

47549

RIĀ-VEDA-SAMHITĀ

THE

SACRED HYMNS OF THE BRĀHMANS

TOGETHER WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANĀKĀRYA

EDITED BY

F. MAX MÜLLER

SECOND EDITION

053

VOLUME I

MANDALA I

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF
HIS HIGHNESS THE MAHĀRĀJAH OF VIJAYANAGARA

LONDON

HENRY FROWDE

OXFORD UNIVERSITY PRESS WAREHOUSE, AMEN CORNER

1890

[All rights reserved]

R.M.C. LIBRARY	
Acc. No.	47,549
Class No.	0111
•	8.9.62
Author	MB
Title	024
Code	024
Placed	ac
Checked	024

Oxford

PRINTED AT THE CLARENDON PRESS

BY HORACE HART, PRINTER TO THE UNIVERSITY

TO

HER MOST EXCELLENT MAJESTY

Victoria

Queen of Great Britain and Ireland

Empress of India

THIS EARLIEST RECORD

OF THE RELIGIOUS INSTITUTIONS OF THE NATIVES OF INDIA

IS BY GRACIOUS PERMISSION

Dedicated

BY

HER MAJESTY'S

FAITHFUL SUBJECTS AND DEVOTED SERVANTS

Dasupati Ananda Gajapati Haz and Frederick Max Müller

CONTENTS.

	PAGE
PREFACE TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION	vii
PREFACE TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION	xxix
PREFACE TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION	xli
PREFACE TO THE SECOND EDITION	li
VARIETAS LECTIONIS	1-65
TEXT AND COMMENTARY, MANDALA I	9-928
ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES	924

PREFACE

TO THE FIRST VOLUME OF THE FIRST EDITION.

AFTER five years spent in the collection of materials for an edition of the Rig-veda and its Sanskrit commentary by Sâyanâkârya, the first volume is now completed, comprising the first Ashṭaka (Ogdoad), and about the fourth part of the whole¹.

When I first entered on this undertaking, I saw but little chance that I should ever succeed in carrying it out, and my only hope of success was derived from the firm conviction that, in the present state of philological, historical, and philosophical research, no literary work was of greater importance and interest to the philologist, the historian, and philosopher, than the *Veda*, the oldest literary monument of the Indo-European world. There were many difficulties to be overcome in carrying out this work. In the public libraries of Germany no MSS. of the Rig-veda and its commentary were to be found, except some old copies of the text and a small and worm-eaten fragment of Sâyanâ's commentary in the Royal Library at Berlin. It was necessary, therefore, to spend several years in the libraries of Paris, London, and Oxford, in order to copy and collate all the necessary Vaidik MSS. A complete *apparatus criticus* having been brought together in this manner, it became possible to commence a philological study of the Rig-veda, and to prepare upon a safe basis a critical edition of both its text and commentary. But a still greater difficulty remained, the expense of publishing such a work. These obstacles have been such, that although the want of an edition of the Veda has been keenly felt by all Sanskrit scholars, and although there were many fully qualified for such a work, yet no one has been found to undertake it, since the first edition of the Rig-veda by the late Dr. Rosen was interrupted by the early death of that highly-gifted scholar. It is owing to a concurrence of many fortunate circum-

¹ An introductory Memoir on the Veda is in the *Ancient Sanskrit Literature*, 1859; second edition, Press, and will be published separately. [This was 1860.] afterwards published under the title of 'History of

stances, and particularly to the kind encouragement and liberal assistance which I have received from various quarters, that these difficulties have been at length overcome. For several years I was able to advance but slowly, being entirely left to my own resources, and having but few leisure hours to bestow upon Vaidik studies. But the further I proceeded in my work, the more encouragement I received. Amongst those who took an active interest in it, I have to mention with sincere gratitude the names of Alexander von Humboldt and Professor E. Burnouf in France, and of Chevalier Bunsen and Professor H. H. Wilson in England. The final success, however, of this undertaking is owing to the well-known liberality of the Honourable the Court of Directors of the East-India Company, whose enlightened views on this subject cannot be better expressed than in their own words: 'The Court consider that the publication of so important and interesting a work as that to which your proposals refer, is in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects.'

This first edition, however, of the Rig-veda and its Sanskrit commentary is not intended for the general scholar, but only for those who make Sanskrit their special study, and for those among the natives of India who are still able to read their own Sacred Books in the language of the original. It would have been more agreeable to myself to have kept for my own use the materials which I had collected for the Veda, (I allude especially to the Sanskrit commentary,) devoting all my time to their study, and communicating to the public the last results only of my researches. But I felt that I should perform a more useful work by at once making public those materials, without which no philological study of the Veda was possible. A greater number of Sanskrit scholars will thus be enabled to contribute their share towards the elucidation of Vaidik antiquities, and we may now look forward to a more complete study of Vaidik literature than it is in the power of any single individual to bestow upon so comprehensive a subject, and to a better understanding of Vaidik language, religion, and mythology, than can be expected from a scholastic Indian commentator of the fourteenth century after Christ.

I determined therefore on publishing first a complete text of the Rig-veda-samhitâ, (the Samhitâ and the Pada texts,) together with the only complete commentary on the Rig-veda now existing, the Mâdhaviya-vedârtha-prakâsa by Sâyanâkârya. As the limits of this publication were fixed, it became necessary to save space as much as possible, in order to get at least the whole of

the text and commentary into the prescribed compass of the edition. For this reason, as well as because this edition was destined for the use of Indian as well as European scholars, I had to exclude, and to reserve for a separate work, all critical and explanatory notes of my own, together with the various readings of the MSS.

My principal object in this present edition is therefore to give a correct text of the Rig-veda, and to restore from the MSS. a readable and authentic text of Sâyana's commentary. The former was by far the easier task. The MSS. of the Rig-veda have generally been written and corrected by the Brâhmins with so much care that there are no various readings in the proper sense of the word, except those few which are found noticed as such in the commentaries or in the Prâtisâkhyas. Even these are generally of small importance, and seldom affect the meaning of a sentence. For the most part they arise from niceties of orthography and calligraphy, which by themselves are of little importance to a European scholar, though they may become of interest if considered with reference to the peculiarities of the old Sâkhas or branches of the Veda. The hymns of the Rig-veda are happily much more free from these orthographic minutiae than the prayers of the Sâma and Yagur-vedas. Of real importance, however, for critical purposes, are the alterations which the verses of the Rig-veda have undergone when incorporated into the ceremonial prayers of the Sâma, Yagur, and Atharva-vedas. But neither are these alterations to be considered in the light of *variae lectiones*, and, as they cannot be used for a critical restoration of the received text of the Rig-veda, they will better be considered in a general critical account of the whole Vaidik literature¹.

For the text of the Rig-veda I have made use of the following MSS. :—

I. Samhitâ Text.

S 1. A manuscript in the collection of the Rev. Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library at Oxford (Mill 147-150). It contains all the eight Ashtakas (Ogdoads) of the Rig-veda. The first Ashtaka consists of 89 leaves without a date, the last leaves having been replaced by a modern hand. The second comprises 70 leaves, and has no date. The third, of 92 leaves, is dated Samvat 1777. The fourth, of 100 leaves, is dated Samvat 1776. The fifth, of 102 leaves, is dated Samvat 1771. The sixth, of 104 leaves, has no date, the

¹ The importance of these alterations has been pointed out by Professor Benfey, in his valuable edition of the Sâma-veda-samhitâ; Introduction, p. lvii. 'Die Hymnen des Sâma-veda herausgegeben, übersetzt und mit Glossar versehen von Theodor Benfey,' Leipzig, F. A. Brockhaus, 1848.

last leaves being of more modern origin. The seventh consists of 90 leaves, and is dated *Samvat* 1777. At the end of the sixth *Adhyâya*, *Vargas* 14–28 are wanting in this MS., but have been added afterwards by the original writer on two separate leaves. The eighth *Ashtaka* consists of 104 leaves, without date. There are four different handwritings to be distinguished in this manuscript. *Ashtakas* 3–7 are written by the same hand, about the year A. D. 1720, at Benares. The name of the writer, however, is everywhere carefully scratched out with yellow ink. The last ten leaves of the sixth *Ashtaka* are written by the same person, who copied the second *Ashtaka*. The first and last *Ashtakas* again are copied by a third writer: while some few leaves on white paper belong to a fourth and quite a modern hand, and have probably been supplied by the *Pandit* employed by Dr. Mill.

S 2. Another manuscript in the collection of Dr. Mill, now belonging to the Bodleian Library (Mill 151–154). This also is a complete copy of all the eight *Ashtakas*. The first *Ashtaka* consists of 103 leaves, without date. The second has 93 leaves, and is dated *Sâka* 1679 (A. D. 1757). The third fills 97 leaves, and is dated *Sâka* 1677. The fourth comprises 92 leaves, and is dated *Sâka* 1679. The fifth consists of 62 leaves; the sixth of 80 leaves; and the seventh of 76 leaves; all of them without dates. Leaves 12–37 in the seventh *Ashtaka* have been supplied by a modern writer. The eighth *Ashtaka* comprises 130 leaves, and is dated *Sâka* 1776. In this manuscript also four different writers can be distinguished: to the first belong *Ashtakas* 1–4; to the second, *Ashtakas* 5–7; to the third, the eighth *Ashtaka*; and to the fourth, the modern additions in the seventh *Ashtaka*.

S 3. The third manuscript belongs to Colebrooke's collection, deposited in the library of the East-India House, where it forms Nos. 129–132 of the Catalogue. No. 129 contains the *Grihya-sûtras* of *Âsvalâyana* and the first and second *Ashtakas*. The first *Ashtaka* contains 59 leaves, and is dated *Samvat* 1802: the second contains 60 leaves, and is of the same date. No. 130 contains the third and fourth *Ashtakas*; the former of 53, the latter of 54 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 131 contains *Ashtakas* 5 and 6; the former of 54 leaves, the latter of 56 leaves; both dated *Samvat* 1802. No. 132 contains the *Sarvânukrama* and *Ashtakas* 7 and 8; the former of 56, the latter of 61 leaves; equally dated *Samvat* 1802. The whole manuscript was evidently written by one person, about the year 1745: his name is scratched out, but seems to have been *Somagopakâsinâtha*.

II. Pada Text.

P 1. A manuscript in Dr. Mill's collection, now belonging to the Bodleian Library (Mill 155-158). It contains all the eight Ashtakas. The first Ashtaka consists of 97 leaves, and is dated *Samvat* 1727, *Sāka* 1592 (A. D. 1670). The second contains 129 leaves, and is dated *Samvat* 1728. The third fills 109 leaves, and is not dated. The fourth has 107 leaves, and is dated *Samvat* 1727. The fifth contains 84 leaves, without a date; the last leaf having been supplied by a modern hand. The sixth Ashtaka comprises 89 leaves, and is not dated. The seventh consists of 95 leaves, and is dated *Samvat* 1672 (A. D. 1616). It was difficult, however, to read the last page, which contains the date and the name of the writer, but has been pasted over with yellow paper¹. The eighth Ashtaka contains 86 leaves, but breaks off with the last Varga of the seventh Adhyāya. The rest has been supplied by a modern manuscript, without accents, dated *Samvat* 1857, *Sāka* 1722 (A. D. 1800). In this manuscript also four different hands may be traced. The oldest part contains the seventh and eighth Ashtakas, written in A. D. 1615; next come Ashtakas 1-6, written in A. D. 1760; thirdly, the supplement of the eighth Ashtaka, written in A. D. 1800; and lastly, some few leaves of still more modern origin, probably copied by a *Pandit* employed by Dr. Mill.

P 2. A complete copy of the *Rig-veda-samhitā*, bequeathed by John Taylor, M. D., to the Hon. Court of Directors of the East-India Company, and entered in the Catalogue under No. 2032. It has been copied at Bombay, and is bound together in one large volume: its date is from *Sāka* 1736 to 1737: the name of the writer *Rāmabhatta*, called *Sebenkara*.

It was not necessary for an editor of the *Rig-veda* to collate a greater number of MSS., or to classify them according to their age and origin. I have seen nearly all the MSS. of the *Rig-veda* which exist in Europe, and I feel convinced that no use can be derived from them as manuscripts, because all of them are but transcripts, more or less carefully executed, of one and

¹ All that can be read is स्वस्ति संवत् १-७२ वर्षी
 ये --- श्रीद्व - गरवास्व । अ --- ज्ञातीयव्यपु-
 रसे ---. Even this has been traced over with ink,
 by which it became still more illegible. Afterwards
 another writer has given the date at which the accents
 were added, but there also we can only read संवत्
 १६— etc. To judge from the handwriting of the MS.

and from the fragmentary passages which are still
 legible, I conclude the MS. to have been written by
 Damodara-Sadāsiva, who generally signs himself
 श्रीवृद्धनागरवास्वयं आभ्यंतरनागरज्ञातीयव्यपु-
 षोत्तमसुतसदाशिवेण (or दमोदरेण or दमीदरसदा-
 शिवेण) लिखितं । He was still alive in *Samvat*
 1706.

the same text¹. If there were, as in other Sanskrit works, corrupt passages, on which doubts might exist, a comparison of the Samhitâ text with the Pada text, or a reference to the commentary, would have been sufficient to remove such doubts. But so far from this being required, the reading of the Samhitâ text, the Pada text, and the text which the commentator had before him, can each be established with such certainty by the MSS., that it would be wrong to correct even the smallest differences in the quantity or accent of vowels which occur occasionally between these three texts, but which are always supported by the full testimony of each class of MSS. There are instances in almost every hymn where a long vowel occurs in the Samhitâ text, while the Pada text has a short one. The commentator considers these productions of a short vowel as Vaidik liberties. But in some cases where a long vowel seems to be regular, and the Pada text has notwithstanding a short one instead, this shortening is equally pronounced by Sâyana as a Vaidik irregularity: for instance, Rv. I. 37, 11. अययंति instead of आययंति²; I. 61, 14. भूम instead of भूमा³. Instances occur where the text followed by the commentator is different from the text of our MSS. Rv. I. 116, 1. the Pada text has अर्भगाय, while, according to Sâyana, the author of the Pada text (Sâkalya) must have read अर्भऽगाय. Rv. I. 61, 9. the Pada text ought to have, according to Sâyana, स्वऽराट्, but all the MSS. have स्वऽराट्. Rv. I. 52, 10. रोदसी has no accent in the Samhitâ and Pada texts, while Sâyana explains it as if it were a paroxytone⁴.

Notwithstanding the great accuracy with which the MSS. are written, occasional mistakes occur. Letters, syllables, and words are sometimes left out, sometimes misplaced in one or other of the MSS., owing to inevitable inadvertencies on the part of the copyist⁵. They seldom occur, however, in more than one MS. in each instance.

¹ The late Dr. F. Rosen, who had undertaken an edition of the Rig-veda, part of which was published after his lamented death in 1837, has for the same reason given no various readings for the text of the Samhitâ; and I may also quote Dr. A. Kuhn of Berlin, on the same subject, as a later but not less weighty authority on questions connected with Vaidik literature, in *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Berlin, 1844, p. 131.

² पदकाले इस्वस्कांसः ॥

³ कांसमत्वं पादकारिः कृतं ॥ [See now *Varietas Lectionis*, p. 20.] Cf. I. 84, 4. सादने; I. 84, 6. the short i in रथितर instead of रथीतर is called अव-

यहसमये कांसं इस्वस्वत्वं; while I. 11, 1. रथीतमं रथीनां is explained by रथशब्दादुत्पन्नस्विनस्कांसं दीर्घत्वं। Cf. Pânini VIII. 2, 17, 2.

⁴ Sâyana does not explain how रोदसी could be without an accent in the text, though generally he endeavours to account for irregular accents; that is to say, to reconcile them with the rules of Pânini. See, for instance, I. 61, 1, where he even admits of a स्वरश्चितनीयः ॥

⁵ This the writers of MSS. admit themselves in several cases. For although they generally say at the end of a MS. that they have copied it as it was in the original, and that it is not their fault if mistakes occur,

As to the spelling of words, I have endeavoured as much as possible to preserve consistency, and never to deviate from the general laws of Sanskrit orthography, except where Vaidik peculiarities were based on the unanimous authority of all the MSS. Each MS. has its own peculiar character, which must be known and taken into account in order to make proper use of it¹. Some MSS., for instance, avoid certain groups of double letters, not only where the reduplication arises from phonetic laws, but also where two independent letters have been joined together. This shorter way of writing occurs not only in Vaidik, but also in other MSS., and cannot be considered as affecting the pronunciation of words, because the simple letter makes the preceding vowel long, as if a double letter had been written. I have seen, therefore, no reason for adopting this way of spelling in a printed edition, because other Vaidik MSS. frequently give the double letters where they ought to stand, according to the

yet they complain frequently of the hardships and difficulties of their work. I subjoin a few specimens of their poetry:

अदृशभावात्प्रतिविधमाद्वा पदार्थहीनं लिखितं
मया च ।

तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयं कोपं न कुर्युः खलु
लिखकेषु ॥

'If I have written a mistake here, because I could not see, or my mind was wandering, noble persons may correct it all, but let them not be angry with writers.'

मुनेरपि मतिभ्रंशो भीमस्यापि पराजयः ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मह्यं दोषो न दीयतां ॥

'A Muni even may err; Bhīma even was vanquished: be it right or wrong, no fault must be given to me.'

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥

'As I have seen the book, so I have written it; be it right or wrong, it is not my fault.'

भ्रमपृष्ठकटिपीवः स्वब्धदृष्टिरधीमुखं ।
कष्टेन लिखितं संघं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥

'My back, my hips, and my neck are broken; my sight is stiff in looking down: keep this book with care which has been written with pain.' Others read ब्रह्मदृष्टिः instead of स्वब्धदृष्टिः.

¹ Rv. I. 50, 6, for instance, in order to support a conjecture, great stress has been laid on the fact that in सुरन्यतं जगौ अगु, the long a of जगौ has been

added by a later hand in S 3. (Cf. Zur Literatur und Geschichte des Veda. Drei Abhandlungen von R. Roth, p. 82.) Yet though S 3 is certainly a very accurate copy, it could scarcely be expected to have preserved traces of an older reading than Yāska had before him in the Nirukta, where this verse is quoted (Nirukta XII. 22) with the long a. The fact is, as will appear from a more accurate collation of this MS., that S 3 dispenses most frequently with writing the long vowel in cases of Anunāsika in words where there can be no doubt that the long vowel is necessary, and where all the other MSS. have it. Instances of this occur continually, and have generally been corrected by the writer who added the accents; as in I. 48, 14.

स्तोमं अग्निः ; I. 45, 1. इद्रं आदित्यं उत ; I. 44, 1. देवं उषर्वुधः ; I. 44, 4. देवं अग्च्छा ; I. 44, 7. देवं इह ; I. 47, 5. अस्मिं अयतं, etc. Sometimes the long vowel is not written, but, according to the laws of Vaidik grammar, the quantity is marked by a particular sign: Rv. I. 63, 1. महँ २५ इद्र ; I. 62, 12. बुमँ २५ असि ; I. 59, 6. जघन्वँ २५ अधूनोत् ; here also another hand has added the long vowel. Rv. I. 59, 1, again, we find जगँ ३५ उप instead of जगौ उप. This does not at all exclude the possibility of an old mistake in this verse (Rv. I. 50, 6), but it shows that, in order to make proper use of a MS. it is not sufficient to collate a few passages, but that the whole character of a MS. must be studied by a careful collation, before it can be used as an authority for particular passages.

laws of Sanskrit grammar, and because a deviation from these laws might lead to confusion. Some MSS. write a double aspirate, where, according to the laws of Sanskrit grammar, the first of the two letters ought not to be aspirated. I mean forms like अविद्धि instead of अविद्धि etc. As good MSS., however, restrict this peculiarity to the group ढ instead of ढु¹, and as in this case also carefully written MSS. preserve the regular form ढु, it would have been to no purpose to give up a general phonetic law (on the incompatibility of two aspirates) for what may be after all a mere difference in writing². But although I have tried to be as consistent as possible in the way of spelling, yet I have submitted to the authority of the MSS. in cases where their testimony was quite unanimous, particularly with regard to nasal letters, because in such cases there was reason to suppose that certain peculiarities, if exhibited by all the MSS., might rest upon the authority of that Prâtisâkhya to which our MSS. belong. Whether with the conflicting testimonies of old grammarians, quoted in the Prâtisâkhyas, it will be possible to restore the whole Samhitâ of the Rig-veda in such a manner as to include all the minute niceties of spelling prescribed by different members of each Sâkhâ, is a question on which I should feel inclined entirely to submit to Professor Roth's authority, who has devoted much time and learning to this interesting branch of Vaidik literature.

There is only one case where I thought it better to deviate from the way of spelling adopted by the Vaidik MSS.: this is with regard to the Avagraha. The Vaidik MSS. use the Avagraha where a hiatus arises from two vowels meeting at the end and beginning of two words, while the common custom has been to use this sign to mark the elision of an initial a, which has been dropped in order to avoid a hiatus between it and a preceding vowel. If the Vaidik use of the Avagraha had been adopted, it would have been necessary to introduce a new sign for cases of real elision, which the Vaidik MSS. do not mark at all. Instead of this I have preferred to retain the Avagraha where it is of real use in marking the place where a letter has been dropped, and to exclude it where it has no other purpose than that of marking a hiatus³, which is quite as clear to the eye without any such sign.

¹ Other groups, which also occur occasionally, but never in all the MSS. at the same time, are ढध, ढध्, and ढध. Cf. Benfey, Sâma-veda, p. xxxiv.

² ढु may be meant for ढु, in the same way as ढ is meant frequently for ढ. Bukka's name is spelt बुढ and बुढ; and in words like ढढरी and ढढरी it is

often difficult to say which form is meant; as words like पृथकृत also, where there can be no doubt as to the double k and its pronunciation, are written पृथकृत.

³ The Avagraha is used in Vaidik MSS., not only where an elision ought to have taken place, according

I have now to state the principles which I have followed in editing the commentary of Sâyana. If the MSS. of the Rig-veda are generally the best, the MSS. of the commentaries are nearly the worst to be met with in Sanskrit libraries: they have generally been copied by men who did not understand what they were writing, and the number of mistakes is at first sight quite discouraging. No class of writings would have needed more to be copied by men who were masters of their subject than commentaries such as these, which abound in short extracts, taken, without any further reference, from other books on grammatical, etymological, ceremonial, theological, and philosophical subjects. Most of these quotations are only detached fragments, full of technical expressions, and often quite unintelligible by themselves. In order to understand, nay frequently in order to read these passages, it was necessary to have recourse to the works from which they were taken. Some of these works were already published, but others existed in MS. only, and had first to be analysed, and furnished with alphabetical indices, before any use could be made of them. By this process, however, a double advantage was gained. In most cases a comparison with the work from which passages were quoted served to correct the mistakes of the commentary; while in other cases a frequent recurrence of the same quotation in the commentary furnished also the means of correcting false readings in the original works, or supplied, at all events, a well-authenticated *varietas lectionis*. Sometimes, however, the same passage is quoted differently in different places of the commentary. This may be accounted for by the fact that Indian authors trust so much to their memory as to quote generally by heart. Such slight differences, therefore, I have left unaltered, whenever they were supported by the testimony of the best MSS.

As to the other part of the commentary, which contains the original explanations of Mâdhava, as edited by Sâyana, a similar advantage for a critical restoration of corrupt passages was derived from the frequent repetition of the same explanations in different hymns, which also made it easier to become familiar with the style of the commentator, and his whole way of

to the general laws of Sanskrit grammar; (for instance, ह्योऽर्च्यः, ऋषिसिऽर्चिं, शिऽपरीषु, पृथिवी ऽउत;) but also after those vowels which Sanskrit grammarians call *pragrihya*, and which are never affected by a following vowel, like अजरयुऽअयातं, समानबंधुऽअमृतिऽअनुवी, अक्षिऽआयुः. The same sign is put also after a vowel which has been modified

by the influence of one immediately following, as अस्मा ऽअधत्तं, विचक्षऽआधत्तं, दुरोणऽआवः; and even where a final consonant has been dropped on account of a following vowel, as देवाऽअनु, विशऽआजिगति, कुर्मोऽअसिचत. By being employed for so many purposes, and this not at all consistently, the Avagraha, as it stands in Vaidik MSS., is of little use.

thinking and interpreting the Veda. It was a further advantage that the MSS. were most numerous for the first book of the commentary, and, as Sāyana says with regard to the first Adh̥yāya of his commentary, अल्पज्ञानवता सर्वं बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् 'he who has got through this, can understand the rest,' it might, at all events, be said with some truth, that after having worked through the first Ashtaka, an editor may go on to the rest with a smaller number of MSS.

For the first Ashtaka I had twelve MSS. However, we have learnt from Greek and Latin philology that a great number of MSS. is not at all desirable for critical purposes. In most cases those numerous MSS. which have been collated for classical authors have only served to spoil the text; to make the reading of doubtful passages still more doubtful; and to give rise to a mass of conjectural readings, based either upon the authority of the transcriber of a MS., or upon that of an ingenious editor. In this manner an immense deal of labour has been wasted in classical philology; so that now, after the simple rules for using MSS. have been laid down by a new school of critical philologists, such as Bekker, Dindorf, Lachmann, and others, almost all the old editions of classical authors have become useless for critical purposes, with the exception of some of the *editiones principes*, which, as they simply reproduced one MS., though generally a very bad one, can claim for themselves at least a certain degree of authenticity. Before MSS. can be used for critical purposes, it is necessary that they should themselves be examined critically, in order to determine their origin, their age, and their genealogical ramifications, and thus to fix their relative value. If it were possible to recover the original MS. of a work, as written by the author himself, there would be no need of criticism; we might dispense with all later MSS., and we should merely have to reproduce the original text, pointing out at the same time such mistakes as the author himself might have committed. But generally our MSS. are much later than the composition of the works which they contain, and, if compared with one another, they are found to differ from each other, partly in mistakes and omissions, partly in corrections and additions, arising, in the course of centuries, from the hands or heads of ignorant or learned transcribers. For the most part these various readings are not peculiar to one or the other MS. only, but the same mistakes occur generally in several MSS. at the same time. Now, if there are, for instance, certain MSS. which omit a certain number of passages that have been preserved in others, we may safely conclude that the MSS. which coincide in omitting these passages flow from the same original source.

But out of the number of MSS. which thus coincide in omitting certain sentences, some may again differ in other characteristic passages, and thus form new classes and subdivisions. By carefully collecting a large number of such characteristic passages, all the MSS. of an author arrange themselves spontaneously, and form at last a kind of genealogical series, where each has its proper place, and commands, according to its position, but not according to its age, its proper share of authority. For a MS. may be of modern date, yet if by a comparison of certain classical passages it can be shown to have been copied immediately from an old MS., it inherits, so to say, a greater share of authority than MSS. which, though of greater age, are of more distant relationship. Here, however, a distinction must be made between the authenticity and the correctness of a certain reading. As the date of the oldest MS. reaches but seldom to the age of the author of the work, we can only expect by a critical, and, so to say, genealogical arrangement of MSS., to arrive at the best authenticated, not at the original and correct text of an author. It sometimes happens, indeed, that all the MSS. of a work can be shown to have originated from one MS. which is still in existence, as is the case, for instance, with Sophocles. But most frequently there remain in the end two or more different groups of MSS., each with its own peculiar readings, and each group entirely independent of the other. In the former case the best that can be done in a merely critical edition is to reproduce the oldest and best authenticated MS. But it frequently happens, that even in the oldest MS., upon which all the others depend, mistakes occur, which have been corrected in more modern MSS., sometimes by mere conjecture, sometimes by using quotations from an author occurring in other works which have preserved a more ancient and more correct reading. Such passages are open to philological discussions, and have to be treated in notes. In the latter case, if there remain several independent branches of MSS., the task becomes more difficult; and as each class of MSS. may claim for itself the same degree of authenticity, it becomes the duty of an editor to choose in each particular case the reading of that class of MSS. which may seem to him most correct, and best in accordance with the general style of the author. Frequently, however, even in this case one class of MSS. will be discovered, which by its general character of correctness acquires a right to overrule the testimony of the other classes in doubtful passages. All this must be finally settled before a critical edition of any author can be commenced; and it is necessary, therefore, for an editor to collate most carefully even those passages where the various readings of MSS. bear the evident character of mere mis-

takes, but where, notwithstanding, the omission of a single letter may often serve to point out the connection of a certain class of MSS. Grave errors and long omissions are generally much less characteristic as marking a family-likeness between certain MSS. than small and insignificant mistakes, because the former have often struck those who copied a MS., and have induced them to correct erroneous readings on their own authority, or to supply important omissions from other MSS., in case they could be procured. The more insignificant mistakes, on the contrary, were more likely to be overlooked and to remain unaltered.

With regard to the twelve MSS. of the commentary to the first Ashtaka of the Rig-veda, I have only succeeded in reducing them to three independent classes. It is not very likely that MSS. should still be found in India contemporaneous with Sâyana, though, if we could trust native authorities, copies of Sâyana's works have been buried in the ground near Vidyânagara. Excluding these MSS., the existence of which is extremely problematical, I am convinced that there are no MSS. at present which have any claim to be considered as exhibiting the commentary exactly such as it came from the hands of Sâyana.

I shall proceed to give a list of those MSS. which I have made use of for this edition. I shall call the three classes, to which all the MSS. belong, A, B, and C, marking at the same time each particular MS. by its own number.

A.

A 2. A manuscript in four volumes, containing all the eight Ashtakas. It was presented by Colebrooke to the library of the East-India House, where it is entered under Nos. 2133-2136. It contains also the text of the hymns, but not throughout. In some Ashtakas the accents also are marked. It is dated between 1747 and 1760¹, and has been written by different hands at Benares. It is on the whole the most valuable MS., and the only one which represents

¹ First Ashtaka:

शक्ते विष्णुपदागरागकुमिति मासे नभस्याभिधि ।
पक्षे मेचकसंज्ञके मुनितिथौ वाचस्पतेर्वासरे ॥
श्रीनारायणदीक्षितानुवचनादेतस्मुदा पुस्तकं ।
विश्वेशस्य पुरे बखीलिखदखं श्रीशंकरप्रीतये ॥

This gives Sâka 1673, or 1751 A. D.

Fourth Ashtaka:

बालकृष्णश्रोत्रियेण स्वरेः संयोजितो मुदा ।
मार्गशुक्लत्रयोदश्यां नंदांगांगिंदुशकके ॥

This gives Sâka 1669, or 1747 A. D.

Sixth Ashtaka: संवत् १८०६ = 1750 A. D.

Seventh Ashtaka: संवत् १८०९ वर्षे आश्विने मासे
कृष्णपक्षे तृतीयायां तिथौ भीमवासरे लिखितमिदं
पुस्तकं श्रीमन्नारायणदीक्षितपाठनकरोपनामेन स्वार्थं
परार्थं च ॥ This gives 1753 A. D.

Eighth Ashtaka: संवत् १८१७ माघमासे कृष्णपक्षे
त्रयोदश्यां सोमवासरेऽयं ग्रन्थः संपूर्णः । लिखितो
राधकृष्णेन कृत्रिण श्रीकाश्यां पुर्याम् ॥ This gives
1761 A. D.

this first class of MSS. throughout the whole of the commentary, though in some of the later Ashtakas long passages are wanting in this MS. also.

For the first Ashtaka I have to include in this class—

A 1. An old MS. of the National Library at Paris, containing the first Ashtaka only. It is well written, and indeed gave me the first hope that a critical edition of Sāyana might still be possible. It is dated Samvat 1625¹ (1569 A. D.), and is in many respects more useful than A 2. But, though of earlier date than A 2, it cannot be considered by any means as the original from which A 2 was copied: for although the omission of passages which stand in A 1 might be ascribed to the negligence of the transcriber of A 2, yet there are also whole lines which are left out in A 1, but which are not wanting in A 2. Both MSS. flow from one original source, and their authority is on the whole equal; though A 1, as being the earlier branch, has thereby some advantages over A 2. The absence of the other seven Ashtakas in A 1 is a great loss for an edition of the commentary.

To the same class must also be referred A 3, the MS. of the first Ashtaka in Sir R. Chambers' collection, now in the Royal Library at Berlin. Of this old MS., which is in a very bad state of preservation, I possess no complete collation, but only short notes and extracts which I made before I had seen the MSS. at Paris and London, and before I was in a position to conceive the possibility of a critical edition of the commentary. A comparison of several characteristic passages, however, shows the connection of this MS. with A 1 and A 2, with which it coincides in several of its right as well as of its wrong readings. As I was not able, however, to verify in each particular passage the reading of this MS., it is not to be understood as included in the general designation of class A, unless especially mentioned.

B.

The second class, B, is represented by two MSS., both of them complete copies of the commentary. I owe my first acquaintance with this class of MSS. to the kindness and liberality of Professor E. Burnouf, who allowed me, during my stay at Paris, to copy and collate the MS. of Sāyana in his possession. Besides several passages which are corrected or supplied by this MS. in places where mistakes or omissions occur in A or C, it contains also a number of passages which evidently bear the character of later additions: they stand frequently without any connection with the rest of the commentary, and I had

¹ विद्याशंकरचरणोभ्यो नमः ॥ संवत् १६२५ वर्षे गौडघातीय पं-यदेवसुत पुरषोत्तमसिधितं ॥ शुभं
वैश्वदि ७ गुरी । अवेह श्रीसंभतीर्थवासव्य श्रीश्री- भवतु ॥ कल्याणं भूयात् ॥

no doubt that they owed their origin to marginal notes which had been added by Brāhmans while studying the Veda, and which in later copies had been incorporated into the text, though sometimes inserted in a wrong place. This supposition I found fully proved by another MS., which has lately been added to the library of the East-India House, and which is evidently the very MS. from which Professor Burnouf's copy was taken. In this MS. all those spurious passages, which occur neither in A nor C, have not yet been incorporated into the text, but appear still as marginal notes. Nay, it is even easy to see how, by mistaking the signs of reference, the transcriber was led to misplace some of these additions. I call the MS. of the East-India House B 1, and that of Professor Burnouf B 2; though the latter is on the whole so carefully copied, that both may be considered as one MS.

C.

The third class of MSS. is much more numerously represented, but consists almost entirely of modern copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. Yet this class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of *Sâyana*: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A or B; while others, which are partly omitted in A or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS. :—

C 1. A complete copy of the commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C MSS. have been supplied in C 1 from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Ashṭaka: all the C MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 [now 291] of my edition), with the words **दासीभारादि**, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A and B also, where the commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the style of the commentator not quite in accordance with the rest of his work. That this omission has been supplied in C 1 from a different MS. is evident, and can be traced even in the smallest particulars. Thus, for instance, throughout the whole of this supplement the merely grammatical part of the com-

विधिरनित्यत्वाद्बृहन्भावः, while B and C read आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बृहन्भावः. Sāyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A generally represents the more authentic reading, B and C being more liable to corrections. Rv. I. 102, 3, however, I have adopted the reading of B and C सप्तम्या उद्देशः instead of विभक्तेराकारः (A 2), because, as A 1 coincides here with B and C, the reading of A 2 can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. I. 66, 6, A and C read समानं मायांत्वस्मिन्निति समदः संयामाः, while in B the grammatical fault, अस्मिन्, has been corrected into एषु. Though अस्मिन् may have originated with Sāyana himself, I have of course adopted the reading of B.

I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the commentary in explaining the grammatical formation of भूमना, Rv. I. 110, 2. All the MSS. omit इतीकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इतीकारलोपो must have preceded it. Again, Rv. I. 115, 5, where अभिचक्षे is explained, the MSS. have only अभिमुख्येन, which explains merely the first part of अभिचक्षे, and necessarily requires the addition of either द्रष्टुं or दर्शनाय, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashṭaka (Rv. I. 120, 7) where the omission of several letters is marked in the A as well as in the C MSS., and where the B MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do¹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. I. 99, 1, all the MSS. in explaining अरातीयतः read इति शस उदान्तत्वं, thus making अरातीयतः an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore इति ऊस उदान्तत्वं². That शस is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2 has इति -- उदान्तत्वं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which

¹ There is probably also a corruption in the words conjecture कक्षनासं, but this must remain uncertain till कक्षनासं which precede the lacuna. One might conjecture new MSS. can be procured.

² [Now found to be the reading of T.]

it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B or C as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another.

What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sâyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that anybody, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sâyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B or C¹, yet seemed to be useful where they stood. So that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS. will be found in this edition, while much that was faulty in them has been corrected.

The laws of Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe in the same way as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS., considering it necessary, in a work like that of Sâyana, to avoid the innovations of European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have also followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very

¹ Rv. I. 1, 1 (p. 44 [now 23]), the quotation तथा च पयति etc., on the change of ष into ष, belongs only to the B MSS. [but see now *Var. Lect.* to p. 23, l. 39], yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Sâyana's commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Samhitâ of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica, fasciculus 1-4: Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadâranyaka, has left out this passage, either because B MSS. were not procurable at Calcutta, or

because he followed different principles of criticism in his edition. Again, Rv. I. 23, 1, the explanation of तीव्रः occurs only in the C MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramâ, that this passage could not come from the hands of Sâyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्रः were formed after Un. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रल्, in the same way as ऋक् and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीव्रः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

properly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Sâyana's commentary. There is first of all Pânini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Sâyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference¹. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhlingk's edition of Pânini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of rules I have seldom had occasion to differ from his edition, and where I have done so, it has only been after mature consideration. In the quotation of the Vârttikas also I have followed Professor Böhlingk's edition, though it is to be regretted that he has left out many of them. These, however, could easily be found in the Calcutta edition of Pânini, though for some of them I was obliged to have recourse to the Mahâbhâshya. In order to make this edition more useful, I have been induced to add the references from Pânini in the first Adhyâyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule was quoted for the first time. Professor Böhlingk (now Counsellor of State to His Imperial Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of Pânini and his commentaries, a work for which he must possess at present the most ample materials.

¹ I must mention here one expression of Sâyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pânini's, consisting of the words आमचितस्य च; the one (VI. 1, 198) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19) restricts this rule, by saying that if a vocative be preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pâda it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Sâyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Ashṭaka, षष्ठिकमायुदात्तत्वं; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Ashṭaka, is called by him आष्टमिको निघातः or आष्टमिकं सर्वागुदात्तत्वं;—

षष्ठिक and आष्टमिक can therefore, as far as I can see, have no other meaning than 'occurring in the sixth and occurring in the eighth Ashṭaka:' yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vâgasaneyi-samhitâ, p. 7. l. 6) quotes Pân. VI. 1, 198 as the reference to आमचितस्य च, where the effect of this rule is distinctly said to be आष्टमिको निघातः. Sâyana uses also चानुर्थिकः in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Ashṭaka of Pânini: cf. Rv. I. 84, 14, where the rule intended by the commentator is in fact to be found in the fourth Ashṭaka of Pânini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

Two other collections of grammatical Sûtras which are quoted by Sâyana are the Unâdi-sûtras and the Phit-sûtras of Sântanâkârya. Both of them form part of the Siddhânta-kaumudî, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pânini's Sûtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Böhlingk, but require, particularly the Unâdi-sûtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sûtras after Professor Böhlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhânta-kaumudî; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and commentaries of the Unâdi-sûtras¹.

A fourth grammatical work quoted by Sâyana is the Dhâtupâtha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Sâyana's quotations with the help of Professor Westergaard's Radices. Sâyana has himself written a commentary on the Dhâtupâtha, before he wrote his commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his commentary², and which Professor Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sâyana for explaining the Veda is Yâska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sâyana's commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sâyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sâyana's quotations. For though, with the help of the Sarvânukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yâska may be traced back to their places in the text by referring to the commentary on the Nirukta, where the Devatâ and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yâska; still more so when only a few words out of Yâska's explanations are quoted by Sâyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned

¹ The MS. from which I have derived the greatest use is the Unâdivrittî, by Uggvaladatta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and commentaries. It frequently points out words and Sûtras as being of later origin, and as not occurring in old commentaries. In our printed editions some Sûtras are left out, others mixed with the commentary; some are incomplete, others incorrect; and the meaning and formation of words are frequently

mistaken. I merely mention this here to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pânini.

² Sâyana quotes his Dhâtuvrittî, Rv. I. 42, 7; I. 51, 8; I. 82, 1, etc.

friend Professor Roth in Germany. Professor Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sâyana, coincide with his edition. In some few places Sâyana's quotations from Yâska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sâyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sâyana's quotations from the Nighantus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sâyana's quotations from Kâtyâyana's Sarvânukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sâyana quotes from the Sarvânukrama certain rules on metre and other subjects contained in the Paribhâshâ, I have abstained from giving the references, because this Introduction to Kâtyâyana's Sarvânukrama is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom Sâyana quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is Âsvalâyana. There are twelve books of Srauta-sûtras, and four books of Grîhya-sûtras, none of them as yet published. Sâyana quotes these Sûtras continually, whenever a hymn or part of a hymn of the Rig-veda occurs which is to be employed by the Hotri-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the Sûtras to the Yagur-veda, the Sûtras of Âsvalâyana followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find Sâyana's quotations in the MSS. of Âsvalâyana's Sûtras, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of Sâyana's quotations from Âsvalâyana. But the Rig-veda has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a Hotri-veda, or a prayer-book for the Hotri-priests; such as the Yagur-veda is for the Adhvaryu-priests, and the Sâma-veda for the Udgâtri-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the Rig-veda also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the Hotri-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the

Sûtras, and probably also of the Brâhmanas, would be the same. But, as it is, the Rig-veda represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (Rishis) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the Rig-veda-samhitâ are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the Hotri-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. Sâyana, who of course knew Âsvalâyana's Sûtras by heart, quotes these Sûtras whenever one of those verses occurs which Âsvalâyana has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that Sâyana adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial Sûtras, to find their place in Âsvalâyana, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain Sûtra occurs. By the help of Indices, however, I have succeeded in verifying these passages also, and I have always added the book and chapter where Sâyana's quotations are to be found in Âsvalâyana's work. If, in the passages which Sâyana quotes from the Brâhmanas, he had restricted himself to the Brâhmanas of the Rig-veda, I should have added references to these quotations also. But as Sâyana takes his quotations promiscuously from all the Brâhmanas, whether connected with the Rig-veda or the Sâma-veda, Yagur-veda, and Atharva-veda, I determined rather to give no references whatever for these Brâhmana passages than to do it incompletely¹. Besides there was the difficulty that these

¹ It is not only on account of the vastness of the Brâhmana literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Brâhmanas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Brâhmanas of the Sâma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Professor Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sâma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Professor Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Brâhmana literature of the Sâma-veda, I owe it to Professor Benfey and to myself to make good my assertion. Sâyana, in his commentary on the Sâmavidhâna-Brâhmana, says :

अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिभं ।
षड्विंशत्यं द्वितीयं स्वात्ततः सामविधिर्भवेत् ।
अर्षियं देवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्ग्रन्थो यथा अष्टावितीरिताः ॥
तत्र महाषड्विंशत्ययोर्ग्रन्थयोर्ग्रन्थाधिकारिणां स्वर्गा-
दिफलप्राप्तय एकाहाहीनसत्त्वात्मका महाकृतवः प्रति-
पादिताः । अथ सामविधानाख्ये तुतीये ब्राह्मणग्रन्थे
etc.

'There are eight Brâhmanas; the Praudha is the first Brâhmana (this means the large Brâhmana, the Pañkavimsa, not prodha as Dr. W. writes); the one called Shadvimsa or Shadvimsad-Brâhmana is the second; then follows the Sâmavidhi; then the Ârsheya-Brâhmana, the Devatâdhyâya-Brâhmana, and the Upanishad. These with the Samhitopanishad and the Vamsa are called the eight books. In the great

Brāhmanas and Āranyakas, which as yet exist only in manuscript, are not always divided in the same manner; so that if I had adapted my references to the MSS., they might perhaps not have been found in accordance with the editions of several of the Brāhmanas which are now preparing for publication. In many instances I have derived great help from the original MSS. of the Brāhmanas, particularly as Sāyana's quotations from these works are generally full of mistakes, arising from old Vaidik forms, which the transcribers did not know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Sāyana and the text as exhibited in the Brāhmanas, which can only be accounted for by the supposition that Sāyana used some Brāhmanas in a Śākhā different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mis-

Brāhmana and the Shadvimsa the principal sacrifices, the Ekāha, Ahina, and Sattras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life in heaven and other rewards. Now, in the third Brāhmana, called Sāmavidhāna, other hymns will be enjoined, etc.' This, I hope, will be sufficient to vi-

dicare my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print. [See now a letter of mine in the *Academy*, June 7, 1890, p. 390.]

takes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD, October 1849.

PREFACE

TO THE SECOND VOLUME OF THE FIRST EDITION.

THE principles followed in the first volume in editing the hymns of the Rig-veda, and in restoring the text of Sâyana's commentary, have been strictly adhered to in the second. My own conviction and the approval of those best competent to judge have not allowed me to adopt a different course, although others have thought Sâyana's commentary undeserving a critical edition, and the time that has been expended on it. Yet, perhaps, neither the age nor the country of an author can justly be pleaded as an excuse for disregarding those rules of critical scholarship which in classical philology have been ratified by the experience of the last three centuries; and though I feel obliged to apologize for the consequent delay in the publication of this second volume, I should be more sorry if I had now to publish it without the conviction that all sources available for the restoration of the text had been fully exhausted.

The MSS. of the Samhitâ and Pada texts of the hymns have been the same for the second as for the first volume, and therefore require no further notice.

The case differs with the MSS. of Sâyana's commentary. For the first Ashtaka I was able almost always to determine the original reading of each of the three families of MSS. by a comparison of the different members belonging to each; and it was found that in all important passages the readings of the three families, A, B, and C, could be so easily balanced that it rarely remained doubtful which of the three had to give way before the others. On this account it seemed to me unnecessary to publish the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka; and, with the exception of a few inaccuracies which really seem to be unavoidable in the course of editing so voluminous a work, I have not met, in the many excellent reviews of this edition of the Rig-veda, with any remarks which could on this point have changed my opinion.

In the second Ashtaka, however, this course could be no longer followed. When I began the printing of the second Ashtaka, to represent the A class I had only one MS. instead of three, and this again was defective to such an extent that it could hardly be used for more than half of the second book. The MSS. of the B class were the same as for the first Ashtaka; and I had even received a new copy from Bombay, which I call B 3. This, however, proved of little use, as it was but a new transcript of the same original from which Professor Burnouf's MS. had been taken. It could not have been copied from B 1, because this MS. was already in my hands when the new copy was made in India. There can be no doubt, however, that it was copied from a copy of B 1. Most likely the Pandit who parted with his old MS. (B 1) had a transcript made before he sold the original, and this transcript was copied in B 3. With regard to the C MSS. it will be seen that three only out of the seven contain the second Ashtaka complete.

Under these circumstances it became impossible to determine with certainty the original reading of each of the three families; nay, for many passages the text of one or even two families was lost beyond recovery. Besides, almost all the MSS. of the second and the following Ashtakas seem to have been less frequently studied in India, and therefore less carefully corrected, than the first Ashtaka. The principal difficulty, however, arose from the defective state of A 2, because the text of the A class is throughout the whole commentary by far the most authentic, and had been the principal authority for my edition. Before the first Ashtaka was finished I had therefore written to India to obtain a new MS. for the second. After waiting, however, for

a considerable time, I received the news that the MS. which Dr. Roer had procured for me at Calcutta had been lost by shipwreck. Not wishing to retard the publication of the second volume still longer, I began to print with the MSS. then at hand. Most fortunately, in the course of carrying the second Ashtaka through the press, a new MS. was forwarded from India by Dr. Ballantyne, the distinguished Principal of the Sanskrit College at Benares. It was sent to Professor Wilson, and he most kindly presented it to me. It is a complete copy of Sâyana's commentary, and, as far as I know, the most ancient MS. of this author in Europe. The first Ashtaka contains 648 leaves, but has no date. The second has 260, the third 398, the fourth 312 leaves. At the end of this Ashtaka the following date is given: ॥ संवत् १६०३ वर्षे ऋषभदि प म् वे १ संवत् आषाढा २४ वर्षे ॥ This is Samvat 1624 or A. D. 1568. The fifth Ashtaka has 237, the sixth 264 leaves, the last containing again a date; संवत् १६२३ वर्षे ऋषभमासे शुक्लपक्षे पूर्णमास्या पून्यतथी शुक्लवर्षे: । This is therefore a year earlier, 1623 Samvat or 1567 A. D. In the seventh Ashtaka, which contains 274, and in the eighth, which contains 322 leaves, the last leaves on which the date is usually marked, are lost. We may therefore ascribe this copy to the years 1566 and 1567. The oldest MS. which I had used before was that of the first Ashtaka at the National Library in Paris (A 1), which bears the date Samvat 1625 or 1569 A. D. Colebrooke's MS. (A 2) was dated between 1747 and 1760 A. D.; and fragments of the commentary to the first Ashtaka at the Royal Library in Berlin (A 3) exhibit their date as Samvat 1664 and 1665, which is 1608-1609 A. D. As all the other MSS. of Sâyana's commentary are still more modern, this last arrived MS., now in my possession, is therefore the oldest in Europe.

But though it is the oldest MS., it does not, as I expected, belong to the A class. On comparing it with the other MSS. I found that it belongs to class C, and may in fact be considered as the prototype of all the C MSS. This would by itself have made this copy extremely valuable. Its value, however, was further increased when I found that in the second Ashtaka considerable portions had been most carefully compared and corrected after a MS. belonging to the A class. If it had not been for the modern date of Colebrooke's copy, I should have said that the collation had been taken from this very MS. (A 2). As it is, we must suppose that the Benares MS. was collated with an older A MS., whence afterwards Colebrooke's copy was taken. As these collations and corrections, which are very numerous, were made in the usual Indian manner, by covering the original text with yellow orpiment and writing the various reading over it, or on the margin, it was possible in many cases to use this MS. as an

authority not only for the C but also for the A class; a discovery which makes this MS. invaluable, particularly for the second *Ashtaka*, where the text of the A MSS. was frequently lost altogether. As to the C MSS. they are all, though not immediately, derived from this copy, but *before* it had been corrected by a collation with an A MS. This can be proved from accidental mistakes and indistinct corrections which occur in this MS., and have afterwards found their way into all the C MSS. I suppose therefore that this (my own MS. from Benares) had been repeatedly transcribed there before it was collated with an A MS.; that one of these transcripts was brought to Calcutta, and that from it most, if not all, of the C MSS. were taken at Calcutta. Certain it is that C 1, C 2, and C 3 came from Calcutta, and large portions, which were copied for me from a MS. belonging to the Asiatic Society in Calcutta, contain literally the same text as the other C MSS. There are readings, however, which are peculiar to the C copies, and which do not occur in my Benares MS. Some are found in one or two of the C copies only. These are either accidental mistakes or occasional conjectures, which, after finding their way into one copy, were afterwards repeated by successive transcribers. They are useful as indicating the exact relationship of some of the C MSS., but they can never claim any diplomatic authority. There is another class of various readings which run through all the C MSS., but which have no guarantee in the old Benares C. They deserve a more careful consideration, for they are evidently old errors, or possibly old corrections. In passages where the C's agree among themselves, but differ from the Benares C, this generally agrees with A. These C readings therefore, as they do not proceed from the Benares C, are in reality only later alterations of the original A text. Though I have hardly ever adopted the readings of the C's, where they differ from the A's and the Benares C, I have inserted them in the *Varietas Lectionis*, because occasionally they seem to contain useful conjectures. Thus Rv. II. 6, 4 (p. 445. l. 10 [now vol. ii. p. 19. l. 14]) Ca has **प्रेरका वा**; the same mistake occurs in A, while all the C's have the correct reading **प्रेरको वा**. It also happens, as has been shown in the preface to the first volume, that passages originally wanting in the C family have been supplied from other sources. In this manner C and A readings have been mixed up together in one and the same copy, particularly in Dr. Mill's, so as to cause considerable confusion in some parts of *Sâyana's* work. In later portions of the commentary some of the C's cease to be C's, and become A's, owing to the writer having changed the original from which he copied.

By this new MS., which in its original text I count with the C, in its

corrections with the A MSS., while if it has to be quoted by itself, it will be marked Ca, the *apparatus criticus* became much simplified. The various readings of the C MSS. have no longer any authority by themselves, but only so far as they agree with the original C *before* it was collated. The text of the A MSS. is supplied by Ca, where the A's are wanting, and confirmed where they and the corrections in Ca agree.

It might be asked, why, if the A MSS. agree with the corrected text of Ca, the whole family of the A's should not rather be considered as branching off from Ca, *after* the general text of the C family was corrected as we find it in Ca, and why the alterations in Ca should not be taken for independent corrections made by the writer of Ca, instead of being gleaned from a collation with an A MS. ? On all important points the A MSS. agree with the corrected Ca ; and on minor points it is impossible to deny that slight differences could as well be ascribed to the several copyists of the A MSS. There are passages, however, which make it impossible to entertain this supposition : Rv. II. 9, 3, for instance, उदीरिथ in Ca has been corrected into उदारिथ. Here the C MSS. have उदीरिथ, because they were copied from Ca before it was corrected. But A also has उदीरिथ. This by itself might be a mistake of the copyist of A ; but this peculiar mistake is not likely to have happened if A had been copied from Ca, where this very mistake had already been very distinctly emended. I have selected this passage for another purpose also. It shows that occasionally corrections are made in Ca which cannot be traced back to A. They generally refer to such palpable errors, as for instance उदीरिथ instead of उदारिथ ; and in these cases it is clear that the intelligent writer of Ca was guided by his own judgment without looking to the authority of any MS. In order to prove that A was copied from Ca, it would be necessary to point out passages where corrections in Ca had been misread by the writer of A. This happens not unfrequently with the C MSS. Alterations made by the original writer of Ca were mistaken by the later copyists, and these mistakes are occasionally of such a character that they could only have happened with the very leaf of Ca before the eyes of the copyist. Now I have not been able to find any evidence of this kind against the A MSS. Quite at the beginning of the second Ashtaka, for instance (p. 1. l. 9 [now vol. i. p. 551. l. 7]), Ca reads अविद्यान्यसादृषेति परिभाषया । The writer seeing that he had left out रि between षे ति, made a mark at the top of षे, and wrote रि on the margin. The copyist of the first C MS. mistook this mark for a vowel, and without looking to the margin wrote षदृषेति. A however has षदृषेरिति. The same happened Rv. II. 6, 4, where Ca had सुरिर्वदान्. This the original writer himself

corrected into **सूरिविद्वान्**, only that the space did not allow him to do more than to make a mark at the top of **वै**, and to draw a slight line between **र** and **व**. The copyist of C mistook this for **सूरिवैद्वान्**, which henceforth became the reading of the C MSS. Indeed it looks very much like **सूरिवैद्वान्** in Ca. A however reads **सूरिविद्वान्**. Rv. I. 181, 8 (p. 366. l. 24 [now vol. i. p. 765. l. 18]) Ca had originally **अक्षरः प्रदानविशेषो वा**. Accordingly all the C's read **अक्षरः**. A however has **अक्षदः**, and from it the correction is made in Ca, where, subsequent to the taking of the first C copy, the **र** was covered with yellow, and changed into **द**. **अक्षरः** is evidently an old mistake, because it occurs in B also. Rv. III. 1, 3 (p. 626. l. 14 [now vol. ii. p. 127. l. 28]) the C MSS. have **अनुषा जन्म मनुष्याणां**, thus leaving out two lines. The omission was originally made by the writer of Ca, but afterwards supplied on the margin from A. That it was not supplied from B, but from A, can be proved by the words **स्वत एव बंधुरिति यावत्**, which are not in B, but in A only. At the beginning of the third Ashtaka (Rv. III. 7, 1) the invocation in Ca is simply **श्रीगणेशाय नमः ॥ ओं वागीश** etc. It is the same in the C's. A 2 has **श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीसरस्वती नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ वागीश** etc. The B's have **श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वागीश**; only B (Taylor) has a slight correction **श्रीगणेशाय** etc. Coincidences of this kind though they may seem irrelevant are really the most convincing. Again, Rv. III. 7, 1 (p. 661. l. 7 [now vol. ii. p. 149. l. 5]) A 2 has **त प्र य आदः**, while Ca and the C's have the right reading **तत्र प्र य आदः**. In the same verse (p. 662. l. 3 [now p. 149. l. 18]) A 2 has **शितिपृष्ठशब्दस्य**; Ca and the C's coincide in giving **शितिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्य**. Rv. III. 7, 2 (p. 663. l. 11 [now vol. ii. p. 150. l. 14]) Ca has **द्वितीयायां** instead of the more primitive reading **द्वितीयैकवचनांतस्य**, which is in A 2 and B. The C's have again **द्वितीयायां** like Ca. As no case of this kind can be made out against A, it is necessary to regard the corrections in Ca as collations from a MS. which was connected with the A class. How A and Ca came originally to differ, is hard to say. But as it is impossible to account for the text of the one simply as a corruption of the other, A and Ca must be considered as two branches diverging from the original stock of Sāyana's work which is lost to us. A and Ca are coordinate, not subordinate, though A stands higher than Ca. B also stands independent from A and Ca. The C MSS. on the contrary are subordinate to Ca, or, as in later portions of the commentary, to A, and must therefore be discarded where the evidence for a reading has to be weighed by the authority of MSS. Even in cases where the C MSS., particularly C 2 and C 5, contain large portions of the commentary which are taken from an A MS., they are of very little use for restoring the original text of A, except occasionally in the second Ashtaka where A 2 is

defective. Here C 5 (Wilson 74) has sometimes supplied the deficiency, but the modern date and general incorrectness of this MS. hardly allow us even then to ascribe much weight to its readings.

If we compare the three MSS., A, Ca, and the C's at the beginning of the second Ashtaka, it will be seen that they always confirm our view of their mutual relationship even in the most minute points. In **ह्रतकृत्वाः** (p. 1. l. 2 [now vol. i. p. 551. l. 3]) Ca had left out the Visarga, and it is wanting in the C's. It was afterwards added in Ca, above the line, **ह्रतकृत्वाः**, and it stands above the line in A also. P. 1. l. 6 [now p. 551. l. 5] Ca had **वेया** instead of **वेया**. **वेया** became the reading of the C's, while in Ca it was altered into **वेया**, which is the reading of A. P. 1. l. 7 [now p. 551. l. 6] Ca had **शतनामाधि**, which was corrected by the writer himself (not *secunda manu* or with yellow orpiment) into **शतर्चिनामाधि**. This correction was therefore adopted by the C's, and it is also the reading of A. P. 1. l. 8 [now p. 551. l. 7] Ca had **अनुवाकि**; one of the vowels was afterwards covered with yellow. The C MSS. therefore read **अनुवाकि**; A has **अनुवाकि**. P. 1. l. 9 [now p. 551. l. 7] we read in Ca **पंचदशर्चि**. The C MSS. adopt this as **पंचदशर्चि**, while in Ca it is corrected into **पंचदशर्चि** as it stands in A. P. 1. l. 10 [now p. 551. l. 8] **देवा** in Ca was left out, and added on the margin. It is wanting in the C's. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 8] Ca had **प्र वो विश्वदेवं**. Here the copyist of the first C MS. must have corrected the mistake, which was indeed very palpable, for the C's read **विश्वदेवं**, which is also in Ca, but as a correction. P. 1. l. 11 [now p. 551. l. 9] Ca had **अस्य विशेषो लिंगिकः**. Thus the C's have **अस्य विशेषो । लिंगिकः ।** Ca was afterwards corrected into **विशेषविनियोगो लिंगिकः**, but in such a manner that none but a learned copyist could have made out the correction. A however has the right reading. P. 1. l. 17 [now p. 551. l. 14] Ca had **पातलशीलं**, which became the reading of the C's. In Ca it was altered into **पालनशीलं**, by putting १ over ल, and २ over त, and covering part of त with yellow. A has distinctly **पालनशीलं**. Again (l. 18 [now 15]) after **ब्रह्माय, ब्रह्** is left out in Ca, and added from A in the margin. It is wanting in the C's. Afterwards Ca had originally **तत्रेणुभूतं दुरितं द्रावधिचे स्वं द्रावधिचे ।** This was, not at all distinctly, corrected into **दुरितं वा तस्य द्रावधिचे**, which is the reading of A. But the old mistake remained in the C's. After **अन्नामकाय** (l. 19 [now 15]), **देवाय** is left out in Ca and C; it was added in Ca from A. P. 2. l. 1 [now p. 551. l. 16], **इषुध्यान् शत्रू** Ca and C; **इषुध्या शत्रून्** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 3 [now p. 551. l. 17], **सहि दिवो** Ca and C; **सह दिवो** Ca sec. man. and A. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], **यावापृथिव्योर्मिच्छे** Ca. The i in **मिच्छे** is covered with yellow in Ca, so that one should expect **मिच्छे**, in the C's, instead of which they have the correct reading **मिच्छे**. On looking more closely, however,

we find that the i, before it was covered with yellow, was already struck out with ink *prima manu*, which accounts for the adoption of the corrected reading in the C's. P. 2. l. 5 [now p. 551. l. 19], असौषि Ca and C; असौषि Ca sec. man. and A. P. 2. l. 6 [now p. 551. l. 19], पते: Ca and C; पाते: Ca sec. man. and A. Ibidem [now l. 20], षिवात उणादि झ: Ca; षिवात उणादि ह: C. The text of Ca is corrected into पिवतेर्षा श्रीणादिको झ:, but in such a confused way, that the writer of A could hardly have got his correct text पिवतेर्षा श्रीणादिको झ: from Ca. P. 2. l. 8 [now p. 551. l. 21], दिव ऊडिदं Ca and C; दिव: ऊडिदं Ca sec. man. and A. P. 2. l. 9 [now p. 551. l. 22], स्त्रीतिष्कांदसो Ca and C; स्त्रीतिष्कांदसो Ca and A; both sec. man. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], दधाते:। कि: Ca. C; दधाते: कि:। Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 22], क्तस्वरेणां। तोदात्त: Ca. C; क्तस्वरेणां। तोदात्त: Ca sec. man. and A. P. 2. l. 10 [now p. 551. l. 23], उदोत्तलं Ca. C; उदान्तलं Ca sec. man. and A.

These are the various readings for one verse only. I have given them in full, partly to show that they confirm my view of the relation of the MSS. in the minutest detail, partly to convince those, who are so eager for a complete *Varietas Lectionis*, of the entire uselessness of such a compilation.

There is one more MS. of Sâyana (Aa) which has come to hand since the publication of the first volume, and which, though rarely quoted in the *Varietas Lectionis*, deserves to be mentioned here. It was sent to me as a present by Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, to whose zealous exertions Sanskrit literature is already greatly indebted. Unfortunately it is but a fragment, beginning with the twenty-seventh Varga of the third Adhyâya of the third Ashtaka, and ending at the end of the third Ashtaka. But it is of great importance in so far as it served to confirm those principles of diplomatic criticism on which all the other MSS. of Sâyana had been previously classified, and according to which their respective weight and authority had been determined. Its title is संवत् १६२४ वर्षे ॥ ॥ आषाढवदि ११ बुधे लिखितं ॥ श्रीरसु ॥ ॥ कल्याणमसु ॥ ॥ शिवमसु सर्वजगत परहृतिनिरता भवन्ति । भूतगणा दोषा प्रयांतु नाशो सु सर्वत्र सुखी भवतु लोकाः ॥ ॥ कल्याणं भूयात् ॥ This shows that its age is exactly the same as that of Ca; Samvat 1624 or A. D. 1568. Its readings would therefore have had considerable weight whether they coincided with any of the three classes or not. But on a close examination it was found that not a single reading, not even a mistake, occurred in this MS. which was not known already from the A MSS. Nay, I feel almost convinced that Colebrooke's A MS. was copied directly from the fragment which is now in my possession. Rv. IV. 2, 13 (vol. iii. p. 18 [now vol. ii. p. 351]) the whole explanation of the thirteenth verse had been left out in Aa, but was afterwards added so as to cover the whole margin, not without giving rise to many ambiguities by the indistinctness

of the letters. All these ambiguous letters are reproduced with the greatest exactness in Colebrooke's MS., where the explanation stands no longer in the margin, but forms part of the commentary. A still clearer case occurs Rv. IV. 4, 4 (vol. iii. p. 35 [now vol. ii. p. 360]). Here also the commentary on verse 4 had been left out in Aa, and been supplied as far as the space allowed on the margin. We have first two long lines at the top of the page. After this the text is continued on the margin of the right side, then on the margin of the left, and one line is placed under the last line of the text. I give as exact a copy of it as possible :

अथ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति । तिग्महेति तिग्मास्त्रीणां हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रषोहनार्थं उच्यते तो भवत् । शत्रुन्प्रति आ तनुष्व । ज्वालासंधं विस्तारथ । तस्तीजः संधिः अमिचान शत्रुन् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान स ष्टांतः अतसं	मिति हीं द्विं प्यमा नापि यः पुमा न् नो स्नाक मरातिं भा वप्रधानो नि र्देशः आरा तित्वं शाश्वं चक्रे कुशते अरातिम दानं वा कुश ते तं पुमांसं नीवा न्यग्भू तं धचि द ह । तच वृ
न । यथा शु म्कमनार्द्रम तंस काष्ठं द हसि तदत् उषता त । उष दाहे लोटि हे सुह्योरिति तातडादेशः । धचि । दहे लो टि बज्जलं कंद सीति शपो लु क् हो ढ इति ढ लं भष्भावः षढोः कः सीति कलं निघातः ॥	

This is reproduced in Colebrooke's MS. (A 2) in the following manner :

॥ चतुर्थी ॥ उदये तिष्ठति ॥ तिग्महेति तिग्मास्त्री - हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः तादृश हे अपि उत्तिष्ठ रषोहनार्थं उच्यते भवत् । शत्रुन्प्रति आ तनुष्व ज्वालासंधं विस्तारथ तस्तीजःसंधिः अमिचान शत्रुन् न्योषतात् नितरां दह हे समिधान स[॥]ष्टांतः अतसं न । यथा शुम्कमनार्द्रमतं स काष्ठं दहसि तदत् उषताता उष दाहे लोटि हेसुह्योरिति तातडादेशः धचि । दहे लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् हो ढ इति ढलं भष्भावः षढोः कः सीति कलं निघातः ॥

"द्विमिति हीं प्यमानापि यः पुमान् नो स्नाकमरातिं भावप्रधाने निर्देशः अरातित्वं शाश्वं चक्रे कुशते तं पुमांसं नीवा न्यग्भूतं धचि दहं तच वृ"

If we compare the readings of the two MSS., and remember that both came from Benares, there can hardly be a doubt that the latter (A 2) was copied directly from Aa. It is clear that the writer of Colebrooke's MS. was misled by

the marginal notes of Aa, that he left out all that was written on the right margin, and went on from the end of the second line to the third line on the left margin. After having proceeded to the end of the verse he became aware of his mistake, and then added the whole omitted passage on the margin. This is nearly convincing. But there are other points to show that A 2 is a direct descendant of Aa. The **दृ** in **तीदृ** is very indistinct in Aa; a blank is left in A 2. The **घ** in **ज्वालासंघं** looks, according to Aa's style of writing, very much like **घ**; A 2 has **घ**. In **उषतात्** the Virâma under **त** is covered in Aa by the **टि** of the next line; the writer of A 2 did not perceive this, and thus altered **त्** into **त्त**. In Aa the marked **द्वि** in the fourth line is meant as a correction of the marked **द्वि** in the third. The writer of A 2 began his marginal notes with the fourth line, mistook the third as an addition to come in after the marked **द्वि**, and thus wrote **द्विमिति ह्रीं** instead of **मिद्विह्रीं**. **शचवं** in Aa would look exactly like **शाशवं** to one not familiar with the peculiar style of writing used in these marginal notes; in A 2 we find **शाशवं**. Other coincidences between Aa and A 2 require no explanation. The only real difference between the two is **निरंतरां** in A 2 instead of **नितरां** in Aa; a mistake evidently produced by the distraction of the writer, and the omission of the passage between **कुरुते** and **कुरुते**. This will be sufficient to show that Aa is really the prototype of the A MSS., and that therefore, if the whole of this MS. could have been recovered, it would have rendered to the A class the same service which was rendered to the C class by Ca.

I cannot conclude this second volume of the Rig-veda without acknowledging my obligation for much useful advice and kind assistance which from many quarters I have continued to receive. Professor Wilson has taken the same active interest in this as in the first part, and there is not a sheet that has not received the benefit of his careful perusal. The present volume has not indeed had the advantage of Dr. Rieu's revision, to whom much of the praise bestowed on the correctness of the press in the first is due. But in the latter portion of this volume I have been able to avail myself of the assistance and active cooperation of my learned friend Dr. Aufrecht of Berlin, and the benefit hence derived cannot be too highly valued. I may hope that by his continued assistance I shall be able to bring this edition to an end in a much shorter time than I at first expected. Dr. Ballantyne of Benares, Dr. Röer of Calcutta, Mr. Fitz-Edward Hall of Benares, and lately Mr. Walter Elliott of Vizagapatam, have all in the most obliging manner assisted me in the execution of my work by the transmission of several most valuable MSS., without which, I fear, I should never have succeeded in accomplishing a work which I commenced without

perhaps a full consciousness of all its difficulties. I have been also honoured by that distinguished scholar and noble patron of Sanskrit literature, Raja Radhakanta Deva of Calcutta, with a most valuable present, the *Sabda Kalpa Druma*, a work which by its comprehensive range and its excellent arrangement stands unrivalled in Indian philology. At Oxford, again, I have had the advantage of the Bodleian Library, where, under the liberal management of Dr. Bandinel, scholars of all countries may avail themselves of the treasures of one of the finest collections in Europe with the same facility as if at work in their own private library.

Nor can any one, perhaps, acknowledge more thankfully than myself the valuable additions lately made to our knowledge of Vaidik literature and antiquities by the combined labours of so many distinguished scholars in India, England, France, and Germany. Many difficulties, against which I had to contend singlehanded in the first volume, have been removed by their publications. On commencing this edition I had first to copy and collate many works continually quoted by *Sâyana*, or otherwise essential to a full comprehension of the *Rig-veda*. There were then no editions of the other Vedas, of the *Nirukta*, the *Aitareya-brâhmana*, *Âsvalâyana*, and similar works. Yet it would have been impossible to print even the first pages of *Sâyana*'s commentary without having to a certain extent established a critical text of these writings. Several have since been published, and their text has been settled with an accuracy greater than the limits of my time allowed me even to aim at in these supplementary treatises. Our comprehension of these works has been considerably facilitated either by translations or by notes and indices. The only works from which assistance could be derived when I commenced this edition were Rosen's first book of the *Rig-veda* and some valuable essays by Professor Nève and Dr. Kuhn. At present we have Professor Roth's edition of the *Nirukta*, Professor Benfey's *Sâma-veda*, Dr. Weber's *Yagur-veda*, valuable treatises on the *Grihya-sûtras* by Professor Stenzler, useful indices to the Vedas by Messrs. Pertsch and Whitney, and last, not least, the first specimen of Vaidik lexicography by Roth. Many obscure points in the earliest literature of India have received new light in the first and second volumes of Lassen's classical work on Indian Antiquities. Names formerly known to few have become familiar to all through the indefatigable industry of Dr. Weber. On the whole an entirely new direction has been given to Sanskrit philology, and during the last six years the Vaidik has received greater attention than any other period of Sanskrit literature.

But since the publication of the first volume of the *Rig-veda* we have suffered

one irreparable loss. The death of Eugène Burnouf has deprived Sanskrit philology of one of its chief supporters, of one of its greatest ornaments. His loss will be long felt in different departments of Oriental learning, where his name is associated with some of the most brilliant discoveries of our age;—nowhere longer and more keenly than among the friends and students of Sanskrit literature. Of Burnouf's works I need not here speak. As the first scientific decipherer of the Cuneiform inscriptions, he has erected to himself a monument more lasting than the mountain-records of Persia. As the first Pāli scholar and the historian of Buddhism, his fame will not easily be surpassed by future researches. As the first editor and interpreter of the Zend-avesta, his memory will endure so long as the human race values the traditions of its early childhood. But Burnouf's key to all these discoveries was Sanskrit; and in Sanskrit philology, where his influence was most beneficial, his loss is now felt most severely. I do not here allude to the Bhagavat-purāna and other monuments of his persevering industry now left unfinished, nor to the works he contemplated, nor to the treasures he had collected. In losing Burnouf, we have lost not only an indefatigable fellow-labourer, not only a disinterested teacher, but a most respected judge; in his approval valued by all, in his censure feared, in his verdict distinguished unfailingly by fairness and by truth. Though he published but little on the Veda, yet I may safely assert—and those with whom I had the benefit of attending his lectures at the Collège de France, Barthélemy St. Hilaire, Gorresio, Nève, Pavie, Foucaux, Roth, Goldstücker, Bardelli, and many others, will bear me out—that there was not then a scholar in Europe more conversant with the language and the traditions of the Veda than Burnouf. The intimate friend of Rosen, he alone kept up after Rosen's death the tradition of Vaidik studies. He impressed their importance on all who came to study under him, and he proved that for a true appreciation of the early history of mankind, and for a comparative study of the religions of the East, a knowledge of the Veda was indispensable. The new impulse given to Sanskrit philology in that direction, and the subsequent publication of numerous Vaidik works, were due to him; and for my own part I can only repeat, that without Burnouf's advice, encouragement, and assistance, I should never have been able to undertake this edition of the Rig-veda. When I heard of his death I felt—and I believe that many engaged in similar studies shared the feeling—as if our work had lost much of its charm and its purpose. 'What will Burnouf say?' was my earliest thought, on completing the first volume of the Rig-veda. And now as I am finishing the second, in its turn submitted to the judgment

of so many scholars whose friendship I value, and whose learning I admire, my thoughts turn again to him who is no longer among us, and I think, not without sadness, of what his judgment would have been.

M. M.

SIR ROBERT TAYLOR'S INSTITUTION, OXFORD,
Christmas 1853.

PREFACE

TO THE THIRD VOLUME OF THE FIRST EDITION.

IN laying before the public the third volume of my edition of the Rig-veda and its commentary by Sāyanākārya, it gives me much pleasure to acknowledge the increasing interest which of late years has been evinced by the most eminent scholars in England, in India, and on the continent, with regard to these ancient remnants of the sacred poetry of the Brāhmans. Their importance for Sanskrit literature had been felt ever since Sir William Jones, Colebrooke, and F. Rosen informed us of their existence, and gave us the first specimens of their contents; and no one acquainted with the later literature of India, the epic poems, the law-books, the systems of philosophy, could fail to see that our knowledge of the historical growth of the Indian mind must remain incomplete until we had gained an insight into that period of literature which precedes Vyāsa and Valmiki, Manu and Gaimini, and to which the poets, the lawgivers, and philosophers of India point with common consent as the highest authority for their inspirations, their belief, and their institutions. Sanskrit literature without the Veda was like Greek literature without Homer, like Arabic literature without the Koran, like English without Shakespear.

But as the study of Sanskrit owes its permanent interest chiefly to the fact that the ancient language of India has been proved to be most intimately connected with the classical languages of Europe, and that in it has been found the key to the most secret archives of the history of language in general, the Veda would never have engaged the serious attention of a large class of scholars, if this ancient literary relic had not been found to shed the most unexpected light on the darkest periods in the history of the most prominent

nations of antiquity. The religious traditions of the Persians or the Zoroastrians have been traced back to their source in the *Veda*. Many of the most obscure grammatical forms in the arrow-headed inscriptions of Darius and Xerxes have been deciphered by means of the *Veda*. The mythology of Greece and Italy, nay of Germany and Iceland, has suddenly assumed a new aspect and an intelligible expression by being confronted with the poetical language of the *Veda*. Even civil institutions, local customs, and proverbial expressions, which we meet with in the later history of the Aryan nations, have received an unexpected explanation in the simple poetry of the *Veda*. In this manner the *Veda*, though not yet known in its completeness, has assumed an importance which no other literary production of India could ever have claimed; and we may rest convinced, that as long as man cherishes the records of his family, in the widest sense of the word, these simple songs will maintain their place among the most valued annals of ancient history. There is one class of readers that may have been disappointed—men who study ancient literature less on account of its historical than its poetical value. Those who expected in the *Veda*, strains like the elaborate odes of Pindar, or the vague and misty exhalations of Ossian, will have found but very little answering their expectations. But the true historian values facts, ancient and genuine; and a corroded copper As of the Roman republic is of greater value to him than an imperial gold medal of the most exquisite workmanship. What Schelling says with regard to the deities of the later Hindu pantheon, such as they are represented to us in the Mahâbhârata, the poems of Kâlidâsa, and the Purânas, applies to all facts of history: ‘Hideous or not, they stand before us, and so require a rational explanation!’

But it has been a still greater pleasure to me, while engaged for so many years in preparing a critical edition, not only of the text of the Rig-veda, but also of its commentary by Sâyanâkârya, to observe how the conviction seems to be growing more and more general, that without this commentary an accurate and scholarlike knowledge of the *Veda* could never have been obtained. There was at first much controversy as to the value of Sâyanâ, and as to the necessity of an edition, and particularly of a critical edition, of his commentary. Now it seemed to me, that his strong and his weak points must have been so apparent to all who entered honestly into the study of Sâyanâ, that I hardly thought it incumbent on me to defend him against his enemies, or to save him from his friends. For though we all admired the quick perception and the brilliant

¹ Schelling's *Philosophy of Mythology*, p. 24.

divination displayed by some distinguished scholars in their attempts to guess the meaning of these ancient hymns without the help of that tradition which Sâyana embodied in his commentary—and though a work like that of the late M. Langlois, who actually published a complete translation of the Veda at a time when most scholars were content with deciphering a few lines, will always excite our admiration by the boldness, the perseverance, and the undoubted ingenuity which it displays—yet before the tribunal of a more severe scholarship such works could not be approved; and it begins to be recognised that the errors which they propagated have proved so mischievous as to outweigh the many right guesses which no doubt they contained.

It would have been equally wrong, however, to consider Sâyana's commentary as an infallible authority with regard to the interpretation of the Veda. Sâyana gives the traditional, but not the original, sense of the Vaidik hymns. These hymns—originally popular songs, short prayers and thanksgivings, sometimes true, genuine, and even sublime, but frequently childish, vulgar, and obscure—were invested by the Brâhmins with the character of an inspired revelation, and made the basis of a complete system of dogmatic theology. If therefore we wish to know how the Brâhmins, from the time of the composition of the first Brâhmana to the present day, understood and interpreted the hymns of their ancient Rishis, we ought to translate them in strict accordance with Sâyana's gloss. This is the object which Professor Wilson has always kept in view in his translation of the Veda; and for the history of religion, which in India, as elsewhere, represents the gradual corruption of simple truth into hierarchical dogmatism and philosophical hallucination, his work will always remain the most trustworthy guide. Nor could it be said, that the tradition of the Brâhmins, which Sâyana embodied in his work, after the lapse of at least three thousand years, had changed the character of the whole of the Rig-veda. By far the greater part of these hymns is so simple and straightforward, that there can be no doubt that their original meaning was exactly the same as their traditional interpretation. But no religion, no poetry, no law, no language, can resist the wear and tear of thirty centuries; and in the Veda, as in other works, handed down to us from a very remote antiquity, the sharp edges of primitive thought, the delicate features of a young language, the fresh hue of unconscious poetry, have been washed away by the successive waves of what we call *tradition*, whether we look upon it as a principle of growth or decay. To restore the primitive outlines of the Vaidik period of thought will be a work of great

difficulty. ¹ We may collect all the passages where an obscure word occurs, we may compare them and look for a meaning which would be appropriate to all; but the difficulty lies in finding a sense which we can appropriate and transfer by analogy into our own language and thought. We must be able to translate our feelings and ideas into their language at the same time that we translate their poems and prayers into our own. We must not despair even where their words seem meaningless and their ideas barren or wild. What seems at first childish may at a happier moment disclose a sublime simplicity, and even in helpless expressions we may recognise aspirations after some high and noble idea. When the scholar has done his work, the poet and philosopher must take it up and finish it. Let the scholar collect, collate, sift, and reject—let him say what is possible or not according to the laws of the Vaidik language—let him study the commentaries, the Sûtras, the Brâhmanas, and even later works, in order to exhaust all the sources from which information can be derived. He must not despise the tradition of the Brâhmins, even where their misconceptions and the causes of their misconceptions are palpable. To know what a passage cannot mean is frequently the key to its real meaning; and whatever reasons may be pleaded for declining a careful perusal of the traditional interpretations of Yâska or Sâyana, they can all be traced back to an ill-concealed “argumentum paupertatis.” Not a corner in the Brâhmanas, the Sûtras, Yâska, and Sâyana should be left unexplored before we venture to propose a rendering of our own. Sâyana, though the most modern, is on the whole the most sober interpreter. Most of his etymological absurdities must be placed to Yâska’s account, and the optional renderings which he allows for metaphysical, theological, or ceremonial purposes, are mostly due to his regard for the Brâhmanas. These Brâhmanas, though nearest in time to the hymns of the Rig-veda, indulge in the most frivolous and ill-judged interpretations. When the ancient Rishi exclaims with a troubled heart, “Who is the greatest of the gods? Who shall first be praised by our songs?”—the author of the Brâhmana sees in the interrogative pronoun “Who” some divine name, a place is allotted in the sacrificial invocations to a god “Who,” and hymns addressed to him are called “Whoish” hymns. To make such misunderstandings possible, we must assume a considerable interval between the composition of the hymns and the Brâhmanas. As the authors of the Brâhmanas were blinded by theology, the authors of the still later Niruktas were deceived by etymological fictions, and

¹ See the Author’s *Essay on the Veda and Zendavesta*, p. 13.

both conspired to mislead by their authority later and more sensible commentators, such as *Sâyana*. Where *Sâyana* has no authority to mislead him, his commentary is at all events rational; but still his scholastic notions would never allow him to accept the free interpretation which a comparative study of these venerable documents forces upon the unprejudiced scholar. We must therefore discover ourselves the real vestiges of these ancient poets; and if we follow them cautiously, we shall find that with some effort we are still able to walk in their footsteps. We shall feel that we are brought face to face and mind to mind with men yet intelligible to us, after we have freed ourselves from our modern conceits. We shall not succeed always: words, verses, nay, whole hymns in the *Rig-veda*, will and must remain to us a dead letter. But where we can inspire those early relics of thought and devotion with new life, we shall have before us more real antiquity than in all the inscriptions of Egypt or Nineveh; not only old names and dates, and kingdoms and battles, but old thoughts, old hopes, old faith, and old errors, the old "Man" altogether—old now, but then young and fresh, and simple and real in his prayers and in his praises.'

How the *Veda* should be interpreted, and how *Sâyana's* commentary should be made use of for that purpose, has lately been shown in a work by M. Ad. Regnier, 'Étude sur l'idiome des Védas et les origines de la Langue Sanscrite, Première Partie, Paris 1855.' I may be allowed to quote from this excellent essay the following passage, which lays down with fairness and exactness the principles which ought to be followed by every student of the *Veda*. 'Je joins au texte des hymnes celui du commentaire de *Sâyana* *Âchârya*, que je suivrai, dans son interprétation, partout où il me semblera que la logique et la grammaire le permettent; toutes les fois que j'adopterai un autre avis que le sien, j'en donnerai les raisons: d'abord pour bien établir le sens, parce que, dans une matière souvent aussi obscure, il faut toujours savoir d'abord l'avis des Indiens eux-mêmes; puis, parce que ces scolies nous donneront l'occasion de faire connaissance avec quelques-unes des habitudes les plus ordinaires d'interprétation des glossateurs. Tous ceux qui ont eu le bonheur de suivre le cours de M. Eugène Burnouf savent quelle importance il attachait à l'explication des commentaires. Le meilleur moyen, selon lui, d'assurer et de hâter les progrès et de se rompre aux difficultés de la langue, c'était de se familiariser de bonne heure avec la méthode et le style des grammairiens, style souvent très-abstrait et où les procédés d'expression synthétique sont poussés fréquemment à l'excès.'

Even if the author had not paid this tribute to the memory of E. Burnouf,

the accuracy and painstaking minuteness of his work would have shown that he belonged to Burnouf's school ; and it is pleasing to see how the spirit of that eminent scholar seems still to be alive in that brilliant senate of learning of which he once formed so illustrious a member, when we read that the French Academy has proposed as one of its last prizes—

‘Un commentaire particulièrement exégétique et grammatical, soit sur une partie suivie, soit sur un choix d’hymnes du Rig-véda, où l’on aura soin d’exposer toujours et de discuter, s’il y a lieu, même quand on ne l’adoptera pas, l’opinion du commentateur Sâyaṇa Âchârya.’

Such a prize, while it gives a sanction to my work, for which I cannot sufficiently express my gratitude, will, it is to be hoped, act as an encouragement, and bring some of our young Sanskrit scholars toward that line of study which Burnouf pointed out to all of his pupils, as the most sure to lead to real and lasting results.

After what has been stated in the prefaces to the first and second volumes, I have little to add with regard to the MSS. which I used for the third volume. There is one notice which I lately received from the Rev. Dr. Stevenson, the distinguished editor and translator of the Sâma-veda, and which I subjoin here in confirmation of my views on the local origin of the three families of the MSS. of Sâyaṇa's commentary.

‘As I see you have formed a particular family of the two MSS. B 1 and B 2, I may as well mention to you all I have learnt of their history. B 1 was procured at Puna from a Wakil, who procured it from the family of the Guru of the late Peshwah ; at least, so he said ; and, as the family was poor, and no one else likely to have such a work, there is no reason to discredit his story. It is, as you will see, written by two different scribes, the greater part in what we at Bombay call Kâyasthi lipi, the handwriting of Kâyasths from the province of Guzerat. The letters in this portion are very deep. The rest is written by a Deccanî Brâhman in what we call the Dakshinî lipi, and not so deep as the other. This difference is discernible even in the Cave inscriptions in the old character.

‘B 2 was copied for M. Burnouf from that MS. by a Puna Brâhman, whom I got to transcribe it for him.

‘I have also an imperfect copy of another MS. of the Bhâshya. The whole of the seventh Ashṭaka is wanting, and I have only two Adhyâyas of the eighth. If you would like to see them, I shall be happy to send them ; and indeed the whole MS. is at your service. There is a complete copy of the Bhâshya of the Rig-veda Samhitâ in the library of the R. A. Society, Bombay branch. The first

Ashtaka is copied from B 1, and would be of no use to you ; but the rest was taken, I am told, at Mr. Elphinstone's expense, or at that of the Bombay government, and deposited in the library, from a copy belonging to Dr. Taylor, which was carried to England, as I understood, to be deposited in the library of the India House. As, however, 'you take no notice of such a work there', I must have been under a mistake about that. However, there is no mistake about Dr. Taylor's having had such a work, and the Bombay copy having been taken, sometime about 1820, from it, with the exception of the first Ashtaka, which was omitted, why I cannot say. The imperfect copy I have is partly taken from this, and partly made up of portions of a MS. received from the Wakil.'

Another communication on the MSS. of Sâyana's commentary was kindly sent to me by my learned friend Mr. Fitz-Edward Hall, while yet at Benares. I had applied to him for help with regard to some extremely difficult passages in the fifth Ashtaka, and in the hope that some more fragments of the MS. mentioned in my preface to the second volume, p. xii [above, p. xxxvi], might still be discovered in India. He wrote to me, Benares, Jan. 15, 1855:

'I was much afraid that I should have to send off this letter without being able to furnish you with the means of perhaps supplying the lacunae you have encountered in the fifth Ashtaka. In fact, but a few hours have elapsed since I was able to put together the extracts from MS. β , which I enclose. We have in the College library but one MS. of Sâyana's commentary on the R.V. It was copied in the *Samvat* year 1851, and is, as you will see under the heading of MS. α , of little value. Notwithstanding repeated enquiries, I was unable to get sight of any other MS. until β was brought to me yesterday. This MS. is without date of transcription, and has no external indications of any antiquity. I think the passages from it, which I now send, fully justify me in ordering a copy to be made forthwith of the whole of the fifth Ashtaka². If you request it, I will have the remainder of the MS. copied ; but, as there is a possibility that its character will differ in different Ogdoads, you had better send some test-passages by which to decide its value in the subsequent Ash^takas.

'As for the sheet which I send you, it has reference to the last passage or

¹ Dr. Taylor's copy was not mentioned in the preface to the first volume, because it only begins with the third Ashtaka. It will be seen from my preface to the second volume, which Dr. Stevenson had not received, that I recognised this MS. as one

of the B class, though, particularly in the later books, it has peculiar readings, and is sometimes evidently an abbreviation of the original text of the B MSS.

² This copy has since been received. It begins with the third Adhyâya of the fifth Ashtaka.

passages noted in the paper you sent. I was not sure what it was you required. Accordingly, if I have erred, it has been on the right side. The first copy was made from α , which I afterwards changed by interlineations and erasures to correspond to β . I shall be happy if I hear that I have been the instrument of rescuing your work from even a single imperfection.

‘Are you acquainted with an abridgement of Sâyana’s commentary by Mudgala? The grammatical explanations are omitted altogether, and the remainder of the comment so abridged that the whole takes up about a fourth part the space of the original. Our copy professes to be taken in the Samvat year 147-. The last figure is unsupplied. Strange to say, it does not break off in the fourth Adhyâya of the first Ashtaka, where all your MSS. of the A and B classes terminate; but it runs on to the words **मिचमहरत्**, p. 538. l. 5 [now p. 294. l. 8]. Afterwards there occurs the same appearance of supplial by a later hand, to which you call attention; a peculiarity which I observed also in the MS. β . If this epitome may be trusted, the mutilated passage at the bottom of page 969 [now p. 542. l. 3] should run thus: **युवं युवां यत्किंचनासम् निरतंसतम्** ¹.

‘Did you ever hear of a Rig-bhâshya by Râvana? Sûrya Pandit, in his Paramârtha-prabhâ, a commentary on the Bhagavadgîtâ, professes to have seen it. I am also told, that a commentary by Râvana on one of the Sâkhâs of the Yagur-veda is still extant.

¹ This MS. has since been sent to the library of the East-India House. It contains Ashtakas I, II, and III, and the last three Adhyâyas of Ashtaka IV. Some fragments of the first and seventh Ashtakas were presented to me by Mr. Fitz-Edward Hall. I subjoin the beginning of the first Ashtaka so far as it is legible, and without attempting to correct all mistakes:

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीं सच्चिदानंदभूपाय नित्याय विमलाय च ।
 प्रत्यङ्गतनरूपाय जगद्रूपाय ते नमः ॥
 गणेशाय नमस्तुभ्यं निर्विघ्नकरणाय च ।
 सरस्वत्यै नमस्तुभ्यं ज्ञानबोधे स्थिरा भव ॥
 आलोच्य पूर्वभाष्यं च बद्धुचस्य संमतः (समंततः?) ।
 गहनं मन्यमानेन सुबोधेन समुद्धृतं ॥
 नवनीतं यथा क्षीरात्सिकतायाश्च कांचनं ।
 तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये ॥
 मीनस्त्रगोत्रेण च मुत्रलेन ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन ।
 यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिमं वरिष्ठं ॥
 वेदार्थहीनस्य भारवाहकत्वं वेदांगि निरुक्ते उक्तं ।

स्वागुरयं न विजां योऽर्थज्ञं वेदमधीत्य वेदार्थो
 ज्ञातव्यः । तदुक्तं श्रीतस्मार्त्तकर्म कर्तव्यं फलत्यागकृतेन
 स्वशास्त्रोक्तकर्मणा चित्तशुद्धिर्भविष्यति । चित्तशुद्ध्या
 ह्यात्मज्ञानं भविष्यति । तस्मात्कारणाद्वेदार्थज्ञान-
 मवश्यं साधितव्यं ॥ ऋग्वेदस्याश्वलायनी सांख्यायनी
 शाकळा वाष्कळा मांडूका चिति पंच शाखाः । तत्र
 शाकळसंहितायां दश मंडळानि । तत्र प्रथमे मंडळे
 चतुर्विंशानुवाकाः । तत्र प्रथमानुवाके त्रीणि सूक्तानि ।
 देवताकंदर्षीणां सम्यग्बोधाय प्रकाशितानि । तत्र
 अग्निमीळ इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । विश्वामित्रपुत्रो
 मधुकंदनामक ऋषिः । गायत्रं आप्तये ॥ श्रीं नमः
 श्रीगणपतये ॥ श्रीं अग्निमीळ इति । अपिं देवं ईळे
 क्षीमि । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं यज्ञस्य संबं-
 धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं ।
 देवं दानादिगुणयुक्तं होतारं ऋत्विजं । देवानां यज्ञेषु
 होतृनामक ऋत्विक् अग्निरेव । पुनः कीदृशं । रत्न-
 धातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धार-
 यितारं ॥

‘I have failed entirely in all attempts to trace the history of the MS. of Sāyana, of which I sent you some fragments. But I have since procured a fragment of the eighth Ashtaka, very like it in outward appearance.’

In another letter, dated Ajmere, 24th May, 1856, the same distinguished scholar wrote to me :

‘It must be perplexing to be obliged to illuminate Sāyana’s text with stars. I am not going to say that the publication of this work was undertaken prematurely : but I am pretty well assured, from what I have observed, that there still lie hidden, in the libraries of rigid Brāhmans, scores of hereditary copies of this commentary ; and it is scarcely unreasonable to suppose that, if procurable, they might supply your lacunae.’

There is one more MS. which ought to be mentioned here. It belongs to the library of the East-India House (No. 2612), and bears the title **ऋग्वेदमाध्यषष्टाकसंपूर्णः**. It is, however, not the sixth, but the fifth Ashtaka of the Rig-veda. As it bears the date **संवत् १६६४**, it might have been expected to yield some help towards the restoration of Sāyana’s text ; but on closer inspection it turned out an exact and literal reproduction of my own MS. Ca.

When I began this edition, I thought the whole of it would be completed in three or four volumes, and I now find that the first three volumes contain hardly more than half of the whole work. I must confess that I could have wished that the ancient poets of the Veda and their Indian commentators had been less diffuse ; for though I believe that no edition of any author in Sanskrit or any other language, for which manuscripts had first to be copied, others to be collated, innumerable references to be verified, and an index to be made of every word, has ever been brought out so rapidly as this edition of the Rig-veda, yet I feel that ten years of my life are gone, and I know not whether I shall have sufficient time left to finish a work which I once undertook perhaps with too much confidence. Yet even if I should not see the completion of this work, I should not be sorry for the time that I have spent on it ; and nothing will ever induce me to change the principles which I have hitherto followed, and to give a hasty copy of a MS., instead of a critical edition of the text and commentary of the Rig-veda. I have had again for this volume the valuable assistance of my learned friend Dr. Aufrecht, and I sincerely regret that I shall no longer enjoy this advantage, as much of the correctness and accuracy of the last volumes was due to his conscientious cooperation, joined to the kind assistance which I have never failed to receive from my honoured friend Professor H. H. Wilson.

I have to express my deep obligation to the Court of Directors of the Honour-

1 *PREFACE TO THE THIRD VOLUME, FIRST EDITION.*

able the East-India Company, under the chairmanship of Colonel Sykes, and to the Board of Control, under the presidency of the Right Honourable Vernon Smith, for having sanctioned the continuation of this work, and granted funds necessary for its completion—an act of enlightened liberality, which will be applauded by all persons interested in the history of India and in the history of mankind, and by which one of the most important monuments of antiquity will be rescued from oblivion and restored in its integrity.

M. M.

OXFORD, June 5, 1856.

PREFACE

TO THE SECOND EDITION.

THE princely and truly patriotic liberality of His Highness the Mahârâjah of Vijayanagara has enabled me to take up once more in the evening of my life that work which has occupied me during my youth and during my advancing years.

I had hardly left the University when the conviction forced itself upon me that, without a knowledge of the Veda, all our study of Sanskrit literature would lack its solid foundation. I therefore determined to devote my life to an edition of the Rig-veda with its Sanskrit commentary by Sâyanâkârya, a task which at that time seemed certainly far beyond my powers, but which nevertheless, with the assistance of many kind friends, I have been allowed to bring to its completion within the space of twenty-four years, 1849-1873. Why the completion of this work should have required so many years, no one acquainted with its difficulties and with the difficulties of a scholar's struggles in early life, will be at a loss to understand. I myself have often grudged the time which I had to devote to this self-imposed task. But I felt convinced that the work had to be done, I was encouraged by all the most eminent Sanskrit scholars of the time to persevere in it, and, I may say it now without conceit, I have been fully rewarded by the results which it has produced. Not only have the Vedic studies in Europe during the last forty years opened before our eyes a completely new period in the history of language, mythology, and religion, but among scholars in India also a new interest in the ancient literature of their country has sprung up, and much good work has been done by them, if not exactly in the spirit of European scholarship, yet with some most important practical results to themselves and their fellow-countrymen.

It is this newly awakened and constantly spreading interest in Vedic literature in India which has necessitated a new edition of the Rig-veda and its commentary by Sâyanâkârya. Whatever the opinion of European

scholars may be as to the real value of Sāyana's commentary, native students naturally turn first to a native commentary, before venturing on an independent critical study of their ancient sacred texts. During the last ten years constant applications arrived from India for copies of my edition of the Rig-veda, but the first, the second, soon also the third and fourth volumes were sold out, and the six volumes together had to be bought at a price double of that at which they had been originally published.

Overwhelmed as I was with other and to me far more attractive work, I felt no desire whatever to undertake a new edition of these enormous volumes. But when I was told again and again by my Indian friends that the scarcity of copies seriously interfered in many parts of India with the newly re-awakened study of the Veda, I felt that I ought not to shrink from a work to which they evidently thought that I was in honour pledged. I therefore expressed to the Secretary of State for India my readiness to undertake a revised edition, giving my time and labour gratuitously, provided that the expense of printing were undertaken by the Indian Government. I did not imagine that in making such an offer I could be supposed to be asking for a favour. Grateful as I have always felt for the enlightened liberality of the Court of the Directors of the late East-India Company, I may be permitted to point out that they and their successors have received a very fair return for the outlay on the first edition, in the shape of 500 copies, representing a value of £7,500, which were either distributed by them as valued presents, or actually sold in the market. The Members of the India Council, however, took a different view from that taken by their predecessors, the Directors of the old East-India Company. While the Directors on the advice of the greatest Sanskrit scholar of the time, Professor H. H. Wilson, their illustrious Librarian, declared that 'the publication of so important and interesting a work as the *Editio princeps* of the Rig-veda was in a peculiar manner deserving of the patronage of the East-India Company, connected as it is with the early religion, history, and language of the great body of their Indian subjects,' the literary Committee of the India Council, acting on somewhat different advice, declined my offer of publishing a new edition of the Rig-veda, though a strong desire for it had been expressed by scholars both in India and Europe, and though my gratuitous services were placed at their disposal.

No one felt more relieved by this decision than myself, but others took a different view, and in India particularly the motives, real or imaginary, of this refusal were canvassed very freely. Being asked by several of my Indian cor-

respondents whether I would allow my edition to be reprinted in India, I replied that I should gladly give my permission to a duly qualified native scholar, but that it would be a pity to simply reprint it, without incorporating the numerous corrections and additions which I had made in the course of the last thirty years, partly by availing myself of the criticisms of European and native scholars, partly by a collation of new and important MSS. which were not accessible to me when I published the original edition.

After several more or less feasible plans had been suggested, I received a letter from His Highness the Mahârâjah of Vijayanagara, offering to defray the whole expense of a new edition, if I were still willing to undertake the labour of revising the text. 'Your study of the literature of India and its people,' the Mahârâjah wrote, 'has decidedly established a great claim on all Hindus to help you to the best of their abilities in any undertaking, much more in one of such literary and religious importance to ourselves.'

After this generous offer from one of the most enlightened and distinguished Princes of India—the Mahârâjah was a Member of the Legislative Council of the Governor of Madras during the Governorship of Sir Mountstuart E. Grant Duff, and is now a Member of the Viceregal Legislative Council—I could hesitate no longer. I gave up some other work which I had contemplated, and was fortunate enough to secure the assistance of an excellent young Sanskrit scholar, Dr. Winternitz, a pupil of Professor Bühler of Vienna. After the necessary preparations had been completed, we began our work in the spring of 1888.

In order not to delay the actual printing, I began the new edition with the second *Mandala*. The first *Mandala* was the one which required the most careful critical revision. I was myself a novice in this field of scholarship, when I published it in 1849. Many of the books quoted by Sâyana and supposed to be generally known to his readers, were accessible at that time in MSS. only, but have since been published, and had therefore to be carefully re-examined. New MSS. also of Sâyana's commentary, and some of them far more valuable than those which I possessed forty years ago, have been lent me for this new edition.

In the main, this new edition is an exact reproduction of the original edition, which, therefore, for all practical purposes, will not be superseded by the new one. But there are in every text difficult or doubtful readings, of interest to the scholar only, and these have all been carefully reconsidered with the help of the new material now at our disposal. Dr. Winternitz has, I believe, most conscientiously verified all the quotations occurring in the first edition, and has added

many references to texts published since. References to the Vārttikas have now been given according to Professor Kielhorn's edition of the Mahābhāṣya. Böhtlingk's new edition of Pāṇini's Sūtras has proved very useful, likewise the new edition of the Nirukta by Pandit Satyavrata Sāmasrami. Dr. Winternitz, as well as another young and very promising scholar, Mr. Strong, has collated for me and recollated several MSS., has removed old misprints, and has done all that could be done to guard against the creeping in of new ones. He has also been of great help to me in determining the adoption of new readings resting on the authority of new MSS., or recommended by other scholars who have devoted their attention to the study of Sāyana's commentary. In all this work he has proved himself a pupil worthy of his teacher, Professor Bühler, conscientious, accurate, yet not pedantic, and has earned the gratitude of all scholars who in future will use this new edition in pursuit of their Vedic studies.

The MSS. of Sāyana remain divided into three families, as I described them in my various prefaces to the first edition. The three presuppose one common source, a *Codex archetypus*, though we are not always able to restore its text with perfect certainty. There is no reason, however, why this *Codex archetypus* should not still be recovered, but all my inquiries, even in the monastery of Srīṅgeri, of which Sāyana was once an inmate, have hitherto been in vain.

For this new edition several MSS. have been collated, or recollated, or consulted for all difficult passages.

Two Grantha MSS. (G) belonging to the Royal Asiatic Society, the one containing hymns 1 to 19, the other hymns 122 to 165, of the first *Mandala*, have been collated, as well as a Tulu MS. (T), belonging to the same Society, which extends from I. 75 to the end of the first *Ashtaka*. It has been impossible, hitherto, to gain access to any other Grantha or Tulu MSS.

My own MS. (Ca), which had not reached me when I began to publish my first edition, has been collated for *Ashtaka I* by Mr. Strong. In all cases where various readings from Ca are given, they have been verified by Dr. Winternitz.

The Berlin MS. (A 3) of the first *Ashtaka* (see above, pp. vii, xix) has been collated from the beginning to I. 76. For the rest of the *Ashtaka* it has always been referred to for critical passages. I have to express my sincere thanks to Dr. Wilmanns, the Chief Librarian of the Royal Library of Berlin, for having allowed me the use of this valuable MS. at Oxford, more particularly at a time when it had been resolved not to lend any MSS. to members of our University.

The MSS. A 2 and B 1 have likewise been consulted whenever they are quoted in the *Varietas Lectionis*.

M 1, for the first Ashtaka, represents the MSS. on which the *Editio princeps* was based. Since A 2 and B are included in these MSS., they have been mentioned only in such cases where they differ from M 1. In all the cases, therefore, where no reading of A 2 or B is mentioned, it must be understood that they agree with M 1. Thus, e.g. 'p. 1. l. 25. एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G,' means that A 2 and B also have एतदुच्यते. Or, 'p. 1. l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B,' shows that A 2 also reads अधीयते. And again, 'p. 16. l. 9. तत्संवा° A 2. A 3. G. तत् संवा° M 1. Ca,' means that B also reads तत् संवा°, etc.

The chief MSS. used for the first edition were—

A 2 and A 1. Of A 3 only short notes and extracts had been made.

B 1 and B 2.

C 1. C 1b. C 2. C 3. C 4. C 5. C 6.

I was not able to print the *Varietas Lectionis* for the first Ashtaka, and as I used the copy which contained my collations as manuscript for printing, I found that I only possessed the collations of A 1 from the beginning to hymn 33, 5, and those of C 1 from the beginning to hymn 61. These have been used for the new edition, but as in the mean time I had received several important MSS., I did not think it necessary to have A 1 and C 1 recollated. Their place has been taken by A 2. A 3. B 1. Ca. G and T, and the readings of all these MSS. will always be found, wherever the text seemed incorrect or doubtful.

Mudgala's abridged commentary mentioned in Mr. Fitz-Edward Hall's letter (see above, p. xlvi) has been used for this new edition. But though it proved very useful for *Mandalas* II to VI, it was of very little use for the first *Mandala*. While it belongs to the B class in its later portions, it is in the first *Mandala* a very insignificant representative of the C class. In the few cases where it proved of any use, its readings have been given in the *Varietas Lectionis*.

The MS. Bm consists really of four bundles. The one containing the first Ashtaka, the other two the second and third Ashtakas, and the last a fragment containing *Adhyâyas* 5 to 8 of the fourth Ashtaka. The MS. containing the first Ashtaka has a short introduction in which Mudgala is mentioned as the author of the abridged commentary : नवमीतं यथा श्रीरात्रिकतायाश्च कांचनं । तथा समुद्धृतं सारं प्राणिनां बोधसिद्धये मौद्गल्यगोत्रेण च मुद्गलेन ह्यात्मानुभूतेन सुसंस्कृतेन यथार्थभूतेन सुसाधकेन समुद्धृतं सारमिसं etc. (see above, p. xlvi). In the MSS. containing Ashtakas II, III, and fragments of IV, Mudgala's name is not mentioned. The colophons simply say :

इति ऋग्भाष्ये द्वितीयाष्टके—तृतीयाष्टके—चतुर्थाष्टके—ऽष्टमोऽध्यायः.

It is, therefore, doubtful whether Ashtakas II to IV are Mudgala's work, or the work of the same author to whom the abridgement of *Sâyana's* commentary

in large portions of the B MSS. is due. Ashtakas II and III are of the same size as Ashtaka I, and written in a similar style of handwriting. The fragments of the fourth Ashtaka are of a different size, and written by a different hand. Ashtakas I to III therefore have most likely been abridged by Mudgala himself.

In the second volume, Bm has been quoted much more frequently than in volume i. In all important cases it has been consulted, and its various readings have at first been entered separately. Afterwards they have only been quoted in cases where Bm differs from B, with which it is intimately connected. How close this connection is, may be seen from passages such as IV. 4, 5; 11, 12; 17, 4; 17, 16, and many others mentioned in the *Varietas Lectionis*. In many cases Bm has the correct reading, while all the other MSS. are at fault, e. g. IV. 31, 15. In several cases, emendations made by me in the first edition by mere conjecture, have been confirmed by Bm. Though Bm belongs to the B class, it is not directly derived from B1. It omits throughout all grammatical explanations, all quotations from the *Nighantu*, the *Nirukta*, the *Anukramanî*, and from the *Sruti* in general, all *Viniyogas* also, and all optional renderings. It supplies, however, the names of the poets, the metres, and the deities. From II. 33, 1 to II. 34, 4, the commentary in B is nearly identical with the abridged text of Bm, which, however, is sometimes shorter than B. In the third Ashtaka Bm agrees occasionally with Ca, while B follows A, as in III. 7, 4; 49, 2; 51, 3. 10. This may be due to later corrections.

From the beginning of Ashtaka IV to the beginning of the fifth Adhyâya Bm is lost. B offers here an abridged text, and where Bm begins again, it agrees with B, but is rather more correct, e. g. VI. 6, 5. 6. From VI. 62, B1 and B2 begin to differ, the former giving the complete, the latter an abridged text of the commentary. In the abridged portion of B, extending from V. 8, 2 to VI. 42, 2, B, Bm, and Ca go together, where they differ from A, while afterwards B and A often go together, where they differ from Ca and Bm.

A considerable number of passages which do not occur in the chief MSS. (A. B. Ca) have been printed in the text of M 1, because, as stated in the preface to vol. i (see above, p. xxiii), they seemed to be useful. Many of these passages, however, have now been relegated to the *Varietas Lectionis*, namely, all those which clearly show their later character. Others which might have been written by Sâyana, have been left in the text, but a note has been made in the *Varietas Lectionis*.

The MSS. G and T are the most important of the new MSS. available for volume i. But they do not exist for the whole volume.

Whish Coll. No. 13 (G) contains Sâyana's Introduction and the first 19 hymns. It is written in Grantha characters.

Whish Coll. No. 2 (T) contains the hymns I. 75 to 121, and is written in Tulu.

Whish Coll. No. 1 (G) contains I. 122 to 165, and besides a fragment (I. 1-5) of Sâyana's commentary on the Aitareya Âranyaka. It is written in Grantha characters from I. 122 to I. 141, 7, the rest being written in Tulu.

None of these MSS. bears a date. They can hardly be more than 100-150 years old. The Grantha MSS. are beautifully written. The greater part both of G and T is very correct.

As to the relations existing to the other MSS., G and T can be treated as one MS. All that applies to G, applies also to T. *

There can be no doubt that G and T belong to the A class. Especially clear is the relation between G and A 3. Dr. Winternitz points out the following passages as decisive on this point :

P. 11. l. 16. तथा before ज्योतिष्टोम° is added in A 3. G, not in A 2. B. Ca.

P. 10. l. 20. A 3. G have अनित्य°, A 2. B. Ca अनित्यः.

P. 10. l. 31. काशिदासादिनि° A 3. G. °दिभिर्नि A 2. B. Ca.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.

P. 9. l. 3. पशून् A 3. G against पशूँश्च in A 2. B. Ca.

P. 9. l. 19. सूर्यमंचस्य दिवा is added after प्रयोक्तव्यः in A 2. B. Ca, but not in A 3. G.

P. 9. l. 24. A 3. G have अनुमंचयेत्, A 2. B. Ca °मंचयेत्.

P. 7. l. 37. A 3. G have नित्यत्वं, while A 2. B. Ca read अनित्यत्वं वाचि.

A very characteristic case occurs p. 104. l. 38 (18, 3), where the explanation of अरक्षः is left out in A 3 pr. m. and added in the margin sec. m. Now in G we find a totally different explanation of अरक्षः. This shows that A 3 and G come from the same source where अरक्षः was not explained. In A 3 the lacuna was left, until a later hand supplied it in accordance with the other MSS., while the copyist of G supplied it by an explanation of his own.

Many other instances of agreement between A 3 and G will be found in the *Varietas Lectionis*. See p. 1. l. 5, p. 1. l. 9, p. 2. l. 8, p. 4. l. 25, p. 5. l. 1, p. 7. l. 27, p. 8. l. 41, p. 11. l. 16, p. 15. l. 23, etc.

The same with T. See *Var. Lect.*, p. 358. l. 34 (79, 9); p. 369. l. 21 (82, 1); p. 389. l. 23 (87, 1); p. 438. l. 19 (99). T seems, however, to stand nearer to A 2 and Ca than to A 3.

As to A 2 and T, see, e. g. *Var. Lect.*, p. 362. l. 1 (80, 7); p. 441. l. 27 (100, 7)—in the same line we find रक्षितारं after चातारं in A 2. T only, and again, p. 442. l. 15 (100, 9), महतः after हिंसतः is left out in A 2. T—p. 451. l. 30 (102, 5), etc.

As to Ca and T, we find, e. g.

P. 374. l. 33 (84, 2). अग्रतिधर्षितवत् in A. B, but अग्रधर्षित° in Ca. T.

P. 386. l. 34 (86). वक्ष्यप्रघासेषु in A. B, but °घासे in Ca. T.

Another characteristic passage occurs p. 460. ll. 10-12 (104, 8), where मा च नः etc. is added in the margin of Ca, apparently from A 2. In Ca pr. m. and in A 3 the passage is omitted. T gives quite an independent explanation, which tends to show that it goes back to the same source as A 3 and Ca, where this passage was omitted.

See also *Var. Lect.* for p. 369. ll. 17 and 19 (82, 1); p. 376. l. 18 (84, 8); p. 380. l. 33 (84, 18); p. 382. l. 14 (85, 1); p. 383. l. 3 (85, 3); p. 383. l. 23 (85, 5); p. 388. l. 4 (86, 5); p. 466. l. 10 (105, 13); p. 485. l. 22 (111, 5).

There are cases, however, where G differs from A, especially from A 2, while agreeing with Ca. Thus we find, p. 34. l. 33 (3, 1), in Ca एव शिष्यते with वा in the margin, marked to be inserted after ए. Now एवावशिष्यते is the reading of G.

P. 2. l. 42. स्वप्रकाशक° Ca marg. with A 3. G for स्वप्रकाश° A 2. B. Ca pr. m.

P. 9. l. 5. तदा Ca sec. m. with A 3. G. तथा A 2. B. Ca pr. m.

P. 11. l. 9. Ca sec. m. and A 3. G have सचानु for तदनु° of A 2. B. Ca pr. m.

See also *Var. Lect.* for p. 2. l. 27; p. 4. l. 6; p. 9. l. 13, etc.

While in these cases Ca sec. m.—that is, Ca as representing the A MSS.—agrees with G, we find in a few other cases Ca pr. m. agreeing with G.

Thus we find, p. 561. l. 24 (123, 12), दिनेषु standing in the margin of Ca, in G it is left out.

P. 567. l. 21 (125, 1). We find in Ca pr. m. and G दीर्घतमसः for दीर्घ°.

P. 591. l. 8 (130, 4). We find वेति in Ca pr. m. G, while Ca sec. m. reads with A 2 विव्यान इति.

See also *Var. Lect.* p. 569. l. 9 (125, 4).

These few cases point rather to a relationship between the C MSS. and G, than between the A MSS. and G. But the evidence in favour of a nearer relationship between these MSS. and the A class is much stronger. For we find not only G and T going together with A 2, or with A 3, or with Ca sec. m., but we find also a great number of cases where they agree with A, that is with A 2. A 3 and Ca.

Thus we find, p. 351. l. 6 (75, 4), विधीयमानो in A. Ca. T, while B reads विधीयमान इण; and we find, p. 351. l. 28 (76, 1), यद्दि° in A. Ca. T, while B in accordance with the Sûtra of Pânini reads यद्द°. Ibidem, l. 25; we read पर्याप in B. Ca, while A. T agree in reading परि प्राप.

See *Var. Lect.* for p. 16. l. 9; p. 46. l. 29 (5, 4); p. 370. l. 22 (82, 4); p. 411.

l. 20 (92, 4); p. 412. l. 16 (92, 6); p. 419. l. 33 (93, 8); p. 423. l. 22 (94, 7); p. 471. l. 5 (107, 1); p. 485. l. 36 (112, 1); p. 489. l. 31 (112, 10); p. 21. l. 31; p. 56. l. 21 (7, 5); p. 82. l. 27 (12, 10); p. 416. l. 17 (92, 17); p. 591. l. 9 (130, 4); p. 593. l. 3 (130, 8), etc.

A very characteristic passage which clearly proves that T stands nearer to A than to any other class of MSS. occurs p. 503. ll. 4-6 (113, 16). Here a whole passage, which stands in B. Bm. Ca, is omitted in the A MSS., and A 3 states the fact that the MS. was defective by saying **वुटितो बंधः**. Now we find in T a text quite different from that given in B. Bm. Ca. That is, the writer of T relied upon a MS. where the passage was omitted and he supplied it by an explanation of his own. He apparently did not know the reading found in B. Bm. Ca.

Another interesting passage occurs p. 507. l. 17 (114, 6). Instead of **चरदन्** we find in A **मरदन्**. Now the reading of T, **भृशमरदन्**, is evidently a conjecture caused by **मरदन्**.

There are a few passages, p. 672. l. 34 (158, 4), p. 677. l. 4 (160, 3), and p. 677. l. 19 (160, 4), which seem to show a near relationship between D and G. But the fragments of D (see *Var. Lect.*, p. 52) are too small to enable us to ascertain its exact place among the classes of Sāyana MSS.

Though the relationship between G, T, and the A MSS. cannot be doubted, yet a mere glance at the *Varietas Lectionis* will show that G and T cannot be classed as simply A MSS., like A 1, A 2, A 3. As long as they give us a text which agrees with the text of Sāyana which we are acquainted with, they stand nearer to A than to B. Ca, and nearer to A. Ca than to B. But in very many cases G and T offer a text of their own which widely differs from the text of A. B. Ca. We find sometimes quite purposeless alterations which cause no difference in meaning, sometimes emendations and conjectures, and especially enlargements of the received text of Sāyana.

Thus in the well-known line **वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दे निवारयन्** we find in G and T sometimes **विनाशयन्**, sometimes **विदारयन्** for **निवारयन्**.

Or, in the colophon, for instance, of the first, sixth, and seventh Adhyāya of Ashtaka I, we find **सायणामात्रेण**, while other MSS. read **सायणाचार्येण**.

Numerous are the passages where G and T differ from all the other MSS. though saying the same thing; e. g.

P. 38. l. 5 (3, 7). G has **दृष्टयस्यर्षण्य इति**, where the other MSS. read **चर्षण्यशब्दः**.

P. 351. l. 5 (75, 4). **बांधवाः** T for **बंधवः** of A. B. Ca.

P. 360. ll. 29 and 30 (80, 3). T has **तदन्तरं**, the other MSS. **ततोऽन्तरं**; T has **जलं**, the other MSS. **उदकं**, etc.

It is especially in the grammatical explanations where G and T show their independence; e. g.

P. 38. l. 11 (3, 7). G reads इति संप्रसारणे for इच्छूट्.

P. 366. l. 23 (81, 3). We find in T यद्वृत्तामित्रमिति निघातप्रतिषेधः for यद्वृत्तयोगाद्-निघातः. And again and again we find in G and T such various readings as ङित्वाभावात् for अङित्वात् (3, 8), or, तिङ्कृतिङ् इति निघातः for निघातः alone (3, 10), मकारस्य वकारः for वस् (4, 2), निघाताभावः for न निघातः very frequently, कुरच्प्रत्ययः instead of कुरच् etc. etc.

Instead of सिञ्चञ्जलमिति सिच् (Pān. III. 1, 34) G and T read constantly सिच् बञ्जलमिति सिच्.

At the beginning of *Ashṭaka* II, G adopts an independent style of interpretation. While the other MSS. give the prakriyâ at the end of a verse (e. g. I. 122, 6 seqq.), G inserts it after each word. In I. 123, 1 seqq., where the other MSS. have no prakriyâ at all, G inserts grammatical explanations of its own. Some of these variations were so useless that they have not been inserted in the *Varietas Lectionis*.

In very many cases, however, G and T offer readings different from A. B. Ca, not only in wording, but also in meaning. In all such cases the various readings have been noted. See, e. g. p. 2. ll. 20, 21, 28, 37; p. 5. ll. 18, 32; p. 6. l. 17; p. 7. l. 29; p. 9. ll. 30 and 32; p. 23. l. 3 (1); p. 87. l. 22 (13, 10); p. 107. l. 9 (19, 2); p. 371. l. 21 (82, 6); p. 384. l. 5 (85, 6); p. 396. l. 34 (89, 5); p. 567. l. 23 (125, 1); p. 569. l. 10 (125, 4); p. 571. l. 19 (126, 3), etc. etc.

Sometimes the alterations in G and T arise from ignorance and misunderstandings, for instance, p. 708. l. 35 (164, 28), where G reads पयोभिः क्षीरसदृशीरद्वैः. On p. 385. ll. 27 seq. (85, 10), T reads आह्वानं and आह्वाने for आहावं and आहावे. आहाव in this passage can only mean 'a trough,' but the writer of T evidently replaced it by आह्वान in the sense of 'invocation.' See also p. 712. l. 15 (164, 36), where G reads विश्वतः कृत्स्नं जगत् सर्वतः यद्वा द्वितीयार्थे तसिः विश्वं परि विश्वस्य परितः परि भवन्ति instead of विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति.

Such cases are not frequent, but they may serve to remind us that the readings of G and T, even when they seem very plausible, cannot always claim the highest authority. That the Grantha MSS. do not come nearer to the *archetypus* than A. B. Ca can be seen from passages like p. 587. l. 10 (129, 8), where G shares with A. B. Ca the quite impossible reading हे इन्द्र अस्त्रिजः; or, p. 637. l. 8 (142, 9), where G, together with A. Ca, adds a grammatical explanation of तिस्रः at the end of the verse, though तिस्रः does not occur in the verse. See also *Var. Lect.*, p. 542. l. 3 (120, 7).

It has been shown from many passages of the second Ashtaka that Ca is the original of all the C MSS., but that in its corrections it often represents the A MSS. The following examples may show that the same holds good also for the first Ashtaka :

P. 284. l. 12 (56, 5). Ca reads with B. C 1 लङ्घ्याडागमो, but लङ्घ्या° is corrected to लङ्घ्या°, the reading of A 2. A 3.

P. 182. l. 7 (34, 3). We find तिवि after मिवि in A 3. The same addition is found in the margin of Ca.

P. 293. l. 32 (59, 7). Ca pr. m. has the right reading °तमिनमि°, but it is corrected to °तिमिहनमि°, which is the reading found in A 3.

Frequently A 3 and Ca sec. m. agree, when they differ from A 2. See, for instance, p. 2. ll. 27, 42; p. 4. l. 6; p. 7. ll. 20, 23; p. 10. l. 42; p. 11. ll. 4, 9; p. 15. l. 31; p. 16. l. 24; p. 17. ll. 20, 33; p. 19. l. 31; p. 30. l. 6 (2); p. 30. l. 28 (2, 1); p. 48. l. 36 (5, 10); p. 64. l. 7 (8, 10); p. 65. l. 1 (9, 2), etc. etc. Characteristic passages occur p. 554. l. 34 (122, 10), where A. Ca agree in the wrong reading दामिवेव; p. 570. l. 3 (125, 6); p. 702. l. 22 (164, 16), etc.

It is possible that some portions of A 2 were copied from Ca, for in some places they agree in the most palpable mistakes. The most striking case occurs p. 670. l. 27 (157, 6): in Ca, fol. 88. l. 8, we read अषष्ठी and च in the margin, and l. 9 we read जायुरगतदंतत्र etc. Now in A 2 we read जायुरगथदंतत्र. A 2 evidently mistook the च in Ca marg. for a correction of त.

P. 727. l. 12 (166, 6). For विचेपणशीलदंती Ca reads °शीलदेती, but the ल can easily be mistaken for त, and thus A 2 reads °शीतदेती.

As will be seen from the preface to vol. ii of the first edition, MSS. become much scantier from the beginning of the second Ashtaka. The A class now is chiefly represented by A 2, and by corrections in Ca, which have evidently been taken from an A MS. Some of the C MSS., especially C 2, contain often long portions copied from an A MS. From Ashtaka III. 3, 27 to the end of the Ashtaka the fragment marked Aa is very important, and seems to be the original of A 2. The B class is now represented by B 1, from which all other B MSS. have been derived. The C class is chiefly represented by Ca, the other C MSS. being but rarely of use by the side of Ca. For the whole of vol. ii (Mandalas II to VI) MS. Ca has been collated throughout by Dr. Winternitz for the purpose of revising the text of the first edition.

MSS. A 2 and B 1 have been consulted whenever there was any doubt or difficulty, and their readings have been noted in the *Varietas Lectionis* in all cases where they seemed to be of any importance.

Several of our MSS. of Sâyana have evidently been used for study in India, and have been corrected by native scholars, either independently or on the authority of other MSS. After a time some of these corrections, inserted originally in the margin, would, when the MS. was copied again, be inserted in the text, and thus obscure from time to time the original relationship of the MSS. Such cases have been noted in the *Varietas Lectionis*, and various readings have often been inserted, not so much for their own sake, as for the light which they throw on the mutual relation of the MSS. The fourth Ashtaka in A 2 and Ca is not written by the same hand which wrote the third. In this Ashtaka A 2 has many corrections, but the original text agrees with Ca.

There are some portions of the commentary where B and A 2 go together and differ from Ca, others where B goes with Ca and differs from A 2. See, for instance, IV. 4, 8; 4, 15; 23, 1. How closely B and Ca hang together is seen in such passages as V. 54, 4, 6; 55, 9; 57, 6; 58, 6.

On the whole A and Ca stand nearer to each other than B stands to either. Again, B comes nearer to Ca than to A. The most difficult parts of Sâyana's commentary are those where all the three chief MSS., A. B. Ca, agree in false readings. Such a portion of the commentary begins, for instance, with I. 173, 6.

In cases where the text adopted in the first edition has been altered, the various readings supplied by the MSS. have been noted, while the reading adopted in the first edition has been added and marked M 1, at least in all cases where it seemed of any importance to do so. It should be remembered, however, that from the beginning of the second Ashtaka M 1 means simply *Editio princeps*, and does not include A 2 and B.

Sometimes, and more particularly in the beginning of Ashtaka IV, and again towards the end of Mandala VI, even our best MSS. (A 2. B 1 and Ca) are often very deficient and faulty, and readings had to be adopted in the first edition unsupported by any of these MSS. These readings have been retained in the second edition, but as they may have had the authority of some MS. which, having been returned to its owner, is not available for the new edition, they have been marked by MS., in order to distinguish them from purely conjectural emendations. Thus when we read in the *Varietas Lectionis*, p. 60. l. 38, अग्निजिह्वा MS., जिह्वा A 2. B. Ca, this means that अग्निजिह्वा, though unsupported by A 2. B. Ca, may have been the reading of some MS. If, on the contrary, अग्निजिह्वा had been a mere conjecture, the *Varietas Lectionis* would have given अग्निजिह्वा ॥ जिह्वा A 2. B. Ca.

In the few cases where the text of the Rig-veda is doubtful, the Samhitâ

and Pada MSS. of the Bodleian Library have been once more consulted. A new accentuated *Samhitâ* MS. (S 4), in my possession, containing all the eight *Ashtakas* has been made use of. *Ashtaka* II is dated *Sâka* 1679, the copyist's name is *Karopanâmaka Nârâyana*. The other *Ashtakas* are written by *Navâthyopanâmaka Kesavadeva*. *Ashtakas* I, IV, and V are dated *Sâka* 1707; *Ashtaka* III, *Sâka* 1708; *Ashtaka* VI, *Sâka* 1705; *Ashtaka* VII, *Sâka* 1704; *Ashtaka* VIII, *Sâka* 1709.

Two more Pada MSS. have been used for this new edition, viz. *Colebrooke's* MS. (P 3) India Office Library, Nos. 20-27, and *Wilson* 439-442 (P 4) of the Bodleian Library, both accentuated.

As to the rules of *Sandhi*, the principles laid down in the preface to vol. i of the first edition (above, p. xxiii seq.) have been strictly adhered to, and carried out even more rigorously than before. Wherever *Sandhi* is broken, there was a definite reason for it. And both with regard to *Sandhi* and the division of sentences every effort has been made to be as consistent as it is possible in so large a work as *Sâyana's* commentary.

F. MAX MÜLLER.

OXFORD,
October 1, 1890.

VARIETAS LECTONIS.

ABBREVIATIONS.

- A, MSS. of the A class, including A 1. A 2. A 3, afterwards from I. 33, 6 to the end of the 1st Ashtaka A 2 and A 3 only. From the beginning of Ashtaka II, A means A 2.
- A 1, Old MS. of the National Library at Paris.
- A 2, Colebrooke's MS., India Office Library, Nos. 2133-2136.
- A 3, Berlin MS., Chambers 446.
- B, MSS. of the B class. Unless the contrary is stated, B means B 1.
- B 1, Stevenson's MS., India Office Library.
- B 2, Eugène Burnouf's copy from B 1.
- B 3, Another copy taken in Bombay from B 1.
- Bm, Mudgala's abridged Commentary.
- C, MSS. of the C class. From the beginning of Ashtaka II, when Ca agrees with the C MSS. it is included in the mark C.
- C 1, MS. of the National Library at Paris.
- C 2, Bodleian Library, Mill 24-26^g.
- C 3, Wilson's MS. of the 1st Ashtaka, Bodleian Library.
- C 5, Bodleian Library, Wilson 57-60.
- C^a 5, Portions of C 5, derived from an A MS.
- Ca, My own MS., the original of all the C MSS.
- D, Fragments of a Calcutta MS., containing Vargas 1-13 of the 3rd Adhyāya of Ashtaka II.
- G and T, Palm-leaf MSS., Royal Asiatic Society. Whish Coll., No. 13 (I. 1-19 Grantha). No. 2 (I. 75-121 Tulu). No. 1 (I. 122-165 Grantha and Tulu).
- M 1, Editio princeps. Unless the contrary is stated, the mark M 1 includes, in the 1st Ashtaka, A 2. B 1.
- P 1, Pada MS., Bodleian Library, Mill 155-158.
- P 2, Dr. Taylor's Pada MS., India Office Library, No. 2032.
- P 3, Colebrooke's Pada MS., India Office Library.
- P 4, Wilson 439, Bodleian Library.
- S 1, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 147-150.
- S 2, Samhitā MS., Bodleian Library, Mill 151-154.
- S 3, Colebrooke's Samhitā MS., India Office Library, Nos. 129-132.
- S 4, My own Samhitā MS.
- T, Whish Coll., No. 2. See G.
- Ait. Ār., Aitareya Āranyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- Ait. Br., Aitareya Brāhmana, ed. Aufrecht.
- Anukr., Kātyāyana's Sarvānukramanī.
- Anukr. M., A. A. Macdonell's edition of the Sarvānukramanī. Oxford, 1886.
- Āsv., Āsvalāyana's Srautasūtra (Bibl. Indica).
- BR., Böhlingk-Roth, Sanskrit-Wörterbuch.
- Dhp., Dhātupāṭha in N. L. Westergaard's Radices Linguae Sanscritae. Bonn, 1841.
- Gaim., The Gaiminiya-Nyāya-Mālā-Vistara of Mādhavātārya, ed. Th. Goldstücker and E. B. Cowell. London, 1878.
- Kās., Kāśikā, ed. Pandit Bāla Śāstri. Benares, 1876-78.
- MK, The Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1880 sqq.
- Ngh., Naighantuka.
- Nir., Yāska's Nirukta.
- Nir. Roth, Professor Roth's edition of the Nirukta. Göttingen, 1852.
- Nir. SS., The Nirukta with Commentaries, ed. Pandit Satyavrata Śāmasramī (Bibl. Indica). Calcutta, 1882 sqq.
- Pān., Pāṇini.
- Paribh., The Paribhāshendusekhara of Nāgogībhāṭṭa, ed. F. Kielhorn. Bombay, 1868.
- Prāt., Rīg-veda Prātisākhya, ed. F. Max Müller.
- Pū. Mi., Gaimini's Mīmāṃsā-darśanam, ed. Pandit Mahesakandra Nyāyaratna (Bibl. Indica).
- Rv., Rīg-veda.
- Rv. Bh., Śāyana's Rīg-veda-Bhāṣya.
- Rvdh., Rīgvidhānam, ed. Rudolf Meyer. Berlin, 1878.
- Sat. Br., Satapatha Brāhmana, ed. A. Weber.
- Siddh. K., Siddhānta-Kaumudi.
- TĀ., Taittiriya Āranyaka, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TBr., Taittiriya Brāhmana, ed. Rāgendralāla Mitra (Bibl. Indica).
- TS., Taittiriya Samhitā, ed. A. Weber.
- Un., Uggvaladatta's Commentary on the Unādisūtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
- VS., Vāgasaneyi Samhitā, ed. A. Weber.

MANDALA I.

Sâyana's Introduction.—Page 1. line 1. The Grantha MS. begins with शुभमस्तु ॥ यस्य निःश्रसितं etc., the first verse being omitted. B has श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः ॥ श्रीसरस्वती नमः ॥ शुभमस्तु ॥ ॐ वागीशायाः etc. A 3 has ॐ नमो गणाधिपतये नमः ॥ श्रीसरस्वती नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः वागी० etc.—l. 5. यत्कटाक्षेण M 1. Ca. तत्कटाक्षेण A 3. G. Cf. the introductory verse 3 of the Aitareyâramya-ka Bhâshya.—०न्नाधवा० M 1. A 3; torn off in Ca; ०न्सायणा० G.—l. 6. माधवाचार्यो M 1. Ca. A 3. सायणाचार्यो G.—l. 8. प्रथमोऽध्यायः M 1. G. प्रथमाध्यायः Ca. A 3. B.—सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् M 1. Ca. A 3. सर्वाश्च चो व्याख्या-तुमर्हति G.—l. 9. अत्र left out in A 3. G.—l. 11. इत्युक्तात् A 3. G. Ca. B. इत्युक्तत्वात् M 1.—यज्ञात् deest in A 3. Ca. B.—l. 12. पूजनीयात् A 3. Ca. B. पूज -- G; deest in M 1.—l. 16. पाठप्राथम्येन M 1. A 3. Ca. प्राथम्यमात्रेण G.—l. 20. अधीयते M 1. A 3. Ca. अभिधीयते G. B.—l. 21. प्रसिद्धं deest in A 3. G. Ca. B.—l. 22. मुंडकोपनिषदि M 1. A 3. Ca. मांडुको० A 2. मांडुको० G.—l. 25. अभ्यर्हितस्य M 1. A 3. Ca. अभ्यर्हितत्वान्तस्य G.—एतदुच्यते M 1. A 3. Ca. एवमुच्यते G.—l. 26. अस्त्वेवं M 1. A 3. Ca. अस्त्वेव G.

P. 2. l. 4. स्तोत्रं शङ्करोश० A 2. A 3. B. Ca. G. साम शङ्कर्य इति श० M 1. A 1.—l. 5. शक्नोति-धातोर् M 1. Ca. G. शक्नोति । तोर् M 1. A 3. शक्नोतेर् M 1. A 3. sec. m.—l. 7. सर्वविद्यः सर्वं वेदि-तुमर्हतीति M 1. सर्वविद्य इति B. सर्वविदिति A 1. A 3. Ca. सर्वविदन्ति G.—l. 8. यज्ञे deest in G. A 3.—l. 13. वायुपं M 1. A 3. B sec. m. G. वाङ्मयं A 2. B pr. m. Ca.—मनोरूपं यज्ञमार्गं M 1. Ca. ०रूपं मार्गं A 3. ०रूपमार्गं G.—l. 14. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर् B. Ca pr. m. अध्वर्युरध्वर्युर् A 1. A 2. Ca sec. m. C 1. G. अध्वर्युरध्वर्युरध्वर्युर् M 1. A 3. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 67.—l. 15. स्वरूपं deest in G.—l. 20. उपजीव्यस्य M 1. A 3. Ca. उपजीव्य G.—l. 21. तत ऊर्ध्वं M 1. A 3. Ca. तत्र G.—अग्रव्या० M 1. A 3. Ca. अग्रवेदव्या० G.—l. 23. तद्वांतर-विशेष M 1. A 3. Ca. तद्वांतर G.—l. 24. तदुभय० M 1. A 3. Ca. लक्षणप्रमाणं G.—l. 26. तासु कृतिष्वपि G.—l. 27. विशेषणाद्दोष M 1. Ca. विशेष्यत G. विशेष A 3.—०जीव० M 1. Ca. ०पुरुष० Ca marg. A 3. G. ०जीवपुरुष० B.—l. 28. G reads सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिभिः श्रुति-भिरीश्वरस्यापि शरीरधारित्वश्रवणात् शरीरधारित्वं न विवक्षितमिति चेन्न.—l. 34. For तस्यापि वाक्यस्य etc. G reads स्ववाक्ये स्वस्य प्रामाण्यादर्शनात् न हि न खलु निपुणोऽपि नटवत्तु स्वस्वंधं etc.—l. 35. प्रभवति B. Ca. G. प्रभवदिति A 2. प्रभवेदिति M 1. A 3.—l. 37. नांगीकर्तुं शक्यत इति पूर्वः पद्यः (पूर्वपद्यः M 1) M 1. A 3. Ca. नांगीक्रियते G.—l. 39. From अत्र to आपस्तंबो left out in G.—l. 40. अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि M 1. Ca. अपौरुषेयवाक्यत्वमिदमपि A 3. पौरुषेयवाक्यत्वमपि G.—l. 41. यथोक्त० A 3. B. Ca. G. यथोक्तानि M 1.—l. 42 (twice). स्वप्रकाशत्व० M 1. Ca. स्वप्रकाशकत्व० Ca sec. m. G. A 3.

P. 3. l. 2. भवंतं A 2. A 3. B. Ca. C 1. G, after भूतं.—l. 24. स भवतीति A 2. A 3. B. Ca. संभवति G. संभवतीति M 1.—l. 33. शास्त्रस्य deest in G.—l. 39. अनुवादकत्वं G. B. अनुवादत्वं A 3 by corrections, Ca. अनुपयुक्तत्वं A 2. ०तां C 1. अनुज्ञां M 1.

P. 4. l. 6. दोषांतरं M 1. दोषं A 1. A 2. B. C 1. Ca. अन्यं दोषं B marg. Ca marg. A 3. G.—l. 16. नार्थविप्रतिषेध A 2. A 3. B. Ca. नास्ति विरोध G. अनर्थविप्रतिषेध M 1.—l. 17. माणवकः M 1. A 3. Ca. बालकः G.—l. 25. मंचानर्थकं deest in A 3. G.—l. 40.

रश्नादानं M 1. [शब्द marg.]रश्नादानं Ca. B. शब्द आदानं A 3. G.—निषेधलक्षणः A 3. M 1. तन्निं Ca. G. तन्निं B.—l. 41. गर्दभरश्नाद्या Ca. A 3. G. B. गर्दभरश्नाद्यां M 1.

P. 5. l. 1. संबंधे सिद्धे सति A 3. G.—l. 10. मंचामिधानात्. This sūtra is taken from Sabarasvāmin's Commentary.—l. 13. पाठक्रमविद्यमात् G. Ca. A 2. A 3. B. पाठक्रमात् M 1.—l. 15. मंचो बुं Ca. G. A. B. C 1. मंचबुं M 1. But cf. TBr. III. 2, 9, 14.—l. 17. संप्रेषकर्मणो गर्हानुपालंभः M 1. Ca. संप्रेषे कर्मणो गर्हां A 2. संप्रेषकर्मगर्हां A 3. संप्रेष-गर्हां G. संप्रेषि कर्मगर्हानुपालंभः Pū. Mī.—l. 18. सज्ञावात् A 3. Ca. M 1. संभवात् G.—l. 23. मनुष्या एवात्राधिकारिणः A 3. B. Ca; deest in M 1. G.—l. 31. अवहृतिं M 1. A 3. Ca. B sec. m. अवहृतिं G. अवहृती B pr. m.—l. 32. अर्थस्य M 1. A 3. Ca. यस्य G.—l. 36. विज्ञायते A 3. B. G. ज्ञायते M 1. Ca.—l. 39. हंतारावित्यर्थः M 1. A. Ca. G. हंतारी Nir.

P. 6. l. 2. तस्यायमर्थः A 2. A 3. B. Ca. अस्यां G; deest in M 1.—l. 10. आपीध्रमुप-तिष्ठेति M 1. Ca. आपीध्रमुपतिष्ठत इति G. आपीध्रमुपतिष्ठत इति A 3.—l. 12. किंतु आपिधी-खलिंगिनोपदिशति B. Ca. G; deest in M 1. A.—l. 17. प्राकृतः M 1. A 1. G. प्राकृता A 3. प्रकृतं A 2. Ca. C 1. प्रकृतिं B.—मंचपाठः M 1. A 3. Ca. मंचः G.—l. 18. पशुद्वये M 1. A 3. Ca. पशुद्वयविषये G.—l. 21. तच्च A 3. B. Ca. G; deest in M 1.—l. 23. विवक्ष्येत A 3. B sec. m. Ca. G. वक्षे A 1. विवक्ष्यते M 1.—l. 24. जह्येत A. B. Ca. G. जह्यते M 1.

P. 7. l. 15. व्यवस्थितस्तद्वत् G. व्यवस्थितत्वात् M 1. A. B sec. m. C 1. व्यवस्थितः B pr. m. Ca.—l. 20. लश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव A 3. B. Ca sec. m. तु श्रुतं Ca pr. m. च श्रुतमीमांसा-वृत्तांतस्य वेतवच A 2. लश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव M 1. A 1. च श्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैपरं G.—l. 22. तदुत्तरं M 1. Ca. तदुत्तरं Ca sec. m. उत्तरं A 3. G.—l. 23. श्रुतिर्विं M 1. श्रुतिर्विं Ca. श्रुतिर्विं Ca sec. m. A 3. G.—l. 24. प्रथमपादारंभां M 1. Ca. प्रथमपाद् आरंभणां A 2. प्रथमे पाद् आरंभणां A 3. प्रथमे पादे आरंभां Ca sec. m. चतुर्थपादे आरंभणां G.—l. 27. तत्तु left out in A 3. G.—l. 28. दुष्परिहारः M 1. A 1. षहरः A 2. A 3. Ca. C 1. B. G.—l. 29. सुस्थितं M 1. Ca. A 3. प्रसिद्धं G.—l. 37. अनित्यत्वं नास्ति M 1. Ca. नित्यत्वं A 1. A 3. G.—l. 41. त्रिविधो विरोधो B. Ca. त्रिविधो M 1. A. G.—l. 42. स्तेनं M 1. Ca. स्तेयं A 1. A 3. B. G. The same varietas lectionis occurs p. 8. ll. 5 and 31, and p. 9. l. 9; in the last case A 2 has also स्तेयं.

P. 8. l. 2. वयं यत् G.—ll. 12 to 15. तत्रान्याधेयवचनं व्यर्थं स्यात् G, instead of तत्रान्या-धेयगतया etc. to व्यर्थं स्यात्.—l. 20. G has अनित्येनार्थेनास्य वेदवाक्यस्य etc.—पूर्वमभावात् A. B. Ca. C 1. G. पूर्वाभावात् M 1.—l. 31. उपपद्येतेति A 3. G. Pū. Mī. उपपद्यते इति M 1. Ca.—After इति M 1 has तत्रवार्तिके खेतत्सूत्रमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं। अप्राप्तां चानुपपत्तिं। अप्राप्ता चानुपपत्तिः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति। A 2. B have the same, only A 2 reads तत्रिवार्तिके and omits चानुपपत्तिं अप्राप्ता. B has अप्राप्तां च उपपत्तिं corrected to अप्राप्ता च उपपत्ति, and चानुपपत्तिमिति corrected to उपपत्तिमिति. A 1. A 3. Ca. G have not got it. The Tan-travārtika (edited by Pandit Dhundhirāga Panta, Benares, 1882 sqq.), p. 25, has तयोऽत्र पाठाः। अप्राप्तां चानुपपत्तिमित्यत्र मन्यामह इति वाक्यशेषः। अप्राप्तं चानुपपत्तिमित्यपरस्तत्रा-स्यद्वयाख्यानमित्यध्याहारः। अप्राप्ता चानुपपत्तिरित्यपरस्तत्रास्यत्वचे विज्ञेयति ॥—l. 32. शास्त्रविरोधाद्य-नुपं A 1. A 3. B. C 1. Ca. G. षरोधाद्यनुपं A 2. षरोधादनुपं M 1.—l. 35. चावकाभिश्चापिं M 1. Ca.—l. 39. स्तुते एव M 1. G. ते एव स्तुते B sec. m. Ca sec. m. A 3. In Ca the original reading is not visible.—l. 41. तन्निषेधेन M 1. Ca. निषेधेन A 3. G.

P. 9. l. 1. यथोक्तनीत्या M I. Ca. G. °नीत्या A 2. °रीत्या Ca sec. m. B; A 3 has °वीत्या or °रीत्या corrected to °नीत्या.—विधेः M I. Ca. विधेयः A 2. विधेय G. A I. A 3.—l. 5. यदियमदितिर्देवता etc. ॥ यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्मिशेषं ज्ञापयति तथा M I. यदि-यम° --- °हमप्यपनीय --- तथा A I. A 2. B. Ca. यदेयम° --- °हमप्यपनीय --- तदा Ca sec. m. G. यदियम° --- °हमप्यपनीय --- तदा A 3.—l. 13. अगृतवादित्त्वं A 3. Ca. G. °वादिनीत्वं M I.—l. 15. अगृतवङ्गलः (°लं A I) A. B. C I. Ca. °वाङ्गलः M I. G.—l. 19. °रेव दृश्यते M I. B sec. m. °र्न दृश्यते G. °दृश्यते A 3. °रेव ददृशे B pr. m. Ca. C I.—प्रयोक्तव्य इति A 3. G. प्रयोक्तव्यः सूर्यमंचस्य दिवा M I. Ca.—l. 23. स्वपराधात् MSS. The Tantra-vārtika has the same reading. अपराधात् Pū. Mī. But cf. Sabarasvāmin.—ll. 30 and 32. ईप्सा M I. A 3. Ca. इच्छा G.—l. 32. M I. Ca repeat तस्य after ईप्सा.—l. 34. निश्चित M I. Ca. A 3. निश्चीयत G.

P. 10. l. 2. कर्मसांगले M I. B'pr. m. °त्वादिकं G. °त्वं B sec. m. A. In Ca it is possible to read both °त्वं and °त्वि.—यत्फलं M I. A 3. Ca. यत्कृतं G.—l. 6. अंगभाव-त्वात् M I. अंगस्वभावत्वात् B sec. m. A 3. अंगत्वात् Ca. G.—l. 9. सारतो वा supplied by Sāyana from Sabarasvāmin.—l. 14. मानस्याः स्व° B. Ca. A 3. G. मानस्यास्त्व° M I.—अन्यार्थकं M I. आनर्थकं A. B. C I. Ca. G.—ll. 15 to 20. From बवरः to बवरः left out in G, from °त्यनित्यसंयोग to °त्युक्तमेवोत्तरं A 3 in margine.—l. 27. तेषां स्वतः G.—l. 28. °काराच्च A 3. B. G.—वेदस्य M I. A 3. Ca. वेदवाक्यस्य G.—l. 31. पुरुषाख्येति MSS. पुरुषाख्याः Pū. Mī.—कालसंनिकर्षं G.—l. 33. वाल्मीकीयं M I. A 3. Ca. याज्ञवल्कीयं G.—l. 37. वेदे A 3. वेदार्थे M I. Ca. वेदार्था G.—l. 39. पीरुषेयवा° ॥ पीरुषेयं वा° M I. A. Ca. G.—l. 42. प्राचीनिरेव Ca marg. B sec. m. A I. A 3. G. °नैश्च M I. Ca pr. m. B pr. m.

P. 11. l. 1. वेदानां deest in A 3. G.—l. 2. °ख्याया A 3. °ख्यायिकाया M I. G. Ca.—l. 4. आख्याया A 3. Ca sec. m. आख्यायिकाया M I. Ca pr. m. G.—l. 6. परं तु M I. Pū. Mī. परं A I. A 3. G. Ca.—तच्छब्द° A 2. A 3. B. Ca. G. तत्तच्छब्द° M I.—l. 7. प्रवहण° A 2. A 3. B. Ca. G. प्रवाहण° M I.—l. 9. तदनुष्ठानं M I. Ca pr. m. सत्रानुष्ठानं Ca marg. A 3. G.—G inserts पादुककंबळाभ्यां द्वारि स्थितो after जरन्नवः; B has in margine जरन्नवः कव-लपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन्ड(?)मायां ढ (?)म)सु-नस्य कोर्थः marked to be inserted before जरन्नवः. See T. Muir, Original Sanskrit Texts, vol. iii. (2nd ed., London, 1868), p. 80. Sabarasvāmin on Pū. Mī. l. 1, 32 has जरन्नवो गायति मत्तकानि. Cf. BR. s.v. जरन्नवः.—l. 11. कृते चाविनियोगः etc., the sūtra very different from Pū. Mī.—l. 16. तथा A 3. G; deest in M I. Ca.—l. 17. भवेत् A 3. G. भवेदिति M I. Ca.—l. 26. वेदस्य before पीरुषेयत्वं G.—l. 42. अंबालिके G and TS. अंबालिके A I. A 2. B. C I. अंबिके अंबालिके A 3 and Gaim. अंबालिके अंबिके Ca by corrections.

P. 12. l. 7. ब्राह्मणेत्यत्र A I. A 2. B pr. m. C I. G and Gaim. ब्राह्मणान्यत्र B sec. m. A 3. Ca. ब्राह्मणेऽन्यत्र M I.—l. 14. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° B. Gaim. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° A 2. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° Ca. G. तद्व्यचिक्तिसञ्जु° M I. A 3. तं व्यचिक्तिसञ्जु° TS.—l. 16. पचंतीति M I. A 3. Ca. पचतीति A 2. G. पचतेति Gaim. Cf. Sat. Br. I. 1, 10.—l. 21. अयुता दददिति A 3. Ca. Gaim. Rv. अयुतं ददामीति M I. G.—l. 23. अनेन वाक्येनोपनिबद्धं (उपबद्धं A 2) M I. Ca. A. Gaim. अनेनोपनिबद्धं G.—l. 24. यो माघातुं यातुधानित्वाद् M I; deest in B. Ca. A I. A 3.

G. Gaim.—l. 29. तस्योदकेषु तदभि° M I. तस्मिन्नोदकेषुतविद्भि° A I. तस्मिन्वेदे केषुषिद्भि° B. Ca. A 3. G.—l. 31. इतिहासान्यु° M I. G. TÂ. इतिहासपु° A 2. A 3. B. Ca.—l. 35. आरण्य-केतुकच° M I. G. आरण्यच° A 3. Ca.—l. 36. यमगाथाभिः B. Ca. A I. A 3. G. साम गाथाभिः M I.—l. 37. After ऋचः G has प्र ऋभुभ इत्यादयो.—l. 40. अस्वसंकरः M I. Gaim. अस्वसं A. B. Ca. C I. G.

P. 13. l. 2. पठितो मंच M I. A 3. Ca. पठिता मंचा G.—l. 3. संप्रतिपन्नः A 2. B. Gaim. संप्रतिपन्न° M I. A 3. Ca. G.—l. 7. पादेनार्धेन च ॥ पादेनार्धर्चेन च A I. A 3. Ca. C I. B. पादेनार्धर्चेन च A 2. पादेनार्धेन च G. पादेनार्धर्चेन M I. पादबंधनार्धबंधन च Gaim.—l. 8. गीतिरूप° A 2. A 3. B. Ca. G. Gaim. °रूप° A I. C I. गीतिस्वरूप° M I.—l. 13. वेदानधीत्य etc. Manu III. 2, not Yâgñavalkya.—l. 16. पातित्वं M I. A 3. Ca. अपातित्वं G.—देवपवित्रं M I. Ca pr. m. G. वेदपवित्रं B. वेदे प° A I. C I. वेदःप° A 3. देवप° Ca sec. m.—l. 17. सखिविदं A 2. Ca sec. m. TÂ. I. 3, I and II. 15. सखिविदं B. A 3. G. Ca pr. m. and Rv. X. 71, 6. In line 19, Ca pr. m. and A 3 have सखिवित्, Ca sec. m. A 2. B and G सखिवित्.—l. 23. भागो G after वाच्यपि.—l. 24. सर्वचो° M I. Ca. A 3. सर्वदो° G.—l. 29. अध्ययन-विधिप्र° G.—l. 30. °काध्यापनेन प्रवृत्तिमा° A 3. °काध्यापनप्रवृत्तिं मा° M I. °काध्यापनप्रवृत्तिं मा° A 2. °काध्ययने(न marg.) प्रवृत्ति(युक्तिं marg.)मा° B. °काध्यापनेन प्रवृत्तियुक्तिं मा° Ca. °काध्ययनप्रवृत्तमा° G.—महता प्रयत्नेन साधयन्ति प्रयासेन etc. G.—l. 33. °ग्रहणांतत्वं M I. A 3. Ca. °ग्रहणार्थत्वं G.—l. 34. अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं M I. A 3. Ca. अध्ययनस्यादृ° G.—l. 39. अदृष्टकल्पनेति M I. Ca. अदृष्टकल्पनमिति G. अदृष्टं कल्पनीयमिति A 3.—l. 41. अर्थप्रमिति° A 2. A 3. B. Ca. G. अर्थप्रतिपत्ति° M I.

P. 14. l. 6. प्रतीयमाने M I. A 3. Ca. विधीयमाने G.—l. 9. किं तद्दृष्टफलमिति तदाह M I. A 3. किं तद्दृष्टं(marg.)फल° etc. B. किदृष्टफल° etc. A 2. किं तद्दृष्टं फल° etc. Ca. किं तु दृष्टं फल-मिति तदाह G.—l. 13. विधिर्नियत्या A 2. A 3. विधिर्नियत्या M I. विधिर्नियत्या B. Ca has several corrections, it has विधिर्नियत्या corrected from विधिर्नियत्या, य seems corrected from प; G has विधिर्नीयत्या which is meant for विधिर्नियत्या, for in Grantha न्न always proves that an r has been dropped, and i and î are hardly distinguishable.—स्वा-ध्यायस्य M I after संस्कृतस्य, not in A. B. Ca. C I. G.—l. 14. क्रतुविधयो हि A 2. G. हि deest in M I. A 3. B. Ca.—l. 17. °दोपात्तगतप्र° G.—°नोपरक्तापूर्वामिधानात् A I. A 3. B. Ca. °नोपरक्ताया भावनाया अपूर्वामिधानात् M I. °नोपरक्तापूर्वामिधानात् G.—l. 18. तव्यप्रत्ययः G.—कर्मगादृष्टवाचीति A 3. B. कर्म(गा marg.)दृष्टवाचीति Ca. °गतादृष्ट° G. कर्म वादृष्टवाचीति M I.—स्वाध्यायस्य M I. G after कर्मकारकस्य; deest in A I. A 3. B. Ca. C I.—तव्यप्रत्ययं प्रति प्रह° M I. A 3. Ca. तव्यप्रत्ययः प्रति प्रह° G. तव्यप्रत्ययार्थं प्रतिह° A 2.—l. 22. प्रतिबंधकं A. B. Ca. C I. G. प्रतिबाधकं M I.—l. 23. स्वतंचादृष्टाशेष° A. B sec. m. Ca. स्वतंचादृष्टाशेष° M I. B pr. m. G.—l. 28. भट्टगुरु° A. B. Ca. C I. भट्टगुरु° M I.—l. 31. स्वविधियतदु° M I. A 3. G. स्वविधे(य marg.)तदु° Ca. स्वाध्यायविधेतदु° A 2.—l. 32. सत्यतादृशं M I. Ca. G. सत्यतादृशं B. A 3. (In A 3 the ° is very thin, perhaps secunda manu.)—°विधिरा(वा A I)चो° A. G. B sec. m. Ca sec. m. °विधिनाचो° B pr. m. Ca pr. m. °विधिमाचो° M I.—l. 34. अधालर्थत्वात् A. B. Ca. C I. G. धाल° M I.—मुसलघातमात्रात् A 3. मुसलपातमात्रात् G. मुसलमात्रात् A 2. मुसलघातमात्रात् B sec. m. मुसलघातात् M I. Ca.—l. 35. यद्वदाचिषेप etc. M I. A. Ca. यद्व-दाचिषेप तद्वदाचिषेप° G.—l. 36. °सज्ञावात् M I. A. Ca. °संभवात् G.

P. 15. l. 1. अध्ययना° M I. A. Ca. अध्ययन° G.—l. 2. तच्च तच्च G.—l. 4. चाबोधकले M I. A. Ca. च विधिर्बोधांतत्वाभावे G.—l. 5. विधिं A 3. B. Ca. G. विधि° M I; wanting in A 2.—l. 6. लोकावज्ञेजो Ca sec. m. G. °वज्ञेजो Ca pr. m. °वज्ञेजा A 3 pr. m. °वज्ञेजा A 3 sec. m. °वज्ञेजो A 1. °वज्ञेभ्यो M I. °वज्ञेजो B. In A 2 there is a lacuna leaving only प्रमेयबोधकत्वस्वाभाविकजो बोध इति.—l. 7. उपनीताष्ट° M I. A. Ca. उपनीतोष्ट° G.—चाधिकारी B. वाधिकारी M I. Ca pr. m. A. धिकारी Ca sec. m. A 2. G.—l. 10. अर्थबोधो M I. Ca. अर्थबोधो A 3. अर्थबोधो G.—l. 14. उद्देशायोगादिति M I. A 3. उद्देशायोदिति Ca. उद्देशयो-गादिति G.—l. 18. तात्पर्य° A 2. A 3. B. Ca. G. तात्पर्य° M I.—तदर्थ° M I. Ca. A 3. तदर्थ° A 2. न ह्यर्थ° A 1. B. तदर्थ° G.—दोषघ्नं B marg. after शब्दोच्चारणं.—l. 20. लोक A 3. Ca sec. m. वै लोक M I. G. तिलोक A 2. तैलोक B. C I. ते लोक Ca pr. m.—l. 22. विचार etc. M I. Ca. विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति G. विचारो विधिप्रयुक्त उपपत्तेरिति A 3.—ऋणबोध-विधयः M I. Ca. ऋणविधयः A 3. G.—°पातप्रतिपन्नाः M I. A 3. Ca. °पाततः प्रतिपन्नाः B. °पाततः प्रतिपन्न G.—l. 23. तन्निर्णयाय A 3. G. B sec. m. तं निर्णयाय M I. सन्ननिर्णयाय B pr. m. त निर्णयो° Ca.—l. 24. श्रवणविधिः M I. G. श्रवणविधिः A 3. Ca; A 2 has श्रवणविधियप्रयोजकत्वं.—l. 27. किं before ऋणु° G.—l. 28. सम M I. A. Ca. समान G.—l. 31. नित्य इति Ca marg. A 3. G. नित्यो M I. Ca.—l. 33. अध्ययनज्ञानयोः M I. A. Ca. अध्ययनार्थज्ञा° G.—ll. 37 sq. G omits यो before अर्थज्ञः (also l. 40), and has यदधीतं instead of यद्वृहीतं.—l. 41. भद्रं before श्रेयः G.—l. 42. तदीय° to च deest in G.

P. 16. l. 4. G adds अर्वाहू before अर्वाचीनकाले and पुराणे before पुरातनकाले.—l. 6. सर्वतो from A 3. G.—l. 8. वेदविदि ब्राह्मणे G.—l. 9. तत्तन्मंत्रा° A 2. A 3. G. तच्च मंत्रा° M I. Ca.—l. 13. हरति M I. A. Ca. वहति G.—l. 15. न हि M I. न तु A 3. Ca. G.—धनादिपूजा दृश्यते G.—l. 17. स्वार्थ° A 2. A 3. B marg. Ca. G; deest in M I.—l. 18. वेत्त्यनेन A 1. A 3. C I. वेत्त्यनेन A 2. B. Ca. वेदं वेदेदयत्यनेन G.—l. 19. वियते G before बुध्यते.—मुख्यवेदत्व° A 1. A 2. B. Ca. C I. G. वेदमुख्यत्व° A 3. मुख्यवेद° M I.—l. 24. आहार्यं M I. G. आहार्य° A 3. Ca sec. m. and var. lect. in Nir. SS.—l. 25. एवमेव A 2 before कर्तुं.—l. 26. आदित्यानिव etc. Cf. TS. II. 1, 2, 4.—l. 31. विसस इति Nir. A 2. B. Ca. इति is omitted in M I. G, and A 3 has it in margine.—स्वमा° Nir. M I. Ca. A 3 pr. m. स्वयमा° A 3 marg. G, and var. lect. in Nir. SS.—l. 34. वेदार्थप्रकाशनचमं A 2. Ca. C I. वेदार्थं प्रकाशनचमं B. वेदार्थस्य प्रकाशनचमं G. वेदार्थस्य प्रकाशनं A 3. वेदार्थप्रकाशनं M I.

P. 17. l. 3. एषाम्नाता काचिदृक् A 2. G. एषाम्नाता काचिदृक् B. Ca. C I. एषाम्नाता M I. A 3.—पूर्वोक्तमंत्रार्थस्य M I. पूर्वोक्तस्वार्थस्य A 2. °स्या° C I. पूर्वोक्तमंत्रस्वार्थस्य B sec. m. पूर्वोक्तमंत्रोक्तस्वार्थस्य B pr. m. Ca. A 1. A 3. पूर्वमंत्रोक्तस्वार्थस्य G.—l. 6. Here again A 3. G have सचिविदं for सखि°, see above, p. 13. l. 17.—l. 7. वा before वाजिनाः omitted in A 1. G, and cancelled in A 3.—l. 15. ऐन्द्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् Ca sec. m. °सदृशगोरूपत्वात् M I. Ca pr. m. °सदृशत्वात् A 3. ऐन्द्रजालिकगोसदृशत्वात् G.—l. 18. समानमेव फलं G.—l. 20. स्ववेदनं M I. Ca pr. m. वेदनं A 3. Ca sec. m. G.—l. 33. तवेतावान्प्रद्वेषः A 3. G. Ca sec. m. तवेषोच प्रद्वेषः Ca pr. m. C I. B. तवेषोऽच द्वेषः M I.—प्रशंसा तु A. B. Ca. C I. G. प्रशंसा M I.

P. 18. l. 5. शास्त्रादेव etc. Saṅkara's Brahma-sūtra-bhāṣya, p. 49.—l. 7. °राहित्यान्नास्य A 3. B. Ca. C I. G.—l. 9. श्रूयमानत्वात् M I. Ca. श्रूयमाणत्वात् A 3. G.—l. 10. अपमुदंति° ॥ °मुदंति MSS.—l. 26. ग्रीचां and ग्रीचाध्याय A 1. A 2. B. C I. G, with TĀ. A 3 has ग्रीचां,

but शीषा, Ca has शि° in both cases; it is curious that G not only here, but in all other cases where it occurs has शीषा instead of शिषा.—l. 27. संभवतो M I. Ca. संभविनो A 3. संभाविनो G. शंभुमते B. शंभुमे A 2, which omits वर्षाः.—l. 30. अचीति M I. Ca. A 3. अपीति G.—l. 35. द्यौषः before बाधः G.—l. 37. तत्पुरुषसमासे समासख्येति सूषेण तत्पुरुषत्वात् B sec. m. Ca sec. m. तत्पुरुषसमासः etc. M I. B pr. m. Ca pr. m. तत्पुरुषसमासत्वात् A 3. G.—l. 41. बोधायना° M I. A 3. G. Ca. बी° B.

P. 19. l. 2. आपाविष्णवं etc. G. Ait. Br. आपाविष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायां (दीक्षणीयं B pr. m.) M I. Ca. °कपालं निर्वपति दीक्षणीयं A 2. °कपालं निर्वपति दीक्षणीयायां A 3.—l. 6. तथाश्विने M I. A 3. Ca. यस्याश्विने G.—l. 9. विशेषविनियोगांस्तु ॥ विशेषविनियोगस्तु M I. A 3. Ca. G; B has विशेषविनियोगमत्र विशेषाणां.—°वाक्यादिप्रमाणानि M I. Ca. A 3. °वाक्यप्रकरणानि G.—l. 13. तद्वाख्यानं युक्तं M I. A 3. नवाख्यानं युक्तं Ca. तद्वाख्यानमयुक्तं G.—l. 22. सोमरसय° A I. A 3. B. C I. Ca. G. सोमरसस्य य° M I. सोमं रसय° A 2.—ll. 26 sqq. There are considerable differences between Sāyana's text and that of the Mahābhāshya in Kielhorn's edition, pp. 1 sqq. G and A 3 stand nearer to MK than the other MSS. See also O. A. Danielsson, Die Einleitung des Mahābhāshya, in the Zeitschrift der deutschen morgenländ. Ges. 37, pp. 20 sqq.—l. 27. वेदे A 3. G. MK. वेद° M I. Ca.—यज्ञगतेन A 3. G. MK. यज्ञांगत्वेन M I. Ca.—l. 29. ज्ञेयश्चेति M I. G. ज्ञेयञ्च A. B. C I. Ca. ज्ञेय इति MK.—l. 30. प्रतिपदोक्तानां M I. प्रतिपदविहितानां A 3. Ca; deest in A I. A 2. C I. G.—l. 31. नातं जगाम B marg. Ca marg. A 3; deest in M I. G.—l. 35. तां नवै° A 3. MK. तान्नावै° M I. G. तां च वै° Ca.—The whole passage is very different in MK. In the VS. XXIV. 2 we find sthūlaprīshati, i. e. pūrvapadaprakritisvaratvam.—l. 36. प्रयोजनानि A 3. Ca. G. MK. °नाभीति M I.—l. 40. In A 3 all from दुष्टः to यदधीतं is wanting.—l. 42. अविज्ञातमनर्थकं माधि° M I. A 3. G. अविज्ञातं अनार्थकं माध्य° A 2. अविज्ञातार्थकं माध्य° B. Ca. तस्मादविज्ञातार्थमनर्थकं माधि° MK.

P. 20. l. 3. The first प्राप्नोति deest in G and MK.—l. 4. °त्येत्स्य M I. A 3. Ca. °त्यस्य G. MK.—l. 5. विषम उपन्यासः M I. Ca marg.; deest in A 3. G and MK.—नात्यंतायाज्ञानं A 3. Ca. MK. नात्यंतावज्ञानं G. नात्यंताज्ञानं M I.—l. 8. स्त्रीष्विवायमहं M I. A 3. Ca. MK. स्त्रीष्वियमहं B. स्त्रियामयमहं G.—l. 9. कर्तव्या M I. A 3. Ca. कार्या G. MK.—l. 10. अक्षरशो वर्षशो M I. वर्षशोऽक्षरशो B sec. m. वर्षशोऽक्षरशो वा A 3. Ca. G. अक्षरशो MK.—l. 14. भूतभविष्यद्वर्तमानाः G. MK. भूतादयो माचा वा Ca marg.; deest in A 3. M I.—l. 15. शिरसि च A 2. A 3. G. शिरसीति MK. शिरसि M I. Ca.—कामानां A. B. Ca. G. सर्वकामानां M I. C I; deest in MK.—l. 18. ईषिणो M I. A 3. MK. इषिणो B. Ca. ईशिनो G.—l. 19. न निमिषति M I. °धंतीत्यर्थः MK; deest in A. B. C I. Ca. G.—ll. 25 to 30. स्याद्विपरीतस्य M I. B sec. m. Ca sec. m. Nir. IV. 10. विपरीतात् A 3. MK. G omits the passage from सक्तुः to तितउ, but after सक्तुमिव inserts अधि वाचि सक्तुसचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वाख्य सक्तुमिव.—After भवति there was in Ca a blank space, afterwards filled by the words वाचमकृत वाचमकृतत । स written by a later hand. The same hand adds in margine ख्यानं संजनते. After that the first hand continues भद्रा ह्येषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि सारस्वतीं आहितामिपद (°भिरपद° probably prima manu) शब्दं प्रयुञ्जानः (प्रायश्चित्तीयां marg.)

सारस्वतीभिः(०तीं यामि० pr. m.)ष्टि निर्वपेत्सरस्वतीयामामुमेत्यध्ययं व्याकरणं (दशम्यां marg.) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. A. C I. G have तितउ परिपवनं (भवति added in A 1. A 2. G) वाच-मक्रत वाचमह्वयत सख्यानि जानते भद्रा ह्येषां (भद्रेषां C I) लक्ष्मीर्निहिताधि (०हताध० C I) वाचि दशम्यां (पुषस्व दशम्यां added in A) पुषस्व जातस्व नाम विदध्यात्. B comes nearest to MK. The following are all the various readings of B from MK. ततवद्वा MK. तितवद्वा B.—प्रज्ञावन्तो B after धीराः.—सखायः संतः MK.—संजानते B. जानते MK. Cf. Nir. IV. 10.—क एष B. क एव M I. क्क य एष MK.—दुर्गो B. MK. दुर्गमो M I.—परिवृद्धा MK. परिवृद्धा B.—प्रयुञ्जानः B. प्रयुञ्ज्य MK.—l. 31. अभिनिष्ठानांतं M I. G. दीर्घामिनि० B. A 3. Ca.—l. 34. काकुत् A. B. C I. Ca. G. ककुत् M I.—l. 37. चा चमे० M I. B sec. m. G. चा चामे० B pr. m. A 3 pr. m. चामे० A 3 sec. m. Ca.—l. 40. तथा M I. A 3. Ca and Nir. SS. vol. i. p. 498. स्मृतं G.—स्थितः A 3. Ca. G and Nir. l. c. मतः M I. स्वतः A 2.—l. 42. अग्न्यादिदे० MSS. अग्न्यादिदे० Nir. l. c.—०ह्यंताः चित्तिगता गणाः G.

P. 21. l. 2. गौरादिर्देवपत्न्यंतः समाम्नायोऽभिधीयते Nir. l. c.—l. 19. उदाहरिष्यति M I. A 3. Ca. ०हरति G.—l. 27. गतं वापयति A 3. गतं वा पयति M I. गतं वा पायति A 2. गतं वा पायति B. गतं वा पयति Ca. गतं वा पायति G. See *Ārsheya Brāhmana* (edited by A. C. Burnell, Mangalore, 1876), p. 3.—l. 29. अभिहितं A. B. Ca. विहितं M I. C I. G.—l. 31. पृष्ठानि A. B pr. m. Ca. G. सचपृ० M I. C I. B marg.—l. 32. याजयेत् M I. A 3. Ca. यजेत G.—l. 39. ०पयोगो M I. A 1. A 3. Ca. ०पयोगं दृष्ट्वा विद्यास्थानत्वं A 2. G. ०पयोगं दृष्ट्वा C I.—l. 40. इतिहासपुराणाभ्यां etc. M I. इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति । अन्यत्रापि स्मर्यत इति A 1. B. Ca. अन्यत्रापि स्मर्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेदिति A 3. G. In A 2 we find the same as in A 1. B. Ca, but it has ०वृंहयेत्दिति prima manu, by a later hand the त् is cancelled and the sign of omission √ is made after it, which shows that the words + विभेत्यश्रुतद्विदो मामयं प्रहरे + (the crosses are in the MS.) following in the next line between हरि० and संद्र० have to be inserted.—l. 41. ०काठकादि० M I. A 3. Ca. ०काठादि० G.

P. 22. l. 1. वंशो M I. वंशा A 3. Ca. वंश G. See H. H. Wilson, *The Vishnu Purāna*, vol. i. p. vii.—l. 2. ०द्यत्वावगमनात् M I. ०द्यत्वावगमत्वात् A 2. Ca. ०द्यत्वावगमात् A 3. G. ०द्यतयावगमत्वात् A 1. ०द्यावगमनात् C I.—l. 3. ०दृष्टांतसिद्धांतादीनां G.—l. 22. देव-जन्मो M I. G. देवत्वजन्मो A. B. C I. Ca.—l. 24. मनुष्यस्य M I. मनुष्य० A 2. A 3. B. Ca. C I. G.—l. 35. G and Ca sec. m. have हे before ब्रह्मन् ; Ca pr. m. is illegible.—l. 40. पञ्चाशीत्यनुवाकैः from G.

P. 23. l. 3. (Sūkta 1.) After विनियुक्तं follows in G तत्र यं शतसिद्धो (read तत्रायं शतसिद्धिणां) मंडलं चतुर्विंशत्यनुवाकं चतुरशीत्यधिकशतसूक्तोपेतं तत्र प्रथमेनुवाके त्रीणि सूक्तानि तत्रापिमीळ इत्येतत् प्रथमं सूक्तं नवर्चं अचानुक्रमणिका अपि नव मधुच्छंदा वैश्वामित्र इति । विश्वामित्रपुत्रो etc. to स्वयंभुवेति (l. 21). Then follows यद्ययनुक्रमणिकायामस्य सूक्तस्य च्छन्दो नोक्तं etc. to कंदस्व-मिति (ll. 24 to 31). And then follows देवताप्यत्र सूक्ते यद्यपि नोक्ता तथापि मंडलादिष्वपि य-भेद्रादिति परिभाषायामुक्तत्वादस्मिन् सूक्तेः प्रतिपादानायस्य वाक्यं स अपि यो तेनोच्यते सा देवतिति उक्तत्वादपि देवता योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्दः तथा चास्मायते दिवा वै नो भूदिति तद्विधानां देवत्वमिति अतो दीव्यतीति अतो दीव्यतीति देवः मंत्रेण योत्यते इत्यर्थः अप्यादिज्ञानाभावे नृत्ववाय एवमास्मायते यो ह वा अविदितार्थच्छंदोदैवतब्राह्मणेण मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्चति

गर्तं वा पश्यते प्र वा मीयते पापीयाम्भवति । अनुक्रमणीपरिभाषायामृष्यादिज्ञानप्रशंसा तदज्ञाननिंदा चोक्ता न ह्येतच्छान्मृते etc. to विज्ञायत इति (see Anukr. Paribhāshā 1) अयं च अविदित्वा etc. to पदे पद् इति (ll. 21 to 24) तस्मात् (त) श्रौतस्मार्तादिविनियोगाय च्छब्दादयो ज्ञातव्याः स च विनियोगो द्विविधः सामान्यविनियोगो विशेषविनियोगश्चेति क्लृप्त्वापि यंश्च सामान्यविनियोगो ब्रह्म-यज्ञजपादौ etc. to तस्मात्समुच्चय इति (ll. 1 to 15). After which it begins with the first verse, तामेतां सूक्ते प्रथमामृषमाह.—l. 8. इति परिभाषितत्वात् M I. A 3. Ca. इत्युक्तत्वात् G.—l. 11. A 2 has पुरोनुवाक्यायाज्ययो विकल्पो वा समुचितः । विकल्पोन्यं. Cf. Gaim. XII. 4, 3.—l. 12. तथैवेकयुग्मगतयोरिति B. Ca. C I. A 3. *युग्मयोरितयोरिति M I. A 1. *युग्मगतयोरित-योरिति A 2. तथैवाचापीति G.—l. 14. जुहोतीति M I. A 3. Ca pr. m. यजतीति B sec. m. Ca sec. m. जुहोमीति G.—l. 17. सर्वधातुभ्य इन् इगुपधात्कित् deest in A I. A 3. B. Ca. G.—l. 21. अविदित्वा etc. Cf. Anukr. M. p. 57.—ll. 22 sq. G has जायते हि स इति and उच्यत इति च.—*देवतानि A 3. B. Ca. G and Anukr. M. p. 58. *देवतानि M I.—स्वरो वर्णोऽक्षरं M I. C I. Anukr. l. c. स्वर(रा A I)वर्णोक्षरं A. B. Ca. G.—l. 25. हिरण्यसूपात् M I. G. हिरण्यसूपात् B sec. m. A 3. Ca. Cf. Anukr. M. p. 5.—l. 33. A 2 has योत्यत इत्यर्थः ॥ *श्री ॥ *श्री ॥ तत्र प्रथमे मंडले प्रथमेनुवाके चीणि सूक्तानि । तत्रायं नवर्थं सूक्तं अस्मिन्सूक्ते etc. B has योतत इत्यर्थः ॥ प्रथमे etc., like A 2; A 3 and Ca agree with M I. As to G, see above.—l. 39. (Sūkta 1, verse 1.) तथा च पद्यते deest in Ca. तथा च पद्यते to यथाक्रममिति deest in A 3; in A 2 it is inserted a few lines later.—P. 24. l. 2. After अवस्थितं G adds अथवा यज्ञस्य देवमिति संबंधः यज्ञस्य प्रकाशकमित्यर्थः पुरोहितमिति पृथग्विशेषणं, and omits पुनः to *युक्तं.—l. 3. देवानां होतासीदिति । अथवा ऋत्विजं ऋत्विग्य-ञ्चनिर्वाहकं होतारं देवानामाहुतारं तथा रत्नधातमं etc. G.—l. 4. रत्नानां रमणीयधानानां वा G.—l. 8. भवत्यपिमीठे G. भवतीति अपि M I. A. Ca.—l. 12. अपिदे° A I. A 3. B. Ca. G. अपिर्वे° दे° M I.—l. 17. खूलाधीव° A. C I. Ca. खूलव° G. खूलाधीवि° M I. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 381.—l. 20. *क्वांति° A 2. B. Ca. Dhp. 29, 21; deest in A I. A 3. C I. G. M I.—l. 27. यज्ञस्य M I. A I. A 3. C I. Ca sec. m. G and var. lect. in Nir. यज्ञस्य A 2. (स्य in marg.) B, perhaps Ca pr. m., Nir.—l. 34. हविर्वहनात् M I. *र्वहना Ca. *र्वहने G. *र्वहन् A. C I.—l. 39. अंगेर्निर्वलोपस्य A 3. Ca and B marg.—l. 40. Instead of इदित्वात् etc. G has इदितो नुधातोरिति, and so, very frequently, G gives the full sūtra when the other MSS. only refer to it.—l. 42. अवशिष्य A 3. B. Ca. C I. अवशिष्य M I. A 1. भवति G. A 2 has a lacuna after उदात्तम् reaching to *भिप्रातिपदिकं (p. 25. l. 2).—P. 25. l. 4. धातुज्येति M I. *जन्मा इति A I. A 2. B. C I. Ca. *जन्म इति A 3. G.—l. 18. *सामान्येन M I. G. *साम्येन A. Ca.—l. 19. *सामान्यं M I. G. *साम्यं A. B. Ca.—l. 31. After पूर्ववद्ब्रह्म्याः A 2 inserts यद्यपि पदकाले हितशब्दांतर्गतस्वकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वा-भावात् साचा ब्रह्मस्वावदवग्रहान्तरमिति प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । अत एव तैचीया अनुदात्तमेवामि-धीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । ग्रहे इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिष्टसिद्धिः उपदि-ष्टस्तथा विद्यादचराणामव, the last words from उपदिष्टस्तथा have been put in their right place before *ग्रहे इति, and the whole passage has been inserted after अतिनीचोऽनु-दात्तः in M I. But it is not found in any other MS., and it bears the stamp of a later insertion, and of its origin from marginal notes, by standing in a wrong place. Cf. Prāt. 28. 29 and 210.—l. 33. सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो G.—l. 37. G and

B pr. m. insert the sūtra **स्त्रियादिर्नित्यमिति** before, B sec. m. and Ca after **नित्स्त्रियाबु-
दात्तः**.—l. 40. **प्रचिती** M I. B pr. m. Ca. **प्रचयी** B sec. m. A 3. G.—P. 26. l. 3. (1, 2.)
सुत्यः उत अपि च नूतनैः नवैः अस्त्रामिसुत्यः Bm.—l. 5. **अर्व** A. B. C I. Ca marg. (deest in
Ca pr. m.), G. **मर्व** M I. Dhp. 15, 69.—l. 7. **क्वित्प्रत्ययो** M I. **क्विप्र** A. B. C I. Ca.
G.—**अहलोर्ष्यदिति** G before **स्यत्प्र**.—l. 8. **तित्स्वरितमिति** M I. A. Ca. **रित इति** G.—
l. 9. **नवस्य** to **वार्त्तिकेन** M I. C I. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—l. 10. **नूतनातेषु
शब्देषु** G.—l. 14. **यद्वा एवादीनामंत इत्यंतोदात्तः** M I. B marg. **यद्वा एवमादीनामंतोदात्तत्वं**
Ca marg. **यद्वा एवमादीनामंतोदात्त इत्यंतोदात्तत्वं** G; deest in A.—l. 20. G has **लोडि**
सिद्धहलं शिटीति सिचप्रत्ययः, सिद्धहलं meant for **सिचबङ्गलं**, the general reading of G
in this sūtra.—l. 30. (1, 3.) **एवादीनामंतः** M I. A. Ca. **एवमा** G.—l. 32. **शे इत्यत्र
प्रगृह्यत्वाभावस्त्वंदसः** G after **तस्योदात्तत्वं**. See Pān. I. 1, 13.—l. 35. **इस्वनुद्भ्यां** to
प्रतिषेधः M I. C I. A 3 marg.; deest in A. B. Ca. G.—P. 27. l. 4. (1, 4.) **प्रणेतुं** M I.
प्रणेतुं C I. **प्रणयितुं** A 2. **प्रनयितुं** A I. **जनयितुं** B. Bm. Ca. G. **प्रदातुं** A 3.—l. 5. **होत्री-
यादि** A. Ca. **होत्रियादि** M I. (In G i and î are much alike.)—l. 6. **ध्वरो हिंसा**
G.—l. 8. G reads **लितीति प्रत्ययात्पूर्ववर्णस्योदात्तत्वं**.—l. 17. (1, 5.) **सत्सु** to **निपातितः**
M I. C I; deest in A I. A 3. B. Ca. G, but the margin of A 3 has **सत्सु साधुः सत्यः
सत्यादशपथ इति सूत्रे हरदत्तेन अंतोदात्तो निघातः। सत्सु भव इत्यस्मिन् विग्रहे भवे छंदसीति यत्**. See
Pān. IV. 4, 110.—l. 25. (1, 6.) **अभ्यादित्वात्** M I. A. Ca. **एवमादि** G. Cf. Phitsūtra
IV. 13.—P. 28. l. 5. (1, 7.) **वस्त इति** MSS.—l. 7. **यद्वा न[त्वि]षयस्येत्याबुदात्तः** G after
निपातः.—l. 13. (1, 8.) **यज्ञानां** M I. C I. G. A 3 marg.; deest in A. B. Ca.

P. 28. l. 26. (2.) **अदृष्टफलं** M I. B sec. m.; deest in A. C I. Ca. G and B pr. m.—
l. 33. **देवतानाम्बन्धो** M I. A. Ca. **देवतानामचो** G and Pū. Mī., but cf. Sabarasvāmin.—
P. 29. l. 11. **गुणज्ञानार्थकः स्यात्** Pū. Mī. Sāyana omits the sūtras Pū. Mī. II. 1, 17.
22 and 23.—l. 17. **इंद्रमहेन्द्रशब्दयोस्तु** G.—l. 32. **महिंद्र** A 2. B. Ca. **महिंद्र** A I. A 3. C I.
G. **महिंद्र** M I.—**देवतास्मरण** M I. A 3. **देवतानुस्मरण** A I. A 2. B. C I. Ca. G.—l. 40.
प्रकाशनरूप M I. Ca. **प्रकाशनपर** A 3. G.—P. 30. l. 1. **स्तोत्रशस्त्रशब्दयोः** G.—l. 6. **फलनि-
वृत्तिश्च** Ca sec. m. A 3. Pū. Mī. **निवृत्तिश्च** A 2. B. G. **निवृत्तिश्च** M I. Ca pr. m.—l. 7.
स्तोत्रफलं M I. B sec. m. Ca. **स्तोत्रात्फलं** B pr. m. A I. A 3. C I. G.—l. 12. **गुणतोत** A 3.
Ca. G. **Gaim.** **गुणतो** A 2. **गुणतो न** M I.—l. 28. (2, 1.) **अलंघताः** Ca marg. A 3 after
अरंघताः.—P. 31. l. 6. (2, 2.) **ह्ययति** M I. Ca. **ह्ययते** A 3. C I. G. See Ngh. III. 14.—
P. 32. l. 3. (2, 5.) **ती** before **वाजिनीवसु** M I. C I. **सा** A I. **सती** A 2; deest in A 3. B.
Bm. Ca. G.—l. 4. **नु चिप्रं** M I. A. Ca; deest in G. See Ngh. II. 15.—l. 8. (2, 6.)
संस्कृतं संस्कर्तारं वा M I. **संस्कृतं** A 2. **संस्कर्तारं** A I. A 3. B. Bm. C I. Ca. **निष्कर्तारं** G.—
l. 12. **नवजादी** M I. G. **नवजादिर्** A I. A 3. Ca.—l. 27. (2, 7.) **प्रापयति** M I. A. Ca.
गमयति G.—l. 31. **कृपुदारिभ्य उगन्** M I. A 3 marg. **Un.** **कृतृदा** A 2. **छदृदा** C I. **छवृ-
हदा** B. **छपृदा** A I. Ca, where **पृ** looks very much like **हृ**, and A 3 pr. m.
G. The latter seems to be Sāyana's reading, for I. 23, 4. 50, 6 all the MSS.
have **छपृदा**.—P. 33. l. 12. (2, 8.) **अतिप्रीडं** M I. A. Bm. Ca. **उपेतं** G.—l. 14. **अन्वि-
षामपि वृश्चत इति पूर्वपदस्य दीर्घः** M I. A I. C I. **नहिवृतीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घः** A 3. B. G;
Ca has only **पूर्वपदस्य दीर्घः** prima manu, but two marginal notes, the first **नहिवृती-**

A. B. C I. Ca. See Rv. Bh. I. 1, 7. 21, 1; III. 37, 1.—l. 21. (4, 2.) हे सोमपाः सोमस्य पातरिद्र सोमं पातुं A 3. B. Ca. हे सोमस्य etc. A 1. हे सोमपातरिद्र सोमं पातुं A 2. हे सोमपाः सोमं पातुं C I. हे सोमपाः सोमं पातुकामेन्द्र G.—l. 25. After गमेः B has in marg. सोद् तस्य शेहिः.—Instead of हेहिच्चात् G has शेह्यपिषेति पिषात् सार्वधानुकमपिदिति ङित्वात्.—P. 42. l. 8. (4, 3.) क्लिन्ते निन्त्वि G.—l. 10. यद्वा before शोमना मतयः G.—l. 25. (4, 4.) The MSS. have हण, only G reads हणप्रत्ययः. Uggvaladatta emphatically says the affix is हण, not हण. But cf. Rv. Bh. I. 4, 10; III. 9, 1.—l. 32. (4, 5.) निदि A. C I. Ca. षिदि B. G. Cf. Dhp. 3, 28.—P. 43. l. 2. परिचर्या । हरग्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् M I (from A I marg.) after दुवः. If it were not a later interpolation, it would stand after तिष्ठत्वित्यर्थः.—l. 29. (4, 7.) वृत्तिहेतुत्वाद्वा B marg. Ca marg.; deest in A. C I. G.—l. 30. यन्नस्य त्रियं G before यन्नत्रियं.—l. 35. विकल्प्यते M I. C I. A 3. विकल्पते A I. A 2. B. Ca. G. Again I. 5, 2. (p. 46. l. 2.) A 3 and G have विकल्प्यते against विकल्पते of the other MSS., and so the MSS. always vary between the two readings, both of which may be right.—सुपां to न नुम् B marg. M I; deest in A. C I. Ca. G.—P. 44. l. 8. (4, 8.) प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्वं M I. °स्वरेणांतोदात्त इति । इत्वं B. °स्वरेणांतोदात्त इत्वं G. °स्वरेणोदात्त इत्वंतोदात्त इत्वं A I. A 3. C I. Ca.—l. 16. (4, 9.) बलवन्तं तं A I. A 3. B. C I. Ca.—l. 17. °गुणयुक्तं M I. A. Ca. °बलविशिष्टं G.—l. 18. अगमन् A. B. C I. Ca. अज्जन् M I. G.—G has पय for पाज.—l. 19. शक्म M I. A I. A 3. शग्म Ca. C I; deest in A 2. G.—ll. 33 sq. (4, 10.) रक्षणगतिकांतिं Dhp. 15, 91.—°स्वाम्यर्थं M I. A. Ca. °सामर्थ्यं G.—°दाहनं M I. A I. C I. Ca. A 3 pr. m. G. °दाहनं A 3 sec. m. B pr. m. °दानं B sec. m.—च deest in G and Dhp.—अतिहृत्भुं A. B. Ca marg. °भुं deest in M I. Ca pr. m. Un.—°धम्यस्यश्च M I. Ca sec. m. °धम्यस्यश्च A 2. C I. °धम्यश्च A I. °धम्यं Ca pr. m. °धम्यस्य A 3; G has अतिहृत्भुं धृत्तस्यश्चस्वतितुभ्यो.—l. 35. कर्तरीत्यनुवृत्तौ M I. कर्तरीत्यनुवृत्तौ A. B. C I. Ca. कर्तरि G.—P. 45. l. 2. °तनियजिभ्यो M I. Un. Ca. °तनिभ्यो A I. A 2. C I. °यजितनिभ्यो B. G. °यजितनिभ्यो A 3.—l. 4. उदात्तत्वे प्राप्ते A 2. A 3. Ca. उदात्तत्वप्राप्ते M I. G.—l. 7. प्राप्यत्वात् M I. A 3 sec. m. Ca. प्राप्तत्वात् A 3 pr. m. G.

P. 45. l. 8. (5) द्वितीयं deest in A. C I. Ca. G.—l. 15. (5, 1.) आगच्छतागच्छत M I. A 3. Ca. आगच्छत C I. एत एत आगं G. आ आ इत आगच्छत Bm.—l. 17. इति after प्रापयंति from G.—गतावित्यस्मात् सोरमध्यमपुरुषवज्जवचनं G.—l. 19. सदेरप्रतिः M I. A I. C I. Ca pr. m. A 3. सदरं A 2. सदिरं Ca sec. m. G and B, the latter giving the whole passage in margine. Cf. Rv. Bh. I. 22, 8. 25, 10; III. 14, 2. Though the MSS. vary in all these passages, there is more authority for सदेरं than for सदिरं.—l. 20. अतिहृत्भुं etc. M I. Ca. °धृजिभुभिभा(भी A I) यापदि° A I. A 2. C I. °वृत्तिभायापदि° A 3. °यापदि° G.—l. 30. (5, 2.) ग्लान इति MSS. Cf. Dhp. 26, 93; Rv. Bh. II. 30, 7; III. 39, 7.—अंतर्भावित्यर्थात् M I. Ca. खंतात् A. C I. G.—l. 36. तित्स्वरितं M I. A. Ca. तित्स्वरितं B. C I. G. See above, I. 1, 2.—l. 38. एकानुबंधयहणे M I. G. एकानुबंधकं A 3. B. Ca.—P. 46. l. 8. (5, 3.) आभवतु M I. Ca. G. आभिसुखीन भवतु A 3.—l. 13. यासुट्परकीप-देषुदात्तो ङित्वात् G before किदाशिषीति.—अनित्यमागमशासनं, cf. Paribh. 93, 2.—l. 29. (5, 4.) हृपिषि° etc. M I. Un. Ca sec. m. and A I which, however, omits छिदि. हृपिशिश्चि- (चचि G) वृत्तिविदिकीर्तिभ्यश्च A 2. A 3. G. हृपिशिश्चिवृत्तिवि[दिच्छिदि marg.]कीर्तिभ्यश्च B. °पिषि°

in Ca is probably corrected from विधि.—समत्सु संपूर्वाद्देः क्तिप् M I. संपूर्वाद्देः क्तिप् समत्सु C I; deest in A. B. Ca. G, but the margin of A 3 has समत्सु । संपूर्वात् अद् भक्षणे क्तिप् क्तुत्तरप०त्वं ॥ संभक्षयति थोद्धृणां आथुंषीति समद्.—P. 47. l. 1. (5, 5.) आतो मनिगृह्णित्तिपक्षेति वनिप्रत्ययः G before वनिपः.—1. 3. गतिप्रजनकांत्थनखाद्नेषु A. B. Ca. G. ०कांत्थन० C I. गतिप्रजनकांत्थनखाद्नेषु M I. See Dh. 24, 39.—1. 4. अर्तिसुसुङ्गदधुषीत्यादिना मन् M I. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० A 2. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० A 3. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० Ca pr. m. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० Ca sec. m. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० B. अर्तिसुसुङ्गदधुषी० मन् G. Cf. above, verse 1.—1. 24. (5, 7.) व्याप्तिमंतः M I. A. Ca. व्याप्तिं गताः G.—1. 34. (5, 8.) स्तोमाः स्तोमिन् G.—P. 48. l. 4. नागुदात्तत्वं B. Ca. A 3 marg. नागुदात्तत्वं M I. A 3 pr. m. G.—1. 15. (5, 9.) प्रकृतेन M I. Ca pr. m. A. C I. प्रकृते B. Ca sec. m. G.—1. 19. अच्यति० M I. Ca sec. m. अच्यति० Ca pr. m. A I. A 3. C I. अच्यति० G.—1. 26. प्रथुमाबहुवचनस्य M I. B sec. m. A 3 sec. m. द्वितीया० B pr. m. A 3 pr. m. Ca. G.—1. 28. पुंस आगतः M I. A. Ca. पुंसां समूहः G.—1. 36. (5, 10.) असिहसि० M I. Ca marg. A 3 pr. m. G. हसि० Ca pr. m. A 3 sec. m. Un.—P. 49. l. 2. धातोरनुदात्तेत्वाच्छपो लुकि M I. Ca. धातोरनुदात्तेत्वा[अदादित्वा marg.]च्छपो लुकि A 3. अदादित्वाच्छपो लुक् धातोरनुदात्तेत्वात् G.—1. 3. संज्ञापूर्वको etc.: cf. Paribh. 93, 1; Pān. VI. 4, 146 Kās. and Siddh. K.—1. 5. तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भाविनांतोदात्तो M I. A I (sec. m. ?). तत्संनियोगिनांतोदात्तो A 3. Ca. C I. G. तत्संनियोगशिष्टस्थानिवद्भाविन संनियोगिनांतोदात्तो B.—1. 6. उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाप उदात्तत्वं M I. A. Ca, the latter adding अतो लोपः in marg.; उदात्तेकादेश उदात्तः G.

P. 49. l. 10. (6.) दशैद्रमा तु M I. Anukr. दश तु A I. A 3. C I. Ca. G.—1. 15. (6, 1.) ०नक्षत्र० deest in G.—1. 17. भूतानि रोचना रोचनानि G. ०भूता रोचना M I. A. Bm. Ca.—1. 22. रोचयति A 3. G. TBr. रोचयति M I. Ca.—महो ब्रह्म M I. B pr. m. A 3. Ca. महत् ब्रह्म B sec. m. G. Cf. Ngh. III. 3.—1. 24. उष षष रिष A 3. B. Ca. G. उष deest in M I. C I. रिष deest in A I. Cf. Dh. 17, 43. All from अक्षयं to न संति left out in A 2.—P. 50. l. 7. (6, 2.) हृषिषी० M I. Ca. हृषिषी० A. हृषिषी० B. हृषिषी० G. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4.—1. 9. निपातत्वादाद्युदात्तः अव्ययपूर्वपद० etc. G.—1. 25. (6, 3.) ऋवर्षीसिति वक्तव्यमिति णत्वं G after नुमागमः.—०हृष्योरश्च M I. A 3. B pr. m. Ca. G. ०हृष्योर च B sec. m. The MSS. vary between ०रश्च and ०र च, also Rv. Bh. I. 10, 7. 13, 2. 18, 1 etc. But ०रश्च seems to have more authority.—1. 26. पूर्वस्य ऋकारस्य G.—P. 51. l. 3. (6, 4.) जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः M I. A 3. Ca. जलस्य कर्तारं प्रे० C I. जलस्य कर्ताकारं प्रे० A I. जलस्य कर्ता प्रे० A 2. जलस्य कर्तारः गर्भं प्रे० G. The next words जलस्य to प्रेरितवतः are wanting in A. C I. Ca. G; Bm has मेघमध्ये जलस्य कर्तारं पर्जन्यं प्रेरितवतः.—1. 5. ईदृङ्गान्यादृङ्गुत्यादीनि A 3. C I. Ca. ईदृङ्गान्यादृङ्गु० A I. ईदृङ्गान्यादृङ्गु० G. ईदृङ्गान्यादीनि A 2. ईदृङ्गान्यादृङ्गु० B. Cf. TS. IV. 6, 5, 5; VS. XVII. 81; Rv. Bh. I. 72, 3.—1. 20. (6, 5.) सरमां etc. M I. सरमां देवशुनीमिंद्रिण प्रेषितां G. C I. सरमा देवशुनीमिंद्रिण प्रेषिता तां Ca. A 3; A I. A 2 have the same, only reading प्रेषिता for प्रेषिता, A 3 has प्रेषिता after प्रेषिता, but it is struck out. Cf. Anukr. M. p. 42.—1. 30. यज्ञ पदार्थं etc. M I. A 3. Ca; A 2 omits यज्ञ. G has यत् पदार्थसमुत्थं विशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतितश्च तद्गृह्यमिति.—1. 34. (6, 6.) देवानात्मन इच्छंतो B. G.—P. 52. ll. 27 to 29. (6, 7.) G has सिद्ध बह्वलं श्लेटीति सिद्ध, and again सिद्धः (twice) and सिद्धा. Cf. Rv. Bh. I. 1, 2.—1. 32. Read गम्युच्छीत्यात्मनेपद० A. B. Ca. गम-

प्रच्छीत्यादिनात् G. Cf. Rv. Bh. I. 20, 5. 23, 23. 80, 16. 119, 3; IX. 73, 1. 93, 2. Sāyana apparently read गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिभुविदिभ्यः, not गम्युच्छिभ्यां.—l. 40. असंयोग-पूर्वस्य deest in A. B. Ca. C1. G.—P. 53. l. 4. द्विवचनमौ M1. A. Ca. द्विवचने G.—l. 15. (6, 8.) अर्चनकर्मणि Ca. G. अर्चने कर्मणि A. B. C1. अर्चने शर्मणि M1.—l. 16. वा झय इति वा M1. A1. B pr. m. G after °वादिभ्य इति.—l. 20. तित्स्वरित इति प्राप्तस्य स्वरितस्य प्राप्ती यतो etc. G. Cf. I. 1, 2. 5, 2.—P. 54. l. 4. (6, 9.) अजि भृजी भर्जने Dhp. 6, 17. 18. अजि भृजी वृजी वर्जने A 2. अजि भृजि वर्जने A 3. B. Ca. C1. अजि वृजि वर्जने A 1. G. Cf. Rv. Bh. I. 37, 3. 54, 2.—l. 9. (6, 10.) अस्मानिर्द्दृशमानात् G for अमिर्द्दृश°.

P. 54. l. 34. (7.) निष्केवस्यशस्त्रे B. Ca. G. निष्केवस्ये शस्त्रे A 3. निष्केवस्यशस्त्रं M1.—P. 55. l. 3. (7, 1.) बृहत् बृहता G.—l. 6. यदेनेन A. C1. Ca and var. lect. in Nir. SS. यदेनेन M1. G. The MSS. vary also, Rv. Bh. I. 62, 1; VI. 73, 3.—l. 7. °गार्तिभ्यः MSS. °गर्तिभ्यः Un.—l. 9. शिष्टः M1. A. Ca. शिष्टस्वरः G.—वर्तमाने before पुषट् A 3 marg. Un.—l. 10. अर्थति G. अर्थति M1. A. Ca.—l. 36. (7, 3.) बङ्गलगयहणात् उणादयो बङ्गलमिति बङ्गलयहणात् चञिडः ख्यात्रादेशाभावः G. See Pān. III. 3, 1 and II. 4, 54.—P. 56. l. 15. (7, 4.) सहस्रप्रधनेषु वाजेषु M1. Ca. G. सहस्रं प्रधनेषु येषु A 3.—उयः to अंतोदात्तः deest in A. C1. Ca. G; A 3 and B give it in margine.—l. 21. (7, 5.) महञ्जनमच A. Ca. G. महध° B. महदाध° B sec. m. महाधनवचनमच M1. महस्ववचनमच C1.—l. 22. तद्धनं चेति तत्पुरुषे G.—l. 35. (7, 6.) नोच्चारयति M1. Ca. G. °रयसि A 3.—अप्रतिस्वलितः M1. A 1. B sec. m. Ca. अस्वलितः B pr. m. A 3. C1. G.—l. 36. अप्रतिष्कृतो M1. A 3. Ca. Nir. Roth. °स्कृतो G. Nir. SS.—P. 57. l. 10. अद्शब्दस्य लोपः A 2. B. Ca. G. असाद्श° M1. अद्शब्द-लोपः A 1. A 3.—अभ्यम आदेर° A. B. Ca. G. अभ्यमादेर° M1. अभ्यम् आ° C1.—l. 39. (7, 7.) धात्वर्थे M1. धात्वर्थ° A 3. Ca. G.—P. 58. l. 6. क्तिन् प्रत्युदाहृतेति A. B. Ca. G. क्ति-मिति प्रत्युदाहृते इति M1.—l. 10. °वृत्तिरिति प्रसंगः M1. A. C1. G. °वृत्तिप्रसंगः B. Ca.—l. 11. कस्यचित् M1. A 3. G. कथंचित् A 2. B. Ca.—l. 18. करणीभूतानां M1. A. Ca. करण° G.—l. 24. (7, 8.) °धन्विराजि° MSS. °राजिधन्वि° Un.—l. 26. मिश्रणामिश्रणयोः A 3. B. G. °मि-श्रयोः M1. Ca. Cf. Dhp. 24, 23.—l. 27. नित्यसमासः Ca marg. after इवेन. Cf. Rv. Bh. I. 1, 9.—l. 29. कर्षति M1. Ca. कर्षति A 3. हर्षति A 3 sec. m. G.—l. 32. उञ्जेर्बलोपस्य Ca pr. m. C1. A 1. A 3. G. उञ्जेर्बलोपस्य B. उञ्जोर्बलोपस्य A 2. उञ्जेर्बले बलोपस्य M1. Ca sec. m. Un. The MSS. vary also, I. 9, 1. 19, 4, but there is more authority for उञ्जेर्बलोपस्य. Cf. Rv. Bh. III. 26, 6; V. 10, 1.—l. 39. (7, 9.) पंच पंचानां G.—P. 59. l. 4. °क्लिदि° M1. Ca. Un. °क्लिधि° A. G. °क्लिधि° C1.—l. 6. पंचेच्च, cf. Un. I. 156, Ugyvaladatta.—l. 20. (7, 10.) G has अस्माकं युष्यसिभ्यां मदिगिति मदिक्प्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः etc. See Un. I. 138.

P. 59. l. 25. (8.) औष्णिही तु° A 3. B. G. Ait. Âr. औष्णिहा तु° A 1. C1. औष्णिहनु° M1. Ca.—l. 26. सानसिं रयिमिति सूक्ते Ait. Âr. सानसिमिति सूक्ते G. सानसिं रयिमिति द्वे M1. A. Ca.—l. 35. (8, 1.) °धर्षसीत्यादिना A. C1. Ca. G. °धर्षसी° M1. Ca sec. m. A 3 sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 75, 2. 105, 6; III. 22, 3. 59, 6.—l. 37. After सभावः G adds कित्वात् गुणाभावः स्वहस्य पिति हतीति तुक्प्रत्ययस्य पिलेणानुदात्तः, see Pān. VI. 1, 71.—P. 60. l. 10. (8, 2.) चिचक्रादीनां ह्रदस्यंतो° A 3. Ca. क्तिचक्रादीनां ह्रदस्यंतो° B. चिचक्रादिष्वंतो° G. चिच-

क्रेणायांतो A 1. चिचक्रेणायांतो A 2. चिचक्रेणायांतो M 1. C 1.—l. 14. B marg. M 1 insert मुख्या before युतेका.—l. 25. ओकारः from G.—l. 32. (8, 3.) वज ब्रज M 1. A 1. Ca. वज ब्रजि C 1; A 2 adds ब्रजि, A 3 ब्रजि, and G गज बज.—l. 33. निपातः M 1. निपातितः A 3. Ca. G.—l. 35. महिङ् G. महि A 3. ईमहि A 1. A 2. B pr. m. C 1. Ca, but struck out in Ca. द्दीमहि B sec. m. M 1.—l. 36. Ca marg. adds लिङः सीयुट् after द्विर्भावः, A 3 सीयुटः before सलोपः.—P. 61. l. 6. (8, 4.) तादृशा भट् A 2. A 3. Ca. तादृशम् M 1. Bm. तादृशम् G.—l. 8. सुषिचिमीनां M 1. Ca. सुषिचिज्मीनां Ca marg. C 1. A 3. सुषिचिज्मीनां A 1. A 2. B. सुषिचिज्मां G. सुषिचिमिनां Un. Cf. Rv. Bh. I. 31, 6. 70, 11. In the latter passage A. Ca have चिञ्, B चि.—l. 13. वसुतसु रधादावभावात्तृन्तृची शंसिचदादिभ्य इत्यनेनादिट् तुन् B marg. M 1 after इडभावः. This marginal note is better than Sāyana's own explanation. See Un. II. 94.—l. 17. अभिमवे इंदसि G after मर्षणे.—l. 19. चर्करीतं etc. Cf. Dhp. 24, 72 and Siddh. K. on Pāñ. II. 4, 74.—ll. 37 sq. (8, 5.) उपाचारः A 3. B. Ca. Nir. उपचारः M 1. G. Nir. var. lect.; A 2 has उप° in l. 37 and उपा° in l. 38.—P. 62. l. 5. ल्व इति A. Ca. C 1. G. ल्वं इति B.—l. 6. इति सर्वनामस्थाने विभक्त्येति त्वादतोद्चो जिण्णित्ति G.—l. 14. (8, 6.) इंद्रं सुखेति M 1. A 3. G. इंद्रं सुखेति A 2. B sec. m. Ca. इंद्रं सुखेति Bm.—l. 15. सर्वेषु तत्तदभीष्टं G.—l. 21. अर्थजातं A 3. B. Ca. अर्थजातं A 2. अर्थं G. अज्ञातं M 1. A 1. C 1.—l. 33. (8, 7.) ऊीष् A 1. B. ऊीष् A 2. A 3. Ca. G.—l. 34. जसा M 1. जसा C 1. शसा A 1. A 3. Ca. G.—P. 63. l. 11. (8, 8.) सून् । क्तिञ्चेति क्तिप् G.—ll. 12 to 15. Instead of रप लप etc. to इत्युदात्तः G has तदस्यास्तीति मत्वर्थीयः शप्रत्ययः क्वांस ईकारः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः.—l. 19. टापा सह M 1. टापा A. B. Ca. शसा सह G.—P. 64. l. 4. (8, 10.) G has again तित्स्वरित इति.—l. 7. सोमस्य पीतिः सोमपीतिः A 3. B. Ca sec. m. G. सोमस्य पीति सोमस्य पीतिः A 2. Ca pr. m. सोमपीतिः A 3 sec. m. सोमस्य पीतये सोमस्य पीतिः M 1.

P. 64. l. 18. (9, 1.) यो ह्युभयोः M 1. A 3. Ca. । या ह्युभयोः A 2. एह्युभयोः B. पद्-योर्ह्युभयोः G. Cf. Rv. Bh. I. 51, 3.—l. 19. आङ्माङोः M 1. C 1. आङ्माङोः A 1. A 3. Ca. G.—l. 23. अदेर्मुम् धञ् MSS. अदेर्मुम्धी च Un.—l. 24. अग्निपुषीत्या° M 1. Ca pr. m. A 1. असिपुषीत्या° B. अग्निपुषीत्या° A 3. अग्निविशिपुषीत्या° G. असुपुषी° Ca sec. m. Un. The MSS. always vary in quoting this sūtra, but अग्नि has far more authority than असु; on the other hand, instead of पुषि the MSS. generally have पुषि, for inst. I. 11, 4, where A. B. Ca, and I. 14, 5, where A. Ca. G read पुषि. Cf. Rv. Bh. III. 7, 2. 9, 6.—P. 65. l. 1. (9, 2.) पदपूरणार्थे A 3. Ca sec. m. C 1. G. Nir. पदपूरणार्थे A 1. B. Ca pr. m. पादपूरणार्थे M 1. From अमिताक्षरेषु to मिताक्षरेषु left out in A 2.—l. 36. (9, 4.) पृषु वृषु मृषु A 3. Ca. Dhp. 17, 55-57. पृषु वृषु ऋषु मृषु A 1. A 2. पृषु वृषु मृषु G. पृषु वृषु M 1. C 1.—P. 66. l. 27. (9, 7.) प्रभूतेनाग्नेन M 1. A 1. Ca. G. Bm. प्रभूतेन धनेन A 3. प्रभूतेन धान्येन B. प्रभूतवनेन C 1.—वृहत् M 1. Ca. महत् A 3. G.—कृत्लायुष्यकारणं A 3. B. Bm. Ca sec. m. C 1. G. कृत्लायुःका° M 1. A 1. Ca pr. m.—l. 35. अंतर्णीतस्वर्थात् A. B. Ca. अंतर्भावितं M 1. C 1. G.—P. 67. l. 6. (9, 8.) अयः कीर्तिः G.—l. 9. इषु इच्छायां इष्यते इति कर्मणि क्तिप् G after इषः.—l. 23. (9, 9.) From अस्मदो to मिप् deest in A 3. C 1. G.—l. 29. (9, 10.) आङीषदर्थे G. Amarak. आ ई° M 1. A. Ca.—P. 68. l. 2. After प्रातिपदिकस्वरः A 1 marg. A 2. B add अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सहो यद् इति पठितं ;

it has been inserted after श्रुष in M 1. But by standing in a wrong place, it betrays its origin from a marginal note.

P. 68. l. 16. (10, 1.) श्रुषिणी (G adds अश्रुदात्तो) पित्वास्तुसार्धधातुकत्वात्श्रुदात्तो M 1. G. श्रुषिणी पित्वाद्श्रुदात्तो A 1. A 3. B. Ca. श्रुप् श्रुदात्तो C 1.—l. 18. श्रुषिणी M 1. A 1. पूर्ववत् श्रुषिणी G. श्रुषिणी A 3. B. Ca. श्रुप् अतिससार्धधातुकत्वात् C 1.—l. 24. M 1 has समासे (समासो B) after इवेन; it is not in A. C 1. Ca. In G it is inserted before स एव.—l. 30. (10, 2.) पर्वतभागं M 1. Bm. G. पर्वतं A 2. A 3. B. Ca.—l. 31. G adds कर्तव्यं after कर्त्वि.—l. 33. उद्युक्त A 2. A 3. G. Ca pr. m. उद्युक्त M 1. Ca sec. m.—l. 34. ०रहिं deest in A 3 sec. m. B. Ca and Un.—P. 69. l. 4. After कर्त्वि G adds अथवा कृत्यार्थं तर्केण केन्यत्वन इति ल्वन्प्रत्ययः गित्वादायुदात्तत्वं.—l. 13. (10, 3.) कक्ष्या तस्याः A 3 sec. m. B. Ca. कक्ष्यः तस्य M 1. A 1. A 3 pr. m. Bm. कक्ष्यं तस्य G. कक्ष्या तत्र भवः कक्ष्यः तस्य C 1.—l. 15. संतीति प्रशंसायां G.—l. 25. (10, 4.) ०सूचतः M 1. A. Ca. ०शास्त्रतः G.—l. 31. आध्वर्यवं M 1. A 3. Ca. अध्वर्युं A 2. C 1. G.—P. 70. l. 5. वृहि वृहि M 1. A 3. Ca. वृहि वृहि A 2. B. वृह वृहि G. Cf. Dhp. 17, 85.—वृहेरम् नलोपश्च M 1. वृहेरं etc. A 2. A 3. Ca. The whole passage in G: वृहेर्नोश्चेति मनिनप्रत्ययः नकारस्य अकारदेशश्च ऋकारस्य रेफश्च गित्वादायुदात्तत्वं 1. Cf. Un. II. 110.—l. 9. श्रुतेत्यश्रुतायाः B by corrections, A 2. Ca. श्रुतेति श्रुं M 1. G. श्रुते श्रुं A 3.—l. 17. (10, 5.) शक्तः B sec. m. C 1 after शक्रः.—l. 22. विधु M 1. Ca. विधु A 2. विधु A 3. G. Cf. Dhp. 3, 10.—P. 71. l. 24. (10, 7.) अपवृतं M 1. A 3. G. अपवृतमुखं A 2. Ca.—l. 26. After प्रादिसमासः B and Ca add विवृतशब्दस्य पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः; G adds पुनः सुशब्देन प्रादिसमासः after बाधित्वा, and repeats विवृतमित्यत्र to बाधित्वा.—A 2 omits परतो.—l. 27. पूर्वपदप्रकृतिस्वरे B, where all from ०स्वरे to ०स्वरेण stands in margine, C 1 and G. स्वरे A. Ca. गतिस्वरे A 3 marg.—l. 34. इत्येवं नास्ति विस्तारः A 1. A 2. एवं नाविस्तारः A 3. B. C 1. एवमस्ति विस्तारः Ca. From इत्येवं to इत्येवोत्तरपदं wanting in G.—l. 37. इत्यचानुवृत्तेः M 1. A 3. इत्यत्र त्तानुवृत्तेः A 2. B. Ca. इत्यचानुवृत्तेः Ca sec. m. इत्यनुवृत्ते G.—P. 72. l. 5. पूर्ववन्नतिसमासे M 1. A. Ca marg. पूर्ववत् कृन्नतिसमासो G; deest in Ca pr. m.—l. 27. इः संबुद्धौ A 3. B. Ca. इ सं० M 1. G; the passage is wanting in A 2. See I. 3, 6.—l. 32. (10, 8.) रोदसी उभे to इत्यर्थः B. Bm. उभे left out in A. C 1. Ca; A 3 has नहि इन्वतः after अपि in margine, and omits it after महिमानं. G has रोदसी यावापृथिव्यावुभे न हि इन्वतः नैव व्याप्तुतः यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्तुं च समर्थे इत्यर्थः.—l. 35. सह सुप् सुपा A 3. B. Ca.—l. 38. श्या M 1. B pr. m. Ca pr. m. श्या B sec. m. Ca sec. m. A 3. सुपा G.—P. 73. l. 5. जेः M 1. A 1. Ca. जयेः Ca sec. m. C 1. A 3. G.—l. 20. (10, 9.) यथा सख्युर्मन्त्रणस्य वचनं स्वस्य प्रियं etc. G.—P. 74. l. 5. (10, 10.) पदत्वाच्च टिलोपाभावः A 1. A 2 after नलोपाभावः.—l. 7. क्तिप् A. B. Ca. C 1. ह्वनश्रुत् क्तिप् G. ह्वनश्रुत् M 1.—l. 27. (10, 11.) G reads ऋषी दर्शने.—P. 75. l. 3. (10, 12.) गिर्वणाः M 1. गिर्वणः A 2. A 3. B. Ca. G.

P. 76. l. 2. (11, 2.) सुबामंचितप० M 1. Ca. सुबामंचिते प० B. सुबामंचित इति प० Ca sec. m. A 3. सुबामंचिते परांगवत्स्वरे इति प० G.—l. 4. सनाद्यन्ता धातव इति G for प्रत्ययसङ्गोचन.—l. 21. (11, 3.) लसार्धधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं धातुस्वरः G.—P. 77. l. 16. (11, 5.) इः A. B. Ca. C 1. इ M 1. G.—l. 22. यक एव A 2. A 3. Ca. एक एव G. यकार एव M 1. Both in A 3 and Ca the ए of एव is so written that it could easily be taken for ए.—l. 30.

(11, 6.) कर्मसु deest in B. Bm.—l. 31. G omits कर्मसु after बङ्गु.—l. 36. एषो लङ् M 1. Ca. एषो लङ् [को मिप् marg.] A 3. इत् गती लङो मिप् G.—P. 78. l. 15. (11, 7.) क्रिया-विशेषैः G for कपटविशेषैः.—l. 19. A. B. C 1. Ca. G add °या after माच्छा°; it is struck out in A 3. Cf. Rv. Bh. III. 27, 7.—l. 33. (11, 8.) सः । तस्य अदादेशः A 3. सतस्य अदादेशः B pr. m. सस्य अदादेशः B sec. m. Ca sec. m. M 1. तस्य अदादेशः A 2. C 1, and probably Ca pr. m. आत्मनेपदं सस्यादादेशः G. Cf. Rv. Bh. I. 6, 6, 7, 1.—l. 36. स हि व्यवहिते etc. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4, and Kâs. VIII. 1, 66.

P. 79. l. 24. (12, 2.) वीप्सा । तं M 1. G. वीप्सांतं A. C 1. Ca.—l. 37. (12, 3.) युक्ताय यजमानाय G.—P. 80. l. 4. बर्हिर्यस्यै यजमानाय G. बर्हिर्यजमानाय M 1. B pr. m. A. Ca; B sec. m. has वृक्तवर्हिर्यजमानाय.—l. 17. (12, 4.) G has again तित्स्वरित इति, and this is the usual reading of this sūtra in G.—l. 19. वृहेर्नलोपस्य M 1. Un. G. वृहे° A 3. B. Ca. Cf. I. 10, 4.—P. 81. l. 7. (12, 6.) अपिमत M 1. Ca. अपिवत् A 3. G. C 1.—अपा-वधिप्रणयन M 1. A. Ca. सापाव° B. G.—l. 11. जुङ् आस्यः Pada MSS. and the editions. जुङ् आस्यः ?—P. 82. l. 27. (12, 10.) लोपो व्योर्बलीति वकारलोपः A. Ca. G. उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्बलीति लोपः कसुः कित्वाङ्गुणाभावः M 1 from B 2; B 1 has the same with the exception of कसुः for कसुः. All from लोपो व्यो° to मनुवसोरिति is left out in C 1.—l. 28. संयोगांतलोपः deest in A 3. G; B has उगिदचामिति शुम् संयोगांतस्य लोपः नकारस्य मनुवसोरिति etc.—l. 30. °त्वादानुषो A 3. B pr. m. Ca. °त्वादानुषो A 2. °त्वादानुषो M 1. B sec. m. G.—P. 83. l. 1. (12, 11.) शूरपुत्रमृत्युपत्ययुक्तां M 1. Bm. °प्रमृत्यायुक्तां B. Ca. °प्रमृत्ययुक्तां A 2. A 3. शूरमृत्युपुत्रयुक्तां G.

P. 83. l. 16. (13, 1.) समिद्ध° A. Ca. G. सुसमिद्ध° M 1. C 1.—l. 18. स्वाहाकृतय इति M 1. Ca. Anukr. °कृतिरिति A 3. G.—l. 31. (13, 1.) परांगवङ्गावाभावात् A 3. Ca. G. परांग-वङ्गावात् M 1; B has परस्पर[म in margine]सामर्थ्यात् [न in margine] परांगवङ्गावात्. Cf. F. Windisch, Zwölf Hymnen des Rigveda mit Sâyana's Commentar, Leipzig, 1883, p. 2.—l. 32. पदात्परत्वाभावात् M 1. Ca. पदादपरत्वात् A 3. G.—l. 35. °प्रसिद्धिस्वीकारेण M 1. Ca. G. °प्रसिद्धिः स्वी° A 3. C 1. °प्रसिद्धस्वी° B.—l. 36. वा A 3. B. Ca. G, and Windisch, l. c. p. 3. च A 1; deest in A 2. C 1.—P. 84. l. 12. (13, 2.) हविस्साधं वीतये G.—l. 15. इत्यर्थे इदंशब्दाद्यप्र° G.—P. 85. l. 10. (13, 4.) हल्ङ्यादिलोपनलोपी M 1. Ca pr. m. हल्ङ्यादिलोपी Ca sec. m. A 3. C 1. हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी G.—l. 32. (13, 5.) असनयोश्च M 1. Ca pr. m. असनयोश्च B. अनयोश्च A 3. C 1. G. अनयोश्च Ca sec. m.—l. 35. (13, 6.) यज्ञशाला° A. Bm. G. यज्ञशालाया B. यज्ञस्य शाला° M 1. Ca. Windisch, l. c.—l. 36. उद्घाटनेन M 1. Bm. Ca. G. उद्घाटनेन न A, and Windisch, l. c.—P. 86. l. 15. (13, 7.) द्वितीयाद्विवचनस्य M 1. प्रथमाद्वि° A. B. Ca. प्रथमाद्वितीयाद्वि° G.—l. 31. (13, 8.) Again G has सिच्चङ्गलं and सिच्—कुलचर्त्सवत्वानि M 1. कुलचर्त्सवत्वानि A 3. G. °षत्वष्ट्वानि B. Ca.—P. 87. l. 22. (13, 10.) त्वष्टृत्यन्तत्वेन M 1. A 1. त्वष्टृत्यन्तत्वेन A 2. त्वष्टृत्य° B. त्वष्टृत्यन्तत्वेन Ca pr. m. त्वष्टृत्यत्वेन Ca sec. m. A 3. त्वष्टृत्यत्वेन C 1. सष्टृत्यत्वेन G.—l. 26. आम M 1. G. साम A 3. B. Ca.—l. 28. ससुद्ध° A 2. B. Ca pr. m. ससुद्ध Ca sec. m. A 3. ससुद्धस्य M 1. ससुद्धो G.

P. 88. l. 35. (14, 2.) अग्निपुलटिकणीषीत्यादिना A 2. Ca. अग्निपू[षि marg.]लटिकणीषीत्या-दिना A 3. °पुलटिकणीषी° A 1. असिपुलटिकणिविशीत्यादिना C 1. अग्निपुलटिकणिविशीत्यादिना G. अग्निपुलटिकणिविशीत्यादिना B. Un. Cf. I. 9, 1, 11, 4.—l. 36. स M 1. A 1. सस्य A 2.

A 3. G. C 1. कस्य Ca; deest in B.—P. 89. l. 3. सति शिष्टस्वरवर्षीयस्त्वमन्वप विकारयोश्च इति G after णत्वं.—l. 13. (14, 3.) A 3 and Ca omit इति before वामनः, G omits वामनः.—P. 90. l. 16. (14, 6.) श्रुतिः G. श्रुतिपोः M 1. A. Ca.—l. 19. चयो द्वितीयाः etc. It is noteworthy that G has देवात्सोमपीतये in the text; also l. 17, 7, अस्मात्सु etc.—l. 25. (14, 7.) *बंधिपतिभ्यो M 1. *बंधिवपतिभ्यो A 3. B. Ca. *बंधिपतिभ्यो Un.—P. 91. l. 32. (14, 11.) निश्चेत्यनुवृत्तौ बङ्गलमन्यचापि उस् निस्त्वात् A. B. Ca; G differs only in having इत्युस्प्रत्ययः for उस्. C 1 has अनेकसिरित्वनुवृत्तौ बङ्गलमन्यचापि उस् अतिपूर्वपीत्यादिना निदिद्यनुवृत्तौ निस्त्वात्, the reading adopted in M 1.—P. 92. l. 6. (14, 12.) M 1. Bm add युज after युत्स्.—l. 10. रंति A. M 1. अरंति A 3 sec. m. अरति C 1. अरंति G.

P. 92. l. 18. (15.) *येय्यतुदेवताः MSS. *येयीत्युत् Anukr.—l. 25. (15, 1.) द्वितीयत्वात् A 3. B sec. m. Ca sec. m. G. द्वितीयात्वात् M 1. B pr. m. Ca pr. m.—P. 93. l. 2. (15, 2.) आदिवृद्धिरीकारः M 1. अंतवृद्धि° B. Ca. अंत्यवृद्धि° A 3. आद्यदिवृद्धि° A 2. अंत्यवृद्धिलक्षणं बाधित्वा आदिवृद्धि° G.—l. 10. स एकादेशः left out in A 3. B. C 1. Ca. G.—l. 15. तेषु तेषु B. अनेषु तेषु A 3. Ca. अन्येषु M 1. अनेकेषु G.—l. 20. (15, 3.) आ before गच्छंति A 3 marg. : cf. Nir. SS. var. lect.—l. 26. ह संबुद्धौ च्छंदसीति G for हरिति.—P. 94. l. 7. (15, 5.) उत्तष्टश्च° A 1. A 2. Ca pr. m. उत्तिष्टश्च° Ca sec. m. A 3. C 1. उच्छिष्टश्च° B; G has संबंधिनेष्टत्वमसः, probably meant for संबंधी नेष्टत्वमसः.—l. 25. (15, 6.) उकारस्य उकारो रेफस्य लोपो दकारस्य उकारो M 1. रेफस्य लोपः उकारस्य उकारो दकारस्य उकारो A 2. नशब्दस्य (corrected to उरशब्दस्य) उकारो दकारस्य उकारो A 3. उच्छ (corrected to उरशब्द)कारो दकारस्य उकारो B. उर[शब्दस्य in marg.] उकारो दकारस्य उकारो Ca. रेफस्य उकारो दकारस्य ऊकारो G.—l. 34. (15, 7.) यदेनदमि° M 1. A 3 sec. m. Ca pr. m. Nir. Roth, and var. lect. in Nir. SS. यदेनममि° A 3 pr. m. Ca sec. m. G. Nir. SS. यदेनमि° B.—P. 95. l. 2. इच्छंति द्रविणस्यंति M 1. Ca. इच्छंति द्रविणस्यंति Ca sec. m. A 3 pr. m. इच्छति द्रविणस्यति A 3 sec. m. G.—P. 96. l. 5. (15, 10.) पूरणं M 1. G. पूरण Ca. पूरणः A 3.—The second तुरीयं from G.—l. 9. अविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोर्गादा Ca. विद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोर्गादा G. अपि विद्य° A 3. अप्यविद्य° M 1.—P. 97. l. 2. (15, 12.) ईस्वनिषेधे A 3 sec. m. Ca. G. आस्वनिषेधे M 1. A 3 pr. m.

P. 97. l. 17. (16, 1.) अनसोः M 1. A 3. Ca. अनसोन् A 2. अदसोः G. Cf. Rv. Bh. I. 13, 5; Pân. II. 4, 54, 10.—सुसूधागृधिभ्यः M 1. सुसूधावृधिभ्यः A. B. Ca; deest in G. Cf. Rv. Bh. III. 30, 12.—P. 98. l. 10. (16, 4.) क्लिशेरन् लो लोपश्चेत्यन् M 1. क्लिशेरन् लोपश्चेत्यन् C 1; deest in A. B. Ca. G.—l. 20. (16, 5.) Read अितृषा A. B. C 1. Ca. अितृष M 1. Dhp. तृष G. Cf. Rv. Bh. I. 38, 6. 85, 11.—l. 21. Before निष्ठेति A and Ca marg. add निष्ठा.—P. 99. ll. 16 sq. (16, 9.) G adds बङ्गकर्मन् बङ्गप्रश्न वा after शतक्रतो, and सुतिं करवामः after स्ववाम.

P. 100. l. 12. (17, 2.) प्राप्तिशीली G. प्राप्तिशीली M 1. Bm. A. Ca.—l. 17. डुवप् B sec. m., and probably Ca. डुवप् M 1. B pr. m. G. डुवप् A 3.—बीजतंतुसंताने M 1. बीजसंताने A 1. A 3. B. Ca. G. Also in other passages, for inst. l. 31, 9 the MSS. vary between डुवप् and डुवप्, and between बीजसंताने and बीजतंतुसंताने. See Rv. Bh. I. 3, 5.—l. 23. छषेरादेश चः इति M 1. G. छषेरादेश चेति A 3. B. Ca : cf. Rv. Bh. III. 37, 4, and Un. p. 154.—l. 24. इस्वांतोऽंतोदात्तः B. Ca.—l. 36. (17, 3.) Ca marg. A 3 and B add

अतोदात्तत्वं before आत्मनेपदं.—l. 37. इत्यनुवृत्तावातो ऋत् । पा० ७. २. ८९. । M I after घेयः; it is in C I, but not in A. B. Ca. G.—P. 101. l. 10. (17, 4.) कटिकुविभ्यां M I. कटिकु० A. C I. Ca. G. Cf. Rv. Bh. I. 3, 3; III. 58, 9.—l. 26. (17, 5.) G reads नमस्तीर्थ्याय कूप्याय चक्रनुखाय चेत्या० etc.: cf. VS. VI, 42.—l. 28. ह्यूर्व्याय च सूर्व्याय चेत्यादी M I. A 3. Ca. ह्यूर्व्याय च० A 2. ह्यूर्व्याय वर्व्याय च० B. च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय चेत्यच G. Cf. TS. IV. 5, 9, 2.—P. 102. l. 19. (17, 7.) ०वचनमिद् Ca sec. m. A 3 sec. m. G. वचनमिद् Ca pr. m. वचनं मिद् M I. B sec. m. A 3 pr. m. ०वचनं मिद् नमैकवचनं मिद् B pr. m.—P. 103. l. 1. (17, 8.) Instead of असभ्यमप्रतिष्कृत इत्यचोक्तं G has युष्यसिभ्यां मदिगिति असिधातोर्मदिक्प्रत्ययः प्रत्ययाद्युदात्तोऽस्यच्छब्दः भ्यसो भ्यमिति etc. repeated from I. 7, 6 (p. 57. ll. 7 to 10). It further adds शर्मं शृणोति दुःखमिति शर्मं सुखं सर्वधातुभ्यो मनिन् नित्यादाद्युदात्तः.—l. 7. (17, 9.) क्रियमाणायाः स्वक्रियाया चां A 2. Bm, the latter omitting चां. क्रियमानायाः स्वक्रियाया युक्तां (युक्ता A 3) चां A 3. B. क्रियमानया स्वक्रियया युक्तां (युक्ता A 3) चां A 3 sec. m. B sec. m. Ca. M I. क्रियमाणायां युक्ताः चां G.—Bm inserts प्र before प्रतिबन्ध.—l. 9. एचरितीकारस्व उकारः G after श्रुः. See Pān. III. 4, 86.—l. 12. करणसाधनत्वेन M I. करणसाधनत्वं न A 3. B. Ca. G omits all from ०पुतिरित्यन्यपदार्थे to भावसाधनत्वेन.

P. 103. l. 27. (18, 1.) एवं वै पर आट्टणारः A 2. Ca; TS. has एतं वै etc. In Ca it could easily be read आहारः (रू for ट्ण), and this is the reading of B. एवं वै रा आरः A 3. एवं वै पराशरः G.—l. 32. पादेन छगुहि ब्रह्मण इति पादेन M I. पदेन ब्रह्मण (ब्रह्मणस्यत G) इति पदेन A. B. Ca. G; C I has only सोमानमिति पदेन सूचितं.—l. 36. उयादयो बङ्गसमिति G before बङ्गलयहणात्.—P. 104. l. 8. वशेः क्विञ्च M I. Ca. G. वशेः क्वि A 3. वशः क्वि Un. Cf. Rv. Bh. I. 60, 2; III. 11, 2. 15, 3. 27, 10.—l. 18. (18, 2.) खड्गामिः (?) A. Ca. C I. G. षड्गामिः A 3 pr. m. षड्गामिः B. खल्वाभिः M I.—l. 36. (18, 3.) शत्रुणा A 2. A 3. Ca. शत्रूणां M I. Bm. शत्रुणा to ०दस्मान् left out in G.—l. 38. G has अरक्षः रा दाने क्षिष्टः क्रासुः षष्ठी-कवचने ऊसि भलात् संप्रसारणं वसोः संप्रसारणं नङ्समासे अन्वयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं instead of अरक्षः to ०द्युदात्तः. In A 3 अरक्षः to ०द्युदात्तः stands in margine.—P. 105. l. 1. धूर्वि हिंसार्थः Dhp. 15, 64. धूर्वी हिंसार्थः A 2. धूर्वि हिंसा A 3. धूर्तिर्हिंसार्थः B. Ca, both corrected from धूर्वि०. धूर्वि हिंसार्थः G. धूर्वि हिंसायां M I.—l. 30. (18, 6.) Read खनिक-षिकसंज्ञ्यसिवसिध्वनिसनिध्वनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च A I. खनिकषिजसिवशि० B. ०सिवशि (सि A 3) ध्वनि-सति (सानि A 2) वनि० A 3 pr. m. A 2. Ca. ०चिरेभ्यश्च Ca sec. m. खनिकष्यसिवसिवनिध्वनि-ध्वनियंथिचरिभ्यश्च A 3 sec. m. खनिकष्यसिचवनिध्वनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च C I. चितिकषिकस्यजसि-वसिस्वनिध्वनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्चेति G. खनिकष्यं० etc. Un. The above reading of A I is the reading of nearly all the MSS. in Rv. Bh. I. 85, 3 (A has ०वास्सं for ०कस्सं, B is corrupt at the beginning). See also I. 36, 13. 116, 12; III. 51, 2.—P. 106. l. 4. (18, 7.) संराज्ञी A 2. Ca. G. संसिञ्ची M I. Ca sec. m. A 3. Cf. Dhp. 26, 83.—l. 10. (18, 8.) हविर्दानानंतरं A. B sec. m. Bm. Ca. G. हविर्धा० M I. B pr. m.—l. 17. इयते देवता अनयेति होवा वाक् G after देवता.—l. 27. (18, 9.) सुधृक् M I. Ca. सुधृद् A. C I. G.

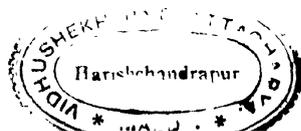
P. 107. l. 6. (19, 1.) ०थावगथाः M I. Un. A 3 sec. m. ०थावसथाः A 3 pr. m. A 2. B. Ca. ०थावगथाः G.—l. 9. (19, 2.) संबन्धिं G. संबन्धि M I. A. Bm. Ca.—l. 21. (19, 3.) मरुतां पृषतयस्व A 2. G. मरुतां पृष्टतयस्व B. मरुतं पृषतयं स्व A 3. Ca. मरुतं पृषतं पं स्व C I. मरुतं पृषतं स्व A I. Cf. अरण्यः Rv. X. 95, 6; चोण्यः X. 22, 9 etc.—l. 34. (19, 4.)

अर्चते A 3. B. Ca. Sat. Br. अर्चतो M 1. G.—P. 108. ll. 4 and 8. (19, 5.) G reads घोरवर्षसः both in text and commentary, and has वर्षो रूपं येषां for वर्षो येषां.—l. 28. (19, 7.) उख उखी० ॥ उख ऊखी० C 1. उखुवा णखी० A 2. उखण उख B pr. m. उख णखी० A 1. A 3. Ca. B sec. m. उख उखि वखि etc. G, giving the whole passage from Dhp. 5, 14 to 48.—l. 30. श्रीणादिकोऽतन् A 1. A 2. B. Ca pr. m. श्रीणादिकोऽतच् Ca sec. m. G. A 3, the latter adding in margine भूमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् । पर्वतः 1. C 1 has श्रीणादिको भूमृदृशीत्यादिना र वृषादिखात् आद्युदान्तः अतच्. Cf. Un. III. 110.—P. 109. l. 1. (19, 8.) आम्रवन्ति M 1. Bm. व्याम्रवन्ति A 3. G; deest in Ca.—l. 3. समुद्रं to ऽखरत्वं deest in A. B. Ca. G.—l. 12. (19, 9.) After अन्यन्नतं M 1 adds अच यास्तः । अभि स्रजामि स्वा पूर्वपोतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३७. १ इति ॥ This quotation is found in the margin of B, and in Ca, but it does not exist in A. G. C 1.—ll. 13 sq. For निवारयन् G has विनाशयन्, and for सायणाचार्येण वि० it has सायणामात्यवि०.

P. 110. l. 34. (20, 4.) जसि चेति ह्रस्वस्य गुणेन M 1. जसि चे ह्रस्वस्य गुणेन Ca. ह्रस्वस्य गुण इति गुणेन A 3.—P. 111. l. 27. (20, 6.) विवक्षितत्वात् M 1. A 3. Ca. व्यवहितत्वात् A 2.—एतस्याः प्राप्तेः M 1, and apparently A 3 pr. m. एतस्याः प्राप्तेः A 2. एतस्याप्राप्तेः A 3 sec. m. B. Ca.—P. 112. l. 24. (20, 8.) तेन हि M 1. न हि A 2. A 3. Ca.

P. 113. l. 32. (21, 5.) इनुडागमः A 2. A 3 sec. m. B. Ca. इनुडागमः M 1, and apparently A 3 pr. m.—P. 114. l. 4. (21, 6.) इत्यस्मात्स्यंताद्वाङ्मलात् A. B. Ca. इत्यस्मात्स्यंताच्छक्रेरनीत । उ० ३. ४९. १ इति विहितत्वाद्वाङ्मलात् M 1.

P. 114. l. 9. (22.) एकैकद्रा० M 1. एकैकद्रा० A. C 1. Ca. Cf. Anukr. M. p. 6.—ll. 13 to 15. एकादश्या ऋचो to षट् विष्णुदेवत्याः । A 1. B. Ca. एकादश्यास्तृचो देवसंबन्धिन्यः इंद्रवरुणापिपत्यो देवता । द्वादशीचयोदशी यावापृथिवीदेवताके च । चतुर्दशो पृथिवीदेवीदेवताका (०देवी० deest in A 3) । षोडशीमारभ्य एकविंशताः षड्विष्णुदेवताकाः । A 2. A 3. एकादश्या ऋचो देवसंबन्धिन्यः इंद्रवरुणापिपत्यो देवता द्वादशी चयोदशीचतुर्दशी यावापृथिवीदेवताके पंचदशी पृथिवीदेवताके षोडशीमारभ्य एकविंशत्याः षड्विष्णुदेवताकाः C 1.—षोडशी कृत्तदेवत्या वा A 1. षोडशी ऋषिदेवत्या वा इति पाठः B. कृत्तदेवतादेवत्या वा Ca pr. m. देवदेवत्या वा Ca sec. m. अतो देवा इत्येतस्याः पंचदश्यास्तु (षोडश्यास्तु C 1) कृत्ता देवा विष्णुर्षा विकल्पेन देवता ॥ A 2. A 3. C 1.—P. 115. l. 8. (22, 3.) ०शासनयोः A 2. A 3. Ca. ०शासनयोः M 1. Cf. Dhp. 24, 14.—l. 30. (22, 5.) प्राशिशं deest in A 2. A 3.—तत्तस्य M 1. A 3. तत्तत् A 2. तस्य A 1. B. Ca.—l. 31. सुत इति deest in A 2. A 3. Cf. Rv. Bh. III. 54, 11.—P. 116. l. 22. (22, 7.) असुन् MSS. असिः Un. Cf. Rv. Bh. III. 22, 2.—l. 34. (22, 9.) In the edition of Âsv. प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी is not the beginning of the khanda, but V. 5, 17.—P. 117. l. 9. (22, 10.) वाग्धि० M 1. Ca. वाग्धि० A 2. A 3.—l. 11. जुप्रत्ययः M 1. Ca. जुप्र० A 2. A 3. जुप्र० B.—l. 16. धिषणां to इति क्युः deest in A. B. Ca.—P. 118. l. 4. (22, 13.) निनथेयुः MSS. निर्वपेयुः Âsv.—l. 15. ऊसृमृधृसृसृभ्य ईमन् M 1. ऊसृमृधृसृसृभ्य ईमन् A 2. ऊसृमृधृसृसृभ्य ईमन् A 3. ऊसृमृधृसृसृभ्य ईमन् Ca. ऊसृमृधृसृसृभ्य ईमन् B. Cf. Rv. Bh. III. 29, 11; Un. IV. 147.—ll. 22 sq. (22, 14.) गन् धृजो ॥ गं धृजो M 1. A 3. गन् धृजो A 1. ग धृजो B. धृजो गन् Ca.—गन्नादेशः B. मन्नादेशः A 2. A 3. गन्नादेशः A 3 sec. m. गन्नादेशः M 1. Ca. There is no similar Unâdisûtra in our editions. Cf. Rv. Bh.

III. 38, 6.—l. 30. (22, 15.) स्त्रोनः and विसीर्णो A 2. A 3. Ca. स्त्रोन and विसीर्णो B pr. m. (र्णात् sec. m.) स्त्रोन and विसीर्णो M 1.—l. 33. From कंटकः कंतपो to यच्छ नः left out in A. B. C 1. Ca.—P. 119. l. 23. (22, 16.) सुबिति A. Ca. सुबितु B. सह सुपित्थच C 1.—l. 37. (22, 17.) विष्णुस्त्रिधा B. Ca pr. m. Nir. स्त्रिधा A. Ca sec. m. M 1.—त्रिधाभावाय deest in Ca.—l. 38. पांसुर इव A. C 1. Ca. समूहमस्त्रा पांसुरल इव B. समूहमस्त्र पांसुर इव M 1.—P. 120. l. 1. पंसनीया M 1. A 3. Ca. पंसनीया B. पंशनीया A 2. पंशनीया Ca sec. m. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 281.—l. 12. (22, 18.) गोपामृतस्त्रित्यक्तं, there is no grammatical explanation of गोपां Rv. Bh. I. 1, 8.

P. 121. l. 18. (23, 1.) आशिर्युक्ताः A. Bm. C 1. Ca. आशीभिर्युक्ताः B. आशिर्युक्ताः M 1.—l. 19. तीव्राः । तिञ् निशानि । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋजेंद्रेत्यत्र मनोरमा inserted in C 1. C 2. C 3 before सोमासः.—P. 122. l. 4. (23, 3.) वेगवत्तरी A 2. A 3. Ca sec. m. वेगयुक्तौ M 1. Ca pr. m. Bm.—P. 123. l. 25. (23, 7.) शे मुचादीनां M 1. शे तृपादीनां A. B. Ca.—P. 124. l. 15. (23, 10.) घृणिः पृश्निरिति A 3. घृणिपृश्निरिति M 1. घृणिः पृश्निति A 2. In verse 13 A. B. Ca read घृणिः पृश्निरिति. The MSS. vary between घृणिपृश्निरिति and घृणिः पृ, also I. 55, 7.—P. 125. l. 3. (23, 13.) धारेर्णि(धातोरेर्णि) Ca. धातोर्णि B) लुक्तेत्युनन्त्ययः A. B. Ca. धातोरेर्णि लुक्तेति चकारणाद्वाधातोरेत्युनन्त्ययः M 1. C 1. धारेर्णिलुक्तेति ought to be read, as Rv. Bh. I. 73, 4.—l. 36 and p. 126. l. 1. (23, 16.) The grammatical explanations of अंबयः and जामयः are omitted in A. B. Ca.—l. 13. (23, 17.) याभिः to शेषा तु A 3 marg. A 2; deest in A 1. C 1. Ca. B has याभिः to प्रतिषेधः after प्रक्रिया स्पष्टा.—l. 32. (23, 20.) उत्तरस्य B. Ca. उत्तमस्य M 1. A.—P. 127. l. 17. (23, 21.) जृवृञ् जयन् M 1. Un. जृवृञ् जयन् A. Ca. जृवृञ् जयन् B. Cf. Rv. Bh. I. 58, 9. 116, 11.

P. 130. l. 1. (24, 3.) वृङ् M 1. वृञ् A. B. Ca. We have always to read वृङ् संभक्तौ and वृञ् वरणे, but the MSS. often have वृञ् instead of वृङ्. Cf. Dh. 27, 8. 31, 38.—P. 131. ll. 14 sq. (24, 7.) From स्तौ to ददते left out in A 2. A 3. Ca. C 1. B adds छी after स्तौ. In the sūtra, which is not found in our editions of the Unâdisūtras (cf. Un. III. 25), A 1 has ऊञ्, B उञ्, M 1 ऊञ्च; both A 1 and B have उकारादेशञ्च for ऊका°.—l. 30. (24, 8.) असदीयवेधकस्य from B.—l. 32. पथिनशब्दस्य पतेस्य (पतेः स्य Ca. पथेस्य A 3) A. B. Ca. पथिशब्दस्य पतस्य M 1.—P. 132. l. 1. From हृञ् to व्यध deest in A. B. Ca.—l. 20. (24, 10.) ऋषा इति etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 4.—l. 30. माङ्गो A. C 1. Ca. मो B. Un. Also Rv. Bh. I. 84, 15, B alone has मो.—P. 133. l. 21. (24, 12.) मुक्तं A. B. C 1. Ca. मुक्तान् M 1.—l. 22. The MSS. always read पद्मिन्त्यादिना for पद्दि°.—P. 134. l. 20. (24, 14.) असुर to णिघातः deest in A. B. Ca.—l. 28. (24, 15.) अधस्ताद्वक्त्य A 1. Bm. Ca. अवज्ञाय A 2. A 3, which has अधस्तात् in marg., B. C 1. अवज्ञायाधस्ताद्वक्त्य वा M 1.—l. 31. The grammatical explanation of अधमं is omitted in A. B. Ca.

P. 135. l. 5. (25.) वादणमेतस्य तुचं B. Âsv. वादणतुचं A. C 1. Ca.—P. 136. l. 33. (25, 8.) From प्रजावनः to प्रजा left out in B.—P. 137. l. 32. (25, 12.) यद्वा तृतीयाया आसादेशः । पा० ७. १. ३९. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते M 1 from A 1 marg. B after उत्तरपदायुदात्तत्वं.—l. 34. A 2. A 3. B. Ca add वा after शपो.—P. 138. l. 29. (25, 15.) नञ्कुनिपातानामिति M 1. नञ्कुञ्जि° A 1. B. Ca. नञ्कुञ्जि° A 2. A 3.—l. 30. All from यश्च to the end of the verse is left out in A. B. Ca.

P. 140. l. 35. (26, 2.) यद्वा to चन्स्वामावः deest in A 2. A 3. C1. Ca.—P. 141. l. 5. (26, 3.) प्रियायाभीष्टं सर्वथा M1. Bm. Ca. प्रियाय यथा A 2. A 3. प्रियाय मह्यं अभीष्ट सर्वथा B. प्रियाये सर्वथा C1.—P. 142. l. 14. (26, 8.) वृञ् वरणे वृञ् संभक्तौ M1. A 3. Ca sec. m. वृञ् वरणे वृञ् संभक्तौ Ca pr. m. A1. वृञ् संभक्तौ B.—l. 30. (26, 10.) चाधिर° MSS. here and Rv. Bh. I. 107, 3. Cf. I. 3, 1. 6.

P. 143. l. 7. (27, 1.) वारवंतं to प्रवर्तते A. C1. Ca. After वारवंतं B inserts वारयदं-शकानिति वारः पचायच् कपिलादित्या लत्वविकल्पः, and the margin of A1 has वारयतीति वारः पचायच् कपिलादित्यात् लत्वविकल्पः वृषादिः and दंशकानिति. In M1 यद्वा वारयति दंशकानिति वारः etc. to वृषादिः has been inserted after प्रवर्तते.—l. 9. प्रत्ययस्वरः from B.—l. 22. (27, 2.) A1 has the marginal note यद्वा । एतस्मादेव लिङ्गि छांदसः सुः । भुवतेर इति लिङ्गि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयस्छंदसि विकल्प्यंत इत्यत्वं, which crept into M1, though no other MS. has it.—P. 144. l. 13. (27, 6.) कुञ्चादिप्रवाहं A 2. A 3. Bm. Ca. कुञ्चादिरूपम् B. कुञ्चादिरूपं प्र° M1.—l. 15. ऊर्मिः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca; it should have been omitted, for Sāyana reads ऊ च, not ऊच्च. Cf. I. 52, 7. 95, 10.—P. 145. l. 6. (27, 10.) Âsv. has अतिरिक्तोकथानि.—l. 9. बोधमान M1. बोध्यमान A 3. B. Bm. Ca.—l. 12. यजनाय Ca sec. m. Nir. यज्ञियाय M1. Ca pr. m. A. यजता B.—l. 18. अग्निदृशि-भ्यां च, cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 66, 10.—l. 25. (27, 11.) इषियुधीधदसिष्ठाधूसुभ्यो मक् । उ° १. १४४. । चायः किः । उ° १. ७४. । M1 after धूमकेतुः; it is in C1, but not in A. B. Ca.

P. 147. l. 6. (28, 2.) जंघन्यतेरिति Nir. जंघन्यत इति MSS.—l. 7. हृतेः to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca.—P. 148. ll. 3 sq. (28, 5.) उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं Ca. C1. उरुकरं वोर्ध्वं वोर्करं A 2. A 3. उरुकरं वोर्ध्वं B. उरुकरं वोर्करं वोर्ध्वं M1. Cf. Nir. SS. vol. iv. p. 30.—वे तत्तदु° A 2. A 3. C1. Ca. चैततदु° B. वै तदु° M1. Cf. Sat. Br. VII. 5, 1, 22.—l. 25. (28, 7.) बप्सता B. बप्संती A. Ca. बप्सता बप्संती Bm.—l. 26. संभक्ततमे M1. A. संभक्ततमे B. Ca. Nir.—चिह्नियते M1. A 3. Nir. Roth. विजहियते A 2. Ca. चिह्नियते B. विह्नियते Nir. SS.—मुंजाने B and Nir. मचयंती M1. A. Ca.

P. 151. l. 3. (29, 5.) कृगृश्लिकलिगर्दि(गादि B)भ्यो A 2. A 3. B. C1. Ca. तृगृश्लि° A 1. कृगृश्लिकलिगर्दिभ्यो M1. Un.—l. 10. (29, 6.) ल्वास्मान् A 3 sec. m. Ca sec. m. ल्वास्मान् A 2. ल्वान् A1. Bm. Ca pr. m. C1. त्वात् B. त्वास्मान् A 3 pr. m.—l. 13. अंचतेष्वेति वक्तव्यमिति M1. Ca pr. m. अंचतेति Ca sec. m. अंचतेष्वेति A 3; wanting in A 2. Cf. Rv. Bh. I. 2, 7.—l. 14. अंचतेश्च M1, from A1. B, after दीर्घत्वं.

P. 151. l. 31. (30.) आश्विनोपस्थौ M1. Ca. Anukr. आश्विनोपस्थौ A 2. A 3. B.—P. 152. l. 2. (30, 1.) वत्रिः काटुरिति A. B. Ca. वत्रः काट इति M1. Cf. Ngh. III. 23.—l. 4. After °शुदात्तत्वं M1 adds वसुतसु उरुञ् करणे किं विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं. It stands in C1 between घृष्वि and च्छ्वि, but it is not found in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 62, 3.—l. 6. °विधानात् ज्ञापकात् A1. B. Ca. °विधानात् ज्ञापनात् A 2. A 3. °विधान-ज्ञापनात् M1; left out in C1.—l. 12. (30, 2.) आश्विराख्येन A1. B. Bm. Ca. C1. आशीरा° M1. A 3.—l. 30. (30, 4.) कपोत to मध्योदात्तः deest in A. B. Ca. After मध्यो-दात्तः C1 adds अथवा अन्वत्यस्य एव लघावंन इति गुह्यदात्तः, cf. Phitsûtra II. 19.—P. 153. l. 2. (30, 5.) स्तोत्रं to बुद्धिर्न deest in A. B. Ca.—P. 154. l. 19. (30, 11.) सति M1. इति A. B. Ca. C1.—P. 155. l. 5. (30, 13.) तु इति to भवति deest in A. B. Ca.—l. 14.

(30, 14.) चक्रयोः Ca. चक्रियोः Ca sec. m. A. B. चक्रयोः Bm. C1.—l. 23. चक्रयोः चक्रियोः A1. चक्रयोः Ca. चक्रयोः B. चक्रियोः A2. A3. चक्रयोः C1.—P. 156. l. 1. (30, 16.) तमेतया B and Ait. Br. तमेतयर्चा M1. A. Ca.—l. 31. (30, 18.) अमर्त्यः to अस्त्रत्वं from B.—P. 157. l. 1. (30, 19.) स्थास्त्रापा° M1. MK. स्थास्त्रापा° A2. स्थास्त्रापा° A3. Ca. C1. स्थास्त्रापाग° B. Cf. Rv. Bh. I. 52, 3.—l. 8. (30, 20.) स्तोत्रस्थाम इति B. Ait. Br. स्तोत्रस्थाय इति M1. A. Ca. Also above, l. 26, 1. 27, 13. 30, 17, the reading स्तोत्रस्थाम इति is supported by B only, while the other MSS. read स्तोत्रस्थामीति.

P. 158. l. 31. (31, 2.) भूदू (दु C1) सुभृद्विभ्यः A. B. C1. Ca. भूधुध्विभ्यः M1. Un.; but l. 35, 2 the MSS. have भूधुसु.—P. 159. l. 18. (31, 3.) वृञ् M1. वृञ् A. B. C1. Ca.—l. 35. (31, 4.) प्रापितवन्तः to गार्हपत्यरूपेण deest in A. Ca.—P. 160. l. 12. (31, 5.) स्वमये ॥ स्वमि MSS.—l. 29. (31, 6.) शुषिविमीनां M1. शुषिविदीनां A. Ca. शुषिविमीनां B. Cf. Rv. Bh. I. 8, 4.—l. 32. गताचर्ये प्रथमयेति M1. Ca. गताचर्येति Ca sec. m. A2. A3. C1.—P. 162. l. 25. (31, 11.) Read ६२ instead of ३२.—गह्वि etc. quite different from Un.—l. 26. मनेर्नित not in Un.—नित्वादायुदान्तत्वं C1. बाहुलकादुद्यभावः पूर्वपदायुदान्तत्वं A. B. Ca. नित्वादायुदान्तत्वं बाहुलकादुद्यभावः M1.—P. 163. l. 34. (31, 14.) तथा A. C1. Ca. तथा TS.; in B the passage is wanting.—P. 165. l. 10. (31, 17.) हविरादानाय B. हविरादानाय A1. हविरानयनाय C1. हविरदानाय Bm. Ca. हविरारदानाय A3. हविरोरदानायनाय A2.—l. 13. यथा मन्वाद्यो to गच्छसि तद्वत् M1. यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छति (गच्छति B) तद्वत् A1. B. Bm. Ca pr. m. अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि (गच्छति Ca. गच्छसि A3 pr. m.) A2. A3. Ca sec. m. मन्वाद्यो यज्ञे गच्छति रनु तद्वत् अथवा etc. C1.

P. 166. l. 18. (32, 1.) इतीप्रत्ययः A. B. Ca. इतीप्र C1. See Rv. Bh. I. 4, 4.—l. 19. वेजो ङित् M1. वेजो ङित् A. Ca. Cf. Uggvaladatta on Un. IV. 133.—l. 20. वक्षणाः to प्रत्ययस्वरः deest in A. B. Ca.—P. 167. l. 27. (32, 5.) विगतांसं छि° M1. विगतांसच्छि° A2. A3. Bm. Ca.—P. 168. l. 9. (32, 6.) दर्पयुक्तो M1. Ca sec. m. दर्प° Ca pr. m. हर्ष° A2. A3.—l. 30. (32, 7.) छिन्नस्वात् M1. Bm. छिन्ना A. Ca.—P. 170. l. 20. (32, 10.) शरीरं M1. Nir. शरीरं शरीरं A. B. C1. Ca, and var. lect. in Nir. SS.—इति after आप is left out in A. Ca. C1.—l. 21. आशेतिरिद्रशु° etc. to तत्को B and Nir. आशेत रंद्रशुसत्को A. Ca. C1, leaving out the words between.—P. 172. l. 12. (32, 14.) श्विनो न भीतः Bm.

P. 174. l. 31. (33, 3.) Read अर्यः A. B. Ca. C1. अर्यस्य M1. Cf. Rv. Bh. I. 71, 3 (अर्यः MSS.) and III. 43, 2 (अर्यस्य A. Ca. अर्यस्यामि° B).—P. 176. l. 6. (33, 6.) स्रोतवचरिचाः M1. Ca pr. m. अचरिताः Ca sec. m. C1. A3.—l. 17. ऊ (उ A2) च A. B. Ca. C1. ऊ च M1. MK. Cf. Rv. Bh. I. 62, 4.—P. 177. l. 7. (33, 8.) चे Bm. ते B. हे A. Ca; deest in C1.—l. 12. परिपूर्वात् from B.—l. 23. (33, 9.) वज्रं छंदसीति विकरणस्य सुः। वज्रं छंदसीतीडागमः A3. Ca. वज्रं छंदसीतीडागमः A2. वज्रं छंदसीति C1. वज्रं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य सुः। छंदसि वज्रमितिडागमः B.—P. 178. l. 3. (33, 10.) षष्ठा A. B. Ca. षचम्या M1.—l. 36. (33, 12.) अडागमस्य A. C1. Ca. आडागमस्य M1.—P. 179. l. 12. (33, 13.) विधु C1. विधु A. B. Ca.—ll. 14 sq. तिग्मेन to अभच् deest in A. B. Ca. It ought to have been left out; for Sâyana reads कुत्वं च, not कुच. See Rv. Bh. I. 79, 10. 95, 2.—P. 180. l. 10. (33, 15.) वुर्बुरमिति M1. वुर्बुरमिति B. वुर्बुरेति A. Ca. C1. See Ngh. I. 12; Nir. SS. vol. i. p. 96; Rv. Bh. VIII. 45, 29.

P. 180. l. 32. (34, 1.) आगती भवतं M I. आगती Ca sec. m. A 3. आगत आगतं Ca pr. m. आगच्छतं B. आगच्छतं Bm; deest in A 2.—P. 181. ll. 10 sq. हनेहि to रात्रिः deest in A. B. Ca. After रात्रिः C I adds यत्र यत्रि पचायच्.—l. 20. (34, 2.) मधुरद्रव्याणां Ca sec. m. A 3. मधुद्रव्याणां Ca pr. m. Bm. C I. मधुवाहनद्रव्याणां M I.—l. 22. अभिलष्य M I. अनुलष्य A 3. Bm. Ca.—P. 182. l. 16. (34, 4.) अचरा A. C I. Ca. अचरं M I.—l. 17. हृषिषि M I. Un. हृषिषि A. B. C I. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 5, 4. 6, 2.—इप्रत्ययः MSS.—l. 35. (34, 5.) आ बहत् B. अबहत् A. C I. Ca.—P. 183. ll. 10 to 12. (34, 6.) भेषजा to °कुशिभ्यस्तु deest in A. B. Ca.—l. 14. नानुवर्तते M I. °वर्तते A 3. B. C I. Ca.—l. 22. (34, 7.) चिस्त्रिवारं from Bm.—P. 184. l. 23. (34, 9.) दृश्यते M I. दृश्यते A. B. Bm. Ca. C I.—l. 25. ज्ञायते M I. ज्ञायते A 3. Bm. Ca. C I.—l. 28. उरप्रत्ययः A. B. Ca. C I. उरन्प्र M I.—P. 185. l. 21. (34, 11.) आदिः to आयुदात्तत्वं deest in A 3. B. Ca. In A 2 all from आदिः to षत्वकुत्से is wanting.—P. 186. l. 3. (34, 12.) अभ्यासस्य च M I. अभ्यासस्य च A. B. Ca.

P. 186. l. 9. (35.) बिंगोक्तदेवतापादास्त्रयः A. Ca. °देवतापादा° B. C I. °देवताः पादा° M I. Cf. Anukr. M. p. 7.—P. 187. l. 29. (35, 4.) तवतिः M I. तविः A 3. Ca. C I.—तवेर्लिङ्गा M I. Un. तवतेर्लिङ्गा A. B. Ca. C I. Cf. Rv. Bh. III. 26, 4.—P. 188. l. 10. (35, 5.) After धातुस्वरः A. B. Ca add छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते.—l. 22. (35, 6.) स्थितानि M I. स्थिताः A. B. Bm. Ca. C I.—l. 30. साड इति A 3. C I. साड इति A 3 sec. m. A 2. साट इति B; Ca, it seems, has साड, corrected from साट; also Rv. Bh. I. 54, 11. 58, 3. 91, 21 the MSS. vary between साड, साढ, and साट.—P. 189. l. 12. (35, 7.) Read क्यप्रत्ययो A 3. Ca. ज्यप्र° A 2. क्यप्र° C I. क्यप्रत्ययांतो M I.—P. 190. l. 2. (35, 9.) पश्यत्यर्थ A 2. A 3 sec. m. B. Ca. पश्यतीत्यर्थः Ca sec. m. पश्यदर्थः A 3 pr. m. पश्यदित्यर्थः C I.—l. 7. ईङ् गती M I. ई गती A. B. Ca.—l. 10. च्छणु Ca pr. m. Dhp. 30, 5. च्छण A 3. च्छण Ca sec. m. M I.—l. 36. (35, 11.) Read छतमिनयी A 3. Ca. °नयी A 2. B. °नयी is the reading in the Kās. Cf. Rv. Bh. I. 121, 3.

P. 191. l. 18. (36, 1.) ववचिथ M I. विवचिथ A 3. C I. Ca. विवचित B. विचचत A 2.—l. 25. वक्तेः A. B. Ca. वचेः M I.—P. 194. l. 13. (36, 8.) गविष्टिषु to °प्रकृतिस्वरत्वं stands in its right place in A. Ca, while in B. C I and M I it is placed before आङ्गतः.—P. 196. l. 14. (36, 13.) Read खनिकषिकस्यंजी° ॥ हनिकषिकस्यंजी° A 2. B. Ca. हनिकस्यंजी° Ca sec. m. हनिषनि(णि C I)कस्यंजी° A 3. C I. Cf. Rv. Bh. I. 18, 6.—l. 25. (36, 14.) अदेस्त्रिणि च A. B. Ca. °स्त्रिनिश्च M I. °स्त्रिन् Un. The same applies to verse 20.—l. 30. °त्याडागमः M I. °त्यडागमः A. B. Ca.—P. 197. l. 3. (36, 15.) हे अपि to युवत्तम is left out in A. Ca. B omits the words युवत्तम हे अपि. Bm has हे बृहन्नानो महत्तेजः यविष्य युवतम अपि. C I has हे बृहन्नानो हे यविष्य युवतम हे अपि. The words बृहन्नानो यविष्य had probably been forgotten in the original MS., as in A. Ca, while B. Bm and C I supplied them arbitrarily.—l. 26. (36, 16.) °ष्णुहृषिहां A. B. Ca. °ष्णुहृषिहां M I.—P. 198. l. 13. (36, 18.) नववास्तुनामकं ॥ नववास्वनामकं A. B. Ca. नववास्वमेतन्नामकं Bm.—l. 26. (36, 19.) च्छते A. B. Ca. च्छतेन M I.

P. 199. l. 21. (37, 1.) भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुच्या इति A 3. B. Ca. C I. भ्रातृव्याय-
नमुच्या इति A 2. भ्रातृव्यो वा अर्वेति M I.—l. 26. रे A 3. B. Ca. C I; deest in M I.—

P. 200. l. 1. (37, 3.) एषां Bm. C I. चेवां A. B. Ca.—l. 12. (37, 4.) एवंभूताय etc. Bm. ब्रह्म एवंभूताय मन्त्रगाय हविर्लं etc. A. C I. ब्रह्म हविर्लं चामन्त्रमुद्दिञ्च एवंभूताय मन्त्रगाय प्र गायत A 3 sec. m. B. Ca.—l. 14. घृष संघर्षे M I. Ca pr. m. घृष संघर्षे Ca sec. m. ०र्षे A 3. घृषु संघर्षे Dhp. 17, 58; Rv. Bh. I. 85, 1.—l. 15. स्विं M I. स्वो A. B. Ca. C I.—P. 201. l. 12. (37, 7.) इत्याकारलोपः A. B. Ca. ०लोपि प्राप्त ई ह्यघोरितीलं M I.—तप्रत्ययः A 3. B. Ca. तन्प्र० A 2. तन्प्र० M I.—l. 18. (37, 8.) जृष् M I. जृष् B. जृषु A 3. Ca. जषु A 2. Similar various readings occur also l. 38, 5. 67, 1.—P. 202. l. 7. (37, 10.) जागुनोर्षुः B. C I. जागुनो षुः A. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 39, 5.—l. 15. (37, 11.) उंदने M I. Dhp. 21, 10. उंदे A. B. Ca. C I.—l. 23. (37, 12.) लुङि M I. लङि A 3. B. Ca. C I.

P. 203. l. 20. (38, 1.) यजमानाय M I. Ca pr. m. यजनाय Ca sec. m. A 3. C I.—P. 204. l. 4. (38, 3.) शोभनानि प्राप्यानि (sic) A. B. Ca. C I; Bm reads सुविता सुवितानि शोभनफलानि रत्नादीनि क्क etc.—l. 36. (38, 6.) पद् M I. पद् A. पिस B. In Ca it is not clear, but it seems to be पतू.—P. 205. l. 27. (38, 9.) ते मन्तः A 3 sec. m. हे मन्तः M I. A 3 pr. m. Ca pr. m. मन्तः Ca sec. m. Bm.—l. 28. तदानीमेति० A. Ca sec. m. C I. तदानीमेति० Ca pr. m. तदानीमेति Bm. तदानीमेव M I.—P. 206. l. 9. (38, 11.) अक्छिन्नगमनैः M I. A 3. Bm. Ca. अक्छिन्न० A 3 marg. C I.—l. 20. (38, 12.) ०परिग्रहेण M I. ०परिग्रहेण A 3. B. Ca. Bm. C I.

P. 207. l. 29. (39, 1.) वृङ्शीर्ष्यां रूपस्त्रांगयोः पुङ्ग A. B. Ca. C I. Cf. Rv. Bh. III. 44, 3.—P. 209. l. 9. (39, 5.) यद्वा to इत्यद् deest in A. B. Ca.—l. 33. (39, 7.) यूयं यथा M I. यूययंथा Bm. यूयं A. B. Ca. C I.—P. 211. l. 11. (39, 10.) ०पदांतोदात्तत्वं C I. ०पदायुदात्तत्वं A. B. Ca.—l. 12. इवेः A. Ca. इवेः C I. Un.; left out in B.

P. 213. l. 4. (40, 4.) All the MSS. read नञि हन and असुन्, cf. Rv. Bh. III. 51, 3.—l. 7. (40, 5.) ०निवह० MSS. ०निवह० Âsv.—l. 30. (40, 6.) इविदिभ्यां कित् A. B. Ca. C I. इविदिभ्यां कित् M I. This sūtra occurs again l. 73, 10. 85, 1. 117, 25; III. 26, 6. 27, 7. The MSS. vary in all these passages between इविदिभ्यां, ऋवि०, and इवि०, but, except in the two last passages, they are decidedly in favour of इविदिभ्यां; they always agree in having कित् for कित् of Un.—P. 214. l. 8. (40, 7.) ०बङ्गविधवागुपितं A 3. B. Ca. C I. ०बङ्गविधवागुपितं A 2. ०बङ्गविधगुपितं M I.—l. 24. (40, 8.) After प्रत्ययस्वरः M I inserts च्चं । गुधृवीपचिवचियमिसदिचदिभ्यस्त्रः । उ० ४. १६६. It is in C I, but not in A. B. Ca.

P. 214. l. 33. (41.) ०र्यमणो M I. ०र्यमाणो A. B. Ca. C I.—देवताः M I. Ca. देवता A (twice).—P. 215. l. 21. (41, 3.) उपदेश० M I. Ca. उपदेशि० A.

P. 217. l. 27. (42, 1.) किमायातं B. Ca. किमायातम् A. किमायतं M I. C I. Cf. Rv. Bh. I. 138, 1. 171, 4.—P. 218. l. 12. (42, 3.) मलिन्मुच M I. Ngh. III. 24. वनिन्मुच A. वनिन्मुच B. Ca (मु in Ca obscure). वनिन्मुच C I.—l. 24. (42, 4.) मलिन्मुचोऽघशंसो वृक्कः M I. Ngh. अघशंसः वनिन्मुच A. Ca. C I. वनिन्मुचः अघशंसः A 3 sec. m. वनिन्मुचः अघशंसः वृक्कः B.—P. 219. l. 17. (42, 7.) एके MSS. केषित् Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. v. p. 367. Cf. Rv. Bh. I. 64, 12.

P. 223. l. 21. (44, 1.) Read जातधनो वा जातविधो वा जातप्रधो वा M I. A 3. जातधनो

(Ca pr. m. adds वा) जातविषो वा जातप्रज्ञानो B. Ca. Nir. See Rv. Bh. I. 99, 1.—P. 224. l. 3. (44, 2.) भूतो A. Ca. भूतेभ्यो M 1.—l. 18. (44, 3.) इवियुधीं ॥ इवियुधीं MSS. here and Rv. Bh. I. 65, 5. 74, 4. But cf. Rv. Bh. I. 4, 6. 42, 10. 55, 2.—P. 226. l. 12. (44, 8.) Bm inserts चपः after मेधाविनः.—l. 15. ऊखातो C 1. अखातो A. B. Ca.—P. 227. l. 15. (44, 11.) संप्रसारणे M 1. A 3. Ca. संप्रसारणरणो A 2. संप्रसारणो B. Cf. Pân. I. 1, 4, 6.—l. 27. (44, 12.) ऊर्मयः to ०प्रत्ययः deest in A. B. Ca, and ought to have been left out, as in I. 27, 6.—P. 228. l. 3. (44, 13.) वहिश्चियुशु MSS. both here and I. 60, 1. वहिश्चियुशु Un. IV. 51; Rv. Bh. I. 3, 8. 6, 5. 14, 6.—l. 14. (44, 14.) जिह्यायामव० A. जिह्यामेव Ca. C 1. जिह्यायामिव B.

P. 230. l. 3. (45, 6.) शोचंत इव etc., cf. Sat. Br. I. 4, 1, 38.—l. 5. ०हृदिभ्य C 1. Un. ०हृदिभ्य A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 48, 15.

P. 236. l. 19. (47, 2.) उन्नतानतरूप० M 1. A 3. उन्नतानतरूपेण Bm. Ca.—P. 237. l. 5. (47, 4.) कक्षाचयरूपेण C 1. Ca pr. m. कक्षा० A 2. कषा० Ca sec. m. A 3. B. कक्षाचयेण Bm.

P. 239. l. 28. (48, 1.) तदखास्तीति A. C 1. Ca. दाः दानमखास्तीति B. दा दानमखा अस्तीति M 1.—P. 240. l. 2. (48, 2.) A. Ca have राधो instead of राधो.—l. 20. (48, 3.) जोरी चेति Ca. Un. जोरीचेति M 1. A 3. Cf. Rv. Bh. I. 44, 11. 119, 1.—P. 241. l. 14. (48, 5.) ०वृजिमंदिनिधाञ्भ्यः M 1. ०वृजिनंबुनिधाञ्भ्यः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 15. 101, 11; III. 34, 6.—P. 243. l. 14. (48, 10.) उषोदेवि नो B. उषोदेवते A. Bm. C 1. Ca.—l. 16. रकारात् deest in A. B. C 1. Ca.—P. 245. l. 15. (48, 14.) निन्वादाद्युदात्तत्वं deest in A. Ca. C 1.—P. 246. l. 12. (48, 16.) पादादित्वादनिघातः C 1 after शिष्यते.

P. 246. l. 25. (49, 1.) पूजितार्थः A. Ca. C 1. पूजार्थः M 1. Cf. Nir. I. 4.—l. 32. अनुह्रंत इति M 1. A 3 sec. m. ०रंतीति A 3 pr. m. B. ०रंति इतीति A 2. ०रंती Ca.—P. 247. l. 26. (49, 3.) अनुर्लक्षणे इत्यनोः M 1. लक्षणे अनोः A. Ca.—l. 35. (49, 4.) प्रकाशसे A. C 1. Ca. Bm. प्रकाशयसि M 1. भावेन प्रकाशयसि B.

P. 248. l. 12. (50, 1.) उ इति पदपूरणः A. Ca. उं इति पाद(पद B pr. m.)पूरणः (उं B) B. C 1. उ पूरणः Bm. ऊं इति पादपूरणः। ऊंइसो मकारलोपः M 1, the addition taken from the margin of B. The MSS. generally vary between पदपूरण and पाद०. For the sake of consistency the latter has always been adopted in the text, though often all the MSS. read पदपूरण, for instance, I. 138, 4. Cf. Pân. VI. 1, 134; Prât. 707; Nir. I. 9.—l. 15. देवमन्त्राः केतवो रश्मयो वा MSS. रश्मयः केतवः Nir.—l. 16. संदर्शनाय A. Ca. C 1. दर्शनाय B. Nir.—P. 249. l. 28. (50, 4.) अतिहृष्टधृष्टम्यञ्च० A. C 1. Ca. ०धर्म्यस्य० B. Cf. Rv. Bh. I. 4, 10. 61, 10. 110, 6; III. 11, 3; V. 9, 3.—l. 35. (50, 5.) ०भिमुख एव A. Ca. C 1. Bm. ०भिमुखमेव B.—P. 250. l. 4. न्यक्स्वरौ M 1. न्यक्स्वरौ A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 10, 8; Phitsûtra 4, 6. Below, I. 52, 12, A. B. Ca read न्यक्स्वरौ.—l. 11. (50, 6.) अन्वयक्षेण क्षेपि MSS.; deest in Nir.—P. 252. l. 24. (50, 13.) मैव B sec. m. मैव A. B pr. m. Bm. Ca. C 1.

P. 253. l. 9. (51, 1.) Ca reads काखायनिं, and in the margin it has the following remark: कखस्य युवापत्वं मेधातिथिसंज्ञकमृषिं इंद्रो मेघरूपधारी भूखाजहार स्वर्गं निनायेति भाष्ये ऽर्थः. Cf. Rv. Bh. VIII. 2, 40.—l. 15. देवसेनमेवाहयः etc. Cf. Kâs. III. 1, 135; Rv.

Bh. I. 43, 6.—P. 254. l. 25. (51, 3.) ॐनेन प्रकाशयः ॥ ॐनेनाप्रकाशयः M I. A 3. ॐनेनाप्रकाशय C I. ॐनेन प्रकाशय B. ॐनेन प्रकाशयः Ca.—l. 29. गुह् M I. Dhp. 22, 52. गुह् A. B. C I. Ca.—l. 33. ॐभागापायाहिं A. B. C I. ॐभागापाहिं Ca. ॐभागापायाहिं Un.—l. 37. ॐत्वनेन A. Ca. C I. ॐत्वनेन B. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 387.—P. 255. l. 11. (51, 4.) सोऽपिषोभाव० etc., cf. Sat. Br. I. 6, 3, 8.—l. 27. (51, 5.) देवाश्च ह वा etc., cf. Sat. Br. V. 1, 1, 1.—P. 256. l. 11. (51, 6.) दिवोदासाय M I. देवोदासाय A. Ca. Bm. देवोदासाय B. C I. But see Rv. I. 112, 14. 130, 7; IV. 26, 3; VI. 47, 22.—P. 257. l. 20. (51, 8.) क्वण A. Ca. क्वणी M I. Dhp. 13, 17. क्वणि B. Again, in verse 12, A. B. C I. Ca read क्वण.—P. 260. l. 27. (51, 14.) सुभूभ्यां निक्षेत्वनुवृत्तावाबुदात्तत्वं M I after दीर्घत्वं. It is in C I, but not in A. B. Ca. Cf. Un. III. 26.—l. 31. वसुमानित्यर्थः M I. वसुमान् A 3. Ca. C I; wanting in A 2. वसुमानित्यर्थः Nir.

P. 262. l. 7. (52, 2.) धारयतेर्गिनुक्त्वा not in Un.—l. 24. (52, 3.) ख्यात्तापा० ॥ ख्यात्तापा० A. Ca. C I. आगापा० B. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19.—P. 263. l. 27. (52, 5.) ॐनिघर्षयाय A. B. Ca. ॐनिघर्षयाय M I.—P. 264. l. 28. (52, 7.) चित्स लघा च देवः A 2. चित् लघा च देवः A 3. Ca sec. m. चित् लघा चिदेव Ca pr. m. Bm. B. चित् लघा देव C I. चित् स लघा देव एव M I.—अभिभवितृणां Ca sec. m. अभिभवितृणां A. अभिभवितृणां B. अभिभवितृणां M I. Ca pr. m.—l. 31. अर्तेरु च A. B. Ca. अर्तेरुश्च M I. Un. Cf. Rv. Bh. I. 95, 10.—P. 267. ll. 25 and 30. (52, 14.) आनुषक्तं MSS. अनुषक्तं M I. This आनु०, i. e. आ + अनु० (cf. Rv. Bh. I. 13, 5), shows that the explanation आनुषक् । अनुपूर्वात् षञ्ज संग इत्यस्मात् क्रियन्निदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य दीर्घच्छांद्सः, which stands in M I at the end of the verse, but does not exist in A. B. Ca, cannot come from Sāyana's hand.

P. 270. l. 6. (53, 4.) मंतव्या मतिः ऐश्वर्यं A. Ca. मंतव्यामिति ऐश्वर्यं B pr. m. मंतव्यामित्यैश्वर्यं M I. B sec. m.—P. 271. l. 12. (53, 7.) णसु A. Ca. C I. णस B. Our MSS. always vary between णसु (occasionally णस) and णस, but are on the whole in favour of णसु. Cf. Rv. Bh. I. 56, 2. 57, 5; III. 20, 3. 33, 9. 10. The Dhp. 23, 12, and also the Mādha-viṣya Dhātuvṛitti read णस.—P. 272. l. 5. (53, 9.) क्षुपतः A. B. Ca. क्षुतवतः M I. Bm.

P. 274. l. 20. (54, 4.) अवाभिनत् MSS.—P. 275. l. 10. (54, 5.) मृदूभाव० Nir. M I. मृदूभाव० A. Ca. C I.—l. 11. च deest in A 3. Ca. C I. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 87. From ०वृणश्चि to ०ति वा left out in A 2.—धनानीति वा etc. MSS. वधिनेति वा Nir.—l. 21. (54, 6.) इणस्वशसुशसुणी M I. Un. इणस्वशसुशसुणी A. Ca. इणस्वसुणी B. The whole passage in Ca in the margin.—l. 30. (54, 7.) स च and निरुक्तः A. Ca. C I. तच्च and निरुक्तं M I.—P. 276. l. 4. पिवि मिचि णिवि Ca pr. m. C I. Dhp. 15, 79 sqq. पिवि तिवि णिवि A 2. पिवि मिचि तिवि णिवि Ca sec. m. A 3. पिवि णिवि B.—P. 277. l. 4. (54, 10.) ०चयावरितु० A. Ca sec. m. C I. ०चयवरितु० Ca pr. m. B. ०चयस्व वरितु० Bm. ०चयावरीतु० M I. Cf. Kās. VII. 2, 34.

P. 278. l. 37. (55, 2.) ०शा० left out in A. B. Ca. C I.—P. 279. l. 7. (55, 3.) अतिशयित इति A. Ca. Bm. शयीत इति B. अतिशयेन C I. अतिशयितः M I.—l. 8. देवैः सर्वैः Bm. C I.—l. 11. ०बुदात्तत्ववि० M I. C I. ०बुदात्तत्वं वि० A. B. Ca.—P. 280. l. 9. (55, 5.) मनिप्रत्ययः B. मनिः प्रत्ययः C I. M I. मनिप्र० A. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 51, 10.—l. 14. इतीतिच० A. B. Ca. इति च० M I.—l. 23. (55, 6.) अवाक्यत् MSS.—l. 30. क्वभूषुषिभ्यः क्विदिति

कन्प्रत्ययः ॥ The MSS. agree in reading किदिति कन्प्र, but they differ in the body of the sūtra, giving सुवृषि instead of स्वृष, and °सुषिभ्यः (Ca sec. m. C1) or °सुभिभ्यः (B) or °सुषिभ्यः (A. Ca pr. m.) instead of °सुषिभ्यः. Cf. Rv. Bh. I. 105, 18; II. 30, 4.—P. 281. l. 10. (55, 7.) After इत्यसुक् M1 inserts सारथयः । सर्वैर्षिञ्च (°र्षित् C1) । उ० ४. ८९. इति घति-
न्यात्ययो (वघिनप्र० C1) णिलोपस्य (sic) । गित्वादाद्युदात्तः । It is in C1, but not in A. B. Ca.—
l. 29. (55, 8.) तीषसहेति B. तीषसहेति A. Ca. तीसहेति C1.

P. 282. l. 12. (56, 1.) भुर्वतिर० MSS. भर्वतिर० Nir.—P. 283. l. 12. (56, 3.) धृञ् ॥
ध्रिञ् A. B. Ca. धृङ् C1. Cf. Rv. Bh. I. 37, 7, where all the MSS. read धृञ्; Dh. p.
28, 119.—P. 284. l. 6. (56, 5.) त्रैश्वङ्गादेशः M1. त्रैश्वङ्गा० A. B. Ca. C1.—l. 22. (56, 6.)
श्रीणादिक M1. भौवादिका A. भौवादिक B. Ca. C1.—l. 23. वैक्लवे MSS. We should
expect चवैक्लवे. Cf. Dh. p. 19, 82, and Rv. Bh. I. 103, 1, where चवै० is the reading
of all the MSS.

P. 285. l. 20. (57, 2.) लङि B. C1. लिङि A. Ca.—l. 30. (57, 3.) अस्त्युपमार्थस्य A 3. Ca.
C1. °पमार्थ A 2. °पसामर्थस्य B. °पमानस्य Nir. Cf. Rv. Bh. I. 88, 6. 180, 8; VI. 4, 3.

P. 288. l. 30. (58, 4.) ह्यति M1. ह्यति MSS.—P. 289. l. 10. (58, 5.) स्थातृ M1.
स्थातुः A. C1. Ca. In B all from कमिमनि० to स्थावरं is wanting.—P. 290. l. 21. (58,
9.) जृवृञ्भ्यामूथन् M1. Un. जृवृञ् ऊथन् A 3. Ca. C1. जृवृञ् ऊथन् A 2. वृञ् ऊथन् B. Cf.
Rv. Bh. I. 23, 21. 116, 11.

P. 293. l. 3. (59, 6.) महित्वं A. Ca sec. m. C1. Nir. SS. महत्त्वं Ca pr. m. M1.
Nir. Roth. महत्त्वे B.—महाभाग्यं M1. A. Ca. माहा० C1. Nir.—l. 14. प्रणयंती० A.
प्रीणयंती० M1. Ca.—l. 20. भक्तस्वर्गत्वात् M1. भाक्त० A. B. Ca. C1.—l. 32. (59, 7.) °पर्व-
पथ्यमितमिगमिहर्षेभ्यो A 2. B. Ca pr. m. °पर्वपथ्यमितिमिह(हं A 3)नमि० Ca sec. m. A 3.
°पर्वपथ्यमिहतिमिहनमि० C1. °पर्वि० and °हर्षो० Un.

P. 294. l. 15. (60, 1.) नञ्कुनिपा० M1. नञ्कुञ्निपा० A 2. Ca. C1. नञ्कुत्निपा० A 3.
नञ्प्रनि० B. Cf. Rv. Bh. I. 25, 15.—l. 19. इन्द्रप्रत्ययः A 3. इन्द्रप्रत्ययः A 2. इन्द्रप्रत्ययः B.
Ca. C1. इन्द्र० M1.—l. 25. (60, 2.) उशिजः कामयमाना देवा M1. देवा उशिजः कामयमाना
A. B. Ca. उशिजः कामयमाना Bm.—l. 30. तृसृचौ शंसिशिशिशसिच० A 3. Ca. तृसृचो शंसि-
शिशिशसिच० A 2. तृचौ शंसिशिशसिच० B. तृचौ etc. C1. तृसृचौ शंसिच० Un.—P. 295. l. 25.
(60, 4.) The first वा is left out in A. Ca.—P. 296. l. 4. (60, 5.) अथ मध्ये etc., cf.
Sat. Br. I. 4, 4, 15.

P. 298. l. 9. (61, 4.) खच्प्रत्ययो A 3 sec. m. खमच्प्र० A 3 pr. m. A 2. खलुप्र० B.
खलुप्र० C1. M1. खलन्प्र० Ca pr. m. खलप्र० (?) Ca sec. m.—l. 10. °मिरनिरचौ ॥ °मिरनिर-
रचौ A. Ca. °मिरनिरचौ B. C1.—l. 19. (61, 5.) वसस्तिप् M1. A. Ca. वसेस्तिप् C1.
वसेस्तिः Un.—P. 299. l. 9. (61, 6.) इत्यस्य बलस्य etc. A. B. Ca. In Ca the words कियद्वा
यः कोऽपि to निवारयतीति stand in margine, and the same words are left out in B.
C1 has इत्यस्य बलस्य इयत्तां न जानातीत्यर्थः. M1 has अस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यत्तां यः कोऽपि
न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा etc.—l. 22. (61, 7.) निस्त्राय (नि-
स्त्राय M1) विष्णुह्वयं A 3. B. Ca. C1. From विष्णुः to विष्णुः left out in A 2. Cf. TS.
VI. 2, 4, 2.—l. 25. दर्भपुंजीलमुवृह्य B. TS. दर्भपुंजूलमुवृह्य (धत्य C1) A. Ca. M1.—P. 301.
l. 5. (61, 10.) व्यच्छिन्त Bm. व्यच्छिन्त M1. A. Ca.—l. 10. चर्तिस्धु० M1. Un. चर्ति-

सुखःधृ° A. अर्तिसुखधृ° Ca. अर्तिसुखधृ° B. C I. See above, I. 50, 4.—P. 302. l. 27. (61, 14.) अपनायकं A. Ca. C I. Bm. °नयकं M I.—l. 28. अभवत् B. भवत् A 2. Ca. C I. भवत् A 3. भवेत् Bm.—l. 30. छांदसमत्वं पदकारिः कृतं M I after उादेशः; it is in C I, but not in A. B. Ca.—From hymn 62 the MS. in which I had entered the various readings of A I and C I is lost. These various readings have been used for restoring the text in my first edition, but they could not be verified and quoted in the present edition.

P. 304. l. 24. (62, 1.) श्रुषं to पचायच् deest in A. B. Ca.—P. 306. l. 13. (62, 4.) प्रतिफलं प्रतिबिंबं A. फलं प्रतिबिंबं B. Bm. Ca.—l. 14. यद्वा to फलिगः is left out in A 2 and Ca, while in A 3 it stands in the margin.—l. 15. अभाषयः M I. अभाषयः A. B. अभाषयः Ca. अभीषयः Bm.—l. 24. डप्रत्ययः M I. उप्रत्ययः A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 33, 6.—P. 307. l. 34. (62, 7.) हायास्व उ° M I. A. Ca. हायास्वसु° B.—l. 36. °मास्ते ऽंतरिति ॥ °मास्तेतरिति A. B. Ca.—P. 308. l. 28. (62, 8.) वपुभिः to °बुदात्तः deest in A. B. Ca.—P. 309. l. 35. (62, 11.) न क्तिचि to बाङ्गलकात् deest in A. B. Ca.

P. 311. l. 9. (63, 1.) क्त्प्रत्ययः M I. A. Ca. कन्प्र° B. The sūtra is not in Un.—l. 19. (63, 2.) स्तुते B. Ca. स्तुतिः M I. A. Bm.—l. 20. दृश्यत A. B. Bm. Ca. न दृश्यत M I.—P. 312. l. 23. (63, 4.) शस्व डित्वाङ्गुणाभावः A 3. B. Ca; deest in M I.—P. 313. l. 13. (63, 6.) नप्रत्ययः A. B. Ca. नन्प्र° M I.—l. 30. (63, 7.) बाङ्गलकाङ्गलादिशेषाभावः M I after लुक्. It is not in A. B. Ca.—P. 314. l. 4. (63, 8.) प्रावर्धयः ॥ प्रवर्धयः MSS.

P. 315. l. 8. (64, 1.) Read वृष A. B. Ca. वृषु M I. Cf. Rv. Bh. I. 112, 8, where all the MSS. read वृष.—l. 19. (64, 2.) युवान A. B. Ca. Bm. पुमान M I.—l. 30. घोर-वर्षसः । हतेरच् घुर च । उ° ५. ६४. । इति हतेर्पुरादेशः । अच् । वृद्धातोर्बुद्धीरुभ्यामित्यसुन् । पुडागमः । वङ्ग्रीहिस्वरः M I at the end of the verse. It is not in A. B. Ca. Sāyana reads पुगागमः, not पुडाः; cf. Rv. Bh. I. 39, 1; III. 44, 3.—P. 316. l. 17. (64, 4.) मृजुष B. मृजुषु A. Ca. Cf. Dh. 24, 58; Pān. III. 3, 104 (मृजा); Rv. Bh. III. 18, 4; IV. 1, 14, 2, 19, etc.—P. 318. l. 2. (64, 8.) पृषु M I. Dh. 17, 55. पृष A. B. Ca.—l. 23. (64, 10.) शत्रूणां B. शत्रून् A. Bm. Ca.—P. 319. l. 4. (64, 11.) पथ्यो A. B. Ca. अपथ्यो Bm. आपथ्यो M I. See the grammatical explanation.—P. 320. l. 21. (64, 14.) हिमाः । हतेर्हि चिति मक्प्रत्ययः । अर्शन्नायच् । वृषादिस्वादाबुदात्तत्वं M I after तनादेशः; it is not in A. B. Ca. Cf. Un. I. 146, and Rv. Bh. I. 34, 1.—l. 28. (64, 15.) पुषिस्वद्वतं A 3 sec. m. B. Bm. Ca. पुषिर्वधंतं तद्वतं M I.

P. 321. l. 2. (65.) शाक्त्यो B. Ca. शाक्त्यो A. But A 3 only has शक्तिपुषः, शक्तिः, and शक्तिः, while A 2. Ca read शक्तिपुषः, शक्तिः, and शक्तिः. In B there is a lacuna.—l. 16. (65, 1.) गच्छंतं B before वर्तमानं.—अभिर्देवेभ्यो etc., cf. TBr. I. 2, 1, 5.

P. 324. l. 27. (66, 3.) षष्ठीति --- °प्रतिषेधो न भवति A. Ca. षष्ठीति --- °प्रतिषेधात् B. षष्ठी । न लो --- °प्रतिषेधात् M I.—P. 325. l. 5. (66, 6.) मायंत्वेष्विति B. मायंत्वेष्विति A. Ca.—संयामाः A. B. संयामः Ca.—l. 19. (66, 8.) लाजादिद्रव्यहोमे A. Ca. लाजादिद्रव्येण होमे M I. Bm.—P. 326. l. 10. (66, 9.) चादिलोपे to निघाताभावः deest in A. B. Ca.

P. 326. l. 26. (67, 2.) शोभनाध्यानो A. Ca. शोभनध्यानो M I. The same applies to I. 70, 4.—P. 327. l. 13. (67, 5.) सुवर्ग° A. सुवर्गस्व B. स्वर्गस्व Ca.

P. 329. ll. 32 sq. (68, 9.) पुत्राब्जो and पुत्ररकं A. पुत्राब्जो and पुं नरकं Ca. पुत्राब्जो and पुं नरकं B. In 69, 2 A and B read पुत्राब्जो, Ca पुत्राब्जो. Cf. Nir. SS. vol. ii. p. 200, and the Commentaries to Manu IX. 138.

P. 332. l. 14. (70, 1.) After शः A 2. B. Ca add आत्मनेपदं च; it was probably in A 3 also, though it is not visible, the leaf being eaten by worms.

P. 334. l. 28. (71, 1.) अंगुलयो नित्य deest in A. Ca. Bm.—l. 32. श्वावीं । शु गती । इक्ष्मीभ्यामिति बाहुलवाद् । शार्ङ्गरवादिस्वाङ्गीन् M I before अक्षवीं; not in A. B. Ca.—उषच् A. B. उषन् M I. Ca. Though Rv. Bh. I. 14, 12 the reading उषन् is as clear as possible, we find उषच् again I. 72, 10; IX. 72, 1.—P. 336. l. 14. (71, 4.) मथे A 3 pr. m. Ca. M I. मथ A 3 sec. m. मथी A 2. मथ B.—P. 338. l. 4. (71, 8.) वृध्युदकेन B. वृष्टेनोदकेन A. Ca.—P. 339. l. 2. (71, 10.) नमः to असुन् deest in A 2. B. Ca. In A 3 the leaf is damaged. 47549

P. 339. l. 16. (72, 1.) असृतं A. Ca. असृतं वे M I.—P. 340. l. 10. (72, 3.) ईदृक् चान्यादृक् च A. Ca; lacuna in B. ईदृक् TS.; Ca has तादृक् for तादृक्. See Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 14. फिष इति ॥ फिषिति A 2. Ca. फिष् इ° M I; lacuna in B; damaged in A 3.—P. 342. l. 4. (72, 7.) अनुषक्तं A. B. Ca. आनुषक्तं Bm. Cf. above, I. 52, 14.—ll. 25 sq. (72, 8.) अजादिप्रत्ययप्रसंगे A. M I. अजादिप्रसंगे Ca.—यद्वक्तव्यमिति M I. व्य इति A. Ca.—भावार्थे M I. भवार्थे A 3. B. Ca. Cf. Kās. IV. 3, 160.—P. 343. l. 2. (72, 9.) तमाहरन् TS. ंहरं B. ंहरन् M I. A. Ca.—l. 19. (72, 10.) Ca marg. B. Bm add उत्पन्नाः after ज्वालाः.—उन्नच्छंति A. गच्छंति Bm. Ca. M I.

P. 344. l. 2. (73, 1.) यथा deest in A. B. Ca. Bm.—तदत् omitted in B.—l. 36. (73, 3.) पृथिवीं पृथिव्यां deest in A. B. Ca. Bm.—P. 346. l. 29. (73, 7.) धारणपोषणयोः M I. दानधारणपोषणयोः A 2. दानधारणयोः A 3. Ca. Cf. Dhp. 25, 10.

P. 348. l. 9. (74, 1.) प्रवर्तमानो M I. वर्तमानो A 3. Ca. Bm.—l. 17. (74, 2.) निपठिति° M I. निपठिति° A 2. Ca. निपठिति° A 3. B.—P. 349. l. 29. (74, 8.) स्वस्माद्° M I. A 3 sec. m. अस्माद्° A 3 pr. m. A 2. Bm. अस्माद्° Ca.

P. 350. l. 16. (75, 1.) प्रीतिबलयोः A 2. B. ंबलयोः A 3. Ca sec. m. T. M I. ंबलयोः Ca pr. m. See Dhp. 27, 13; Rv. Bh. I. 36, 10. 161, 5; VIII. 2, 5; X. 161, 2. Cf. V. 15, 5.

P. 353. l. 18. (77, 1.) गीः from Bm. T.—P. 354. l. 32. (77, 5.) एव before एव-सुक्तेन Bm.

P. 355. l. 20. (78, 2.) दुवस Ca. T. M I. दुवस् A 3. B.

P. 357. l. 3. (79, 2.) कांताभिरिव T. कांतिभिरिव A. Ca. Bm. M I.—l. 23. (79, 4.) स्वामये A. Ca. M I. स्वमये T. Cf. Rv. Bh. I. 150.—P. 358. l. 11. (79, 6.) चप MSS. चपि M I. Dhp. 32, 77.—l. 27. (79, 8.) वृत्त Ca pr. m. वृत्त Ca sec. m. A. T. M I. Cf. I. 9, 5. 26, 7.—l. 34. (79, 9.) शोभनेन ज्ञानेन M I. A 3. T. शोभनेन A 2. Bm. शोभनबुद्धि-विशेषण Ca.

P. 362. l. 1. (80, 7.) वध्यर्थे चतुर्थी A 3. Ca marg. M I; deest in A 2. T.—l. 2. येन वीर्येण inserted in Ca marg. A 3. M I after यस्मात्, but not in A 2. B. Bm. T.—तं प्रसिद्धं वंचयितारं Bm. तत् प्र° A 3. Ca. प्रसिद्धं जयितारं B. त्यज्यधि-

तारं A 2. खाजधितारं T.—P. 365. l. 1. (80, 16.) Read गव्यूष्हीत्वात्तनेपद्, and cf. Rv. Bh. I. 6, 7.

P. 365. l. 8. (81.) दशतव्याः A 3. M I. दशतव्या A 2. दशतव्या Ca. T has चष्टके प्रथमे दशतव्यां पंचम इतितः.—l. 13. माध्वदिने सवने A. माध्वदिने B. Ca. मध्वदिने T.—P. 366. l. 21. (81, 3.) कं कंचन Bm.—P. 368. l. 23. (81, 8.) हिशब्दानु° T. शब्दानु° A. Ca. M I.

P. 369. l. 13. (82, 1.) याचयस Bm. Ca. वाचस A. B. याचयस M I. याच्(or ज?)स T.—l. 17. चित्स्वरेण A. तित्स्वरेण M I. Ca. T.—l. 19. चनार्थः B. Ca. T. चतोर्थः A. चनर्थः M I. Cf. Dhātuvritti in The Pandit, N. S. vol. vii. p. 571.—l. 21. रूपस्य सिद्धिः A 2. रूपस्य सिद्धिः A 3. T. रूपस्य सिद्धी B. रूपसिद्धिः Ca. M I.—P. 370. l. 12. (82, 3.) क्षावामहि B. Bm. Ca; deest in A; in T all from वंदिषीमहि to वंदिषीमहि is left out.—l. 22. (82, 4.) कामामिवर्षकं A. T. M I. वर्षितं B. Bm. Ca.—l. 23. धानामिश्रितं A. Ca. M I. ंमिश्रित Bm. धानामिश्रितं T. धानामिः श्रितं B.—P. 371. l. 2. (82, 5.) प्रखानं A 3. Bm. Ca. M I. प्रखानं T; wanting in A 2.—l. 21. (82, 6.) प्रार्थनायां A. Ca. M I. वर्तमाने T.

P. 371. l. 31. (83, 1.) प्राप्तवेषु पशुषु T.—P. 372. l. 34. (83, 3.) एकमेव M I. T. एकमेवः A. एकमनयोः B. Ca.—P. 373. l. 2. तस्य M I. तस्या A. B. Ca. तस्मात् T.

P. 376. l. 18. (84, 8.) वधिष्यति A. वाधिष्यति M I; deest in B. Bm. Ca. T.—P. 377. l. 17. (84, 10.) Ca inserts वसुशब्दाद् before गुणवचनात्.—l. 33. (84, 12.) ज्ञायंत ॥ ज्ञायत A 3 pr. m. Bm. Ca. ज्ञायत A 3 sec. m. ज्ञायते A 2. ज्ञायत्य(or ंस्य, or ंय?) B. ज्ञायत्य T. ज्ञायंत M I.—P. 378. l. 4. (84, 13.) इत्येका द्वे च deest in A. B. Ca. Cf. Rv. Bh. I. 6, 4.—l. 32. (84, 15.) सौर्याचांद्रमसीभ्यां T. सौर्याचंद्र° A. सूर्याचंद्र° B. Ca. सौर्याचंद्र° M I.—P. 379. l. 3. T reads यादृशीः संज्ञा सभते तादृशीः.—l. 10. अपिहितमंतर्हितं वेति B. Nir. अपहतमंतर्हितं वेति A. Ca. अपगतमंतर्हितं वेति T.—l. 11. अघ्यादयश्च M I. Un. अर्घ्या° A. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 116, 6. 119, 7. But see Pân. V. 4, 25.—P. 380. l. 1. (84, 16.) अस गति° T. Dhp. 21, 21. असु गति° A. B. Ca. M I.—l. 33. (84, 18.) प्रकृतौ विकृतौ च A. प्रकृतौ च B. प्रकृतौ Ca. T.—P. 381. l. 4. सीमन् Un. M I. Ca. सामन् A. B. शामन् T. Cf. Rv. Bh. III. 32, 10.

P. 381. l. 31. (85.) पंचम्यंति B. T. Anukr. M. ंम्यंती A. ंम्यंति Ca.—P. 382. l. 14. (85, 1.) संघर्षे B. T. Ca. संघर्षे A. M I. T has घृष for घृषु. Cf. above, I. 37, 4.—P. 383. l. 3. (85, 3.) ंस्रक्षणगतिषु A. ंस्रक्षणकान्तिगतिषु Ca. T. M I. Cf. Rv. Bh. I. 102, 1. 108, 4; III. 10, 4. The MSS. vary not only as to कान्ति, but they vary also between स्रक्षण, स्रक्षण, and स्रक्षण.—l. 23. (85, 5.) यदा Bm. Ca. T. यथा A. M I.—प्रायुयुजत T. प्रायुयुजन् A. Ca. Bm. प्रायुजन् B. प्रायुयुजत M I.—P. 384. l. 5. (85, 6.) यद्वा बाहुभिरंतरिचं भिंदानाः T after आह्वय.—P. 385. ll. 27 sq. (85, 10.) Instead of आहावं and ंवे T reads आह्वानं and ंने(!).

P. 388. l. 4. (86, 5.) क्षिष्टः क्रसुः Ca. T. क्षटः क्रसुः A. M I.

P. 389. l. 23. (87, 1.) महन्नामितत् A 3 pr. m. T. न्नामितत् A 2. वङ्गनामितत् A 3 pr. m. वङ्गनामितत् M I. Ca. Cf. Ngh. III. 3.—l. 30. जस्य deest in T.—l. 36. उपधासोपः B. Ca. ंधाया सोपः T. ंधादेशोपः A. M I.

P. 392. l. 16. (88, 1.) कक्षपात् M I. काक्षपात् A. Ca; T has मारीचात्काक्षपात्.—l. 23. वाय M I. वष्य T. प्राय A. B. Ca.—l. 25. प्रथमागामिनो A. Nir. SS. प्रथमगामिनो T.

Nir. Roth. प्रथमागमिणो B. Ca.—l. 26. महद्भवन्ति Nir. SS. महद् MSS. Nir. Roth. But Sāyana's own words महद्व्यन्तरिषु द्रवन्तीति prove that °द्र° of our MSS. is meant for °द्रु°. —P. 394. l. 8. (88, 5.) तदेतत्स्वोच्चं T before त्यन्न.—l. 14. माध्यमिका A. B. Ca. T. Nir. SS. माध्यमिका M I. Nir. Roth.

P. 395. l. 23. (89, 2.) रन्त्रत्ययांतो T. रक्प्र° M I. A. च्चक्प्र° Ca. Cf. Rv. Bh. I. 1, 6. 2, 6. 3, 5. 117, 14; III. 10, 9.—P. 396. l. 34. (89, 5.) T reads येन प्रकारेण भवेत् तेनेव प्रकारे रक्षिता पालयिता पायुः पाता प्रपिष्टभागस्य पाता अदब्धः केनाप्यहिंसितः स एव पुषा स्वस्येऽस्माकमविनाशाय च भवतु ॥ In A 2 all from रक्षिता to रक्षिता is left out.—P. 397. l. 9. (89, 6.) °विनाशनाम M I. A. Nir. var. lect. °विनाशनाम Ca. T. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 35, 1; VII. 1, 20.—P. 398. l. 8. (89, 8.) After मा भूत् T inserts ओचषुषोर्भद्राभद्रविषयश्रवणदर्शने प्रतिनियते अतो नित्या भद्रविषयश्रवणदर्शने स्थातामिति प्रार्थ्यते.—l. 21. (89, 9.) पितरोऽस्माकं रक्षितारो A. Ca. Bm. M I. स्वपुत्राणां पितरो T; wanting in B.—l. 22. कादिलोपो T. कादिलोपो A. Ca. sec. m. M I. लोपो Ca. pr. m. Cf. Rv. Bh. I. 79, 11. 84, 17. 94, 9. 138, 1; Pān. VI. 4, 149, 8.—P. 399. l. 7. (89, 10.) After जन्माधिकरणं T inserts यद्वा जातमुत्पन्नं अनित्यमस्वस्वमागं वा यदस्ति.

P. 400. l. 33. (90, 6.) मधोरञ्च A. Ca. M I. मधोर्ञ्च T. मधोर्ञ्च Pān.—P. 401. l. 4. (90, 7.) मधु from T. Bm.—l. 24. (90, 9.) Before उरुक्रमः T inserts an explanation of बृहस्पतिः similar to that in I. 89, 6.

P. 402. l. 15. (91, 1.) तत्र युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्याद्युदात्तत्वं T before प्रणीती.—P. 405. l. 23. (91, 11.) कौकाककनी A. B. Ca. T. °ककनी M I. °ककनी Un.—P. 406. l. 20. (91, 14.) आर्धधातुकत्वाद्द्व्यङ्गिति ल (लि B) सार्वधातुके वि° B. Ca. T. °निटीति सार्वधातुके वि° M I. आर्धधातुके वि° A.—P. 407. l. 22. (91, 18.) अयणार्थानि B. Bm. T. अयणा° A. Ca. M I.—l. 27. ससाधनक्रिया° A. B. Ca. T. साधनक्रिया° M I. Cf. Kās. V. 2, 80.—P. 409. l. 1. (91, 21.) अप्सातुकं A. B. Ca. T. अनत्तुकं M I.

P. 410. l. 8. (92, 1.) यस्मादेवं तस्मात् A 3. Bm. Ca. M I. यस्मादेता T. From अकृत to चञ्जते left out in A 2.—l. 12. पूजनार्थे B. Ca. Nir. पूजार्थे A. T. M I.—l. 13. भानुना B. Ca. Nir. भानु T. भानुं A.—l. 22. (92, 2.) आरोचमाना A. Ca. M I. रोचमाना Bm. अरणवर्णा T.—P. 411. l. 20. (92, 4.) स्वकीयं Bm. Ca. M I. स्वावयवं A. T.—l. 23. भुवनाय सर्वस्वी deest in A. Ca. M I.—l. 27. °गर्धेष्वज° and इत्यगर्ध° A. B. Ca. T. °गर्धेष्वज° and इत्यगर्ध° M I. MK.—P. 412. l. 16. (92, 6.) शोभनांगी A. T. शोभमाना B. Bm. Ca.—l. 25. (92, 7.) प्रियसत्यात्मिकानां शब्दानां T.—l. 32. लटि T. लिटि Ca. लङि A. M I.—P. 416. l. 17. (92, 17.) अहोरात्रावित्येके B. Nir.; deest in A. Ca. T. M I.

P. 418. ll. 4 sq. (93, 4.) वृसिः and वृसयति A. B. Ca. वृसिः and वृसयति T.—l. 12. °पाशस्यति° M I. Un. and probably Ca. pr. m. °पासस्यति° T. °पालस्यति° A. B. Ca. sec. m. Cf. Rv. Bh. I. 7, 9; III. 9, 7.—P. 419. l. 33. (93, 8.) टेरञ्चञ्चतावप्रत्यये A. T. °तावप्र° B. °ती वप्र° M I. Ca. Cf. Rv. Bh. III. 41, 1; IX. 93, 4.—P. 420. l. 7. (93, 9.) संभूती T. M I. संतो भूती A. B. Ca.—l. 14. (93, 10.) दीदयतिः A. Ca. M I. दीदितिः T.

P. 421. l. 6. (94.) जातवेदस deest in A. B. Ca. T.—P. 422. l. 6. (94, 3.) Instead of अस्मात्सं to क्लिप् T has अस्माच्छक्ति णसुक्तसुक्ताविति तुमर्थे कमप्रत्ययः.—P. 423. l. 4. (94, 6.) °रूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठानुत्पन्न वावस्त्राय M I. °रूपेण वाह्यमिन्द्रि° A 2. °रूपेण वाह्यमिन्द्रि° A 3.

•रूपेण वा स्वर्गिन्द्रि० B. •रूपेण वा स्वर्गि० Ca. •रूपो भवामिन्द्रियाधिष्ठातृस्विनावस्थाय T.—l. 22. (94, 7.) संवृक्षसे M I. Nir. SS. संवृक्षसे B. Ca. Nir. Roth. वृक्षसे A. T.—P. 425. l. 18. (94, 12.) क्रोधवियुक्तं सत् T after भुतु.—P. 426. l. 4. (94, 14.) रमणीयं कर्मफलं A 3. Ca. T. रमणीयं वा A 2. रमणीयं कर्म फलं वा M I; the verse is left out in B.—l. 28. (94, 16.) अग्निष्टानां T. अग्निष्टानां Ca. अग्निष्टानां A. M I.

P. 427. l. 23. (95, 1.) तस्मात् A 3. Ca. M I. तस्माद् A 2. B. T.—l. 32. प्राप्नोति A. Ca. M I. प्राप्ति T.—P. 428. l. 8. (95, 2.) अरामरक्षरहिता A. M I. अरामरक्षा B. Bm. Ca. अरामरक्ष इत्यर्थरहिता T.—l. 19. अग्निदृग्भिर्भां A. T. M I. अग्निदृग्भिर्भां Ca.—चेति कीकन् Ca pr. m. चेतिकन् Ca sec. m. A 2. B. T. चेतीकन् A 3. M I. Cf. Un. IV. 17; Rv. Bh. I. 27, 10. 66, 10.—P. 429. l. 5. (95, 4.) निर्णीतं चंतर्हि० T. निर्णीतांतर्हि० A. Ca. M I. निर्णीतं Bm.—l. 16. इत्यो गुट्ट T. इत्यस्य गुट्ट वा A 3. B. Ca. इत्यनयापो गुट्ट A 2. इत्यस्य गुट्ट M I. Cf. Rv. Bh. I. 2, 9. 110, 1; X. 132, 7.—l. 31. (95, 5.) •राचे इति T. M I. Nir. •राचे A. B. Ca.—अपि च MSS.; not in Nir.—l. 32. आविःशब्दात् आविः छंदसीति Ca. Cf. Kâs. IV. 2, 104.—P. 430. l. 9. (95, 6.) After द्योत्यति T inserts यद्वा शब्दयुक्ता गाव इव तमभिर्मृत्विजो मंचैरुपस्थितवन्त इत्यर्थः.—l. 23. (95, 7.) अनुस्वारोपलक्षणाथं A 2. Ca. T. अनुस्वारिण ल० A 3. M I.—P. 431. l. 2. (95, 8.) मर्मज्यमानास उप० A. B. T. मर्मज्यमाना उप० Ca. मर्मज्यमानास इति चोप० M I. MK.

P. 433. l. 8. (96, 3.) स्वदेहे वा ॥ स्वदेह वा A. Ca. स्वत्तदेहे वा B. शब्ददिह वा T; deest in M I.—P. 434. l. 29. (96, 7.) पुरा अतीतकाले T.

P. 435. l. 22. (97.) दीर्घजिह्वी etc. Tândya Br. दीर्घजिह्वी वा इदं रघो यज्ञानवहत्यचरत् T. दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवलिहंत्यचरत् M I. A 3. Ca. •ज्जा नाम राक्षसा यज्ञानवलिहंत्यचरत् A 2.—l. 23. कया चन T. कया च A. Ca. M I.—नाशंसत् अथ A. Ca. M I. नाशंसथ T. नाशंसताथ Tândya Br.—l. 25. नव च सुवाज्जतीर् A. B. Ca. नव च सुवा० M I. अथ चतस्र आज्जतीर् T.—P. 436. l. 7. (97, 2.) सुषेचं M I. सुषेचि T. सुषेचिया A. B. Ca.—l. 14. (97, 3.) संच्चापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् A 3 sec. m. Ca. संच्चापूर्वकस्य विनित्यत्वाद् A 2. आगमानुशासनस्थानित्यत्वाद् A 3 pr. m. B. C. अत एव वृ० T. Cf. Rv. Bh. I. 100, 6.

P. 438. l. 19. (99.) एतत्तु A 3. T. M I. एतत् A 2. Ca. Anukr. M.—l. 33. (99, 1.) उत्तारयतु T. M I. तारयतु A 2. पारयतु A 3. Ca.—l. 34. जातधनो वा जातविद्यो वा जातप्रद्यो वा A. B. Ca. T. जातधनो जातविद्यो जातप्रज्ञानो M I. Nir. Cf. Rv. Bh. I. 44, 1.—P. 439. l. 3. दानमस्मिन् A 3. B. Ca. T. दानं यस्य M I.—l. 4. इति ऊस T. M I. इति -- A 2. इति शस A 3. B. Ca.

P. 439. l. 24. (100, 1.) ईनप्रत्ययः A. Ca. M I. इत्य० B. इनचप्र० T.—P. 440. l. 1. (100, 2.) अविषिषिसिमुषिभ्यः M I. Un. अविषिषिमुषिभ्यः A 2. अविषिषिमुषिभ्यः A 3. B. अविषिषिषिसिमुषिभ्यः Ca; wanting in T. Cf. Rv. Bh. I. 3, 7; III. 61, 4.—P. 441. l. 11. (100, 6.) विभिर्गता A 2. निर्गच्छति A 3. निर्गच्छतं Ca. निर्ग(ग B)च्छत B. T.—l. 27. (100, 7.) कोऽतिशय A 3. B. Ca. Bm. को विशेष A 2. T.—P. 443. l. 31. (100, 13.) सुषु अर्ति A. Ca. M I. सुषु अर्च्छति T; wanting in B.—P. 444. l. 30. (100, 16.) पुंस्त्वती M I. T. पुंस्त्वता A 2. A 3 sec. m. पुंस्त्वता A 3 pr. m. पुंस्त्वती B. पुंस्त्वती Bm. Ca.—P. 445. l. 9. (100, 17.) वृष्णे A 2. वृष्णः A 3. B. T. वृष्ण Ca. वृष्णो वृष्णः Bm, meaning वृष्णे वृष्णः. Though we read वृष्णे on the authority of A 2, it is quite possible that Sâyana took

बृष्ण in the Samhitā text for बृष्णः, the more so because he makes no remark about the vibhaktivyatya.—l. 14. ईवन्प्रत्ययः A 3. Ca. ईवप्र° T. अरीवन् ईवन्° A 2. ईवन्° B. अरीवन्° M 1.—l. 29. (100, 18.) शसु M 1. Dhp. 26, 92. शस A. B. Ca. T.—P. 446. l. 5. (100, 19.) समुयाम प्रथच्छाम यद्वा इद्रेण दत्तमन्नं संभजामहे T.—l. 8. हुमावाभावः Ca pr. m. M 1. नमावाभावः A. B. Ca sec. m.; deest in T.

P. 446. l. 11. (101.) कुत्स etc. A. Ca. T. कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुबन्तमाया गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् M 1. Cf. Anukr. M. p. 9.—l. 25. (101, 1.) इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं Ca. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं A. M 1; deest in T.—P. 447. l. 30. (101, 4.) वधेर्वा प्रकृत्यंतरात् पचाद्यधि रूपं T at the end of the verse.—P. 448. l. 17. (101, 6.) कुक्कुकी T. M 1. कृकृकी A 2. कुक्कुकी A 3. B. Ca. कुक्कु Un.—वेगितायां गती गम्यमानायां T.—P. 449. l. 15. (101, 9.) आहवनीये A 2. सवनीये A 3. B. सवनीय Bm. Ca. T.

P. 450. l. 14. (102, 1.) कीर्त्तनवसेन M 1. कीर्त्तितेन वसेन A 3. B. Bm. T. कीर्त्तनेन वसेन Ca.—P. 451. l. 3. (102, 2.) कुरच् A 3. Ca. कुरच्प्रत्ययः T. करच् A 2. कारच् B. अच् M 1.—l. 30. (102, 5.) धनदानाय Bm. Ca. M 1. धनदाभाय A 2. T. धनमादाय B. धनाय A 3.

P. 454. l. 15. (103, 1.) युद्धामिमुखमेव A. Ca. Bm. T. यद्दामिमुखमेव M 1. In Bm यद्वा to °र्युक्तं, as usually, is omitted.—l. 21. उभयोः सेनयोः T.—P. 455. l. 13. (103, 3.) After शेषः T inserts यद्वा अस्वेति क्रियापदं षिप.

P. 457. l. 20. (104, 1.) विद्यंति T. M 1. वद्यंति A 3. B. Ca. वंति?—l. 35. (104, 2.) कृजूवृषिद्रुपन्थ° । कृजूवृषिद्रुपन्थ° A. कृजूवृषिद्रुपन्थ° B. कृजूवृषिद्रुपन्थ° Ca. कृजूवृषिद्रुपन्थ° T.—P. 459. l. 4. (104, 5.) विनिर्गतसपो M 1. विनिर्गतसपो A. Ca. °पसाः B. °षपो Bm; T reads निर्गतसपो निर्गतमेद्धो.—l. 5. यथेष्टाचारी A 3 sec. m. Bm. Ca. T. यथेष्टाचारी A 3 pr. m. M 1.—l. 6. विनिर्गतसपः सपः A 2. Nir. SS. °पसः पसः A 3. T. Ca pr. m. °पसाः पसः Ca sec. m. M 1. Nir. Roth. See Nir. SS. vol. iii. pp. 87 and 90. Considering Sāyana's own explanation it seems more than probable that Sāyana at least quoted °सपः सपः, whatever the correct reading in Yāska's Nirukta may be.—l. 7. विभजति A. Ca. T. विनाशयति M 1. Nir.—l. 32. (104, 7.) चोदस् चोदय T. चोदयस् A. Ca. M 1. चोदस् Bm.—P. 460. ll. 10–12. (104, 8.) मा च नः to विनीनशः A 2. Ca sec. m.; left out in A 3 and Ca pr. m. B. Bm have तथा नोऽस्माकं सहजानुषाणि आधाने सहोत्पन्नानि पाचा पाचाणि सुवादीनि मा निर्मेत् मा भिनः, while in M 1 यद्वा नोऽस्माकं सह° etc. was added after विनीनशः. T gives quite a different explanation of its own, अपि च पाचा पाचाणि रक्षणे समर्थानि सहजानुषाणि जगुर्वन्थ तेन संबन्धाः सहजानुषाः समानजन्मानो ज्ञातय इत्यर्थः तेः सह वर्तमानान्युत्पन्नान्यपत्न्यानि तानि च मा भेत मा भिनः उत्पन्नान्यस्मदीयान्युषाञ्चैत्यर्थः ॥—l. 33. (104, 9.) उत्तस्य प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेतुगभावः T. श्रुश्रुपुक्रवुश्च इति सेहिः A. Ca. M 1. Cf. Rv. Bh. I. 82, 1.

P. 461. l. 7. (105.) विनियोगो क्षैणिकः T.—l. 17. (105, 1.) यद्वा आप इत्थंतरिचनान् तच्च मध्ये T before वर्तमानः.—P. 462. l. 2. (105, 2.) °वसदान° A 3. Ca sec. m. M 1. °वसदान° A 2. °वसदान° Ca pr. m. T. Cf. Dhp. 32, 31; Rv. Bh. III. 39, 8; VII. 66, 18.—l. 8. (105, 3.) दिवस्योपरि A 3. Ca. Bm. B. दिवस्योपरि M 1. परिः पंचम्यर्थानुवादी दिवः स्वर्गात् T.—P. 463. l. 12. (105, 6.) संबन्धिनः A 2. संबन्धि A 3. B. Bm. Ca. T.—l. 28.

(105, 7.) मध्येमार्गे A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गे गच्छंतं (गच्छं A 2) M I.—P. 464. l. 15.
 (105, 8.) चक्षुर्धे कविधानं साक्षात्पापात् T. चक्षुर्धे कविधानमिति कः साक्षात्पापात् (साक्षात् A 3)
 M I. A 3. Ca. सापात् A 2, omitting शिखा to साक्षा. Cf. Rv. Bh. I. 30, 19. 52, 3.
 83, 2.—P. 465. l. 18. (105, 11.) द्वादशराश्यात्मकेन T. द्वादशराश्यात् --- (follows lacuna)
 B. द्वादशराश्यात्मना M I. A 3 sec. m. Ca. ०रश्यात्मना A 3 pr. m. द्वादशात्मना A 2.—
 P. 466. l. 10. (105, 13.) कुलं M I. A 3 sec. m. कुलं पत्ने A 2. कुलं पत्नो A 3 pr. m.
 कुलपत्न B. कुलपत्ने Ca. T.—l. 26. (105, 15.) दुःखानिवारकस्य A 2. दुःखानिवारकस्य A 3.
 Ca. Bm. दुःखानिवारकस्य B. दुःखानिवारकस्य T.—P. 467. l. 6. (105, 16.) T reads हे
 देवाः स अतिक्रमे युष्माभिरतिक्रमितुं न शक्यः etc.—l. 12. ०कारस्य । यो न्यः A 3. Ca. T. ०कारस्य
 शोपः M I.—l. 24. (105, 17.) खर्जिपिंज्यादिभ्य etc. ॥ खर्जिपिमादिभ्यो दूरदशाविति भावे दूरप्रत्ययः
 A 2. ०पिंज्यादिभ्यां दूरदूलाविति भाव ऊरप्र० A 3. B. ०पिंज्यादिभ्यां (sec. m., ०पिंज्यादिभ्यं pr. m.)
 ऊरोलाविति भाव ऊरप्र० Ca. खर्जिपिंज्यादिभ्य ऊरदूरलाविति भाव ऊरप्र० T. See Rv. Bh.
 I. 133, 2, where A 2. B. Ca read खर्जिपिंज्यादिभ्य; as to ०पिंज्या ०पिंज्या M I, cf. कुटि-
 कंध्योः Un. IV. 143.—l. 32. (105, 18.) मां A. B. Ca. T. मा मां Bm. M I.—P. 468. l. 12.
 सप्तभूषुषिसुषिभ्यः Un. M I. सप्तभूषि (सप्तभूषि A. सप्तभूषि B)भूषुषि (सुषि T)सुषि (सुषि A 3. Ca. सुषि
 B)भ्य A. B. Ca. T. Cf. Rv. Bh. I. 55, 6.—l. 13. अत्र दर्शनार्थो धातुनामनेकार्थत्वात् A. Ca.
 M I. निशामनं दर्शनं T.—l. 14. पुष्टिः पुष्टं (पुष्टं A 3) is inserted before सृष्ट in T, and after
 संसर्गणे in A 3. Ca.

P. 469. l. 24. (106, 4.) उपवाजयन् A 3. B. Bm. Ca. T. उपह्वयन् M I.—P. 470. l. 17.
 (106, 6.) वाढशब्दो deest in A 3. B. Ca. T.

P. 471. l. 4. (107, 1.) प्रथेति प्राप्नोतु M I. Bm. प्रति एति प्राप्नोति B. प्रति प्राप्नोतु A. Ca.
 प्रथेति प्रतिगच्छति सुखं अनयितुं स्वर्गलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः यद्वा देवानां संबंधी योऽयं यज्ञः सोऽस्माकं सुखं
 सुखं प्रतिप्राप्नोति T.—l. 5. भद्रानुग्रहं B. Bm. Ca. भक्तानुग्रहं M I. A. T.

P. 473. l. 26. (108, 5.) अपिखाऊतिद्वारा वृ० T. द्वारा वृ० A 3. Ca sec. m. धारा वृ०
 Ca pr. m. Bm. B. धारवृ० M I.—P. 474. l. 8. (108, 6.) दानादानयोः M I. A 3 sec. m. Ca.
 दानादानयोः A 3 pr. m. B. T. Cf. Rv. Bh. I. 36, 8. 44, 4. 110, 6; III. 9, 8.—l. 27.
 (108, 8.) After पिबतं T adds एतने (i. e. ०न्ने) वृत्ताभिमतं व्याख्यानं ऐतिहासिकपथे तु यदुतुर्वशा-
 दयः पंच राजानो यथातिः पुषास्तत्संबंधिनीषु प्रजास्तिति योष्यं.—l. 28. यमेर्दुक्क not in Un.

P. 476. l. 32. (109, 2.) दाक्षिणाजाः A 3. Nir. दाक्षिणाजाः T. दक्षिणाजाः M I. Ca.—
 l. 34. शब्दातिः MSS. ; deest in Nir.—P. 477. l. 1. अच B. Ca. T. Nir. अथा M I. A.—
 l. 22. (109, 3.) नाधु A 2. B. Ca pr. m. T. नाधु A 3. Ca sec. m. M I. Cf. Dhátuvritti
 in The Pandit, N. S. vol. iv. p. 616.—P. 478. l. 1. (109, 4.) अनुस्वारं A. Ca. M I.
 अनुनासिकं T.—l. 24. (109, 6.) भुवना M I. Bm. भुवनाणि A. B. Ca. T.—P. 479. l. 6.
 (109, 7.) तेऽर्चिषममि A. Ca. M I. तेऽर्चिरमि T. Cf. Khând. Up. IV. 15, 5; Sat. Br.
 XIV. 9, 1, 18.

P. 479. l. 31. (110, 1.) सुत्याय युष्मन्नपाय T.—P. 480. l. 11. (110, 2.) परिपक्वज्ञानाः
 A. Bm. Ca. T. अपरि० M I.—l. 22. इकारलोपो M I by conjecture. 'All the MSS.
 omit इकारलोपो, but have yet the च after भूमावः, which leaves no doubt that इकार-
 लोपः must have preceded it' (Preface to 1st edition, p. xxi). The च, however, might
 also be accounted for by the preceding इमनिच्.—l. 32. (110, 3.) होतृषमसादिसुखाचम-

सप्ततुष्टयकूपेण ऋभवः A 3. Bm. Ca. M1. होतृचमसादिषु मुख्यचमसप्ततुष्टयकूपे त ऋभवः A 2. होतृचमसादिष्वेव चतुष्टयं T.—P. 482. l. 23. (110, 7.) ऋभि तिष्ठेन ऋभिभवेन T.—P. 483. l. 14. (110, 9.) वेजनयुक्तेः A 3. B. Bm. Ca. T. - जेन यु० A 2. वाजेन यु० M1. Cf. Nir. II. 28; Rv. Bh. I. 116, 6.

P. 483. l. 30. (111, 1.) निष्पाद्यकर्माणो ज्ञाभवत्कर्माणो वा M1. निष्पाद्यकर्माणो वा A. B. निष्पाद्यकर्माणो Ca. निष्पाद्यकर्माणो लब्धकर्माणो वा T.—P. 484. l. 6. ०र्ध्वात्प्रवृत्तिनिमित्तं A 3. Ca. ०र्ध्वात्प्रवृत्तिनिमित्तं B. ०र्ध्वात्पूर्वं - प्रवृत्तिनिमित्तं A 2. ०र्ध्वात्पूर्ववत्त्वं M1; T has ०र्ध्वात् विप्र-निमित्तम्माष्टे.—l. 25. (111, 3.) रथाथैव वा M1. रथाथैव A. Ca. Bm (which never gives optional explanations). तथैव T.—P. 485. l. 10. (111, 4.) मुचिणक्त् A 3 (where the whole passage stands in marg.) M1. मुचिणक्त् A 2. B. Ca. T. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 302.—l. 22. (111, 5.) इस्त्वले Ca. T. इस्त्वलेन A. M1.

P. 485. l. 28. (112.) जागतं deest in T and Åsv.—l. 36. (112, 1.) चहं Bm. M1. हे Ca; deest in A. T.—P. 486. l. 5. इत्यभियुक्ताः A. B. Ca. T. तेन ह्यभियुक्ताः M1.—P. 487. l. 20. (112, 4.) याभिः Bm. याभिः युष्मदीयाभिः T; deest in A. B. Ca. M1.—l. 35. (112, 5.) आलोकं संभक्तुमि० T. M1. अलोकं भक्तुं आलोकमि० A 2. आलोकं संभक्तुं (संभक्तुं Ca) आलोकमि० A 3. Bm. Ca. समक्तु आलोकमि० B.—P. 488. l. 14. (112, 6.) कृपादि A 3. Bm. Ca. T. तपादि कृपादि A 2. तडागादि कृपादि वा M1.—l. 18. असु T. असि A. B. Ca. अस M1. Cf. Dhp. 32, 129; Rv. Bh. I. 116, 22.—P. 489. l. 31. (112, 10.) प्रेरयितारं A. T. M1. प्रापयितारं B. Ca.—l. 32. प्रेक्षु (प्रे B) गतिप्रेरणशेषेषु A. Ca. M1. प्रेक्ष प्रीक्षणप्रेषणेषु T. Cf. Dhp. 13, 15.—P. 490. l. 8. (112, 11.) दीर्घश्रवसे प्रथितयशसे T.—P. 491. l. 9. (112, 14.) शंभः B. Ca. pr. m. T. शंभरः A. Ca. sec. m. M1.—l. 13. जु A 3. M1. जू A 2. B. Ca. T. The MSS. vary also in other passages, as I. 116, 1. 118, 9. 119, 1. Cf. Dhp. 22, 50; Pân. III. 2, 177; Rv. Bh. III. 12, 3.—l. 21. (112, 15.) विखनसः Ca. M1. विखनस A 3. विखानस T.—l. 22. स्तुतमिति A. B. Ca. T. स्तुतं M1. Cf. Rv. Bh. I. 113, 19.—l. 23. चैतं A. Ca. M1. चैतं B. चैत्वं T.—P. 492. l. 19. (112, 17.) धियत B. T. धीयत A. Ca. M1. धियते धीयते वा Nir.—l. 32. (112, 18.) आमंचितं Ca. T. आमंचितं A. Bm. M1.—l. 33. सुहि A 3. Ca. M1. सूयेते A 2. सुहीति तेन चाश्विनी सूयेते T.—P. 493. l. 1. पृथिव्यामुत्तेन Ca. ०व्यमुत्तेन T. ०व्या गुत्तेन A. Bm. M1.—l. 13. (112, 19.) सुदेवं शोभनो देवः सुदेवः तच्च भवं T.—P. 494. l. 26. (112, 23.) एतद्वा etc., cf. Sat. Br. II. 1, 2, 11; V. 4, 3, 7.—l. 31. सिङ्गं M1. सिङ्गं A 3. Ca; lacuna in T.

P. 496. l. 13. (113, 1.) एव before एवमेव T.—l. 14. अरेक्त् अरेचितवती A. B. Bm. Ca. अरेक्त् अरेचि रिक्तवती T.—l. 17. रात्र्युषसे Ca. M1. Nir. रात्रिषुषसे A. B. T.—l. 27. व्यत्येन वा T.—P. 497. l. 8. (113, 2.) T has वृशतेः for रोचतेः.—l. 10. अनूच्यावित्तीतरतरं A 2. Ca. sec. m. Nir. अनूच्यावित्तरतरं A 3. T. M1.—l. 32. (113, 3.) मिथु मेधु T. मेधु मेधु A. Ca. M1. मेधुधु B. Cf. Rv. Bh. I. 11, 7. 42, 10; Dhp. 21, 7.—P. 498. l. 26. (113, 5.) प्रकाशदानेन Bm. Ca. प्रकाशदा० A 3, adopted by Windisch, Zwölf Hymnen, p. 20. प्रकाशेन T. M1. In the next verse, p. 499. l. 5, प्रकाशनेन is the reading of A 3. B. Bm. Ca, while T. M1 again have प्रकाशेन.—P. 499. l. 1. (113, 6.) B. Bm insert बुच्छंती तथा, Ca inserts बुच्छंती तथा स्वमेकं प्रति before महीथि.—P. 501. l. 2. (113, 11.) तथास्वामिष्व अस्वामिरपि T.—P. 502. l. 10. (113, 14.) तिरस्कृतवती A. Bm. Ca. M1. आविष्कृतवती

T.—l. 15. (113, 15.) देवीनां हविःषु A 3. Ca. देवानां ह० M I and Windisch l.c.; deest in T.—l. 23. गमनवतीनां A 3 sec. m. Bm. Ca. M I. गमतवतीनां A 3 pr. m. गतवतीनां T.—P. 503. ll. 4 to 6. (113, 16.) The whole passage from तमो to तस्मिन्दिशे is left out in A. In the margin of A 3 we find the remark पुटितो ग्रंथः. T gives the following Commentary: तमः रात्रिकृतं ध्वांतमपि अप प्रागात् प्रकर्षेणापगतं यस्याज्योतिरीषसं तैजः एखागच्छति अपि चोषाः सूर्याय यातवे यातुं गंतुं पंधानं पंधानं मार्गमरेनरिचत् रेचितवती कल्पितवती अतो हे सखायो वयमगम्य तस्मिन्दिशे etc. B. Bm. Ca agree with the text adopted by us.—
०जीवनं Bm. Ca. ०जीनं B. ०जनीनं M I.—अरेक् Ca. M I. अपरेक् B. अपरिक् Bm.—
l. 17. (113, 17.) स्तूना सामभिरनुस्तूताम्युक्था० etc. T.—l. 24. औहोत्यादिकः सुः Ca.—l. 33. (113, 18.) सरणसमर्थः B. Bm. T. शरणं Ca. M I. From हवीषि to वीरिः left out in A 3.—
P. 504. l. 22. (113, 20.) After आनयंति A adds तत्, Bm. Ca तत, and T तच्च.

P. 506. l. 19. (114, 4.) T has वयमनुष्ठारः before अवसे, Bm adds वयं before नि द्वयामहे.—l. 21. वै न T. वैव B. वैष्णव A. Ca. M I.—तत्स्विं TS. तस्विं B. यत्स्विं T. स्विं A. Ca. M I.—P. 507. l. 17. (114, 6.) अरदन् Ca. Bm. M I. मरदन् A. भृशमरदन् T.

P. 509. l. 18. (115.) सूर्यस्य A. Ca. M I. सौर्यस्य B. T.—P. 510. l. 22. (115, 3.) सर्वे A. Bm. Ca. T. सर्वैः M I.—l. 23. शबलवर्णं वा प्रा० A. शबलवर्णं नीलवर्णं वा प्रा० Ca. M I. शबलवर्णं नीलवर्णं प्राप्नुवतो वाग्धाः T.—P. 511. ll. 10 to 12. (115, 4.) From वासरमहः to वासरमहरवयुं left out in A 2. From तत्सूर्यस्य to यदासी left out in A 3. T.—यदासावयुक्त B sec. m. Ca. Nir. SS. यदासोयुक्त A 3. T. यदासावयुक्त B pr. m. M I. Nir. Roth.—वास-
रमहरव० A. B pr. m. Ca. M I. वासरमाहृदव० T. वैसरमहरव० B sec. m. वैस० Nir.—
l. 14. तुन्प्रत्ययः A 2. T. तोसुम्प्र० A 3. Ca. M I.—l. 23. (115, 5.) प्रकाशनाय T. दर्शनाय M I by conjecture; deest in A. B. Ca. Bm.

P. 512. l. 19. (116, 1.) अन्युनातिरिक्तं A. T. M I. अन्युनाति० B. Bm. Ca.—l. 23. मध्येमार्गं A 3. B. Bm. Ca. T. मध्ये मार्गं M I. Cf. Rv. Bh. I. 105, 7.—P. 513. l. 7. (116, 2.) निहितं A. B. Ca. T. अभिहितं M I.—l. 31. (116, 3.) लुकि तिपि (लुक् तिपि M I. लुकि तिप् Ca) वृः सिच् A. Ca. M I. लुकि यमरमेति सक् T.—P. 514. l. 18. (116, 5.) आस्थानो A. Bm. Ca. M I. आस्थानं T.—l. 21. यद्दृष्टुः प्रापयामासयुः T.—तद्दृष्टुं before तत्प्रापणं B.—P. 515. l. 5. (116, 6.) अर्घ्यादयस्य M I. Un. अर्घ्यादयस्य A. T. अर्घ्यादयस्य Ca. अर्घ्यादिकस्य B. Again I. 119, 7 the MSS. read अर्घ्यादयस्य. Cf. I. 84, 15.—P. 516. l. 6. (116, 8.) प्रवर्षेण A 3. Ca. T. प्रकर्षेण M I.—l. 8. गतभासं deest in A 2. B.—l. 9. चिः A. B. Ca. T. चिप् M I.—
l. 15. (116, 9.) स्तोतुः A. Ca. Bm. M I. स्नातुः T.—l. 16. प्रापयेतां A. B. Bm. Ca. प्रापयातां T. प्रापयतां M I.—अवास्थापयतां T. Ca pr. m. अवस्था० A. Bm. Ca sec. m. M I.—l. 19. ०द्वर्तमानतया वक्रं A 3. B. Ca sec. m. ०द्वर्तमानं तथा वक्रं Bm. M I. ०द्वर्तमानतया कुटिलं T.—
P. 517. l. 19. (116, 11.) जुवृब्धामू Ca pr. m. M I. Un. जुवृब्धामू Ca sec. m. जुवृब्धं ऊ० A. वृब्धं ऊ० B. जुवृब्धं ऊ० T. Cf. Rv. Bh. I. 23, 21. 58, 9. 116, 11.—P. 518. l. 25. (116, 14.) चटकसदृशस्य A. Bm. Ca. M I. चटकसंज्ञकस्य T.—l. 27. चटकसदृशीं Bm. Ca. M I. ०शां A. चटकस्त्रीं T.—After चास्त्रस्वाह there seems to be a lacuna; what we expect is a quotation from Nir. V. 21, आदित्योऽपि वृक् उच्यते etc., as it is quoted to verse 16 of the next hymn. The words पुनःपुनर्वर्तते etc. are Sāyana's, not Yāska's.—l. 28. Instead of सर्वजगत्प्रकाशनाच्छादयिष्या T reads सर्वं जगत्प्रकाशनाच्छादयिष्या.—After यक्षां there

is a lacuna in A and Ca pr. m., which has been filled up by the other MSS. in different ways. We supplied the passage तदीयमुखाद्° to अकुर्वतं from T. The margin of Ca has उत अपि च कविमूर्धं हे पुषमुजा बङ्गपासकी युवं युवां रूपमाणं संतं विचचे वि[वि]धं द्रुं अकृणुतं अकुर्वतं. Bm has उक्ततोऽपि च हे पुषमुजा बङ्गनां पासकी अश्विनो युवं युवा रूपमाणं सुति कुर्वाणं कवि एतन्नामानं विचचे विशेषज्ञान अकृणुतं अकुर्वत इ प्रसिद्धी. B has after यखं, आसः आहयदुषा अश्विनावादिस्त्रिणाभिरसां तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं चापि वृक उच्यते विकर्तनादि.—P. 519. l. 7. (116, 15.) तक्तति A. Ca. M I. तक्तं T. तक्म Nir.—l. 18. (116, 16.) पीराणामहिते M I. पीराहिते Bm. पीरोहिते A. Ca. परहिते T.—P. 520. l. 4. (116, 17.) After अनुसंधेयं T adds कौपीतके चाथ यच इतन् सविता सूर्यो प्रायच्छत् सोमाथ राक्ष इत्यादि.—P. 521. l. 18. (116, 21.) वृषणी Bm. वृषणा A. Ca. T. M I.—P. 522. l. 32. (116, 25.) स्वस्विषयदर्शनसमर्थैः A. 3. B. Bm. Ca. T.

P. 523. l. 6. (117.) प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः M I. °काश्विनयोः A. B. Ca; left out in T.—P. 524. l. 1. (117, 3.) मोचयन् M I. रोचयन् A. Bm. Ca. T.—l. 22. (117, 5.) शोभार्थं A 2. शोभनार्थं A 3. Bm. Ca. T. M I.—l. 33. (117, 6.) शफात् खुरात् T.—P. 525. l. 5. (117, 7.) सुवते and कृष्ण्याथ desunt in A. B. Ca. T.—l. 8. The MSS., A. B. Ca. Bm. T, have पितृषदे before पिचा संबन्धे, as if the latter were the explanation of पितृषदे, though the right explanation follows immediately after. The blunder could hardly be attributed to Sâyana himself.—l. 17. (117, 8.) चो from Bm.—गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै T. °शक्तः सन्नेकस्मिन्नेवावस्थाने निवसति तस्मै निवसते Ca. Bm. °शक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते A. °शक्तायेकस्मिन्नेव स्थाने निवसते M I.—P. 526. l. 28. (117, 11.) पुनरायस्या T. पुनरस्या A. Bm. Ca. M I.—l. 31. रदंतेत्यनेन A. M I. रदंतेत्यनेन संबन्धेनानेति T. भुरयोत्यनेन Ca.—P. 527. l. 1. (117, 12.) शयुचा P 3 pr. m. P 4. शयुऽचा P 3 sec. m. P 1.—P. 529. l. 10. (117, 17.) आंधं प्रणीतं प्रापितं ॥ चंधं (अवंच Bm) प्रणीतं प्रापितं Bm. M I. आंधं प्रापितं B. T. चंधं प्रापितं A. Ca.—l. 28. (117, 18.) ईनप्रत्ययः A 3. Ca. M I. इनिप्रत्ययः A 2. ईनिप्र° B. इनिः T.—P. 530. l. 2. (117, 19.) अथ Bm. T. उत A. Ca. M I.—l. 24. (117, 21.) बजुरो A. B. T. बजुरो नाम Bm. Ca. M I.—P. 531. l. 5. (117, 22.) दस्री Bm. T. दस्रा A. Ca. M I.—यदपिकथं Bm. M I. तदपि° A. B. Ca. अपि अपि° T, which has यत् instead of रहस्यं.

P. 533. l. 15. (118, 4.) A and T insert वां युवां, Bm and Ca वां युवयोः before रथे.—l. 28. (118, 5.) विभक्त्यर्थे M I. विभक्तीयार्थे T. विधार्थे A. Ca.—चल्प्रत्ययः M I. चप्र° A. Ca. T.—P. 534. l. 10. (118, 7.) अश्विना हे अश्विनो A. B. Ca.—l. 25. (118, 8.) विरप-काथि A. Bm. Ca. M I. विरपाकायाः T. Sâyana seems to have taken °काया in the Samhitâ text for °काथे.

P. 536. l. 6. (119, 1.) तत्पूर्वात् A. T. M I. तत्पुषवात् Ca; from बङ्ग्रीही चि° to बङ्ग-त्रीही पूर्व° left out in B.—P. 537. l. 7. (119, 4.) भुवते A 3 sec. m. T. कुर्वते A. Ca; deest in M I. Bm reads विज्ञेयं अतिदूरस्थं वति तुयस्य etc.—l. 12. छांदसमेखं T after यत्.—l. 18. (119, 5.) वणनीची Bm. T. M I. वणनीची A 3. वर्णनीची B. Ca.—l. 31. (119, 6.) कूपपत-नात् Ca. T. उपपतनात् A 3. M I. उपपतनात् A 2. पतनात् B.

P. 539. l. 20. (120.) दुःस्वप्ननाशनी A. Ca. T. °नाशनी B. Anukr.—ll. 21 and 26 (twice). Instead of तनुशिरा T reads तनुशिखा, or perhaps °शिवा, ख and च being very

similar in Southern alphabets.—P. 541. l. 1. (120, 4.) स्वपरिपञ्चमतीन् A 2. स्वऽपरि A 3. Ca sec. m. अपरि T. परि M I. Bm. Ca pr. m.; wanting in B.—l. 3. सोमस्व deest in A. Bm. Ca. T.—l. 25. (120, 6.) नातन्त्वां गायत्रीयुक्तं A 3. Bm. Ca. M I. नतन्त्वां गाय- तस्त्रीयुक्तं A 2. गायतस्त्रायन्त्वां T.—नियन्त्वां before नियन्त्वां M I from B.—P. 542. l. 3. (120, 7.) युवां कंचनासं --- निरततंसतं A. C. युवां कंचनासं निरततंसतं B. Ca. युवां यत् किंचनासं निर- ततंसतं Bm. युवामासं ह्यभवत् निरततंसतं T. The attempts of T and Bm to supply the omission, marked in A. C, are not successful. Unless MSS. can be procured which are independent of A, the passage cannot be restored.

P. 544. l. 24. (121, 2.) पश्चादुदेति M I. अणुदेति T. उदेति A. Bm. Ca.—l. 27. वा- क्स्वरूपे -- एतं A 2. वाक्स्वरूपे एतं A 3. Ca. वापवस्वरूपे एतं T. वाक्स्वरूपेति M I. In A 3 there is the sign √ after रूपे and • in the margin, to mark an omission. Probably a few words containing the beginning of a quotation are lost.—l. 35. (121, 3.) मृणोतु M I. Bm. आणोतु T; deest in A. Ca.—P. 545. l. 4. कृतमिनयौ A. T. •नयो Ca. •मानो B. Cf. Rv. Bh. I. 35, 11.—l. 17. (121, 4.) वर्तेत A. Bm. Ca. M I. वर्तते T.—l. 27. (121, 5.) आऽऽचर्यन्तं ॥ आ। चर्यन्तं P I. P 3. P 4.—l. 30. सक्ताशक्ति A 3. M I. कार- याहि Bm. Ca. काराहि A 2. साराहि T.—l. 34. दुरो T. दुरो A. Bm. Ca. M I.—अपवृ- ष्योतीति A 3 sec. m. Ca. M I. अपावृ A 3 pr. m. A 2. B. Bm. अपावृष्योरिति T.—P. 547. l. 5. (121, 8.) भोक्तारौ पातारौ ॥ भोक्तारौ M I. भोक्ता A 2. पाता A 3. Bm. Ca. पात T. पातारौ B.—l. 10. T has a different prakriyâ: आद्। अद् भचये। अस्मादंतर्भावितस्पर्षाह्। अद् सर्वेषामित्यङ्गमः। पा० ७. ३. १००। योधानः। युध संग्रहारे। ताच्छीलिकस्थानम्। धुचन् ॥—P. 548. l. 8. (121, 11.) अचक्रमणे A 3. Ca. T. अचक्रमणे (णि B) A 2. B. चक्रमणे Bm. अचक्रमणे M I.—l. 25. (121, 12.) कृतवानसि A. Bm. Ca. T. तनुक्तं M I.—l. 35. (121, 13.) यज्ञविहीनान् Bm. Ca. M I. विधिहीनान् A 3. विधिना A 2. विधिनात् T. विधिन् B.—P. 549. l. 1. T reads तच्च कर्तमवटमपि कृत्वा तानयन् etc.—l. 33. (Colophon.) अधिराजं M I. अधिराजराजं A 3. Ca. T.—सायणाचार्येण वि० M I. Ca. व्यामात्येण वि० T. व्यामात्यवि० A 2. व्यामात्यवि० A 3.

ASHṬAKA II.—P. 551. l. 5. The last hemistich runs in G as follows, उत्तरसिं- सथोन्नेया स्मार्थते च क्वचित्क्वचित्.—l. 14. (122, 1.) यद्वा मन्यतिरर्चतिकर्मा शीघ्रसुतयः G after अक्रोधिनः.—l. 16. ह्युध्या निर्वणेण G.—l. 22. कर्मस्थधिकरणे च ॥ सप्तम्यधिकरणे च A. B. C. G. See Pân. III. 3, 93, and II. 3, 36.—P. 552. l. 35. (122, 4.) प्रवर्षणध्वनियुक्तस्य A. Ca. G. प्रकर्षणध्वनियुक्तस्य C. प्रकर्षेण ध्वनियुक्तस्य B.—P. 553. l. 30. (122, 7.) अवबधाना B. Bm. अवबद्धा A. C. अवबध्य G.—P. 554. l. 34. (122, 10.) दामेर्विच् B. दामेर्विच् Ca pr. m. दामेर्वेव A. Ca sec. m. दमेर्विच् G.—P. 555. l. 12. (122, 11.) झः ॥ तुः A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). तुसः B. तः M I; deest in G.—l. 30. (122, 12.) तेषु is omitted in A. B. C. G.—l. 31. छेदि G. M I. छोटि A. B. C.—P. 556. l. 4. (122, 13.) दशावयवस्य धासेरद्वयस्य क्षामाय G.—l. 5. विशतो from Bm. G.—l. 8. श्रीयादिक उसिन् ॥ •को उशिन् G. श्रीयादिकोसुन् A. C. •कोसुन् B. •क् उसिः M I.—l. 9. किं प्रसाधयति G. संप्रसाधयति A. Ca. प्रसाधयति C. Bm; B has ईश्वरा राजायति.—l. 20. (122, 14.) •तरमेव चाकंतु A. Ca. G. •तरमेव वा चकंतु C. •तरमेव वा चाकंतु B. •तरमेव च चाकंतु Bm.—आ चाकंसिति A. Ca. आचकंसिति

G. M 1. प्रोवाचकं C. आखाचकं B.—l. 33. (122, 15.) Instead of Pân. VII. 2, 1, G quotes वदन्निति Pân. VII. 2, 3.

P. 558. l. 12. (123, 4.) प्रतिगृहसुयोगं प्रकाशनरूपं A. Ca. प्रतिहतसुयोगं प्रकाशनरूपं C. प्रतिहतसुयोगप्रकाशनरूप B. अप्रतिगतसुयोगं प्रकाशनरूपं G. प्रतिहतसुयोगं प्रकाशनरूपं M 1.—l. 27. (123, 5.) वचनव्यत्ययः MSS.—P. 559. l. 5. (123, 6.) खार्हा खृहणीयानि deest in A. Ca. G.—l. 16. (123, 7.) अप A. B. Ca. व्यप G. Nir.—l. 19. परिचपयतोर्वा ॥ परिचपयितोर्वा B. G. परिचपयितोर्वा A. Ca. परिचितोपि C.—l. 20. गुहा पदार्थानां B. Bm. गुहा गुहा प० A. Ca. गुहा गुहा गोपनीयानां G.—l. 29. (123, 8.) न वृञ्जते A. B. Ca. G. नञ्जति C.—उषःक्वाः A. B. Ca. स उषसः क्वाः G.—l. 33. उदिता G. B. C. (?) उदितो A. Ca.—l. 35. ०रीत्या B. ०नीत्या A. Ca. G.—P. 560. l. 2. ०रीत्या ॥ ०नीत्या A. B. Ca. G. Again I. 124, 8, A. Ca. G have उक्तनीत्या, B ०रीत्या, but I. 124, 13 all the MSS. have ०नीत्या.—l. 28. (123, 10.) Instead of अभिमतं to वा G has संगच्छंतं वा यजतेः सनि च्छांदसं यकारस्य संप्रसारणं, the latter being one of the many grammatical notes inserted in G which do not occur in the other MSS.—P. 561. l. 7. (123, 11.) अच विशेषस्य A. B. Ca. अर्थवि० G.—l. 10. Instead of आवरकं to गम्यते, G reads विशिष्टतरं प्रकर्षणास्माकमंधकारं विवासय प्रकाशस्वैत्यर्थः।.—l. 19. (123, 12.) विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः Ca sec. m. विश्वे वरितारो यासुताः (याश्रिताः G) विश्ववाराः A. Ca pr. m. G; deest in M 1. From विश्वे वारा to विश्वैर्वरं left out in B.

P. 562. l. 22. (124, 2.) मनुष्या deest in A. B. Ca. G, but G adds चञ्चा आकारः after मनुष्याणां.—P. 563. l. 3. (124, 3.) सम्यगनयित्री ॥ सम्यगनयित्री A. Ca sec. m. सम्यगनयित्री B. Bm. Ca pr. m. सम्यगनयित्री C.—l. 29. (124, 4.) भासोऽध्वृहमि० Nir. नासोध्वृहमि० B. भासोध्वृहमि० A. Ca. भासोध्वृहमि० G.—l. 30. दधाति B. Nir. दधार A. Ca. दाधार G.—l. 31. अज्ञसादिनीति B. Nir. ०सादिनी A. Ca. G.—वाज्ञसानिनीति (इति deest in Ca pr. m. G) Ca pr. m. G. Nir. Roth. वाज्ञसा० Ca sec. m. A. Nir. SS. वाकासा० B.—l. 32. शञ्चत्तमा० to बोधयंती deest in A. Ca. G.—P. 564. l. 6. (124, 5.) कर्मनाम केतः केतुरिति deest in A. B. Ca. Sâyana seems to have mistaken केतु for क्रतु, for क्रतु is both a प्रज्ञानाम and a कर्मनाम, while केतु is only प्रज्ञानाम, cf. Ngh. II. 1 and III. 9.—l. 32. (124, 7.) गर्ताक्षगिवे B. गर्ताक्षगिव गर्ताक्षगिवे A. Ca. गर्ताक्षगिव गर्तारोहिणीवि० G.—l. 35. तां तु सभ्या विचार्यं यदीयं रित्यं खभते चेद्देः संताड्य तदीयं धनं वितरंति A. Ca. G. There seems to be a mistake in the grammatical construction of this sentence. It lies either in चेद् or in संताड्य. No help is to be derived from the various readings of the MSS. B has चेद्देः; C 2 reads यदीयं रित्यं खभते चेद्देः संतोड्य 1; C 5 तांत सभा विद्या विचाय and संताड्य. See Nir. SS. vol. ii. p. 269.—P. 565. l. 1. जायेव to सुवासा inserted from G, which besides has पतिशब्दस्य क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं after वृष्टांतः.—l. 8. दाक्षिणाजा A. Ca. G. दाक्षिणाजी B. Nir.—l. 13. (124, 8.) प्रतिचक्ष्याऽइव P 1 pr. m. P 4 pr. m. प्रतिचक्ष्यऽइव P 1 sec. m. P 4 sec. m. P 3 and Sâyana.—l. 18. स्वयमपदस्त्विव B. स्वयमपदस्त्विव A. Ca. स्वयमपदस्त्व एत G. ०स्त्विति ?.—l. 19. विद्यायिव B. ०यिव A. Ca. G.—l. 21. सम्यगननहेतव Ca sec. m. G. सम्यगननहेतवः B. सम्यगनन० A. Ca pr. m. C. सम्यगनन० Bm.—P. 566. l. 5. (124, 10.) पणय इव G. पणय इति A. Ca. M 1. पणयः B.—l. 20. (124, 11.) वृहोदयो ॥ वृहोदयो B. ०हा जयो A. C. G.

P. 567. l. 15. (125.) उप जगती deest in A. Ca. G.—l. 23. (125, 1.) राजानुचरैः ॥ राजानुचरः A. C. राजा सानुचरः G. From राजानुचरैः to राजा पाणिं left out in B.—l. 24. रमसा A. Ca. रमसात् G. In Bm this and the following Sūkta are left out.—स्वीय आसन उप° Ca sec. m. G. स्वीयमासनोप° Ca pr. m. C. स्वीयमनस्युप° B. स्वीय चासने उप A.—l. 25. किं नाम B. किं नाम A. C. G.—स्ववृत्तांतं चाचचचे ॥ स्ववृत्तांतमाचचचे G. स्ववृत्तांतं आचच A. B. C.—l. 26. प्राष्य A. B. Ca. प्रापष्य G.—l. 29. राजन्यत्वात् A. Ca sec. m. C 5. राजत्वात् Ca pr. m. C. B. G.—l. 30. प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् B. G. प्रतिग्रहात् A. C.—l. 32. उशिपामिकां G. उशिपामिकां A. B. C. उशिपामिकां would better be left out here or in the next line.—P. 568. l. 19. (125, 2.) राजाक्षी गो° G. राजाक्षीगो° A. Ca. राजाक्षं गो° B. राजा गो° M 1.—l. 22. जनयतीति G. जयतीति A. B. Ca. M 1.—l. 24. पदिरिति ॥ सुगुरिति Ca sec. m. A. तंतुरिति B. हंतुरिति G.—l. 25, तदुदाहरणमयमंचो A. Ca. णत-मांमंचो B. णतयाचं मंचो G.—The quotation from the Nirukta is given in extenso in B and G.—l. 35. (125, 3.) मदातीति B. G. तदांती तेन A. Ca. M 1.—मादनसाधनस्य सोमस्य B. मोदसाधनस्य G. मानसहितस्य A. Ca.—P. 569. l. 9. (125, 4.) प्रसुवत्पयोधाराः B. प्रसुवत्पयोधराः Ca pr. m. G. प्रसुवतः पयोधाराः Ca sec. m. A.—l. 10. अनुतिष्ठंतं A. B. Ca. अनुष्ठितवंतं G.—l. 11. यच्च इति प्रणतिं ॥ यच्चप्रणतिं Ca pr. m. B. यच्च इति प्रणीतं A. Ca sec. m. M 1. यच्च इत्याकृतिं G.—इत्यध्ववसितवंतमयुप G. इत्यध्वेवसितवंतमयुप B. इत्य-वगतमित्तिपि उप A pr. m. इत्यवगतमपि उप A sec. m. Ca. C.—l. 13. °मस्य प्रकृतस्य B. °मप्र-कृतस्य A. Ca. °मस्य प्रकृतित्वात् तस्य G.—l. 16. प्राणिनः Ca pr. m. C. B. प्राणिनं A. Ca sec. m. G reads प्राणिनशीलं प्राणिनेच्छावंतं च पुरुषं etc.—l. 23. (125, 5.) °श्वा सूक्तपरिस-माप्तिः B. °श्च सूक्तसमाप्तिः G. °श्च सूक्तपरिसमाप्ति A. Ca. M 1.—एव G. एवांति Ca sec. m. A. एव ते Ca pr. m. एव तेः B. M 1.—P. 570. l. 3. (125, 6.) °ता भोगा वा समृद्धा भवन्ति G. °ता लोका वा etc. B. M 1. °ता --- (blank) समृद्धानि भवन्तीति शेषः Ca pr. m. °तान् भोगान् समृद्धान् भवन्तीति शेषः Ca sec. m. A.—l. 6. वर्धयन्ति is inserted in B and G before, and in A. Ca after, लभन्ते.—l. 12. (125, 7.) प्राप्तं दुःखमेनस्तात् ॥ प्राप्तं दुःखं एतत्सा° B. प्राप्तदुःख एव तत्सा° A. Ca; G reads दुरितं दुःखं तत्साधनपापं आरन् मा etc.—l. 13. जीर्णा भवेयुः A. B. Ca. हीर्यन्ते G.—l. 14. तर्ह्येषामन्यो जनः Ca sec. m. A. तर्ह्येनोभाजनः G. °भजनः B.

P. 571. l. 19. (126, 3.) असनत्संभक्तवान् G instead of स्वीकृतं to स्वीकरोति.—l. 28. (126, 4.) यद्वाश्चिन्युक्तान् G. मुक्ताश्च° A. Ca. युक्ताश्च° B. युक्ताश्च° M 1.—l. 31. वासावन्न-वंतः A. Ca sec. m. G. -साधानयंतः C and Ca pr. m. (?) वासावनयंतः B.—P. 572. l. 15. (126, 5.) G omits त्रियंत इति, but adds after ह्यंदसः, यद्वा त्रियंत इति त्राः घञर्थे कविधान-मिति कः.—l. 27. (126, 6.) या left out in A. B. Ca. G.—l. 28. सूतवत्सा Ca pr. m. (?) सूतवशा Ca sec. m. सूतवसा B. सूतवकण A. वशा G.

P. 573. l. 12. (127.) उत्कृत्यभिक्त° Ca pr. m. उत्कृत्यतिक्त° Ca sec. m. A. G. उत्कृत्यक्त° B.—l. 13. परित्याग ए° G. °त्यागमे° A. Ca. °त्यागिने° B. M 1.—l. 14. The Anukr. quota- tion is left out in A. Ca. G.—l. 32. (127, 1.) ब्रह्मन्त्यन्ति ॥ °न्यन्ति A. B. Ca. G.—P. 574. l. 15. (127, 2.) वर्षितारं कामानां G.—l. 24 sq. (127, 3.) तरिता to द्रोग्धृणां from G; deest in A. B. Ca. M 1. Bm has द्रुहंतरः द्रोग्धृणां छेदनाय प्रयुक्तः भवति दृष्टांतः द्रुहंतरः परस्मिन् etc.—Instead of द्रोग्धृणां, A. Ca sec. m. and G have द्रोढृणां.—P. 575. l. 14. (127, 4.) Instead of अपचे the MSS., A. B. Bm. Ca. G, have अपसे, but G alone omits किमर्थं

अवसे रक्षणार्थं, and this seems to be the original reading. Cf. Rv. Bh. I. 129, 10.—
P. 576. l. 13. (127, 6.) भुगिभुगिति A. Ca. भुगिभुगि B. गुगुक्गुगिति G.—l. 16. अगिक्
तुडा° A. Ca. मनिक् अतुडा° G. अगिक् तुगा° M 1; lacuna in B.—l. 21. अत एवानवयहः G.
एत एवानवयह B. एत एवानवायः A. Ca. अत एवानवायः C.—l. 24. अप्रोणयन् असेवंत वा ॥
असेवंत सेवते वा G. आसेवंते वा Ca sec. m. A. असेवंत वा Ca pr. m. B. सेवते Bm.—P. 577.
l. 4. (127, 7.) यो from Bm.—l. 21. (127, 8.) किंच यस्य Bm. किंचास्य A. Ca. M 1. किंच
G. From अपेक्ष्यांगंतारं to तत्समीपे left out in B.—P. 578. l. 1. (127, 9.) उक्तगुणविशिष्टः
C. G. गुणयुक्तविशिष्टः A. B. Ca.—l. 19. (127, 10.) घृतादिहविर्युक्तो ॥ घृतादिप्रबुद्धविर्युक्तो A.
B. Ca. अप्रबुद्ध° C. अप्रबुद्ध° G.—l. 34. (127, 11.) त्वदायत्ते G. स्वकीयत्वेन A. Ca sec. m.
त्वदीयत्ते Ca pr. m. C. स्वदायत्ते B.

P. 579. l. 20. (128, 1.) स्वयमर्थः A. B. Ca. स्वयमपिः G.—l. 22. अतिप्रसिद्धां A. Ca.
श्रुतिप्र° G. अन्नं अतिप्रसिद्धं वा B. अन्नं Bm.—l. 25. एतावती वै etc., cf. Sat. Br. I. 2, 5,
7.—P. 580. l. 20. (128, 3.) अन्नर्थकः from G.—l. 21. रेतः उदकवाचिना G before रेतः-
शब्देन.—P. 581. l. 3. (128, 4.) After इत्यर्थः G adds यद्वा यन्नस्य दमे दम इत्यर्थः.—l. 17.
(128, 5.) शुष्मं A. B. Ca. शुष्मं G.—l. 19. After तद्वत् G adds यद्वा इषिराय एषणाय
तत्पर्याप्तये भोग्या भोग्यानि यथा संपद्यते तथेत्यर्थः.—P. 582. l. 5. (128, 6.) ०न्नेच्छेयव ॥ ०न्नेच्छेयव
A. Ca. G. ०न्नेच्छया B. Bm.—०रसु व्यपदेशमात्रेणेति A. Ca sec. m. ०रसु विपदेशमात्रेति
Ca pr. m. C. ०रसुपदेश° B. ०रसु व्यपदेशमात्रमेवेति G.—l. 8. लेटि A. Ca. लोटि G. लटि
B.—l. 19. (128, 7.) अरिष्टस्य निवा° A. B. Ca. अरिनिवा° G. अनिष्टस्य निवा° M 1.—
l. 34. (128, 8.) धारयितारं दातारं वा G. धारयितारं वा A. B. Ca. M 1. धारयितारं Ca
sec. m.—P. 583. l. 2. चेतुशब्दात् ॥ चेतुश° A. B. Ca. चेतिच्छ° G.—ll. 4 to 6. पुनः कीदृशं
to सर्वज्ञं is left out in A. Ca. G, while in Bm it stands after वसुकामाः संतः (after
which नितरां प्राप्ताः is added).—From ईर to गीर्भिः left out in B.—l. 6. अतिप्रबुद्धा G.
अतिप्रध्वा A. B. Ca. अतिमध्वा M 1; deest in Bm.

P. 583. l. 11. (129.) ०वष्टिरंत्विति ॥ ०वध्यंत्विति A. Ca. ०विष्टयंत्विति B. वृध्यंत्विति G. Cf.
Anukr. M. p. 10.—l. 21. (129, 1.) अनल्पप्रज्ञं यागाधिकारवंतं G.—l. 23. आभिमुख्येन यागा-
याभिमत्प्राप्तये वा Ca pr. m. G. आभिमुख्येन यागायाभिमत्प्राप्तये A. B. Ca sec. m. M 1.
आभिमुख्येन अभिमत्प्राप्तये Bm.—l. 24. Instead of ०द्विषेः G has ०व्यजे.—P. 584. l. 7.
(129, 2.) सर्वासु A. B. Ca. G. सर्वेषु M 1.—l. 31. रुद्रो वै क्रूरो यद्यमपिरिति A. Ca
sec. m. रुद्रो वै क्रूरो यदपिरिति Ca pr. m. C. G. रुद्रो वा एष य इपिरिति B. Cf. TS.
VI. 1, 7, 7. 2, 3, 2; V. 4, 3, 1.—P. 585. l. 1. (129, 3.) प्रथमं युक्तं ॥ प्रथमं युक्तं A. Ca.
प्रथमसुक्तं B. कथनं युक्तं G.—l. 9. (129, 4.) वो युष्मदर्थं च deest in A. Ca. M 1.—l. 14.
मरुद्भिर्वा A. Ca. मरुद्भिर्वा सहितं यज्ञे G; deest in B.—l. 15. पृत्सु MSS.—l. 16. After सृणोषि
G adds यं शत्रुं हनिष्यसि यं कंचिदपि शत्रुं हर्मीति (हन्मी?) चेत्नेत्याह.—यं to वारयसि left out in
A. Ca.—l. 17. हिनसि ॥ ह्यसि A. B. Ca. G.—l. 30. (129, 5.) प्रकाशिकाभिः ॥ प्रकाशिकाभिः
B. Bm. M 1; deest in A. Ca. G.—P. 586. ll. 1 sq. अपपत्त्य ॥ अपपत्त्य A. B. Ca. Bm.
G.—l. 19. (129, 6.) यथा तिष्ठति सन्नस्यति A. Ca. यथा सवित् नस्यति Bm. यथा तिष्ठति
अवेन्न° B. यथा न तिष्ठति सवेन्न° G.—l. 26. (129, 7.) तत्ते A. Ca sec. m. G. तत्ते यत्ते Ca
pr. m. B.—l. 33. संपृक्ताः A. B. Ca. Bm. संपृक्तारो G.—l. 34. ल्लिङि ॥ ल्लिङि A. B. Ca.
कुङि G.—P. 587. l. 10. (129, 8.) हे रंद् अखिजः A. B. Ca. G.—l. 16. दूनीतिर्वा Nir.

ब्रूमी° A. B. Ca. दूगु° G. Cf. Nir. SS. vol. iii. p. 145.—P. 588. l. 1. (129, 9.) अग्नागमनेः ॥ अग्नासगमनेः G. अग्नासगमनेः A. Ca ; lacuna in B.—l. 6. (129, 10.) तक्षसा P1. तक्षसा P3. P4.—l. 13. All the MSS. read महति प्रीतये instead of महयि प्रीतये. It is possible that Sāyana himself wrote महति, intending to add, as he frequently does, चवसे or रक्षणाय. In this case he would have made the adjective agree, not with प्रीतये, but with रक्षणाय. As it is, the authority of the MSS. must give way before the claims of grammar.—l. 27. (129, 11.) दुःखात् Bm. सुखदुःखात् A. B. Ca. शोषकाहुःखात् G.—P. 589. l. 1. देवतान्वद्यत G. ञ्यंत B. देवान् विद्यत A. Ca. Cf. Rv. Bh. X. 130, 4.

P. 589. l. 22. (130, 1.) राजा and अस्मिन् from B. Bm. यद्वा सानां नक्षत्राणां पतिः राजाञ्छद्रमाः अस्मिन् B. सत्यतिः सतां नक्षत्राणां पालकः राजा सोमः अस्मिन् Bm. यद्वा सतां नक्षत्राणां पतिञ्छद्रमाः । A. Ca. G. Instead of यद्वा we should rather expect किंच.—P. 590. l. 3. (130, 2.) लक्षणेन A. B. Ca. जलेन G.—स्वोचितजलेन A. Ca. स्नावितज° G. स्नावितज° B.—l. 23. (130, 3.) पाषाणेऽतिमहति A. Ca. पाषाणे B. Bm. वास्तिमति (i. e. व्याप्ति°) G.—P. 591. l. 9. (130, 4.) स्वोपयोगाय A. C. Ca. sec. m. G. पयोगाय Ca. pr. m. यागाय B.—l. 20. (130, 5.) संग्रामं प्रत्योषधादिकं वातिसर्तुं A. Ca. sec. m. संग्रामं सोषधादिकं वा प्रति सर्तुं G. संग्रामं प्रसोषधादिकं वाति° Ca. pr. m. संग्रामं सर्तुं B. संग्रामं अतिसर्तुं Bm.—l. 25. समर्थाय B. स्वन समर्थाय Ca. pr. m. यस्य कस्यचित्समर्थाय Ca. sec. m. A. यस्य कस्य न स° C. यस्य कस्य चन मर्थाय G. यस्मै कस्यचित्समर्थाय M1 by conjecture. Bm reads यथा जनाय जनार्थं विश्व° etc.—P. 592. l. 24. (130, 7.) अवहृत्प्रमाणं G. अवहृत्प्रमाणं A. B. Ca. M1. Bm reads अवा अवहृत्प्रमाणं वामंभुखं भरत हतवान्.—P. 593. l. 3. (130, 8.) वीराणां स्वर्गः ॥ वीराणां सर्गः B. वीरस्वर्गः A. Ca. sec. m. G. वीरः सर्गः Ca. pr. m.—l. 11. धत्त भस्मीकरोति ॥ धत्त भ° A. B. Ca. G. धत्त (भस्मीकरोति in marg.) न न भस्मीकरोति Bm, which omits यत्किं to नेत्याह.—l. 25. (130, 9.) विश्रांती A. B. Ca. विश्रीर्षी G.—l. 27. करोति ततः पूर्वं G. ततः करोति पूर्वं A. B. C.—l. 34. यथा स्वोतेन A. C. यथा चोणेण (चोरिण ?) B. यथा तेन G.—l. 36. We should expect यथा corresponding to तद्दत्.

P. 594. l. 26. (131, 1.) शत्रूणां पुण्यकृतमिव A. Ca. G. अपुण्यकृतमिव B. अपुण्यकृतां Bm. शत्रूणांमपुण्यकृतमिव M1.—P. 595. l. 10. (131, 2.) तुजते A. B. Ca. तुजति G and Ngh. III. 20.—l. 27. (131, 3.) गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु ॥ गृहानित्यादिनैमित्तिकेषु G. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु A. C. Ca. गृहानित्यनैमित्तिकवाक्येषु B.—l. 34. वचनेन कुर्यान्नस्ति B. वचनं न कुर्यात् नास्ति G. वचनं न कुर्या नास्ति (नास्ति C) A. Ca. C.—P. 596. l. 1. इंद्रायात्मने वा G. इंद्रायात्मने A. Ca. Bm. M1. इंद्रायात्मने B.—l. 20. (131, 4.) G has शासः निगृहीः सितवानसि तनूकृतवानसि वा.—P. 597. l. 1. (131, 5.) युञ्जाय हि धीराः संभजते । A. C. G. यद्वा ये धीराः संभजते B.—l. 15. (131, 6.) अपि नाम जानीहि B. Bm. अपि नाम तावकमसत् A. Ca. G. अपि नाम तावकमसत् C.—l. 19. ऽगुणप्रतिषेधाभः ॥ ऽगुणाभावः A. B. C. G.—l. 32. (131, 7.) सुत्रवस्तमः अतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं Bm ; B and G have the same, but insert हे before सु°, and G omits स्त्वं. A and Ca read हे सुत्रवस्तम अतिशयेन शोभनश्रवण. It is possible that Sāyana mistook सुत्रवस्तमः for ऽस्तम.

P. 598. l. 12. (132, 1.) हे मघवन् । मघः सौख्यं । तद्वन्निद्र A. C. G. हे मघवन् धनवन्निद्र B. Bm. The latter is the more usual explanation.—l. 15. The words पूर्वै धनेऽस्मिन्वक्षि

belong only to B and Bm, and may be a later addition. It often happens where Sâyana leaves words in the text without explanation, that the writers of B, and especially of Bm, supply them by conjecture.—l. 17. विचरंतः A. Ca, चितरंतः G, after उपाचरंतो.—l. 29. (132, 2.) वर्तनि A. Ca. G. वक्मनि B. Bm. M1. G reads वर्तनि also in the text, while the text of A gives वक्मनि. In Grantha the difference between व्म and र्म is very slight. But the explanation मार्गभृति makes it very probable that Sâyana himself read वर्तनि.—l. 30. मुखी G. मुखे A. B. Ca. मुखे Bm.—l. 32. All the MSS. read करोतिः शतरि.—l. 34. अंतोदात्तत्वं G. उदा° A. B. Ca. विभक्ति° M1.—P. 599. l. 15. (132, 3.) पूर्वे to हविस् from G; deest in A. B. Ca. M1. Bm reads मृशं दीप्तं एतद्रूपं ते तव स्वभूतं अद्यतनमपि प्रतथा पुरात[न]मिव भवति कीदृशं तत् etc.—l. 16. यजंत ॥ यजत A. Ca. G. यजत B.—l. 18. वारसि चयं ॥ वाः वरणिचं चयं B. वाः वरणीचं चयं Bm; deest in A. Ca. G.—l. 26. °प्रकारं Bm. G. °प्रकाशं A. B. C.—P. 600. l. 1. (132, 4.) यत्त्वं ॥ यत्त्वं A. B. Ca. यत् यत्त्वं Bm. G.—l. 2. उत्पाद्य G. उत्पाद्य A. B. Ca. उद्गाद्य M1.—l. 4. अपवृतदारं ॥ °द्वाराणि A. B. Ca. G.—l. 8. तमेवायष्टारं A. C. Bm. G. तमेव यष्टारं B. M1.—l. 28. धारयंति कल्पयंति G.

P. 601. l. 19. (133.) पुरा रिपुघ्नसु B and Rigvidhâna. सूक्ते सप्तर्चसु A. Ca. सूक्ते तु सप्तर्चसु G.—ता अपन् to समञ्जते MSS.; not in Rvdh.—l. 20. नियच्छति B and Rvdh. निहंतति A. C. G.—l. 26. (133, 1.) महीरवीः ॥ महीः गुवीः A. Ca sec. m. महीः सर्वाः Ca pr. m. C. Bm. G. The passage is wanting in B.—l. 29. G omits परि before तुक्हा, and has संतो वैलस्थानं रमशानं परि परितोऽशेरन् instead of हिंसिताः to प्राप्ताः.—l. 32. Instead of नागलोकः, G reads नरकः.—P. 602. l. 5. (133, 2.) प्राथिव G. प्राप्तव्य A. Ca. प्रापय B. प्रापय्य Bm.—l. 9. ऊरोलचावित्थूरम् ॥ ऊरऊरचावित्थूरम् A. Ca. ऊरऊखावित्थूरम् B. दूरदूलसाचित् चूपुरम् G. Cf. Rv. Bh. I. 105, 17.—l. 23. (133, 4.) सु मनायति परच्छेपः सर्वो लोको वा मनयति सुष्ठु संभावयति सौतीथर्थः G.—P. 603. l. 10. (133, 6.) देवानामाश्रयभूतः ॥ मेवानामाश्रयभूतः G. बुल्लोको नामाश्रयभूतः A pr. m. बुल्लोकानामाश्रयभूतः Ca sec. m. A sec. m. बुल्लोकानामाश्रयभूतः C. Ca pr. m. आश्रयभूतः B. M1.—l. 13. असुरपचं ॥ असुरपच B. असुरपचे A. Ca. G.—l. 15. मूर्थंतरात् G. मूर्तिंतरात् Ca. मूर्तिंतरात् A. B. Bm. M1.—l. 16. विचिंत्यापिं A. Ca. G. विविचिंत्यापिं C. इत्यपिं B.—l. 17. व्युदस्यनुदपद्यत ॥ व्युदस्य(सु sec. m.?)भपद्यत G. विदस्यनुपपद्यत A. B. Ca.—P. 604. l. 3. (133, 7.) संभक्तुं वा G. संभक्तुं A. B. Ca. M1.—l. 4. कुर्वाणाय यजमानाय B. कुर्वाणस्य यजमानस्य A. Ca. G.

P. 604. l. 17. (134, 1.) प्रयश्चर° to °मज्ञं from B; deest in A. Ca. G. M1; Bm has प्रयश्चरपुरोडाशादि हविः अभि अभितः.—l. 19. संबंधि मनोऽनु B. Bm. संबंधिनः G. संबंधि मनः A. Ca, which insert अनु विशेषेण after गुणान्विशेषेण.—l. 23. छांदस उपधालोपः A. C. G. छांदस नुलोपः B.—P. 605. l. 2. (134, 2.) ईं त्वां B. Bm. त्वा त्वां A. वा त्वां Ca sec. m. G. मा त्वां Ca pr. m.—l. 5. रक्षणवत्यः ॥ रक्षणवंतः MSS.—l. 19. (134, 3.) अश्वयोजन° G. अश्वयोजन° A. Ca sec. m. अश्वयोजन° Ca pr. m. B. अतो योजन° M1.—l. 22. ससतीमुपपत्था° A. C. °मुपपत्तिना° Bm. ससतीं पत्था° B. G.—l. 23. कर्मव्येणेषत्स्वपंतं A. C. कर्माप्रयेणो G; omitted in B. Bm. व्येण = व्ययतया or वैयाग्येण.—P. 607. l. 2. (134, 6.) पूर्वभूतः A. B. Bm. Ca. पूर्वमाहृतः G.—After प्राप्नोति (sic for णि), G adds पातुं योग्यो भवति ऐंद्रवायवे द्विद्वित्ये विप्रतममेतवारं त्वदर्थं गृह्यमाणत्वात् ह्यमानत्वाच्चिति भावः किंच.—सुतानां to अर्हसि left

out in A. Ca; in Bm it stands in the margin.—ll. 3 and 7. G reads अर्हति, पिबति, स्वीकरोति instead of अर्हसि etc.

P. 607. l. 22. (135, 1.) After नियुता B adds नियुन्निरागच्छति शेषः । यदा.—P. 608. l. 5. (135, 2.) Bm inserts परि before अर्हति, all the other MSS. leave it out.—l. 8. यष्टव्यत्वेन G. यष्टव्येन A. B. Bm. C.—l. 24. (135, 3.) सखा from Bm marg.—P. 609. l. 12. (135, 4.) राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं deest in A. Ca. G.—l. 25. (135, 5.) गतं G. गतं A. B. Bm. Ca. M I.—P. 610. l. 4. (135, 6.) अभिलक्ष्याद्यन्तं G. अभिलक्ष्यालक्ष्यंतं A. Ca. B. अभिलक्ष्यालक्ष्यंतं C.—l. 7. पाचात् A. B. Ca. Bm. पातन् G.—l. 19. (135, 7.) श्रूयते from G.—l. 22. सहैवा° A. Ca. यथा सहैव G. यथा सहैवा° Bm. यथा सहैवा° B.—गच्छतमि° B. Bm. गृहीतमि° A. Ca. G.—P. 611. l. 2. (135, 8.) स्वहोहनार्थं A. B. Ca. Bm. स्वदुद्देशेन दोहनार्थं G.—l. 20. (135, 9.) G has सेनादिषु for भर्त्सनादिना.

P. 612. l. 13. (136, 1.) आधर्षितुं Bm. Ca sec. m. आधर्षितुं ना Ca pr. m. A. °तुं न G. °तुं नाम B. M I.—l. 23. (136, 2.) वृष्टाभूत् G. वृष्टत्वात् A. Ca. B. Bm. M I.—l. 25. संगत-मभूत् ॥ A. C. G read संगतोऽभूत्, while B. Bm leave it out altogether. Perhaps it is a repetition from the preceding line; but if it is at all to be repeated here, it must be संगतं instead of संगतो. The same fault occurs again in all the MSS., line 27, संगतोऽभूत् instead of संगतमभूत्, except in Bm, which leaves it out again.—l. 29. All the MSS. have यद्यपि, and again तथा यद्यपि. The sense, however, would become much clearer if the first यद्यपि was omitted.—l. 31. दधाते । धारयतः ॥ दधाति धारयथः G. दधाथे । A. Ca. दधाथे धारयथः । C. दधाथे । धारयथः B. च तथाभि धारयथः Bm. And again line 33, दधाते G. दधाथे A. C. Bm. दधाथे B. P. 613. l. 7. also, A. B. Bm. C have सचेथे, but G has सचेते; in the explanation, however, G has भवथः, while the other MSS. read भवतः.—P. 613. l. 6. (136, 3.) Here again Sāyana's Commentary follows a different text from that which we find in the MSS. of the Rig-veda. All the MSS. read धारयत्त्विंति as one word, while Sāyana explains it as two, धारयत् त्विंति, which is evidently wrong.—l. 30. (136, 4.) यत् प्राप्तमस्तत् B. Bm. प्राप्नोमि A. Ca. G.—P. 614. l. 5. (136, 5.) वानन्यसेविनं B. Ca pr. m. °सेवितं A. Ca sec. m. वाजनन्यसेवितं G.—Here also instead of पातः । परितो रक्षतां, A. C have पाथः परितो रक्षतं । B. Bm. G पातः परितो रक्षतं. Cf. p. 612. l. 31.—l. 24. (136, 6.) युष्मदनुग्रहात् G. अस्म-दनु° A. B. Ca. M I.—l. 32. (136, 7.) मन्येमहि पूजयामहः G.—l. 33. चातारो G. दातारो A. B. Ca. मंतारो M I.

P. 615. l. 10. (137.) भिचावक्षणं G. भिचावक्षणौ A. B. Ca. M I.—l. 25. (137, 1.) मादने B. मदने G; deest in A. Ca. G.—सोमाः A. Ca sec. m. सोमं Ca pr. m. B. साकं G.—P. 616. ll. 7 to 10. (137, 2.) After सोमाः Bm inserts the words यावभिरभिषुताः to शेषः, but repeats them again after मन्त्रेण. C leaves out the whole from दध्याग्निरो द् to दध्या-ग्निर.—l. 8. दध्याश्रयणं ॥ दध्याश्रयण° A. Ca. दध्याश्रयण° B. Bm. G.—l. 10. प्रीतये पालनाय A. Ca. प्रीणनाय पालनाय B. प्रीतये Bm. पीतये पानाय G.—l. 25. (137, 3.) ऊीप् ॥ ऊीप A. B. Ca. G.—केवल श्रीणादिकोऽरप्रत्ययः ॥ केवल श्रीणादिको अरिप्रत्ययः । A. Ca. B. केवल अणा-दिको अरिप्रत्ययः । C. See, however, Un. III. 131.

P. 617. l. 13. (138, 1.) एष G. इति शेषः A. B. C. M I; deest in Bm.—l. 14. मनो-

मिश्रणे G. °मिश्रयणे A. B. Ca. M I.—किमायातमिति A. Ca. G. °यतमिति B. See Rv. Bh. I. 42, l. 171, 4.—l. 31. (138, 2.) मयि कुर्वित्यर्थः G. अधि कुर्वित्यर्थः A. C. कधि कुर्वित्यर्थः । B. कधि कुर्वित्यर्थः M I.—P. 618. l. 22. (138, 4.) पूषणामेदं । A. Ca. पूषणामेदं C. पूषणमिदं B; deest in G.—अजाः पूषण इति यास्तुः G. अजाः A. Ca. B. आजाः C.—l. 25. यद्वा आघृणे G. यद्वा आहृणे A. Ca. sec. m. यद्वा आदृण C. यद्वा आहृयमान B.—l. 26. After करोमि G inserts यद्वा सर्वोपि जनो नैवातिमन्यते.—l. 27. हितकर्तृत्वं A. B. Ca. हितं कर्तुं त्वां G.

P. 619. l. 7. (139, 1.) प्रणयनादिकर्मणा A. Bm. Ca. G. प्रक्षया B, which leaves out the following words as far as दिव्यं. प्रक्षया प्रणयनादिकर्मणा M I.—l. 8. G has बख before बखवतं वा, and संघभूतं instead of स्वरूपं.—l. 11. For कुर्वीणा स्वार्थप्रकाशनं G has कर्मणा प्रज्वालनरूपेण युक्तं त्वां.—l. 24. (139, 2.) दक्षस्य दक्षेण पराभिभवसमर्थेन स्वेन मन्युनात्मभूतेन तेजसा यद्वा दक्षस्य युवां स्रोतुं शक्तस्य मा स्वेन स्वभूतेन मन्युना मननेन सामर्थ्येन युक्तेन किंच etc. G.—l. 26. संबधि ॥ संबधिनं A. B. Ca. Bm. संबधिनोर् G.—ll. 27 sq. स्वकुक्षीः and त्वदासक्तेन MSS. instead of युष्मद् or तद्.—आत्मीयेरनन्वेष्यशुरादीन्द्रियैः ॥ आत्मीयेरन्वेष्यशुरा° A. C. G. आत्मीयेरिन्द्रियैः B. Bm. But line 29, B reads अस्मदीयेरन्वेष्यशुरादीन्द्रियैः, while A. Bm. C. G have अस्मदीयेरिन्द्रियैः.—l. 29. नासाद्य° B. मनासाद्य° A. Ca. सनासाद्य° C. मनआद्य° G.—P. 620. l. 25. (139, 4.) वां युवयोर्वंधुरे C. Bm. G. वां युवयोः B. युवां युवयोर्वंधुरे A. Ca. The reading may have been वां युवां युवयोः. That Sāyana himself had not written युवां for वां, I conclude from this, that वंधुरे, which is here left out in B, is some lines further down wrongly inserted after another वां युवयोः (in the next verse). It is curious, however, that वंधुरे should occur after this second वां युवयोः, not only in B, but in A. Ca also, though in A. Ca it had been inserted in its right place.—l. 27. अस्थापयाम ॥ स्थापयाम B. तस्थापयामास C. Ca pr. m. स्थापयामास A. Ca. sec. m. अवस्थापयामः G. निस्थाम Bm.—P. 621. l. 4. (139, 5.) ददेषां B. Ca pr. m. दक्षस्यतं Ca. sec. m. A. ददतं G.—P. 622. l. 4. (139, 7.) आवाहनं MSS.—l. 13. लक्ष्येव G. लक्ष्येव Ca. A. ल - व Ca⁵. लक्ष्येव C; deest in B.—l. 14. अर्थमाहमपि A. B. Bm. Ca. अर्थमाव-दहमधि G.—P. 623. l. 13. (139, 9.) मनुर्मनवो A. B. Bm. Ca. मनुषः मनवो G. मनुर्मनुषो मनवो would well agree with the following जसो लुक्.—l. 15. बंधवतः A. Ca. बंधनवतः B. Bm. G. संबंधवतः M I.—संबद्धा यागा वा ॥ संबधा यागा वा B. G. संबद्धा (संबधा Ca pr. m.) या गावः A. Ca.—l. 16. असी to तदधीनत्वं G. असी विशिष्टजन्मा वो यदायोग्ये इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं A. Ca. असी यदायोग्ये इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं C, where the preceding words from अस्माकं to °जन्मा are left out. असी विशिष्टा जन्मा वो यदायोग्ये इति ॥ तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं B; deest in Bm.—l. 17. नमति सर्वो जनः G. नमामि सर्वो जनः A. Ca.—ll. 17 to 19. B. Bm leave out the words from वाचा to वाचा, and add after नमामि चेत्यर्थः the words तथा इंद्रापी गिरा आ नमे ह पूरणः.—l. 32. (139, 10.) यस्य B. Bm. यः A. Ca; G reads आदिशमादेशं यत्.—l. 34. होत्रादीनां सोत्रशस्त्रध्वनिं वा G after ध्वनिं.—P. 624. l. 3. After अरिप्रत्ययः G adds स्वकीयेनोपकारेण ददतीत्यरिर्दानि, then follows उदकानि to श्रुतेः, then आतो to ण्यरिर्दानि यद्वा ररिर्दानं etc.—l. 17. (139, 11.) ताच्छब्धं Ca. G. ताच्छब्धं A. ताच्छब्धं B. तास्त्वं M I.—l. 19. यद्वा MSS.—l. 21. संबध्यते G. °ध्यते A. B. Ca. M I.

P. 625. l. 5. (140, 1.) ज्ञानविचारकत्वादिति A. C. ज्ञानाति ॥ रेकत्वादिति B. अज्ञाननि-वारकत्वात् G.—l. 6. हृद्येन G. हृद्येन A. Ca. हृद्येन C. हृद्येन B.—l. 14. (140, 2.) नयति भक्षयति

A. B. Bm. Ca. याति अभिमुखेन भक्षयति G.—l. 19. सुषा A. Ca sec. m. सुत्वा Ca pr. m. B. सुत्वा G.—P. 626. l. 11. (140, 4.) सुधूसवर्णा G. Mund. Up. सधू° B. M I. विधू° A. Ca sec. m. धूसवर्णा Ca pr. m.—विश्वभुवी A. Ca. G. विश्वुवी B. विश्वरूपी Mund. Up.—l. 20. (140, 5.) अभिभवद्गमनमार्गं A. B. Bm. Ca. अभिभवत् तमसां मार्गं G.—P. 627. l. 21. (140, 8.) इवानुटिला: A. B. C. G.—°र्धभाविक्वाष्णीपिता A. Ca. Bm. °र्धभाविक्वाष्णीपता B. °र्धताविश्वोपिता G.—l. 30. प्राणयन् A. C. Bm. प्राणान् B. प्रीणयन् G.—P. 628. l. 4. (140, 9.) विवने A. Ca sec. m. (? several corrections). विचरे C. विवारे B. चिवने Bm. चिरतर G.—l. 14. (140, 10.) स उक्त° ॥ य उक्त° A. B. Bm. Ca. यद्वा उक्त° G.—l. 17. भवान् B. भव A. Bm. Ca. G.—l. 31. (140, 12.) G omits गृहाय सर्वस्वायतनभूताय, but after सुतत्वात् it has the following: तां गृभाय गृहाण कंदसि शायजपी हो न्नः शायजादेशः साध्या-स्माकं. In the text, however, G reads गृहाय with the other MSS.—P. 629. l. 3. After °दुःखात्मकस्य a word like संसारस्य is required, but is omitted in all the MSS.—l. 4. श्रूयमाणत्वात् A. B. Ca. श्रूयमाणत्वात् G.—l. 5. चित्तशुद्ध्युत्पादनद्वारा विविदिषन्ति B. श्रुधी-धुत्पादनद्वारा वा विदिषन्ति A. Ca. धीशुद्ध्युत्पादनद्वारा वा विविदिषन्ति G.

P. 630. l. 20. (141, 3.) After यद्यस्मात्कारणात् A. Ca add यमेनमपि, while G adds यद्वा यमेनमपि.—l. 28. श्वसिति ॥ श्वसति A. B. Ca. G.—P. 631. l. 13. (141, 5.) आ शुचिर्दीप्तः सन् deest in A. Ca. G.—l. 16. स्ननपानपरिपीडादिभिः A. Ca sec. m. स्ननपानपरिपारापरि-पीडादिभिः Ca pr. m. B. स्ननपानी परिपीडापरिहारादिभिः G.—P. 632. l. 7. (141, 7.) विदू-षणकादिरिव B. Ca pr. m. °णकाहिरिव A. Ca sec. m. विदुषकादिरिव G.—P. 633. ll. 2 sq. (141, 9.) विश्वथा to परिभविता सन् A. C. विश्वथा सर्वथा विभुः प्रभुः परिभुः परिभविता सन् B. सर्वथा omitted in B 3. परिभुः to परिभविता omitted in G.—l. 21. (141, 11.) उपाख्यं B. Bm. Ca pr. m. उपाख्यं A. Ca sec. m. M I. उपेख्यं G.—l. 25. इहलोकपरलोकौ deest in A. Ca. M I.—l. 32. (141, 12.) उतशब्दोऽप्यर्थः । स च संभावनायां B. उतशब्दो स च संभावनायां C. उतशब्दोऽत्र संभावनायां A. Ca sec. m.; wanting in G.—P. 634. l. 2. चंद्ररथः सुवर्णम-यरथोपेतः A. Ca sec. m. चंद्ररथः आह्लादरथः B. Bm. चंद्ररथः C. Ca pr. m. G.—l. 14. (141, 13.) शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मा ॥ शब्दयंतु । निष्पूर्वः स्तनोति शब्दकर्मा B. शब्दयंतु निष्पूर्वस्तनोतिः शब्दकर्मा G. शब्दयंतुः पूर्वः । स्तनोति शब्दकर्मा C. शब्दयंतीत्यर्थः । तनोति शब्दकर्मा A. Ca sec. m.—l. 16. अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां B. अतिनिः श्रस्त्रं नश्चतु संतु संज्ञायां A. Ca. (नखंत Cⁿ 5.) अत्ति निः श्रस्त्रं नश्चतु संज्ञायां C; deest in G.

P. 634. l. 21. (142.) काथक्यस्य G for कात्यक्यस्य, both here and in verses 2 and 3.—l. 25. यथोच्छ्रियहृणात् A. Ca. यथोच्छ्रियहृणेन B. यथोच्छ्रियहृणेन G.—P. 635. l. 15. (142, 3.) अगच्छणे B. C. आयच्छणे G. आयुषिच्छणे A. Ca.—l. 18. G omits यद्वा, A. Ca omit यद्वा to योज-यतीत्यर्थः.—l. 19. अनुष्ठोयमानं B. °मान G. °मानः A. Ca. M I.—P. 636. l. 8. (142, 6.) विवृता B. G. विवृत्ता A. Bm. Ca. M I.—l. 20. (142, 7.) दर्भं आ A. Ca. G. दर्भं आ B.—उपविशतां Bm. G. उपाविशतां A. B. Ca. M I.—आसाद्य च A. Ca. आसाद्य G. असाद्य च B. आसाद्य Bm.—l. 21. स्वयमेवा सीदतां Bm. G. °व सीदतां B. स्वयमेवावदत्तं A. Ca. The whole passage in Bm runs as follows: इत्यर्थः एतादृशे नक्तोषसा उपासान्ते आ समंतात् आसीदतां उपविशतां आसाद्य बहिरास्तुतं दर्भं स्वयमेव आ सीदतां.—l. 26. (142, 8.) गृणतिः from G.—P. 637. l. 8. (142, 9.) A. Ca. G and M I add तिस्र इत्यथ पितृभ्यो जस इति जस उदात्तत्वं at the end of the verse.—l. 16. (142, 10.) नैरुक्ताः deest in A. Ca. G.—वृद्धिकर्मणः A. B. Ca. G.

दीप्तिकं Nir. M 1.—स्वचतेर्वा A. B. Ca. Nir. तच्च° G and Nir. var. lect.—l. 18. वृष्टेर्बंधके मेघस्य नाभिस्थानेऽवस्थितं B. मेघस्य नाभिस्थाने स्थितं Bm. वृष्टेर्बंधके (G adds मेघे) मेघस्य नाभिस्थाने वा स्थितं A. Ca. G.—l. 26. (142, 11.) स्वीकरोति A. Ca. सुष्ठु स्वीकरोति B. Bm. स्वीकरोति वा G.—P. 638. l. 8. (142, 13.) °नात्स्वाहाहृतं B. °नात्स्वाहांतं G. °नस्वाहृतं A. Ca.

P. 638. l. 16. (143.) तथा चाचार्योतिदेश A. Ca. तथा चाचार्योतिदिदेश G. तथा च सूचितं B.—ऐकाहिकान्युपसंशस्य G. Åsv. °पशंसस्य B. ऐकाहत्युपशंस्य A. Ca.—P. 639. l. 6. (143, 2.) शोचिः उत्पादितं तेजः G.—P. 640. l. 3. (143, 5.) वरणाय G. वरणाय A. Ca. B. रणाय C. From here to l. 164, 16 Bm is wanting.—l. 26. (143, 7.) यद्वा प्रतीकमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः (°लामि° B) B. G. यद्वा प्रदीप्तमंगं दीप्तज्वालमित्यर्थः A. Ca.; deest in C. (°लमित्यर्थः C^a 5.)—l. 29. अनाक्रांतो वा is meant by G, which has अना क्रमेच्छांदसो दुष्क्रांतो वा. A. B. C have अनुक्रांतो वा.—l. 31. उद्योजयति G. उद्योदयति A. Ca. उद्योतयति B. उद्योतयति M 1.—P. 641. l. 5. (143, 8.) दृन्फ G. Dhp. 28, 28. दृंप A. Ca. M 1. दंप B.

P. 641. l. 17. (144, 1.) आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् B. आ चतुर्थी- (°र्या° Ca pr. m.)त्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् A. Ca. आ चतुर्थीत्कर्मणो भिसमीचेतिदं करिष्य इति युक्तत्वात् C. आ चतुर्थीत् कर्मणो तिसमीचेतिदं करिष्यतीत्युक्तत्वात् C^a 5. आ चतुर्थीत्कर्मणोऽभिसमीचेतिदं करिष्य इत्युक्तत्वात् G.—ll. 19 sq. चुंबन and चुंबन्ति A. B. Ca. अंचन and अंचन्ति G.—l. 25. चुंबन्ति ॥ चुंबन B. चुवंति A. Ca. चुंबतु G.—l. 34. (144, 2.) तामिधार्थमाणः A. B. Ca. तासां धारकः G.—P. 642. l. 13. (144, 3.) We should expect यथा corresponding to तद्वत्.—l. 16. सेवनीय उपस्य इव स यथा रेतआदिकं स्वीकरोति तद्वत् यद्वा भगो न आदित्य इव स यथा etc. G.—P. 643. l. 1. (144, 5.) त्रिशो विशः A. Ca. G. त्रिशो विशः B. विपाः C. In Rāgayagvan's Commentary on the Nighantu त्रिशः is derived from विश प्रवेशने । क्विपि रेफ उपजनः । He also quotes this passage from the Rig-veda, with the Commentary of Mādharma, which differs, however, from our text : कर्मसु धीयमाना दशांगुलय इति माधवभाष्यं. Cf. Nir. SS. vol. i. p. 192.—l. 5. अधिशब्दो ऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी G. अधिशब्दानर्थके स्वात्वर्थमात्रानुवादी A. Ca. (स्वत्व° C^a 5.) अधिशब्दो र्थको शत्वर्थमात्रानुवादी C. अधिशब्दो नर्थकत्वात्स्वत्वर्थमात्रानुवादी B.

P. 643. l. 34. (145.) From the sixth to the thirteenth Sūkta of the twenty-first Anuvāka there is a mistake in the Commentary as to the number of each hymn.—P. 644. l. 5. (145, 1.) यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत् G. स्वर्गादिविषयं (त्वर्गा° Ca pr. m.) प्रष्टव्यमस्ति तत् A. B. Ca. यत्स्वर्गादिविषयं प्रष्टव्यमस्ति तत्तस्वीव प्रष्टव्यमस्ति । तत्तस्वीव प्रष्टव्यमस्ति । तत् C.—l. 8. यद्यजमानस्य ज्ञेयमस्ति तमर्थं A. Ca. sec. m. यद्यजमानस्य यज्ञासितमर्थं Ca pr. m. यद्यजमानस्य यज्ञोसिनुमित्यर्थः B. यजमानस्य जिज्ञासितमर्थं G.—l. 10. नियम्यापि A. C. °म्यापि B. नियम्यमपि G. (°म्य नापि साधयितुं शक्यं?)—l. 20. (145, 2.) यत् यत् कार्यमयभीत् वदामीत्यादत्ते तदेव A. Ca. यत् यत् कार्यमयभीत् तदेवादत्ते तदेव G. यत् कार्यमयभीत् यद्वाक्यं वक्तव्यत्वेन स्वीकृत्यात् तदेवापि पृच्छति पृष्टोपि वदामीत्याहते तदेव B, which omits वक्तव्यत्वेन to वचनं in ll. 22 sq.—l. 24. अनुदंडः G. अनुदंड A. Ca. अनुदंडवः B. अनुदंडः M 1.—l. 32. (145, 3.) ह्यमानं चेति A. Ca. sec. m. ह्यमानत्वादिति G. ह्यमानत्वेपि Ca pr. m. B.—P. 645. l. 29. (145, 5.) सत्सु भवो B. Ca. तत्सु भवो A. तच्च भवो G.

P. 646. l. 18. (146, 2.) °प्रदानसमर्थं इ° G. °प्रदातेत्यर्थः B. °प्रदान इ° A. Ca.—l. 33. (146, 3.) अभि संचरंती अभि अभिसुखं संचरंती सम्यक् तोषयंती द्वे etc. G.—P. 647. l. 21.

(146, 5.) क्रात्वा वर्तमानासु G. क्त्वा च° A. Ca. व्याच° B. M I. See Nir. II. 15.—l. 25. Instead of बङ्गु to चाप्रत्ययः G has पुरचाता बङ्गचाता.

P. 648. l. 3. (147, 1.) सिञ्चति ॥ सिञ्चति A. Ca sec. m. (pr. m. illegible). सिञ्चति G. सिञ्चति B. Cf. Rv. Bh. II. 19, 7.—l. 4. °शब्दोपपदात्सगतेः G. °शब्दात्सगो A. Ca. °शब्दात्सगोतिः B. M I.—l. 7. कुटुंबस्य ॥ कुटुंबस्य A, Ca sec. m. कुटुंबस्य Ca pr. m. कुळस्य B. कलस्य G.—l. 24. (147, 3.) सा च A. B. Ca. आसीत् G.—l. 31. विश्वप्रसस्त्वं ररच रषास्मान् पाञ्च-नायेति भावः G.—P. 649. l. 5. (147, 4.) अररिवाङ् G. अररिः A. B. Ca. M I.—l. 6. वनि-पमिच्छतीति A. Ca. G. वनिप् तदिच्छतीति B. M I.—l. 9. अन्यत् करोति from G.—l. 11. प्रयोक्तुरेव A. B. Ca. तस्मिन् G.—गरितासु भक्षकोसु G.—l. 13. अन्यान्यप्यस्मा° A. B. C. G. अन्यान्यपि यान्यस्मा°?—l. 19. (147, 5.) कर्तारं G. कर्ता A. B. C.—तन्मन्त्रणात् B. G, and perhaps Ca pr. m. तन्मन्त्रणास्मान् A. Ca sec. m. M I.—l. 21. °मन्त्रणं B. G. °मन्त्रेण A. Ca. M I.

P. 650. l. 2. (148, 1.) छष्टा मनोरपत्वं A. C. स्रष्टुर्मनोरपत्वं G. छष्टा मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-भावे मनोरपत्वं B and Nir.—l. 16. (148, 2.) बङ्गलादेव वा छांदससुजादि° (°सः सुजादि° A. Ca) A. B. Ca. केवलादेव वा छांदसः शपः सुः । सुजादि° G.—l. 17. त तं देवमुपेत्य क्रियमाणं सुतिं G after उपसुतिं.—l. 18. सर्वाणि कर्माणि G.—जुषंत सेवन्ते G.—l. 26. (148, 3.) तदाश्रय-त्वात् A. B. Ca. तदाश्रयतनत्वात् G.—l. 28. गृभयंतो गृभ्यांतः G.—P. 651. l. 13. (148, 5.) यमपिं गर्भे ॥ अयमपिगर्भे A. Ca. G. अयमपिगर्भे B.—l. 17. ईदृशूपा भयेऽपि A. B. C. ईदृशू-पोभयेऽपि? The whole passage from अविद्वांसः to अविचलित° is left out in G.

P. 651. l. 32. (149, 1.) For the first यद्वा G has येज्ञाय (ये for य is very common in the Southern MSS.).—l. 35. आह्लादं A. B. आह्लादं or आह्लादं Ca. आह्लातं G.—P. 652. l. 6. (149, 2.) एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः ॥ एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः A. Ca sec. m. एवों सर्वोत्पादकः अयोभिः B. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः C. एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः अयोभिः Ca pr. m. C^a 5. एवं सर्वोत्पादकः सेनि अयोभिः G.—l. 9. Instead of प्रापयति, Prof. Wilson proposes प्राणयति, which would certainly be more appropriate; but all the MSS. have प्रापयति.—l. 11. यद्यपिर्न पचेत् पूरयेदेव नोत्पद्यते A. B. Ca. G. यद्यपिर्नो पचेत् ॥ पूरयेदे° C. C^a 5. (पूरयेदेव B 3.) I conjecture यद्यपिर्न पचेत् पूर्णदेहो नोत्पद्येत. Prof. Wilson, whom I consulted on this passage, gives the following explanation: ‘I do not think any conjecture is necessary, but that उत्पद्यते may be used impersonally, or with it or तद् for its nominative. “When Agni does not mature or verily fill (or satisfy), it is not produced; that is, nothing is produced, production does not take place.” The construction is elliptical, but not unintelligible. With reference, however, to the phrase पञ्चादिदेहाकारेण, देहो might be inserted, but it is not indispensable.’—P. 653. l. 10. (149, 5.) वरणीयानि कर्माणि G.—Instead of अयस्त्वा etc. to अप्रत्ययः G has only अज्ञानि यशो वा.

P. 653. l. 22. (150, 1.) शरणे गृहे आ इत्युपमार्थं तादृशस्य गृहे etc. G.—l. 31. (150, 2.) यद्वाजिज्ञपन् ॥ यद्वाजिन्ययं A. Ca. यद्वाजिज्ञयं B. यद्यज्ञापयन् G.—P. 654. l. 12. (150, 3.) सूर्यस्य र° G. सूर्यर° A. B. Ca. M I.

P. 654. l. 22. (151, 1.) उक्तत्वात् B. G. पाठात् क्त्वा A. Ca. M I.—l. 25. द्विचामिरपि

स्नात ॥ द्विचाभिस्नात् G. द्विखादपि स्नात् A. द्विखादभिस्नात् Ca. C. द्विचादभिस्नात् B.—P. 655. l. 6. (151, 2.) स्वाभवनशीलस्व G. स्वाभवन° A. B. Ca. स्वाभवन° M1.—l. 23. (151, 3.) यज्ञाय A. B. Ca. यजमानाय G.—l. 25. यज्ञाच्च G. यथा च A. B. Ca. तथा च M1.—l. 32. (151, 4.) असुरी बलवंती A. B. Ca. असोर्दातारी G.—P. 656. l. 1. घोषथः सर्वतः शब्दयथः G.—l. 11. (151, 5.) G reads हे मित्रावरुणी मही महांती युवां महिना महिन्ना महस्वेन अत्रास्त्रां पृथिव्यां या धेनुर्वारं etc.—l. 12. गमयथः from G.—l. 15. °र्दानकर्मा यद्वा शिप्रं G.—l. 16. मेघच्छन्ने सति ॥ मेघच्छन्ने सति G. मघच्छन्न सति B. घच्छान्न संति C. घच्छान्नति संति A. Ca.—l. 18. शब्दयन्ति G. स्वयन्ति A. Ca. M1. स्वपन्ति B.—l. 26. (151, 6.) वां युवयोः संबन्धिन्यां G before केशिनीः.—वां युवां च्छताय यज्ञार्थं आगू° A. Ca. वां युवां च्छताय यज्ञार्थं अगू° B. वां युवामगू° G. वां युवयोर्च्छताय etc. M1.—P. 657. l. 8. (151, 7.) Instead of खलु to कामयेथि G reads कामयथः अहेति (for अध्वरमिति!) यजमानविशेषणं अहिंसकं युष्मान्खुवंतमित्यर्थः.—l. 18. (151, 8.) गोभिस्तुतिभिर्वाग्भिः G.—l. 22. ददाथे इत्यर्थः Ca sec. m. ददात् इत्यर्थः A. ददात् इत्यर्थः Ca pr. m. C. C^a 5. B. यद्वा विशिष्टतममन्नमाशये व्यामुथः ददथ इत्यर्थः G.—l. 29. (151, 9.) In this verse again G differs considerably from the other MSS., but the various readings are hardly of any importance.—l. 34. °श्वोभि न तरत ॥ °श्वोभि न नरतत A. C. °श्वोभि न नरत B. °श्वोभि न रतत इत्यर्थः C^a 5. °शो तरत G.

P. 658. l. 11. (152, 1.) पीनी A. Ca sec. m. B. पीती Ca pr. m. C. C^a 5; G omits पीवसा पीनी and यद्वा.—l. 24. (152, 2.) संभाविता A. B. Ca. संभावनं G.—°पादिताभवदित्युक्तं A. Ca. °पादिता भवति एतदित्युक्तं B. G.—l. 27. संतोऽपि ॥ संत्यपि A. Ca. B. सत्यपि C. C^a 5; G reads प्रथमाः प्रतमाः समर्थः सति यद्वा प्रथमं अजूर्यन्.—P. 659. l. 14. (152, 4.) इन् A. Ca. इन् B. इन्सर्वधातुभ्य इतीन् G.—l. 24. (152, 5.) तथा G. तथापि A. B. Ca. M1.—l. 34. (152, 6.) प्रीणयितारं वा G. प्रीणयितारं A. B. Ca. M1.—P. 660. l. 4. विवासन् MSS.—l. 5. यथा शिष्टं भिषेत यथा च कर्म समापनेन रचेत् ॥ यथा शिषं etc. G. यथाशिषं भिषेत यथा स कर्मसापनेन रचेत् A. C. यथाशिषं भिषित यथा स कर्मसापनेन वचेत् B.

P. 660. l. 27. (153, 1.) G reads °रोपलक्षितः स्तोत्रैः घृते चरणद्रव्यैः क्षीराज्यसोमादिरूपो-
भिश्च युवां सम्यग्जामहे पूजयामः यत् यस्मात् कारणात् वां सां युवां अस्मि अस्मदीया अध्वर्यवो etc. And at the end of the verse it adds, यद्वा यत् येन प्रकारेण वां युवामध्वर्यवो न अध्वर्यव इव धीतिभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः अस्मि अस्मान् अदीयं यागं वा भरन्ति भरथः ब्रह्मवचनं पूजार्थं तथा यजामह इत्यर्थः ॥.—l. 28. धीतिभिः कर्मभिः स्व° G. धीतिभिः स्व° A. B. C.—P. 661. l. 3. (153, 2.) °यहादस्मि यत् यद्वा तु B. °यहादस्मिन्दातुं A. Ca. °यहीता सन् यत् यद्वा तु G.—l. 21. (153, 4.) उतापि च deest in G.—अदनीयमत्तं ॥ अदनीयं चान्नं A. B. Ca. G.—पुरोडाशादिरूपं वा A. Ca sec. m. पुरोडाशादि Ca pr. m. B. G.—l. 23. यज्ञस्व B. G. यजमानस्व A. Ca. M1.—l. 25. पयः पातं ॥ पयः A. B. Ca. G.—घनीभूतं पयस्यायाः वीतं A. Ca sec. m. घनीभूतपयतीभूतपयस्या वीतं Ca pr. m. घनीभूतपयस्या वीतं B. G.

P. 661. l. 30. (154.) उत्तरोत्तरसं° ॥ उत्तरोत्तरसं° G. उत्तरसं° A. B. Ca. M1. See Âsv. VI. 7, 7.—P. 662. l. 20. (154, 1.) महत्तमिः A. Ca. महात्मभिः B. G.—l. 23. (154, 2.) वाजपेयेना° etc. A. B. Ca. अतिरिक्तोऽस्मि अयमेव तुषोऽगुरुपः ॥ G.—ll. 33 sq. कुचर इति etc. B and Nir.; A. Ca. G omit अथ वेहेवताभिधानं, गिरिष्ठा, समुद्रीणो भवति, and पर्यंतः.—l. 36. भीत्यापादानभूतः A. Ca. B pr. m. भीत्यापादान° B sec. m. भीत्यापादानभूतः G.—P. 663. l. 2. अधिचियन्ति from G.—l. 8. (154, 3.) बलं महत्त्वं G. बलमहत्त्वं B. महत् बलत्वं A. Ca

sec. m. M1. महवसत्वं Ca pr. m.—l. 23. (154, 4.) तद्वसवसत्वं B. तन्नामवसत्वं A. Ca. अन्नमवसत्वं G.—हंताहमिमासि G. हंतिमासि B. हंतमिमासि A. Ca.—l. 32. (154, 5.) B1 contains sundry marginal notes to this hymn, which, being addressed to Vishnu, was probably of greater interest to the Brāhmans than hymns to Agni, Vāyu, etc. These notes are generally of little value. One of them has already been received into the text. B1. B2 and B3 add मायावीजादितिरभिगदति सत्यपि after परमेश्वरस्य. B1 has as a marginal note to मध्व उतसः, अमृतस्योत्पत्तिः वर्तते; and it gives सुकर्मणां in addition to सुकृतिनां. But these notes have not found their way into B3.—P. 664. l. 4. मधुरस्य परमानंदरसस्य सुधारूपस्य G.—l. 6. प्राप्तवता न पुनरावृत्तेः A. Ca. प्राप्तवतां न पुनरावृत्तिः B. M1. प्राप्तवतामपुनरावृत्तेः G.—l. 14. (154, 6.) B1 has अनायासेन गंतारः as a marginal note to अयासः.

P. 664. l. 32. (155, 1.) सर्वलोके A. B. C. सत्यलोके G. 'स्वलोके? cf. verse 5.—P. 665. l. 21. (155, 3.) द्यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं A. C. G. द्यावापृथिव्योः (संबन्धि in marg.) स्थापितं लिंगं सामर्थ्यं B.—P. 666. l. 1. (155, 4.) मध्य एकं G. मध्यमेकं A. B. Ca. M1.—l. 10. (155, 5.) सर्वस्य वा deest in A. Ca. G.—सर्वभूत्यादिना प्रख्याय A. B. Ca. सर्वतस्तुत्यादिना प्रख्याय G.—l. 21. (155, 6.) च चतुर्नवतिं B. च चतुरां नवतिं Ca pr. m. सचतुरां नवतिं Ca sec. m. A. च चतुस्तत्तं नवतिं G. सचतुर्नं M1.—l. 22. विविधातनस्वभावान् G. विविधानेव स्वभावान् A. Ca. sec. m. विविधानेन स्वं Ca pr. m. C. विविधानेनैकस्वं B. Nothing is easier than to mistake in Tulu तन = तन for तन = ते.

P. 667. l. 1. (156.) प्राकृता याज्या A. Ca. प्राकृती घृतयाज्या B. G.—l. 8. (156, 1.) तद्वत् शैव्यः सुखे साधुः G. तद्वत्शैव्यः साधुः B. साधुः A. Ca. Cf. Pān. IV. 4, 98.—P. 668. l. 6. (156, 3.) यद्वा नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव ॥ यद्वा नाम यज्ञानामनमनं विष्णुरेव A. Ca sec. m. यद्वा नाम यना नमनं विष्णुरेव C. यद्वा नाम (एकनाम B) यज्ञात्मना नमनं विष्णुरेव B. G.—l. 9. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा ॥ सुष्टुतिं (सुष्टुमतिं sec. m.) शोभनात्मिकां बुद्धिं वा B. सुष्टुमतिं शोभात्मिकां बुद्धिमा A. Ca sec. m. सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिना Ca pr. m.: cf. Rv. Bh. VII. 57, 5. 68, 9. In G the passage runs as follows, देव ते तव महः तन्नाम सुमतिं सोभनमननवंतं त्वां च यद्वा महे महा महान्तं सुमतिं त्वा भजामहे.—l. 33. (156, 5.) आगत्यं A. Ca sec. m. आगत्य तवादिति Ca pr. m. आगत्य तर्पयित्वं G; deest in B.—l. 35. समीपयति A. B. Ca. समापयति G.

P. 669. l. 11. (157, 1.) G reads व्यावः व्यवृणोत् तमांसि निवारयति स्य वृणोतिर्लङ्घि मंचे घसेति त्रैलं कंदस्यपि etc.—l. 13. आयुक्षातां आभिसुख्येन युंजाथां A. B. Ca. अयुक्षातां युंजाथां G. Sāyana seems to have read आ। अयुक्षातां in the Pada text. See, however, Prāt. 181.—l. 25. (157, 2.) शूरसाता etc. ॥ शूरशाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना (प्राहरोदिना Ca pr. m.) युक्ते A. Ca. शूरसाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना युक्ते B. शूरसाती प्रहारादिदानयुक्ते G.—P. 670. l. 7. (157, 4.) बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा G. बलं बलप्राणनसमर्थमन्नमा A. Ca. बलं बलं प्राणनसमर्थमन्नमा B.—l. 9. मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया ॥ मधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया B. Ca pr. m. माधुर्यवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया A. Ca sec. m. माधुर्यवृष्टिमत्या G.—अश्वतोडिन्या ॥ अश्वतोडिन्या B. अश्वतोडिन्या G. अतोडिन्या Ca pr. m. प्रतोडिन्या Ca sec. m. A.—l. 23. (157, 6.) Instead of रार्थेभिः S3 has रथेभिः.—l. 27. जायुरगदं तचौषधमिति चाभिधानात् ॥ जायुरगददंतच औषधमिति चाभिधानात् A. जायुरगददं तच चौषधमिति चाभिधानात् Ca pr. m. जायुरगददंतच औषधमिति चाभिधिं Ca sec. m. जायुरगः स्वः अगदं तच औषधमिति चाभिधानात् B. जायुरग-

इच्छन्तोऽवधारणे deest in B. Ca. G.—P. 679. ll. 8 and 10. (161, 3.) G reads कर्मणि for कर्मणा.—l. 17. (161, 4.) D adds ऋषेरिद् वाक् at the beginning of the fourth verse. None of the other MSS. have it.—यथा A. B. Ca. तथा G.—कुरुत A. B. Ca. sec. m. G. कुरुकरोत् Ca. pr. m.—l. 20. खष्टा A. B. Ca. दूतः G.—For अभिपश्यति G reads अवस्थान-मवमतिमकरोत्.—l. 21. For देवो पासु G reads देवस्तं चमसस्तं सोमं पासु च्छंदोभिमाग्नीषु.—l. 22. For न्यक्तो to °त्यर्थः G reads न्यक्तानकरोत् अविनाशाय स्थापितवानित्यर्थः.—l. 29. (161, 5.) G has वारयति for दर्शयति, and नरा अवप्रभृति for अभवः.—l. 30. Instead of स्त्रीकृत्य to तान् G reads स्त्रीकृतवतः अतोस्त्राभिः शेषो न पातव्य इति निंदां कुर्युं तान्.—l. 32. उपहवकाले B. उपह्रव° or उपद्रव° A. C. अपह्रव° D. उपाहृत्व° G.—l. 34. स्यु प्रीतिबलयोः ॥ स्यु प्रीतिबलयोः A. Ca. sec. m. स्यु प्रीतिबलद्वयोः Ca. pr. m. स्यु प्रीतिचळनयोः B. स्यु प्रीतिबलनयोः G. M I. See Rv. Bh. I. 75, 1.—P. 680. l. 9. (161, 6.) विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति B. D. G. विश्व-रूपाविति च तस्याश्चपंक्तिमिति A. Ca. sec. m. विश्वरूपामिति च तस्याश्च पंक्तिरिति C.—l. 12. इत्थिव-मुषिराह G. °षिमाह A. B. C.—l. 20. (161, 7.) युवशा युवानावकृत्योतन ॥ युवशा युवानौ कृत्योतन A. B. C. युवशा अकृत्योतन G. Instead of अकुरुत B alone reads कुरुत. It is possible, but not likely, because of अतत्त and अयातन, that Sâyana himself mistook ताकृत्योतन in the Samhitâ text for ता। कृत्योतन.—l. 32. (161, 8.) उश्रिगिति B. उश्रदिति A. Ca. M I. आ चक इति G. Ngh. II. 6.—l. 34. तस्खेवेद् A. B. C. G. मंचखेवेद् D. तस्य refers to ऋषेः.—P. 681. l. 3. वाजिन्यो वाजिनमित्यादिनान्येषां वाजिनसंबंधात् added in G at the end of the verse.—l. 14. (161, 9.) G omits भूमिं, and has अवादिभ्यः instead of संवादिभ्यः.—l. 16. A. Ca. read चमसानपि अपिष्य, omitting the words from अपिशत to अपिष्य.—अकुरुत चतुर्धा व्यभजतेत्यर्थः B. अकरोत् चतुर्धाभ्यभजन्नित्यर्थः G.—l. 29. (161, 10.) पितरा A. B. Ca. G.—l. 31. अथवाचमर्थः deest in A. Ca. All from अथवाचमर्थः to the end of the verse is left out in G.—l. 32. पिंशति । अपर ॥ पिंशति पिचोः अपरः A. B. C. D has पिंशति पिचोरपर. Perhaps पिचोः belongs to तयोर्न किंचिद्, and may have been an old marginal gloss.—P. 682. l. 11. (161, 11.) अकुरुत G. अकुर्वन् A. B. Ca.—l. 21. (161, 12.) प्र । अत्रवीत् P 1. P 3. P 4. प्रऽअत्रवीत् ?.—l. 24. G reads पर्यपश्यत and दर्शनं for पर्यसर्पत and सर्पणं.—l. 30. सुत्यर्थः B. सुत्यर्थः A. Ca. सुवधेत्यर्थः G.—P. 683. l. 5. (161, 13.) अथ वायुसहायेन वर्षतो ॥ अथ वायुसहायेन वर्षतो A. B. Ca. अथायुसहायेन वर्षतो G. अथवा वायुसाहायेन वर्षतो M I.—l. 13. (161, 14.) A. B. C. D, but not G, add अंतरिचात् after युलोकात्.

P. 683. ll. 20 sq. (162.) The words from अङ्घ्रिशतिः to शिष्टा are wanting in A and C. B has अधिवपेत् instead of आवपेत्. D. G add अस्मात्पुरस्तात् after the first शिष्टा, with reference to the following इत्यस्मात्पुरस्ताद्.—P. 684. l. 5. (162, 2.) यवस्मात् deest in A. B. Ca. G.—l. 7. गृहीतामजां (°जा B) A. B. Ca. गृहीतमजं G.—तादृशोऽजः G. तादृशो चः A. B. Ca.—l. 8. After शतु D adds यद्वा च्छांदसः शपः सुः । एरनेकाच इति यण ॥—l. 15. (162, 3.) Sâyana reads अग्नि । प्रियं for अग्निऽप्रियं.—l. 19. अहोरात्रे to उक्तत्वात् from D. G; left out in A. B. C.—P. 685. l. 3. (162, 5.) All the MSS. have अवाषो-रपसर्नयोःरित्यक्षोपः (त्यक्षोपः B), though in A and C it looks more like अवाषो. In G the prakriyâ is omitted. Cf. Vopadeva III. 171; Rv. Bh. II. 4, 5. D adds after अक्षोपः the words अवचाः श्वेतवाः पुरोडाशिति निपातितः. Cf. Pân. VIII. 2, 67.—l. 5.

प्रशाखा A. B. C. G. प्रशाखा D.—l. 14. (162, 6.) D reads उत अपि च ये यूपाईस्व क्षिप्रस्व काष्ठस्व वाढारः ॥.—l. 19. फलेन D. बलेन A. B. C. G.—l. 26. (162, 7.) प्राप्तपञ्चाङ्गागः D. G. प्राप्तपञ्चाङ्गागः B. प्राप्तपञ्चाङ्गाग A. Ca. प्राप्तापञ्चाङ्गाग C.—कांतपुष्टो ॥ कांतिपुष्टो A. B. Ca. G.—P. 686. l. 14. (162, 9.) देवेषु संतोषार्थाय A. Ca. संतोषार्थासं B. देवेषु संतु तेषामर्थाय G.—P. 687. ll. 7 and 10. (162, 12.) G has सकालो for उद्यमनं, and संकल्पः for उद्यमः. The word that is meant is संकल्पः. See verse 6.—l. 7. यथास्माभिरश्च उपालब्ध एवं सृहयंति ॥ यथास्माभिरश्च उपालब्धैर एवं सृहयंति B. यथास्माभिरश्च उपालब्धे एवं सृहयंति A. Ca. यथास्माभिश्च उपालब्धे एवं सृहयंति C. यथास्माभिरश्च उपालब्धे एवं सृहयंति D. यथास्मभ्यमश्च ? or अस्माभिरुपलब्धेऽश्च ? ते यथास्माभिरश्च एवं सृहयंति G.—l. 8. निर्वाहयतु B. निर्वाहयतु A. Ca. निर्वाहयतु C 5. G.—l. 15. (162, 13.) मांस्यचन्याः B. मांस्यचन्याः A. Ca. मांस्यचन्याः G, both text and comm. All the other MSS. of the text read मांस्यचन्याः or मांस्य°. See, however, Prāt. 301.—l. 26. (162, 14.) लुठनं A. B. Ca. लुठनं वर्तनं वा G.—यद्वा बंधनं पट् (A. C. and perhaps G, read वट्) तद्वतं प्रदेष्टुं A. B. C. G. Some words are wanting to complete this sentence. तद्वान्प्रदेशः, as printed for grammar's sake, however, is not likely to have been the original reading.—P. 688. l. 3. (162, 15.) व्याप्तो धूमगंधो वा G.—l. 9. यद्वा इष्टं प्रयाजैराप्रीतं वीतं पर्यपिहृतं A. B. C. यद्वा इष्टं प्रयाजै वीतं प्रीतिरापर्यपिहृतं D; lacuna in G. It would be better to read यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यपिहृतं, but the MSS. are against it.—l. 10. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं D. ये यजामह इत्यापेर्युक्तं A. Ca. sec. m. ये यजामह इत्यागूर्युक्तं B. अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्युक्तं Ca. pr. m.; lacuna in C. G. The आगूः precedes the याज्या, याज्यादावागूर्भवतीत्युक्तत्वात्.—l. 19. (162, 16.) Instead of चास्त्राले (A. B. C. D. G), Prof. Wilson proposes to read चषाले. See verse 6.—l. 25. (162, 17.) अर्थतो गमनं कुर्वन् A. C. दर्पतो गमनं कुर्वन् B. D. G.—l. 26. यत् यस्मात् तस्मान्नि तव supplied from D.—P. 689. l. 3. (162, 18.) विशसनस्य कर्तारः ॥ विशसनस्य कर्तः B. C 5. विशसनस्य कर्तः A. Ca. विशसनकर्तस्त्वं G.—l. 6. इदमवयमिति A. Ca. इदमेवयमिति B. इदमवयमिति C?. इदमवयवरमिति D. इदमिवयुमिति G.—l. 12. (162, 19.) एकः । एक एव । स कः G. एक एव तत्स कः A. C. एकः एक एव तत्सकः B. एक एक एव स एकः D.—l. 14. भवतः ॥ भवत A. Ca. sec. m. भावेव Ca. pr. m. G. भावे B.—l. 22. (162, 20.) भोगायतनत्वात्तव D. G. भोगाय तन्वः तव A. C. भोगाय तन्वस्त्वव B.—l. 23. वियोगजनिता D. G. व्योमजनिता A. B. C.—l. 25. केवलमांसग्रहणेऽप्युः D. ०ग्रहणेऽप्युः G. केवलमांसग्रहणे A. B. C.—l. 32. (162, 21.) वैशब्दः G. वाशब्दः A. B. Ca. M I.—P. 690. l. 9. (162, 22.) अघघ्राणावर्तने A. B. Ca. अघघ्राणीपावर्तने G. See Âsv. X. 8, 3.—l. 16. समूहार्थे यत् A. B. C. D. समूहार्थे यः G and Pân.—l. 19. बध्वादीन् पुत्रान् B. बध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् A. Ca. बध्वादीन् पुत्रादीन् पुत्रान् C 5. बन्धुपुत्रादीन् पुरुषपुत्रान् G.

P. 691. l. 18. (163, 3.) दुर्निरूपेण D. दूर्निरूपेण G. दुर्दिनरूपेण A. C. दुर्दिनरूपेण B. दुर्निरूपेण ?.—l. 20. योगादिसाधनं A. B. C. यागादिसाधनं D. G.—G reads किंच हे अश्च स त्वं समया समयः कालः मत्वंतो लुप्यते चंद्रगखधीनत्वात् कालस्य तेन विपृक्तः. And after गृहीतत्वात् it adds यद्वा आदित्यदर्शोत्पत्तेरुक्तत्वात्तदेभेनश्चोप्यादित्य उच्यते तादृशस्त्वं चंद्रेण सह समया कालेन व्यवधायकेन विपृक्तो नियोजितोसि.—P. 692. l. 6. (163, 5.) स्थानानि A. B. Ca. निधानस्थानानि G.—l. 11. संबंधिन्यो A. B. Ca. G. संबंधिनो M I.—l. 20. (163, 6.) आदित्यमंडलादप्युपरिभूतेः G. प्रादित्यमंडलादित्युपरिभूतेः B. आदित्यमंडलेष्वपरिभूतेः D. A. C have पश्चान्युपरिभूतेः,

leaving out the whole sentence between.—P. 693. l. 29. (163, 10.) पुरतो G. पुषतो A. Ca sec. m. M 1. पुषतो Ca pr. m. C 5.—l. 34. शीघ्रधावनाय D. G. शीः प्रधावनाय A. B. C.—P. 694. l. 6. भवति B. Nir. भवति A. Ca. G.—यदापुर्दिब्धं A. B. C. D. यदापुर्दिब्धं Nir.; deest in G.

P. 695. l. 6. (164.) द्विपंचाशदृचं G. द्विपंचाशदृचं A. B. C; and again, l. 26. चत्वारिंशदृचं G. चत्वारिंशदृचं A. B. C.—l. 8. एतदंतं तु Ca pr. m. G. एतदंतं तु B. एतदंतं A. Ca sec. m. Anukr. M.—l. 14. °त्काररूपस्य मोक्षस्य G.—l. 28. (164, 1.) A is wanting from 164, 1 to 164, 16 (pp. 695–701).—P. 696. l. 3. सर्पणस्वभावपरिभ्रमरूपपुत्रोपेतं G.—l. 9. संख्यानीति ॥ संख्यानीति Ca sec. m. संख्यानीति Ca pr. m. संख्यानीति B. सन्नानि भवति G. संख्यानि Brih. Up. Cf. Rv. Bh. VIII. 7, 22.—l. 11. सर्पणीयं सर्वस्य inserted in G before सर्पणं.—l. 15. स्वाधीनमायाजं B sec. m. स्वाधीनमायो जं B. Ca. G.—l. 18. खरसत्वाभावात् B. Ca. G. B in marg. प्रकरणविरोधी instead of स्व. प्रकरणविरसत्वात्? —l. 26. (164, 2.) किं वस्तुतः सप्त Ca sec. m. G. किंच वस्तुतः सप्त C. किंच वस्तुतः सप्त B. Ca pr. m.—l. 28. वलयचयं B. वलयचयं Ca pr. m. वलयचयं Ca sec. m. C 5. G.—l. 31. असहाय्येन ॥ असहाय्येन B. Ca. असहाय्येन G.—l. 35. तिस्रो नामिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा चय चतवो यस्य ॥ तिस्रो नामिस्थानीयः संबंधानाद्ये ये (संबंधानाद्ये B 3) चतवो यस्य B. तिस्रो नामिस्थानीयाः संबद्धा वा चय चतवो यस्य Ca. C. G.—P. 697. l. 13. (164, 3.) संगच्छंते B. Ca. सम्यङ्कुर्वन्ति G.—l. 27. (164, 4.) °श्वलितः B. Ca. °श्वलितः तत् G. °संवलितः M 1.—l. 31. भूतद्वयप्रं Ca. भूतद्वयस्य प्रं B. भूतचयस्य प्रं G.—l. 36. सशरीरं G. शरीरं B. Ca. C 5.—P. 698. ll. 7 to 11. (164, 5.) G shows very different readings. At first it omits अतः पृच्छामि to उच्यते, and यद्वा to लक्ष्यते. After वितन्वति, however, it inserts the following: चित्तउद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगाय इति शेषः यद्वा यस्मिन् वक्ष्यो नामैकहायनो वत्सं पुनरपि सशब्दस्य पृथङ्निर्देशात् संवत्सरधानुकभूते वक्ष्यंते तत्कालमात्रं लक्ष्यते वत्से सर्वस्य निवासयोग्ये आदित्ये कवचः सप्त तंतून् सप्तसंख्यारूपान्यागान्वितन्वति आयतन्मुखानीयात् कुर्वन्ति किमर्थं शीतवे जगद्रूपतिर्यङ्गतंतून् च्छन्तुं. Instead of जगद्रूपतिर्यङ्गतंतून्वेतुं it reads जगद्रूपवस्तुनिर्माणाय.—l. 8. तत्कषतीति Ca. C. तत्कर्षतीति B. तत्करोतीति G.—l. 10. लक्ष्यते Ca sec. m. G. वक्ष्यते Ca pr. m. B. M 1.—l. 27. (164, 6.) अवाङ्मनसगम्यं B. Ca. C. G.—l. 28. From अथवा to the end of the verse left out in G.—l. 29. विविधान् Ca. C. विविधान् B.—l. 30. अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपं ॥ अविशेषमसिगाचमेकरूपं B (न on the top of च in B1). अविशेषमस्तिनामात्रमेकरूपं Ca. C.—P. 699. l. 10. (164, 8.) तत्रस्थे तच्छब्दः G, for तत्स्थं.—l. 15. हलमुखेन G. हलमुखे C. वलमुखे Ca. जलमुखे B.—l. 18. सम्यगभिवृद्धानि सख्यानीति वचनं Ca. C. G. सभ्यगभिवृद्धानि रख्यानीति (सुवृष्टि marg.) वचनं B.—P. 700. l. 12. (164, 11.) द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकेर्मासात्मकेर्वा अरिः ॥ द्वादशसंख्याकमेषादिराश्यात्मकेर्वा अरिः B. C. द्वादशसंख्याकद्वादशमेषादिराश्यात्मकेर्मासात्मकेर्वा अरि G.—l. 13. जरते जीर्यते वा G, for जराये भवति.—l. 26. (164, 12.) एतदुत्तरच स्थितमचाप्यं G. एतदुत्तरस्थितमंचाप्यं B. एतदुत्तरस्थितिमाचाप्यं Ca.—l. 27. सूर्यायत्तं G. पर्यायत्तं B. Ca.—P. 701. l. 4. (164, 13.) आ तस्युः is not explained in B. C. G except by वर्तत इत्यर्थः. As इत्यर्थः is generally preceded by a more literal explanation, it is likely that the omission is owing to the copyists, and not, as in other cases, to Sāyana himself.—l. 15. (164, 14.) सर्वस्य चक्षुःस्थानीयं वा B. Ca. स्वस्य चक्षुःस्थानीयं G.—l. 28. (164, 15.) देवाभावः B. Ca. देवत्वाभावात् G.—l. 30. G reads

स्थापितानि तानि च रूपशः स्वरूपेण मुक्ताण्यरूपभेदेन विकृतानि etc., omitting the sentence स च to ०थेत्वादि.—P. 702. l. 5. (164, 16.) दीधितयः A. B. Ca. ररमयः Bm. G.—संस्थानवत्थो A. B. Ca. संस्थानवत्थो Bm. स्तानवत्थो G.—l. 9. ०लक्षणेऽस्ति स ईं G. ०लक्षणेऽस्ति सः स ईं B. ०लक्षणस्ति स ईं C. ०लक्षण(णे Ca pr. m.)स्त्रिभः स ईं A. Ca.—l. 10. पिचोः स्थितिं A. Ca sec. m. पिचोः स्थितं B. Ca pr. m. पिचोदत्तं G.—l. 12. लौकिकोक्तिरियं B. G. लौकिकोऽपिरियं A. Ca sec. m. (रि pr. m.) लौकिको निरियं C.—l. 14. From इत्यधिदेवतं to the end of the verse left out in G.—l. 18. श्रुतिरपि B. Ca pr. m. श्रुतिरपि A. Ca sec. m.—l. 22. शिशुर्वा आंगिरसो Tāndya Br. ०वांस्यांगिरसो A. Ca. शिशुवलिस्यांगिरसो B.—After उपक्रम्य ते Ca marg. and A insert शिशुर्वा आंगिरसो मंचकतां मंचकदासीत् पितृन्मुचका इत्यामंचयत तं पितरोऽनुवन्नधर्मं करोषि यो नः पितृत्सतः पुत्रका इत्यामंचयस इति सोऽनुवीदहं वाव पितास्मि यो मंचकदिति तद्वै स उज्जुयति ॥ C has the same insertion after देवानपृच्छत.—l. 23. देवान् A. B. Ca. देवेषु Tāndya Br.—देवा आं Tāndya Br. देवान् A. B. Ca.—पिता B. Tāndya Br. पितो A. Ca.—मंचद्रपुरेव किल पितृत्वं तत्त्वित ॥ मंचद्रपुरेव किल तत्त्वं वित् B. मंचद्रपुरेव किल तत्त्वित् A. Ca.—P. 703. l. 3. (164, 17.) अप्रतिनिवृत्ता गता B. प्रागात् अप्रतिनिवृत्तगता A. Ca. अप्रतिनिवृत्ता G.—l. 13. (164, 18.) स्वाधीनमायावैताविकलेन वाधिं B. स्वाधीनमायी वैताविकलेन बोधिं A. Ca. (०बोधिं Ca pr. m.) ०मायी वै -- नकल्पनयाधिं G. ०मायी चैती एकलेन चाधिं Bm, which omits यद्वा to ०सत्त्वी as usually.—l. 24. (164, 19.) चक्रथुः कृतवन्ती तानि supplied by conjecture.—l. 32. (164, 20.) जीवपरमात्मानी Bm. ०परमात्मानी B marg. ०परमो A. B. Ca. ०परमेश्वरी G.—P. 704. l. 1. पक्कं फलं G.—l. 5. जीवादन्वो नानाजीवावश्रयणात् G. जीवादन्वो जीवाश्रयणात् B. जीवादन्वो ना जीवाश्रयणात् A. Ca. जीवादन्वो ता जीवाश्रयणात् C.—l. 6. वास्तवभेदं चापिं C. वास्तवभेदं वापिं B. वास्तवभेदं चापिं Ca. A. वास्तवभेदं चापिं G.—l. 8. दृष्टांतदाष्टांतिकभावः G. दृष्टांतः । दृष्टांतिकभावः A. B. Ca. ०दृष्टांतो दां M1.—l. 10. अभ्युपगंतव्यं A. B. Ca. इत्युपं G.—l. 12. परमात्मना सृष्टिर्महाभूतैः A. B. Ca. परमेश्वरस्य महाभूतैः G.—l. 14. अनुमंचं A. B. Ca. अनुं मंचं G.—l. 19. ०ण गतं A. B. Ca sec. m. ०णागतं Ca pr. m. ०णाप्राप्तं G.—l. 21. न च तद्भावाप्राप्ती तन्म (?) G. न च तद्भावा नाम्नी तन्म A. Ca. C. न च तद्भावान्नाम्नी तन्म B.—प्राप्यते A. B. Ca. प्राप्नोति G.—l. 25. प्रतिष्ठिती B. Nir. सुपर्णी A. Ca. G.—P. 705. l. 3. (164, 21.) मदन्वः A. C. G. अहं B.—l. 4. कश्चिदिति मतिः सर्वज्ञः G.—l. 6. परमात्माभूवं G. परमात्मा भूतं A. Ca. B. परमात्मभूतं C.—l. 7. संप्रत्यक्षं A. Ca. संप्रत्यक्षं अच B. सत्यस G.—कंठे A. B. Ca. कर्णे G.—l. 15. (164, 22.) ०स्वरूपकल्पना B. ०स्वरूपकल्पना A. Ca. ०स्वरूपकल्पनया G.—अधिदेवं G. अधिदेवे A. B. Ca.—अध्यात्ममां A. B. Ca. अधियज्ञ आं G. अध्यात्म आं M1.—l. 23. उच्यंति A. B. Ca. उत्पादयंति G.—l. 24. संसारत उं A. Ca sec. m. संसार उं Ca pr. m. संसारसुं B. संसारादुं G.—l. 29. ०नुज्ञाप्रां B. ०नुज्ञानाप्रां A. Ca. ०नुज्ञानात् प्रां G.—P. 706. l. 11. (164, 23.) ज्ञानानुं A. B. Ca. ज्ञात्वानुं G.—l. 14. शींसावोमिति etc. In explanation of these sacrificial formulæ B1 gives the following marginal notes: होता प्रातःसवने शींसावोमिति मंचेणाध्वर्युमाहुयते । तस्यायमर्थः । हे अध्वर्यो शींसावः शंसनं कुर्वतः । श्रीमित्यनुज्ञार्थं । स्वयानुज्ञा देयुक्तं भवति । सोऽयं त्र्यक्षरं मंचः । ततोऽध्वर्युः शंसामोदैवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृह्णाति । उत्तरं ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । होतस्त्वं शंसनं कुरु । तत्रामोदैव । हर्ष एवास्माकं । अतोऽनुज्ञा दत्ता । तदेतन्मंचद्वयं मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । एवमुत्तरं च ज्ञेयं ॥ होता शस्त्रं पठित्वा उक्थं वाचीति चतुरक्षरं मंचं ब्रूयात् । मदीयायां वाचि संपन्नं । तस्यार्थः । ततोऽध्वर्युरोमुक्थशा इति चतुरक्षरं मंचं ब्रूयात् । श्रीमित्यंगीकारे । उक्थशास्त्वं शस्त्रं शंसी भवसी-

त्वर्धः । तदेतच्चद्वयं मिलित्वाष्टाचरं संपद्यते ॥ See Âsv. V. 9.—l. 16. तथा सवनांतरेपि होता स्वशस्त्रानंतरमुक्थं etc. G.—l. 20. सवनातिपि ॥ सवनातिपि शंसनातिपि A. B. Ca. सवनांतरेपि होता G.—l. 23. जगतोत्पादनं ॥ जगतोत्पादनं A. Ca. जगत्योत्पादनं B. जगति संपादनं G.—l. 24. एतदेवैकादशाचरं भवति ॥ एतदेवावशाचरं भवति A. C. एतदेवादश (द्वा over द्) B. एतदेकादशाचरं G. The next sentence from अर्धर्युं to भवति is left out in A and C. Cf. Âsv. V. 10, 24.—From 164, 24 to the end of the hymn A is wanting.—l. 34. (164, 24.) G omits छंदसां यद्वा इतरेषां.—ll. 35 to 37. Instead of तत्तच्छंदोभिः to सामेति वक्तव्यं G has the following: तत्तच्छंदेनियन्तेरस्य प्रकृतित्वात् प्राधान्येनैदमुक्तं अर्कशब्दो जात्यभिप्रायः सर्वमंत्रान् गात्वचं ॥.—l. 38. पश्चादन्योन्यां ॥ पश्चाद्योन्यां Ca. पश्चादन्यां B pr. m. पश्चादन्यां B sec. m. पश्चाद्योन्यां G.—एकस्वामृच्यगूढं ॥ एकस्वामृच्यगूढं Ca. C. एकस्वामृच्यगूढं B. एकस्वामृच्यगूढं G.—l. 40. पूर्वगायत्रेणेति गायत्र्या एवोपादानात् G after °प्रदर्शनार्थं.—P. 707. l. 5. °सुतुप्यदाभिरूपेतो ॥ °सुतुप्यदाभिरूपेतो B. °सुतुप्यदाभिरूपेतो Ca. इयच्छुसुतुप्यदवाकोपेतो G.—l. 14. (164, 25.) G reads ऋष्टिकाले सूर्यस्त्रिजस्त्री (read सूर्यस्त्रिजस्त्री?) दृश्यते तं च कर्मकाले सर्वदा वा जनः परिपश्यति रथंतर एतन्नामके etc.—l. 20. प्ररिच्यते B. प्रसरिच्यते Ca. प्ररिचयत् G.—l. 35. (164, 26.) प्रवर्यः B. Ca. G. See Rv. Bh. VII. 70, 2. 103, 8.—यद्घ्राँ इत्यपतत् TÂ. यध्वाँ इत्यपतत् B. यध्मँ इत्यपपत्तत् Ca. C. यद् इत्यपतत् G. Cf. Rv. Bh. V. 43, 7; VII. 70, 2.—तत्तादृशो B. Ca. तत्तद्देशो C. तादृशो G.—P. 708. l. 1. अभिदीप्तः B. Bm. Ca. समृद्धः G.—l. 3. वा वायुर्वा B. वा वायुः Ca. M I. वायुर्वा G.—l. 18. (164, 27.) स्वावरजंगमरूपाभ्यां जगद्गां ताभ्यामर्थाय G.—l. 30. (164, 28.) चीरस्य B. Bm. Ca. चीरं G.—l. 34. प्रतिपादनभेदाद् Ca. G. प्रतिभादनभेदाद् C. प्रतिभेदनभेदाद् B.—P. 709. l. 5. (164, 29.) G reads करोति कथं येन ध्वनिना गीमोताभीवृता आगत्याभितः शिशुमावेद्य मायुं शब्दं मिमाति etc.—l. 8. बालकस्यादनसनपानादिं ॥ बालकस्याञ्जनं Ca. °ज्यं C. बालकस्यार्जुनपानादिं B. बालकस्य सनपानादिं Bm. बालकस्याद्धानसनपानादि G.—l. 13. तां स्वरूपं etc. Ca. तां स्वरूपं पप्रच्छ (तामजानन् पप्रच्छ marg.) जानामि तव रूपं प्रदर्शयति स चायं स शिक्तं etc. B. तां स्वरूपं पप्रच्छ जानामि तव स्वरूपं प्रदर्शयति सा चायं स शिक्तं इत्यत्र प्रदीयमाना महेवतेत्युपदिदेश etc. G.—l. 20. इयं सा यथेति G before व्यत्ययाश्रयणेन.—अधिष्ठात्मिकायाः Ca. अधिष्ठात्मिकायाः B. अधिष्ठानात्मिकायाः G.—एकस्वाश्रयणेन वा B. एकस्वश्रयणेन वा Ca. C. एकस्वश्रवणे वा G.—सर्वफलदात्रा B sec. m. सर्वफलकर्त्रा B. Ca. G.—l. 21. एकस्वाश्रयणेन B. Ca. एकस्वश्रवणेन G.—l. 27. मिमाति मायुं अनुकरणशब्दोयं मायुरिति शब्दं करोति अथवेयं सुप्तोपमा etc. G.—l. 31. विद्युति विद्योतमानायां भीत्या सर्वे शिरांसि नावं कुर्वती कथंभूता नीचैः करोति उच्यते विद्युद्रूपतामापद्यमाना प्रति etc. G.—l. 36. (164, 30.) जीवस्य नित्यत्वं G. देहस्यानित्यत्वं B. देहस्य नित्यत्वं Ca.—P. 710. l. 3. अनत् चेष्टत् प्राणाधारणयुक्तं तु जीवं etc. G. In B a later hand wrote प्राणधारणं over प्राणनं.—एजत् तत् श्ये श्ने वर्तते B. Ca. एजत् चेष्टते G. B marg. has एजु कंपने.—प्राणायाममनानंतरं Ca. G. प्राणाय[1 sec. m.]ममनंतरं B. प्राणायामानंतरं M I.—l. 4. आश्रिते च Ca sec. m. आश्रिते G. अश्रितेव Ca pr. m. C. अश्रिते B, and in marg. एषः.—l. 6. पूर्वं जन्मकाले G.—l. 7. जीवाधितं G. जीवापीतं B. Ca. M I.—l. 17. (164, 31.) मथाद्गप्रभृति B. Ca. तथापराक्रमं G.—l. 30. (164, 32.) ददर्शं deest in B. Ca. G.—दर्शयति B. Ca. ददर्श G.—l. 32. एतन्न Ca. एतन्वन्न B. तत्त्वं न G.—l. 33. जीवनसमये G. जीवनसं B. Ca. जीवसं M I.—दृष्टात् B. Ca. द्रष्टुस्सकाशात् G.—P. 712. l. 17. (164, 36.) महदहंकारौ ॥ मदाकारौ C. मदाहंकारौ Ca. महकारौ B, प्रकृति being written over it. महदहंकारौ G.—l. 18. °राश्रयाया मूलप्रकृतेः G. °राश्रयायाः मूलप्रकृती Ca. C. °राश्रयायाः

मूलप्रकृतौ B.—l. 27. (164, 37.) परमार्थं B. Ca. अवमार्थं G.—After अनुगतोऽस्मि B has अस्मि भाति प्रियमिति; G reads अनुगतोऽस्मि भाति प्रियमिति, Ca अनुगतोऽस्मि भातित्रियमिति, C भातित्रियमिति, which is unintelligible. भावचयमिति or भावित्रियमिति is not satisfactory.—l. 29. अविवेक्यहमिं ॥ अविवेक्यमिं Ca pr. m. अविवेक्यः अहमिं Ca sec. m. अविवेक्यमिं B. न विवेकार्थमिं G.—l. 32. यदिव यत्परोक्षं ॥ यदिव यदापरोक्षज्ञानं B. Ca. यदिव यदापरोक्षज्ञानं G.—After परोक्षज्ञानं B leaves out the words from °ज्ञानं to °ज्ञानं. C has तदित् (तदित Ca) तद्वदेवमस्मि इदं सर्वमहमस्मीति °ज्ञानं. G has सर्वात्मिकरूपमानुभविकमस्मि तद्वदेवमस्मि सर्वमहमस्मिन्नास्वेतद्वाही° etc.—P. 713. l. 1. °प्रत्यक्षप्रवणताभावेन B sec. m. (देववाही over it). °प्रत्यक्षप्रवणता° B pr. m. °प्रत्यक्षप्रवणता° Ca. °प्रत्यक्षता° G.—l. 6. वहिसुखचेतसः ॥ °चेतसाः Ca. °चेतसा B. G.—स्वरूपा° Ca. स्वरूपा° B. स्वरूप° G.—l. 18. (164, 38.) °स्थानः यच्च G. °स्थानचय° Ca. C, and B, which has in marg. अवस्थाचय.—l. 19. सोयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः B. Ca. स्वयमपि तिष्ठतीत्यर्थः G.—उत्पत्तिमत् B. Ca. G after समानोत्पत्तिः.—l. 20. गृहीतः गृहीतः उच्यते स्वधाशब्देनात्मनयं स्थूलं शरीरं तेन गृहीतः तत् गृहीत्वित्यर्थः तथा कृत्वाङ्किति अशुक्लं etc. G.—l. 22. जीवसंज्ञात् शरीराभिप्रायेण सर्वदा संबंध उपपद्यते लोकांतरेषु etc. G.—l. 26. सात्त्विकजातेः । त° ॥ स च्छत्विजाते त° B. स च्छत्विजातेः त° Ca. C. G has समत्विजातिसहवासनच्छरीरं विष्णुकीना etc.—l. 27. तच्च शरीर° Ca. तत्तच्छरीर° B.—l. 28. अपरं देहवच्छायाति° ॥ अपरदेहवच्छायाति° Ca pr. m. अपरदेहं च छायाति° Ca sec. m. °रं देहव्यति° B. °रं देहद्वारा याति° G.—l. 36. (164, 39.) तयोरन्वय B. Ca. ततोऽन्वयं G.—रूपं B. Ca. सद्रूपं G.—P. 714. l. 1. °भूताः ॥ °भूता B. भूतेः Ca. भूत G.—सांगापरविज्ञासंज्ञिकी च्युच्यते G.—l. 8. शुभ्रुत्पादनद्वारा B. शुभ्रुत्पा° B marg. शुभ्रुत्पा° Ca pr. m. शुभ्रुत्पा° Ca sec. m. शुभ्रुत्पा° G.—वेदनसा° B. G. वेदसा° Ca. M1.—ब्रह्मविषया B. Ca. °विषयत्वं G.—l. 10. अलिपत्वं B. Ca. अस्वर्गत्वं G.—l. 13. कृत्स्नवेदिसात्पर्यं Ca pr. m. कृत्स्नं वेदिसा° Ca sec. m. B. कृत्स्नवेदिसात्पर्यं G.—l. 14. यद्वस्तु B sec. m. यस्तु B pr. m. Ca. वस्तु G.—l. 21. °र्चनीयमादित्यमं Ca pr. m. G. °र्चनीये आदित्यमं Ca sec. m. °र्चनीयमादित्यमादिमं B. °र्चनीय आदित्य आदित्यमं M1.—P. 715. l. 8. (164, 40.) आदरातिशयाय पुनः प्रार्थति G before अधिकवारं.—l. 9. सर्वतो निर्गच्छंती B. Ca. शशैशनिर्गच्छंती G.—l. 19. (164, 41.) विदिगं G. वदिगं Ca. अवांतरवदिगं B.—l. 21. ब्रह्मव्यापनशीलोदकवतीत्यर्थः B. Ca. विविधरक्षणयुक्तो भवति G.—l. 23. मिमाय etc. ॥ मिमाय मति प्रतिष्ठार्थं धातुः B. सतिः प्रासिद्यार्थं धातुः Ca with several illegible corrections. सल्लिखप्रतिष्ठितो धातु G. See Nir. SS. vol. iv. p. 230 (XI. 40).—l. 24. आत्मना B. Ca. प्रणवात्मना G.—l. 25. अष्टविभक्तिभेदेन G.—l. 28. मिमाय Ca. G. निर्मिमाय B. Nir.—P. 716. l. 16. (164, 43.) यद्वा to विचक्षणैः deest in G.—l. 24. (164, 44.) संवत्सरं B. Ca. यद्वा प्रतिशंवत्सरं G.—l. 25. हेदनं नापितकार्यं Ca. हेदनेनापि तत्कार्यं C. B. हेदनं नापितकार्यं G.—P. 717. l. 3. (164, 45.) परिमिता Bm. G. वाक्परिमिता B. वाक्परिमिता Ca. C.—l. 4. ईषिणो Ca. G. ईषिणो B. M1.—l. 13. याज्ञिकैः to मंत्रविधानं ॥ याज्ञिकैः समाख्यातानुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं Ca. याज्ञिकैः समाख्यातानुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं C. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थं प्रकाशादिमंत्रविधानं B1. °ष्ठेयार्थं B3. याज्ञिकैः समाख्यातोऽनुष्ठेयार्थप्रकाशको मन्त्रः निधिणं G. All the MSS. have mixed the explanation of the Mantra with that of the Kalpa; the former is अनुष्ठेयार्थप्रकाशक, the latter मंत्रविधानप्रतिपादक. See Sâyana's Introduction, p. 12.—l. 15. मंत्रतात्पर्यार्थं B. Ca. विविच्य संमतादर्थं G.—ll. 16 to 18. G reads वाङ्मयमितिति नैवज्ञाः अन्ये तु सर्पपञ्चादिशब्दभेदेन चातुर्विध्यमाजः अपरे etc.—

l. 18. मातृकाः B. Ca. मांषिकाः G.—B reads twice वैखरी, but वैखरी the third time, Ca. G have always वैखरी. Bm has only the following explanation: कानि तानि चत्वारि परा पञ्चती मध्यमा वैखरी इति.—l. 23. रवाख्यस्य Ca. G. वाख्यस्य B. M I. खाख्यस्य C.—l. 27. The Brâhmana quotation is left out in G.—P. 718. l. 2. (164, 46.) किंच तमेव ॥ किंचायमेव B. Ca. किंचिममेव Bm. G reads कथं अपिं दाहप्रकाशादिकरिणापिं बुध्यादिना अन्न-नियमेनादित्वं मातरिश्चान् चंतरिचि अस्मनाद्वायुं चाङ्गः अत्र केचिदपिः etc.—l. 18. (164, 47.) यदा-र्वागं Bm. यदावागं Ca. यदा वागं B. यदा पूर्वा गं G.—l. 26. (164, 48.) नाभ्याश्रयाणि B. नभ्यां Ca. M I. G omits नभ्यानि to फलकानि, and has नाभिस्थानीयानि for तत्स्थानं. Cf. Ben- fefy, Hermes, Minos, Tartaros, (Göttingen, 1877), p. 20.—l. 27. परिधयो B. Ca. संबन्ध- नारयो G.—नाभ्यर्हाणि G. नाभ्यरिहाणि B. Ca.—l. 28. शंक्वो न शंक्व इव Bm. शंक्व इव Ca. M I. शंक्व B. शंक्वो न रयचक्रस्य शंक्व इव G.—l. 29. तस्मिन्नपि ॥ यस्मिन्नपि B. Ca. G.—P. 719. l. 19. (164, 50.) अपिं मथित्वा B. Ca. यदपिनापिर्मथित्वा G.—अपयं आ° B pr. m. Ca. G. अपिना° B sec. m. M I.—l. 23. देवभागं B. Ca. देवभावं G.—l. 25. आलभंत and अयजंत B. Ca. आलभत and अयजत G. Cf. TS. V. 7, 26.—P. 720. l. 1. (164, 51.) समानं B. Bm. समानं स Ca. समानं संमाननमाचं G.—l. 4. स्वे ऊते आऊत्या दिवं यु° Ca sec. m. G, and Bm, which omits स्वे ऊते. स्वे ऊते आदित्यादिवं यु° Ca pr. m. स्वे ऊते दिवं आदित्यादियु° B. M I.—l. 14. (164, 52.) औषधीनामौषधीर्दर्शतं दर्शनाय ॥ औषधीनां औषधीर्दर्शनं ददर्शनाय Ca. औषधीनां औषधीः (दर्श sec. m.) दर्शनाय B. औषधीनां (औषधीः marg.) दर्शतं Bm. औषधीनां दर्शतं दर्शनीयं G.

P. 720. l. 30. (165.) पैशुन्यं कृत्वाचार्यनृपद्विजैः Rvdh. पैशुन्यं श्रुत्वाचार्यं नृपद्विजां A. पैशुन्यं (पं C) श्रुत्वा चायं नृपद्विजां C. Ca. पैशुन्यं श्रुत्वा वाचं नृपद्विजां B. पैशुन्यं श्रुत्वाचार्यनृपद्वि-ं G.—अथाह B. G. Rvdh. अथाह A. Ca. M I. Windisch.—l. 35. (165, 1.) कैरपि दुर्नयया ॥ कैरपि दुर्नयया A. Ca. कैरपि दुर्नयया B. कैरपि दुर्नयया Bm. कयापि दुर्निरूपया G.—P. 721. l. 2. लोकं वृथ्युदकेन सम्यक् सेचयति मिहि सेचनार्थो मिमिषतिधातुः G.—l. 3. अतिश्लेषया ॥ अतिश्लेषया A. Ca sec. m. अतिश्लेषया Ca pr. m. B. अतिश्लेषया Bm. अतिश्लेषया G.—कृतो देशदेतासः आगताः Bm. कृतः देशात् एतासः B. एतासः आगतारः कृतो हेतोरेतासः G. From कृतो देशात् to सुपां left out in A. Ca.—l. 5. पूजयति जगतः पूजां कुर्वति यद्वा गमनबलं वर्धयती° etc. G.—l. 15. (165, 2.) रमेमहि A. B. Bm. रेमहि Ca. रमयामः G.—P. 722. l. 9. (165, 5.) संतः महोभिः पूज्यैः स्वचचेभिः स्वकीयबलैः तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना दीप्यमानाः हर्षं etc. G.—l. 10. एतान्गतून् A. B. Ca. एताभंगतून् Bm. एताभहानुभावान् G.—l. 18. (165, 6.) ब्रूथ कथं नासीदित्याशंक्वाह यद्यस्मादेकमसहायं मामहिहृत्वि वृथ्यर्थं मेघहननं कर्तुं समधत्त सहितं कृतवतो यूयं न कृतवत इति स्वरेणोपगम्यते असहायस्य etc. G.—l. 21. शोधनैः वधकौश्लैः A. Bm. Ca. शोधनैः वधकौश्लैः B. शोभनैः वधकौश्लैः G.—l. 31. (165, 7.) छांदसमनुदात्तत्वं deest in G.—स्थापितं A. B. Ca. स्थापितं G.—l. 32. यद्यस्मिन् तत्तस्मिन् भवतु । तर्ह्यहं ॥ यद्यस्मिन् तुर्ह्यहं A. C. अद्यस्मिन् तुर्ह्यहं B. यद्येव तुर्ह्यहं G.—कर्मणा ॥ कर्मणि A. B. Ca. G.—l. 33. स्वरस्य व्या- ख्यानं ॥ स्वरस्य व्याख्यातं (°नं Ca pr. m.) A. Ca. स्वरस्य व्याख्यातं B. G.—P. 723. l. 5. (165, 8.) इदानीमिन्द्र etc. B. इदानीमिन्द्रः समानकोपेन etc. Ca pr. m. इदानीमिन्द्रः स्वेन भामेन कोपेन etc. A. Ca sec. m. हे मरुतः अहं इन्द्रः इन्द्रियेण वीर्येण स्वेन भामेन कोपेन तविषः बलवान् बभूवान् भूतः संपन्नः सन् वृषं वधीं हतवान् अस्मि कस्मै तदुच्यते etc. Bm. इदानीमिन्द्रः समान- कर्तृत्वमनशीकुर्वन्नाह हे मरुतः अहमेव वृषं मेघमसुरं वा वधीं घातितोस्मि केन साधनेनेति तदुच्यते इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन तच्च कथं प्राप्तमिति तदुच्यते स्वेन भामेन उदकावर्षणजातकोपेन तविषो बलवान् बभूवान् क

कस्मिन्निति तदुभयमुच्यते etc. G.—l. 6. अर्थायैताः B. Bm. अर्थाय काः A. Ca. G.—l. 7. नया-
दिषु ॥ वञ्जादिषु A. B. Ca. अवञ्जादिषु Windisch. वञ्जादि - G.—l. 15. (165, 9.) शानच् A. B.
Ca; wanting in G. शानच् Windisch from Mahidhara on VS. XXXIII. 79. Cf. Pān.
VI. 1, 186; III. 2, 128.—l. 17. °श्लेषितानुकार्येव ॥ °श्लेषितानुकारो जैव A. Ca. sec. m. °श्लेष-
तानुकारी जैव Ca. pr. m. (?) °श्लेषितानुकारी जैव B. °श्लेषितानुकारी जैव G.—l. 22. (165, 10.)
सर्वचगमन° A. Ca. सर्वचभवन° Bm. G. सर्वचमेवन° B.—l. 23. मनस ईश्या प्रज्ञया कर्तुं शक्तोऽस्मि
हे महतः etc. G.—l. 24. From यानि वसूनि to the beginning of verse 14 left out
in G.—P. 724. l. 13. (165, 12.) मत्कृतेः ॥ ल्कृतेः A. B. C. It might be मत्कृतेः or
युष्मत्कृतेः.—l. 19. (165, 13.) यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तं प्र ॥ यजमानान्प्रति प्र A. B. Bm. Ca.—
l. 20. मननीयानि धनान्यपि° A. Ca. मननीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तं अपि° B. मन-
नीयानि सवनानि अच्छ आभिमुख्येन प्राप्तं चक्रे विप्रं मां यूयं अपि° Bm. See the next verse.—
l. 28. (165, 14.) षष्ठीबहुवचन इदं रूपं ॥ षष्ठीबहुवचनस्थान इदं रूपं G. °बहुवचन इदं सूक्तं । A.
B. Ca. °बहुवचनं । इदं सूक्तं M I.—परिचरणाद्य --- युष्मत्कृतियोग्या मतिर्नास्ति तथापि कुवया हे
महतः etc. G.—l. 33. (165, 15.) कृतां A. B. Ca. कारितां G.—P. 725. l. 8. From र्थः
वयां to विद्याम left out in A. Ca. G reads तत्प्राप्त्याद्यैत्यर्थः हविर्भक्षणेन शरीर वर्धयत वयां
etc., then जयशीलं दानं जीवनं वा एतत्सर्वं, and यज्ञसंपूर्तैर्वृध्वादि°.

P. 726. l. 15. (166, 3.) सोमादिह° Bm. सोमाद्य ह° A. Ca. सोमय ह° B. सोमयज्ञे
ह°?—P. 727. l. 2. (166, 5.) वायवा दिवो ॥ वायवा यथा B. वायवां यथा A. Ca. वा यद्वा
दिवो Bm.—l. 12. (166, 6.) विक्षेपणशीलदंती B. Bm. °दंती Bm. sec. m. (?) विक्षेप-
णशीलं दंती M I. विक्षेपणशीलदंती C. विक्षेपणशीलदंती A. Ca. The ल of °शील° looks
almost like त in Ca, and A has त. See Nir. VI. 30.—l. 31. (166, 8.) अरक्षत ॥ रक्षत
Bm. रक्षति A. B. Ca.—l. 32. रप्शिनः ॥ विरप्शिनः A. B. Ca. M I.—तथोक्ता B. यथोक्ता A.
Ca. M I.—P. 728. l. 11. (166, 9.) अक्षो वो ॥ योऽक्षो वो A. Ca. योऽक्षः वो B. योऽक्षः
Bm. M I.—P. 729. l. 11. (166, 12.) यत् and तत् Bm. यदा and तदा A. B. Ca.

P. 730. l. 18. (167, 1.) इष एषणीयाः ॥ इषवः इषणीयाः A. Ca. इष ईषणीयाः B. इषः
Bm.—l. 20. यानि deest in A. B. Bm. Ca.—P. 731. l. 10. (167, 3.) सभावती B. भवति
A. Ca. M I.—सैवंपा ॥ सैवं° A. Ca. एवं° B. Bm.—l. 15. (167, 4.) शोभनालंकारा अयासो
ऽभि° ॥ °लंकारादिना ये(भि cancelled)° Ca. °लंकारादिना अभि° B. °लंकारादिना दीप्ताः
अयासो यजमाना अभि° Bm. From 167, 4 to 171, 6 A is wanting.—P. 732. l. 5.
(167, 6.) रोदस्यां स्त्रियं B. Ca. भार्या Bm.—l. 26. (167, 8.) चातयति ॥ चारयति B. Ca.
Cf. Rv. Bh. IX. 47, 2 and Nir. IV. 25. Bm reads तथा एतेषां मध्ये अर्यमा अप्रशस्तान्
पदार्थान् चयते व्यावयति नाशयति.—P. 733. l. 6. (167, 9.) द्वेषो Bm. द्वेषो B. Ca.

P. 733. l. 31. (168, 1.) तुर्वणिः B. Ca. तुतुर्वणिः Bm. The explanation and Nir.
quotation show that Sâyana read तुर्वणिः.—P. 735. l. 1. (168, 4.) After अपापाः Ca.
C give quite a different explanation to the end of the verse: अपापाः समुदनेन पांसु
विषुः व्यावयति । चालयति ॥ It seems to refer to अरेणवः, but the text is corrupt.—
l. 30. (168, 7.) °पेषणवती वा B. sec. m. °पेषणवती Ca. °पेषणवती त्वेषा दीप्ता विपाका वा B
pr. m. M I.—P. 736. l. 18. (168, 9.) सर्वैः एष्टव्यां Bm. सर्वै ईष्टव्यां B. सर्वैरेष्टव्यं Ca. °रिष्टव्यं
M I. Cf. above to 167, 1.

P. 736. l. 24. (169.) अथ चतुष्पदा etc., see Weber, Indische Studien, VIII.

p. 143.—P. 738. l. 5. (169, 4.) धीतयुवशेषिष्ठस्य ॥ शेषिष्ठस्य B. धीतयुवशेषिष्ठस्य Ca. Bm has किंच वायोः अपि च सुतः etc.—l. 18. (169, 5.) B. Bm add भवति, Ca भवति, after इच्छंतीव.

P. 739. l. 19. (170.) यस्ववाक् ॥ तस्य वाक् Ca. M I; lacuna in B. See Anukr. Paribh. II. 4.—l. 29. (170, 1.) नैव नास्ति B. Ca. C. नैवास्ति Bm.—l. 32. वि from Bm.—P. 740. l. 3. (170, 2.) अस्माननपराधिनः B. Bm. अस्मानपराधिनः Ca. C.—l. 24. (170, 4.) शिष्टमवशिष्टं ॥ शिष्टमवशिष्टं B. Ca. स्पष्टमवशिष्टं Bm.—हविषो वा B. हविषो Ca. हविषः Bm.

P. 741. l. 10. (171, 1.) केन साधनेन B. Ca. केन एना अनेन Bm.—l. 20. (171, 2.) ंक्रियमाणप्रकारः B. ंणः प्रकारः Ca. ंक्रियमाणः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 173, 13.—l. 33. (171, 3.) काम्या काम्यानि Bm. काम्यानि Ca. कामा काम्यानि B.—P. 742. l. 1. द्यूयं after इंद्रस्य B. Ca. C.—l. 9. (171, 4.) अस्माननपराधिनः Bm. अस्मानपराधिनः B. Ca. C.—l. 15. (171, 5.) येन from Bm.

P. 743. ll. 26 to 28. (173, 1.) यद्वा तद्, and किंच to गावो यत् left out in A. Ca. B has न्यायात् ॥ धेनवः etc. to गावः किंच यद्वा तत् उक्तलक्षणं etc. to अर्चाम आ विवासात् विवां etc.—बर्हिषि from Bm, which reads किंच बर्हिषि सदानं etc. to इंद्रं स्वां धेनवः दोग्ध्रः etc. to गावः आ विवासान् etc.—l. 33. (173, 2.) स्वायत्तेवविकैः । यद्वा स्वयं प्राप्तिधकं हव्यं येषां B. स्वायत्तेवविकैः । यद्वा स्वयंप्राप्तिदू उदकं हव्यं येषां A. Ca. C. स्वायत्तहविकैः Bm. Cf. Rv. Bh. I. 121, 6.—P. 744. l. 25. (173, 4.) अर्षतराणि व्याप्ततराणि वा ॥ अर्षतराणि व्याप्ततराणि A. Ca. अर्षतराणि वा B. अर्षतराणि व्याप्ततराणि Bm.—P. 745. l. 12. (173, 6.) कक्षयते सती A. B. Ca. एते Bm.—l. 13. सृष्टादपि सृष्टुः ॥ सृष्ट्यादपि सृष्टोः A. B. Ca.—l. 14. वृजनमिव etc. ॥ वृजनमिव । वृजनेः कर्तनार्थस्त्रेदं रूपं B. वृजनमिव च मे वृजनेः कर्तनार्थस्त्रेदं रूपं A. C.—l. 25. (173, 7.) भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे (?) ॥ भूषयितेर्वा निमित्तेऽर्थे A. B. C.—l. 26. प्रयतते ॥ प्रयंत इति A. B. C; deest in Bm.—P. 746. l. 21. (173, 10.) Bm reads सखिभूतान् for ंभूताः, and सखायं for सखायो to तथा.—l. 33. (173, 11.) सदनं Bm. सवनं A. B. Ca. M I. Cf. Rv. Bh. IV. 50, 8; X. 117, 4; VII. 32, 4; X. 112, 4.—तत्सदनं B. Bm. तत्सह A. C. तत्सवन M I.—P. 747. l. 2. Bm reads वर्जयतीत्यर्थः तद्वा यच्चमार्गः ॥ तत्सखयं वर्जयत्येव ॥.—l. 11. (173, 12.) योत्स्यामीति B. Bm. नोत्स्यामीति A. C. नोत्स्यामिति Ca pr. m.

P. 748. l. 9. (174, 2.) कातरस्वानिंदावन ॥ कातरयदानिंदावन B. कातरयस्वानिंदावन A. C. अनिंद्य Bm.—l. 10. तटाकादीनि ॥ तयस्कादीनि A. B. C; deest in Bm.—l. 22. (174, 3.) From the beginning to पुरहृत left out in B.—पालिता Bm. पालयिता A. Ca. M I.—l. 23. पालिता ॥ पालयिता A. Ca. M I.—l. 24. आशोषयितारं A. Ca. अशोष M I. आरोषं B. आशोषतमं Bm.—l. 26. वसोर्वसुं Bm. वसा वसुं B. वसोः वसु A. C.—l. 27. ंपरः स्वास्वामीत्यर्थः ॥ ंपुरस्वास्वामीत्यर्थः B. ंपरास्वाम्यामीत्यर्थः A. C.—P. 749. l. 12. (174, 5.) तदिच्छंती सततगामिनी वा अञ्जा अञ्जुगामिनी B. तदिच्छंती सततगामिनी A. Ca. सुखमिच्छंती अञ्जा सततगामिनी Bm.—l. 23. (174, 6.) स्वां Bm. स्वां स्वा A. B. Ca. स्वा स्वां M I.—सचा सह सूर्ताः चिप्रा हविःप्रदानेन स्वयापत्वं B. स्वया सह सूर्ताः चिप्रा हविःप्रदानेन तथा अपत्वं A. C. The construction is wrong in both cases, unless we read वहमानाः संति instead of वहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Perhaps वहमानाः संति was the original reading, and ये प्रपञ्चन् ते was added as a new sentence: or वाहमानाः । वाहमाना ये संति ते प्रपञ्चन्. Bm reads सचा सह सूर्ताः चिप्रां हविःप्रदानेन स्वयापत्वं कुञ्चस्व अपातयितारं पुचं वहीमानाः प्राप्तवन्तो

भवति ॥.—l. 26. चिप्रा वर्जिताः ॥ चिप्रा वर्जिताः A. B. C.—P. 750. l. 22. (174, 9.) From here to 180, 7 A is wanting.

P. 751. l. 4. (175.) द्वितीयश्रेष्ठं Anukr. M. द्वितीयश्रेष्ठं Ca. द्वितीयश्रेष्ठं B. M 1.—l. 26. (175, 2.) भवसि ॥ भवति B. Ca. M 1.—P. 752. l. 6. (175, 4.) मुमुष इती० ॥ मुमुषेती० B. Ca. M 1.—l. 17. (175, 5.) भसंज्ञाया बाधितत्वात् न लोपः (०स्वान्तलो० B) Ca. B. It ought to be पदसंज्ञाया बाधितत्वात् लोपाभावः or भसंज्ञाया पदसंज्ञाया ना० Cf. Pân. I. 4, 20; VIII. 2, 7; Rv. Bh. I. 10, 10.

P. 753. l. 14. (176, 2.) व्रीह्यादिकमुप्यते B. ०मुच्यते C. Ca.

P. 756. l. 3. (178, 1.) या स्वासी ॥ यस्वासी B. Ca. या स्वा सा Bm.—l. 5. श्रुतयः B. Ca. C. It ought to be श्रुतीः, unless the whole sentence is taken as a parenthesis.—l. 32. (178, 4.) अनेच्छुः ॥ अनेच्छुः Ca. M 1. अनेयुः B.—l. 33. तथैव Bm. यथैव B. Ca. C.

P. 757. l. 15. (179.) ब्रह्मचार्येण Anukr. ०चर्यति B. Ca.—P. 758. l. 12. (179, 3.) स्वया मया Ca. स्वया B. Bm.—l. 13. विश्वाः to ०श्रवाव deest in Ca. Bm reads हे जाये स्वया न मृषा श्रांतं व्यर्थं नैव खिन्नं आवां यत् यस्मात् देवाः अवंति रक्षति आवां विश्वा इत् सर्वाऽपि स्पृधः स्वर्धमानाः सेनाः कामकलाः भि अश्रवाव अत्र etc.—l. 25. (179, 4.) निमित्तात्कामात् । कथं ॥ निमित्तासंतः कामात्कथं B. निमित्ताः संतः कामात्कथं Ca. C.—l. 29. (179, 5.) जपेत् B. Ca pr. m. जपेत् Ca sec. m. and Rvdh.—P. 759. l. 1. The first part of this verse has been lost in the Commentary; none of the MSS. have preserved it. Bm, however, gives an explanation of its own, namely, अंतितः समीपे ह्यसु पीतं हृदयस्थिति इमं सोमं सीं सर्वतः उप ब्रुवे प्रार्थये यदागः etc.—l. 4. आकाशयति B. Ca. आकामयति Bm.—यद्वायमपवर्जनीयतया B. यद्वा यामपवर्जनीयतया Ca. C.—l. 5. कामेन निरुद्ध एव ॥ नमिननिरुद्ध एव Ca. C. कामिननिरुद्ध एव B.—l. 16. (179, 6.) वर्षीं Ca sec. m. Bm. वर्षीं वर्षीं B. Ca pr. m. M 1.

P. 759. l. 29. (180, 1.) दीयति तकतीति ॥ दीयति टकतीति Ca. C. दीयति तफवीति B. Cf. Ngh. II. 14.—रथागमनकाले Bm. त्वदागमनकाले B. C. M 1.—P. 760. l. 9. (180, 2.) रथं प्रामुथ इत्यर्थः ॥ रथं वाप्रथ (वाप्रभु Ca pr. m.) इत्यर्थः Ca. C. रथं वा अथ इत्यर्थः B. रथं प्रेरयथः इ० Bm.—l. 19. (180, 3.) अकुरुतं ॥ अकुरुतां Ca. Bm. अकुरुत्यां B.—l. 29. (180, 4.) शीतानि Bm for शीतमानानि.—तप्तघर्मसकाशाद्गच्छितवान् Ca. C. न पूर्व घर्मसकाशाद्गच्छितवान् B. तप्तघर्मसकाशात् रक्षितवन्ती Bm.—P. 761. l. 16. (180, 5.) सर्वप्रदेशव्यापित्वं ॥ सर्वप्रदेशवाचित्वं B. ०वाचित्वं Ca. C.—l. 19. प्रगृह्यं ॥ प्रगृह्यते B. प्रगृह्यतां Ca.—l. 20. माहिना ॥ महिना B. Ca. M 1.—P. 762. l. 12. (180, 8.) तादृशा मनुष्याः संति A. Ca. नाशा मनुष्याः संति B. तादृशमनुष्ठानमस्ति Bm.—l. 14. After स इव all the MSS., except Bm, have मध्ये. Either a whole sentence has been dropped, to which मध्ये belonged (संयाममध्ये), or it was meant to follow after तेषु; तेषु मध्ये प्रशस्तः.—l. 21. (180, 9.) वहतः A. B. C, instead of वहथः; a transition from the second to the third person, not unusual in Sâyana.—l. 23. कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति ॥ कर्मण्यपवृत्ते पुनर्निगच्छति A. B. C. समाप्तौ निर्गच्छति Bm.—l. 25. स्वदनुग्रहात् A. B. Ca. युवयोरनु० Bm.

P. 763. l. 8. (181, 1.) रयीणां धनानां from Bm.—P. 764. ll. 17 and 19. (181, 5.) मध्या S 3 and Sâyana. मध्या Wilson 429. S 1. S 2. S 4. P 1. P 3. P 4. A 2 text. B 1 text. See Aufrecht, Die Hymnen des Rigveda, vol. ii.² p. iv.—l. 25. मध्या प्रमथनेनालोडनेन ॥

प्रमाद्यनेनालोडनेन A. Ca. प्रमद्यनेनालोडनेन B. मध्या मद्यनेन आलोडनेन Bm. मध्या प्रमाद्यनेन लोडनेन M 1.—l. 32. (181, 6.) वर्षितेर्वेद्रः ॥ वर्षिता देवेद्रः A. C. वर्षिता देवेद्रः B. वर्षिता ईद्रः Bm.—P. 765. l. 16. (181, 8.) स्तुतिवाक् Ca. C. B. Bm. स्तुतिर्वाक् A. Ca. sec. m. स्तुतिरूपा वाक् ?.—l. 17. चिधात्वास्तीर्णं Bm. चिधान्वास्तीर्णं A. B. Ca. M 1. Cf. Rv. VIII. 102, 14.—l. 20. शान्तनात्सेव उदकस्तेव ॥ शान्तनात्सेके उदकस्तेव A. Ca. शान्तनात्सेके उदके उदकस्तेव B. शान्तनात्सेके उदकस्तेव C. शान्तनात् is probably a mistake; it may be meant for शान्तनात् ('because there is comfort, as if water was sprinkled') or for आप्यायनात् ('because there is growth'); but neither of the two emendations is probable.—l. 26. (181, 9.) From here to 188, 6 A is wanting. The Commentary from 184, 1 to 185, 5, however, is found in A 2 at the beginning of the seventh Adhyāya.

P. 766. l. 20. (182, 2.) रथितमा रथिनो Bm. यथा रथिनो B. Ca. M 1.—P. 767. l. 15. (182, 5.) प्रसादफलकाराश्विनौ B. प्रसादफलकाराश्विनौ Ca. °रोश्वि° C.—l. 20. तदधः पतथ Ca. तदाधः पतथः Bm. दतदधुः पेतधुः B. पतथ M 1.—P. 768. l. 13. (182, 8.) नासत्यौ Bm. नासत्या B. Ca. M 1.

P. 768. ll. 18 and 23. (183, 1.) From हे वृषणा to जुंजाथां left out in Ca. Probably the Anukr. quotation and the Viniyoga have also been lost.—P. 769. l. 12. (183, 3.) यजमानाय दत्तहविषा तद्वाग् B. Ca. C. यजमानदत्तहविषा तद्वाग् seems to be a necessary correction.—l. 22. (183, 4.) अर्थायायं ॥ अर्थायाय Bm. अर्थाय यो B. Ca. अर्थाय M 1.—l. 29. (183, 5.) रक्षणाय युष्मत्तर्पणाय वा ॥ युष्मत्तर्पणाय वा B. Ca. युष्मद्रक्षणाय Bm.

P. 771. l. 8. (184, 2.) °वेदवाकी रचिता B. °देववाकी रचिता A. Bm. Ca. °वेदवाकीरं-चिता M 1.—l. 25. (184, 3.) उदजयतां A. B. Ca. Bm. °जयतं M 1. Cf. note to 180, 9.—P. 772. l. 9. (184, 5.) हविष्प्रदानरूपैः ॥ °रूपाभिः A. B. Ca. Bm.

P. 772. l. 28. (185, 1.) पौर्वापर्यं कां ॥ पौर्वापर्यकां A. B. Ca.—P. 773. l. 26. (185, 4.) Bm omits अवसा to रूपं. We should expect यद्वा before अतप्यमाने.—l. 29. विलक्षणीः ॥ विचक्षणीः A. B. Bm. Ca.—P. 774. l. 20. (185, 6.) वृध्यादेः देवानां Ca. C. वृध्या देवानां B.—P. 775. l. 3. (185, 8.) जाःपतिं P 1 sec. m. P 3. P 4 sec. m. जाःऽपतिं P 1. P 4. Cf. Rv. VII. 38, 6; Prāt. 738.—l. 7. जायापतिं प्रति ॥ अजायापतिं प्रति Ca. ऽजायापतिं प्रति B.—l. 9. तथोरश्विन्यादिवद्भूमननासंभवादुचितमेव ॥ तथोरश्विन्यादिवद्भूमननासंभवादुचितमेव B. तथोरश्विन्यादिवद्भूमननासंभवादुचितमेव Ca. C. There is a mistake in this line, which the reading adopted in the text does not remove.

P. 777. l. 6. (186, 3.) °वेषणीया ॥ °वेषणीया B. Ca.—l. 17. (186, 4.) सर्वदेव वेत्यर्थः ॥ सर्वदेववार्थः B. सर्वदेववार्थः Ca. C. Bm reads समाने अहन् सर्वस्मिन् अहनि सर्वदेवत्यर्थः.—l. 25. (186, 5.) लङ् ॥ लिङ् B. Ca.—l. 26. वेतु B. Ca. Bm.—P. 778. l. 32. (186, 9.) उत्पाद-यन्ति Bm sec. m. उत्पादयन्तु B. C. उत्पादन्ति Bm pr. m.—l. 33. सर्वमावृणोति ॥ सर्वनामवृ-णोति B. Ca. C.—मरुत्सेना वृध्या ॥ मरुत्सेना अवृध्या B. Ca. C. मरुत्सेना आतिनावृध्या Bm.—करोति B. Bm. करोतु Ca. C.

P. 779. l. 19. (187.) तृतीयांश्वि B. तृतीया Ca. Cf. Anukr. M. p. 12.—l. 20. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् B. मुंजीत ह्यविकृतस्यन् Ca, but corrected into मुंजीयादविकृतसितं, which probably would be found to be the reading of A if a new A MS. should be discovered. The MS. of the Rvdh. E. I. H. 1732 a has मुंजीयादविकृतसितं; 1732 b

has भुञ्जीथाद्वकुत्सितं.—l. 21. विषमप्यमृतं भवेत् B. C; but Ca sec. m. has विषमप्यन्नतामियात्, which is the reading of Rvdh. 1732 b, while 1732 a has अमृतामियात्.—विषं च etc. ॥ विषं जपो ---- खितत्सूक्तं जपित विषनाशनं Ca sec. m. वित्थं ---- खितत्सूक्तं जपित विषनाशनं Ca pr. m. वि --- खितत्सूक्तं जपेद्वाधिविनाशनं B.—Instead of नावाग्यतस्तु, which is the reading of MSS. 1732 a. b, B has वक्तव्यमेव, C वक्तव्याय व corrected into न वक्तव्याय.—l. 22. हविस्तदा B. Ca pr. m. मुचिः सदा Ca sec. m. Rvdh.—P. 780. l. 15. (187, 4.) लोकस्थानार्थान् ॥ *स्थानार्थान् B. *स्थानादर्थान् Ca. M 1.—P. 781. l. 19. (187, 9.) All the MSS. are so defective in this verse, that it was impossible to complete the sentence except by conjecture. B reads हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारः क्षीराद्याश्रयणद्रव्य यवाशिरः यवविकाराश्रय शरीर पीवो वभ ॥ Ca has हे सोम ते तव यत् यमंशं गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणद्रव्या यवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयशरीरि पीवो भव ॥ This has been corrected by marginal notes. First, after the last अ, ण was put in, which, however, must have been meant to come in after अय; then this ण was blotted out, and a whole line put in after the same letter, णद्रव्या यवशिरः गोविकारक्षीराद्यश्रय. The â of द्रव्या is again cancelled, and the whole emendation is erroneous, as it could only have been meant for यवविकाराश्रयण. Bm reads हे सोम ते तव यत् सस गवाशिरः गोविकारक्षीराद्याश्रयणदायं यवाशिरः यवाशिरद्रव्यवयमयं भजामहे वातापि पीव इत्थव ॥ Cf. Rv. Bh. I. 137, 1; II. 22, 1. 41, 3; III. 42, 7; VIII. 92, 4; Nir. VI. 8.—l. 23. (187, 10.) B leaves out करंभो यः, Ca reads करंभयः, and leaves out all between औषधे त्वं पी० and *ष्टो गतः ॥

P. 783. l. 14. (188, 8.) हे सरस्वति सरो वागुदकं वा ॥ हे सरस्वति सरस्वतीति (स्वरं Ca) सरो वापुर्दकं A. Ca. हे सरस्वति सरस्वतीति सरीरगयुदकं B.

P. 784. l. 9. (189.) जपेच्च A. B. Ca. जपंश्च Rvdh.—वानलं A. Ca. चानलं B. Rvdh.—

P. 785. l. 2. (189, 2.) Ca has a marginal note with regard to शं योः, यौतेर्विच् ॥ गुणः । यो । सु । इति भट्टभास्कराः. Bhattabhâskara wrote a Vedabhâshya (cf. Devarâga's Commentary on the Nirukta) and another grammatical Commentary on the Paribhâshâs (cf. Colebrooke's Miscellaneous Essays, vol. ii. p. 42). He is quoted by Sâyana, I. 63, 4. 71, 4. 84, 15, etc.—l. 8. (189, 3.) *नापालिताः ॥ *ना ज्यालिताः B. *नापालयिता A. Ca.—l. 23. (189, 5.) इत्यनयाश्रयमभिजुहोति Ca. इत्यनयाश्रमभिजुहोति B. आश्रयं is explained as यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाश्रयं.—P. 786. l. 2. (189, 6.) The MSS. read विष्यट्, but, as no etymology is given, and as the word does not occur again in the Rig-veda, it is difficult to say whether it be meant for विष्यट् or विष्यट्.

P. 786. l. 25. (190.) From 190 to 191, 4 the Commentary of A 2 is found again at the beginning of the seventh Adhyâya.—P. 787. l. 1. (190, 1.) अगंतारं ॥ आगंतारं A. B. Ca. Bm.—l. 14. (190, 2.) देवं तमिच्छतां ॥ देवं त्वमि० B. देवं त्वामि० A. Ca. देवत्वमिच्छतां M 1.—l. 16. सर्वे भवन्ति A. B. C. सर्वे संभवति Bm. सर्वे व्यक्ता भवन्ति ?.—l. 18. संपादयन् Bm. संपादयतः A. Ca. संपदयतः B.—P. 788. l. 23. (190, 6.) हे बृहस्पति B. हे ब्राह्मणस्पति A. Ca. हे ब्रह्मणस्पति Bm.—P. 789. l. 5. (190, 7.) यमेव Bm. समेव B. यमेन A. Ca. त्वामेव M 1.

P. 789. l. 19. (191.) ॐन्याबास B. Ca pr. m. ॐन्याबा A. Ca sec. m.—l. 21. ॐवृषि-
 कतस्य A. Ca. ॐवृषिकतस्य B. ॐवृषिकजं च Rvdh.—l. 26. (191, 1.) महोरगादिः B. महा-
 रोगादि A. Ca. महारोगादिः Bm.—कंकत इति सरन् ॥ छत इति सरन् A. Ca. कत इति सरन्
 B.—l. 28. कुंदुभादिः A. B. Ca. ददुं Bm. कुंदुं M I.—P. 790. l. 10. (191, 3.) चंतस्त्रि-
 द्राः ॥ चंतस्त्रिद्राः A. Ca. अस्त्रिद्राः B. आस्त्रिद्राः Bm.—l. 11. चंतस्त्रिद्राः B. आत्मस्त्रिद्राः
 A. Bm. Ca.—अस्त्रवालाः ॥ आस्त्रवालाः B. Bm. आत्मवालाः A. Ca.—P. 791. l. 3. (191, 6.)
 ईरयत गच्छत ॥ ईरसमगच्छत B. गच्छत A. Ca. Bm.—l. 11. (191, 7.) लूतीकादयः ॥ लूतीकादयः
 B. लूतीकायः A. Ca.—P. 792. l. 7. (191, 10.) सो चित् स चित् पूजायां A. B. Ca. स चित्
 Bm. सो चित् चित् पूं M I.—l. 8. सः प्रसिद्धी B. दुः प्रसिद्धी A. Ca. नु प्रं Bm. The
 Pada-text has सः । चित् ।, but Sāyana seems to explain it as सः । ऊं इति । चित् ।, while
 in the next verse the Pada gives सो इति instead of सा । ऊं इति ॥ See Prāt. 313. It
 is, however, possible that we have to read नुः प्रसिद्धी.' Cf. Rv. Bh. VIII. 23, 5; 13;
 l. 72, 8. 91, 3. 25, 18. 52, 11, etc. (नु = हि = खनु).—l. 19. (191, 11.) वासैत्थर्थः ॥ वासैत्थर्थः
 A. Ca. वासै B. Bm has इयत्तिका इयंतं कुर्वाणा वाचाला शकुंतिका etc.—l. 20. विषहर्षी A.
 C. Bm. विषहंशी B.—l. 22. यद्देहावृतं etc. ॥ यद्देहावृत्तविषं तस्य शकुनेभ्यः आदित्याप्रदानसमस्ती-
 युक्तं भवति B. यद्देहवृत्तविषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याप्रदानसमस्तीयुक्तं भवति A. C.—P. 793. l. 14.
 (191, 14.) सुरगंगायाः B. असुरगं A. Ca. गंगायाः Bm.—l. 22. (191, 15.) यावद्विषामगमं
 तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः ॥ यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुतिष्ठति तद्विदः B. यावद्विषामगमं तं
 पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः A. यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः Ca pr. m.
 यावद्विषामगमं तं पाषाणमनुघातमनुतिष्ठति तद्विदः C.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशसंहिता

शार्मण्यदेशोत्पन्नेनेंगलशडदेशनिवासिना मोक्षमूलरभट्टेन संशोधिता

गोतीर्थाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९४७ वर्षे

॥ प्रथमं मंडलं ॥

ओं

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशायाः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं गत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्भमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्ब्रह्ममहीपतिः । आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसि ते व्याख्यायतिसंयहात् । कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्ब्राह्मणतः पुरा । यजुर्वेदोऽथ हीचार्थमुखिदो व्याकरिष्यति ॥ ५ ॥
एतस्मिन्नथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः । व्युत्पन्नस्तावता सर्वे बोधुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अत्र केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वचाम्नातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायेनाभ्यर्हितत्वात्तद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं । तस्माद्यज्ञात्सर्वज्जत ऋचः सामानि जज्ञिरे । कंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजु-
स्तास्मादजायत । ऋग्वे० १०. ९०. ९. इति । तस्मात् सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्
पुजनीयात्सर्वज्जतः सर्वैर्हयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र ह्ययं तथापि परमेश्वरस्त्वेन्द्रादिरूपेणावस्थाना-
दविरोधः । तथा च मंत्रवर्णः । इन्द्रं मित्रं वरुणमपिमाज्जरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्वान् । एकं सद्भिप्रा
ब्रह्मधा वदंत्वमिं यमं मातरिस्थानमाहुः । ऋग्वे० १. १६४. ४६. इति । वाजसनेयिनश्चामनति । तद्यदिदमा-
ज्जरसुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विष्टष्टिरेष उ ह्यैव सर्वे देवाः । शत० ब्रा० १४. ४. २. १२. इति ।
तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव ह्ययं ॥ न केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदाब्जहेतुत्वादपि ।
तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तत् यदृचा तद्दृढं । तै० सं० ६. ५.
१०. ३. इति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्थे विश्वासदाब्जाय तदेतदृचाभ्युक्तमित्युचमे-
वोदाहरन्ति ॥ मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः । साम्नां तु
सर्वेषामुगाश्रितत्वं प्रसिद्धं । आध्वर्युणिकैरपि स्वकीयसंहितायामुच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः सर्वैर्वेदे-
रादृतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । कंदोगासु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नारदवाक्यमेवमामनति । ऋग्वेदं भगवो
ऽधीमि यजुर्वेदं सामवेदमाध्वर्युणं चतुर्थं । इति ३० ७. १. २. इति । मुंडकोपनिषदप्येवमात्मायति । ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः । मुं० उ० १. १. ५. इति । तापनीयोपनिषदपि मंत्रराजपादेषु क्रमेणाध्ययनमेव-
मामनति । ऋग्यजुःसामाथर्वान्शतवारो वेदाः सांगाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति । नृ० ता० १. २. इति ।
एवं सर्वत्रोदाहरणीयं । तस्मादृग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्प्रत्येतदुच्यते ॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावुग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वात्तत्र
तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात्तद्व्याख्यानमेवादौ युक्तं । तन्माधान्यं च काचिदुगेवाह । ऋचां स्वः पोषमास्ते
पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्रारीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां वि मिमीत उ स्वः
। ऋग्वे० १०. ७१. ११. इति । एतस्या ऋचसात्पर्यं निरुक्तकारो यास्तः संचिष्य दर्शयति । इत्युल्लिख्यमाणं
विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्चनी
। नि० १. ८. इति । अस्यायमर्थः । त्वशब्द एकशब्दपर्यायो होतृविशेषणं । होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले
स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं कुर्वन्नास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वाम्नातानामृचां संघमेकत्र संपाद्यैतावदिदं शस्त्रमिति क्लृप्तिं

करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्चते प्रशस्ततेऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषसात्सा-
धनविशेषो वेद्युक्शब्दव्युत्पत्तिरिति । अथ द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्ररीषूनाता
गायत्रं गायतेः स्तुतिकर्मणः शक्रार्थं ऋचः शक्रोतेस्यदाभिर्वृचमशकहंतुं तच्छक्ररीणां शक्ररीत्वमिति विज्ञायत
इति । अस्यायमर्थः । उद्गातुनामक एक ऋत्विग्गायत्रशब्दाभिधेयं स्तोत्रं शक्ररीशब्दाभिधेयास्तु गायति ।
धानुनामनेकार्थत्वेन स्तुतिक्रियावाचिनो गायतिधातोत्पन्नोऽयं गायत्रशब्दः । शक्ररीशब्दस्य शक्रोतिधातो-
त्पन्नः । वृचं शत्रुं हंतुं शक्रोत्याभिर्ऋग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणे विज्ञायत इति । अथ तृतीयं पादं
विवृणोति । ब्रह्मीको जाते जाते वियां वदति ब्रह्मा सर्ववियः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक
एक ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुष्ठां वदति । ब्रह्मज्ञपः प्रथेष्ठा-
मीत्येवं संबोधितः सन्नो प्रणयेत्यनुजानाति । स च ब्रह्मा वेदत्रयोक्तसर्वकर्माभिन्नः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्त-
दनुष्ठातुं सति प्रमादे समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमर्णति । एष एव यज्ञस्तस्य मनश्च
वाक् च वर्तनी तद्योरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा वाचा ह्येताध्वर्युर्ब्रह्मानान्यतरां । छां० उ० ४. १६. १. ।
इति । छत्सो यज्ञः प्रमादराहित्याय' मनसा सम्यगनुसंधेयो वाचा च वेदत्रयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तच्च
होचादयस्त्रयो मिलित्वा वायुं यज्ञमार्गं संस्कुर्वति । ब्रह्मा त्वेक एव मनोरूपं यज्ञमार्गं छत्समपि संस्करोति ।
तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति । अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य मात्रां विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वर-
युरध्वरं युगत्तयध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः । अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य मात्रां स्वरूपं विमिमीति विशेषेण
निष्पादयति । मीयते निर्मायत इति मात्रा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नामनिर्वचनादवगम्यते । अध्व-
र्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षिप्याध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युगत्तीत्यवयवार्थः ।
अध्वरस्य नेतेति तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं यास्को दर्श-
यति । मंत्रा मननाच्छंदांसि छादनात्स्तोमः सवनाद्यजुर्व्यजतेः । नि० ७. १२. । इति । एवं सत्यध्वर्युसंबंधिनि
यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीव्य तदपेक्षितौ स्तोत्रशस्त्ररूपावयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्येते इत्युपजीव्यस्य
यजुर्वेदस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत ऋग्व्याख्यानं युक्तमि-
त्युभेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं वेदो नाम । न हि तत्र
लक्षणं प्रमाणं वास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण किञ्चिदस्य प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति
न्यायविदां मतं । प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणविशेषेष्वन्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेन्न । मन्वादिस्मृतिष्व-
तिव्याप्तिः । समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनमित्येतस्यागमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे
सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मि-
तत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेन्न । सहस्रशीर्षा पुंष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात् ॥ कर्मफलरू-
पशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेन्न । जीवविशेषैरप्रिवाध्यादित्वेर्वेदाना-
मुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवापेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात् । ऐ० ब्रा० ५. ३२. । इति श्रुतेरी-
श्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मानुत्वं द्रष्टव्यं ॥ मंत्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेन्न । ईदृशो मंत्र ईदृशं
ब्राह्मणमित्यनयोरव्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पञ्चमः । ऋग्वेदं भगवोऽध्वेमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं । छां० उ० ७. १. २. ।
इत्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि
स्वस्वधमारोढुं प्रभवति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेन्न ।
तस्यायुक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं तु शंक्तिमुपययोग्यं । वेदविषया तु लोकप्रसिद्धिः सावैज-
नीनापि नीलं नम इत्यादिषद्भावात् । तस्मान्नास्ति प्रमाणात्तरहितस्य वेदस्य सद्भावो नांगीकर्तुं शक्यत इति
पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते । मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापसंबो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मंत्रब्राह्म-
णयोर्वेदानामधेयं । आ० प० ३१. । इति । तयोस्तु स्वरूपमुपरिष्ठात्प्रिण्यते ॥ अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि
यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरं च स्पष्टीभवित्यति ॥ प्रमाणान्यपि यथोक्तश्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि
वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविवक्षितं

फल्ग्वीश्वारणमेव मंत्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मंत्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशंक्य तत्र दोषांतरं सूचयति ॥

बुधशास्त्रादिति ॥३॥ अपीदभीन्विहर । तै० सं० ६. ३. १. २. । इति प्रेषमंत्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तस्मात्पि-
विहरणादिकमापीधेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुधार्थस्य पुनर्मंत्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं ।
न हि सोपानत्वे पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुंचति ॥ ननु बुधस्याप्यर्थस्य प्रामादिकविक्षरणपरिहारार्थ मंत्रेण
स्मरणमस्त्वित्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥४॥ चत्वारि शृंगा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । ऋग्वे० ४.
५८. ३. । इति मंत्र आम्नायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किंचिद्यज्ञसाधनं विद्यते यत्तत्रपाठेनानुसृतं ॥ नन्वी-
दृशी काचिद्देवता स्यादित्याशंक्यान्वं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥५॥ ओषधे त्रायस्त्विनं शृणोत यावाण इत्यादावचेतने द्रव्ये चेतनोचितरक्षण-
श्रवणाद्यर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिव्यपदेश इति वैयासिकशास्त्रे सूचितत्वादोषध्यायभिमानिचे-
तनदेवतात्र विवक्ष्यतामित्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥६॥ अदितिर्बौरदितिरंतरिचं । ऋग्वे० १. ८९. १०. । इति मंत्र आम्नायते । यदेव
बीसदेवांतरिचमित्ययमर्थो विप्रतिषिद्धः । एवं एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो धे रुद्रा इत्यादिकमप्युदा-
हृतं ॥ ननु स्वमेव माता च पिता स्वमेवेत्यादिवदंतरिचादिरूपत्वेनादितिः सूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य
योगसामर्थ्याद्बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततो नार्थविप्रतिषेध इत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥७॥ पूर्णिका नाम काचिद्योषिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्या-
यग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंचमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षासि प्रतिमुश्लप्रहारं तस्य मंत्रस्यापठ्य-
मानत्वाद्दक्षग्रहणाद्यैव तं मंत्रमन्यांश्च मंचानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंत्रो यथा
पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति ।
पूर्णिकाप्यवबोधुमक्षमा । कर्मणि त्वध्वर्योरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥८॥ केषांचिन्मंत्राणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अस्यक्सा त इंद्र ऋष्टिरस्यै
इत्यिको मंत्रः । खल्वेव जर्मरी तुर्फरीतू इत्यपरो मंत्रः ॥ नन्वीदृशमंत्रार्थबोधायैव निगमनिरुक्तव्याकरणाणि
प्रवृत्तानीत्याशंक्य दोषांतरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगान्मंचानर्थक्यमिति ॥९॥ किं ते ह्यखंति कीकटेषु । ऋग्वे० ३. ५३. १४. । इति मंत्रे कीकटो
नाम जनपद आम्नातः । तथा नैचाशाखं नाम नगरं प्रमगंदो नाम राजत्वितेऽर्था अनित्या आम्नाताः । तथा
च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंत्रो भूतपूर्व इति गम्यते ॥ तदेवमेतैस्तदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंत्राणामर्थप्रत्याय-
नार्थत्वं नास्ति । किंतुस्मरणोद्दृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टसु वाक्यार्थ इति ॥१०॥ तुशब्देन मंत्राणामदृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वार-
यति । क्रियाकारकसंबंधेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकेदेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्याय-
नायैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि द्रष्टव्यं । मंत्रेण प्रकाशितस्वर्थोऽनुष्ठानं शक्यते न त्वप्रकाशितः ।
तस्मान्मंत्रोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं दृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वधिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा कंदसा ददे
। तै० सं० ४. १. १. ३. । इति मंत्र आम्नातः । तेनैव मंत्रेण प्रतीतेऽप्यभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिमदन्ते
। तै० सं० ५. १. १. ४. । इति विधीयते । तदेतद्विधानं स्वल्पे व्यर्थं स्यादित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥११॥ मंत्रेण प्रतीतस्वैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनःश्रवणं तदेतत्तुःसंख्यालक्षणगुणवि-
धानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्याभावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्वमाम-
गृभ्णन्नशनामृतस्य । तै० सं० ४. १. २. १. । इत्यत्राभिधानीमा दत्ते । तै० सं० ५. १. २. १. । इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव
प्राप्तस्य रशनादानस्य पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमाम्नायते । तदेतत्त्वन्मते व्यर्थमित्याशंक्योत्तरं सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥१२॥ गर्दभभिधानीं नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थमिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परि-
संख्यायां चयो दोषाः प्राप्तयुः । आदत्त इति रशनादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य
शब्दस्य कल्प्येत । रशनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरशनाया आदानं बाध्यतेति चयो दोषाः । नैवं ।
गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । स्वल्पे प्रकरणपाठान्वयानुपपत्त्या मंत्रेणानेनादानं कुर्यादिति वाक्यं

परिकल्प्यते । तेन च वाक्केन मंत्रादानयोः संबंधे सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिङ्गाद्भ्रशना-
माचक्षादानमुपेत्य गर्दभरशनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलंब्यत इत्यस्याभिधानीमिति प्रत्यक्षेण वाक्केन
(मंत्रादानयोः संबंधे सति लिङ्गाद्भ्रशनामाचक्षादानमस्याभिधानीमिति श्रुत्या विशेषे व्यवस्थाप्यते । ततो
मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरशनाया अप्राप्तत्वात्प्राप्तिः प्राप्तबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च
न त्यज्यते । तच्च कुतो दोषचयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरशनाया निवारणमभिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥
ननु च प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादी वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यर्थवाद्वाः । यज्ञपतिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थ-
वादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु प्रथयतीत्यनेनैव विधिश्चिन्नेन प्रथनमनूय यज्ञपतिमेवेत्यादिना-
र्थवादेन स्तोत्रत्वं । तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते । तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तुं
प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्वति ब्रूते स कारयत्येव तथाचापि यः प्रथस्वेति ब्रूते स प्रथयत्येव ॥ यदुक्तं
अग्निर्मूर्धा दिव इति पाठक्रमनियमाद्दृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविच्छन्नं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविच्छन्नं । न हि वयं पाठक्रमनियमाद्दृष्टं निवा-
रयामः । किंतिर्ह्ये । मंत्रोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु
प्रोक्षणीरासादय । वा० सं० १. २८. । इति मंत्रो बुद्धमेवार्थं शास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवा-
दित्युक्तमिति चेत् तस्य परिहारं सूचयति ॥

संप्रैषकर्मणो गर्हानुपलम्भः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रैषकर्मणो गर्हा लवदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्या-
प्यर्थस्य मंत्रेणैवानुस्मरणे सति नियमाद्दृष्टलक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यस्त्रोक्तं चत्वारि श्रुतेति मंत्रो
ऽसंतमेवार्थमभिधत्त इति तस्योत्तरं सूचयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्के गौणस्थार्थस्योक्तिर्द्रष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो
होत्रध्वर्युर्नातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः श्रृंगारिणि । प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयजमानौ द्वे शीर्षे । गायत्र्या-
दीनि सप्त क्ंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदैस्त्रेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः । रोरवीति स्तोत्र-
शस्त्रादिशब्दान्पुनःपुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रीढो यज्ञरूपो देवो मर्त्यानाविवेशेति मनुष्या
एवात्राधिकारिणः । लोकेऽप्येवं गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवाकस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शिवलक्षि-
नीत्येवं नवाः सूयमानत्वात् । एवमोषधे चायस्य श्रुणोत यावाण इत्याद्यचितनसंबोधनानि स्तुतिपरस्मिन्
योजनीयानि । यस्मिन्वपन औषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु वक्तव्यं । तथा यावाणोऽपि
प्रातरनुवाकं श्रुण्वन्ति किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिर्बौरदितिरंतरिषमिति
विप्रतिषेध उक्तस्तस्योत्तरं सूचयति ॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा स्वमेव पिता स्वमेव मातेत्यत्र गौणप्रयोगादविरोधस्तद्वत् ।
एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः शतरुद्रदेवत्ये शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो
माणवकः पूर्णिकाया अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विषावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविषावहणकालेऽर्थस्य यदवचनं तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि
पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माणवको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारात् तत्रार्थविवक्षा ॥
यदप्युक्तं अग्न्यक्ता त इन्द्रं खल्वेव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्प्राप्त्येवार्थ इति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न विज्ञायते । तेषां निगमनिर्द-
व्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि ।
तेषु हि द्विवचनात्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं सूक्तमश्विनोः काममप्राः । ऋत्वे० १०. १०६. ११. । इति दर्शनात् ।
एतदेवमभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थसुर्फरीतू हंतारावित्यर्थः । नि० १३. ५. । इति ।
एवमग्न्यक्ता त इत्यादावप्युत्तरेण ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदायनित्यार्थसंयोगात्प्रमादालस्यादिषु न स्यादिति तत्रोत्तरं
सूचयति ॥

उक्तस्वानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यातिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः ।

तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पीडयित्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुत्वात्पितृ-
दर्शनाच्च । पू० मी० १. १. २८. । इति हेत्वंतरं सूचितं । तस्यायमर्थः । बबरः प्रावाहणिरकामयत । तै० सं० ७. १.
१०. २. । इत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पीडयित्वा वेद इति तस्योत्तरमेवं सूचितं ।
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रं । पू० मी० १. १. ३१. । इति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानं तत्रवचननिमित्तं ।
यत्तु परं बबरात्पितृदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु
बबर इति शब्दानुवृत्तिः । तथा सति बबरति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणः । प्रकर्षेण वहन-
शीलः । एवमन्यत्राप्यहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंबन्धाद्विवक्षितार्था मंचाः स्वार्थप्रकाशनायैव प्रयो-
क्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं
किंचिच्छ्रूतं लिंगं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

लिंगोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आप्त्येव्यापीध्रमुपतिष्ठेति श्रुति । तस्यायमर्थः । अपिर्देवता यस्या
श्चः सेयमापेयी । तयापीध्रस्थानमुपतिष्ठेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्वाह्यमपे नय । च्छ्वे० १. १८९. १. ।
इत्यनयोपतिष्ठेति मंचप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति किंतु आपेयीत्वलिङ्गेनोपदिशति । यदा तस्यामुच्यपिः
प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या च्छ्वोऽपिर्देवता भवति । तथा सत्यापेक्ष्येति देवतावाचितद्विजातनिर्देश
उपपद्यते । तस्माद्यमुपदेशस्तत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोग-
काले मंचोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिंगांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावास्मात्स्य मंचस्य विक्रतौ समवेतार्थत्वाय तदुचितपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ
ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पितानु भातेति प्राकृतः पशुविषयो मंचपाठः । तस्य च मंचस्य
विक्रतौ पशुद्वये सत्यन्वेनौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेनास्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्म-
चव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायति । न माता वर्धते न पितेति । तत्रेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्नि-
षिध्यते आहो त्विच्छब्दवृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातराविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति
बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । तत्र न तावच्छरीरवृद्धिर्निषिद्धं शक्यते । बाल्यक्रीमारथीवनादिवयो
ऽनुसारिण तद्वृद्धेः प्रत्यक्षत्वात् । अतः शब्दवृद्धिर्निषिद्ध एव परिशिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विशेषाकारिण
वृद्धिनिषिद्धादितरस्त्वेनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यथा न विवक्ष्येत तदा
पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमूह्येत । तस्माद्विवक्षितार्था मंचाः ॥ तस्मिन्नेवार्थं लिंगांतरं
सूचयति ॥

विधिश्चास्तेति ॥ २४ ॥ मंचव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिश्च इत्युच्यते । स चैवमास्मायति ।
शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्तेष्विवैतदाह । शतं ब्रा० २. ३. ४. २१. । इति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्ये-
यमंचस्य प्रतीकं । अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानं । मंचस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंचे
व्याख्यायत । तस्माद्विवक्षितार्था मंचाः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहस्तोत्रौ । ङी० न्या० १. २. ४. ॥

मंचा उरु प्रथस्तेति किमदृष्टेकहेतवः । यागेषु पुरोडाशप्रथमादेश भासकाः ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानामंचाः पुष्पिकहेतवः । न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टत इति ॥

नन्वस्तु मंचभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तदुच्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवा-
दक्षेति । तथा चापसंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः । आ० प० ३२-३३. । इति । विधिरपि
द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमञ्जातज्ञापनं चेति । आपाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयं । ऐ० ब्रा० १. १. ।
इत्याद्याः कर्मकांडगतविधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत् । ऐ० आ० २. ४. १. ।
इत्यादयो ब्रह्मकांडगता अज्ञातज्ञापकाः । तत्र कर्मकांडगतानां जर्तिलयवाक्वा वा जुहुयान्नवीधुकयवाक्वा
वा । तै० सं० ५. ४. ३. २. । इत्यादिविधीनां नास्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्तयोग्यद्रव्यविधानेन सम्यग्गनुभवसाधनत्वा-
भावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समास्नातं । अनाहुतिर्वै जर्तिलास गवीधुकाक्षेति । तत्र ह्यारण्यतिलाणा-
मारण्यगोधूमानां चाहुतिद्रव्यत्वं निषिद्धं । तस्माद्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाणं । एवमेतरेयतेत्तिरीया-
दिब्राह्मणेषु तत्तन्नादृश्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि चैतरेयब्राह्मणे
ऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निरगमितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामर्गति । यदनुदिते

सूर्ये प्रातर्जुष्यादुभयमेवामिदं स्यात् उदिते सूर्ये प्रातर्जुष्येति । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति । पुनरपि त एवोदि-
तहोमे दोषमामगति । यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुष्याद्यथातिथये प्रदुताय शून्यायावसथायाहार्यं हरति तादृगेव
तत् । तै० ब्रा० २. १. २. १२. । इति । तथैवातिराचे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिराचे षोडशिनं गृह्णातीति
निषेधेन बाध्यते । श्रुतिष्टोमादिष्वयुष्मानन्तरमेव स्वर्गादिफलं गोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तुष्टिरनु-
पलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्मविधिषु प्रामाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातघापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रामाण्यं । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीत्
। ऐ० आ० २. ४. १. । इतिरेरियिण आमनति । असदा इदमय आसीत् । तै० आ० ८. ७. । इति तैत्तिरीयकाः ।
सोऽयं विरोधः । तस्माद्विदे विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्विव जर्तिलादिविधेरप्रामाण्यं तदर्थस्थाननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उपरितनेऽजाचीरेण जुहोतीति
वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिलादिकमनूय नियते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्वे
गोअश्वेभ्य इति वाक्येनार्थवादरूपेणाजादीनां पशुत्वं नियते तद्वत् । एवं तर्ह्यजादेयंथा वस्तुतः पशुत्वमस्ति
तथा जर्तिलादिविधेरच नियमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे भवेदिति चेत् भवतु नाम । प्रामाण्यमपि तच्छा-
खाध्यायिनं प्रति भविष्यति । यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् ।
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धी विधिनियेधौ पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीयौ । यथा मंत्रेषु पाठभेदः
शाखाभेदेन व्यवस्थितस्तद्वत् । तैत्तिरीया वायवः स्थोपायवः स्य । तै० सं० १. १. १. । इति मंत्रमामगति ।
वाजसनेयिनस्तूपायवः स्थितं भागं नामनति । वा० सं० १. १. । प्रत्युत शतपथब्राह्मणे । १. ७. १. ३. । स भागो
ऽनूय निराकृतः । तथा सूक्तवाक्यमंत्रे शाखांतरपाठं निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनति । यद् ब्रूयात्सू-
पावसाना च स्वध्ववसाना चेति प्रमायुको यजमानः स्यात् । तै० सं० २. ६. १. ६. । इति निराकरणं । सूपचरणा
च स्वध्वचरणा चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तच्चानुष्ठातुपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु द्रष्टव्यं ।
षोडशियहणादिदूषणं स्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तवैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोड-
शिनो यहणाग्रहणविकल्पो निर्णीतः । पू० मी० १०. ८. ६. । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफ-
लसिद्धार्थमपूर्वं निर्णीतं । पू० मी० २. १. ५. । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणस्विन चाका-
शादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तिः । वेदां० १. ४. १४. । इत्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता ।
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादांतरभाधिकरणे त्वसद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मांतरेण वाक्यशेषात् । वेदां० २. १. १७. ।
इति सूत्रे तैत्तिरीयावाक्यगतस्यासच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनि-
श्रुतनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायीत्युक्तिसूत्रे तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । पू० मी० १. १. २-५. ।
व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे । वेदां० १. १. ३. । वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्सु समन्वयात्
। वेदां० १. १. ४. । इत्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखंडन्यायो दुष्परिहारः ।
अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यते । पू० मी०
१. २. १-१८. । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आत्मायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥ आत्मायस्य सर्वस्य क्रियाप्र-
तिपादनाय प्रवृत्तत्वात्क्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विचिंतितः स्वार्थः । ते चार्थवादा
एवमात्मायते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रूपस्य हृद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । स आत्मनो वपामुद्विदत्
। तै० सं० २. १. १. ४. । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । तै० सं० ६. १. ५. १. । इति । यस्मा-
दीदृशस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपे-
णानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादितिः काव्यालपिः समानत्वादप्रमा-
णमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेये धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थं प्रामाण्यमस्तु तत्रत्यायकत्वेन
स्वतः प्रामाण्यापवदिगुमशक्यत्वादित्वाशक्यान्धिषु केषुचिदर्थवादेषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति
तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति चिबिधो विरोधो
ऽर्थवादेषूपलभ्यते । तथा हि । क्षेपं मनोऽश्रुतवादिनी वागित्यत्र श्रूयमाणं मानसं चीर्य वाचिकमश्रुतवदनं

च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम एवापेदिवा ददृशे नार्चिस्तस्मादार्चिरेवापिर्नक्तं ददृशे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विप्रो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तदेद यवमुष्मिन्लोकेऽस्ति वा न वा । तै० सं० ६. १. १. १. इत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे ह्यामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निष्प्रयोजनत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थवादेऽक्तं तथा फलमप्यविवमानमेव तैरुच्यते । तथा हि गर्गचिरात्तं प्रकृत्य श्रूयते । शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिर्मर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । आस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाङ्गत्या सर्वाङ्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वाङ्गोक्तानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजति य उ चैनमेवं वेदेति । तत्राग्न्याधिगतया पूर्णाङ्गत्या सर्वकामप्राप्तिरन्यान्यपिहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरुद्धपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाञ्छोतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधेन ब्रह्महत्यादितरणान्तदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु मा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिवीत्यत्रांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तत्र चयनप्रसंगस्त्विवाभावात् । मा भूत्तर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादसु प्रामाण्यमित्याशङ्कोत्तरं सूत्रयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संयोगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वमभावात्कालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयत्वं प्रसज्येत । किं बङ्गना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूत्रयति ॥ विधिना त्वेकवाक्यत्वात्सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥ तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै वैपिष्ठेवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेत । तै० सं० २. १. १. १. इत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादसि धर्मं प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तैस्तत्रार्थवादानां नास्त्युपयोग इति शंकनीयं । ते ह्यर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकांक्षतां विधीनां सुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । सुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति ॥ ननु शास्त्रदृष्टविरोधाश्वेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येति ॥ ९ ॥ स्तेनं मन इत्यादी शास्त्रविरोधाद्यनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्थानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेयशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु सुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसद्वैयधिकरणत्वात् । वेतसशाखया चावकाभिश्च वि कर्षत्यापो वै शांताः । तै० सं० ५. ४. ४. ३. इत्यत्र वेतसावके विधीयते आपश्च सूयंत इति वैयधिकरणमित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयधिकरणदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके करमीराभिजानो देवदत्तः करमीरदेशेषु सूयमानेषु सुतमात्मानं मन्यत एवमत्राप्यज्ञो जाति वेतसावके अप्सु सुतासु सुति एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाद्वेतसावके स्वयमपि शांते सत्यौ यजमानस्त्वानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वाद्भ्रजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्गृहिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयनार्थवादस्त्वेकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदानाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः सूयते । यद्यपि रजतस्त्राश्रुप्रभ-

वस्वमर्त्यतमसत् तथापि यथोक्तनीत्या विधेः स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्नात्स एतं प्राजापत्यमञ्जं तूपरमालभेत । तै० सं० २. १. १. ४. । इत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन सूच्यते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपामप्युत्खि-
त्वाप्नो प्रहृत्य ततो जातं तूपरमञ्जमात्रार्थमालभ्य प्रजाः पशून् च लब्ध्वांस्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । आदित्यः प्रायणीयस्वरित्वेष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन सूच्यते । यदियमदितिर्देवता दिग्मोहमप्यपनीय दिग्विशेषं ज्ञापयति तदा बह्विधकर्मसमुदायरूपे सोम-
यागिऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदितिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्यवसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु वा मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्विच्यते । शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं अद्यया पिबेत्यादावविषमनिनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् ॥ अथ पूर्वपश्चिणा शास्त्रविरोधं दर्शयितुं यदुदाहृतं स्तौत्रं मनोऽनृतवादिनी वागिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोत्रमयमर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृषिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र देवदत्तपूजां स्तोत्रमेवोदासीन्यमुपातुपन्यस्यते न तु पुण्यत्वमुषेर्वार-
यितुं एवमत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादित्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन शब्दार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्नरूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनुतं वक्तीति प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबहुलः । अतो हस्ते हिरण्यधारणं प्रशस्तमिति सूच्यते ॥ यदपि दृष्टविरोधाद्य धूम एवामेर्दिवा ददृश इत्यादिकमुदाहृतं तत्रोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अपिज्योतिज्योतिरपिः स्वाहेति सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येती विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः । यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वाचावर्चिरेव दृश्यते तस्मादपिमंत्रो राची प्रयोक्तव्य इत्येवं तयोर्मंत्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिषोरदर्शनो-
पन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि दूरे पर्वताद्ये वृचादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यते । किंतु वृषसा-
दृशेन तेषां दर्शनाभास एव । तद्वदत्रापि ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं न चैतद्विदो वयं ब्राह्मणा वा सोऽब्राह्मणा वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

स्व्यपराधात्कर्तुंश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रत्रियमाणे ब्रूयाहेवाः पितर इत्यस्य विधिः स्तावको ऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादिमंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्व इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रिया अपराधो भवति तत्र कर्तुंशत्पादयितुर्जातरस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृश-
मिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वान्नास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमानं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्व इत्युपन्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधाद्योदाहृतं को हि तद्विद्व यद्यमुष्मिन्नेकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिव्यतीकाशात्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदेति । धूमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वारविधिः सूच्यते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं न त्विदानींतनमित्यर्थः । तस्येप्सा प्राप्तमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिस-
योपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनः पीत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चितुं न शक्यते तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धूमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षत्वान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधाद्योदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गर्गचिराच्चविधिः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतुः किमुतानुष्ठान-
मिति सूच्यते । यथा कर्णाभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुस्तसाहेनैव विकसितं वदनं शोभितमिव शिथिलद्वीप्यते । अतः शोभासादृशगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधाद्योदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधिः शेषः । अत्रापि किमुतिकन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिक्षया स्वयमपि विद्वान्भवति । ततः प्रतिग्रहेणात्रं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं ॥ यदप्यन्यार्थक्याद्योदाहृतं पूर्णाङ्गत्वा सर्वाङ्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाङ्गतिं जुहुयादित्यस्य विधिः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्ते-

यमाङ्गतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाङ्गत्वा कर्मसांगत्वे यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्वं द्रष्टव्यं । पूर्णाङ्गतिरभावे सत्त्वाधानरूपं कर्मांगविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाङ्गत्वा समाधीयत इतिकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्त्वाहवनीयाद्यपयो ऽपिहोत्रादिकर्मसु योग्या भवतीत्ययमन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराङ्गत्वंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नञ्छब्दं । न खल्वेतावता पूर्णाङ्गतिस्तुतेः काचिद्वागिरस्ति ॥ ननु पूर्णाङ्गतिरंगभावत्वात्तदीयफलश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः । पू० मी० ४. ३. १. इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायक-
त्वात्सर्वलोकाभिजयस्य मुख्यफलत्वादन्यार्थकं दुर्वारमित्याशंकोत्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति ॥ १७ ॥ पृथिव्यंतरिक्षयुक्तो-
केष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबंधकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमा-
णाधिकं सारत्वं वा संपद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थकं । लोकवदित्युक्तार्थे वृष्टांतः । यथा
लोकं निष्केण खारीपरिमिताग्नीहीन्विक्रीय निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिकं भवति । यथा वा
निष्केण वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिकं भोगसारत्वं वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं ।
ब्रह्महत्याया अपि मानस्याः स्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थकं ॥
योऽपि नांतरिक्षे न दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतस्तथा बबरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदाहृतस्तत्रोभ-
यत्रोत्तरं सूचयति ॥

अत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अत्ययोद्दाहरणयोश्चतरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं । अंतरिक्षादी चयननिंदारूपो
ऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः शेषः । अतोऽत्र स्तुत्यर्थेन विधीनां स्मृरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे
चयनप्रसक्त्यभावात्तस्मिन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धान्तानुवादिना वायोः
क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यत्रापि बबरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो
न विवक्षितः । किंतु बबरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित इत्येत-
दुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं ॥ तस्मात्संभावितदोषाणां परिहृतत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तत्र संयहयोकाः । जै० न्या० १. २. १. ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता । न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासी तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिच्छयात् । नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कृतः ॥

विध्यर्थवादी साकांक्षी प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः । तैनेकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानतेति ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां चयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावाद्बोधकानां तेषां प्रामा-
ण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलंबकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरुषेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन
जैमिनिः सूत्रयामास । पू० मी० १. १. २७-३२. ॥

वेदांश्चिके संनिकर्षं पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षं मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां
रघुवंशादियथानां समुच्चयार्थस्यकारः । ते ह्यत्र वृष्टांततया समुच्चयन्ते । यथा रघुवंशादय इदानींतनास्तथा
वेदा अपि । न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं भारतं वाख्यीकीयं
रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्यायन्ते तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वे-
दशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामाख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदा-
यप्रवर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशंक्य युक्त्यंतरं सूचयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या अननभरणवन्तो बबरादयो वेदे श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत
। तै० सं० ७. १. १०. २. । कुमुद्विन्दं श्रीहालकिरकामयत । तै० सं० ७. २. २. १. । इति । तथा सति बबरादिभ्यः
पूर्वमभावादन्वित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयवाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्याद्यनुमानसमुच्चया-
र्थस्यकारः ॥

सिद्धांतं सूचयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुशब्दो वेदानामनित्यत्वं वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य
कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनैरेव सूचैरुक्तं । औत्पत्तिकसु शब्दस्वार्थेन संबन्धः । पू० मी० १. १. ५. ।

इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां शब्दानां वेदानां तदर्थाणां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणान्भामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकावाक्याया गतिरित्याशङ्क्य संप्रदाय-प्रवर्तनात्सेयमुपपद्यत इत्युत्तरं सूचयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वियमाख्याया गतिः ॥ ततः परं बबरायनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरायनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेवं श्रूयते । वनस्य-तयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्यतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्यारहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरन्नवो गायति मद्रूकाणीत्यायुष्मन्तबालवाक्यसदृशत्वात्किञ्चित्कृतो वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्वात्मरक्षणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत तदानां कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसदृशं लौकिक-विधिवाक्यवद्भाष्यकरणैतिकर्तव्यताकूपेस्त्रिभिरंशैरुपेताया भावनाया अवगमात् । लोके हि ब्राह्मणान्बोजयेदिति विधौ किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्यीदनेन द्रव्येण शाकमुपादिपरिवेषणप्रकारेणैति यथोच्यते तथा ज्योतिष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यंगोपकारप्रकारेणैत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेत् । वनस्यत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद् आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादानुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्यत्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपञ्चोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्त्रनुपसंभेन पराहतिं समुच्चिनोति ॥ तस्मान्नास्ति वेदस्य पीरुषेयत्वं ॥

अत्रैती संग्रहश्लोकौ । जै० न्या० १. १. ८. ॥

पीरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पीरुषेयता । काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वात्सान्यवाक्यवत् ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहृतं । तत्कर्त्रनुपसंभेन स्यात्ततोऽपीरुषेयतेति ॥

ननु भगवता वादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनित्वादिति । वेदां० १. १. ३. । ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्ब्रह्म सर्वज्ञमिति सूचार्थः । वाढं । नैतावता पीरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपीरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदशायामाकाशादिवन्नित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत एव च नित्यत्वं । वेदां० १. ३. २०. । इति । श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूप नित्यया । ऋग्वे० ८. ७५. ६. । इति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयात्संज्ञाब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मंत्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्तमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ७. ॥

अहे बुध्निय मंत्रं म इति मंत्रस्य लक्षणं । नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादिरवारणात् ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं । तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मंत्रशब्दं प्रयुजते ॥

आधान इदमाह्वयते । अहे बुध्निय मंत्रं मे गोपाय । तै० ब्रा० १. २. १. २६. । इति । तत्र मंत्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारचितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मंत्र इत्युक्ते वसंताय कपिञ्जलानामभते । वा० सं० २४. २०. । इत्यस्य मंत्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मंत्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसि-पदांतो मंत्र उक्तमपुरुषांतो मंत्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मंत्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वित्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अपिमीक्रे पुरोहितमित्यादयः स्मृतिरूपाः । इषे स्विद्यादयस्त्वांताः । अय आ याहि वीतय इत्यादय आमंत्रणीपिताः । अपीदधीन्विहरेत्यादयः प्रिषरूपाः । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३दित्यादयो विचाररूपाः । अवे अंवात्त्र्यविके न मा नयति कश्चन । तै० सं० ७. ४. १०. १. । इत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा

परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादयः प्रन्नरूपाः । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. । इत्यादय उन्नतरूपाः । एवमन्यदप्युदाहार्यं । ईदृशेष्वत्यंतविजातीयेषु समाख्यानमंतरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते । लक्षणस्य चोपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कशः । लक्षणेन तु सिद्धानामंतं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मंचोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति । जै० न्या० २. १. ८. ॥

नास्थितद्वाह्येष्वेव लक्षणं विद्यतेऽथवा । नास्तीयतो वेदभागा इति कृत्रेणभावतः ॥

मंचस्य ब्राह्मणं चेति द्वी भागी तेन मंचतः । अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्ब्राह्मणलक्षणं ॥

चातुर्मास्येष्विदमाह्वयते । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवीषि । तै० ब्रा० १. ७. १. १. । इति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मंचभाग एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वैरुदाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा प्रशंसा संशयो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं क्रियत इति हेतुः । तद्भ्यो दधिलं । तै० सं० २. ५. ३. ४. । इति निर्वचनं । अमेध्या वै माषाः । तै० सं० ५. १. ८. १. । इति निंदा । वायुर्वै चिपिष्ठा देवता । तै० सं० ३. ४. ३. २. । इति प्रशंसा । तद्वाचिकित्सज्जुहवानी३ मा हीषा३मिति । तै० सं० ६. ५. ९. १. । संशयः । यजमानेन संमितीदुंबरी भवति । तै० सं० ६. २. १०. ३. । इति विधिः । माषानेव मह्यं पचंतीति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽथान्प्रतिगृह्णीयान्तावतो वारुणास्रतुष्कपालान्निर्वपेदिति । तै० सं० २. ३. १२. १. । विशेषव्यवधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिसङ्गावात् । ईदृशो वामुशंति हि । ऋग्वे० १. २. ४. । इति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते । अथ० ३. १३. ४. । इति निर्वचनं । मोघमन्नं विंदते अप्रचेताः । ऋग्वे० १०. ११७. ६. । इति निंदा । अप्रिर्मूर्धा दिवः ककुत् । ऋग्वे० ८. ४४. १६. । इति प्रशंसा । अधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् । ऋग्वे० १०. १२९. ५. । इति संशयः । वसंताय कपिंजलानालभत इति विधिः । सहस्रमयुता ददत् । ऋग्वे० ८. २१. १८. । इति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवाः । ऋग्वे० १. १६४. ५०. । इति पुराकल्पः । इतिकरणबज्जलं ब्राह्मणमिति चेन्न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायदित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातथ्ये मंचेऽतिव्याप्तेः । इत्याहेत्यनेन वाक्कीनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेन्न । राजा चिब्यं भगं भचीत्याह । ऋग्वे० ७. ४१. २. । यो मायातुं यातुधा-नेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह । ऋग्वे० ७. १०४. १६. । इत्यनयोर्मंचयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न । यमयमीसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंचब्राह्मणरूपी द्वैवेव वेदभागावित्यंगीकारान्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति ॥ तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूत्रयामास । तस्योदकेषु मंचाख्या । शेषे ब्राह्मणशब्दः । पू० मो० २. १. ३२-३३. । इति । तस्योदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु मंच इति समाख्या संप्रदायविक्रियवद्विद्यते । मंचानधीमह इति । मंचव्यतिरिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दसैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंचब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आह्वयंते । यद्ब्राह्मणानीतिहासानपुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः । तै० आ० २. ९. । इति । नैवं । विप्रपरिव्राजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामिवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवासुराः संयत्ता आसन् । तै० सं० ५. ३. ११. १. । इत्यादय इतिहासाः । इदं वा अथे नैव किंचनासीत् । तै० ब्रा० २. २. ९. । इत्यादिकं जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्वाराणकेतुकचयनप्रकरणे समाह्वयते । इति मंचाः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेत् । तै० आ० १. ३१. २. । इति । अपिचयने यमगाथाभिः परि गायति । तै० सं० ५. १. ८. २. । इति विहिता मंचविशेषा गाथाः । मनुष्यवृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नाराशंस्यः । तस्मान्त्रब्राह्मणव्यतिरिक्तभागाभावात्त्रब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंचावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्यं विचारितः । जै० न्या० २. १. १०. ॥

नवर्त्तामयजुषां लक्ष सांकर्यादिति शंकिते । पादश्च गीतिः प्रसिद्धपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

इदमाह्वयते । अहे बुध्निय मंचं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूषीति । ऋग्वेद-दान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबन्धिनाऽध्यतारस्त्रिविदाः । ते च यं मंचभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाङ्गं

गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामुक्तसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मंत्र इति हि लक्षणं वक्तव्यं । तस्य संकीर्णं । देवो वः सवितोऽपुनात्स्विद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । तै० सं० १. १. ५. ५. । इत्ययं मंत्रो यजुर्वेदे संप्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमसि तद्वाङ्मणे सावित्र्यर्चा । तै० ब्रा० ३. २. ५. ३. । इत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायत्रास्ते । तै० आ० १. १०. ५. । इति प्रतिज्ञाय किञ्चित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्य च्युतमसि प्राणसंश्रितमसि । छां० उ० ३. १७. ६. । इति त्रीणि यजूषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमावस्य साम्ना आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेन्न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मंत्रा ऋचः । गीतिरूपा मंत्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रसिष्टपठिता मंत्रा यजूषीत्युक्ते न क्वापि संकरः ॥ तदेतन्निविध्यं जैमिनिना सूत्रचयेण लक्षितं । तेषामुच्यवार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः । पू० मी० २. १. ३५-३७. । इति । एतमेव मंत्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृषेदो यजुर्वेदः सामवेद इति चैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदो ऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तस्माध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्वाध्ययनं नित्यमन्ययने पातादिति ॥ पातित्वं चैवमान्नायते । अपहृतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनूत्तुजत्यभागे वाचि भवत्यभागे नास्ति । तदेवाभ्युक्ता । यस्मिन्वाज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति नहि प्रवेदं मुक्तस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्यः । तै० आ० २. १५. । इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखिवत्यालयतीति सखिविद्वेदः । ब्रह्मद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपादनं तत्पालनं । तदप्याम्नायते । यं यं क्रतुमधीति तेन तेनास्तेषु भवत्येषैर्वीयोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति । तै० आ० २. १५. । इति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्थाध्ययनमंतरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनमकृत्वा परित्यजति तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुस्वार्यं परनिदानृतकलहहेतुं लौकिकीं वाचां सर्वत्रोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाम्नायते । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । शत० ब्रा० १४. ७. २. २३. । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन मुक्तमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते अमं । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः । मनु० २. १६८. । इति । एवमन्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीति वेदे पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति चेत् बाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृकाध्यापनेन प्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयति । मतांतरानुसारिणसु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्मागेव संध्यावदनादिविधिज्ञानवत्पिचादिभ्योऽध्ययनविधिज्ञानं वर्णयति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिर्यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः सर्वथाप्युपनीतेरध्येतव्य एव वेदः ॥ तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमन्तरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । तानि सूचाणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था स्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेत्तत्राह ॥

घृतकुल्यायतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्रुत तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये स्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तैर्विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्तयोः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कृती विनियोगादर्शनात्प्राप्तिः स्वयमपुरुषार्थस्वाध्यायार्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रमितिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंस्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमंत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थं प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥४॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्वीवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥५॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावाद्धेतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्यतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥६॥ सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतात्सक्तुगुह्यश्च होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ इदानीं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥७॥ किं तददृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टीं प्राप्तिं संस्काराविति ॥८॥ अक्षरप्राप्तिः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यार्थबोध इति ॥९॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति शंकनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टार्थं विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनियत्या इति ॥१०॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनात् संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ॥११॥ क्रतुविधयो हि विषयावबोधमपेक्षमाणान्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिस्य लिखितपाठादि व्यावृत्त्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादानान्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तव्यप्रत्ययेन स्वपदीपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तापूर्वाभिधानात् । ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तव्यः कर्मगादृष्टवाचीति ॥१२॥ अत्र तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया कर्मकारकस्य तव्यप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्नत्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तव्यप्रत्ययो वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः ॥ यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो मंत्राणां स्वतंत्रादृष्टशेषाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं । तस्य च स्वाध्यायगताक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायोगात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबंधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टशेषत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥१३॥ सक्तुन्यायेन कर्मकारकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत आह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥१४॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्यज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेह तद्युक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥

इत्यमध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वं प्रसाध्यायार्थावबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षयति ॥

वैधमर्थनिर्णयं भट्टगुरु विधेः पुमर्थावसानादिति ॥१५॥ सर्वत्र विधेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिस्यमध्ययनविधिप्रयुक्तं भट्टगुरु मन्येते ॥ ननु सक्तुदध्ययनादावृत्तिसहिताद्वार्थनिस्ययो नोपलभ्यत इत्याशंक्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिस्ययहेतुं विचारं कल्पयिष्यतीत्याह ॥

स विचारमाक्षिपेदिति ॥१६॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृशं कथमत्राध्ययनविधिराक्षेप्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याक्षेपोऽवघातावृत्तिवदिति ॥१७॥ श्रीहीनवहंतीत्यत्रावघातमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या अधात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी । अंतरिणावृत्तिं सक्तुसलघातमात्रादवघातसिद्धेः । तथापि तंडुलनिष्पत्तिफलसिद्धये स विधिरावृत्तिं यद्वदाक्षेपे तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनोऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणावंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसंज्ञावात्तं प्रति व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशंक्यार्थगतविरोधपरिहारायपिञ्चित एव विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तन्नावे विचारो विरोधापनुदिति ॥१८॥ सिद्धांतयति ॥

प्राप्तेषु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्विधिसदंत इति ॥१९॥ यथा फलभूतस्य क्षीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थंति । तथा फलवदर्थावबोधहेतोरक्षरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वाद्ध्ययनविधिरक्षरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥ नन्वक्षरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्विधेयं मुख्यपुरुषार्थत्वाद्बोधांत एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

स्ववद्बोधोधांतस्वेऽध्ययनाकार्त्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं । तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्य-
त्किञ्चिद्भ्रष्टस्यतिसवादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्राध्ययनं स्यात् । न तु राजसूयादिवाक्याध्ययनं । तच्च प्रवृत्त्या-
दिपक्षाभावात् । स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥

कृतप्रान्तिर्जपार्थेति ॥ ७ ॥ न चाबोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति शंकनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबो-
धकत्वस्वाभावात् । लौकिकाप्रवाक्यानामंतरेणैव विधिं बोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवद्वैजो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलस्य बोधकाममुद्दिश्य विधातुं शक्यत्वात्सुलभो
ऽधिकारी स्यादित्याशंका प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उपनीताष्टवर्षब्राह्मणोऽचाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं
सष्टत्वादुपेक्ष्य बोधस्य काम्यत्वं दूषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोधमानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोधस्यापिहोत्रादिलक्षणवेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संधो-
पासनादिवृत्तिचातुपदेशत एव भागे सिद्धत्वादेव सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभागे कामचितुमशक्यः । ज्ञात
एव विषये कामनानियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो बुभुत्सा संभवति । यद्वा विशेषतोऽपि पिचासु-
पदेशादवगते सत्यौपदेशिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधकामना युक्तित्वेत्याशंकावैवमप्यर्थावबोधमुद्दिष्ट्या-
ध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशायोमादिति ॥ १० ॥ अपिहोत्रादिविशेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या विशेषाकारेणोद्देशः संभवति ।
अनंतत्वात्सामान्याकारेणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं स्यात् न तु ज्ञानविशेषः । ततो बोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्था-
वबोधमुद्दिष्टोच्चारणाभावे वेदस्य स्वार्थे तात्पर्यं न स्यादित्याशंकोपक्रमादिलिंगगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव
सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यं शब्दादिति ॥ ११ ॥ तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेन्न । पुरुषसंबंधकृत-
दोषाख्यप्रतिबंधपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिष्टोच्चारणं दोषघ्नं लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधिर्बोधांतस्वाभावे विचारशास्त्रं न प्रवर्तते
प्रयोजकाभावादित्याशंकाह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुसिद्धिविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः
विरोधपरिहारेण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्यं तस्मिन्निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयति ।
श्रवणविधिसु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं च सति श्रवणविधिः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च
विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधिः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंत-
त्वात्क्रत्वनुष्ठानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्यते ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्र-
युक्तौ विचारस्यापि तन्नश्येत् नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य त्रैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मवि-
चारस्य । तत्राद्योऽस्मन्नितिऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्रैवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्रैवर्णिकानां
नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्यैवेति ॥ १५ ॥ नित्य इत्यनुषंग इति ॥

ननूक्तनीत्याध्ययनस्याश्रयहृणांतस्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन
निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयस्येति तद्विधिः । तच्च निष्कारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं
निवार्यते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्त एवमुदाजहार । अथापि
ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्वाशुरयं भारह्वारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रममुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद्ब्रूहीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते ।

अनप्रापिव शुक्लधो न तज्ज्वलति कर्हि चिदिति । नि० १. १८. ॥

अस्मिन्वचद्वये योऽर्थज्ञ इत्यनेनैवार्थेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्थवयेण ज्ञानराहित्यं निश्चयते । यो
वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापवचये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति ।
तदेतदेहिकामुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मंत्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन च स्पष्टीचक्रुः ।

तदेवाभ्युक्ता । ये अर्वाङ्कुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदंत्यादित्यमेव ते परिवदंति । सर्वे अपि द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसंति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो द्विवेद्विद्वे नमस्कुर्यान्नान्नीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति । तै० आ० २. १५. इति । वेदं विद्वाणर्थाभिन्नः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्थानकुशलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादित्यः । तमेतमुभयविधं विद्वांसं विद्यामदधनमदङ्गलमदोपेताः पंडितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु दूषयंति ते सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं सर्वतो दूषयंति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमपि दूषयंति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दूषयंति । हंति सदा गच्छतीति हंसो वायुः । अन्यादिरूपत्वं च वेदविद आम्नातं । अपेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसंति । तस्माद्ब्राह्मणांवेदविदो दृष्ट्वा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान्न तु तस्मिन्विद्यमानमपि द्रोषं कीर्तयेत् । एवं सति तत्तन्त्राचार्यभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमाणतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कृता तोषयति । न चैतद्धयनस्त्वैव फलमिति शंक्नीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्नायेत । तस्मात्सर्वदेवतानुद्धा प्राणिभिः पुत्रस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयःप्राप्तिरूपपद्यते । यसु वेदमधीत्याप्यर्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । किन्नशाखं शुक्लं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते । स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य ब्राह्मणत्वं न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलसिद्धिर्वास्ति । किलेत्यनेन लोकप्रसिद्धिर्भवेत्येति । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका विदुषि दृश्यते । किंच यद्वेदवाक्यमाचार्याङ्गृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव पुनः पुनरुच्चार्यते तत्कादाचिदपि न ज्वलति स्वार्थं न प्रकाशयति । यथापिरहितप्रदेशे प्रचिन्नं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदंति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदत्वसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्तेन काचिदन्याप्युदाहृता । नि० १. १९. ।

उत त्वः पश्चन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्यै तन्वं वि ससे जायेव पत्य उशती मुवासा इति ॥

तत्र पूर्वार्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अथेकः पश्चन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्धमिति । अस्वायमर्थः । यः पुमानर्थं न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्धेन मंत्रो ब्रूते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्चन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनादिविवेकाभावे पाठशुद्धेरपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति । तै० सं० २. १. १. १. आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूतिं गमयंतीत्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यंगानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वाक्पाठस्तुष्कपालान्निर्वपेत् । तै० सं० २. ३. १२. १. इत्यत्र व्याकरणमात्रेण प्रतिगृहीतुरितिः प्रतीयते । मीमांसायां तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । पू० मी० ३. ४. ३०. । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति । तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति । अथेकस्यै तन्वं विसस इति स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्वाहानया वाचेति । अस्वायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिन्नवैलक्षण्यायाच प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यंगैः स्वशब्दार्थं मीमांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्यै वेदः स्वकीयां तनुं विससे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनमर्थं सम्यग्ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मंत्र आहेति । चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति । उपमोक्षमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना मुवासा अतुकालेषु मुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना अतुकालेषु यथा स एनां पश्यति स शृणोतीत्यर्थं प्रशंसति । अस्वायमर्थः । उत्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपादार्थस्वोपमोच्यते । उशतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृत्यवैलायां मलिनवासासथार्पि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना अतुकालेष्विति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनादरयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तमर्थं हितबुद्ध्या शृणोति तथायं चतुर्दशविद्यास्थानपरिशिलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्मरूपमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिन्नस्य प्रशंसति ॥ पुनरप्युगतं यास्त उदाजहार । तस्मिन्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाङ्गनेनं ह्रिन्वत्यपि वाजिनेषु ।

अधेत्वा चरति माययैव वाचं शुश्रुवो अफलामपुष्यामिति ॥ नि० १. २०. ॥

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पञ्चमित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेवास्मात्ता काचिदृक् तस्य पूर्वोक्तमन्त्रार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपादयितुं प्रभवति । कथमिति चेत् तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं पुरुषं वेदरूपाया-वाचः सख्ये स्थित्वा स्त्रीयेण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाङ्गः । अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मंचे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा । स्वर्गलोके देवानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाङ्गः । वाचामिना ईश्वराः सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थ-कुशलं चोदयितुं न ह्रिन्वन्ति । न केऽपि प्राप्नुवन्ति । तेन सह विवदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवाभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य ज्ञानं पुष्यं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्यं फलस्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानेच्छां जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाश्रमेन । बृ० उ० ४. ४. २२. इति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकत्वत्वहेतुः । यत्पूर्णागदैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफलरहितवेदपाठकः स एष पुमानधेत्वा मायया सह चरति । नवप्रसूतिका चीरदोग्ध्री गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भिन्नोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं चीरं न दोग्ध्रीत्यधेनुः । अत एवासौ माया कपटरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोसदृशरूपत्वात् । तथा मायया सह चरन्नयं परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानसुखज्ञाननिंदोदाहरणस्य प्रपंचितत्वाच्च सूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधिरभ्युपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकांडे प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतद्वेदनयोः समानमेवास्मायते । यथा ह वा अपिर्देवानामन्नाद एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति य एतेन हविषा यजते य उ चैनदेवं वेद । तै० ब्रा० ३. १. ४. १. इति । अतो यागवत्फलाय स्वदेदनमपि विधीयते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो द्रष्टव्याः । ननु विद्या-प्रशंसा । पू० मी० १. २. १५. इति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूत्रितमिति चेत् अस्तु नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपं वैश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविश्रिते । तै० सं० २. २. ५. ४. इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्मज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं वचसोऽन्यपरत्वतः । यथावत्स्वभिधायित्वात् स्वभूतार्थवादता ॥ इच्छेति स्वर्गलोकाय दर्शादर्शी यथा तथा । न स्वभूतार्थवादत्वं पापसोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शंकनीयं । फल-भूयस्त्वेन परिहृतत्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तिसौख्यं लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः स्यात् । पू० मी० १. २. १७. इति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां योऽस्यमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगास्य केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुशतो यश्चेत्तदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्याया करोति अन्नयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । छां० उ० १. १. १०. यथायं गावबद्धोपास्तिरत्र विद्याशब्देन विवक्षिता तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कृतस्ववैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कृतो वा तवैतावान्द्रवेषः । प्रशंसा त्वस्माभिर्भूयसी दर्शिता । निदां तु न क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा मरणादूर्ध्वं जीविन सह गच्छति तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेति पूर्वप्रज्ञा च । शत० ब्रा० १४. ७. २. ३. इति । तस्मादध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिज्ञानमंतरेण श्रोतुप्रवृत्त्यभावाद्विषयादयो निरूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यानव्याख्येयभावः संबंधः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यद्यप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्टयमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यलभ्यत्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदिकवेद्ये इति । जैमिनीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेन धर्मं प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं संप्रदायविन्निरभिहितं । चोदनेवैत्यमुमर्थमुपपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षम-

निमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । पू० मी० १. १. ४. । इति । अनुष्ठानादूर्ध्वमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविव्यमानत्वात् प्रत्यक्षयोग्यतासि । उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यनिन्दितैरवगम्यते । अत एवाकृष्टमिति सर्वैरभिधीयते । लिंगराहित्यान्मानविषयत्वमप्यस्ति । मुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् वाडं । अथमपि लिंगलिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनेव धर्मे प्रमाणं ॥ वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकविषयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्राय इति । श्रुतिश्च भवति । नावेदविश्वानुते तं बृहंतमिति । तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिङ्गादिराहित्यात् मानान्तरयोग्यतेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादसि धर्मब्रह्मयोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासी गच्छतीत्यादिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शंकायीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्तूयमानत्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति धर्मेण पापमपनुदंति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदंति । तै० आ० १०. ६३. ७. । इति । उहंइस्य राज्ञो नियामकत्वाद्विदमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजसाहाय्यवज्जयहेतुत्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनंति । तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्सचस्य च च यज्ञमंस्तस्माद्भर्मात्परं नास्त्वथोऽबलीयाम्बलीयांसमाशंसते धर्मेण यथा राज्ञिवं । शत० ब्रा० १४. ४. २. २६. । इति । ब्रह्मविदाप्नोति परं । तै० आ० ८. १. । ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मवित् । छां० उ० ७. ३. । इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तः पुरुषार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थो वेदेऽधिकारी । स च वैवर्णिकः पुरुषः । स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्यादेवेऽधिकारः प्रतिबन्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखिनोत्पद्यते । तस्मान्निवर्णिकपुरुषाणां वेदमुखिनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधसु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । वैवर्णिकपुरुषैः सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्वार्थमवबोधयितुं शिखादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनंति । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स यद्ब्रह्मविदो वदंति परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं कंदो ज्योतिषमिति । अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ४. । इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषदां परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिखा । तच्छब्दश्च तैत्तिरीया उपनिषदारंभे समामनंति । शीघ्रां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरो मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः श्रीश्राध्यायः । तै० आ० ७. २. । इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशिखायंथे सृष्टमुदीरितः । विषष्टिस्रतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा । शि० ३. । इत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि तत्रोक्तः । उदात्तस्यानुदात्तस्य स्वरितस्य स्वरास्त्रयः । शि० ११. । इति ॥ मात्रा ब्रह्मादिः ॥ सापि तत्रोक्ता । ब्रह्मो दीर्घः झुत इति कालतो नियमा अचि । शि० ११. । इति ॥ बलं स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानां । शि० १३. । इत्यादिना स्थानमुक्तं । अघोऽस्युष्टा यणस्वीषदित्यादिना । शि० ३८. । प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिद्रुतातिविलंबितगीत्यादिदोषराहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीतो शीघ्री शिरःकंपीत्यादिना । शि० ३२. । उपांशु दष्टं स्वरितमित्यादिना च । शि० ३५. । दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिरित्यादिना । शि० ३३. । गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवा याहीत्यत्रावादेशः । इंद्रापी आ गतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिखायामुपेक्षितं । शिष्यमाणवर्णाद्वैकल्ये बाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स चाम्बुको यजमानं हिनसि यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् । शि० ५२. । इति । इंद्रशत्रुवर्धस्व । तै० सं० २. ४. १२. १. । इत्यस्मिन्त्र इंद्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्निवचितेऽर्थे तत्पुरुषसमासे समासस्य । पा० ६. १. २२३. । इति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतोदात्तेन भवितव्यं । आद्युदात्तसु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बह्व्रीह्रिवादिद्रो घातको यस्त्वर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाथपराधपरिहाराय शिखायंथोऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाम्बलायनापसंबोधायनादिसूत्रं । कल्प्यते समर्थते यागप्रयोगोऽचेति व्युत्पत्तेः । नन्वाश्वलायनः किं मंत्रकांडमनुकृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मणमनुकृत्य । नाथः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः । आ० १. १. ३. ।

इत्थिवं तेषोपक्रांतत्वात् । न ह्यपिमीळ इत्यादयो मंचा दर्शपूर्णमासयोः कृत्विहिनियुक्ताः । न द्वितीयः । आपविष्यत्वं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयमेकादशकपालं । ऐ० ब्रा० १. १. । इत्थिवं दीक्षणीयेष्टिप्राङ्गणे प्रक्रांतत्वात् । अचोच्यते । मंचकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयीतेकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञः । तै० ब्रा० २. १०. ६. । इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽपिमीळ इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा अचः सर्वाणि यजूषि सर्वाणि सामानि वाचः स्तोत्रे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्त्रमग्ने सूर्यो नोदियादपि सर्वा द्वाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानन्नं चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत । तै० ब्रा० २. १६. । इति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्त्वमंचकांडविनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगांस्तु मंचविशेषाणां श्रुतिबिंबवाक्त्वादिप्रमाणान्युपजीव्याश्रयायनो दर्शयति । अतो मंचकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । इषे स्वेत्यादिमंचास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेणैवान्नाता इत्यापसंबादयस्तेनैव क्रमेण सूचनिर्माणे प्रवृत्ताः । आन्नातत्वादेव जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिपक्रांता तथापि तस्या इष्टेर्दंशपूर्णमासविक्रतिलेन तदपेक्षत्वादाश्रयायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं । अतः कल्पसूचं मंचविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र चो वाजा इत्यादीनां सामिधेनीनामुचामेव विनियोगमाश्रयायनो ब्रवीतु । नमः प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । आ० १. २. । कुतो विनियुच्यत इति चित् नायं दोषः । शाखांतरसमाप्तानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारव्यायेनात्र वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिषेव कल्पोऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते । तथा चंद्रवायवग्रहब्राह्मणे समाह्वयते । वासि पराश्वव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रमनुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्वति । सोऽब्रवीद्वरं वृषे मह्यं वीषे वायवे च सह गृह्याता इति तस्मादिन्द्रवायवः सह गृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६. ४. ७. ३. । इति । अधिमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्वस्मिन्नास्ति पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः पदं वाक्यमित्यादिविभागकारिंयंथरहितासीत् । तदानीं देवैः प्रार्थित इन्द्र एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसग्रहणरूपेण चरेण तुष्टस्वामखंडं वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं सर्वचाकरोत् । तस्मादियं वागिदानीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्वाक्यता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो चरुचिन्ना वार्तिके दर्शितः । रचोहागमसप्तसं-देहाः प्रयोजनमिति । एतानि रचादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतंजलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रचार्यं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्मेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाथ्वयस्यति ॥ ऊहः खल्वपि । न सर्वैर्लिंगैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मंचा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तास्माद्वैद्याकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खल्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवाग्भवति ॥ लक्ष्यं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नांतं जगाम । बृहस्पतिश्च वक्ता । इन्द्रश्चाधीता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अथ तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षशतं जीवति । तत्र कृतः प्रतिपदपाठेन सकल्पपदावगमः । कृतस्वरां प्रयोगेण ॥ असंदिहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठंति । खूलपृषतीमाभिवाचणीमगडाहीमा-कमेतेति । तत्र न ज्ञायते किं खूलानि पृषति यस्याः सा खूलपृषती किंवा खूला चासौ पृषती च खूलपृषतीति । तां नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदान्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बङ्ग्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविद्वांसः । विभक्तिं कुर्वति । यो वा इमां । चत्वारि । उत स्वः । सक्तुमिव । सारस्वतीं । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो असि वक्ष्येति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुरा हेऽलयो हेऽलय इति कुर्वतः परावभुवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न स्नेहितवै नापभाषितवै । स्नेहो ह वा एष यदपशब्दः । स्नेहा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वसो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टाञ्छब्दात्सा प्रयुक्तहोत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीत-मविद्यातं निगदेनैव शक्यते । ज्ञानपाविच मुक्तीधो न तत्त्ववृत्ति कर्हिचित् । अविद्यातमनर्थकं माधिगीष्-

हीत्यधीयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुंक्ते । यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेः शब्दान्यथावद्भवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्देः ॥ कः । वाग्योगविदेव । यो हि शब्दाज्ञानाति अपशब्दान्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । यथा गौरित्थितस्य शब्दस्य गावी गोष्ठी गोपोतल्लिकेत्यवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यंतायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न भूतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोथ्य स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमैत्यधीयं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादधीयं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽचरशो वर्णशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामैत्यधीयं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि श्रुंगा चयो अस्य पादा द्वे श्रिषिं सप्त हस्तासो अस्य । चिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश । ऋग्वे० ४. ५८. ३. इति । चत्वारि श्रुंगा चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । चयो अस्य पादाः चयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वे श्रिषिं सुपस्तिडश्च । सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः । चिधा बद्धः चिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कंठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात्कामानां । रोरवीति । रीतिः शब्दकर्म । महो देवो मर्त्या आ विवेश । महता देवेन नस्तादात्यं यथा स्यादित्यधीयं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्यपरिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुह्या चीणि निहिता नेगयंति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ऋग्वे० १. १६४. ४५. । ये मनीषिणः । मनस ईषिणो मनीषिणः । गुह्यायां चीणि निहितानि नेगयंति । न चेष्टते । न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः श्रुत्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्यै तन्वं वि ससे जायेव पत्य उग्रती सुवासाः । ऋग्वे० १०. ७१. ४. ॥ अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः श्रुत्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांस-माहार्धं । त्वस्यै अन्यस्यै तन्वं विससे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उग्रती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामय-माना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते एवं वास्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाङ्मो विवृणुयादित्यधीयं व्याकरणं ॥ सक्तमिव । सक्तमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । ऋग्वे० १०. ७१. २. ॥ सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति । कसतेर्वा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा । धीरा ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत । वाचमक्रथत । अत्रा सखायः सख्यानि जानते । अत्र सखायः सख्यानि संजानते । सायुज्यानि जानते । क एष दुर्गो मार्ग एकगम्यः । वाग्विषयः । के पुनस्ते । वैयाकरणाः । कुत एतत् । भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति । लक्ष्मीर्लक्षणाज्ञासनात्परिवृढा भवति ॥ सारस्वतीं । याज्ञिकाः पठन्ति । आहि-ताभिरपशब्दं प्रयुंजानः प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्तीया मा भूमैत्यधीयं व्याकरणं ॥ दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्दोषवदाद्यंतरंतस्यमभिनिष्ठानांतं द्यश्चरं चतुरचरं वा कृतं नाम कुर्यान्न तद्धितमिति । न चांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विद्वान्तुं । तस्मादधीयं व्याकरणं ॥ सुदेवो असि । सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुचरन्ति काकुदं सूर्यं सुषिरामिव । ऋग्वे० ८. ६९. १२. ॥ सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । काकुज्जिह्वा । सांख्यनिवयत इति काकुदं तालु । सूर्यः खूला लोहप्रति-मेति ॥ एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध इत्यादिवार्त्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यच्चोक्तं तन्निरुक्तं । गौः गमा क्मा क्मा चा चामेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्यो देवपत्य इत्यंतो यः पदानां समाह्वयः समाह्वयतस्तस्मिन्धि पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विसृष्ट-मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं चिकांडं । तस्मानुक्रमणिकामाभ्ये दर्शितं ॥

आद्यं निघंटुकं कांडं द्वितीयं नेगमं तथा । तृतीयं देवतं चिति समाह्वयस्त्रिधा स्थितः ॥

गौराद्यपारपर्यंतमाद्यं निघंटुकं मतं । जहाद्युल्लवमुषीसांतं नेगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्यंतं देवताकांडमुच्यते । अग्न्यादिदेवीजर्जाऊत्वंतः चित्तिगतो गयः ॥

वाध्यादथो भगंताः सुरंतरिचस्वदेवताः । सूर्यादिदेवपत्न्यंता युस्थाना देवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यंतं समान्नायमधीयत इति ॥

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिं-
हवैजयंतीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादायकांडस्य
निघंटुकत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्रालादिद्रव्यविषयाणि नामानि ।
द्वितीये मनुष्यतद्वयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निग-
मशब्दो वेदवाची । यास्मिन् तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव
प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य निगमत्वं ॥ पंचमा-
ध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य दैवलं विवृष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्तत्र एतस्मिन्मध्ये परनिर्पेक्षतया पदार्थ-
स्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्व्याख्यानं च समान्नायः समान्नात इत्यारभ्य तस्यासत्यासाज्ञाव्यमनु-
भवत्यनुभवतीत्यतैर्वाद्दशभिर्भ्राथैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अ-
वयवार्थास्तत्र निःशेषिणोऽन्त इति व्युत्पत्तिः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याति चोपसर्गनिपाताद्येति
प्रतिष्ठायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतंतीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभय-
मन्वध्यायं नेद्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । नि० १. ४. ।
तत्र लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणोभयार्थोदाहरणमस्मिन्मध्येऽवगम्यते ।
एवं ग्रंथकारिणोक्तास्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्रां चव्याख्यानावसर एवास्माभिषदाहरिष्यते । न च निर्व-
चनानां निर्मूलत्वं शकनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामा-
हुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षते । ऐ० आ० २. ४. ३. इति । यदप्रथयत्तत्पृथिवी पृथिवित्वं । तै० ब्रा०
१. १. ३. ७. इति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वीकृतिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिनिर्वच-
नानां व्याकरणबलेन सिद्धावपि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकर-
णस्य कात्स्न्यं स्वार्थसाधकं च । नि० १. १५. इति । तस्माद्देवार्थवबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा कंदोऽयं योऽप्युपयुज्यते । कंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्त चतुश्चरणाणि कंदांसि
प्रातरनुवाकेऽनूच्यते इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्सहतीपंक्तिचिष्टुज्जगतीत्येतानि सप्त कंदांसि । चतुर्विंश-
त्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयो
ऽवगंतव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् त्रिष्टुप्मी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र
मणयणगादिसाधो गायत्र्यादिविकेककंदोऽयं ग्रंथमंतरेण न सुविज्ञेयः । किंच । यो ह वा अविदितार्थैय-
च्छंदोदैवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थागुं वर्च्छति गर्ते वापयति प्र वा मीयते पापीया-
भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तद्देवनाय कंदोऽयं उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथेऽभिहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति । कालविशेषविधयश्च श्रूयते ।
संवत्सरमेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरमुख्यं मृत्वेत्येवमादयः संवत्सरविधयः । वसंते ब्राह्मणोऽपिमादधीत । ग्रीष्मे
राजन्य आदधीत । शरदि वैश्व आदधीतेत्याद्या अतुविधयः । मासि मासि पृष्ठान्युपयंति । मासि मास-
तियाह्या गृह्यंत इत्याद्या मासविधयः । यं कामयेत वसीयान्त्यादिति तं पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्ष-
विधयः । एकाष्टकायां दीक्षेन् फल्गुनीपूर्णेमासे दीक्षेन् । तै० सं० ७. ४. ८. १. इत्याद्यास्तितिविधयः ।
प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकालादिविधयः । कृत्तिकास्वप्निमादधीत । तै० ब्रा० १. १. २. १. ।
इत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषानवगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां च वेदार्थोपकारिणां षणां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिष्यायामेवमुदीरितं । शि० ४१-४२. ॥

कंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयमं चतुर्निघंतं त्रौचमुच्यते ॥

शिष्या प्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं । तस्मात्सांगमधीत्येव ब्राह्मणोके महीयत इति ॥

षडंगवपुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांग-
मिश्रिताः । वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश । १. ३. इति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयत् ।
विभेक्ष्यत्युत्तरेदो मामयं प्रहरेदिति त्वन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखासूक्तानि हरिसंज्ञ-
नाचिकेताशुपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेज्वितिहासग्रंथेषु खट्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः रुद्रि-

खिलितलयादयो ब्राह्मणपात्रवैष्णवादिपुराणेषु स्पष्टीकृताः । सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चिति पुराणं पंचलक्षणमिति । ऋष्यादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजन-
दृष्टांतादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसरिणेदं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं
शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्यष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतियु वेदोक्तसंध्या-
बंदनादिविधयः प्रपंचिताः । तदु ह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्रिचाभिर्मंचिता आप ऊर्ध्वं
विचिपंति । तै० आ० २. २. २. । इत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायते । तै० आ०
२. १०. । इत्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्वंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोप-
योगाद्विद्याख्यानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्याख्यानेरुपवृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः
शाखांतरगतिश्चतुर्भिर्मंचैरुपदर्शितः । तांश्च मंचान्यास्त उदाजहार । नि० २. ४. ॥ तत्रायं प्रथमो मंचः ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा श्वधियेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य श्वं प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण माम-
नधिकारिणेऽनुपदिशस्व पालय । तवाहं निधिवत्पुष्पार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽसूयां
करोति । यश्चार्जवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्या-
भासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति स्वबुद्धये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥ अथ द्वितीयो मंचः ।

य आतृणन्धवितथेन कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न द्रुह्येत्कतमस्यनाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मंच आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंचे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथममृतमपुष्पार्थभूतं
स्त्रीककं वाक्यं । तद्विपरीतं सत्यं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणन्ति
सर्वतस्तदं पूरणं करोति । उपसर्गवशाद्दौचित्याच्च तृणन्तिधातोरर्थान्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदं यः आवयती-
त्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रश्नस्य माणवकस्यादावर्धर्ममृचं वा ग्रहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न
भवति तथा पादं पादैकदेशं वा ग्राहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा
प्रापकत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमातापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ
तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदानादमुख्यी । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्याधिकमपि द्रुहं
न कुर्यात् ॥ अथ तृतीयो मंचः ।

अध्यापिता ये गुहं नाद्रियंते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये स्वधमा विप्रा गुहणाध्यापिताः संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन शुश्रूषया वा गुहं नाद्रियंते ।
आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः । अनुभवयोग्या न भवंति । न हि तेषु गुहः कृपां करोति ।
यथैव गुहणा ते न पालनीयास्तथैव तानधमाऽशिष्यांस्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति । फलप्रदं न
भवतीत्यर्थः ॥ अथ चतुर्थो मंचः ।

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्मै न द्रुह्येत्कतमस्यनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यशिष्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो मुख्यशिष्यसुभ्यं कदाचिदपि न
द्रुह्येत् । तस्मै तु मुख्यशिष्याय स्वदीयनिधिपालकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां ब्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया
प्रार्थितत्वादाचार्येण मुख्यशिष्याय वेदविद्योपदेष्टव्या ॥

तदर्थमृन्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्यायते । मंचब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंचव्याख्यानोपयोगि-
त्वादादी ब्राह्मणमारब्धकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंचात्मकः संहितासंयो
व्याख्यातव्यः ॥

स चापिमीळ इत्वारभ्य यथा वः सुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलीसतुःषष्ठ्याथिः पंचाशीत्यनुवाकिरी-
बद्धिकसहस्रसुक्तेरीषदधिकद्विसहस्रवर्जैरीषदधिकभिर्दशसहस्रसंख्याभिर्षग्भिश्चोपेतः । तस्य च संयस्य कृत्स्न-

स्थाप्यान्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगसु तत्तत्प्रती सूच-
कारिण प्रदर्शितः । स च त्रिविधः । सूक्तविनियोगसुचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो विनियोगश्चेति ॥

तत्रापिमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आप्तये क्रतौ विनियुक्तं । स विनियोग आस्रसायनेन चतुर्थाध्यायस्य
चयोदशे खंडे सूचितः । अवा नो अप इति षष्ठ्यापिमीळेऽपि दूतमिति । तत्र हीनपादयहणात्सूक्तमिच्छयः ।
सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. इति परिभाषितत्वात् । तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमा-
नेष्टी स्विष्टकृतो याज्यात्वेन विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साङ्गान्विद्या अभियुजो
ऽपिमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र छात्रपादयहणादृगित्यवगम्यते । ऋचं पादयहणे । आ० १. १. ।
इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृतौ प्रतीयात् । आ० २. १. इति परिभाषितत्वात्स्विष्ट-
कृतसंबन्धमिच्छयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात्वं । यद्यपि साङ्गान्विनयया पुरोनुवाक्यैव देव-
ताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धस्तथापि याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता । विकल्प्यान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चसः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् । युग्मयोर्यथा विकल्पस्यैवै-
कयुग्मगतयोरिति चेत् मैवं । पुरोनुवाक्येति समाख्याया उत्तरकाशीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः । किंच
पुरोनुवाक्यामनुच्य याज्याया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविष्प्रदानकार्ये भेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं
विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतस्मात्पिमित्यादिसूक्तं नवर्चं । अपिं नव मधुच्छंदा वैश्वामिच इत्यनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । विश्वामि-
चपुत्रो मधुच्छंदोनामकसस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वान्तदीय ऋचिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ०
४. ११७. । इगुपधात्कित् । उ० ४. ११७. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषाम्बल्यंभ्रुवैदपुरुषः प्राप्नोत् । तथा च
श्रूयते । अजाम्ब वै पुत्रीस्तपस्यमानाम्ब्रह्म स्वयंभ्रुवभ्रानर्षत्तदृषयोऽभवन् । तौ आ० २. ९. इति ॥ तथातींद्रियस्य
वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादृषित्वमित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतेऽतर्हि तान्वेदान्स्तेतिहासात्सहर्षयः ।
लेभिरं तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवेति ॥ ऋथादिज्ञानामावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा ऋचिं छंदो
देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाज्जायते तु सः ॥ ऋचिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि ।
अविदित्वा प्रयुजानो मंत्रकंठक उच्यते इति ॥ वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽर्चं माषा विनियोगोऽर्थ
एव च । मंत्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति ॥ अपिमित्यादिसूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यथष्यच
नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं । आदौ गायत्रं प्रागिधरस्यसूपात् । अनु० १२. १४. । इति । हिरण्यसूप
ऋषियेषां मंत्राणां वच्यते ततः प्राचीनेषु मंत्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबन्धं वारयितु-
माच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तस्मात्सूक्तं समाप्नायते । छादयति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति ।
अथवा चीयमानापिसंतापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनति । प्रजापतिरपिमचिनुत स चुर-
पविर्भूत्वातिष्ठत् तं देवा बिभ्यतो नोपायन् ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् तच्छंदासां छंदस्त्वं । तौ सं०
५. ६. ६. १. इति । यद्वा । अप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि छांदोग्योपनिषद्यान्नातं । देवा वै
मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयंस्तच्छंदासां छंदस्त्वं । छां० उ०
१. ४. २. । इति ॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाप्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति
तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मंत्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते सूयमानत्वादभिदेवः ।
तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वापियमंद्रात् । अनु० १२. १२. । इति । तस्य सूक्तस्य प्रथमामृचं भगवा-
न्वेदपुरुष आह ॥

ओं अपिमिमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृद्धिर्जं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

ओं अपिं । ईळे । पुरःऽहितं । यज्ञस्य । देवं । ऋत्विर्जं । होतारं । रत्नऽधातमं ॥ १ ॥

अपिनामकं देवमीळे । सीमि । ईड सुतो । धा० २४. ९. । इति धातुः । उकारस्य ऊकारो बहुचाधितुसं-
प्रादायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्य उकारस्य ऊकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्य उकारस्य ऊकारं वै
यथाक्रममिति ॥ मंत्रस्य होषा प्रयोज्यत्वाद्दहं होता सीमीति जन्मते । कीदृशमपिं । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा

राज्ञः पुरोहितस्तदमीष्टं संपादयति तथापिरपि यज्ञस्यापिचितं होमं संपादयति । यद्वा । यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं । देवं दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमुखिजं । देवानां यज्ञेषु होतृनामक ऋत्विगपिरेव । तथा च श्रूयते । अपिर्वै देवानां होता । ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अचापिशब्दस्य यास्को बद्धा निर्वचनं दर्शयति । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽपिः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽपिः कस्मादयणीभंवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽंगं नयति संनममानोऽक्तोपनी भवतीति स्त्रीलाघीविर्न क्तोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातिभ्यो जायत इति शाकपूष्णिरितादक्ताहग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतिरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्त्वेषा भवत्यपिमीळे । नि० ७. १४. । इति । अस्त्रायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकांचितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः । तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽपिः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मात्प्रवृत्तिनिमित्तादपिशब्देन देवताभिधीयत इति प्रश्नस्यायणीरित्यादिकमुत्तरं । देवसेनामये स्वयं नयतीत्ययणीः । एतदेकमपिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च ब्राह्मणांतरं । अपिर्देवानां सेनानीरिति । एतदेवामिप्रैत्य बद्धुचा मंत्रब्राह्मण आमनंति । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । ऐ० ब्रा० १. ४. । अपिर्वै देवानामवमः । ऐ० ब्रा० १. १. । इति ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनंति । अपिरये प्रथमो देवतानां । तै० ब्रा० २. ४. ३. ३. । इति । अपिरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्विवमामनंति । स वा एषोऽये देवतानामजायत तस्मादपिर्नामेति । यज्ञेष्वपिहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्वदिक्त्वाहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । संनममानः सम्यक् स्वयमेव प्रक्रीभवन्नंगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्त्रीलाघीवनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरक्तकारः कश्चिदक्तोपन इत्यपिशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्तोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किंतु काष्ठादिकं रूचयतीत्युक्तं भवति । शाकपूष्णिनामको निरक्तकारो धातुत्रयादपिशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत इण् गतौ । धा० २४. ३६. । इति धातुः । अक्तोऽञ्जू अक्तिप्रक्षयकांतितिगतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह मन्कीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो गीच् प्रापणे । धा० २२. ५. । इति धातुः । अपिशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोश्चत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा । दहतिधातुज्याहग्धशब्दात्प्रकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वापिशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमंगं नयति काष्ठदाहे हविष्याके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्यापिशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिप्रदर्शनायैषापिमीळे इत्युभयवतीति । तामेतामृचं यासू एवं व्याख्यातवान् । अपिमीळेऽपिं याचामीळिरथेषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा बुख्यानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं क्रातारं जुहोतिर्होतृतीर्थवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दानुतमं । नि० ७. १५. । इति । अस्त्रायमर्थः । ईडतिधातोः सुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमाश्रित्य याज्ञाथेषणापूजा अथचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यद्देवापिः शं तन्वे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तैत्तिरीयाश्च पुरोहिते स्वर्धमानस्य पञ्चमुष्ठानं विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनंति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनानामन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमपिरित्युक्तं भवति । दीपनद्योतनयोरेकार्थत्वे ऽप्यसि धातुभेदः । यद्यप्यपिः पृथिवीस्थानस्तथापि देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वाच्चप्रतिपाद्या काचिदपिब्यतिरिक्ता देवता नान्येषणीया । होतृशब्दस्य कृत्यतिधातोश्चत्पन्नेन देवानामाक्रातारमिति । श्रीर्णवाभनामकसु मुनिर्जुहोतिधातोश्चत्पन्नो होतृशब्द इति मन्यते । अपेश होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यं । रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतौ धननामसु पठितः । रमणीयत्वाद्द्रव्यत्वं । दधातिधातुरच दानार्थवाचीति । तदिदं निरक्तकारस्य यासूस्व मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्वर्थत् । धा० ५. ३८. । अग्नेर्लोपश्च । उ० ४. ५०. । इत्यौणादिकसूत्रेण निप्रत्ययः । इदित्वात्तुमागमेन प्राप्तस्य नकारस्य । पा० ७. १. ५८. । लोपश्च भवति । अंगति स्वर्गे गच्छति हविर्नैतुमित्यपिः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आयुदात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत इकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं । पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशेषितरस्यानु-

दान्तलं प्राप्तं । तत्र धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिति सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते । सति शिष्टस्वरो बलीयान् । पा० ६. १. १५८. ९. इति हि न्यायः । ततोऽतोदात्तमभिप्रातिपदिकं । अनुदात्तो सुपिती । पा० ३. १. ४. इत्यभिव्येतद्वितीथैकवचनमनुदात्तं । तस्यामि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. इति सूचितत्वात् । अपिशब्दो धातुजमेति मते सेयं प्रक्रिया सर्वापि द्रष्टव्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैकसमयश्च । न सर्वापीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चेके । नि० १. १२. इति । गार्ग्यस्य मतेऽपिशब्दस्वाखंडप्रतिपदिकत्वात्किषोऽंत उदात्तः । फि० १. १. इत्यंतोदात्तलं । पूर्वोक्तेष्वयपीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृतिप्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवामिप्रत्य यास्त आह । अथ निर्वचनं तथेषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां तथा तानि निर्भूयाद्धानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षित केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यानिर्भूयात्त स्वेव न निर्भूयात् । नि० २. १. इति । अस्यायमर्थः । तत्तत्र निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादिपदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारौ समर्थौ व्याकरणसिद्धौ स्यातां । स्वर उदात्तादिः । संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां । शब्दस्वैकदेशः पूर्वोक्तोऽभिधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः । तेनान्वितौ । तान्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्भूयात् । तत्र निर्वचनमस्याभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो नान्वितस्त्वस्त्रिशब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकार इति । अयनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनापिशब्देकदेशेनाच नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितेऽर्थे नियतो निर्बंधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा स निर्बंधः । तदानीं स पुमान्केनचिद्वृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षित । तस्मिन्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तद्रूपेण सामान्यं सादृश्यं । अस्माभिश्चायनयनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्यायणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं निर्वचनं । स्त्रीलाघीविरक्षरसाम्यान्निरवृत्ति । अक्तोपनशब्दस्वादी निषेधार्थमकाररूपमक्षरं विद्यते । अपिशब्दस्याप्यादावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाकपूणिषु वर्णसाम्यान्निरृते । दग्धशब्दापिशब्दयोर्गकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ईठ इत्येतत्पदं कृत्स्नमथनुदात्तं । तिङ्कृतिङ् । पा० ८. १. २८. इत्यतिङ्तादपिशब्दात्परस्वेठ इत्यस्य तिङ्तास्य निघातविधानात् । पदद्वयसंहिताकाले स्वीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४. ६६. इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति ॥ पुरःशब्दोऽतोदात्तः । अयं पुरो भुवः । तै० सं० ४. ३. २. १. इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवक्षिषां । पा० ५. ३. ३९. इति पूर्वशब्दादप्रत्ययः पुरादेशश्च । ततोऽत्र प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. धातो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. इत्यादेशे सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितशब्दः । तत्र समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुभ्यार्थेत्वादिना । पा० ६. २. २. अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. इति गतिसंज्ञायां गतिरन्तरः । पा० ६. २. ४९. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत श्रीकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववद्द्रष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्तौ । पा० १. २. ३९. उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. इत्यतिनीचोऽनुदात्तः ॥ अजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. यजतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञशब्दः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. पश्चात्स्वरितत्वं । देवशब्दः पश्चाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. स च फिटस्वरेण । फि० १. १. प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. चांतोदात्तः ॥ अत्विकशब्द अती यजतीति विग्रहे सत्युत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. इति निपातितः । गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. इति ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् ॥ होतुशब्दस्तुन्प्रत्ययांतः । पा० ३. २. १३५. नित्स्वरेणानुदात्तः । पा० ६. १. १९७. स्वरितप्रचयी पूर्ववत् ॥ रत्नशब्दो नञ्प्रियस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. इत्यानुदात्तः । तथा चास्मायति रत्नं धातिरिति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वाद्दंतोदात्तो रत्नधाशब्दः । यद्वा । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. स्वरितप्रचिती । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वं । वेदावतार आद्याया अचोऽर्थस्य प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगामीर्थमथ संक्षिप्य वर्धते ॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त । स देवाँ एह वक्षति ॥२॥

अग्निः। पूर्वेभिः। ऋषिभिः। ईड्यः। नूतनैः। उत। सः। देवान्। आ। इह। वक्षति॥२॥

अयमग्निः पूर्वेभिः पुरातनैर्भृशंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः सुखो नूतनैरुत्तरीरक्षामिरपि सुखः । सोऽपिः सुतः सन्निह यज्ञे देवांहविर्भुज आ वषति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः ॥ पूर्वेभिरित्यत्र ऋषिर्भुजं कृदसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस ऐसादेशाभावः । पूर्व पर्व अर्ध पूरण इति धातुः । पूर्वतिधातोरन्त्यय श्रीणादिकः । इन्त्ययांत ऋषिशब्द ऋष्यंधकेति निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः । पा० ७. ३. ८६. । कित्प्रत्ययो वाच ज्ञेयः । उ० ४. ११०. । तौ शब्दौ नित्स्वरेणाबुदात्तौ । ईड्यशब्दस्य स्यात्प्रत्ययांतत्वात् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति स्वरिते शिषानुदात्तत्वे च प्राप्ति तदपवादत्वैनेडवदेत्यादिना । पा० ६. १. २१४. । आबुदात्तत्वं । नवस्व नू त्प्रत्ययात् । पा० ५. ४. ३०. ६. । इति वार्तिकेन नवशब्दस्य नू इत्यादेशस्तन्प्रत्ययस्य महावार्तिके विहितः । ततो नित्स्वरेणाबुदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नूतनातिषु पूर्ववदुक्तेयाः । उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थे प्रसिद्धस्यपि निपातत्वनिर्णयकार्थत्वादीष्विनाच समुच्चयार्थे द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपाततीति निपातत्वं । तर्हि निपाता आबुदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युकारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत । प्रातःशब्दवदंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेनैव स्वरादिषु पठितः । पा० १. १. ३७. । एवमुतशब्दस्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य नकारस्य संहितायां दीर्घादटि । पा० ८. ३. ९. । इति इत्वं । अचानुनासिकः । पा० ८. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारः सानुनासिकः । मोमगो । पा० ८. ३. १७. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाक्यस्य । पा० ८. ३. १०. । इति लुप्यते । तस्मात्सिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । न पुनः संधिकार्यं । आडो निपातत्वादाबुदात्तत्वं । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५. ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लोडर्थे क्वांसो ष्ट । तस्य स्वप्रत्ययगतस्य यकारस्य लोपोऽपि क्वांसः । यद्वा । षिटि सिद्धलम् । पा० ३. १. ३४. । इति सिप्रत्ययः । षिटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमस्य । ततो वषतीति संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाणे तृतीयेष्टौ प्रथमाग्यभागस्यानुवाक्या । आ० २. १. । सूक्तगता तृतीया ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

योऽयं होवा सुखोऽभिक्षिनामिना निमित्तभूतेन यज्ञमानो रयिं धनमश्नवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव प्रतिदिनं पुष्यमाणतया वर्धमानमेव । न तु कदाचिदपि क्षीयमाणं । यशसं दानादिना यशोयुक्तं वीरवत्तममतिशयेन पुष्यभूत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुष्याः संपद्यते ॥ रयिशब्दो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अन्तीर्धातोर्षिटि व्यत्ययेन तिप् । इत्यत्र लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । षिटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्नवदिति भवति । तस्य निघातः । घर्जतत्वात् । पा० ६. १. १०७. । पोषशब्द आबुदात्तः । एवशब्दस्य निपातत्वेऽपिवादीनामंतः । फि० ४. १४. । इत्वंतोदात्तत्वं । वकारांताह्रिश्शब्दात्परस्याः सप्तम्याः सुपां सुलुक् । पा० ७. १. ३०. । इत्यादिना श्रभावे सति । साविकाच इत्यादिना । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १७१. । तस्योदात्तत्वं । नित्यवीप्स्योः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्वास्तीति विश्वे सत्यश्र्वादिभ्योऽच् । पा० ५. २. १२७. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन वाधित्वा मध्वोदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतोदात्तादीरशब्दादुत्तरार्थोर्भृत्प्रमयोः पित्वादनुदात्तत्वं । इत्यनुदात्तत्वं । पा० ६. १. १७६. । इति तु न । सावर्षीतत्वात् । न गोश्चन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥

अभिन्नवयवहस्य मध्यवर्तिषुकक्षिषु तृतीयसवने निषावरणस्यापि यं यश्चमित्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपश्रुचः । एतच्च सप्तमाध्याय एष्टु प्वित्यादिखण्डे सूचितं । अग्निं वो वृधंतमपे यं यश्चमध्वरं । आ० ७. ८. । इति ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥४॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥४॥

हे अपि त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिषु परिभूः परितः प्राप्तवानसि स इत् स एव यज्ञो देवेषु तुष्टिं प्रीतिं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिग्तेष्वहवनीयमाजोकीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्त्रानिष्वधिरस्ति । परिशब्देन होषीयादिधिष्वव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवति ॥ अपिशब्दस्य बाधकं । पा० ६. १. १०८. । आमंभितायुदात्तत्वं । न विश्वति ध्वरो ऽस्तेति बज्रप्रीही नञ्मुभ्रां । पा० ६. २. १०२. । इत्वंतोदात्तत्वं । विश्वत इत्त्वञ् तस्मिन् । प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य स्मिति । पा० ६. १. १०३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्त्वभाव्यपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वे प्राप्ति । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । पा० ६. २. १३०. । असीति तिङन्तस्य यद्बुत्तात्त्वित्वं । पा० ८. १. ६६. । इति निघाताभावः ॥

अग्निर्होता क्विक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥५॥

अग्निः । होता । क्विऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवःऽतमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥५॥

अयमग्निर्देवोऽग्निर्देवैर्विभोऽग्निः सहा गमत् । अस्मिन्वक्षि समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होम-निष्पादकः क्विक्रतुः । क्विशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मो वा । सत्यः अगृतरहितः । फलमवशं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । अयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ क्विक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यचोभयञ् बज्रप्रीहिल्यात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादशपथे । पा० ५. ४. ६६. । इत्वातोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोडन्तस्य गच्छत्विति-शब्दस्य ह्यत्वाभावः । उकारलोपश्चादंसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

यदंग दान्शुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥६॥

यत् । अंग । दान्शुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥६॥

अंगेत्यभिमुखीकरणाद्यो निपातः । अंगमि हे अपि त्वं दान्शुषे हविर्दत्तवति यजमानाय तस्मीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापसुरूपं कक्षाणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् तवेव । सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽपि एतन्न सत्यं न त्वञ् विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरकत्वमुष्णानेनापिरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शान्तायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गुहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १२. । अभादित्वादंतोदात्तत्वं । दान्शुषे साङ्गान् । पा० ६. १. १२. । इति सूत्रेण दान्शु दान इति धातोः क्तुप्रत्ययो निपातितः । तच्च प्रत्ययस्वरः । आमंभितस्यापिशब्दस्य पदात्परत्वेनाष्टमिकागु-दात्तत्वं । पा० ८. १. १०. । न शंकीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. । इति पर्युदसत्वात् । ततः बाधकं । पा० ६. १. १०८. । आयुदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नञ्प्रत्ययत्वेन । फि० २. ३. । आयुदात्तत्वप्रसक्तावपि भद्रि कक्षाण इति धातोर्परि रक्तप्रत्ययेन निपातनादंतोदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्त्रे यच्छब्दप्रयोगान्निपातित्येवदिहंत । पा० ८. १. ३०. । इति निघाति प्रतिषिद्धे स्त्रप्रत्ययस्वरत्वेण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यसिशब्द उपांतोदात्तः । तवेत्यञ् युष्मदक्षदोर्जेसि । पा० ६. १. २११. । इत्यायुदात्तत्वं । अंगिरा अंगाराः । नि० ३. १७. । इति यास्तः । ऐतरेयिणोऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानोपाख्याने समामनन्ति । येऽंगारा आसंखेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति । तस्मादंगिरोनामकमुनिकारखत्वाद्गाररूपस्त्वापिरेंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकागुदात्तत्वं ॥

अपीषोमप्रणयन उप त्वाप इत्वादिक्कोऽनुवचनीयसुचः । एतन्न ब्राह्मणे समाह्वानं । उप त्वापि दिविद्विच उप प्रियं यनिप्रतमिति तिस्रस्यैवा चान्वाह । ऐ० ब्रा० १. ३०. । इति ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरत एमसि ॥७॥

उप। त्वा। अग्ने। दिवेऽदिवे। दोषाऽवस्तः। धिया। वयं। नमः। भरतः। आ। इमसि ॥७॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता राचावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वेमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेशः । दोषाशब्दो राचिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । द्वंद्वसमासे कार्तिकीजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आबुदात्तः । साविकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिश्चात्ता । नम इति निपातः । भरत इत्यत्र शपः । पा० ३. १. ६८. । पित्वाच्छतुर्लसार्वाधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ६. १. १८६. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यचेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशो निघातस्य ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥८॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥८॥

पूर्वमंचे त्वामुपेम इत्यपिसुहृद्भ्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं दीप्यमानं अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहिताणां यज्ञानां गोपां रक्षकं ऋतस्य सत्यस्यावशंभाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पीनःपुन्येन भृशं वा कीतकं । आङ्-त्वाधारमपिं वृद्धा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भिवर्धमानं ॥ राजंतं वर्धमानमित्यचोभयत्र पूर्ववद्धानुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्दस्याभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याबु-दात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात् । पा० ६. १. २०३. । आबुदात्तः ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥९॥

सः । नः । पिताऽईव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥९॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः शोभनप्राप्तियुक्तो भव । तथा नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व । समवेतो भव । तत्रोभयत्र वृष्टांतः । यथा सूनवे पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ८. १. १८८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतित्वात्त्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समस्तः पिते-वेति शब्दो मथ्योदात्तः । शोभनमुपायनं यस्मेति ब्रह्मिही नञ्मुभ्यामित्यतोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदात्परत्वं नास्तीति न निघातः ससार्वाधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥ ॥२॥

अपिमीळ इत्यादिसूक्तमपिष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा वायवा याहीत्यादयश्चुवाः प्रच-गशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंतयते । शस्त्रं किं देवतास्मरणरूपसंस्कारकर्म किंवावृष्टफलं प्रधानकर्मैति । तत्र पूर्वपक्षं जैमिनिः सूत्रयामास । पू० मी० २. १. १३-२९. ॥

सुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावहेवताभिधानत्वादिति ॥१॥ आञ्जीः सुवते पुष्टेः सुवते प्रचगं शंसति निष्कियवशं शंसतीति श्रूयते । तत्र सुतिः शंसनं च गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऋग्ने० १. ३२. १. । इत्यत्र वृष्टत्वात् । एवं सति याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन सुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वमभ्युपेयं । याज्यायास्तद्रूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे वृष्टार्थत्वाभेन निर्णीतं । पू० मी० १०. ४. ३९-४१. । तद्वद्वापि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतो तं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन स्वपक्षेन देवतानाञ्छोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥२॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्त्वानादपकथ्यते । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिंद्रादि नामास्ति तच्चोदनाया मंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्वार्थस्य गुणभूतं । तस्माच्च प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः । तद्यथा । महिंद्रयहसंनिधावभि त्वा शूर । ऋग्ने० ७. ३२. २२. । इत्ययं प्रगाथ आस्नातः । स चेंद्रं प्रकाशयति न

तु महेंद्रं । ततो यच्चेंद्रं कर्म तथायं प्रगाथोऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाधेयातां ॥ तदेतत्सिद्धांति-
नाभिहितं दूषणं पूर्वपक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वाशब्दः प्रगाथस्यान्वयनयनं वारयति । मंचे यदेतदिंद्रशब्दाभिधानं
तदेतन्महत्त्वगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्वा यद्वा वशा वायव्यामा कभेत । तै० सं०
३. ४. ३. २. इत्यन्वावावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ऋगशब्देन केवलिन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति
तद्वत् । तस्मान्महत्त्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेंद्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोकेऽपि महाराजे केवलरा-
जशब्दप्रयोगमपि पश्यामः ॥ तदेतत्समाधानं सिद्धांती दूषयति ॥

न श्रुतिसमवाधित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य महस्त्रो देवता युष्यत इति तत्र ।
देवतात्वस्य तद्विद्वत्श्रुतिसमवाधित्वात् । महेंद्रयह इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे महेंद्राहाणी च । पा० ४. २. २९. ।
इति महेंद्रशब्दादप्यप्रत्ययो विहितः । तस्मान्महेंद्र एव देवता न त्विंद्रः ॥ विपक्षे बाधमाह ॥

गुणस्वानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदींद्रो देवता स्यात्तदानीमिंद्रयह इत्येतावतैवार्थावगती महेंद्र इति महत्त्वगुणो
ऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्चयार्थः ॥ हेत्वंतरमाह ॥

तथा याज्यापुरोरोचोरिति ॥ ६ ॥ इंद्रमहेंद्रयोर्देवतयोर्भेदे यथा महत्त्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवा-
कयोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इंद्र सागसिं । ऋग्वे० १. ८. १. इत्यादिके इंद्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये ।
महो इंद्रो य श्रीजसा । ऋग्वे० ८. ६. १. इत्यादिके महेंद्रस्य ॥ पूर्वपक्षिणोक्ते वशावृष्टति विषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवान्के श्रुता तस्या एव निगमेषु ऋगशब्देन व्यवहारो न
विरुद्धः । ऋगत्वलक्षणस्थार्थस्य वशायां समवेतत्वात् । तत्र प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । इंद्रमहेंद्रयोस्तु भेद उपपादितः ।
तस्माद्विषमो वृष्टांतः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्त्रिकर्मस्थपकर्षप्रसंगान्तद्वारयितुं सोचशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्व-
मिति सिद्धांतिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्नतं निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्त्यादिति ॥ ८ ॥ वाशब्दः सिद्धांतितमत्वावुत्थर्थं । यच्चेंद्रं कर्म तत्र प्रगाथो नेतव्य
इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । इंद्रो मंच इंद्रं प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवात्त्वात् । महेंद्रं तु
प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थकं प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव सोचशस्त्रयो-
रुक्तमिति स्थितः पूर्वपक्षः ॥ अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे सौतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥ अपि वेत्तवेन संस्कार-
कर्मत्वं व्यावर्त्यते । सौतिधातुः शंसतिधातुसेखितानुभावपि स्वप्रकरणे एव कस्याचित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं
विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयोगात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिसमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं सुतिः । यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिन्न
इत्युक्ते सर्वे जनाः सुतिमवगच्छन्ति । गुणस्थोपसर्जनत्वे तु न सुतिः प्रतीयते । यच्चतुर्वेदाभिन्नसमाकारयेत्युक्ते
सुतिं न मन्यन्ते कित्वाद्धानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीदृशीर्गुणीरूपेति गुणप्राधान्य-
विवचायां मुख्यः सौतिधात्वर्थो विधीयते । स्वल्पे तु सेयमीदृशगुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य
प्राधान्यादियं सुतिर्न स्यात् । ततः श्रुतिवशादेते प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावा-
देंद्रोऽपि प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेंद्रकर्मस्थेवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं वृष्टं प्रयोजनं न कश्चेत
तर्ह्यवृष्टमसु ॥ प्रधानकर्मत्वे हेत्वंतरमाह ॥

शब्दपृथक्त्वाच्चिति ॥ १० ॥ द्वादशापिष्टोमस्य सोचाणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र द्वादशशब्देन सोचायां
पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वैरपि मंत्रसंधिः कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् ।
प्रधानकर्मणां स्वाज्यसोचपृष्ठसोचादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशलसंख्योपपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ॥
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अपिष्टुतिः श्रूयते । आप्रिया ग्रहा भवंतीति । तेषु पुनरप्यव्यदुच्यते ।
आप्रियेषु सुवते । आप्रियीः शंसतीति । स्वल्पे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तिषु सोचशस्त्रमंत्रेष्वप्यप्येय-
हागुसारेण देवतापदस्योहे सत्यापेयत्वसिद्धिः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाप्येय-
मंघांतरविधिवचनमर्थवद्भवति ॥ पुनरपि हेत्वंतरमाह ॥

अन्यत्रार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै सोचशस्त्रे इति ह्यात्मांतं । संबंधस्य द्वयोर्भवति न स्विकस्य ।

तस्मात्सोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्वार्थस्वीकृत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु सोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि ऋग् सुतो शम्भु सुतापितृत्वेकार्षीं तथापि प्रवीतमंत्रसाध्यं सोत्रं अप्रवीतमंत्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विभेदः ॥ हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्मापिहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं ॥ हेत्वंतरमाह ॥

फलनिर्गुण्येति ॥ १४ ॥ सुतस्य सुतमसि । तै० सं० ३. २. ७. १. इति सोत्रानुमंत्रणमात्रायवाक्यशेषे सोत्रफलमेवास्मात् । इंद्रियावंतो वनामहे धुष्मीमहे प्रजाभिषं । तै० सं० ३. २. ७. २. इति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्मात् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्ममिति स्थितं । अनेन तु निर्गुण्येन प्रयोजनं विकृतिषूहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहणीयं स्यात् । तस्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । यद्वाणां देवतान्यत्वे सुतशस्त्रयोः कर्मत्वाद्द्विकारः स्यात् । पू० मी० १०. ४. ४९. इति ॥ अत्र संयहसोक्तौ । वै० न्या० २. १. ५. ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता । दृष्टा देवस्मृतित्वेन गुणता सोत्रशस्त्रयोः ॥

सूत्र्यर्थत्वे सौतिशंसोधासोः त्रौतार्थबाधनं । तैनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुत्ये मतमिति ॥

अपिष्टोमे सुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतस्मिन्तरेयब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातरथावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । २. १५. । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽपिमीळ इत्यादिसुक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवयहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवा याहीत्यादिसप्तनुवाकत्वं । एतच्च ब्राह्मणे यद्दोक्तमित्यादिखंडे प्रपंचितं । ऐ० ब्रा० ३. १. । तथा पंचमाध्याये सोत्रमये शस्त्रादित्यादिखंडे सूचितं च । आ० ५. १०. ॥ अत्रेयमनुक्रमणिका । वायो वायव्येन्द्रवायवमेवावष्ट्यासृचा अश्विना द्वादशाश्विनेन्द्रवैश्वदेवसारस्वतासृचाः सप्तैताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवा याहीत्यादिकं नवर्षं सूक्तं । अपिं नवेत्यतो नवशब्दस्त्वानुवृत्तेः । तत्राश्वसृचो वायुदेवताकः । द्वितीय इंद्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावष्टणदेवताकः । अश्विनेत्यादिकं द्वादशर्षं सूक्तं । तत्राश्वसृच आश्विनः । द्वितीय ऐंद्रः । तृतीयो वैश्वदेवः । चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वाय्वाद्यः सरस्वत्यंताः सप्तसंख्याकाः प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या गायत्रं छंदः ॥ वायव्ये तुचे प्रथमा यद्दोक्तं वायव्यसूक्ता पुरोनुवाक्या । एतच्च ब्राह्मणे समास्नातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाकीन्द्रवायव्युत्तरा । ऐ० ब्रा० २. २६. इति । तथा सूचितं च । वायवा याहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये । आ० ५. ५. इति ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि श्रुधी हवँ ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरंऽकृताः । तेषां । पाहि । श्रुधि । हवँ ॥ १ ॥

दर्शत हे दर्शनीय वायो कर्मक्षेतस्त्रिणा याहि । आगच्छ । त्वदर्शमिमे सोमा अरंकृताः । अभिषवादि-संस्कारोऽस्कारः । तेषां तास्तोमान् । यद्वा । तेषामिकदेशमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमन्दीयमाह्वानं श्रुधि । शृणु । अत्र यास्तुः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अरंकृताक्षेपां पिब शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृदृशीत्यादिमुच्येण । उ० ३. ११०. । अतच्-प्रत्यय स्त्रीणादिकः । पित्वादंतोदात्तस्यामंचितानुदात्तत्वं । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य गित्स्वरः । अलमित्यत्र छान्दसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वाच्चयपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तौ । पा० ६. २. २. । भूषणेऽलं । पा० १. ४. ६४. । इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति तदपवादत्वेन गतिरन्तरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निपातत्वाद्दशशब्द आशुदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावस्छान्दसः । श्रुधीत्यत्र श्रुश्रुत्वित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङ्तादुत्तरस्य निघातो नास्ति । सेर्हापिच । पा० ३. ४. ८७. । इति पित्त्वनिषेधाद्गुदात्ते निघारिते प्रत्ययस्वरः । हवमित्यत्र ह्वयतिधातोर्बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्यकारांतत्वाद्दोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । तस्य पित्वाद्गुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्वस्यान्विषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

वायं उक्थेभिर्जरंते त्वामच्छां जरितारः । सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरंते । त्वां । अच्छां । जरितारः । सुतऽसोमाः । अहःऽविदः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः सोतार अस्विग्वजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलखीकथेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रीर्जरंते । सुवति । कीदृशाः । सुतसोमा अभिषुतेन सोमिनोपिता अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽपिष्टोमादि-
कृती वैदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । अस्वभिश्चा इत्यर्थः ॥ अर्चति याचतीत्यादिषु चतुस्त्वार्तिशत्स्वर्चतिकर्मसु
धातुषु जरते ह्यतीति पठितं । सुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादीषित्वेनाच सुत्वर्थी जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य
संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यत्र बङ्ग्रीह्रित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः
। पा० ६. २. १. अहर्विद इत्यत्र समासस्वरं । पा० ६. १. २२३. बाधित्वा तत्पुरुषे तुष्पार्थेत्यादिना । पा०
६. २. २. द्वितीयापूर्वपदप्रकृतित्स्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. इति छन्दु-
त्तरपदप्रकृतित्स्वरः ॥

वायो तव प्रपृचती धेना जिगाति दाम्शुषे । उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रऽपृचती । धेना । जिगाति । दाम्शुषे । उरूची । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाम्शुषे दाम्नासं दत्तवतं यजमानं जिगाति । गच्छति ।
हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्स्विं वायुर्नूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती प्रकर्षेण सोमसंपर्कं
कुर्वती । सोमगुणं वर्णयतीत्यर्थः । उरूची उरूच्यन्वजमानान् गच्छती । ये ये सोमयाजिनस्मान् सर्वान्वर्णयं-
तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यत्र शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. इति ङीबुदात्तः । ङीको धरित्यादिषु सप्तपंथाशत्सु
वाङ्मामसु गणो धेना या इति पठितं । वर्ततेऽयत इत्यादिषु द्वाविंशाधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति
जिगातीति पठितं । दाम्शुष इत्यत्र गत्वर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. इति चतुर्थी । उरूचीत्यत्र गौरादित्स्विन
। पा० ४. १. ४१. ङीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतये इत्यत्र बङ्ग्रीह्रित्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्र-
कृतित्स्वरः ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयःऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या अत्र ऐंद्रवायवग्रहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवद-
र्थमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां प्रयोभिरन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपा गतं । अस्मात्समीपं प्रत्या-
गच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः सोमा वां युवामुशंति कामयंते तस्मादायमगमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्त्वामं चितायु-
दान्तस्य । प्रीणयंति भोक्तृमिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीञ्धातोर्नतर्भावित्त्वर्थत्वात् । पा० ३. १. २६. असुन्प्रत्यये सति
नित्स्वरः । गमिधातोर्लोऽमध्यमपुरुषद्विवचने बङ्गस्य कंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुकि सत्वमुदान्तो-
पदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उन्दी क्लेदन इति धातोर्द्वेरेच्चादेः
। उ० १. १३. इत्युन्प्रत्ययः । आद्यचरस्त्रकारादेशः । तत इंद्रुशब्दस्य नित्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्लेदनं
संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्यानुदानं सर्वमपादादावित्यनुदान्तः । उशंतीत्यस्य निघाति हि च
। पा० ८. १. ३४. इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

वाय्विंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यांतमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यांतं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अथ चकारेणान्यः समुचीयते । संग्रहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च युवामुभौ सुतानामभिषुता-

स्तोमान् चेतयः । वाजीघः । यद्वा । अभिपुतानां सोमानां विश्वमित्यध्याहारः । कीदृशी युवां । वाजिनीवसु । वाजिनीशब्दो यद्यप्युषोनामसु पठितस्तथाप्यचासंभवान्न गृह्यते । वाजोऽन्नं । तद्यस्यां हविःसंततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसु । आमंचितत्वाद्गुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवत्विप्रसुप समीप आ यातं । आगच्छतं । षड्ङ्गशतिसंख्याकेषु चिप्रनामसु शु चिप्रं मशु द्रवदिति पठितं । तच्च फिट्-स्वरः ॥ ॥३॥

वायुविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मस्त्वित्था धिया नरा ॥ ६ ॥

वायोऽइति । इंद्रः । च । सुन्वतः । आ । यातं । उप । निःऽकृतं । मशु । इत्था । धिया । नरा ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं संस्कारं वा सोममुपा यातं । आगच्छतं । नरा हे नरी पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनोपेतौ युवयोरगतयोश्च सतीर्धियासुना कर्मणा मशु स्वरया संस्कारः संपत्स्यते । इत्था सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्त्रेति षाष्ठिकमायुदात्तत्वं । इंद्रशब्द च्छत्रेन्द्रित्यादिना । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो जित्वादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्यायुदात्तः । चशब्दश्चादयोऽगुदात्ताः । फि० ४. १६. । इत्यगुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र शतुरमुभो नव्यजादी । पा० ६. १. १७३. । इति विभक्तेश्चात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । नि० १२. ७. । इति यास्तः । छतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ७१. । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते थाथघञ्क्ताजबिचकायां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तच्च कर्मणि क्ते विहितं । पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोपपदात्कृतं । पा० ६. २. १३९. । इत्युकार उदात्तः स्यात् । धिया । सविकाचसृतीयादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्तिश्चात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनद्विवचनस्य उादेशः । पदात्परत्वाद्दामंचितस्त्रेत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं ऊव इति मैत्रावरुणसृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तथैवाभिन्नवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा चाश्वलायनेन चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहाभिन्नवपृथ्याहानीति खंडे परिशिष्टानावापानुजृत्व मिचं वयं हवामहे मिचं ऊवे पूतदक्षं । आ० ७. ५. । इति च ॥

मिचं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मिचं । हुवे । पूतऽदक्षं । वरुणं । च । रिशादसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविष्प्रदानाय पूतदक्षं पवित्रबलं मिचं ऊवे । तथा रिशादसं रिशानां हिंसकानामद-समन्तारं वरणं च ऊवे । आहूयामि । कीदृशी मित्रावरुणी । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयंती कुर्वती ॥ मिचशब्दः पुंल्लिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । ऊव इति ऊयतेर्वेऊवं कंदसीति शपो लुकि सति ऊः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बज्जलं कंदसीति संप्रसारण उवकादेशः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । पूतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बज्जलीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरणशब्दः कृवृदारिभ्य उवन् । उ० ३. ५३. । इत्युगन्प्रत्ययांतो नित्वादायुदात्तः । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शशवः । इगुपधश्चाप्रोक्तिरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तान्तीति रिशादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्यनुप्रत्यये नित्स्वरेणोत्तरपदमायुदात्तं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवावशिष्यते । शेषनिघाते सविकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सवर्षादीर्घोऽयुदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्ङ्गशतौ कर्मनामसु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । अस्त्वित्थोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६. ४. १३८. । इत्यकारलोपे ची । पा० ६. ३. १३८. । इति दीर्घत्वं । घृतशब्दो नस्त्रिषय-स्त्रागिसंतस्त्रेत्यायुदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्त्रेयंतोदात्तस्यापवादत्वं

तत्पुत्रे तुकार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य ङीपे सत्वगुदात्तस्य च यचोदात्तङोपः । पा० ६. १. १६१. इति ङीप उदात्तस्य प्राप्तिं षी । पा० ६. १. २२२. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितत्पर्याङ्कटः शचादेशे । पा० ३. २. १२४. ङुं बाधित्वा ङत्वयेन शप् । अदुपदेशत्वादुपरि श्रुतप्रत्ययस्य लसार्वाधानुकागुदात्तत्वं । द्वितीयादिवचनस्य शपञ्चानुदात्तो सुप्पितावित्यगुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा । ऋतुं बृहंतमाशाथे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतुऽवृधौ । ऋतुऽस्पृशा । ऋतुं । बृहंतं । आशाथे इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ऋतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशाथे । आनशाथे । व्याप्रवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन अवश्यभावितया सत्वेन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशी युवां । ऋतावृधौ । ऋतमित्युदकनाम । नि० २. २५. । सत्वं वा यञ्च वा । नि० ४. १०. । इति यास्काः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्धयितारौ । अत एव ऋतस्युशा उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं ऋतुं । बृहंतं अंगैरुपागेष्यातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वादंतोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रस्य वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. ३. २६. इति पूर्वपदस्थानडादेशः । ऋतस्य वर्धयितारौवित्यर्थेऽंतर्भावितत्पर्याङ्कटः क्तिप् । अन्येषामपि वृश्यते । पा० ६. ३. १३७. इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्युशा । सुपां सुलुगिति डादेशः ॥ मित्रावरुणावित्याद्यामंञ्चितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादांमंञ्चितस्येत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामंञ्चिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. इति परांगवज्जावेनामंञ्चितानुप्रवेशात्पादादित्येन पदादपरत्वेन षाष्टमिकनिघाताभावादांमंञ्चितस्य षित्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेन्न । परांगवज्जावस्य सुवामंञ्चिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोराशाथे इत्याख्यातिनैवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र परांगवज्जावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितृसदृहं गुणामीति । मुचोऽरुतिः । उ० १. ०६. । इत्युत्प्रत्ययांतत्वेन पुञ्जिथे वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. १. ११. ४. । इत्यादावंतोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवज्जावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते लृतेनेत्यस्यासामर्थ्यादेव न परांगवज्जाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयांमंञ्चितस्य निघाते कर्तव्य आमंञ्चितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. इति प्रथमामंञ्चितेनाविद्यमानवज्जावितव्यमिति चेत् भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वादृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयांमंञ्चितं निह्नियते । यंधा । इमं मे गंगे यमुने । ऋत्वे० १०. ७५. ५. । इत्यादौ गंगेशब्दस्याविव्यमानवज्जावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामंञ्चितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति । अतो नामंञ्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३. इति पूर्वस्याविव्यमानवज्जावप्रतिषेधादपि निरंतरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमप्यपादादावित्यनुवृत्तेर्ऋतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् न भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र श्रुतद्रिपदस्य पदात्परस्यामंञ्चितस्यापि पादादित्वादेवा निघातादाद्युदात्तत्वं जातं । तद्वद्वापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुवामंञ्चित इति परांगवज्जावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं । श्रुतद्रिपदमपि तद्वैवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवज्जावेन न पादादिरिति निह्नयेतेति चेन्न । परांगवज्जावस्तावत्सुबंतमामंञ्चितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्वेव परस्परान्वये परांगवज्जावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । श्रुतद्रिसरस्वतिपदस्य न परस्परान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यात् परांगवज्जावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवज्जावेन । यथा मरुतां पितरित्यनेति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवज्जावेन पादादित्वात्पादादाविति पर्युदासादांमंञ्चितनिघातो न स्यादिति चेन्न । पूर्वं सुबंतं परं चामंञ्चितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तत्र सुवामंञ्चित इति परांगवज्जावः । भवति चैवंविधं ऋतावृधपदनिघात इति । तत्र पूर्वस्य परांगवज्जावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्य पूर्वमेव पदमुपजीवति न परमामंञ्चितमिति न परांगवज्जावः ॥ ननु परांगवज्जाव-

निघातोऽपि पदविधिरिति । ऋतेनेत्यनेनासामर्थ्यात्ततः पदात्परस्य मित्रावरुणपदस्य न स्वादिति चेन्न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्याः । पा० २. १. १. ११. । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयोऽपीत्यलं ॥ क्रतुं । कृत्तुः । कतुः । उ० १. ७८. । प्रत्ययस्वरेणादिषदात्तः । आशाथि । आनशाथि । कंदसि जुहुल्लुह्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । गुडभावस्कांदसः ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया । दक्षं दधाते अप्सं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजातौ । उरुऽक्षया । दक्षं । दधाते । अप्सं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावितौ देवी नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः । कीदृशी । कवी मेधाविनी तुविजाती बहूनामुपकारकतया समुत्पत्नी उरुक्षया बहुनिवासी । विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु पठितौ । औजः पात्र इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो वीद्विति पठितं । अप्सशब्दः षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः ॥ मित्रावरुणा । मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । वरुणशब्दो निःस्वरेणाबुदात्तः । द्वंद्वे देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येति । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया तत्संबंधित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुणां बहूनां क्षयानुरक्षयौ । चि निवासगत्योरिति धातोः चिच्यंत्वस्मिन्निति चयः । अधिकरण एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य चित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते चयो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याबुदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्यैवंतोदात्तत्वं बाधित्वा छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तमुत्तरपदाबुदात्तत्वं यद्यपि थाथाद्विस्वरेणांतोदात्तेन बाधते तथापि परादिस्कांदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं द्रष्टव्यं । दक्षो दक्षतेत्साहकर्मणो घञ् । अित्वादाबुदात्तः । आप्यते फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां व्रस्वो नुङ् वा । उ० ४. २०७. । इत्यमुनंतस्यापसस्यारि । ऋत्वे ६. ६९. १. । इत्यादौ नित्वादाबुदात्तस्याप्यपस्यशब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

अश्विनेति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं । तत्राश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ विनियुक्तः । तथा च सूचितं । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युञ्जति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५. । इति ॥

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनी युवामिषो हविल्लक्षणान्यन्नाणि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामित्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दो ऽज्ञवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः । इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकायं कषतीत्यादी यथा पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिषः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृशावश्विनी । द्रवत्पाणी । हविर्यहणाय द्रवज्ञां धावज्ञां पाणिभ्यामुपेतौ । शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालकौ । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ वा ॥ अश्विना । आमंत्रितस्येति षाष्ठिकमाबुदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणानामप्यज्ञानामसिस्मिन्नन्तीतिवत् स्वव्यापारि कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्ङ्गनिप् । पा० ३. २. १०३. । इति ङ्निप्रत्ययः । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवावशिष्यते । इषःशब्दे शसोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्ती धावन्ती पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंत्रिताबुदात्तत्वं न पुनराष्टमिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । इष इति पूर्वपदस्य सुवामंत्रित इति परांगवद्भावेन मित्रावरुणावुतावृथी । ऋत्वे १. २. ८. । इतिवदपादादित्वमिति चेन्न । तत्र सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । इह त्विषो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्वतिमुनुङ्गिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य संपदादित्वाद्भावे क्लिबंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती

अश्विनैत्यनुवर्तते । हे अश्विनावा यातं । अस्मिन्कर्मस्थानगच्छतं । किमर्थमिति तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान् स्वीकर्तुमिति शेषः । कीदृशावश्विनी । दत्ता दत्तो शत्रूणामुपपचयितारी । यद्वा । देववैश्विन रोमाणामुपपचयितारी । अश्विनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८. इति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं । तद्रहितौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्थीर्णवामः । सत्यस्य प्रणेतारावित्थायाययः । नि० ६. १३. इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रोदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्यद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति वाजसनेयिनः । रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्माणौ धाटीरूपो यथोक्तौ रुद्रवर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रोदयंति तद्वदेतावित्थर्थः । युवाकव इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाग्निर्मिश्रिता इत्यर्थः । वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि मूर्खैर्वर्जितानि बर्हिष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । यद्वा । भरता इत्यादिष्वष्टसुखिक्लामसु वृक्तबर्हिष इति । तदानीं तृतीयार्थे प्रथमा । अश्विभिर्भविषुता इत्यन्वयः ॥ दत्ता । आमंचितस्तेत्याद्युदात्तः । युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः अग्रणद्रुदैरिति युवाकवः । कटिकुष्यादिष्वगणितस्यापि यीतेर्बहुलपहणात् । उ० ३. ७७. कांकप्रत्ययः । तस्य कित्त्वेन गुणाभावाद्बुक्कादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभारणपान्नवेदा नासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. ७५. प्रकृतिवद्भावात्तजो नलोपाभावः । पादादित्थेनाभिघातादामंचिताद्युदात्तत्वं । वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मूर्खैर्वर्जितं बर्हिरास्त्रीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यचोपसर्गाश्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमंचितस्य चेत्यामंचितनिघातः ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अरखीभिस्तनां पूतासः ॥ ४ ॥

इंद्रं । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वायवः । अरखीभिः । तनां । पूतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीप्ति हे इंद्रास्मिन्कर्मस्था याहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे सोमास्त्वायवस्त्वां कामयमाना वर्तते । अरखीभिः । अयुव इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वरय्य इति पठितं । अश्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किंच । एते सोमास्तना नित्यं पूतासः पूताः शुद्धा दशापवित्रेण बहुधा शोधितत्वात् ॥ इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । इंद्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदेवे द्रवतीति वेदो रमत इति वेदे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समेधंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत इदंकरणादित्याद्यायण इदंदर्शनादित्यौपमन्यव इदंतेर्वैश्वर्यकर्मण इच्छन्तूणां दारयिता वा द्रावयिता वादरयिता च यज्वनां । नि० १०. ८. इति । अस्यायमर्थः । दू विदारण इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्धयर्थं दृणाति मेघं विदीर्णं करोतीतींद्रः । जुदाञ् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः । धाञ् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्पातीतींद्रः । इरामन्त्यादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धारयति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंद्रुः सोमो वल्लीरसः । तदर्थं यागभूमौ द्रवति धावतीतींद्रः । इंद्रौ यथोक्ति सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । जिह्वी दीप्ताविति धातुः । भूतानि प्राणिदेहानिञ्चै जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः । एतदेवाभिप्रेत्य वाजसनेयिन आमनंति । इंद्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽचन्युषः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । शत० ब्रा० १४. ६. १०. २. इति । तद्यदित्यमदिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वचनमुच्यते इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाक्चक्षुरादींद्रिद्यैः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समेधंनुपासका ध्यानेन सम्यक् प्रकाशितवंतस्तस्मात्कारणादिंद्रं नाम संपन्नं । अस्मिन्च इध्यते दीप्यते इति कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिंद्र इति निर्वचनं मन्यते । इंद्रो हि परमात्मरूपेणैदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदंदर्शनादिंद्र इति निर्वचनमाह । इदमित्यापरोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारख्यकाञ्चै समास्त्रायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमितींद्रं । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ऐ० ब्रा० २.

४. ३. इति । इदि परमेश्वर्य इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्योगादिद्रः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते । इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । अन्वे० ६. ४७. १८. इति । इगशब्दस्त्वैश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारांतमिति पदं भवति । द्रु भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता भीषयितेतींद्रः । द्रु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतींद्रः । यज्जनां यागानुष्ठायिनामाद्रयिता भयस्त परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि द्रष्टव्यानीति ॥ इंद्रेत्वचामंचितायुदात्तत्वं । आ इत्यत्र निपातत्वेनायुदात्तः । चित्रभानो । पदात्परत्वादासंचितनिघातः । स्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । पा० ३. १. ८. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. इति मपर्यंतस्य स्वादेशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. इति क्वञंता-दुप्रत्ययः । स्वत्यव इति प्राप्तौ युष्मदस्वादोरनादेशे । पा० ७. २. ८६. इत्यभिभक्तावपि ह्लादादी व्यत्येनात्वं । उकारः प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तः । अगुशब्दः सौख्यवाचकसद्योगात्प्रकृतेऽगुलीषु वर्तते । चोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. इति ङीषि प्राप्ते व्यत्येन ङीन् । नित्वादायुदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादायुदात्तः । पूतासः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. इत्यसुक् ॥

इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजुतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्रं आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजुतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वमा याहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरूपाणि स्तोत्राण्युपेतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मादीयया प्रक्षयेषितः प्राप्तः । अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजुतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विभिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ केत इत्यादिव्हेकादशसु प्रक्षानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकिसु मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिव्हेकादशसु प्रक्षानामसु वाघत इति पठितं । इषित इत्यत्रेव गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् ऋत्वरः शिष्यते । विप्रजुतः । जुप् षीजतंतुसंतान इति धातोर्ऋच्छेद्रायवञ्जविप्रेत्यादिना । उ० २. २८. । रन्त्ययांतां विप्रशब्दो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च । नित्वादायुदात्तः । तैर्जुतः प्राप्तः । जू इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. । इतीटप्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । सुतावतः । कांदसं दीर्घत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् ऋप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नञ्विषयस्थानिसंतस्येत्यायुदात्तः । वाघच्छब्द ऋत्विङ्गामसु पठितः प्रातिपदिकस्वरः ॥

इंद्रा याहि तूतुजान् उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इंद्रं आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥

हरिशब्द इंद्रसंबन्धिनोरश्वयोर्नामधेयं । हरी इंद्रस्य रोहितोऽपेरिति तदीयाश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः अश्वयुक्तेद्र त्वं ब्रह्माण्युपेतुमा याहि । कीदृशस्त्वं । तूतुजानः स्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमा-भिषवयुक्ते कर्मणि नोऽस्मादीयं चनोऽन्नं हविल्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः । तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अन्धस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. इत्यायुदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि कंदसीरः । पा० ८. २. १५. इति मकारस्य वत्वं । संबुञ्जायुगिद्घां । पा० ७. १. ७०. इति नुम् । संयोगांतलोपे । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो हः संबुञ्जी कंदसि । पा० ८. ३. १. इति हत्वं । आष्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंचितपरंगवज्जावाभावेनामंचित-निघाताभावादायुदात्तत्वे सत्यपेत्यकारस्य समन्तरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि चास् । घासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१. इत्यिकारस्य वादेशः । कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. इति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य सौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्धधातुकत्वेनडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरने ह्रस्वश्च । उ० ४. १९९. इत्यनुगतः । चकारानुडागमे यलोपः ॥ ५ ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्यांसो दाशुषः सुतं ॥७॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्यांसः । दाशुषः । सुतं ॥७॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्या गत । आगच्छत । ते च देवा ओमासो रक्षकाः चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारका दाश्यांसः फलस्य दातारः । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिविकचिंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यासू एवं व्याख्यातवान् । अश्वितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तुचं दशतथीषु विद्यते यत्तु किंचिद्ब्रह्मदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपुणिः । नि० १२. ४०. इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यासूकस्य मतं । देवविशेषस्त्वेवासाधारणं लिंगमिति शाकपुणेर्मतं ॥ अवंतीत्योमासो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविसिविसिमुषिभ्यः कित् । उ० १. १४३. इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरस्त्रिव्यमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. इत्यूट् । मनः कित्त्वेऽपि बाह्वलकत्वाद्गुणः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. इति जसेरसुगागमः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्याः । तान्वृष्टिदानादिमा धारयंतीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्वामंत्रितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बह्ववचनं । पा० ८. १. ७४. इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्त्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुवामंत्रित इति परांगवत्त्वेनैकपदीभावात्पादादपरत्वेन कथं निघात इति चेन्न । वत्कारणं स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । म० ८. १. ७२. इति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्याप्युपपत्तेः । ऐकपथेऽप्यायुदात्तत्वेऽनुदात्तं पदभेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्यमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्यती इत्यत्रापि परांगवत्त्वेनैकपथादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेन्न । तत्र परांगवद्भावस्य परेणामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बह्ववचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्वामंत्रितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं ॥ विश्वे । पादादित्वादायुदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेषपरतया सामान्यवचनत्वादोमांस इत्यनेन न सामानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवात्राप्यामंत्रितायुदात्तता न स्यात् । विश्व इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवन्तः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी । परि० ९८. इति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य ग्राह्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विचिन्ना स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विशेष इति चेन्न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्भिभाषितं विशेषवचने बह्ववचनमित्यनेनानिषिद्धत्वादिश्वे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्यती इति पदवद्देवास इत्यस्याप्यायुदात्तत्वं स्यात् । खरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आ गत । आगच्छत । बह्वलं क्दसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आङ्ः पदात्परत्वान्निघातः । दाश्यांसः । दाशु दान इत्यस्य क्तसी दाश्यान् साह्यान् मीढ्वांश्च । पा० ६. १. १२. इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० ७. २. १३. न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्तसोऽदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. इति पूर्वरूपत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५९. इति षत्वं ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्मा इव स्वसराणि ॥८॥

विश्वे । देवासः । अप्ऽमुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उस्माऽइव । स्वसराणि ॥८॥

विश्वे देवास एतन्नामकरणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममा गंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । खरायुक्ताः । यजमानमनुग्रहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वसराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसुला वसव इति पठितं । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्गामसु स्वसराणि ग्रंसो घर्म इति पठितं । तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयंसारीक्ष्यपि

वा खरादित्यो भवति स एतानि सारयति । उक्ता इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति । नि० ५. ४. इति ॥
 देवासः । पचायजंतस्त्रित्वादांतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अमुरः । तुर खरणे सुविकरणी । तुतुरति खरयं-
 तीत्यर्थे क्तिञ्चेति क्तिप् । गतिकारकोपपदात्कादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आ गंत । आगच्छत्वित्यर्थे व्यत्ययेन
 मध्यमपुरुषबहुवचनं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तस्य तन्ननन्नयनाच्च । पा० ७. १. ४५. इति तवादेशेऽपित्
 । पा० १. २. ४. इति प्रतिषेधादङित्वादानुनासिकलोपाभावः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । जित्वा संभ्रम इति
 धातोस्वरंत इति तूर्ण्यः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चिशुयुद्गलाहात्वरिभ्यो जित् । उ० ४. ५१. इति निप्रत्ययः ।
 नित्वादाबुदात्तः । उक्ता इवेत्येवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति समासे
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचायच् । खः सरो येषां तानि स्वसराण्यहानि । बङ्गत्रीही
 प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वशब्द आबुदात्तः ॥

विश्वे देवासो अस्मिध एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वहुयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिधः । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वहुयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंबद्धं जुषंत । सेवतां । कीदृशाः । अस्मिधः अरहिताः
 शोधरहिता वा एहिमायासः सर्वतो व्याप्तप्रज्ञाः । यद्वा । सौचीकमपिमप्सु प्रविष्टमेहि मा यासीरिति
 यदवोचन् तदनुकरणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहो द्रोहरहिताः बहुयो
 वोढारो धनानां प्रापयितारः ॥ अस्मिधः । स्मिधेः अयार्थस्य शोषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्तिपि
 । पा० ३. ३. १०८. ९. । नञा बङ्गत्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहि-
 मायासः । ईह चेष्टायां । आ समंतादीहत इत्येहिः । इन् । उ० ४. ११७. इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो
 नित्वादाबुदात्तः । एहिमाया प्रज्ञा येषामिति बङ्गत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्त-
 रस्येहीति लोपमध्यमैकवचनस्य तिङ्कृतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः ।
 एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यचरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अद्रुहः । द्रुह
 जिघांसायां । संपदादित्वाङ्गावे क्तिपि बङ्गत्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च ।
 मेधते दैवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । नित्वादाबुदात्तः । जुषंत सेवतामित्यर्थे कंदसि
 लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. इति धातुसंबंधे लङ् । यत् उक्तरूपा विश्वे देवा अतो जुषंतीति द्रुहादिधात्वर्थैः
 संबंधात् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्ग्येगिऽपि । पा० ६. ४. ७५. इत्यङागमाभावः । वहुयः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्चि-
 त्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारंस्थमान
 इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. इति सूचितं ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं । वष्टु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविर्बलचौरैर्निमित्तभूतेः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातव्यैर्निमित्तभूतेः । नो
 ऽस्मदीयं यज्ञं वष्टु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककाङ्ठे श्रुतिव व्याख्यातं । यज्ञं
 वह्निति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाह । ऐ० आ० १. १. ४. इति । कीदृशी सरस्वती । पावका शोधयित्री
 वाजिनीवत्यन्नवत्क्रियावती धियावसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमा-
 रण्यककाङ्ठे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुः । ऐ० आ० १. १. ४. इति । श्लेनः
 सोम इत्यादिषु पंचत्रिंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामुचं यास्तु
 एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. इति ॥ पवणं
 पावः शुद्धिः । पावं कायतीति पावका । कै ने रे शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. इति कप्रत्ययः ।
 ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्थात् इदाप्यनुपः । पा०

७.३. ४४। इतीत्वस्वाभावोऽतोदात्तत्वं च ङादसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सर्तेरसुगतत्वादायुदात्तः । मतुपङ्गीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजिभिः । वाजशब्दो वृषादित्वादायुदात्तः । स ह्यनुत्कृतत्वादाकृतगणः । वाजो ऽप्तमास्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत इतिठनी । पा० ५. २. ११५। इतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । ङदसीर इति मतुपो वत् । मतुपङ्गीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययायुदात्तत्वेव शिष्यते । यञ् । यजयाचेत्वादिना । पा० ३. ३. ९०। नरूप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । वट्टु । वग्र कांतौ । कातिरभिलाषः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावसुः । धिया कर्मणा वसु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावसुः । सविकाच इति विभक्तिवदात्ता । बङ्ग्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । ङादससृतीयाया अलुक् ॥

चोदयित्री सूनृतांनां चेतंती सुमतींनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सूनृतांनां । चेतंती । सुऽमतींनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती सेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामनुष्ठानां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । जुद प्रेरणे । षंतालुक् । चित्वादंतोदात्तः । अन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५। इति ङीप् । तस्योदात्तयणो हलपूर्वात् । पा० ६. १. १७४। इत्युदात्तत्वं । सूनृतानां । ऊन परिहाण इत्यतः क्लिप्तेति क्लिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वृतं सत्यं चेति सूनृतं । परादिस्फंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । चेतंती । चित्ती संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चाहुपदेशात्सर्वधानुकस्वरेणानुदात्तत्वं । धाल्व-तस्वर एव शिष्यते । सुमतिशब्दस्य मतुपि इत्स्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १७७। इति विभक्तिवदात्तत्वं ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती विग्रहवद्देवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामुग्ध्यां विग्रहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रभूतमुदकं प्र चेतयति । प्रकर्षेण ज्ञापयति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठानप्रज्ञानानि वि राजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवति । नि० २. २३। इति । एकशतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः चोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्ट । महदर्णः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि० ११. २७। इति ॥ महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य हलोल्लगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । एङः पदान्तादति । पा० ६. १. १०९। इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५। इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्णः । उदके नृट् च । उ० ४. १९६। इत्य-सुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः । विश्वाः । विश्वशब्दः कृन्प्रत्ययांत आयु-दात्तः ॥ ६ ॥ ११ ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र सुरूपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं । सुरूपकृतं दशैत्यनु-क्तांतत्वात् । पूर्ववद्भुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्ते एवर्षिच्छंदसी । इंद्रं पृच्छति चतुर्थीमृचि सिंगदर्शनादिंद्रो देवता ॥ अभिज्ञवषडहे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने सोमवृद्धावावापार्थानि सुरूपकृतमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिज्ञवपृथ्याहामीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृतमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० ७. ५। इति ॥ आद्यानि त्रीणि सूक्तानि महाप्रते निष्केवस्य श्रीष्णिहनुचाश्रीती शसुव्यानि । उक्तं च शौनकेन । सुरूपकृतमृतय इति त्रींश्चिद्र सागसिं रयिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५। इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः सुरूपकृतमृतय इति वैकल्पिकः सोचियसृचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः सुरूपकृतमृतये । आ० ७. ४। इति सूचितत्वात् ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे सुरूपकृतमृतय इति धाव्या । सुरूप-कृतमृतये तच्चत्रयं । आ० ५. १८। इति सूचितत्वात् ॥

सुरूपकृन्मुतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहूमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृन्मु । जतये । सुदुघाऽइव । गोऽदुहे । जुहूमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

सुरूपकृन्मु शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिन्द्रमूतयेऽस्यद्रुषार्थं द्यवि द्यवि प्रतिदिनं जुहूमसि । आहु-
यामः । आहुनि दृष्टांतः । गोदुहे गोधुगर्थं सुदुघामिव सुधु दोग्धीं गामिव । यथा लोके गोयीं दोग्धा तदर्थं
तस्वामिसुख्येन दोहनीयां गामाहुयति तद्वत् । वसोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्गामसु द्यविद्यवीति पठितं ॥ सुरूप-
कृन्मु । करोतीति कृन्मुः । कृहनिभ्यां कृः । उ० ३. ३०. । कित्वाङ्गुणाभावः । तकारोपजनम्हंदांसः । समासांतो-
दात्तः । जतये । अवतेर्धातोर्बदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतिसातिहेतिकीर्तयस्य । पा० ३. ३. ९७. । इति क्तिमुदात्तो
निपातितः । सुदुघां । सुधु दुग्ध इति सुदुघा । दुहः कव्यस्य । पा० ३. २. ७०. । इति कप्रत्ययो हकारस्य च
घकारः । कित्वाङ्गुणाभावः । कपः पित्वाद्गुदात्तस्य धातुस्वरेणोकार उदात्तः । सुशब्देन गतिसमासे कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेतीवसमासे स एव स्वरः । गां
दोग्धीति गोधुक् । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहूमसि । इत्यतेर्ल-
जुत्तमपुषषवङ्गवचने बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । पा० २. ४. ७६. । अभ्यसस्य च । पा० ६. १. ३३. । इत्यभ्यसका-
रणस्य इत्यतेः प्रागिव द्विर्वचनात्संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६.
४. २. । इति दीर्घः । ततः ज्ञाविति द्विर्वचनं । अभ्यसस्य इत्यतः । पा० ७. ४. ५९. । चुत्वञ्त्वे । पा० ७. ४. ६२.
८. ४. ५३. । इदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इतीकारागमः । प्रत्ययस्वरेण मकारस्योदात्तत्वं । द्यवि द्यवि ।
दोग्धब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । निव्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति द्विर्भावः । तस्य परमाश्लेषितं । पा०
८. १. २. । अनुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वं ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद्रेवतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सवना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् ।
रेवतः । मदः ॥ २ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र सोमं पातुं नोऽस्यदीयानि सवना चीणि सवनाणि प्रत्युप समीप आ
गहि । आगच्छ । आगत्य च सोमस्य सोमं पिब । रेवतो धनवतस्यैव मदो हर्षो गोदा इन्द्रोप्रद एव । त्वयि
हृष्टे सत्यस्माभिर्गावो लभ्यंत इत्यर्थः ॥ उप । निपातत्वादाद्युदात्तः । सवना । सूयते सोम एष्विति सवनाणि ।
अधिकरणे क्लुट् । पा० ३. ३. ११७. । सुपो ङादेश्छिषोपस्य । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वाकारस्योदात्तत्वं । गहि ।
गमेर्बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हेङ्किन्त्वाद्गुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । अतो हेः
। पा० ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीचे लुकि कर्तव्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. । इत्याभाच्छास्त्रीयो
मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंचितस्य चेति निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वपिषया
तिङ्कुतिङ् इति पिषेत्यस्य निघातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभावात् ।
गां ददातीति गोदाः । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिपं परमपि सरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो
मनिङ्कनिङ्गनिपस्य । पा० ३. २. ७४. । इति विच् । क्तिपि हि घुमास्त्रेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोराका-
रस्यत्वं स्यात् । रेवान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । इत्यनुवृत्त्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुबुदात्तः ।
कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वलं । रयेर्मती बङ्गलं कंदसि । पा० ६. १. ३७. ६. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे
गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप् । पित्वाद्गुदात्तः ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानागतं हे इन्द्र ते तेषांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीपवर्तिनां सुमतीनां शोभनम-

तियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये ख्लिवा विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभन-
बुद्धीनां कर्मानुष्ठानविषयाणां साभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिस्त्राभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति मा
ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्विषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंत्वा गह्यस्मानेवागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः ।
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां । अतिशयेनांतिका इत्यतिशयने तमप । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेस्य
। पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठभाविति ठन् । निन्त्वा-
दाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं भास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्वंतवत्त्वा-
त्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम । वेत्तेर्लिङ्गि यामुट् परस्त्रीपदेषुदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामु-
दुदात्तः । पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्तिन्तेऽपि मंचे वृषेषपचमनविद-
भूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति बङ्ग्रीही पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरापवादेन नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयेऽप्यव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरापवादः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्ततेव । अतो मनुपि इत्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दात्परस्य
नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रकथन इत्यस्य लुङि सिध्यत्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा०
३. १. ५२. । इति च्चिरुदादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतस्य । पा० ३. ४. १००. ।
इतीकारलोपो हत्वविसर्गो । न माङ्योगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यडभावः । गहि । गमेर्बङ्गलं छंदसीति शपो
लुकि हेर्ङित्वाद्भुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिञ्जवदचा भादित्यसिञ्जत्वाद्दतो हेरिति लुप भवति ॥

परेहि वियमस्तृतमिंद्रं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥४॥

परा । इहि । वियं । अस्तृतं । इंद्रं । पृच्छ । विपःऽचितं । यः । ते । सखिऽभ्यः ।

आ । वरं ॥४॥

अत्र यजमानं प्रति होता ब्रूते । हे यजमान त्वमिंद्रं परेहि । इंद्रस्य समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं
मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । असौ होता सम्यक् सुतवान्न वेत्सिवं प्रश्नं कृष । य इंद्रसे तव यजमानस्य सखिभ्य
अस्त्रिभ्यो वरं श्रेष्ठं धनपुत्रादिकमा समंतात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि
कीदृशं । वियं मेधाविनं अस्तृतमहिंसितं । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकिषु मेधाविनामसु वियविप-
श्चिच्छब्दो पठितो ॥ वियं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असृतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रशब्द अत्रेन्द्रा-
द्येत्वादिना रन् । निन्त्वादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यस्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे
ख्यातेरिण् । ङिदित्यनुवृत्तेस्तस्य ङित्वाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनिधौनेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं ।
समानस्य छंदस्समूर्धप्रभृत्युदकेषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिशब्द आद्युदात्तः । त्रियत इति
वरः । यहवृद्धनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५८. । इत्यप । तस्य पित्वाडातुस्वर एव ॥

उत ब्रुवंतु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इंद्र इहुवः ॥५॥

उत । ब्रुवंतु । नः । निदः । निः । अन्यतः । चित् । आरत । दधानाः । इंद्रे । इत् । दुवः ॥५॥

नोऽस्माकं संबन्धिन अस्त्रिज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इंद्रं ब्रुवंतु । उतापि च हे निदो निदितारः पुरुषा
निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चिदन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा अस्त्रिजः । इंद्रे दुवः परिचर्या
दधानाः कुर्वाणाः । इच्छब्दोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्यां कुर्वंत एव तिष्ठन्वित्यर्थः ॥ निदंतीति निदः । निदि
कुत्सायां । क्तिपि नुमभावः ऋदंसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंचितस्त्रेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगत-
पदादपरत्वात्त निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । सितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । षिदित्यपिशब्दार्थे ।
तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एव धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङा
धीत्येते । स हि धातुसंबन्धाधिकारे विधीयते । आरत । अतंस्छंदसि लुङ्लङ्गिति इति लोडर्थे लुङ् । मध्य-
मबङ्गवचनस्य तादेशः । सर्तिशास्त्वतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति च्चिरुदादेशः । अत्रेन्द्रोऽङ्गि गुणः । पा० ७.

४. १६. इति गुणः । आडागमः । दधानाः । शानचक्षित्वात्प्राप्ततोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । डुवः । नञ्निषयस्थानिसंतस्थित्याद्युदात्तः ॥ ७ ॥

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः । स्यामेदिंद्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत नः । सु० भगान् । अरिः । वोचेयुः । दस्म । कृष्टयः । स्याम । इत् । इंद्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

हे दस्म शशुणामुपपथितरिंद्र स्वदनुयहादरिद्रत शचपोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचेयुः । उच्यासुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्नभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपत्ता वयमिंद्रस्य शर्मणींद्रप्रसादलब्धे सुखे स्थामेत् । भवेमेव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु रयिः चचं भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. इत्वंतोदात्तः । सुभगान् । भगशब्दस्य ऋत्वादिषु पाठान्नमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा ऋत्वादयस्य । पा० ६. २. ११८. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. इति नकारस्य इत्वं । भोगो । पा० ८. ३. १७. इति यत्वं । लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वात् पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. इत्याकारस्य सागुनासिकता । अरिः । वधनव्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १३८. इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वोचेयुः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादाशीर्लिङि श्लेर्जुसादेशे । पा० ३. ४. १०८. लिङ्याशिष्यः । पा० ३. १. ८६. इत्यङ्प्रत्यये वच उम् । पा० ७. ४. २०. इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. इति यामुट् । कंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. इति लिङादेशस्य सार्वधातुकत्वाङ्ङिः सलोपोऽनंतस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । अतो येयः । पा० ७. २. ८०. आनुण्यः । पा० ६. १. ८७. अङोऽदुपदेशत्वाङ्गसार्वधातुकत्वरण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपपथय इत्यस्मादंतभावित्वादीदिषुधीर्धदसिस्त्राधूसुभ्यो मक् । उ० १. १४४. पदात्परत्वादामंचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिचत्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्वंतोदात्तः । स्याम । अस भुवि । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. यामुट् उदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । शर्मणि । श्रु हिसायां । हिनस्ति दुःखमिति शर्म । अन्येभ्योऽपि ढृक्षते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् । नेङ्गि कृति । पा० ७. २. ८. इतीट्प्रतिषेधः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एमाशुमाश्वे भर यज्ञश्रियं नृमादनं । पतयन्मंदयत्सखं ॥ ७ ॥

आ । ई । आशुं । आश्वे । भर । यज्ञऽश्रियं । नृऽमादनं । पतयत् । मंदयत् । सखं ॥ ७ ॥

इमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यजमानाश्वे कृत्वसोमयागव्याप्तार्थेद्रायेमा भर । इमं सोममाहर । कीदृशं श्रोमं । आशुं सवनचयव्याप्तं यज्ञश्रियं यज्ञस्य संपद्वृत्तं नृमादनं नृणांमृत्विग्यजमानानां हर्षहेतुं पतयत्यतयंतं कर्माणि प्राप्नुवंतं मंदयत्सखं । य इद्रो मंदयति यजमानान् हर्षयति तस्मिन्निंद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्पीतिहेतुत्वात्तुप्रिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आश्वे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । समासस्थित्यंतोदात्तः । माश्वेतिऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. इति व्युट् । तस्य लिट्वात्पूर्व आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कुदिति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदंतस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. १. १. ५६. लटः शचादेशः । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन शबभावादुपदेशात् । पा० ६. १. १८६. इति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. इति शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. इति णिलोपाभावः । सुपां मुकुणित्वनो मुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. इति प्रत्ययलक्षणाविधेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. इति न लुम् । एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतींद्रे सखा । सप्रमीति योगविभागात्समासः । तस्युभय तुष्कार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरात्वं ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृचाणामभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥
 अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र । आवः ।
 वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्ते त्वमस्य सोमस्य संबन्धिममंशं पीत्वा वृचाणां वृचणामकासुरप्रमुखाणां शत्रूणां घनोऽभवः । हुंताभूः । ततो वाजेषु संयामेषु वाजिनं संयामवतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रचितवानसि ॥ अस्तेतोदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामुञ्चते । अतोऽनन्वादेश-त्वात्प्राचेदमोऽन्वादेशेऽशुनुदात्तश्रुतीयादी । पा० २. ४. ३२ । इत्यशादेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्वदा-यत्वे । पा० ७. २. १०२ । हलि लोपे । पा० ७. २. ११३ । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यतोदात्तादित्यनु-त्तावृद्धिदंपदाद्यप्पुस्रिभुभ्यः । पा० ६. १. १७१ । इति विभक्तिषदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्ताप्रत्यये घुमास्थादि-नेत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । असामर्थ्यात् परामंचितांगवज्जावः । घनः । मूर्ती घनः । पा० ३. ३. ७७ । इति हुंतेधातोः काठिन्येऽप्रत्ययः । तदस्यासौत्वर्शादित्वाद्भ्रंतः । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्यु-दात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिंद्र सातये ॥ ९ ॥
 तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां । इंद्र ।
 सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मयुक्त यद्वा ब्रह्मप्रज्ञानयुक्ते धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवतं त्वा पूर्वमंचोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्त्वत्वारिंशत्सु संयामनामसु पौंस्त्रि महाधने वाजेऽमन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्येकिञ्चननामसंघो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु ब्रह्मनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्येकिषु कर्मनामसु शक्म क्रतुरिति पठितं । केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु क्रतुरसुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्व-मित्यनुवृत्तौ त्वामी द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज्र व्रज गती । वाजयति गमयति शरीरनि-र्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । खंतात्करणे घञ् । तच्च जित्स्वरस्थापवादे कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५९ । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३ । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजो ऽस्यासौति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६ । इति णिच् । इष्टवसौ प्राति-पदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १ । इति तस्मिन्परत इष्टवज्जावादिभ्यतोर्भुक् । पा० ५. ३. ६५ । इति मनुषो लुक् । टैः । पा० ६. ४. १५५ । इत्यकारलोपः । णिचश्चित्त्वाद्दंतोदात्तत्वं । शपः पित्वेनानुदात्तत्वं । लसार्धधातुकस्वरे-णाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्तुक्कुतिङ् इति न निघातः । शतक्रतो । आमंचितनिघातः । धनानां । नक्षिषयस्त्रागिसंतस्त्रेत्वाद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतियूतिसातिहेतिकीर्तयञ्चेति क्तिसुदात्तः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इंद्राय गायत ॥ १० ॥
 यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥ १० ॥

य इंद्रो रायो धनस्यावनी रचकः स्वामी वा तस्मा इंद्राय गायत । हे ऋत्विजसात्प्रोत्वर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इंद्रः । महान् गुणैरधिकः सुपारः सुष्ठु कर्मणः पूरयिता सुन्वतो यजमानस्य सखा सखित्प्रियः ॥ रायः । ऊर्द्धिदंपदाद्यप्पुस्रिभुभ्य इति विभक्तिषदात्तत्वं । अवनिः । अव रचणगतिप्रोतितुष्यवगमप्रवेशश्रवण-स्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्यालिङ्गनहिंसादहनभाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिङ्भृधुधम्यस्यश्चित्तुभ्योऽनिः । उ० २. १०३ । इत्यनिः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः । पृ पाञ्जनपूरणयोरित्यस्मात्सिञ्जंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ । पा० ३. १. ६८ । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४ । चित इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः । शतुरनुमो नबग्नादी । पा० ६. १. १७३ ।

इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने ख्योदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीरप्रत्ययांतः । तत्संमिथोगेन यज्ञोपः । सशब्दस्य चोदात्तः । चित्त्वाट्टिकोपः । तक्षी । अदिरित्यनुवृत्तौ त्वजितनिघञिभ्यो ङित् । उ० १. १३१. । इति तनोतिरदिप्रत्ययः । चित्त्वाट्टिकोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः । त्वदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचसृतीयादिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्तत्वे प्राप्ते प्रथमैकवचनेऽवशीतत्वान्न गोश्रमसाववर्ण । पा० ६. १. १८२. । इति निषेधः । इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । नित्वादायुदात्तः । कर्मणा यममिप्रति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३२. । इत्यत्र क्रियायहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनात्प्राग्विचयया प्राथम्यात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ ८ ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशचं । सुरूपकृतं दशत्वनुवृत्तावा तु युञ्जंतीत्येवमनुक्रांतत्वात् । अषिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । अतिरात्रि तृतीयपर्याये भिवावचनाशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तुषः । अतिरात्रि पर्यायाणामिति खंड आ त्वेता नि षीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् ॥

आ त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गा॒यत । सखा॒यः स्तोम॑वाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत् । नि । सीदत् । इंद्रं । अभि । प्र । गा॒यत । सखा॒यः । स्तोम॑ऽवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः चिप्राचो निपातः । द्वाभ्यामाहुभ्यामन्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः । हे सखाय अखिजः चिप्रमस्त्रि-
कर्मस्त्रागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः । आगत्य च नि षीदत । उपविशत । उपविशन्न चेंद्रमभि प्र गा॒यत । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशाः सखायः । स्तोमवाहसः । चिनुत्पंचदशादिसोमानस्त्रिष्कर्मणि वहति प्रापयंतीति ॥ आ तु आ निपातत्वादायुदात्ताः । इत् । इण् गतौ । द्व्यचोऽतस्त्रिः । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादायुदात्तः । सीदत । पात्राध्यास्यान्नादायदृशीत्यादिना । पा० ७. ३. ७८. । सदेः सीदादेशः । सदरेप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां षत्वं । अभि । उपसर्गास्त्राभिवर्जमिति वचनात्प्राति-
पदिकांतोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अर्तिसुसुज्जृष्टधृषिषुभायावापदियचिणीभ्यो मन् । उ० १. १३०. । इति स्तोमिन्प्रत्ययांतः स्तोमशब्दो नित्वादायुदात्तः । स्तोमं वहतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधाञ्भ्यश्चंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यनुप्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तेरत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. । इत्युपधाया वृद्धिः । छदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यौणादिकसूचात्समास आयुदात्तः ॥

पुरूतमं पुरूणामीशानं वार्याणां । इंद्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरूऽतमं । पुरूणां । ईशानं । वार्याणां । इंद्रं । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमचानुवर्तते । हे सखाय अखिजः सचा यूयं सर्वैः सह । यद्वा । सचा परस्परसमवायेन सुतेऽभिषुते सोमे प्रवृत्ते सतींद्रमभिप्रगायत । कीदृशमिंद्रं । पुरूतमं । पुरूम्बह्वञ्छू-
स्तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः । पुरूणां बह्वणां वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥ पुरूतमं । तसु ग्लान इति धातोरेतर्भाचित्थर्थात्यचायचि चित्त्वादंतोदात्तैऽपि छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिश्चंदसि बह्वलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । पुरूणां । पू पावनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पूमिदि-
व्यधिगुधिधृषिदृशिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुरप्रत्ययः । चित्त्वान्नुणनिषेधे । पा० १. १. ५. । उदोव्यपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः पुषशब्दः । अतो मतुपि इत्स्वादंतोदात्तात्पुषशब्दात्परस्य नामो नामन्वतरस्यां । पा० ६. १. १७७. । इत्थंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तित्वात्परस्य शानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । वार्याणां । वृक् संभक्तावित्यस्माद्बह-
लोर्षत् । पा० ३. १. १२४. । क्वञ्चिधी हि वृञ् एव यहणं न वृक्ः । पा० ३. १. १००. १. । तित्स्वरितं । पा० ६. १. १८५. । इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईडचंदनुशंसदुहां ष्यतः । पा० ६. १. २१४. । इति ष्यदंतस्यायुदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्यत्र तु ष्यतो यहणं न भवति तस्य द्व्यनुबंधकत्वात् । एकागुबंधयहणी न

द्व्यनुबंधकस्येति नियमात् । सचा । षच समवाये । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । संपदादित्वाद्भावि क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । इति क्तिप् । तुतीथैकवचनं । धातुस्वरेणाबुदात्तः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते । परि० ३५. । इति न्वायेन सविकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपथे स्पष्टमाबुदात्तत्वं ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजेभिरा स नः ॥३॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्यां । गमत् । वाजेभिः ।

आ । सः । नः ॥३॥

घशब्दोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वैस्तच्छब्दैः संबध्यते । स घ स एवेन्द्रः पूर्वमंचोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबन्ध आ भुवत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमा भुवत् । आभवत् । स एव पुरंध्यां योषित्वा भुवत् । यद्वा । बद्धविधायां बुद्धावा भुवत् । पुरंधिर्बद्धधीः । नि० ६. १३. । इति यास्कः । स एव वाजेभिर्देवैरन्नेः सह नोऽस्माना गमत् । आगच्छतु ॥ घ । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमचुतङ्कुचोऽप्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । योगे । घञो नित्वादाबुदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भवतेराशीर्लिङि परतो लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावाद्बुवडादेशः । किदाशिषीति यामुएन भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । ऊङिदंपदाद्यप्युघ्रियुभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्त्युदात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९. । उकारस्यामादेश ईकारस्य ब्रह्मस्य । आबुदात्तप्रकरणे द्विवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इत्याबुदात्तत्वं । अथवा पुरं शरीरं धीयतेऽस्त्वामिति कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. । इति किप्रत्ययः । अलुक् क्कंदसः । नञ्चिषयस्यागिसंतस्येति पुरशब्द आबुदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतित्त्वं । गमत् । गमेषैटसिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । बद्धसं कंदसीति शपो लुक् । लिटोऽडाटावित्यङागमः । आगमा अनुदात्ताः । म० ३. १. ३. ७. । इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाबुदात्तः ॥

यस्य संस्थे न वृषवते हरी समत्सु शचवः । तस्मा इंद्राय गायत ॥४॥

यस्य । संऽस्थे । न । वृषवते । हरी इति । समत्सु । शचवः । तस्मै । इंद्राय । गायत ॥४॥

समत्सु युञ्जेषु यस्त्रस्य संस्थे रथे युक्ता हरी द्वावश्वौ शचवो न वृषवते न संभजते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा इंद्राय तत्संतोषार्थं हे ऋत्विषो गायत । स्तुतिं कुर्वत । रथ इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु समत्सु समरण इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतश्चोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । ऊदुत्तरपदप्रकृतित्त्वं । वृषवते । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणीभ्यः । पा० ६. १. १५८. ९. । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । पंचमी-निर्देशेऽपि । पा० १. १. ६७. । अत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथमिति हरी अश्वौ । इन्नित्यनुवृत्तौ हृपिषिष्विहृवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ० ४. ११८. । इतीन्द्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वाद्दत्तः क्तिप् । शचवः । शतिः सौचो धातुर्हिसार्थः । इतिभ्यां ङुन् । उ० ४. १०३. । नित्वादाबुदात्तत्वं । तस्मै । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्षेति प्रतिषेधात्प्रातिपदिकस्वर एव ॥

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥५॥

सुतऽपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआशिरः ॥५॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपात्रेऽभिषुतस्य सोमस्य पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणाार्थं यंति । तमेव प्राप्तुवन्ति । कीदृशाः सोमाः । सुता अभिषुताः शुचयो दशापविषेण शीघ्रित्वाच्छुद्धा दध्याशिरः । अवनीयमानं दध्याशीर्दोषघातकं येषां सोमानां ते दध्याशिरः ॥ सुतपात्रे । सुतं

पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृद्गुण-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । शुषयः । शुष दीप्ती । इमित्यनुवृत्ताविगुणधात्कित् । उ० ४. ११९. । इतीन् । कित्वाद्गुणपध-
गुणाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्रजनकां त्यश्रगखादनेध्वित्वास्मात्त्वे वृषेपपचमनविद्भूवीरा
उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिमुदात्तः । सोमासः । पुञ् अभिषवे । अर्तिसुसुङ्गधृषीत्यादिना । उ० १.
१३९. । मन् । नित्वादायुदात्तः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यसुगागमः । दध्याशिरः । दधाति पुष्णा-
तीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आङ्गमह्वनजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति क्तिन् ।
लिङ्गवाह्विर्भावः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादायुदात्तत्वं । मृ हिंसायां । मृणाति हिनस्ति सोमिऽवमी-
यमानं सत्तोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं दोषं वेत्वाशीः । क्लिप्यत इच्चातोः । पा० ७. १. १००. ।
इतीत्वं रपरत्वं च । दध्नेवाशीर्षेणां सोमानां ते दध्याशिरः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इंद्रं ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इंद्रं । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति
सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्रं त्वं सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं ज्यैष्ठ्याय देवेषु
ज्येष्ठत्वाय च सव्यस्तस्मिन्नेव ऋषे वृद्धोऽजायथाः । अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्वा-
गापापचो भावे । पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । पुमास्त्वित्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य नित्वेऽपि व्यत्य-
येन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरसूचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं । सद्यः । सद्यः पद्यत्परातीति सूत्रेण । पा०
५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य सभावो सद्य प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । वृद्धः । वृधु
वृद्धौ । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वात्स्य विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति
निष्ठायामित्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ज्यैष्ठ्याय । ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
च । पा० ५. १. १२४. । इति ष्यञ् । नित्वादायुदात्तः ॥

आ त्वा विशन्वाश्वः सोमास इंद्रं गिर्वणः । शं ते संतु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमासः । इंद्रं । गिर्वणः । शं । ते । संतु । प्रऽचेतसे ॥ ७ ॥

हे इंद्रं त्वां सोमासः सोमा आ विशन्तु । आभिमुख्येन प्रविशन्तु । कीदृशाः सोमाः । आश्वः सवनचये
प्रकृतिविकृत्योर्वा व्याप्तिमतः । कीदृशेन्द्रं । गिर्वणो गीर्भः स्तुतिभिः संभजनीय देवविशेष । गिर्वणा देवो भवति
गीर्भेरनं वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । तथाविध हे इंद्रं ते तव प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय शं सुखरूपाः
सोमाः संतु ॥ गिर्वणः । गृणांतीति गिरः स्तुतयः । गृ शब्दे । क्लिप्यत इच्चातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं
च । गीर्भेर्वन्यते सेव्यत इति गिर्वणाः । वन घण संभक्तौ । संभक्तिः सेवा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्य-
नुप्रत्ययः । प्रचेतसे । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वां स्तोमां अवीवृधन्वामुकथा शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तोमांः । अवीवृधन् । त्वां । उकथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । त्वां । वर्धन्तु ।

नः । गिरः ॥ ८ ॥

हे शतक्रतो बङ्गकर्मन्बङ्गप्रज्ञ वेन्द्रं त्वां स्तोमाः सामगानां स्तोचाश्ववीवृधन् । वर्धितवति । तथा बङ्गुचाना-
मुकथा शस्त्राणि स्वामवीवृधन् । यस्मात्पूर्वमेवमासीत्तस्मादिदानीमपि नोऽस्माकं गिरः स्तुतयस्त्वां वर्धन्तु ।
वर्धयन्तु । अतिवृद्धं कुर्वन्तु ॥ स्तोमाः । मनो नित्वादायुदात्तः । अवीवृधन् । वृधु वृद्धौ । स्थातात् । पा० ३. १. २६. ।
नुक्ति चक्ति । पा० ३. १. ४८. । उर्ध्वत् । पा० ७. ४. ७. । इति वृधेरपधाया ऋकारस्य ऋकारविधानादंतरंगोऽपि

गुणो बाध्यते । द्विर्भाव । पा० ६. १. ११. । हलादिशेष । पा० ७. ४. ६०. । सन्वन्नाथ । पा० ७. ४. ९३. । इत् । पा० ७. ४. ७९. । दीर्घत्व । पा० ७. ४. ९४. । अडागमाः । पा० ६. ४. ७१. । उक्था । उक्थानि । पातुदिवचिरिचिसि-
चिभ्यश्च । उ० २. ७. । इति वचेस्त्वकप्रत्ययः । तस्य कित्वात्संप्रसारणं । श्रेष्ढंसि ब्रह्मं । पा० ६. १. ७०. । इति
शिञोपो नञोपस्य । प्रत्ययस्वरेपांतोदात्तः । असामर्थ्यादान्चितपरस्वापि न परांगवन्नाथ इति नानुदात्तत्वं ।
वर्धंतु । अंतर्भावितस्वर्थाद्बुधर्व्यत्ययेन परस्वीपदं ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रः सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अक्षितः ऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रः । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि । पौंस्या ॥ ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अक्षितोतिरहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि
रक्षां न विसृजतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं । सहस्रिणं प्रकृती विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मि-
न्वाजि विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्वचान्वयः । अक्षितोतिः । ननु चि
अथ इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभावाद्धिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि
कर्तर्यधिकरणे वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ष्यप्रत्ययस्याविधानात्ष्य इत्यगुपुत्तौ । पा० ६. ४. ५९. । निष्ठायाम-
ष्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च चियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति निष्ठामत्वे ऽचो-
णेति स्यात् न स्वचितेति । अथ नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. । इति भावपरः चितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ष्यदर्थत्वनाष्यदर्थ इति निषेधाद्दीर्घनस्वयोरभावात्चितमिति सिध्यति । तदा तु नञतत्पुरुषः प्रकृतेन
नान्वेतीति न विद्यते चितमचेति ब्रह्मप्रीहृणैव भवितव्यं । तथा च नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं स्यात् । पुनरुक्तिशब्देन ब्रह्मप्रीहृी पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्किष्ठेदित्यभिमतमायुदात्तत्वं न
सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र चिधातुरंतर्भावितस्वर्थां गृह्यते । तेन सकर्मकत्वात्कर्मस्थेषा निष्ठा । ततश्चाष्य-
दर्थ इति निषेधाद्दीर्घो निष्ठामत्वं च न भविष्यति । तथा च नञतत्पुरुषे न चिताचिताष्यदित्यर्थः । तत्र चा-
न्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन ब्रह्मप्रीहृी स एव स्वरः स्यास्यतीति न कोऽपि दोषः ।
रि चि चिरि जिरि दाश द्रु जिघांसायां । धा० २७. २८-३३. । इति चियोतिर्हिंसार्थस्व वा कर्मणि निष्ठा ।
तथा चाहिंसितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण संभक्तौ । भौवादिकः ।
वाजं । वृषादिस्वादायुदात्तः । इंद्रः । रणो नित्वादायुदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति । अत इनिठनी
। पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः क्तानि । उ० १. १५१. । नित्वादायुदात्तः । पुंसः कर्मणि पौं-
स्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वानुगावचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. । इति ष्यञ् । नित्वादा-
युदात्तः । प्रथमाब्रह्मचनस्य सुपां मुमुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्चञौ भवनात् । पा० ४. १.
८७. । इत्यनेन धान्वाणां भवने चेचि खञ् । पा० ५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वप्यथावर्धेपु नञ्चञोर्विधानाद्यथा पुंसो
ऽप्ययं पौंसः पुंस आगतः पौंस इत्यादि तद्वत्पुंसो भावः कर्म वेत्सिन्नप्यर्थे ष्यञ् बाधित्वा पौंसानीत्येव भवि-
तव्यं । कथमुच्यते पौंसानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५. १. १२०. । इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्म-
णस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्यन्तेरिमजिजादिभिः प्रत्ययैः सह स्वतन्तोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्-
ञ्चञोरपि ष्यञादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्त नूनामिंद्र गिर्वणः । ईशानो यवया वर्धं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । त नूनां । इंद्रः । गिर्वणः । ईशानः । यवय । वर्धं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इंद्र मर्ता विरोधिषो मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनूनां शरीराणां माभि द्रुहन् । अभितो द्रोहं
मा कुरुषुः । ईशानः समर्थस्त्वं वर्धं वैरिभिः संपाद्यमानं यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंश-
तिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु मर्ता व्राता इति पठितं ॥ मर्ताः । असिहसिमृषियत्वामिदमिन्नपुधूर्ध्विभ्यस्तन् । उ०
३. ८६. । इति तन् । नित्वादायुदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १४. । द्रुहन् । द्रुह जिघांसायां ।
सिद्धर्थे षेट् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां । पा० ३. ३. १६१. । षेट् । तस्य सि । पा० ३. ४. ७८. । स्रोऽंतः
। पा० ७. १. ३. । इतश्च षोपः परस्वीपदेषु । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारषोपः । शपो लुक् । सार्वधातुकमपित

। पा० १. २. ४. । इति तिङो ऋत्वाङ्गुपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. । तनूनां । असामर्थ्यात् पराङ्गवद्भावः । ईदृ गिर्वचः । गतं । ईशानः । धातोरनुदात्तत्वाच्छपो लुकि लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवथ । यीतिर्यिचि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यीतीति यवः । पचायच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा० ३. १. २६. ५-६. । इति णिच् । इषवद्भावाङ्गुलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य स्थानिवद्भावाङ्गुलाभावः । पा० १. १. ५६. । वधं । हनञ्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इति भविऽप् । तत्संनियो-
नशिष्टः स्थानिवद्भावान्तोदात्तो वधादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिणाप उदात्तत्वं ॥ १० ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युञ्जतीति सूक्तस्य मन्त्रसंख्या ऋषिच्छन्दोदैवतानि विनियोगद्येति पूर्वव-
द्वगन्तव्याः । दशर्वे तस्मिन्सूक्त आयास्त्रिंशोऽंतिमा चेत्येतास्तत्र ऐंशः । आदहेतितां चतुर्थीमारभ्य षड्बुधो
माह्वयः । तासु मध्ये वीळु चिदिंद्गैत्येति द्वे ऋचौ माह्वयौ सत्यविंश्यावपि भवतः । तदेतत्सर्वमनुक्रमणिका-
यामुक्तं । सुरूपकृतं दशैद्रमा तु युञ्जत्यादहेत्येताः षण्माह्वयो वीळु चिदिंद्गैत्यैत्रौ चेति ॥ एतस्मिन्सूक्ते युञ्जं-
तीत्यसौ तुषकुतीये रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुकूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तवस्वरं युञ्जति ब्रह्ममवधं । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

युञ्जति ब्रह्ममवधं चरंतं परि तस्युषः । रोचते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जति । ब्रह्मं । अरुधं । चरंतं । परि । तस्युषः । रोचते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

ईदो हि परमेश्वर्युक्तः । परमेश्वर्यं चाप्रिवाध्यादित्यनचरूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रह्ममादित्यरूपेणा-
वस्थितं अरुधं हिंसकरहितमिच्छेणावस्थितं चरंतं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्युषः परितोऽवस्थिता
लोकत्रयवर्तनः प्राणिनो युञ्जति । स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन संबन्धं कुर्वति । तस्मिन्नेद्रस्य मूर्तिविशेषभूतानि
रोचना रोचनानि नचचाणि दिवि बुभुके रोचते । प्रकाशते । अस्य मन्त्रस्थोक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरे व्याख्यातं ।
युञ्जति ब्रह्ममित्याह । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवास्मी युगन्ति । अरुधमित्याह । अपिर्वा अरुधः ।
अप्रिमेवास्मी युगन्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मी युगन्ति । परि तस्युष इत्याह । इमे वै लोकाः
परि तस्युषः । इमानेवास्मी लोकान्युगन्ति । रोचते रोचना दिवीत्याह । नचचाणि वै रोचना दिवि । नचचा-
खेवास्मी रोचयति । तै० ब्रा० ३. ९. ४. १. । इति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महद्भागसु महो ब्रह्म इति पठितं । आदि-
त्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रह्मत्वं ॥ युञ्जति । अंतेः प्रत्ययस्वरिणाद्युदात्तत्वं । ब्रह्मं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरुधं ।
उष र्ध रिष हिंसार्थाः । रोचंतीति ह्वा हिंसकाः । इनुपधञ्चाप्रीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः ।
प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । न संति ह्वा यस्मासावह्वः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तानोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं ।
शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्रमुरादेशः
। पा० ३. २. १०७. । वस्वेकावाहसां । पा० ७. २. ६७. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं
च बलीयः । म० ६. १. १७. २. । इति शसि परतो मत्वात् । पा० १. ४. १८. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. ।
परपूर्वत्वं । शसिबसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरिणोदात्तत्वं । रोचते । तिङो
लसार्धधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततश्च ह्लादेः । पा० ३.
२. १४९. । इति युच् । युवोरनाकी । पा० ७. १. १. । इत्यनादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेषुदात्तत्वं ॥

युञ्जत्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्ण इति ।

नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रह्मादिशब्दप्रतिपादकादित्यादिमूर्तिभिश्च तथावस्थितैर्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानो द्वावसौ

सारथयो युञ्जति । इंद्रसंबन्धिगोरन्वयोईरिनामत्वं हरी इंद्रस्य रोहितोऽपिः । गि० १. १५. । इति पैठितत्वात् । कीदृशी हरी । काम्या कामयितव्यौ विपक्षसा । विविधे पक्षसी रथस्य पार्श्वी ययोरन्वयोस्त्री विपक्षसी । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णी धृष्णु प्रगल्भी नृवाहसा नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखाणां बोढारी ॥ अस्य । अश्वमित्युक्तस्य परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽश्वनुदात्तस्मृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यम् । शित्वात् । पा० १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तैवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांती । कमेर्णिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९७. । तित्स्वरितापवादस्त्विन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य ङादेशः । हरतो रथमिति हरी । हृषिषीत्यादिना । उ० ४. ११८. । इन् । निच्चादाद्युदात्तः । विपक्षसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४. २१९. । इति पचेरसुन् मुडागमस्य । विभिन्ने पक्षसी पार्श्वी ययोस्त्री । विशब्दो निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य ङादेशः । रथे । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । रसु क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् । उ० २. २. । इति कथन् । किन्त्वादननुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मकारलोपः । नित्स्वरेणाद्युदात्तः । शोणा । शोणु वर्णगत्योः । गमनकरणत्वात्करणे घञ् । निच्चादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगिति ङादेशः । धृष्णु । निधृषा प्रागल्भ्ये । असिगृधिधृषिषिपेः क्तः । पा० ३. २. १४०. । किन्त्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहेर्वहिहाधाञ्भ्रस्कंदसि । उ० ४. २२०. । इत्यसुन् । णिदित्यनुवृत्तेर्वृद्धिः । निच्चादाद्युदात्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषन्निरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उषत् ऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमाश्चर्यमिति तदुच्यते । आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषन्निरा-
ह्वैः ररिमभिः प्रतिदिनमुषःकालीर्वा संभूयाजायथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवासामये मरणमुपचर्य ।
व्यत्ययेन बह्वचनं कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् । अकेतवे
राज्ञौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे रात्रावधकारा-
वृत्तत्वेनानभिव्यक्तत्वाद्दूरपरहिताय पदार्थाय प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् । पेश इति
रूपनाम पिंशतेः । गि० ८. ११. । इति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्यौ ॥ केतुं । प्रातिपदि-
कस्वरः । कृण्वन् । कृवि हिंसाकरणयोश्च । खटः श्चादेशः । इदितो नुम् धातोः । पा० ७. १. ५८. । इति
नुमागमः । कर्तरि शप् प्राप्ते धिन्विक्तयोरश्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य
चाकारः । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इत्यकारलोपः । तस्य खानिवज्जावात्पूर्वस्य लघूपधगुणो न भवति
। पा० ७. ३. ८६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । अकेतवे । बह्वचनीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । पेशः । नद्विषयस्थानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । कंदसि निष्टकैत्यादौ । पा०
३. १. १२३. । म्रियतेर्निपातः । आमंचितनिघातः । पा० ८. १. १९. । असामर्थात्पूर्वस्य न परांगवज्जावः । अपेशसे ।
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं । निपात आद्युदात्तः । उषन्नः । उष भूष दाहे । ज्वलन्निः ररिमभिः ।
खटः श्चादेशे शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य ङित्वाङ्गुपधगुणो न
भवति । शस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्तः ।
अजायथाः । अजायतेत्यर्थे पुरुषव्यत्यये निघातः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधां । अन्नु । पुनः । गर्भेऽत्वं । आऽइरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अथासि विशेषविनियोगः । चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्य आदह स्वधामन्विति हे
असौ । इंद्रेण सं हि दृषस इत्येका । अयं तुषः षठ्ठसोचियसंज्ञकः । तथा च सूचितं चतुर्विंशे होताव-
विष्टेति खंडे । इंद्रेण सं हि दृषस आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० ७. २. । इति । अथप्येतद्विं सृत्तं

तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वर्धन्ति । प्रायेणेद्रे मरुत इत्यनुक्रमणिकायांमुक्तत्वात् । अणु० २. २२. ॥ आदि-
 त्वयमानंतर्थाद्यो निपातः । अहेत्यवधारणार्थः । आदह वर्षतो रनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाण-
 मन्नमुदकं वागुलस्य मरुतो देवा गर्भत्वमेरिरे । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवतः । जलस्य कर्तारं पर्जन्यं
 प्रेरितवतः । प्रतिसंवत्सरमेव कुर्वन्तीति दर्शयितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः । यच्चियं यद्वाहं नाम
 दधाना धारयतः । सप्तसु गणेषु मरुतामीदृङ्गान्वाहृत्त्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यन्वाहृत्त्यानि । अंध
 इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामसूर्क रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषुदकनामसु तेजः
 स्वधाचरमिति पठितं ॥ आदह निपातावायुदात्तौ । स्वधां । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतो
 ऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनःशब्दो निपातावायुदात्तौ । गर्भस्य भावो
 गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरिरे । अंतर्भावितस्वर्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तैः परस्व लिटो ह्यस्य इरेष । पा०
 ३. ४. ८१. चित्त्वादांतोदात्तः । सह सुपा । पा० २. १. ४. इत्त्वच सुपेति योगविभागादाका सह तिङ्कः समासे
 ऽपि समासस्य । पा० ६. १. २२३. इत्वंतोदात्तत्वं । इजादेशे गृहमतोऽगृह्णः । पा० ३. १. ३६. इत्याम् न भवति
 मंचत्वात् । अहशब्दयोगान्निघाताभावः । तुपश्चपश्चतारिः पूजायां । पा० ८. १. ३९. इति निषेधात् । दधानाः ।
 शानचचित्त्वादांतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. इत्यायुदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यच्चियं ।
 यज्ञस्त्रिंशत् घञञौ । पा० ५. १. ७१. इति घप्रत्ययः । आयनेयोनीयियः षड्खड्घां प्रत्ययादीनां । पा०
 ७. १. २. इतीयादेशः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

वी॒क्तु॑ चिंदा॒रुज॒न्तुभिर्गु॑हां चिदिं॒द्र॒ वह्नि॑भिः । अ॒विंद॑ उ॒स्रिया॒ अ॒नु ॥ ५ ॥

वी॒क्तु॑ । चि॒त् । अ॒रु॒ज॒न्तुऽभिः । गु॒हां । चि॒त् । इ॒न्द्र॑ । वह्नि॑ऽभिः । अ॒विंदः॑ ।
 उ॒स्रियाः॑ । अ॒नु ॥ ५ ॥

असि किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकात्त्रावोऽपहता अंधकरि प्रविप्ताः । तार्क्षिद्रो मरुद्भिः सहाजय-
 दिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । पणिभिरसुरैर्निगूह्या गा अन्वेष्टुं सरमां देवमुनीमिद्रेण प्रहितामयुग्मिः
 पणयो मिचीयंतः प्रोचुः । अणु० अ० १०. १०८. इति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः
 पणिनेव गावः । अ० १. ३२. ११. इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्योच्यते ॥ हे इन्द्र वीक्तु चिद्वृद्धमपि दुर्गम-
 स्थानमारुजन्तुभिर्मंजस्त्रिर्वह्निभिर्वोदुभिरन्यत्र नेतुं समर्थैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा चित् गुहायामपि स्थापिता
 उस्रिया गा अन्वविंदः । अन्विथ्य लब्धवानसि । औजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु द्रवो
 वीक्तु च्यौत्वमिति पठितं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वघ्नोस्त्रियेति पठितं ॥ वीक्तु । प्रातिपदिकस्वरः । चित् ।
 चादिरनुदात्तः । आरुजन्तुभिः । रजो भंग इत्यौणादिकः कतुचप्रत्ययः । कित्त्वानुणाभावः । चित्त्वादांतो-
 दात्तत्वं । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । सप्तम्या डादेशः । यामादीनां च । फि० २. १५. इत्यायु-
 दात्तः । वह्निभिः । वह्निश्च्युदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. इति वह्निप्रत्ययः । नित्त्वादायुदात्तः ।
 अविंदः । शे सुधादीनां । पा० ७. १. ५९. इति नुमागमः । लुङ्लङ्लृङ्क्षुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. वसंती-
 लुस्रियाः । वसेः कर्तरि रियकप्रत्ययः । षत्वाभावश्च बाङ्गलकाद्दृहनीयः । उक्तं हि । यत्र पदार्थविशेषसमुत्वं
 प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद्दृष्टमिति । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥ ॥ ११ ॥

दे॒व॒य॒न्तो॑ यथा॒ म॒तिम॒च्छा॑ वि॒द॒द्भ॒सुं॑ गिरः । म॒हाम॑नूषत श्रुतं ॥ ६ ॥

दे॒व॒ऽय॒न्तः॑ । यथा॑ । म॒तिं । अ॒च्छ॑ । वि॒द॒त्ऽव॒सुं॑ । गिरः॑ । म॒हां । अ॒नू॒ष॒त॒ । श्रु॒तं ॥ ६ ॥

देवयन्तो मरुत्संज्ञकान्देवानिच्छन्तो गिरः स्रोतारं अस्त्रिजो महान् प्रीठं मरुत्तणमच्छ प्राप्तुमनूषत ।
 सुतवतः । कीदृशं मरुत्तणं । विदद्भसुं वेदयन्निः स्वमहिमप्रख्यापकेर्वसुभिर्धनैर्युक्तं श्रुतं विख्यातं । मरुत्तणस्य
 वृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिंद्रं यथा जुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः
 क्वच् । पा० ३. १. ८. क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. इतीत्वमकृतार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७. ४. २५. इति
 दीर्घत्वं च न भवति । न च्छंदस्सपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. इत्यनेन क्वचि यत्प्राप्तमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य

प्रतिषेधात् । यद्यपीत्यनेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अत्रायंत् इत्यादावच्चासत् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वविधानादिति ह्युक्तं । अजंताच्छतुप्रत्ययः । अचश्चिन्वाश्चित् इत्यंतीदान्तत्वं । शपः पित्त्वेन शतुश्च असार्वधातुकस्वरेणानुदान्तत्वं एकादेश उदात्तानुदान्त इत्युदान्तः । यथा । प्रकारवचने शास् । पा० ५. ३. २३. । सिति । पा० ६. १. १०३. । इति प्रत्ययात्पूर्वमुदान्तत्वं । मतिं । मंषे वृषेवपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. १६. । क्लिप्तुदान्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराच्चातररीन्द्रे वर्तते । अथवा पदान्तरे विशेष्यानुपादानादिद्रस्त्रीषा संज्ञा । ततश्च क्लिप्तौ च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्लिच् । तस्योपदेशेऽनुदान्तत्वादिद्रप्रतिषेधः । पा० ७. २. १०. । चित्त्वादंतीदान्तत्वं । अच्छ । अध्याहृतगच्छत्यर्थयोगाद्च्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६०. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावेशात् । पा० १. ४. ६०. । निपाता आबुदान्ताः । फि० ४. १२. । इत्याबुदान्तत्वं । विद्दसुं । विद् ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थ्याच्छतुप्रत्यये विदंतीदार्यातिशयवक्तव्या ज्ञापयंति वसूनि धनानि चं स विद्दसुः । विदेः शतुप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. ७२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरेण शतुदान्तत्वं । बज्रभीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणांति सुवंतीति गिरः । गृणातिः क्लियुत इजातोः । पा० ७. १. १००. । इतीत्वं रपरत्वं । धातुस्वरेणोदान्तत्वं । महां । महांतं । नकारतकारयोर्लोपश्चांदसः । प्रातिपदिकस्वरेणोदान्तत्वं । अनूषत । गु सुतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लुङि स्रस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिचि कुटादित्त्वेन । पा० १. २. १. । ङित्त्वानुपाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च ङांदसं । निघातः । श्रुतं । प्रत्ययस्वरः ॥

इंद्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥७॥

इंद्रेण । सं । हि । दृक्षसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू इति । समानवर्चसा ॥७॥

हे मरुन्न ए त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः सं दृक्षसे हि । सम्यग्दृष्टेयाः खलु । अविभ्युषामिदं दृष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेंद्रेण । अविभ्युषा भीतिरहितेन । कीदृशाविद्वमरुन्नौ । मंदू नित्यप्रसुदितौ समानवर्चसा तुच्छदीप्ती । पुरा कदाचिद्वृत्रवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रशसेनापसारिताः । तदानीमिंद्रस्य वृत्रसंधिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो वृत्रस्य त्वा श्वसथात् । ऋग्वे० ८. १६. ७. । इति मंषे संगृहीत इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन् । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणे प्रपंचितश्च । इंद्रशब्दः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं वाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं बहिरैवाध्याहृतव्यं । तथा चैयमृग्यास्केन व्याख्याता । इंद्रेण हि संदृष्टसे संगच्छमानोऽविभ्युषा गणैः मंदू मदिष्णु युवां स्त्रोऽपि वा मंदुना तेनेति स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ सं दृक्षसे । संपश्येयाः । दृशेति वक्तव्यं । पा० १. ३. २०. २. । इत्यात्मनेपदं । दृशेत्सिंङ्घेत् । पा० ३. ४. ७. । इति प्रार्थनायां ङिट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । ङिटोऽडाटी । पा० ३. ४. १४. । इत्यडागमः । सिङ्घत्सं ङिटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः । ब्रह्मादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षढोः कः सि । पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्यययोः । पा० ८. ३. ५०. । इति सिपः षत्वं । बज्रस्यहृणात्सिपः परस्माच्छबपि भवति । पा० २. ४. ७३. । सिपा अवधानात्पश्चादेशो न भवति । पा० ७. ३. ७८. । शपः पित्त्वाद्नुदान्तत्वं । उत्तरस्य असार्वधातुकानुदान्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्सिङ्घुतिङ् इति निघातो न भवति । हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छदसि लुङ्लङ्ङलिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने ङिट् । समो गम्यच्छिभ्यां । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदविधानाङ्गितः कानजादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः । पा० ६. १. ८. । हुक्कादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० ७. ४. ६२. । गमहृनेत्युपधात्तोपः । पा० ६. ४. १८. । कानचश्चित्त्वादंतीदान्तत्वं । गतिसमासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युषा । अिभी मये । पूर्ववङ्गिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. ७८. । इति परस्मैपदं । क्लमुश्च । पा० ३. २. १०७. । इति ङिटः क्लसुरादेशः । तस्य कित्त्वानुपाभावः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्ववर्त्तु । पा० ७. ४. ५०. ८. ५४. । ङादिनियमात् । पा० ७. २. १३. । प्राप्त इङ्खिकावाहसां । पा० ७. २. ६७. । इति नियमान्नवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने मत्वाइसोः संपसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संपसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शासिषसिषसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं । इयङ्कादेशं बाधित्वादेनाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । अच्ययपूर्वपदप्रकृ-

तिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्वीकृतः पदांतादिति । पा० ६. १. १०९. इति परपूर्वस्य प्राप्ते प्रकृत्यांतः-
पादमन्वपरे । पा० ६. १. ११५. इति प्रकृतिभावः । मंडू । मदि क्षुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । इदितो गुम्
धातोः । पा० ७. १. ५८. इति नुमागमः । कुरित्त्वगुप्तौ खषशंजुपीयुनीलंगुलिगु । उ० १. ३७. इत्यथाविभक्ति-
कनिर्देशाच्चतैर्हिगुरितिवञ्चालंतरादपि कुरित्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमौ । पा० ४. १. २. प्रथम-
योः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. तुतीयेकवचने चैत् सुपां सुबुगित्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । समानवर्चसा ।
समानं वर्चो ययोरिति वा यक्षेति वा बङ्गव्रीहिः । द्विवचने सुपां सुबुगित्यादिनाकारादेशः । समानपदस्य
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तदेवावशिष्यति ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गृणैरिंद्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गृणैः । इंद्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दीर्घरहितैरभिद्युभिर्बुधोक्तमभिगतेः काम्यैः फलप्रदत्वेन कामधित्यैर्ग-
णैर्मघत्समूहैः सहितमिंद्रस्यैर्द्रं सहस्वद्वलोपेतं यथा भवति तथा र्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत इंद्रं चाति-
शयेन प्रीणयतीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं । चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चति-
कर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवयवं येषां तेऽनवद्याः । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता
द्यौर्यैस्तेऽभिवचः । तैरभिद्युभिः । अभिद्युः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स
एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्त्रिचर्चनकर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तस्यौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. ।
इति मसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वात्सकारस्य इत्वाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा० ८. २. ९. ।
इति मतुपो मस्य वत्त्वं । सहस्रशब्दो नञ्चिषयस्थानिसंतस्त्रेत्याबुदात्तः । मतुपः पिस्वात्स एव शिष्यते । काम्यैः ।
कमेरिण्ड । पा० ३. १. ३०. । अत उपधायाः । पा० ७. २. ११६. इति वृद्धिः । जनी जृप् क्रसु रंजोऽमंताश्च । धा०
१९. ६३-६७. इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्त्वस्य न कर्मणि चमामिति प्रतिषेधात् । धा० १९. ६९. । मित्तां वृत्तः
। पा० ६. ४. ९२. इत्युपधावृत्तत्वं न भवति । खंतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । णिलोपः । पा० ६. ४. ५१. । तिस्व-
रितं । पा० ६. १. १८५. इति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. इत्याबुदात्तत्वं ॥

अतः परिज्मन्ना गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्जते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

ज्मन्जते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मन्त्रण अतोऽस्मात्प्रवृत्तगणस्थानादंतरिषादा गहि । अस्मिन्कर्मण्यगच्छ ।
दिवो वा । बुधोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि । दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मादीयकर्मकालि
यत्र यत्र तिष्ठसि ततः सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमानं अस्तिगिरः
स्तुतीः समुंजते । सम्यक् प्रसाधयति । अंजतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । एताः स्तुतीः ओतु-
मागच्छेत्यर्थः । यवाप्युत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाद्दृजतिधातोश्चत्तमपुरुषेण भवितव्यं तथापि परोचकृतत्वेन
निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः । परोचकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा अचः परोचकृताः प्रत्यचकृता
आध्यात्मिकश्च । तत्र परोचकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषेणाख्यातस्य । नि० ७. १. इति ॥
अतः । पंचम्यास्तसि । पा० ५. ३. ७. । एतदोऽस्य । पा० ५. ३. ५. । शित्वात्सर्वादेशः । पा० १. १. ५५. । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिचेपणयोः । अन्येभ्योऽपि वृश्चन्ते । पा० ३. २. ७५. इति मनिन् ।
अकारलोपस्त्रांदासः । अमंजितनिघातः । गहि । गमेर्वज्जलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. इति शपो लुक् । हेर्हि-
त्वात् । पा० ३. ४. ८७. । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हेः । पा० ६. ४. १०५. ।
इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्मण्येऽसिद्धवद्वा भात् । पा० ६. ४. २२. इति मलोपस्यासिद्धत्वेनाकारां-
तत्वात् । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । वा । चाद्योऽनुदात्ताः । फि० ४. १६. इत्यनुदात्ताः ।
रोचनात् । इच दीप्तौ । अनुदात्तस्य हलादेः । पा० ३. २. १४९. इति चुच् । चुवीरनाकौ । पा० ७. १. १. ।

इत्यनादेशः । विदित्यतोदान्तः । अधि । अधिपरी अन्वर्थकौ । पा० १. ४. ९३. । इति कर्मप्रवचनीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता आबुदान्ता इत्याबुदान्तः । अस्मिन् । परिज्मन्नित्यादिष्टस्त्रैवान्वादेशादिदमो ऽन्वादेशे ऽग्रमुदान्तकृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यम् अगुदान्तः । शिन्वात्सर्वादेशः । विभक्तिरगुदान्ता सुप्तिती । पा० ३. १. ४. । इत्यगुदान्तेति सर्वागुदान्तत्वं । अञ्जते । अञ्जि भृञी भर्जने । समित्युपसर्गयोगात्प्रसाधने वर्तते । निघातः । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादिधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । सातिं । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रं । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥

इन्द्रं देवं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्मात्प्रोकादिति तदुच्यते । इतो ऽस्माद्-भिदृशमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाद्वा दिवो वा बुलोकाद्वा महो महतः प्रौढाद्रजसो वा पश्चादीनां रज-कादंतरिचलोकाद्वा । अयमिन्द्रो यतः कृतश्चिदानीयास्यभ्यं धनं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं ॥ इतः । इदंशब्दात्पंचम्यास्तसिन् । इदम इत् । पा० ५. ३. ३. । इतीम् । शिन्वात्सर्वादेशः । अचोडिदमित्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १७१. । आभ्यां एभिः । लितीत्यस्यावकाशः । पा० ६. १. १९३. । पचनं पाचकः । उभावपि निष्ठी । तच्च परत्वाद्विप्रतिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति लितीतीकारस्योदान्तत्वं । पश्चात्तसेः प्रागिदृशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञकत्वाद् उडिदमित्यादिनासर्वनामस्थानविभक्ते-श्च्यमानमुदान्तत्वं भवति । सङ्गत्तौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव । परि० ४०. । इत्युडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिरेवेति चेन्न । लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्यादावपि परेण लिट्स्वरेण बाधितमपि सावेकाच इति तसिल उदान्तत्वं स्यादिति चेन्न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णोत्तले न गोश्रमसाववर्णोति । पा० ६. १. १८२. । निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्धत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । सातिं । षण्णु दाने । धात्वादेः षः सः । पा० ६. १. ६४. । भावे क्तिन् । जनसनखनां सम्मूलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्यात्वं । तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इति निषेधादिण्येन भवति । नित्स्वरे प्राप्त उदान्त इत्यनुपुत्तावृत्तियुतिसातिहेतित्कीर्तयश्च । पा० ३. ३. ९७. । इति निपातनादं-तोदान्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । श्नो ऽपि नञ्जलं कंदसीति लुक् । अस्य धातोर्ङित्वात्तास्यनुदान्तेऽङ्दुपदे-शात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसर्वाधातुकस्यानुदान्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । धवाद्योगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वाशब्दयोगादन्यथा वाक्यापरि-पूर्तेऽसिङ्ङिभक्तेरवशमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्ङिभक्तिरिति । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेर-दान्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति पृथिवी । प्रथेः धिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति धिवन्प्र-त्ययः । शिन्नौरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणोदान्तः । शेषनिघातेनामुदान्तादिः पृथिवी-शब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थं श्रीरशित्यनुपुत्तावनुदान्तादेश्च । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. । इत्यादिवृद्धिः । रपरत्वं । पा० १. १. ५१. । शि-न्वादिर्नित्यमित्याबुदान्तः । अधि । निपातत्वादाबुदान्तः । इन्द्रं । रन्प्रत्ययात् आबुदान्तः । महः । महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्चादसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदान्तत्वं । रजसः । नञ्प्रथमस्थानिसंतस्येत्याबु-दान्तत्वं ॥ ॥ १२ ॥

इन्द्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सूक्तं तत्सुक्तेषु क्रतुमित्यादिषु चतुर्थं । अथिच्छंदोदेवता विनियोगश्च पूर्ववत् । वि-शेषविनियोगसूच्यते । महाव्रते निष्कैवल्यशस्त्र इन्द्रमिन्नाथिन इति सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूचितं । शिरो गायत्रमिन्द्रमिन्नाथिनः । ऐ० आ० ५. २. १. । इति तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रमिन्नाथिन इति षडहसोचियसृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्ठेत्युपक्रम्या याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिन्नाथिनो बृहत् । आ० ७. २. । इति सूचितत्वात् ॥ अतिरात्रि प्रथमे पर्याये ऽच्छावाक्यशस्त्रे ऽयमेव तृचोऽनु रूपः । सूचितं च । इन्द्राय महने सुतमिन्द्रमिन्नाथिनो बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

इंद्रमिन्द्राग्निनो बृहदिंद्रमर्केभिरर्किणः । इंद्रं वाणीरनूषत ॥१॥

इंद्रं । इत् । गाग्निनः । बृहत् । इंद्रं । अर्केभिः । अर्किणः । इंद्रं । वाणीः । अनूषत् ॥१॥

गाग्निनो गीयमानसामयुक्ता उन्नातार इंद्रमिंद्रमेव बृहत् त्वामिन्द्रि हवामहे । ऋन्वे ६. ४६. १. । इत्यस्यामुच्यत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामानूषत । सुतवतः । अर्किणोऽर्चनहेतुमंचोपेता होतारोऽर्केभिर्ह्युपेमे-
धैरिंद्रमेवानूषत । ये स्ववशिष्टा अध्वर्यवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजूरूपाभिरिंद्रमेवानूषत । अर्कशब्दस्य मंचपरत्वं
यास्तेनोक्तं । अर्को मंचो भवति यदेनेनार्चति । नि० ५. ४. । इति । श्लोक इत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु
वाशी वाणीति पठितं ॥ गाग्निनः । उषिकुषिगार्तिभ्यस्त्वं । उ० २. ४. । इति गायतेत्यत्रत्ययः । नित्वादाबु-
दात्तः । गाथा एषां संतीति गाग्निनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ।
स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयेकवचनस्य सुपां सुलुगिति लुक् । पृषतुहम्हज्जगच्छतुवश्च । उ० २.
८. । इत्यंतोदात्तो निपातितः । अर्केभिः । अर्च पूजायां । अर्च्यत एभिरित्यर्के मंत्राः । पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति घः । चञोः कु घिस्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ।
बहुलं ह्रंसि । पा० ७. १. १०. । इति भिस एसादेशो न भवति । अर्काः । सुतिसाधनभृता मंत्रा एषां संती-
त्यर्किणः । वाणीः । वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याबुदात्तः । दीर्घाञ्जसि च । पा० ६. १. १०५. । इति
पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य वा ह्रंसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयायं प्रथमा । अनूषत् ।
गु सुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । अस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. । सिच
इडभाव उकारस्य दीर्घत्वं च ह्रंसं । धातोः कुटादित्वात् । पा० १. २. १. । सिचो ङित्त्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणभावः ॥

इंद्र इक्ष्योः सचा संमिष्य आ वचोयुजा । इंद्रो वज्री हिरण्ययः ॥२॥

इंद्रः । इत् । ह्योः । सचा । संमिष्यः । आ । वचः । युजा । इंद्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥२॥

इंद्र इद्रि एव ह्योर्हरिनामकयोरश्वयोः सचा सह युगपदा संमिष्यः सर्वतः सम्यग्मिष्ययिता । कीदृ-
शयोर्हयोः । वचोयुजा । इंद्रस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयमिंद्रो वज्री वज्रयुक्तो
हिरण्ययो हिरण्यमयः । सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ ह्योः । हरत इति हरी । इन् । नित्वादाबुदात्तः । सचा
सहेत्युक्तं । नि० ५. ५. । संमिष्यः । मिष्यणं मिष्यः । मिष्यतेर्घञ् । पा० ३. ३. १८. । सम्यक् मिष्यो यस्यासी संमिष्यः ।
नत्वं ह्रंसं । सम्यक् मिष्ययितेत्यर्थः । वज्रीव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्येति इति
वचोयुजौ । तयोः । षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारादेशः । युज्यब्दो धातुस्वरेणांतोदात्तः । छदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्यास्ति । अत इनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः ।
अत्यवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १०५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य मकारलोपो नि-
पात्यते । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पूर्वणागुदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः ॥

इंद्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्यं रोहयद्वि । वि गोभिरद्रिमेरयत् ॥३॥

इंद्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यं । रोहयत् । द्वि । वि । गोभिः । अद्रिं । ऐरयत् ॥३॥

अयमिंद्रो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय द्वि बुलुके सूर्यमा रोहयत् । पुरा वृषामुरेण
जगति यदापातितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां वृष्टिसिद्धार्थमादित्यं बुलुके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्यो
गोभिः स्वकीयरश्मिभिरिंद्रि पर्वतप्रमुखं सर्वं अगच्छीरयत् । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रकाशितवानि-
त्यर्थः । अथवा । इंद्र एव गोभिर्बलैर्निमित्तभूतैरिंद्रि मेघं वीरयत् । विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु
रश्मिनामसु खिद्यः किरणा गाव इति पठितं । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्त्रिंशदिति पठितं ॥ दीर्घाय ।
प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । चक्षसे । चक्षः सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । इत्यसुन् । वज्रजयहृष्याभ्यां
देशाभावः । नित्वादाबुदात्तः । सूर्यं । सुवति प्रेरयतीति सूर्यः । वू प्रेरणे । धात्वादेः घः सः । रावसूर्यसूर्य-

त्वादिना । पा० ३. १. ११४. । ऋप्रत्ययः । तस्य ऋडागमश्च निपात्यते । ऋपः कित्वाङ्गुणाभावः । पित्वाद्गु-
दात्तत्वं । धागुस्वर एव शिष्यते । रोहयत् । बहेर्लताङ्गि बङ्गं ऋदस्यमाङ्गिणेऽपि । पा० ६. ४. ७५. ।
इत्यङ्गभावो निघातश्च । दिवि । ऊङिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । अङ्गि । अदिशदिभ्युभिभ्यः क्तिन् । उ०
४. ६५. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पशवसृणादिकमचेत्यङ्गिः । नित्वादायुदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गती ।
अंताङ्गः । निघातः ॥

इंद्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उय उयाभिरूतिभिः ॥४॥

इंद्र । वाजेषु । नः । अयव । सहस्रऽप्रधनेषु । च । उयः । उयाभिः । ऊतिऽभिः ॥४॥

हे इंद्र उयः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुयाभिरप्रधृष्याभिरूतिभिरस्त्रविषयरचाभिर्वाजेषु युजेषु नोऽस्मानव ।
रच । तथा सहस्रप्रधनेषु च । सहस्रसंख्याकगजाश्चादिषामयुक्तेषु महायुजेष्वपि रच ॥ वाजेषु । वृषादीनां च
। पा० ६. १. २०३. । इत्यायुदात्तत्वं । नोऽव । नसः सकारस्य ह्रस्वोत्प्लुतेषु प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावो न
भवति । अयपर इति निघेधात् । पा० ६. १. ११५. । अयव । अय रचणे । तिङ्कुत्तिङ् इति निघातः । यद्यपि सह-
स्रप्रधनेषु चवित्थथाहतां क्रियामपेक्ष्य प्रथमायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निघातनिषेधः प्राप्तस्तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य जुप्तत्वाच्चादिसोपि विभाषा । पा० ८. १. ६३. ।
इति निषेधस्य विकल्पितत्वाद् च निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः कर्दमादीनां च । ऋ० ३. १०. । इति मध्योदात्तः ।
सहस्रप्रधनेषु वाजेषु । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उयः । उच समवाये । चस्य गः । अङ्गिरेति रन् । व्यत्य-
थेनांतोदात्तः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिमुदात्तः ॥

इंद्र वयं महाधन इंद्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥५॥

इंद्र । वयं । महाऽधने । इंद्रं । अर्भे । हवामहे । युजं । वृचेषु । वज्रिणं ॥५॥

वयमनुष्ठानतारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आङ्गयामः । अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमि-
त्तभूते सतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं सहकारिणं समाहितं वा युजेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु
तन्निवारणाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दो यद्यपि संयामनामसु पठितस्तथापि महद्भनमत्र संयाम इति
बङ्गव्रीहिलि सत्यंतोदात्तत्वासिद्धिर्नात्र तद्गृहीतं । महाधने महस्य तद्वनं चेति समासस्थित्यंतोदात्तः । अर्भे । अर्भ-
गृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. । नित्वादायुदात्तः । हवामहे । हेङ् सधायां शब्दे च । नित्वात्कार्त्तमिप्राये । पा० १. ३.
७२. । आत्मनेपदं । ऋटः स्थाने महिङ् । पा० ३. ४. ७८. । टित आत्मनेपदानां । पा० ३. ४. ७९. । इति टेरत्वं ।
कर्तरि शप् । पा० ३. १. ६८. । इः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बङ्गं ऋदसि । पा० ६. १. ३४. । इति
संप्रसारणं वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घो यञि । पा० ७. ३. १०१. । इति दीर्घत्वं । तिङ्कु-
त्तिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य क्तिप् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. । इति नुम् न भवति ।
स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वा युजियोग इत्यस्यापि नुम्
न भवति । वृचेषु । वृत्तु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तते इति वृचाणि शत्रुकुलानि । स्थायितंतीत्यादिना रक्प्रत्ययः
। उ० २. १३. । कित्वाङ्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं । अत इतिठमावित्तीणिः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१३॥

स नो वृषन्मुं चरं सचादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥६॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरं । सचाऽदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्रतिऽस्तुतः ॥६॥

हे सचादावन् अस्मदमीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः अतो व्रीह्यादिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेद्र
नोऽस्मदर्थममुं वृषमानं चरं मेघमपा वृधि । उहाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः ।
थयद्वाभियौचते तत्र सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिद्व्यप्रतिस्त्वसितः । एतदे-
वाभिप्रेत्य यास्तु आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्त्वसितो वा । नि० ६. १६. । इति । वृषन् । आमंशितनि-

स्यात् । ननु क्तिना करणमभिधीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा च करणविशेषणस्यापि सुशब्दस्य करणा-
 तर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तासं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्वर्थमेव
 प्रति सोऽपसर्गता न तु सुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य पत्वं न स्यादेव । ननु सुधात्वर्थद्वारेण तत्करणस्य सुशब्दो विशेषणं
 भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च सुधात्वर्थसंबंधान्तं प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि
 भविष्यति । तद्वारा करणविशेषणत्वात् कारकवचनोऽपि सुशब्दो भविष्यतीति । वृत्तविरोधेनैव मन्क्तिनादि-
 सूचस्य सुष्ठुतिशब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रकृतिरित्यत्र भावे क्तिन् प्रत्युदाहतेति । न । तत्र प्रशब्दस्य
 कारणपरत्वं । कारणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति
 तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्ठुतिरित्यत्र पुनः क्तिन्निधेयकरणपर्यंतं सुशब्दस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न
 प्रत्युदाहरणतैव । न । किमत्र सुशब्दः श्रुत्वीव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्वीकं विशिष्टं अर्थ-
 दितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि किं यौगपथेन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति
 प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्दृष्ट इष्टो वा । अतो
 न श्रुत्वीभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र स्वार्थादिति । तत्र धात्वर्थसंबंधस्वार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः ।
 प्रत्ययार्थसंबंधस्वार्थिकत्वे मन्क्तिनित्यादिस्वरासिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबंधेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः
 प्रकृतिरित्यादिप्रत्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रशब्दस्वार्थान्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं
 शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु ह्यंदासमस्तु । शोभना
 स्तुतिर्यस्यामिति बह्व्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. १७२. । इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्ठु
 कुर्वतीति सुष्ठुतय इति कारणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिचक्त्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. १७४. । इति
 क्तिचप्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामुचं कर्तुं प्रत्ययेन क्तिचा कथमभिधान-
 मिति वाच्यं । काष्ठानि पचंतीतिवत्तासामपि स्वव्यापारप्राधान्यविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योर्जसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यूथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इत्यति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुग्रहीतुं कृष्टीर्मनुष्यानियति । प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः ।
 ईशानः समर्थोऽप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसगो वननी-
 यगतिर्बुधमो यूथेव गीयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितविधन्विराजिदुप्रतिदिवः । उ०
 १. १५६. । इति वर्षितेः कनिन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः । यूथा इव । युवंति मिश्रीभवतीति
 यूथानि । यु मिश्रणामिश्रणयोः । तिथपुष्टगूथयूथयोः । उ० २. १२. । इति थकप्रत्ययांतो निपातितः ।
 निपातनाहीर्षत्वं । प्रत्ययस्वरिणाकार उदात्तः । श्स्वंदसि बह्वत्वं । पा० ६. १. ७०. । इति लुक् । इवेन
 विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. १. ४. २. । इति समासेऽपि स एव स्वरः । वंसगः ।
 पृषोदरादित्वाद्भिमतत्वरूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १००. । कर्षतीति कृष्टयः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ।
 चित्त्वादंतोदात्तः । इत्यति । ऋ ख गतौ । तिप् । शपः सुः । झी । पा० ६. १. १०. । इति द्विर्भावः । अभ्यास-
 स्वरदत्वहलादिशेषी । पा० ७. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्वीञ्च । पा० ७. ४. ७७. । इत्यकारस्य इकारः । अभ्यास-
 स्वासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयकादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं । ओजसा । उञ्जेर्वलोपश्च । उ० ४. १०१. ।
 इत्यनुत् तत्संनियोगेन बकारलोपः । लघूपधगुणः । पा० ७. ३. ८६. । नित्वादाबुदात्तः । ईशानः । ईय
 ऐश्वर्ये । ऋटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चित इत्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तत्वात्सर्वधा-
 तुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः । कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादि-
 त्वात्सुजागमः । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति ईष्टे तथा वसूनां धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच

निषादपंचमानां चितीनां निवासार्हाणां वर्षानामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एषः । इत् गती । इयमीकापाश्र्चति-
मर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. इति कन् । बाहुबलात्कसोपाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । चर्षणीनां । प्रातिपदि-
कस्त्रेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्वामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ
भृशुक्लिहचप्यसिवसिहनिक्लिदिबंधिमनिभ्यश्च । उ० १. ११. इत्युप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तः । इरभ्यति । कंड्रा-
दिविरञ् ईर्यायां । अचैश्चर्यायः । कंड्रादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. प्रत्ययस्त्रेणोदात्तः । पंच । पचि
अक्तीकरणे । पंचेति कनिन् । नित्वादायुदात्तः । चितीनां । प्रातिपदिकस्त्रेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्वा-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्विंद्रं वो विश्वतस्सरोति जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय सुवत इति खंडे बरमहौं अस्मि
सूर्येति द्वाभ्यामिंद्रं वो विश्वतस्सरि । आ० ६. ५. इति सूचितं ॥ चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिण इंद्रं
वो विश्वतस्सरोतिारंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य अजुनीती नो वरुण इंद्रं वो विश्वतस्सरि । आ० ७. २. १
इति सूचितं ॥

इंद्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इंद्रं वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे अस्वित्यजमाना विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि उपर्यवस्थितमिंद्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः ।
अतः स इंद्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ॥ इंद्रं । रन्प्रत्य-
यांतो नित्वादायुदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्ससौ । पा० ८. १. २१. इति वस् ।
विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादायुदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावधर्थे । पा०
८. ३. ५१. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । क्लृप्तः शपि बहुलं कंदसीति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणावा-
देशो । जनेभ्यः । जन्यत इति जनाः । जनयतिः कर्मणि घञ् । जनिवधोश्च । पा० ७. ३. ३५. इत्युपधाया
बुद्धभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । अस्माकं । अस्माच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोपः । पा० ७. २. ९०. इत्यंतलोपपक्षे
साम आकं । पा० ७. १. ३३. इत्याकारिणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्त्रेणाकार उदात्तः ।
केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादायुदात्तः ॥ १४ ॥ १२ ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्रेन्द्रं सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृतमित्यादिषु षट्सु
पंचमं । अथादयस्य पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्य । महाव्रते निष्केवस्य श्रीष्णिहृत्तुचाशीतविंद्रं सानसिं रधि-
मित्यादिके द्वे सूक्ते । पंचमारण्यक श्रीष्णिही तृचाशीतिरिति खंडे श्रौनकेन सूचितं । सुरूपकृतमृतय इति
चोष्णं सानसिं रधिमिति सूक्ते । ऐ० आ० ५. २. ५. इति ॥ अतिरात्रे प्रथमपर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इंद्रं सान-
सिमिति सूक्तं । सूचितं च । इंद्रमिन्नाथिनो बृहदेन्द्रं सानसिं । आ० ६. ४. इति ॥ दर्शयाग इंद्रयाजिनः
सांनायस्यानुवाकैर्द्रं सानसिं रधिमिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंड इंद्रं सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुब्रह्मत
शत्रुन् । आ० १. ६. इति सूचितं ॥

एद्रं सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमृतये भर ॥ ११ ॥

आ । इंद्रं । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । जतये । भर ॥ ११ ॥

हे इंद्रं जतयेऽस्यद्रं चार्थं रयिं धनमा भर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं संभजनीयं सजित्वानं
समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूराभृत्याम्संपाद्य शत्रवो जीयन्ते । सदासहं सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं वर्षिष्ठं
अतिशयेन वृद्धं । प्रभूतमित्यर्थः ॥ सानसिं । वन घण संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च सानसि-
धर्षसीत्यादिना । उ० ४. १०७. निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्त्रेणांतोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीक्षितुं
शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि वृद्धन्ते । पा० ३. २. ७५. इति कनिप् । उपपदसमासः । समानस्य च्छंदस्यमूर्धप्रभृत्यु-
दकेषु । पा० ६. ३. ८४. इति समानस्य सभावः । कडुत्तरपदप्रकृतिस्त्रेण धातुस्वर एव शिथ्यति । वर्षिष्ठं ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्टनी । पा० ५. ३. ५५. इतीष्टन् । प्रियस्त्रिस्तादिना । पा० ६. ४. १५७. वृद्धशब्दस्य

वर्षादेशः । इष्टनो गित्वादायुदात्तत्वं । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतियुतिसातीत्यादिना क्तिमुदात्तो निपातितः । भर । ह्यहोर्भस्क्दंसि । पा० ८. २. ३२. १. इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति क्दंसि व्यवहितप्रयोगः ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृचा रूणधामहे । त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहृत्यया । नि । वृचा । रूणधामहे । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥ २ ॥

येन धमेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहृत्यया गितरां मुष्टिप्रहारेण वृचा शूचि रूणधामहे निरुक्ता-
स्करवाम तादृशं धनमाहरेत्यर्थः । त्वोतासस्त्वया रक्षिता वयमर्वतासदीयेनाश्चैन नि रूणधामहा इत्यनुवंगः ।
पदातियुद्धेनाश्चयुद्धेन च शूचिन्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति सुबंत उपपदे
क्वप । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्क्दंसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. ।
इति बङ्गलयहणेन चिक्रादीनां क्दस्यंतोदात्तत्वाभिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि ।
आख्यातसंबंधस्यापि नेरूपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृचा । श्रेस्क्दंसि बङ्गलं । पा० ६. १. ७०. ।
इति श्लोपः । नलोपः । रूणधामहे । आट्संयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असोरश्लोपः । पा० ६. ४. १११. ।
इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य भ्रम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु
तिङ्कृतिङ् इति निघातेन भवितव्यं । न । द्वे ह्यत्र तिङ्भिर्भक्ती । निविडया मुथ्या निरूणधामहा इत्यत्र श्रुतिका ।
अर्वता निरूणधामहा इत्यत्रानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा
। पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते । यथा नात्मना तुष्यति नान्यस्मै ददाति । तै० सं० २. ५.
४. ३. । इत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चशब्दस्य लोपानृष्यतीति प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया
तु निहन्यते एव । ननु तत्र द्वे तिङ्भिर्भक्ती श्रूयते । इह पुनरेकैव श्रुता । सेवोत्तरत्रानुष्यते नान्या श्रूयत इति
द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न । अनुषंगलब्धद्वितीयापेक्षमपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् ।
पुरोडाशं चाधिप्रयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ३. । प्रोक्षणीत्यासादयत्याज्यं च । तै० सं० १. ६. ९. ४. । इत्यत्र
ह्यधिप्रयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोश्चत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्षैव प्राथम्यस्वीकारेण चवा-
योगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो दृष्ट इति । त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपद-
योश्च । पा० ७. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपस्क्दंसि । अर्वातेर्निष्ठायांमिडभावश्च । ज्वरत्वरसि-
व्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यूट् । एत्वेधत्तूट्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावास्क्दंसि । तृतीया
कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्त औकारः ।
अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप्रत्ययः । नेङ्गि छति । पा० ७. २. ८. ।
इतीट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अर्वणस्त्रसावनञः । पा० ६. ४. १२७. ।
इति तकारः । वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्वंतवृहं वज्रमायुधमा ददीमहि । स्वीकुर्मः ।
तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्धमानाश्चूचून्सं जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्र
गतौ । अर्धेन्द्रायेत्यादिना रन्प्रत्ययातो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्शआदित्वादच्
। पा० ५. २. १२७. । चित्वादंतोदात्तः । सुपां मुलगिति ङादेशः । ददीमहि । डुदाञ् दाने । प्रार्थनायां लिङ् ।
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितभितः । पा० १. ३. ७२. । इत्यात्मनेपदोत्तमपुष्पबङ्गवचनं महिङ् । जुहोत्या-
दित्वाच्छपः झुः । पा० २. ४. ७५. । झौ । पा० ६. १. १०. । इति द्विर्भावः । लिङ्ः सलोपोऽगंत्यस्य । पा० ७. २. ७९. ।
इति सलोपः । आभ्रस्योरारातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वादनोदात्तत्वं । तिङ्श्च
लसार्वधानुक्त्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । क्दंसि परेऽपि । पा० १. ४. ८१. । इति समः परः प्रयोगः । युधि ।

युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । स्वर्धत इति स्वृधः । स्वर्ध संघर्षे । क्तिप् । पा० ३. २. ७६. । इति क्तिप् । बङ्गलं कंदसीति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । अकारलोपश्च ॥

वयं श्रूरेभिरस्तृभिरिद्र त्वया युजा वयं । सासह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । श्रूरेभिः । अस्तृऽभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सासह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः श्रूरेभिः शौर्ययुक्तरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपृभिर्मंडैः संयुज्येमहीति शेषः । हे इंद्र तावृशा भटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ श्रूरेभिः । शु श्रु गतौ । क्रान्तिव्यनुवृत्तौ शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्रन् । क्तिव्त्वाद्गुणाभावः । नित्वादायुदात्तत्वं । बङ्गलं कंदसीत्सो निषिद्धत्वाद्बङ्गवचने श्लथेदित्त्वं । सहयोगे तृतीयाबलाद्वचमित्त्वस्त्वत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि सहशब्देन वृद्धो यूना । पा० १. २. ६५. । इति निपातनादिति ह्युक्तं । पा० २. ३. १९. । अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रचेपणश्रीलिः । तद्धर्मभिक्षात्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे । तुन् । पा० ३. २. १३५. । इति ताच्चीव्यादिषु तुन् । नित्वादायुदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० ७. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पच इडभावः । त्वया । युष्यसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३८. । क्तिव्त्वाद्गुणाभावः । युष्मद्ः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयावचनं टा । पा० ४. १. २. । स्वभाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९७. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिकुंचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिन् । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सासह्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । यह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारि यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लृक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । पा० ७. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमादिवच्च द्रष्टव्यमिति परस्मैपदोत्तमपुरुषवङ्गवचनं मस् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावाद्भुक् । नित्यं क्तिन् । पा० ३. ४. ९९. । इत्थत्वंकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिञ् । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपो ऽनंतस्य । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट एवोदात्तत्वं शिथ्यते । पादादित्वात्तन्निघातः । पृतन्यतः । योर्जुं पृतनामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । सनायंता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सुपो लृक् । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । इत्यनुवृत्तौ क्वध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चित्वादंतोदात्तः । उपरि लटः श्चादेशः । कर्तरि शप् । पित्वाद्नुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुकस्वरेणोदात्तेन सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छब्दोऽतोदात्तः । शसः मुष्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नवजादी । पा० ६. १. १७३. । इत्युदात्तत्वं ॥

महाँ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शर्वः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महिऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना । शर्वः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैस्त्वष्टोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेंद्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदासु । स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किंच । द्यौर्न बुलोक इव शवो बलमिंद्रस्य सेनारूपं प्रथिना प्रथिन्वा पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा बुलोकः प्रभूत एवमस्य सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि चिप्रनामसु नु मत्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्वयाभावान्निपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नुशब्दो लोके प्रतिविधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिविधार्थं उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदेनान्वीयते तस्मात्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिविधार्थं उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः । तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं भेद्रं देवममंसतेति प्रतिविधार्थः पुरस्ताद्गुपाचारस्य यत्प्रतिविधति । दुर्मदासो न सुराया-मित्युपमार्थीय उपरिष्ठाद्गुपाचारस्य येनोपमितीति । नि० १. ४. । इति । अचोपमेयवाचिनो बुशब्दस्यापि

प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्त्रोत्रः पात्रः श्व इति पठितं ॥ महानिति नका-
रस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८. ३. ९. इति ह्रस्वं । आतोऽटि नित्वं । पा० ८. ३. ३. इति
पूर्वस्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. १७. इति यकारः । तस्य लोपः ।
। पा० ८. ३. १९. । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति । महेरिन् । उ० ४. ११७. । इत्यौणादिक
इन् । महेर्भावो महित्वं । ल्व इति प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । स एव शिष्यते । वञ्चिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ।
यीः । योश्चब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. इति विभक्त्यर्थित्वाद्घो ञिणिति
। पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्वा । पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य
इमनिच्वा । पा० ५. १. १२२. इतीमनिच् । र ऋतो ह्रस्वादेशोः । पा० ६. ४. १६१. इति ऋकारस्य रभावः ।
गुरिष्ठेभ्यःसु । पा० ६. ४. १५४. इत्यनुवृत्तौ टेः । पा० ६. ४. १५५. इति टिलोपः । प्रथिमश्चब्दश्चित्वादांतो-
दात्तः । तृतीयेकवचने भस्वाद्भ्रोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. इत्यकारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य
च यचोदात्तलोप इति विभक्त्यदात्तत्वं । श्वः । नञिषयस्यानिसंतस्वेत्याद्युदात्तत्वं ॥ १५ ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनितौ । विप्रासो वा धियायवः ॥ ६ ॥

संऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनितौ । विप्रासः । वा । धियायवः ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संगामे तोकस्यापत्यस्य सनितौ वा लाभे वाशत । व्याप्तवतः । इंद्रं कुत्येति शेषः ।
वा अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञाकामाः संत आशत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु
षट्चत्वारिंशत्संगामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति पठितं ॥ समोहे ।
प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । आशत । अशू व्याप्तौ । छांदसश्चैर्लोपः ।
आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. सति शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनितौ । स्त्रियां
क्तिन् । तितुचेष्वयहादीनामिति वचनात् । पा० ७. २. ९. १. निगृहीतिर्निपठितिरिति वदिडागमः । विप्रासः ।
अञ्जेद्रेत्यादिना विप्रशब्दो रन्त्ययांतो निपातितः । धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यतेऽवबुध्यते
श्रुतमर्थजातमनयेति धिया प्रज्ञा । तामात्मन इच्छंतीति क्वच् । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. १७०. इत्युप्रत्ययः ।
अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरखेंद्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता स कुक्षिः समुद्र इव पिन्वते । वर्धते ।
सेचनार्थो धातुरौचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व्य आपो न जलानीव । जिह्वासंबन्ध-
मास्योदकं यथा कदाचिदपि न मुष्यति तथेंद्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न मुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक इत्यादिषु
सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु काकुक्षिद्वेति पठितं तथाप्युदकसंबन्धसिद्धार्थमत्र काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्ध-
वाचिनस्तद्धितस्त्राच छांदसो लोपो द्रष्टव्यः ॥ सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणो-
दात्तः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पित्वादानुदात्तत्वं । समुद्रश्चब्दः प्रातिपदिकत्वादांतो-
दात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति प्रकृतिस्वरः । पिन्वते । पिवि
सेचने । इदितो गुम् धातोरिति गुमागमः । शपः पित्त्वेनानुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वर
एव शिष्यते । उर्वीः । उर्वश्चब्दोऽंतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. इति ङीष् । यथादेशः ।
उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. इतीकार उदात्तः । जसा सहेकादेश उदात्तानोदात्त इत्येकादेश
उदात्तः । आपः । प्रातिपदिकस्वरः । काकुदः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः ॥

अभिलषयद्वहगतेषुक्त्वेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिण एवा ह्यस्य सुनृतित्वनुपसृचः । एह्यु षु ब्रवाणि त
इति खंडे अथ ब्राह्मणाच्छंसिण इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सुनृता । आ० ७. ८. इति सूचितं ॥

एवा ह्यस्य सूनुता विरप्शी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥८॥
 एव । हि । अस्य । सूनुता । विरप्शी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न ।
 दाशुषे ॥८॥

अखेंद्रस्य सुनुता प्रियसत्वरूपा वाग्दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थमेवा हि एवं खलु । अनंतरप-
 दवक्षमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरप्शी विविधरपणोपितवाक्ययुक्ता । बह्विधोपचारवादि-
 नीत्यर्थः । गोमती बह्नीभिर्गोभिर्रुपेता । गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टांतः ।
 पक्का शाखा न । यथा बह्वभिः पक्केः फलेरुपेता पनसपुष्पादिशाखा प्रीतिहेतुस्तद्वत् । यद्यपि महत्तामसु ब्राधन्
 विरप्शीति पठितं तथाप्यत्र महीत्वमेव पुनरुक्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एव । एवमादीनामंत इत्यंतो-
 दात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतखेंद्रस्य परामर्शादिद्वयो
 ऽन्वादेश इत्यादिनाशादेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनुता । ऊन परिहाये । सुतरामूनयत्प्रियमिति
 सूनु । सा चासानुता सत्या चेति सूनुता प्रियसत्वा वाक् । परादिस्कंदसि बह्वक्षमित्युकार उदात्तः । विरप्शी ।
 विचित्रं रपणं विरप । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाद्भावे क्लिप् । तदेवामसीति विरप्शानि
 वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा वाविरप्शनी । अत इनिठमावित्तीति । यस्मेति च । पा० ६. ४.
 १४८. इत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. इति ङीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
 स्कंदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति गोमती । मनुष्कीपी
 पित्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही । महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. इति ङीप् । तस्य
 पित्वादनुदात्तस्य प्राप्ते शतुरनुमो नवजादी इत्यत्र बृहन्महतीरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. इत्युदात्तत्वं ।
 अक्वलोपस्कंदसः । पक्का । उपषष् पाके । निष्ठा । पा० ३. २. १०२. इति क्तप्रत्ययः । पचो वः । पा० ८. २.
 ५२. इति वलं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. इति कुलं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश
 उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा । शाखुं झाखुं व्याप्ती । पचाबच् । चित्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृति-
 गणत्वाद्गुणादित्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्यान्ताद्गावोऽङ्गांश्च । पा० ६. १. १२. इति निपात-
 नात्कसाविडभावो द्विवचनभावश्च । चतुर्थैकवचने यच्चि भं । पा० १. ४. १८. इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं
 । पा० ६. ४. १३१. इति संप्रसारणं । वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. इति
 षलं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद्र मावते । सद्यश्चित्संति दाशुषे ॥९॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इंद्र । माऽवते । सद्यः । चित् । संति । दाशुषे ॥९॥

हे इंद्र ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि एवंविधाः खलु । किंविधा इति तदुच्यते । मावते मत्सह-
 शाय दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्त्वदीयरक्षाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदेव भवंति ॥
 मावते । मत्सहशाय । वतुप्रवरणे युष्मदसम्प्रां कंदसि सावृक्ष उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इत्यस्यक्वल्दा-
 वतुप । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० ७. २. ९८. इति मादेशः । अद्गच्छेन सहातो गुणौ । पा० ६. १.
 ९७. इति पररूपत्वं । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. इत्यनुवृत्तावा सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकार-
 स्थाकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने वचीत्यर्थे सद्यः पद्य-
 रार्थेषमः । पा० ५. ३. २२. इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चादयोऽनुदात्ता इत्यनु-
 दात्तः । संति । अस्य भुवि । लटः खाने सि । शोऽंतः । पा० ७. १. ३. अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ः
 प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. इति शबकारमाश्रित्य नसार्वधातुकानुदात्तत्वं न
 भवति । वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. इति निषेधात् । दाशुषे । गतमंचे गतं ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इंद्राय सोमपीतये ॥१०॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थं । च । शंस्या । इंद्राय । सोमऽपीतये ॥१०॥

अखिंद्रस्य सोमः सामसाध्यं सोषसुकथं चर्षाध्यं शस्त्रमथिवा ह्येते उभे एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या कामयितव्ये शंस्या अखिगिभः शंसमीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इंद्राय सोमपीतये । इंद्रस्य सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । अयहितमंचे गतं । काम्या । कमेर्षिंऊतादचो यत् । पा० ३. १. ९७. । शेरगिति । पा० ६. ४. ५१. । इति शिलोपः । तिस्वरितमिति स्वरिते प्राप्ति यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याबुदान्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमः । अर्तिसुखित्यादिना । उ० १. १३९. । मन्प्रत्ययः । उक्थं । वच परिभाषणे । पातृतुद्विच-
चिरिचिसिचिभ्यस्यक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वगुणाभावात् । शंस्या । शंसु स्तौ । शंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याबुदान्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । ऋदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरे प्राप्ति व्यत्ययेनाबुदान्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यखिंद्रस्येति सोमपीतिरिंद्रः । बज्रव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं । पा० ६. २. १. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १६ ॥

इंद्रेहीत्यादिकं दशर्चं सूक्तं सुरूपकृतमित्यादिषु षष्ठं । अथादयस्तस्य पूर्ववत् । विशेषस्त्वतिरात्रे द्वितीयपर्यायेऽच्चावाकशस्त्र इंद्रेहीत्यनुसूक्तं च । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इंद्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति सूचितं ॥

इंद्रेहि मत्संधसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । महौ अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इंद्र । आ । इहि । मत्सि । अंधसः । विश्वेभिः । सोमपर्वेऽभिः । महान् । अभिष्टिः ।

ओजसा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमरसरूपैरंधसोऽधोभिरत्रै-
र्मत्सि । माय । हृष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन महाम्भूत्वाभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टा-
विंशतिसंख्याकेषु बलनामस्त्रोजः पाज इति पठितं ॥ आ इहि । आनुणः । पा० ६. १. ८७. । इंद्र एहि । यो
ह्युभयोः स्थाने लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशमित्याद्याङोरेकादेशस्याङ्गव्यपदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. ।
इति पररूपं । मत्सि । माय । मदी हर्षग्लपनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति
सेर्हिरादेशः । पा० ३. ४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन् । पा० ३. १. ६९. । इति श्यन् । बज्रलं कंदसीति
श्यनो लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छाममष्टानां दीर्घः श्यन् । पा०
७. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घो न भवति । सिपः पित्वाद्वातुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धस्य । उ० ४. २०५. ।
इत्यसुन् । व्यत्ययेन तृतीयाबज्रवचनं कर्तव्यं । नित्वादाबुदान्तः । विश्वेभिः । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५१. ।
कृन् । नित्वादाबुदान्तत्वं । ऐसादेशो बज्रलं कंदसीति न भवति । सोमपर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणति
पूरयंतोति सोमपर्वणः सोमरसाः । पृ पालनपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति वनिप् । गुणो रपरत्वं ।
वनिपः पित्वाद्वातुस्वर एव । उपपदसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति । अभिष्टिरभिगंता ।
इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदान्तः । स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । कित्वा-
ङ्गपृथगुणाभावः । तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशब्दस्त्रिकार
एमनादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ओजसा । उज्जेर्बलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यसुन् । नित्वादाबुदान्तः ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुतेऽभिषुते चमसस्ये सोम एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमा
खजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचममगणे पुनरभ्युन्नयनमापस्त्रिनोक्तं । होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः सक्तस्त-
जुत्वा शुक्रस्याभ्युत्तीयोपावर्तध्वमिति । आप० १२. २३. ४. । इति । कीदृशमेनं । मंदिं हर्षहेतुं चक्रिं साधुकर-
णशीलं । कीदृशयेंद्राय । मंदिने हर्षयुक्ताय विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते । सर्वकर्मनिष्पादन-
शीलायैत्यर्थः । ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताचरेषु यंधेषु वाक्यपूरणा

आगच्छन्ति पदपूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । अस्यायमर्थः । अक्षरेव पदेर्विव-
क्षितेऽर्थे समाप्ते सति चे शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु कंदोराहित्येन परिमिताक्षर-
हितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिताक्षरेषु कंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च
कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य शब्दस्थानर्थक्याधैतामृचमुदाजहार । एमेनं सजता मुते । आसृजतेनं मुते
। नि० १. १०. । इति ॥ एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटीःस्वनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वाणुदात्तः । सजत । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः । मंदिं । प्रमो-
दहेतुं । मदिं सुतिमोदमदस्वप्रकांतितगतिषु । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति
च । पा० ३. १. २६. । इति णिच् । खंतस्वाजंतत्वाद्च इः । उ० ४. १३८. । इतीकारप्रत्ययः । शेरनिटीति णिलोपः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽनपुंसकस्यापि । पा० ७. १. ७३. । व्यत्ययेन नुमा-
गमः । चक्रिं । उक्रञ् करणे । आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति तच्छीलतश्चमंतत्सा-
धुकारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य कित्त्वानुणाभावः । यणादेशः । लिङ्गज्ञावाङ्निर्वचनं । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. १९. ।
इति यणादेशस्य स्थानिवज्जावात्कृशब्दो द्विरुच्यते । अभ्यासस्योरत्वरपरत्वस्युत्प्लहादिशेषाः । किनो
नित्वादाद्युदात्तः । विश्वानि । विश्नेः क्त्वन् । नित्वादाद्युदात्तः । अस्य चक्रय इति क्त्वंतेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किनो लिङ्गज्ञावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थ-
तृणां । पा० २. ३. ६९. । इति निषेधात् ॥

मत्स्वां सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सर्वनेष्वा ॥३॥

मत्स्वां सुऽशिप्रं । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचां । एषु । सर्वनेषु । आ ॥३॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्केनोक्तत्वात् ।
तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्मत्स्व । हृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त । सर्वयज्ञमानैः
पूज्यैत्यर्थः । तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु त्रिषु सर्वनेषु सचा देवैरन्यैः सहा गच्छेति शेषः ॥ मदिं सुतीत्यस्य लोच्य-
नित्यमागमशासनमिति क्त्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेत्वात्तास्वनुदात्तेऽङ्दुपदेशात्
। पा० ६. १. १८६. । इति लसार्धधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां ब्रुचोऽतस्तिडः । पा० ६. ३. १३५. ।
इति दीर्घत्वं । सुशिप्रेत्यामन्त्रितनिघातः । मंदिभिः । गतमंचे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

असृयमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥४॥

असृयं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥४॥

हे इंद्र ते गिरस्त्वदीयाः सुतोरस्यं । सृष्टवानसि । तास्य गिरः स्वर्गेऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उन्नत्य
प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं कामानां वर्षितारं पतिं सोमस्य पा-
तारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता वा पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्केनोक्तत्वात् ॥ असृयं ।
असृजं । सृज विसर्गे । लङो मिय् । तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. ८. । इत्यत्र
विकरणस्य ऋडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ् लङ् लृङ् लृङ् लुदात्त इत्यङागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव
शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । ओहाङ् गती । लुङ् । श्वादादेशः । पा० ७. १. ५. । कुः सिच्
। पा० ३. १. ४४. । अङागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङ्स्थास । तुदादिभ्यः शः । तस्य कंद-
स्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावान्नधूपधगुणः । थासस्वकारलोपस्कांदसः । सर्वार्थ-
दीर्घः । अङागमः । सति शिष्टत्वाद्दुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु मृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां
क्ति । उ० ३. १२३. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्त्वानुणाभावः । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । पतिं । पा रषणे । पातेर्द्वितिः
। उ० ४. ५७. । ङित्त्वाङ्गिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

सं चोदय चिचमर्वायाध इंद्र वरेण्यं । असदित्रे विभु प्रभु ॥५॥

सं । चोदय । चिचं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥५॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चिचं मणिमुक्तादिरूपेण बह्विधमर्वागस्यदभिमुखं यथा भवति तथा सं चोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्विभुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव । तस्मादस्त्राभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु राधो राध इति पठितं ॥ चोदय । चुद प्रेरणे । खंतास्रोत् । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । राधः । राध्रुवत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधानुभ्योऽसुन् । उ० ४. १८८. । नित्वादाबुदात्तः । वरेण्यं । वृत्र एण्यः । वृषादिस्वादाबुदात्तः । असत् । अस भुवि । सेट् । तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९७. । इतीकारलोपः । सेटोऽडाटावित्वाडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव । विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्ती विप्रसंभ्यो ङ्संज्ञायां । पा० ३. २. १८०. । इति डुप्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरिणोकार उदात्तः । ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥ ॥ १७ ॥

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुर्वियुम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इंद्र । राये । रभस्वतः । तुर्वियुम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुर्वियुम्न प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्धयर्थमस्माननुष्ठातृन् तत्र कर्मणि सु चोदय । सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वत उद्योगवतो यशस्वतः कीर्तिमतः ॥ तत्र । तच्छब्दात्सप्तम्यास्त्रल् । पा० ५. ३. १०. । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । इंद्र । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । पादादित्वात् निघातः । राये । ऊङिदमित्यादिना विभक्तेर्दात्तत्वं । रभस्वतः । रभ रामस्ये । रामस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधानुभ्योऽसुन् । नित्वादाबुदात्तः । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. । इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया बाधितत्वात् । आ कडारादिका संज्ञा । पा० १. ४. १. । इति नियमात् । तुर्वियुम्न । तुर्वि बङ् वुञ् धनं यस्य । षाष्ठिकमामंत्रिताबुदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्यास्तीति मतुप् । अस्त्रायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति विनिना न बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्वशब्दो नञ्प्रत्ययस्थानिसंतस्येत्वाबुदात्तः । मतुपः पित्वात्स एव शिष्यते ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेह्यक्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इंद्र । वाजवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः ।

धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इंद्र श्रवो धनमस्य सं धेहि । अस्त्राभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं श्रवः । गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं वाजवत् प्रभूतेनान्नेनोपेतं पृथु परिमाणेनाधिकं बृहत् गुणैरधिकं विश्वायुः कृत्स्नायुष्यकारणं अक्षितं विनाशरहितं ॥ गोमत् । वाजवत् । उभयत्र मतुपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादिराबुदात्तः । अस्त्री । अस्त्रच्छब्दाच्चतुर्थीबङ्गवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना श्रे आदेशः । शित्वात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे । पा० ७. २. ९०. । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेर्दात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे ऽतो गुणं इति पररूप एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमुकारः । परपूर्वत्वं । कोः कित्वात्स लघूपधगुणः । श्रूयत इति श्रवो धनं । असुप्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्धेह्यस्थाने । विश्वशब्दः कान्प्रत्ययांतः । तस्य बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति परादिश्चंदसि बङ्गलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं । क्षि चय इत्यस्मादंतर्णीतण्यर्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन ष्यदर्धत्वात्निष्ठायांमण्यदर्धे । पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. । इति न निष्ठानत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युञ्जं सहस्रसातमं । इन्द्रं ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युञ्जं । सहस्रऽसातमं । इन्द्रं । ताः । रथिनीः । रिषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्रं बृहच्छ्रवो महतीं कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसातममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युञ्जं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवादिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहु रथोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुसुगित्यादिना श्रे आदेशः । धेहि । चसोरिवावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्येत्वाभ्यासलोपी । श्रूयत इति श्रवः । असुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो वित् । पा० ३. २. ६७. । विङ्गोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतोदात्तः । पुनः छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याबुदात्तत्वं । चन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । स च पित्वाद्गुदात्तः । इषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । ऋडले प्रातिपदिकस्वरः ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं गीर्भिर्गृणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रं । वसुऽपतिं । गीःऽभिः । गृणंतः । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । उतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्यदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिन्द्रं होम । वयमाहुयामः । किं कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गृणंतः सुवतः । कीदृशमिन्द्रं । वसुपतिं धनपालकं ऋग्मियं ऋचां मातारं गंतारं यागदेशे गमनशीलं । वसोः । वस निवासे । श्रूस्त्रिहीत्यादिना । उ० १. ११. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाबुदात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ति पत्यावैश्वर्ये । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । गृणंतः । गृ शब्दे । लटः शतृ । प्रयादिभ्यः आ । पा० ३. १. ८१. । शतृः सार्वधातुकमपिदिदि ङित्वात् आभ्यस्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । शतृकारस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्युगमीः । तमुग्मियं । माहु माने शब्दे च । क्विप्ति क्विप् । पुमास्त्रिहीत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । इत्वं । चकारस्य चोः कुः । झलां जशोऽति । पा० ८. २. ३९. । इति जस्त्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि श्रुधास्त्रिहीत्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा० ६. ४. ८२. । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोकार उदात्तः । होम । आहुयामः । हुञ् स्पर्धायां शब्दे च । लट् । तस्यास्यदो बज्जलेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बज्जलं कंदसीति लुक् । बज्जलं कंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति झः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्योकार उदात्तः । मिपः पित्स्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गम् सू छप् गती । ताच्छीत्वे तुन् । नित्वादाबुदात्तः । उतये । उतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः ॥

सुतेसुते न्योकसे बृहद्बृहत् एदुरिः । इन्द्राय श्रूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽञ्चोकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । श्रूषं । अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छब्दश्च पादपूरणौ । यद्वा । व्याप्तिवचन आकारः । आङीघदर्थेऽभिव्याप्तौ । अम० ३. ४. ३२. । इत्यभिधानात् । इच्छब्दोऽपिशब्दार्थः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नोतीत्यरिर्चजमानः । एदुरिः सर्वोऽपि यजमान इन्द्राय सुते सुत इन्द्रार्थमभिषुते तत्तत्सोमि श्रूषं बलमर्चति । स्तौति । इन्द्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं श्रूषं । बृहत् प्रौढं । कीदृशार्थेन्द्राय । न्योकसे नियतस्थानाय बृहते प्रौढाय ॥ सुते सुते । पुञ् अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाश्रेष्ठितमिति द्वितीयस्याश्रेष्ठितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । न्योकसे । नियतमोको यस्य तस्मै । निशब्दो निपाता आबुदात्ता इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहद्बृहतोत्पसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्यजादिविभक्त्युदात्तत्वं । अरिः । अर्च गती ।

अच इ । उ० ४. १३८. इतीकारप्रत्ययः । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । इन्द्राय । अत्रेद्रेत्यादिना रन्प्रत्यय इकार उदात्तः । शूषं । प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥ ११८ ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या कंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादशानुष्टुभं त्विति । तुहिहवेत्यादिपरिभाषायां । अनु० १२. ३. । तुशब्दस्य सूक्तद्वये परिभाषितत्वात्स्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभिल्लवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियस्तुचः । एह्यु च्विति खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रधीरिव । आ० ७. ८. इति सूचितं ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मर्किणः । ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उडुंशमिव येमिरे ॥ १ ॥
गायंति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चति । अर्कं । अर्किणः । ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो ब्रह्मकर्मन्ब्रह्मप्रज्ञ वेद्र त्वां गायत्रिण उन्नातारो गायंति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमंत्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चति । शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्त्वामुवेमिरे । उन्नतिं प्रापयति । तत्र दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशाये नृत्यंतः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट । गायंति त्वा गायत्रिणः प्राचति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उवेमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वा । नि० ५. ५. इति । अर्कशब्दं च ब्रह्मधा व्याचष्टे । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यैर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्च्यैर्कर्मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृचो भवति स वृत्तः कटुकिन्ना । नि० ५. ४. इति ॥ गायंति । श्रिण्डौ पित्वास्त्र-सार्धधातुकत्वाच्चानुदात्ती । धातुर्दात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुन्नातृणामस्ति ते । अत इनिठनी । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । अर्चति । अर्च पूजायां । भौवादिकः । श्रिण्डावनुदात्ती । धातुस्वर एव । पादादित्वाच्च निघातः । अर्कं । अर्चत्येभिरित्यर्का मंत्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. इति करणे घः । चजोः कु घिहयतोः । पा० ७. ३. ५२. इति चकारस्य कुलं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्को मंत्रा एषां संतोत्यर्किणो होतारः । एकाचरात्कृतो जातिः सप्तम्यां च न तौ स्तुतौ । पा० ५. २. ११५. २. इति छदंतादिनिठनी यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शाकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं च । पा० २. १. ४. २. इति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिडुतिड इति निघातः ॥

यत्सानोः सानुमारुहूर्ध्वैर्स्पष्ट कर्त्वं । तदिद्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णैरेजति ॥ २ ॥
यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्वं । तत् । इद्रः । अर्थं । चेतति ।
यूथेन । वृष्णः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारुहत् यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणाथैकस्मात्पर्वतभागादपरं पर्वतभागमारुहवान् । तथा भूरि प्रभूतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपमस्पष्ट स्पृष्टवान् । उपक्रांतवानित्यर्थः । तत्तदानीमिद्रोऽर्थं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति । जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णः कामानां वर्षिता सन् यूथेन मरुद्गणेन सहेजति । कंपते । स्वस्थानायज्ञभूमिमागतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । षणु दानि । सनोति ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दुसनजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण् । उ० १. ३. । णित्वाडुपधाया वृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तत्वं च । अरुहत् । रुहेर्लङ् इति षपि संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । परि० ९३. १. इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लृङ्स्त्वङुदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातैर्यद्यदिहतेति । पा० ८. १. ३०. । निषेधाच्चिघातो न भवति । भूरि । अदिशदिभुशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५. । कित्वाङ्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः ।

त्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर । स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेह्यपिञ्चि हिः । क्र्यादिभ्यः आ । ई ह्रस्वघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाञ्चि वक्तव्यं । का० ८. ४. १. । इति णत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । इव । इ शब्दे । सेह्यपिञ्च । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावादुवङ्गादेशः । अतो हेरिति हेर्नुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । ब्रह्म । तुहि वृहि वृष्टी । मनिमित्यनुपुत्तौ वुंहेरम् नलोपश्च । उ० ४. १४५. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च । मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यञ् । यजयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अच चकारद्वयश्रवणादियमेव तिङ्ङुविभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुपपद्यते । अतोऽनुपपत्तयः प्रथमा न श्रुतेत्यश्रुतायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवषडहगतोकथेष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिन्द्राय शंस्यमित्यनुपपत्तयः । एहू ध्विति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधनुक्थमिन्द्राय शंस्यं । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्विधे । शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥
उक्थं । इंद्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिःऽसिधे । शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । रारणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इंद्रायेंद्रार्थं वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यं । अस्माभिः शंसनीयं । कीदृशयेंद्राय । पुरुनिष्विधे बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्र इंद्रो नोऽस्मदीयेषु सुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् अतिशयेन शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इंद्रोऽस्माकं पुत्रानस्मात्सख्यानि च बद्धधा प्रशंसत्वर्थः ॥ उक्थं । वचिस्त्वकप्रत्यय उक्तः । उ० २. ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शन्सु स्तुती । खंतादचो यत् । णेरनिटीति णिलोपः । तिङ्ङुतिङ् प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरुनिष्विधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय । षिध गत्यां । धात्वादेः षः सः । अच निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राकप्रयोगः । ङिञ्चिति ङिपः । ङिपः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासः । निसः सकारिणो व्यवधानं क्वांसत्वादानादृत्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य टुना टुः । पा० ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि षड्यतेन समासः । षिधो धातुस्वरिणोदात्तत्वं । निष्विध इति प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऋद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितंचिर्वचिशकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक् । प्रत्ययस्वरः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लिङ्ङुतिङ् प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । सुतेषु । ऋः प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुपुथः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रारणत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि च । पा० २. ४. ७४. । इति लुक् । प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विर्भावो हलादिशेषः । दीर्घोऽकितः । पा० ७. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां लिङ्ङुत्वं लिट् । पा० ३. ४. ७. । इति हेतुहेतुमज्ञावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङ्ङुत्वं लिट् । अच हीदृकर्तुं रारणममुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लिट्कृत्प । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैपदमदादिवश्च द्रष्टव्यमित्यदादिवश्चावादिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्तो लुगबङ्गलं कंडसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्भातोऽन्तोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्वधातुकस्य व्यवधानान्तश्च परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । अच यथाशब्दयोगेन यावयथाभ्यां । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भविष्यति । अच ह्युत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुष्ठविभक्त्यपेक्षेयं प्रथमा तिङ्ङुविभक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि । तेषु । कर्मणि चित्यनुपुत्तौ

सख्युर्थः । पा० ५. १. १२६. । इति सखिशब्दाद्यप्रत्ययः । तत्र भसंज्ञायां यस्त्विति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकार-
लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये । स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥६॥
तम् । इत् । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये । सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् ।
इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥६॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेन्द्रमीमहे । प्राप्तुमः । तथा राये धनार्थं तमीमहे । तथा सुवीर्यं शोभ-
नसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उतापि च शक्रः शक्तिमान्स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शकत ।
अस्यदीयरक्षणे शक्रोऽभूत् । सप्तदशयाज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणैन्द्रं याचामह इति व्याख्येयं ॥
सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतलौ । पा० ५. १. ११९. । इति लः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ ।
ङित्त्वादात्मनेपदं । पा० १. ३. १२. । दिवादिभ्यः श्यन् । बङ्गलं क्दसीति श्यनो लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ।
राये । ऊङिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितुवाचिनानेन भावो
लक्ष्यते । सुवीर्यत्व इत्यर्थः । बङ्गव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
शक्रोतीति शक्रः । स्फायितचिचिश्शकीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शकत् । शक्नु शक्तौ । धातुसंबन्धाधिकारे
क्दसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्यतस्त्वमीमह इति धातुसंबन्धः । लुङ्लिप् । पुषा-
दियुताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति चुरङ्गादेशः । बङ्गलं क्दसि । पा० ६. ४. ७५. । इत्यङागमा-
भावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वसु । निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. ११. । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । दय-
मानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । पा० ३. २. १२४. । शपः
पित्त्वादानुदात्तत्वं । शानचश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वाद्युपदेशाच्छप उत्तरत्वेन परत्वात्सार्धधातुकत्वानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥ ११९ ॥

सुविवृतं सुनिरजमिन्द्रत्वादात्तमिदृशः । गवामपं व्रजं वृधि कृणुष्व राधो अद्रिवः ॥७॥
सुऽविवृतं । सुनिऽऽजं । इन्द्रं । त्वाऽदात्तं । इत् । यशः । गवां । अपं । व्रजं । वृधि ।
कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥७॥

हे इन्द्र यशोऽजं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्ठु सर्वत्र प्रच्छतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादात्तमित्त्वया
शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं वीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमप वृधि । अपवृतमुहाटि-
तद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृञ् वरणे । कर्मणि
क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्ताते परतो
गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युकार
उदात्तः । पुनः सुशब्देन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु वि-
वृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितसादादेशदंतस्य ग्रहणं । परि० २३. । इति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च
समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् उच्यते ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्व्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. । इत्यनेन विवृतमित्यस्यापि
कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंतव्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया ।
तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुशब्दस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परा-
दिस्कंदसि बङ्गलमित्थं नास्ति विस्वारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदा-
दिरिकार एवोदात्तः स्वात् । विवृतमिति समासे यद्यप्युकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य
सति शिष्टत्वेन बलीयस्त्वत्तत्त्वत् एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिर-
नंतर इत्यत्रानुवृत्तेः कृद्व्रहणे कृद्व्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतर-

ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभिप्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युत्थितमित्यत्र व्यवहितस्याभिग्रहस्य मा भूदिति प्रत्युदाहृतं । तस्मात्सुविवृतमित्युक्त्वा एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरञ्जं । अनायासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिचेपणयोः । सुनिसोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषहुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राथेषु खल् । पा० ३. ३. १२६. । न चात्र सुशब्दस्य निसा व्यवधानं शकनीयं । सुशब्दस्य ह्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्थात् । अत एव सुपरिहरं दुष्परिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववन्नतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निसा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादात्तं । त्वया शोधनेन विशदीकृतं । दैप शोधने । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि पकरि नानुबंधकृतमनेजंतत्वं । परि० ७. । इत्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा च्चदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाबिति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दहोः । पा० ७. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तचादाबिति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्य । परि० १०५. । इति नियमादिति चेन्न । गामादायहणेऽप्यविशेषः । परि० १०६. । इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां मुलुगिति उादेशः । त्वमाविकवचने । पा० ७. २. ९७. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यद्देशस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बङ्गत्वं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयासमासः । तत्पुरुषे कृति बङ्गत्वं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अयलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यश्च । अशू व्याप्तौ । अशेर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्द्युडागमः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्चन्ताववर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृञ् वरणे । अशुगुपुष्पवृथ्वृथ्व्कंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । बङ्गत्वं कंदसीति श्रोत्रपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थान् । पा० ३. ४. ७८. । घासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप्ति प्राप्ति । पा० ३. १. ६८. । धिन्विष्णव्योरञ्च । पा० ३. १. ८०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधी । पा० १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्ब्रह्मधूपधगुणो न भवति । अच सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । असुनंतो नित्वादाद्युदात्तः । अद्रिवः । अद्रिर्वञ् । तदस्यास्तीति मनुप् । कंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्वं । संबुद्धानुगिदचं । पा० ७. १. ७०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । पा० ६. १. ६८. । मनुवसो हः संबुद्धौ कंदसि । पा० ८. ३. १. । इति हत्वं । विसर्जनीयः । आमंत्रितस्य च निघातः ॥

न॒हि त्वा॒ रोद॑सी॒ उ॒भे ऋ॒घा॒यमा॑ण॒मिन्व॑तः ।

जे॒षः स्व॑र्वती॒रपः॑ सं॒ गा अ॒स्मभ्य॑ धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घा॒यमा॑णं । इन्व॑तः ।

जे॒षः । स्वः॑ऽवतीः । अ॒पः । सं॒ । गाः । अ॒स्मभ्य॑ । धू॒नुहि॑ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऋघायमाणं शत्रुवधं कुर्वानं त्वां रोदसी उभे बावापुथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं नहीन्वतः । व्याप्तुं न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकेयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः । जयः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबंधस्यान्यत्र दिवो वृष्टिं च्यावयति । तै० सं० ३. ३. ४. १. । इति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेरूर्ध्वमस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः सं धूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नञो हिशब्देन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादांतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामी द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति त्वादेशः । रोदसी । इदेरमुन् । नित्वादाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति ङीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । श्वा सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृहंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति विच् । वृशिग्रहणस्य विधंतरोपसंयहणार्थत्वात्प्रकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनुघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लोहि-

तादिडाभ्यः क्षष् । पा० ३. १. १३. । इति क्षष्प्रत्ययो भवति । स ह्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्षष् । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । क्षष्ः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्तौ । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धा- तुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषिधात्तिङुःतिङ इति निघातो न भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे लोट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शपि प्राप्ते तदपवादः सिङ्गलं लेटीति सिप । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । खरासामसीति स्वर्त्त्यः । न्यङ्स्वरी स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मनुब्डीपी पित्वादानुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्ता- नां । पा० १. २. ३९. । इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ध्रुनुहि । ध्रुञ् कपने । लोट् । सेह्यपिषि । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्कांडसत्त्वाद्भावः ॥

अभिन्नवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य षट्सोत्रियानुरूपयुगलेषु द्वितीयस्मिन्नुगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एह्यु ष्विति खंडे श्रुधी हवं तिरध्या आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं । आ० ७. ८. । इति सूचितं ॥

आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं नू चिहधिष्व मे गिरः ।

इंद्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्णे । श्रुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इंद्र । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णे सर्वतः श्रोतारौ कर्णे यस्य तादृगिंद्र हवमस्यदीयमाङ्गानं नु चिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चिन्तुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय । किंच मम मदीयमिमं स्तोमं सोचरूपं वाक्समूहं युजश्चि- रस्वकीयसख्युरथंतरं छष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्यदीयस्कुतिष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णे । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्लिप् । इस्वस्य तुक् । पा० ६. १. ७१. । तादृशी कर्णे यस्य । आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः श्रु च । पा० ३. १. ७४. । इति विहि- तश्रोर्वङ्गलं कंदसीति लुक् । तत्संनियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्चंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धरादेशः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंत्रितं पूर्वमविव्यमानवत् । पा० ८. १. ७२. । इत्यवि- व्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्तिङुःतिङ इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं । इन्द्र स्यर्धायां शब्दे च । बङ्गलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे छते पश्चादुकारांतस्मिन् ऋदोरप । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्रत्ययः । अपः पित्वाद्वातुस्वरः । नु । संहितायामृचि तनुधमन्तुतङ्कुचोरुथाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् । चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । घासः से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य इस्वत्वादि । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकस्यापि स्त्रीकारादिडागमः । आकारलोपः । नि- घातः । मम । तवममौ ङसि । पा० ७. २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्मदस्यदोर्ङसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । छष्व । उङ्गञ् करणे । लोट् । घासः से । सवाभ्यां वामौ । शपो बङ्गलं कंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निघातः । युजः । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

विद्महि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं । वृषंतमस्य हूमह जतिं सहस्रसातंमां ॥ १० ॥

विद्महि । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । जतिं ।

सहस्रऽसातंमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्महि । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं कामानामतिशयेन वर्षितारं वाजेषु संयामेषु हवनश्रुतं

अस्यदीयस्याङ्गानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्यातिशयेन कामादीनां वर्षितुस्तपोतिं रचामस्यद्विषयामुद्दिश्य ह्रमहे । त्वामाङ्गयामः । कीदृशीमूतिं । सहस्रसातमामतिशयेन धनसहस्राणां दार्चीं ॥ विद्य । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितचिराजिधन्विदुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. इति कनिन् । निन्त्वादाबुदात्तः । तमपः पित्त्वात्स एव शिष्यते । अयस्ययादीनि कंदसि । पा० १. ४. २०. इति भत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रुचोपाभावः । पा० ८. २. ७. वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराबुदात्तः । हवनश्रुतं । इ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति ऋटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति क्लिप् । तुगागमः । वृषंतमस्य । उक्तं । ह्रमहे । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । जतिं । जतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां । सहस्रं सगोतीति सहस्रसाः । षण् दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. विट् नोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. इत्याकारादेशः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्त्वादेव शिष्यते ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । कौशिक । मंदसानः । सुतं । पिब ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तु चिप्रं नोऽस्मान्प्रत्या गच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र मंदसानो हृष्टो भूत्वा सुतमभियुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य पुत्रस्तथापि तद्रूपेणैन्द्रस्त्रीवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृत्तांतोऽनुक्रमणिकायामुक्तः । कुशिकस्वैषीरथिरिन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र एव गाथी पुत्रो जज्ञे । अनु० ऋग्वे० ३. १. इति । हे इन्द्र नव्यं सर्वदेवैः स्तुतं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जीवितं प्र सू तिर । प्रकर्षेण सुष्ठु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभोपेतमृषिमतींद्रियद्रष्टारं कृधि । कृष ॥ तु । संहितायामुचि तुनुधमनुतङ्कुचोरुथाणामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इन्द्र । आमंत्रितनिघातः । कौशिक । निघातः । मंदसानः । ह्यन । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इत्यसानचप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । गु स्तुती । अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । आयुः । उसि निदित्यनुवृत्तावेतेर्णञ् । उ० २. ११९. इत्यसिप्रत्ययः । णित्त्वाद्ब्रुध्यादेशः । निन्त्वादाबुदात्तत्वं । सु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्बल्येन शः । ऋत इडातोः । पा० ७. १. १००. इतीत्वं । अतो हेरिति हेर्नुक् । कृधि । डुकृत् करणे । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । श्रुशृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसीति हेर्धिरादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतौ । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्किञ्च । कित्त्वाद्ब्रुणाभावः । निन्त्वादाबुदात्तत्वं ॥

प्रवर्ग्ये परि त्वेत्यभिप्रेयात् । स्पृष्टोदकमिति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थं वचः । आ० ४. ६. इति सूत्रितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेचं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयंतीति खंडे परि त्वा गिर्वणो गिर इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. इति सूत्रितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधाति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवंतु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवंतु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवंतु । विश्वतः ।

वृद्धसायुं । अनुं । वृद्धयः । जुष्टाः । भवंतु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गर्वणोऽस्मादीयसुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मादीया सुतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृशो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणोपेतं त्वामनुसृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किंचिता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहितवो भवन्तु ॥ गर्वणः । गीर्भिवन्व्यत इति गर्वणाः । वन षण् संभक्तौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावश्छांदसः । आर्भंचितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धौ । ऋप्रत्ययः । उदितो वा । पा० ७. २. ५६. । इतीटः ऋप्रत्यये विकल्पितत्वात्स्य विभाषा । पा० ७. २. १५. । इति निष्ठायाभिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गती । कंदसीणः । उ० १. २. । इत्यण् । णित्त्वाद्बुद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बज्ज्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिन् । तितुचतथसिसुसरकसेषु च । पा० ७. २. ९. । इतीडभावः । नित्वादाबुदात्तत्वं । जुष्टाः । स्त्रीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टापिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मंचे । पा० ६. १. २१०. । इत्याबुदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । नित्वादाबुदात्तः ॥ २० ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टर्चस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतुनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमष्टौ जेता माधुच्छंदस इति । कंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते ॥ विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवस्ये छत्रसूक्तं शंसनीयं । ऊरू इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं तस्य प्रथमायाः पूर्वमर्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चैर्नोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्यतिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमायाः । ऐ० आ० ५. ३. १. । इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते प्र वो मह इति खंडे । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगाः । ऐ० आ० १. ५. २. । इति । तथा पृष्यस्य पंचमेऽहनि निष्केवस्ये शस्त इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुष्टुभस्युचः । सोमो वर्धमान इति खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । आ० ७. १२. । इति ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरं । रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥
इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरं । रथिऽतमं । रथिनां । वाजानां ।
सत्पतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मादीयाः सुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्वः । कीदृशमिंद्रं । समुद्रव्यचसं समुद्रव्याप्रवतं रथीनां रथयुक्तानां योद्धाणां मध्ये रथीतमं अतिशयेन रथयुक्तं वाजानामज्ञानां पतिं स्वामिं सत्पतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः क्त्वन् । नित्स्वरः । अवीवृधन् । वृधेर्णचि चङ्युच्छंदित्यनुवृत्तौ नित्यं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युकारस्य ऋकारविधानाद्ब्रह्मपुष्यगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचैरसुन् । गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । पा० १. २. १. । इति प्राप्स्य ङित्त्वस्य व्यचैः जुटादित्त्वमनसि । पा० १. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्ब्रह्मिज्येत्वादिना ङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६. १. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बज्ज्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रथीतमं रथीना । रथशब्दादुत्पत्तस्येनश्छांदसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं च । वाजानां । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्याविश्वयं । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मुख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते । त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपरजितं ॥ २ ॥
मुख्ये ते । इंद्रं । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते । त्वां । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं ।
अपराऽजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखिले वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवंतो भुक्त्वा मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभि प्र णोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण सुमः । कीदृशं त्वां । जेतारं युष्मेषु जयशीलं अपराजितं क्वापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेवामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्कुत्त-मवङ्गवचनं मस । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बज्ज्वं कंदसीति त्रैबुक् । कंदस्युभयधेति तिङ्

आर्धधातुकत्वेन क्त्वाभावाद्गुणः । न माङ्गोः । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः । श्वसस्यति । श्वसः षष्वाः पतिपुत्रपुष्टपारपदपयस्योषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्त्वं । सुवामंचितपरांग-वन्नविन । पा० २. १. २. । पदद्वयनिघातः । नोनुमः । गु स्तुतौ । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवज्जावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताच्चीत्यादिषु तुन् । जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यंत्यतयः । यदी वाजस्य गोमंतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥३॥
पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यंति । ऊतयः । यदि । वाजस्य । गोऽमंतः । स्तोतृ
ऽभ्यः । मंहते । मघं ॥३॥

इन्द्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्तिन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं धनं यदि मंहते दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बद्धधनदानपूर्वकाणीन्द्रस्या-स्मद्विषयाणि रक्षणानि न वि दस्यंति । विशेषेण नोपचीयंते । मघं रेकण इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दाशतीत्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं ॥ पूर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणवचनादिति ङीष् । आयस्योकारस्य दीर्घस्कांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं बाधित्वा वा कंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंत्रे वृषेपचमन-विदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यंति । दसु उपचये । दिवादिभ्यः श्नन् । निघातः । ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । षुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । तृचञ्चित्वादंतोदात्तत्वं । मंहते । शपः पित्वादनुदा-त्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण तिङ्ङुःतिङ् इति निघातो न भवति निपातियेद्यदिहंतेति निषेधात् ॥

अभिज्ञवषडहस्योक्थेषु तृतीयसवनेऽच्चावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति स्तोत्रियसृचः । तथा च सूचितं । एहू ष्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा ह्यसि राधसे । आ० ७. ८. । इति ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥४॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥४॥

अयमिन्द्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते । पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भेत्ता युवा कदाचिदपि वलीपलितादिवार्धकरहितः कविर्मेधावी अमितौजाः प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेर्धर्ता पोषकः वज्री यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः पुरुष्टुतो बद्धविधे तत्त्वकर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः । उ० १. २४. । इति कुप्रत्ययः । तस्य कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां रूधादिभ्यः श्नन् । पा० ३. १. ७८. । मित्वादंत्वाद्दचः परो भवति । पा० १. १. ४७. । असोरङ्गोपः । अनुस्वारपरसवर्णी । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा० १. १. ५७. । इति प्राप्तस्य स्थानिवज्जावस्य न पदांतित्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनिन्व-वृषितचिराजिधन्विषुप्रतिदिवः । उ० १. १५६. । इति कनिन् । मित्वादाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दे । अच इः । उ० ४. १३८. । इतीः । प्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बद्धव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । विश्वस्य । अग्निप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५१. । झन् । मित्वादाद्युदात्तः । कर्मणः ।

अन्वेष्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । निस्वरः । धर्ता । तुच् । चित्वादंतोदात्तः । वशी । मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । पुष्पुतः । सुतस्त्रोमयोऽखंडसि । पा० ८. ३. १०५. इति षत्वं । बङ्गु प्रदेशेषु सुतः । थायघञ्क्ता-जबिचकाणां । पा० ६. २. १४४. इत्वंतोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादसृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्रिवो बिलं ।

त्वां देवा अबिभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥५॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अबिभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥५॥

वलनामकः कश्चिदसुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहृत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपितवान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्त्य तस्माद्विलान्ना निःसारयामास । तदिदमुपाख्यानमिन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत् । ति० सं० २. १. ५. १. इत्यादिब्राह्मणेषु मंचांतरेषु च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धि निधायायं मंचः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवो वज्रयुक्तोऽत्र त्वं गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यासुरस्य संबन्धि बिलमपावः । स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा अबिभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्वामाविषुः । प्राप्तवन्तः ॥ अप । निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृञ् वरणे । लङ् । सिप । इतश्च लोपः । स्वादिभ्यः झुः । तस्य बङ्गुलं कंडसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्यादिलोपः । विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । कंडसीर इति वत्वं । संबोधन उगिद्चामिति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपी । मतुवसो हः संबुद्धौ कंडसि । पा० ८. ३. १. इति वत्वं । बिलं । गच्छिषयस्थानिसंतस्थित्याद्युदात्तत्वं । अबिभ्युषः । जिभी मये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजस्त्वे । क्लमुश्चेति लिटः क्लसुरादेशः । क्लादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेकाजाहसामिति नियमान्निवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद्दसोः संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिषसिघसीनां चिति षत्वं । अचि शुधात्विद्यादिना । पा० ६. ४. ७७. प्राप्तमियडादेशं बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः । नःसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच् । सार्वधातुके यक् । पा० ३. १. ६७. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं । यक् एव प्रत्ययस्वरः शिथ्यते । आविषुः । अव रचणादिषु । अस्मान्नत्वर्थाल्लुङो झिः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. इति जुस् । सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. ७२. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-रिति षत्वं ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठंत गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥६॥

तव । अहं । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयां । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठंत । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥६॥

हे शूर संग्रामे शौर्ययुक्तोऽत्र तव रातिभिः कर्मसु त्वदीयेर्धनदानैर्निमित्तभूतैरहं होता प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बङ्गु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वादस्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं कुर्वन् । सिंधुं खंडमानं सोममावदन् सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे गिर्वणो गोभिर्वननीचेंद्र कारवः कर्तार अस्त्वियजमाना उपातिष्ठंत । पुरा धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्त्रीदार्योपेतस्य ते तव धनदानं विदुः । जानति । गिर्वणस्यश्च यास्य इत्यं निर्भूति । गिर्वणा देवो भवति गीर्भरेण वनयति । ति० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु चयोदशसु खोतुनामसु कारवश्चः पठितः ॥ तव । युष्मदस्यदोर्कसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मंचे वृषेत्यादिना क्लिसुदात्तः । आयां । इणो लङ् ।

तस्यस्त्रिभिषां तातंतामः । पा० ३. ४. १०१. इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्ध्यायादेशौ । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्यद् प्रसवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्यंदेः संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२. इत्युप्रत्ययो धकारस्यांतादेशः । निच्वादाबुदात्तः । आवदन् । वद् व्यक्तायां वाचि । लटः शतृ । शपः पित्वाद्बुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह जुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. इति समासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठंत । उपात्मचकरणे । पा० १. ३. २५. इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण् संभक्ती । असुन् । आमंचितस्य चिति निघातः । विदुः । विद् ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति श्लेष् । पादादित्वात्त निघातः । संहितायां युष्मत्तत्तत्तुःध्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. इति षत्वं । टुना टुरित्युत्तरस्य तकारस्य टुत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेर्बुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्चन्साववर्णेति निषिध्यते । कारवः । ऋवापाजीत्यादिना । उ० १. १. उल् । प्रत्ययस्वरः ॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः । विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिर ॥ ७ ॥
मायाभिः । इंद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अवातिरः । विदुः । ते । तस्य । मेधिराः ।
तेषां । श्रवांसि । उत् । ति ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामकमसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा । तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः । अवातिरः । हिंसितवानसि । एतच्च यास्केनोक्तं । इंद्रः शुष्णं जघान । नि० ३. ११. इति । शुष्णं पिप्पुं । ऋग्वे० १. १०३. ८. इत्यादिमंत्रे चायमर्थो विस्पष्टः । मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य ते तव महिमानं विदुः । जानंति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्नानुत्तिर । वर्धय । केतः केतुरित्यादिवेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं । श्रवःशब्दं यास्को निर्वर्त्ति । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति ॥ मायाभिः । माङ् माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १०६. इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । पा० ५. २. ११६. । प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादंतर्भावितर्थात्त्रिदित्यनुवृत्तौ तृषिशुषिरसिभ्यः क्तिञ् । उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । अतिरः । तरतेर्लोटि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्त्वेन गुणाभावाद्दूत इडातोःरित्त्वं । रपरत्वं । विदुष्टे तस्य । गतमंत्रे गतं । मेधिराः । मिधु मेधु मेधाहिंसनयोः । श्रीणादिक् ङरन् । निच्वादाबुदात्तः । श्रवांसि । नञ्प्रियत्वादाबुदात्तः ॥

इंद्रमीशानमोजसाभि स्तोमां अनूषत । सहस्रं यस्य रातयं उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥
इंद्रं । ईशानं । ओजसां । अभि । स्तोमाः । अनूषत । सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूयसीः ॥ ८ ॥
संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेशानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्यनूषत । सर्वत्र स्तुतवंतः । यस्मिंस्त्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपेतानि संति । उत वाथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अप्यधिकाः संति । तस्मिंस्त्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । ऋञ्जेंद्रेत्यादिना रन् । निच्वादाबुदात्तः । ईशानं । लटः शानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । धातोरनुदात्तत्वात्तात्सायनुदात्तत्वादिना शानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नञ्प्रियत्वादाबुदात्तः । स्तोमाः । अर्तिसुखित्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्वादाबुदात्तः । अनूषत । शु स्तुतौ । षो नः । लुङ् । व्यत्ययेन झः । तस्यादादेशः । पा० ७. १. ५. ङैः सिच् । अस्य धातोः कुटादित्सेन सिचो ङित्त्वाङ्गुणाभावः । इडभावश्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः । सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. इति द्वितीयात्तरमुदात्तं । रातयः । मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिञ्मुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बहुो भूयस्यः । अत्र विभक्तव्यस्य सहस्रस्य संनिधिवत्त्वाद्बुपपद-

त्वप्रतीतिर्दिवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ । पा० ५. ३. ५७. । इति बङ्गशब्दादीयसुन् । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भू इत्यादेशश्च । ईयसुनो नित्वादायुदात्तत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥ २१ ॥ २३ ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्रापि दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य कण्वपुत्रो मेधातिथिर्चर्षिः । अपवादाभावादनवर्तमानं प्राग्घरष्यसूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अपिदेवताकत्वं विसृष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अपिं द्वादश मेधातिथिः काण्व आपेयमपिनेति पादो ह्यपिदेवतो निर्मथ्य आहवनीयश्चेति ॥ विनियोगस्तु । प्रातरनुवाक आपेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यपिं दूतमिति सूक्तं । अथैतस्या राचेर्विवासकाल इति खंडेऽपिमीकेऽपिं दूतं । आ० ४. १३. । इति सूचितं ॥ तथा पृष्यषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाश्रयस्त्रं । पृष्यस्याभिज्ञवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अपिं दूतमिति द्वितीये । आ० ७. १०. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वपिं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईकेन्यो नमस्यस्त्रिरोऽपिं दूतं वृणोमहे । आ० १. २. । इति ॥

अपिं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अपिं । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वेऽवेदसं । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुं ॥ १ ॥

अपेर्दूतत्वमेतच्चञ्चयाख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समान्नायते । अपिदेवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ५. । इति । तादृशं देवदूतमपिमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभ्रजामः । कीदृशं । होतारं देवानामाहुतातारं विश्ववेदसं सर्वधनोपेतं अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं शोभनकर्माणां शोभनप्रज्ञं वा । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदशब्दः पठितः ॥ होतारं । द्वेच् सधायां शब्दे च । ताच्छ्रीत्यादिषु नुन् । बङ्गलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । नित्वादायुदात्तः । विश्ववेदसं । बङ्गनीही विश्वं सन्धायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्यायुदात्तत्वं ॥

अग्निर्मग्निं हवीमभिः सदा हवंत विश्रपतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विश्रपतिं । हव्येऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पावकादिविशेषणभेदाद्वा बङ्गविधत्वमभिप्रेत्यापिमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभिराहुतानकरणेर्भैः सदा हवंत । निरंतरमनुष्ठातार आहुयंति । कीदृशं । विश्रपतिं विश्रां प्रजानां होत्रादीनां पालकं हव्यवाहं यजमानसमर्पितस्य हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं बहूनां प्रीत्यास्यदं ॥ अग्निमग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । तस्य परमाग्निडितमित्युत्तरस्याग्निडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । द्वेच् सधायां शब्दे च । आहुतानकरणभूतेषु मंत्रेषु स्वयापारखातंत्र्यात्कर्तृत्वविवक्षयान्भ्योऽपि दृश्यं इति कर्तरि मनिन् । तस्य छंदस ईडागमः । बङ्गलं छंदसीति धातोः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशी । नित्वादायुदात्तत्वं । सदा । सर्वैकान्येत्यादिना । पा० ५. ३. १५. । सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । हवंत । द्वेच् लट् । इत्यांतादेशः । टेरेत्वाभावश्छंदसः । शपि बङ्गलं छंदसीति संप्रसारणं । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । विश्रपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते परादिश्छंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति णिवप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे । असि होता न ईद्व्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽबर्हिषे । असि । होता । नः । ईद्व्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरक्षोऽरक्ष्यत्तत्सत्त्वं वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं क्षिप्त्वेन बर्हिषा युक्ताय तं यजमानमनुग्रहीतुमिह

कर्मणि हविर्भुजो देवाना वह । नोऽसदर्थं होता देवानामाह्राता स्वमीड्यः सुत्वोऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि समानपाद् इति इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी प्रादुर्भवि । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५९ । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्विर्वचनं । चित्त्वा-दंतोदात्तः । वृक्तवर्हिषे । औत्रसू छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिष्ये यजमानाय येन वा अत्विजा । ब्रह्मप्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५० । इति सकारस्य लोपः । पादादित्वात्त्र निघातः । होता । ह्यतेस्त्वाच्छी-त्यादिषु तृन् । ब्रह्मं कंदसीति संप्रसारणं । नित्वादायुदात्तः । ईड्यः । ईड्यं सुती । अहलोर्धत् । पा० ३. १. १२४ । तित्स्वरिति प्राप्त ईड्यंदवृशंसदुहां खतः । पा० ६. १. २१४ । इत्यायुदात्तत्वं ॥

ताँ उशतो वि बोधय यदग्ने यासि दूयं । देवैरा सत्सि वर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उशतः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूयं । देवैः । आ । सत्सि । वर्हिषि ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणाहृत्यं यासि देवानां दूतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमाना-स्रान्देवान् हविःस्वीकारार्थं वि बोधय । विबोधय च वर्हिष्यस्त्रिभुवणित्तेदेवैः सह आ सत्सि । आसीद् । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद् इति संहितायां इत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वश्र कांती । लट् । शतु । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्त्युदात्तत्वं । यासि । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दूतस्य भागः कर्म वा दूयं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२० । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तत्वं सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यते इति निवर्तते । अतस्त्रित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सत्सि । सीदसि । पद्वि शरणगत्यवसादनेषु । लट् । सिपि शपो ब्रह्मं कंदसीति लुक् । न लुमतांगस्थेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाप्रेत्यादिना । पा० ७. ३. ७८ । सीदादेशो न भवति । वर्हिषि । वृह वृहि वृद्धी । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११० । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणकार उदात्तः ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह । अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतंऽआहवन । दीदिऽवः । प्रति । ष्म । रिषतः । दह । अग्ने । त्वं । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहयमान दीदिवो दीप्यमानामे त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शत्रुम-त्यस्माकं प्रतिक्रुणान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ख्युद् । अत्र जुहोतिरविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्गतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होस्कंदसि । पा० २. ३. ३ । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८ । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता ब्रह्मं । पा० २. १. ३२ । इति समासः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामं चितस्य चेत्यायुदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लसुः । तस्य वस्वेकाजाज्ञसामिति नियमादिडभावः । द्विर्वचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लसुः । कित्त्वानुणाभावः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७ । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धा-वुगिद्वामिति नुम् । संयोगांतस्य लोपः । पा० ८. २. २३ । इति सकारलोपे नकारस्य मनुवसो हः संबुद्धी कंदसीति इत्वं । विसर्गः । पदात्परत्वादां चितनिघातः । ननु पूर्वामं चितस्याविद्यमानवत्त्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामं चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. ७३ । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरपिपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १ । इति च नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो धेनैकपक्षेन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादी । तै० सं० ७. १. ६. ८ । पृथक् पृथगायुदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नापिपदस्य विशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव व्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादपि विशि-षणता । तत्र दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामं चिते समानाधिकरणे इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषे-

धानिघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामञ्चित इति परांगवद्भावे शेषनिघा-
तेनापि स्वरोपपत्तिरिति । इडे रंत इत्यादी तु नैवं परस्परान्वय इति वैषम्यं । रिषतः । रष रिष हिंसार्था
इति । भीवादिकस्य सटः श्चादेशे शपि ह्वांदसी गुणाभावः । तीदादिकस्य वा ह्रश् रिष हिंसायामित्यस्य
ह्वांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य छिन्त्वाद्गुणाभावः । रचश्शब्दादस्त्रायामेधासञ्जो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अभिमंथनेऽभिनापिः समिध्यत इत्येषानुवचनीया । प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अभिनापिः
समिध्यते त्वं ह्यपि अभिना । आ० २. १६. इति ॥ एषैवापिमत इत्यस्यानुवाक्या । अथापेय्य इति खंडेऽभावपि-
प्रणयन इत्युपक्रम्य सूचितं । यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतान्यपिनापिः समिध्यते । आ० ३. १३. इति ॥

अभिनापिः समिध्यते क्विर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥

अभिना । अभिः । सं । इध्यते । क्विः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।
जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अभिराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रचिद्यमाशेनापिना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीयते ।
कीदृशोऽपिः । क्विर्मेधावी गृहपतिर्यजमानगृहस्य पालको युवा नित्यतरुणो हव्यवाट् हविषो वोढा जुहास्यो
जुहुरूपेण सुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युपुषित-
चिराजिधन्विदुप्रतिदिव इति कनिन् । निन्त्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति श्विप्रत्ययः ।
णिन्त्वाद्गुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्यः । ह्यतेऽनयेति जुहः । ऊवः
सुवच्च । उ० २. ६०. इति क्तिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । सुवज्जावाह्विर्भावः । चुत्वज्जम्ब्वे । प्रादिपदिकस्वरिणां-
तोदात्तः । जुहुरास्यं यस्थिति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदा-
त्तस्वरितयोर्धेयः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. इत्याकारः स्वरितः ॥ २२ ॥

क्विमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

क्विं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे सोतृसंघ अध्वरे कृतावप्रिमुप स्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । क्विं मेधाविनं सत्यधर्माणं सत्यव-
दनरूपेण धर्मेणोपेतं देवं बोतमानं अमीवचातनममीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं । सत्यं धर्मो
यस्थिति सत्यधर्मा । धर्मादनित्यं केवलात् । पा० ५. ४. १२४. इत्यनिच् समासांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वा-
भिधानाद्बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेषनिघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषवायद्बङ्गि-
ह्यायीवाप्यामीवाः । उ० १. १५४. इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातितः । निन्त्वादाद्युदात्तः । चते चदे याचने
चेत्यस्माद्द्विसार्थात् शिजंताद्बन्वादिस्वात् ल्युः । पा० ३. १. १३४. योरनादेशः । पा० ७. १. १. शेरनिटीति
शेर्लोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं । न च स्वरि कर्तव्ये शिलोपस्य स्थानिवज्जावः । न पदांतद्विवचने-
त्यादिना प्रतिषेधात् । पा० १. १. ५८. अमीवानां चातन इति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिण स एव शिष्यते ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दूतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविःऽपतिः । दूतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदूतं त्वां सपर्यति परिचरति तस्य यजमानस्य प्राविता भव स्य ।
अवस्यं रचको भव ॥ ह्यत इति हविः । अर्चिसुचोत्यादिना । उ० २. १००. इति । प्रत्ययस्वरिणोकार उदात्तः ।
हविषः पतिर्हविष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्य । पा० ८. ३. ४५. इति षत्वं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कङ्गादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २७. इति यक् । धातुप्रकरणाद्गुणप्रतिषेधादर्थीयायकः

कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । सनायंता धातव इति धातुसंज्ञायां तित् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्थातो गुण इति परपूर्वत्वं । यकः प्रत्ययस्त्रिणो-
दात्तत्वं । शपा सहैकादेशस्त्रीकादेश उदान्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यदृत्ता-
न्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं देववीतय इत्येषा । अधामेष्य इष्टय इति खंड सूत्रितं । यो अग्निं देववीतये कुवित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. इति ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

यः अग्निं देववीतये हविष्मान् आविवासति । तस्मै पावक मृळय ॥९॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थमग्निमाविवासति अपिः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति हे पावकामे तस्मै मृळय । तं यजमानं मुखय ॥ देववीतये । वी गति-
प्रजनकात्यश्रनखादनेष्वित्यस्मादश्रनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हविष्मान् । नक्षिषयस्थानिसंतस्येति पर्युदासाद्भविःशब्दोऽतोदात्तः । मनुषुः सर्वानुदात्तत्वात् एव शिथ्यति । आविवासति । वा गतिगंधनयोः । अस्मादंतर्भावितत्पर्यादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वा-
नेच्छा परिचर्यायां पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थे निघंटौ पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ऋत्वः । सम्यतः । पा० ७. ४. ७९. इतीत्वं । ज्ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति यदृत्ता-
न्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङ्ङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. इत्याङो निघातः । सह सुपा । पा० २. १. ४. इत्यत्र सहेति योगविभागादाङ्ङिडा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिस्क्ङ्दसि बङ्गलमित्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. इति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावपेः पावकस्थानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति । पौरुणमासेनेष्टिपशुसोमा उपदिष्टा इति खंडे सूत्रितं । स नः पावक दीदिवोऽपे पावक रोचिषा । आ० २. १. इति ॥

स नः पावक दीदिवोऽपे देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥१०॥

सः नः । पावक । दीदिऽवः । अपे । देवान् । इह । आ । वह । उप । यज्ञं । हविः । च । नः ॥१०॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकामे स त्वं नोऽस्मदर्थमिह देवयजनदेशे देवाना वह । ततो नो ऽस्मदीयं यज्ञं तत्रत्वं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्लसुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्थभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्त्रेका-
जाह्वसामिति नियमाहसोरिट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलीति वकारलोपः । संवृत्तावुगिद्वामित्यादिना नुम् । हल्ङ्गादिलोपः संयोगांतलोपः । मनुषोरिति हत्वं । विसर्गः । अपे । पादादित्वात्त निघातः । देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद् इति हत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्थानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति रोयकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वादानुष्णो न भवति । इह । इदमो हः । पा० ५. ३. ११. इति सप्तम्यंताहप्रत्ययः । इदम इम् । पा० ५. ३. ३. तद्वितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिप-
दिकयोः । पा० २. ४. ७१. इति सप्तम्या लुक् । तद्वितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे सुपो धातुप्रातिप-
दाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. इत्युत्तरस्थाः सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्त्रिणोदात्तः ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥११॥

सः नः । स्तवान् । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरवतीं । इषं ॥११॥

हे अपि नवीयसा नवतरेण पूर्वक्षैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्तेनानेन सूक्तेन स्तवानः सूयमानः

स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवतीं शूरपुत्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चा भर । संपादय ॥ स्ववानः । पुञ्
सुती । धात्वादेः षः सः । स्वरितञित इत्यात्मनेपदं । षट्ः शानच् । कर्तरि शप् । बङ्गलं कंदसीति लुगभावः ।
गुणावादेशी । अने मुक् । पा० ७. २. ८२. इति मुप भवत्यनित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्थानित्यत्वात् ।
शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शानचञित्त्वाद्दंतोदात्तस्यादुपदेशाच्छपः परत्वाद्भसार्वधानुकागुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिथ्यति । भर । ह्यहोर्भ्रंक्षंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भलं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबधि गायत्रं ।
तखेदं । पा० ४. ३. १२०. इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा । नवशब्दादातिशायनिक ईयमुन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । वीरवतीं । मतुब्डीपोः पित्वाद्गुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्नें शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिः देवहूतिभिः । इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण शोचिषा स्वदीयश्चेतवर्णदीप्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वत्कृतसर्वदेवताज्ञानसाधनस्तोत्रैश्च
युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं शोचिषशं जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विश्वैः क्लृप्तो नित्वादाद्युदात्तः ।
देवहूतिभिः । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चित्त्वाद्दंतोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासु स्तुतिष्विति देवहृतयः
स्तुतयः । बङ्गरीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्वादाद्यु-
दात्तः ॥ २३ ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्नीसूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्कृषिः । गायत्रं कंदः । प्रत्युचं
प्रतीयमानाः समिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तसंख्यामृषिं कंदश्चानुवृत्तव-
नात्सिद्धवत्कृत्य देवता उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वापिसननूनपान्नराशंस इको बर्हिर्देवीर्दार
उपासानक्ता दैव्यो होतारो प्रचेतसी तिस्रो दैव्यः सरस्वतीऽम्भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति
प्रत्युचं देवता एतदाप्नीसूक्तमिति ॥ विनियोगसु पशौ सुसमिद्धो न आ वहति काण्वमाप्नीसूक्तं । एकादश
प्रयाजा इति खंडे सूचितं । समिद्धो अथेति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. इति ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यस्मिं च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यस्मिं । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुग्रहार्थं देवानां वह । हे पावक
शोधक होतर्होमनिष्पादकायि यच्चि च । यज च ॥ सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादि-
समासः । शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु विशेषणं विशेष्येण बङ्गलं । पा० २. १. ५७. इति समिद्धपदेन कर्मधार-
यसमासः । सुशब्दः प्रातिपदिकस्वरिणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा० ६. २. ४६. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गतित्वात्प्रादिसमासे गतिरन्तर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव छदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वेन स्थास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववद्गुणानुनासिके । हविष्मते । हविरस्वा-
स्तीति मतुप् । तसी मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भत्वेन पदत्वस्य बाधितत्वात्त इत्वं । होतःपावकशब्दयो-
रामंचितयोः पृथक्पृथगेव क्रियान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावाभावात् तन्निबंधनमैकस्वर्यं । न च
द्वितीयस्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्यं । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्य-
रत्वाभावात्पदादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्यापि होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं ।
अत एवाविद्यमानवत्त्वात्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशिष्यं । अतः
पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्दोतरिति विशिष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते
सामानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात्पदात्यरत्वात्पदादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन वा
परांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्चि । यजेर्लोऽः सिपि बङ्गलं कंदसीति शपो

लुक् । प्रश्नादिना षत्वं । षहोः कः सि । पा० ८. २. ४१. इति कत्वं । सेहिरादेश्छांद्सत्वात् भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पूर्वस्य पावकैत्यामञ्चितस्याविव्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेन्न । यच्चिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविव्यमानवत्त्वात् । ननु नामञ्चिते सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविव्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविव्यमानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यच्चिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं पूर्वत्वादविव्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविव्यमानवत्त्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वादविव्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यच्चीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र यच्चीत्यस्य चशब्दपरत्वाच्चादिषु च । ८. १. ५८. इति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अपि तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं मधुमंतं रसवंतं यच्च हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु । प्रापयेत्यर्थः ॥ मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुकपटिनाकिधतश्च । उ० १. १९. इति मन्यतेरुप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निदित्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्य पित्त्वादाद्युदात्तो मधुशब्दः । तनूनपात् । आमञ्चितनिघातः । अद्य । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थे अप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वाद्ययादाप्युप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विङ्ङण्योरश्चेति शपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. इति हेर्नुप भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वाचचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति वचनात् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । वीतये । मंत्रे वृषेषपचमनविदभुवीरा उदात्त इति क्तिन्नुदात्तः ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप ह्यये । मधुजिह्वं हविष्कृतं ॥ ३ ॥

नराशंसं । इह । प्रियं । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्यये । मधुऽजिह्वं । हविःऽकृतं ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराशंसमेतन्नामकमपिसुप ह्यये । आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं देवानां प्रीतिहेतुं मधुजिह्वं मधुरभाषिजिह्वोपेतं माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा हविष्कृतं हविषो निष्पादकं ॥ नराशब्दो नृ नय इत्यस्मादवंतः । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । शंसंत्वस्मिन्निति शंसः । हलश्च । पा० ३. ३. १२१. इत्यधिकरणे घञ् । नराणां शंस इति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्यत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इति पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरि भवतः । अत एव वनस्यत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इशितिशदेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । प्रीणातीति प्रियः । इगुपधञ्जाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ह्यये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्याद्युदात्तत्वमुक्तं । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरैरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः करोतीति हविष्कृतं । क्तिपि ऋस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अग्नें मुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह । असि होता मनुर्हितः ॥ ४ ॥

अग्नें । मुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह । असि । होता । मनुःऽहितः ॥ ४ ॥

इदृशब्दाभिधेय हे अग्ने ईळितोऽस्माभिः स्तुतः सन् मुखतमेऽतिशयेन सुवहेतो कस्मिंश्चिद्गृथे देवाम्स्थापयित्वा कर्मभूमावा वह । इदृशब्दाभिधेयत्वमत्र सूचयितुमीळित इति विशेषणं । मनुर्हितो मनुना मंत्रेण

मनुष्येण वा यजमानादिरूपेण हितोऽच स्थापितस्त्वं होता देवानामाहुतासि ॥ सुखतमे । सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुक्त्वव्यः । पा० ५. २. ९४. ३. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपो ऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुपिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. इतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशित्यादिना । पा० ६. ४. ३७. मकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । ईळितः । ईड सुती । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपाद् इति क्तत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकभावः । भोभगो इत्यादिना रोयत्वं । तस्य लोपः श्रांक्त्वस्येति लोपः । तस्यासिद्धत्वादानुषो न भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । असि । अस भुवि । लटः सिप् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्थोर्लोप इति सकारस्य लोपः । होता । ताच्छील्ये तृन् । सौ अदुशन इत्यादिना । पा० ७. १. ९४. अनङ् । ङित्वादात्तादेशः । अमृन्नित्यादिना । पा० ६. ४. ११. उपधादीर्घः । हल्ङ्यादिलोपनलोपो । नित्वादाद्युदात्तः । मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । मृस्वृत्तिहिचयसिधिसिह्निक्रिदिबंधिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. इत्युप्रत्ययः । तत्र निदित्यनुवृत्तेर्नित्वादाद्युदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. इति हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने सुपां सुलुगित्यादिना स्वित्यादेशः । तस्य क्तत्वं । लुगभावश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सृणीत बर्हिर्नानुषग्घृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्ष्णं ॥ ५ ॥

सृणीत । बर्हिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्ष्णं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत चत्विजो बर्हिर्दर्मं सृणीत । वेदेरपर्याच्छादयत । अत्रापि बर्हिर्नामकोऽग्निः सूच्यते । कीदृशं बर्हिर्नास्तरणीयं । आनुषक् अनुक्रमेण सक्तं परस्परं संबद्धं घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां बर्हिष्यासादितत्वाद्घृतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्घृतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिष्यमृतस्यामृतसमानस्य घृतस्य चक्ष्णं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिर्नामकस्यापेर्दर्शनं भवति । तद्बर्हिः सृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ सृणीत । सृञ् आच्छादने । लोएमध्यमपुरुषस्य वङ्गवचनं । लोटो लङ्कृत् । पा० ३. ४. ८५. । तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति थस्य तादेशः । क्र्यादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. इतीत्वं । अवर्याञ्चेति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति एत्वं । प्वादीनां ह्रस्वः । पा० ७. ३. ८०. इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिड एव प्रत्ययस्वरैणोदात्तत्वं । बर्हिः । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०. इतीस्प्रत्ययनलोपो । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समंतादनुषजतीत्यानुषक् । षञ्ज संगे । धात्वादेः षः सः । क्लिप्तेति क्लिप् । अनिदितां । पा० ६. ४. २४. इति लोपः । आङन्वीरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ चरणदीप्तयोः । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरैणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनीषिणः । आमंत्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ति नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्ष्णं । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाची धातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च । पा० ३. ३. ११५. इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्यार्धधातुक्त्वाच्चक्षिङः ख्याञ् । पा० २. ४. ५४. इति ख्याञादेशे प्राप्तिऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. १०. इति प्रतिषेधः ॥

वि अयंतामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । अमृतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्य । नूनं । च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञशालाद्वाराणि वि अयंतां । कपाटोद्घाटनेन विज्रियंतां । कीदृशः । अद्यतावृध अद्यतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयिष्यो देवीर्द्योतमाना असश्चतोऽसश्चत्वं उद्घाटनेन प्रवेष्टुपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः प्रवेष्टुपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञिका अपि विवेशमूर्तयो वि अयंतां । विशेषेण सेवंतां । द्वारसेवया तत्र पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे

यष्टुं । चकाराद्दिनांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्धयंतौत्थर्थे वृधेरंतर्भावितस्यार्थात्किञ्चेति क्तिप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि वृश्चत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधिधातुस्वरिणोदात्तः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । देवीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुथोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । विभक्त्या सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । असञ्चतः । ग्लुन्चु षस्ज गर्ता । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । लटः शचादेशः । द्वाराभावे न विच्यंते सञ्चंतो गच्छंतो येषु प्राग्वशादिषु तानसञ्चतः । अद्य । सद्यःपरुदित्यादिना यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितस्यासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तः । संहितायामन्येषामपि वृश्चत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । यष्टवे । यजस्कुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. । तवेन्द्रत्ययः । ब्रश्चादिना षत्वं । नित्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २४ ॥

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्यये । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्यये । इदं । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ७ ॥

नक्तशब्द उपःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनौ । इह तु तत्कालाभिमानिवद्भिर्मूर्तिद्वये प्रयुज्येते । नक्तोषासा नक्तोषोनामिके वद्भिर्मूर्ति अस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञकर्मस्थूप ह्यये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं बर्हिर्दंभमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृशी । सुपेशसा शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । मलोप उपधादीर्घश्चांदासी । देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । सुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो नद्विषयत्वादाद्युदात्तः । बङ्ग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेनाद्युदात्तं ब्रह्मंदासि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । पा० ३. ३. १०८. ९. । प्रादिसमासः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता सुजिह्वा उप ह्यये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यस्ततामिमं ॥ ८ ॥

ता । सुऽजिह्वौ । उप । ह्यये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यस्ततां । इमं ॥ ८ ॥

सच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ द्वावपि उप ह्यये । आह्वयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यज्ञतां । तावुर्भा यजतामनुतिष्ठतां । कीदृशी । सुजिह्वौ शोभनजिह्वोपेती । प्रियवचनी शोभनज्वाली वेत्यर्थः । होतारा होमनिष्पादकौ दैव्या दैव्यौ देवसंबंधिनौ । अत एवमावपि दैव्यहोतृनामकौ । कवी मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सुजिह्वौ । शोभना जिह्वा ययोस्ती । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहितायामावादेशः । वक्ष लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेऽनु । द्विवचने ऋतो ङि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अमृत्तित्युपधादीर्घः । पूर्ववदाकारः । नित्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमी । देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । नित्वादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः । यज्ञतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गलयहणात्सिप् । कुत्वचत्वषत्वानि ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वसिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदंतु । असिधः ॥ ९ ॥

अत्र महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीसृक्तेषु सदृशेष्विळा सरस्वती भारतीत्यान्तात्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वद्भिर्मूर्तयस्त्रिस्रो देवीर्दीप्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णं सीदंतु । प्राप्तुवंतु । कीदृशः । मयोभुवः मुखोत्पादिका असिधः शोषेण चयेण वा रहिताः ॥ इळा । ईड् ऋतौ । ङांदसं ब्रह्मत्वं ।

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेद्राय यज्वनो गृहे । तत्र देवाँ उप ह्ये ॥१२॥

स्वाहा । यज्ञं । कृणोतन । इंद्राय । यज्वनः । गृहे । तत्र । देवान् । उप । ह्ये ॥१२॥

स्वाहाशब्दो हविष्प्रदानवाची सन् एतन्नामकमभिविशेषं लक्षयति । तदपिसंपादितं यज्ञमिंद्रार्थेद्रतुष्यर्थं यज्वनो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन । कुरुत । तत्र यज्ञे देवानुप ह्ये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरण-योश्च । इदित्त्वानुम् । लोएमध्यमबहुवचनस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः । तत्रनत्रनथनाश्च । पा० ७. १. ४५ । इति तनवादेशः । शपि प्राप्ते धिन्विहृणव्योरञ्चैत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावावृकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्त्वेनाङित्त्वाद्बु-कारस्य गुणः । इंद्राय । ऋञ्जेद्रेत्यादिना रन् । नित्त्वादाबुदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३ । उसि भसंज्ञायामलोपे प्राप्ते न संयोगाद्भ्रमंतात् । पा० ६. ४. १३७ । इति निषेधः । वनिपः पित्त्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । गृहे । यह उपादानि । गृहे कः । पा० ३. १. १४४ । इति कप्रत्ययः । यहिञ्जेत्यादिना । पा० ६. १. १६ । संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तत्र । चल् । जित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवाँ उपेत्यत्र संहितायां दीर्घादटीति नकारस्य ह्रस्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकार-स्थानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ॥ ॥२५॥

ऐभिरप इत्यादिकस्य द्वादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च सूक्तं बहुदेवताकं । अत एवा-नुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति ॥ विनियोगस्तु । व्यूढद्वादशाहस्य प्रथमे कंदोमे तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्र ऐभिरपे दुवो गिर इति सूक्तं । तथा च सूचितं । अथ कंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरपे दुवो गिर इति वैश्वदेवं । आ० ८. ९. इति ॥

ऐभिरपे दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यस्त्रिं च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमं ऽपीतये । देवेभिः । याहि । यस्त्रिं । च ॥ १ ॥

हे अपे ऐभिरस्त्रियज्ञे संभावितैर्विश्वेभिर्देवैः सर्वैर्देवैः सह सोमपीतये सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्र-दीयां परिचर्यां गिरोऽस्रदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या याहि । आगच्छ । यस्त्रिं च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनि-र्दिष्टानां देवानामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृतीयादी । पा० २. ४. ३२ । इत्यशनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० ७. १. ११ । इति भिस ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडि-दमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रांतोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नञ्प्रियस्यानिंसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः । विश्वशब्दो विश्वः क्लमंतो नित्त्वादाबुदात्तः । बहुलं कंदसीति भिस ऐस् न भवति । बहुवचने शस्येत् । पा० ७. ३. १०३ । इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिसुखित्यादिना मनंतो नित्त्वादाबुदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्त्रिन्यागे स सोमपीतिः । तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं कंदसीति भिस ऐसादेशा-भावः । बहुवचने शस्येदित्येत्वं । यस्त्रिं । यजेलोऽटिः सिप् । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । सेर्हिरादेशश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वाद्भातुस्वर एव ॥

आ त्वा कणा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिरग्ने आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कणाः । अहूषत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधावित्रपे कणा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यच्चनिय्यादकं त्वामाहूषत । आहूयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति । कथयंति । ततो हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहा गहि । आगच्छ । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु कण्व ऋभुरिति पठितं ॥ त्वा । त्वामी द्वितोयाया इति त्वादेशः । सर्वानु-दात्तः । कणाः । कण शब्दार्थः । अग्निप्रषिलटिकणिलटीत्यादिना क्लृन् । नित्त्वादाबुदात्तः । अहूषत । द्वेष-स्पर्धायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । शित्वादात्तनेपदं । स आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । ज्ञेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । पा० ७. २. १० । बहुलं कंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । हलः । पा० ६. ४. २ ।

इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । छान्दसत्वाद्कारस्य न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । झि । झोऽन्तः । प्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ऋस्व इति धातोर्ऋस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान्तः । पा० ६. ४. ११२. इत्याकारलोपः । अत्रवर्णाञ्चेति वक्तव्यं । का० ८. १. १. इति णत्वं । तिङ्ङः स्वर एव शिष्यते । विप्र । आमन्त्रितनिघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयाविकवचनस्य । पा० ८. १. २२. इति षष्ठासौ इत्यादेशः । देवेभिः । छान्दस ऐसभावः । गहि । गम् गृप् गतौ । लोटः सिप् । सेह्यपिञ्च । कर्तरि शप् । तस्य वङ्गत्वं छन्दसीति लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेसुंभ भवति ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भर्गं । आदित्यान्मारुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पूषणं । भर्गं । आदित्यान् । मारुतं । गणं ॥ ३ ॥

इंद्रादिदेवाभ्यारुतं मरुतां वायूनां संबन्धिनं गणं च हे अपि यक्षीति पदद्वयमनुवर्तते ॥ इंद्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. ३. २६. इति प्राप्तस्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इति प्रतिषेधः । देवताद्वंद्वे च । पा० ६. २. १४१. इति प्राप्तस्वोभयपदप्रकृतित्स्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादी । पा० ६. २. १४२. इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं । तद्बृहतोः करपत्थोश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । म० ६. १. १५७. इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमायुदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः । पा रक्षणे । पातीति पतिः । पातिर्इति । उ० ४. ५७. प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । समास उभे वनस्यत्यादिसु युगपत् । पा० ६. २. १४०. इत्युभयपदप्रकृतित्स्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्न्यानादित्याः । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाख्यः । पा० ४. १. ८५. प्रत्ययस्वरः । मारुतं । मरुतां विकारः । अनुदात्तादेशः । पा० ४. ३. १४०. इत्यत्र । जित्वादायुदात्तः ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूऽसदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवा वो युष्मदर्थमिन्द्रवः सोमाः प्र भ्रियंते । प्रकर्षेण संपादंते । कीदृशाः । मत्सरास्तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. इति यास्तः । मादयिष्णवो हर्षहेतवो द्रप्सा विंदुरुपा मध्वो मधुराः चमूषदश्चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. इति व्यवहितप्रयोगः । भ्रियंते । भृञो यकि रिङ् शयग्लिङ्कु । पा० ७. ४. २८. इति रिङादेशः । ह्रजो वा । ह्रयहोर्भस्वच्छंदसीति हकारस्य भकारः । इंद्रवः । उन्दी क्लेदने । उदंति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः । उ० १. १३. इत्युप्रत्यय आदेरिकारश्च । जित्वादायुदात्तः । मत्सराः । मद तुप्रियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ ह्रभूमदिभ्यः कित् । उ० ३. ७३. इति सरप्रत्ययः । तिगुत्रतथसिसुरकसेषु चितीट्प्रतिषेधः । चित्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्ल्यताग्नेश्चंदसि । पा० ३. २. १३७. इतीष्णुच् । षेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंतात्वाथेत्विष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. इत्ययादेशः । चित्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द आयुदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुँल्लिगत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु क्मु जमु क्षमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२. जः । तत्र सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. क्तिप् । सुषामादेराकृतिगणत्वात्पत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

ईळते त्वामवस्यवः कर्णासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वां । अवस्यवः । कर्णासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मंतः । अरंऽकृतः ॥ ५ ॥

हे अपि त्वामीळते । अल्विजः सुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं तद्वितृन्देवानिच्छंतः । कर्णासो मेधाविनो वृक्तबर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नदभो हविष्मंतो हविर्युक्ता अरंकृतोऽसंकर्तारः ॥ ईळते ।

ईड सुतो । अगुदानेत्त्वाद्दो मः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । श्रद्धादेशः । टेरत्वं । ताखगु-
दान्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यागुदान्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । अवस्ववः । अवंतीत्ववा देवाः । ताम-
तिशयेनेच्छंति । सुप आत्मनः क्वच् । क्वचि च । पा० ७. ४. ३३. । इतीत्वं न भवति । न च्छंदस्युपचस्व । पा० ७.
४. ३५. । इति निषेधात् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति सुक् । क्वाच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कण्वासः । कण शब्दार्थः । कणांति ध्वनंति स्तोत्रादि-
पाठेनेति कण्वा च्छ्विजः । अग्निमुषीत्यादिना क्वन् । निन्वादाद्युदासः । आञ्जसेरसुक् । पा० ७. १. ५०. ।
इत्यसुक् । वृक्तबर्हिषः । वृक्तमुक्तं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्विष्मंतः । ह्विरेषामसीति ह्विष्मंतः ।
तसी मत्वर्थ इति भलेनापदत्वान्न बत्वं । अरंक्रतः । अलंजुर्वंतीत्यरंक्रतः । क्विषेति क्विप् । इस्वस्य तुक् । कपि-
लकादीनां सञ्चाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापवते । पा० ८. २. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंति वह्यः । आ देवान्तोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये । त्वा । वहंति । वह्यः । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अपे त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः पृष्ठांगत्वेन दीपपृष्ठा मनोयुजो मनःसंकल्प-
मात्रेण रथे युज्यमाना वह्यो वोढारः । तैरश्वैः सोमपीतये सोमपानहेतुयागार्थं देवाना वहति शेषः ॥
घृतपृष्ठाः । घृ चरणदीप्त्योः । घृतं दीपं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बङ्ग्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । च्छ्विग्दधुगित्यादिना क्विन् । क्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इत्यनुदात्तत्वादेशः । वहंति । शप्तिङोरनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । यदुत्तयोगान्निघाता-
भावः । वह्यः । निरित्यनुवृत्ती वहिश्चिन्नुद्युद्ग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५१. । इति निप्रत्ययः । तस्य निन्वा-
दाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । सकारे परतो नकारस्य संहितायां नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुडागमः ।
खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चर्त्वं । चयो द्वितीयाः शरि पीप्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्विती-
यस्यकारः ॥ ॥ २६ ॥

तान्यजं च ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजं चान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । सुऽजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

हे अपे तानिद्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकान् पत्नीवतः पत्नी-
युक्तान्कृधि । कृध् । हे सुजिह्व शोभनजिह्वोपेत मध्वो मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्यायय ॥ यजत्रान् ।
अग्निनक्षत्रियजिबन्धिपतिभ्योऽचन् । उ० ३. १०५. । इति यजेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृधौ । अंतर्भावि-
तण्यर्थात् क्विषेति क्विप् । अन्येषामपि वृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वृधेर्धातुस्वरः । समासे क्रदुत्तरपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अपे । पादादित्वान्नामंचितनिघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा०
४. १. ३३. । इति ङीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप् । कंदसीर इति वत्वं । पतिशब्दो
उतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । ङीम्मत्तुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते । कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिष्येति
हिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणलुक् । शुगृणुपृष्ठवृभ्यश्चकंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिरादेशः । ङित्वाङ्ग-
णाभावः । मध्वः । उक्तं । सुजिह्व । आमंचितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुक्त इति हेतुमति चेति
णिच् । शाक्सासाङ्गाव्यविपां युक् । पा० ७. ३. ३७. । इति युक् । पूर्वस्यामंचितस्याविव्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यव-
धायकत्वान्मध्व इत्यपेच्य तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबंतु जिह्वया । मधोरग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबंतु । जिह्वया । मधोः । अग्ने । वषट्ऽकृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजत्रा यष्ट्याः । तथा ये देवा ईड्याः सुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते
यागे वा हे अपे ते स्वदीयया जिह्वया मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ यजत्राः । गतं । ईड्याः । ईड

क्षुती । अहलोर्षत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवन्दवृशंसदुहां ख्यत इत्याबुदात्तत्वं । द्वितीयस्य तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उप्रत्ययस्य निष्वादाबुदात्तत्वमुक्तं । अपि । आमंचितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्त्याग इति बङ्गव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वादाबुदात्तत्वं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥९॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषःऽबुधः । विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥९॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽपिरुषर्बुध उषःकाले यागगमनाय प्रबुध्यमानान्विश्वान्देवान्मूर्त्यस्य संबन्धिना रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकीं वक्षति । आवहतु ॥ आकीं । निपात आबुदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसूर्यसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४ । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वादाबुदात्तत्वं । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९ । इति कर्तरि युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विश्वेः कृतंतो निष्वादाबुदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुधंत इत्युषर्बुधः । क्तिञ्चेति क्तिप् । धातुस्वरेणोकार उदात्तः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋञ्चंद्रेत्यादिना रन् । निष्वादाबुदात्तः । होता । ऋयतेसाच्छीञ्चे तुन् । बङ्गत्वं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणः । निष्वादाबुदात्तः । इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीप् । शिन्त्वात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लिट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । तिङुःतिङ् इति निघातः ॥

अपिष्टोमे प्रउगशस्त्रस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्रोचमये शस्त्रादिति खंडे सूत्रितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग् इंद्रेण वायुना । पिबा मिचस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिब । मिचस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पूषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मिचस्य संबन्धिभिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं पिब ॥ विश्वेभिः । बङ्गत्वं कंदसीति भिस एसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति य इत्यनुवृत्तौ मये च । पा० ४. ४. १३८ । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार इत्यर्थे । यस्तेति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्यादिना । उ० १. १९०. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निष्वादाबुदात्तः । वायुना । ऋषापाजोत्यादिना उण् । आतो युक् चिरकृतोः । पा० ७. ३. ३३. इति युक् । प्रत्ययस्वरः । पिब । पा पाने । लोटः सेहिरादेशः । शपि पात्रेत्यादिना पिबादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । शपः पित्वादाबुदात्तः । पादादित्वाच्च निघातः । ब्राचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मनिन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुःऽहितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि तिष्ठसि स त्वं नोऽस्मादीयमिममध्वरं यज्ञं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । निश्चित्यनुवृत्तौ बङ्गलमन्यचापि । उ० २. १२२. । उस् । निष्वादाबुदात्तः । हितः । धाञो धातोर्निष्ठेति ऋप्रत्ययः । दधातेर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बङ्गलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । शपि पात्राध्मेत्यादिना सीदादेशः । निघातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्यादपुराणं । पा० ६. १. १३४. इति

सोर्षीपे गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्सोऽध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङः पदांतादति । पा० ६. १. १०९. इति पूर्वरूपं प्राप्तं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावात्प्रवर्तते ॥

युष्ट्वा अरुषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युष्ट्वा । हि । अरुषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ । वह ॥ १२ ॥

हे देवापे रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युक्त । योजय । हिशब्दः पादपुरणार्थः । कीदृशीः । अरुषीर्गतिमतीर्हरितो हर्तुं रथाच्छब्दान्पुषान्नेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवाना वह ॥ युक्त । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यः झम् । तस्य बाङ्गलकाङ्गुक् । कुत्वषत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तः । संहितायां द्व्यचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । अरुषीः । अ गती । रंति गच्छंतीत्यरुष्यो वडवाः । अहनिभ्यामुषन् । उ० ४. ७३. धातोर्गुणो रपरत्वं । नित्वादाद्युदात्तो ऽरुषशब्दः । तस्मात्स्त्रियां क्वांदसो ङीप् । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. इति दीर्घः । रथे । रमेरौणादिकः कथन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । हरितः । ह्रस्वरुहियुषिभ्य इतिः । उ० १. ९९. इति हरतेरिति-प्रत्ययः । इकारः प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तः । रोहितः । रुहेरपि तेनैव सूत्रेणैतिः । इकारः प्रत्ययस्वरेणांतीदात्तः । ताभिः । साविकाच इति विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववद्भुत्वानुनासिकी ॥ ॥ २७ ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशर्वस्य चतुर्थस्य मूक्तस्य अषिच्छंदसी पूर्ववत् । यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि । तथा चानुकम्यते । इंद्र सोममृत्यं त्रैद्री मासृती त्वा-घ्रापेथैद्री भेचावरुणी चतस्रो द्रविणोदस आश्विन्यापेथृतुदेवताः सर्वत्रेति ॥ विनियोगसु स्मार्तो द्रष्टव्यः ॥

इंद्र सोमं पिबं ऋतुना त्वा विशंत्विंदवः । मत्सरासस्तदौकसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिबं । ऋतुना । आ । त्वा । विशंतु । इंद्रवः । मत्सरासः । तत् ऽञ्जौकसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंद्रवः पीयमानाः सोमास्त्वा त्वामा विशंतु । कीदृशाः । मत्सराससु-प्तिकराः तदौकसस्तन्निवासाः । सर्वदा त्वदुदरस्थाथिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । षाष्टिकमामं चित्वाद्युदात्तत्वं । सोमं । अर्तिसुखित्यादिना मन । नित्वादाद्युदात्तः । पिबं । पिबा मित्रस्य । ऋन्वे० १. १४. १०. इत्यचोक्तं । अस्या त्वा विशंत्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दो लुप्तः । अतश्चादिलोपि विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्-भक्तिर्न निह्न्यते । विशंत्विति चलोपसाम्येऽपि द्वितीयत्वान्निह्न्यत एव । संहितायामानुषण इति प्राप्तस्य गुणस्य अत्यकः । पा० ६. १. १२८. इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंद्रवः । प्र वो ध्रियंते । ऋन्वे० १. १४. ४. इत्यचोक्तं । मत्सरासः । तत्रैवोक्तं । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । तदौकसः । तदेवौकः स्थानं येषां ते तथोक्ताः । वङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मरुतः पिबंत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्टा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबंत । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । ष्टा । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोत्रात्पुनीतनामकस्य अत्विजः पोत्रात्सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः शोभनदातारो मरुतः । हि यस्मात्सूयं स्थ युष्माकं शोधयितुं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधय-तेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङ्कोऽदुपदेशाच्छपः परत्वात्सार्धधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरं । पूर्वामंचितस्याविद्य-मानवत्त्वेन पदादपरत्वात्निघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोत्रात् । पोतुः संबन्धि पात्रं पोत्रं । तस्मिन्मिष्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० ७. २. ११७. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यत इति न भवति । नन्वेवमंत्यस्य अकारस्याचो ङ्याति । पा० ७. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाप्नो जागत इत्यत्र हि विप्र-

तिषेधे परं कार्यं । पा० १. ४. २. । इति परयादिवृद्ध्यात्पोषधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । इह तु परस्या आदि-
वृद्धेः क्वांदसत्वेन निवृत्तत्वात्तद्व्यवृद्धिः प्राप्नोत्विति । एवं तर्ह्यत्राप्यादिवृद्धिरौकारः क्रियतां । तस्य तु क्वांदस
ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूञ् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङत् । पा० ३. ४. ८५. । इति लङ्ङावात्तस्य तस्य-
स्थितिपामिति तादेशः । क्रयादिभ्यः आ । ई ह्रस्वघोरितीकारः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व
इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मद्ः परस्य
जसो ङेप्रथमयोरम् । पा० ७. १. २८. । इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. । इति मकारस्वित्संज्ञा-
प्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० ७. २. ९३. । इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्रागेवां-
तरंगत्वात्प्रातिपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. । इति
सर्वानुदात्तः । तत्र शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयमपि पूर्वः । पा० ६. १. १०७. ।
इति प्रातिपदिकान्तोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तानुदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे
तूदात्तनिवृत्तिस्वीरेण विभक्तैरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं य । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति
शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति ।
संहितायामन्येषामपि वृश्चत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थिति विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां
नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंत्रितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थिति न विधीयते
येनानामंत्रितत्वान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवहातुत्वेन संबोध्य तेषु तेषु मारुतमूर्तेषु मरुतां
प्रसिद्धात्प्रभावातिशयायूयं स्थिति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हिशब्देनोच्यते ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असिं ॥३॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असिं ॥३॥

पाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना पा इति स्त्रीणां मेना मानयत्वेना पा गच्छत्येनाः
। नि० ३. २१. । इति । पा अस्य संतीति ग्रावान् । नेष्टशब्दोऽत्र खष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसन्ने नेष्टत्वेन
त्वष्टुर्वृत्तत्वात् । हे ग्रावः पत्नीयुक्त नेष्टः खष्टः । नोऽस्मादीयं यज्ञमभि गृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि ।
ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि रत्नानां दातासि दाता भवसि तस्मात्सोमं पातुमर्ह-
सीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिर्वर्जं । फि० ४. १३. । इति पर्युदासादभेरंतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । लोटि
सिपो हिः । क्रयादिभ्यः आ । हेङित्त्वादी ह्रस्वघोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्त्वान्गुणाभावः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पा अस्य संतीति मतुप् । व्यत्ययेन षत्वं । संबुद्धौ मतुवसो ऋरिति षत्वं । विसर्गः ।
पादादित्तेनामंत्रितनिघाताभावात् षाष्ठिकमामंत्रितायुदात्तत्वं । ग्राव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वा-
न्नामंत्रिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविव्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टशब्दस्य षाष्ठिकमायुदात्तत्वं ।
पिबं । शपः पित्त्वाद्धानुस्वरः । पूर्वयोरामंत्रितयोरविव्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । क्लिप्तेति क्लिप् । धातुस्वरः । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । असि । सिपः पित्त्वा-
दानुस्वरः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिबं ऋतुना ॥४॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह् । सादयं । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिबं । ऋतुना ॥४॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्या वह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादय । देवानुपवेशय । ततस्मा-
न्परि भूष । अलङ्कारः । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहि-
श्रीत्यादिना । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । नित्त्वादायुदात्तः । त्रिषु । षट्त्रिचतुर्थी हलादिः । पा० ६. १. १७९. ।
इति विभक्तैरुदात्तत्वं । भूष अलंकारि । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पिबं ऋतुना । गतौ ॥

ब्राह्मणादिं राधसः पिब सोममूर्तूरनु । तवेच्चि सख्यमस्तृतं ॥५॥

ब्राह्मणात् । इंद्र । राधसः । पिब । सोमं । ऋतून । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥५॥

हे इंद्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसिंबद्वाद्राधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिब । किं कृत्वा । ऋतूननु ऋतुदेवान-
गुह्यत् । ऋतवोऽपि पिबंत्वित्यर्थः । हि यस्मान्तवेत्तव सख्यममृतमृतूनामविच्छिन्नं तस्माद्भुविः सह पानं युक्तं ॥
ब्राह्मणात् । ब्राह्मणशब्देनात्र ब्राह्मणं द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसो कथ्यते । स च पुँल्लिङ्गे शेषनिघातेनानुदात्तादिः ।
तस्य संबन्धुत्तष्टयमसः । स च तस्तीवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां अनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन
ञित्त्वादाबुदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्त्वादाबुदात्तः । पिब । पादा-
दित्त्वादाबुदात्तत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतूरन्वित्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य इत्वं ।
अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽम् । पा० ७.
१. २७. । शित्त्वात्सर्वादेशः । तवममौ ङसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याबुदात्तत्वं । सख्यं । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्यः । यस्तेति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । सुणातेर्हिसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्र-
कृतित्स्वरत्वं ॥

युवं दक्षं धृतव्रत मित्रावरुण दूळभं । ऋतुना यज्ञमाशाये ॥६॥

युवं । दक्षं । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुःदभं । ऋतुना । यज्ञं । आशाये इति ॥६॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहास-
दीयं यज्ञमाशाये । व्याप्तयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं प्रयुक्तं दूळभं दुर्दहं । शत्रुभिर्दग्धुं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥
युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डेप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवा-
देशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽत्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्ति-
स्वरैणाम उदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षंत्वनेनेति करणे घञ् । एवं हि
पुँल्लिङ्गत्वनियमः । अन्यस्थानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ
धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तैराकारः । मित्रशब्दस्य
देवताद्वये चेत्यानङादेशः । प्रथमस्थामन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्त्वादाबुदात्तत्वं । संहितायां क्वांसं
ह्रस्वं । दूळभं । दह भस्मीकरणे । दुःखेन दह्यत इति दुर्दहं । ईषद्भुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १२६. ।
दुर्युपपदे दग्धेः खल् । व्यत्ययो बङ्गलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य च
भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदत्वेन स एव शिष्यते । आशाये । अशू व्याप्तौ । कुंदसि
लुङ्गलङ्गिति इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टैरेत्वं । अत आदेः । पा० ७. ४. ७०. । इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । अशोतेश्च । पा० ७. ४. ७२. । इति प्राप्तौ नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥ ॥२८॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अर्धरे । यज्ञेषु देवमीकृते ॥७॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । यावहस्तासः । अर्धरे । यज्ञेषु । देवं । ईकृते ॥७॥

अर्धरेऽपिष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विद्यतिरूपेषुकथ्यादिषु च देवमपिमीकृते । अल्विजः सुवन्ति । कीदृशा
अल्विजः । द्रविणसो धनार्थिनो यावहस्तासोऽभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदा
धनप्रदं । यद्वा । धनप्रदोऽपिः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति । द्रविणोदाः कस्माद्धनं
द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्मिन्नेव भवति ।
द्रविणोदा द्रविणस इत्यादि । नि० ८. १. । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव यथेऽवगंतव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । द्रुदक्षिभ्यामिनञ् । उ० २. ५०. । नित्त्वादाबुदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दातीति द्रविणोदाः । क्विपेति

क्लिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनश्चांदसः । इत्योत्ति । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः । अथवा द्रविणमात्मन इच्छति द्रविणस्यति । सुप आत्मनः क्वच । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुव्यक्तव्यः । म० ७. १. ५१. २. । इति क्वचि परतः सुगागमः । द्रविणस्यतिः संपदादित्वाद्भावे क्लिप् । अतो लोपः । क्लौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति । म० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात्त्वलोपः । एवं द्रविणशब्दो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपपत्तयतीत्यर्थे दसु उपपद्य इत्यस्मादंतर्भावितत्वात्किञ्चेति क्लिप् । एवं द्रविणोदःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवतीति नैबक्तो व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदशब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयायां भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनश्चांदसः । आबुदात्तत्वं तु नियमेन स्थितं । अत्वित्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्वञतात्किप् । अतो लोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्वचश्चित्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यावयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरमुक् । यावशब्दो वृषादित्वादाबुदात्तः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । अस्यादादेशः ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि ऋत्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥८॥

द्रविणःऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । ऋत्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥८॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि ददातु यानि धनानि ऋत्विरे हविष्ययुक्तत्वेन श्रूयते । ता तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे । संभजामः । धनेर्देवान्यष्टुं तानि स्वीकृतं इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वसूनि । शृत्स्वित्हीत्यादिना । उ० १. ११. । उपप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तः । ऋत्विरे । शु श्रवणे । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । झ हरेच् । पा० ३. ४. ८१. । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वे व्यत्ययेन युः । तत्संनियोगेन शृभावश्च । उवङि प्राप्ते ऊञ्जुवोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यदुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रेष्कंदसि बज्रमिति श्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. ७. । इति नलोपः । वनामहे । वन षण संभक्तौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥९॥

द्रविणःऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्ट्रात् । चृतुऽभिः । इष्यत ॥९॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्ट्रात्संबंधिपाचात्पिपीषति । सोमं पातुमिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं कुरुत । ऊत्वा प्र तिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥ द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन् । कंदस ईकारः । तिङ्-तिङ् इति निघातः । जुहोत । लोएमध्यमवङ्गवचनं । तस्य लङ्ङावात्तादेशः । तस्य तप्रनप्रनथनाञ्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाद्गुणः । अभ्यसानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याबुदात्तत्वे प्राप्ते भीहीभृज्मदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययापूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । षा गतिनिवृत्तौ । लोएमध्यमवङ्गवचनस्य थस्य लङ्ङावात्तादेशः । शपि पात्राधेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्र-विभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तचानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्थानंतयार्थत्वात् । अत्र चशब्देन व्यवधानात्ते प्राग्धातोः । पा० १. ४. ८०. । इत्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रशब्दस्य व्यवहिताञ्चेति कंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चशब्दो जुहोतेति पूर्वेषां सह समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेना-प्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निषेधाभावात्किञ्चित् इति निघातः । नेष्ट्रात् । पो-चावञ्चं पुनीतन । ऋत्वि० १. १५. २. । इत्यत्र पोचशब्देन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोए-मध्यमवङ्गवचनं ॥

यत्त्वां तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अर्धं स्मा नो द्दिर्भव ॥१०॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणःऽदः । यजामहे । अर्धं । स्म । नः । द्दिः ।
भव ॥१०॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणाद्गुभिः सह त्वां यजामहे । अर्धत्वयं निपातस्यच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणात्तोऽस्मभ्यं द्दिर्धनस्य दाता भव स्म । अर्धश्च भव । तुरीयं चतुर्णां पूरणं ॥ तुरीयं । चतुरस्र्यतावाच्यल्लोपश्च । पा० ५. २. ५१. १. इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्राग्वायनेयीमित्यादिना । पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्धचनं स्वरसिद्धर्थं । पा० ७. १. २. १. इति वचनात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादांश्चितायुदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पितृत्वेन तिङ्श्र लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वाद्यद्वृत्तयोगाद्वा न निघातः । व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अर्ध । ङांदसो धकारः । स्म । चादिरनुदात्तः । संहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । द्दिः । डुदाञ् दाने । आद्गमहहनजनः किकिनी लिट् च । पा० ३. २. १७१. इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाद्द्विर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यमी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥११॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यमी इति दीर्दिऽअमी । शुचिऽव्रता । ऋतुना ।
यज्ञऽवाहसा ॥११॥

हे अश्विनी मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशी । दीद्यमी द्योतमानाहवनीयाद्यप्रियुक्तौ शुचिव्रता शुद्धकर्माणी ऋतुना ऋतुदेवतया सह यज्ञवाहसा यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः । आमंचितायुदात्तः । पिबतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्र लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना । उ० १. १९. उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निस्त्वादायुदात्तः । दीद्यमी । दिवु क्रीडादी । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः । पा० ६. १. ६६. ६७. प्रथमं प्रत्ययलोपे हि वर्णाश्रयविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्ति । परि० २१. इति निषेधाद्वलि लोपो न स्यात् । ङांदसं द्विर्वचनं । तुजादित्वाद्भासस्य दीर्घत्वं । यङ्लुगंताद्वा सञ्जापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरभिर्ययोस्ती दीद्यमी । आमंचितायुदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । शुचिव्रता । शुचि व्रतं ययोस्ती । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यप्रिशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवद्भावाद्द्विकस्वर्थं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसा । वहिहाधाञ्भ्यस्क्वंदसि । उ० ४. २२०. इत्यसुन् । तत्र हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २२६. इत्युक्तं । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । आमंचितनिघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरंसि । देवान्देवयते यज ॥१२॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि । देवान् । देवऽयते । यज ॥१२॥

हे संत्य फलप्रदापिदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबंधिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽसि । तस्मात्त्वं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यजमानाय देवान्यज ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति ज्ञोपः । त्रित्वादादिवृद्धिरायुदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहिताद्भिः । पा० ५. १. १२८. इति यकि लंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षणु दाने । क्तिचक्ती चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. इति दीर्घनलोपाभावः । भवे ङंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. इति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सूद्विषेत्वादिना क्तिप् । ऋदुत्त-

रपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानाम्बन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्वचि चेतीत्वं न भवति । न च्छंदस्वपुच-
स्येति निषेधात् । अथाघस्य । पा० ७. ४. ३७ । इत्यात्वविधानादीत्वनिषेधे प्राप्तस्य दीर्घस्याधिष निषेध इत्युक्तं ।
शतुरनुमो नयजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं । अत्र क्वचिच्चित्वादंतोदात्तत्वं । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेणोभयोः क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तिः शतुरनुमो नयजादी इत्युदात्तत्वं ॥ २९ ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं सूक्तं । अविच्छंदसी पूर्ववत् । अनुवर्तते विशेषादेशाभावादिन्द्रो देवता ॥
विनियोगसु । प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीयमाने सूक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्वैश्वरंतीति
खंडे सूचितं । उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. १ इति ॥ तथा षोडशिशस्त्र आ त्वा वहंतु हरय
इति तिस्रः । तथा सूचितमथ षोडशीति खंडे । आ त्वा वहंतु हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. १ इति ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंद्रं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमऽपीतये । इंद्रं । त्वा । सूरऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंद्र वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्वदीया अथा आ वहंतु । अस्मिन्क-
र्मस्थानयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशयुक्ता अस्मिन्कर्मस्थानं मंचेः प्रकाशयंतिति शेषः ॥ हरंतीति हरयः ।
इन् सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७. १ इति । नित्वादाबुदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितचीत्यादिना कनिन् । कित्वा-
ल्लघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६. ४. ९. १ इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरप
इत्यचोक्तं । अखे० १. १४. १. १ । सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चक्षिङ्ः ख्यात् । पा० २.
४. ५४. १ इति न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधात् । पू प्रेरणे । सुवतीति सूरः । सुसूधागृध्भिः
क्रन् । उ० २. २४. १ इति क्रन् । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाबुदात्तः । सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां । बद्धव्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इमा धाना घृतस्रुवो हरी इहोप वक्षतः । इंद्रं मुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतऽस्रुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंद्रं । मुखऽतमे । रथे ॥ २ ॥

हरिशब्द इंद्ररथस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुततरं । हरयोः स्थाति । हरिभ्यां त्वेन्द्रो देवतां
गमयत्विति च । एतदेवामिमेत्य निघंटुकार आह । हरी इंद्रस्येति । तादृशी हरी इमा यागार्थं वेद्यामासा-
दितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्टयवतंडुलानुद्दिश्य मुखतमे रथ इंद्रमवस्थाप्येहास्मिन्कर्मस्थुप वक्षतः । वेदिसमीपे
वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतस्रुवोऽलंकरणोपस्तरणामिधारणेन घृतस्राविणीः ॥ धीयंत इति धानाः । धावृ-
वस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३. ६. १ इति नः । प्रत्ययस्वरः । घृतस्रुवः । घृतं स्रुवतीति घृतस्रुवः । क्विपि तुगभाव-
श्छांदसः । धातुस्वरः । समासे क्वदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्रुवोः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादुवडादेशः । हरी ।
हृन् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । नित्वादाबुदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृतिभावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये
लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । सेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ति सिद्धत्वं सेटीति सिप ।
दत्वकृत्वपत्वानि । तिङ्कुटिङ् इति निघातः । मुखतमे । गतं ॥

इंद्रं प्रातर्हवामहे इंद्रं प्रयत्यध्वरे । इंद्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इंद्रं । प्रातः । हवामहे । इंद्रं । प्रऽयति । अध्वरे । इंद्रं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारंभे प्रातःसवने इंद्रं हवामहे । आहुयामः । तथैवाध्वरे सोमयागे प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य
वर्तमाने सति माथ्यंदिने सवने तमिंद्रं हवामहे । तथा यज्ञसमाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपा-
नार्थं हवामहे ॥ प्रातः । स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । क्विञो लटि शपि परतो ह्रः संप्रसारण-
मित्यनुवृत्तौ बद्धलं क्वंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशी । प्रयति । इण् गतौ । लटः शतृ । अदिप्र-
भृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतृर्हित्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । क्वद्वहणे गतिकारकपूर्वस्थापि यद्गणं

। परि० २८.। इति वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरमुमो गव्यजादी इति विभक्तेश्चात्तत्त्वं ।
अर्धरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्ग्रहणः स्वरितोऽनुदात्तश्च । पा० ८. २. ४.। इत्यकारस्य स्वरितत्वं ।
पीतये । पा पाने । क्तिनि च्छांदसमंतोदात्तत्वं ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिंद्र केशिभिः । सुते हि त्वा हवामहे ॥४॥

उप नः । सुतं । आ । गहि । हरिऽभिः । इंद्र । केशिऽभिः । सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥४॥

हे इंद्र केशिभिः केसरयुक्तेर्हरिभिरश्वैस्त्वं नोऽस्मदीयं सुतमभिषुतं सोमं प्रत्युप समीप आ गहि । आगच्छ ।
सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्त्वा हवामहे त्वामाह्वयामः । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥
गहि । गमेर्लोपः सेर्हिः । शप इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७.।
इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्येति प्रतिषेधात् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा
भात् । पा० ६. ४. २२.। इत्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप भवति । केशिभिः । क्लिशेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३.।
इत्यन् । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह् इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शपः पित्त्वाद्-
नुदात्तत्वं । तिङ्शब्द लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वर एव । तिङ्शुःतिङ् इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

सेमं नः स्तोममा गृह्युपेदं सर्वनं सुतं । गौरो न तृषितः पिब ॥५॥

सः । इमं । नः । स्तोमं । आ । गहि । उप । इदं । सर्वनं । सुतं । गौरः । न । तृषितः । पिब ॥५॥

हे इंद्र स त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्या गहि । आगच्छ । आगमने हेतुश्च्यते । उप देवयजनस-
मीपे सुतमभिषुतसोमयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्मान्नौरो न
गौरमृग इव तृषितः सन्निमं सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणं । पा० ६. १.
१३४.। इति सुलोपः । गहि । गतं । सर्वनं । सूयतेऽस्मिन्सोम इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । ल्युडंतात्सप्रम्याः सुपां सुपो भवतीति वक्तव्यं । म० ७. १. ३९.। इति वचनाद्वितीया । अभिषुतसोम-
युक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा सुतशब्दादर्शनादित्वाद्च् । पा० ५. २. १२७.। तृषितः । अितृष
पिपासायां । निष्ठेति क्तः । प्रत्ययस्वरिणोदात्तः । पश्चादिट आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥ ३० ॥

इमे सोमासु इंद्रवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद्र सहसे पिब ॥६॥

इमे । सोमासः । इंद्रवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद्र । सहसे । पिब ॥६॥

इंदुशब्द उन्दी क्लेदन इति धातोश्चत्पन्नः । इंद्रवः क्लेदनयुक्ता इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासस्तत्पत्वाच-
गताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासः । अभिषुताः । हे इंद्र सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमासः ।
आञ्जसेरसुगिति असोऽसुगागमः । इंद्रवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदसुक् । संहितायां प्रकृत्यांतःपादमव्यपर
इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । वृहेर्नलोपश्च । उ० २. ११०.। इतीस् । प्रत्ययस्वरः । ताँ इंद्रेत्यत्र
दीर्घादटि समानपाद इति हत्वं । यत्वयलोपो । अनुनासिकः । सहसे । षह मर्षणे । असुनंतो निन्त्वा-
दाद्युदात्तः ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥७॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । शम्ऽतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिब ॥७॥

हे इंद्र अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्रियः श्रेष्ठः सन् ते तव हृदिस्पृक् मनस्वंगीकृतः
शंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तुतेरन्तरं सुतमभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्रियः । अयादित्यनुवृत्तौ घञ्चौ च । पा०
४. ४. ११७.। इति घच् । चित्त्वादंतोदात्तः । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । स्पृशोऽनुदके क्लिन् । पा० ३. २. ५८.।

तत्पुरुषे कृति बज्जलं । पा० ६. ३. १४. । इत्यलुक् । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२. । इति शकारस्य कुलं ।
 ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंतमः । सुखकरद्रव्यवचनोऽत्र शंशब्दः । ततस्तमप । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा
 गुणनिष्ठद्रव्ये संक्रांतत्वादद्रव्यप्रकर्ष इति निषेधात् किमेत्तिङ्प्रत्ययेत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम् न भवति
 द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्थिति दीर्घः ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिंद्रो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ६ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इंद्रः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

वृचहा शनुघातक इंद्रः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभि-
 पुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना क्वन् । नित्वादाबुदात्तः ।
 सवनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप्रत्ययः । पित्वादाबुदात्तः । गच्छति ।
 इषुगमियमां छः । वृचहा । वृचं हतवान् । ब्रह्मभूणवृचेषु क्तिप् । पा० ३. २. ८७. । इहृत्तित्यादिना निवृत्तं
 दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२-१३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । व्यधि-
 करणबज्जलीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽसदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहा पृण । सर्वतः पूरय । वयमपि
 स्वाधुः सुपु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वा त्वां स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपि चेत्यादपूरणमिति मुजोपः ।
 कामं । कर्मर्घञि कर्षात्वतो घञोऽत उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादाबु-
 दात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेर्हिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य ङित्वाद्गुणाभावः । अतो हेरिति हेर्मुक् ।
 गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेषुदात्तत्वं न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । क्वन्त इत्युक्तं । असा-
 मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वाम । पृञ् सुतो । धात्वादेः घः सः । लोडुत्तमवङ्गवचनस्य लोटो लङ्गदिति
 लङ्गजावास्तिथ्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य लोपः । आडुत्तमस्य पिच्च । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः ।
 प्रत्ययस्य पित्वाद्नुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । धी चिंतायां । स्वाङोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः ।
 अन्येभ्योऽपि वृश्चते । पा० ३. २. १७८. । इति क्तिप् । इशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वाद् च संप्रसारणे
 सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्वरनेकाचः । पा० ६. ४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृदि-
 त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्तयणो हल्युर्वादिति जस उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः ।
 अत उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्थिति स्वरितत्वमेव भवति ॥ ३१ ॥

इंद्रावरुणयोरित्यादिकं नवर्चं षष्ठं सूक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुकम्यते । इंद्रावरुणयोरिंद्रावरुणं
 युवाङ् पादनिचृताविति । अत्र देवता विसृष्टा । अषिच्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विशेषः । युवाङ्
 ङीत्यादिके द्वे ऋचौ पादनिचृतामकच्छंदीयुक्ते ॥ विनियोगस्तु स्मार्तो लैगिको वा कश्चिदवगंतव्यः ॥

इंद्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृळात ईदृशे ॥ १ ॥

इंद्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अर्चः । आ । वृणे । ता । नः । मृळातः । ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुशाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्विंद्रावरुणयोर्देवयोः संबन्धवो रश्-
 माणा वृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तौ देवावीदृशे एवंविधेऽसदीयवरणे निमित्तभूते सति मृळातः । अस्मान्मु-
 खयतः ॥ इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतः । वरुणशब्द उन्नप्रत्ययांतः । उभौ नित्वादाबुदात्तौ । समासे देवताद्वंद्वे
 चेति पूर्वपदस्थानङ्गादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्तौ देवताद्वंद्वे चेति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः ।

राजृ दीप्तौ । सत्सुद्विषेत्यादिना क्लिप् । समो मोऽगुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यगुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः
 क्तौ । पा० ८. ३. २५. । इति मकारादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति
 कर्तरि षष्ठी । अयः । अय रचणादिषु । मविऽमुन् । नित्वादायुदात्तः । ता । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचनस्य
 डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरः । मृक्कातः । मृड सुखने । प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लिट् । द्विवचनं तस् ।
 लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । कित्वात्सुपधगुणाभावः । ईदृशे । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने
 कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदंशब्द उपपदे दृशेः कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीरकी । पा० ६. ३. ९०. ।
 इतीदम ईम् । शित्वात्सर्वादेशः । कञः कित्वात्सुपधगुणाभावः । कित्वादुत्तरपदस्यायुदात्तत्वं । उपपदसमासे
 छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

गंतारा हि स्योऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥२॥

गंतारा । हि । स्यः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥२॥

हे इंद्रावरुणौ अवसेऽवितुमनुष्ठतारं रचितुं मावतो मद्विधस्य विप्रस्य ब्राह्मणत्विजो हवमाह्वानं गंतारौ
 स्यो हि । प्राप्तिशीली भवथः खलु । कीदृशी । चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ योगक्षेमसंपादनेन धारयितारौ ॥
 गंतारा । गंमेस्ताच्छीन्धे तुन् । द्विवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. ।
 अपृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तुनो नित्वादायुदात्तत्वं । स्यः । अस भुवि । लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं थस् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अवसे । अय रचणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन्
 । पा० ३. ४. ९. । नित्वादायुदात्तः । हवं । द्वेजो बह्वलं कंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोर-
 वित्यप् । गुणावादेशी । अपः पित्वादानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । जुषप् बीजतंतुसंताने । अस्य
 ऋद्रेत्यादिना र्न् निपातितः । नित्वादायुदात्तः । मावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्यज्ञां कंदसि सादृश्य
 उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्यदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ
 सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सर्वर्षदीर्घः । मतुपः पित्वादानुदात्तत्वं । प्रातिपदिकांतो-
 दात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । खुल्लुचौ । पा० ३. १. १३३. । इति तुच् । एकाच उपदेश
 इतीट्प्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं । अपृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां सुलुगित्याकारः । तुचश्चित्वादंतोदात्तत्वं ।
 चर्षणीनां । छषेरादेश् चः । उ० २. १०५. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य चकारः । प्रत्ययायुदात्तत्वं
 बाधित्वा ह्वांसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तत्र हि मतुपि यो ह्वांसतस्तत
 उत्तरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

अनुकामं तर्पयेथांमिंद्रावरुण राय आ । ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥३॥

अनुऽकामं । तर्पयेथां । इंद्रावरुणा । रायः । आ । ता । वां । नेदिष्ठं । ईमहे ॥३॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ अनुकाममस्यदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदानेना तर्पयेथां । सर्वतोऽस्मां-
 लुप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशीं युवां नेदिष्ठम-
 तिश्चयेन सामीप्यं यथा भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः । सप्तदशमु
 याञ्जाकर्मस्वीमहे इति पठितं ॥ अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह
 पश्चादर्थे । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थे । योग्यता वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथार्था
 गृहीताः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १. ४१. ।
 इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो नाव्ययीभावादतोऽम् स्वपंचम्याः
 । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समासस्थैत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तुपेर्ध्वंतालोपो णिचश्च । पा० १.
 ३. ७४. । इत्यात्मनेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वा आमेतः । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । शपि सत्यतो
 येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्याकारस्थेयादेशः । आनुण्यो यलोपश्च । इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।
 आमंत्रितायुदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां

सुसुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्ठं । अतिशयेनांतिकं । अति-
शायन इष्टम् । अंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति नेदादेशः । यस्वेति लोपः । इष्टनो नित्वादायु-
दात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतौ । छित्त्वादात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । निघातः ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनां । भूयाम वाजदाव्रां ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनां । युवाकु । सुऽमतीनां । भूयाम । वाजऽदाव्रां ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामसदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु वसतीपर्येकधनात्मकैरदकैः पयःस-
क्त्वादिद्रव्यांतरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां शोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां सोमरूपं वचनमपि युवाकु नाना-
विधैः सुत्वगुणैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोर्धुवयोः प्रसादाद्वयं वाज-
दाव्रामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम । अपोऽन्न इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु
शची शमीति पठितं ॥ युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुषिभ्यां काकुः । उ० ३. ७७. इत्यत्र बाङ्गलकाशीतिरपि
काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्वोवडादेशः । प्रत्ययस्वरेण मधोदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते
शाङ्करवादिः । छीनंतो नित्वादायुदात्तः । पा० ४. १. ७३. इत्युभे वनस्यत्यादिषु युगपदित्यत्र । का० ६. २.
१४०. वृत्तिकृतोक्तं । सुमतीनां । विवाम सुमतीनां । ऋत्वे० १. ४. ३. इत्युचोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
उत्तमवङ्गवचने नित्यं छित् इति सकारलोपः । यामुद् परस्मैपदेषूदात्तो छिञ् । पा० ३. ४. १०३. इत्युदात्तो
यामुडागमः । लिङ्ः सलोपोऽन्त्यस्य । पा० ७. २. ७९. इति सकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति श्नो लुक् । सति
शिष्टत्वाद्यामुडात्त एव शिथ्यते । वाजदाव्रां । वाजं ददतीति वाजदावानः । आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् ।
तस्य पित्वाद्वातुस्वर एव शिथ्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिथ्यते । आम्यसोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४. इत्यकारलोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात्सोपो व्योर्वलोति वकारलोपो न भवति ॥

इंद्रः सहस्रदाव्रां वरुणः शंस्यानां । क्रतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रऽदाव्रां । वरुणः । शंस्यानां । क्रतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदाव्रां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये क्रतुर्धनदानस्य कर्ता भवति । प्रभूतं ददातीत्यर्थः ।
तथा वरुणः शंस्यानां सुत्यानां मध्य उक्थ्यः सुत्यो भवति । अतिशयेन सुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनम्रत्ययो
नित्वादायुदात्तः । शंस्यानां । शंसु सुतौ । ऋहलोर्ष्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्त ईड्वंद्वुशंसदुहां ष्यत् इत्या-
युदात्तः । क्रतुः । ऋजः क्रतुः । उ० १. ७८. इति क्रतुः । कित्त्वानुणभावे यणादेशः । प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः ।
उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन सुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. इति यत् । यस्वेति
लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थाय कूष्यायेत्यादिवत् ब्रुचत्वाद्यतोऽनाव इति प्राप्तमायुदात्तत्वं
सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यंत इति न क्रियते । ननु यस्वेति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमसु । न हि तदा यतो
ऽनाव इत्येतदस्ति ब्रुचत्वाभावात् । अत एव ह्यूर्ध्वाय च सूर्ध्वाय चेत्यादी स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नि-
त्यत्वाच्च यस्वेति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्दहिरंगावस्वेति लोपात्प्रत्ययमात्राश्र-
यः प्रातरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्रावच्यात् । अत ऊर्ध्वायेत्यादिवदुक्थ्य इत्यत्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं
भविष्यतीति । किं च्छांदसेन । यत्र हि लोपमंतरैणैव ब्रुचत्वं तत्र यतोऽनाव इत्येतद्भवति । यथा चेयं येय-
मिति । लोपनिबंधनद्वाचत्वप्रदेशेषु तु स्वरितेणैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थाय कूष्यायेत्यादी यदायु-
दात्तत्वं तदेव च्छांदसमसु । अथाच तु वर्षादांगं बलीयः । परि० ५५. इत्यंतरंगत्वेऽपि स्वरितत्वं बाधित्वा
लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्थ्य ऊर्ध्वाय सूर्ध्वायेत्यादी च च्छांदसमसु । सर्वथैकत्र च्छांदस्यात्र मुच्यते ॥ ३२ ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्ररेचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अर्वसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्रऽरेचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्यूर्वीक्तयोरिन्द्रावरुणयोरिवावसा रश्मणेन वयमनुष्ठानारः सनेम । संमजेम धनमिति शेषः । नि

धीमहि च । प्राप्ति धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्त्वा ततोऽवशिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उतापि च प्रेरचनं भुक्त्वा निहिताश्च प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । असुन् । नित्वादाबुदात्तः । वयं । यूयं हि षा । ऋत्वे० १. १५. २. । इत्यत्र यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मस् । नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यासुट् । क्दस्युभयथेति सार्वधातुकमयसीति लिङ् । सलोपोऽन्यस्येति सकारलोपः । अतो घेय इतीयादेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आनुणः । पादादित्वात्त निघातः । धीमहि । डुधान् धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो महिङ् । तस्य क्दस्युभयथेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तत्र सार्वधातुकत्वेन लिङ् । सलोपोऽन्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्वं शप् च । बङ्गलं क्दसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद् च चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । असिः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङित्वेति यासुडङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । पादादित्वाद्निघातः । उत । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे । अस्मान्तु जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चित्राय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतं ॥ ७ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ वां युवामुभावहं ङवे । आह्वयामि । किमर्थं । चित्राय मणिमुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आङ्गती युवामस्माननुष्ठातृन् सु जिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इंद्रावरुणा । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्थानङ् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । संहितायां क्दादसं ह्रस्वत्वं । ङवे । ह्यतेर्लङ्कुत्तमैकवचनमिट् । शप् इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं क्दसीति लुक् । ह् इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं क्दसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि शुधात्वित्यादिनोवङ् । पा० ६. ४. ७७. । न च ङ्गुवोरित्यादिना । पा० ६. ४. ८७. । यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । इटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । राधसे । असुन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां च । पा० ७. २. ८७. । इत्यात्वं । शसो नः । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः क्कसुञ्चति क्कसुः । द्विर्भावः । सन्लिटोर्जैः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कुत्वं । क्कसोः कित्वाद्गुणाभावः । क्कादिनियमात्प्राप्तस्येदो वस्वेकाजाह्नसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबङ्गवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शासिवसिषधीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुक्कञ् करणे । लोपमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावात्तमादेशः । शपो बङ्गलं क्दसीति लुक् । तिङ्ङुत्तित् इति निघातः ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्व । अस्मभ्यं शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा हे इंद्रावरुणौ धीष्वस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं शर्म मुखं नू नु अतिशयेन चिप्रं यच्छतं । दत्तं । षट्शतिसंख्याकेषु चिप्रनामसु नु मत्त्विति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिबलादतिशयो लभ्यते ॥ इंद्रावरुणा । उक्तं । नू नु । अचि तुनुधमचुतङ्ङुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण् संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो ह्लादिशेषः । सन्त्य इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । सनीवन्तेत्यादिना । पा० ७. २. ४९. । विकल्पादिङ्भावः । जनसनखनां सन्झलोः । पा० ६. ४. ४२. । इति नकारस्याकारः । उपरि षट् शतुः । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्ञ्जनीर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुम् । ङीपः शपश्च पित्वाच्छतुष्वलसार्वधातुकत्वेनानुदात्तत्वं । सनी नित्वादाबुदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । सावेकाच इति विभक्तौ ष-

दात्तत्वं । अस्रभ्यं । अस्रभ्यमप्रतिष्कृतः । ऋन्वे० १. ७. ६. । इत्यचोक्तं । यच्छतं । दाण् दाने । शपि पाप्ने-
त्वादिना यच्छादेशः ॥

प्र वामश्रोतु सुष्टुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे । यामृधार्थे सधस्सुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । सुऽस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधार्थे इति ।
सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ यामस्रत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति ऊवे युवामुभावाद्भूयामि । किंच सधस्तुतिं
युवयोर्भयोः साहित्येन क्रियमाणायाः स्रवक्रियाया यां सुष्टुतिं प्रतिलभ्य ऋधार्थे युवां वर्धाथे । तादृशी
सुष्टुतिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समूहो वामश्रोतु । युवा व्याप्तोतु ॥ अश्रोतु । अश्रु व्याप्तौ । लोटो व्यत्ययेन
तिप् । स्वादिभ्यः सुः । सुष्टुतिः । न विधे अस्र सुष्टुतिं । ऋन्वे० १. ७. ७. । इत्यचोक्तं । इन्द्रावरुणा । ऊवे । उक्ते ।
अत्र तु यदुक्तयोगान्न निघातः । ऋधार्थे । ऋधु वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने श्रोत्रं ऊवं
कंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिं । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुती
सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य सूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋक्परत्वेऽयं स्तुति-
शब्दो भावसाधनतया स्रवक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋक्पर
इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्वादतोदात्तः । बज्-
श्रीह्रस्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३३ ॥ ॥ ४ ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवतावि-
शेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्राह्मणस्यत्याश्चतुर्थ्यामिन्द्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादस-
स्यत्या नाराशंसी वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर
इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया
सह पूर्वोक्तास्त्रिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिष्ठणां सदसस्पतिर्देवता । नाराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्य-
तिर्नाराशंसो वा विकल्प्यते ॥ विनियोगसु पूर्ववत् ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि ।
कृणु । अत्र दृष्टान्तः । कक्षीवंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽचाध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः ।
यः कक्षीवानृषिरौशिज उशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वत्र योजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातुषु मुनिषु प्रसिद्धिसौत्तरी-
धैरान्नायते । एवं वै पर आट्टणारः कक्षीवाँ औशिजो वीतहव्यः आयसस्त्रसदस्युः पौरुजुत्यः प्रजाकामा
अचिन्वत । तै० सं० ५. ६. ५. ३. । इति । अग्रंतरेऽप्युपिलकथनेनानुष्ठातुत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवाँ ऋषि-
रसि विप्रः । ऋन्वे० ४. २६. १. । इति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं । सोऽयं मंत्रो यास्कैर्नैवं व्या-
ख्यातः । सोमानं सोतारं प्रकाशनवंतं कृणु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः । कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज
उशिजः पुत्र उशिस्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकश्च एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवंतं
कृणु ब्रह्मणस्पते । नि० ६. १०. । इति । अस्मिन्नंत्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं तात्पर्यं
तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवाव बंडे । कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह ब्रह्मवर्चसमे-
वाव बंडे । तै० सं० १. ५. ८. ४. । इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । पुत्र अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृशंत इति मनिन् ।
दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहणार्थत्वान्निस्त्वेऽपि नाबुदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंकादिषु वा सोमशब्दो
द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बज्जस्यहृणादीणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं । प्रख्यातं । सृष्टु शब्दोपतापयोः ।
इत्यस्युटो बज्जसं । पा० ३. ११३. । इति कर्मणि ष्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विच्छयबोरश्चैत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वका-

रस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्त्वाद्दुकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्ङुप । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्वेरेव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । ब्रह्मणः । षष्ठाः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । सुबामंचितपरंगवद्भावात्पदद्वयस्थामंचितनिघातः । कचीवंतं । कचे भवा कच्याद्योदरसंबंधिनी रज्जुः । भवे कंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थ आसंदीवदृष्टीवक्त्रकीवक्त्रकीवत् । पा० ८. २. १२. । इत्युपिषिषणाम कचीवच्छब्दो निपातितः । कंदसीर इति वत्वं । यप्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मनुष्युपो पित्वाद्गुदात्तौ । औशिजः । वश्र कांती । इजीत्यनुवृत्तौ वश्रः किञ्च । उ० २. ७१. । इतीजिप्रत्ययः । तस्य कित्त्वाद्द्विज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वे गुणाभावः । स तस्यापत्वं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः रेवान् । यः अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः । सः नः । सिषक्तु । यः तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्यतो रेवान्मनवान्यस्यामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्धा पुष्टिवर्धनः पुष्टिवर्धयिता यश्च तुरस्वरूपितः श्रीघ्नफलदः स ब्रह्मणस्यतिर्नीऽस्मान् सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्यानुगृह्णात्वित्यर्थः । अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. । इति प्रत्यायकी शब्दाविति शेषः ॥ रेवान् । रधिरस्यास्तीति मनुप । रयेर्मती बज्जलं । पा० ६. १. ३७. ६. । इति यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति वत्वं । आनुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्दहिरंगत्वाच्च प्रागेव गुणे क्त इवर्णाभावान्न वत्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. । इत्यादिवद्भावेनेवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस् ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्यैसादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्थानवकाशत्वं । अपिवा न्वै दर्भसंबः । उप ब्रह्माणि हरिवः । ऋग्वे० १०. १०४. ६. । इत्यादाववकाशलाभात् । सत्वं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागिकारात्परो मनुप । कदाचिद्विपर्णात्परो मनुपः पञ्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि भवति वत्वमिति कंदसीर इति सूत्रकृता विवचितं । अनुनेवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता अरेवानित्युदाहृतं । का० ८. २. १५. । इत्स्वनुड्भ्यामित्यत्रारेण्दात्तमनुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यचारेण्दो रेण्दस्वाप्युपलक्षणं । अत एव हि रेवां इद्रेत्यादी मनुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा इत्स्वनुड्भ्यामित्यत्रापि कदाचिद्भ्रुस्वात्परो मनुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्रागस्वात्परो मनुविति रेवानरेवानित्यादी सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्त्तिककृता व्याख्यात इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्ब्रह्मण्येनामीवशब्दो निपातितः । तं हंतीति बज्जलं कंदसीति क्तिप् । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंदतीति वसुवित् । क्तिञेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धयतेर्नद्यादित्वाद्भ्युः । पा० ३. १. १३४. । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टिवर्धन इति कर्मणि षष्ठा समासः । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये । लोटि बज्जलं कंदसीति शपः झुः । स्याविति द्वित्वे हलादिशेषे बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० ७. ४. ७८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधञ्जाप्रोकिरः कः । प्रत्ययस्वरः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गुर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररुषो मर्त्यस्योपद्रवं कर्तुमसत्तमीपं प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धूर्तिर्हंसकः शंसः शंसनं । अधिषेप इत्यर्थः । तादृशो वास्विशेषो नोऽस्मान्ना प्रणक् । मा संपृणक्तु । शत्रुणा प्रयुक्तोऽधिषेपः कदाचिदस्मान्ना प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे ब्रह्मणस्यते नोऽस्मान्नाच्च । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् । चित्वादाद्युदात्तः । अररुषः । अर्तरुषः । उ० ४. ७९. । इत्यंतर्भावितस्यर्थाद् गतावित्यस्मादरुस । गुणो रपरत्वं । प्रथ-

यस्वरे प्राप्ति वृषादिवादाबुदात्तः । धूर्तिः । धूर्वी हिंसार्थः । क्लिचक्त्वी च संज्ञायामिति क्लिच् । तितुषत-
थसिसुसरकसिषु चेतीट्प्रतिषेधः । उपधायाश्च । पा० ७. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं बाधित्वोऽटि
प्राप्ति । पा० ६. ४. १९. । राक्षोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् । पृची संपर्के । लङ्क्षिप् । इत्ये-
तीकारलोपः । हल्ङ्गादिलोपः । जुल्वं । रधादिभ्यः झम् । तस्य व्यत्ययो बङ्गलं । पा० ३. १. ८५. । इत्यङ्गागमः ।
यणादेशः । अकारस्वागमानुदात्तत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मर्त्यस्य । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृ इत्यादिना । उ० ३. ८६. । औणादिकसन्प्रत्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे
कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । रच् । रच् पालने । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । पादादिस्वान् निघातः । रच् णः । ब्रह्मोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बङ्गलं । पा० ८. ४. २८. ।
इति बङ्गल्यहणाद्नुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पति । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्गस्य सकारः ।
मुबामंचिते परांगवज्जावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिंद्रो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मर्त्यं ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मर्त्यं ॥ ४ ॥

इंद्रो देवो यं मर्त्यं यच्चमाणं हिनोति प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मणस्पतिर्देवो हिनोति । तथा
सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो वीर्ययुक्तः सन्न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घ । चादिरनुदात्तः ।
संहितायामृचि तुनुघमनुतङ्कुचोबध्याणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः । उक्तं । हिनोति । हि
गती वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्नुः । तिपः पित्वात् श्नुप्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इंद्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पात्वंहंसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इंद्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहंसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पति त्वं तं मर्त्यमनुष्ठितारं मनुष्यमंहंसः पापात्पाह्वीति शेषः । तथा सोमः पात्वंद्रश्च पातु दक्षि-
णाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष वृद्धौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । नित्वादाबुदात्तः । अंहंसः ।
नक्षिषयस्वेत्यादिनाबुदात्तः ॥ ३४ ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदसस्पतिमिषिषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखलामावधेति खंडे पठ्यते ।
आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदसस्पतिमद्भुतं । आ० गृ० १. २२. ११. । इति ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिंद्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इंद्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदसस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्तवानसि । कीदृशं । अद्भुतमाश्चर्यकरं इंद्रस्य प्रियं
सोमपाने सहचारित्वात् काम्यं कमनीयं सनिं धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादी । सर्वधातुभ्योऽमुन् ।
नित्वादाबुदात्तः । पतिं । पतिर्इति । उ० ४. ५७. । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधञ्जाप्रीकिरः कः ।
इयङादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । षेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं ।
सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच इरित्यनुवृत्तौ खनिकथंथसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च
। उ० ४. १३९. । इति इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिपोऽमादेशः । यमरमनमातां
सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इङागमः । धातोः सगागमः । निघातः ॥

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । ऽचितः । चन । सः । धीनां । योगं । इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमगुष्टातव्यो विपश्चितस्य विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्यतिदेवाद्देवो न सिध्यति सोऽयं सदसस्यतिर्देवो धीनां मनोऽगुष्टानविषयाणामस्मद्बुद्धीनामगुष्टेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानमनुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २. ३. २९. । अन्तेयोगा-
त्यंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरदात्तत्वे प्राप्ति न गोश्रन्साववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । षिधु संराडौ ।
अनो नित्वादाबुदात्तत्वं । यदुत्तान्निव्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । घञो नित्वादाबुदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नोति । शप् । इदितो गुम् धातोरिति गुम् ।
निघातः ॥

आदृभोति ह्विष्कृतिं प्रांचं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋभोति । ह्विःऽकृतिं । प्रांचं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव ह्विष्कृतिं ह्विःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदसस्यतिर्देवो वर्धयति । ह्विर्दानानंतर-
मेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्रांचं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्न
परिसमाप्तिरुक्तं कृणोति । करोति । होचा ह्यमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु गच्छति ।
यद्वा । होचास्मदीयस्युतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति । झोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु
वाङ्मामसु होचा गीरिति पठितं ॥ ह्विष्कृतिं । ह्विषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं ह्विष्कृतिः ।
बङ्ग्रीही प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगतोऽचतौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । पश्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते धरो हिंसा यस्मिन् । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
ह्वयतेऽस्यामिति होचा देवता । ऊयामाशुभसिन्धस्त्रन् । उ० ४. १६७. । इति च । नित्वादाबुदात्तः ॥

नराशंसं सुधृष्टममपश्यं सप्रथस्तमं । दिवो न सप्तमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसं । सुधृष्टमं । अपश्यं । सप्रथःऽतमं । दिवः । न । सप्तमखसं ॥ ९ ॥

नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वा । अयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्यतिदेवतापरोऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च
यास्को दर्शयति । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसत्यभिरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशस्यो
भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्रापि वत्सदसस्यतेरपि नरैः शस्यमानत्वान्नराशंसत्वं । एवमेवामिप्रायं इति
निधाय ब्राह्मणमेवमान्नायते । प्रजा वै नरो वाक् शंसः । ऐ० ब्रा० ६. २७. । इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः
सदसस्यतिर्यो वा नराशंसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टममत्याधिकेन
धार्थयुक्तं सप्रथस्तममतिशयेन प्रख्यातं सप्तमखसं प्राप्ततेजस्कं । तत्र दृष्टांतः । दिवो न युलोकानिव । आदि-
त्यचंद्रादिभिरधिष्ठिता युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्दयं नराशंसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । शोभनं धृष्टो-
तीति सुधृक् । क्लिष्टेति क्लिप् । आतिशायनिकस्तमम् । षकारस्य जस्त्वाभावश्चांदसः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रत्वेन षकार उदात्तः । अपश्यं । पाघ्राधेत्यादिना पश्चादेशः । लुङ्लङ्लृत्त्वबुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट
उदात्तत्वं । पादादित्वात्त निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथमं प्रथः । सर्वधातुभ्योऽसुन् । नित्वादाबु-
दात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तते इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बङ्ग्रीहिसमासः । षोपसर्जनस्य
। पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्चंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरदात्तत्वं । सप्तमखसं । सीदतीति सप्त । षट् विशरणादी । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति मनिन् । नित्वादाबुदात्तः । सप्त महो यस्येति बङ्ग्रीही हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥ ३५ ॥

प्रति त्वमिति नवचं द्वितीयं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता ल्वनुक्रम्यते । प्रति त्वमापिमादतमिति ॥
कारीरीष्टी प्रति त्वमित्येषा धाव्या । तथा च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळ
अपि स्ववसं नमोभिरिति धाव्ये । आ० २. १३. । इति ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे । मरुद्भिरम् आ गंहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीथाय । प्र । हूयसे । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गंहि ॥ १ ॥

त्वच्छब्दः सर्वनाम तच्छब्दपर्यायः । हे अपि यो यज्ञश्चावरंगवैकल्यरहितस्त्वं तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिबन्ध गोपीथाय सोमपानाय प्र ऋयसे । प्रकर्षणं त्वं ऋयसे । तस्मादभिनमध्वरे त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सहा गहि । आगच्छ । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्र ऋयसे सोऽपि मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. इति ॥ प्रति । निपात आबुदात्तः । त्वं । त्वदादीनामः । पा० ७. २. १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दूसनिजनिचरीत्यादिना । उ० १. ३. । जुगु । अत उपधाया इति वृद्धिः । भित्त्वादाबुदात्तः । गोपीथाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ९. इति थकप्रत्ययांतो निपातितः । प्र । निपातस्वरः ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥२॥

नहि देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥२॥

हे अपि महो महस्तव संबन्धिनं क्रतुं कर्मविशेषमुल्लंघ्य परो नहि उत्कृष्टो देवो न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्त्वदीयं क्रतुमनुतिष्ठन्ति ये च देवास्त्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोत्कृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचायजंतश्चित्वादंतोदात्तः । महः । महस्तलोपस्कांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इति विभक्त्येवदात्तत्वं । तव । युष्मदस्यदोर्ङसीत्याबुदात्तत्वं । क्रतुं । छत्रः कतुः । उ० १. ७८. । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । गहि । गम् सू गती । लोटः सेहिः । बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेश्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदना भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥३॥

ये महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥३॥

हे अपि ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे सर्वे सप्तविधगणोपिताः । सप्तगणा वै मरुतः । ति० सं० २. २. ११. १. इति श्रुतिः । देवासो द्योतमाना अद्रुहो द्रोहरहिता वर्षणेन सर्वभूतोपकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादान्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो घृतं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । ऋत्वे० ५. ५५. ५. । इति । शाखांतरेऽपि मंचांतरस्य ब्राह्मणमेवमान्नायते । मरुतां पृषतयः स्त्रेत्याह मरुतो वै युष्ठा ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बज्जधा व्याख्यातः । रजो रजतेऽर्जोती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यन्तेऽस्यगहनी रजसो उच्येते । नि० ४. १९. । इति ॥ रजसः । नस्त्रिषयस्थानिसंतस्त्रेत्याबुदात्तः । विदुः । विदु ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति श्लेषसादेशः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विश्वेः क्रान्तस्य भित्त्वादाबुदात्तत्वं । देवासः । आञ्जसेरसुक् । देवशब्दः पचायजंतः । चित्त्वादंतोदात्तः । अद्रुहः । संपदादित्वाद्भावे क्तिपि बज्जत्रीहो नञ्मुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं । कर्तरि वा क्तिप् । तत्पुष्पे ह्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ॥

य उया अर्कमानुचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥४॥

ये उयाः । अर्के । आनुचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥४॥

ये मरुत उयास्त्रीत्राः संतोऽर्कमुदकमानुचुः अर्चितवंतः । वर्षणेन संपादितवंत इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बल्लेनानाधृष्टासोऽतिरक्ताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः । अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं वाजसनेयिन आमनति । आपो वा अर्केः । शतं ब्रा० १०. ६. ५. २. । इति । तन्निर्वचनं च त एवामनति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायंतार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं । शतं ब्रा० १०. ६. ५. १. । इति । जगत्सृष्ट्या हिरण्यगर्भ उदकं सप्तमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्पमहिमप्रस्थापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सकाशादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम

निप्यन्नमित्यर्थः ॥ आनुचुः । अर्चतिः । अपस्युधेयामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. । निपातितः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उज्जेर्बलोपश्च । उ० ४. १९१. । इत्यसुन् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुस्रचासो रिशादसः । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभ्राः । घोरऽवर्षसः । सुऽस्रचासः । रिशादसः । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तीर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभ्राः शोभना घोरवर्षस उग्ररूपधराः सुस्रचासः शोभनधनोपेता रिशादसो हिंसकानां भक्षकाः । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु षत्रं भग इति पठितं ॥ शुभ्राः । स्फायितंतीत्यादिना शुभेरीणादिको रकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोरवर्षसः । घोरं वर्षो येषां बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुस्रचासः । बज्रव्रीही नञ्शुभ्रामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येव तु न भवति षत्रशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिशांति हिंसतीति रिशाः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन्प्रत्ययः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते ॥ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि बुलुके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तदस्मिन्नास्थसावक इति बज्रव्रीहिं कृत्वा पश्यान्नञ् । न अको नाक इति नञ्तत्पुरुषः । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३. । इति लोपो न भवति । नभ्राएनपादित्यादिना । पा० ६. ३. ७५. । प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुभ्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पश्यान्नञ् बज्रव्रीहायुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसंगप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरसुगित्यमुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । स्रस्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

य ईखयंति पर्वतान् तिरः समुद्रमर्णवं । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईखयंति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रं । अर्णवं । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्नेघानींखयंति चालयंति तथार्णवसमुद्रकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वतीति शेषः । निञ्जलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ईखयंति । उख उखीत्यादावीखिर्गत्वर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङ्श लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । औणादिकोऽतन् । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ये तन्वंति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा । मरुद्भिरम् आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वंति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रं । ओजसा । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

ये मरुतो ररिमभिः सूर्यकिरणीः सहा तन्वन्ति आप्रवन्ति । आकाशमिति शेषः । किंच श्रीजसा स्वकीय-
बलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भिर्दिव्यन्वयः ॥ तन्वन्ति । तनु विसरि । लटो झोऽतः । तनादिक्रञ्च उः
। पा० ३. १. ७९. । सति शिष्टस्वरवलीयस्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङ् एवाबुदात्तत्वं । समुद्रं । उन्दी क्लेदने ।
स्फायितंतीति रक् । समासे छद्बुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिर्मम आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । सृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत्ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोमसंबन्धिनं मधुररसमभि सृजामि ।
सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचागच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । स्वामी द्विती-
याया इति त्वादेशः सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा० ६. ३. ४२. ।
पुंवद्भावः । सृजामि । सृज विसर्गे । मियः पित्त्वाद्गुदात्तत्वं । विकरणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटिनमीत्यादिना । उ० १. १९. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ।
अन्यद्गतं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विवातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विवातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टकं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसौ पूर्ववत् ।
ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावाभं वमिति ॥ विनियोगस्तु सूक्तस्य लिंगिकः स्मार्तो वा द्रष्टव्यः ॥ व्यूढस्य
प्रथमे कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्याभं वस्तुचः । अथ च्छंदोमा इति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव
सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तुचाः । आ० ८. ९. । इति ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः । तत्संधो जायमानवाचिना
जन्मशब्देनैकवचनानिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जायमानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्र-
विशेषो विप्रेभिर्मेधाविभिर्चत्विग्भिरासया स्वकीयेनास्त्रेणाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः । रत्नधा-
तमोऽतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्य-
शब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां मुलुगित्यादिना याजादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यंतोदात्तः ।
रत्नधातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । छद्बुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

य इंद्राय वचोयुजा तत्क्षुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इंद्राय । वचःऽयुजा । तत्क्षुः । मनसा । हरी इति । शमीभिः । यज्ञं । आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रार्थेन्द्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मात्रेण रथे युज्यमानो मुग्धचित्ता इती एतन्नामकावस्थी मनसा ततनुः संपादितवतः । ऋभूणां सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणैन्द्रस्याश्वी संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यहचमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्तवतः । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शमीति पठितं ॥ वचोयुजा । वचसा युंजाति । सत्सुद्विधेत्यादिना क्लिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । छडुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततनुः । तन्नू ल्वन्नू तन्नूकरणे । लिटि श्लेषादेशः । पादादित्वादिनिघातः । शमीभिः । शमयंति पापानीति शम्यः कर्माणि । श्रीणादिक इन् । छदिकारादक्तिनः । पा० ४. १. ४५. । इति ङीष् । वृषादित्वादायुदात्तः । आशत । अशू व्याप्ती । लङि श्रस्यादादेशः । स्वादिभ्यः झुः । तस्य बङ्गलं छंदसीति लुक् । आडागमः । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥३॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबऽर्दुघां ॥३॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिद्रथमतक्षन् । तक्षणेन संपादितवतः । कीदृशं । परिज्मानं परितो गंतारं सुखं उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच धेनुं कांचिन्नां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्ष-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशीं धेनुं । सबर्दुघां सबरः क्षीरस्य दोग्धीं ॥ तक्षन् । बङ्गलं छंदसीत्युडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्रायनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मानं । अजेः परिपूर्वस्य श्रुन्नञ्जित्यादिना । उ० १. १५८. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं च निपात-
नात् । सबर्दुघां । सबः पयो दोग्धीति सबर्दुघा । दुहः कव्यश्च । पा० ३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः । कपः पित्वादनुदात्तत्वं । धानुस्वर एव शिष्यते । समासे छडुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभ्रवस्तृचः । द्वितीयस्थापिं वो देवमिति खंडे सूचितं । मही बीः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति तृचौ । आ० ८. १०. । इति ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंचा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्रक्रत ॥४॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमंचाः । ऋजूऽयवः । ऋभवः । विष्ट्री । अक्रत ॥४॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पूर्वं वृद्धावपि पुनर्युवाना तद्व्यावक्रत । छतवतः । कीदृशाः । सत्यमंचा अविद्यमंचसामर्थ्योपिताः । पुरश्चरणाव्यनुष्ठानेन सिद्धमंचत्वाव्यत्यलमुद्दिश्य मंचाः प्रयुज्यते तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः । ऋजूयव ऋजुता-
मात्मन इच्छंतः । क्लरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनुष्ठिता मंचाः सिध्यति । विष्ट्री विष्टयो व्याप्तिर्युक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य मंचसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते । ऋभुशब्दं यास्तु एवं निर्वृत्ति । ऋभव उर
भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवतीति वा । नि० ११. १५. । इति ॥ युवाना । युवशब्दो यौतेः कनिनंतो
नित्वादायुदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमंचाः । बङ्गलीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऋजूशब्दो भावपरः । ऋजूत्वमात्मन इच्छंति । क्वच् । अक्रतसार्वाधातुकयोर्दीर्घः । पा० ७.
४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । विष्ट्री । विष्ट्र व्याप्ती । क्लिक्त्वा च संज्ञायामिति
क्लिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिबंधः । तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३०. १. । इति
तस्मिन्कारादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आनुण्य इति गुणे क्तते प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं बाधित्वा परस्वाज्जसि च । पा० ७. ३. १००. । इति इत्यस्य
गुणेन भवितव्यमिति चेन्न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । छजो लुक् । आत्मनेपदं । श्रस्यादादेशः ।
मंचे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । त्रैलुक् । यणादेशः । आडागमः । निघातः ॥

सं वो मदासी अगमतेद्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अगमत । इद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे अमवो वो युष्माकं संबन्धिनो मदासो मदहेतवः सोमा इद्रेण चादित्येभिरादित्यश्च समगमत । संगताः । अमृणांमिन्द्रादित्येः सह सोमपानं तृतीयसवनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनेचं पठितः । इन्द्रमादित्यवतमृभुमंतं विभुमंतं वाजवतं बृहस्पतिमंतं विश्वदेव्यावतमावहेति । आ० ५. ३. । कीदृशेनेद्रेण । मरुत्वता मरुन्निर्युक्तेन । अत एव मंचांतरमेवमाप्नायते । मरुन्निरिन्द्रं सख्यं ते असु । अन्वि० ८. ९६. ७. । इति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिर्दीप्यमानैः ॥ मदासः । मायंथेभिरिति मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६७. । इत्यप । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आप्ससरसुगिति जसोऽसुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वाङ्गुक् । समो गम्यच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । म्रस्तादादेशः । मंचे घसेत्यादिना त्रैबुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधात्तोपः । व्यवहृताश्चेति समो व्यवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थं इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्ज्स्त्वाभावः । शयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो षत्वं । आदित्येभिः । बङ्गलं क्दसीति भिस ऐसादेशाभावे बङ्गवचने इच्छेदित्वेत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन नित्वादायुदात्तत्वं ॥ ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अकर्तं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निऽकृतं । अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य संबन्धी तच्चणव्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषिण संपादितमकरोदिति शेषः । तच्चणव्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या अमवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽकर्त । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवतः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंचांतरेऽपि विस्फुटः । एकं चमसं चतुरस्कुणोतन । अन्वि० १. १६१. २. । इति ॥ नवं । गु सुती । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवाद्स्वाहजर्थे सर्वत्र भवति । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वाद्संज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबधः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तच्च लक्ष्म तनूकरणे । श्रीणादिकसूनु । उदित्वात्पक्ष इडभावः । पा० ७. २. ४४. । स्तोः संयोगाद्योरंते च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृञो निष्पष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्मृतीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शेषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते । पा० २. ३. ५०. । माषाणामश्रीयादिति । गतिरन्तर इति निस उदात्तत्वं । अकर्त । अकृतवत । कृञो लुङि शस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंचे घसेत्यादिना त्रैबुक् । क्दसुभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्दित्वाभावेन गुणः । चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वायुदात्तः पठितः ॥

तृतीये क्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे अचावार्भव्यौ । तृतीयस्यागम्य महेति खंडे सूचितं । इन्द्र इषे ददातु नक्षे नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च । आ० ८. ११. । इति ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्रानि सुन्वते । एकमेकं सुशस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्रानि । सुन्वते । एकंऽएकं । सुशस्त्रिऽभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्तुपु धे प्रतिपादिता अमवस्ते यूर्यं सुशस्त्रिभिः शोभनैरस्त्रादीयशंसनैर्युक्ताः संतो नोऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत । सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्ष्येकमेकमित्युक्तं । कीदृशानि

रत्नानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । उत्तमानि मध्यमान्यधमानि चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्तानि सप्तसंख्यानिप्यन्नवर्गरूपाणि कर्माणि च धत्तन । संपादयत । कीदृशानि साप्तानि । चिरा चिवारमावृत्तानि । अग्न्याधयदर्शपूर्णमासादीनां सप्तानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । श्रीपासनहोमो वैश्वदेवमित्यादीनां सप्तानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इत्यादीनां सप्तानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां । निदित्यनुवृत्ती रमेस च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य तकारः । नित्वादाद्युदात्तः । धत्तन । धत्त । तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः । सप्तानां वर्गः साप्तं । सप्तनोऽञ् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गेऽञ्प्रत्ययः । नस्तद्धिति । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । नित्वादादिवृद्धि- राद्युदात्तत्वं च । अत्र वर्गवचनेनानेन वर्गिणो लक्ष्यते । तेन बद्धवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्गस्त्रिरावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चात्तत्वं । एकमेकं । नित्यवीप्स्योरिति वीप्सायां द्विर्भावः । एकशब्द इणः कनंतो नित्वादाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञा- यामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । मुशस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्यत ऋचः । शन्सु सुती । करणे क्तिन् । तस्य कित्वात्तलोपः । शोभनाः शस्यत इति प्रादिसमासे यद्यपि च क्तिनो नित्वादाद्युदात्तत्वेन छद्गुत्तरपदप्रकृति- खरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण मन्क्त्विभ्याख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अधारयंत वहृयोऽभजंत सुकृत्या । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वहृयः । अभजंत । सुऽकृत्या । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वहृयश्चमसादिसाधननिष्पादनेन यज्ञस्य षोडश ऋभवोऽधारयंत । पूर्वं मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अप्यमृ- तत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रांतरमास्त्रायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानसुः । ऋग्वे० १. ११०. ४. । इति । किंचैते सुकृत्या यज्ञसाधनद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थिता यज्ञियं यज्ञार्हं भागं हविर्लक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सौधन्वना यज्ञियं भागमानश । ऋग्वे० ३. ६०. १. । इत्यादिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽष्टमवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । इत्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वहृयः । निदित्यनुवृत्ती वहिःश्रीत्यादिना निप्रत्ययः । अभजंत । पादादित्वादिनिघातः । सुकृत्या । विभाषा छद्गुषोः । पा० ३. १. १२०. । इति छत्रः कर्मणि क्वप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा सुकृत्या । बद्धव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु कृत्यशब्दे क्वपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातु- खरेणादिश्चात्तः । ततश्चाद्युदात्तं ब्रह्मं दसीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि छत्रः श च । पा० ३. ३. १००. । इति स्त्रियां भवि क्वप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्वपः पित्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं । प्रादिसमासे छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्षात्वतः । पा० ६. १. १५२. । इत्यंतोदात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थं यज्ञत्वर्गभ्यां घत्वञौ । पा० ५. १. ७१. । इति घः । तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २ ॥

इहेन्द्रापी इत्यादिकं षड्रुचं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसो पूर्ववत् । देवता ल्वनुक्रम्यते । इह षकेन्द्राय- मिति ॥ विनियोगस्तु । अपिष्टोमेऽच्छावाकशस्त्र इहेन्द्रापी उप इह इति सूक्तं । सोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहे- द्रापी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् ॥ तथाभिन्नवषडहे प्रातःसवनेऽच्छावा- कशस्त्रे सोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभिन्नवषड्याहानीत्युपक्रम्येहेन्द्रापी इन्द्रापी आ गतं । आ० ७. ५. । इति ॥

इहेन्द्रापी उप इहये तयोरिस्तोममुशमसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्रापी इति । उप । इहये । तयोः । इत् । स्तोमं । उशमसि । ता । सोमं । सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्रापी देवावुप इहये । आह्वयामि । तयोरिदिन्द्राग्न्योरेव स्तोमं सोत्रमुशमसि । काम- यामहे । सोमपातमातिशयेन सोमं पातुं चमी ती द्वौ देवौ सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्रापी । अत्र देवता-

द्वेऽपि पूर्वपदस्वानङ् न भवति । तच्च हि द्वंद्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वयहणात्प्रसिद्धसाहचर्याणामिव द्वंद्व
आनङ्कित्युक्तं । का० ६. ३. २६. । तस्माद्वाचयहे द्वय इन्द्रशब्दः । समासस्येत्वंतोदात्तत्वं । देवताद्वंद्वे चेत्युभयप-
दप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अपिशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति
प्रतिषेधात् । उग्रमसि । वश कांतौ । लटो मस । इदंतो मसि । पा० ७. १. ४६. । इतीकारोपजनः । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । मसेर्ङित्वाद्बहिष्येत्वादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयच्च सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राप्ती शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इंद्राप्ती इति । शुभत । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राप्ती यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्र शंसत शस्त्रैः । तथा शुभत ।
नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राप्ती गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्त्रेषु मंत्रेषु साम-
रूपेण गायत ॥ ता । सुपां सुलुगित्वाकारः । शुभत । अस्य संहितायामन्येषामपि वृक्षत इति दीर्घः ॥

ता मित्रस्य प्रशस्तय इंद्राप्ती ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मित्रस्य । प्रशस्तये । इंद्राप्ती इति । ता । हवामहे । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रस्य स्नेहविषयस्य ममानुष्ठानुः प्रशस्तये ता पूर्वोक्ता देवी संपद्येतामिति शेषः । यद्वा । मित्रस्य मम
संबन्धिनी ताविन्द्राप्ती प्रशस्तये प्रशंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानक्षमी ता पूर्वोक्ताविन्द्राप्ती
सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रशस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति
चतुर्थी । छद्गुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादौ च निति कृत्यती । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुत्र्ये
वा दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उया संता हवामह उपेदं सर्वनं सुतं । इंद्राप्ती एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । इदं । सर्वनं । सुतं । इंद्राप्ती इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्मोप सामीथिन प्राप्तुमुया संता वैरिवधा-
दिषु क्रूरी संता देवी हवामहे । आह्वयामः । इंद्राप्ती देवाविह कर्मणा गच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि
प्रसोरलोपः । सर्वनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गहि । ऋत्वि० १. १६. ५. । इत्यचोक्तं ॥

ता महांता सदस्यती इंद्राप्ती रक्ष उञ्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यती इति । इंद्राप्ती इति । रक्ष । उञ्जतं । अप्रजाः । संत्वचिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविन्द्राप्ती रषो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकुर्वतं । क्रौर्यं परित्याजयतमित्यर्थः । कीदृशी ।
महांता महांती गुणैरधिकी सदस्यती सभापालकी । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः
संतु ॥ महांता । सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्यती । सदस्यती इति समासे षष्ठा
लुकि प्रातिपदिकसकारस्य हत्वाभावस्कांदसः । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राप्ती ।
आमंत्रितासुदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत इति प्रजाः । अन्येष्वपि वृक्षते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्ङप्रत्ययः ।
न प्रजा अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बङ्गव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. । इत्यसिजादेशः
स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तुजंतस्यातुशब्दस्य जसस्कांदस इनुडागमः । चित इति ऋकार
उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादितीकार उदात्तः ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राप्ती शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इंद्राप्ती इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी सथिनावश्रफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगश्चापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन सावधानी भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं । गयः छदर इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं ॥ जागृतं । जागृ निद्राचये । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्ङुतिङ्ङ इति निघातः । प्रचेतुने । चिती संज्ञान इत्यस्मास्यंताद्वाङ्ङलकादीणादिक उगप्रत्ययः । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्रापी । इहेंद्रापी इत्यचोक्तं । आमंचितत्वादाबुदात्तत्वमच विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । रपुगमियमां क् इति क् ॥ ॥३॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य अघिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यी द्वे देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यधायीनां द्वावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो देवा देवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अ० १२. ४. इति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति सूक्ते संख्याविशेषस्थानिरुक्ता संख्या विंशतिसंख्या द्रष्टव्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका । तत्रादौ चतस्र अचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेवताकाः । नवमी दशमी चोभे अपिदेवताके । एकादश्या अचो देवसंबंधिन्यो देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणापिपत्य इंद्राणीवरुणान्यप्राथ्यो देवताः । त्रयोदशीचतुर्दशौ द्वावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी । षोडश्याद्याः षड्विंशुदेवत्याः । षोडशी छत्त्रदेवत्या वा ॥ अत्र सूक्तविनियोगो कैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ प्रातर्युजा वि बोधयेति चतस्र अचः । सूचितं च । अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनग्रहस्य प्रातर्युजेत्येका पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा वि बोधय । आ० ५. ५. इति ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥१॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनौ । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥१॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनग्रहेण संयुक्तावश्विनी देवी वि बोधय । विशेषेण प्रबुद्धौ क्रुह । अश्विनौ प्रबुद्धौ चाश्विनौ देवावस्थाभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायिह कर्मण्या गच्छतां ॥ प्रातर्युजाते गृह्यमाणेन ग्रहेण सहिति प्रातर्युजा । सत्सूद्विषेत्यादिना क्षिप् । सुपां सुलुगित्याकारः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तैरुदात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्लिन उदात्तत्वं ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता ह्वामहे ॥२॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता । ह्वामहे ॥२॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनी देवी सुरथा शोभनरथयुक्ती रथीतमा रथिनां मध्येऽतिशयेन रथिनी दिविस्पृशा बुलोकनिवासिनी ता ह्वामहे । तादृशावश्विनावाह्वयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्त्री सुरथी । समासांतोदात्तत्वापवादं बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आबुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृशा । दिवि स्पृशत इति दिविस्पृशा । क्षिप्ति क्षिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतं ॥३॥

या । वां । कशा । मधुऽमती । अश्विना । सूनृताऽवती । तया । यज्ञं । मिमिक्षतं ॥३॥

अश्विना हे अश्विनौ देवी वां युवयोः संबन्धिनी या कशाश्चताडनी विद्यते तया सहागत्य यज्ञमस्मादीयं

मिमिचतं । सोमरसेन सेक्तमिच्छतं । कश्यान्वाङ्मूढं ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाङ्गतिं निष्पादयितुमुद्युक्ता भवतमित्यर्थः । कीदृशी कशा । मधुमती । अर्णः शोद इत्यादिष्वेकशतसंख्याकेषूदकनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्रगत्या यत्स्वेदोदकं स्रवति तेनेयं कशा क्षिन्नेत्यर्थः । सूनृतावती प्रियसत्यवाग्युक्ता । तीव्रेण कशाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आक्रोशः क्रियते तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यजमानस्य प्रियं । यद्वा । झोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्नामसु कशा धिषणोति पठितं । अश्विनोर्या वाक् मधुमती माधुर्योपेता पाश्चर्यरहिता सूनृतावती प्रियत्वसत्यलोपेता । फलप्रदानविषयेत्यर्थः । तथा वाचा युक्तौ यच्च मिमिचतमिति योजनीयं ॥ कशा । कश गतिशतनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादायुदात्तः । सूनृतावती । जन परिहाणे । सुधूनयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सूनृता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिष्कंदसि बङ्गलमिति चकार उदात्तः । सा यस्या अस्ति सा कशा सूनृतावतीति कशायाः संज्ञा । एवंनामा या कशेत्यर्थः । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति मतुपो वत् । मिमिचतं । मिहेः सन् । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. इति कित्त्वानुणाभावः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि । वां । अस्ति । दूरके । यत्र । रथेन । गच्छथः । अश्विना । सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विनी देवी युवां सोमिनः सोमवतो यजमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गो वां युवयोर्दूरके दूरदेशे नह्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्थो गम्यते । चशब्दो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यचेति यद्वृत्तयोगात्त निघातः ॥

बृहस्य द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमृतय इति सावित्र्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमृतय इति चतस्रो मही बौः पृथिवी च नः । आ० ८. १०. इति ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्ये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्ये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवमुप ह्ये । आह्वयामि । स च सविता देव एतन्मंत्रप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यजमानेन प्राथं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं यजमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमुत्सिग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कक्षांचिदिष्टावध्वर्यवस्तस्मै सविचे ब्रह्मणे प्राशिक्षनामकं पुरोडाशभागं दत्तवतः । तच्च प्राशिक्षं हस्ते सविचा गृहीतं सत्तदीयपाणिं चिच्छेद् । नतः प्राशिक्षस्य दातारोऽध्वर्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवतः । सोऽयमर्थः कौपीतकिब्राह्मणे समान्नातः । सविचे प्राशिक्षं प्रतिजहुस्तस्य पाणी प्रचिच्छेद् तस्मै हिरण्यमयी प्रतिदधु-सस्माच्चिरण्यपाणिरिति सुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वृत्त । हिरण्यं कस्माच्चिरयत आयम्यमानमिति वा ह्येते जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा ह्येतेर्वा स्यात्प्राकर्मणः । नि० २. १०. इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः । नि० २. २६. इति ॥ हिरण्यशब्दो नक्षत्रियत्वादायुदात्तः । षड्भ्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुपुत्तावृत्तियुतिसातीत्यादिना क्तिनतोऽंतोदात्तो निपातितः । सवितारं । तुचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावितत्पर्ययात्ताच्छीत्वे तुन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः । नित्वादायुदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युश्मसि ॥६॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥६॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्प्रचितुं सवितारमुप स्तुहि । तस्य सवितुः संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपायुश्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं जलस्य न पालकं । संतापेन शोषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेषदात्तत्वं । नपातं । पा रषणे । अस्य शब्दः पाच्छब्दः । तस्य नजा समासे नभ्राएनपादित्यादिना नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अपिर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि षष्ठाः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणासु । अग्न्यादित्यावपां कारणतया संबन्धिनावपेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिः । मनु० ३. ७६. । इति स्मृतिश्च । अस्मिन्पञ्च उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः क्लिवंतस्य तुवा निपातनाद्बृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतु गताविति धातोर्ध्व-तात्किप् । अग्न्यादित्यौ ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । नित्वादायुदात्तः । उश्मसि । वश कांती । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । इदं तो मसिरितीकारोपजनः ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥७॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥७॥

वसोर्निवासहेतोश्चित्रस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं अस्य यजमानस्ये-तावहनदानमुचितमिति विभागकारिणं नृचक्षसं मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे । कीषीतकिन एतस्या अचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामगति । यदेतद्वसोश्चित्रं राधसदेव सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचश्चित्वाद्दत्तोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यति । हवामहे । इयतेर्वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृशृस्त्रिहीत्यादिना उः । निदि-त्यनुवृत्तेर्नित्वादायुदात्तः । राधसः । अमुगंतो नित्वादायुदात्तः । नृचक्षसं । नृचक्ष इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चचेर्वङ्गलं शिष्य । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शित्वादानार्धधातुकत्वेन ख्यात्वादेशाभावः । छदुत्तर-पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥८॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि । शुभति ॥८॥

सखिभूता हे ऋत्विज आ नि षीदत । सर्वत्रोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यो राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यातिं प्रकाशत इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इतीएप्रत्ययः । तत्संनियोगेन डित्त्वं यलोपश्च । डित्त्वादाकारलोपः । समानस्य कंदसीत्यादिना । पा० ६. ३. ८४. । समानशब्दस्य सादेशः । इएसंनियोगेनो-दात्तत्वं । जसि सख्युरसंबुद्धौ । पा० ७. १. ९२. । इति णित्त्वाद्बृद्धिरायादेशश्च । नि षीदत । सदेरप्रतिः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छीच्छे नृन् । नित्वादायुदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठा न लोकाव्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहा वहेति नेष्टुः प्रस्थितयाग्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहा वहोषान्नाय वशान्नाय । आ० ५. ५. । इति ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारं सोमपीतये ॥९॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥९॥

हे अग्ने उग्रतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिन्द्रास्याथा इह देवयजनदेश आ वह । तथा स्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आ वह ॥ पत्नीः । उद्यंतः पतिशब्द आबुदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारश्च ङीपः पित्वाङ्गुतिस्वर एव । उग्रतीः । वश कांती । ऋटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतृङित्वाद्ब्रह्मिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति ङीबुदात्तः ॥

आ मा अग्रम इहावसे होचां यविष्ठ भारतीं । वरूचीं धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । माः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारतीं । वरूचीं । धिषणां । वह ॥ १० ॥

हे अग्ने अवसेऽस्मानवितुं मा देवपत्नीरिहा वह । तथा हे यविष्ठ युवतमापे होचां होमनिष्पादकापिपत्नीं भारतीं भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नीं वरूचीं वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चा वह । वाग्ने धिषणेति वाजसनेयकं । भरत आदित्यः । नि० ८. १३. इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते ॥ गम्यंत इति माः । गमृष्टपू गती । औणादिको ङ्प्रत्ययः । ङित्वाङ्गुलोपः । प्रत्ययस्वरः । होचां । ऊयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६७. इति चन्तो नित्वादाबुदात्तः । अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्ठनी । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. यणादिपरस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारतीं । शार्ङ्गरवादेरवृत्तत्वात् ङीगंतो नित्वादाबुदात्तः । वरूचीं । असितस्कभित्यादौ । पा० ७. २. ३४. यद्यपि वरूचुशब्दसृजंत इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्वरूचुशब्दसृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन नित्वादाबुदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वाद्बुदात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि न ङीप उदात्तत्वं । धिषणां । क्यप्रत्ययानुवृत्तौ धुषेर्धिष च संज्ञायां । उ० २. ८२. इति क्युः ॥ ॥ ५ ॥

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः । सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्योऽवसा रचणेन महो महता शर्मणा च मुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । अभिमुखेन सेवंतां । कीदृशो देव्यः । नृपत्नीर्मनुष्याणां पालयिष्यः अच्छिन्नपचा अच्छिन्नपचाः । न हि पत्निरूपाणां देवपत्नीनां पचाः केनचिच्छिद्यते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. इति ङीषंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाञ्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा क्ंदसीति पाञ्चिकस्त्रीः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रचणे । असुन । नित्वादाबुदात्तः । महः । मह पूजायां । क्तिप् । सुपां सुपो भवति । म० ७. १. ३९. इति नृतीथैकवचनस्य ऊसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ति परादिस्कंदसि बहुलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न च्छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्राणीमुप ह्ये वरुणानीं स्वस्तये । अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इंद्राणीं । उप । ह्ये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्रायीं । सोमपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरुणादीनां पत्नीराहुयामि ॥ इंद्राणीं । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. पुंयोगे ङीभ्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्रायीं । नृषाकण्यभिकुसितकुसीदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३७. इति ङीप् । तत्संनियोगेनकारखीकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वीकं ॥

द्वितीये कंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही बीः पृथिवी च न इति आवापृथिव्यनिविज्ञानीयसृषः । द्वितीयस्यापि व इति खंडे सूचितं । मही बीः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ८. १०. इति ॥ आग्रयणेष्टी मही बीरित्येषा आवापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आग्रयणं व्रीहिशामाकेति खंडे सूचितं । ये के च

ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अप्रिमंथनेऽधिषा विनियुक्ता । प्रातर्वे-
 श्चदेव्यामिति खंडे सूचितं । अमि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विश्वदमानं
 सांगाव्यमनयेवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विश्वदमानं मही द्यौः पृथिवी
 च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽधिषा संस्थितेष्वान्धिनायेति खंडे सूचितं ।
 मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि यावापृथिवी विश्वशंसुवा । आ० ६. ५. । इति ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥
 मही द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः । भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्युंलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन
 रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणीः पोषणीर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्यौ पूरयतां ॥ मही ।
 महच्छब्दादुगितश्चेति ङीप् । अच्छब्दलोपस्त्वंदसः । बृहन्नहतोरूपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । द्यौः । दि-
 व्शब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० ७. १. ९०. । इति ततः परस्व सोर्णिद्वन्नावाङ्गवन्ती
 वृद्धिरपि स्थानिवद्भाविनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः धिवन्त्संप्रसारणं च । उ० १. १५०. । इति धिव-
 न्प्रत्ययः । धिनीरादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विर्भा-
 वहलादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां । पृ पाञ्जनपूरणयोः । ब्रह्म इत्येके । शपः सुः । अर्तिपिपृथोश्च । पा०
 ७. ४. ७७. । इत्यभ्यासस्याकारस्य इकारः । तिङ् । प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । ऊसू-
 भृधृसृष्टभ्य ईमन्नितीमन् । गित्वादायुदात्तः ॥

तयोरिहृतवत्पयो विप्रा रिहंति धीतिभिः । गंधर्वस्य ध्रुवे पदे ॥ १४ ॥
 तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहंति । धीतिभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे । पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयशाखायां समाम्नायते । यच्चगंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षं
 । नृ० ता० १. २. । इति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमानयोस्तयोरिह्यावापृथिव्योरिव संबंधि पयो जलं
 घृतवद्भूतसदृशं विप्रा मेधाविनः प्राणिनो धीतिभिः कर्मभो रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्भूतं सारं तेनोपेतं
 रिहंति ॥ लिहैर्व्यत्ययेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गन् धृञो व इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
 गोशब्दस्य च गन्नादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानाम्नीव्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्मचारिणमिति खंडे सूचितं ।
 स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. १४. । इति ॥ स्मार्ते हेमंतप्रत्यवरोरहणेऽधिषा जप्या । मार्गशीर्षा प्रत्यव-
 रोहणमिति खंडे सूचितं । तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. ६. । इति ॥

स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥
 स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवेशनी । यच्छा । नः । शर्म । सऽप्रथः ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनखादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विसीर्णवाची । तथा च वाजसनेयब्राह्मणे स्योनश-
 ब्दोपेतं कंचिन्नचमुदाहृत्य व्याख्यातं । इन्द्रस्योरमाविश स्योनः स्योनमिति विसीर्णो विसीर्णमित्येव तदाहिति ।
 यद्वा । स्योनशब्दः सुखवाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा कंटकरहिता निवेशनी निवा-
 सस्थानभूता सप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि देहि । तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क
 एवं व्याचष्टे । सुखा नः पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनृक्षरः कंटक च्छक्तेः कंटकः कंतपो वा कंततेर्वा कंटतेर्वा
 स्थात्रतिकर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. । इति ॥ स्योना । धिवु तंतुसं-
 ताने । सिवेष्टेर्यो च । उ० ३. ९. । इति नप्रत्ययः । टेस्य यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयो-
 र्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवन्नावाभावादोकारस्य नामंचितायुदात्तत्वं ।

अनुचरा । अघी गती । गच्छत्यंतरित्युचरः कंटकः । तन्युषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७५. । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । मञा बङ्ग्रीहिः । तस्मान्नुडचि । पा० ६. ३. ७४. । इति गुडागमः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं । निविशंत्वस्यामिति निविशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । क्षितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदान्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । द्यचोऽतस्त्रिड इति दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । असुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति समासः । वीपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति सभावः । कृत्स्वरः ॥ ६ ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडुचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महौ इंद्रो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्थिंद्रीभिवैष्णवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आत्तोयोमे ऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः षडुचः स्तोत्रियानुष्पार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति स्तोत्रियानुष्पार्थाः । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्रायश्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपयतो देवा अवंतु न इति जपेत् । आ० १. ५. । इति ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः देवाः अवंतु नः । यतः विष्णुः । वि ऽ चक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्चंद्रोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्मान्नुप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान् अतो ऽस्मात्पृथिवीप्रदेशातो ऽस्मान्देवा अवंतु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु चंद्रोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्चंद्रोभिरिमांशोऽकाननपजय्यमभ्यजयन् । तै० सं० ५. २. १. १. । इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः । एतच्छब्दात्यंचम्यास्तसिल् । पा० ५. ३. ७. । इति तसिल् । एतदोऽय् । पा० ५. ३. ५. । इत्यशादेशः । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिल्ः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदायत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्लिप्त । उ० ३. ३९. । इति नुप्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदान्तत्वं । यद्वृत्तयोगात्त निघातः । सप्त । सुपां मुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातिरातो मनन्निति मनिन् । नित्स्वरः ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे चिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये आतिक्रमणेऽनयेव अ्यपदेषु भस्म प्रचिपेत् । विध्यपराध इति खंडे सूचितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥ आतिष्णायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिष्णोऽतिरिति खंडे सूचितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु वैष्णवस्यैवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्कानो अमीवहेदं विष्णुर्वि चक्रमे । आ० ४. ८. । इति ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे चेधा नि दधे पदं । समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । चेधा । नि । दधे । पदं । संऽऊहं । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि चक्रमे । विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा चेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं नि दधे । स्वकीयं पादं प्रचिपेत् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने समूहमिदं सर्वं जगत्सम्यगंतभूतं । सेयमुग्यास्त्रैर्नैवं व्याख्याता । विष्णुविशतेर्वा व्यप्रोतेर्वा । यदिदं किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं चेधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्वीर्याभः समूहमस्य पांसुरेऽप्यायनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वीपमार्थे स्यात् पांसुर इव पदं न

दृश्यत इति पांसवः पादेः सूर्यत इति वा पन्नाः शिरत इति वा पंसनीया भवंतीति वा । नि० १२. १९. इति ॥
 वेधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्प्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समूहं । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः ।
 वचिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्ट्वडलोपदीर्घत्वानि । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अस्व । इदमोऽशादेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे । नगपांसुपांबुभ्यश्चेति वक्तव्यं
 । का० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदेत्वेषा । सूचितं च । चीणि पदा
 वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि लुप्यते । आ० ४. ८. इति ॥

चीणिं पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

चीणिं पदा वि चक्रमे विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथिव्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि
 पदानि वि चक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यपिहोत्रादीनि धारयन् पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना
 विभक्तोर्डादेशः । तस्य स्थानिवद्भावेनागुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तगित्त्वस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृतस्य
 । अन्वे० १. १. ८. । इत्यचोक्तं । अदाभ्यः । दभेर्द्धलोर्ष्यदिति षत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 धारयन् । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो येः कर्मभिर्नृतान्यपिहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो
 यजमानः सृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा
 भवति । विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं लघ्ना हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना । तै० सं० २. ४. १२. २. । प्रपंचेन
 तैत्तिरीया आमन्ति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. । इति
 प्रकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यदुत्तयोगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्वप् । कित्वाद्गुणाभावः ।
 क्वपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरातंतं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽतंतं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या
 सर्वदा पश्यन्ति । तच्च दृष्टान्तः । दिवीव । आकाशे यथाततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति
 तद्वत् ॥ सदा । सर्वैकान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तोर्दात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नञ्प्रियस्येत्यावुदात्तत्वं । आतंतं । तनोतिः कर्मणि क्तः ।
 यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिरन्तर
 इति गतेषदात्तत्वं ॥

तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रांसः । विपन्यवः । जागृवांसः । सं । इंधते । विष्णोः । यत् । परमं । पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः समिधते । सम्यक् दीपयन्ति । कीदृशाः ।
 विपन्यवो विशिष्यन् स्तोतारो जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागृक्काः ॥ विप्रांसः । आज्यसैरसुक् ।

विपन्ववः । सुत्वर्षस्व पनेर्वाङ्गलक श्रीणादिको चुप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आगुषांसः । जागु निद्राचये ।
लिटः क्तुः । क्वादिनियमात्प्राप्तस्त्रिटो वल्लेकाजाहसामिति नियमात्प्रिवृत्तः ॥ ७ ॥

तीत्रा इति चतुर्विंशत्युचं षष्ठं सूक्तं । अथेयमनुक्रमणिका । तीत्रासुतुर्विंशतिर्वायव्यैकैन्द्रवायव्यो मित्रावरु-
णमरुत्वतीयवैश्वदेवपीष्णासृचाः शिषा आयोऽत्याध्वर्धापेव्यप्स्वतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्त्रिस्र्वात्वा एकविंशो
प्रतिष्ठेति । अथिस्त्रान्यस्मात् । अनु० १२. २. इति परिभाषयानुवर्तनात्केधातिथिः काण्व ऋषिः । अप्स्वन्तरिषिषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाव्यञ्जेत्पुरउष्णिक् । अनु० ५. २. इति लक्षणसम्भावात् । अप्सु मे सोम
इत्येषानुष्टुप् । इदमाप इत्याव्यासिक्तोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोनविंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्र-
मिति परिभाषितत्वात् । अनु० १२. १४. । आद्या वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविन्द्रवायुदेवताके । तत एकसृचो
मित्रावरुणदेवत्वः । तत उत्तरतुचस्य मरुन्नगविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकसृचो वैश्वदेवः । तदन्तर्भावी
पीष्णः । शिष्टा ऋचोऽब्देवताकाः । पयस्वानप इत्यर्धचयुक्ता सं माप इत्येषा त्वपिदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो
लिंगादवगन्तव्यः ॥ अभिल्लवषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतुचस्य तीत्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेति खंडे सूचितं । तीत्राः सोमास आ गहीत्येका । आ० ७. ६. इति । पृथ्व्यवहरेऽपि
द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा ॥

तीत्राः सोमास आ गह्याशीर्वैतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीत्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीःऽवैतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।

प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो इमे सोमास ऐन्द्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिपुताः । ते च तीत्राः प्रभूतत्वात्तर्पयितुं
समर्था आशीर्वैत आशिरयुक्ताः । अतस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रथानीतांस्तान्सो-
मान्पिब ॥ सोमासः । अतिस्त्रित्वादिना मन् । नित्वादायुदान्तः । आज्ञसेरसुक् । गहि । मरुन्निरप आ गहि
। ऋवे० १. १९. २. इत्यचोक्तं । आशीर्वैतः । श्रीञ् पाके । अपस्युधेथामित्यादिसूचे । पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य
क्लिपि शिरादेशो निपातितः । करणस्यापि अयणद्रव्यस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्लिप् न विरुध्यते ।
आशीरेषामस्तीत्याशीर्वैतः । कंदसीर इति वलं । वायो । आमन्त्रितायुदान्तत्वं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्युशेति द्वे ऐन्द्रवायव्यतुचस्य प्रथमाद्वितीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे
सूचितं । उभा देवा दिविस्युशेति द्वे । आ० ७. ६. इति ॥

उभा देवा दिविस्युशेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्युशा बुलोकवार्तनावुभा देवा द्वौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य
पीतये । असन्नद्याख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां मुलुगित्याकारः । दिविस्युशा । ह्युभ्यां ऋरुपसंख्यानं । पा० ६. ३.
९. १. इति सप्तम्या अलुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रस्य वायुशेति वृद्धः । उभयत्र वायोः
प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. इत्यानङ्गे निषेधः । देवताद्वन्द्वे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वस्य
नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. इति निषेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । द्वे च स्वर्धायां
शब्दे च । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप् । गुणावादेशी । शप् । पित्वाद्गु-
दान्तत्वं । तिङ्श्रुत्वात्सर्वधातुस्वरिण पदस्यायुदान्तत्वे प्राप्ति तिङ्श्रुतिङ् इत्याष्टमिको निघातः । अस्य ।
उडिदमित्यादिना षष्ठा उदान्तत्वं । पीतये । पा पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. इति भावे क्लिन् ।
धुमास्त्रेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

इंद्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राक्षा धियस्पती ॥३॥

इंद्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥३॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विग्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिंद्रवायू हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशी । मनोजुवी मन इव वेगवत्तरी सहस्राक्षा सहस्रनयनयुक्ती । यद्यपींद्र एव सहस्राक्षस्तथापि ऋत्विग्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती कर्मणी बुद्धेर्वा पालकी ॥ मनोजुवा । जवतिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति मनोजुवा मन इव वेगयुक्ती । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्वाकारः । विप्राः । श्रीणादिको रण् । रन्प्रत्ययांत आयु-दान्तः । ऊतये । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । सहस्राक्षा । सहस्रमशीणि ययोस्ती । बङ्ग्रीही सकष्यरणोः । पा० ५. ४. ११३. इति षच्समासांतः । बङ्ग्रीह्रिस्वरं प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वाच्चित इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । साविकाच इति ऊस उदात्तत्वं । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । उच्यंत आयुदान्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तुचः षडहस्तोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. २. इति ॥ अभिप्लवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तुच आवापार्थः । अभिप्लवषड्वाहानीति खंडे सूचितं । परिशिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० ७. ५. इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सौम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे । आ० ५. ५. इति सूचितं ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥४॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥४॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ पूतदक्षसा शुद्धबली ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृत्तृदारिभ्य उन्नन् । उ० ३. ५३. निच्वादायुदान्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. उपधा-लोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवज्जावाज्जनशब्दस्य द्विवचनं । स्तोः चुना सुः । पा० ८. ४. ४०. इति नकारस्य ञकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० ७. २. ११. इतीट्प्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्ती । बङ्ग्रीही प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥५॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा । हुवे ॥५॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन यजमानानुग्रहकारिणा ऋतावृधौ । ऋतमवशंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकी । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकी । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपु-त्रत्वेन श्रुतत्वाद्वादशादित्वेष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिष्पालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ अदितेरित्युपक्रम्य मित्रस्य वरुणश्चेत्यादिकमाह्वानं । तै० आ० १. १३. २-३. । ता मित्रावरुणा तथाविधौ मित्रावरुणौ ऊवे । आह्व-यामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्तिञ्चेति क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । सुत दीप्तौ । सुतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १११. इतीसिन्प्रत्ययः । निच्वादायुदान्तः । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वंद्वे चेत्यानङ् । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृति-स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः । ऊवे । ऊञ् । आत्मनेपदीत्तमपुष्वैकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृते बङ्गसं कंदसीति शपो बुक् । टेरेत्वं । गुणे प्राप्ते किञ्चित् च । पा० १. १. ५. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मिचो विश्वाभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मिचः । विश्वाभिः । जतिऽभिः । करतां । नः ।
सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रचको भवतु । मिचश्च विश्वाभिः । सर्वाभी रश्वाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि गोऽस्मान्पुराधसः प्रभूतधनयुक्ताम्करतां । कुषतां ॥ अविता । तुचश्चित्वादंतो-दात्तत्वं । प्रादिसमासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भू सत्तायां । षेट्शिप् । षेटोऽडा-टावित्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बज्जं कंदसीति शपो लुक् । गुणे प्राप्ति भूसुवीक्षिडि । पा० ७. ३. ८८. इति प्रतिषेधः । उवडादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निमुषीत्यादिना कृतान्तो विश्वशब्द आद्युदात्तः । टाप्युपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । जतिभिः । जतियूतीत्यादिना क्तित्त्वात्तः । करतां । कृत् करणे । भौवादिकः । षोटस्स । तससां । कर्तरि शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्त्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । सुरार्धसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्वनेनेति राधो धनं । शोभनं राधो येषां ते । बज्जं व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोमंनसी अलो-भोषसी । पा० ६. २. ११७. इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वेन बाध्यते ॥

मरुत्वंतं हवामह इंद्रमा सोमपीतये । सजूर्गणेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इंद्रं । आ । सोमंऽपीतये । सऽजूः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुन्निर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपागाया हवामहे । आह्वयामः । स चंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजूः सह तृपतु । तृप्तो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । झयः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति मसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जम्बवाभावः । मतुप्सुपी पित्त्वा-दनुदात्ती । ननु इत्यनुड्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. इति मतुप उदात्तत्वेन भवितव्यं स्वरविधी व्यंजनमवि-द्यमानवत् । परि० ७९. इति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन इत्स्वात्परत्वात् । न । इत्यनुड्भ्यामित्यत्र गुड्यहणसा-मर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तानुक्तं । का० ६. १. १७६. अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजूः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । संपदादिलक्षणः क्लिपः । समाना प्रीतिर्यस्येति बज्जं व्रीहीः । समानस्य च्छंदसीति समावः । ससजुषो हः । पा० ८. २. ६६. इति हत्वं । स वोरुपधायाः । पा० ८. २. ७६. इत्युपधादीर्घः । बज्जं व्री-हिस्वरे प्राप्ति चिचक्रादीनां छंदसि । पा० ६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप्य तृप्तौ । तृदादिभ्यः शः । शे सुचादीनां । पा० ७. १. ५९. इति गुमागमः ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुन्नणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हव ॥ ८ ॥

इंद्रज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुता । हव ॥ ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । कीदृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुन्नणाः मरुत्समूहरूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिर्दाता येषामिंद्रमरुतां ते पूषरातयः ॥ इंद्रज्येष्ठाः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । मरुन्नणाः । विभाषितं विशेषवचने बज्जवचनं । पा० ८. १. ७४. इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनघातः । देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोपमध्यमबज्जवचनं च । तस्यस्त्वमिपां । पा० ३. ४. १०१. इति तादेशः । व्यत्ययेन शप् । बज्जं कंद-सीति शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ति क्कृति चेति प्रतिषेधः । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । हव । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भावेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. इत्यप । संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणा-वादेशौ । पित्त्वाद्गुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

हृत् वृचं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हृत् । वृचं । सुदानवः । इंद्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुतः सहसा बलवता युजा योर्ध्वेन्द्रेण सह वृचं वृचं हृत् । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो नोऽस्मान्प्रति भेषत । समर्थो मा भूत् ॥ हृत् । हृत् हिंसागत्योः । लोटस्य । तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अगुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । सुदानवः । दुदाच् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२ । इत्वौणादिको लुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमंत्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । साविकाश् इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषद्ःसुष्विति खल् । लिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माङि लुङि प्राप्ति कंदसि लुङ्लृङ्लिट् इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याङागमाभावः । तिङ्कुत्तिङ् इति निघातः ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उया हि पृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उयाः । हि । पृश्निऽमातरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान्विश्वान्सर्वान्देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमाह्वयामः । ते च मरुत उयाः शत्रुभिरसह्यबलाः पृश्निमातरः पृश्निर्मानावर्णयुक्ताया भूमिः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृश्निः पुत्राः । ऋग्वे० ५. ५८. ५. । इति मंत्रांतरादवगतव्या ॥ पृश्निमातरः । पृश्निर्माता येषां ते । पृश्निशब्दो घृणिः पृश्निरित्युणादावाबुदात्तो निपातितः । उ० ४. ५२ । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १० ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथनां नरः ॥ ११ ॥

जयतांऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णुया । यत् । शुभं । याथनं । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्थ्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषामिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन प्राप्तुम् । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारि । ऋतन्वजीत्यादिना । उ० ४. २. । यतुच्प्रत्ययः । धृष्णुया । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृधिधृषिचिपेः क्तः । पा० ३. २. १४०. । सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः । चित्त्वा-दंतोदात्तः । याथन । तप्तनप्तनथनाञ्चेति थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

हस्काराद्द्विद्युत्स्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो मृळयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु । नः । मरुतः । मृळयंतु । नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्द्विद्युत्स्पर्यतो विशेषेण दीप्यमानादतोऽतरिष्वात्परि जाताः सर्वत उत्पन्ना मरुतो नोऽस्मान्-नवंतु । रवंतु । तथाविधा मरुतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अच तु प्रकाशमाने वर्तते । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन्पपदे डुक्त्त्वात्करण इत्यस्मात्कर्मस्थान् । पा० ३. २. १. । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुकार्येत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति गतिकारकेत्यादिना छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः क्तकमीत्यादिना । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

आ पूषञ्चिचर्बर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आजा नष्टं यथा पशुं ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चिचऽर्बर्हिषं । आघृणे । धरुणं । दिवः । आ । अज । नष्टं । यथा । पशुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चिचर्बर्हिषं विचिचैर्दमैर्युक्तं धरुणं थागस्य धारकं सोमं दिव आ बुल्लोकादा हरेति शेषः । पूषा

विशेष्यते। आघृणो आगतदीप्तिपुक्त। तच्च दृष्टान्तः। हे अज गमनशील यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीष्य कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे। घृ चरणदीप्तोरित्यस्याघृणिः पुन्निरिति निप्रत्ययो निपातितः। अघर्णाञ्चेति वक्तव्यमिति णत्वं। प्रादिसमासः। आमंभितायुदात्तत्वं। धरणं। धृष् धारणे। अस्माद्यन्ताज्ञातोरञ्जैर्णिलुकष। उ० ३. ५८.। इत्युनन्प्रत्ययः। अत्ययेन निस्वराभावे प्रत्ययस्वरः। द्विषः। ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं। अज। अज गतिषेणयोः ॥

पूषा राजान्माघृणिरपंगूळं गुहा हितं। अविंदच्चिचर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा। राजानं। आघृणिः। अपंगूळं। गुहा। हितं। अविंदत्। चिचऽर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत्। अलभत। कीदृशं। अपंगूळमत्यंतगूळं। तच्च हेतुः। गुहा हितं गुहासदृशे दुर्गमे शुभोके स्थितं। तथा चिचर्बर्हिषं ॥ अपंगूळं। गूळ संवरणे। निष्ठिति कर्मणि क्तः। हो ङः। पा० ८. २. ३१.। इति ङत्वं। अषस्यथोर्धोऽधः। पा० ८. २. ४०.। इति धकारः। इत्सदृशोपदीर्घाः। समासे गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं। गुहा। सुपां सुसुगिति सप्तम्या लुक्। हितं। निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

उतो स मद्यमिंदुभिः षड्भुक्तां अनुसेषिधत्। गोभिर्यवं न चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो इति। सः। मद्यं। इंदुऽभिः। षट्। युक्तान्। अनुऽसेसिधत्। गोभिः। यवं। न।

चर्कृषत् ॥ १५ ॥

उतो अपि च स पूषा मद्यं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्संतादीन्तुननुसेषिधत्। अनुक्रमेण पुनःपुनर्नयन्वर्तत इति शेषः। तच्च दृष्टान्तः। गोभिर्बन्धीवर्दैर्यवं न चर्कृषत्। नशब्द उपमार्थः। यथा यवमुद्दिश्य भूमिं प्रति संवत्सरं पुनःपुनः कृषति तद्वत् ॥ मद्यं। ऊयि च। पा० ६. १. २१२.। इत्यायुदात्तत्वं। इंदुभिः। उन्दी क्लेदने। उंदेरिच्चादेः। उ० १. १३.। इत्युप्रत्यय उकारस्यकारादेशश्च। निदित्यनुवृत्तिरायुदात्तत्वं। युक्तान्। दीर्घादटि समानपाद् इति संहितायां नकारस्य ङत्वं। आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः। अनुसेषिधत्। षिधु गत्यां। धातोरैकाचः। पा० ३. १. २२.। इति यङ्। यङोऽचि च। पा० २. ४. ७४.। इति तस्य लुक्। प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः। पा० ६. १. ९.। इति द्विर्भावः। हलादिशेषः। गुणो यङ्लुकोः। पा० ७. ४. ८२.। इत्यभ्यासस्य गुणः। इएकोः। पा० ८. ३. ५७.। इति षत्वं। सनादित्वाद्वातुसंज्ञायां लटः शतृ। कर्तरि शप्। अदादिवञ्चेति वचनान्तस्य लुक्। नाभ्यस्ताच्छतुः। पा० ७. १. ७८.। इति नुप्रतिषेधः। प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं। गोभिः। सपेकाच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः। चर्कृषत्। कृष विलेखने। यङ्लुकि द्विर्भावहलादिशेषचत्वात्। द्यिकी च लुकि। पा० ७. ४. ९१.। इत्यभ्यासस्य दगागमः। अस्मायङ्लुगंताक्षेपः। इतश्च लोपः। सेटोऽडाटाचित्वाङ्गमः। अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक्। लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि पिति। पा० ७. ३. ८७.। इति निषेधः। तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ॥ १० ॥

अपोनप्त्रीय एकधनासूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्नंबयो इति द्वे अनुब्रूयात्। तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशत्। तथैव सूचितं। अंबयो यंत्वध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येत। आ० ५. १.। इति ॥

अंबयो यंत्वध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां। पृंचतीर्मधुना पर्यः ॥ १६ ॥

अंबयः। यंति। अध्वऽभिः। जामयः। अध्वरिऽयतां। पृंचतीः। मधुना। पर्यः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मानुस्थानीया आपः। तथा च कौषीतकिब्राह्मणे समावायते। अंबयो यंत्वध्वभिरित्यापो वा अंबय इति। ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गैर्यति। गच्छति। कीदृश आपः। जामयो हितकारिणो बंधवः। तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पर्यः पृंचतीर्गवादिषु योजयंत्वः ॥ अंबयः। रवि ऋषि अग्नि शब्दे। एतस्मादृष इः। उ० ४. १३८.। इति प्रकरणे बाङ्गकादिः। प्रत्ययस्वरः।

अधमिः । अर्धे च । उ० ४. ११५. । इति क्वणिप । पित्वात्प्रत्ययस्त्रागुदात्तत्वे धातुस्वरः । आमयः । जमु अद्ने । बाङ्गलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरशब्दात्सुप आत्मनः क्वञिति क्वच् । क्वचि धेतीत्वं । अपुषादीनामिति वक्तव्यं । म० ७. ४. ३५. । इति वचनान्न क्दस्वपुषस्तेतीत्वनिषेधाभावः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति क्वच्यध्वरपुतनस्य । पा० ७. ४. ३९. । इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्वचप्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्वा-दगुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्वचा सहैकादेशः । एकादेश उदात्तगोदात्त इत्थंतोदात्तत्वे सति शतुरगुमो न्यजादी इति षष्ठा उदात्तत्वं । पुंचतीः । पुची संपर्के । लटः शतृ । इधादिभ्यः झम् । झसो-रलोपः । अनुस्वारपरसवर्णी । उगितश्चेति ङीप् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरगुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्यः सह । ता नो हिन्वंत्वध्वरं ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ १७ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपिनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति श्रुत्यंतरात् । वायवा सूर्यो याभि-रङ्गिः सह वर्तते । पूर्वत्रापां प्राधान्यमुत्तरत्र सूर्यस्तेति विशेषः । तासादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु । प्रीणयंतु ॥ याभिः । सविकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्ताववर्णेति प्रतिषेधः । शेषा तु प्रक्रिया स्रष्टा ॥

अपो देवीरूपं ह्ये यच्च गावः पिबंति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वे ह्विः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्ये । यच्च । गावः । पिबंति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्वे । ह्विः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यच्च यास्वप्सु पिबंति पानं कुर्वंति ता अपो देवीरूपं ह्ये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः खंदनशीलाभ्योऽज्ञो देवताभ्यो ह्विः कर्त्वे । अस्माभिः कर्त्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबंति । पाघ्नित्यादिना पिबादेशः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणागु-दात्तत्वं । निपातैर्यथादीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्वे । उङ्गञ् करणे । छत्यार्थे तवैक्येन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः । नित्स्वरेणागुदात्तत्वं ॥

अप्स्वंतमृत्तमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये । देवा भवंत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अंतः । अमृतं । अप्ऽसु । भेषजं । अपां । उत । प्रशस्तये । देवाः । भवंत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याञ्चिकारत्वात् । अमृतं वा आप इति श्रुत्यंतरात् । तथैवाप्सु भेषजमीषधं वर्तते । शुद्धोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्यकार्यत्वात् । उतापि च तादृशीनामपां देवताणां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा अस्त्विजादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यंतरात् । वाजिनो वेगवंतो भवत । शीघ्रं सुतिं कुर्वन्तेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदागुदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवत । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्वा-मंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् निघातः ॥

कारीर्यामुत्तरस्याञ्चभागस्याप्सु म इत्थेषानुवाक्त्वा । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्स्वमे सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदंतर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्सु । मे । सोमः । अत्रवीत् । अंतः । विश्वानि । भेषजा ।
अग्निं । च । विश्वंशंभुवं । आपः । च । विश्वंभेषजीः ॥२०॥

अप्सु जलेष्वंतर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मह्यं मंषदग्निं मुनये सोमो देवो
ऽब्रवीत् । तथा विश्वंशंभुवं सर्वस्य जगतः सुखकरमेतन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च
तैत्तिरीया अग्नेस्त्रयो ज्यायांस इत्यगुवाके सोऽपः प्राविशदित्यभिरप्सु प्रवेशमामंति । तै० सं० २. ६. ६. १. ।
लतागुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः । विश्वानि भेषजानि यासु
तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगित्वाकारः । विश्वंशंभुवं । भवतेरंतर्भावितस्थथात् क्लिप् ।
व्यत्येन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्व । ब्रह्मरीही विश्वं संज्ञायां । पा०
६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्येन जस । अमृत्तित्वादिभोपधादीर्घः ।
विश्वभेषजीः । विश्वंशंभुरितिवत् ॥ ११॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम । ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥२१॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्यं । दृशे ॥२१॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत । पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्यं
दृशे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामिति शेषः ॥ पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोएसध्यमबहुवचनं च । तस्य तस्य-
स्थामिपामिति तादेशः । प्रयादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई ह्रस्वघोरितोत्त्वं । अघर्णाश्चेति णत्वं ।
सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति तिङ्गः स्वरः शिथ्यते । आप इत्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदि-
त्यविद्यमानवत्त्वे पादादित्वाग्निघाताभावः । वरूथं । वृञ् वरणे । ज्वृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । नित्यादासुदात्तः ।
तन्वे । डिति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. इति नदीसंज्ञा पाण्डिकीत्याडागमाभावः । उदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्येनोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं । दृशे । दृशे विश्वे च । पा० ३. ४. ११. इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्र वहतेष्वेषा विनियुक्ता । ऊतायां वपायामिति खंडे सूचितं । इदमापः प्र वहत
। आ० ३. ५. । इति ॥ एषेवावभृथेष्टी खानि विनियुक्ता । पत्नीसंयाजिश्चरित्वेति खंड इदमापः प्र वहत सुमित्र्या
न आप औषधयः संतु । आ० ६. १३. । इति सूचितं ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि । यद्वाहमभिद्रोहं यद्वा शेष उतानृतं ॥२२॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि । यत् । वा । अहं । अभि । इद्रोहं ।

यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥२२॥

मयि यजमाने यत्किं च दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वाथवाहं यजमानोऽभिद्रोहं सर्वतो बुद्धिपूर्वकं
द्रोहं कृतवानस्मि वाथवा शेषे साधुजनं शप्तवानस्मीति यदस्मि । उतापि चानृतमुक्तवानिति यदस्मि ।
तदिदं सर्वमपराधजातं प्र वहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो जयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य स्वमावेकवचन इति
मादेशे कृतोऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति दकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारात्परस्या-
कारस्योदात्तत्वं । इद्रोहं । इद्रुह जिघांसायां । यस्मि गुणे द्विवचनह्रस्वह्रस्वादिशेषाः । स्मितीति प्रत्ययानुर्वस्यो-
दात्तत्वं । यद्रुक्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । स्मिटि व्यत्येन तद् । उक्तमैकवचनमिदं । टेरत्वं ।
अत एकह्रस्वत्वे । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वाभ्यासलोपी । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पशवाहवनीयोपस्थान आपो अबान्वचारिषमित्येषा । मनोताथे संप्रेषित इति खंडे सूचितं । एषोपतिष्ठत
आपो अबान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पर्यस्वानम आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥२३॥

आपः । अद्य । अन् । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पर्यस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥२३॥

अथास्मिन्दिनेऽवमृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पर्यस्वान् जले वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमा गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां वर्चसा तेजसा सं सृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ति व्यत्ययेन जस । अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि लुः सिच् । आर्धधानुकस्त्रेड्वादेः । पा० ७. २. ३५. । इतीट् । नेटि । पा० ७. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ति तदपवादतयातो स्नांतस्य । पा० ७. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्महि । समो गम्युच्छीत्यात्मनेपदं । पा० १. ३. २९. । लुः सिच् । मन्त्रे घसेत्यादिना ल्लुर्गभावस्त्वांदसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्तीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्त्वेन ङित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप भवति । असिद्धवद्वा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वर्चसा । सृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वर्चःप्रजायुर्भिर्मी संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच इंद्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद्युः । विद् ज्ञाने । लिङि शेर्जुस् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० ७. २. ७९. । इति सकारलोपः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपस्यं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ ५ ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्वार्थं । त्रैष्टुभं । अग्नि त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया अग्निरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्यापिः । अग्नि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वारुण्यः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजीगर्तः शुनःशेषः स छत्रिमो वैश्वामित्रो देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादी काव्यापेक्ष्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांत्या भागो वेति ॥ राजसूयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सखितदादिकं सूक्तसप्तकमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताज्जीवाख्यातयं । तथा च सूचेऽभिहितं । संस्थिति मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । आ० ९. ३. । इति । ब्राह्मणं च भवति । तदेतत्परच्छकशतगाथं शौनःशेषमाख्यातं तद्वीता राज्ञेऽभिषिक्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणाति । ऐ० ब्रा० ७. १८. । इति ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मस्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनं । कतमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरै । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्वनयर्चा मुनःशेषो यूषे बद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावामीति विचिकित्सति । तथा चास्त्रायति । इताह देवता उपधावामीति स प्रजापतिमेव प्रथमं देवतानामुपससार । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । वयं मुनःशेषनामका अमृतानां देवतानां मध्ये कतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः । को देवो मां सुमूर्धुं पुनरपि मही महती अदितये पृथिवी दात् । दद्यात् । तेन दागेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पक्षेयं । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥ कतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिपन्ने उतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति इत्वंतोदात्तत्वं । अमृतानां । नञ्सुभ्रामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो जरमरमिचमुता इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादादित्वादिनिघातः । मही । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । दात् । गातिस्था । पा० २. ४. ७७. इति सिचो लुक् । बङ्गत्वं छंदस्वमाञ्छोगेऽपीत्यङागमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङ्गि मियोऽम् । दृशेरत्वत्त्वः । म० ३. १. ८६. २. इत्यकप्रत्ययः । ण्योऽपवादः । किन्त्वाङ्गधूपधगुणाभावः । लिङ्याशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. इत्यङि हि सति ऋदृशोऽङ्गि गुणः । पा० ७. ४. १६. इति गुणः स्यात् । यासुट् । सलोपः । अतो घेयः । आङ्गुणः । यासुटः स्वरैककार उदात्तः । मातरं चेत्त्वच चशब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयेषा तिङ्भिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्त्येति ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मस्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मस्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरै । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात्तं देवमग्निं निश्चित्यानया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचापिर्वै देवानां नेदिष्ठस्वमेवोपधाविति सोऽग्निमुपससारायेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । पूर्ववद्योजना । दाह्दातु दृशेयं पश्चानीत्येवमाशीःपरत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवशस्त्र अग्नि त्वा देव सवितरिति सावित्रसृचः सूक्तस्थानीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽग्नि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा । आ० ८. ९. इति सूचितं ॥ अग्नि त्वेतिषाग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडेऽग्नि त्वा देव सवितर्मही ब्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. इति सूचितं । श्रूयते च । अग्नि त्वा देव सवितरिति साविचीमन्वाह । ऐ० ब्रा० १. १६. इति ॥ तथा प्रथम्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽग्नि त्वा देव सवितः समी वत्सं न मातृभिः । आ० ४. ७. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि । एतस्मिन्काले यावत्सुदिति खंडे मध्यमस्वरेणोदं सवनमग्नि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. इति सूचितं ॥

अग्नि त्वा देव सवितरीशानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अग्नि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन् । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथापिना प्रेरितः सन्सवितारमग्निं स्त्रिणनेन तुचेन प्रार्थयति । तथैव श्रूयते । तमपिस्ववाच सविता वै प्रसवानामीशे तमेवोपधाविति स सवितारमुपससाराग्नि त्वा देव सवितरित्येतेन तुजेन । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति । हे सदावन् सदा सर्वदा रचक हे सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भजनीयं धनमग्निं सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । णटः शानच् । तास्वनुदात्तैदिति

लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृक् संभ्रती । ऋहलोर्लत । ईडवदेत्यादिनाबुदात्तत्वं । अवन ।
आमंचितनिघातः । भागं । कर्षात्वत इति घञोऽंत उदात्तः ॥

यश्चिद्धि तं इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे धृतोऽभूत् धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः ।
चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धी । धनस्य पुञ्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पुञ्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या
शशमानोऽनेन प्रकारेण शशमानः स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वं जानति । ननु स्वकीये धने वैरिभिर-
पहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निंदति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशंक्वाह । निदः पुरा
अद्वेषो निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्व-
मुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्यमुः । पा० ५. ३. २४. । मुपां मुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तोर्डादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । शशमानः । शश मृतगती । इह तु सुत्यर्थः । ताच्छीत्ववयोवचनेति
। पा० ३. २. १२९. । ताच्छीलिकश्चानम् । कर्तरि शप् । चित इत्थतोदात्तत्वं । निदः । णिदि कृत्सायां । संपदादि-
लक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अद्वेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्तेति ब्रह्मन्नीहो नञ्मुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

भगभक्तस्य ते व्यमुदशेम तवावसा । मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य । ते । व्यं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धानं । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं मुनःशेषनामानो भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम ।
उत्कर्षेण व्याप्तुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धानमुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामे-
त्यर्थः ॥ भगशब्दो वृषादित्वादाबुदात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेम । आम्नू व्याप्तौ ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप् । रायः । ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं । आरभे । कृत्यार्थे तर्कितेति तुमर्थे
केन्द्रप्रत्ययः । निस्वरेणाबुदात्तत्वं ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्रं न सहो न मन्युं वयश्च नामी पतयंत आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरंतीर्न ये वातस्य प्रमिनंत्यभ्वं ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्रं । न । सहः । न । मन्युं । वयः । चन । अमी इति । पतयंतः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषं । चरंतीः । न । ये । वातस्य । प्रमिनंति । अभ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः मुनःशेष एतदादिमुक्तशेषेणोत्तरेण च मुक्तेन वरुणं गुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं
सवितोवाच वरुणाय वै राक्षे नियुक्तोऽसि तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरि-
क्षिता । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति । हे वरुण पतयंतः प्रीडे विद्यत्युत्पतंतोऽमी बृहस्पताना वयस्त्वं श्लेनादयः
पक्षिणोऽपि ते क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न ह्यापुः । नैव प्राप्ताः । स्वत्सदृशं शरीरबलं पक्षिणामपि नास्तीत्यर्थः ।
तथा सहस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । स्वयि क्रुद्धे सति
सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं सर्वदा चरंतीः प्रवाहुरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्धे गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति न हिंसंति । अतिक्रमं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न
प्रापुरिति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ । चुरादिरदंतः । णटः शतृ । शप् । गुणायादेशी । अदुपदेशा-
सार्धधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वरः । आपुः । आपु व्याप्तौ । लिब्युसि द्विभावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० ७.

४. ७०. । इत्यात्वं । अच न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्वस्य संबन्धात्तदपेक्षया प्राचम्याच्चादिलोपे विभाषिति प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निहन्वते । चरंतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिगति । मीष् हिंसायां । त्रयादिभ्यः आ । आभ्यस्तयोरात् । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति इत्सत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङ् चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इति गतिरनुदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलौ वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वनभीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्धसु-
परिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः । ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य ररमय इत्यधाहार्यं । ते ह्यधो-
मुखास्तिष्ठति । एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः प्राणा अस्मि
ऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । मरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥ अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति ब्रह्मग्रीहो
नन्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्तूपं । स्तूपे शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमूषेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशस्य । निदित्यनुत्तराबुदात्तत्वं । ददते । भौवादिक् । नीचीनाः ।
निपूर्वाद्चतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । न्यच्शब्दात्स्वार्थे विभाषांचरदिकिस्त्रयां
। पा० ५. ४. ८. । इति खः । आयस्त्रित्यादिना तक्षेनादेशः । आयनादिप्रपदेशिवद्बचनं स्वरसिद्धयर्थं । पा० ७. १.
२. १. । इति वचनादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गतिस्थित्यादिना । पा० २.
४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति झेर्जुसादेशः । उख्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररू-
पत्वं । ब्रह्मं कंदस्यमाञ्जोगेऽपीत्यङ्गागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेऽदेशः । निहिताः ।
गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । स्युः । अस्तेर्लिङ्गि असीरलोपः ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथा मन्वेतवा उं ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गसुखं विस्तीर्णं चकार । हिशब्दः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायन-
मार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उं । अनुक्रमेणोदयास्तमयो गंतुमेव ।
तथापदे पादादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादा प्रचेतुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वच रथस्य मार्गः अच
पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूपे बन्नेन मया गंतुमशक्ते भूपदेशे पादा प्रचेत्सुमुपायं बंधविमोचनरूपं
करोत्वित्यर्थः । उतापि च हृदयाविधश्चिदस्मदीयवेधकस्य श्चोरप्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार ।
लिट्स्वरिणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिमम्युभुचामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्विती-
यायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिम्यशब्दस्य पतेत्य च । उं ४. १२. । इति प्रत्ययांतलेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः
सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याबुदात्तत्वं । अन्वेतवै । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसेमिति तवैप्रत्ययः । तवै
चांतस्य युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोऽदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधाति-
स्तुमर्थ इति सूत्रेणैव तवेन्प्रत्ययः । तादी च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोते-
स्कंदसि लुक्लृट् इति लोट्त्वे लुक् । तस्य तिप् । मन्वे घसेत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । झेर्लुक् । गुणो

रपरत्वं । हृद्व्याब्धः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपो लोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हृज् हरणे । वृहोः
 पुगुदुक्त्वा च । उ० ४. १००. । इति कयन् । व्यध ताडने । क्लिप् । नहिपुतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

श॒तं ते॑ राज॒भिष॒जः स॒हस्र॑मु॒र्वी ग॒भीरा॑ सु॒मति॑ष्टे अ॒स्तु ।

बाध॑स्व दू॒रे निःसृ॑तिं॒ परा॒चैः कृतं॑ चि॒देनः॒ प्र मु॑मुग्ध्य॒स्मत् ॥९॥

श॒तं । ते॑ । रा॒ज॒न् । भि॒ष॒जः । स॒हस्रं॑ । उ॒र्वी । ग॒भी॒रा । सु॒ऽम॒तिः । ते॑ । अ॒स्तु ।

बाध॑स्व । दू॒रे । निःऽसृ॑तिं । परा॒चैः । कृतं॑ । चि॒त् । ए॒नः । प्र । मु॑मुग्धि॒ । अ॒स्मत् ॥९॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्वीषधानि वैद्या वा संति । ते तव
 सुमतिरस्यदन्यहबुद्धिर्वी विसीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निःसृतिमस्यदनिष्टकारिणीं निःसृतिं
 पापदेवतां पराचैः पराङ्मुखां कृत्वा दूरेऽस्यत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनु-
 श्रितमयिनः पापमस्यत् प्र मुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं गष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति
 मन्क्तिन्नित्यादिगोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मन्तत्तद्बुध्वंतःपादं । पा० ८. ३.
 १०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधु विलोडने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्रुत्वात्सावधानुक्तस्वरण धातुस्वर
 एव शिष्यते । निःसृतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचू मीचणे । बङ्गत्वं कंदसीति सुः । ऊष्-
 ल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्मापित्त्वेन ङित्वाद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

अ॒मी य ऋ॒क्षा नि॒हिता॑स उ॒च्चा नक्तं॑ ददृ॒श्रे कुहं॑ चि॒द्वि॒वैयुः॑ ।

अ॒द॒भ्यानि॑ वरु॒णस्य॑ व्र॒तानि॑ वि॒चाक॑श॒चंद्र॑मा नक्तं॑मेति ॥१०॥

अ॒मी इति॑ । ये । ऋ॒क्षाः । निऽहि॑तासः । उ॒च्चा । नक्तं॑ । ददृ॒श्रे । कुहं॑ । चि॒त् । दि॒वा । इ॒युः ।

अ॒द॒भ्यानि॑ । वरु॒णस्य॑ । व्र॒तानि॑ । वि॒ऽचाक॑शत् । चंद्र॑माः । नक्तं॑ । ए॒ति ॥१०॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमन्ति । ऋक्षा इति ह स
 वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि०
 ३. २०. । इति यास्कनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरपरिदुप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ
 ददृश्रे । सर्वैरपि दृश्यंते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यंत इत्यर्थः । वरुणस्य रात्रौ
 व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदभ्यानि केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याऋषेव चंद्रमा नक्तं रात्रौ
 विचाकशत् विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. २. १४४. । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ददृश्रे । दृशेर्लिटि हरयो रे । पा० ६.
 ४. ७६. । इति रेऽदेशः । व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं । यदृत्तयोगादनिघातः । कुहं । वा ह च क्चंदसि । पा० ५. ३. १३. ।
 इति किंशब्दादुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. । इति किंशब्दस्य कुऽदेशः । स्थानिवद्भा-
 वाङ्गित्स्वरेणाबुदात्तत्वं । विचाकशत् । कशेदीर्घार्थाद्यङ्गुगताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ।
 समासे क्तस्वरः । यद्वा । काशतेर्षी व्यत्ययेनोपधाङ्गत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे माङ्गो ङित् । उ० ४. २२७. । इत्यसि-
 प्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १४ ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्षपापुरोडाशयोक्तत्वा यामीति द्वे ऋचौ याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि
 ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे असाभ्राह्म्यां । आ० ३. ७. । इति ॥ वरुणप्रघासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा
 यामीत्येषा पंचम्यां पीर्यमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २.
 १७. । इति ॥

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥११॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविःऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥११॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्धामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रीडेन स्तोत्रेण वंदमानः सुवन । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्सदायुरा शास्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुशंस बज्रभिः सुख नोऽस्मदीयमायुर्मा प्र मोषीः । प्रमुषितं मा कुर्व । सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चाशब्दलोपश्चांदसः ॥ अहेळमानः । हेडु अनादरे । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तले शपस्य पित्वादनुदात्तले सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो मञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अचगमने । लोटः सेर्हिः । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसि । पा० ३. ४. ८. ८८. । इत्यपित्वाभावेन डित्वाभावान्नघूपधगुणः । ऊम्लभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोरंत्यलोपश्चांदसः । मोषीः । मुष स्तेय । लोट्थेर्हिः क्वांदसो लुङ् । वदन्नजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० ७. २. ३-४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बज्रलं कंदस्यमाड्येऽपीत्यडभावः ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान्नाजा वरुणो मुमोक्तु ॥१२॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मयं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥१२॥

तदिन्नदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्री मयं शुनःशेषायाङ्गः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाङ्गः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेना वि चष्टे । सर्वतो विश्लेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो घृषे बद्धः शुनःशेष एतन्नामको जगो यं वरुणमहृत् आहृतवान् स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषामुमोक्तु । बंधामुक्तं करोतु ॥ मयं । ऊयि चेत्यायुदात्तत्वं । आङ्गः । भ्रुवः पंचानां । पा० ३. ४. ८. ८४. । इति ब्रूजो लटि श्लेषादेशो धातोराराहादेशश्च । हृदः । पह्नित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पंचम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्येति समासे शुनःशेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठा अलुम्बकव्यः । पा० ६. ३. २१. ४. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्यत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । ऊजो लुङि लिपिसिचिङ्गश्च । पा० ३. १. ५३. । इति त्रिरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यदृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । हृयहोर्म इति भलं । सो अस्मान् । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः ॥

शुनःशेषो ह्यहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं द्रुपदेषु बद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वाँ अर्दब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥१३॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यं । द्रुपदेषु । बद्धः ।

अवैनं । एनं । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अर्दब्धः । वि । मुमोक्तु । पाशान् ॥१३॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु द्रुपदेषु द्रोः काष्ठस्य घूपस्य पदेषु प्रदेशविशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहृत् आहृतवान् । हि यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो रात्रिनं शुनःशेषमव सञ्ज्यात् ।

अवच्छेदं बंधनाद्विमुक्तं करोतु । विमोक्षप्रकार एव स्यष्टीक्रियते । विद्वान् विमोक्षप्रकाराभिन्नः अदब्धः केनाप्यहंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान् विमुक्तुः । विच्छिदीनं मुक्तं करोतु ॥ चिषु । षट्चिषतुभ्यो ह्लादिः । पा० ६. १. १७०. । इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । संहितायामुदान्तस्वरित्तयोर्थेण इति पर आकारः स्वयंते । सख्श्यात् । खज विसर्गे । प्रार्थनायां लिङ् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् । विद् ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० ७. १. ३६. । उगिदचामिति गुम् । हल्ङ्घ्रादिसंयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य हलं । आतोऽटि नित्यमिति सागुनासिक आकारः । अदब्धः । दम्भु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति जलोपे षषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धलं । अथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नीसंयाजैश्चरित्विति खंडे सूचितं । अव ते हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. । इति ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव ते हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा यज्ञीः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे असुरानिष्टचेपणशील प्रचेतः प्रकर्षेण प्रज्ञायुक्त राजन् दीप्यमान वरुणास्मभ्यमस्मदर्थं चयन्नस्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि पापानि शिश्रथः । अथितानि शिथिलानि कुर्व ॥ हेळः । असुरो नित्वादाबुदात्तत्वं । यज्ञेभिः । बङ्गलं कंदसीतीसभावः । ईमहे । ईङ् गती । विकरणस्य लुक् । चयन् । चि निवासगत्योः । लटः शतु । व्यत्ययेन शप् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । असुर । असेहरन् । उ० १. ४३. । आमंत्रितनिघातः । शिश्रथः । अथ दीर्बन्धे । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि शिश्रद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. । इति शिश्रङ् । द्विर्भावह्लादिशेषौ । अग्लोपित्वात् सन्वज्ञावाभावेऽपि । पा० ७. ४. ९३. । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. ४. ७८. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदडभावः ॥

उत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । अथाय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं शिरसि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रथाय । उत्कृष्टं शिथिलं कुर्व । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमव अथाय । अधस्तादवकृष्टं शिथिलीकुर्व । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं वि अथाय । वि-युज्य शिथिलीकुर्व । अथानंतरं हे आदित्य अदितिः पुत्र वरुण वयं मुनःशेपास्तव व्रते स्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम । भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पित्वाद्गुदात्तत्वेनाबुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्रत्तमौ सर्वचैतुंकादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । पा० ६. १. १६०. । अधमं । अवयावमाधमार्क्रेपाः कुत्सिते । उ० ५. ५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । अथाय । अथ दीर्बन्धे । संहितायां छांदसो दीर्घः । तव । शुष्मदस्-दीर्घसीत्याबुदात्तत्वं । अनागसः । बङ्गत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्मुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यदा । आगसशब्दादस्मायामेधिति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थोयो विनिः । तस्य विभक्तौर्लुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति लुक् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १५ ॥

यच्चिदित्येकपिंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सेकेति । अविद्यान्वस्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव अक्षिः । आदौ गायत्रिमिति परिभाषितस्त्रात्रायत्री कंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वात्तुद्यादिपरिभाषया । अनु० १२. ३. । वरुणो देवता ॥ विनियोग उक्तः शीमःशेषाख्याने ॥ विशेषविनियोगस्तु । आभिन्नवपडह इदं सूक्तं होचकशस्त्रे सोमनिमित्तमावापार्थं । अभिन्नवपुष्वाहानीति खंडे तथैव सूचितं । यच्चिदिति विश्व इति वारुणमेतस्य तुचमावपेत भिषावरुणः । आ० ७. ५. । इति ॥

यच्चिद्वि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि । द्यविद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विश्वः प्रजाः कदाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते तव संबन्धि यच्चिद्वि यदेव किंचिद्भ्रतं कर्म यवि यवि प्रतिदिनं प्र मिनीमसि प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहरिण सांगं कुर्वन्ति शेषः ॥ यथा । लिप्स्वरिणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादाति । फि० ४. १७. । इति सर्वानुदात्तत्वं । मिनीमसि । मीन् हिंसायां । इदं तो मसिः । ऋदादिभ्यः आ । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. । इति ऋस्वत्वं । ई ह्यधोऽरितीकारः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तु एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तधोगान्निघाताभावः ॥

मा नो वधाय हन्वे जिहीकानस्य रीरधः । मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्वे । जिहीकानस्य । रीरधः । मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीकानस्मानादरं कृतवतो हन्वे हंतुः पापिहननशीलस्य तव संबन्धिने त्वत्कर्तुंकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभूतास्मा कुश् । हृणानस्य हृणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥ वधाय । हनश्च वधः । पा० ३. ३. ७६. । इत्यंबतो वधशब्दः । उंछादिषु पाठादंतोदात्तः । हन्वे । हन हिंसागत्योः । कृहनिभ्यां क्तुः । उ० ३. ३०. । इति क्तुप्रत्ययः । धातोर्नकारस्य तकारः । जिहीकानस्य । हेडु अनादरे । अस्माक्यः कानच् । द्विर्भावहलादिशेषद्वस्वचुल्लज्स्त्वानि । एकारस्य ईकारादेश्छांदसः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः । राध साध संसिद्धौ । चङि णिक्लोप उपधाद्वस्वत्वं । द्विर्वचनहलादिशेषः । द्वस्वत्वसन्वन्नावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माञ्छोग इत्युभभावः । हृणानस्य । हृणीच् लज्जायां । अस्माक्यानचिपृषोदरादित्वाद्भिमतत्वरूपसिद्धिः ॥

वि मृळीकाय ते मनो रथीरश्च न संदितं । गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकाय । ते । मनः । रथीः । अश्च । न । संदितं । गीः । ऽभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृळीकायास्तुखाय ते तव मनो गीर्भिः स्तुतिभिर्वि सीमहि । विशेषेण बध्नीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन आंतमश्च न अश्चमिव । यथा स्वामी आंतमश्चं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । यतिश्च्यतिमाख्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीकारांतादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । धिषु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा । विच् बंधन इत्यस्माद्विकरणास्य लुक् । दीर्घश्छांदसः ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यंइष्टये । वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः । ऽइष्टये । वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यइष्टये वसीयसोऽतिशयेन वसुमतो जीवन्स्य प्राप्तये परा पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्तिरहिताः प्रसरन्ति । हिशब्दोऽस्मिन्नर्थे सर्वत्रचनप्रसिद्धिमाह ।

परापतने वृष्टांतः । वयो न । पचिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीक्षिन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वात्निघाताभावः । वस्वदृष्टये । वसुमच्छब्दाद्विभक्तोर्भुंगिति मनुषो लुकि टिलोप ईयसुभो यकारसो-
पच्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

कदा ष्वञ्चश्रियं नरमा वरुणं करामहे । मृळीकायोरुचक्षसं ॥ ५ ॥

कदा । ष्वञ्चऽश्रियं । नरं । आ । वरुणं । करामहे । मृळीकाय । उरुऽचक्षसं ॥ ५ ॥

मृळीकायास्तुखाय वरुणं कदा कश्चिन्काल आ करामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं करवाम । कीदृशं । ष्वञ्चश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं उरुचक्षसं बहूनां द्रष्टारं ॥ ष्वञ्चश्रियं । ष्वञ्चश्रियं श्रयतीति ष्वञ्चश्रीः । क्षिप । वशीत्यादिना । पा० ३. २. १७८. २ । क्षिप दीर्घश्च । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । नरं । ऋदोरित्यवन्त आयु-
दात्तः । करामहे । करोतिर्व्यत्ययेन शप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४. २३२ । इत्यसुभ । शिपञ्जावा-
त्ख्यात्रादेशाभावः ॥ ॥ १६ ॥

तदित्समानमाशाते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाप्नुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समां । आशाते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय । दाप्नुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाप्नुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वेनंती कामयमानौ मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हविराशाते । अनुवाते । न प्र युच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आशाते । अत्रोतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषी । अत आदेः । पा० ७. ४. ७० । इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमशासनमिति वचनादत्रोतिश्च । पा० ७. ४. ७२ । इति नुडभावः । वेनंता । वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्र युच्छतः । युच्छ प्रमादे । दाप्नुषे । दाप्नु दान इत्यस्माद्वाच्यं साङ्गानिति कसुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पचिणां पदं यो वरुणो वेद । तथा समुद्रियः समुद्रे ऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद जानाति सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३ । इति तिपो णल् । सित्स्वरेणाबुदात्तत्वं । ब्रुचोऽतसिञ्च इति संहि-
तायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावेकाच इति षष्ठा उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थे समुद्राद्वाहः । पा० ४. ४. ११८ । इति षप्रत्ययः ॥

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतऽव्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतव्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतसदा तदोत्पद्यमानप्रजायुक्ताम्हादश मासश्चैवादीन्कालगुणांतान्वेद । जानाति । यस्त्वयोद्देशोऽधिकमास उपजायते संवत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वाक्यशेषः पूर्ववत् ॥ मासः । पङ्क्तित्यादिना । पा० ६. १. ६३ । मासशब्दस्य मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वौ च दश चेति द्वंद्वः । द्वाष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७ । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५ । इति सूचेण पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । प्रजावतः । जनी प्रादुर्भवे प्रपूर्वाज्जनस-
खनक्रमगमो विट्प्रत्ययः । पा० ३. २. ६७ । विट्प्रनोरित्यात्वं । पा० ६. ४. ४९ । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । प्रजा
एषां संतीति तदस्यास्त्वस्मिन्निति मनुष । पा० ५. २. ९४ । मादुपधायाः । पा० ८. २. ९ । इति मनुषो वत्वं ॥

उपजायते । जनेः कर्मकर्तारि षट् । कर्मवज्रावादात्मनेपदं यत् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. ३. । इति वचनादस्यः कर्तृयत्कि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति
। पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च तिङ्कृतिङ् इति निघातः । यद्वृत्तान्तिव्यमिति प्रतिषेधात् ॥

वेद् वातस्य वर्तनिमुरीर्ञ्चुष्वस्य बृहत्तः । वेद् ये अध्यासन्ते ॥९॥

वेद् । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ञ्चुष्वस्य । बृहत्तः । वेद् । ये । अधिऽआसन्ते ॥९॥

उरोर्विन्दीर्णस्य षष्ठस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वायोर्वर्तनिं मार्गं वेद् । वरुणो जा-
नाति । ये देवा अध्यासन्ते उपरि तिष्ठन्ति तानपि वेद् । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना । उ० ३. ८६. ।
तन्मन्त्रयांती वातशब्दो नित्वादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्र इति स्तोत्रवाचकस्य वर्तनि-
शब्दस्यांतीदात्तत्वसिद्धर्थमुंकादिषु पाठादस्य प्रथयस्वरेण मध्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनांतीदात्तत्वं । बृहतः ।
बृहन्नहतीरुपसंख्यामिति ङस उदात्तत्वं । अध्यासन्ते । लसार्वधातुकागुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

नि षसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥१०॥

नि । ससाद् । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । सुऽक्रतुः ॥१०॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजास्वा नि षसाद् । आगत्य निषस्त्वान् । किमर्थं । प्रजानां
साम्राज्यसिद्धर्थं सुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ नि षसाद् । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । साम्राज्याय ।
सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः । पा० ५. १. १२४. । इति षच् । अत्रित्यादिर्विद्यमित्याद्यु-
दात्तत्वं । सुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १७॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥११॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या च । कर्त्वा ॥११॥

अतोऽस्माद्दृष्ट्याद्विश्वान्यद्भुता सर्वास्याश्चर्याणि चिकित्वान् प्रज्ञावानभि पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति ।
या कृतानि यान्याश्चर्याणि पूर्वं वरुणेन संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्चर्याणि कर्त्वा इतः परं कर्त्-
व्यानि । तानि सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । श्रेष्कंदसि बज्जलमिति श्रेष्ठीपः । प्रथयलक्षणेन
नपुंसकस्य श्लचः । पा० ७. १. ७२. । इति गुम् । नलोपः । चिकित्वान् । कित् चानि । लिटः क्तसुः । अभ्यासह-
लादिशेषचुत्वानि । वस्त्रेकाजाहसामिति नियमादिङ्भावः । इत्वानुनासिकानुक्तौ संहितायां । पश्यति । पाप्ने-
त्यादिना दृशेः पश्चादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति करोतेस्त्वन् । नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । पूर्ववच्छ्रेष्ठीपः ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण् आयूषि तारिषत् ॥१२॥

सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि ।
तारिषत् ॥१२॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान् सुपथा शोभनमार्गेण सहिता-
न्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्र तारिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति समासे न पूजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादि-
शब्दसि बज्जलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । क्रत्वादयश्चेत्येतन्न भवति अबज्जरीहिलात् । बज्जरीही हि तद्विधीयते ।
आद्युदात्तं द्व्यच्छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्येतदपि न भवति । पथिगशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोते-
ल्लिटि व्यत्ययेन शप् । शपो लुकि षेटोऽडाटाविवडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छंदसे लुकि

कमृदृष्टिभ्यः । पा० ३. १. ५९. । इति च्छिरञ् । अदृशोऽङ्कि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । बङ्गलं कंदस्य-
माङ्गोनेऽपीत्यङ्भावः । प्र णः । उपसर्गोद्गङ्गलं । पा० ८. ४. २८. । इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेल्लेख-
डागमः । सिङ्गङ्गलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

विभ्रह्नापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि वेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निःऽनिजं । परि । स्पशः । नि । वेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रहारयन्वहणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं वस्त । आच्छादयति । स्पशो
हिरण्यस्यार्शिनो ररमयः परि नि वेदिरे । सर्वतो निषणाः ॥ विभ्रत् । विभ्रतेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७.
१. ७८. । इति नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गती । द्रापयतीषुःकुत्सितां
गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिह्रीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. । पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः ।
हिरण्ययं । अत्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छंदसि । पा० ६. ४. १७५. । इति हिरण्यशब्दाद्विकाराद्यै
विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । पूर्ववदङ्भावः ।
निर्णिजं । णिजिर् शीचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनस्यार्शनयोः । क्लिप्तेति क्लिप् । नि वेदिरे । षट् विशर-
णगत्यवसादनेषु । अस्मान्नत्यर्थात्कर्मणि लिट्येत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति षत्वं ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यं । दिप्संति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानां । न । देवं । अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्संति भीताः संतो हिंसितुमिच्छं परित्यजन्ति । अनामां
प्राणिनां द्रुहाणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुह्यन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिः
। ते० सं० २. १. ३. ५. । इति श्रुत्यंतरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्संति । दम्भु दम्भे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धे-
त्यादिना । पा० ७. २. ४९. । इडभावः । ह्रलंताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यञ् ह्रल्यह्रणस्य जातिवाचित्वात्सन्ः
कित्वाहंभ इञ् । पा० ७. ४. ५६. । इति दकारात्परस्याकारस्येकारः । अनिदितामिति नलोपः । भष्मावाभा-
वस्छांदसः । पा० ८. २. ३७. । अच लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं ।
तिङ्श लसार्धधातुकस्वरेण सनो नित्वाङ्गित्स्वरेणाबुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनंताहंभेः
सनाशंसभिच्च उः । पा० ३. २. १६८. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । द्रुहाणः । द्रुह जिघांसायां । अन्वेष्योऽपि
दृशन्त इति क्लिप् । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं ॥

उत यो मानुषेषु यशश्चक्रे असाम्या । अस्माकमुदरेषु ॥ १५ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असामि । आ । अस्माकं । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥

उतापि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमा चक्रे सर्वतः हतवान् स वरुणः कुर्वन्नया सर्वत असामि ।
संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं हतवान् । विशेषतोऽस्माकमुदरेषु सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावच्यती पुक् च
। पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । त्रित्यादिर्नित्यमित्याबुदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । असामि । अव्यये नञ्कुनिपा-
तागामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अशेर्युद्ध । उ० ४. १९०. । इत्यनुर् ।
उदरेषु । उदि दृणातिरज्जौ पूर्वपदात्तलोपश्च । उ० ५. १९. । इत्यल् । लिस्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ १८ ॥

परा मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परा । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बङ्गभिर्द्रष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः मुनःशेषस्य नुच्यः परा यन्ति । पराशुखा निवृत्तिर-

हिता गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । गावो न । यथा गावो गव्यूतीरनु गोष्ठान्गुलस्य गच्छंति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽप्ययं इत्यधिकरणे क्तिन् । गोयूती क्दसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । यूतिर्यवनं । गवां यवनमपेति बज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इच्छंतीः । इषु इच्छायां । स्रटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमियमां छः । पा० ७. ३. ७७. । इति छत्वं । अदुपदेशात्सार्वाधा-तुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सं नु वोचावहै पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतैव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं। नु। वो। चा। व। है। पुनः। यतः। मे। मधु। आऽभृतं। होताऽइव। क्षदसे। प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणात्मे मञ्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं अंजःसवाख्ये कर्मणि संपादितं अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तेव स्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अस्नासि । पुनर्हविःस्वीकारादूर्ध्वं गुप्तस्त्वं जीवन्नहं च नु अवन्यं सं वोचावहै । संभूय प्रियवाचां करवावहै ॥ वोचावहै । लोड्ये क्दसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्तित्वक्तीति त्रैरङ्गादेशः । वच उमित्युभागे गुणः । व्यत्ययेन टेरत्वं । यद्वा । स्रट एव लुङादेशः । स्थानिवन्नावादित्वं । आभृतं । ह्यहोर्भः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं। नु। विश्वऽदर्शतं। दर्शं। रथं। अधि। क्षमि। एताः। जुषत। मे। गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमचाविभूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्टवान्बलु । क्षमि चमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधि दर्शं । आधिक्येन दृष्टवानस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः सुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥ दर्शं । दृशेरिरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति त्रैरङ्गादेशः । अदृशोऽङि गुणः । पा० ७. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । दृशेर्भृमृदृशीत्यादिना । उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्ययांतो दर्शतशब्दः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्व-पदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । यद्वा । विश्वं दर्शनीयमस्मेति बज्रव्रीहिः । बज्रव्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागादाकारलोपः ॥

वरुणप्रधासेधिमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पीर्णमास्थामिति खंडे सूचितं । इमं मे वरुण शुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति ॥

इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृळय । त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं। मे। वरुण। शुधि। हव। अद्य। च। मृळय। त्वां। अवस्युः। आ। चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाद्भानं शुधि । शृणु । किंच अद्यास्मिन्दिने मृळय । अस्मान्मुखय । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं त्वां वरुणमाभिसुख्येन चके । शब्दयामि । सौमीत्यर्थः ॥ शुधि । शु अवणे । स्रोटो हिः । शृणु-पृष्ठवृष्ण्क्दसीति हेर्धिरादेशः । बज्रत्वं क्दसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृशत इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवस्यशब्दात्सुप आत्मनः क्वप् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । आ चके । के त्रै शब्दे । अस्मा-ल्लित्यादेशः । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । द्विर्भावचुत्वे । आतो लोप एटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति शुधि ॥ २० ॥

त्वं। विश्वस्य। मेधिर। दिवः। च। गमः। च। राजसि। सः। यामनि। प्रति। शुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवस्य बुभोक्स्यापि गमस्य भुभोक्स्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि जेमप्रापणेऽस्मदीये प्रति शुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं

कुब । रश्मिष्वामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठा उदात्तत्वं । रमः । रमेक्षितम्नामसु पठितं । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिष्कानिष्कतिपक्षेति मनिम् । निष्वादाकु-
दात्तत्वं । श्रुधि । उक्तं ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥२१॥

उत् । उत्ऽतमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अवं । अधमानि ।
जीवसे ॥२१॥

नोऽस्माकमुत्तमं शिरोगतं पाशमुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं वि चृत । विगुञ्ज
नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशानव चृत । अवहृष्य नाशय ॥ उक्तमं । उंकादिसु
पाठादंतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुञ्चु मोचणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । द्विर्भावः । ह्लादिशेषः ।
ऊङ्ग्रन्थो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङ्ङुतिङ इति निघातः । चृत । चृती हिंसायथनयोः ।
लोटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्चुक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ १९ ॥

वसिष्वेति दशचं तृतीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । वसिष्व दशमेयं त्विति । मुनःशेष ऋषिः । गायत्री कंदः ।
इदमुत्तरं च सूक्तमापेयं ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतो गायत्रे कंदस्वेतदादिसूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूचितं ।
वसिष्वा हीति सूक्तयोश्चत्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वसिष्वा हि मियेध्य वस्त्राण्युजो पते । सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्व । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊजो । पते । सः । इमं । नः । अध्वरं । यज ॥ १ ॥

वस्त्रेणापिसुतो प्रेरितः मुनःशेष एतदादिसूक्तद्वयेनापिमस्तीत् । तथा चास्त्रायते । तं वस्त्र उवाचा-
यिर्वै देवानां मुखं सुहृदयतमस्त्वं नु सुहृद्य त्वोत्स्रक्ष्याम इति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्या
। ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ हे मियेध्य मेधस्य यज्ञस्य योग्य ऊजो पते अन्नानां पालकाग्निं वस्त्राणाच्छादकानि
तेजांसि वसिष्व । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स तादृशस्त्वं नोऽस्मदी-
यमिममध्वरं यज । निष्पादय ॥ वसिष्व । वस आच्छादने । लोटि थासः से । सवाभ्यां वामी । कंदसुभयथे-
त्यार्धधातुकत्वादार्षधातुकस्तेङ्गलादेरितीडागमः । लसार्षधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृशत
इति संहितायां दीर्घः । मियेध्य । मकारैकारयोर्मध्य इयागमस्कांदसः । ऊजो पते । सुबामंचित इति परां-
गवज्जावात् षष्थामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः । सेमं । सोऽचि लोपे चित्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः । अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मऽभिः । अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरेण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता होमनिष्पादको भूत्वा दिवि-
त्मता दीप्तिमता वचो वचसा स्तूयमानः सन् नि धीदेति शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकैस्त्रिभिर्युक्त इति
शेषः ॥ यविष्ठ । युवशब्दादिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य
गुणस्य । अवादेशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृशत इति मनिष्कान्ययः । निष्वा-
दासुदात्तत्वं । दिवित्मता । दिवु क्रीडादौ । इक्प्रितपौ धातुनिर्देशे । पा० ३. ३. १०८. २. इतीक्प्रत्ययः । तेन
च धातुवाचिना दिविशब्देन धात्वर्थो दीप्तिर्लभ्यते । यदा । त्रीणादिको भावे क्प्रित्ययः । दिविशब्दात्प्रत्ययि
तकारोपजनस्कांदसः । यदा । बाङ्गलकाहिर्वेर्भाव इतक् । मतुपि तसौ मत्वर्थ इति भस्वाज्जम्बवाभावः ।
वचः । सुपां सुलुगिति तृतीयेकवचनस्य लुक् ॥

आ हि ष्मा सूनवे पितापिर्यजन्त्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अपि वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं सूनवे पुत्रस्थानीयाय मह्यमभीष्टं देहीति शेषः । हि ष्मेति निपातद्वयं सर्वथेत्यमुमर्षमाचष्टे । अभीष्टदाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिबंधुरापये बंधव आ यजति हि स । सर्वथा ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायामीष्टं सर्वथा ददाति तथा स्वमपि देहि ॥ ष्मा सूनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यच्चाप्यनुषंगान्तदपेक्षेयं प्रथमेति चादिसोपे विभाषेति न निहन्यते । यद्वा । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यञ्चोदात्त इति सखिशब्द इत्यप्रत्ययांत आबुदात्तः । सुपः पित्वाद्गुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

आ नो बर्ही रिशादसो वरुणो मिचो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अपि वरुणादयो देवास्त्वद्वंधवस्त्वया प्रेरिता रिशादसो हिंसकानदंतो नोऽस्यदीयं बर्हिर्यज्ञमा सीदंतु । तच्च दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासीदति । तद्वत् ॥ बर्ही रिशादसः । विसर्जनीयस्य ब्रह्मे कृते रो रि । पा० ८. ३. १४. । इति रेफलोपः । द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशंति हिंसंतीति रिशाः शचवः । इगुपधच्चाप्रीकारः कः । तानदंतीति रिशादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदंतु । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । पात्रेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन चानि । मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरसिर्निच्च । उ० २. ११६. ११८. । इत्यनुवृत्ती ब्रह्ममन्यत्रापि । उ० २. १२२. । इत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । निन्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादांति । फि० ४. १७. । इति सर्वा-नुदात्तत्वं ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्यं अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकापि नोऽस्यदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्धार्थं मंदस्व । त्वं हृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ षु स्तुतिरूपा वाचो ऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व्यं । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ षु । सुत्रः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु अचणे । श्रुशृणुपृक्तवृश्चं दसीति हेर्धिरादेशः । ब्रह्मं कंदसीति शपो लुक् ॥ २० ॥

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वे इद्धूयते हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवंऽदेवं । यजामहे । त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

हे अपि यच्चिद्धि यथापि शश्वता शाश्वतेन निखिन तना विसृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणोद्वा-दिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे तथापि तद्विः सर्वं त्वे इत्त्वथैव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विसारि । क्लिष्टेति क्लिप् । यद्वा । पचाबच् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । निखवीप्थोरिति द्विर्भावः । तस्य परमाक्षिडितमित्युत्तरस्यासेडितसंज्ञायामगुदात्तं

चेति सर्वानुदान्तत्वं । यजामहे । निपातिर्यद्यदिहृतेति निघातप्रतिषेधः । स्वि । युष्मच्छब्दात्सप्तम्येकवचनस्य
मुपां सुसुगिति श्रेष्ठादेशः । त्वमाविकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
शे । पा० १. १. १३. । इति प्रगृह्यसंज्ञायां ह्युत्प्रगृह्या ऋचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । ह्ययति ।
अहत्सार्वाधानुकयोः । पा० ७. ४. २५. । इति दीर्घः ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मद्रो वरेण्यः । प्रियाः स्वमयो वयं ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअमयः । वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मद्रो ह्यो वरेण्यो वरणीयोऽपिर्नोऽस्माकं
प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वमयः शोभनापियुक्ताः संतस्तव प्रिया भूयासीति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्वावैश्वर्यं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्फुंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदान्तत्वं । वरेण्यः । वृञ् एण्यः । उ० ३. ९८. । वृषा-
दित्वादाद्युदान्तत्वं । स्वमयः । बङ्ग्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं ॥

स्वमयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वमयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुऽअमयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअमयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वमयः शोभनापियुक्ता देवासो दीप्यमाना अत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं वरणीयं हविर्हि यस्माद्दधिरे
धृतवतः तस्माद्दयं स्वमयः शोभनापियुक्ताः संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृञ् वरणे । वृड् संभक्तौ ।
अहलोर्षत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदान्तत्वं । दधिरे । हरेचश्चित्वादंतोदान्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अमे अमृत मरणरहितामे अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव
चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यजमानविषया प्रशंसा ।
सम्यगनुगृहीतमित्यप्रिविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादाविति पर्युदासा-
त्षाधिकमाद्युदान्तत्वं । मर्त्यानां । मृड् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो मर्तशब्दः । तस्माद्गवे
कुंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदान्तत्वं । संतु । असोरल्लोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वेभिरमे अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो
इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं
यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानस्यनोऽन्नं धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बङ्गलं कुंदसीति भिस्
ऐसादेशाभावः । चनः । चायु पूजानिग्रामनयोः । चाथेरन्ने इत्यस्य । उ० ४. १९९. । इत्यसुन् । तत्संनियोगेन
गुडागमस्य । जित्वादाद्युदान्तत्वं । धाः । लुङि गातिष्ठा । पा० २. ४. ७७. । इति सिचो लुक् । बङ्गलं कुंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति सुबामंचित इति परांगवज्ञावादांमंचितस्य चेति षष्थ्यामंचितसमु-
दायो निहन्यते ॥ ॥ २१ ॥

असं न त्वेति चयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं । पूर्ववदृष्यादयः । चयोदशा नमो महद्भ्य इत्यस्मास्त्रिरुप कुंदः ।

विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अथ सप्तोना गायत्रेऽन्वा दैवो विष्टुविति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन्नशस्त्रयो-
रत्तमावर्जितस्य सुक्तस्य विनियोग उक्तः ॥

अथ न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥१॥

अथ न । त्वा । वारऽवंतं । वंद्ये । अग्निं । नमःऽभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥१॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुतिभिर्वंद्ये वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र वृष्टांतः । वारवंतं वासयुक्तमथं न अथमिव । अथो यथा वासैर्वाधकाशकमषिकादीन्यरिहरति तथा स्वमपि ज्वालाभिरस्यद्विरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । घञो जित्वा-
दायुदात्तो वारशब्दः । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते । वंद्ये । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । तुमर्थे सेसेनित्यथैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च
नसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव । अध्वराणां । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः । मीढ्वाँ अस्माकं बभूयात् ॥२॥

सः । घा नः । सूनुः । शवसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽशेवः । मीढ्वान् । अस्माकं । बभूयात् ॥२॥

स घ स एवापिनोऽस्माकं सुशेवः सुसुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः । शवसा बलस्य सूरुः पुत्रः पृथुप्रगामा
पृथुप्रगमनः । किंचास्माकं मीढ्वान् कामानां वर्धिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुघमञ्चुतङ्कुचोरुष्याणां
। पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । शवसा । सुपां सुपो भवन्तीति ऊसष्टादेशः । पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं
प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ पृथुप्रगामा । सुपां सुनुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बङ्ग्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुशेवः । इण्श्रीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२. । इति शेषशब्दो वन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । ततो
बङ्ग्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्त आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह
सेचन इत्यस्मात्कसुप्रत्ययांतो दास्यान् साङ्गान् मीढ्वाँश्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽश्वाँदसस्य लिट्सिद्धां
तिङो भवन्ति । म० ७. १. ३९. । इति लिङादेशः । यासुट्स्थानिवद्वावादार्धधातुकत्वाच्चबभावः । द्विर्वचने
भवतरेः । पा० ७. ४. ७३. । इत्यत्वं । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सट्मिद्विश्वायुः ॥३॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सट् । इत् ।
विश्वाऽञ्जायुः ॥३॥

हे अपे विश्वायुर्वाप्रगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि आसाञ्चासन्नदेशेऽपि अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमि-
च्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्विरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदैव नि पाहि । नितरां पास्य ॥ अघायोः । सुप आत्मनः
क्यच् । अश्वाघस्यात् । पा० ७. ४. ३७. । इत्यात्वं । पाहि । पादादित्वाद्निघातः । विश्वायुः । इण् गतावित्य-
स्माद्भावे एतेर्णिञ्च । उ० २. ११९. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्मिन्ति बङ्ग्रीहिः । बङ्ग्रीही विश्वं संघा-
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नभ्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥४॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायत्रं । नभ्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥४॥

हे अपे त्वमस्माकमस्यात्संबन्धिनमिममू षु पुरोदेशेऽनुष्ठीयमाणमपि सनिं हविर्दानं नभ्यांसं नवतरं गायत्रं
गुणिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्र वोचः । प्रब्रूहि ॥ ऊ षु । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घत्वं । सुञ्

इति षत्वं । गव्यांसं । नवशब्दादीयसुनीकारलोपश्चादसः । इयसुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । योचः । इदसि लुङ् लृङ् इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ् लृङ् इति वृत्तीति त्रैलोक्यदेशः । पा० ३. १. ५२. । वच उम् । पा० ७. ४. २०. ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिक्षा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिक्षा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अपि परमेष्ठुषु युलोकवर्तिसु वाजेष्वेषु नोऽस्माना भज । सर्वतः प्रापय । मध्यमेष्वंतरिक्षलो-
कवर्तिसु वाजेषु भज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलोकस्य संबन्धीनि वस्वो वसूनि शिक्ष । देहि ॥ शिक्ष । शिक्ष
विद्योपादाने । शपः पित्वाडातुस्वरः । ब्रह्मोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे
तादेशः । पा० ६. ४. १४९. ९. । इति तिकशब्दलोपः ॥ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चिचभानो सिंधोरुर्मा उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चिचभानो इति चिचऽभानो । सिंधोः । ऊर्मौ । उपाके । आ ।
सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चिचभानो विचित्ररश्मियुक्तापि विभक्ता विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तच्च वृष्टांत उच्यते । आकार
उपमार्थः । यथा सिंधोर्नवा उपाके समीप ऊर्मवूर्मि तरंगोपलक्षितं कुल्यादिप्रवाहं विभजति तद्वत् । दाशुषे
हविर्देत्तवते यजमानाय सद्यसादानीमेव चरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । खम्बू प्रस्रवणे । खंदेः
संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२. । इत्यप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । ऊर्मिः । अर्तोरुश्च । उ० ४. ४४. । इति
मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुषे । ऋग् १. २५. ६. । इत्यचोक्तं ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवा अवसि रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः प्रेरयसि ।
स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्सूनासु
पसंख्यायाम् । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः ।
अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा । लेख्याडागमः । इतश्चेति सिप इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्वर्थः सौचो
धातुः । लङ् । सिप् । क्रयादिभ्यः आ । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्यडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
यंता । तुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

नकिरस्य सहंत्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहंत्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहंत्य शत्रूणामभिभवनशीलापि अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्र-
मिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः अवाणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारो-
पजनश्चादसः । अवाय्यः । शुद्धिस्युहियहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

स वाजं विश्वचर्षणिरर्वङ्गिरस्तु तरुता । विप्रेभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वन्तऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रेभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः सोऽभिरर्वङ्गिरश्चैवाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु । विप्रेभिर्मैधाभिः ॥ ९ ॥

त्वितिः सहितसुष्टोऽपिः सगिता फलस्य दातासु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । ब्रह्मब्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्षन्निः । अर्ष गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भिस्वर्षणस्त्रसा-
वनञः । पा० ६. ४. १२७. । इति नकारस्य तु इत्ययमादेशः । तद्धता । तू सवनतरणयोः । अस्माद्वसितस्त्वभि-
तेत्यादी । पा० ७. २. ३४. । तुगतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्रोर्थामि होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोध तद्विविद्धीति सौत्रियसुचः । यस्य पशवो नोपधरेरन्निति खंडे
सूचितं । अतिरिक्तोक्तानि जराबोध तद्विविद्धि । आ० ९. ११. । इति ॥

जराबोध तद्विविद्धि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय दृशीकं ॥ १० ॥

जराबोध । तत् । विविद्धि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । दृशीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया सुत्या बोधमानाये विशे विशे तत्तद्वजमानरूपप्रजानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्ध-
नुष्ठानसिद्धयर्थं तदेव यजनं विविद्धि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायापये तुभ्यं दृशीकं दर्शनीयं समी-
चीनं स्तोमं स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यासु एवं व्याख्यातवान् । जरा सुतिर्जरतेः सुतिकर्मणस्तं बोध
तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यजनाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयं । नि० १०. ८. ।
इति ॥ जराबोध । जृष् वयोहानौ । अत्र तु सुत्यर्थः । षिञ्जिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः ।
ततष्टाप । जरया सुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा । जरया बोध्यत इति जराबोधः । कर्मणि घञ् ।
आमंत्रिताबुदात्तत्वं । विविद्धि । विश प्रविशने । लोटो हि । ब्रह्मं कंदसीति शपः सुः । अभ्यासहलादिशेषी ।
ब्रह्मन्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा । विष्णुं व्याप्तावित्यस्मात्प्रोणमध्यमेकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्याग्निदितानुदात्तत्वं । यज्ञियाय ।
यज्ञार्त्विग्यां घञो । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं । अनिदृशिभ्यां चिति कीकन्प्रत्ययः । निच्वादाबु-
दात्तः ॥ ॥ २३ ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुचंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुचंद्रः । धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽपिनोऽस्माभ्ये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः । महान् गुणाधिकः अनिमानो
निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः । धूमकेतुधूमेन ज्ञाप्यमानः पुरुचंद्रो ब्रह्मदीप्तिः ॥ महौ अनित्यत्र
संहितायां नकारस्य हत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्ति ब्रह्मब्रीहौ नःसुभ्यामित्युत्त-
रपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । ब्रह्मब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुचंद्रः । चदि आल्हादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फा-
यितंचीत्यादिना कर्तरि रक् । पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समासांतोदात्तत्वं । ब्रह्मचंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. ।
इति मुट् । तस्य सुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । हिन्वतु । हिवि प्रीणार्थः । इदितो
नुम धातोरिति नुम् ॥

स रेवाँ इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहन्नानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् । इव । विश्वपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

बृहत्सभानुः ॥ १२ ॥

सोऽपिक्थैः सौत्रियुक्तान् नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टांतः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा
वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्वपतिः प्रजापालको देव्यो देवानां संबन्धी । अपिर्वै देवानां होता
। ऐ० ब्रा० ३. १४. । इति श्रुत्यंतरात् । केतुर्दूतवञ्चापकः । अपिर्वै देवानां दूत आसीत् । तै० सं० २. ५. ८. ५. ।
इति श्रुतेः । बृहन्नानुः प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । इति सोलोपः । रथिर्मती ब्रह्म-

मिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आङ्गुणः । कंदसीर इति मतुपो वत् । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । विरपतिः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वृहज्जानुः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविनि जपे नमो महद्भ्य इत्येषा । ब्रह्मादिने प्राशिष्यमाण इति खंडे सूर्यो नो दिवस्यातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. इति सूचितं ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः । आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥

अपिना प्रेरितः शुनःशेपो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चान्नायते । तमपिस्वाच विश्वामु देवान् सुहृद्य लोत्सव्याम इति स विश्वान्देवांसुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चा । ऐ० ब्रा० ७. १६. इति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैर्न्यूनाः । युवानस्तरणाः । आशिना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्त-चतुर्विधदेहयुक्तेभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्रवाम कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजाम । हे देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रकृतं शंसं सोचं मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्षं ॥ आशिनेभ्यः । अशु व्याप्ता । बङ्गलमन्यवापि । उ० २. ४९. इत्यौणादिक इत्यत्रप्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । शक् शक्ता । आडुत्तमस्य पिष्टेति तिङः पिष्ट्वात्वादानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयसुनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६. ४. १६०. इतीयसुन ईकारस्यात्वं । निच्वादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलशेति घञ् । वृक्षि । औत्रशु छेदने । व्यत्ययेनात्मनेपदोत्तमपुष्पै-कवचनमिट् । ज्ञेः सिच् । स्वरतिसूतीत्यादिना इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । ब्रश्वादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्गो ग इत्यडभावः ॥ ॥ २४ ॥

यत्र यावेति पंचमं सूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आदितश्चतस्र-णांमिन्द्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदेवत्वे । तदनंतरभाविन्यामुलूखलमुसलोभयदेवताके । अंत्याया उच्छिष्ट-मित्यस्या हरिश्चंद्राधिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं । चर्माधिषवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसति । वृ० ३. ४११. इति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यत्र यावा नव षडनुष्टुवादि यच्चिद्धौलूखलौ परे मीसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्मप्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्या-द्याश्चतस्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैतं शुनःशेपोऽजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतस्रभिरभिषुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चस्वोर्भरेत्येतयर्चाय हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतस्रभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकार । ऐ० ब्रा० ७. १७. इति ॥

यत्र यावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवति सोतवे । उलूखलसुतानामवेद्धिंद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यत्र । यावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे । उलूखलऽसुतानां । अर्धं । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इंद्र यत्र यस्मिन्नजःसवे कर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्युलूखलसुतानामुलूखलेनाभिपुतानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । मन्वयं । पृथु-बुधः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । सोतवे । पुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं । उलूखलसुतानां । उलूखलेन सुतानां । तृतीया कर्मणीति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः । गल अदने । अस्मद्वङो लुकि लोमध्यमैकवचने जेटोऽडाटावित्थडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोदरादित्वात् ॥

यच् द्वाविं व जघनाधिषवण्या कृता । उलूखलसुतानामवेच्चिद्र जल्गुलः ॥ २ ॥

यच् । द्वौऽइव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविं व जघना द्वौ जघनप्रदेशाविं व । जघनं जघन्यते-रिति यास्कः । नि० ९. २०. कृता विसीर्णे कृते संपादिते । अन्यतूर्ववत् ॥ जघना । हुंतेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. इति हन्यातोश्च । द्वित्वं । कर्दमादित्वात्प्रथोदात्तः । फि० ३. १०. सुपां सुनुगित्वाकारः । अधिषवण्या । पुञ् अभिषवे । ष्टुट् । भवे छंदसीति यत् । उपसर्गात्सुगोतीति षत्वं । तित्स्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तत्र हि निष्ठा च ब्रजनात् । पा० ६. १. २०५. इत्यस्यानुवृत्तेर्द्विचकस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

यच् नार्यपच्यमुपच्यवं च शिक्षते । उलूखलसुतानामवेच्चिद्र जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच् । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षते । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिक्षते अभ्यासं करोति । अन्यतूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ् गती । ऋदोरवित्थप । गुणावादेशौ । थाथादिना । पा० ६. २. १४४. उत्तरपदांतोदात्तत्वं । एवमुपच्यवं । शिक्षते । शिक्ष विधीपादाने । अदुपदेशाज्जसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातु-स्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः ॥

यच् मंथां विवध्नते रश्मीन्यमित्वा इव । उलूखलसुतानामवेच्चिद्र जल्गुलः ॥ ४ ॥

यच् । मंथां । विऽवध्नते । रश्मीन् । यमित्वेऽइव । उलूखलऽसुतानां । अवं । इत् ।

ऊं इति । इंद्र । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामाशिरमथनहेतुं मंथानं विवध्नति । तत्र वृष्टांतः । रश्मीनश्चबंधनार्थान्प्रयहान्य-मित्वा इव । नियंतुमिव । अन्यतूर्ववत् ॥ मंथां । पथिमध्यमुच्चात् । पा० ७. १. ८५. इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माद्बलश्चेति करणे घञ् । ततष्टाप् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । निवध्नते । बन्ध बंधने । क्रयादिभ्यः आ । अनिदितामिति नलोपे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्य-यस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमित्वे । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति त्वैप्रत्ययः । इडागम-स्कांदसः । यद्वा । खंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपस्कांदसः । अंतश्च त्वै युगपत् । पा० ६. १. २००. इत्याद्यंतयोदात्तत्वं ॥

यच्चिच्चि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे । इह द्युमत्समं वद् जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे । इह । द्युमतऽतमं । वद् ।

जयतांऽइव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण युमत्तममतिशयेन दीप्तं प्रभूतध्वनियुक्तं शब्दं वद । तत्र दृष्टान्तः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्तु-
वतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं ध्वनिं करोति तद्वत् । उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुष्करं
वोर्ध्वं वोर्ध्वं वोर्ध्वं मे कुर्वित्यत्रवीत्तदुलूखलमभवदुष्करं वै तत्तदुलूखलमित्याचक्षते परोक्षेति च ब्राह्मणं
। नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभवे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे ।
अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । निपातेर्यबदिहंतेति
प्रतिषेधात् । युमत्तमं । दीव्यतेदीप्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्लिप् । दिव उत । पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशि
ह्रस्वमुद्भूयां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अचभूरि-
त्यादाविवाचाप्युदा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रातिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत
इत्युत्वं भविष्यति ॥ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यमिति ।

अथो इंद्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । इत् ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । सुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उतापि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽयमितिच पुरत एव वातो वि वाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहा-
रेवायुर्विशेषेण प्रसरति खलु । अथो अनंतरं हे उलूखल इंद्रायेंद्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं सुनु । सोमा-
भिषवं कुरु । वनस्पते । पारस्करादित्वात्सुट् । कार्ये कारणशब्दः । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेत्य-
त्ययः । त्रित्वादिर्निवृत्तमित्याद्युदात्तत्वं । सुनु । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिदि हेर्लुक् । विकरणस्वरेणांती-
दात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । उलूखल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

आयजी वाजसातमा ता ह्युच्चा विजभृतः । हरी इवांधांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्याऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उच्चा । विऽजभृतः । हरी इवेति

हरीऽइव । अंधांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ये उलूखलमुसले आयजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनात्रप्रदे ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनि-
र्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनःपुनर्विहारं कुरुतः । तत्र दृष्टान्तः । अंधांस्यत्रानि चणकादीनि
खाद्यानि बप्सता भक्षयन्ती हरी इव इंद्रस्याश्वाविव । अत्र यास्क एवं व्याचक्षौ । आयजी आयष्ट्ये अन्नानां
संभ्रूतमे ते ह्युच्चैर्विह्वयेते हरी इवान्नानि भुञ्जानि । नि० ९. ३६. । इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण
इप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । षण्यु दाने । जगसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विड्नोरनुनासिकस्यादित्वात्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आतिशायनिकस्तमप । सुपां सुपु-
गिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः । ह्यु हरणे । अस्माद्यलूक्प्रभ्यासहलादिशेषोरतज्स्वेषु कृतेषु ह्यिकौ च
लुक् । पा० ७. ४. ९१. । इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विवचनं तस् । अदादिव-
चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते क्ङिति चेति प्रतिषेधः । ह्यहोर्भस्कंदसीति भत्वं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । बप्सता । भस भक्षणदीप्त्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः सुः । घसिभसोर्हलि च । पा० ६. ४.
१००. । इत्युपधात्तोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. । इति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्वावृष्वेभिः सोतृभिः । इंद्राय मधुमत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः । इंद्राय । मधु

ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अवास्त्रिन्मर्कणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपी ती युषामृष्वेभिर्दर्शनीषीः सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह
 ऋष्वी दर्शनीषी भूखेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं सोमद्रव्यं नोऽस्मादीयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां
 सुलुजित्वाकारः । नो अय । प्रकृतांतःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमंचि-
 तस्वेति सर्वानुदात्तत्वं । झुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५. । इति प्रकृतिभावः । सुतं । पुञ् अभिषवे । बङ्गत्वं
 कंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्रं आ सृज । नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । चम्बोः । भर । सोमं । पवित्रं । आ । सृज । नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥

हे अस्त्रिन्मिशेष हरिखंडदेवतापत्ते हे हरिखंडेति वा चम्बोः सोमस्य भक्षत्वसंपादकयोरधिषवणफल-
 कयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुञ्जर । शकटस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रं दशापवित्र
 आ सृज । आनीय प्रक्षिप । प्रक्षेपे सत्ववशिष्टं सोमं गोस्त्वय्यागदुहे चर्मण्यधि नि धेहि । अधारोष्य स्थापय ॥
 चम्बोः । चमु अदने । चम्यते भक्ष्यतेऽचेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १. ८२. । श्रीणादिक ऊप्रत्ययः ।
 प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्णः स्वरित इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो हलपूर्वादिति व्यत्य-
 येन न भवति । भर । हयहोर्मः । धेहि । घसोरेद्वावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्येत्वाभ्यासलोपी । निघातः ।
 त्वचि । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ २६ ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तमं शुनःशेषस्यार्थं पांक्तमिन्द्रं । अनुक्रमणिका च । यच्चिद्धि सप्त
 पांक्तमिति ॥ पृथ्व्युडहस्य पंचमेऽहनि माथ्यदिने सवने होचका यच्चिद्धीति सप्तमं सूक्तं चींशृवाभ्यास-
 त्वस्यशस्त्र एकैकं तुचमावपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । आ० ७. ११. ।
 इति सूचितं ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकाभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्द्धग्भिर्दिन्द्रं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं
 विश्वे देवा ऊचुरिन्द्रो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु सुहृद्य त्वोत्सस्थाम इति
 स इन्द्रं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तनोत्तरस्य च पंचदशमिः । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे सोमपाः
 सोमस्य पातः सत्य सत्ववादिन्द्रं यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि अप्रशस्ता इव भवामः तथापि हे
 तुवीमघ बङ्गधनेन्द्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु शोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्माना शंसय ।
 सर्वतः प्रशस्ताभ्युह । असहोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंचितनिघातः । अना-
 शस्ता इव । शन्सु सुती । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । नञ् बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदां-
 तोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । अचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य
 विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अद्भुतेऽध्वानमित्यश्वः । अशिशुषीत्यादिना क्त्व-
 त्वयः । निच्वादायुदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीप्तौ । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५. । इति क्तिन्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इन्द्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिमिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । ऋभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिमिन् शोभनहनूयुक्त वाजानां पतेऽज्ञानां पालक तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रह-
रूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिमिन् । शिमि हनू नासिके वा । नि० ६. १७. । इति यास्कः । अत इनिठ-
नाविति मत्वर्थाय इनिः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचित-
समुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिमिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च
न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । इंद्रसीर इति
मतुपो वत् । मतुवसो हरिति इत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वादांमंचितनिघा-
ताभावः ॥

नि ष्वापया मिथुदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु ऋभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । ऋभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथुदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदूत्यौ नि ष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबु-
ध्यमाने सत्यौ सस्तां । निद्रां प्राप्ततां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नि ष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । पा० ८. ३. १८. ।
अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथुदृशा । क्विप्तेति दृशेः कर्तरि क्विप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि
तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्निघाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासे
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु ऋभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । ऋभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शचवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्य-
युक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः ।
रा दाने । मंत्रे वृषेत्यादिना भावे क्तिन् । न विद्यते रातिरेष्विति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्या-
मिति तु सर्वे विध्ययस्कंदसि विकल्प्यंत इति न भवति । यद्वा । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वात्क्विप्तिङ् इति निघाताभावः ॥

समिंद्र गर्दभं मृण नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु ऋभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । गर्दभं । मृण । नुवंतं । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । ऋभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इंद्र अमुयाणयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदा रूपया वाचा नुवंतं सुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंत-
मित्यर्थः । तादृशं गर्दभं गर्दभसमानवैरिणं सं मृण । सम्यक् मारय । यथा गर्दभः श्रोतुमशक्यं परश्वं शब्दं
करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्दभं । गर्द गर्द शब्दे । कृगृश्लिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३. १२२. । चित
इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिंसायां । तीदादिकः । शस्त्रं क्त्वाङ्गुणाभावः । नुवंतं । गु सुतो । शतर्यदिप्रभृ-
तित्वाच्छपो लुक् । शतुर्क्त्वाङ्गुणाभाव उवडादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पताति कुंडूणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडूणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडूणाच्या कुटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्वरणादप्यधिकं दूरं देशं
पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । ख्याडागमः । कुंडूणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् व्युद्धते कुंडनशब्दे
डकारात्परस्वाकारस्य चकारच्छांदसः । चवर्णाञ्चिति वक्तव्यमिति णत्वं । तदचतीति कुंडूणाची । चत्विति-
त्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपेऽचतेञ्चिति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति ङीप् । अचः । पा० ६.
४. १३८. । इत्यकारलोपः । ची । पा० ६. ३. १३८. । इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ची । पा० ६. १. २२२. । इत्या-
कारस्योदात्तत्वं ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वं । परिऽक्रोशं । जहि । जंभयं । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इंद्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

परिक्रोशमस्यद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृकदाश्वमस्यद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं
जंभय । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिक्रोशं । क्रुश आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिक्रोशः । पचायच् ।
ठदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं । जहि । ह्यन हिंसागत्योः । हृतेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति आदेशः । तस्यासिद्धवद्वा
भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुप भवति । जंभय । जमि नाशने । चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । शपः पित्त्वा-
दनुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यति । कृकदाश्वं । कृक् हिंसायां । कृदाधाराचिकलिभ्यः क्त् । उ० ३. ४०. ।
इति भावे कन्प्रत्ययः । क्त्विद्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाशति प्रयच्छतीति कृकदाशुः ।
वङ्गलयहणाहाशतेरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्वितीयायाममि
पूर्वत्वे प्राप्ते वा कंदसीति तस्य बाधितत्वाद्यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥ २७ ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं शुनःशेषस्वार्थं गायत्रं । अस्माकमित्येषा पादनिचृत्तायची । त्रयः
सप्तकाः पादनिचृत् । अनु० ४. ४. । इत्युक्तत्वात् । शश्वदिंद्र इत्येषा त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐशः । आश्विना-
वश्यावत्येत्याद्यास्तिस्र आश्विन्यः । कस्त उष इत्याद्यास्तिस्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो
शधिक्रास्माकं पादनिचृच्छत्रिष्टुप्परौ तुचावाश्विनोषस्याविति ॥

आ व इंद्रं क्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रंतुं । मंहिष्ठं सिंच इंद्रुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इंद्रं । क्रिविं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रंतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंद्रुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेषा हे चत्वित्यजमाना वो शुप्ताकं संबन्धनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमैरा

सिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं । शतक्रतुं शतसंख्याककर्मोपितं मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने वृष्टांतः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयति तद्वत् । क्रिविशब्दो वत्रिः काटुरित्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः सूद इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती छेदने । कृत्यत इति क्रिविः । क्रिविघृष्विच्छ्विख्यवीत्यादी । उ० ४. ५६. । क्तिन्प्रत्ययांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । यथा । यथेति पादांते । फि० ४. १७. । इति सर्वागुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न च्छंदस्-पुत्रस्येतीत्वदीर्घत्वयोर्निषेधः । अथाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानाञ्चापकात् । मंहिष्ठं । महि वृद्धी । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इति तुजंतादिष्ठप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । इष्टनो नित्वादाबुदात्तत्वं । सिंचे । षिचिर् चरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे सुचादीनामिति गुमागमः ॥

श॒तं वा॒ यः शु॒चीनां॑ सह॒स्रं वा॒ समा॑शिरां । ए॒दु नि॒स्रं न री॑यते ॥ २ ॥

श॒तं । वा॒ । यः । शु॒चीनां॑ । सह॒स्रं । वा॒ । संऽआ॑शिरां । आ । इत् । ऊं इति । नि॒स्रं । न । री॑यते ॥ २ ॥

य इंद्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समाशिरां समीचीनेनाशिराख्येन अपणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्ती वृष्टांतः । निस्त्रं न । यथा निस्त्रप्रदेशमाप आमुवंति तद्वत् ॥ समाशिरां । श्रीञ्पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्लियपसुधेधामित्यादावाशीरादेशो निपातितः । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रोड् अचण् । दिवादिभ्यः ञन् ॥

सं यन्म॒दाय॑ शु॒ष्मिण॑ ए॒ना ह्य॑स्यो॒दरे॑ । स॒मुद्रो॑ न व्य॒चो द॑धे ॥ ३ ॥

सं । यत् । म॒दाय॑ । शु॒ष्मिण॑ । ए॒ना । हि । अ॒स्य॑ । उ॒दरे॑ । स॒मुद्रः॑ । न । व्य॒चः । द॑धे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इंद्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चाखेद्रस्योदरे व्यचो व्याप्तिर्दधे । धृता भवति । तत्र वृष्टांतः । समुद्रो न समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कृटादित्वमनसि । का० १. २. १. १. । इति ङिङ्ङावस्य प्रतिषिङ्ङत्वाद्बहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो नित्वादाबुदात्तत्वं । दधे । दधातिः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजस्त्वेषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्त्रिणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभाषः ॥

अ॒यमु॑ ते॒ सम॑तसि॒ क॒पोत॑ इव॒ गर्भ॑धिं । वच॒स्तच्चि॑न्न॒ ओह॑से ॥ ४ ॥

अ॒यं । ऊं इति । ते॒ । सं । अ॒तसि॑ । क॒पोतः॑ऽइव । गर्भ॑ऽधिं । वच॑ः । तत् । चि॒त् । नः॑ । ओह॑से ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र वृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चित्तस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोतच् पञ्च । उ० १. ६२. । इत्योतच् । व्यत्ययेन मथोदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ३९. । इति किप्रत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपद ॥

स्तो॒त्रं रा॑धानां॒ प॒ते॒ गि॒र्वा॒हो वी॒र॒ यस्य॑ ते । वि॒भू॒तिर॑स्तु॒ सूनृ॑ता ॥ ५ ॥

स्तो॒त्रं । रा॑धा॒नां । प॒ते॒ । गि॒र्वा॒हः । वी॒र॒ । यस्य॑ । ते॒ । वि॒भू॒तिः । अ॒स्तु॒ । सूनृ॑ता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पति धनानां पालक गर्वाहो गीर्भबह्यमान वीर शीर्योपेत यस्य ते तव सोधमीवृशं भवति तस्य तव विभूतिर्लक्ष्मीः सृष्टता प्रियसत्वरूपासु ॥ सोधं । दाम्नीशसेति वृत् । पा० ३. २. १८२. । पञ्चा- दशं आद्यम् । अथवा सोत्तरिदमित्यर्थेऽण् । सञ्चापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पति । राधुवंशे- भिरिति राधानि धनानि । सुभामंचित इति परांगवज्जावात्पञ्चमंचितसमुदायस्य निघातः । गर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाभ्यश्छंदसोति कारकपूर्वस्यापि वहतेरसुभ्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्युक्तत्वात् । शिदित्यनुवृत्तेरपधावुद्धिः । पूर्वपदस्य वीर्यपधायाः । पा० ८. २. ७६. । इति दीर्घ- स्वाभावश्छांदसः । षाष्ठिकमामंचितायुदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सं । अन्येषु ।

ब्रवावहै ॥ ६ ॥

हे शतक्रतो शतसंख्याककर्मोपेत अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संयामे नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्ध्वं उन्नत उत्सुक- स्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्योतरेषु सं ब्रवावहै । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठ । ब्रुचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । ऊतये । जतियूतीत्यादिना क्तिञ् उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इंद्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इंद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविघातिनि तस्मिंस्तस्मिंसंयामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमृतये रक्षार्थं सखायः सखित्प्रिया वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर् योगे । हलशेषेति घञ् । चञोः क् क्व घिस्यतोः । पा० ७. ३. ५२. । इति कुलं । घञो जित्वादायुदात्तत्वं । नित्यवीप्सयो- रिति वीप्सायां द्विभवे सत्यामेडितायुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधिति । पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थोयो विनिः । तस्य च्छांदसो लोपः ॥

आ घा गमद्यदि अवंत्सहस्रिणींभिरूतिभिः । वाजेभिरूपं नो हवं ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अवंत् । सहस्रिणींभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उपं ।

नः । हवं ॥ ८ ॥

यदि अवंत् यद्ययमिंद्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरूतिभिर्बहुभिः पालनैवाजेभिरनैश्च सहोप समीप आ घ अवश्यमागमत् । आगच्छत् ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङ्गर्थे ङेट् । ङेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । छांदसे लुङि पुषादियुतायुद्धितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति त्रैरङ्गादेशः । बङ्गलं छंदस्यमाङ्गीगेऽपीत्यङ्भावः । अवंत् । श्रु अरणे । पूर्ववक्ष्येव्यडागमः । वाजेभिः । बङ्गलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपस- र्गशेषेति ह्यतेरप संप्रसारणं च । अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणायुदात्तत्वं ॥

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रत्नस्य । औकसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रत्नस्य पुरातनस्यौकसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशान्तुविप्रतिं बह्वन्यजमानान्प्रतिगंतारं नरं पुष्यमिंद्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिंद्रं पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले हुवे

आहृतवान् । तमाहृत्यामीति पूर्वचान्वयः ॥ श्रीकसः । नञ्प्रियस्तेत्वायुदात्तत्वं । ऊवे । ऊञ् सार्धायां शब्दे च । इटि बङ्गलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किकृति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणां-
तोदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः । तुविप्रति । तुवीनां बहूनां प्रतिगतारं । अच प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम
इतिवत् प्रतिगतुशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. ।
इतिवत्सन्त्ववचनत्वेनानिपातत्वादन्ययत्वे पूरणगुणेत्यादिना । पा० २. २. ११. । न षष्ठीसमासनिषेधः । ऊवे ।
ऊञो लिटि बङ्गलं छंदसीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. ।
इति द्विवचनाभावः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

तं त्वा वयं विश्ववारं शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितुभ्यः ॥१०॥

तं त्वा वयं विश्ववारं आ शास्महे । पुरुहूत । सखे । वसो इति । जरितुभ्यः ॥१०॥

हे विश्ववार सर्वैर्वरणीय पुरुहूत बङ्गभिः स्वस्वकर्मण्याहृत सखे सखिवत्प्रिय वसो निवासहेतो इंद्रं तं
पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितुभ्यः स्तोत्रणामनुग्रहार्थमा शास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आ शास्महे । आङः शासु इच्छायां ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । वसो । नामञ्चिते समानाधिकरणे इति पूर्वस्थाविद्यमानवत्त्वनिषेधात्प-
रांगवद्भावे सति शेषनिघातेन वामञ्चितस्य चेति वा सर्वागुदात्तत्वं । जरितुभ्यः । जरतिः स्तुतिकर्मा । तुचसि-
त्त्वादतोदात्तत्वं ॥ ॥२९॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपाव्रां । सखे वज्जिन्सखीनां ॥११॥

अस्माकं । शिप्रिणीनां । सोमपाः । सोमपाव्रां । सखे । वज्जिन् । सखीनां ॥११॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवत्प्रिय वज्जिन्वज्रयुक्तेद्र सखीनां सखिवत्प्रियाणां सोमपाव्रां सोमस्य
पातणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां ह्रस्वाभ्यां नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समूहस्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥
शिप्रिणीनां । अन्तेभ्यो डोबिति डीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सोमपाः । आमं-
चितस्य सति शिष्टत्वादात्मञ्चितायुदात्तत्वं । सोमपाव्रां । आतो मन्त्रित्वादिना वनिप् । अन्नोपोऽनः । पा० ६.
४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्जिन्तथा कृणु । यथा त उश्मसीष्टये ॥१२॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्जिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उश्मसि ।

इष्टये ॥१२॥

हे सोमपाः सखे वज्जिन् इष्टयेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारेणोश्मसि वयं कामयामहे त्वं
तथा कृणु । स्वत्प्रसादात्तदमीष्टं तथास्तु ॥ कृणु । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्तुम् । धिन्विक्कण्योरस्येत्-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तदधुपधुणा-
भावः । उतस्य प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उश्मसि । वशं कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
यद्विज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । इष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुवेत्यादि-
नेट्प्रतिषेधः । यद्वा । यजतेः क्तिनि वक्षिस्वपीत्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । व्रथादिना षले इत्वं ।
पूर्वस्मिन्पक्षे मंचे वृषेति क्तिनि उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

रेवतीर्नः सधमाद् इद्रे संतु तुविवाजाः । स्युमंतो याभिर्मदेम ॥१३॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इद्रे । संतु । तुविवाजाः । स्युमंतः । याभिः । मदेम ॥१३॥

स्युमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्मोभिः सह मदेम इथेम इद्रे सधमादेऽस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता

मावो रेवतीः श्रीराश्यादिधनवत्त्वः तुविवाजाः प्रभृतवत्त्वाश्च संतु ॥ रेवतीः । रधिशब्दात्प्रतुपि रधिर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । आरिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेशब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं । सधमादे । मद् तुप्तियोगे । श्रीरादिकः । सह मादयतीति सधमादः । पचाश्च । सध मादस्थयोः कंदसि । पा० ६. ३. ९६. इति सहशब्दस्य सधादेशः । घाथादिनोत्तरपदांतीदात्तत्वे प्राप्ति परादिः कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्थ्यर्थः । अच इरिति इः । संज्ञापूर्वकत्वानुगो न भवति । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चुमंतः । तुषु शब्दे । अस्मात्क्रिपि तुगभावः कंदसः । ह्रस्वनुद्भवां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । ततो धातुस्वरः शिष्यते ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्रः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षं । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ढ्ययुक्तोऽस्वत्वात् त्वत्त्वदृशो देवताविशेषस्त्वनाप्रस्त्वदनुग्रहवशात्स्वयमेवाप्रः सन् इयानो ऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय तदभीष्टमर्थं घ अक्षमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तत्र दृष्टान्तः । चक्रयोः रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुप्रकरणे गुप्सदस्यञ्चां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति वतुप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९९. १. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पित्वाद्गुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंत्रेष्वानुदात्तत्वेन । पा० ६. ४. १४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृध्रिधृषिषिपिः क्तुः । पा० ३. २. १४०. आमंत्रितानुदात्तत्वं । इयानः । ईङ् गती । कंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. तस्य लिटः कान- ज्ञेति कानजादेशः । अचि सुधात्वित्वादिना । पा० ६. ४. ७७. इयङादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनादभ्यासो न क्रियते । चित इत्यंतीदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गती । लङि व्यत्ययेन तिपः भिपीतश्च । पा० ३. ४. १००. इतीकारलोपः । तनादिह्रस्वञ्च उः । पा० ३. १. ७९. सार्वधातुकगुणः । बङ्गलं कंदस्यमाञ्जोगेऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरेणोदात्तत्वं । अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याबु- दात्तत्वं । चक्रयोः । चक्रियोः । अकारस्विकारः कंदसः ॥

आ यहुवः शतक्रतुवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः । अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र यहुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोत्रमिराप्तव्यमस्ति तं कामं जरितृणां स्तोत्रणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः । शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषैरक्षं न । यथाचं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः । शचीशब्दः शाङ्करवादिङ्गीनंत आबुदात्तः । पा० ४. १. ७३. ॥ ३० ॥

शश्वदिंद्रः पोमृथञ्जिर्जिगाय नानदङ्गिः शश्वसङ्गिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्स नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमृथत्ऽभिः । जिगाय । नानदत्ऽभिः । शश्वसत्ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यऽरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः सूर्यमानः प्रीतो मनसा

हिरण्यरथं ददौ तमेतया प्रतोयाय शश्वदिन्द्र इति । ए० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसं-
बन्धीनि जिगाय । जितवान् । अश्विरिति शेषः । कीदृशीः । पोप्रथङ्निः घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वन्निः
गागदङ्गिर्नादमास्त्रगतं हेषाशब्दं कुर्वन्निः शाश्वसङ्गिः पुनःपुनर्भृशं वा श्वसङ्गिः । दंसनावान् कर्मवान् सन्निता
दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं सनये संभजनार्थं हिरण्यरथं सुवर्णेन निर्मितं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न
इति द्विरुक्तिरादराथं ॥ पोप्रथङ्निः । प्रोथृ पर्याप्ती । अस्माद्यङ्गुलुक्भ्यासहस्रादिशेषी । इत्सः । पा० ७. ४. ५९. ।
इति इत्सुत्वे कृते गुणो यङ्गुलोः । पा० ७. ४. ८२. । इति गुणः । धातोर्पधाया उत्वं छांदसं । अस्माद्यङ्गु-
गंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । खिटो णलि वृद्धिः । द्विर्वचनेऽचीति स्नानि-
वज्ञावाञ्जि इत्यस्य द्विर्वचनं । सन्खिटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुलं । मानदङ्गिः । णद्
अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववद्यङ्गुलि दीर्घोऽकित इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसङ्गिः । श्वस प्राणने ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समासस्थित्येतोदात्तत्वं । अदात् । गातिस्थिति सिचो लुक् । दंसनावान् ।
दंसशब्दं अग्नौ दंसो वेष इति कर्मणामसु पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यासीति मनुष्य । दस्यतेऽनेनेति
दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रती गायत्रे कंदस्याश्विनाश्चावत्येति तुषः । अथाश्विन इति खंडेऽश्विना यज्वरी-
रिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमहस्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमंत । दस्रा । हिरण्य
ऽवत् ॥ १७ ॥

इद्रेण प्रेरितः शुनःशेषोऽश्विनौ तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवाचाश्विनौ नु सुहृद्य स्वोत्स्रक्ष्याम
इति सोऽश्विनौ तुष्टावात् उत्तरेण तुचेन । ए० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे अश्विनौ अश्वावत्या बङ्गभिरश्वैर्युक्तया
शवीरया प्रेर्यमाणेषाम्नेन सह आ यातं । अस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । हे दस्रा अश्विनौ युवयोः प्रसादान्नोमद्वङ्ग-
भिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वङ्गना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥ अश्वावत्या । मंचे सोमाश्चेद्विषयवि-
श्वदेवस्य मती । पा० ६. ३. १३१. । इति दीर्घत्वं । इषा । साविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या
प्रापणे । लोटि तससं । अदादित्वाच्छपो लुक् । शवीरया । शु गती । कृशूपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । इतीरन्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्रावमर्त्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वां । रथः । दस्रा । अमर्त्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्रावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनसुखयोजनः । युवयोर्द्वयोरेकरघाट्टत्वाद्बुभयार्थं
सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽमर्त्यो विनाशरहितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एव हे अश्विनौ हि यस्मा-
त्समुद्रेऽंतरिष ईयते गच्छति । अंतरिषणामसु पठितं समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ । समुद्रः कस्मात्समुद्र-
वंत्यस्मादापः समभिद्रवत्येणमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति ॥
समानयोजनः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमर्त्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईरु गती ।
अदुपदेशास्मात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो निच्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

न्य५घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामभ्यस्य हंतुं विनाशयितुमशक्यस्य दृढस्य पर्वतस्य मूर्धन्यपरि चक्रं भवदीयरथसंबन्धेकं
चक्रं नि येमथुः । नियमितवन्ती । अन्यच्चक्रं परि द्यां बुभोक्तस्य परित ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहनमघ्नः ।

घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति इतिः कप्रत्ययः । अघ्नमर्हत्वर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तत्वं । येमधुः । यम उपरमे । किति लिख्यत एकह्रस्वत्वे । पा० ६. ४. १२०. । इत्यित्वाभ्यासलोपी ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उपस्त्रे क्रतौ गायत्रे कंदसि कस्त उप इति तृचः । अघोषस्य इति खंडे कस्त उप इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं ॥

कस्त उषः कधप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नस्त्रसे विभावरि ॥२०॥

कः । ते । उषः । कधऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नस्त्रसे । विभाऽवरि ॥२०॥

अश्विभ्यां प्रेरितः शुनःशेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुषसं नु सुहाय खोस्त्रस्याम इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तुचेन तस्य ह स्रष्टुं च्युक्तायां वि पाशो मुमुचे कनीय ऐत्साकस्त्रोदरं भवत्युत्तमस्थामेवर्चुक्तायां वि पाशो मुमुचेऽगद ऐत्साक आस । ऐ० ब्रा० ७. १६. । इति ॥ हे कधप्रिये सुतिप्रिये अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उषःकालाभिमामिनि देवते भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विव्यते । हे विभावरि विशेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुषसं नचसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुषसं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमैत्यर्थः ॥ ते । तेमयावेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य तेऽन्नादेशः सर्वानुदात्तः । कधप्रिये । कध वाक्यप्रबंधे । पुरादिरदंतः । एणवतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुपधावुद्धभावः । चित्तिपूजिकथिजुंविचर्चस्य । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्प्रत्ययः । शेरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप् । षष्ठीसमासे ङ्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । थकारस्य धकारश्छांदसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । मर्तः । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । नचसे । तुष पृष एव गती । विभावरि । भा दीप्ती । विपूर्वादस्मादातो मनिञ्जनिञ्जनिपक्षेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. ७. । इति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अंबार्थनयोर्ह्रस्वः । पा० ७. ३. १०७. । इति ह्रस्वत्वं ॥

वयं हि ते अमन्मह्यांतादा पराकात् । अश्वे न चिचे अरुषि ॥२१॥

वयं हि ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चिचे । अरुषि ॥२१॥

अश्वे व्यापनशीले चिचे चायनीय अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमामिनि देवते तव स्वरूपमांतात्समीपपर्यंतमा पराकादूरपर्यंतं वयं मनुष्या नामन्महि । न बोधुं समर्थाः । हिशब्दः प्रसिद्धी । देवतामहिम्नः पारावारयोरज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञाने । बह्वलं कंदसीति बह्वलवचनात् अज्ञो मुक् । सुहृल्लुल्लुल्लुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । अश्वे । अशू व्याप्ती । अश्विमुषीत्यादिना क्लन्प्रत्ययः । आमंचितायुदात्तत्वं ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजैभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥२२॥

त्वं । त्येभिः । आ । गहि । वाजैभिः । दुहितः । दिवः । अस्मे इति । रयिं । नि । धारय ॥२२॥

हे दिवो दुहितर्दुहिततायाः पुत्रि उषो देवि त्येभिर्वाजैभिर्दुहितैः सह त्वमा गहि । अचागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं नि धारय । नितरां स्थापय ॥ त्येभिः । बह्वलं कंदसीति त्वद्दृशब्दास्त्रिस ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं । दुहितर्दिवः । परस्त्रापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववन्तात्सुबामंचित इति परांगवद्भावेन षष्ठीमंचितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यदा । कार्यकालं हि मंज्ञापरिभाषं । परि० ३. । इति न्यायेन सुबामंचित इत्यस्यामंचितस्य चेत्याष्टमिकेन योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः षष्ठीमंचितयोः पञ्चाद्व्यत्ययो बह्वलमिति व्यत्यसप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेऽन्नादेशः ॥ ३१ ॥ ६ ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमपे प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं । आंगिरसो हिरण्यरूप ऋषिः । अष्टमीषोऽष्टादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुभंतपरिभाषया जगत्सः । अपिर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमपे इदूना हिरण्यरूप आपेयं त्रिष्टुवंत्याष्टमीषोऽष्टौ चिति ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रतावाञ्चिनशस्त्रे च त्वमपे प्रथम इति सूक्तं । अथेतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमपे प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते । आ० ४. १३. इति सूचितं ॥ अभिलषवषडहस्य तृतीयेऽहन्यापिमाहते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्त्रनिवि-
ज्ञानीयं । तथा च तृतीयस्य अर्थमेति खंडे सूचितं । त्वमपे प्रथमो अंगिरा इत्यापिमाहते । आ० ७. ७. इति ॥ वाजपेय आपिमाहते एतत्सूक्तं जातवेदस्य निविज्ञानीयं तृतीयेनाभिलषविकेनोक्तं तृतीयसवनं । आ० ९. ९. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

त्वमपे प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायंत मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानाऽअपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽ ऋष्टयः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आय आंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । तादृशोऽंगिरानामक ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽंगारा आसंस्तेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. इति । तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः । तव व्रते त्वदीये कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्वानापसो ज्ञानेन व्याभुवाना ज्ञात-
कर्माणो वा भ्राजदृष्टयो दीप्यमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥ विद्वानापसः । विद्व ज्ञाने । विद्वो वेदनं । ब्रह्मण्यहणादीणादिको मकप्रत्ययः । तदस्यास्तीति पामादिलक्षणे नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्य-
यस्वरेणांतोदान्तत्वं । विद्वानान्यपांसि येषां ते विद्वानापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि दृश्यते इति दृशियहणादव-
यहसमयेऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भवे । तस्य अग्नि ज्ञाजनीर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः ।
भ्राजदृष्टयः । भ्राज् दीप्ती । व्यत्ययेन शतृ । तस्य लसार्वधातुकानुदान्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात्
क्तिचक्षां च संज्ञायामिति क्तिजंत ऋष्टिशब्दः । ततो ब्रह्मव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वमपे प्रथमो अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतं ।

विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

त्वं अग्ने । प्रथमः । अंगिरःऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूषसि । व्रतं ।

विऽभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् । आयवे ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं प्रथम आय अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी सन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परि
भूषसि । परितोऽलं करोषि । कीदृशस्त्वं । विश्वस्मै भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुर्विभुः । आहवनीया-
वनेकरूपधारीत्यर्थः । मेधिरो मेधावान् द्विमाता द्वयोररण्योत्पन्नः । यद्वा । द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । आयवे
मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः शयानः । तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत
इति न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः ॥ भूषसि । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विभुः । विप्रसंभ्यो ब्रह्मसंज्ञायां । पा० ३.
२. १८०. इति विपूर्वाद्भवतेऽुप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भुवनाय । भूदू सुभ्रस्त्रिभ्यश्छंदसि । उ० २.
८०. इति क्यन् । योरनादेशे निस्वरेणाबुदान्तत्वं । मेधिरः । मेधु संगमे च । अस्माद्वाङ्मलक इरप्रत्ययः ।
निस्वरः । द्विमाता । द्वौ मातरी यस्यासौ द्विमाता । नद्युतस्य । पा० ५. ४. १५३. इति कप्रत्ययो न भवति
मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानान्नष्टस्येति कश्चपि विभाष्यते इति तस्य मातृशब्दविषये पाश्चिकत्योक्तिः । विचक्रा-
दित्वाद्दुत्तरपदान्तोदान्तत्वं । यद्वा । द्वयोर्माता द्विमाता । समासख्यत्वांतोदान्तत्वं । शयुः । शीङ् स्वप्ने । मृष्ट-
शीत्यादिना । उ० १. ७. । उप्रत्ययः । कतिधा । उत्यंतस्य किंशब्दस्य ब्रह्मण्यवतुडति संख्या । पा० १. १. २३. ।

इति संख्यासंज्ञायां संख्याया विधायं धा । पा० ५. ३. ४२. इति धाप्रत्ययः । आयवे । कंदसीणः । उ० १. २. ।
रत्नित्तरप्रत्ययः ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुकृतूया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयजो महो वसो ॥३॥

त्वं अग्ने । प्रथमः । मातरिश्चने । आविः । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।

अरेजेतां । रोदसी इति । होतृऽवूर्ये । असंघोः । भारं । अयजः । महः । वसो इति ॥३॥

हे अपि त्वं मातरिश्चने प्रथमो मुखो भूत्वा वर्तसे । अपिर्वायुरादित्य इति वाय्वपेक्षया सर्वत्र मुखत्वाव-
गमात् । तादृशस्त्वं सुकृतूया शोभनकर्मच्छया विवस्वते परिचरते यजमानायाविर्भव । प्रकटो भव । तव
सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी यावापृथिव्यावरेजेतां । अकंपेतां । भ्यसते रेजत इति भयवेषनयोः । नि० ३. २१. इति
यास्तः । होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंघोः । ऊढवानसि । हे वसो निवासहेतो वहे महः
पुज्यान्देवानयजः । इष्टवानसि ॥ मातरिश्चने । निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । तत्र अस्मिन् प्राणितीति मातरिश्चा
वःयुः । अमुचिन्तित्यादी । उ० १. १५८. । मातरिश्चञ्चशब्दः कन्प्रत्ययांती निपातितः । सुकृतूया । सुकृतुमात्मन
इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा० ७. ४. २५. । अजंतस्य धातुसंज्ञायां अ
प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इति भावेऽकारप्रत्ययः । ततश्चात् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य ङादेशः ।
टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि वृद्धत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । विवस्वते ।
विवासतिः परिचरणकर्म । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अत्येनोपधाद्गुत्वं । तदस्मात्कीति मत्तुप् । मादु-
पधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भस्वेन पदस्वाभावाद्गुत्वाभावः । मत्तुपः पित्त्वाद्गुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः शिथ्यते । रोदसी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होत्रा त्रियत इति होतृवूर्यो यज्ञः । वृच्
वरणे । बज्रलयहणादीणादिकः क्वप् । उदीर्घ्यपूर्वस्त्वत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । वृच् वरण इत्यस्मादेति-
तुशास्त्रित्यादिना । पा० ३. १. १०९. । क्वप् । अनित्यमागमशासनमिति तुयभावः । अकृतसार्वधातुकयोरिति
दीर्घत्वं पूर्ववदुत्तदीर्घो । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिथ्यते ।
असंघोः । षघ हिंसायामत्र तु वहनार्थः । स्वादिभ्यः झुः । पादादित्वादिनिघातः । अक्षजः । भारमित्यस्य
पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मादेशा वक्तव्याः
। पा० ८. १. १८. ५. इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्तिप्ति क्तिप् । सुपां सुपो भवतीति शसो ङसादेशः ।
सावेकाच इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा । शसि महच्छब्दस्वाच्छब्दलोपश्छांदसः । बृहन्नहतोऽपसंख्यामिति
शस उदात्तत्वं ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वात्रेण यत्पिचोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥४॥

त्वं अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुऽकृते । सुकृतुऽतरः ।

श्वात्रेण । यत् । पिचोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं । पुनरिति ॥४॥

हे अपि त्वं मनवे मनोरनुग्रहार्थं द्यां बुलोकमवाशयः । शब्दितवानसि । पुष्यकर्मभिः साधो बुलोक इति
कटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृतरोऽतिशयेन शोभ-
नफलकार्यभूः । यद्यदा पिचोररक्ष्योः श्वात्रेण चिप्रमथनेन परि मुच्यसे परितो मुक्तो भवसि । उत्पन्नस इत्यर्थः ।
दानो त्वा अरक्षोऽत्पन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेशमानयन् । आहवनीयत्वेन स्थापितवतः । पुनः पश्चादपरं
चिमदेशमानयन् । गार्हपत्यरूपेण प्रापितवतः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादूर्ध्वं गार्हपत्यरूपेण धारितवत
त्यर्थः ॥ अवाशयः । वायु शब्दे । पुरुरवसे । पुर रीतीति पुरुरवाः । च शब्दे । अस्मादीयादिकेऽसुनि पुरनि

च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमंचपुखेपु ह्यत्रः । पा० ३. २. ८९. इति क्तिप् । ततस्तुक् । पित्रोः । उदान्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेश्चदान्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदेशासार्धधातु-
कानुदान्तत्वं । यद्यपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनाद्विकरणस्वरः सति शिष्टोऽपि
सार्धधातुकस्वरस्य बाधको न भवति तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यत्र
एव स्वरं प्राप्तिं व्यत्ययेनावुदान्तत्वं ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वर्षट्कृतिमेकायुरग्रे विश आविवाससि ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आहुतिं । परि । वेद । वर्षट्कृतिं । एकऽआयुः । अग्ने । विशः । आऽविवाससि ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषाभिवृद्धिहेतुः उद्यतसुच उद्यतया
सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो मंथैः अवाणीयो भवसि । यो यजमानो वर्षट्कृतिं वर्षट्कार-
युक्तामाहुतिं परि वेद परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुखात्स्वमग्रे प्रथमं तं यजमानं विशस्तद-
नुकूलाः प्रजा आविवाससि । सर्वतः प्रकाशयसि ॥ पुष्टिवर्धनः । वृधु वृद्धी । अस्मास्त्रिंशतांनद्यादित्वात् ल्यः ।
लित्स्वरेणोत्तरपदस्याबुदान्तत्वं । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।
अस्मादुत्पूर्वनिष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदान्तोपदेशेत्यादिगानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
उद्यता सुग्येनेति बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेद । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन्पिपर्षि विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितकम्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्मन् । पिपर्षि । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतकम्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । संऽचृता । हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्तामे त्वं वृजिनवर्तनिं विभ्रुतमार्गं सदाचाररहितं नरं पुरुषं सक्मन् सचनीये
समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि पूरयसि वा । सक्मन्नुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं
परितकम्ये परितो गंतव्ये धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरैः संभजनीये युद्धे दभ्रेभिश्चिदस्त्रैरपि
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्मकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. इति यास्कः । समृता सम्यक् योर्धुं प्राप्ते सति तदनु-
ग्रहार्थं भूयसः प्रौढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना
वर्तनिर्धस्येति बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्मन् । षच समवाचे । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् ।
नेड्गुशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यङ्कादित्वात् । पा० ७. ३. ५३. कुलं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । पिपर्षि ।
पू पालनपूरणयोः । सिपि सौ द्विर्भावह्रस्वोरदत्वहलादिशेषाः । अर्तपिपर्थोश्चैत्यभ्यासखेत्वं । शूरसाता । सु
गती । शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. इति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आबुदान्तः । वन षण संभक्तावित्यस्मात्
क्तिगतः सातिशब्दः । जनसनखनां सम्प्लोरित्वात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । परितकम्ये । तक हसने । अस्मादीयादिको भावे मक् । तदर्हतीति
च्छंदसि च । पा० ५. १. ६७. इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमचेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
दभ्रेभिः । दभ्रु दभ्रे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । बङ्गलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । समृता । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः सिपि नञापदान्तस्य झलि । पा० ८. ३. २४. इत्यनुस्वारः ।
यदुत्तयोगादनिघातः । भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६. ४. १५८. इति बङ्गशब्दादुत्तरखेयमुन
ईकारलोपो बहोर्भूभावश्च । निच्वादाबुदान्तत्वं ॥

त्वं तममे अमृतत्वं उन्नमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये ॥७॥

त्वं । तं । अमे । अमृतत्वे । उन्त्समे । मर्ते । दधासि । श्रवसे । दिवेदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥७॥

हे अमे त्वं तं मर्ते तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रवसेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभार्थैत्यर्थः । ततृषाणोऽतिशयेन तृष्णायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिन्नाय यजमानाय मयः सुखं । यद्वै सुखं तन्नय इति श्रुत्यंतरात् । प्रयश्चान्नमया कृणोषि । सर्वतः करोषि ॥ ततृषाणः । जितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चित्वादंतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घस्कांदसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्योरश्च-ल्युप्रत्ययः । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

त्वं नो अमे सनये धनानां यशसं कारुं कृणुहि स्तवानः ।

ऋध्याम कर्मापसा नवेन देवेर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः ॥८॥

त्वं । नः । अमे । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र । अवतं । नः ॥८॥

हे अमे स्तवानः सूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुत्रं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन त्वद्दत्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावा-पृथिवी उभे देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं ॥ यशसं । अर्शन्नादित्वाद्च्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्लिप्तत्वाच्चः । म० ३. १. ११. ३. इति यशसश्चदात्तं क्लिप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनायंतत्वाद्वातुसंज्ञायां क्लिप्तेति क्लिप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोः रित्यंतोदात्तत्वं । कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदोवावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. इति हेर्सुगभावः । सवानः । सम्यानच् सुवः । उ० २. ८६. इति बज्रलवचनात्केवलस्यापि स्तौतेरानच्प्रत्ययः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बज्रत्वं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यासुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति द्यावादेशः । आमंचितानुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अमे पित्रोरूपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोषिषे ॥९॥

त्वं । नः । अमे । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वं । कल्याण । वसु । विश्वं । आ । उपिषे ॥९॥

हे अनवद्य दोषरहितापि देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मातृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरूपस्य समीपस्थाने वर्तमानः सन्नोऽस्माकं तनूकृतं पुत्ररूपशरीरकारी भूत्वा बोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे यजमानाय पमतिश्चाणुयह रूपप्रकृतमतिरुक्तश्च भवेति शेषः । हे कल्याण मंगलरूपपि त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोषिषे । यजमानार्थमावपसि ॥ उपस्थे । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । मरुद्वादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १०६. २. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः । जागृ निद्राक्षये । जृहृसृजागृभ्यः क्लिन् । उ० ४. ५४. इति क्लिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध षवगमने । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुक् । वा कंदसीति हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पित्वादङ्कित्वात् सत्यङ्कितस्य

। पा० ६. ४. १०३. । इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोरन्त्वलोपस्त्वंदसः । प्रमतिः । मन ज्ञाने । क्तिन्वन्-
दात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्वेति बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपिषे । दुवप् बीज-
तंतुसंताने । ह्नांसे लिटि धासः से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । क्वादिनि-
यमादिद् ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयं ।

सं त्वा रायः शतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । कृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । शतिनः । सं । सहस्रिणः । सुवीरं । यंति । व्रतपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अपि त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं पिता पालकोऽसि । तथा त्वं
वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहंसनीयामे सुवीरं शोभ-
नपुरुषयुक्तं व्रतपां कर्मणः पालकं त्वां शतिनः शतसंख्यायुक्ता रायो धनानि सं यंति । सम्यक् प्राप्नुवन्ति । तथा
सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः सं यंति ॥ सुवीरं । बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ
च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाङ्गः । दभेऽेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति ख्यत् ॥ ३३ ॥

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नुषस्य विश्रपतिं ।

इत्थामकृण्वन्मुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नुषस्य । विश्रपतिं ।

इत्थां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुष्यरूपस्य नङ्गुषस्यैतन्नामकराजविशेषस्यायुं मनुष्यरूपं
विश्रपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवन्तः । तथा मनुषस्य मनोरिक्तामेतन्नामधेयां पुत्रीं शासनीं धर्मोपदेशकर्त्रीम-
कृण्वन् । कृतवन्तः । तथा च तैत्तिरीयैराम्नायते । इत्था वै मानवो यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. ।
इति । वाजसनेयिनोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वाणवाप्यसि कामानिति
सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य हिरण्यसूपसंबंधिनो यः पितांगिरासस्य पितुः
पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । म० २. ३.
३२. १. । इति चतुर्थी । नङ्गुषस्य । ग्राह् बंधने । नहिकलिहन्यर्तिलसिभ्य उषच् । उ० ४. ७५. । वृषादित्वादाबुदा-
त्तत्वं । विश्रपतिं । परादिस्त्वंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । मनुषस्य । मनेर्निदित्युषच् । मित्वादायु-
दात्तत्वं । शासनीं । शिष्यतेऽनयेति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्गुणभित्वादिना । पा० ४. १.
१५. । ङीप् । लिट्स्वरेणाबुदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्वेद् । पा० ४. ३. १२०. । इत्यणि तवकम-
मकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको विधिरगिष्य इति वृद्धभाषः ।
व्यत्ययेनाबुदात्तत्वं ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गर्वामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव व्रते ॥ १२ ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गर्वां । असि । अग्निऽमेषं । रक्षमाणः । तव । व्रते ॥ १२ ॥

हे वंश वंदनीयामि देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयेः पालनिर्मघोभो धनयुक्ताज्ञोऽस्मान् रच । तथा तन्वस्य तमूः पुत्रदेहानपि रच । तोकस्त्रास्त्रदीयस्य पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पीचादित्वाव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रचमाणः सावधानो वर्तते तस्मिन्वा गावः संति तासां गवां चाता रचकोऽसि । ईदृशस्य तवास्त्र-द्रवणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शसि श्वयुवमघोनामतद्धिते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं । तन्वः । मुपां मुपो भवंतीति शसो असादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । शसि ह्युदात्तयणो ह्रस्वोर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरस्र इध्यसे ।

यो रातह्व्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंचं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय । चतुः । अश्रः । इध्यसे ।

यः । रातऽह्व्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंचं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अपि त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रचोभिरसंबन्धाय यज्ञाय चतुरस्रो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालामयुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातह्व्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति कीरेश्चित्तोतुरेव सतस्तस्य संबन्धिनं मंचं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यजिमनिशुधीत्यादिना । उ० ३. २०. यज्जतेर्यु-प्रत्ययः । पायुः । कृवापाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिएकतोः । पा० ७. ३. ३३. इति युगागमः । अनिषंगाय । षञ्ज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्ति वज्रव्रीहो नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरस्रः । चत्वार्य-कीणि ज्वालारूपाणि यस्यासीं चतुरस्रः । बज्रव्रीहो सकथ्यच्छोः । पा० ५. ४. ११३. इति समासांतः षच्प्रत्ययः । चित इत्वंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यस्त्वंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिएकतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्दने । अस्मात्प्रयतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातोर्त्वलोपस्त्वंदसः । मंचं । मन्वि गुप्तभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिकञ्भ्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वमग्र उरुशंसाय वाघते स्याहं यद्रेकणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्याहं । यत् । रेकणः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुऽतरः ॥ १४ ॥

हे अपि त्वमुरुशंसाय बज्रमिः स्तोत्रव्याय वाघते अस्त्विजे तदुपकारार्थं स्याहं स्पृहणीयं परममुत्तमं यद्रेकणो धनमस्ति तद्वनं वनोषि । अनुष्ठाता लभतामिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिधीष्यसे । तथा विदुष्टरोऽतिशयेनाभिन्नस्त्वं पाकं शिशुं । पोतः पाकोऽर्भको ङिभः । अम० २. ५. ३८. इत्यभिधानात् । यास्को ऽधेवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. तथाविधं यजमानं प्र शास्ति । प्रकथेणानुशिष्टं करोषि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्र शास्ति । त्वदीयशासनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन् । नि० सं० ६. १. ५. १. इति । स भ्रमो दक्षिणादिगतोऽपिना निवर्तते । तदपि तथैवास्मात् । पथ्यां स्वस्तिमयजन् प्राचीमेव तथा दिशं प्राजानन्नपिना दक्षिणिति । ऐतरेयिणापि तथैवास्मात् । अथो एतं वरमवृणीत मयैव प्राचीं दिशं प्राजानाथापिना दक्षिणां । ऐ० ब्रा० १. ७. इति ॥ उरुशंसाय । शन्सु स्तुतौ । शस्वत इति शंसः । कर्मणि षच् । अस्त्वेरेणाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन

स एव शिष्यते। स्याहं। सृष्टासंबन्धि। तस्येदमित्यन्। रेकणः। रिचिर् विरेचने। रिचेर्धने घिञ्। उ० ४. १९८.। इत्यसुन्। चकारान्तुडागमः। चजोः कु घिस्यतोः। पा० ७. ३. ५२.। इति कुत्वं। आध्रस्व। धि तुभौ। आदेश उपदेशेऽश्रितीत्यात्वं। आतस्योपसर्गे। पा० ३. १. १३६.। इति कप्रत्ययः। शास्ति। शासु अनुशिष्टौ। अदादि-त्वाच्छपो लुक्। सिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः। पाकं च प्रशास्ति दिशश्च प्रशास्तीत्यच चार्थो गम्यते। अतस्यादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्वते। विदुष्टरः। विद्वच्छब्दान्तरप्ययस्मयादीनि च्छंदसि। पा० १. ४. २०.। इति असंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं। शासिवसीति षत्वं। तरपः पित्वाद्गुदात्तत्वे वसोः खरेणोकार उदात्तः॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः।

स्वादुक्ष्मा यो वसतौ स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः॥१५॥

त्वं। अग्ने। प्रयतऽदक्षिणं। नरं। वर्मेऽइव। स्यूतं। परि। पासि। विश्वतः।

स्वादुऽक्ष्मा। यः। वसतौ। स्योनऽकृत्। जीवऽयाजं। यजते। सः। उपऽमा। दिवः॥१५॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परि पासि। सम्यक् पालयसि। तत्र दृष्टांतः। स्यूतं निष्कृद्भूत्वेन सूचीभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव। यथा कवचं युद्धे पालयति तद्वत्। स्वादुक्ष्मा स्वादन्नो वसतौ निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत अतिथीनां मुख-कारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पादं यजते अगुतिष्ठति स यजमानो दिवः स्वर्गस्थोपमा दृष्टांतो भवति। यथा स्वर्गोऽनुष्ठातृमुखयति तथा त्वमप्यृत्विगादीनित्यर्थः॥ स्यूतं। षिपु तंतु-संताने। निष्ठेति क्तः। यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। क्लोः शूडनुनासिके च। पा० ६. ४. १९९.। इति वकारस्यो-डादेशः। स्वादून्बदतीति स्वादुक्ष्मा। बदतिरत्तिकर्मा। अन्येभ्योऽपि दृष्टांत इति मग्निः। नित्वादाबु-दात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बङ्ग्रीही तु व्यत्ययेन। जीवयाजं। जीवा ऋत्विज इज्यंते दक्षिणाभिः पूज्यंतेऽचेत्यधिकरणे घञ्। कुत्वाभावश्छांदसः। यद्वा। जीवैः पशुभिर्याजं जीवयाजः। याजयतेर्घञ्। शेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चजोः कु घिस्यतोःरिति कुत्वाभावः। थाथादिखरेणो-त्तरपदांतोदात्तत्वं। सोपमा। सोऽचि लोपे चेट्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः। दिवः। ऊडिदमिति विभक्तेर्बदात्तत्वं॥ ॥३४॥

इमामग्न इत्यनयानाहितापिरात्विज्यं कृत्वा स्वाधावाङ्गतिं जुहुयात्। ऋत्विजो वृणीत इति खंड एवम-नाहिताभिर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः। आ० गृ० १. २३. २३.। इति सूचितं॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृषिकृन्मर्त्यानां॥१६॥

इमां। अग्ने। शरणिं। मीमृषः। नः। इमं। अध्वानं। यं। अगाम। दूरात्।

आपिः। पिता। प्रऽमतिः। सोम्यानां। भूमिः। असि। सृषिऽकृत्। मर्त्यानां॥१६॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संबन्धिनीमिसामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपं मीमृषः। चमस्व। तथा त्वदीयसेवामपिहोषादिरूपां परिलज्ज दूराद्दूरदेशं यमिममध्वानमगाम वयं गतवतः। तमपि चमस्विति शेषः। सोम्यानां सोमाहोषामनुष्ठातृणां मर्त्यानां त्वमाप्यादिगुणयुक्तोऽसि। आपिः प्रापणीयः पिता पालकः प्रमतिः प्रकृष्टमननयुक्तो भूमिर्धामकः। कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः। सृषिकृत् दर्शनकारी। अनुजिघृषया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः॥ शरणिं। शू हिंसायामित्यस्मादौषादिकोऽनिप्रत्ययः। मीमृषः। मृष तितिचायां। अस्मात्

चङि गुणे प्राप्तिं गित्वं कंदसि । पा० ७. ४. ८. । इत्युपधर्कारस्य ऋकारादेशः । णिष्पोपदिर्भावहलादिशेषोरद-
त्वसन्वन्नावित्दीर्घत्वानि । तिङ्कुटिः इति निघातः । अगाम । इण् गती । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. ।
इति गादेशः । गातिस्त्विति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । धसु अगवस्त्वानि । धमेः संप्रसारणं
च । उ० ४. १२०. । इतीन्प्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । इगुपधात्किदित्यनुवृत्तेः कित्वाद्गुणप्रतिषेधः । नि-
त्वादाशुदात्तत्वं ॥

मनुष्वद्रे अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववञ्चुचे ।

अञ्च यास्या वह् दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि यक्षि च प्रियं ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्रे । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । षुचे ।

अञ्च । याहि । आ । वह् । दैव्यं । जनं । आ । सादय । बर्हिषि । यक्षि । च । प्रियं ॥ १७ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्तांगिरोऽंगनशील हविरादानाय तच्च तच्च गमनशीलापि अक्षामिमुख्येन सदने देवयज-
नदेशे याहि । गच्छ । तच्च चत्वारो वृष्टांताः । मनुष्वत् यथा मगुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् यथा
चांगिरा गच्छति । ययातिवत् यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् अन्ये च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति ।
यथा मन्वाद्यो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च दैव्यं देवता-
समूहं जगमा वह् । अस्मिन्कर्मस्थानय । आनीय च बर्हिषास्तीर्णं दर्भं आ सादय । तान्देवानुपवेशय ।
उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यच्चि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तच्च तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वा
वतिः । पा० ५. १. ११५-११६. । अयस्त्रयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु ।
वह् । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यचि । लोटि बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । सिद्धपिच्छेति हेरभा-
वश्छांदसः । पत्वकत्वे ॥

साप्रिचयने क्रतावुखासंभरणीयायामिष्टावपेर्ब्रह्मण्वतः पुरोनुवाकीतेनाप इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामि-
द्वेति खंड एतेनापि ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. । इति सूचितं ॥

एतेनापि ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यज्ञे चकृमा विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्तं नः सृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन । अग्रे । ब्रह्मणा । ववृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । णेषि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । सृज । सुऽमत्या । वाजऽवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्रे एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण ववृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा अस्मदीयशक्त्या
चास्मदीयज्ञानेन च ते तव यत्कौचं चक्रम वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उतापि चास्मानु-
ष्ठान् वस्यो वसुमत्तरत्नक्षणं श्रेयः प्र णेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वाजवत्या प्रभूतान्प्रयुक्त्या सुमत्या-
नुष्ठानविषयया शोभनबुद्ध्या सं रज । संयोजय ॥ ववृधस्व । वृधु वृद्धौ । लित्यडागमः । बङ्गत्वं कंदसीति शपः
सुः । द्विर्भावहलादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः । शक्ती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्रिनो कित्वादाशुदात्तत्वं । विदा । सविकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । णेषि । णीञ्
प्रापणे । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लुक् । उपसर्गादसमास इति शत्वं । सुमत्या । मन्त्रिन्नित्यादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं प्रथमाध्याये प्रपंचितं । ऋत्वे० १. ७. ७. । उदात्तयणो हल्युर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशचं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यरूप ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता ।
इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिने सवने निष्केवस्यशस्त्र इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविद्याभीयं
सूक्तं । निष्केवस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिन्नेद्रीं निविदं दध्यात् । आ० ५. १५. । इति ॥ त्रिष्टुप्त्वपि

तस्मिन् शस्त्र एतद्विनियुक्तं । विषुवाद्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्यितस्मिंर्द्रिं निविदं शस्त्रा । आ० ८. ६. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतदेव विनियुक्तं । रायंतरो दक्षिणः पश्च इति खंडे चतस्रः सतीः षड् बृहतीः कारोतींद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं । ऐ० आ० ५. २. २. । इति ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्तर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥१॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अन् । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥१॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वा यानि वीर्याणि पराक्रमयुक्तानि कर्माणि चकार तस्मिंद्रस्य तानि वीर्याणि नु चिप्रं प्रब्रवीमि । कानि वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदेकं वीर्यं । अन् पश्चादपो जलानि ततर्द । हिंसितवान् । भूमी पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं । पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् । भिन्नवान् । कूलद्वयकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥ वीर्याणि । शूर वीर विक्रांती । खंतादचो यदिति यत् । शेरनिटीति णिष्पोपः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आयुदात्तत्वे हि सुशब्देन बज्रव्रीहावायुदात्तं ब्रह्मदसीत्यनेनोत्तरपदायुदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्दीरवीर्यौ चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषात्तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्य स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति चुरङादेशः । बज्रत्वं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः । चकार । णलि स्त्रित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यदुक्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याब्ध्य इति तकारलोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्गतेराङि अिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३७. । इतीप्रत्ययः । आङ्गो ह्रस्वत्वं च । चशब्देन वेजो ङित समाने ख्यञ्चोदात्त इति ङित्वं पूर्वपदोदात्तत्वं चानुक्रथ्यते । ततष्टिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्द । उतुदिर् हिंसानादरयोः । तिङुःतिङ इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोषे । क्रुधभंडार्थेभ्यश्च । षा० ३. २. १५१. । इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः ॥

अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥२॥

अहन् । अहिं । पर्वते । शिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततक्ष ।

वाश्राःऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥२॥

पर्वते शिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इंद्राय स्वयं सुष्ठु प्रेरणीयं यद्वा शब्दगीयं सुखं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततक्ष । तनूकृतवान् । तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रसवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यगव जग्मुः । प्राप्ताः । तच्च दृष्टान्तः । वाश्रा वत्सान्प्रति हंभारवोपिता धेनव इव । यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ शिश्रियाणं । श्रिञ् सेवायां । लिटः कानच् । द्विभावहलादिशेषेयङादेशाः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । स्वयं । ऋ गतौ । अस्मात्सुपूर्वाङ्गहलोर्णदिति ष्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । यद्वा । सू शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ष्यति पूर्ववद्वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । वाश्रंत इति वाश्राः । वाशु शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । जग्मुः । उसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

वृषायमाणोऽवृणीत सोमं चिकदुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवाद्दत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनां ॥३॥

वृषऽयमाणः । अवृणीत् । सोमं । चिऽकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघऽवा । अदत्त् । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथमऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकदुकेषु । ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकद्रुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्त्रामिषुतस्य सोमस्त्रांशमपिबत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त । स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् । हृतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्वद् सलोपश्च । पा० ३. १. ११. इति क्वद् । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेशाद्वातोर्तोदात्तत्वे क्वडंताद्वातोर्तोदात्तत्वं । सायकं । पिब् बंधने । सिनोतीति सायकः । एबुल् । लिप्त्स्वरेणाबुदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्-नोरित्यात्वं ॥

यदिन्द्राहं प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्द्यामुषासं तादीन्ना शत्रुं न किल विविस्ते ॥ ४ ॥

यत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । द्यां । उषसं । तादीन्ना । शत्रुं । न । किल । विविस्ते ॥ ४ ॥

उतापि च हे इन्द्र यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघमहन् हृतवानसि आत् तदन्तरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबन्धिनीर्मायाः प्राभिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनन्तरं सूर्यमुषस-मुषःकालं वामाकाशं च जनयन् उत्पाद्यन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे । तादीन्ना तदानीमावर-कांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं वैरिणं न विविस्ते किल । त्वं न लज्जवाग्लु ॥ अहन् । हतेर्लङि हल्ङ्याभ्य इति सिलोपः । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य ग्रीह्यादिषु पाठाद्ग्रीह्या-दिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. इति मत्वर्थीय इति । अमिनाः । मीच् हिंसायां । क्रैयादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० ७. ३. ८१. इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ना । तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्दर्शविपर्ययः । किल । निपातस्त्विति दीर्घत्वं । विविस्ते । विद् लामे । क्वादिनियमात्प्राप्त इट् व्यत्ययेन न भवति ॥

अहन्वृचं वृचतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्बंधांसीव कुलिशेन विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृचं । वृचऽतरं । विऽअंसं । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्बंधांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृचतरमतिशयेन लोकानामावरकमंधकाररूपं । यथा । वृचैरावरणीः सर्वाञ्छत्रुं सारति तं । वृचमेतन्नामकमसुरं व्यंसं विगतांसं क्षिन्नबाहुयथा भवति तथाहन् । हृतवान् । अंसच्छेदे दृष्टातः । कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतस्त्रिभ्रानि स्बंधांसीव । यथा वृचस्बंधा-स्त्रिभ्राना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिर्बृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीयेन संपृक्तः शयति । शयनं करोति । क्षिन्न-काष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तु वर्तने । स्फाच्यितं चीत्वादिना भावे रकप्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृषेणाव-रणेन सर्वं तरतीति वृचतरः । तरतिः पचाद्यच् । परादिच्छंदसि बज्रसमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तरपि तु व्यत्ययेन । व्यंसं । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्थेण इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽपि । तत्संनिधौ धातोर्बधादेशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्वाकारस्वातो लोप इति लोप उदात्तनि-वृत्तित्स्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृक्णा । श्रीग्रच्छू द्वेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदप्रतिषेधः । श्रीदि-तश्च । पा० ८. २. ४५. इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो ब्रह्मभ्रजेति षत्वे प्राप्ति निष्ठादेशः षत्स्वरप्रत्ययेऽङ्घ्रिषु

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति नत्वस्य सिद्धत्वेन ह्यस्वरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । श्चकंदसि बज्जलमिति श्लोपः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । श्रयति । बज्जलं कंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्ने महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्ने । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । अृजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽऽमृतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोद्धेव योद्वरहित इवेन्द्रमा जुह्ने हि । आहतवाम्बलु । कीदृशमिंद्रं । महावीरं गुणैर्महाभ्रुत्वा शौर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकं अृजीषं शत्रूणांमपार्जकं । अस्त्रेदृशस्त्रेद्रस्य संबन्धिना ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरितुं नाशक्रीत् । इंद्रशत्रुः शत्रुघातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावृण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्त्रेति बज्जरीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नद्युतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कवभावः । जुह्ने । जुञ् स्पर्धायां शब्दे च । अभ्यसस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशाभावस्कांदसः । यद्वा । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊभयोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्मान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । अस्त्रे० ६. ६०. १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरिणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासी वीरस्य महावीरः । आम्बहतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधृ विलोडने । तुवीन्मभूतान्बाधत इति तुविबाधः । पचायच् । छद्मुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्तः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । नुमभावस्कांदसः । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिषु संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बज्जरीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृचो अशयञ्चस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वधिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृचः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपादश्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृच इंद्रमुद्दिष्णापृतन्यत् । पृतनां युद्धमेच्छत् । तेषां धिक्वेन बज्जधा विद्धोऽधि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतसानुसदृशे प्रीठस्कंधेऽध्युपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वधिश्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःशेषनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृचः पुरुचा बज्जष्ववयवेषु व्यस्यो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बज्जरीही पादशब्दस्यांत्यलोपस्कांदसः । अहस्तः । बज्जरीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्वच् । कवध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७.

२. १२.। इतीदप्रतिषेधः। पुत्रा। देवमनुष्यपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गलं। पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः। अशयत्। व्यत्ययेन परस्मैपदं। बङ्गलं कंदसीति शपो सुगभावः। व्यस्तः। असु वेपथ इत्यस्मात्कर्मणि क्तः। यस्य विभाषेतीदप्रतिषेधः। गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रूहाणा अति यंत्यापः।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥८॥

नृदं। न। भिन्नं। अमुया। शयानं। मनः। रूहाणाः। अति। यंति। आपः।

याः। चित्। वृचः। महिना। परिऽअतिष्ठत्। तासां। अहिः। पत्सुतःऽशीः। बभूव ॥८॥

अमुयामुयां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्वति यंति। अतिक्रम्य गच्छंति। तत्र दृष्टांतः। भिन्नं बङ्गधामिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव। यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्त्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत्। कीदृश आपः। मनो रूहाणाः। नृणां चित्तमारोहत्यः। पुरा वृचे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवति। तदानीं नृणां मनः खिद्यते। मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुल्लंघ्य प्रवहंति। तदा वृष्टिबलात् न तु मनुष्यासुख्यंतीत्यर्थः। तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते। वृचो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिन्ना याश्चिदा एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत् परिपुत्र्य स्थितवान् अहिर्वृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्त्राधःशयानो बभूव। यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यन्निर्वृचस्थाभिर्लघितत्वात्पादस्त्राधःशयानमुपपद्यते ॥ भिन्नं। रदाभ्यां निष्ठातो नः। पा० ८. २. ४२.। इति नत्वं। अमुया। सुपां मुलुगिति सप्तम्या याजादेशः। शयानं। शीङ्ः सार्वधातुके गुणः। पा० ७. ४. २१.। धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। रूहाणाः। रूह बीजजन्तुनि प्रादुर्भावे। व्यत्ययेन शानच्। कर्तरि शप्ति प्राप्ति व्यत्ययेन शः। अनित्यमागमशासनमिति वचनाद्भुगभावः। अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे प्राप्ति व्यत्ययेन धातुस्वरः। महिना। मह पूजायां। इत्सर्वधातुभ्यः। उ० ४. ११७.। इतीन्द्रत्ययः। व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं। यद्वा। महिना महिन्ना। महच्छब्दस्य पुष्पादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पुष्पादिभ्य इमनिच्वा। पा० ५. १. १२२.। इतीमनिच्प्रत्ययः। टेरिति टिलोपः। चित इत्यंतोदात्तत्वं। तुतीचैकवचनेऽक्षोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरण तस्योदात्तत्वं। मकारलोपस्कांदसः। पत्सुतःशीः। पादस्त्राधः शेत इति पत्सुतःशीः। क्विच्चेति क्विप। तसि पह्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः। शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति श्ला दोषणीत्यत्रापि दोषज्ञादेशो भवति। का० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात्। मध्ये सु इति शब्दोपजनस्कांदसः। यद्वा। पादशब्दस्य सप्तमीबङ्गवचने पदादेशे क्त इतराभ्योऽपि दृश्यंति। पा० ५. ३. १४.। इति सप्तम्यर्थे तसिच्। भुगभावस्कांदसः ॥

नीचावया अभववृचपुचेद्रो अस्या अव वधर्जभार।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

नीचाऽवयाः। अभवत्। वृचऽपुचा। इंद्रः। अस्याः। अव। वधः। जभार।

उत्तरा। सूः। अधरः। पुचः। आसीत्। दानुः। शये। सहऽवत्सा। न। धेनुः ॥९॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः श्यं माता वृचपुचा नीचावया न्यगभावं प्राप्ता हताभवत्। पुचं प्रहाराद्रचितं पुचदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः। तदानीमयमिंद्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार। प्रहृतवान्। तदानीं सूमातोत्तरोपरिस्थितासीत्। पुचस्त्वधोभागस्थित आसीत्। सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये। मृता शयनं कृतवती। तत्र दृष्टांतः। धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न। यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः। वेति खादतीति वयो बाङ्गः। श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः।

सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ७. । इति गत्वस्य सिद्धत्वेन झल्यरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुले तु कर्तव्ये तदसिद्धमेव । पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुलं । शिष्कंदसि बज्रसमिति शैलीपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बज्रत्वं कंदसीति शपो लुगभावः । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्युर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥ ३६ ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषु इंद्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽइव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । अृजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽऽमृतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोद्धेव योद्धरहित इवेन्द्रमा जुह्वे हि । आहृतवान्बलु । कीदृशमिन्द्रं । महावीरं गुणैर्महाभूत्वा शीर्योपेतं तुविबाधं बहूनां बाधकं अृजीषं शत्रुणामपार्जकं । अस्वेदशस्त्रिंशस्य संबन्धिना ये शत्रुवधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदसारीतुं नाशक्रीत् । इंद्रशत्रुः शत्रुर्धातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इंद्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः सं पिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकानावुत्पत्तो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूतमित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । परि० ८४. । नवृतस्य । पा० ५. ४. १५३. । इति कबभावः । जुह्वे । ज्ञेच् स्यर्थायां शब्दे च । अभ्यसस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं । उवडादेशभावस्कान्दसः । यद्वा । कंदस्युभयधेति सार्वधातुकसंज्ञायां ऊञ्चोः सार्वधातुके । पा० ६. ४. ८७. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । परि० १०५. । लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । इतरथा ह्याजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न चैवं सति सातये ऊवे वां । ऋग्वे० ६. ६०. १३. । इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । अनेकाचत्वाभावात् । अनेकाच इति हि तत्रानुवर्तते । प्रत्ययस्वरैणांतोदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्वहतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीन्मृताम्बाधत इति तुविबाधः । पचायच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन शानच् । तुदादिभ्यः शः । गुमभावस्कान्दसः । अदुपदेशास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पिपिषे । पिषू संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इंद्रशत्रुः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुचा वृचो अशयज्ञस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इंद्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वधिः । प्रतिऽमानं । बुभूषन् । पुरुऽचा । वृचः । अशयत् । विऽअस्तः ॥ ७ ॥

अपादश्रेण च्छिन्नत्वात्पादरहितः अहस्तो हस्तरहितो वृच इंद्रमुद्दिश्यापृतन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिक्येन बज्रधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्तवानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतसागुसदृशे प्रौढस्त्रधेऽधुपरि वज्रमा जघान । इंद्र आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अशक्तस्यापि युद्धेच्छायां वृष्टांतः । वधिः श्छिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसिचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृशं बुभूषन् प्राप्तुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृचः पुरुचा बज्रध्वजयवेषु व्यसो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बज्रव्रीहौ पादशब्दस्यांत्वलोपस्कान्दसः । अहस्तः । बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्वच् । कव्यध्वरपृतनस्यैत्वंत्वलोपः । बुभूषन् । सनि यहगुहोश्च । पा० ७.

२. १२.। इतीदृप्रतिषेधः । पुरुषा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्वेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वङ्गलं । पा० ५. ४. ५६.। इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्कीपदं । बङ्गलं छंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु वेपथ इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

नृदं न भिन्नममुया शयानं मनो रूहाणा अति यंत्यापः ।

याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्वभूव ॥८॥

नृदं । न । भिन्नं । अमुया । शयानं । मनः । रूहाणाः । अति । यंति । आपः ।

याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥८॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां शयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्वति यंति । अतिक्रम्य गच्छंति । तत्र दृष्टान्तः । भिन्नं बङ्गधाभिन्नकूलं नदं न सिंधुमिव । यथा वृष्टिकाले प्रभूता आपो नद्याः कूलं भित्वातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश आपः । मनो रूहाणाः । नृणां चित्तमारोहणः । पुरा वृचे जीवति सति तेन निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यति । मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुत्सृज्य प्रवहति । तदा वृष्टिबालेन तु मनुष्यास्तुष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां महिना स्वकीयेन महिन्वा याश्चिद्या एव मेघगता अपः पर्यतिष्ठत् परिवृत्य स्थितवान् अहिर्बुध्नो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्त्राधःशयानो बभूव । यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यङ्गिर्बुध्न्याभिलक्षितत्वात्पादस्त्राधःशयानमुपपद्यते ॥ भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२.। इति गत्वं । अमुया । सुपां सुलुगिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङ्गः सार्वधातुके गुणः । पा० ७. ४. २१.। धातोर्ङित्वात्सार्वधातुकागुदात्तत्वे धातुस्वरः । रूहाणाः । बह्व् बीजजन्मनि प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन शानच् । कर्तरि शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अनित्यमागमशासनमिति वचनाद्बुगभावः । अदुपदेशात्सार्वधातुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरं प्राप्ति व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । इत्सर्वधातुभ्यः । उ० ४. ११७.। इतीन्द्रप्रत्ययः । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । महिना महिन्वा । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पाठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । पा० ५. १. १२२.। इतीमनिच्प्रत्ययः । टेरिति टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । तृतीयेकवचनेऽप्ये सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्त्राधः शेत इति पत्सुतःशीः । क्रिघेति क्रिप । तसि पृहन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्रभृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शशा दोषणीत्यत्रापि दोषनादेशो भवति । का० ६. १. ६३.। इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा । पादशब्दस्य सप्तमीबङ्गवचने पदादेशे क्त इतराभ्योऽपि दृश्यंति । पा० ५. ३. १४.। इति सप्तम्यर्थे तसि ल् लुगभावश्छांदसः ॥

नीचावया अभववृचपुचेदो अस्या अव वर्धर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुच आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥९॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुचा । इंद्रः । अस्याः । अव । वर्धः । जभार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुचः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥९॥

वृचपुचा वृचः पुचो यस्या मातुः श्वेयं माता वृचपुचा नीचावया न्यग्भावं प्राप्ता हताभवत् । पुचं प्रहाराद्रपितुं पुचदेहस्योपरि तिरस्त्री पतितवतीत्यर्थः । तदानीमयमिन्द्रोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं जभार । प्रहृतवान् । तदानीं सूरीतोत्तरोपरिस्थितासीत् । पुचस्त्वधोभागस्थित आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवती । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गीः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वधो बाङ्गः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

व्यंची वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । व्यञ्जन्दादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयिकवचनदेशः ।
अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अचेच्छन्दस्वसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. १७०. । इति तस्योदात्तत्वं ।
समासे लुगभावश्चादसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । नीची निष्कृष्टी वयसौ यस्याः सा । पूर्व-
पदस्य दीर्घश्चादसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हतेर्वधादेशः । गित्वादाद्युदात्तत्वं । अमार ।
ह्यहोभं इति भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते गर्भं विमुञ्चतीति सूमाता । क्लिञ्चेति क्लिप् । दानुः ।
दो अवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । श्ये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. । इति तलोपः ।
शीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निरण्यं वि चरंत्यापो दीर्घं तम आशयद्विद्रशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेशनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृचस्य । निरण्यं । वि । चरंति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अशयत् । इन्द्रऽशुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो वि चरंति । विशेषणोपर्याक्रम्य प्रवहति । कीदृशं शरीरं । निरण्यं निर्नामधेयं । अप्सु
मपत्वेन गूढत्वान्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते । एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निचिप्रे ।
कीदृशानां काष्ठानां । अतिष्ठंतीनां स्थितिरहितानां अनिवेशनानामुपवेशनरहितानां । प्रवहणस्वभावत्वा-
देतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इन्द्रशुचुर्वृचो जलमध्ये शरीरे प्रचिप्रे सति दीर्घं तमो दीर्घं
निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथा आशयत् । सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनिवेशनानां । निवेशितेऽस्तिन्निति निवेशनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चैत्यधिकरणे व्युट् । तद्रहितानां ।
बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः । पृषोदरादि । निहितं । गतिरन्तर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अत्र यास्कः । अतिष्ठंतीनामनिवेशमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणोतिः शम्नातेर्वा । वृचस्य निरण्यं निर्णामं विचरंति विजानंत्याप इति दीर्घं द्राघतेस्त्वमसुनो-
तेराशयदाशितेरिन्द्रशुचिर्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशुः । तत्को वृचो मेघ इति नैरुक्ता-
स्वाप्नोऽसुर इत्येतिहासिकाः । नि० २. १६. । इति ॥ ३७ ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृचं जघन्वाँ अप तव्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिऽहितं । यत् । आसीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपक्षपणहितुर्वृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दासपत्नीः । अत एवाहिगोपाः ।
अहिर्वृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम स्वच्छेदेन यथा न प्रवहति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । आपो निरुद्धा अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा अपहृत्य बिले
स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमा-
सीत् तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं जघन्वान्मतवानिन्द्रोऽप ववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिहृ-
तवान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीर्दासाधिपत्यो दासो दस्यतेरुपदासयति कर्माण्यहिगोपा अतिष्ठन्नहिना
गुप्ताः । अहिरयनादेत्यन्तरिक्षेऽयमपीतरोऽहिरेतस्मादेव निर्हंसितोपसर्ग आहृतीति । निरुद्धा आपः पणिनेव
गावः । पणिवृचिण्यभवति पणिः पणनाद्वणिक् पण्यं नेनेति । अपां बिलमपिहितं यदासीत् । बिलं भरं भवति
विभर्तेषुचं जघ्नवानपववार तद्वृचो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा यद्वृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यद्वर्तते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यद्वर्धते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. १७. । इति ॥

दासपत्नीः । दसु उपष्ये । दासयतीति दासो वृचः । पचायच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । दासः पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्व । पा० ४. १. ३४. । इति ङीप् । तत्संनियोगिनिकारस्य नकारः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । दासस्य पालयिष्यः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुप् रक्षणे । गोपायतीति गोपाः । आयादय आर्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । पा० ६. १. ६६-६७. । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहिगोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर आवरणे । श्लेषस्थोधोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हुंतेर्लिटः क्तसुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तखेटो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य इत्वानुभासिकावृत्तौ ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिंद्र सूके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इंद्र । सूके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अश्वं । असृजः । सर्तवे । सप्त । सिंधून् ॥ १२ ॥

सूके वज्रे । सूको वृच इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वायुधकुशल एकोऽद्वितीयो वृचो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबन्धी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽनायासेन मच्चिकादीन्नवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहृतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेद्र सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यच्चवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । तै० सं० २. ४. १२. १. । इति । सप्त सिंधून् इमं मे गंगे । अश्व्ये १०. ७५. ५. । इत्यस्यामृच्यान्नाता गंगायाः सप्तसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तुं प्रवाहकूपेण गंतुमवाहृजः । त्यक्तवान् । वृचकृतं प्रवाहनरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । भवे कृंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमशकानिति वारः । पचायच् । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । म० ८. २. १८. । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङ् चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्कृतिङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० १. १. १८. ५. । इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्द्रादुनिं च ।

इंद्रश्च यद्युधुधाते अहिंश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥

न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । यां । मिहं । अकिरत् । ह्रादुनिं । च ।

इंद्रः । च । यत् । युधुधाते इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि । जिग्ये ॥ १३ ॥

इंद्रं निषेधुं वृचो याव्युदादीन्नायया निर्मितवान् ते सर्वेऽथेनं निषेधुमशक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन मन्वेणोच्यते । अस्मै इंद्रार्थं निर्मिता विद्युन्न सिषेध । इंद्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं सेचनं यां वृष्टिमकिरत् वृचो विचित्रवान् सापि वृष्टिर्न सिषेध । ह्रादुनिं चाशनिमपि यां वृचः प्रयुक्तवान् सापि न सिषेध । इंद्रस्याहिंश्चंद्रवृचावुभावपि यद्यदा युधुधाते युद्धं कृतवती । तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वचान्वयः । उतापि च मघवा धनवानिंद्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृचनिर्मितानां मायानां सका-

शाद्धि जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिधेध । विधु गत्वां । मिहं । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः ।
 क्लिपेति क्लिप् । अकिरत् । कृ विधेपि । गुदादिभ्यः शः । अहत इवातोरित्त्वं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
 गादनिघातः । युयुधाति । युध संप्रहारे । खिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. इत्यभ्या-
 सादुत्तरस्य अकारस्य कृत्वं ॥

अहेर्यातारं कर्मपश्य इंद्र हृदि यत्ने जघुषो भीरगच्छत् ।

नव च यन्वतिं च स्रवतीः श्येनो न भीतो अतरो रजांसि ॥ १४ ॥

अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इंद्र । हृदि । यत् । ते । जघुषः । भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवतिं । च । स्रवतीः । श्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इंद्र जघुषो वृचं हतवतस्वव हृदि चित्ते यद्यदि भीरगच्छत् न हतवानस्मीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात्
 तर्ह्यहेर्वृचस्य यातारं हंतारं कर्मपश्यः । त्वत्तोऽन्यं कं पृष्वं वृष्टवानसि । तादृशस्य पृष्वंतांतरस्याभावात्त्वा भुक्तव
 भयमित्यर्थः । यवस्यात्कारणात्त्वं नव च नवतिं च स्रवतीरेकीनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्गदीः प्राथ रजांसि
 तचत्वान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तच्च दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्पृषीव दूरगमनात्तव
 भयमासोदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इंद्रो वै वृचं हत्वा
 नासृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छत् । ऐ० ब्रा० ३. १५. इति । तैत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृचं हत्वा
 परां परावतमगच्छदपराधमिति मन्यमानः । तै० ब्रा० १. ६. ७. ४. इति ॥ हृदि । पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य
 हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जघुषः । हंतैर्लिटः क्तसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति
 संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिषसिधसीनां चेति षत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. इत्येकादेशस्या-
 सिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणक्रीटसु प्रतिषेधो वक्तव्यः । का० ६. १. ८६. १. इत्यसिद्धवद्भा-
 वस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्धवद्भा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः ।
 भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने उपधालोपसु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवतीः । सु गती ।
 श्पञ्चनोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. इति नुमागमः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुक्त्वरैणावु-
 दात्तत्वं । अतरः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुर्इंद्रः शची हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्यावसितस्यैकत्रैव स्थितस्य स्थाव-
 रस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादावप्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योयस्य महिषबली-
 वर्दादेश राजाभूत् । सेदु स एषेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि
 जंगमादीनि सर्वाणि परि बभूव । व्याप्तवान् । तच्च दृष्टांतः । अरान्न नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो
 वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलिताम्काष्ठविषान्व्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति
 यात् । लटः शतृ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोलौपः । ता ।
 श्पञ्चदसि बज्रलमिति श्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेरः । पा० ७. ४. ७३. इत्यभ्यासस्वात् । कृता-
 कृतप्रसंगितया युगागमस्य नित्यत्वादृष्टेः पूर्वं युगागमः । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां ष । पा० १. २. ६. इति लिटः

किन्त्वादृश्यभावः । न चासिद्धवद्वा भादिति तस्यासिद्धत्वादुवडादेशः शंक्कनीयः । वृग्द्युटावुवद्ग्रणोः सिद्धी भवतः । पा० ६. ४. २२. १४. इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यार्दे निवारयन् । पुमर्थीश्वरुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपाससाय्याधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । स्वमपे प्रथम इति सप्तमानुवाके पंच सूक्तानि । तत्रैतायामेति तृतीयं सूक्तं पंचदशर्चं । ऋषिसान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यसूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता । चिष्टुप कंदः । एतेत्यनुक्रमणिका ॥ गोसववीवधयोर्निष्केवच्य एतायामेति सूक्तं विनियुक्तं । तथा च सूचितमतिमूर्तिना यच्चमाणा इति खंडे । गोसववीवधौ पशुकाम इन्द्र सोममेतायामेति मध्यंदिनः । आ० ९. ८. इति ॥

एतायामोप गव्यंत इंद्रमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गव्यंतः । इंद्रं । अस्माकं । सु । प्रऽमतिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गव्यंतः पणिनामकेनासुरेणापहता अस्मदीया गाः प्राप्तमिच्छन्ती यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिंद्रं गवानयनश्चममुपायाम । प्राप्तवाम । स चेंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु ववृधाति । सुष्ठु वर्धयति । आद-
नंतरं स इंद्रोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत् । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । अयाम् । एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आडुत्तमस्य पिष्टेत्याडा-
गमः । पिष्टज्ञावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेषो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः । मध्येऽप-
वादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते । परि० ६०. इति वचनात्तस्येयडादेशापवादत्वात् । अतः परत्वानुणेन यणादेशो
वाध्यते । पिष्टज्ञावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । गव्यंतः । गा आत्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः
कथंति गोशब्दात्कर्मणः क्वच् । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. इत्ययादेशः । प्रत्ययांताज्ञातोर्लटः शतु ।
तस्यादुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्नुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ववृधाति । वृधु वृद्धौ । ल्येयाडागमः । बहुलं कंदसीति शपः झुः । संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घच्छांदसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणति हिंसतीति मृणाः । इगुपधलक्षणः कः । न
संख्यामृणा अस्तेति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अस्य रायः । जडिदमित्युभयच विभक्तेश्वादा-
त्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोशब्दाववर्णोति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने ।
घञंत आबुदात्तः । आवर्जते । वृजी वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं कंदसीति तदभावः । शपः
पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च ससार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगा-
न्निपातेर्यद्विदित्वादिना निघातप्रतिषेधः ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्केयः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽइतं । जुष्टां । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्केः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति तैरा-
ह्नातव्यो भवति तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोष्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयैश्चत्तमैरर्केः
स्तोत्रैः सह नमस्यन् पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां धनप्रदं अप्रतीतमप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः ।
इंद्रप्राप्ती दृष्टांतः । जुष्टां पूर्वैः सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येनना-
मको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति
धनदाः । आतो मन्निन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टां ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्चीदितो निष्ठायां । पा० ७. २. १४. इतीट्प्रतिषेधः । नित्यं मन्त्रे । पा० ६. १. २१०. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लिट्याडागमः । नमस्यन् । नमसशब्दात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. इति
क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तस्यैकादेशस्वरैणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः ।
माङ् माने । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । छदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । छेजो बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव
। पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । मनिनो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टिं ।

चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्तः । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टिं ।

चोष्कूयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निर्षंगान्यसक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् ।
अर्यः स्वामिरूप इंद्रो यस्य देवस्य वष्टिं असुरेणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः
समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्तेंद्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं
प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूल्यं मा याचस्वित्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन
सह वर्तते इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बङ्गनीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणानाप्ययं स्वर इत्यते । का० ६. १. १९१. इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपि । पा० ६. १
१९१. इति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. ।
इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. ।
इति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्तः । षच् समवाये । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवैश्वर्योः
। पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं ।
अजति । अज गतिषेपणयोः । वष्टिं । वश कांती । अदादित्वाच्छपो लुक् । वश्यादिष्वेले षुत्वं । चोष्कूयमाणः ।
कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्धधातुकयोर्दीर्घः । द्विर्वचने शपूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. ।
इति ककारः शिथ्यते । सकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चुले गुणो यङ्लुकोरिति गुणः । मुषामादित्वात् षत्वं ।
यङंताकटः शानच् । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थिति सिचो लुक् ॥

वधीर्हि दस्युं धनिर्न घनेन एकश्चरन्नुपशकेभिरिंद्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्त्रयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिर्न । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इंद्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः । प्रऽइति । इयुः ॥ ४ ॥

हे इंद्र धनिर्न वज्रधनोपितं दस्युं चोरं वृत्रं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । त्वं हतवाम्बलु । धनित्वं वाज-
सनेयिनोऽपि स्पष्टमामर्गति । वृत्रस्यांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशकेभिः
समीपवर्तिभिः शक्तियुक्तैर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे
वर्तते तथापि ते प्रोत्साहयंथिव न तु वृत्रं प्रहरंति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समाभ्यातं ।
मरुतो ह्येनं नाज्जुः प्रहर भगवो वीरयस्त्वैवैवैनेमेतां वाचं वदंत उपातिष्ठंत । ऐ० ब्रा० ३. २० । इति । धनो-
रधि इंद्रसंबन्धिनी धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्रानुचरा व्यायन् ।
विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्वानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्रानुचराः प्रेतिमीयुः ।
मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुडि च । पा० २. ४. ४३ । इति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो
लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावाद्दतो ह्लादेः । पा० ७. २. ७ । इति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २.
२८ । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेन एकः । ईषा अन्नादिषु च्छंदसि
प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२७. २ । इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकश्छंदसः । उपशा-
केभिः । उपशक्तं कुर्वतीत्युपशकाः । शक्नु शक्ती । अस्माद्धेतुमख्यंतात्पचाद्यच् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वात्प्रशः संपदादिलक्षणः क्लिप् । नशेवा । पा० ८. २. ६३ । इति कुलं । यद्वा । विषुपू-
र्वसांचतेर्नुडागमः । सनका इत्यमुराणां नाम । षणु दाने । सन्वति ददतीति सना दातारः । पचाद्यच् । सना-
न्कार्यति शब्दयतीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । प्रेति । तादौ च नितीति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । इयुः । एतेरुसिपरत्वादिणो यस्मिन्ति यणादेशे द्विर्वचने
ऽचोति स्थानिवद्भावाद्दिकारस्य द्विर्वचनं । दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९ । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इंद्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यहिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रताँ अंधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इंद्र । अयज्वानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अंधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इंद्र ते वृत्रानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित् पराङ्मुखान्धैव कृत्वा ववृजुः । गतवंतः ।
कीदृशास्ते । अयज्वानः स्वयं यागरहिताः प्रत्युत यज्वभिर्यागानुष्ठातुभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवो हरिना-
मनाश्रयुक्त स्थातः स्थितियुक्त युद्धे पलायनरहित उग्र शीर्षयुक्तेन्द्र यद्यदा दिवोऽंतरिक्षाद्गोदस्त्रोर्बावा-
पुंथयोः सकाशाच्चान्नतान्नतरहितान्वृत्रानुचरान्निष्प्राधमो निःशेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमु-
खवायुना नुन्नाः संतो ववृजुरिति पूर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । श्रेष्कंदसि वज्रलमिति शैलीपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगाल्लिट् कित् । पा० १. २. ५ । इति कित्त्वानुष्ठाभावः । अयज्वानः । यजतेः सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३.
२. १०३ । इति भूते ङ्निप्पत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स इति हरिवान् । कंदसीर इति
मनुषो वत्वं । संनुद्धौ मनुषसोरिति हत्वं । अव्रतान् । वज्रव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दीर्घाद्-
टीति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । अंधमः । ध्वा शब्दापिसंयो-
गयोः । लुडि सिपि शपि पाश्चेत्यादिना धमादेशः ॥ ११ ॥

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।
 वृषायुधो न वध्रयो निरघाः प्रवद्भिर्द्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥
 अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेना । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।
 वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअघाः । प्रवत्ऽभिः । इंद्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्त्रस्य सेनां प्रत्ययुयुत्सन् । वृषस्यानुचरा योद्धुमिच्छन् । तदानीं नवम्वा नव-
 नीयगतयः स्रोतव्यचरिषाः । यद्वा । अंगिरसां सषमासीनामां मध्ये ये नवभिर्मोक्षिरवाप्तफला उत्थिताक्षेपां
 नवम्वा इति संज्ञा । नवम्वासः सुतसोमास इंद्रं । ऋग्वे० ५. २९. १२. । इत्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो
 मनुष्या अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थमिंद्रं नामाविधिर्मैवः
 प्रोत्साहितवतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरघाक्षेत्रेण निराकृता वृषानुचराक्षितयंतः स्वकीयामशक्तिं चापयंत
 इंद्रादिंद्रस्य सकाशात्प्रवद्भिः प्रवद्यैः पालयितुं मुशकैर्भोगैरायन् । दूरे गतवतः । तत्र वृष्टांतः । वृषायुधो
 वृषेण श्चचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वध्रयो न नपुंसका इव । निसर्गपंडो वध्रिश्चेत्यादिस्मृतिषु
 प्रयोगात् । ते यथा प्रवलेन दूरे निराकृता भवति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युद्धं संप्रहारे । सनि हस्तंतास । पा० १.
 २. १०. । इति सनः कित्त्वानुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन
 परस्त्रीपदं । सेनां । इनेन सह वर्तत इति सेना वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । अयातयंत । यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । क्षितयः । क्षि निवासगत्योः । क्षियंति गच्छंतीति
 क्षितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । नवम्वाः । नवभिर्मोक्षैर्गच्छंतीति नवम्वाः । गमेरौणा-
 दिको ड्प्रत्ययः । यद्वा । क्तिपि गमः क्तौ । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं
 । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशः । दीर्घस्त्वांदसः ।
 वृषायुधः । क्तिच्चेति क्तिप् । क्तिच्चेत्यत्र सोपपदेश्यो निरुपपदेश्यः । का० ३. २. ७६. । इत्युक्तत्वाच्च सोपपदेश्यः
 क्तिप् । अन्येषामपि वृक्षत इति पूर्वपदस्य संहितायां दीर्घः । निरघाः । अशू व्याप्तौ । भावे निष्ठा । यस्य
 विभाषेतीट्प्रतिषेधः । प्रस्थादिना षत्वे ण्वत् । निसा च बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । निरस्ता इत्यत्र
 सकारस्य षत्वं क्त्वांदसं । तदानीमस्ता इत्येतत्कर्मणि निष्ठेति गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः ।
 वन षण् संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात् क्तिप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः ।
 ततस्तुक् । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षितयंतः । क्षितौ संज्ञाने । अस्मात्प्रयंतासटः शतु । शप् । अनित्यमागमशा-
 सनमिति वचनात्क्षूपधगुणाभावः ॥

त्वमेतानुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इंद्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इंद्र । पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्यु । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वं रुदतो रोदनं कुर्वतो जक्षतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान् द्विविधानपि वृषानुचरान्नजसः
 पारेऽंतरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽंतरिक्षवाची लोका रजांस्युच्यंते । नि० ४. १९. । इत्युक्तत्वात् । अयोधयः ।
 युद्धमकरोः । युद्धेन मारितवानित्यर्थः । दस्युमुपचयितारं वृचं दिव आ सुलोकादानीयोच्चोत्कर्षेणावादहः ।
 दग्धवानसि । वृचं सपरिवारं विनाशय तत ऊर्ध्वं सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः सुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य
 शंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । सटः शतु । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 प्रत्ययस्वरिणांतीदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जक्षतः । जष भक्षहसनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् ।
 जक्षित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यससंज्ञा । अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुन्वतः । सुनोतिः

परितो न व्याप्ताः । जलपानसस्याभिवृद्धायुपकारं न चकुरित्वर्थः । तदानीमयमिन्द्रो मेघमेदनाय वज्रं युञ्जं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस अंधकाररूपान्मेघान्ना गमनशीलान्युदकानि निरधुषत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति षष्ठा उदात्तत्वं । आपुः । आपू व्याप्ती । लिङ्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अत्रापि यच्छब्दस्यानुवंगान्निघाताभावः । युञ्जं । युजिर् योगे । च्छत्वितिदिना क्तिन् । अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । अधुषत् । दुह प्रपूरणे । लुङि शल इगुपधादनिटः क्सः । पा० ३. १. ४५. । इति च्चिः क्सादेशः । दादेर्धातोर्घः । पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । मष्भावः । संहितायां मष्भावामावष्कांदसः ॥ ॥२॥

अनु स्वधामंशरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सधीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्नभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अशरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सधीचीनेन । मनसा । तं । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्त्रस्य स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याचरन् । मेघावृष्टा अभवन् । तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्नः । प्रभूतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्वभिवृद्ध एव । तदानीमिन्द्रः सधीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्रमोजिष्ठेनातिवलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विवसानभिलक्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यत्रेन्द्रस्तिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तावृत्रमभिन्नाय स हतवानित्यर्थः ॥ अचरन् । चर संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. । यत् । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. ७९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात् । पा० ६. १. २१३. । तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सधीचीनेन । सहांचतीति सध्यङ् । सहस्य सधिः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिकिस्त्रयां । पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशवद्वचनादीकार उदात्तः । ओजिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत आतिशायनिक इष्टम् । विन्मतोर्लुंगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्त्वादायुदात्तत्वं । हन्मना । हन्त्यतऽनेनेति हन् । अन्यभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणात्करणेऽपि मनिन् । नित्त्वादायुदात्तत्वं । तुतीयैकवचनं ऽलोपे प्राप्ति न संयोगाद्दमंतात् । पा० ६. ४. १३७. । इति प्रतिषेधः ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृह्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिन्द्रः ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १२ ॥

नि । अविध्यत् । इलीविशस्य । दृह्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत् । शुष्णं । इन्द्रः ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १२ ॥

इलीविशस्य इलाया भूमेर्विले शयानस्य वृत्रस्य संबधीनि । इलाविलशयस्येति यास्तः । नि० ६. १९. । दृह्हा दृष्टितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभूतान्युदकानीन्द्रो न्याविध्यत् । नितरां विद्ववान् । यद्वा । दृह्हाणि प्रवक्षानि सैन्यानि नितरां विद्ववान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगसमानैरायुधैरुपेतं शुष्णं जगतः शोषकं वृत्रं व्यभिनत् । विविधं ताडितवान् । हे मघवन् धनयुक्तेन्द्र तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वक्षमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्त्वं पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृत्रं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् । व्यध ताडने । शनि ग्रह्णित्यादिना संप्रसारणं । तिङ्ङुतिङ् इति निघात उदात्तस्वरितयोर्घण इति संहितायामडागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पृषोदरादित्वाद्भिमतस्वरसिद्धिः । दृह्हा । दृहेर्निघायां दृढः स्थूलव-

लयोः । पा० ७. २. २०. । इति निपात्यते । शिञ्छंदसि वज्रलमिति शिञ्छोपः । अभिगत । भिदिर् विदारणे । लडि हधादिभ्यः अम् । इतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति तिषोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । तुषितुषिरसिभ्यः क्तिञ्च । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । अवधीः । लुडि चेति हतेर्वधादेशः । पृतन्युं । पृतनाशब्दात्क्वचि कव्यध्वरपृतनस्येत्वंत्यलोपः । क्वाच्छंदसीत्पुप्रत्ययः ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य शचून्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणासृजवृचमिंद्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शचून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । असृजत् । वृचं । इंद्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अखेंद्रस्य सिध्मः साधको वज्रः शचूनभि इंद्रवैरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेंद्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठिनायुधेन तेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि अभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इंद्रो वज्रेण स्वकीयेन वृचं समसृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षोपेतां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्धितवान् ॥ सिध्मः । धिषु संराट्ठी । अस्मादीणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गा स्तुतौ । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् सृः । द्विर्भवे वज्रत्वं कंदसीत्त्वभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचितिजां जुश्च । उ० १. १४५. । इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां क्तिञ्च । उ० ३. १२३. । इत्यनेनाभच् । अभेत् । भिदिर् विदारणे । अभि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । तस्य वज्रत्वं कंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याभ्य इति लोपः । यद्वा । लुडि त्रिर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । यद्वा । तरतेर्व्यत्ययेन शः । ऋत इवातोरितीत्वं । शाशदानः । शद्रू शातने । अस्माद्यडंताच्छानच् । तस्य च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिदिरित्यायुदात्तत्वं ॥

आवः कुत्समिंद्र यस्मिञ्चाकप्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युं ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत् द्यामुच्चैत्रेयो नृषाह्याय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इंद्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशऽद्युं ।

शफऽच्युतः । रेणुः । नक्षत् । द्यां । उत् । श्वैत्रेयः । नृऽसह्याय । तस्थौ ॥ १४ ॥

हे इंद्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् स्तुतिं कामयमानो वर्तसे । तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमेतन्नामकं दशसु दिशु दीप्यमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं । युध्यंतं स्वकीयेः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं वृषभं गृहीः श्रेष्ठं । शफच्युतस्वदीयाश्चस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्वा द्युलोक नक्षत् । प्राप्नोति । श्वैत्रेयः श्वित्राख्याया योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मयः सन् त्वदनुग्रहात्सह्याय नृभिः पुरुषैः सोढव्यायोत्तस्थौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्ती । अस्मात्प्रयंताच्छतृ । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्सिलोपः शबभावस्य । प्रत्ययस्वरेशांतोदात्तत्वं । यद्वा । कम कांतावित्यस्माद्यड्लुगंताल्लडि सियभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वं । सिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः । धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्लिप् । क्लृोः शृडित्युर् । दशसु दिशु द्युर्ध्यासौ दशद्युः । छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । युशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो लक्ष्यते । वज्रव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नक्षत् । नक्ष गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वैत्रेयः । श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ङक् । पा० ४. १. १२०. । नृसह्याय । शकिसहोश्च । पा० ३. १. ९९. ।

हिमयुक्तया रात्रौ च । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवासुभौ मनीषिभिर्मै-
धाविभिर्द्ध्विगिभिः । मनीषीति मेधाविनाम मनीषी मंधातेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्यामितो
नियंतव्यो अनुग्रहवशात्तदधीनो भवतं ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदसा । विपरोतं न
वित्त इति नवेदसी । विद् ज्ञान इत्यस्मादीणादिकोऽसुग् । नञ्समासे नभ्राएणपादित्यादिना नकारस्य
प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगित्याकारः । आमंत्रितनिघातः । यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अर्तिसु-
खित्यादिना मन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वा । यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाबु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । युवोः । सुपां सुपो भवतीति
षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० ७. २. ८९. इति यत्वं न भवति । श्लेषे
लोप इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे स्वेकादेशस्वरेण । हिम्या इव ।
हिमेति रात्रिनाम ऊधः पयो हिमेति तन्नामसु पठितत्वात् । हनेर्हं च । उ० १. १४६. इति मक् । हंति
पद्मानीति हिमं । अर्शश्चाद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति आदेशः ।
ततश्चिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वासयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्य-
हर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याङित्युपसर्गद्वयोपसृष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादीणादिकः सेन्यप्रत्ययः । सुपां
सुलुगित्याकारः ॥

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

त्रयः स्कंभासः स्कभितासं आरभे चिर्नक्तं याथस्त्रिर्वेश्विना दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनुं । विश्वे । इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । याथः । चिः । ऊं इति ।
अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुरद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः संबंधिनि रथे पवयो वज्रसमाना
दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत् इत्यं चक्रत्रयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां
कमनोयां भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाहस्तदानीं नानाविधखा-
द्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रीढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः
संभावशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथ-
स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभूताः स्कंभा इत्यर्थः । हे अश्विना युवां तादृशेन रथेन
नक्तं रात्रौ त्रिर्याथः । त्रिवारं गच्छथः । तथा दिवा दिवसेऽपि त्रिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य
पुनःपुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥ मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेर्लटि विदो
लटो वेति श्लेषादेशः । स्कंभासः । ष्ठभि स्कभि गतिप्रतिबंधे । स्कंभंति प्रतिबद्धा भवतीति स्कंभाः । पचाद्यच् ।
स्कभितासः । स्कभुः सौत्रो धातुः । अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधे प्राप्ति यसितस्कभितेत्यादि-
नेडागमो निपातितः । आरभे । रम रामस्ये । अस्मादाहपूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं ॥

समाने अहन्तिरवद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । इषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसंः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवासुभौ समानेऽहन्तेकस्मिन्ननुष्ठानदिने चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठान-

गतानां दोषाणां संवरणकारिणी भवतं । अद्यास्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन त्रिर्मिषत्तं । त्रिवारं सिंचतं । किंच दोषा उपसस्य रात्रीर्दिवसांस्य रात्रिषु दिवसेषु नैरंतयेण वाजवतीर्बलकारिणीरिषो ऽन्यान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । गुरु संवरणे । अवद्यस्य गूहयितारी । नंथादित्वाभ्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८० । इति प्राप्तस्य ऊत्वस्वाभावस्कान्दसः । मिमिषत्तं । मिह सेचने । सन्धिकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । ह्यन्ताच्चेति सनः कित्त्वाङ्घ्रूपधगुणाभावः । द्विर्भावहलादिशेषी । ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति ङीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि सेचने । इदित्त्वान्मुम् । कर्तरि शप् ॥

त्रिर्वर्तिर्यातं त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रैधेव शिष्यतं ।

त्रिर्नोद्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृष्ठा अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातं । त्रिः । अनुऽव्रते । जने । त्रिः । सुप्राऽव्ये । त्रैधाऽइव । शिष्यतं ।

त्रिः । नांद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । पृष्ठाः । अस्मे इति । अक्षराऽइव । पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं त्रिर्वर्तिर्यातं । अस्मादीयवर्तनसाधनं गृहं त्रियतं । त्रिवारं प्राप्तुं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने त्रियतं । त्रिवारं तदनुग्रहाय गच्छतं । त्रिः सुप्राव्ये त्रिवारं सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्गां रक्षणीये प्रवर्तमानानस्मान् त्रैधेव त्रिभिरेव प्रकरिः शिष्यतं । पुनःपुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः । तथा नांद्यं नदनीयं संतोषकरं फलं त्रिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मे अस्मासु पृष्ठाऽङ्गं त्रिः पिन्वतं । त्रिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि अक्षरा स्रोतस्त्रिरिति तन्नामसु पाठात् । तानि पर्जन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥ वर्तिः । वर्ततेऽचेति वर्तिर्गृहं । हृषिषिहृषिवृतीत्यादिना । उ० ४. ११८ । इत्यर्थः । सुपां सुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य सुप्रादेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपस्थादवतेः कर्मणि ष्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । शिचतं । शिच विद्योपादाने । नांवां । ष्यदंतः । पृष्ठः । पृची संपर्के । अमुनि मुडागमः । अस्मे । सुपां सुलुगिति श्रेष्ठादेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्यामुवतीत्यक्षराण्युदकानि । श्रीणादिकः क्सरप्रत्ययः । श्रेणीपः ॥

त्रिर्नो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिर्देवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत अवांसि नस्त्रिष्ठं वां सूरै दुहिता रूहद्रथं ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिं । वहतं । अश्विना । युवं । त्रिः । देवऽताता । त्रिः । उत । अवातं । धियः ।

त्रिः । सौभगऽत्वं । त्रिः । उत । अवांसि । नः । त्रिऽस्थं । वां । सूरै । दुहिता । आ ।

रूहत् । रथं ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्नाद्यं धनं त्रिर्वहतं । त्रिवारं प्रापयतं । देवताता देवताती देवैर्युक्ते कर्मणि त्रिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उतापि च धियोऽस्मद्बुद्धीस्त्रिस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं त्रिर्वहतमिति शेषः । उतापि च अवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं त्रिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धिनं त्रिष्ठं चक्रचयेऽवस्थितं रथं सूरै सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुहिता दूरै हिता । नि० ३. ४. । इति यास्कः । सारूढवती ॥ देवताता । सर्वदेवतात्तात्तिल् । पा० ४. ४. १४२ । इति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । त्रिष्ठं । त्रिषु चक्रेषु तिष्ठतीति त्रिष्ठः । सुपि ष्यः । पा० ३. २. ४. । इति कः । अंवांवेत्यादिना । पा० ८. ३. ९७ । सकारस्य षत्वं । सूरै । घृ प्रेरणे । सुसूधागृध्रिभ्यः क्त् । उ० ४. २५ । इति क्त् । निन्वादायुदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आ रूहत् । क्त्मुदृक्त्विभ्यश्चदसि । पा० ३. १. ५० । इति त्रैरङ्गादेशः ॥

चिर्नो अश्विना दिव्यानि भेषजा चिः पार्थिवानि चिरं दत्तमद्भ्यः ।
 ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे चिधातु शर्म वहतं शुभस्पती ॥ ६ ॥
 चिः। नः। अश्विना। दिव्यानि। भेषजा। चिः। पार्थिवानि। चिः। ऊं इति। दत्तं। अत्ऽभ्यः।
 ओमानं। शंऽयोः। ममकाय। सूनवे। चिऽधातु। शर्म। वहतं। शुभः। पती इति ॥ ६ ॥

हे अश्विना नोऽस्मभ्यं दिव्यानि युलोकवर्तीनि भेषजा औषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यासु-
 त्पत्न्याव्यौषधानि चिर्दत्तं । अद्भ्य उ अंतरिक्षसकाशादप्यौषधानि चिर्दत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवी
 भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरितन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमब्रुवन् । ते सं० २. ६. १०. १. ।
 इति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबंधिनमोमानं सुखविशेषं ममकाय सूनवे मदीयाय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती
 शोभनस्वीषधजातस्य पालकी युवां चिधातु वातपित्तप्लेम्पधातुचयश्मनविषयं सुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दि-
 व्यानि । दंडादित्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति घः । शंयोः ।
 शमु उपशमे । क्लिप् । शर्म । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । चिधातु । सितनिगमिमिसि-
 सच्यविधात्रक्नुशिश्वसुन् । उ० १. ७०. । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेषुदात्तत्वं । ओमानं । अवतेरन्वेष्यो
 ऽपि दृशंत इति मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिनाकारवकारयोर्दृ । सार्वधातुकार्धधातुकलक्षणो गुणः । यदि
 ज्वरत्वेरत्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १०. । इति नानुवर्तते तर्हि पूर्वेषु सूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति ।
 शुभस्पती । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणः क्लिप् । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामंचित
 इति परांगवद्वावात् षष्थामंचितसमुदायखाष्टमिकं सर्वागुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

चिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि चिधातु पृथिवीमशायतं ।
 तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ ७ ॥
 चिः। नः। अश्विना। यजता। दिवेऽदिवे। परि। चिऽधातु। पृथिवीं। अशायतं।
 तिस्रः। नासत्या। रथ्या। पराऽवतः। आत्माऽइव। वातः। स्वसराणि। गच्छतं ॥ ७ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवेदिवे द्यविवीत्यहर्नामसु पठितत्वात् । यजता यष्टयी युवां नो
 ऽस्मदीयां पृथिवीं वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः प्राप्य चिधातु कच्चात्रययुक्त आसीर्षे बर्हिषि चिस्त्रिवारम-
 शायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या रथ्यौ रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसीमिकरूपा वेदीर्गच्छतं ।
 तत्र दृष्टांतः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायुस्तदीयानि शरीराणि
 गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेर्भृमुदृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । चिधातु । त्रिधा
 धीयते निधोयत इति चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धात्रसुन् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । ममासे ऋदुत्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुनुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अशयाता-
 मित्यस्य ह्रस्वदोर्धयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव
 नासत्यावित्याणवाम इति यास्तः । नि० ६. १३. । नभाएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । रथ्या । रथार्हौ
 स्वामिनावित्यर्थः । कंदसि च । पा० ५. १. ६७. । इति यप्रत्ययः । स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रि-
 याणि । स्वकीयाः सरा येषां शरीराणां । बज्रवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चिरश्विना सिंधुभिः सप्तमानृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।
 तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे शुभिरक्नुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः । अश्विना । सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । चेधा । हविः । कृतं ।
तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेये इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः ।
हितं ॥ ८ ॥

हे अश्विना सप्तमातृभिः । इमं मे गंगे । ऋग्वे० १०. ७५. ५ । इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका गंगाया नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिंधुभिः स्वदनस्वभावेर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः । तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाह्वतं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं द्वादश कृत्वसृतीयमिति । तै० सं० ६. ४. ५. १. आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-दृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभुदाख्या निष्पन्ना इति शेषः । तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु चेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरुपरि त्रिभ्यः पृथिव्यादिलोकैभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवती गच्छती युवां दिवो नाकं बुलोकसंबन्धिनमादित्यं रक्षेथे । कीदृशं नाकं । बुभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभ्यश्च हितं स्थापितं । अहनि सूर्य उदेति रात्रावसं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥ सप्तमातृभिः । बङ्ग्रीहिस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. । इत्याङ्-पूर्वाद्भयतेरप्रत्ययः संसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । प्रवा । च्युङ् प्रुङ् गतौ । प्रवेति गच्छत इति प्रवी । पचाद्यच् । सुपां सुसुगित्याकारः । नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । नभ्राएनपादि-त्यादिना नजः प्रकृतिभावः । बुभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो झल् । पा० ६. १. १८३. । इति प्रतिषेधः ॥

कृपं ची चक्रा चिवृतो रथस्य कृपं त्रयो वंधुरो ये सनीळाः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्यापयाथः ॥ ९ ॥

कृ । ची । चक्रा । चिऽवृतः । रथस्य । कृ । त्रयः । वंधुरः । ये । सऽनीळाः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनी चिवृतस्त्रिसंख्याकैरश्विभिरुपेतस्य भवदीयस्य रथस्य । ईषादयं पूर्वभागे संयुज्यते । सेयमे-काश्रिः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणद्वयं संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबन्धीनि ची चक्रा चीणि चक्राणि कृ । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीळाः । नीळं गृहसदृशं रथस्थोपर्युपवेशस्थानं । तेन सह वर्तत इति सनीळास्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीडबंधनाधारभूतास्त्रयोऽक्षेण सहिते द्वे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः कृ । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वाजिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं कदा । कस्मिंश्चाले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रत्रयनीडकाष्ठत्रयरासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्य दीयं यागस्थानमुपयाधो युवां प्राप्तुथः । तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्रेर्लोपः । वंधुरः । बंधेरीणादिक उरप्रत्ययः । वत्वं क्हांदसं । सनीळाः । वोपसर्जनस्येति सभावः ॥

आ नासत्या गच्छंतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितोषसो रथमृताय चिचं घृतवंतमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छंतं । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतं । मधुऽपेभिः । आसऽभिः ।
युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उषसः । रथं । मृताय । चिचं । घृतऽवंतं । इष्यति ॥ १० ॥

हे नासत्यावश्विनाविह कर्मस्था गच्छंतं । अत्रास्माभिर्हविर्ह्रयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तरास-भिर्भवदीयेरास्मिर्मधो मधुरद्रव्याणि हवीषि पिबतं । सविता सूर्य उषसः पूर्वमुषःकालासुरा युवयोर्वश्विनीः

संबन्धिं रथमुतायास्त्रयार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चिचं पूर्वोक्तैश्चक्रचयादिभिर्विचित्रं घृत-
वंतमन्त्रांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकागुदात्तत्वे शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । धातु-
स्वरः । अत्र गच्छतं पिवतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभधिति प्रथमायास्त्रिभक्तैर्निघातप्रतिषेधः ।
ह्यते । लसार्वधातुकागुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः शसि यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु
पिवतीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पद्मिन्त्यादिनास्त्रयश्चस्त्रासनादेशः ।
युवोः । युवोर्हं यंचमित्यचोक्तं । इत्यति । इष गती । श्नो नित्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

आ नासत्या चिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृशतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । चिऽभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुऽपेयं । अश्विना ।

प्रा । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृशतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाऽभुवा ॥ ११ ॥

हे नासत्या असत्येनानृतेन रहितावश्विना अश्विदेवौ युवां चिभिरेकादशैः ये देवासो दिव्यैकादश स्त्र
। ऋत्वे १. १३०. ११. । इत्यादिमंत्रप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गत्रयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं
मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्त्रिन्देवयजनदेश आ यातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्र तारिष्टं । प्रवर्ध-
यतं । रपांस्यस्मदीयानि पापानि निर्मुक्तं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा
अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्चिचतुर्थ इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरुः ।
तस्य पूरुः । पा० ५. २. ४८. । इति ङट् । मधुपेयं । पा पानि । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्विति । पा० ६. ४.
६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मधु च तत्पेयमिति समासे ऋदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । तारिष्टं । तू ङवन्तरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि ङुः सिच् । इडागमः । वृतो वा । पा० ७. २.
३८. । इति प्राप्तस्थेटी दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० ७. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोने
ऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृशतं चेति षशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभधिति निघातप्रति-
षेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा० ६. १. १८७. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृशतं । मृश आमर्शने । कंदसि लुङ्लङ्-
लिट इति लोडर्थे लुङ् । शल इगुपधादनितः क्तः । पा० ३. १. ४५. । इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽगुदा-
त्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्से । पूर्ववदडभावः । सेधतं । षिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्थार्थे
वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्र लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङ्-
परत्वाद्वा निघाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि वृशंत इति कर्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वा-
त्तदपेचयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्मदस्मादादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १. १८. ५. । इति
वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्दसमानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थं इति । नि० ५. ५. ।
सचा भवत इति सचाभुवौ । क्लिप् । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४.
८५. । इति प्रतिषेधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

आ नो अश्विना चिवृता रथेनावीचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वंतां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । चिवृता । रथेन । अवीचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृण्वंतां । वां । अर्वसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाजऽसातौ ॥ १२ ॥

हे अश्विना चिवृता रथेन अप्रतिहतगतित्वात् चिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन सह नोऽस्माकमवीचमभिसुखं
सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रमृत्वादिभिर्दूषितं रथिं धनमा वहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वंतास्मदीयसुतिं शृण्वंती
वां युवामवसेऽस्माद्रक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाजसातौ संयामे । वाजसातौ महाधन इति

संयामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥ सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बङ्ग्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शृण्वन्ता । श्रु श्रवणे । शतरि श्रुवः श्रु च । पा० ३. १. ७४. । इति श्रुः श्रुभावश्च । ऋश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवोमि । ऋञ् सार्धायां शब्दे च । यङ्लुक्प्रथमास्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्माद्भुत्तमेकवचने यङो वा । पा० ७. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वाजसातौ । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जनसनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ५ ॥

ऋयाम्यप्रिमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आथा नवमी च जगतीच्छंदस्के । शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य सविता देवता । आथाया ऋयाम्यप्रिमित्यस्या अप्रिमिन्नावरुणारात्रिसवित्रास्या लिंगोक्तदेवताः । तथा चानुक्रांतं । ऋयाम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याया च लिंगोक्तदेवतापादास्त्य इति ॥ अभिल्लवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं सावित्रं निविद्वानं । तृतीयस्य त्र्यर्थमिति खंडे सूचितं । ऋयाम्यप्रिमस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रः । आ० ७. ७. । इति ॥

ऋयाम्यप्रिं प्रथमं स्वस्तये ऋयामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ऋयामि रात्रीं जगतीं निवेशनीं ऋयामि देवं सवितारंमृतये ॥ १ ॥

ऋयामि । अग्रिं । प्रथमं । स्वस्तये । ऋयामि । मित्रावरुणौ । इह । अवंसे ।

ऋयामि । रात्रीं । जगतः । निऽवेशनीं । ऋयामि । देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनाम । नि० ३. २१. । इति यास्कः । प्रथममादावपिं ऋयामि । इहास्मिन्कर्मस्थवसेऽस्मद्द्रवणाय मित्रावरुणौ ऋयामि । जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां ऋयामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापाराभक्त्वा स्वस्वगृहे रात्रावुपवेशन्तीति प्रसिद्धं । ऊतयेऽस्मद्द्रवणार्थं सवितारं देवं ऋयामि ॥ मित्रावरुणौ । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं । रात्रेञ्चाजसी । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् । निवेशनीं । निविशन्त्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणञित्यादिना । पा० ४. १. १५. । ङीप् । ऊतये । अचतेः क्तिनि ज्वरत्वरित्यादिना वकारस्योपधायश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेश्यन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवन्नानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेश्यन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवन्नानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निर्गृष्टो वर्णः । नि० २. २०. । इति यास्कः । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. । इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गिणा वर्तमानः पुनःपुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यककाण्डे अमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरित्येतस्य मंत्रभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि अमृतेषा देवता । ऐ० आ० २. १. ८. । इति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवन्नानि सर्वान् लोकान्यश्नन् अवेचमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेना याति । अस्मात्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बङ्ग्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्तं भवं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋत्स्ववास्त्वित्यादिना । पा० ६. ४. १७५. । मयटो मकारलोपो

निपातितः । यस्मिन् लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सप्तायां । भूधुसुभस्त्रिभ्यश्चंदसि । उ० २. ८०. । इति कुन्प्रत्ययः । योरनादेश उवडादेशः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥३॥

याति देवः । प्रऽवता । याति । उन्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽऽता । बाधमानः ॥३॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोत्कृष्टेनोर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्ध्वो मार्गः । तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्टव्यः स देवः शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वाभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यप बाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदेशात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादा याति । यागदेश आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण संभक्तौ । अस्मात्पूर्वात्किप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः । ततस्सुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता । उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृद्दृशीत्यादिना । उ० ३. ११०. । यजतेः कर्मण्यतच्प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र श्चंदसि बङ्गलमिति श्लोपः ॥

अभीवृतं कृशनेर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः ॥४॥

अभिऽवृतं । कृशनेः । विश्वरूपं । हिरण्यऽशम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषीं । दधानः ॥४॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं अभितो वर्तमानं । तथा कृशनेर्विश्वरूपं सुवर्णेन नानारूपं । कृशनं लोहमिति सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णनिर्मितगजपंक्तिः । क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्ननुष्यपंक्तिरित्येवं बङ्गरूपत्वं । हिरण्यशम्यं । अश्वानां स्कंधेषु रथयोजनवेलायां नियंतुं प्रचेयमाणाः शकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतो यष्टव्यः चित्रभानुर्विधिरग्निमयुक्तः कृष्णा रजांसंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णात् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं तविषीं बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभीवृत । वृत्तु वर्तने । क्विपि महिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासौ विश्वरूपः । बङ्ग्रीही विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यशम्यं । हर्यं गतिकांत्योः । हर्यतिः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च । नित्वादायुदात्तत्वं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गातिस्त्विति सिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णे । उ० ३. ४. । इति णक्प्रत्ययः । श्चंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । तविषीं । तवतिः सौत्रो धातुः । तवेर्शिद्धा । उ० १. ४९. । इति टिषच् । टित्वाट्टिष्ठाणजित्यादिना ङीप् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं वृषादित्वाद्दृष्टव्यं । दधानः । शान्द्यभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥

वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्दिशः सवितुर्दैव्यस्योपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः ॥५॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । दैव्यस्य । उपऽस्ये । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥५॥

झावा एतन्नामकाः सूर्यस्थाः । झावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् । ते च श्रित्तिपादः श्वेतैः पादैरुपेता हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरयं युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तस्माच्च सुवर्णमयं । तदुक्तं रथं वहंतो जनान्प्राणिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवंत इत्यर्थः । शश्वत् सर्वदा विशः प्रजा दैव्यस्वेतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्युः । स्थितवत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशाय सूर्यसमीपे तस्युः ॥ श्रित्तिपादः । श्रितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते श्रित्तिपादाः । सुपां सुलुगिति जसः सुआदेशः । यद्वा । श्रितिः श्वेतवर्णाः स्फाटिकादिः । स इव पादो येषां ते । पादस्य लोपो ऽहस्तादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपादशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पाद-शब्दस्य वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तस्य बङ्गव्रीहौ समासे श्रितेर्नित्याबङ्गवृहौहावभसत् । पा० ६. २. १३८. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातेर्बुद्ध्यस्यतिवक्त्रोत्यादिना चुरडादेशः । हिरण्यप्रउगं । बङ्गव्रीहौ पूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्धधातुस्वरिण धातुस्वरः । दैव्यस्य । तस्येद-मित्यर्थे देवाद्यञ्जौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यञ् । तद्धितेष्वचामादेरित्यादिवृद्धिः । श्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतस्योपसर्ग इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुदु-धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

ति॒स्रो द्या॒वः सवि॒तुर्द्वा उ॒पस्थाँ एका॑ य॒मस्य॑ भु॒वने विरा॑षाट् ।

आ॒णिं न रथ्य॑म॒मृताधि॑ तस्यु॒रिह॑ ब्र॒वीतु॑ य उ॒ तच्चिके॑तत् ॥ ६ ॥

ति॒स्रः । द्या॒वः । स॒वि॒तुः । द्वौ । उ॒प॒ऽस्थाँ । एका॑ । य॒मस्य॑ । भु॒वने । वि॒रा॒षाट् ।

आ॒णिं । न । रथ्यं॑ । अ॒मृता॑ । अ॒धि । त॒स्युः । इ॒ह । ब्र॒वीतु॑ । यः । ऊँ इति॑ । तत् । चिके॑तत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्रस्त्रिसंख्याकाः संति । तत्र द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तते । बुलोकभूलोकयोः सूर्येण प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोकौ यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छंतीत्यर्थः । अमृतामृतानि चंद्रनक्षत्रादीनि ज्योतीषि जलानि वाधि तस्युः । सवितारमधिगम्य स्थितानि । तत्र दृष्टांतः । रथ्य-माणिं न । रथाद्वहिरथच्छिद्रे प्रचिप्तः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धनमाणिमधिगम्य यथा रथसिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवसात्सवितुरूपं चिकेतत् जानाति स मानव इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ तिस्रः । तिस्रभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. । इति विभक्तेश्दात्तत्वं । द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः शाकन्त्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आड्याजयारां षोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. । इति सप्तम्या आडादेशः । आडोऽनुनासिकश्छंदसि । पा० ६. १. १२६. । इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृच् वरणे । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कर्मणि कः । बङ्गलं छंदसि । पा० ७. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्यंत इति विरा इत्युक्तं भवति । तात्सहते इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्ष्विः । सहेः साडः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । श्रेष्छंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने । शिव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् सुः । लघूपध-गुणः । अनुदाने च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥ ॥ ६ ॥

वि सु॒पर्णाँ अ॒न्तरि॑क्षा॒यख्य॑द्ग॒भीर॑वे॒पा अ॒सुरः॑ सु॒नी॒थः ।

क्वे॒ऽदानीं॑ सूर्यः॑ कश्चि॒केत॑ क॒त॒मां द्यां॑ र॒श्मि॒र॒स्या त॑तान ॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽपर्णाँः । अ॒न्तरि॑क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॑ऽवे॒पाः । अ॒सुरः॑ । सु॒ऽनी॒थः ।

क्व । इ॒दानीं॑ । सूर्यः॑ । कः । चि॒के॒त॒ । क॒त॒मां । द्यां॑ । र॒श्मिः । अ॒स्य॑ । आ । त॒तान॑ ॥ ७ ॥

सुपर्णः शोभनपतनः सूर्यस्य रश्मिः । सुपर्णा इति पंचदश रश्मिनामानीति तन्नामसु पठितत्वात् । अंतरिक्षाख्यंतरिक्षोपलक्षितानि लोकाश्चयस्यानानि व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीरवेपा गंभीरकंपनः । रश्मिः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः । असुरः सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यत्रास्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति । सुभीथः सुनयनः शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदेशं प्रापयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य इदानीं रात्रौ क्व कुच वर्तते । तदेतद्रहस्यं कश्चित् को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां व्याप्ता ततान् । कं बुलोकं रात्रौ व्याप्तवान् । एतदपि को जानाति ॥ सुपर्णः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । टुवेपु कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य । पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । असुरः । असु श्लेषेण । अस्थिति शत्रून्मित्यसुरः । असिहरन् । उ० १. ४३. निच्चादाबुदात्तत्वं । यद्वा । असुम्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुभीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिश्वः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । प्रादिसमासे थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । इदानीं । इदंशब्दात्प्रत्ययर्थे दानीं च । पा० ५. ३. १८. इति दानींप्रत्ययः । इदम इतितीदंशब्दस्यैवादेशः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । सूर्यः । षू प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राजसूयसूर्येत्यादिना ऋडागमसहितः क्वप्प्रत्यो निपातितः । प्रत्ययस्याबुदात्तत्वे धातुस्वरिणाबुदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा बहूनां जातिपरिप्रेक्षे उतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति किंशब्दात् उतमच् । ङित्त्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टौ व्यख्यात्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्यपक्षः सविता देव आगाहृधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । अख्यत् । कुकुभः । पृथिव्याः । ची । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्यऽपक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबन्धिनीरष्टौ कुकुभः प्राच्याद्यास्ततो दिशः आप्त्याद्यास्ततो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितुमन्वन् अंतरिक्षोपलक्षितान् त्री चिसंख्याकान्पृथिव्यादिलोकान् सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् । हिरण्यपक्षः । हितरमणोयचचुर्गुक्तो हिरण्यमयाचो वा सविता देव आगात् । इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ अख्यत् । ख्यातिर्बुद्ध्यस्यतिवक्तृत्वादिना ज्ञेयदेशः । ची । श्रेष्कंदसि बज्जलमिति श्लोपः । धन्व । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातो-रिति नुम् । अस्मात्कनियुपधितस्विराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुसुगिति विभक्तेर्बुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य निच्चादाबुदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नंदादिलक्षणे ब्युः । गोरनिटीति श्लोपः । पूर्ववच्छ्लोपः । हिरण्यपक्षः । हिरण्यमयान्यचीणि यस्यासौ हिरण्यपक्षः । बज्ज्वीही सक्थ्यक्षणेः । पा० ५. ४. ११३. इति समासांतः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्बुङ्गीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. इति गादेशः । गातिश्चेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यसाच्छतुरिति शुभागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरान् रत्नाकारलोपः । अभ्यस्ताभामादिरित्याबुदात्तत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साङ्गानित्यादिना क्तसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चिति षत्वं । वार्याणि । वृक् संभक्तौ । अहलोष्यत् । ईडवंदेत्यादिनाबुदात्तत्वं ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणरूभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यऽपाणिः । सविता । विऽचर्षणः । उभे इति । द्यावापृथिवी इति । अंतः । इयते ।

अप । अपामीवां । बाधते । वेति । सूर्ये । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्यां । अमृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा । यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते धृतवान् । विचर्षणिर्विचर्षणं-
नयुक्तः । विचर्षणिः पञ्चत्यर्थः । विचर्षणिर्विचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे यावापृथिवी
अंतः उभयोर्लोकयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामप बाधते । सम्यधिराकरोति । तथा
सूर्यं वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुसूर्ययोरेकदेवतात्वं तथापि मूर्तिभेदेन गंतुगंतव्यभावः । कृष्णतमसः
कर्षकेण निवर्तकेन रजसा तेजसा यामाकाशमभ्युणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ यावापृथिवी । दिवसश्च पृथिव्यां
। पा० ६. ३. ३०. । इति चशब्दाद्द्विशब्दस्य बाधादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदे ऽनुदा-
त्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः । अपृथिवीद्द्रूपमंथिष्विति पर्युदस्तात्वात् । ईयते । ईङ् गतौ ।
तिङ्कृतिङ् इति निघातः । बाधते । बाधते च वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चशब्दस्याप्रयोगाच्चादिलोपे विभा-
षेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजनकांत्वशमखादनेषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यद्यथेषा द्वितीया तथापि तिङ्ः परस्वान्निघाताभावः । अणोति । अणु गतौ । तनादित्वादुः ।
तनादिषु करोतेरेव गुणो नान्येषामित्यापिश्लिमतेन गुणाभावः ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।

अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थिदिवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुऽनीथः । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुऽधानान् । अस्यात् । देवः । प्रतिऽदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता । प्रशस्य इत्यर्थः । सुनीथः पाक इति प्रशस्वनामसु
पाठात् । सुमृच्छीकः सुष्ठु सुखयिता स्ववान् धनवान् अर्वाङ् अभिसुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं
प्रतिरात्रिं गृणानः सूयमानोऽस्यात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षणनिमित्तभूतान् । रक्षो
रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । यातुधानानसुरानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः ।
सुमृच्छीकः । सुष्ठु मृच्छीकं सुखं यस्यासौ तथोक्तः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्यास्तीति
स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समानपाद इति इत्वं । आतोऽटि नित्य-
मिति सानुनासिक आकारः । रोर्धत्वं । यलोपश्च । अपसेधन् । विधु गत्यां । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्धधातुकस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्माद्पादान् श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः ।
यद्वा । रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽमुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः । मत्वर्थप्रत्ययलोपस्कांदसः । प्रत्यय-
स्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः । तस्मात्प्रयत्नादौणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना
एषु धीयंत इति यातुधानाः । अधिकरणे ल्युट् । लित्तीति प्रत्ययात्पूर्वस्थोदात्तत्वं । अस्यात् । गातिस्वेति
सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अव्ययीभावः । गृणानः । गृ शब्दे । कर्मणि
लटः शानच् । व्यत्ययेन प्रा । प्नादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित इत्वंतोदात्तत्वं ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अर्थि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षा । च । नः । अर्थि । च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धा अरेणवो धूलिरहिता अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः ।
सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्नोस्तेभिः पथिभिस्तेर्मार्गैरागत्यायास्मिन्दिने नोऽस्मान्नश्च च । पालनमपि कुश्च । तथा हे देव
नोऽस्माननुष्ठान्तृणधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः । पूर्वैः कृताः पूर्याः । पूर्वैः कृतमिनिचौ च । पा० ४. ४. १३३. इति यः ।

प्रत्यस्वरः । असुवागमः । अरेणवः । नःसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः । कर्मणि क्तः । गतिरन्तर
इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्वेष्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. । इति गमे-
र्द्धप्रत्ययः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रष । ब्रुचोऽतसिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अयुजो
बृहत् । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत् । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्नि-
र्देवता । ऊर्ध्व ऊ ष्वित्वादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कण्वो घोर आपेयं प्रागाथमूर्ध्व
ऊ पु यीष्याविति । नमूर्ध्व ऊ ष्वित्वादिक्थोरप्यभेदेदेवतात्वेन भवितव्यमापेये क्रतावनयोरनुवारात् । तथा
हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भुं । आ० ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्वीपोदानात्कृतसूक्तमापेयमिति गम्यते ।
यथेति अन्यदेवत्ये स्थातां वसिष्वा हीति सूक्तयोश्चत्तमासुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते ।
अतः कथं यीष्याविति । नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्थापेः सूयमानत्वादनयोरप्यभिर्देवतयापेये क्रतावुद्धारो
न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यीष्यावित्येतदपि न विरुध्यते ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रती बार्हते
कंसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रिर्विवासकाल इति खंडे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥

प्र वो यद्भुं पुरुणां विंशं देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भुं । पुरुणां । विंशं । देवऽयतीनां ।

अग्निं । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यं । सीं । इत् । अन्ये । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरुणां बहूनां विंशं प्रजारूपाणां वो युष्माकम-
नुग्रहाय यद्भुं महान्तं । यद्भो ववक्षिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तेर्पैर्वाक्यैः प्रेमहे ।
प्रकर्षेण याचामहे । ईमहे यामीति याञ्जाकर्मसु पाठात् । अन्य इदन्येऽप्यृषयो यमग्निं सीं सर्वत ईळते
सुवति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरुणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । विंशं । साविकाच इति
विभक्तेषुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवानात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्वीतीत्वस्त्वेष
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अथाघस्यादिति पुनरात्वविधानाञ्छापकात् । क्वजंताह्वटः शतु । कर्तारि शप । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्वचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुश्चदात्तत्वं ।
उगितश्चेति ङीप् । अनित्यमागमशासनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वचासिद्धत्वं नेष्यत इति
वचनात् । पा० ८. २. ६. १. । शतुश्चदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सूक्तेभिः । वक्तेः क्तिच्क्ती
च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदा-
त्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भवा वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहःऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भवं । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृतवतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं
हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्म । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् ।
वाजेष्वनेषु संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को
ऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधु वृधौ । अस्मादंतर्भावितण्यर्थोत्क्रिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हवि-
ष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भस्वेन पदत्वाभावाद्ब्रुत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधानि । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।

शोभनं मनो यस्मात्सौ सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्कृतिङ् इति निघाताभावः । ब्रुचोऽतस्मिङ् इति संहितायां दीर्घः । संख । षण्णु दाने । क्तिचि तितुवेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः । संति-
र्दाता । तत्र भवः संखः । भवे छंदसीति यत् ॥

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरंत्यर्चयो दिवि स्पृशंति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरंति । अर्चयः । दिवि । स्पृशंति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतातारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दूतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अपिर्वै देवानां दूत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्र वृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवार्चयो दीप्तयो वि चरंति । विविधं प्रचरंति । भानवस्त्वदीया ररमयो दिवि बुभुक्षे स्पृशंति । तत्रत्या-
न्प्राणिनः प्रकाशयंतीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । महद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बङ्ग्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
महः । मह पूजायां । क्तिचेति क्तिप् । सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छब्दलोपश्छांदसः ।
सतः । अस्तेः शतरि असोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते द्दाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दूतं । प्रत्नं । इंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । द्दाश । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्रयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दूतं त्वां समिंधते । सम्यग्दीपयति । यो मर्त्यो मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं द्दाश हविर्दत्तवान् स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्निमीत इत्यर्यमा । अग्ने चत्नित्यादिना । उ० १. १५८. । कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । इंधते । अिहन्धी दीप्ती । अस्मात्प्रति स्रस्तादादेशे अम् । आन्लोपः । पा० ६. ४. २३. । असोरलोप इत्यकारलोपः । द्दाश । दाशु दाने । लिटि एलि लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

मंद्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंद्रः । होता । गृहऽपतिः । अग्ने । दूतः । विशां । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संऽगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंद्रो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वता विशां यजमानरूपायां प्रजायां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वधि विश्वा व्रता सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः । पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत कृतवन्तः । पृथिवी धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वधि संगतानीति पूर्वचान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । खे । सुपां सुलुगिति सप्तम्यैकवचनस्य श्रेष्ठादेशः । स्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य स्वादेशः । श्रेष्ठी लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे खेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० ७. २. १०. । इतीट्प्रतिषेधः । असुदात्तोपदेशेत्वादिनागुणासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेलुभयच श्रेष्ठीपः । अकण्वत । क्ववि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदित्त्वान्मुम् । धिन्विक्कण्वोरश्चैत्यप्रत्ययः ॥ ॥ ८ ॥

त्वे इदमे सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्यां ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अमे । सुऽभगे । यविष्ठ्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुऽवीर्यां ॥ ६ ॥

हे यविष्ठ्य युवत्तमापे सुभगे सीभाग्ययुक्ते खे इत् लब्धेव विश्वं सर्वं हविरा हूयते । सर्वतः प्रचिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वायास्मिन्दिन उतापि चापरं श्वोऽपरं च इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि काले नैरंतयेण सुवीर्या शोभनवीर्यापेतान्देवान्यधि । यच्च ॥ सुभगे । शोभनो भगो यस्येति वङ्ग्रीहावाबुदात्तत्वं । अच्कंदसीत्तरपदाबुदात्तत्वं । यविष्ठ्य । युवशब्दादिष्ठम् । स्थूलदूरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५६. । यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । क्हांदसो यकारोपजनः । यच्चि । वङ्गलं कंदसीति शपो नुक् । सुवीर्या । शोभनं वीर्यं येषां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमित्या नमस्विन इत्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागार्थीं पूर्वाह्ने काण्वीमपराह्ने । आ० ४. ७. । इति ॥

तं धेमित्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होचाभिरग्निं मनुषः समिंधते तितिर्वासो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होचाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इंधते । तितिर्वासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अमे नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सृष्टतेत्यन्ननामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशा यजमानाः स्वराजं स्वतो दीप्यमानं तं धे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं स्वामित्यानेन प्रकारेण हविःप्रदानादिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होचाभिः सप्तभिर्वषट्कर्तुभिः । सप्त होचाः प्राचीर्वषट्कुर्वन्तीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिंधते । सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशा मनुष्याः । सिधः शत्रुगति तितिर्वासोऽतिशयेन तरंतः ॥ नमस्विनः । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् । सत्वृद्धिपेति क्तिप् । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदादिस्वाच्छपो लुक् । तितिर्वासः । तृ प्रवनतरणयोः । कंदसि लिङ्गिति वर्तमाने लिट् । तस्य क्तसुप्तेति क्तसुः । वस्त्रेकाजाहसामिति नियमाद्दिङ्भावः । ऋत इवातीरितीत्वं । अच्कृत्यतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २. ७७. । इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् । यद्वा । तिरतिः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं । सिधः । सिधु शोषणे । क्तिप्तेति क्तिप् ॥

घंतो वृचर्मतरन्नोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कखे वृषां द्युम्याहुतः क्रंददश्वो गर्विष्ठिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृचं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।
भुवन्तः । कर्त्वे । वृषा । द्युम्नी । आऽहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽईष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नतस्त्वत्सहायेनेतरे देवाः प्रहरंतो वृचमतरन् । तीर्णवंतः । तदनंतरं रोदसी यावापृथिव्यावपो ऽतरिचं च क्षयाय प्राणिनां निवासार्थमुह विस्वारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अग्नेऽदीऽतरिचवाची । आपः पृथिवीति तन्नाममु पठितत्वात् । भवांसु कर्त्वे कर्त्तव्यतामके महर्षौ वृषा कामानां वर्धिता द्युम्नी धनवान् आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवन्तः । भवतु । तच्च दृष्टांतः । गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संयामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन्वथाभीष्टप्रापकस्तथेति शेषः ॥ घ्नंतः । हुंतेः शतरि गमहनेत्यादिनोपधात्तोपः । हो हुंतेऽर्णेषु ॥ पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । क्षयाय । चि निवासगत्योः । चिर्यति निवसंत्वस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः । क्षयो निवासे । पा० ६. १. २०१. इत्याद्युदात्तत्वं । भुवन्तः । भवतेर्लैव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिडि । पा० ७. ३. ८८. इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्थानुदात्तत्वे धातुस्वरः । आहुतः । आहुयत इत्याहुतः । ऊ दानादनयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि क्रदि क्दि आहुनि । शतरि गुमभावश्छांदसः । अदुपदेशास्त्वसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टिषु संयामेषु बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे खरे संसाद्यमाने सं सीदस्व महौ असीत्विषा । स्युद्धोदकमिति खंडे सूचितं । सं सीदस्व महौ असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. इति ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । सृज । प्रऽशस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने सं सीदस्व । बर्हिष्युपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववीतमोऽतिशयेन देवान्कामयमानः शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधार्हं प्रशस्त उत्कृष्टाग्ने अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं वि सृज । विशेषेण संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां लोटि शपि पाघ्रित्वादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः इत्वानुनासिकानुक्ती । शोचस्व । शुच दीप्ती । अदुपदेशास्त्वसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिप्रजनकांश्वशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्लिप्नेति क्लिप् । अतिशयेन देववीर्देववीतमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं । अरोषणं । रिष इष हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति इषोऽस्वेति बङ्गव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्छांदसः । सृज । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छः । विकरणस्वरः । पादादित्वादनघातः । दर्शतं । भृमुद्गृशीत्यादिना दृशेः कर्मण्यतत्प्रत्ययः ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कर्त्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कर्त्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुयहाय देवासः सर्वे देवा यजिष्ठमतिशयेन पूष्यं यष्टृतं

वा यं त्वामिह देवयजनदेशे दधुः धृतवतः । मेधातिथिर्मेधाहैरतिथिभिर्युक्तः कण्व एतन्नामको महर्विथं त्वां धनस्युतं धनेन प्रीणयितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेद्रो यं त्वां दधे । तथोपसुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं सं सीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि कित्वा आतो लोप इटि चेत्याकार-लोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टुशब्दात्तुस्कंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशायनिक इष्टम् । तुरिष्ठमेयः सु । पा० ६. ४. १५४. । इति तुलोपः । गित्वादास्युदात्तत्वं । ह्यवाहन । ह्यं वहतीति ह्यवाहनः । ह्येऽन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेऽर्चुट् । मेधातिथिः । मेधा अतिथयो यस्येति बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्र-कृतित्वरत्वं । धनस्युतं । धनैरस्मान्स्युणोति प्रीणयतीति धनस्युत । स्यु प्रीतिबलयोः । क्विप्ति क्विप् । ततस्युक् । क्वदुत्तरपदप्रकृतित्वरत्वं । उपसुतः । क्विच्त्नी च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः । धायादिनोत्तरपदांतो-दात्तत्वं ॥ ॥ ९ ॥

यमग्निं मेधातिथिः कण्व इध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । इधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तं । इमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेधातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्विगूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋतादधि आदित्यादध्याह्न्य यम-पिमीधे दीप्तवान् तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा रश्मयः प्र दीदियुः । प्रकर्षण दीयंते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना ऋचो वर्धयंतीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥ इधे । त्रिहन्धी दीप्ती । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः कित्वादनदितामिति नकारलोपः । द्विभावह्लादिशे-पयोः कृतयोः सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । इषः । इष गतौ । इष्यंति गच्छंतीतीषो रश्मयः । दीदियुः । दीदेतिस्कंदांसो धातुर्दीप्तिकर्मा । लिट्युसीयडादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा-वस्कंदांसः । वर्धयामसि । इदंती मसिरिति मस इकारागमः ॥

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वार्यं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महौ असि ॥ १२ ॥

रायः । स्पृधिं । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आर्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावोऽन्नवन्नमे । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि स्पृधिं । पूरय देहि वा । स्पृधिं पूरय देहीति वा । नि० ४. ३. । इति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वार्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खनु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । इत्यरो भवसि । स त्वं नोऽस्मामृळ । मुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । स्पृधिं । पृ पालनपूरणयोः । श्रुत्युपपृक्तवृथस्कंद-सोति हेधिरादेशः । बङ्गलं कंदसोति शपो लुक् । हेरपित्वेन ङित्वाङ्गुणाभाव उदीर्घपूर्वस्य । पा० ७. १. १०२. । इत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संबुद्धौ मतवसोरिति हत्वं । आर्यं । अदुपधत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा । ष्यति च्छांदसमायु-दात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । श्रीणादिकः क्वप् । तुगागमः । यद्वा । श्रुतिशब्दाद्भवे कंदसोति यत् । मृळ । मृड मुखने । शस्य ङित्वाङ्गुपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । पशाविष्टिरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. । इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्या ववृत्स्वीर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. ७. । इति ॥

ऊर्ध्वं ऊ षु एं ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघञ्जिर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिऽभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपाम्बकदाहनिष्ठापि नोऽस्माकमृतये रचणायोर्ध्वं उन्नतस्तिष्ठ । तच्च वृष्टांतः । सविता देवो न । यथा मूर्धो देव उन्नतस्तिष्ठति तद्वत् । ऊर्ध्वं उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभिराज्येन यूपमंजिर्वाघञ्जिर्यज्ञं वहन्निर्ध्वंत्वितिग्भिः सह विह्वयामहे अन्नदानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ षु एः । इकः सुञि । पा० ६. ३. १३४. । इति संहितायां दीर्घः । सुञः । पा० ८. ३. १०७. । इति षत्वं । नञ् धातुस्योऽबुभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति षत्वं । ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरस्वरेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिनुदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि पात्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । द्व्यचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यं । पा० १. ४. ३२. १. । इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षण्णु दाने । सुटि तासिः । वलादिलक्षण इट् । पा० ७. २. ३५. । तिपो डादेशः । पा० २. ४. ८५. । टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्तिं तास्यनुदात्तदिति तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न सुट् । पा० ८. १. २९. । इति निघातप्रतिषेधः । अंजिभिः । अञ्जू व्यक्तिप्रकरणगतिषु । खनिकथंजीत्यादिना । उ० ४. १३९. । इत्यथः । विह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्रः । पा० १. ३. ३०. । इत्यकर्चमिप्रायेऽप्यात्मनेपदं । अदुपदेशात्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । धृत्तयोगादनिघातः ॥

ऊर्ध्वो नः पासंहसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्ध्वोश्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठापि ऊर्ध्वं उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः पापान्नि पाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्तं राक्षसं सं दह । सम्यग्भस्मीकृष । नोऽस्मानूर्ध्वानुन्नतान्कृधि । कृष । किमर्थं । चरथाय लोके चरणाय जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धमं हविःस्वरूपं देवेषु विदाः । लभय ॥ अचिणं । अद् भक्षणे । अदेस्त्रिणि च । उ० ४. ६८. । इत्यौणादिकस्त्रिणिप्रत्ययः । यद्वा । अदतस्त्रायंत इत्यत्राः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । अतो मत्वर्थीय इनिः । कृधि । श्रुशृणुपृष्ठपृथग्भ्यश्चंदसीति हेर्धिरादेशः । वज्रलं चंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् । उभयथर्त्तु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानान्नश्च्यप्रश्नान् । पा० ८. ३. ७. । इति नकारस्य हत्वाभावः । चरथाय । चरिरीणादिको भावेऽद्यप्रत्ययः । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । विदाः । विदु लामि । अस्मादंतर्भावितल्यर्थेऽसिपि सिपि सेटोऽडाटावित्वाडागमः । तुदादित्वाच्छः । शे मुचादीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशासनमिति वचनेन तस्यानित्यत्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेररावणः ।

पाहि रीषंत उत वा जिघांसतो बृहन्नानो यर्विष्य ॥ १५ ॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्ने । र॒क्षसः । पा॒हि । धूर्तेः । अ॒रा॒व्याः ।

पा॒हि । रिष॑तः । उ॒त । वा । जिघाँ॑सतः । बृह॑न्नानो॒ इति॑ बृह॑त्स॒भानो॑ । यवि॑ष्य ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहन्नानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्य युवत्तम हे अग्ने नोऽस्मान्नपसो बाधकाद्वा-
चसादेः पाहि । पालय । तथा अराव्यो धनादीनामदातुरूपादूर्तेर्हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्वा-
घ्रादेः सकाशात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शनोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तेः । धूर्तेर्हिंसार्थः ।
क्लिचत्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । राक्षोपः । पा० ६. ४. २१. इति चकार-
लोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्याः । रा दानि । आतो मग्नित्वादिना वनिप् । नःसमासेऽव्ययपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । पंचम्येकवचनेऽक्षोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः शतृ । बङ्गलं
कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वरि प्राप्ते व्यत्येनायुदात्तत्वं । जिघांसतः । हंतैरिच्छार्थे सन्यञ्जनगमां सनि
। पा० ६. ४. १६. इत्युपधादीर्घत्वं । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत
इतीत्वं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सनो नित्त्वान्निस्वरिण पदस्यायुदात्तत्वं । बृहन्नानो । आमंचितस्य
चेति षाठ्ठिकमायुदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यविष्य । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य
लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारोपजनम्कांदसः ॥ ॥ १० ॥

घने॒व विष्व॑ग्वि ज॒ह्यरा॑व्यास्तपु॑र्जंभ॒ यो अ॑स्म॒धुक् ।

यो म॒र्त्यः शि॑शीति॒ अत्य॑क्तुभि॒र्मा नः॑ स रि॒पुरी॑शत ॥ १६ ॥

घ॒नाऽइ॒व । विष्व॑क् । वि । ज॒हि । अ॒रा॒व्याः । तपुः॑ऽजंभ । यः । अ॒स्मं॑ऽधुक् ।

यः । म॒र्त्यः । शि॑शीति । अ॒ति । अ॒क्तुऽभिः॑ । मा । नः॑ । सः । रि॒पुः । ई॒शत॑ ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तयमानररिमयुक्ताये अराव्योऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृन्वैरिणो विष्वक् सर्वतो वि जहि ।
विशिष्य मारय । तच्च दृष्टान्तः । घनेव । यथा कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । यो
ऽन्योऽपि रिपुरस्मधुक् अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यस्यान्यो मर्त्यो मनुष्यः शत्रुरक्तभिरायुधै-
रति शिशीति तनूकरोति । अस्मान्महरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्सनप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति
मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥ घनाऽइव । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । जहि । हंतैर्लोपि ही हंतैर्जः
। पा० ६. ४. ३६. इति ङादेशः । तस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । तपुर्जंभ । तप संतापे । श्रीणादिकः करण उ-
सि-
न्यत्यांतस्तपसशब्दो नित्वादायुदात्तः । जभि नाशने । जभ्यंति शचव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करले
घञ् । तपूषेव जंभानि यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंचितायुदात्तत्वं । अस्मधुक् । द्रुहि जिघांसायां । सत्सूद्विषेत्या-
दिना क्लिप् । वा द्रुहमुहणुहृष्णिहां । पा० ८. २. ३३. इति हकारस्य घत्वं । भप्भावः । शिशीति । शो तनूक-
रणे । व्यत्येनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचने बङ्गलं कंदसि
। पा० ७. ४. ७८. इत्यभ्यासस्यत्वं । ई हृद्यघोरितीत्वं । व्यत्येनायुदात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः । ईशत ।
लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्गो ग इत्यङागमाभावः ॥

अ॒ग्निर्वै॒त्रे सु॒वीर्य॑म॒ग्निः क॒र्त्वाय॑ सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः प्रा॒र्वन्मि॒त्रोत॑ मे॒ध्यातिथि॑म॒ग्निः सा॒ता उ॑पस्तु॒तं ॥ १७ ॥

अ॒ग्निः । व॒त्रे । सु॒ऽवी॑र्यै । अ॒ग्निः । क॒र्त्वाय॑ । सौ॒भगं॑ ।

अ॒ग्निः । प्र । आ॒वत् । मि॒त्रा । उ॒त । मे॒ध्यऽअ॒तिथिं॑ । अ॒ग्निः । सा॒तौ । उ॒प

ऽस्तु॒तं ॥ १७ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिशन्न वज्रे । याचितः । सोऽपिः कण्वाय महर्षये सौभगं शोभन-
धनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथाभिर्मित्रास्त्रिभ्राणि प्रावत् । प्रकर्षेण रक्षितवान् । उतापि च
मेध्यातिथिं मेधयोश्चैरतिथिभिर्भूषितमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यजमानं साती धनादिदान-
निमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वज्रे । वज्रु याचने । कर्मणि लिट् । न शसदद्वादिगुणानां । पा० ६. ४. १२६. । इत्ये-
त्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः । उपधालोपस्कांदसः । सौभगं । सुभगाश्च इत्युक्ताच्चादिषु पाठान्तस्य भाव
इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १२९. । जित्वादायुदान्तत्वं । मित्रा । शेषेऽदसि बङ्गस्त्रिमिति शेषोपः । उपस्तुतं ।
क्लिच्छक्ती च संज्ञायामिति स्तौतेः कर्तरि क्तः । याथादिनोत्तरपदांतोदान्तत्वं ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । परावतः । उग्रदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नववास्त्वं । बृहद्रथं । तुर्वीतिं । दस्यवे । सहः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान् तुर्वशनामकं यदुनामकमुग्रदेवनामकं च राजर्षीन्परावतो दूरदेशाञ्चवामहे ।
आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्तुनामकं बृहद्रथनामकं तुर्वीतिनामकं च राजर्षीन्नयत् । इहानयतु । कीदृशो
ऽपिः । दस्यवे सहः अस्मदुपद्रवहेतोश्चौरस्याभिभविता ॥ नयत् । णीञ् प्रापणे । लेख्यडागमः । इत्यञ् लोप
इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः । वा कंदसीत्वगुत्तरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः ।
बृहद्रथं । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदथ कण्वं ऋतजात उक्षितो यं नमस्यंति कृष्टयः ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदथ । कण्वे । ऋतजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बङ्गविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्न दधे । देवयजनदेशे स्थापि-
तवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिक्षार्पितः सन् कण्व एतन्नामके
महर्षी दीदथ । दीप्रवानसि । यमपिं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षणय इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । नम-
स्यंति नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदथ । दीदितिःकांदसो दीप्तिकर्मा । थलि द्विवचनप्रकरणे
कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । अनित्यमागमशासनमिति वचनादिडभावः ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्वोदान्तत्वं । ऋतजातः । ऋते जन्यत इत्यृतजातः । श्वीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः ।
जनसनेत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति पूजार्थे
क्वच् । अदुपदेशाञ्चसार्वधानुकानुदान्तत्वे क्वजंतधानुस्वरः । कृष्टयः । कृष विलेखने । क्लिच्छक्ती च संज्ञाया-
मिति क्लिच् ॥

त्वेषासो अग्नेरमवंतो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावंतो विश्वं समचिणं दह ॥ २० ॥

त्वेषासः । अग्नेः । अर्मवतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदं । इत् । यातुऽमावंतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्रिषासो दीप्ता अमवंतो बलवंतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अपे रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदेव सं दह । सम्यग्मस्त्रीकुह । तथा विश्वं सर्वमच्छिणं भक्षकमस्त्रद्विधाधकं शत्रुं सं दह ॥ त्रिषासः । त्रिषा दीप्ता । पचाद्यच् । चित इत्यंतीदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रुनुजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादिस्त्रिषादाद्युदात्तत्वं । तदेषामस्त्रीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षत्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽमुन् । अस्त्रायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्निमित्ते निर्मित इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप् । मती बहुचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मतुपः पित्वाद्गुदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिणं । अदेस्तिनि चिति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥ ॥ ११ ॥

क्रीळं व इति द्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अचेयमनुक्रमणिका । क्रीळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । अघिञ्चान्यस्त्रादृषेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदस्के । इदमादिमुक्तचयं मरुद्देवताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ ब्यूद्धे द्वितीये कंदोम आपिमारुतशस्त्र एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्यापिं वो देवमिति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धोऽपे मृळेत्यापिमारुतं । आ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च । क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति । ऐ० ब्रा० ५. १९. मरुद्भ्यः क्रीळिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यस्यामिष्टौ क्रीळं व इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । क्रीळं वः शर्धो मारुतमत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । आ० २. १८. इति ॥

क्रीळं वः शर्धो मारुतमनुवाणं रथेऽशुभं । कण्वा अग्निं प्र गायत ॥ १ ॥

क्रीळं वः । शर्धः । मारुतं । अनुवाणं । रथेऽशुभं । कण्वाः । अग्निं । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वाः कण्वगोचोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । वो गुप्सदर्थं मारुतं मरुत्समूहस्वरूपं शर्धो बलमभि प्र गायत । अमितः प्रकर्षणं सुधं । क्रीडुं शर्धः । क्रीळं विहरणशीलं अनुवाणं भ्रातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतरब्राह्मणेन मंचांतरमेव व्याख्यातं । अनुवा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्या इति । रथेशुभं स्वकीये रथेऽवस्थाय शोभमानं ॥ क्रीळं । क्रीडुं विहरि । पचाद्यच् । शर्धः । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रुनिति शर्धो बलं । अमुन् । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबंधि । तस्मिदमित्यण । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः । अनुवाणं । व्यत्ययेन पुँल्लिङ्गता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेशुभं । शुभ दीप्ता । रथे शोभत इति रथेशुप् । क्लिपेति क्लिप् । तत्पुरुषे कृति बज्जलमित्यनुक् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गै रे शब्दे । तिङुःतिङ् इति निघातः ॥

ये पृषतीभिश्चृष्टिभिः साकं वाशीभिरंजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । चृष्टिभिः । साकं । वाशीभिः । अंजिभिः । अजायंत । स्वभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिपुक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभूताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटापुक्त्वात् । चृष्टय आयुधानि । वाशः शब्दविशेषाः परकीयसेनाभीतिहेतवः । वाशी वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान् सुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भवे । अंजि अजाजोर्जा । पा० ७. ३. ७९. इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बज्जरीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु यद्ददान् । नि यामश्चिचमंजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृण्वे । एषां । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिचं । चंजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कशाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्दानं यद्ददंति यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमि-
हेवाचिव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन् संयामे चिचं विविधं शौर्यं न्युजते । गितरामलंक-
रोति । अञ्जतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । नि० ६. २१. ॥ शृण्वे । श्रु अचये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चिति
श्रुः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद् व्यक्तायां वाचि । ख्य्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । अञ्जते । अञ्जि भृञी भर्जने ।
अच प्रसाधनार्थः ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषऽद्युम्नाय । शुष्मिणे । देवत्तं । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

हे अखिजः वो युष्माकं संबन्धिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये श्रुघर्षणयुक्ताय खेषयुम्नाय दीप्यमान-
यशसे । युष्मं द्योततेर्यशो वाचं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु
पाठात् । एवंभूताय मरुतप्रणाय ब्रह्म हविर्लक्षणमज्ञमुद्दिश्य प्र गायत । शुष्मं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं देवैर्दत्तं
देवतानुग्रहात्कथं ॥ शर्धाय । श्रुधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धी बलं । पचायच् । वृषादित्वादायु-
दात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । क्विघृष्वीत्यादिना । उ० ४. ५६. । क्तिन्प्रत्ययातो निपातितः । खेषयुम्नाय । त्विष
दीप्ती । पचायच् । खिषं दीप्तं युष्मं यस्य । वङ्ग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं । छांदसो
वर्णलोपः । उक्तं च । द्वी चापरौ वर्णविकारनाशी । का० ६. ३. १०९. इति । तृतीया कर्मणीति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र शंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र । शंस । गोषु । अघ्नं । क्रीळं । यत् । शर्धेः । मारुतं । जंभे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुत्मातृभूतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्निये वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. इति
श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबन्धि शर्धेः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्र शंस ।
हे अखिक्समूह सुहि । रसस्य गोबीररूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे मुख उदरे वा ववृधे । वृद्धमभूत् ॥ शंस ।
शन्सु स्तौ । ब्रुचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । गोषु । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश-
न्साववर्णोति प्रतिषेधः । अघ्नं । घ्नो हननं । घञर्थे कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. इति कः । गमहनेत्यादिनो-
पधालोपः । हो हंतेः । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । तदर्हतीति घ्नं । छंदसि चेति यः । न घ्न्यमघ्नं । अघ्न्यपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रीळादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् ।
ववृधे । वृधु वृद्धी । सिट् । छांदसं संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥ १२ ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धूतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धूतयः । यत् । सीं । अंतं ।
न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च बुलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौरमेति भूनामसु पठितत्वात् । धूतयः कंपनकारिणो हे नरो
नेतारो मरुतो वो युष्माकं मध्य आ समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यवस्मात्कारणात्सीं सर्वतोऽंतं न वृषा-
यमिव धूनुथ चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥ वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दा-
दिष्ठनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । निच्वादायुदात्तः । गमः । गमाशब्दात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यच
आत इति योगविभागः कर्तव्यः । का० ६. ४. १४०. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदान्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश-
दात्तत्वं । धूतयः । धूञ् कंपने । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति

सर्वानुदात्तत्वं । ध्रुवः । स्वादिभ्यः झुः । सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यच्च विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टो ऽपि विकरणस्वरो लसार्धधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नि वो यामाय मानुषो दध उग्राय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उग्राय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्ननुजो नि दधे । गृहदाढीर्थं दृढं संभं निचिप्रवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढसंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उग्राय तीव्राय मन्यवे चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीतिः । यतो भवन्नत्या चालितः पर्वतो बद्धविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावच्यती पुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनुशब्दादपत्यार्थे ऽत्र पुगागमश्च । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दधे । धृञ् अवस्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्यत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थोयस्तप्रत्ययः ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विश्रपतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् ऽइव । विश्रपतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतो येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः रेजते कंपते । तत्र दृष्टान्तः । जुजुर्वी इव विश्रपतिः । यथा वयोहानिरोगादिना जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । बह्ललयहणादीणादिको मन् । अजैर्व्यघ्रयोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्प इत्यति । का० २. ४. ५६. २. इति वचनात् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृष् वयोहानौ । लिटः क्तसुः । बह्लं क्दसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषी । वस्त्रेकाजाहसामिति नियमादिडागमाभावः । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति दीर्घत्वं च सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनात्त भवति । विश्रां पतिर्विश्रपतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ति परादिस्क्दसि बह्लमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षालतो घञ् इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज् कंपने । अदुपदेशाल्लसार्धधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः ऽएतवे । यत् । सीं । अतुं । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां जानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मातुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति शेषः । तादृशादाकाशाद्भवञ्ज्मिति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्वो भवदीयं बलमनुक्रमेण सीं सर्वतो द्विता द्वित्वेन बावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते । अतो भवदीयं जानं स्थिरं हीति पूर्वचान्वयः ॥ जानं । जन्यते ऽस्मिन्निति जानमंतरिचं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमो ऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्ता । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अतोदात्तादिदेशब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतौ । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्नत्ययः । तादीं चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदु त्ये सूनवो गिरिः काष्ठा अज्मेष्वल्नत । वाश्रा अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सूनवः । गिरिः । काष्ठाः । अज्मेषु । अल्नत । वाश्राः । अभिऽज्ञु । यातवे ॥ १० ॥

त्वे पूर्वप्रकृता गिरः सूनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि तात्लोष्ठादिषु संचरन्ती वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्तः । उदु उल्कर्वेणैवात्नत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं वात्रा हंभारवोपिता गा अभिष्णु ज्ञान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे गंतुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सूनवः । घू प्रेरणे । सुवः कित् । उ० ३. ३५. । इति नुप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । अत्नत । तनु विस्तारे । लङि स्रस्यादादेशे बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योः कंदसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः । अडागमः । अभिष्णु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिष्णु । प्रसंभ्यां जानुनोर्भुः । पा० ५. ४. १२९. । इति व्यत्येनाभिपूर्वस्थापि जानुशब्दस्य ऋशब्दादेशः समासांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । कित्वादायुदात्तत्वं ॥ १३ ॥

त्यं चिह्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिह्व प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनेः प्र च्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घमायामोपेतं पृथुं तिर्यग्विस्फुतं मिहो नपातं सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं केनाप्यहिंसं ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्लिञ्चेति क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोनत्तीति मृधः । बङ्गलवचनादीणादिको रकप्रत्ययः । नऽसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । संग्रामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्थीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासौ । च्यावयन्ति । चुङ् गती । णिचि वृद्ध्यावादेशौ । पदकाले ह्रस्वच्छांदसः ॥

मरुतो यद्ब वो बलं जनाँ अचुच्यवीतन । गिरीरचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुच्यवीतन । गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतो यद्ब यस्मादेव कारणाद्बो बलमस्ति अस्मादेव कारणाज्जनाम्नाणिनोऽचुच्यवीतन । स्वस्व्यापरिषु प्रेरयत । तथा गिरीन्नेघान् अचुच्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आसंचितायुदात्तत्वं । अचुच्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्येन परस्मैपदं । तप्तनप्तनथनाञ्चेति तस्य तनवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमः । गुणावादेशौ । तिङ्कुतिङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य ह्रस्वं । अचानुनासिक इतीकारस्थानुनासिकः ॥

यद्ब यांति मरुतः सं हं ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।

एषां ॥ १३ ॥

यद्ब यदा खलु मरुतो यांति गच्छन्ति तदानीमध्वन्ना मार्गं सर्वतः सं ब्रुवते ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबन्धिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । श्रोऽत इत्यंतादेशस्योपदेशिवज्जावादंतीत्येतदायुदात्तत्वं । धातुना सहेकादेश एकादेशस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । ब्रुवते । ब्रू व्यक्तायां वाचि । स्रस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य गुणस्य ङित्वेन बाधितत्वादुवडादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । शृणोति । तिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

प्र यात शीभमाशुभिः संति कर्षेषु वो दुवः । तचो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात् । शीभं । आशुऽभिः । संति । कर्षेषु । वः । दुवः । तचो इति । सु ।

मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुत आशुभिर्वेगवन्निः स्वकीयेर्वाहनैः शीमं शीघ्रं । शीमं तुषु तूयमिति क्षिप्रनामसु पाठात् । प्र यात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कल्पेषु मेधाविष्वनुष्ठातुषु वो युष्माकं दुवो दुवासि परिचरणानि संति । तत्रो पु तेव्वेव परिचारकेषु कल्पेषु मादयाध्वे । तुप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशु व्याप्ती । कृषापाजीत्यादिना उष् । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरस्योप इत्यकारलोपः । मादयाध्वे । मद तृप्तिर्योगे । चुरादिः । आकुक्षीय आत्मनेपदी । लिव्याडागमः । टेरित्वं । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्यकारस्यैकारादेशः ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां । विश्वं । चित् । आयुः । जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं मदाय तुप्रथेऽस्ति हि ष्म । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्बो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्म । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ स्म । निपातस्य चिति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंती मसिः । जीवसे । तुमर्थे सेसेनित्यसे-प्रत्ययः ॥ ॥ १४ ॥

कञ् नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिस्थान्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादिदमपि मरुद्देवताकं । गायत्रं त्वित्युक्तत्वात्त्रायचीच्छंदस्कं । कञ्चेत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

कञ् नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तबर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह् । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः कञ् कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्ते धारयथ । तत्र दृष्टांतः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं धारयति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । कधप्रियः स्तुतिप्रीताः वृक्तबर्हिषः । वृक्तं क्षिप्रं बर्हिर्दभो येषां मरुतां यजमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३. १०९. । इत्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा प्रीयंतीति कधप्रियः । प्रीच् प्रीती । क्लिप् । पूर्वपदस्य ङ्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति वृत्तत्वं । धकारस्कांदसः । आमंत्रितनिघातः । दधिध्वे । दधातेऽच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । क्वादिनियमादित् । प्रत्ययस्वरः । वृक्तबर्हिषः । आमंत्रितनिघातः ॥

कञ् नूनं कञ्चो अर्थं गंतो दिवो न पृथिव्याः । क्वो गावो न रण्यंति ॥ २ ॥

कञ् । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्वो । वः । गावः । न । रण्यंति ॥ २ ॥

हे मरुतो नूनमिदानीं क्व । यूयं कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थमरणं देवयजनदेशे गमनं । विलवं मा कुशतेत्यर्थः । दिवो गंतं । बुलोकान्गच्छत । पृथिव्या न गंतं । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यंति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयंति । यजमानाः स्तुवति । तत्र दृष्टांतः । गावो न । यथा गावो रण्यंति । शब्दयंति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्रत्यंतात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति क्विभः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थं । अ गतौ । उपिकुपिगार्तिभ्यस्त्वं । उ० २. ४. । इति भवि धन् । नित्त्वादायुदात्तत्वं । गंतं । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यादेशस्य तस्य तत्प्रत्ययनाशेति तवादेशः । अत एव क्तिन्त्वाभावाद्गुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्युचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्यूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । रण्यंति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन ष्वन् ॥

ऋ वः सुम्ना नव्यांसि मरुतः ऋ सुविता । क्रोऽ विश्वानि सौभगा ॥३॥

ऋ । वः । सुम्ना । नव्यांसि । मरुतः । ऋ । सुविता । क्रोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥३॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि नव्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्न । तै० सं० ५. ४. ६. ६. इति श्रुत्यंतरात् । ऋ कुत्र वर्तेते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्याणि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि ऋ कुत्र वर्तेते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्रो कुत्र वा वर्तेते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्रेष्ठीपः । नव्यांसि । नवशब्दादीयमुनीकारलोपस्कंदसः । सुविता । सुपु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां कंदसि बज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगाब्ज इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववत्क्रेष्ठीपः ॥

यद्यूयं पृश्निमातरो मर्तासः स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥४॥

यत् । यूयं । पृश्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥४॥

हे पृश्निनामकधनुपुत्रा मरुतो यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन भवेत तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृश्निमातरः । पृश्निमाता येषां ते । समासांतविधेरनित्यत्वान्नवृत्तश्च । पा० ५. ४. १५३. इति कवभावः । मर्तासः । असिहसीत्यादिना म्रियतेस्तन्म्रत्ययः । आञ्जसेरसुक् । स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तप्तनप्तनयनाश्चेति तनादेशः । यासुट उदात्तत्वं । अमृतः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भूदजोषः । पथा यमस्य गादुप ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भूत् । अजोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं जरिता स्तोताजोष्योऽसेव्यो मा भूत् । तत्र दृष्टांतः । मृगो न यवसे । यथा तृणं भक्षणीये मृगः कदाचिदथसेव्यो न भवति किंतु सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धमर्गिण मोप गात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृष् वयोहानी । सुतिकर्मेति यास्कः । णि० १०. ८. । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भूत् । लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । न माऽद्योग इत्युवडाभावः । अजोषः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ऋहलोर्णदिति कर्मणि षत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । पथा । तृतीयेकवचने मस्य टेलोपः । पा० ७. १. ८८. इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदुवडाभावः ॥ ॥ १५ ॥

मो षु णः परापरा निःश्रृतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट नृणांया सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽश्रृतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट । नृणांया । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतो नोऽस्मान् निःश्रृतिः रक्षोजातिदेवता मो षु वधीत् । सर्वथा वधं मा कार्षीत् । कीदृशी । परापरा उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिबलित्वर्थः । अत एव दुर्हणा केनापि हंतुं दुःशक्वा । सा निःश्रृतिःकृष्णया सह पदीष्ट । पततु । अस्मादीया नृणां बाधिका निःश्रृतिश्च विनश्रस्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । मुञ्ज इति षत् । नश् धातुस्थोऽपुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुष्वित्यादिना हृतेः कर्मणि खल् । जित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हृतेर्लुङि च । पा० २. ४. ४३. इति वधादेशः । सिचोडागमः । वधादेशस्त्वादंतत्वादेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो ह्लादेः । पा० ७. २. ७ । इति वृद्धभावः । इट् ईटि । पा० ८. २. २८. इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गती । आशीर्लिङि ऋदसुभ-

यथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृष्णया । त्रितुषा पिपासायां । तृषिगुणिसिन्धुः क्लिप्त । उ० ३. १२. इति ऋप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

स॒त्यं त्वे॒षा अ॒मवं॑तो॒ धन्व॑ञ्चि॒दा रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं कृ॒ण्वन्त्य॒वातां ॥ ७ ॥

स॒त्यं । त्वे॒षाः । अ॒मऽवं॑तः । धन्व॑न् । चि॒त् । आ । रु॒द्रिया॑सः । मि॒हं । कृ॒ण्वन्ति॒ ।
अ॒वा॒तां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेशेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्वतोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशा रुद्रियासः । त्वेषा दीप्ता अमवंतो बलवंतः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् । कनिन्युवृषितशीत्यादिना कनिन् । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्त्र्येमे रुद्रियाः । तस्त्र्येदमित्यर्थे घः । आज्जसिरमुक् । मिहं । मिह सेचने । क्लिप्तेति क्लिप् । क्लृण्वन्ति । क्लृषि हिंसाकरणाद्योश्च । धिन्विक्लृण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारादेशः । अतो लोपेन लुप्तस्य स्थानिवद्भावात्क्षूपधगुणाभावः ॥

कारीयां मारुतं सप्तकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्वेषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रेव विद्युन्निमाति पर्वतश्चिन्महि वृद्धो विभाय । आ० २. १३. इति ॥

वा॒श्रेव॑ वि॒द्युन्मि॑माति व॒त्सं न मा॒ता सि॑षक्ति । यदे॒षां वृ॒ष्टिर॑सर्जि ॥ ८ ॥

वा॒श्राऽइ॒व । वि॒ऽद्युत् । मि॒मा॒ति । व॒त्सं । न । मा॒ता । सि॒स॒क्ति । यत् । ए॒षां ।
वृ॒ष्टिः । अ॒सर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रसूतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्नेषस्था दृश्यमाना सती मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्य । नि० ३. २१. इति यास्केनोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेशां मरुतां संवाधनी वृष्टिरसर्जि गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमुपपन्नं । वाश्रेव । वाश्रु शब्दे । स्फाथितंतीत्यादिना रक् । मिमाति । माः माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् स्युः । भृजामित् । पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्येत्वं । सिषक्ति । षच समवाये । लटि बङ्गलं कंदसीति शपः स्युः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । असर्जि । खज विसर्गे । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. इति तशब्दस्य लुक् । गुणः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दि॒वा चि॒त्तमः॑ कृ॒ण्वन्ति॒ पर्जन्ये॑नो॒द्वाहे॑न । यत्पृ॒थि॒वीं व्यु॑दंति ॥ ९ ॥

दि॒वा । चि॒त् । तमः॑ । कृ॒ण्वन्ति॒ । पर्जन्ये॑न । उ॒द्ऽवा॒हे॑न । यत् । पृ॒थि॒वीं । वि॒ऽउ॒दंति॑ ॥ ९ ॥

ते मरुत उद्वाहेनोदकधारिणा पर्जन्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिदहन्यपि तमः क्लृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवीं भूमिं व्युदंति विशेषेण क्लृदयन्ति । तदानीमतिवृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वचान्वयः ॥ उद्वाहेन । उदकानि वहतीत्युद्वाहः । कर्मस्थण । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्योदभावः । क्लृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युदंति । उन्दी क्लृदने । रुधादित्वात् अम् । आत्तलोपः । पा० ६. ४. २३. इति नलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अ॒थ स्व॒नान्म॒रुतां॑ वि॒श्व॒मा स॒द्य॒ पार्थि॑वं । अ॒रे॒जंत॑ प्र॒ मानु॑षाः ॥ १० ॥

अ॒थ । स्व॒नात् । म॒रुतां॑ । वि॒श्वं । आ । स॒द्य॒ । पार्थि॑वं । अ॒रे॒जंत॑ । प्र॒ । मानु॑षाः ॥ १० ॥

मरुतां संबन्धिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादन्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि विश्वं सद्य सर्वं गृहमा समंताद्रे-
जतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि प्रारिजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धत्वं ।
सद्य । षट् विश्वरणागत्यवसादनेषु । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबन्धि । पृथिव्या
जाञ्जी । पा० ४. १. ८५. २. इति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वं । अरेजंत । रेञ् कंपने ॥ १६ ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतो यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तीः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिर-
च्छिन्नगमनैर्यति । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीळ्विति बलनाम । वीळु
च्यौत्नमिति तन्नामसु पाठात् । तेन च तद्वाङ्मयते । वीळ्वश्च ते पाणयश्च । समासखेत्वंतोदात्तत्वं । रोधस्वतीः ।
रुधिर आवरणे । रणञ्चि स्रोत इति रोधः कूलं । रोधः कूलं निरुणञ्चि स्रोतः । नि० ६. १. इत्युक्तत्वात् ।
अनुनो जित्वादाद्युदात्तत्वं । तयुक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया इति मतुपो बलं । उगितश्चेति ङीप् । मनु-
ञ्ङीपोः पित्वादानुदात्तत्वेऽमुनः स्वर एव शिथ्यति । यात । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयो
ऽनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र दैन्ये । स्फायि-
तंचीत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामानोऽखिद्रयामानः । तेः । अव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीश्वः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीश्वः ॥ १२ ॥

हे मरुत एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयः स्थिराः संतु । तथा रथा अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु ।
अभीश्वोऽगुलयः । अभीश्वो दीधितय इति तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंघनाः
सावधानाः संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतिः कर्मणि क्तः । संपयुपेभ्यः । पा० ६. १. १३७. इति सुट् । पुनः
मुशब्देन प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीश्वः । अभिपूर्वाद्भ्रोतिः कृवापाञ्जीत्यादिनोश्च । वर्णव्य-
त्ययेनाकारस्वकारः । उक्तं च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति । अभीश्वोऽभ्यश्रुवते कर्म-
णीति निरुक्तं । नि० ३. ९. ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मित्रं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मित्रं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे अत्विक्षमूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयंत्या गिरा वाचा ब्रह्मणस्पतिं मंत्रस्य हविर्लक्षणस्याप्तस्य
वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं मित्रं न मित्रमपि जरायै स्रोतुमच्छाभिमुखेन वद । ब्रूहि ॥ अच्छ ।
निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । वद । ब्रूचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घः । तना । तनु विस्तारि । तनोति
देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषादिस्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयाया ङादेशः । गिरा ।
साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ब्रह्मणः । षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां सत्वं ॥

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गायं गायत्रमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः । इव । ततनः । गायं । गायत्रं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे अत्विक्षमूह आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्रोत्रं मिमीहि । निर्मितं जुष्ट । तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय ।

तत्र दृष्टान्तः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं विस्तारयति तद्वत् । उक्थं शस्त्रयोग्यं गायत्रं गायत्रीच्छंदस्कं सूक्तं गाय । पठ ॥ मिमीहि । माङ् माने । औहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्वीपदं । भृजामिदित्यभ्यासखेलं । आस्ये । असु क्षेपणे । अस्यते क्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । छत्वाव्युटो बज्रलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे ख्यत् । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ततनः । तनु विस्तारे । लेटि सिपि बज्रलं छंदसीति विकरणस्य सुः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायत्रं । गांयत्र्याः संबन्धि तस्येदमित्यण् । यद्वा । गायतस्त्रायत इति गायत्रं । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व । मारुतं । गणं । त्वेषं । पनस्युं । अर्किणं । अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥

हे अस्मिन्संघे मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्कुरु सुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं दीप्तं पनस्युं क्षुतियोग्यं अर्किणमर्चनोपेतं । अस्मे अस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनसुखोः । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति सुत्यर्थो धातुः । असन् । पनः स्रोचमात्मन इच्छतीति पनस्युः । सुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । अच सुती । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्कोऽस्यास्तीत्यर्को । अत इनिठनी । असन् । बज्रलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥ ॥ १७ ॥

प्र यदित्येति दर्शचं चतुर्थं सूक्तं । धीरपुत्रस्य कण्वस्यार्थं । मरुद्देवताकं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । प्र यद्दृश प्रागाथं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ गतो विनियोगः ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । क्रत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतो यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्वलं परावतो दूरात् । अरि परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिचात्प्रास्यथ भूमौ प्रक्षिपथ । तत्र दृष्टान्तः । शोचिर्न तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिचाभूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्रोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशे गच्छथ । कं ह कं खलु यजमानमनुगृह्णीधेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इतीदंशब्दात्मकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दस्य नानुवृत्तिसर्हि थमुप्रत्ययांतादिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थव्यत्ययेन सुपां सुलुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्ययस्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । असु क्षेपणे । अदुपदेशास्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्नो नित्वादाबुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः । वर्षसा । वृद्धं संभक्तौ । वृद्धशीर्ष्यां रूपस्वांगयोः पुक्च । ३०४. २००. । इत्यसु तत्संनियोगेन पुगागमश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना वर्षसशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्रोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीऋ उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संत्वायुधा । पराऽणुदे । वीऋ । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतो व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा संतु । स्थिराणि भवन्तु । उतापि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीळु संतु । दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी अतिशयेन स्रोतव्यं भवतु । मायिनोऽस्मासु च्छसचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्मा । बलं मा भवतु ॥ स्थिरा । आयुधा । उभयत्र श्स्कुंदसि बह्वलमिति श्लोपः । पराणुदे । णुद प्रेरणे । संपदादिलक्षणः क्लिप् । उपसर्गा-दसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीळु । मुपां मुलुगिति विभक्तौर्लुक् । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । प्रतिष्कभे । स्कन्धुः सौचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । अनदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनतिः स्तुत्यर्थः । अस्मादीशादिकः कर्मण्यमुन् । तत ईयमुनि टेरिति टिलोपः । उगितश्चेति ङीप् । ईयमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य प्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति ॥

परां ह यत्स्थिरं ह्य नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां ॥३॥

परां ह । यत् । स्थिरं । ह्य । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशाः । पर्वतानां ॥३॥

हे नरो नेतारो मरुतो यद्यदा स्थिरं वस्तु परा ह्य वृत्तादिकं पराहतं भयं कुरुथ । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वि याथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरख्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भ्रमत्वादितरवृक्षाणां परस्परवि-योगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वि याथन । वियुज्य गच्छथ ॥ ह्य । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादात्मन्वितनि-घाताभावः । वर्तयथ । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते । यच्छब्दानुषंगान्निघाता-भावः । याथन । तन्नन्नथनाश्चेति थनादेशः ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥४॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नू । चित् । आऽधृषे ॥४॥

हे रिशादसः शत्रुर्हिंसका मरुतोऽधि द्यवि बुलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासो रुद्रपुत्रा मरुतो युष्माकमेकोनपंचाशत्संख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्वेनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् क्षिप्रमेव तनास्तु । विसृता भवतु ॥ विविदे । विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । द्यवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद् इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपि विभाषेति प्रथमायास्तिङ्गिभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदन्तीति रिशादसः । अमुन् । आमन्त्रितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्वादिना क्लिन् । साविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रशब्देन तत्संबन्धिना मरुतो लक्ष्यते । आज्ञसेरमुक् । नू चित् । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । जिधृषा प्रागल्भ्ये । संपदादि-लक्षणो भावे क्लिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वैपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विशा ॥५॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाःऽइव । देवासः । सर्वया । विशा ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्र वेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्पतीन् वटाश्रत्यादीन् विंचन्ति । परस्परवियुक्ताभ्युर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः सर्वया विशा प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षेणैव सर्वतो गच्छत । तच्च दृष्टान्तः । दुर्मदा इव । यथा मदोम्भन्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥ वेपयन्ति । टुवेपु कंपने । वेपमानान्प्रयुञ्जति । हेतुमसिच् । विंचन्ति । विचिर् पृथग्भावे । रूधादित्वात् अम् । असोरसोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावायुदात्तौ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । अ गतौ । लङि मध्यमबहुवचने बङ्गलं क्दसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । सतिशास्वतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः । देवासः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य सुपि । पा० ६. १. १९१. इत्यायुदात्तत्वं । विशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ १८ ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतो रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विद्युक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्धं । योजितवंतः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवर्ती युगविशेषो रोहितो मृगावांतरजातिलोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । अभिसुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयंभ्विति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलोकवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादितवंतः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यनिपातांतरं । श्रोत् । पा० १. १. १५. इति प्रगुह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि झलो झलि । पा० ८. २. २६. इति सकारस्य लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रूहे रश्च लो वा । उ० ३. ९४. इतीतन्प्रत्ययांतः । नित्वादायुदात्तः । यामाय । यमेभवे घञ् । कर्षालत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बङ्गलं क्दसीति विकरणस्य लुक् । अवीभयंत । जिभी भये । अस्मात्प्रयंताङ्गुलि भीस्योर्हेतुभये । पा० १. ३. ६८. इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. इत्यात्वस्य विकल्पितत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० ७. ३. ४०. इति षुक् प्राप्नोति । तन्न क्रियते । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् । णी चञ्चुपधाद्ब्रह्मत्वादि । पा० ७. ४. १. ॥

आ वो मसू तनाय कं रुद्रा अवी वृणीमहे ।

गंतां नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कर्वाय विभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मसू । तनाय । कं । रुद्राः । अवीः । वृणीमहे ।

गंतं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कर्वाय । विभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्रा रुद्रपुत्रा मरुतः तनाय कं अस्मदीयपुत्रार्थं मनु शीघ्रं वो युष्मदीयमवो रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । मत्सिति चिप्रनाम । नु मत्सिति तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन निमित्तेन यूयं यथा प्राप्तवंतः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कर्वाय मेधाविने यज्ञमानाय तदनुग्रहार्थं नूनं चिप्रं गंतं । प्राप्तुत ॥ मनु । अचि तुनुघमशुतङ्कुचोरथायामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचायच् । वृषादित्वादायुदात्तत्वं । यद्वा । तनयशब्देऽय इत्यस्य लोप-

ऋदांसः । कमित्येतत्पादाति प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमितिवत् । उक्तं च । अथापि पादपूरणाः कमीभिवितीति । बद्राः । रोदयतीति बद्राः । रोदेषिर्लुक्च । उ० २. २२. इति रक्प्रत्ययः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गंत । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनवित्यादिना तवादेशः । अतः पित्वाद्नुनासिकलोपाभावः । विभुषि । विभेतेर्लिटः क्लसुः । वस्त्रिकाज्जसामिति नियमादि-
डभावः । चतुर्थ्यैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं ॥

युष्मेषितो मरुतो मर्त्येषित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत् शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽइषितः । मरुतः । मर्त्यऽइषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत् । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतो यो यः कश्चिद्भवः शत्रुर्युष्मेषितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येषितो मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नो ऽस्मान्प्रति आ ईषते आभिसुखेन प्राप्नोति तं शत्रुं शवसानेन वि युयोत् । विभक्तं कुरुत । तथौजसा बलेन वि युयोत् । युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मत्संबंधिभी रक्षणैश्च वि युयोत् ॥ युष्मेषितः । युष्माभिरिषितः । सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतांगस्तेति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तौ । पा० ७. १. ७३. इत्यचाज्यहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तिः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येषितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभवतीत्यभवः शत्रुः । पृषोदरादित्वाद्भिमतरूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिर्हिसादर्शनेषु । अदुप-
देशाह्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । लोएमध्यमबङ्गवचने बङ्गलं कंद-
सीति शपः स्युः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मत्संबंधिनीभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीब्रुव्ही क्दांसत्वान्न क्रियेते । उतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । उतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं द्द प्रचेतसः ।

असामिभिर्मस्त आ न उतिभिर्गता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रऽयज्यवः । कण्वं । द्द । प्रऽचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । उतिऽभिः । गंतं । वृष्टिं । न । विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्याः प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृषिं वा द्द । धारयत । हि यस्माद्युयं कण्वनामकमृषिं धारितवंतस्सस्मा-
त्कारणादसामिभिरुतिभिः संपूर्णं रक्षणैर्नोऽस्मान् प्रत्या गंतं । आगच्छत । तच्च दृष्टांतः । वृष्टिं न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्थं । न सामि असामि । अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्टव्याः । यजिमनिशुद्धिसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंत्रि-
तनिघातः । द्द । दुदाञ् दाने । लोएमध्यमबङ्गवचनस्य तिङां तिङो भवतीति लडात्वनेपदप्रथमपुरुषवङ्-
वचनादेशः । स्त्री द्विर्भवि सति आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४१. इति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं । कंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वाद्भ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्ययस्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमंत्रितनिघातः । गंतं । गमेलो-
एमध्यमबङ्गवचनस्य तस्य तवादेशः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः । ब्रुचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् । भाज-
भासित्यादिना । पा० ३. २. १७७. क्लिप् ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शर्वः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शर्वः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवै । इषुं । न । सृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः असामि संपूर्णमोजो बलं विभृथ । धारयथ । हे धूतयः कंपनकारिणो मरुतः असामि संपूर्णं शर्वो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शर्ववे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हंतारं सृजत । तत्र दृष्टांतः । इषुं न । यथा शर्वोरपरि बाणं मुंचति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिद्विषं सामि स्यतेः । असाम्योजो विभृथा सुदानवः । असुसमाप्तं बलं विभृथ कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति ॥ विभृथ । जुभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् सुः । भृजामिदित्यभ्यामस्यत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेषीति ऋषिद्विट् । सत्सूद्विषेत्यादिना क्तिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे परिरभितोभावमंडलं । पा० ६. २. १८२. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । इषेः क्तिच् । उ० १. १४. इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निन्त्वादाबुदात्तत्वं । सृजत । सृज विसर्गे । विकरणस्य डित्त्वानुणाभावः । द्विषं । क्तिषेति क्तिप् ॥ १९ ॥

उत्तिष्ठत्यष्टर्चं पंचमं सुक्तं कण्वस्यार्थं बार्हतं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्यतिदेवताकं । अनुकम्यते च । उत्तिष्ठाष्टौ ब्राह्मणस्यत्यमिति ॥ सुक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ चतुर्विंशोऽहनि मरुत्वतीये प्राक्तताद्ब्राह्मणस्यत्यात्मगथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीये इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इति ब्राह्मणस्यत्यावावपते पूर्वीं नित्यात् । आ० ७. ३. इति ॥ आवा तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येतामुक्तावतिष्ठते । आ० ४. ७. इति सूचितत्वात् ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यते देवयंतस्त्वमेहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इंद्रं प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयंतः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इंद्रं । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्यते एतन्नामक देव उत्तिष्ठ । अस्रदनुग्रहाय त्वदीयनिवासादुत्थानं कुरु । देवयंतो देवान् कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे । सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उप प्र यंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इंद्र त्वं सचा ब्रह्मणस्यतिना सह प्राशूः सोमस्य प्राशूको भव । यद्वा । वृत्रस्य हिंसको भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १. ३. २४. ब्रह्मणस्यते । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठा-मंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । देवयंतः । देवानात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्र-स्यतीत्वस्येव दीर्घस्यापि निषेधः । अन्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमह इत्यादयो गताः । प्राशूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणाति हिनस्तीति प्राशूः । बज्रं कंदसीत्युत्वं । वीरपथाया दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भव । द्व्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्यं उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्ध्वं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वां । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुऽवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्ध्वं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्युच बलस्य बज्रपालक ब्रह्मणस्यति । पुषः पुष चायते निपरणादिति निषक्तं । नि० २. ११. । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रचिन्ने धने निमित्तभूते सति स्वामित् स्वामेवोपभ्रूते हि । समीपं प्राप्य स्वीति खलु । तद्धन-संपादनाय प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतो यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्रह्मणस्यतिसहितागाचके स्वीति स मर्त्यः स्वस्थं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं च धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहसस्युच । ब्रह्मणस्यत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपभ्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्तत्वं । हिति । निघायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति बज्रग्रीही वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वस्थं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वानां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. । इति समूहार्थे कप्रत्ययः । कस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तत् स्वस्थं । ईकारलोपस्कांदसः । परादिस्कांदसि बज्रलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । आचके । कै गै रे शब्दे । आदेच इत्यात्वं । खिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुले । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूत्रं तूत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इत्येवोदाहृतं ॥ महावीरमादाय शालां प्रतिगच्छत्सु प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्येतां पठन् होतानुगच्छेत् । सूत्रं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्यनुव्रजेत् । आ० ४. ७. । इति ॥ एषेवापीषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेतु ब्रह्मणस्यतिर्होता देवो अमर्त्यः । आ० ४. १०. । इति ॥

प्रेतु ब्रह्मणस्यतिः प्र देव्येतु सूनुतां ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥३॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनुतां ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥३॥

ब्रह्मणस्यतिर्देवः प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सूनुता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्रेतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्यत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुखेन नयंतु ॥ प्रेतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति पररूपे प्राप्त एविधत्सु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देखित्वित्युदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं । नरेभ्यो हितं । प्राक्क्रीतीय उगवादिजन्तुणो यत्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिमी राप्नोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च । उ० ४. २२६. । इत्यनुपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति अवं ।

तस्मा इळां सुवीरांमा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥४॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसुं । सः । धत्ते । अक्षिति । अवं ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुप्रतूर्ति । अनेहसं ॥४॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति स यजमानो ब्रह्मणस्यतिः प्रसादादक्षिति चयरहितं श्रवोऽसं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायैकामेतन्नामधेयां मनोः पुत्रीं । इळा वै मानवी यज्ञानुक्ताशिव्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आ यजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां शोभनवीरैर्मर्त्यैर्युक्तां सुप्रतूर्तिं सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणीं अनेहसं केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषद्भुःसुष्विति खलु । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । चयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु

सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् प्रवर्तते । अयः । श्रूयत इति अयः । श्रु अयणे । अमुनो गित्वा-
दायुदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । मुप्रतूर्ति ।
तुर्वी हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । क्रत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४.
२२३ । इत्यमुन्प्रत्ययो धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञः । पा० ६. ३. ७३ । इति नकारस्य लोपः । तस्मान्मुञ्चि
। पा० ६. ३. ७४ । इति मुट् ॥

अभिष्टोमे मन्वन्तीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मन्वन्तीयेनेति खंडे सूचितं । प्र
नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० ५. १४. । इति ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंचं वदत्युक्थ्यं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मिचो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंचं । वदति । उक्थ्यं ।

यस्मिन् । इंद्रः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मंचं नूनमवश्यं प्र वदति । होतुमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंचं इंद्रा-
दयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंचमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंचं । मञि
गुप्तभाषणे । पचावच् । वृषादिषु पाठादायुदात्तत्वं । उक्थ्यं । उक्थाहं । कंदसि चेत्यहार्थे यप्रत्ययः । यदा ।
भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्यनेत्यधिकरण श्रीणादिकोऽमुन् । बहुल-
यहणात् कुलं द्रष्टव्यमित्येक उचः के । पा० ७. ३. ६४. । इत्यत्र वृत्तावित्युक्ते । चक्रिरे । इरेचश्चित्त्वादंतो-
दात्तत्वं । यदुत्तयोगादनिघातः ॥ २० ॥

तमिद्धोचेमा विदथेषु शंभुवं मंचं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वा मा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंचं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिऽहर्यथा । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयस्तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंचं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमु-
त्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं मुखस्य भावयितारं अनेहसमहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा
इमामस्माभिश्च्यमानां मंचरूपां वाचं प्रतिहर्यथा च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वन-
नीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । व्याभुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङ्गि लिङ्गाशिष्यङित्यङ् ।
वच उमित्युमागमः । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाङ्गिः सलोपोऽनंत्यस्वेति यामुटः सकारस्य लोपः । अतो
घेय इतीयादेशः । आभुणः । तिङ्कुःतिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद् ज्ञाने । विद्यते फलसाधनत्वेन ज्ञायत
इति विदथो यज्ञः । इविदिभ्यां क्ति । उ० ३. ११६. । इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतिरंतर्भावित्यर्थत्वात् क्तिषेति
क्लिप । ओः सुपि । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशश्च न भुमुधियोः । पा० ६. ४. ८५. । इति प्रतिषेधः । मंचादयो
गताः । प्रतिहर्यथा । हर्यं गतिकांत्योः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्च ससार्वधातुकत्वेण धातुस्वरेणायु-
दात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दस्येदर्थः । चणिति निपातांतरं न च समुच्चयावर्थः । तेन निपातिर्यद्यदिहंतकुविन्नि-
षेचण । पा० ८. १. ३०. । इति निघातप्रतिषेधः । अश्रवत् । अश्रू व्याप्ती । जेव्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
रतस्य लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवती विप्रतिषेधेन । का० ६. ४. ७७. । इति गुणः ॥

को देवयन्तमश्ववज्जनं को वृक्तबर्हिषं ।

प्रमं दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वावक्ष्यं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तं । अश्ववत् । जनं । कः । वृक्तऽबर्हिषं ।

प्रऽप्रं । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अन्तःऽवावत् । स्यं । दधे ॥ ७ ॥

देवयन्तं देवान्कामयमानं जनं कोऽश्ववत् । ब्रह्मणस्पतिव्यतिरिक्तः को नाम देवो व्यामुयात् । तथा वृक्तबर्हिषमनुष्ठानाय च्छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो देवोऽश्ववत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्रप्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अन्तर्वावत् अन्तःस्थितबद्धधनोपेतं । यद्वा । अन्तःस्थितपुत्रर्षीत्रादिप्रयुक्तबद्धविधवागुपेतं चयं निवासस्थानं गृहं दधे । धृतवान् भवति ॥ देवयन्तमित्यादयो गताः । प्रमं । प्रसमुपोदः पादपुरणे । पा० ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याग्नेडितानुदात्तत्वं । अस्थित । ष्टा गतिनिवृत्ती । लुङि समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १. ३. २२. । इत्यात्मनेपदं । स्थाष्वोरिच्च । पा० १. २. १७. । इति धातुसिचोरित् । किल्वे ह्रस्वाद्गात् । पा० ८. २. २७. । इति सलोपः । अन्तर्वावत् । वा गतिगंधनयोः अन्तर्वाति गच्छंतीत्यन्तर्वाः पुत्रपश्चादयः । आतो मन्त्रित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । वावदीतिः क्लिप् । चयं । चियंति निवसंत्यस्मिन्निति चयः । पुंसि संचायामित्यधिकरणे घः । चयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

उपं स्रुचं पुंचीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्ष्मितिं दधे ।

नास्य वर्ता न तरुता महाधने नाभे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥

उपं । स्रुचं । पुंचीत । हन्ति । राजऽभिः । भये । चित् । सुऽक्ष्मितिं । दधे ।

न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अभे । अस्ति । वज्रिणः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः स्रुचं बलमुप पुंचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रुन्मारयति । भये चित् भोतिहितां युद्धेऽपि सुक्ष्मितिं दधे । सुष्ठु निवासस्वीर्यं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्राद्यायुधवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तत इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम । महाधने समीक इति तन्नामसु पाठात् । तथा तरुता तरणस्योद्धनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति । तथैवाभे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पुंचीत । पृची संपर्के । लिङि रूधादित्वात् अम् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्रुचं पुंचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयलक्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङ्ः परत्वान्न निहन्यते । सुक्ष्मितिं । शोभना चितिः सुक्ष्मितिः । मन्त्रित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोतेर्वा तुच्यागमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः । तरुता । तृ ङ्वनतरणयोः । यस्यितस्त्वमित्यादिना तुच्युडागमो निपातितः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने । महस्रु तद्धनं च महाधनं । आत्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन शब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अभे । अच् गतो । अर्तिगृह्यां भन् । उ० ३. १५२. । इति भन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ २१ ॥

यं रक्षन्तीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तत्रानुक्रमणं । यं रक्षन्ति नव वरुणमित्रार्यम्णां मध्ये तुच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमादित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यन्तयोस्तुचयोर्वरुणमित्रार्यमणो देवताः । मध्यतुचस्य सुगः पंथा इत्यस्वादित्या देवताः ॥ गतो विनियोगः ॥

यं रक्षन्तीति प्रचेतसो वरुणो मिचो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं । रक्षन्तीति । प्रऽचेतसः । वरुणः । मिचः । अर्यमा । नु । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षन्ति स जगो यजमानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । बह्व्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । अचि तुमुघेत्यादिना दीर्घः । दभ्यते । दम्भु दंभे । व्यत्ययेन अन् आत्मनेपदं च ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्ये रिषः । अरिष्टः सर्वे एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्ये । रिषः । अरिष्टः । सर्वेः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । बाहुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गो ऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं मर्त्ये मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति रक्षन्ति स सर्वो यजमानोऽरिष्टः केनाप्यहंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुतेव । बाहुता बाहुत्वं । भावषाचिमानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यते । यद्वा । समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वात् सुः । अर्तिपिपत्वीश्वेत्यभ्यासस्त्वत्वं । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं । पांति । तिङ्ङः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां । क्रिञ्चेति क्तिप् । सविकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । ब्रह्मादिना पत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि । दुःऽगा । वि । द्विषः । पुरः । घ्नन्ति । राजानः । एषां । नयन्ति । दुःऽइता । तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययजमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि वि घ्नन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि वि घ्नन्ति । तथा दुरिता यजमानसंबंधीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छंत्येति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८. ३. इति गमेर्दप्रत्ययः । शिञ्कंदसि बह्वलमिति श्लीपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणां । पा० ५. ३. ३९. इत्यसिप्रत्ययः तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । घ्नन्ति । हृतेर्ल्यच्चादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हृतेः । पा० ७. ३. ५४. इति घत्वं । अंतादेशस्योपदेशवचनादाबुदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः ॥

सुगः पंथां अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नात्रावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पंथाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अत्र । अवऽखादः ।

अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यास ऋतं यते यच्च गच्छते भवत्समूहाय पंथा मार्गः सुगः सुप्तु गंतुं शक्यः अनृक्षरः कंटकरहितश्च । अत्रास्मिन्कर्मणि वो युष्माकमवखादोऽवमंतव्यः खादो जुगुप्सितहृविर्विशेषो नास्ति । तस्मादिहागतव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पंथाः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषो गतौ । ऋषत्वंतर्गच्छंतीत्यृक्षराः कंटकाः । तन्यृषभ्यां क्सरन् । उ० ३. ७५. इति क्सरन्प्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । कत्वषत्वे । यास्कस्त्वाह । ऋक्षरः कंटक ऋच्छतेः । नि० ९. ३२. इति । न विद्यते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्यदित्यादित्येत्यादिना । पा० ४. १. ८५. ष्यप्रत्ययः । आज्ञसेरसुक् । आमंत्रिताबुदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । यते । इण् गतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । इणो यण् । पा० ६. ४. ८५. इति यणादेशः । शतृनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अवखादः । खादृ भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥५॥

यं यज्ञं नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥५॥

हे नरो नेतार आदित्या यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ पारं प्रापयथ स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्र णशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदुत्तयो-गादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्व टेलीपः । पा० ७. १. ८८. । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्त्युदात्तत्वं । धीतये । धेद् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमाख्येतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लियङ्गागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ॥२२॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥६॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥६॥

हे आदित्याः स तादृशो भवन्निरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽसृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिसुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उतापि च त्मना आत्मना स्वेन सदृशं तोक-मपत्वं गच्छति ॥ त्मना । मंचेषाञ्चादेरात्मनः । पा० ६. ४. १४१. । इत्याकारलोपः । अच्छ । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । असृतः । सृच् हिंसायां । न सृतोऽसृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कथा राधाम सखायः स्तोमं मिचस्यार्यम्णः । महि प्सरो वरुणस्य ॥७॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मिचस्य । अर्यम्णः । महि । प्सरः । वरुणस्य ॥७॥

हे सखायः सखिभूता अत्विजो मित्रादीनां त्रयाणां महि महत् प्सरो रूपं । अतस्तदनु रूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥ कथा । था हेतौ च च्छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इति किंशब्दात्मका-रवचनेषु प्राग्दशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २. १०३. । इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः । राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । स्तोमं । पुञ् स्तुतौ । अर्तिस्तुतिव्यादिना भावे मन् । निच्वादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्यैकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्याकार-लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं । महि । मह पूजायां । श्रीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । श्रीणादिको डरप्रत्ययः ॥

मा वो घ्नंतं मा शपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिञ्च आ विवासे ॥८॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । शपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ ।

विवासे ॥८॥

हे मित्रादयो देवा देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हति घ्नंतं तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रति वोचे । दुश्कृतकथनभीत्याहं न कथयामि । तथा यजमानं यः शत्रुः शपति तमपि शपंतं मा प्रति वोचे । भवन्नरेव विचार्य शिषणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धनेरेव वो युष्मन्ना विवासे । सर्वतः परिचरामि ॥ घ्नंतं । हंतीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हतिरिति कुत्वे प्रत्ययस्वरः । शपंतं । शप आक्रोशे । अदुप-देशाक्षसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वोचे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । माङ्ङि लुङ्ङीटि ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३. । इति वचिः । अस्यतिवक्त्रोत्थादिना चुरङ्गादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्ङीग इत्यङ्भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वप्रतिषेधः । सुमैः । न्ना अभ्यासे । सुपु आचतेऽभ्यस्यत इति सुम् । आतस्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिवरणकर्म ॥

चतुरश्रिददमानाद्विभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दुऽउक्ताय ।
स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नतं शपतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तत्रोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्विभीयात् । तत्रावशिष्टो मंचभागः सर्वोऽपि वृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अचयूतं कुर्वतो र-भयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरश्चतुःसंख्याकां कपर्दकान्ददमानाद्दतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं विभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताङ्गेतव्यमिति धर्मरहस्यं । तस्मादहं घ्नतं शपतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । चतुरो ऽन्व्यारयत इति तथया कितवाद्विभीयादेवमेव दुरुक्ताद्विभीयात् दुरुक्ताय स्पृहयेत् । नि० ३. १६. इति ॥ चतुरः । चतुरः शसि । पा० ६. १. १६७. इति विभक्तेः पूर्वखोदात्तत्वं । ददमानात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेन शानजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । विभीयात् । विभी भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः स्युः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाङ्निघाताभावः । निधातोः । निपूर्वाद्घातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ७०. भावे तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादी चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति पर्युदस्तात् । दुरुक्ताय । स्पृहेरीप्सितः । पा० १. ४. ३६. इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी संप्रदाने । पा० २. ३. १३. इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावात्तुपधगुणाभावः ॥ २३ ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्रमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्द्श पीष्णमित्यनुक्रांतं ॥ स्मार्तिं महांत-मध्वानमेथ्यन्निदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन् इति महांतमध्वानमेथ्यन् प्रतिभयं वा । आ० गृ० ३. १०. इति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

सं पूषन्नध्वन्स्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सस्त्रा देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अर्ध्वनः । तिर । वि । अंहः । विऽमुचः । नपात् । सस्त्र । देव । प्र ।
नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव अध्वनो मार्गात्सं तिर । अस्मानमीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । अंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वि तिर । विनाशय । पूषा विशिष्यते । विमुचो नपात् जलविमोचकहेतोर्मेषस्य पुत्र । नपादिति पुत्रनाम । नपात्प्रजति तन्नामसु पाठात् । अत्यंतरेऽद्यः पृथिवीति जलाद्भूम्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्य-चाप्युदकसारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आसीत्तत्समहन्वत सा पृथिव्यभवदिति । मेषस्य जलधारि-त्वादुदकपुत्र एव मेषपुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेषपुत्रत्वे पूष्णः किमायातमिति वाच्यं । पृथिव्या एव पूषत्वात् । तथा च अत्यंतरे कस्यचिन्मंत्रस्य ब्राह्मणमेवमाह्वयते । पूषाध्वनः पालित्वाह्वेयं वै पुषेति । तन्निर्वचनं चात्यवैवमाह्वयते । इयं वै पुषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च । शत० ब्रा० १४. ४. २. २५. इति । हे देव पूषन् नः पुरोऽस्माकं पुरतः प्र सस्त्र । प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्पर्यः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुंचतीति विमुञ्च मेघः । क्लिप्तेति क्लिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नऽपूर्वात् पातयतिः क्लिप् । नध्वाननपादित्यादिना नत्रः प्रकृतिभावः । सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्वामंचितसमुदायस्थाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सत्त्व । षच सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । तास्नुदात्तेदिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बज्जलमिति नसो णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

यो नः पूषन्नघो वृकौ दुःशेव आदिदेशति । अर्प स्म तं पथो जंहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अर्धः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति । अर्प । स्म । तं । पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपक्षी नोऽस्मानादिदेशति अनेन मार्गेण गंतव्यमित्येवमाज्ञापयति । कीदृशः । अघ आहंता वृकोऽस्मदीयस्य धनस्यादाता । अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः सेवितुं दुःशको दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं पथो मार्गादप जहि स । अवश्यमपाजुष ॥ वृकः । कुक वृक आदाने । वर्कत इति वृकः । इगुपध-लक्षणः कः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शिवं यस्यासी दुःशेवः । परादिष्कंदसि बङ्गलमित्युत्तर-पदाबुदात्तत्वं । यद्वा । दुःखेन सेव्यत इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषहुःसुष्विति खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेशति । दिश अतिसर्जने । लेखडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. इति वचनाद्वाभ्यस्तस्याचीति लघूप-धगुणप्रतिषेधाभावः । पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

अप त्वं परिपंथिनं मुषीवाणं हुरश्चितं । दूरमधि सुतेरज ॥ ३ ॥

अप । त्वं । परिऽपंथिनं । मुषीवाणं । हुरऽचितं । दूरं । अधि । सुतेः । अज ॥ ३ ॥

त्वं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मागादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज । अपगमय । कीदृशं । परिपंथिनं मार्गप्रतिबंधकं मुषीवाणं तस्कररूपं । मुषीविति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मल्लिखुच इति तन्नामसु पाठात् । ऊरश्चितं कौटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपंथिनं । कंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. इति शचावभिधेय इतिप्रत्ययातो निपातितः । मुषीवाणं । मुष सेये । मोषणं मुषिः । श्रीणादिको भावे किप्रत्ययः । मुषिं वनति संभजत इति मुषीवा । वन षण संभक्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच्प्रत्ययः । सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । ऊरश्चितं । ऊर्का कौटिल्ये । संपदादिलक्षणी भावे क्लिप् । राज्ञोप इति हकारलोपः । ऊरश्चिनोतीति ऊरश्चित् । चिनोतेः क्लिपि तुगागमः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गती । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिचेपणयोः ॥

त्वं तस्य द्वयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् । पदाभि तिष्ठ तपुषिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य । द्वयाविनः । अघऽशंसस्य । कस्य । चित् । पदा । अभि । तिष्ठ । तपुषिं ॥ ४ ॥

हे पूषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभि तिष्ठ । भवदीयेन पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । द्वयाविनः प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति यद्वयं तयुक्तस्य अघशंसस्य अस्मास्वघमनिष्टं शंसतः । अघशंस इति तस्करनाम । मल्लिखुचोऽघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । कस्य चिदनिर्दिष्टविशेषस्य कस्यापि ॥ द्वयाविनः । द्वयमस्यासीति द्वयावी । बङ्गलं कंदसीति मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे शंसो मनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तपुषिं । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । श्रीणादिक उषिन्प्रत्ययः । बङ्गलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निच्चादाबुदात्तत्वं ॥

आ तन्नै दस मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मंतुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे । येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमो ज्ञानवन्दस्य दर्शनीय यद्वा वैर्युपचयकारिन् पूषन् ते त्वदीयं तदवस्तादृशं रक्षणमा वृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन् अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः प्रेरितवानसि । तद्रक्षणमिति पूर्वचान्वयः ॥ दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितंभीत्यादिना रक् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । यद्वा । दसु उपचय इत्यस्मादंतर्भावितव्यार्थात्पूर्ववद्रक् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. भावे तुप्रत्ययः । मंतुर्ज्ञानमस्यासीति मंतुमान् । संबुद्धौ मतुवसो हरिति हत्वं । अचोदयः । चुद संचोदने । चौरादिकः ॥ २४ ॥

अधा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि सुषणा कृधि ॥ ६ ॥

अध। नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम । धनानि । सुऽसना । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग कृत्स्नधनयुक्त यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त हिरण्यवाशीमत्तमातिशयेन सुवर्णमयायुधवन् पूषन्
अध पूर्वोक्तास्मदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुषणा सुष्ठु दानयुक्तानि कृधि ।
कृह ॥ अध । अधशब्दे धत्वं क्हांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगात्वं इत्युक्ताच्चा-
दिषु पाठास्त्राविऽञ् । पा० ५. १. १२९. । ह्रस्वसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां
सत्यां सर्वविधीनां क्दंसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यासौ
विश्वसौभगः । आमंचितनिघातः । हिरण्यवाशीमत्तम । हिरण्यमयी वाशी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाशीमंतः ।
अतिशयेन हिरण्यवाशीमान् हिरण्यवाशीमत्तमः । आमंचितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखिन
संभञ्जंत इति सुषणानि । ईषद्ःसुध्विति खल् । श्क्दसीति श्लोपः । लितोति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । उक्त्वात् । अशुशुपृष्ठवृभ्यश्क्दसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं क्दसीति
विकरणस्य लुक् ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति। नः । सश्चतः । नय । सुगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्तवतः शत्रून्तोऽति अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं
शक्वेन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतृक्कृह । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मद्द्रव्यरूपं विदः । जानीहि ॥
सश्चतः । ग्लुञ्च षञ्ज गतावित्यत्र सश्चिमयेके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्मात्कटः शतु । बङ्गलं क्दसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्वरेण शतुर्दात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्क्हांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छंतिचेति
सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न
पुजनात् । पा० ५. ४. ६९. । इति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्क्दंसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादय-
श्च्युत्तरपदायुदात्तत्वं न भवति । अबङ्गव्रीहिल्वात् । तच्च हि बङ्गव्रीहाविति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकर-
णयोः । धिन्विक्कण्योरश्च्युत्प्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लियङागमः । इतश्च
लोप इतीकारलोपः ॥

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सूयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वौषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने
मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गे गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्लेशः कोऽपि मा
भुदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सूयवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सूयवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । परादिश्क्दंसि बङ्गलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । कृत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । नवज्वारः । ज्वर रोगे । भवि
ष्यत् । नवस्यासौ ज्वारो नवज्वारः । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

शग्धि पूर्धि प्र यंसि च शिशिहि प्रास्युदरं । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पूर्धि । प्र । यंसि । च । शिशिहि । प्रासि । उदरं । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ९ ॥

हे पूषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्तो भव । पूर्धि । अस्मद्गृहं धनेन पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदप्यपेक्षितं
पशु प्रयच्छ । शिशिहि । अस्मान्तर्वेषु मध्ये तीक्ष्णिकृह । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्रासि ।
पृष्टान्नेन सोमरसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक् शक्तौ । लोटो हिः । बङ्गलं क्दसीति विकरणस्य

लुक् । ऋग्वेदो हेर्धिरिति धिरादेशः । हेरपित्वात्प्रत्ययस्वरिणीदान्तत्वं । पूर्धि । पू पात्नपूरणयोः । शुशु-
पृकृपृथक्कंदसीति हेर्धिरादेशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्यपूर्वखेत्यत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः परत्वा-
न्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोडर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । निघातः । शिश्रीहि । शो तनूकरणे ।
लोटि बज्जलं कंदसीत्प्रत्ययस्यत्वं । ई हल्यधोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्रासि । प्रा पूरणे । अदादित्वाच्छपो
लुक् । सिपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

न पूषणं मेथामसि सूक्तैरभि गृणीमसि । वसूनि द्स्ममीमहे ॥१०॥

न । पूषणं । मेथामसि । सुऽउक्तेः । अभि । गृणीमसि । वसूनि । द्स्मं । ईमहे ॥१०॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु सूक्तैर्वेदगतेरभि गृणीमसि । सर्वत्र क्षुमः । दसं
दर्शनीयं पूषणं प्रति वसूनि धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथामसि । मेथु मेधाहंसिनयोः । लटिदंतो मसिरिति
मस इकारागमः । सूक्तैः । सुपु क्षुवते देवताः प्रकाशयंतीति सूक्तानि । क्तिचत्तौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यद्वा । कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. ।
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दसं । इषियुधी-
धिदसिस्त्राधूसूभ्यो मक् । उ० १. १४४. । इति मकप्रत्ययः ॥ ॥२५॥

कद्रुद्रायैति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया मैत्रावरुणी चांत्यसृचः
सौम्योऽत्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री कंदः । यासो प्रजा इत्यत्यानुष्टुप । रुद्रो देवता । यथा
नो मिच इत्येषा मित्रावरुणदेवताका च । अस्मै सोमैत्यादिरंत्यसृचसु सौम्य एव ॥ सर्वेषु रुद्रदेवताकेषु
कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायैमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्व
इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. । इति ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीऽहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥१॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीऽहुऽऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंऽतमं । हृदे ॥१॥

कत् कदा रुद्राद्यैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम । पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे
प्रहृष्टज्ञानयुक्ताय मीऽहुष्टमाय सेकृतमाय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसेऽतिशयेन प्रवृद्धाय हृदेऽस्मदीय-
हृत्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपस्कंदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक्च
। उ० २. २२. । इति रकप्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रहृष्टं चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । मीऽहुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीऽहुष्टमः । दाश्वान्
साह्वान् मीढ्वांश्चेति क्लमुप्रत्ययांतो निपातितः । तमप्ययस्त्रयादित्वेन भत्वाद्दसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तवतिर्वृद्धयर्थः । सौचो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुस्कंद-
सीतीयमुत्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः । ईयमुन ईकारलोपस्कंदसः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । वोचेम ।
वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । यासुटः स्वरेणिकार उदात्तः । हृदे । पृहृत्प्रियादिना
हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यथा नो अदितिः कर्त्पश्चे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥२॥

यथा । नः । अदितिः । कर्त् । पश्चे । नृऽभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय । रुद्रियं ॥२॥

अदितिर्भूमिनीऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा घेन प्रकारेण सिध्यति कर्त् । तथा करोतु । किंच
यथा घेन प्रकारेण पश्चेऽस्मदीयाश्चमहिषादिपशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विशिष्येण गवे गोजातये हितं
रुद्रियं सिध्यति तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु । भेषजस्य
रुद्रसंबन्धित्वं मंचांतरे समान्नातं । या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहभेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजी । तौ सं

४. ५. १०. १. इति । गवादिविषयभेषजं चान्यत्र स्पष्टमाह्वानं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमथो अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजं । तै० सं० १. ८. ६. १. इति ॥ करत् । डुकृञ् करणे । लङ्ङि व्यत्ययेन शप् । यद्वा । लेव्यडागमः । इत्यस्य लोप इतीकारलोपः । यद्वा । लुङ्ङि कृमृदृबृहृभ्यस्त्वंदसीति च्चैरङ्गादेशः । ऋदृशोऽङ्ङि गुण इति गुणः । आद्ययोः पञ्चयोः प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु व्यत्ययेन । यद्गुत्तयोगादनिघातः । पञ्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् धेङ्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावः । यणादेशः । गृभ्यः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्युदात्तत्वाभावः । गवे । सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साव-
वर्णेति प्रतिषेधः । रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्तेदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥३॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सजोषसः ॥३॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति अनुग्राह्यत्वेन जानाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा यथा चिकेतति । तथा भवत्विति शेषः । यद्वा । यथाशब्दोपेतमंत्रद्व-
यस्य तथा कदा बोधेमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित ज्ञाने । लेव्यडागमः । नाभ्यस्त्येति । पा० ७. ३. ८७. । गुःनिषेधो न भवति । बङ्गलं क्दसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तानामादिरित्याबु-
दात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषतीति सजोषसः । समानस्य क्दसीति समावः । असुनो नित्त्वाद्गुत्तरपदस्याबुदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजं । तच्छंयोः सुम्नमीमहे ॥४॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलाषऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥४॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्बृहस्पतिपुत्रस्य संबंधि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं स्तुतिपालकं मेधपतिं यज्ञपालकं जलाषभेषजं सुखरूपीषधीपतिं । यद्वा । उदकरूपीष-
धीपति । उदकं हि रुद्रनामाभिमन्त्रितं सदीषधं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम । गाथा गण इति
तन्नामसु पठितत्वात् । वायुपायाः स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गे रे शब्दे । आदेच इत्यालं । उषिकुषिगार्तिभ्य-
स्यन्निति यन्प्रत्ययः । नित्त्वादाबुदात्तत्वं । ज्यापोः संज्ञाक्दसीर्बङ्गलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यविश्वर्थ्य इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते मरुद्बुधादीनां क्दस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलाष-
भेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. इति दृशियहणात्केवलादपि
उप्रत्ययः । लाषः । लष कांती । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लाषो यस्मिंस्तज्जलाषं सुखं । जलाषरूपं
भेषजं यस्मिन्नुद्रे स जलाषभेषजः । बङ्गत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशंभ्यां । पा० ५. २. १३८. इति
मत्वर्थोयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णौ । प्रत्ययस्वरः ॥

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥५॥

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥५॥

यो रुद्रः सूर्य इव शुक्रः सूर्यवहीप्रिभान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं
भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठो वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां
च । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रशस्वतरः । प्रशस्वशब्दादिष्ठनि प्रशस्वस्य अः । पा०
५. ३. ६०. इति आदेशः । नित्त्वादाबुदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस निवासे । अंतर्भावि-
तत्पर्यायं शृशृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं ॥ २६ ॥

आपिमास्ते शं नः करतीति धाव्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विश्वानराय पृथुपाजसे शं नः
कारत्वर्तते । आ० ५. २०. इति ॥

शं नः करत्यर्वेते सुगं मेषाय मेथे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं । नः । करति । अर्वेते । सुऽगं । मेषाय । मेथे । नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबन्धिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुष्ठु गम्यं शं सुखं करति । देवः करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वश्च-
ब्दोऽश्चनाम । अर्षा वाजीति तन्नामसु पाठात् । मेषाय मेषजातिपुरुषाय मेथे तज्जातीयस्त्रिये नृभ्यः पुरुषेभ्यो
नारिभ्यः स्त्रीभ्यो गवे गोजातये ॥ करति । डुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् । अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्षा । अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । चतुर्थ्यैकवचनेऽर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तुआदेशः । वनिप्पुषी पित्वादानु-
दात्ता । धातुस्वरः । मेषाय । मिष स्रधायां । पचाद्यच् देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनात् ।
मेथे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. इति ङीप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्यैकवचन आगमा-
नुशासनस्थानित्यत्वादाङ्गमाभावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्वेति स्वरितत्वं । उदात्तयणो
ह्रस्वूवादिदिति तु न भवति सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् । नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । नारिभ्यः । नृनरयोर्बुद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. इति शार्ङ्गरवा-
दिषु पाठात् ङीप्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तः । गवे । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृम्णां ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः ।

तुविऽनृम्णां ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मि अस्मास्वधि नि धेहि । आधिक्येन स्थापय । तथा
महि महत् तुविनृम्णां प्रभूतबलयुक्तं अर्षोऽन्नमधि नि धेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेआदेशः । नृणां ।
नृ च । पा० ६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्यादयो गताः ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारांतयो जुहुरंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । मारांतयः । जुहुरंत । आ । नः । इंदो इति ।

वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहुरंत । मा हिसंतु । तथारातयः
शत्रवो मा जुहुरंत । हे इंदो सोम वाजे बलविषयेऽन्नविषये वा नोऽस्माना भज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरि-
बाधः । सोमं परिबाधते ये ते तादृशाः । क्लिप्नेति क्लिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मारांतयः । रा दाने ।
कृत्यल्युटो बज्जलमिति बज्जलवचनात्कर्तरि क्लिन् । यद्वा । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । नञ्समासि
ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहुरंत । हु प्रसह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् सुः । बज्जलं
कंदसीति बज्जलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावह्लादिशेषी । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद-
दभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इत्यदादेशाभावे सति श्लोऽंत इत्यंतादेशः । न माङ्ग्यो ग इत्यङ्गभावः ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूर्षंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । अमृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूर्षंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिभ्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वति ताः प्रजाः मूर्धा शिरःस्थानीयत्वं नाभा

संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य ते । अमृतस्य मरणरहितस्य परस्मिन्धाममृतस्य उत्तमे स्थाने प्राप्स्यसि । हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्त्वामखं कुर्वतीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् । सुपां मुनुगिति सप्रम्या लुक् । नामा । णह् बंधने । गहो भयम् । उ० ४. १२५. इति कर्मणीऽप्रत्ययः । जित्वादाबुदात्तत्वं । सुपां मुनुगिति सप्रम्या डादेशः । वेनः । वेनतिः कांतिकर्मा । लेटि सिष्यडागमः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । आभूषंतीः । भूष अलंकारि । भीवादिकः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्स्वरेण धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । समासे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद् ज्ञाने । लेटि सिष्यडागमः ॥ २७ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि विवस्वदिति चतुर्दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुकमणिका । अग्ने षकूना प्रस्त्रणवः काण्व आपेयं तु प्रागाथमाद्यो दृचोऽभ्युषसां चिति । कण्वपुत्रः प्रस्त्रणव ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थाद्या युजः सतोवृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो वृहत्यः । छत्स्वं सूक्तमापेयमुत्तरं च । आवे द्वे अश्विदेवताके उषोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आपेये क्रती बार्हते छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूत्रितं । अग्ने विवस्वत्सखायस्त्वा । आ० ४. १३. इति ॥ वाजपेय आपिमारुत आवः प्रगाथोऽनुरूपः । वाजपेयेनेति खंडे सूत्रितं । चित्रवतीषु चेत सुवीरंस्त्वं नश्चित्र जत्यापि विवस्वदुषस इत्यभिष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपी । आ० ९. ९. इति ॥ पर्यायव्युष्टावाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभि-
व्युक्तेदिति खंड आश्विनार्थैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः । आ० ६. ६. इति सूत्रितं ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्यम् ।

आ दाशुषे जातवेदो वह्ना त्वमद्या देवाँ उषर्बुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्यम् ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह्ना । त्वं । अद्या । देवान् । उषःऽबुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाया वह्ना । आनीय प्रापय । सोऽपिर्विशेष्यते । अमर्त्य मरणरहित जातवेदो जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् । जातानि वेद जातानि वैन विदुर्जाति जाति विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्देति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वा-
नृतून्यश्वोऽग्निमभिसर्पतीति च । नि० ७. १९. इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् विशिष्टनिवासोपेतं चित्रं नानाविधं । किंच अद्यास्मिन्दिन उषर्बुध उषःकाले प्रबुद्धान्देवाना वह्ना ॥ विवस्वत् । विवासनं विवः । तयुक्तं । वस निवासि । विपूर्वाद्दंतर्भावितर्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मनुप । मादुपधाया इति वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति मत्वेन पदत्वाभावाद्ब्रुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाबुदात्तत्वं । राधः । राध साध संसिद्धी । राधोत्वनेनेति राधो धनं । करणेऽमुन् । नित्वादाबुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान् साहानिति क्रसुप्रत्ययांती निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंचितनिघातः । वह्ना । द्युचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद् इति संहितायां नकारस्य हत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सामुनासिक आकारः । उषर्बुधः । उषसि बुध्यंत इत्युषर्बुधः । बुध अचगमने । क्तिप् इति क्तिप् । रो हत्वाभावश्छांदसः । छदुत्तरपद-
कृतिस्वरत्वं ॥

जुष्टो हि दूतो असिं हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्चिभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असिं । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्विऽभ्यां । उषसां । सुऽवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अपे त्वं जुष्टत्वादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्त्ताहारो हव्यवाहनो हविषो वोढा अध्वराणां क्रतूनां रथीः रथस्थानीयः । तथा च मंचांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याहृष हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह रथो ह वा एष भूतो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमग्निभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सञ्जुः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं अयोऽन्नमस्ते धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तासस्त्योर्लोपः । पा० ७. ४. ५०. । इति सञ्जोपः । हि वेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽन्तःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति ञ्युट् । योरनादेशः । अन्त्वादाद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अपि । पादादित्वादाष्टमिनिघाताभावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक ईकारप्रत्ययः । अध्वराणां ध्वरो नास्त्येष्विति बङ्ग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्ते । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शेऽदेशः ॥

अद्या दूतं वृणीमहे वसुंमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्ज्जीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दूतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽञ्ज्जीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽपि वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दूतं वार्त्ताहारं वसुं निवासहेतुं पुरुप्रियं बहूनां प्रियं धूमकेतुं धूमरूपध्वजयुक्तं भाञ्ज्जीकं प्रसिद्धभासात्कृतं । भाञ्ज्जीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. । इति यास्त्वचनं । व्युष्टिषुःकालेषु यज्ञानां यजमानानामध्वरश्रियं यागसेविनं ॥ अद्य । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं । धूमकेतुं । इषियुधीधीत्यादिना । उ० १. १४४. । धूमशब्दो मकप्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । भाञ्ज्जीकं । ञ्ज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । ञ्जेषु । उ० ४. २२. । इतीकप्रत्ययः । कित्त्वस्थानुवर्तनाद्गुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ञ्ज्जीकः प्रार्थयिता । आयुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा । भासोऽर्जनं यस्मिन् । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । व्युष्टिषु । उह्री विवासे । विवासो वर्जनं । विश्लेषणोच्छ्रयं तमसा वर्ज्यं इति व्युष्टय उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेऽप्रतिषेधः । ब्रह्मादिना षत्वे षुत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रियत इत्यध्वरश्रीः । क्तिञ्चोत्यादिना । उ० २. ५७. । क्तिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयेकवचनेऽपि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाश्रुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाश्रुषे ।

देवान् । अच्छं । यातवे । जातऽवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषुःकालेषु देवान् इतराम्सर्वदेवानच्छाभिसुख्येन यातवे गंतुमपि देवमीळे । सौमि । कीदृशं । श्रेष्ठमतिथयेन प्रशस्तं यविष्ठं युवतमं अतिथिं सततगमनचमं स्वाहुतं सुष्ठु आ समंताद्भोमाधिकरणं दाश्रुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं प्रीतं जातवेदसं जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवशब्दादिभिः खूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । अन्त्वादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । अतन्व्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. । इतिप्रत्ययः । अन्त्वादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । ऊ दानादनयोः । आह्वयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायां

। पा० २. २. १८. * । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥५॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृतं । भोजनं ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्यं । यजिष्ठं । हव्यंऽवाहनं ॥५॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक हव्यवाहन हविषो वोढः मियेध्य यज्ञार्ह एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यजिष्ठमतिशयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तविष्यामि । स्तुतिकारिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । पुञ् स्तुतौ । व्यत्ययेनेडागमः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः । चातारं । षड् पालने । आदेच इत्यात्वं । तुच्चेकाच उपदेश इतीट्प्रतिषेधः । अमृतं । नञो जरमरमित्त्वमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्यं । इयागम-स्कांदसः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दान्तुष्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः ॥ २८ ॥

सुशंसो बोधि गृणते यविष्य मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या देव्यं जनं ॥६॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्यं । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । देव्यं । जनं ॥६॥

हे यविष्य युवतमापे त्वं गृणते स्तुवते यजमानार्थं सुशंसः सुष्ठु शंसनीयो मधुजिह्वो मादयितुज्वालः स्वाहुतः सुष्ठु आभिमुख्येन ऊतः सन् बोधि । अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यैतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३. १७. । इति यास्कवचनात् । तस्य जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्दीव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्य । पूजय ॥ सुशंसः । शन्सु स्तुतौ । भावे घञ् । शोभनः शंसो यस्यासी सुशंसः । आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः । वङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ऊष्णलभ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । वा कंदसीत्यपित्वस्य विकल्पितत्वात्तूपधगुणः । धातोरन्त्यलोपस्कांदसः । गृणते । गृ शब्दे । लटः शतृ । क्र्यादिभ्यः श्रा । आभ्यस्तयोरान् इत्याकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । यविष्यं । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिस्त्वपत्तिः कण्वाद्यस्य स प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावुषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । नमस्य । नमोवरिवसिचङ्गः क्वजिति पूजार्थं क्वच् । प्रत्ययस्वरः । अन्वेषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । देव्यं । देवाद्यञञौ । पा० ४. १. ८५. ३. । इति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीचो यञ्प्रत्ययः ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वहं पुरुहूतं प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥७॥

होतारं । विश्वंऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशं । इंधते ।

सः । आ । वहं । पुरुऽहूतं । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥७॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि । सम्यग्दीपयन्ति खलु । हे

पुब्रह्मत ब्रह्मभिराहृतापे स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमा वह । आभिसुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवदोषमिति तन्नामसु पाठात् ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । असुन् । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासी विश्ववेदाः । ब्रह्मन्नीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधति । जिहन्वी दीप्ती । असोरलोप इत्यकारलोपः । आन्नलोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

सवि॒तारं॑मु॒षसं॑म॒श्विना॑ भ॒गं॑म॒ग्निं॑ व्यु॒ष्टिषु॑ क्ष॒पः ।

क॒णास॑स्त्वा सु॒तसो॑मास इंध॒ते ह॒व्यवा॑हं स्व॒ध्वर ॥ ८ ॥

सवि॒तारं॑ । उ॒षसं॑ । अ॒श्विना॑ । भ॒गं॑ । अ॒ग्निं॑ । वि॒ऽउ॒ष्टिषु॑ । क्ष॒पः ।

क॒णासः॑ । त्वा । सु॒तऽसो॑मासः । इंध॒ते । ह॒व्यऽवा॑हं । सु॒ऽअ॒ध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्तापे व्युष्टिषुषःकालेषु श्रवोऽन्नमाङ्गतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयापेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्दिश्य देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कणासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिंधते । दीपयंति ॥ व्युष्टिषु । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छयते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टिषुषःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चपः । चपेति रात्रिनाम । उखातो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात् इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः सोमो धैः । निष्ठिति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । ब्रह्मन्नीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति खिवप्रत्ययः ॥

पति॒र्ह्यध्व॑राणा॒मग्ने॑ दू॒तो वि॒शाम॑सि ।

उ॒ष॒बुध॑ आ॒ वह॑ सोम॑पीतये दे॒वाँ अ॒द्य स्व॑र्दृ॒शः ॥ ९ ॥

पतिः॑ । हि । अ॒ध्व॒राणां॑ । अ॒ग्ने॑ । दू॒तः । वि॒शां । अ॒सि॑ ।

उ॒षः॑ऽबुधः । आ । वह॑ । सोम॑ऽपीतये । दे॒वान् । अ॒द्य । स्वः॑ऽदृ॒शः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विशां प्रजानां संबन्धिनी येऽध्वरा यागाक्षेपां पतिः पालकस्त्वं दूतोऽसि हि । देवानां वार्त्ताहारो भवसि खलु । उषबुध उषःकाले प्रबुद्धान् स्वर्दृशः सूर्यदर्शिनी देवानव्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमा वह । आभिसुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्दृशः । सुधृति गच्छतीति खरादित्यः । अर्तेरन्वेष्योऽपि दृशंत इति विच् । तं पश्यंतीति स्वर्दृशः । क्तिञ्चेति क्तिप् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अ॒ग्ने॒ पूर्वा॑ अ॒नूष॑सो वि॒भाव॑सो दी॒देथ॑ वि॒श्वदर्श॑तः ।

अ॒सि॒ यामे॑ष्व॒विता॑ पु॒रोहि॑तोऽसि॒ यज्ञेषु॑ मानु॒षः ॥ १० ॥

अ॒ग्ने॑ । पूर्वाः॑ । अ॒नु॒ । उ॒षसः॑ । वि॒भा॒व॒सो॑ इति वि॒भाऽव॑सो । दी॒देथ॑ । वि॒श्वऽदर्श॑तः ।

अ॒सि॑ । यामे॑षु । अ॒वि॒ता । पु॒रः॑ऽहि॒तः । अ॒सि॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मानु॒षः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूपधनवन्नपे विश्वदर्शतः सर्वैर्दर्शनीयस्त्वं पूर्वा उषसोऽनु अतीतानुषःकालाननुलक्ष्य दीदेथ । दीप्तवानसि । तादृशस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेषु नुष्ठयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्थां दिश्ववस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥

दीदेथ । दीदेतिष्कांदसो दीप्रिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिउभावः । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वेर्दशनीयः । भृमृदृशीत्यादिना वृशे-
रतच् । मद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १०६. २. । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वस्त्रे-
षामित्यसिप्रत्ययांतः पुरसशब्दः । तद्वितस्त्रासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययं । पा० १. ४. ६७. । इति गति-
संज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २९ ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दूतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसं । जीरं । दूतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्याग्नेः निदधाति तद्वद्वयं त्वां नि धीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं ।
यज्ञस्य साधनं यज्ञनिष्पादकं होतारमृत्विजं ऋतौ वसंतादिके यष्टारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानयुक्तं जीरं शत्रूणां
वधोहानिकरं दूतं देवानां दूतस्थानीयं अमर्त्यं मरणरहितं । मनुष्वत् । श्रीणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुसशब्दः ।
तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । पा० ५. १. ११५. । इति वतिप्रत्ययः । अयस्त्रयादित्वेन भत्वाद्ब्रुत्वाद्यभावः । धीमहि ।
बुधाञ् धारणपोषणयोः । लिङ्ग्रभ्यासलोपस्कांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. ।
इति रकप्रत्ययः । कात्यायनस्वाहा । रकि ञ्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

यद्देवानां मित्रमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दूत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रमहः । पुरऽहितः । अंतरः । यासि । दूत्यं ।

सिंधोऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भाजते । अर्चयः ॥ १२ ॥

हे मित्रमहो मित्राणां पूजकामे यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्थां दिशि स्थापितोऽंतरो देवयजनमध्ये
वर्तमानः सन् देवानां दूत्यं दूतकर्म यासि प्राप्नोषि तदानीमपेक्षवार्चयो दीप्तयो भाजते । दीप्यंते । तत्र
दृष्टांतः । सिंधोरिव यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भाजते तद्वत् ॥ मित्रमहः ।
मह पूजायां । मित्रैर्ऋत्विग्भिर्मह्यते पूज्यत इति मित्रमहाः । श्रीणादिकोऽसुन् । यासि । यदृत्तयोगादनिघातः ।
दूत्यं । दूतस्य कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयस्कांदसि
विकल्प्यंत इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तिप्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु स्वन
ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ऊर्मयः । अर्तैरुच्च । उ० ४. ४४. । इति मिप्रत्ययः ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैरग्ने स्यावभिः ।

आ सीदंतु वह्निषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । स्यावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वह्निषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं अचणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्तामे श्रुधि । अस्रदीयं वचनं शृणु । यो मित्रो देवो यस्वार्थमा ये
चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छंतो देवास्तैः सर्वैः स्यावभिराहवनीयाभिना त्वया समानगति-

भिरन्विर्वह्निभिर्देवैः सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य बर्हिषि दर्भ आ सीदंतु । उपविशंतु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । श्रुश्रुत्वित्या-
दिना हेर्धिंरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्ण । श्रुणोतीति श्रुत् । क्विपि तुगागमः । श्रुतो
कर्णो यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः । वह प्रापणे । वह्निश्रियुश्रुगलाहात्वरिभ्यो ऋदिति निप्रत्ययः । निन्त्वादा-
बुदात्तत्वं । सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । छदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च । पा० ८. ४. ११. इति णत्वं ॥

श्रुत्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।

पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥१४॥

श्रुत्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतावृधः ।

पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥१४॥

मरुतो देवाः स्तोममस्रदीयं स्तोत्रं श्रुत्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः सुष्ठु फलस्य दातारः अग्निजिह्वा
अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो
गृहीतकर्मा वरुणो देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिबंतु ॥ सुदानवः । बुदात्तं दाने ।
दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. इति भवि नुप्रत्ययः । दानुशब्द आबुदात्तः । शोभनं दानु येषां । आबुदात्त
द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तास्व्यात
ताच्छब्दं । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते । क्वांदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्धयितारः । वृधेरंतर्भावित्त्वर्थत्वात् क्विधेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ ॥३०॥

त्वमपि वसूनि ददर्श द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमपि दशानुष्टुभमर्धर्चोऽत्यो देव इति । प्रस्कण्व
ऋषिः । आनुष्टुभं कंदः । इदं सूक्तमपि देवताकं । पूर्वत्रापेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्धर्चो देवदेवत्यः ॥
प्रातरनुवाक आप्रेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमपि वसूस्त्वं हि
चैतवत् । आ० ४. १३. इति ॥ तथा गर्गचिरात्रस्याख्येऽहन्येतसूक्तमाज्यशस्त्रं । आगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे
सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमपि वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. इति ॥

त्वमपि वसूरिह रुद्राँ आदित्याँ उत । यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषं ॥१॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत । यजाँ । सुअध्वरं । जनं ।

मनुजातं । घृतप्रुषं ॥१॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उतापि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणितं यज । कीदृशं । स्वध्वरं
शोभनयागयुक्तं मनुजातं मनुष्या प्रजापतिनोत्पादितं घृतप्रुषमुदकस्य सेत्तारं ॥ यज । द्यौःस्तस्मिन् इति
संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । शोभनोऽध्वरो यस्यासौ स्वध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं ।
जनैरंतर्भावित्त्वर्थत्वात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतप्रुषं । प्रुष ऋषिस्त्रेहनसेचनपुराणेषु ।
घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति घृतप्रुट् । क्विधेति क्विप् ॥

श्रुष्टीवानो हि दाश्रुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥२॥

श्रुष्टीवानः । हि । दाश्रुषे । देवाः । अग्ने । विचेतसः ।

तान् । रोहित्स्त्रयश्च । गिर्वणः । त्रयःस्त्रिंशतं । आ । वह ॥२॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाश्रुषे हविर्दत्तवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य

दानं । तज्जाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाये । गर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतमनया संख्यया संख्यातांस्तान्देवाना वह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावे क्तिच् । श्रुष्टिं वगन्ति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । क्हांदसं दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गर्वणाः । वनतेरमुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं क्हांदसं । त्रयश्च चिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रयस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति विश्वस्य त्रयसादेशः । संख्या । पा० ६. २. ३५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्रियमेधवदचिवज्जातवेदो विरूपवत् । अंगिरस्वन्महिब्रत प्रस्करवस्य श्रुधी हवँ ॥३॥

प्रियमेधऽवत् । अचिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् । अंगिरस्वत् । महिऽवत् ।

प्रस्करवस्य । श्रुधि । हवँ ॥३॥

हे महिब्रत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽपि प्रस्करवस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हवमाङ्गानं श्रुधि । शृणु । तत्र चत्वारो दृष्टांताः । प्रियमेधाचिविरूपांगिरोनामका एतेषामाङ्गानं यथा शृणोषि तद्वत् । अत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्करवस्य शृणु ज्ञानं । प्रस्करवः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवो यथा प्राय-मिति । विरूपो नानारूपो महिब्रतो महाव्रत इति च । नि० ३. १७. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येव । पा० ५. १. ११६. । इति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवमचिवदित्यादावपि । प्रस्करवाद्यो गताः ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत । राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥४॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत । राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण ।

शोचिषा ॥४॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये रक्षार्थमग्निमहूषत । आहृतवंतः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण शोचिषा शुक्रेण प्रकाशेन राजंतं दीप्यमानं ॥ महिकेरवः । मह पुत्रायां । औणादिक इन्द्रत्ययः । उक्तञ् करणे । क्वापाजीत्युण् । महयो महांतः कारवो येषां ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशश्क्हांदसः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । ऊञ् स्यायां शब्दे च । लुङि सिचि बङ्गलं क्दसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्य-ययोरिति षत्वं ॥

घृताहवन संत्येमा उ षु श्रुधी गिरः । याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥५॥

घृतंऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः । याभिः । कण्वस्य । सूनवः ।

हवन्ते । अवसे । त्वा ॥५॥

हे घृताहवन घृतेनाह्वयमान संत्य फलप्रदाने इमा उ गिरोऽस्माभिः प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुषु शृणु । कण्वस्य महर्षेः सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे स्वरक्षार्थं त्वा हवन्ते त्वामाहुयन्ति ॥ घृता-हवन । घृतेनाह्वयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे ल्युट् । आमंचितायुदात्तत्वं । श्रुधि । शृणुणुपृक्तवृष्यक्-दसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं क्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

अथमेधे पीष्णामिष्टी स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्थेषा । सर्वान्कामानाप्यस्मिन्निति खंडे मृचितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदप्रये । आ० १०. ६. । इति ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विष्णु जंतवः । शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्नें हव्याय वोळ्हेवे ॥६॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विष्णु । जंतवः । शोचिःऽकेशं । पुरुऽप्रिय । अग्नें ।

हव्याय । वोळ्हेवे ॥६॥

हे चित्रश्रवस्तमातिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्तं पुष्टप्रियं बहूनां यजमानानां प्रीतिकरापि त्वां हव्याय वोऽहवे हविर्वोढुं विष्णुं जंतवः प्रजासूत्यता यजमाना हवन्ते । आङ्गयन्ति । कीदृशं । शोचिष्केशं दीप्तिरूपके-
शोपितं । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव ह्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केशा इति ॥ चित्रश्रवस्तम ।
श्रव इत्यन्ननाम । चित्रं श्रवो यस्यासौ चित्रश्रवाः । अतिशयेन चित्रश्रवाश्चित्रश्रवस्तमः । आमंचितानुदात्तत्वं ।
शोचिष्केशं । शुच दीप्ता । अर्चिशुचिङ्गपिष्ठादिर्दिभ्य इति । उ० २. १०९. । इतीतिः । प्रत्ययस्वरः । बङ्ग्रीही
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । वोऽहवे ।
वह प्राणो । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रत्वयः । ढत्वधत्वप्लवढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. ।
इत्यकारस्वीकारः । निन्वादाद्युदात्तत्वं ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्त्तमं ।

श्रुत्कर्णं । सप्रथःत्तमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां नि दधिरे । स्थापितवन्तः । कीदृशं । होतारमाङ्गातारं
ऋत्विजमृतुषु यजनशीलं वसुवित्तममतिशयेन धनस्य लभयितारं श्रुत्कर्णं श्रवणयोग्यकर्णोपेतं सप्रथस्तममति-
शयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । हरेचश्चिन्वादतोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि ।
दिवः स्वर्गस्त्रीषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः । सर्वे विधयस्क्वदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्दिव उत् । पा० ६.
१. १३१. । इत्युत्वं न क्रियते । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्भा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि हविर्लक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा
अचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । बृहद्भाहंतं भा भासमानं । कीदृशा विप्राः । दाशुषे मर्ताय
हविप्रदस्य यजमानस्य संबन्धि हविर्बिभ्रतो धारयन्तः ॥ अचुच्यवुः । चुङ् गती । अस्मादंतर्भावितत्पर्यात
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं क्वंसीति शपः सुः । सिजभ्यस्ताविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. । इति द्वेर्जुसा-
देशः । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. । इति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां मुलुगिति विभक्तैर्भुक् । बिभ्रतः ।
डुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छतरिति लुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
मर्ताय दाशुषे । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थी ॥

प्रातर्याव्याः सहस्कृत सोमपेयाय संत्य । इहाद्य दैव्यं जनं बर्हिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयाव्रः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । संत्य । इह । अद्य । दैव्यं । जनं । बर्हिः ।

आ । साद्य । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातर्वसो निवासहेतुभूतापि इह देवयजनदेशेऽथाग्निन्दिने सोमपेयाय
सोमपानार्थं प्रातर्याव्याः प्रातरागच्छतो देवान् दैव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बर्हिरा साद्य । यच्च प्रापय ॥
प्रातर्याव्याः । शस्त्रलोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । तेन क्रियत इति
सहस्कृतः । औजःसहोऽभस्तमससुतीयायाः । पा० ६. ३. ३. । इत्यलुगभावस्क्वदसः ॥

अर्वाचं दैव्यं जनमग्रे यस्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्तं पात तिरोऽह्यं ॥ १० ॥

अर्वाचं । दैव्यं । जनं । अग्रे । यस्व । सहूतिऽभिः ।

अयं । सोमः । सुदानवः । तं । पात । तिरोऽह्यं ॥ १० ॥

हे अग्रे अर्वाचमभिमुखं दैव्यं जनं देवतारूपं प्राणिनं सहूतिभिः समानाह्वानैर्देवांतरैः सह यत्न । यज । हे सुदानवः सुष्ठु फलदातारो देवाः अयं सोमो युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिबत । कीदृशं । तिरोऽह्यमेतन्नामकं । पूर्वस्निग्धमिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि ह्यति तस्मैतन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यन्नाविति प्रारदीव्यतीयो यज् । यत्न । ऋषि बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्चांदसः । अप इत्यस्य पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङुःतिङ् इति निघाताभावः । सहूतिभिः । समानाह्वतिराह्वानं घेषां ते सहूतयः । समानस्य च्छंदसीति सभावः । बह्व्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । तिरोऽह्यं । अहनि भवमह्यं । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. इति नियमात् । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । धे चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. इति प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वान्न क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्तिरोऽह्यः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३२ ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रखल्लव्यार्थं । इदमुत्तरं चाश्विनं गायत्रीच्छंदस्कं । अत्रानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रीच्छंदस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो उषाः । आ० ४. १५. इति सूचितं ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वां ।

अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्वा पूर्वेषु मध्वरात्रादिकासिषु विद्यमाना न भवति किंत्विदानीतनुषा उषोदेवता दिवो बुलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनां वां युवां बृहत्प्रभृतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । धृञ् सुती । तिङां तिङो भवतीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा । ल्युत्तमैकवचने सिञ्जलं लेटीति सिप् ॥

या दसा सिंधुमातरा मनोतरा रयीणां । धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दसा । सिंधुऽमातरा । मनोतरा । रयीणां । धिया । देवा । वसुऽविदा ॥ २ ॥

या देवा यावुभावश्विनी वक्ष्यमाणगुणयुक्ती ती सुष इति पूर्वचान्वयः । कीदृशां । दसा दस्री दर्शनीर्यां सिंधुमातरा समुद्रमातृकी । यद्यपि सूर्याचंद्रमसाविव समुद्रजी तथाप्यश्विनोः केषांचिन्मते तद्रूपत्वात्तथात्वं । रयीणां धनानां मनोतरा मनसा तारयितारी धिया कर्मणा वसुविदा निवासस्थानस्य लंभयितारी ॥ मनोतरा । मनसा तरत इति मनोतरा । तरतेरंतर्भावितर्षथात् ऋदोरवित्यप् । पूर्वपदांतस्य सकारस्य ह्रस्वे सति च्छांदसमुखं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । धिया । सविकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । वसुविदा । वसुनि निवासस्थानानि विंदते इति वसुविदा । क्लिप्तेति क्लिप् ॥

वच्यंते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि । यद्वां रथो विभिष्यतांत ॥ ३ ॥

वच्यंते । वां । ककुहासः । जूर्णायाम् । अधि । विष्टपि । यत् । वां । रथः । विऽभिः ।

पतांत ॥ ३ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धी रथो जूर्णायां नानाशास्त्रैः सुतायामधि विष्टपि स्वर्गलोके यद्यदा विभिरश्वैः पतात् पतति गच्छति तदानीं वां युवयोः ककुहासः सुतयो वच्यंते । अस्माभिरुच्यंते ॥ वच्यंते । ब्रवीतेर्यंकि ब्रुवो वचिः । पा० २. ४. ५३ । इति वचादेशः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चैत्यत्र वा कंदमीत्यनुत्तेः परपूर्वत्वस्य पाचिकत्वाद्यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । ककुहासः । ककुभं शृंगे विदुः प्रधाने चैत्यभिधानात् प्राधान्याभिधायिना ककुप्शब्देन तत्प्रतिपादिकाः सुतयो लक्ष्यंते । हृत्वं क्वांदसं । आज्ञसेरसुगित्यमुक् । जूर्णायां । जृष् वयोहानी । अत्र सुत्वर्यो धातुनामनेकार्थत्वात् । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं कंदसौत्युत्वं । हलि चिति दीर्घः । रदाभ्यामिति निष्ठानत्वं । पा० ८. २. ४२ । प्रत्ययस्वरः । विभिः । वी गत्यादा । विभ्यंति गच्छंतीति वयोऽद्याः । औणादिको डिप्रत्ययः । पतात् । पतु गती । ल्येवाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

ह्विषां जारो अपां पिपर्तिं पपुरिर्नरा । पिता कुटस्य चर्षणिः ॥ ४ ॥

ह्विषां । जारः । अपां । पिपर्तिं । पपुरिः । नरा । पिता । कुटस्य । चर्षणिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी देवी अपां जारः स्वकीयतपिनोदकानां जरयिता सूर्यो ह्विषास्रहृत्तेन पिपर्तिं । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये ह्विषप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं द्रष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिरुक्तक्रमेण पूरणस्वभावः पिता पालकः कुटस्य चर्षणिः कर्मणो द्रष्टा । अत्र निरुक्तं । ह्विषापां जरयिता पिपर्तिं पपुरिरिति पुणातिनिगमौ वा प्रोणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४ । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक्च । पा० ३. ३. २०. ४ । इति घञ्तो निपातितः । कर्षात्वं इत्यंतीदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्तिं । पू पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । अर्तिपिपत्वींश्चैत्यभ्यासस्त्वत्वं । अनुदात्ते चैत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पपुरिः । आदृगमहृनेति किन्प्रत्ययः । लिङ्गुवात्किञ्चि सिद्धेऽपि पुनः कित्करणसामर्थ्यादृच्छत्युतां । पा० ७. ४. ११ । इति गुणाभावः । उदीष्यपूर्वस्त्वुत्वं । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

आदारो वां मतीनां नासत्या मतवचसा । पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥

आऽदारः । वां । मतीनां । नासत्या । मतऽवचसा । पातं । सोमस्य । धृष्णुऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रौ नासत्याश्विनी वां युवयोर्मतीनां बुद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिबतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । इह आदरे । आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक्चेति घञ्प्रत्ययः । थाथादिनोत्तरपदांतीदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तां । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि सति पाप्नेत्यादिना पिबादेशो न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । धृष्णुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याजादेशः ॥ ॥ ३३ ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथाभिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । इषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रसवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता थेडन्नं नोऽस्मान्पीपरत् पारथेत् तुभिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरोऽंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्ये अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥ पीपरत् । पू पालनपूरणयोः । खंतालुकि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्वद्विर्भावहलादिशेषसन्भावित्वदीर्घाः । बङ्गलं कंदसमाङ्गोऽपीत्युत्भावः । चङ्गन्यतरस्यां । पा० ६. १. २१. ८ । इत्युपोत्तमस्य

धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ति व्यत्ययेनाभ्यासस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अक्षे । सुपां मुकुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य श्रेःआदेशः । रासाथां । रा दाने । कांसे प्रार्थनायां लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्रुः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पूर्ववदडभावः । तिङ्कुतिङ् इति निघातः ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥७॥

आ नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥७॥

हे अश्विना मतीनां सुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्या यातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं रथं भवदीयं युंजाथां । साथं कुरुतं ॥ नावा । साविकाच इति विभक्तिसूदात्तत्वं । गंतवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे । लोव्याथामि र्धादित्वाक्लृम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अरिचं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुज् इंदवः ॥८॥

अरिचं । वां । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुजे । इंदवः ॥८॥

हे अश्विनी वां युवयोर्दिवस्पृथु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥ अरिचं । अ गती । अर्तिलूधूसूखनसहचर इचः । पा० ३. २. १८४. इति करण इचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिसूदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्लवनतरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिमिचिभ्यस्यक् । उ० २. ७. इति थक् । ऋत इवातीरितीत्वं । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे । पा० ६. ४. ७६. इतीरेचो रेऽआदेशः ॥

दिवस्काण्वास इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वत्रिं कुहं धित्सथः ॥९॥

दिवः । काण्वासः । इंदवः । वसु । सिंधूनां । पदे । स्वं । वत्रिं । कुहं । धित्सथः ॥९॥

हे काण्वासः कण्वपुत्राः । यद्वा । मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्यं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकसकाशादिदिवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भूताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां खंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽतिरिचे वसु अस्मदादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविभूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वत्रिं स्वकीयं रूपं कुहं धित्सथः । कुच स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्शनीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुहं । वा ह च छंदसि । पा० ५. ३. १३. इति किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोः । पा० ७. २. १०४. इति किमः कुः । धित्सथः । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुरभलभश्कपतपदामच इत् । पा० ७. ४. ५४. इत्याकारस्य इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । पा० ७. ४. ५८. इत्यभ्यासलोपः । सः स्यार्धधातुके । पा० ७. ४. ४९. इति सकारस्य तकारः ॥

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यासितः ॥१०॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंशवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । व्यख्यत् ।

जिह्या । असितः ॥१०॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंगशव उषःकालीनरश्मिसिद्धार्थमभूद् । प्रादुर्भूतेव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यसदृशोऽभूत् । अपिश्वासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेशेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोर्धुवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूसुवीस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते

द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया । अख्यत् । चषिङ् चक्तायां वाचि । लुङि चषिङ्ः ख्याजिति ख्या-
आदेशः ॥ ॥ ३४ ॥

अभूद् पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदर्शि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुऽया । अदर्शि । वि ।

सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

अतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रिः पारभूतमुदयाद्रिं गंतुं पंथा मार्गः साधुया समीचीनोऽभूद् । निष्पन्न
एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सुतिः प्रकृता दीप्तिर्बर्दशि । विशेषेण वृष्टा । तस्मादश्विनी युवाभ्यामा-
गतं च ॥ एतवे । इण् गती । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्द्रत्वयः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्याऽआदेशः । अदर्शि ।
कर्मणि लुङि चेषिणादेशः । चिणो लुक् । पा० ६. ४. १०४. । इति तशब्दस्य लुक् । सुतिः । सु गती । क्तिच्त्तौ
च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

तत्तदित्श्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।

पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्रोताश्विनोः संबन्धि तत्तदित् पुनःपुनः कृतं सर्वमप्यवोऽस्माद्विषयं रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकम-
लं करोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयोरश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः सोमं
पूरयतोः ॥ भूषति । भूष अलंकरि । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येकि । अस्मात्तः शतृ ।
जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्त्वं । शतृर्दित्वाद्गुणाभावे यणा-
देशः । अभ्यस्तानामादिरित्वाद्युदात्तत्वं ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शंऽभू ।

आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू सुखस्य भावयितारवश्विनी मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परिचरणवति यजमाने ववसाना
निवासशीली युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य पाननिमित्तं गिरा सुतिनिमित्तं चा गतं । आगच्छतं ॥ ववसाना ।
वस निवासे । ताच्छील्यवयोवचनेति ताच्छीलिकक्षानम् । पा० ३. २. १२९. । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । अन्ये-
षामपि वृश्चत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्त्रेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने
यणादेश उदात्तयणो हल्युर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते जानातीति मनुः । बङ्गल-
वचनादीणादिक उसिप्रत्ययः । तत्र तस्वेविति सप्तम्यर्थे वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति
शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोरुषा अनु श्रियं परिज्मनोरुपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियं । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।

अक्तुभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनी परिज्मनोः परितो गंचोर्युवोरुवयोऽभयोः श्रियमनु आगमनरूपां शोभामनुदत्थोषा उपा-

चरत् । उषःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरगतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाङ्गमी रात्रिभिर्द्धता यन्नगतानि हवींषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचनस्य सुपां सुपो भवतीति षष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वाभावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः । परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानी । अमुचन्नित्यादिनाजतेर्मनिप्रत्ययांतो निपातितः । अता । श्रेष्कंदसीति शैलीपः । वनथः । वन षण् संभक्तौ । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

प्रथमं पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिबतमित्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । उभा पिबतमश्विनैति चोभाभ्यामनवानं । आ० ४. ७. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । सूचितं च । प्र वामंधांसि मथान्यस्युत्तमा पिबतमश्विनैति याज्ये । आ० ६. ५. इति ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्म यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिबतं । अश्विना । उभा । नः । शर्म । यच्छतं । अविद्रियाभिः । उति ऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना उभा युवामुभौ पिबतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभौ रक्षाभिर्नोऽसभ्यं शर्म मुखं यच्छतं ॥ पिबतं । पा पाने । लोटि शपि पात्रेत्यादिना पिवादेशः । अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्त्विति । म० ७. ३. ७८. २. परि० ९२. वचनाल्लघूपधगुणाभावः । यद्वा । आद्युदात्तोऽदंतः पिवादेशः । तिङ्कृतिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि शपि पात्रेत्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गती । विपूर्वादस्माज्जाव औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विद्रिर्निदा । तद्विरोधिन्यविद्रिः कुतिः । तां यांतीत्यविद्रियाः । अन्येभ्योऽपि वृश्चंत इति विच् । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । उतिभिः । अतः क्लिप्ति ज्वरत्स्वरेत्यादिनोद् । उतियूतीत्यादिना क्लिप्ति उदात्तत्वं ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य चतुर्थं सूक्तं दशर्चं । अवानुक्तांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । अश्विनान्यस्मादृषेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्तरत्वं अषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्त्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अणयेव परिभाषयेदमुत्तरं च प्रागाथं । अतः प्रथमानुतीयाया अयुजो बृहत्त्वः । द्वितीयाचतुर्थ्याया युजः सतोबृहत्त्वः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते कंदस्वेतसूक्तं । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदृष्टत्वात् ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोऽह्यं धत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतुवृधा ।
तं । अश्विना । पिबतं । तिरःऽअह्वं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारवश्विना अश्विनी वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमोऽतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोअह्वं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिबतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्त्रयोवीनावी । पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । मन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । धकारश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान् मधुमत्तमः । मतुप्रमपोः पित्त्वादानुदात्तत्वे पदस्वर एव शिष्यते । ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावित्त्वार्थात् क्विप्तेति क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोअह्वं । अह्वि भवोऽह्वः । भवे क्ंदसीति यत् । अह्वष्टोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमान्नसहित इति टिसोपाभावः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभावेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहितोऽह्वस्तिरोअह्वः । तिरोऽतर्धी । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वान्साह्वानित्यादिना क्तसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कण्वांसो वां ब्रह्म कृण्वंत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवं ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेशसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कण्वासः । वां । ब्रह्म । कृण्वंति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हवं ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपचिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिहतगतितया लोकचये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेना यातं । इहागच्छतं । कण्वासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वा वां युवयोरध्वरे यगि ब्रह्म स्तोत्ररूपं मंत्रं हविल्लक्षणमन्नं वा कृण्वंति । कुर्वंति । तेषां कण्वानां हवमाह्वानं सु शृणुतं । सुहादरेण शृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बध्नीतीति बंधुराः । बंधेरीणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु पाठात् त्रिचक्रादीनां क्ंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् । क्विप्तेति क्विप् । सुपेशसा । पेश इति हिरण्यनाम । शोभनं पेशो यस्यासौ सुपेशाः । आयुदात्तं ब्रह्मं क्ंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । शृणुतं । श्रु अचण् । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः श्रुभावश्च । हवं । इत्यतेर्भवेऽनुपसर्गस्य । पा० ३. ३. ७५. । इत्यपि । संप्रसारणं च गुणावादेशी । प्रत्ययस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु बिभ्रता रथे दाश्वान्समुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतुवृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वान्सं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विनी मधुमत्तमं सोमं पातं । पिबतं । हे दसाश्विनी सोमपानार्थमथास्वदाह्वानानंतरमवास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु बिभ्रता अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वान्सं हविश्रदं यजमानमुप गच्छतं । समीपे प्राप्तुतं ॥ बिभ्रता । दुभृञ् धारणापोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । श्रुजानिदित्यभ्यासस्त्वत्वं । शतुर्ङित्त्वान्नृणाभवि यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं ॥

त्रिषधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मधा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कणासो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवंते अश्विना ॥४॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मधा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कणासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवंते । अश्विना ॥४॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विनी त्रिषधस्ये कक्षात्रयरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दमे स्थित्वा मधा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं । सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिषुतसो-मयुक्ता अभिद्यवोऽभिगतदीप्तयः कणासो युवामुभौ हवंते । आह्वयंते ॥ त्रिषधस्ये । त्रिषु स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्यं बर्हिः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सध मादस्योऽच्छंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहशब्दस्य सधादेशः । मधा । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावः । जसि चेत्यत्र जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १०९. १. । इति वचनात्ताभाषाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सन्वेकाच इतीट्प्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वात्स्रधूपधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषी । ढत्वन्तुत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो धैः । बङ्गव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः । बुरित्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता बुं । अत्यादयः क्रांतावर्थे द्वितीयया । म० २. २. १८. ४. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः ष्व१स्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥५॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥५॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभौ रक्षाभिः कण्वं महर्षिं प्रावतं रक्षितवन्ती हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालकी ताभौ रक्षाभिरस्माननुष्ठातृभ्यवतं । सुषु रक्षतं । स्पष्टमन्यत् ॥ अभिष्टिभिः । अभिमुख्येनेष्यंत इत्यभिष्टयः फलानि । इषु इच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुत्रित्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादिषु च्छंदसि पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाच्चाभिवर्जं । फि० ४. १३. । इत्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्री । क्विच्चेति क्विप् । षष्ठाः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । सुवामन्त्रित इति षष्थतस्य परांगवद्भावात् षष्थामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ॥१॥

सुदासे दस्त्रा वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रथिं समुद्रादुत वा दिवस्पयस्मे धत्तं पुरुस्पृहं ॥६॥

सुऽदासे । दस्त्रा । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतं । अश्विना ।

रथिं । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तं । पुरुऽस्पृहं ॥६॥

हे दसा दर्शनीयावश्विनी सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पिञ्जवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्ती । समुद्रादन्तरिक्षात् । समुद्रमित्यन्तरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बङ्गभिः सृहणीयं रथिं धनमस्ते धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुषु ददातीति सुदाः । असुनि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । सृह ईप्सायां । चुरादिरदन्तः । पुरुभिः सृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । आतो लोपस्य स्थानित्वान्नधूपधगुणाभावः । जित्स्वरेणोत्तरपदस्यायुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अर्धं तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । परावति । यत् । वा । स्थः । अर्धं । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुवृता । नः । आ । गतं । साकं । सूर्यस्य । रश्मिभिः ॥ ७ ॥

हे नासत्यासत्परहितावश्विनौ यद्यदि युवां परावति दूरदेशे स्थो वर्तये । यद्वा अथवाधि तुर्वशेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्माद्दूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्या गतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरस्रोप इत्यकारस्रोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेल्लोपि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अर्वाचा वां सप्तयोऽध्वरश्रियो वहंतु सवनेदुपं ।

इषं पृचंतां सुकृते सुदानव आ बर्हिः सीदतं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाचा । वां । सप्तयः । अध्वरश्रियः । वहंतु । सवना । इत् । उपं ।

इषं । पृचंतां । सुकृते । सुदानवे । आ । बर्हिः । सीदतं । नरा ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्तयोऽश्वः सवनेदुपास्यदनुष्ठेयानि त्रीणि सवनाभ्येवोपलक्ष्यार्वाचाभिमुखी वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे नराश्विनी सुकृते सुपु कर्मकारिणे सुदानवे शोभनदानयुक्ताय यजमानायेषमज्ञं पृचंता संयोजयंती युवां बर्हिरा सीदतं । दर्भं प्राप्तुतं ॥ अर्वाचा । सुपां सुलुगिति विभक्त्याकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं अयंतीत्यध्वरश्रियः । क्लिब्वचिप्रकीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिब्दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाबुदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । सवना । सुञ् अभिषेवे । अभिषुयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकारणे ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशी । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वोदात्तत्वं । शेष्कंदसि बङ्गलमिति शेल्लोपः । पृचंता । पृची संपर्के । शतरि वधादित्वात् अम् । असोरस्रोप इत्यकारस्रोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापित्यादिना । पा० ३. २. ८९. । करोतिर्भूते काले क्लिप् । इस्वस्य पिति । पा० ६. १. ७१. । इति तुक् । सुदानवे । शोभनं दानु दानं यस्यासौ सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययात् आबुदात्तः । आबुदात्तं ब्रह्मकंदसीति बङ्गलीहावुत्तरपदाबुदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्द्रुह्युर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतं । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । उह्युः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसदृशेन वा तेन प्रसिद्धेन रथेना गतं । आगच्छतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा येन रथेनोह्युः प्रापितवन्ती । तेन रथेनेति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच संवरेण । त्वचति संवृणोतीति त्वचश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्तस्युपमानेत्यादिना । पा० २. २. २४. १२. । बङ्गलीहोत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः षू प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि राजसूयसूर्येत्यादिना वङ्गगमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाबुदात्तः । स एव बङ्गलीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । उह्युः । वह

प्रापणे । लिख्यसंयोगाह्निट् कित् । पा० १. २. ५. । इति णिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अभ्यासह-
लादिशेषी सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

उक्थेभिरर्वागवसे पुरुवसू अर्कैश्च नि ह्यामहे ।

शश्वत्कर्षानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । अर्कैः । च । नि । ह्यामहे ।

शश्वत् । कर्षानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसेऽस्माद्रक्षणार्थमुक्थेभिरुक्थेः शस्त्रैरर्कैश्चार्चनसाधनेः स्तोत्रैश्चार्वागस्यदाभि-
मुखेन नि ह्यामहे । नितरामाह्वयामः । हे अश्विना कर्षानां कर्षणपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञ-
स्थाने शश्वत्सर्वदा सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवती खलु ॥ उक्थेभिः । बद्धत्वं कंदसीति भिस ऐसादेशाभावः ।
बद्धवचने द्युच्छेदित्वत्वं । अर्कैः । अश्च स्तुती । पुंसि संचायां घः प्रायेणेति करणे घः । अजोः कु घिस्यतो-
रिति कुत्वं । नि ह्यामहे । निसमुपविभ्यो ह्यः । पा० १. ३. ३०. । इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्वस्मिन्निति सदः ।
अमुनो नित्वादायुदान्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिख्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हि चेति
निघातप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं सूक्तं । प्रस्फण च्छविः । बार्हतत्वाद्युजो बृहत्सो युजः सतोबृहत्सः । उषा
देवता । सह षोडशोषस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ बार्हते कंदसीदं सूक्तं । अथोषस्य
इति खंडे सूचितं । प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्येतसूक्तं । प्रात-
रनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दुहितर्दिवो युदेवतायाः पुत्रि उष उषःकालदेवते नोऽस्मादर्थं वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु ।
हे विभावर्युषोदेवते बृहता प्रभूतेन द्युम्नेनात्त्रेन सह व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
चणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छ । उक्ती विवासे । दुहितर्दिवः । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इत्यत्र परमपि
कंदसि । पा० २. १. २. ६. । इति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वांगवत्त्वात् सत्वामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदाय-
स्याष्टमिकं सर्वानुदान्तत्वं । बृहता । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तैरुदान्तत्वं । विभावरि । भा दीप्री ।
आतो मनिन्नित्यादिना वनिप् । वनो र चेति ङीप् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । संबुद्धौ ह्रस्वत्वं ।
दास्वती । जुदाञ् दाने । भावेऽमुन्नत्ययः । तदस्यास्ति । पा० ५. २. ९४. । इति दास्वती । मादुपधाया इति
मनुषो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् ॥

अश्यावतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सूनृता उषश्चोद् राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽसुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत् । उदीरय । प्रति । मा । सूनृताः । उषः । चोद् । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्यावतीर्बृहन्नोपेता गोमतीर्बृहन्नभिर्गोभिर्युक्ता विश्वसुविदः द्युत्स्य धनस्य सुषु संभयिष्य उषोदेवता

वसुवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्व
सुमुताः प्रियहितवाच उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥ अथा-
वतीः । मंत्रे सोमाश्चन्द्रियविश्वदेव्यस्य मती । पा० ६. ३. १३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा छंदसीति पूर्वस-
वर्णदीर्घनिषेधस्य पात्तिकस्योक्तिः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत । च्युङ् गती । ऋङि बङ्गलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्य-
उभावः । वसुवे । वस निवासि । तुमर्थं सेसेनिति तवेन्द्रप्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । ईरय । ईर गती कपने
च । हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चीरादिकः । लोटि छंदस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वात् शेरनि-
तीति णिलोपः । शपः पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । मघोनां । षष्ठीबहुवचने
श्वयुवमघोनामतद्धिते । पा० ६. ४. १३३. इति संप्रसारणं ॥

उवासीषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥३॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥३॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं हतवतीत्यर्थः । च नु अवाप्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं
करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा प्रेरयित्री । उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उषस आचरणेष्वग-
मनेषु ये रथाः दधिरे धृताः सञ्जीकृता भवन्ति । तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे दृष्टान्तः । श्रवस्यवो
धनकामाः समुद्रे न । यथा समुद्रमध्ये नावः सञ्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥ उवास । वस निवासि । णिलि
लित्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्वीदात्तत्वं । उच्छात् ।
लित्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य
वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ८. १.
१८. ५. इति वचनात् । जीरा । जु इति गत्यर्थः । सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३. इति रकप्रत्ययः ।
अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वाद्नुदात्तेति सर्वाणुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । च्युङ् । पा० ३. ३. ११५. इति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्वीदात्तत्वं । छुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । दधिरे । धृङ् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित्वाद्दंतीदात्तत्वं । यच्छब्दयोगाद्-
निघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं । अमुन् । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः । सुप आत्मनः क्वच् ।
क्याच्छंदसोत्युप्रत्ययः ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युंजते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणां ॥४॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अहं । तत् । कण्वं । एषां । कण्वंऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥४॥

हे उषस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानामिच्छा दानाय धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं
प्र युंजते प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां
तन्नाम दानविषये लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह अत्रैवोषःकाले गृणाति ।
उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशंसति तावुभावयुषःकाल एव तथा कुर्वत
इत्युषसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा०
६. ४. ६. इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यां । पा० ६. १. १८४. इति विभक्त्येदात्तत्वं ॥

आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुंजती ।

जरयंती वृजनं पञ्चदीयत् उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सूनरी । उषाः । याति । प्रभुंजती ।

जरयंती । वृजनं । पत्तवत् । इयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयत्या याति घ । प्रतिदिनमागच्छति खलु । तत्र दृष्टान्तः । सूनरी सुष्ठु गृह्णत्यस्य नेत्री योषेव गृहिणीव । कीदृश्याः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती जरां प्रापयंती । असन्नदुषस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवन्ति । किंच उषःकाले पद्वत् पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकार्यार्थं गच्छति । किंच इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो ह्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजति ॥ घ । अच्चि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये । अच हरितीप्रत्ययः । गतिसमासे छद्महणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं । परि० २८. इति वचनात्कारादक्लिनः । पा० ४. १. ४५. * इति ङीष् । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः शतृ । रूधादित्वाच्छ्रम् । असीरलोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीष् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं । कृपवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युप्रत्ययः । कित्वाङ्गघूपधगुणाभावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पद्वत् । पत् पादः । तदस्यास्तीति पद्वत् । अय इति मनुषो वत् । व्यत्ययेन मनुष उदात्तत्वं । न च स्वरविधी व्यंजनमविव्यमानवत् । परि० ७९. इति व्यंजनस्याविव्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वगुड्भ्यां मनुषिति मनुष उदात्तत्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुडग्रहणसामर्थ्यादेवा परिभाषा नाश्रीयत इति वृत्तावुक्तं । का० ६. १. १७६. इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मनुष उदात्तत्वं स्यात् ॥ ३ ॥

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदंती ।

वयो नकिष्टे पप्रिवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदंती ।

वयः । नकिः । ते । पप्रिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनचेष्टावतं पुरुषं वि सृजति प्रेरयति । गृहारामादिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुषःकालः शयनादुत्थाय स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं । किंच उषा अर्थिनो याचकान्वि सृजति । तेऽपि ह्युषःकाले समुत्थाय स्वकीयदातुगृहे गच्छन्ति । ओदत्युपोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषःकालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवत्युपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभातकाले पप्रिवांसः पतनयुक्ता वयः पक्षिणो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किंतु स्वस्वनीडाद्विनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ सृजति । सृज विसर्गे । तुदादित्वाच्छ्रः । तस्य ङित्वाङ्गघूपधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ओदती । उन्दी क्लेदने । उनन्ति सर्वे नीहारेणेत्योदत्युषाः । शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उगितश्चेति ङीष् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वाङ्गुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरदुपदेशात्सार्वाधानुदानुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्विधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तत्तः ध्वन्तः पादमिति षत्वं । पप्रिवांसः । पत् गती । लिटः क्तुः । क्रादिनियमात्प्राप्त इदं वस्वेकाजाह्वसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वात् । तनिपत्योऽस्कंदसि । पा० ४. ६. ९९. इत्युपधालोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः । प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय इति ङीष् । अन्नेभ्य इति ङीष् । तादृशी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मनुष । संज्ञायामिति मनुषो वत् ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ ७ ॥

एषोषोदेवी शतमयुक्त । स्वकीयाणां रथानां शतं योजितवती । सुभगा सौभाग्ययुक्तैयमुषाः परावतो दूरस्थात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधिकाद्युल्लोकान्मानुषानभि मनुष्यागृह्णन् रथेभिः शतसंख्या- कैर्युक्ते रथैर्वि याति । विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि झल्लो झलि । पा० प. २. २६. इति सिचो लोपः । उदयनात् । उदेत्यत्रेत्युदयनं । इण् गतौ । अधिकरणे लुट् । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा । शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं छन्ददसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् । मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजाता- वच्यतौ षक् चेत्यञ् षुगागमश्च । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदम् सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उषसश्चक्षसे प्रकाशाय ननाम । प्रह्वीभवति । रात्रौ तमसि निमग्नः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य नमस्कुर्वतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी सुषु नेत्री अभिम- तफलस्य प्रापयिष्युषा ज्योतिष्कृणोति सर्वं प्रकाशयति । किंच मघोनी मघवती धनवती दिवो दुहिता बुलोकसकाशादुत्पन्नीषा द्वेषो द्वेषुनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्यनिष्टपरिहारहेतुभूतामुषोदेवतां विश्वं जगन्नमस्कारोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशा- देशोऽनुदात्तः । विभक्तस्य सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । ननाम । संहितायामन्येषामपि वृक्षत इत्यभ्या- सस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तृजुजान इत्यादाविव पदकालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । इणः ष इत्यनुवृत्ता- विसुसोः सामर्थ्ये । पा० प. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीती । अन्येभ्योऽपि वृक्षत इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्वत्तुचन्नित्यादिना मघवञ्शब्दः कानिन्- त्वयांतो निपातितः । स्त्रियामुन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । मसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । वङ्गलं छंदस्यमाङ्गोपे- ऽपीत्यडागमाभावः । सिधः । सिधु शोषणे । क्लिञ्चेति क्लिप् ॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितर्दिवः ।

आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहंती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितर्युल्लोकस्य पुत्रि उष उषोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्लादकेन भानुना प्रकाशेन आ समंता- ज्ञाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती संपादयंती । तथा व्युच्छंती तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्ठिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि च्छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामं चितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामं चितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती ।

ङीप्शपी पित्वाद्गुदात्तौ । शतुच्चाद्गुपदेशात्सार्वधातुकस्वरेणागुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विगच्छतीति भूरि । अदिशदिभूमिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६५ । इति क्तिन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्त्र इत्युच्चादादिषु पाठाद्प्रत्ययः । हङ्ग-गसिंधन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यत इति वचनादचोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । का० ७. ३. १९. व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासी वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशात्-सार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विश्वस्य हि प्राणं जीवं त्वे वि यदुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवं ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणं । जीवं । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि । सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवं ॥ १० ॥

हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च त्वे हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता प्रंढेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उषोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणं । अत्र चेष्टायां । लुट्तेति भावे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनितिः । पा० ८. ४. १९. इत्युपसर्गस्याद्रकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । मन्वनितेरितीटा निर्देशात्कथमत्र चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहिता-यामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं । त्वे । सुपां मुलुगिति सप्तम्याः श्रेःआदेशः । उच्छसि । उच्छी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । सूनरि । सुपु नयतीति सूनरी । नृ नय इत्यस्मादच इरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे ऋद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ऋदिकारादक्तिन इति ङीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वे प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरि । विशिष्टा भा यस्याः सा । कंदसीवनिपी । पा० ५. २. १०९. २. इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीष् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । श्रुधि । श्रुगुणपृष्ठवृश्चस्कंदसीति हेर्धिरादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्त्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चित्रं मघं यस्याः सा चित्रमघा । अन्येषामपि वृश्चत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । ड्रेञ् स्पर्धायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्यैत्यप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वराँ उप ये त्वा गृणंति वह्यः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह् । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणंति । वह्यः ॥ ११ ॥

हे उषो वाजं हविर्लक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वीकुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चित्रश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाति यजमाने वर्तते । तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन कारणेन सुकृतः सुपु कृतवतो यज-मानानध्वरान् हिंसारहितान् यागानुपा वह् । प्रापय । ये यजमाना वह्यो यज्ञनिर्वाहकास्त्वा त्वां गृणंति सुवति । तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानेः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज ब्रज गतौ । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तस-

मुञ्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृक्तावृक्त्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्त्व इत्यतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादायुदात्तत्वं । वंस् । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्त्रीकारो लक्ष्यते । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सुष्ठतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतिभूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्थस्त्रिभिति बङ्गप्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४९. इति कर्मसंज्ञा । सुष्ठत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१. इति । नीवह्योर्हरतश्च । म० १. ४. ५१. इति द्विकर्मकेषु बहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यत्र नकारस्य संहितायां दीर्घादटीति एत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्थाकारस्य सानुनासिकता । गृणंति । गृ शब्दे । क्र्यादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

विश्वान्देवाँ आ वह् सोमपीतयेऽंतरिक्षादुषस्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजँ सुवीर्यँ ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह् । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उषः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्चऽवत् । उक्थ्यँ । उषः । वाजँ । सुऽवीर्यँ ॥ १२ ॥

हे उषस्त्वं सोमपीतये सोमपानायांतरिक्षादंतरिक्षलोकाद्विश्वान्सर्वान्देवाना वह । अस्रदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उषः सा तादृशी त्वं गोमत् गोमंतं बङ्गभिर्गोभिर्द्युक्कमश्चावदश्चैरूपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं वाजमन्नमस्मासु धाः । निधेहि । स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातिऽकंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिख्येति सिचो लुक् । बङ्गलं कंदस्वमाद्योगेऽपीत्यडभावः । गोमत् । अश्चावत् । मवे सोमाश्चंद्रियेति मनुपि दीर्घत्वं । उभयत्र सुपां सुनुगिति विभक्तौ लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थं । भवे कंदसीति यत् । सर्वे विधयऽकंदसि विकल्प्यंत इति यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । उषः । आमंत्रितायुदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यँ ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुगम्यँ ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शत्रून्हिंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यदृक्षत प्रतिदृश्यंति सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं विश्वस्य वारकं । यद्वा । विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं सुगम्यं सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा । सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वान्ताच्छब्दं ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । अदृक्षत । दृशः कर्मणि लुङि क्षस्यादादेशः । छेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. इति क्तप्रतिषेधः । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्मिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्सुपधगुणाभावः । खजिदृशोर्भ्यमिति । पा० ६. १. ५८. इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकल्पत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृञ् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तत्र भवं सुगम्यं । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वे जतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमाँ अग्नि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वे । जतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अग्नि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महि ते पूजनीये षोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वे चिरंतना ऋषयो मंत्रद्रष्टार उतये रचणाय । अथ इत्यत्रनाम । अवसेऽत्राय च जुहुरे जुद्धिरे आहृतवंतः । सूक्तरूपिर्भवेः स्तुतवत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन शुक्रेण शोचिषा दीप्तेन तमो निवारयितुं समर्थेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं स्तोमानग्नि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । असादीयाभिः स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ जतये । अतयेः क्तिनि ज्वरत्वंरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोट् । उतियूतीत्यादिना क्तिस्तुदात्तो निपातितः । जुहुरे । जुह् स्पर्धायां शब्दे च । लिट्यभ्यस्तस्य चिति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्ययतेः संप्रसारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्ययतिः कश्चाभ्यस्तस्य ह्ययतिः यस्तस्य कारणं । का० ६. १. ३३. इति व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयी र इतीरेचो रेऽदेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तच्च हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । का० ८. १. ६६. महि । मह पूजायां । श्रीणादिक इत्यर्थः । ऋदिकारादक्तिन इति ङीष् । संवृद्धावर्धयति इत्यर्थः । पा० ७. ३. १०७. स्तोमान् । संहितायां गकारस्य हत्वायुक्तं । नित्वादायुदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्पन्नेनेति राधः । अमुनो नित्वादायुदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामं चितायुदात्तत्वं ॥

उषो यद्य भानुना वि द्वारावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽमतीः । उषः ॥ १५ ॥

हे उपस्वमद्यास्मिन्नभातसमये यद्यस्मान्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागावंधकारेणाच्छादितौ ऋणवः विशिष्य प्राप्नोषि तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छर्दिस्तेजस्वि गृहं प्र यच्छतात् । देहि । कीदृशं छर्दिः । अवृकं हिंसकरहितं पृथु विसीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमतीर्वृद्धभिर्गोभिर्युक्ता रपोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुषज्यते । प्र यच्छतात् । देहि । त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वात्सदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः । छर्दिरिति गृहनाम । छर्दिश्छर्दिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ऋणवः । ऋणु गती । कांदसे लङ् सिपि तनादित्वाद्बुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पित्वादानुदात्तत्वं उपत्ययस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्बुलमिति ब्रह्मलषचनान्नसो णत्वाभावः । यच्छतात् । दाण दाने । शपि पाप्नेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति वृकोऽस्मिन्निति ब्रह्मव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिभ्रदिभ्रस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्च । उ० १. २९. इति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छर्दिरिति गृहनाम । उकृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिशुचिर्ब्रह्मपिच्छादिच्छर्दिभ्य इति । उ० २. १०९. इतीसिप्रत्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।
सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषो नोऽस्मान्नाया धनेन सं मिमिक्ष्व । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन धनेन । बृहता प्रभूतेन विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बङ्गविधरूपयुक्तेन । तथेळाभिरा गोभिश्चास्मान्सं मिमिक्ष्व । इति गोनाम । इळा जगतीति तन्नामसु पाठात् । आकारः समुच्चये पदांते वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे देवेभ्यश्च पितृभ्य एत्याकारः । नि० १. ४. । इति । किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन यशसा सं मिमिक्ष्व । द्युम्नं द्योततेयशो वाङ्गं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन द्युम्नेन । विश्वतुरा सर्वेषां श्रूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति अन्नसाधनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नैरस्मान्सं मिमिक्ष्व । अन्नं वै वाजः । शत० ब्रा० ९. ३. ४. १. । इति श्रुत्यंतरात् ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशसि यस्यासौ विश्वपेशाः । बङ्गव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । मरुद्बुधादिर्द्रष्टव्यः । मिमिक्ष्व । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपः युः । द्विर्भावहलादिशेषी । ढलकत्वपत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्तिङ्गुतिङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वेतीति तूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्लिञ्चेति क्लिप् । राज्ञोप इति वलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्थित्यतोदात्तत्वं । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः सा तथोक्ता ॥ ५ ॥

उषो भद्रेभिरिति चतुर्ध्वं षष्ठं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उपश्रुतुष्कमानुष्टुभं त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्फुल्ल ऋषिः । तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्वत्रोषस्यं त्वित्युक्तत्वादिदमपि सूक्तमुषस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावानुष्टुभे कंदस्यितसूक्तं । सूच्यते हि । उषो भद्रेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽथेतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रीचिनादधि । वहँत्वरुणस्सव उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥
उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचिनात् । अधि । वहँतु । अरुणऽस्सवः ।
उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उष उषोदेवते भद्रेभिर्मदनीयैः शोभनेर्मर्गिर्दिवोऽतरिचलोकात् रोचनाद्रीचमानाहीप्यमानात् । अधिरुपयर्थः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पूजितार्थः । पूजितादेवविधादंतरिचलोकादा गहि । आगच्छ । हे उषः अरुणस्सवोऽरुणवर्णा गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यजमानस्य गृहं देवयजनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप वहँतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेल्लोटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । हेरपित्त्वेन ङित्त्वेऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुप भवति । असिद्धवद्वा भादित्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । योरनादेशे चित इत्यंतोदात्तत्वं । अरुणस्सवः । ष्वा भषणे । ष्वांति भचयंति स्तनं पिबंतीति ष्वो वत्साः । श्रीणादिकः कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अरुणाः ष्वो यासां तास्तथोक्ताः । अत्र वत्सानामारुणप्रतिपादमात्मानामपि तथात्वं गम्यते । पितृकमश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंते । म० १. ३. २१. ५. । इति गोनर्दीयः । तासां चोषोवाहनत्वं निघंटायुक्तं । अरुणो गाव उषसामिति । अरुणशब्दोऽर्त्तश्च । उ० ३. ६०. । इत्यनम्रत्ययांतः । तुणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वेन शिष्यते ॥

सुपेशंसं मुखं रथं यमध्यस्थां उषस्त्वं । तेनां सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥
सुऽपेशंसं । सुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वं । तेनं । सुऽश्रवसं । जनं ।
प्र । अ०व । अ०द्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उषस्त्वं यं रथमध्यस्थाः ऋधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । सुपेशसं शोभनावयवं शोभनरूपयुक्तं वा । पेश इति रूपनामिति यास्कः । नि० ८. ११. यद्वा । शोभनहिरण्ययुक्तं । पेशः कृशमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं शोभनेन खेनाकाशेन युक्तं । विसृतमित्यर्थः । यद्वा । सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितर्जुलोकसकाशाद्दुत्पन्न उषोदेवते तेन रथेनायास्त्रिकाले सुश्रवसं शोभनहविर्युक्तं ज्वनं यजमानं प्राव । प्रकर्षेण गच्छ ॥ सुपेशसं । पिश अथयवे । अस्मादसुम्प्रत्ययः । नित्वा-दाद्युदात्तः पेशश्चब्दः । शोभनं पेशो यस्यास्ती सुपेशाः । आयुदात्तं द्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अध-स्थाः । तिष्ठतेऽर्कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि गतिस्थिति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यदुत्तयोगादनिघातः । तिङ्गि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । तेन । अन्येषामपि वृश्नत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. इति यास्कः । सुपेशसमितिवदुत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं । अथ । अथ रक्षणगतिप्रीतिप्रीत्युक्तत्वाद्भावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः । परमपि च्छन्दसीति षष्ठांत्स्य पूर्वामन्त्रितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि । उषः प्रारंभूर्तूरनु दिवो अंतैभ्यस्परि ॥३॥
वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि । उषः । प्र । आरन् ।
चतुन् । अर्जुनि । अर्जुनि । दिवः । अंतैभ्यः । परि ॥३॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्ण उष उषोदेवते ते तव चतुर्तूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतत्रिणः पतत्रवंतः पक्षोपेता वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोऽंतैभ्य आकाशप्रान्तिभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्राबंधकारिणाभिभूताः सर्वे प्राणिमस्वदागमानंतरं चेष्टावंतो भवंतीत्यर्थः ॥ पतत्रिणः । पत्तु गती । पतत्यनेनेति पतत्रं । अभिनचीत्यादिना । उ० ३. १०५. अचन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इति । द्विपत् । द्वी पादावस्थेति संख्यासुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४०. इति पादशब्दस्यांत्वलोपः समासांतः । अथस्त्रया-दित्वेन भवात् पादः पत् । पा० ६. ४. १३०. इति पदभावः । द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बङ्गव्रीही । पा० ६. २. १९७. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्व । स्वरव्यतिरिक्तं पूर्ववत् । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इण् । ष इत्यनुपुत्ताविदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । न च परत्वेनास्य विद्वत्वात् कुण्डोः ऋःपी च । पा० ८. ३. ३७. इत्युपध्मानीयादेशः शकनीयः । येननाप्राप्तिन्यायेन तस्याप-वादत्वात् । अपवाद्सु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तायुक्तं । आरन् । अर्जु गती । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङि सर्तिशास्त्वतिभ्यश्चेति त्रैरडादेशः । अर्जुशोऽङ्गि गुण इति गुणः । आडागमः । चतुन् । अर्जु गती । अस्मादीणादिको भावे जुप्रत्ययः । अर्जु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. इति द्वितीया । संहितायां दीर्घादटि समानपाद् इति नकारस्य ह्रस्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनासिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता । अंतैभ्यः । पंचम्याः परावधर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

बुच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीर्भिः कण्वा अहूषत ॥४॥

विऽबुच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥४॥

हे उषो बुच्छंती तमो वर्जयती त्वं रश्मिभिः स्वकीयैस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रका-शयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात् प्रकाशसे । हि यस्मादेवं तस्मान्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसु-कामाः कण्वा मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोचोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणीर्वचोभिरहूषत । स्तुतवंत इत्यर्थः । कण्व इति मेधाविनाम । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु पाठात् । आभासि । भा दीप्तौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङ्गि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।

रोचनं । इच दीप्ती । अनुदानेतथ हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । वसुयवः । वसु धनमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्वच् । अकृत्सार्वधानुकथोरिति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कणाः । कण शब्दार्थः । अग्निप्रुषिलटिकणीत्यादिना क्णप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । अह्वयत । द्वेजो लुङि ह्रः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बङ्गुषं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । सिः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नुणाभावः ॥ ६ ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रस्कण्वस्वार्थं सूर्यदेवत्वं । आदी नव गायत्र्यः शिष्टाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंसनीयाः । संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे सूचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदसमिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्यं । जातऽवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्चा यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु वहंति । ऊर्ध्वं वहंति । उ इति पादपूरणः । उक्तं च । मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय दृशे द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यंति तथोर्ध्वं वहंतीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्वहंति तं जातवेदसं देवमश्वः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्यं । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । दृशे । दृशे विश्वे च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे निपातितः । सूर्यं । राजसूर्यसूर्येत्यादिना षु प्रेरण इत्यस्मात् क्वपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यंत्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यंति । अक्तुऽभिः । सूराय । विश्वऽचक्षसे ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा प्रसिद्धास्तस्करा इव नक्षत्रा नक्षत्राणि देवगृह्रूपाणि । देवगृहा वै नक्षत्राणि । तै० ब्रा० १. ५. २. ६. । इति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । इह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण दृश्यन्ति । तथा च श्रूयते । यो वा इह यजतेऽसुं स लोकं नक्षत्रे तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वं । तै० ब्रा० १. ५. २. ५. । इति । यद्वा । तेषां मुकृतिनां ज्योतीषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । मुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नक्षत्राणि । तै० सं० ५. ४. १. ३. । इत्याम्नानात् । यास्तस्वाह । नक्षत्राणि नक्षत्रेर्गतिकर्मणो नेमानि क्षत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथा-विधानि नक्षत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहाप यंति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य सूराय सूर्यस्यागमनं दृष्टेति शेषः । तस्करा नक्षत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायंत इत्यर्थः । तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । अक्तुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तुरिति तत्र पाठात् ॥ यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नक्षत्रा । नक्ष गती । अमिनक्षियजिबंधिपतिभ्योऽचन । उ० ३. १०५. । इत्यचप्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । नभ्राएनपादित्यत्र वृत्तौ स्वेवमुक्ते । न क्षरति न क्षीयत इति वा नक्षत्रं । क्षीयतेः क्षरतेर्वा नक्षत्रमिति निपात्यत इति । शिष्कंदसि बङ्गुलमिति शिखीपः । यंति । इण गती । इणो यणिति यणादेशः । सूराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्बङ्गुलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यमुप्रत्ययः । शित्वेन सार्वधानुकत्वात् ख्याजादेशाभावः । उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थो वक्तव्यः । म० २. ३. ६२. १. । इति चतुर्थो ॥

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अन्नु । भ्राजंतो अग्मयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रं । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अन्नु । भ्राजंतः । अग्मयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका ररमयो दीप्तयो जनाननु व्यदृशं । आतामसर्षाननुक्रमेण प्रेक्षते । सर्वे जगत्प्रकाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धाजंतो दीप्यमाना अपयो यथा अपय इव ॥ अदृशं । दृशिर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुक् । इरितो वा । पा० ३. १. ५७. । इति छुरङादेशः । इदित्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसि । पा० ७. १. ८. । इति इडागमः । अत एव बङ्गलवचनादृदृशोऽङ्कि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङ्गां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषबङ्गवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अदृशन्नस्य केतवः । अथ० १३. २. १८. । इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां इत्ययत्वादि पूर्ववत् । धाजंतः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्त्रिण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मासेषु शुभासीर्षे पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चिचं देवानामुद्गादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनामन्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामध्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिसरिता अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गंतासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे श्रुते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । आरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडाखादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापसंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा । विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा । चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ ह्यब्मयेषु चंद्रादिविषेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्पणोपरि निपतिताः सूर्यररमयो गृहान्तर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ॥ यद्वा । हे सूर्य अंतर्धामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् तरणिः संसाराब्धेस्वारकोऽसि । यस्मात्त्वं विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शतो द्रष्टव्यः । साक्षात्कर्तव्य इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत ज्योतिषः सूर्यादेः कर्ता । तथा चाम्नायते । चंद्रमा मनसो ज्ञातश्चोः सूर्यो अजायत । तै० आ० ३. १२. ६. । इति । ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा भासि । प्रकाशयसि । चैतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्भ्रूते । तथा चाम्नायते । तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । क० उ० ५. १५. । इति ॥ तरणिः । तू ज्वनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितत्त्वात् । तदतिष्ठभृधृधम्यश्चावितृभ्योऽनिरित्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत । क्लिप्तेति क्लिप् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्त्विति विसर्जनीयस्य घत्वं । भासि । भा दीप्तौ । अंतर्भावितत्त्वात्साक्षात्कारात्त्वात्कपो लुक् ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषान् । प्रत्यङ्किं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् । देवानां । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विशो मन्नामकान्देवान् । महतो वै देवानां विशः । तै० सं० २. २. ५. ७. । इति श्रुत्यंतरात् । तान्मन्नामकान्देवान् प्रत्यङ्कुदेषि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि । तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषाननुष्यान् प्रत्यङ्कुदेषि । तेषुपि यथास्मदभिमुख एव सूर्य उदेतीति मन्यते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुं प्रत्यङ्कुदेषि । यथा स्वर्लोकवासिनो जनाः स्वस्वामिमुख्येन पश्यन्ति तथोदेषीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकचयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वामिमुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युद्गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अन्वु गतिपूजनयोः ।

अङ्गित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । उगिदचामिति गुम् । हृङ्श्यादिसंयोगांतलोपी । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ८. २. ६२. इति कुत्वं । अनिगंतोऽचती । पा० ६. २. ५२. इत्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गती । सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । स्वः । सुपूर्वादर्तेर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ स्वरिती चेति स्वरितत्वं । वृशे । वृशिर् प्रेषण इत्यस्माद्दृशे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः ॥ ७ ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अन्नु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अन्नु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक सर्वस्य शोधक वरण निष्ठनिवारक सूर्य त्वं जनान् जातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशिनानु पश्यसि अनुक्रमेण प्रकाशयसि । तं प्रकाशं क्षुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येषीति । तथा च यास्केनोक्तं । तन्ने वयं क्षुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येषि । नि० १२. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कंडूादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशज्ञानसार्वधातुकानुदात्तत्वे चक एव स्वरः शिष्यते । वरण । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावि-तण्यर्थात्कृतुदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. इत्युनप्रत्ययः । अत्र वरणशब्देनादित्य एवोच्यते । तथा चान्यचान्नातं । तस्यै मित्रश्च वरणश्चाजायेतामिति । मित्रश्च वरणश्च धाता चार्यमा च । ति० आ० १. १३. ३. इति च ॥

वि द्यामेषि रजस्पृह्या मिमानो अक्नुभिः । पश्यन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्नुऽभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विसृष्टीं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्तः । नि० ४. १९. कं लोकं । वामंत-रिचलोकं । व्येषि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहाहान्यक्तुभी रात्रिभिः सह मिमान उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वाद्दहोरात्रिभागस्य । तथा जन्मानि जगन्नवति भूतजातानि पश्यन् प्रकाशयन् ॥ रजस्पृष्टित्वञ्छेदसि वाप्राग्नेदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अहा । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । मिमानः । माङ् मानि । जीहोत्यादिकः । शानचि स्त्री द्विर्भावे भुजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । आभ्यस्तयोर्रात इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्वेभ्योऽपि वृश्यंत इति मणिन् । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

सप्र त्वा हरितो रथे वहति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्र । त्वा । हरितः । रथे । वहति । देव । सूर्य । शोचिः । ऽकेशं । विऽचक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः सप्र सप्रसंख्याका हरितोऽश्वा रसहरणशीला रश्मयो वा त्वा त्वां वहति । प्रापयति । कीदृशं । रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा शोचिष्केशं । शोचींषि तेजांस्तेव यस्मिन्केशा इव वृश्यंते स तथोक्तः । तं । हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्तेति निघंटानुक्तत्वात् ॥ शोचिष्केशं । शुच दीप्तौ । अर्चिशुचिष्कषपीत्यादिनेसप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । स एव बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्तेति विसर्जनीयस्य षत्वं ॥

अयुक्त सप्र शुंध्युवः सूरौ रथस्य नृशः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्र । शुंध्युवः । सूरः । रथस्य । नृशः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूरः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः शोधिका अश्वस्त्रियः तादृशीः सप्र सप्रसंख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशः । रथस्य नृशो न पातयिष्यः । याभिर्युक्ताभी रथो याति न पतति तादृशीभिरित्यर्थः ।

एवंभूताभिस्त्राभिरश्वस्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रश्मे संबन्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति । अत-
स्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेत्वात्कर्षमिप्राय आत्मनेपदं । लुङि ऋः
सिच् । एकाच्च इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्गसिच्चावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्स्रूपधगुणाभावः ।
झलो झलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । शुंध्युवः । शुन्ध विशुद्धौ । यजिमनिशुद्धिसिजनिभ्यो
युः । उ० ३. २०. इति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. इत्युवडादेशः ।
सूरः । घू प्रेरणे । सुसूधागृध्रिभ्यः क्रन् । उ० २. २४. इति क्रन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । नप्र्यः । न पातय-
तीत्यर्थे नमृनेष्टु । उ० २. ९६. इत्यादिनोणादिषु नमृशब्दसृजंतो निपातितः । अन्नैभ्यो ङीबिति ङीप् ।
यणादेश उदात्तयणो ह्रस्वुर्वादिति ङीप उदात्तत्वं । सुपां सुपो भवतीति शसो जसादेशः । ततो यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपस्कांदसः । उक्तं च । द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । का० ६. ३.
१०९. इति । शाखांतरे तु नप्र्य इत्येव पठ्यते । स्वयुक्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिभ्यो युक्तयो योजनानि
यासां । बङ्गम्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टी होत्रका जलान्निष्कम्योद्वयं तमसस्वरतीति मंत्रं ब्रूयुः । तथा च पत्नीसंयाजैस्वरितेति खंडे
सूचितं । उद्वयं तमसस्वरतीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

उद्वयं तमसस्परि ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं । देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥१०॥
उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं । देवं । देवऽचा । सूर्यं । अगन्म ।
ज्योतिः । उत्तरं ॥१०॥

वयमनुशतारस्तमसस्परि तमस उपरि रात्रेरूर्ध्वं वर्तमानं तमसः पापात्ययुपरि वर्तमानं वा । पापरहि-
तमित्यर्थः । तथा चाम्नायते । उद्वयं तमसस्वरतीत्याह पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादप हति । ते० सं० ५. १.
८. ६. इति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुन्नततरमुत्कृष्टतरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं
पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिक्षोपासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्तवाम । तथा च श्रूयते ।
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासी वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं
यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥ तमसस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ।
ज्योतिष्पश्यंतः । इसुसोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य सत्वं । व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं तत्रांगी-
क्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बङ्गत्वं । पा० ५. ४. ५६. इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । अगन्म । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भ्वोश्च । पा० ८.
२. ६५. इति धातोर्भकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । उक्तमं । तमपः पित्वा-
दनुदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युद्दिष्टेषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्वन्नित्ययं तुचो रोगशांत्यर्थः । तथा चानुक्रमस्थामुक्तं । अंत्यसृचो रोगघ्न उपनिषदिति । युक्तं चैतत् ।
यस्मादनेन तुचेन त्वरदोषशांतये प्रस्कणवः सूर्यमस्तौत् तेन तुचेन स्तुतः सूर्यस्तमुषि रोगान्निरगमयत् तस्मादि-
दानीमपि रोगशांतयेऽनेन तुचेन सूर्यं उपासनीयः । तदुक्तं श्रीमकेन । उद्वन्नयेति मंत्रोऽयं सौरः पापप्र-
णशानः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

उद्वन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥११॥
उत्तरं यन् । अद्य । मित्रं महः । आरोहन् । उत्तरं । दिवं । हृत् रोगं । मम ।
सूर्यं । हरिमाणं । च । नाशय ॥११॥

हे सूर्य सर्वस्व प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्त अद्यास्मिन्काल उदयं उदयं गच्छन् उत्तरामुन्नत-
तरां दिवमंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन प्राप्तुवन् । यद्वा । दिवमंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्तुवन् ।
एवंविधस्त्वं मम हृद्रोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वाह्यं रोगं । यद्वा ।

शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्णमित्यर्थः । तदुभयमपि नाशय । मां क्षीतारमुभयविधाद्रोगान्बोधयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो यस्यासौ । आमन्त्रितनिघातः । उत्तरां । उदित्वनेनोपसर्गेण स्वसंख्यधालर्थो लक्ष्यते । तस्मादातिशायनिकस्वरप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽन्तरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्यप्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति । द्वितीये स्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति किमेत्तिङ्ब्ययघादात्स्वद्रव्यप्रकर्षे । पा० ५. ४. ११. इति आसुः । प्रथमपक्षे टाप्प्ररपोः पित्वाद्नुदात्तत्वं उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये स्वाम्प्रत्ययस्य सति शिष्टस्वात्तस्वीव स्वरं प्राप्ते व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । वृषादिवी द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्रोगं । वा शोकव्यञ्जरोगेषु । पा० ६. ३. ५१. इति हृदयशब्दस्य हृदादेशः । मम । युष्मदस्मदोर्ङ्सीत्यायुदात्तत्वं । हरिमाणं । हृञ् हरणे । जनिहृभ्यामिमनिन् । उ० ४. १४८. इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । हरिच्छब्दस्य वर्णवाचिस्वाङ्गवृद्धादिभ्यः ष्यञ् च । पा० ५. १. १२३. इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः । इष्टेभ्यःस्वित्यनुवृत्तौ टेरिति टिलोपः ॥

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥१२॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकासु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥१२॥

मे मदीयं हरिमाणं शरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुक्लेषु तादृशं वर्णं कामयमानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकासु शारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः । अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितासुद्रुमेषु तादृशवर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं नि दध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव सुखेनात्तामस्मान्मा वाधिष्टेत्यर्थः ॥ दध्मसि । इदं तो मसिरिति मस इकारागमः ॥

उदंगाद्यमादित्यो विश्वेन सहसा सह । द्विषतं मह्यं रंधयन्मो अहं द्विषते रंधं ॥१३॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह । द्विषतं । मह्यं । रंधयन् ।

मो इति । अहं । द्विषते । रंधं ॥१३॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोदगात् । उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्वन् । मह्यं द्विषतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं हिंसन् । अपि चाहं द्विषतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रंधं । नैव हिंसां करोमि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्बुद्धीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्तेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदित्यादित्वित्यपत्यार्थं प्राग्दीव्यतीचो ष्यप्रत्ययः । रंधयन् । रंध हिंसासंराद्धोः । ष्यंताकृष्टः शतृ । रंधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति णी धातोर्नुमागमः । मो । मा उ निपातद्वयसमुदायो नैवेत्यस्यार्थः । ओत् । पा० १. १. १५. इति प्रगुह्यत्वे लुतप्रगुह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतृरुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रंधं । रंधिर्बुद्धि पुषादित्वात् श्वैरुदादेशः । रंधिजभोरचीति धातोर्नुम् । अनिदितामित्यनुषंगलोपः । न माङ्ग्यो ग इत्युदाभावः ॥ ॥८॥ ॥९॥

दशमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रामि त्वमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इन्द्रसवृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणोद्भू एव स्वयं अज्ञे जगति मत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । चतुर्दशोपंचदशो चिष्टुभी । त्रिष्टुबंतस्य सूक्तस्य शिष्टा अगत्य इति परिभाषयावशिष्टास्त्रयोदशर्चो अगत्यः । इन्द्रो देवता । तदेतत्सर्वमनुकूलमस्यामुक्तं । अमि त्वं पंचोना सव्यो द्विचिष्टुबंतमंगिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं सूक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे सूचितं । अमि त्वं मेघमध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूते विपुवत्संघकेऽहन्यपि

निकेवस्य इदं सूक्तं शंसनीयं । तथा च सूचितं । यस्मिन्मृगोऽभि त्वं मेघमिन्द्रस्य नु वीर्याणीवितस्मिन्नेद्रीं
निविदं शस्वा । आ० ८. ६. इति ॥

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृगिमयमिन्द्रं गीर्भिमैदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि । त्वं । मेघं । पुरुहूतं । अमृगिमयं । इन्द्रं । गीःऽभिः । मद्दत । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चन्ति ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेघं शत्रुभिः सार्धमानं । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं
पपी । स ऋषिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदानीमपि मेघ इतीन्द्रोऽभिधीयते । मेधातिथिर्मेघेति सुब्रह्मण्यमवैक-
देशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमान्नायते । मेधातिथिं हि कण्वार्यनं मेघो भूत्वाजहारिति । आगत्य सोममप-
हृतवानित्यर्थः । पुरुहूतं पुरुभिर्यजमानैराहूतं ऋगिमयमृगिभिर्विक्रियमाणं । सूयमानमित्यर्थः । सुत्या हि
देवता विक्रियते । यद्वा । ऋगिर्मयीति शब्दयत इति ऋगमीः । तं । वस्वो अर्णवं धनानामावासभूमिं एवंगुण-
विशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मद्दत । अभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । यस्मिन्द्रस्य कर्माणि मानुषा
मनुष्याणां हितानि विचरन्ति विशिष्टेण वर्तते । तच्च वृष्टांतः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः ।
भुजे भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं तथाविधमिन्द्रमभ्यर्चत । अभिपूजयत ॥ मेघं । मिष
सर्धायां । इगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचादिषु द्रष्टव्या इति वचनादच्प्रत्ययः । ऋगिमयं । तस्य
विकार इत्यर्थं एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । का० ४. ३. १४४. इति मयटप्रत्ययः । अकारस्वकारश्चादसः ।
प्रत्ययस्वरः । यद्वा । माङ् माने शब्दे च । ऋगिमयीयत इति ऋगमीः । क्विपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात्
धुमास्तेतीत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मद्दत । मदी हर्षं । हेतुमति शिञ् ।
मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थं वर्तमानस्य घटादयो मितः । धा० १०. १. इति मित्त्वे सति
मित्तां इत्सः । पा० ६. ४. ०२. इति इत्सत्वं । लोपमध्यमपुरुषबहुवचने शपि च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वात्
शेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्धधातुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमनुतःकुचोदय्याणामिति दीर्घः ।
वल्सः । ङस्यागमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । जसादिषु च्छंदसि वावचनं । पा० ७. ३. १००. १. इति वच-
नात् घेर्ङिति । पा० ७. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः ।
अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १००. ३. इति मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रय-
मात्रं लक्ष्यते । प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि
चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यदुत्तयोगादनिघातः । मानुषा । श्छंदसि बहुलमिति श्लोपः । भुजे ।
भुज् पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वहि
वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
अर्चत । अर्च पूजायां । भीवादिक् ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमूतयोऽंतरिक्षप्रां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षास ऋभवो मद्च्युतं शतक्रतुं जवनी सूनृतारुहत् ॥ २ ॥

अभि । इंद्रं । अ० व० व० न् । सु० अ० अभिष्टिं । ऊ० त० यः । अ० त० रि० क्ष० प्रां । त० वि० षी० भिः । आ० वृ० तं ।

इंद्रं । दक्षासः । ऋभवः । मद्ऽच्युतं । शतऽक्रतुं । जवनी । सूनृता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रचितारो दक्षासो दक्षयितारः प्रवर्धयितार ऋभवः । उरु मांतीति नैरुक्त्युत्पत्त्या
अभवोऽच मरुत उच्यते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीमवन्वन् । अभिमुख्येन खल्वभजंत । वृत्तेण सह युध्यमान-
मिन्द्रं सर्वे देवाः पर्यत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्यत्यानुः । तथा चाम्नास्यते । विश्वे देवा अजङ्घ्ये सखायः ।

मरुद्भिरिन्द्रं सख्यं ते असु । ऋग्वे० ८. ९६. ७. इति । ब्राह्मणेऽप्याम्नातं । मरुतो ह्येनं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति । कीदृशमिन्द्रं । स्वमिष्टिं शोभनाभ्येषणवन्तं । शोभनाभिगमनमित्यर्थः । अंतरिक्षप्रां । अंतरिक्षं बुक्तोक्तं स्वतिजसा प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । द्वादशस्वादित्येऽपि इन्द्रस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरेऽपि श्रूयते । तस्या इन्द्रस्य विवस्वाँश्चाजायतां । तै० ब्रा० १. १. ९. ३. । इति । इन्द्रस्य विवस्वाँश्चेति इति च । तविषीभिरावृतं । तविषीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलीरावृतं । अतिबलिनमित्यर्थः । अत एव मद्द्युतं शत्रूणां मद्स्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच शतक्रतुं शतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं बह्विधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिन्द्रं जवनी वृचवधं प्रति प्रेरयिषी सृगृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि वीरयस्य । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इति ब्राह्मणीरूपं प्रियसत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरूढवती । वृचवधं प्रति सापि वागिन्द्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन षण् संभक्तौ । लङि शपि प्राप्ति व्यत्येनोप्रत्ययः । स्वमिष्टिं । इष गती । भावे क्तिन्प्रत्ययः । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमनादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ६. । शोभना अभिष्टयो यत्येति बह्व्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जतयः । अवतेः कृत्यल्युटो बह्वलमिति कर्तरि क्तिन्प्रत्ययः । यद्वा । क्तिचक्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । ज्वरस्वरेत्यादिनोट् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रां । प्रा पूरये । अंतरिक्षं प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षप्राः । आतो मनिन्नित्यच चशब्दादिच् । आवृतं । वृञ् वरणे । आत्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दशासः । दश वृद्धौ । दशंत एभिरिति दशाः । करणे घञ् । चित्वादाबुदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मद्द्युतं । च्युङ् गती । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिञ्चेति क्तिप् । इत्यस्य पिति कृतीति तुक् । शतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सीचो धातुः । करणे ल्युट् । टिड्ढाण्यित्यादिना ङीप् । लिट्स्वरेण जकारात्परस्योदात्तत्वं । अरुहत् । वहेर्नुङि क्तमुट् वृहिव्यम्बुदसीति त्रैरङ्गादेशः ॥

त्वं गोचमंगिरोभ्योऽवृणोरपोताचये शतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावद्रिं वावसानस्य नर्तयन् ॥३॥

त्वं । गोचं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अपं । उत । अचये । शतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्रिं । ववसानस्य । नर्तयन् ॥३॥

हे इन्द्र त्वं गोचमव्यक्तशब्दवन्तं वृथ्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽंगिरसामृषीणामर्थायापावृणोः । अपवरणं कृतवानसि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोहाय वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा । गोचं गोसमूहं पणिभिरपहृतं गुहामु निहितमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गुहाद्वारोहाटनेन प्राकाशयः । उतापि चाचये महर्षये । कीदृशाय । शतदुरेषु शतद्वारेषु यंचेष्वसुरैः पीडार्थं प्रचिन्नाय । गातुवित् मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा विमदाय चित् विमदनाम्ने महर्षयेऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाजौ संयामे जयार्थं ववसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि सोतुरद्रिं वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृतवानसीति शेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णाचयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोचं । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । श्रीणादिकस्त्रप्रत्ययः । यद्वा । खलगोरथादित्यनु वृत्ताविनिचकव्यचञ्च । पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थे चप्रत्ययः । शतदुरेषु । शतं दुरा द्वारास्थेषां । दू इत्येके । इत्येते संत्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो हुमयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यत्रेणापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरं भवति । यद्वा । द्वारशब्दस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गती । अस्मात्कमिमभिजनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७३. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति गातुवित् । विदू लभि । अंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ससेन । ससमित्यन्ननाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति संयामनाम । आहव आज्याविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अत्ति भचयति वैरिणमित्यद्रिवृत्तः । अद्रिशब्दिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । चित्वादाबुदात्तत्वं । यास्कस्त्वैवमद्रिशब्दं व्याचख्यौ । अद्रिरादृशात्त्वनेनापि वाचिः स्यात् । नि० ४. ४. । इति । ववसानस्य । वस निवासि । कर्तरि ताच्छीलिकश्चानम् । बह्वलं छंदसीति शपः सुः । द्विर्भावहलादिशेषी । चित्वादंतोदात्तत्वं ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्भसु ।

वृचं यद्विद्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥४॥

त्वं अपां । अपिऽधाना । अवृणोः । अपं । अपधारयः । पर्वते । दानुऽमत् । वसु ।

वृचं । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत् । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । दृशे ॥४॥

हे इन्द्र त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्निघानपावृणोः । अपावरीषाः । तथा पर्वते पर्ववति पूरयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दानुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा । दानुरसुरमाता सैव दानुः । तद्वतः । तादृशस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शत्रुञ्जित्वा तदीयं धनमपहत्य स्वगृहे न्यचिचिप इत्यर्थः । यद्वा । दानुमदिति वसुविशेषणं । शोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं यद्यदा शवसा बलिन वृचं चयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च शाखांतरे समाव्रातं । यदिमान् लोकानवृणोक्तद्वयस्य वृचत्वं । तै० सं० २. ४. १२. २. इति । अहिं आ समंताडंतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामंति । सोऽपिपोमावभिसंबभूव सर्वा विद्यां सर्वं यशः सर्वमज्ञायं सर्वा अत्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्तस्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि बुलुके दृशे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृचेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृचादमूसुच इत्यर्थः ॥ अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं । तत एकादेशस्वरः । ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुनुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व पुनः प्रणतिः प्रीणतिर्वा । नि० १. २०. इति यास्कः । दानुमत् । दो अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण् दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्वादिनादिको गुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे मुपां मुनुगिति षष्ठा लुक् ॥

त्वं मायाभिरपं मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोर्नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहृत्वेष्वाविथ ॥५॥

त्वं मायाभिः । अपं । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रौ । अजुह्वत ।

त्वं पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहृत्वेषु । आविथ ॥५॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानिः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कपटैः । मायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृचादीनसुरानपाधमः । अपाजीगमः । धमति-
र्गतिकर्मेति यास्कः । नि० ६. २. येऽसुराः स्वधाभिर्हविर्लक्ष्णैरग्निः शुभ्रावधि शोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत
अर्हाणुः नापी । तानसुरानिति पूर्वैण संबन्धः । तथा च कौषीतकिभिराम्नायति । असुरा वा आत्मज्ञजुहवुर्-
दातेऽपी ते परामवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवाश्च ह वा असुरास्वास्पर्धत ततो हामसुरा अभिमानेन
कर्म च न जुह्वत इति स्लेष्मवास्त्रेषु जुह्वतश्चेरस्ते पराबभूवुरिति । तथा हे नृमणो नृषु यजमानेषु रचितेष्व-
नृपहवुदियुक्त त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि निवासस्थानानि प्रारुजः । प्राभांचीः । एवं
कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजुगमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहृत्वेषु दस्यूनामुपक्षपायतृणां हननेन युक्तेषु
संपामेषु । यद्वा । दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु । प्राविथ । प्रकर्षेण ररविथ ॥ मायिनः । मायाशब्दस्य
ब्रीह्यादिषु पाठात् ब्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभ्रौ । शुभ दीप्तौ । कर्मणि क्तिन् । तितुनेत्यादिनेट्-
प्रतिषेधः । श्वस्तधोरिति धत्वाभावस्कांदसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. इति चर्त्वं । अजुह्वत । जुहोतिर्लडि
व्यत्येनात्मनेपदं । अदभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. इति इत्यादादेशः । ङमुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना । उ० १. २४. । नृप्रत्ययः । उदोष्यपूर्वस्थेयच बज्जं कंदसी-
त्युक्तत्वादुत्वाभावः । कांदसं द्विवचनं । अभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्च बज्जं कंदसीत्यास-

खिलं । यथादेशः । नृमणः । नृषु मनो यस्य । कंदस्युदवयहात् । पा० ८. ४. २६ । इति णत्वं । अरुजः । एको भंगे । शस्य ङित्त्वानुणाभावः । अजिञ्चानं । अज्जन्तुते प्राप्नोतीत्युजिञ्चा । पृषोदरादिः । दस्युहत्विषु । हन हिंसागत्योः । हनस्त च । पा० ३. १. १०८ । इति भावे क्यप्रत्ययसकारस्यांतादेशः । दस्यूनां हत्या येषु संयामेषु । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अवरक्षणे ॥ ॥ ९ ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय शंबरं ।

महांतं चिद्वुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णाऽहृत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वाय । शंबरं ।

महांतं । चित् । अर्बुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसुरस्य हननयुक्तिषु संयामेष्वविथ । ररक्षिथ । तथातिथिन्वायातिथिभिर्गतव्याय दिवोदासाय शंबरमेतन्नामानमसुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् अतिप्रवृद्धमथर्बुदमेतत्संज्ञकमसुरं पदा पादेन नि क्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः । यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपक्षपयितृणां हननाय जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराद्धोः । रंधिजभोरक्षि । पा० ७. १. ६१ । इति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेरौणादिको ड्प्रत्ययः । क्रमीः । क्रमु पादविक्षेपे । ह्यंतक्षण । पा० ७. २. ५ । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युदभावः । पदा । साविकाच इति वोढिदंपदादीति वा विभक्तेश्चदात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहृतेत्यादिनोपधालोपः ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्घिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकिते बाहोर्हिती वृश्वा शचोरव विश्वानि वृष्या ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकिते । बाहोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अर्वा । विश्वानि । वृष्या ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वं बलं सध्र्यक् सध्रीचीनं अपराङ्मुखं यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय हर्षते । हृष्यति । किंच तव बाहोर्हस्तयोर्हितीऽवस्थितो वज्रश्चिकिते । अस्माभिर्ज्ञायते । अतः शचोः शातयितुर्वैरिणो विश्वानि सर्वाणि वृष्या वृष्यानि वीर्याण्यव वृश्वा । हेदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्र्यक् । अंचतेर्द्ध्वलित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति जलोपः । समासे सहस्य सध्रिरिति सहशब्दस्य सध्रादेशः । चोः कुरिति कुलं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तिऽद्रिसध्र्योरंतोदात्तत्वनिपातनं ऋत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १ । इति वचनात्सध्यादेशोऽतोदात्तः । तस्य यथादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धो भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय । पा पाने । पातुतुदिवचीत्यादिना थकप्रत्ययः । घुमाखेतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ । अग्निं प्राप्ति व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकिते । कित ज्ञाने । कंदसि लुङ्गल्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वृश्वा । औग्र्यध्रु हेदने । तौदादिकः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । विकरणस्वरः । संहितायां ह्यचोऽतस्मिन् इति दीर्घत्वं । वृष्या । वृष सेचने । औणादिको नकप्रत्ययः । तत्र भवानि वृष्यानि । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शिस्कंदसीति श्लोपः ॥

वि जानीत्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मंते रंधया शासद्व्रतान् ।

शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेत्ता ते सधुमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासत् । अन्नतान् ।
शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सधऽमादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठान्त्वि जानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । धे च दस्यवस्तेषामनुष्ठानामुपक्षपयितारः शत्रवस्तानपि वि जानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यजमानायान्नतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मविरोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा । यजमानस्य वशं गमय । रंधयति-र्वशगमने । मि० ६. ३२. इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् दुष्टानामनुशासनं नियहं कुर्वन् । अतः शाकी शक्ति-युक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविघातकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादेषु सहमदनयुक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रियादिकः । ज्ञाजनोजेति जादेशः । अत्र ह्यी गती वृत् । धा० ३१. ३२. इति वृत्करणं त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यं । मैवं । ज्ञाजनोजेति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु दीर्घोच्चारणमंतरणायतो दीर्घो यत्रि । पा० ७. ३. १०१. इत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घो-च्चारणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । बर्हिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति भत्वात् इत्यजस्त्वयोरभावः । रंधय । रध हिंसासंराद्धोः । शासत् । शासु अनुशिष्टौ । शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । जश्चित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. इत्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्ता । भवि घञ् । ततो मत्वर्थीय इनिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । नृषादिर्द्रष्टव्यः । विश्वा ता । उभयत्र शस्त्रेणैवैव्यर्थप्रसंगाच्च श्लोेषः । सधमादेषु । सह माद्यंत्वेष्विति सधमादा यज्ञाः । अधिकरणे घञ्प्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यप्रत्ययेन भवितव्यं । मैवं । व्यधजपोरनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६१. इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनुपसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वन्नपि पत्ने यथा स्यादिति न्यासकारेण प्रत्यपादीत्यस्माभिर्धातुवृत्तानुक्तं । सध मादस्ययोश्चैवैव्यर्थप्रसंगाच्च सधमादेशः । चाकन । कन दीप्निकांतियतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कंदसि लुङ्-नङ्निट इति वर्तमाने लिट् । एलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति शित्तवस्य विकल्पनाद्बुद्धभावाः । तुजादि-न्यादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपन्नतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्थतो द्यामिनश्चतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रंधयन् । अपन्नतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनेश्चतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान् । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायान्नपन्नतानपगतकर्मणो यजमानान् रंधयन्निहंसयन्वशीकुर्वन्वा तथाभूमिः । आभिमुख्येन भवतीत्याभुवः स्तोतारः । तैरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्निहंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्थतः पूर्वं वृद्धस्यापि पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनश्चतः स्वर्गं व्याभुवतस्संखेन्द्रस्य स्तवानः सुतिं कुर्वाणो वम्रः नृत्यन्निरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा वि जघान । इंद्रेण परिहृतांतरायः मनृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञसंभारमाहाशीर्दिद्व्यर्थः । तथा च शाखांतरे समाम्नातं । यद्वल्मी-कवपासंभारो भवति ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवर्धे । तै० ब्रा० १. १. ३. ४. इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं यस्य । वृद्धीर्ही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन् । अथ हिंसायां । णिचि घटादित्वात्प्रित्त्वे मितान् इत्य इत्यत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनश्चतः । नश्च गती । इकारोपजनश्चान्दसः । यद्वा । इनश्चतिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं । स्तवानः । सम्यामच् सुवः । उ० २. ८९. इति स्तौतिर्वज्जलवचनान्निर्गुपदादयान्चप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाद्येत्यभ्यासादुत्तरस्य हृतेर्हकारस्य कुत्वं । संदिहः । दिह उपचये । कृत्यस्युटो वृद्धमिति वृद्धस्यवचनात्कर्मणि क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तस्मद्यत्त उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।
 आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्भि अश्वः ॥१०॥
 तस्मत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।
 आ । त्वा । वातस्य । नृऽमनः । मनःऽयुजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।
 अश्वः ॥१०॥

हे इंद्र यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्त्वदीयं बलं तच्च तन्नूतवान् । सम्यक् तोरणम-
 कार्षीदित्यर्थः । तदा शवस्त्वदीयं बलं मज्मना सर्वस्य शोधकेन स्वतेरुष्येन रोदसी यावापृथिवी वि बाधते ।
 ते विभीत इत्यर्थः । तथा चान्यत्राम्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां । ऋग्वे० २. १२. १. इति । यद्वा ।
 रोदसी यस्माद्वृत्रादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणो नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तेन्द्र आ
 पूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेना समंतात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संव-
 धिनः । तद्वद्वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । एवंभूता अश्वः श्रवोऽभि हविल्लक्षणमन्नमभिलक्ष्यावहन् । आभिसुखेन
 प्रापयंतु ॥ तच्चत् । तच्च त्वचू तनूकरणे । लङ् बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्त्वाद्नुदात्तले
 धातुस्वरः शिष्यते । उशना । वश कांती । वशेः कनसिः । उ० ४. २३८. इति कनस् । यहिज्येत्यादिना संप्रसा-
 रणं । ऋदुशानस्युद्देशोऽनेहसां च । पा० ७. १. ९४. इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थानि च । पा० ६. ४. ८. इत्युप-
 धादीर्घत्वं । हृद्व्यादिनलोपी । मज्मना । टुमस्जो शुद्धी । श्रीणादिको मनिप्रत्ययः । नृमणः । कंदस्युदवप
 हादिति एत्वं । अवहन् । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लङ् ॥ १०॥

मंदिष्ट यदुशने काव्ये सचा इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।
 उग्रो ययिं निरपः स्रोतसामृजत्वि शुष्णस्य दृहिता ऐरयत्पुरः ॥११॥
 मंदिष्ट । यत् । उशने । काव्ये । सचा । इंद्रः । वंकू इति । वंकुऽतरा । अधि । तिष्ठति ।
 उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य । दृहिताः । ऐरयत् ।
 पुरः ॥११॥

यद्यदेन्द्र उशने कामयमाने काव्ये सचा सह मंदिष्ट स्तुतोऽभूत् तदानीं वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं
 गच्छंतावश्चावधि तिष्ठति । रथे संयोज्य तमारोहतीत्यर्थः । यद्वा । वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू
 वक्रगमनशीलावथी संयोज्येति योजनीयं । उग्र उन्नपूर्णस्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्नेघात् स्रोतसा प्रवाह-
 रूयेणापो निरसृजत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुष्णस्य सर्वस्य शोधयितुरसुरस्य दृहिताः प्रवृद्धाः पुरो
 नगराणि निवासस्थानानि वीरयत् । विविधं प्रेरितवान् ॥ मंदिष्ट । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतितगतिषु । लुङ्
 बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । उशने । वशेरौणादिकः क्युप्रत्ययः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । योर-
 नादेशः । सचा । षच समवाये । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप् । आङ्याजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. ।
 इति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुनासिकस्कंदसि । पा० ६. १. १२६. इति तस्य सानुनासिकत्वं ।
 वंकू । वन्चु गती । श्रीणादिक उपप्रत्ययः । बङ्गलवचनात्कुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां
 मुलुगिति विभक्तेराकारः । अच गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आदृगमह-
 नजम इति क्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । आतो लीप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां
 सुपो भवतीति पंचम्या अमादेशः । दृहिताः । दृहि वृद्धी । इदित्वात्सुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चीरादिकः ।
 लङ्याडागमः । आटस्य । पा० ६. १. ९०. इति वृद्धिः ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।
 इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥
 आ । स्म । रथं । वृषऽपानेषु । तिष्ठसि । शार्यातस्य । प्रऽभृताः । येषु । मंदसे ।
 इंद्र । यथा । सुतऽसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौपीतिकन इतिहासमाचक्षते । शार्यातनाम्नो राजर्षेर्यज्ञे भृगुगोचोत्पन्नश्च्यवनो महर्षिराश्विनं
 ग्रहमगृह्णात् । इंद्रस्तं वृद्धा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रति-
 पाद्यते । हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु । वृष्णः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा
 तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्पवर्तयितेति भावः । एवं च सति येषु सोमेषु त्वं
 मंदसे हर्षं प्राप्नोषि तादृशाः सोमाः शार्यातस्यैतन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः ।
 अभिषवादिंसंस्कारैः संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चाकनः यथा
 कामयसे एवमस्यापि शार्यातस्य सोमास्कामयस्व । तथा सति दिवि युक्तोऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं
 श्लोकं श्लोकं वचो यशो वा आ रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि युक्तोऽनर्वाणं उक्तलक्षणं यशः प्राप-
 यसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भवेत्स्युट् । वा भावकरणयोः । पा० ८. ४. १० ।
 इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्दनकारस्य णत्वं । प्रभृताः । भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि सुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिषु । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । चाकनः । कन दीप्तिकांतगतिषु । अत्र कांत्यर्थः । कांतिस्यामिलायः । श्लेटी सियडागमः । बङ्गलं
 कंदसीति शपः सुः । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इत्यभ्यस्तस्यायुदात्तत्वा-
 भावे धातोरिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अतैरन्येभ्योऽपि वृद्धत इति वृश्चिहणाद्भावे वनिप् । नजा
 वङ्गनीहावम्यर्वणस्त्रसावनत्र इति पर्युदासात्तृआदेशाभावे सर्वनामस्थाने चित्युपधादीर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्त-
 रपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं । श्लोक संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । जित्त्वादायुदात्तत्वं । रोहसे ।
 र्हर्ष्यत्वयेनात्मनेपदं ॥

अर्ददा अर्भा महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिंद्र सुन्वते ।
 मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥
 अर्ददाः । अर्भा । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयां । इंद्र । सुन्वते ।
 मेना । अभवः । वृषणश्वस्य । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् । ता । ते ।
 सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्दिवसे स्वकीयाभिर्योषिभिः सह गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मि-
 न्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृत्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन्न शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये
 प्रचिक्षिपे । स च ऋषिः केनचित्प्लवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य
 प्रवादवतार्यैषमवोचत् । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति । एषा महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च
 तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वायं वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
 स्वकीयामुशिकसंज्ञां दासीं प्राहिषीत् । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंचपूतेन वारिणाभ्युक्षिता सती सैव ऋषि-
 पत्नी बभूव । तस्यामुत्पन्नः कक्षीवानाम ऋषिः । स एव राज्ञः पुत्रोऽभूत् । स च बङ्गविधेन राजसूयादिभेजे ।
 तस्मै राज्ञे तत्कृतैर्यज्ञैः परितुष्ट इंद्रो वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्धे प्रतिपाद्यते ॥ हे
 इंद्र त्वं महते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्त्रीचलक्षणं वच आत्मन इच्छते सुन्वते स्वहेवताकेषु यज्ञेषु सोमाभिषव
 कुर्वते कक्षीवत एतन्नाम्ने राज्ञे वृचयां वृचयाख्यामर्भामल्यां । युवतिमित्यर्थः । एवंभूतां स्त्रियमददाः । तथा

सुकृतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इंद्र त्वं वृषणश्चस्यैतदाख्यस्य राज्ञो मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाव्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामंत्रिकदेशव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना भूत्वा मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयीवनां स्वयमेवंद्रश्चकमे । तथा च तांडिभिराम्नातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितस । तामिंद्रश्चकमे इति । अत उक्तरूपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते ता त्वदीयानि तानि विश्वेत् सर्वाख्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षेण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानोत्थर्थः ॥ महते । बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वचस्येव । सुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कचीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कच्याः । कचोवान् कच्यावान् । नि० ६. १०. इति यास्कः । आसंदीवदधीवच्चक्रीवत्क चीवत् । पा० ८. २. १२. इति संप्रसारणं मतुपो वत्वं संचायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना पा इति पाठात् । मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचायच् । नशिमन्योरल्लिख्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. इत्येत्वं । वृषादिर्द्रष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति यास्कः । नि० ३. २१. सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूर्यतेऽभिषूयत एष्वित्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । स्थिति यजयाचरुचप्रवचचंश्च । पा० ७. ३. ६६. इति कुत्वाभावः । तिस्वरिति प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पजेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिद्र इद्रायः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पजेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इंद्रः । इत् । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके नैर्धन्ये निमित्तभूते सति तान्नाचतुमश्रायि । असेविष्ट । पजेषु । पज्ञा इत्यंगिरसामाख्या । तथा च शाव्यायनिभिराम्नातं । पज्ञा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतथ्येति । येषु यजमानेष्वंगिरःसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति दुर्यो न यूपो द्वारि निखाता खूणोव । तान्सुध्य इति पूर्वैणान्वयः । तस्मादिदानीमपि रायः प्रयंता धनस्य प्रदतिंद्र इत् इंद्र एव यजमानानां दानुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा इच्छन् रथयु रथानिच्छन् वसुयुरेवमन्यदपि यद्वनमस्ति तदपीच्छन्वयति । वर्तते ॥ अश्रायि । अश्रु सेवायां । कर्तारि लुडि व्यत्ययेन त्रैश्विणादेशः । सुध्यः । धीरिति कर्मनाम । शोभना धीर्येषां । नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि च्छंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्थेण इति स्वरितत्वं । निरेके । नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भवे घच् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । दुर्यः । दुरि भवो दुर्यः । भवे क्छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यूपः । यु मिश्रणे । यूर्यते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २७. इति पप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । क्छंदसि परेच्छायां । का० ३. १. ८. २. इति क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्राघस्यादित्यात्वं तु च्छंदसत्वात् भवति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांसु विशेषः । गव्युरित्यत्र वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कस्त्वेषं व्याचष्टे । इद्रयुरिद्रं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसुयुरिंद्रो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो भवति । नि० ६. ३१. इति । चयति । चि ऋये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे । तुष्टेकाच इतीट्प्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराजे सत्यशुष्पाय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निद्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव शर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराजे । सत्यऽशुष्पाय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इंद्र । वृजने । सर्वेऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । शर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवर्ति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इन्द्र गुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रायोजि । कीदृशाय । वृषभाय वर्षणशीलाय स्वराजे स्वकीयेन तेजसा राजमानाय सत्यशुभ्राय । शुष्ममिति बलनाम शत्रूणां शोषकत्वात् । अविश्वतथबलयुक्ताय । तवसेऽत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति संयामे सर्वबोराः । विश्वे-
 णेरयंत्वमिचानिति वीरा भटाः । तादृशैः सर्वैर्भटैरुपेता वयं । स्यादिति निपातः मुशब्दार्थः । तव स्मत् शर्मन
 त्वया दत्ते शोभने गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा । त्वत्संबंधिन
 शोभने यद्गृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्भ्रष्टैः सह स्याम । शर्मैति गृहनाम । शर्मं वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराजे ।
 राज्ञो दीप्री । सत्सुद्विषेति क्लिप । सत्यशुभ्राय । सत्यं शुष्मं बलं यस्य । ब्रह्मोही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे ।
 तवतिः सौचो धातुः । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाभ्यः क्युः
 । उ० २. ८१. इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति
 नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नस्य । पा० ८. ३. ३०. इति संहितायां सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चर्त्वं । चयो
 द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. इति तकारस्य थकारः ॥ ११ ॥

त्वं सु मेधमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्वार्थमिंद्रं । त्रयोदशी पंचदशी त्रिष्टुभी शिष्टा जगत्यः । तथा
 चानुक्रांतं । त्वं सु त्रयोदशं चिष्टुभाचति ॥ गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त इदं
 सूक्तं । विषुवान्दिवाकीर्त्वं इति खंडे सूचितं । त्वं सु मेधं कया शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति ॥

त्वं सु मेधं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमिंद्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥

त्वं । सु । मेधं । महय । स्वःऽविदं । शतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इंद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृक्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्वं तं प्रसिद्धं मेधं शत्रुभिः सह स्वर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो बौर्वा । तस्य वेदितारं लभ्यारं वा । यद्वा ।
 स्वः सुपुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महय । सम्यक् पूजय । यस्मिंद्रस्य
 शत शतसंख्याकाः सुभ्वः स्तोतारः साकं सहैव युगपदेवैरते स्तुतौ प्रवर्तते । यद्वा । यस्मिंद्रस्य रथं शतं सुभ्वः
 शतसंख्याका अश्वानः साकं सहैरते गमयन्ति । तमिंद्रमवसेऽस्मद्रक्षणाय सुवृक्तिभिः सुष्ट्रावर्जकैः स्तोत्रैः रथमा
 ववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं रथं । हवनस्यदं हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने
 दृष्टांतः । अत्यं न वाजं गमनसाधनमश्वमिव ॥ महय । मह पूजायां । चुरादिरदंतः । संहितायामन्येषामपि
 दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभ्वः । सुष्टु भवंतीति सुभ्वः स्तोतारः । क्लिषेति क्लिप । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः
 सुपीति यणादेशस्य न भ्रूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते कंदस्युभयथा । पा० ६. ४. ८६. इत्युभयथाभावाद्यणा-
 देशः । उदात्तस्वरितयोर्धण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतीं कंपनी च । अदादि-
 लाक्पो लुक् । अस्मादादेशः । टेरत्वं । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदुत्तयोगा-
 दनिघातः । तत्र हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । का० ८. १. ६६. इत्युक्तं । अत्यं । अत्य
 इत्यथनाम । अत्यो ह्य इति पाठात् । वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज व्रज गतीं । करणे घञ ।
 अजिब्रज्योश्च । पा० ७. ३. ६०. इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इत्युक्तं ।
 हवनस्यदं । स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २८. इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव
 नलोपो वृद्धभावाच्च । न च न धातुलोप आर्धधातुके । पा० १. १. ४. इति वृद्धेः प्रतिषेधः । इग्लक्षणा हि
 वृद्धिसत्र प्रतिषिध्यते । न चैयमिग्लक्षणा । घञो जित्वादुत्तरपदस्यानुदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 तदेव शिष्यते । ववृत्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । ब्रह्मं कंदसीति शपः स्युः । द्विर्वचनादि ।
 यामुटो डिन्त्वात्प्रधूपधगुणाभावः । तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीन्नदीवृतमुञ्जन्नणीसि जर्ह्वणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । ध॒रुणेषु । अ॒च्युतः । स॒हस्रं ऽजतिः । तवि॒षीषु । व॒वृधे ।

इ॒द्रं । यत् । वृ॒चं । अ॒वधीत् । न॒दी ऽवृ॒तं । उ॒ञ्जन् । अ॒र्णीसि । ज॒हृषाणः । अ॒धसा ॥ २ ॥

अधसा सोमलक्षणेनाग्निं जहृषाणोऽत्यर्थं हृथन्निद्रो यद्यदा वृचं त्रयाणां लोकानामावरीतारमसुरम-
वधीत् हतवान् । कीदृशं वृचं । नदीवृतं । नदनाम्रय आपः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अर्णीसि
जलान्युञ्जन् अधःपातयन् । तदानीं स इन्द्रः पर्वतो न पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धारकेषूदकेषु
मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमूर्तिर्बहुविधरक्षणवान् तविषीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥
धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक्चेत्युनप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सहस्रमूर्तिः । सहस्रमृतयो यस्मात्सो । लुगभावश्छांदासः ।
ववृधे । संहितायामभ्यासस्थान्येषामपि वृश्चत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदीं वृणोतीति नदीवृतं । क्लिप् ।
तुगागमः । उञ्जन् । उञ्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णीसि । उदके नुद् । उ० ४. १०६. इत्येतेरमुन्प्रत्ययस्तत्-
नियोगिन नुडागमश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं । जहृषाणः । हृष तुष्टी । यङ्लुगंताद्वात्येन शानच् । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याबुदात्तत्वं । यद्वा । यङतादेव शानचि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् ।
आर्धधातुकत्वादतीलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वाद्वाभ्यस्तस्याबुदात्तत्वं । अधसा । अबत इत्यधः । अदेर्नुम् धञ
। उ० ४. २०५. इत्यमुन् धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

स हि इ॒रो इ॒रिषु॑ व॒व्र ऊ॒र्धनि॑ च॒न्द्रबु॒धो म॒दवृ॒द्धो म॒नीषि॒भिः ।

इ॒द्रं त॒म॒हे स्व॒प॒स्यया॑ धि॒या म॑ंहि॒ष्ठरा॒तिं स हि॑ प॒प्रि॒रंध॑सः ॥ ३ ॥

सः । हि । इ॒रः । इ॒रिषु॑ । व॒व्रः । ऊ॒र्धनि॑ । च॒न्द्र ऽबु॒धः । म॒द ऽवृ॒द्धः । म॒नीषि॑ ऽभिः ।

इ॒द्रं । तं । अ॒हे । सु॑ ऽअ॒प॒स्यया॑ । धि॒या । म॑ंहि॒ष्ठ ऽरा॒तिं । सः । हि । प॒प्रिः । अ॒धसः ॥ ३ ॥

स पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रो इरिष्वावरीतुषु शत्रुषु इरो हि अतिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः ।
यस्माद्बुधवृत्तजलवत्तरिचे व्रतः संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुधः सर्वासां प्रजानामाल्लादकमूलः ।
अंतरिक्षस्य सर्वाल्लादकत्वात् । मदवृद्धः । माबंत्वेभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो च इन्द्रो मंहिष्ठ-
रातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदामं वा तमिन्द्रं मनीषिभिर्मनस ईषितुभिः प्राज्ञैर्चर्त्तुभिः सह स्वपस्यया धिया
शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि । हि यस्मात्स इन्द्रोऽधसोऽन्नस्यान्नदपेक्षितस्य पप्रिः पुरयिता ॥
इरः । इ इत्येके । इरत्यावृणोतीति इरः । पचायच् । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । इरिषु । अच इरिति कर्तरीप्र-
त्ययः । व्रतः । वृद् संभक्तौ । त्रियते संभज्यत इति व्रतः । घञर्थे कविधानं ख्यात्पापाव्यधिहिनियुध्यर्थं । पा० ३.
३. ५८. ४. इति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छांदासः । ऊर्धनि । उत ऊर्ध्व
धियतेऽस्मिन् जलमित्यूधः । सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्यच्छामनकुंदात्तच्छदस्यपि वृश्चते । पा० ७. १. ७६. ।
इति दृशिग्रहणाद्बुधश्चदस्याप्यनडादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. इति समासे विधीयमानो
ऽनडादेशश्छांदासत्वात्केवलादपि भवति । चंद्रबुधः । षदि आल्लादने दीप्ती च । इदित्त्वान्नुम् । स्फायितं-
चीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । मदवृद्धः । मदी
हृषे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप । तस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । अहे । हेच् संधायां शब्दे च । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्वात्मनेपदेष्वन्यतरस्यां । पा० ३.
१. ५४. इति त्रैरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति कर्मनाम ।
शोभनमपः स्वपः । तदर्हतीति स्वपस्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । मंहिष्ठरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
मंहिचो मंहिष्ठा । तुश्चदसीतीछन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः । नित्वादाबुदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य ।
स्त्रियाः पुंवत् । पा० ६. ३. ३४. इति पुंवङ्गावाङ्स्वत्वं । बङ्गव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पप्रिः । पू
पालनपूरणयोः । आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः । उदीष्यपूर्वस्त्रियुत्वस्य बङ्गलं कंदसीति वचनादभावे
यणादेशः । लिङ्गवाङ्निर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । नित्वादाबुदात्तत्वं ॥

आ यं पृणंति दिवि सन्नर्बर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्ये अन्नु तस्युरुतयः शुष्मा इंद्रमवाता अहृतप्सवः ॥४॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सन्नऽर्बर्हिषः । समुद्रं । न । सुऽभ्वः । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्ये । अन्नु । तस्युः । ऊतयः । शुष्माः । इंद्रं । अवाताः । अहृतऽप्सवः ॥४॥

सन्न सद्रं स्थानं बर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिन्द्रमा पृणंति आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । सुषु भवतीति सुभ्वो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशो नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चान्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां पतये नमः । तै० सं० ४. ६. २. ६. । इति । अभिष्टय अभिमुख्येन गमनवत्य ऊतयोऽवितारो मरुतो वृचहृत्ये वृचहनने निमित्तभूते सति तमिन्द्रमनु तस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः शूणां शोषयितारः अवाताः । वांति प्रातिकूल्येन गच्छंतीति वाताः शूचवः । तद्रहिताः । अहृतप्सवोऽकुटिलरूपाः । शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरान् इत्याकार- लोपः । प्रत्ययस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । सन्नर्बर्हिषः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न । औणादिकोऽधिकरणे मनिन्प्रत्ययः । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिञ्चेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्तिं छंदस्यभयथेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोरेण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः । इष्टय एषणानि । उपसर्गाशाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदान्तः । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमनादित्वात्पररूपत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हृतेर्भवे क्वप् तकारान्तादेशश्च । प्रत्ययस्य पित्त्वादानु- दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अहृतप्सवः । ह्रु कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां ह्रु हरेःस्कंदसि । पा० ७. २. ३१. । इति ह्रुआदेशः । प्सा भक्षणे इत्यस्मादौणादिको डुप्रत्ययः । न हृतप्सवोऽहृतप्सवः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे संस्रुतयः ।

इंद्रो यज्ञजी धृषमाणो अंधसा भिनद्वलस्य परिधीरिव चितः ॥५॥

अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीऽइव । प्रवणे । संसुः । ऊतयः ।

इंद्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन्ऽइव । चितः ॥५॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यसिंद्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्यमानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृ- ष्टिमंतं वृचमभि अभिमुख्येन संसुः । जग्मुः । रघ्वीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छंति । ययदांधसा सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिंद्रो वलस्य संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । चितः परिधीनिव । देवानां हविलेपनिघर्षणायापेः सका- शादप्लेकतो द्वितस्त्रित इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयेः समाम्नातं । सोऽगारिणापः अभ्यपा- नयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । ततस्त्रि- तोऽजायत । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०. । इति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य प्रतिरोधायासुरिः परिधयः परिधायकाः कूपस्थाच्छादकाः स्थापिताः । तान्यथा स अभिनत् तद्वत् ॥ स्ववृष्टिं । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति- स्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्रवृत्तिः । दैवादिकः । व्यत्ययेन शतु । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निन्त्वा- दाद्युदात्तत्वं । रघ्वीः । रघि गत्यर्थः । रंघिचंघ्नोर्नलोपश्च । उ० १. ३०. । इत्युप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति डोष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । डीप्स्वरः शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । झुप्रत्यये प्राप्तिं व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लडि वङ्गत्वं छंदस्यमाञ्छोगेऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यदुत्तयोगादनिघातः । वलस्य । वल संवरेणे । वलति

संबुणोति सर्वमिति बलः । पचाद्यच् । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९२. इति दधातेः कर्मणि क्प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १२ ॥

परिं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवृणे दुर्गुभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिंद्र तन्यतुं ॥ ६ ॥

परिं । इं । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः । बुधं । आ । अशयत् ।

वृचस्यं । यत् । प्रवृणे । दुः । गृभिश्चनः । निजघंथं । हन्वोः । इंद्र । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी उदकान्यावृत्त्य रजसो बुधमंतरिक्षस्योपरिप्रदेशमाशयत् आश्रित्याशित तस्य वृचस्य प्रवणे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गुभिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । स इमान् लोकानावुणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हे इंद्र यद्यदा तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंत यदा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयाथे द्वितीया । तन्यतुना वज्रेण निजघंथ नितरां प्रजहर्था तदानीमीमेनं त्वामिंद्रं घृणा शत्रुजयलक्षणा दीप्तिः परि चरति । परितो व्याप्नोति । त्वदीयं शवो बलं च तित्विषे । प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्ती । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः । वृत्वी । वृच् वरणे । स्नात्वाद्यश्च । पा० ७. १. ४९. इत्यादिग्रहणात् क्त्वाप्रत्ययस्येकारः । रजसः । रज्ज रागे । रजंत्वस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अमुनि रजकरजजरजःसूपसंख्याम् । का० ६. ४. २४. ४. इति नलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । अशयत् । शीङो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं ब्रह्मं इति शपो लुगभावः । दुर्गुभिश्चनः । ग्रह उपादानेऽश्रु व्याप्त्यावित्वनयोर्दुःशब्द उपपदे पृषोदरादित्वाद्भिन्नतरूपस्वरसिद्धिः । निजघंथ । हन हिंसागत्योः । लिटि यलि क्त्वादिनियमात्प्राप्तस्येत् उपदेशेऽल्यतः । पा० ७. २. ६२. इति निषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारि । अस्माद्दृत्तन्वञीत्यादिना । उ० ४. २. यतुच् । यद्वा । स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

हृदं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणींद्र तव यानि वर्धना ।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवंस्ततस्त वज्रमभिभूत्योजसं ॥ ७ ॥

हृदं । न । हि । त्वा । निऽन्यृषंति । जर्मयः । ब्रह्माणि । इंद्र । तव । यानि । वर्धना ।

त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । वावृधे । शवं । ततस्त । वज्रं । अभिभूतिऽञ्जोसं ॥ ७ ॥

हे इंद्र यानि ब्रह्माणि सोचशस्त्ररूपाणि मंचजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि । नितरां प्राप्तवन्त्येव । तच्च दृष्टान्तः । जर्मयो जलप्रवाहा हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्तवन्ति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा च देवस्ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं ववृधे । प्रावर्धयत् । अपि चाभिभूत्योजसं शत्रूणामभिभवितृणा ओजसा बलिन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषंति । ऋषी गतौ । तीक्षादिकः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । जर्मयः । ऋ गतौ । ऋच्छंति गच्छंतीत्यर्मयः । अर्तेरू च । उ० ४. ४४. इति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु वृधौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ऋट् । श्चंद्दसीति श्लेषोपः । ततश्च । तच्च त्वच्च तनुकरणे । लिटि यलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्त्वात् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्रं वृचं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये दृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्रं । वृचं । मनुषे ।
गातुऽयन् । अयः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । अधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । दृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन् संपादितप्रज्ञ वेंद्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकाना-
मावरकमसुरं हरिभिरश्वैर्युक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृष्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्या-
हारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोमयं वज्रमयच्छथाः । अयहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्यं च
दिवि बुलोके दृशे द्रष्टुं सर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्थापयां चक्रुषे ॥ जघन्वान् । हृतेर्लिटः क्तमुः ।
विभाषा गमहनविदविशां । पा० ७. २. ६८. । इतीडागमस्य विकल्पोक्तिरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छसि ।
कंदसि परेच्छायामपीति क्वच् । का० ३. १. ८. २. । न च्छंदस्यपुत्रस्वेति दीर्घप्रतिषेधः । क्वजंताच्छतर्यदुपदेशा-
त्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे क्वच एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणो हल्यूर्धादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

वृहत्स्वश्चंद्रमर्मवद्यदुकथ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वर्नृषाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ९ ॥

वृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उकथ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । मूतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः । अमदन् । अन्ननु ॥ ९ ॥

वृहत् वृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्थार्हं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत अकृष्वन् ।
कोदृशं वृहत्साम । स्वश्चंद्रं स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं अमवत् । अमति शत्रुन् वृजत्यनेत्यमो
बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणमारोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाङ्गीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा
मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या प्रधनमिति संग्रामनाम । नि० ९. २३. । मनुष्य-
हितसंग्रामा उतयः स्वर्गलोकस्य रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृसेवमाना भूलेंद्रमपि तेनैव रूपे-
णान्वमदन् आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इंद्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चंद्रं । स्वकीयं
चंद्रं यस्य । इत्साञ्चंद्रोत्तरपदे मंचे । पा० ६. १. १५१. । इति सुट् । सुत्वेन शकारः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य तुतीथैकवचने छांदसोऽमुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच समवाये ।
अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इत्यत्र चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्दस्मादपि खिवप्रत्ययः ।
अमदन् । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
नडि च्छंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीङ्गियसा वज्रं इंद्र ते ।

वृचस्य यङ्गधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इंद्रं । ते ।

वृचस्य । यत् । यङ्गधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्चलवान्ग्यौश्चित् बुलोकोऽप्यस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाङ्गियसा भयेनायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत
सीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इंद्र ते तव सुतस्याभिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति

त्वदीयो वज्रो रोदसी वावापृथिवी बद्धधानस्य बाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यद्यदा शवसा बलेनाभिनत्
अच्छिनत् । तदानीं बुलोको भयराहित्येन निस्सलो बभूवेति शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद्यद्गुगुताञ्जलि यज्ञो वा । पा० ७. ३. ९४. । इत्युक्तप्रत्ययस्त्रिडागमः । अडागम उदात्तः । बद्धधानस्य ।
बाधु विलोडने । ताच्छीलिके चानशि बद्धलं कंदसीति शपः झुः । ह्लादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वं च च्छां-
सखात् । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥ १३ ॥

यदिन्विंद्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अचाह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इंद्र । पृथिवी । दशभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अच । अह । ते । मघवन् । विश्रुतं । सहः । द्यां । अनुं । शर्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिन्नु यदा खलु पृथिवी दशभुजिर्दशगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वास्त्रहानि
ततनंत विस्तारयेयुः । हे मघवन् धनवन्निंद्र अचाह अत्रैव पूर्वोक्तेष्वेव देशकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृच-
धादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शवसा त्वदीयेन बलेन द्रता बर्हणा वृचादेर्वधरूपा क्रिया द्यामनु
भुवत् । अनुभवति । यथा यौर्महती तथा त्वत्कृतं वृचादेर्हिसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे ।
स्वरितेत्वादात्मनेपदं । लिङ्गर्थे लङ्प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप । छांदसो द्विर्भावः । यद्वा । बद्धलं कंदसीत्यु-
प्रत्ययस्य झौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वं । तिङ्श्रुत् लसार्धधातुकस्वरेण धातुस्वरः
शिथ्यति । बद्धलं कंदस्वमाद्योगेऽपीत्युदात्तभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्ह वल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादीयादिकः क्युप्रत्ययः ।
बवघोरभेद इति वकारस्य बलं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वधकर्मसु पठितं च । भुवत् । भू सन्तायां ।
लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बद्धलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्त्रिङ्गीति गुणप्रतिषेध
उचडादेशः ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवंसे धृषन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेथा दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभूतिऽव्योजाः । अवंसे । धृषत्ऽमनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । अोजसः । अपः । स्वपरितिः स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्मनः शत्रूणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र अस्मास्माभिः परिवृक्षमानस्य व्योमनो व्याप्तस्मांतरिक्षस्य रजसो
लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभूत्योजाः स्वभूतबलस्वमवसेऽस्माद्गच्छार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृत-
वानसि । किंच अोजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुरणीयं गंतव्यं । आप
इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं आ दिवं बुलोकं च परिभूः परियहीता । परिपूर्वो भवतिः परियहणार्थः ।
एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेषुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांतीत्य-
भिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा । वृद्धिप्रदानेन विशेषेण प्राणिनोऽवति रचतीति
व्योम । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । ज्वरस्वरेत्यादिनोपधाया वकारस्य षोड् । गुणः । दासीभारदि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बद्धव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यणादेश उदात्तस्वरितथोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः । सुपूर्वादेर्न्येभ्योऽपि वृक्षंत इति
विच् । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुपो लुक् । व्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरितत्वं ॥

भूनाम्बेकाहि मरुत्वतीयशस्त्रे निविहानीयात्सूक्तात्युरा त्वं भुवः प्रतिमानमित्थिषा शंसनीया । तथैवा-
सूचयत् । शस्त्रमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः । आ० ९. ५. इति ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमद्वा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । अप्राः । अंतरिक्षं । महित्वा । सत्यं । अद्वा । नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विसृणीया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनिधिर्भवसि । यथा भूर्लोको
महानचिंत्यशक्तिः । एवं स्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्ववीरस्य । वीरयंति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्व
दर्शनीया वीरा यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः । पालयितासि ।
तथांतरिक्षमंतरा चांतं यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः ।
निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वावान् स्वत्सदृशोऽन्यः कश्चिन्नकिरसि । नास्तीति । यदेतत्तद्वा सत्यमेव ॥
भुवः । भवतेर्लैटि सिष्यडागमः । उवडादेशः । पृथिव्याः । उदान्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तिरुदात्ता । बृहतः ।
बृहत्बृहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः । क्वांसे वर्तमाने लुङि बङ्गलं कंदस्वमाङ्गीयेऽपीत्यडभावः ।
अप्राः । प्रा पूरणे । आदादिकः । लङ्डागमः । महित्वा । मुपां मुजुगिति तृतीयाया डादेशः । त्वावान् ।
वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वां कंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. इति सादृश्यार्थे वतुप् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव
शिष्यते ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यचकृषे विश्वमानुषक् ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् । चकृषे । विश्वं । आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी गान्वागशाति प्राप्तुमसमर्थं बभूवतुः । तथा रजसो
ऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्तंभग्रीला आपो यस्येन्द्रस्य तेजसोऽंतमवसानं गानगुः न प्रापुः । उतापि
च सोमपानेन मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृष्टादि युध्यतो युध्यमानस्यास्येन्द्रस्य बलस्यांतं वृष्टादयो न
प्रापुः । अतो हे इंद्र एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं भूतजातमानुषक् आनुषक्तं चकृषे । सकलमपि
भूतजातं त्वदधीनमभूदिति भावः ॥ द्यावापृथिवी । बीश्व पृथिवी च दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. इति
द्यावादेश आबुदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दः षिन्नीरादिभ्यश्चेति ङीष्तोऽतोदात्तः । देवतावृद्धे चित्युभय-
पदप्रकृतित्स्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपूषमंधिष्विति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । व्यचः ।
व्यचः कुटादित्स्वमनसि । का० १. २. १. १. इति वचनात् ङित्त्वाभावे संप्रसारणाभावः । आनुषुः । अतोतेव्य-
त्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । अतोतेश्चेति गुडागमः ॥

आर्चन्नचं मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।

वृचस्य यद्गृष्टिमता वधेन नि त्वमिद्र प्रत्यानं जघथं ॥ १५ ॥

आर्चन् । अचं । मरुतः । सस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । गृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इंद्र । प्रति । आनं । जघथं ॥ १५ ॥

हे इंद्र त्वां महतोऽचास्मिन्संयाम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यनेन वचने-
नापूजयन् । सस्मिन् तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाजौ संयामे विश्वे देवासस्ते सर्वे दानादिगुणयुक्ता महतस्त्वा
त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा । त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इंद्र त्वं यद्यदा
भृष्टिमता । भंशयति शत्रूनि त भृष्टिरग्निः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमन्त्रं च वज्रस्य ब्राह्मणे
समाम्नातं । वज्रो वा एष ययूपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निर्वै वज्रः । ऐ० ब्रा० २. १. । इति । तेन वज्रेण
वृचस्थानं प्रति आननं मुखं प्रति यद्वा श्वासहेतु घ्राणं प्रति नि जघंथ । नितरां प्राहाधीः ॥ आर्चन् । अर्चं
पूजायां । भीवादिकः । आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सौ । पा० ७. २. १०६. । इति विधीयमानं
सत्वं व्यत्ययेन सप्तम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा । सर्वस्मिन्निव्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः । देवासः । आज्ञसेरसुक् । आनं ।
आननं । वर्णलोपस्कांदसः । यद्वा । अन्न प्राणने । अन्यतेऽनेनित्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वं ।
जघंथ । हन हिंसागत्योः । यल्युपदेशेऽत्वत इतीट्प्रतिषेधः । अभ्यासास्त्रेभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥ १४ ॥

न्यू ध्वित्वेकादशर्चं तृतीयं मूक्तं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्वः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता ।
तथा चानुक्रांतं । न्यू ध्वेकादशांशे त्रिष्टुभाषिति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्भूक्तं ।
तथा चामुच्यदाचार्यः । न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

न्यू३ षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सदर्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन् दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचं । प्र । महे । भरा॒महे । गिरः । इंद्राय । सदर्ने । वि॒वस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नं । स॒स॒तां॑ऽइव । अ॒वि॒दत् । न । दुः॑ऽस्तुतिः । द्र॒वि॒णः॑ऽदेषु ।

श॒स्य॒ते ॥ १ ॥

महे महत इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे । नितरां प्रयुज्महे । उ इति पादपूरणः । यतो
विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदर्ने यच्चगृह इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियंते । हि यस्मात्स इंद्रो नू चित् चिप्रमेव
रत्नं रमणीयमसुराणां धनमविदत् विंदति । तत्र दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां पुरुषाणां धनं चौरः
चिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दानेषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमी-
चीना स्तुतिर्न शस्यते । नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्र भरामह इति पूर्वेण संबंधः ॥ न्यू षु इत्यस्योदात्तस्वरि-
तयोर्थेण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः सुभि । पा० ६. ३. १३४. । इति दीर्घत्वं ।
मुञ्ज इति षत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्रिञ्चेति क्रिप् । सविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । मह-
च्छब्दस्याच्छब्दलोपस्कांदसः । नू चित् । ऋचि तुमुधेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । षस स्वप्ने । अस्माच्छ-
तादंतोदात्तात्परस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । पा० २. १.
४. २. । इति समासः । अविदत् । विद् लामि । कंदसि लुङ्लङ्क्षिट इति वर्तमाने लुङि पुषादियुतादौति त्रि-
डादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रवि-
णोदाः । द्रु गतावित्यस्मात् द्रुद्विभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । इतीनप्रत्ययांतो द्रविणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य सुगागमस्कांदसः । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्यते । शन्सु स्तुतौ ।
यक्यनिदितामिति नलोपः ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गीरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिश्नानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इंद्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
शिखाऽनुरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्चादेकुरो दातासि । तथा यवस्य यवादेधान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः सर्वेषां पालयिता शिखानरः । शिखतिर्दानकर्मा । शिखाया दानस्य नेतासि । प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्शनः । कामान्कर्शयति नाशयतीति कामकर्शनः । न कामकर्शनोऽकामकर्शनः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानिभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिषद्व्यंतं प्रियः । एवभूतो य इंद्रसं प्रतीदं सोचलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । बुदाच् दाने । मंदिवाशिमथि-
चित्तचक्रं किंश्च उरच् । पा० १. ३९. इति विधीयमान उरच्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । अत एवा-
कारलोपः । शिखानरः । शिख विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् ।
षष्ठीसमासः । समासस्येत्वंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदं तो
गसिरिति मसेरिकारः ॥

शचीव इंद्र पुरुकृद्युमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्यामिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इंद्र । पुरुऽकृत । द्युमत्तम । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इंद्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत प्रभूतस्य वृचवधादेः कर्तः द्युमत्तमति-
शयेन दीप्तिमन् अभितः सर्वत्र वर्तमानं वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् तवेव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्मा-
भिज्ञायते । अतः कारणाद्धनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितरा भर । अस्मभ्यमाहर ।
देहीत्यर्थः । त्वायतस्त्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः काममभिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा कार्षीः ।
पुरथेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो ररिति ह्रत्वं । पाठिकमामं चिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वाष्टमिकं सर्वागुदात्तत्वं ।
न चामंचितं पूर्वमविवद्यमानवदित्यविव्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति निषेधात् । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यज्ञं तावर्तमाने निव्यमंचे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादास्यत्ययामवे सति लिट् आर्धधातुक-
त्वादतोलोपयलोपी । संगृभ्य आभरेत्युभयत्र ह्यग्रहोर्भ्रं कंदसि । पा० ८. २. ३२. १. इति भत्वं । त्वायतः । त्वा-
मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्वांसमात्वं । क्वजंताज्ञटः
शतु । तस्याऽपदेशास्सार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैकादेशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति
वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यजादिविभक्तिषदात्तत्वं । कामं । कम
कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । ऋषात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । जनयीः । जन परि-
हाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिद्रुसुभ्यः । पा० ३. १. ४८. इति ऋश्चडादेशस्य मोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा०
३. १. ५१. प्रतिषेधः । ह्यंतच्छणोति । पा० ७. २. ५. सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिदुभिर्निरुंधानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं द्रयंत इदुभिर्युतश्चैषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इदुऽभिः । निऽरुंधानः । अमतिं । गोभिः । अश्विना ।

इंद्रेण । दस्युं । द्रयंतः । इदुऽभिः । युतऽश्चैषसः । सं । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंद्र एभिरस्माभिर्दत्तैर्बुभिर्दीप्तिश्चरपुरोडाशादिभिः एभिरिन्दुभिः पुरोवर्तित्स्वभुम्भं दत्तैः सोमैश्च प्रीत-
स्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिरश्विनाश्वयुक्तेन धनेन च निबंधानो निवर्तयन्सुमनाः
शोभनमना भव । वयमिन्दुभिरस्माभिर्दत्तैः सोमैः प्रीतेनेद्रेण दस्युमुपचपयितारं शत्रुं द्रयंतो हिंसतोऽत एव
युतद्वेषसः पृथग्भूतशत्रुका भुल्लिषेन्द्रदत्तेनाग्नेन सं रभेमहि । संख्या भवेम । संगच्छेमहीत्यर्थः ॥ सुमनाः । शोभनं
मनो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । निबंधानः । बधिर् आवरणे । स्वरितेस्वादा-
त्त्वनेपदं । असोरलोप इत्यकारलोपः । चित इत्वंतोदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतव्या
मतिरैश्वर्यं । न मतिरमतिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः । अश्विना । अश्वो
ऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इति ॥

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभियुभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभियुऽभिः ।

सं । देव्या । प्रमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं सं रभेमहि । संगच्छेमहि । तथेषाग्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिर्बलैः सं रभेमहि ।
कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः पुरुणां बहूनामाह्लादकैः अभियुभिरभितो दीप्यमानैः । किंच देव्या योतमानया
प्रमत्या त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या सं रभेमहि । कीदृशा । वीरशुष्मया । वीरं विशेषणं शत्रुणां क्षेपणसमर्थं युष्मं
बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअग्रया । सोतृभ्यो दानार्थमग्रे प्रमुखत एव गावो यस्याः सा तथोक्ता । अश्व-
वत्याश्चरपितया ॥ राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । इस्वाचंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् ।
सुत्वेन शकारः । समासस्वरः । अभियुभिः । अभिगता बौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिव्यशब्दो दीप्तिं लक्षयति । अव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । प्रमत्या । ताद्री च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअग्रयेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्ववत्या । मंत्रे सोमाश्चंद्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥ ॥ १५ ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृषण्या ते सोमांसो वृचहृत्पेषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृचाण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृषण्या । ते । सोमांसः । वृचऽहृत्पेषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृचाणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्यते सतां पालयितरिन्द्र वृचहृत्पेषु वृचहृत्पेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा
त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृषण्या वृष्णः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरपुरो-
डाशादीनि हवीषि त्वाममदन् । ते सोमांसः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यद्यदा कारवे सुतिकर्त्तुं बर्हिष्मते
यज्ञवते यजमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृचाण्यावरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतत्वं नि
बर्हयः न्यवधीः । तदानीमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ वृषण्या । श्स्क्दसि बहुलमिति श्लेषः । बर्हयः । बर्हयतिर्हि-
साकर्मा । लङि बहुलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्युदात्तभावः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिथ्यते ।
यदुत्तयोगादनिघातः ॥

युधा युधमुप घेदेषि धृषणुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिद्र सख्या परावति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधे । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।
नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पराऽवति । निऽवर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र धृष्णुया शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युद्धेन संबद्धं युधं युद्धमुप घेदेषि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्ध-
शीलो भवसीत्यर्थः । घिति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमो-
जसा बलेन सं हंसि । सम्यग्भिनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभेत्सीरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलिन
सख्या सहायभूतेन वक्ष्येण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्य-
स्मान्निवर्हयः नितरामहिसीः । अतस्त्वमेवं सूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारे । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । एषि । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । धृष्णुया । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
वसिगृधिधृषिषिपेः क्लृरिति क्लृप्रत्ययः । कित्त्वानुणाभावः । सुपां सुलुगिति सौर्याजादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
पुरा । पृ पाञ्जनपूरणयोः । पूरयति राक्षामभिमतातीति । क्लिप्तेति क्लिप् । उदोऽवपूर्वस्त्वित्त्वं । सावेकाच इति
विभक्तेश्चदात्ता । हंसि । हंतेर्लोटि सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि नक्षापदात्तस्य झलि । पा० ८. ३. २४. । इत्यनुस्वारः ।
नम्या । णमु प्रहृत्वे । श्रीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ज्यादेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो
यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधात्ताभावाभावे यणादेशः । नमुचिं । इन्द्रेण सह युद्धं न मुंचतीति
नमुचिः । श्रीणादिकः क्लिप्रत्ययः । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति
छन्दुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य श्रीह्यादिषु पाठात् मत्व-
र्थीय इति ॥

त्वं करंजमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं शता वंगृदस्याभिन्तपुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्यं । वर्तनी ।

त्वं । शता । वंगृदस्य । अभिन्त । पुरः । अननुऽदः । परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकमसुरमुतापि च पर्णयमेतन्नामानमसुरं चातिथिग्वस्यैतत्संज्ञस्य राक्षः प्रयोज-
नाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्या वधीः । हृतवानसि । तथाननुदः ।
अनु पश्चाद्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमुजिश्चनैतत्संज्ञकेन राक्ष्सा परिषूताः
परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वंगृदस्यैतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत । विभि-
दिषे ॥ वधीः । हंतेर्लुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्बुद्धभावः । पा० ७. ३. ३५. । अत एवाने-
काचत्वादित्प्रतिषेधाभावः । पा० ७. २. १०. । इट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजसशब्दादस्मायामेधेति
मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशायनिक इष्टनि विन्मतोर्लुङिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । नित्त्वादाबु-
दात्तत्वं । वर्तनी । वृत्त्यते प्रेयंतेऽनयेति वर्तनी । करणे क्युट् । टित्त्वात् । पा० ४. १. १५. । ङीप् । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत । भिदिर् विदारणे । लुङि सिपि वधादित्त्वात् अम ।
इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्याभ्य इति सकारलोपः । अननुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतश्चोपसर्ग
इति कप्रत्ययः । नास्यनुदोऽस्त्विति बङ्ग्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्चांदसः ।
परिषूताः । षू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं ॥

लमेताञ्जनराज्ञो द्विर्देशाबंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नवं श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अबंधुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नवं । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुऽपदा । अऽवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंशतिसंख्याकानबंधुना बंधुरहितेन सहायरहितेन सुश्रवसे-
तत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन् । षष्टिमित्या-
दिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्योत्तरां नवतिं । तान्नाज्ञ
ईदृक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दुष्यदा दुष्प्रपदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्नोत्यर्थः । ईदृशेन चक्रेण
न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां सुवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून्जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः ।
समासांतविधेरनित्यत्वादृच्प्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१. परि० ८४. । राजञ्शब्दो राजृ दीप्तावित्यस्मात्कानिन्प्र-
त्ययांत आयुदान्तः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । अबंधुना । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आयुदान्तं श्चन्दसीत्युत्तरपदायुदान्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेर्लिटः क्रसुः ।
शसि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । शासिवसिघसीनां
चेति षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन क्लसीरेव स्वरः शिष्यते । रथ्या । रथस्तेदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३.
१२१. इति यत् । यतोऽनाव इत्यायुदान्तत्वं । मुपां मुगुगिति विभक्तेराकारः । दुष्यदा । पद गतौ । ईषहुः-
मुष्विति खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ।
लङि मध्यमैकवचने ह्रस्व्याब्भ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्त्व चामभिरिंद्र तूर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं । आविथ । सुऽश्रवसं । तव । उतिऽभिः । तव । चामऽभिः । इंद्र । तूर्वयाणं ।

त्वं । अस्मै । कुत्सं । अतिथिऽग्वं । आयुं । महे । राज्ञे । यूने । अरंधनायः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ । ररन्धिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्ना-
मानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयेस्त्रायकैः पालकैर्वसैराविधेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तरुणायासौ
सुश्रवसे राज्ञे कुत्सादींस्त्रीन्नाज्ञोऽरंधनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमने । नि० ६. ३२. । इति यास्तुः ॥
चामभिः । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । निच्चादायुदान्तत्वं । अरंधनायः । रंधनं
वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. । इति णिच् । इषवसो प्रातिपदिकस्य । पा० ६.
४. १५५. १. । इतीषवज्ञावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घम्ह्वांसः ॥

य उदृचींद्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतमा असाम ।

त्वां स्तोषाम त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उतऽऽचिं । इंद्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम ।

त्वां । स्तोषाम । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतरं । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र ये वयमुदृच्युदके यज्ञसमाग्नौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते तव सखायः सखिवदत्वं
प्रिया अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा अभूम ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम ।
सवाम । अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घमायुर्जीवनं प्रतरं
प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्तु ॥ देवगोपाः । देवा गोपा येषां । बह्वीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस भुवि । लुङर्थे लोव्यादुत्तमस्य पिष्वेति पितृज्ञावात्पिष्व ङिन्नेति ङित्त्वाभावे
शसोरङ्गोप इत्यकारलोपाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदान्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । स्तोषाम । स्तौतीति
सिङ्गलं लिटीति बह्वल्यहणात् लोव्यपि सिप् । तस्य पित्वाद्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यो चेत्युत्तरपदायु-
दान्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्त्रिरेत्यादिना । पा० ६. ४. १५७. । द्राघादेशः । निच्चादायु-
दान्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दात्तरप्यमु च च्छेदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्रव्यप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तत्वं ।
दधानाः । दधातिः शानच्यभसानामादिरित्यायुदान्तत्वं ॥ १६ ॥

मा न इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादशस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त जगत्यः । सव्य ऋषिः । इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या त्रिष्टुप् षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त्र इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्नंद्र पिव दुभ्यं सुतो मदायेति याज्या । आ०
६. ४. इति ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहंसि नहि ते अंतः शवसः परीणशे ।

अक्रंदयो नद्योऽ रोरुवडना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥१॥

मानः। अस्मिन्। मघऽवन्। पृत्ऽसु। अंहंसि। नहि। ते। अंतः। शवसः। परिऽनशे।

अक्रंदयः। नद्यः। रोरुवत्। वना। कथा। न। क्षोणीः। भियसा। सं। आरत ॥१॥

हे मघवन् धनवन्नंद्र अस्मिन्परिवृत्तमानेऽहंसि पापे पृत्सु पृतनासु पापफलभूतेषु संयामेषु च नोऽस्मान्मा
प्रक्षीरिति शेषः । यस्मान्ने तव शवसो बलस्यातोऽवसानं परीणशे परितो व्याप्तं नहि शक्यते । सर्वोऽपि
जनस्वदीयं बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मान्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् नद्यो
नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि चाक्रंदयः । शब्दयसि । क्षोणीः क्षोणः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदुपलक्षिता-
स्त्रयो लोका भियसा त्वन्नयेन कथा कथं न समारत । न संगच्छंते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
विभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्तूनामुपसंख्यानं । पा० ३. १. ६३. १. इति पृतनाशब्दस्य पुञ्जावः ।
परीणशे । नश्रित्येतिप्रिकर्मा । कृत्यार्थे त्वेकेनिति केन्प्रत्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य
दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । रोरुवत् । व् शब्दे । यङ्लुगंताल्लटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो
लुक् । शतृर्द्धित्वाद्गुणाभाव उवडादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति गुम्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
कथा । या हेतौ च च्छंदासीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः कः । पा० ७. २.
१०३. इति कादेशः । आरत । ऋ गती । समो गम्यच्छीत्वात्मनेपदं । क्वांसे वर्तमाने लङ्युदादित्वाच्छपो
लुक् । श्वादादेशः । आडागमो वृद्धिश्च ॥

अर्चा शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि षुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यृजते ॥२॥

अर्चं । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा । वृषभः ।

निऽञ्जते ॥२॥

हे अध्वर्यो शाकिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायिंद्रायार्च । एवंविधमिंद्रं पुजय । किंच सुतोः
शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं महयन्पूजयन्नभि षुहि । अभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इंद्रो
धृष्णुना शत्रूणां धर्षकेण शवसा बलिनोभे रोदसी व्यावापृथिवी न्यृजते नितरां प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसा-
धनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इंद्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा वृषत्वानेनैव सेचनसामर्थ्येन
वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्युदकानां ॥ अर्चं । शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ब्रुचोऽतस्तिड इति
दीर्घत्वं । शाकिने । शक्तिः शाकः । शक्नु शक्ती । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभि षुहि । स्तौतिरदादित्वाच्छपो लुक् । उपसर्गात्सुनोतीति घत्वं । पुना
श्रुतिरिति पुलं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्तिराकारः । न्यृजते । ऋजि भुञ्जी भर्जने । इदित्वाद्गुम् । शपि
प्रप्ति व्यत्ययेन शः ॥

अर्चो दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।

बृहच्छ्रुवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥३॥

अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यं । वचः । स्वऽक्षत्रं । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।

बृहत्ऽश्रुवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिऽभ्यां । वृषभः । रथः । हि । षः ॥३॥

हे स्रोतः दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय शूष्यं । शूषमिति सुखनाम । तत्र साधु शूष्यं । तादृशं सुतिलक्षणां वचोऽर्चं । उच्चारय । यस्मिंश्च धृषतः शत्रुत्वर्षयतः स्वक्षत्रं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्विन्द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभूतयशा असुरः शत्रूणां निरसिता । यद्वा । असुः प्राणो बलं वा । तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यते । प्राणा वा आप इति श्रुतेः । तान्नाति ददातीत्यसुरः । बर्हणा शत्रूणां निबर्हयिता हरिभ्यामश्रुभ्यां पुरस्कृतः पूजितः वृषभः कामानां वर्धिता रथो रंहणशीलः ॥ शूष्यं । तत्र साधुरिति यत् । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यत इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । व्यत्ययेन शः । शत्रुः शत्रुः इति विभक्त्युदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य । ब्रह्मवीही पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । असुरः । असु वेपणे । असेरन् । उ० १. ४३ । इत्युत्तरान्त्यः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुनुगिति विभक्त्याकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

त्वं दिवो बृहतः सानुं कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।

यन्मायिनो ब्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमशनिं पृतन्यसि ॥४॥

त्वं । दिवः । बृहतः । सानुं । कोपयः । अवं । त्मना । धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । ब्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गभस्तिं । अशनिं । पृतन्यसि ॥४॥

हे इन्द्र त्वं बृहतो महतो दिवो युजोक्तस्य सानुं समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः । अकंपयः । धृषता शत्रूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संक्षमसुरमवाभिनत् । अवधीः । यद्यदा ब्रंदिनः शत्रुञ्जितुं मृदुभावं प्राप्तान् । यद्वा । वृद्धं समूहः । असुरसमूहवतः । मायिनो मायाविनोऽसुरास्मंदिना इष्टेन धृषत् धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्तवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन गृहीतां । यद्वा । गभस्तिरिति रश्मिनाम । तद्वतीमशनिं वज्रं पृतन्यसि । तानसुराञ्जितुं पृतनारूपेणेच्छसि । तान्नाति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानुं कोपय इति पूर्वेषान्वयः ॥ कोपयः । कृप कोपे । शंताङ्गि ब्रह्मं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । त्मना । मंत्रेष्व्याद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां सुनुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शाक्योरन्यतरस्यां । पा० ७. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः कश्च् । कव्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

नि यद्गृणक्षिं श्वसनस्य मूर्धनि श्रुणास्य चिद्ब्रंदिनो रोहवद्वना ।

प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यद्द्या चिक्कृणवः कस्वा परि ॥५॥

नि । यत् । गृणक्षिं । श्वसनस्य । मूर्धनि । श्रुणास्य । चित् । ब्रंदिनः । रोहवत् । वना ।

प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥५॥

हे इन्द्र त्वं रोहवत् मेघैरत्यर्थं शब्दयन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य ब्रंदिनः स्वकिरीटाम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः श्रुणस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मूर्धन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्नि गृणक्षि आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरीटेषु वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि

पुनरवस्थाप्यति । तदेवावस्थापनमिन्द्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षेण गंचा । अपराङ्मुखिनेत्यर्थः । बह्वृणावता । निबह्वृयतीति चधकर्मसु पाठाद्बह्वृणा शत्रूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं ययस्मादद्या चिद्व्यापि कृणवः । धर्मकाले सूर्यस्योपरि भीमान्रसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुर्व्ये तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न कोऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वाधिक इति भावः ॥ वृणञ्चि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पित्वाद्गुदान्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेर्च्चत्वितिगित्वादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विभाषांचेरदिकृस्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वान्तदादेशस्योपदेशिवज्ञाविनेकार उदान्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्सुम् । सिटि सिष्यडागमः । धिन्विक्कण्योरचैत्युप्रत्ययः । वकारस्थाकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवज्ञावाक्प्रधुपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदान्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं । व्रदी व्रदतेर्मृदूभावकर्मणः । निवृणञ्चि यच्छसनस्य मूर्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य च शोषयित्वा रोक्ष्यमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥ १७७ ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीतिं वय्यं शतक्रतो ।
 त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नव ॥ ६ ॥
 त्वं आविथ नयं तुर्वशं । यदुं । त्वं । तुर्वीतिं । वय्यं । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
 त्वं । रथं । एतशं । कृत्ये । धने । त्वं । पुरः । नवतिं । दंभयः । नव ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नर्यादींस्त्रीनाञ्च आविथ । ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बह्विधकर्मण् बह्विधप्रश्न वा त्वं वयं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविथेत्येव । अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संक्षमृषिमेतश्ममेतत्संक्षकं धने धननिमित्ते संग्रामे कृत्ये कर्तव्ये सत्याविथेति शेषः । यद्वा । पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश्च इत्यश्वनाम । एतश्मश्वं च ररक्षिथेति योज्यं । तथा त्वं शंवरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः । इण् गतो । इणस्तशन्तशसुनी । उ० ३. १४९. इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्ये । कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णाविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

स घा राजा सत्यतिः शूश्रुवज्जनो रातह्व्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
 उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥
 सः । घा । राजा । सत्ऽपतिः । शूश्रुवत् । जनः । रातऽह्व्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।
 उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

स घ स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्यतिः सतां पालयिता यजमानः शूश्रुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्रं प्रति रातह्व्यो दत्तहविष्कः सन् शासमिन्द्रं कर्तव्यमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति व्याप्नोति । उक्था वोकथानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविर्लक्षणेनाग्नेन सहाभिगृणाति तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदतिंद्र उपरोपराग्नेघान् । उपर इति मेघनाम । स च यास्तेनैवं निरुक्तः । उपर उपलो मेघो भवत्युपरमंतेऽस्त्रिभ्राण्युपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । ताम्नेघान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति । दोग्धीति यावत् ॥ घ । अचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्यतिः । सतां पतिः सत्यतिः । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शूश्रुवत् । टुञ्जीश्च गतिपृष्ठोः । ख्यतावर्तमाने लुङि चैश्वर्य-डादेशे संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः । म० ६. १. १७. २. इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं नाधित्वा णी च संशङ्कोः । पा० ६. १. ३१. इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बुद्धभावे द्विर्वचनादि । उवडादेशः । रातह्व्यः । बह्वृणीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शामु अनुशिष्टावित्यस्मान्नावे घञि कर्षात्वात् इत्यंतीदान्तत्वे

प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा । शन्सु सुतावित्यस्माद्वाचि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्तिः । शपः पिन्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पिन्वाद्नुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि भिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

असंसं स्रचमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमै ।

ये त इन्द्र ददुषो वर्धयति महि स्रचं स्थविरं वृष्यं च ॥ ८ ॥

असंसं । स्रचं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमै ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयति । महि । स्रचं । स्थविरं । वृष्यं । च ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य चचं बलमसमं । न केनचित्समं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवन्तु । हे इन्द्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवतो ये त्वदीयं महि महत् चचं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृष्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयति प्रवृद्धं कुर्वति । यद्वा । ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्त्विति योजनीयं ॥ नेमै । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावि गुणः । पा० ७. १. १७. । त्वसमसिमेनेत्यनुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । ददुषः । ददति-लिटः क्तसुः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महिरीणादिक इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशिशिरेत्यादिना । उ० १. ५४. । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

तुभ्येते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यश्नुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्यं । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिदुग्धाः । चमूषदः । चमसाः । इन्द्रपानाः ।

वि । अश्नुहि । तर्पयं । कामं । एषां । अथं । मनः । वसुदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यंते भक्ष्यंते इति चमसाः सोमाः । एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बङ्गलाः प्रभूता अद्रिदुग्धा अद्रिभिर्शोवभिरभिपुताः चमूषदश्चमूषु चमसेष्ववस्थिता इन्द्रपाना इन्द्रस्य पानेन मुखकराः । अतस्त्वं ताव्यश्नुहि । व्याश्नुहि । व्याप्य चैषां त्वदीयानामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानंतरं वसुदेयायास्तथमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कृष्व ॥ तुभ्यं । कांसो मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमत्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिना । उ० १. ८२. । औणादिक उप्रत्ययः । चमूषु सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विपेत्यादिना कृष् । पूर्वपदात् । पा० ८. ३. १०६. । इति षत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शात् । पा० ३. ३. ११६. । इति पिबतेः कर्मणि ल्युट् । अश्नुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वसुदेयाय । वुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावि यत् । ईद्वति । पा० ६. ४. ६५. । इतीकारादेशः । गुणः । यतोऽनाव इत्यावुदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । वुक्ञ् करणे । बङ्गलं वंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अपामंतिष्ठद्दरुणहरं तमोऽंतर्वृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिद्रौ नद्यौ वत्रिणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवृषेषु जिघ्नते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽहरं । तमः । अंतः । वृत्रस्य । जठरेषु । पर्वतः ।
अभि । ई । इंद्रः । नद्यः । वत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्याः । प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृथुदक्कानां धरुणहरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् ।
अयमेवार्थः स्यष्टीक्रियते । वृत्रस्य लोकचयावरितुरसुरस्य जठरेषु प्रदेऽश्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववाक्मेघोऽभुत् ।
अतस्तमोरूपेण वृत्रेण मेघस्यावृतत्वावृथुदकमथावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनाम्रय
इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यते । वत्रिणावरकेण वृत्रेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापिनोरनुष्ठा अनुक्रमेण
तिष्ठतीः । एवंविधा अप इंद्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूपदेशेष्वभि जिघ्रते । अभिगमयति ॥ वत्रिणा । वृत्र
इत्यस्मादादृगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाङ्मिर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतस्थो-
पसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । जिघ्रते । हंतेर्गत्वथोद्वात्ययेनात्मनेपदं । वज्रं कंदसीति
शपः सुः । अर्तिपिपत्थोश्च वज्रं कंदसीत्यभ्यासखेत्वं ॥

स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे महिं स्रत्रं जनाषाट्किं तव्यं ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सूरीनाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युम्नं । अस्मे इति । महिं । स्रत्रं । जनाषाट् । इंद्रं । तव्यं ।

रक्षां च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये च । नः । सुऽअपत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युम्नं यशोऽधि धाः । अधिनिधिहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । शं श्रमनं ।
रोगाणां श्रमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितृ तव्यं प्रवृद्धं च
वलं चाधि धा इति शेषः । किंच हे इंद्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्ष । पालय । सूरीन् विदुषो
ऽन्यान्पि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायेषेऽज्ञाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि ।
स्थापय ॥ धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । वज्रं कंदस्यमाङ्गो
ऽपीत्युभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्रत्याः श्रेऽदेशः । जनाषाट् । जनान् सहत इति जनाषाट् ।
कंदसि महः । पा० ३. २. ६३. इति ण्विः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति
पत्वं । अन्यपामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं । तवतिवृद्धर्थः । सौचो धानुः । अचो यदिति यत् । गुणे
धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ८०. इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्ष । रक्ष पालने । शपः
पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्युचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । अयुवमघोनामतद्वित इति शसि संप्र-
सारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्नि-
घाताभावः । स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । जसादिषु
कंदसि वावचनमिति याडापः । पा० ७. ३. ११३. इति याडागमाभावे वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति
वृद्धिः ॥ ॥ १८ ॥

दिवश्चिदस्यैष्टर्चं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्धमिंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । दिवश्चिदष्टी जागतं हीति । हीत्य-
भिधानानुष्ठादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं
च । दिवश्चिदस्येति पर्यायः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विषुवति निकेवल्हेऽथितसूक्तं । सूचितं
च । शंसेदेवोत्तराणि षड्दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥ समूहस्य दशरात्रस्य द्वितीये कंदोमेऽपि निकेवल्ह
एतत्सूचितं । त्वं महौ इंद्र धो ह दिवश्चिदस्य त्वं महौ इंद्र तुभ्यमिति निकेवल्हं । आ० ८. ७. इति ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इंद्रं न म्हा पृथिवी च न प्रति ।

भीमस्तुर्विष्माञ्चर्षिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इंद्रं । न । मृहा । पृथिवी । चन । प्रति ।
भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आऽतपः । शिश्रिति । वज्रं । तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

अस्येन्द्रस्य वरिमोरुत्वं प्राभवं दिवश्चित् युक्तोकादपि वि पप्रथे । विस्तीर्णं बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च मृहा महिम्ना महत्त्वेनेन्द्रं न प्रति भवति । भूमिरपीन्द्रस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां भयंकरस्तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोत्रभ्यस्तेषामर्थाय शत्रूणांमातप आ समंतात्तापकारी । एवंविधः स इंद्रो वज्रं वर्जनशीलमायुधं तेजसे तैस्त्रिषु शिश्रिति । तनूकरोति । तीक्ष्णीकरोति । तत्र दृष्टान्तः । वंसगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति तद्वत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वरिमा । उश्चशब्दात् पृथ्वादिस्वरिण इमन्निच् । प्रियस्त्रिरेत्यादिनोश्चशब्दस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रथानि । मृहा । महिम्ना । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा । महेरीणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्त्रेणांतोदात्तः । तुतीथैकवचनेऽङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण विभक्तेश्चदात्तत्वं । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधौ कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इतीन्द्रशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति । भीमः । जिभी भय इत्यस्माद्भिज्यः पुम्वा । उ० १. १४७. । इति मकप्रत्ययः । भीमो विभ्यत्यस्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिश्रिति । श्रो तनूकरणे । व्यत्येनात्मनेपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य युः । बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई ह्रस्वघोरितीत्वं । अनजादावपि लसार्वधातुके व्यत्येनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । पा० ६. १. १८९. । वंसगः । वन षण् संभक्तावित्यस्मात्कर्मस्थोणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः । उोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. * । इति गमिर्दप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।

इंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥

सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विऽश्रिताः । वरीमऽभिः ।

इंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स इंद्रः समुद्रियः । समुद्रयंत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिषं । तत्र भवः समुद्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वीर्विश्रिता व्याप्ता नद्यो नदीः शब्दकारिणीवृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रति गृभ्णाति । स्वीकृत्य वर्धयति भावः । स इंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष इवाचरति । हर्षयुक्तो वर्तत इत्यर्थः । तथा स इंद्रो युध्मो योद्वा सनात्सिरादेव यद्वा सनातन ओजसा बलवतेन वृचवधादिरूपेण कर्मणा पनस्यति । पनः स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. । इति मत्वर्णयो वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अव्यक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि पचाद्यच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । नद्यत् । पा० ३. १. १३४. * । इति टित्त्वेन पाठात् टिट्ठान्निति ङीप् । यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थं प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्य ता वो नामानि सिंधवः । अथ० ३. १३. १. । इति । समुद्रियः । समुद्राभ्राहः । पा० ४. ४. ११८. । इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्येयादेशः । तस्योपदेशिवद्वचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । ह्यहोर्भ इति भलं । विश्रिताः । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतस्वरत्वं । वरीमभिः । वृञ् वरण इत्यस्मादौपादिक ईमन्निप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उश्चशब्दादिमन्निचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृषायते । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा० ३. १. १११. । इत्याचारार्थं क्यङ् । ङित्वादात्मनेपदं । अकृतसार्वधातुकयोरिति दीर्घः । युध्मः । युध्मं संप्रहार इत्यस्मादिषियुधीर्धिदसिस्त्राधूसूभ्यो मगिति मक् । पनस्यते । पन स्तुती । पनं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्येनात्मनेपदं ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणाभिरज्यसि ।
 प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उयः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥
 त्वं । तं । इंद्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।
 प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उयः । कर्मणे । पुरःऽहितः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकार्षीः । न हि हतो मुंक्ते । इंद्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हंति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां धारयितृणां कुबेरादीनाभिरज्यसि । ईश्वरि । इरज्य-
 तिरैश्वर्यकर्मा । स इंद्रो देवता वीर्येणात्यतिशयित इति प्र चेकिते । प्रकर्षेणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चोय
 उन्नूण इंद्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः पुरोहितः । पुरसादवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ्
 धारणे । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति कर्तरि मनिन् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्यायां । ऐश्वर्य
 इत्येके । कंङ्गादित्वाद्यक् । वीर्येण । शूर वीर विक्रान्ती । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बङ्गव्रीहौ
 वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
 तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं द्वाच्छंदसीत्यनेनैव सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव
 देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. इति स्वार्थे तल्प्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यजंताञ्चेकित्यतेः कर्मणि लिब्यतोलोपयलोपी । पुरोहितः । पुरसशब्दस्यासिप्रत्ययांतस्य तद्धित-
 यासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

स इदने नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इंद्रियं ।
 वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमैण धेनां मघवा यदिन्वति ॥ ४ ॥
 सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इंद्रियं ।
 वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमैण । धेनां । मघऽवा । यत् । इन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरखे नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितुमिच्छंषिभिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते ।
 सूयत इत्यर्थः । यद्वा । वचः स्तोत्रमात्मन इच्छति । स चंद्र आत्मोपेयु जनेष्विंद्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रक-
 टयन् चारु वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियन्नतस्संदुर्दुर्दयिता भवति ।
 यियचतां पुरुषाणां यागे ऋचिसुत्पादयतीति भावः । वृषा हविषां वर्षयिता । हविष्प्रदातित्यर्थः । मघवा
 धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमैर्द्वैकतेन रक्षणेन युक्तः सन् यद्यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेर-
 यति । तदानीं छंदुर्भवतीति पूर्वणान्वयः । यद्वा । मघवा वृषेन्द्रः क्षेमैण क्षेमकरेण मनसा धेनां यजमानैः
 कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमोवाच इति पूजार्थे क्वच् । क्वा-
 च्छंदसीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वचस्यति । तं वचस्यंतं कुर्वति मुनयो वचस्ययंति । वचस्ययतेः
 कर्मणि यक्वतोलोपयलोपी । यद्वा । वचस्यतेर्व्यथेनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लटः शानच् ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । शानचो ङित्वाङ्गुणाभाव उवङ् । चित्स्वरेणांतोदात्तः । इंद्रियं । इंद्रस्य लिंगमिंद्रियं ।
 इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रदृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिंगादिष्वर्थेष्विंद्रशब्दात्
 घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽंतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्तौ । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्त-
 योगादनिघातः ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।
 अथा चन अहधति त्विषीमत इंद्राय वज्र निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणीति । युध्मः । औजसा । जनैभ्यः ।
अध । चन । अत् । दधति । त्विषिऽमते । इंद्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संयामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनीजसा बलेन कृणीति । करोति । किमर्थं । जनैभ्यः स्तोतृजनार्थं । यदेन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते निघ्नति अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमत इंद्राय सर्वे जनाः अहधति । अदिति सत्यनाम । इंद्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यन्ते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपस्कांदसः । यद्वा । मह्यति पूज्यं इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इत् गती । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संयामाः । समीणः । उ० २. ११. इति थकप्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । टुमस्जो शुद्धौ । मनिप्रत्ययः । झलां जप् झशि । पा० ८. ४. ५३. इति सकारस्य जस्त्वं दकारः । ततश्चुलं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अध । कांदसं धत्वं । निपातस्य चैति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ती । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । नित्वादाबुदात्तत्वं । मतुपः पित्वाद्नुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । इतिर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बङ्गवचनं च । बङ्गलं कंदसीति शपः शुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं निगागमश्च आगनीगतीति च । पा० ७. ४. ६५. इतीतिचशब्दः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वाद्वाधत्वादावेतद्दृष्टव्यं ॥ १९ ॥

स हि अ०व०स्युः स०दनानि कृचिमां क्ष्मया वृधान औजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्त०वा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः । हि । अ०व०स्युः । स०दनानि । कृचिमां । क्ष्मया । वृधानः । औजसा । विऽनाशयन् ।

ज्योतींषि । कृण्वन् । अ०वृकाणि । यज्यवे । अव । सुऽक्रतुः । सर्त०वै । अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

अवस्युरन्नं यशो वात्मन इच्छन् कृचिमा कृचिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि स०दनान्यसुरपुराण्योजसा बलेन विनाशयन् क्ष्मया भूम्या समानं वृधानो वर्धनशीलः । यद्वा । क्ष्येत्योजोविशेषणं । शत्रूणामभिभवित्रा बलेनेत्यर्थः । ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रेणावृत्तान्यवृकाणि वृत्रेणावरकेण तेन रहितानि कृण्वन् कुर्वन् सुक्रतुः शोभनकर्मसहित एवंधिः स खल्विन्द्रो यज्यवे यद् यजमानाय तदर्थं सर्त०वै सरणायापो वृष्टिलक्षणान्युदकान्यवासृजत् । वृष्टिं कृतवानित्यर्थः ॥ कृचिमा । कुकृञ् करणे । द्वितः कृिः । पा० ३. ३. ८८. इति भावे कृिप्रत्ययः । चेर्मन्त्रित्वं । पा० ४. ४. २०. इति निर्वृत्तार्थे मप् । तस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे कृिप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । क्ष्मया । क्ष्मूष् सहने । क्ष्मते प्राणिजातकृतमुपद्रवमिति क्ष्मा । पिङ्गदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. इत्यङ्प्रत्ययः । ततष्टाप । व्यत्ययेन धातोरुपधालोपः । कांदसं विभक्त्युदात्तत्वं । यद्वा । अयं धातुरभिभवार्थः । षह अभिभव इति सहनस्याभिभवार्थत्वात् । अस्मादीणादिको मनिन् । व्यत्ययेन स्त्रीलिंगता । मनः । पा० ४. १. ११. इति ङीपो निषेधे ङाबुभाभ्यामन्यतरस्यां । पा० ४. १. १३. इति ङाप । टिलोपः । वृधानः । ताच्छीलिकश्चानश् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । चित इत्वंतोदात्तत्वं । अवृकाणि । वृञ् वरणे । स्वभूमिभूमिभ्यः कित् । उ० ३. ४१. इति कन्प्रत्ययः । बङ्गव्रीहौ नञ्भूमामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यज्यवे । यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । सुक्रतुः । बङ्गव्रीहौ कृत्वादयश्च्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । सर्त०वै । सृ गती । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । गुणः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. इत्यां तयोर्युगपदुदात्तत्वं । अपः । ऊङ्दिमिति शस उदात्तत्वं । सृजत् । लङि बङ्गलं कंदस्वमाङ्गीगोऽपीत्युडभावः ॥

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽवीचा हरी वंदनश्रुदा कृधि ।

यमिष्टासः सारथयो य इंद्र ते न त्वा केता आ दंभुवन्ति भूर्णयः ॥ ७ ॥

दानाय। मनः। सोमपावन्। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वन्दनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्ठासः। सारथयः। ये। इन्द्र। ते। न। त्वा। केताः। आ। दम्भुवन्ति। भूर्णयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन् सोमस्य पातरिद्र ते स्वदीयं मनो दानायासदभिमत्फलप्रदानायासु। भवतु। हे वन्दनश्रुत् वन्दनानां स्तुतीनां श्रोतः हरी स्वदीयावश्वावर्वाचास्यश्वाभिसुखावा कृधि। आभिसुखेन कृष। हे इन्द्र ते तव स्वभूता ये सारथयः संति ते यमिष्ठासोऽतिशयेन यन्तारः। अश्वनियमनकुशला इत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकूल्यज्ञातारो भूर्णयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः। यद्वा। भीतास्तीक्ष्णाः शत्रवस्त्वा त्वां ना दम्भुवन्ति। न हिंसन्ति ॥ सोमपावन्। आतो मन्त्रिति वनिष्। असंबुद्धाविति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अर्वाचा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। वन्दनश्रुत्। वदि अभिवादनसुखोः। इदित्वाङ्गम्। भवि ल्युट्। तेषां श्रोता। श्रु श्रवणे। छिपि तुगागमः। यमिष्ठासः। यंतुः शब्दात्तुम्बुदसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुलोपः। निच्वादायुदात्तत्वं। आज्ञसेरसुगित्यसुक्। केताः। कित ज्ञानि। चिकेतति प्रतिकूलं जानन्तीति केताः। पचायच्। युषादेराकृतिगणलादायुदात्तत्वं। यद्वा। प्रतिकूलतया ज्ञायन्त इति केताः। कर्मणि घञ्। जित्वादायुदात्तत्वं। दम्भुवन्ति। दम्भु दम्भे। स्वादित्वाङ्कुः। तस्य ङित्वादनदितामिति नलोपः। संयोग-पुर्वत्वेन ङशुवोरिति यणादेशाभावेऽचि श्रुधात्वित्यादिनोवङादेशः। भूर्णयः। भृञ् भरणे। घृणिः पृश्निरित्यादी। उ० ४. ५२। अस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते। ऋत उलं दीर्घश्च। यद्वा। भृ भय इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्तारि क्तित्युदोष्यपूर्वस्त्वित्युलं। हलि चिति दीर्घः। ऋकारत्वादिभ्यः क्तित्तिष्ठावद्भवति। पा० ८. २. ४४. १। इति निष्ठावद्भावात्तत्वं। निच्वादायुदात्तत्वं ॥

अप्रक्षितं वसुं विभर्षि हस्तयोरषाञ्छं सहस्रन्वि श्रुतो दधे।

आवृतासोऽवृतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते क्रतव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥

अप्रक्षितं। वसुं। विभर्षि। हस्तयोः। अषाञ्छं। सहः। तन्वि। श्रुतः। दधे।

आऽवृतासः। अवृतासः। न। कर्तृऽभिः। तनूषु। ते। क्रतवः। इन्द्र। भूरयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमप्रक्षितं प्रचयारहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि। सोतृभ्यो दातुं धारयसि। तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान् तन्व्यात्मीये शरीरेऽषाञ्छं शत्रुभिरनभिभूतं सहो बलं दधे। धारयति। स्वदीयासनवः कर्तृभिवृत्वादे-रसुरस्य वधं कुर्वन्निबलकृतेः कर्मभिरावृतास आवृताः। बलकृतानि सर्वाणि कर्माख्येतस्य शरीरमावृत्वाव-तिष्ठति। तच्च दृष्टान्तः। अवृतासो न। अवत इति कूपनाम। यथा कूपा जलोद्वरणाय प्रवृत्तः प्राणिभिरात्रियते तद्वत्। यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बह्वनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं। चि चय इत्यस्माद्भावे निष्ठा। अण्यदर्थे। पा० ६. ४. ६०। इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अत एव चियो दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः। प्रकृष्टं चितं यस्य तत्प्रक्षितं। न प्रक्षितमप्रक्षितं। अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। विभर्षि। दुभृञ् धारणपोषणयोः। लटि सिपि शपः सुः। भृजामिदित्यभासस्त्वत्वं। अषाञ्छं। षह अभिभव इत्यस्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह। पा० ७. २. ४८। इतीटो विकल्पितत्वात् यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। ढलधल्यु-ल्लढलोपेषु सहचहोरोद्वर्षस्त्वित्योले प्राप्ते साढी साढ्वा साढिति निगमे। पा० ६. ३. ११३। इति निपातनादात्वं। यदुक्तं साढिति तुञ्जन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं। तन्वि। जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति अस् घेः। पा० ७. ३. ११०। इत्यलौक्ययोरभावे यणादेशः। उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं। उदात्तयणो ह्यूर्वादित्युदात्तत्वं तु च्छांदसत्वान्न प्रवर्तते ॥ २० ॥

एष प्र पूर्वीरिति षड्बुचं षष्ठं सूक्तं सव्यस्वार्धेभेन्द्रं जागतमित्युक्तं। अगुक्तांतं च। एष प्र षडिति ॥ विषुवति निक्वेवच्य एतत्सूक्तं शंसनीयं। विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूचितं। एष प्र पूर्वीर्षुषामदः प्र मंहिषाय। आ० ८. ६. इति ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्रिषोऽन्यो न योषामुदयस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अवं । तस्य । चम्रिषः । अन्यः । न । योषां । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुर्वणिरक्षैष इन्द्रस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चम्रिषश्चमृषु चमसेष्ववस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावो-
दयस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुदरति । तत्र दृष्टांतः । अत्यो न योषां । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स
चंद्रो हिरण्ययं सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुद्भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे महते वृचवधा-
दिरूपाय कर्मणे दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कारयति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदि-
व्यधीत्यादिना । उ० १. २४ । कुप्रत्ययः । उदोऽप्यपूर्वस्थितुलं । पृशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यथादेशः ।
हलि चेति दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चम्रिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादिना । उ० १. ८२ ।
जप्रत्ययांतश्चमृशब्दः । तस्यां वर्तमाना इषश्चम्रिषः । वकारस्य रेफश्चादसः । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ।
अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । भुर्वणिः । भुर्वतिरत्तिकर्मैति
यास्तः । नि० ९. २३ । धातुपठे तु भवं हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकार-
श्चादसः । पाययते । पा पाने । शाक्साद्वाव्यविपां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्च । पा० १. ३. ७४ । इत्यात्मनेपदं । हिरण्ययं । ऋत्व्यावास्त्व्येत्यादिना हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो
मशब्दलोपो निपात्यते । हरियोगं । हयोयोगो योजनं यस्मिन् । हरिशब्द इन्द्रप्रत्ययांत आयुदात्तः । स एव
वज्रग्रीहिल्लरेण शिष्यते । ऋभ्वंसं । उद्भासमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्भ्रुवसादेशः ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।

पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥

तं । गूर्तयः । नेमन्ऽड्षः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्यवः ।

पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः । यद्वा । नीतहविष्काः परीणसः परितो व्याप्तवतः ।
एवंगुणविशिष्टा यजमानास्तमिंद्रं स्तुतिभिरधिरोहति । सुवत इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सनिष्यवः सनि धनमा-
त्मन इच्छंती वणिजो धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहति एवं
स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभधिंद्रं सुवंतीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य
पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिंद्रं तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नु क्षिप्रमधि रोह । सुहीति
यावत् । तत्र दृष्टांतः । वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरोहति ॥
गूर्तयः । गृ शब्दे । गृणंति सुवंतीति गूर्तयः । क्तिचक्त्वा चेति कर्तरि क्तिच् । बज्रं कंदसीत्युलं । हलि चेति
दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । णसु प्रह्वत् इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनैत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च ।
नमंत इत्यंतींद्रं प्राप्तुवंतीति नेमन्निषः । इषु गतावित्यस्मात् क्तिचेति क्तिप् । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं । यद्वा ।
णीञ् प्रापण इत्यस्मादतिस्त्रुस्त्रित्यादिना मन्प्रत्ययः । बज्रलवचनान्नकारस्यैत्संज्ञाभावः । नीताः प्रजा इषो
येषां । परादिश्छंदसि बज्रलमित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्वर्थो धातुना-
मनेकार्थत्वात् । परितो नसति गच्छंतीति परिणसः । क्तिचेति क्तिप् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । नशतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्तिप् शकारस्य
सकारः । सनिष्यवः । णु दान इत्यस्मादिन्सर्वधातुश्च इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छंतीति क्वचि
सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुवत्त्वः सुगागमोऽपि वक्तव्यः । का० ७. १. ५१. ३ । इति सुक् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः । नु । ऋचि तुनुधेति साहितिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मनुपश्चादसो लुक् ॥

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि ॥३॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रामयत् । नि । दामनि ॥३॥

स इंद्रसुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता चिप्रकारी वा । तुर्वणिसूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्मिंस्त्रस्य शवो बलं पौंस्ये वीरेः पृष्वैः कर्तव्ये संग्रामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं सत् भ्राजते । दीप्यते । तच्च दृष्टान्तः । गिरेः पर्वतस्य भृष्टिर्न शृंगमिव । तद्यद्योन्नतं सद्दोष्यते तद्वत् । आयसोऽद्योमयकवचयुक्तदेहो दुध्रो दुष्टानां शत्रूणां धर्तावस्थापयिता एवंभूत इंद्रो मदे सोमपानेन हर्षं सति येन बलेन शुष्णं सर्वस्य शोषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे निरमयत् न्यवासयत् । तद्वलमिति पूर्वणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वाद्देणुशब्देनावयमुच्यते । बज्रव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः । दुष्टान् ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः । धृञ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । यणादेशः । रेफलोपस्फांदसः । रामयत् । अमंतत्वान्निच्चे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । क्हांदसः संहितायां दीर्घः ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इंद्रं सिषक्त्युषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयति रेणुं वृहदहर्षिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इंद्रं । सिषक्ति । उषसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुं । वृहत् । अहर्षिऽस्वनिः ॥४॥

य इंद्रो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन तमस्समो रूपं वृत्रादिमसुरं बाधते हिनस्ति ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रा वर्धितं तमिंद्रं देवी तविषी द्योतमानं बलं यदि यदा सिषक्ति समवेति । सेवत इति यास्कः । सूर्यं उषसं न यथोषोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहर्षिष्वणिः । गच्छंती हरंतीत्यहंरयः शत्रवः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितेन्द्रो रेणुं रेणुं हिंसनं बृहत्प्रभूतमियति । शत्रून् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति त्वावृत् । क्लिप्तेति क्लिप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । क्हांदसं दकारस्यात्वं । सुपां मुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिषक्ति । षच समवाचे । बज्रलं क्हांदसीति शपः सुः । बज्रलं क्हांदसीत्यभ्यासस्थित्वं । इयति । ऋ ष गतौ । जीहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्थित्वं । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. ७८. । इतीयडादेशः । अनुदाने चैत्यभ्यासस्याबुदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । रेणुं । री गतिरेषणयोः । अस्मादीणादिको नुप्रत्ययः । अहर्षिष्वणिः । अतिरन्ध्रेभ्योऽपि वृथंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चैत्यहंरयः । तेषां स्वनयिता । स्वमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्मास्यंतादीणादिक इत्यत्ययः । णेरनिटीति णिस्त्रोपः । घटादित्वात्निच्चे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीच्छे यन्मद इंद्र हर्षाहन्वृचं निरपामौञ्चो अर्णवं ॥५॥

वि । यत् । तिरः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वःऽमीच्छे । यत् । मदे । इंद्र । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्चः । अर्णवं ॥५॥

यद्यदा तिरो वृषेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमभ्युतं विनाशरहितं रज उदकं दिवो ब्रह्मोकादातासु । आता इति दिङ्नाम । आतासु विसृतासु दिषु हे इंद्र बर्हणा इता त्वं व्यतिष्ठिपो विविधं स्थापयां चक्रषे । तथा यद्यदा स्वमीच्छे । मीच्छमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीच्छं धनं यस्मिन् तस्मिन्सं-
ग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षे सति हर्षा हृष्टया शक्त्या वृचमावरकमसुरमहन् स्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौञ्जः । वर्षणाभिमुखमधोमुखमकार्षीः । वृष्टेरावरकं वृचं ह्रस्वा वृष्टिजलेन भूमिं व्यसेची-
रिति तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्थास्तुङ्गि स्त्रिचक्रादेशः । शिलोपः । तिष्ठतेरित् । पा० ७. ४. ५. । ह्युप-
धाया ह्रस्वं । चङि । पा० ६. १. ११. । इति द्विर्वचने शर्पूर्वाः खय इति थकारः शिष्यते । चर्त्वेन तकारः ।
अडागम उदात्तः । यदृत्तयोगादनिघातः । बर्हणा । सुपां सुलुगिति सोराकारः । स्वमीच्छे । मिह सेचने ।
निष्ठा । हो ङः । पा० ८. २. ३१. । इति ङत्वं । षषस्योर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य ङुले ङो ङे लोपः
। पा० ८. ३. १३. । इति ङलोपः । ङलोपे पूर्वस्य । पा० ६. ३. १११. । इति दीर्घत्वं । स्वरिचितत् व्यङ्गस्वरी स्वरिता-
विति स्वर्यते । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हृतेर्लङि मध्यमैकवचने ह्रस्व्याभ्य
इति सेलोपः । यदृत्तयोगादनिघातः । औञ्जः । उञ्ज आर्जवे । लङ्याडागमो वृद्धिश्च ॥

त्वं दिवो धरुणं धिषु ओजसा पृथिव्या इंद्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दिवः । धरुणं । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इंद्र । सदनेषु । माहिनः ।

त्वं । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृचस्य । समया । पाथा । अरुजः ॥ ६ ॥

हे इंद्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो ब्रह्मोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मान्नं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्वरिणा मेघान्निरगमयः वृचस्यावरकं वृचं च समया धृष्टया पाथा शिलया यद्वा शक्त्या व्यरजो विशेषेणाभाञ्चीः ॥ धिषे । दधातेऽच्छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति वच-
नाद्विर्वचनाभावः । क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महिरिणश्च । उ०
२. ५६. । इति मह पूजायामित्यस्मादीणादिक इतरप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री
गतिरेषणयोः । क्रैयादिकः । लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । षम षम वैष्णवे । समतीति
समा । पचायच् । चित इत्यतोदात्तत्वं । पाथा । पिषू संचूर्णन इत्यस्मादीणादिक इतरप्रत्ययः । बङ्गलवचना-
दुपधाया आकारः । छदिकारादक्त्विनः । पा० ४. १. ४५. * । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने
यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्षण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रजो भजे । तीदादिकः । शस्य ङित्त्वाङ्गुणा-
भावः ॥ ॥ २१ ॥

प्र मंहिष्ठाय वृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।
निष्केवव्य इदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । प्र मंहिष्ठाय त्वमू ध्वितीह तार्क्ष्यमंततः । आ० ८. ६. । इति ॥
उक्थ्यसंख्ये क्रतौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽप्येतसूक्तं । सूचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः
। आ० ६. १. । इति ॥

प्र मंहिष्ठाय वृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । वृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरं । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिष्ठाय । मंहितिदानकमेति यास्कः । नि० १. ७. । दानुतमाय वृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्य-

शुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय एवंगुणविशिष्टार्थेद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्मिंश्चैव बलं दुर्धरमन्दीर्घतुमशक्यं । तच्च वृष्टांतः । प्रवणे निम्नप्रदेशेऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं शवसे स्तोत्राणां बलाय येनेद्रेणापावृतं अपगतावरणं क्रियते । तस्मिंश्चैव पूर्वैण संबन्धः ॥ मंहिष्ठाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्कंदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेभ्यःस्विति तुलोपः । बृहते । बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिमुदात्तत्वं । अगुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्भुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेष्कंदसीणः । उ० १. २. । इत्युत्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सवना हविष्मतः ।

यत्पर्वते न समशीत हर्यत इंद्रस्य वज्रः अर्धिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ते विश्वं अनु ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सवना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इंद्रस्य । वज्रः । अर्धिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबन्धिना इष्टये यागायान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभित्तव प्राप्तय इति योज्यं । हविष्मतो यजमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निम्नेव निम्नानि भूखलान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शत्रुवधं प्रेष्यत इंद्रस्य । हर्यतिः प्रेष्याकर्मेति यास्कः । नि० ७. १७. । यद्वा । हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अर्धिता शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृत्रे वा यद्यदा न समशीत संसृप्तो नाभवत् । किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेद्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत्तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यजमानाः प्रावर्तिष्येति भावः ॥ अथ । इन्द्रसं धत्वं । असत् । अस्तेर्लङि बहुलं कंदसीति शपो लुगभावः । इष्टये । यजतेर्भवे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । व्रथादिना षत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेति तस्योदात्तत्वं । निम्नेव सवना । श्रेष्कंदसीति शैलीपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ् सार्वधातुके । पा० ७. ४. २१. । इति गुणाभावः । हर्यतः । हर्यं गतिकांत्योः । भृमुद्ग्रीत्यादिनातत्प्रत्ययः । अर्धिता । अथ ऋथ ऋथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकसृन्प्रत्ययः । निम्नादाबुदात्तत्वं ॥

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम अर्वसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अर्वसे । नाम । इंद्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उष उषोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽतिशयेन स्तोत्रव्यायास्मा इंद्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्वागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च यास्कः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इहेव निधेहि । नि० ७. ३१. । इति । संप्रतीदानीं नमसा नमो हविर्लक्षणात्मन्नं समा भर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य धारकं नाम स्तोत्रेषु नमनशीलं प्रसिद्धं वैन्द्रियमिन्द्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य स्त्रियं यस्मिंश्चैवविधं ज्योतिः अर्वसे ऽन्नाय हविर्लक्षणात्प्रलाभार्थमयस इतस्ततो गमनायाकारि क्रियते हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वामिलपितदेशं गमयति तद्वदिन्द्रोऽपि स्वाभिमतहविलोभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उषः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीप्ती । स्फायितंतीत्यादिना रक् । भर । ह्यहोर्भ इति भत्वं । ब्रुचोऽतस्त्रिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः सुत्वर्थाद्बहुवचनार्थमस्युत् । तस्मादातिशयानिक ईयमुनि टेरिति टिलोपः ।

अकारि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यदुत्तयोगादनिघातः । अडागम उदात्तः ।
अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽसुन् ॥

इ॒मे तं इ॒द्र॒ ते व॒यं पु॒रु॒ष्टु॒त॒ ये त्वा॒र॒भ्य॒ च॒रा॒म॒सि प्र॒भू॒व॒सो ।

न॒हि त्व॒द॒न्यो गि॒र्व॒णो गि॒रः स॒घ॒न्सो॒णी॒रि॒व॒ प्रति॒ नो ह॒र्यं त॒च्च॒ः ॥ ४ ॥

इ॒मे॒ते॒। इ॒द्र॒ते॒। व॒यं॒। पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒। ये॒। त्वा॒। आ॒ऽर॒भ्यं॒। च॒रा॒म॒सि॒। प्र॒भू॒व॒सो॒ इति॒ प्रभु॒ऽव॒सो॒।

न॒हि॒। त्वत्॒। अ॒न्यः॒। गि॒र्व॒णः॒। गि॒रः॒। स॒घ॒न्त्। स॒ो॒णीः॒ऽइ॒व॒। प्र॒ति॒। नः॒। ह॒र्यं॒। तत्॒।
व॒चः॒ ॥ ४ ॥

हे इ॒द्र॒ प्रभू॒व॒सो प्रभू॒त॒ध॒न॒ अत॒ ए॒व पु॒रु॒ष्टु॒त॒ पु॒रु॒भि॒र्व॒ङ्ग॒भि॒र्य॒ज॒मानैः॒ स्तु॒त॒ ये च॒ व॒यं॒ त्वा॒ त्वा॒मा॒र॒भ्या॒श्रय॒त॒-
या॒व॒ल॒ंब्य॒ च॒रा॒म॒सि॒ च॒रा॒मो॒ या॒गे॒ वर्ता॒महे॒ त॒ इ॒मे॒ व॒यं॒ ते॒ तव॒ स्व॒भू॒ताः॒ । हे॒ गि॒र्व॒णो॒ गी॒र्भि॒र्व॒न॒नी॒र्षे॒द्र॒ त्व॒द॒न्य॒-
स्त्व॒त्तो॒ऽन्यः॒ कश्चि॒दपि॒ गि॒रः॒ स्तु॒ती॒र्ने॒हि॒ स॒घ॒न्त् । न॒ हि॒ प्रा॒प्नो॒ति॒ । अ॒तस्त्वं॒ नो॒ऽस्मा॒कं॒ तत्स्तु॒ति॒ल॒क्षणं॒ व॒चः॒ प्र॒ति॒
ह॒र्यं॒ । का॒म॒य॒स्व॒ । चो॒णो॒रि॒व॒ । यथा॒ चो॒णी॒ पृ॒थि॒वी॒ स्व॒की॒या॒नि॒ भू॒त॒जा॒ता॒नि॒ का॒म॒य॒ते ॥ च॒रा॒म॒सि॒ । इ॒दं॒तो॒
म॒सिः॒ । श॒पः॒ पि॒त्त्वा॒दनु॒दा॒त्त॒त्वे॒ धा॒तु॒स्वरः॒ । यदु॒त्त॒यो॒गा॒द॒नि॒घा॒तः॒ । स॒घ॒न्त् । घ॒घ॒ हिं॒सा॒यां॒ । अ॒त्र॒ प्रा॒प्य॒थो॒
धा॒तू॒ना॒म॒ने॒का॒र्थ॒त्वात्॒ । लि॒ट्य॒डा॒ग॒मः॒ । ब॒ङ्ग॒लं॒ कं॒द॒सी॒ति॒ वि॒क॒र॒ण॒स्य॒ लुक्॒ । पा॒दा॒दि॒त्वा॒न्नि॒घा॒ता॒भा॒वः॒ । चो॒णी॒-
रि॒व॒ । ह॒ल्ङ्या॒ब्ध॒ इति॒ मु॒लो॒पा॒भा॒व॒ः॒कं॒द॒सः॒ ॥

भूरि॑ त इ॒द्र॒ वी॒र्ये॑ त॒व॒ स्म॒स्य॒स्य॒ स्तो॒तु॒र्मे॒घ॒व॒न्का॒म॒मा॒ पृ॒ण॒ ।

अ॒नु॒ ते॒ द्यौ॒र्बृ॒हती॒ वी॒र्ये॑ म॒म॒ इ॒यं॒ च॒ ते॒ पृ॒थि॒वी॒ ने॒म॒ ओ॒ज॒से ॥ ५ ॥

भूरि॑ । ते॒ । इ॒द्र॒ । वी॒र्ये॑ । त॒व॒ । स्म॒सि॒ । अ॒स्य॒ । स्तो॒तुः॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । का॒मं॒ । आ॒ । पृ॒ण॒ ।

अ॒नु॒ । ते॒ । द्यौः॒ । बृ॒हती॒ । वी॒र्ये॑ । म॒मे॒ । इ॒यं॒ । च॒ । ते॒ । पृ॒थि॒वी॒ । ने॒मे॒ । ओ॒ज॒से ॥ ५ ॥

हे इ॒द्र॒ ते॒ तव॒ वी॒र्यं॒ सा॒मर्थ्यं॒ भूरि॑ ब॒ङ्ग॒ । न॒ के॒ना॒प्य॒व॒च्छे॒त्तुं॒ श॒क्य॒ते॒ । ता॒दृ॒श॒स्य॒ तव॒ व॒यं॒ स्म॒सि॒ । स्व॒भू॒ता॒
भ॒वा॒मः॒ । हे॒ म॒घ॒व॒त्तस्य॒ स्तो॒तुः॒ त्वां॒ स्तु॒व॒तो॒ य॒ज॒मा॒नस्य॒ का॒म॒म॒भि॒ला॒ष॒मा॒ पृ॒ण॒ । आ॒पूर॒य॒ । बृ॒हती॒ द्यौ॒र्मे॒हान्
द्यु॒लो॒को॒ऽपि॒ ते॒ तव॒ वी॒र्य॒मनु॒ ममे॒ । अ॒न्व॒मं॒स्त॒ । इ॒द्रेण॒ स॒हा॒व॒स्था॒ना॒दि॒यं॒ चे॒य॒मपि॒ पृ॒थि॒वी॒ ते॒ तवी॒ज॒से॒ वला॒य॒
ने॒मे॒ । प्र॒ह्नी॒ब॒भू॒व॒ । त्व॒द्र॒ला॒ङ्गी॒ता॒ स॒त्य॒ध॒ ए॒व॒ वर्त॑त इति भावः ॥ स्म॒सि॒ । अ॒स॒ भु॒वि॒ । ल॒टि॒ अ॒सो॒र॒लो॒प॒ इत्य॒का॒-
र॒लो॒पः॒ । इ॒दं॒तो॒ म॒सिः॒ । पृ॒ण॒ । पृ॒ण॒ प्री॒ण॒ने॒ । अ॒त्र॒ प्री॒ति॒हे॒तु॒तया॒ पू॒र॒णं॒ ल॒क्ष्य॒ते॒ । तु॒दा॒दि॒त्वा॒च्छ॒प्र॒त्ययः॒ । तस्य॒
ङि॒त्त्वा॒द्गु॒णा॒भा॒वः॒ । म॒मे॒ । मा॒ङ् माने॒ शब्दे॒ च॒ । ङि॒त्त्वा॒दा॒त्म॒ने॒प॒दं॒ । लि॒ट्या॒तो॒ लो॒प॒ इति॒ चे॒त्या॒का॒र॒लो॒पः॒ ।
ने॒मे॒ । ए॒सु॒ प्र॒हृ॒त्वे॒ । लि॒ट्य॒त॒ एक॒ह॒ल्वा॒ध॒ इत्ये॒त्वा॒भ्या॒स॒लो॒पो॒ । ति॒डुः॒ति॒ड॒ इति॒ नि॒घा॒तः॒ ॥

त्वं त॒मि॒द्र॒ प॒र्व॒तं॒ म॒हा॒मु॒रुं॒ व॒ज्रेण॒ व॒ज्जि॒न्प॒र्व॒श॒श्च॒कर्ति॒थ॒ ।

अ॒वा॒सृ॒जो॒ नि॒र्वृ॒ताः॒ स॒र्त॒वा॒ अ॒पः॒ स॒चा॒ वि॒श्वं॒ द॒धि॒षे॒ के॒वलं॒ सहः॒ ॥ ६ ॥

त्वं॒ । तं॒ । इ॒द्र॒ । प॒र्व॒तं॒ । म॒हां॒ । उ॒रुं॒ । व॒ज्रेण॒ । व॒ज्जि॒न् । प॒र्व॒ऽशः॒ । च॒कर्ति॒थ॒ ।

अ॒व॒ । अ॒सृ॒जः॒ । नि॒ऽवृ॒ताः॒ । स॒र्त॒वै॒ । अ॒पः॒ । स॒चा॒ । वि॒श्वं॒ । द॒धि॒षे॒ । के॒वलं॒ । सहः॒ ॥ ६ ॥

हे व॒ज्जि॒न्व॒ज्र॒व॒ज्जि॒न्द्र॒ त्वं॒ तं॒ प्र॒सि॒द्धं॒ म॒हा॒मा॒या॒म॒तो॒ म॒हा॒त॒मु॒रुं॒ वि॒स्ती॒र्णं॒ प॒र्व॒तं॒ प॒र्व॒तं॒ मे॒घं॒ वृ॒चा॒सुरं॒ वा॒
व॒ज्रेणा॒यु॒धेन॒ प॒र्व॒शः॒ प॒र्व॒णि॒ प॒र्व॒णि॒ च॒कर्ति॒थ॒ । श॒क॒ली॒च॒रु॒षे॒ । तेन॒ मे॒घेन॒ नि॒वृ॒ता॒ आवृ॒ता॒ अ॒पः॒ स॒र्त॒वै॒ सर॒णाय॒
ग॒म॒ना॒य॒ अ॒वा॒सृ॒जः॒ । अ॒वा॒ङ्गु॒ख॒म॒सा॒चीः॒ । अ॒तस्त्व॒मे॒व॒ के॒वलं॒ वि॒श्वं॒ व्या॒प्तं॒ सहो॒ बलं॒ द॒धि॒षे॒ । धा॒र॒य॒सि॒ ।
ना॒न्यः॒ कश्चि॒दिति॒ । यदे॒तत्त॒त्त॒चा॒ स॒त्य॒मे॒व॒ । स॒चे॒ति॒ स॒त्य॒ना॒म॒ । स॒चे॒त्ये॒ति॒ त॒न्ना॒म॒सु॒ पा॒ठात् ॥ म॒हां॒ । म॒हा॒तं॒ ।

नकारतकारयोर्लोपश्चादंसः । चकर्त्तिथ । ह्यती छेदने । लिटि थस्त्रभ्यासस्योरदत्वहलादिशेषचुत्वानि । सतवे । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे तवैप्रत्ययः । कश्चिजंतः । पा० १. १. ३९. । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥ २२ ॥ ॥ १० ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नू चिदिति नवर्चं प्रथमं सूक्तं गीतमस्य बोधस आर्षमापेयं । आद्याः पंच जगत्थः । शिष्टाश्चतस्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नू चिन्नव बोधा गीतम आपेयं हि चतुस्त्रिष्टुवंतमिति । हीति वचनादुत्तरे च द्वे सूक्ते अपिदेवताके ॥ अभिन्नवषडहस्य पंचमेऽहन्यापिमारुत इदं जातवेदस्यं निवि-
ज्ञानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृषस्य वृष्णे वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये क्रतावाञ्चिनश्चै च जागति छंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमपे प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते इति पंच । आ० ४. १३. । इति ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदूतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नू चित् । सहःऽजाः । अमृतः । नि । तुंदते । होता । यत् । दूतः । अभवत् । विवस्वतः ।

वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । हविषा । विवाऽसति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन जातः । अपिर्हि बलेन मथ्यमानोऽरण्योः सकाशाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽपिर्नू चित् चिप्रमेव नि तुंदते । नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्यापिः स्पष्टमशक्यत्वात् । यदा । निर्गच्छति । तुंदतिर्गत्वर्थः सौची धातुः । यद्यदा हीता देवानामाह्राता होमनिष्पादको वायमपिर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दूतोऽभवत् हविर्वहने नियुक्तो भवति तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गैर्गच्छन् रजोऽंतरिचलोकं वि ममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमथंतरिचमसत्कल्पमभूत् । इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमाणं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच । देवतातिति यज्ञनाम । देवताता देवतातां यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणैः देवाना विवासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बह्व्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं । नकारो-
पजनश्चादंसः । साधिष्ठेभिः । वाढशब्दादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति माधादेशः । बज्रं छंदसीति भिस ऐसभावः । निन्वादाबुदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिल् । पा० ४. ४. १४२. । इति स्वार्थिकस्तातिरुप्रत्ययः । तेन च तत्संबंधी यञो लक्ष्यते । यदा । देवान्हविषा आ विवासतीति योज्यं । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्थादेशः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्टं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अन्नं । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् । अन्नतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्टं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमपिः स्वं स्वकीयमन्नादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया ममि-
श्रयन् तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येतदत्तिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽपिसृषु चिप्रमेवातसेषु प्रभृतेषु
काष्ठेषु तिष्ठति । आरोहति । अचातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुक्लं । ऋग्वे० ४. ४. ४. । इति दर्शनात् ।
प्रुषितस्य दग्धमितस्ततः प्रपृत्तस्यापिः पृष्टमुपर्यवस्थितं ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽथ
इतस्ततो गच्छन् शोभते एवमपेर्जात्नापि सर्वत्र गच्छंती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो बुलोकस्य संबन्धि
सानु समुच्छ्रितमन्नं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे ।
व्यत्येनात्मनेपदं । शपि प्राप्ते व्यत्येन शः । तस्य बज्रं छंदसीति लुगभावः । अदुपदेशास्तसर्वधातुकानु-

दात्तत्वे विकरणस्वर एव शिथ्यते । अजरः । बङ्ग्रीही नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचि-
कृदत् । कदि कृदि कृदि आङ्गानि रोदने च । अस्मात्प्रयत्नात्कुडि षड्यागमागुशासनस्वानित्यत्वात्तुमभावः ।
द्विर्भावहृत्वादिशेषसन्वञ्जवित्त्वानि ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाठमर्त्यः ।

रथो न विस्वृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रभिः । वसुऽभिः । पुरऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विऽष्णु । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभ्य रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो
हविःस्वीकरणाय देवयजने निषत्तो रयिषाट् रथीणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो मरणरहितः । एवंभूतो
देवो द्योतमानोऽपिर्विषु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेषु मनुष्येष्वृजसानः स्तूय-
मानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युत्तति । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा । वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतिः शानचि बङ्गलं कृदसीति विकरणस्य
लुक् । शानचो ङित्वाङ्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
निषत्तः । षट् विशरणगत्ववसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. निष्ठान-
त्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षह अभिभवे । कृदसि सहः । पा० ३.
२. ६३. इति शिवः । सहिः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. इति षत्वं । ऋजसानः । ऋजतिः स्तुतिकर्मा । असान-
जित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८७. इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ।
आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युत्प्रत्ययः । वृद्धायादेशी । वार्या । वृङ्
संभक्तौ । ऋण्वत्त्वोर्ध्वत् । तित्स्वरिति प्राप्त ईडवद्वुशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं । शिश्चंदसीति शैलोपः ।
ऋण्वति । रिचि गतौ । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्वात्तुम् । कर्तरि शप् ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुहूभिः सृण्यां तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशंदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुहूभिः । सृण्यां । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुशन्ऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः एवंभूतोऽपिर्जुहूभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सृष्ट्या सरणशी-
लेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनायासवचनः । वृथावायासेनैवातसेषुत्तरेषु वृथेषु वि तिष्ठते । विशेषेण
तिष्ठति । हे अग्ने यद्यदा वनिनो वनसंबंधान्त्वृचान्दग्धुं वृषायसे वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुशंदूर्मे
दीपज्वाल अजर जरारहिताये ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू इति सीचो
धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तुतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वि तिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्य इत्या-
त्वनेपदं । जुहूभिः । ऊ दानादनयोः । ह्यत आस्विति जुहुः । ऊवः सुवच्च । उ० २. ६०. इति क्लिप् । चका-
रादीर्घः । सुवञ्जावाह्विर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृष्ट्या । स्र गतौ । सरतीति सृष्टिः । सृष्टृभिर्भां
कित् । उ० ४. ४९. इति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तपुर्जो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अवं वाति वंसंगः ।

अभिन्नजन्क्षितं पाजसा रजः स्यातुश्चरथं भयते पतचिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । स॒हान् । अ॒व । वा॒ति । वंस॒गः ।
अ॒भिऽव्र॒जन् । अ॒क्षितं । पा॒जसा । र॒जः । स्था॒तुः । च॒रथं । भ॒यते । प॒तत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपुषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितो वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽप्रियूथे ज्वालासमूहे सत्यचित्तमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् अभिमुख्येन गच्छन्वनेऽरखे साहान् सर्वमभिववन् आ अभिमुख्येनाव वाति । व्याप्नोति । तत्र दृष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतिर्बुधो गीयूथे सर्वमभिववन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतनवतोऽपिः सक्वाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । बिभेति ॥ साहान् । दाश्यान्साहानिति क्लसुप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समागपाद् इति संहितायां नकारस्य ऋत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्खलोपी । इत्स्वत्वं क्हांदसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना । उ० १. ७३. विहितसुप्रत्ययो बङ्ग-लवचनान्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरन्तरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं बिभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादीणादिकोऽथप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं कंदसीति सौरभावः । गुणावादेशौ ॥ ॥ २३ ॥

दधुष्ट्वा भृगवो मानुषेष्वारयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं । सुऽहवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवा दधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं यजमानार्थमाह्वानं सुशक्तं होतारं देवानामाह्वानं अतिथिमतिथिवत्पूज्यं । यद्वा । देवयजनदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेवं । यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युस्थातो लोप इति चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्तनुःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहवं । इत्यतेरीषहुःसुष्विति खल् । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्वीदात्तत्वं । ऋदुत्त-रपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥

होतारं सप्त जुहोऽ यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहूः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं यद्वृत्तमं होतारं देवानामा-ह्वानं यमपि वृणते संभजते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविलंबणेनाग्नेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृद् संभक्तौ । क्रियादिकः । गत्यस्वरः । अरतिं । अ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वहिवस्वर्तभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । चत्वाद्तोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा । सपर पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यत् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्स्वान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य षर्णलोपश्चहांदसः ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोतृभ्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिंरायसीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । शर्म । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मध्यमानोऽपिर्जायते । मित्रमहोऽगुक्लदीप्तिमत्तपे नोऽस्मभं स्तोतृभ्योऽवास्मिन्कर्मष्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् अन्नस्य पुत्र । भुक्तोनात्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादपेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधापे गृणंतं त्वां सुवतमायसीभिर्व्याप्तेः । यद्वा । अथोवहूदतरैः । पूर्वभिः पालनेरंहसः पापादुष्य । रक्ष । उरुष्यती रक्षाकर्मा । नि० ५. २३. । इति यास्तः ॥ अच्छिद्रा । श्रेष्कंदसीति शैलोपः । सूनो सहसः । परमपि च्दसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुजुगिति विभक्तैर्बुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । नभ्राएनपादिति नन्नः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । पूर्वभिः । पू पालनपुररण्योरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । उलदीर्घो । सविकाच इति विभक्तैश्चात्तत्वं ॥

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरुथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् । मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशापे गृणते त्वां सुवते यजमानाय । वरुथमिति गृहनाम । वरुथमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन् धनवन्नपे मघवद्भ्यो हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने गृणंतं सुवतमंहसः पापकारिणः शचोषुष्य । रक्ष । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽपिः प्रातरिदानीमिव परेशुरपि मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुथं । वृज् वरणे । वृवृञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । इत्थूथन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तैश्चात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति विच् । तदस्यासीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो बत्वं । मतुवसो ररिति नकारस्य हत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बङ्गलं । पा० ६. ४. १२८. । इति मघवञ्शब्दस्य तुआदेशः । स च नागुबंधकृतमनेकालत्वं । परि० ६. म० १. १. ५५. । इति वचनात् अलोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यंत्यस्य भवति । मनु । ऋचि तुनुघमत्विति दीर्घः । धियावसुः । बङ्गनीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सविकाच इति विभक्तैश्चात्ता । लुगभावश्चादंसः । जगम्यात् । गम् लुप् गती । लिङ् बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥ २४ ॥

वया इदित्ते सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोघस आर्षं वैपुभं । वैश्वानरगुणकोऽपिर्देवता । तथा चानुक्तांतं । वया इत्सप्त वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

वया इदित्ते अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणेषु जना उपमिद्ययं ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽइव । जनान् । उपमिद्यं । ययं ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवतीति यास्कः । नि० १. ४. । हे अपि येऽन्येऽप्रयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति भावः । किंच त्वे त्वयि सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । ह्यथिति । न हि स्वद्यतिरेकेण तैर्जीवितुं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां जाठररूपेण संबन्धिन्ने चितीनां मनुष्याणां नाभिः संनञ्जासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता सन् । यद्वा । उपमिद्विद्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययंथ । अधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधारणार्थं निखातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर । विश्वे चिमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदमित्यर्थः । नाभिः । नहो भय । उ० ४. १२५. । इतीन्द्रप्रत्ययो भकारस्यांतादेशः । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः । चितीनां । चि निवासगत्योः । अस्मात् क्लिचकौ च संज्ञायामिति क्लिच् । अंतोदात्तात्त्वितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित् । जुमिञ् प्रचेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्बहुलवचनात्कर्मणि क्लिप् । तुगागमः । ययंथ । यम उपरमे । लिटि थलि क्रादिनियमादिटि प्राप्त उपदेशेऽत्यतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहन्यामिमावृते मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तुचः । विषुवान्दिवाकीर्त्य इति खंडे सूत्रितं । मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवद्गती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्यीय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् । आर्यीय ॥ २ ॥

अयमपिर्दिवो बुलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश नाभिः संनाहकः । रचक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्वावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ष्योतीरूपमेवाजनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धीयत इति मूर्धा । नि० ७. २७. । अमुचन्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः चिन्नीरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । अजनयंत । जनीञ्प्रत्ययसुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७. । इति मित्त्वान्नितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि । तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्रा वैश्वानरेऽपौ वसूनि धनान्या दधिरे । आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टान्तः । ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्ये आधीयन्ते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपतिर्भवसि ॥ अग्रा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । या । शिष्कंदसि बहुलमिति शैलोपः । ओषधीषु । उष दाहि । ओषः पाकः । भावे घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मस्थधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमीबहुवचन ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेर्ददात्तत्वं ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दस्यः ।
 स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यद्गीः ॥४॥
 बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दस्यः ।
 स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय । यद्गीः ॥४॥

रोदसी बावापृथिवी सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य बावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयज्ञजायतामिर्बावापृथिवी भूरिरेतसा । ऋग्वे० ३. ३. ११. इति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय बावापृथिवी विस्तृते जाति इत्यर्थः । किंचायं होता दस्यः समर्थः पूर्वी-
 ङ्गविधा यद्गीर्महतीर्गिरः स्तुतीर्वैश्वानरायापये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते शोभनगमनयुक्ताय सत्यशुष्मायावितथबलाय नृतमायातिशयेन सर्वेषां भेदे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको वंदी दातारं प्रभुं बङ्गविधया सुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोजातावच्यतौ पुक्चेति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं न भवति । तच्च हि द्व्यजित्य-
 नुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्तर्भावे विच् । ततो मनुप् । मादुपधाया इति वत्वं ॥

दिवश्चित्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।
 राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथं ॥५॥
 दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।
 राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथं ॥५॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानरापे ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् ब्रह्मोकादपि प्र रिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनि-
 घाताभावः । रिरिचे । रिविर् विरेचने । अत्रोपसर्गशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतर-
 खामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यत्रप्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते तदपवादात्तथा शाङ्करवाच्य इति ङीन् । नित्वादायुदात्तत्वं । ङ्यास्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. १. १७८. इति बङ्गलवचनात्प्राम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । वरिव इति धननाम । नञ्विषयस्येत्यायुदात्तत्वं ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ।
 वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अघ्नोत्काष्ठा अवं शंबरं भेत् ॥६॥
 प्र । नू । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृत्रऽहनं । सचंते ।
 वैश्वानरः । दस्युं । अग्निः । जघन्वान् । अघ्नोत् । काष्ठाः । अवं । शंबरं । भेत् ॥६॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्य वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हतारं यं वैश्वानरं सचंते वर्षार्थिनः सेवते तस्य वृषभस्थापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित् माहात्म्यं नु चिप्रं प्र वोचं । प्रव्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रसानां कर्मणां वोपव चितारं राक्षसादिकं जघन्वान् । हतवान् । तथा काष्ठा अपो वृष्युदकान्यघ्नोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंब तं निरोधकारिणं मेघमव भेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ्यस्त्विति वक्तीत्या दिना च्छरडादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हतीर्लिट्

कसुः । अभ्यासाच्चैत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घलं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः । भेत् । भिद्वि-
विदारणे । लङ्ङि बङ्ङलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्याब्ध इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदडभावः ॥ अत्र
निरुक्तं । प्र प्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृचहणं मेघहनं
सचते सेवते वर्षकामा दस्युर्देस्यतेः चयार्थादुपदस्यंत्वस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमप्रिर्वैश्वानरो घ्नन्वा-
धुनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं । नि० ७. २३. इति ॥ अचेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र
केचिदाहुः । मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते । न त्वपिः पृथि-
वीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । बुख्यानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनादीनि चीणि
सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्त इति पृथिव्याः प्रश्रुतो भवेत् ।
तत्प्रच्युतिपरिहारारायामिमास्तेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाङ्गुलिं प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरश-
स्त्रवत् । सोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा बुख्यानसंबन्धिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थान-
संबन्धिं बद्धं मरुतस्य प्रति तद्वैत्यसूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो न
स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमप्यनुपपन्नं । अयमेवाभिर्वैश्वानरः । कृतः । वैश्वानरशब्दनिर्व-
चनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः
पित्रे लोककृज्जातवेदो वहिंमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा । विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं यद्वादी प्रणयंतीति
तसंबंधाद्वैश्वानरः । यद्वा । विश्वान् सर्वांन्प्राणिनः प्रश्रुतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ । अत्र गता-
वित्यस्मात्पचावच् । लुगभावश्छांदसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमभिर्वैश्वानरः । वैश्रुतोऽपिर्हि मध्यमसकाशा-
ज्जायते । अश्रुतिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽपिः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्मकाले सूर्यकांतादिमणि-
ष्वपेक्ष्यत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाभिर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा
सुतिः संभवति । अपी प्राज्ञाङ्गतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु०
३. ७६. इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्तेन वैश्वानरः
कस्मादित्यादिना बद्धधा प्रपंचितं । नि० ७. २१. । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं तवैश्वानुसंधेयं ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिर्ग्निः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽपिर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स
तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलंबणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञेष्वपिषु । यजतो यष्टव्यो विभावा
विशेषेण प्रकाशयिता सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तदुक्तः । एवंभूतोऽपिः शातवनेये । शतसंख्या-
कान् क्रतून्वचनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीथे बहूनां नेतर्येतत्संज्ञके
राजनि च शतिनीभिर्बहुभिः सुतिभिर्जरते । सूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरंति पोषयंति भोक्तृनिति भरंतः ।
तादृशा वाजा येषु । बद्धव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । भृशुद्व-
शियजिपर्वपच्यमितमिनिमिहर्षेभ्योऽतच् । उ० ३. ११०. इति यजतेरतत्प्रत्ययः । विभावा । भा दीर्घा । आतो
मनिन्निति वनिष् । तस्य पित्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते । शातवनेये । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः
शतवनिशब्दः । इतस्मान्निजः । पा० ४. १. १२२. इति ढक् । कित इत्यंतोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दात्सत्व-
र्थेय इनिः । अन्नेभ्य इति ङीप् । पुरुणीथे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ४. ३. इति एत्वं । जरते ।
व्यत्येन कर्मणि कर्तुप्रत्ययः ॥ ॥ २५ ॥

वह्निमिति पंचर्वं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं वैश्वभमायेयं । अनुक्रांतं च । वह्निं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये
क्रती वैश्वभे कंदसीदं सूक्तमाश्विने शस्त्रे च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्र जिन्वन्निति चीणि । आ० ४.
१३. इति ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्राव्यं । दूतं । सद्यः । अर्थं ।

द्विजन्मानं । रयिं । अइव । प्रशस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं सद्योऽर्थं यदा हवीषि जुहति सद्यस्तदानीमेव हविभिः सह देवान्ग-
तारं । यदा । सद्योऽर्थमरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं द्वयोर्वावापृथिव्योररख्योर्वा जायमानं रयिमिव
धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् ।
अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाष्येत् । आप० गु० १२. १४. । रातिर्मित्रमिति कपर्दिनोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके ।
एतदर्थप्रतिपादकं मंत्रांतरं च भवति । रातिं भृगुणासुशिक्षं कविक्रतुं । ऋग्वे० ३. २. ४. । इति ॥ वह्निं । वह्नि-
युग्मलाहात्वरिभ्यो निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निदन्नावादाबुदात्तत्वं । यशसं । यशस्यन्वाद्बुत्तरस्य विनो
लुक् । व्यत्येनांतीदात्तत्वं । यदा । अर्शआदित्वाद्च् । स्वरः पूर्ववत् । सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति
सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपस्फटादवतेरवितृसृतंत्रिभ्य ईः । उ० ३. १५८. । इतीकारप्रत्ययः । वा ऋदसीत्यभि पूर्वं
इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं । उषिकृषिगार्तिभ्यस्त्रित्यंतैः
कर्तारि धन्प्रत्ययः । सद्य एवाथो गंता सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वय्ये नञ्कुनिपाताना-
मिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. ३. । इत्यव्ययग्रहणेन चितयं गृह्येत तर्हि ब्रह्म्रीह्रिस्वरौ भविष्यति । मातरिश्वा ।
सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । अस्वित्तिरत्र गतिकर्मा । मातर्यंतरिचे अस्विति गच्छतीति मातरिश्वा । अस्व-
न्नित्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । यदा । मातर्यंतरिचे अस्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्त्यादा-
नेपित्वास्मादीणादिको ङ्प्रत्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

अस्य शासुर्भयासः सचंते हविष्मंत उशिजो ये च मर्ताः ।

द्विश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छचो विश्रपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचंते । हविष्मंतः । उशिजः । ये । च । मर्ताः ।

द्विः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छचः । विश्रपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्वापेरभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यदा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चे-
ममग्निं शासितारं सचंते । सेवंते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्मंतो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणध-
र्माणो यजमानाः । यदा । उशिज इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मंतो हविर्युक्ता
मर्ता यजमानाः । किंचायं होता होमनिष्पादकोऽपिर्दिवश्चित् आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वापि-
होत्रहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणाग्न्यायतने न्यधायि । स्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छच
आप्रष्टव्यः । पूज्य इत्यर्थः । विश्रपतिर्विष्णो प्रजानां पालयिता वेधा विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः ।
शासु अनुशिष्टौ । तृसृचौ शंसिशसिशसिचदादिभ्यः संज्ञायां चानिटी । उ० २. ९४. । इति वृत् । इडागमा-
भावश्च । षष्ठीकवचने तकारलोपस्कांदसः । नित्वादाबुदात्तत्वं । उशिजः । यज्ञः कित् । उ० २. ७१. । इति
वष्टेरिजिप्रत्ययः । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मुञ् प्राणत्यागे । असिहसिमृगियत्वामीत्यादिना तन्प्रत्ययः ।
नित्वादाबुदात्तत्वं । आपृच्छचः । प्रश्न स्त्रीप्सायां । आङ्पूर्वादस्माच्छंसि निष्टकौत्वादी । पा० ३. १. १२३. ।
क्यप्रत्ययो निपातितः । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । क्यपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्रपतिः ।
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिस्कांदसि ब्रह्मलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

तं नर्थ्यसी हृद् आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।
यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥
तं । नर्थ्यसी । हृद् । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अश्याः ।
यं । अमृत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नर्थ्यसी नवतरा सुकीर्तिः सुषु कीर्तयिष्यन्त अस्माकं सुतिर्हृदो हृदवस्थितात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं ।
अपिर्हि वायोऽत्ययते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्यास्मानात् । मधुजिह्वं मादयितुञ्जालं ।
एवंभूतं तमप्रिमाश्याः । आभिसुखेन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्तिं सत्यायवो मनुष्या यमपिं जीजनंत यज्ञा
र्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः । अमृत्विज ऋतौ काले यष्टारो मानुषासो मनोः पुत्राः प्रयस्वंतो हविर्लक्ष-
णाप्नोपिताः ॥ नर्थ्यसी । नवीयसीत्यचेकारलोपस्कांदसः । हृद् । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते ।
पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । अग्निं ज्ञाजनीर्जेति जादेशः । अदुपदे-
शास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे अग्निं नित्वादाबुदात्तत्वं । अस्मत् । सुपां सुलुगिति विभक्तिलुक् । अश्याः । अग्नौ
व्याप्ती । लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी प्रादुर्भावे ।
खंताल्लङि ल्लेखलादेशः । द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वङ्गावेत्यदीर्घाः । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे चङ् एव
स्वरे प्राप्तिं व्यत्ययेनाभ्यस्ताबुदात्तत्वं ॥

उशिकर्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।
दमूना गृहपतिर्दम आँ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥
उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विष्णु ।
दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः एवंभूतो होतापिर्विष्णु
यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसां दमनकरेण मनसा युक्तो गृह-
पतिर्गृहाणां पालयिता च सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिरा भुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रथेरपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यज्ञनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि ।
कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि ल्लेखलादेश आतो युक् चिरकृतोरिति युगागमः । दमयति
राक्षसादिकमिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः । यास्क-
स्त्वाह । दमूना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् । नि० ४. ४. ।
इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनुनासिकस्कांदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लिख्यडा-
गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिस्कांदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । रयीणां ।
नागव्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयीणां प्र शंसामो मत्तिभिर्गोतमासः ।
आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मष्णु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥
तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयीणां । प्र । शंसामः । मत्तिऽभिः । गोतमासः ।
आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मष्णु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोत्रिकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बङ्गवचनं । हे अग्ने रयीणां

धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वा त्वां मतिभिर्मननीधिः सोषिः प्र शंसामः । प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविल्लक्षणात्प्रस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्र दृष्टांतः । आशुं न अश्मिव । यथाश्व-
मारोहंतः पुष्पास्तस्य वहनप्रदेशं हृत्सिर्निमृजति तद्वद्वयमप्यभेर्हविवहनप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चापिसं-
मार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिरास्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि यथा युक्ता प्रेहि वहेति ब्रजेदेवमेत-
दपि युक्तोपचिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽपिः प्रातः
शोभूतस्याहः प्रातःकाले मनु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंचे वृषेधत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अपरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजिति । पा० ३. २. ४६. ।
वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्द्धिषदजंतस्य सुम् । पा० ६. ३. ६७. । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदा-
त्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेवृद्धिः । पा० ७. २. ११४. । इति वृद्धभावः । अदुपदेशात्-
सार्धधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङ्गि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥ २६ ॥

अस्मा इदु प्र तवसे इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं । नोधस आर्षमिंद्रं वैष्टुमं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु
षोळश्रुति । अस्य सूक्तस्य नोधा द्रष्टव्यतद्ब्राह्मणे समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते
प्रातःसवने । ऐ० ब्रा० ६. १८. । इति ॥ षळहस्तोत्रियावापवत्सु चतुर्विंशमहाप्रतादिष्वहःसु माध्यांदिने सवने
ब्राह्मणाच्छंसिश्स्त्रे ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुज्यस्या आरंभणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च
सूक्तितं । अस्मा इदु प्र तवसे शासद्वहिरितीतरावहीनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते
प्रातःसवने षळहस्तोत्रियाच्छस्वा माध्यांदिनेऽहीनसूक्तानि शंसंतीति ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्तः । यद्वा । अवधारणार्थं ।
तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा । तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे । माहिनाय गुणैर्महते ऋचीषमाय
ऋचा समाय । यादृशी स्तुतिः क्लियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवेऽधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः ।
तथा च यास्तः । अधृतगमनकर्मवर्तिद्रोऽप्यध्रिगुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इंद्राय सोमं
स्तोत्रं प्र हर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । प्रयो न । प्रय इत्यन्ननाम । यथा बुभुक्षिताय पुष्पाय
कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं वहनीयं प्रापणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं
किंतर्हि ब्रह्माणि हविल्लक्षणान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इंद्रं सुत्या
हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति
तुरः । पचाद्यचि च्छांदसो वलोपः । हर्मि । हृज् हरणे । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । माहिनाय । मह
पूजायामित्यस्मान्महेरिण च । उ० २. ५६. । इतीनएप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च । ऋचीषमाय । ऋचीषम ऋचा
समः । नि० ६. २३. । इति यास्तः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किद्वितीप्र-
त्ययः । छदिकारादक्तिन इति ङीष् । ऋची स्तुतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति ङीष् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चिंतनीयः । यद्वा । दिवोदासादि-
द्रष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोऽपसर्जनस्य । पा० १.
२. ४८. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वाद्धृतशब्दस्याधिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि च्छांदसं
संप्रसारणं । यद्वा । तुहिर् दुहिर् उहिर् अर्देन इत्यस्मादोहतेः पूर्ववहञ् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निघं-
तादातिशयनिकक्षमप । श्रेष्कंदसीति श्लोपः ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्यांगूषं बाधे सुवृक्ति ।
 इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥२॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूषं । बाधे । सुऽवृक्ति ।
 इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयंत ॥२॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्ननाम । प्रय इवान्नमिव प्र यंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते ।
 बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूपमाघोषं भराभि । संपादयामि । अन्येऽपि
 स्तोतारः प्रत्नाय पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा मनीषया
 तज्जन्नेन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयति । संस्कुर्वति ॥ प्र यंसि । यम उपरम इत्य-
 स्माह्वति पुरुषव्यत्ययः । वज्रं कंदसीति शपो लुक् । आंगूषं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. । इति
 यास्कः । आङ्पूर्वाभ्युषेर्धञि प्रुषोदरादित्वाद्भो इत्यस्य गूआदेशः । आङो ङकारस्य लोपाभावश्च । थाथादि-
 नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधे । बाधृ विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थं तवैकेनिति भावे केन्द्रप्रत्ययः । एजंतत्वाद्-
 व्यत्ययेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ८. ।
 इति घिसंज्ञायाः समासविषयत्वात् घेडितीति गुणाभावे यणादेशः ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूषमास्येन ।
 महिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं ववृधधै ॥३॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वःऽसां । भराभि । आंगूषं । आस्येन ।
 महिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । ववृधधै ॥३॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं
 विपश्चितमिंद्रं ववृधधै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः सुष्ठावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबन्धिभिरच्छोक्ति-
 भिः स्वच्छैर्वचोभिर्महिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भराभि । करोमीत्यर्थः ॥ उपमं ।
 उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्षा ।
 सुपूर्वादर्तेर्विजंतः स्वरशब्दः । षण् दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विङ्गोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतिरनः
 । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भराभि । पादादित्वान्निघाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां ।
 वज्रग्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ववृधधै । वृधु वृद्धावि-
 त्यस्मादंतर्भावित्पर्यथात्तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । कित्वाङ्गुणाभावः । द्विभावच्छांदसः । यद्वा । यङ्गुग-
 तादक्षिप्रत्यय आगमानुशासनस्थानित्यत्वाद्ग्रीगाद्यभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिकमभ्यासस्य
 दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।
 गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥४॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽइव । तत्ऽसिनाय ।
 गिरं । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इंद्राय । विश्वंऽइन्वं । मेधिराय ॥४॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं सं हिनोमि । प्रेरयामि । तत्र दृष्टांतः । तत्सिनाय । सिनमित्यन्न-
 नाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः । नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै
 रथस्वामिने तष्टेव तष्टा तक्षको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येत्यादपूरणं । तथा

गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमानार्थेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला ऋचश्च सुवृत्ति शोभनभावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वव्याप्तं सर्वोत्कृष्टं हविश्च सं हिनोमीत्यनुपंगः ॥ हिनोमि । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादित्वात् झुः । तष्टेव । तन्नू खन्नू तन्नूकरणे । ताच्छी-
लिकस्तृन् । जदित्वात्पच इडभावः । स्तोः संयोगाद्योरंते चेति ककारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय ।
सिनशब्दः घञ् बंधन इत्यस्मादिशिष्यन्दीडुष्यविभ्यो नक् । उ० ३. २. इति नक्प्रत्ययांतः । बङ्ग्रीही पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वाहसे । वहिहाधाभ्यश्चकंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽसुप्रत्ययो गतिकारकयोरपि पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ।
हलि चेति दीर्घाभावश्चादसः । विश्वमिन्वं । इवि व्याप्नो । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचावच् ।
लुगभावश्चादसः । यद्वा । खच्प्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्द्रष्टव्यः । मेधिराय । मेधा अस्यास्तीति
मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थेय इरन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अस्मा इदु सप्तिमिव अरवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंदध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्तिंऽइव । अरवस्या । इंद्राय । अर्कं । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानंऽऔकसं । वंदध्वै । पुरां । गूर्तंऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवंद्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं अरवस्या अरवस्ययान्निच्छया । अन्नलाभायैत्यर्थः । जुह्वाङ्गानसाधनेन वाग्निद्विधेण समंजे । समक्तं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । सप्तिमिव । यथाज्ञलाभाय गंतुकामः पुमानश्च रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुचेपणकुशलं दानौकसं दानानामेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्तान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्वै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्तीति शेषः ॥ सप्तिमिव । पप समवाये । समवैति रथेनैकीभवतीति सप्तिरश्च । वसस्तिप । उ० ४. १७९. इति विधी-
यमानस्तिप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । अरवस्या । अरवश्चात्सुप आत्मनः क्वच् । क्वजंताज्ञातोर्भावे अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. इत्यकार-
प्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अर्कं । ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तुयतेऽनेनेत्यर्को मंचः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । चजोः कु घिस्यतोरिति कुलं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बङ्गलं कंदसीति कृतसंप्रसारणस्य द्वेषो ऊवः सुवच्च । उ० २. ६०. इति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । उदात्तयणो ह्यपूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोङ्धात्वोः । पा० ६. १. १७५. इति प्रतिषेधः । अंजे । अंजू व्यक्तिम्रचणकातिगतिषु । व्यत्येनात्मनेपदं । वंदध्वै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्येप्रत्ययः । गूर्तश्रवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्र्युकः कितीतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनि-
षत्तेत्यादी । पा० ८. २. ६१. निपातनास्तिष्ठानत्वाभावः । गूर्तं अरवो यस्य । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्माणं । दू विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेङ्गशि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्येन प्रथयाद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ ॥ २७ ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तस्यज्ञं स्वपस्तमं स्वयैर्ण रणाय ।

वृचस्य चिद्विदद्येन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तस्यत् । वज्रं । स्वपःऽतमं । स्वयैर्ण । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु अस्मा एवंद्राय वज्रं वर्जकमायुधं रणाय युद्धार्थं तद्वत् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं

वज्रं । स्वपक्षममतिशयेन शोभनकर्माणं स्वयं सुष्ठु शत्रुषु प्रेष्यं यद्वा सुत्वं । तुजन् शत्रुभिर्हंसन् ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहाषीदित्यर्थः ॥ स्वपक्षमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपक्षमः । तमपः पित्वादानुदात्तत्वं । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्च । अश्वे० १. ३२. २. । इत्युक्तं । विदत् । विदू लाभि । लुदित्त्वात् चैरङ्गादेशः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । यदुत्तयोगादनिघातः । तुजन् । तुज हिंसायां । शर्पि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अनुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शत्रुनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्त्रायमभिप्रायः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यः कोऽप्यस्य बलस्येयत्तां न जानातीत्यर्थः । यद्वा । क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातिर्विच् ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यं वराहं तिरि अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपिऽवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सर्वनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सर्वनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदायीं ह्रयते तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्वन्ना चारुणि शोभनानि धानाकरंभादिहविल्लक्षणाव्यन्त्रानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्विर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सुत्यादिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलाय विष्णुरूपं कृत्वित्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं यत्तन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनंतरं दीचोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विन्नं वेद्यमसुराणां विभतीति । स दर्भपुंजीलमुद्रुद्य सप्त गिरीन्भित्त्वा तमहन्निति च । ति० सं० ६. २. ४. २-३. ॥ महः । महतः । अच्छब्दलोपस्कांदसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितृविशेषणं । महः प्रशस्तं पितृमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्तसुः । वस्वेकाजातसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तेश्च । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । न क्दस्यपुचस्तेतिलवद्दीर्घस्यापि प्रतिषधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्क्वजंतास्रतः शत्रु । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सुमभावः । द्वितीयपक्षे तु क्वजंतास्रतः बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं । भृमृदृशीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने । लङि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य छित्त्वाद्ब्रह्मिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो चित्त्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । वराहं । वरसुदकमाहारो यस्य । यद्वा । वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणमिति । नि० ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्यः । पा० ५. ४. ९१. । इति समासांतष्टच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्साधुकारिणि तुन् । पा० ३. २. १३५. । इडभावस्कांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अस्मा इदु माश्चिद्देवपत्नीरिद्रायार्कमहिहृत्य ऊवुः ।
 परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ ८ ॥
 अस्मै । इत् । ऊं इति । माः । चित् । देवऽपत्नीः । इद्राय । अर्कं । अहिऽहृत्ये । ऊवुरित्यूवुः ।
 परि । द्यावापृथिवी इति । जभे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानं । परि ।
 स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवंद्रायाहिहृत्येऽहेर्बुत्रस्य हनने निमित्तभूते सति पाश्चित् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नी-
 देवानां पालयित्रो गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेंद्र उर्वी
 विस्तृते द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जभे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामित्यर्थः ॥ ऊवुः । वेञ्
 तंतुसंताने । लिटि वेजो वयिः । पा० २. ४. ४९. । लिटिः कित्वाद्यजादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य
 लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधाद्दकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वद्यास्यान्य-
 तरस्यां किति । पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभे । हञ् हरणे । लिटि अित्वात्कर्त्तृभिप्राय
 आत्मनेपदं । ह्यहोर्म इति मत्वं । उर्वी । उरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । वा कंदसीति पूर्वसवर्ण-
 दीर्घत्वं ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।
 स्वराकिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमचो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥
 अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।
 स्वऽराट् । इंद्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमचः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अखेदेव । इदिति पादपुराणः । अखेर्वेद्रस्य महित्वं माहात्म्यं प्र रिरिचे । अतिरिच्यते । अधिकं भव-
 तीत्यर्थः । अचोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात्परिचिच इत्यत
 आह । दिवो बुलोकात् पृथिव्या भूलोकात् अंतरिक्षात् द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानादंतरिक्षलोकाच्च । पर्युप-
 र्यर्थः । त्रींशोक्तानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनैव तेजसा राजमानो
 विश्वगूर्तो विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्कार्यं उन्नूयाः समर्थः । यद्वा । विश्वं सर्वमायुधं गूर्तमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः
 शोभनशत्रुकः । शोभने शची हंतव्ये सति हंता वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथाकवारि दिव्यं शासमिंद्रं । अन्वे ३.
 ४७. ५. । इति । अकृत्सितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचो युद्धादिषु गमनकुशलः । माचथेयत्तया रहितो वा ।
 अमचोऽमाचो महाभयत्वभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवंभूत इंद्रो रणाय रणं युद्धमा ववक्षे ।
 आवहति । मेघान्नापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारिति भावः । यद्वा । युद्धाय स्वकीया-
 म्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । रिरिचे । रिचिर् विरेचने । कंदसि लुङ्लङ्लिट
 इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञ् दीप्तावित्यस्मात्स-
 त्सूद्धिषेति क्तिप् । ब्रह्मादिना षत्वे जस्त्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि नोदात्तोपदेशस्य मांत-
 स्थानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो अित्वादायुदात्तत्वं । विश्वगूर्तः । गृ निगरणे ।
 अस्मान्निष्ठायां श्र्युकः कितोतीट्प्रतिषेधः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । गूरी उद्यमे ।
 अस्मान्निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादी निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
 बङ्गव्रीहपक्षे तु बङ्गव्रीही विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु ।
 अभिनचियजिबंघीत्यादिनौणादिकोऽचन्त्ययः । अित्वादायुदात्तत्वं । ववक्षे । वहेर्लिटि सिञ्जङ्गलं सेटीति
 सिप् । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । ढत्वषलकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रियाग्रहणं
 कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्वर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी ॥

अस्येदेव शवसा शुषंतं वि वृश्चज्जेण वृचमिंद्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुंचदभि अवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुषंतं । वि । वृश्चत् । वज्जेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । ब्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । अवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्येदेव शवसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृचमिंद्रो वज्जेण वि वृश्चत् । व्यच्छिनत् । तथा गा न चीरैरपहृता गाव इव ब्राणा वृचेणावृता अवनी रचणहेतुभूता अपोऽमुंचत् । अवर्षीत् । तथा दावने हविर्दात्रि यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् अवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुख्येन ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुष शोषणे । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शः । अदुपदेशास्त्वसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । ब्राणाः । वृच् वरणे । कर्मणि लटः शानचि बज्जलं कंदसीति यको लुक् । शानचो ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवनेः करणेऽर्तिस्त्वधृधमीत्यादिना । उ० २. १०३. । अग्निप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्निति वनिप् । चतुर्थ्येकवचनेऽङ्गोपाभावस्त्वांदासः ॥ २८ ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यज्ज्जेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्वाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्जेण । सीं । अयच्छत् ।

ईशानऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्येदेव त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा । गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्त्रे स्त्रे स्थाने रमंते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्जेण सीमेनास्तिंधून्वज्जेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । अपि च ईशानकृत् वृचादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं कुर्वन्निंद्रो दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसंभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । यद्वा । तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इंद्रसुर्वीतय एतत्संज्ञायोदके निमग्नय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्यप्रदेशं कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । कांसे लङि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । धातोरंत्यलोपस्त्वांदासः । अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां छ इति क्लृप्तं । कः । करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्करणशत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । त्रैलुक् । गुणः । हल्ङ्यादिना तलोपः । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्वे वि रदा तिरश्चेन्नर्णीस्यपां चरधै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृचाय । वज्जं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्वे । वि । रद् । तिरश्चा । इष्यन् । अर्णीसि । अर्पां । चरधै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति चिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा । शत्रून्हिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा । क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र एवंभूतस्त्वमस्मै वृचाय वज्जं प्र भर । इमं वृचं वज्जेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चाणीसि वृष्टिजलानीष्यन् तस्माद्वृचान्नमयंस्त्वमपां चरधै तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रति गमनाय तस्य वृचस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीष्यवयवसंधीन् तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्जेण वि रद् । विलिख । किंशीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लीकिकाः पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृचाय वज्जमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वीषि विरद् मेघस्त्रे-

ष्यन्नर्णीस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. । इति ॥ भर । ह्यहोर्भ इति भलं । ब्रह्मोऽतस्तिड इति सांहितिको दीर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्त्वभ्यासस्य दीर्घत्वं । छंदसुभयथेति कानचः सार्वधातुकत्वे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कियेधाः । तुजता कियेधा इत्यञ्चोक्तं । रद् । रद् विलेखने । तिङ्कुतिड इति निघातः । तिरश्चा । तिरोऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । युत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । इथन् । इष गतावित्यस्मादंतर्भावित्त्वर्थ्याच्छतरि दिवादिभ्यः श्न । तस्य नित्वादाद्युदात्तत्वं । चरथे । तुमर्थे सेसेनिति चरतेरर्थप्रत्ययः ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शञ्चून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघायमाणः । निऽरिणाति । शञ्चून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्त्रिंश्रस्य पूर्याणि पुराणाणि कर्माख्यतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णाः आभीक्ष्ण्येन प्रेरयन् शत्रुघायमाणो हिंसंश्चेद्रो निरिणाति अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । पूर्वमिति पुराणनाम । पूर्वमहायेति पुराणनामसु पाठात् ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षण कः । नव्यः । ण्य स्तुती । अचो यदिति यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्रिवैत्यवादेशः । इष्णानः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रियादिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । ऋघायमाणः । नहि त्वा रोदसी उभे ऋघाय माणं । ऋग्वे० १. १०. ८. । इत्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । रो गतिरेषणयोः । क्रयादिभ्यः ञ् । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदृत्तयो गात्तिङ्कुतिड इति निघाताभावः ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृह्हा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवद्दीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृह्हाः । द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्येदु भिया पञ्चच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृह्हाः । निश्चलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनु प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राङ्गीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिर्हिंसार्थोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः कंपते इत्यर्थः । किंच वेनस्य कांतस्यास्त्रीणि दुःखस्यापनायकं रक्षणसुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः पुनःपुनश्च पञ्च द्यन् । उपस्योक्तयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यायानभवत् ॥ द्यावा भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्चादसः । दिवो द्याविति दिवश्चब्दस्य द्यावादेशः । सुपां सु गिति विभक्तेर्डादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनु प्रादुर्भवे । जनेरसिः । उ० २. ११६. । इत्यौणादिक उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुङ् अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यत् सुगंतान्नात्ययेन शानच् । अदादिवश्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवङ्गादेशः । अश्वस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ओणिं । ओण्यु अपनयने । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेर्लेव्यङागमः । बङ्गत्वं कंदसीति शपो लु भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्मात् नोऽसुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

अस्मा इदु त्यदनुं दाय्येषामेको यद्वे भूरेरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्वे सुष्विमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः । यत् । ववे । भूरेः । ईशानः ।

प्र । एतशं । सूर्ये । पस्पृधानं । सौवश्वे । सुष्वि । आवत् । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रुंजितं समर्थो भूरेर्वज्रविधस्य धनस्त्रेशानः स्वामी यत्सोचं ववे ययाचे एषां स्तोत्राणां संबन्धि । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्वत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्रायानु दायि । अकारोत्वर्थः ॥ उत्तरार्ध-स्त्रियमाख्यायिका । स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सहैतश्चाम्बो महर्षेर्युद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते ॥ अयमिंद्रः सौवश्वे स्वश्वपुत्रे सूर्ये पस्पृधानं स्वर्धमानं सुष्विं सोमानामभिषोतारमेतश्चमेत्संज्ञकमुषिं प्रावत् । प्रारक्त ॥ दायि । बज्रं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । ववे । वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्वर्ध संघर्षे । अस्माकलिटः कानच् । दिवचने शपूर्वाः खय इति प्रकारः शिष्यते । धालकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवश्वे । स्वश्व इति जनपदशब्दः षचिये संज्ञालेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । पा० १. १. ७३. ५. । इति वृद्धसंज्ञायां वृद्धेत्कोसलाजादाञ्च्यङ् । पा० ४. १. १७१. । इत्यपत्यार्थे ञ्यङ्प्रत्ययः । न खाभ्यां पदांताभ्यां । पा० ७. ३. ३. । इति वृद्धेः प्रतिषेध ऐजागमश्च । चित्त्वादायुदात्तत्वं । सुष्विं । पुत्र अभिषवे । उत्सर्गस्कांदसि । पा० ३. २. १७१. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गवावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवडादे-शाभावस्कांदसः ॥

एवा ते हारियोजना सुवृक्तींद्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृक्ति । इंद्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्द्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारियोजनेंद्र गो-तमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठावर्जकान्यभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तित्तरूपाणि मंत्रजा-तानि ते तवैवाक्रन् । अकृतपत । एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बज्रविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्यत्वाद्दीर्घ-गमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चाद्विबज्रविधरूपं धनमप्रिष्टोमादिकं बज्रविधरूपं कर्म वा आ-धाः । धिहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेशुरपि प्रातःकाले धियावसुर्वृद्धा कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रो मनु-गीघ्नं जगम्यात् । अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतु ॥ एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति । सुपां सुलुगिति ॥ सो लुक् । अक्रन् । करोतिर्लुङि मञ्चे घसङ्करेत्यादिना लुक् । अंतादेशः । तस्य ङित्त्वान्गुणाभावे यणादेशः । तथेतीकारलोपे संयोगांतलोपे चाडागमः । धाः । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्त्रिति सिचो-मुक् । बज्रं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्वेन विरचिते माधवीचे वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । प्र मन्त्रह इत्येतत्त्रयोदशर्चं पंचमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । प्र सप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिः । अनु० १२. ४. । इत्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप छंदः । इंद्रो देवता ॥ गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

प्र मन्महे शवसानाय श्रूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चीमाके नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । श्रूषं । आंगूषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत् ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चीम । अके । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शत्रुहंति तथा शत्रूणां हंतित्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिलक्षणेर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरं वनयति । नि० ६. १४. । इति यास्कः । एवंभूतायेन्द्राय । श्रूषमिति सुखनाम । श्रूषं सुखहेतुभूतं । आंगूषः स्तोम आघोषः । नि० ५. ११. । इति यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्र मन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः । अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुष्टावर्जैकैः सुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इंद्र ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा । नरे यजमाने । विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अके मंचकूपं स्तोत्रं । अर्को मंचो भवति यदेने-नार्चति । नि० ५. ४. । इति यास्कः । अर्चीम । पूजयाम । उच्चारयामित्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तना-दित्वाडुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्तोः । पा० ६. ४. १०७. । इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवसा-नाय । शव इवाचरति शवस्यते । अस्माद्धटः शानच् । बज्रलं छंदसीति शपो लुक् । शानचश्छंदस्तुभयथेत्या-र्धधातुकत्वादातोऽलोपयलोपी । चित इत्थंतोदात्तत्वं । ननु क्वडो ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं तर्हि ताच्छीलिकश्चानम् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि सार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिथ्यते । श्रूषं । श्रूष प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूषं । आङ्पूर्वाहुषेः पचाद्यच्चि घो इत्यस्य गूआदेशः पृषोदरा-दित्वात् । आङो ङकारस्तेत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरिणोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । गिर्वणसे । गू शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इजातीरि-तोत्वं । गीर्भिवन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । श्रूणादिकः कर्मण्यमुन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नमोऽंगिरामनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति मसंज्ञायां इत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । सुवृक्तिभिः । वृज्जी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञ्मुभ्या-मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिन्तस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादाद्युदात्तं ब्रह्मदसीति वचनादुत्तरपदाद्यु-दात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्त्रिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य क्तिनो विहितमुत्तरप-दांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्येन भवति । स्तुवते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकावो नित्यं मयट्मिच्छति । का० ४. ३. १४४. । इति ऋकशब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । पा० १. ४. १७. । इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जस्त्वे । व्यत्येनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावि मक् । बज्रत्वचनान्तुत्वं ज्जस्त्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्थंतोदात्तत्वं । अर्चीम । अर्च पूजायां ।

मौवादिकः । श्रपः पित्वाद्नुदात्तत्वं । तिङ्श्रुत्त्वं लसार्धधातुस्वरिण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्चतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्राथेयेति घप्रत्ययः । चञोः कु घिचयतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुण्स्त्रां-
दसः । विश्रुताय । श्रु अवघे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगुथं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविदन् ॥२॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगुथं । शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविदन् ॥२॥

हे अश्विजो वो घृयं महे महते शवसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाद्येत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुते-
स्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि महत्प्रौढं नमः स्तोत्रं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं
तस्मिन्चित्वाह । आंगुथं साम आघोषयोम्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यतामित्यर्थः । अभि त्वा श्रुत्या-
दिष्वुचु यद्गानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति । येन्द्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः
पूर्वं पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापहृतागं गवां पदज्ञा मार्गज्ञाः संतोऽत एवाचंतसं पूजयंतो गा
अविदन् । अलभत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
आतो लोप इटि चित्वाकारलोपः । अविदन् । विद्वुः लामि । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टी विदत्सरमा तनयाय धासिं ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रिं विदज्ञाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ॥३॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टी । विदत् । सरमा । तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिं । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥३॥

अवेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुभी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तन्नवेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राहिषीत् ।
यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं विवृजति तद्वत् । सा च सरमेवमवोषत् । हे इंद्र अस्मदी-
याय शिश्वे तन्नोसंबधि चीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्थन्नवीत् । तथा च शाव्या-
यनकं । अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविद इति । ततो गत्वा गवां स्थानमन्नासीत् ।
ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इंद्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इंद्रस्यांगिरसामृषीणां चेष्टी प्रेषणे सति सरमा देवशुभी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् ।
अविदत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवा-
नामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापहृता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो
देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह । उस्त्रियेति गोनाम । सं वावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा । गोभिः साधन-
भृगामिन्द्रोऽयं चीरादिकमक्कामयंत । समगच्छंत्येत्यर्थः ॥ इष्टी । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंचे वृषेत्यादिना
क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विद्वुः लामि । लुङि लृदित्त्वाद्ङ् । बङ्गलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अङ् एव
स्वरः शिष्यते । पादादित्वात्निष्ठाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. इति यास्कः । संतरीणा-
दिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेट् पाने । धीयते पीयत इति धासिः । श्रीफादिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः
पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । बृहस्पतिः । तद्बृहतीः करपत्न्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५७. * । इति
मुशगमस्तलोपश्च । बृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदायुदात्तत्वं वर्षयंतीत्युक्तं । पतिशब्दो उतिप्रत्ययांत
आयुदात्तः । अत उभे वनस्यात्वादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्गुणपत्यकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां
चीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । उन्नाशब्दात्सार्थे पुषोदरादित्स्विन घप्रत्यय इति निघंटुभाष्यं । घस्वेयादेशः । प्रत्ययस्वरः । वावशंत ।

वाम् शब्दे । अस्माद्यङन्ताङ्गि श्रयांतादेशे सति तस्य च्दस्सुभयथेत्यार्धधातुकत्वाद्दतोलीपयस्योपी । अत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा । वश कांतावित्यस्माद्यङ्गि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे पूर्व-
वत्प्रक्रिया ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वय्योऽं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिन्द्र शक्र वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वय्यैः । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इन्द्र । शक्र । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सत्रयागमनुतिष्ठतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वः । नवग्वानवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १०. । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य अगमुस्ते दशग्वः । तादृशीरुभयविधैर्विप्रे-
र्भेधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छन्निः सप्त सप्तसंख्याकैः । सप्त ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो
दृश्यन्ते । एवंभूतैरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणोदात्तादिश्रव्यस्वरोपेतेन । यद्वा । मन्द्रमध्यमादि-
स्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वय्यः सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः । सुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्निन्द्र एवंभूतः स
त्वमद्रिमादरणीयं । वज्रेण च्छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिंबं । तदस्त्रिप्तसीति फलि स्वच्छमुदकं ।
तन्नच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा । व्रीह्यादि फलं । तदस्तिन्वति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तन्नच्छतीति
फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेती-
त्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपल इति तन्नामसु
पाठात् । वलोऽसुरः । देवा वै वले गाः पर्यपञ्चन् । ऐ० ब्रा० ६. २४. । इत्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि
त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिल-
षणो भावे क्लिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत् ।
स्तुभा । कारणभूतस्यापि स्तोत्रस्य स्वव्यापारे कर्तृत्वात् स्तोभति स्तोतीति क्लिप्तेति कर्तरि क्लिप् । साविकाच
इति विभक्तिरुदात्तत्वं । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वय्यः । सृ शब्दोपतापयोः । च्छहलोर्षदिति षत् ।
वृद्धभाषस्कांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्लिपि गमः क्त्वावित्यनुना-
सिकलोप ऊ च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. २. । इत्युकारांतादेशः । नवभिर्गुर्मनं येषां ते नवग्वः ।
अकारोपजनस्कांदसः । यद्वा । गमेर्भावे इप्रत्ययः । पूर्ववद्ब्रह्मव्रीहिः । ब्रह्मव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छंतः सरण्यवः । क्वच्यंत्यलोपस्कांदसः । क्वाच्छंदसीत्युः । फलिगं । फल्युदकं
गच्छतीति फलिगः । जोऽन्यत्रापि दृश्यते । पा० ३. २. ४८. * । इति गमेर्द्धः । वलं । वृणोतीति वलः । पघाद्यच् ।
कपिलकादित्वाङ्गत्वं । म० ८. २. १८. । दरयः । दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्त्रि-
मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानुं दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दस्म । वि । वः । उषसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानुं । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्य दर्शनीय शत्रूणामुपशयितर्वेन्द्र स्वमंगिरोभिर्द्धविभिर्गृणानः सूयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह
गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं वि वः । व्युणोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानुं
समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्रथयः । विशिषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवागित्यर्थः । तथा दिवोऽतरि-
चस्य रजो रजसो लोकस्तोपरसुप्तं मूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः । यथातरिचलोकास्त मूलं दृढं भवति

तथाकार्षीरित्यर्थः ॥ गुणानः । कर्मणि षट्ः शानचि यकि प्राप्ति व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ऋस् इति ऋस्त्वं । चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । दस् । दसु उपचये । इषियुधींधिदसीत्यादिना मक् । वः । वृञ् चरणे । लुङि सिपि मन्त्रे घसेत्यादिना ल्लुङ् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति सलोपः । बङ्गलं क्दस्वमाङ्गोनेऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽंध उच्यते नास्मिन्धानं भवति । नि० ५. १. इति यास्तः । रजः । लोका रजांस्तुच्यंत इत्युक्त्वाद् रजः-शब्दो लोकावचनः । मुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । असभायः । लङि लंभुलुभित्यादिना । पा० ३. १. ८२. । आप्रत्ययः । क्दसि शायजपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहावपि व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अग्निदिता-मिति नलोपः । अडागमः ॥ ११ ॥

प्रथमैऽभिष्टवे तदु प्रयत्नतममित्येवा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयत्नतमस्य कर्मात्मन्वन्नमो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. ७. इति ॥

तदु प्रयत्नतमस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयत्नऽतमं । अस्य । कर्म । दस्मस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्मस्य दर्शनीयस्यास्त्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयत्नतमं । अतिशयेन पुञ्चं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत्र आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहृतव्ये गंतव्ये पुथिव्याः संबंधिनि समीपदेश उपरा उपराः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचदिति । यदेतत्कर्म तद्व्येन कर्तुमशक्यत्वात्पुञ्चमित्यर्थः ॥ प्रयत्नतमं । यच्च पूजायां । यच्च्यत इति यच्चः । अतिशयेन यच्चो यच्चतमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरा-दिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । श्रीणादिकः कर्मण्यसुन् । उपहरे । हु कौटिल्ये । काटिल्यलक्षणगतिवाचिनात्र गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरेति गच्छंत्वस्मिन्नद्य इत्युपहरो भूप्रदेशः । पुंसि संचायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिपि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चित्तुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र इति चतुरशब्दस्य चतस्रादेश आबुदात्तो निपातितः । पूर्वस-वर्णेदीर्घे प्राप्तिऽचि र च्छत इति रेफादेशः । पा० ७. २. ९९-१००. । चतुरशब्दस्याबुदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याबुदात्तत्वे सिद्धेऽपि पुनराबुदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यथादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाच्चतुरः शशीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदातिरिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्तु स्थानिवदेव । म० १. १. ५८. । इति नियमात् ॥

द्विता वि वत्रे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरकैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयद्रोदसी सुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता । वि । वत्रे । सनऽजा । सनीके इति सऽनीके । अयास्यः । स्तवमानेभिः । अकैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽअमन् । अधारयत् । रोदसी इति । सुऽदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत्र आह । स्तवमानेभिः लोचं कुर्वन्निः पुष्यैरकैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तवमानः सत्सिद्धः सुसाध्यो भवति । यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्याबुखादयते गच्छति निष्क्रामति । तदुपास-कोऽयंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च क्दोर्गैरान्नातं । तं हायास्य उन्नीयमुपासां चक्र एतमु एवा-यास्यं मयंत आस्याद्यदयते तेन । छां० उ० १. २. १२. इति । अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तते इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः क्व नु सोऽभूवो न इत्यमसत्तेत्ययमास्येऽतरिति । शत० ब्रा० १४. ४. १. ९. इति ।

पूर्ववदुपासकोऽप्यथास्यः । तेन ऋषिणा स्वमानेभिर्गुणितगुणामिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वन्निरर्कैर्मैषैः करण-
भूतैः स्तुयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाति । सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथ-
मभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथीत्यन्तिकसु शब्दस्यार्थेन संबंध
इत्थीत्यन्तिकमिति नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनीळि समानं नीळमीको निवासस्थानं यथोक्ति । संक्षेपे
इत्यर्थः । एवंविधे बावापृथिवी द्विता द्विधा वि चने । विवृते अकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मनमीये
परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे जमसि वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेद्रो रोदसी बावा-
पृथिव्यावधारयत् । अपोषयत् । यद्वा । मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यासः । मेना या इति स्त्रीणां मेना
मानयन्तिना इति । नि० ३. २१. स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इंद्रोऽपुष्यदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधित्यस्य धकारस्य
तकारश्चादंसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्मान्नावेऽन्येष्वपि वृश्चत इति वृश्चिग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभि-
चारार्थत्वात् केवलादपि जनेर्द्धप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं यथोक्ति सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्चादंसः ।
एवमादित्वादांतोदात्तत्वं । तदेव बङ्ग्रीह्रस्वरेण शिष्यते । सुपां सुसुगिति विभक्तेराकारः । अथास्यः । यसु
प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तच्च भवो यास्यः । भवे कंदसीति यत् । न यास्योऽथास्यः । परादिश्चंदसि बङ्गलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शुलुक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादिभित्तरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य सुपां
सुसुगिति शिञ्चादेशः । शि । पा० १. १. १३. इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा । मन्यत इति मेना । पचाद्यच् । नश्चिन्मन्यो-
रस्त्रिव्यत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. इत्येत्वं । ततश्चाप् । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. इति
प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाची । असुन्प्रत्ययांत आयुदात्तः । बङ्ग्रीहावायुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

सनाहिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरैवैः ।

कृष्णेभिरक्तोषा रुशंश्चिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् दिवैः परि भूमं विरूपे इति विरूपे । पुनः भुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवैः ।

कृष्णेभिः । अक्ता । उषाः । रुशंश्चिः । वपुः । अभिः । आ । चरतः । अन्या अन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लकृष्णतथा विषमरूपे पुनर्भुवा पुनःपुनः प्रतिदिवं संजायमाने युवती तदृष्यी । रात्र्युषसोः
सर्वदैककृष्यादेवभूते रात्र्युषसौ दिवं दुलोकं भूम भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वेभिरैवैः स्वकीयेर्गमनैः
परि चरतः । पर्यावर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णैरुपलक्षिता उषाश्च
रुशंश्चिर्दोषमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता अन्यान्या परस्परव्यतिहरिणा चरतः । आवर्तते । हे
इंद्र एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते स्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूम । सुपां सुसुगिति द्वितीयाया
डादेशः । चादंसो ह्रस्वः । एवैः । इण गतौ । इणशीर्ष्भ्यां वन् । उ० १. १५२. इति भावे चन्द्रप्रत्ययः । नित्वा-
दाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तेति रात्रिनाम । नलोपश्चादंसः । वपुर्भिः । अर्तिपुवपीत्यादिना । उ० २. ११८. ।
उस् । नित्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहरिः सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बङ्गलं
। म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावे तस्य परमाश्लेषितमित्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेषितस्यानुदात्तत्वं ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सूनुर्दीधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिहधिषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुशंद्रोहिणीषु ॥ ९ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सूनुः । दाधार । शवसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुशंश्चिः । रोहिणीषु ॥ ९ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरणं शवसा शवसो बलस्य सूनुः पुनः । अतिबलवानित्यर्थः ।
सुदंसाः शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति ।

पोषयतीत्यर्थः । सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किंचामासु चित् आर्द्रास्वपरिपक्तासु योषु चांतर्मध्ये पक्कं परिपक्कं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रश्मिहीयमानं श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्कं । पचो वः । पा० ८. २. ५२. इति निघातकारस्य वत्त्वं । रोहिणीषु । रश्मि बीजजन्मनि प्रादुर्भवे । रश्मे रश्मि लो वा । उ० ३. ९४. इतीतन्मत्स्ययांतो रोहितशब्द आसुदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति ङीप् । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । ङीपः पित्त्वाद्गुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते ॥

स॒नात्सनी॑का अ॒वनी॑रवा॒ता व्र॒ता र॑क्षन्ते अ॒मृताः॒ सहो॑भिः ।

पुरु॑ सहस्रा॒ जन॑यो॒ न पत्नी॑र्दु॒वस्य॑न्ति॒ स्वसा॑रो अ॒ह्याणं॑ ॥ १० ॥

स॒नात् । स॒नी॑काः । अ॒वनीः॑ । अ॒वा॒ताः । व्र॒ता । र॑क्षन्ते । अ॒मृताः॑ । सहः॑ऽभिः ।

पुरु॑ । सहस्रा॑ । जन॑नयः । न । पत्नीः॑ । दु॒वस्य॑न्ति । स्वसा॑रः । अ॒ह्याणं॑ ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वातं गमनं । तद्रहिताः । एकपाष्यव-
स्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरंगुलयः पुरु पुरुषि बह्वनि सहस्रासंख्यातानि व्रता
व्रतानीन्द्रसंबंधीनि कर्माण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्वरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीधीर्बसैः रक्षते । पालयन्ति ।
अपि च स्वसारः स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयित्रीऽङ्ग्याणं लज्जारहितं । प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा ।
अहीतयानं प्रशस्तगमनमिन्द्रं । जनयो न । जनय इति देवानां पत्य उच्यते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेन्द्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽंगुलयो
भवंत्यवन्ति कर्माणि । नि० ३. ९. इति यास्कः । सुपां सुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गति-
गंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे तन्मत्स्ययः । बङ्ग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शस्त्रेन्दसि
वङ्गलमिति श्लोपः । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
पादादित्वात्निघाताभावः । अह्याणं । ह्री लज्जायां । बङ्गलं कंदसीति शौरभावः । व्यत्ययेन शानच् ।
मुगभावश्चांदसः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बङ्गलं कंदसीति शपो लुकि च्छंदस्युभयधेति
शानच् आर्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावे गुणायादेशी । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्याख्यत् । अह्याणो
ऽहीतयानः । नि० ५. १५. इति ॥ ॥ २ ॥

स॒नायु॒वो न॑मसा॒ नय्यो॑ अ॒र्कैर्व॑सू॒यवो॑ म॒तयो॑ द॒स्म द॒द्रुः ।

पतिं॑ न पत्नी॑रु॒शती॑रु॒शतं॑ स्पृशन्ति॒ त्वा श॒वसा॑वन्मनी॒षाः ॥ ११ ॥

स॒ना॒ऽयु॒वः । न॑मसा । नय्यः । अ॒र्कैः । व॒सु॒ऽय॒वः । म॒तयः॑ । द॒स्म । द॒द्रुः ।

पतिं॑ । न । पत्नीः॑ । उ॒शतीः॑ । उ॒शतं॑ । स्पृशन्ति॑ । त्वा । श॒वसा॑ऽवन् । म॒नी॒षाः ॥ ११ ॥

हे दस्म दर्शनीयेन्द्र अर्कैः शस्त्ररूपैर्मर्षेर्नमसा नमस्कारेण यस्त्वं नय्यः सुखो भवसि । सनायुवः सनातन-
मपिहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन इच्छंतो वसूयवो वसु धनमात्मन इच्छंतो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां
दद्रुः । बङ्गना प्रयासेन जरमुः । हे शवसावन् बलवन्निद्र तैः प्रयुक्ता मनीषाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृशन्ति ।
प्राप्नुवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । उशतीरुशत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्य उशतं कामयमानं पतिं न । यथा पतिं
संभजते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेखितद्वयं नित्यत्वमाचष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन
इच्छन्तीति सनायुवः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मयंत इति मतयः
स्तोतारः । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । न क्लिचि दीर्घश्चेति निषेधे प्राप्ते बाङ्गलकाद्गुदात्तोपदेशेत्वा-
दिनानुनासिकलोपः । चित्त्वाद्दंतोदात्तत्वं । दद्रुः । द्रा कुत्सायां गतौ । लिब्युस्थानो लोप इटि चेत्याकार-

लोपः । उग्रतीः । वश कांती । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुर्दित्वाद्बहिष्वादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नया उदान्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुष्याकारोपजनम्कांदसः । यद्वा । मत्वर्थीय आवणिप् ॥

सनादेव तव रायो गभस्तौ न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिष्या शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्तौ । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिष्या । शचीऽवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयेंद्र । गभस्तिरिति बाङ्गनाम । तव गभस्तौ हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न विनश्यंति । नोप दस्यंति च । स्रोतुभ्यो दत्तेऽपि स्वयस्वगतं धनमुपचयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निंद्र तव शचीभिस्त्वदीधिः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्यं देहि । शिष्यतिर्दानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीञ् हिंसायां । अस्मात्कर्मकर्तारि कर्मवज्जावाद्यगत्वनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवज्जावादाच्चः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । कंदसीर इति मतुपो वत्वं । संबुद्धौ मतुवसो हरिति नकारस्य इत्वं ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतस्तब्रह्म हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतस्तत् । ब्रह्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान् । नोधाः । प्रातः । मक्षू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निंद्र हरियोजनाय । हरी अश्वी रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं ब्रह्मैतत्सूक्तं रूपं स्रोत्रं नोऽस्मादर्थमतस्तत् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्रोत्रेण सुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिंद्रः प्रातःकाले मक्षु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थं क्वरूपप्रत्ययः । सुनीथाय । षीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिक-स्थकप्रत्ययः । थायादिस्वरः ॥ ३ ॥

त्वं महानिति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षं त्रैष्टुभमिंद्रं । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समूच्छे दशरात्रे द्वितीये कंदोमे मत्त्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽयिं नर इति खंडे सूचितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महौ इंद्र यो ह । आ० ८. ७. । इति ॥

त्वं महौ इंद्र यो ह षुष्मैर्घावा जज्ञानः पृथिवी अर्मे धाः ।

यद्ध ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृह्हासः किरणा नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । षुष्मैः । घावा । जज्ञानः । पृथिवी इति । अर्मे । धाः ।

यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित् । अभ्वा । भिया । दृह्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन् शुभैः शत्रूणां शोषकैरात्मीयेर्बलीयावापृथिवी बावापृथिव्यौ धाः । आधारयः । तादृशाज्ञया-दमूमुच इत्यर्थः । किंच । यद्य ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोस्रयाः । अम्वा । महन्नामेतत् । अन्यान्यपि महांति यानि संति । तेऽपि सर्वे दृष्ट्वासो बृहा अथिजन् । अकंपिषत । तच्च दृष्टान्तः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपते तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवज्जावाह्रिर्भावादि । वित इत्यंतोदात्तत्वं । बावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां मुलुगिति षष्ठा लुक् । अम्वा । आ समंताद्भवति सद्भावं प्राप्तवतीत्यम्वा महांतः । आङ्पूर्वाद्भवतेरीणादिको द्वन्द्वत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नःपूर्वाद्भवतेः प्राप्तर्यान्त्रि भुवो ङिदिति क्रन्प्रत्ययः । महांतो हि प्राप्तुं न शक्यते । शेःछंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । किरणाः । कीर्यंति विचिष्यंत इति किरणाः । कृ विच्चेपे । कृपृवृजिमंदिनिधाःभ्यः क्युः । उ० २. ८१. इति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाबुदात्तत्वं । ऋत इवातीरि-तीत्वं । ऐजन् । एज् कंप्ने । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

आ यद्दरीं इंद्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्नीर्धात् ।

येनाविहर्षतक्रतो अमिचान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पूर्वीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्र । विऽव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । बाह्नीः । धात् ।

येन । अविहर्षतक्रतो इत्यविहर्षतऽक्रतो । अमिचान् । पुरं । इष्णासि । पुरुहूत ।

पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणी हरी त्वदीयावस्थावा वेः रथ आगमयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव बाह्नीर्हस्तयोर्जरिता स्तोत्रा वज्रमा धात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा कृते प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वज्जन्ते दृश्यत इत्यर्थः । हे अविहर्षतक्रतो प्रेषितकर्मेन्द्र अमिचान् शत्रून् येन वज्रेणैष्णासि अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्बङ्गभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुरोऽसुरपुराणि भेषुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं ययोस्तौ । सुपां मुलुगिति पूर्वसवर्शदीर्घत्वं । वज्रग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजनकाल्यशनखादनेषु । अंतर्भावितष्यर्याच्छांदसे लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । वज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोगे ऽपीत्यडभावः । धात् । दधातेःछांदसे लुङि गातिस्थिति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्षतक्रतो । हर्षतिः प्रेषाकर्मैति यास्तः । मि० ७. १७. हर्ष गतिकांत्योः । कांतिरभिलाषः । विहर्षतोऽभिलषितः । अविहर्षतो ऽभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमिचान् । न संति मिचास्थेष्विति वज्रग्रीही नचो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीरुष्ये । अच गत्यर्थः । त्रयादिभ्यः श्ना । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे तस्त्वैव स्वरः शिष्यते । यदुत्तथोगादनिघातः ॥

त्वं सत्य इंद्र धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजनै पृक्ष आणौ यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इंद्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजनै । पृक्षे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून् अभिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किंच त्वमृभुक्षा ऋभुषामधिपतिः । तेषु हतनिवासो वा । यद्वा । महन्नामेतत् । महान्प्रबुद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । हतित्यर्थः । किंच । वृजन इत्यादीनि चीणि संयामनामानि । अच पूर्वं विशेषणम् । वृजने वर्जनयुक्ते । संयामे हि वीराः पृक्षया वर्ज्यंति हिंस्यंति । पृक्षे संपर्चनीये वीर्यैर्धीर्षु प्राप्तव्ये ।

एवंविध आणी संयामे युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं शीषधितारमेत-
त्संक्षममुरमहन् । अविधीः ॥ ऋभुषाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यक्षेण
भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे भातिर्भवतेर्वा मृगध्वादयश्च । उ० १. ३८. । इति कुप्रत्ययः
पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । अयतिरेश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्युभुषाः । यद्वा । षि निवासगत्योः । तेषु नि-
वसतीति पतेस्त्व । उ० ४. १२. । इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बङ्गलवधनादस्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ
पथिमध्युभुषामात् । पा० ७. १. ८५. । इत्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् । सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि
शिवः । षत्वं कंदसं । युमते । बीर्दीप्तिरस्त्रिन्नस्तीति युमान् । स्वादिष्वसर्वनामस्त्रान इति पदसंज्ञायां द्विव
उदित्युत्वं । इत्स्वनुद्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ॥

त्वं ह त्यदिंद्र चोदीः सखा वृचं यद्वज्जिन्वृषकर्मनुभाः ।

यद्व शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यूर्योनावकृतो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्जिन् । वृषऽकर्मन् । उभाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमन् । पराचैः । वि । दस्यूर्न् । योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्वत्तत्प्रसिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरित-
वान् । अकार्षीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्जिन् वज्रवसिंद्र वृचं सर्वस्य धनस्वावरीतारं
कुत्सस्य शत्रुं यद्यदीक्षाः अतुभाः अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्केन्द्र
वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यद्य यदा खलु योनौ वीरेभिर्ग्रणीये संयामे दस्यूर्कुत्सस्योपव-
पितुनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यक्ततः पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यशः
प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद प्रेरणे । बुद्धिं नेटीति सिचि बुद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एभ तुभ हिंसायां ।
कैयादिकः । लङि सिचि तलोपस्कांदसः । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नीचै-
रुद्देरितिवदिति मद्रुभास्कारमिश्रः । पराचैः परांचनैरिति गिरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्यूर्न् । दीर्घादटि समान-
पाद इति नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारस्य सानुनासिकता । अकृतः । कृती क्दने ।
लङि सिचि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात् श्रे मुचादीनामिति नुमागमस्त्राभावः ।
शस्य ङित्त्वानुशासनभावः ॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यन्दृहस्यं चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यर्स्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्जिञ्ज्थिस्यमिचान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । अरिषण्यन् । दृहस्यं । चित् । मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽइव । वज्जिन् । अथिहि । अमिचान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्वत् तस्य दृहस्यं चित् दृहस्यं कस्यचिदप्यरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो
भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां स्तोत्राणामस्माकं शत्रुभिरजुष्टावप्रीती सत्वामस्मादर्वतेऽस्म-
दीयाद्याय गंतुं काष्ठा दिश आ समंतात् वि वः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्त्वस्मादीया अश्वाः प्रतिरो-
धमंतरिण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तच्चत्थानमिचान् हे वज्जिञ्ज्थिस्यमिचान् घनेव घनेन कटिनेन पर्वतेनेव
वज्जेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः । यद्वा । मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीती सत्यां तस्य
शत्रोर्दृहस्याप्यरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादी प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्रेव ।
अतस्त्व प्रियाणामस्माकमर्षत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठा लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात्
क्वचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषणभावो निपात्यते । नञ्समासेऽव्ययपूर्व-
पदप्रकृतित्स्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठा लुक् । अर्वते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः । वनि-

सुपौ पिप्वाद्गुदात्तौ । परिशिषाद्वागुस्वरः । घनेव । मूर्त्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति काठिन्ये गम्यमाने
हृतेरप्रत्ययांतो निपात्यते । अथिहि । अथ हिंसार्थः । खंताक्लोटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥ ४॥

त्वां हृ त्यदिंद्रार्णसातौ स्वमीळ्हे नरं आजा हवंते ।

तवं स्वधाव इयमा संमर्ये जतिवाजेष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥

त्वां । हृ । त्यत् । इंद्र । अर्णोऽसातौ । स्वःऽमीळ्हे । नरः । आजा । हवंते ।

तवं । स्वधाऽवः । इयं । आ । सऽमर्ये । जतिः । वाजेषु । अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे इंद्र अर्णसातावर्णानां गंतूणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिर्लाभो यस्मिन् स्वमीळ्हे । मीळ्हेमिति
धननाम । सुधुरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत आजा आजौ संग्रामे त्वत्तं प्रसिद्धं स्वामेव नरो योजुकामाः
पुरुषाः सहाचार्यं हवंते । आह्वयंति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्तादियुद्धे तस्मिन्नित्यर्थः ।
वृष्टिनिरोधकेन वृष्टेण सह वर्षणार्थं तव यथुद्धं तव खोतारस्त्वां प्रोत्साहयंतीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे
स्वधावो हे अन्नवन् बलवन्निद्रं समर्ये संग्रामे तव संबन्धिनीयमूर्तिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मादामिमुख्येन
भूत् । भवतु । वाजेषु संग्रामेषु यैषोतिरतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या भवति ॥ त्वत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया
लुक् । अर्णसातौ । ऋ गतौ । बज्जलवचनादीणादिको नप्रत्ययः । षणु दान इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनख-
नामित्यनुनासिकस्यात्वं । बज्जलीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुद्र । उ० ४. १०६. । इत्यंतैरनुत्प्रत्ययो
नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः । म० ६. ३. १०६. ६. । इति सलोपः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ।
पूर्ववद्बज्जलीहिस्वरः । स्वमीळ्हे । स्वरशब्दो न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बज्जलीहिस्वरेण स एव शिष्यते ।
आजा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । स्वधावः । मनुवसो ऋरिति मनुपो ऋत्वं । अतसाय्या । अत सात-
त्यगमने । श्रीणादिकः साख्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भूत् । कंदसि
नुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

त्वं हृ त्यदिंद्र सप्त युध्यन्पुरो वज्जिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

वर्हिर्न यत्सुदासे वृथा वर्गंहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं । हृ । त्यत् । इंद्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्जिन् । पुरुऽकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

वर्हिः । न । यत् । सुऽदासे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्जिन् वज्रवज्जिद्रं पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वणस्त्वमेव त्वत् ताः
सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अमेत्सोरित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय
राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञासुरस्य संबन्धि यद्गमसि तद्वृथानायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क् । अवृणक् । अच्छिन
इत्यर्थः । तदगतरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निद्रं वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥
त्वत् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । दर्दः । दृ विदारणे । अस्माद्यङ्गुगताल्लङि सिप्यदादिवसेति वचनाच्छपो
लुक् । हल्ङ्याभ्य इति सलोपः । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः ।
अमुन् । सुदाः कक्षाणादानः । नि० २. २४. । इति यास्कः । वर्क् । वृजी वर्जने । लङि सिपि बज्जलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । लघूपभगुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । जोः कुरिति कुत्वं । कः । डुल्लन् करणे । लुङि
सिपि मंचे घसेति ङ्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावो ॥

त्वं त्यां न इंद्र देव चिचामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

ययां शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्मन्मूर्जे न विश्वधं क्षरंथ्यै ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इंद्र । देव । चित्रां । इधं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।
यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । जज्ञं । न । विश्वध । सूरधै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन् परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रावर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन परिपूर्णा भवति तथा कुर्वित्वर्थः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयसि तद्वत् । यद्वा । भूमी वर्तमानान्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूरेंद्र यद्येषा त्वनमात्मानं जीवमस्मभ्यं प्रति यंसि । प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः चरधै चरितुमूर्जे न उदकमिव । यथास्मभ्यं बज्रलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जस् । अमृत्तित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी औष्यायी वृद्धी । ख्यंताच्छंदसे लुङि प्यायः पी । पा० ६. १. २८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्चिद्रसुभ्य इति ल्लेश्चडादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा । पीङ् पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत् । बज्रलं कंदस्यमाङ्ग्योऽपीत्यडभावः । परिज्मन् । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिक्षेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां अमृत्तित्यादी कनिन्त्ययातो निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपोः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दुपधादीर्घभावः । विश्वध । विश्वशब्दान्तसिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । चरधै । चर संचलने । तुमर्थे सेसेनित्यधीन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अकारि त इंद्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेशंसं वाजमा भरा नः प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इंद्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेशंसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मसू । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव गोतमेभिर्गंतुतमैरेतत्संज्ञैर्चर्चिभिरकारि । सोऽचं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मंत्रजातानि नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन सह हरिभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय तुभ्यमीक्ता । आभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशंसं । पेश इति रूपनाम । बज्रविधिरूपयुक्तं वाजमन्नं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इंद्रः प्रातःकालेऽस्मद्रक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता । श्चक्षंदसि बज्रलमिति शैलीपः । सुपेशंसं । पेश अवयवे । अमुन् । बज्रब्रीहावाद्युदात्तं ब्रह्मक्षंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भर । हयहोर्म इति भत्वं । ब्रह्मोऽतस्त्रिंशत् इति संहितायां दीर्घः ॥ ॥ ५ ॥

वृष्णे शर्धायै पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्धं मारुतं । अंत्या चिष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं चिष्टुवंतमिति ॥ चातुर्विंशिकेऽहन्यापिमारुत इदं मारुतं निविद्वानीयं । सूत्रितं च । पृचस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्यापिमारुतं । आ० ७. ४. । इति ॥ आभिप्लविके पंचमेऽहन्यथेतदापिमारुते मारुतनिविद्वानं । सूत्रितं च । पृचस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्यापिमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा सुहस्त्यो गिरः समंजे विदथेष्वामुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । सुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽमुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वाधेन सुतो नोधाः प्रेर्यते । हे नोधो वृष्णे कामानां वर्षिणे सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तियत्ययः । मरुतां मितराविणां शर्धाय समूहाय सुवृत्तं सुष्ठावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्रोचं प्र भर । प्रेरय । सुहीति यावत् । सुतो प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् सुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः । कृतांजलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः सुतिलक्षणा वाचः समजे । सम्यग्ब्रह्माः करोमि । या गिरो विदधेषु यज्ञेष्वामुवः । आह् मर्यादायां । यथाशास्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्यामुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्भ्रंणं सौमीति भावः । तत्र दृष्टान्तः । अपो न । यथा पञ्चन्यो युगपदेव बह्वेषु प्रदेशेषु बह्वशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने । कनिन्युवृषितबीत्यादिना कनिन्यत्ययः । कित्वाङ्गणामावो नित्वादाबुदात्तत्वं । चतुर्थ्येकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्यतेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संधः । करणे घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । सुमखाय । शोभनो मुखो यस्य । नञ्मुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाधिकमामन्त्रिताबुदात्तत्वं । सुहस्त्यः । हस्ते भवा हस्त्याः । भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बह्वब्रीहावाबुदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्वास उक्ष्णो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुच्यः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो घोरवर्षसः ॥२॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उक्ष्णः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुच्यः । सूर्याःऽइव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः । घोरऽवर्षसः ॥२॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाञ्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासो दर्शनीयाः उच्यन्ते । सेतारः । युवान इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचीह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च मंचांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुतां सुन्मतेतु । ऋग्वे० २. ३३. १. इति । अमुराः शत्रूणां निरसितारः अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः पावकासः संवेषां शोधकाः सूर्या इव शुचयो दीप्ताः सत्वानो न यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भूतगणा उच्यन्ते । अथो ये अस्व सत्वानः । तै० सं० ४. ५. १. ३. इत्यादौ तथा दर्शनात् । द्रप्सिनो वृध्युदकविदुर्मिथुक्ताः । मरुतः खट्वां वृष्टिं नयन्तीति श्रुतेः । तै० सं० २. ४. १०. २. । घोरवर्षसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा । सत्वानो न घोरवर्षसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदेति ऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषी गता । गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्येत्यादौ । उ० १. १५३. । षप्रत्ययांतो निपातितः । आज्ञसेरसुक् । उच्यन्ते । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । अरेपसः । बह्वब्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । प्र ईरसब्योसुद्ध । उ० ४. ११६. । इति विधीयमानः कृनिप्रत्ययो बह्वसवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववक्षुरधिगावः पर्वता इव ।

दृह्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयन्ति दिव्यानि मज्मना ॥३॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक्ऽहनः । ववक्षुः । अधिऽगावः । पर्वताऽइव ।

दृह्वा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयन्ति । दिव्यानि । मज्मना ॥३॥

युवानस्यैषा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिर्भ भोजयन्ति तेषां हतारः अधिगावोऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः पर्वता इव दृढांगाः एवभूता मरुतो ववक्षुः । स्रोतृणामभिमतं

प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सन्नावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृष्ट्वा चित् दृढान्यपि मज्जना । मज्जनेति बलनाम । मज्जना शोधकेन बलेन प्रप्यावयन्ति । प्रचालयन्ति ॥ अभोग्घनः । भोजयन्तीति भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हतारः । बद्धत्वं कन्दसीति हतेः क्लिप् । शयो होऽन्यतरस्यां । पा० ८. ४. ६२. इति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ । पा० ६. ४. १२. इति नियमाद्दीर्घाभावः । ववभुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासन्वेकाच इतीट्प्रतिषेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वषत्वानि । सन्त्य इतीत्वाभावश्छांदसः । लियुस्यमन्त्रे । पा० ३. १. ३५. इति निषेधादात्मन्त्वयामावेऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

चिच्चैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वक्षःसु रुक्माँ अग्धि येतिरे शुभे ।

अंसैष्वेषां नि मिमृशुर्चष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥४॥

चिच्चैः । अंजिऽभिः । वपुषे । वि । अंजते । वक्षःऽसु । रुक्मान् । अग्धि । येतिरे । शुभे ।

अंसैषु । एषां । नि । मिमृशुः । चष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥४॥

च्युरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चिच्चैर्नावाविधेरंजिभो रूपाभिव्यञ्जनसमर्थेराभरणीः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु रक्त्वान् रोचमानान्हारानधि येतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं । शुभे शोभार्थं । अपि चेषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि नि मिमृशुः । निमृशुः स्थिता बभूवुः । तैरायुधिः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽंतरिक्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन साकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती प्रयत्ने । लियत्त एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपी । शुभे । शुभ दीर्घा । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति चतुर्था उदात्तत्वं । मिमृशुः । मृशूष् मृशौ । सन्त्युदित्यादिउभावः । हस्तंताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विवचनादि । सन्त्य इतीत्वं । लियुस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

ईशानकृतो धुनयो रिशादसो वातान्विद्युत्स्तविषीभिरकृत ।

दुहंत्यूधदिव्यानि धूतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिजयः ॥५॥

ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अकृत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽजयः ॥५॥

ईशानकृतः स्तोतारमीशानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयितारो रिशादसो रिशानं हिंसकानामन्तारः । यद्वा । रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुतस्तविषीभिरात्मीयैर्बलैर्वीतान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्योतमानास्तद्धितश्चाकृत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिजयः परितो गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूधरूधःस्थानीयान्यधाणि दुहन्ति । रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघान्निर्गतेनोदकेन अलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिश हिंसायां । इगुपधलक्षणः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तानदन्तीति रिशादसः । असुन् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । रिशच्छब्दाच्छंतादसु ज्ञेयण इत्यस्मात् क्लिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अकृत । करोतेश्छांदसो वर्तमाने लुक् । मन्त्रे घसेति श्लुक् । ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥ ६॥

मरुत्वतीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाव्या । सूचितं च । अपिनेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदयेष्वाम्भुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६॥

पिन्वति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतऽवत् । विदथेषु । आऽभुवः ।

अयं । न । मिहे । वि । नयति । वाजिनं । उत्सं । दुहति । स्तनयंतं । अस्तिंतं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वति । सिंचति । आभुवः । आभवन्तीत्याभुव
अस्तिजः । ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् । यथा घृतं सिंचत्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वतीति भावः । तच्च हेतुमाह ।
अयं न यथाश्च सादिनो विनयति शुद्धार्थं शिंचत्येवं मरुतो वाजिनं वेगवंतं मेघं मिहे वर्षणाय वि नयति ।
स्वाधीनं कुर्वतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जतमचितमचीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युक्तो मेघः । तं
दुहति । रिक्तीकुर्वति ॥ सुदानवः । शुप्रत्ययांतो दानुशब्द आशुदात्तः । ब्रह्मिहावायुदात्तं ब्रह्मच्छंदसीत्युत्तर-
पदाशुदात्तत्वं । मिहे । मिहृ सेचने । संपदादिलक्षणे भावे क्लिप । सावेकाच इति विभक्तिरदात्ता । स्तनयंतं ।
स्तन शब्दे । घुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवन्नावाहृद्वाच्यभावः ॥

महिषासो मायिनश्चिभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चिचभानवः । गिरयः । न । स्वऽतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महद्नाम । महिषासो महांतः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चिभानवः शोभनदीप्रयो
गिरयो न स्वतवसः पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ता रघुष्यदः शीघ्रगमना हे मरुत एवभूतगुणाविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् ।
यद्यस्मादारुणीष्वरणवर्णासु वडवासु तविषीर्बलान्ययुग्धं संयोजितवंतः । तस्मान्नवतामिव वाहनस्यापि
प्रबलत्वात्तसंयुक्ता भवंतः सर्वे भंजंतीत्यर्थः ॥ रघुष्यदः । स्यन्दू प्रसवणे । रघु शीघ्रं खंडंते गच्छंतीति
रघुष्यदः । क्लिषेति क्लिप । अनदितामिति ग्लोपः । बालमूललक्ष्मिमिति ललविकल्पः । म० ८. २. १८. ।
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथ । खादृ भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि लुः सिच् । एकाच इतीट्-
प्रतिषेधः । धि च । पा० ८. २. २५. इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । अडागम उदात्तः । यदृत्तयो-
गादनिघातः ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽइव । नानदति । प्रऽचेतसः । पिशाऽइव । सुऽपिशः । विश्वऽवेदसः ।

क्षपः । जिन्वतः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सं । इत् । सऽबाधः । शवसा ।

अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वति । यथा सिंहा गिरिगङ्गरेषु गंभीरं
शब्दं कुर्वति एवं मरुत्स्वर्षागतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा सुपिशः शोभनावयवाः शोभना-
लंकारा वा । तच्च वृष्टांतः । पिशा इव । पिश इति रुद्रनाम । यथा रुद्रः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदुभिरलंका-
तासदत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः क्षपः शत्रूणां क्षपयितारो जिन्वतः स्तोतृन्मीणयंतः शवसा बलिनाहिमन्यव
आह्वनशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः क्षोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा । मननं ज्ञानं मन्युः ।
अहीनज्ञानाः । उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः
श्वेतविंदुकिता मृग्य इत्येतिहासिकाः । नाभावर्णा मेघमाला इति वैदक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः
संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान् समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति ।

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत् । जिघ्रते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।
मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुभ्रऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽञ्जृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुपर्णमयेः । यद्वा । हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रेः पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा
शिलोच्चयानुज्जिघ्रते । ऊर्ध्वं गमयति । स्थानात्प्रचावयतीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । पथ्यो न । यथा पथि गच्छन्त्रयो
मार्गं आस्थितं तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा । यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं
भयं कुर्वन्ति । कीदृशा मरुतः । पयोवृधः पयसो वृथुदकस्य वर्धयितारः । यद्वा । पृष्ठैः पयसा वर्धमानाः ।
पृष्ठियै वै पयसो मरुतो जाताः । ति० सं० २. २. ११. ४. इति श्रूयते । मखाः । मख इति यच्चनाम । तद्वतः ।
अयासो देवयजनदेशं प्रति गंतारः स्वसृतः शत्रून्प्रति स्वयमेव सरंती गच्छंतः ध्रुवच्युतो ध्रुवाणां निश्चलानां
पर्वतादीनामपि चावयितारः दुभ्रकृतो दुभ्रं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा । दुर्धरमन्वैर्धर्तु-
मशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दीप्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्रते । हृतेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बज्रलं कंदसीति
शपः सुः । बज्रलं कंदसीत्यभासस्त्वेवं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । ह्यो हृतेरिति घत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः ।
पथ्यः । पथि भवः । भवे कंदसीति यत् । नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. इति टिलोपः । व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं ।
यद्वा । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरितयोर्ध्वेण इति विभक्तिः स्वरितत्वं । अयासः । अय
पय गती । अयंत इत्ययाः । पचाद्यच् । आज्ञसेरसुक् । दुभ्रकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यंते । ध्रुव् धारणे ।
दुष्टान् धारयतीति दुभ्रः । मूलविमुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. कप्रत्ययः । यद्वा । ईषद्दुःसुध्विति दुःशब्द
उपपदे कर्मणि खल् । गुणभावस्कांदसः । तं कुर्वतीति दुभ्रकृतः । करोतिः क्विप्ति क्विप् । रिफलोपस्कांदसः ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सृनुं हवसा गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्रुत श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सृनुं । हवसा । गृणीमसि ।

रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीषिणं । वृषणं । सश्रुतं । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं । वनिमित्युदकनाम । उदकवंतं ।
वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं रुद्रस्य महादेवस्य सृनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं
हवसाद्भानसाधनेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । सुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः यूयमपि श्रिय
ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संघं सश्रुतं प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं ।
भ्ररकमित्यर्थः । तवसं प्रवृद्धं ऋजीषिणं । तृतीयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते तत्र च ऋजीषमभिषुखन्तीति ऋजी-
पसंबंधः श्रुतः । अतस्तद्वतं वृषणं कामानां वर्धितारं ॥ हवसा ऋजोऽसिप्रत्यये बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं ।
गृणीमसि । गृ शब्दे । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । रजस्तुरं । रजांसि तुतोतीति रजस्तूः ।
तुर त्वरणे । क्विप्ति क्विप् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सश्रुतं । ग्लुन्च पस्ज गतावित्यत्र
सश्रुमधिक इति धातुवृत्तानुक्तं । गतिकर्मसु च सश्रुतीति पठितं । श्रिये । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

प्र नू स मर्तः शर्वसा जनाँ अतिं तस्थौ वं ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वञ्जिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा क्षेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नू । सः । मर्तः । शर्वसा । जनान् । अतिं । तस्थौ । वः । ऊती । मरुतः । यं । आवत ।

अर्वत्ऽभिः । वाजं । भरते । धना । नृऽभिः । आपृच्छयं । क्रतुं । आ । क्षेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति अतीत्य नु क्षिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति ।
हे मरुतो वो युष्माकमूती जत्या रक्षणेन यं पुरुषमावत अरचत । अपि च स पुरुषोऽर्वञ्जिरथैः साधनभूते-

वीजमन्नं नृभिः स्वकीचेर्मनुषिर्धना धनानि च भरति । संपादयति । तथापृच्छमाप्रष्टव्यं शोभनं ऋतुमपिष्टोमा-
दिकर्मा जेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ जती । तुतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः । आपृच्छं । छंदसि निष्टकौत्वादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः
क्वचप्रत्ययांतो निपात्यते । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धानुस्वरः शिष्यते । छद्नुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । जेति । चि निवासगत्योः । बङ्गसं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टी । दिवा-
दित्वात् झन । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं । मघवत्सु । धत्तन ।

धनस्पृतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम । तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतो मघवत्सु हविल्लक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थापयत । दत्तेति यावत् । कीदृशं पुत्रं ।
चर्कृत्यं कार्येषु पुनःपुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्मकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संगामेषु दुष्टरं दुःखेन तरितव्यं । अजेय-
मित्यर्थः । द्युमंतं दीप्तिमंतं शुष्मं शत्रूणां शोषकं बलवंतं धनस्पृतं धनानां स्पृष्टारं धनैः प्रीतं वा उक्थ्यं । उक्थं
स्तोत्रं । तदर्हं । प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं विश्वेषु द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पीत्रं च शतं
हिमा हेमंततूर्णपलक्षितान् शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमंततर्तवो
भिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाह्वयते । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिधीयेति वावैतदाहिति ॥
चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यद्भुगंतस्यापि ग्रहणं । परि० ९३. ९. इति न्यायेन करोतेर्यङ्भुगंतादिभाषा छद्नुपोः
। पा० ३. १. १२०. इति क्वप् । तुगागमः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धानुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु
मांस्युत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. इति पुतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तू ज्वनतरणयोः । ईषहः-
सुष्विति खल् । सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वं । क्षित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्तनप्तनय-
नाच्चेति तस्य तनादेशः ॥

एकादशिनस्य मासतस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा याज्या । सूचितं च । शुची वो हव्या मरुतः
शुचीमां नू छिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. इति ॥

नू छिरं मरुतो वीरवंतमृतीषाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मसू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरवतं । शूतिःसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुवांसं । प्रातः । मसू । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैस्तदंतं । यद्वा । वीर्योपेतं । अतीषाहं गंतूणां शत्रूणामभिभवि-
तारं एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं अत एव
शूशुवांसं प्रवृद्धं । अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुत्तणः प्रातःकाले जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ नू छिरं । अत्रि तुनुधेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं । अतीषाहं । अत्र गतौ । कर्तरि क्तिच् । षह
अभिभवे । छंदसि सह इति पित्प्रत्ययः । अन्येषामपि वृश्नत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं ।
शूशुवांसं । टुओन्वि गतिवृद्धोः । क्षिः क्रसुः । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. इति संप्रसारणं । द्विर्वचने तुजा-
दित्वाद्भासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाहसामिति नियमादिङ्भावः । प्रत्ययस्वरः ॥ ८८ ॥ १११ ॥

दादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चेत्वादीनि षट् सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे
अर्चौ चतुष्पदाभेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्तसंख्यासु तु यांत्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्राथि-

णाद्योऽपि द्वयोर्द्विपदयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनीयाः । सूत्र्यते हि । पश्चा न ताद्युमिति द्विपदं । आ० ८. १२. इति ॥ तत्र पश्चेति दशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । पश्चा दश पराशरः शाक्त्यो द्विपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिः पुत्रः पराशर इति । द्विपदा विराट् कंदः । विंशतिका द्विपदा विराजः । अनु० १२. ८. इति हि तल्लक्षणं । अपिदेवता । परमापे-
यमंद्रादिति परिभाषितं । पश्चा न ताद्युमित्यारभ्येत्या ह्येत्यतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्वमापेयमिति तस्यार्थः ।
द्विपदं तदित्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तानि तुह्यादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदे-
वसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

पश्चा न ताद्युं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

पश्चा । न । ताद्युं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥ २ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रीतयः संतो हे अपे त्वां पदैर्मर्गे पादकृतैर्लीकैरनु गमन् ।
अन्वगमन् । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्तमानं ताद्युं न । ताद्युरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं
पश्चादिधनमपहृत्य दुष्प्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वन्नुहा चतंतं अब्रूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं । चततिर्गति-
कर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरपेरप्सु प्रवेशः समास्त्रायते । स निलायत सोऽपः प्राविशत् । तै० सं० २. ६. ६. १. ।
इति । यद्वा । अश्वत्यगुहायां वर्तमानं । अयति च । अपिदेवैभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्ये संव-
त्सरमतिष्ठदिति । तथा नमो युजानं हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं नमो वहंतं देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहंतं ।
यजत्रा यजनीया विश्वे सर्वे देवा हे अपे त्वा त्वामुप सीदन् । समीपं प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा ।
तृतीयैकवचनस्य जसादिषु कंदसि वावचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं । गुहा ।
भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुजुगिति सप्तम्या लुक् । युजानं । शानचि
ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य
कंदसीति सभावः । कन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुजुगिति जसः सुः । गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेति
लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । ब्रह्मं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । यजत्राः । अमिनचीत्यादिनाचन्प्र-
त्ययः । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिद्यौर्न भूम ।

वर्धतीमापः पन्वा सुशिश्चिमृतस्य योना गर्भे सुजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः । द्यौः । न । भूम ।

वर्धति । ई । आपः । पन्वा । सुऽशिश्चिं । ऋतस्य । योना । गर्भे । सुऽजातं ॥ ३ ॥ ४ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्यापिर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशय-
नादिरूपाण्यनु गुः । अन्विष्टमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्य-
पेरन्विष्टभिर्देवैर्द्यौर्न स्वर्गं इवाभूत् । इंद्रादयः सर्वे देवा अपेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽब्देवता
इमेनमुदके प्रविष्टमपिं वर्धति । प्रवर्धयति । यथा देवा न पश्यंति तथारक्षित्वर्थः । कीदृशं । पन्वा सोत्रेण
सुशिश्चिं सुषु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना । योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे
गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुषु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमपिं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् । तदनंतरं देवास्तम-
न्नासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशत्तं देवताः प्रेषमिच्छन् तं मत्स्यः
प्रावोचदिति ॥ व्रता । शेस्कंदसि ब्रह्ममिति शैलोपः । गुः । इण् गती । इणो गा लुङीति गादेशः । गति-

स्त्रेति सिधो लुक् । आत इति श्रुत् । उख्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुक्-
तीट्प्रतिषेधः । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. ४. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भूम ।
सुपां सुलुगिति सोर्द्धदेशः । ह्रस्वच्छांदसः । वर्धति । छंदस्त्रुभयथेति शप आधधातुकत्वात्परिणीति णिलोपः ।
शपः पित्त्वादनुदानत्वं । तिङ्श्रुत् लसार्वधातुकत्वेरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन् सुती । श्रीणादिको
भाव उपत्ययः । सुशिश्रिं । दुःश्रीश्च गतिवृद्धोः । आदृगमहनजन इत्यनोत्सर्गच्छंदसि । पा० ३. २. १७१. २. ।
इति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गज्ञावाद्धिर्भवि बङ्गलं छंदसीत्युकारस्यत्वं ।
छांदसो यणादेशः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृष्टिर्न रखा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥५॥६॥

पृष्टिः । न । रखा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः । कः । ई । वराते ॥५॥६॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पृष्टिर्न अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मि-
कसकलव्यवहारस्वागन्धधीनत्वात् । यद्वा । पृष्टिरिव रखा गंतव्यः शब्दनीयः सुख्यो वा । यथा पृष्टिः प्राप्यते
तद्वदभिर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णाः सर्वेषु भूतेषु
जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमूलादिक-
माहृत्य सर्वे भुजते तद्वदपावपि पचंतः सर्वे भुजते । यद्वा । अपावाङ्गतिं कृत्वा यजमानाः स्वर्गफलं भुजते ।
अथवा गिरिर्यथा दुर्भिक्षे सर्वान्प्राणिनो भुजन्ति स्वकीयमूलफलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद-
नुष्ठातृन्प्रभुं चति । तथा चान्नायते । अपिर्मा तस्मादेनसः प्र भुञ्चत्विति । शंभु सुखकारं क्षोदो न उदकमिव ।
यथोदकं सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामेतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो न
सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो
हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि क्षीतुभिः प्रेषितः सन् शत्रून्हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न
क्षोदः । खंदनशीलसुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः । तद्वदग्ध-
व्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमपि को वराते । को वारयेत् । कोऽपि वारयितुं न
शक्नोतीत्यर्थः ॥ रखा । रविर्गत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रखः । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मणि
पचायच् । भुज्म । भुज पालनाभ्यवहारयोः । इषियुधीधीति विधीयमानो मक् बङ्गलवचनादस्मादपि भवति ।
सुपां सुलुगिति सोर्द्धक् । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । मनिनि वलादावार्धधातुके विकल्प इत्येति । का० २. ४.
५६. २. । इति वचनाद्धीभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । हज विसर्ग इत्यस्माद्वचतः
सर्गशब्द आद्युदात्तः । तन्नु गती । अस्मादंतर्भावितत्त्वार्थान्निष्ठायां यस्व विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृञ् वरणे । अंतर्भावितत्त्वार्थान्निष्ठेति
लेटोऽडाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप । वैतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येत्वस्य विकल्पितत्वाद्भावः ॥

जामिः सिंधूनां भ्रातैव स्वस्त्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति ।

यद्वातं जूतो वना व्यस्थाद्भिर्हं दाति रोमां पृथिव्याः ॥७॥८॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्त्रां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।
यत् । वातंऽजूतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह् । दाति । रोमं । पृथिव्याः ॥७॥८॥

सिंधूनां खंदनशीलानामपामयमभिर्जामिर्बंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चान्नातं । अघेराप इति ।

यद्वा । देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन् तासामपां बंधुर्वभूवेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । स्वप्नां स्वसृणां भ्रातेषु । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽपिर्वनानि महांत्यरख्यान्यन्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्याम् । भियं यंतीति नैरक्तव्युत्पत्त्येभ्याः श्रवणः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनमपहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च यद्यदा वातजूतो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरख्यानि व्यख्यात् उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति दग्धुं प्रवर्तते तदाभीमपिर्ह्यासावपिरेव पुथिव्या भूमिः संबन्धीनि रोमौषधिर्रूपाणि रोमाणि दाति । छिनन्ति । भूम्यामौषधिवनस्यतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वप्नां । आमो नुडभावस्कांदसः । अख्यात् । लुङि गातिस्त्विति सिचो लुक् । दाति । दाप लवने । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन् क्रत्वा चेतिष्ठो विशामुषर्भुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरेभाः ॥ ९ ॥ १० ॥

श्वसिति । अप्सु । हंसः । न । सीदन् । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विशां । उषः । भुत् ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतः । प्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विः । भुः । दूरेः । भाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अयमपिर्देवेभ्यः पलायितः सप्तप्सुदक्षेषु श्वसिति । प्राणिति । निगूढो वर्तते इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । हंसो न सीदन् । उदकमध्य उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽपिः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विशां प्रजानां चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । राची हि सर्वे जना अंधकारावृत्तं सर्वमयेः प्रकाशाज्जानन्ति । उपर्भुत् उषस्युषःकालेऽपिहोचादी प्रबुद्धः सोमो न वेधाः सोम इव विधाता स्रष्टा । सोमो यथा सकलमौषधिर्रूपं भोग्यजातं स्रजति । सोमो वा औषधीनां राजा । तै० सं० ६. १. ९. १. इति श्रुतेः । तथा सकलं भोक्तृजातं स्रजति । अपिरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अपिरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरस्मीयोमात्मकत्वमान्नात् । एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमपिरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽपिः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्निभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा । शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वस्त्रेन सहिता गौरिव विभुः प्रभूतावयवो जात इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽपिरप्सु श्वसितोति पूर्वेण संबन्धः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक् । ददादिभ्यः सार्वधातुके । पा० ७. २. ७६. । इतीडागमः । तिपः पित्वादानुदात्तत्वे धानुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु च्छंदसि वाचनमिति नाभावाभावः । उषसि बुध्यत इत्युपभृत् । बुध अवगमने । क्लिप्तेति क्लिप् । एकाचो वश इति भ्रमभावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । म० ८. २. ७०. । इति सकारस्य रेफादेशः । शिश्वा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । शः कित्सन्वच्च । उ० १. २१. । इत्युप्रत्ययः । सन्वज्जावाह्विर्भवेत्वे । अत एव नित्वादाबुदात्तत्वं । किद्ब्रवादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां मुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गव्रीहावपि बङ्गलवचनादलुक् । बङ्गव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ९ ॥

रधिरिति दशर्चं द्वैपदमध्यगतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्धमापेयं । अनुक्रांतं च । रधिरिति ॥ विजियोगो लैगिकः ॥

रयिर्न चित्रा सूरौ न संदृगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः श्रुचिर्विभावा ॥ १ ॥ २ ॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । संदृक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषक्ति । पयः । न । धेनुः । श्रुचिः । विभाः । वा ॥ १ ॥ २ ॥

अयमपी रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो वा सूर्यो न सूर्य इव संद्रष्टा संद्रष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता आयुर्न प्राण आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा । यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायते । यावच्छस्त्रिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति । एवमपिरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनूर्नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारी । यथौरसः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृञ्जातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. ७. १०. इति । तत्रा न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भर्ता । यथाश्च उपर्याकृढं पुष्षं विभर्ति धारयति पोषयति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः पय इव प्रीणयिता शुचिर्दीप्तः विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽभिर्वना वनान्यरखानि सिषति । दग्धुं समवैति । सेवते वा ॥ चित्रा । सुपां मुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नित्यः । नेर्धुवे । म० ४. २. १०४. इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वाद्गुदात्तस्य उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तत्रा । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वाद्च गत्यर्थः । तकति गच्छतीति तत्रा । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति वर्निप् । भूर्णिः । घृणिः पृश्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

दाधार स्तुभ्वा यवो न पक्वो जेता जनानां ।

ऋषिर्न स्तुभ्वा विष्णु प्रशस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

दाधारं । क्षेमं । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः । जेता । जनानां ।

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विष्णु । प्रशस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ ३ ॥ ४ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । सोऽतृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न निवासस्थानं गृहमिव रण्वो रमणीयः । यद्वा । गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्वः । यथा पक्वो यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदपिरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः । जनानां जेता शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता विष्णु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः वाजी न अश्च इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्चो हर्षयुक्तो युवाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽभिर्वयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः क्षेत्रेति तन्नामसु पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं । क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । अर्तिसुखित्यादिना मन् । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि गत्यर्थाः । अस्मात्कर्माणि कप्रत्ययः । इदित्वाद्गुम् । जेता । तुजंत आबुदात्तः । जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि षष्ठीति न लोकाव्ययानिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधो न भवति । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्योऽपि वृश्चत इति क्निप् ॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रो यद्भ्राट्छेतो न विष्णु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योना । अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभाट् । श्वेतः । न । विष्णु । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्सु ॥ ५ ॥ ६ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव ध्रुवः । यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमप्यग्निः कर्मसु रक्षसां दहने ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनी गृहे वर्तमाना जायेव योषिदिव अप्रिहोचादिगृहे वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृद्भ्यत इत्यर्थः । चित्रस्यायनीयो विचित्रदीप्तिर्वा यवदायमपिरभाट् भाजते तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः प्रकाशको भवति । विष्णु प्रजामु रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तियुक्तः समत्सु संयामेषु त्वेषो दीप्तः । एवंभूतोऽपिर्वयद-

भ्राडिति पूर्वेष्वन्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये । ईषहःसुष्विति कृच्छार्थे खल् । बङ्गलवचनात्कुलं । लिखरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दुरोकं शोचिल्लेजो यस्य । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । वालमू-
लेत्यादिना । म० ८. २. १८. । लकारस्य रेफादेशः । अभाट् । भाजू दीप्ती । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं
कृंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिष्वे जस्त्वं । अडागम उदात्तः । यदुत्तथोगादनिघातः । समत्सु । समानं
मायंत्वेष्विति समदः संग्रामाः । श्रीणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य कृंदसीति सभावः । यद्वा । सम्यगिति
भक्षयति वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिञ्चेति क्तिप् ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेऽप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनित्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥७॥८॥

सेनाऽइव । सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥७॥८॥

दृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमपिरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति ।
करोतीत्यर्थः । यद्वा । दृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा बलवती तद्वदपिरपि बलवानित्यर्थः । निदर्श-
नांतरमुच्यते । दिद्युदिति वज्रनाम । तेन चात्रेपुर्लक्ष्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखानुर्न दिद्युत् चेषुः संबन्धिनीपु-
रिव । सा यथा भीषयते तद्वदपिरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव दृष्टा भयं वा बलं
वा दधात्यस्तुर्वि दिद्युत्त्वेऽप्रतीकेत्यादि । नि० १०. २१. । यच्छति ददाति सोतुभ्यः कामानिति यमोऽपिरु-
च्यते । यद्वा । इंद्राग्न्योर्युगपदुत्पन्नत्वादभेद्यमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो ह जात इंद्रेण
सह संगतः । यमाविहेह मातरित्वपि निगमो भवतीति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्य-
मुपत्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो ह अप्रिरेव । सर्वेषां भावानामाङ्गतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां
कन्याकानां जारो जरयिता । यतो विवाहसमय अप्री लाजादिद्रव्यहोमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते । अतो
जरयितेत्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभो-
गच्छावस्थां स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
गंधर्वो विवाहसमयेऽप्रये प्रददौ । अपिश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां प्रायच्छदिति । इममर्थं
काचिद्वक् स्यष्टं ब्रूते । सोमो ददन्नधर्वाय गंधर्वो दददप्रये । रयिं च पुत्रांश्चादादप्रिर्मह्यमथो इमां । ऋग्वे०
१०. ८५. ४१. । इति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अपिष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा ।
जनीनां पालयिता यतोऽयमनुष्ठितैर्यागेः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्येति
सभावः । बङ्गव्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थे तवैकेनिति कर्मणि ल्यप्प्रत्ययः । इडागमः ।
नित्वादायुदात्तत्वं । जारः । जरयतीति जारः । दारजारौ कर्तरि णिनुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति निपात्यते ।
कनीनां । कन्याशब्दात् षष्ठ्येकवचने बङ्गलं कृंदसीति बङ्गलयहृणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां । जन्वत्
आस्विति जनयः स्त्रियः । इन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥

तं वंश्रारथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षत इडं ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नीचीरैनोन्नवंत गावः स्वर्दृशीके ॥९॥१०॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः । नक्षते । इडं ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवंत । गावः । स्वः । दृशीके ॥९॥१०॥

व इति व्यत्ययेन बङ्गवचनं । हे अप्ते तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवेर्हृदयादिभिः
साध्याङ्गतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधन-
याङ्गत्या । वसत्या । वसति निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याङ्गतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-

डाशायाङ्गत्वा च वयमिद्धं प्रदीप्तमपि नक्षति । व्याप्तुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तच्च वृष्टांतः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृह्णाम । यथा गावो गृहं व्याप्तुवन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वक्षराथा चरंत्वा पश्चाङ्गत्वा वसत्या च निवसंत्वीषधाङ्गत्वास्तं यथा गाव आप्तुवन्ति तथाप्तुयाम । नि० १०. २१. इति । अयमपिः सिंधुर्न बोदः स्तंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुन्नच्छंतीर्ज्वालाः प्रेनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदपेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने वृशीकि दर्शनीये तस्मिन्नपी गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरैरौणादिकोऽथकप्रत्ययः । दीर्घं च्छांदसः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । वसत्या । वह्निवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६०. इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्त्येऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तितुत्रेतीट्प्रतिषेधः । नित्वादायुदात्तत्वं । नक्षति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । नच गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः । निपूर्वादांचतेषोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. इति ङीप् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भावितव्यर्थाच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन झुः । आडागमो वृद्धिश्च । वृशीकि । वृशीर् प्रेषणे । अनिदृशिभ्यां चिति कीकन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं ॥ १० ॥

वनेष्विति द्वेपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं पराशरस्यार्धमापेयं । वनेष्वित्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुयं ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्होता हव्यवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽइव । अजुयं ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाद् ॥ १ ॥ २ ॥

वनेषु जायुररखिषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमपिः श्रुष्टिं । सु आश्वसुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्चजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठानेतिवर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. एवंभूतं यजमानं वृणीते । संभजति । अनेन प्रक्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च वृष्टांतः । राजेवाजुयं । अजुयं जरारहितं वृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता क्रतुर्न । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा होता देवानामाह्वता हव्यवाद् हव्यवाहनी नाम देवानामपिः । तथा चाम्नायते । त्रयो वा अपयो हव्यवाहनी देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरचा असुराणां । तै० सं० २. ५. ८. ६. इति । एवंभूतोऽपिः स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनाध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजीत्युण् । अजुयं । जूष् वयोहानी । भावे ष्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति ब्रह्मत्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेल्लेख्यडागमः । ब्रह्मं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाद्गुहा निषीदन् ।

विदंतीमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मंचाँ अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ईँ । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तष्टान् । मंचान् । अशंसन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविल्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये बाह्वौ दधानो धारयन्नयमपि-गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्यादौ वा संवृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः सप्तमे भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अनी हविर्भिः सह पलायिते सति सर्वे देवा अभिषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणां बुद्धीनां

वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेनमपि विदन्ति । जानन्ति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तद्धानिर्मितानपिसुतिपरान्त्रानशंसन् असुवन् । अत्रोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदेरप्रतेरिति पत्वं । विदन्ति । विद ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुष्पे इति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तद्धान् । तन्नू त्वन्नू तन्नूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रति-
षेधः । स्तोः संयोगाद्योरिति कलोपः ॥

अजो न क्षां दाधारं पृथिवीं तस्तंभं द्यां मंत्रैभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्रे गुहा गुहं गाः ॥५॥६॥

अजः । न । क्षां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रैभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्रे । गुहा । गुहं । गाः ॥५॥६॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा । न जायत इत्यजः । जन्मरहित इत्यर्थः । स इव । जेति पृथिवीनाम । क्षां भूमिं दाधार । अयमपिः प्रकाशकत्वेन धारयति । पृथिवीत्वंतरिच नाम । पृथिवीमंतरिचं च धारयतीत्येव । द्यां दुलोकं सत्यैरवितथार्थमंत्रैभिर्मंत्रैस्तंभं । स्तम्भाति । यथाधो न पतति उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रैर्देवो धारणं तैत्तिरीये समान्नातं । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गलोकस्य पराचो ऽतिपातादविभयुः । तं कंदोभिरदृहन्धृत्या इति । यद्वा । सत्यैर्मंत्रैः सूयमानोऽपिषीं तस्तंभेति । हे अपि विश्वायुः विश्वं सर्वमायुरत्तं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि श्रीभनतृणोदकोपेतानि स्थानानि नि पाहि । नितरां पालय । मा धात्रीरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्द्धितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । गुहा । सुपां मुनुगिति पंचम्या आजादेशः । चित्त्वादंतीदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन द्वस्त्वं । गाः । छांदसी लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

य ईं चिकेत गुहा भवतमा यः ससाद् धारांमृतस्य ।

वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिद्वसूनि प्र ववाचास्मै ॥७॥८॥

यः । ईं । चिकेत । गुहा । भवतं । आ । यः । ससाद् । धारां । मृतस्य ।

वि । ये । चृतंति । चृता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मै ॥७॥८॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवतं गुहायां संतमपि चिकेत जानाति । यश्च अतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारां धारयितारमेनमपिमा ससाद् आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च अतश्चतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा पुरुषा एतमपि वि चृतंति अपिसुद्विष्य सुतीर्यध्रति । कुर्वतीत्यर्थः । आदित् सुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्र ववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिटस्वरः । चृतंति । चृःी हिंसायंथनयोः । तौदादिकः । लसार्वधानुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिथ्यते । ववाच । लिटि ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. १७. । इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पनाद्यणादेशः ॥

वि यो वीरुस्तु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वंतः ।

चिह्निरपां दमे विश्वायुः सन्नैव धीराः संमायं चक्रुः ॥९॥१०॥

वि । यः । वीरुत्सु । रोधन् । महित्वा । उत । प्रऽजाः । उत । प्रऽसूषु । अंतरिति ।

चिह्नः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सन्नऽइव । धीराः । संऽमायं । चक्रुः ॥९॥१०॥

योऽपिर्वीरस्वोषधीषु महित्वा यानि महत्त्वानि संति तानि वि रोधत् विरुणद्धि विशेषेणावृणोति नावशेषयति । उतापि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः प्रसूषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तित्थेतयिता ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वाज्ञो योऽपिर्वेतत इति शेषः । तमपि धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्गोहृतेः क्लिप् । न्यङ्कादिषु वीरुध् । पा० ७. ३. ५३.* । इति पठितत्वाद्दुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरुध ओषधयो भवन्ति । नि० ६. ३. । रोधत् । रुधिर आवरणे । लिव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संमाय । माङ् मानि शब्दे च । समासेऽनन्पूर्वे क्तो ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । इतीत्वप्रतिषेधः ॥ ॥ ११ ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशर्चं चतुर्थं मूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचर्चं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

श्रीणन्नुप स्थाद्दिवं भुरण्युः स्यात्तुश्चरथमक्लून्यूर्णोत् ।

परि यर्देषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीणन् । उप । स्यात् । दिवं । भुरण्युः । स्यात्तुः । चरथं । अक्लून । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १ ॥ २ ॥

भुरण्युर्देषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना अयणद्रव्येण सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुप स्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यात्तुः स्थावरं चरथं जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्लून सर्वा रात्रीश्च यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेषेणाच्छादयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्नेहि भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमान एक एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्यस्मात्परि भुवत् परिभवति परिगृह्णाति परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वो भवतिः परिग्रहार्थः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं देवोऽपिदेवानां महत्त्वानि यद्यदा परि भुवत् परितो व्याप्नोति । तदानीमिति पूर्वचान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतेर्विभाषा । पा० ७. २. ६. । इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

आदिन्ने विश्वे क्रतुं जुषन्तं शुष्काद्यदेव जीवो जनिष्ठाः ।

भजन्तं विश्वे देवत्वं नामं ऋतं सपन्तो अमृतमेवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषन्तं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजन्तं । विश्वे । देवत्वं । नामं । ऋतं । सपन्तः । अमृतं । एवैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे देव द्योतमानामे जीवो जीवन्मज्जलन् शुष्कानीरसादरणिष्पात्काष्ठाद्यद्यदा जनिष्ठाः प्रादुर्भवसि मथनेनोत्पद्यसे आदित् अनंतरमेव विश्वे सर्वे यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषन्तं । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तथानुष्ठाय च विश्वे ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्तं । भजन्ते । प्राप्नुवन्ति । किं कुर्वन्तः । अमृतममरणं स्वामेवैस्त्वां गंतुभिः स्तोत्रैः सपन्तः समवयन्तः । प्राप्नुवन्त इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि चीण्याख्यातानि च्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमानार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्रव्याभिमुख्येण गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण् शीङ्भ्यां वन् । उ० १. १५२ ॥

ऋतस्य प्रेषां ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशद्यो वा ते शिष्वात्तस्मै चिकित्वान्नयिं दयस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽन्नायुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।
यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिष्वात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । द्यस्व ॥ ५ ॥ ६ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्यापिः प्रेषाः प्रकर्षणेष्यमाणाः ऋतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः
पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्यापिरेव क्रियते । ऋतः सोऽपिर्विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् चरुपुरोडाशादीनि हवीषि ददाति । यो वान्योऽपि यो
यजमानस्ते शिष्वात् त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान्
तत्कृतमनुष्ठानं जानंस्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । शिष्वात् । शकृ
शक्नो । इच्छार्थे सन् । सनि मीमाधुरभलभशकैत्यकारस्त्रेसादेशः । पा० ७. ४. ५४. । अत्र लोपोऽभ्यासस्त्रेभ्या-
सलोपः । स्त्रोः संयोगाद्योरिति सकारलोपः । पूर्ववत्त्व्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्तुः ।
दयस्व । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्वासां पती रयीणां ।

इच्छंत रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैर्दक्षैर्मूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।

इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता सन् निषत्तो निषस्यः ।
मानयो हि प्रजाः । तै० सं० ५. १. ५. ६. । इति हि ब्राह्मणं । स चित् स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां
धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजास्तनूष्व्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संदृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं
रेतो वीर्यमिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् । लभ्यपुत्राय ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः
स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह सं जानत । सम्यगवगच्छन्ति । चिरकालं जीवन्तीत्यर्थः । यद्वा । दक्षशब्दः
प्राणवाची । प्राणो वै दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वथैव सर्वं
जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । क्वांसो लङ् । इत्यादादेशे आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः ।
अमूराः । मूरा अमूरेत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । मूढा वयं स्त्रोऽमूहस्त्वमसि । नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्रा-
प्यमूरशब्देनामूहत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा । मुक्ता मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादि-
लक्षणो भावे क्लिप् । राज्ञोप इति क्लोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु ।
अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन्ते अस्य शासं तुरासः ।

वि रायं श्रोणीर्दुरः पुरुष्युः पिपेशं नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शासं । तुरासः ।

वि । रायः । श्रोणीर्त् । दुरः । पुरुऽशुः । पिपेशं । नाकं । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ९ ॥ १० ॥

अस्यापिः शासं शासनं तुरासस्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् शृण्वन्ति ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं
कर्म जुषंत । सेवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु वज्रं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा
रचकास्तनयाः पितुराह्वां कुर्वन्ति तद्वत् । पुत्रः पुरु चायते नियरणाद्वा पुत्ररकं ततस्त्रायत इति वा । नि०
२. ११. । इति यास्कः । पुरुषुः । जु इत्यन्ननाम । बद्धन्तः सोऽपिरेषां यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य
द्वारभूतानि रायो धनानि श्रोणीर्त् । विवृणोति । प्रकाशयति । ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे

यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽपिः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको बुल्लोकः । तं । सृभिरिति नषचनाम । सृभिर्न-
क्षत्रैः पिपेश । अत्रयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ ओषन् । शु अत्रणे । ख्यडागमः । सिद्धं ब्रह्मं
लेटीति सिप् । ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इतस्य लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश ।
पिपेश अत्रयवे ॥ १२ ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सूक्तं पराशरस्वार्थमाभियं । शुक्र इत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगो
लिंगिकः ॥

शुक्रः शुशुक्राँ उषो न जारः प्रमा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । प्रमा । समीची इति संऽईची । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥ २ ॥

शुक्रः शुभवर्णोऽयमपि रूषो न जार उषसो जरयिता सूर्य इव शुशुक्रान् शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता
भवति । तथा समीची संगति यावापृथिव्यौ दिवो न ज्योतिर्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव प्रमा । स्वतेजसा
पुरयिता । हे अपि अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशिनोक्तप्रकारेण सर्वं
जगत्परि बभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा अत्विजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्रास्त्रो नरकात्त्रायकः सन्
पिता भुवः । पालयिता भवसि । यद्वा । देवानामिन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूतो भूत्वा पिता हविर्भिः
पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्ती । लिटः क्तसुः । व्यत्ययेन क्तत्वं । प्रमा । प पालनपुरणधोरित्यस्मा-
दादृगमहनञन इति क्प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति सोऽंदेशः । समीची । संपूर्वादंचर्तृत्वित्वादिना क्तिन् ।
समः समि । पा० ६. ३. ९३. । इति सम्यादेशः । अंचतेत्येति वक्तव्यमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाषिति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति
पदविभागः क्रियते तर्ह्युद् ईत् । पा० ६. ४. १३९. । इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं । बभूथ ।
बभूथा ततंथ । पा० ७. २. ६४. । इति निपातनादिडभावः ॥

वेधा अदृप्नो अग्निर्विजानन्नूधर्न गोनां स्वादां पितूनां ।

जने न शेव आहूर्यः सन्मध्ये निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । अदृप्नः । अग्निः । विऽजानन् । ऊधः । न । गोनां । स्वादां । पितूनां ।

जने । न । शेवः । आऽहूर्यः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः । रण्वः । दुरोणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

वेधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी । यद्वा । विधाता सर्वस्य कर्ता । अदृप्नो दर्परहितो विजानन् कर्तव्या-
कर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामूधर्न गोसंबन्धिपयस आश्रयभूतं स्थानमिव पितृनामन्नानां स्वादां स्वाद-
यिता रसयिता । यथा गोऋधः पयःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि सम्यक्पक्वेन
सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि चैवंभूतोऽपिर्जने न शेषो जनपदे लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये
यज्ञेषु मध्य आहूर्य आह्रातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे निषत्तो निषत्तो रण्वो रसयिता सुखो वा भवति ॥
गोनां । गोः पादाति । पा० ७. १. ५७. । इत्यपादांतिऽपि शुद् । स्वादां । स्वाद् आस्वाद्ने । अंतर्भावितव्यर्थाद्-
वेभ्योऽपि वृश्चंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति सोऽंक् । पितूनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ।
आहूर्यः । आऽपूर्वात् इत्येतेरचो यदिति यत् । ब्रह्मं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः । रेफोपजन-
स्त्वंदसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पुत्रो न जातो रखो दुरोणे वाजी न प्रीतो विशो वि तारीत् ।

विशो यदहे नृभिः सनीळा अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रः । न । जातः । रखः । दुरोणे । वाजी । न । प्रीतः । विशः । वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अहे । नृभिः । सऽनीळाः । अग्निः । देवत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽपिर्दुरोणे गृहे रखो रमयिता भवति । वाजी न अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संयामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वि तारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्हृत्स्विरखणैर्मनुष्यैः सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विशो देवीः प्रजा यद्यदाहे आह्वयामि तदानीमयमपिर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते । प्राप्नोति । स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमात्रास्त्वते । त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि । ऋषि० प. ३. १. ॥ अश्याः । अशू व्याप्तौ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमी । बङ्गलं कंदसीति विकारणस्य लुक् ॥

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः श्रुष्टिं च्कर्थं ।

तत्तु ते दंसो यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् । एभ्यः । श्रुष्टिं । च्कर्थं ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समा नैः । नृभिः । यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ७ ॥ ८ ॥

हे अपि ते तव संबन्धीन्येता व्रता एतानि परिवृक्षमानानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यद्यस्य नेतृभ्यो यजमानेभ्यः श्रुष्टिं । शु आश्रुते व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तस्यार्थं कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे अपि ते स्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् हन्ति नाशयति तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सदृशैर्भिरनेतृभिर्महद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः गमयसि पलायनं प्रापयसि । तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति धीज्यं ॥ मिनन्ति । मीञ् हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । कंदसि लुक्लङ्क्षिट इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सियदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बङ्गलं कंदसीति शपः सुः ॥

उषो न जारो विभावोसः संज्ञातरूपश्चिकेतदस्मै ।

त्मना वहंतो दुरो व्युखन्नवंत विश्वे स्वर्दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उषः । संज्ञातरूपः । चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहंतः । दुरः । वि । व्युखन् । नवंत । विश्वे । स्वः । दृशीके ॥ ९ ॥ १० ॥

उषो न जार उषसो अरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽपिरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा । विभक्तिव्यत्ययः । अस्मा इदं सूक्तं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रमयस्त्वमात्मनेव स्वयमेव वहंतो हविर्वहं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्युखन् । विशेषेण गच्छति । व्याप्तुवंतीत्यर्थः । तदन्तरं दृशीके दर्शनीये स्वर्भसि विश्वे सर्वे ते रमयो नवंत । गच्छति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्तुवंतीत्यर्थः ॥ उषः । वस निवासि । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यजादित्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञानि । जीहीत्यादिकः । लियडागमः । बङ्गलं कंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. इति वचनान्नाभ्यस्तस्माच्चि पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अखन् । इति

रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा । ऋणु गतौ । तनोत्यादिः ॥ ॥ १३ ॥

वनेमेति द्वैपदमेकादशर्चमध्ययनतः षड्बुचं षष्ठं सूक्तं । ऋथायाः पूर्ववत् । अनुक्तांतं च । वनेमेकादशेति ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

वनेमं पूर्वीरियो मनीषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

वनेमं । पूर्वीः । अर्येः । मनीषा । अग्निः । सुऽशोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥ २ ॥

पूर्वीः प्रभृता इषोऽज्ञानि वनेम । संभजेमहि । अग्निसादृशान्यज्ञानि ददात्वित्यर्थः । मनीषा मनीषया बुद्ध्यार्यो गंतव्यः प्राप्तव्यः । यद्वा । मनीषयार्थः स्वामी । सुशोकः शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अशुते । व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकित्वान् आभिसुख्येन जानन् । यावापृथिव्योः संबन्धीनि यानि कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण् संभक्तौ । अग्निं प्राप्ति व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वीः । पुरुशब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चेति दीर्घः । मनीषा । ईषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । पा० ६. १. १२७. २. । सुशोकः । शुच दीप्ती । भावे घञ् । अजोः कु घिस्यतोरिति कृत् । शोभनः शोको यस्य । आवुदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदावुदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्याः । ऋग्वे० १. ६९. ६. । इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञानि । लिटः क्तसुः ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां गर्भश्चरथां ।

अद्रौ चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्थातां । गर्भः । चरथां ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽअधीः ॥ ३ ॥ ४ ॥

योऽपिरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती अपानपात्संज्ञः । यस्य वनानामरथानां गर्भो दावायिरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यस्य स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जाठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते । एवंभूतायास्मा अपये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छंतीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्माग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनाध्यानी वा । अस्माकं भवत्विति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । विश्वो निवेशयिता सुखेनावस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः क्लिपि च्छांदससुक् । यद्वा । श्रीणादिकसुप्रत्ययः । आस्यंत्वलोपच्छांदसः । चरथां । श्रीङ्शपिङ्गमि । उ० ३. ११३. । इति विधीयमानोऽयप्रत्ययो बङ्गलवचनाच्चरेरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादासो नुडभावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश्वं प्रवेशने । अस्मादंतर्भावे तत्पर्यादशिशुषीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । नित्वादावुदात्तत्वं ॥

स हि स्रपावाँ अग्नी रयीणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तेः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तींश्च विद्वान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

सः । हि । स्यावाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्मं । मर्तान् । च । विद्वान् ॥५॥६॥

स ह्यग्निः स्यावान् । सपेति रात्रिनाम् । रात्रिमान् । आपेयी वै रात्रिः । तै० ब्रा० २. १. २. ७. । इति श्रुतेः । रात्रेरपिसंबंधोऽप्यपिर्ज्योतिर्ज्योतिरपिः स्वाहेति ह्यमानत्वात् । तै० ब्रा० २. १. २. १०. । यद्वा । रात्रसादीनां सपेतेन नाशनेन युक्तः । एवंभूतोऽपिः सोचे यजमानाय रयीणां धनानि दाशत् । दाशति । प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अपये सूक्तेः सुपूक्तैर्यथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं सोचं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावान् । नि० २. १५. । इति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञापे त्वं देवानामिन्द्रादीनां जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नैतानि भूम भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि नि पाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने । लित्यडागमः । अरं । वालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तेः । सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मनुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया डादेशः । पदकाले ब्रह्मस्कांदसः ॥

वर्धान्यं पूर्वीः स्यापो विरूपाः स्यातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वर्निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥७॥८॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । स्यापः । विरूपाः । स्यातुः । च । रथं । अतऽप्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥७॥८॥

पूर्वीर्ब्रह्म उषसः सपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो यमपिं वर्धान् वर्धयति । तथा स्यातुः स्यावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च अतःप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वर्धितं यमपिं वर्धयति । सोऽपिः स्वः सुष्टरणीये देवयजने निषत्तो निषत्त उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा । अत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेर्थात्सिद्ध्याडागमः । कंदस्युभयर्थेति शप आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । अतःप्रवीतं । अत्र संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । कृण्वन् गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन च्चिञ् ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुचा सपर्यन्पितुर्न जिब्रेर्वि वेदो भरंत ॥९॥१०॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुऽचा । सपर्यन् । पितुः । न । जिब्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥९॥१०॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे । दधिपे । स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्टरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुचा ब्रह्मणो देवयजनदेशेषु वि सपर्यन् । विविधं पूजयति । पूजयित्वा च वेदो धनं वि भरंत । त्वत्तो विशिषेण हरंति । गृह्णतीत्यर्थः । तत्र वृष्टांतः । जिब्रेर्वि-यादृष्टान्पितुर्न पितुरिव । यथा पुत्रा वृष्टान्पितुः सकाशाद्वनं हरंति तद्वत् ॥ धिषे । ह्यंदसो वर्तमाने लिट् । द्विवचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यं । का० ६. १. ८. १. । इति द्विवचनाभावः । भरंत । ब्रह्म हरणे । केवलोऽपि सोपसर्गाथो द्रष्टव्यः । ह्यंदसो ब्रह्म । इत्यहोर्म इति भत्वं । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमत्येत्यादिना सप्तम्यर्थे

चाप्रत्ययः । जिभिः । जृष् वयोहानी । जृषुस्तुजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इजातोरित्त्वं । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिभिः कियोर्गियोर्लिखिवमादिषु दीर्घो न भवति । का० ८. २. ७८. । इत्युक्तत्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्षागमो वर्षाविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. । इति । निन्वादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यति लभ्यत इति वेदः । विद् लामि । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्त्रयुक्तसंख्यासु यांत्वातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

साधुर्न गृधुरस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ११ ॥

साधुः । न । गृधुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ११ ॥

अयमपिः साधुर्न साधक इव गृधुर्गृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदपिरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमपिरस्तेव शूरः । यथेषूणां क्षेप्रा धानुष्कः शत्रुन्नेरयति तद्वदपिरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकारी भवति । तद्वदपिरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽपिः समत्सु संयामेषु खेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृधुः । गृधु अभिकांक्षायां । असिगृधिधृषिचिपिः क्तुः । शूरः । शु गती । अंतर्भावितस्यार्थादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २५. । इति क्तन् ॥ ॥ १४ ॥

उप प्रति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । अषिस्थान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमापेयमैद्रादिति परिभाषितत्वादपिदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये क्रतौ चैष्टुमे कंदसीदमादीनि चीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिन्वन्निति चीणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि चीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयापेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इति ॥

उप प्र जिन्वन्नुशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीळाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्विचमुच्छंतीमुषसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीळाः ।

स्वसारः । श्यावीं । अरुषीं । अजुषून् । चिचं । उच्छंतीं । उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीळाः । नीळो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमपि जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोप प्र जिन्वन् । उपेत्य हविष्प्रदानादिकर्मणा प्रीणयति । प्रीणयित्वा च चिचं चायनीयं पूजनीयं तमपिमंजलिबंधनेनाजुषून् । असेवंत । तत्र दृष्टान्तः । श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबंधात्कृष्णां तत उच्छंतीं सूर्यकिरणसंबंधान्तमो वर्जयंतीं अत एवारुषीमारोचमानां यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न उषोदेवतां गावो ररमयो यथा सेवंते तद्वत् । यथा ररमय उषसा नित्यसंबद्धा एवं सर्वेषु यज्ञेष्वपिपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणार्थः । इदित्वाप्तुम् । जेव्यडागमः । उशतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नया उदात्तत्वं । स्वसारः । असु क्षेपण इत्यस्मात्सुञ्चसेर्चनं । उ० २. ९७. । इति ऋन् । न घट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. । इति ङीप्रतिषेधः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । अरुषीं । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गती । अहनिभ्यामुषच् । उ० ४. ७३. । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थोय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषून् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । ऋत्त्यनुवृत्ती बङ्गत्वं कंदसीत्यंतादेशस्य ऋडागमः ॥

वीळु चिहृहृहा पितरो न उक्थैरद्रिं रुजन्गिरसो रवेण ।

चकुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्राः ॥ २ ॥

वीळु । चित् । दृळ्हा । पितरः । नः । उक्थैः । अद्रिं । रुजन् । अंगिरसः । रवेण ।
चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुं । अस्मे इति । अहरिति । स्वः । विविदुः । केतुं । उप्साः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरपिं सुत्वा वीळु चिदृळ्हा । वीळुति बलनाम । बलवंतं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण सुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अमंजन् । तैः सुतोऽपिस्त-
मसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो युलोकस्य गातुं मार्गमस्त्रे अस्माकं चक्रुः । छतवंतः । आवर-
कस्यासुरस्यापिना हतत्वात् । मार्गं छत्वा च स्वः सुष्टरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः ।
अजानन् लब्धवंतो वा । तथा केतुमह्नां केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुक्त्वाः पणिनापहता गाश्च विविदुरि-
त्यनुषंगः ॥ वीळु । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् । दृळ्हा । दृढः स्थूलबलयोः । पा० ७. २. २०. । इति निपातितः ।
सुपां सुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । विविदुः ।
विद ज्ञाने विदू लाम इति वा । लिव्युसि रूपं ॥

दधन्तं धनयन्नस्य धीतिमादित्यो दिधिष्वोऽ विभृचाः ।

अतृथंतीरपसो यंत्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

दधन् । अतृत् । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् । अर्यः । दिधिष्वः । विऽभृचाः ।

अतृथंतीः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

अतं देवयजनदेशं प्राप्तमपिमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्त्रा-
पेधीतिं कर्माभिहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं संपादयति तद्वदपिदेवत्वं कर्मान्व-
तिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवाद्योऽर्था धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्त्रेण धनेन दिधिष्वो
ऽपीनां धारणं कुर्वत्यः । छताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानपीनभिहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽतृथंती-
र्विषयांतरतुष्णारहिता अत एवापसोऽपसा कर्मणा युक्ता एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविलेच-
णेनान्नैव देवाभिद्रादीञ्जन्म जातामनुष्ठांश्च वर्धयंतीर्वर्धयंत्यः सत्य एनमपिमच्छाभिमुखेन यंति । प्राप्तुर्वति ।
परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ।
धनयन् । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । इषवस्यै प्रातिपदिकस्त्रेतीष्ठवज्जावाट्टिलोपः । लङि पूर्ववत् । अर्यः ।
अर्यः स्वामिवैश्वर्योः । पा० ३. १. १०३. । इति निपातितः । लिंगवचनव्यत्ययो । अर्यः स्वाम्याख्या चेत । फि०
१. १८. । इत्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । जुधाञ् धारणपोषणयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदूढंभुजंबूकफेलूककंधू-
दिधिषूः । उ० १. ९५. । इति कूप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हृञ् हरणे । विपूर्वादस्त्रादीणादिकः ऋप्रत्ययः । ह्यहोर्भे इति भत्वं । अतृथंतीः । जितृषा पिपा-
सायां । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पितत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अपसः । अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बङ्गलं कंदसीति बङ्गलवचनाल्लुक् । पा० ५. २. १२२. । विनंतस्य
त्रिबिंशत्वेन नखिषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरैणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति शसो लुक् ॥

मथीद्यदीं विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत् ।

आदीं राज्ञे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ईं । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ईं । राज्ञे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दूत्यं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाशात्। उऽशतः। अ॒नु। दू॒न्।
वर्धो॑ इति। अ॒ग्ने। व॒र्यः। अ॒स्य। द्विऽव॒र्हीः। या॒सत्। रा॒या। स॒ऽरथं॑। यं। जु॒नासि॑ ॥ ६ ॥

हे अपि तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमा
विभाति आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु यून् अनुदिवसमुशतः कामयमानाय तुभ्यं नमो
वा दाशात् हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अपि द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो
वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धधैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि युञ्जे प्रेरयसि स पुरुषो
राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशु
दाने । लेखाडागमः । उशतः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे वज्रं कंदसीति षष्ठी । अनु यून् ।
दुरितग्रहणाम् । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्ध-
तालोपि च्छेदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षेपितीति णिलोपः । शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः
श्रियति । उत्रा सहैकादेश उत्रः । पा० १. १. १७. इति प्रगुह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिञ्चज्जलं लेटीति
सिप । लेटोऽडाटावित्वाडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन आ ॥

अ॒ग्निं वि॒श्वाम् अ॒भि पृ॒क्षः स॒च॒न्ते स॒मुद्रं॑ न स॒वतः॑ स॒प्त य॒ज्ञीः ।
न जा॒मिभि॒र्वि चि॑किते॒ वयो॑ नो वि॒दा दे॒वेषु॑ प्र॒मतिं॑ चि॒कित्वा॑न् ॥ ७ ॥
अ॒ग्निं । वि॒श्वाम् । अ॒भि । पृ॒क्षः । स॒च॒न्ते । स॒मुद्रं॑ । न । स॒वतः॑ । स॒प्त । य॒ज्ञीः ।
न । जा॒मिऽभिः । वि । चि॑किते॒ । व॒योः । नः । वि॒दाः । दे॒वेषु॑ । प्र॒मतिं॑ । चि॑कित्वा॑न् ॥ ७ ॥

विश्वाम् पृष्वरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्वपिमंगनादिगुणयुक्तमेनमभि सचन्ते । अभिसुखेन समवयन्ति ।
प्राप्नुवन्ति । तच्च दृष्टान्तः । सवतः समुद्रं न । यथा सवत्यो नवः समुद्रमभिगच्छति तद्वत् । कीदृशो नवः । सप्त
मप्रसंख्याकाः । इमं मे गंग इत्यस्मामृचि सप्त हि नवः प्राधान्येन श्रूयते । यज्ञीः । महन्नाभितत् । महत्यः ।
जमत्येकस्मिन्पत्रे सह भुंजत इति जामयो ज्ञातयः । तेनोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न वि चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो
दानुमस्माकमन्नं प्रभृतं नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु प्रमतिं
प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वा नवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा । प्रमतिं प्रकृष्टं सोत्रं देवेषु विदाः ।
वेदय । ज्ञापय ॥ पृष्वः । अन्ननाभितत् । पृची संपर्क इत्यस्मादीयादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः पुगागमश्च । यद्वा ।
अमुनि सुपां सुलुगिति जसो लुक् । सवतः । सु गतौ । सवणं सवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चत्तव्य
इति क्तिप् । एतदंताज्ञातोः क्तिञेति क्तिप् । ब्रह्मस्य पितीति तुक् । क्तिञन्ताज्ञातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरेणां-
तोदात्तत्वं । यज्ञीः । पिप्पच्चादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वाद्चापि ङीष् । पा० ४. १.
४१. वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकिते । छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । विदू लामि ।
अंतर्भावितत्वेथोऽन्विदाडागमः । तुदादित्वाच्छः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । विकरणस्वरः श्रियति ।
यद्वा । विद्वेज्ञानार्थस्य लिटि व्यत्ययेन शः ॥

आ यद्विषे नृपतिं तेज॒ आन॒द्रुचि॑ रेतो॒ निषि॑क्तं॒ द्यौर॒भीकै॑ ।
अ॒ग्निः श॒र्धम॑नव॒द्यं यु॒वानं॑ स्वा॒र्धं जन॑यत्सू॒दय॑च्च ॥ ८ ॥
आ । यत् । इ॒षे । नृ॒ऽपतिं॑ । तेजः । आ॒न॒द्रु॒चि । रे॒तः । नि॒ऽसि॑क्तं । द्यौः । अ॒भीकै॑ ।
अ॒ग्निः । श॒र्धं । अ॒न॒व॒द्यं । यु॒वानं॑ । सु॒ऽआ॒र्धं । ज॒न॒यत् । सू॒दय॑त् । च ॥ ८ ॥

अपेर्यन्तेजो नृपतिं नृणामुत्तिजां पालकं यजमानमागद् वाठरूपेण आ समंताद्वाप्नोत् । किमर्थं । इष
अनाय । कीदृशं । शुचि शुद्धं बीदीप्तं । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकैऽभ्यक्तैऽभिमते

ऽभिप्राप्तिं गर्भस्थाने निषिक्तं नितरां सिक्तमपिर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु । शर्धं बलवंत-
मनवद्यमवयवरहितं युवानं तद्वयं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्वं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं चोत्पन्नं पुत्रं सूदयस्व ।
यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा । रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सखादिनिष्पत्तये
ऽपेर्यन्नेज आनट् व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भीमापेः संयोगे सति हि सख्यान्युत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं नृणां
रक्षकं शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा युक्तो बौदीप्तोऽपिरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं
जनयतु तं च प्रेरयतु यद्वादी ॥ इषे । सविकाच इति विभक्तोद्दान्तत्वं । नृपतिं । परादिस्त्वंदसि बङ्गन-
मित्युत्तरपदायुदात्तत्वं । आनट् । असू व्याप्तौ । लडि व्यत्ययेन परस्मैपदभ्रमी । आडागमः । प्रश्नादिवले
दुलं । निषिक्तं । षिचिर् षरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति
षलं । अभीक्ते । अभिपूर्वाद्चतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्भ्रूपसिद्धिः । यद्वा । इण् गतावित्यस्मादीणादिकः
ककप्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् । जनेख्यंताङ्गिवाडागमः । सूदयत् । पूद षरणे । पूर्ववक्ष्येवाडागमः ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सचा सूरौ वस्व ईशे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सचा । सूरः । वस्वः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।
रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्यसहायः सन्नध्वनो दिव्यान्मार्गान्स्व एति आशु गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते ।
सूर्य एकाकी चरतीत्याह । असी वा आदित्य एकाकी चरतीति । तै० ब्रा० ३. ९. ५. ४. । शीघ्रगमनं च स्मर्यते ।
योजनानां सहस्रे द्वे द्वे प्रति द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टान्तः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सचा सहैव युगपदेवेशे । ईष्टे । यो हि
शीघ्रं गच्छति स बङ्गदेशेष्ववस्थितानि धनानि प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणी शोभनवाह
मित्रावरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा
रक्षन्ती वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तद्रूपेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः । खिण्वत्ययः । जसादिषु च्दसि
वावचनमिति चेर्द्धितीति गुणाभावे यणादेशः । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेज्विति तलोपः । मित्रा-
वरुणा । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यागङ्गादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽशस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा प्र मर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र
मृथतेरुपसर्गवशादधीतरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वं विद्वान् । नभो न
रूपं । यथांतरिचं रूपवंतः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति । जरिमा जरा मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं
हिनसि । अभिशस्तेरिहिसहितोक्तस्या जराया पुराधीहि । मां बुध्स्व । सा यथा न प्राप्नोति तथा कृष ।
अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि ।
पितुर्यश्च । पा० ४. ३. ७९. इति यत्प्रत्ययः । रीकृतः । पा० ७. ४. २७. इति रीकादेशः । यस्मेति चेतीकार-
लोपः । यतोऽनाव इत्यायुदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिषायां । प्रार्थनायां छांदसो बुक् । न माङ्गीय

इत्युभयः । विदुः । विद् ज्ञाने । बज्जलमन्यवापोलुसिप्रत्ययः । अत एव बज्जलवचनाङ्गुणाभावः । छंदसि वाप्राग्नेदितयोः । पा० ८. ३. ४९. इति विसर्जनीयस्य षत्वं । नमः । नहेर्दिवि भञ्ज । उ० ४. २१०. इत्यसुन् । जरिमा । जृष् वयोहानी । श्रीणादिको भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति । मीञ् हिंसायां । प्वादीनां ङ्रस्व इति ङ्रस्वत्वं । अभिशस्तेः । अभिशस्यते हिंस्वतेऽनयेत्यभिशस्तिः । करणे क्तिन् । तादौ चिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । इक् स्वरणे । लोव्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन क्तिन्वाङ्गुणाभावः ॥ ॥ १६ ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं वैदुभमामेयं पराशरस्यार्थं । अनुक्रांतं च । नि काव्येति ॥ प्रातरनुवाकाच्चि-
नशस्त्रयोश्चो विनियोगः ॥

नि काव्यां वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरुणि ।

अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां सचा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्यां । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सचा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि सोचाख्यम-
पिर्नि कः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृषु साधूनि वा पुरुणि बहूनि
धनानि हस्ते दधानो हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमपिमवलोक्य सर्वे जनाः सुवन्तीति भावः । सोतृभ्यो धनेषु
दत्तेष्वप्येर्धनं न चीयत इत्याह । अपिरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धना-
नुत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामेतत् । अमृतं हिरण्यं
। अथ० ५. २८. ११. इति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि सोतृभ्यः सचा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नि-
त्यर्थः ॥ कः । करोतिश्छांदसो लुङ् । मंचे घसेति ल्लुक् । हल्ङ्याभ्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाच्चि-
तथै गवादिलक्षणा यत्प्रत्ययो ङ्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । यद्वा । तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः
शानच् । बज्जलं छंदसीति विकरणस्य झुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि
लिटः कानजसु । तस्यार्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

अस्मे वत्सं परि षंतं न विंदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पद्व्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वमेः ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विंदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पद्व्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्तं प्रियं । यद्वा । वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदपिरप्यस्माकं पुत्रः । तथा
चान्नायते । ममैव सन्वह हृद्यान्यपि पुत्रः पित्रे लोकज्ञातवेदः । तै० ब्रा० ३. ७. ७. १०. इति । परि षंतं
परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवभ्यो निर्गत्याश्रयवेण्वादिषु निनीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमपिमिच्छंतो विश्वे
ऽमृताः सर्वेऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमृता मरुतश्च न विंदन् । तमपिं नालभंत । अलभमानाश्च ते
अमयुवो हृद्यवाहनस्वाभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अग्नेण क्लेशैर्नकीभूताः तस्यापेरन्वेषणाय पद्व्यः पादे-
र्गच्छंतः धियं धा धियामग्नेः शयनासनस्थानादिलक्षणाणां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु चारुणि
शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽख्ये पदे । यच्च ह्यपिर्निनीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्दे तस्युः । स्थितवन्तः । बज्जवि-
धेन प्रयासेनापिं दह्मुर्दित्यर्थः ॥ परि षंतं । उपसर्गप्रादुर्भामस्तिर्यचपरः । पा० ८. ३. ८७. इति षत्वं ।
अमयुवः । यु मित्रणि । अग्नेण यूयंत इति अमयुवः । क्लिप्तचिप्रच्छीत्यादिना । उ० २. ५७. । विधीयमानौ
क्लिन्दीर्धावस्मादपि धातोर्भवतः । तन्वादित्वाद्बुवङ् । पद्व्यः । वी गत्यादिषु । पादेन विर्यति गच्छंतीति

पद्व्यः । क्विञ्चिदि क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे क्विति ब्रह्ममिति ब्रह्मवचनाङ्कितोयाया अथलुक् । तस्युः । पादादित्वान्निघाताभावः । चाब । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिद्धधरे यज्ञियान्यसूदयंत तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयंत । तन्वः । सुजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीप्यमानं वा त्वामिद्वेभ्यो निर्गतं त्वामेवो-
द्दिश्य तिस्रः शरदस्तीन् संवत्सरान्घृतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् पूजां कुर्युः तदानीं त्वमाविरभूः । तदनंतरं ते
मरुतस्त्वयानुगृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि दधिरे ।
अधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृक् च प्रतिदृक् च मितश्च
संमितश्च सभराः । तै० सं० ४. ६. ५. ५. । इत्यादीनि । एतैश्चाभिचयने माहताः सप्तकपाला ह्वयन्ते । नामानि
धारयित्वा च सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयंत ।
स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः । शसि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिष्ठचतस्र इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि र ऋत इति
रेफादेशः । त्रिशब्दः फिषः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनांतोदात्तत्वं उदात्त-
यणो ह्यपूर्वादिनि शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां । शीर्यन्तेऽस्वामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभ-
सोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदिप्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया ।
सपर्यान् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेख्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञियानि । यज्ञस्त्रिंभ्यां
घञञावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभ्रिरे यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभ्रिरे । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तोः । नेमऽधिता । चिकित्वान् । अग्निं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महती रोदसी बावापृथिव्यावा वेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयंतः । कुचापिर्वर्तत इति परस्परं वदंतो
बावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा । महत्योर्बावापृथिव्योर्मध्य आ वेविदाना अपिसुपलभमानाः ।
एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धसमये तैर्देवैः स्थापितं
धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्यापिसकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्माद्रुद्र
इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्व्यकामयत तेनापाक्रामत् तद्देवा विजित्वावहत्समाना अन्यायन्
तदस्य सहसादित्संत सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति । तस्य रुद्रस्थाहाणि
स्तोत्राणि प्र जभ्रिरे । प्रजभ्रिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्धवचनः । तथा च यास्कः । त्वो नेम
इत्यर्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्धभागेन धीयते धार्यते इति नेमधित इंद्रः । सर्वे देवा
एकोऽर्धः । इंद्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्धमिंद्रः प्रति तस्मादिंद्रो
देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः । तै० सं० ५. ४. ८. ३. । इति । तेनेद्रेण सहितो मर्तो मरुद्भ्यः परम उत्तमेऽंशे पदे
स्थानेऽश्वत्यादौ तस्थिवांसं स्थितवन्तमग्निं चिकित्वाज्ञान्विदत् । अलभत ॥ वेविदानाः । विदेर्ज्ञानार्थाज्ञानमा-
थाद्वा यङन्ताल्लटः शानच् । ब्रह्मं ब्रह्मसीति शपो लुक् । ब्रह्मस्युभयथेति शानच् आर्धधानुक्त्वाद्दतीलोपय-
नोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विद्वु लामे । लुङि लुदित्वात् श्रुतदेशः । नेमधिता ।
दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावी निपात्यते । तृतीया कर्म-

णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति नृतीयाया आकारः । तस्त्रिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्लृप् । वल्लिका-
जाह्नसामितीडागमः ॥

घर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संजानाना उप सीदन्नभिष्टवा दशभिर्वि-
वस्वतः । आ० ४. ७. इति ॥

संजानाना उप सीदन्नभिष्टु पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसंस्त्वन्वः कृषवत् स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सीदन् । अभिष्टु । पत्नीऽवंतः । नमस्यं । नमस्यन् । नमस्यन्ति । नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । त्वन्वः । कृषवत् । स्वाः । सखा । सख्युः । निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अपे त्वां संजानानाः सम्यग्जानतो देवा उप सीदन् । उपसीदन्ति । प्राप्तुवन्ति । उपसत्तं कृत्वा च
पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिष्टु अभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपुञ्जयन् ।
पुञ्जयित्वा च सख्युर्निमिष्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखायो देवाः स्वास्त्वन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसोऽनशनादिरूपेण दीक्षानियमेन रिक्तीकुर्वन्तः
शोषयन्तः कृषवत् । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वत । ऐ० ब्रा० २. ११. इति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिव-
श्विचड इति पूजार्थं क्वच । लङ्ङि बङ्ङलं क्दस्वमाङ्ङोगेऽपोत्वडभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः
क्लृप् । निमिषि । मिष स्वर्धायां । अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणे भवे क्लिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि
नटः शानच् । यकि प्राप्ति व्यत्ययेन शप् ॥ १७ ॥

चिः सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः ।

तेभीं रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् च स्थातृश्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

चिः । सप्त । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पदा । अविदन् । निऽहिता । यज्ञियासः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् । चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

चिः सप्त एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदिकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यते
गम्यते स्वर्गे एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यते । ते वैकविंशतिसंख्याकाः । श्रीपासनहोमवैश्वदे-
वादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अपिष्टोमात्पिष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अपे त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि ।
तेषां सर्वेषां स्वप्नधानत्वात् । न ह्यपिमंतरेण यागा अनुष्ठानं शक्यते । यज्ञियासो यज्ञार्हा अर्थित्वसामर्थ्यवै-
दुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रिणापर्युदसः कर्मण्यधिकारीति ।
एवंविधलक्षणोपेता यज्ञमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणेः पदैरमृतममरणध-
र्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तीत्यर्थः । सजोषास्तेर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् स्थातृन्
ग्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यथात्प्राणिजातमस्ति तन्न पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया
यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेवमुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तिकृत् । गुह्यानि । गुह्यायां
भवानि । भवे क्दसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रेत्रादेशः ।
अविदन् । विदृ लामि । लुङ्ङि लुङ्ङित्त्वाद्ङ । पशून् स्थातृन् । उभयचोभयचर्त्तु । पा० ८. ३. ८. इत्युभयथाभा-
वात्कारस्य बलाभावः ॥

विद्वाँ अग्ने व्युनानि क्षितीनां व्यानुषक्कुरुधो जीवसे धाः ।

अंतर्विद्वाँ अर्ध्वनो देवयानानतंद्री दृतो अभवो हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । श्चितीनां । वि । आनुषक् । शुरुधः । जीवसे । धाः ।
अंतःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दूतः । अभवः । हविःऽवाद् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् रह तु ज्ञातव्ये वर्तते । सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् ज्ञानंस्त्वं चितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः शुद्धपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथा वि धाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानान्नसमुद्गाङ्गत्वानंतरं हविर्वाट् तैर्देवैः प्रक्तं हविर्वहन् दूतोऽभवः । देवानां दूतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अंतर्विद्वान् खावापृथिव्योर्मध्ये ज्ञानम् । किं ज्ञानम् । अध्वनो मार्गान् । कीदृशान् । देवयानान् । देवा धीर्मर्गिर्धायति गच्छंति ताज्ज्ञानमित्यर्थः । अतंद्रः पुनर्हविर्वहनेऽप्यनलसः ॥ वयुनानि । अज गतिज्ञेपणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३. ६१. इति कर्मण्युज-प्रत्ययः । अजैर्व्यघञपोः । पा० २. ४. ५६. इति वीभावः । चितीनां । चियंति निवसंतीति चितयो मनुष्याः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अतोदात्ताङ्गत्वात्तात्त्विकितिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामि-त्युदात्तत्वं । शुरुधः । शुरुचं बंधंतीति शुरुधः । क्तिच्चेति क्तिच् । पूर्वपदस्यान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

स्वाधो दिव आ सप्त यद्गी रायो दुरो व्यृत्ज्ञा अजानन् ।
विदद्गव्यं सरमा दृह्मूर्वे येना नु कं मानुषी भोजते विद् ॥ ८ ॥
सुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्त । यद्गीः । रायः । दुरः । वि । अतुऽज्ञाः । अजानन् ।
विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्मं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विद् ॥ ८ ॥

स्वाधः शोभनकर्मयुक्ता यद्गीर्यद्गी महत्यः सप्त गंगाद्याः सप्त नद्यो दिवो बुधोकादागत्य भूम्यां प्रवहंतीति शेषः । हे अग्ने ईदृन्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अप्री होमे सति हि तेन तृप्तः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमुदाहृता । अतो वृष्टिद्वाराभिरिव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा अतश्चा अतं यच्च ज्ञानतोऽंगिरसो रायो वलनाम्नासुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन् । त्वया ज्ञातवतः । त्वत्साधेन यागेन प्रीत इंद्रो गवामन्वेषणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगच्छेद्रस्य न्यवेदयत् । इंद्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव ज्ञतवान् । अंगिरोभ्यः सकाशाद्गव्यं गवि भवं दृह्मं स्खुलं । बज्रलमित्यर्थः । एवंविधं पथोलक्षणमूर्ध्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं । येन नु येन हि गव्येन मानुषी विद् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते इदानीं भुंक्ते । तन्नव्यमपि परंपरयाभिरिव करोति ॥ स्वाधः । सुआङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्जस्त्रनेकाच इति यणादेशः । यद्गीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । गव्यं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थे यत् । ऊर्वं । उर्वो हिंसार्थः । ऊर्वति शुभं हिनस्तीत्यूर्ध्वमन्नं । पचायच्च । भोजते । भुज पालनाभ्यवहा-रयोः । अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन श्रप ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।
महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदितिर्धायसे वेः ॥ ९ ॥
आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।
महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।
वेरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कृषाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशराचषट्त्रिंशद्राजादित्यानामयनादीनि कर्माणा तस्युः

आखितवन्तः । कृतवन्त इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति । त एतं षट्त्रिंशद्वाचमपश्यन् तमाहरन् तेनायजतेति च । तै० सं० ७. ४. ६. १. । महद्भिरनुष्ठानेन महानुभाविः पुत्रैः सहिता माता जगद्यिन्द्रादितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य जगतो धारणाय मङ्गा स्वकीयेन महत्त्वेन वि तस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अपे यतस्त्वं वेः आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशादीनि हवींष्यभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमित्यर्थः ॥ कृत्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विष्णव्योरस्येत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगिनाकारांतादेशश्च । तस्मातो लोपे सति स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचञ्चित्वादांतोदात्तत्वं । आञ्जसेरमुक् । मङ्गा । महिम्नेत्यस्य वर्णलोपश्चादसः । धायसे । वहिहाधाञ्भ्रश्चंदसीति दधातेभवेऽमुन् । णिदित्यनुपुत्तेरातो युक् चिएकतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकात्प्रजनखादनेषु । लङ्ङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् । बङ्गलं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वाद्स्य निघाताभावः ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अधं क्षरन्ति सिंधवो न सृष्टाः प्र नीचीरमे अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि।श्रियं।नि।दधुः।चारुं।अस्मिन्।दिवः।यत्।अक्षी इति।अमृताः।अकृण्वन्।

अधं।क्षरन्ति।सिंधवः।न।सृष्टाः।प्र।नीचीः।अमे।अरुषीः।अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नपी चारुं शोभनां श्रियं परिसरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधि नि दधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्वाज्यभागलक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ । तै० सं० २. ६. २. १. । इति श्रुतिः । तदानीं दिवो बुलुकादमृता अमरणधर्मो देवा यागस- मयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अधाज्यभागानंतरं सृष्टा अपेक्ष्यपन्नाः सिंधवो न शीघ्रं गच्छन्त्यो नव्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिशु गच्छन्तीरुषीरारोचमानाः । यद्वा । निर्मलरूपाः । हे अपे एवंभूतास्त्वदीया जालाः क्षरन्ति । संचलन्ति । सर्वासु दिशु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवास्य प्राजानन् । अस्माकं होमायेदृशो जाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षणं जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वानुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. । इत्यंशिशब्दस्तेकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सङ्गतपरिभाषया । परि० ४०. । पुनर्मुञ्च भवति । सर्वार्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादां चतेर्च्चलित्वादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेषोपसंख्यान- मिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । व्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृति- स्वरत्वं । अरुषीः । अरुषमिति रूपनाम । अहनिभ्यामुषजित्यतैरुषश्च । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥ ॥ १० ॥

रथिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्वार्थं वैष्टुभमाभियं । अनुक्रांतं च । रथिर्नेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश- स्त्रयोऽक्तो विनियोगः ॥

रथिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शासुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो हीतेव सन्न विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रथिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शासुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सन्न । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सक्वाशाङ्गवो रथिर्धनमिव योऽपिर्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पितृकं धनं विश्रमेण व्यवह्रियमाणं सद्मप्रदं भवति तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रमेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो न विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विदुच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते तद्वदपिरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यच्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्ह- पत्यायतनादी शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिक्ष-

पंथीयः सोऽपिर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सप्त गृहं वि तारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । होता होमकर्ताध्वर्युस्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विद्वृत्ताभिः । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽप्रतिषेधः । विभाषा गमहनविद्विभामिति क्लासावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तीदादिक एव विदिर्गृह्यत इत्युक्तं । का० ७. २. ६८. । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । बुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मन्त्रिन्निति विच् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासि कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकित्नुषः । क्तिट् क्तुः । षञ्चकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चिति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । गृह्यन्निहीत्यादिना विधीयमान उपत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेरायुदात्तत्वं । स्थोनशीः । स्थोनमिति सुखनाम । स्थोनि सुखकरे गार्हपत्यादिस्थानि श्रेत इति स्थोनशीः । क्तिञ्चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन श्ना । विधतः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकर्मति नैकताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेषुदात्तत्वं ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रवा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाय्यो भूत् ॥२॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रवा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाय्यः । भूत् ॥२॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽपिः सत्यमन्मा सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽपिः क्रवात्कीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभक्तिव्यत्ययः । सर्वेभ्यः संयामेभ्यो निपाति नितरां पालयति । वञ्चति हिंस्वतेऽस्त्रिन्निति वृजनं संयामः । अपि च पुरुप्रशस्तः पुरुभिर्यजमानैः सुतोऽपिरमतिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो बाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशिषु सत्सपि स्वयमैकरूप्येण निव्यं भवति तद्वदपिरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽपिः शेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्यदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्मुखयति । एतस्त्वैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवति । एष ह्यैवानन्दं यातीति च श्रवणात् । तद्वदपिरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति । एवंभूतोऽपिर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि वीरहत्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽपिसुहासयति । तै० सं० १. ५. २. १. । इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृष्टान्त इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बङ्गव्रीहस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने । कृपृवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुप्रशस्तः । तुतोया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ९७. । इति साध्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

देवो न यः पृथिवीं विश्वधाया उपक्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरुःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥३॥

देवः । न । यः । पृथिवीं । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरुऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥३॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽपिर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृद्धादिप्रदानेन सर्वं जगदन्ते एवमपिरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य जगतो धारयिता । सोऽपिः पृथिवीं पृथिव्यामुपचेति । सर्वेषां

प्रियः सन्तुष्टगृहादौ निवसति । तच्च दृष्टांतः । हितमिचो न राजा । हितान्यनुकूलानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमिचो राजा एवमपिरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यपि कश्चन द्विष्टे । यस्यापिः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तते । पिता पुत्रानिवापिः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमपिरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तच्च दृष्टांतः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिव्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति एवमपिरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकधोरपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्विहाधाऽभ्यर्कंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कतो-रिति युक् । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । चि निवासगत्योः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बङ्गव्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. * । इति शार्ङ्गरेवादिषु पाठात् डीनंत आद्युदात्तः ॥

तं त्वा नरो दम आ नित्यमिद्धमग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अधि द्युम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अधि । द्युम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनर-हितसु भूमिषु । निरुपद्रवेषु यामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वा आ सचंत । आभिसुखेन सेवते । किंचास्मिन्नर्षी द्युम्नं हविलक्षणेन भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बङ्गविधमधि नि दधुः । स्थापितवतः । एवंगुणविशिष्टो योऽपिः स त्वं विश्वायुर्भक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । षच समवाये । कंदसी वर्तमाने लङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्ग्येऽपीत्यडभावः । भव । ब्राचोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धरिर्णि-लुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अशुर्वि सूरयो ददंतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिथेष्वर्यो भागं देवेषु अरवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अशुः । वि । सूरयः । ददंतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइथेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । अरवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽज्ञानि व्यशुः । व्याप्तवन्तु । स्वयानुगृहीताः सर्वाण्यज्ञानि लभंतां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां सुवन्ति । ददंतो ये च तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छंतो वर्तते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे जीवितं व्यशुः । व्याप्तवन्तु । वयं च समिथेषु संयामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबन्धिनं वाजममं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनंतरं देवेषु स्वल्पमुखेष्विन्द्रादिषु अरवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयंतो भूयासीति शेषः ॥ अशुः । अशु व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ददंतः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम । वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचने जसादिषु कंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्द अच इरितीप्रत्ययांतोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । भागं । कर्षात्वत इत्यंतोदात्तत्वं ॥ १९ ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूभीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समयां समुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत् ऽऊभीः । पीपयंत । द्युऽभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समयां । समुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमयमेव धेनवोऽपिहोत्रादिहविषां दोग्ध्रो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृशो गावः । वावशाना अपि पुनःपुनः कामयमानाः स्मदूभीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्र्य इत्यर्थः । द्युभक्ता दिवा प्रकाशिन संभक्ताः संश्लिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्तदनशीला नद्यः सुमतिमस्थापिः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमानाः सत्योऽद्रिं समयाद्रेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्दि समुः । विशेषेण गच्छन्ति प्रवहन्ति । अपये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । वावशानाः । वशं कांती । यजंताच्छानच् । न वशः । पा० ६. १. २०. इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति शानच् आर्धधातुकत्वाद्दतोलोपयलोपी । अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदूभीः । स्मत् नित्यान्यूधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. इत्यनडादेशः समासांतः । संख्याव्ययादेर्ङीप् । पा० ४. १. २६. इति ङीप् । असंज्ञायामङ्गोपोऽन इत्यलोपः । ङीपः पित्वाद्गुदात्तत्वे बज्रव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्माद्धितुमिति णिच् । शास्त्रासाद्धेति युक् । खंतास्त्रुडि त्रैचङ्गदेशादि । षड्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. इति वतिः ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं । च ।

सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञियासो यज्ञाहाः सर्वे देवा दिवि योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविलक्षणमन्नं दधिरे । अस्यापयन् । अपिर्देवानामन्नाद् इति श्रुतेः । तदन्तरं तादृशे हविर्युक्तायानुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उषसोषःकालोपलक्षितमहर्गक्ता च नक्तं राविं च चक्रुः । अजुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां आमलवर्णमंधकारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च सं धुः । सम्यक् स्थापितवंतः ॥ त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया उदेशः । उषसा । तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । बुधाञ् धारणपोषणयोः । लुडि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति श्वेर्जुसादेशः । बज्रलं कंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः ॥

यान्वाये मर्तान्सुषूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुर्वनं सिस्र्यापप्रिवान्रोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान् । राये । मर्तान् । सुसूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽइव । विश्वं । भुर्वनं । सिस्रि । अप्रिवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यावर्तान्मनुष्यान्स्नानाच्चाये धनाय सुपूदः अपिहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी यावापुधिब्यावन्तरिचं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृथ्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसचि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । छायेव । यथा कृत्वादेः कृत्वा-यातपादिजनितं क्लेशं निवार्य रचति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेषुदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्रेरणे । लेव्यडागमः । बज्जलं कंदसीति शपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसचि । षच समवाये । बज्जलं कंदसीति शपः सुः । इदित्यनुवृत्तौ बज्जलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वित् । आपप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः क्लसुः । वस्त्रेकाजाहसामितोडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवज्जावात् द्विर्भावादि ॥

अर्वंङ्गिरमे अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अशुः ॥९॥

अर्वत्ऽभिः । अर्मे । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अशुः ॥९॥

हे अर्मे त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वङ्गिरस्रदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽद्यात्तृभिरस्रदीयैर्मर्तेनृन् शत्रोर्भटान् । वीर्योज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्राञ्च वनुयाम् । हन्याम । वनुष्यतिर्हेतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्तेशानासः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः संतो व्यशुः । विशेषण भुंजतां । अस्रदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपद्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान्हेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह शतं त्वा हेमंतानि धिषीयेति वावैतदाहिति । शतं हिमाः शतं हेमंततैवो येषां ते शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अशुः । अश भोजने । बज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

एता ते अम्र उचथानि वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्रेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि अर्वो देवभक्तं दधानाः ॥१०॥

एता । ते । अर्मे । उचथानि । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्रेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । अर्वः । देवऽभक्तं । दधानाः ॥१०॥

हे वेधः । मेधाविनामेतत् । मेधाविज्ञे एतोचथान्येतानीदानीमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तमतेऽंतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवंतु । ते तव संबन्धिनः सुधुरः सुपु निर्वाहकस्य । यद्वा । शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्रेम । शक्ता भूयास्य । किं कुर्वंतः । देवभक्तं देवैः संभजनीयं अर्वो हविल्लक्षणमन्नमधि दधानाः । अर्मेऽपरि धारयंतः । अर्मा हविर्भिर्हीमं कुर्वंत इत्यर्थः ॥ उचथानि । वच परिभाषणे । रविदिग्भां कित् । उ० ३. ११६. इति विधीयमानोऽथप्रत्ययः कित्त्वं च बज्जलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पितं च च्छंदसि नित्यं संत्रे । पा० ६. १. २०९-२१०. इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे । पद्मनित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्रेम । शक् शक्ती । लिङ्गाशिष्यङ् । सुधुरः । धूर्वो हिंसार्थः । क्लिषेति क्लिप् । राज्ञोप इति वकारलोपः । न पुजनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं ॥ २० ॥ १२ ॥

चयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गीतमो राह्मणो गायत्रं स्तिति । अस्वायमर्थः । राह्मणनामा कश्चिद्वृषिः । तस्य पुत्रो गीतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वादिदमुत्तरं च गायत्रीच्छंदसं । परमापेयमिन्द्रादिति परिभाषितत्वादिपिदैवता ॥

प्रातरनुवाकस्यापि कृती गायत्रे कंदस्वितदादिके द्वे सूक्ते। सूचितं च। आपो रेवतीः ऋषया हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते। आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेन। आ० ६. ५. इत्यतिदेशात् ॥ पृष्यप-
डहस्य प्रथमेऽहन्येतदेव सूक्तमाज्यशस्त्रं। सूचितं च। उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽहन्याज्यं। आ० ७. १०. इति ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्रये। आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः। अध्वरं। मंत्रं। वोचेम। अग्रये। आरे। अस्मे इति। च। शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमपिष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः। प्राप्यविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः। तादृशा वयमपयेऽंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम। वक्तारो भूयास्वीत्याशास्यते। कीदृशायापये। आरेऽस्मै च शृण्वते। चशब्दोऽप्यर्थ आरेशब्दात्परो द्रष्टव्यः। आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते। अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽभिरस्त्रादीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम। ब्रुवो वचिः। लिङ्याशिष्यङ्। वच उमित्युमागमः। शृण्वते। शतुरनुम इति विभक्तेरदात्तत्वं ॥

यः स्त्रीहिंतीषु पूर्व्यः संजग्मानासु कृष्टिषु। अरक्षद्वाश्रुषे गयं ॥ २ ॥

यः। स्त्रीहिंतीषु। पूर्व्यः। संऽजग्मानासु। कृष्टिषु। अरक्षत्। दाश्रुषे। गयं ॥ २ ॥

पूर्व्यश्चिरंतनो योऽपिः स्त्रीहिंतीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाश्रुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत्। रक्षति। तस्मै मंत्रं वोचेमिति पूर्व्येण संबंधः ॥ स्त्रीहिंतीषु। षिह स्नेहने। चुरादिः। स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः। स्नेह्यंते हिंस्यंते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः। करणे क्तिन्। तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाग्निगृहीतिर्निपठितिरिति वदिङ्गागमः। म० ७. २. ९. १. व्यत्ययेनैकारस्वकारादेशः। क्तिनो दीर्घश्च। नित्वादाशुदात्तत्वं। संजग्मानासु। समो गम्यच्छीत्यात्मनेपदं। लिटः कानच्। गमहनेत्यादिनोपधालोपः। अरक्षत्। कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंधने जातयानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया। प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे मूत्रितं। शिष्टेनो-
त्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः। आ० २. १६. इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषव
प्रथमाज्यभागानुवाक्या। सूचितं च। मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्तरोत ब्रुवंतु जंतवः। आ० २. १८. इति ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उद्ग्निर्वृत्रहाजनि। धनंजयो रणैरणे ॥ ३ ॥

उत। ब्रुवंतु। जंतवः। उत। अग्निः। वृत्रऽहा। अजनि। धनंऽजयः। रणैऽरणे ॥ ३ ॥

अग्निर्दजनि। अरण्योः सकाशादुत्पन्नः। उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवंतु। तमपि ब्रुवंतु।
कीदृशोऽपिः। वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संयामेषु धनंजयः शत्रुधनानां
जेता ॥ धनंजयः। संज्ञायां भृतृवृजीति। पा० ३. २. ४६. खच्। अर्द्धिषदजंतस्य। पा० ६. ३. ६७. इति मुम्।
चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं। रणे रणे। रण शब्दार्थः। रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संयामः। वशिष्ठोत्प-
संख्यानं। पा० ३. ३. ५८. ३. इत्यप्ये। नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं। आग्नेडितानुदात्तत्वं ॥

यस्य दूतो असि क्षये वेषि हव्यानि वीतये। दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य। दूतः। असि। क्षये। वेषि। हव्यानि। वीतये। दस्मत्। कृणोषि। अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अपे यस्य यजमानस्य चये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि भवसि। यस्य च हव्यानि चरु-
रोडाशादीनि हवीषि वीतये देवानां भक्षणाय वेषि गमयसि। यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वैर्दर्शनीयं
कृणोषि करोषि। तमित्सुहव्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेषि। वी गत्यादिषु। अंतर्भावितत्पर्याप्तत्। अदादित्वा-

च्छपो लुक् । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । दक्षत् । दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधींधीत्यादिना मक् । दक्षमित्यत्र मकारस्य वर्णव्यापत्त्या तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विक्कण्वोरश्चैत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवज्जावाक्यधूपधगुणाभावः । यस्त्यनुपंगान्त्रिधाताभावः ॥

तमित्सुहृद्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुबर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इत् । सुऽहृद्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः । सुऽबर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्र अंगिरोऽंगनादिगुणयुक्तापि यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहृद्यं शोभनहृदिष्कं सुदेवं शोभनदैवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः । कथयन्ति ॥ सुहृद्यमित्यादिषु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवामंचित इति परांगवज्जावात्षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥ २१ ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हृव्या सुश्चंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हृव्या । सुऽचंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्चंद्र शोभनाह्लादनापि तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्यत्समीपं प्रशस्तये स्तुतय आ वहासि च । आवह प्रापय च । आगतिभ्यस्तेभ्यो हृव्या हृव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवीषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे । लेव्याडागमः । प्रशस्तये । शन्सु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः । तादी चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्चंद्र । इस्वाचंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् ॥

न योरुपच्छिरश्व्यः श्रुखे रथस्य कच्चन । यदग्ने यासि दूत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपच्छिः । अश्व्यः । श्रुखे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्ने यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि प्राप्नोषि कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योगच्छतस्रव रथस्याश्वयोऽश्वैरुत्पादित उपच्छिः श्रवणार्हः शब्दो न श्रुखे । न श्रुयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः । या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २२. । इत्यादिः कुप्रत्ययः । बज्रलवच-नाद्विर्भावभावः । उपच्छिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुप-च्छिमत । तै० प्रा० २३. ९. । इति । श्रुखे । श्रु श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः श्रु चेति व्यत्ययेन श्रुः श्रुभावश्च । नोपस्त आत्मानेपदेध्विति तलोपः । ऊश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

वीतो वाज्यहृयोऽभि पूर्वस्मात्परः । प्र दाश्वान् अग्ने अस्यात् ॥ ८ ॥

त्वाऽजतः । वाजी । अहृयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान् । अग्ने ।

अस्यात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारात्परो निरुद्धो भवति हे अग्ने स इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवीषि दाता सन् वीतोस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यज्ञवान् अहृयो लज्जारहितः एवंभूतः सन् अभि प्रास्यात् । ऐश्वर्यमभिप्राय प्रतिनिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहृयः । ह्रौ लज्जायां । जिह्वेतीति हृयः । न हृयोऽहृयः । अश्वयपूर्व-पदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाशु दाने । दाश्वान् साङ्गानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उतापि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रीढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्रापयसीति यावत् । कीदृशं । द्युमदतिशयेन दीप्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं ॥ सुवीर्यं । वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगंधनयोः । सनि द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाशुषे । चतुर्थ्यैकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ २२ ॥

जुषस्विति पंचमं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुषस्व पंचेति । ऋथाद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाद्यिनश्च-
स्तयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ पशौ स्तोत्रानुवचन आद्या विनियुक्ता । सूचितं च । प्रेषितः
स्तोत्रेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । आ० ३. ४. इति ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमं । वचः । देवप्सरःऽतमं । हव्या । जुहानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अपि सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व । सेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं देवानां प्रीणयितुतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ते हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि जुहानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वीकृत्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्यु प्रीतिबलयोः । देवान् स्युणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः जुहानः । जुहोतिर्व्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पद्मिन्त्यादिनास्यशब्द-
स्थासनादेशः ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तमातिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम अतिशयेन मेधाविन्नये । अथानंतरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारं भूयास्व ॥ वोचेम । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वने षण् संभक्तौ । सानसिधर्णसीत्यादाव सिचप्रत्ययांती निपात्यते ॥

कस्मै जामिर्जनानामग्ने को दाश्वधरः । को ह कस्मिन्नासि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दाशुऽश्वधरः । को ह कस्मिन् । असि श्रितः ॥ ३ ॥

हे अपि जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः को बंधुः । त्वं सर्वगुणैरधिकोऽसि । तवानुष्णं बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वधरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमर्थि समर्थः कोऽनास्तीत्यर्थः । को ह त्वं कथंभूतस्त्वं । ईदृग्युप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रितोऽसि वर्तसे । तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मासदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्य इत्यपिः प्रशस्तैः दाश्वधरः । दाशु दाने । उणादयो बज्रलमिति बज्रलवचनात्कर्मण्युपप्रत्ययः । बज्रप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्षणः स्वरितोऽनुदात्तस्वेति स्वरितत्वं ॥

त्वं जा॒मिर्जना॑ना॒मग्ने॑ मि॒त्रो अ॒सि प्रि॒यः । सखा॑ सखि॒भ्य ई॒ड्यः ॥४॥

त्वं । जा॒मिः । जना॑नां । अ॒ग्ने । मि॒त्रः । अ॒सि । प्रि॒यः । सखा॑ । सखि॒भ्यः । ई॒ड्यः ॥४॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारिणाञ्चित्स्वरूपोऽप्यनुग्रहीतुतया सर्वेषां जनानां जामिर्बधुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽसि । ईड्यः सुतिभिः सुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सहेकस्मिन्याचेऽदंतीति जामयो बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२९. इति विधीयमान इण् बङ्गलवघनादस्मादपि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ईड सुती । ईडवदवृशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ देवाँ ऋ॒तं बृ॒हत् । अ॒ग्ने य॒क्षि॒ स्वं द॒मं ॥५॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । देवान् । ऋ॒तं । बृ॒हत् । अ॒ग्ने । य॒क्षि॒ । स्वं । द॒मं ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मादर्थं मित्रावरुणा एतत्संज्ञी देवो यज । हविषा पूजय । तथा देवानिन्द्रादीन् यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजेत्येव । तदर्थं बृहत् प्रौढं स्वं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यच्चि । यज । संगच्छस्व । त्वय्यंतर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज । ब्रुचोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । यत्वलोपी । यच्चि । यजेर्बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २३ ॥

का त इति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहगणो गोतम ऋषिः । चिष्टृप् कंदः । अपिर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये क्रती चैष्टुभे कंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । उप प्र जित्वन्निति चीणि का त उपैतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽथेति प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

का त॒ उपैति॑र्म॒नसो॒ वरा॑य॒ भुव॑द॒ग्ने श॑ंत॒मा॒ का म॑नी॒षा ।

को वा॑ य॒ज्ञैः परि॑ द॒क्षं॒ त आप॑ के॒न वा ते॒ मन॑सा दा॒शेम ॥१॥

का । ते । उप॑ऽइतिः । मन॑सः । वरा॑य । भुव॑त् । अ॒ग्ने । श॑ऽत॒मा । का । म॑नी॒षा ।

कः । वा । य॒ज्ञैः । परि॑ । द॒क्षं । ते । आप॑ । के॒न । वा । ते । मन॑सा । दा॒शेम ॥१॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्वस्थापनाय कोपतिर्भुवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न कायस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनीषा सुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकारी का कीदृशी भवेत् । तवोचिता सुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्त्वव संबन्धिभिर्योगिर्दक्षं वृद्धं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागानुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते गुभ्यं केन मनसा कीदृशा बुद्ध्या दाशेम । हवीषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यगुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपैतिः । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । वराय । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावित्पर्यादाद्ब्रह्मवृद्धिनिश्चि- गमश्च । पा० ३. ३. ५८. इत्यप । तस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । सेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तितीति गुणप्रतिषेधः । दक्षं । दक्ष वृद्धी । भावे करणे वा घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

य॒ज्ञम॒ इह॒ होता॑ नि॒ षी॒दाद॑व्यः सु॒ पुर॑ए॒ता भ॑वा नः ।

य॒ज्ञां त्वा॒ रोद॑सी वि॒श्वमि॒न्वे यजा॑ म॒हे सौ॑म॒नसा॑य॒ देवान् ॥२॥

आ। इहि। अग्ने। इह। होता। नि। सीद। अदब्धः। सु। पुरःऽएता। भव। नः।
अवतां। त्वा। रोदसी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे। यज। महे। सौमनसाय।
देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने एहि। आगच्छ। रहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्नि षीद। उपविश। नोऽस्मान्कं पुरएता पुरतो गता सु भव। सुष्टु भव। यस्मात्त्वमदब्धो राक्षसादिभिरहिंस्वोऽसि। तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्तुवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वा स्वामवतां। रक्षतां। आगत्योपविश च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च सन् महे महते सौमनसाय सौमनसाय देवान्दानादिगुणयुक्तानिद्रादीन्यज। हविर्भिः पूजय ॥ नि षीद। सदेर-प्रतिरिति षत्वं। सौमनसाय। सुमनसो भावः सौमनसं। तस्मिदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति। यद्वा। हायनांतयुवादिभ्योऽण्। पा० ५. १. १३०। इति भावेऽण्। युवा-दिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

प्र सु विश्वान्रक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिश्स्तिपावा।
अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा सुदावै ॥ ३ ॥
प्र। सु। विश्वान्। रक्षसः। धक्षि। अग्ने। भव। यज्ञानां। अभिश्स्तिऽपावा।
अथ। आ। वह। सोमंऽपतिं। हरिंऽभ्यां। आतिथ्यं। अस्मै। चकृम। सुऽदावै ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान्रक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि। प्रकर्षेण दह। दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिश्स्तिपावाभिश्स्तिर्हिंसायाः पाता रक्षिता भव। अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालक-मिन्द्रं हरिभ्यां तदीयाश्चाभ्यामा वह। अस्मयज्ञं प्रापय। आगतायास्ते सुदावै शोभनस्य फलस्य दात्र इन्द्राया-तिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चक्रम। कुर्मः ॥ धक्षि। दह भस्मीकरणे। बज्रं लं छंदसीति शपो लुक्। ढत्वभभावक-त्वषत्वानि। अभिश्स्तिपावा। शसु हिंसायां। अस्मादभिपूर्वाङ्गावि क्तिन्। अभिश्स्तिः पातीत्यभिश्स्तिपावा। पा रक्षणे। आतो मनिन्निति वनिष्। सोमपतिं। पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। सुदावै। पूर्ववद्दति-र्वनिष्। अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

प्रजावता वचसा वहिरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः।
वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयंतर्जनितर्वसूनां ॥ ४ ॥
प्रजाऽवता। वचसा। वहिः। आसा। आ। च। हुवे। नि। च। सत्सि। इह। देवैः।
वेषि। होत्रं। उत। पोत्रं। यजत्र। बोधि। प्रऽयंतः। जनिंतः। वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतैश्च वचसा स्तोत्रेण सुतः सन् योऽधिरासास्वस्थानीयया ज्वालया वहिर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमपिमा च ऊवे। आह्वयामि। आहृतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह नि सत्सि च। निषीद् च। निषद्य च हे यजत्र यजनीयामे होत्रं होत्रा क्रियमाणं कर्म उतापि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेषि। कामयस्व। वसूनां धनानां प्रयंतः प्रकर्षेण नियतः वसून्वसदायत्तानि कुर्वन् जनितराज्जितद्वारा सर्वस्य जनयितरमे बोधि। अस्मान्बोधय ॥ आसा। पृह्नित्यादिनास्वशब्दस्यास-न्नादेशः। सुपां सुलुगिति तृतीयाया उादेशः। टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वं। ऊवे। द्विजो लटि बज्रं लं छंदसीति संप्रसारणं। बज्रं लं छंदसीति शपो लुक्। चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः। बोधि। बुध अयगमने। अस्माद्यंताच्छंदसुभयथेति हेरार्धधातुक्त्वात्स्वरनिटीति णिलोपः। ऊम्लभ्यो हेधिः। धातो-रंत्यलोपश्चादसः। हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्त्रापियस्य पशोर्यथा विप्रस्त्रेत्वेषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च प्रदानानामिति खंडे ।
यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । आ० ३. ७. इति ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्ने मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःऽभिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अग्ने । मंद्रया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सम्कविभिर्मैधाविभिर्द्धृत्विग्भिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्येञ्चे हविर्भिश्चरपुरो-
डाशादिभिर्हे अग्ने यथा देवानयजः एवमेव होतर्हीमनिष्पादक सत्यतरातिशयेन सत्सु साधो अग्ने त्वमद्या-
स्त्रिन्ये मंद्रया हर्षयित्वा जुह्वा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः । मन ज्ञाने ।
वह्निलमन्यत्रापीति मनेरुसिन्नात्ययः ॥ २४ ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्वार्धमापेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः
पूर्वमूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवींषि ददाम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्त्री
भामिने तजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या गीर्वाक् सुतिरपि का कीदृशुच्यते । तादृशीं सुतिमपि कर्तुं
न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् वा होता देवानामाज्ञाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा एवंभूतो योऽपिमर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मासु वर्तमानः सन्देवानित्कृणोति
हविर्भिर्युक्ताङ्करोत्विव । तादृशयाग्रये कथा दाशेमिति पूर्वेष्वान्वयः ॥ कथा । या हेती च च्छंदसीति थाप्र-
त्ययः । भामिने । भा दीप्तौ । अर्तिसुखित्यादिना मन्त्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इति । ऋतावा । छंदसीवनि-
पावति मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

यो अर्ध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्रिर्येद्वैर्मर्ताय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अर्ध्वरेषु । शंतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्रिः । यत् । वेः । मर्ताय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽपिरर्ध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवा-
नामाज्ञाता भवति हे अस्त्रिग्यजमाना यूयं तसु तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैरा कृणुध्वं । अभिमुक्तीकृत ।
यद्यदायमग्रिमर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान्देः वेति गच्छति तदानीं सोऽपिर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवापिमा कृणुध्वमिति
योग्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवतीति प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । निव्याडागमः । शपः पित्वाद्गुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मिचो न भूदङ्घ्रुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयंतीर्विश उषं ब्रुवते दस्ममारीः ॥३॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मिचः । न । भूत् । अङ्घ्रुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयंतीः । विशः । उषं । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥३॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्यो मारयिता विश्वस्वोपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्घ्रुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् । भवति । तच्च दृष्टान्तः । मिचो न । यथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् । एषंभूतो योऽपिस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयंतीर्देवयंती देवानात्मन इच्छंती विशः प्रजाः प्रथममुप ब्रुवते । स्तुतिभिरूपेत्य प्रधानभूत इति कथयति । कीदृश्यो विशः । दस्मं दर्शनीयं तमपिमारीर्गच्छंत्यः । भजंत्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागि । अस्मादंतर्भावितव्यर्थार्थाच्छंदसि निष्टक्येत्यादौ निपातनाद्यत् । छत्यन्वुटो बज्जलमिति बज्जलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयंतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । अद् गतौ । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १२०. इति बज्जलयहणादस्मादपीएप्रत्ययः । छदिकारादक्त्विण इति ङीष् । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तनां च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत मन्म ॥४॥

सः । नः । नृणां । नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तनां । च । ये । मघऽवानः । शविष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । इषयंत । मन्म ॥४॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शत्रूणामन्ता भवयिता । यदा रिशतां हिसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽपिर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविल्लक्षणान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामेतत् । विसृतेन धनेन मघवानो धनवतः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविल्लक्षणमन्नं यैस्तादृशा भूत्वा मन्मापिर्मननरूपं स्तोत्रमिषयंत एषयंति अस्त्रिगिः कारयितुमिच्छंति । तेषामपि स्तुतिमपिः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । तना । तनु विसारे । पचाद्यच् । तृतीयेकवचनस्य सुपां मुलुगित्याकारः । नृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत् आतिशायनिक इष्टम् । विश्वतोर्भुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो जित्वादाद्युदात्तत्वं । इषयंत । इषु इच्छायां । अस्मात्स्यंताच्छांदसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वास्त्री लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशास्मात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ज्ञतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥५॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । अतऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥५॥

अतवा अतवाच्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमपिर्ध्विर्ध्विर्मेधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ध्विभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतश्च सोऽपिरेषु गोतमेषु द्युम्नं योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा । तानुपीनपाययत् । तथा सोऽपिर्वाजं हविल्लक्षणमन्नं पीपयदित्येव । एवं सोमलक्षणं चरुपरोडाशादिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽपिर्जोषमस्माभिः कृतं सेवनमा चिकित्वान् आ समंताज्जानन् पुष्टिं

याति । पोषं प्राप्नोतु । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । अथ्यंधकवृष्णिकुम्भ्यश्च । पा० ४. १. ११४. । इति विहितस्थायोऽत्रिभृशुक्तसवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २. ४. ६५. । इति बह्वु सुक् । असोष्ट । स्तीतिः कर्मणि लुङि चिणभावम्ह्वांद्सः । पीपयत् । पा पाने । खंताल्लुङि वृषडादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । भावे घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं ॥ २५ ॥

अभि त्वेति पंचमं पंचमं सूक्तं गोतमस्वार्धमापेयं गायत्रं । तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गायत्रं त्विति ॥
विनियोगो वैगिकः ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्वचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः एवंभूतापि त्वा त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा
गोतम ऋषिः । ऋषिरेकत्वेऽपि पूजार्थं बह्वचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्यामिमुख्येनास्तीदिति शेषः ।
तद्द्रव्यमपि त्वां द्युन्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैरभि प्र णोनुमः । आभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । शु
सुती । अस्माद्यद्गुगताल्लट् । उपसर्गादसमासेऽपीति शत्वं ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमपिं गिरा सुत्या दुवस्यति परिचरति तमु तमेव त्वां द्युन्नैर्गोतमानिः
नोन्नैरभिमुख्येन पुनःपुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यत् ।
तत्पुरुषे क्वति बह्वलमिति बह्वलवचनादसुक् । ऊङिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्त्यदात्तत्वं । दासीभारा-
दित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । अतः क्वमिकंसकुंभेति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतापि परिचरणे च । कंडादिः ॥

तमु त्वा वाजसातमंगिरस्वह्वामहे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजऽसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामन्नानामतिशयेन सनितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव
ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । षण् दानि । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट्गोरनुनासिक-
स्यादित्वात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतित्स्वर एव शिथ्यति ।
अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वलुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति भलेन पदत्वा-
भावाद्गुत्वाद्यभावः ॥

तमु त्वा वृत्रहंतमं यो दस्यूरवधूनुषे । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमं । यः । दस्यून । अत्रऽधूनुषे । द्युन्नैः । अभि । प्र ।

नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्निं दस्युन् उपचपयितृन् राक्षसादीन्वस्वमवधुनुषे अवचालयसि स्थानात्प्रच्यवयसि वृचहंतमं वृचाणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तसु त्वा तमेव त्वां बुद्धिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृचहंतमं । अतिशयेन वृचहा वृचहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपि नाहस्य । पा० ८. २. १७. । इति तमपो नृद् । दस्युन् । दीर्घादटि समानपाद् इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः ॥

अवोचाम् रहूगणा अग्रये मधुमह्वचः । द्युन्नैरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम् । रहूगणाः । अग्रये । मधुऽमत् । वचः । द्युन्नैः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ ५ ॥

अग्निः कृतं सोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमह्वचो माधुर्योपेतं वचनमवोचाम् । प्रावादिष्म । तद्वचनरूपैर्युग्मैर्योतमानैः सोत्रैः पुनःपुनरग्निं वयमभि प्र णोनुमः । आभिसुख्येन प्रकर्षेण सुमः ॥ ॥ २६ ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्वार्धं । अत्रानुक्रम्यते । हिरण्यकेशो द्वादशार्था वृचो वैष्टुर्भीष्णिहो पूर्वोऽग्रये वा मध्यमार्थेति । पूर्वव गायत्रं त्वित्युक्तात्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांसु विशेषः । आद्यसुचस्त्रीष्टुमः । द्वितीयस्वीष्णिहः । प्रथमतुचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽपिः शुद्धापिर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलापिदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्यापिथे ऋती वैष्टुभे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यसुचः । सूचितं च । हिरण्यकेश इति तिस्रोऽपश्यमस्य महत् इति सूक्तं । आ० ४. १३. । इति ॥ कारीर्यामपेधामच्छदो हिरण्यकेश इति द्वे अचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेशो रजसो विसार इति द्वे त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधि अत्रिमिति वा । आ० २. १३. । इति ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव धर्जीमान् ।

शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातःऽइव । धर्जीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः सुवर्णवद्भीचमानज्वालो वा अहिरा-
गत्य हंता मेघानां धुनिस्त्रिषां कंपयिता वात इव वायुरिव धर्जीमान् शीघ्रगतियुक्तः एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी
रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्नर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन् मेघाज्जलानि
निर्गमयितुं जानाति । उषस उषोदेवता नवेदाः । न विंदति इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमपिरेव
जानाति उषससु न जानंतीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरपस्युक्ता अज्ञवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छंत्यः सत्या अविद्यारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अत्रोषसामज्ञानेनापिः प्रशस्यते न तु ता निंबंते । न
हि निंदा निंबं निंदितुं अपि तु सुखं सोतुमिति न्यायात् ॥ धर्जीमान् । धज गती । इत्सर्वधनुभ्य इति भाव
इत्सत्ययः । ततो मतुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं इतो नित्त्वात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वं । नवेदाः । नञ्पूर्वाद्धितैः
पचायच् । नभ्राणपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्युव्वात्सुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां कंदसि वज्रलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ७७. १. । इत्युवङ् ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंत एवैः कृणो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनंत । एवैः । कृणः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतंति । मिहः । स्तनयंति । अभा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना ररमय एवैर्गंतुमिर्मरुद्भिः सहामिन्त । आ समंतान्नेघं हिसंति । वर्षणार्थं ताडयति । प्रहतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेद-
मीदृशं कर्म तदानीं शिवाभिर्न सुखकारिणीभिः स्यमानाभिर्हंसनवतीभिः कांताभिरिव शुभवर्णाभिः केनयु-
क्ताभिरङ्घ्रिर्विबुद्धिर्वा सहागात् । वैबुताप्रिरेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदन्तरं मिह आपः पतति । दिवः
सकाशात्प्रवृष्टा भवति । अभाभ्राण्यङ्घ्रिः पूर्णा मेघाः स्तनयति । इतस्ततः शब्दं कुर्वति ॥ अमिन्त । मीत्र
हिसायां । क्रैयादिकः । व्यत्येनांतादेशः । ईषाञ्च्चादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्व । पा० ८. ५७. ।
इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्येनाच्च संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतिर्यङ्लुगं-
तास्त्रिव्यमंचे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादात्मव्यत्याभावः । स्यमानाभिः । स्मिद् ईषहसने । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिथ्यति । स्तनयति । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । पतति
स्तनयतीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्त्वादित्वाच्च निघाताभावः ॥

यदीमृतस्य पर्यसा पियानो नयन्तस्य पथिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृंचंत्युपरस्य योनौ ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पर्यसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।

अर्यमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृंचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदीं यदायमभिर्चतस्त्रोदकस्य पर्यसा पर्योत्सारभूतेन रसेन पियानो जगदाप्यायनं कुर्वन् आप्यायितं
च जगदृतस्त्रोदकस्य संबन्धिभी रजिष्ठैर्जुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते तदानीमर्चमा
मित्रो वरुणश्च परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं पृंचति ।
वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधिः संयोजयति । उद्घाटयतीति यावत् ॥ पियानः । स्फायी ऋष्यायी
वृद्धौ । बज्रं कंदसीति शपो लुक् । धातोर्व्यत्येन पीभावः । अनुदात्तेत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिथ्यति । रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषजोऽकंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः ।
पृंचति । पृची संपर्के । रीधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावींष्णिहे कंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्त्रेत्वात्वास्तिस ऋचः । सूत्रितं च । अग्ने
वाजस्त्रेति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि अरवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमंतः । ईशानः । सहसः । यहो इति । अस्मे इति । धेहि ।

जातऽवेदः । महि । अरवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बज्रभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्त्रेशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मि
ऋत्नासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदित्वाग्ने महि प्रभूतं अरवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परां-
गवज्ञावादां चित्तस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते । अस्मि । मुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिञ्च्देशः ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीक्येनो गिरा । रेवत्स्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईक्येन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यं । पुरु

ऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽपिरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनी मेधावी वा गिरा सोत्तरूपया
वाचेक्येन्यः सोतव्यो भवति । हे पुर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्थानीयामिर्जासाभिर्युक्ताभि

असभं रेवङ्गनयुक्तमङ्गं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । अिरन्धी दीप्ती । ताच्छीलिकञ्चानम् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ईकेन्यः । ईड सुती । श्रीणादिक एव्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वलं । रेवद्वाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिःकांदसी दीप्तिकमी ॥

शपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥
 शपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मजंभ ।
 रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलामे चपः । चपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । उतापि च त्मना न केवल-
 मग्नेरेवात्मना च ताग्नाधस्व । कदेति चेत उच्यते । वस्तोः सर्वाण्यहानि उतापि चोषस उषःकालोपलक्षिता
 रात्रीः । अखंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिरमजंभ तीक्ष्णमुखामे रक्षसो
 राक्षसानुक्तप्रकारेण चपयित्वा स एव त्वं प्रति दह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्दृग्धव्यमित्युदाखेत्यर्थः ॥ चपः । चप
 चात्वां । लोडर्थे कांदसो लङ् । कंदसुभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस-
 रेण शप उदात्तत्वं । त्मना । मंत्रेष्वग्नादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष पालने । रक्षितव्यमस्मादिति
 रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. अपादानेऽसिप्रत्ययः । चरतेर्वा खंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविप-
 यंयश्च । अस्य च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥ २७ ॥

प्रातरनुवाकस्यापेये कृती गायत्रे कंदस्यवा नो अप इत्यावाः षड्चः । सूचितं च । अवा नो अप इति
 षष्ठीप्रतीतिःऽपिं दूतं । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥
 अवं । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसान्नो गायत्रीच्छंदस्कस्य मूक्तस्य वा
 प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनेरव । रच ॥ अवं । द्व्यचोऽतस्तिड
 इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यं । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥
 आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसहं । वरेण्यं । विश्वांसु । पृत्सु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽसभ्यमा भर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रासाहं सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं
 वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं विश्वांसु पृत्सु सर्वेषु संगामेषु दुष्टरं शत्रुभिररीतुमशक्यं ॥ सत्रासाहं । कंदसि सह इति
 णिवः । वरेण्यं । वृज एणः । पृत्सु । पदादिषु मांसृतूनानामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृद्भावः । साविकाच इति
 विभक्तिश्चादात्तत्वं ॥

आयुष्कामिष्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अप इति । सूचितं च । आयुष्कामिष्यां जीवानुमंतावा
 नो अपे सुचेतुना । आ० २. १०. इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवानु-
 मंती सव्योत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. इति ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुषोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥
 आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमा धेहि । आस्थापय ।

कीदृशं । माडौकं । मृडीकं सुखं । तद्वेतुभूतं । विश्वायुपोषसं सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदु-
पभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना । चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्वायु-
पोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बङ्ग्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पा-
तीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोप-
च्छांदसः । दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

प्र पूतास्तिग्मशोचिषे वाचो गीतमाग्रये । भरस्व सुस्रयुर्गिरः ॥ १० ॥

प्र। पूताः । तिग्मऽशोचिषे । वाचः । गीतम । अग्रये । भरस्व । सुस्रयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गीतम सूक्तद्रष्टः सुस्रयुः सुस्रं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायापये पूताः शुद्धा
वाचोऽभेर्गुणान् सम्यग्भिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्र भरस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशाने ।
युजिरुचितिजां कुलं च । उ० १. १४५ । इति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सुस्रयुः । सुस्रशब्दात्क्यचि न च्छंदस्यपुत्रस्तेतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अन्ति । दूरे । पदीष्ट । सः । अस्माकं । इत् । वृधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अन्तिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति उपपचयति स
शत्रुः पदीष्ट । पततु । नश्नुतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दसु उपपचये ।
अस्माक्यंताल्लटि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । अन्ति । कादिलोपो बङ्-
लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृधौ । संपदादिलक्षणो भवि क्तिप् । सावेकाच
इति विभक्तेश्दात्तत्वं ॥

सहस्राशो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअशः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति । होता । गृणीति । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्राशोऽसंख्यातज्वालौ विचर्षणिविशेषेण सर्वस्य द्रष्टायमग्नी रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्नि-
र्गमयति । स चाग्निश्च उक्थ्यः शस्त्रैरस्माभिः स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीति ।
तांस्तौति ॥ सहस्राशः । बङ्ग्रीही सकथ्यरणोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्वीव स्वरः शिष्यते ।
सेधति । षिधु गत्यां । अच केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीति । गृ शब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति
ह्रस्वत्वं ॥ ॥ २८ ॥

इत्येति षोडशर्षं सप्तमं सूक्तं गीतमस्वार्धमैन्द्रं पंक्तिच्छंदस्कं । अनुक्रांतं च । इत्या षोडशैन्द्रं पांक्तं हि ।
हिशब्दप्रयोगान्तुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिच्छंदस्के ॥ पृथ्यषडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं
सूक्तं । सूचितं च । अवितासीत्या हीन्द्रं पिब तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽहन्वच्छावा-
कस्यायनृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होचकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या हि सोम इत्यद उभे यदिन्द्रं रोदसी
आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निकेवल्यस्य दक्षिणपच इत्या हीत्विका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि
सोम इत्यद इति पंक्तिः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शर्विष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अन्नु ।

स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शर्विष्ठातिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवज्रिन्द्र इत्या हि इत्यमेव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्रोता वर्धनं तव वृद्धिकरं स्रोतं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं । अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृचं निः शशाः । निःशेषेणाशाः । मा बाधस्विति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निर्गमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वुल्लव्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शसु अनुशिष्टौ । लङ् लुकि प्राप्ति बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५. १. १२८. इति यक् । तत्र हि राजास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥

स त्वामद्वृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्नु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽभृतः । सुतः ।

येन । वृचं । निः । अत्ऽभ्यः । जघंथ । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अन्नु । स्वराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः । वृषा सेचनस्वभावो मदी मदकरो हर्षकारी श्येनाभृतः श्येनरूपमापन्नया पत्न्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहतः सुतोऽभिपुतः । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाद्भोऽंतरिक्षसकाशाद्वृचं निर्जघंथ हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्मात्पितृभ्यो मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्त्वे सति मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङ् क्कंदस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वाणोरनिटीति णिलोपः । अन्नः । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपो भि । पा० ७. ४. ४८. इति पकारस्य तत्वं । जघंथ । क्रादिनियमप्राप्तस्यैव उपदेशेऽल्वत् इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अन्नु । स्वराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनामिमुखेन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून् अभिभव । ते तव वज्रो न नि यंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदीयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां नामकमभिभावकं हि यस्मादेवं तस्माद्वृत्रमसुरं मेघं वा हनः । जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभस्वित्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि सिञ्जलमिति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोडर्थे क्कंदसो लङ् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यत्वान्निघाताभावः । जयाः । जयतेल्लेख्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

निरिद्रं भूम्या अधि वृचं जघंथ निद्रिवः ।

सृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥४॥

निः । इंद्रः । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

सृजा । मरुत्वतीः । अरवः । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अन्नु । स्वऽराज्यं ॥४॥

हे इंद्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि । तथा दिवो बुलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृथ्युदकान्यव सृज । अधः पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीर्मरुद्भिः संयुक्ता जीवधन्या जीवाः प्राणिनो धन्यास्तुप्ता यामिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

इंद्रो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीकृतः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्ननु स्वराज्यं ॥५॥

इंद्रः । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीकृतः ।

अभिऽक्रम्य । अरवः । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अन्नु । स्वऽराज्यं ॥५॥

हीकृतः क्रुद्ध इंद्रोऽभिक्रम्याभिसुखेन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणाव जिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृथ्युदकानि सर्माय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् प्रेरयन् ॥ दोधतः । ध्वजं कंपने । अस्माद्यज्जुगताच्छतर्यत्वलोपस्कांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । हीकृतः । हेडु होडु अनादरे । हेकृत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्त्येकारः । जिघ्रते । हतेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बज्रवचनं च । बज्रं कंदसीति शपः सुः । इदित्यनुवृत्तौ बज्रं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । गमह-
नेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय । सृ गतौ । अर्तिसुखित्यादिना भावे मन्त्रत्वयः । नित्यादाद्युदात्तत्वं ॥ ३९ ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यं ॥६॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । शतऽपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन् । अन्नु । स्वऽराज्यं ॥६॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि नि जिघ्रते । अधिः सप्तम्यर्थागुवादी । समुच्छ्रिते वृचस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनसि । स चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानस्थानेभ्यः स्तोतृभ्योऽंधसोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ । कर्मणि शानचि यक् । कंदसुभयथेति शानच आर्धधातुकत्वादेवोपयलोपी । अनुदात्ततः परत्वात् शानचो लसार्ध-
धातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्ते शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्धधातुकत्वादेव लसार्धधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एवावशिष्यते ॥

इंद्र तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यद्वा त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥७॥

इंद्रः । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन् । अन्नु ।

स्वऽराज्यं ॥७॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन् वज्रवर्तिन्द्र तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद्वा यस्मात् खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं स्वमपि माययैवावधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तानि-पत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः । हतेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्मातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्सिचि वृद्धभावः ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाव्या ३ अनु ।

महत् इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्वत्सकाशाग्निर्गतान्यायुधानि नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृत्रेण निरुद्धा नदीरूपलक्ष्य व्यस्तिरन् । विविधमस्थिषत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एको ऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः । किंच इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते बाहोस्त्वदीय-योर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयी बाहू अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठ-तेर्लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । मंचे षसेति ज्ञेर्लुक् । स्थाघोरिच्च । पा० १. २. १७. । इतीत्वं । व्यत्ययेन स्रस्व रनादेशः । नाव्याः । नौवयोधमेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. । यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सहस्रं साकमर्चेत परि शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिंद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चेत् । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इंद्राय । ब्रह्म । उत्त्यंतं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चेत । एनमिंद्रं युगपदेवापूजयन् । तथा विंशतिः । षोडशत्विंशो घजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परि शोभत । परितः सर्वतोऽस्तीत् । तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिंद्रमन्वनोनवुः । पुनःपुनरस्त्वन् । अस्मा एवेंद्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दानुमूर्ध्वं धृतं । अत एवविध इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परि शोभत । शोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । अनोनवुः । शु स्तुती । अस्माद्यद्भुगंताल्लुङि सिञ्जभ्यस्तविदि-भ्यश्चेति झेरुसादेशः । उद्यतं । युम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-लोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृचं जघन्वाँ असृजदर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृचं । जघन्वान् । असृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा सहजेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्मिंद्रस्य तपौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृचं जघन्वान्हत-

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्याः । जगत् । च । रेजते ।
त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इंद्र । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवज्रिद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्याः स्यावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्याः । तिष्ठतेः क्विञ्चिति क्विप् । वेविज्यते । ओविजी भयचलनयोः । अस्मात्क्रियासमभिहारे यद् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अदुपदेशास्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इंद्रेत्वस्व पादादौ वर्तमानस्यामन्त्रितं पूर्वमवियमानवदित्यवियमानवत्त्वे सत्यस्व पादादित्वाद्पादादाविति पर्युदासाभिघाताभावः ॥

नहि नु यादधीमसींद्रं को वीर्यां परः ।
तस्मिन्नृग्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥
नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इंद्रं । कः । वीर्यां । परः ।
तस्मिन् । नृग्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिंद्रं नहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः । यतो वयमत्याः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एना । ऋत्वि० १०. ८२. ५. इति यथा । परः परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन वर्तमानमिंद्रं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निंद्रे देवा नृग्णं धनं उतापि च क्रतुं वीर्यकर्मांसि बलानि च सं दधुः स्थापयान् चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥ यात् । या प्रापणे । अस्मात्कटः शतु । सुपां सुसुगिति द्वितीयाया लुक् । अधीमसि । इण गतौ । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुसुगिति तृतीयाया आकारः ॥

यामथर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्त ।
तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वथेन्द्र उक्था समगमतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥
यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्त ।
तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इंद्रे । उक्था । सं । अगमत । अर्चन् । अनु ।
स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वैतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमन्तत यत्कर्मातन्वत अर्चन् तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविर्ब्रह्मणान्यन्नाभ्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निंद्रे समगमत । समगच्छंत । तत्र वृष्टांतः । पूर्वथा पूर्वेषामन्वेषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चेंद्रेण संगच्छंति तद्वत् । य इंद्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चनं अनुपूजयन् । वृषवधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्तत । तनु विसारे । ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽकंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा । प्रतपूर्वविश्वेमात्याङ् कंदसि । पा० ५. ३. १११. इतीवार्थे पूर्वशब्दात्प्राक्प्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्था । शिःकंदसि ब्रह्ममिति

शुक्लीपः । समरगत । समो गम्यच्छिभ्यामित्वात्मनेपदं । शुद्धि मंचे घसेति त्रिर्बुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
दशतथ्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा । धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले चयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो नवेति । ऋषिस्थान्यस्माद्दूषेः । अ० १२. २. इति परिभाषया रहगणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पांक्तं हीत्युक्तत्वानुह्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं । अनादेशपरिभाषयेद्रो देवता ॥ पृथ्वस्य पंचमेऽहनि निष्केवत्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रेदं ब्रह्मिंद्रो मदाय सचा मदास इति निष्केवत्यं । आ० ७. १२. इति ॥ आरंभणीये चानुर्विशिकेऽहनि माध्वंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदायेत्या-
वसृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० ७. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवत्य उत्तरपत्र इंद्रो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंद्रो मदाय वावृध इति पांक्तः सुददोहाः । ऐ० आ० ५. २. २. इति ॥

इंद्रो मदाय वावृधे शवसे वृचहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इंद्रः । मदाय । वावृधे । शवसे । वृचहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सु । आजिषु । उत । ई । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नृः ।

अविषत् ॥ १ ॥

वृचहा वृचस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतेद्रो मदाय हृषार्थं शवसे । बलनामैतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतुभिर्हृत्विग्भिर्यवृधि । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्तवला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवेद्रं महत्सु प्रभृतेष्वजिषु संगामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणायाद्भयामहे । उतापि चेमेममर्भेऽस्य संगामे हवामहे । अस्माभिराहृतः स चेद्रो वाजेषु संगामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ववृधि । वृधिः कर्मणि लिट् । संहिताया-
मभ्यासस्थान्येषामपि वृक्षत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तृणुजाण इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयेत । नृभिः । साविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य तु चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः । हवामहे । इत्यतेर्लिटि क्व इत्यनुपूर्वा-
वृत्तं क्वंसीति संप्रसारणं । शपि गुणावादेशौ । अविषत् । अच रक्षणे । सेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीका-
रलोपः । सिद्धञ्जलं लिटीति सिप । तस्यार्धधातुकत्वादलादिलक्षण इदं ॥

असि हि वीरु सेन्योऽसि भूरि परादृदिः ।

असिं दुभ्रस्यं चिद्वृधो यजमानाय शिष्यसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असिं । हि । वीर । सेन्यः । असिं । भूरिं । पराऽददिः ।

असिं । द्भ्रस्यं । चित् । वृधः । यजमानाय । शिष्टसिं । सुन्वते । भूरिं । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलिन्द्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि । त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः परादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा आदातासि । भवसि । द्भ्रस्यं चित् । अल्पनामेतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतृवृधो वर्धयितासि । तथा यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिष्टसि । अपेक्षितं धनं ददासि । शिष्टतिर्दानकर्मा । यस्मान्ने तव वसु धनं भूरि बङ्गलमक्षयं धनं विवते । तस्माद्दासीति भावः ॥ पराददिः । जुदाञ् दाने । आङ्गमह्वजन इति किप्रत्ययः । लिङ्गवाङ्निर्वचने द्वस्त्वत् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधेरंतर्भावितल्यर्थाद्विगु-पधलक्षणः कः । सुन्वते । शत्रुनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युष्ट्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इंद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उतऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युष्ट्व । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । इंद्र ।

वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रङ्गणपुत्रो गीतमः कुशखंजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञां परेः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सूक्तेनेन्द्रं सुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातं । गीतमो ह वै रङ्गण उभयेषां कुशखंजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदीरते उन्नक्तं उत्पद्यते तदानीं धना धनं धृष्णवे यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इंद्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारी हरी त्वदीयावस्थी युक्त्वा । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वतं हनः । हन्याः । कंचन त्वां परिचरंतं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इंद्रास्मानसदीयान्नाहो वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गती । आदादिकः । अनुदात्तेत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यदृत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां मुलुगिति डादेशः । युक्त्वा युजिर् योगे । अंतर्भावितल्यर्थाद्भोटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ब्रुचोऽतस्तिङ् इति संहिताया दीर्घत्वं । हनः । हंतेल्लेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषिति प्रथमायास्तिङ्ङवि-भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

क्रत्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

अत्रिय ऋष्व उपाकयोनिं शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शवः ।

अत्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर इंद्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । शव आत्मीयं बलमा ववृधि । आभि-मुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनाम-काश्चोपेत इंद्र उपाकयोः । अतिक्रान्तिमतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोरायसमयोमयं वज्रं अत्रिये संपदर्थं

नि दधि । निदधाति । स्थापयति । सोमपात्रेण हृष्टः प्रबल इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा । जसादिषु क्कंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वाद्भावः । आयसं । तस्य विकार इत्यप्रत्ययः ॥

आ प॒म्री पार्थि॑वं रजो॑ ब॒द्धे रो॑चना दि॒वि ।

न त्वावाँ इ॒न्द्र कश्च॑न न जा॒तो न ज॑निष्यतेऽति॒ विश्वं॑ वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒म्री । पार्थि॑वं । रजः॑ । ब॒द्धे । रो॑चना । दि॒वि ।

न । त्वाऽवा॑न् । इ॒न्द्र । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॑निष्यते । अति॑ । विश्वं॑ । वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वसुजातं रजोऽंतरिक्षलोकं चा पम्री । आपूरयति । तथा दिवि बुलुके रोचना रोचमानानि दीप्तानि नक्षत्राणि बद्धे । बन्ध । स्थापितवान् । अतो हे इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यति । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदति ववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पम्री । प्रा प्रणे । लिट्यात् श्री एल्लः । पा० ७. १. ३४. । इत्थीकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या चात्री । पा० ४. १. ८५. २. । इत्यप्रत्ययः । त्रित्वादायुदात्तत्वं । रजः । रजत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रज्ज रागे । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. । इति नलोपः । बद्धे । बध बंधने । लिटि व्यत्ययेन ह्लादि-शेषाभावः । एकहल्अध्यगतत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपावपि न सः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः । त्वावान् । वतुप्र-करणे युष्मदस्यज्ञां क्कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासनि सम्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयस्क्कंदसि विकल्प्यंत इत्यभावः । सनंतास्त्रिव्यमंत्र इति निषेधा-दात्मत्वयाभावः ॥ ॥ १ ॥

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भोज॑नं प॒रा॒ददा॑ति दा॒शुषे॑ ।

इ॒न्द्रो अ॒स्मभ्यं॑ शि॒क्षतु॑ वि भ॒जो भूरि॑ ते॒ वसु॑ भ॒क्षीय॑ तव॒ राध॑सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॑र्त॒भोज॑नं । प॒रा॒ददा॑ति । दा॒शुषे॑ ।

इ॒न्द्रः । अ॒स्मभ्यं॑ । शि॒क्षतु॑ । वि । भ॒ज । भूरि॑ । ते॒ । वसु॑ । भ॒क्षीय॑ । तव॑ । राध॑सः ॥ ६ ॥

अर्थः स्वामी पालयिता य इन्द्रो मर्तभोजनं सर्वैर्मनुष्यैरुपभोज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यत्रमानाय पराददाति प्रयच्छति स इन्द्रोऽस्मभ्यं शिक्षतु । तादृशमन्नं ददातु । अर्वाशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इन्द्र अस्मभ्यं दातुं धनं वि भज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि बज्जलमसंख्यातं अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भजेय । प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अन्नस्नानामादिरित्यायुदात्तत्वं । तिङि चोदात्तव-तीति गतिरनुदात्तत्वं । दाशुषे । दाशु दाने । दाश्यान् साङ्गानिति क्रमुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चैति पत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां लिङि तस्य क्कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वाच्च्बभावः सलोपाभावश्च । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वान्निघाताभावः । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्यदादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्याह्निकसवने ब्राह्मणाक्कंसिनो मदेमदे हि नो ददिरिति वैकल्पिकोऽनुरूपपशुवः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । मदेमदे हि नो ददिः सुरूपछत्सुमूतये । आ० ७. ४. । इति ॥

मदे॑मदे॒ हि नो॑ द॒दिर्यु॑षा ग॒वामृ॑जु॒क्रतुः॑ ।

सं गृ॑भाय॒ पुरू॑ श॒तोभ॑याह॒स्त्या वसु॑ शि॒शीहि॑ रा॒य आ भ॑र ॥ ७ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । यूथा । गवाँ । ऋजुऽक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिश्रीहि । रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुकर्मा स इंद्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिर्हि गोयूथानां दाता खलु । हे इंद्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभृतानि शता शतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभयाहस्तयोर्भाभ्यां हस्ताभ्यां सं गृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यग्गृहाण । शिश्रीहि । अस्मांस्त्रीक्षणीकृत् । निश्चितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः स्थितान्या भर । आहर । प्रयच्छ ॥ ददिः । उदात्त दाने । आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । यूथा । शिस्कंदसि बज्रलमिति शिलोपः । गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोश्चन्साववर्णैति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादाने । लोटि ह्री कंदसि शायजपि । पा० ३. १. ८४ । इति आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यहीर्भे इति भत्वं । उभयाहस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः । अन्वेषामपि दृशत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्तत्वं । वसु । सुपां सुलुगिति विभक्तिसुक् । शिश्रीहि । शो तनूकरणे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्ती बज्रलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वं । ई ह्रस्वघोरिति धातोरीत्वं । पादादिस्वादिघाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं ॥

मादयस्व सुते सचा शवसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्त्ससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शवसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवर्द्धि सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्व । तेन सोमेन तृप्तो भव । किमर्थं । शवसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसुं बज्रधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मादीयान् कामान् माचा गवा वत्तानिव त्वयोप सृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकृतमः । अथानंतरं नोऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात्सार्धधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । सृज्महे । सृज विसर्गे । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य झुः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । अत्रापि हिशब्दानुषंगार्च्छदस्वनेकमपि साकांचं । पा० ८. १. ३५ । इति निघातप्रतिषेधः ॥

एते तं इंद्र जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्ये ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ९ ॥

एते । ते । इंद्र । जंतवः । विश्वं । पुष्यंति । वार्ये ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अर्यः । वेदः । अदाशुषां । तेषां । नः । वेदः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे इंद्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानासीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमा भर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि । वर्तमाने छांदसो लुङ् । अस्त्विति वक्तव्यादिना त्रैरङादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बज्रलं कंदस्यमाङ्ग्येऽपीत्युदात्तभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥ २ ॥

उपो ध्विति षडृचं नममं सूक्तं गोतमस्वार्धमिंद्रं । अंत्वा जगती । आवाः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो षु षड् जगत्वंतमिति ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ षोडशिशस्त्र आवा सुसंदृशमित्यादिके द्वे अचौ च विनियुज्यते । अथ षोडशीति खंडे सूचितं । उपो षु शृणुही गिरः सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

यदा नः सूनृतावतः कर आर्ध्यास इद्योजा न्विंद्र ते हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा । अतथाःऽइव ।

यदा । नः । सूनृताऽवतः । करः । आत् । अर्ध्यासे । इत् । योज । नु । इंद्र । ते ।

हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निंद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नःऽस्मान्सूनृतावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तथा स्तुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः करोषि आदन्तरं त्वमप्यर्थ्यास इत् । अर्थयस एव । याचयस एव । न तूदास्से । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोपीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी त्वदीयावन्वी नु चिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वाचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुगभावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके । का० ३. १. ११. २. इति क्लिप् । तथातिरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृदृश्हिभ्यश्छंदसीति ज्ञेयदेशः । नन्वङः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदानेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्येन शप् । ननु डुकृञ् करण इति भूवादी पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनार्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहतुर्न्यासकारहरदत्तौ व्यत्येन श्रविति तस्मादस्य धातोर्भूवादी पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्धयर्थं कृमृदृश्हिभ्यश्छंदसीति करोतिरङ्गविधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात्तुङि शप्यस्य रूपस्य सिद्धिः । लङ् लुङोरर्थभेदात्तुङोरपसिद्धये कर्तव्यमङ्गिधानमिति चेन्न । छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्येन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्येनेति सिद्धं । अर्थ्यासे । अर्थ याञ्जायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेख्याडागमः । योज । युजिर् योगे । खंतात्तोऽटि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षेरनिटीति णिलोपः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

असन्नमीमदंतं स्वप्नं प्रिया अधूषत ।

अस्तौषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विंद्र ते हरी ॥ २ ॥

असन्नं । अमीमदंतं । हि । अवं । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तौषत । स्वभानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इंद्र । ते । हरी इति ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वया दत्तान्यन्नान्यन्नं । यजमाना मुक्तवतः । मुक्ता चामीमदंतं हि । तृप्ताश्चासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्त्रमशक्नुवतः शरीराण्यकंपयन् । तदन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो विप्रा मेधाविनसे नविष्ठया नवितुतमया मती मत्वा स्तुत्यास्तौषत । असुवन् । अन्यतूर्ववयोञ्च ॥ अन्नं । अदिर्लुङि लुङ् सनोर्घसू । पा० २. ४. ३७. इति घस्त्वादेशः । मंत्रे घसेत्यादिना ज्ञेनुं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति चत्वं । शासिबसिधसीनां चेति पत्वं । अडागम उदात्तः । अमीमदंतं । मदं तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि ज्ञेयङि णिलोपोपधात्स्वत्वद्विभावसन्वन्नावेत्स्वदीर्घाः । अधूषत । धूश् कंपने । लुङि सिचि व्यत्येन गुणाभावः । यदा । छंदस्युभयथेति सिचः सार्वधातुकत्वेन

ङित्वात् कित्ति चेति प्रतिषेधः । अथवा धू विधुनने । तीदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि कृङि गार्कृटादिभ्य इति सिधो ङित्वाङ्गुणाभावः । नविष्ठया । शु सुतो । करणभूताया अपि सुतिः स्वव्यापारि कर्तृत्वानुत् । तदंतात् तुम्बदसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुष्णोपः । मती । सुपां सुसुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मंचे वृषेषपचमनेति क्लिन्न उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंवृशमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । सूचितं च । आहवनीयं सुसंवृशं खिति पंक्त्या । आ० २. १९. । इति ॥

सुसं॒दृ॒शं॑ त्वा व॒यं म॒घव॑न्व॒दि॒षी॒महि॑ ।

प्र नूनं॑ पूर्ण॒वंधुरः॑ स्तुतो या॒हि व॒शं॑ अ॒नु यो॒जा न्वि॒द्र ते॒ हरी॑ ॥ ३ ॥

सु॒ऽसं॒दृ॒शं॑ । त्वा । व॒यं । म॒घऽव॑न् । व॒दि॒षी॒महि॑ ।

प्र । नूनं॑ । पूर्ण॒ऽवंधुरः॑ । स्तुतः॑ । या॒हि । व॒शान् । अ॒नु । यो॒ज । नु । इ॒द्र । ते॒ । हरी॑ इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र सुसंवृशं सुष्ठुनुयहवृथ्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिषीमहि । स्ववामहि । सुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्वते । अस्माभिवंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो देवैर्धनेः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्यजमानान्प्रति नूनं प्र याहि । अथश्चं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिषीमहि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गुशिधि । पा० ३. ४. ११६. । इति तस्वार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाबुदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

स घा॑ तं वृष॒णं॑ रथ॒मधि॑ ति॒ष्ठाति॑ गो॒विदं॑ ।

यः पा॒चं॑ हा॒रि॒यो॒ज॒नं॑ पूर्ण॒मि॒द्र चि॒के॒तति॑ यो॒जा न्वि॒द्र ते॒ हरी॑ ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृष॒णं॑ । रथं॑ । अ॒धि । ति॒ष्ठा॒ति । गो॒ऽवि॒दं॑ ।

यः । पा॒चं॑ । हा॒रि॒ऽयो॒ज॒नं॑ । पूर्णं॑ । इ॒द्र । चि॒के॒तति॑ । यो॒ज । नु । इ॒द्र । ते॒ । हरी॑ इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विद्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां संभयितारं तं रथमधि तिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इद्र यो रथो हारियोजनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पाचं चिकेतति ज्ञापयति । तं रथमधितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च स्वदीयावश्चौ चिप्रं योजय ॥ घ । अचि तुनुषेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्ल्येवाडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । ल्येवाडागमः । जुहोत्यादिसाच्छपः सुः । बज्जलं छंदसीति वक्तव्यं । का० ७. ३. ८७. १. । इति वचनात्प्रत्ययस्यैव पितृति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

यु॒क्तस्ते॑ अस्तु दक्षि॒ण उ॒त स॒व्यः॑ श॒त॒क्रतो॑ ।

तेन॑ जा॒यामु॑प॒ प्रियां॑ म॒दानो॑ या॒स्यंध॑सो॒ यो॒जा न्वि॒द्र ते॒ हरी॑ ॥ ५ ॥

यु॒क्तः । ते॒ । अ॒स्तु । दक्षि॒णः । उ॒त । स॒व्यः॑ । श॒त॒क्रतो॑ इति शतऽक्रतो ।

तेन॑ । जा॒यां । उ॒प॑ । प्रि॒यां । म॒दानः॑ । या॒हि । अ॒संध॑सः । यो॒ज । नु । इ॒द्र । ते॒ । हरी॑ इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बज्जकर्मवन्निद्र ते स्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थोऽथो युक्तोऽसु । उतापि च सव्यो वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽसु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयिषी

जायामुप याहि । सा यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्पर्यः । तदर्थं हे इंद्र स्वदीयावश्चौ रथे चिप्रं योजय । अगयोत्त-
रया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः । मदि क्षुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिसु ।
लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे क्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अंधसः । अद् भरणे । अदेर्गुम् धञ्
। उ० ४. २०५. । इत्यमुन् धातोर्गुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अत्येव्हःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । सूचितं च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति
याज्यानुवाक्ये अत्येव्हःसु । आ० ६. ११. । इति ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गर्भस्त्योः ।

उक्त्वा सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषण्वान्वज्जिन्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गर्भस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषण्ऽवान् । वज्जिन् । सं । ऊं इति ।

पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्ती शिखावती ते हरी स्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मंत्रेण युनज्मि । रथे
संयोजयामि । तेन रथेनोप प्र याहि । स्वगृहसुपगच्छ । गर्भस्त्योः । बाहुनामेतत् । बाह्वोरश्वबंधकान् ररमीन्द-
धिषे । धारयस्व । त्वा त्वां सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवतः । तीव्राः चिप्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषण्वान् । अत्र पूषण्वन्दः पुष्टौ वर्तते ।
पुष्टिर्वै पूषा पुष्टिमेवावच्छेद इति श्रुतेः । सोमपाजजनितया पुष्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः ।
सम्यगेव तुप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्त्वर्थीय इति । सुपां सुसुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः । अर्श-
आदिवाद्च् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषण्वान् । पुष पुष्टौ । श्वसुषन्नित्यादौ पुषन्निति निपात्यते ।
तच्चात्र भावसाधनं द्रष्टव्यं । पूषास्वास्तीति पूषण्वान् । मादुपधाया इति मतुपो वत्त्वं । नलोपेऽनो गुट् । पा०
८ १ १६. । इति गुट् । इत्यनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदान्तत्वं । अमदः । मदी हर्षे । क्दसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लङ् । अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥ ३ ॥

अथावतीति षडुच्चं दशमं सूक्तं गोतमस्वार्थेभ्यः जागतं । तथा चानुक्रांतं । अथावति जागतमिति ।
अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च इदं सूक्तं । सूचितं च । अथावति प्रोयां पीतिं वृष्ण इत्यर्भिसत्था-
मिति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

अथावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणस्त्रि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणस्त्रि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः । वि

ऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणीः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽथावति
वज्रभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्नोषे प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भव-
तीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पृष्वं भवीयसा बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन
पृणस्त्रि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिक्षु
सिंधुं समुद्रं पूरयति तद्वत् ॥ अथावति । मंत्रे सोमाश्चिति मती दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अचितृशृतं चिभ्य ईः । उ० ३-
१५८. । इत्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन् उदान्तत्वं । पृणस्त्रि । पृषो संपर्के । रीधा-

दिकः । भवीयसा । बङ्गशब्दादीयसुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बङ्गशब्दस्य भूभाव ईयसुन ईकारलोपश्च । अत्र तु च्छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितुशब्दात्तुच्छंदसीतीयसुन । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तुलोपः ॥

आपोनग्नीये होतुचमसेऽग्निः पूर्यमाण आपो न देवीरित्त्वेषानुषक्तव्या । सूचितं च । आपो न देवीरूपं यंति होचियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यंति होचियमिति होतुचमसे समवनीयमानास्वन्वाह । ऐ० ब्रा० २. २०. इति ॥

आपो न देवीरूपं यंति होचियमवः पश्यंति विततं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयंति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयंते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यंति । होचियं । अत्रवः । पश्यंति । विततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयंति । देवयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयंते । वराःऽइव ॥ २ ॥

होचियं होतुः स्वभूतं चमसं देवीर्देव्यो ब्योतमाना आपो न यथाप उप यंति उपगच्छंति तद्वदुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यंति । होतुचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलयाभूत् । तत्र दृष्टांतः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरमवस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा प्रांचनैः प्रगमनेरुत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्र णयंति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नैव प्रीतं संतुष्टं । पूरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे देवास्तं चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तते इत्यर्थः । एवमपोनग्नीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्थानुष्ठेयार्थप्रकाशकत्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं व्याख्येयं । हे इंद्र देव्य आपो यथा निम्नदेशमुपगच्छंति एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शुश्रूषमाणा होचियं होतुसंबन्धि धिष्यस्थानमुपगच्छंति । उपगत्य चावस्तात्पश्यंति विततं ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छंतमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं प्र णयंति । अग्रतो धारयंति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसंतं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होचियं । होतुशब्दात्तस्त्रिदशमर्थे घप्रत्ययः । अत्रवः । पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वसैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नोचैरिति वदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादंचतेर्धञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्वर्थमिति परिगणन-
स्थोपलक्षणार्थत्वाद्वाचि कप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसेवनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाच्चेतुमति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्त्वेषा । सृष्टोदकमिति खंडे सूचितं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वचः शुक्रं ते अन्यद्वजतं ते अन्यत् । आ० ४. ६. इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽधिषा । सूचितं च । यमे इव यतमाने यद्वैतमधि द्वयोरदधा उक्थं वच इत्यर्धर्चं आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थं वचो यतसुचा मिथुना या सपर्यतः ।

असंयत्तो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।

असंऽयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोर्दधेः उक्थं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादिसंनक्षत्रं वचनमथ्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचोऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति द्वयोर्होतृतीयं हृदिरधिनिधीयत उक्थं वच इति यदाह यन्नियं वि कर्मोक्थं वचो यन्नमेवैतेन समर्धयति । ऐ० ब्रा० १. २९. इति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव तृतीयं

हृदिरधिनिधीयते एवं स्रोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यच्चियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविधानयोर्द्वयत्वसंपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृशयोर्हविधानयोः । यतसुचा । यताः संबद्धाः सुचो यद्वचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने स्वां सपर्यतः पूजयतस्वयोरित्यर्थः । किंच ईदृशयूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयत्तः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन् ते व्रते स्वदीये कर्मणि चेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति च । सुन्वते स्वहेवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणो शक्तिरत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोर्बन्धस्य वचसोऽधिनिधानेन स्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कङ्गादिभ्यो यक् । अदुपदेशात्सार्धधातुकाणुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । चेति । चि निवासगत्योः । बङ्गलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । षष्मर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी । शत्रुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इद्वाग्रयः शम्या ये सुकृत्या ।

सर्वे पण्येः समविदंत भोजनमश्वान्तं गोमंतमा पशुं नरः ॥४॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इद्वाग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्या ।

सर्वे । पण्येः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वं । वंतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥४॥

यदा पणिभिर्गोषोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमयतो वयो हविलक्षणमन्नं दधिरे । इद्वाग्र्यं संपादितवंतः । आदनंतरं तादृशा येऽंगिरस इद्वाग्रयः प्रज्वलितापियुक्ताः संतः सुकृत्या शोभनकरणीपितया शम्या कर्मणा शोभनेन यागेनद्रमयजन्ति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पण्येरेतन्नाम्नोऽमुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं । अश्वान्तं अश्वैर्युक्तं गोमंतं गोभिर्युक्तं । आकारः समृद्धये । गवाश्चव्यतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमीति कर्मनाम । शाम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमी । करणे घञ् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. इति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादिस्वात् ङीष् । व्यत्ययेनाशुदात्तत्वं । सुकृत्या । शोभनं कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नःमुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥५॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥५॥

पणिभिरपहृतासु गोष्वथर्वैतत्संज्ञं अथिर्द्यैरिद्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य अथिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यरूप इद्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा आजत् । आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्त्रिद्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचामुरनिरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यासुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मरणरहितं तमिद्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु विसारि । बङ्गलं कृदसीति विकरणस्य लुक् । अमुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनी प्रादुर्भवे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. कर्तरि लुकि वैशिष्ट्येण । आजत् । अज गतिविषयायोः ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

यावा यत्र वदति कारुक्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रायति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

यावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रायति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा वृज्यते ह्यियते अध्वर्युणा यागार्थमाह्वयते । अर्को वा श्लोकनिष्पादको होता वा श्लोकं सुतिरूपां वाचं दिवि शीतमाने यज्ञे यदाघोषते उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावाभिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुक्यः । सुप्तोपममेतत् । उक्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो ररयति । रमते । यद्वा । पूर्वोक्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो ररयति । अस्मदीयो यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृजी वर्जने । अदुपदेशास्सर्वधानुक्तानुदात्तत्वे यत्र एव स्वरः शिष्यते । निपातेर्यद्यदिहतेति निघातप्रतिषेधः । आघोषते । घुषिर् विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुषंगान्निघाताभावः । ररयति । रसु क्रीडायां । व्यत्ययेन स्नन् परस्त्रीपदं च । अत्यविकारश्चादसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन स्नन् ॥ ४ ॥

असावीति विश्वरूपमेकादशं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । असावि विश्वितिः षठ्ठनुष्टुभ श्रीष्णिहपांक्तगायत्रवैष्टु-
भासृचाः प्रगाथ इति । आदितः षड्ठनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्णिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । चयोदश्या-
द्यास्तिस्रो गायत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतीबृहती । अनुवर्तनान्नोतम
ऋषिः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥ अविहृतषोडशिशस्त्र आवी तुची
स्तोत्रियानुरूपी । सूचितं च । अथ षोडशसावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपी । आ० ६. २. इति ॥
आभिप्रायिकेषूक्येषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृची वैकल्पिकी स्तोत्रियानुरूपी । एष्टु ध्विति खंडे सूचितं ।
असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब । आ० ७. ८. इति ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्त्तु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रश्मिऽभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते स्वदर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठातिशयेन बलवन् अत एव धृष्णो शत्रुणां
धर्षयितरिन्द्र आ गहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमा पृणक्त्तु ।
आपूरयतु । रजोऽतरिचं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विच्छब्दा-
दिष्ठनि विन्मतोर्भुक् । टेरिति टिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपि ब्रह्मं कंदसीति शपो
लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदचा भादित्यसिद्धवत्त्वात्सुगभावः ॥

इन्द्रमिद्धरीं वहतीऽप्रतिधृष्टशवसं । ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्रं । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टऽशवसं । ऋषीणां । च । स्तुतीः । उपं ।

यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टशवसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां
मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तुतीर्थं च हरी अद्यानुप वहतः । समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र
यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमश्नी प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोर्जाताविति मनुशब्दाद्ब्रह्मणागमस्य ॥

आ तिष्ठ वृषहन्त्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।
 अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥३॥
 आ । तिष्ठ । वृषहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
 अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥३॥

हे वृषहन् शत्रूणां हन्तरिद्र रथमा तिष्ठ । आरोह । यस्मान्ते हरी त्वदीयावयवी ब्रह्मणा सोचनचणेन मन्त्रेण युक्ता रथेऽस्माभिर्योजिता तस्मान्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्त्वदीयं मनस्य यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वमुना वचनीयेनाभिषवशब्देनर्वाचीनमस्यदमिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । मुपां सुगुणित्याकारः । वमुना । वचेर्गञ् । उ० ३. ३३. इति शुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

इममिंद्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं । शुक्रस्य त्वाभ्यंक्षरन्धारां ऋतस्य सार्दने ॥४॥
 इमं । इंद्र । सुतं । पिब । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं । शुक्रस्य । त्वा । अभि । अक्षरन् ।
 धाराः । ऋतस्य । सार्दने ॥४॥

हे इंद्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिब । कीवृशं । ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्तं मदं मदकरं अमर्त्यममारकं । सोम-पानजन्यो मदी मदांतरवस्वारको न भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सार्दने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य दीप्तस्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यक्षरन् । अभिमुखेन संचलन्ति । त्वां प्राप्नुवन्ति । स्वयमेवागच्छंतीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्तशब्दादिष्ठनि ज्य च । पा० ५. ३. ६१. इति ज्यदेशः । अक्षरन् । क्षर संचलने । क्वांसो लङ् ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन । सुता अमत्सुरिंदवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥५॥
 इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन । सुताः । अमत्सुः । इंद्रवः । ज्येष्ठं ।
 नमस्यत । सहः ॥५॥

हे ऋत्विज इंद्राय नूनं चिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्थान्यप्रगीतमंत्रसाध्यानि सोत्राणि च ब्रवीतन । श्रुत । सुता अभिषुता इंद्रवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेनमिंद्रं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः सहस्त्रिनं बलवन्तं तमिंद्रं नमस्यत । नमस्कुर्वत ॥ ब्रवीतन । ब्रवीतिलोपि तन्नगप्रनथ-नाथेति तनवादेशः । अमत्सुः । मदी हर्षे । क्वांसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्त्वानित्यत्वादिडभावः । नमस्यत । नमोवरिवस्त्रिचङ् इति क्यच् । सहः । लुगकारिकाररेफास्य वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ५॥

नकिष्टृथीतरो हरी यदिंद्र यच्छसे । नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्रं आनशे ॥६॥
 नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इंद्र । यच्छसे । नकिः । त्वा । अन्तुं ।
 मज्मना । नकिः । सुऽअश्रः । आनशे ॥६॥

हे इंद्र यद्यस्मान्त्वं हरी एतत्संज्ञावयवी यच्छसे रथे योजयसि तस्मान्त्वत्तोऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अथैषामीदृगश्रयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वामनुलस्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्रः शोभनाश्रोऽन्यस्य त्वां नकिरानशे । न प्राप । इंद्रस्य बलाश्रयोरसाधारणत्वादिंद्रसदृशो बलवानश्रवान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ॥ नकिष्टृत् । युष्मत्तत्तनुःष्वन्तःपादमिति पत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपीड्रथिनः । पा० ८. २. १७. १. इतीकारांतादेशः । अथयहसमये क्वांसं प्रस्तत्वं । यच्छसे । यमेर्बल्येनात्मनेपदं । स्वश्रः । बङ्ग्रीहावाबुदात्तं च्छन्दसीत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । आनशे । अश्रोतेष्वेत्वभ्यासादुत्तरस्य शुट् ॥

आभिन्नविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः । एह्यु
ष्विति खंडे सूचितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्विदयते । आ० ७. ८. । इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवक्य
श्रीष्णिहनुचाशीतावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ याह्यद्रिभिः सुतं
। ऐ० आ० ५. २. ५. । इति ॥

य एक इद्विदयते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसुं । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ।

इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इंद्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मर्तीय मनुष्याय यजमानाय वसु धनं विदयते विशेषेण
ददाति । अंगेति चिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इंद्रः
चिप्रमीशानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादनुदा-
त्तत्वं । तिङ्श लसार्वाधातुक्खरेण धातुस्वर एव शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे ।
प्रतिकूलं कूयते शब्द्यत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुट् । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासेऽब-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुंपमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवन्निर इंद्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्तं । अराधसं । पदा । क्षुंपंऽइव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः ।

इंद्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविर्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिंद्रः पदा पादेन
क्षुंपमिवाहिच्छकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वधिष्यति । यथाहिच्छकं मंडलाकारेण शयानं कश्चिद-
नायासेन हंति एवमिंद्रोऽपि कदास्मच्छत्रुन् हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरतिर्बधकर्म । स्फुरति स्फुलतीति वधकर्मसु
पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टुणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इंद्रः कदा कस्मिन्कालेऽंग चिप्रं शुश्रवत् । श्रोथ-
तीति वितर्क्यते । अच निश्कृतं । क्षुंपमहिच्छकं भवति यत् शुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन क्षुंपमिवाव-
स्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इंद्रोऽंग । अंगेति चिप्रनाम । नि० ५. १७. । इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पह्नित्वादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरदात्तत्वं । क्षुंपमिव । शुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घनि
बङ्गलवचनाद्वातोर्नुमागमः । वर्णव्यापत्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । कंदसि लुङ्लङ्लिट
इति कृडर्थे लङ् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोनेऽपीत्यडभावः । शुश्रवत् । शु अरणे । लेयडागमः । बङ्गलं कंदसीति
शपः सुः ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आ विवासति । उयं तत्पत्यते शव इंद्रो अंग ॥ ९ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुऽभ्यः । आ । सुतऽवान् । आऽविवासति । उयं । तत् । पत्यते ।

शवः । इंद्रः । अंग ॥ ९ ॥

बङ्गभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशायश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इंद्र त्वा
त्वामाविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्म । तत्तस्मै यजमानाय यदुषसुद्रूर्णं शवो बलमिंद्रोऽंग
चिप्रं पत्यते । पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति घतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतू गती । अस्मादंतर्भावि-
तस्पर्थाद्वात्येन शान् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्या विषूवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियसृचः ।
होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । यः सचाहा विचर्षणिः स्वादोरित्या विषूवतः । आ० ७. ४. । इति ॥ पृथ्वस्य

पंचमेऽहनि निष्केवस्त्रेऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । स्वादोरित्या विषुवत उप नो हरिमिः सुतं । आ० ७. १२. इति ॥

स्वादोरित्या विषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरीवृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तिरनुक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः शोभसे शोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्धकैरेण्ड्रेण सयावरीः सह चांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो मदन्ति हृष्टा भवन्ति । ता इंद्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्त्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलब्धावस्थिता इति शेषः ॥ विषुवतः । विषु व्याप्ती । अस्मादीणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मनुप । इत्स्वनुड्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्येन मतोर्वलं । मध्वः । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः । पिबन्तीरादिभ्यश्चेति ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्येण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीत्रिफौ । मदन्ति । मदी हर्षे । श्यनि प्राप्ति व्यत्येन शप् । वस्वीः । वस निवासि । श्रुस्वृस्त्रिहीत्यादिना वसेत्प्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराबुदात्तत्वं । वीतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनान्डीवाबुदात्तार्थं । का० ४. १. ४४. १. इति वचनाद्बुदात्तान्डीपि यणादेशः । जसि वा क्छंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ ६ ॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इंद्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नऽयुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इंद्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्त्रेण पृशनायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गाव इंद्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिश्रीकुर्वन्ति । इंद्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभूतास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामंतकारकं वज्रमायुधं हिन्वन्ति । शत्रुषु प्रेरयन्ति । इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदसुत्पादयतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । ह्रिविः प्रीणनार्थः । इदिच्चाह्वम् । सायकं । षो अंतकर्मणि । खुन्त्यात्वे युगागमः ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्येति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुहिणं पूर्वचिन्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्येति । प्रऽचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरुहिणं । पूर्वऽचिन्तये । वस्वीः । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्त्रेण सहो बलं नमसा स्वकीयेन पयोरूपेणान्नेन सपर्येति । परिचरन्ति । पुरुहिणं बह्वन्यस्त्रेण व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेर्वरे । ज्ञायंत इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचिन्तये युयुत्सुणां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं

भवन्निः प्राणास्थज्यंत इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सखिरे । सख गती । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चित्ती संज्ञाने । भवे त्तिन् । मरुद्वुधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो दधीच इति षडहसोषियसंज्ञकसृचः । सूचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चंद्रो दधीचो अस्थभिः । आ० ७. २. इति ॥

इंद्रो दधीचो अस्थभिर्वृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १३ ॥

इंद्रः । दधीचः । अस्थऽभिः । वृचाणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाव्यायनिन इतिहासमाचरते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेनासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रसुरैः सह योद्धुमशक्तुवंसामृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति सुश्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिशिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवाचन् अस्येतदाश्वं शीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विस्र यत्राभवदिति । पुनरिंद्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वा-
न्विषुः । तच्छर्यणावत्यनुविद्याजहुः । शर्यणावड वै नाम कुक्षेचस्य जघनार्थं सरः खंदते । तस्य शिरसो
ऽस्थिभिरिंद्रोऽसुराज्जघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परिरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधीच
एतत्संज्ञकस्य अथैरस्थभिरश्वशिरःसंबन्धिभिरस्थभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्दशोत्तराष्टशतसंख्याकाः ।
तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाज्जेतुमादावासुरी माया चिधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्तमानकाल-
भेदेन तत्कालवर्तिनो देवाज्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं चिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तिव-
यरूपेण वैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्त्विकादिगुणत्रयभेदेन वैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते ।
एवं चतुर्भिस्त्विकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः संपद्यते । एवंविधमाया-
रूपाणि वृत्राख्यावरकाण्यसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेर्द्ध्विगित्वा-
दिना क्तिन् । अनिदितामिति जलोपः । षष्ठ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्वपदस्यातोदात्तत्वं प्राप्तं । अचेच्छंदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६.
१. १७०. इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि वृक्षते । पा० ७. १. ७६. इत्यन-
जादावप्यस्थिशब्दस्यानङ्गादेशः स चोदात्तः ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तच्चिदच्छर्येणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्येणा
ऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर इच्छन्निंद्रो वर्तते शर्येणा-
वत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीशिरस्थिभिर्वृचाणि जघानेति पूर्वस्यामृचि
संबन्धः ॥ इच्छन् । इषु इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्नुङ् व्यत्ययेन त्रैरङ्गादेशः । शर्येणावति ।
शर्येणा नाम देशाः । तेषामदूरभवं सरः शर्येणावत् । मध्वादिषु शर्येणशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४.
२. ८६. इति चातुर्थिको मतुपः । संज्ञायामिति मतुपो वत् । मती बङ्गचोऽनञ्जिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. ।
इति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्याचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां षष्ठ्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रम-
सीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्थानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवीनवी
भवति जायमानः । आ० ९. ८. इति ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहास्मिन्नेव गौर्गंतुचंद्रमसो गृहे मंडले स्वपुद्गीप्रत्यादित्यस्य संबन्धपीथं रात्रावतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजसादादित्यस्य ररमय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रबिंबे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं संज्ञां लभते तादृशीं चंद्रेऽपि वर्तमाना लभत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वात्रावतर्हितं सौरं तेजसाच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहृणीव जैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव द्वादशस्वादित्यिष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्यतदुपपन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयस्त्विन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते । अत्र निरुक्तं । अथाप्यस्त्रीको रश्मिचंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपचितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुपुण्यः सूर्यरश्मिचंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अत्राह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अत्र ह गोः समंसतादित्यररमयः खं नामापीथ्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीथं । अपपूर्वास्त्रिनोति रथ्यादयस्य । उ० ४. १११. । इति निपातनायत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वादंचतेर्द्धस्विगित्यादिना क्लिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीथं । भवे कंदसीति यत् । अत्र इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तिस्वरितः । अपीथोऽप्रकाश इति भद्रभास्करमिश्रः । इत्या । इदंशब्दात्या हेतो च कंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तचेदंशब्दो नाशुवर्तते तदानीमिदमस्थमुः । पा० ५. ३. २४. । इति यमुप्रत्ययः । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादेशः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितंतीत्यादिना रकप्रत्ययांतमंतोदान्तं ॥ ७ ॥

सर्वपुष्टायामिष्टौ कायस्य हविषः को अथेति द्वे अचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । कायं दशमं को अथ युक्ते धुरि गा अतस्येति द्वे इति ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽहृणायून् ।

आसन्ऽइषून् । हृत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अथास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इंद्रसंबन्धिनो रथस्य धुर्यश्वहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् । शिमीवतो वीर्यकर्मेपेतान् भामिनसेजसा युक्तान् दुर्हणायून् परेदुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निषून् येषामासन्त्यास्ते मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो बाणा बद्धास्तान् हृत्स्वसः । हृत्सु शत्रूणां हृदयेष्वसन्ति स्वकीयं पादं चिपतीति हृत्स्वसः । मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृशानामश्वानां भृत्यां भरणक्रिधां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्धयति । स्तौतीति यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा । क इति प्रजापतिरुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा वेदरूपान्वास्मिन्निषानवेदानां युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् भामिन उज्ज्वलान् दुर्हणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा । हातुमशक्वान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषून् आसन्त्यास्ते इषुरेषां गमनसुचारणं येषां तान् हृत्स्वसो हृत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् । प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् अज्ञिमतीं करोति स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हृणीकृन्त्यायां । कङ्कादित्वायक्यं । बद्धस्ववचनादस्मादुपप्रत्ययः । अतो लोपे सति वर्णव्यापन्याकारः । मृगध्वादिर्वा दृष्टव्यः । आसन्निषून् । पङ्क्तित्यादिनास्वशब्दस्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः क्लिप्त् । उ० १. १४. । इत्यु-

प्रत्ययः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्रस्वसः । असु क्षेपणे । अस गतिदीप्त्यादानेषु । क्लिप्तेति क्लिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यनुक् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । यद्वा । मितद्रुादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति डुप्रत्ययः । मृत्वा । मृञ् भरणे । संज्ञायां समजनिषद् । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धी । लेटि व्यत्ययेन अम् । लेडोऽडा-टावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्ववक्ष्येव्याडागमः ॥

क ईषते तुज्यते की विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽं की जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरींद्र आगते सति क ईषते । शत्रोभीतः सन् को निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पुरकः । युद्धे सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमान-स्तोकाय पुत्रायाधि ब्रवत् । हे इंद्रास्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिनूया-दिति यथा एवंपरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवंद्रो रक्षतीति भावः । इभाय गजाय कोऽधि ब्रवत् । उतापि च राये शत्रुभिरपह्नियमाणाय धनाय कोऽधि ब्रवत् । अपह्नियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधि-वचनमपि को यजमानः कुर्यात् । न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधि ब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं इंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं । स्तुत्या प्रीत इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कशब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः संबंधिनि कर्मणि विनियोगः तदानीं परमेश्वर्ययोगादिंद्र-शब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते । यथेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्यस्मामुचि विद्यमान इंद्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् । अदुपदेशास्मसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पयुंदासान्निघाताभावः । मंसते । लेव्यडागमः । सिञ्चङ्गलं लेटीति सिप् । अंति । अंतिकस्य कादिलोपो बङ्गल-मिति क्लीपः । ब्रवत् । ब्रवीतेलेव्यडागमः । तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

को अग्निमीट्टे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । इंट्टे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजाते । ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै । देवाः । आ । वहान् । आशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्टे । इंद्रार्थं हविर्निष्क्यापिं स्तौति । इंद्राय हविर्निष्क्यापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इंद्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेद्रयागार्थमपि सुचा जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्निष्कृतुभिर्वसंतादिकालेषुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजाते । यजेत् । यद्वा । अतवः प्रयाजदेवताः । अतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । तामिर्ध्रुवैः प्रकृती विक्रती चानुष्ठेयतया निष्कृतुभिः सहापिमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होम ज्ञातव्यं प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आ वहान् । आवहंति । प्रयच्छंति । न कस्मा अपीत्यर्थः । इंद्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतींद्रः स्तूयते । वीतिहोचः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभन-देवताकः को यजमानो मंसते । इंद्रं सम्यग्जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । बङ्गविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन

चंद्रः प्रत्यक्षो भवति नायेन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ईड सुतो । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । यजाते । यजतेलैल्याडागमः । वेतोऽन्यत्रेत्यकारः । वहान् । वहतेलैल्याडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्थेति तकारलोपः । होम । इयतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति मनिन् । इ इत्यनुवृत्तौ बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन्तीमन्नित्यादी । उ०४. १५०. । होमञ्चशब्दो मनिन्प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन चानि । लेव्यडागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् । वीतिहोत्रः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होचं होमः । ऊयामाश्रुभसिभस्वन् । उ०४. १६७. । इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो होमो येन । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुदेवः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यं ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेद्रु ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्दिता । इद्रु । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगत्वमिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मर्त्यं मरणधर्माणां त्वां स्तुतवतं पुरुषं प्र शंसिषः । सम्यग्नेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निद्रु त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखयिता नास्ति । अतः कारणात्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शन्सु स्तुती । लेटि सिधुडागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मत्तोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । मर्दिता । मुड मुखने । तृच इडागमः ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वो च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वो । च । नः । उपमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबन्धीनि राधोत्थेभिरिति राधांसि भूतान्यस्मान्कदा चन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयंतु । तथोतथो गन्तारः । यद्वा । धूतय इत्यत्र वर्णलोपः । धूतयः कंपयितारस्ति त्वदीया मरुतय मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंचद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आहृत्यास्मात्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंचत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । दभन् । दम्भु दभे । लोडर्थे क्वांसे लडि बङ्गलं कंदसीति विकरणश्च लुक् । न माऽङ्गो इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वात् युः । भुजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेर्ङित्वात् घुमास्थेतीत्वं ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १३ ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं गोतमस्यार्थं । पंचमीद्वादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्थः । मरुतो देवता । तथा चानुक्तांतं । प्र ये द्वादश मासतं ह पंचम्यंत्थे त्रिष्टुभाविति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि सूक्तानि मरुहेवत्यानि ॥ अभिलषवषडहस्य चतुर्थेऽहन्यापिमासत एतत्सूक्तं मासतनिविदानीयं । सूचितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्यापिमासतं । आ० ७. ७. । इति ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्रयो यामनुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदंसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदंति वीरा विदर्थेषु घृध्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्रयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।
रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति । वीराः । विदधेषु । घृष्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्र शुभंते प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति जनयो न जाया इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृशा मरुतः । सप्रयः सर्पणशीलाः रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशिषेण शत्रुक्षेपणशीलाः घृष्वयो घर्षणशीलाः । महीरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदधेषु । विदधेषु यद्यव्यतया देवानिति विदधा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभंते । शुभ शुभ दीप्तौ । भौवादिकः । जनयः । जायंत आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इत्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । यामन् । या प्रापणे । कृत्यञ्चुटौ बङ्गलमिति बङ्गलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोर्मनसी अलोभोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सक्काच इति विभक्त्युदात्तत्वं । मदंति । मदी हर्षे । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप् । पादादित्वात्निघाताभावः । विदधेषु । विद् अग्निं । इतिदिभ्यां क्तिदित्ययप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संघर्षे । हविघृष्वीत्यादिना चिन्प्रत्ययांतो निपात्यते ॥

त उच्छितासो महिमानमाशत दिवि रुद्रासो अग्निं चक्रिरे सदः ।

अर्चतो अर्के जनयंत इन्द्रियमधि श्रियो दधिरे पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ते । उच्छितासः । महिमानं । आशत । दिवि । रुद्रासः । अग्निं । चक्रिरे । सदः ।

अर्चतः । अर्के । जनयंतः । इन्द्रियं । अग्निं । श्रियोः । दधिरे । पृश्निमातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उच्छितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाशत । आप्नुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि सदः सदं स्थानमग्निं चक्रिरे । अग्निं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पूजयंत इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयंतः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्व । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्येवंप्रकारेण वाक्येनात्पादयंतः । पृश्निमातरः पृश्निनाकारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्यात्पृश्निं दधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उच्छितासः । उच्च सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरसुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृथ्वादिलक्षण इमनिच् । टेरिति टिलोपः । आशत । अशू व्याप्तौ । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रवृष्टं । पा० ५. २. ९३. । इति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राप्नुते सर्वाणि रूपाणीति पृश्निभूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृश्निः । तै० ब्रा० १. ४. १. ५. । घृणिः पृश्निरित्यादौ निपातनाद्भिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता येषां ते तथोक्ताः । अत स्कंदसि । पा० ५. ४. १५८. । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अग्निभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्वतः ।

बाधंते विश्वमभिमन्ति नमप वत्मीन्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । यत् । शुभयंते । अग्निभिः । तनूषु । शुभ्राः । दधिरे । विरुक्वतः ।

बाधंते । विश्वं । अभिमन्ति । नमप । वत्मीनि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरो गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अग्निमी रूपाभिव्यंजकेराभरणीर्यबदा शुभयंते स्वकीयान्यंगानि शोभायुक्ताणि कुर्वन्ति तदानीं शुभा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरुक्वतो विशिषेण रोचमाना

नानसंकाराद्धिरे । धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शशुमप वाधन्ति । हिंसन्ति । एषां मरुतां वर्तमानि मार्गानुपलब्ध घृतं चरणशीलमुदकं रीयते । स्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्युदकमपि तद्गुसरिण तत्र गच्छतीत्यर्थः ॥ मुभयन्ति । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्तदुपधगुणाभावः । अंजिभिः । अम्बु व्यक्तिस्रवण-
गतिषु । खनिकाषिकसंज्ञसिचसिध्वनिसनिचनिचिचरिभ्यश्च । उ० ४. १३९. । इतीप्रत्ययः । शुभाः । मुभ
दीप्ती । स्फाथितंभीत्यादिना रक् । विष्वक्तः । विशिष्टा इक् विष्वक् । तद्वतो विष्वक्तः । मतुप्यस्ययादिसिच
पदत्वात्कुलं । भत्वात् जम्बुत्वाभावः । रीयते । रीङ् स्रवणे । देवादिकः ॥

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यवयन्तो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषत्रातासः पृषतीरयुग्धं ॥ ४ ॥

वि। ये। भ्राजन्ते। सुऽमखासः। ऋष्टिऽभिः। प्रऽच्यवयन्तः। अच्युता। चित्। ओजसा।

मनःऽजुवः। यत्। मरुतः। रथेषु। आ। वृषऽत्रातासः। पृषतीः। अयुग्धं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिमिरायुधैर्वि भ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते ते मरुतोऽच्युता चित् च्याव-
यितुमशक्त्वानि वृढानि पर्वतादीन्वप्योजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यवयन्तः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयि-
तारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतो मनोजुवो मनोवद्देगगतयो वृषत्रातावो वृष्युदकसेचनसम-
र्थसप्तसंघातका यूयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषद्भिः श्वेतविन्दुमिर्द्युक्ता मृगीर्यबदायुग्धं आभिसुख्येन नियुक्ता अहङ् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥
सुमखासः । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यन्त इति मन्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ।
अच्युता । श्स्त्वंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्वर्थः । ऋष्टिचोत्यादिना
ऋद्धीर्घो । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि धि च । पा० ८. २. २५ । इति सकारलोपः ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयन्तः ।

उतारुषस्य वि स्यन्ति धाराश्चर्मैवोदभिर्द्युदन्ति भूमं ॥ ५ ॥

प्र। यत्। रथेषु। पृषतीः। अयुग्धं। वाजे। अद्रिं। मरुतः। रंहयन्तः।

उत्। अरुषस्य। वि। स्यन्ति। धाराः। चर्मैऽइव। उदऽभिः। वि। उदन्ति। भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यबदा रथेषु प्रायुग्धं प्रायुयुजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽग्ने निमित्तभूते सत्यद्रिं मेघं रंहयन्तो
वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युतापेर्वा सकाशाद्वृष्युदकधारा भवन्तो वि
स्यन्ति । विमुच्यन्ति । विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिर्दकैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेश्यते एवं भूम
सर्वा भूमिं उदन्ति । विशिष्टाद्वा कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ । वि स्यन्ति । यो अन्तर्कर्मणि । देवादिकः ।
शोतः श्लनि । पा० ७. ३. ७१. । इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पङ्क्तित्यादिमोद-
कशब्दस्योदनादेशः । उदन्ति । उन्दी क्लेदने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो उादेशः ।
कादसं वृत्तत्वं ॥

तुतीयसवन आ वो वहन्ति पितुः प्रखितयाज्या । सूचितं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव
नः सुहवा आ हि गन्तव । आ० ५. ५. । इति ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्नानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बहिरु वः सदर्स्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधंसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्रयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।
सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्रयः सर्पणशीला अथा आ वहंतु । अस्त्रयज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्रयः । रघुष्यदो लघु शीघ्रं खंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तेरस्त्रभ्यं दातव्यं धनमाहृत्य प्र जिगात । प्रकर्षणं गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विसीर्यं कृतं । तत्र यदास्तीर्यं बर्हिस्तदा सीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु खंदंत इति रघुष्यदः । खन्दू प्रसवणे । क्लिञ्चेति क्लिप् । अनदितामिति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा सुती । जीहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोपमध्यमबहुवचनस्य तन्नननयनाञ्चेति तबादेशः । तस्य पित्वेन डित्त्वाभावादी ह्यधोरितीत्याभावः । सदः । अतः कृकमीति । पा० ८. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥ ॥ ९ ॥

तेऽवर्धत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरु चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यज्ञावृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धत । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं । तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन् । अधि । बर्हिषि ।

प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमा तस्युः । आस्थितवतः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोर्ह विसीर्यं चक्रिरे । यद्येभ्यो मरुद्भ्यो यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्या-
सेक्तारं यज्ञं विष्णुर्हीवत् विष्णुरिवागत्य रक्षति ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति एवं शीघ्र-
मागत्य बर्हिष्यध्वसदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदंतु । उपविशंतु ॥ तेऽवर्धत । स्वरितो वानुदात्ते
पदादी । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव
उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुलुगित्याजादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदस्य विसीर्यं चक्रिरे
इति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्त्रिभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या
लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं चो-
ततीति मदच्युत् । च्युतिर् आसिचने । क्लिञ्चेति क्लिप् । सीदन् । लिङ्गर्थे लेव्यङ्गागमः ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो नरः ॥ ८ ॥

शूराऽऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानऽऽइव । त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शीरोपिता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव
च जग्मयः शीघ्रं गच्छंतो मरुतः श्रवस्यवो न श्रवोऽन्नमात्मन इच्छंतः पुरुषा इव पृतनासु संगामेषु धेतिरे ।
प्रयतंते । वृचादिभिर्युद्धे व्याप्रियंते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते । बिभ्यति ।

ये नरो वृथादेर्नैतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव लेषसंदृशो दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहारे । आदृग्महमजन इत्यचोत्सर्गस्कंदसि । पा० ३. २. १७१. २. इति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गवाङ्मिर्भावादि । कित्वाङ्गुणाभावः । कित्वादाबुदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिगोपधालोपः । स्थानिवङ्गावाङ्मिर्भावादि । अयस्यवः । अय इच्छति अयस्यति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्नि । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । भयते । जिभी भये । बज्जलं कंदसीति शपः झोरभावः । लेषसंदृशः । ल्षि दीप्तौ । पचाद्यच् । दृशिर् प्रक्षणे । संपूर्वादस्मात्पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बज्जरीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

त्वष्टा यच्चञ्जं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अर्वतयत् ।

धत्त इंद्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरपामौञ्जदर्णवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुकृतं । हिरण्ययं । सहस्रं भृष्टिं । सुऽअपाः । अर्वतयत् ।

धत्ते । इंद्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् इंद्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं सम्यग्पिपादितं हिरण्ययं सुवर्णमयं सहस्रभृष्टिमनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिंद्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबंधान्नृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामोऽपांसि शत्रुहननादिलक्षणानि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण वृचं वृथ्युदकस्यावरकमर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्य स निरौञ्जत् । निःशेषिणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं । संपूर्वात्करोतिः कर्मणि निष्ठा । गतिरन्तरं इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपश्चट्य-वास्त्यवास्त्वित्यादी निपात्यते । स्वपाः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतिस्त्वनेप्रत्ययः । अपां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उञ्ज आर्जवे । अर्णवं । अर्णसो लोपश्च । का० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त औजसा ददृहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य रणानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । औजसा । ददृहाणं । चित् । विभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुदानवः । मदे । सोमस्य । रणानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका (गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुदृत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिष्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयंचक्रुः) अयमर्थोऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्ततो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूर्ध्वमुपरि यथा भवति तथौजसा स्वकीयेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः । उत्खातवत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये ददृहाणं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित् पर्वतं शिलोच्चयमपि वि विभिदुः । विशेषण बभञ्जुः । सुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंचीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमंतो वादयंतः सोमस्य मदे सोमपानेन हृषं सति रणानि स्तुत्वानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतुभ्यः कुर्वति ॥ नुनुद्रे । गुद् प्रेरणे । लिटीरयो र इति रेआदेशः । ददृहाणं । दृह दृहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमंतः । ध्मा शब्दापि-संयोगयोः । पाद्येत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतो-

दान्तत्वं । रथ्यानि । रणतेर्भवि वशिरथ्योरपसंख्याम् । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप । ततो भवे कंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याबुदान्तत्वं ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तथा दिशासिंचन्तुसं गोतमाय नृष्णजे ।

आ गच्छंतीमवसा चिचभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तथा । दिशा । असिंचन् । उत्सं । गोतमाय । नृष्णऽजे ।

आ । गच्छंति । ईं । अवसा । चिचभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामऽभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुदृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तथा दिशा जिह्वं वक्त्रं तिर्यंचं नुनुद्रे । प्रेरितवतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य नृष्णजे नृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थमुत्सं जलप्रवाहं कूपाकुवृत्त्यासिंचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वमेनं स्रोतारमृषिं चिचभानवो विचिचदीप्रयत्ने मरुतोऽवसेदृशेन रचणेन सहा गच्छंति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥ तथा । न गोश्रमसाववर्षेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदान्तस्य प्रतिषेधः । दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदान्तत्वं । नृष्णजे । त्रितृषा पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिह्व । पा० ३. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदान्तत्वं । पदकारस्य शाकल्यस्य स्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणात्किंवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । नृष्णा जाता यस्य स तथोक्तः । ज्यापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलमिति ब्रह्मत्वं । बज्रप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातिरातो मनिन्निति मनिन् ॥

मारुते पशौ या वः शर्मैति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्मं शशमानाय संति । आ० ३. ७. । इति ॥

या वः शर्मै शशमानाय संति चिधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्मै । शशमानाय । संति । चिऽधातूनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुऽवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबन्धीनि या यानि शर्मं शर्माणि सुखानि गृहाणि वा । कीदृशानि । चिधातूनि पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि शशमानाय युष्मान्स्फुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि शर्माणि यानि संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधि यच्छत अधिकं प्रयच्छथ हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं वि यंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां वर्धितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैवीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । श्रेच्छंदसि बहुलमिति श्लोपः । शर्मं । मुपां मुनुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश भ्रुतगतौ । ताच्छीलिकशानम् । यच्छत । खंडसे लडि बहुलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः । यंत । यमेलोडि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाज्ञेति तस्य तवादेशः । अतस्तस्य पित्त्वेन छित्त्वाभावाद्नुदान्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य नियम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बज्रप्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदान्तत्वं ॥ १० ॥

मरुतो यच्छेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्वार्धं गायत्रं मरुहेवताकं । अनुक्रम्यति च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ ब्रूञ्जे तृतीये कंदोम आप्रिमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागन्ध महिति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्रापये वाचमित्वाप्रिमारुतं । आ० ८. ११. । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यच्छेत्येवानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुतीं भेदकामा मरुतो यस्य हि चये । आ० २. ११. । इति ॥ एवैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमिन्नाया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि चयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. । इति ॥ तथा प्रातःसवने पौतुरेवा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि चयेऽने पत्नीरिहा वह । आ० ५. ५. । इति ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतो दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य च ये यज्ञगृहे पाथ सोमं पिबथ स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनेः पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । खटि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् । यदुत्तथीगादनिघातः । विमहसः । विशिष्टं महस्त्रेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्वाद्गुदात्तस्य सति बज्जरीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः ऋणुता हवँ ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । ऋणुता । हवँ ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो यूयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञैश्च यजमानस्य मतीनां मतीनां संबंधिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं ऋणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य तोतुश्चाह्वानमवश्यं भवन्निः श्रोतव्यं यतो भवतो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्बहिर्वाधाऽभ्यर्कंदसीति कारकपूर्वाद्बहतेरसुन् । णिदित्यनुवृत्तेषु धावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्कारणे क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । ऋणुत । श्रुवः श्रु चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । मरुत इत्यस्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । हवँ । भावेऽनुपसर्गस्तेति ह्यतेरप्यसंप्रसारणं च ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतक्षत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतक्षत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वापि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविर्ब्रह्मणात्तोपेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुत्तणमन्वतश्चत हविप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति स यजमानो गोमति बज्जभिर्गोभिर्द्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तन्नू ल्वन्नू तन्नूकरणे । छांदसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्त्वाच्छीलिकलुन् ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिर्विष्टिषु । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिर्विष्टिषु । उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुषेपणकुशलस्यास्य मरुत्तणस्य यागाय सोमः सुतः । अस्विभरभिषुतो भवति । उक्थं मरुत्तणताकं शस्त्रं मदश्च मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्निधादिका माहती निविद्यास्य मरुत्तणस्य हर्षाय शस्यते । ह्रीवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तिषदात्तत्वं । दिर्विष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि । दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्तेष्टयो येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बज्जरीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययेनोत्त्वाभावः ॥

अस्य श्रोषंत्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्ससुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । ससुषीः ।

इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आमिमुखेन श्रोषंतु । श्रुषंतु । यो मरुत्तणो विश्वाचर्षणीः सर्वान् शत्रुताम्बुधानभि भुवः अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः श्रुषन्त्वित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतिः प्रेरयितारं

यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्यन्नानि ससुधीः प्राप्तानि भवंतु ॥ श्रोषंतु । श्रु श्रवणे । लोटि सिञ्जङ्गं लेटीति बङ्गलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेलेटि तिपस्तिङां तिङो भवंतीति सिप् । लेटोऽडाटाचित्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भुसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । ससुधीः । सु गतो । अस्माञ्जिटः क्रमुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥ १११ ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवीभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अवीऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्वह्नीभिः शरद्भिः संवत्सरेश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रक्षणीयुक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवीषि दत्तवतः । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मादी-यहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशब्दाद्वोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशु दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यैः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यैः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलक्षणात्प्रत्तानि पर्षथ आत्मनि सिंचथ । स्वीकृत्येत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य । क्रत्वाद्यसेत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं । पर्षथ । पृषु वृषु मृषु सेचने । भीवादिकः । यद्वृत्तान्ति-त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यश्वसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽश्वसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यश्वसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मास्तुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्ताव-कमंत्रोच्चारणजनितेन श्रमेण स्वियमानगात्रस्य वेनतः । वेनतः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंबयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य । शश सुतगती । ता-च्छीलिकश्चानम् । स्वेदस्य । त्रिष्विदा गात्रप्रचरणे । अंतर्भावितत्वरथात्कर्मणि घञ् । त्रित्वादाबुदात्तत्वं । विद । विदू लाभे । लोटि मध्यमपुरुषबङ्गवचनात् व्यत्ययेन झादेशः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अस्यादादेशः । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाबुदात्तत्वं । पादादित्वात्निघाताभावः । द्व्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु पाठादाबुदात्तत्वं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-त्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥

यूयं तत्सत्यश्वस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽश्वसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यश्वसः सत्यबला अन्धैरप्रधुष्यबला मरुतो यूयं तद्वृत्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमानेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवका-रिणं राक्षसादिकं विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेलोटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. इत्यादिः शब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययाबुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा । सुपां सुसुगिति तृतीयाया

आजादेशो नकारोपजनश्च । विध्यत । व्यध ताडने । शनि यह्न्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य सार्वधातु-
कमपिदिति ङित्त्वे सति ऋचि तुगुधमशुतङ्किति संहितायां दीर्घः ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहता । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्ता । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽधकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न
दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वि यात । विविधं
यापयत । अस्मत्सकाशान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि कामयामहे तत्कर्त । कुरुत । यद्वा ।
गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं । तद्गूहत । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थ-
स्यान्तारं कामक्रीधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापा-
नादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्त । कुरुत ॥ गूहत । गूह संवरणे । शपि लघूपधगुणं ऊदुपधाया गोहः
। पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भावितवर्थाङ्गोऽट् । अचिणं । अदेस्त्रिनि
च । उ० ४. ६८. इति चिनिप्रत्ययः । उश्मसि । वशं कांती । इदं तो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहि-
यादिना संप्रसारणं ॥ ॥ १२ ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं जागतं मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः षड्भागतमिति ॥
अपिष्टोम आपिमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविज्ञानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो
यज्ञा यज्ञा वो अपये । आ० प. २०. इति ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टतमासो नृतमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिदुस्त्रा इव स्तुभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्शिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽतमासः । नृऽतमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उस्त्राऽइव ।

स्तुऽभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शत्रूणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शत्रुघातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलीपिता अत एव
विरप्शिनो विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा । महन्नामैतत् । महांतो हि विविधैः शब्दैः प्रशंस्यन्ते । अत एवाना-
नता आनतिरहिताः । सर्वोक्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अविथुक्ताः । सप्तगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः । ऋजीषिणः ।
तृतीयमवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तुयंत इति तेषामृजीषिल्वं । यद्वा । ऋजीषिणः प्रार्जयितारो
रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन यष्टुभिः सेविताः नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नेतारः एवभूता मरुतः स्तुभिः
स्वशरीरस्याच्छादकैरंजिभी रूपामिव्यंजकैराभरणैर्व्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । के चिदुस्त्रा
इव । ये केचन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रत्वक्षसः ।
तन्नू त्वन्नू तनूकरणे । गतिकारकयोरेपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः । तव
इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बज्रप्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विरप्शिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां
वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः शकप्रत्ययः । तद्वतो विरप्शिनः । अनानताः । आनता अवनताः
प्रकृष्टभूताः । न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयचलनयोः । व्यथेः
संप्रसारणं धः क्शिप् । उ० १. ४०. इत्युर्चप्रत्ययः । अत्र तु बज्रलवचनाद्वत् न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ ।
जुष्टतमासः । नित्यं मंत्र इति जुष्टशब्द आशुदान्तः । तत आतिशायनिकस्य तमपः पित्वाद्नुदान्तत्वे स एव
स्वरः शिष्यते । आनजे । अन्जु व्यक्तिप्रचणकातिगतिषु । कर्मणि च्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत
आदेरित्यभ्यासस्थालं । तस्मान्नुद्दिहलः । पा० ७. ४. ७१. इति नुट् । व्यत्येनोपधाक्षोपः । इरयो रे । स्तुभिः ।
स्तुञ् आच्छादने । क्शिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुगभावः ॥

उप॒हरेषु॑ यद॒चिध्वं॑ य॒यिं वयं॑ इव मरुतः॒ केन॑ चित्पथा ।

श्रोत॑न्ति॒ कोशा॑ उप॒ वो रथे॑ष्वा घृतमु॒क्षता॑ मधुव॒र्णम॑र्चते ॥ २ ॥

उप॒ऽहरेषु॑ । यत् । अ॒चिध्वं॑ । य॒यिं । वयः॑ऽइव । म॒रुतः॑ । केन॑ । चि॒त् । प॒था ।

श्रोत॑न्ति । कोशाः । उप॒ । वः । रथे॑षु । आ । घृतं । उ॒क्षत॑ । मधुऽव॒र्णं । अ॒र्चते॑ ॥ २ ॥

हे मरुत उपहरेषूपहर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिष्ठेषु नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुथ । किं कुर्वतः । वय इव पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानिर्मरुद्भिर्मेघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कोशाः । मेघनामितत् । वो युष्माकं रथेष्वासक्ता मेघाः श्रोतन्ति । जलं सुंचति । यस्मादेवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मह्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृथ्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्माद्भिलषितां वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपहरेषु । ङ् कौटिल्ये । उपहरन्ति कौटिल्येण तिर्यग्गच्छन्तिष्वित्युपहृत् नभःप्रदेशाः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतिर्वर्तमाने लङ् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे । आदृगमहमजन इति किप्रत्ययः । पथा । आङि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । श्रोतन्ति । श्युतिर् चरणे । छांदसो यलोपः । उक्षत । उच्च सेचने । लोटि तशब्दस्य ङित्त्वे सति ऋषि तुमुधेत्यादिना साहितिको दीर्घः ॥

प्रैषाम॒ज्मेषु॑ वि॒धुरेव॑ रेजते॒ भूमि॒र्यामेषु॑ यद्दं युंजते॒ शुभे॑ ।

ते क्री॒ळयो॑ धुनयो॒ भ्राज॑दृष्टयः स्व॒यं महि॑त्वं प॒नय॑न्त॒ धूत॑यः ॥ ३ ॥

प्र । ए॒षां । अ॒ज्मेषु॑ । वि॒धुरा॑ऽइव । रे॒जते॑ । भूमिः॑ । यामेषु॑ । यत् । ह् । युंजते॑ । शुभे॑ ।

ते । क्री॒ळयः॑ । धुन॑यः । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः । स्व॒यं । म॒हि॒त्वं । प॒न॒य॑न्त॒ । धू॒त॑यः ॥ ३ ॥

यद्य यदा खल्वेते मरुतः शुभे शोभनाय वृथ्युदकाय युंजते मेघान् सञ्जीकुर्वन्ति तदानीमज्मेषु मेघानामुत्पेक्षेष्वां मरुतां संबन्धिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्र रेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीयान्रथान्युंजते अश्वैर्योजयति तदानीमेषां रथानां संबन्धिषु पर्वतादेरुत्पेक्षेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भोत्या कंपते । तच्च दृष्टान्तः । विधुरेव । यथा भर्त्रा विद्युक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीप्यमानायुधा एवभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्मुन्तः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव पनयन्त । व्यवहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिचेपणयोः । अर्तिसुखित्यादिना विधीयमानो मन् बङ्गलवचनादस्मादपि दृष्टयः । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. इति वचनादज्ज्वलवचनोपपत्तिरिति वीभावभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज् कंप्ने । भ्यसते रेजत इति भयवेपणयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । या प्रापण इत्यस्मादर्तिसुखित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्ती । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयन्त । पन व्यवहरि । गुपूधूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

स हि स्व॒सृत्पृष॑दश्चो॒ युवां॑ ग॒णो॒ऽया ई॑शा॒नस्त॒विषी॑भिरावृ॒तः ।

अ॒सिं स॒त्यं च॑रु॒णया॒वाने॑द्योऽस्या धि॒यः प्रा॒विता॑था॒ वृषां॑ ग॒णः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्व॑ऽसृत् । पृष॑त्ऽअश्चः । युवां॑ । ग॒णः । अ॒या । ई॑शा॒नः । त॒विषी॑भिः । आ॒ऽवृ॒तः ।

अ॒सिं । स॒त्यः । च॑रु॒णऽया॒वा । अ॒ने॑द्यः । अ॒स्याः । धि॒यः । प्र॑ऽअ॒वि॒ता । अ॒थ । वृषां॑ । ग॒णः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुत्तयोऽथा अस्व सर्वस्व जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वस्रत् स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्व मरुत्तणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषद्वचः । पृषत्वः । चेतविद्वंकिता मृग्योऽस्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा नित्यतर्षणः तविषीभिरन्येषामसाधारणीर्बहिरावृतः परिवेष्टितः सत्यः सत्कर्मार्हः । अणयावा क्तोतृणामृणस्यापगमयिता । वज्रस्य धनस्य दातित्यर्थः । अनेवः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः वृषा जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुत्तयोऽस्या धियोऽस्वदीयस्यास्य कर्मणोऽद्यान्तरं प्रावितासि । प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुसुगिति षष्ठा याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मान्ताच्छ्रीलिकञ्चानम् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावेन चित्स्वरिणांतोदात्तत्वं । अथा ईशान इत्यनेषाश्चादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । अणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितत्वरथादातो मणिन्निति वनिप् । अनेवः । णिदि कृत्सायां । अहलोर्षदिति ष्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्तुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासिऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिंद्रं शम्युक्ताण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । इं । इंद्रं । शमि । अशुक्ताणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणं वृत्तांतमस्माकं पितोपदिष्टवान् अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिपुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाज्जत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्र जिगाति । मरुत्तणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाज्जतिः स्तुतिश्च मरुत्तः क्रियते । यस्मादीमेनमिंद्रं शमि वृत्रवधादिरूपे कर्मणि अशुक्ताणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्वैवंरूपया सुत्या युक्ताः संत आशत प्राप्नुवन् न पर्यत्याशुः आदित् एवमिंद्रप्राप्त्यन्तरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीकृद् चान्याकृद् चेत्येवमादीनि नामानींद्रसकाशात्तद्ध्वा दधिरे । धृतवतः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाज्जतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने क्त्वांस ईकारलोपः । अशुक्ताणः । अच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अत्यधिकारक्त्वांसः । यद्वा । अयस्त्रयादिषु क्त्वादिभयं भवति । का० १. ४. २०. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स अकृतेत्यादाविव पदत्वात्कुलं भत्वाज्जस्त्वाभावः । आशत । लङि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञत्वैंग्र्यां घञ्जावित्यर्हाथै घः ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त अशुक्लभिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिः । अशुक्लभिः । सुखादयः ।

ते । वाशीमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलेदीपमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृथुदकं श्रियसे श्रियतुं प्राणिभिः सेवितुं सं मिमिक्षिरे । सम्यग्मेढुमिच्छंति । पृथिवीं वृथुदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छंति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत अशुक्लभिः स्तुतिमन्त्रिच्छंतिभिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्तुतिलक्षणया वाचोपेताः इष्मिणो गतिमंतः अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनी धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लज्जवतः ॥ श्रियसे । तुमर्थे सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनताम्रियमंच इति निषेधादामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाद् भक्षणे । शीणादिक इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षयं येषां ।

नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गती । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय इनिः । विद्रे । विद्वृ लामि । लिटि द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥ ॥ १३ ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षड्चं चतुर्थं सूक्तं । अचानुकम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यात्वे प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपेति । पूर्ववदृषिदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तारपंक्ती । आद्यौ पादौ जागती तुतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः । सूत्रितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. इति । अस्त्रायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्गौ जागती पादौ स्थातामंखी गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति । एतत्त्वदित्येषा पंचमी विराड्रूपा । आदितस्त्रयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ विद्युन्मद्भिरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्रता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपर्यैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्रत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिचं प्राप्य हवंति शब्दं कुर्वतीति मरुतः । यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना रोचमानाः । अथवा महत्वंतरिचे द्रवंतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाङ्गः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पीराणिकास्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्रगणात्का एकोनपंचाशत्संख्याका मरुतो जश्चिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीये रथेरा यात । अस्त्रदीयं यज्ञमागच्छत । कीदृशी रथेः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्तिपुक्तेः स्वर्केः स्वर्चनेः शोभनगमनपुक्तेः । यद्वा । शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशीः । अथवा शोभनदीप्तिपुक्तेः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाख्यायुधानि । खूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशीः । यद्वा । रंहणश्रीला मेघा रथाः । तैः सहान्तरिचे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशीः । विद्युन्मद्भिः । विद्युता तडिता तद्वद्भिः स्वर्केः शोभनगमनैः ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरपुक्तेः । अश्वपर्यैः । अश्वं व्याप्तं पर्यौ पतनं गमनं येषां । अंतरिचं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभनकर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतो वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पच्छिण इव शीघ्रमापप्रत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवंति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्भ्रवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिरुतः स्वर्केः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथेरायात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्यैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३-१४. इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणलेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यंतर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तेर्ह्ययः । पा० ८. २. १०. इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । इस्वनुड्भ्यां मनुबिति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपर्यैः । अशू व्याप्ती । अशिप्रुपीत्यादिना कृत्प्रत्ययः । बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक इष्टमि प्रियस्त्रिरेत्यादिना वर्षादेशः । पप्रत । पत्तु गती । लुङि ऋदित्वात् ऋरडादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १९. इति पुमागमः ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः श्रुभे कं यांति रथतूभिर्भिरश्वैः ।

रुक्मो न चिचः स्वधितिवान्पव्या रथस्य जंघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । श्रुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चिचः । स्वधितिऽवान् । पव्या । रथस्य । जंघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिरक्षयवर्णैः पिशुगैः पिंगलवर्णैश्चभयवर्णोपैते रथतूर्भी रथस्य प्रेरयितुमिरक्ष्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दचितारं सुवंतं यजमानमा याति । आगच्छंति । किमर्थं । शुभे तस्य शोभां कर्तुं । अथवा शुभ उदकाय । वृथ्वर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रक्तो न रोचमानं सुवर्णमिव चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितोवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पत्न्या चक्रधारया भूम भूमिं जघनंत । अत्यर्थं घ्नति । स्तोत्ररक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना भूमिरतिपीडिता बभूवुवैत्यर्थः ॥ वरं । त्रियंते देवा अनेनेति वरः । यहवृद्धनिश्चीति करणेऽपि । कं । कै गे शब्दे । कायतीति कः । बज्रलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्भिः । तुर त्वरणे । रथं तुरुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्विञ्चेति क्विप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पत्न्या । पत्नी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि० ५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जघनंत । हृतेर्यङंताद्वर्तमाने ह्यंदासो लङ् । ह्यंदासुभयथेत्यार्धधातुकत्वाद्दतोलोपयलोपी । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुनुगिति ङादेशः । ह्यंदासं ह्रस्वत्वं ॥

श्रिये कं वो अर्धं तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युन्मासौ धनयंते अर्द्रि ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अर्धं । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृण्वंते । ऊर्ध्वा ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुजाताः । तुविद्युन्मासः । धनयंते । अर्द्रि ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमाराख्यमायुधं श्रिये कमीश्वर्याथं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न उच्छ्रितान्वृचसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्ध्वा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसत्ररूपेणीच्छ्रिताङ्गणवन्ते । यजमानः कारयति । हे सुजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतो युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमर्द्रि सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्मासः प्रभूतधना यजमाना धनयंते । धनं कुर्वति । युष्माकं यागाय यावभिरभिषुखंतीत्यर्थः ॥ वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्चंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । मेधा । सुपां सुनुगिति शसो ङादेशः । वना । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्लेषोपः । छणवन्ते । छवि हिंसाकरणयोश्च । लटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विह्योरच्चैत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वेन प्रस्थाडित्वाङ्गणेऽवादेशः । ऊर्ध्वा । पूर्ववङ्गादेशः । धनयंते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

अहानि गृध्राः पर्या व आगुरिमां धियं वार्कायां च देवीं ।

ब्रह्म कृण्वंतो गोतमासो अर्कूर्ध्वं नुनुद्र उत्सधिं पिबथ्यै ॥ ४ ॥

अहानि । गृध्राः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्कायां । च । देवीं ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । गोतमासः । अर्कः । ऊर्ध्वं । नुनुद्र । उत्सधिं । पिबथ्यै ॥ ४ ॥

तृषितैर्गोतमैः सुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायानीय प्रददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिदृषिर्वृते । हे गोतमा गृध्रा जलाभिकांबायुक्तान्वो युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिमानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभिसुखेन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कायां वार्भिरुदकैर्निष्पायां धियं ज्योतिष्टोमादिलक्षणं कर्म च देवीं बोतमानमकुर्वन् । येष्वहस्सु ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमर्कैर्मचसाध्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वंतो मरुतः कुर्वंतो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं । उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिबथ्यै स्वकीयपायायोर्ध्वं नुनुद्रे नुनुदिरे देशांतरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः सुता मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्तदेतदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः । गृधु अभिकांबायां । सुसूधागृध्रिभ्यः ऋत्तिरिति ऋत्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवंतीति शसो जस् । नित्वादायुदात्तत्वं । अगुः । एतेर्भुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत इति

श्वेर्जुस । वार्क्याय । बुद्धञ् करणे । अहलोर्खत् । वार्भिः कार्या वार्क्याय । चिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । गुण्डे । गुद प्रेरणे । हरयो र इति रेआदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातिरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबथे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति शब्धीन्प्रत्ययः । पाघ्नित्वादिना पिवादेशः ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहून् ॥५॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहून् ॥५॥

हे मरुत एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वेर्ज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्हं उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान् हिरण्यमयचक्ररथाखण्डान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा । दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया ऋष्टयो येषां तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहून् वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हंतृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृथ्युदकस्याहर्तृन् । अथवा उत्कृष्टानां देवतानामाह्नातृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतामरुतः पश्यन् सम्यग्ज्ञानं गोतमो यत्स्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अधाप्येति माधमका देवगणा वराहव उच्यंते पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने । कांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्यु शब्दोपतापयोः । लङि तिपि बङ्गलं छंदसीति शपः सुः । गुणे हल्ङ्याभ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । वराहून् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाद्धतेर्वा हरतेर्वा ह्यतेर्वा जुहोतिरद्वार्याद्वा । ङ् इत्येतस्य निष्पत्तिरिति खंदस्वामी । अस्य पृषोदरादित्वाद्भिमतसिद्धिः ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभर्त्री प्रति षोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तौभयवृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभर्त्री । प्रति । स्तोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तौभयत् । वृथा । आसां । अनुं । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषासदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्त्री युष्मानुहरंती युष्मन्नुणसदृशी प्रति षोभति । प्रत्येकं स्तौति । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नशब्दः संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । नि० ७. ३१. इति । इदानीमृत्विक्संबंधिनी वागपि वृथानायासेनासामभिर्द्धं विभरस्तौभयत् । अस्तौत् । इदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरसदीययोर्बाहोः स्वधां । अन्ननामितत् । यदा बङ्गविधमन्नं मरुतः स्थापयति । तामनुलक्ष्यैत्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । ह्यञ् हरणे । तुच् । अन्नेभ्य इति ङीप् । उदानयणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥ ॥ १४ ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्धं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी स्वस्ति न इंद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभञ्च । अनु० ९. ५. इत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्यावास्तिस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाथाः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अपिष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्यामीयं । सा तु प्रकृती विद्वती च वैश्वदेवशस्त्रस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. इति । अदितिर्धीरदितिरंतरिर्भमिति परिदध्यात्सर्वच वैश्वदेवे । आ० ५. १८. इति च । ब्राह्मणं च भवति । सर्वे पंचजनीयया परिदध्यात् । ऐ० ब्रा० ३. ३१. इति ॥ महाव्रते निष्कैवत्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थाने । ऐ० आ० ५. ३. २. इति ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सद्मिबृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥
 आ नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदब्धासः । अपरिऽइतासः । उतऽभिदः ।
 देवाः । नः । यथा । सद्मि । बृधे । असन्न । अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽपिष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भागादा यंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः समीचीनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनीया वा अदब्धासोऽसुरैरहिंसिताः अपरीतासः शत्रुभिरपरिगताः । अप्रतिबद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः शत्रूणामुन्नेत्तारः । ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्तथागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजंतः अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वंत एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं सद्मिन् सदेव वृधे वर्धनायासन् । भवंतु ॥ अदब्धासः । दम्भु दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नऽसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण गती । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जसेरसुक् । वृधे । वृधु वृधौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । साविकाच इति विभक्तेश्दात्तत्वं । असन् । अस सुवि । लित्यङागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । तस्याङित्वात् असोरलोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण गती । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युपप्रत्ययः । नऽसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वादुबद् ॥

देवानां भद्रा सुमतिश्चैज्जुयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।
 देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरंतु जीवसे ॥ २ ॥
 देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । चैज्जुऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।
 देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरंतु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । अज्जुयतामृजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठितारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानामिमुख्येन नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमयस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोप सेदिम । प्राप्तुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माकमायुर्जीवसे जीवितुं प्र तिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । अजेंद्राद्येत्यादी । उ० २. २८. । रन्प्रत्ययांती निपातितः । अज्जुयतां । अज्जुमात्मन इच्छति अज्जुयति । सुप आत्मनः क्वच । तदंताकण्टः शतु । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेश्दात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेति क्लिन उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्न इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिम । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्थानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशादित्वाभावादत एकह्रस्व इत्येत्वाभ्यासलोपी । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । प्र तिरंतु । प्रपूर्वाक्षरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्तो व्याचख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय । नि० १२. ३९. । इति ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भर्गं मिचमदितिं दक्षमस्रियं ।
 अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ ३ ॥
 तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भर्गं । मिचं । अदितिं । दक्षं । अस्रियं ।
 अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विना । सरस्वती । नः । सुऽभगा । मयः । करत् ॥ ३ ॥

ताव्विश्वादेवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा ।

निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्निव्यादिक्रिया वैश्वदेव्या निविदा वयं ह्रमहे । आहुयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव विनियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं भिचं प्रमीतिस्त्रायकमहरभिमानिनं देवं । भिचं वा अहः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति श्रुतिः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं दत्तं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दत्त इति श्रुतिः । अस्त्रिधं शोषणरहितं सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुन्नगं । अर्यमणं । अरीन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतिः । तं । वरुणं । वृणोति पापहृतः स्वकीयैः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते च । वाहणी रात्रिः । तै० ब्रा० १. ७. १०. १. इति । सोमं द्वेषात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विनाश्ववंतौ । यद्वा । सर्वं व्याभ्रवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्वाभ्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्विरश्विनाविधीर्णवामस्तत्कावश्विनौ यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानो पुष्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि० १२. १. इति । एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्दृशणार्थमाहुयाम इति पूर्वच संबंधः । अस्माभिराहुता सुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ ह्रमहे । द्वेजो लटि ऊ इत्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । अस्त्रिधं । त्रिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । बह्वत्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्लेख्यडागमः । बह्वलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः क्वकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना ऋणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । ऋणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तज्ञेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्ञेषजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयितु । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तज्ञेषजमस्मान्प्रापयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता बौर्बुलोकोऽपि तज्ञेषजमस्मान्प्रापयतु । सोमसुतः सोमामिषवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य सुखस्य भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पापाणाश्च तज्ञेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे धिष्ण्या । धिष्ण्या बुद्धिः । तद्देहावश्विनौ युवं युवां तज्ञेषजं ऋणुतं । आकर्णयतं । यज्ञेषजमस्माभिर्वाग्वादिषु प्रार्थ्यते । तज्ञेषजं देवानां मिषजो युवामस्माकमनुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । पा० १. २. ४७. इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावितव्यार्थात्प्रार्थनायां लोट् । सोमसुतः । सोमे सुजः । पा० ३. २. ९०. इति भूते क्लिप् । धिष्ण्या । धिष्ण्याशब्दाद्देहाद्यर्थे कंदसि चेति यः । वर्णलोपस्कांदसः । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

तमीशानं जगतस्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे ह्रमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसंबुधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियंऽजिन्वं । अवसे । ह्रमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असत् । वृधे । रक्षिता । पायुः । अदब्धः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाधेनेन्द्रः स्तूयते अपरार्धेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीर्भिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं एवंभूतं तमिन्द्रमवसे रक्षणाय वयं ह्रमहे । आहुयामः । पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत् येन प्रकारेण भवति तेनैव प्रकारेणादब्धः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तसुः । षष्ठीकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां चेति षत्वं । षष्ठाः पतिपुचेति

विसर्जनीयस्य सत्त्वं । धियञ्जित्वं । जिविः प्रीणानार्थः । कृत्यस्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्त्वच् । इच
एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः । असत् । अस भुवि । लेखडागमः । बङ्गलं कंदसीति
शपो लुगभावः । पायुः । पा रक्षणे । कृवापाजीत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् । कंदस्युभयधेति तस्य
सार्वधातुकत्वादस्तेर्भुः । पा० २. ४. ५२. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥ १५ ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवा वृद्धं प्रभूतं श्रवः श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविना-
शनाम । नि० ३. २१. । स्वस्त्यविनाशं दधातु । विदधातु । करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः ।
यद्वा । विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य । तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः ।
यत्संबन्धिनी रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यसृचस्य पुत्रो गच्छान् नोऽस्माकं स्वस्त्यवि-
नाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः ।
बङ्गत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद् ज्ञाने । विद्गु लाम्भे । आभ्याममुन्प्रत्ययांती वेदस्त्वब्दः ।
बङ्गत्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । तुषस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. ।
जित्वादाबुदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टारिष्टा । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः ।
बृहस्पतिः । तद्वृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७. * । इति सुटलोपो । उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद-
योयुगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

पृषदश्वामृस्तः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदधेषु जग्मयः ।

अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अर्वसा गमन्निह ॥ ७ ॥

पृषत्ऽश्वामृः । मृस्तः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदधेषु । जग्मयः ।

अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अर्वसा । आ ।

गमन् । इह ॥ ७ ॥

पृषदश्वामृः । पृषद्विः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता अश्वानि येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नामावर्णा गौर्माता
येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं याति गच्छतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदधेषु यज्ञेषु जग्मयो
गन्तारः अग्निजिह्वा अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थान्ता-
च्छब्दं । मनवः सर्वस्य मन्तारः सूरचक्षसः सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका
विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहा गमन् । आगच्छंतु ॥ शुभंयावानः । या
प्रापणे । आतो मनिन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः
प्रार्थनायां लेखडागमः । इत्यश्च लोप इतीकारलोपः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् ॥

असि सौम्यचरुसृतीयसवने । तेन चक्षणा देवतामिष्टेष्टशेषे तस्मिन्बङ्ग घृतमवनीय तस्मिन्वपट्कर्त्त
स्वकोया ह्याया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव सूच्यते ।
राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥ महाना-
स्वीव्रतेऽपिषा भूमिस्पर्शने अय्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इन्द्रापी
भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अक्षऽभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । व्यशेम । देवऽहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं बाधियं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा यागेषु चक्षुःपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभिरक्षभिरात्मीयैश्चक्षुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्दृढैरङ्गैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । बज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । कंदस्यपि दृश्यत इत्यण्ड् स चोदात्तः । यजत्राः । अमिनचीत्यादिना यजेरत्रन्नात्ययः । तुष्टुवांसः । पुत्र सुती । लिटः क्लसुः । शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते । व्यशेम । अशू व्याप्ती । लिङ्याशिष्यङ् । यदि तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङ्गि व्यत्ययेन शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शतमिन्नु शरदो अंति देवा यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनां ।

पुत्रासो यत्र पितरो भवंति मा नो मध्या रीरिषतायुर्गंतोः ॥ ९ ॥

शतं । इत् । नु । शरदः । अंति । देवाः । यत्र । नः । चक्र । जरसं । तनूनां ।

पुत्रासः । यत्र । पितरः । भवंति । मा । नः । मध्या । रीरिषत । आयुः । गंतोः ॥ ९ ॥

हे देवा अंत्यंतिके मनुष्याणां समोप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मान्मृष्टिकाले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गंतोः क्लृप्तस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवतो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवंति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपो बज्रलमिति वक्तव्यमिति क्लोपः । यत्र । अचि तुनुघमशुतङ्कुत्रेति संहितायां दीर्घः । चक्र । लिटि मध्यमबज्रवचनस्य कित्त्वानुणाभावे यणादेशः । द्यचो ऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. इति जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । रीरिषत । रिष ह्य हिंसायां । अस्माक्यंतात् माङ्गि लुङ्गि मध्यमबज्रवचने त्रैलुङ्गि णिलोपोपधाह्रस्वद्विर्वचनह्रस्वादिशेषसन्वज्ञवित्स्वदीर्घाः । कांसः पदकालीनो ह्रस्वः । गंतोः । भावलक्षणे खेण् । पा० ३. ४. १६. इति गमेस्तोसुन्नात्ययः ॥

अदितिर्द्वीरदितिरित्थेषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च । अदितिर्द्वीरदितिरंतरित्त्वं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. इति ॥

अदितिर्द्वीरदितिरंतरित्त्वंमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पंच जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरित्त्वं । अदितिः । माता । सः । पिता । सः । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः । जातं । अदितिः । जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा शैव ऋषीर्गोतमशीलो नाकः । शैवांतरित्त्वंमंतरा

बावापृथिव्योर्मध्य ईच्छमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रो मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरिव । पंच जना निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः । यद्वा । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षां-सीलिके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः । नि० ३. ७. । इति । ब्राह्मणे त्वेवमान्नातं । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितृणां च । ऐ० ब्रा० ३. ३१. । इति । तत्र गंधर्वा-प्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अप्यदितिरिव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः साप्यदितिरिव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरिव । एवं सकलजगदात्मनादितिः स्तयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितिर्वि-भूतिमाचष्टे । नि० ४. २३. । इति ॥ अदितिः । दो अवखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिणि व्यतिस्थितिमास्यां । पा० ७. ४. ४०. । इतीत्वं । यास्केपक्षे तु दीङ् षय इत्यस्मात् क्तिणि व्यत्ययेन ब्रूस्वत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वं । स पिता । निर्दिशमानप्रतिनिर्दिशमानयोरिकतामापादयति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिंगतामुपाददत इत्युद्दिश्लिंगतया पुँल्लिंगत्वं । जनित्वं । जनैरीणादिकस्वप्नप्रत्ययः ॥ ॥ १६ ॥

अजुनीतीति नवर्षं षष्ठं सूक्तं गीतमस्यार्धं । अत्रानुकम्प्यते । अजुनीती नव गायत्रमंत्यानुपुबिति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वित्युक्तत्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं ब्रूदेवताकं । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य अजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । अजुनीती नो वरुण इंद्रो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वधेषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासात्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्विव । आ० ७. १. । इति ॥

अजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः सजोषाः ॥ १ ॥

अजुनीती नः । वरुणः । मित्रः । नयतु विद्वान् । अर्यमा देवैः । सजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् अजुनीती अजुनीत्या अजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवरत्नैरिंद्रादिभिः सजोषाः समानप्रीतिरर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता सूर्यस्यास्मानुजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ अजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षंते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महःऽभिः । व्रता । रक्षंते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छादयितारः । सर्वं जगद्वनेनाच्छा-दयंतित्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयैस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वप्यहस्तु व्रता व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि कर्माणि रक्षंते । पालयंति ॥ वस्वः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावे जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेर्द्धितीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितत्पर्याल्लटः शानच् । बङ्गलं कदसीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मुर्क्षा मोहसमुच्छाययोः । अस्मात्सं-पदादिलचणो भावे क्लिप् । राज्ञोप इति ककारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रि । पा० ८. ३. १४. । इति रेफलोपः । न प्रमूरा अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षंते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप् द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । शर्मं । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप् । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मभ्योऽस्मभ्यमनुष्ठानुभ्यः शर्मानुत्सर्षणं सुखं यंसन् ।

यच्छंतु । प्रयच्छंतु । किं कुर्वंतः । द्विषोऽस्मदीयान्पापलक्षणान् शत्रून्प बाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥
यंसन । यम उपरमे । लेख्यडागमः । सिद्धङ्गलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं घेषां मास्तीत्यमृताः । नञो
जरमरमिञ्मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

वि नः पथः सुविताय चियंविद्रौ मरुतः । पूषा भगो वंद्वासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियं । विद्रौ । मरुतः । पूषा । भगः । वंद्वासः ॥ ४ ॥

वंद्वासः सर्वेर्वदनीयाः स्रोतव्या नमस्कर्तव्या वेद्रादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्वि चियंतु । विचिन्वतु ।
अशोभनेभ्यो मार्गिभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय सुप्तु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि
भस्य टेलीप इति टिषोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण गतावित्यस्मात्कर्मणि
निष्ठा । तन्वादीनां कंदसि बङ्गलमुपसंख्यानमित्युवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ति सुपमानात्
क्त इत्युत्तरपदात्तोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा-
न्निघाताभावः । वंद्वासः । वदि अभिवादनस्त्योः । अहलोर्ण्यत् । ईडवंदवृशंसदुहां ष्यत् इत्याद्युदात्तत्वं ।
आञ्जसेरसुक् ॥

अप्नोर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्थानि । तत्र चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थ उत नो धिय इत्येषानुरूपतृचस्य
वैकल्पिकी तृतीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

उत नो धियो गोअयाः पूषन्विष्णवेवयावः । कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअयाः । पूषन् । विष्णो इति । एवंऽयावः । कर्ता । नः ।
स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पुषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गंतुभिरश्नीर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः ।
हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोअयाः पथ्याणि पशुप्रमुखान्यस्मत्सका-
शाद्गृष्टेः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्रयति । यस्मात्पशवः प्रवेव अंशेरन
स एतेन यजेत । तै० ब्रा० २. ७. १४. २. इति । उतापि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः ।
इण गती । इणशीङ्भ्यां वन्निति वन्प्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मनिन्निति वनिप् । संवुर्वा
वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य ह्रस्वं ॥ १७ ॥

अल्लिगावर्थमाङ्गतं मधुपर्कं मधु वाता इति तृचेन अल्लिगादिः प्रतियहीताविद्येत । तथा च सूच्यते । मधु
वाता अतायत इति तृचेनाविच्य । आ० गृ० १. २४. १४. इति ॥

मधु वाता ऋतायते मधु स्तरंति सिंधवः । माध्वीर्नः संत्वोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । स्तरंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

अतायते अतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्म फलं चरंति । वर्षति ।
प्रयच्छंतोत्वर्थः । तथा सिंधवः खंदनशीला नद्यः समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं चरंति । एवं नो
ऽस्मभ्यमोषधीः फलपाकांता ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपिताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थोयस्य
लुगकारिकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. इति लुक् । अतायते । अतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्यच् । न च्छंदस्यपुत्रस्वेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यञ्जताल्लटः शतृ । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ् च । पा० ४. ४. १२९. इति मत्वर्थोयोऽअप्रत्ययः । अल्लिगावर्थास्त्वोषधी
दावन्नि यणादेशो निपात्यते । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ओषधीः । ओषः पाक आसु धीयत इत्योप
धयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । छदिकारादन्तिन इति ङीप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घः । दासीभा
रादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञ्तमाद्युदात्तं ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।
पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उतापि उषस उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमति भवतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धी लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या आज्ञी । पा० ४. १. ८५. २. । इति प्राग्दीव्यतीयोऽऽप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यते । नि० ४. १९. । इति यास्तुः । रजंत्वस्त्रिजना इति रजः । असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । का० ६. ४. २४. ४. । इति रजेर्नलोपः ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माधीर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माधीः । गावः ।
भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता शूपाभिमानी देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माधीर्माधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावायुदात्ता । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतित्स्वरत्वं ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्मः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवन्तु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्रदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः स्थापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयित्द्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरु विस्तीर्णं क्रामति पादां विक्षिपतीत्युक्क्रमः । विष्णुर्हि वामनावतरि पृथिव्यादीन् लोकान्पदत्रयरूपेणाक्रांतवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर उपद्रवाणां शमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविक्षेपे । पचाद्यच् । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युक्क्रमः । कर्मव्यण । नोदात्तोपदेशस्य मांतस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ १८ ॥

त्वं सोमिति त्रयोविंशत्युच्चं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्थं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः षोडशंता द्वादशर्चां गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । त्वं सोम त्र्यधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमिति द्वे ऋचावनुवाक्ये । सूत्रितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं सोमेतिषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणापेरप्रिमिति खंडे षुत्रितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. । इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टी सौम्यस्थानुवाक्या । दहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूत्रितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां आ० ४. ३. । इति ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेषि । पंथां ।

तव । प्रऽनीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया बुद्ध्या प्र चिकितः । प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां सुतिभिरज्ञा-
सिष्येत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमुजुतममकुटिलं पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनु नेषि । अस्मान्गुक्रमेण
प्रापयसि । किंच हे इंदो उंदनशील सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या त्वत्कर्तृकेण प्रकृष्ट-
नयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो वा नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
असेवंत । प्राप्तुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्र चिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि
निष्ठा । क्लेदसं द्विर्वचनं । यद्वा । यद्गुलुगंतानिष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनिव्यस्वाङ्गो यद्गुलुकोरित्यभ्यासस्य
गुणाभावः । यद्वा । क्लेदस्युभययति निष्ठायाः सार्वधातुकसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य सुः । स्याविति
द्विर्वचनं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया उदेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिषु निभाषर्जोऽक्लं दसि । पा० ६. ४. १६२. इति रत्वं । टेरिति टिञोपः । नेषि । नयतिर्लटि बङ्गं
क्लं दसीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्युभ्यामात् । पा० ७. १. ८५. इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः
सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

अपिष्टोमे महत्त्वतीये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाव्या । सूचितं च । अपिनेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वत्यप
इति धाव्याः । आ० ५. १४. इति ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा द्युम्नेभिर्द्युमन्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरपिष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मीयैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिवृषत्वं
कामाभिवर्षणैर्महित्वा महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्षिता महान्श्च भवसि । तथा त्वं नृचक्षा नृणां
यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता सन् द्युम्नेभिर्द्युम्नीसैर्दक्षैर्हविर्बलैश्चैरत्रैर्द्युमन्यभवः । प्रभुताज्ञो
भवसि ॥ सुक्रतुः । बङ्ग्रीहो क्लादयत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बङ्ग्रीहावाद्युदात्तं ब्रह्मं दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः ।
विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बङ्ग्रीहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृषो भावो
वृषत्वं । बङ्गलं क्लं दसीति भिस ऐसभावः । महित्वा । महरीणादिक इत्यत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां सुलु-
गिति विभक्तराकारः ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्भीरं तव सोम धाम ।

शुचिष्टमसि प्रियो न मिचो दक्षाय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मिचः । दक्षाय्यः । अर्यमाऽइव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहृतः क्रीतो वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मंचलिंगात् । क्रीतस्य ते नु तव संबन्धीनि हि व्रतानि सर्वाण्यपिष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्नहद्विस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा । नु इत्येतदुपमार्थे । तदुक्तं यास्केन । अथाप्युपमार्थे भवति वृक्षस्य नु ते पुरहृत वयाः । नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्यैव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तत्र दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानी मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमयंमेवास्माभिर्दृश्यमानः सूर्य इव दन्वाव्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति एवं निश्च्युतमयैः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिष्टं । युष्मत्तत्तनुःध्वतःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दन्वाव्यः । दन्व वृक्षी । श्रुदन्विसृष्टिप्रहृष्य आद्यः । उ० ३. ९६. । इत्याख्यप्रत्ययः ॥

आययणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आययणं व्रीहिश्चामाकयवानामिति खंडे सूत्रितं । सोम यास्के मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वपायां याज्या । सूत्रितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाह्णं युत्सु पुतनासु परि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायसीयेष्टावथैव सौम्यस्य याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेळ्ळन्नाजन्तोम प्रति हव्या गृभाय ॥४॥

या ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेळ्ळन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥४॥

हे सोम ते तव दिवि दुलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तते । तथा पृथिव्यां भूर्मा यानि वर्तते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तते । तथा व्रीह्यावोषधीष्वप्सु च यानि वर्तते । तेभिर्विश्वैः सर्वस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेळ्ळन्नाजन् हे राजन् सोम राजमान सोम एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रत्तानि हवींषि प्रति गृभाय । प्रतिगृहाण ॥ यां । श्स्कंदसि बङ्गलमिति शिलीपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. । इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । कंदसि शायजपीति ही आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

प्राणमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अयिवृवाणि जंघनदिति पूर्वस्याज्य भागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति । एवं यत्र यत्र वार्चघ्नावाज्यभागां तत्र सर्ववास्या विनियोगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्येषानुवाक्या । आपराल्क्यामुपसदि मेव याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्कानो अमीवहा इति विपर्ययो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत वृचहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥५॥

त्वं सोम । असि । सत्सपतिः । त्वं । राजा । उत । वृचहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥५॥

हे सोम त्वं सत्यतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः । तै० ब्रा० १. ७. ४. २. । इति श्रुतेः । यद्वा । संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्त्रायते । स्वान भ्राजत्याहिंते वा अमुष्मिन् लोके सोममरचन् । तै० सं० ६. १. १०. ५. । इति ।

उतापि च राजा राजमानस्त्वं वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादि-
यागस्त्वमेव तद्रूपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यपतिः । बङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत्पुरुषपक्षे तु
पत्वाविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ १९ ॥

सापिचित्त्वे क्रतावप्रीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवसुवां हवीषि निरूप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्ह-
विषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाप्रीषोमीयेणेति खंडे सूत्रितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः
कवीनां । आ० ४. ११. । इति ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोचो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोचः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनीषधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः तदानीं वयं न मरामहे ।
न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोचः । प्रियाणि स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बङ्गभिः स्तोत्रव्य इत्यर्थः ।
वनस्पतिर्वनानामोषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा औषधीनां राजा । तै० सं० ६. १.
९. १. । इति श्रुतेः ॥ वशः । वशं कांती । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । त्वं चेति
चशब्दश्चणिति निपातांतरं चेदर्थं । तद्योगान्निपातिर्यद्यदिहृतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे ।
जीविरातुः । उ० १. ८०. । मरामहे । मृद् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुष्कामिष्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूत्रितं ।
आ नो अग्ने सुचितुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १०. । इति ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यून् ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋताऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृत्राय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोग-
समर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि । करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥
महे । महते । अच्छब्दलोपस्कांदसः । बृहन्नहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघोनामतद्वित
इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । क्वजंताल्लटः शतृ । शतुरनुमो नवजादी इति विभक्तिरुदात्तत्वं ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । स्वस्त्ययन्यां रक्षितवंतावपि रक्षा
णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. । इति ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्षं । राजन् । अघऽयतः । न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्वेतुकं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्वा-
दपि पुरुषान्नोऽस्मान्त्रण । पालय । त्वावतस्त्वत्सदृशस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत्
किमु वक्तव्यं त्वत्सखा न विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परिषामिच्छतीत्यघायन् । कंदसि परिच्छायाम-
पीति क्वच् । अघाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । र्ष रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्त्रां कंदसि
सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्त इति तुचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ।
इति ॥ आग्रयणे सौम्यस्य सोम यास्त इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि

दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पौष्णामिष्टी द्वितीयस्याज्यभागस्त्वेषानुवाक्या । सूचितं च । त्वमेधे सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सवतौ । आ० १०. ६. । इति ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता भव ॥ ९ ॥

सोम । याः । ते । मयःऽभुवः । ऊतयः । संति । दाशुषे । ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयोभुवो मयसः मुखस्य भाव-
यिज्यो या ऊतयो रक्षाः संति विद्यते ताभी रक्षाभिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिवि-
शेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४७. । इति ङीष् प्राप्नोति । तद्वोतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति
तपरकरणस्यानुवर्तनात् भवति ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपऽआगहि । सोम । त्वं । नः । वृधे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेव-
मानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय
भव ॥ जुजुषाणः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । कंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । उपागहि ।
गमेलोऽटि ब्रह्मं कंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्ववदवा भादित्यस्यासि-
द्वत्वाद्ब्रह्मभावः । गतिर्गती । पा० ८. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतिर्निघातः ॥ २० ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूचितं च । अपिः प्रत्नेन मन्वना सोम गी-
र्भिर्वा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्वतावाज्यभागां तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

सोम गीर्भिष्टा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृच्छीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम । गीःऽभिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचःऽविदः । सुऽमृच्छीकः । नः । आ ।
विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणाणां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठितारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणीर्वचो-
मिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुमृच्छीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आ विश । आगच्छ ॥
सुमृच्छीकः । मृड सुखने । मृडेः कीकञ्कनी । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं मृडीकं यस्येति
ब्रह्मर्षीर्हो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संते पवमानेष्टयस्त्रिस्रः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या । सूचितं च ।
पुष्टिमंतावपिना रथिमन्नवन्नयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. । इति ॥ एषैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य
याज्या सायंकालीनाय । त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्यतिर्गयस्फानो अमीवहा
। आ० ४. ८. । इति ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः ।
भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता अमीवहामीवानां रोगाणां हंता वसुवित् स्तोतृणां
धनस्य लंभयिता प्रापयिता पुष्टिवर्धनः पुष्टिः संपदो वर्धयिता सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो

यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गद्यस्फानः । स्फायी वृद्धी । अंतर्भावित-
ण्यर्थात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्मुभ्यामित्यु-
त्तरपदांतीदात्तत्वं ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्व्वा । मर्यं इव स्व ओक्वे ॥ १३ ॥

सोम । रारंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्वे ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो
यवसेषु शोभनतृणेष्वामिमुख्येन रमंति । मर्यं इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्वे स्वकीय
ओकासि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्तः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छति
निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रसु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । कंदस्यु-
भयथेति हेरार्धधातुकत्वेन ङित्वाभावादङितश्चेति हेधिः । अत एवाङित्वाद्नुमासिकलोपाभावः । सेर्ह्यपि-
च्छेति हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्रांदसमभ्यासदीर्घत्वं । आमंत्रितं पूर्वमवियमानवदिति पूर्वस्यामंत्रित-
स्यावियमानवत्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्यं इव । कंदसि निष्टकैत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांते
निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्वे । उच समवाये । उच्यते समवेच्यते प्राप्यत इत्योक्वं गृहं ।
ऋहलोर्णत् । चजोः कु धिस्यतीरिति कुत्वं । तित्स्वरितः ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । रारणत् । देव । मर्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव व्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखिले निमित्तभूते सति यो मर्यो मरणधर्मा यजमानो
रारणत् रणति एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति तं यजमानं कविः क्रांतदर्शी दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते ।
सेवसे । अनुगृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः झुः । इतथ लोप
इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादच्यनिटि लसार्वधातुके विधीयमानस्याभ्यसाद्युदात्तत्वस्याभावं
धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

उरुथा णो अभिशस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुथ । नः । अभिऽशस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवं ।
एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिश्स्तेरभिशासनादभिशापरूपपात्रिंदनादुरुथ । रच । उरुथ्यती रक्षाकमेति यास्कः
। नि० ५. २३. । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च नि पाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवो
ऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः सन्सखिधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शम्सु स्तुतौ । अस्माद्भावि क्तिन ।
तादौ चिति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अस भुवि । लोटि सेर्हिः । तस्य ङित्वात् शसोरलोप इत्यका-
रलोपः । घसोरिद्वावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यैत्वं । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् ङङ्गल्भ्यो हेर्धिरिति
हेर्धिरादेशः ॥ ॥ २१ ॥

यावत्तोत्र आ प्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च । आ प्यायस्व समेतु त इति तिस्रो
मृजंति त्वा दश क्षिपः । आ० ५. १२. । इति ॥ पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्या प्यायस्वेतिषानुवाक्या । सूचितं च । आ
प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽधिषा विनियुक्ता । सूचितं
च । आ प्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्यै । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्यै । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमा प्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्णं वृषलं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्णं । वृष श्वेचने । कनिन्वुषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्णं । भवे छंदसीति यत् । अलोपोऽन इत्यकारलोपः । धे चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भव । द्यवोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्यकप्रत्ययो बङ्गलवचनान्नमेरपि भवति । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

आ प्यायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्समः सखा वृधे ॥ १७ ॥
आ प्यायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भवा नः । सुश्रवःऽतमः ।
सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितमातिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वैरंशुभिर्लतावयवैरा प्यायस्व । आ समंताद्बृहो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम । मदी हर्षः । तद्वा न मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाहस्य । पा० ८. २. १७. । इति तमपो गुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. । इति यास्तः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पिन्वाद्गुदात्तत्वे सोर्मनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वमेव शिथ्यति ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयासीति याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमग्र्यं । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽधिषा । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपायान् । आ० ५. ६. । इति ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृष्याण्यभिमातिषाहः ।
आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥
सं ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।
आऽप्यार्यमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव एवंभूतं त्वां पयांसि श्रयणार्थानि क्षीराणि सं यंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविल्लक्षणान्यन्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्ण्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्वर्धमानः सन्दि वि नभसि स्वर्गं उत्तमान्युत्ततमान्युत्कृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविल्लक्षणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी । अभिमातिषाहः । पृह अभिभवे । छंदसि सह इति एत्वप्रत्ययः । सुपामादिस्वात् षत्वं । अमृताय । नजो जरसरमित्रमृता इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । उत्तमानि । उक्त्वात्समा धनक्रियावचनादातिशयनिकस्तमप । उत्तमशश्रूत्तमी सर्वच । पा० ६. १. १६०. । इत्युक्त्वादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च । पा० ७. ४. ४५. । इति धिभावो निपात्यति ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिष्यमाणस्य देवति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाच्छं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।
गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।
गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि बुप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरपुरोडाशादिना यजंति यजमानाः पूजयंति ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयित्वाणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा । त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्वीकर्तुस्तु । भवतु । परिपूर्वा भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशीधामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्र चर । प्रकर्षणं गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्कानो गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता प्रतरणः प्रकर्षणं दुरितात्तारयिता सुवीरः शोभनैवीरैः पुरुषैरुपेतः अवीरहा । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥ परिभूः । भू प्राप्ता । अस्मान्क्लिषेति क्लिप् । व्यत्ययो बङ्गलं । पा० ३. १. ८५ । इति लिंगवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्कानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्तरि ल्युटि च्छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाधेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्धतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. । इति ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्धतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।
सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥
सोमः । धेनुं । सोमः । अर्धतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।
सादन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् सोमाय हविलक्षणान्वयज्ञानि दद्यात् तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्धीनां ददाति । तथाशुं शीघ्रगामिनमर्धतमशुं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं लौकिककर्मसु कुशलं सदन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदथेषु देवानिति विदथा यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं सभायां साधुं । सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुः । पा० ४. ४. ९८. । इति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढस्क्दसि । पा० ४. ४. १०६. । इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशुं दाने । लेव्यडागमः । बङ्गलं क्दसीति शपः स्युः ॥ ॥ २२ ॥

एकादशिनस्य सोमस्य पशोः पुरोडाशस्यापाङ्गं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाङ्गं युत्सु पृतनासु पत्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥

अषाङ्गं युत्सु पृतनासु पत्रिं स्वर्धामप्सां वृजनस्य गोपां ।
भरेषुजां सुस्त्रितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनुं मदेम सोम ॥ २१ ॥
अषाङ्गं । युत्सु । पृतनासु । पत्रिं । स्वऽसां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।
भरेषुजां । सुस्त्रितिं । सुश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनुं । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युत्स्वेषाङ्गं शत्रुभिरनभिभवनीयं तथा पृतनासु सेनासु पत्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्धामं स्वर्गस्य

तनितारं दातारं अप्सामपां वृष्टिलक्षणासुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सामप्सातृकं भक्षकरहितं । सर्वेषा-
मनुयाहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं भरेषुजां ।
भ्रयंत एषु हवीषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवंतं सुचितं शोभननिवासस्थानं सुश्रवसं शोभनयशस्कं जयंतं
एवूनभिभवंतं । हे सोम ईदृग्भूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाळं । षह अभिभवे । साढी साढ्वा
सदिति निगमे । पा० ६. ३. ११३. इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. इत्योत्पाभावः । सहेः
साडः स इति षत्वं । पप्रिं । पृ पालनपूरणयोः । आदृग्महनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वधी । स्वः स्वगं सनोतीति
वधीः । षणु दाने । जनसनखनेति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अप्शब्दोपपदात्सनीतिः
पूर्ववद्विट् । यद्वा । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्लिप्तेति क्लिप् । न विद्यते प्सा अस्थिति बङ्गव्रीह्यां
ऋभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां । जनी प्रादुर्भवे । पूर्ववद्विट् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे ।
प्रत्ययेन शप् ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वे ५ तरिस्त्वं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिस्त्वं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्तासा-
पोषधीनां कारणभूतानि वृध्यदकान्यजनयः । तथा त्वं गाः सर्वान्यशूनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिक्षं
।मा तंतथ । विस्तारितवानसि । तस्मिन्नंतरिक्षे यत्तमोऽस्मद्दृष्टिनरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योतिषात्मीयेन
काशेन वि ववर्थ । विवृतं विस्त्रिष्टं विनष्टं छतवानसि ॥ तंतथ । तनु विस्तारि । ववर्थ । वृञ् वरणे । उभयत्र
नटस्थानि बभूथा तंतथ जगृभम ववर्थेति निगमे । पा० ७. २. ६४. इति निपात्यते ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्मभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ ॥ २३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं
नसांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा । नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहृतीरं शत्रुमभि
य । अभिसुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मा आ तनत् । क्लेशनाततं मा कार्षीति ।
हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स
गविष्टौ संयामे प्र चिकित्स । अस्मदीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं ।
तेः कर्मणि घञ् । छत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्त्तरि वा । कर्पात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । सहसावन् ।
ःशब्दात्पुपि च्छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारि । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारि ।
ययेन शप् । न माऽद्योग इत्यडभावः । ईशिषे । ईशः से । पा० ७. २. ७७. इतीडागमः । चिकित्स । कित
ने । गुप्तिज्जिज्ञः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि धेत्विति बङ्ग-
हो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २३ ॥

एता उ त्वा इत्यष्टादशचर्ममष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्थं । आदितश्चतस्रो जगत्वः । त्रयोदश्याद्याः षड्बुच उष्णिहः ।
ष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना वर्तिरित्यंत्यरुचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्वा
पोषसं चतुर्जगत्यादि षडुष्णिगंतं तृचोऽत्य आश्विन इति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये

क्रती जागते कंदस्त्राश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूचितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यंति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरुषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपुराणं । त्यास्ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानीन्यो देवताः केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अक्रतवत्यः । यस्मादेवं तस्मादुषसो रजसोऽंतरिक्षलोकास्य पूर्वेऽर्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वंति । धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव यथासिप्रभृती-न्यायुधानि संस्कुर्वंति एवं निष्कृण्वानाः स्वभासा जगत्संस्कुर्वणा गावो गमनस्वभावा अरुषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्जनन्यो वोषसः प्रति यंति । प्रतिदिवसं गच्छंति । एवंविधा उषसोऽस्मा-न्नक्षत्रित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । एतास्ता उषसः केतुमक्रत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बह्ववचनं स्यात् पूर्वेऽर्धे ऽंतरिक्षलोकास्य समंजते भानुमा निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदिषां निष्कृतं जारिणीवित्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः । नि० १२. ७. । इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि मंचे घसेति त्रैलुक् । निष्कृण्वानाः । ऋवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानम् । धिन्विहृण्वोरच्चेत्यप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्थिति विसर्जनीयस्य षत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरुषीरशिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुशंतं । भानुं । अरुषीः । अशिश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव श्रीषस्यो दीप्तयो वृथानायासेन स्वयमेवोदपन्न । उदगमन् । तदनंतरमुषसश्च स्वायुजः सुखिन रथ आयोक्तुं शक्या अरुषीः शुभवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् ररमीन् ईदृशीः स्ववाहनभृताश्चतुष्पदीर्गा एव वायुक्षत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुष्यो गाव उषसामिति । एवं गोभिर्युक्तं रथमा-रुष्योषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उषःकाले जाति हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवंति । तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उषसो रुशंतं । रुशदिति वर्णनाम रोचते ज्वलतिकर्मणः । नि० २. २०. । इति यास्कः । शुभवर्णां भानुं सूर्यमशिश्रयुः । असेवंत । तेन सहेकीभवतीत्यर्थः ॥ अपपन्न । पतु गती । लुङि लृदित्वात् त्रैरडादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १०. । इति धातोः पुमागमः । अक्रन् । मंचे घसेत्यादिना त्रैलुक् । पूर्वथा । प्रतपूर्वविश्वेमात्याल् कंदसि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे थालप्रत्ययः । अशिश्रयुः । अश्च सेवायां । बह्वलं कंदसीति शपः झुः । सिञ्जभ्यसाविदिभ्यश्चेति झेर्जुस् । जुसि च । पा० ७. ३. ८३. । इति गुणः ॥

अचंति नारीरपसो न विष्टिभिः ससानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन । योजनेन । आ । प्राऽवतः ।
इषं । वहतीः । सुऽकृते । सुऽदानवे । विश्वा । इत् । अहं । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नेत्र्य उषसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्वकीयैस्त्रिजोभिः समानेन योजनेनेकेनैव योजनेनोद्योगिना परावत आ दूरदेशादा पश्चिमदिग्भागादर्चति । नमःप्रदेशं पूजयति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । अपसो न । युद्धकर्मणोपिताः पुरुषाः यथा स्वकीयैरायुधिर्घाटीमुखेन सर्वे देशं व्याप्नुवति तद्वत् । किं कुर्वत्यः । मुहृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्रे मुन्वते सीमाभिषवं कुर्वते सुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेषमन्नं वहतीरावहंत्यः । प्रयच्छंत्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप । नृनरयोर्बुद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. * । इति शाङ्करवादिषु पाठात् ङीन् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः । अपस्शब्दादर्शादिभ्योऽजित्यच् । सुपां मुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश्वप्रवेशने । विश्तिं प्रविशंतीति विष्टयः किरणाः । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् । विश्वा । सुपां मुलुगित्यमो ङादेशः ॥

अधि पेशांसि वपते नृत्तूरिवापोर्णुते वक्ष उसेव बर्जहं ।
ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥
अधि । पेशांसि । वपते । नृत्तूऽइव । अपं । ऊर्णुते । वक्षः । उसाऽइव । बर्जहं ।
ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वती । गावः । न । व्रजं । वि । उषाः । आवरि-
त्यावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाप्तिष्टानि कृष्णवर्णानि तमांस्वधाधिक्येन वपते । क्लिनन्ति । तत्र दृष्टांतः । नृत्तूरिव । नंसूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्तूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण क्लिनन्ति एवमुषा अप्यंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः । यद्वा । नृत्तूरिव नृत्वंती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वैर्दर्शनीयानि रूपाण्युषा अधि वपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकिरणैर्निरस्य वषः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते । तममानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उसा गौर्यथाविकरोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव शीघ्रं व्याप्नुवति एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै भुवनाय सर्वस्मै लोकाय ज्योतिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारिणोषा-समोऽंधकारं व्यावः । विवृतमपसिष्टमकरोत् ॥ नृत्तूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । क्लिचति क्लिप् । राम्णोप इति वलोपः । वीरुपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा । नृती गात्रविनामे । नृतिशृध्योः कूः । उ० १. ९३. । इति कूप्रत्ययः । बर्जहं । वृङ् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति वः पयः । विच् । तज्जहातीति बर्जहः । श्रीहाङ् त्यागे । खरप्रकारे वातशुनीतिलगधेष्वजधेतुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. । इत्यगर्धशब्दोपपदादपि कृत्य-स्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् स्युः । द्विर्वचनादि । वषयोरभेद इति बलं । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृत् वरणे । लुङि मंचे घसेति त्रैलुङ् । गुणे हल्ङ्याब्ध्य इति लोपः । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

पातरनुवाकस्योषस्त्रे क्रती प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टा-
युषा आ वो दिविजा इति षक्तिरिति षैष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥

प्रत्यर्ची रुशदस्या अदर्शि वि तिष्ठते वार्धते कृष्णमभ्वं ।
स्वरं न पेशो विदथेष्वंजञ्चिचं दिवो दुहिता भानुमश्रेत् ॥ ५ ॥

प्रतिं । अर्चिः । रुशन् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । बाधते । कृष्णं । अर्भ्वं ।
स्वरं । न । पेशः । विदधेषु । अंजन् । चिचं । दिवः । दुहिता । भानुं । अश्रेत् ॥ ५ ॥

अस्या उपसो दशद्वीप्यमानमर्चिलेजः प्रत्यदर्शि । सर्वैः पूर्वस्थां दिशि प्रथमतो दृश्यते । वि तिष्ठते । सर्वासु दिशु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नाभैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं बाधते । अपसारयति । विदधेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्वर्यवोऽजन् अंजति तद्वन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति । संश्लिष्टं करोति । तदन्तरं चिचं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता युलोकादुत्पन्नोषा अश्रेत् । असेवत ॥ वि तिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अश्रेत् । अत्रिच सेवायां । लडि बज्जलं कंदसीति शपो लुक् ॥ २४ ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विऽभाती । सुऽप्रतीका । सौमनसायं । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभूम । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीति । श्रिये संपदर्थं कंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तप्तीत्यर्थं स्मयते हसति एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्त्या हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनसायाजीगः । अंधकारं भञ्जितवती ॥ अतारिष्म । तृ ज्वनतरणयोः । लुडि सिचि वृद्धिः । तमसः । पथ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । स्मिङ् ईषद्वसने । भावादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लडि बज्जलं कंदसीति शपः सुः । बज्जलं कंदसीत्यभ्यासखेत्वं । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिवः स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअयान् उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअयान् । उप । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता युलोकाकसाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उष अस्माभिः सुता त्वं वाजानन्त्यानुप मासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् नृवतो दासलक्षणीर्भिरुपेतान् अश्वबुध्यान् । अथा बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुध्यान् । वर्णव्यापत्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यज्ञानि च लभन्ति । अतोऽज्ञानां तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्ती । असुन् । ततो मतुप । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति ङीप् । नेत्री । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो ह्रस्वूर्वादिनि ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । पुत्र सुती । कर्मणि लटि बज्जलं कंदसीति बज्जलयहणादयोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । कंदस्वुभयथेत्वेकारस्यार्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गणावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । इत्स्वनुब्ध्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

उषस्तमश्यां यशसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुधं ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे बृहंतं ॥८॥

उषः । तं । अश्यां । यशसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुधं ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता । सुभगे । बृहंतं ॥८॥

हे उष उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यशसं यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भृशैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुधं । अश्या बुध्या बोद्धव्या येन धनेन तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उषः सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा श्रवणीयेन स्त्रीचेन प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्त्रयं दत्तात्ना सती बृहंतं प्राढं या यं रयिं विभासि विशेषेण प्रकाशयसि । तमश्यामिति पूर्वेण संबंधः ॥ अश्यां । अश्व व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । यशसं । अश्यादित्वात्त्वर्थोऽयं । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्युपसृपयति शत्रूनि दासो भृत्यः । दसु उपचये । अस्मास्यंतात्पचाद्यच् । चित्वादात्तोदात्तत्वं । तदेव बज्रप्रीह्रिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलोमोपसी इति बज्रप्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्यां प्रतीची चक्षुरुर्विया वि भाति ।

विश्वं जीवं चरसे बोधयंती विश्वस्य वाचमविदन्मनायोः ॥९॥

विश्वानि । देवी । भुवना । अभिचक्ष्यां । प्रतीची । चक्षुः । उर्विया । वि । भाति ।

विश्वं । जीवं । चरसे । बोधयंती । विश्वस्य । वाचं । अविदत् । मनायोः ॥९॥

देवी ब्योतमानोषा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाश प्रकाशवति कृत्वा नतरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वीं विस्तीर्णा सती वि भाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयंती निद्रातः सकाशाद्बुद्धोधयंत्युषा विश्वस्य सर्वस्य मनायोर्मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अन्वभत । अत एवोपसः सुनुतावतीति संज्ञोपपत्ता भवति ॥ अभिचक्ष्य । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनाथोऽपि । समासेऽनञ्पूर्वे । पा० ७. १. ३७. इति क्त्वाप्रत्ययस्य ल्यबादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्च्चत्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेद्योपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीशब्दादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्त्या सकार आकारः । यद्वा । कर्तुः क्यच् सलोपश्चेति क्यच् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधातुकयोरेति दीर्घः ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि शुभमाना ।

श्वघ्नीव कृत्नुर्विजं आमिनाना मर्तस्य देवी जरयंत्यायुः ॥१०॥

पुनःपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णं । अभि । शुभमाना ।

श्वघ्नीऽइव । कृत्नुः । विजः । आऽमिनाना । मर्तस्य । देवी । जरयंती । आयुः ॥१०॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती पुराणी चिरंतनी । नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या एकैक्येणावस्थानान्नित्यत्वमि-

त्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा देवी देवनशीलोषा मर्तस्य मरणधर्मतः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्वीचनं जरयंत्युनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतीतासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनःपुनर्जायमानेत्युक्तं अतः सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । छतुः कर्तनशीला शघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विजस्यततः पक्षिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्यस्मादव्यथात् सायंचिरं प्राहु इत्यादिना । पा० ४. ३. २३. । भवार्थे व्युत्पत्त्यः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४. ३. १०५. । इति निपातनात्तुडभावः । योरनादेशः । टित्त्वाङ्गीप् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीप्ती । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । शानचो लसार्धधानुक-
स्वरेण धानुस्वरः शिथ्यते । शघ्नी । शुना मृगान् हतवान् शहा । बङ्गलं छंदसि । पा० ३. २. ८८. । इति वचना-
द्वृद्धादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तिः क्तिप् । अन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । अङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । हो ह्तिरिति घत्वं । उदात्तनिवृत्तस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । छतुः । छती छेदने । श्रीणादिकः क्लृप्तत्वं । विजः । श्रीविजो भयचलनयोः । विजति चलन्तीति विजः पक्षिणः । आमिनाना । मीज् हिंसायां । कैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥ २५ ॥

व्यूर्खती दिवो अंतौ अबोधप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषा जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्खती । दिवः । अंतान् । अबोधि । अपं । स्वसारं । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषा । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽंतान् प्रांताम्ब्यूर्खती विवृतांस्तमसा विवृत्तान् कुर्वत्युषा अबोधि । सर्वैः प्राणिभिरच्चायि । ज्ञाताभूत् । तदन्तरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भवे सति स्वयमेव सरन्तीं निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हि-
तप्रदेशेऽप युयोति । अपगमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधीनि युगानि छततेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य राचिर्जरयितुः सूर्यस्य योषा आयोषाश्चक्षसात्कीयेन प्रकाशेन वि भाति । विशेषेण प्रकाशते ॥ व्यूर्खती । ऊर्णुञ् आच्छादने । विपूर्वादस्मात्कटः शतु । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं । अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादासुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामिश्रणयोः । बङ्गलं छंदसीति शपः सुः । मनुष्या । मुपां मुलुगिति षष्ठा डादेशः । युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कृ घिण्यतोरिति कुलं । उंकादिषु कालविशेषे रथावुपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपधगुणाभावः । का० ६. १. १६०. । उंकादीनां चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारौ कर्तारि णिलुक् । पा० ३. ३. २०. ४. । इति घञन्तो निपात्यते ॥

पशून् चित्रा सुभगा प्रथाना सिंधुर्न क्षोद उर्विया व्यश्नेत् ।

अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिर्भिरदृशाना ॥ १२ ॥

पशून् । न । चित्रा । सुभगा । प्रथाना । सिंधुः । न । क्षोदः । उर्विया । वि । व्यश्नेत् ।

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चेति । रश्मिऽभिः । दृशाना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पुजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गोपालकोऽरखे विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयंत्युर्वियोर्वी महती एवमभूता सा व्यश्नेत् । सर्वं जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा खंदनशीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृशाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । दैव्यानि देवसंबंधीनि व्रतानि दर्शपू-
र्णमासादीनि कर्माण्यमिनती अहिंसती । अनुष्ठाने यजमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यपि-
होवादीनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते न रात्री । न सायमस्ति देवया अजुष्टं । ऋत्वे० ५. ७७. २. । इति श्रुतिः ॥ प्रथाना । प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावितवर्षात्ताच्छीलिकक्षानम् । बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । सिंधुः ।

खन्दू प्रसवणे । खंदेः संप्रसारणं धञ् । उ० १. १२ । इत्युप्रत्ययः । निदिखनुत्तेरायुदात्तत्वं । अथैत् । टुञ्चिश्चि
गतिवृद्धोः । लुञ्चिञ्चोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३. १. ४९. ५८ । त्रुः सिच् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिङ-
भावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७. २. १. अनिडादित्वात् ह्यंतचणोति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बङ्गलं कंदसि । पा० ७.
३. ९७. । इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः । चेति । चिती संज्ञानि । कर्मणि लुङि बङ्गलं
कंदस्यमाञ्चोगेऽपीत्यडभावः । दृशाना । दृशेः कर्मणि लटः शानच् । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावीष्णिहे कंदस्युषसश्चित्रमिति तृचो विनियुक्तः । आश्विनशस्त्रे च । अथोषस्य
इति खंडे सूचितं । उषसश्चित्रमा भरेति तिस्र औष्णिहं । आ० ४. १४. इति ॥

उषस्तश्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनीऽवति । येन । तोकं । च । तनयं ।
च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलंबणमस्रं । तयुक्ता क्रिया वाजिनी । तया क्रियया युक्त उष उपोदेवते
ऽस्मभ्यं चित्रं चायनीयं तद्वनमा भर । आहर । प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे दध्महे
धारयामः । अत्र निरुक्तं । उषस्तश्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमस्रवति येन पुत्रांश्च पीत्रांश्च दधीमहि
। नि० १२. ६. इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । लोव्या-
दुत्तमस्य पिप्पेत्याडागमः प्रत्ययस्य पितृज्ञावश्च । अतः प्रत्ययस्य पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
अस्मिन्वच एत ऐ । पा० ३. ४. ९३. । इत्यैत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि । रेवत्स्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि । रेवत् । अस्मे इति । वि ।
उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमत्यस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते तथाश्चावत्यैर्युक्ते विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेति सूनृतावति । प्रियस-
त्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृशा वाचा युक्ते एवभूते हे उष उपोदेवतेऽवेदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देशेऽस्मि
अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्चावति । मंत्रे सोमार्थं द्रियेति
मती दीर्घत्वं । पादादित्वादांमंत्रितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मती बङ्गलं । पा० ६. १. ३७. ६. इति
संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो षत्वं । रेवत्त्वाच्च मतुप उदात्तत्वं षत्त्वर्थं । का० ६. १. १७६. १. इति मतुप
उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं ॥

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्नां अद्यारुणां उषः । अथा नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्वा । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य । अरुणान् । उषः । अथ । नः । विश्वा ।
सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हविलंबणान्नवत्युष उपोदेवते अरुणानरुणवर्णानश्चानश्चस्थानीयान् गोविशेषानद्या-
स्मिन्काले युक्त्वा हि । योजयेव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि
नोऽस्मभ्यमा वह । आणय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य षत्वं । आतोऽटि
नित्यमिति सामुदायिक आकारः । सौभगानि । सुभगात्वं इत्युक्ताच्चादिषु पाठान्नावकर्मणोरर्थयोः प्राण-
भुञ्जातिवयोवचनोक्ताच्चादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययः । बङ्गलसिध्दंते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां
कंदसि विकल्पितत्वाद्बोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं । का० ७. ३. १९. ॥ २६ ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावीष्णिहे कंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तुचः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं ।
अश्विना वर्तिरसदाश्विनावेह गच्छतमिति तुची । आ० ४. १५. । इति ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदसा हिरण्यवत् । अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥
अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दसा । हिरण्यऽवत् । अर्वाक् । रथं ।
सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उपःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन सूयेते । हे अश्विनाश्ववन्ती व्यापनशीली वा देवी दसा
शत्रूणामुपक्षपयितारौ अस्रदसाकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समंतान्नोमद्भभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणी-
यधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्की संती युवां युष्मदीयं रथमर्वाग्रधीचीनमस्रदीय-
गृहमभिसुखं नि यच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं ।
श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । अस्रत् । सुपां सुलुगिति षध्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्त्वौ । समानस्य
कंदसीति सभावः ॥

यावित्था श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः । आ न उर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥
यौ । इत्था । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रथुः । आ । नः । उर्जं । वहतं ।
अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनी यां युवां दिवो दुलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूय-
मानेन प्रकारेण चक्रथुः हतवन्ती । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्मिन् । तत्कावश्विनी
वावापृथिव्यावित्थेकेऽहोरात्रावित्थेके सूर्याचंद्रमसावित्थेके । नि० १२. १. । इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुप-
पन्नं । ती युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जं वलप्रदमन्नमा वहतं । आनयतं । प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोक संघाति । अयं
सुत्वर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जित्वादायुदात्तत्वं ॥

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्तनी । उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥
आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दसा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । उषःऽबुधः ।
वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसि प्रबुद्धा अश्वा इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दसा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावा
वहंतु । आनयंतु । कीदृशी । देवा देवनशीली दानादिगुणयुक्तौ वा मयोभुवा मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य
भावयितारौ । अश्विनी वै देवानां भिषजी । ऐ० ब्रा० १. १८. । इति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्ययोस्त्वौ ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां सुलुगित्याकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥ ॥ २७ ॥

अपीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्धं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः ।
अष्टमी जगती चिष्टुष्टा । शिष्टाः पंच चिष्टुभः । अपीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अपीषोमी द्वादशापी-
षोमीयमाद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अपीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाश-
हविषामादितस्त्रिस्त च्छः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अपीषोमाविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति
तुची । आ० ३. ८. । इति ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे ऋणुतं वृषणा हवँ। प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥१॥
अग्नीषोमौ। इमं। सु। मे। ऋणुतं। वृषणा। हवँ। प्रति। सुऽउक्तानि। हर्यतं। भवतं।
दाशुषे। मयः ॥१॥

वृषणा वृषणी कामानां वर्षितारी हे अग्नीषोमौ इममिदानीं प्रयुज्यमानं मे मदीयं हवमाह्वानं सु ऋणुतं। सम्यगवगच्छतं। सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणाव्यस्त्राभिः कृतानि वचांसि प्रति हर्यतं। प्रत्येकं काम येषां। तदनंतरं दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारी भवतं ॥ अग्नीषोमौ। अग्निश्च सोमश्च। हवं ईदृषेः सोमवरुणयोः। पा० ६. ३. २७। इतीत्वं। अपेः सुस्तोमसोमाः। पा० ८. ३. ८२। इति षत्वं। देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरे प्राप्त आमन्त्रितस्य चेत्याबुदात्तत्वं। वृषणा। सुपां मुनुगित्याकारः। वा षपूर्वस्थिति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः। हवं। भाविऽनुपसर्गस्थिति ऋयतेरप संप्रसारणं च। सूक्तानि। सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा। सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। हर्यतं। हर्य गतिकांत्योः। भौवादिकः ॥

यदा पीर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अथेति तस्यानुवाक्या। सूत्रितं चोक्ता देवता इति खंडे। अग्नीषोमा यो अथ वामान्यं दिवो मातरिश्वा जभार। आ० १. ६. इति ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्येति। तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वश्वं ॥२॥
अग्नीषोमा। यः। अद्य। वां। इदं। वचः। सपर्येति। तस्मै। धत्तं। सुवीर्यं।
गवां। पोषं। सुऽश्वं ॥२॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्त्रिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्थमिदं स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्येति पूजितं करोति तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं। प्रयच्छतं। कीदृशं पोषं। सुवीर्यं शोभनेन धीयेण सामर्थ्येनोपेतं स्वश्वं शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां। सविकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साव वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाद्द्विविष्कृतिं।
स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्व्यश्नवत् ॥३॥
अग्नीषोमा। यः। आऽहुतिं। यः। वां। दाशात्। हविःऽकृतिं।
सः। प्रऽजयां। सुऽवीर्यं। विश्वं। आयुः। वि। अश्नवत् ॥३॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् दद्यात्। अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात्। स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमायुर्जीवनं व्यश्नवत्। व्याप्नोतु ॥ आहुतिं। जुहोतेः क्तिनि तादां चेत गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। दाशात्। दाशु दाने। लेव्याडागमः। यद्वृत्तयोगादनिघातः। हविष्कृतिं। हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुती। वङ्ग्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्थिति विसर्जनीयस्य षत्वं। अश्नवत्। अश्नोतेत्यर्थेन परस्मैपदं। लेव्याडागमः ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पृणिं गाः।
अवातिरतं वृसयस्य शेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥४॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।
अव । अतिरतं । वृसयस्य । शेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमी वां युवयोस्तद्वक्ष्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पणैः । विभक्तित्वत्पथः । एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं अपाहाष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति सर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयत इति यास्तः । नि० ३. २. । त्वष्टसकाशादुत्पन्नं वृत्रमवातिरतं । अवधिष्टं । अवतिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयो-
र्युवयोर्वृत्रेऽनवस्थानात्स मरणं प्राप्तः । तथा चान्नायते । तस्माज्जंजम्भमानादग्नीषोमी गिरक्रामतां प्राणा-
पानी वा एनं तदजहितां । तै० सं० २. ५. २. ४. । इति । ततो वृत्रवधानंतरं ज्योतिर्वीतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं ब्रह्मो जनेभ्यो बहूनामर्थीयाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमि-
त्यर्थः ॥ चेति । चित्ती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्मणोः । पा० ३. १. ६६. । इति त्रैविद्यादेशः । चिणो लुगिति
तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये । क्रियादिकः । अवसं । अवतेरौशादिकोऽसच् । शेषः । मुपां मुलुगिति
द्वितीयायाः सुः । एकं । इण् गती । इएभीकापाशब्धतिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३. । इति कन्प्रत्ययः । निच्वादा-
युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्रश्चक्रः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवो-
दाहृतं । आ० ३. ८. ॥ पीर्यमासयानिऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति
खंडे सूचितं । युवमेतानि द्विवि रोचनानीद्राग्नी अवसा गतं । आ० १. ६. । इति ॥

युवमेतानि द्विवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं ।

युवं सिंधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं । एतानि । द्विवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम । सक्रतू इति सऽक्रतू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून् । अभिऽशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमौ । अमुंचतं । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणी संतौ युवं युवां रोचनानि रोचनानि दीप्यमानान्येताव्यस्मा-
भिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतींषि दिवि बुलोकैऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्धस्तेयमाख्याधिक्ये ।
इंद्रो वृत्रं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृत्रेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमार्षीत् तासामपां शुदि
रग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमी
युवामभिश्स्तेरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतं । मुक्तवन्ती । यद्वा । वृत्रं इंद्रेण हतः
सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । इंद्रो वृत्रमहन
सोऽपोऽभ्यश्रियत तासां यन्मेधं यन्नियं सदेवमासोत्तदपोदक्रामत् । तै० ब्रा० ३. २. ५. १. । इति । तेन दीप्य
गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमी मुक्तवन्ती ॥ रोचनानि । रुच दीप्तौ । अमुदात्तेतश्च हलादेरिति युच ।
सिंधून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य खत्वं । अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् । ह्यग्रहोर्म
इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्थान्यं द्विव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं ॥

आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रेः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोहं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्यं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् । अन्यं । परि । श्येनः । अद्रेः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । ववृधाना । उहं । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमी युवयोर्मध्येऽन्यमेकमपि मातरिश्वा वायुर्दिवो बुभोकादा जभार । भृगवे यजमानायाज हार । तथा च मंचांतरं । द्विजन्मानं रथिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गुगवे मातरिश्वा । ऋग्वे० १. ६०. १. इति । श्वेनः शंसनीयगतिमान्यची पच्याकारा गायत्र्यन्वं सोममद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमध्यात् । बलादा हतवती । एवं महानुभावी युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंचरूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनान्नैव वा ववुधाना वर्धमाना युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोर्बु विसींशं लोकं स्थानं चक्रयुः । कृतवन्ती । उ इत्येतत्पादपुराणं । आज्य- भागदेवतयोरग्नीषोमयोत्तरार्धदक्षिणार्धयोर्हयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवीषि हयते । तन्मध्येऽन्ये स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानी वा एती देवानां यदग्नीषोमावन्तरा देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ ववुधाना । वुधेर्लिटः कानच् । छांदसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । मुपां मुजुगित्या- कारः ॥ ॥२८॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यंतं वृषणा जुषेयां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यंतं । वृषणा । जुषेयां ।

सुशर्माणा । सुशर्वसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमी प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं भक्षयतं । तदनंतरं च हर्यंतं । अस्मान्कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारी जुषेयां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेयां । तदनंतरं सुशर्माणा शोभनमुखी स्ववसा हि शोभनरक्षणी च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं हविर्दत्तवति यजमानाय शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति ॥ हविषः । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षठी । वीतं । वी गतिप्रजनकांत्वशनखादनेषु । थसत् । अदादित्वाच्छपो लुक् । वीतं च हर्यंतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभषिति प्रथमायास्तिङ्विभक्तिर्निघातप्रतिषेधः । हर्यंतं । पादा- दित्वात्त्रिघाताभावः । जुषेयां । वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविवक्ष्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वात्त्रिघाता- भावः । सुशर्माणा स्ववसा । उभयत्र बङ्गव्रीहौ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भूतं । लोटि वङ्गनं कंदसीति शपो लुक् ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो घृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमा अग्नीषोमी देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् सपर्येति परिचरति । यश्च यजमानो घृतेनाज्येनाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशति तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुख यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वे चेत्युभय- पदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पुजायां । कंडादिः । लिव्याडागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवशब्दः । अंचतेर्त्वेत्वगित्यादिना क्लिन् । अनदितामिति नलोपः । विष्वग्देवयोश्च टेरश्रंचतावप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२. इति देवशब्दस्य टेरश्रादेशः । तृतीयेकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽदिसधोरंतोदात्तनिपातनं छत्स्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. इति वचनादश्रादेशोऽतोदात्तः । विशे । साविकाच इति विभक्तेश्दात्तत्वं ॥

पौर्णमासयानेऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्वेषानुवाक्या । तथा च सूचितमुक्ता देवता इति खड्डे ।
अग्नीषोमा सवेदसा युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. । इति ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवथुः ॥९॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।
बभूवथुः ॥९॥

हे अग्नीषोमी युवां सवेदसा समानेनकेन वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ती सहूती समागङ्गानी च संती
गिरोऽस्रदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यी युवां सं बभूवथुः संभूती संभावितौ प्रशस्तौ
स्थः । राजानी वा एती देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः । समानस्य च्छंदसीति
सभावः । वनतं । वन पण संभक्ती । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्रम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥१०॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥१०॥

हे अग्नीषोमी नां युवयोः संबन्धो यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः संस्कुतेनाज्येन युक्तं हविर्वा
युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति ।
दाशु दानि । शप्तिपोः पित्त्वादशुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादग्निघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥११॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥११॥

हे अग्नीषोमी युवं युवां नोऽस्रदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं । सेविथां । तदर्थं नोऽस्मान सचा
सह युवामुपा यातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छांदसं द्विर्वचनं ।
यद्वा । विकरणस्य बङ्गलं छंदसीति सुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बङ्गलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात्त्रायस्य-
स्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥१२॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां । उस्त्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥१२॥

हे अग्नीषोमी नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादिहविष उत्पादयिष्य उस्त्रिया
अस्रदीया गावश्चा प्यायंतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः संतु । मघवत्सु हविलक्षणेन धनयुक्तेष्वस्त्रे अस्मासु बलानि
धत्तं । स्थापयतं । तथा नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कृणुतं ॥ पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः ।
पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । अर्तिपिपृत्यौश्चैत्यभ्यासखेत्वं । हव्यसूदः । हव्यं सूदते चरंतीति हव्यसूदः ।
सूद चरणे । क्लिप्तेति क्लिप् । अस्त्रे । मुपां सुलुगिति सप्तम्याः शिआदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । पु
आश्वशते व्याप्यते इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥ २९ ॥ १४ ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश मुक्तानि । तत्रेभं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सखार्षं ।
पंचदशीषोडशीं त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्वः । अपिर्देवता । पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदे-
वत्याः । ततो मित्रो वरुण इत्यर्धर्चो लिंगोक्तमित्रावरुणादिषड्वैवत्यः । अथवा तस्त्रायर्धिरैव देवता मित्रा-

वरुणादयस्य निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोऽश कुत्स आपियं तद्विचित्रुवंतं पूर्वं
देवास्त्रयः पादा देवास्तप्तो मित्रोऽर्धचो ब्रिगोऽर्धवतो यद्विवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्यापिये कर्ता
जागते कंदस्वितसूक्तं । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागुवद्भिः । आ० ४. १३. । इति ॥
आभिप्रविके षष्ठेऽह्न्याग्निमारुतेऽप्येतसूक्तं जातवेदस्वनिविज्ञानं । सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्यापि-
मारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्येषामधीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते
जातवेदस इति तार्तीयसवनिक्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । संसद्यग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिने जातप्रज्ञाय जातधनाय वापये मनीषया निशितया
बुद्धिमतेतसूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तत्रा रथं संस्करोति तथा सं महेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः ।
अस्याग्नेः संसदि संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या सुम
इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मान्ने-
त्यर्थः ॥ अर्हते । अर्हं पूजायां । अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. । इति लटः शत्रादेशः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
शतुस्यादुपदेशास्सार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेम । मह पूजायां । रिषाम । रिष हिंसायां । व्यत्येन
शः । तव । युष्मदस्मदोर्द्धसीत्याबुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनुर्वा श्लेति दधते सुवीर्यं ।

स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । श्लेति । दधते । सुवीर्यं ।

सः । तूताव । न । एनं । अश्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानामिमुख्येन यजसि स यजमानः साधति । स्वाभिलषितं
माधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा शत्रुभिरप्रत्युतः सन् क्षेति । निवसति । तथा सुवीर्यं
शोभनवीर्योपेतं धनं दधते । धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वा च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
नमंहतिरार्तिर्दौरिद्यं नाश्नोति । न प्राप्नोति । अन्यत्यूषवत् ॥ साधति । षिधु संराद्धी । णिच सिध्यतिरपार-
णांकिले । पा० ६. १. ४९. । इत्यात्वं । कंदस्युभयधेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटोति णिजोपः । क्षेति । क्षि
निवासगत्योः । ब्रह्मं कंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः । तूताव । तु इति
बुद्धयर्थः सौत्रो धातुः । अस्मान्हांसो लिट् । तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं । अश्नोति । व्यत्येन परस्मैपदं ।
अंहतिः । हंतैरंह च । उ० ४. ६२. । इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तिरंतोदात्तत्वं ॥

शक्रेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुंतं ।

त्वमादित्याँ आ वहं तान्द्युषंश्मस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शक्रेम । त्वा । संसद्यग्ने । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः । हविः । अदंति । आऽहुंतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । हि । उश्मसि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् ।

वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शक्ये । शक्ता भूयास्य । त्वं च धियोऽस्मदीयानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पाद्यन्ते । यस्मान्त्वे त्वय्यपावाङ्गतं ऋत्विग्भिः
प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा अर्दन्ति भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः
पुत्रान् सर्वान्देवाना वह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुग्रमसि । कामयामहे । अन्यपूर्ववत् ॥
शक्ये । शक्नु शक्ता । लिङ्गाशिष्यङ् । अदुपदेशास्मत्सर्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ एव स्वरः शिष्यते । समिधं । त्रि-
इन्धी दीप्ती । अस्मात्संपदादिलक्षणः कर्मणि क्लिप । त्वे । सुपां मुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य श्रेःआदेशः । उग्रमसि ।
वश कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहज्येत्यादिना संपसारणं ॥

भरामिधं कृण्वामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं ।

जीवातवे प्रतरं साधया धियोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ४ ॥

भराम । इधमं । कृण्वाम । हवींषि । ते । चितयंतः । पर्वणाऽपर्वणा । वयं ।

जीवातवे । प्रऽतरं । साधय । धियः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वयागार्थमिधमिधनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम । संपादयाम । तदनंतरं ते
तुभ्यं हवींषि चरुपुरोडाशादीन्यन्नानि वयं कृण्वाम । करवाम । किं कुर्वंतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपन्नमावृ-
त्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयंतस्त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय
धियः कर्माण्यप्रिहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय । अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चिती संज्ञाने ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सूपधगुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । तस्य
परमाश्रेडितमिति परस्माश्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरबंतात्प्रशब्दात्क्रियाप्रकषे वतं
मानादमु च च्छंदसि । पा० ५. ४. १२ । इत्यमुप्रत्ययः ॥

विशां गोपा अस्य चरन्ति जंतवो द्विपच्च यदुत चतुष्पदक्नुभिः ।

चिचः प्रकेत उषसो महौ अस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ५ ॥

विशां । गोपाः । अस्य । चरन्ति । जंतवः । द्विऽपत् । च । यत् । उत । चतुऽपत् । अक्नुऽभिः ।

चिचः । प्रऽकेतः । उषसः । महान् । असि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जंतवो जाता ररमयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपायितारो रक्षकाः संतश्चरन्ति । उज्ज्वलंति ।
तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति उतापि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्नुभि-
रंजकैरस्य रश्मिभिरक्तमासिष्टमभूत् । हे अग्ने चिचो विचिचदीप्तियुक्तः प्रकेतो रात्रावधकारावृतानां सर्वेषां
प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोषस उपोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उषास्तु रात्रेश्चरमभगि
प्रकाशयति अग्नेस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिकं ॥ गोपाः । गुपु रक्षणे । गुपुधूपविच्छीत्याया
प्रत्ययः । पा० ३. १. २८ । अस्मात्क्लिप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्द्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं वलि लोपः ।
न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदादित्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वी पादावस्तेति वज्रप्रीहां
संख्यामुपूर्वस्य । पा० ५. ४. १४० । इति पादशब्दस्यात्यलोपः समासांतः । अथस्त्रयादित्वेन भत्वे पादः पत् । पा०
६. ४. १३० । इति पञ्जावः । एकदेशविक्रतस्थानन्यवत्त्वात् । परि० ३७ । द्विचिभ्यां पाह्नुधूसु । पा० ६. २. १९७ ।
इत्युत्तरपदातोदात्तत्वं । चतुष्पत् । पूर्ववत्समासांतः पञ्जावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्तेति विसर्जनीयस्य षत्व
नः संख्यायाः । फि० २. ५ । इति चतुरशब्द आबुदात्तः । स एव वज्रप्रीहस्वरेण शिष्यते ॥ ३० ॥

त्वमध्वर्युरुत हीतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।

विश्वा विह्वौ अर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ६ ॥

त्वं अ॒ध्व॒र्युः । उ॒त । हो॒ता । अ॒सि॒ । पू॒र्यः । प्र॒ऽशा॒स्ता । पो॒ता । ज॒नुषा॑ । पु॒रःऽहि॑तः ।
वि॒श्वः । वि॒द्वान् । आ॒र्त्वि॒ज्या । धी॒र । पु॒ष्य॒सि॒ । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वाग्निद्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उतापि च पूर्यो मुखो होता देवानामाह्वाता पूर्ववद्योतर्यवस्थाय हौत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुखः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता सर्वेषां शिक्षकोऽसि । यद्वा । होतर्यज पोतर्यजित्यादिना प्रेषण शास्तीति मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि । यद्वा । पोतृनामकस्यर्त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुषा जन्मना स्वा भावेन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादौ हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा । सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्थां दिश्याहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्नब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः सन्विश्या सर्वास्थार्त्विज्या ऋत्विजः कर्मास्थ्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानंस्त्वं हे धीर प्राज्ञापि पुष्यसि । न्यूनाधिकभावराहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥ जनुषा । जनेरसि । पुरोहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययांतः पुरसशब्दोऽतोदात्तः । तद्वितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतित्वात्प्रतिरन्तरं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् षञ् । अत्रित्वादायुदात्तत्वं ॥

यो वि॒श्वतः॑ सु॒प्रती॑कः स॒दृङ्ङु॑सिं दू॒रे चि॒त्सन्त॑ऽऽदि॒वाति॑ रोचसे ।
रा॒त्र्याश्चि॑दंधो अ॒ति दे॒व प॒श्यस्य॑ग्ने॒ स॒ख्ये मा रि॒षामा॑ व॒यं तव॑ ॥ ७ ॥
यः वि॒श्वतः॑ । सु॒ऽप्रती॑कः । स॒ऽदृङ्ङु॑ । अ॒सि । दू॒रे । चि॒त् । सन् । त॒ऽऽदि॒व । अ॒ति । रो॒च॒से ।
रा॒त्र्याः । चि॒त् । अ॒ंधः । अ॒ति । दे॒व । प॒श्य॒सि॒ । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादापि सदृङ्ङुसिं अनूनः सदृशो भवसि स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तच्छिदिव । अंतिकनामैतत् । अंतिके वर्तमान इवाति रोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं यास्केन । दूरेऽपि सन्नंतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. इति । रात्र्याश्चित् रात्रेरपि रात्रेः संबंधनमंधो वङ्गलमंधकारमपि हे देव द्योतमानापेऽति पश्यसि । अतीत्य प्रकाशसे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य । कृत्वाद्यश्वेतुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सदृङ् । समानान्ययोश्चित् वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. इति समानोपपदाद्दृशेः क्तिन् । दृग्दृशवतुषु । पा० ६. ३. ८९. इति समानस्य सभावः । दृक्स्ववःस्वतवसां ङदसि । पा० ७. १. ८३. इति नुम् । संयोगांतलोपः । क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वं । ङदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्र्याः । रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. इति ङीप् ॥

पूर्वा॑ दे॒वा भ॒वतु॑ सु॒न्वतो॑ रथो॒ऽस्माकं॑ शंसो॑ अ॒भ्यस्तु॑ दू॒ढ्यः ।
तदा॑ जा॒नीतो॑त पु॒ष्यता॑ वचो॒ऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॒षामा॑ व॒यं तव॑ ॥ ८ ॥
पूर्वा॑ । दे॒वाः । भ॒वतु॑ । सु॒न्वतः॑ । रथः॑ । अ॒स्माकं॑ । शंसः॑ । अ॒भि । अ॒स्तु । दुःऽध्व्यः॑ ।
तत् । आ । जा॒नीत॑ । उ॒त । पु॒ष्यत॑ । वचः॑ । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य रथः पूर्वं अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुखो भवतु । अपि चास्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूढो दुर्धियः पापबुद्धीनस्यदनिष्ठाचरणपराङ्मुखनभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं महाक्यं हे देवा आ जानीत । आभिमुख्येनावगच्छत । उतापि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थोचरणेन पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकापि सख्य

इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिप्रायः । कर्मणि घञ् । जित्वादाबुदात्तत्वं । दृढः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । धी चिन्तायामित्यस्मात् क्विप्ति क्विप् । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वात्संप्रसारणं । पुषोदरादिषु धी चेति पाठाहुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेः षुत्वं च ॥

व॒धैर्दुःशंसाँ अप॑ दृढो॑ जहि॑ दूरे॑ वा॒ ये अ॒न्ति वा॒ के चि॑त् चि॒णः ।

अथा॑ य॒ज्ञाय॑ गृण॒ते सु॒गं कृ॒ध्यमे॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ९ ॥

व॒धैः । दुःशंसा॑न् । अप॑ । दुःध्यः॑ । जहि॑ । दूरे॑ । वा॒ । ये । अ॒न्ति । वा॒ । के । चि॑त् । अ॒चि॒णः ।

अथ॑ । य॒ज्ञाय॑ । गृण॒ते । सु॒गं । कृ॒धि । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वधैर्हननसाधनेरायुधैर्दुःशंसान्दुःखिन कीर्तनीयान्दृढो दुर्धियः पापबुद्धीनप जहि । वधं प्रापय । ये के चित् ये केचन दूरे विप्रकष्टदेशे वातिके समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽप जहीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां लुक्ते यजमानाय सुगं शोभनं मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनश्च वध इति हन्तेः करणेऽप वधादेशश्च । स चादतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःमुष्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्यसिद्धत्वाद्भेर्लुगभावः । अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोपो बङ्गलमिति कलोपः । अचिणः । अदेस्विनि चेति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचालार्थः । गृणते । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरणे । पा० ३. २. ४८ ३. इति गमेर्दः । कृधि । अशुशुपृकृवुभ्यस्कंदसीति हेर्धिः । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

यदयु॑कथा अ॒रुषा॑ रोहि॒ता रथे॑ वात॑जूता वृष॑भस्यैव ते॒ रवः॑ ।

आदि॑न्वसि व॒निनो॑ धूम॑केतुनाग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १० ॥

यत् । अ॒यु॒कथाः । अ॒रुषा॑ । रोहि॒ता । रथे॑ । वात॑जूता । वृष॑भस्यैव॑ऽइव । ते॒ । रवः॑ ।

आत् । इ॒न्व॒सि । व॒निनः॑ । धूम॑केतुना । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ १० ॥

हे अग्ने अरुषारोचमानी रोहिता लोहितवर्णा । रोहित इत्यग्नेरश्वस्याख्या । रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयतु । तै० सं० १. ६. ४. ३. इति मंत्रवर्णाच्च । एते वै देवाश्चाः । तै० सं० १. ७. ४. ३ । इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजूता । वातस्य वायोर्जतं जवो वेग इव वेगो ययोस्ती । ईदृशावर्थी रथे यद्यदायुक्थाः अयोजयः तदानीं वनानि दहतस्ते तव रवः शब्दो वृषभस्यैव दृप्तस्य महोत्सस्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनंतरं वनिनो वनसंबद्धान्वृत्तान्धूमकेतुना धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुडि झलो झलीति सकारलोपः । अरुषित्यादिविचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः । र्व शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप । इन्वसि । इवि व्याप्ती । भीवादिकः । इदि-त्वाद्गुम् ॥ ३१ ॥

अ॒थ स्व॒नादु॑त बि॒भ्युः प॒त॒चि॒णो दृ॒प्सा य॒ज्ञे यव॑सादो॒ व्यस्ति॑रन् ।

सु॒गं त॒ज्ञे ताव॑केभ्यो॒ रथे॑भ्योऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ११ ॥

अ॒थ । स्व॒नात् । उ॒त । बि॒भ्युः । प॒त॒चि॒णः । दृ॒प्साः । य॒त् । ते॒ । य॒व॒स॒ऽअ॒दः । वि॒ । अ॒स्ति॑रन् ।

सु॒गं । त॒त् । ते॒ । ता॒व॒के॒भ्यः । रथे॑भ्यः । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम् । व॒यं । तव॑ ॥ ११ ॥

हे अपि अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनात्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतचिणः पचि-
णोऽपि बिभ्युः । बिभ्यति । भयं प्राप्तुवन्ति । उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पचिणोऽपि यदा भयं प्राप्तुवन्ति
किमु वक्तव्यमन्येषां तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नु-
वन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव द्रुप्सा ज्वालकदेशा यवसादो यवसानामरख्ये वर्तमानानां तृणानामन्तारः संतो
यद्यदा व्यस्तिरन् विविधमवतिष्ठते तत्तदा ते तव सर्वमरणं सुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्वदीयेभ्यो
रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालकैस्तृणादिषु दग्धेषु सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमन्तरेण पञ्चा-
न्नच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥ बिभ्युः । जिभी भये । क्वांसो लिट् । एरनेकाच इति यण् । व्यस्तिरन् ।
समवप्रविभ्य इति तिष्ठतेरात्त्वनेपदं । लुडि व्यत्ययेन झस्य रन् । स्थाघोरिञ्चेतीत्वं । इत्वाद्गत् । पा० ८. २.
२०. इति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकाविकवचने । पा० ४. ३. ३. इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेळो अद्भुतः ।

मृळा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धायसे । अवऽयातां । मरुतां । हेळः । अद्भुतः ।

मृळः । सु । नः । भूतुं । एषां । मनः । पुनः । अग्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १२ ॥

अथमग्नेः स्तोता मित्रस्थाहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य राज्यभिमानिनश्च संबन्धिने धायसे धारणाया-
वस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्तान्छक्तां स्वर्गलोकस्था-
धस्तादंतरिचे वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्नहन्नम ।
तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मित्रावरुणी रचतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अपि सु मृळ । सुष्ठु
मृडय । मुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतुं । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाञ्भ्य-
श्छंदसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्छतोऽरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादव-
पर्वान्नटः शतु । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदान्तत्वं । मृळ । मृड मुखने । छंदसुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परि-
निटीति णिलोपः । छचोऽतस्त्रिड इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बज्जलं छंदसीति शपो लुक् ॥

देवो देवानामसि मित्रो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

शर्मन्त्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मित्रः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

शर्मन् । स्याम् । तव । सप्रथःऽतमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अपि देवो योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मित्रोऽसि । प्रीडः सखा भवसि । तथा चारुः
शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः ।
किंच सप्रथस्तमे सर्वतः प्रपुतमेऽतिशयेन विसृष्टौ तव त्वत्संबन्धिनि शर्मणि यज्ञगृहे स्याम । वर्तमाना भवेम ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तत्रे भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाप्नुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । संऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमंऽआहुतः । जरसे । मृळयत्ऽतमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाप्नुषे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्त्वन्मू भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्मिन् स्वे लोको यदुत्तरवेदीनाभिः । ऐ० ब्रा० १. २८. इति श्रुतिः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यग्निः प्रज्वलितः सोमाङ्गतो ऋतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । अत्विग्भिः सूयस इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृळयन्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमणीयं कर्मफलं द्रविणं धनं च दाशुषि हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि । प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिहन्धी दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । श्रौदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाङ्गतः । सोमेनाङ्गतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तुं प्रत्ययः । यदुत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदाने चेत्यभ्यस्तस्यादुदात्तत्वं ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुद्रविणः । ददाशः । अनागाःऽत्वं । अदिते । सर्वताता ।

यं । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजावता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयामि सर्वताता सर्वासु कर्मततिषु यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन कर्माहंतां त्वं ददाशः प्रयच्छसि स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा बलेन चोदयासि संयोजयसि सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजामिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य । द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५०. । द्रविणशब्दस्याति सकारोपजनश्छांदसः । ददाशः । दाशु दाने । लिट्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्यादुदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातिरुप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वाः स्तुतयो येषु यागेष्विति बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वण्य्यापत्त्यात्वं । उभयत्रापि सुपां मुनूगिति सप्तम्या ङादेशः । चोदयासि । चुद प्रेरणे । लिट्याडागमः ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरैह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्तामि स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्र तिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षड्वेवता ममहंतां । पूजयंतां । रत्नत्वित्यर्थः । मित्रः प्रमीतिस्त्राता वरुणोऽनिष्ठानां निवारयिता अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता सिंधुः स्यंदनशीलोदकात्मा देवता पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतिति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमानां बुल्लोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अपिना प्रवर्धितमायुर्ममहंतामिति पूर्वत्रान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगाब्धं च इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽच् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । ममहंतां । मह पूजायां । भौवादिकः । लोटि बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । तुजादित्वाद्भासस्य दीर्घत्वं ॥ ३२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशीषसाय वाप्रय इति । ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुषं छंदः । उपसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽभिरस्ति स देवता । यद्वा । आप्रेयं तदिति पूर्वत्रोक्तत्वानुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलापिदेवत्वानि । अतोऽस्य सूक्तस्योषसगुणविशेषोऽपिः सुब्रौऽपिर्वा देवतेति वाशब्दार्थः ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये क्रतौ चैष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च मूचितमथेतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समाम्नायस्य । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या । वत्सं ।
उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । ददृशे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरणे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्ल-
णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तेते । ते चाहोरात्रे अप्रेः सूर्यस्य च जननी । तत्र
रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि गर्भवद्रान्नावंतर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अह्नः पुत्रोऽपिः । स हि तत्र
वियमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्माद्दह्नः सकाशान्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते ।
अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैराम्नायते । तयोरेतौ वत्सावपिश्चादित्यश्च रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्योऽह्नो
ऽपिस्ताम्रोऽरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारिणोप धापयेते । स्वकीयं रसं
पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यद्दह्ना कर्तव्यं स्वपुत्रस्याप्रे रसस्य
पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाऽह्नमिप्रायं । श्रूयते च । तस्मात् अप्रये सायं ह्ययते सूर्याय
प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामपेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः
स्वधावान् हविल्लक्षणात्त्वान्भवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरपिः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां
सुवर्चाः शोभनदीप्तिरुक्तः सन्दृशे । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । उपकुपिगार्तभ्यस्त्रिति भावे कर्मणि वा
थन्प्रत्ययः । नित्वादायुदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो यथोक्ते । आयुदात्तं ब्रह्मदसीत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । अन्यान्या ।
कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बङ्गलं । म० ८. १. १२. ११. इति द्विर्भावः । बङ्गल-
ग्रहणात्समासवद्भावभावे तस्य परमाश्लेषितमिति परस्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेषितानुदात्तत्वं ।
धापयेते । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अतिर्हीत्यादिना । पा० ७. ३. ३६. धातोः
पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रासाङ्गाव्येति कृतात्वानां निर्देशेन । स
हि युक्तप्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया पुत्र प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्माद्-
धापयतीत्यादाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. इति
प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । इञ्
हरणे । श्रीणादिक इत्यत्ययः । त्रित्यादिर्नित्यमित्यायुदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां । पा० ८. १. ६५. ।

इति प्रथमायास्त्रिभुविभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । दृशे । दृशेऽङ्दसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयन्तं गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥२॥

दशं । इमं । त्वष्टुः । जनयन्तं । गर्भं । अतद्रासः । युवतयः । विऽभृचं ।

तिग्मऽअनीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परि । षीं । नयन्ति ॥२॥

अतद्रासः स्वकार्यं जगतः पोषणेऽनलसा आलस्वरहिताः । जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । अरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तान्नाथमादायोः सकाशाज्जनयन्तं । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा । दशसंख्याका अंगुलयस्त्वष्टुर्दीप्तस्व वायोर्गर्भं स्वकारणभूति वायो गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः कारणं वायोरभिरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निमरण्योः सकाशाज्जनयन्तं । उत्पादयन्ति । कीदृशोऽंगुलयः । अतद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्वरहिता युवतयोऽपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्प्राणी संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृशमग्निं । विभृचं सर्वेषु भूतेषु विहृतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युतापिदर्शने दृष्टिः प्रतिहृष्यते । स्वयंशसं स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विश्लेषेण दीप्यमानं । बहूनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्ती । नष्टुनेष्टुत्वष्टु इत्यादिना । उ० २. ९६. । उणादिषु तृन्ततो निपातितः । अतो निच्वादाद्युदात्तत्वं । विभृचं । हञ् हरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ह्यहोर्म इति भत्वं । यद्वा । श्रीणादिकः क्तप्रत्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशने । युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४५. । इति मक् । अन प्राणने । अनिदृशिभ्यां चिति कीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षीं । पूर्वपदादिति षत्वं ॥

चीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतन्प्रशासद्भिर्दधावनुष्टु ॥३॥

चीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । अतून् । प्रऽशासत् । वि । दधौ । अनुष्टु ॥३॥

अस्यापेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति । परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा । परीत्विष समित्येतस्य स्थाने । अस्यापेस्त्रीणि जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽप्यौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि युलोक आदित्यात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्युतापिरूपेणैकं । एवमपिस्तेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तते इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽभिर्चतून्वसन्तावान् षडृतून्प्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थिवानां पृथिव्याः संबन्धिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रदिशं प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्टुलितद्वयं सम्यक्शब्दसमानार्थं सुष्ठिति यथा । सम्यगनुक्रमेण वि दधौ । कृतवान् । स्वतो मेदरहितयोरखंडयोर्दिङ्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तव्यः ॥ जाना । जनी प्रादुर्भावे । घञ् । कर्षालव इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ति नृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । श्रेऽङ्दसि वङ्गलमिति श्लोपः । भूषन्ति । भूष अलंकरि । भीवादिकः । यद्वा । भवतेल्लेटि सिञ्जङ्गलं लेटीति सिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादिडभावः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाङ्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयचोडिदमिति विभक्तेश्वादात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या ज्ञानाविति प्राग्दीव्यतीयोऽङ्प्रत्ययः । प्रशासत् । शासु अनुशिष्टी । अस्माकटः शतु । जचित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदुःसुषु स्खः । उ० १. २६. । इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बङ्गलवचनात्तिष्ठतेरनुपूर्वादिपि भवति ॥

क इमं वो निरयमा चिकेत वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः ।

बह्नीनां गर्भो अपसांमुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥४॥

कः । इमं । वः । निरयं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

बह्नीनां । गर्भः । अपसां । उपस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥४॥

हे ऋत्विज्यजमाना निष्णं निर्णीतं । अंतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपेणांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च खातां गर्भश्चरयां । ऋत्वे० १. ७०. २. इति । एवंभूतमिममपि वो युष्माकं मध्ये क आ चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमपिर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युतापिरूपेण पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविलंबणैरर्जिनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अपी प्रास्ताऽऽतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टिरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । अपि च बह्नीनां मेघस्थानामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽपिरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति । औषसापिरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् तेजसा प्रीढः कविः क्रांतदर्शी स्वधावान् हविलंबणान्नवान् । एक एवापिर्होमनिष्यादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनीषसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥ चिकेत । कित चाने । क्वांदसो लिट् । जनयत । जनीजृप्कसुरजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३ ६७. इति मित्वास्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । बह्नीनां । नित्यं कंदसि । पा० ४. १. ४६. इति बङ्गशब्दाङ्गीष् । आम्कंदसि बङ्गलं । पा० ६. १. १७८. इति नाम उदात्तत्वं । अपसां । आपू व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो गुड् वा । उ० ४. २०७. इति बङ्गलवचनादकर्मोख्यायामथाप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽत्रैत्युपस्थः । आतश्चोपसर्ग इति क्तव्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः । मरुवृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

आविध्यो वर्धते चारुंरासु जिह्मानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥५॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्मानां । ऊर्ध्वः । स्वयंशाः । उपस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते इति ॥५॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽपिश्चारुः शोभनदीप्तिः सन् आविध्यो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जह्मानां कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्सर्गं स्वयंशाः स्वायत्तयशस्कोऽपिर्ऊर्ध्वं ऊर्ध्वज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि स्वयमूर्ध्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः । अयेर्ऊर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं । अणुमनसोराद्यं कर्मैतान्यदृष्टकारिता-नीति । अपि च उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टुर्दीप्ताज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादपिर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं सहनशीलमभिभवनशीलं तमपि प्रतीची प्रत्यंचर्त्या प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन प्राप्नुवत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तद्यो वर्धते चारुंरासु चारुं चरतेर्जिह्वां जिहीतेर्ऊर्ध्वं उच्छ्रितो भवति स्वयंशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वापि चैति प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५. इति ॥ आविध्यः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. १. इति शेषिकस्यप । ह्रस्वात्तादी तद्धिते । पा० ३. १०१. इति पत्वं । आसु । इदमोऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादानुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडदमिति विभक्तिश्चदात्तत्वं शंकीयं । अंतोदात्तादिदंशब्दाच्च तद्धिधीयते । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्द्ध-ल्विगत्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अचतेश्चोपसंस्थानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । वा कंदसोति पूर्वसवर्णादीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेव-नयोः । स्वार्थे णिच् ॥ १॥

उ॒भे भ॒द्रे जो॒षये॒ते न मे॒ने गा॒वो न वा॒श्रा उ॒प तस्यु॒रेवैः ।

स द॒क्षाणां॑ द॒क्षप॒तिर्ब॒भूवां॑ज॒न्ति यं द॒क्षिण॑तो ह॒विर्भिः॑ ॥ ६ ॥

उ॒भे इति॑। भ॒द्रे इति॑। जो॒षये॒ते इति॑। न। मे॒ने इति॑। गा॒वः। न। वा॒श्राः। उ॒प। त॒स्युः। ए॒वैः।

सः । द॒क्षाणां॑ । द॒क्षऽप॒तिः । ब॒भूव॒ । अ॒ज॒न्ति । यं । द॒क्षिण॑तो । ह॒विःऽभिः॑ ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उभे यावापृथिव्यौ । अरणी वा । भद्रे भजनीये शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः सेवेते एवं यावापृथिव्यावेनमपिमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि च वाश्रा हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यथैवैः स्वकोयिश्चरिचैरादरातिशयेन स्वकीयान्वत्सानुप तस्युः संगच्छंते तथेममपिं यावापृथिव्यानुपस्थिते भवतः । पूर्वं सेवनमाचमुक्तं इदानीं पुनर्गौनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो बोल्यते । अतः सोऽपिर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव । आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यमपिं दक्षिणत आहवनीयस्य दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरंजति आर्द्रीकुर्वन्ति तर्पयन्ति । सोऽपिरिति पूर्वोणान्वयः ॥ वाश्राः । वाश्रु शब्दे । स्थायितंघीत्यादिना रक् । एवैः । इण गती । इएशीङ्भ्यां वज्जिति भावे वज्रात्ययः ॥

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । स॒वि॒ताऽइ॒व । बा॒हू इति॑ । उ॒भे इति॑ । सि॒चौ । य॒त॒ते । भी॒मः । ऋ॒ज॒न् ।

उत् । शु॒क्रं । अ॒त्कं । अ॒ज॒ते । सि॒म॒स्मात् । न॒वा । मा॒तृ॒भ्यः । व॒स॒ना । ज॒हा॒ति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाहू बाङ्गस्थानीयान्तरमीनुन्नमयति तथायमीषसोऽपिः स्वकीयानि तेजास्युद्यंयमीति । भृशमुद्यतान्पूर्वाभिमुखानि करोति । तदन्तरं भीमः सर्वेषां भयं करोऽपिरुभे सिचावुभे यावापृथिव्यौ ऋजन् प्रसाधयन् स्वतेजसालं कुर्वन्त्यतः । स्वव्यापारे प्रयतते । तदन्तरं सिमस्मात्सर्वस्मात्प्रतजाताच्छुक्रं दीप्तमत्कं सारभूतं रसमुदजते । रश्मिभिरूर्ध्वमादत्ते । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्यदकेभ्यः सकाशात्तवा नवानि प्रत्ययाणि वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उन्नमयति ॥ यंयमीति । यम उपरमे । अस्माद्यद्भुक्तिं नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० ७. ४. ८५ । इत्यध्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारोपलक्षणार्थं । सिचौ । षिचिर् चरणे । सिंचतः फलिन संयोजयत इति सिचौ यावापृथिव्यौ । क्लिप्तेति क्लिप् । यतते । यती प्रयत्ने । अत्कं । अत सातत्यगमने । इएभीकापाशब्दातिमर्चिभ्यः कन् । उ० ३. ४३ । इति कन् । नित्वादाद्युदान्तलं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र शैष्कंदसि बङ्गलमिति शैलोपः । जहाति । ओहाक् त्यगि । औहोत्यादिकः ॥

त्वेषं रूपं कृणुते उत्तरं यत्संपृचानः सदने गोभिरङ्घ्रिः ।

कविर्बुधं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्बभूव ॥ ८ ॥

त्वेषं । रूपं । कृ॒णु॒ते । उ॒त्त॒रं । य॒त् । सं॒पृ॒चा॒नः । स॒द॒ने । गो॒भिः । अ॒त्ऽभिः ।

क॒विः । बु॒धं । परि॑ । म॒र्म॒ज्य॒ते । धीः । सा । दे॒वऽता॒ता । सं॒ऽइति॑ । ब॒भूव॒ ॥ ८ ॥

सदनेऽतरिचे गोभिर्गन्त्रीभिरङ्घ्रिर्भेघस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दीप्तं सर्वद्रेष्टुम शक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा ह्यगुते करोति तदानीं कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽपिर्बुधं सर्वस्वोदकस्य मूलभूतमंतरिचं परि मर्मज्यते । परितो मार्ष्टि । स्वतेजसाच्छादयति । तस्यापिः सा देवताता देवेन देवनशीलेनापिना तता विस्तारिता दीप्तिरस्थाभिः सुता सती समितिर्बभूव । तेजसां संहतिः

भंवति ॥ संपुत्राणः । पृथी संपर्कः । रौधादिकः । अस्माकटः शानच् । असोरङ्गोप इत्यकारलोपः । सीदंत्वस्मिन्
गंधर्वाद्य इति सदनमंतरिचं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मृज्यते । मृजूष् मुद्धी । अस्माद्यङि मर्मृज्यते मर्मृज्यमानस
उपसंख्यानं । पा० ७. ४. ११. १. इति निपातनादभ्यासस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता ।
तनेतिः कर्मणि निष्ठा । अगुदात्तोपदेशेत्यादिनागुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

उरु ते जयः पर्येति बुधं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु ते । जयः । परि । एति । बुधं । विरोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशःऽभिः । इद्धः । अदब्धेभिः । पायुऽभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानमुक्त्वा विसीर्यं धाम
तेजो बुधमपां मूलभूतमंतरिचं पर्येति । परितो व्याप्नोति । हे अग्ने इद्धोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः
स्वयंशोभिः स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कीदृशीः । अदब्धेभी राक्षसादिभिरर्हिसतैः पायुभिः
पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । असुन् । अदब्धेभिः । दम्भु दम्भे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । अक्षयथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बङ्गलं क्दसीति
भिस ऐसभावः ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुर्मूर्मिं शुक्रेर्मिभिरभि नक्षति स्नां ।

विश्वान्नानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मिं । शुक्रेः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । स्नां ।

विश्वान् । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रऽसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिसुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रोतसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति ।
शुक्रेर्मिर्लूर्मिभिसीर्जलसंधेः स्नां भूमिमभि नक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिचै जलसंघमुत्पाद्य तेन
सर्वा भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वाण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्था-
पयति । तदर्थं नवासु वृष्यन्तरमुत्पन्नासु प्रसूषु सर्वेषामन्नानां प्रसविचोषधीषु पाकार्थमंतरिचरति । मध्ये
वर्तते । अंतरवस्थितेन भीमाग्निना सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्वात्तुम् ।
कनिन्सुवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । धन्वांतरिचं धन्वत्यस्मादाप इति यास्तः । नि०
५. ५. । निच्वादाद्युदात्तत्वं । गातुं । गाङ् गती । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मिं । अर्तेरू चेति मिप्र-
त्ययः । नक्षति । नक्ष गती ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक श्रवसे वि भाहि ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । श्रवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अर्दितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्यैर्विवमुक्तप्रकारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत्
रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं श्रवसेऽग्नय वि भाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तावृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मिचाद्यो ममहंतां । पूजयंतां । रचंत्वित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥

एव । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । वृधानः । वृधिरंतर्भावितस्पर्शात्ताच्छीलिकथानम् । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । चानशः सार्वधानुकलेन ङित्त्वाङ्घ्रूपधगुणाभावः । लसार्वधानुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिथ्यते । रिवत् । रयिशब्दान्मनुप् । रथेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मनुपो वस् । रेशब्दाच्च । का० ६. १. १७६. १. इति मनुप उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥ २ ॥

स प्रत्नथेति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्वार्थं वैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणविशिष्टोऽपिः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रत्नथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥ बृहस्य दशरात्रस्य षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्यानं । बृहस्येदिति खंडे सूचितं । स प्रत्नथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रत्नथा सहसा जायमान इति जातवेदस्यं समानोदकैमित्यादि ब्राह्मणं । ऐ० ब्रा० ५. १५. ॥ महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कथवाहनस्य स प्रत्नथेत्येषा याज्या । दक्षिणापेरिति खंडे सूचितं । स प्रत्नथा सहसा जायमान इत्यपिः स्विष्टकृत्कथवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

स प्रत्नथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वळधत्त विश्वा ।

आपश्च मित्रं धिषणा च साधन्तेवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रत्नऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मित्रं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽपिः सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रत्नथा प्रत्न इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि बट् सत्यमधत्त । अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निस्त्यक्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयति । कुर्वति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण धारयति । यद्वा । देवा एवैन्द्रादथ इममग्निं द्रविणोदां हविल्लक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दृत्वे धारयन् । धारयति ॥ प्रत्नथा । प्रत्नपूर्वविश्वेमात्याल् कंदसीतीवार्थं थाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति यञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । पिधु संराज्ञी । णी सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । लिव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात् क्षिरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । द्रु गतौ । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । क्रांदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति ददातीर्वच । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।

विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ २ ॥

सोऽपिः पूर्वया प्रथमयाभिर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणं स्मृतिं कुर्वतायोर्मनोः संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽपिर्मनूनां संबन्धिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता विश्वेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा द्यां दुलोकमपश्चान्तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे । अचो यदिति भावे यत् । कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोति । पा० ३. १. २६. ५. इति णिच् । तदतात् क्तिप् । बङ्गलमन्यत्रापि संज्ञाच्छंदसीरिति णिलुक् । ततसुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण गतौ । कंदसीण इत्युपप्रत्ययः ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश् आरीराहुतमृजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥३॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विशः । आरीः । आऽहुतं । अृजसानं ।

ऊर्जः । पुत्रं । भरतं । सृप्रदानुं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥३॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः आरीरभिं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं तमपिमीळत । सुध्वं । कीदृशं । प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं यज्ञसाधं यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं आहुतं हविर्भस्तरिपितं अृजसानं सोषैः प्रसाध्यमानं ऊर्जोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तान्नेन जाठराभिवर्धनादपेरन्नपुत्रत्वं । भरतं हविषो भर्तारं । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । स्वदेहे वा एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेव भरत इति । सृप्रदानुं सर्पणशीलदानयुक्तं । अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छंतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड नृतां । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्लिपः । ऐरनिटीति णिलोपः । आरीः । अृ गतीं । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. ३. । यद् । यज्ञोऽचि चेति चशब्देन बङ्गलयहणानुकार्यणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणैः द्विभाव उरदत्वहलादिशेषी । रुयिकी च लुकीति रुक् । यद्गुगतादीणादिकः क्लिप्रत्ययः । यणादेशे रो रीति रेफलोपः । द्रव्येपि पूर्वस्थिति दीर्घत्वं । कृदिकारादक्त्विन इति ङीष् । जसि वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । अृजसानं । अृजतिः प्रसाधनकर्मा । अृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८०. इति कर्मण्यसानच् । भरतं । भृञ् भरणे । भृमृदृशीत्यादिनातच् । सृप्रदानुं । सृप् गतीं । स्फायितंतीत्यादिना रक् । सृप्रो दानुदानं यस्य । बङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदज्ञातुं तनयाय स्वर्वित् ।

विशां गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥४॥

सः । मातरिश्वा । पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशां । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥४॥

मोऽपिस्त्रनयायास्त्रदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लंभयतु । कीदृशः । मातरिश्वा मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यंतरिचे श्वसन्वर्तमानः पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्वङ्गभिर्वीरा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्वर्वित् स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता विशां सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता रक्षिता रोद-स्योर्वावापुष्टिर्वोजनिता जनयितोत्यादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥ मातरिश्वा । श्वनुचन्नित्यादीं मातृशब्दो-पपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिम्प्रत्ययांतो निपात्यते । विदत् । विदू लाभे । अस्मादंतर्भावतण्यथाक्कांदसो नुइ । लृदिन्त्वात् त्रैरङ्गादेशः । पादादित्वात्त्रिघाताभावः । जनिता । जनिता मंत्रे । पा० ६. ४. ५३. इति गुचि णिलोपो निपात्यते ॥

नक्तोषासा वर्णमामेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाक्षामा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥५॥

नक्तोषसा । वर्णं । आमेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची

इति संऽईची ।

द्यावाक्षामा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥५॥

नक्तोषामा रात्रिरहस्य वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेभ्यानि परस्परं पुनःपुनर्हिसंख्यौ समीची संगति संसिष्टे एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमङ्गः पुत्रमग्निं धापयेति । हवींषि पाययेति । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्वावा-
चामा वावापुथिव्योरंतर्मध्ये वि भाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषसा । नक्तिति रात्रिनाम ।
नक्तोषाश्च नक्तोषसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वे
चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आमिभ्यानि । मीड् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताद्वात्ययेन शानच् ।
अदादिवञ्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । छन्दुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । धापयेति । धेट् पानि । अस्मात्पर्यन्तान्नगरणचलनेति । पा० १. ३. ८७ । प्राप्स्य परस्त्रीपदस्य पादिपु
धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. इति वचनात् न पादस्याङ्गम । पा० १. ३. ८९. इति प्रतिषेधः । अदुप-
देशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वाद्भिघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेर्ह-
त्वितिगत्यादिना द्विन । अनिदितामिति नलोपः । समः समि । पा० ६. ३. ९३ । इति सम्यादेशः । अंचतेश्चोपसं-
ख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपि चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण डीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य
त्वयमभिप्रायः । उद् ईत् । पा० ६. ४. १३९ । इति विधीयमानमोत्वं सम उत्तरस्यायंचतेर्वात्ययेन भवतीति ।
वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वावाचामा । दिवो वाविति वावादेशः । सुपां सुलुगिति षष्ठा डादेशः ।
देवताद्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ३ ॥

रायो बुध्नः संगमनो वसूनां यज्ञस्य केतुर्मन्मसाधनो वेः ।

अमृतत्वं रक्षमाणास एनं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ६ ॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः । मन्मऽसाधनः । वेरिति वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणःऽदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुध्नो मूलभूतः । आङ्गतिद्वारा सर्वेषां धनानां कारणत्वात् । वसूनां निवासहेतुनां
धनानां संगमनः संगमयिता स्तोत्राणां प्रापयिता यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता वेरात्मा-
नमभिगच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरणत्वं रक्षमा-
णासः पालयंतो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः ।
नंबादिलक्षणो ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मादीणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

नू च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य च क्षां ।

सतश्च गोपां भवतश्च भूरैर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ७ ॥

नु । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च । जायमानस्य । च । क्षां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च । भूरैः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणःऽदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदायोऽद्येत्थस्वार्थे । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू च । नि० ४. १७. इति यास्कः ।
नू चावास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमा-
नस्योत्पन्नमानस्य च क्षां निवासयितारं सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चाकाशदेर्भवतश्च सद्भावं
प्राप्नुवतो भूरैरसंख्यातस्थान्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं एवंगुणवि-
शिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वीद्वलेन धारयन्ति ॥ नू च । अचि तुनुधेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतरस्या-
मिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । निवासगत्योः । अस्मास्मिच् । बुध्यायादेशौ । ख्यंतात्किप् । शेरनिटीति
णिलोपः । वेरपुक्कलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं लोपो व्योर्बलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानि
वत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा । वै जी वै चये । अस्मात्किप् । आदेच इत्यात्वं । सतः
अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।
 द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥
 द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।
 द्रविणःऽदाः । वीरवती । इषं । नः । द्रविणःऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दातापिसुरस्य त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणसो धनस्य बलस्य वैकदेशं प्र यंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवती वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तमिषमन्नं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण् संभक्तौ । छद्रादयश्च । उ० ५. ४१. इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । सैव्यडागमः । सिद्धङ्गलं लिटीति सिप् । रासते । रा दानि । पूर्ववज्जेटि सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अवसे वि भाहि ।
 तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥
 एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावक । अवसे । वि । भाहि ।
 तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

आख्यातियं पूर्वसूक्ते । अक्षरार्थस्तु । हे शोधकापे एवमस्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशिषेण प्रकाशस्व । अस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतां । रक्षन्ति-त्यर्थः । तथा सिंधुरब्देवता वावापृथिव्यौ च ममहंतां ॥ ॥ ४ ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्थं गायत्रं । शुचिगुणकोऽपिः शुद्धोऽपिर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टी शुचये गायत्रमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्य-
 चान्त्वबाधे । तां हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभूतं कुत्समब्रवीदेषा त्वया हंतव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स अघोरनेन सूक्तैर्नामिं सुत्वा शोकमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी वा इदं रचो यज्ञहा यज्ञान-
 वलिहृत्यचरत् तामिन्द्रः कया चन मायया हंतुं नाशंसत् अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस तमब्रवीदित्यादि । तां १३. ६. ९. । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि सूत्रकारिणो भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शांतिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । नव च सुवाङ्मतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

अप नः शोशुचदधममै शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥
 अप । नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्धि । आ । रयिं । अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमप शोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्तं सद्दिनश्चतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताच्छुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्य-
 मादरातिशयबोधनाय पुनः पठति । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच शोके । अस्माद्यङ्गुलुगं-
 ताङ्गैव्यडागमः । अदादिवक्ष्येति वचनाच्छपो लुक् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचत् रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्ती । लोटि वज्रलं कृद-
 सीति शपः सुः । ङङ्गल्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुलं ॥

सु॒क्षे॒त्रि॒या सु॒गा॒तु॒या व॒सू॒या च॒ य॒जाम॑हे । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ २ ॥

सु॒ऽक्षे॒त्रि॒या । सु॒गा॒तु॒ऽया । व॒सु॒ऽया । च॒ । य॒जाम॑हे । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ २ ॥

सुक्षेत्रिया शोभनक्षेत्रेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अपिं हविर्भिः पूजयामः । यद्वा । सुक्षेत्रिया देवयजनलक्षणशोभनदेशसंबंधिना हविषापिं यजामहे । नो ऽस्माकमघमप शोशुचत् । विनश्यत् ॥ सुक्षेत्रिया । शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं । तद्विषयेच्छा सुक्षेत्रिया । सुप आत्मनः क्वच । न च्छंदस्यपुत्रस्थेतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप । सुपां मुनुगिति तृतीयाया लुक् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा । शोभनं क्षेत्रमस्यास्तीति सुक्षेत्रं । इयाडि-याजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया डियाजादेशः ॥

प्र॒ य॒ङ्गं॒दि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒स्माका॑सश्च॒ सूर॑यः । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ३ ॥

प्र॒ । य॒त् । भं॒दि॒ष्टः । ए॒षां । प्र॒ । अ॒स्माका॑सः । च॒ । सूर॑यः । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ३ ॥

यद्येषां स्तोत्राणां मध्येऽयं कुत्सः प्र भंदिष्टः प्रकर्षेण स्तोत्रतमः एवमस्माकास आस्माकीनाः सूरयः स्तो-तारश्च प्रकर्षेण स्तोत्रतमा भवति । अन्यत्समानं ॥ भंदिष्टः । भंदतिः स्तुतिकर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मान्तृजंतानुस्छंदसीतीघ्न । तुरिष्ठेभेयःस्विति तुलोपः । अस्माकासः । अस्माकं संबन्धिन आस्माकाः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकी । पा० ४. ३. २. इत्यस्माकादेशः । क्वांसोऽएप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादृढभावः । आज्ञसेरमुक् । स्थानिवदादेशेऽपि मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा । षष्ठी-बहुवचनेऽस्माकंशब्दस्य मध्योदात्तस्य दृष्टत्वात्स एवाचरियेणातिदिश्यते ॥

प्र॒ य॒त्ते॒ अ॒ग्ने॒ सूर॑यो॒ जा॒र्ये॑महि॒ प्र॒ ते॒ व॒यं । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ४ ॥

प्र॒ । य॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सूर॑यः । जा॒र्ये॑महि । प्र॒ । ते॒ । व॒यं । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मान्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायते पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवति ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्र जायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । शनि ज्ञाजनोर्जति जादेशः । अदुपदेशालसार्वधातुकानुदात्तत्वे शनो नित्वादायुदात्तत्वं ॥

प्र॒ य॒द्ग्रेः॑ स॒ह॒स्व॒तो वि॒श्व॒तो॒ यंति॑ भान॒वः । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ५ ॥

प्र॒ । य॒त् । अ॒ग्नेः॑ । स॒ह॒स्व॒तः । वि॒श्व॒तः । यंति॑ । भान॒वः । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शत्रून्भिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयो विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्र यंति । प्रकर्षेणोन्नच्छंति । यद्यस्मादेवं तस्मान्तेनापितेजसास्मादीयमघं नश्यत् ॥ यंति । इणो यण । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः ॥

त्वं हि॑ वि॒श्व॒तो॒ मुख॑ वि॒श्व॒तः परि॒भूर॑सि । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ६ ॥

त्वं । हि॑ । वि॒श्व॒तः । ऽमुख॑ । वि॒श्व॒तः । परि॒भूः । असि॑ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहति रस्ति । अतो हे विश्वतोमुखापि विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परिग्रहीता भव रणको भवेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥

द्वि॒षो॑ नो वि॒श्व॒तो॒मुखा॑ति॒ न्ना॒वे॒व पा॒रय॑ । अ॒प॒ नः॒ शो॒शु॒च॒द्घं ॥ ७ ॥

द्वि॒षः । नः॒ । वि॒श्व॒तः । ऽमुख॑ । अ॒ति॒ । न्ना॒वाऽइ॒व । पा॒रय॑ । अ॒प॒ । नः॒ । शो॒शु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखायै नावेव नावा नदीमिव द्विषः शत्रुतोऽस्मानति पारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ती ॥

स नः सिंधुमिव नावयति पर्षा स्वस्तये । अर्प नः शोशुचद्दं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुं । इव । नावया । अति । पर्षा । स्वस्तये । अर्प । नः । शोशुचत् । अर्पं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थति । हे अर्पे स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये चैवार्थमिति पर्षा । शत्रुनतिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्नापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमर्षं पापं चाप शोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्गयाजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३९. १. इति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं रिति । पा० ६. १. २१७. इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बङ्गलं क्ंदसीति शपः स्योरभावः । सिञ्चङ्गलं लेटीति बङ्गलवचनात्सिप् । गुणः । द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं ॥ ५ ॥

वैश्वानरस्विति तृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षं चैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धापिर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति । ब्रूढस्य चतुर्थेऽहन्यापिमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । ब्रूढश्चेदिति खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. इति ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमती । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः सुमती शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धी स्याम । अनुग्रहात्वेन वर्तमाना भवेम । हि कमित्येतद्विश्वार्थं । स हि वैश्वानरोऽभिःश्रीरभिःश्रयणीय आभिसुख्येन सेवितव्यः सन्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽग्निरितोऽस्मादरणिद्वयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्वि चष्टे विश्वेषु पश्यति प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमभिरनुसमारोहति । तै० ब्रा० २. १. ३. १०. इति तैत्तिरीयकं । यद्वा । पार्थिवस्यापेस्तेजांस्युन्नच्छति सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युपिब्रूते । तथा च यास्तः । अमृतोऽमुष्य ररमयः प्रादुर्भवतीतोऽस्वार्चिषस्तयोर्मासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवच्यत । नि० ७. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमती स्वामेति संबन्धः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबन्धी । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण । सुमती । शोभनामतिः सुमतिः । तादौ चिति गतिः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मन्क्लिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु तत्र कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं तर्हि मतिर्मननं । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धी सा सुमतिः । ननुसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चष्टे । चच्चिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादिवाच्यो लुक् । स्तोः संयोगाद्योरिति कञोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मासान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो दिविति याज्या । चातुर्मासानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्र गायत । आ० २. १५. इति ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पांतु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश् ।
वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽपिर्दिवि ब्रुलोक आदित्यात्मना पृष्टः संसृष्टः यद्वा निषिक्तो निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संसृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संसृष्टः सोऽग्निरा विवेश । पाकार्थमंतः प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा परेषाम- साधारणेन बलेन पृष्टः संसृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिषो हिंसतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान्हंसकात्पातु ॥ पृष्टः । सृष्ट संसृष्टे । क्वांसः सकारलोपः । यद्वा । पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेश्दात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेश्दात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्लिप्तेति क्लिप् । साविकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

वैश्वानर तव तत्सत्यमस्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अविथफलं भवतु । ततोऽस्मात्प्रघवानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी अदितिरदीना देवमाता सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

जातवेदस इत्येकं पद्यं सूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्थं त्रैपुत्रं । जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्थमिति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वाभिमारुते जातवेदस्यनिविज्ञानात्पूर्वमेषा शंसनीया । सूचितं च । जातवेदसे सुनवाम सोममित्याभिमारुते जातवेदस्यानां । आ० ७. १. इति ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽइव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदित्रे यद्वा जातिः सर्वैः प्राणिभिर्जायमानाय जातधनाय जात- प्रज्ञाय वापये जतारूपं सोमं सुनवाम । अभिपुण्ययाम् । जातवेदोगुणकमपि यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररातीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं नि दहाति । नितरां दहतु । भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तृमशक्यानि दुःखान्यति पर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टांतः । नावेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो याहादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापा- न्यस्मानपरिति पारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः । अत्र निष्कृतं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाति जाते विद्यत इति वा जातविज्ञो वा जातधनो वा जातविद्यो वा

जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशुनर्विन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वा-
द्वेत्तेरमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानमस्मिन्नित्यरातिः शत्रुः । तमिवास्माना-
चरति । उपमानादाचरि । पा० ३. १. १०. । इत्युपमानभूतात्कर्मणः क्वच् । क्वजंताम्रटः शत्रु । शत्रुरमुम इति
ऊस उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । लेव्याडागमः । विद्यते लभ्यत इति वेदो धनं । विद् लामि ।
श्रीणादिकः कर्मण्यमुन् । पषत् । पृ पालनपूरणयोः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थाल्लेव्याडागमः । सिञ्जलं लेटीति
सिप् । दुर्गाणि । दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधकरण इति गमेर्ङः ॥ ७ ॥

स यो वृषेत्तिकोनविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषेकोना वार्षागिरा ऋचाश्यांबरीषसह-
देवभयमानसुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य पुत्रभूता ऋचाश्यादयः पंच राजर्षयः सहेदं सूक्तं ददृशुः ।
अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमणं । सूक्तं स यो वृषेत्तित्यं च वार्षागिरा विदुः । नियुक्ता नाम-
धेयः स्त्रैरपि चैतत्त्यदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इंद्रो देवता ॥ दशराजस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय
इदं सूक्तं । तथा च सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषेद्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥

स यो वृषा वृष्यैभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विंद्र जती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृष्यैभिः । संऽञ्जोकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ १ ॥

य इंद्रो वृषा कामानां वर्षिता वृष्येभिर्वृषिण भवेवीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतो महो महतो
दिवो बुलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडोश्चरः सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा
सादयिता गमयिता भरेषु संगामेषु हव्यः सर्वैः स्तोत्रभिराह्वातव्यः एवंभूतो मरुत्वान्मरुत्विद्युक्तः स इंद्रो नो
ऽस्माकमृती जतये रक्षणाय भवतु ॥ वृष्येभिः । वृष्यशब्दाद्भवे क्ंदसीति यत् । अल्लोपोऽन इत्यकारलोपः ।
ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्लिप् । यद्वा । महच्छब्देऽच्छ-
ब्दलोपः । साविकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सम्राट् । मो राज्ञि समः क्लौ । पा० ८. ३. २५. । इति राजती
क्लिबंत उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा ।
पदं विशरणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्युदकं । श्रीणादिक ईनप्रत्ययस्तकारांतादेशश्च ।
यद्वा । सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवज्ञावाभावः । तत्सत्वा । सदेर-
तर्भावितण्यर्थोत्प ईरसद्योस्तुद्र । उ० ४. ११६. । इत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुत्तुधादित्वात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । मरुत्वान् । झय इति मनुषो वत्वं । जती । जतियूतोत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति
चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णादीर्घः ॥

यस्यानाप्तः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विंद्र जती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्तः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ २ ॥

यखेन्द्रस्य यामो गतिरनाप्तः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्मिरा-
त्यौर्यैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता भरे भरे सर्वेषु संगामेषु
वृचहा शत्रूणां हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः एवंभूतो य इंद्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अस्तिस्तुस्त्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष

शोषणे । अविस्विसिग्भिः कित् । उ० १. १४३. इति मन्त्रप्रत्ययः । निन्त्वादाबुदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । वृषंतमः । वृषञ्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाहस्य । पा० ८. २. १७. इति नुट् । एवैः । इण गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुघानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरद्वेषाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुघानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरिऽइताः ।

तरत्ऽद्वेषाः । ससहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ३ ॥

यस्मिंश्च पंथासो ररमयो रेतसो वृथ्यदकानि दुघाना दुहंतः प्रवर्षतो यंति निर्गच्छंति युष्मोकादितस्ततः
प्रसरंति । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वतो नभःस्खलान्निर्गच्छंति तद्वत् ।
कीदृशा ररमयः । शवसा बलिन सहिताः अपरीताः परैरनभिगताः । दुष्प्रापा इत्यर्थः । सोऽयमिन्द्रस्तरद्वेषा
द्वेषांसि शत्रूस्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वैलेः ससहिः शत्रूणामभिभविता एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नो
ऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
नुट् । उ० ४. २०१. इत्यमुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन ङसादेशः । दुघानाः । दुह प्रपूरणे । कर्तरि लट्
शानच् । अदादित्वाच्क्पो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेराकृतिगणत्वादाबुदात्तत्वं । पंथासः । पतंतीति पंथानो
ररमयः । पतिस्व च । उ० ४. १२. इतीनिप्रत्ययस्थकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यमुन्नामामादिति व्यत्ययेनात्वं ।
आज्जसेरमुक् । यद्वा । पंथान इत्यत्र वर्णाव्यापत्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याबुदात्तत्वं ।
ससहिः । सह अभिभवे । उत्सर्गश्छंदसीति वचनादादृगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्गज्ञावाहिवर्चनं ॥

सो अंगिरोभिरंगिरस्तमो भृङ्गुषा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ४ ॥

सः । अंगिरःऽभिः । अंगिरःऽतमः । भूत् । वृषा । वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मी । गातुऽभिः । ज्येष्ठः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ४ ॥

स इंद्रोऽंगिरोभिः । अंगति गच्छतीत्यंगिरसो गंतारः । तेभ्योऽप्यंगिरस्तमो भूत् । अतिशयेन गंता भवति ।
वृषभिर्वृषा वर्षितुभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता सखिभिः समानख्यनिभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी
एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्म्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि ज्येष्ठोऽति-
शयेन स्तोतव्यः एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिन्द्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रग्मि लग्मि गत्यर्थाः ।
अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६. इत्यौणादिकोऽसुप्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र पंचम्यर्थे
तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच सुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुलं जस्त्वं च ।
गातुभिः । गा सुतौ । कमिसनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

स सृनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृषाह्ये सासह्यौ अमित्रान् ।

सनीळेभिः अवस्यानि तूर्वन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं जती ॥ ५ ॥

सः । सृनुऽभिः । न । रुद्रेभिः । ऋभ्वा । नृऽसह्ये । ससह्यौ । अमित्रान् ।

सऽनीळेभिः । अवस्यानि । तूर्वन् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । जती ॥ ५ ॥

सृनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभ्यो रुद्रपुत्रैर्मण्डितुक्त ऋभ्वा महान् एवंभूतः स इंद्रो वृषाह्ये वृभिः पुत्रैः सोढव्ये

संयामेऽमिचान् शत्रून् ससहानभिभूतवान् । अपि च सनीकेभिः समाननिलर्धर्मरुद्धिः सह श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वन मेघात्प्रच्यावयन् मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषाह्ये । पह मर्षणे । शकिसहोश्च । पा० ३. १. ९९. इति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ससहान् । षह अभिभवे । लिटः क्लृप् । अभ्यासदीर्घत्वं क्वांसं । अमिचान् । मिचाख्येषु न संतीत्यमिचाः । नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सनीकेभिः । समानं नीकं येषां ते सनीकाः । समानस्य च्छंदसीति सभावः ॥ ८ ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकैर्भिर्नृभिः सूर्ये सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकैभिः । नृऽभिः । सूर्ये । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्पतिः । पुरुहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋचाश्चादयोऽनेन सूक्तेनेद्रमस्तुवन् । स इंद्रो मन्युमी-
मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिसकः । अपि च समदनस्य संयामस्य कर्ता सत्यतिः
सतां पालयिता पुरुहूतो बह्वभिर्यजमानैराहृतः एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन् अस्मिन्दिवसेऽस्माकैरिस्मा-
कैरसदीर्घैर्नृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनरोधकमंधकारं संयोजयतु ।
स च मरुत्वानिद्रोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । मन्युं मिनातीति मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्लिप् ।
समदनस्य । सह मायांत्वस्मिन्निति समदनः संयामः । मदी हर्षे । अधिकरणे ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां
। पा० ६. ३. ७८. इति सभावः । अस्माकैभिः । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्यच्छब्दस्यास्माकादेशः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बहुभावः । बहुत्वं च्छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्माकासश्च मुरयः
। ऋ० १. ९७. ३. इत्यचोक्तः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । जेव्यडागमः । अहन् । सुपां मुलुगिति सप्रम्या लुक् ।
मत्यातिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तमूतयो रणयञ्छूरसातौ तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य करुणस्येश् एको मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसातौ । तं । क्षेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।

सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ ७ ॥

तमिद्रं शूरसातौ शूरेवीरपुरुषैः संभजनीये संयाम ऊतयो गंतारो मरुतो रणयन् । रमयंति । यद्वा ।
प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्रैवैकरूपं शब्दमिद्रमुद्दिश्य कुर्वति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्मिद्रं क्षेमस्य
रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य चां चातारं रक्षितारं कृण्वत । कुर्वति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत
उच्यते । स इंद्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय एवेशे । ईष्टे ।
अन्यपूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतिर्गत्यर्थात् कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वेरे-
त्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा । कर्तरि क्तिच् । रणयन् ।
रमतेहेतुमस्मिजंताद्वर्तमाने क्वांसो लङ् । अत्यधिकारश्चक्वांसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्मास्मिजंतात्पूर्व-
वत् ॥ चां । चैह् पालने । चायत इति चाः । क्तिञ्चेति चशब्देन दृशियहणानुकर्षणान्निष्पदादपि क्लिप् ।
करुणस्य । दुःखञ् करणे । कृतुतृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. इति भाव उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ।
ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तम॑प्संत॒ शव॑स॒ उत्स॒वेषु॑ नरो॒ नर॑मव॒से तं॑ धना॒य ।

सो॒ अ॒धे चि॒त्तम॑सि॒ ज्योति॑र्विद॒न्मरु॑त्वा॒न्नो भव॑त्वि॒द्रं ऊ॒ती ॥ ८ ॥

तं । अ॒प्संत॒ । शव॑सः । उ॒त्स॒वेषु॑ । नरः॑ । नर॑ । अ॒वसे॑ । तं । धना॒य ।

सः । अ॒धे । चि॒त् । तम॑सि । ज्योतिः॑ । वि॒दत् । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारः शवसो बलस्य संबंधिषूत्सवेषु संग्रामेषु नरं जयस्य नेतारं तमिन्द्रमप्संत । आप्नुवति । किमर्थं । अवसेऽन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय धनार्थं च तमिन्द्रं प्राप्नुवति । यस्मात्स इंद्रसमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽधे चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संग्रामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अप्संत । आप्नु व्याप्ती । लिङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन कसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । विदत् । विद् लामि । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने क्वांदसो लुङ् । लृदित्वाच्चैरडादेशः । बज्रलं कंदस्यमाज्योगेऽपीत्यडभावः ॥

स स॒व्येन॑ यमति॒ ब्राध॑तश्चि॒त्स दक्षि॑णे॒ संगृ॑भीता कृ॒तानि॑ ।

स की॒रिणा॑ चि॒त्सनि॑ता॒ धना॑नि म॒रुत्वा॑न्नो भव॑त्वि॒द्रं ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सः । स॒व्येन॑ । यम॑ति । ब्राध॑तः । चि॒त् । सः । दक्षि॑णे । सं॒गृ॑भीता । कृ॒तानि॑ ।

सः । की॒रिणा॑ । चि॒त् । सनि॑ता । धना॑नि । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ ९ ॥

स इंद्रः सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इंद्रो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः छतानि हवीषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इंद्रः कीरिणा चित् कीर्तयित्वा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविष्प्रदातृणामिव स्तोत्राणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्यष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । णिच्यमंतत्वान्मित्वे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्युभयथेति श्प आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धी । अस्मादतिप्रत्यय श्रीणादिक आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । ग्रह उपादाने । लिङि बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । ह्यहोर्भ इति भत्वं । द्वचो ऽतस्लिङ इति दीर्घः । सनिता । षणु दाने । ताच्छीलिकसृन् । धनानि । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

स यामे॑भिः सनि॒ता स रथे॑भिर्वि॒दे वि॒श्वामि॑भिः कृ॒ष्टिभि॑र्न॒वृ॒द्य ।

स पौ॑स्ये॒भिर॑भिभूर॒शस्ती॑र्म॒रुत्वा॑न्नो भव॑त्वि॒द्रं ऊ॒ती ॥ १० ॥

सः । यामे॑भिः । सनि॒ता । सः । रथे॑भिः । वि॒दे । वि॒श्वामि॑भिः । कृ॒ष्टिऽभिः । नु । अ॒द्य ।

सः । पौ॑स्ये॒भिः । अ॒भिऽभूः । अ॒शस्ती॑ । म॒रुत्वा॑न् । नः । भ॒वतु॑ । इं॒द्रः । ऊ॒ती ॥ १० ॥

स इंद्रो यामेभिर्मरुत्संधेः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्त्रिस्रहनि नु चित्रं विश्वामिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यै रथेभिरिन्द्रसंबंधिभी रथैः करणभूतैर्विदे । विश्वायते । अपि च स इंद्रः पौंस्येभिः स्वकी॒धैर्बलैरशस्तीरशंसनीयान् शत्रून्भिभूः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामेभिः । बज्रलं कंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५ । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद ज्ञाने । कर्मणि लट् । बज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लोपस आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ ॥ ९ ॥

स जा॒मिभि॑र्य॒त्सम॑जाति मी॒हेऽजा॑मिभिर्वा पुरु॒हूत ए॒वैः ।

अ॒पां तो॒कस्य॑ तन॒यस्य॑ जे॒षे म॒रुत्वा॑न्नो भव॑त्वि॒द्रं ऊ॒ती ॥ ११ ॥

सः। जामिऽभिः। यत्। संऽञ्जजाति। मीऽहे। अजामिऽभिः। वा। पुरुऽहूतः। एवैः।
अपां। तोकस्य। तनयस्य। जेषे। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥११॥

पुरुहूतो बज्रभिर्यजमानैराहृतः स इंद्रो मीऽहे संयामे। मीऽहमिति धननाम। तद्वेतुत्वात्संयामोऽपि मीऽहशब्देनोच्यते। जामिभिर्बंधुभिरजामिभिर्वा बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते। तेषामुभयविधानामपामिंद्रं प्राप्तवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे जयप्राप्तये स इंद्रो भवति। किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतृमानां जयो भवतीति। अन्यत्समानं ॥ समजाति। अत्र गतिने-
पणयोः। लेव्याडागमः। जेषे। जि जये। श्रीणादिकः सप्रत्ययः। चतुर्थ्यर्थे सप्तमी। यद्वा। जेषु णेषु प्रेषु गती। क्लिप्तेति क्लिप्। सविकाच इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

स वज्रभृहस्युहा भीम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथः ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥१२॥

सः। वज्रऽभृत्। दस्युऽहा। भीमः। उग्रः। सहस्रऽचेताः। शतऽनीथः। ऋभ्वा ।

चम्रीषः। न। शर्वसा। पांचऽजन्यः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥१२॥

स इंद्रो वज्रभृत् अन्यैर्धर्ममशक्यस्य वज्रस्य भर्ता दस्युहा दस्युनामुपक्षपयित्णामसुराणां हंता भीमः सर्वेषां भयहेतुः उग्र उग्रूर्णतेजाः सहस्रचेता बज्रविधन्तानः। सर्वज्ञ इत्यर्थः। शतनीथो बज्रसुतिर्बज्रविधप्रापणो वा ऋभ्वा उरु भासमानो महान्वा चम्रीषो न चम्वं चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव शर्वसा बलिन पांचजन्यः। गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः। निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णा वा। तेषु रचकत्वेन भवः। एवंभूतः स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा। बज्रत्वं कंदसीति हतिः क्लिप्। भीमः। जिभी भये। भीमादयोऽपादाने। पा० ३. ४. ७४. इत्यपादाने भियः पुग्वा। उ० १. १४७. इति मक्। शतनीथः। णीञ् प्रापणे। हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथन्। उ० २. २. इति कथन्प्रत्ययः। चम्रीषः। इष गतं। चम्वामिष्यति गच्छतीति चम्रीषः। इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः। वर्णव्यापत्या रेफो दीर्घश्च। यद्वा। चमेरी-
णादिक ईषन्प्रत्ययः। पूर्ववद्वैफः। पांचजन्यः। भवार्थे बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं। का० ४. ३. ५८. १. इति उग्रप्रत्ययः। जित्वादाबुदात्तत्वं ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो र्वथः शिमीवान् ।

तं संचंते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विंद्र ऊती ॥१३॥

तस्य। वज्रः। क्रंदति। स्मत्। स्वःऽसाः। दिवः। न। त्वेषः। र्वथः। शिमीऽवान्।

तं। संचंते। सनयः। तं। धनानि। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥१३॥

तस्मिंद्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् मृगं क्रंदति। शत्रुनाक्रंदयति। रोदयतीत्यर्थः। य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्यो-
दकस्य दाता दिवो न दिवः संबंधी सूर्य इव त्वेषो दीप्तः र्वथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता शिमीवान्।
शिमीति कर्मनाम। लोकानुयाहकेण कर्मणा युक्तस्मिंद्रं सनयो धनस्य दानानि संचंते। सेवंते। तथा तं
धनानि च सेवंते। स मरुत्वानिंद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति। कदि क्रदि क्रदि आक्रान्ते रोदने
च। कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाक्षरनिटीति णिलोपः। स्वर्षाः। सुपूर्वादर्तेर्विच। मुष्मति गच्छतीति
स्वरुदकं। तत्सनीतीति स्वर्षाः। षणु दाने। जनसनखनक्रमगमो विट्। विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं।
सनोतिरनः। पा० ८. ३. १०८. इति षत्वं। त्वेषः। त्विष दीप्ती। पचाद्यच्। र्वथः। इ शब्दे। श्रीशपिबग-
मिर्वचिजीविप्राणिभ्योऽथः। उ० ३. ११३. इत्यथप्रत्ययः। गुणावादेशी। सनयः। सनीतेभाव श्रीणादिक
इप्रत्ययः ॥

यस्याजस्रं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सीं ।
 स पारिषत्क्रतुभिर्मदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १४ ॥
 यस्य । अजस्रं । शवसा । मानं । उक्थं । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सीं ।
 सः । पारिषत् । क्रतुऽभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी यावा-
 पृथिव्यां विश्वतः सीं सर्वतोऽजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतो मुनक्ति पालयति स इंद्रः क्रतुभिरस्माभिः
 कृतेर्यगिर्मदसानो मोदमानः सन्पारिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृतुदिव-
 चीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेव्यडागमः ।
 व्यत्ययेन शः । पारिषत् । पार तीर कर्मसमाप्ती । लेव्यडागमः । सिङ्गलं लेटीति सिप् । तस्यार्धधातुक-
 त्वादिट् । व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकातिगतिषु । ऋजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित
 । उ० २. ८७. । इत्यसानच्प्रत्ययः ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अंतमापुः ।
 स प्ररिक्का त्वक्षसा क्ष्मो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १५ ॥
 न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन । शवसः । अंतं । आपुः ।
 सः । प्रऽरिक्का । त्वक्षसा । क्ष्मः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शवसो बलस्यांतमवसानं देवा वखाद्या देवगणा नापुः
 नानाशिरि तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न प्रापुः स तादृश इंद्रस्त्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्तामीयेन बलेन
 क्ष्मः पृथिव्या दिवस्य स्वर्गस्य च प्ररिक्का प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलमतिरिच्यत इत्यर्थः ।
 मरुत्त्रिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमृती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे
 तल् । मुपां सुसुगिति षष्ठा लुक् । मर्ताः । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चादायु-
 दात्तत्वं । प्ररिक्का । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्कनिप् । अन्वविकारस्कांदसः । त्वक्षसा ।
 तच्चू त्वच्चू तनूकरणे । अमुन् । निच्चादायुदात्तत्वं । क्ष्मः । क्षेति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यच्चात इति
 योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ऊसि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा । क्षायी विधुनने । अस्मात्किञ्चेति
 क्कनिप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ १५ ॥

रोहिच्छचावा सुमदंशुर्ललामीर्द्युक्षा राय ऋज्जाश्वस्य ।
 वृषण्वंतं विभ्रती धूर्षु रथं मद्रा चिकेत नाहुषीषु विश्नु ॥ १६ ॥
 रोहित् । श्यावा । सुमत्ऽअंशुः । ललामीः । द्युक्षा । राये । ऋज्जऽअंश्वस्य ।
 वृषणऽवंतं । विभ्रती । धूऽसु । रथं । मद्रा । चिकेत । नाहुषीषु । विश्नु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोर्द्वयविधवर्णयुक्तित्थर्थः । सुमदंशुः सुमत् स्वतः
 प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वयमित्थर्थः । नि० ६. २२. । इति । अतिदीर्घावयवा ललामीः पुंश्रवती अथ
 भूषणयुक्ता वा बुधा दिवि सुलोके कृतनिवासा ऋज्जाश्वस्यैतत्संज्ञस्य राजर्षे राये धनार्थं वृषण्वंतं वृष्णा
 सेक्तेद्रेण युक्तं रथं धूर्षु युगसंबंधिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती वहती मद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्चपंक्तिर्नाहुषीषु ।
 नङ्गषा मनुष्याः । तत्संबंधिनीषु विश्नु सेनालक्षणासु प्रजासु चिकेत । ज्ञायति । इंद्रश्चाश्वपंक्त्या युक्त इंद्रः
 संयामेष्वनुयाहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामशब्दाच्छेदसीवनिपौ । पा० ५. २. १०९. २. । इति

मत्वर्थीय ईकारः । अद्भ्यन्तत्वात्सुलोपाभावः । बुचा । चि निवासगत्योः । श्रीणादिको उप्रत्ययः । ततष्टाप ।
 ऋत्राश्वस्य । ऋज गतिस्थानार्जोपाजनेषु । ऋज्रेत्यादिना रकप्रत्ययांती निपातितः । ऋत्रा गतिमंतोऽश्वा
 यस्य । बज्रत्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखंतं । अनो गुट् । पा० ८. २. १६. इति मतुपो गुट् । चिकेत । कित
 ज्ञानि । कंदसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

एतत्स्यत्त इंद्र वृष्णा उक्थं वार्षागिरा अग्नि गृणंति राधः ।

ऋत्राश्वः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इंद्र । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अग्नि । गृणंति । राधः ।

ऋत्राश्वः । प्रष्टिभिरंबरीषः । सहदेवः । भयमानः । सुराधाः ॥ १७ ॥

हे इंद्र वृष्णे कामानां वर्षितुस्ते तव त्यत्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतु वार्षागिरा
 वृषागिरा राधः पुत्रा ऋत्राश्वदयोऽग्नि गृणंति । आभिसुखेन वदंति । वार्षागिरा इत्येतद्विबुणोति ।
 ऋत्राश्व एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहेंद्रमस्मौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्च
 त्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्वं । पा० ४. १. ९२. इत्युप्रत्ययः । गृणंति । गृ शब्दे । प्वादीनां इत्स्व
 इति इत्स्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धी । राधोति समृद्धो भवत्यनेनेति राधः । करणेऽसुन् । ऋत्राश्वः ।
 ऋत्रा गतिमंतोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अग्नि शब्दे । श्रीणादिक ईषन्प्रत्ययः । उ० ४. २९. सहदेवः ।
 देवः सह वर्तत इति सहदेवः । वोपसर्जनस्थेति विकल्पनात्समावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंत
 भावितव्यार्थाद्वात्ययेन शानच् । बज्रत्वं कंदसीति शपः झोरभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकाणुदात्तत्वं
 धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोमंनसी अलोमोषमी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

तस्युञ्छिस्म्यंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि वर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्विन्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

तस्युन् । शिस्म्युन् । च । पुरुहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । वर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिभिः । श्विन्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बज्रभिर्यजमानैराहृत इंद्र एवैर्गमनशीलिर्भृङ्गिर्भुक्तः सन् पृथिव्यां भूर्मा वर्तमानान्दस्सूनुपक्षप-
 यितुञ्कवून शिस्म्यंश्च शमयितुन्वधकारिणो राक्षसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदमंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण नि
 वर्हीत् । अवधीत् । निवर्हयतिर्वधकर्मा । एवं शत्रुन्निरस्य श्विन्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्राग्निः सखिभिर्म
 नभृतेर्भृङ्गिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभासीत् । तथा वृत्रेण तिरोहितं सूर्यं तस्य वृत्रस्य
 हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इंद्रो वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्युदकानि
 सनत् । समभजत ॥ दस्सून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । शिस्म्युन् ।
 शम् उपक्षमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिस्म्युः । श्रीणादिको युप्रत्ययः । वर्णव्यापत्याका
 रस्वत्वं । शर्वा । शू हिंसायां । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति वनिप् । सुपां सुनुगिति तुतीयाया डादेशः । सनत् ।
 वन पण संभक्तौ । लङ् बज्रत्वं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युडभावः । श्विन्येभिः । श्विता वर्णैः । श्रीणादिको नकप्र-
 त्ययः । श्वितं शुक्लवर्णमर्हतीति श्विन्याः । कंदसि चेति यः । सुवज्रः । आयुदात्तं ब्रह्मकंदसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

विश्वार्हेद्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाम्हा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाम्हा सर्वकालं नोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तासु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं । ब्राह्मणायाधि
ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. । इति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिल-
गतयः संतो वाजं हविलक्षणासन्नं सनुयाम् । संभजामहे । यद्नेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तस्मिन्नादयो ममहंतां ।
पुजितं कुर्वंतु ॥ विश्वाम्हा । विश्वान्यहानि विश्वानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । श्रेष्कंदसि बज्रलमिति श्रेष्ठीपः ।
उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपरिहृताः । हृ कौटिल्ये । निष्ठायामपरिहृताय
। पा० ७. २. ३२. । इति निपातनात् हुभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम् । षणु दाने । लिङ्गि-
तनादित्वाद्ब्रुप्रत्ययः । वन षण संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ १११ ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । अष्टम्याद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः ।
इंद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन एकादश कुत्स आद्या गर्भस्त्राविष्णुपनिषत्तुस्त्रिष्टुवंतमिति । दश-
रात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीय
। आ० ८. ७. । इति ॥

प्र मंदिने पितुमदर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहंनृजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र मंदिने पितुऽमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहंन् । ऋजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजो मंदिने स्तुतिमते स्तोत्रव्याधिंद्राय पितुमहविलक्षणेनान्नेनोपेतं वचः स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत ।
प्रकर्षेणोच्चारयत । य इंद्र ऋजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदमुरः ।
तेन निषिक्तगर्भास्तदोया भार्या निरहन् अवधीत । कृष्णमसुरं हत्वा पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीसस्य भार्या
अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वर्षितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आहुयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतगतिपु ।
श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदो मंदतेः स्तुतिकर्मणः । नि० ४. २४. । इति । पितुमत् । इस्वनुद्भ्यां
मतुविति मतुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिऽस्कंदसि बज्रल-
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अवस्यवः । अवेरीणादिको भाविऽमुन् । अव इच्छत्यवस्यति । सुप आत्मनः क्वच् ।
क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म
सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । हवामहे । इजो लटि बज्रलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

यो व्यंसं जाहृषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहंन्पिप्रुमव्रतं ।

इंद्रो यः शुष्णामशुषं न्यावृणङ्गुरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअसं । जहृषाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । यः । अहंन् । पिप्रुं । अत्रतं ।

इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अशुषं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इंद्रो जहृषाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रमहन् अवधीत । अपि च य इंद्रः
शंबरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्रुमेतत्संज्ञमसुरं च य इंद्रो
ऽवधीत् । किंच य इंद्रोऽशुषं शोषकरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् न्यवर्जयत् ।
समुषं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाहुयामहे ॥ व्यंसं । विगतोऽसो यस्मात् । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्र-

कृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्ण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जहृषाणेन । हृष तुष्टौ । अत्र वृद्धार्थः । क्दंसि लिट् । लिटः कानञ्जेति तस्य कानजादेशः । अन्येषामपि वृद्धत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुषं । शुष शोषणे । इगुपधलक्षणः कः । शुषाः शोषका न संत्यस्यित्यशुषः । परादिष्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सञ्चति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सञ्चति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्विपुत्रं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चन्द्रस्य व्रते नियमरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि च सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सञ्चति । वचनव्यत्ययः । गच्छति । सञ्चतिर्गच्छतिकर्मा । इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवर्तन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा क्दंसीति पूर्वसवर्णादीर्घः ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीळोः । चित् । इन्द्रः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः सुतिभिः प्रत्युतः प्राप्तो भवति । आरितः प्रत्युतः लोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यस्येन्द्रोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनी वीळोश्चित् वृढस्यापि शत्रोर्वधो हुंता तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ गवां । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । अ गतौ । अस्माद्यन्तास्त्रिष्टा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगभावः । यद्वा । सूचिसूत्रिमूच्यव्यत्ययशृणोतीनां । पा० ३. १. २२. ३. इति विहितस्य यडो यडोऽन्ति चेत्यत्र चशब्देन बङ्गलग्रहणानुकर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यडोरिति अ इत्येतस्य द्विवचन उरदत्वहलादिशेषयोः सतो रुयिकी च लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां छांदस इडागमः । अकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यसरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । कृत्यस्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात् हनस्य वध इति कर्तर्यप वधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरणप्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इन्द्रो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इन्द्रः । यः । दस्यून् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्नसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजा-
तिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविदत् अलमत । अन्येभ्यो देवेभ्यः
पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च य इन्द्रो दस्युनुपचपयितुनसुरानधरान्निष्ठाभ्रत्वावा-
तिरत् अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ जगतः । गम् गम् गती । वर्तमाने
पृषद्वृहन्नहज्जगच्छतुवच्च । उ० २. ८४. । इत्यतिप्रत्ययांती निपातितो जगच्छब्द आशुदान्तः । प्राणतः । यस्य
प्राणने अन्न च । अस्मात्तः शतु । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तैरदान्तत्वं । षष्ठाः पतिपुत्रेति
विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावन्निहूयते यश्च जिग्युभिः ।

इन्द्रं यं विश्वा भुवनाभि संदधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरेभिः । हव्यः । यः । च । भीरुऽभिः । यः । धावन्ऽभिः । हूयते । यः । च । जिग्युऽभिः ।

इन्द्रं । यं । विश्वा । भुवना । अभि । संऽदधुः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शीर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्दुमाद्भ्रातव्यः । यस्य भीरुभिर्मयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थं
माद्भ्रातव्यः । अपि च य इन्द्रो धावन्निः पराजयेन पलायमानैर्हूयते रक्षार्थमाहूयते । यस्य जिग्युभिः प्रापञ्च
धिराहूयते । यं चेन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येष्वभि संदधुः आभिमुख्येन स्थापर्यति ।
तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ शूरेभिः । बज्रं कंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हूयतेरचो यदिति
यत् । इ इत्यनुवृत्तौ बज्रं कंदसीति संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भियः
कुकुकर्त्ता । उ० २. ३१. । इति कुप्रत्ययः । धावन्निः । ह गती । संतैर्वेगितायां शपि पाप्नेत्यादिना धावादेशः ।
शपः पित्वादानुदान्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुक्खरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्तसुः ।
द्विर्वचने सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुलं । भिस्त्वयस्त्रयादित्वेन भत्वाद्भसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । क्वांसोऽत्यलोपः ॥ ॥ १२ ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते पृथु जयः ।

इन्द्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः । योषां । तनुते । पृथु । जयः ।

इन्द्रं । मनीषा । अभि । अभ्यर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्वं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां ।
यद्वा । रोदधितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरीरान्निर्गताः संतो बंधुजनान्प्रोदयति । प्रदिशा प्रदेशनेन
मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहेति । अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणा-
नादायोदेति । तै० आ० १. १४. १. । इति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै रुद्रपुत्रैर्मरुद्रियोषा माध्यमिका
वाक् पृथु विसीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । तैर्मरुद्रिः सह वर्तमानं श्रुतं
प्रख्यातं सूर्यात्मनमिन्द्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक् अभ्यर्चति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्या
याद्भयामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । जयः । जि जि अभिमवे । ज्रीयते
ऽभिभूयतेऽनेनेति अयो वेगः । करणेऽसुन् । मनीषा । ईषाअच्चादित्वात्प्रकृतिभावः ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्थे यद्वावमे वृजनं मादयासे ।

अत आ याह्यध्वरं नो अच्छां त्वाया हविश्चकृमा सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । म॒रु॒त् । प॒र॒मे । स॒ध॒ऽस्ये । यत् । वा । अ॒व॒मे । वृ॒ज॒ने । मा॒द॒या॒से ।

अ॒तः । आ । या॒हि । अ॒ध्व॒रं । नः । अ॒च्छ । त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒कृ॒म । स॒त्य॒ऽरा॒धः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वो मरुद्भिर्द्युतोन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्ये सहस्रानि गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तृप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्धाधीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रियतेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधात्स्थानान्नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुखेना याहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मतुवसो हरिति संबुद्धौ नकारस्य ह्रस्वं । सधस्ये । सुपि ख्य इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्चंदसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद तुप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लेव्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यथेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुनुगिति तृतीयाया लुक् ॥

त्वा॒ये॒द्र॒ सोमं॑ सुषु॒मा सु॒द॒क्ष॒ त्वा॒या ह॒विश्च॑कृ॒मा ब्र॒ह्म॒वाहः॑ ।

अ॒र्धा॑ नि॒यु॒त्वः॒ सर्ग॑णो म॒रु॒द्भि॒रस्मि॒न्य॒ज्ञे ब॒र्हिषि॑ मा॒द॒य॒स्व ॥ ९ ॥

त्वा॒ऽया । इं॒द्र॒ । सो॒मं । सु॒सु॒म । सु॒ऽद॒क्ष॒ । त्वा॒ऽया । ह॒विः । च॒कृ॒म । ब्र॒ह्म॒ऽवा॒हः ।

अ॒र्धं । नि॒यु॒त्वः । स॒ऽस॒र्ग॑णः । म॒रु॒त्ऽभिः॑ । अ॒स्मि॒न् । य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । मा॒द॒य॒स्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुसुम । अभिषुतवन्तो वयं । हे ब्रह्मवाहो ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेणोद्यमान प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयाहवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः । तद्वन्तिन्द्र अधानंतरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञितैः सर्गणो गणसहितः सप्तस्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिष्यास्तीर्णे दर्भ उपविश्य मादयस्व । तृप्तो भव ॥ सुसुम । पुञ् अभिषवे । लिटि क्रादिनि-यमप्राप्तस्तेऽोऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

मा॒द॒य॒स्व॒ हरि॑भि॒र्ये॒ तं इं॒द्र॒ वि॒ ष्य॑स्व॒ शि॒प्रे॒ वि॒ सृ॒ज॑स्व॒ धे॒ने॒ ।

आ॒ त्वां॑ सु॒शि॒प्रे॒ हर॑यो व॒हंतू॑श॒न्ह॒व्यानि॑ प्र॒ति॒ नो॒ जु॒ष॑स्व ॥ १० ॥

मा॒द॒य॒स्व॒ । हरि॑ऽभिः । ये । ते । इं॒द्र॒ । वि॒ । स्य॑स्व॒ । शि॒प्रे॒ इति॑ । वि॒ । सृ॒ज॑स्व॒ । धे॒ने॒ इति॑ ।

आ॒ । त्वां॑ । सु॒ऽशि॒प्रे॒ । हर॑यः । व॒हंतु॑ । उ॒श॒न् । ह॒व्यानि॑ । प्र॒ति॒ । नः॑ । जु॒ष॑स्व ॥ १० ॥

हे इंद्र हरिभिरथैः सह मादयस्व । तृप्तो भव । ये ते तव स्वभूतासादर्थं शिप्रे हनू संहते वि ष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते जुह । तथा धेने पानसाधनभूते जिद्धोपजिद्धिके वि खजस्व । सोमपानार्थं विविष्टे जुह । हे सुशिप्रे । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आ वहंतु । अस्त्रदीयं यज्ञं प्रापयंतु । त्वं चोशन् अस्त्राण्यामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवींषि प्रति जुषस्व । प्रथिकं सेवस्व । मोदासिष्ठाः ॥ वि ष्यस्व । षो अंतकर्मणि । व्यथेनात्मनेपदं । दिवादिस्वात् श्रन् । औतः श्रनि । पा० ७. ३. ७१. इत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

म॒रु॒त्स्तो॑च॒स्य॒ वृ॒ज॒न॒स्य॒ गो॒पा॒ व॒य॒मि॒न्द्रे॑ण॒ स॒नु॒या॒म॒ वा॒जं॑ ।

त॒न्नो॑ मि॒चो॒ वरु॑णो॒ माम॒हंता॑म॒दितिः॑ सि॒ंधुः॑ पृ॒थि॒वी॒ उ॒त॒ द्यौः॑ ॥ ११ ॥

म॒रु॒त्ऽस्तो॑च॒स्य॒ । वृ॒ज॒न॒स्य॒ । गो॒पाः॑ । व॒यं॑ । इं॒द्रे॑ण॒ । स॒नु॒या॒म॒ । वा॒जं॑ ।

तत् । नः॑ । मि॒चः॑ । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दितिः॑ । सि॒ंधुः॑ । पृ॒थि॒वी॒ । उ॒त॒ । द्यौः॑ ॥ ११ ॥

मरुत्सोचस्य । मरुद्भिः सह सोचं यस्य स मरुत्सोचः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेपुर्द्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेन्द्रेण वाजमत्रं सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्निन्नादयो बावापृथिव्यौ च ममहंता । पूजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजो वर्जने । कृपृवृजिमंदिनिधाञ्चः क्युरिति क्युप्रत्ययः ॥ ॥ १३ ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्वार्थमिन्द्रं । अंत्वा त्रिष्टुप् शिष्टा दश जगत्वः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽत्वा त्रिष्टुर्विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्नु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तां । उत्सवे । च । प्रसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शवसा । अमदन् । अन्नु ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां महीं महतीं अत्यंतोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम सोतुः सोत्रे स्तुतौ यद्यस्मादानजे अक्ता संशिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ससहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं तमिन्द्रं देवासः कर्मसु दीव्यंत ऋत्विजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तनवलेनान्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे चोत्सवार्थमभिवृद्धार्थं प्रसवे च धनानां वृध्युदकानां वीत्यर्थं च ॥ आनजे । अञ्जू व्यक्तिप्रचणगतियु । अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विर्वचनहलादिशेषी । अत आदेरित्यभ्यासस्वात्वं । तस्मान्नुद्विहलः । पा० ७. ४. ७१. इति नुट् । व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । षू प्रेरणे । ऋदोरिति भावेऽप । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. इति सप्तमी । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ससहिं । षह अभिभवे । आदृगमहन इत्यनोत्सर्गस्कंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्ङावाह्रिर्वचनं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी हर्षं ग्लपनयोरिति घटादिषु पाठाभ्यतां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कंदस्वुभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्क्षेरनिटीति णिलोपः ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अङ्गे कमिन्द्र चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामां । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसा । अभिऽचक्षे । अङ्गे । कं । इन्द्र । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्मिन्द्रस्य श्रवो यशः कीर्तिं सप्त इमं मे गंग इत्यस्मामृचि प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगायाः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति । धारयति । वृचहननेन्द्रस्य यदृष्टेः प्रदातुत्वं तत्प्रभूतजलोपेता नद्यः प्रकटयंतीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमानस्मिन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं धारयति । किंच हे इन्द्र अस्मि अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अङ्गे कं अङ्गार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति अद्वोत्पद्यति । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ वितर्तुरं परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तेते । त्वमेव तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेश्चोदात्तत्वं । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुसुगिति विभक्तेश्चोदात्तः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भुमुदृशीत्यादिनातश्च । सूर्याचंद्रमसा । सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्थानडादेशः । सुपां सुसुगिति विभक्तेराकारः । चंद्रमःशब्दो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो देवताद्वंद्वे चेति प्राप्तस्वोभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचक्षे ।

चक्षेः प्रकाशनार्थात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तादर्थ्ये चतुर्थी । अङ्गे । वृशियहणाद्घातेर्भावे विच् । चतुर्थीकवचन आतो धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । तरतेर्यङ्लुगंतादौषादिकः कुरच् । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैचं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इंद्र मनसा पुरुषुत त्वायज्ञो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं स्म । रथं । मघऽवन् । प्र । अज् । सातये । जैचं । यं । ते । अनुऽमदाम । संऽगमे ।

आजा । नः । इंद्र । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन् । शर्मं । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवर्तिद्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव । प्रेरय । वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुषुत बङ्गशः सुतेद्र ते तव स्वभूतं जैचं जयशीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम वयमनुक्रमेण सुमः । अपि च हे मघवन् त्वायज्ञस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं शर्मं सुखं यच्छ । देहि ॥ अत्र । अत्र रक्षणगतिकांतीत्युक्तत्वाद्द्वतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा । सुपां सुनुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायज्ञः । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । क्यजंताङ्गटः शत्रु । अदुपदेशाङ्गसार्धधातु-कानुदात्तत्वे सति क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनेति तस्योदात्तत्वं ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्या रज ॥ ४ ॥

वयं । जयेम । त्वया । युजा । वृतं । अस्माकं । अंशं । उत । अज् । भरेऽभरे ।

अस्मभ्यं । इंद्र । वरिवः । सुऽगं । कृधि । प्र । शत्रूणां । मघऽवन् । वृष्या । रज्ज् ॥ ४ ॥

हे इंद्र युजास्माभिर्द्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृतमावृण्वंतं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संग्रामे संग्रामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहरिणोत्कृष्टं रज्ज् । तथा हे इंद्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कृत् । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्या वृष्यानि वीर्याणि प्र रज्ज् । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज् वरणे । क्तिश्चेति क्तिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरोरधि-करण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृधि । अशृणुपृक्तवृष्य इति हेर्धिः । रज्ज् । रजो भंगे । तौदादिकः ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैचं हीद्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नानां । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकं । स्म । रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैचं । हि । इंद्र । निऽभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तर्गोहिरक्षादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिद्र विपन्यवः । स्तोतुनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्त्वामाह्वयंती नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मा-स्माकमेव सातये धनदानाय रथमा तिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैचं हि । जय-शीलं खलु । शत्रूञ्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । षणु दाने । क्तिनि जनसमखनां सम्पन्नो-रित्यात्वं ॥ १४ ॥

गोजिता बाहू अर्मितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।
 अकल्प इंद्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्यंते सिषासवः ॥ ६ ॥
 गोऽजिता। बाहू इति। अर्मितऽक्रतुः। सिमः। कर्मन्ऽकर्मन्। शतंऽऊतिः। खजंऽकरः।
 अकल्पः। इंद्रः। प्रतिऽमानं। ओजसा। अर्थः। जनाः। वि। ह्यंते। सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इंद्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां संभयितारी। त्वं चामितक्रतुरपरिच्छिन्नज्ञानः सिमः श्रेष्ठः। तथा च शाव्यायनकं। सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति। यद्वा। सिमः शूत्राणां बंधकः। कर्मन्कर्मन् स्रोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते शतमूतिर्बहुविधरक्षणोपेतः खजंकरः। खजति मथ्नाति पुष्पानिति खजः संयामः। तस्य कर्ता। अकल्पः कल्पेनान्येन रहितः। स्वतंत्र इत्यर्थः। ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेषां प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः। यस्मादेवंगुणविशिष्ट इंद्रोऽथातः कारणात्सिषासवो धर्मं लब्धुं कामा जना वि ह्यंते। विविधमाह्वयंति ॥ गोजिता। गा जयत इति गोजितौ। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। सिमः। षिञ् बंधने। अस्मादीयादिको मक्। खजंकरः। खज मंथे। पचायच्। क्षेमप्रियमद्रेऽण् च। पा० ३. २. ४४.। इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतिः खच्। अर्द्धिषदजंतस्विति सुम्। छद्-त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अकल्पः। नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं। सिषासवः। वन षण संभक्तौ। सनि सनी-वंतर्धेति विकल्पनादिडभावः। जनसनखनां सम्भ्रणोरित्यात्वं। द्विर्वचनादिः। सनाशंसमिच्च उः। पा० ३. २. १६८.। इत्युप्रत्ययः। सति शिष्टत्वात्तस्वीव स्वरः शिष्यते ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहस्रादिरिचे कृष्टिषु अरवः ।

अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे मह्यधा वृचाणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्। ते। शतात्। मघऽवन। उत्। च। भूयसः। उत्। सहस्रात्। गिरिचे। कृष्टिषु। अरवः।

अमाचं। त्वा। धिषणा। तित्विषे। मही। अध। वृचाणि। जिघ्रसे। पुरंऽदर ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र छष्टिषु स्रोतृषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं अरवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाड नाडुदिरिचे। उद्विक्तमधिकं भवति। अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराडुनाडुदिरिचे। अधिकं भवति। किं बहुना। सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युदिरिचे। त्वया दत्तं तदन्नमन्त्रयमित्यर्थः। अपि चामाचं मात्र-येयत्तया रहितं परिगणितुमशक्यैः सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिषणास्मदीया स्तुतिस्त्रचना वाक् तित्विषे। दीपयति। त्वत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति। हे पुरंदर शूत्राणां पुरां दारयितरिन्द्र अध स्तुत्यन्तरं वृचाणाव-रकान् शूत्रजिघ्रसे। हंसि। विनाशयसि ॥ रिरिचे। रिरिचिर् विरिचने। कर्मणि लिट्। तित्विषे। त्विष दीप्तौ। जिघ्रसे। हंतैर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं। लेटोऽडाटावित्यडागमः। बहुलं कंदसीति शपः झुः। गमहनेत्यादिमो-पधालोपः। स्थानिवज्जावाद्द्विर्वचनादिः। बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्वेत्वं। पुरंदर। पूःसर्वयोर्दा। रिसहोः। पा० ३. २. ४१.। इति खच्। खचि ह्रस्वः। पा० ६. ४. ९४.। इति ह्रस्वत्वं। वाचंयमपुरंदरी च। पा० ६. ३. ६९.। इति निपातनादस ॥

चिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्तिमो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववस्त्रिथाश्चुरिंद्र जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

चिविष्टिऽधातुं। प्रतिऽमानं। ओजसः। तिमः। भूमीः। नृऽपते। चीणि। रोचना।

अति। इदं। विश्वं। भुवनं। ववस्त्रिथ। अश्चुः। इंद्र। जनुषा। सनात्। असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि। कीदृशं प्रति-

मानं । त्रिविष्टिधातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा शुक्लं करोतीति । यथा त्रिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्रुढीयसी एवमिंद्रोऽपि दृढतर इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमिस्त्रीन् लोकान् त्रीणि रोचना त्रीणि तेषांसि दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमपि पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमपि एवं त्रीन् लोकान् त्रीणि तेषांसि चाति वचन्ति । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । अपि चेदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्दे इन्द्र त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशत्रुः सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विद्या प्रवेशनेन विधीयते क्रियत इति त्रिविष्टिधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विश्वेर्भावे क्तिन् । धात्रः सितनिगमिससीत्यादिना । उ० १. ७०. । कर्मणि तुन्प्रत्ययः । छन्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्र दृढरज्जुवाचकः शब्दस्तन्नतं दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽपिशब्दः । तिस्रः । शसि त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयो ह्यपूर्वादिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । वचन्ति । वह प्रापण इत्यस्मादिच्छासनि हलकत्वपत्वानि । सन्यत इतीत्याभावश्छांदसः । छांदसे लिव्यमंच इति निषेधादात्मत्वयाभावः । जनुषा । जनेरसिः ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्यमुद्भिदुमिंद्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उतऽभिदं । इंद्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाहुयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु सासहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितसि । उत्तरार्धः परोचक्रतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्यमुपमंतारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भित्तरमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं रथं पुरोऽन्वेष्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा । कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्यमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भित्तरमतिशयेन मन्तारं ॥ बभूथ । बभूथा ततंथ जगृभम ववर्थेति निगम इति निपातनादिऽभावः । स इमं । सोऽचि लोपि चत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । षूड् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्वं जिगेथ न धनां हरोधिथार्भेष्वजा मघवन्महतसु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इंद्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । हरोधिथ । अर्भेषु । अजा । मघऽवन । महत्ऽसु । च ।

त्वां । उयं । अवसे । सं । शिशीमसि । अर्थं । नः । इंद्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धना शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न हरोधिथ । नावरुणसि । मोतुभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविन्द्रिद्र अर्भेष्वल्पेष्वजा आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रीतिषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुद्भूर्णमधिकवचं त्वां सं शिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाहुनिषु सत्स्वागत्य नोऽस्माञ्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । निटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्वेतोऽचस्वास्त्यब्धनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. इति प्रतिषेधः । सनलिटोर्जित्यभ्यासादुत्तरस्य अकारस्य कुलं । हरोधिथ । क्रादिनियमादिट् । अजा । मुपां मुलुगिति सप्तमीबहुवचनस्य ङादेशः । शिशीमसि । शो तनूकरणे । बहुलं कंदसीति विकरणास्य सुः । आदिच इत्यात्वं । द्विर्वचने बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्त्वत्वं । हे ह्यघोरितीकारांतादेशः । इदंती मसिः ॥

विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।
 तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥
 विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम् । वाजं ।
 तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातयं रोहिच्छयविति वर्गे । इंद्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पक्षपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः
 संत इंद्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्निचादयः पूजितं कुर्वंतु ॥ ॥ ११ ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्वार्थमिंद्रं वैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं । तत्तेऽष्टाविति ॥ तृतीये कंदोमे निष्के-
 वल्य इदं सूक्तं निविद्वानं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । तत्त इंद्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्त इंद्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।
 क्षमेदमन्यहिव्यं न्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥
 तत् । ते । इंद्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत । कवयः । पुरा । इंद्रं ।
 क्षमा । इंद्रं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । इमिति । पृच्यते । समनाऽइव ।
 केतुः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्त्वसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः
 स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा । पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । युद्धाभिमुखमेवाधारयंत ।
 धृतवंतः । अपि चासिंद्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते । अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि
 बुल्लोके । ईं तदिदमुभयविधमिंद्रस्य ज्योतिः सं पृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्योऽपिना संयुक्तो
 भवति । अपिं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादपिर्दूरान्नक्तं ददृश इति श्रुतेः । अहनि त्वपिः सूर्येण
 संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवापिर्दिवा ददृश इति श्रुतेः । तै० ब्रा० २. १. २
 ९-१० । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनशब्दः संग्रामवाची । यथा समने संग्रामे
 युध्यमानयोर्भयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥ इंद्रियं । इंद्रस्य लिंगं बलं । इंद्रियमिंद्रलिंगमिति
 घच्चप्रत्ययांतो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्तस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि०
 ११. २५. इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । ईमो मलोपः साहितिकश्छांदसः । समनेव । घम ष्टम
 अवैक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. इति युच् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्य-
 लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति समासः ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।
 अहन्नहिमभिनद्रौहिणं व्यहन्यंसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥
 सः । धारयत् । पृथिवीं । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।
 अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअंसं । मघऽवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इंद्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदन्तरं
 पप्रथञ्च । तां भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रेणासुधेन हंतव्यान्वृचादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निः संसर्ज ।
 मेघान्निर्गमयामास । एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिचे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमताडयत् ।
 रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत् । व्यदारयत् । अपि च मघवा धनवानिंद्रः शचीभिरा-

त्वीर्युद्धकर्मभिर्व्यसं विगतभुजं वृत्रासुरमहन् । अवधीत् ॥ पप्रथत् । पुथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य कार्यं । पा० ६. ४. १५५. १. । इति वचनाद् अतो ह्लादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति अकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बहुवचनभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः । द्विवचने चङ्ग्रन्थतरस्यां । पा० ६. १. २१८. । इति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांतित्वादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासंभानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥

स जातूभर्मा अहधान् ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्जिन्दस्यवे हेतिमस्यायं सहो वर्धया द्युम्नमिन्द्र ॥३॥

सः । जातूभर्मा । अत्सदधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्जिन् । दस्यवे । हेतिं । अस्य । आर्यं । सहः । वर्धय । द्युम्नं । इन्द्रं ॥३॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनिरूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं अहधान आदरातिशयेन कामयमानः एवभूतः स इन्द्रो दासीर्दस्यसंबन्धीनि पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्व्यचरत् । विविधमगच्छत् । हे वज्जिन्वज्रवज्जिन्द्रं विद्वान् सूतीर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्यव उपन्यकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं विरुजति शेषः । अपि च हे इन्द्र आर्यं सहः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं बलं वर्धय । अतिबुद्धं कुरु । तथा द्युम्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा । जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्क्ववलादपि उपत्ययः । जांसूर्वतीति जातूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्विपि रात्रोप इति वलोपः । भियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिन् । जातूभर्म यस्य । ह्नांसो रेफलोपः । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पक्षांतरे तु जनेर्निष्ठा । जनसनखनामित्वात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापन्याकारस्य ऊकारः ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्जी यद्ध सूनुः अवंसे नाम दधे ॥४॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघऽवा । नाम । विभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्जी । यत् । ह् । सूनुः । अवंसे । नाम । दधे ॥४॥

नाम शत्रूणां नामकं तर्दिन्द्रस्य बलमूचुष उक्तवते सुवते यजमानाय कीर्तन्यं कीर्तनीयं सुत्यं । नामकं तद्वत्त्वं विभ्रद्वारयन्मघवा धनवानिन्द्रो मानुषा मनुष्याणां संबन्धीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंधनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तप्तम । दस्युहत्याय दस्यूनां वृत्रादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वज्जी वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्ध यत्खलु नाम शत्रूणां नामकं अवंसे जयलक्षणाय यशसे दधे धृतवान् ॥ उचुषे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिटः क्रमुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं । क्तुप्रत्ययाद्बुदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत संशब्देने । कृत्यार्थं तथैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदासीवनिपाविति मत्वर्थीघो वनिप । विभ्रत् । बुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः सुः । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वत्वं । नाभ्यस्ताच्छतरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्बुदात्तत्वं ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिन्द्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविदत्सो अविददश्वान्त ओषधीः सो अपः स वनानि ॥५॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरि । पुष्टं । अत् । इन्द्रस्य । धत्तन् । वीर्याय ।
सः । गाः । अविन्दत् । सः । अविन्दत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।
वनानि ॥५॥

हे अखिग्यजमानलक्षणा जनाः अखिन्द्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत ।
आशोकयत । तस्मै च वीर्याय अद्धत्तन् । बद्धमानं कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इन्द्रः
पणिभिरपहता गा येन वीर्येणाविन्दत् अलभत । तथा तैरपहृतानश्वान् इन्द्रो येनाविन्दत् । अपि च स इन्द्र
ओषधीरोषधुपलक्षितां सर्वां भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्युदकानि स इन्द्रो
येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि स इन्द्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन् । तत्र-
नप्रनयनास्येति तस्य तनादेशः । अविन्दत् । विद्वृ लामि । शे मुचादीनामिति नुम् ॥ १६ ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमं ।
य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥
भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमं ।
यः । आऽदृत्यं । परिपंथीऽइव । शूरः । अयज्वनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बद्धविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेच-
नसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथबलायेंद्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो
य इन्द्र आदृत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं
कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्वनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चोरो
गच्छतां पुण्यपुरुषाणां धनं बलात्कारिणापहृत्य गच्छति तद्वत् ॥ आदृत्य । दृङ् आदरे । समासेऽनञ्पूर्वे लो
ष्यप । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथीव । कंदसि परिपंथिपरिपरिणां
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इतीनिप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तदिन्द्र प्रेवं वीर्यं चकर्थ यत्ससंतं वज्रेणाबोधयोऽहिं ।
अनु त्वा पत्नीर्हृषितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ॥ ७ ॥
तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । ससंतं । वज्रेण । अबोधयः । अहिं ।
अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेवं चकर्थ । प्रख्यातमिवाकाशीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदीन्तमहिं
वृत्रं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण स्वमबोधयः । प्रवुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हृषितं तादृशस्य वृत्रस्य
हननेन प्राप्तहर्षं स्वामनु पश्चात्पत्नीर्दिवपत्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि
तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । षस स्वप्ने । अदादित्वात्कपो
लुक् । पत्नीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप ॥

शुष्णं पिपुं कुयवं वृत्रमिन्द्र यदावधीर्वि पुरः शंबरस्य ।
तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदिनिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥
शुष्णं । पिपुं । कुयवं । वृत्रं । इन्द्र । यदा । अवधीः । वि । पुरः । शंबरस्य ।
तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदिनिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं शुष्णादीन्तुरोऽसुरान्यदावधीः हतवानसि तदानीं शंबरस्यासुरस्य पुरो नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुखेषु हतेष्वन्यान्यसुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यद्नेन मृत्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्निचादयो ममहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ शुष्णं । शुष शोषणे । अंतर्भावितखर्थात् तुषिमुषिरसिभ्यः क्लिप्त । उ० ३. १२. । इति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराशुदात्तत्वं । पिप्पुं । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । औणादिकः कुप्रत्ययः । कंदसुभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे सति शप् । जुहोत्यादित्वात् सुः । अर्तिपिपत्योश्चैत्यभ्यासखेत्वं । कुयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बज्जत्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य । श्मयतीति शंब आयुधं । श्मेवं ॥ उ० ४. ९४. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥ १७ ॥

योनिरिति नवचर्मेकादशं सूक्तं कुत्सस्वार्थं त्रैष्टुभमैंद्रं । योनिर्नवित्यनुक्रांतं ॥ सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

योनिष्ट इंद्र निषदे अकारि तमा नि षीद स्वानो नार्वी ।

विमुच्या वयोऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

योनिः । ते । इंद्र । निऽसदे । अकारि । तं । आ । नि । सीद् । स्वानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्यं । वयः । अवऽसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः । वहीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इंद्र योनिर्वेष्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमा नि षीद् । शीघ्रमागत्य तत्रोपविश । शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नार्वी । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेष्वाशब्दं कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान् ररमीन्विमुच्य रथाद्विम्लिष्य तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अत्र निषक्तं । अवसायाश्चानिति स्वतिरुप-
सृष्टो विमोचने । नि० १. १७. । इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे यागकाले प्राप्ति । प्रपित्वे प्राप्तिऽभीकिऽभ्यक्ते । नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयस आदरातिशयेन वोढुन् ॥ निषदे । सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । स्वानः । स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । बज्जलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्षात्वत इत्यंतोदा-
त्तत्वं । वयः । विर्यंति रथेन सह संगच्छंत इति विशब्देन ररमय उच्यंते । वी गत्यादिषु । औणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च । द्वितीयाथे प्रथमा । अवसाय । षो अंतर्कर्माणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनन्पूर्व इति ङ्को ल्वादेशः । वहीयसः । वह प्रापणे । तुजंताद्वोदृशब्दान्तुष्कंदसीतीयमुन् । तुरिष्टमेयःस्विति तुलोपि कर्तव्ये ढलधत्वधुत्वद्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्त्वौत्वस्वाप्यभावे तुलोप एव क्रियते ॥

ओ त्वे नर इंद्रमृतये गुनू चित्तान्सद्यो अर्ध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासंस्य अस्मन्ते न आ वक्षन्सुविताय वर्णं ॥ २ ॥

ओ इति । त्वे । नरः । इंद्रं । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान् । सद्यः । अर्ध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासंस्य । अस्मन् । ते । नः । आ । वक्षन् । सुविताय । वर्णं ॥ २ ॥

त्वे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणार्थेन्द्रो । आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आ गुः । आगच्छति । स चेंद्र आगतांस्तान् नू चित्पिप्रं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽमुष्ठानमार्गाङ्गम्यात् । गमयतु । प्रापयतु । देवासः सर्वे देवा दासस्योपपत्तितुरसुरस्य मन्युं क्रोधं अस्मन् । भक्षयंतु । हिंसित्वित्यर्थः । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय मुष्टु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिंद्रमा वचन् । आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेरंतर्भावितखर्थात् लिङ्गि बज्जलं कंदसीति शप् । सुः । अस्मन् । चमु अदने । लिटि व्यत्ययेन आ । शकारोपजनस्कांदसः । यद्वा । अस्मातिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वचन् । वह प्रापणे । लिटि सिद्धज्जलं लेटीति सिप् । ढलत्वत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतिः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वाद्बुवङ् । सुपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्णं । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावितखर्थात्कृजृवृसिद्रूपन्यनिस्वपिभ्यो निष्ठा । उ० ३. १०. । इति नप्रत्ययः । निन्वादाशुदात्तत्वं ॥

अव॒ त्मना॑ भर॒ते के॒तवे॒दा अव॒ त्मना॑ भर॒ते फे॒नमु॒दन् ।
 क्षी॒रेण॑ स्ना॒तः कु॒यव॑स्य॒ योषे॑ ह॒ते ते स्या॑तां प्र॒व॒णे शि॒फायाः ॥३॥
 अव॑ । त्मना॑ । भर॒ते । के॒तवे॒दाः । अव॑ । त्मना॑ । भर॒ते । फे॒न॑ । उ॒दन् ।
 क्षी॒रेण॑ । स्ना॒तः । कु॒यव॑स्य । योषे॑ इति । ह॒ते इति । ते इति । स्या॑तां । प्र॒व॒णे ।
 शि॒फायाः ॥३॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्त्रनात्मना स्वयमेवाव भरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदद्गदकेऽतर्वर्तमानः सन्केन फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवाव भरते । अपहरति । क्षीरेण क्षरणशीलेन तेनापहृतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृशां स्त्रियां शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्तेऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इंद्र त्वं परेषां धनमपहृत्यान्वैर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥ त्मना । मंत्रेष्व्याद्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । हृञ् हरणे । हृयहोर्भ इति भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदन् । पद्वन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदज्ञादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

यु॒योप॑ नाभि॒रुपर॑स्या॒योः प्र॒ पूर्वा॑भिस्तिर॒ते रा॒ष्ट्रि शूरः॑ ।
 अ॒ञ्ज॒सी कु॒लि॒शी वी॒रप॑त्नी॒ पयो॑ हि॒न्वा॒ना उ॒दभि॑र्भर॒ते ॥४॥
 यु॒योप॑ । नाभिः॑ । उ॒पर॑स्य । आ॒योः । प्र । पूर्वा॑भिः । ति॒र॒ते । रा॒ष्ट्रि । शूरः॑ ।
 अ॒ञ्ज॒सी । कु॒लि॒शी । वी॒रप॑त्नी । पयः॑ । हि॒न्वा॒नाः । उ॒दभिः॑ । भ॒र॒ते ॥४॥

उपरस्योदकमध्य उग्रस्त्रावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितसतो गच्छतः कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्ध-
 मावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्यैर्न दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च पूर्वाभिः पूरयित्री-
 भिरात्मनापहृताभिरङ्गिः प्र तिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि । राजते च । आत्मीयेन
 शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजसांजस्योपिता कुलिशी कुलं शातयंती वीरपत्नी वीरस्य
 पालयित्री एतत्सञ्चिकास्त्रो नद्यः पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरा-
 त्मीयेरुदकेर्भरते । धारयति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भञ्च । उ० ४. १२५. । इतीञ्प्रत्ययः । राष्ट्रि ।
 राजृ दीप्ती । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिना पत्ने पुत्वं । पयः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ।
 हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्गम् । अस्मान्नाच्छीलिकश्चानम् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्मुगभावः ।
 चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चित्स्वर एव शिथ्यते ॥

प्र॒ति॒ यस्या॑ नी॒थादर्शि॑ द॒स्यो॒रोको॑ ना॒च्छा॒ स॒द॒नं॑ जा॒न॒ती॒ गा॒त् ।
 अ॒ध॒ स्मा॒ नो॑ म॒घव॑श्च॒कृता॑दि॒न्मा॒ नो॑ म॒घे॒व॑ नि॒ष्प॒पी॒ परा॑ दाः ॥५॥
 प्र॒ति॒ । यत् । स्या॑ । नी॒था॑ । अ॒दर्शि॑ । द॒स्योः॑ । ओ॒कः । न । अ॒च्छ॑ । स॒द॒नं॑ । जा॒न॒ती॒ । गा॒त् ।
 अ॒ध॑ । स्म॒ । नः॑ । म॒घव॑स्य॒ । च॒कृ॒तात् । इत् । मा॒ । नः॑ । म॒घा॒स्य॑ । नि॒ष्प॒पी॒ ।
 परा॑ । दाः ॥५॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि अस्माभिर्दृष्टाभूत् सा च पदवी दस्योरुपपन्नयितुः
 कुयवस्यासुरस्य सद॑नं गृहमच्छाभिमुखेन गात् गता प्राप्ता । तच्च दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती

गौरीको न निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गीऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अथ स
अथानंतरमेव हे मधवन्धनवमिन्द्रं चर्छेतात्पुनःपुनस्तेनासुरेण हतादुपद्रवान्नोऽस्मान्चेति शेषः । इदित्यव-
धारणे । अस्मान्चेव नोऽस्मान्मा परा दाः । मा परित्याचीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारि-
णमसुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टान्तोऽभिधीयते । मधेव निष्पपी । यथा विनिर्गतसपो विनि-
र्गतशेषो यथेष्टचारी दासीपतिर्मधेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान्मा परित्याचीरित्यर्थः । अत्र
निरुक्तं । निष्पपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः । सपः सपतिः सृष्टतिकर्मणः । मा नो मधेव निष्पपी परा
दाः । स यथा धनानि विभजति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० ५. १६. इति ॥ नोथा । णीञ् प्रापणे । हनि-
कुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति
सिचो लुक् । बज्रलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । चर्छेतात् । करोतेर्यङ्लुगंतान्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव ।
शुक्लं दसीति शैलीपः । निष्पपी । षप समवाये । सपति समवैति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचायच् ।
निर्गतो गित्योद्धृतः सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापच्या ईकारः । दाः । बुदाच् दाने । लुङि
गातिस्थिति सिचो लुक् । न माङ्गो ग इत्यडभावः ॥ १८ ॥

स त्वं न इन्द्रं सूर्यं सो अर्ध्वनागास्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजंमा रीरिषो नः अर्द्धितं ते महत् इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इन्द्रं । सूर्यं । सः । अप्सु । अर्ध्वनागाः । स्वे । आ । भज । जीवः । शंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । अर्द्धितं । ते । महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्यं सर्वस्य प्रेरक आदित्य आ भज । आभाजय । आभिमुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुर्व ।
तथा स त्वमर्ध्वदेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीविः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्वे
ऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयिषीं प्रजामा
समंतान्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभुतायेंद्रियाय बलाय अर्द्धितं । अस्माभिः अर्द्धितं कृतं ।
त्वदीयं बलं बज्रमानपूर्वकं सुम इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबन्धः ॥ अर्ध्वनागास्वे ।
न विद्यत आगः पापं यस्य सोऽनागाः । तस्य भावस्तत्त्वं । क्वांस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शन्तु सुतौ ।
कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं । भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्लिप । रीरिषः । रिष
हिंसायां । स्वार्थे ष्यंतादस्माङ्ङि चङि णिलोप उपधाङ्ङस्वत्वादीनि । क्वांसं पदकालीनमभ्यासह्रस्वत्वं ।
अर्द्धितं । अर्द्धस्व जर्थादित्त्वेन । पा० १. ४. ६१. गतित्वात्प्रतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अर्धा मन्ये अर्धे अस्मा अर्धायि वृषा चोदस्व महते धनाय ।

मा नो अर्कृते पुरुहूत योनाविद्रं सुध्वंज्ञो वयं आसुतिं दाः ॥ ७ ॥

अर्धं । मन्ये । अर्त् । ते । अस्मै । अर्धायि । वृषा । चोदस्व । महते । धनाय ।

मा । नः । अर्कृते । पुरुहूत । योनौ । इन्द्रं । सुध्वंत्ऽभ्यः । वयः । आऽसुतिं । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अर्धाथानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि । ते तवास्मै बलाय अर्धायि । अस्माभिः अर्धा कृता ।
त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्षिता स त्वं महते प्रीढाय धनाय
चोदस्व । चोदय । अस्मान्नेरय । हे पुरुहूत पुरुभिर्वज्रभिर्यजमानिराहृतं अर्कृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनौ ।
गृहणामेतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णे गृहेऽस्मान्वासयेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र सुध्वंज्ञो
वसुचितेभ्योऽन्धेभ्योऽपि स्तोत्रुभ्यो वयोऽस्ममासुतिं पेयं चीरादिकं च दाः । देहि ॥ अर्धायि । दधातिः कर्मणि
णुङि त्रैषिण । आतो युक् चिरकृतोरिति युक् । सुध्वंज्ञः । सुध्वं वसुधायां । दिवादित्वात् ऋन् । नित्वा-
दाबुदात्तत्वं ॥

मा नो वधीरिद्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः ।
 आंदा मा नो मघवञ्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रा भेत्सहजानुषाणि ॥ ८ ॥
 मा । नः । वधीः । इद्र । मा । परा । दाः । मा । नः । प्रिया । भोजनानि । प्र । मोषीः ।
 आंदा । मा । नः । मघवञ् । शक्र । निः । भेत् । मा । नः । पात्रा । भेत् । सहजानु-
 षाणि ॥ ८ ॥

हे इद्र नोऽस्मान्मा वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रचेत्यर्थः । अपि च मा परा दाः । मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अस्मत्कृतां पूजां सर्वदा गृहाणेत्यर्थः । अपि च नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणीप्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि मा प्र मोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वैव धनानि यथा सुस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्वकार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमांडांडसंबंधीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिद्रः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भूमिं सन्ति । गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः ॥ वधीः । हृतेर्माङ्ङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्तौ हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तेये । लुङि सिच इट् । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिद्रि विदारणे । लुङि सिचि वङ्गलं ह्रंसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्याब्ध्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यंदिने सवनेऽर्वाङ्ङिहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च । अर्वाङ्ङिहि सोमकामं त्वाङ्ङसवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ्ङ । आ० ५. ५. इति ॥

अर्वाङ्ङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिबा मदाय ।
 उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥
 अर्वाङ्ङ । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।
 उरुऽव्यचाः । जठरे । आ । वृषस्व । पिताऽइव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इद्र त्वमर्वाङ्ङ अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति चेत् यस्मान्त्वां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाङ्ङः पुराविदः कथयन्ति । अयमस्मदीयः सोमः सुतः । अस्त्वभिभरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय हृषार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते । उरुव्यचा उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर आत्मीय उदर आ वृषस्व । सोममांसिच । आ समंतात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो यस्य । बङ्गवीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आङ्ङः । ऋवः पंचानामादित आहो ऋवः । पा० ३. ४. ८४. इति श्वेत्सादेशो घातोराहादेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षं । मदीऽनुसर्ग इति भावेऽपि । उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचः कुटादित्त्वमनसीति वचनानि । का० १. २. १. १. । ङित्त्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिस्कंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा उरु विचति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदश्रप्रत्ययी । शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति हेर्लुगभावः ॥ ॥ १९ ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्युचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य त्रितस्य कूपे पतितस्य कुतस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात आम्नायते । चितः कूपेऽवहितः काटे निवाह्य ऋषिरङ्गदूतय इति च । त्रितस्य चापां पुत्रत्वं

तैत्तिरीया स्पष्टमामन्ति । तत एकतोऽजायत स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत चतुर्थोऽजायत तदायानामायत्सं । तै० ब्रा० ३. २. ८. १०-११ । इति । तमेतमायं चितस्त्रि-
दाप्य इति तकारोपजनेन वयमधीमह इति । अंत्या चिष्टुप् । सं मा तपंतीलिषा यवमध्या महाबृहती । आर्यौ
द्वावष्टाक्षरी पादौ द्वादशाक्षरस्मृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरी सा यवमध्या महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महाबृहतीत्युक्त्वा मध्ये चेश्वमध्या । अनु० ९. १० । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता ।
तथा चानुक्रांतं । चंद्रमा एकोनाप्यस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पांक्तमंत्या चिष्टुबष्टमी महाबृहती यवमध्येति ।
हीत्यभिधानाद्दिमादीनि त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि ॥ विनियोगः । अत्र शाय्यायनिन इतिहासमाचक्षते ।
एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्महभूमावरखे वर्तमानाः पिपासया संतप्तगात्राः
संत एकं कूपमविंदन् । तत्र त्रितास्य एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वितरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य
प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा चितं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थि-
षातां । ततः कूपे पतितः स चितः कूपादुत्तरीतुमशक्नुवन्सर्वे देवा मामुद्धरत्विति मनसा सस्मार । ततस्त्रेषां
स्वावकमिदं सूक्तं ददर्श । तत्र रात्रौ कूपस्थांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

चंद्रमा अप्सवैतरा सुपर्णो धावते दिवि ।

न वो हिरण्यमनेयः पदं विंदंति विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१॥

चंद्रमाः । अप्सुऽसु । अतः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न। वः । हिरण्यसनेमयः । पदं । विंदंति । विद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥१॥

अपसांतरिचामूदकमध्ये मंडलेऽतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा । सुपर्ण इति रश्मिनाम ।
सुपर्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि बुलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकैवैव प्रकारेण धावते ।
शोधं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यंताः । यद्वा । हितरमणीयप्रांताः ।
विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विंदंति । मदीयानींद्रियाणि कूपेनावुत-
त्वान्न लभंते । अत इदमनुचितं । तस्मात्कूपान्नामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च हे रोदसी बावापृथिवी मे मदीय-
मस्येदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा । मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा
मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्नामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत
इति चंद्रमाः । चंद्रे माडो ङित् । उ० ४. २२० । इत्यमुन् । दासीभारादिषु पाठात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । धावते ।
इ गती । पापेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । स्तोत्रदादित्वाच्छपो
नुक् । पादादित्वात्तिङ्कृतिङ् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृषायं पर्यः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥२॥

अर्थं । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृषायं । पर्यः । परिऽदायं । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥२॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्धे अपेक्षितं धनं प्राप्तुंत्विव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपुराणं ।
अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमा युवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु महिरहाडतासीत् ।
अपि च संयुक्तौ तौ जायापती वृष्यं वीर्यरूपं पर्य उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तद-
नंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जन-
यति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे बावापृथिवी जानीतं । उ । उचः । पा० १. १.

१७. इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् झुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्म-
नेपदं । शब्दलुकि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तुजाति । तुजि पिजि हिंसाबलदाननिकेतनेषु । इदित्त्वाम् । व्यत्ययेन
अम् । आत्मलोपः । बुहे । बुह प्रपूरणे । लोपस्य आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

मो षु दे॒वा अ॒दः स्व॑र॒व पा॒दि दि॒वस्परि॑ ।

मा सो॒म्यस्य॑ शं॒भुवः॑ शू॒ने भूम॑ कदा॒ च॒न वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ३ ॥

मो इति॑ । सु । दे॒वाः । अ॒दः । स्वः । अ॒व । पा॒दि । दि॒वः । परि॑ ।

मा । सो॒म्यस्य॑ । शं॒भुवः॑ । शू॒ने । भूम॑ । कदा॒ । च॒न । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवश्चोपरि
वर्तमानं मो षु मैवाव पादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य
लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने
अपगमने कदा चन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्मान्नुःखादुत्तारयते-
त्यर्थः । हे बावापृथिव्या युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मैवेत्य-
स्यार्थः । सु इत्यितद्वधारणे । सुञ इति षत्वं । पादि । पद गती । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. इति कर्तरि
लुङि त्रैचिणादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पंचम्याः परावधर्ष इति विसर्जनीयस्य सत्वं ।
सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३७. इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरंतर्भावितत्पर्यात्क्वप् । शूने ।
दुःश्रित्वा गतिवृद्धौ । भावे निष्ठा । श्रुदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । श्रुदि-
तश्च । पा० ८. २. ४५. इति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

य॒ज्ञं पृ॒च्छाम्य॒वमं॑ स त॒हूतो॑ वि॒ वौचति॑ ।

क्व॑ ऋ॒तं पू॒र्यं ग॒तं क॒स्तद्धि॑भ॒र्ति नू॒तनो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ४ ॥

य॒ज्ञं । पृ॒च्छामि॑ । अ॒वमं॑ । सः । तत् । दू॒तः । वि॑ । वौ॒चति॑ ।

क्व॑ । ऋ॒तं । पू॒र्यं । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भर्ति॑ । नू॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति॑ ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अपिर्मुखं प्रथमो देवतानां । ऐ० ब्रा० १. ४. इति श्रुतेः ।
अपिर्वं देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमपिं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽपिर्वं वौचति ।
विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छयत इति चेत् उच्यते । हे अपि त्वदीयं पूर्यं पूर्वकालीनमुतं भद्रं स्तोतृभ्यः
कृतं श्रेयः क्व गतं । कुत्रेदानीं वर्तते । नूतनो नवतरस्त्वत्तोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि
त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशी दृशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वौचति । वच परिभाषणे ।
लेख्यडागमः । वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. इति सप्रत्ययेऽत् ।
क्वाति । पा० ७. २. १०५. इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति
प्रकृतिभावः ॥

अ॒मी ये दे॒वाः स्थ॑नं चि॒ध्वा रो॑च॒ने दि॒वः ।

क॒व॑ ऋ॒तं क॒दनु॑तं क्व॑ प्र॒त्ना व॒ आ॒हुति॑र्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये । दे॒वाः । स्थ॑नं । चि॒धु । आ॒ । रो॑च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः॑ । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नु॑तं । क्व॑ । प्र॒त्ना । वः॑ । आ॒ऽहु॑तिः । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑
इति॑ ॥ ५ ॥

हे देवाः त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थानवर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबंधि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कर्तुं । कस्मिन्देशे वर्तते । अमृतं द्वेष्विषयमसत्यं च कर्तुं कुत्र गतं । अपि च प्रजा चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याऽऽतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व । कुत्रासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्माद्वा प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थान । तप्तनप्तनथनाञ्चेति तशब्दस्य घनादेशः । कर्तुं । क्लृप्तशब्दस्य वर्णव्यापत्त्या क्लृप्तावः ॥ २० ॥

कडं चतस्य धर्णसि कवरुणस्य चक्षरं ।

कर्दर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दूढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कर्त् । वः । चतस्य । धर्णसि । कर्त् । वरुणस्य । चक्षरं ।

कर्त् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबंधिन अतस्य सत्यस्थाभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि धारणं कर्त् । कुत्र गतं । वरुण-स्थानिष्ठनिवारकस्य देवस्य चक्षणमनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कर्त् । क्व गतं । महो महतो महानुभावस्वार्थम्नोऽरीणां नियन्तुरेतत्संज्ञकस्य देवस्य संबंधिना पथा शोभनमार्गिणेष्टदेशप्रापणं कर्त् । क्व गतं । एतत्सर्वं युष्मास्विव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दूढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्सदनिष्ठाचरणपरान् शत्रूणति क्रामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कूपपातलक्षणाद्दुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे वावापृथिव्यी मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्णसि । धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०७. असिचप्रत्ययातो निपात्यते । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचने ऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेऽदात्तत्वं । महः । महतोऽच्छब्दलोपश्चादसः । यद्वा । मह पूजायां । क्लिप् । उभयथापि सावेकाच इति विभक्तेऽदात्तत्वं । दूढ्यः । पृषोदरादिः । धी चेति तत्र पाठाद्दुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः ड्रुत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्धण इति स्वरितत्वं ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा व्यन्त्याध्योऽ वृको न तृष्णजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । व्यन्ति । आऽध्यः । वृकः । न । तृष्णऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि उक्तवानस्मि स एवाहमस्मि न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता मानस्यो व्यथा व्यन्ति । भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । तृष्णजं जाततृष्णं पिपासंत-मुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्चा मध्येमार्गं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यन्ति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तन्वादीनां क्दसि वज्रलमुपसंख्यानमिति वज्रलवचनाद्यत् । आध्यः । आधीयते मनसि स्थायत इत्याधिः । उपसर्गे घोः क्विः । पा० ३. ३. ९२. आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । जसादिषु क्दसि वावचनमिति असि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । तृष्णजं । तृष पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङ् । पा० ३. २. १७२. इति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचाराथत्वात्केवलादपि जनेर्जप्रत्ययः । तृष्णा जाता यस्य । आपोः संज्ञाच्छेदसोर्वज्रलमिति व्रस्त्वत्वं ॥

सं मा तपन्त्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिष्वा व्यदन्ति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीःऽइव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिन्ना । वि । अदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐन्द्रिया । हे इंद्र पर्शवः पार्श्वस्थीनि अथ सामर्थ्यात्पर्शुस्थानीयाः कूपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः सं
तपंति । सम्यक् पीडयंति । तत्र दृष्टान्तः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः
पीडयंति । परस्परं वा पीडयंति । हे शतक्रतो बह्विधकर्मण बह्विधप्रज्ञ वेद्र ते तव स्तोतारं मामाधोऽसंप-
द्यमानैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं भक्षयंति । तत्र दृष्टान्तः । मूषो न यथा
मूषिकाः शिन्ना शिन्नानि कुविंदेन वायिताव्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यद्वा । शिन्नशब्देन प्रजनन-
मेवोच्यते । तन्नोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततेलादिभाण्डे प्रषिष्योर्ध्वमुत्प्लुष्य व्यदंति ।
स्निहृतीत्यर्थः । एवं मामाधयो भक्षयंति । न चैतत् हे इंद्र तव स्तोतुर्न्यायं । तस्मात्कूपाम्नामुत्तारय । अन्यत्स-
मानं । अथ निरुक्तं । संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि
व्यदंति । स्वांगभिधानं वा स्थात् । शिन्नानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा०
४. १. ३५ । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः । ङीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मुष स्तये । क्विपि
च्छंदसो दीर्घः । तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मूषातिर्मूषोऽधितस्मादेव । नि० ४. ५. ।
इति । शिन्ना । ष्णा शीचे । घञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य
शकारः । छत्रादीनां के हे भवत इति वक्तव्यं । का० ६. १. १२. १. इति द्विवचनं । बह्वलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्तद्धेदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चित्तः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ९ ॥

येऽमी शुक्लोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्त-
प्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिरातता संबद्धा । अद्विरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्ण-
तमस्तिरस्कृताज्ञान आप्तोऽपां पुत्र अक्षितपूर्वोक्तं वृत्तान्तं वेद । जानाति । गान्यः । स ज्ञानमृषिर्जामित्वाय
कूपान्निर्गतुत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्वीति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनोतिः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तो-
पदेशेत्वादिगानुनासिकलोपः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति
गच्छतीति जामिः । श्रीणादिक इत्यप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति । रेभृ शब्दे । भौवादिकः ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सध्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्थुः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेक्त्वारः कामाभिवर्षकाः पंच । तत्र इंद्रसद्वक्षणासदपिस्वदर्यमा तत्सविता जनो धात । अ० १.
१०७. ३. । इत्यर्थेचैन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अपिर्वायुः सूर्यसंज्ञमा विद्युदितिवं पंचसंख्याकाः ।
तथा च शाब्दायनकं । एतान्येव पंच ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीप्यंते । अपिः पुषिष्यां वायुरंतरिक्षे च आदिलो
दिवि चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदपिस्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेचस्योदकेषु । तैप्तिरीयेऽधिवमास्त्रातं । अपिः

पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे सूर्यो दिवि चंद्रमा दिषु नक्षत्राणि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विसीर्णस्य बुलोकस्य मध्ये तस्युः तिष्ठति आसते देवेषु देवेषु नु चिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छंतस्ते देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वति । तदनंतरं नि ववृत्तुः । तुभ्राः संतो निवर्तते च । अन्यत्समानं ॥ उच्यते । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घा-भावः । देवता । देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । शेरनिटीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदान्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सध्रीचीनाः । सहांचंतीति सध्रं चः । त एव सध्रीचीनाः । सहपूर्वादंचतेर्ह्रस्वित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । पा० ६. ३. ९५ । इति सध्यादेशः । विभाषांचेर्द्विक्त्वित्यामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । ववृत्तुः । वृत्तु वर्तते । कंदसि सुहृत्सुहृत्सि इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ २१ ॥

सुपर्णा एत आसते मध्य आरोधने दिवः ।

ते संधंति पथो वृकं तरंतं यद्गतीरपो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥११॥

सुऽपर्णाः । एते । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते । सेधंति । पथः । वृकं । तरंतं । यद्गतीः । अपः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥११॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्वावरके व्याप्ते दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावुकमरणान्नानं सेधंति । निषेधंति । निवारयंति । कीदृशं । यद्गतीर्महतीरपस्तरंतमतिक्रामंतं । कूपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वेन मन्वयितुं कश्चिदरखन्वा महतीं नदीं तितीर्षुरा-जगाम । स च सूर्यरश्मिन्द्वायमवसरो न भवतीति निववृत्तुः । अतो रश्मयो वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्त्वपचे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम । यद्गतीरपो महदंतरिक्षं पथः पथा द्वादशराश्यात्मना मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यरश्मयो निषेधंति । अहनि हि सूर्यरश्मिर्निर्गच्छच्चंद्रमा निष्प्रभो दृश्यते । अतो निष्प्रभं जुर्व-तीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आनियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे क्युट् । सेधंति । पिषु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे द्रष्टव्यः । पथः । पंचम्येकवचने मस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदान्तत्वं । यास्त्वपचे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महत्नाम । अस्मादाचारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्यः । म० ३. १. ११. ३. इति छिप् । ततो लटः शतृ । उगितश्चेति डीप् । आगमानुशासनस्थानित्वत्वानुमभावः । शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

नव्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षंति सिंधवः सत्यं ततान् सूर्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१२॥

नव्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षंति । सिंधवः । सत्यं । ततान् । सूर्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥१२॥

हे देवासो देवा नव्यं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं सुत्वर्हं सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं एवंभूतं तन्नवदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं । अतो युष्मदीयेन बलेन सिंधवः स्वंदनशीला नव्यं ऋतमुदकमर्षंति । आलस्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयंति । अशीथाः सत्यः प्रवहंतीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तानां । आतनोति । विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्मापयंतादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे युच् । अर्षंति । अर्तंलेंटि सिञ्जुलं लेटीति सिप् । गुणः । ततान् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

अग्ने तव न्यदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यार्थं ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥१३॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आर्थं ।
सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यस्मि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।
रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अपि तवोक्थं प्रशस्तं त्वत् श्रुतिप्रसिद्धमायं । आपिबंधुः । तस्य भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुण-
युक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषस्यः सन्नेवां-
स्मानिन्द्रादीनां शास्त्रमर्यादया यच्चि । यज्ञ । हविर्भिः पूजय । तच्च दृष्टान्तः । मनुष्वत् । यथा मनुनां यज्ञे
तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आयं । आप्तु व्याप्ती । अस्माक्यंतादच हरितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । सत्तः ।
नसत्तनिषत्तेति निपातनाभिधानत्वाभावः । क्वांसो निशब्दोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरीणादिक उचि-
प्रत्ययः । तच्च तस्त्रेवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वक्षुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. इति मत्वेन
पदत्वाभावाद्ब्रह्मत्वाभावः । यच्चि । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ब्रह्मादिष्वे कुलं । विदुष्टरः । विद्वःशब्दात्त-
रथ्यस्ययादित्वेन भत्वाद्दसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति पत्वं ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषस्यो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो विद्वत्तरो देवो दानादि-
गुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी एवंभूतोऽपिस्नान्देवानच्छाभिमुखेन हव्या हव्यान्यस-
दीयानि हवीषि । मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
सुषूदति । षूद् चरणे । लेव्यडागमः । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । मेधिरः । मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ
। पा० ५. २. १०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि । ऊर्णोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । ऋतं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति तं तादृशं गातु-
विदं गातोर्भागेस्य दुःखनिवारकस्य लंभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याज्ञाकर्मा ।
तस्मै वरुणायायमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूर्णोति । विवृणोति । प्रकाशयति ।
उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्म । अन्येषामपि दृश्यत
इति सांहितिको दीर्घः । गातुविदं । विद्वं लामि । अंतर्भावित्त्वर्थत्वात् क्तिप् । ईमहे । ईद् गती । बङ्गलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । हृदा । पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥ २२ ॥

असौ यः पंथां आदित्यो द्विवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा । ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयांति । सु० उ० १. २. ११. इति श्रुतेः । एषंभूतो योऽसावादित्यो दिवि बुभुक्षे प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नातिक्रमे । अतिक्रमिषु न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायत्तत्वात् । सति हि सूर्ये वसंतादयः काष्ठा निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरप्यसौ नातिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गता-वेकतद्विती प्रति निन्दं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि पापकृतो युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतु गतौ । पतेष्व चितीनिप्रत्ययः । पथिमथ्यमुच्चात्मादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६. इत्यत्वमि-कारस्य । धो म्यः । पा० ७. १. ८७. पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्यतादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्द्रप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

चित्तः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्अंहरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १७ ॥

चित्तः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अंहरणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १७ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञ चष्टिभूतये रक्षणाय देवान्हवते । स्तुतिभिराकारयति । यदेतच्चित्त-स्याह्वानं बृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो देवस्तदाह्वानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अंहरणादंहसः पापरूपादस्मात्कूपपातादुन्नीयोश्च विसीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । इयतेर्लटि वङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिञ् उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योः । पा० ६. १. १५७.* इति पारस्करादिषु पाठात् सुटतलोपी । उभे वनस्यत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपद-योर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अंहरणात् । अहि गतौ । इदित्त्वामुम् । खर्जिपिञ्ज्यादिभ्य ऊरोलक्षी । उ० ४. १०. इति भाव ऊरप्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यासीति पामादिलक्षणो मस्वर्थो नः । पा० ५. २. १००. । आरुपूर्वावृत्तेर्वा रूपमुनेयं ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्यं । तष्टाऽइव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरुणश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं मां ददर्श हि । वृष्टवान् । हिः पादपूरणः । निचाय्यं वृद्धा च मां जिघृक्षुः सन् उज्जिहीते । उन्नच्छति स्म । तत्र वृष्टांतः । तष्टेव पृष्ठ्या-मयी । यथा तच्छयजनितपृष्ठश्लेष्मस्तष्टा बधेकिसदपनोदनायोर्ध्वाभिमुखो भवति तद्वत् । हे बावापुथिच्यौ

मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कचंद्रमा उच्यते । अरण्य आरोग्यमानः
 कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः मासकृत मासार्धमासर्त्तयनसंवत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य
 चंद्रगण्यधीनत्वात् । स चंद्रमा आकाशमार्गं यतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श
 न कूपपतितं मामित्यनादरो बोध्यते । यदि मां पश्येत् उद्धरेत्कूपपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
 येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोन्नच्छति । न मामभिमगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्तु एकं
 पदं मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापतेर्दुहितुभूताः स्वभार्या अश्विन्याबासाकारकाः
 पुनःपुनर्ददर्श । मां सन्नदेव पश्यतीति सन्नदृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः सहोर्ध्वमेव गच्छति । न मां कूपदुत्ता-
 रयति । अत इदमनुचितं । हे यावापृथिव्यी मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकचंद्रमा भवति
 विवृतज्योतिष्को वा विरुतज्योतिष्को वा विक्रांतज्योतिष्को वा । अरण्य आरोग्यो मासकृत्यासानां चार्ध-
 मासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यतं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योज्यमाणो
 भवति चंद्रमास्तत्पुत्रविव पृष्टरोगी । नि० ५. २०. इति ॥ सन्नत् । एकस्य सन्नत् । पा० ५. ४. १९. इति क्रिया-
 भ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृत् वरणे । ऋवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् । उ० ३. ४१. इति कप्रत्ययः । जिहीते ।
 ओहाइ गती । जीहोत्यादिकः । भुजामिदित्यभ्यासस्त्वं । निचाय्य । चायू पूजानिश्रामनयोः । अत्र दर्शनार्थो
 धातूनामनेकार्थत्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे ल्को ल्यप् । पृथ्यामयी । सृश संस्पर्शने । सृश्यतेऽनेनेति सृष्टिः । क्वांसो
 वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि घ्याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रं वतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वेऽवीराः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एननिनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनद्रवंतोऽनुयाहकेणोद्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः
 पीत्रादिभिस्त्रोपिताः संतो वयं वृजने संयामिऽभि घ्याम । शत्रून्भिमवेम । तदिदमस्यदीयं वचनं मिचादयो
 ममहंतां । पूजयंतु । पालयंतित्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्तुः । आंगूषः स्तोम आघोषः । अनेन
 स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० ५. ११. इति ॥ एना । द्वितीयाटीः स्त्रिनः । पा० २. ४. ३४. इति तृतीयायामिदम
 एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चिस्त्वरिणांतोदान्तलं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाहुषेः कर्मणि घञ् ।
 आङो लकारलोपाभावश्चादंसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादिवात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदान्तलं ।
 स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भावात्स्तिर्यचपरः । पा० ८. ३. ८७. ।
 इति षत्वं ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १५ ॥

षोडशेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तचं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इन्द्रं मिचं सप्त त्रिष्टुवंत-
 मिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात्तत्रैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् ।
 शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्य । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

इन्द्रं मिचं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गाइसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इन्द्रं । मिचं । वरुणं । अग्निं । उतये । मारुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ १ ॥

उतये रक्षणाय अयमिन्द्रादीन्नाहंतं शर्धो मरुत्समूहं रूपं बलं च हवामहे । आह्वयामहे । वसवो निवास-
 यितारः सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः पापाप्तोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमस्य पालयत ॥

तत्र दृष्टान्तः । रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्वान्निष्क्रान्तात्स्थानात्सारथयो यथा रथं पालयन्ति तद्वत् ॥
पिपर्तन । पृ इत्थिके । लोटि तप्तनप्तनथनाच्चेति तस्य तनबादेशः । पित्वेन डित्त्वाभावाद्गुणः । अतिपिपर्थोश्च-
त्प्रभासस्त्रैलं ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वऽतातये । भूत । देवाः । वृचऽतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः ते यूयं सर्वतातये सर्वैर्वीरपुरुषैस्तथाय विस्तारिताय युवाय । युडेऽस्माकं
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आ गत । आगच्छत । अपि च वृचतूर्येषु । संयामनामैतत् । संयामेषु शंभुवः मुखस्य
भावयितारो भूत । भवत ॥ गत । गमेर्लोटि बङ्गसं कंदसीति शपो लुक् ॥

अर्वंतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अर्वंतु । नः । पितरः । सुऽप्रवाचनाः । उत । देवी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽपिष्वात्तादयोऽर्वंतु । रवंतु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः मुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्वाः ।
उतापि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्री देवी
देवनादिगुणयुक्ते यावापृथिव्यावस्मान्नचतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ऋतावृधा ।
वृधेरंतर्भावित्त्वात् क्तिप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह स्ययद्वीरं पूषणं सुम्नैरीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । स्ययत्ऽवीरं । पूषणं । सुम्नैः । ईमहे ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ४ ॥

नराशंसं नरैः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमपि वाजयन् उपवाजयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्काले स्त्रीमीति
शेषः । तथा स्ययद्वीरमतिबलिनं यस्मिन्सर्वे वीराः शीयन्ते एवंरूपं पूषणं पोषकं देवं सुम्नैः मुखकरैः स्तोत्रैर्हेतु-
भूतेरीमहे । याचामहे । अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्यत्यादिष्विति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
नराशब्द ऋदोरबित्थवंत आयुदात्तः । निपातनाद्दीर्घः । शंसशब्दो घञंत आयुदात्तः । वाजयन् । वज व्रज
गती । अस्माश्चि । स्ययद्वीरं । चि चये । लटः शतु । शपि प्राप्ति व्यत्ययेन शः । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातु-
कलेन डित्त्वाभावाद्गुणायादेशी । अदुपदेशास्यसार्धधातुकागुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्व
एकादेश उदान्तेनेत्येकादेश उदात्तः । चयंतो वीरा यस्मिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

बृहस्पते सद्मिन्नः सुगं कृधि शं योर्यन्ते मनुर्हितं तदीमहे ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ५ ॥

बृहस्पते । सदै । इत् । नः । सुऽगं । कृधि । शं । योः । यत् । ते । मनुःऽहितं । तत् । इमहे ।
रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामैतत् । सुखं छधि । कुह । अपि च ते तव स्वभूतं शं
शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कृतव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं
स्वव्यवस्थापितं । यद्वा । मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥ सुगं । सुपु
गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेडः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्तेनैवं व्याख्यातं । शमनं च
रोगाणां यावनं च भयानां । नि० ४. २१. इति । मनुर्हितं । मनरीणादिक उचिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

इंद्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निबाह्वः ऋषिर्हृदूतये ।
रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन् ॥ ६ ॥
इंद्रं कुत्सः । वृत्रऽहनं । शचीऽपतिं । काटे । निऽबाह्वः । ऋषिः । अहृत् । उतये ।
रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् । नः । अंहसः । निः । पिपर्तन् ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निबाह्वो निपातितः कुत्स ऋषिरुतये रक्षणाधिद्रमहृत् । आह्वयति स्म ।
कीदृशं । वृत्रहणं वृत्राणां शत्रूणां हंतारं शचीपतिं । शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा ।
शच्या देव्या भर्तारं ॥ शचीपतिं । वनस्याद्यादिषु पाठाकुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीन्त
आबुदात्तः । निबाह्वः । बाह्व प्रयत्ने । नीत्युपसर्गेश्चात्पतने वर्तते । निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
ढत्वधत्वादीनि । यद्वा । जुब्धस्वानित्यादी । पा० ७. २. १८. । भृशार्थं इडभावो निपात्यते । अत्र च वाढशब्दो
भृशलोपेते पतने सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । लिपिसिचिहृच्च । पा० ३. १.
५३. इति लुङि त्रैरडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

देवैर्नी देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥
देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । चाता । चायतां । अप्रऽयुच्छन् ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्ताः स्वकीयेः पुत्रैः सह नो
ऽस्मान्नि पातु । नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् असद्रक्षणे
जागरूकः सन् चायतां । अस्मान्पालयतु । यद्नेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तस्मिन्नादयः षड्वैवता
ममहंतां । पूजयंतु ॥ चायतां । वैड् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अस्माकटः शतु । नस्स-
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ २४ ॥

यज्ञो देवानामिति तुचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्वार्थं वैशुभं वैश्वदेवं । यज्ञसृष्टमित्यनुक्तांतं ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुममार्दित्यासो भवता मृळयंतः ।
आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोविहारासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुम् । आदित्यासः । भवन्त । मृळयन्तः ।
 आ । वः । अर्वाची । सुऽमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्ऽन्तरा ।
 असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुम् सुखं प्रथिति । प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृळ-
 यन्तोऽस्मान्सुखयन्तो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भद्रानुग्रहपरा बुद्धिरर्वाच्यस्मदभिमुखा
 ववृत्यात् । आवर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुष्यस्य वरिवोवित्तरा । वरिव इति धननाम ।
 अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् भवेत् । सेवा मतिरस्मात्त्रचितुं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवत । आमंचितं पूर्वमविव-
 मानवदित्यादित्यास इति पादादौ वर्तमानस्यामंचितस्त्राविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति
 पर्युदासान्निघाताभावः । मृळयन्तः । मृड सुखने । ष्यन्ताऽऽटः शतु । शप । छंदस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेना-
 दुपदेशास्मसार्वधातुकागुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिथ्यते । ववृत्यात् । वृत्तु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 बङ्गलं छंदसीति शपः झुः । अंहोः । अहि गती । इदित्त्वामुम् । श्रीणादिक उपत्ययः । वरिवोवित्तरा । विदू-
 लभि । अस्मादंतर्भावित्त्वार्थात् क्लिप् । तत आतिशयनिकस्तरप । असत् । अस भुवि । लेव्यडागमः ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामभिः स्तूयमानाः ।

इंद्रं इंद्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इंद्रियैः । मरुतः । मरुतऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनाग्नेन वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतुमुपा
 गमंतु । उपागच्छंतु । प्राप्तुवन्तु । कथंभूताः । अंगिरसामेतत्संज्ञकानामृषीणां संबन्धिभिः सामभिः प्रगीर्तमंचैः
 स्तूयमानाः । अपि चंद्र इंद्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबन्धिभिरस्मभ्यं दातव्यैर्धनैः सहास्मानागच्छतु । तथा
 मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः
 प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्मानागच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः
 स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमंतु । लोटि बङ्गलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभ-
 यथेति क्षौरार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावात्तमहनेत्यादिनोपधालोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेव्यडागमः ।
 सिङ्गलं लोटिति सिप् ॥

तन्न इंद्रस्तद्धरुणस्तद्ग्निसुदर्यमा तत्सविता चनो धातु ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धातु ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धातु । दधातु । एवं तद्वरण इत्यादावपि योज्यं । तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्मदीयमन्नं मित्रादयो ममहंतां । पूजयंतु ।
 पालयन्त्वित्यर्थः ॥ चनः । चायु पूजानिशामनयोः । चायेरन्ने इत्यस्य । उ० ४. १०९. । इत्यमुन् गुडागमस्य धातोर्ङ-
 खलं च । वलि लोपः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । धातु । छंदसि लुङ् लङ् लिट् इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्त्विति
 सिचो लुक् ॥ २५ ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कृत्स्नस्वार्थं वैष्टुभमिन्द्राग्रं । तथा चागुक्तांतं । य इन्द्राग्नी सप्तोभि-
द्राग्रं त्विति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिवतं सुतस्य ॥१॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अग्नि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अर्थ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥१॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबन्धी यो रथो विश्वानि भुवनानि भूतजा-
तान्यभि चष्टे आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन
रथेना यातं । अस्त्रयज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । जेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा युगपदेवास्त्रि-
तवंतो युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य अत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमं स्वांश्लक्ष्णं
तदेकदेशं वा पिवतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीत्यादिना । पा० ८. १. २०. । षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः ।
सर्वानुदान्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लुक् । स्तोः संयोगाद्यो-
रिति क्लोपः । तास्यनुदानेदिति लसार्धधातुकानुदान्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । यदृत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । सरथं । समानस्यासीं रथश्च सरथः । समानस्य च्छंदसोति सभावः । परादिश्छंदसि बज्जलमित्युत्त-
रपदाद्युदान्तत्वं । तस्थिवांसा । ष्टा गतिनिवृत्ती । लिटः क्लृप्सुः । द्विवचनं । श्रुपूर्वाः खयः । वस्त्रेकाजाह्नसामि-
तीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां मुलुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ॥

यावद्विदं भुवनं विश्वमस्त्युरुव्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥२॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽव्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥२॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगत्पावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुव्यचा विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापक-
मित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभीरं गांभीर्योपेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवभ्यां
पातुं सोमस्तावानस्तु । तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणाधारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । अमुन् । व्यचिः कुटादित्वमनसीति वचनात् डित्वाभावेन संप्रसारणाभावः ।
स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७. १. २३. । इति सोर्लुकि प्राप्ते सुपां मुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य
इमनिज्वेत्युत्सृष्टान्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुत्सृष्टस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययो-
त्पत्तिश्छंदसी । सुपां मुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा । तृतीयायाश्छंदसस्तुडागमः । तावान् । तत्परिमा-
णमस्य । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप । पा० ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे
संसेनिति तवेन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदान्तत्वं । अरं । वालमूललघ्वलमंगुलीनां वा लो रमापद्यत इति वक्तव्यं
। म० ८. २. १८. । इति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

चक्राथे हि सध्र्यंङ्गामं भद्रं सधीचीना वृत्रहणा उत स्थः ।

ताविन्द्राग्नी सध्र्यं चा निषद्या वृष्णाः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥३॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यंक् । नामं । भद्रं । सधीचीना । वृत्रऽहनौ । उत । स्थः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्र्यं चा । निऽसद्यं । वृष्णाः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥३॥

हे इंद्रापी भद्रं क्वाणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्यक् सहगतमिंद्रापी इत्थिवं संपुक्तं चक्राथे । युवां कृतवती । उतापि च हे वृचहणी वृचस्यासुरस्य इंताराविंद्रापी सधीचीना सहांचंती वृचवधार्थं संगती स्वः । भवथः । हि यस्मादेवं तस्माद्धे वृषणा कामानां वर्षिताराविंद्रापी तौ युवां सध्यांही सहितावेव संती निषय वेद्यामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमा वृषेथां । स्वकीय उदरे आसिंथेथां ॥ सध्यक् । सहशब्दोप-पदादंचतेर्द्ध्विगित्वादिना क्तिन् । अग्निदितामिति नलोपः । सहस्य सभिः । अद्रिसधोरंतोदात्तनिपातनं क्तस्वरनिवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. २५. १. इति वचनात्सध्यादेशोऽतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्धण इति स्वरितत्वं । सधीचीना । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । वृचहणी । संहितायामावादेशे खोपः शाकल्यस्वेति वलोपः । वृषेथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

समिञ्चेष्वग्निष्वानजाना यतसुंचा बर्हिर् इतिस्तिराणा ।

तीत्रिः सोमैः परिषिक्तेभिर्वागेंद्रापी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइञ्चेषु अग्निषु अजाना यतऽसुंचा बर्हिः । ऊं इति तिस्तिराणा ।

तीत्रिः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इंद्रापी इति । सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

अपिपु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिञ्चेषु सम्यगिञ्चेषु दीप्तिषु सत्स्वानजाना हवींथाज्येनांजती यतसुंचा तदन्तरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिर् वेद्यां बर्हिरपि तिस्तिराणा आस्तीर्णं कृतवतावध्वर्युप्रतिप्रख्या-तारविवंभूतावभूतां । तथा सति हे इंद्रापी तीत्रिः बिभ्रं मदकरिः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचमसादिष्व-सिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरर्वागस्यदमिमुखमा यातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमनसाय । अस्माकमनुग्र-हायेत्यर्थः ॥ अजाना । अञ्जू व्यक्तिसन्नचणगतिषु । लिटः कानच् । अग्निदितामिति नलोपः । द्विर्भावेऽत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुड्विहस इत्यद्विहसोऽपि व्यत्ययेन गुट् । तिस्तिराणा । स्तञ् आच्छादने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इज्ञातोरिति । द्विर्वचने शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्वा-दतोदात्तत्वं ॥

यानींद्रापी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इंद्रापी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्रापी यानि वीर्याणि वृचवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवती युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाद्यादीनि भूतजातानि कृतवती । इंद्रापिभ्यां हि सर्वं जगत्सृज्यते । इंद्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजत्यपिसृष्टाङ्ग-तिद्वारा वृथुत्पादकं । वृष्टिः सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उतापि च यानि वृष्णानि वृष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवती । तथा वां युवयोः संबन्धीनि प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिपुतं सोमं पिबतं ॥ सख्या । सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर् इति यप्रत्ययः । श्रेष्कंदसि वज्रमिति श्लोपः । तेभिः । वज्रं वं इदसीति भिस ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्रस्ताववर्णेति प्रति-षेधः ॥ २६ ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहस्यः ।

तां सत्यां अज्जामभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् अ॒ब्र॒वं । प्र॒थ॒मं । वां । वृ॒णा॒नः । अ॒यं । सो॒मः । अ॒सुरैः । नः । वि॒ह्व्यः ।
तां । स॒त्यां । अ॒ह्नां । अ॒भि । आ । हि । या॒तं । अ॒थ । सो॒म॒स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्रापी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यद्ब्रवं सोमेन प्रीणयिष्यामीति यद्वोचं सत्यां यथार्थां तां अह्नां अद्वयादरातिशयेन कृतामुक्तिमभ्यभिलक्ष्या हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हेविषां प्रचेपकेर्च्छ्विग्भिरयं नोऽस्माकं सोमो विह्व्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्रापी आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृङ् संभक्तौ । लटः शानच् । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरन् । उ० १. ४३. इत्युत्पत्त्ययः । विह्व्यः । ङ दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्त्वैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

यदिंद्रा॒मी॒ म॒द॒थः॒ स्वे॒ दुरो॒णे॒ यद्ब्र॒ह्म॒णि॒ राज॒नि॒ वा॒ यज॒त्रा॒ ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा॒ हि॒ या॒त॒मथा॒ सो॒म॒स्य॒ पि॒ब॒तं॒ सु॒तस्य ॥ ७ ॥

यत् । इं॒द्रा॒मी॒ इति॑ । म॒द॒थः॒ । स्वे॒ । दुरो॒णे॒ । यत् । ब्र॒ह्म॒णि॒ । राज॒नि॒ । वा॒ । यज॒त्रा॒ ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णा॒ । आ । हि॒ । या॒तं । अ॒थ । सो॒म॒स्य॒ । पि॒ब॒तं॒ । सु॒तस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्टव्यी हे इंद्रापी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः हृष्यथः । यद्यदि वा ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि बन्धिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणौ कामानां वर्षिताराविंद्रापी आ यातं हि । आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा काष्ठं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अग्निनीत्यादिना यजतेः कर्मण्यचन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

यदिंद्रा॒मी॒ यदु॒षु॒ तु॒र्व॒शेषु॑ यद्ब्र॒ह्म॒ण्यु॒ष्वनु॑षु॒ पुरु॑षु॒ स्यः॒ ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा॒ हि॒ या॒त॒मथा॒ सो॒म॒स्य॒ पि॒ब॒तं॒ सु॒तस्य ॥ ८ ॥

यत् । इं॒द्रा॒मी॒ इति॑ । यदु॒षु॒ । तु॒र्व॒शेषु॑ । यत् । द्रु॒ह्यु॒षु॒ । अ॒नु॒षु॒ । पुरु॑षु॒ । स्यः॒ ।

अ॒तः॒ । परि॑ । वृष॒णा॒ । आ । हि॒ । या॒तं । अ॒थ । सो॒म॒स्य॒ । पि॒ब॒तं॒ । सु॒तस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्रापी यद्यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्यः भवथः वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यद्यदि वा द्रुह्युषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छन्तु मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वानुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातुष्वनुषातुषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निष्फला ज्ञानहीनत्वादनुषानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पुरुषु कामैः पूरयित्वेष्वेषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्रापी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम उपरमे । नियम्यंत इंद्रियाख्येभिरिति यदवः । यमेर्दुञ्जिति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकोऽश्रप्रत्ययः । द्रुह्युषु । द्रुह् जिघांसायां । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । द्रुहं परेषामिच्छति । कुंदसि परेच्छायामपीति क्वच् । क्वाच्छंसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन् प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. इति विधीयमान उप्रत्ययो बङ्गलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पुरुषु । पूरी आप्यायने । पूर्यंत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

यदिंद्रा॒मी॒ अ॒व॒म॒स्यां॑ पृथि॒व्यां॑ म॒ध्य॒म॒स्यां॑ प॒र॒म॒स्यां॑ सु॒त॒ स्यः॒ ।

अ॒तः॒ परि॑ वृष॒णा॒वा॒ हि॒ या॒त॒मथा॒ सो॒म॒स्य॒ पि॒ब॒तं॒ सु॒तस्य ॥ ९ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । अ॒व॒म॒स्यां । पृ॒थि॒व्यां । म॒ध्य॒म॒स्यां । प॒र॒म॒स्यां । उ॒त । स्यः ।
अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थं । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ९ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निरुद्धायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः वर्तमानो भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अथ पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा भान्ति । उतापि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां बुलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य उर्वर्यत्वेन स्वाडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

यदिंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां अवमस्यामुत स्यः ।

अ॒तः प॒रि॒ वृ॒ष॒णा॒वा हि या॒तमथा॑ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । प॒र॒म॒स्यां । पृ॒थि॒व्यां । म॒ध्य॒म॒स्यां । अ॒व॒म॒स्यां । उ॒त । स्यः ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थं । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्यं । एतावान्शु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी तावागच्छतामित्युक्तं । इदानीं तु युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी वर्तते तावागच्छतामिति प्रार्थते ॥

यदिंद्राग्नी दि॒वि षो॒ यत्पृ॒थि॒व्यां यत्प॑र्व॒तेष्वो॒षधीष्व॑प्सु ।

अ॒तः प॒रि॒ वृ॒ष॒णा॒वा हि या॒तमथा॑ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ११ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । दि॒वि । स्यः । यत् । पृ॒थि॒व्यां । यत् । प॑र्व॒तेषु । ओ॒षधीषु॑ । अ॒प्सु ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थं । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दि॒वि बु॒लोके यद्यदि॑ स्थः भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके यदि वा पर्वतेषु मेर्वादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमाषत्रीह्यादिष्वप्सूदकेषु चानुग्राहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षकौ युवामतः सर्वस्मात्स्थानादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमायुदात्तं । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

यदिंद्राग्नी उ॒दि॒ता॒ सूर्य॑स्य॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दये॑थे ।

अ॒तः प॒रि॒ वृ॒ष॒णा॒वा हि या॒तमथा॑ सोम॑स्य पि॒ब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उ॒त्॒ऽइ॒ता॒ । सूर्य॑स्य॒ । मध्ये॑ । दि॒वः । स्व॒धया॑ । मा॒दये॑थे इति ।

अ॒तः । प॒रि॒ । वृ॒ष॒णौ । आ । हि । या॒तं । अ॒थं । सोम॑स्य । पि॒ब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उ॒दि॒ता उ॒दि॒तस्यो॒दयं प्रा॒प्तस्य॑ सूर्य॑स्तादित्यस्य संबन्धिनो दि॒वो द्योत॑मानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यभागे स्वधयात्मीयेन तेजसा हविलंशणैनाग्नेन वा यद्यस्मात्कारणात्मादयेथे तुप्ती भवथः तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्षभागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ उ॒दि॒ता । सुपां सुनुगिति षष्ठा ङादेशः । दि॒वः । ऊ॒दि॒दमि॑ति विभक्तेश्चदात्तत्वं । मा॒दये॑थे । मद॑ तुप्तिथे । चुरा॒दि॒रात्त्वने॑पदी ॥

ए॒वे॒द्रा॒ग्नी॒ प॒पि॒वां॒सां॒ सु॒त॒स्य॒ वि॒श्व॒स्म॒भ्यं॒ सं॒ ज॒य॒तं॒ ध॒ना॒नि॒ ।
 तन्नो॑ मि॒त्रो॒ वरु॑णो॒ माम॒हंता॒मदि॑तिः॒ सिंधुः॑ पृ॒थि॒वी॒ उ॒त॒ द्यौः॑ ॥ १३ ॥
 ए॒व । इ॒द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । प॒पि॒ऽवां॒सां॒ । सु॒त॒स्य॑ । वि॒श्व॒ । अ॒स्म॒भ्यं॑ । सं॒ । ज॒य॒तं॑ । ध॒ना॒नि॒ ।
 तत् । नः॑ । मि॒त्रः॑ । वरु॑णः । म॒म॒हंतां॑ । अ॒दि॑तिः । सिंधुः॑ । पृ॒थि॒वी॒ । उ॒त॒ । द्यौः॑ ॥ १३ ॥

हे इंद्राग्नी सुतस्त्राभिपुतं सोममेवैवं पपिवांसा पीतवन्तौ युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि सं जयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्निचादयो ममहंतां । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पानि । लिटः क्लसुः । वस्त्रिकाजाहसामितीडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वि हीत्वष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं । अगुक्रांतं च । वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

वि ह्य॒ख्यं॒ मन॑सा॒ वस्य॑ इ॒च्छन्नि॒द्रा॒ग्नी॒ ज्ञा॒स॒ उ॒त॒ वा॑ स॒जा॒तान्॑ ।
 नान्या॑ यु॒वत्प्र॑म॒तिर॒स्ति॒ मह्यं॑ स॒ वां॒ धि॒यं॑ वा॒ज॒य॒न्ती॑म॒त॒स्रं॑ ॥ १ ॥
 वि॒ हि॒ । अ॒ख्यं॑ । मन॑सा । वस्यः॑ । इ॒च्छन् । इ॒द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । ज्ञा॒सः॑ । उ॒त॒ । वा॑ । स॒ऽजा॒तान्॑ ।
 न । अ॒न्या॑ । यु॒वत् । प्र॒ऽम॒तिः॑ । अ॒स्ति॑ । मह्यं॑ । सः॑ । वां॑ । धि॒यं॑ । वा॒ज॒ऽय॒न्ती॑ । अ॒त॒स्रं॑ ॥ १ ॥

हे इंद्राग्नी वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वापि वा सजातान् । समानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवाः । तांश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य दातारो भवन्ति । अपि च युवयुवाभ्यामन्यान्वेन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स तादृशा बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयन्तीमन्नमस्मभ्यमिच्छन्तीं धियं ध्यानेन निष्पन्नां सुतिमतचं । अकार्षं ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवक्तव्यातिभ्योऽडिति च्छिरडादेशः । वस्यः । वसुशब्दादीयसुन् । टेरिति टिलोपः । कांस ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अवबोधने । श्रीणादिको ऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्बुक् । द्वर्थाभिधायकत्वाद्युवावावी द्विवचने । पा० ७. २. ९२. । इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

अ॒श्र॒वं॒ हि॒ भूरि॑दा॒वत्तरा॑ वां॒ वि॒जा॒मातु॑रु॒त॒ वा॑ घा॒ स्या॒लात्॑ ।
 अ॒था॒ सोम॑स्य॒ प्र॒य॒ती॒ यु॒व॒भ्या॒मि॒द्रा॒ग्नी॒ स्तोमं॑ जन॒यामि॑ न॒व्यं॑ ॥ २ ॥
 अ॒श्र॒वं॒ । हि॒ । भूरि॑दा॒वत्त॑ऽतरा । वां॑ । वि॒ऽजा॒मातुः॑ । उ॒त॒ । वा॑ । घ॒ । स्या॒लात्॑ ।
 अ॒थं॑ । सोम॑स्य । प्र॒ऽय॒ती॒ । यु॒व॒ऽभ्यां॑ । इ॒द्रा॒ग्नी॒ इति॑ । स्तोमं॑ । ज॒न॒या॒मि॑ । न॒व्यं॑ ॥ २ ॥

हे इंद्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बद्धधनस्य दातारावित्यश्रवं हि । अश्रीषं खलु । कस्यात्पुष्पात् । विजामातुः । श्रुताभिरुष्यादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बद्ध धनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वापि च स्यालात् । स्वं सूर्यं । तस्मात्तजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रोत्यर्थं बद्ध धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घेति पादपूरणः । तथा च सत्यधानंतरं हे इंद्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिपुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नव्यं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पादयामि । अत्र निरुक्तं । अश्रीषं हि बद्धदातुः तरौ वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुः । विजामातेति शश्वहाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचरतिऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्यात्तजानावपतीति वा । लाजा लाजतिः स्वं सूर्यं स्वतेः । सूर्यमश्वनपवणं श्रुयान्तेः शस्त्रतिर्वा ।

अथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्रापी सोमं जनयामि नव्यं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अथर्वं । शु अथर्वे । लङ्मुत्तमपुष्पैकवचने बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । दुदाञ् दाने । आतो मनिजिति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्सुङ्गुक्तव्यः । पा० ८. २. १७. २. इति तरपसुद् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । घ । अचि तुनुघेत्यादिना संहितायां दीर्घत्वं । अथ । निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्नुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयस्त्वंदसि विकल्प्यं इति युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

मा छेन्न रश्मीरिति नाधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां कं वृषणो मदंति ता ह्यद्रीं धिषणाया उपस्ये ॥३॥

मा । छेन्न । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुयच्छमानाः ।

इंद्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदंति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्ये ॥३॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रञ्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवति एवमविच्छिन्नानुचर्पाचादीन् मा छेन्न मा विच्छिन्नाञ्जुमेति बुद्ध्या नाधमाना इंद्राग्नयोः सकाशात्तथाविधान्युचादीन्याचमानाः । तदन्तरं पितृणां शक्तीः शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्युचादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्ती वृषणः सेक्तारः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यजमाना इंद्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदंति । सुवंति । हि यस्मादद्री शत्रूनादृष्टंती हिंसती विदारयती ताविद्रापी धिषणायाः सुख्या उपस्य उपस्थाने समीपे भवतः । तस्मात्तत्संनिधाय सुवंतीति भावः । यद्वा । निपातानामनेकार्थत्वात् हिशब्दो यद्वैत्यर्थः । यदा ताविद्रापी उद्दिष्टाद्री अभिषवसाधनभूता यावाणो धिषणाया उपस्ये । धिषणाधिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिंद्राग्न्यर्थं सोममभिषुण्वति । तदा तदा यजमानाः सुवंतीति योजनीयं ॥ छेन्न । छिद्रं द्वैधीकरणे । लङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । कंदस्युभयथेत्याधेधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्बधूपधगुणः । न माञ्छोग इत्यडभावः । रश्मीन् । दीर्घादटि समानपाद् इति संहितायां नकारस्य ङत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेतीकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । नाधु याञ्जायां । पितृणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मदंति । मदि सुती । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुमभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेन्द्राग्नी सोममुशती सुनोति ।

तावन्धिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृक्तमप्सु ॥४॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उशती । सुनोति ।

तौ । अन्धिना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी । आ । धावतं । मधुना । पृक्तं ।

अप्सु ॥४॥

हे इंद्रापी युवाभ्यां मदाय युवयोर्द्वैधीय देवी द्योतमानोशती युवां कामयमाना धिषणा मंत्ररूपा वाक् सोममभिषुणोति । यद्वा । धिषणाधिषवणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्वोममभिषुणोति । यावभिः स्वस्मिन्नभिषवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अन्धिनाश्वन्ती भद्रहस्ता शोभनदोर्दंडी सुपाणी । मणिबंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी एवंभूती हे इंद्रापी तौ युवामा धावतं । शीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सूदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्योपेतेन सारांशेन पृक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं संयोजयतं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठीयं चतुर्थी । उशती । वश कांती । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिष्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । पृक्तं । पृची संपर्के । रौधा-

दिकः । लोटि थसत् । असीरहोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मिन्नित्यहोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदान्तित्यादिना निषेधात् ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहृत्ये ।

तावासद्या बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इंद्राग्नी इति । वसुनः । विऽभागे । तवऽतमा । शुश्रव । वृचऽहृत्ये ।

तौ । आऽसद्य । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोत्रभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनी प्रवृद्धतमौ वा शुश्रव । अग्नीषं । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविद्राग्नी तौ युवामस्यदीयेऽस्मिन् यज्ञे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे दर्भ आसद्योपविश्य सुतस्याभिपुतस्य सोमस्य पानेन प्र मादयेथां । प्रकर्षण तृप्ती भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् । चजोः कृ घिस्यतोरिति कुलं । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम । लुप्रमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकसम्प । यद्वा । तवतिवृद्धार्थः सीचो धातुः । तस्मादीणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां मुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हंतेर्भावे क्यप् तत्संनिधौगेन तकारांतादेशश्च । छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २८ ॥

ऐन्द्राप्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यानु सविता सुरतः । आ० ३. ७. इति ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिऽभ्यः । पृतनाऽहवेषु । प्र । पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुऽभ्यः । प्र । गिरिऽभ्यः । महिऽत्वा । प्र । इंद्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इंद्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचाथे । अतिरिच्ये । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशादातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्र रिरिचाथे । एवं युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः खंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इंद्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्र रिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । ज्ञेजो भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वराभावे छद्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् विरेचने । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा । लज्येव बङ्गत्वं छंदसीति विकरणस्य झुः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इत्यत्ययः । तस्य भावो महित्वं । सुपां मुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशावा भरतमित्येषा पुरोडाशस्थानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिषतं वज्रबाहू उमा वामिन्द्राग्नी आङ्गवधे । आ० ३. ७. इति ॥

आ भरतं शिषतं वज्रबाहू अस्माँ इंद्राग्नी अवतं शचीभिः ।

इमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ ७ ॥

आभरतं। शिष्यतं। वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू। अस्मान्। इंद्रामी इति। अवतं। शचीभिः।
इमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सऽपित्वं। पितरं। नः। आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्ताविंद्रायी आ भरतं। अस्मदर्थं धनमाहरतं। आहृत्य च शिष्यतं। अस्मभ्यं दत्तं। शिष्यतिर्दानकर्मा। अपि चास्माननुष्ठातुं शचीभिः। कर्मनामैतत्। आत्मीयैः कर्मभिरवतं। रचतं। किंच सूर्यात्मन इंद्रस्य येभी रश्मिभिर्चैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपित्वं सहप्राप्तव्यं स्थानमासन् ब्रह्मलोकमगच्छन्। अर्चिरादिमागेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति। तथा च श्रूयते। तेऽर्चिषमभिसंभवंत्यर्चिषोऽहरति। यद्वा। येभी रश्मिभिः सपित्वं समवेतत्वमध्यगच्छन्। ते रश्मय इमे नु इदानीमस्माभिर्दृश्यमाना एत एव खनु। सूर्यात्मन इंद्रस्य ये रश्मयस्त एवापेरपि। तथा च श्रूयते। अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति तस्मादपिर्दूरान्नक्तं ददृशे। तै० ब्रा० २. १. २. ९. इति। तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्वनेनेंद्राग्न्योर्भयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं। ह्यहोर्भ इति भवं। शिष्यतं। शिष्य विद्योपादाने। अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं। धातुस्वरः शिष्यते। तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः। सपित्वं। आपू व्याप्ती। अस्मात्सशब्दो-पपदात्कृत्यार्थे तर्कितेति त्वन्प्रत्ययः। पृषोदरादित्वाद्वातोः पिभावः। यद्वा। षप समवाये। इत्सर्वधातुभ्य इतीन्। सपेर्भावः सपित्वं। आसन्। अस गतिदीप्त्यादानेषु। लङ्वाडागम उदात्तः। यदुत्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥

पुरंदरा शिष्यतं वज्रहस्तास्माँ इंद्रामी अवतं भरेषु।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा। शिष्यतं। वज्रऽहस्ता। अस्मान्। इंद्रामी इति। अवतं। भरेषु।

तत्। नः। मित्रः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवञ्ची पुरंदरामुरपुराणां दारयितारारविंद्रायी शिष्यतं। अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं। अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं। रचतं। यदनेन मूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो ममहंतां। पूजयंतां ॥ पुरंदरा। पूःसर्वयोर्दीरिसहोः। पा० ३. २. ४१. इति खच्। वाचंयमपुरंदरी च। पा० ६. ३. ६९. इति निपातनादम्। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥ २९ ॥

ततं म इति नवर्चं पंचमं मूक्तं कुत्सस्वार्थं ऋभुदेवताकं। पंचमीनवम्यौ त्रिष्टुभी। शिष्टाः सप्त जगत्यः। तथा चानुक्रांतं। ततं नवार्भवं तु पंचम्यंत्वे त्रिष्टुभाविति ॥ अभिप्रवषडहस्य चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविद्वानं। सूचितं च तृतीयस्थिति खंडे। ततं मे अप इति वैश्वदेवं। आ० ७. ७. इति ॥

ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समुं तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं। मे। अपः। तत्। ऊं इति। तायते। पुनरिति। स्वादिष्टा। धीतिः। उचथाय। शस्यते।

अयं। समुद्रः। इह। विश्वदेव्यः। स्वाहाकृतस्य। सं। ऊं इति। तृष्णुत। ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽपिष्टोमादिरूपं कर्म ततं। विस्तारितं। वज्रशः पूर्वमनुष्ठितं। तदु तदेव पुनस्तायते। विस्तार्यते। अनुष्ठीयत इत्यर्थः। तच्च स्वादिष्टा स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचथाय सुत्याय शस्यते। पयति। अपि चेहास्मिन्त्यागे समुद्रः समुदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः। तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकरिणाग्री प्रचिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत। सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं। तनु विस्तारि। निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः। अनुदात्तोपदेशेत्वादिगानु-गासिकलोपः। अपः। आपू व्याप्ती। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् वा। उ० ४. २०७. इत्यसुन् धातोर्ह्रस्वश्च।

तायते । तनोतिर्यक् । पा० ६. ४. ४४. । इत्यात्वं । स्वादिष्ठा । स्वादुशब्दादातिशायनिक इष्टम् । टेरिति टिलोपः । उचथाय । वच परिभाषणे । औणादिकोऽथवप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उन्दी क्लेदने । स्फायितं चीत्यादिना रक् । अनदितामिति गलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो देव्यः । कंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बज्रवीही विश्वं सञ्जायामिति व्यत्ययेनासञ्जायामपि पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य ऊर्धादित्वेन गतित्वात् । पा० १. ४. ६१. । गतिरन्तर इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । तुप्पुत । तुप प्रीणने । स्वादिभ्यः झुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामुत्पन्न इति प्रकृतिभावः ॥

आभोग्यं प्र यद्विच्छंत एतनापाकाः प्रांचो मम के चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषो गृहं ॥ २ ॥

आऽभोग्यं । प्र । यत् । इच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवोऽपाकाः परिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्रापयितारो मदीया ज्ञातयः के चित् एवंभूता ये केचन यूयमाभोग्यमुपभोग्यं सोममिच्छंतो यद्यदा प्रेतन तपश्चरितुमरणं गतवंतः । ऋभवो हि सुधन्वन आगिरसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभवा वाज इति सुधन्वन आगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यागिरसः । अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य तपसो भूमना भूम्ना बज्रत्वेन दाशुषो हवीषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना यूयं गतवंतः । यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्य-
मगच्छत । प्राप्ताः । एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ । ऐ० ब्रा० ३. ३०. । विस्पष्टमात्रातं ॥ आभोग्यं । आ समंता ज्ञोग आभोगः । तदहं आभोग्यः । कंदसि चेति यः । यस्मिन् लोपाभावश्चांदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । यद्वा । आऽपूर्वाहुजेरौणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अस्मि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण गती । लङि मध्यमबज्रवचनस्य तादेशः । तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो वृद्धिश्च । आपयः । आप्रोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बज्रशब्दात्पृथ्वादि लक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरितोकारलोपो बहोर्भूभावश्च । सञ्जापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोह्यं यच्छ्रुवयंत ऐतन ।

त्यं चिच्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोह्यं । यत् । अवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत् । चतुऽवयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तत्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमासुवत् । आभिमुखेन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोह्यं गृहितुमशक्यं सर्वैर्दृश्यमानं सवितारं अवयंतोऽपेक्षित सोमपानं विज्ञापयंतः संत एतन आगच्छत । तदानीमिति पूर्वेणान्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञापिताः संतो ऽसुरस्य त्वष्टुः संबन्धिनः । तेन निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्यं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत कृतवतः । ऋष्यादौ त्वष्ट्रा कृतं चमसं होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवत इत्यर्थः ॥ असुवत् । षू प्रेरणे । तौदादिकः । अवयंतः । शु अवणे । चांदसो वृद्धभावः । ऐतन । लङि मध्यमबज्रवचनस्य तादेशे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ष्टु । अकृणुत् । ऋवि हिंसाकर-
णयोश्च । लङि मध्यमबज्रवचने धिन्विह्वोरश्चैत्युप्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासुः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः ॥४॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासुः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षसः । संवत्सरे । सं । अपृच्यंत । धीतिऽभिः ॥४॥

वाघतः । ऋत्विङ्गामैतत् अत्र च सामर्थ्यात्तदंतो लक्ष्यते । ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः शमी । कर्मनामितत् । यागदानादीनि कर्माख्यान्यथेकं चमसं चतुरस्रुणोतन । ऋ० १. १६१. २. । इत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति चिप्रनाम । चिप्रत्वेन श्रेष्ठ्येण विष्टी । यद्यथितत्कर्मनाम तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृत्वर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशुरे । कृतैः कर्मभिर्भेरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते वसंतादिकालेऽनुष्ठेयोर्धोतिभिरप्रिष्टोमादिकर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता ऋभवन् । हविर्भोगार्हा बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि चिप्रत्वेन वोढारो मेधाविनो वा मर्तासुः संतोऽमृतत्वमानशुरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृच्यंत धीतिभिः कर्मभिर्ऋ-भुर्विभवा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति ॥ विष्टी । विष्टु व्याप्नो । स्नात्वा-दयश्च । पा० ७. १. ४९. । इति त्काप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । सुपां मुलुगिति शसो लुक् । आनशुः । अशु व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अशोतिशैत्यभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृच्यंत । पृची संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

क्षेत्रमिव वि ममुस्तेजनेन एकं पात्रं भवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रवं इच्छमानाः ॥५॥

क्षेत्रंऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवंः । इच्छमानाः ॥५॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमसहायं पात्रं पान-साधनं त्वद्वा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं वि ममुः । विशेषेण मानं कृतवतः । किमिच्छंतः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणममं नाधमाना याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो हविलंबणमन्नमिच्छमाना इच्छंतः । देवैः सह सोमपानं कामयमानास्तस्माभाय चतुरस्रमसानकार्पुंरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । पा० ८. ४. ५७. । इत्यनवसाने व्यत्ययेनाकारस्यानुनासिकं । ईषाअच्चादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयत्ने । भौवादिकः । अनुदानेत्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतस्योपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ ३० ॥

आ मनीषामंतरीक्षस्य नृभ्यः सुचेव घृतं जुहवाम विद्वनां ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्चिरं ऋभवो वाजं मरुहन्दिवो रजः ॥६॥

आ । मनीषां । अंतरीक्षस्य । नृभ्यः । सुचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विद्वनां ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्चिरे । ऋभवः । वाजं । मरुहन् । दिवः । रजः ॥६॥

अंतरीक्षान्तरीक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबन्धिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्तः । यद्वा । अंतरीक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यते । तादृशेभ्यः

सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं चरणश्रीलाज्योपितं हविरा जुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विज्ञाना वेदनेन ज्ञानेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्यभव उच्यंत इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबंधिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुह्वाम । ऊ दानादनयोः । लोव्यादुत्तमस्य पिश्वेत्याडागमः । विज्ञाना । विद् ज्ञाने । आणादिको मणिः । न संयोगाद्वमंतादित्यस्योपाभावः । तरणित्वा । तृ ज्वनतरणयोः । अतिष्ठमृधृधस्यश्चवितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । सश्विरे । ग्लुञ्च षस्ज गतावित्यत्र सश्विमथ्येके पठंति । व्यत्ययेनात्मनेपदं । द्विर्वचनप्रकरणे कंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः । इरेचश्चित्वादांतोदात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । अह बीजजन्मनि प्रादुर्भवे च । लुङि कृमृदृहृभिश्चकंदसीति च्चैरुडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रजः । रज्ज रागे । रजंत्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं । लोका रजांस्युच्यंते । नि० ४. १९. इति । आणादिकोऽधिकरणेऽमुन् । रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । मुपां मुलुगिति षष्ठा लुक् ॥

ऋभुर्न इंद्रः शर्वसा नवीयान्भुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शर्वसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवंसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति चयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शर्वसा बलिन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इंद्र एव प्रसंगादुच्यते भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च वाजेभिर्वाजेरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनेश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता अत एव ददित्क्षेपामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयो युष्माकं संबन्धिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वयजमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभि तिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक इयमुन् । वाजेभिः । वज्रं कंदसीति भिस् ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादांतर्भावित्त्वर्थ्यात् शृसृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । डुदाञ् दाने । आडुगमहन् इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावाङ्भिर्भावादि । आतो लोप दटि चेत्याकारलोपः ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत सं वत्सेनासृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना पितराकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । असृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना । पितरा । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिदृषेर्धेनुर्मृता । स ऋषिसस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वाधेनुं प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषिणास्त्रिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदन्तरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन समसृजत । संसृष्टामकुरुत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्रा नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानावाचरणेति यावत् । जिब्री जीर्णो बृहो पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूयमकुरु ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तीदादिकः । श्रे मुचादीनामिति गुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६०. इति

प्रकृतिभावः । आञ्जखेरसुक् । आमंचितस्य चेत्याद्युदान्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तद्विच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः कश्च । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जिघ्री । जृष् वयोहानी । जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५४. । ऋत इद्यातोऽरितीत्वं । रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बङ्गलवचनाद्वलि चेति दीर्घाभावः । नित्वादाद्युदान्तत्वं । युवाना । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्तैराकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्सुम् । धिन्विह्वोरश्चैत्युप्रत्ययः तत्संज्ञियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवज्जावाङ्गुपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबङ्गवचनस्य तशब्दस्य तप्तनप्तनथनाच्चेति तनवादेशः । तस्य पित्त्वेन क्तिन्त्वाभावात्तुणः ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविद्वृभुमौ इंद्र चिचमा दर्षि राधः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजसाता । अविद्वि । ऋभुऽमान् । इंद्र । चिचं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इंद्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभा वाज इति त्रयोऽप्युभुशब्देनोपचारादचोच्यते । तैर्युक्तस्त्वं वाजसाता वाजसात्रस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नैरविद्वि । अस्मान्माप्नुहि । यद्वा । वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातो संग्रामे वाजेभिर्वैजयन्तैरविद्वि । अस्मान् रक्ष । अपि च चिचं चायनीयं राधो धनमा दर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्य । तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात् प्रसंगादचेंद्रसुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तस्मिन्नादादयो ममहंतां । पूजयन्तां ॥ वाजसातो । वन षण् संभक्तौ । भावे क्तिन् । जनसनखनां सङ्गलोरित्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्वि । विष्णु व्याप्तौ । लोटो हिः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । ङ्गुलभ्यो हेर्धिः । टुलजस्त्वे । कंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. ७३. । इति दृशियहणात्त्वडागमः । यद्वा । अवतेर्लोटि सिञ्चङ्गलं लेटीति बङ्गलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादित् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । इत्स्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदान्तत्वं । दर्षि । दृङ् आदेर । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥ ३१ ॥

तन्निति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्वार्धमार्भवं । पंचमी त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्सु । तथा चानुक्रांतं । तन्नयंचांत्या त्रिष्टुप्ति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तमार्भवं निविज्ञानं । सूचितं च । तन्नयमयं वेनश्चोदयत्युग्निर्गर्भः । आ० ५. १८. । इति ॥

तक्षन्नथं सुवृतं विद्वानापसस्तक्षन्हरी इंद्रवाहा वृषण्वसू ।

तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तक्षन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तक्षन् । रथं । सुऽवृतं । विद्वानाऽअपसः । तक्षन् । हरी इति । इंद्रऽवाहा । वृषण्वसू इति

वृषण्वसू ।

तक्षन् । पितृभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तक्षन् । वत्साय । मातरं । सचाऽभुवं ॥ १ ॥

विद्वानापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निप्याद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभनवर्तनं सुचक्रं वा तक्षन् । अकुर्वन् । तथेंद्रवाहा इंद्रस्य वाहनभूती हरी हरणशीलावितत्संज्ञकावश्यौ तक्षन् । कृतवन्तः । कीदृशी । वृषण्वसू सेचनसमर्थेन दृढतरिण धनेन वस्त्रेण वा युक्तौ । अपि च पितृभ्यां स्वकीयाभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवयौवनोपेतं वय आयुर्धर्मवस्तक्षन् । कृतवन्तः । तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तक्षन् । अकुर्वन् ॥ तक्षन् । तक्षू त्वक्षू तनुकारणे । लङ् बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तन इति सुवृत् । वृत् वर्तने । क्तिञ्चेति क्तिप् । विद्वानापसः । विद् ज्ञाने ।

अन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुशाभावः । बङ्गलवचनादलुक् । यद्वा । विद् लामि । श्रीणादिको भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विज्ञानं लामवदपः कर्म येषां । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इंद्रवाहा । इंद्रं वहत इतींद्रवाही । वहश्चेति खि-
प्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचने । कनिन्युवृषितची-
त्यादिना कनिन् । निन्त्वादाबुदात्तत्वं । वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ४. । इति वसुशब्द उत्तरपदे
वृषण्भावः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवञ्शब्दः सामर्थ्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे ।
तदस्मिन्नस्तीति युवत् । क्वांसो वर्णलोपः ॥

आ नो यज्ञाय तस्यत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिधं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धीय धासथा स्विंद्रियं ॥२॥

आ । नः । यज्ञाय । तस्यत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावतीं । इधं ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विशा । तत् । नः । शर्धीय । धासथ । सु । इंद्रियं ॥२॥

हे ऋभवो नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुहभासनयुक्तं वयो हविलक्षणमन्नमा तन्नत । आ समंता-
दुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रतवेऽसदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं
सुप्रजावतीं शोभनाभिः पुत्रपीत्रादिलक्षणभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमा तन्नतेति शेषः । अपि च सर्ववीरया
सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम सुखेन निवसाम तत्तादृशमिंद्रियं ।
धननामितत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धीय बलार्थं सु धासथ । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उह भातीति
नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ह्रस्वनुड्भ्यां मनुविति मतुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु च्छंदसि
वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथ । धाञो
लेख्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

आ तस्यत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥३॥

आ । तस्यत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैत्रीं । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥३॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः अस्मभ्यमनुष्ठातुभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वा तन्नत । आ समं-
तात्कुरुत । तथासदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमा तन्नत ।
तथार्थेऽद्याय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्वयोग्यमा तन्नतेत्येव । किंच विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैत्रीं
जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकं सातिं संभजनीयं धनं सं महेत । सर्वो जनः सम्यक् पूजयतु । वयं च
पृतनासु संयामेषु जामिं सहजातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं वा सक्षणिमस्मानभिभवंतं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति
शेषः ॥ सातिं । कृतियूतिजूतिसातीत्यादिना क्तिन्न उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सक्षणिं । सह अभिभवे ।
श्रीणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

ऋभुक्षणमिंद्रमा हुं व ऊतयं ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिंन्वतु सातये धिये जिषे ॥४॥

ऋभुक्षणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिंन्वतु । सातये । धिये । जिषे ॥४॥

अमुच्यते । महानामेतत् । महान्तमिन्द्रमा ऊवे । आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये रचणार्थं । तथा अमुन्वा-
जान् । अमुर्विभवा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते ।
अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्युच्यते । तदुक्तं यास्किन । प्रथमोत्तमाभ्यां बङ्गवन्निगमा भवति न मध्यमेन । जि० ११.
१६. इति । एवंविधानुभूत्यस्तस्य सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ
मित्रावरुणावश्विनी च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि चाहताश्चिद्रादयो नोऽस्मान् हिन्वन्तु ।
प्ररयन्तु । गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये संभजनीयाय धनाय धिये धनसाध्याय कर्मणे जिषे जितुं शत्रूणां
जयार्थं च ॥ अमुच्यते । उरुभासमाने स्थाने क्षियति निवसतीत्युच्यते । उरुपूर्वाङ्गातिर्मृगध्वाद्यस्य । उ० १. ३८. ।
इति कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्वाकारलोपः पूर्वपदस्य अभावश्च । अमुशब्दोपपदादिषु निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतित्ये चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बङ्गलवचनाङ्गवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० ७.
१. ८६. । इत्यत्वमिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादीर्घाभावः । यद्वा । अर्तर्भुञ्जिन् ।
कित्वाद्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते । सोमपीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमा-
ख्येतीत्वं । दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं । हिन्वन्तु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्मादंतर्भावित्थथाङ्गोऽटि
स्वादित्वात् झुः । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्तेप्रत्ययः ॥

अमुर्भराय सं शिशतु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

अमुः । भराय । सं । शिशतु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

अमुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संयामार्थं सं शिशतु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संया-
मोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तैः सह वर्तत इति समर्यः संयामः ।
तत्र शत्रूणां जिता वाज एतत्संज्ञस्तृतीयस्यास्मान् स्तोतृनविष्टु । अतु । संयामाद्रुचत्वित्यर्थः । यदनेन मुक्तेन
प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो ममहंतां । पूजयन्तु ॥ शिशतु । शो तनूकरणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य झुः ।
आदंच इत्यात्वं । द्विर्भावः । ह्रस्वत्वे बङ्गलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविष्टु । अतिलोऽटि सिद्धङ्गलं लेटीति बङ्गल-
ग्रहणात्सिप् । इडागमः । षत्वष्ट्वे ॥ ३२ ॥

ईळे इति पंचविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्थायं । चतुर्विंशीपंचविंशौ त्रिष्टुभी शिष्टास्त्रयोविं-
शतिर्जगत् । आद्यः पादो द्वावापृथिव्यः । द्वितीय आमेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळे
पंचाधिकाश्विनमावायी पादौ लिंगोक्तदेवतावत्ये त्रिष्टुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । यावा-
णेवळे द्वावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते कंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च ।
अगन्म महातारिष्मिळे द्वावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् प्रातरनुवाकन्या-
यनं । आ० ६. ५. । इत्यतिदेशात् ॥ तथाप्तोर्यमि संति चत्वार्यतिरिक्तोकथानि । तत्राच्छावाकातिरिक्तोकथ
एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्वावापृथिवी उमा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

ईळे द्वावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टये ।

याभिर्भरै कारंशाय जिन्वथस्ताभिर्हृषु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १ ॥

ईळे । द्वावापृथिवी इति । पूर्वऽचित्तये । अग्निं । घर्मं । सुरुचं । यामन् । इष्टये ।

याभिः । भरै । कारं । अंशाय । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्वावापृथिवी द्वावापृथिव्यावीळे । सौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ति

द्वयिनोः प्रत्यासन्ने । यद्वा । बावापृथिवी अश्विनौ सौमि पूर्वचित्तयेऽन्यदीयात्सोचात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ बावापृथिव्यावित्थिके । नि० १२. १. इति । अपि च यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमपि सौमीति शेषः । कीदृशमपि । घर्मं प्रवृजनेन दीप्तं सुखं अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संयामनामैतत् । संयामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरुतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाचीत्यभियुक्ताः संगिरंते । कारं शब्दकारिणं शंखं जिवन्थः मुखेनापूरयथः ताभिसादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि मुष्टा गतं । आगच्छतं ॥ ई० ३ । ई० सुती । उत्तमैकवचनमिष्ट । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । बावापृथिवी । वीश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीर्षतोऽतोदात्तः । देवताद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासात्तोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावितत्वात्तन्नावे क्तिन् । मरुदुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुखं । ख दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुग्यस्य । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्निति ह्यत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनाद्भावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । कर्षात्वं इत्वंतोदात्तत्वं । जिवन्थः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वात्तुम् । भौवादिकः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्सार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यद्दत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमित्यत इत्युक्तं । का० ८. १. ६६. । ऊ षु । इकः सुजीति दीर्घत्वं । सुज इति षत्वं । ईषाअदादित्वात्सुञ्ज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वेरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेलौटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

युवोर्दानाय सुभरां असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्निष्टये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनौ युवोर्युवयो रथमा तस्युः । आतिष्ठति । प्राप्तुवन्ति । किमर्थं । दानाय युष्मत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वचसं न यथा न्यायोपेतेन वचसा वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्तुवन्ति तद्वत् । अपि च कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभिरुतिभिः पालनैरवथः युवां रक्षथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्शआदित्वात्सर्वार्थोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायंतीति धियः स्तोतारः । धी चिंतायां । क्तिञ्चेति क्तिप् । अशब्देन दृशियहणानुकार्थं शात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नस्योपप्रतिषेधः ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां स्यथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वंपिन्वथो नरा ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशासने । विशां । स्यथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वंपिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊ इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्जना बलेन युक्ती युवं युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिष्ये चयथः । ऐश्वर्यकर्मायं । ईशाधि । समर्थो भवथः । यद्वा । मज्जनान्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृथ्युदकस्य प्रशासने प्रदाने चयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च याभिरुक्तिभि रचाभिरस्वं प्रसवासमर्था धेनुं गां शयुनास्त्रे ऋषये पिन्वथः सिंचथः । पयसा पूरितवंतावित्यर्थः । ताभिरुक्तिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यसूः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि ओः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्धण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः । पिवि सेचने । इदित्वाद्गुम् । भौवादिकः ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्जना द्विमाता तूर्षु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवच्चक्षणस्ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥४॥

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्जना । द्विऽमाता । तूर्षु । तरणिः । विऽभूषति ।

याभिः । त्रिऽमंतुः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥४॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्यापिः । अपिर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मध्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्मणि यथापिर्मथनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणजनपानंस्तानि करोतीति । छान् ७० १. ३. ३-५ । यद्वा । ख्यादी वायुसकाशादुत्पन्नत्वाद्येः पुत्रत्वं । आन्नायते च । वायोरपिरिति । एवं स्वपुत्रस्यापिर्मज्जना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अपिः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयो- र्बभयनिर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा । द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठाः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्या- मरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हे अश्विना याभिरुक्तिभिर्हेतुभूतैः पालनैस्तूर्षु तरीतुषु धावत्सु मध्ये तरणि- रतिशयेन तरीता शीघ्रगामी विभूषति विभवति व्याप्तो भवति । यद्वा । विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च त्रिमंतुस्त्रयाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कवीवान् याभिर्युष्मादीयाभिरुक्ति- भिरिवचक्षणे विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभिरुक्तिभिरस्नानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वाद्ग गति- चेणयोरित्यस्मात् श्वन्नुन्नित्यादी निपात्यते । तूर्षु । तूर्षुवनतरणयोः । बज्जलं कंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा । त्वरतिः क्लिप् । ज्वरत्वेरित्यादिना वकारोपधयोर्दृट् । सावेकाच इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । विभूषति । भवतेलैव्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप् । यद्वा । भूष अलंकारि । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदानेतश्च हलादेरिति युच् ॥

याभी रेभं निवृतं सितमद्भ्य उद्धंदनमैरयतं स्वदृशे ।

याभिः कखं प्र सिषासंतमावतं ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥५॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अत्ऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । दृशे ।

याभिः । कखं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥५॥

हे अश्विनी याभिरुक्तिभि रेभमेतत्संज्ञमुषिं निवृतमसुरैः कृपेऽप्यु निवारितं सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूत- मृषिमद्भ्यः सकाशादुदैरयतं उद्गमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमुषिं च तथाभूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्वरादित्वं दृशे द्रष्टुं । अपि च कखमसुरैरंधकारि प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छंतं याभिरुक्तिभिः प्रावतं प्रकर्षणा-

रक्षतं । ताभिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभु शब्दे । रेभते स्वीतीति रेभः । पचावच् । निवृत्तं । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात्कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । षिञ् बंधने । अञ्जः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्चदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वंदते स्वीतीति वंदनः । नंब्यादिलक्षणो ल्युः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्येतद्विवक्षादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. । इति । स्वरादिनिपातं । पा० १. १. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । वृशे । वृशे विख्ये चेति वृशेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो निपात्यते । सिषासंतं । वन षण् संभक्तौ । सनि सनी-वन्तर्धेत्यादिना विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । द्विभवेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं । सन्यत इतीत्वं ॥ ३३ ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्युं । याभिः । अत्यथिऽभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं कूपादि । तत्रासुरैः प्रचिप्रे जसमानं तैर्हिंस्यमानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनी याभिरूतिभिरवथः रक्षथः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुग्यं तुग्यस्य पुत्रं राजर्षिं याभिरूतिभी रक्षणेहेतुभूताभिरव्यथिभिव्यथारहित्वाभिर्नौभिर्जिजिन्वथुः युवामतर्पयतं । एतच्च मंचांतरे तुग्यो ह भुज्युमश्विनोदमेधे । ऋ० १. ११६. ३. । इत्यादिके विस्पष्टयिष्यते । अपि च कर्कधुं वय्यं चैतत्संज्ञको चासुरैः पीड्यमानो याभिरूतिभिर्जिन्वथः प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जसु हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आङ्पूर्वादर्तेर्लुट् । जिजिन्वथुः । जिविः प्रीणनार्थः । लिट्यधुसि रूपं ॥

याभिः श्रुचंतिं धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । श्रुचंतिं । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनी धनसां धनस्य संभक्तारं श्रुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । संसीदंत्वस्मिन्निति संसद्रूहं । शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतं । तथाचये याभिश्चोतिभिस्तप्तं प्रवृजनेन संतप्तं घर्मं महावीरमोम्यावतं सुखयुक्तं सुखेन स्प्रष्टुं शक्यमकुरुतं । यद्वा । शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं पीडासाधनमपिं तप्तं तापकारिणमोम्यावतं सुखवंतमकुरुतं । यथास्त्री सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथां । यास्कपत्रे त्वत्रये हविषामन्त्रेऽप्ये हविर्दत्यन्त्यर्थं सूर्यकिरणसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावतं तुप्तिहेतुवृथ्युदकोपितं छतवंताविति योज्यं । अपि च याभिरूतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानागच्छतं ॥ श्रुचंतिं । श्रुच दीप्तौ । आणादिको श्लिच । धनसां । जनसनखनक्रमगमो विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावतं । अवतेरन्वेष्योऽपि वृशंत इति मग्निः । ज्वरत्स्वरेत्यादिना वकारस्योपधायास्य ऊट् । गुणः । कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्षा गावो यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रांधं श्रोणं चक्षसे एतवे कृयः ।
याभिर्वर्तिकां यस्मिताममुंचतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥
याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजं । प्र । अंधं । श्रोणं । चक्षसे । एतवे । कृयः ।
याभिः । वर्तिकां । यस्मितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनी याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथांधं दृष्टिरहितं संतमुञ्जाश्वमृषिं चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्र ऋथः प्रकर्षेण कुरुथः । याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव संतमुषिभेतवे गंतुं प्र ऋथः प्रकर्षेण ऋतवंती । अपि च याभिरूतिभिर्वर्तिकां चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्रियं यस्मितां वृकेण यस्माममुंचतं वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतं । यास्वपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण सूर्येण याभिर्यस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानप्यागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्यवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्लिषेति क्लिष । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनिवृतेस्त्वन्प्रत्ययः । ऋथः । दुःकृत् करणे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसञ्चतं वसिष्ठं याभिरजरावजिन्वतं ।
याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९ ॥
याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असञ्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अजिन्वतं ।
याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नर्यं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
आ । गतं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी सिंधुं खंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुमदृशेनोदकेन पूर्णां याभिरूतिभिरसञ्चतं अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनी वसिष्ठमृषिं याभिरूतिभिरजिन्वतं अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादीस्त्रीनृषीनावतं अरचतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्नानपि सुष्टागच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भूमि मत्पु । लिंगव्यत्ययः । असञ्चतं । सञ्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादंतर्भावितव्यथोक्तुः ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्व्यं सहस्रमीळ्हे आजावजिन्वतं ।
याभिर्वेशमश्वं प्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १० ॥
याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथर्व्यं । सहस्रऽमीळ्हे । आजौ । अजिन्वतं ।
याभिः । वशं । अश्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनी धनसां धनं संभजमानामथर्व्यमगच्छतीं क्षिन्नजंघालेन गंतुमसमर्था । थर्वतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खिलस्य संबन्धिनीं सहस्रमीळ्हे । मीळ्हेमिति धननाम । बङ्गधनोपेत आजौ संयामे याभिरूतिभिरजिन्वतं गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि वेरिवाक्केदि पर्यं । अ० १. ११६. १५. इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाश्वमश्वस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं वशमेतत्संज्ञामृषिमावतं अरचतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणशेषेषु । औणादिक रप्रत्ययः ॥ ३४ ॥

याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशो अक्षरत् ।
 कक्षीवंतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥
 याभिः सुदानू इति सुदानू । औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः । अक्षरत् ।
 कक्षीवंतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ ११ ॥

उशिक्षंज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिद्वृषिरनावृथां जीवनार्थमकरोद्वाणिज्यं ।
 स च वर्षणार्थमश्विनीं तुष्टाव । तौ चाश्विनीं मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वाधे प्रतिपाद्यते । हे सुदानू शोभ-
 नदानावश्विनी औशिजायोशिकपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये याभिर्युष्मदी-
 याभिर्ह्युत्तुभूताभिः कोशो मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलमक्षरत् असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता
 वृष्टिर्जतित्यर्थः । अपि चोशिजः पुत्रं स्तोतारं कक्षीवंतमेतत्संज्ञमृषिं याभिर्ह्युत्तुभूताभिः अरक्षतं । ताभिः
 सर्वाभिर्ह्युत्तुभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवंतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसंदीवदधि
 वस्रक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात्तुपो वत्वं । संप्रसारणं ॥

याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।
 याभिस्त्रिशोक उस्त्रिया उदाजत ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥
 याभिः । रसां । क्षोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनश्वं । याभिः । रथं । आवतं । जिषे ।
 याभिः । त्रिःशोकः । उस्त्रियाः । उतः उदाजत । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५ । हे अश्विनी याभिर्ह्युत्तुभूताभी
 रसां नदीमनावृथा जलरहितां क्षोदसा कूलानि संपिपतोद्ग उदकेन पिपिन्वथुः युवां पूरितवन्तौ । तथानश्व-
 मश्वैर्वियुक्तमात्मीयं रथं जिषे जेतुं याभिर्ह्युत्तुभूताभिः अरगमयतं । अपि च याभिर्ह्युत्तुभिः कण्वपुत्रस्त्रिशोक
 अश्विस्त्रिया अपहृता गा उदाजत उदगमयत असुरसकाशक्षिभे । ताभिः सर्वाभिर्ह्युत्तुभिः सहास्नानप्या-
 गच्छतं ॥ क्षोदसा । बुद्धिर् संपिषणे । औणादिकोऽसुन । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति शसादेशः ।
 पृष्टित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः । भसंज्ञायामलोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिपि सेचने ।
 इदित्वात्तुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति क्सेप्रत्ययः । उदाजत । अज गतिचेपणयोः ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावति मंधातारं क्षैत्रपत्येष्वारवतं ।
 याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिर्ह्यु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥
 याभिः । सूर्यं । परिःयाथः । पराऽवति । मंधातारं । क्षैत्रऽपत्येषु । आवतं ।
 याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिः । अश्विना ।
 आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं तस्मान्तमसो मोचयितुं याभि-
 र्ह्युत्तुभिः परियाथः युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं क्षैत्रपत्येषु । क्षैत्राणां पतिरधिपतिः क्षैत्रपतिः ।
 तत्संबंधिषु कर्मस्वावतं अरक्षतं । अपि च याभिर्ह्युत्तुभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमत्तप्रदानेन प्रावतं प्रकर्ष-

आरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुक्तिभिः सह रक्षणार्थमस्त्रागप्यागच्छतं ॥ क्षेत्रपत्त्रेषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्म-
ल्लयैष्यञ् ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कशोजुवं दिवोदासं शंबरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्यै चसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कशःऽजुवं । दिवःऽदासं । शंबरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूःऽभिद्यै । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।
आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महं महातमतिथिग्वमतिथिभिर्गतव्यं कशोजुवमसुरभीत्योदकं प्रवेष्टुं गतारं एवंभूतं दिवोदा-
समेतसंज्ञकं राजर्षिं शंबरहत्ये । शंब आसुधं । तद्युक्तः शंबरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरुक्ति-
भिरावतं अरक्षतं । अपि च याभिरुक्तिभिः पूभिद्यै । पुराणि नगराणि भिद्यतेऽस्मिन्निति पूभिद्यैः संयामः ।
तस्मिन् चसदस्युमेतत्संज्ञकमृषिं पुरुजुत्सपुत्रमावतं अरक्षतं । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ महं । महातमित्यस्य
च्छांदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश इत्युदकनाम । कश गतिशातनयोः । असुन् । कशांस्युदकानि जवतीति
कशोजुः । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्लिञ्चचीत्यादिना । उ० २. ५७. । क्लिञ्चीर्घी । दिवोदासं । दिवश्च दासे
षष्ठा अनुवक्तव्यः । का० ६. ३. २१. ५. । इत्यनुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा० ६. २. ९१. १. । इति पूर्वप-
दाद्युदात्तत्वं । शंबरहत्ये । हनस्त चेति हंतेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

याभिर्वमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्विज्ञानिं दुवस्यथः ।

याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥

याभिः । वमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । विज्ञऽजानिं । दुवस्यथः ।

याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वमं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं रसं पिबंतं याभिरुक्तिभिररक्षतं ।
कीदृशं । उपस्तुतं समीपस्थैः सम्यक् स्तुतमिति स्तूयमानं । तथा विज्ञानिं लब्धभार्यं कलिमेतत्संज्ञमृषिं याभि-
रुक्तिभिर्दुवस्यथः रक्षथः । उतापि च व्यश्चं विगताशं पृथिमेतत्संज्ञं वैमं राजर्षिं याभिरुक्तिभिरावतं अरक्षतं ।
अन्यपूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकथानम् । बङ्गलं कंदसीति शपः सुः । बङ्गलं कंदसीत्यभ्या-
सस्येत्वं । उपस्तुतं । स्तौतिः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वाद्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पा० ६. २. १४७. । विज्ञानिं ।
विज्ञा लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति समासांतो निडादेशः । लोपो
योर्वलीति वलि लोपः । बङ्गव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यश्चं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बङ्गव्रीहिस्वरण
पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ ३५ ॥

याभिर्नरा श्यवे याभिरत्रये याभिः पुरा मनवे गातुमीषथुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । श्यवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमऽरश्मये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनी पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखानिर्गमनलक्षणं मार्गं याभिर्हृतिभिरीषथुः युवां वाङ्कितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिः । ऋ० १. ११६. २२. । इत्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथात्रये ऋषये शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिर्हृतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां । ऋ० १. ११६. ८. । इत्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिर्हृतिभिर्घवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रांतरं । यवं वृकेणाश्विना वपन्ता । ऋ० १. ११७. २१. । इति । अपि च सूमररमये सूतः संबद्धो रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिर्हृतिभिः शारीः । शरी नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इपूराजतं शत्रुभ्रति प्रेरयतं । ताभिर्हृतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृ नये । ऋदोरप । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने । भृमृशीतृचरोत्यादिना । उ० १. ७. । उपत्ययः । ईषथुः । इषु इच्छायां । लिख्यथुस्यसवर्ण इति पर्युदासात् । पा० ६. ४. ७८. । अभ्यासस्थेयडादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दादनुदात्तादेशेत्थञ् । टिड्डाणजिति ङीप् । सूमररमये । पिवु तंतुसंताने । सिवैरीणादिको मन्त्रत्ययः । क्लोः शूडित्यूट् । वङ्ग्रीर्ही पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्जनाग्निर्नादीदेचित इद्धो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्हृषु जतिभिरश्विना गतं ॥ १७ ॥

याभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्जना । अग्निः । न । अदीदेत् । चितः । इद्धः । अज्मन् । आ ।

याभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । ऊं इति । सु । जतिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १७ ॥

हे अश्विनी जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धयत इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्जना बलेन युक्तः सन् पठर्वतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मन् संयामे युष्मदीयाभिर्घाभिर्हृतिभिरा समंताददीदेत् अदीप्यत । तच्च दृष्टांतः । चितः काष्ठैरभिचित इद्धो यच्चगृह ऋत्विग्भिः प्रज्वालितोऽपिर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संयामनामैतत् । महता धनेनोपेते संयामे याभिर्हृतिभिरवथः रचथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदेतिस्कान्दसो दीपिकर्मा । अज्मन् । अज गतिक्षेपणयोः । अजति क्षिपत्यस्मिन्वाणानित्यधिकरण त्रीणादिको मनिन् । वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । का० २. ४. ५६. २. । इति वचनाद्वीभावभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

याभिरंगिरो मनसा निरुण्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिर्हृषु जतिभिरश्विना गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निरुण्यथः । अग्रं । गच्छथः । विवरे । गोऽर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इषा । संऽआवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । जतिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदामंचितं वाक्याद्विर्भूतं । तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरोऽंगिरसां गोत्रज त्वमश्विनी क्षुहि । हे अश्विनी मनसा मननीयेन सोत्रेण प्रीती संती युवां याभिर्हृतिभिर्निरुण्यथः स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा । मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्वारणीयस्य धनस्य परिणिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिर्हृतिभिः सह

युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात्तच्छयः । अपि च शूरं वीर्यवंतं मनुमिषा पुथिव्यामुत्तेन यवादिधान्यरूपे-
णाग्निं यामिहृतिभिः समावतं सम्यगरक्षतं । तामिः सर्वाभिहृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ निरण्यथः । निर-
मयथ इत्यस्य वर्षाव्यापत्तैतद्रूपं । विवरे । यहवृद्धनिश्चिगमश्चेति भावेऽपि । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहथुरा घ वा याभिररूणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासं ऊहथुः सुदेव्यं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहथुः । आ । घ । वा । याभिः । अरूणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहथुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनी विमदायैतन्नाम्न ऋषये यामिर्युष्मदीयामिहृतिभिः पत्नीभार्याः पुरुमिवस्य दुहितरं न्यूहथुः
नितरां युवां प्रापितवती । घति पादपूरणः । तथा यामिहृतिभिररूणीररूणवर्णा आरौचमाना गा आभि-
मुख्येनाशिक्षतं अदत्तं । तथा पिजवनपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं यामिहृ-
तिभिः ऊहथुः प्रापितवती । तामिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहथुः । वह प्रापणे ।
अथसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति सुदाः । असुन । सुदेव्यं । दिगादि-
त्वाद्यत् । पा० ४. ३. ५४. । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरधिगुं ।

ओम्यावतीं सुभरांमृतस्तुभं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंऽताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अधिऽगुं ।

ओम्याऽवतीं । सुऽभरां । ऋतुऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनी ददाशुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय यामिहृतिभिः शंताती मुखस्य कर्तारी भवथः । यामि-
शोतिभिर्भुज्युं तुयस्य पुत्रमवथः । यामिश्चाधिगुं । अधिगुर्देवानां शमिता । अधिगुश्चापापश्च उर्मी देवानां
शमितारी । तै० ब्रा० ३. ६. ६. ४. । इति श्रुतेः । अपि च ऋतस्तुभं । ऋतं सत्त्वं स्तोभत्युच्चारयतीत्युत्सुप ।
एतत्कञ्जमृषिं ओम्यावतीं । ओम्येति मुखनाम । तथुक्तां सुभरां मुखेन भरणीयामिषं यामिहृतिभिः प्रापयथः ।
ताभिः सर्वाभिहृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिल्प्र-
त्ययः । जितेति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददाशुषे । दाशु दाने । लिटः क्तसुः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चिति षत्वं ॥ ३६ ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वेतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरद्भ्यस्ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वेतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरद्ऽभ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये ऋशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं । हस्त मुहस्त ऋशानवेते वः सोमक्रयणाः । तै० सं० १. २. ७. । इति । तं ऋशानुमसने । इषवोऽस्यतेऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मिन्संग्रामे हे अश्विनी याभिर्हृतिभिर्दुवस्यथः रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूजस्तदणस्य पुरुकुत्सस्वार्धतमश्वमावतं अरक्षतं । अपि च यन्मधु चीद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः संपादयथः । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरड्भ्यः । छ गतौ । सतिरेटिः ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाह्ये श्वेचस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथाँ अर्वथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुऽयुधं । नृऽसह्ये । श्वेचस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथान् । अर्वथः । याभिः । अर्वतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनी गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभिर्हृतिभिर्नृषाह्ये नृभिः सोढ्ये संग्रामे जिन्वथः प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा क्षेचस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता सातये संभजनार्थं याभिर्हृतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान् रक्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वान् याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संप्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे छति बज्रलमित्यनुक् । नृषाह्ये । षह मर्षणे । शक्सिहोश्चेति यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण संभक्ती । भवे क्तिन् । जनसनखनां सन्धूलोरित्यात्वं । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुनुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिन्वथः । जिविः प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्वाद्गुम् । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रत्वं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

याभिः कुत्संमार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च द्भीतिमावतं ।

याभिर्ध्वंसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । आर्जुनेयं । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । द्भीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वंसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू वज्रविधकर्माणावश्विनी आर्जुनेयं । अर्जुन इतींद्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इंद्रस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं याभिर्हृतिभिः प्रावतं प्रकर्षणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं द्भीतिं च याभिर्हृतिभिः प्रावतं । अपि च याभिर्ध्वंसंतिमितत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमावतं अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिर्हृतिभिः सहास्मानपि सुप्रागच्छतं ॥ आर्जुनेयं । शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् ढक् । तुर्वीतिं । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रून्तुर्वतीति तुर्वीतिः । औणादिक इतिप्रत्ययः । द्भीतिं । दंभु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वंसंतिं । ध्वंसु गतौ च । औणादिको शिङ्प्रत्ययः । अनिदितामिति नलोपः । झोऽंतः । पुरुषंतिं । पुरु सनोति ददातीति पुरुषंतिः । क्तिच्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्ना वृषणा मनीषां ।

अद्युत्येऽवसे नि ह्ये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २४ ॥

अप्रस्वतीं। अश्विना। वाचं। अस्मे इति। कृतं। नः। दस्मा। वृषणा। मनीषां।
अद्युत्ये। अवसे। नि। ह्ये। वां। वृधे। च। नः। भवतं। वाजसातौ ॥ २४ ॥

हे अश्विनी अस्मै अस्माकं वाचमप्रस्वतीं। अप्र इति कर्मनाम। विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं। कुरुतं। तथा नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनी वेदार्थज्ञानसमर्थं कुरुतं। अपि च यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टी तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय नि ह्ये। नितरामाहुये। कदा। अबूत्ये द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे। तस्मिन्काले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं मूक्तं पद्यते। आहूतौ च युवां वाजसातौ वाजस्यान्वस्य संभजने। यद्वा। संयामनामैतत्। संयामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भवतं ॥ अप्रस्वतीं। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुङ् वेत्यसुन् नुडागमश्च। तदस्यास्तीति मतुप्। मादुपधाया इति मतुपो वत्वं। तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वाभावाद्द्रुत्वाद्यभावः। अस्मै। सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः शिआदेशः। कृतं। करोतेर्लोपि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक्। अबूत्ये। व्युत दीर्घा। अहलोर्षदिति भावे ष्यत्। वर्णव्यापत्त्या जकारः। बूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बङ्गनीही व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं। नि ह्ये। निसमुपविभ्यो ह् इत्यात्मनेपदं। वृधे। वृधु वृद्धौ। संपदादिलक्षणे भावे क्लिप्। सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः। अक्तुऽभिः। परि। पातं। अस्मान्। अरिष्टेभिः। अश्विना। सौभगेभिः।

तत्। नः। मिचः। वरुणः। ममहंतां। अदितिः। सिंधुः। पृथिवी। उत। द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनी द्युभिर्दिवसैरक्तुभी रात्रिभिश्चास्मान् स्रोतृन्परि पातं। परितो रक्षतं। सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः। तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगलैः सुभगत्वापादकैर्धनेरस्मान् रक्षतं। यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मादीयं तन्नित्रादयः षड्वैवताः ममहंतां। पूजयंतु। उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः। दिव उदित्युत्वं। दिवो झल्। पा० ६. १. १८३. इति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः। अरिष्टेभिः। रिष हिंसायां। निष्ठेति क्तः। नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं। बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः। अश्विना। सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः। आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं। सौभगेभिः। शोभनो भगः श्रीयस्यासौ सुभगः। तस्य भावः सौभगं। सुभगान्मंत्रं इत्युक्त्वादिषु पाठादप्रत्ययः। ह्रस्वगसिंध्वंति पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयश्चकंदसि विकल्प्यंत इति विकल्पितत्वात्। पूर्ववदिसभावः। न्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥ ३७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थाद्यतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे अक्षरसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यानुमारभ्यते। प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि। इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं। अचानुक्रम्यते। इदं विंशतिरुषस्यं द्वितीयोऽर्धर्चो रात्रेश्चेति। अश्वि-
द्यान्वस्यादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः। अनादेशपरिभाषया चिष्टुप् कंदः। उषा देवता

द्वितीयस्वार्धर्चस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्ये क्रती त्रैष्टुभे कंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । इदं श्रेष्ठं पृथु रथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागच्छिचः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युषसे योनिमरैक् ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चिचः । प्रऽकेतः । अजनिष्ट । विऽभ्वा ।

यथा । प्रऽसूता । सवितुः । सवायँ । एव । रात्री । उषसे । योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुपआख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽधकारनिराकरणेन विशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्थां दिश्यागमत् । आगति च तस्मिन् चिचश्चायनीयः प्रकेतोऽधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्बिम्बा विभूर्बोऽपः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किं यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्नस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोपस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरैक् । अरिचितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा । प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने यथा भवति एवं रात्रिरप्युषस उपसो यज्जन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमत् चिचं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानं । नि० २. १०. । इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टं । प्रशस्यस्य अः । पा० ५. ३. ६०. । इति आदेशः । प्रकृत्यैकाच् । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लुङोणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने । अंतर्भावितव्यर्थात्कर्मणि घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायामिति भवतेर्दुप्रत्ययः । सुपां सुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । औः सुपीति यणादेशस्य न भूमुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते कंदस्युभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनावुदात्तत्वं । यद्वा । विपूर्वाद्भवतेरीणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्वादावुदात्तत्वं । प्रसूता । षूङ् प्राणिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय । कंदसि जवसवी वक्तव्या । पा० ३. ३. ५६. ४. । इति निपातनादच । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एव । निपातस्य चैति संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् । यथेति चैतीकारलोपः । अरैक् । रिचिर् विरिचने । लङि वज्जलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्याब्भ इति तिलोपः । वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

रुशंइत्सा रुशंती श्वेत्यागादौरंगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशंऽवत्सा । रुशंती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबधू इति समानऽबधू । अमृते इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युपसो नामधेयं । रुशंती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रुशंइत्सा रुशंतीः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आग-

तवती । आगताया अस्या उषसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्वार्यध्यामलक्षणात्परैक् ।
 अरिचितवती । कल्पितवती । दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि चैते रात्र्युषसी समानबंधु समाने-
 नेकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषा उदेथता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रि-
 प्यस्तयता सूर्येण संबद्धा । अमृते मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् अनूची अन्वंचत्वी । प्रथमं रात्रिः
 पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंती । यद्वा । सूर्यगत्यनुसरिण गच्छंती । एयंभृते वर्णं सर्वेषां प्राणिनां रूपमा-
 मिनाने जरयंती । यद्वा । स्वकीयं रूपं हिंसंती । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसी रूपं रात्र्या ।
 एवंविधे सखी यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा । यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः ।
 प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । दृशदत्सा सूर्यवत्सा दृशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्जलतिकर्मणः । सूर्यमस्या
 वत्समाह साहचर्याद्द्रसहरणाद्वा । दृशती श्रेत्यागात् श्रेत्या श्वेततेररिचत्वृष्णा सदनायस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः
 कृष्णं कृष्णतेर्निकृष्टो वर्णः । अथेने संसृति समानबंधु समानबंधने अमृते अमरणाधर्माणावनूची अनूच्यावि-
 तीतरेतरमभिप्रेत्य यावा वर्णं चरतस्ते एव यावौ द्योतनादपि वा यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादा-
 मिनाने आमिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वणे । नि० २. २०. इति ॥ श्रेत्या । श्विता वर्णे । अस्माद्यथादाचो
 यदिति भावे यत् । णिलोपः । अशंआदित्वात्त्वर्थयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्भास्तीति बह्व्रीही
 नञो अरमरमिचमुता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूची । अनुपूर्वाद्चतेर्द्ध्वलिगित्यादिना क्तिन् । अनिदिता-
 मिति नलोपः । अचतेऽपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचोदा-
 त्तलोप इति ङीप् उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्बुक् । आमिन्वाने । मीरु हिंसायां । क्रियादिकः । शानचि
 मीनातेर्निगम इति वृत्तत्वं ॥

समानो अध्वा स्वसोरनंतस्तमन्यान्या चरतो देवशिष्टे ।

न मेथेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा सर्मनसा विरूपे ॥३॥

समानः । अध्वा । स्वस्रोः । अनंतः । तं । अन्याऽअन्या । चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न मेथेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके । नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे
 इति विऽरूपे ॥३॥

स्वस्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरध्वा संचरणासाधनभूतो मार्गः समान एक एव । येनैवाकाशमार्गेणोषा निर्ग-
 च्छति तेनैव रात्रिरपि । स च मार्गोऽनंतोऽवसानरहितः । तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे
 शिञ्चिते सत्यावन्यान्या एकैका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च सुमेके शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वात्
 शोभनप्रजनने नक्तोषासा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समा-
 नमनस्ते एकमत्वं प्राप्ति सखी न मेथेते । परस्परं न हिंसाः । तथा न तस्थतुः । क्वचिदपि न तिष्ठतः । सर्वदा
 लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्यतिहारि सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बह्वलं
 । म० ८. १. १२. ११. । इत्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेडितमित्याग्नेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याग्नेडितानु-
 दात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु अनुशिष्टी । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । शास इदृङ्हलोः
 । पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं । शासिचसिचसीनां चेति षत्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ।
 मेथेते । मिथु मेथु मेधाहिंसनयोः । भौवादिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । मिह सेचने । भावे घञ् । शोभनो मेहो
 यद्योस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य त्रिप्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्वाच्छेदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 नक्तोषासा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

भास्वती नेची सूनृतांनामचेति चिचा वि दुरौ न आवः ।

प्रार्थो जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥४॥

ब्रह्मण्य । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा अत्रसेऽत्रार्थं त्वमेकं प्रति महीधे मह्ये इष्टयेऽभिष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवापिचितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च विसदृशा विलक्षणानि नामरूपाणि जीविता जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रपद्य आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगीर्णान्य जीगः । प्रकाशनेनोन्नीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वसमसिमनेमेत्यनुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीधे । मह्ये । महेरिन्सर्वधातुभ्य इतीन्द्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । उदात्तयण इति विभक्तौः-दात्तत्वं । क्वांस ईकारोपजनः । यद्वा । महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्यैकवचनस्य याडापः । पा० ७. ३. ११३. । इति व्यत्ययेन याडागमः । क्वांसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा । त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कश्चेत्यत्र समानान्वयोश्च । पा० ३. २. ६०. १. । इति वचनादृशेः कञ् । समानस्य च्छंदसीति सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । श्छंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । अभिप्रपद्ये । चक्षेःसुमर्थे सेसेनिति सेन्द्रत्ययः । श्लोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वषले ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्येह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वार्ध उषा उत्पद्यते । सैषा व्युच्छंती तमो वर्ज्यंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिर्यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री नित्ययौवनोपता वा शुक्रवासाः श्रितवसना निर्मलदीप्तिर्वा तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबन्धिनी वस्वो धनस्येशानेश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः तादृशी त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्ज्येत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तौःदात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । तादादिकः । युवतिः । युनक्तिः । पा० ४. १. ७७. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वसे सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बङ्गप्रीहौ पूर्वपदप्रकृतित्त्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तित्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाज्जाविति प्राग्दीव्यतीयोऽञ्प्रत्ययः । वस्वः । लिंगव्यत्ययः । घेर्ङितीति गुणस्य जसादिषु च्छंदसि वाचनमिति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं चन बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उन्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । चन । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबन्धि पार्थोऽतरिषैकदेशलक्षणं स्थानं । पार्थोऽतरिषं पथा व्याख्यातं । जि० ६. ७. । इति यास्कः । अद्यतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमैषापि व्युच्छंतीत्यर्थः । तथायतीनामागच्छंतीनां शश्वतीनां बङ्गीनामुषसां प्रथमाद्या भवति । एषा यथा वर्तते एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्ज्यंती जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादूर्ध्वं प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलीनेन्द्रियत्वात्प्रतमिव संतं कं चन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन चेतनं कुर्वती प्रवर्तते इति शेषः ॥ परायतीनां । इण गतौ । लटः शतु । इणो यण् । उगितश्चेति ङीष् । च्छाच्छंदसि बङ्गलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

उषो यद्मिं समिधे चकर्थे वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।
 यन्मानुषान्यह्यमाणान् अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्रः ॥९॥
 उषः । यत् । अग्निं । संऽइधे । चकर्थे । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।
 यत् । मानुषान् । यह्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अप्रः ॥९॥

हे उषः त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाथ प्रज्वलनार्थं यन्नकर्त्तुं कृतवती । उषःकाले ह्यपयो होमार्थमुपसमिधति । अग्निं च तमसा तिरोहितं जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्वायुः व्यवृणोः तमसा विश्लिष्टमकरोः । तथा मानुषान्मनोः पुत्रान्मनुष्यान्वह्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः पूर्वं तमसा यस्तान्प्रकाशेनोन्नीर्षान्निवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतत्त्रिविधमप्रः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृत् वरणे । लुङि मन्त्रे घसेति ल्लुक् । गुणे हृत्ङ्याभ्य इति सिन्धोपः । क्ङ्दस्वपि दृश्यत इत्याडागमः । मानुषान् । मनोजातावच्यती षुक्तेत्यच् षुगागमश्च ॥

क्रियात्या यत्समया भवति या व्युषोर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।
 अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीधाना जोषमन्याभिरेति ॥१०॥
 क्रियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।
 अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीधाना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥१०॥

समयेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । एतदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः क्रियान् तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्युषुः व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्चक्षितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यति । तच्च पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनु कृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीधाना प्रकर्षेण दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिर्षोभिर्जोषं सहेति । संगच्छते । आगामिन्योऽधेतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ क्रियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यां वो घः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किंशब्दादपि परिमाणार्थं वतुञ्जकारस्य घत्वं । इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. इति किमः कीआदेशः । घसेयादेशे यस्सेति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । क्ङ्दसः सांहितिको दीर्घः । भवति । लेव्याडागमः । व्युषुः । विपूर्वो वसतिर्व्युच्छने वर्तते । लिव्युसि कित्त्वे यजादिस्वात्संप्रसारणं द्विवचनादि । व्युच्छान् । उक्ती विवासे । विवासो वर्जनं । लेव्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशाना । वशं कांती । अस्मावङ्गुगतात्ताच्छीलिकश्चानम् । प्रदीधाना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जन्वित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।
 अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥११॥
 इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उषसं । मर्त्यासः ।
 अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । औ इति । ते । यंति । ये । अपरीषु ।
 पश्यान् ॥११॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंतीं विवासयंतीं पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टामुषसमपश्यन्
दृष्टवन्तः ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथा-
परीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुषसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ
इत्येतदवधारणे । एव यंति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण गती । लिव्यु-
सीणो यस्मिन् यथादेशः । द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः किति । पा० ७. ४. ६९. ।
इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वं षत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्बावरीं सूनृतां ईरयंती ।

सुमंगलीर्बिभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्बाऽवरीं । सूनृताः । ईरयंती ।

सुऽमंगलीः । बिभ्रती । देवऽवीतिं । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठऽतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाः । यावयंति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेषिणि राक्षसादीनि यथा सा तथोक्ता । न ह्युषसि
जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयिषी ऋतेजा
यज्ञार्थं प्रादुर्भूता । सत्यामुषस्यहनि यागा अनुष्ठियन्ते अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुम्बावरी । सुम्बमिति
मुखनाम । तद्वती सूनृताः । वाङ्गमितत् । पशुपत्त्रिमृगादीनां वचांसीरयंती प्रेरयंत्युत्पादयंती सुमंगलीः
सामंगल्योपेता । पत्वा कदाचिदपि न वियुक्त्यर्थः । देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं विभ्रती धारयंती हे उषः
श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्त्यागसमये व्युच्छ । विवासय । यावयद्द्वेषाः ।
यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मासयंताल्लटः शतृ । तस्य क्दस्त्वुभयथेत्याधेधातुक्त्वाद्दुपदेशाल्लसार्वधातुक्त्वा-
दात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्वङ्गव्रीहौ स एव स्वरः । क्दांसः पदकालीनो ब्रह्मः । ऋतपाः ।
ऋतं पाति रक्षतीत्युतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते जायत इत्युतेजाः । जनी
प्रादुर्भवे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विङ्गनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बङ्गलमित्यलुक् । सुम्बा-
वरी । क्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र चेति ङीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्वेषामपि
दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञायां । पा० ४. १. ४१. ॥ इति गीरादिषु
पाठात् ङीष् । सर्वे विधयस्कृदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्याब्ध इति सुषोपस्य विकल्पितत्वाद्भावे ह्रस्वाव-
सर्गा । देववीतिं । वी गतिप्रजनकांत्वग्रन्खादनेषु । देववीच्यते काम्यत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादिस्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

शश्वत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तराँ अनु द्यून्जरामृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उतऽनतरान् । अनु । द्यून् । अजरां । अमृतां । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवमग्नीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत्सिन्धु संततं व्युवास । व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युषास्तमसा तिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् ।
अथो अनंतरमुत्तरानूर्ध्वतरान्भाविनी सूनृ द्विवसानुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् । व्युच्छति । विवा-
सयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभि-
राक्षीयैस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास । वस निवासे । लिव्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
आवः । तस्मादेव धातोर्लङि बङ्गलं क्दसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्याब्ध इति तिलोपः । क्दस्त्वपि

दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेव्याडागमः । उत्तरान् । दीर्घादटि समानपाद् इति नकारस्य बलं । आतो ऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १. ४. ८४. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र बङ्गव्रीही नञो जरमरमिन्नमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

व्य० जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयंत्यरुणेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि।अंजिऽभिः।दिवः।आतासु।अद्यौत्।अप।कृष्णां।निःऽनिजं।देवी।आवर्तित्यावः।

प्र०बोधयंती।अरुणेभिः।अश्वैः।आ।उषाः।याति।सु०युजा।रथेन ॥ १४ ॥

दिवो नमसः संबन्धिनीष्वातासु । दिङ्मैतत् । आततासु विसीर्णासु दिङ्बुधा अजिभिर्व्यञ्जकैः प्रकाशकैः स्त्रीभिर्यव्यौत् । विद्योतते । प्रकाशते । सैषा देवी देवनशीला छष्णां निर्णिजं । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिभ्रतं छष्णं रूपमपावः । अपावृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि चारुणेभिररुणेर्लोहितवर्णैरश्वैर्योप-
नशीलैः स्वकीयैः किरणैस्सुरगैर्वा सुयुजा सम्यग्युक्तेन रथेनोषा आ याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोध-
यंती सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धान्कुर्वती ॥ अब्यौत् । व्युत दीप्ती । लुङ् । बुद्धो लुङि । पा० १. ३. ९१. । इति पर-
स्त्रीपदं । व्यत्ययेन स्त्रिर्लुक् । गुणे प्राप्ते वृद्धिश्छांदसी । यद्वा । यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिर्लुकि हलि
। पा० ७. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवीनां हविःष्वावहंतीत्येषोषसो याज्या । सूचितं च । आ यां तनोषि रश्मिभिरावहंती पोष्या वार्याणि
न ता अर्वा रेणुककाटो अमुते । आ० ६. १४. । इति ॥

आवहंती पोष्या वार्याणि चिचं केतुं कृणुते चेकिताना ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभातीनां प्रथमोषा व्यश्नेत् ॥ १५ ॥

आऽवहंती । पोष्या । वार्याणि । चिचं । केतुं । कृणुते । चेकिताना ।

इयुषीणां । उपऽमा । शश्वतीनां । विऽभातीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यश्नेत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहंत्यस्मभ्यमानयंती चेकिताना सर्वं
जनं प्रज्ञापयंत्युषाश्चिचं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं छत्तजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते ।
स्वात्मनः प्रकाशात्कुरुते । सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पत्तानां शश्वतीनां बह्वीनामुषसामुपमा उप समीपे
निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमानानामागामिनीनामुषसां प्रथमाया एवभूतोषा
व्यश्नेत् । तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥ पोष्या । पुष पुष्टौ । पोषणं पोषः । भवे घञ् । तत्र भवानि । भवे छंदसीति
यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शिश्छंदसि बङ्गलमिति शिर्लोपः । वार्याणि । वृद्ध संभक्ती । अहलोर्ण्यत् ।
ईडवदनुशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञाने । अस्माद्यडंताल्लटः शानच् । छंदसुभयर्थेति
तस्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपी । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । इयुषीणां । इण् गतौ । लिटः क्लमुः ।
द्विर्भावादि । उगितश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यश्चिति यणादेशः । दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासस्य
दीर्घत्वं । शासिर्वसिघसीनां चेति षत्वं । ङीप्सुपी पित्त्वादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्ती । अस्माच्छ्वं-
तात्पूर्ववत् ङीप् । ङ्याश्छंदसि बङ्गलमिति नाम उदात्तत्वं । व्यश्नेत् । टुञ्जीश्चि गतिपुष्टोः । लङि बङ्गलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैत्वं ॥ ३ ॥

उदीर्ध्वं जीवो अमुने आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरैक्पंथां यातवे सूर्यायागन्म यत्र प्रतिरंत आयुः ॥ १६ ॥

उत्। ईर्ध्वं। जीवः। असुः। नः। आ। अग्रात्। अपं। प्र। अग्रात्। तमः। आ। ज्योतिः। एति।
अरैक्। पंथां। यातवे। सूर्याय। अगन्म। यत्र। प्रऽतिरंते। आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योत्तच्छत । नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् । तमोऽप प्रागात् । अपक्रांतं । उपसः प्रकाशे सति सर्वजीवनव्यापारयोगः । तस्मात्परमात्मरूप-
तया स च जीवस्तदेव ज्योतिरिति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमरिक् । विविक्तीकरोति । यातवे
गमनाय । तस्मिन्देशेऽगन्म गच्छामो यत्र यस्मिन्देशे आयुः । अन्ननामैतत् । अन्नं प्रतिरंते । प्रपूर्वस्तिरतिबंध-
नाथं । उदारा दानेन प्रवर्धयति ॥ ईर्ध्वं । ईर गती । आदादिकोऽनुदात्तेत् । अरैक् । रिचिर् विरचने ।
लडि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनेत्वं । पंथां । द्वितीयायामपि पथिमथ्यमुच्चात्मादिति
व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेर्लडि वज्रलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । म्बोय । पा० ८. २. ६५. इति मकारस्य
नकारः ॥

स्यूमना वाच उदियति वहिः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत् । इयति । वहिः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विऽभातीः ।

अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।

प्रजाऽवत् ॥ १७ ॥

वहिः स्तोत्राणां वोढा रेभः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतोषसो विभातीस्तमसोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषो-
देवताः स्तवानः सुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धीनि स्यूमना स्युमान्यनुस्युतानि संततान्युक्तान्युदियति । उन्नम-
यति । उच्चारयति । अतो हे मघोनि मघवत्युषः अयास्मिन्समये गृणते सुवते तस्मै पुरुषाय तदुच्छ । वृष्टि-
निरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । अस्मै अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्द्युक्तमा-
युरन्नं नि दिदीहि । नितरां प्रकाशय । दीदेतिः क्कंदसो दीप्तिकर्मा । प्रयच्छेत्थर्थः ॥ स्यूमना । षिषु तंतुसं-
ताने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वृशियहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मग्नि । कुः श्रुडित्युट् ।
आडयाजयारां चोपसंख्यानं । म० ७. १. ३०. १. इति विभक्तैराडादेशः । यद्वा । श्रीणादिको भावे मक् ।
पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः । बंधनयुक्तानीत्यर्थः । शिः क्कंदसि वज्रलमिति श्लेषः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं ।
वाचः । सविकाच इति डस उदात्तत्वं । इयति । अ गती । जीहोत्यादिकः । अतिपपत्थोश्चैत्यभ्यासस्त्वं ।
स्तवानः । पुञ् सुती । शानच्दादित्वाच्छपो लुक् । तस्य क्कंदस्युभयथेत्वार्षधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणावा-
देशां । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । विभातीः । शतुरनुमो नयजादी इति डीप उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रिया-
दिकः । प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तैरुदात्तत्वं । अस्मै । सुपां मुलुगिति चतुर्थ्याः शिः आदेशः ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतांनामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छंति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोःऽईव । सूनृतांनां । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवीषि दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्वो वज्रभिर्गोभिर्द्युक्ताः सर्ववीराः
सर्वैः सरणसमर्थैर्वीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छंति तमो वर्जयंति वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां
सूनृतांनां सुतिरूपाणां वाचासुदके समाप्तावश्वदा अश्वानां दाशुषा उषसः सोमसुत्वा सोमानामभिषोता

यजमानोऽन्नवत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशु दाने । दाश्वान्साहानिति क्लमुप्रत्ययांती निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चिति घत्वं । अन्नवत् । अशु व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोमसुत्वा । पुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि वृद्धंत इति क्लानिप । इत्स्वस्य पितीति तुक् ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जनै जनय विश्ववारै ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जनै । जनय । विश्वऽवारै ॥ १९ ॥

हे उपस्त्वं देवानां माता जननी । उपसि सर्वे देवाः सुत्या प्रबोध्यते अतः सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं । प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वाम्मुखं प्रकाशकं एवमुषा भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्री आपयित्री वृहती महती सती वि भाहि । प्रकाशस्व । अपि च प्रशस्तिकृत सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मंचरूपाय सोचाय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारै सर्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद आ जनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्नहतीरूपसंख्यानमिति ङीप उदान्तत्वं । प्रशस्तिकृत । शंसु स्तुती । भावे क्तिन् । तितुवेतीट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः । तस्मिन्नुपपदे करोतिः क्तिञेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । णिच्नुपधावृद्धिः । जनीञ्जृक्त्सुरंजोऽमंताश्च । धा० १९. ६३-६७ । इति मित्त्वे मितां इत्स्व इति इत्स्वत्वं ॥

यच्चिचमप्र उषसो वहतीजानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अम्रः । उषसः । वहति । ईजानाय । शशमानाय । भद्रं ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमप्र आप्रव्यं यज्ञममसो वहति आनयति ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तज्जवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः पदेवता ममहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ अम्रः । आपू व्याप्नो । आपः कर्माख्यायां इत्स्वो नुद् वेति वङ्गलयहणादकर्माख्यायामप्यमुन् धातोर्इत्स्वो नुडाभमश्च । ईजानाय । यजतेऽर्द्धदसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश स्तुतगती । ताच्छीलिकश्चानम् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावादुपदेशात्सार्वाधातुकस्वरभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥ ४ ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्वार्थं । दशम्येकादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुबंतमिति ॥ सूक्तगवादिषु रुद्रदेवत्वेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानं । आ० गृ० ४. ९. २१. । इति ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयञ्जीराय प्र भरामहे मतीः ।

यथा शमसंक्षिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्नानातुरं ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । स्ययत् ऽवीराय । प्र । भरामहे । मतीः ।

यथा । शं । असत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । विश्वं । पुष्टं । यामे । अस्मिन् । अनातुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा । रुद्रसंसारख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा । रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रुयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा । रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मधिया वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः । यद्वा । रुणञ्चावृणोतीति रुद्रं धकारादि । तद्गुणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा । कदाचिद्देवासुरसंयामेऽग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्भिक्षं धनमपहृत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा धनमपाहरन् । तदानीमरुद्रत् । तस्माद्रुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । सोऽरोदीवदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. इति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमाः स्तुतीः प्र भरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे प्रनुज्ञाय कपर्दिने जटिलाय चयद्वीराय चयंतो विनश्चंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा । चयतिरेश्वर्यकर्मा । चयंतः प्राप्तिश्वर्या वीरा मरुत्रणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्रदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतये चासत् भवेत् । तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः । अतोऽस्मिन्नस्रदीये यामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः । ते रहितं सत् पुष्टं प्रनुज्ञं भवतु ॥ रुद्राय । रोदेः णिनुक्त्वा । उ० २. २२. इति रुक् । तवसे । तवतिर्वृद्धार्थः सौत्रो धातुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । चयद्वीराय । चि चये । जटः शत्रुः । कंदस्युभयथेति शत्रुरार्धधातुकत्वेनादुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । अस भुवि । ज्येडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वी पादावस्य । संख्यासुपूर्वस्थेति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थेकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्चावः । एकदेशविहृतस्वानन्यत्वात् । परि० ३७. द्वित्रिभ्यां पाह्नूर्धसु बज्रव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बज्रव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च ऋः संख्यायाः । फि० २. ५. इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्वे पशौ वपापुरोडाशयोर्मृळा नो रुद्रित्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं । मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितमंरतां सुम्भेतु । आ० ३. ८. इति ॥

मृळा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि स्ययद्वीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृळ नः । रुद्र उत नः । मयः । कृधि । स्ययत् ऽवीराय । नमसा । विधेम । ते ।

यत् । शं । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृळ । त्वं सुखयिता भव । उतापि च तदनंतरं नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुर । वयं च चयद्वीराय अपितसर्ववीरं प्राप्तिश्वर्यैर्मरुत्रिच्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविल्लक्षणेनात्नेन नमस्कारेण वा विधेम । परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्व्ययमायेजे देवेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्व्ययमश्नाम । व्याभुयाम ॥ मृळ । मृळ सुखने । तौदादिकः । ब्रुचोऽतस्तिड इति संहितायां दीधः । कृधि । करोतेर्लोपि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुश्रुणुपृष्ठवृभ्यश्चंदसीति हेर्धिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । चयद्वीराय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने । तौदादिकः । आयेजे । यज देवपुजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एत्वाभ्यासलोपी । अश्नाम । अशू व्याप्री । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया स्यद्वीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निश्चिशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुहवाम ते हविः ॥३॥

अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । स्यत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥३॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र चयद्वीरस्य क्षपितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते स्वत्संबन्धिनी वयं देवयज्यया देवयागेन त्वद्देवत्वेन यज्ञेनाश्याम । प्राप्तवाम । त्वं चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्या चर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्ति । सुम्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्पर्यः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायंत इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरपुरोडाशादिकं जुहवाम । चोदित आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धी सा सुमतिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया । छंदसि निष्टक्येत्यादी यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिंगता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्यान्साह्यान्मीढुगिति क्लसुप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवसो स्वरिति खलं । सुम्नायन् । सुम्न परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्तीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्नयोर्च्युषि काठके । पा० ७. ४. ३८. इति विधीयमानमालं व्यत्ययेनात्रापि द्रष्टव्यं ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वं कुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद्देव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥४॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञऽसाधं । वं कुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । देव्यं । हेळः । अस्यतु । सुऽमतिं । इत् । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥४॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं दीप्तं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके देवा वै यज्ञाद्द्रुमंतरायन्नित्युपक्रम्यान्नांतं । स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधयिष्याम इति तत्स्विष्टकृतः स्विष्टकृतं । तै० सं० २. ६. ८. ३. इति । वं कुं कुटिलगतारं कविं क्रांतदर्शनं । स च रुद्रो देव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्यदारेऽस्मत्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमित् शोभनामनुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमा वृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । षिधू संराद्धौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यालं । यद्वा । राध साध संसिद्धौ । अस्मासयंतात् क्षिप् । वं कुं । वकि कौटिल्ये । श्रीणादिक उपत्ययः । नि ह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । देव्यं । देवाद्यत्रयौ । पा० ४. १. ८५. ३. इति प्राग्दीव्यतीयो यच् । अस्यतु । असु क्षेपणे । देवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रज्जेषजा वार्याणि शर्म वर्म छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥५॥

दिवः । वराहं । अरुषं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसा । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्म । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥५॥

वराहं वराहमारुषभोजनं । यद्वा । वराहवङ्कटांगं । अरुषमारोचमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदांतैरधिगम्यं एवंभूतं रुद्रं नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा दिवो युलोकसकाशान्नि ह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । स आहृतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वेष-

रणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि विभक्त धारयन् असम्यं स्तोत्रभ्यः शर्मारोग्यलक्षणं सुखं
वर्मायुधानां निवारकं कवचं हृदिः । गृहनामेतत् । गृहं च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ विभक्त । डुभुज धारणपोष-
णयोः । औहोत्यादिकः । लटः शतु । भृशामिदित्यभ्यासस्त्वत् । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंडादिः ।
पचायच् । अतोलीपयलोपी । सुमंगलभेषजाच्च । पा० ४. १. ३०. । इति निपातनाद्रूपसिद्धिः । श्रेष्ठं दसि बज्ज-
लमिति शैलीपः । वार्थाणि । वृद् संभक्तौ । अहलोर्ष्यत् । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं । हृदिः । उक्कृदिर् दीप्तिदेव-
नयोः । कृष्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनेः प्रकाशत इति हृदिर्गुहं । अर्चिमुचिज्जपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ।
यंसत् । यम उपरमे । लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलं लेटीति सिप । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥ ५ ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादोः स्वादीयो रुद्राय वर्धनं ।

रास्वा च नो अमृत मर्तभोजनं त्मने तोकाय तनयाय मृळ ॥ ६ ॥

इदं पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः । रुद्राय । वर्धनं ।

रास्व । च । नः । अमृत । मर्तभोजनं । त्मने । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायैश्वरायोच्यते ।
उच्चार्यते । कोदृशं । स्वादोः स्वादीयो रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः ।
वर्धनं सुखस्य प्रवर्धकं । स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा
कदाचिद्विद्रोऽसुराज्जिगाय । तदानीं दितिरमुरमतिंद्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं
लेभ । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निद्रो वज्रहस्तः सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्रधा विभेद ।
पुनरर्थिकं सप्रखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भकदेशा योनिर्निर्गत्या रुद्रन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छंती पार्वती-
परमेश्वराविमान्द्रुशतुः । महेशं प्रति पार्वत्यिवमवोचत् । इमे मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संप्रदातामेवं त्वया
कार्यं मयि चित्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुत्रान्कृत्वा गौर्यै
प्रददां तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति सूयंते । रौद्रेषु च मरुतां
पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं
रास्व । प्रयच्छ । तथा त्मने आत्मने । द्वितीयार्थं चतुर्थी । मां तोकाय तोकं पुत्रं तनयाय तनयं तपुत्रं च
मृळ । सुख्य ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तिरुदात्तत्वं । रास्व । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्मने ।
मंत्रेष्वान्द्रादेरात्मन इत्यत्राङोऽन्यत्रापि च्छंदसि दृश्यते । का० ६. ४. १४१. १. । इति वचनादात्मन आका-
रलोपः ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षान्तमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ ७ ॥

मा । नः । महान्तं । उत । मा । नः । अर्भकं । मा । नः । उक्षान्तं । उत । मा । नः । उक्षितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उतापि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः ।
तथा नोऽस्माकं मध्य उच्यंतं सेक्तांरं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उतापि च नोऽस्माकमुचितं गर्भरूपेण
स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उतापि च मातरं जननीं मा
वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनुषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिषः । मा
हिंसीः ॥ वधीः । हृतेर्माङ्गि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुण-
भावः । रीरिषः । रिष हिंसायां । खंताङ्गि चङि णिलोपोपधाद्गुणत्वादीनि । छांदसः पदकालीनो
ऽभ्यासद्वयः ॥

मा नस्त्रोके तनये मा न आर्यौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।
 वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीर्हविष्मंतः सदमित्वा हवामहे ॥ ८ ॥
 मा नः । तोके । तनये । मा नः । आर्यौ । मा नः । गोषु । मा नः । अश्वेषु । रीरिषः ।
 वीरान् । मा नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविष्मंतः । सदं । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तनुचः ।
 आयुरित्यंतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो योऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा
 रीरिषः । हिंसां मा कथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतान्स्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा
 वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मंतो हविर्मिर्युक्ताः संतः सदमित् सर्वदेव त्वां हवामहे । आहुयामहे ॥
 आर्यौ । इत् गती । कंदसीण इत्युत्पत्त्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे ।
 ऋञो लटि बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं ॥

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्याग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते
 स्तोमान्यशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. । इति ॥

उप ते स्तोमान्यशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुम्नस्मे ।
 भद्रा हि ते सुमतिर्मृळयत्तमाथा वयमव इत्ते वृणीमहे ॥ ९ ॥
 उप ते स्तोमान् । पशुपाःऽइव । आ । अकरं । रास्व । पितः । मरुतां । सुम्नं । अस्मे इति ।
 भद्रा हि । ते । सुऽमतिः । मृळयत्ऽतमा । अथ । वयं । अवं । इत् । ते । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्त्रान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव ।
 यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्त्री समर्पितान्यशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति एवं त्वत्सका-
 शास्त्रान् स्तुतिरूपान्त्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितर्मरुत्संज्ञानां देवाना-
 मृत्यादक रुद्र नोऽस्माभ्यं सुम्नं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमाति-
 शयेन सुखयितुतमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मादथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं
 वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कर्मवृत्तिभ्य इति च्चैरडादेशः ।
 अदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि कंदसीति परस्याः षष्ठाः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चेति
 पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मि । सुपां सुलुगिति चतुर्थीदङ्गचनञ्श्च शिञ्जादेशः । मृळयत्तमा । मृळ सुखने । अस्मास्यं-
 तास्त्रः शतृ । तस्य कंदस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

आरे ते गोघ्नमुत् पूरुषघ्नं क्षयन्वीर सुम्नस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विर्बर्हीः ॥ १० ॥
 आरे ते । गोऽघ्नं । उत् । पूरुषऽघ्नं । क्षयन्ऽवीर । सुम्नं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।
 मृळः । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देव । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हीः ॥ १० ॥

हे षयन्वीर अपितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यज्ञोहननं यद्वा गोहननसाधनमायुधं उतापि च
 पूरुषघ्नं पूरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमारि दूरेऽस्मत्तो विप्रकष्टदेशे भवतु । अस्मि अस्मासु ते त्वदीयं
 सुम्नं सुखमस्तु । भवतु । अपि च नोऽस्माकं मृळ । सुखसिद्धयर्थं प्रसन्नो भव । हे देव योतमान रुद्र नोऽस्मानधि
 ब्रूहि च । अधिवचनं पद्यपगतेन वचनं ब्राह्मणायाधि ब्रूयात् । तै० सं० २. ५. ११. ९. । इति यथा । अध चाथा-
 नंतरं च द्विर्बर्ही द्वयोः स्थाण्योः पृथिव्यामंतरिक्षे च परिवृढः । यद्वा । द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्म-

लोवी परिवृढः स्वामी । स त्वं नोऽस्माभं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिंसागत्योः । अस्माह्वयर्थे कविधाममिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहृत्पुपधालोपः । हो हृतेरिति कुलं । दिवर्हाः । वृह वृहि वृद्धौ । दयोः स्थानयोर्वर्हते प्रवर्धत इति दिवर्हाः । असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतस्वरत्वं ॥

अवोचाम् नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवँ रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मिचो वरुणो भामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥११॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवँ । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥११॥

अवस्यवोऽवोऽहं रक्षणं वेच्छंतो वयमवोचाम । एतत्सूक्तं स्तोत्रमवादिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वाभ्यश्निः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मादीयं तत्सर्वं मित्रादयः षड्वेवता ममहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थे ॥ अवोचाम । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तृत्वादिना चुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽसुन् । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्त्वैत्यप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् । शय इति मनुषो वत्वं । तसौ मत्वर्थं इति भवेन पदत्वाभावाज्जम्बवाभावः ॥ ६ ॥

चित्रमिति षड्रुचं दशमं सूक्तं कुत्सस्वार्थं त्रैपुत्रं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं । चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योद्यादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्य । आ० ६. ५. इति ॥ आदितस्त्रिंशद्भ्यः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो द्वे वपापुरोडाशशयोर्याज्ये । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । आ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्तिनाम्ब्येकाहे शुनासौर्ये पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च । तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० ९. ८. इति ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगत्तस्युषश्च ॥१॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगत्तः । तस्युषः । च ॥१॥

देवानां । दीव्यतीति देवा रश्मयः । तेषां देवजनानामिव वानीकं तेजःसमूहं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य संबलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं चक्षुरिंद्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवीमंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपुरयत् । ईदृग्भूतसंबलांतर्वर्तो सूर्योऽतर्थामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्युषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः । स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं । कारणास्य कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्थं सूत्रं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः । वेदां० २. १. १४. इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिति हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ तपसुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति । ति० आ० १. १४. १. इति ॥ आप्राः । प्रा पुरणे । लुङि पृथ्व्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गर्भेर्दे च । पा० ३. २. १७८. ३. इति ॥ क्लिब्ध्वर्थेषणं । गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तसुः । द्विवचने शपूर्वाः खयः । षष्ठी-कवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । शासिवसीति षत्वं ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यच्चा नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवीं । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यच्चा । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवीं दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तत्र दृष्टांतः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभनावयवां गच्छंतीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टुमिच्छंतो नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अपिहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते विस्तारयति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छंतो यजमानपुषषा युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते प्रसारयति । तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय क्षुम इति शेषः । यद्वा । देवयंतो देवकामा यजमाना युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः सहिताः संतो भद्रं कल्याणमपिहोत्रादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते विस्तारयति ॥ मर्यः । मृद् प्राणत्यागे । कंदसि निष्टक्येत्यादी यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजेः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । का० ६. १. १६० । इत्युक्त्वादिषु पाठान्तराभावोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारि । तनादिङ्ङभ्य उः । सहेति योगविभागात्तडोपसर्गस्य समासि सति समासस्त्वित्यतोदात्तत्वं ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चिचा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चिचाः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हतारश्चिचा विचिचावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण सर्वे स्तुत्या मादनीयाः एवंभूताः सूर्यस्वीतग्वा अश्वाः । यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वाः । नमस्यंतो ऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्युः । आतिष्ठंति । प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला ररमयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नमःस्खलमातिष्ठंति । आस्थाय च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परि यंति । परितो गच्छंति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अश्व व्याप्री । अश्विपृथीत्यादिना क्लृप् । एतग्वाः । इण गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरीणादिको भावे ड्प्रत्ययः । एतमेतत्वं प्रति स्त्रो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बह्व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ । अस्माद्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तुप्रत्ययः । अस्युः । तिष्ठतेऽङ्ङादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्त्विति सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुस् ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वितंतं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्राची वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । मऽहित्वं । मध्या । कर्तोः । विऽतंतं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । राची । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कथादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विसृष्टीं स्वकीयं रश्मिजालमसं गच्छन् सूर्यः सं जभार अस्मात्प्रो- कात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विच्छजत्यसं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यासि । न कस्यापि । सूर्य एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यव- धारणे । यदेवस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलान्स्वररमीन् हरिद्वर्णानश्चान्वा सधस्यात्सहस्यानादस्मा- त्पार्थिवास्त्रोकादादायायुक्त अन्यत्र संयुक्तां करोति । यद्वा । युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वररमीनश्चान्वा सधस्यात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । असुंचत । आत् अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितु तमः सिमस्यै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा । वासो वासरमहः । तत्सर्वस्मादस्मात्प्रोकादपनीय रात्री तमस्तनुते । अत्र निश्कृतं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महत्त्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संह्रियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरमी- न्हरितोऽश्चानिति वाद्य रात्री वासस्तनुते सिमस्यै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । श्रीणादिक इत्यत्ययः । तस्य भावस्त्वतर्ली । पा० ५. १. ११९. मध्या । मध्यशब्दात्मप्रत्येकवचनस्य मुपां मुलुगिति उादेशः । कर्तोः । करोतिरौणादिकस्तुत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पनायस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । ह्यहोर्भ इति भवं । अयुक्त । युजेर्लुङि झलो झलीति सिचो लोपः । सधस्यात् । घञर्थे कविधानमित्यधि- करणे कप्रत्ययः । सध मादस्ययोस्कंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रिश्चाजसाविति डीप् ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनंतमन्यदुर्गदस्य पाजः कृष्णमन्यङ्गरितः सं भ्रंरति ॥५॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं । कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।

अनंतं । अन्यत् । रुर्गत् । अस्य । पाजः । कृष्णं । अन्यत् । हरितः । सं । भ्रंरति ॥५॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतोऽभिचक्ष आभिमुख्येन प्रकाशनाय वोर्नभस उपस्य उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । करोति । अपि चास्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अथा वानंतमवसानरहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रश्मिहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं तेजः सं भ्रंरति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयति । तथा कृष्णं कृष्णवर्ण- मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन रात्री । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वति किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । ऊसिङ्गसोश्च । पा० ६. १. ११०. इति पूर्वरूपता । उपस्थे । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पाजः । पाति रचतीति पाजो बलं । पातिर्बले जुङ् । उ० ४. २०२. इत्यमुन् जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात् ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥६॥

अद्य । देवाः । उत्ऽइता । सूर्यस्य । निः । अंहसः । पिपृत् । निः । अवद्यात् ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥६॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदिताबुदये सतीतस्ततः प्रसरंती

यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पालयत । यदिदमस्माभिर्दत्तं नोऽस्मदीयं तन्निचादयः षड्वैवता ममहंतां । पूजयंतु । अनुमन्यंतां । रक्षन्ति यावत् । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी देवः । वरुणोऽनिष्ठानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरखंडनीयादीना वा देवमाता । सिंधुः खंदनशीलोदकाभिमानी देवता । पृथिवी भूलोकस्याधिष्ठात्री वीर्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । सुपां मुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृत । पू पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः झुः । द्विर्वचनोरदस्वहलादिशेषाः । अर्ति-पिपत्स्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य क्तिन्त्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥ ७ ॥ १६ ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कचीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । चिष्टुप छंदः । अश्विनी देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कचीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसृत आश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेद-मादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणेष नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृजे स्तोमी इयर्म्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा न्यूहतू रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयर्मि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतूः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिज्जमानो यागार्थं बर्हिः प्र वृजे प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृक्ते क्तिन्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियर्मि । संपादयामि । एतदेव विशदीक्रियते । अभ्रियेव यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बज्रशः प्रेरयति एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयर्मि । बज्रशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनी । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायेतत्संज्ञाय राजर्षये मध्येमार्गे स्वयंवरार्थमागतैस्सामलभमानैरन्विर्नृपैः सह योजुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुष्प्रापिण रथेन यावश्विनी जायां भार्या परिरनुक्रांतां न्यूहतूः शत्रुनिहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यां नासत्यौ । नभ्राएनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृजे । वृजी वर्जने । आदादिकः । इदित्वात्तुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयर्मि । ऋ गतौ । जीहोत्यादिकः । अर्तिपि-पत्स्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् । अभ्रियेव । समुद्राभाह इति भवार्थं घः । घस्येयादेशः । श्रेष्छंदसि बज्रलमिति श्रेष्छोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन् । उ० ३. १५२. इत्यर्तेर्भन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां कन् । पा० ५. ३. ८७. । छंदसो गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयतीत्यर्भगः । कै गे शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्पदकृतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा । जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावित्त्वरथात् क्तिञ्चिप्रच्छीत्यादिना क्तिन्दीर्घौ । तन्वादित्वादुवह । पा० ६. ४. ७७. १. । न्यूहतूः । वह प्रापणे । लिब्यतुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यवृत्तान्तिव्यमिति निघात-प्रतिषेधः ॥

वीकूपत्नभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शाशदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमाजा यमस्य प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वी॒रु॒प॒त्न॑मऽभिः । आ॒शु॒हे॒मऽभिः । वा॒ । दे॒वानां॑ । वा॒ । जू॒तिऽभिः । शा॒श॒दाना॑ ।
तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या॒ । स॒हस्रं॑ । आ॒जा । य॒मस्य॑ । प्र॒ऽध॒ने॑ । जि॒गा॒य ॥ २ ॥

वीरुपत्नमिः । वीरुति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः आशुहेमभिः शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नासत्याश्विनी एवंभूतिरश्विष देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च शाशदाना शाश्वमानद्योरत्यर्थं प्रेर्यमाण-
योर्धुवयोर्वाहनभूतो यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत
आजा आजौ संयामे तच्छूणां सहस्रं जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बह्वनां मरणहेतुना संयामेण तुष्टो
भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिना निहितमृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालभत ।
अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञि दुहितरं
प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीरुपत्नमिः । वीरु बलवत्पतंतीति वीरुपत्नानः ।
आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वति गच्छतीत्याशुहेमानः । तैः । हि गती वृद्धी च । अन्येभ्योऽपि वृशंत इति
मनिन् । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्लिन उदात्तत्वं । शाशदाना । शूद्र
शतने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्युक्ताल्लटः शानच् । तस्य च्छंदस्वुभयधेत्यार्धधातुकत्वात्
अनभावः । अतोलोपयलोपी । अन्धसानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षथ्याः पूर्वसवर्णोदीर्घः ।
आजा । तेनैव सूत्रेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं गकारः ॥

तु॒यो ह॑ भु॒ज्यु॒म॒श्चि॒नो॒द॒मे॒घे॒ र॒यिं॑ न कश्चि॒न्म॒मृ॒वाँ॑ अ॒वा॒हाः ।

त॒मू॒ह॒थु॒नौ॑भि॒रा॒त्म॒न्व॒ती॑भि॒रं॒तरि॒क्ष॒प्रु॒द्भि॒र॒पो॒द॒का॒भिः ॥ ३ ॥

तु॒यः॑ । ह॒ । भु॒ज्युं॑ । अ॒श्चि॒ना॒ । उ॒द॒ऽमे॒घे॒ । र॒यिं॑ । न । कः । चि॒त् । म॒मृ॒ऽवा॒न् । अ॒व॑ । अ॒हाः॑ ।

तं । उ॒ह॒थुः॑ । नौ॒भिः॑ । आ॒त्म॒न्ऽव॒ती॑भिः । अं॒त॒रि॒क्ष॒प्रु॒त्ऽभिः॑ । अ॒प॒ऽउ॒द॒का॒भिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः । स च द्वीपांतरवर्तमिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः
सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहृषीत् । सा च नौर्मध्येसमुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन
भिन्नासीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ च सुती सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वारोष्य पितु-
नुयस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन तुचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः
प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः सन् तज्जयार्थमुदमेघे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदकमेघः समुद्रः ।
तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्यासीत् । तत्र दृष्टांतः । ममृवान् अयमाणः सन्धन-
लोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्येसमुद्रं निमग्नं नौभिः
पितुसमीपमूहथुः । युवां प्रापितवन्तौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिरात्मीयाभिः । युवयोः स्वभृताभिरित्यर्थः ।
यद्वा । धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुद्भिरतिस्वच्छत्वाद्तरिक्षे जलस्थोपरिष्ठादेव गंत्रीभिः
अपोदकाभिः सुसिष्टत्वाद्पगतोदकाभिः । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् ।
यंक्रादीनां च । पा० ७. ३. ५३. इति कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । पा० ६. ३. ५७. । थाथादिनोत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । ममृवान् । मृद् प्राणत्यागे । लिटः क्लसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येडो वस्वेकाजाह्वसामिति नियमाद्-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङि तिपि च्चैः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटी न क्रियते । वज्रं
कंदसीतीडभावः । हल्ङ्याब्ध्य इति तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा । मंचे घसेति च्लुक् । च्लुक्प्रत्वादिण न
क्रियते । नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् । मादुपधाया इति वत्वं ।
अनो नुडिति नुट् । नलोपः । इस्वनुडभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुद्भिः । प्रुड् गती ।
क्लिषेति क्लिप् ॥

ति॒स्रः॑ क्ष॒प॒स्त्रि॒रहा॑ति॒व्र॒जं॒द्भि॒र्ना॒स॒त्या॒ भु॒ज्यु॒मू॒ह॒थुः॑ प॒तंगैः॑ ।

स॒मु॒द्र॒स्य॒ ध॒न्व॒न्ना॒र्द्र॒स्य॒ पा॒रे॒ चि॒भी॒ रथैः॑ श॒त॒प॒द्भिः॑ ष॒ठ्श्रैः॑ ॥ ४ ॥

ति॒स्रः । स्र॒पः । चिः । अ॒हा । अ॒ति॒व्र॒जत् ऽभिः । ना॒स॒त्या । भु॒ज्युं । ऊ॒ह॒युः । प॒त॒गैः ।
स॒मु॒द्र॒स्य॑ । ध॒न्व॒न् । आ॒र्द्र॒स्य॑ । पा॒रे । चि॒ ऽभिः । रथैः । श॒त॒प॒त् ऽभिः । ष॒ट् ऽअ॒श्वैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यी सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः षपस्त्रिसंख्याका राजीस्त्रिरहा चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजस्त्रिरतिक्रम्य गच्छस्त्रिरैतावंतं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः पतंगैः पतस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहयुः । युवामूढवंती । क्लिति चेत उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदकेनार्द्रो-
भूतस्य समुद्रस्य परे तोरदेशे च । कथंभूते रथैः । शतपत्निः शतसंख्याकियकलशणैः पादैरपैतैः षट्श्वैः षड्भिरश्वैर्युक्तेः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिस्रादेशः । स चांतोदात्तः । अचि र अत् इति रेफादेश उदात्तयणो ह्रस्वोदात्तिति विभक्त्युदात्तत्वं । षपः । विभक्तयंतस्य च्छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात् इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः । अहा । श्रेष्कंदसि बङ्गलमिति श्लोपः । पतंगैः । पतु गती । पतिरंगच् । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गत्वर्थः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । शतपत्निः । शतं पादा येषां । संख्यामुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्यया-
दित्स्विन भस्वात्पादः पदिति पञ्जावः । यद्वा । पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

अ॒ना॒रं॒भ॒णे॒ तद॑वी॒र॒ये॒थाम॒ना॒स्थाने॒ अ॒य॒भ॒णे॒ सं॒मु॒द्रे॒ ।

य॒द॒श्वि॒ना॒ ऊ॒ह॒युर्भु॒ज्यु॒म॒स्तं॑ श॒तारि॑चां॒ ना॒व॒मा॒त॒स्थि॒वांसं॑ ॥ ५ ॥

अ॒ना॒रं॒भ॒णे॒ । तत् । अ॒वी॒र॒ये॒थां । अ॒ना॒स्थाने॒ । अ॒य॒भ॒णे॒ । सं॒मु॒द्रे॒ ।

यत् । अ॒श्वि॒नौ । ऊ॒ह॒युः । भु॒ज्युं । अ॒स्तं॑ । श॒त॒ ऽअ॒रि॑चां । ना॒वं । अ॒ना॒त॒स्थि॒ ऽवांसं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनी अनारंभण आखंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मवीरयेथां । विक्रांतं कृतवंती युवां । अनारंभणत्वमेव सष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयते ऽस्त्रिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्गृहिते स्थानुमशक्ते जल इत्यर्थः । अयभणे ऽयभणे । हस्तेन याद्यं शाखादिकमपि यच्च नास्ति तस्त्रिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्युं समुद्रे मग्नं शतारिचां बङ्गरिचां । शैः काष्ठैः पार्श्वतो बध्नेर्जलाखण्डने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशीं नावमातस्थि-
वांसमास्थितवंतमाच्छ्रुतं कृत्वासां । गृह्णामेतत् । पितृसुयस्य गृहं प्रति यद्गृहयुः । तत्प्राणमन्यैर्दुःशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवंतावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कर्मणि ल्युट् । नन्मु-
भ्नामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेथां । शूर वीर विक्रांती । चुरादिरात्त्वनेपदी । अनास्थानायभणयोः पूर्वषष्पुटस्वरौ । अयं तु विशेषः । हयहोर्भ इति भत्वं । अस्तं । अस्त्येते ऽस्त्रिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्या-
दिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । अत् गती । अर्तिलूधूसू । पा० ३. २. १८४. । इति करण इचप्रत्ययः । बङ्गनीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ॥ ८ ॥

य॒म॒श्वि॒ना॒ द॒द॒युः॑ श्वे॒त॒म॒श्व॑म॒घा॒श्वाय॑ श॒श्वदि॒स्व॒स्ति॒ ।

त॒द्वां॑ दा॒चं॑ म॒हिं॑ की॒र्ते॒न्यं॑ भू॒त्पै॒ड्वो॒ वा॒जी॑ स॒द॒मि॒द्व॒ष्यो॑ अ॒र्यः॑ ॥ ६ ॥

यं । अ॒श्वि॒ना॒ । द॒द॒युः॑ । श्वे॒तं॑ । अ॒श्वं॑ । अ॒घ॒ ऽअ॒श्वाय॑ । श॒श्वत् । इत् । स्व॒स्ति॒ ।

तत् । वां । दा॒चं॑ । म॒हिं॑ । की॒र्ते॒न्यं॑ । भू॒त् । पै॒ड्वः॑ । वा॒जी॑ । स॒दं॑ । इत् । ह॒ष्यः॑ । अ॒र्यः॑ ॥ ६ ॥

अचेदमाख्यायते । पेदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनी तुष्टाव । तस्मै प्रीती कंचिच्छ्रुतवर्णमश्वं दत्तवंती । स चाश्वस्यस्य प्रीढं जयं चकारेति । एतदत्र प्रतिपाद्यते । हे अश्विनी युवामघाश्वायार्हंतव्याश्वाय पेदुनासि राजर्षये यं श्वेतवर्णमश्वं ददयुः दत्तवंती सो ऽश्वस्यस्यै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित् मित्त्वमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महदतिगंभीरं अत एव कीर्तेन्यं सर्वैः कीर्तेनीयं प्रशस्तं भूत् । अभूत् । तस्मान्निदः पेदोः संबन्धी पतनशीलः शीघ्रगामी वार्यः शश्रूणां प्रेरयिता युष्मेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजजवास्तो ऽश्वः

सदमित् सदैव ह्योऽस्माभिरप्याह्लातव्यः ॥ दाचं । ददातिर्भाव श्रीणादिकस्त्रप्रत्ययः । महि । मह पूजायां ।
इत्सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तिन् । कृत संग्रहने । कृत्यार्थं तवैकेकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इडातोरितीत्वं ।
भूत् । ब्रह्मं कंदस्वमाङ्गोऽपीत्त्वडभावः । पेद्दः । पेदोः संबंधी । तस्त्रेदमित्यण । क्वांसो वर्णलोपः । ह्यः ।
ह्यतेरचो यदिति यत् । ब्रह्मं कंदसीति संप्रसारणं । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्त्रैवेत्यवादेशः । अर्थः । अ गती ।
अध्यादयच्च । उ० ४. १११. । इत्थीणादिको यत् । व्यत्ययानांतोदात्तत्वं ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदत्तं पुरंधिं ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभौ असिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदत्तं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अचेयमाख्यायिका । कक्षीवानुषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनी तुष्टाव । तस्मा
अश्विनी प्रभूतां धियं दत्तवंताविति । तदाह । हे नरा नेतारावश्विनी युवं युवां पञ्जियाय । पञ्चा इत्यंगिर-
सामाख्या पञ्चा वा अंगिरस इत्यान्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्या रञ्जुरश्वस्य । तद्वते
तत्संज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदत्तं । व्यलिखतं । यथा सर्वार्थगोचरा
भवति तथा कृतवंतावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् । कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो
यस्मिन्सुरायाः स्नावणं क्रियते । सुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्नावयति एवमेव युवां
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्नाश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान् असंख्यातान्सुराघटानसिंचतं ।
अक्षारयतं । यद्वा । सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानीयाबुष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तया-
संख्यातान् घटानसिंचतं । अपूरयतं । ये जनाः सौचामण्यादिकर्मणि युष्मद्वागाय सुरां याचन्ते तेषामित्यर्थः ॥
स्तुवते । स्तौतिर्लटः शतु । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्छै-
षिको घच् । कक्षीवते । आसंदीवदधीवस्रक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्वं च ।
अरदत्तं । रद् बिलिखने । पुरंधिं । पुरंधिर्ब्रह्मधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादित्वात्पुरंधिभावः ।
यद्वा । पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधतिः
किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति ब्रह्ममिति ब्रह्मवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरिव ।
असिंचतं । षिचिर् चरणे । तीदादिकः । शि मुचादीनामिति नुम् ॥

हिमेनाग्निं घंसमवारयेथां पितृमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

श्वीसे अचिंमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । घंसं । अवारयेथां । पितृमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

श्वीसे । अचिं । अश्विना । अवंऽनीतं । उत् । निन्न्यथुः । सर्वेऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अचेदमाख्यानं । अचिमुधिमसुराः शतद्वारे पीडायंचगृहे प्रवेश्य तुषापिनाबाधिषत । तदानीं तेन अश्विना
सुतावश्विनावपिमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीडागृहादविकर्षेन्द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते ।
हे अश्विनी हिमेन हिमवच्छीतिगोदकेन घंसं दीप्यमानमर्चैर्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषापिमवारयेथां । युवां
निवारितवती । शीतीकृतवंतावित्यर्थः । अपि चास्मा असुरपीडया काश्चं प्राप्तायाचये पितृमतीं । पितुरित्य-
न्ननाम । अस्युक्तमूर्जं बलप्रदं रसात्मकं शीरादिकमधत्तं । पुष्यर्थं प्रायच्छतं । श्वीसेऽपगतप्रकाशे पीडायंच-
गृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः । सर्वेषामिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणैर्नो-
पेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्निन्यथुः । तस्मान्नृहादुन्नमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवती । यद्वा । हिमेन
शीतेन वृष्युदकेनापिमपिचत्तीर्णं घंसं । अहर्भासेतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथां । तस्माद्दृष्टीच्छं

निवारितवन्ती । अपि चास्मा अपये पितुमतीं चरुपुरोडाशादिलक्षणाज्ञोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकमुपसृष्टा-
भिघारणात्मकं घृतमधत्तं । वृध्यत्यादनेनापेर्यागार्थं हवींषि निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबीसेऽपगततेजस्के
पृथिवीद्रव्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तानीतं । पार्थिवाग्निना परिपक्त्वा उदकेन क्षिप्त्वा ह्योषधिवनस्य-
तयो विरोहति । अत्रिं हविषामत्तारमोषधिवनस्यत्वादीनां वा एवंविधमपि सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिगणोपेतं
हे अश्विनी युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नित्यधुः । व्रीह्याद्योषधिवनस्यतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठानी-
तवन्ती । कारणात्मना पार्थिवाग्नी वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्यत्वादिकमश्विनी प्रवर्षणेन व्यक्तीकृतवन्तावित्यर्थः ।
अयं पक्षो यास्केन हिमनोदकेनेत्यादिगोक्तः । नि० ६. ३६. ॥ पितुमतीं । इत्यनुदुभ्यां मनुबिति मनुप उदात्तत्वं ।
ऋबीसे । अत्र यास्कः । ऋबीसमपगतभासमपचितभासमपहृतभासं गतभासं वेति । नि० ६. ३५. । पृषोदरादि-
त्वादिभिमतरूपस्वरसिद्धिः । अत्रिं । अद् भक्षणे । अदेस्त्रिणि चेति चशब्दात्त्रिः । अवनीतं । गतिरन्तरं इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । कंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाद्दक्षिभूमावाभावः ॥

पराव॑तं ना॒सत्यानु॑देथामु॒च्चाबु॑भं चक्रथु॒र्जिह्व॑वारं ।

क्षर॑न्नापो न पा॒यनाय॑ रा॒ये सह॑स्राय॒ तृथ॑ते॒ गोत॑मस्य ॥ ९ ॥

परा॑ । अ॒व॒तं । ना॒स॒त्या । अ॒नु॒दे॒थां । उ॒च्चा॑ऽबु॒भं । च॒क्र॒थुः । जि॒ह्व॑ऽवा॒रं ।

क्षर॑न् । आ॒पः । न । पा॒य॒नाय॑ । रा॒ये । सह॑स्राय॒ । तृथ॑ते । गो॒त॑मस्य ॥ ९ ॥

अत्रेदमाख्यानं । कदाचिन्नक्षत्रभूमौ वर्तमानस्य स्रोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्पाया-
श्विनी प्रापयेतां । प्रापथ्य च तं कूपं स्नानपानादिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवास्थापयतामिति । तदेतदाह ।
हे नासत्या सत्यस्वभावी सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा एतत्संज्ञावश्विनी युवामवतं । कूपनामितत् ।
अवस्तात्तत् कूपं परानुदेथां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां । तदन्तरं तं कूपमुच्चाबुभं । उच्चैरुपरिष्ठादुधो
मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्ववारं । जिह्वामधस्ताद्वर्तमानतया वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्ट
चक्रथुः । युवामरुषाथां । तस्मात्कूपान्तृथ्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय पानार्थमापो न आपश्च । अयं
नशब्दश्चार्थः । चरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् । कीदृशस्य । राये हवींषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय ।
यद्वा । सहस्रसंख्याकाय राये धनाय एतत्संख्यधनलाभार्थं चाचरन् ॥ अनुदेथां । शुद्ध प्रेरणे । तीदादिकः ।
जिह्ववारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्द्वारादेशः । चरन् । चर संचलने । बज्जलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यड-
भावः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमति णिच् । शाक्वा
साङ्केति युक् । भावे क्युट् । राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातिडैः । उ० २. ६६. । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । तृथ्यते । त्रितुषा पिपासायां । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । षक्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या । पा० २. ३. ६२. १. इति चतुर्थी ॥

जुजुरु॑षो नासत्यो॒त व॒त्रिं प्रा॒मुंच॑तं द्रा॒पिमि॑व॒ च्यवा॑नात् ।

प्रा॒तिर॑रतं ज॒हित॑स्यायु॒र्द॒स्नादि॑त्पति॒मकृ॑णुतं क॒नीनां॑ ॥ १० ॥

जुजुरु॑षः । ना॒स॒त्या । उ॒त । व॒त्रिं । प्र । अ॒मुंच॑तं । द्रा॒पिंऽइ॒व । च्यवा॑नात् ।

प्र । अ॒ति॒र॒तं । ज॒हित॑स्य॒ । आ॒युः । द॒स्ना । आ॒त् । इ॒त् । प॒तिं । अ॒कृ॑णुतं । क॒नीनां॑ ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिर्रूपेण जीर्णांगः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्च्यवनास्य अघिरश्विनी तुष्टाव ।
सुतावश्विनी तस्मा ऋषये जरामपगमस्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनी जुजुरुषो
जीर्णात् च्यवनात् च्यवनास्यादृषेः सकाशाद्द्विं कृत्वं शरीरमावृत्त्वावस्थितां जरां प्रामुंचतं । प्रकर्षणामो-
चयतं । तत्र वृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चिक्वचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा
पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति तद्वत् । उतापि च हे दस्ना एतत्संज्ञी दर्शनीयौ वाश्विनी जहितस्य पुत्रादिभिः

परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंतरमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुषुषः । जुष् वयोहाणौ । लिटः क्लसुः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं । द्विर्भावः । पंचम्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । वप्तिं । वृत् वरणे । आवृगमहन इति किप्रत्ययः । जहृत्स्य । औहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा । तस्य च्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वावक् । तस्य बङ्गलं कंदसीति युः । जहृत्स्य । पा० ६. ४. ११६. । इतीत्वं । कनीनां । रथेर्मती बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥ १८ ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं चाभिष्टिमन्नासत्या वरूथं ।

यद्विद्वांसा निधिमिवापगूळ्मुद्दर्शतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिऽमत् । नासत्या । वरूथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिंऽइव । अपऽगूळ् । उत् । दर्शतात् । उपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्वृषिः । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरीतुमशक्नुवन्नश्विनावसौत् । तमश्विनी कृपादुन्नित्यतुरिति । तदाह । नरारोग्यस्य नेतारी हे नासत्यावश्विनी वां युवयोः संबन्धमिष्टिमदशेषणयुक्तमाभिमुख्येन प्राप्तव्यं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वांसा जानन्ती युवां निधिमिव निबिप्तं धनमिवापगूळ्मरुत्वे निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमुषिं दर्शतादध्वनेः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कृपादुदूपथुः । उदहाष्टं । एवं यदेतत्कृपादुद्वरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शम्सु स्तुतौ । अस्मात्स्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽभाव इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्माद्भावे क्लिन् । मन्त्रे वृषेति क्लिन् उदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां कंदसि विकल्पितत्वाद्प्रवृत्तिः । ततो मतुप । अतोदात्तादुत्तरस्य तस्य इत्स्वनुद्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं । जृषुञ्भ्यामूथन् । उ० २. ६. । विद्वांसा । सुपां सुसुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळ् । गूळ संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितीट्प्रतिषेधः । हत्वधत्वष्ट्वद्रलोपदीर्घाः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतित्स्वरत्वं । दर्शतात् । भृमुदृशीत्यादिनातच् । उपथुः । जुवप बीजतंतुसंताने । लिच्यथुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

तद्वां नरा सनये दंसं उयमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसं । उयं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधुं । आथर्वणः । वां । श्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ईं । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यागिका । इंद्रो दधीचे प्रवर्ग्यविषां मधुविषां चोपदिश्य यदीमामन्यक्षी वन्यसि शिरस्ते केत्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरस्त्विन्त्वा दधीचः शिरः प्रच्छिवान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविष्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास । तदिंद्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनी तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति श्राव्यायनवाजसनेययोः प्रपंचेनोक्तं । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनी वां युवयोः संबन्धयमुद्गूर्णमन्यैर्कुःशकं दंसः । कर्मनाभैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि । प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टान्तः । तन्यतुर्न यथा मेघस्यः शब्दो वृष्टिं मेघांतर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्सं च ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्यामीमिमां मधुविषां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान् । तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षणु दाने । खनिकधिकस्यंश्वसि-

वसिध्वनिस्तनिवनिनियंथिचरिभ्यसेतीप्रत्ययः । तन्वतुः । तनु विसारि । अतन्वजीत्यादिना यतुष् । यद्वा । सान शब्दे । बाङ्गलकायातुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिं । वृष्यते सिष्यतेऽनेनेति वृष्टिः । मन्त्रे वृषेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । आद्यवर्णः । अपत्यायेऽणन् । पा० ६. ४. १६७. । इति प्रकृतिभावाद्विलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्ष-
म्कंदसि । पा० ६. १. ६०. । इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षंशब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अलोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुःऽइव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनी । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्विनावाजुहाव । तदाङ्गानं श्रुत्वा-
श्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकी प्रभूतहस्ती वा हे नास-
त्यावश्विनी महे महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति याम स्तोत्रं । तस्मिन्सति कराभिमत-
फलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्ब्रह्मधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पादनाशक्तः पंडकः । तद्वती एतत्संज्ञा राजपु-
त्र्यजोहवीत् । पुनःपुनःसुत्वा पुत्रलाभार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाङ्गानं श्रुतं । अश्रुणुतं । तत्र
वृष्टांतः । शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नेकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च हे
अश्विनी तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं वा एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् ।
इयतेर्यङ्लुगंताङ्गङ् । यङो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
यामन् । आतो मनिन्कनिध्वनिपञ्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बङ्गलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शासुः । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शंसिशसिशासी-
त्यादिना । उ० २. ९४. । संज्ञायां तुन् । इडभावः । छांदसस्तलोपः ॥

आसो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आसः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन शुना यस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयतां ।
तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी युवं युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः संग्रामे वृकस्य विकर्तकस्य
शुन आस आस्याद्वर्तिकां चटकसदृशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । पुनःपुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । तां वृकेणावरकेण सर्वजगत्प्रकाशनाच्छादयिष्या सूर्येण यस्तां तदीयमुखादश्विनावमुचयता-
मिति । उतो अपि च पुरुभुजा महाबाहू प्रभूतहस्ती वा युवं ह युवां खलु कृपमाणं सुवर्णं क्विं एतत्संज्ञमंध-
मृषिं विचक्षे विशेषेण द्रष्टुं समर्थमकृणुतं । अकृणुतं ॥ आसः । पङ्क्तित्यादिनास्वस्थासप्तादेशः । अलोपोऽन
इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमुमुक्तं । मुचिरंतर्भावितष्यर्थाङ्गङि बङ्गलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । कृपमाणं । कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ति वृषादीनां
चेत्याद्युदात्तत्वं । विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्तोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामार्यसीं विशपलायै धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेऽइव । अञ्छेदि । पर्णे । आजा । खेलस्य । परिऽतकम्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विशपलायै । धने । हिते । सतवे । प्रति । अद्यत्तं ॥ १५ ॥

अगस्थपुरोहितः खेषो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री संयामे शत्रुभिन्निह्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्थेन सुतावन्धिनी राजावागत्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आजा आजौ संयामेऽगस्थपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णे पतत्रमिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अन्धिनी युवामगस्थेन सुतौ संतौ परितकम्यायां । परितकम्या राचिः परित एनां तकतीति यास्कः । नि० ११. २५ । एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । राजावागत्य सयसदानीमेव हिते शत्रुषु निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सतवे सतुं गतुं विशपलाया आयसीमयोमयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवंतावित्यर्थः ॥ चरिचं । अर्तिलूध्रुमुखनसहचर इच इति करण इचः । आजा । सुपां सुसुगिति विभक्तेर्डादेशः । आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽच् । पा० ४. ३. १५४ । टिड्ढाणञिति ङीप् ॥ ११० ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृजाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्मा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानं । ऋज्ज्ऽअश्वं । तं । पिता । अधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तं । दस्मा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र अञ्जाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्यौरजनानां स्वभूताक्षेषान् शकलीकृत्य प्रददी । अञ्जाश्वः शतमेकं च मेषानिति मंत्रान्तरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शपिन नेत्रहीनमकरोत् । तेन सूयमानावन्धिनावस्त्राद्वाहनमित्तमस्यांधं जातमिति जानंतौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति । तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य अञ्जाश्वः शतं शतसंख्याकान्वेषान्वृक्य आत्मनापोषिताये वृकस्त्रिधे शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । चदतिरत्तिकर्माच शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवंतमृजाश्वं पिता शपिणांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावा सत्यस्य नेतारी वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अन्धिनी वै देवानां भिषजौ । ऐ० ब्रा० १. १८ । इति श्रुतेः । दस्मा दर्शनीयावेतत्सञ्ज्ञौ वा हे अन्धिनावनर्वन्नर्षणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशपान्नमनरहिते अक्षौ शत्रुषु विचक्षे चिचिधं द्रष्टुं समर्थं तस्मै अञ्जाश्वायधत्तं । अधत्तं । अकुर्वत् ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयात् । पा० ४. १. ६३ । इति ङीष् । जसादिषु च्दसि वावचनमिति चतुर्थ्यैकवचनस्याडभावे यथादेश उदान्स्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । च्देल्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७ । इति परत्वादक्षशब्दस्यकारांतादेशः स चोदान्तः । तस्मिन्कृते सकृन्नतौ विप्रतिषेधे । परि० ४० । इति परिभाषया पुनर्मुञ्ज भवति । विचक्षे । चक्षेः संपदादिष्वचणो भावे छिप् । अनर्वन् । अ गती । अस्मादन्धेभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियदृशस्य विध्यन्तरोपसंघट्टार्थत्वाद्भावे वनिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्येनयोर्नास्तीति बङ्गव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं । सुपां सुसुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वता जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यंत हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैऽइव । अतिष्ठत् । अर्वता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अनु । अमन्यंत । हृत्ऽभिः । सं । जं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राक्षे प्रदातुमिच्छत् । तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्वोन्व-
मूयुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जिष्यति तस्मैयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदज-
यतां । सा च सूर्या जितवतोस्तयो रथमाहरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छत् । ऐ० ब्रा०
४. ७. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यां सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्येनोत्तमिता भूमिरिति सूक्तेन
विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनी वां युवयो रथं कार्ष्णीव । कार्ष्णशब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्ताव-
धितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाशुगामी कश्चित्सर्वेभ्यो धावज्ञः पूर्वं प्राप्नोति एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शीघ्र-
मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां अयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् ।
आकूढवती । विश्वे सर्व इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हस्तिर्हृदयेरन्वमन्वत । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्या-
वश्विनी श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कांत्या वा युवां सं सचेथे । संगच्छेथे ॥ अयंती । व्यत्ययेन कर्मणि
शतुप्रत्ययः । हस्तिः । पद्मिन्त्यादिना हृदयशब्दस्य हस्नावः । सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ॥

यदयातं दिवोदासाय वर्तिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वर्तिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनी हयंता स्तुतिभिराह्वयमाना युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविलक्षणात्नाय यजमानाय
दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिसदीयं गृहं यद्यदायातं अगच्छतं तदानीं रेवद्वन-
युक्तमन्नं वां युवयोः सचनः सेवनी रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नथे वृषभो
ऽनङ्गान् शिशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥
दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठा अलुम्बक्यः । का० ६. ३. २१. ५. इत्यलुक् । दिवोदासादीनां कंदस्युप-
संख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृञ् भरणे । अस्माद्यत्ययेन कर्मणि शतुप्रत्ययः । शतुस्कंदस्युभ-
यथेत्यार्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हयंता ।
ह्येनः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतु । बङ्गलं कंदसीति संप्रसारणं । शपि गुणे क्वांदसोऽयादेशः । रेवत् ।
रथिशब्दात्प्रत्ययः । रथेर्मती बङ्गलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मनुषो वत्वं । रथिशब्दाच्च । का० ६. १
१७६. १. इति मनुष उदात्तत्वं । सचनः । षच सेवने । अनुदात्ततश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सु-
गिति विभक्तेराकारः ॥

रयिं सुष्टाचं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिरहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽष्टाचं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । चिः । अहूः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनी सुष्ठुचं शोभनवत्वं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुत्रादिभिर्दत्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेत
मायुः । अन्ननामितत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च वहंता धारयंती युवां समनसा समानमनस्वी संती जहावी
जहोमर्हर्षेः संबन्धिनीं प्रजामायातं । आभिसुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हविलक्षणैरत्रैरुपेतां अहः
अत्राहःशब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनादिरूपेण त्रिस्त्रिधा विभक्तं भागमंशं दधती
बिभ्रती । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुष्ठुचं । बङ्ग्रीही नऽसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं
वीरवीर्यं चेति बङ्ग्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावीं । जहूशब्दात्तस्मैदमित्यर्थेऽण । टिड्ढाणजिति डीप
जाह्वीह्रस्वदीर्घयोर्विनियमयः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्षागमो वर्षाविपर्ययश्च । का० ६. ३. १०९. इति
अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।
 विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥
 परिऽविष्टं जाहुषं विश्वतः । सीं । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयुः । रजऽभिः ।
 विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्वाजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनाव-
 जरयू जरारहितौ नित्यतृणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं राची सुगेभिः
 सुष्टु गंतुं शक्ये रजोमी रंजकैर्मर्गैरूहयुः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतौ तेन
 सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्अयातं । विशेषेणागच्छतं ॥ परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि
 निष्ठा । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतस्वरत्वं । सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिद्विर्
 विदारणे । श्रीणादिक उप्रत्ययो गुमागमश्च । अजरयू । न जरा अजरा । तामात्मन इच्छतः । सुप आत्मनः
 क्वच् । न च्छंदस्यपुत्रक्षेत्रीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥ ११ ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।
 निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥
 एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।
 निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रऽवंता । पृथुऽश्रवसः । वृषणौ । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषिकस्या वस्तोरिकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये
 धनलाभायावतं । अरहतं । स अश्विः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रचितवंतावित्यर्थः । अपि च
 हे वृषणी कामानां वधितारावश्विनी इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टमुखान्दुःखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो
 विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणावधिष्टं । यद्वा । कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राक्षः शत्रूनि
 योज्यं ॥ सहस्रा । सुपां सुसुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङ् घसस्तं । अनुदात्तोपदेश्यादिनागुनासिक-
 लोपः । दुच्छुनाः । शुभमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्तथोक्ताः । परादिच्छंदसि बङ्गलमित्युत्तरपदा-
 बुदात्तत्वं ॥

शरस्य चिदाचत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।
 शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्ये पिप्यथुर्गा ॥ २२ ॥
 शरस्य । चित् । आचत्तऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।
 वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तर्ये । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आचत्कस्य अचत्कपुत्रस्य शरस्येतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे पानार्थं नीचात्नीचीनादवता-
 त्कपादुच्चा उच्चैरपरिष्ठाद्वात्कं हे अश्विनी युवामा चक्रयुः । आभिमुख्येन हतवन्ती । तथा हे नासत्यावश्विनी
 शचीभिर्धुम्पदीथिः कर्मभिः परिचरणीजसुरये आंताय शयवे चित् शयुनाम् अघये स्तर्यं निवृत्तप्रसवां
 गामपिहोचार्थस्य पयसो दोग्ध्रीं पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्ती ॥ पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति
 तवेत्यत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां । जसिसहोवरिण । उ० २. ७३. स्तर्यं । स्तीर्यत आच्छाद्यते प्रसवसाम-
 र्थाभावेनेति स्तरीः । अचित्सुतं चिभ्य ईः । उ० ३. १५८. इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यभि पूर्वत्वस्य विकल्पि-

तत्त्वाद्भावे यणादेशः । उदान्तस्वरितचोर्यण इति परस्यानुदान्तस्य स्वरितत्वं । पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । क्षिति व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङोश्च । पा० ६. १. २९ । इति पीभावः ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियायं ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियायं । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टं इव । दर्शनाय । विष्णाप्वं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्णियाय । कृष्णो नाम कश्चित् । तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकायेतत्सञ्जाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमार्थीयः पुरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् । अवस्यते । अवःशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । शतुर-
गुम इति विभक्तेरुदान्तत्वं । कृष्णियाय । कृष्णशब्दादपत्यार्थं क्वांसो घच् ॥

दश रात्रीरशिवेना नव द्यूनवनञ्चं अथितमप्स्वपंतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नित्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रीः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवनञ्चं । अथितं । अप्सु । अंतरिति ।

विप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रवृक्तं । उत् । नित्यथुः । सोमं इव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पाशैर्बद्धासुराः कृपे कस्यचिद्दिवसस्य सायंकाले प्रचिचिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन दश रात्रीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्ये । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति । तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विण दुःखहेतुना दाम्नावनञ्चं बद्धं अथितं शत्रुभिर्हिसितं दश रात्री दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावंतं कालं तत्रैव कृपे ऽवस्थितं अत एवोदन्युदके विप्रुतं विप्रुतं व्याचिप्रसर्वांगं प्रवृक्तं । सुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं एवंभूतं रेभं हे अश्विनी युवामुन्नित्यथुः । तस्मात्कूपादुदनीतमुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टांतः । सोममिव यथाप्रिहोत्रहोमार्थमभिपुतं सोमरसं कूपसदृशेऽप्रिहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वयुं हनयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनञ्चं । णह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४ । झषस्तथोर्धोऽध इति निष्ठा तकारस्य धत्वं । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अथितं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । प्रुक् गतौ । अवमद्वपत्ययस्वरौ । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । उदनि । पद्वन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नश्रुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र । वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्रुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं इव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन मुक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनी वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्मणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्व राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उतापि च पश्यन्नभिभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वैरिन्द्रियैः स्वस्वविषयसमर्थेर्दीर्घं वर्षशतरूपेणाद्यतमायुर्जीवितं चाश्रुवन् प्राप्तवन्नहमस्मामिव यथा गृहं स्वामी निष्कंटकं प्रविशति

एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहितेन प्राप्नुयां । वृद्धः संखिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरज्जोप इत्यकारलोपः । अमुवन् । अमू व्याप्ती । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृप् चयोहानौ । अस्मादीणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य स्युः ॥ १२ ॥

मध्व इति पंचविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं । श्रीशिवस्य कचीवत आर्षं वैष्टभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तौ विनियोगः ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रत्नो होता विवासते वां ।

बर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रत्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

बर्हिष्मती । रातिः । विश्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनी मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं प्रत्नखिरंतनो होता होम-
निष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा । आङ् मर्यादायां । यथाशास्त्रं
परिचरति । अपि च रातिर्दातव्यं हविर्बर्हिष्मती । आस्तीरेण बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिष्यासादितमित्यर्थः ।
तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विश्रिता । ऋत्विजु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्या-
वश्विनी इषासभ्यं दातव्येनान्नेन वाजैर्वैलेषु सह युवामुप यातं । अस्मात्समीपं प्राप्नुतं ॥ मध्वः । सुपां सुपो
भवतीति तृतीयार्थे षष्ठी । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति घेडितीति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । मदी
ह्रं । मदीऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दानि । कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषपेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता ।
श्रित्र सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतस्वरत्वं ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान् स्वश्वो विश आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेगवान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो
यो रथो विशः प्रजा आजिगाति आभिमुखेन गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वती यजमानस्य
दुरोणं देवयजनलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्विनी तेन रथेनासभ्यमस्माकं वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं
यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशायनिक इत्यसुन् ।
विश्वतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुती । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । बङ्गलं
कंदसीत्यभ्यासस्त्वं ॥

ऋषिं नरावंहंसः पांचजन्यमृबीसादचिं मुंचथो गणेन ।

मिन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयंता ॥ ३ ॥

ऋषिं । नरौ । अंहंसः । पांचऽजन्यं । ऋबीसात् । अचिं । मुंचथः । गणेन ।

मिन्ता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हमेनापि । ऋ० १. ११६. घ. । इत्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारांतरेणानया प्रतिपादते । अतस्तचोक्तं सर्व-
मत्रापि द्रष्टव्यं । अक्षरार्थस्तु । हे नरौ नेतारी वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी पांचजन्यं । निषादपंच-

माश्वत्वारो वर्षाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्मानुना गृहीतमसुं सूर्यं मोचयन्नभिः सर्वेषां हिताचरणान्तत्र भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापरूपादृवीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽभिः पीडार्थमसुरैः प्रक्षिप्तानुषाभिः सकाशात्-
शेनेन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः । अमोचयतं । किं कुर्वती । मिगता शशून हिंसंतौ दस्योर-
पक्षपयितुरशिवस्य दुःखकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीस्तस्मिन्नचौ प्रयुक्ता मायाद्यानुपूर्वमानुपूर्व्येण चोदयता
प्रेरयंती निवारयंती ॥ पांचजन्यं । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । का० ४. ३. ५८. १. इति भवार्थे ज्यः ।
मिगता । मीम् हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शतु । मीनातेर्निगम इति ब्रह्मत्वम् ॥

अश्वं न गूळ्मश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥४॥

अश्वं । न । गूळ्मं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्सु ।
सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥४॥

नरा नेतारौ वृषणा कामानां वर्षकी हे अश्विनी दुरेवैर्दुष्प्रापेरसुरैरप्सु कूपस्त्रिपूदकेषु गूळ्मं निगूढं
निखातं रेभमृषिं कूपादुन्नीय विप्रुतं विस्त्रिष्टावयवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिष दंसोभिरात्मीयैर्मेषज्यरूपैः
कर्मभिः सं रिणीथः । समधसं । सर्वैरवयवैरुपेतमकुक्षतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्यति । न हि जीर्णानि भवति ॥ दुरेवैः । दुर्बपक्षष्टादेतेरीषहुःमुञ्जति खलु । रिणीथः ।
री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ब्रह्मः । जूर्यति । जृष् वयोहानी । दैवादिकत्वाच्छयन् । बङ्गलं
कंदसीत्युलं । हलि चेति दीर्घः ॥

सुषुप्वांसं न निर्ऋतेरुपस्थे सूर्ये न दसा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुद्रूपथुरश्विना वंदनाय ॥५॥

सुषुप्वांसं । न । निःऽऋतेः । उपस्थे । सूर्ये । न । दसा । तमसि । क्षियंतं ।
शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निखातं । उत् । ऊपथुः । अश्विना । वंदनाय ॥५॥

निर्ऋतिरिति भूनाम । निर्ऋतेः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे सुषुप्वांसं सुप्रवतं पुरुषमिव कूपमध्ये शयानं सूर्यं न
सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभाार्थं निर्मितं रुक्मं न
रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दसा
दर्शनीयावश्विनी युवामुद्रूपथुः । उजृतवन्ती ॥ सुषुप्वांसं । जिष्पव श्वे । लिटः क्तसुः । वचिस्वपीत्यादिना
संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्थे । उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्गृधादित्वात्पूर्व-
पदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ १३ ॥

तद्वां नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभौ असिंचतं मधूनां ॥६॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिज्मन् ।
शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥६॥

हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनी परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्चियेण पञ्चा-
णामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वां युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंसं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्य-
च्छब्दाध्याहारः । यज्जनाथापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतसादीयस्त्राश्वस्य शफान्निर्गतेर्मधूनां मधुभिः
शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छस्त्रमित्यर्थः ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्णियाय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्यैत्या अश्विनावदत्तं ॥७॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्णियाय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्यैत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥७॥

हे नरा भेतारावश्विनी युवं युवां स्तुवते सोचं कुर्वते कृष्णियाय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्ती । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कर्षीवती दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कर्षीचिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषसा जीर्षीसीत् । साश्विनोरनुग्रहात्प्रकृष्टा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनी पित्रा संबद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषसायै जूर्यैत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्ती ॥ पितृषदे । षट् विश्वरथादिषु । क्लिञ्चेति क्लिप् । जूर्यैत्यै । जूप् वयोहानी । ऋटः शत्रु । दिवादिस्वाच्छयन । वज्रं वन्दसीत्युत्वं । हलि चिति दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्वनो नित्वादायुदात्तत्वं ॥

युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कर्वाय ।

प्रवाच्यं तवृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अर्धधत्तं ॥८॥

युवं । श्यावाय । रुशतीं । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कर्वाय ।

प्रऽवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्षदाय । श्रवः । अर्धधत्तं ॥८॥

हे अश्विनी युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णायर्षये रुशतीं दीप्तत्वचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च क्षोणस्य क्षोणाय यो दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्तः सन्नेकस्मिन्नेव स्थाने निवसति तस्मै कर्वायर्षये महसेजसैजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनीयं शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिरायर्षये श्रवः श्रवणैर्द्रियं यदधधत्तं । दत्तवन्ती ख इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कर्वामृषिं गृहे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन् व्यष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः । व्यष्टायां हर्म्य-स्योपरि वीणां वादयंतावावामागमिथ्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्यष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं यन्नार्षदाय नृषदपुत्राय कर्वाय क्षोणस्य । क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुर्वतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । पश्चांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठीकवचने वृन्दसो ऽजोपः । बृहन्नहतोऽपसंख्यामिति विभक्तेश्चदात्तत्वं । यद्वा । क्लिबंतात् षष्ठीकवचनं । क्षोणस्य । चि निवास-गत्योः । इत्यञ्चुटो वज्रलमिति कर्तरि ञ्चुट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः । तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य चयणस्य । नि० ६. ६. इति । पश्चांतरे तु दुञ्चु शब्द इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । अर्धधत्तकेत्यण ॥

पुरू वर्षीस्यश्विना दधाना नि पेदवं जहयुराशुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यं तरुचं ॥९॥

पुरू । वर्षीसि । अश्विना । दधाना । नि । पेदवं । जहयुः । आशुं । अश्वं ।

सहस्रऽसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽहनं । श्रवस्यं । तरुचं ॥९॥

हे अश्विनी पुरू पुरूणि बह्वनि वर्षीसि । रूपनामितत् । आत्मीयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदवे पेदुनाम्ने स्तुवते न्यूहयुः । नितरां प्रापितवन्ती । दत्तवन्तावित्यर्थः ।

कीदृशमश्रं । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं वाजिनं बलवतं अत एवाप्रतीतं शत्रुभिरप्र-
तिगतं अहिहृनमहीनामागत्य हंतूणां शत्रूणां शत्रून्वा हंतारं श्रवसं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तत्र भवं । स्तुति-
विषयमित्यर्थः । तद्वचं तरितारं ॥ वपींसि । वृज् वरणे । वृञ्शीङ्भ्यां रूपस्त्रांगयोः पुङ् । उ० ४. २००. । इत्यसुन्
पुगागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं । सहस्रसां । षण्णु दाने । जनसन-
खनेति विट् । विङ् नोरनुमासिकस्यादित्यात्वं । श्रवसं । श्रवःशब्दाद्भवे क्दसीति यत् । तित्स्वरितः । तद्वचं ।
तृ भ्रवणतरणयोः । अशिचादिभ्य इचोच्ची । उ० ४. १७२. । इत्युचप्रत्ययः । व्यत्ययेनायुदात्तत्वं । यद्वा । यसित-
स्कभितेत्यादी निपातनात्तुनतात्तत्तुशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगुणाभावे यण् । नित्स्वरेणा-
युदात्तत्वं ॥

एतानि वां श्रवस्यां सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पञ्जासो अश्विना हवन्ते यातमिषा च विदुषे च वाजं ॥ १० ॥

एतानि वां । श्रवस्यां । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्म । आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यात् । वां । पञ्जासः । अश्विना । हवन्ते । यातं । इषा । च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनी वां युवयोः संबन्धिन्येतानि समन्तरोक्तानि वीर्याणि श्रवस्या श्रवणी-
यानि सर्वैर्ज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्वावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्का-
वश्विनी वावापृथिव्यावित्थिके । मि० १२. १. । इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोत्रसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोषणीयं ब्रह्म मंत्ररूपं स्तोत्रं
निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पञ्जासोऽगिरसां गोत्रोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनी वां युवां हवन्ते स्तुतिभिरात्त-
रणार्थमाह्वयन्ति तदानीमिषा दातव्येनाग्नेन सहा यातं । आगच्छतं च । विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं जानते
मह्यं च वाजमम्रं बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद-
ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥ १४ ॥

सूनोर्मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा वावृधाना सं विशपलां नासत्यारिणीतं ॥ ११ ॥

सूनोः । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय । भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । वावृधाना । सं । विशपलां । नासत्या । अरिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारी पोषकी नासत्या सत्यस्वभावी हे अश्विनी सूनोः कुंभात्प्रसूतस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य
संबन्धिना मानेन सत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण गृणाना सूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजायर्षये वाजमम्रं
रदंता विलिखन्तौ निष्पादयन्तौ युवां विशपलां संयामे किन्नजघां खेलस्य संबन्धिनीं स्त्रियं समरिणीतं ।
पुनरायस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्य ऋषी ब्रह्मणा
मंत्ररूपेण स्तोत्रेण वावृधाना प्रवर्धिताविति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां
ह्रस्वः । भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कंडादिः । पचाद्यच् । अतोलोपयलोपी । सुपां सुसुगिति विभक्ते-
राकारः । आमंत्रितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंतेत्यनेनासामर्थ्यात् परांगवत्त्वं । वावृधाना । वृधेर्लिटः कानच् ।
संहितायां क्दांसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि त्रुतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरिणीतं । री
गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

कुह् यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुजा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुदूपयुर्दशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांता । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । श्युचा ।
हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छंतावश्विनी.मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं कूपाद्बुदतारयतां । तदानीम-
श्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानतृषिरश्विनी पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रो
वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी कुह कुत्र श्युचा श्यने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुपुति
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंती । यद्वा । श्युत्रेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । श्युनाम्नस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्यैव
कलशं यथा हिरण्यपुरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्य सर्वैर्दुर्घातं कश्चिदभिन्न उद्वरति एवमसुरैः कूपे निखातं दश
राचीर्नवाहानि च तत्रैव निवसंतं रेभमवगत्य दशमेऽहन्नहन्यदूपथुः । कूपादुन्नीतवती । किं तन्निवासस्थान-
मिति प्रश्नः । रेभस्थानुक्तावपि दश राचीरश्विन । अ० १. ११६. २४. । इति मंत्रांतरसामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा ।
काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंती युवां कुह कस्मिन्स्थाने रेभं युवामुन्नियुतिरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च च्छंसीति
सप्रत्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । सुवामंच्चि परांगवत्स्वर इति परांगवत्स्वरिण षष्ठ्यंतस्यामंच्चितामुप्रवेशा-
दामंच्चितस्य चिति पदद्वयसमुदायस्य षाठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यप-
त्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभाएनपादिति नञः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराकारः ।
श्युचा । अश्विचादिभ्य इचोचाविति शीङ् उचः । यथंतोदात्तता न स्यात् तद्धैवं । श्युं चायेति इति श्युचो ।
त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु
अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । गतिरन्तर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । न डिंसंबुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनी युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्षज्यलक्षणेः कर्मभिर्जरंतं जीर्यंतं च्यवानं स्तुतीनां चावधितारमे-
तसंज्ञमृषं युवानं पुनर्यौवनोपेतं चक्रथुः । कृतवती । अपि च हे नासत्यावश्विनी युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य
दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कात्या वा सहावृणीत । समभजत । आगत्यारूढवती-
त्यर्थः । आ वां रथं दुहिता । अ० १. ११६. १७. । इत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जृष वयो-
हानां । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति
दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रियादिकः ॥

युवं तुयाय पूर्व्येभिरेवैः पुनर्मन्यावभवतं युवाना ।

युवं भुज्युमर्णसो निः समुद्राद्विभिर्हृथुर्जुजेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तुयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवतं । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । जृजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावधितारावश्विनी युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः
सुखं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुयाय भुज्योर्जनकस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां
स्तोतव्यी तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवतं । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रम-
र्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाद्विभिर्गंतुभिर्नौभिर्जृजेभिः शीघ्रगतिपुक्तरश्वैश्च निरूह्युः

निर्गमथ्य पितृसमीपं प्रापितवन्ती । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्रोतस्थी जातावित्यर्थः । तुभ्यो ह सुञ्जुं । ऋ० १. ११६. ३. । इत्यचोक्तमाख्यानमत्राप्यनुसंधेयं ॥ एवेः । इण गती । इणशीर्ष्वां वन् । पुनर्मन्वी । मन ज्ञाने । अत्र सुत्यर्थः । मन्यते स्तौतीति मना स्तुतिः । पचायच् । कंदसि चेत्यर्हार्थे यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणयोः । कनि-
न्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णसः । अर्णःशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बङ्गलं
कंदसीति बङ्गल्यहणास्त्रोपः । सर्वे विधयस्कंदसि विकल्प्यंत इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । अज्ञेभिः ।
अज्ञ गतिस्थानार्जनीपाजनेषु । अज्ञेद्वैत्यादौ रन्प्रत्ययांतो निपातितः । बङ्गलं कंदसीति भिस ऐसभावः ॥

अजोहवीदश्चिना तौग्यो वां प्रोऽहः समुद्रमव्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूहयुः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्चिना । तौग्यः । वां । प्रऽहः । समुद्रं । अव्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऋहयुः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्चिनी वां युवां तौग्यसुयपुत्रः प्रोऽहः पित्रा प्रापितः समुद्रमब्धिं जगन्वाभ्युदके निमग्नोऽप्यव्य-
थिर्बथां पीडामप्राप्त एव सन्नजोहवीत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वतारं हे मनोजवसा मनोवद्वेगयुक्ती वृषणा
कामाभिवर्षकावश्चिनी सुयुजा सुष्टैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति चेमं यथा भवति तथा निरूहयुः । जलानिर्गमथ्य
युवां पितृगृहं प्रापितवन्ती ॥ जगन्वान् । गमेल्लिटः क्तसुः । विभाषा गमहनविद्विशामिति विकल्पनादिभावः ।
खोश्चेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तनुःध्वंतःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव
जवो ययोस्त्री तथोक्ती । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादित्वादांभितनिघाताभावे षाष्ठिकमा-
बुदात्तत्वं ॥ १५ ॥

अजोहवीदश्चिना वर्तिका वामास्त्री यत्सीममुंचतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेजांतं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्चिना । वर्तिका । वां । आस्रः । यत् । सीं । अमुंचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । ययथुः । सानुं । अद्रेः । जांतं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्री वृकस्य । ऋ० १. ११६. १४. । इत्यर्धर्चे यदुक्तं तदत्र पूर्वाधेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटकसदृशस्य
पक्षिणः स्त्री वृकेणारण्यशुना यस्ता सती हे अश्चिनी वां युवां तदाजोहवीत् आह्वतवती यत्सीं यदा खलु
वृकस्यास्त्र आस्त्रादमुंचतं वर्तिकाममोचयतं । अपि च युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानुं
समुच्छ्रितप्रदेशं वि ययथुः । शत्रुभिरविष्टितं जाङ्गषाख्यं स्रोतारं शत्रुसमूहानिर्गमथ्य तेन सहायैर्गंतुमशक्यं
पर्वतायं गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाङ्गषमित्यत्र । ऋ० १. ११६. २०. । तथा विष्वाचो विविधगतियु-
क्तस्यैतत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं विषेण ल्लेडेनाहतं । युवां हतवन्ती । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत
इति वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतश्रोतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे अश्चिनी युवामजोहवीत्
आह्वयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्त्र आस्त्रास्थानीयान्मंडलादमुंचतं अमोचयतं । सूर्येणिकीभूतामुष-
पृथक्कृत्योदयात्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्तः । आदित्योऽपि वृक उच्यते यदावृक्ते
आह्वयदुषा अश्चिनावादित्येनाभिग्रस्ता तामश्चिनी प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि० ५. २१. । इति । अपि च जयुष
जयशीलेन रथेनाद्रेःमैघस्य सानुं समुच्छ्रितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विषेण ययथुः । युवां गतवन्ती । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतियुक्तस्य भेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहतं । अगमयतं । वृष्टि-
कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । इत्यतेर्यङ्गुगतास्त्राङ्गि तिपि यङो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति दिवंचना
त्पूर्वमेव इत्यतेः संप्रसारणं । आस्रः । पङ्क्तित्यादिनास्त्रशब्दस्यासत्रादेशः । अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा
जि जये । श्रीणादिक उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विषु नामाभिमुख्येनांचतीति विग्रहः । अद्विगित्यादिन

क्रिन् । अच इत्यकारलोपः । चाविति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेश्चदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यतोदात्तत्वं ।
अहत् । हन् हिंसागत्योः । लघ्वादिस्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

श॒तं मे॒षान्॒वृ॒क्ष्ये॒ माम॒हानं॑ तमः॒ प्रणी॑तम॒शिवे॑न पि॒त्रा ।

आ॒क्षी॒ ऋ॒जाश्च॑ अ॒श्वि॒नाव॒धत्तं॑ ज्योति॒रंधाय॑ च॒क्रयु॑र्वि॒चक्षे॑ ॥ १७ ॥

श॒तं । मे॒षान् । वृ॒क्ष्ये । म॒म॒हानं॑ । तमः॒ । प्र॒ऽनी॑तं । अ॒शिवे॑न । पि॒त्रा ।

आ । अ॒क्षी॒ इति॑ । ऋ॒ज॒ऽऽश्च॑ । अ॒श्वि॒नी । अ॒ध॒त्तं । ज्योतिः॑ । अ॒न्धाय॑ । च॒क्रयुः॑ ।

वि॒ऽचक्षे॑ ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्ष्ये चक्षदानं । ऋ० १. ११६. १६. । इत्यत्र यदाख्यानमवादिष्य तदत्राप्यनुसंधयं । शतं शत-
संख्याकान्मेषान्वृक्ष्ये वृक्षीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्षाहनाय रासभाय ममहानं पूजितवंतमाहारार्थं समर्पितवं-
तमश्विनामुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमांधं प्रणीतं प्रापितमृचाश्च
चक्षुष्यंतमश्विनावकुर्वतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनी अची पितृशापाज्ञेष्टे चक्षुषी ऋचाश्च
एतत्संज्ञके राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थे अकुर्वतं । एतदेवाह । अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः
विचक्षे विविधं जगद्द्रष्टुं चक्रयुः । युवां कृतवंती ॥ ममहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां क्वांस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वात्प्रयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पित्रा ।
उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं । अची । अश्विश्चदात्तवचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीका-
रांतादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृन्नतपरिभाषया पुनर्नुम्र भवति । उदात्त इत्यनुवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

शु॒नम॑न्धाय॒ भर॑म॒ह्यत्सा॒ वृ॒क्षी॑र॒श्वि॒ना वृ॒षणा॑ नरेति ।

जा॒रः क॒नीनं॑ इव च॒क्षदानं॑ ऋ॒जाश्च॑ श॒तमे॑कं च मे॒षान् ॥ १८ ॥

शु॒नं । अ॒न्धाय॑ । भरं॑ । अ॒ह्यत् । सा । वृ॒क्षीः । अ॒श्वि॒ना । वृ॒षणा॑ । नरां॑ । इति॑ ।

जा॒रः । क॒नीनः॑ऽइव । च॒क्षदानः॑ । ऋ॒ज॒ऽऽश्च॑ । श॒तं । एकं॑ । च । मे॒षान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋचाश्चा
येच्छंती सा वृक्षीर्हे अश्विनावश्वयुक्तौ कृत्स्नं जगद्भ्रातृवंती वा वृषणा हे वृषणी कामानां वर्षितारावित्येवं
संबोध्य नरा नेतारावश्विनावद्भ्यत् । आहृतवती । आह्वयंत्यासस्वाः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । कनीन
इव यथा प्राप्तयौवनः कामको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रिये सर्वं धनं प्रयच्छति एवमृचाश्चो मह्यं
शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेषान्पौरजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तनेदृशीं
दुर्दशां प्राप्त इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. इति युवशब्दस्य
कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतितगतिषु । अस्मादीणादिक ईनप्रत्ययः ॥

म॒ही वा॑मू॒तिर॑श्वि॒ना म॒योभू॑रु॒त स्ना॑मं धि॒ष्या॒या सं रि॑णीथः ।

अ॒था यु॒वामि॑दं॒ह्यत्पु॑रं॒धिरा॑गच्छतं सीं वृ॒षणा॑ववोभिः ॥ १९ ॥

म॒ही । वां । ऊ॒तिः । अ॒श्वि॒ना । म॒यःऽभूः । उ॒त । स्ना॑मं । धि॒ष्या॒या । सं । रि॑णीथः ।

अ॒थ । यु॒वां । इत् । अ॒ह्यत् । पु॑रं॒ऽधिः । आ । अ॒ग॒च्छतं॑ । सीं । वृ॒षणा॑ । अ॒वःऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्विनी वां युवयोर्मही महयूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भावयित्री । उतापि च हे धिष्याया ।

धिषणा स्तितलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यी स्नामं व्याधितं पृषपं विश्विष्टांगमत्र्यादिकं सं रिषीथः । संगता-
वयवं क्रुष्यः । अथापि च युवामियुवानेव पुरंधिर्वज्रधीर्घोषा विरपला वाङ्मयत् । रोगोपशमनार्थमाह-
तपती । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्चिनी अवोभी रक्षणीः सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमिनां प्राप्तवती ॥
मही । महती । ह्यंदसो वर्णलोपः । यद्वा । महेरीणादिक इत् । छदिकारादक्तिन इति ऊीष् । मयोभूः ।
भवतेरंतर्भावितव्यर्थात् क्रिप् । रिषीथः । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ब्रह्म इति ब्रह्मत्वं ॥

अधेनुं दस्ना स्तर्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमिचस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्ना । स्तर्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहथुः । पुरुऽमिचस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्ना दर्शनीयावश्चिनी विषक्तां विश्वेण सक्तावयवां । कृशावयवामित्यर्थः । अत एव स्तर्यं निवृत्तप्र-
सवां अत एवाधेनुमदोग्धीं एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञायर्थेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च पुरुमि-
चस्य । पुरुमित्रो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदायैतत्संज्ञायर्थे
शनुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहथुः । विमदस्य गृहं प्रापितवती । स्तर्यं । स्तृञ् आच्छादने । अविनृत्तं त्रिभ्य
ईरितिकारप्रत्ययः । वा ह्यंदसीत्वमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्थेण इति परस्वा-
नुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । षञ् संगे । कर्मणि निष्ठा । अनदितामिति नलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने । इदित्वात्तुम् । भौवादिकः । पुरुमिचस्य । पुरुषि मिचाणि यस्य ।
संज्ञायां मिचाञिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बङ्गोहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ ॥ १६ ॥

यवं वृकेणाश्विना वपंतेषं दुहंता मनुषाय दस्ना ।

अभि दस्युं बकुरेणा धमंतोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपंता । इषं । दुहंता । मनुषाय । दस्ना ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धमंता । उरु । ज्योतिः । चक्रथुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुशब्दपर्यायः । मनुषाय मन्वे मनोरथं हे दस्ना दर्शनीयावश्चिनी वृकेण
सांग्लेन कर्षकेः कष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपंता वापयंती तथेषं । अन्ननामितत् । तत्कार-
णभूतं वृष्युदकं च दुहंता मेघात्स्वारयंती तथा दस्युमुपस्यकारिणममुरपिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो भास-
मानो वज्रः । तेनाभि धमंता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नंती एवं त्रिविधं कर्म कुर्वंती युवामुक् विस्तीर्णं ज्योतिः
स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रथुः । कृतवती । दर्शितवतावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे
मन्वे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रथुः । कृतवती । जीवनं हि सूर्यं पश्यति । तत्रेतुभूतानि चीणि कर्माणि
युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा यवमिव वृकेणा-
श्चिनी निवपंती वृको सांग्लं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरीणादिक
उषन्प्रत्ययः ॥

आथर्वणायांश्विना दधीचेऽश्वं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधु प्र वोचदृतायन्वाष्ट्रं यद्दस्नावपिकस्यं वां ॥ २२ ॥

आथर्वणायं । अश्विना । दधीचे । अश्वं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । चृतऽयन् । त्वाष्ट्रं । यत् । दसौ । अपिऽकस्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनये । ऋ० १. ११६. १२ । इत्यथोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गनाम्ने महर्षयेऽथ्यमश्वसंबंधि शिरः प्रलीरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्या-
न्वच विधायाश्चैन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च
वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाङ्गं त्वष्टुरिन्द्रात्मन् प्र वोचत् ।
प्रोक्तवान् । हे दक्षी दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबंधि यदपिकक्षं क्षिप्तस्य यज्ञशिरसः कचप्रदेशेन पुनःसं-
धानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्लिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्यैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदान्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्यु-
दात्तत्वे प्राप्ति तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अचेः कृदस्यसर्व-
नामख्यानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या बृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अश्वतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । बृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कक्षाणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदा
चके । आभिसुखेन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षेण रचतं । अपि
चास्मि अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनौ बृहंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं
धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । कै गै शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लियुत्तमैकवचने रूपं । अस्मि । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शेऽद्देशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । क्हांदसो णिव । श्रुत्यं ।
श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्यं । भवे क्हांदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाभि । लोटि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । बङ्गलं क्हांदसीति शपः सुः ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

चिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिऽमत्याः । अदत्तं ।

चिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयतं । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणी दातारी वा नरा नेतारी हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै
ब्रह्मवादिन्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ चिधा चिधा विकस्तं विच्छिन्नं
श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुमुदिरयतं । अमुरैस्त्रेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा ।
रमतेः शानचि बङ्गलं क्हांदसीति शपः सुः । व्यत्ययेन मकारस्वात्वं । रातिर्वा व्यत्ययेन शानच । पूर्ववत् सुः ।
वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बङ्गलं क्हांदसीति षष्ठी । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याण्ययवोऽवोचन् ।

ब्रह्मं कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आ । अयवः । अवोचन् ।

ब्रह्मं । कृण्वंतः । वृषणा । युवऽभ्यां । सुऽवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवयोः संबन्धीनि पुत्र्याणि प्रदान्येतानीदानीं मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्म-
प्रायवो मनुष्या मदीयाः पित्राद्यः प्रावोचन् । उक्तवन्तः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनी युवाभ्यां
ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं कृण्वन्तः कुर्वन्तः सुवीरासः सुवीराः शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो विदथं यज्ञमा
वदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यद्वा । विदथं वेदयन्तमतिथिं तदपेक्षितप्रदानेना वदेम । आभिमुख्येन
प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कृण्वन्तः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्वात्सुम् । लटः शतु । धिन्विष्णोरश्वे-
त्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवज्जावाङ्घ्रूपधगुणाभावः । सुवीरासः । शोभना वीरा
येषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । विदथं । विद् ज्ञाने । इविदिभ्यां कि-
दित्थप्रत्ययः ॥ ॥१७॥

आ वामित्येकादशर्चं नृतोयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वामेकादशेति ॥
पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्भक्तो विनियोगः ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृळीकः स्ववाँ यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्निवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥१॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृळीकः । स्वऽवान् । यातु । अर्वाङ् ।
यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिऽवंधुरः । वृषणा । वातंऽरंहाः ॥१॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ्घ्रदभिमुखमा यातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा ।
श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः पत्नी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृळीकः
शोभनसुखयुक्तः स्ववान् धनवान् । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनी यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य
मनसो जवीयान्तिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद्वाप्नोति ततोऽप्यतिशयेन क्षणमात्रादेव सर्वं
जगत्पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवंधुरः । वंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । त्रिप्रकारेण वंधुरेण युक्तः वातरंहा वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येन-
पत्वा । पत्नू गती । अन्येभ्योऽपि दृशन्त इति वनिष् । दासीभारादिः । यद्वा । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहा-
र्थत्वाज्जावे वनिष् । ततो बङ्गब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् । अतिशयेन
जववान् । आतिशायनिक ईयसुन् । विस्मृतोर्लुक् । टेरिति टिलोपः ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गा जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥२॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । रथेन । त्रिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥२॥

त्रिवंधुरेण । वंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारवंधुरोपितेन त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रवयोपितेन
सुवृता शोभनं गच्छता रथेनावीगस्यदभिमुखमा यातं । आगच्छतं । आगत्य चास्यदीया गाः पिन्वतं । पयसा
पूरयतं । नोऽस्याकर्मवतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च हे अश्विनी अस्मै अस्माकं वीरं पुत्रादिकं
वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । त्रिचक्रादीनां कंदस्युपसंख्यानं । पा०
६. २. १९९. १. इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

प्रवृद्धामना सुवृता रथेन दस्त्राविमं ऋणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥३॥

प्रवत्स्यामना । सुऽवृता । रथेन । दसौ । इमं । ऋणुतं । श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग् । वां । प्रति । अर्वाति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥३॥

हे दसौ दर्शनीयावश्विनी प्रथमामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रे-
रादरं कुर्वतः स्तोत्रिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं ऋणुतं । अंग्श्विना हे अश्विनी पुराजाः पूर्वजाताश्वि-
रंतना विप्रासो मेधाविनो वां युवामवर्ति स्तोत्रुणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतुतमावाङ्गः ।
कथयति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रश्ने वर्तते । किं न कथयति । कथयत्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥
प्रवद्यामना । स्तोपच्छे धाल्थे वर्तमानात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धाल्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः । या
प्रापणे । आतो मनिन्निति वङ्गलवचनाद्भावे मनिन् । ततो वङ्गव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अद्रेः । इड्
आदरे । आङ्पूर्वादस्मादीणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतुशब्दात्सुच्छंदसीतीष्ठम् । तुरिष्ठे-
मेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुसुगिति विभक्तैराकारः । आङ्गः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वात्त्रिधाताभावः ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तासं आशवः पतंगाः ।

ये अप्तुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतंगाः ।

ये । अप्तुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहति ॥४॥

हे अश्विनी रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आशवो व्याप्तवतः पतंगाः पतनसमर्थाः
श्येनासः शंसनीयगमना अश्विना वां युवामा वहंतु । अस्मत्समीपमानयंतु । येऽश्विना अप्तुर आप इव त्वरोपिता
दिव्यासो न गृध्रा अंतरिचे वर्तमाना गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छंतो हे नासत्या युवां प्रयो हविर्लक्षणा-
मन्नमभिलक्ष्य वहति प्रापयति । तादृशा इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ अप्तुरः । तुर त्वरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात्
क्लिषेति क्लिप् ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्या वपुषः पतंगा वयो वहन्तुरुषा अभीके ॥५॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अत्र । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्याः । वपुषः । पतंगाः । वयोः । वहन्तु । अरुषाः । अभीके ॥५॥

हे नरा नेतारावश्विनी युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमा तिष्ठत् ।
आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्या अभीके गृहसमीपे तं रथं परि वहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृशा
अश्याः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । क्वांदसो मत्वर्थेयस्य लोपः । पतंगा
उत्पतनसमर्थाः वयो गच्छंतः अरुषा आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ति । पा० ५. ३.
१४. । इति दृशियहृणाङ्गवदाद्ययोगेऽपीदंशब्दाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुषी प्रीतिसेवनयोः । औणा-
दिकः क्लुप्रत्ययः । वीतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ १८ ॥

उद्धंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टौग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रयुर्वुवानं ॥६॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दस्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तौग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । चवानं । चक्रयुः । युवानं ॥६॥

हे अश्विनी वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयेः कर्मभिः कृपादुदैरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दसा दर्शनोयौ वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी शचीभिः कर्मभी रभमेतत्संज्ञमृषिं दश राचीर्नवाहानि च कृपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं । उदतारयतं । तथा तौग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमपमात्मीयाभिर्नोभिरश्वेषु समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा अयानं अयनमृषिं जीर्णं पुनरुयानं यौवनोपेतं चक्रयुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतीं कपने च । अंतास्रडि च्छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्तेरनिटीति शिलोपः ॥

युवमचयेऽवनीताय तप्तमूर्जेमोमानंमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अचये । अवेऽवनीताय । तप्तं । ऊर्जे । ओमानं । अश्विना । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनी युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायंचगृहेऽवस्त्रानीतायाचये तप्तं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषापिं श्रितिनोदकेनावारयेथां । अपि चास्त्रा अचय ओमानं सुखकरमूर्जे रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानी युवामपिरिप्तायासुरैर्ब्राह्मण्यपरीचार्थमिहासीनः सन् व्युष्टामुषसं जानीही-त्संधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखायर्षये चक्षुर्बुष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्तायापिरिप्ताय पटलेन पिहितदृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवतिरौणादिको मणिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायान् च ऊट् । गुणः । अपिरिप्ताय । लिप उपदेहे । अस्त्रात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात्सत्विकल्पः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानच्चा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनी युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञायर्षये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुर्वतमित्यर्थः । अपि च वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं शकुनिमंहसो वृकाखलक्षणात्पापान्निरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनःपुनर्वर्तत इति वर्तिकोषाः । तामादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशपलायै संयामि क्षिन्नजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रिया आयसीं जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं । समयोजयतमित्यर्थः ॥

युवं श्वेतं पेदव इंद्रजूतमहिहनंमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुयं सहस्रसां वृषणं वीडूगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इंद्रऽजूतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उयं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीडूऽअंगं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनी पेदवे पेदुनाम्ने राक्षे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इंद्रजूतमिद्रेण युवाभ्यां गमितं । दत्तमित्यर्थः । अहिहनं शशूणां हंतारं जोहूचमतिशयिन संयामिष्वाङ्गातारं अर्योऽरेः शचीरभिभूतिमभिभावुकं उयमुन्नूयं । वीर्यवंतमित्यर्थः । सहस्रसां सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं

दातारं वा वृषणं सेक्तारं । युवानमित्यर्थः । वीङ्गं वृढांगं ॥ इन्द्रजितं । जु इति सीञो धातुर्गत्यर्थः । अस्माद्-
तर्भावितव्यर्थोत्कर्षणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओङ्गं । ऊयतेयेरुभुगंतादीणादिक-
स्त्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वाद्गुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अयं । अरिशब्दात् षष्ठीकवचने असादिषु
कृदसि वाचनमिति घेर्ङीतीति गुणस्य विकल्पितत्वाद्भावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ।
अभिभूतिं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जगसनखनेति विद् । विङ्गोरगुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

ता वां नरा स्ववंसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता वां नरा । सु । अवंसे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विनी सुजाता शोभनजन्मानी ता वां तौ युवां नाधमाना धनं याचमाना वयं
स्त्रोतारीऽवसे रक्षणार्थं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे । गिरः सुतोर्जुषाणा सेवमानी युवां वसुमता
धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपा यातं । उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय सुखाय वा ॥
सुजाता । शोभनं जातं जन्म यद्योस्त्री सुजाती । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाधु याञ्जायां । जुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । ताच्छीलिकश्चानम् । गुदादित्वाच्छः ।
पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वाद्बुवङ् । सूपमानात् ऋ इत्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं ॥

आ श्येनस्य जवंसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवंसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्यावश्विनी सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्ती श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण
प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहितौ युवामस्त्रे अस्माना यातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनी रातहव्यो वां
युवाभ्यां दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ विवासनसमये वां
युवां हवे । आह्वयामि । हिहीती । हि यस्मादेवं तस्मादा यातमित्यर्थः ॥ अस्त्रे । सुपां सुलुगिति शसः श्रेऽदेशः ।
सजोषाः । तेनैव द्विवचनस्य सुऽदेशः । हवे । द्वेऽत्रो लडुत्तमेकवचने बङ्गलं कृदसीति संप्रसारणं । शश्वत्तमा-
यादेशः । शश्वत्तमायाः । उक्तमशश्वत्तमी सर्वत्र । पा० ६. १. १६०. * । इत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥ ११ ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कचीवत आर्धं जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां
रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरसुवाकाश्विने क्रतौ जागते कृदसीद् सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । आ
वां रथमभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वंसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतद्वंसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनो वां युवयो रथं जीवसे जीवनाथं प्रयो हविलक्षणममममिलस्या ऋवे । आह्वयामि । कीदृशं । पुरुमायं बह्विधाश्वर्यं बह्विधकर्मणं वा मनोजुवं मन इव शीघ्रं गच्छंतं जीराश्वं जवचदश्वोपितं यज्ञियं यज्ञेष्वाम्नातुमहं सहस्रकेतुं अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वंतं शतद्वसुं शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति द्विप्रनाम । द्विप्रं संभजमानं । यद्वा । सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बह्वीही त्रिचक्रादित्वादतोदान्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्शं आदित्वाद्दत्त्वं । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २३ । इति रगोकारांतादेशश्च । बह्वीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः । ऋवे । ऋजो लटि बह्वलं कंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतद्वसुं । शतवसुं । क्वांदसस्तकारोपजनः ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्त्समयंत आ दिशः ।

स्वदामि घर्मं प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

स्वदामि । घर्मं । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रयाणे प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्वने धीतिरसदीया बुद्धिरूर्ध्वोन्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता घर्मं महावीरस्यं यद्वा चरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि । उतयोऽवितारो रक्षका अश्विजस्य प्रति यंति । घर्मं प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनो वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥ प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बह्वलमिति बह्वलवचनाङ्गवि मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शन्सु स्तुती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्थत्वाद्दुपधानकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयंते । अय पथ गतो । भौवादिकोऽनुदात्तेत् । उतयः । क्तिचत्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्वरत्यादिना वकारोपधयोऽरुट् । अरुहत् । कृमृदृरुहिभ्य इति त्रैरुडादेशः ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।

युवोरहं प्रवणे चैकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।

युवोः । अहं । प्रवणे । चैकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिं । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धमाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समगमत संगच्छंते तदानीं हे अश्विना अश्विनी युवोरहं युवोरिव रथः प्रवणे प्रकर्षेण संभजनीये भूतले चैकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यत्नेन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं धनमावहथः प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षे । क्वांदसो लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । क्वांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । अगमत । गमेः क्वांदसो लङ् । समो गम्यच्छीत्यादिनात्त्वनेपदं । बह्वलं कंदसीति शपो लुक् । इत्यादादेशः । गमहनेत्युपधात्लोपः । मखाः । मखो यत्नः । अर्शआदित्वाद्दत्त्वं । जायवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनीण । चैकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङंताच्छांदसो वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपी । यत् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

युवं भुज्युं भुरमाणं विभिर्गंतं स्वयुक्तिभिर्निवहता पितृभ्य आ ।
यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महिं चेति वामवः ॥ ४ ॥
युवं । भुज्युं । भुरमाणं । विऽभिः । गंतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहता । पितृऽभ्यः । आ ।
यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवःऽदासाय । महिं । चेति । वां । अवं ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारी हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिरश्विर्भ्रियमाणं गतं समुद्रे निमपं भुज्युं तुग्रपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानैरश्विनीविशेषैश्च निवहता नितरां वहती पितृभ्य आ । आङ् मर्यादायां । यत्र पितरस्तुयादय आसते तावत्पर्यंतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं ब्रुवते । दूरे वर्तमानं वर्तिसुयस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च दिवोदासाय राक्षे कृतं युवयोः संबन्धवो रक्षणं शंवरहननरूपं महि महद्गमीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥ भुरमाणं । बुभुज् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बङ्गलं क्दसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाङ्कः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९. । पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १०. । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे । यमरमनमातां सक्र । पा० ७. २. ७३. । इति सगागमः । सिच इडागमः । विजेन्यं । विजनो दूरदेशः । तत्र भवं विजेन्यं । भवे क्दसीति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणीं येमतुरस्य शर्ध्वं ।
आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥
युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्ध्वं ।
आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयी प्रशस्त्वावश्वी युवायुजं युवाभ्यां युज्यमानं रथमाजिधा-
वनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्ध्वं प्राप्यमादित्याख्यमवधिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभार्थं तथैमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः । तदनंतरं चा जग्मुष्यागतवती जेन्याजिधावनेन जीयमाना योषा सूर्या सख्याय सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती भतीराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्स्य सर्वविधीनां क्दसि विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । युवायुजं । युवावी द्विवचन इति द्व्यर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि व्यत्ययेन युवादेशः । शर्ध्वं । शृधु प्रसहने । अस्माद्यतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेषिणः क्लृप्त् । उगि-
तश्चेति ङीप् । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये । आणादिक एन्यप्र-
त्ययल्लोपश्च ॥ ॥ २० ॥

युवं रेभं परिषूतेरुष्यथो हिमेन घर्मे परितप्रमचये ।
युवं शयोरवसं पिप्यथुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥
युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुष्यथः । हिमेन । घर्मे । परिऽतप्रं । अचये ।
युवं । शयोः । अवसं । पिप्यथुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आर्यायुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवात्कूपपतनाद्गुष्यथः । रचथः । उरुष्यथी
रचाकर्मैति यास्तः । नि० ५. २३. । तथात्रय ऋषये परितप्रं परितप्रं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रब्रिप्तं दीप्यमानं
तुषाधिं हिमेन श्रितिनोदकेनावारयेथां । यद्वा । हविषामचये भक्षयित्वाऽपये परितप्रं सूर्यकिरणीः संतप्रं घर्मं ।
अहर्नामेतत् । अहर्हिमेन वृष्युदकेन हविःसंपादकत्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां । अपि च शयोरितत्संज्ञस्वर्षेर्गवि

निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पथो युवं युवां पिप्यथुः । प्रवर्धितवन्ती । तथा जीर्षीगो वंदन ऋषिदीर्घिणा-
युषा प्र तारि । युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । पिप्यथुः । प्यायी
वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं । लिङ्गङोश्च । पा० ६. १. २९. इति पीभावः ॥

युवं वंदनं निर्ञ्चतं जरण्यया रथं न दस्ना करणा समिन्वथः ।

क्षेचादा विप्रं जनथो विपन्यया प्र वामच विधते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःऽञ्चतं । जरण्यया । रथं । न । दस्ना । करणा । सं । इन्वथः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनथः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दस्नावश्विनी युवं युवां जरण्यया जरया निर्ञ्चतं निःशेषेण प्राप्तं वंदनमृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ
शिल्पकुशली युवां समिन्वथः । समधत्तं । पुनर्युवानमकुषतं । तच्च वृष्टांतः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं
रथं पुनरप्यभिनवं करोति तद्वत् । अपि च विपन्यया सुत्या गर्भस्त्रेण वामदेवेन सुती संती क्षेचादा । आकारः
समुच्चये । मातुषदरलक्षणाञ्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं जनथः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना
रक्षणात्मकं कर्मावाप्सो विधते परिचरते यजमानाय प्र भुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निर्ञ्चतं । ऋ
गती । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियार्हा जरण्या । अंत्यावस्था-
च्छंदसि चेति यः । करणा । करोतिरन्वेष्योऽपि वृश्चते । पा० ३. ३. १३०. इति युच् । इन्वथः । इवि व्याप्ती ।
इदित्वात्तुम् । भीवादिकः । जनथः । जनी प्रादुर्भावे । णिच्युपधावृद्धिः । जनीजृप्तसुरंज इति मित्वाचित्तां
ब्रुस्व इति ब्रुस्वत्वं । कंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वात्परिनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन सुती । अघ्या-
दयथेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदान्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदादिकः । षटः शतृ । शतुरनुम इति
विभक्तेश्दान्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेव्यङ्गागमः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङ्गीति गुणप्रतिषेधः ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चिचा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽबाधितं ।

स्वःऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन निबाधितं पीडितं मुच्यं
कृपमाणं युवां सुवंतमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्ती । यस्मादेवं तस्माद्धे अश्विनी स्वर्वतीः स्वर्वथः शोभन-
गमनयुक्ता इत इतोमुखाश्चिचाश्चायनीया युवोरह युवयोरिवोतीरुतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः सर्वैः
प्राणिभिरन्वेषणीया अभवन् । भवंति ॥ कृपमाणं । कृपतिः सुतिकर्मा । अर्थं च तुदादिर्द्रष्टव्यः । स्वर्वतीः ।
सुपूर्वादर्तेभावे विच् । ततो मतुप् । कंदसीर इति मतुपो वलं । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् ।
शकंधादित्वात्पररूपत्वं ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्र्यं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अर्थं । शिरः । प्रति । वां । अश्र्यं । वदत् ॥ ९ ॥

उतापि च हे अश्विनी मधुमन्मधुमन्ती वां युवां स्या सा मक्षिका सरघा मधुकामा सत्वरपत् । अश्वीत

तद्यौशिन उशिनः पुषः कक्षीवान् सोमस्य पागेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति ऊवन्वति । युवामाह्वयति । युवं युवां च तक्षि मषिकाये मधु दातुं मधुविद्यार्थिनी संती दधीच आधर्वणस्य ऋषेर्मन्त्रित्तं शुश्रूषया आ विवासथः । पर्यषरतं । अषानंतरं तस्मिन्तीते सात्वन्धं युवाभ्यां प्रतिहितमन्त्रस्य संबन्धि यच्छिरस्तदां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स ऋषिराशिन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुसुगिति विभक्तैर्लुक् । अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदीऽनुपसर्ग इति भावेऽप । ऊवन्वति । ऊञ् सधायां शब्दे च । लुट् इति भावे लुट् । बङ्गं कंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्वच् । अंत्यलोपस्कां दसः । वर्णाव्यापयोत्वं । अन्धं । अन्धे भवमन्धं । भवे कंदसीति यत् ॥

युवं पेद्वे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शर्यैरभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चर्कृत्यमिद्रमिव चर्षणीसहं ॥१०॥

युवं । पेद्वे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शर्यैः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुष्टरं । चर्कृत्यं । इंद्रंऽइव । चर्षणिऽसहं ॥१०॥

अश्विना हे अश्विनी पेद्वे पेदुनाम्ने राज्ञे पुरुवारं बङ्गमिर्वरणीयं स्पृधां संग्रामे स्पर्धमानानां शत्रूणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभ्रवर्णमिन्द्रात्ममन्त्रं युवं युवां दुवस्यथः । दत्तवन्ती । पुनरपि कीदृशं । शर्यैः । शरीर्यंत इति शर्या योञ्जारः । तैः पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरं तरीतुमशक्यं अभियुमभिगतदीप्तिं चर्कृत्यं सर्वेषु कार्येषु पुनःपुनः प्रयोञ्चं इंद्रमिव चर्षणीसहं । इंद्रो यथा शत्रून् अभिवति एवं शत्रून् जनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्ध संघर्षे । क्लिप्तेति क्लिप् । चशब्देन वृशियहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्कारस्य लोपो रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तैर्दत्तत्वं । तरुतारं । तृ प्रवनतरणयोः । अस्मात्तृचि यसितस्कभितस्तमितेत्यादौ निपातनाद्रूपसिद्धिः । चर्कृत्यं । करोतिर्ङ्लुगंताद्विभाषा क्ववृषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥ ॥२१॥

का राधदिति द्वादशर्चं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशांत्या दुःस्वप्नशाश्वत्या गायत्री द्वितीया ककुप तृतीयाचतुर्थी काविरारणष्टरूप्यौ पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यर्चैरुष्णिग्विष्टारबृहती कृत्तिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति । अस्त्रायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिनो दीर्घतमसः कक्षीवानुषिः । आद्या गायत्री । विद्वांसो-वित्येषा ककुप मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्लोकूप । अनु० ५. ३. इति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसित्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराट् । अनु० ६. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी वि पृष्कामीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोदशीर्नष्टरूपी । अनु० ६. ६. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा । अनु० ५. ५. इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी विष्टारबृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकी विष्टारबृहती । अनु० ७. ५. इति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा कक्षा इत्यष्टमी कृत्तिः । जागताषट्कस्य कृत्तिः । अनु० ६. ३. इत्युक्तलक्षणसम्भावात् । दुहीयमिति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैशब्दप्रयोगानुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्त्वयंत्वया दुःस्वप्नशाश्वतं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोगो शैशिकः ॥ घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूत्र्यते हि । का राधद्दोचाश्विना वामिति नवा भात्यपिः । आ० ४. ६. इति । का राधद्दोचाश्विना वामिति नव विच्छंदसः । ऐ० ब्रा० १. २१. इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

का राधद्दोचाश्विना वां को वां जोष उभयोः । कथा विधान्यप्रचेताः ॥१॥

का । राधत् । होचा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रऽचेताः ॥१॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवां का होवा । वाङ्मामेतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वायाधत् । आराधयति । प्रीती करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्मास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोर्बभूवोर्वीषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिन्नः कश्चिदपि मास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि न कर्तुं शक्नमित्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेख्याडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । अित्वादाशुदात्तत्वं । कथा । था हेतौ च च्छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेख्याडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासी प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥
विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अपरः । अचेताः । नु । चित् ।
नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वानञ्चः स्तोता विद्वांसवित् सर्वज्ञावश्विनाविव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोश्चपायभूतान्मागान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । चेतसा ज्ञानेन रहितः । तस्मादश्विनाविव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ नू चित् चिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्राहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः । इत्या । था हेतौ च च्छंदसीति थाप्रत्ययः । इदम इम् । एतेतौ रषोः । पा० ५. ३. ४. । इतीज्जावः । यदि था हेतौ चेत्येदेशशब्दस्य नानुवृत्तिसादाभीमिदमस्यसुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविभेपे । अस्मान्च्युपपदे कृत्यल्युटो बङ्गलमिति बङ्गलवचनात्कर्मण्यपि जनसमखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चह्यमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दर्यमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । तावाह्वती विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमथ्यास्मिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ भूयासं । स चाहं युवाकुरुयुवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन्वा दर्यमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रार्चं । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः । तिङ्गां तिङ्गो भवन्तीति मिपस्तिबादेशः । दर्यमानः । दर्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्वादशुदात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्वादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यद्वा । यु मिश्रणे । श्रीणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

वि पृच्छामि पाक्यां न देवान्वषट्कृतस्याहुतस्य दसा ।

पातं च सख्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्यां । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अहुतस्य । दसा ।

पातं । च । सख्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनी युवां वि पुच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न पक्तव्यप्रधानं स्वपरिपक्वमतीन्यान्दि-
वान्न पुच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पुच्छामीत्यर्थः । हे दसा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्करिणापी
इतस्त्राङ्गुतस्याश्चर्भृतस्य महतः सङ्घयोऽतिशयेन बलवतो बलीत्यादकस्य सोमस्य स्वांश्लक्षणाभिकदेशं पातं
च । नोऽस्मांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमाङ्कुरतं ॥ पाक्या । पचेर्द्धहलोर्ध्वत् । चञोः कु घितय-
तोरिति कुलं । तित्स्वरः । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्थादित्स्वेन गतित्वाद्वा-
तिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं । पा पानि । बङ्गलं क्दसीति शपो लुक् । सङ्घस्यः । सहतेऽभिभवत्य-
नेनेति सहो बलं । असुम् । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्थोद्यो विभिः । तत आतिशायनिक ईयसुम् । विष्णो-
तोर्लुक् । क्दांस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ रामस्ये । रामस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वाँ । प्रैष्युर्न विद्वान् ॥ ५ ॥
प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वाँ । प्र ।
इष्युः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनी प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वामुष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहृत्स्थाख्य
क्षधी भृगवाणे न भृगौ च शोभे शोभते । यया च स्तुतिलक्षणाया वाचा पज्जियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां
कुलोत्पन्नः कचीवान्वां युवां यजति पूजयति स्तीति । सापि शोभत इत्यर्थः । इष्युर्न इषमन्नमात्मनः कामय-
मानस्य विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कचीवानुषिः प्र भवतु । युष्मदन्यहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम
काचिद्ब्रह्मवादिनी कचीवतः पुत्री । अत्रोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्लिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानु-
शासनस्थानित्वत्वाङ्गुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्ती । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इष्युः । इष
गती । इथति गच्छतीतीषमन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इथते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं ।
व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोढेष्वेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८२. ४. इति
वृद्धिः ॥ २२ ॥

श्रुतं गायत्रं तक्वानस्याहं चिद्धि रिरिभाश्विना वां । आक्षी शुभस्पती दन् ॥ ६ ॥
श्रुतं । गा॒य॒त्रं । तक्॒वान॒स्य॒ । अ॒हं । चि॒द्धि॒ । हि॒ । रिरि॒भं । अ॒श्वि॒ना॒ । वां । आ॒ । अ॒क्षी॒
इति । शु॒भः । प॒ती॒ इति॑ । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विनाश्विनी गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाम्ना निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य स्वलज्जतेर-
धस्य चञ्जानस्य संबंधि श्रुतं । अश्रुतं । अहं चिद्धमिव वां युवां स हि रिरिभ । सुतवान् । किं कुर्वन् । हे
शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारी जलस्य वा स्वामिनी अक्षी युवाभ्यां दत्ते चक्षुषी आ दन् आददानः ।
तस्या इव मह्यमप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङ्ङि बङ्गलं क्दसीति विकरणस्य
लुक् । तक्वानस्य । तक् गती । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिलक्ष्यते । औणादिक उपप्रत्ययः ।
भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभ । रेभु शब्दे । अक्षी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारांतादेशः । स
चोदात्तः । शुभस्पती । सुभामन्त्रिते परांगवत्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवन्नावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामं-
त्रितामुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाहदातेराडो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ ।
बुहोत्यादित्वात् सुः । द्विवचनप्रकरणे क्दसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । क्दस्युभयधेनुभयथा-
श्रयणात् शतृः सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वं । आर्धधातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

युवं स्यास्तं महो रन्युवं वा यन्निरतंतंसतं ।
ता नो वसू सुगोपा स्यातं पातं नो वृकादघायोः ॥ ७ ॥

युवं । हि । आस्तीं । महः । रन् । युवं । वा । यत् । निःऽअतंतंसतं ।
ता । नः । वसू इति । सुऽगोपा । स्यातं । पातं । नः । वृकात् । अघऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनी महो महतो धनस्य रन् रातारी दातारी युवं युवां कंचनासं । - - - निरतंतंसतं । धनानि निरगमयतं । रचकी विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारावश्विनी ता तादृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुगु गोपायितारी रचितारी स्यातं । भवतं । अपि च नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माकमिच्छतो वृकात्क्षेनात्पातं । रचतं ॥ महः । महतः । क्वांदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दम्नितिवत्प्रक्रियोन्नेया । अत्यधेनैकवचनं । निरतंतंसतं । तसि अलंकारि । अस्माक्यंताल्लुकि णिश्चिद्रुसुभ्य इति च्लेचङ् द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधितत्वात्सन्वज्ञावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्त्युक्त् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति । क्वांदसि परेच्छायामिति क्वच् । अश्वाघस्यादित्यालं । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचं नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिश्चीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुचं । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिश्चीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनी अमिचिणे । अमिचं मिचराहित्यं । तद्वति कक्षी चिदपि श्चवे नोऽस्मात्प्रामि धातं । आमिमुख्येन मा स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्सनाभुजः स्तनैर्वत्सामनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिश्चीः शिशुना वत्सेन विरहिता अक्षदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुचं चिदस्माभिरगम्ये प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धात्रो माळि लुळि गातिस्त्विति सिचो लुक् । न माङ्गो ग इत्यङ्भावः । अकुचं । परादिः क्वांदसि बङ्गलमित्युत्तरपदाद्युदान्तत्वं । गुः । इण गती । इणो गा लुळीति गादेशः । गातिस्त्विति सिचो लुक् । आत इति श्लेर्जुस । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पालयंतीति स्तनाभुजः । क्लिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । अशिश्चीः । सख्यशिश्चीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. इति च्छंदस्यपि अत्यधेन निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिश्ची । क्वांदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा क्वांदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । अघवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गक्वांदसीति क्प्रत्ययः । द्विवचनद्वस्त्वले । एरणैकाच इति यण् । क्वांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावधितारः संयोजयितारी वा स्तोतारो मिचधितये मिचार्णां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशाद्जनानि दुहंति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मान्नि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुहंतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषुऽज्ञाय च नोऽस्माभि मीतं । कुहंतं । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गेयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे दुहिर्दीर्घः । इगुपधात्वात् । उ० ४. ११०. इति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मन क्वच् । दुहीयतेल्लैव्यङ्गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङ्क इत्यस्य रन् । पा० ३. ४. १०५. इति अत्यधेन रनादेशभावे रूपमेतत् । क्वांदसोऽत्वलोपः । यद्वा । रनादेशे कृते क्वांदसो रेफस्य यकारः । अ

एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगुह्यंति । युवाङ् । सुपां सुलुगिति असौ लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जीहीत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्त्वत्वं । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥१०॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीऽवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥१०॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽस्रं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्चरहितमश्चराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छंतं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयसाकन । कामये ॥ असनं । वन षण् संभक्तौ । खड् । चाकन । कन दीप्तिकांतिकतिषु । छान्दसो लिट् । एलुत्तमो वा । पा० ७. १. ९१. इति णित्वस्य विकल्पनाद्बहुवचनभावः । तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घत्वं ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनां अनु । सोमपेयं सुखी रथः ॥११॥

अयं । समह । मा । तनु । जह्याते । जनान् । अनु । सोमऽपेयं । सुऽखः । रथः ॥११॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्यह्याति । उह्यते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यहीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. । रद्वा । अय पथ गती । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तत इति समघः । छान्दसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । जह्याति । वह प्रापणे । कर्मणि ल्यप्त्वाङ्गमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छान्दसो दीर्घः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईवतीति ईकारादेशः । यतोऽभाव इत्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अध स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता बसि नश्यतः ॥१२॥

अध । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । बसि । नश्यतः ॥१२॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विखोऽस्मि । तथाभुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विखोऽस्मि । यतस्त्वावभौ बसि क्षिप्रं नश्यतः नाशं प्राप्तुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्गोपलभ्यते कदर्यस्त्वैव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविषयो निर्विदे मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसङ्गावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्नमाशनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विदू लामि । आगमानुशासनस्याभित्यत्वाद्गुणभावः । रेवतः । रथिशब्दात्तुप । रथेर्मतौ बज्जलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । रेवत्त्वाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥ २३ ॥ ११७ ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अचानुकम्यते । कदित्या पंचोभा वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया चिष्टुप । विश्वे देवा इन्द्रो वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

कदित्या नूँः पाचं देवयतां अवरिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानुद्दिश आ हर्म्यस्योरु क्रंसते अर्धरे यर्जचः ॥१॥

क्त । इत्या । नृन् । पात्रं । देवऽयतां । अवंत् । गिरः । अंगिरसां । तुरायन् ।
प्र । यत् । आनद् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पात्रं नृन्पाता नृणां स्तुतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इन्द्रसुराण्यन् गोरूपधनं प्रेरयन् देवयतां देवं
कीर्तमानं दानादिगुणयुक्तं वेद्रमात्मन इच्छतामंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्वं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः क्त
कदा कस्मिंश्काले अवंत् । शृणुयात् । यद्यदा स इन्द्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितेन गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबं-
धिना विश ऋत्विग्लक्षणात्मगृह्याना आभिमुख्येन प्राणट् प्राप्नोति तदानीमध्वरेऽसदीये यद्ये यजत्रो यष्टव्यः
सन्नुष बज्रं क्रंसते । क्रमते । स्वयमेवोत्सहत इत्यर्थः ॥ क्त । कदा । अंत्यलोपस्कांदसः । नृः पात्रं । नृन्ने
। पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य इत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेल्लकारः सानुनासिकः । पात्रं ।
पा रक्षणे । ताच्छीलिकसृन् । व्यत्ययेन सोरमादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरभित्यत्वात्प्राभावे यण् । देवयतां ।
सुप आत्मनः क्वच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तौदत्तत्वं । अवंत् । शु अक्वणे । लेव्यडागमः ।
बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण खरायां । कंडादिः । आनद् । अन्नोतिर्लङि व्यत्ययेन
परस्मिपदं । आ प्राप्ते व्यत्ययेन अमविकरणः । प्रश्नादिष्वे जस्त्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यशब्दादर्शनादि-
त्वादच् । क्रंसते । क्रसु पादविभेदे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेव्यडागमः ।
सिद्धं लं लेटीति सिप् । यजत्रः । अभिनचीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

स्तंभीद् द्यां स धरुणं पुषायदृभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।

अनु स्वजां महिषश्चक्षत व्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ २ ॥

स्तंभीत् । ह । द्यां । सः । धरुणं । पुषायत् । ऋभुः । वाजाय । द्रविणं । नरः । गोः ।

अनु । स्वऽजां । महिषः । चक्षत । व्रां । मेनां । अश्वस्य । परि । मातरं । गोः ॥ २ ॥

स इन्द्रो द्यां बुलोकं स्तंभीद् । स्तंभाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य गोसमूहस्य वज्रस्योदकस्य
किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इन्द्र ऋभुः सूर्यात्मनोश्च विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिर
भिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा पुषायत् । पुष्पाति
सिंचति । प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्वजां स्वकाशादुत्पन्नां व्रां
वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः । यद्वा । प्रकाशेन वृणोतीति व्रा उषाः । तामनु चक्षत । चष्टि
पश्यतिकर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रीठप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चाद्
देतीत्यर्थः । अपि चेदमपरमाश्वर्थं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जग्नीं । परि
वैपरीत्ये । विपरीतमकरोत् । कदाचिदिन्द्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तद्वच प्रतिपाद्यते मंत्रांती
चंद्रवाक्वरूप एतद्विषयमवगम्यते ॥ धरुणं । धरिणिलुक्तेत्युनप्रत्ययः । पुषायत् । पुष लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु
क्रेयादिकः । लेव्यडागमः । कंदसि शायजपीत्यहावपि आप्रत्ययस्य शायजादेशः । नरः । नृ नये । बज्रं लवच
नादूदोरविति कर्तर्यप । चक्षत । चक्षिद् व्यक्तायां वाचि । क्हांदसो लङ् । बज्रं कंदसीति शपो लुगभावः ॥

नक्षत्रवमरुणीः पूर्यं राट् तुरो विशामंगिरसामनु द्यून ।

तक्षत्रजं नियुतं तस्तंभद्यां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव्यं । अरुणीः । पूर्यं । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीरक्षणावर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यातिन्द्रः पूर्यं पूर्वेर्ष्वभिः प्रयुक्तं हवमि
दानोमस्माभिः क्रियमागामाङ्गानं नक्षत् । नक्षतु । शृणोतु । कीदृशः । अनु द्यून अनुदिवसं विशां मनुष्याणां

गिरसामृषीणां स्तोत्राणां तुरो धनस्व प्रेरयिता । अपि च स इंद्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंत्येन सह
नितरां युक्तं तच्चत् । अकरोत् । तथा यां बलोकं तस्मिन् । अस्तंभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः ।
किमर्थं । नर्थाय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतद्बुभयार्थमित्यर्थः ॥ नचत् । नच
गती । लेव्यडागमः । पूर्व्यं । पूर्वैः कृतमिनयो च । पा० ४. ४. १३३. इति चप्रत्ययः । राट् । राज्ञु दीप्ती ।
अस्मादंतर्भावित्यर्थत् क्लिप् । तुरः । तुरं त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तच्चत् । तच्चू त्वचू तनूकरणे । वज्रं
कंदस्वमाड्योनिऽपीत्यडभावः । तस्मिन् । इभि स्तुभि गतिप्रतिबंधे । अस्मात्प्रयत्नात्कुडि चडि कूपं । चड्यन्त-
रस्वामित्युपोत्तमस्वोदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्वत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः पादा अस्व ।
संख्यामुपूर्वस्थिति पादशब्दस्यांत्वलोपः समासांतः । चतुर्थैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पञ्जावः । द्विपादे ।
पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्यायादित्वेन पदत्वान्नसंज्ञाया अभावे पञ्जावाभावः । द्विचिभ्यां पाह-
सूर्धसु वज्रम्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणांमनीकं ।

यद्द प्रसर्गे चिककुम्भिवर्तदप दुहो मानुषस्य दुरो वः ॥४॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋतायं । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । चिऽकुकुम् । निऽवर्तेत् । अपि । दुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥४॥

हे इंद्र अस्य सोमस्व पानेन मदे हर्षं सत्वृताय यच्चार्थं स्वयं स्तुत्वमपीवृतं पण्डिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां
गवामनीकं संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोचकृतः । यद् यदा खलु प्रसर्गे युद्धे चिककुम्भ
त्रिषु लोकेषूच्छ्रित इंद्रो निवर्तत नितरां वर्तेत तदानीं स इंद्रो दूहो द्रोग्धुर्मानुषस्य मनोः संबन्धिनोऽसुरस्य
पणोः संबन्धिनो दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यप वः । अपवृणोति । उडाटयति ॥ स्वयं । स्तु
शब्दोपतापयोः । अहृल्लोख्यं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्व्युत्थाभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्गुणोतिः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । गतिरन्तर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षेण खज्यंते विमु-
च्यंतेऽस्मिन्नपि इति प्रसर्गे । अधिकरणे घञ् । कडुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांसस्थायादिस्वराभावः ।
निवर्तत । वृत्त वर्तने । लेव्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृञ् वरणे । क्वांससे लुङि मन्त्रे घसेति ल्लेभुञ्क् ।
गुणे हृञ्छादित्यलोपः ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्सुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्णां आयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुऽरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णां । आऽअयजंत । सऽबऽदुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥५॥

हे इंद्र तुरणे चिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्योषयंती पितरानुत्पादयंती वावापृथिवी यद्यदा
पयः सांन्यायलक्षणं हविरनीतां गोष्वनयतां । न्यधिषातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधो राधकं समृद्धिकरं
सुरेतः शोभनरेतस्कं । कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाच्चि जगदुत्पद्यते । अपी प्रास्ताङ्गतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः । मनु० ३. ७६. इति । यद्यदा च वावापृथि-
वीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्या उस्त्रियाया गोः पयो रेक्णाः । धननामेतत् ।
धनवदतिप्रियं । यद्वा । अतिरिक्तं प्रवृद्धं । एवंविधं हविसुभ्यमायजंत आभिसुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
तदानीं दूहो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबन्धः ॥ अनीतां । यीञ् प्रापणे । लङि वज्रं कंदसीति
शपो लुक् । सुरेतः । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदायुदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कङ्गादिः । क्रिञ्चेति
क्लिप् । अतोऽलोपयलोपी । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कङ्गादिः । श्रीणादिक उप्रत्ययः ॥ २४ ॥

अष्टा महो दिव आदो हरीं इह बुक्त्वासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्ने मंदिनं दुष्ख्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥८॥

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरी इति । इह । बुक्त्वाऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । धुक्त्वा । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वाताप्यं ॥८॥

हे इंद्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमखाष्टा भोक्तारी पातारी हरी स्वकीयावन्वाविहासिन्कर्मखादः । पीतशेषं सोमं पायय । तथा बुक्त्वासाहं बुक्त्वासाहदीयस्य धनखाभिभवितारमुत्समुत्स्रावचितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभि भव । यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं । अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वद्वेगवतं । वीर्यवन्तमित्यर्थः । वाताप्यं वातेन प्राप्तव्यं । वाततुल्येन शीघ्रकारिणा स्वया पातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रिभिर्यौवभिर्धुक्त्वा दुहति अस्त्रिजोऽभियुक्त्विति । तदानीमष्टेति पूर्वेषु संबन्धः ॥ अष्टा । अश भोजने । गृध् । आगमानुशासनखानित्यत्वादिउभावः । धुक्त्वा । पदकालीनो भग्भावश्चादसः ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अशमानमुपनीतमृभ्वा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुष्णमनन्तैः परियासि वधिः ॥९॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अशमानं । उपऽनीतं । ऋभ्वा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुऽहूत । वन्वन् । शुष्णं । अनन्तैः । परिऽयासि । वधिः ॥९॥

हे इंद्र त्वं गोर्गतुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः । अभिमुख्येन वज्रजः । कीदृशं वज्रं । दिवो बुक्त्वाकादृभ्वा दीप्तेन लघ्नोपनीतमानीतं अशमानं शीघ्रं शत्रोर्वापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरु-भिर्वज्रभिः क्षोत्रुभिराहृतं कुत्सायितत्संज्ञायर्षये शुष्णं शोषकमसुरमनन्तैर्निर्वधिकैर्वधिर्हनसाधनैरायु-धिर्वन्वन् हिंसन् परियासि परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अशमानं । असु व्याप्तौ । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मनिन् । अर्भवा । जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पित-त्वादभावे यथादेशः । वन्वन् । वनु याचने । अच हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वगुष्यतिर्हितकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि० ५. २. इति । वधिः । हनस्य वध इति हतेः करणेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च । स चादंतो ऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरिण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अपीतिस्तमद्रिवः फल्लिगं हेतिमस्य ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्पति सुयथितं तदादः ॥१०॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फल्लिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अदरित्यदः ॥१०॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यसामसक्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संयामाशुक्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आदृशात्त्वेनेत्यद्विर्वज्रः । तद्वज्रिद्रं तं फल्लिगं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृष्टवन्तं हेतिं हंतारं शुष्णम-सुरमस्य । निरसितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेतिं हननसाधनमायुधं फल्लिगं मेघलक्षणं प्राभांशी-रिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च यदोज आच्छादकं बलं दिवस्पति शीतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छादितं सुयथितं सुष्ठु सूर्ये सक्तं तदोजसत्त्वात्सूर्यादादः । आदृणाः । विसिष्टं कृतवा-गसौत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वलं । मतुवसो हरिति नकारस्य बलं । हेतिं । इत्यञ्चुटो बज्र-मिति बज्रलवचनार्हतेः कर्तरि क्तिन् । अतिथूतीत्यादौ निपातनाद्बुधसिद्धिरंतोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षेपणे ।

कटः सिप । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्वरि । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्ज-
नीयस्य सत्वं । अदः । टु विदारणे । लङि सिपि बज्रं कंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याभ्य इति
सिलोपः ॥ ॥ २५ ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिंद्र कर्मन् ।

त्वं वृचमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिष्वपो वराहुं ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । मही इति । पाजसी इति । अचक्रे इति । द्यावाक्षामा । मत्तां । इंद्र । कर्मन् ।

त्वं । वृचं । आशयानं । सिरासु । महः । वज्रेण । सिष्वपः । वराहुं ॥ ११ ॥

हे इंद्र मही मही महती पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावा-
पृथिवी कर्मन् वृचवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां । इष्टमकुर्वतां । अन्वमन्वेतां वा । तथा च
तैत्तिरीयकं । स आभ्यामेव प्रसूत इंद्रो वृचमहन्ति । तदन्तरं त्वमाशयानमा समंताद्वाप्य वर्तमानं वराहुं
वराहारं वृचमसुरं सिरासु सरणशीलास्वप्सु महो महता वज्रेण सिष्वपः । अस्वापयः । वज्रेण हत्वा पातित-
वागित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजःशब्दो बलवाचको लक्षणयात्र
तद्वति वर्तते । इयाडियाजीकाराणां सुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा च ।
दिवो द्याविति द्यावादेशः । देवताद्वये चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मत्तां । मदी
हृषे । व्यत्ययेन शप् । बज्रं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङ्भावः । महः । महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छब्दलोपश्छांदसः । सिष्वपः । सिष्वप श्ये । अस्मास्यंतालुङि चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्
स्वपिचङि । पा० ६. १. १८. इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

त्वमिंद्र नर्यो यौ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दाहुचरणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दात् । वृचऽहनं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितस्त्वं यामृन्नेतृनश्चानवः अवसि रक्षसि तान्वातस्य तुल्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः
शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठानतिशयेन वोढुनश्चास्तिष्ठ । आतिष्ठ । आरोहित्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना
मंदिनं मदकरं यं वज्रं ते तुभ्यं दात् दत्तवान् तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शत्रूणां पारणेऽति-
क्रमणे समर्थं च ततश्च । छतवानसि ॥ अवः । अवतेल्लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् ।
वोढुशब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अस्मास्यंतादचो
यदिति घत् । ततश्च । तच्चू त्वच्चू तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्वं सूरौ हरितो रामयो नृभरंश्चक्रमेतंशो नायमिंद्र ।

प्रास्यं पारं नवतिं नाव्यानामपि कर्तमवर्तयोऽयंज्यून् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतंशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्यं । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयंज्यून् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णासृन्नेतृनश्चान् यद्वा रसहरणशीलान् ररमीन् रमयः ।
उपारमयः । एतंशो न । एतंश इति सूर्याश्वखाख्या । तथा च श्रूयते । एतंशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ।
नशब्दश्चार्थः । एतंशश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च त्वं नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं
नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्तम्यर्थे द्वितीया । तीरदेशेऽयंज्यून् यजमानान् यज्ञविहीना-

नसुरादीन् प्रास्य प्रषिष्य तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानद्यजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रमयः । लङि
बङ्गलं कंदस्यमाङ्गोऽपीत्युभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । प्रास्य । असु चेषणे ।
अस्माक्यपि रूपं । नाख्यानां । नीचयोधमेत्यादिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

त्वं नो अस्या इंद्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरिताद्भीके ।

प्र नो वाजान् रथ्योऽश्नुष्युध्यानिषे यंधि श्रवसे सूनृतयै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इंद्र । दुःऽहनायाः । पाहि । वज्रिऽवः । दुःऽइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुध्यान । इषे । यंधि । श्रवसे । सूनृतयै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवज्रिद्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया अस्या अश्वत्तेर्दारिद्र्यात्तोऽस्मान्पाहि । रथ । तथा
दुरितात्पादाद्भीकेऽभिप्राप्ति समीपवर्तिनि संयामेऽस्मान् । अपि च नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्वबुध्या-
नश्चानां बोधकान् । अश्व यावज्जिर्लभ्यंते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्वबुध्यान् । क्वांदसो वर्णविकारः । अश्वसू-
नान् । अश्वप्रसुखानित्यर्थः । सर्वं हि धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं । दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध् । ऋ० १. ९२.
८. इति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्र यंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इष अन्नार्थं श्रवसे कीर्त्यर्थं सूनृतयै । सूनृता
प्रियसत्वात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषद्दुःसुष्विति हंतेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वात्निघा-
ताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्मास्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । कंदसीर इति मतुपो वत्वं । संबुद्धौ
मनुवसो इरिति नकारस्य हत्वं । रथ्यः । कंदसीवनिपाविति रथशब्दात्प्रत्ययार्थेय ईकारः । यंधि । यम
उपरमे । बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । वा कंदसीति हेः पित्त्वेन ङित्त्वाभावादङितस्य । पा० ६. ४.
१०३. इति हेर्धिः ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसद्वाजप्रमहः समिषो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोषु । अर्यैः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहो वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिरसदस्मासु मा वि
दसत् । मा विमुष्यतु । तथेषोऽन्नान्यस्मान् सं वरंत । संवृताङ्कुर्वंतु । हे मघवन् धनवज्रिद्र अर्यो धनपतिस्त्वं
नोऽस्मान् गोष्वा भज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः स्याम ।
पुत्रपौत्रादिभिः सह साद्यंतो भवेम ॥ अस्मत् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु उपचये । माङ्कि
लुङि पुषादित्वाद्ङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्रैजो यस्य स तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघा-
ताभावः । षाष्ठिकमार्मचिताबुदात्तत्वं । वरंत । वृञ् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यैः । अर्यैः स्वामिवैश्वर्योरिति निपात्यते । अर्यैः स्वाम्या-
स्या चेत । फि० १. ५८. । इत्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धौ । इदित्वात्तुम् । अस्मादंतर्भावित्पर्यन्तृत् ।
तुस्कंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तुलोपः । सधमादः । मद तुभियोगे । चौरादिकः । सह मादयंते तुष्ठा
भवन्तीति सधमादः । क्तिञ्चेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोस्कंदसीति सहस्य सधादेशः ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ इति प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥
॥ कल्याणं भूयात् ॥

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं गत्वा हतकृत्याः स्तुप्तं नमामि गजाननं ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्भमे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
प्रक्रिया प्रथमे काण्डे साकल्येनोपवर्णिता । अत ऊर्ध्वतमी ज्ञेया स्मर्यते च क्वचित्क्वचित् ॥

अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । शतर्चिनामाद्ये मंडले चतुर्विंशत्यनुवाकाः । तेषु ऋदित्येत्वष्टा-
दशानुवाके षट् सूक्तानि । तत्र प्र वः पांतमिति द्वितीयं सूक्तं । पंचोनेत्यनुवर्तमानात्यंचदशर्चं । अविश्वान्य-
स्मादृषेरिति परिभाषया कषीवागुषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा देवता । प्र वो वैश्वदेव-
मित्यनुक्रमणिका ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

प्र वः पांतं रघुमन्यवोऽंधो यज्ञं रुद्राय मीळुषे भरध्वं ।

दिवो अस्तोथसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥१॥

प्र वः । पांतं । रघुऽमन्यवः । अंधः । यज्ञं । रुद्राय । मीळुषे । भरध्वं ।

दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥१॥

हे रघुमन्यवो लघुक्रोधा अक्रोधिन अखिञ्जो वो युष्माकं पांतं पालनशीलं पातव्यं वा यज्ञं यागसाध-
नमंधोऽन्नमाज्यसोमादिलक्षणं रुद्राय । बहुःखं तद्धेतुभूतं दुरितं वा । तस्य द्रावयित्री एतन्नामकाय देवाय
मीळुषे फलस्य वर्षिचे तदर्थं प्र भरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । अहं चेमुध्येव इषुध्या शत्रून्यथा निरस्यति तथा
वीरैरमित्राणां विविधभीरुकैवीर्योपैतैर्वा तदनुचरैर्मरुदादिभिः सह दिवो युलोकसकाशात् । उपलक्षणमे-
तत् । लोकत्रयादप्यसुरस्य निरसितव्यानामसुराणां निरसितुः । कर्मणि षष्ठी । निरसितारं तमेव देवं रोद-
स्योनिरोधनवत्थोर्वावापुथिव्योर्मध्ये वर्तमानात्प्रहृतस्यास्त्रोषि । स्त्रीमि ॥ पांतं । पांतमित्यत्र पातिः शत्रु
पिबतेर्वीणादिको झः । मीळुषे । दाश्यान्साह्यानि कि क्तसुप्रत्ययांतो निपातः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । शासिवसीत्यादिना षत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेश्दात्तत्वं । अस्त्रोषि ।
स्त्रीतिष्कांदसो लुङ् । इषुध्येव । इषवो धीयतेऽचेतीषुधीः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातिः किः । ह्रस्वरेणां-
तोदात्तः । उदात्तयणो ह्रस्वर्वादिति विभक्तेश्दात्तत्वं ॥

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।

स्त्रीर्नाक्तं श्रुतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिं । ववृध्या । उषासानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।

स्त्रीः । न । अक्तं । विऽउतं । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सुऽदृशी । हिरण्यैः ॥२॥

पत्नीव पत्नी यथा पूर्वहृति पत्युः पूर्वाङ्गानं ववृधधी वर्धयितुं शीघ्रगतिर्भवति तद्वदुषासानक्ताहोरात्रे देवते अपि पुषधा बङ्गप्रकारं बङ्गविधिः स्तोत्रैर्विदामि ज्ञायमाने सखी पूर्वहृति ववृधध्या अस्मदीयं पूर्वाङ्गानं वर्धयितुं शीघ्रमागच्छतमिति शेषः । यद्वा । ववृधध्या अस्मद्वर्धनाय पुषधा बङ्गप्रकारं विदामि वर्धनोपायाङ्गानखी भवतमिति शेषः ॥ उषासानक्ता । उषासोषसः । पा० ६. ३. ३१. इति पूर्वपदस्थोषासादेशः । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथ केवलोषा उच्यते । सरीः शत्रूणां हिंसकस्तेजसाच्छत्रो वादित्यः स इव हिरस्त्रीहिरस्त्रवर्णे रश्मिभिर्व्युतं विततं विशिषेण संबद्धमत्कमक्तं संततं वा रूपं वसानाच्छादयंती धारयंती सूर्यस्य श्रिया शोभया सुदृशी शोभनं दृश्यमाना । सूर्यस्य पुरोगामिनी रश्मिभिः खल्वेषा जगन्नासयति । तादृश्रुया अस्मत्पूर्वहृतिं पालयत्वित्यर्थः । यद्वा । हिरस्त्रीर्हितरमणीयैः प्रकाशैर्धनविशेषैर्वा सहागच्छतु ॥ व्युतं । व्यञ्जो निष्ठायां वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । सरीः । अविदुषु इतीकारप्रत्ययः ॥

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।

शिशीतमिंद्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ॥३॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपां । वृषण्वान् ।

शिशीतं । इंद्रापर्वता । युवं । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ॥३॥

नोऽस्मान्वसर्हा वसनाहो गार्हपत्यादिरूपेण । यद्वा । वासकानामाच्छादकानां वृषादीनां हंतापिः । अथवा । वसर्हा वासाहो वासरस्य गमयिता । परिज्मा परितो गंतादित्यो ममत्तु । मादयतु । तथापां वृष्युदकानां वृषण्वान् वर्षणवान् वृष्युत्पादको वातो वायुरस्मान्ममत्तु । किंच हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववान् वृष्यादिपूरणवान्पर्वतः । तौ युवं युवां नोऽस्मान्ममत्तु वा शिशीतं । तीक्ष्णीकुशतं । शोधय-
तमित्यर्थः । तत्तस्मात् यस्माद्दहं सर्वाद्देवान् स्तौमि तस्माद्विश्वे सर्वेऽपि देवा नोऽस्माकं वरिवस्यंतु । प्रभूतमन्नं प्रदातुमिच्छंतु । समुद्यान्नप्रदानेन प्रीणयंत्वित्यर्थः ॥ ममत्तु । मदी हृषे । अंतर्भावितव्यर्थोऽहोति च्छादसो विक-
रणस्य स्युः । द्विवचनं । शिशीतं । ई ह्रस्वघोरितोत्वं । बङ्गलं छंदसीत्यभ्यासत्वेत्वं । इंद्रापर्वतेत्यत्र देवताद्वंद्वे चेति पूर्वपदस्थानङादेशः ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यंता पांतौशिजो हुवधै ।

प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥४॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यंता । पांता । श्रौशिजः । हुवधै ।

प्र । वः । नपातं । अपां । कृणुध्वं । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥४॥

श्रीशिज उशिजः पुत्रः कबीवानहं मे । तादर्थ्ये चतुर्थी । मदर्थं यशसा । यश इत्यन्नं बलं कीर्तिर्वीच्यते । तद्वंती व्यंता भक्षयंती चरुपुरोडाशादिकं पांता पिबंतावाज्यसोमादिकं त्या । तच्छब्दसमार्थस्यच्छब्दः । यौ सुत्वत्वेन प्रसिद्धौ तावश्चिनौ । अत्र यद्यपि विशिषो न श्रुतः तथापि सूक्तस्य वैश्वदेवत्वादुषःसंबंधाद्विवचनलि-
गाच्चाश्विनाविति गम्यते । तादृशावश्चिनौ श्वेतनायै । इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वं जगच्छ्रुतयंत्या उपसः तत्सं-
बंधिनि काले । उपःकालीनाङ्गानाय यतेयमिति शेषः । हे ऋत्विजः वो यूयं । प्रथमार्थे द्वितीया । अपामुद-
कानां नपातं नपातयितारं तासां नपारं वापिं । अत्र औषधिवनस्यतयः ताभ्योऽपिरित्यपां नमृत्वमपिः । तं देवं प्र कृणुध्वं । करोतिरच क्रियासामान्यवाची क्रियाविशेषे स्तोत्रे पर्यवस्यति । प्रकर्षेण सुध्वमित्यर्थः । किंच रास्पिनस्य । रपते रसतेर्वा शब्दनार्थस्य घञंतस्य कृतसकारपकारोपजनस्य रास्य इति भवति । तदस्यास्तीति रासि स्तोत्रं । तद्वान् रास्पिनः स्तोता । तस्याथोक्तादृशस्य मनुष्यस्य मम मह्यं मातरा मातृवद्वितकारिणा-
वहोरात्रदेवते अपि प्र कृणुध्वं । अथवा रास्पिनस्य । एको मत्वर्थप्रत्ययच्छादसः । प्रवर्षणध्वनिपुक्तस्य वृष्यु-
दकस्य यमनशीलस्य निर्मात्र्यावहोरात्रे प्र कृणुध्वं ॥ व्यंता पांता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

आ वो र्वण्युर्मौशिजो हुवधै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे ।

प्र वः पूष्णे दावन आ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥५॥

आ । वः । र्वण्युं । औशिजः । हुवधै । घोषाऽइव । शंसं । अर्जुनस्य । नंशे ।

प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छं । वोचेय । वसुऽतातिं । अग्नेः ॥५॥

हे देवाः औशिजः कषीवानहं वो युष्माकं संबन्धिनं र्वण्युं र्वणीयं शब्दनीयं शंसं सोचमा ऊवधै युष्मदाह्नायाच्छा वोचेय । आभिसुखेन ब्रवीमि । यद्वा । अत्राप्यश्विनाविवोच्येति । तस्मिन्पक्षे ब्रह्मवचनं पूजार्थं । हे अश्विनौ वो युष्मान् घोषेवैतन्नामिका ब्रह्मवादिनीव । सा यथार्जुनस्य श्वेतवर्णस्य स्वशरीरगतत्वयोगस्य नंशे नाशनाय यथाश्विनोः शंसमकार्षीत् तद्ददहमपीत्यर्थः । हे देवाः युष्मत्संबन्धिने दावन आ आभिसुखेन फलस्य दाचे पूष्णे पोषकायैतन्नामकाय देवायापि ॥ आकारखाडोऽमुनासिककंदसीति प्रकृतिभावः ॥ अच्छा-भिसुख्यगमनेन वोचेय । स्तौमि ॥ वच परिभाषणे । लिङ्याशित्यङ् । वच उमित्युम् । किंचापिर्वसुतातिं तत्संबन्धि-धनमपि वोचेय । स्तौमि तमेवापिं ॥ १॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सद्ने विश्वतः सीं ।

श्रोतुं नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुश्रेचा सिंधुरङ्गिः ॥६॥

श्रुतं । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतं । सद्ने । विश्वतः । सीं ।

श्रोतुं । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽश्रेचा । सिंधुः । अतुऽभिः ॥६॥

हे मित्रावरुणा एतन्नामानावहोरात्राभिमानीदेवौ युवामिमैमानि हवास्मदाह्नायानि श्रुतं । शृणुतं । न केवलमस्मदाह्नाय उतापि च सद्ने यागगृहे विश्वत उज्जात्रादिभिः सर्वतः क्रियमाणं सीमेतत्सोत्रमपि श्रुतं । शृणुतं । किंच श्रोतुरातिः सर्वत्र श्रुयमाणधनसादृशदानो वा सुश्रोतुरस्मदाह्नायस्य सम्यक्श्रोता सिंधुर्जला-भिमानी देवः सुश्रेचा सुश्रेचाख्यनिर्वृष्टिजलैः क्लेदयन्निति शेषः । यद्वा । अस्मत्श्रेचाख्यङ्गिः सुश्रेचाणि सस्यादि-समुद्धानि कुर्वन्तो हवं शृणोतु । सुश्रेचस्वलाभाय शृणोस्वित्यर्थः ॥ हवा इमा । उभयत्र विभक्त्या आकारः । श्रुतमित्यत्र ब्रह्मणं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयांमेषु पजे ।

श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुंधानासो अगमन् ॥७॥

स्तुषे । सा । वां । वरुण । मित्र । रातिः । गवां । शता । पृक्षऽयांमेषु । पजे ।

श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिं । निऽरुंधानासः । अगमन् ॥७॥

हे मित्र हे वरुण देव वां युवामहं स्तुषे । स्तुषे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ युषयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा राति-दीर्गं शता शतानां शतसंख्यानामपरिमितानां गवां संबन्धिन्यसंख्यातगोविषया रातिः पजे कषीवति मयि पृक्षयांमेषु । पृक्ष इत्यकारांतोऽप्यस्ति । पृक्षाणामन्नानां नियमनं येषु स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा तेषु निमित्तभूतेषु भवत्विति शेषः । किंच मित्रादयो देवाः श्रुतरथे सर्वत्र प्रसिद्धरथोपेते प्रियरथे प्रीयमाणरथयुक्ति सर्वदा रथप्रिये पजे च मध्येव दधानाः प्रीतिं धारयंतः सद्य आगमनानंतरमेव पुष्टिं गवादिपोषं निरुंधानासोऽव-रुंधाना अस्मास्वैव स्थापयंतः । यद्वा । मयि पुष्टिं दधानाः कुर्वाणा निरुंधानासः कृतामेव पुष्टिं मयि स्थिरां कुर्वन्तोऽगमन् । आगच्छंतु ॥ रातिः । रा दाने । भावे क्तिन् । मंचे बुधेत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । शता । मुपां मुलुगिति षष्ठाः पूर्वसवर्णादीर्घत्वं । दधानाः । जुहोत्यादित्वाच्छयः सुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अगमन् । गमेःकांदसे लुङि मंचे घसेत्यादिना षुर्लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।

जनो यः पञ्चेभ्यो वाजिनीवानश्चावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥ ८ ॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।

जनः । यः । पञ्चेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यं । सूरिः ॥ ८ ॥

महिमघस्य । महि महत्पूज्यं मघो धनमन्नं वा यस्य देवसंघस्य स तथोक्तः । तादृशस्यास्य राधो धनं स्तुषे । स्तुषे । व्यत्ययेन मध्यमः । धनलाभाय प्रभूतधनं देवसंघं स्त्रीमीत्यर्थः । किंच नहुषः । मनुष्यनामैतत् । परस्परस्नेहबंधोपेता मनुष्या वयं कक्षीवतः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः संतः सचा सह परस्परैकमत्येन समेन । त्वद्वत्तं धनं संभजेम । लभेमहि । देवसंघो विशेष्यते । यो जनो देवजनो यस्य देवसंघः पञ्चेभ्योऽगिरीगोत्रोत्पन्नेभ्यः कक्षीवद्भ्यः । पञ्चा वा अंगिरस इति श्रुतेः । तेभ्यो वाजिनीवान् । वाजोऽन्नं । तद्वती क्रिया वाजिनी । तथा तद्वाभवति । यद्वा । एको मत्सर्धोयप्रत्ययस्त्वांसः । अस्मभ्यं प्रदेशेन दत्तेन वान्नेन तद्वाभवतीत्यर्थः । यस्य देवसंघोऽश्वावतो बह्वभिस्तद्दत्तैरश्वैस्तद्वतो रथिनो रथवतो मह्यं मे सूरिः प्रेरको भवति । अश्वानां रथानां प्रेरयितारं देवसंघं सुष इत्यर्थः ॥ सुवीराः । वीरवीर्यो वैत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्ववतः । अश्वशब्दस्य मंत्रे सोमाश्वत्यादिना मनुष्ये दीर्घत्वं ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिधुगुपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाधुक् ।

स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्ते आप यदीं होचाभिर्चृतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽधुक् । अपः । न । वां । सुनोति । अक्ष्णयाऽधुक् ।

स्वयं । सः । यक्ष्मं । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ई । होचाभिः । चृताऽवा ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ युष्माकं यो जनोऽभिधुक् अभितो द्रोघा भवति । अयथा भवतीत्यर्थः । यथाक्ष्णयाधुक् वक्रेण मार्गेण द्रुहति अन्यथाप्रकारेण द्रुहति । द्रोहप्रकार उच्यते । वां युवामपः सोमरसात् सुनोति । अभिषवं न करोति । युवामतिक्रम्यान्वदेवतार्थं सुनोतीत्यभिप्रायः । अयमेवाक्ष्णयाद्रोहः । स मूढो द्विविधो जनः स्वयं यक्ष्मं व्याधिं हृदये स्वचित्ते नि धत्ते । स्थापयति । अनुष्ठातृणां भोगान्पश्नन्व्यथितो भवतीत्यर्थः । यत् । किंगव्यत्ययः । य उक्तविलक्षणः पुमान् अतावा यच्चवान् परिगृहीतयच्चो होचाभिः । वाङ्मामैतत् । सुतिवागिरीमेनं सोमरसमाप व्याप्नोति । सुवन् सोममभिषुणोतीति यावत् । स नरः पृतसु यातीति वक्ष्यमाणेन सह संबधः ॥ अभिधुक् । द्रुहेः सत्सुद्विषेति क्लिप् । संहितायां भष्मावस्त्वांसः । अतावेत्येव कंदसीवनिपाविति मत्सर्धोयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

स व्राधतो नहुषो दंसुजुतः शर्धेस्सरो नरां गूर्तश्रवाः ।

विसृष्टरातिर्याति वाह्वसृत्वा विश्वासु पृतसु सदमिच्छूरः ॥ १० ॥

सः । व्राधतः । नहुषः । दंसुजुतः । शर्धेऽतरः । नरां । गूर्तऽश्रवाः ।

विसृष्टऽरातिः । याति । वाह्वऽसृत्वा । विश्वासु । पृतऽसु । सदं । इत् । शूरः ॥ १० ॥

हे मित्रावरुणौ युवां गतमंचावसानोक्तलक्षणो युष्मत्पूजको जनो दंसुजुतो दांतिरश्विः सुषु प्रेरितः अत एव नरां नराणां शर्धेस्सरोऽतिशयेनाभिभवित्वा । अथवातिशयेन बलवान् । नराणां स्वसमानानां मध्ये गूर्तश्रवा उन्नर्णदीप्तिः प्रख्यातान्नो वा विदुष्टरातिरर्थिभ्यः प्रदत्तधनः एवं महानुभावः शूरः सन् विश्वासु पृतसु सर्वेषु जन्दिषु संग्रामेषु व्राधतः । महत्प्रामैतत् । हिंसकाश्च हतोऽपि नहुषः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् शत्रुन्मति वाह्वसृत्वा भृशं सतीशक्तिगमनः सन् सदमित् सदिव याति । गच्छति ॥ दंसुजुतः । दामेर्विच । वृतीया

कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गूर्तश्रवाः । गुरी उच्यमाने । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनास्त्रिषानत्वाभावः ।
विच्छेदरातिः । विपूर्वात्सृजतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बङ्ग्रीही पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन स एव शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांस्युत्प्लूनामुपसंख्यानमिति पुतनाशब्दस्य पृदादेशः । साविकाच
इति विभक्त्येवदात्तत्वं । बाह्वृहत्वा । संतरेभ्योऽपि वृश्चंत इति कृत्निप् ॥ २॥

अध॒ ग॒मंता॑ न॒हुषो॑ ह॒र्वं सू॒रेः श्रो॒ता॑ राजानो अ॒मृत॑स्य म॒द्राः ।

न॒भोजु॑वो य॒न्नि॒र॒वस्य॑ रा॒धः प्र॒शस्त॑ये म॒हिना॑ रथ॒वते ॥ ११ ॥

अध॒ । ग॒मंतं॑ । न॒हुषः॑ । ह॒र्वं । सू॒रेः । श्रो॒तं । रा॒जा॒नः । अ॒मृत॑स्य । म॒द्राः ।

न॒भः॑ऽजु॒वः । यत् । नि॒र॒वस्य॑ । रा॒धः । प्र॒शस्त॑ये । म॒हिना॑ । रथ॒ऽवते ॥ ११ ॥

हे राजानो राजमानाः सर्वस्वैश्चरा वा हे मद्रा मादधितारः यूयममृतस्यामरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेर-
कस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत । शृणुत ॥ बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । अमृतस्यैत्यत्र बङ्ग्रीही
नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ अधाय श्रवणानंतरं गमंत । आगच्छत ॥ गमेऽकांदसो लङ् ।
मध्यमबङ्गवचनस्य व्यत्ययेन झः । बङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । गमहनेत्युपधालोपः ॥ किमर्थमागमनं उच्यते ।
नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यवस्मान्निरवस्य निर्गतरचकस्य युष्मद्वातिरेकेण रचकांतररहितस्य । अथवा
निर्गतो मुखादुच्चरितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य । रथवते रथवतो यजमानस्य । षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ।
महिना महिन्ना माहात्म्येन ॥ मकारलोपऽकांदसः ॥ तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविल्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं
वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे । तस्मादाह्वानं शृणुतागच्छत चेति ॥

ए॒तं श॒र्धं धाम॑ य॒स्य सू॒रेरि॒त्य॒वोच॑न्द्द॒शत॑यस्य न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ येषु व॒सुता॑ती रा॒रन्वि॑श्रे स॒न्व॒न्तु प्र॒भृषे॑षु वा॒जं ॥ १२ ॥

ए॒तं । श॒र्धं । धाम॑ । य॒स्य । सू॒रेः । इति॑ । अ॒वो॒च॒न् । द॒श॑ऽत॒यस्य॑ । न॒शे ।

द्यु॒म्नानि॑ । येषु । व॒सु॑ऽता॒तिः । रा॒रन् । वि॒श्रे । स॒न्व॒न्तु । प्र॒भृ॑षे॒षु । वा॒जं ॥ १२ ॥

यस्य सूरेर्हविरादिप्रेरकस्य यजमानस्य संबन्धिनो दशतयस्य दशेन्द्रियसंबन्धकत्वेन दशावयवस्याप्तस्य
नशे प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मै यजमानायैतमिदानीं दातव्यत्वेन वर्तमानं शर्धं परेषामभिभावकमन्नं
तत्प्राप्तिहेतुं बलं वा धाम विदधाम करवामेत्यवोचन्देवाः ॥ धाम । दधातेर्लुङि गातिस्त्विति सिचो लुक् ।
वचेरकारस्योम् । अस्यतिवक्त्रोत्यादिना झेरङ् ॥ येषु देवेषु द्युम्नानि द्योतमानान्यज्ञानि वसुतातिर्वसुनां
धनानां तातिर्विस्तारश्च वसुन्वैव वा रारन् रमते भृशं ॥ तातिः । तनोतिः क्लिनि व्यत्ययेनात्वं । मरुद्बुधादि-
त्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा । स्वार्थिकस्तात्त्वं । रारन्निति रमतेर्यङ्लुगंतस्य लुङि रूपं ॥ ते विश्वे सर्वे देवाः
प्रभृषेषु प्रकृष्टभरणेषु यागेषु वाजमन्नं सन्वतु । ददतु । प्रयच्छंतु ॥ षणु दाने ॥ यद्वा । यस्य सूरेः स्वभूतस्य च
दशतयस्य दश चमसेष्ववस्थितस्य सोमस्य प्राप्तये वयमाह्वताः स्म तस्मा एतं शर्धं धामेत्यवोचन् । यस्मादेवं
तस्मात्प्रभृषेषु यागेषु वाजं तादृशं सोमलक्षणमन्नं विश्वे देवाः सन्वतु । संभजंतां ॥ वन षणु संभक्त्यावित्यस्य
व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥ कीदृशेषु यज्ञेषु । येषु वसुतातिर्वसुनां हविल्लक्षणानां धनानां वा विस्तारयितार ऋत्विजः ।
वचनव्यत्ययः । द्युम्नानि द्योतमानानि हवीषि रारन् ददति ॥ रा दाने । सिटि च्छांदसः शपः सुः । कंदस्युभय-
धेत्वार्यधानुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अत एवाभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वाभावश्च ॥

मंदा॑महे द॒शत॑यस्य धा॒सेर्द्वि॒र्य॑त्पंच॒ विभ्र॑तो॒ यंत्य॑न्ना ।

कि॒मि॒ष्टाश्च॑ इ॒ष्टर॑श्मरे॒त ई॒शाना॑स॒स्तरु॑ष अ॒ंजते॑ नृ॒न् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । दशऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पंच । विभ्रतः । यंति । अन्ना ।
किं । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । अजुंजते । नृन् ॥ १३ ॥

मंदांमहे । सुमो वयं देवान् ॥ मदि सुतो । इदित्वात्तुम् ॥ किमर्थं । दशतयस्य धासेर्देशेन्द्रियतृप्तिसाध-
नत्वेन दशावयवस्थान्नस्य यद्यस्माद्धिः पंच दशविधान्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वाद्दशस्य दशविधत्वं । एवंवि-
धमन्नं विभ्रतो धारयंतो दश चमसाध्वर्यवो यंति होमाय गच्छंत्याहवनीयं प्रति । यद्वा । आश्वमेधिकानि
दशान्नानि जुहोतीत्यान्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो देवेभ्यो होतुं धारयंतो यंति यदा
तदा मंदांमह इति । न चेष्टाश्वप्रभृतीन्वष्टृन्विहाय कस्माद्दशान्नत्यागमिष्यंतीति वाच्यं । तरुषः शत्रूणां तार-
कान् ॥ तरतेरौणादिक उसिन् ॥ नृन् नैतृन्कर्मणां एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा कि-
मुंजते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमुंजते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजा-
नश्च किं प्रसाधयंति । यद्वा । येषां स्तोत्राणामस्माकमेते सुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तारुषः
शत्रूणां तारकान् नृन् कर्मनिर्वाहकानस्मानिष्टाश्चादयः किं साधयंति । किमुपद्रवंति । न प्रभवन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यकर्णे मणिग्रीवमर्णस्तन्नो विश्वे वरिवस्यंतु देवाः ।
अर्यो गिरः सद्य आ जग्मुषीरोस्माश्चाकंतूभयेष्वस्मे ॥ १४ ॥
हिरण्यऽकर्णे । मणिऽग्रीवं । अर्णैः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यंतु । देवाः ।
अर्यः । गिरः । सद्यः । आ । जग्मुषीः । आ । उसाः । चाकंतु । उभयेषु । अस्मे इति ॥ १४ ॥

हिरण्यकर्णं हिरण्यविकारकुंडलाद्युपेतकर्णं मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्ठं । एतद्वयं सर्वावयवस्थायुपलक्षणं ।
एवं सर्वानाभरणयुक्तमर्णं अरणीयं रूपं तद्वत् पुत्रादिकमित्यर्थः । उक्तलक्षणमस्मादीयं रूपं वा नोऽस्माकं
विश्वे सर्वे देवा वरिवस्यंतु । परिचरंतु । प्रयच्छंत्वित्यर्थः । अर्योऽरणीयो विश्वेषां देवानां संघो जग्मुषीः
स्तोतुर्मुखाग्निर्गच्छंतीगिरः सुतीक्ष्णाः । विकारि प्रकृतिशब्दः । क्षीराज्यादीनि हवीषि च सव्योऽस्मदागमना-
न्तरमेव चाकंतु । कामयंतां । छांदसः शपः सुः परस्मैपदं च । यद्वा । यद्भुक्तिं नुगभावः ॥ आ चाकंत्विति
वा योज्यं । पर्याप्तं कामयंतामित्यर्थः । केष्विति तदुच्यते । अस्मे अस्माकं संबंधिषूभयेषु स्तोतुषु यष्टुषु च ।
यद्वा । अस्माकमुभयेष्वैहिकामुष्मिकविषयेषुभयविषयेषु फलेषु ॥

चत्वारो मा मशर्शारस्य शिश्वस्त्वयो राज्ञ आर्यवसस्य जिष्णोः ।
रथो वां मित्रावरुणा दीर्घाप्साः स्यूमंगभस्तिः सूरु नाद्यौत् ॥ १५ ॥
चत्वारः । मा । मशर्शारस्य । शिश्वः । त्रयः । राज्ञः । आर्यवसस्य । जिष्णोः ।
रथः । वां । मित्रावरुणा । दीर्घऽअप्साः । स्यूमंगभस्तिः । सूरुः । न । अद्यौत् ॥ १५ ॥

मा मां कबीवंतं मशर्शारस्य । मशकीकृत्य भृशं शृणोति शारयति वामित्रानिति मशर्शारः । एतन्नामकस्य
राज्ञः शिश्वः शिशवः शिशुवदप्रबुद्धाश्चत्वारः पुत्रा बाधंत इति शेषः ॥ शिशुशब्दस्य जसादिषु क्छंदसि वाव-
चनमिति गुणाभावः ॥ तथायवसस्य सर्वतः प्राप्तान्नस्वितन्नाम्नो राज्ञो जिष्णोर्जयशीलस्य पुत्रास्त्वयस्तेऽपि
बाधंत इति शेषः । हे मित्रावरुणैतन्नामानौ देवौ वां युवयोः संबन्धी रथो दीर्घाप्साः । अप्स इति रूपनाम ।
अतिविसृतरूपः स्यूमंगभस्तिः । स्यूममिति सुखनाम । सुखकरदीप्तिः सन् सूरु न सूर्य इवावीत् । योततां ।
उक्तानामस्मद्विरोधिनां पुरतः स्फुरन् भयजनको भवत्वित्यर्थः ॥ युतेऽक्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङ् । युञ्जी
लुङि । पा० १. ३. ९१. इति परस्मैपदं । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । पा० ७. २. १. इति वृद्धिः । बङ्गलं क्छंदसी-
तीडभावे ह्रस्व्यादिसंयोगात्तलोपी । यद्वा । यु अभिगमने । आदादिकः । छांदसे लङ्युतो वृद्धिलुकि हलि
। पा० ७. ३. ८९. इति वृद्धिः ॥ ३ ॥

कदित्येत्थस्मिन्नष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र पृथु रथ इति तृतीयं सूक्तं त्रयोदशत्वं । अत्रानुक्रमणिका । पृथुः सप्तोन्मेषस्य इति । दीर्घतमसः पुषः कक्षीवानुषिर्ध्वषिश्चान्यस्माद्बुधेरिति परिभाषितत्वात् । अनादेशपरि-
भाषया त्रिष्टुप् छंदः । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके सूक्ते उषोदेवताके ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतावस्य चोत्तरस्य
च विनियोगः । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । पृथु रथ इति सूक्ते प्रत्यर्चिरित्यष्टौ । आ० ४. १४. । इति ॥ तथा-
श्विनशस्त्र इदमादिसूक्तद्वयस्य विनियोगः प्रातरनुवाकन्यायेन । आ० ६. ५. । इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

पृथु रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्युः ।

कृष्णादुदस्यादर्या उ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय स्याय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनं । देवासः । अमृतासः । अस्युः ।

कृष्णात् । उत । अस्यात् । अर्या । विहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । स्याय ॥ १ ॥

दक्षिणायाः प्रवृद्धायाः स्वव्यापारकुशलाया उषोदेवतायाः पृथुर्विस्तीर्णो रथोऽयोजि । अश्वैर्युक्तः संग्रहो
भूत् । अत्र यद्यपि देवताविशेषो न श्रुतस्तथाप्युषस्यत्वादुषस इति गम्यते । एनं संग्रहं रथममृतासोऽमरण-
धर्माणो देवासो देवनशीला हविर्भाजो देवा अस्युः । आस्थितवन्तः । देवयजनं गंतुमाकूटा इत्यर्थः । अन्तरं
सोषाः कृष्णान्निष्ठवर्णान्निशात्तमसः सकाशादुदस्यात् । उत्थिताभूत् । कृष्णं कृष्णतेर्निष्ठो वर्णः । नि० २. २०. ।
इति यास्कः । कीदृशी सा । अर्धारणोया पूजनीया विहाया विविधगमनयुक्ता महती वा । विहाया इति
महत्तम विहाया यद् इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाय चयाय मनुष्याणां निवासाय चिकित्सन्त्यंधकारनि-
वारणरूपां चिकित्सां कुर्वती । तमो निवारयन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुची ।

उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अग्नप्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजं । बृहती । सनुची ।

उच्चा । वि । व्यख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अग्न । प्रथमा । पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

विश्वस्माद्भुवनात्सर्वस्मात्सुप्ताद्भूतजातात्पूर्वा प्रथमा सतीयमुषा अबोधि । बुद्धाभूत् । उषःकालमवगत्य हि
पञ्चात्सर्वे प्राणिनः प्रतिबुध्यन्ते । कीदृशी सा । वाजं गमनशीलं प्रकाशं निर्वर्त्यांधकारं जयन्ती पराभवं कुर्वती ।
यद्वा । वाजशब्दोऽन्ननामसु पठितत्वादन्ननाम । अन्नं वै वाजः । शत० ९. ३. ४. १. । इति श्रुतेश्च । यजमानार्थमन्नं
संपादयन्ती । बृहती महती सनुची सर्वे जगत्संभजन्ती दात्री वा प्रकाशस्य । किंच सोषा उच्चोच्चैर्दत्ता सती
व्यख्यत् । विचष्टे । सर्वे जगत्पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशी सा । युवतिर्मिश्रणशीला नित्ययौवना वा पुनर्भूः पुनःपुन-
र्भवन्शीला प्रतिदिनं वर्तमानत्वात् । सोषाः पूर्वहूतौ सत्यां प्रथमा मुख्या प्रकृष्टा सत्यागम् । देवयजनदेशं
प्रत्यागच्छति । प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो भवतीति यास्कः । नि० २. २२. । इतरदेवेभ्यः पूर्वमाहूता सती
शीघ्रमेवागच्छतीत्यर्थः ॥

यद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।

देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागं । विभजासि । नृभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यत्रा । सुजाते ।

देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

सुजाते शोभनजनने देवि देवनशीले हे उष उषःकालाभिमानिदेवते मर्त्यत्रा मनुष्याणां पालयित्री

त्वमद्यास्मिन्काले नृभ्यो मनुष्येभ्यो यद्यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्वांशं विभजासि विभज्य ददासि । यद्वा । मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमान-
त्वादुषसो दातुत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन्भागविषये दमूना यजमानेभ्योऽभिमतफलदानमनाः । दमूना दममना
वा दानमना वा दांतमना वेति निरुक्तवचनं । नि० ४. ४. । तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्माननागसो
वोचति । अपापान् यागयोग्याम्नवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थं । सूर्यायास्त्रयागदेशं प्रति सूर्यस्वागमनार्थं ॥

गृहं गृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना ।

सिषासंती द्योतना शश्वदागाद्यमयमिद्भजते वसूनां ॥ ४ ॥

गृहंऽगृहं । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।

सिसासंती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अयंऽअयं । इत् । भजते । वसूनां ॥ ४ ॥

अहना । उषोनामैतत् । अहना द्योतनेति तन्नामसु पाठात् । सा देवी दिवे दिवे प्रत्यहं । दिवे दिवे यवि
ववीत्यहर्नामसु पाठात् । गृहं गृहं तत्तद्यज्ञगृहमच्छाभिमुखेन याति । गच्छति । कीदृशी । अधधिकं नाम
नमनं प्रकृतं प्रतिगृहसुबोगं प्रकाशनरूपं दधाना धारयती । यद्वा । अधि दधानाधिकं धारयती । किंच
सिषासंती संभक्तमिच्छंती द्योतना कृतं जगद्योतनशीला शश्वत् प्रतिदिनमागात् । आगच्छति । पूर्वं यातो-
त्युक्त्वात्युनरागादिति वचनमावश्यकत्वद्योतनार्थं । आगत्य च वसूनां धनानां हविर्लक्षणा नामयमयमित
तत्तच्छ्रेष्ठभागं भजते । सेवते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व ।

पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ॥ ५ ॥

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।

पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तं । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥

सूनृते सुष्ठु मनुष्याणां नेत्र्युषो हे उषोदेवते भगस्य सर्वैर्भजनीयस्यादित्यस्य स्वसासि । स्वस्थानीयासि ।
तेन सहोत्पद्यमानत्वान्तद्वत्पूज्येत्यर्थः । तथा वरुणस्य तमोवारकस्य सवितुर्देवस्य जामिरसि । भगिनीस्थानी-
यासि । एकस्मिन्नेव स्थाने उत्पद्यमानत्वात् । जनयंत्युत्पादयंत्यस्वामपत्यमन्य इति जामिः । यद्वा । जमति
गच्छति स्वोत्पत्तिस्थानादन्येति । उक्तनिर्वचनद्वयमभिप्रेत्य यास्क आह । न जामये भगिनी जामिरन्येऽस्यां
जनयति जामपत्यं जमतेर्वा स्यान्नतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । नि० ३. ६. । इति । तादृशी त्वं प्रथमेतर-
देवेभ्यः पूर्वोत्कृष्टा वा सती जरस्व । स्नुता भव । जरतिः स्नुत्यर्थः । जरा स्नुतिर्जरतेः स्नुतिकर्मणः । नि० १०. ८. ।
इति यास्कः । पश्चा पश्चान्त्वत्पीत्यनंतरं योऽघस्य धाता यः कश्चिद्दुःखस्य तदुत्पादकपापस्य वा धारयितासि
स दध्याः । गच्छतु । वचनव्यत्ययः । दध्यतिर्गत्यर्थः । दध्यति दध्नीतीति गत्यर्थेषु पाठात् । यदि स पापी
बलीयान् तं दक्षिणया प्रवृद्धया सहायभूतया त्वया रथेनास्मदीयरथादिसाधनेन च जयेम ॥ ४ ॥

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुद्मयः ऋषुचानासो अस्थुः ।

स्पाहा वसूनि तमसापगूहाविष्कृण्वंत्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरतां । सूनृताः । उत् । पुरंऽधीः । उत् । अमयः । ऋषुचानासः । अस्थुः ।

स्पाहा । वसूनि । तमसा । अपंऽगूहा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

सूनृताः प्रियसत्वात्मिका वाच उदीरतां । उन्नच्छंतु । हे ऋत्विजः उत्कृष्टं यथा भवति तथा स्तोत्रं प्रवर्त-

यध्वं । तथा पुरंधीः पुरंधयः । पुरं शरीरं यासु धीयते याभिर्वा ताः पुरंधयः प्रज्ञाः प्रयोगविषयाः । ता अप्युन्मिषंतु । प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्ततामित्यर्थः । यद्यपि प्राणवायुना शरीरं धार्यते तथापि यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः प्राणप्रज्ञयोरेकत्वात्प्रज्ञायाः शरीरधारणमविहृतं । तथाप्य आहवनीयाद्याः शुशुचानासोऽखंतं दीप्यमाना उदस्युः । उत्तिष्ठंतु । प्रज्वलयंतित्यर्थः । किमर्थमेवमिति तदुच्यते । यतो विभातीर्विबिधं भासमाना उषस उषोदेवतासमसापगूहान्वंधकारिणाखंतं गोपितानि स्याद्वा स्पृहणीयानि वसूनि वासयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्वाविकृष्वंति यथावस्तु प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात्सो-
चादिकं कुर्वंतित्यर्थः ॥

अपान्यदेत्यभ्यर्पय्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते ।

परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौषाः शोभुचता रथेन ॥ ७ ॥

अपं । अन्यत् । एति । अभि । अन्यत् । एति । विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । सं । चरेते इति ।

परिऽक्षितोः । तमः । अन्या । गुहा । अकः । अद्यौत् । उषाः । शोभुचता । रथेन ॥ ७ ॥

इदानीमहोरात्रस्तुतिद्वारोषाः स्तूयते । विषुरूपे वक्ष्यमाणप्रकारेण नामारूपे अहनी अहस्य रात्रिद्योभे सं चरेते । समित्येकीभावे । सहैवाव्यवधानेन चरतः । अत्राहुः साहचर्योत्तत्प्रतियोगित्वाच्च रात्रिरप्यहरित्यु-
च्यते । उत्तरत्र मंत्रान्तरेऽयमेवार्थः स्पष्ट आम्नातः । अहस्य कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तते रजसी वेद्याभिः । ऋ० ६. ९. १. इति । तयोर्मध्येऽन्यद्रात्रिरूपमहरपेति । अपगच्छति । प्रतिलोमं गच्छति वा । अपेत्येतस्य प्रातिलोम्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । अन्यस्य दिवसाख्यमहरभ्येति । आभिमुख्येन गच्छति । अभीत्याभिमुख्यं । नि० १. ३. इति यास्कः । रात्र्यां प्रतिनिवृत्तायामहरभिसुखमागच्छतीत्यर्थः । विषुरूपे सं चरेते इति यदुक्तं तदेव स्पष्टीक्रियते । परिक्षितोः पर्यायेण निवसतोः परिचपयतोर्वा । प्राणिनामहःस्वतीतिष्वायुषः क्षयात्परि-
चपणं प्रसिद्धं । तयोर्मध्येऽन्या रात्रिस्तमस्तमोरूपा गुहा पदार्थानां गूहनमकः । करोति । अन्याहरिकदेशभृता चोषाः शोभुचता भृशं दीप्तिं रथेनाधीत । द्योतते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । रात्रिस्तमोरूपत्वात्सर्वं जगदावृणोति । उषास्तु सर्वान्भावान्प्रकाशयतीत्युपसः स्तुतिः ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्रो दीर्घे संचंते वरुणस्य धाम ।

अनवद्यास्त्रिशंतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यंति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः । अद्य । सऽदृशीः । इत् । ऊं इति । श्वः । दीर्घे । संचंते । वरुणस्य । धाम ।

अनवद्याः । त्रिशंतं । योजनानि । एकाऽएका । क्रतुं । परि । यंति । सद्यः ॥ ८ ॥

अवास्त्रिहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश एव । तथा श्व इत् परस्त्रिप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्त्रीभिः सदृशः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः । एवम-
हरंतरेण सादृश्यं । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यस्य नोदेति उषःकालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ट्यधिकपंचसहस्रयोजनानि मेघं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लंकादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्ताच्चिंशद्यो-
जनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन्देशे गच्छति तत्र चिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्ताच्चिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लंकादि-
सर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगतव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्येकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृशः । प्रदेश-

बाङ्गमपेक्ष्योषसां बङ्गत्वाद्बङ्गवचनं । एवमेकरूपा उपसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुद्यात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्वंतमायतं वदणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचते । प्रतिदिनं सेवते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । त्रिंशत्तं योजनानि त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्तत्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यंतीत्यर्थः । किंचासां मध्य एकैकोषा लंकाविकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तं । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २. २८. इति । सद्यस्तदानीमेव स्वीदयकाल एव परि यंति । परितो गच्छति । निर्वहंतीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्वीदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उद्यो यो लंकायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्ने यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात् । आर्यं ४. १३. इति ॥

जानत्यहः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।

ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरंती ॥ ९ ॥

जानती । अहः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।

ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतं । आऽचरंती ॥ ९ ॥

उषाः प्रथमस्य मुख्यस्य प्रथमानस्य वाहो दिवसस्य नाम नमनमागमनं जानत्यवगच्छंती । प्राणिनां प्रज्ञापयंतीत्यर्थः । सोषाः शुक्रा स्वतो दीप्ता अत एव श्वितीची श्वेतं गच्छंती प्रकाशं प्राप्नुवती कृष्णान्निष्ठान्तमसः सकाशादजनिष्ट । प्रादुर्भवति । यद्यपि तमसः सकाशात्प्रोत्पद्यते तथापि तदन्तरभावित्वात्तत्त उत्पद्यत इत्युपचर्यते । उत्पन्ना सा ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य धाम तेजोयुक्तं स्थानं योषा मिश्रयंती न मिनाति । न हिनस्ति । तदीयं तेजो न पराभवति । अपि त्वहरहः सर्वेष्वहःसु निष्कृतमाचरंती । अलंकारशोभां कुर्वती । यद्वा । ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य धाम देवयजनाख्यं स्थानं योषा मिश्रणशीला सती न मिनाति । न हिनस्ति । किंत्वहरहः सर्वेषु यागदिवसेषु निष्कृतं हविरादीनां प्रकाशनरूपमलंकारमाचरंती कुर्वती । तादृश्रुषा अजनिष्टेति पूर्वचान्वयः ॥

कन्येव तन्वाऽशाशदानाँ एषि देवि देवमियंक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना युवतिः पुरस्तादविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती ॥ १० ॥

कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवं । इयंक्षमाणं ।

संस्मर्यमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे । विऽभाती ॥ १० ॥

तन्वा शरीरेण शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टतां प्राप्नुवती । शाशदानः शाशाद्यमानः । नि० ६. १६. इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्येकेव । कन्या कमनीया भवति क्लेयं नेतव्येति वा । नि० ४. १५. इति यास्कः । सा यथा जनांतिके विवसना संचरति तथा हे उपस्त्वं कन्या कमनीयाप्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छंती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इत्यक्षमाणं यष्टुमिच्छंतममिमंतं दातुमिच्छंतं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपिता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मर्यमाना समीपद्वसंती हास्यं कुर्वती विभात्यत्वंतं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा । युवतिरिति सुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषितं पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मर्यमाना दंतप्रदर्शनायेषदसनं कुर्वती वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानि गोप्यानि बाङ्गमूलक्षणादीन्याविष्करोति तथा त्वमपीत्यर्थः । यद्वा । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशि संस्मर्यमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दंतस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि ॥ ॥ ५ ॥

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कं ।

भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तन्नै अन्या उषसो नशंत ॥ ११ ॥

सुसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वं । कृणुषे । दृशे । कं ।

भद्रा । त्वं । उषः । विऽतरं । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशंत ॥ ११ ॥

हे उषोदेवि मातृमृष्टा मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता योषिव सुसंकाशात्वर्थं प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीयां तनुं दृशे सर्वेषां दर्शनायाविः कृणुषे । प्रकटयसि । यथा लोके माचादिना स्वलंकृतात्वंतं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । अत्र कमिति पादपूरणोऽत्र विशेष-
स्याभावात् शिशिरं जीवणाय कमिति वत् । तथा च यास्काचार्यः । मिताचरेष्वनर्थकाः कमीमिदिति । नि०
१. ९. । इति । यद्वा । कमिति सुखवचनः । सुखं यथा भवति तथाविष्कृणुष इत्यर्थः । हे उषः यत एवं करोष्यतो
भद्रा कल्याणशीला सुत्या त्वं वितरं व्युच्छ । आवरकमंधकारं विप्रकृष्टं यथा भवति तथा विवासय । अत्र
यद्यपि विशेषो न श्रुतस्तथापि प्रकाशनिवर्त्यत्वात्परिहरणीयत्वाच्च बुदसनीयं तम एवेति गम्यते । किंच ते
तव तद्बुदसनमन्या उषसोऽतीता आगामिन्यश्च न नशंत । न व्याप्तुवन्ति । तथा व्युच्छेति भावः । नशिर्व्याप्ति-
कर्मा । इन्वति ननचेति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

अथावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।

परां च यंति पुनरा च यंति भद्रा नाम वहमाना उषसः ॥ १२ ॥

अथऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

परां । च । यंति । पुनः । आ । च । यंति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

अथावतीरथवत्यो बद्धभिरश्चैस्तद्वत्यः तथा गोमतीर्बद्धभिर्गोभिस्तद्वत्यः विश्ववारा विश्वे वारा वरणीयाः
काला यासां तास्तथोक्ताः । सार्वकालीना इत्यर्थः । यद्वा । विश्वे वरितारो यासु ता विश्ववाराः । विश्वैर्व-
रणीया इत्यर्थः । सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः सूर्यरश्मिभिः साकं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि
सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रय-
त्नमविवक्षं । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । किंच भद्रा भद्रं कल्याणं सुखं वा नाम नमनं सर्वजना
नुकूल्यं वहमाना धारयमाणा उषाम उषोदेवताः परा च यंति । परायंति च । तथा पुनरा च यंति ।
पुनरायंति च । परस्परपेक्षयोभयत्र चशब्दः । या एवातीतेषु दिनेषु गतास्ता एव पुनःपुनर्दिनांतरेष्वप्यायंति ।
जगन्निर्वाहाय प्रतिदिनं गतागतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

ऋतस्य रश्मिमनुयच्छमाना भद्रंभद्रं क्रतुमस्मासु धेहि ।

उषो नो अद्य सुहवा व्युच्छास्मासु रायो मघवत्सु च स्युः ॥ १३ ॥

ऋतस्य । रश्मिं । अनुऽयच्छमाना । भद्रंभद्रं । क्रतुं । अस्मासु । धेहि ।

उषः । नः । अद्य । सुहवा । वि । उच्छ । अस्मासु । रायः । मघवत्सु । च ।

स्युरिति स्युः ॥ १३ ॥

हे उषः ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य रश्मिं रश्मीननुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वं भद्रं भद्रं क्रतुं
तत्तत्कल्याणं सुखं वा लौकिकं वैदिकं कर्म तद्विषयां प्रज्ञां वा धेहि । स्थापय । हे उषः नोऽस्मदर्थं सुहवा
सुश्राहता सती व्युच्छ । तमो विवासय । प्रकाशं कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । मघवत्सु । मघमिति

धननाम । हविल्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मात् यजमानेषु रायश्च स्युः । बह्विधानि धनानि संभवंत्विति पूर्वोक्तेन क्रतुणा सह समुच्चयार्थश्चशब्दः ॥ ॥६॥

उषा उच्छंतीति त्रयोदशर्चं चतुर्थं मूर्त्तं दीर्घतमसः कक्षीवत आर्धं वैष्टुभमुषसं । उषा उच्छंतीत्यनुक्रांतं ॥ विनियोगसु पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

उषा उच्छंतीं समिधाने अग्रा उद्यन्तसूर्ये उर्विया ज्योतिरश्नेत् ।

देवो नो अच सविता न्वर्थे प्रासावीद्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छंतीं । संऽइधाने । अग्री । उतऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्नेत् ।

देवः । नः । अच । सविता । नु । अर्थे । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

एषोषाः समिधानेऽग्री । अपित्वसामान्येनैकवचनं । अपिषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थं कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छंती तमो विवासयंत्युर्वियोरु बह्वलं ज्योतिः प्रकाशमश्नेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वं । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अच त्वदुदयानंतरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थं । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । अयन्नर्थानि क्लृप्तपत्रपांसीत्यादौ । ऋ० ७. ६३. ४. । तथावृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थं । इत्यै द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा । न इत्या इति संबंधः । अस्मन्नमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।

इयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमीषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।

इयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । आऽयतीनां । प्रथमा । उषाः । वि । व्यद्यौत् ॥ २ ॥

दैव्यानि व्रतानि देवसंबन्धीन्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि । व्रतमिति कर्मनाम व्रतं कर्षरमिति तन्नामसु पाठात् । तानि कर्माण्यमिनत्यहिसंती भागप्रदानेनानुकूलं कुर्वती । तथा मनुष्या मनुष्याणां युगानि युगोपलक्षितान्निमेषादिकालावयवान्प्रमिनती प्रकर्षेण हिसंती । आयुः क्षपयंतीत्यर्थः । यद्वा । युगानि युगमानि परस्परसंयोगं प्रमिनती हिसंती । वियोगं कुर्वतीत्यर्थः । उषःकाले सर्वे यथायथं स्वस्वव्यापाराय गच्छंतीति प्रसिद्धं । किंच इयुषीणां गच्छंतीनामतीतानां शश्वतीनां नित्यानामुषसामुपमा । तामिः सदृशीत्यर्थः । सादृश्यं च सदृशीरस्य सदृशीरिदु श्च इत्यत्रोक्तं । ऋ० १. १२३. ८. । तथायतीनां प्रथमागामिनीनामुषसां प्रथमभाविनी सती व्यद्यौत् । विशेषेण प्रकाशते । यद्वा । इयुषीणां गमनशीलानां पश्वादीनां शश्वतीनां संततिप्रवाहरूपेण नित्यानामुपमा । तद्वन्नित्येत्यर्थः । तथायतीनां राज्यवसानसमय उत्पद्यमानानां प्रज्ञावागादीनां प्रथमा प्रथमभाविनी । उषस्यागतायां वाचो बुद्धयश्च स्फुरंतीति प्रसिद्धं । तादृशी देवी व्यद्यौत् । प्राणिनामनुग्रहाय द्योतते ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।

ऋतस्य पंथा मन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । समना । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पंथा । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ३ ॥

एषोषा दिवो द्योतमानात्मकस्य बुलोकस्य दुहिता दुहितृस्थानीया । तत उत्पद्यमानत्वाद्दुहितेत्युपचर्यते । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि प्रति प्रत्येकमदर्शि । दृश्यते । सर्वेषामपि प्राणिनामभिमुख्येन प्रकाशत इत्यर्थः । कीदृशी सा । ज्योतिर्वसाना तेजोरूपं वस्त्रमाच्छादयतीति तेजसा प्रकाशयतीति समना सम्यगानघित्री चेष्टयित्री ॥ अंतर्भावितव्यर्थोऽयं । यद्वा । सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ सा तादृशी अतस्यादित्यस्य पंथां पंथानं मेरोः प्रांतप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति । गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । शिव विशिष्यते । प्रजानतीव । प्रियभूतस्य सूर्यस्य मार्गो मयापि गंतव्य इति चेतयतीव । यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिन्नरतारं सर्वास्ववस्थासु न विमुंचति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ॥

उपो अदर्शि शुंध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरंकृत प्रियाणि ।

असन्न संसतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुंध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।

असत् । न । संसतः । बोधयंती । शश्वत्तमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणां ॥ ४ ॥

एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एवादर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टांतः । शुंध्युवो न वक्षः । अत्र नकार उपमाधीय उपरिष्ठात्प्रयुज्यमानत्वात् । यत्र तु प्रतिषेधो विवक्षितस्तत्र पुरस्तात्प्रकारः प्रयुज्यते । तथा च शास्त्रः । पुरस्तादुपाचारस्तस्य यत्प्रतिषेधतीति । तस्योदाहरणं नेंद्रं देवममंसतीति । उपरिष्ठादुपाचारस्तस्य येनोपमिमीत इति । तस्योदाहरणं दुर्मदासो न सुरायामिति । नि० १. ४. अ० १०. ८६. १. अ० ८. २. १२. शुंधुरादित्यः सर्वेषां शोधकत्वात् । तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा । शुंधुरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किंच नोधा इव प्रियाणाविरंकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतासुतित्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविकृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्यविरकरोत् । किंचासन्न । अत्राप्युपमाधीयो नकारः । अथत इत्यसन्नं । तस्य पाकाय गृहे सीदतीत्यसत् पाचिका योषित् संसतो बोधयंती । सा यथा स्वपतः पुत्रादीन्भोजनाय बोधयति तद्वत् । यद्वा । अनेति गृहनाम वरूथमनेति तन्नामसु पाठात् । तत्र सीदतीत्यसन्नं ज्ञाननी । मा यथा स्वपतः पुत्रादीन्पुत्रकाले प्रबोधयति तथा भुवनाख्ये गृहे सीदतीति तत्रत्यान्प्राणिनः प्रबोधयंतीत्यमुपाः । एयुषीणांमागमनशीलानां स्त्रीणां मध्ये शश्वत्तमा पुनःपुनरागच्छति । प्रातर्नियतमागच्छंतीनां वारयोषितां मध्ये स्वयमेका सती नियतमागच्छतीत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । उपादर्शि शुंध्युवः शुंधुरादित्यो भवति शोधनात्तस्यैव वक्षो भासोऽध्वृहमिदमपीतरद्वेष एतस्मादेवाध्वृहं काये । शकुनिरपि शुंधुवच्यते शोधनादेवोदकचरो भवति । आपोऽपि शुंध्युव उच्यते शोधनादेव । नोधा अर्षिर्भवति नवनं दधाति स यथा सुत्या कामानाविष्कुरुत एवमुषा रूपाणाविकुरुते । असन्नसन्नं भवत्यसन्नादिनीति वात्सलानिनीति वा । संसतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनर्युषीणां स्वपतो बोधयंती शश्वत्तमागात्पुनरागामिनीनां । नि० ४. १६. इति ॥

पूर्वे अर्धे रजसो अश्वस्य गवां जनिच्यकृत प्र केतुं ।

शुं प्रथते वितरं वरीय ओभा पूरंती पिचोरुपस्था ॥ ५ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अश्वस्य । गवां । जनिची । अकृत । प्र । केतुं ।

वि । ऊं इति । प्रथते । विऽतरं । वरीयः । आ । उभा । पूरंती । पिचोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥

अप्यस्य व्यापनशीलस्य विस्मृतस्य रजसो रंजकस्यांतरिक्षलोकस्य । रजःशब्दोऽंतरिक्षलोकवाची लोका रजांस्युच्यत इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १०. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भागे जनिञ्च्युत्पन्ना सती गवां दिशं ररमीनां वा केतुं प्रज्ञानं प्राकृत । प्रकर्षणं करोति । यद्वा । रजसो रंजकस्याहः । रजःशब्दोऽहर्वाची । अस्मद्गृह्णी रजसो उच्येते इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० ४. १०. । तस्य पूर्वेऽर्धे पूर्वस्मिन्भाग उषःकाले गवां वाचां जनिञ्ची जनयिञ्च्युत्पादयिञ्ची । उषःकाले सर्वेषां प्राणिनां वाचः स्फुरंतीति प्रसिद्धं । यद्वा । अप्यस्य कर्मसु स्थितस्य जंतोः केतुं गमनागमनादिरूपं कर्म । केतुरिति कर्मनाम केतः केतुरिति तन्नामसु पाठात् । प्राकृत । प्रकर्षणं करोति । किंच पिचोः पालयिञ्चोर्वावापुथिव्योरूपस्थोपस्थ उत्संनेऽंतरालप्रदेशे स्थित्वोभोभि वावा-पुथिव्यां पुणंती स्वतेजसा पूरयंती । यद्वा । उभोभयोः पिचोरिति संबन्धः । वितरं विशिष्टतरं वरीय उषत-रमतिविक्षीर्णं यथा भवति तथा व्यु प्रथते । विशिषेणैव प्रख्याता भवति । प्रकाशत इत्यर्थः । उशब्दोऽवधार-णार्थः पादपूरणो वा मिताचरेष्वनर्थकाः कमीमिद्वितीति यास्केनोक्तत्वात् ॥ ७ ॥

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिं ।

अरेपसा तन्वा ३ शशदाना नाभोदीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कं । न । अजामिं । न । परि । वृणक्ति । जामिं ।

अरेपसा । तन्वा । शशदाना । न । अभोत् । ईषते । न । महः । विऽभाती ॥ ६ ॥

एषोषा एवेत् । इच्छब्द एवकारार्थः । एवमेवेदानीभासमानप्रकारेणैव पुरुतमा विपुलतमात्यंतविस्तृता सत्यजामिं विजातीयं मनुष्यादिजातिं न परि वृणक्ति । परितः सर्वतो न वर्जयति । तथा जामिं सजातीयं देवजातिं न परि वृणक्ति । न परिवर्जयति । मनुष्यादिकं देवादिकं च तदुपलक्षितं लोकद्वयं वा कात्स्न्येन प्रकाशयतीत्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । दृशे कं सुखेन सर्वेषां दर्शनाय । सुखं यथा भवति तथा सर्वान्-दर्शयितुं वा । किंचरिपसापापया निर्मलया तन्वा शरीरेण शशदाना शशाद्यमाना । शशदानः शशाद्य-मान इति यास्कः । नि० ६. १६. । स्पष्टतां गच्छंतीत्यर्थः । विभाती विशिषेण प्रकाशयंती सार्भादन्वाप्युत्ति-कादेः सकाशान्निषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । तथा महो महतो मेर्वादेः सकाशान्निषते । न गच्छति । तमपि प्रकाशयति । पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तं । इदानीमस्मिन्नैके परमाणादि पर्वतपर्यंतं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सनये धनानां ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेव नि रिणीते अस्पः ॥ ७ ॥

अभ्राताऽइव । पुंसः । एति । प्रतीची । गर्तऽआरुगिव । सनये । धनानां ।

जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः । उषाः । हस्त्राऽइव । नि । रिणीते । अस्पः ॥ ७ ॥

अभ्रातेव भ्रातुरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रति प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्विति । गच्छति । यथा लोके भ्रातुरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तीषयति । तद्भावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिंडदानादिकं संता-नकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्ददियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिसुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टांतः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवि-त्यपरो दृष्टांतः । गर्त इति गृहनाम कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अचौचित्येन राजपुरुषैर्व्यायनिर्णेतुमि-त्याधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिन्नतभर्तुका योषिन्नानां स्वकीयरिक्तानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभा विचार्य यदीयं रिक्तं सभते चेद्दैः संताड्य तदीयं धनं वित-रंति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति ।

देशविशेषाचारमपेक्षितं दृष्टान्तितं । किंच पत्य उशती कामयमाना सुवासा जायेव । अयमपरो दृष्टान्तः । यथा च लोके सुवासा दुकूलादिशोभनवसना स्वलंकृता पूर्वं रजोदर्शनसमये मलिनवस्त्रा सती स्नानानंतरं शोभनवस्त्राभरणादिना शोभमाना विशेषेण पतिं भोगाय कांचंती तेन सह संकीडते तथेयमुषा अतिनिशे-
नांधकारिणावृतत्वाम्बलिनवसनापि प्रभाति स्वतेजसावृतत्वात्सुवसना सती पतिस्थानीयेन सूर्येण साकं संकीड-
माना हस्तेव हसनेवाप्सो दंतस्थानीयानि रूपाणि नीलपीतादीनि । यद्वा । निरूप्यमाणानि पदार्थजातानि ।
नि रिणीति । नितरां रिणीति गमयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । यथा लोके काचिद्रमणीया योषित्स्मितव्याजेन
दंतान्विवृणुते तथेयमपि सर्वाणि रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः । अयं मंत्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभातुकेव
पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिंडदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाया । गर्तः समा-
ख्यागुर्गुणतिः सत्यसंगरो भवति । तं तत्र यापुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राचैराघ्रति सा रिक्थं लभत
इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा अतुकालेषूषा हसनेव दंतान्विवृणुते । नि० ३. ५. इति च ॥

स्वसा स्वसे ज्यायस्यै योनिमरैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।

व्युच्छंतीं रश्मिभिः सूर्यस्यांज्यंक्ते समनगा इव वाः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वसे । ज्यायस्यै । योनिं । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्याऽइव ।

विऽउच्छंतीं । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अंजि । अंक्ते । समनगाऽइव । वाः ॥ ८ ॥

एकस्मादेवांतरिचादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वस्वभावः । तथाप्यङ्गः प्राथम्यात्तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्यं । स्वयमेव
सरतीति वा स्वसा । रात्रिः स्वसे ज्यायस्या उक्तरीत्या ज्येष्ठायै योनिमुत्पत्तिस्थानमपररात्ररूपमरैक् ।
अरिचत् । प्रादात् । प्ररेचयतीत्यर्थः । तथा च पूर्वत्राम्नातं । रात्र्युषसे योनिमरैक् । अ० १. ११३. १. इति ।
दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपस्वत्वेव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै
स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञापयित्वापगच्छतीति भावः । एवमुत्पन्नैषा सूर्यस्य
रश्मिभिर्युच्छंती तमो विवासयत्यंजि व्यंजकं तेजः । यद्वा । अंजि व्यक्तं जगत् । अंक्ते । अनक्ति । प्रकाशयति ।
किमिव । समनगा इव । सम्यगननहेतव आपः समनाः । ता गच्छंतीति समनगा विद्युतः । वा व्राताः । वि-
द्युत्संधा इव । यद्वा । सम्यगननाय गच्छंतीति समनगाः सूर्यरश्मयः । त इव वा व्राताः संधीभृताः । ते
यथांजते जगत्प्रकाशयति तथेत्यर्थः ॥ व्रात इत्यत्र तकारलोपस्कांदसः ॥

आसां पूर्वासांमहंसु स्वसृणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।

ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छंतु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसां । पूर्वासां । अहंसु । स्वसृणां । अपरा । पूर्वा । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनं । अस्मे इति । रेवत् । उच्छंतु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

स्वसृणां परस्परं स्वस्वभावमापन्नानां स्वयं सरंतीनां वा पूर्वासां पुरातनीनामासामुषसां मध्येऽहस्वहःसु
प्रतिदिनमपरान्याद्यतनुषा पूर्वामतीतदिवससंबंधिनीमुषसं पश्चादनुसृत्याभ्येति । अभिमुखं गच्छति । अव्यव-
धानेन गच्छतीत्यर्थः । सर्वेष्वहःस्वमेवाभ्येति । नव्यसीर्नवीयस्यो नवतरा आगामिन्यस्ता उषास उपसोऽपि
नूनं निश्चयं प्रत्नवत् पुरातन्य इव सुदिनाः शोभनकर्मानुष्ठानसाधनदिवसाः शोभनदिनमुखा वा सत्वोऽस्मै
अस्माकं रेवत् ब्रह्मधनविशिष्टं यथा भवति तथोच्छंतु । प्रकाशयंतु । पूर्वतन्यो यथांच्छन् तथागमिन्योऽप्यु-
च्छंतित्यर्थः ॥

प्र बोधयोषः पूणतो मघोन्यबुध्यमानाः पणयः ससंतु ।

रेवदुच्छ मघवद्भ्यो मघोनि रेवत्सोत्रे सूनृते जारयंती ॥ १० ॥

प्र । बो॒धय॒ । उ॒षः । पृ॒णतः । म॒घो॒नि । अ॒बु॒ध्यमा॒नाः । प॒णयः । स॒संतु॒ ।
रे॒वत् । उ॒च्छ । म॒घव॑त् ऽभ्यः । म॒घो॒नि । रे॒वत् । स्तो॒त्रे । सू॒नृते॒ । ज॒रय॑ती ॥ १० ॥

हे मघोनि मघवत्सभ्यं दातव्यैर्ऋभिर्धनेस्तद्वत्सो हे उपोदेवि पृणतो हविष्प्रदानस्मान्यजमानान्म बोधय । प्रज्ञापय । प्रतिबुद्धांशुर्ह । किंच पणयो व्ययासहिष्णवो वणिजः । पणिवर्षिणभवतीति यास्कः । नि० २. १७. । पणय इव लुब्धका अबुध्यमाना यागादीनकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छवः ससंतु । स्वपंतु । दीर्घ- निद्रा भवंतु । अत्र्यंतामित्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः । ऋ० १. २९. ४. । इति । किंच हे मघोन्वस्मद्दत्तहविर्भिक्षदति हे उषः मघवद्भ्यो हविलक्षणाद्भवद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थं रेवद्वन- वत्समृद्धिमदुच्छ । विभाहि । किंच हे सूनुते सुपु मनुष्याणां नेचि देवि जरयंती सर्वप्राणिनः क्षपयंती त्वं स्तोत्रे क्षुतिकर्त्रे यजमानाय तदर्थं रेवद्वनवत्समृद्धर्थमुच्छेति शेषः ॥ ॥ ८ ॥

अ॒वे॒यम॑श्चैद्यु॒वतिः॑ पुर॒स्ताद्यु॑क्ते ग॒वांम॑रु॒णाना॑म॒नीकं॑ ।

वि नू॒नमु॑च्छा॒दस॑न्ति॒ प्र के॒तुर्गृ॑हं॒गृह॑मुप॒ तिष्ठा॑ते अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

अ॒र्व । इ॒यं । अ॒श्चैत् । यु॒वतिः॑ । पुर॒स्तात् । यु॑क्ते । ग॒वां । अ॒रु॒णानां॑ । अ॒नीकं॑ ।

वि । नू॒नं । उ॒च्छा॒त् । अ॒सन्ति॑ । प्र । के॒तुः । गृ॑हं ऽगृ॑हं । उ॒पं । ति॒ष्ठा॒ते । अ॒ग्निः ॥ ११ ॥

इयमुषा युवतिर्यौवनोपेतयोषित्स्थानीया । यद्वा । सर्वेषु भवेषु मिश्रयंती । पुरस्तात्पूर्वस्थां दिश्ववाश्चैत् । अत्यर्थमागच्छति वर्धते वा । अत्रावशब्दो विनियहार्थीयो न्यवेति विनियहार्थीयो । नि० १. ३. । इति यास्के- नोक्तत्वात् । तत्कथमवगम्यत इति तत्राह । इयमरुणानामरुणवर्णानां गवां प्रसिद्धानामेतन्नामकानामश्वानां वानीकं समूहं युक्ते । रथे योजयति । अरुण्यो गाव उषसां श्वावाः सवितुः । नि० १. १५. । इति । यथा लोके वाहनसंनान् दृष्ट्वा प्रयाणमनुमीयते तथात्रापरुणररमीनामश्वानां दर्शनादुषा आगच्छतीत्यध्वसीयते । यद्वा । अरुणानां ररमीनां समूहं युक्ते । तथा नूनं निश्चयमेषा व्युच्छात् । तमो विवर्जयिष्यति । यत इयं गा युनक्ति अत एव कारणाद्यथा लोकेऽश्वसंनान् दृष्ट्वादयोऽनुमीयते तथात्रापीत्यर्थः । तादृशी सासत्यसत्प्राथे नीरूपेऽतरिचे तिरोधायकत्वाद्दशोभने तमसि वा केतुः केतुस्थानीया ज्ञापयित्री प्रकर्षेण विविधं भासत इति शेषः । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यद्वा । असति तमोरूपेऽधकारे प्र केतुः प्रकर्षेण ज्ञापयित्री सती नूनं व्युच्छादिति पूर्वत्रान्वयः । तस्मिन्कालेऽग्निराहवनीयादिरूपो गृहं गृहं सर्वयजमानगृहमपिहोत्रा- वर्थमुप तिष्ठति । उपतिष्ठते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

उ॒त्ते व॑यंश्चि॒द्वस॑ते॒रप॑न्न॒रंश्च॒ ये पि॑तृभा॒जो व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा स॑ते॒ वह॑सि॒ भूरि॑ वाम॒मुषो॑ दे॒वि दा॑शु॒षे म॑र्त्या॒य ॥ १२ ॥

उ॒त् । ते॒ । व॑यः । चि॒त् । व॑स॒तेः । अ॒प॒न्न॒न् । न॑रः । च॒ । ये । पि॒तृ॑ ऽभा॒जः । वि॑ ऽउ॒ष्टौ ।

अ॒मा । स॑ते॒ । वह॑सि॒ । भूरि॑ । वा॒मं । उ॒षः । दे॒वि । दा॑शु॒षे । म॑र्त्या॒य ॥ १२ ॥

ते तव व्युष्टौ सत्यां वयस्त्रिभ्रमनवंतः पक्षिणोऽपि । चिदित्येषोऽपिशब्दार्थो निपातानामनेकार्थत्वात् । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतंति । नि० १. ४. । इति यास्केनोक्तत्वात् । वसतेर्निवासस्थानात्तीडादेशदूर्ध्वमपन्नं । पतंति । पूर्ववाक्त्रे गृहं गृहमुप तिष्ठतिऽग्निरित्युक्तत्वात्तदपेक्षयापिशब्दः । किंच नरश्च मनुष्याश्च पितृभाजोऽन्नवंतो ऽन्नार्थिनः क्षपिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थमुदुन्मुखा अपन्नं । गच्छंति । तथा मंत्रांतरं । पददीप्यत उत्पातयति पक्षिणः । ऋ० १. ४८. ५. । इति । एवं सत्यां हे देवि देवनशील उपोदेवतेऽमा गृहे देवयजनाख्ये सते तिष्ठते यजमानाय तदर्थं । अमेति गृहनाम अमा दम इति तन्नामसु पठितत्वात् । यद्वा । अमा सह ह्य-

मानेनापिना सह निवसते यजमानाय । अमा वसेतामित्यादौ सहार्थे प्रयोगात् । मर्त्याय मनुष्याय दामुषे हविर्दत्तवते यजमानाय भूरि वामं बद्ध शोभनं धनं वहसि । प्रापयसि ॥

अस्तौढ्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृध्वमुशतीरुषासः ।

युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च श्रुतिनं च वाजं ॥१३॥

अस्तौढ्वं । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृध्वं । उशतीः । उषसः ।

युष्माकं । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणं । च । श्रुतिनं । च । वाजं ॥१३॥

एवं सूक्तद्वयोक्तरीत्या बद्धा सुत्वा तां च सुतिमनया निवेदयित्वा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे स्तोम्याः । स्तोमः स्तोत्रं । तदहंतीति स्तोम्याः सुत्यर्हा उषसः । यतो यूयं तादृशः अतो मे मत्स्वभूतेन ब्रह्मणा सूक्तद्वय-गतमंत्ररूपेण स्तोत्रेणास्तौढ्वं । सुता भवत । किंच हे उषास उषसः उशतीः स्तोतृनस्मान् अस्मत्समृद्धिं वा कामयमाना यूयमवीवृध्वं । अस्मान्प्रवर्धयत । किंच हे देवीर्देव्यो देवनशीलाः युष्माकमवसा युष्मत्संबंधिना रक्षणेन वयं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमभीष्टं धनं सनेम । लभेमहि । तथा श्रुतिनं च वाजं शतसंख्याकमपरि-मितं धनं सनेम । युष्मत्कृतेन शतसहस्रपरिमितधनादिरूपरक्षणेन वयमप्यर्थिभ्यः शतसहस्रपरिमितस्य धनस्य सनितारो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥९॥

प्राता रत्नमिति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं काचीवतं । दानस्य सूयमानत्वाद्दानदेवत्वं या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति परिभाषितत्वात् । त्रैष्टुभं । उपेत्यादिके द्वे जगत्वी । प्राता रत्नं सप्त खनयस्य दानसुतिरूप जगत्वावित्यनुक्रमणिका ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वाप्रतिगृह्या नि धत्ते ।

तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥१॥

प्रातरिति । रत्नं । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तं । चिकित्वा । प्रतिऽगृह्यं । नि । धत्ते ।

तेन । प्रऽजां । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥१॥

अवेतिहासमाचक्षते । दीर्घतमसः कचीवानाम अषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुणकुले चिरकालमु-पित्वा वेदात्म्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुष्ठातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयासन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रांतः । प्रभाति भावयत्यस्य पुत्रः खनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कचीवतोऽतिक्रमाससाद् । स च रभसा प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तस्थौ । तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीय आसन उपवेश्वास्य सीदर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किं नामा त्वमिति । स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं चाचक्षे । स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्रायासी मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाभ्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतनिष्कानश्चशतं पुंगवानां शतं गवां षथ्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात् । स च सवमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽतिक्रमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ननु कस्या नामाश्वबंधनी रज्जुः । तद्दानकचीवान् । अश्वबंधनं च राज्ञ एवोचितं । अतोऽस्य राजन्यत्वात्प्रतियहो नोपपद्यते । याजना-ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रह इत्युक्तत्वात् । मनु० १०. ७६. । तस्माद्ब्राह्मणस्त्रीवाधिकारो न तु चित्रयस्येति । नैष दोषः । यद्यप्यसौ कलिंशाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कलिंशेन स्वयं वृद्धत्वात्पत्न्योत्पादनाय सामर्थ्यम-लभमानेन तदुत्पादनाय याचितो दीर्घतमा अषिर्ब्रह्मचर्यामिकामपत्न्योत्पादनाय प्रेषितया राजमहिष्याति-जरटेन महर्षिणा सह रंतुं लज्जमानया स्वस्त्राभरणीरलंकृत्य स्वप्रतिनिधित्वेन प्रेषितामुशिष्यामिकां यो-षितं दासीमित्यवगत्य मंत्रपुतेन जलेनाभिषिच्य अषिपुत्रीं कृत्वा तथा सह रेमे । तदुत्पन्नः कचीवानाम अषिः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नासत्याभ्यां । अ० १. ११६. । इत्यत्र सूक्ते विस्तरं प्रतिपादितं । अतोऽस्य चित्रयसंबंधात्कचीवानिति नामोपपन्नं । दीर्घतमसः परमर्षेरुत्पन्नत्वेन ब्राह्मणत्वात्प्रतियहोऽप्युपपन्न एव ॥

इदमादि सूक्तद्वयं स्वनयस्य राज्ञो दानप्रशंसाख्यानप्रतिपादकं । नन्वगुणमण्यां स्वनयस्य दानस्तुतिरिति दानतुष्टो भावयद्यं तुष्टावेति चोभयत्र स्तोत्रं भिन्नमेवानुगम्यत इत्युच्यते । उत्तरसूक्तस्य प्रथमायामृच्यधि चियतो भाव्यस्वेति दातुर्भावयद्यस्य श्रूयमाणत्वात्तत्राप्यस्यपुत्रीव्य पृथगुपात्तं । वस्तुतस्तु पितुर्नाम्ना पुत्रस्य व्यवहर्तव्यत्वात् तथा आ इद्रास इत्यादौ ब्रह्मशः प्रयोगदर्शनात्स्वनयेन दत्ता इति तत्रैव सूक्ते स्वनयस्यापि श्रूयमाणत्वाच्चोभयत्रापि दातृप्रतिगृहीचोरेकत्वेनैकमेव दानप्रशंसारूपमाख्यानमिति प्रसिद्धं ॥ स च कक्षीवानामीतं सर्वं पितुर्निवेदयन् परोचेणीव दानप्रकारं प्रशंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरिवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति । अस्मत्संनिधौ स्थापयति । ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वांश्चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान्प्रतिगृह्य स्वीकृत्य नि धत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपं वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचति । असौ राजा संगच्छतामिति तत्र दातुराशिक्षं प्रार्थयते ॥

सुगुरंसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।

यस्त्वायतं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।

यः । त्वा । आऽयतं । वसुना । प्रातः । इत् । मुक्षीजयाऽइव । पदिं । उत्सिनाति ॥ २ ॥

अत्र कक्षीवतः पितामीतेन धनेन संतुष्टो राजानं ब्रह्मप्रकारेणाशास्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्वज्रभिर्गोभिस्तद्दान्भवतु । तथा सुहिरण्यः सुष्ठु हितरमणीयैर्धनैस्तद्दान्भवतु । तथा स्वश्वः शोभनैरश्वस्तद्दान् सन् अश्वी राज्ञे प्रदाचे बृहत् प्रभूतं वयोऽन्नमिन्द्रः परमेश्वरो धर्मदेवता दधाति । दधातु । ददातु । यतोऽयं राजास्ते गोहिरण्यश्चान्नानि ब्रह्मसंख्याकानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचितैव । कक्षीवमाशीरिति स उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्वः प्रातरागामिन्नतिथे पुत्र आयतं गुरुकुलादागतं पदिं पथिकं यदृच्छया गंतारं त्वा त्वां वसुनास्रसाधनेन गवादिधनेनोत्सिनाति । गमनत उत्कृष्टं बध्नाति । गतिं निरुणञ्जीत्यर्थः । प्रतिबंधे दृष्टांत उच्यते । मुक्षीजयेव पदिं । मुच्यमाना सती बंधनं जनयतीति मुक्षीजा मृगपक्ष्यादिबंधनी रज्जुः । तथा पाशको यथा पदिं गंतारं मृगपक्ष्यादिकमुत्सिनाति बध्नाति तथा मयाननुज्ञातमपि त्वां गमनं प्रतिवध्य गवादीष्टदानादिना यो राजा तोषयति स एवं भवत्विति । पदिरिति पदं व्याचक्षाणेन यास्केन तदुदाहरणमयमंत्रो व्याख्यातः । सुगुर्भवति ततनाश्चेति । नि० ५. १९. ॥

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।

अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयवीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयं । अद्य । सुऽकृतं । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रं । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतं । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्वीरं । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

प्रातः पूर्वेषुः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमव्यास्मिन्दिन इदानीमायं । प्राप्तोऽस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्वेन श्रुतं न पूर्वेषुरिति तथाप्यव्यायमित्युक्तत्वाद्दथात्पूर्वेषुः प्रातरिति गम्यते । कीदृशं । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुत्रं चातारं । पुत्रः पुत्रं चायते । नि० २. ११. इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा । तेन सहित इति सहार्थं तृतीया । किंच मदान्नीतेन समृद्धेन धनेनांशोःसुमतो वक्षीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मंदतेस्तुप्रिकर्मण इति निरुक्तं । २. ५. । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं

कुर्वित्थर्थः । कृत्वा च चयद्वीरं चिंत्यतो निवसंतो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनवद्भ्रमप्र-
दातारं सूनुताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा
कामयेत्थर्थः ॥

उप॑ स्मरंति॑ सिंधवो॑ मयो॒भुव॑ ईजा॒नं च॑ य॒क्ष्यमाणं॑ च धेनवः ।

पृ॒णंते॑ च॒ पपु॑रिं च॒ श्रव॑स्यवो॒ घृतस्य॑ धारा॒ उप॑ यंति वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । स्मरंति॑ । सिंधवः॑ । मयः॑ऽभुवः॑ । ईजा॒नं । च॑ । य॒क्ष्यमाणं॑ । च॑ । धेनवः॑ ।

पृ॒णंते॑ । च॑ । पपु॑रिं । च॑ । श्रव॑स्यवः॑ । घृतस्य॑ । धाराः॑ । उप॑ । यंति॑ । वि॒श्वतः॑ ॥ ४ ॥

पूर्वस्वामृच्छानीतेन धनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तं । तमेव सोमयागं फलप्रदर्शनेन स्वीति । सिंधवः स्वंदन-
शीलाः प्रस्तुतपयोधाराः । सिंधुः स्वंदनादिति यास्कः । नि० ९. २६. । मयोभुवः सुखभावचिन्त्यः । मय इति
सुखनाम मयः सूमकमिति तन्नामसु पाठात् । धेनवः प्रीणयिन्त्रो गाव ईजानं सोमयागमनुतिष्ठंतं तथा
यक्ष्यमाणं यक्ष्य इति प्रणतिं कुर्वंतं च । न केवलमीजानं अपि तु यक्ष्य इत्यध्ववसितवंतमप्युप उपेत्य चरति ।
स्रवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः । न च पूर्वस्वामृच्छि सोमं पिबेत्युक्तत्वात् सर्वेषां सोमयागानामपिष्टोमात्मकज्योतिष्टो-
मस्य प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमिन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्ग एव फलत्वेन श्रुतः न गवादिक्कमिति वाच्यं । स्वर्गवद्गवा-
दिकामनयापि सोमयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलं अपि तु सुकृतसाध-
नानि कर्मांतराण्यधितिष्ठतामपि महत्फलमस्त्येवेति दर्शयति । पृणंते पितृप्रीणयंतं पपुरिं प्रीणनशीलमिष्ट-
दातारं प्राणिनः सर्वदा प्रीणयंतं च पुरुषं श्रवस्ववोऽन्नमिच्छन्त्योऽन्नसमृद्धिहेतवो घृतस्य धाराः । यद्वा ।
घृतकुब्जाः । विश्वतः सर्वत उप उपेत्य यंति । प्राप्तुवंति । प्रीणयंतीत्यर्थः ॥

नाकस्य॑ पृ॒ष्ठे अ॒धि ति॒ष्ठति॑ श्रि॒तो यः॑ पृ॒णाति॑ स ह॑ दे॒वेषु॑ गच्छति ।

तस्मा॑ आपो॑ घृतम॒र्षति॑ सिंधवस्तस्मा॑ इ॒यं दक्षि॑णा पि॒न्वते॑ सदा ॥ ५ ॥

नाकस्य॑ । पृ॒ष्ठे । अ॒धि । ति॒ष्ठति॑ । श्रि॒तः । यः॑ । पृ॒णाति॑ । सः । ह॑ । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छति॑ ।

तस्मै॑ । आपः॑ । घृतं । अ॒र्षति॑ । सिंधवः॑ । तस्मै॑ । इ॒यं । दक्षि॑णा । पि॒न्वते॑ । सदा॑ ॥ ५ ॥

सोमयागप्रशंसाप्रसंगेन सामान्यतो दानभेतदादिभिस्त्रिभिः प्रशंसति । यद्वा । सोमस्वैव स्तुतत्वाद्दक्षिणा-
शब्दस्य याग एव प्रसिद्धत्वाच्चा सूक्तपरिसमाप्तेः सोमयाग एव प्रस्तूयते । यः यो मर्त्यः पृणाति हविरादि-
दानेन देवादीन्प्रीणाति स नाकस्य । कमिति सुखनाम । तद्विरुद्धमकं । न विद्यतेऽकं दुःखं तत्साधनं पापं वेति
नाको युलोकः । तथा श्रूयते । न वा असुं लोकं जग्मुषे किं चनाकमिति । नि० २. १४. । तस्य पृष्ठ उन्नत उप-
रिदेशे श्रितः सन्नध्यधिकमा कल्प्यांतं तिष्ठति । यद्वा । अधि तिष्ठति । अधिष्ठाय प्रमुखो भूत्वा तिष्ठति । न
केवलं स्वर्गाश्रयणं किंतु देवेषु मध्ये गच्छति । वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । हेति प्रसिद्धा । तस्मै प्रीणयिन्त्रे
पुरुषाय सिंधवः स्वंदनशीला आपो घृतं तेजोवत्सारमर्षति । गच्छति । रसवत्यो भवंतीत्यर्थः । किंचियं भूमिरपि
दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदद्या सती सदा सर्वकालं पिन्वते । सेचयति । तोषयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाध-
कान्नोदकानि हविराणि समृद्धानि भवंतीत्यर्थः ॥

दक्षिणावता॑मिदि॒मानि॑ चि॒त्रा दक्षि॑णावतां दि॒वि सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाव॒न्तो अ॒मृतं॑ भ॒जंते॑ दक्षि॑णाव॒न्तः प्र॑ ति॒रन्ते॑ आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षि॑णाऽव॒तां । इत् । इ॒मानि॑ । चि॒त्रा । दक्षि॑णाऽव॒तां । दि॒वि । सूर्या॑सः ।

दक्षि॑णाऽव॒न्तः । अ॒मृतं॑ । भ॒जंते॑ । दक्षि॑णाऽव॒न्तः । प्र॑ । ति॒रन्ते॑ । आ॒युः ॥ ६ ॥

दक्षिणावतां ब्रह्मविधगोहिरण्यादिरूपदक्षिणाप्रदातृणां । इच्छद् एवकारार्थः । तेषामेवार्थं इमानि भूमौ बृहन्मानानि चिवाणि चायनीयानि स्रक्चंदनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि समृद्धानि भवतीति शेषः । किंच दक्षिणावतामेव दिवि बुलुके सूर्यासः सूर्यसंबन्धिनो लोकासदनुगृहीता भोगा वा समृद्धा भवन्ति । किंच दक्षिणावत एवामृतं जरामरणरहितं स्थानं भजन्ते । सेवन्ते । यद्वा । दानेनापहतपाप्मान आत्मानं विदित्वा मृतमविनाशं मोक्षं भजन्ते । प्राप्तुवन्ति । यज्ञेन दानेनेति श्रुतेः । किंच दक्षिणावत एवायुः प्र तिरन्ते । अतिदीर्घमेवमायुष्यं लभन्ते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । इदिति सर्वत्र संबध्यते ॥

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।

अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यंतु शोकाः ॥ ७ ॥

मा । पृणन्तः । दुःइतं । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः । सूरयः । सुव्रतासः ।

अन्यः । तेषां । परिधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तं । अभि । सं । यंतु । शोकाः ॥ ७ ॥

अन्यव्यतिरेकाभ्यां दानं प्रशंसितुमाह । पृणन्तो देवादीन्हविरादिना प्रीणयन्तः संतो दुरितं दुष्टं यथा भवति तथा प्राप्तं दुःखमेनस्तत्साधनं पापं च मारन् । मा प्राप्तुवन् । न केवलं दातार एव अपि तु सूरयो देवानां स्तोतारो विद्वांसो मा जारिषुः । जरया न जीर्णा भवेयुः । तथा सुव्रतासः शोभनकृच्छ्रां द्राघणादिनियमवन्तोऽपि मा जारिषुः । तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातृणां स्तोतृणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोऽपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोऽस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोऽस्तु । यथापिः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वांतर्हितमपि रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोऽस्तु । तर्हि किं प्राप्तुयुरिति उच्यते । अपृणन्तं देवादीनप्रीणयन्तमदातारं शोकाश्चित्तपीडास्तत्साधनाः पाप्मानोऽभ्यभिमुखं सं यंतु । सम्यक् प्राप्तुवन्तु । वयं सुखिनो भवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

अमंदानिति षष्ठं सूक्तं सप्तैत्यनुवर्तनात्सप्तर्चं । आदितः पंचानां कक्षीवानृषिः षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी । आदितः पंचानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् एव देवता या तेनोच्यते । अनु० २. ५. । इति न्यायात् । अंत्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः । षष्ठा भावयव्यः सप्तम्या रोमशा । यद्यपि स्वनयेन दत्ता इति श्रूयमाणत्वात्तस्त्वैव स्तुत्या भाव्यं तथापि पितृपुत्रयोरभेदात् आ ब्रह्मास इतिवत् पितृनाम्ना व्यवहृष्टुं शक्यत्वात् प्रथमायामृचि भाव्यस्त्वैत्युक्तत्वाच्च भावयव्यं तुष्टवित्थेतद्विरुद्धमित्युक्तं पूर्वसूक्त एव । आदितः पंच चिष्टुभः । अंत्ये अनुष्टुभौ । तथा चानुकांतं । अमंदानिति कक्षीवान्दानतुष्टः पंचभिर्भावयव्यं तुष्टावांत्ये अनुष्टुभौ भावयव्यरोमशयोर्दंपत्योः संवाद इति ॥ उक्तो विनियोगः ॥

अमंदान्स्तोमान् भरे मनीषा सिंधावधिं क्षियतो भाव्यस्य ।

यो मे सहस्रमर्मिमीत स्वान्तूर्तो राजा अत्र इच्छमानः ॥ १ ॥

अमंदान् । स्तोमान् । प्र । भरे । मनीषा । सिंधी । अधि । क्षियतः । भाव्यस्य ।

यः । मे । सहस्रं । अर्मिमीत । स्वान् । अतूर्तः । राजा । अत्रः । इच्छमानः ॥ १ ॥

सिंधी सिंधुदेशे यद्वा लक्षण्या सिंधुतीरे समुद्रतीरेऽधि क्षियतोऽधिनिवसतो भाव्यस्य भावयव्यस्य । तत्पुत्रस्य स्वनयस्त्वैत्यर्थः । तस्यामंदाननत्वान् स्तोमान् स्तोत्राणि तन्निष्ठब्रह्मविधदानादीनां कीर्तनानि मनीषा मनीषया प्रियातिशयबुद्ध्या प्र भरे । प्रकर्षेण संपादयामि । कस्तस्य विशेष इति तत्राह । अतूर्तः केनाप्यहिंसितो यो राजा मे मदर्थं सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् । सूर्यते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः । तानर्मिमीत संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान् । किमिच्छन् । अत्रः सर्वैः श्रूयमाणां कीर्तिमात्मन इच्छमानः कामयमानः । यतोऽयमात्स्विज्यायुपाधिना विना कीर्त्यर्थमेव ब्रह्म धनं प्रादात् अतस्तं स्तोमीत्यर्थः ॥

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्काञ्छतमश्वान्प्रयतान्सद्य आदं ।
 शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान् ॥२॥
 शतं । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतं । अश्वान् । प्रयतान् । सद्यः । आदं ।
 शतं । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनां । दिवि । श्रवः । अजरं । आ । ततान् ॥२॥

नाधमानस्य स्वीकर्तव्यमित्युच्चैर्याचमानस्यासुरस्य धनायां निरसितुर्दानशीलस्य राज्ञः स्वतेजसा दीप्यमानस्य स्वनयस्य निष्कानाभरणविशेषान् इत्यन्ताविशेषविशिष्टानि वा सुवर्णानि शतसंख्याकानि । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । अपरिमितान् सद्यः प्रार्थनामंतरमेव कक्षीवानहमादं । आत्तवानसि । स्वीकृतवानस्वीत्यर्थः । तथा प्रयतान् शुद्धान् लक्षणीयैतानश्वानध्वगमनसमर्थान् हयानादं । आत्तवान् । तथा गोनां पुंगवानां । बलीवर्दानामित्यर्थः उत्तरमंचे स्त्रीगवीनामभिधानात् । तेषां शतमादं । एवं प्रदाता राजा दिवि बुलुके श्रवः कीर्तिमजरं शश्वतीमा ततान् । विस्तारितवान् । गवादिप्रतिग्रहीताहं स्वर्गे कीर्तिमकरवमित्यर्थः ॥

उपं मा श्यावाः स्वनयेन दत्ता वधूमंतो दश रथासो अस्युः ।
 षष्टिः सहस्रमनु गव्यमागात्सर्नक्क्षीवाँ अभिपित्वे अह्रां ॥३॥
 उपं । मा । श्यावाः । स्वनयेन । दत्ताः । वधूऽमंतः । दश । रथासः । अस्युः ।
 षष्टिः । सहस्रं । अनु । गव्यं । आ । अगात् । सर्नत् । कक्षीवान् । अभिऽपित्वे । अह्रां ॥३॥

स्वनयेन दत्ताः श्यावास्तद्वर्णाश्चर्युक्त्वात् श्यावा वधूमंत आरूढाभिर्वधूमिस्तदंतो दशैतत्संख्याका रथासो रथा उपास्युः । उपस्थिताः । गव्यशब्दे गोसमूहवाची । षष्टिः सहस्रमनु गव्यं षड्यधिकसहस्रं गवां समूहोऽन्वागात् । आगतः । तत आत्मानं परोक्षेण ब्रवीति । तत्सर्वं प्रतिगृह्यायं कक्षीवानह्रां दिवसानां मध्येऽभिपित्वे सन्निहितेऽहनि सर्नत् । स्वीकृतं रथवध्वादिकं स्वपिचे समर्पयति स्वयं वा स्वीकरोति । अभिपित्वशब्द आसन्नकालवाची प्रपित्वशब्द इतिवत् । स च प्रपित्वेऽभोक इत्यासन्नस्येति यास्केनोक्तत्वादासन्नवचनः । नि० ३. २०. । उपसर्गभिदेऽप्यर्थभिदः ॥

चत्वारिंशदशरथस्य शोणाः सहस्रस्याग्रे श्रेणिं नयन्ति ।
 मदच्युतः कृशनावतो अत्यान्कक्षीवैत उदमृक्षंत पजाः ॥४॥
 चत्वारिंशत् । दशऽरथस्य । शोणाः । सहस्रस्य । अग्रे । श्रेणिं । नयन्ति ।
 मदऽच्युतः । कृशन्ऽवतः । अत्यान् । कक्षीवैतः । उत् । अमृक्षंत । पजाः ॥४॥

दशरथस्य दशसंख्याकरथवतः सहस्रस्य सहस्रसंख्याकानुचरोपेतस्य कक्षीवतो गीयूथसहस्रस्य वाये पुरस्तात् शोणाः शोणवर्णोपेता अश्वान्चत्वारिंशत् एकैकस्य रथस्य चतुष्टये सति दशरथानां मिलित्वा चत्वारिंशदश्वान् भवन्ति । तेऽपि श्रेणिं पंक्तिमाश्रित्य नयन्ति । रथानभिमतदेशं प्रापयन्ति । यद्वा । अश्वनिपुक्तान् रथान् श्रेणिं श्रेणीभावं नयन्ति । प्रापयन्ति । एकैकं रथं चत्वारश्चत्वारः पंक्त्याकारेण वहन्तीत्यर्थः । अथ तान् कक्षीवतः । कक्ष्याश्वसंबन्धिनी रज्जुः । कक्ष्या रज्जुरश्वस्येति यास्केनोक्तत्वात् । नि० २. २. । ताभिसद्वंतः । यद्वा । अंगिरसः पुत्राः सर्वेऽपि कक्षीवतः । अथवा कक्षीवदनुचराः सर्वेऽपि च्छत्रिन्यायेन कक्षीवतः । पजा घासाद्यन्नवतः संतो मदच्युतो मदस्त्राविण उदृत्तान् शत्रूणां मदस्य आवधितृन्वा कृशनावतः सुवर्णमयनाभारणयुक्तान् । कृशन्मिति हिरण्यनाम कृशन् लोहमिति तन्नामसु पाठात् । सुवर्णाभरणोपेतान्त्वान् सततगमनशीलानश्वानुदमृक्षंत । अध्वश्रमजगितस्वेदापनयनायोत्कृष्टं मार्जयन्ति ॥

पूर्वा॒मनु॒ प्रयति॒मा ददे॒ वस्त्री॒न्युक्ताँ॑ अ॒ष्टाव॒रि॒धाय॒सो गाः ।
 सु॒बंध॒वो ये वि॒श्या इ॒व वा अ॒न॒स्व॒न्तः अ॒व ऐष॑न्त॒ प॒जाः ॥ ५ ॥
 पूर्वा॑ । अ॒नु । प्र॒यति॑ । आ । द॒दे । वः । ची॒न । यु॒क्तान् । अ॒ष्टौ । अ॒रि॒ऽधा॒यसः॑ । गाः ।
 सु॒ऽब॒न्ध॒वः । ये । वि॒श्याः॑ । इ॒व । वाः । अ॒न॒स्व॒न्तः । अ॒वः । ऐष॑न्त । प॒जाः ॥ ५ ॥

इदानीमानीतं धनं बंधुभ्यो निवेदयन्नाह । हे सुबंधवः पूर्वा प्रयतिं पूर्वप्रदानमनु तमगुह्य वक्ष्यमाणानि रथादीनि वो युष्मदर्थमा ददे । स्त्रीकृतवानस्मि । यद्वा । पूर्वा प्रयतिं प्रदेयं रथादिकमनु दानक्रमेणैवा ददे । प्रतिगृहीतवानस्मि । कानि तानीति । चीनष्टौ च युक्तान् चतुर्भिस्तुर्भिरश्वैर्धनेवा युक्तान् रथानिति शेषः । अत्र संख्यापुथङ्गिदेशो न विवक्षितः । तथारिधायसोऽरिभिरिश्वरैर्धारणीया बद्धमूल्या असंख्याता गाश्चा ददे । अत्र वक्ष्यमाणानि पूर्वं प्रतिगृहीतादधिकानीति युक्तं । पूर्वमेव पिबे निवेदितानां पुनर्बंधुभ्यो निवेदनासंभवात् वधुमंतो दश रथासो अस्त्युरिति दशानां रथानामुक्तत्वाच्च च चीनष्टाविलेकादशानां वक्ष्यमाणत्वादधुविशिष्टानामन्येभ्यो दातुमनुचितत्वाच्चान्यानीति युक्तं । उक्तानामिवानुवदनपक्षे दश वधुयुक्ता रथा एको धनपूर्ण इति विवेकः । उक्तानामेव रथादीनां पुनरभिधानं प्रकृतत्वज्ञापनार्थं सर्वे ब्राह्मणा आगता वसिष्ठश्चागत इतिवत् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबंधवः शोभना विद्यायोनिबंधुनिधेयां ते तथोक्ताः । यद्वा । शोभनबंधवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्वाः । त्रियंत इति वा त्राताः ॥ तकारलोपस्फांदसः ॥ विशां त्राता यथा परस्परमनुरागवन्तस्तथैति ऽपीत्यर्थः । पजा अन्नवंतोऽगिरसः संतानप्रभवा ये संति ते सर्वे सुबंधवोऽनस्वन्तः शकटवंतो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवन्तः संतः अवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमेधन्त । इच्छन्ति इच्छन्तु वा । तदर्थमा दद इति शेषः ॥

आग॑धिता॒ परि॒गधिता॒ या क॑शी॒केव॒ जंग॑हे ।

ददा॑ति॒ मह्यं॒ यादु॑री॒ याशू॑नां॒ भोज्या॑ श॒ता ॥ ६ ॥

आऽग॑धिता । परिऽग॑धिता । या । क॒शी॒काऽइ॒व । जंग॑हे ।

ददा॑ति । मह्यं॑ । यादु॑री । याशू॑नां । भो॒ज्या । श॒ता ॥ ६ ॥

संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभायां रोमशामप्रैडिति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोर्गेषागधिता आ समंताद्गृहीता स्त्रीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता । आदरातिशयाय पुनर्वचनं । गधं गृह्णातेरिति यास्कः । नि० ५. १५. । यद्वा । आगधिता आ समंतान्निश्रयन्ती । आंतरं प्रजननेन वाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । गधतिर्मित्रीभावकमेति यास्कः । नि० ५. १५. । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यं उत्तरस्मिन्सु घोषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जंगहे अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुंचति । अत्यागे वृष्टांतः । कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा गजुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुंचति तथैवापि । किंच भोज्येषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतो लक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बद्धरेतोयुक्तित्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानां । यश् इति प्रजनननाम । तत्संबंधीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति ॥

रोमशा नाम बृहस्पतिः पुत्री ब्रह्मवादिनी परिहसन्तं स्वपतिं प्रत्याह ॥

उपो॑प मे॒ परा॑ मृश॒ मा मे॑ द्भ्राणि॑ मन्यथाः ।

सर्वा॑हमस्मि॒ रोम॒शा ग॒ंधारी॑णामिवा॒विका ॥ ७ ॥

उप०उप । मे । परा । मृश । मा । मे । द्भ्राणि । मन्यथाः ।
सर्वा । अहं । अस्मि । रोमशा । गंधारीणांऽइव । अविका ॥ ७ ॥

मे पति मे मां । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परा मृश । सम्यक् सृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा । मे मम गोपनीयमंगमुपोप परा मृश । अत्यंतमांतरं सृश । परामशाभावशंकां निवारयति । मे मदंगानि रोमाणि द्भ्राणि मा मन्यथाः । अल्यानि मा बुध्यस्व । द्भ्रमर्मकमित्यल्यस्येति द्भ्रं द्भ्रोतिरिति यास्कः । नि० ३. २०. । अद्भ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बज्जरोमयुक्तास्मि । यतोऽहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टांतः । गंधारीणामविकेव । गंधारा देशाः । तेषां संबंधिन्यविजातिरिव । तद्दिशस्था अवयो मेघा यथा रोमशाः तथाहमस्मि । यद्वा । गंधारीणां गर्भधारिणीनां स्त्रीणामविकात्यर्थं तर्पयंती योनिरिव । तासामा प्रसवं रोमादिविकर्तनस्य शास्त्रे निषिद्धत्वाद्योनी रोमशा भवति । अतः सोपमीयते । यतोऽहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः ॥ १११ ॥ ११८ ॥

एकोनविंशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्रापि होतारमिति प्रथमं सूक्तमेकादशर्चं दिवोदासपुत्रस्य परच्छेप-स्यार्धमापेयमात्यष्टं । स हि शर्ध इत्यस्याः षट्सप्तत्यचरातिधृतिः । उक्त्यभिक्रतिसंक्रतिविक्रतयाक्रतिप्रक्रतिक्रत्यतिधृतिधृत्यत्यथ्यष्टिषु चतुश्चत्तरशताचरमारभ्य चतुर्णां परित्याग एकैकमुक्तं छंदो जायते । तथा सत्यत्यथ्यतिधृती उक्तसंख्योपेति स्यातां । एतत्सर्वं छंदोग्रथे चतुःशतमुक्ततिरित्यादिमूत्रैः प्रतिपादितं । पिं० ४. १. तथा चानुक्रांतं । अपिमेकादश परच्छेपो दैवोदासिरापेयं तु पारच्छेपं सर्वमात्यष्टं तत्रातिधृतिः षष्टिति ॥ सूक्तस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः कृत्वा प्राकृतीभिश्च सह यष्टव्यं । तत्राप्तीध्रस्तीषा प्रथमा । षष्ठस्य प्रातःसवने इति खंडे सूचितं । अपिं होतारं मन्ये दास्वतं दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः । आ० ८. १. इति ॥

अपिं होतारं मन्ये दास्वतं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसं ।

य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुहानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं । होतारं । मन्ये । दास्वतं । वसुं । सूनुं । सहसः । जातऽवेदसं ।

विप्रं । न । जातऽवेदसं ॥ य । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।

घृतस्य । विऽभ्राष्टिं । अनुं । वष्टि । शोचिषा । आऽजुहानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

अपिं सर्वासां देवसेनानामयथं यज्ञेष्वयं नीयमानं वा होतारमस्त्रयागं प्रति देवानामाह्वातारं । यद्वा । होमनिष्पादकं होतारं । जुहोतिर्होतिर्होतीर्णवाम इति यास्कः । नि० ७. १५. । अपिमद्य होतारमवृणीत । तै० ब्रा० २. ६. १५. १. इति श्रुतेः । अपिमद्य आवहेति चापेराह्वातुत्वं प्रसिद्धं । अपिं होतारं मन्ये । एवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति संबंधः । यद्वा । यागनिष्पत्तेरेवापिचितत्वादेतदेव विधेयविशेषणं । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि सुतिपराणि । दास्वतमतिशयेन दानवतं वसुं सर्वेषां निवासहेतुं सहसः सूनुं बलस्य पुत्रं । अपिमंथनकाले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति पुत्रत्वमुपचर्यते । जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातबलं वा । जातवेदःशब्दो यास्केन बज्जधा निरुक्तः । नि० ७. १९. । अपिर्जातवेदस्त्वे दृष्टांतः । विप्रं न जातवेदसं जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव । तं यथा बज्जमन्यते तथा त्वामपि मन्ये । स्त्रीमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः स्वध्वरः शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यपिर्वहन् ऊर्ध्वयोन्नतयोत्कृष्टया देवाच्या देवान्पूजयंत्या देवान्प्रत्यक्तया वा कृपा कृपया सामर्थ्यलक्षणाया । देवान्प्रत्यक्तया कृपेति यास्कः । नि० ६. ८. । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् आजुहानस्या समंताद्ब्रूयमानस्य सर्पिषः सरणशीलस्य घृतस्य विनापनेन दीप्तस्याज्यस्य विभ्राष्टिं विशेषेण भाजमानमनु स्वयमपि तदाज्यं शोचिषा ज्वालया वष्टि । कामयते । स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमंगिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनां ।
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावतु जूतये विशः ॥ २ ॥
यजिष्ठं । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठं । अंगिरसां । विप्र । मन्मऽभिः ।
विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ॥ परिज्मानंऽइव । द्यां । होतारं । चर्षणीनां ।
शोचिःऽकेशं । वृषणं । यं । इमाः । विशः । प्र । अवंतु । जूतये । विशः ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् शुक्र दीपज्वालापि यजिष्ठमतिशयेन यष्टृतमं त्वा त्वां यजमाना वयं यष्टारो हुवेम ।
आहुयामः । यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्ठः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । कीदृशं त्वां । अंगिरसामंगिरो-
गोत्रोत्पन्नानां मध्ये ज्येष्ठं । यद्वा । अंगाराणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालायुक्तत्वात् । अंगिरा अंगारा इति यासुः
। जि० ३. १७. । येऽंगारा आसंसेऽंगिरसोऽभवन् । ऐ० ब्रा० ३. ३४. । इति युतेः । केन साधनेनेति तदुच्यते ।
मन्मभिर्मनसाधनैर्विप्रेभिर्विशेषेण प्रीणयितुमिर्मन्मभिर्मन्मैः । यद्वा । विप्रेभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिर्मन्मभिर्मन्मैश्च
सहिता वयमिति संबंधः । त्वदाह्वानानंतरं परिज्मानं परितो गच्छंतं वामिव सूर्यमिव होतारं देवानामा-
ह्वतारं । केषामर्थं । चर्षणीनां । मनुष्यानामितत् । मनुष्याणां यजमानानामर्थं । यद्वा । चर्षणीनां पूर्वं मनुष्या-
णामेव सतां पश्चाद्यागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं । तथा शोचिष्केशं केशवदत्तं तायत-
ज्वालोपितं वृषणं वर्षितारं एवंप्रकारं यं त्वां विशस्वामेव निविशमाना इमा विशो यजमानरूपाः प्रजा जूतये
स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये प्रावतु प्रकर्षेण प्रीणयंतु । तादृशं त्वां हुवेमेति संबंधः ॥

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्नता दीद्यानो भवति दुहंतरः परशुर्न दुहंतरः ।
वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवन्नैव यत्स्थिरं ।
निष्पहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥
सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्नता । दीद्यानः । भवति । दुहंऽतरः ।
परशुः । न । दुहंऽतरः ॥ वीळु । चित् । यस्य । संऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरं ।
निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

स हि स एव पूर्वं स्तुत एवापिर्विरुक्नता विशेषेण रोचनवतीजसा ज्वालारूपेण बलेन पुरु चित् अत्य-
धिकमेव दीद्यानो दीप्यमानो दुहंतरो द्रोग्धृणां तरिता निवारयिता भवति । अस्मासु द्रोहं कुर्वतां शत्रूणां
हिसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । दुहंतरो द्रोग्धृणां ह्येदनाय प्रयुक्तः परशुर्न परशुरिव । स यथामोघं
हिनस्ति तथायमपि । किंच यस्यापिः समृतौ संगतौ संयोगे वीळु चित् दृढमपि पाषाणादिकं श्रुवत् गच्छेत्
शीर्येत । तथा यत्स्थिरं यच्च पर्वतादि स्थिरमचलितं तदपि श्रुवत् । वीङ्गिति दृढनाम वीळु च्यौत्रमिति
तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टांतः । वनेव उदकमिव । उदकं यथापिसंयोगे शुष्यति तथेत्यर्थः । अत्यंतदृढं स्थिर-
मपि हिनस्ति अस्मद्द्रोघारं शत्रुं हिनस्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किंचायमपिर्निष्पहमाणः शत्रुभिः
शेषेणाभिववन् यमते । उपरमते । शत्रुषु मध्ये क्रीडति । तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्नायते । न गच्छति ।
शत्रोः सकाशात् पलायते । तत्र दृष्टांतः । धन्वसहा न । धनुषा शत्रुनभिववतीति धन्वसहा धानुष्कः ॥ सहते-
रसुन् छांदसोऽत्यलोपः ॥ स यथा शत्रोरभिसुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः । यद्वा । दृढधनुर्वहनचमो
धन्वसहः ॥ अस्मिन्पक्षे पचायच् । सुपां सुलुगित्याकारः ॥ दृढधन्वा सन्नायते न चलति ॥

दृष्ट्वा चिदस्मा अनु दुर्गथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्रये दाष्ट्यवसे ।
प्र यः पुरुणि गाहते तक्षन्नैव शोचिषा ।

स्थिरा चिदन्ना नि रिणान्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥ ४ ॥

दृष्ट्वा । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे ।
अग्रये । दाष्टि । अवसे ॥ प्र । यः । पुरुणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

अस्मा अग्रये दृष्ट्वा चित् दृष्ट्वान्येव सारवंति हवीष्यनुक्रमेण प्रतिमंचं दुः । ददति ॥ ददातेलुङि गति-
खेति सिचो लुक् । आत इति धेजुस ॥ यजमाना ददति । दाने दृष्टांतः । यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शन
उत्कृष्टानि धनानि वितरति दानशीलाः । यद्वा । अयमपिर्गथा विदे विंदते स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं
लभते स्वीकरोति तथा दुरिति ॥ विंदतेऽकांदसः शपो लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तस्योपः ॥ किंच
सोऽपिस्तेजिष्ठाभिररणिभिरत्यंततेजोयुक्तेर्मैर्गैर्यज्ञादिरूपैर्दाष्टि । पूजितः सन् स्वर्गादिकं ददाति ॥ दाशु दाने ।
शपो लुक् ॥ किमर्थं । अवसे तद्रक्षणाय । यद्वा । तेजिष्ठाभिरतिशयेन तेजोवद्भिररणिभिर्गमनैरितरदेवानु-
द्दिश्य यजमानेन दत्तं हविरवसे तेषां स्वीकाराय दाष्टि । अयमपिर्ददाति । नयति । किंचाग्रये इतरदेवता-
प्रदानसमयेऽपि यजमानोऽग्रयेऽपिप्रोतये दाष्टि । प्रथमं ददाति । किमर्थं । अवसे रक्षणार्थं । यद्ययमनुप-
स्यात् इतरभ्यो दत्तमपि स्वयं स्वीकुर्यात् तस्मादग्रये प्रयाजादिरूपेण ददातीत्यर्थः । किंच योऽपिः पुरुणि
बहूनि सामर्थ्यायजमानधनादीनि प्र गाहते प्रविशति प्रविश्य च वाश्नादिरूपया ज्वालया तच्च तनूक-
रोति । नाशयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनेव । वृक्षादिसमूहानि वनानि यथा प्रविश्य तच्चति दहति तथेत्यर्थः ।
किंचायमपिः स्थिरा स्थिराणि कठिनान्यन्नान्नानि व्रीह्यादीन्योजसा तेजोरूपया ज्वालया नि नितरां
रिणाति । गच्छति । पचतीत्यर्थः ॥ री गतिरेषणयोः क्लैयादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ तथोजसा
स्वकीयेन तेजसा स्थिराण्यपरिहरणीयानि पापान्यमिच्छाणि वा नि रिणाति । निःशेषेण गच्छति । नाशय-
तीत्यर्थः ॥

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्बीकु शर्म न सूनवे ।

भक्तमभक्तमवो व्यंतो अजरा अग्रयो व्यंतो अजराः ॥ ५ ॥

तं । अस्य । पृक्षं । उपरासु । धीमहि । नक्तं । यः । सुदर्शेऽतरः । दिवाऽतरात् ।

अग्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ॥ आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीकु । शर्म । न । सूनवे ।

भक्तं । अभक्तं । अवः । व्यंतः । अजराः । अग्रयः । व्यंतः । अजराः ॥ ५ ॥

अस्यासौ पृचं हविर्लक्षणमन्नमुपरासु । उपरमंतेऽस्मिन् हवीषीत्युपरा वेदिसमीपभूमयः । तासु धीमहि ।
धारयामः । अस्तेत्युक्तं कस्येत्याह । योऽपिर्नक्तं रात्री दिवातरात् अहोऽपि सुदर्शतरः अत्यर्थं सर्वदर्शनीयो
भवति । यतोऽयं रात्री सर्वेषु भावेषु तमसावृतत्वाददृश्यमानेष्वपि स्वयमत्यर्थं प्रकाशते अतोऽसौ धीमहि ।
पुनः कीदृशाय । दिवातरादहः सकाशादेवाप्रायुषे । प्रगतमायुर्ग्रभणसौ प्रायुः । न प्रायुरप्रायुः । तस्यै ।
असौ योऽस्मिन् स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायास्तमेतीति श्रुते रात्री सर्वे भावा निद्रयावृतत्वात्प्रायुष
इव भवति । अयमपिस्तु सर्वप्राणिप्राणापहर्तुः सूर्यस्य रात्री स्वस्मिन्नेव प्रवेशात्प्रकृष्टायुर्भवति । अतोऽपि
धीमहि । किंचात् अत एव कारणात् यतोऽयं सुदर्शतरो यतश्चायमप्रायुः अतः कारणादस्यासौ तदर्थमायु-

हृविर्लक्षणमसं यभणवत् ग्रहणयुक्तमभूत् । ग्रहणे दृष्टांतः । सूचये पुत्राय पित्रोर्वीरु शर्म दृढं सुखसाधनं गृहं यथा ग्रहणवद्भवति तथेत्यर्थः । शर्मति गृहनाम शर्मं वर्मेति तन्नामसु पाठात् । इदानीमाहवनीयादिरूपेणा-
पेर्बहुत्वमपेक्ष्याह । एतेऽप्रयो भक्तं सेवमानमभक्तमसेवमानं च व्यंत एते प्राणिनोऽनुयाह्या इति बुध्यमाना
अवः । रक्षन्ति । यद्यपि विश्वेण प्राणिनो दाहपाकादिद्वारा रक्षन्ति तथाप्यस्ति यजमानेष्वतिशय इत्याह ।
व्यंतस्यैः प्रत्तं हविरभ्रंतोऽजरा भवन्ति । स्वयं हविषाजराः संतो यजमानानप्यजराभ्रुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरभ्रस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।

आदङ्घ्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।

अथ स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषंत पंथां नरः शुभे न पंथां ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतं । तुविऽस्वनिः । अभ्रस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः ।

आर्तनासु । इष्टनिः ॥ आदत् । ह्वयानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।

अथ । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषंत । पंथां । नरः । शुभे । न । पंथां ॥ ६ ॥

स हि स एव सुख्यतया प्रसिद्ध एवाभिसुविष्वणिः । तुवीति ब्रह्मनाम उरु तुवीति तन्नामसु पाठात् ।
ब्रह्मस्वनिः प्रभूतध्वनियुक्तो वर्तते । अत्यंतज्वलितेऽप्यौ वायुसंपर्कात् भुगिभुगिति ध्वनिरुत्पद्यते । ज्वलतीत्यर्थः ।
ध्वने दृष्टांतः । मारुतं शर्धो न मरुत्संबन्धि बलमिव । मरुतां समूहो यथा ध्वनयति तथेत्यर्थः । कुचेति
तदुच्यते । अभ्रस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अभ्र इति कर्मनाम अभ्रो दंस इति तन्नामसु पाठात् ।
उर्वरासु खण्डवणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु । कीदृशोऽयं । इष्टनिर्यष्टव्यः ॥ श्रीणादिकोऽनिकं तुडागमस्य ॥ किंचा-
र्तनासु । आर्तान्करोत्वार्तयति । आर्तयन्तीत्यार्तनाः पृतनाः । तासु ॥ श्वासश्रंथो युक् । पा० ३. ३. १०७. । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं ॥ तासां जयायेष्टनिर्यष्टव्यो यष्टव्यो वा । किंचैवं स्वनयन्नभिर्ह्वयान्याज्यपुरोडाशादीन्वादत् ।
अन्ति । भवयति ॥ क्हांदसो लुङ् । यद्वा । आङ्पूर्वाद्दातेराङो यमहनः । पा० १. ३. २८. । इति व्यत्ययेनात्-
नेपदाभावः । गातिस्थिति सिको लुक् । क्हांदसो ब्रह्मः । केवलादेव वा क्हांदस्यपि दृश्यत इत्यनजादेरथाडागमः ।
अर्त एवानवग्रहः स एव शिष्यते ॥ आददिः सर्वत्र हविरादानशीलः तथा यच्चस्य केतुः प्रज्ञापकः केतुस्थानीयो
वा अर्हणा पूजनीयः ॥ सुपां सुलुगिति सोराकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं क्हांदसं ॥ किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यं-
तहर्षयुक्तस्य यद्वाभिमतफलदानेन यजमानान्हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्यापिः पंथां पंथानं
मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषंत । अप्रीणयन् असेवंत वा । किमर्थं । शुभे शुभाय शोभनाय सुखप्राप्तये । पंथानं
सर्वैर्गतव्यमैहिकामुष्मिकफलस्वापेरेव मार्गं सर्वेऽनुगच्छन्ति । अपिमिव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणं
दृष्टांतः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पंथानं सर्वैर्गतव्यं निर्भयं प्रीढमार्गमिव ॥

द्विता यदौ कीस्तासो अभिष्टवो नमस्यंत उपवोचंत भृगवो मथंतो द्वाश भृगवः ।

अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्षिरेषां ।

प्रियाँ अपिधीर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ई । कीस्तासः । अभिऽष्टवः । नमस्यंतः । उपऽवोचंत । भृगवः ।

मथंतः । द्वाश । भृगवः ॥ अग्निः । ईशे । वसूनां । शुचिः । यः । धर्षिः । एषां ।

प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मेधिरः ॥ ७ ॥

यत्वं द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौतस्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नं । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादि-
रूपेण नानाविधं । यद्वा । द्विता द्विविधायैहिकामुष्मिकफलाद्योभयाय ॥ विभक्तेराजादिशः ॥ ईमिममपि

कीक्षासः कीर्तनं कुर्वतः स्तोतारः ॥ पचाद्यचि च्छांदसं सत्वं ॥ अभिव्यवोऽमितो द्योतमाना नमस्यंतो नमस्कारोपलक्षितमुपस्थानं कुर्वंतो भृगवो भृगुगोचोत्पन्ना महर्षय उपवीचंत उपेत्य व्रवंति । किं कुर्वतः । दाशा दानेन निमित्तभूतेन हविर्दानार्थं मथंतोऽरण्यामपिमंथनं कुर्वतः तथा भृगवो भ्रष्टारो हविषां पापानां वा । किंच योऽपिः शुचिर्दीप्तो धर्णिर्धारणकुशलोऽयमधिरेषां दीयमानानां वसूनां हविर्लक्षणाामीशे । ईष्टे । समर्थो भवति ॥ लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥ यद्वा । एषां दृश्यमानानां मणिमुक्तादीनां वसूनामीशे । ईष्टे । समर्थो भवति प्रदातुमिति शेषः । किंचायमपिर्मेधिरः । मेधो यज्ञः । तद्वान् स्वयं यष्टव्यत्वेन प्रधानभूतः सन् प्रियात् स्वप्नीतिहेतुनाज्यादीनपिधोन् पर्याप्तिपर्यंतं दत्तान्वनिषीष्ट । संभक्तवान् । संभजतां वा । तथा मेधिरो मेधावानसावा वनिषीष्ट । अन्यदेवताकेष्वपि यज्ञेषु स्वयमाज्यभागप्रयाजादिरूपं हविः संभजते ॥

विश्रासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे सत्यगिर्वाहसं भुजे ।

अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।

अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेषु वयः ॥ ८ ॥

विश्रासां । त्वा । विशां । पतिं । हवामहे । सर्वासां । समानं । दंपतिं । भुजे ।

सत्यगिर्वाहसं । भुजे ॥ अतिथिं । मानुषाणां । पितुः । न । यस्य । आसया ।

अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु । आ । वयः ॥ ८ ॥

विश्रासां सर्वासां विशां प्रजानां यजमानानां पतिमभिमतफलदानेन पालकं हवामहे । आहुयामः । न केवलं यजमानानां किंतु सर्वासां प्रजानां समानमेकरूपं दहनपचनाद्युपकारस्व सर्वेषां समत्वात् । तथा दंपतिं गार्हपत्यादिरूपेण गृहस्य पालकं । दम इति गृहनाम दमे छत्तिरिति तन्नामसु पाठात् ॥ अकारलोपश्छांदसः ॥ किमर्थं । भुजे भोगाय हवामहे । आहुयामः । पुनः स एव विशेष्यते । सत्यगिर्वाहसं यथार्थभूतानामविसंवादिफलानां स्तुतिरूपाणां गिरां वोढारं । यद्वा । गिरो मंचरूपा वहतीति गिर्वाहसं च्छत्वित्जः । सत्या अवि-संवादिफला गिर्वाहसो यस्य तं तादृशं हवामहे इति शेषः ॥ वहिहाधाञ्भ इत्यमुन् । णिदित्यनुयुक्तेरुपधा-वृद्धिः ॥ पुनः कीदृशं । मानुषाणां मनुष्याणामतिथिमतिथिवत्पूज्यं दर्शादितिथिमपेक्ष्यागंतारं वा । किंच यस्यापेरासया समीपे । आसेत्यंतिकनाम आसांबरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्या गच्छति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किमर्थं । वयो हविर्लक्षणात्समुद्दिश्य अपिमुखादेवैतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तच्च दृष्टान्तः । पितुर्न । पितुरंतिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवते तद्वत् । किंच वयो नेतारं च्छत्वित्जोऽपि देवेष्वितरेष्विज्यमानेषु मध्ये हव्या हवीष्या ददत्यपये ॥ वैतरी-णादिको ङिः । विचि वा गुणः ॥

त्वमग्ने सहसा सहंतमः शुष्मंतमो जायसे देवतातये रयिर्न देवतातये ।

शुष्मंतमो हि ते मदो द्युम्भितं उत क्रतुः ।

अथ स्मा ते परि चरंत्यजर श्रुष्टीवानो नाजर ॥ ९ ॥

त्वं । अग्ने । सहसा । सहन्तमः । शुष्मन्तमः । जायसे । देवतातये ।

रयिः । न । देवतातये ॥ शुष्मन्तमः । हि । ते । मदः । द्युम्भितं । उत । क्रतुः ।

अथ । स्म । ते । परि । चरन्ति । अजर । श्रुष्टीवानः । न । अजर ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं सहसा बलेन सहंतमोऽतिशयेन शत्रूणामभिभविता तथा शुष्मंतमोऽतिशयेन तेजस्वी जायसे ॥ सहैरीणादिकः कनिन् । नाहस्वेति नृत् ॥ किमर्थं । देवतातये देवानां विस्तारयुक्ताय यागाय तदर्थं । यच्च-

नामैतत् । यद्वा । उक्तगुणविशिष्टः स जायसे । अरण्योऽत्ययसे । यज्ञार्थत्वे दृष्टान्तः । रयिर्न देवतातये । धनं यथा यज्ञार्थमुत्पद्यते । तथा चोक्तं यज्ञार्थं द्रव्यमुत्पन्नमिति । किंच ते तव मद् आज्यस्वीकारजनितो हर्षः शुभ्रिंतमोऽतिशयेन बलवान् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । आज्येनापिर्मदो भवतीति प्रसिद्धं । अपि च ते ऋतुः कर्मविशेषोऽपि शुभ्रिंतमो यशोयुक्तोऽन्नयुक्तो वा खलु । युक्तं योततेर्यशो वासं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । अधातः कारणात् अजर हे जरारहितमि ते त्वां परि चरन्ति यजमानाः । तच्च दृष्टान्तः । श्रुष्टीवानो न दूता इव । ते यथा वार्त्ताविशेषप्रदानेन राजानं सेवन्ते तद्वत् ॥ कंदसीवनिपाविति वनिप् । क्वांदसं प्रत्ययाबुदात्तत्वं ॥ अजर भक्तानामजरयितः ॥ अंतर्भावितव्यर्थात्पचावच् ॥ यद्वा । अजरास्तोतः । जरा स्तुतिः । असी न कस्यापि स्तोता भवति किंतु सर्वैः स्वयं सूयते । तादृशं त्वां परि चरन्तीत्यर्थः ॥

प्र वो महे सहसा सहस्वत उषर्बुधे पशुषे नाग्रये स्तोमो बभूत्वग्रये ।

प्रति यदीं हविष्मान्विश्वासु क्षासु जोगुवे ।

अग्रये रेभो न जरत ऋषूणां जूर्णिर्होति ऋषूणां ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । सहसा । सहस्वते । उषःऽबुधे । पशुऽसे । न । अग्रये ।

स्तोमः । बभूत्वु । अग्रये ॥ प्रति । यत् । ईं । हविष्मान् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ।

अग्रये । रेभः । न । जरते । ऋषूणां । जूर्णिः । होता । ऋषूणां ॥ १० ॥

हे उक्ताच्चादयः स्तोतारः वो युष्माकं संबन्धि स्तोमः स्तोत्रमग्रये प्र बभूत्वु । प्रीणयितुं समर्थं भवतु ॥ क्वांदसः शपः झुः । अत्वं चाभ्यासस्य । भूसुवोस्तिङ्गीति गुणाभावः ॥ कीदृश्यायापये । महे महते पूज्याय सहसा पराभिभवसामर्थ्येन तद्वत् उषर्बुध उषःकाले प्रबुध्यमानाय ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यामिति रत्वं ॥ पशुषे पशुफलप्रदाय । नशब्दोऽचापिशब्दार्थः । यद्वा । पशुषे पशुप्रदात्रे प्रभवे यथा स्तुतिः क्रियते तद्वत् । किमर्थमिति तदुच्यते । ईमेनमपि प्रति लक्ष्मीकृत्य हविष्मान् घृतादिहविर्युक्तो यजमानो विश्वासु वासु सर्वासु निवासभूतासु वेदिभूमिषु जोगुवे । अत्यर्थं गच्छति ॥ गुवतेर्यङ्मुगंताच्छांदसो लिट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं अमंत्र इति पर्युदासादामभावः ॥ जैति भूनाम चा जामिति तन्नामसु पाठात् । ऋषूणांमागंतूणां देवानां मघं श्रेष्ठमपि जूर्णिः स्तुतिकुशलो होताय इतरदेवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तच्च दृष्टान्तः । ऋषूणां महतां धनवतामग्रे रेभो न वंदीव ॥ ऋषी गतौ । श्रीणादिकः कुप्रत्ययः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥ यद्वा । ऋषूणामित्येतद्वोतुविशेषणं । ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोऽयं होतित्यर्थः ॥

स नो नेदिष्टं ददृशान् आ भराग्रे देवेभिः सचंनाः सुचेतुनां महो रायः सुचेतुनां ।

महिं शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।

महिं स्तोतृभ्यो मघवन्सुवीर्यं मधीर्यो न शर्वसा ॥ ११ ॥

सः । नः । नेदिष्टं । ददृशानः । आ । भर । अग्रये । देवेभिः । सऽचंनाः । सुऽचेतुनां ।

महः । रायः । सुऽचेतुनां ॥ महिं । शविष्ठ । नः । कृधि । संऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।

महिं । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यं । मधीः । उयः । न । शर्वसा ॥ ११ ॥

हे अग्ने स त्वं नो नेदिष्टमत्वंतसमपि ददृशानो वेद्यां ददृशानो दीप्तत्वेन दृक्मानो देवेभिः सचना इतरदेवेः समानात्तः । अपिसुखैवैतरेषां हविःस्वीकारात्समानात्तत्वं । सुचेतुना शोभनेन चेतनेन चेतसा वा । पुनस्तदेव विशिष्यते । सुचेतुना शोभनचितोवता मया ॥ श्रीणादिक उः । बङ्ग्रीही नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांती-दात्तत्वं ॥ युक्तेन । स्वदायन्ते मध्यगुहयुक्तेनेत्यर्थः । तादृशस्त्वं महः पूजनीयानि राघो धनान्या भर । अस्मा-

कमाहर । हे अग्ने श्विष्ठ बलवन्नपे नोऽस्मभ्यं महि महदन्नं महतीं कीर्तिं वा कृधि । कृष । संपादय । श्विष्ठेति संबोधितत्वात्तदेव प्रार्थ्यत इति गम्यते । किमर्थं । संचक्षे सम्यग्दर्शनीयत्वाय अस्या अस्याः पृथिव्याः संबोधने भुजे भोगाय । यद्वा । संचक्षे भुज इति सामानाधिकरस्यं । सम्यग्दर्शनीयाय भोगायैत्यर्थः । न केवलं यजमानोऽस्मभ्यमेव अपि तु स्रोतृभ्यः स्रोत्रकर्तृभ्योऽपि हे मघवन्नवन्नपे सुवीर्यं शोभनपुत्रभृत्यायुपेतं धनं शोभनसामर्थ्यं वा कृधि । कृष । किंच श्रवसा बलेन युक्तः सन् मयीः । अस्मद्विरोधिनो नाशय ॥ लुङि ह्यंतकरोति वृद्धिप्रतिषेधः । कारकपक्षे श्रीणादिक ईकारः । आयुदात्तस्कांदसः ॥ यद्वा । मयीमंथनवांस्त्वमस्मदर्थं श्रवसा बलेन युक्तो भवेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । उयो न श्रवसा । यथा कश्चित् क्रूरः श्रवसा बलेन मयीर्भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

अयं जायतेत्यष्टकं द्वितीयं सूक्तं । अयं जायताष्टावित्यनुक्रमणिका । परच्छेप ऋषिः । सर्वमात्यष्टमित्युक्त्वादत्यष्टिस्कंदः । आप्रेयं त्विति तुशब्दस्योक्तत्वादिदमप्यप्रेयं ॥ पृष्यस्य षष्ठेऽह्न्येतत्सूक्तमाज्यशस्त्रत्वेन विनि-युक्तं । सूत्रितं च षष्ठस्तेति खंडे । अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यं । आ० ८. १. इति ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतं ।

विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।

अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयं । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजां । अमुं । व्रतं ।

अग्निः । स्वं । अमुं । व्रतं ॥ विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिऽइव । श्रवस्यते ।

अदब्धः । होता । नि । सद्त् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

अयमपिर्मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमंथनेनोत्पन्नः । कीदृशोऽयं । होता देवानामाह्वाता यजिष्ठोऽतिशयेन घृष्टतमः । किमर्थमुत्पन्न इति । उशिजां फलस्य कामयितृणां यजमानानां व्रतं सोमयागादिरूपं कर्मानु लक्षोक्तव्यं । न केवलं परार्थमेव अपि त्वयमर्थः । स्वं व्रतमनु स्वकीयं हविःस्वीकारादिरूपं कर्मानुलक्ष्य । पुनः स एव विशिष्यते । विश्वश्रुष्टिर्विश्वविषयकर्मवान् । कक्षी । सखीयते सखित्वमात्मन इच्छते । तथा श्रवस्यतेऽतिप्रसिद्धान्नमात्मन इच्छते यजमानाय रयिरिव धनस्थानीयो भवति । धनं यथा मख्यमन्नसमृद्धिं च साधयति तद्वदयमग्निरपि तक्षी द्वयं साधयतीत्यर्थः । किंचायमग्निरिळस्पद इडाया भूम्याः पदे ॥ अंत्यलोपस्कांदसः ॥ धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे । वेदिमाङ्गः परमंतं पृथिव्याः । तै० सं० ७. ४. १८. २. इति श्रुतेः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति च । पुनस्तदेव विशिष्यते । इळस्पद इडादेवताया मनोः पुत्र्या गोरूपाया इडोपह्वानमंत्रप्रतिपादितायाः पदे पादन्यासप्रदेशे । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । तै० ब्रा० १. १. ४. ४. इतीडायाः पदे घृतवति स्वाहा । तै० सं० १. २. ५. १. इति च श्रुतेः । नि पदत् । निषीदति । कीदृशोऽयमग्निः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः होता होमनिष्पादकः परिवीत ऋत्विग्भिः परिधिभिर्वा परितो वेष्टितः । एवंभूतः सन् नि षदत् ॥

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्युतस्यं पथा नमसा हविष्मता देवतांता हविष्मता ।

स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।

यं मातरिश्वा मनवे परावतौ देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तं । यज्ञऽसाधं । अपि । वातयामसि । ऋतस्यं । पथा । नमसा । हविष्मता ।

देवऽतांता । हविष्मता ॥ सः । नः । ऊर्जा । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।

यं । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवं । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

यज्ञसाधं यज्ञस्य साधकं ॥ साधोतिः क्षिपि ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ तमग्निं वेद्यां स्थापितमपि वातयामसि ॥ अपिः संभावनार्थः । आ परितोषं सेवामहे ॥ वात गतिमुखसेवनयोः । चीरादिकः । इदं तो मसिः ॥ केनोपायेनेति तदुच्यते । अतस्य पथा यागस्य मार्गेण यागानुष्ठानेन । यज्ञेन देवेभ्य इति श्रुतेर्यज्ञेन देवस्य महती प्रीतिर्भवति । यद्वा । अतस्य यज्ञस्य पथा । मार्गस्तीर्थाख्यः पूर्वणोत्करमपरेण प्रणीताः । आ० १. १. । इत्यादिसूत्रोक्तः । तेन मार्गेण गत्वा । पुनः केन । हविष्मताज्यादिप्रदेयद्रव्यवता नमसा नमस्कारोपलक्षणेन स्तोत्रेषु पस्थानेन वा । तदुभयेनेत्यर्थः । कुचेति तदुच्यते । हविष्मता हविष्मत्याज्यपुरोडाशादिबहुहविर्युक्ते देवताता देवानां विस्तारयुक्ते यज्ञे । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मत्संबन्धिनामूर्जा हविर्लक्षणा नामज्ञानामुपाभृत्युपाहरणे तत्स्वीकारविषये ॥ उपाङ्गुपष्टष्टारतेः क्तिन् । ह्यहोर्भे इति भवं । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । तादी चेत्यनंतरस्य गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथा ऋपानया सामर्थ्यलक्षणया कल्पनया हविःस्वीकरणरूपया न जूर्येति । यज्ञसमाप्तिपर्यंतं न गच्छति । अजरो वर्तत इत्यर्थः । स इत्युक्तं । क इत्याह । यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरि-श्रान्तरिबसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरथाय परावतोऽतिदूरं गतवत आदित्यान्नाः । अभासीत् । औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । तद्वत्परावतो दूरद्विवमग्निमस्मद्देवयजनं प्रति स्थापयत्वित्यर्थः ॥

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिःक्रदद्दधत्ः कनिःक्रदत् ।

शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।

सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवं । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिःक्रदत् ।

दधत् । रेतः । कनिःक्रदत् ॥ शतं । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।

सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाङ्गानानंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणेनैव परि परितः । यद्वा । अनर्थक आभिसुख्यार्थो वा परि । एति । गच्छति । कीदृशोऽपिः । मुहुर्गीः सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वा ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनिःक्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्टेति । रेतो दधदाज्यादिस्वीकारिणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिःक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्टेति । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा । ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन छतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगता शत्रूणां हिंसको वा । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि० ६. १४. । किंच सानुषु समुच्छितेषु । सानु समुच्छितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. । तेषु परेषु । उपरमंत एष्वपय इत्युपरा धिष्णा यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽपिः सदः पर्येतीति पूर्वचान्वयः । किमर्थं । परेषूक्तृषु सानुषु समुच्छितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

स सुःक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।

क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।

यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुःक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति ।

क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ॥ क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।

यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४ ॥

सोऽपि सुकृतुः शोभनकर्मा पुरोहितः पुरो धार्यमाणः । यद्वा । पुरोहितवयागनिर्वाहकः सन् । दमे दमे तत्तदयजमानगृहे सर्वेषु देवयजनेषु वाध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति । जानाति । प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोऽपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमपिरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन्निषूयते । इत्यत इतीपुरज्ञमागमनं वा । तद्विच्छेते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हृष्टिरादीनि पश्यशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीकरोति । यतोऽयं घृतश्रीघृतं सेवमानोऽतिथिरतिथिवत्पूज्यश्चाजायत उत्पन्नः । यतः कारणात् घृतमत्यर्थं सेवमानः प्रवृद्धोऽभवत् अतः पश्यश इत्यर्थः । एवमग्नौ प्रवृद्धे सति यजमानोऽपि वहिर्हविषां वोढा वेधा विविधस्य फलस्य कर्तोत्पादयिताजायत । समर्थोऽभवत् ॥

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृंचतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्यैषिराय न भोज्या ।

स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।

स नस्त्रासते दुरितादभिहुतः शंसाद्घादभिहुतः ॥ ५ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृंचते । अग्नेः । अवेन । मरुतां । न । भोज्या ।

इषिराय । न । भोज्या ॥ सः । हि । स्म । दानं । इन्वति । वसूनां । च । मज्मना ।

सः । नः । चासते । दुः । इतात् । अभिऽहुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽहुतः ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्कारणात्सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविष्प्रदानादिरूपेणास्यापेसविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृंचते मिश्रयन्ति । तविषीति बलनाम तविषी शुष्मिति तन्नामसु पाठात् । तत्र वृष्टांतः । मरुतां न भोज्या वायूनां संबन्धीनि व्रीह्यावज्जानीव । वायुषु मेघं निर्भयं वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सखादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृंचते तथेत्यर्थः । दाने वृष्टांतः । इषिराय न भोज्या । एषणयुक्ताय याचमानायाथिने भोज्या भोग्यानि भक्ष्यादीनि यथा दीयते तद्वत् । इषिरशब्दो यास्केनैवं निरुक्तः । ईषणेन वैषणेन वा । नि० ४. ७. इति । अतः कारणात् स खलु यजमानो दानमिन्वति । हविष्प्रदानं तस्मै व्याप्नोति । यद्वा । स्वयमभिमतं दानमिन्वति । इन्वतिव्याप्तिकर्मा इन्वति मनचेति तत्कर्मसु पाठात् । केन सामर्थ्येनेति । वसूनां च मज्मना निवासयोग्यानां धनानामग्निना लब्धानां बलेनैव । यद्वा । सोऽपिर्वसूनां हविर्निवासयोग्यानां ज्वालारूपाणां धनानां मज्मना बलेन दानमिन्वतीति शेषः । किंच सोऽपिरभिहुत अभिसुख्येन पापैः द्वियमाणान् नोऽस्मान् दुरितात्पापात् चासते । चायते । तथा शंसादतिप्रभूतत्वेन शंसनीयात् यद्वा हिंसकात् अभिहुतोऽमितो द्वियमाणाद्घाहुःखात् तत्कारणात्पापाद्वा चासते । चायते ॥ ॥ १४ ॥

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।

विश्वस्मा इदिषुध्यते देवचा हव्यमोहिषे ।

विश्वस्मा इत्सुकृते वारंमृखत्यग्निर्द्वारा व्युखति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् ।

श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ॥ विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽचा । हव्यं । आ । ऊहिषे ।

विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारं । व्युखति । अग्निः । द्वारा । वि । व्युखति ॥ ६ ॥

अयमपिर्दक्षिणेऽभिमतं प्रदातुमत्साहयुक्ते हस्ते वामेतेरे यजमानाय दातव्यं धनं दधे । धारयति । कीदृशोऽयं । विश्वः सर्वैर्गतव्यः यद्वा विश्वात्मकः विहाया महान् । विहाया इति महत्नाम विहाया यद्वा इति

तन्नामसु पाठात् । अरतिरोश्चरोऽरमसाणो वाप्रीतिः ॥ अत्र वहिवस्वर्तिभ्यश्चिदित्यतिप्रत्ययः । चिद्विज्ञावा-
दंतोदात्तः ॥ धृत्वा च शिश्रथत् । धृतं हस्तं यजमानार्थं अथयति । ददाति ॥ सथयतेर्बुङि चङि रूपं ॥ तत्र
दृष्टांतः । तरणिर्यं तरणिरिव तारकः सूर्य इव । स यथा स्वीपासकायाभिमतं हस्ते धृत्वा वितरति तद्वत् ।
यद्वा । तरणिः सर्वस्य तारको न शिश्रथत् । यजमानं न अथयति न मुंचति । किंच अत्रस्यथा न शिश्रथत् ।
हवीरूपान्निच्छेयव न शिश्रथत् । न विमुंचति । अयमनुग्रहेणैव पालयते हविःस्वीकारसु व्यपदेशमात्रेणेति
भावः । इदानीं प्रत्यक्षकृतः । हे अपि देवता देवेषु मध्येऽतिशयेन त्वं विश्वस्यै सर्वस्मा इषुध्यते हविरात्मन
इच्छत इन्द्रादये ॥ इषुध्यतिः कंङ्गादिः ॥ हव्यं तत्तद्देवतामुद्दिश्य प्रत्तं पुरोडाशादिकमोहिषे । सर्वतो वहसि ॥
वहेल्लेष्टि यजादित्वात्संप्रसारणं ॥ किंचायमभिर्विश्वस्यै मुह्यते शोभनयज्ञकर्त्रे यजमानाय वारं सर्वैर्वरणीयं
शुदादिनिवारकं वान्नादिकमुण्वति । गच्छति । करोतीत्यर्थः । किंचायमभिर्द्वारा स्वर्गाद्यभिमतद्वाराणि
वृण्वति । विवृणोति । प्रतिबंधकपापापनयनद्वाराभिमतानि साधयतीत्यर्थः ॥ अण्वतिर्गतिकर्मा । यद्वा ।
रिविगेत्यर्थः । इदित्वात्तुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं ॥

स मानुषे वृजने शंतमो हितोऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विश्रपतिः प्रियो यज्ञेषु विश्रपतिः ।
स हव्या मानुषाणामिच्छा कृतानि पत्यते ।
स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ १ ॥
सः । मानुषे । वृजने । शंतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्रपतिः ।
प्रियः । यज्ञेषु । विश्रपतिः ॥ सः । हव्या । मानुषाणां । इच्छा । कृतानि । पत्यते ।
सः । नः । चासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ १ ॥

सोऽग्निर्मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु
शंतमोऽत्यंतं सुखतमः अरिष्टस्य निवारकत्वात् अत एव हितः स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वात् । किंचायं यज्ञेषु
विश्रपतिर्चत्विषूपाणां प्रजानामतिशयेन पालकः ॥ पत्यावैश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिस्कंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ अत एव प्रियश्च भवति । तत्र दृष्टांतः । जेन्यो न विश्रपतिर्जयशीलो राजिव ।
स यथा परसेनायुपद्रवपरिहारेण सम्यक्परिपालनेन च प्रजानां प्रियो भवति । किंचायमभिर्मानुषाणां
मनुष्याणां यजमानानां संबन्धिनि हव्या हवीषीळा कृतानीळायां वेद्यां कृतानि संपादितान्युद्दिश्य पत्यते ।
पत्यति । आगच्छति । किंच सोऽग्निर्नोऽस्मान्यजमानान्वरुणस्य वारकस्य धूर्तेर्हंसकस्य भयात्त्रासते । चायते ।
यद्वा । धूर्तेरिति पंचमी । वरुणस्य पापदेवस्य धूर्तेर्हंसकात् । किंच महो महतो देवस्य धूर्तेर्हंसातस्त्रासते ।
पालयते । अयष्टारमग्निर्हंसतीति प्रसिद्धं । यद्वा । एकमेव वाक्यं । धूर्तेर्हंसकस्य महो महतो वरुणस्य देवस्य
वरुणाख्यायाः पापदेवताया धूर्तेर्हंसातो नोऽस्मान् सोऽग्निस्त्रासते । चायते ॥

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेत्तिष्ठमरुतिं न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।
विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं क्विं ।
देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥
अग्निं । होतारं । ईळते । वसुऽधितिं । प्रियं । चेत्तिष्ठं । अरुतिं । नि । एरिरे ।
हव्यऽवाहं । नि । एरिरे ॥ विश्वऽआयुं । विश्वऽवेदसं । होतारं । यजतं । क्विं ।
देवासः । रण्वं । अवसे । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वं । वसुऽयवः ॥ ८ ॥

अमुमधिं होतारमाह्वतारं होमनिष्पादकं वेळते । अत्विजः क्षुवंति । तथा वसुधितिं धनस्य धारयि-

तारं दातारं वा अत एव प्रियं सर्वेषां प्रियतमं चेतिस्रमतिशयेन यजमानानां चेतयितारं यद्वा प्रकृष्टचेतनवतं ॥
चेत्तुशब्दानुस्मृदंसीतीष्टन् । तुरिष्टमेयःस्विति तुलोपः ॥ अरतिमीश्वरं तादृशं देवं न्येरिरे । नितरां प्राप्ताः ।
प्राप्तिरेव विशिष्यते । ह्यव्याहं न्येरिरे । निःशेषेण प्राप्ताः । इतरदेवेभ्यो ह्यव्यं वोढुं यथा प्रभवति तथा नितरां
प्राप्ताः । पुनः कीदृशं । विश्वायुं सर्वत्र प्राणिजीवनं विश्ववेदसं सर्वप्रज्ञं होतारं देवानामाहुतातारं यजतं
यजनीयं कविं सर्वज्ञं ॥ ईर प्रेरणे ईर गतावित्यन्यतमस्य लिटि रूपं ॥ किंच देवासो देवनशीला ऋत्विजो
रत्नमतिप्रवृद्धा शब्दयंतमवसेऽस्य रक्षणाय वसूयवो वसुकामाः संतः । पुनः कीदृशाः । गीर्भिः स्तुतिमी रणवं
रणयंतं रमणीयं वा वसूयवो वसु हवीरूपमन्नमपये प्रदातुमात्मन इच्छंतो न्येरिरे । प्रीतो यथा धनं प्रयच्छति
तथा हविरादिना प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

यं त्वं रथमित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं पारुच्छेपं सर्वमात्यष्टमित्युक्तत्वात्पृच्छिच्छंदस्कं । अनुक्तत्वदिंद्र ।
प्रमा वो अग्ने इत्यादिके द्वे अतिशक्त्यौ षष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । पाहि न इत्यत्याष्टिः चतुःषष्ठ्यन्तरोपेतत्वात् । प्र
तद्दोचेयमिति षष्ठीदुदेवत्या । तथा चानुक्रमणिका । यं त्वमेकादश षष्ठीदेवी प्रमा वोऽतिशक्त्यावष्टि-
रिति ॥ दशराचस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं षष्ठ्येति खंडे सूचितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो वृषा
। आ० ८. १. इति ॥

यं त्वं रथमिंद्र मेधसातयेऽपाका संतमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।

सद्यश्चिन्नमभिष्टये करो वशश्च वाजिनं ।

सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसांमिमां वाचं न वेधसां ॥ १ ॥

यं । त्वं । रथं । इंद्र । मेधऽसातये । अपाका । संतं । इषिर । प्रऽनयसि ।

प्र । अनवद्य । नयसि ॥ सद्यः । चित् । तं । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनं ।

सः । अस्माकं । अनवद्य । तूतुजान् । वेधसां । इमां । वाचं । न । वेधसां ॥ १ ॥

हे इंद्रेषिर यज्ञमनशील त्वं मेधसातये यज्ञस्य दानाय लाभाय वा यं यजमानं प्रति रथं प्रणयसि
प्रापयसि ॥ द्विकर्मकोऽयं ॥ कीदृशं यजमानं । अपाकापाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवंतं । पाकः पक्तव्यो भवतीति
यास्कः । नि० ३. १२. अत एव संतं पंडितं संतं । किंच हे अनवद्यानिंदितं यं यजमानं धनविद्यादिना प्र
णयसि प्रकृष्टं नयसि । तं यजमानं सद्यश्चित् तदानीमेव तदनुग्रहकाल एवाभिष्टय अभिमुख्येन यागायाभि-
मतप्राप्तये वा ॥ अभिपूर्वादिभिः क्लिन् । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ करः ।
समर्थं करोषि ॥ लिटि व्यत्ययेन शप् ॥ एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वतं वा वशः । कामयसे च ॥
वष्टेलेद्यडागमः । तिङ्ः परत्वादिनिघातः ॥ यजमानेनाहृतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु
निर्वर्त्य तं चाभिमतफलिन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । हे इंद्रानवद्यानिंदित सर्वैः स्तूयमान तूतुजाना-
स्माननुग्रहीतुं त्वरमाण ॥ तुजेः प्रेरणार्थाल्लिटः कानच् । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्त्वभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ स त्वं ॥
सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोलौपः ॥ वेधसां विविधफलकर्तृणां मध्ये श्रेष्ठतया वेधसां मेधाविनाम-
स्माकं संबन्धि हविः स्वीकृषीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । इमां वाचं नास्मदीयां स्तुतिरूपां वाचमिव । स्तुतिं यथा
स्वीकरोषि तथा हविरपीत्यर्थः ॥

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिह्स्याय्य इंद्र भरंहूतये नृभिरसि प्रतूर्तये नृभिः ।

यः श्रूरैः स्वपुः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।

तमीशानासं इरधंत वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनं ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दृष्टाय्यः । इंद्र । भरऽहूतये । नृऽभिः ।
असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ॥ यः । शूरैः । स्वऽरिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजं । तरता ।
तं । ईशानासः । इरधंत । वाजिनं । पृथं । अत्यं । न । वाजिनं ॥ २ ॥

हे इंद्र स वक्ष्यमाणगुणविशिष्टस्त्वं श्रुधि । अस्मदाह्वानं स्तोत्रं वा शृणु ॥ हेर्धिभावः ॥ यः स यः खलु
त्वं नृभिर्मनुष्यैरेव सन्निः पञ्चाद्देवत्वमापन्नैर्मरुद्भिः । पुनस्त एव विशेष्यति । नृभिः संग्राममयनशीलैः । इंद्रस्य
मरुतां साहाय्यमिन्द्रो मरुद्भिः । तै० सं० ६. ५. १. । मरुतो हेमं नाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. । इत्यादिषु प्रसिद्धं ।
तैः सहितः सन् कासु चित्पृतनासु सर्वासु प्रौढेष्वपि संग्रामेषु भरहृतये भरणविशिष्टाह्वानयुक्ताय प्रतूर्तये
प्रकृष्टहंसनाय । यद्वा । भरहृतये शूरो भव प्रहरेत्खेवमादिभरणयुक्ताह्वानाय प्रतूर्तये च शूराणां प्रकृष्टवधाय
च । दद्याथ्योऽसि प्रवर्धनशीलोऽसि । यद्वा । नृभिर्नैतुभिर्यजमानैः प्रार्थितः सन् प्रतूर्तये शत्रूणां पापानां वा
प्रकृष्टहंसनाय दद्याथ्योऽसि समर्थोऽसि । किंच यस्त्वं शूरैः शौर्योपैतैर्मरुद्भिर्नृभिर्मरुदेषु सहितः सन् स्वः
स्वयमेव सनिता संग्राममयस्थान्यस्य वा मनीषितस्य सनिता संभक्तासि । सत्यपि तेषां साहित्येऽन्यैरपेक्ष्येणैव
तरतासीत्यर्थः ॥ तरतेऽनुनि यसितस्त्वमितेत्यादौ निपात्यते ॥ यद्य त्वं विप्रैर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः सुतः सन्
वाजं तरता नैभ्योऽन्नस्य दातासि । विप्रैर्मरुद्भिः सहित इति संबंधः । तं तादृशं वाजिनं गमनवंतं पृचं
हृविर्लक्षणात्तमिन्द्रमीशानासः सम्यगभ्यर्थयितुं समर्था ऋत्विज इरधंत । संराधति । सेवति । तत्र दृष्टान्तः ।
वाजिनं वेजनवंतं गमनवंतं पृचं घासावन्नवंतमत्वं नाश्वमिव । तं यथा समर्थाः स्वादुघासप्रदानादिना
पोषयति तद्वत् । अत्य इत्यश्वनाम अत्यो ह्य इति तन्नामसु पठितत्वात् ॥

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ।

इंद्रोत तुभ्यं तद्विवे तद्रुद्राय स्वयंशसे ।

मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृच्छीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणं । पिन्वसि । त्वचं । कं । चित् । यावीः । शूररुं । शूर । मर्त्यं ।

परिऽवृणक्षि । मर्त्यं ॥ इंद्र । उत । तुभ्यं । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयंशसे ।

मित्राय । वोचं । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृच्छीकाय । सऽप्रथः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं दस्मो हि । शत्रूणामुपक्षपणकर्ता खलु । अत एव कारणावृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवर-
णवंतं पुटबंधनवदुदकवेष्टनवंतं कं चिञ्जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निभियं सेचयसि । किंच मर्त्यं मर्त्यवदरु-
मरणशीलं गमनस्वभावं कंचिन्मेघं हे शूर विक्रांतं यावीः । मिश्रयसि ॥ यौतेऽम्ह्वांसि लुडि च्छांसोऽडभावः ॥
अवर्षणेन गच्छंतं बलान्निगृह्य वर्षयसीत्यर्थः । यथा शूरः कश्चिद्वलवंतं गच्छंतं वैरिणं निगृह्य स्वो करोति
तद्वदित्यर्थः । तथा मर्त्यं मरणशीलं शीर्यमाणस्वभावं निरुदकं कंचिन्मेघं परिवृणक्षि । सर्वतो वर्जयसि ।
श्रीदासीन्यं करोषीत्यर्थः । हे इंद्र तत्तादृशं कर्म वर्षणरूपं सप्रथः सर्वतः पृषु यथा भवति तथा तुभ्यं वोचं ।
ब्रवीमि । इंद्र एव विशेष्यते । स्वयंशसे स्वकीययशोयुक्ताय । तथा दिव उत त्वदाश्रयभूताय युलोकदेवताया
अपि तत्तादृशं कर्म वोचं । ब्रवीमि । उतशब्दोऽपिशब्दार्थः । वर्षणकर्मणो बुदेवताया आमुकूल्यात्तस्या अपि
वचनं युक्तं । तथा रुद्राय जगतां दुःखद्रावयिचे रोदनशीलाय वाग्रये तद्वोचं । रुद्रो वै क्रूरो यदयमपि-
रिति श्रुते रुद्रत्वं । सोऽरोदीबदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं । तै० सं० १. ५. १. १. । इति श्रुते रोदनस्वभावत्वं
प्रसिद्धं । तस्य चाङ्गतिद्वारा वृथ्वगुकूलत्वान्तस्यापि कथनं युक्तं । स्वयंशस इत्यस्य रुद्रायैत्यनेन वा संबंधः
संनिहितत्वाद्योग्यत्वाच्च । स्वकीययशोयुक्तायाग्रये इत्यर्थः । तथा मित्रायाहरभिमामिदेवतायै तद्वोचं । वरुणाय
रात्र्यभिमामिदेवतायै तद्वोचं । अहोरात्रे वै मित्रावरुणी । तां २५. १०. १०. । अहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. । इति तथा मैत्रं वा अहर्षारुणी रात्रिरित्यादिश्रुतिभ्यो मित्रावरुणयोरहोरात्रा-

भिमानिदेवत्वं । अत एव श्रुतेर्वृष्टिप्रदातृत्वात्ताभ्यामपि प्रथमं युक्तं । समुष्कीकाय शोभनमुखयित्रे प्रजाणां । एतत्सर्वत्र संबध्यते । उक्तेभ्यो देवेभ्यः सप्रथः सर्वतः पृथ्वतिविक्षीर्णं यथा भवति तथा तद्वर्षणकर्म ब्रवीमि ॥

अस्माकं व इंद्रमुशमसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजं ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कामु चित् ।

नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यं ॥ ४ ॥

अस्माकं । वः । इंद्रं । उशमसि । इष्टये । सखायं । विश्वऽआयुं । प्रऽसहं । युजं ।

वाजेषु । प्रऽसहं । युजं ॥ अस्माकं । ब्रह्मं । उतये । अवं । पृत्सुषु । कामु । चित् ।

नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यं । विश्वं । शत्रुं । स्तृणोषि । यं ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः अस्माकमस्मदर्थं वो युष्मदर्थं चेष्टये यागायाभिमतेषणाय वेद्रमुशमसि । अभिमतं कामया-
महे ॥ वशं कांती । आदादिकः । इदं तो मसिः । यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥ यद्वा । अस्माकं सखायमिति
संबंधः । कीदृशमिंद्रं । सखायं सखिवदत्यंतहितकारिणं समानस्थानं वा विश्वायुं विश्वेषां यागानां गंतारं
प्रासहं प्रकर्षेण शत्रूणां मर्षयितारं ॥ सहैः क्षिप् । नहि वृतीत्यादिनोपसर्गस्य दीर्घः ॥ युजं सर्वदा युक्तं । सहा-
यभूतमित्यर्थः । पुनः स एव विशेष्यते । वाजेषु हवीरूपान्नेषु तद्वत्सु यज्ञेषु वा निमित्तभूतेषु प्रासहं यच्चविघा-
तिनः सहमानं युजमभिमतफलैर्युक्तं मरुद्भिर्वा । किंच हे इंद्र अस्माकमृतये रक्षणाय ब्रह्म परिवृढं कर्माव ।
रक्ष । कस्तत्र विशेष इति तच्चाह । कामु चित् पृत्सु संग्रामेषु । पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसु पाठान्तन्नामत्वं ।
तेषु त्वा त्वां नहि स्तरते न हिनस्ति न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स
कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवति शत्रुभावं न कोऽप्याचरति । अजातश-
त्रुत्वादित्यर्थः ॥

नि षू न्मातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुयाभिरुयोतिभिः ।

नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।

विश्वानि पूरोरप पषि वहिरासा वहिर्नो अच्छ ॥ ५ ॥

नि । सु । न्म । अतिऽमतिं । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । न । उतिऽभिः ।

उयाभिः । उय । उतिऽभिः ॥ नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।

विश्वानि । पूरोः । अप । पषि । वहिः । आसा । वहिः । नः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे इंद्र कयस्य कस्य चित् त्वद्भक्तस्य यजमानस्यातिमतिमतिक्रांतमननं विरुद्धमनस्कं शत्रुं नि षू नम ।
नितरां सुष्ठु नामय । अस्तत्रणातं कुरु ॥ अंतर्भावितल्यर्थोऽयं ॥ हे उयोद्गूर्णबल उतिर्भो रक्षणीः प्रीतिभिर्वा
युक्तः सन् तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिशयेन तेजस्त्रिभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव ॥ तेजस्त्रिभिर्युद्धादातिशयानिक इष्टम् ।
विश्वतोर्भुक् । टेरिति टिलोपः ॥ अतिमतिं वृत्तादिं यथा नामितवान् तथास्मद्विरोधिनमपीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्तरचान्वयः । तेजिष्ठाभिररणिभिर्न तेजोयुक्तैर्गमनसाधनेर्युद्धादिमार्गैर्यथास्मान्योजितवानसि तथोयाभिः
प्रकाशिकाभिरुतिभो रक्षणीर्यागफलभूतेर्नोऽस्मान् नेषि । नयसि । अभिमतस्वर्गादिफलं प्रापयसीत्यर्थः ॥
नयतेऽच्छांदसः शपो लुक् ॥ तत्र दृष्टान्तः । पुरा पूर्वस्मिन्कालेऽस्मत्पिचादीन्यथोतिभिर्नोतिवानसि । तथा
नेपीत्यर्थः । हे शूर विक्रांत त्वमनेना मन्यसे । सर्वैरपापत्वेनावबुध्यसे । स्वर्गाद्यभिमतसाधकत्वादिति भावः ।
यद्वा । अनेनास्त्वमस्मानप्यनेनसो मन्यसे । किंच हे इंद्र वहिर्वृद्ध्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः सन् पूरोर्म-
गुणस्य यजमानस्य । पूररिति मनुष्यनाम पूरवो जगत इति तन्नामसु पाठात् । तस्य विश्वानि सर्वास्त्रिणां-

स्वप पर्थि । अपकृत्य पालयसि ॥ पृणतिष्कांसः शपो लुक् ॥ अतो नोऽस्माकमप्यासांतिके देवयजनदेशेऽच्छा-
भिसुखिनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन्नपानभिमतमपकृत्य पर्थि । अभिमतफलं पूरयसि ॥ १६ ॥

प्र तद्वोचेयं भव्यायेदंवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिं ।
अव सवेदघशंसोऽवतरमव स्रुद्रमिव स्रवेत् ॥ ६ ॥
प्र । तत् । वोचेयं । भव्याय । इदंवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति ।
रक्षःऽहा । मन्म । रेजति ॥ स्वयं । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिं ।
अव । स्रवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरं । अव । स्रुद्रऽइव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

भव्याय भवनशीलाय प्रतिदिनं कलाभिवृद्ध्या वर्धनशीलायिदंवेऽमृतेन सर्वस्य क्षेदयिचे तदर्धं तद्वच्यमाणां
कर्म स्तोत्रं वा प्र वोचेयं । प्रकर्षेण वक्तुं शक्नो भूयासं । सुतेरतिमहत्त्वादिति भावः ॥ वचेर्लिङ्गाग्रिथ्यङ् । वच
उम् ॥ कस्य तदिति । य इंदुरिषवानिषणवान् मन्म मननीयं स्तोत्रं कर्म वोद्दिश्य रेजति गच्छति । रेजति-
र्गत्वर्थः रेजति दध्यतीति तन्नामसु पाठात् । आगमने दृष्टांतः । हव्यो न होतव्य आह्रातव्यो वा हव्य इंद्र इव ।
प्राथेणेंद्र आगच्छत्यादिनेंद्र एवाह्वयते । स इव । स एव विशिष्यते । रक्षोहा यच्चविघातकानां रक्षसां हंता
मन्म तेषामेव कर्म हननादिरूपं रेजति गच्छति । चालयति नाशयतीत्यर्थः । स एवंदुः स्वयं निदः ॥ णिदि
कुत्सायां । क्लिप् । साविकाच इति विभक्तिरुदान्तात् ॥ अस्मिन्दिदुर्वैरिणो वधैर्हननोपायैः ॥ हनस्य वध इति
भावेऽप तत्संनियोगेन वधादेशः । स चादंतोऽतोदान्तः ॥ दुर्मतिं दुर्बुद्धिमस्मदस्मत्त आजेत । आचिपेत् ।
अवनयेत् । किंचाघशंसोऽघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनोऽवतरमत्यंतनिकृष्टमव स्वस्थानादवाङ्मुखो
भूत्वा स्रवेत् । गच्छतु । अघः पतत्वित्यर्थः । अघशंसः स्तेनः अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । अवस्रवणमेव
प्रार्थ्यते । स्रुद्रमिव चेष्टुं शक्यमुदकादिकमिव । उदकं यथा तिष्ठति सवन्नश्नति तथासावपीत्यर्थः ॥

वनेम तद्वोचया चितंत्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रखं संतं सुवीर्यं ।
दुर्मन्मानं सुमंतुभिरेमिषा पृचीमहि ।
आ सत्याभिरिंद्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥
वनेम । तत् । होचया । चितंत्या । वनेम । रयिं । रयिऽवः । सुऽवीर्यं ।
रखं । संतं । सुऽवीर्यं ॥ दुःऽमन्मानं । सुमंतुऽभिः । आ । इं । इषा । पृचीमहि ।
आ । सत्याभिः । इंद्रं । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रं । द्युम्नहूतिऽभिः ॥ ७ ॥

हे इंद्र वयं यजमानास्तादृशं सुखं तव रूपं यद्वा तत्ते वयं चितंत्या तव गुणान् ज्ञापयत्या ॥ चिती
संज्ञानि । अस्मावयंताच्छतरि व्यत्ययेन शः ॥ होचया होमसाधनभूतया सुतिरूपया वाचा वनेम । संभजेम ।
यद्वा । शब्दयेम । सुतिं करवामित्यर्थः । होचेति वाङ्माम होचा गीरिति तन्नामसु पाठात् । किंचेवं स्तोतारो
वयमपि हे रयिवो विशिष्टधनवर्तिंद्र रयिं धनं वनेम । संभजेम । कीदृशं रयिं । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यपितं
रखं रमणीयं गंतव्यं वार्थिभिः संतं सर्वदा वर्तमानं यज्ञादिद्वारा वज्रशो दीयमानमपि प्रवर्धमानं । पुनस्तदेव
विशेष्यते । सुवीर्यं शोभनपुत्रभूत्याङ्गुषितं धनेन तेषां संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ वीरवीर्यं चेत्युत्तरपदायुदात्तत्वं ॥
किंच हे इंद्र दुर्मन्मानं दुःखिनं मंतुं शक्यं त्वां तव महिम्नोऽतिमहत्त्वात् सुमंतुभिः शोभनेर्मनैस्तत्साधनैः स्तो-
त्रैर्वेषा हवीरूपेणाग्निं चा पृचीमहि । सर्वतः संपृक्ता भूयास । यद्वा । इषाग्नेन निमित्तेन । पूर्वं धनस्य
प्रार्थितत्वादिदानीमज्ञं प्रार्थ्यते ॥ पृची संपर्के । किञ्चिच्छांसो विकरणस्य लुक् ॥ किंच यजत्रं यागनिष्पादक-

मिंद्रं सत्त्वाभिरविसंवादिनीभिर्यथाभिलाषमुपजायमानफलाभिर्बुध्नहतिभिः । हरिष आगच्छ मेधातिथेर्मेवे-
त्याह्वानैरित्यर्थः । पुनस्ता एव विशेष्यते । बुध्नहतिभिर्हविलक्षणात्तन्निमित्तराह्वानैरा पृचीमहीति शेषः । बुध्नं
बोततेर्द्यशो वासं वा । नि० ५. ५. इति यास्कः ॥

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इद्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनां ।

स्वयं सा रिषयथ्यै या न उपेषे अचैः ।

हतेमसन्न वक्षति क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इद्रः । दुऽमतीनां ।

दरीमन् । दुऽमतीनां ॥ स्वयं । सा । रिषयथ्यै । या । नः । उपऽइषे । अचैः ।

हता । ई । असत् । न । वक्षति । क्षिप्रा । जूर्णिः । न । वक्षति ॥ ८ ॥

हे अत्विजः वो युष्मदर्थमस्मै अस्मदर्थं चायमिंद्रः स्वयंशोभिः स्वकीययशोयुक्तेरूतिभी रक्षणीर्दुर्मतीनां
दुर्मनयुक्तानां विरोधिनां परिवर्गे परितो वर्जने निमित्तभूते सति प्रप्र । प्रकृष्टो भवति । समर्थो भवतीत्यर्थः ।
द्विर्भावः पादपूरणः । यद्वा । हे अत्विजः वो युष्मदर्थमस्मै अस्माकं संबन्धिभिः स्वयंशोभिः स्वयमेवाव्यनैरपेक्षेण
स्तोतुं समर्थः स्तोत्रैस्सुष्टः सन् ऊती ऊती रक्षणे प्रप्र । प्रकृष्टो भवति ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥
कुचेति तदुच्यते । दुर्मतीनां दुष्टानां परिवर्गे परितो वर्जनवति संयामे यागे वा । पुनः स एव विशेष्यते ।
दुर्मतीनां दुष्टवज्रमानवतां हननबुद्धीनां दरीमन् दरीमण्यतिशयेन दारयितरि । एवमिंद्रे सम्यक् पालयति
सत्यचैर्भक्षकैरस्मद्विरोधिभिर्था जूर्णिर्जववती सेना । जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोर्तिवति यास्कः । नि० ६. ४. ।
नोऽस्मान् प्रति रिषयथ्यै हिंसितुं ॥ रिषेयंतात्तुमर्थे शर्थ्यप्रत्ययः ॥ उपेष उपगंतुमस्मान् प्राप्तुं ॥ ईड् गतो ।
तुमर्थे क्तेप्रत्ययः ॥ क्षिप्रा प्रेरिता सा सेना स्वयं हतेमसत् । हिंसितेवासीत् । न वक्षति । अस्मान्न वहेत् । न
प्राप्नोति । तथास्मद्विंसकाऽशत्रून्पि पुनर्न वक्षति । न वहति ॥ वहेल्लेव्यडागमः । सिद्धज्जलमिति सिप् ॥ इंद्रसा-
मर्थेन तत्रैव नष्टाभूदित्यर्थः ॥

त्वं न इद्रं राया परीणसा याहि पथां अनेहसा पुरो याह्यरक्षसा ।

सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ ।

पाहि नो दूरादारदभिष्टिभिः सदा पाह्यभिष्टिभिः ॥ ९ ॥

त्वं । नः । इद्रं । राया । परीणसा । याहि । पथा । अनेहसा ।

पुरः । याहि । अरक्षसा ॥ सचस्व । नः । पराके । आ । सचस्व । अस्तं ईके । आ ।

पाहि । नः । दूरात् । आरात् । अभिष्टिऽभिः । सदा । पाहि । अभिष्टिऽभिः ॥ ९ ॥

हे इद्रं त्वं नः पथास्तसंबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ ॥ भस्य टेलोपः । उदात्तनिवृत्तस्वरेण
तृतीयाया उदात्तत्वं ॥ कीदृशेन मार्गेण । अरक्षसा रचोवर्जितेन अनेहसापापेन । यज्ञगमनमार्गस्य स्तुतिचो-
दितत्वाद्नेहस्त्वं । यद्वा । नोऽस्मानुद्दिश्य याहि । किंविशिष्ट इति । परीणसा परितो नद्वेन रायास्तभ्यं दात-
व्येन वज्रविधभनेन युक्तः सन् । हे इद्रं नोऽस्मान् पराकेऽत्यंतदूरदेशात् स्वर्गलक्षणादा सचस्व । समवेतो
भव । पराक इति दूरनाम पराके पराचैरिति तन्नाममु पाठात् । तथास्तमीकेऽत्यंतांतिके देवयजनदेशे
सचस्व । अस्मत्प्रप्तं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । किंच नोऽस्मान् दूराद्दूरदेशात्स्वर्गादेः सकाशात् पाहि ।
रक्ष । आरात् संनिहितादिह लोकात् पाहि । पालय । यद्वा । दूरादयागकाले स्वर्ग एवोषित्वास्मान्पाहि ।
पालय । आरायागकाले संनिहिते देवयजनदेशे पाहि । केनेति तदुच्यते । अभिष्टिभिरभिसुखैर्यागैस्तन्निर्वहैः ।

यद्वा । अभागमनिः । किं बङ्गना । सदा सर्वकालं यागकालेऽयागकाले दूरेऽतिके चाभिष्टिभिरभित एषीः पाहि । सम्यक् परिपालय ॥

त्वं न इन्द्र राया तरुषसोयं चित्वा महिमा संक्षद्वसे महे मिचं नावसे ।

ओजिष्ठ चातरविता रथं कं चिदमत्यं ।

अन्यमस्मद्रिषेः कं चिदद्रिवो रिरिष्यंतं चिदद्रिवः ॥१०॥

त्वं । नः । इन्द्र । राया । तरुषसा । उयं । चित् । त्वा । महिमा । संक्षत् । अवसे ।

महे । मिचं । न । अवसे ॥ ओजिष्ठ । चातः । अवितरिति । रथं । कं । चित् । अमत्यं ।

अन्यं । अस्मत् । रिरिषेः । कं । चित् । अद्रिऽवः । रिरिष्यंतं । चित् । अद्रिऽवः ॥१०॥

हे इन्द्र त्वं नोऽस्मांस्वरूपसा तरणकुशलेनास्मानापञ्च उत्तरीतुं शक्तेन राया धनेनोद्धृता भवेति शेषः । हे इन्द्र त्वा त्वाभ्यं चिदुर्णबलं संतं त्वामेव महिमा महत्त्वमस्मत्सोत्रजनितः कश्चिदतिशयः सचत् । सेवते । संभजते । उत्कर्षयतीत्यर्थः । किमर्थं । अवसे त्वत्प्रीतये । तत्र दृष्टांतः । महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रकाशारोग्यादिरूपाय मिचं न सर्वजनमिचं सूर्यमिव । तं यथा महत्त्वेन संयोजयति तथेत्यर्थः । यद्वा । मिचं न प्रियहितरूपं सखायमिव । तं यथा महत्यै प्रीतये संभजते तद्वत् । किंच हे ओजिष्ठीजस्वितमातिशयेन बलवन् चाता रक्षितरस्मान्पालयितर्वा अमर्त्यामरणधर्मिन्द्र अवितरस्मान्धनेन तर्पयितः त्वं कं चिद्रथं वेगवंतमारुह्यास्महेवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः । तथा हे अद्रिवः शत्रूणामतिशयेन भस्वकिंद्र अस्मदन्वं रिरिचंतं चिदत्यं महान्तं वा । शनुमिति शेषः । रिरिषेः । बाधस्व । तथा हे अद्रिवोऽद्रेऽरादर्तर्भक्षक वा शत्रूणां । अद्रिवत्तद्रिरादृणात्यनेनापि वान्तेः स्यादिति निरुक्तं । नि० ४. ४. । रिरिचंतं चिदत्यंतं कुत्सितं हिंसंतमपि शत्रुं रिरिषेः । बाधस्व ॥ रिष हिंसायां । क्वांसः शपः झुः । पुनर्यत्ययेन शः । रिरिचंतं । अस्मादेव सनि हलन्ताञ्चेति सनः कित्वाङ्गुणाभावः । चिदित्यवकुत्सितः । कुत्वाषांश्चिदाहरेत्यवकुत्सित इति यास्केनोक्तत्वात् । नि० १. ४. । यद्वा । समुच्चयार्थः । कंचिदित्यनेन सह समुच्चयते ॥

पाहि न इन्द्र सुष्टुत सिधोऽवयाता सदमिहुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनां ।

हंता पापस्य रक्षसंस्त्राता विप्रस्य मावतः ।

अधा हि त्वा जनिता जीजनवसो रक्षोहणं त्वा जीजनवसो ॥११॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत् । सिधः । अवऽयाता । सदै । इत् । दुऽमतीनां ।

देवः । सन् । दुऽमतीनां ॥ हंता । पापस्य । रक्षसः । चाता । विप्रस्य । माऽवतः ।

अध । हि । त्वा । जनिता । जीजनत् । वसो इति । रक्षःऽहनं । त्वा । जीजनत् । वसो इति ॥११॥

हे इन्द्र सुष्टुत शोभनस्तुत त्वं सिधो दुःखात् तदुत्पादकात्पापाद्वा नोऽस्मान्पाहि । रक्ष । यतस्त्वं दुर्मतीनां दुर्मनस्कानां रक्षःप्रभृतीनां ॥ नामन्यतरस्वामिति नाम उदात्तत्वं ॥ सदमित् सर्वदेवावयाताधोयापयिता प्रापयितासि । अतः पाहि । अत एव हे इन्द्र देवोऽस्मत्सुत्या हृष्टः सन् दुर्मतीनां दुष्टमनवतां यागविघातकानामवयातासि । तथा रक्षसो रक्षणनिमित्तभूतस्य । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । तादृशस्य पापस्य फलप्रतिबंधरूपस्य हंता घातकोऽसि । यद्वा । पापस्य पापिनो रक्षसो राक्षसादेर्हंतासि । तथा मावतो मत्सदृशस्य विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य चाता रक्षितासि । अधातो हेतोर्हि इन्द्र वसो सर्वेषां निवासभूत त्वा त्वां जनिता सर्वस्य जनयितादिकर्ता परमेश्वरो जीजनत् । अजगयत् । उत्पादितवान् । तथा हे वसो वासयितः त्वा त्वां रक्षोहणं जीजनत् । रक्षोहननायोत्पादितवान् ॥ जनयतेर्बुद्धि चक्रे रूपं ॥ यद्वा-

दिविघातिनां रक्षःप्रभृतीनां विघाताय हींद्रस्त्रावतारः । तमिंद्रो देवतान्वस्यतेत्यादिप्रसिद्धयोतमार्थो हिशब्दः ॥ १७७ ॥

एंद्र याह्युप न इति दशर्वं चतुर्थं सूक्तं पाश्चैपमिंद्र । अंत्वा स नो नक्षेभिरित्थेषा त्रिष्टुप् शिष्टा अत्यष्टयः । अत्र त्रिष्टुवंतपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टमिति विशेषेण प्रतिज्ञातत्वात् । एंद्र याहि दशांत्वा त्रिष्टुबिष्यनु-
क्रमणिका ॥ पृष्यषडहस्य षष्ठेऽहनि निष्कियस्यमेतत्सूक्तं । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । एंद्र याह्युप नः प्र घान्वस्य
। आ० ८. १. इति ॥ महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनोऽगुरुपतुचे प्रथमिंद्र याहीत्थेषा । महाव्रतस्य
पंचविंशतिमिति खंडे श्रौणकेन सूचितं । एंद्र याह्युप नः परावत इंद्राय हि बौरसुरो अनम्रत । ऐ० आ०
५. १. १. इति ॥

एंद्र याह्युप नः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्पतिरस्त राजेव सत्पतिः ।

हवामहे त्वा वयं प्रयस्वतः सुते सचा ।

पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ इंद्र याहि उप नः । परावतः । न । अयं । अच्छ । विदथानिऽइव । सत्पतिः ।

अस्तं । राजाऽइव । सत्पतिः ॥ हवामहे । त्वा । वयं । प्रयस्वतः । सुते । सचा ।

पुत्रासः । न । पितरं । वाजसातये । मंहिष्ठं । वाजसातये ॥ १ ॥

हे इंद्र परावतो दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात्तोऽस्मानुप याहि । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टांतः ।
अयं न । पुरोवर्तीधिरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । यद्यपि पुरस्तादुपाचाराभिधेयार्थोयो
नकारः सर्वत्र तथाप्यत्रोचितिनोपमार्थोयो गृह्यते । यद्वा । परावतो न दूरदेशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा
संनिहितस्तथापि स्वर्गाख्यादूरदेशादिवान्वस्यते ॥ अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ असुं देवयजनदेशमच्छाभिप्रा-
प्तुमायाहीति शेषः । तत्र दृष्टांतः । सत्पतिः सतां सर्वदा वर्तमानानामृत्वजां पालको यजमान इव ॥ पत्या-
वैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ स यथा विदथानि वेदनान्यनुष्ठेयज्ञानानि । यद्वा । सतां विद्यमानानां
फलानां पालकोऽपिः । स यथा विदथानि यज्ञगृहाण्यागच्छति तद्वत्त्वमपि यज्ञगृहाण्यागच्छ । यद्वा सतां
नक्षत्राणां पती राजा चंद्रमा अस्तमिव । स यथा स्वधामस्थानमागच्छति तद्वत् । किंच प्रयस्वतो हविर्लक्ष-
णात्प्रवतो वयं यजमानास्त्वा त्वां हवामहे । आह्वयामः । किमर्थं । सुतेऽभिषुते सोमे निमित्तभूते सति ।
कीदृशा वयं । सचा अत्विग्भिः सहिताः । सचा सहेत्यर्थ इति यास्कः । नि० ५. ५. आह्वाने दृष्टांतः । पुत्रासः
पुत्राः पितरं न पालकं जनकमिव तं यथा वाजसातयेऽज्ञस्य संभजनायाह्वयति तथा वयमपि त्वां तदर्थमा-
ह्वयामः । किंच मंहिष्ठं मंहनीयं त्वां वाजसातये संग्रामप्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकाराय वाह्वयामः ॥

षष्ठेऽहनि माध्यंदिने सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या च्छचः प्रक्षेपणीयाः । तत्र होतुः पुरस्तात् पिबा
सोममिंद्रित्थेषा । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिरिंद्राय हि बौरसुरो
अनम्रत । आ० ८. १. इति ॥

पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसंगस्तानृषाणो न वंसंगः ।

मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।

आ त्वा यच्छंतु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्ये ॥ २ ॥

पिब । सोमं । इंद्र । सुवानं । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तं । अवतं । न । वंसंगः ।

तृषाणः । न । वंसंगः ॥ मदाय । हर्यताय । ते । तुविऽतमाय । धायसे ।

आ । त्वा । यच्छंतु । हरितः । न । सूर्यं । अहां । विश्वाऽइव । सूर्ये ॥ २ ॥

मनुष्यनाम आयवोऽनव इति तन्नामसु पाठात् । त इमां क्रियमाणां स्तुतिरूपां वाचमतश्चिषुः । संपादि-
तवतः । स्वपाः शोभनकर्मवान् कुशली ॥ बङ्ग्रीही सोमंनसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ धीरो धीमान् रथं
न रथमिव । तं यथा प्रयत्नेन साधु करोति तद्वत् । एवं कृत्वा त्वां सुम्बाय सुखायातश्चिषुः । अनुकूलमुत्पाद-
यन्ति । सुम्बमिति सुखनाम सुम्बं सुगम्यमिति तन्नामसु पाठात् । किंच हे विप्र मेधाविद्भिर्द्र वाजेषु संयामेषु
वाजिनं वेगवंतं त्वां मुंभन्तो गुणैर्दीपयन्तोऽतश्चिषुः । स्तुत्या प्रीणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । जेन्यं यथा । जयशीलं
शूरं यथा भटाः स्तुवन्ति तद्वत् । यद्वा । जेन्यं जयशीलं वाजिनं वेगवंतमश्वं वाजेषु संयामेषु यथोत्साहयन्ति
तद्वत् । किंच श्वसे बलाय धना धनानां सातये लाभाय च क्षुम इति शेषः ॥ जतियूतिश्रुतिसातीत्यादिना
क्लिन उदात्तत्वं ॥ न केवलं धनमात्रं किंतु विश्वा धनानि सातये कृत्वानि प्रीणनसाधनानि गवादिधनानि ॥
षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ तेषां लाभाय । तत्र दृष्टान्तः । धना धने संयामे श्वसे वैरिजयसाधनबलाय सातये तेषामेव
धनानां प्राप्ते चान्वमिव सततगामिनमश्वमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् ॥

भिन्तपुरो नवतिमिंद्र पूरवे दिवोदासाय महिं दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।
अतिथिग्वाय शंबरं गिरेरुयो अवाभरत् ।

महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥

भिन्त । पुरः । नवतिं । इंद्र । पूरवे । दिवः । दासाय । महिं । दाशुषे । नृतो इति ।
वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ॥ अतिथिऽग्वाय । शंबरं । गिरेः । उयः । अवा । अभरत् ।
महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥ ७ ॥

हे इंद्र नृतो रणे नर्तनशील त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते पूरवेऽभिमतपुरकाय । मनुष्यनामैतत् । महिं महते
दिवोदासायैतन्नामकाय राज्ञे ॥ दिवो दासे षष्ठ्या अलुक् । का० ६. ३. २१. ५. इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
कंदसीति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥ नवतिमेतत्संख्याकानि पुरः शत्रूणां पुराणि भिन्त । भिन्नवानसि । तथा हे नृतो
गात्रविशेषणकुशल हस्तपादादिप्रक्षेपेण शत्रूणां हिंसक वज्रेण क्षेपणसमर्थेनायुधेन दाशुषे हविर्दत्तवते दिवो-
दासायान्यस्त्री वा भिन्त । तमपि शत्रुं भिन्नवानसि । इदानीं परोक्षेणाह । अतिथिग्वाय पूजार्थमतिथिं गच्छते
दिवोदासाय तदर्थं ॥ गमेरौणादिको द्वप्रत्ययः ॥ उय उन्नूर्णबल इंद्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्रमथ्यप्रियमाणं
गिरिमाच्छं शंबरमेतन्नामानमसुरं गिरिर्दुर्गमात्यर्षतादेः सकाशादोजसा स्वकीयेन बलेनावभरत् । अवाङ्मु
खमवहथ्य प्राणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महन्ति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय
राज्ञे साधयन् ॥ दय दानगतिर्हिंसादानेषु । शपः पित्त्वादगुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः ॥
न केवलमल्पं धनं किंतु विश्वा धनानि सर्वाण्यपि तेषां मणिमुक्तादीन्योजसा स्वकीयेन बलेन दयमानः
साधयन्नवाभरत् ॥

इंद्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वमींहेष्वाजिषु ।

मनवे शासद्व्रतान्त्वचं कृष्णामरंधयत् ।

दक्षन् विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इंद्रः । समत्सु । यजमानं । आर्यं । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतं । ऊक्तिः । आजिषु ।

स्वः । मींहेषु । आजिषु ॥ मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचं । कृष्णां । अरंधयत् ।

दक्षत् । न । विश्वं । ततृषाणं । ओषति । नि । अर्शसानं । ओषति ॥ ८ ॥

अयमिंद्रः समत्सु रणेषु प्रहारनिमित्तेषु यजमानं यष्टारमार्यमरणीयं सर्वगतं प्रावत् । रक्षति । सम-

स्त्विति संयामनाम समस्तु समरण इति तन्नामसु पाठात् । किंच शतमूतिः स्वभक्तैष्वपरिमितरक्षण इंद्रो विश्वेषु ॥ किंगव्यत्ययः ॥ आजिषु सर्वेषु स्पर्धानिमिषेषु संयामेषु यजमानं प्रावत् । तथा स्वर्गदेशेषु स्वर्गदेशेषु मुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंयामेषु प्रावत् । स्वर्गप्रदानेन रक्षति । रणे आभिमुख्येन हतानां वीराणां स्वर्गः पराशरेण स्मर्यते । द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे योऽभिमुखो हतः । परा० ३. २५. इति । अचेतिहासमाचक्षते । अंशुमती नाम नदी । तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपितसहस्रवर्तिनः पीडयन्नासी । तच्चेद्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सायुचरमवधीत् । अयमर्थोऽव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठत् । अ० ८. ९६. १३. इत्यादिनोपरि-
ष्टाद्वक्ष्यते । तद्वचोच्यते । अयमिंद्रो मनवे मनुष्याय ॥ विभक्तव्यत्ययः ॥ मनुष्याणामर्थायात्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । तद्गृह्णितान् यागविधेयिणः शासत् । शिञ्चितवान् । हिंसितवान् ॥ शासिलेव्यडागमः ॥ तथा कृष्णां त्वचं कृष्णनाम्नोऽसुरस्य कृष्णवर्णां त्वचमुत्कृत्यारंभयत् । हिंसितवान् ॥ रध हिंसायां । रधिजभोरचीति नुम् ॥ केन प्रकारेणेति तदुच्यते । धक्षत् । भस्मीकरोति ॥ लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ तथा विश्वं ततुषाण-
मोषति । सर्वमपि हिंसकं तदनुचरसंघं दहति । यत्किंचिद्वशिष्टमिति नेत्याह । अर्शसानं हिंसावचिं हताव-
शिष्टं सर्वमपि न्योषति । निःशेषेण दहति ॥

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचंमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्नृतये कवे ।

सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रं । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचं । अरुणः । मुषायति ।
ईशानः । आ । मुषायति ॥ उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । उतये । कवे ।

सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

अचापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिंद्रवज्रेण वधो मा भूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्त्वोत्ता
आसन् । तान् हंतुमिंद्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिंद्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे
प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादायीजसा शारिरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्र वृहत् । प्रशिप्तवान् ॥ वृह
उच्यते । तौदादिकः ॥ किंचारुणोऽरुणवर्णोऽत्यंततेजोयुक्तः सन् यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे
तत्समीपमागत्य वाचं वागुपलब्धितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा । प्रपित्व इत्यासन्ननाम । यद्वा ।
वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु ध्वनिः स्वयमेव विश्रांतो भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा । इन्द्र
एव युस्थानः सन्नादित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यो जात उदितः सन्नोजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्र वृहत् ।
तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलब्धितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं करोति । ततः पूर्वमरुणस्तद्रथयता प्रपित्वे
मंदेहायसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिंधीत्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ मुषेत्तरस्य श्रो
ऽहावपि च्छंदसि शायजपीति शायजादेशः ॥ तदनंतरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः
सन् आ मुषायति । समंतामुष्णाति । अथ प्रत्यचकृतः । हे कवे क्रांतदर्शिन्यव्यस्त्वमुशनोशनस एतन्नाम्नो
महर्षेरुतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानादजगन् गतवानसि प्राप्तवानसि ॥ गमेः सिपि च्छंदसः शयः
सुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोः । पा० ८. २. ६४. इति नल्वं ॥ यद्वा । उशनोशनसा युक्तः सन्नजगन् ।
आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि मुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं
संभक्ता भवेति शेषः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तं । ६. १४. । तत्र दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणैव । यथा स्वोतेन
परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा । मनुषेव मनुष्याणामिव । इतरेषामुत्विजां विश्वा
सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किंत्वहा विश्वेव
विश्वान्यप्यहानि सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव । यद्वा । तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुषं यथा
ददासि तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः ॥

स नो नथ्येभिवृषकर्मन्नुकथैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
 दिवोदासेभिरिंद्रं स्तवानो वावृधीषा अहोभिरिव द्यौः ॥ १० ॥
 सः । नः । नथ्येभिः । वृषऽकर्मन् । उकथैः । पुरां । दर्तः । रितिं । दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
 दिवः । दासेभिः । इंद्र । स्तवानः । ववृधीषाः । अहोभिः । इव । द्यौः ॥ १० ॥

हे इंद्र वृषकर्मन्ममतवर्षणव्यापारवन् पुरां दर्तुरसुरपुराणां दारयितः ॥ सुबामंचित इति षष्ठाः परां-
 गवज्ञावात् षष्थामंचितसमुदायस्य पादादित्वादाष्टमिकमाबुदात्तत्वं ॥ स तावृषो महानुभावस्त्वं नोऽस्मात्संबं-
 धिभिर्नथ्येभिर्नृतनैषकथैरिदानीं प्रतिपादितप्रकारैः सोचैस्तुष्टः सन् पायुभिः पालनप्रकारैः शग्मैः सुखिद्वैदिका-
 मुष्मिकरूपैः पाहि । पालय । किंच हे इंद्र दिवोदासेभिर्दिवोदासगोचोत्पन्नैः ॥ अर्श आदित्वादच् ॥ अस्माभिः
 परच्छेपैः । यद्वा । पूजार्थं बह्वचनं । स्तवानः स्तूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ ववृधीषाः । प्रवृद्धो भव ॥
 वृधेर्लिङि च्छांदसः शपः सुः ॥ किमिव । अहोभिरिव वीः । ब्योतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो
 भवति । तथास्मत्स्तुत्यात्वंतं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

इंद्राय हीति सप्तर्चं पंचमं सूक्तं । इंद्राय सप्तैत्यनुक्रमणिका । परच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिस्कंदः । इंद्रो
 देवता ॥ पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि माथ्यंदिनसवने ह्योचकाः स्वस्वशस्त्र एतत्सूक्तं वृचत्रयं छत्वारंभणीयाभ्य ऊर्ध्वमा-
 वपेयुः । अत्रायं विभागः । आद्यास्त्रिंशो भेचावहणस्य । तृतीयाद्यास्त्रिंशो ब्राह्मणाच्छंसिनः । पंचम्याद्यास्त्रिंशो
 ऽच्छावाकस्य । एतच्चतुर्थेऽहनीति खंडे सूचितं । षष्ठेऽहनींद्राय हि बौरसुरो अगन्ततेत्येवमेव । आ० ७. ११ ।
 इति ॥ तत्रैवाहनि तस्मिन्नेव सवने प्रशास्त्रादीनां प्रस्थितयाज्याभ्यः पुरस्तादादितः षड्वृच एकैकशः प्रक्षेपणी-
 याः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । इंद्राय हि बौरसुरो अगन्ततेति षट् । आ० ८. १ । इति ॥ महाव्रते निक्षेपस्य
 इंद्राय हीति वृचो वैकल्पिकानुरूपद्वितीयः । महाव्रतस्येति खंडे सूचितं । इंद्रं याह्युप नः परावत इंद्राय हि
 बौरसुरो अगन्तत । ऐ० आ० ५. १. १ । इति ॥

इंद्राय हि द्यौरसुरो अगन्ततेंद्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।
 इंद्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।
 इंद्राय विश्वा सर्वनानि मानुषा रातानि संतु मानुषा ॥ १ ॥
 इंद्राय । हि । द्यौः । असुरः । अगन्तत । इंद्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः ।
 द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ॥ इंद्रं । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।
 इंद्राय । विश्वा । सर्वनानि । मानुषा । रातानि । संतु । मानुषा ॥ १ ॥

बौर्योतनशीलो बुलोकस्तन्निवासी देवसंघो वा स चासुरो निरसनशीलः शत्रूणां पुण्ड्रतामेव तन्निवा-
 सात् इंद्राय हींद्रायैवान्मत्त । स्वयमेव प्रहो भवति ॥ नमेच्छांदसे लङि कर्मकर्तृयात्मनेपदं । न दुहस्तुनमा-
 मिति यगभावः । पा० ३. १. ८९ । छांदसः शपः सुः । हलादिशेषाभावश्च । अनुनासिकलोपः ॥ हिशब्दः
 प्रसिद्धार्थो वा । तथेन्द्रार्थेन्द्रार्थं मही महती पृथिवी भूमिस्तत्रत्यः सर्वो जनो वान्मत्त । उभयवाश्रयवाचि-
 शब्देनाश्रयी लक्ष्यते याम आगत इतिवत् । केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः सोचैर्हविर्भिर्वा ।
 किंच द्युम्नसाता द्युम्नसातावन्नस्य यशसो वा लाभे निमित्ते सति वरीमभिर्वरणीयैर्हविर्भिर्भिर्युक्ता यजमानाः
 प्रहो भवन्ति । किंचेन्द्रमेव विश्वे सर्वे देवासो देवाः सजोषसः समानप्रीतियुक्ता ऐकमत्यभाजः पूर्वमसुरजयार्थं
 पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इंद्रमुखेनैवासुराजितवन्त इत्यर्थः । तथा मानुषा सर्वानि मनुष्याणां
 संबंधीन्विषययुक्तानि प्रातरादिसवगानींद्राय संतु । इंद्रायैव भवन्तु । तथा मानुषा मनुष्याणामुल्लिखं
 संबंधीनि रातानि दातव्यानि पुरोडाशादीनींद्राय हींद्रायैव संतु । इंद्रं प्रीणयितुं समर्थानि भवन्तित्यर्थः ॥

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुंजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पृषणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इंद्रं न यज्ञिश्चितयंत आयवः स्तोमेभिरिंद्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुंजते । समानं । एकं । वृषऽमन्यवः । पृथक् ।

स्वपरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ॥ तं । त्वा । नावं । न । पृषणिं । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।

इंद्रं । न । यज्ञिः । चितयंतः । आयवः । स्तोमेभिः । इंद्रं । आयवः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामेकमेकमेव संतं विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु तद्वत्स्वेकाहाहीनसत्त्वरूपेषु सर्वेषु सोमधागेषु यजमानासुंजते । स्वरयंति । हविरादीनि ददते । कीदृशं त्वां । समानं सर्वेषामेकरूपं । कीदृशा यजमानाः । वृषमण्यवोऽभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः पृथग्विचित्र स्वस्वयागे । किमिच्छंतः । स्वः स्वर्गं सुखविशेषं वा सनिष्यवः संभक्तुकामाः पृथक् तुंजते । पृथगेव स्वरयंति । तुंजतिर्दानार्थः शिञ्चति तुंजत इति तन्नामसु पाठात् । तं तादृशं त्वा त्वां शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि । स्थापयामः । यद्वा । शूषसा-
स्यदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि । शूषमिति बलनाम शूषं सह इति तन्नामसु पाठात् । तत्र दृष्टान्तः । पृषणिं नावं न पारस्य संभक्तीं पुरयित्रीं वा फलस्य नावमिव । तां यथा भारवहने स्थापयंति ॥ पार तीर कर्मसमाप्तौ । क्वादसि वनसनेति सनेरिन्द्रत्वयः । पा० ३. २. २७. । पुषोदरादिः । पिपतेरौणादिकः सनिप्रत्ययो वा ॥ कीदृशा वयं । आयवो मनुष्या यजमाना यज्ञैः साधनैरिंद्रं न चितयंतः परमेश्वरमिव त्वां चेतयंतः । परमेश्वरबुद्ध्या भावयंत इत्यर्थः । यद्वा । नशब्द एवकारार्थः । इंद्रमेव त्वां जानंतः । तथा स्तोमेभिः स्तोत्रैरि-
ंद्रमिंद्रमेवायवो गच्छंतो वयं धीमहि ॥ दधातेर्लिङि क्वादसः शपो लुक् ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अत्रस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः सक्षंत इंद्र निःसृजः ।
यद्गव्यंतां ह्य जना स्वयं यंतां समूहंसि ।

आविष्कारिं क्रवृषणं सचाभुवं वज्रमिंद्र सचाभुवं ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अत्रस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःसृजः ।

सक्षंतः । इंद्र । निःसृजः ॥ यत् । गव्यंतां । ह्य । जना । स्वः । यंतां । संसृजहंसि ।

आविः । कारिंक्रत् । वृषणं । सचाभुवं । वज्रं । इंद्र । सचाभुवं ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिता यजमाना वि ततस्त्रे । यज्ञं वितन्वते । यद्वा । यज्ञे पयोव्र-
तादिनात्मानमुपचयंति ॥ तसु उपचये । क्वादसे लिटीरयो र इति रेभावः ॥ किमर्थं । गव्यस्य व्रजस्य साता
गवां संबंधिगो धूयस्य लाभे निमित्तभूते सति । न च सर्वत्रापिहोत्रादिनित्यवाक्येषु कारीरीचिचादिकाम्य-
वाक्येषु यस्मिंदयं यस्य गृहानित्यादिनैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थित्वादेः सन्नावात्तस्यैवाधिकारः स्त्रियासु
सत्यर्थित्वेऽध्ययनाभावेन विद्वत्ताया अभावाद्दत्त एव सामर्थ्याभावाच्च नास्त्यधिकार इति वाच्यं । यद्यपि
स्त्रिया नास्ति पृथगधिकारस्तथापि पूर्वमीमांसायां षष्ठेऽधिकारः प्राये तृतीयचतुर्थ्याभ्यामधिकरणाभ्यां अस्त्येव
स्त्रिया अधिकारः स च पत्या सहिति प्रपञ्चितत्वात् जायापती अपिमादधीयातामित्याधानविधानात्
स्मृतिषु च नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं । म० ५. १५५. । इति पृथगधिकारस्यैव निवारितत्वादस्त्येव स्त्रियाः
पत्या सहाधिकारः । अध्ययनाभावेऽपि वेदं पत्यै प्रदाय वाचयेत् । आ० १. ११. । इति सूत्रकारवचनात्
पत्यन्वासा इत्यादिविधिषु सुप्रजसस्ता वयं । तै० सं० १. १. १०. १. । इत्यादिमंत्रविधानाद्यत्र वचनमस्ति तत्रा-
स्त्येव मंत्रेऽधिकारः किं हि वचनेन जुयान्नास्ति वचनस्यातिभार इति न्यायात् । तस्मान्मिथुना यज्ञं ततस्त्रे

इत्येतयुक्तं । कोट्टशास्त्रे । अथस्वव इन्द्रायात्मने वा तुष्टिमिच्छंतः निःस्वजो निःशेषिण इविस्वजंतः सघंतः ॥ सचतिर्गोत्थर्यः ॥ त्वां संभजमानाः । पुनस्त एव विशिष्यते । निःस्वजः फलप्रतिबंधकं पापं निर्गमयंतः । कस्तव विशिष इति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्भवता गामात्मन इच्छन्ती ॥ गोशब्दात्सुप आत्मनः क्वच् । वांतो यि प्रत्यय इत्यवादेशः ॥ स्वयंता स्वर्गं यती गंतुमुद्युक्ती द्वा जना द्वौ आयापतिरूपो जनौ समूहसि । संयुक्तयोरि-वाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । यद्वा । सम्यगनुष्ठितवृत्तावित्यूहसि निश्चिनोषि । अतः पत्नीसहिता अनुतिष्ठती-त्यर्थः । किंच हे इन्द्र त्वं वृषणं वर्षकं कामानां सचाभुवं सहैवोत्पन्नं त्वया विना भूतं तथा सचाभुवं शत्रुवधा-दिद्यापारसामर्थ्येन सहैवोत्पन्नं वज्रमाविष्कारिकत् । आविष्कुर्वन्प्रकटयन्वर्तस इति शेषः ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।

शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मंदसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।

ससहानः । अवऽअतिरः ॥ शासः । तं । इन्द्र । मर्त्यं । अयज्युं । शवसः । पते ।

महीं । अमुष्णाः । पृथिवीं । इमाः । अपः । मंदसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते वीर्यस्य तव संबन्धिनेऽस्य वीर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वक्ष्यमाणमेतद्वीर्यं विदुः । ये पूरवो मनुष्या यजमानास्तव महत्त्वं जानानास्त्वामिव यजति ते विदुः । यद्वा । अस्य वीर्यस्य माहात्म्यमिति शेषः ॥ विदुष्ट इत्यत्र युष्मन्तत्तत्तुःष्विति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥ वीर्यमेव विशिष्यते । हे इन्द्र यद्यस्मात्कारणात् शारदीः संवत्सरसंबन्धिनीः संवत्सरपर्यंतं प्राकारपरिखादिभिर्दृढीकृताः पुरः शत्रूणां पुरीरवातिरः अनाशयः ॥ अवपूर्वस्तिरतिर्नाशार्थः ॥ किं कुर्वन् । ससहानस्तत्रत्यानभिभवन् धनाद्यपहारेण पीडयन् ॥ सहतेर्यङ्लुगंता-त्ताच्छीलिकस्यानम् ॥ अवातिरः । किंच हे इन्द्र तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि शासः । निगृहीतवानसि । हे शवसस्पते बलस्य पालकेन्द्र त्वं महीं महतीं पृथिवीमिमा अपस्य समुद्रनद्यात्म-कान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहृतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविधेयिभिराक्रांतां भूमिं तत्संबन्धिनीरपस्य तेषां पुराणि भित्त्वापहृतवानसीत्यर्थः । किं दुःखेन । नेत्याह । मंदसानो हृष्यन्नेवमा अप इमान्यपकार्याणि व्रीह्याद्यन्मान्यमुष्णाः । लब्धवानसि ॥

आदित्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।

चकर्थं कारमेभ्यः पृतनासु प्रवंतवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत अवस्यंतः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।

सखिऽयतः । यत् । आविथ ॥ चकर्थं । कारं । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवंतवे ।

ते । अन्यांऽअन्यां । नद्यं । सनिष्णत । अवस्यंतः । सनिष्णत ॥ ५ ॥

हे इन्द्र आदत् एव हेतोस्ते वीर्यस्य तव संबन्धिने वीर्याय तदभिवृद्धये चर्किरन् । पुनःपुनः सोमं विकिरंति । किरतेर्यङ्लुगंताद्ब्रह्मणेन शः ॥ सर्वेषु सवनेषु वितरंति यजमानाः । अत इत्युक्तं कुत इत्याह । मदेषु वृषन् सोमजनितमदेषु सत्सु हे कामानां वर्षितः उशिजस्त्वां कामयमानान्यजमानान् यद्यतः कारणादाविथ रचसि । किंच सखीयतस्तव सखित्वमात्मन इच्छतोऽस्मान् यद्यस्मादाविथ तर्पयसि अभिमतेन प्रीणयसि अतश्चर्किरन् । किंच हे इन्द्र एभ्यो यजमानेभ्यः कारं शब्दं सिंहनादलक्षणं चकर्थं । करोषि ॥ करोतिः कर्मणि षष् । कर्थात्त

इत्वंतोदात्तत्वं ॥ जुचेति तदुच्यते । पृतनासु संयामेषु । किमर्थं । प्रवतवे प्रकषेण वनितुं संभक्तुं । युवाय हि धीराः संभजते ॥ वनतेक्षुमर्थे तवेन्द्रात्त्वयः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ किंच ते तव संयामवासिनस्त्वय-
न्यामन्यामन्यांशान्यांशान्यमन्यं प्रति ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्विवचनं ॥ नयं नदिं संतोषं समृद्धिं ॥ टुनदि
समृद्धी । पूर्वरूपत्वं बाधित्वा क्वांसो यणादेशः ॥ सनिष्णत । संभजते ॥ सनेर्लेटि सिञ्जलमिति सिप । इट् ।
व्यत्येन पुनः आप्रत्ययः । आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशे आभ्यस्तयोरान्त इत्याकारलोपः । क्वांसः टेरत्वाभावः ॥
तथा श्रवस्वतोऽन्नमिच्छंतो जयात्त्वयमन्नं कांचतः सनिष्णत । संभजते ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत स्वर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिद्र हंतवे मृधो वृषा वज्रिचिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि । हविषः । हवीमऽभिः ।

स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ॥ यत् । इद्र । हंतवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।

आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रो नोऽस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ एतामुषसं सुत्याहःसंबन्धिनमुषःकालमुतो
जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषसेवास्माकमयमिन्द्रो यच्च गच्छेदित्यर्थः । हिः पूरणार्थः । गत्या चार्कस्य हविषः ॥
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ अर्चनसाधनं हविर्हवीमभिर्हवनप्रकारविशेषेर्दत्तं हविस्ततो बोधि । अपि नाम जानोहि ।
किंच स्वर्षाता स्वर्गस्थान्यस्य सुखविशेषस्य वा संभजनस्थाने यज्ञे हवीमभिराङ्गनिराहृतो भवेति शेषः । अस्मा-
भिराहृतः सन् उषसेवागत्य हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । कस्मादिदमुच्यते । यद्यस्मात्कारणात् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेद्र
मृधो हिंसकाञ्छ्वेत्तुं हंतवे हंतुं वृषा वर्धिता सन् कामानां चिकेतसि अवबुध्यसे ॥ कित ज्ञाने । जीहोत्यादिकः ।
लेव्यडागमः । नाभ्यस्तास्याचि पितृत्वच च्छंदसि बज्रलमिति वचनात्तद्युधगुणप्रतिषेधाभावः । अयमस्माना-
मादिरित्यावुदात्तत्वं । तस्माद्भूमः । हे इद्र मे मम मन्म मननीयं स्तोत्रमा श्रुधि । सर्वतः शृणु । कीदृशस्य मे ।
वेधसो मेधाविनः नवीयसो नवतरस्य । दीक्षितसंस्कारैः संस्कृतत्वान्नवीयस्त्वं । पुनर्विशेष्यते । नवीयसोऽति-
शयेन नवनवतोऽसाधारणस्तुतिमतः । अत्र यजमानविशेषणैस्तत्कर्तृकं स्तोत्रमेव विशिष्टं भवति ॥

त्वं तमिन्द्र वावृधानो अस्मयुरमिचयंतं तुविजात मर्त्यं वज्रेण शूर मर्त्यं ।

जहि यो नो अघायति शृणुष्व सुश्रवस्तमः ।

रिष्टं न यामन्नपं भूतु दुर्मतिर्विश्वापं भूतु दुर्मतिः ॥ ७ ॥

त्वं । तं । इद्र । ववृधानः । अस्मऽयुः । अमिचऽयंतं । तुविऽजात । मर्त्यं ।

वज्रेण । शूर । मर्त्यं ॥ जहि । यः । नः । अघऽयति । शृणुष्व । सुश्रवऽतमः ।

रिष्टं । न । यामन् । अपं । भूतु । दुःऽमतिः । विश्वा । अपं । भूतु । दुःऽमतिः ॥ ७ ॥

हे इद्र तुविजातास्तुत्या बज्रभावमापन्न शूर विक्वांत त्वं ववृधानोऽत्यर्थं वर्धमानोऽस्मयुरस्मान्
त्वन्नताम्कामयमानस्त्वममिचयंतमस्मासु शत्रुत्वमाचरंतं मर्त्यं मरणस्वभावं तं मर्त्यं वज्रेण जहि ॥ हतेर्ज इति
आदेशः । तस्यासिद्धवद्वा भादित्यसिद्धत्वात् हेतुंगभावः ॥ तमित्युक्तं कमित्याह । यो मर्त्यो नोऽस्माकमघा-
यति अघं पापं दुःखं वेच्छति तं जहि ॥ अघाघस्यादित्यात्वं ॥ किंच सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनश्रवणस्त्वं
शृणुष्व । आचयास्तदाकं । कीदृशं तदिति तदुच्यते । हे इद्र त्वत्प्रसादाद्दुर्मतिरस्माञ्जिघांसाविषया दुष्टा
वृद्धिरप भूतु । अपमता भवतु ॥ क्वांसः शपो लुक् । भुसुवीस्त्रिणीति गुणप्रतिषेधः ॥ न केवत्वं हिंसात्प

अपि तु विद्या सर्वापि क्रोधपरिवादादिरूपाप भूतु । तत्र दृष्टान्तः । यामन् यामन्धनि रिष्टं न । अधनः
अमेण हिसितं परिष्ठातं यथा दुर्मतिश्चीरादिविषया बाधते तददस्मात्बाधमाना दुर्मतिरपगच्छतु । यद्वा ।
यामनि मार्गे यद्वादिरूपे रिष्टमसुरकृतहिंसादिरूपं विघ्नं परिहरसि तद्वत् ॥ २० ॥

त्वया वयमिति षड्रुचं षष्ठं सूक्तं पारुच्छेपमात्वष्टमिन्द्रं । युवं तमित्ययमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्चः । त्वया वयं
षड्रुचं तमैन्द्रापार्वतोऽर्धर्चं इत्यनुक्रमणिका ॥ विनियोगो शैमिकः ॥

त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इन्द्रत्वोताः सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतः ।

नेदिष्ठे अस्मिन्नहन्यधि वोचा नु सुन्वते ।

अस्मिन्यज्ञे वि चयेमा भरे कृतं वाजयंतो भरे कृतं ॥ १ ॥

त्वया । वयं । मघवन् । पूर्व्ये । धने । इन्द्रत्वाऽजताः । ससह्याम । पृतन्यतः ।

वनुयाम । वनुष्यतः ॥ नेदिष्ठे । अस्मिन् । अहनि । अधि । वोच । नु । सुन्वते ।

अस्मिन् । यज्ञे । वि । चयेम । भरे । कृतं । वाजयंतः । भरे । कृतं ॥ १ ॥

हे मघवन् । मघः सीख्यं । तद्विन्द्रं त्वया साधनेन युक्ता वयं । अत एवेन्द्रत्वोता अतिप्रबलेनेद्रेण त्वया
रक्षिताः संतः ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वादेशः । छांदसमालं ॥ पृतन्यतः पृतनामात्मन इच्छतः प्रबलसेना-
युक्ताञ्छत्रुन् ससह्याम । अभिभवेम । तथा वनुष्यतोऽस्मत्प्रहारायागच्छतः शत्रून्वनुयाम । तेषामागमनात्पूर्वमेव
वयं संभजेम । किंच पूर्व्ये धनेऽस्मिन्यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यंतसंनिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमा-
नाय तदर्धमधि वोच । तं हविष्प्रदं यजमानं यज्ञं वा नु चिप्रमधिकं ब्रूहि ॥ लोटि व्यत्ययेनाङ् । वच उम् ॥
किंच हे इन्द्र वयं यजमाना भरे संयामे कृतं जयस्य कर्तारं त्वामुद्दिश्य तज्जयार्थं वाजयंतो हविल्लक्षणात्प्रमुपा-
चरंतो वि चयेम । सोचादिकं हविरादिकं वा विचिनुयाम ॥ चिनोतेर्व्यत्ययेन शप् ॥ पुनः क्रीदृशं त्वां । भरे
देवानां संयामेऽसुरजये देवानां सम्यग्भरणे वा कृतं कर्तारं । भर इति संयामनाम भरतेर्वा हरतेर्वा । नि०
४. २४. इति यास्काः ॥

स्वर्जेषे भरं आप्रस्य वक्रन्पुष्वुधः स्वस्मिन्नंजसि क्राणस्य स्वस्मिन्नंजसि ।

अहनिन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।

अस्मन्ना ते सध्र्यक्संतु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्रनि । उषःऽबुधः । स्वस्मिन् । अंजसि ।

क्राणस्य । स्वस्मिन् । अंजसि ॥ अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।

अस्मन्ऽचा । ते । सध्र्यक् । संतु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २ ॥

अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गमनसाधने भरे संयामे । युञ्ज आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके
सूर्यमंडलमेदिनी । परा० ३. २५. इत्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः । आप्रस्थापनशीलस्य शत्रुवधायितस्ततो व्याप्तस्य ॥
शीर्ष्णादिको रः ॥ शूरस्य वक्रनि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूतेऽजस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते । पुनः स एव
विशेष्यते । स्वस्मिन्नंजसि स्वकीयेऽजसि मुख्ये महति संयामे । यद्वा । स्वस्मिन्नंजसि शची स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते
सति । अहन् । शत्रून् हिनस्ति । कस्य संयाम इति तदुच्यते । आप्रस्थापनशीलस्य आ समंतादिन्द्रस्य प्रीणयि-
तुर्वा उषर्वुध उषःकालेऽनुष्ठानाय प्रबुध्यमानस्य क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य ॥ करोतिः शतरि छांदसः शपो
सुक् ॥ अस्य यजमानस्य शत्रून्हन् । हिनस्ति । अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णा शीर्ष्णोपवाच्यः । सर्वेषां शिरसा
प्रणम्यः सुखः ॥ शीर्षंस्कंदसि । पा० ६. १. ६०. इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणांतोदात्तत्वं । नित्यवीप्स्योरिति

द्विर्भावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे सर्वघ्नाय शिरसा प्रणतिः क्रियते सूयते च तथैवमित्यर्थः । यद्वा । यथा विदे घेन प्रकारेण हंतव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि ॥ वेत्तेर्बलघेनात्मनेपदं । पुष्पव्यत्ययः । सोपस आत्मने-
पदेऽपि तस्योपः ॥ अथवा । यथा विदे यं यं विंदसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात्सुख-
इत्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे ह्यंदासो विकरणस्य लुक् । पूर्ववत्तस्योपः ॥ किंच हे इंद्र ते रातयस्तव संबन्धीनि धनानि
दानान्यस्वास्वास्वैव सध्मक् सहेकोद्योगेन संतु । भवतु ॥ सहपूर्वादंचतेर्द्ध्विगित्यादिना क्तिन् । सहस्य सधि-
रिति सध्मादेशः । अद्रिसध्मीरंतोदात्तनिपातनं क्त्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति स चांतोदात्तः । उदात्तस्वरितयोरेण
इति स्वरितः ॥ किंच भद्रस्य सुखस्य रातयोऽस्मासु दत्तानि दानानि भद्रा अतिस्विराणि संतु ॥

तच्च प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्नं यस्मिन् यज्ञे वारमकृष्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयं ।
वि तद्वोचेरधं द्वितांतः पश्यंति रश्मिभिः ।

स घा विदे अन्विद्रो गवेषणो बंधुषिज्ञो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्नं । यस्मिन् । यज्ञे । वारं । अकृष्वत । क्षयं ।
अृतस्य । वाः । असि । क्षयं ॥ वि । तत् । वोचेः । अधं । द्विता । अंतरिति । पश्यंति । रश्मिऽभिः ।
सः । घ । विदे । अनु । इंद्रः । गोऽएषणः । बंधुषित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

हे इंद्र तसु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्नमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तं ॥ शुचेर्दीप्तिकर्मण
एतद्रूपं ॥ ते तव स्वभूतं । प्रत्नथा पूर्वमितःपूर्वं यथा यागकाले हविसे तव स्वं भवति तथाव्यतनमपि । सर्वदा
त्वामेव यजंत इति भावः ॥ प्रत्नपूर्वविद्येत्यादिनेवार्थे घाल् । लिप्स्वरः ॥ कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे
यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं चयं स्थानं वेदिलक्षणमकृष्वत कुर्वत्यृत्विजः । कस्य विशेष इति
चेत् उच्यते । अतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि चयं । निवासस्थानं संभक्तोऽसि । यद्वा । अतमित्युदकनाम ।
तस्य चयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा । अतस्यादित्यस्य चयं स्थानं सुखोकाख्यं वारसि ।
यजमानं यमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म वि वोचेः । विब्रूहि । अधातः कारणाद्धितांतर्द्ध्विपित-
योर्वावापृथिव्योर्मध्येऽंतरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यंति । मेघं निर्भयं रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे
जनाः प्रत्यक्षतः पश्यंति । अस्मद्दत्तं हविरादित्यं प्रापयित्वा तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ।
इदानीं परोक्षतया स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः ॥ तथा बंधुषिज्ञो हविष्प्रदा-
नादिना बंधुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेषणकर्ता ॥ इषेर्वाङ्गलकात्कर्तरि च्युट् ।
यद्वा । गवेष मार्गणे । पूर्ववच्छ्युट् ॥ यजमानफलस्य मृगयितित्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विंदते ।
उदकप्राप्तिप्रकारं जानाति ॥

नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदंगिरोभ्योऽवृणोरपं व्रजमिन्द्र शिष्टान्नपं व्रजं ।
एभ्यः सभान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।

सुन्वज्ञो रंधया कं चिद्व्रतं हृणायतं चिद्व्रतं ॥ ४ ॥

नु । इत्या । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यं । यत् । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अपं । व्रजं ।

इंद्रं । शिष्टं । अपं । व्रजं ॥ आ । एभ्यः । सभान्या । दिशा । अस्मभ्यं । जेषि । योत्सि । च ।

सुन्वत्ऽभ्यः । रंधय । कं । चित् । अव्रतं । हृणायतं । चित् । अव्रतं ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते तव संबन्धि कर्मेत्येत्युक्तप्रकारं वक्ष्यमाणरूपं वा पूर्वथा पूर्वमिव पूर्वं यथा नु चिप्रं प्रवाच्यं
सर्वैः स्तोतव्यं तद्वदिदानीतनमपि सुखं ॥ नू इत्येत्येवेषाश्चादित्वात्मक्यतिभावः ॥ कीदृशं तदिति तदुच्यते ।

यत्त्वमंगिरोभ्य एतन्नोचोत्पन्नेभ्यो महर्षिभ्यस्तेषामर्थाय ब्रजमंतरिषे गच्छंतं मेघमपावृणोः अपवृतवानसि मेघमुत्पाव्य वृष्टिमुत्पादितवानसि । ब्रज इति मेघनाम ब्रजो वराह इति तन्नामसु पाठात् । किंच हे इंद्र ब्रजं गवां समूहमपायष्टुभ्योऽपहृत्य तेभ्य एवांगिरोभ्यः शिषन् वितरन् रक्षितवानसि । यद्वा । पृथिविरपहृतं विले खितं गवां ब्रजमपहर्तुमपावृणोः । अपवृतदारमकरोः । किंच हे इंद्र एभ्य उक्तेभ्य ऋषिभ्यः समान्या दिशा समानया रीत्या तेभ्यो यथा ददासि तद्दत्तमभ्यमपि जेषि । धनं संयामं वा जय । तदर्थं योत्सि । युध्यस्व च ॥ ह्यंदासो विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ किंच त्वं सुन्वद्वास्वदर्थमभिषवं कुर्वन्नोऽस्माभ्यं कं चिद्व्रतं सर्वमप्ययज्जानं यागविरोधिगं रंधय । बाधय । मद्धीनं कुर्वित्यर्थः । न केवलमयज्जानं किंतु ह्यणायंतं चिद्व्रतं ॥ चिदित्यवकुत्सिते ॥ अस्मासु रोषं कुर्वंतं तमेवायष्टारं स्वयं रोषवतं वा । यद्वा । ह्यणायंतं चित् रोषं कुर्वंतमप्यत्रतमकर्माणां पुनर्हृननासमर्थं कुर्वन् रंधय ॥ ह्यणीङ् रोषे कंड्रादिः । व्यत्ययेनाकारः ॥

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूरं ईक्ष्यद्धने हिते तरुषंतं अरुष्यवः प्र यक्षंतं अरुष्यवः ।
तस्मा आयुः प्रजावदिद्धाधे अर्चन्त्योजसा ।
इंद्रं ओक्त्वं दिधिषंतं धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥
सं । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्ष्यत् । धने । हिते । तरुषंतं । अरुष्यवः ।
प्र । यक्षंतं । अरुष्यवः ॥ तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।
इंद्रे । ओक्त्वं । दिधिषंतं । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

यद्य इंद्रः शूरो विक्रांतः सन् जगान् सर्वाभ्याणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् सम्यगीक्षयति तत्तद्विषयान् । अंतर्धामिच्छेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । यद्वा । क्रतुभिः कर्मभिः सुकृतदुष्कृतरूपैर्निमित्तभूतैस्तत्फलैर्योजयति । एवं प्रेरयति सति अरुष्यवोऽन्नमिच्छंतो यजमाना धने गवादिरूपे हितेऽभिमतं सति । यद्वा । हिते धनेऽभिप्रेते सति । तरुषंतं । हिंसन्ति शत्रून् ॥ तरुष्यतिर्वधकर्मा । ह्यंदासे लुङि व्यत्ययेन चुरद् । तरतेर्वा लङ्युकारसिष्णुपस्त्रयो विकरणाः ॥ तरंतीत्यर्थः ॥ अतः कारणात् अरुष्यवोऽन्नं हविर्लक्षणाभिद्रायात्मने वेच्छंतः संतः प्र यक्षंतं । प्रकर्षेण यजते ॥ ह्यंदासे लुङि व्यत्ययेन कसः ॥ किंच तस्मा इत् तस्मै प्रसिद्धयिंद्राद्यैवायुर्हविर्लक्षणमन्नं प्रजावत् पुत्रादिसहितं भवति । तैः सहितैर्दीयत इत्यर्थः । किंच यजमाना ओजसा स्वकीयेन बलेन युक्ता बाधे शत्रूणां बाधने निमित्तभूते सति बाधितुं वा ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वम् इति केन्द्रप्रत्ययः ॥ अर्चन्ति । पूजयन्ति । यद्वा । तस्मा इत्यजमानायैव बाधे बले निमित्तभूते सति । बाध इति बलनाम बाधस्तविधीति तन्नामसु पाठात् । प्रजावत् पुत्रायुपेतमायुरन्नं लब्धुमोजसा बलेन युक्ता अर्चन्ति । इंद्रं पूजयन्ति ऋत्विज इति शेषः । किंच धीतयः कर्मवतो यजमाना इंद्रं इंद्रसमीपे ॥ गंगायां घोष इतिवत् तत्सामीप्यं लक्ष्यते ॥ इंद्रलोक इत्यर्थः । तत्रैक्यमोको निवासस्थानं ॥ स्वार्थं यत् ॥ दिधिषंतं । धारयन्ति ॥ धिष शब्दे । अच धारणार्थः । जीहोत्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ त एव पुनर्विशिष्यते । धीतयः स्वर्गसाधनकर्मवतः संतो देवाँ अच्छा न देवानामिमुख्येन प्राप्तुमिचौक्त्वं दिधिषन्तेत्यन्वयः ॥

अपिवाक्त्रेऽहनि मानसग्रहभणानंतरं नक्षत्रेषु दृश्यमानेष्वध्वर्युप्रमुखाः सर्वे युवं तमित्येतां जपेयुः । गार्हपत्ये जुह्वतीति खंडे सूचितं । युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधेति जपंतः । आ० ८. १३. इति ॥

युवं तमिंद्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धंतं वज्रेण तंतमिद्धंतं ।
दूरे चत्ताय च्छात्सद्गहनं यदिनक्षत् ।
अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो द्मी द्षीष्ट विश्वतः ॥ ६ ॥

युवं । तं । इंद्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तंऽतं । इत् । हतं ।
वज्रेण । तंऽतं । इत् । हतं ॥ दूरे । चत्तार्यं । छत्सत् । गहनं । यत् । इन्क्षत् ।
अस्माकं । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥ ६ ॥

हे इंद्रापर्वता । इंद्रः प्रसिद्धः । पर्वतः पर्ववाक्त्रेणः । तदभिमानो देवः । तौ युवं युवां पुरोयुधा संयामे
पुरतो योद्धारौ नोऽस्माकं यः शत्रुः पृतन्यात् अस्मान् हंतुं पृतनामात्मन इच्छति तं तमित् सर्वमपि शत्रुमप
हतं । नाशयतं ॥ हतेर्लोव्यनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । तं तमित् सर्वमपि शत्रुं
हतुं वज्रेण साधनेन प्राप्तुं ॥ इंद्रक सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । यद्यो वज्रः ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ दूरे चत्तार्यात्त-
दूरदेशे गताय ॥ चातयतेर्वा नाशकर्मणः ॥ नष्टाय । अदर्शनमापन्नायेत्यर्थः ॥ यसितस्कभितेत्यादी निपातना-
दिडभावः ॥ तादृशं शत्रुं कंत्सत् कंदयति कामयति हंतुं ॥ कंदतेः कांतिकर्मण इदं रूपं ॥ किंच गहनं दुरवगाहं
स्थानमतिकठिनं हृदयं शत्रुसमीपं वेनचत् व्याप्नोति ॥ मण गतौ । क्वांदस इकारोपजनः । इनक्षतिर्वा
प्रकृत्यतरं ॥ इदानीमिंद्र एव स्तूयते । हे शूर शौर्योपेतेंद्र अस्माकं विरोधिनः शत्रून् विश्वतो विश्वान् ॥
सार्वभिक्तिकस्तस्मिन् ॥ परि परितो विश्वतो विश्वैरुपाधिदर्षीष्ट । दारयसि । किंच दर्मा शत्रूणां दारकः ॥
दारयतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन । णिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मनिन उदात्तत्वं । इस्वस्कांदसः ।
यद्वा । दू भये । घटादित्वाभ्रितां इस्व इति इस्वत्वं ॥ तव पूर्वोक्तो वज्रो विश्वतः सर्वैश्शत्रून् सर्वैरुपाधिर्वा
दर्षीष्ट । दारयति । यद्वा । दर्मा शत्रूणां दारक इंद्रो दर्षीष्ट । कात्स्न्येन दारयति शत्रून् ॥ २१ ॥

उभे पुनामीति सप्तमं सप्तमं सूक्तं पारुच्छेपमिंद्रं । आद्या त्रिष्टुप । अभिवृग्नेत्याद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः । पिशंग-
भृष्टमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः । वनोति हीत्यनभिधानादत्यष्टः । अत्रानुक्रमणिका । उभे
सप्तादीं त्रिष्टुप तिस्रोऽनुष्टुभो गायत्री धृतिरिति ॥ अस्य सूक्तस्य विनियोगमाह शौनकः । उभे पुनामीति
पुरा रिपुष्यस्य प्रकीर्तिताः । ता जपन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान्समश्रुते । ता जपन् हंति रक्षांसि सपत्नांश्च
नियच्छति । अश्वि० १. २५ ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन दुहो दहामि सं महीरनिद्राः ।

अभिवृग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृह्णा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । दुहः । दहामि । सं । महीः । अनिद्राः ।

अभिऽवृग्यं । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलऽस्थानं । परि । तृह्णाः । अशेरन् ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतेन त्वदुद्देशेन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिवी पुनामि । लोकद्वयं हिंसकानां तवाय-
ष्टृणां वापगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिद्रा इंद्रविरहितानामाश्रयभृता महीरुर्वीः अत एव द्रुहो
द्रोहिणामाधारभूतत्वात्स्वयमपि द्रोग्धीः सं दहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यंते । यत्र
यामु भूमिष्वमित्राः शत्रवोऽभिवृग्यामितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ॥ वृगतर्गतिकर्मा ।
क्वांदसो धातुः ॥ ते सर्वे परि तृह्णा हिंसिताः ॥ तृह्ण हिंसार्थः । ऊदित्त्वाद्यस्य विभषितीट्प्रतिषेधः ॥ हिंसिताः
संतोऽशेरन् । शयनं प्राप्ताः ॥ शैतेर्थ्येन परस्मैपदं । शीडो ऋट् । पा० ७. १. ६. । शीडः सार्वधातुके गुणः ॥
वैलस्थानं । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतोऽयमपि श्मशानवाची । अथवा
विलसंबंधिस्थानं नागलोकः । तत्र वाशेरन् ॥ यद्वा । विल क्षेप इति धातुः । घञर्थे कः । स्वार्थिकोऽण् । तत्र
शवाः चिप्यंत इति वैलस्थानं श्मशानं ॥ तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्द-
हामीत्यर्थः ॥

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यांतुमतीनां ।

छिंधि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥

अभिऽवृग् य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनां ।
च्छिधि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

अद्रिषो वैरिणां भक्षक यद्वाट्रेर्मेषखादतीरिद्र खं यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानां । यद्वा । यात-
नसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनां । अथवा । यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ शत्रुणां
सेनाः । शीर्षा शीर्षाण्यभिवृग्या चिदमितः प्राथिव च्छिधि । चूर्णय । यद्वा । तासां संबन्धिनि रथादीनि
च्छिधि । केन साधनेनेति तदुच्यते । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन स्वदीयपादेन । अतिवि-
स्तृतेनेत्यर्थः । यद्वा । वटूरिणा पदा वेष्टनशीलेन हस्तिनः संबन्धिना पादेन । ऐरावतपादेनेत्यर्थः । न केवल-
येन केन पादेनेत्याह । महावटूरिणा पदा महावेष्टनवता स्त्रीयैरैरावतसंबन्धिना वा पादेन च्छिधि । चूर्णय ॥
वट वेष्टने । खर्जिपिण्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९०. इत्यूरप्रत्ययः । अत इनिठनावितीनिः ॥

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनां । वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥
अव । आसां । मघऽवन् । जहि । शर्धेः । यातुऽमतीनां । वैलऽस्थानके । अर्मके ।
महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥

हे इंद्र मघवन् धनवन् आसां यातुमतीनां । यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां
वा सेनानां शर्धो बलमव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते श्वैररणीये वैलस्थानके कुत्सिते पूर्वोक्त-
लक्षणे रमशाने अपयेति शेषः । यद्वा । वैलस्थानके बिलसंबन्धिनि कुत्सिते स्थानेऽधकारावृत्तेऽधोलोके
स्थापयेति शेषः । ननु यत्र क्वचित्सुद्रे नेत्याह । महावैलस्थे सर्वैर्गतये महारमशाने नागलोके वा । पुनः
कीदृशे । अर्मके कुत्सिते गतासुभिररणीये ॥

यासां तिस्रः पंचाशतोऽभिवृंगैरपावपः । तत्सु ते मनायति तक्तसु ते मनायति ॥ ४ ॥
यासां । तिस्रः । पंचाशतः । अभिऽवृंगैः । अपऽअवपः । तत् । सु । ते । मनायति ।
तक्तत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

हे इंद्र यासां पूर्वमंचोक्तलक्षणानां सेनानां तिस्रः पंचाशतः चिगुणितपंचाशत्संख्यां सार्धशतमभिवृंगैरभि-
गमनेः ॥ वृंगतिर्गतिकर्मेत्युक्तं ॥ अभिगम्यापावपः नाशितवानसि । हे इंद्र तत्तादृशं सेनावधादिरूपं कर्म सु
मनायति । सुष्ठु संभावयतीत्यर्थः । किंच हे इंद्र ते तवाध्यर्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तक्दिति सु मनायति ।
अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते ॥

पिशंगभृष्टिमंभृणं पिशाचिमिद्र सं मृण । सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥
पिशंगऽभृष्टिं । अंभृणं । पिशाचिं । इंद्र । सं । मृण । सर्वं । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ५ ॥

हे इंद्र पिशंगभृष्टिमीषद्रक्तवर्णं अंभृणमतिभयंकरं शब्दायमानं ॥ भय शब्दे । यरुलुगंतात्पचायचि
च्छांदसो भलोपस्य ॥ यद्वा । महांतं । अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अंभृण इति महत्ताम अंभृणो माहिन इति तत्र
पाठात् । उक्तविधिं पिशाचिं पिशाचविशेषं । जरामित्येके । सं मृण । सम्यगिहंसय । न केवलं तमेकं किंतु सर्वं
रक्षो रक्षणनिमित्तभूतं राक्षसादिकं नि बर्हय । निषूदय ॥ बृह हिंसायां चौरादिकः ॥ नामय । वधकमेतत्
नितोशयति निबर्हयतीति तचोक्तत्वात् ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रचगशस्त्र ऐंद्रतृचस्त्रावर्मह इंद्रेत्यादिके प्रथमाद्वितीये । षष्ठ्येति खंडे सूचितं ।
अवर्मह इंद्र वृषमिंद्र । आ० ८. १. इति ॥

अवर्मह इंद्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो
घृणान् भीषाँ अद्रिवः ॥ शुष्मिंतमो हि शुष्मिभिर्वधैरुयेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत पूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः पूर सत्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इंद्र । दृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ॥ शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उयेभिः । ईयसे ।
अपुरुषघ्नः । अप्रतिऽइत् । पूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । पूर । सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

हे इंद्र महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ महांतं जलधारिणं मेघं महांतं वृचं वावरवसादवाङ्मुखं ॥
पूर्वाधरेत्यादिनासिप्रत्ययोऽवादेशस्य । अस्मरुधरवरित्युभयथा कंदसि । पा० ८. २. ७०. । इति रेफः ॥ दृहि ।
विदारय । किंच नोऽस्मदाकं श्रुधि । शृणु । हे अद्रिवः । अद्रिमैघः । तद्वत्तिंद्र हि यस्मात्कारणाद्द्वीषुंलोको
देवानामाश्रयभूतः शुशोच शोचति । वृष्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । तच्च दृष्टांतः । चा न ॥ चेति
भूनाम । चार्थति निवसंत्यस्यामिति चाः । चे जे वे चये । अधिकरणे क्तिप् ॥ चा न सर्वनिवासाश्रयभूमिरिव ।
सा यथा भीषा वृष्यभावात्सखादिशेषभीत्या शोचति तद्वत् । लोकद्वयमपि वृष्यभावेन शोचतीत्यर्थः ।
असुरपचं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः । तस्माच्छ्रुधीति पूर्वचान्वयः ।
भीती दृष्टांतः । हे अद्रिवः शत्रूणां भक्षक । यदा । अद्रिर्वज्रः । तेन तद्वत् । हे इंद्र घृणाक्षीषा न दीप्ता-
दपेर्मूर्खतरात्त्वष्टुर्भित्तिव । त्वष्टुर्भौत्या पूर्वं यथा द्यावापृथिव्यौ शोचतस्तद्वत् । अत्रेतिहासमाहुः । पूर्वं जगति
महाधिकारिणावृते सति देवा विचिंत्याधिं प्रार्थितवन्तः । स च त्वष्टुरूपेण द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्तमो
व्युदस्यन्नुदपद्यत । तं दृष्ट्वा द्यावापृथिव्यौ विभ्यतुरिति । स चोभे त्वष्टुर्बिभ्यतुः ॥ ऋ० १. ९५. ५. । इत्यादिश्रुतितो
ऽवगंतव्यः । यदा । घृणः केवलोऽपिः । तस्माद्यथा विभीतस्तद्वत् । सा च भीतिररेजेतां रोदसी । ऋ० १.
३१. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽवगंतव्या । तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः । हे इंद्र त्वं शुष्मिभिर्वलीः शुष्मि-
तमो हि । अतिशयेन बलवान् खलु । अतः कारणादुयेभिर्ब्रह्मर्षीरतिक्रूरैर्वधैस्तदुपायैः सहितस्त्वमीयसे । शत्रून्
मेघान्वा गच्छसि ॥ ईड् गती । दैवादिकत्वात् श्न ॥ यदा । शुष्मिभिर्वधैरिति संबंधः । हे शूर विक्रांत
सत्वभिरप्रतीतावसप्तै रचःप्रभृतिभिरप्रतिगत युद्धे शत्रुभिरनाक्रांत । यदा । सत्वभिः प्राणिभिरसंस्कृतमनस्त्रि-
रनधिगत । अपुरुषघ्नः पौरुषोपेतानां यजनसमर्थानामहननस्त्वं । त्रिसप्तैः सत्वभिस्त्रिभिः सप्तभिर्वा सत्वभि-
रनुचरैरुपेतः सन् । ईयस इत्यन्वयः ॥

प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्ताद्गनोति ह्रीलिषा प्रक्षेपणीया । तत्रैव खंडे सूचितं ।
वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसो मो घु वो अस्मदभि तानि पौंस्या । आ० ८. १. । इति ॥

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परीणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।

सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।

सुन्वानायेंद्रो ददान्याभुवं रयिं ददान्याभुवं ॥ ७ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयं । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।

देवानां । अव । द्विषः ॥ सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।

सुन्वानायं । इंद्रः । ददाति । आऽभुवं । रयिं । ददाति । आऽभुवं ॥ ७ ॥

हे इंद्र सुन्वन् त्वामुद्दिष्टाभिषवं कुर्वन्व्यजमानः क्षयं सर्वैर्वस्तव्यं गंतव्यं वा गृहं वनोति हि । त्वत्प्रसादात्सं-
भजते । हिः प्रसिद्धार्थः । किंच सुन्वानो हि सोमयागं कुर्वन् एव परीणसः परितो नवान् संबद्धान् द्विषो

द्वेषुनव यजति । नाशयति । न केवलं यागद्वेषिणः देवानां द्वेषोऽप्यव यजति । किंच सुन्वान इदमिषवोप-
लक्षितं यागं कुर्वाणो हे इंद्र त्वत्प्रसादाद्वाजी वाजवानन्नवान् अवृतः परैरनाक्रांतः सन् सहस्रा सहस्राख्य-
परिमितानि गवादिधनानि सिषासति । साधयितुं संभक्तुं वेच्छति ॥ सनिः सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादि-
उभावे जनसनखनेत्याखं ॥ केनेदं लभ्यत इति तत्राह । सुन्वानार्थेद्रमुद्दिश्य सोमयागं कुर्वाणाय यजमानाय
वायमिंद्र आभुवं समंताद्भवन्शीलं तथाभुवं पुनर्भवनशीलमतिसमुद्धं रयिं गवादिरूपं धनं ददाति । प्रयच्छति ।
तस्मात्सुन्वानः सिषासतीत्यर्थः ॥ ॥२२॥ ॥१९॥

विंशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्रा त्वा जुव इति षड्भूचं प्रथमं सूक्तं पारुच्छेपमाख्यष्टं । त्वं नो वायवित्व-
त्याष्टिसुतुःषथ्यचरा । वायव्यं त्वित्युच्यमानत्वादिसुत्तरं च वायुदेवत्वं । अचानुक्रमणिका । आ त्वा षड्वायव्यं
त्वंत्याष्टिरिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

आ त्वा जुवो ररहाणा अभि प्रयो वायो वहंत्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।
नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मुखस्य दावने ॥१॥
आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहंतु । इह । पूर्वऽपीतये ।
सोमस्य । पूर्वऽपीतये ॥ ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।
नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मुखस्य । दावने ॥१॥

हे वायो त्वा त्वां जुवो गमनशीला ररहाणाः शीघ्रगामिनो बलवंतो वा सामर्थ्यान्नियुत्सञ्जका अथाः ॥
रहि गती । लिटः कानच् । छांदसोऽनुनासिकलोपः ॥ इहास्मिन्यच्चे प्रयश्चरुपुरोडाशादि हविर्लक्षणमन्नं
वहंतु । प्रापयंतु । किमर्थं । पूर्वपीतये पूर्ववत्पानाय । पुनः किमर्थं । पूर्वपीतय इतरदेवेभ्यः पुरा पानाय ॥
मरुतुधादित्वात्पूर्वपदांतोदान्तत्वं ॥ किंच हे वायो ते तव संबन्धि मनोऽनु सूनृता प्रियसत्यात्मिका स्मृतिरूपा-
सदीया वाक् तिष्ठतु । आश्रित्य सर्वदा वर्ततां । हर्षयत्वित्यर्थः । सूनृतेति वाङ्माम सूनृता ब्रह्मेति तन्नामसूक्त-
त्वात् । ऊर्ध्वोन्नता तथा जानती तव गुणान्विशेषिणावगच्छती । सोमपानार्थं सुत्वर्थं च हे वायो मुखस्य
यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकाराय । पुनः किमर्थं । दावनेऽस्मभ्यमभिमतदानाय ॥ उभयत्र ददातिः
कर्मणि भावे च क्रमेणीणादिको वनिः । छांदस उपधालोपः ॥ नियुत्वता रथेन नियुञ्जित्युक्तेन रथेना याहि ।
आगच्छ ॥

मंदंतु त्वा मंदिनो वायुविंदवोऽस्मत्क्राणासुः सुकृता अभिद्यवो
गोभिः क्राणा अभिद्यवः ॥ यज्ञं क्राणा इरथ्यै दक्षं सचैत ऊतयः ।
सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ई धियः ॥२॥
मंदंतु । त्वा । मंदिनः । वायो इति । इंदवः । अस्मत् । क्राणासुः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः ।
गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ॥ यत् । ह । क्राणाः । इरथ्यै । दक्षं । सचैते । ऊतयः ।
सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ई । धियः ॥ २ ॥

हे वायो त्वा त्वामस्रदस्माकं संबन्धिन इंदवः क्षेदयितारः सोमा मंदंतु । मादयंतु ॥ बल्येन परस्त्रीपदं ॥
कीदृशाः सोमाः । मंदिनो मादयितारः क्राणासुः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशो-
धनसहणादिभिः सुष्ठु कृताः अभिषवोऽमितो द्योतयंतः गोभिर्वाग्भिर्मर्चरूपाभिः क्राणाः क्रियमास्त-
ह्यमानाः । यद्वा । गोभिर्मंतुभिराहवनीयं प्रत्यानेतुभिः क्राणा ह्यमानाः ॥ करोतिः शानच् । छांदसः शपो

लुक् ॥ तथाभिबबोऽभिगंतरः । हे वायो यद्यस्मात्कारणात् । ह्यब्दः प्रसिद्धौ । दक्षमस्त्रयागदेशं प्रति गंतुमुत्साहवतं समर्धयितारमीं त्वां नियत एतत्संज्ञकास्तवाश्चा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः कर्माण्युद्दिश्य सचते त्वां संगच्छते यागदेशं वा । किमर्थं । इरथ्ये प्रापयितुं परिचरितुं वा ॥ ईर गतौ । तुमर्थे कथ्येप्रत्ययः । प्रस्वच्छांदसः ॥ इरथ्यतिः परिचरणकर्मा इरथ्यति विधेमिति तन्नाममूक्तत्वात् ॥ कौटुशास्ताः । क्राणाः स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः । क्राणाः कुर्वाणा इति यास्कः । नि० ४. १९. । जतयो रक्षणवत्यः प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनास्त्वया सहांचंत्यो गच्छंत्यः ॥ सहस्व सध्रिर्विभाषांचेरिति स्वार्थे खः । व्यत्ययेनां-तोदात्तः ॥ किंच धियः कर्मवतो बुद्धिमंतो वा च्छत्वित्वात् यजमाना वोप ब्रुवते । उपेत्य ब्रुवति स्वाभिमतं विज्ञापयति वा ॥

वायुर्युक्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्वे
वहिष्ठा धुरि वोळ्वे ॥ प्र बोधया पुरंधिं जार आ संसतीमिव ।

प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः अवंसे वासयोषसः ॥३॥

वायुः । युक्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्वे ।

वहिष्ठा । धुरि । वोळ्वे ॥ प्र । बोधय । पुरंऽधिं । जारः । आ । संसतींऽइव ।

प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । अवंसे । वासय । उषसः ॥३॥

अयं वायु रोहिता रोहितवर्णावस्थौ धुरि धारणप्रदेशे रथस्यायभागे यदा भारवहने युक्ते । क्वाचिद्यो-जयति । तथा क्वाचिदरुणारुणवर्णी धुरि युक्ते । तथाजिराजिरी गमनशीली वर्णविशेषयुक्ता कदाचियुक्ते । यदा । एतदुभयत्र संबध्यते । किमर्थं युक्त इति तदाह । वोळ्वे धुरं वोढुं भारवहनाय । किंच वहिष्ठा वहिष्ठा-वतिशयेन वोढारावस्थौ ॥ वोढुशब्दादिष्ठान् तुरिष्ठमेयःस्विति तुलोपः । टत्वादिक्मसिद्धत्वान्निवर्तते । द्विवच-नस्वाकारः ॥ धुरि वोळ्वे महन्नारं वोढुं महति भारे वोढव्ये सति । पुनःपुनर्वायुग्रहणमथ्ययोजनवचनं चातिशीघ्रमागच्छतीति ज्ञापनार्थं । इदानीं प्रत्यक्षेणाह । हे वायो पुरंधिं बद्धप्रज्ञं सामर्थ्याव्यजमानमिति गम्यते । पुरंधिर्बद्धधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । तं प्र बोधय । रथेन शीघ्रमागत्य प्रज्ञापय हविःस्वीकारा-येति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक आ संसतीमुपपत्यागमनमध्यानेनेषत्वपंतीं पुरंधिमिव प्रकृष्टश-रीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वमंकितेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि कर्मव्ययेनेषत्वपंतं यजमानं प्र बोधय । किंच तदर्थं रोदसी द्यावापृथिव्यौ प्र चक्षय । प्रकर्षणं प्रख्यापय । प्रकाशयेत्यर्थः । तत्प्रकाशार्थ-मुषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । पुनस्तदेव प्रार्थ्यते । अवंसे । अवं इत्यन्न-नाम । तव हवीरूपान्नस्वीकारायोषसो वासय ॥

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्ता तन्वते दंसु रश्मिषु चिचा नर्थेषु रश्मिषु ।

तुभ्यं धेनुः संबदुघा विश्वा वसूनि दोहते ।

अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥४॥

तुभ्यं । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्ता । तन्वते । दंसु । रश्मिषु ।

चिचा । नर्थेषु । रश्मिषु ॥ तुभ्यं । धेनुः । संबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।

अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥४॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्धमुषास उषसः पूर्वोक्तरीत्या त्वया प्रकाशिताः शुचयः शुद्धा दीप्ता वा परावत्यतंत-ह्रदेशेऽंतरिक्षे दंसु दंसुषु कर्मवत्सु । यदा । गृहनामैतत् ॥ अत्यलोपच्छांदसः ॥ गृहवदाच्छादकेषु । रश्मिषु

स्वकीयेषु तेर्मद्रा भंदनीयानि कक्षाणानि वस्त्राच्छादनयोग्यानि वस्त्राणि तन्वते । विस्तारयंति । यद्वा ।
उषसो दंसु यागगृहेषु देवयजनेषु रश्मिषु होमाय प्रदीप्तापिज्वालावत्स्वागताय तुभ्यं मद्रा वस्त्रा तन्वते ।
अपिज्वाला एव वस्त्राणि विस्तारयंतोत्यर्थः । उषःकालेऽपीनां प्रज्वाल्बमानस्वात्ता एव वस्त्राणीत्युपचर्यते ।
ननु केवलं साधारणानि वस्त्राणि नेत्याह । नक्षत्रेषु नूतनेषु सूयमानेषु ॥ शु सुती । अचो यत् । वांतो यि
प्रत्यथ इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ रश्मिषु चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते ।
उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः । अपिद्वरिति पक्षे ज्वालानां कालीकरालीत्यादिरूपेण नाना-
वर्णत्वास्त्रिचत्वं । किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वयागार्थमेव धेनुर्घृतादिना प्रीणयिषी गौः । जातावेकवचनं ।
सबर्द्धुघा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री ॥ दुहः कव्यञ्चेति कप ॥ सती विश्वा वसूनि सर्वाणि धनान्याज्या-
दिरूपाणि दीहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः ॥ कर्मकर्तारि न दुहस्तुनमां । पा० ३. १. ८९. इति यग-
भावः । छांदसः शपो लुगभावः ॥ कस्तत्र विशेष इति चेत् उच्यते । हे वायो दिवो दीप्तादंतरिषाश्चरत
एतन्नामकान् मेघं विशीर्यं वृथ्युत्पादकान् त्वदंशभूतान्देवागजनयः । जनयसि । उत्पादयसि । किमर्थमिति
तदुच्यते । वक्षणाभ्यः प्रवहणशीलाभ्योऽज्ञो वृष्टिलक्षणभ्यः । तथा वक्षणाभ्यः । नदीनामितत् वक्षणा रजाना
इति तन्नामसु पाठात् । तासामर्थीय ॥

तुभ्यं ऋक्नासः ऋचयस्तुरण्यवो मदेषूया इषणंत भुर्वण्यपासिषंत भुर्वणि ।

त्वां त्तारी दसमानो भगमीट्टे तक्कवीये ।

त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यं । ऋक्नासः । ऋचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उयाः । इषणंत । भुर्वणि ।

अपां । इषंत । भुर्वणि ॥ त्वां । त्तारी । दसमानः । भगं । ईट्टे । तक्कऽवीये ।

त्वं । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ॥ ५ ॥

हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्नासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः । सोमस्य पातारोऽत्यंतं शुद्धा भवंति । किमु वक्तव्यं
तेषां शुद्धत्वे । तुरण्यवस्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुं उया उन्नूर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि
भरणवति याग इषणंत । आहवनीयं प्रति गच्छंति इच्छंति वा ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं । शशमी द्वी विकरणौ ॥
किंचापां भुर्वणि मेघ इषंत । उदकमिच्छंत्युत्पादयितुं । अग्नी ह्यमानस्याङ्गतेरादित्यद्वारा वृथ्युत्पादकत्वात् ।
यद्वा । यजमानास्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषंत । इच्छंति । किंच हे वायो भगं भजनीयं त्वां त्तारी
त्तरणवानत्यंतभीतो दसमान उपचीर्यो यज्ञविघातकैः पयोत्रतादिनियमैर्वा यजमानस्तक्कवीये तस्कराणां
यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनायेट्टे । सौति ॥ ईड सुती । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ यतस्त्वं विश्वस्माद्भुवनात्
सर्वस्माद्धोकात् भूतजाताद्वा लोकत्रयसंबन्धिनो भयाद्धर्मणास्सदीयहविषां धारणेन पासि पालयसि । किंचा-
सुर्यादमुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्सधारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः
सौमीत्यर्थः ॥

त्वं नो वायवेष्मपूर्य्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।

उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणां ।

विश्वा इत्ते धेनवो दुह आशिरं घृतं दुहत आशिरं ॥ ६ ॥

त्वं । नः । वायो इति । एषां । अपूर्य्यः । सोमानां । प्रथमः । पीतिं । अर्हसि ।

सुतानां । पीतिं । अर्हसि ॥ उतो इति । विहुत्मतीनां । विशां । ववर्जुषीणां ।

विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुहे । आऽशिरं । घृतं । दुहते । आऽशिरं ॥ ६ ॥

हे वायो त्वमपूर्वः । न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं । तदर्हतीत्यपूर्वः । तादृशः अत एव प्रथम इतरदेवैभ्यः पूर्वभूतः सन् सोमानां पीतिं पानमर्हसि । प्राप्नोषि । सुतानामभिषवकृतानां सोमानां पीतिं पानमर्हसि । यच्च यथाभिषवोऽस्ति तच्च सर्वत्र नियमेन पिबसीत्यर्थः । पूर्वं प्राथम्याभिप्रायेण इदानीं तु सर्वत्र सोमवति यागेऽस्य पानमस्तीति ज्ञापयितुं पृथगभिधानं । न केवलं सोमपानमात्रं उतो अपि तु विष्णुत्वतीनां विशेषेण होमवतीनामाह्वानवतीनां वा ॥ जुहोतिः संपदादिलक्षणे भवे क्लिप् । ततो मतुङ्कीपी ॥ ववर्जुषी-
णामनभिमत्तपायं वर्जयंतीनां ॥ वर्जयतेर्लिटः क्लसुङीप्संप्रसारणत्वानि ॥ विश्वामृत्विग्यजमानरूपाणां प्रजानां संबंधि हविः स्वीकरोषीति शेषः । यद्वा । तेषां यष्टृणां विश्वा इत्येवः सर्वा अपि गावसे त्वदर्थमाशि-
रमाश्रयणद्रव्यं शीरं दुह्रे । दुह्रति स्वयमेव ॥ कर्तारि न दुहस्तुनमामिति यगभावः । लोपस्त आत्मनिपदे-
ष्विति तन्नोपः । ब्रह्मं ब्रह्मसीति ऋट् ॥ तथाशिरं घृतमुपस्तरणाभिघारणावाश्रयणाय योयं करणं
द्रव्यं दुह्रति ॥ २३ ॥

स्तीर्णं बर्हिरिति नवर्चं सूक्तं पारुक्चेपमात्वष्टं । पूर्वत्र तुशब्दाद्वायुदेवत्वं । आ वां रथ इत्याद्युक्पंचकमिंद्रं । सप्रम्यष्टम्यावष्टी । अत्रानुक्रमणिका । स्तीर्णं नव चतुर्थाद्याः पंचेन्द्रयोपात्त्ये अष्टी इति ॥ सूक्तस्य विशेषविनि-
योगो लैंगिकः । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यौ तृचौ प्राकृतयोर्वायव्यैर्द्रवायव्ययोः स्थाने विनियुक्तौ ।
षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं । स्तीर्णं बर्हिरिति तृचौ । आ० ८. १. इति ॥

स्तीर्णं बर्हिरूपं नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते श्रतिनीभिर्नियुत्वते ।

तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।

प्र ते सुतासो मधुमंतो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णं । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता । नियुत्वते ।

श्रतिनीभिः । नियुत्वते ॥ तुभ्यं । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।

प्र । ते । सुतासः । मधुऽमंतः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् ॥ १ ॥

हे वायो नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमावृत्तं बर्हिरभिलक्ष्योप याहि । आगच्छ । किमर्थं । वीतये हविषां
भक्षणाय । केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन नियुता । जाताविकवचनं । नियुत इति
वायोरश्वानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्तत्वात् । नै० १. १५. । तथा श्रतिनीभिः श्रतसंख्योपिताभिर्नि-
युञ्जिरागच्छेति शेषः । यद्वा । सहस्रेण नियुता श्रतिनीभिश्च नियुञ्जिनियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दीयत इति
शेषः । यद्वा । तुभ्यमित्यनेन संबंधः । उक्तसंख्याकामिर्नियुञ्जिसद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यं ॥ ऊचि च । पा०
६. १. २१२. । इत्याद्युदान्तत्वं ॥ पूर्वपीतय इतरदेवैभ्यः पूर्वं पानाय देवा येमिरे । यमितवतः । यद्वा । स्तीतार
अश्विनो देवाय तुभ्यं येमिरे । आहवनीयं प्रति सोमं नियमितवतः । अयं पिबा मधुनां मुतं वायो
। अ० ४. ४६. १. । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः । किंचित् त्वदर्थं सुतासोऽभिपुता मधुमंतो माधु-
योपेताः सोमा मदाय तव मोदायास्थिरन् । तिष्ठति । किंच क्रत्वे कर्मणे तत्सिद्धार्थमस्थिरन् । अश्विगिभधु-
तास्तिष्ठति । अतस्त्वं पिबेति शेषः ॥ तिष्ठतिःशब्दादसे लुङि व्यत्ययेन शस्य रन् । स्वाप्नोरिच्छेति सिचः क्त्वं
धातोरित्त्वं च । इत्सादंगादिति सिचोपः ॥

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्याही वसानः परि कोशमर्षति

शुक्रा वसानो अर्षति ॥ तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।

वहं वायो नियुतो यास्यस्मयुजुषाणो यास्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्यं अयं सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्याही । वसानः । परि । कोशं । अर्षति ।
शुक्रा । वसानः । अर्षति ॥ तव । अयं । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि । अस्मऽयुः ॥ २ ॥

हे वायो तुभ्यं तुभ्यं त्वदर्थं ॥ सुपां सुसुगिति चतुर्थी लुक् ॥ अयं सोमो ह्ययमानः कोशं कोशस्थानीयं
ग्रहमर्षति । गच्छति । प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतजीषत्वेन शोधितः ।
यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापविचशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । तथा स्याही स्युहणीयानि तेजांसि
वसानः पिधानः । किंच शुक्रा निर्मलानि दीप्तानि वा तेजांसि वसानः सोमोऽर्षति । त्वां प्राप्नोति ॥ अपी
गतौ । व्यत्ययेन शप ॥ हे वायो आयुषु मनुष्येषु यष्टव्यत्वेन स्थितो भागो भजनीयः सोमस्तव त्वदर्थं देवेषु मध्ये
हूयते । सत्स्वपीतरेषु देवेषु यतः सोमस्तव भागः अतः प्रथमं तुभ्यं हूयत इत्यर्थः । किंच हे वायो एवं तं
सोममस्मयुरस्माभिस्तद्दानं ॥ मत्वर्थीयो युः ॥ त्वं नियुतो वह । नियुत्संज्ञकानश्चान्वहनाय प्रापय । ततः परं
याहि । दिवं प्रति गच्छ । तथा कुर्वन् अस्मयुरस्माभिर्युक्तः सन्नस्माननुगृह्णन् अस्माकामयमानो वा ॥ क्वचि
च्छांसेऽत्यलोपि क्वाच्छंदसीत्युः ॥ जुषाणः प्रीयमाणो याहि । गच्छ ॥

आ नो नियुङ्गिः श्रुतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥
आ नः । नियुत्ऽभिः । श्रुतिनीभिः । अध्वरं । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ तव । अयं । भागः । ऋत्वियः । सरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

हे वायो त्वं नोऽध्वरमस्मत्संबन्धिनं यज्ञं श्रुतिनीभिर्नियुङ्गिः सहस्रिणीभिश्च तामिस्त्वदीयैरश्वैर्नोऽस्वयज्ञ-
सुपा याहि । उपागच्छ । किमर्थं । वीतये त्वदभिमतकामाय तत्पूर्तये । आगत्य च हव्यानि वीतये सोमादि-
हविर्भक्षणायाध्वरं हव्यानि चोपलक्ष्य तेषामेव भक्षणाय शतसहस्रैरश्वैरतिशीघ्रमागच्छेत्यर्थः । किंचायं तव
भागो भजनीयः सोम ऋत्वियः प्राप्तकालः प्रदानावसरं प्राप्तः । अतुशब्देन प्रदानकालो लक्ष्यते ॥ क्वंदसि
घस् । पा० ५. १. १०६. । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञया भसंज्ञाया बाधादोर्गुणाभावे यण ॥
किंच सोमः सूर्य उदिते सति तस्य रश्मिभिः सचा सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा । तैः
सहितो भवति । यतः सूर्य उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । किंच सोमा अध्वर्युभिश्चमसा-
ध्वर्युभिः । तेषां दशत्वाद्ब्रह्मवचनं । तैर्भरमाणा ध्रियमाणा अयंसत । नियता अभवन् । किंच हे वायो ते
सोमाः शुक्रा अयंसत । अत्यंतदीप्ता उच्यताः । अतस्तेषां भक्षणयायाहीत्यर्थः ॥

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षद्वसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये
वायो हव्यानि वीतये ॥ पिबंतं मध्वो अंधसः पूर्वपेयं हि वां हितं ।
वायवा चंद्रेण राधसा गंतमिंद्रश्च राधसा गंतं ॥ ४ ॥
आ । वां । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अक्षत् । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये ।
वायो इति । हव्यानि । वीतये ॥ पिबंतं । मध्वः । अंधसः । पूर्वऽपेयं । हि । वां । हितं ।
वायो इति । आ । चंद्रेण । राधसा । आ । गतं । इंद्रः । च । राधसा । आ । गतं ॥ ४ ॥

केवलं वायुं सुत्वा व्यासक्ततयेन्द्रवायु सौति । हे वायो त्वामिन्द्रं च वां युष्मान् रथो युवयोः संबन्धी रथो नियुत्वान् नियुन्निरश्चैस्तद्वान् सप्ता वषत् । देवयजनं प्रति युष्मानावहतु ॥ वहेल्लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ यद्यपि नियुतो वायोरेव रथस्त्रोचिताः तथापि व्यासक्तदेवतात्वात् सहैवागमनादिन्द्रार्थमपि वहति । किमर्थं । अत्रसे गमनाय रक्षणाय वा । पुनश्च किमर्थं । प्रयांस्त्रानि सोमसूत्राणि सुधितानि सुष्ठु गृहीतानि वीतये । तेषां भक्षणाय । तथा हव्यानि वीतये इतरेषां सवनीयपुरोडाशादीनां खादनाय ॥ वेतेः क्लिन् । मंत्रे वृषेत्यादिना तस्योदात्तत्वं ॥ किंच मध्वो मधुररसस्यांधसोऽन्नस्य सोमरूपस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मधुरं सोमं पिबतं । यतः पूर्वपेयमितरदेवेभ्यः पूर्वपानं वां युवयोर्हितं ॥ पातिरचो यदिदति यत् । ईयतीतीकारः ॥ अभिमतं । अतः प्रथमं पिबतमित्यर्थः । यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि । ऋ० ४. ४६. १. देव दधिषे पूर्वपेयं । ऋ० ७. ९२. १. इत्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्त्रितरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेंद्रगुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य रात्रोऽयपेये न समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितं । ऐ० ब्रा० २. २५. । किंचागमनसमये हे वायो त्वमिन्द्रश्च चेंद्रेणासदाह्लादकेन हिरक्षेन राधसा गवादिरूपेण धनेन च सहा गतं । आगच्छतं । राधसा रत्नेन धनेन सहा गतं ॥ गमेलोऽटि च्छांदसः शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशे ल्यनुनासिकलोपः । लुङ् च मंत्रे घसति त्रैलुङ् ॥

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिदुं मर्मजंत वाजिनमाश्रुमत्यं न वाजिनं ।
तेषां पिबतमस्मयू आ नो गंतमिहोत्या ।

इंद्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवं ॥ ५ ॥

आ । वां । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उपे । इमं । इंद्रं । मर्मजंत । वाजिनं ।

आश्रुः । अत्यं । न । वाजिनं ॥ तेषां । पिबतं । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गंतं । इह । ऊत्या ।

इंद्रवायू इति । सुतानां । अद्रिऽभिः । युवं । मदाय । वाजऽदा । युवं ॥ ५ ॥

हे इंद्रवायु वां युवां धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणान्वध्वरानुपास्यदीयान्यज्ञान् लक्षोक्त्य ववृत्युः । अतिशयेन वर्तयति प्रवर्तयति । किंच युष्मदर्थं वाजिनं ग्रहणाय द्रोणकलशाद्वहान्प्रति गमनवन्तमामिवावन्तं वेममिदुं पुरतो वर्तमानं सोमं मर्मजंतं । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयति । मार्जने वृष्टांतः । आश्रुमतिशी-
घ्रगामिनमत्यं न सततं गंतारं वाजिनं वेजनवन्तमश्रमिव । तं यथा खेदाद्यपनयनेन संमार्जयति तद्वत् । किंच हे इंद्रवायु तेषामध्वर्यूणां संबन्धिनः शोधितान् सोमान्पिबतं । पानं कुरुतं । तदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं प्रतीहेदा-
नीमूत्यासद्ब्रह्मणेन सहा गतं । आगच्छतं । किंच हे इंद्रवायु अस्मयू अस्मयज्ञमिच्छंती युवं युवामद्रिभिर्यावभिः
सुतानामभिषुतानां । पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी ॥ तान्पिबतमिति शेषः । किमर्थं । मदाय तृप्तये मोदाय वा । यतो
युवं युवां वाजदा वाजस्यान्नस्य दातारी । अतः पिबतमित्यन्वयः ॥ २४ ॥

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो श्रुका अयंसत ।

एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाश्रवः ।

युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वां । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत ।

वायो इति । श्रुकाः । अयंसत ॥ एते । वां । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रं । आश्रवः ।

युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

हे वायो वां युवयोस्तव चेंद्रस्य च स्वभूता इमे सोमा अप्स्वसदीयेषु कर्मसु ॥ ऊडिदमित्यादिना विभ-

नेबदान्तत्वं ॥ इहास्मिन्नभिषवस्थानि सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तीर्ध्रियमाणा गृहीता होतुं वा द्वियमाणाः ॥
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ संत आयंसत । आगच्छंत । युवयोर्नियता भवन्ति । किंच त एव सोमाः युक्ताः युधा
दीप्ता अयंसत । नियता भवन्ति । किंचैत आशवो व्यापकाः सोमा वां युवां । प्रीक्षयितुमिति शेषः । तिरः
पविचं तिर्यग्भूतं सोमांतर्धायकं वोर्णामयं पविचमभ्यसृक्षत । अभिलक्ष्यासृज्यंत । सृष्टा भवन्ति ॥ सृजेः कर्मणि
लुङि लिङ्गिचावात्मनेपदेष्विति सिचः कित्वाद्गुणाभावोऽमागमाभावश्च ॥ किंच युवायवो युवां कामयमानाः
सोमासः सोमा अव्ययाव्ययान्यच्छिन्नानि रोमाणि पविचसंबंधीन्वविरोमाणि । यद्वा । अव्यया अविमयानि ॥
मकारो लुप्यते ॥ तादृशानि रोमाण्यत्यतिक्रम्य पाचाद्गच्छंतीति शेषः । पुनस्त एव विशेथ्यते । अत्यतिशयेना-
व्यया व्यरहिताः सोमासः सोमा असृक्षतेति शेषः ॥

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र यावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिंद्रश्च गच्छतं ।
वि सूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिंद्रश्च याथो अध्वरं ॥७॥
अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । यावा । वदति । तत्र । गच्छतं ।
गृहं । इंद्रः । च । गच्छतं ।

वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतं । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरं ।
इंद्रः । च । याथः । अध्वरं ॥७॥

हे वायो त्वं ससत आलखादिना निद्रां कुर्वतः शश्वतो बह्वन्यजमानान् । शश्वदिति बङ्गनाम शश्वद्विद्य-
मिति तन्नामसु पाठात् । अत्यतिक्रम्योपेक्ष्यासृक्षन् याहि । गच्छ । इंद्रश्च तथा करोतु । कं देशमिति तमाह ।
यत्र यावा वदति यस्मिन्देशेऽभिषवार्थः पाषाणध्वनिः श्रूयते तत्र गच्छतं तं देशं प्रत्यागच्छतं । गृहं यज्ञगृहं
गच्छतं । पुनः स्थानमेव विशेथ्यते । सूनृता प्रियतथात्मिका सुतिरूपा वाग्यत्र वि ददृशे विशेषणं दृश्यते ।
श्रूयत इत्यर्थः । तत्र गच्छतं । यत्र च घृतमत्यंतदीप्तमाज्यं होमार्थं गृहीतं रीयते गच्छति आहवनीयं प्रति
नीयते ॥ रीङ् सवणे । दिवादित्वात् श्नन् ॥ तत्र गच्छतं । गमनप्रकार एव विशेथ्यते । पूर्णया संपूर्णया पुष्टा-
गया नियुता ॥ जाताविकवचनं ॥ नियुज्जात्याध्वरमसृक्षदीयं यज्ञमा याथः । आभिसुखिन प्रयाथः । किंच हे
वायो त्वमिंद्रश्च युवामध्वरमसृक्षदीयं यागमा याथः । सहेवागच्छतं । तथास्माभिरपि सहेव गच्छतमित्यर्थः ॥

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठंत जायवोऽस्मे ते संतु जायवः ।
साकं गावः सुवन्ते पच्यन्ते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो
नाप दस्यन्ति धेनवः ॥८॥

अत्र । अहं । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिं । यं । अश्वत्थं । उपऽतिष्ठंत । जायवः ।
अस्मे इति । ते । संतु । जायवः ।
साकं । गावः । सुवन्ते । पच्यन्ते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः ।
न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥८॥

हे इंद्रवायू अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे ॥ अहेति विनियहार्थीयः ॥ मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्मा-
द्भृतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतं । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना
उपतिष्ठंत उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयावार्थं । किंचास्मि अस्माकं संबन्धिना जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्त ऋत्विजः
संतु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहंतित्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मै
संतु मान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तं कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इंद्रवायू अस्मिन्नेव गावो धेनवः साकं सहेव

सुवते । युष्मदर्थमेव चीरमुत्पादयति । दोग्ध्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा । गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयति त्वहोहनार्थं ॥ आदादिकः । छित्वात्साख्यमुदत्तेदिति खसार्वधातुकात्साख्ये धातुखरः ॥ किंच यवः । ज्ञातावेकवचनं । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते अतस्ते त्वदर्थं धेनवो नोप दस्वन्ति । नोपचीणा भवन्ति । रोगादिना क्रुशा न भवन्ति । न केवलमनुपचीणाः किंतु धेनवो युष्मत्पौत्रयिच्यो गावो नाप दस्वन्ति । चीराद्युपहारैरुपचीणा नष्टा न भवन्ति ॥

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽतर्नदी ते पतयंत्युक्षणो महि व्राधंत उक्षणः ।

धन्वञ्चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरोकसः ।

सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियंतवो हस्तयोर्दुर्नियंतवः ॥ ९ ॥

इमे । ये । ते । सु । वा । यो । इति । बा । हु । ओ । ज । सः । अ । तः । न । दी । इति । ते । प । त । य । ति । उ । क्ष । णः ।

महि । व्राधंतः । उक्षणः । धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः ।

सूर्यस्यऽड्व । रश्मयः । दुःऽनियंतवः । हस्तयोः । दुःऽनियंतवः ॥ ९ ॥

हे सु वायो शोभनफलप्रद वायुदेव ते तव स्वभूता इमे पुरतो दृश्यमाना येऽद्याः संति ते नदी नदने वावापृथिव्यावन्तस्तयोरंतरास्ते तं त्वां पतयति । पातयति । गमयति । यद्वा । ते तव संबंधिनोऽद्याः पतयति । पतति । यद्देशं गच्छन्ति ॥ पत गती चीरादिरदंतः ॥ कीदृशास्ते । बाह्वोजसो बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् सर्वांगवला इत्यर्थः । किंचोक्षणः सेक्ताः । युवान इत्यर्थः । महि महदतिप्रभृतं व्राधंतो वर्धमानाः तथोक्षण उच्चारणः । तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ वा यपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः ॥ किंच धन्वन् चित् धन्वन्मुदकनिर्गमनापादानभूतेऽतरिक्षेऽपि निरालंबेऽनाशवो नाशरहिता अवाप्ता वा । आकाशे विलंबमकुर्वणा इत्यर्थः । अत एव जीराश्चित् । चित्कब्धः पूजायां । अत्यंतं चिप्रगतयः । यद्वा । अनाशव इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चिच्छब्दः । आकाशमार्गेऽचीणाः । शीघ्रगतयश्चेत्यर्थः । किंचागिरोकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः ॥ ह्यं दसमृतीयाया अलुक् ॥ तदेव स्पष्टयति । सूर्यस्य रश्मय इव दुर्नियंतवो दुःखिन नियंतव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेऽपीत्यर्थः । पूर्वं गिरानिर्गोह्यत्वमुक्तं । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्गोह्यत्वमाह । हस्तयोर्दुर्नियंतव उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखिन नियंतव्याः । देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्र सु ऋषिमिति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया परुच्छेप ऋषिः । अत्यष्टिच्छब्दः । ऊती देवानामित्यंत्वा चिष्टुप । अत्र चिष्टुवन्तपरिभाषा नाश्रीयते सर्वमात्यष्टिमिति विशेषपरिभाषया बाधितत्वात् । मित्रावरुणा देवता । अंत्ययोस्तु तत्रचलिंगोक्तदेवता । तथा चानुक्रांतं । प्र सु सप्त मित्रावरुणं त्वंत्वे लिंगोक्तदेवते अंत्या चिष्टुवन्ति । तुशब्दप्रयोगादिदमादिके द्वे सूक्ते मित्रावरुणदेवताके ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो ह्यं मतिं भरता मृक्यद्भ्यां स्वादिष्टं मृक्यद्भ्यां ।

ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयं उपस्तुता ।

अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चानाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे ॥ १ ॥

प्र । सु । ज्येष्ठं । नि । चि । रा । भ्यां । बृ । ह । त् । न । म । ० । ह्यं । म । तिं । भ । र । त । मृ । क्य । द्भ्यां । स्वा । दि । ष्ठं । मृ । क्य । द्भ्यां ।

स्वादिष्टं । मृक्यद्भ्यां ।

ता । स । र । अ । ज्ञां । घृ । ता । सु । ती । इति । घृ । त । अ । सु । ती । य । ज्ञे । यं । ज्ञे । उप । स्तु । ता ।

अथ । ए । नोः । क्ष । त्रं । न । कु । तः । च । न । आ । धृ । षे । दे । व । त्वं । नु । चि । त् । आ । धृ । षे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः मित्रावरुणाभ्यां ज्येष्ठं प्रशस्यं बृहन्नहृदतिप्रवृद्धं नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविलक्षणात्मन्नं वा प्र भरत । संपादयत । नम इत्यन्ननाम नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । किंच ह्वं ह्व्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत । यद्वा । मतिं पुण्यं ह्वं हविर्भरत । पूर्वच पुरोध्याशाब्दनीयमन्नं इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निषेयं हविरिति विवेकः । कीदृशाभ्यां ताभ्यां । निचिराभ्यां नितरां चिरकालाभ्यां । नित्याभ्यामित्यर्थः । प्रवाहरूपेणेति भावः । किंच मूळयज्ञां स्तुत्या हविःस्वीकारेण स्वयं मृडित्वा यजमानमपि सुखयज्ञां तथा स्वादिष्टं स्वादुतरं मूळयज्ञां हविः सुखयज्ञां । भक्षयज्ञामित्यर्थः । कस्तयोर्विशेष इति तत्राह । ता ती मित्रावरुणौ सम्राजा सम्ययाजमागौ ॥ राजतेः क्विप् । मो राजि समः क्वाविति समो मकारस्य मकारः ॥ घृतासुती । घृतमासूयत आदीयते याभ्यां ती तादृशी । यद्वा । घृतमुदकं वृष्टिलक्षणं प्रसूयते सर्ववानुच्चायते याभ्यां ती । एतयोरहोरात्राभिमानीदेवत्वाद्दहोरात्रद्वारा वृथुत्पादकत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षति । तै० सं० २. १. ७. ३. इति श्रुतेर्वृथुत्पादप्रदत्वं प्रसिद्धं । किंचितौ यज्ञे यज्ञे सर्वेष्वपि यज्ञेषूपस्तुता सर्वेऋत्विग्भिः स्तूयमानौ ॥ गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ अथापि चैनोरेनयोः ॥ संचापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दोसि च । पा० ७. ३. १०४. इति गुणाभावेऽपि गुण इति पररूपत्वं ॥ अचं बलं कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राशसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधुषे । आधर्षितुं शक्यं न भवति ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति केन्द्रत्ययः ॥ किंच तयोर्दिवत्वं नू चित् देवभावोऽपि नाधुषे । आधर्षणायोग्यः । यद्वा । पूर्वमिवेदानीमपि । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोरिति यास्कनोक्तत्वात् । नि० ४. १७. आधुषे न केनाप्याधर्षणीयो भवति । एतयोर्बलं नाधुष्यं किमु तद्देवत्वमिति भावः ॥

अर्दशि गातुरुवे वरीयसी पंथां ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः ।

द्युक्षं मित्रस्य सार्दनमर्यम्णो वरुणस्य च ।

अथा दधाते बृहदुक्थ्यं वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयं ॥ २ ॥

अर्दशि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पंथाः । ऋतस्य । सं । अयंस्तु । रश्मिभिः ।

चक्षुः । भगस्य । रश्मिभिः ॥ द्युक्षं । मित्रस्य । सार्दनं । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।

अर्थ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यं । वयं । उपस्तुत्यं । बृहत् । वयं ॥ २ ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युत्तरौषा उरवे विसीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टाभूत् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पंथा मार्गं आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशः संगतोऽभूत् । भगस्य सर्वैर्भजनीयस्त्वितन्नामकस्य देवस्य रश्मिभिश्चक्षुः सर्वप्राणिनां लोचनं समयंस्त । संगतमभूत् । सर्वे स्वस्वद्रव्यदर्शनाय समर्था अभवन्नित्यर्थः । तदेव स्पष्टीक्रियते । मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सार्दनं गृहमंतरिचं बुचं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्थम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ॥ उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥ बुचं सार्दनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्त्वितन्नामकस्य देवस्य सार्दनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेऽप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः तथा यद्यपि विभिरपि प्रकाशमयंतरिचमेकं तथापि प्रकाशकानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानंतरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोऽभवदित्यर्थः । अथातः कारणाद्दुदितत्वादेवोक्थं स्तुत्यं बृहत् प्रभूतं वयो हविलक्षणात्मन्नं दधाते । धारयतः । किंचोपस्तुत्यमुपेत्य स्तोत्रत्वं ॥ एतिसुशास्त्रित्यादिना क्यप् । पा० ३. १. १०९. ॥ बृहत्स्तोमादिना महत्स्तोत्रं वयो हविलक्षणात्मन्नं च दधाते ॥

ज्योतिष्मतीमर्दिति धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा संचेते दिवेदिवे जागृवांसां दिवेदिवे ।

ज्योतिष्मत्क्षुत्रमांशते आदित्या दानुनस्पती ।

मित्रस्तयोर्वरुणो यातयर्जनोऽर्यमा यातयर्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीं । अदितिं । धारयत् ऽसितिं । स्वः ऽवतीं । आ । सचेते इति । दिवे ऽदिवे ।
जागृ ऽवांसा । दिवे ऽदिवे ।

ज्योतिष्मत् । सचं । आशते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत् ऽजनः । अर्यमा । यातयत् ऽजनः ॥ ३ ॥

अयं यजमानो ज्योतिष्मतीमाहवनीयापेक्षेजोयुक्तामदितिमदीनां संपूर्णलक्षणां क्षितिमपेक्षिवासयोग्यां भूमिसुत्तरवेदिलक्षणां धारयत् । धारयति । स्वयं कृतवानित्यर्थः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । तथा स्वर्गतीं यज्ञनिष्पत्तिद्वारा स्वर्गवतीं ईदृशीं तामा सचेते । मित्रावरुणौ संगती भवतः । न केवलमेतस्मिन्नेवाहनि किंतु दिवे दिवे सर्वेष्वप्यहःसु । कीदृशी तौ । दिवे दिवे प्रतिदिनं जागृवांसा प्रबोधं कुर्वाणी । यज्ञं गंतुमनलसावित्यर्थः । किंच वेदिमागत्य ज्योतिष्मदाज्यादिस्वीकारेणातिशयेन तेजोयुक्तं षचं बलमाशति । अश्रुवति । प्राप्तः ॥ अश्रोतेः क्वांदसे लिख्यनिख्यमागमशासनमिति वचनात्तुडभावः । सटि वा क्वांदसः श्रपः सुः ॥ कीदृशाविति तावाह । आदित्यादितिः पुत्री दानुनस्यती दानस्याज्यादिप्रदानस्य स्वामिनी अभिमतदानस्य पालयितारी वा ॥ षष्ठाः पतिपुत्रेति संहितायां सत्यं ॥ मित्रश्च वरुणश्च तावुभौ देवौ । अर्यमाख्यसु देवस्तयोर्मित्रावरुणयोर्यातयज्जनः । तयोरेव संबन्धाद्बुभयोर्मध्ये स्थितो यातयज्जनः स्वस्वव्यापारनिर्जितसर्वजनः । मित्रावरुणावहोरात्रदेवौ अर्यमा तु तयोरेव सामर्थ्यात्सर्वप्राणिनः प्रेरयतीत्यर्थः । किंच यातयज्जनः । यातयति लोकं यदीया जनाः प्रेथाः स तादृशः । यद्वा । यात्यमाना नरके निपात्यमाना जनाः प्राणिनोऽयष्टारो येन स तादृशः । कर्मसाक्षित्वात्स्वस्वकर्मानुरोधेन प्राणिनः सुकृते यातयतीत्यर्थः । तादृशो अर्यमा मित्रावरुणयोरधीनो वर्तत इति शेषः ॥

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्वपानेष्वाम्भंगो देवो देवेष्वाम्भंगः ।

तं देवासो जुषेरत् विश्वे अद्य सजोषसः ।

तथा राजाना करथो यदीमहे ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयं । मित्राय । वरुणाय । शंतमः । सोमः । भूतु । अवपानेषु । आऽभंगः ।

देवः । देवेषु । आऽभंगः ॥ तं । देवासः । जुषेरत् । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।

तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतावाना । यत् । ईमहे ॥ ४ ॥

अयमस्माभिर्ह्ययमानः सोमो मित्राय वरुणाय च शंतमः पीयमानः सन् सुखतमो भूतु । भवतु ॥ क्वांदसः श्रपो लुक् । भूसुकोस्तिङ्गीति गुणाभावः ॥ अवपानेष्ववाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्यां । किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः । यद्वा । देवेषु स्तोत्रेषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । तथाभगस्तिरेवा सर्वतो भजनीयः । किंच तं सोमं विश्वे सर्वे देवासो देवा अद्यास्मिन्नहनि जुषेरत् । सेवते ॥ क्वांदसो ह्यस्य रत्नादेशाभावः । बङ्गलं क्वांदसीति रुडागमः ॥ कीदृशास्ते । सजोषसः समानप्रीतियुक्ताः । तथा राजाना राजमाना मित्रावरुणौ युवां करथः । कुरुतं । सेविते इत्यर्थः ॥ व्यत्ययेन श्रप् ॥ यद्यस्मात्कारणाद्यदीमहे यत्प्राप्तुमस्तद्देवान्याचामहे ॥ ईड् गर्ता । देवादिकः । क्वांदसो विकरणस्य लुक् ॥ तस्माज्जुषेरत् । तथा ऋतावाना ऋतवर्तौ सत्यवर्तौ यज्ञवर्तौ वा मित्रावरुणावीमहे । अभिमतफलं तयोः पानं वा याचामहे ॥

यो मित्राय वरुणाय विधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वंसं मर्तमंहसः ।

तमर्यमाभि रक्षन्त्यजूयंतमनु व्रतं ।

उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतं ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणं । तं । परि । पातः । अंहसः ।
दाश्रांसं । मर्ते । अंहसः ॥ तं । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयतं । अनु । व्रतं ।
उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतं । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतं ॥ ५ ॥

यो जगो यजमानो मित्राय वरुणाय च ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ मित्रं वरुणं चाविधत् परिचरति
तं जनं युष्मत्परिचारकमनर्वाणमद्वेषिणं । भ्रातृभ्यो वा अवेति श्रुतेः । अनल्पं वानन्यसेविनं परि पातः ।
परितो रक्षतां । कस्मादिति तदुच्यते । अंहसो न्यूनातिरेकजनितात्पापात् । न केवलं सामान्यं जनं अपि तु
दाश्रांसं हविर्दत्तवतं मर्ते मरणधर्माणमंहसः सर्वस्मादपि पापात् । न केवलं भवतावेव अपि त्वर्यमा सर्वेषां
नियंता देव ऋजूयंतं देवेष्वार्जवमाचरंतं यजमानमनु व्रतं तदीयं कर्मानुल्ल्याभि रक्षति । अभितो रक्षति ।
कोऽस्य जनस्य विशेष इति तत्राह । यो यजमान उक्थैः शस्त्रैरेनोरेमयोर्मित्रावरुणयोर्व्रतं कर्म परिभूषति
परिगृह्णाति तथा यजमानो युष्मदीयं व्रतं कर्म स्तोमैः स्तोत्रैर्गानयुक्तमंत्रसाधिराभूषति सर्वतोऽलं करोति ॥
भूष अलंकारि भौवादिकः ॥ तमभिरचंतीत्यन्वयः ॥

नमो दिवे बृहते रोदसीभ्यां मित्राय वोचं वरुणाय मीळुषे सुमृळीकाय मीळुषे ।
इंद्रमग्निमुप स्तुहि द्युक्षंमर्यमणं भगं ।

ज्योर्जीवंतः प्रजया सचेमहि सोमस्योती सचेमहि ॥ ६ ॥

नमः । दिवे । बृहते । रोदसीभ्यां । मित्राय । वोचं । वरुणाय । मीळुषे ।
सुऽमृळीकाय । मीळुषे ॥ इंद्रं । अग्निं । उपं । स्तुहि । द्युक्षं । अर्यमणं । भगं ।
ज्योक् । जीवंतः । प्रऽजया । सचेमहि । सोमस्य । जती । सचेमहि ॥ ६ ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचं । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं । ब्रवीमि । स्तोमीत्यर्थः । कीदृशाय
तस्मै । बृहते महते ॥ बृहन्नहतीरुपसंख्यानमिति विभक्तिरुदात्ता ॥ सुत्याय । तथा रोदसीभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
तदभिमानिदेवाभ्यां नमो वोचं । तथा मित्राय सर्वजनहितायाहरभिमानिदेवाय नमो वोचं । तथा वरुणा-
यावरुणाय रात्र्यभिमानिदेवाय । तथा मीळुषेऽभिमतफलस्य सेत्रे रुद्राय । कीदृशाय तस्मै । सुमृळीकाय
शोभनसुखयित्रे । पुनः स एव विशेष्यते । मीळुषे सुमृळीकायिति द्वे प्रत्येकविशेषणभूते । इदानीं यजमान
अखिजं स्वात्मानं वा प्रति ब्रवीति । हे होतः हे आत्मन्वा इंद्रमग्निं वोचं दीप्तिमंतमर्यमणं भगं चोपोपेत्य
बुद्ध्या प्राप्य स्तुहि । स्तुतिं कुरु । युष्मदनुग्रहाज्ज्योक् चिरकालं जीवंतो जीवनोपेता वयं प्रजया पुत्रभृत्यादिना
सचेमहि । संगता भूयासः । किंच सोमस्त्रेदोहृती जत्या सचेमहि । तमपि सुत्वा तत्कारितेन रचणेन सहिता
भूयास्त्रेत्यर्थः ॥

जती देवानां वयमिंद्रवंतो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।

अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन्तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७ ॥

जती । देवानां । वयं । इंद्रऽवंतः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः ।

अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयं । च ॥ ७ ॥

इंद्रवंतः प्रीतिंन्द्रिण तद्वतो वयं देवानां देवान् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जती जत्या तर्पणेन हविरादिना
मंसीमहि । मन्वेमहि । कीदृशा वयं । स्वयंशसः स्वायत्तकीर्तयो मरुद्भिः सुत्वा हृष्टैर्मघवैरनुगृहीताः । यदा ।
देवानामुत्वा रचणेन रक्षिता मंसीमहि ज्ञातारो भवेम सामर्थ्याच्चेषामेव महत्त्वस्य । किंचाग्निमित्रवरुणा

देवाः शर्म यंसन् । अस्माकं सुखं प्रायच्छन् तं तं वरं । मघवानो वयं च तैर्दत्ताप्तवन्तः संतस्तुसुखमश्नाम ।
व्याप्तुयाम ॥ अन्नोतिराशिषि लिङ्गि च्छंदसुभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थान्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । सुषुमा यातमिति तुचात्मकं चतुर्थं सूक्तं पारुच्छेपमतिशास्करं
षष्ठ्यचरोपेतत्वात् । पूर्वे च तुशब्दप्रयोगान्मित्रावरुणं । अचात्यष्टिपरिभाषा नाश्रीयतेऽतिशास्करमिति विशेषि-
तत्वात् । अचानुक्रमणिका । सुषुम तुचमतिशास्करमिति ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने प्रउगशस्त्र इदं
सूक्तं मित्रावरुणदेवत्वं तुतीयतृचं । सूचितं च । स्त्रीणं बर्हिरेति तृची सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥
तथास्मिन्नेव मित्रावरुणस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादाद्या प्रक्षेपणीया । षष्ठस्य प्रातःसवन इति खंडे सूचितं ।
सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।

आ राजाना दिविस्पृशास्मिन्ना गंतमुप नः ।

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुषुम । आ । यातं । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे ।

सोमासः । मत्सराः । इमे ॥ आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मिन्ना । गंतं । उप । नः ।

इमे । वां । मित्रावरुणा । गोऽशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽशिरः ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणी आ यातं । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतं । आगमनाय किमस्तीति चेत् तत्राह । अद्रिभिरमिष-
वसाधनेर्यावभिः सुषुम । सोमं सुतवंतो वयं ॥ सुनोतेर्लिटि रूपं ॥ अतो गोश्रीताः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मात्मित्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणं । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः । मत्सरः
सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः । नि० २. ५. इमे पुरतो गृहीता वर्तते । अत आ यातं । पुनस्त एव
विशेष्यते । इमे सोमासो मत्सरा मदहेतवो मादने मात्सर्यवंतो वेतरयज्ञगतसोमेभ्यः सोमाः । कीदृशी युवां ।
राजाना राजनशीली दिविस्पृशा बुलोकवासिनी ॥ इदृभ्यां ङेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. इत्यनुक् ॥
इदृशी युवामस्रास्मासु मध्येऽस्त्यालकी वा युवां नोऽस्त्यसंबंधिनं यज्ञमुप गंतं । आगच्छतं । किंच हे
मित्रावरुणैतन्नामानौ देवी वां युवयोरर्थाधिमे सोमा गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः शीरे-
राशिरो मिश्रिताः संजाताः । किंच गवाशिरो गोभिर्दक्षेभिर्मिश्रिताः संजाताः । यद्वा । गोभिः सुतिलक्ष-
णैर्मैर्मिश्रिताः । अत एव शुक्रा दीप्ताः संजाताः । आशिरमव नयति सशुक्रत्वाय । ति० सं० ६. १. ६. ५. ।
इति श्रुतिः ॥

इम आ यातमिदं देवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।

उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।

सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातं । इदं देवः । सोमासः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।

उत । वां । उषसः । बुधि । साकं । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ।

सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ आ यातं । आगच्छतं । यतो युष्मदर्थमिदं देवः क्लेदनसमर्थाः सोमासः सोमा दध्याशिरो दध्याशिर्यणवतः संत इमे पुरतो ग्रहेण गृहीता वर्तन्ते अत आ यातं । किंच दध्याशिरो धीयमानाशिरः सोमाः सुतासो मंत्रेण यावभिरभिषुताः संपन्नाः । अत आ यातमिति शेषः । आदित्यग्रहे दध्यवयसद्वा-
वान्तदपेक्षया दध्याशिर इत्युक्तं । उतापि च वां युवयोः प्रीतये पालनायोषसो बुध्युषसः संबन्धिनि बोधे सति ॥ संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तिषदात्तत्वं ॥ प्रकाशे संजाते सति । न केवलमुषस एव बोधः अपि तु सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्यकिरणैः सह प्रकाशे हविष्प्रदानाय संजाते सति सुतः सोमोऽभिषुतः । इदानीं वियुज्योच्यते । मित्राय सर्वहितायैतन्नामकायाहरभिमानिदेवाय तथा वरुणाय-
वरकाय रात्र्यभिमानिदेवाय च तदर्थं सोमः सुत इति शेषः । किंच ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय तदर्थं पीतये पानाय । यज्ञसिद्धयर्थं हि देवानां सोमपानं । यद्वा ॥ कर्तरि क्तिच् ॥ पीतये पात्र ऋत्विगादये ऋताय यज्ञाय तन्निर्वाहकाय । चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोमः सुतोऽभिषुतः ॥

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहंत्यद्रिभिः सोमं दुहंत्यद्रिभिः ।

अस्मत्त्रा गंतमुप नोऽर्वाचा सोमपीतये ।

अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥ ३ ॥

तां । वां । धेनुं । न । वासरीं । अंशुं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।

सोमं । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ॥ अस्मत्त्रा । गंतं । उप । नः । अर्वाचा । सोमऽपीतये ।

अयं । वां । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥

वां युवयोः संबन्धिमंशुं वक्त्ररूपं सोमं दुहन्ति । संपादयंत्यध्वर्यवः । किमिव । तां प्रसिद्धामपिहोचावर्थां वासरीं सर्वागाच्छादितपयस्कां । ब्रह्मवीरामित्यर्थः । यद्वा । पयआदिनाच्छादयित्रीं ॥ वस आच्छादने । श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः । कृदिकारादक्त्विण इति ङीष् । यद्वा । केवल श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः स्वार्थिकोऽण ॥ धेनुं न प्रीणयित्रीं गामिव । केन साधनेनेति तदाह । अद्रिभिरभिषवसाधनेर्वावभिः । किंचाद्रिमिक्षैरेव साधनेः सोमं युष्मदर्थमेव दुहन्ति । वक्त्ररूपं सोमं युष्मदर्थमेवोदकेनास्त्राव्य रसं दुहन्ति । किंचार्वाचास्मदमि-
मुखी संतौ सोमपीतये सोमपानायास्त्रास्त्रात्तारौ युवां नोऽस्मदीयं यज्ञमुप गंतं । उपागच्छतं । किंच वां युष्मदर्थमयं सोमो नृभिर्नेतृभिर्यज्ञनिर्वाहकैर्ऋत्विग्भिः सुतः । अभिषुतः । किंचा पीतये संपूर्णपानाय सुतः । अत आगच्छतमित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प्रप्र पूष्ण इति चतुर्ऋचं पंचमं सूक्तं पारुच्छेपमात्यष्टं पूषदेवताकं । प्रप्र चतुष्कं पीष्णमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो वैगिकः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तंदते स्तोत्रमस्य न तंदते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमंत्यूतिं मयोभुवं ।

विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥१॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वं । अस्य । तवसः । न । तंदते ।
स्तोत्रं । अस्य । न । तंदते ॥ अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहं । अंतिऽऊतिं । मयऽभुवं ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥१॥

तुविजातस्य बङ्गयजमानार्थमुत्पन्नस्यास्य पूष्णः पोषकस्यैतन्नामकस्य देवस्य तवसो महित्वं बलस्य महत्त्वं प्रप्र शस्यते । प्रस्तूयते सर्वैः ॥ वीष्णा पादपूरणे ॥ न तंदते । न हिनस्ति कश्चित्तदपि । किंचास्य पूष्णः स्तोत्रं न तंदते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोऽपि जन एनं सौतीत्यर्थः । जगत्योषकत्वादिति भावः । अतः कारणादहं अहमपि यजमानः सुम्नयन् सुखमिच्छन्नर्चामि । स्तौमि । कीदृशं तं । अंत्यूतिमासन्नरक्षणं ॥ कादिलोपो बङ्गलमिति कलोपः ॥ सुत्यनंतरमेव वरप्रदमित्यर्थः । मयोभुवं सुखस्योत्पादकं भावयितारं वा । यः पूषा मखो यज्ञवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्नस्त्वित्जो मन आयुयुवे समंतान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । किंच देवो दीप्यमान एष मखो मखं यज्ञमायुयुवे । संपूर्तिपर्यंतं मिश्रयति । यद्वा । विश्वस्य मनोमिश्रणे यजमाने किमायातमिति चेत् उच्यते । मखो यज्ञनिर्वाहकोऽयं पूषा देवो यजमानस्य मन आयुयुवे । समंतान्मिश्रयति । सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥ यंतिऽह्नांदसो लिट् ॥

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमैभिः कृण्वे ऋणवो यथा मृधु
उष्ट्रो न पीपरो मृधुः । हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।

अस्माकमांगूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥२॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरं । न । यामनि । स्तोमैभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधुः ।

उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधुः ॥ हुवे । यत् । त्वा । मयऽभुवं । देवं । सख्याय । मर्त्यः ।

अस्माकं । आंगूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥२॥

हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवतं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति स्तोमैभिः स्तोमैः प्र कृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्रमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । किंच यथा मृधुः संयामानुद्दिश्य ऋणवः गच्छेः तथा प्र कृण्वे । यद्वा । यथा ऋणवः अस्मद्यज्ञं प्रति गच्छेः ॥ ऋण गती । तानादिकः । लेख्यडागमः ॥ तथा त्वां कृण्वे । किंच मृधो हिंसकान्योवृन् संयामे पीपरः । पारं नयसि ॥ पारयतेर्लुङि चङि रूपं ॥ तत्र दृष्टान्तः । उष्ट्रो न । उष्ट्रो यथा भारं बोढा पारयति तद्वन्मृधुः संयामात्पीपरः । पारं नयसि । अतः कारणात् त्वा त्वां मयोभुवं सुखस्य भावयितारं देवं देवनशीलं पूषणं मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्योऽहं ऊवे । आहूयामि । किमर्थं । सख्याय समानख्यानाय प्रियकरणाय । एवमाहृतः सन्नस्माकमांगूषानाघोषान् स्तोमान् । आंगूषः स्तोम आघोष इति यास्तः । द्युम्निनस्कृधि । द्योतनवतः जुह । यद्वा । स्तोमान् यज्ञोवतोऽज्ञवतो वा कृधि । अस्मत्सुत्या प्रीतस्त्वमेवं कुर्वित्यर्थः । किंच वाजेषु संयामेषु द्युम्निनोऽज्ञवतः कृधि । अस्मद्वैरिणो जित्वा तेषामज्ञं मयि कुर्वित्यर्थः ॥

यस्य ते पूषन्सख्ये विपन्यवः क्रत्वा चित्संतोऽवसा बुभुजिर इति क्रत्वा बुभुजिरे ।

तामनु त्वा नवीयसीं नियुतं राय ईमहे ।

अहेऽमान उरुशंस सरी भव वाजेवाजे सरी भव ॥३॥

यस्य । ते । पूषन् । सख्ये । विपन्यवः । क्रत्वा । चित् । संतः । अर्वसा । बुभुजिरे ।
इति । क्रत्वा । बुभुजिरे ॥ तां । अनु । त्वा । नवीयसीं । निऽयुतं । रायः । ईमहे ।
अहेळमानः । उरुऽशंस । सरीं । भव । वाजेऽवाजे । सरीं । भव ॥ ३ ॥

हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥ जसादिषु च्छंदसि वाचनमिति नाभावाभावः ॥ संतो भवंतं प्रीणयितारः संतो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः । यदा । मेधाविनामैतत् । मेधाविनः । यजमाना अर्वसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः संतो बुभुजिरे । भुञ्जते भोगान् । इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुजिरे । भुञ्जते सर्वं पाख्यं इति वा ॥ मुजेच्छंदसि लिटि बज्जलं छंदसीति बट् ॥ तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां सुत्यां वा रक्षामन्वमुस्यत्य रक्षाया अनंतरं स्वां नियुतं राय एतत्संख्याकान्धनामीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बज्जधा सुत्य त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन्नस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गतव्यो भव ॥ सतीरीणादिक इतिप्रत्ययः । आयुदात्तत्वं ॥ किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संघामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गंता भवेत्यर्थः ॥

अस्या ऊ षु ए उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्च अवस्यतामजाश्च ।
ओ षु त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्यं आघृणे न ते सख्यमपहुवे ॥ ४ ॥
अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व ।
अवस्यतां । अजऽअश्व ॥ ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यं । अपऽहुवे ॥ ४ ॥

हे अजाश्च पूषन् । अजाश्चेति पूषणमाहेति यास्कः । नि० ४. २५. । नोऽस्माकमस्या असी ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ सातये स्नामायाहेळमानोऽक्रुध्यन्ननादरमकुर्वन् ररिवान् दाता च सन् सु सुधुप भुवः । समीपस्थो भव ॥ रतिच्छंदसस्य लिटः क्तसुः । पदसंज्ञाया अभावेऽपि पपिवांसं तस्त्रिवांसमित्यादौ छंदसोऽवग्रहो दृश्यते । ऊ इति पादपुराणः ॥ किंच अवस्यतामन्नमिच्छतामस्माकं हे अजाश्च अजा एवाश्वस्थानीया यस्य तादृशं त्वं । पूषनामिदं । ररिवाँश्च सन्तुप भुवः । अजाः पूषण इति यास्कः । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्प्रक एको निपातः । हे दस्म शत्रूणासुपचपचितः पूषन् त्वा त्वामी षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि ॥ वृतेरन्तर्भावितत्पर्याल्लिङ्गि बज्जलं छंदसीति शपः सुः ॥ यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । साधुभिः स्तोमेभिस्त्वां प्रीणयितुं समर्थैः स्तोत्रैः । किंच हे पूषन् आघृणे सर्वतो वृष्टेः चारयितः । यदा । आघृणे हविषामाहर्तः स्वीकर्तः स्वां नह्यतिमन्ये । अवमतिं नैव करोमि । न केवलमनतिक्रममाचं किंतु ते सख्यं तव सखित्वं हितकर्तृत्वं नह्यपहुवे । जैवापनयामि । न त्यजामि । सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

असु श्रीषड्विकेकादशर्चं षष्ठं सूक्तं । अचानुक्रमणिका । असु श्रीषड्विकेकादश वैश्वदेवी मैत्रावरुणाश्विन्यस्तिस्र ऐन्द्रापियो मारुतिंद्रापी बार्हस्पत्या वैश्वदेव्यत्या त्रिष्टुप्पंचमी बृहती वैश्वदेवमेतदेवमन्यासामपि सूक्तप्रयोगे वैश्वदेवत्वं सूक्तभेदप्रयोगे यल्लिंगं सा देवतेति । परच्छेष ऋषिः । अंथा त्रिष्टुप् पंचमी बृहती । अन्या अत्यष्टयो विशेषाभावात् । छत्सं सूक्तं वैश्वदेवं । तत्राद्याया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणी । अथ तिस्रोऽश्विदेवताकाः । ऐंद्री षष्ठी । सप्तम्यापियो । अष्टमी मारुती । नवम्यिंद्रापी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्या वैश्वदेवतुचे प्रथमा । षष्ठ्येति खंडे सूचितं । असु श्रीषड्विके षु णो अपि । आ० ८. १. इति ॥

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दधे आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमहे इंद्रवायू वृणीमहे ।
यद्वा क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।

अध प्र सू न उप यंतु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रीषट् । पुरः । अग्निं । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यं । वृणीमहे ।
इंद्रवायू इति । वृणीमहे ॥ यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । संदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यंतु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

अहं पुरः पुरत उत्तरवेद्यामभिमाहवनीयाख्यं धिया प्रणयनादिकर्मणा दधि । धारितवानस्मि । तच्छर्ध-
स्तादृशं बलवंतं वापिं यद्वा तच्छर्धस्तादृशं मरुतां स्वरूपं बलं दिव्यं दिवि भवं नु षिप्रमा वृणीमहे ।
आभिमुख्येन संभजामहे । किंचेद्रवायू वृणीमहे । यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तमति नाभा नामी भूम्या
नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा । नामी सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । यज्ञमाजुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः ।
क्राणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि संबध्यते ॥ क्रांसः कर्मणि लुङ् ॥
अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रीषट् । अस्याः स्तुतेः अरणं भवतु । श्रोता भवतु
वा मरुतां गणोऽपिर्वा । इंद्रावायुपत्वे प्रत्येकापिचथैकवचनं । अधानंतरं नो धीतयोऽस्यदीयानि कर्माणि
स्तुत्यादिरूपाणि प्र सूप यंतु । प्रकर्षेण सुष्ठु युष्मानुपगच्छंतु । किंच देवाँ अच्छा नागन्यादिदेवानाभिमुख्येन
प्राप्तमिव धीतयोऽस्यदीयानि कर्माण्युप यंतु । तेषां समीपं प्राप्तवंतु ॥

यद्वा न्यन्मिचावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्याधि सन्नस्वपश्याम हिरण्ययं ।

धीभिश्च न मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । न्यत् । मिचावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतं । स्वेन । मन्युना ।
दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ॥ युवोः । इत्या । अधि । सन्नऽसु । अपश्याम । हिरण्ययं ।

धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

हे मिचावरुणौ ऋतादादित्यात्तदुदकं यद्यस्मात्कारणादध्यधिकमाददाथे सर्वतो ददथः । कीदृश-
मुदकं । अनृतं नश्वरं शोषणस्वभावं । केन साधनेन । स्वेन मन्युना स्वकीयेन तेजसा । अहोरात्राभिमानिदेवी
मिचावरुणौ खलु वृष्टिं मोचयतः । अहोरात्रे वा इत्यादिश्रुतिः पूर्वमेवोदाहता । मन्युर्विशेष्यते । दक्षस्य
समर्थस्य स्वेन मन्युनात्मभूतेन मननीयेन सामर्थ्येन । किंच हे मिचावरुणौ युवोः ॥ अंत्यलोपस्कांसः ॥
युवयोः संबन्धि हिरण्ययं हिरण्यमयं रूपं ॥ ऋत्यवास्त्यवास्वेत्यादी मयटो मशब्दलोपो निपात्यते ॥ इत्येत्यं
वच्यमाणप्रकारेण सन्नसु यज्ञसदनेष्वध्यपश्याम । पश्याम । केन साधनेनेति तदुच्यते । धीभिस्त्वदुद्देश्यैः कर्मभि-
र्यज्ञादिरूपैः मनसा चन त्वदासक्तेन चेतसा च स्वेभिरक्षभिरात्मीयेरनन्यैश्चनुरादीद्विधैः । किंच सोमस्य सोमं
स्वेभिरक्षभिरस्यदीयेरिद्विधैः ॥ नासाद्यपेक्षया वङ्गवचनं ॥

पृथक्स्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्ते युवां स्तोमेभिरित्याश्विनमृचः । षष्ठस्तेति खंडे सूचितं । युवां स्तोमेभिर्देवयंतो
अश्विनावर्मह इंद्र । आ० ८. १. इति ॥

युवां स्तोमेभिर्देवयंतो अश्विनाश्रावयंत इव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्या उ यवः ।

युवोर्विश्वा अग्निं श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।

मुषायंतं वां पवयो हिरण्यये रथे दसा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवां । स्तोमेभिः । देवऽयंतः । अश्विना । आश्रवयंतःऽइव । स्योकं । आयवः ।
युवां हृष्या । अभि । आयवः ॥ युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृष्ः । च । विश्वेऽवेत्सा ।
प्रुषायंते । वां । पवयः । हिरण्यये । रथे । दसा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

हे अश्विनाश्विनी देवी युवां स्तोमेभिः स्तोत्रैर्व्ययंतो युवामात्मन इच्छंत आयवः । मनुष्यनामेतत् । यजमानाः स्योकं युष्मदीयस्मृतिरूपां वाचमाश्रवयंत इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वंत इव स्तुवंति । स्योक इति वाङ्माम स्योको धारिति तन्नाममूक्तत्वात् । कीदृशस्ते । युवां हृष्या हृषिषाज्यादिनाभ्यायव अभिसुखेन गंतारः । प्रीणयितुमिति शेषः । हवीष्याभिसुखेन प्रापयंतो वा । किंच हे विश्ववेदसा सर्वधनौ युवोर्युवयोः संबन्धिन्यो विश्वाः श्रियः सेवनीयाः सर्वा लक्ष्मीर्धनकनकादिरूपा अर्धधिकं भजंत इति शेषः । किंच पृचश्चान्नमपि युष्मत्प्रसादादध्यधिकं लभते । किंच हे दसा शत्रूणामुपक्षपयितारी वां हिरण्यये रथे हिरण्यये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायंते । चरंति स्रवंति ॥ प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । कंदसि शाय-जपीत्यहार्वाप अः शायजादेशः ॥ मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवंतीति भावः । पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिमिति निरुक्तं । ५. ५. । अश्विनो रथस्य मधुपूर्णं चयः पवयो मधुवाहने रथे । ऋ० १. ३४. २. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंच तादृशे हिरण्यये हृदयरमणे रथे मधुरं हविर्वहतमिति शेषः ॥

अचेति दसा व्युप नाकमृत्वथो युंजते वां रथयुजो दिविष्टिष्वध्वस्मानो दिविष्टिषु ।
अधि वां स्थाम वंधुरे रथे दसा हिरण्यये ।

पथेव यंतावनुशासता रजोऽंजसा शासता रजः ॥ ४ ॥

अचेति । दसा । वि । ऊं इति । नाकं । ऋत्वथः । युंजते । वां । रथऽयुजः । दिविष्टिषु ।

अध्वस्मानः । दिविष्टिषु ॥ अधि । वां । स्थाम । वंधुरे । रथे । दसा । हिरण्यये ।

पथाऽइव । यंता । अनुऽशासता । रजः । अंजसा । शासता । रजः ॥ ४ ॥

हे दसा दसावश्विनी अचेति । वक्ष्यमाणं युष्मच्छेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्युत्पथः । विशिषेण गच्छथः ॥ ऋणु गतौ तानादिकः । लेख्यडागमः ॥ यज्ञसंपूर्त्यनंतरमिति यावत् । उग्र-ब्दोऽवधारणे । यद्वा । नाकं । अकं दुःखं । तद्रहितं यज्ञमृत्वथः । विशिषेण गच्छथ एव । तदर्थं वां रथयुजो युष्मत्संबन्धिनो रथस्य योजयितारः सारथयो दिविष्टिषु स्वर्गस्त्रीषणेषु व्योतनात्मकस्य यज्ञस्त्रीषणेषु गमनेषु वा निमित्तभूतेषु युंजते । अश्वान्योजयंति रथे । युक्ते रथे वा युष्मान् । त एव विशिष्यते । दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालंबाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च धंसमकुर्वाणाः । किंच हे दसाश्विनी वां युवयोर्वंधुरे वंधुरत्रययुक्ते । युगबंधनाधारः काष्ठविशेषो वंधुरः । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां चिवंधुरः । ऋ० ८. २२. ५. । इत्यादिषु प्रसिद्धं । हिरण्यये हिरण्यये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम ॥ क्वांदसे लडि बङ्गलं कंदसीत्यडभावः । आयुदात्तः क्वांदसः ॥ कीदृशी । पथेव सुपथेन मार्गेण निरालंब आकाशे रजो रंजनात्मकं स्वर्गं प्रति यंती गच्छंती । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अनुशासताननुकूलाञ्छत्रुननुशासती विधेयीकुर्वती ॥ शासिः शतरि जक्षित्यादय इत्यभ्यस्तात्वाद्भ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तत्वं ॥ किंचांजसा मुख्यत्वेन प्रकष्टं रज उदकं वृष्टिलक्षणं शासता शासती बलाविधेयीकुर्वती ॥

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यंतं ।

मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तं । दशस्यतं ।

मा । वां । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥

हे शचीवसू । शचीति कर्मनाम । अस्मद्गुणितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ युवां शचीभिरस्यदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैर्दिवा नक्तमहनि रात्री च दशस्यतं । अभिमतं ददेयां ॥ दाम् दान इत्यस्येदं खांदसं रूपं । यद्वा । दशस्यतिर्दानार्थः कंडादिषु द्रष्टव्यः ॥ वां युवयो रातिर्दानं कदा चन सर्वदा यागकालेऽयागकालेऽपि मोप दसत् । मोपचीणं भूत् ॥ दसु उपचये । लुङि पुषादितुतादीति त्रैरङ् ॥ न केवलं युष्मदीयं अपि त्वस्माकमपि रातिर्दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयदानं वार्थिभ्यः कदा चन सर्वावस्थायामपि मोप दसत् । उपचीणं मा भूत् । सर्वदा वर्ततां । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्यां युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥

पृथस्य षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रेणैन्द्रे तुचे तृतीया वृषन्दित्रिषा । वृषन्दिद्र वृषपाणास इंदवः सुषुमा यातमद्रिभिः । आ० ८. १. इति ॥ तत्रैव सवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्या ऋचः प्रक्षिप्योभयीभिर्यष्टव्यं । तत्र होतुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादेषा प्रक्षेपणीया । सूचितं च । षष्ठस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तादन्याः ऋत्वीभाभ्यामनवानंतो यजति । आ० ८. १. इति ॥

वृषन्दिद्र वृषपाणास इंदव इमे सुता अद्रिषुतास उद्दिदस्तुभ्यं सुतास उद्दिदः ।

ते त्वा मंदंतु दावने महे चित्राय राधसे ।

गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इंद्र । वृषऽपानासः । इंदवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उतऽभिदः ।

तुभ्यं । सुतासः । उतऽभिदः ॥ ते । त्वा । मंदंतु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।

गीऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे इंद्र वृषन् वर्धितः कामानां इमे पुरतो दृश्यमाना इंदवः सोमाः सुताः । त्वदर्थमभिषुताः । कीदृशास्ते । वृषपानासोऽभिमतवर्षकेण त्वया पातव्याः अद्रिसुतासोऽद्रिभिर्दृढैः पापाणिरभिवसाधनैः सुताः उद्दिद उद्दिदका वर्षस्य । त एव पुनर्विशेष्यते । उद्दिदो बलस्योद्दिदका उद्दित्रा वा पर्वतादी तादृशाः सोमास्तुभ्यं सुतासस्त्वदर्थमेवाभिषुताः । किंच ते तादृशाः सोमास्त्वा त्वां मंदंतु । तर्पयंतु । कुर्वन्ति तदुच्यते । दावने दानवति यागे । अभिमतदानाय वा । तथा महे महते चित्राय चायमानाय विचित्राय नानाविधाय वा राधसे धनाय । किंच हे गिर्वाहो गिरां स्तुतीनामस्यदीयानां वोढः ॥ वहिहाधाऽभ्य इत्यमुन् ॥ गीर्भिरस्यस्तुतिभिः स्तवमानः सन्ना गहि । आगच्छ । नोऽस्मान् सुमृळीकः सुष्ठु मुडयिता सन्ना गहि । आगच्छ ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तादो षू णो अप इत्येवावपनीयैकीकृत्योभाभ्यां यागः । षष्ठस्येति खंडे सूचितं । ओ षू णो अपे शृणुहि त्वमीकृतोऽपि होतारं । आ० ८. १. इति ॥ तस्मिन्नेव सवने प्रउगशस्त्रे द्वितीया । सूचितं च । असु आंषको षू णो अपे । आ० ८. १. इति ॥

ओ षू णो अपे शृणुहि त्वमीकृतो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।

यद्वा त्यामंगिरीभ्यो धेनुं देवा अर्दन्नन ।

वि तां दुहे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । ऋणुहि । त्वं । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः ।
राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ॥ यत् । ह । त्यां । अंगिरःऽभ्यः । धेनुं । देवाः । अदत्तन ।
वि । तां । दुहे । अर्यमा । कर्तेरि । सचा । एषः । तां । वेद् । मे । सचा ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मदीयमावाहनं सुतिं वेळितोऽस्माभिः सुतः सन्नो षु ऋणुहि । ओ इति निपातद्वयसमु-
दायात्मक एको निपातः । आभिसुख्येनैव सुषु ऋणु ॥ उतश्च प्रत्ययादिति च्छंसि वावचनमिति हेर्षुगभावः ॥
श्रुत्वा च देवेभ्यो देवनशीलेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो हविर्भागभ्यः सुतिभागभ्यश्चेत्यर्थः ॥ यज्ञस्विक्रम्यामिति
घः ॥ तेभ्यो यज्ञियेभ्यो यज्ञार्हेभ्यो यज्ञमानेभ्यः संबन्धि कर्म ब्रवसि । ब्रूहि ॥ ब्रवीतेर्लैव्यडागमः ॥ कीदृशेभ्यः ।
राजभ्यो राजमानेभ्यः । इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते । अत्रेतिहासमाहुः । अंगिरसो नाम महर्षयः पूर्वं
यज्ञार्थं देवान् सुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त । ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः । लब्धां च तां धेनुं चीरं दोग्धु-
मशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन् । स च प्रार्थितोऽपिहोचाव्यर्थं चीरं दुदोहेति । तदिदमचोच्यते । यथां त्यां
तां प्रसिद्धां धेनुं चीरादिना प्रीणयित्रीं गां ह देवा अंगिरोभ्यस्तदर्थमदत्तन दत्तवन्तः ॥ तन्ननप्रणयनाच्चेति
तनादेशः ॥ तां धेनुमर्यमा सर्वस्य नियमिता देवः कर्तेरि सर्वस्योत्पादके स्वध्यापी सचेतरदेवेभ्यः साकं वि
दुहे । विविधं दुग्धवान् ॥ दुहेर्लिटि बङ्गलं क्कंदसीति षट् । क्कंदसि वेति वचनाद्विर्वचनभावः । लब्धेव वा
लोपस्त इति तलोपः ॥ एषः एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद् । जानाति । अर्यमाहमपि
जानामीत्यर्थः । ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यपेः सुतिः ॥

मो षु वो अस्मदिति प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्यो षू णो अगे
। आ० ८. १. इति ॥

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मात्पुरोत जारिषुः ।
यच्चश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यं ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुस्तरं दिधृता यच्च दुस्तरं ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । युम्नानि । मा । उत । जारिषुः ।
अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः ॥ यत् । वः । चित्रं । युगेऽयुगे । नव्यं । घोषात् । अमर्त्यं ।
अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरं । दिधृत । यत् । च । दुस्तरं ॥ ८ ॥

हे मरुतः वो युष्मत्संबन्धीनि तानि प्रसिद्धानि पौंस्या पौंस्यानि बलानि सना सदातनानि नित्यानि
युम्नानि प्रकाशयुक्तानि । यद्वा । सना संभजनीयानि युम्नानि धनवंति यशोवंति वा ॥ मत्वर्षीयो लुप्यते ।
मो इति निपातद्वयसमुदाय उशब्दोऽवधारणे ॥ अस्मदस्मान् मो ष्वभि भूवन् । सुषु शिवाभिमवन् । यद्वा ।
अस्मत्तोऽपगतानि मा भूवन् । उतापि च । यद्वा । युम्नानीत्येतदुत्तरत्र संबध्यते । युम्नानि धनानि यशांसि
वास्मदीयानि मा जारिषुः । चीणानि मा भूवन् । उतापि चास्मात्पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनो मा
जारिषुः । जीर्णा नष्टा मा भूवन् । किंच वो युष्मत्संबन्धि चित्रं चायनीयं नानाविधं नव्यं नूतनं स्रोतव्यं
वामर्त्यममरणधर्मकं मर्त्येषु दुर्लभं वा यदस्ति घोषात् घोषाः ॥ व्यत्ययेन पंचमी ॥ शब्दोपेता गवादयो घोषो-
पलक्षिता ग्रामनगरादयो वा ये संति तत्सर्वं युगे युगे युगशब्दोपलक्षिते तत्तत्कालेऽस्मासु । अस्मासेव
भवत्विति शेषः । नान्यस्य । किंच हे मरुतः यच्च दुस्तरं दुःखेन तरणीयं संपादनीयं धनं दिधृत धारयत
तदस्मासु । किंच दुस्तरं शत्रुभिरहिंसितं तत्सर्वमपि विश्लेषणास्मासु स्थापयत ॥

पुष्यस्य षष्ठेऽहन्यच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्यायाः पुरस्तात् दध्यङ् ह म इत्येषा । सूचितं च । दध्यङ् ह मे
अनुषं पूर्वो अंगिरा इत्येवमेव माध्यन्दिने । आ० ८. १. इति ॥

दध्यद् ह मे जनुषं पूर्वो अंगिराः प्रियमेधः कखो अचिर्मनुर्विदुस्ते मे पूर्वं मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वार्यतिरस्माकं तेषु नाभयः ।

तेषां पदेन मया नमे गिरेन्द्रामी आ नमे गिरा ॥९॥

दध्यद् ह मे । जनुषं । पूर्वः । अंगिराः । प्रियमेधः । कखः । अचिः । मनुः । विदुः ।
ते । मे । पूर्वं । मनुः । विदुः ॥ तेषां । देवेषु । आऽर्यतिः । अस्माकं । तेषु । नाभयः ।

तेषां पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इंद्रामी इति । आ । नमे । गिरा ॥९॥

दध्यद्गुणर्वगोचोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा अंगिरा अंगारः । तदन्ते-
जस्वीत्यर्थः । यद्वा । अंगारा एवांगिरसोऽभवन् चेऽंगारा आसस्तेऽंगिरसोऽभवन्ति श्रुतेः । अंगिरा अंगारा
अंकना अंचना इति निरुक्तं । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३.
१७. इति यास्कः । स च कखो मेधावी स चाचिर्दुःखचयरहितः । अचिर्न चय इति निरुक्तं । ३. १७. ।
मनुर्मनवानेतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म विदुः ।
जानन्ति ॥ वेत्तेर्विदो लटो वेति श्लेषादेशः ॥ किंच ते पूर्वोक्ताः पूर्वं पूर्वकालीना मेऽस्मत्पिचादीज्जानंत
इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवंतो यतस्ते पूर्वं मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ सुपां सुनुगिति जसो लुक् ॥ तेषां
ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यद्गुःदीनां देवेष्वितरेषु देवगश्लेषु महर्षिषु मध्य आयतिर्दीर्घकालसंबंधो
ऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह बंधवंतः प्राणाः फलेन संबद्धा
यागा वा तेषु । तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मातो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वं । तेषां दध्यद्गुः-
दीनां पदेनास्यदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तितरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमति सर्वो जनः ।
किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन्निद्रामी गिरा स्तितरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिसुख्येन नमामि
सौमि । नमामि चेत्यर्थः ॥ नमेर्यत्थयेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ॥ कर्मकर्तरि न दुहस्त्रुनमामिति यकः प्रतिषेधः ॥
स्वयमेव नतोऽस्मि ॥

होता यक्षश्चनिनो वंत वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारैर्भिरुक्षभिः ।

जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।

अधारयदरिंदानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वंत । वार्यं । बृहस्पतिः । यजति । वेन । उक्षऽभिः ।

पुरूऽवारैर्भिः । उक्षऽभिः ॥ जगृभ्म । दूरेऽआदिशं । श्लोकं । अद्रेः । अधः । त्मना ।

अधारयत् । अरिंदानि । सुऽक्रतुः । पुरू । सद्मानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

अयं होता द्वैव्योऽभिर्मानुषो वा देवानामाह्नाता यवत् । याज्यां पठतु ॥ यजेल्लेव्यडागमः । सिद्धञ्जलमिति
सिप ॥ वनिनो वननवंतः हविः कामयमाना वा देवा वार्यं वरणीयं सोमं वंत । संभजंतां ॥ वनतेऽकांदसे
लङि अत्ययेनात्मनेपदं । वङ्गलं कंदसीति शपो लुक् । कांदसोऽत्यलोपः ॥ तदर्थं बृहस्पतिर्बृहतो मंत्रस्य हविषो
वा पालकोऽध्वर्युर्द्वैव्यो बृहस्पतिर्वा स्वयमेव यजति । यागं करोति । कीदृशः सः । वेनः कामयमानः । केन
साधनेनेति तदुच्यते । उक्षभिः सेचकैः सोमैः पुरुवारैर्भिर्बङ्गभिर्वरणीयैः तथोक्षभिः सेचनसमर्थैर्बदकैः तन्नि-
मित्तभूतैर्हयमानैराहुतिभिरादित्यद्वारा वृध्यन्तैः । वयं यजमाना दूरआदिशं दूरदेश आदिगादेशो यस्य
तादृशं ॥ हलदंतात्सप्तम्याः । पा० ६. ३. ९. इत्यलुक् ॥ अद्रेः । जातावेकवचनं । अभिषवसाधनस्य याव्याः
श्लोकं वाचं ध्वनिं जगृभ्म । गुह्नीमः श्रोत्राभ्यां । पूजार्थं वङ्गवचनं । र्दानां परोचकृतः । सुक्रतुः शोभनकर्मायं

यजमानोऽघाय यागसंपूर्वनंतरमरिदानि । उदकनामैतत् अरिदानि ध्वस्वन्वदिति तन्नामसु पाठात् । वृष्टिलक्षणान्युदकानि तन्नामनाधारयत् । धारयति ॥ ररिर्दाता । नास्त्वन्यो ररिरस्य पिपासोपशमनस्य तादृशं पिपासोपशमनं ददतीत्यरिदानि । यद्वा । अररिरितश्चेतस्य गमनं । श्रीणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः । पुषोदरादित्वाद्भिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । तद्दतीत्यरिदान्युदकानि । चेष्टाप्रदानित्यर्थः । आपोमयः प्राणः । छां० उ० ६. ५. ४. इति श्रुतेः । यद्वा । ररिर्दानं । न विद्यते तादृशं दानमितरभूतेषु तदररि । तद्दतीत्यरिदानि । अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः ॥ तादृशान्युदकानि यागेनोत्पादितवानित्यर्थः । किंच सुक्रतुः शोभनकर्मायं पुरु पुच्छणि बहूनि सद्गानि सदनानि सुखनिवासयोग्यानि गृहाण्यधारयत् । यद्वा । बृहस्पतिः सुक्रतुश्चायमध्वर्युररिदान्युक्तलक्षणान्यभिषवसाधनान्युदकान्यधारयत् । धारितवान् । तथा सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः पुरु सद्गानि सदनानि हविरासादनान्यधारयत् ॥

दशरात्रे षष्ठेऽहनि प्रउगशस्त्रे वैश्वदेवतुचस्य द्वितीया ये देवास इत्येषा । सूत्रितं च । ये देवासो दिव्येकादश स्त्रेयमददाद्भसं । आ० ८. १. इति ॥

ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येकादश स्थ ।

अप्सुक्षितो महिनैकादश स्थ ते देवासो यज्ञमिमं जुषध्वं ॥ ११ ॥

ये । देवासः । दिवि । एकादश । स्थ । पृथिव्यां । अधि । एकादश । स्थ ।

अप्सुऽक्षितः । महिना । एकादश । स्थ । ते । देवासः । यज्ञं । इमं । जुषध्वं ॥ ११ ॥

हे देवासो देवा योतनशीला ये यूयं दिवि बुद्धोक्त एकादश स्थ एकं च दश चैत्यितत्संख्याका भवथ तथा पृथिव्यामध्युपर्येकादश स्थ एतत्संख्याका भवथ किंचाप्सुक्षितः । तद्वेतुत्वान्ताच्छब्दं । अप्सुक्षिते चिन्वति निवसंतीत्यप्सुक्षितः ॥ चिन्वतेः क्तिप् । तत्पुरुषे कृतीत्यनुक्त् ॥ अंतरिक्षवासिनो देवा एकादश स्थ तत्संख्याका भवथ । यद्वा । अंतरिक्षस्थेयं संज्ञा । आपः पृथिवीत्यंतरिक्षनामसु पाठात् । यद्यपि तिस्र एव देवता इत्युक्तत्वात् चित्वाद्यभिमानिन्यो देवतास्तिस्र एव तथापि महिना महत्त्वेन स्वस्वविभूत्या त्रयस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तत्तत्स्थाना अन्यास्तद्विभूतय इत्युक्तत्वात् । महिना देवास इत्येते सर्वत्र संबध्येते । ते यूयं हे देवासो मिलित्वोक्तसंख्याका देवा इममस्मदीयं यज्ञं जुषध्वं । संभजध्वं । तत्संबंधि हविषा सेवित्वा प्रीणयध्वं ॥ एकं च दश वैकादश । प्रागेकादशभ्यः । पा० ५. ३. ४९. इति निपातनाद्दीर्घः । संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ४ ॥ २० ॥

एकविंशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र वेदिषद् इति प्रथमं सूक्तं त्रयोदशर्चं । उच्यथ्यपुत्रस्य दीर्घतमस आर्षं । आपेयं । अन्वे चिष्टुभी । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्वः । दशमी त्रिष्टुब्जगती वा । अर्थाष्टपरिभाषा निवृत्ता । अत्रानुक्रमणिका । वेदिषदे सप्तोना दीर्घतमा श्रीचथ्य आपेयं तु द्वित्रिष्टुवंतं तु त्रिष्टुब्जगती वेति ॥ प्रातरनुवाकस्यापेये कृती जागते वंदसीदमादीनि तृतीयवर्जितानि षट् सूक्तानि विनियुक्तानि । तथाश्चिनशस्त्रे षष्ठां तृतीयवर्जितानां सूक्तानां विनियोगः । सूत्रितं च । वेदिषद् इति षष्ठां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १३. इति ॥

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्रये ।

वस्त्रेणैव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनं ॥ १ ॥

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिंऽइव । प्र । भर । योनिं । अग्रये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिं । ज्योतिऽरथं । शुक्रऽवर्णं । तमऽहनं ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो वेदिषदे वेद्यां सीदते नित्यं प्रियधामाय प्रियधान्ने प्रियस्थानायोत्तरवेदिलक्षणप्रियाय सुद्युते शोभनयोतनायापयेऽग्रनयनादिगुणविशिष्टाय योनिं स्थानं वेद्याख्यं धासिमिव हवीरूपमत्तमिव प्र

भर । प्रहर । प्रकषेण संपादयेत्यर्थः । तत्र स्थानं वस्त्रेणैव तेन यथा मार्दवायासृणाति तद्वत् मन्मना मननीयेन संभारेण बर्हिषा वा वेदिस्थानं वासय । आच्छादय । कीदृशं तत्स्थानमिति तदुच्यते । शुचिसुत्पवनप्रोक्षणादिनामेध्यासुरादीनामपगतत्वाच्छुद्धं ज्योतीरथं ज्योतिष आज्यादेरपेक्षा रथस्थानीयमाधारभूतत्वात् शुक्लवर्णं अग्न्युपेतत्वाद्दीप्तवर्णं अत एव तमोह्नं तमसोऽधकारस्य हंतारमन्त्रानस्य वा । अपिसाध्ययज्ञादिद्वारा ज्ञानविचारकत्वादिति भावः । यद्वा । तस्यां योनौ स्थाने वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयति तद्वत्तमपि वासय । निवासय । स्थापय । मन्मना मननीयेन हृद्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशं । ज्योतीरथं दीप्तिरथोपेतं । शेषं पूर्ववत् ॥

अभि द्विजन्मा चि वृद्धं मृज्यते संवत्सरे वावुधे जग्धमी पुनः ।

अन्यस्यासा जिह्या जेन्यो वृषा न्येन्येन वनिनो मृष्ट वारणः ॥ २ ॥

अभि । द्विजन्मा । चि वृत् । अन्नं । मृज्यते । संवत्सरे । वावुधे । जग्धं । ईमिति । पुनरिति ।

अन्यस्य । आसा । जिह्या । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

द्विजन्मा द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानः । यद्वा । मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वात् द्विजन्मत्वं ॥ अन्येभ्योऽपि वृद्धं इति मन्त्रिण ॥ अयमपिस्त्रिवृद्धमज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभि ऋज्यते । प्राप्नोति । अभित अभिमुख्येन नयति भक्षयति ॥ ऋज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु । व्यत्ययेन ऋज ॥ यद्वा । मृज्यते ॥ भस्जो पाके ॥ पक्वं करोति वा । किंच ई इदं ॥ ईमित्यत्र सांहितिको मलोपच्छादसः ॥ जग्धं भक्षितं संवत्सरे पूर्णं पुनर्वृद्धे । अपिर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्धभावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंवत्सरे यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । यद्वा । एकवारं भक्षितं हविः पुनः संवत्सरे पूर्णं संवत्सर उदरस्थं वर्धते वर्धयति वा भक्षितारं । किंचायमपिर्वृषा वर्षकः सन्नस्य हविष आसास्येन जिह्या जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा । वर्षिता सन्नेकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे हीचादेर्जिह्या तदुपलक्षितया सुचा जेन्यः प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावापिरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षानि मृष्ट । निमार्ष्टि । दहतीत्यर्थः ॥ मृष्टेच्छादसे लडि व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुं ।

प्राचाजिह्वं ध्वसयंतं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सक्षिता । उभा । तरेते इति । अभि । मातरा । शिशुं ।

प्राचाऽजिह्वं । ध्वसयंतं । तृषुऽच्युतं । आ । साच्यं । कुपयं । वर्धनं । पितुः ॥ ३ ॥

अस्वापेर्मातरा मातृस्थानीये उत्पादयिज्यावुभोभि अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः ॥ औषिजी भयचलनयोः । अस्वाबाहुलुगंताह्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । चादिलोपे विभाषेति निघ।ताभावः ॥ मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावप्रिसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यां प्रापयंत्यां वा भूमिं तथा सञ्चितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्ती एवंभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमपिमभि तरेते । अभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुं । प्राचाजिह्वं प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालं ध्वसयंतं तमो नाशयंतं तृषुच्युतमरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छंतमक्षेशेन योनिः सकाशाच्छीघ्रमुत्पद्यमानं । आ ईषत् साच्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठादीना कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारं । उक्तप्रकारैर्लीकिकशिशुसाधारणैरुपेतं शिशुमपि मातरावुत्पादयत इत्यर्थः ॥

मुमुक्ष्वोऽं मनवे मानवस्यते रघुदुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।

असमना अजिरासो रघुष्यदो वातं जूता उप युज्यंत आश्वः ॥ ४ ॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽदुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।
असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यते । आशवः ॥४॥

मनवे मनवते मानवस्यते मानवानुत्विजः कर्मार्थमिच्छते यजमानाय तदर्थमध्वर्वादिभिरपैर्ज्वाला उप
युज्यते यज्ञेषु । सूक्तस्यापियत्वादीचित्याज्ज्वाला इति गम्यते । कीदृशस्ताः । मुमुक्षो मुमुक्षव आजतिद्वारा
यजमानं मोक्तुमिच्छत्यो ब्रह्मलोकं प्रापयन्त्यः ॥ जसादिषु च्छंदसि वावचनमिति गुणाभावः ॥ ज्वालानामाज-
तिद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं काली करालीत्युपक्रम्य श्रूयते । एतेषु यश्चरते भाजमानेषु यथाकालं चाज-
तयो ह्याददायन् तं नयन्त्येताः सूर्यस्य ररमयो यच देवानां पतिरेकोऽधिवासः । सु० उ० १. २. ४-५. इति ।
रघुद्रुवः क्षिप्रं गच्छन्त्यः कृष्णसीतासः कृष्णमार्गाः । उकारः समुच्चयार्थः । जुवो जवनशीलाः शीघ्रकारिण्यः
स्व्यापारेषु असमना असमानमनस्ताः । काश्चन प्राक्पुख्यो गच्छन्ति काश्चन प्रत्यक्पुख्य इति विविधमनस्ताः ॥
व्यत्ययेनैकवचनं ॥ यद्वा । असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता या च सुधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी जेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । अजिरासो
गमनशीलाः रघुस्यदः शीघ्रं स्वंदमानाः वातजूता वातप्रेरिताः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतित्वरत्वं ॥
आशवो व्यापनशीलाः ॥

आदस्य ते ध्वसयंतो वृषेरते कृष्णमभ्वं महि वर्षः करिक्रतः ।

यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्चसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥५॥

आत् । अस्य । ते । ध्वसयंतः । वृषा । इरते । कृष्णं । अभ्वं । महि । वर्षः । करिक्रतः ।

यत् । सीं । महीं । अवनिं । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्चसन् । स्तनयन् । एति ।

नानदत् ॥५॥

आदन्तरमस्य स्तूयमानस्यापेक्षे प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृषा सहैविरते । सर्वतो गच्छन्ति । कीदृशास्ते ।
ध्वसयंतस्तमांसि ध्वंसयंतः तथा कृष्णवर्णमभ्वं महांतमभिवन्नमनमार्गं महि महद्वर्षो रूपं प्रकाशं करिक्रतो
ऽत्यर्थं कुर्वतः । कस्मिन् काल इति तदुच्यते । यद्यदा महीं महतीमवनिं भूमिं सीं सर्वतो मर्मृशत् पुनःपुनरा-
मृशत् ॥ मृशैर्यङ्गुलुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अभिश्चसन् सर्वतश्चेष्टमानः स्तनयन्शब्दं कुर्वन्
नानददत्यर्थं शब्दयन् ॥ पूर्ववत्प्रत्ययस्वरौ ॥ अभितः प्रकर्षणैति गच्छति । यदेतस्ततो जिह्वाभिलैल्लिहानो
भुग्भुग्ध्वनिं कुर्वन्प्रवर्तति तदेव विस्फुलिङ्गा उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ५॥

भूषन्न योऽधि बभूषु नमन्ते वृषेव पत्नीरभ्येति रोहवत् ।

ओजायमानस्तन्वश्च श्रुंभते भीमो न श्रुंगां दविधाव दुर्गृभिः ॥६॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभूषु । नमन्ते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोहवत् ।

ओजायमानः । तन्वः । च । श्रुंभते । भीमः । न । श्रुंगां । दविधाव । दुऽगृभिः ॥६॥

योऽपिर्बभूषु बभूवर्णास्त्रोषधीषु मरणकुशलासु वा जगतामध्यधिकं नमन्ते नमति काष्ठानि प्रविशति ॥
नमतेलैव्यङ्गागमः । व्यत्ययेन आ । यद्वा । ऋटि च्छांदसः शपः सुः । व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥ भूषन्न
भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्नित्थं । किंचायं प्रविशन् वृषेव सेक्ता वृषभ इव पत्नीस्तमेव पालयित्रीः समर्धयित्री-
रोषधी रोहवत् । रौतिर्यङ्गुलुगंताच्छतर्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ अत्यर्थं शब्दयन्नभ्येति । अभितो
गच्छति । प्रथममोषधीः प्रविशन् पश्चात्प्रबुद्धः संस्ता एव दहतीत्यर्थः । किंचैवं कृत्वा ओजायमानः । ओज इति
बलनाम । स्वयं बलमिवाचरणं ॥ कर्तुः कर्त्स्नोपपद्येति कर्त्स्नोप्यौ ॥ धूमादिभिर्विना केवलं तेजोरूप एव

संस्तन्वच्च मुंभति । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गुभिः केनचि-
दपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयं करो मुग् इव स यथा दुर्गहः सञ्जुगं चालयति तद्वदयमपि मुंगाणि
मुंभवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति ॥ धुनोतिर्यङ्गुलुगंतास्त्रिडि रूपं । अस्व च दाधर्षादाविति-
यद्दिन संग्रहो द्रष्टव्यः ॥

स संस्तिरौ विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्यं आ शये ।

पुनर्वर्धते अपि यंति देव्यमन्यवर्षः पिचोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । संस्तिरः । विष्टिरः । सं । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धते । अपि । यंति । देव्यं । अन्यत् । वर्षः । पिचोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

सोऽपिः संस्तिर आच्छन्नः ॥ संपूर्वात्सृणतिर्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३. २. ५. २. । परादिच्छन्दसि
वङ्गलमित्युत्तरपदाशुदात्तत्वं ॥ तथा विस्तरः कदाचिद्विस्तीर्णः सन् सं गृभायति । संगृह्णात्योषधीः । किंचायं
जानन्नेव यजमानार्थं प्रवृद्धेन भवितव्यं अतो ज्वालाभिः संयोज्य इत्यधिगच्छन्नेव जानतीर्यजमानार्थं प्रवृद्धा-
भिर्भवितव्यमित्यवगच्छतीर्ज्वाला नित्योऽविच्छिन्नः सन्ना शये । आश्रिते । आश्रयतीत्यर्थः ॥ लोपस आत्मनपदे-
ध्विति तलोपः ॥ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवति तथा वर्धते । देव्यं
यागादिव्यवहारयोग्यं सुख्यं वापिमपि यंति । प्राप्नुवंति । यद्यप्यपिज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इति-
वदीपचारिको गंतुगंतव्यभावः । किंचैवं प्रवृद्धा ज्वाला औषधयो वा सचापिना सह पिचोर्जगत्पालयिचो-
लाभ्यां संभूय बावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्षो रूपं कृण्वते । कुर्वति । लोकादयं स्पृशंतीत्यर्थः ॥

तमयुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्युर्ममुषीः प्रायवे पुनः ।

तासां जरां प्रमुंचन्नेति नानंददसुं परं जनयञ्जीवमस्तृतं ॥ ८ ॥

तं । अयुवः । केशिनीः । सं । हि । रेभिर । ऊर्ध्वाः । तस्युः । ममुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।

तासां । जरां । प्रमुंचन् । एति । नानंदत् । असुं । परं । जनयन् । जीवं । अस्तृतं ॥ ८ ॥

तमपिमयुवोऽयतः स्थिताः । यद्वा । अंगुलिनामैतत् । अंगुलय इवाकुटिलाः । केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्व-
भाविकाष्णोपेता ज्वालाः सं रेभिर हि । परिरंभं कुर्वति खलु । आलिंगति । किंचैवं कुर्वत्यो ममुषीर्मुता
अंगारभावमापन्ना अपि ॥ म्रियतेः क्लृप्तप्रत्ययांतात् डीपि रूपं ॥ आयव आगच्छतेऽपये भर्त्से पुनः स्वोपद्रव-
मजानत्य ऊर्ध्वाः प्र तस्युः । ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मुतप्राया अपि प्रत्युत्यानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं
कृतवतीषु सतीषु स भर्तापिस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुंचन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदञ्जरापरिहा-
राय मंत्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् । न केवलं जराहानिरेव अपि तु परं निरतिशयमसुं प्राणमसृतं काष्ठोदका-
दिप्रक्षेपेणाप्यहंसितं जीवं प्राणधारणसामर्थ्यं जनयन्नुत्पादयन्निति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं
प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निभरं क्रोडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्निर्वहणे जीर्णा
प्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदीवंल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वंगाय चिष्टंते स भर्ता मंचोच्चारणेन
जरामपनोचोचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं भावोऽत्रानुसंधेयः ॥

अधीवासं परिं मातू रिहन्नहं तुविग्नेभिः सत्वंभिर्याति वि जयः ।

वयो दधत्पृष्ठते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरहं ॥ ९ ॥

अधीवासं । परिं । मातूः । रिहन् । अहं । तुविग्नेभिः । सत्वंभिः । याति । वि । जयः ।

वयः । दधत् । पत् । वते । रेरिहत् । सदा । अन्नुं । श्येनी । सचते । वर्तनिः । अहं ॥ ९ ॥

दावापिः स्यूयते । अयमपिर्मातुर्भूतानां निर्मातुर्भूमेरधीवासमुपर्याच्छादनस्त्राणीयं तृणगुल्मीषध्यादिकं परि परितो रिहन् लिहन् । अहेति प्रसिद्धी । यद्वा । मातुर्भूमेरधीवासमुपरि धार्यमाणं वस्त्रं परि परितो रिहन् संपादयन् । तुविद्येभिः प्रभूतं शब्दयद्भिः प्रभूतगमनेर्वा सत्वभिः प्राणिभिः सहितो अयो अयसा ज्वेन वि याति । विविधं गच्छति । किंच पद्वते पादवते द्विपदे षतुप्पदे च वयोऽन्नं तप्तदुषितं दध्द्दत् । विषने दावानले भीत्या पलायमानान्प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयंतीति प्रसिद्धं । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहद्दहन् । किंच श्रेणी श्यामवर्णी वर्तनिर्माणी विद्यांतमन्वगुक्रमेण सचते । सेवते । यच्च यत्रापिर्गच्छति तच्च तच्च मार्गोऽपि कृष्णो भवति । अहेति प्रसिद्धी ॥

अस्माकंमग्ने मघवत्सु दीदित्स्वध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।

अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वमेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥

अस्माकं । अग्ने । मघवत्सु । दीदित्स्व । अर्ध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।

अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मेऽइव । युत्सु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥

हे अग्ने अस्माकं मघवत्स्वस्वत्संबंधिष्वन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा दीदित्स्व । दीप्यस्व । अध्याधानंतरं श्वसीवान् श्वसनवान् ज्वालाभिश्छेष्टावान् अस्मत्प्राणनवान्वा वृषभो वर्षिताभिमतानां दमूना दानमना दममना दांतमना वा सर्वत्र भवेति श्रेष्ठः । स उक्तलक्षणस्त्वं शिशुमतीरवास्व । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शिशवती-ज्वाला अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । कीदृशस्त्वं । युत्सु संयामेषु वर्मेव क्वचमिव परिजर्भुराणोऽस्मद्वेष्टुन् पुनःपुनः परिहरन् । यद्वा । युत्सु संयामेषु वर्मेव परिजर्भुराणो भव ॥ हरतेर्यद्भुगताद्भ्यत्येन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥ उक्तगुणको भवान्मघवत्सु यज्ञेषु दीप्यस्व ॥ ६ ॥

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।

यत्ने शुक्रं तन्वोऽं रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वं ॥ ११ ॥

इदं । अग्ने । सुधितं । दुःधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति । चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।

यत् । ते । शुक्रं । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यं । वनसे । रत्नं । आ । त्वं ॥ ११ ॥

हे अग्ने इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुर्धितादुष्टं स्थापितात्कठिनात्काष्ठादेरधुपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तं । मन्मनो मननीयात्प्रियादु चित् तव हयादपि । उशब्दोऽवधारणे चिच्छब्दोऽपि-शब्दार्थः । ते तव प्रेयोऽतिप्रियतममस्तु । तत्किमित्याह । हे अग्ने ते तव तन्वः शरीरस्य घृतेनोज्ज्वलिताया ज्वालायाः शुचि निर्मलं शुक्रं दीप्तं यत्तेजो रोचते तेन सह रत्नं रमणीयं मणिमुक्तादिकं वितरन्नस्मभ्यं वनसे । अस्मान्संभजस्व ॥ वनतेर्यत्त्येनात्मनेपदं ॥

रथाय नावमुत नो गृहाय नित्यारिचां पद्दतीं रास्यग्ने ।

अस्माकं वीरां उत नो मघोनो जनांश्च या पारयाच्छर्म या च ॥ १२ ॥

रथाय । नाव । उत । नः । गृहाय । नित्यंऽअरिचां । पत्ऽवतीं । रासि । अग्ने ।

अस्माकं । वीरान् । उत । नः । मघोनः । जनान् । च । या । पारयात् । शर्म । या । च ॥ १२ ॥

हे अग्ने उतापि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्वायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावं । यज्ञो वै सुतर्मा नीरित्यादिषु श्रुतिषु नीरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं तां । नित्यारिचां नियतर्त्विगुपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां पद्दतीं ॥ इत्स्वनुश्यामिति मतुप उदात्तत्वं ॥ द्रव्यदेवता-मंत्रादिरूपपादोपेतां । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि । संपादय । रातिर्दानकर्मा दासति रातीति

तन्नामसु पाठात् । सेव विशेष्टे । उतापि च या गौरस्यैः प्रीरानस्यत्संबन्धिनः पुषादीन्मघोः हविर्बन्ध-
 ष्यान्नवतः करोति । अनांश्च यजमानानस्यमपि या नीः पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् ॥ पारयतेर्लेव्याडा-
 नमः ॥ जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयमुखास्यर्दं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । एष वः पुष्यः सुकृतो
 ब्रह्मलोक इति यागाद्यनुष्ठानवतां श्रूयमाणत्वात् । एवं प्रापय्य च या नीः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत्
 परस्यांति ह्यतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमित्युक्तत्वात् । चित्तशुद्ध्यादनद्वारा विविदिषन्ति यज्ञेन दामे-
 नेति श्रुतेः ॥

अभी नो अम उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिंधवश्च स्वगूर्ताः ।

गय्यं यय्यं यंतो दीर्घाहेषं वरंमरुण्यो वरंत ॥ १३ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थं । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिंधवः । च । स्वऽगूर्ताः ।

गय्यं । यय्यं । यंतः । दीर्घा । अहां । इषं । वरं । अरुण्यः । वरंत ॥ १३ ॥

हे अपे न उक्थं शस्त्रमभि जुगुर्याः । अभिमुख्येन स्तुहि प्रोत्साहय । सम्यक् शस्त्रमित्यंगीकुरु ॥ गृ शब्दे ।
 लिङ्गि बङ्गलं कंदसीति विकरणास्य सुः । बङ्गलं कंदसीत्युत्वं ॥ तथा द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यावपि यज्ञसाध-
 नसंपादनेन प्रोत्साहयतां । तथा सिंधवः स्यंदनशीला नव्यश्च स्वगूर्ताः स्वयमेव गामिन्यो गव्यं गोसंभवं
 चीरादिकं गवां तृणाद्युत्पादनद्वारा यय्यं । उपलक्षणमेतत् । यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यंतः प्रापयंतः
 प्रोत्साहयंतु । तथा अरुण्योऽरुणवर्णगोयुक्ताः ॥ मलर्थां यो लुप्यते ॥ आरुण्यसाधनभृता उपसः । तद्देतुत्वात्ता-
 च्छब्धं । दीर्घाहर्षा सर्वाण्यहानि सर्वकालमिषमिष्यमाणमन्नरसादिकं वरं वरणीयं श्रेष्ठमन्यदपि यागसाधनं
 वरंत । प्रापयंतु ॥ वृद्धं संभक्तौ । अंतर्भावितण्यर्थाच्छांदसो लङ् । व्यत्ययेन शप् ॥ साधयंतु । एतत्सर्वमपिः
 प्रसादादित्यपरेव स्तुतिवादापेयत्वमविरुद्धं ॥ ७ ॥

बक्तित्येति चयोदशचं द्वितीयं सूक्तं दैर्घतमसं जागतं । अंति त्रिष्टुभौ । अग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकाश्चिन-
 शस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

बक्तित्वा तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि ।

यदीमुप हूरते साधते मतिः ऋतस्य धेना अनयंत समुतः ॥ १ ॥

वट् । इत्था । तत् । वपुषे । धायि । दर्शतं । देवस्य । भर्गः । सहसः । यतः । जनि ।

यत् । ई । उप । हूरते । साधते । मतिः । ऋतस्य । धेनाः । अनयंत । सऽसुतः ॥ १ ॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्येत्यं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे
 शरीरव्यवहारः । य दाढ्याय धायि । धार्यते सर्वैः । बक्तित्येत्युभे अपि सत्यनामनी वट् अत् सन्नेत्येति तन्नामसु
 पाठात् । जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धं । तत्रोपपत्तिमाह । यतः सहसो जनि । यतः
 कारणान्मथनकाले बलेनोत्पन्नः अतो बलाय धार्यत इत्यर्थः । यदीं यदेतत्प्रसिद्धं लोकोपकार्यपेक्षेजो मतिर्म-
 दीया बुद्धिरूप हूरते उपगच्छति उपगम्य वर्तते वा ॥ इह कांठिञ्जे ॥ साधते च तेनैव तेजसा साधयति
 स्वामीष्टं । किंच ऋतस्य यज्ञसाधकस्यापेक्षेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः समुतः समानं गच्छत्यः सहैव
 प्रवर्तमानाः ॥ स्रवतेः कर्तरि क्तिप् ॥ अनयंत । नयंति । निर्वहन्ति जगद्भावहारं ॥ व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥ यद्वा ।
 ऋतस्य धेना यज्ञस्य संबन्धिन्यो मंत्ररूपा वाचः समुतो होवादिमुखेन सहैव प्रवर्तमाना अनयंत । नयंति ।
 अपेः सौत्रं निर्वहन्ति । अपेक्षेजसा वा यज्ञं निर्वहन्ति । तेजोमयी वागिति श्रुतेः । छां० उ० ६. ५. ४. । अतः
 कारणात्प्रतिष्पहूरत इत्यर्थः । धेनेति वाङ्माम धेना या इति तन्नामसु पाठात् ॥

पृक्षी वपुः पितृमान्नित्यं आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।

तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयंत योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितृऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयं । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।

तृतीयं । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिं । जनयंत । योषणः ॥ २ ॥

अयमपिः पुषोऽन्नसाधकः पाकादिना वपुर्षुपुष्पाञ्जरीराभिवृद्धितुः पितृमान् हविर्ब्रह्मणाद्युक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सप्ता शये । आशेति । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निर्वर्तयन्ध्रुवो भूमौ वर्तते इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकारीषु मातृस्थानीयासु हितकारीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेति । मध्यमस्थानो विषुद्रूपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्त्विव वैशुतापेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तव्यमुपगतयः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेति । बुस्थानो वर्तते । यद्वा । अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य संबन्धिने दोग्धे रश्मये तत्प्रवृत्तये । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृत्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरंतरिचं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । अतो रश्मेर्दोग्धुत्वं । ईदृशं चिस्थानमपि महाभागं योषणो मिश्रणश्रीलाः सर्वा दिशो जनयंत । उत्पादयति । सर्वासु दिशु प्रकृत इत्यर्थः । कीदृशं तं । दशप्रमतिं । दशसु दिशु प्रकृतमननवंतं पूज्यत्वाय । यद्वा । मथनकाले दशभिरंगुलीभिरुत्पन्नं लोकात्रये दशदिशु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

निर्यदीं बुभान्महिषस्य वर्षस ईशानासः शवसा क्रंत सूरयः ।

यदीमनु प्रदिवो मध्वं आधवे गुहा संतं मातरिश्वा मथायति ॥ ३ ॥

निः । यत् । ई । बुभान् । महिषस्य । वर्षसः । ईशानासः । शवसा । क्रंतं । सूरयः ।

यत् । ई । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । संतं । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

ईमेनमपिं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य । महन्नामितत् महिषोऽभव च्छमुषा इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुभान्मूलादाधानादारभ्य वर्षसः । रूपनामितत् । रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविन च्छत्विजः शवसा बलेन मंचादिरूपेण शारीरेण वा निष्कृतं निष्कुर्वन्ति साधयन्ति उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा । एनमपिं बुभान्मादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्षसो महतो रूपस्याङ्गित्स्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति ॥ करोतेऽच्छांसे लुडि मंचे घसेति त्रिर्लुक् । व्यत्ययेनांतादेशः ॥ किंच यदीमेनमेवापिं प्रदिवः पुराणात् । अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्वविद्वानां मध्वो मधुनो मधुसद्गुणस्याधव आधवने प्रचेपि निमित्ते सति गुहा संतं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं संतं मातरिश्वांतरिचे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण मथायति चालयति । उद्वीधयतीत्यर्थः । यद्वा । मातरि फलस्य मातरि यागे अस्मिन्नि चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा संतमरख्योर्निगूढं संतं प्रादुर्भावाद्यानुक्रमेण मथायति मथाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्यस्मात्स्वोतव्य इत्यर्थः ॥

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।

उभा यदस्य जनुषं यदिवन्त आदिद्यविष्टो अभवहृणा ऋचिः ॥ ४ ॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः । दंसु । रोहति ।

उभा । यत् । अस्य । जनुषं । यत् । इवन्तः । आत् । इत् । यविष्टः । अभवत् । घृणा । ऋचिः ॥ ४ ॥

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य ॥ षष्ठीस्थाने प्रथमा ॥ तस्य परमात् परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वाद्येत्थर्थः । तदर्थं प्र परि षीयते प्रकर्षेण परितो णीयते । पर्यपिक्रियत इत्यर्थः । यद्वा । िगुत्वात्पादकात्परमाद्बुद्ध्याद्गा-
हृपत्त्वलक्षणस्यापिः सकाशादाहवनीयं प्रति प्र परि षीयते प्रकर्षेण णीयते । पर्यनर्थकः । किंच पृषुधः पशुपुरो-
डाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा ॥ प्रशब्दस्य संप्रसारणं । बुध बुभुक्षायां । क्लिप् ॥ प्रबोधाः प्रकर्षेण
बुभुक्षिता भोक्तुमिच्छमाणाः । बोधो दंसु दंतेषु मध्य आ रोहति । आरोहति । प्रविशतीत्यर्थः । यद्यस्माद्बुभो-
भावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी बास्यापेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः व्यासृतः । स्त्रीकृत इत्यर्थः ॥ इति व्याप्ती ।
इदित्वात्सुम् ॥ आदिदत्त एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमप्रिधृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा । घृणा घृणो
दीप्तिमान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ दीप्या वा यविष्ठी युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्त्रीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

आदिन्मातृराविश्यास्वा शुचिरहिस्यमान उर्विया वि वावृधे ।

अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥ ५ ॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिस्यमानः । उर्विया । वि । ववृधे ।

अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सना । जुवः । नि । नव्यसीषु । अवरासु । धावते ॥ ५ ॥

अयमग्निरा शुचिर्दीप्तः सन् आदित् पूर्वमंचे यविष्ठीऽभवदित्युक्त्वात् तदनंतरमेव मातृवत्पादयिषीर्मा-
तृस्थानीया दश दिश आविशत् । सर्वतः प्रविशति । पूर्वच दशप्रमति जनयंत योषण इत्युक्त्वात् दिशां
मातृत्वं । दिशु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशिष्यते । यासु मातृष्वहिस्यमानः परिरपीड्यमान उर्वियोर्व-
तिप्रभृतं वि ववृधे विविधं प्रवृद्धोऽभवत् तास्वाविशत् । यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्नानपानपरिपी-
डादिभिः सम्यक् पोषितो लोके प्रकाश पुनरागत्य मातरमाविंगति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति
तत्राह । यद्यदा सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अत एव पूर्वाः प्रथमभावविनीरोष-
धीरनुक्रमेणाब्रह्मत् आरोहति ॥ ब्रह्मेच्छांदसो लुङ् । क्रमुद्ब्रह्मिभ्यश्छंदसीति त्रैरुक्तादेशः ॥ उपरि प्रज्वलति ।
तथा नव्यसीषु नवतरासु अत एवावरासु अत एव पूर्वपेक्षया निष्ठासु पश्चात्ताविनीष्वोषधीषु नि धावते
नितरां नीचैवो गच्छति । अंतःप्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठानामधस्तादुपरिष्ठासु प्रविशन् ज्वलति तदा दिशु
प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

आदिद्धीतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानासं ऋजते ।

देवान्यत्क्रत्वा मज्जनां पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ॥ ६ ॥

आत् । इत् । होतारं । वृणते । दिविष्टिषु । भगंऽइव । पपृचानासं । ऋजते ।

देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्जनां । पुरुऽस्तुतः । मर्तं । शंसं । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा देवानां ईदृशमपि दिविष्टिषु दिवसेषु निमित्तभूतेषु वृणते ।
संभजते । आदिदन्तरमेव तथा पपृचानासो हविषा स्तुत्या च संपृचाना ऋत्विजो यजमानाः ॥ पृचेच्छांदसस्य
लिटः कानच् ॥ ऋजते । प्रसाधयति । किमिव । भगमिव । तं यथा जनाः प्रसाधयति तद्वत् । यद्वा । महान्तं
राजानमिव सूर्यदीप्तिवत्पूज्यमित्यर्थः । ऋजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः । यद्यस्माद्यमपिः पुरुष्टुतो ब्रह्मि-
र्ब्रह्मधा वा स्तूयमानः क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यागादिरूपेण मज्जना शारीरेण बलेन च युक्तान्देवान्यवहर्तुं-
त्विजो यज्ञभुजो देवान्वा क्रत्वा मज्जना च योजयितुं तथा मर्तं यजमानं शंसं स्तुतिं च स्तुत्यं वा तं विश्वधा
विश्वधनो यद्वा विश्वात्मकोऽयं वेति पूर्वोक्तां कामयते । किमर्थं । धायसे हविर्लक्षणात्तत्राय । तस्माद्दोतारमपि
वृणते ऋजते च ॥

वि यदस्याद्यजतो वातचोदितो ह्यारो न वक्त्रा जरणा अनाकृतः ।

तस्य पत्नन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ॥ ७ ॥

वि । यत् । अस्यात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्यारः । न । वक्त्रा । जरणाः । अनाकृतः ।

तस्य । पत्नन् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः । आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

यद्यदायमपिर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं ॥ यजतः सर्वैर्यष्ट्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यख्यात वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र वृष्टांतः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्त्रा बज्रवक्त्रा ॥ वचेरन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिष् । वृशियहणात्कुलं ॥ ह्यारो न कुटिल इव विदूषणका-दिरिव ॥ ह्यरतेर्थात्पचायच् ॥ स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबज्रप्रसरो व्यवस्थितः । तदा तस्यापिः पत्नन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रंजनात्मको लोका आस्यात् । आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अपौ बज्रधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषो दहतः ॥ दहेर्लिटः क्लसुः ॥ कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य ॥ पुनःपुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः । हृतेर्यङ्लुगंतात्कर्मण्यसुन् । कुत्वाभावश्छांदसः ॥ शुचिजन्मनः मंत्रसहितारण्योत्पन्नत्वात् व्यध्वनो विविधज्वालस्थानियतमार्गस्य ॥

रथो न यातः शिक्कभिः कृतो द्यामंगेभिररुषेभिरीयते ।

आदस्य ते कृष्णासो दक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥ ८ ॥

रथः । न । यातः । शिक्कऽभिः । कृतः । द्यां । अंगेभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । धक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

अयमग्निः शिक्कभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीधैश्चक्रादिभिरंगेरीयते तद्व्यातः स्थापितः सन्नरुषेभिर्गमनशीलैरंगेभिर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्यामंतरिचमाज्येन हृष्टः सन्नीयते । गच्छति ॥ ईड् गतौ ॥ आत् प्रवृद्धमंतरमस्यापेक्षे सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । यत एवं भवन्ति तदर्थं दक्षि । दहति काष्ठान् ॥ पुरुषव्यत्ययः । छांदसः शपो लुक् ॥ किंच ज्वलितस्यापेस्त्वेषथाद्दीपान्तेजसः सकाशाद्वयो गमनवंतः पक्षिमृगादय ईषते । गच्छन्ति ॥ ईष गत्यादौ । बज्रलं कंदसीति शपो लुक् ॥ पलायते । तत्र वृष्टांतः । शूरस्य त्वेषथाद्वय इव । कस्यचिद्विक्कांतस्य दीपान्तेजसः सकाशाद्भोत्या पलायमाना इव । एवमंतरिचं स्पृशन् सर्वतो दहततीति सर्वदा दावापिरूपेण स्तूयते ॥

त्वया ह्यग्ने वरुणो धृतव्रतो मित्रः शाशुद्रे अर्यमा सुदानवः ।

यत्सीमनु क्रतुना विश्वथा विभुरान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९ ॥

त्वया । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रतः । मित्रः । शाशुद्रे । अर्यमा । सुदानवः ।

यत् । सीं । अनुं । क्रतुना । विश्वऽथा । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः ।

अजायथाः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वया खलु वरुणो राज्यभिमानी देवो धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । तथा मित्रोऽहर-भिमानी देवः शाशुद्रे । शातयति तमः ॥ शद्रु शातने । छांदसो लिङ् । बज्रलं कंदसीति षट् । तुजादित्वा-दभ्यामदीर्घः ॥ तथार्यमोभयोर्मध्यवर्ती देवः सुदानवः शोभनदानो भवति ॥ व्यत्ययेन बज्रवचनं ॥ यद्वा । एते वरुणादयः सुदानवः शोभनदानाः स्वस्वकार्यकर्तारस्त्वया हि शाशुद्रे । तीक्ष्णीक्रियते । हिशब्दो मंत्रांतर-प्रसिद्धिद्योतनार्थः । त्वमग्ने वरुणो जायसे । ऋ० ५. ३. १. इति हि मंत्रांतरं ॥ प्रदेः कर्मणि छांदसो लिट् ।

इरयो र इति रेभावः । हि धेति मिघाताभावः ॥ वरुणादीनामग्न्यायत्तत्त्व उपपत्तिमाह । यथस्मात्कारणात् हे ऋषे सीं सर्वतः क्रतुना कर्मणा विश्वथा विश्व इव विश्वात्मक इव विभुर्मिथार्यमात्मना सर्वव्यापी परिभुः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन्ननुक्रमेणाजायथाः जायसे प्रादुर्भवसि । तच्च वृष्टांतः । अरान्नथस्य चक्रान्ति-मिर्गं वाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमपिर्वरुणादीग्याप्य तिष्ठति ॥

त्वमग्ने शशमानायं सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतांतिमिन्वसि ।

तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । शशमानायं । सुन्वते । रत्नं । यविष्ठ । देवतांतिं । इन्वसि ।

तं । त्वा । नु । नव्यं । सहसः । युवन् । वयं । भगं । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

हे ऋषे यविष्ठ युवतम त्वं शशमानाय त्वां सुवते । शशमानः शंसमान इति यास्कः । जि० ६. ८. । सुन्वते त्वदर्थमभिषवं कुर्वते यजमानाय तद्यागार्थं रत्नं रमणीयं हविर्देवतांतिं देवेषु तायमानं विस्वार्यमाणमिन्वसि । व्याप्नोषि । अस्मात्प्रतं हविर्देवान्प्रापयसीत्यर्थः । इन्वतिर्ब्याप्तिकर्मा इन्वति ननधेति तन्नामसु पाठात् । हे सहसो युवन् । युवशब्देनोत्पत्तिर्लक्ष्यते । मधनकाले बलेनोत्पन्न बलस्य मिश्रयित्वा । यद्वा । सहसस्युच युवन्नित्यतश्चण महिरत्नास्त्रपदेयमहद्रमणीयधन नव्यं नवतरं सुव्यं वा तं तादृशं हविर्भुजं त्वा त्वां वयं यजमानाः कारि शब्दे सोचलक्षणे नु चिप्रं धीमहि । स्थापयामः । हविर्भ्रदानसमये चिप्रमेव सुम इत्यर्थः । तच्च वृष्टांतः । भगं नादित्यमिव । यद्वा । महान्तं राजानमिव । तं यथा सुवति तद्वत् ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिं ।

रश्मीरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ चं सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिं । न । सुऽअर्थं । दमूनसं । भगं । दक्षं । न । पपृचासि । धर्णसिं ।

रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानां । शंसं । अच्युते । आ ।

च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

हे ऋषे त्वमस्मै अस्मासु स्वर्थं सुष्ठुरणीयं दमूनसं दमनीयमुपाज्यं ॥ दमेरूनसिः । उ० ४. २३४. । इत्यूनसिप्र-त्ययः ॥ रयिं न पपृचासि धनं यथा संपृणचि । तथा भगं सर्वैर्भजनीयं दक्षं नोत्साहवतं प्रबुद्धं वा धर्णसिं विद्यादिधारणकुशलं पुत्रं यथा पपृचासि संपृणचि । उभयमपि ददासीत्यर्थः ॥ पृची संपर्के । ज्ञेयाडागमः । वज्रं कंदसीति विकरणस्य स्युः ॥ इदानीं परोक्षेणाह । योऽपी रश्मीरिव स्वकीयान् रश्मीन् यथा यमति नियमयति विस्वारयति तद्वत् स उभे जन्मनी जननाधारभूतावुभौ लोकाविहलोकपरलोकौ यमति नियच्छति । तथा सुक्रतुः शोभनकर्मायमृतेऽस्मदीययज्ञे देवानां देवसंबन्धिनं शंसं स्वयं चा यमति आयच्छति सर्वदा ददाति । यद्वा । पूर्वार्धे पपृचासीत्यपि परोक्षत्वाय प्रथमपुरुषतया योज्यं ॥

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मद्रः ऋणवच्चंद्ररथः ।

स नो नेषन्नेषतमैरमूरौऽग्निर्वांसं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मद्रः । ऋणवत् । चंद्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वांसं । सुवितं । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

उतशब्दोऽर्थः । स च संभावनायां । सोऽग्निर्नोऽस्मदीयमाह्वानमुत गृणवत् । अपि नाम गृणुयात् । यद्वा । नोऽस्मान् आचयेत् । देवेषु मध्ये प्रख्यापयेत् ॥ गृणोतिर्लेव्यडागमः ॥ कीदृशोऽयं । सुद्योत्मा सुद्योत-

मानः ॥ युत दीप्ती । अन्येभ्योऽपि वृक्षंत इति मग्निः ॥ जीराश्वः शीघ्रगमनाश्वः होता देवानामाह्वाता मंद्रो मदनशीलः चंद्ररथः सुवर्णमयरथोपेतः । किंचायममूरोऽमूढबलो प्रख्यो वसनीयः स प्रसिद्धोऽपिनेषतमै-
रत्थर्थं नेतुभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा नोऽस्मानुत नेषत् । अपि नाम नयेत् । यच्चस्य पारं प्रापयेत् ॥ नयतेलेव-
डागमः । सिद्धज्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । वामं वननीयं सुवितं सुष्ठु प्राप्यं सर्वैः कांक्षणीयं स्वर्गमच्छामिसुखेन
प्राप्तुं नेषत् ॥

अस्ताव्यग्निः शिमीवद्भिर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।

अमी च ये मघवानो वयं च मिहं न सूरौ अति निष्टतन्युः ॥१३॥

अस्तावि । अग्निः । शिमीवत्ऽभिः । अकैः । सांऽराज्याय । प्रऽतरं । दधानः ।

अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयं । च । मिहं । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥१३॥

अयमग्निः शिमीवद्भिर्हविषदानादिकर्मवद्भिर्कैरर्चनसाधनैर्मंचैरस्तावि । सुतोऽस्माभिर्यजमानैः । शि-
मीति कर्मनाम शिमी शक्तिरिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशोऽयं । साम्राज्याय साम्राज्यस्वेति कर्मणि
षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्ययाजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्थर्थं दधानः ॥ असु च च्छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥ किंचे-
मपिममी च पुरोवर्तमाना अत्विजः पुत्रादयो वा ये वयं च पूर्वं स्तोतृत्वेन प्रसिद्धा वयमप्यत्यत्थर्थं निष्टतन्युः ।
शब्दयंतु ॥ निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्म ॥ इतः परमप्यस्त्युत्तपीत्रादयो वयं चापिं सुम इत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ।
मिहं न सूरः । मिहं मेहनशीलं मेघं यथा सूरः सूर्यो वृष्यर्थं शब्दयति तद्वत् ॥ लिङ्गि च्छंदसो विकरणस्य
सुः । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायां । पा० ८. ३. ८६. इति षत्वं ॥ ॥ १॥

समिद्ध इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमानुष्टुभं । प्रथमायाः समिद्धामकोऽग्निर्देवता समिद्धोऽग्निः । द्विती-
यादीनां तनूनपान्नराशंस इत्तो बर्हिर्देवीर्द्वार उषासानक्ता देव्यौ होतारी प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीका-
भारत्यस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतिरित्येताः क्रमेण देवताः । अंत्याया इंद्रः । तिस्रो देव्य इत्यस्य विवरणं
सरस्वतीकाभारत्य इति । अत्रानुक्रमशिका । समिद्ध आप्रिय आनुष्टुभमंत्विंद्गीति ॥ अत्रेधमतनूनपादादिभिर्ध-
न्नावयववाचिभिर्धन्ना एवोच्यते । अतः स एव देवतेति कात्यक्यस्य मर्तं । अपिरेव समिदादिभिश्च्यते । अतः
स एव देवतेति शाकपुणेर्मतं । निश्चिते किंदेवताः प्रयाजानुयाजा इति च्छंदोदेवता इत्यादिपक्षांतरं वज्रधा
प्रदर्श्य तदर्थं ब्राह्मणादि चोदाहृत्य इतरे पक्षा अर्थवादा आपेया एवेति सिद्धांतितं अथ किंदेवताः प्रयाजा-
नुयाजा इत्यादिना । नि० ८. २१. ॥ पश्चावंगिरोगोत्रोत्पन्नानामेतदाग्नीसूक्तं । एकादश प्रयाजा इति खंडे
सूचितं । समिद्धो अचेति सर्वेषां यथच्छषि वा । आ० ३. २. इति । अत्र यथच्छषियहृणात् ॥ आग्नीसूक्तानि
त्रिविधानि । तत्र वासिष्ठात्रेयवाध्यश्वगात्समदानि चत्वारि नराशंसवन्ति । अधातिथर्द्धतमसप्रैषिकाणि
नराशंसतनूनपादुभयवन्ति । इतराणि तनूनपात्वंतीति । तत्रैतत्सूक्तं दैर्घतमसत्वाद्बुभयवत् ॥

समिद्धो अग्र आ वह देवाँ अद्य यत्सुचे । तंतुं तनुष्व पूर्थ्य सुतसोमाय दाशुषे ॥१॥

संऽइङ्गः । अग्रे । आ । वह् । देवान् । अद्य । यत्ऽसुचे । तंतुं । तनुष्व । पूर्थ्यं ।

सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥१॥

हे अग्ने समिद्धः सम्यग्दीपित एतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्त्यागदिने देवान् हविषां भोक्तृनग्न्यादीना वह ।
अस्त्वयञ्च प्रति प्रापय । यत्सुचे यागाद्योद्यत्सुचे यजमानाय तदर्थं । आवाह्य च सुतसोमाय यागार्थमभियु-
तसोमाय दाशुषे हविर्दत्तवते । यद्यपीदानीमेवाह्वयंते देवाः तथापि पूर्वानुष्ठानपिचया भाव्यपिचया वा
दाशुष इत्युच्यते । हविर्दात्रे वा यजमानाय तदर्थं पूर्वं पूर्वेभ्यो देवेभ्यो हितं पूर्वकालीनं वा तंतुं यज्ञं तनुष्व ।
विस्तारय ॥

घृतवतमुप मासि मधुमंतं तनूनपात् ।

यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥२॥

घृतऽवतं । उप । मासि । मधुऽमंतं । तनूऽनपात् ।

यज्ञं । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥२॥

हे तनूनपात् । तनूनपादाज्यमिति कात्यक्यपक्षे तन्वो गावो भोगानां तासु जायमानत्वात् ताभ्य उत्पन्नं चीरं चीरात्सपिरित्वाज्यस्य नमृत्वं । तद्वाज्यस्यः । अपिपक्ष आपस्तन्व उच्यते । ताभ्य श्रीषधिवनस्यतयः । तेभ्यो ऽपिरिति नमृत्वं । अरणीभ्यामिति भावः । एतन्नामक हे अपे विप्रस्य मेधाविनः शशमानस्य शंसमानस्य त्वां सुवतो दाशुषो हविर्दत्तवतो मावतो मत्सदृशस्य यजमानस्य ॥ युष्मदक्षत्रां कंदसि सादृश इति वतुप । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥ घृतवतं चरदाज्योपेतं मधुमंतं माधुर्योपेतं सोमादिमधुरद्रव्येण तद्वतं यज्ञमुपोपेत्य मासि । निर्मिमीषे । मितो भवसि वा । संपूर्तिपर्यंतं तिष्ठसीत्यर्थः ॥ मा माजे । आदादिकः ॥

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।

नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥३॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षति ।

नराशंसः । चिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥३॥

देवेषु मध्ये शुचिः शुद्धो दीप्तो वा पावकोऽन्नस्यापूतस्य शोधयिताद्भुतोऽभुत इव अथक्षणे भविता । आश्चर्यभूत इत्यर्थः । देवो द्योतनशीलो यज्ञियो यज्ञसंपादनाहः ईदृशो नराशंसो नरैः कर्मणेतुभिर्हृत्विग्भिः शंसनीयोऽभिर्दिवो बुलोकादागत्य मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञमस्मदीयं चिरा मिमिक्षति । चिवारं समंतात्सिंचति । स्वदयतीत्यर्थः । यद्वा । मधुरेण फलेन चिरा मिमिक्षति । योजयतीत्यर्थः । नराशंसो यज्ञ इति कात्यक्यपक्षे यज्ञाभिमानो देवो द्योतमानो बुलोकादागत्यानुष्ठीयमानं यज्ञं चिरा मिमिक्षति । अयं नराशंसो देवस्त्रिरा ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ चिवारमागच्छति । चिराहरति वा फलं । अवशिष्टं पूर्ववन्नेयं ॥

इत्कितो अम आ वहेंद्रं चिचमिह प्रियं ।

इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥४॥

इत्कितः । अमे । आ । वह । इंद्रं । चिचं । इह । प्रियं ।

इयं । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥४॥

हे अपे इत्कितः सर्वैः सुख इएनामकस्त्वमिहास्त्रिन्यज्ञे चिचं चायनीयं प्रियं प्रीणयितारमस्मान् हविः स्वीकर्तुं वा प्रीतियुक्तमिन्द्रमा वह । आह्वय । हे सुजिह्व घृतपानेन शोभनज्वाल इयं मम मतिर्मनसाधना सुतिरूपा वाक् त्वा त्वा मच्छाभिमुखेन प्राप्तुं वच्यते । मतिरिवास्मदीयोच्यते ॥ हिः पुरणार्थः । वच्यते किं संप्रसारणाच्चिति पूर्वरूपस्य वा कंदसीति विकल्पितत्वादभावे यण ॥ अत्र पुरोडाशादीडभिमानियज्ञपरतया वा व्याख्येयं । एवमुत्तरत्र यज्ञागैर्यज्ञसंबन्धिदेवताभिश्च यज्ञ एवोच्यत इति तत्परत्वेन व्याख्येयं ॥

सृणानासो यतसुचो बर्हियज्ञे स्वध्वरे । वृजे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥५॥

सृणानासः । यतऽसुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे । वृजे । देवव्यचः । तमं । इंद्राय ।

शर्म । सुऽप्रथः ॥५॥

स्वध्वरे शोभनप्रायणीयाद्यवांतरयागवति यज्ञे सोमयागे बर्हिर्दमीन् सुणानास आस्तरंती यतलुषो
नियमितजुह्वादिपात्रा अस्त्रिञो देवव्यस्रममतिशयेन देवगामिनं सप्रथः सर्वतो विस्तीर्णं शर्म सुखसाधनं
गृहमिन्द्राय वृञ्जे । विवर्जयंति । संपादयंतीत्यर्थः ॥

वि अयंतामृतावृधः प्रथे देवेभ्यो महीः ।

पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥

वि । अयंतां । ऋतऽवृधः । प्रऽथे । देवेभ्यः । महीः ।

पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥

द्वारो देवीर्यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो देवता वि अयंतां । विविधं अयंतु । विवृता भवंतु । किमर्थं । देवेभ्यः
प्रथे प्रयातुं देवानां प्रापणाय ॥ प्रथे रोहिथि अयथिथि । पा० ३. ४. १०. । इति निपातितः ॥ कीदृशस्तः ।
ऋतवृधो यज्ञस्य वर्धयिञ्यः पूज्याः महीर्महत्त्वः पावकास शोधयिञ्यः पुरुस्पृहो बहस्पृहणीयाः असश्चतोऽस-
ज्यमानाः । परस्परविप्रकृष्टा इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

आ भंदमाने उपाके नक्तोषासां सुपेशसा ।

यद्ही ऋतस्य मातरा सीदतां बहिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ । भंदमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसां । सुऽपेशसा ।

यद्ही इति । ऋतस्य । मातरां । सीदतां । बहिः । आ । सुऽसुमत् ॥ ७ ॥

भंदमाने सर्वैः स्तूयमाने उपाके परस्परं संनिहिते सुपेशसा शोभनरूपे । पेश इति रूपनाम । यद्ही महती
अपत्यरूपे वा प्रतिदिनं जायमानत्वात् । यङ्गुरित्यपत्यनाम यङ्गुः सुगुरिति तन्नामसु पाठात् । ऋतस्य मातरा
यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तैर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा । अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध-
त्वात् । नक्तोषासा उक्तगुणविशिष्टे अहोरात्रदेवते सुमत् स्वयमेव । अस्माभिरप्रार्थिते इत्यर्थः । यद्वा । सुमद्व-
हिरास्तुतं दर्भमा समंतादा सीदतां । उपविशतां । यद्वा । ऋतस्त्विति कर्मणि षष्ठी । यज्ञमा सीदतां । आसाद्य
च बहिरास्तुतं दर्भं स्वयमेवा सीदतां ॥

मंद्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्नमद्य दिविस्पृशं ॥ ८ ॥

मद्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञं । नः । यक्षतां । इमं । सिध्नं । अद्य । दिविऽस्पृशं ॥ ८ ॥

मंद्रजिह्वा देवानां मादनज्वाली जुगुर्वणी भृशं गृणतां सुवतां यजमानानां संभक्तारी ॥ गृणतेर्यद्गुणं-
तात् क्विपि च्छांदसी रूपसिद्धिः । तस्मिन्नुपपदे वनतेऽर्कंदसि वनसनरक्षिमथाभितीन्द्रत्ययः ॥ कवी
मेधाविनी क्रांतदर्शिनौ दैव्या होतारा देवसंबन्धिनी होतारी अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ सिध्नं फलसाध-
नभूतं ॥ सिध्नेः स्थायितंतीत्यादिना रक् ॥ दिविस्पृशं बुधोक्वासिदेवान् स्पृशंतं । तैर्हविषः स्वीक्रियमा-
णत्वादिति भावः । ईदृशं नोऽसदीयमिमं यज्ञमद्य यजतां । अनुतिष्ठतां पूजयतां वा । सत्यङ्गिर्वाह्य-
तामित्यर्थः ॥

विश्वदेवाय सर्वदेवसंघाय वायवे गमनशीलाय वायुदेवाय च तथा गायत्र्येपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्र्यशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशयिंद्राय हव्यं हविः प्रदातुं स्वाहा कर्तन । स्वाहाकारं कुरुत ऋत्विजः ॥ करोतेलींति तन्नप्रनथनाश्चेति तनवादेशः ॥

स्वाहाकृतान्या गृह्युप हव्यानि वीतये । इंद्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवंते अर्ध्वरे ॥ १३ ॥

स्वाहाकृतानि । आ । गृहि । उप । हव्यानि । वीतये । इंद्र । आ । गृहि । श्रुधि ।

हवै । त्वां । हवंते । अर्ध्वरे ॥ १३ ॥

हे इंद्र स्वाहाकृतानि । स्वाहित्वेवंपूर्वा कृतिः करणमुच्चारणं यच्चमाण्यदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः । तद्वंति हव्यानि हवींषि । अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात्स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः । तद्वविरुपेत्य वीतये भक्षणाया गहि । आगच्छ ॥ गमेच्छांदसः शपो लुक । अनुदाप्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ तथा हे इंद्र आ गहि । स्तोत्राण्यभिलक्ष्यागच्छ । आगत्य हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधि । गृणु । यतस्वामर्ध्वरेऽहिंसात्मके यागे हवते आह्वयंति ऋत्विजः अतः श्रुधि ॥ इयतेर्बहुलं कंदसीति संप्रसारणं ॥ १११ ॥

प्र तव्यसीमित्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं । तथा चानुक्रांतं । प्र तव्यसीमष्टावापियं तु तत्त्रिष्टुबंतमिति । तु तदित्युक्त्वादिदमादिसूक्ताष्टकस्याभिर्देवता । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः ॥ अग्निष्टोम आपिमावृते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविदानीयं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्र तव्यसीं नव्यसीमापो हि छेति तिस्रः । आ० ५. २०. । इति ॥ दशरात्रस्य प्रथमेऽप्यहनि जातवेदस्यनिविद्वानं आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि च निविद्वानं । तथा चाचार्यातिदेशः । ऐकाहिका-नुपसंशस्य तेषु निविदो दध्यादेवमेवापिमावृते । आ० १०. १०. । इति ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्रये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।

अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः ॥ १ ॥

प्र । तव्यसीं । नव्यसीं । धीतिं । अग्रये । वाचः । मतिं । सहसः । सूनवे । भरे ।

अपां । नपात् । यः । वसुभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्यां । नि । असीदत् ।

ऋत्वियः ॥ १ ॥

अहमग्रये तव्यसीं तवीयसीमतिशयेन वर्धयित्रीं ॥ तवतिर्बुद्धार्थः सौत्रो धातुः । अस्मान्तृजंतात्सुं कंदसी-तीयसुन् । नुरिष्ठमेयः स्विति तुलोपः । छांदस ईकारलोपः ॥ नव्यसीं नवतरामपूर्वा धीतिं यागलक्षणासूक्त-गुणकं कर्म प्र भरे । प्रकर्षणं करोमि । तथोक्तलक्षणां वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म भरे । कीदृश्यायाग्रये । सहसो बलस्य सूनवे पुत्राय । किंच योऽग्निरपां नपात् तासां नप्ता । अत्र औषधयः औषधीभ्योऽग्निरित्य-येर्नप्तृत्वं । अथवा । अपां न पातयिता वैद्युतापिरूपेण प्रवर्षकत्वादिति भावः । तथा प्रियो यजमानस्य प्रीणयिता प्रियतमो वा तस्य होता होमनिष्पादकः सोऽग्निर्ऋत्वियः प्राप्तकालः प्राप्तप्रदानसमयः सन् पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिर्निवासयोग्यैर्गवादिधनैः सहितो न्यसीदत् । नितरां सीदति ॥

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।

अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने ।

अस्य । क्रत्वा । संऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति ।

अरोचयत् ॥ २ ॥

स पूर्वोक्तोऽभिर्जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमिव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्चनेऽतरिश्चसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोऽभूत् । त्वमपि प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव । अ० १. ३१. ३. । इत्यादियुत्वंतरप्रसिद्धेः । वायुसंयोगात्प्रज्वलित इत्यर्थः । अथवा मातरि फलस्य निर्मातरि यज्ञे श्वसिति चेष्टत इति मातरिश्चा यजमानः । तदर्थं । किंच समिधान-
स्त्रंधनैः सम्यग्वर्धमानस्यापिर्मज्जना । बलनामितत् । बलवता क्रत्वा क्रतुना कर्मणा ज्वालनादिव्यापारेण शोचिर्बावा पृथिवी यां च पृथिवीं च प्रारोचयत् । प्रकर्षणादीपयत् ॥ मध्ये शोचिःशब्दश्चांदसः ॥ मज्जना क्रत्वा समिधानक्षेति वा योज्यं । प्रबलेन समिधानादिव्यापारेण समिध्यमानस्येत्यर्थः ॥

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।

भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिंधवोऽग्ने रेजते असंसंतो अजराः ॥ ३ ॥

अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।

भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिंधवः । अग्नेः । रेजते । असंसंतः । अजराः ॥ ३ ॥

अस्य सूयमानस्यापिस्त्वेषा दीप्तयोऽजरा जरारहिता अजीर्णाः । अविरता इत्यर्थः ॥ नञो जरमरेत्या-
दिनोत्तरपदाबुदात्तत्वं ॥ तथा सुप्रतीकस्य शोभनमुखस्यास्यापिभानवो रश्मयः । दीप्तिरुक्त्वाच्च विस्फुलिंगा
अवगंतव्याः । ते च सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्दृष्टारः । सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सर्वतो व्योतमानाः ।
तथास्यापिभोत्वक्षसः । त्वच इति बलनाम त्वचः शर्ध इति बलनामसु पाठात् । भासमानबलाः । अक्तुरिति
राचिनामितत् अक्तुर्न्येति तन्नामसुक्त्वात् । द्वितीयार्थे प्रथमम् । अक्तु जगदंजकं नैशं तमोऽत्यतिक्रम्य सिंधवः
स्यंदमानाः सर्वत्र व्याप्तवन्तोऽसंसंतः स्वव्यापारेष्वस्वपंतोऽविरताः अत एवाजरा न रेजते । न कंपते ।
दाहपाकादिषु न चर्षति न चाक्षति वान्यैः । यद्वा । नशब्दो दृष्टांतवचनः । भात्वक्षसो भा एव त्वचो बलं
यस्य तादृशस्यादित्यस्य सिंधवो न रश्मय इव । ते यथा स्यंदनशीला व्याप्तवन्तोऽक्तुरिति अंजकं तमोऽतिक्र-
म्यासंसंतो रेजते तद्ब्रह्मात्वक्षसोऽस्यापिभोत्वक्षणा दीप्तयोऽपि सर्वत्र रेजते । कंपते । व्याप्तवन्तीत्यर्थः ॥

यमैरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभां पृथिव्या भुवनस्य मज्जना ।

अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥

यं । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसं । नाभां । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्जना ।

अग्निं । तं । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः ।

न । राजति ॥ ४ ॥

विश्ववेदसं सर्वधनं । वेद इति धननाम वेदो वरिव इति तन्नामसु पाठात् । तादृशं यमपिं भृगवो
भृगुगोत्रोत्पन्नाः पापस्य भर्जकाः पृथिव्या वेद्याः । एकदेशे कृतशब्दः । यद्वा । एतावती वै पृथिवीत्यादि-
युतेर्वेद्याः पृथिवीत्वं । तस्या नाभावोत्तरवेद्यां भुवनस्य भूतजातस्य मज्जना बलेन निमित्तेणा आभिमुख्येने-
रिरे ईरितवन्तः स्थापितवन्तः तमपिं स्वे स्वकीये दमे गृह उत्तरवेद्यां गीर्भिः स्तुतिभिरा हिनुहि । प्रामुहि ॥
हि गतौ वृद्धौ च । उतस्य प्रत्ययाच्छंदसि वाचनमिति हेतुंगभावः ॥ योऽपिरेको मुख्यः सन् एक एव वा
वस्वो वसुनो गवादिधनस्य राजति ईश्वरो भवति । प्रदानमिति शेषः । राजतीत्यर्थकर्म चिद्यति राजतीति
तन्नामसु पाठात् । तच्च दृष्टांतः । वरुणो न वारक आदित्य इव । स यथा सर्वस्येष्टे तदत् ॥

न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।

अग्निर्जैस्तिगितैरन्नि भवति योधो न श्चून्स वना न्यृजते ॥ ५ ॥

न । यः । वराय । मरुतां ऽइव । स्वनः । सेनां ऽइव । सृष्टा । दिव्या । यथा । अशनिः ।
अग्निः । जभैः । तिगितैः । अस्ति । भवति । योधः । न । शचून । सः । वना । नि । अजते ॥ ५ ॥

योऽपिर्वराय वरणाय नियहाय न शक्तो न भवति । तत्र वृष्टांतत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव । स यथायाह्यस्तद्वत् । तथा सृष्टा वैरिष्यार्थं प्रबलेनातिरुष्टा सेनेव । सा यथावैरिरोध्या तद्वत् । तथा दिव्या दिवि भवाशनिर्निर्या पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमपिस्त्रिगितैर्निशि-
तैस्तीक्ष्णीभूतैः ॥ अंत्यविकारः ऋदसः ॥ जभैर्देतैर्देतस्थानीयाभिर्ज्वालाम्भिरस्ति । अस्त्रद्विरोधिना भक्षयति । तथा भवति । हिनस्ति ॥ भवति हिंसायां ॥ यास्वस्वाह भवतिरत्तिकर्मेति । नि० ९. २३. १ यद्यप्यन्तिर्भवत्योरदन-
मेवार्थः तथापि तद्वत्तत्तदोऽवगंतव्यः । तत्र वृष्टांतः । योधो न संग्रहता मूर इव । स यथा शचून्भवति भक्षयति तद्वत् । किंच सोऽपिर्वना वनानि वृष्टादिसमूहान् नृजते । नितरां प्रसाधयति । दहतीत्यर्थः । अजतिः प्रसाधनकर्मेति यास्कः ॥

कुविन्नो अग्निरुच्यस्य वीरसुहृसुष्कुविहसुभिः काममावरत् ।

चोदः कुविन्तुज्यात्सातये धियः शुचिप्रतीकं तमया धिया गृणे ॥ ६ ॥

कुवित् । नः । अग्निः । उच्यस्य । वीः । असत् । वसुः । कुवित् । वसुऽभिः । कामं । आऽवरत् ।

चोदः । कुवित् । तुज्यात् । सातये । धियः । शुचिऽप्रतीकं । तं । अया । धिया । गृणे ॥ ६ ॥

अयमपिनोऽस्माकमुच्यस्वोक्तस्य स्तोत्रस्य कुविहसुष्कुवारं वीः कामयितासत् । भवतु ॥ अस्तेलैव्यडागमः ॥ यद्वा । उच्यस्वैतन्नामकस्य महर्षेर्गोत्रप्रभवस्य न इति संबन्धः । तथा वसुर्वासयिता सर्वेषां वसुस्थानीयो वा वसुभिर्वासयितुमिर्धनेः काममत्यर्थमभिमत्तं वा कुविदतिप्रभूतमावरत् । आवृणोतु । अभिमत्तप्रदानेन कामं निवर्तयत्वित्यर्थः ॥ वृणोतेलैव्यडागमः । छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ अयमपिद्योदोऽस्माकं कर्मसु प्रेरकः सन् धियः कर्माणि सातये लाभाय कुविहसु तुज्यात् । त्वरयतु । प्रेरयत्वित्यर्थः ॥ तुजिः प्रेरणार्थः । छांदसः शपः सुः ॥ शुचिप्रतीकं शोभनावयवं शोभनज्वालं तममिमया धियानया स्तितिरूपया प्रक्षया गृणे । उच्चार-
यामि । सौमीत्यर्थः ॥

घृतप्रतीकं व अतस्य धूर्धदमग्निं मिचं न समिधान् अजते ।

इंधानो अक्रो विदथेषु दीद्यच्छुक्रवर्णांमुदु नो यंसते धियं ॥ ७ ॥

घृतऽप्रतीकं । वः । अतस्य । धूऽसदं । अग्निं । मिचं । न । संऽइंधानः । अजते ।

इंधानः । अक्रः । विदथेषु । दीद्यत् । शुक्रऽवर्णां । उत् । ऊं इति । नः । यंसते । धियं ॥ ७ ॥

घृतप्रतीकं घृतोपक्रमं प्रयाजादिष्वज्ज्वलमानत्वात् । यद्वा । प्रतीकमंगं । दीपज्वालमित्यर्थः । किंच वो युष्मत्संबन्धिन अतस्य यज्ञस्य धूर्धदं धुरिं निर्वहणे सीदंतं यज्ञनिर्वाहकमग्निं मिचं न मिचमिव समिधान् इध्मीर्दीपयमानं अजते । प्रसाधयति । अजतिः प्रसाधनकर्मा । इंधानः सम्यग्दीप्यमानोऽक्रो ज्वालामिदा-
दिभिराक्रांतोऽन्यैरनाक्रांतो वा ॥ क्रमेऽच्छांदसो उः ॥ विदथेषु यज्ञेषु वेदयत्सु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेषु दीद्यत् स्वयं दीप्यमानोऽसदीयां धियं प्रज्ञां यागादिविषयां शुक्रवर्णां शुभवर्णां निर्मलां ज्योतिष्टोमादि कर्म वोदु यंसते । उद्योजयत्येव ॥ यमेलैव्यडागमः । सिप् ॥ उग्रदोऽवधारणे । धीरिति कर्मनाम धीः शमीति तन्नामसु पाठात् ॥

अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने शिवेभिर्नः पायुभिः पाहि शग्मैः ।

अदब्धेभिरदृपितेभिरिष्टेऽनिमिषद्भिः परि पाहि नो जाः ॥ ८ ॥

अप्रंयुच्छन् । अप्रंयुच्छत्ऽभिः । अग्ने । शिवेभिः । नः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
अदब्धेभिः । अदृपितेभिः । इष्टे । अनिमिषत्ऽभिः । परि । पाहि । नः । जाः ॥ ८ ॥

हे अग्ने अप्रयुच्छन्नस्वास्वप्रमाद्यन् ॥ युच्छ प्रमादे ॥ अविच्छिन्नप्रवृत्तिः सन्नप्रयुच्छन्निरप्रमाद्यन्निरनवधा-
नरहितः शिवेभिर्मन्त्रकक्षाणीः शग्मैः सुखकरैः पायुभी रक्षणप्रकारिणोऽस्मान्पाहि । रक्ष । किंच हे इष्टे सर्वैरेष-
णीयामि जा जायमानोऽस्माभिर्दीप्यमानः सन्नदब्धेभिरहिंसितैरदृपितेभिः केनचिदप्यपरिभूतैः ॥ दृप दृम्फ
उत्क्षिप्ते तौदादिकः ॥ अनिमिषन्ननिमेषरहितैरनलसस्वभावेः ईदृशीलंक्षणैर्नोऽस्मान्परि परितः पाहि । पालय ।
यद्वा । उपर्युपरि जायंत इति जाः । नो जा असत्संबन्धिनीः पुत्रपीत्रादिरूपाः प्रजाः परि पाहि । परितो
रक्ष । न केवलमस्मान् किंत्वस्मत्पुत्रपीत्रादीनपि रक्ष ॥ १२ ॥

एति प्र होतिति सप्तचं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वत्रापेयं तु तदित्युक्त्वादिदमप्यापेयं । तथा
चानुक्रमणिका । एति प्र सप्त जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

एति प्र होता व्रतमस्य माययोर्ध्वं दधानः शुचिपेशसं धियं ।
अभि सुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धामं प्रथमं ह निंसते ॥ १ ॥
एति । प्र । होता । व्रतं । अस्य । मायया । ऊर्ध्वं । दधानः । शुचिऽपेशसं । धियं ।
अभि । सुचः । क्रमते । दक्षिणाऽवृतः । याः । अस्य । धामं । प्रथमं । ह । निंसते ॥ १ ॥

अयं होता होमनिष्पादकोऽध्वर्युरस्याधिर्व्रतं हविष्प्रदानादिरूपं कर्म कर्तुं मायया कर्तव्यविशेषप्रज्ञया
युक्तः सन् प्रैति । प्रकर्षेण गच्छति होतुं । मायेति प्रज्ञानाम माया वयुनमिति तन्नामसु पाठात् । कीदृशो
ऽयं । ऊर्ध्वामुपर्यारूढां शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं । पेश इति रूपनाम । धियं प्रज्ञां दधानः । आ चतुर्था-
त्कर्मणोऽभिसमीचेतेदं करिष्यतीत्युक्त्वात् । आगत्य च दक्षिणावृतः प्रादक्षिणेन वर्तमानाः सुचो जुह्वादीः
क्रमते । गृह्णाति । कीदृशः सुचः । याः प्रथमं पात्रासादनकालेऽस्यापेधाम स्थानं निंसते ॥ निंस चुंबन इति
धातुः ॥ चुंबति । भजंत इत्यर्थः । प्रथममनुष्ठेयक्रमं बुद्ध्या प्रैति पश्चात्सुचः क्रमते इत्यर्थः । ह्यशब्दः प्रसिद्धौ ।
यद्वा । होता देवानामाह्नातायमपिरस्य यजमानस्य व्रतं कर्म ज्योतिष्टोमादि प्रज्ञाविशेषेण युक्तः सन्निति ।
यज्ञदेशं प्रत्यागच्छति । कीदृशोऽयं । ऊर्ध्वामूर्ध्ववर्ति शुचिपेशसं शोभनरूपोपेतं धियं ज्वालाचलनादिरूपं
कर्म दधानो धारयमाणः । आगत्य च दक्षिणावृत उक्तलक्षणाः सुचो घृतपूर्णा जुह्वपभृदादिका अभि
क्रमते । आक्रमते । घृतं स्वीकर्तुं ज्वालाः प्रसर्पतीत्यर्थः । याः सुचः प्रथमं पूर्वं हविरासादनकालेऽस्यापि-
धाम स्थानं वेदिलक्षणं निंसते चुंबति प्राप्ताः । ह्यशब्दः प्रसिद्धौ ॥ णिसि चुंबने । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
इदित्वात्सुम् ॥

अभीमृतस्य दोहना अनूषत् योनौ देवस्य सदर्ने परीवृताः ।
अपामुपस्थे विभृतो यदावसदधं स्वधा अंधयद्याभिरीयते ॥ २ ॥
अभि । ई । अमृतस्य । दोहनाः । अनूषत् । योनौ । देवस्य । सदर्ने । परिऽवृताः ।
अपां । उपऽस्थे । विऽभृतः । यत् । आ । अवसत् । अधं । स्वधाः । अंधयत् ।
याभिः । ईयते ॥ २ ॥

अतस्योदकस्य दोहना धारा योनावृत्तिस्थाने देवस्य सदर्ने द्योतमानस्यादित्यस्य स्थाने परीवृतास्त-
द्रिमिभिः परितो व्याप्ताः सत्वोऽभ्यनूषत । अभिनवा भवति । आभवन्त्वेव सूयंते वा । कदेत्यत आह । यद्यदा-
पामुपस्थ उदकानामुत्सर्गेऽतर्विभृतो विशेषेण तामिधोर्ध्वमाणाः सन्नावसत् आक्रम्य निवसत्ययमपिः तदानीमि-

त्यर्थः । अधाधुना स्वधा अमृतोपमा अपोऽधयत् । पिबति सर्वो लोकः । ता विशिष्यते । यामिः सहयतेऽयमपिः संगच्छते वा भूमिं ता अधयत् । विबुदात्मनोदकानि जगत्पाययत इत्यपिः स्तुतिः ॥

युयूषतः सवयसा तदिद्वपुः समानमर्थं वितरिचता मिथः ।

आदी भगो न हव्यः समस्मदा वोळ्हुर्न रश्मीन्समयंस्त सारथिः ॥ ३ ॥

युयूषतः । सऽवयसा । तत् । इत् । वपुः । समानं । अर्थं । विऽतरिचता । मिथः ।

आत् । ई । भगः । न । हव्यः । सं । अस्मत् । आ । वोळ्हुः । न । रश्मीन् । सं ।

अयंस्त । सारथिः ॥ ३ ॥

सवयसा समानवयस्कौ । वयःशब्देन सामर्थ्यं लक्ष्यते । समानसामर्थ्यौ तदित्तदानीमेव यदा प्रवृहो भवति तदानीमेव समानमर्थं समानप्रयोजनं निष्पत्तिं मिथः प्रत्येकं वितरिचता भृशं तरती होत्रध्वर्यु वपुरपिः शरीरं युयूषतः । स्वस्वव्यापारेण मिश्रयितुमिच्छतः । प्रेषानंतरं याज्यादिपाठो होतुर्वापारः वषट्कारानंतरं होमोऽध्वर्योरिति विभागः । अचेदमनुसंधेयं । सवयसा समानवयस्कौ मिथः प्रत्येकं समानप्रयोजनं सुखप्राप्तिं वितरिचता विशेषेण तरितुमिच्छंती ॥ तरतेर्यङ्लुगंताच्छतरि दाधर्त्यादौ निपात्यते । द्विवचनस्याकारः ॥ जायापती तद्वपुस्तदेव परस्परं शरीरं युयूषतः मिश्रयितुमिच्छतः परस्परमास्त्रिगतः । तद्वदपिं साकं होत्रध्वर्यु युयूषतः । आदीमनंतरमेव हव्य आहवनीयोऽपिः सारथिः सरणशीलः सारथिवद्यज्ञात्मकस्य रथस्य निर्वाहको वा सन्नस्मदस्त्राकं संबन्धिनी रश्मीन् रश्मिषदायता घृतधारा आ सर्वतः समयंस्त । सम्यक् स्वीकरोति । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । भगो न सर्वैः सेवनीय आदित्यः स यथा सर्वतः पूजामादत्ते तद्वत् । सारथी रथस्य यंता बोद्धुर्वाहकस्याश्वादे रश्मीन् प्रतिग्रहानिव । तान्यथा स्वीकरोति तद्वदयमपिरपि हवीषि समयंस्त ॥

यमीं द्वा सवयसा सपर्यतः समाने योना मिथुना समोकसा ।

दिवा न नक्तं पलितो युवाजनि पुरु चरन्जरौ मानुषा युगा ॥ ४ ॥

यं । ई । द्वा । सऽवयसा । सपर्यतः । समाने । योना । मिथुना । संऽओकसा ।

दिवा । न । नक्तं । पलितः । युवा । अजनि । पुरु । चरन् । अजरः । मानुषा । युगा ॥ ४ ॥

यमीमेनमपिं द्वा द्वी सवयसा समानवयस्कौ समानसामर्थ्यौ वा समाने योना योनौ फलस्वोत्पत्तिस्थाने यज्ञे वर्तमानौ मिथुना दंपती इवैककार्योद्युक्ती समोकसा समाननिवासौ देवयजनस्थानौ ईदृशौ होत्रध्वर्यु सपर्यतः पूजयतः स्तुत्या हविप्रदानेन च प्रीणयतः । कदेत्याह । दिवा नाहनीव नक्तं रात्रावपि । सर्वदेवर्थः । एवं पूज्यमानोऽपिः पलितः पूर्वमंगारावस्थायां जीर्णोऽपि समिधनानंतरं युवा तद्वत्सेजसा सर्वस्य मिश्रयिता वाजनि । जायते । एवं जातोऽयं मानुषा युगा मनोः संबन्धिनि युगानि जायापतिरूपाणि होत्रध्वर्युरूपाणि वोद्दिश्य पुरु चरन् ब्रह्माज्यादिकं भक्षयन् अजरोऽजीर्णो जरारहितो वर्तते ॥

तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश त्रिंशो देवं मर्तास ऊतये हवामहे ।

धनोरधि प्रवत आ स ऋण्यभिर्व्रजन्निर्वयुना नवाधित ॥ ५ ॥

तं । ई । हिन्वन्ति । धीतयः । दश । त्रिंशः । देवं । मर्तासः । ऊतये । हवामहे ।

धनोः । अधि । प्रवतः । आ । सः । ऋण्यति । अभिर्व्रजन्तिऽभिः । वयुना । नवा ।

अधित ॥ ५ ॥

देवं द्योतमानं तमेनमपिं दश धीतयो दशसंख्याका अंगुलयो त्रिंशो विशः परस्परविशिष्टा द्विवन्ति । प्रीणयन्ति मथनकाले । तथा मर्तासो मनुष्या वयं यजमाना ऊतये रक्षणाय हवामहे । आहुयामः । कोऽस्य विशेष इत्युच्यते । अयमभिर्धनोर्धनुषः सकाशात्प्रवत आ प्रकर्षेण गच्छतो बाणानिव । तान्यथा शत्रोरपरि मुंचति ॥ आ इत्युपमार्थे ॥ तद्वत्सोऽपिर्धनुःस्थानीयान्निजशरीरसकाशात्प्रवतः प्रकृष्टवेगवतो ररमीगुणवति । गमयति ॥ रिविगंत्यर्थः । अत्रांतर्भावितल्लथोऽयं । इदित्वात्तुम् । छांदसं रेफस्य संप्रसारणं । अधिशब्दो ऽनर्थको धात्वर्थमात्रानुवादी ॥ किंचैवं प्रवृद्धोऽपिरभिव्रजङ्गिरनुष्ठानार्थमभितः संचरङ्गिर्ज्ञेयमर्थमभिगच्छ-ङ्गिर्वा तदर्थं नवा नवानि भूतानि वयुना वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठानविषयाल्लधित । धारयति । ज्ञापय-तीत्यर्थः । यद्वा । अभिव्रजङ्गिराभिसुखेन गच्छङ्गिर्होत्रादिभिः क्रियमाणानि नवानि वयुनानि प्रज्ञावि-शिष्टानि सोत्रादीन्यधित । धत्ते ॥ धाञ्छांदसे लुङि स्थाञ्चोरिञ्चेतीत्वं । उत्तरस्य सिचः कित्त्वं । इत्वाद्-गादिति सलोपः ॥

त्वं ह्यग्ने दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य पशुपा इव त्मना ।

एनीं त एते बृहती अभिश्रिया हिरण्ययी वक्ररी बर्हिंराशाते ॥६॥

त्वं । हि । अग्ने । दिव्यस्य । राजसि । त्वं । पार्थिवस्य । पशुपाःऽइव । त्मना ।

एनी इति । ते । एते इति । बृहती इति । अभिऽश्रिया । हिरण्ययी इति । वक्ररी इति ।

बर्हिः । आशाते इति ॥६॥

हे अग्ने त्वं दिव्यस्य दिवि भवस्य देवादेर्विबुदात्मना वृथादेर्वा राजसि । ईशिवि । ऐश्वर्यनामैतत् । तथा पार्थिवस्य पुथिवीसंबन्धिनो मनुष्यादे राजसि । ईश्वरो भवसि । किमन्यतंचत्वेन जेत्याह । त्वनात्मनैव स्वसा-मर्थेनैव । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव । पशुपालको यथा स्वसामर्थेनैव पशूनां निरोधनिर्गमनादिव्यापारेषु समर्थो भवति तद्वत् । एतद्दृष्टान्तेनात्यंतस्वातंत्र्यमुक्तं भवति । किंच यस्मादेवं तस्मात्ते तव बर्हिर्यज्ञमैते प्रसिद्धे एनी एतवर्षे शुभे व्यावापृथिव्यावाशाते । अनुवाते । व्याप्तुतः ॥ वर्षादनुदात्तादिति ङीप् तकारस्य नकारश्च ॥ कीदृशी ते । बृहती महत्यावतिविसृते अभिश्रिया प्राप्तिश्र्ये अभितः सेव्ये वा हिरण्ययी हितरमणीये वक्ररी अतिकुशलं शब्दयंत्यौ ॥ वचेर्वनिपि वनो र चेति ङीत्रेफी । छांदसं कुलं । वकि कौटिल्य इत्यस्माद्वा छांदसो नुमभावः ॥ ईदृशी व्यावापृथिव्यौ बर्हिरनुवाते ॥

अग्ने जुषस्व प्रति हर्यं तद्वचो मद्रं स्वधाव चतृजात सुक्रतो ।

यो विश्वतः प्रत्यङ्गुसि दर्शतो रणवः संदृष्टौ पितुमाँ इव क्षयः ॥७॥

अग्ने जुषस्व । प्रति । हर्यं । तत् । वचः । मद्रं । स्वधाऽवः । चतृऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।

यः । विश्वतः । प्रत्यङ्गुः । असि । दर्शतः । रणवः । संदृष्टौ । पितुमान्ऽइव । क्षयः ॥७॥

हे अग्ने जुषस्व । सेवस्व हविः । प्रीतो भव वा स्तुत्या । किंच तत्तादृशं प्रियकरं वचो वायुपं स्तोत्रं प्रति हर्यं । पुनः कामयस्व । हे मद्रं मादनशीलं स्तुत्य वा हे स्वधावो हविर्नक्षणात्तव न हे चतृजात यज्ञार्थमुत्पन्न हे सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा । य ईदृशस्त्वं विश्वतः सर्वस्य स्थावरजंगमस्य जगतः प्रत्यङ्गुसि अभिमत अनुकूलोऽसि । न पराङ्मुख इत्यर्थः । तथा दर्शतो दर्शनीयः सर्वैः किंच संदृष्टौ सम्यग्दर्शने रणवो रमणशीलो रमयिता वा भवसि सर्वस्य । यद्वा । तव संदृष्टौ सत्यां सर्वो जनः चयो निवासवान्भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमानिव । अतिप्रभूतात्प्रस्तामी यथा सर्वैर्वल्लव्यो गंतव्यश्च भवति तद्वत् ॥ १३ ॥

तं पृच्छतेति पंचर्वं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । तं पृच्छत पंचांश्या चिष्टुविति । दीर्घतमा ऋषिः । पूर्ववापेयं तु तदित्युक्तत्वादिदमप्यापेयं । अंश्या चिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्य ॥ प्रातरनुवाका-श्विनशस्त्रयोरस्य विनियोग उक्तः ॥

ते देवा विभ्यतोऽपि प्राविशन् तस्मादाङ्गरपिः सर्वा देवता इति । तै० सं० ६. २. ६. । तथाचैव पुरस्तादात्मास्थिते । त्वमपि वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रः । अ० ५. ३. १. । इत्यादिकोऽस्य विशेष इत्युच्यते । पुरुषप्रेषो बज्रप्रेषभाक् । यद्वा । बज्रप्रेषणः । सर्वस्वाज्ञापयितेत्यर्थः । तत्पुरिस्कारयिता ॥ तरतेरंतरर्थार्थादादृगमहन् इति किन्प्रत्ययः । बज्रं कंदसीत्युत्वं ॥ यज्ञसाधनो यज्ञसाधकः अग्न्यधीनत्वाद्यज्ञस्य अच्छिद्रोतिरविच्छिन्नरक्षणः शिशुः शिशुवत्प्रियकारी शोचयिता वा शत्रूणां एवंभूतोऽपिः सं रभो यज्ञादिसंरंभवान् सन्नादत्त । आदत्ते । हविरादिकं स्वीकरोति ॥

उपस्थायं चरति यत्समारंत सद्यो जातस्तत्सार युज्येभिः ।

अभि श्वांतं मृशते नाद्यै मुदे यदीं गच्छंत्युशतीरपिष्ठितं ॥ ४ ॥

उपऽस्थायं । चरति । यत् । संऽआरंत । सद्यः । जातः । तत्सार । युज्येभिः ।

अभि । श्वांतं । मृशते । नाद्यै । मुदे । यत् । ई । गच्छंति । उशतीः । अपिऽस्थितं ॥ ४ ॥

यद्यदाध्वर्युरूपस्थायं चरति उपस्थायोपस्थायानुतिष्ठति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारं करोति । कदेत्याह । यत् समारंत समागच्छत मथनेनाविरभवत् ॥ समो गम्यच्छीत्यंतरात्त्वनेपदं ॥ सद्यस्तदानीमेव जात उत्पन्नः सन् युज्येभिर्योक्तुं संबद्धं समर्थैः फलैर्मिश्रयितुमर्हंस्तेजोभिर्वा युक्तः सन् तत्सार । अरख्योर्गूढः सन् चचार । यद्वा । युज्येभिरश्वैर्जातमात्र एव सर्वत्र संचचार ॥ तत्र च्छगती । लिटि णलि रूपं ॥ एवं प्रवृत्तोऽयं श्वांतं श्रांतं श्रांतं वा यजमानं नाद्ये नंदनीये कर्मणि निमित्तभूते सति मुदे तस्य संतोषायाभि मृशते । अभिमर्शनं करोति । फलप्रदानेनेति भावः । यथा लोके गुर्वादिः श्रांतं शिष्यादिकं स्पृशति तद्वत् । कदेति चेत् उच्यते । यद्यदापिष्ठितं व्याप्य वर्तमानमीमेनमपिमृशतीः कामयमाना आग्रधाराः सुतयो वा गच्छंति प्राप्नुवन्ति तदाभि मृशते ॥

स ईं मृगो अप्यो वनगुरुप त्वच्युपमस्यां नि धायि ।

व्यब्रवीच्चयुना मर्त्येभ्योऽग्निर्विद्वान् ऋतचिच्चि सत्यः ॥ ५ ॥

सः । ईं । मृगः । अप्यः । वनगुरुः । उप । त्वचि । उपऽमस्यां । नि । धायि ।

वि । अब्रवीत् । वयुना । मर्त्येभ्यः । अग्निः । विद्वान् । ऋतचिच्चि । हि । सत्यः ॥ ५ ॥

स ईं स एवाग्निरुपमस्यामुपमायासुपमासदायां त्वच्योषधादिभिराच्छादितायां वेद्यामुप नि धायि । उपस्थायत उत्तरत्रोपभोगाय । कीदृशः सः । मृगो मार्जयितान्वेषणशीलो वा । मृगो मार्ष्टिर्गतिकर्मणः । नि० १. २०. । इति यास्कः । अप्य आयो गंतव्यः । अपः कर्म तत्र साधुर्वा । वनगुरुर्नगामी ॥ अश्चतेर्गमिषेदं रूपं । यद्वा । गमेरेव । उपपदस्य रुडागमस्कंदांसः ॥ एवंभूतोऽग्निर्मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो यजमानादिरूपेभ्यो वयुनानि प्रज्ञानान्यनुष्ठेयज्ञानानि अब्रवीत् । विशेषेण ब्रवीति । उपदिशति । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नामसु पाठात् । ईदृक् सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति । अयमग्निर्विद्वान् सर्वज्ञ ऋतचिच्चिच्छोदकस्य वा चेतिता ज्ञाता सत्यः । सत् क्रियमाणं कर्म । तत्र साधुः । सत्सु भवो वा । सत् फलं तदर्हतीति वा । सम्यक्फलप्रद इत्यर्थः । यस्मादयमुक्तसामर्थ्योपेतस्तस्मात्प्रज्ञोपदेशो युक्तः । हिशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १४ ॥

त्रिमूर्धानमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं दीर्घतमसं । आपेयं पूर्वत्रापेयं तु तदित्युक्तत्वात् । त्रिमूर्धानमित्यनु-
क्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनश्चयस्त्रयोस्त्रीष्टुभे कंदसीदमादिमूक्तचयस्य विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । त्रिमूर्धानमिति त्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

त्रिमूर्धानं सप्ररश्मिं गृणीषेऽनूनमग्निं पित्रोरुपस्थे ।

निषत्तमस्य चरतो ध्रुवस्य विश्वा दिवो रौचिनापप्रिवांसं ॥ १ ॥

त्रिऽमूर्धानं । सप्रऽरश्मिं । गृणीषे । अन्नं । अग्निं । पित्रोः । उपऽस्ये ।
निऽसत्तं । अस्य । चरतः । ध्रुवस्य । विश्वा । दिवः । रोचना । आपमिऽवांसं ॥ १ ॥

अनयापिर्यञ्चरूपेण स्तूयते । त्रिमूर्धानं सवनत्रयरूपमूर्धचयोपेतं ॥ द्वित्रिभ्यां पाह्मूर्धसु बङ्गत्रीहावित्यु-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥ किंच सप्ररश्मिं नियामकसप्तच्छंदोयुक्तं अनुममविकलं संपूर्णफलं अग्निमग्निसाध्यमंगना-
दिगुणयुक्तं वा पित्रोरूपस्थे बावापृथिव्योदत्संगे निषत्तं निषत्सं । मध्ये वर्तमानमित्यर्थः । भूमिस्थद्रव्येण
बुल्लोकस्थदेवताभिश्च साध्यत्वादिति यावत् । किंच ध्रुवस्य निश्चलस्य चरतो हविर्भक्षयतोऽस्यापिः संबन्धिनं
यच्च दिवो बुल्लोकादागतानि विश्वानि रोचनानि देवविमानान्यापमिवांसं सर्वतः पूरयितारं गृणीषे ।
गृणीहि । सुहि । यद्वा । अयमग्निरेवोच्यते । त्रिमूर्धवदच्च चित्त्वंतरिचबुल्लोकाख्यस्थानत्रयोपेतं । लोकत्रयव्या-
प्तमित्यर्थः । गार्हपत्यादिस्थानत्रयवर्तनं वा । सप्ररश्मिं । सप्रज्वालं अनुममन्यूनं पित्रोर्बावापृथिव्योरूपस्थ
उत्संगे निषत्तं ॥ नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ॥ निषत्सं आपमिवांसं सर्वतः पूरयंतं कामानां
उक्तलक्षणविशिष्टमग्निं गृणीषे । गृणीहि । सुहि । किंच चरतः सर्वत्र ज्वालाभिर्गच्छतो ध्रुवस्य धृतत्वादविव-
क्षितस्य दिवो द्योतमानस्यास्याभिर्विश्वा सर्वाणि रोचना रोचमानानि तेजांसि सर्वत्र व्याप्नुवतीति शेषः ।
ईदृशमग्निं सुहीत्यंतरात्मनः प्रेषः ॥

उक्षा महौ अभि ववक्ष एने अजरस्तस्यावितर्जतिर्ऋष्वः ।
उर्याः पदो नि दधाति सानौ रिहंत्यूधो अरुषासो अस्य ॥ २ ॥
उक्षा । महान् । अभि । ववक्षे । एने इति । अजरः । तस्थौ । इतऽऽर्जतिः । ऋष्वः ।
उर्याः । पदः । नि । दधाति । सानौ । रिहंति । ऊधः । अरुषासः । अस्य ॥ २ ॥

उक्षा सेक्ता । फलप्रदानसमर्थ इत्यर्थः । अत एव महान् महिम्ना स्वरूपेणोदुत्तवृषभसदृशोऽयमग्निरेने
बावापृथिव्यावभ्यभिक्रम्य व्याप्य वषत्ते । वहति । व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वहतेलैटि च्छांदसः शपः सुः । लोपस्त
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । सिञ्जलमिति सिप् ॥ वृथादिप्रदानेन हविर्वहनेन च लोकद्वयस्य वासिने
देवान्मनुष्यांश्च रक्षतीत्यर्थः । किंचायमजरो जरारहित ऋष्वो महान् पूज्यः । महन्नामैतत् ऋष्व उच इति
तन्नामसु पाठात् । तथेतर्जतिः प्राप्तरक्षणः सन् तस्थौ । स्थितो वर्तते । यद्वा । उक्तगुणोऽयमितर्जतिरित एव
गमनवानस्यद्वेषयजनाभिमुखगमनवान् तस्थौ । वर्तते । तदनंतरमुखां विलुताया भूम्याः सानौ समुच्छ्रिते
प्रदेशे वेदिलक्षणे पदो नि दधाति । पदानि स्थापयति करोति । किंचास्याग्नेररुषासोऽरुषा आरोचना
ऊधरूधःस्थानीयमंतरिचं रिहंति लिहंति । यद्वा । अस्योधरूधःस्थानीयं यज्ञमरुषास आरोचना ब्रह्मवर्षसेन
यजमाना रिहंति । अभिमतस्वर्गादीनि लिहंति ॥

समानं वत्समभि संचरंती विष्वग्धेनू वि चरतः सुमेके ।
अनपवृज्याँ अर्ध्वनो मिमाने विश्वान्केताँ अधि महो दधाने ॥ ३ ॥
समानं । वत्सं । अभि । संचरंती इति संऽचरंती । विष्वक् । धेनू इति । वि । चरतः ।
सुमेके इति सुऽमेके ।
अनपवृज्यान् । अर्ध्वनः । मिमाने इति । विश्वान् । केतान् । अधि । महः ।
दधाने इति ॥ ३ ॥

समानमेकमेव वत्सं वत्सस्थानीयं पुत्रवद्वर्षहेतुमग्निमभिमुखं संचरंती संचरंती द्वे धेनू अपिहितकरणेन
प्रीणयित्री पत्नीयजमानलक्षणे धेनू विष्वक् चरतः । संचरतः । स्तनपानादिसदृशेधनप्रक्षेपसंमार्जनादिना

सत्यम्बर्धयत इत्यर्थः । कीदृशी ते । सुमेके शोभनकर्माणी शोभनमेहने वा । परिचरणकुशले इत्यर्थः । किंचानपवृञ्चानपवर्जनीयरहितान् ॥ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदान्तत्वं ॥ अर्ध्वनो मार्गानपिः प्रांतप्रदेशान् केशाबमेध्वरहिताभिमानी संपादयिष्यी । किंच विश्वाङ्कितान् सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रवर्धनविषयाणि महो महांत्यध्वधिकं दधाने धारयन्ती । ईदृशावध्वर्युयजमानरूपे जायापतिरूपे वा धेनू विष्वम्बि चरतः ॥

धीरासः पदं कवयो नयन्ति नानां हृदा रक्षमाणा अजुयं ।

सिषासंतः पर्यपश्यंत सिंधुमाविरेभ्यो अभवत्सूर्यो नृन् ॥४॥

धीरासः । पदं । कवयः । नयन्ति । नानां । हृदा । रक्षमाणाः । अजुयं ।

सिषासंतः । परिं । अपश्यंत । सिंधुं । आविः । एभ्यः । अभवत् । सूर्यः । नृन् ॥४॥

धीरासो धीरा धीमंतः प्रयोगज्ञा अर्ध्वर्धादयोऽजुयमजर्यमजीर्णमिनमपि पदं स्थानं वेदिलक्षणं नयन्ति । प्रापयन्ति । मथनदेशान्नाहंपत्याद्वा । अथवा वक्ष्यमाणलक्षणा यजमानादयः पदमास्यदं सर्वकामानामास्यदमेनं गमयन्ति । कीदृशास्ते । कवयः क्रांतदर्शिनो मेधाविनः अनुचाना वा । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । किंच नाना हृदा ब्रह्मप्रकारया बुद्ध्या रक्षमाणा धारयमाणाः । किंचिवंरूपास्ते सिंधुं खंदमानं यज्ञद्वारा फलानि स्रवंतमपि सिषासंतः संभक्तुमिच्छंतः ॥ सन्तिः सनि सनीवंतधेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनामित्यात्वं ॥ पर्यपश्यंत । परितः पश्यन्ति । श्रुप्यंत इत्यर्थः । किंच सूर्यः सर्वस्य प्रसवितायमपिरेभ्य एवं कुर्वन्तो नृभ्यो नेतुभ्य आविरभवत् । तेषामनुग्रहेण प्रत्यचोऽभवत् ॥ नृनित्यत्र वचनव्यत्ययः ॥ नृन्प्राणिनोऽनुग्रहीतुमिति वा योज्यं ॥

दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्य ईकेन्यो महो अर्भाय जीवसे ।

पुरुचा यदभवत्सूरहैभ्यो गर्भेभ्यो मघवा विश्वदर्शतः ॥५॥

दिदृक्षेण्यः । परिं । काष्ठासु । जेन्यः । ईकेन्यः । महः । अर्भाय । जीवसे ।

पुरुऽचा । यत् । अभवत् । सूः । अहं । एभ्यः । गर्भेभ्यः । मघऽवा । विश्वऽदर्शतः ॥५॥

अयमपिः काष्ठासु परस्परं क्रांत्वा वर्तमानासु दशसु दिक्षु दिदृक्षेण्यः । अनुग्रहयुक्त्या दर्शनयुक्तो भवति । यदा । द्रष्टुमेष्टयो दर्शनेच्छाविषयभूतः ॥ दृशेः सनंतात्कृत्यार्थं तवैकेन्येति केन्यप्रत्ययः ॥ अत एव जेन्यः सर्वत्र प्रादुर्भवनशीलो भवति जयशीलो वा । किंच प्रदानसमय ईकेन्यः सुत्यो भवति । किमर्थमेवं । महो महतो देवादेर्भायार्भकस्याल्पस्य यजमानादेवा जीवसे जीवनाय । हविर्वहनेन धनप्रदानेति विवेकः । तत्रोपपत्तिमाह । यदहं यस्मात्खलु पुरुचा ब्रह्मपु देशेषु ॥ देवमनुष्येत्यादिना चाप्रत्ययः ॥ मघवा हविलक्षणात्प्रवान् विश्वदर्शतः सर्वविषयद्रष्टव्यवानयमपिरेभ्यो गर्भेभ्यः ॥ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी ॥ एषामृत्विजां गर्भवच्छिवदत्तं तरेणोयानां सूरभवत् प्रसवितोत्यादयिताभवत् भवति । तस्मान्नाना हृदा रक्षमाणाः कवयः पदं नयन्तीति पूर्वत्र संबंधः ॥ ॥ १५ ॥

कथा त इति पंचचं सप्तमं सूक्तं दीर्घतमसमापेयं त्रैष्टुभं । कथेत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्य सूक्तस्य विनियोगस्त्रिमूर्धानमिति त्रीणीत्यनेनोक्तः ॥

कथा ते अग्ने शुचयंत आयोर्देदापुर्वाजेभिराशुषाणाः ।

उभे यत्तोके तनये दधाना ऋतस्य सामन्नयंत देवाः ॥ १ ॥

कथा । ते । अग्ने । शुचयंतः । आयोः । ददापुः । वाजैभिः । आशुषाणाः ।

उभे इति । यत् । तोके इति । तनये । दधानाः । ऋतस्य । सामन् । रणयंत । देवाः ॥ १ ॥

हे अपि ते तव संबन्धिनी ररमयः शुचयंतो दीप्तिं सर्वत्र चक्षाणाः प्रकटयंत आशुषाणा आशु शीघ्रं संभक्तार आशुसंभक्तारो वा । वाध्वादेरपि शीघ्रं संभक्तार इत्यर्थः । यद्वा । समंताच्छेषयितारः । यद्वा । सर्वं व्याप्तवन्तः ॥ अग्नीतेर्लिटः कानच् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः सिञ्चेति द्विविकरणता । आङ्पूर्वादंतर्भावितव्यर्थीच्छुषेः शानचि च्छांदसः शपो लुक् । आशुशब्दोपपदात्सन्तः कर्मण्यण् ॥ ईदृशा ररमयो वाजेभिरग्निः सहितमायो-
रायुरायुष्यं ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ कथा केनोपायेन ददाशुः । ददति ॥ दाशु दाने । छांदसो लिट् । तमुपायमनुगु-
हाणेत्यर्थः । ररमीनां वरप्रदानं कुत्र दृष्टमिति चेत् उच्यते । यद्यस्मादुभे उक्ते अत्रायुषी तौके पुत्रे तनये ऽनवच्छेदेन कुटुंबस्य विस्तारके । यद्वा । तौके पुत्रे तनये तत्पुत्रादौ च । दधाना धारयंतो देवा व्यवहर्तारो यजमाना ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सामन् साञ्चि रयंतरादौ रणयंत रमंते रमयंति शब्दयंत्विव वा । यस्मा-
दज्ञायुष्युनादिसहिताः सोमिगेह्वा साञ्चि रमंते तस्माद्ररमयो ददतीत्यवगम्यत इत्यर्थः । तादृशांस्वदीयान्न-
शमीन् मामप्यनुगुहाणेत्यर्थः ॥

बोधो मे अस्य वचसो यविष्ठ मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधावः ।

पीर्यति त्वे अन्नु त्वे गृणाति वंदारुस्ते तन्वं वंदे अग्ने ॥ २ ॥

बोधं मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मंहिष्ठस्य । प्रभृतस्य । स्वधाऽवः ।

पीर्यति । त्वः । अन्नु । त्वः । गृणाति । वंदारुः । ते । तन्वं । वंदे । अग्ने ॥ २ ॥

हे यविष्ठ युवतम हे स्वधावो हविलंबाणांनेन तद्वज्रमे मे मदीयस्य मंहिष्ठस्यातिशयेन पूजनीयस्य प्रभृतस्य प्रकर्षेण संपादितस्यास्त्रेदानीं क्रियमाणस्य वचसः स्तुतिरूपस्य वचनस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं वचो बोध । बुध्यस्व । स्तुतो भवेत्यर्थः । हे अपि लोके त्वः । अत्र यास्कस्त्वो नेम इत्यर्थस्त्वैतुक्त्तितदेवोदाजहार । नि० ३. २० । एको जनः पीर्यति । वधकर्मैतत् । हिनस्ति । यज्ञादिना न पूजयतीत्यर्थः । त्व एकोऽनु गृणाति । अगुकूलमुच्चारयति । तयोर्मध्ये हे अपि वंदारुर्वंदनशीलोऽहं ते तव तन्वं तनुं तव मूर्तिं वंदे । स्तौमि ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यंतो अंधं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्मुकृतो विश्ववेदा दिप्संत इद्रिपवो नाहं देभुः ॥ ३ ॥

ये । पायवः । मामतेयं । ते । अग्ने । पश्यंतः । अंधं । दुःऽइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । मुऽकृतः । विश्वऽवेदाः । दिप्संतः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ ३ ॥

-अत्रेतिहासमाचक्षते । उच्यन्बृहस्पतिनामानौ द्वावृषी आस्तां । तत्रोच्यस्य ममता नाम भार्या । सा च गर्भिणी । तां बृहस्पतिर्गृहीत्वारमयत् । शुक्रनिर्गमनावसरे प्राप्ति गर्भस्थं रेतः प्रावादीत् हे मुने रेतो मा त्वाचीः पूर्वमहं वसामि रेतःसंकरं मा कार्षीरिति । एवमुक्तो बृहस्पतिर्बलात्प्रतिषेधरेतस्कः सन् शशाप । हे गर्भं त्वं यतो रेतोनिरोधमकरोः अतस्त्वं दीर्घं तमः प्राप्नुहि जात्यंधो भवेति । एवं शप्तो ममतायां दीर्घतमा अजायत । स चोत्पन्नसमोव्यथयापिमस्तीषीत् । स च स्तुत्या प्रीत आंधं पर्यहरदिति । तदिदमचोच्यते । हे अपि ते तव संबन्धिनी ये पायवः प्रसिद्धाः पालयितारो ररमयो मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसमं पश्यंतोऽंधोऽयं अतोऽस्माभो रचणीय इत्यवगच्छंतो दुरितादुष्टं प्राप्ताहुःखादरचन् तान्मुकृतः सुखकर्तृन् विश्ववेदा विश्वप्रज्ञो ररक्ष । रक्षति । अस्मत्पालनायेति भावः । तैरस्मानपि रक्षिष्यतीत्यर्थः । एवं रक्षितान्-
स्मान् दिप्संतो दंभितुमिच्छंतो रिपवः कामादयो नाहं देभुः । अहेति विनियहार्थीयः । न खलु दंभितुं शक्नुवन्ति ॥ दंभु दंभे । अंधियंथिदंभिस्वंजीनामिति वक्तव्यं । का० १. २. ६. १. । इति लिटः कित्वादिनिदिता-
मिति नलोपः । तस्त्वासिद्धत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्ती दंभेति वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इति तौ वि-
धीयते ॥ यद्वा । सूक्तद्रष्टा दीर्घतमाः स्वयमेवात्मानं परोक्षतया ब्रवीति ॥

यो नो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीवा मर्चयति ह्येन ।

मंत्रो गुरुः पुनरस्तु सो अस्मा अनु मृक्षीष्ट तन्वं दुरुक्तैः ॥ ४ ॥

यः । नः । अग्ने । अररिऽवान् । अघऽयुः । अरातिऽवा । मर्चयति । ह्येन ।

मंत्रः । गुरुः । पुनः । अस्तु । सः । अस्मै । अनु । मृक्षीष्ट । तन्वं । दुःऽउक्तैः ॥ ४ ॥

हे अपि नोऽस्मान्युष्मद्रक्षितान् योऽघायुर्मरणादिरूपपापिच्छवान् अररिवानदाता । अस्मादानप्रति-
बंधक इत्यर्थः ॥ रातिऽकांदसस्य लिटः क्लृप्तः ॥ अरातीवा स्वयमदानवान् ॥ कंदसि वनिपमिच्छतीति मत्व-
र्थोऽपि वनिप ॥ शत्रुत्वमाचरन् यः शत्रुर्दयेन मानसवाचिकभेदेन द्विविधेन । न ददामीति मानसो मंत्रः ।
मिन्दावारोपिण दाननिवारणं वाचिको मंत्रः । यद्वा । मायाहितुकेन विरुद्धरूपेण द्विविधेन मंत्रेण । यो
विरुद्धमाचरति तत्र संकीर्तयति यत्र प्रियं व्रूते तत्र करोति अन्यत्करोत्यन्यदतीत्येवं मंत्रस्वरूपद्वैविध्यं । पूर्वं
मानसवाचिकभेदेन इदानीं वाचिककायिकभेदेनेति विवेकः । ईदृशेन मंत्रेण यः शत्रुमर्चयति भर्त्सयति
विधेयीकरोति वास्मान् । स मंत्रैकदेशे मानसरूपोऽस्ती पुनर्गुरस्तु ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थो ॥ प्रयोक्तुरेव पुनर्गुरि-
तास्तु । तथा दुर्भक्तैर्दुर्वाकीर्णैर्मिन्दारूपैर्वाचिकैस्त्वं स्वकीयां तनुमनु मृक्षीष्ट । अनुमाष्टुं । अनुक्रमेण जुंपतु ।
यद्वा । स द्विविधो मंत्रोऽस्ती प्रयोक्तुरेव गुरर्गुरितास्तु । अन्यान्यप्यस्यकाराय प्रयुक्तानि निष्ठुरभाषणानि
संति । तैर्दुर्भक्तैः सोऽरातिः स्वतनुमेवावजुंपतु । स्वात्मानमेवावृत्त्य दहलित्यर्थः ॥

उत वा यः सहस्य प्रविद्वान्मर्तो मर्तं मर्चयति ह्येन ।

अतः पाहि स्तवमान स्तुवंतमग्ने माकिर्नो दुरिताय धायीः ॥ ५ ॥

उत । वा । यः । सहस्य । प्रऽविद्वान् । मर्तः । मर्तं । मर्चयति । ह्येन ।

अतः । पाहि । स्तवमान् । स्तुवंतं । अग्ने । माकिः । नः । दुःऽइताय । धायीः ॥ ५ ॥

पूर्वमंत्रे द्विविधकुटिलमंत्रेण कर्तारं तन्मंत्रणं प्राप्नोतु मास्मानित्युक्तं । अत्र तु तन्मंत्रणात्पाहीत्यपिः
प्राथ्यते । उत वा हे सहस्य । सह इति बलनाम । तत्र भवापि यो मर्त्यो मरणधर्मा मनुष्यः प्रविद्वान् माया-
मंत्राणां प्रकर्षेण जानन् दयेन पूर्वोक्तरीत्या द्विविधमंत्रेण मर्तं मनुष्यं मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयति वा
अतस्त्वादृशास्त्रत्सनात्तत्कर्तुः सकाशादा हे स्तवमान स्तुयमानापि स्तुवंतं स्तुतिं कुर्वंतं मां पाहि । रश्च । किंच
नोऽस्मान्दुरिताय तत्कृताय दुर्मंत्रणप्रयुक्तदुःखाय समर्थं माकिर्धायीः । मा स्थापय । दुरितभाजनं मा
कार्षीरित्यर्थः ॥ धि धारणे । व्यत्ययेनेद् । सिचि वृद्धिः । न माञ्ज्योग इत्युद्भावः ॥ १६ ॥

मथीवदिति पंचर्चमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं वैष्टुभमापेयं । मथीवदित्यनुक्रमणिका ॥ सूक्तत्रयमध्यस्य तृती-
यत्वेन पूर्वं विनियोग उक्तः ॥

मथीद्यदीं विष्टो मातरिश्वा होतारं विश्वाप्सुं विश्वदेव्यं ।

नि यं दधुर्मनुष्यासु विष्टु स्वर्णं चित्रं वपुषे विभावं ॥ १ ॥

मथीत् । यत् । ई । विष्टः । मातरिश्वा । होतारं । विश्वऽअप्सुं । विश्वऽदेव्यं ।

नि । यं । दधुः । मनुष्यासु । विष्टु । स्वः । न । चित्रं । वपुषे । विभाऽव ॥ १ ॥

होतारं देवानामाह्वतारं विश्वाप्सुं । अप्सिति रूपनाम । नानारूपं पार्थिववैद्युतजाठरादिभेदेनाहव-
नीयादिभेदेन वा । यद्वा । कालीकराष्वादिरूपेण ज्वालानां वैश्याद्विश्वरूपत्वं । विश्वदेव्यं सर्वदेवयोग्यक्रि-
यासाधुं यदीं यमेनमपिं मातरिश्वा वृथ्यादिनिर्माचंतरिचस्यसनी वायुर्विष्टः काष्ठेष्वंतःप्रविष्टः सन् मथीत्
अमथात् । प्रावर्धयदित्यर्थः ॥ मथे विलोडने । इयंतश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ पुनः स एव विशेष्यते । यमपिं

मनुष्यासु मत्वा कर्म कुर्वतीषु वित्तृत्वियूपासु प्रजासु पूर्वं वपुषे यज्ञसिद्धये नि दधुः धारयन्ति यजमानाः । मनुष्यशब्दो निरुक्ते ब्रह्मधा निरुक्तः । मनुष्याः कस्मान्मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति मनस्यमग्निं सृष्ट्वा मनोरपत्वं मनुषी वा । नि० ३. ७. इति । यद्वा । पूर्वं देवा मनुष्यासु मनोरपत्वंभूतासु विशु प्रजासु प्राणिषु वपुषे स्वरूपाय यागादिस्वरूपप्रकाशाय शरीरधारणाय वा जाठराग्निरूपेण नि दधुः । स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । स्वर्णं स्वरणं स्वीरणं वा । आदित्यमिव चित्रं चायनीयं विभावं विविधप्रकाशवन्तं यथा प्रकाशादि-साधनाय धारयन्ति तद्वत् । स्वःशब्दं यास्तु एवं निरुवाच । स्वरादित्यो भवति सु अरणः सु ईरणः स्मृतो रसात्स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासति वा । नि० २. १४. इति । ईदृशं यं नि दधुस्त्वं मथीदिति पूर्व-चान्वयः ॥

ददानमिन्न ददभन्त मन्माग्निर्वरूथं मम तस्य चाकन् ।

जुषन्त विश्वान्यस्य कर्मोपस्तुतिं भरमाणस्य कारोः ॥ २ ॥

ददानं । इत् । न । ददभन्त । मन्म । अग्निः । वरूथं । मम । तस्य । चाकन् ।

जुषन्त । विश्वानि । अस्य । कर्म । उपस्तुतिं । भरमाणस्य । कारोः ॥ २ ॥

मन्म मननीयं स्तोत्रं हविरादिकं वा ददानमिदप्रये कुर्वाणमेव मां दंभितारो वैरिणो न ददभन्त । दंभितुं हिंसितुं न प्रभवन्ति ॥ दंभेर्वज्रं कंदसीति विकरणास्य सुः । व्यत्येनांतादेशः ॥ मम कोऽतिशय इति उच्यते । तस्य तादृशस्य प्रदातुर्मम वरूथं वरणीयं स्तोत्रादिकमयमग्निश्चाकन् । अत्यर्थं कामयते ॥ कर्मतिः कान्तिकर्मा । अस्माद्यद्भुगन्ताङ्गि च्छांदसोऽडभावः । ब्रह्मदेव वा च्छांदसस्तुजादित्वाद्भ्यासदीर्घः ॥ यस्मादेवं तस्मान्न दभ्यन्तीत्यर्थः । न केवलमग्निरेव कामयते किंतु सर्वे देवाः कामयन्त इत्याह । उपस्तुतिं भरमाणस्य कुर्वाणस्य कारोः स्तोत्रस्य यजमानस्य मम विश्वानि सर्वाणि हविष्प्रदानादिरूपाणि जुषन्त सर्वे देवाः । अतो न ददभन्तीत्यर्थः ॥

नित्ये चिन्नु यं सद्ने जगृभ्रे प्रशस्तिभिर्दधिरे यज्ञियासः ।

प्र सू नयन्त गृभयन्त इष्टावश्वासो न रथ्यो ररहाणाः ॥ ३ ॥

नित्ये । चित् । नु । यं । सद्ने । जगृभ्रे । प्रशस्तिऽभिः । दधिरे । यज्ञियासः ।

प्र । सु । नयन्त । गृभयन्तः । इष्टौ । अश्वासः । न । रथ्यः । ररहाणाः ॥ ३ ॥

यज्ञियासो यज्ञयोग्या यजमाना अस्त्रिजो वा यं मथनेनोत्पन्नमग्निं नित्ये चित्सद्ने नित्ये एव गार्हपत्य-लक्षणेऽग्न्यासादनस्थाने नु चिप्रं जगृभ्रे गृह्णन्ति ॥ यहेर्लिटीरयो र इति रेभावः । ह्यग्रहोर्भं इति भलं ॥ नित्यं गतश्रियो धियते नित्यं गार्हपत्यमिति सूत्रान्नार्हपत्यो नित्यः । तदाश्रयत्वात्सदनमपि नित्यमुच्यते । गृहीत्वा प्रशस्तिभिः प्रशंसाभिः स्तुतिभिर्दधिरे । धारयन्त्याहवनीयार्थं । धृत्वा चेष्टविषणसाधने यज्ञे निमित्तभूते सति गृभयन्त अस्त्रिजः प्र सू नयन्त । सुष्ठु प्रणयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ररहाणा रंहसा गच्छन्तः ॥ रहि गती । च्छांदसस्य लिटः कानच् । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ रथ्यो रथवंतस्तत्र नियुक्ताः ॥ कंदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय ईकारः ॥ अश्वासो नाश्वा इव । ते यथा धृत्वा रथस्वामिनमभिमतदेशं नयन्ति तद्वत् ॥

पुरुणि दस्मो नि रिणानि जंभैराद्रौचने वन आ विभावां ।

आदस्य वातो अन्नु वाति शेचिरस्तुर्न शर्यामसनामनु द्यून् ॥ ४ ॥

पुरुणि । दस्मः । नि । रिणानि । जंभैः । आत् । रोचने । वने । आ । विभाऽवां ।

आत् । अस्य । वातः । अन्नु । वाति । शेचिः । अस्तुः । न । शर्या । असनां । अन्नु । द्यून् ॥ ४ ॥

अत्र दावापिरूपेणायं सूयते । दस्य उपबपयितायमपिः पुरूणि बहूनि वृक्षादीनि नि रिणाति । नितरां हिमस्ति ॥ री गतिरेषणयोः । प्वादित्वाङ्गुस्वः ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । जमेदंतस्यानीयाभिर्ज्वा-
लाभिः । आहाहानंतरं षने वृक्षादिसमूहात्मके विभावा विविधप्रकाशयुक्तः सञ्चोचते । दीप्तो भवति ।
आदन्तरमस्य शीचिर्ज्वालानुकूलं वातोऽपिसखिभूतो वायुरनु ब्रून् । अन्विति वीप्सार्थे । प्रतिदिनमनुकूलं
वाति । ज्वाला आदाय गच्छति । तत्र दृष्टांतः । असुः चेतुः सकाशादसनां गच्छंतीं शर्यां न । शरो नाम
हिंसासाधनलोहमयमिषुमुखं । तत्रचुरां । यद्वा । शरो नाम वंशावांतरजातीयः काष्ठविशेषः । तद्विकारामि-
षुमिव । शर्या इषवः शरमय्य इति यास्तः । नि० ५. ४. । यद्वा । शर एव शर्या । अथवा । शरो हिंसा ।
तत्करोतीति शर्येषुः । तां यथा वायुर्नोदकजन्यो वेगो वानुकूलं प्रेरयति तद्वत् ॥

न यं रिपवो न रिषण्यवो गर्भे संतं रेषणा रेषयंति ।

अंधा अपश्या न दभन्नभिख्या नित्यास ईं प्रेतारो अरक्षन् ॥ ५ ॥

न । यं । रिपवः । न । रिषण्यवः । गर्भे । संतं । रेषणाः । रेषयंति ।

अंधाः । अपश्याः । न । दभन् । अभिऽख्या । नित्यासः । ईं । प्रेतारः । अरक्षन् ॥ ५ ॥

यमपिं गर्भे गर्भवद्रक्षकेऽरणिमध्ये संतं वर्तमानं रिपवो नरा न रेपयंति न दुःखयंति । तथा रिषण्यवो
ऽप्ये हिंसकाः ॥ दुरस्युर्द्रविणस्युर्बुधण्यति रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति क्यचि निपात्यते । क्वाक्कंदसीत्युः ॥
न हिंसंति । कीदृशास्ते । रेषणा हिंसनस्वभावाः । यद्वा । तैः क्रियमाणा हिंसनप्रकारा न हिंसंति । किंचास्या-
भिख्याभितः ख्यातिं माहात्म्यमंधा ज्ञानशक्तिरहिता अविद्वांसः अत एवापश्या अद्रष्टारः । यद्वा । विद्वांसो
ऽप्यभावयितारः । अनुपासका इत्यर्थः । ईदृगूपा भयेऽपि न दभन् । न दभुवंति । न हिंसंति । लौकिकोपका-
रेणापि प्रयोजकत्वादिति भावः । तर्ह्यस्य पारमार्थिकं रूपं के जानंतीति चेत् उच्यते । नित्यासो नित्या
अविचलितभक्त्यः अप्रिहोत्रादिनित्यकर्मरता वा । अग्न्यनुग्रहात्स्वयमपि नित्या भविष्यंतीति भावि नित्यत्व-
माश्रित्य नित्या उपचर्यंते । तादृशा यजमानाः प्रेतारो यज्ञादिना तमेव तर्पयितारः संत ईमेनमरक्षन् ।
रक्षंति । यज्ञादिरूपेण भजंत इत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

महः स इति पंचर्चं नवमं सूक्तं दीर्घतमसं वैराजमापेयं । दशकास्त्रयो विराठिकादशका वा । अनु० ६. ७. ।
इत्युक्तलक्षणसंज्ञावात् । तथा चानुक्रांतं । महः स वैराजमिति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

महः स राय एषते पतिर्दन्निन इनस्य वसुनः पदे आ ।

उप ध्रजंतमद्रयो विधन्ति ॥ १ ॥

महः । सः । रायः । आ । इषते । पतिः । दन् । इनः । इनस्य । वसुनः । पदे । आ ।

उप । ध्रजंतं । अद्रयः । विधन् । इत् ॥ १ ॥

महो महतः पूज्यस्य रायो गवादिरूपस्य धनस्य पतिः पालकः स्वामी सोऽपिर्दन् दददभिमत्तं प्रयच्छन् ॥
ददातिः शतरि च्छांदसः शपो लुक् । तस्य च्छंदस्युभयथेत्यार्धधातुत्वादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥
आ अभिसुख्येनास्मद्वैवयजनं प्रतीषते । गच्छति । किंचिनस्य स्वामिनोऽपीनः स्वामी । सर्वस्य पतिरित्यर्थः ।
ईदृशोऽयं वसुनो धनस्य पद आस्यदभूते वेदिस्थान आ । आश्रयति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाधायाहारः ॥
यद्वा । वसुनो निवासधोग्यस्य धनस्वापीन इति संबंधः । यद्वा । वसुप्राप्तिः प्रसिद्धा । किंचोप ध्रजंतमुपगच्छं-
तमेनमभिषवार्थमद्रयो याववंतो यजमाना विधन्ति । परिचरंत्वेव ॥ विध विधाने । तीदादिकः । लडि
वज्जलं क्कंदसीत्युत्तभावः । निघाताभावश्छांदसः । यद्वा । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेरत्र यच्छब्दाधायाहारेणास्य
संबंधादनिघातः ॥ यद्वा । अद्रयोऽभिषवयावाणः स्वशब्देरुपोपेत्य विधन्ति । पूजयंत्वेव । आह्लादं जनयं-
तीत्यर्थः ॥

स यो वृषा नरां न रोदस्योः श्रवोभिरस्ति जीवपीतसर्गः ।

प्र यः सस्राणः शिश्रीत योनौ ॥२॥

सः । यः । वृषा । नरां । न । रोदस्योः । श्रवःऽभिः । अस्ति । जीवपीतऽसर्गः ।

प्र । यः । सस्राणः । शिश्रीत । योनौ ॥२॥

स तादृशो योऽभिर्नरां न मनुष्याणामिव रोदस्योर्बावापुथिव्योरपि वृषा सेक्ता । उत्पादक इत्यर्थः । एवं सर्वोत्पादकः श्रवोभिः सर्वत्र श्रूयमाणैर्यशोभिर्युक्तः सन्नस्ति वर्तते । सर्वोत्पादक इत्युक्तं तत्रोपपत्तिमाह । यतोऽयं जीवपीतसर्गः । जीविर्नानाविधैः पीत आस्वादितः सर्गः ऋष्टिक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ॥ अचायं ऋष्टिक्रमः । अयमपिः स्वदत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्द्रष्टमभिः सह वैद्युतरूपेण मेघहारोदकेन प्रवर्ष्य सर्वान्प्राणिनः प्रापयतीत्यतो वृष्युत्पादनद्वारोत्पादयिता । इदानीं साचादुत्पादकत्वमाह । योऽभिर्योनौ गर्भाशये सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत निषिक्तं रेतः पारयति । नृपञ्चादिदेहाकारेण परिणामयतीत्यर्थः । यद्यभिर्न पचेत् पुरयेद्देव नोत्पद्यते । तस्मादयं साचादेवोत्पादकः । स तादृशोऽभिर्यशस्वी वर्तते इत्यर्थः । यद्वा । योऽभिर्नरां न नराणां कर्मसूत्राहयुक्तानां यजमानानामिव । नरा मनुष्या नृत्वंति कर्मस्विति यास्कः । नि० ५. १. । तेषां यथा स्वर्गाश्चभिमतवर्षकः तद्वद्दोदस्योरपि । आश्रयवाचिना शब्देनाश्रयिणो लक्ष्यन्ते । भूलोकवर्तिनां वृष्टिप्रदानेन बुलोकवर्तिनां हविष्प्रापणेनेति भावः । स तादृशोऽपिः श्रवोभिर्हविर्लक्षणीः सोमाज्यादिभिरन्नैर्निमित्तभूतैर्जीवपीतसर्गो जीवविशेषैर्यजमानैरविशेषेण सर्वैर्वास्वादितस्वभावः सन्नस्ति । प्रकृष्टो वर्तते । अनुमपिं हविर्भिः प्रीणयित्वा स्वाभिमतान्भोगान्भुञ्जत इत्यर्थः । किंच योऽभिर्योनी स्वकीयस्थाने वेदिलक्षणे सस्राणः प्रविष्टः सन् शिश्रीत स्वस्त्रिन्प्राप्तं पुरोडाशदिकं पचति सोऽयमभिरस्ति । महानुभावो वर्तते ॥

आ यः पुरं नार्मिणीमदीदेत्यः कविर्नभन्योऽ नार्वा । सूरौ न रुरुक्काञ्छतात्मा ॥३॥

आ । यः । पुरं । नार्मिणीं । अदीदेत् । अत्यः । कविः । नभन्यः । न । अर्वा । सूरः ।

न । रुरुक्कान् । शतऽआत्मा ॥३॥

योऽभिर्नार्मिणीं नर्मवतीं यजमानानां संबन्धिनीमुत्तरवेदिं । यद्वा । नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञार्थं यां भूमिं प्रत्यगन्यागमनमनीषा विद्यते तां । पुरं तत्स्थानमादीदेत् दीपयति । कीदृशोऽयं । अथोऽपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः कविः क्रांतदर्शी । तत्र वृष्टांतः । अर्वारणकुशलो नभन्यो न नभस्वाकाशे भवो नभस्वान्वायुरिव । किंच शतात्मा । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः । तत्तद्यजमानगृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा नानारूपत्वं । अथवा मित्रवरुणभेदेनापेर्मित्रादिरूपं स्वमये वरुणो जायसे यत् । ऋ० ५. ३. १. । इन्द्रं मित्रं वरुणमपिमाजः । ऋ० १. १६४. ४६. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अपेरेवेन्द्राद्यात्मकत्वमाङ्गरिति द्वितीयमंत्रस्थार्थः । तादृशोऽयं सूरौ न सूर्य इव रुरुक्कान् दीप्यमानः ॥ रच दीप्तौ । कांसस्य सितः क्लृप्तः ॥ अतः स तादृशोऽभिरस्ति उत्कृष्टं वर्तते इति पूर्वचान्वयः ॥

अभि द्विजन्मा ची रोचनानि विश्वा रजांसि शुशुचानो अस्यात् ।

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥४॥

अभि । द्विऽजन्मा । ची । रोचनानि । विश्वा । रजांसि । शुशुचानः । अस्यात् ।

होता । यजिष्ठः । अपां । सधऽस्ये ॥४॥

अयमभिर्द्विजन्मा द्वाभ्यामरशीभ्यां आयमानः । यद्वा । मथनात्प्रथमं जन्म । उत्पन्नगतं पवमानेध्यादि-

संस्काररूपं द्वितीयं जन्मैव । एवं द्विजन्मत्वं । अथवा वावापुथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात् । तादृशोऽपि स्त्री रोचनानि
त्रीणि रोचनानि चित्वादिस्थानानि गार्हपत्यादीनि वाभि शुशुचानोऽमितः प्रकाशयन् । न केवलं श्रीस्त्रिव
किंतु विश्वा रक्षांसि सर्वाण्यपि रंजनात्मकानि चित्वादिलोकान् शुशुचानोऽमितः प्रकाशयन् दीपयन् होता
देवानामाह्नाता यजिष्ठो यष्टृतमः सप्तमां प्रोचण्णाबुदकानां सधस्त्रे सहस्त्रानि चागदेशेऽस्मात् । तिष्ठति ॥

अयं स होता यो द्विजन्मा विश्वा दधे वार्याणि श्रवस्या ।

मर्तो यो अस्मै सुतुकौ द्दाश ॥ ५ ॥

अयं । सः । होता । यः । द्विजन्मा । विश्वा । दधे । वार्याणि । श्रवस्या ।

मर्तः । यः । अस्मै । सुतुकः । द्दाश ॥ ५ ॥

यो द्विजन्मा स एव होता होमनिष्पादकः अरणीभ्यामुत्पन्नस्त्रैव गार्हपत्यद्वाराहवनीयत्वात् आह्नाता
वा देवानां सोऽयं विश्वा विश्वानि वार्याणि वरणीयानि ॥ ईडवंदवृशंसदुहां ष्यत इत्याबुदात्तत्वं ॥ श्रवस्या
श्रवस्यया । श्रवोऽन्नं हविलंबणं । तदिच्छया ॥ श्रवःशब्दात् कर्जतात् अ प्रत्यादिति भावे अप्रत्ययः ॥ दधे ।
धारयति । अस्मा उक्तस्वरूपायापद्ये यो मर्तो मर्तो द्दाश द्दाति स सुतुकः शोभनपुत्रो भवति ॥ ॥ १८ ॥

पुरु खिति तुचात्मकं दशमं मूक्तं दैर्घतमसमायेयमीप्णिहं । पुरु तृचमीप्णिहमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनु-
वाकाश्चिन्नशस्त्रयोरीप्णिहं कंदस्त्रस्त्र विनियोगः । अथैतस्या इति खंडे सूचितं । पुरु त्वा त्वामपि । आ० ४.
१३. इति ॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरंमे तवं स्वित्वा । तोदस्यैव शरण आ महस्य ॥ १ ॥

पुरु । त्वा । दाश्वान् । वोचे । अरिः । अग्ने । तवं । स्वित् । आ । तोदस्यैऽइव । शरणे ।

आ । महस्य ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां पुरु बज्र वोचे । यद्वा । बज्र दाश्वानिति संबंधः । पुत्रं देहि वित्तं देहीत्यावाशासनानि
ब्रवीमीत्यर्थः । किं तूष्णीं नेत्याह । यतो दाश्वानमिमत्तं हविर्दत्तवानस्मि अतो वोचे । इतरसाधारण्येन ब्रुवतः
कथं दातव्यमिति न मंतव्यं । यतोऽहं हे अग्ने तव स्वित्तवैवा आभिमुख्येनारिरती हविरादिप्रापणेन सेवको
ऽहं । तव दृष्टान्तः । महस्य महतस्तोदस्यैव शिचकस्य स्वामिनः शरणेऽस्य गृहे यथा गर्भदासादिरा समंतान्नि-
यतो वर्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मादभिमत्तं बज्र वोचे त्वमपि तत्सर्वं देहीत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । बज्र
दाश्वान्स्वामिवाभिह्वयाम्यरिरमित्रं ऋच्छते । ईश्वरोऽप्यरिरतस्मादेव । यदव्यदेवत्या अपावाङ्गतयो ह्ययंत
इत्येतद्ब्रह्मैवमवच्छत् तोदस्यैव शरण आ महस्य तुदस्यैव शरणेऽधि महतः । नि० ५. ७. इति ॥

व्यनिनस्य धनिनः प्रहोषे चिदररुषः । कदा चन प्रजिगतो अदेवयोः ॥ २ ॥

वि । अनिनस्य । धनिनः । प्रहोषे । चित् । अररुषः । कदा । चन । प्रजिगतः ।

अदेवयोः ॥ २ ॥

पूर्वमंचे स्वामीष्टं बज्र विज्ञापयामीत्युक्तं । अत्र तु स्वविलक्षणैभ्यो दानादिरहितेभ्यो दानं न दातव्यमिति
प्रार्थयते । हे अग्ने त्वां विशेषेण ब्रवीमि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाधाहारः । अथवा सन्निहितत्वाद्बोच इत्यनु-
ष्यते ॥ अस्मदर्थं यद्वाजिज्ञापनं तद्विषयं वोचे । वक्ष्यमाणस्वरूपस्य न दातव्यमिति ब्रवीमीत्यर्थः । तेषां स्वरू-
पमाह । अनिनस्थास्वामिनस्वामिनां कुर्वाणस्य तथा धनिनः समयधनवतः । पूर्वमेव धनवतो दानस्य
निरर्थकत्वात्तन्नित्यर्थे । यद्वा । यागाद्यनुपयोगिधनवत इत्यर्थः । किंच प्रहोषे प्रकर्षेण हीतुमरुषोऽददतो
दक्षिणारूपेण । यद्वा । प्रहोषेऽनिनस्येति संबंधः । प्रकर्षेण हीतुमसमर्थस्येत्यर्थः । अत्रेनशब्देन तस्यं सामर्थ्यं

लक्ष्यते । चिच्छब्दः समुच्चयार्थः । किंच कदा चन प्रजिगतः कदाचिदपि प्रकर्षेण देवानस्तुषतः । अत्र चनेति निपातद्वयसमुदायः । तत्र चशब्दः समुच्चये नशब्दो निषेधे । किंचादेवयोः । देवानात्मनोऽनिच्छतः । एतेषां न दातव्यमिति विवोच इत्यर्थः । निन्दितानां स्वरूपनिरूपणेन स्वस्यातादृशत्वात् वञ्च वोच इत्येतद्युक्तमेवेत्युक्तं भवति । यद्वा । चनेति चिच्छब्दपर्यायः । उक्तप्रकारेण दुष्टस्यापि कदाचित्प्रजिगतो यदाकदाचित्त्वां सुषतो विवोचे । तादृशस्य दातव्यमिति विशेषेण ब्रवीमि । किमु वक्तव्यमस्मदर्थमिति भावः ॥

स चंद्रो विप्र मर्त्यो महो ब्राधंतमो दिवि । प्रप्रेक्षे अग्ने वनुषः स्याम ॥ ३ ॥

सः । चंद्रः । विप्रः । मर्त्यः । महः । ब्राधन्ऽतमः । दिवि । प्रऽप्र । इत् । ते । अग्ने ।
वनुषः । स्याम ॥ ३ ॥

हे अग्ने विप्र मेधाविन् यो मर्त्यस्त्वां यजते स मर्त्यो यजमानो दिवि बुभुके चंद्रः सर्वेषामाल्लादकचंद्र-सदृशो भवति । यद्वा । चंद्र एव भवति । यजमानानां चंद्रत्वप्राप्तिं कंदोगा आमर्शति । पितृलोकादाकाश-माकाशाच्चंद्रमसमेष सोमो राजा । छां० उ० ५. १०. ४. इति । सोमलोके विभूतिमनुभूयति च । तथा मुंडकेऽपि बुभुकेप्राप्तिराम्नायते । एहीहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहंति तं नयंत्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरिक्तोऽधिवास इति । एष वः पुण्यः मुक्तो ब्रह्मलोक इति च । मुं० उ० १. २. ५-६. पुनः स एव विशिष्यते । महो महतोऽपि ब्राधंतमः प्रवृत्ततमः । इतरदेवानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अतोऽपि ते तव प्रप्रेत् प्रकर्षेणैव वनुषः संभक्तारः स्याम । यद्वा । प्रीणयित्वा प्रप्रेत् स्याम । प्रकृष्टा एव भवेम ॥ ११९ ॥

मित्रं न यमिति नवर्चमेकादशं सुक्तं दीर्घतमसं जागतं मैत्रावरुणं । आदा मैत्र्येव । अचानुक्रमणिका । मित्रं नव मैत्रावरुणं हि जागतं मैत्र्यावेति ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

मित्रं न यं शिम्या गोषु गव्यवः स्वाध्वो विदथे अप्सु जीजनन् ।

अरैजेतां रोदसी पाजसा गिरा प्रति प्रियं यजतं जनुषामवः ॥ १ ॥

मित्रं । न । यं । शिम्या । गोषु । गव्यवः । सुऽआध्वः । विदथे । अप्सु । जीजनन् ।

अरैजेतां । रोदसी इति । पाजसा । गिरा । प्रति । प्रियं । यजतं । जनुषां । अवः ॥ १ ॥

यमपि शिम्या । कर्मनामैतत् शिम्यो शक्तिरिति तन्नामसूक्तत्वात् । प्रकाशवृद्ध्यात्पादनादिकर्मणा मित्रं न मित्रमिव स्थितं । यद्वा । शिम्येत्येतत् क्रियया सह संबध्यते । गोषु बह्वीषु निमित्तभूतासु गव्यवो गा आत्मन इच्छंतः । अत्र यद्यपि गव्यव इत्येवाकं न गोष्विति तथापि गव्यव इत्यत्र गोस्वामित्वं प्रतिपाद्यते । तद्विक्रया द्वित्राभिरपि स्यात् । अतः स्पृहणीया बह्व इत्यवगमयितुं गोष्विति पदं । यथा गवामसि गोपतिः । ऋ० ७. ९८. ६. । गणानां त्वा गणपतिं । ऋ० २. २३. १. । तथा स्वाध्वः सुधाध्यातारः फलस्वोत्पादयितारः शोभनध्याना वा विदथे यागेऽप्यंतरिक्षे वैद्युतरूपेण वर्तमानं । आप इत्यंतरिक्षनाम आपः पृथिवीति तन्नामसूक्तत्वात् । अपेरंतरिक्षोत्पत्तिर्यदपि दिविजा अस्वप्सुजा वा । ऋ० ८. ४३. २८. । अस्वपे सधिष्टव । ऋ० ८. ४३. ९. । इत्यादिमंत्रांतरेषु प्रसिद्धा । प्रियं सर्वेषां प्रियतमं प्रीणयितारं वा यजतं यद्यव्यमपि जनुषां जन्मवतां प्राणिनामवः प्रति रक्षणं निमित्तीकृत्य शिम्या मथनादिकर्मणा जीजनन् जनयति यजमानाः । यद्वा । अप्सु निमित्तभूतासु जीजनन् सर्वप्राणिनामुपकाराय वृद्ध्यर्थं चेत्यर्थः । एवमुत्पन्नस्यापिः पाजसा बलेन गिरा भयंकरशब्देन च रोदसी बावापुथिव्यावरैजेतां । अकंपेतां । अग्नेः सकाशात्कंपनरैजेतां रोदसी होतुवूर्ये । ऋ० १. ३१. ३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । न च सर्वरक्षणार्थमुत्पादितोऽपिर्लोकद्वयस्य भीतिमजनयत् किमेतदिति वाच्यं निंदा-स्तुतित्वात् । यथा लोकौ विभीतस्तथा प्रवृद्धोऽभवदिति स्तुती पर्यवसानात् । यद्यथाग्निरेव प्रतिपाद्यते मित्रसु परं दृष्टान्तित एव तथापि दुस्मानस्यापिरेव मित्रत्वान्मंत्रस्य मैत्रत्वमविरुद्धं । यद्वा । मित्रं न सखाय-मिष स्थितं मित्रनामकं देवं यज्ञेऽंतरिक्षे च अद्विजः प्रादुर्भावयति । शिष्टमेतद्विशेषेण तथैव योजनीयं ॥

यद्वा त्वद्वाँ पुरुमीऽहस्य सोमिनः प्र मिचासो न दधिरे स्वाभुवः ।

अध क्रतुं विदतं गातुमर्चत उत श्रुतं वृषणा पस्त्यावतः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । वाँ । पुरुऽमीऽहस्य । सोमिनः । प्र । मिचासः । न । दधिरे । सुऽआभुवः ।

अध । क्रतुं । विदतं । गातुं । अर्चते । उत । श्रुतं । वृषणा । पस्त्यऽवतः ॥ २ ॥

हे मिचावर्णौ यवस्मात्कारणाद्वां युवां पुरुमीऽहस्य बङ्गलाभीष्टसेचनस्य सोमिनः स्वाभुवः सोमवतः स्वाभवनशीलस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ त्वदुक्तलक्षणं कर्म प्र मिचासो न मिचाणीव मिचभूता ऋत्विजः प्र दधिरे प्रकर्षेण धारयति । हेति पूरणः ॥ अधातः कारणात्गातुं युष्मन्नमनमर्चते ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अर्चतः पूजयतो यजमानस्य क्रतुं कर्म विदतं । जानीतं ॥ विदेलोऽटि व्यत्ययेन शः ॥ उतापि च हे वृषणा कामानां वर्षितारौ युवां पस्त्यावतः । पस्त्येति गृहनाम पस्त्या दुरोण इति तन्नामसूक्तत्वात् । सदः प्राचीनवंशादिगृहवती यजमानस्याङ्गानं स्तोत्रं वा श्रुतं । श्रुतं ॥ छांदसो विकरणस्य लुक् ॥ यद्वा । यवस्मात्सोमिनः सोमवतः पुरुमीऽहस्यैतन्नामकस्य राज्ञो मिचासो न मिचाणीव स्थिताः स्वाभुवः स्वाभवनशीलाः स्वस्वव्यापारसमर्था दधिरे अधातः कारणात्तस्मार्चतेऽर्चतः क्रतुं विदतमित्यादि पूर्ववत् ॥

आ वाँ भूषन्क्षितयो जन्म रोदस्योः प्रवाच्यं वृषणा दक्षसे महे ।

यदीमृताय भरथो यदर्वते प्र होत्र्या शिम्या वीथो अध्वरं ॥ ३ ॥

आ । वाँ । भूषन् । क्षितयः । जन्म । रोदस्योः । प्रऽवाच्यं । वृषणा । दक्षसे । महे ।

यत् । ई । ऋताय । भरथः । यत् । अर्वते । प्र । होत्र्या । शिम्या । वीथः । अध्वरं ॥ ३ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारौ हे मिचावर्णौ वां युवयोः संबन्धि जन्म जननमुत्पत्तिं रोदस्योर्वावापु-थिव्योः सकाशात् । वावापृथिवीभ्यामेव सर्वेषामुत्पत्तेः । यद्वा । मिच इति सर्वोपकार्यप्रिश्च्यते वरण इति तमोनिवारक आदित्यः । उभयोः पृथिवीबुस्थानत्वात् । ततः पूर्वमंत्रे मिचदृष्टांतस्वेनापिः सुतः । अत इदमधिगम्यते अप्रिरेव मिच इति । तथान्यत्रापि । अपिं मिचं न चितिषु प्रशंसं । ऋ० २. २. ३. । मिचं न यं मुधितं भुगवो दधुः । ऋ० ६. १५. २. इति च । प्रवाच्यं सुत्वं तादृग्युवयोर्जन्म महे महते दक्षसे सर्वविषयव-लाय क्षितयो मनुष्या यजमाना आ भूषन् । सर्वतोऽलंकुर्वति । स्याघंत इत्यर्थः । जन्मनः प्रवाच्यत्वमाह । यदीं यस्मादेव कारणात् । अथवा । ईमित्यनर्थकः मिताक्षरेष्वनर्थकाः कर्ममिद्वितीत्युक्तत्वात् । ऋताय यज्ञाय भरथः सामर्थ्यं । यवस्मात्कारणादर्वते युष्मान् प्राप्तवते यजमानाय च भरथोऽभिमतं फलं । अथवा । उभयत्र कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यज्ञं यजमानं च भरथ इत्यर्थः । यस्माच्च होत्र्या सुतिरूपया वाचा शिम्या हविष्प्रदानादिकर्मणा च प्र वीथः प्रकर्षेण प्राप्तुथः । तस्मात्प्रवाच्यं जन्म भूषयंतीत्यर्थः । होत्रेति वाङ्माम होत्रा गीरिति तन्नामसु पाठात् ॥

प्र सा क्षितिरंसुर या महि प्रिय ऋतावानावृतमा घोषथो बृहत् ।

युवं दिवो बृहती दक्षमाभुवं गां न धुर्युपं युंजाथे अपः ॥ ४ ॥

प्र । सा । क्षितिः । असुरा । या । महि । प्रिया । ऋतऽवानौ । ऋतं । आ । घोषथः । बृहत् ।

युवं । दिवः । बृहत् । दक्षः । आऽभुवः । गां । न । धुरि । उपं । युंजाथे इति । अपः ॥ ४ ॥

हे असुरासुरी बलवन्ती मिचावर्णौ युवयोर्वा क्षितिर्देवजनरूपा महि महदत्यधिकं प्रिया प्रियतरा प्रीणयित्री वा सा क्षितिः प्र । प्रकर्षेण संपादिता ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तामासीदतमिति शेषः । यागभूमिर्देवानां प्रियेति प्रसिद्धं । आसाथ च हे ऋतावानावृतवन्ती युवां बृहत्प्रवृत्तमृतमस्यदीयं

यज्ञमा घोषथः । अवेकस्त्रीन संपादित इति सुतमित्थर्थः । यतो युवं युवां बृहतो महतो दिवो बुलोकस्य धुरि दक्षं तर्पणवहने समर्थं । अथवा बृहतो दिवो महतो बुलोकस्यदेवान् दक्षं प्रीणयितुमिति शेषः । यदा । कर्मणि षष्ठी । दिवो द्योतनात्मकं बृहतः प्रभूतं दक्षमभिमतसाधनसमर्थं । आभुवं सर्वतो भवणशीलमपः कर्म सोमयागरूपमुप जुंजाथे सेविथे तत्रत्वं हविः स्वीकुरुथ इत्यर्थः । उपयोगे दृष्टांतः । धुरि शारीरबलस्य निर्वाहे तदर्थं गां न धेनुमिव । तां यथोपयुजते तद्वत् । यदा । विकारे प्रकृतिशब्दः । चीरादिकमिव । तस्माद्दृतम घोषथः ॥

मही अर्चं महिना वारंमृगवथोऽरेणवस्तुज आ सद्यन्धेनवः ।

स्वरँति ता उपरताति सूर्यमा निमुचं उषसस्तक्वीरिव ॥ ५ ॥

मही इति । अर्चं । महिना । वारं । ऋगवथः । अरेणवः । तुजः । आ । सद्यन् । धेनवः ।

स्वरँति । ताः । उपरऽताति । सूर्यं । आ । निऽमुचं । उषसः । तक्वीःऽइव ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणी युवां मही महत्यां ॥ सप्तम्येकवचने पूर्वसवर्णादीर्घः । ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पा० १. १. १९० । इति प्रगृह्यता ॥ अचास्यां पृथिव्यां महिना महत्त्वेन या धेनुर्वारं वरणीयं प्रदेशमृण्वथः गमयथः ॥ अंतर्भावितत्त्वर्थोऽयं ॥ गमनादिव्यवहारस्य तयोरधीनत्वात् यावापृथिव्योरभिमानिदेवत्वाच्च मित्रावरुणयोः । ता एता धेनवो गावः सायंकाले युष्मन्महत्त्वेनरिणवोऽनवद्यास्तस्कराद्यनपहरिष्यामष्टा वा तुजः चीराणां प्रदान्यः ॥ तुजतिदानकर्मा ॥ सद्यन् सद्यन् गोष्ठ आ । आश्रिता आगच्छंति वा ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ ता एवंकारिता धेनव उपरतात्युपरताती ॥ सप्तम्या लुक् ॥ मेघानां विस्सारवत्यंतरिक्षे मेघाच्छन्ने सति सूर्यं सर्वस्य प्रसवितारं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं वा । सुवीर्यं मर्या यथा गोपायत इति तत्सूर्यस्य सूर्यत्वमिति श्रुत्यंतरात् । आदित्यमभिलक्ष्य स्वरंति । शब्दयंति सुखसंचाराय ॥ स्तु शब्दोपतापयोः । भौवादिकः ॥ कस्मिन्काल इति तदुच्यते । निमुच उषसः । सर्वेष्वपि सायंकालेषुषःकालेषु च । तत्र दृष्टांतः । तक्वीरिव । तक्वा स्तेनः । तस्य वेता गंता मनुष्यः । स यथा क्रोशति तद्वत् । एवं निरुद्धानां गवां सुखचारो युष्मदायन्त इति तयोः सुतिः ॥ २० ॥

आ वामृताय केशिनीरनूषत मित्रं यत्र वरुण गातुमर्चथः ।

अव त्मना सृजतं पिन्वतं धियो युवं विप्रस्य मन्मनामिरज्यथः ॥ ६ ॥

आ । वां । ऋताय । केशिनीः । अनूषत । मित्रं । यत्र । वरुण । गातुं । अर्चथः ।

अव । त्मना । सृजतं । पिन्वतं । धियः । युवं । विप्रस्य । मन्मनां । इरज्यथः ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणी केशिनीः केशवत्योऽपेज्वाला वां युवामृताय यज्ञार्थमानूषत । हविःसमर्पणेनाभिपूजयंतीत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । हे मित्रं हे वरुण युवामुभौ यत्र यागे गातुं गमनं देवयजनदेशं वा । गातुरिति पृथिवीनाम गातुः पूषेत्युक्तत्वात् । अर्चथः पूजयथः । स्वीकुरुथ इत्यर्थः । आगत्य च त्मनात्मनैवाव सृजतं वृष्टिमवास्तुखं विस्जतं । तथा कृत्वा धियोऽस्मदीयानि कर्माणि पिन्वतं । वर्धयतमित्यर्थः । एवं कृत्वा विप्रस्य मेधाविनो यजमानस्य मन्मनां मननवतीनां सुतीनां युवं युवामिरज्यथः । ईश्वरौ स्वामिनी भवथः । इरज्यतिरेश्वर्यकर्मा इरज्यति पत्यत इति तन्नामसूक्तत्वात् ॥

यो वां यज्ञैः शंशमानो ह दार्शति कविर्होता यजति मन्मसाधनः ।

उपाहू तं गच्छथो वीथो अंध्वरमच्छा गिरः सुमतिं गंतमस्मयू ॥ ७ ॥

यः । वां । यज्ञैः । शशमानः । ह । दाशति । कविः । होता । यजति । मन्मऽसाधनः ।
उप । अहं । तं । गच्छथः । वीथः । अध्वरं । अच्छ । गिरः । सुऽमतिं । गतं ।
अस्मयू इत्यस्मऽयू ॥ ७ ॥

यो ह यः खलु यजमानो वां युवामुद्दिश्य युवाभ्यां वा यज्ञीयैर्निमित्तभूतिः शशमानः शंसमानो दाशति हविरादिकं स्वस्वत्वं निवर्त्य युष्मत्स्वत्वापादनं करोति । य एव कविरनुचानः । येऽनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । अथवा कविर्मेधावी होता सम्यग्होमनिष्पादको यजमानो मन्मसाधनो मननीयद्रव्यदक्षिणा-दिसाधनोपितः सन् यजति सोमयागादिकं करोति । तमेव यजमानं सुमतिं शोभनप्रज्ञमुपोपलक्ष्य गच्छथः । प्रामुथः खलु । अध्वरं तदीयं यज्ञं वीथः । कामयेथे । किंचास्मयू अस्मात्कामयमानौ युवां गिरः सुतीर-च्छामिलक्ष्य गतं । गच्छतं । तादृशं मां प्राप्य सुतीः स्वीकुरुतमित्यर्थः । अत्र यद्यपि तस्मिन् सामान्यनिर्देशः प्रतिभाति तथाप्यस्मयू इत्युक्त्वाद्दीर्घतमाः स्वात्मानमेव परोक्षतयोक्तवानिति गम्यते । यद्वा । यो दाशति यश्च यजति तमुपेत्य तदीयं यज्ञं कामयेथे । अतोऽस्मयू युवां सुमतिं मां मदीया गिरः सुतीरच्छामिलक्ष्य गच्छतं ॥

युवां यज्ञैः प्रथमा गाभिरंजत ऋतावाना मनसो न प्रयुक्तिषु ।
भरंति वां मन्मना संयता गिरोऽदृष्यता मनसा रेवदाशथे ॥ ८ ॥
युवां यज्ञैः । प्रथमा । गोभिः । अंजते । ऋतऽवाना । मनसः । न । प्रऽयुक्तिषु ।
भरंति । वां । मन्मना । संऽयता । गिरः । अदृष्यता । मनसा । रेवत् । आशथे इति ॥ ८ ॥

हे ऋतावाना यज्ञवंती वृष्यदक्षवंती वा मित्रावरुणी युवां प्रथमा प्रथमी यज्ञीयजनसाधनैर्गोभिर्गोवि-कारैः पयश्चादिभिरंजते । व्यंजयति यजमानाः । देवभागं यागेषु क्षीरादिभिर्यंजत इत्यर्थः । यद्वा । गोभिरंजते । सुवंति । तत्र दृष्टान्तः । प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु मनसो न ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन इव । तद्यथा प्रथमं व्यंजयति मुख्यं कुर्वति तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । किंच वां युवां मन्मना मननवता संयता युवामेव सम्यग्गच्छता चित्तैर्न गिरः सुतीर्भरंति । संपादयति । यस्मादेवं तस्माद्दृष्यतानभिभवता मनसा प्रकृष्टेन चेतसा युक्तौ संती रेवजनवत्कर्मास्मादीयमाशथे । अशुवाथे । व्याशुथः । ददाथे इत्यर्थः ॥ अश्रुतेर्लित्वनित्यमागमशासनमिति वचनादिद्विभावः ॥

रेवद्वयो द्वाथे रेवदाशथे नरा मायाभिरितंजति माहिनं ।
न वां द्यावोऽहभिर्नात सिंधवो न देवत्वं पणयो नानंशुर्मघं ॥ ९ ॥
रेवत् । वयः । द्वाथे इति । रेवत् । आशथे इति । नरा । मायाभिः । इतऽंजति । माहिनं ।
न । वां । द्यावः । अहऽभिः । न । उत । सिंधवः । न । देवऽत्वं । पणयः । न । आनऽशुः ।
मघं ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणी युवां रेवजनवद्वयोऽन्नं द्वाथे । उभयं च धारयथः । यस्मादेवं तस्माद्देवजनवत् । सहदृष्ट-त्वाद्द्वय इति गम्यते । धनविशिष्टमन्नं हे नरा नेतारौ युवामाशथे । अशुवाथे । अस्मभ्यं ददाथे इत्यर्थः । कीदृशं । मायाभिर्युवयोः प्रज्ञाभिरितंजतीतोऽस्मदभिमुखं गमनवत् इतो रक्षणवद्वा माहिनं । महन्नामितत् । अति-महत् । ईदृशोर्युवयोरेतादृशं सामर्थ्यं कृत इत्यत आह । वां युवयोर्देवत्वमहभिरहोभी रात्रिभिः । अत्राहः श-ब्देन रात्रिभिधीयते क्षीणशब्देनाहःपृथगभिधानात् । तामिः सहिता द्यावो दिवसा नानशुः । न प्रामुवंति । अहश्च रात्रिभ्यो न तरत इत्यर्थः । उतापि च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो न चैवानशुः । तथा युवयोर्देवत्वं

पणयोऽसुरा अपि नागशुः । मघं धनं च नागशिरि । लोकत्रये युवयोः पराभवितारो न केऽपि संती-
त्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

युवं वस्त्राणीति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं दीर्घतमसं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । मित्रावरुणं पूर्वच मित्रावरुणं
हीत्युक्तत्वात् ॥ सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥ मित्रावरुणे पश्चादाद्या वपायाज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे नः । आ० ३. ८. इति ॥ सैव समावर्तने नववस्त्रधारणे
विनियुक्ता । सूचितं च । युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे इत्यहते वाससी आच्छाद्य । आ० गृ० ३. ८. ९. इति ॥

युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे युवोरच्छिद्रा मंतवो ह सर्गाः ।

अवातिरतमनृतानि विश्वं ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे ॥ १ ॥

युवं । वस्त्राणि । पीवसा । वसाथे इति । युवोः । अच्छिद्राः । मंतवः । ह । सर्गाः ।

अव । अतिरतं । अनृतानि । विश्वा । ऋतेन । मित्रावरुणा । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ पीवसा पीनौ युवं युवां । यद्वा । पीवसा पीनान्यच्छिन्नानि । वस्त्राणाच्छादनयोग्यानि
वासांसि वसाथे । आच्छादयथः । यद्वा । पीवसा स्थूलेन प्रभूतेन तेजसा वस्त्राणि दधाथे । अविच्छिन्नानि
वस्त्रस्थानीयानि तेजांसि धारयथ इत्यर्थः । किंच युवयोः सर्गाः षष्टय अच्छिद्रा अच्छिन्ना मंतवो ह मननी-
यासु । ईदृशी युवां विश्वा विश्वानि सर्वाण्यनृतान्यसत्यान्यप्रियाणि पापान्यवातिरतं । नाशयतं ॥ विश्वेत्थत्र
संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावो ब्रह्मत्वं च ॥ ऋतेन फलेन तत्साधनेन यज्ञेन वा सचेथे । संगच्छेथे । अस्यभं
योजयथ इत्यर्थः ॥

एतच्चन त्वो वि चिकेतदेषां सत्यो मंचः कविशस्त ऋघावान् ।

चिरश्रिं हंति चतुरश्रिरुयो देवनिदो ह प्रथमा अजूर्यन् ॥ २ ॥

एतत् । चन । त्वः । वि । चिकेतत् । एषां । सत्यः । मंचः । कविऽशस्तः । ऋघावान् ।

चिःऽअश्रिं । हंति । चतुःऽअश्रिः । उग्रः । देवऽनिदः । ह । प्रथमाः । अजूर्यन् ॥ २ ॥

एषामेतयोर्मध्ये ॥ बह्वचनं पूजार्थं । यद्वा । तदनुचरपिष्यया बह्वचनं ॥ एतयोर्मध्ये त्वञ्चनैक एवेतद्व-
च्यमाणं सामर्थ्यरूपं कर्म वि चिकेतत् । विशेषेण चेतति । अनुतिष्ठतीत्यर्थः । स एकः सत्योऽबाध्यः
सत्सु भवो वा मंचो मननवान् कविशस्तः कविभिर्मेधाविभिः शंसनीय ऋघावान् हिंसावान् । अनेन वच्य-
माणस्य सामर्थ्यस्य संभाविता प्रतिपादिताभवदित्युक्तं । किं तदित्याशंक्त्वाह । चिरश्रिं । अश्रित्रयोपेतमायुधं
चिरश्रिं । तद्वतं ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ उपलक्षणमेतत् सर्वायुधसंपन्नमित्यर्थः । एतन्नामानं वा । चतुरश्रिततो
ऽप्यधिकायुधवान् । न केवलमायुधसामर्थ्यं किंतूयः स्वयमुर्णवली हंति । हिनस्त्यतिबलं शत्रुं । किंच युवयो-
रेकस्यैव सामर्थ्येन देवनिदो ह देवनिदकासु प्रथमाः समर्थाः संतोऽप्यजूर्यन् । स्वयमेव जीर्णा भवति ॥ जीर्णतेः
अनि बह्वलं कंदसीत्युत्वं ॥ युवयोर्मध्य एकोऽपि महाबलः । मिलितयोसु सामर्थ्ये किमु वक्तव्यमिति भावः ।
अथवा । एषां युवयोरितदुत्तरत्र वच्यमाणं सामर्थ्यमेकः सत्यादिलक्षणो वि चिकेतत् । विशेषेण जानाति ।
शेषं पूर्ववत् ॥

अपादेति प्रथमा पृथ्वीनां कस्तद्धां मित्रावरुणा चिकेत ।

गर्भो भारं भरत्या चिदस्य ऋतं पिपत्यनृतं नि तारीत् ॥ ३ ॥

अपात् । एति । प्रथमा । पृत्ऽवतीनां । कः । तत् । वां । मित्रावरुणा । आ । चिकेत ।

गर्भः । भारं । भरति । आ । चित् । अस्य । ऋतं । पिपति । अनृतं । नि । तारीत् ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ पद्वतीनां मनुष्यादीनां प्रजानां प्रथमा प्रथमभाविन्यपात पादरहितोषाः । प्रतिदिनं सूर्यचंद्रादिवत् स्वस्थाः परिभ्रमणाभावात् सूर्यगमनेनैव स्वगमनादपादिति धेतीति चोपचर्यते । तप्तावृशं युवयोः प्रसिद्धं कर्म क आ चिकेत । क आभिमुख्येन जानाति ॥ कित ज्ञाने ॥ तत्सुखमित्यर्थः । मित्रावरुणयोरहोरात्रदेवत्वाद्दहोरात्रयोरंतरास्यैवोषत्वादेतत्कर्मत्वं । किंचास्य लोकस्य भारं निर्वाहं गर्भो युवयोर्गर्भस्थानीयः शिशुरादित्यः । अहोरात्रयोर्मध्यकाल उत्पत्तेस्ताम्भामेव मित्रावरुणत्वात् अहोरात्रे वै मित्रावरुणाविति श्रुतेः । स आहरति चित् । समंतान्निर्वहत्येव । हरति वास्य भारं जाड्यं । चिदित्यवधारणे । तत्कथमिति तदुच्यते । अतः सत्त्वं जगतः प्रकाशगमनादिरूपं पिपति । पूरयति । अनृतमुक्तविलक्षणमंधकारं गमनादिनिरोधं च नि तारीत् । नितरति । निमज्जयति । नाशयतीत्यर्थः । शिशोर्जगद्भारवहनरूपं कर्म युष्मत्सामर्थ्यादिति ॥

प्रयंतमित्परिं जारं कनीनां पश्यामसि नोपनिपद्यमानं ।

अनवपुग्णा वितता वसानं प्रियं मित्रस्य वरुणस्य धाम ॥४॥

प्रऽयंतं । इत् । परिं । जारं । कनीनां । पश्यामसि । न । उपऽनिपद्यमानं ।

अनवऽपुग्णा । विऽतता । वसानं । प्रियं । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ॥४॥

कनीनां कमनीयानां दीप्तानां कन्यकाख्यानीयानामुषसां ॥ कनतेः कांतिकर्मण इत् । कृदिकारादकृत् इति डीष् । आभि कन्याशब्दस्य वा ह्यंदासं संप्रसारणं ॥ तासां जारमादित्यं प्रयंतमित् प्रगच्छंतमेव परि पश्यामसि । वयं परिपश्यामः । उपनिपद्यमानं क्षणमात्रमपि निषीदंतं न पश्यामः । एतदपि तयोः सामर्थ्यं । पुनस्तदेव विशेष्टते । अनवपुग्णानवपुग्णानि अत एव विततानि तेजांसि वसानमाच्छादयंतं प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं मित्रस्य वरुणस्य च धाम तेजःस्थानभूतं । यद्वा । प्रियं धामेति संबध्यते । तयोः प्रेमस्थानं । ईदृशमादित्यं युष्मदनुष्ण्या संचरंतं पश्यामसि ॥

अनश्चो जातो अनभीश्रुर्वा कनिःक्रदत्पतयदूर्ध्वसानुः ।

अचित्तं ब्रह्म जुजुषुर्युवानः प्र मित्रे धाम वरुणे गृणंतः ॥५॥

अनश्चः । जातः । अनभीश्रुः । अर्वा । कनिःक्रदत् । पतयत् । ऊर्ध्वऽसानुः ।

अचित्तं । ब्रह्म । जुजुषुः । युवानः । प्र । मित्रे । धाम । वरुणे । गृणंतः ॥५॥

स एवादित्योऽनश्चो यद्यपि शीघ्रगाम्यश्चरहितः तथानभीश्रुरालंबनाधारप्रग्रहस्थानीयरश्मिरहितः तथायर्वा जातः शीघ्रगमनवान् संपन्नः । तथाविधोऽयमादित्यः कनिःक्रदत्त्यर्थं क्रंदयन् ॥ क्रंदेर्यङ्गुलुगंताच्छतरि दाधत्वाद्दी निपात्यते ॥ ऊर्ध्वसानुरुपर्युपरि समुच्छ्रयणः सन् पतयत् । गच्छति । अचित्तं चित्ताविषयं ब्रह्म परिवृढमुक्तरूपं कर्म मित्रे वरुणे च उभयोर्धाम तेजःस्थानं युवानो मिश्रयंतस्तयोर्धाम्ब्यारोपयंतः तथा प्र गृणंतो युवयोस्तेजः प्रभवमिति प्रकषेण कुर्वन्तो जुजुषुः । सेवते । मनुष्याः सूर्यस्य निरालंबांतरिचसंचारात्मकं कर्म वरुणमित्रयोरधीनमिति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

आ धेनवो मामतेयमवैतीब्रह्मप्रियं पीपयन्तस्मिन्नूधन् ।

पित्वो भिक्षेत वयुनानि विद्वानासाविवांसन्नदितिमुरुष्येत ॥६॥

आ । धेनवः । मामतेयं । अवैतीः । ब्रह्मऽप्रियं । पीपयन् । सस्मिन् । ऊधन् ।

पित्वः । भिक्षेत । वयुनानि । विद्वान् । आसा । आऽविवांसन् । अदितिं । उरुष्येत ॥६॥

मामतेयं ममतायाः पुत्रं दीर्घतमसं मां ब्रह्मप्रियं परिवृढस्य कर्मणः प्रियतमं परिवृढस्यापिः प्रीणयितारं

वावंतीरवंतः प्रीणयंत्यो धेनवो गावः सखिन् स्वकीय ऊधन्नूपखा पीपयन् । सर्वत आप्याययंतु ॥ प्याय-
तेर्षिंषि च्छांदसः पीभावः ॥ ऊधोगतेन श्रीरेण युवाभ्यां प्रदेयेन नोऽस्मान्नक्षत्रित्यर्थः । मित्रावरुणाभ्यां
पयस्येति श्रुतिः । एवं प्रदत्तहविर्वयुगान्वगुष्ठानविषयज्ञानानि विदाज्ञानम् ऊतशेषो भक्षणीय इत्यवगच्छन्
दीर्घतमाः पितृः पितोऽंतशिष्टस्यान्नस्य तादृगन्नमासास्येन भक्षयितुं भिक्षित । याचेत युष्मान् । किंच विवासन्
युवां परिचरन्नदितिमखंडितमन्यूनमेतत्कर्मोत्थेत् । यथा शिष्टं भिक्षित यथा च कर्म समापनेन रक्षेत् तथा-
पीपयन्नित्यर्थः ॥

मित्रावरुणपशौ वपाया एषानुवाक्या । सूचितं च । आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिमा यातं मित्रावरुणा
। आ० ३. ८. इति ॥

आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं नमसा देवाववसा ववृत्यां ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सत्या अस्माकं वृष्टिर्दिव्या सुपारा ॥ ७ ॥

आ । वां । मित्रावरुणा । हव्यजुष्टिं । नमसा । देवौ । अवसा । ववृत्यां ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । सत्याः । अस्माकं । वृष्टिः । दिव्या । सुपारा ॥ ७ ॥

हे देवौ देवनशीली मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवां हव्यजुष्टिं हविःसेवां नमसा नमस्कारोपलक्षितेन
स्तोत्रेणावसा रक्षणेन निमित्तभूतेना ववृत्यां । आवर्तयेयं । यद्वा । नमस्कारेणावसानेन चा ववृत्यां । किंच हे
मित्रावरुणौ अस्माकं संबंधि ब्रह्मेदानीं क्रियमाणं परिवृढं कर्म पृतनासु संयामेषु सत्याः । सत्यात् । शत्रुन-
भिभूयात् । अनेन कर्मणा शत्रुनभिभवेयमित्यर्थः । किंचास्माकं दिव्या दिवि भवा वृष्टिः सुपारा सुषु पारयित्री
भवत्विति शेषः । वृष्टौ सत्यां ब्रीह्यादिद्वारा कर्मसमाप्तेरिति भावः ॥ ॥ २२ ॥

यजामहे वामिति चतुर्ध्वं चतुर्दशं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैष्टुभं मित्रावरुणं । यजामहे चतुष्कमित्यनुक्रमणिका ॥
विनियोगो लैंगिकः ॥

यजामहे वां महः सजोषां हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः ।

घृतैर्घृतसू अर्ध यजामस्मे अर्ध्वर्यवो न धीतिभिर्भरंति ॥ १ ॥

यजामहे । वां । महः । सजोषाः । हव्येभिः । मित्रावरुणा । नमःऽभिः ।

घृतैः । घृतसू इति घृतसू । अर्ध । यत् । वां । अस्मे इति । अर्ध्वर्यवः । न ।

धीतिऽभिः । भरंति ॥ १ ॥

हे घृतसू घृतस्य स्त्रावयितारी मित्रावरुणौ महो महांती वां यजामहे । पूजयामो यजमाना ऋत्विजश्च ।
कीदृशाः । सजोषाः समानप्रीतियुक्ताः । केन साधनेनेति तदुच्यते । हव्येभिः पुरोडाशादिभिर्गमोभिर्नमस्का-
रोपलक्षितैः । अर्धापि च यजामात्कारणाद्वां युवामर्ध्वर्यवोऽस्मादीया अर्ध्वर्यवोऽपि । अत्र नशब्दोऽप्यर्थः ।
तेऽपि धीतिभिः कर्मभिः स्वकीयेर्भरंति पोषयंति तस्माद्यजामहे ॥

प्रस्तुतिर्वा धाम न प्रयुक्तिरयामि मित्रावरुणा सुवृक्तिः ।

अनक्ति यद्वां विदथेषु होतां सुम्नं वां सूरिर्वृषणावियक्षन् ॥ २ ॥

प्रऽस्तुतिः । वां । धाम । न । प्रऽयुक्तिः । अयामि । मित्रावरुणा । सुऽवृक्तिः ।

अनक्ति । यत् । वां । विदथेषु । होतां । सुम्नं । वां । सूरिः । वृषणौ । इयक्षन् ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणी वां युवयोः संबन्धिनो धागस्य प्रसुतिः प्रसावना करोमीति संकल्प एव न प्रसुक्तिः कृत्स्नप्रयोगो न संपन्नः । तावतैव युवयोर्धाम तेजःस्थानमयामि । प्राप्नोमि । सुवृत्तिर्युवयोः शोभनावर्षकश्च युष्मत्परिग्रहादस्ति । यद्यदा तु विदधेषु यज्ञेषु वां युवां होता होमनिष्पादकोऽयमध्यरुनक्ति हविषागच्छति । होमं करोतीत्यर्थः । यद्वा । होता देवानामाहुतितन्नामकं अस्त्विकं शस्त्रादिना वामनक्ति व्यञ्जयति । तदा सूरियुष्मन्माहात्म्यविदियञ्च धागं कर्तुमिच्छन्नहं हे वृषणी कामानां वर्षितारौ वां युवयोः सुखं युष्मत्संबन्धि सुखं देवत्वलक्षणमयामीति शेषः ॥

पीपायं धेनुरदितिर्ऋताय जनाय मित्रावरुणा हविर्दे ।

हिनोति यद्वां विदधे सपर्यन्स रातहंभ्यो मानुषो न होता ॥ ३ ॥

पीपायं । धेनुः । अदितिः । ऋतायं । जनाय । मित्रावरुणा । हविः । ऽदे ।

हिनोति । यत् । वां । विदधे । सपर्यन् । सः । रातहंभ्यः । मानुषः । न । होता ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणी ऋताय युष्मत्संबन्धियज्ञाय हविर्दे हविवो दात्रे ॥ आतो मन्त्रिति विच् । भत्व आतो धातेरित्याकारलोपः ॥ जनाय यजमानाय च धेनुः प्रीणयित्री गौरदितिरदीना बङ्गचीरा सती पीपाय । चीरेण पुनःपुनराप्यायतां ॥ प्यायतेऽङ्गांसः प्रार्थनायां लिट् । लिङ्ङोच्चेति पीभावः ॥ पयस्यादिहविष्कं यज्ञं पयोव्रतादिषु यजमानं चेत्यर्थः । कस्मिन्काल इति चेत् तत्राह । यद्यदा स प्रसिद्धो रातहव्य एतन्नामा राजा सपर्यन् स्तुत्या पूजयन् मानुषो होता न मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धेतन्नामकं अस्त्विगिव विदधे यज्ञे वां हिनोति हविरादिना प्रीणयति । तदा पीपायेत्याह ॥

उत वां विशु मद्यास्वंधो गाव आपंश्च पीपयंत देवीः ।

उतो नो अस्य पूर्यः पतिर्दन्वीतं पातं पयंस उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उत । वां । विशु । मद्यासु । अंधः । गावः । आपः । च । पीपयंत । देवीः ।

उतो इति । नः । अस्य । पूर्यः । पतिः । दन् । वीतं । पातं । पयंसः । उस्त्रियायाः ॥ ४ ॥

उतापि च हे मित्रावरुणी वां युवामंधोऽदनीयमन्नं पयो रूपं पुरोडाशादिरूपं वा देवीर्बोतनशीला गाव आपश्च प्रीत्यादिप्रवर्धकान्युदकानि च मवासु युष्माभिर्मदनीयासु विशु प्रजासु यजमानलक्षणासु तासामभिवृद्धार्थं पीपयंत । आप्याययंतु । उतो अपि च नोऽस्मत्संबन्धिनोऽस्य यज्ञस्य पूर्यः पूर्वकालीनः पतिः पालकोऽपिर्दन् दाता भवत्विति शेषः । अपौ ह्ययमानत्वात्सर्वेषामपि हविषां । यस्मादेवं तस्माच्चे मित्रावरुणी वीतं । मन्त्रयतं पुरोडाशादिकं । उस्त्रियायाः चीरायुस्त्राविष्टा गोः पयसः पयः पातं । यद्वा । घनीभूतं पयस्याया वीतं स्रवद्रूपं पातं ॥ २३ ॥

विष्णोर्नु कमिति षड्च पंचदशं सूक्तं दीर्घतमसं त्रैपुभं वैष्णवं । अचानुकमणिका । विष्णोः षड्वैष्णवं हीति ॥ अभिलषवषड्वैष्णवेषु तृतीयसवने सोमवृद्धावच्छावाकस्य सोमातिशंसनार्थमिदमादिसूक्तद्वयं विनियुक्तं । सोमे वर्धमान इति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कमिति सूक्ते परो माचयेत्यच्छावाकः । आ० ७. ९. इति ॥ तथा तृतीयसवने सोमातिरेक उत्तरोत्तरसंस्थोपगतव्या आतिराचात् ततोऽप्यतिरिक्ते तदर्थमेव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्रैतदेव सूक्तं सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । मह्यं इंद्रो वृषद्विष्णोर्नु कं । आ० ६. ७. इति ॥ आपिमाहृतशस्त्र आद्या विनियुक्ता । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं तंतु तन्वज्जसो भानुमन्विहि । आ० ५. २०. इति ॥

विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि ।

यो अस्वभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः ॥ १ ॥

विष्णोः । नु । कुं । वीर्याणि । प्र । वोचं । यः । पार्थिवानि । विऽममे । रजांसि ।

यः । अस्कंभायत् । उत्त०तरं । सध०स्थं । विऽचक्रमाणः । चेधा । उरुऽगायः ॥ १ ॥

हे नराः विष्णोर्व्यापनशीलस्य देवस्य वीर्याणि वीरकर्माणि नु कमतिशीघ्रं प्र वोचं । प्रव्रवीमि । अत्र यद्यपि नु कमिति पदद्वयं तथापि यास्केन नवोत्तराणि पदानि । नि० ३. १२. । इत्युक्तत्वात् शाखांतर एकत्वेन पाठाच्च नु इत्येतस्मिन्नेवार्थे नु कमिति पदद्वयं । कानि तानीति तत्राह । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि रंजनात्मकानि क्षित्यादिलोकत्रयाभिमानान्यप्रिवाध्वादित्यरूपाणि रजांसि विममे विश्वेण निर्ममे । अत्र त्रयो लोका अपि पृथिवीशब्दवाच्याः । तथा च मंत्रांतरं । यदिद्रापी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्यः । ऋ० १. १०८. ९. । इति । तैत्तिरीयेऽपि । योऽस्यां पृथिव्यामस्यायुषित्युपक्रम्य यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामिति । तै० सं० १. २. १२. १. । तस्मात्त्र्योक्तयस्य पृथिवीशब्दवाच्यत्वं । किंच यच्च विष्णुवृत्तरमुन्नततरमतिविस्तीर्णं सधस्थं सहस्रानं लोकत्रयाश्रयभूतमंतरिक्षमस्कंभायत् तेषामाधारत्वेन संभितवान् । निर्मितवानित्यर्थः । अनेनांतरिक्षाश्रितं लोकत्रयमपि ऋष्टवानित्युक्तं भवति । यद्वा । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिवीसंबंधीनि रजांसि पृथिव्या अधस्तनसप्रलोकान्विममे विविधं निर्मितवान् । रजःशब्दो लोकवाची लोका रजांस्युच्यंत इति यास्केनोक्तत्वात् । किंच यद्योत्तरमुन्नततरमुत्तरभाविनं सधस्थं सहस्रानं पुण्यकृतां सहस्रिवासयोग्यं भूरादिलोकसप्रक्रमस्कंभायत् स्कंभितवान् । ऋष्टवानित्यर्थः ॥ स्कंभेः संभुस्तुंभिविति विहितस्य प्रः ह्रंसि शायजपीति व्यत्ययेन शायजादेशः ॥ अथवा पार्थिवानि पृथिवीनिमित्तकानि रजांसि लोकान् विममे । भूरादिलोकत्रयमित्यर्थः । भूम्यामुपार्जितकर्मभोगार्थत्वादितरलोकानां तत्कारणत्वं । किंच यद्योत्तरमुत्कृष्टतरं सर्वेषां लोकानामुपरिभूतं । अपुनरावृत्तेस्तस्वोत्कृष्टत्वं । सधस्थमुपासकानां सहस्रानं सत्यलोकमस्कंभायत् । स्कंभितवान् । ध्रुवं स्थापितवानित्यर्थः । किं कुर्वन् । चेधा विचक्रमाणस्त्रिप्रकारं स्वर्गलोकान्विविधं क्रममाणः । विष्णोस्त्रेधा क्रमणमिदं विष्णुर्वि चक्रमे । ऋ० १. २२. १७. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अत एवोषगाय उरुभिर्महद्भिर्गीयमानः अतिप्रभूतं गीयमानो वा । य एवं कृतवान् तादृशस्य विष्णोर्वीर्याणि प्र वोचं ॥

तृतीयसवने सोमातिरेक एव शस्त्रमुपजनयितव्यं । तत्र प्र तदित्ययमनुरूपसूचः । सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । प्र तद्विष्णुः स्तवते, वीर्येणेति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. ७. । इति ॥ वाजपेयेनाधिपत्यकाम इति खंडे सूचितं । प्र तत्ते अत्र शिपिविष्ट नाम प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण । आ० ९. ९. । इति ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।

यस्योरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिस्रियंति भुवनानि विश्वा ॥ २ ॥

प्र । तत् । विष्णुः । स्तवते । वीर्येण । मृगः । न । भीमः । कुचरः । गिरिऽस्थाः ।

यस्य । उरुषु । चिषु । विऽक्रमणेषु । अधिऽस्रियंति । भुवनानि । विश्वा ॥ २ ॥

यस्त्विति वक्ष्यमाणत्वात् स इति अवगम्यते । स महानुभावो वीर्येण स्वकीयेन वीरकर्मणा पूर्वोक्तरूपेण स्तवते । सूयते सर्वैः ॥ कर्मणि व्यत्ययेन शप् ॥ वीर्येण सूयमानत्वे वृष्टांतः । मृगो न सिंहादिरिव । यथा स्वविरोधिना मृगयिता सिंहो भीमो भीतिजनकः कुचरः कुत्सितहिंसादिकर्ता दुर्गमप्रदेशगता वा गिरिष्ठाः पर्वतायुन्नतप्रदेशस्थायी सर्वैः सूयते । अस्मिन्नर्थे निरुक्तं । मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः । मृग इव भीमः कुचरो गिरिष्ठा मृगो माष्टिर्गतिकर्मणो भीमो विभ्रत्यस्माद्गीष्णोऽधेतस्मादेव । कुचर इति चरतिकर्म कुत्सितमथ चेद्देवताभिधानं क्वायं न चरतीति वा । गिरिष्ठा गिरिस्थायी गिरिः पर्वतः समुन्नीयो भवति पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातेर्वा । नि० १. २०. । इति ॥ तद्वदयमपि मृगोऽन्विष्टा शत्रूणां भीमो भयानकः सर्वेषां भीत्यपादानभूतः । परमेश्वराङ्गीतिर्भोषास्माद्वातः पवते । तै० आ० ८. ८. १. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा । किंच कुचरः शत्रुवधादिकुत्सितकर्मकर्ता कुषु सर्वासु भूमिषु लोकत्रये संचारी वा तथा गिरिष्ठा गिरिवदुच्छ्रितलो-

कक्षाधी । यद्वा । गिरि मंषादिरूपायां वाचि सर्वदा वर्तमानः । ईदृशोऽयं स्वमहिम्ना स्तूयते । किंच यस्य विष्णोश्चक्षुषु विसीणेषु चिसंख्याकेषु विक्रमेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्वाधिशियन्ति आम्नित्व निवसन्ति स विष्णुः स्तूयते ॥

प्र विष्णवे श्रूषमेतु मन्म गिरिश्चितं उरुगायाय वृष्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे चिभिरित्पदेभिः ॥३॥

प्र । विष्णवे । श्रूषं । एतु । मन्म । गिरिऽश्चितं । उरुऽगायाय । वृष्णे ।

यः । इदं । दीर्घं । प्रऽयतं । सधऽस्यं । एकः । विऽममे । चिऽभिः । इत् । पदेभिः ॥३॥

विष्णवे सर्वव्यापकाय श्रूषमस्मत्कृत्यादिजन्यं बलं महत्त्वं मन्म मननं स्तोत्रं मननीयं श्रूषं बलं वा विष्णुमेतु । प्राप्नोतु ॥ कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ कीदृशाय । गिरिश्चिते वाचि गिरिवदुन्ननप्रदेशे वा तिष्ठते उरुगायाय बह्मभिर्गीयमानाय वृष्णे वर्षिचे कामानां । एवंमहानुभावं श्रूषं प्राप्नोतु । कोऽस्य विशेष इति उच्यते । यो विष्णुरिदं प्रसिद्धं दृश्यमानं दीर्घमतिविकृतं प्रयतं नियतं सधस्यं सहस्रानं लोकत्रयमेक इदेक एवाद्वितीयः सन् चिभिः पदेभिः पादैर्विममे विशेषेण निर्मितवान् ॥

यस्य ची पूर्णा मधुना पदान्यक्षीयमाणा स्वधया मर्दति ।

य उ चिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा ॥४॥

यस्य । ची । पूर्णा । मधुना । पदानि । अक्षीयमाणा । स्वधया । मर्दति ।

यः । ऊं इति । चिऽधातु । पृथिवीं । उत । द्यां । एकः । दाधारं । भुवनानि । विश्वा ॥४॥

यस्य विष्णोर्मधुना मधुरेण दिव्येनामृतेन पूर्णा पूर्णानि चीणि पदानि पादप्रक्षेपणान्यक्षीयमाणाक्षीय-
माणानि स्वधयान्नेन मर्दति मादयति तदाश्रितजनान् । य उ य एव पृथिवीं प्रख्यातां भूमिं वामुत शीत-
नात्मकमंतरिचं च विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि चतुर्दश लोकांस्य । यद्वा । पृथिवीशब्देनाधोवर्ती-
न्यतलवितलादिसप्तभुवनान्युपात्तानि । युशब्देन तदवांतररूपाणि भूरादिसप्तभुवनानि । एवं चतुर्दश लोकान्
विश्वा भुवनानि सर्वाण्यपि तत्रत्यानि भूतजातानि । चिधातु । त्रयाणां धातूनां समाहारस्त्रिधातु । पृथिव्यग्ने-
जोरूपधातुत्रयविशिष्टं यथा भवति तथा दाधार । धृतवान् ॥ तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घत्वं ॥ उत्पादितवा-
नित्यर्थः । कंदोगारण्यके । तत्तेजोऽष्टजत तदन्नमष्टजत ता आप ऐच्छन्ति भूतत्रयस्यष्टिसुक्ता हंताहमिमांसिस्वो
देवतास्तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीत्यादिना त्रिवृत्करणस्यष्टिरूपपादिता । कां० उ० ६. २. ३. ३. ३. ।
यद्वा । चिधातु कालत्रयं गुणत्रयं वा दाधारेत्यन्वयः ॥

आतिष्ठायां तदस्त्रेत्थेषा प्रधानस्य याज्या । अथातिष्ठेति खंडे सूत्रितं । इदं विष्णुर्वि चक्रमे तदस्य
प्रियमभि पाथो अज्ञां । आ० ४. ५. इति ॥

तदस्य प्रियमभि पाथो अज्ञां नरो यत्र देवयवो मर्दति ।

उरुक्रमस्य स हि बंधुरित्या विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥५॥

तत् । अस्य । प्रियं । अभि । पाथः । अज्ञां । नरः । यत्र । देवऽयवः । मर्दति ।

उरुऽक्रमस्य । सः । हि । बंधुः । इत्या । विष्णोः । पदे । परमे । मध्वः । उत्सः ॥५॥

अस्य महतो विष्णोः प्रियं प्रियभूतं तत्सर्वैः सेव्यत्वेन प्रसिद्धं पाथः । अंतरिक्षनामितत् पाथोऽंतरिचं पथा
याख्यातं । नि० ६. ७. इति यास्कनोक्तत्वात् । अविनश्चरं ब्रह्मलोकमित्यर्थः । अज्ञां । वामुयां । तदेव

विशेष्यते । यत्र स्थाने देवयवो देवं योतनस्वभावं विष्णुमात्मन इच्छंती यज्ञदानादिभिः प्राप्तुमिच्छंती नरो मर्दति तुष्टिमनुभवति । तदश्नामित्यन्वयः । पुनरपि तदेव विशेष्यते । उरुक्रमस्यात्यधिकं सर्वं जगदाक्रममाणस्य तप्तदात्मना अत एव विष्णोर्वापकस्य परमेश्वरस्य परम उत्कृष्टे निरतिशये केषलमुखात्मके पदे स्थाने मधो मधुरस्वोत्सो निष्यंदो वर्तते । तदश्नां । यत्र सुनुष्णाञ्जराभरणपुनरावृत्त्यादिभ्यं नास्ति संकल्पमात्रेणामृत-कुम्भादिभोगाः प्राप्यंते तादृशमित्यर्थः । ततोऽधिकं नास्तीत्याह । इत्येत्यमुक्तप्रकरणे स हि बंधुः स खलु सर्वेषां मुक्तितनां बंधुभूतो हितकरो वा तस्य पदं प्राप्तवतां न पुनरावृत्तेः । न च पुनरावर्तत इति श्रुतेस्तस्य बंधुत्वं । हिशब्दः सर्वश्रुतिसृतिपुराणादिप्रसिद्धिबोधोत्तरार्थः ॥

ता वां वास्तून्नुशमसि गमध्वै यत्र गावो भूरिशृंगा अयासः ।

अत्राह तदुरुगायस्य वृष्णः परमं पदमव भाति भूरि ॥ ६ ॥

ता । वां । वास्तूनि । उशमसि । गमध्वै । यत्र । गावः । भूरिऽशृंगाः । अयासः ।

अत्र । अहं । तत् । उरुऽगायस्यं । वृष्णः । परमं । पदं । अव । भाति । भूरि ॥ ६ ॥

हे पत्नीयजमानौ वां युष्मदर्थं ता तानि गंतव्यत्वेन प्रसिद्धानि वास्तूनि सुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनायोशमसि । कामयामहे । तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः । तानीत्युक्तं कामीत्याह । यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृंगा अत्यंतोन्नत्युपेता बह्वभिराश्रयणीया वायासोऽयना गंतारोऽतिवि-
स्तृताः । यद्वा । यासो गंतारः । अतादृशाः । अत्यंतप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः । अत्राहाच खलु वास्वाधारभूते युक्तो उरुगायस्य बह्वभिर्महात्मभिर्गतव्यस्य सुत्यस्य वृष्णः कामानां वर्धितुर्विष्णोस्तत्तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गंतव्यत्वेन प्रसिद्धं परमं निरतिशयं पदं स्थानं भूर्यतिप्रभूतमव भाति । स्वमहिम्ना स्फुरति । अयं मंत्रो यास्तेन गोशब्दो रश्मिवाचक इति व्याचक्षाणेन व्याख्यातः । तानि वां वास्तूनि कामयामहे गमनाय यत्र गावो भूरिशृंगा बह्वशृंगा भूरीति बह्वनो नामधेयं प्रभवतीति सतः शृंगं अयतेर्वा शृणोतेर्वा शब्दातेर्वा श्रवणायोन्नतमिति वा श्रिसो निर्गतमिति वायासोऽयनाः । तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमं पदं परार्थस्थमवभाति भूरि । पादः पद्यतेः । नि० २. ७. इति ॥ ॥ २४ ॥

प्र वः पांतमिति षडुच्चं षोडशं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं । पूर्वत्र वैष्णवं हीत्युक्तत्वादिष्णवं । आद्यसुच इन्द्रदे-
वताकश्च । प्र वो जागतं सिद्धश्चाद्यसुच इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिन्नविकेषूक्येषु सोमातिशंसन उक्तो विनियोगः ॥

प्र वः पांतमंधसो धियायते महे शूराय विष्णवे चार्चत ।

या सानुनि पर्वतानामदाभ्या महस्तस्थतुरर्वेतेव साधुना ॥ १ ॥

प्र । वः । पांतं । अंधसः । धियाऽयते । महे । शूराय । विष्णवे । च । अर्चत ।

या । सानुनि । पर्वतानां । अदाभ्या । महः । तस्थतुः । अर्वेताऽइव । साधुना ॥ १ ॥

हे अध्वर्यादयः वो युष्माकं संबन्धि पांतं पालनस्वभावं पातव्यं वांधसोऽंधः सोमरूपमज्ञं प्रार्चत । प्रकर्षेण संपादयत । कक्षी । धियायते स्तुतीरिच्छते महे महते शूराय विक्रांताधिंद्राय विष्णवे व्यापकायैतन्ना-
मकाय देवाय च । कस्ययोरतिशय इति उच्यते । या याविंद्राविष्णू पर्वतानां प्रीणनवतां पूरणवतां वा । पर्वतशब्दो यास्तेनैवं निरुक्तः । पर्ववान् पर्वतः पर्व पुनः पृणतिः प्रीणातेर्वेति । उक्तलक्षणानां लोकानां सानुनि समुच्छ्रितप्रदेशे । सर्वलोक इत्यर्थः । अथवा मेघानां समुच्छ्रितप्रदेशे । पर्वतशब्दो मेघनामसूक्तत्वात् । तत्र तस्थतुः । तिष्ठतः । कीदृशी ती । अदाभ्यादंभनीयी परैरनभिभाव्यौ अत एव महो महंती । यद्वा । महो महसि स्वतेजसि सानुनीत्यनेन संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । साधुनाभिमतदेशप्रापणसमर्थनार्थता वेगवताश्चिनेव । तेन यथात्युच्छ्रितं प्रदेशमारोहति तद्वदुच्चं पदमाकूढी । तस्मात्ताभ्यामर्चत ॥

सोमतिरेके तृतीयसवन एषा वैकल्पिकी याज्या । तथा च सूचितं । विषमित्या समरणं शिमीवतोरिति वा याज्या । आ० ६. ७. इति ॥

त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिंद्राविष्णु सुतपा वामुरुष्यति ।
या मर्त्याय प्रतिधीयमानमित्कृशानोरस्तुरसनामुरुष्यथः ॥ २ ॥
त्वेषं । इत्या । संऽअरणं । शिमीऽवतोः । इंद्राविष्णु इति । सुतऽपाः । वां । उरुष्यति ।
या । मर्त्याय । प्रतिऽधीयमानं । इत् । कृशानोः । अस्तुः । असनां । उरुष्यथः ॥ २ ॥

हे इंद्राविष्णु शिमीवतोरिंद्रप्रदानादिकर्मवतोर्वा युवयोरित्येत्यं त्वेषं प्रदीप्तं समरणं सम्यग्यागदेशगमनं सुतपा ऊतशिशोमपीतयजमान उरुष्यति । रक्षति । यागेन पूजयति । यद्वा । शिमीवतोः प्रहरणादिकर्मवतोर्वा युवयोस्त्वेषं दीप्तं शीरोपेतं समरणं सम्यकपरस्परगमनोपेतं बुद्धिप्रदानाय मेघविदारणरूपं यजमान उरुष्यति । रक्षति । स्त्रीतीत्यर्थः । कस्तयोरतिशय इति उच्यते । या याविंद्राविष्णु मर्त्याय मनुष्याय हविर्दाने यजमानाय प्रतिधीयमानमित् प्रतिधातव्यं फलरूपमसनामसनं चलनशीलं प्रदानशीलमन्नादिकमसुरभिम-तसेतुर्निरसितुर्वा शत्रूणां कृशानोरपेः सकाशादुरुष्यथः । अविच्छेदेन प्रवर्तयथः । वही ऊतं हविः स्वीकृत्य तन्मखादेव फलमपि दास्यथ इत्यर्थः ॥

ता ईं वर्धति मह्यस्य पौंस्यं नि मातरां नयति रेतसे भुजे ।
दधाति पुत्रोऽवरं परं पितुर्नाम तृतीयमधि रोचने दिवः ॥ ३ ॥
ताः । ईं । वर्धति । महिं । अस्य । पौंस्यं । नि । मातरां । नयति । रेतसे । भुजे ।
दधाति । पुत्रः । अवरं । परं । पितुः । नाम । तृतीयं । अधि । रोचने । दिवः ॥ ३ ॥

ताः सोमरूपाः प्रसिद्धा आऊतयो यजमानेन ऊता ईमेतदस्त्रेद्रस्य महि महत्वींस्यं पुंसः कर्म वच्यमाणरूपं बलं वर्धति । वर्धयति । ईमित्यनर्थको वा । स चंद्रः सोमपानजनितं सामर्थ्यं मातरां यावापृथिव्यौ नि नयति । नितरां प्रापयति । किमर्थं । रेतसे प्राणिनां पुत्राद्युत्पादनसामर्थ्याय भुजे तेषां भोगाय रक्षणाय वा । कुत्रेति तदुच्यते । दिवो द्योतमानस्यादित्यस्याध्यधिकं रोचने रोचमाने मंडले । नाम नमनं यावापृथिव्योः स्थापितं सामर्थ्यं पुत्रः पुत्राता सर्वो जनः पितुः पालकाद्विष्णोरनुग्रहात् । यद्वा । पितुः स्वीत्यादकात्स्वयमुत्पन्नं सत् अवरं निरुद्धं नाम पीचसंज्ञं परं तदुत्कृष्टं पुत्र इति नाम तदुभयापेक्षया तृतीयं पितेति नाम दधाति । धारयति । चीणि वाव रेतसि पिता पुत्रः पीत्रः । ति० सं० ५. ६. ८. ४. इति श्रुतेः । अस्त्रायमर्थः । अपी हताः सोमाहृतय आदित्यमंडलं प्राप्य द्वादशात्मनः सवितुर्मूर्त्यंतराविंद्राविष्णु पोषयति । तुष्टी तौ मेघद्वारा वर्धतः । तथा वृथा सखादिद्वारा प्रजाः पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्धयत इत्येवंमहानुभावाविंद्राविष्णु इति ॥

तत्तदिदस्य पौंस्यं गृणीमसीनस्य चातुरवृकस्य मीळुषः ।
यः पार्थिवानि त्रिभिरिद्विगामभिरु क्रमिष्टोरुगायाय जीवसे ॥ ४ ॥
तत्ऽतत् । इत् । अस्य । पौंस्यं । गृणीमसि । इनस्य । चातुः । अवृकस्य । मीळुषः ।
यः । पार्थिवानि । त्रिऽभिः । इत् । विगामऽभिः । उरु । क्रमिष्ट । उरुऽगायाय ।
जीवसे ॥ ४ ॥

अस्य महानुभावस्य तत्तत्वींस्यं पुंस्यं पराक्रमातिशयं गृणीमसि । गृणीमः । क्षुमः । कीदृशस्यास्य । इनस्य सर्वस्य स्वामिनः चातुः पालकस्य अवृकस्य । वृको हिंसकः शत्र्वादिः । तद्रहितस्य मीळुषः सेतुर्नित्यतरणस्य ।

सुखेषु पराक्रमेषु मध्य एकमुदाहरति । यो विष्णुः पार्थिवानि पृथिव्यादीनि प्रथमवन्ति वा । सामर्थ्यात् रजांसीति गम्यते । लोकत्रयस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुदाहृतं । तानि चिभिरिद्विगामभिस्त्रिभिरिव विविधगमनैश्च विस्तीर्णं यथा भवति तथा क्रमिष्ठं क्रांतवान् । विचक्रम इत्यर्थः । उरगायाद्योरुगातव्याय जीवसे लोकत्रयरक्षणाय । यद्वा । उरगायाय ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ उरगायस्य विष्णोरीदृशं पराक्रमं गुणीमसि । किमर्थं । जीवसे जीवनाय रक्षणाय ॥

द्वे इदस्य क्रमणे स्वर्दृशोऽभिख्याय मर्त्यो भुरण्यति ।

तृतीयमस्य नकिरा दधर्षति वयश्च न पतयंतः पतत्रिणः ॥ ५ ॥

द्वे इति । इत् । अस्य । क्रमणे इति । स्वःऽदृशः । अभिऽख्याय । मर्त्यः । भुरण्यति ।

तृतीयं । अस्य । नकिः । आ । दधर्षति । वयः । च न । पतयंतः । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

अस्य स्वर्दृशः स्वर्गस्य सर्वस्य वा द्रष्टृविष्णोर्द्वे इत् क्रमणे द्वे एव पदे मर्त्यो मनुष्योऽभिख्याय सर्वभूत्यादिना प्रख्याय भुरण्यति । गच्छति । भजते । भुरण्यतिः कंड्यादिर्गतिकर्मा भुरण्यति श्वतीति तत्कर्मसु पाठात् । प्रसिद्धत्वाद्भूलोकं वृष्यागमनादंतरिचं चेत्युभे क्रमणे जानाति । अस्य विष्णोस्तृतीयं क्रमणं बुलोकाख्यं कीऽपि मर्त्यो नकिर्नैवा दधर्षति । बुद्ध्या नाभिभवति । ज्ञातुं न शक्नोतीत्यर्थः । न केवलं मनुष्य एव अपि तु वयश्च न वेतारो मरुतोऽपि । कीदृशास्ते । पतयंतः सर्वत्र गमनसमर्थाः तथा पतत्रिणः पतनशीला गरुडादयो वायवो वा नकिरा दधर्षति । नैव शक्नुवन्ति ॥ धृषेर्लेव्यडागमः ॥ सत्यलोकस्यात्यंतविप्रकृष्टत्वेन सर्वेषामविषयत्वादिति भावः ॥

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीरवीविपत् ।

बृहच्छरीरो विमिमान् ऋक्भिर्युवाकुमारः प्रत्येत्याह्वं ॥ ६ ॥

चतुर्भिः । साकं । नवतिं । च । नामऽभिः । चक्रं । न । वृत्तं । व्यतीन् । अवीविपत् ।

बृहत्ऽशरीरः । विऽमिमानः । ऋक्ऽभिः । युवा । अकुमारः । प्रति । एति । आऽह्वं ॥ ६ ॥

अयमादित्यात्मा विष्णुश्चतुर्भिः साकं सहितां नवतिं च । चतुर्भवतिमित्यर्थः । एतत्संख्याकान्कालावयवान् नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणविशेषैर्वृत्तं यथा भवति तथा व्यतीन् विविधातनस्वभावान् वृत्तं चक्रं न बहुरोपेतं चक्रमिव तं यथा शत्रोरुपरि प्रक्षेपेण भ्रमयति तद्बहुक्तसंख्याकान्कालावयवानवीविपत् । कंपयति । भ्रमयति । टुवेपुं कंपने । खंतालुङि चङि रूपं ॥ के पुनस्ते उच्यते । संवत्सर एकः । अयने द्वे । पंचर्तवः । द्वादश मासाः । चतुर्विंशत्यर्धमासाः । चिंशद्दहोरात्राः । अष्टौ यामाः । एकस्मिन्दिने पर्यावर्तमानानि मेषादीनि द्वादश लपानीति मिलित्वा चतुरधिकनवतिसंख्याकानवीविपत् । गन्वादित्यः स्वयमपीतरवत्परिभ्रमति कथं भ्रमयतीत्युच्यते । नैष दीपः । एतेषां भ्रमकस्य ध्रुवस्य विष्णोर्मूर्त्यंतरत्वात् । अथवा स्वभ्रमणाधीनत्वादितरेषां परिभ्रमणस्य । अतः स्वयं भ्रमयतीत्युच्यते । एवं कालात्मको विष्णुर्बृहच्छरीरो विराडात्मना सर्वदेवमनुष्यादिशरीराणां स्वशरीरत्वात् । बृहच्छरीरत्वमेवोपपादयति । विमिमानो विविधमात्मानं मिमानो देवतिर्यगात्मना विभज्य स्थापयन् । यद्वा । ऋक्भिः स्तुतिमन्त्रिर्मंत्रवद्भिर्वा विमिमानः । यद्यपि विभुस्तथापि भक्त्याधीनत्वात् स्तुत्या मीयते । युवा सर्वत्र मिश्रणशीलो नित्यतरुणो वा अत एवाकुमारोऽनल्पः एवभूतो महाविष्णुराहवमाह्वानं प्रत्येति । गच्छति यद्देशं ॥ ॥ २५ ॥

भवा मित्र इति पंचर्वं सप्तदशं सूक्तं दीर्घतमसं । जागतं स्तित्युक्तत्वादिदमपि जागतं । वैष्णवं हीत्युक्तत्वाद्द्वेषणं । भव पंचैत्यनुक्रांतं ॥ उक्थे तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं विनियुक्तं । उक्थे तु हीचकाणामिति खंडे सूचितं । भवा मित्रः सं वां कर्मणा । आ० ६. १. इति ॥ सौम्यचरोऽभवत्यतो घृतेन यष्टयं तत्रोपरितने

घृतयाग उर् विष्णो वि क्रमस्वेति प्राकृता याज्या । दशमेऽहनि तु तस्याः स्थाने भवा मित्र इत्येषा प्रयोक्तव्या ।
दशमेऽहनीति खंडे सूचितं । उर् विष्णो वि क्रमस्वेति घृतयाज्यास्थाने भवा मित्रः । आ० प. १२ । इति ॥

भवा मित्रो न शेष्यो घृतासृतिर्विभूतद्युम्न एवया उं सप्रथाः ।

अधा ते विष्णो विदुषा चिदर्थः स्तोमो यज्ञश्च राध्यो हविष्मता ॥ १ ॥

भवं । मित्रः । न । शेष्यः । घृतऽआसृतिः । विभूतऽद्युम्नः । एवऽयाः । उं इति । सऽप्रथाः ।

अधा ते । विष्णो इति । विदुषा । चित् । अर्थः । स्तोमः । यज्ञः । च । राध्यः । हविष्मता ॥ १ ॥

हे विष्णो मित्रो न । मितेर्दुःखात् चाता सखा आदित्यो वा मित्रः । प्रमीतिस्त्रायत इति निरुक्तं । १०. २१. । तद्वत् शेष्यः सुखे साधुः सुखकर्ता घृतासृतिः । घृतसुदकमामूयते येन स तादृशः । यद्वा । घृतमाज्य-
माभिमुख्येन नीयते यस्मै स तादृशः । विभूतद्युम्नः प्रभूतयज्ञाः प्रभूताज्ञो वा । एवया रक्षणस्य मिश्रयिता
प्रापयिता । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । प्रतिविशेषणं नो भवेति संबन्धः ॥ ह्यचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । उ इति
पादपूरणः ॥ हे विष्णो त्वं यस्मादीदृशो भवसि अथास्मान्ते तव स्तोमः स्तोत्रविशेषो विदुषा त्वन्माहात्म्य-
वेदिना यजमानेनार्थः पुनःपुनः प्रवर्धनार्हः । एकवारकरणे न संपूर्यत इत्यर्थः । तथा ते यज्ञस्य हविष्मता
तेन यजमानेन राध्यः समाराधनीयः । यद्वा । विदुषा होवा स्तोमो राध्यो हविष्मता यज्ञस्य राध्यः ॥

यः पूर्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।

यो जातमस्य महतो महि ब्रवत्सेदु अर्वाभिर्युज्यं चिदर्थ्यसत् ॥ २ ॥

यः । पूर्याय । वेधसे । नवीयसे । सुमत्ऽजानये । विष्णवे । ददाशति ।

यः । जातं । अस्य । महतः । महिं । ब्रवत् । सः । इत् । उं इति । अर्वाऽभिः । युज्यं ।

चित् । अर्भिः । असत् ॥ २ ॥

यः यो मर्त्यः पूर्याय पूर्वकालीनाय । नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे नवीयसे नित्यनूतनाय ।
अत्यंतरमणीयायेत्यर्थः । सुत्वाय वा सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय ॥ जनेरीणादिक इण ॥ सुमत्स्वयमित्यर्थः
। नि० ६. २२. । इति यास्कः । यद्वा । सुतरां मादयतीति सुमत् । तादृशी जाया यस्य स तथोक्तः । तस्मै सर्व-
जगन्मादनशीलश्रीपतय इत्यर्थः ॥ ब्रह्मप्रीहो जायाया निड् । पा० ५. ४. १३४. । इति निडादेशः समासांतः ।
वलि लोपः ॥ उक्तगुणकाय विष्णवे व्यापकाय ददाशति हविरादिकं ददाति । किंचास्य विष्णोर्महतो महानु-
भावस्य महि महत् पूज्यं जातं जन्मोत्पत्तिं हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म ब्रवत् ब्रूयात् ॥ ब्रवीतिर्लेख्यडागमः ॥ संकीर्त-
येत् । सेदु । उग्रब्दोऽपिशब्दार्थः । सोऽपि दाता स्तोता च अर्वाभिरर्वाः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् युज्यं चित्
सर्वैर्गतव्यमेव तत्पदमभ्याभिमुख्येनासत् । गच्छति । प्राप्नोति ॥

तमु स्तोतारः पूर्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।

आस्य जानंतो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ॥ ३ ॥

तं । उं इति । स्तोतारः । पूर्यं । यथा । विद । ऋतस्य । गर्भं । जनुषा । पिपर्तन ।

आ । अस्य । जानंतः । नाम । चित् । विवक्तन । महः । ते । विष्णो इति । सुऽमतिं ।

भजामहे ॥ ३ ॥

हे स्तोतारः तमु तमेव विष्णुं पूर्यं पूर्वाह्नमनादिसिद्धमुतस्य गर्भं यज्ञस्य गर्भभूतं । यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः ।

यज्ञो वै विष्णुः । शत० १. १. २. १३. । इति श्रुतिः । यद्वा । ऋतस्योदकस्य गर्भं गर्भकारणं । उदकोत्पादकमित्यर्थः । अप एव ससर्जादी । मनु० १. ८. । इति स्मृतिः । एवंभूतं विष्णुं यथा विद् जानीथ तथा जनुषा जन्मना स्वत एव न केनचिद्द्वरलाभादिना पिपर्तन । स्त्रीचादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः ॥ विदर्शीष्टि मध्यमबहुवचनं । विद् ऋतस्येत्यत्र संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥ किंषास्य महानुभावस्य विष्णोर्नाम चित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वतम्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम जानंतः पुत्रधार्थप्रदमित्यधिगच्छंत आ समंताद्विवक्तन । वदत । संकीर्तयत । यद्वा । नाम यज्ञात्मना नमनं विष्णोरेव सर्वेषां स्वर्गापवर्गसाधनायेष्याद्यात्मना द्रव्यदेवतात्मना वा परिणाममा जानंतो यूयं विवक्तन । ब्रूत । सुत ॥ वचेर्लोष्टि च्छांदसः शपः सुः । बज्रं ब्रह्मं ब्रह्मस्यैवमस्येत्यं । पूर्ववत्तनादेशः ॥ इदानीं साक्षात्कृत्याह । हे विष्णो सर्वात्मक देव महो महतसे तव सुमतिं सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा भजामहे । सेवामहे वयं यजमानाः ॥

अप्रीषोमप्रणयने तमस्य राजित्वेषा प्रयोक्तव्या । अप्रीषोमी प्रणेष्यत्स्विति खंडे सूचितं । तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिन्त्यर्धर्च आरमेत् । आ० ४. १०. । इति ॥

तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिना क्रतुं सचंत मारुतस्य वेधसः ।

दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं ब्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोरुते ॥४॥

तं अस्य राजा । वरुणः । तं । अश्विनां । क्रतुं । सचंत । मारुतस्य । वेधसः ।

दाधार । दक्षं । उत्तमं । अहः । विदं । ब्रजं । च । विष्णुः । सखिवाँ । अपोरुते ॥४॥

मारुतस्य । मरुतामुखिजां संधातो मारुतं । तद्वतः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ मरुतां देवानां संबंधिनो वा वेधसो मेधाविनोऽस्य यजमानस्य तं प्रसिद्धं क्रतुं यागं यज्ञात्मकं विष्णुं । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतिः । राजा राजमानो वरुणः सचंत । सेवते । तमेव क्रतुं यागमश्चिनाश्विनी सचेति । अन्येऽपि देवाः सचंते । सेवंते । किंच विष्णुः सवनत्रयात्मना व्याप्तो विष्णुः सखिवान् यजमानादिसखिभिर्युक्तः सनुत्तममृत्कृष्टतममहर्विदमहर्वेत्तारं । स्वर्गात्पादकमित्यर्थः । दक्षं बलं फलप्रदानसामर्थ्यरूपं दाधार । धृतवान् । किंच ब्रजं च मेघं च । ब्रज इति मेघनाम ब्रजश्चरिति तन्नामसु पाठात् । तं वृथ्युदकायापोरुते । अपगतावरणं करोति । आङ्गतिद्वारा यज्ञस्यैव वृथ्युत्पादकत्वात् । यद्वा । मारुतस्य मरुत्संधातस्य देवगणस्य वेधसो विधातुः स्रष्टुर्विष्णोः क्रतुं कर्म पालनादिरूपं वरुणादयः सचंते । तदधीनत्वात्पालनस्य । स च सखिवानिन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सनुत्तलक्षणं दक्षं वृथ्युत्पादनादिसामर्थ्यरूपं बलं दाधार । तथा ब्रजं चापोरुते ॥

आ यो विवायं सचथाय दैव्य इंद्राय विष्णुः सुकृते सुकृत्तरः ।

वेधा अजिन्वन्निषधस्य आर्यमृतस्य भागे यजमानमाभजत् ॥५॥

आ । यः । विवायं । सचथाय । दैव्यः । इंद्राय । विष्णुः । सुऽकृते । सुकृतऽतरः ।

वेधाः । अजिन्वत् । निऽसधस्यः । आर्यं । ऋतस्यं । भागे । यजमानं । आ । अभजत् ॥५॥

यो विष्णुर्दैव्यो दिवि भवः सुकृत्तरः शोभनफलप्रदानां मध्ये श्रेष्ठ आ विवाय । आगच्छति ॥ वेतेर्लिष्टि रूपं ॥ किमर्थं । सचथाय सचनाय यागसहायकरणाय । कस्मै । इंद्राय । इरां हविर्लक्षणां द्रावयतीतींद्रो यजमानः । इंद्र इरां दृणातीति इदंकरणादित्यायायण इति यास्केनोक्तनिर्वचनस्यात्रापि सद्भावात् । नि० १०. ८. । तस्मा उत्तररूपाय यजमानाय सुकृते शोभनसुतिकर्त्रे । आगत्य च वेधा अभिमतफलविधाता विषधस्यस्त्रिसंख्योपेतसहस्रानवान् । सवनत्रयस्थानः चित्वादिस्थानत्रयो वा विष्णुः । आर्यमागतव्यं यजमानमजिन्वत् । प्रीणयति ॥ जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् ॥ तदर्थमृतस्य यज्ञस्य भागे ऋतशेषरूपे तं यजमानमाभजत् । भजति । समीपयतीत्यर्थः । यद्वा । ऋतस्य यज्ञस्य भागे फले यजमानमाभजत् । स्वामित्वेन स्थापयति ॥ २६ ॥ २१ ॥

द्वाविंशेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्राबोधमिर्जम् इति प्रथमं सूक्तं षड्बुचं दीर्घतमसमाश्विनं । पूर्वाच जागतं त्विति तुशब्दादिदमपि जागतं । अन्त्ये द्वे चिष्टुमी । अबोधि षष्ठाश्विनं त्वन्त्ये चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते कंदस्वस्व विनियोगः । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । अबोधमिर्जम् एष स्व भानुः । आ० ४. १५. इति ॥

अबोधमिर्जम् उदेति सूर्यो व्युषाश्चंद्रा मस्यावो अर्चिषा ।

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं प्रासावीहेवः सविता जगत्पृथक् ॥ १ ॥

अबोधि। अग्निः। ज्मः। उत। एति। सूर्यः। वि। उषाः। चंद्रा। मही। आवः। अर्चिषा।

अयुक्षातां। अश्विना। यातवे। रथं। प्र। असावीत्। देवः। सविता। जगत्। पृथक् ॥ १ ॥

अयमपिर्विहितः सञ्जो ज्मायाः पृथिव्या वेदिलक्षणायाः संबन्धी सन्नबोधि । प्रतिबोधितः । ज्मेति पृथिवीनाम ग्मा ज्मेति तन्नामसूक्तत्वात् । किंच सूर्य उदेति । मही महत्युषा अर्चिषा प्रकृष्टेन तेजसा चंद्रा प्राणिनामाह्लादिनी सती व्यावः । तमांसि विवासयति ॥ वसेर्नुङि ऋंइसश्चुर्नुक् । कंदस्वपि दृश्यत इत्याडागमः ॥ यत इयमुषा उदेति यतश्च सूर्यो यतश्चायमग्निः प्रबुद्धो भवति अतः कारणाद्दे अश्विनी युष्मत्संबन्धिनं रथं यातवे देवयजनगमनाय रासभाभ्यामायुक्तातां । अभिसुख्येन युंजाथां । तथा सविता सर्वकर्मणोऽनुज्ञाता देवो जगज्जगमं प्राणिजातं पृथक् स्वस्वकर्मानुरोधेन प्रासावीत् । प्रसीतु । अनुजानातु ॥

यद्युंजाथे वृषणमश्विना रथं घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतं ।

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं वयं धना शूरसाता भजेमहि ॥ २ ॥

यत् । युंजाथे इति । वृषणं । अश्विना । रथं । घृतेन । नः । मधुना । क्षत्रं । उक्षतं ।

अस्माकं । ब्रह्म । पृतनासु । जिन्वतं । वयं । धना । शूरऽसाता । भजेमहि ॥ २ ॥

हे अश्विनाश्विनी यद्यदा वृषणं वृष्यादिवर्षकं रथं युंजाथे योजयथः तदा नः क्षत्रमस्रदीयं बलं चत्रियजातं वा घृतेनोदकेन मधुना मधुरेणोक्षतं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । यद्वा । घृतेन चरणरूपेण मधुना मधुरेणामृतेनोक्षतं । युष्मद्रथस्थेन मधुनास्रदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनो रथस्व मधुपूर्णत्वं मधुवाहनो रथ इत्यादिषु प्रसिद्धं । किंचास्माकं पृतनास्वस्रदीयासु पृचभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु ब्रह्म ब्राह्मं तेजो जिन्वतं । पृतना इति मनुष्यनाम विवस्वतः पृतना इति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । पृतनासु परकीयासु प्रजासु ब्रह्म तासां परिवृढमन्नमस्माकं जिन्वतं । प्रीणयतं । ब्रह्मेत्यन्ननाम ब्रह्म वर्च इति तन्नामसूक्तत्वात् । वयं च शूरसाता शूरसाती शूराणां प्रहारादिना युक्ते संयामे धना तदीयानि धनानि बद्धविधानि भजेमहि । लभेमहि ॥

अर्वाङ् चिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

त्रिवंधुरो मघवा विश्वसौभगः शं न आ वक्षद्विपदे चतुष्पदे ॥ ३ ॥

अर्वाङ् । चिऽचक्रः । मधुऽवाहनः । रथः । जीरऽश्वः । अश्विनोः । यातु । सुऽस्तुतः ।

चिऽवंधुरः । मघऽवा । विश्वऽसौभगः । शं । नः । आ । वक्षत् । द्विऽपदे । चतुऽपदे ॥ ३ ॥

अश्विनो रथोऽर्वाङ्कस्रदभिसुखो यातु । गच्छतु । कीदृशः । चिचक्रस्रकचययुक्तः मधुवाहनो मधुवीढो जीराश्वः शीघ्रगाम्यश्चोपेतः सुष्टुतोऽत एवास्माभिः सूयमानः त्रिवंधुरो निम्नोन्नतकाष्ठचयोपेतः । सारथा-

अयस्मानं बंधुरं । मघवा धनवान् अत एव विश्वसीभगः सर्वसीभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनो रथो नोऽस्माकं
द्विपदे पुत्रादिप्रजायै चतुष्पदे पशवे च शं सुखमा वचत् । आवहतु ॥ वहेल्लैव्यडागमः । सिप् ॥

आ न ऊर्जे वहतमश्विना युवं मधुमत्या नः कशया मिमिक्षतं ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥४॥

आ । नः । ऊर्जे । वहतं । अश्विना । युवं । मधुमत्या । नः । कशया । मिमिक्षतं ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृक्षतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥४॥

हे अश्विनाश्विनौ युवं युवां नोऽस्माकमूर्जे बलं प्राणनसमर्थमन्नं वा वहतं । प्रापयतं । किंच नोऽस्मान्मधु-
मत्या माधुर्योपेतया कशया वाचेष्टप्रदानरूपया मिमिक्षतं । सिंचतं । प्रीणयतं । कशेति वाङ्माम कशा
धिषणेति तन्नामसूक्तत्वात् । यद्वा । मधुमत्या मधुरवृष्टिमत्या माधुर्योपेतया कशयाश्वताडन्या नोऽस्मान्मि-
मिक्षतं । मध्वित्युदकनाम मधु पुरीषमिति तन्नामसूक्तत्वात् । कशयाश्वताडनेन शीघ्रमागत्य वृष्टिरूपं फलं
दास्यत इति कशया मधुमत्त्वं । किंचायुरायुष्यं प्र तारिष्टं । प्रवर्धयतं ॥ प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ तथा
रपांसि मृक्षतं । पापानि निःशेषेण शोधयतं । रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः । नि० ४. २९. इति यास्कः ।
किंच द्वेषो द्वेष्यमभिचादिकं सेधतं । नाशयतं । इदं च भाव्यं । सचाभुवा सहभुवावस्मात्कार्येषु सहभवनवन्ती
भवतं । भवन्तावैकमत्यं भजत इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥

युवं ह गर्भं जगतीषु धत्थो युवं विश्वेषु भुवनेष्वन्तः ।

युवमग्निं च वृषणावपश्च वनस्पतीरश्विनावैरयेथां ॥५॥

युवं । ह । गर्भं । जगतीषु । धत्थः । युवं । विश्वेषु । भुवनेषु । अन्तरिति ।

युवं । अग्निं । च । वृषणा । अपः । च । वनस्पतीन् । अश्विना । ऐरयेथां ॥५॥

हे अश्विनौ युवं ह युवां खलु जगतीष्वन्तर्गमनशीलासु गोषु मध्ये गर्भं धत्थः । धारयथः । न केवलं
गोष्वेव अपि तु युवं युवां विश्वेषु सर्वेषु भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये गर्भं धत्थः । वृष्टिद्वारामिषरूपत्वेन
गर्भस्थिरतसः पोषकत्वात् । किंच हे वृषणा कामानां वर्षितारी युवं युवामग्निं चापश्च वनस्पतीश्चैरयेथां ।
प्रवर्तयेथां । आङ्गतिभोगायामिं स्वीकृत्य च वृष्युदकानि उदकैरोषधिवनस्पत्यादिकं एतान्यस्मदर्थं प्रैरयेथां ॥

युवं ह स्थो भिषजा भेषजेभिरथो ह स्थो रथ्याऽ राथ्येभिः ।

अथो ह स्रचमधि धत्थ उया यो वां हविष्मान्मनसा द्दाश ॥६॥

युवं । ह । स्थः । भिषजा । भेषजेभिः । अथो इति । ह । स्थः । रथ्या । रथ्येभिरिति रथ्येभिः ।

अथो इति । ह । स्रचं । अधि । धत्थः । उया । यः । वां । हविष्मान् । मनसा । द्दाश ॥६॥

हे अश्विनौ युवं युवां ह खलु भेषजेभिर्भिषजैरौषधैः । भेषजौषधभेषज्यान्वगद्दो जायुरगदं तत्रौषधमिति
चाभिधानात् । तैर्भिषजा भिषजौ स्थः । ह्रश्ब्दोऽश्विनौ हि देवानां भिषजावित्यादिप्रसिद्धियोतनार्थः ।
अथो अपि च रथ्येभौ रथवोढुभिरथै रथ्या रथवन्ती स्थः । आ वां रथो अश्विना । ऋ० १. ११८. १. इत्या-
दिप्रसिद्धियोतनार्थो ह्रश्ब्दः । अनयो रथेन विशेषसंबंधो युवोर्हि पूर्वं सवितोषसा रथमुताय चित्रं
घृतवंतमिष्यति । ऋ० १. ३४. १०. इत्यादिमन्त्रांतरेषु प्रसिद्धः । अथो अपि च युवयोः अन्नं बलमधि ह ।
अधिकं खलु । ह्रश्ब्दः प्रसिद्धौ । यस्मादेवं तस्माद्धे उयोन्नूर्यसामर्थ्यावश्विनौ वां युवाभ्यां यो हविष्मान्मनसा
रोडाशादिहविष्युक्तो यजमानो मनसा युष्मदायत्तेन चेतसा द्दाश द्दाति हविरादिकं तं धत्थः

धारयथः । अत्यधिकमनुगृहीय इत्यर्थः । प्रभूतबली युवां रथमाह्वयस्वैवयजनमागत्य हविष्मद् मां धृत्वास्वयमेवैवास्मान्विचिक्षितमिति तात्पर्यार्थः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्द्धं निवारयन् । पुमर्थोऽस्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । वसू रद्रेत्येतदनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं षड्वचं दीर्घतमसं । पूर्वत्राश्विनं त्वित्युक्त्वादिदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । दीर्घतमा मामतेय इत्येतानुष्टुप् । तथा चानुक्तांतं । वसू अंत्यानुष्टुप्बिति ॥ अस्य विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

वसू रद्रा पुरुमंतू वृधंतां दशस्यतं नो वृषणावभिष्टौ ।

दस्रा ह यद्रेकणं औचथ्यो वां प्र यत्ससाथे अकवाभिरूती ॥ १ ॥

वसू इति । रद्रा । पुरुमंतू इति पुरुऽमंतू । वृधंतां । दशस्यतं नः । वृषणौ । अभिष्टौ ।

दस्रा । ह । यत् । रेकणः । औचथ्यः । वां । प्र । यत् । ससाथे इति । अकवाभिः । ऊती ॥ १ ॥

हे वृषणौ कामानां वर्धितारी दस्रास्मद्विरोध्युपचपयितारी हे अश्विनी युवां नोऽस्मभ्यं दशस्यतं । दत्तं दित्सितं फलं । कीदृशौ युवां । वसू वासयितारी प्रजानां । वसुना धनेन तद्वती वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ रद्रा रद्रौ । रद्धः खं तद्धेतुभूतं पापं वा । तस्य द्रावयितारी । संयामे भयंकरं शब्दयती वा । रद्रो रीतीति सतः । नि० १०. ५. । इति यास्कः । पुरुमंतू बहूनां ज्ञातारी ॥ मनेरीणादिकसुन्यत्ययः ॥ वृधंता वर्धमानौ सोत्रादिना अभिष्टावामिमुख्येन पूजितौ । अभीष्टसाधकौ वा । ह्यशब्द उक्तगुणप्रसिद्धियोतनार्थः । किमर्थं दीयत इति चेत् । यद्यस्मादौचथ्य उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा वां युवां रेकणो धनं सुतिव्याजेन प्रार्थयते तदर्थं । यद्वा । अयं यजमानो यद्यस्माद्रेकणो हविलक्षणमज्ञं वां युवाभ्यां दास्यति ददातीति शेषः । यस्माच्चकवाभिरजुस्वितैरुत्थूतिमी रक्षणीः ॥ सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ प्र ससाथे प्रसारयथः प्रकर्षेण दत्यः तस्माद्दशस्यतं । यस्मादभिमतप्रदौ यस्माच्चार्थं प्रार्थयते ददाति वा हविः तस्माद्दशस्यतमित्यर्थः ॥

को वां दाशत्सुमतये चिदस्यै वसू यद्वेथे नमसा पदे गोः ।

जिगृतमस्मे रेवतीः पुरंधीः कामप्रेणैव मनसा चरंता ॥ २ ॥

कः । वां । दाशत् । सुऽमतये । चित् । अस्यै । वसू इति । यत् । धेथे इति । नमसा । पदे । गोः ।

जिगृतं । अस्मे इति । रेवतीः । पुरंधीः । कामप्रेणऽइव । मनसा । चरंता ॥ २ ॥

हे वसू वासयितारावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिन्या अस्मै वक्ष्यमाणरूपायै सुमतये चित् श्रीभनबुद्धी । चित् पूजायामर्थै वा । स्वल्पैष हविषा महत्फलप्रदानरूपाया ईदृश्या अपि बुद्धी प्रीयनाय को दाशत् ।

को दद्यात् । दातुं शक्नुयात् । युवयोः प्रभावस्यातिमहत्त्वादिति भावः ॥ दाशतिलैव्यडागमः ॥ कथं मतेः
 सौष्ठवमिति तदुच्यते । यद्यस्मात्कारणाद्गोः पदे भूम्याः सर्वैर्गतव्यायाः युत्वाया वा वेदिरूपायाः स्थाने ।
 एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः । गौरिति भूमिनाम । तथा च निरुक्तं । गौरिति पृथिव्या
 नामधेयं यद्दूरं गता भवति यस्यास्यां भूतानि गच्छन्ति गतिर्वीकारो नामकरणः । नि० २. ५. इति । तादृशे
 स्थानेऽस्माभिः प्रार्थितौ संतौ नमसा हृदिलक्षणेन यवमात्रप्रकरणेन धेधे धारयथो बह्वप्रदानविषयां
 बुद्धिं ॥ दधातेर्लटि बङ्गलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । धातोर्ह्रस्वत्वं । आतो ङितः । पा० ७. २. ८१. ।
 इतीयादेशः ॥ यस्मादेवं तस्मादस्मै अस्मभ्यं रेवतीः शीरादिधनवतीः पुरंधीः शरीरधारिकाः शरीरामि-
 नृद्धिहेतुर्गा जिगृतं । शब्दयतं । दत्तमित्यर्थः ॥ गृ शब्दे । छांदसः शपः सुः । अभ्यासस्वत्वं ह्रस्वत्वं च ॥ पुनस्तविव
 विशेष्टेति । कामप्रेषेव । इवशब्द एवकारार्थः । कामपूरकेणैव मनसा सह चरंता चरंती । यजमानस्य कामाः
 पूरणीया इति कृतसंकल्प्यावित्यर्थः ॥ प्रा पूरणे । कामं प्रातीति कामप्रः । आतोऽनुपसर्गे कः ॥

युक्तो ह् यद्वां तौग्यायं पेरुर्वि मध्ये अर्णसो धायि पजः ।

उप वामवः शरणं गमेयं शूरो नाज्म पतयद्भिरैः ॥३॥

युक्तः । ह् । यत् । वां । तौग्यायं । पेरुः । वि । मध्ये । अर्णसः । धायि । पजः ।

उप । वां । अवः । शरणं । गमेयं । शूरः । न । अज्म । पतयत् ऽभिः । एवैः ॥३॥

अत्रेतिहासमाहुः । तौग्यनामकं राजानं युद्धे शचवः पराभाव्य पाशैर्दृढं बद्धा समुद्रमध्ये प्रचिक्षिपुः । स
 चोत्तरीतुमशक्तः सन्नश्चिनी तुष्टाव । तौ च तुष्टौ शीघ्रमेव रथमश्विर्गोजयित्वा समुद्रमागत्य तमुत्तार्यापालय-
 तामिति । अयमर्थोऽजोहवीदश्विना तौग्यः । ऋ० १. ११७. १५. । इत्यादिमंत्रांतरे प्रसिद्धः । सोऽत्रोच्यते । हे
 अश्विनी वां युवयोः संबन्धी पेरुः पारणकुशलो रथो युक्तो ह् । अश्वैर्युक्तः खलु । हृशब्दो मंत्रांतरप्रसिद्धिबो-
 तनार्थः । स चोदाहृतः । कक्षी । तौग्यायैतन्नाम्ने राक्षे तद्वंधमोचनार्थं । कुचेति तदुच्यते । अर्णसोऽभसो मध्ये
 समुद्रस्य मध्ये । स च पजः पाजसा बलेन तीर्थः सन् वि धायि । धारितः । स्थापितः । यस्मादेवं तस्माद्वां
 युवयोरवो रक्षणं शरणमुप गमेयं । संप्राप्त्यां । ऐहिकदुःखाद्विमुक्तो युष्मत्स्थानं संभजियं । गतौ दृष्टांतः ।
 पतयद्भिरैः शूरो न शूर इव । स यथाज्म जित्वा निर्भयं स्वगृहं प्राप्नोति तद्वत् ॥

उपस्तुतिरौच्यमुच्येन्मा मामिमे पतत्रिणी वि दुग्धां ।

मा मामेधो दशतयश्चितो धाक् प्र यद्वां बद्धस्मनि खादन्ति स्यां ॥४॥

उपऽस्तुतिः । औच्यं । उच्येत् । मा । मां । इमे इति । पतत्रिणी इति । वि । दुग्धां ।

मा । मां । एधः । दशऽतयः । चितः । धाक् । प्र । यत् । वां । बद्धः । स्मनि । खादन्ति । स्यां ॥४॥

अत्राख्यानमाहुः । जराशर्करितगात्रं जात्यंधं दीर्घतमसं मामतेयं वरिवसितुमशक्तवानाः स्वर्गदासा
 अपी प्रदाहाय प्रचिक्षिपुः । तत्र क्षिप्तोऽश्विनावस्तावीत् । तौ चैनमरुषतां । ततोऽप्यश्विमाणमुदकेष्वपात-
 यन् । तत्र निमग्नः पुनरश्विनी तुष्टाव । तुष्टौ संतौ तौ जलादुदहाष्टौ । एवमवधं तं चैतनो नामकः कश्चिद्दा-
 सोऽस्य शिरो वक्ष्य व्यतश्चत् । ततोऽप्यपालयतामिति । तदिदमुद्गद्याभ्यामुच्यते । हे अश्विनी उपस्तुतिर्युवां
 बुद्धोपेत्य क्रियमाणा स्तुतिरौच्यमुच्यस्य पुत्रं दीर्घतमसं मामुच्येत् । रक्षेद्दाहाद्युपद्रवात् । उच्यती रषा-
 कर्मेति यास्कः । नि० ५. २३. । एवं सामान्येनोक्ता विशेषण प्रत्युपद्रवपरिहारं प्रार्थयति । इमे प्रसिद्धे पतत्रिणी
 पतनशीले पुनरावर्तनशीले अहोरात्रे मां मा वि दुग्धां । विशेषेण दोहगतसारं मा काष्टौ । प्राणनिर्गमना-
 नुकूल्यं मा कुहतामित्यर्थः । किंच मां दशतयो दशवारश्चितः संचितः संपादित एधः प्रज्वालितेधनसंधो मा
 धाक् । मा धावीत् ॥ दहतेर्लुङि सिचि ह्रस्वतलक्षणा वृद्धिः । बङ्गलं कंदसीतीडभावः । ह्रस्व्यादिसंयोगात्-
 क्षोपी ॥ दुःसहदुःखप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वां युवयोः संबन्धयं जनो बद्धः पाशैर्गढं वेष्टितः सन् तन्वा-

तन्वात्मना चां भूमिं खादति भक्षयति । गंतुमशक्तः सन् भूमी परिलुठतीत्यर्थः । तस्मादुपलुतिरौचष्य-
मुच्येदिति ॥

अस्याः पंचम्या विनियोगमाह श्रौतकः । आततायिनमायांतं वृद्धा व्याघ्रमथो वृकं । न मा गरन्निति
जपंस्तेभ्य एव प्रमुच्यते । चिरात्रोपोषितो रात्री जपेदा सूर्यदर्शनात् । आङ्गुत्व प्रयतः सूर्यमुपतिष्ठेद्विवाकरं ।
पक्षति तस्करा नैनं तथान्ये पापबुद्धयः । एकः शतानि चायेत तस्करेभ्यश्चरन्पथि । अश्वि० १. २५. । इति ॥

न मा गरन्नद्यो मातृतमा दासा यदीं सुसमुब्यमवाधुः ।

शिरो यदस्य चैतनी वितक्षस्वयं दास उरो अंसावपि गध ॥ ५ ॥

न । मा । गरन् । नद्यः । मातृऽतमाः । दासाः । यत् । ई । सुऽसमुब्यं । अवाऽअधुः ।

शिरः । यत् । अस्य । चैतनः । विऽतक्षत् । स्वयं । दासः । उरः । अंसौ । अपि । गधेति गध ॥ ५ ॥

नद्यो नदनशीला मातृतमा मातृवज्जगतां हितकारिण्य आपो मा मां दीर्घतमसं गरन् । न गिरियुः ।
निमपं मा कुर्युः ॥ गृ निगरणे । लेटि व्यत्ययेन शप् ॥ गिरणप्राप्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्दासा अस्मदुपपत्ति-
तारो मदीयगर्भदासा ईमेनं दीर्घतमसं मां सुसमुब्यं सुपु संकुचितसर्वांगं ॥ स्वती पूजायां । पा० २. २. १८. * ।
इति प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अवाधुः अवाङ्मुखमपातयन् । किंचास्य मम शिरः स चैतन
एतन्नामको दासोऽत्यंतनिर्घुणः सन् यद्यस्माद्धितचत् विविधं तष्टवान् तस्मात्स दासः स्वयं स्वकीयमेव शिर-
स्तचतु । न केवलं शिर एव अपि तु मदीयसुरो वक्षःस्थलमंसौ च गध । हतवान् । विदारितवानित्यर्थः ॥
हंतेर्लुङि च्छांदसमेतद्रूपं ॥ ततः स्वकीयसुरोऽसावपि स्वशस्त्रैश्चैव तथा हतवान् । तदुपयोर्माहात्म्य-
मिति भावः ॥

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान्दशमे युगे ।

अपामर्थं यतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घऽतमाः । मामतेयः । जुजुर्वान् । दशमे । युगे ।

अपां । अर्थं । यतीनां । ब्रह्मा । भवति । सारथिः ॥ ६ ॥

दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः स च मामतेयो ममतायाः पुत्रो दशमे युगे दशयुगपर्यंतं महानुभावयोर-
थिनोः प्रभावात्पूर्वोक्ताहुःखादिसुक्तोऽत्यंतमुखी स्वपुत्रभार्यादिभिः सहितो जीवितवान् । दशमे युगेऽतीति
सति जुजुर्वाङ्गीर्णो वलीपलितगात्रो बभूव । एवंभूतः सप्तर्षं पुरुषैरर्ष्यमानं कर्मफलं स्वर्गादिकं यतीनां
प्राप्तुवतीनामपामप्यार्याणां प्रजानां । यद्वा । अपामपसां कर्मणामर्थं प्रयोजनं यतीनां तासां प्रजानां ।
ब्रह्मा ब्रह्मसदृशः परिवृढो भवति । किंच सारथिः तद्विर्वाहको भवति । देवो भवतीत्यर्थः । एवमस्य वृत्तांतं
मंचोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाथिनोर्महानुभावत्वं प्रकटयितुं ब्रवीति ॥ ११ ॥

प्र द्यावेति पंचर्षं तुतीयं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं द्यावापृथिव्यं । अनुक्रांतं च । प्र द्यावा पंच द्यावापृथिव्यं
तु जागतं त्विति ॥ अपिष्टोमे पृथ्व्यस्य षष्ठेऽहनि च द्यावापृथिव्यानिविधानमेतत्सूक्तं । तथा च सूचं । प्र द्यावेति
दीर्घतमसं । आ० ५. १८. । इति ॥ आद्या द्यावापृथिव्ये पर्शो हविषो याज्या । तथा च सूत्रितं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी अतावृधा मृच्छा नो रद्रोत नो मयस्कृधीति द्वे । आ० ३. ८. । इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी अतावृधा मही स्तुषे विदथेषु प्रचेतसा ।

देवेभिर्ये देवपुत्रे सुदंसमेत्या धिया वार्योणि प्रभूषतः ॥ ११ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । ऋतुऽवृथा । मही इति । स्तुषे । विदथेषु । प्रऽचेतसा ।
देवेभिः । ये इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । सुऽदंससा । इत्या । धिया । वार्याणि ।
प्रऽभूषतः ॥ १ ॥

द्यावा पृथिवी द्यावापृथिवी ॥ दिवो द्याविति द्यावादेश आबुदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीषन्तोऽतोदात्तः ।
देवताद्वन्द्वे चेतुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । समासमध्ये पदान्तरपाठश्छांदसः ॥ अहं यजमानो यज्ञीर्यागैस्तत्प्रदानै-
र्निमित्तभूतेर्हविषप्रदानार्थं प्र स्तुषे । प्रकर्षेण स्त्रीमि ॥ पुत्रव्यत्ययः ॥ कीदृशी ते । ऋतावृथा यज्ञस्य वर्धयिष्यी
मही महती विदथेषु यागेषु प्रचेतसा प्रकर्षेणास्माञ्चेतयिष्यी अस्माभिश्चेतयितव्ये वा । ईदृशी स्तुषे । अनयोः
कोऽतिशय इति उच्यते । ये द्यावापृथिवी देवेभिर्यजमानैर्देवपुत्रे देवा यजमानाः पुत्रस्थानीयाः शुश्रूषका
ययोस्तै तादृशी । यद्वा । देवेभिर्विशिष्टे सुदंससा । दंस इति कर्मनाम । शोभनकर्मापेते इत्या सत्यं । इत्येति
सत्यनाम सन्नेत्येति तन्नामसु पाठात् । सत्यं धियास्मदनुग्रहबुद्ध्या वार्याणि वरणीयानि धनान्यस्मभ्यं प्रभूषतः
अर्जकुरुतः । दत्त इत्यर्थः । यद्वा । वार्याणि हवीषि धिया कर्मणा निमित्तेन कर्मसमाप्त्यर्थं प्रभूषतः
प्रकर्षेण स्त्रीकुरुतः ॥

उत मन्ये पितुर्द्रुहो मनो मातुर्महि स्वतवस्तद्धवीमभिः ।

सुरेतसा पितरा भूमं चक्रतुरु प्रजायां अमृतं वरीमभिः ॥ २ ॥

उत । मन्ये । पितुः । अद्रुहः । मनः । मातुः । महि । स्वऽतवः । तत् । हवीमऽभिः ।

सुऽरेतसा । पितरा । भूमं । चक्रतुः । उरु । प्रऽजायाः । अमृतं । वरीमऽभिः ॥ २ ॥

उतापि च पितुः पितृस्थानीयायाः पात्र्या अद्रुहोऽद्रोग्धुः । न हि कदाचित्पिता स्वपुत्रादथे द्रुहति ।
तादृशाः पृथिव्याः स्वतवः स्वायत्तं बलं स्वयमेवास्मदनुग्रहाय त्वरमाणं अत एव महि महत् तत्तादृशमनुग्र-
हयुक्तं मनश्चित्तं हवीमभिर्हवनैराङ्गानैर्मन्ये । जानामि । प्रसादयामीत्यर्थः । यद्वा । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो हवी-
मभिर्हवनैर्महि मन्ये । अतिमहत्प्रबुद्धं मन्ये । तथा मातुः सर्वस्योत्पादयितुरंतरिक्षस्य बुलोकस्य । मातांतरिक्षं
निर्मोचतेऽस्मिन्भूतानि । नि० २. ८. इति निरुक्तं । यद्वा । पितृबुलोकस्य मातुर्भूम्याः । द्यौर्वः पिता पृथिवी
माता । ऋ० १. १९१. ६. इति श्रुतिः । तत्तादृशमुक्तलक्षणं मनो मन्ये । द्यावापृथिवीर्मनोऽस्मदाङ्गानैः प्रीण-
यामीत्यर्थः । किंच पितरा माता च पिता च पितरौ द्यावापृथिवी सुरेतसा शोभनसामर्थ्येन प्रजाया यजमा-
नादिरूपाया वरीमभिर्वरिष्ठे रक्षणविशेषैर्भूमं बद्धतरसुहृ विस्तीर्णममृतममरणभूतमभिलषितं चक्रतुः । कुरुतः ॥

ते सूनवः स्वपंसः सुदंससो मही जङ्गुमातरा पूर्वचिन्तये ।

स्थातुश्च सत्यं जगतश्च धर्मणि पुत्रस्य पाथः पदमङ्गयाविनः ॥ ३ ॥

ते । सूनवः । सुऽअपंसः । सुऽदंससः । मही इति । जङ्गुः । मातरा । पूर्वऽचिन्तये ।

स्थातुः । च । सत्यं । जगतः । च । धर्मणि । पुत्रस्य । पाथः । पदं । अङ्गयाविनः ॥ ३ ॥

ते प्रसिद्धाः सूनवो युवाभ्यामुत्पन्नाः पुत्रस्थानीयाः प्रजाः स्वपंसः शोभनकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शना
युवां मही महती मातरा मातृवद्वितकारिणी जङ्गुः । जागति । महानुभावतामवगच्छति । किमर्थं ।
पूर्वचिन्तये प्रथमबुद्धयेऽनुग्रहरूपायै । किंच ते द्यावापृथिवी स्थातुः स्थावरस्य जगतो जंगमस्य पुत्रस्य
पुत्रस्थानीयस्योभयविधस्य जगतोऽङ्गयाविनो न विद्यते द्वयं यस्य तादृशस्य । स्वजीवनाय युष्मद्व्यतिरिक्तम-
जानत इत्यर्थः । ईदृशस्य धर्मणि धारणे रक्षणे निमित्तभूते सति पदं स्थानं सत्यमबाध्यं पाथः । रचयः ।
दत्त इत्यर्थः । यद्वा । ते प्रसिद्धाः सूनव उत्याद्यमानाः स्वपंसः शोभनप्रकाशादिकर्माणः सुदंससः शोभनदर्शनाः

सुष्ठुपचयंती वात्मानं स्वव्यापाराय ईदृशा ररमयो मही महती व्यावापृथिवी पूर्वचित्तये प्राणिनां पूर्वज्ञा-
नाय अक्षुः । जातवतः । व्यावापृथिव्योरंतराले व्याप्ता इत्यर्थः । किंच स्थातुर्जगतश्च धर्मणि धारणे तदर्धमद्-
धाविनो मार्गद्वयरहितश्च ॥ वज्रं खंडसीति द्वयशब्दाभ्यात्वर्धीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥
पुत्रश्च शुष्मत्पुत्रस्त्राणीयस्यादित्यश्च पदं मार्गं सत्वं पाथः । अवस्रं रक्षथः ॥

ते मा॒यिनो॑ म॒मिरे॑ सु॒प्रचे॑तसो जा॒मी सयो॑नी मिथु॒ना समो॑कसा ।

न॒व्यं न॒व्यं तंतु॑मा त॒न्वते॑ दि॒वि संमु॑द्रे अ॒न्तः क॒वयः॑ सु॒दीत॑यः ॥ ४ ॥

ते । मा॒यिनः॑ । म॒मिरे॑ । सु॒ऽप्रचे॑तसः । जा॒मी इति॑ । सयो॑नी इति॑ स॒ऽयोनी॑ ।

मिथु॒ना । सं॒ऽओ॒कसा॑ ।

न॒व्यं॒ऽन॒व्यं । तंतु॑ । आ । त॒न्वते॑ । दि॒वि । संमु॑द्रे । अ॒न्तरि॑ति । क॒वयः॑ । सु॒ऽदी॑तयः ॥ ४ ॥

ते प्रसिद्धे व्यावापृथिवी मायिनः । माया प्रज्ञा । स्वविषयप्रज्ञावतः प्रज्ञोपलक्षितकर्मवतो वा सुप्रचेतसः
सुष्ठु प्रकर्षेण चैतितुं शक्ता ररमयो ममिरे । मिमते । प्रमाणेन परिच्छिंदति । कीदृशी ते । जामी परस्पर-
भगिनी । एतत्कृत इति चेत् उच्यते । सयोनी समानोत्पत्तिस्थाने मिथुना प्राण्युत्पत्तये मिथुनभूते । परस्पर-
मवियुक्ते इत्यर्थः । समोकसा समानस्थाने । बुपृथिव्योरिकस्मिन्नेवावकाशरूप आकाशेऽवस्थानात् । समोची-
नस्थाने वा । किंच कवयो मेधाविनः स्वव्यापारविषयज्ञानवतः सुदीतयः सुष्ठुवीतना ररमयो दिवि
वीतमाने समुद्रेऽंतरिक्षेऽन्तर्मध्ये । समुद्रशब्दोऽंतरिक्षनामसु पाठान्तद्वचनः । स चैवं चास्केन निरुक्तः ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवत्प्रसादापः समभिद्रवत्येनमापः संमोदंतेऽस्मिन्भूतानि समुद्रको भवति समुनतीति वा
। नि० २. १०. इति । नव्यं नव्यं तंतुं तननीयं विस्तारणीयं । जात्येकवचनं । ररमीना तन्वते । समंताद्वि-
स्तारयति ॥

तद्राधो॑ अ॒द्य स॒वितु॑र्वरेण्यं व॒यं दे॒वस्य॑ प्रस॒वे म॒नामहे॑ ।

अ॒स्मभ्यं॑ द्यावापृथि॒वी सु॒चेतु॑ना र॒यिं ध॒त्तं वसु॑मंतं शत॒ग्विनं॑ ॥ ५ ॥

तत् । राधः । अ॒द्य । स॒वितुः॑ । व॒रेण्यं । व॒यं । दे॒वस्य॑ । प्र॒ऽस॒वे । म॒ना॒महे॑ ।

अ॒स्मभ्यं॑ । द्या॒वा॒पृथि॒वी इति॑ । सु॒ऽचेतु॑ना । र॒यिं । ध॒त्तं । वसु॑ऽमंतं । शत॒ऽग्विनं॑ ॥ ५ ॥

वयं यजमानाः सवितुः सर्वस्य प्रसवितुर्देवस्यादित्यस्यांतर्यामिष्पिणः प्रसवेऽनुज्ञायां सत्यां तत्तादृशं
वरेण्यं वरणीयं राधः पुरुषार्थसाधनसमर्थं गवादि धनं मनामहे । याचामहे ॥ मन्यतिर्याज्याकर्मा । क्रांदसः
शप् ॥ यद्वा । पुनःपुनरग्न्यस्यामः । लप्सीमहीति यावत् ॥ न्ना अभ्यासे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शपि पाघ्रादिना
मनादेशः ॥ किंचास्मभ्यं व्यावापृथिवी व्यावापृथिवी सुचेतुना शोभनचेतनेनास्मद्गुणहृदुद्ध्या रयिं धनं धत्तं ।
दत्तं । कीदृशं । वसुमंतं निवासयोग्यगृहादिविशिष्टं शतम्विनं शतसंख्याकगवादिविशिष्टं ॥ २ ॥

ते हीति पंचर्चं चतुर्थं सूक्तं दीर्घतमसं जागतं व्यावापृथिव्यं । ते हीत्यनुक्रांतं ॥ चतुर्विंशेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे
व्यावापृथिव्यनिविज्ञानमेतत्सूक्तं ते हि व्यावापृथिवी यज्ञस्य वो रथ्यमिति वैश्वदेवं । आ० ७. ४. इति सूचित-
त्वात् ॥ तथा पृथ्वाभिज्ञवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि वैश्वदेवे व्यावापृथिव्यं निविज्ञानीयं चातुर्विंशिकं तृतीयसवनं
। आ० ७. ६. इत्याभिज्ञविके द्वितीयेऽहन्यतिदिष्टत्वात् । आभिज्ञविकाद्वितीयादहः पृथ्वस्य द्वितीयेऽहन्येतत्सूक्त-
मतिदेशतः प्राप्तं पृथ्वस्याभिज्ञवेनोक्ते अहनी आये आवाभ्यां । आ० ७. १०. इति सूचितत्वात् ॥ प्रथमाश्वि-
नशस्त्रे विनियुक्ता । संस्थितेष्वश्विनायेत्यत्र सूचितं । ते हि व्यावापृथिवी विश्वशंभुवा विश्वस्य देवीमु-
चयस्य । आ० ६. ५. इति ॥

ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुव ऋतावरी रजसो धारयत्कवी ।
 सुजन्मनी धिषणे अंतरीयते देवो देवी धर्मणा सूर्यः ऋचिः ॥ १ ॥
 ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । विश्वऽशंभुवा । ऋतावरी इत्युतऽवरी । रजसः ।
 धारयत्कवी इति धारयत्ऽकवी ।
 सुजन्मनी इति सुऽजन्मनी । धिषणे इति । अंतः । इयते । देवः । देवी इति ।
 धर्मणा । सूर्यः । ऋचिः ॥ १ ॥

ते हि ते खलु प्रसिद्धे द्यावापृथिवी अंतसयोरंतराले ऋचिः शुद्धो विश्वस्य शोचयिता वा देवो दीप्य-
 मानः सूर्यो धर्मणा प्रकाशोदकदानादिधारणेन युक्तः सन्नीयते । सर्वदा गच्छति ॥ ईङ् गती दैवादिकः ॥
 तादृशं कर्म युवयोरनुग्रहादिति स्तुतिः । कीदृशी ते । विश्वशंभुवा । विश्वं सुखभावयितुं ययोस्ते विश्वशंभुवा ।
 विश्वस्य सुखयित्र्यावित्यर्थः । ऋतावरी ऋतवत्यौ ॥ ऋतशब्दात्कंदसीवनिपाविति वनिम् । वनो र चेति
 ङीत्रिणौ ॥ रजस उदकस्थोदकोत्पत्ती । उदकं रज उच्यते इति निरुक्तं । ४. १९. । धारयत्कवी अङ्गच्छेण
 धारकं कवि ययोस्ते तादृशी । उदकोत्पादनायाप्रयत्नवत्यावित्यर्थः । यद्वा । धारयत्कविर्मनीष्यादित्यो
 ययोस्ते तादृशी । वृथ्युदकधारयत्सूर्योपेति इत्यर्थः । सुजन्मनी शोभनजन्मवत्यौ धिषणे धर्मणीपेति । स्वभापा-
 रेणु प्रगल्भे इत्यर्थः । देवी द्योतमाने । अत्र यद्यपि धिषणे इत्येतत् धिषणे रोदसी इति तन्नामसूक्तत्वाद्द्यावा-
 पृथिवीनाम तथापि द्यावापृथिवी इत्यस्य विद्यमानत्वाद्यौगिकं द्रष्टव्यं ॥

उरुव्यचसा महिनी असश्चता पिता माता च भुवनानि रक्षतः ।
 सुधृष्टमे वपुष्ये न रोदसी पिता यत्सीमभि रूपैरवासयत् ॥ २ ॥
 उरुऽव्यचसा । महिनी इति । असश्चता । पिता । माता । च । भुवनानि । रक्षतः ।
 सुधृष्टमे इति सुऽधृष्टमे । वपुष्ये इति । न । रोदसी इति । पिता । यत् । सीं । अभि ।
 रूपैः । अवासयत् ॥ २ ॥

उरुव्यचसा प्रभूतव्यचनवत्यावतिविसीर्णे महिनी अत एव महत्यौ असश्चतासम्भमाने । परस्परविपुक्ते
 इत्यर्थः । पिता पालयित्री यौः माता निर्मात्री पृथिवी चेत्युभे भुवनानि भूतजातानि रक्षतः । पालयतः ।
 यौष्यितः पृथिवि मातः । ऋ० ६. ५१. ५. । इत्यादिश्रुतिर्मातापितृरूपत्वं । किंच सुधृष्टमे अतिशयेन धृष्टे ॥
 क्वांदसस्तकारलोपः ॥ प्रगल्भे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वपुष्ये न वपुषो हिते इव । प्राणिनां पितराविव शरीर-
 रक्षके इत्यर्थः । तदेवोपपादयति । यद्यस्मात्सीं सर्वतः पिता पितृस्थानीया यौ रूपैर्निरूपणसाधनैः प्रश्लैः
 प्रकाशैर्निरूप्यमाणैर्बुध्यादिभिर्वाभ्यवासयत् अभिवासयति अधितिष्ठति तस्मात्पिता माता च भुवनानि
 रक्षतः ॥

स वह्निः पुत्रः पित्रोः पवित्रवान्पुनाति धीरो भुवनानि मायया ।
 धेनुं च पृश्निं वृषभं सुरेतसं विश्वाहां ऋक्रं पर्यो अस्य दुक्षत ॥ ३ ॥
 सः । वह्निः । पुत्रः । पित्रोः । पवित्रऽवान् । पुनाति । धीरः । भुवनानि । मायया ।
 धेनुं । च । पृश्निं । वृषभं । सुऽरेतसं । विश्वाहां । ऋक्रं । पर्यः । अस्य । दुक्षत ॥ ३ ॥
 पित्रोर्मातापित्रोर्वावापृथिव्योः ॥ पिता मात्रेति पिता शिष्यते । उदान्तयण इति पितुर्बिभक्तिरुदात्ता ॥

पुत्रः पुत्राता पुत्रस्थानीय आदित्यः पवित्रवान् पावनरश्मियुक्तो धीरो धीमान् स वद्विः फलस्य वोढा
धारकः सम्पायया प्रज्ञया स्वकीयया भुवगानि भूतजातानि पुनाति । पावयति । प्रकाशयतीत्यर्थः । किंच स
एव पुत्रः पृथ्निं सुकृतवर्णो धेनुं प्रीणयित्रीं भूमिं सुरतसं शोभनसामर्थ्यं शोभनोदकं वा वृषभं सेक्तारं बुभुक्षो
च माचया पुनाति । प्रकाशयतीत्यर्थः । कदा । विश्वाहा सर्वाख्यप्यहाणि । सर्वकालमित्यर्थः । किंचास्य बुभु-
क्षस्य । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इमं बुभुक्षो । सुकृतं पयो दीप्तं पयःसदृशमुदकं धुषत । दोग्धि ॥ दुहेः ऋं दसे
सुद्धिं शल इगुपधादण्टिः क्व इति त्रैः क्वादेशः ॥ ईदृशो महानुभाव आदित्यस्तयोः पुत्र इति यावा-
पृथिव्योः स्तुतिः ॥

अयं देवानामपसामपस्तमो यो जजान् रोदसी विश्वशंभुवा ।

वि यो ममे रजसी सुकृतूययाजरैभिः स्तंभनेभिः समानृचे ॥ ४ ॥

अयं देवानां । अपसां । अपःऽतमः । यः । जजान् । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।

वि । यः । ममे । रजसी इति । सुकृतुऽयया । अजरैभिः । स्तंभनेभिः । सं । अनृचे ॥ ४ ॥

पूर्वं पुत्रमाहात्म्यैते प्रशस्त्रेदानीं स्वोत्पादकस्तुत्या प्रशंसति । अयं देवानां मध्ये देवतमोऽपसामपस्तमः ।
अप इति कर्मनाम । तेन तद्वान् लक्ष्यते । कर्मवतां मध्ये प्रकृतकर्मा । अयमित्युक्तं क इत्याह । यो देवो
विश्वशंभुवा सर्वप्रकारेण भूतानां सुखस्य भावयित्री रोदसी यावापृथिव्यौ महानुभावे जजान् उत्पादि-
तवान् । न केवलमुत्पादनमात्रं अपि तु यो देवो रजसी रजनात्त्रिके यावापृथिव्यौ । रजसी इति यावा-
पृथिव्योर्नाम रजसी सदसी इति तन्नामसु पाठात् । उक्तरूपे वि ममे विश्वेषु परिच्छिनत्ति । किं स्वोपभोगाय
नेत्याह । सुकृतूयया शोभनकर्मैच्छया । येन कर्मणा प्राणिनां सुखं संभवति तादृक्कर्मैच्छया । अथवैतदुत्तरत्र
संबध्यते । सुकृतूययोक्तेन निमित्तेनेमे यावापृथिव्यावजरैभिरजोर्लौहैर्दृढतरैः स्तंभनेभिर्गतिप्रतिबंधसाधनैः
शंकुभिः समानृचे । सम्यक् सर्वतः पूजितवान् । स्थापितवानित्यर्थः ॥ अच स्तुती । लिटि रेफसामान्याद्वि-
ह्वल्वसस्तीति तस्मान्नुड्विह्वल इत्यभ्यासस्य नुट् । यस्मादेवं तस्मादयमेव देवोऽयमेवापस्तम इत्येवंमहानु-
भावेन परमेश्वरेणोत्पन्ने इति स्तुतिः ॥

ते नो गृणाने महिनी महि श्रवः स्रचं द्यावापृथिवी धासथो बृहत् ।

येनाभि कृष्टीस्ततनाम विश्वहा पनाय्यमोजो अस्मे समिन्वतं ॥ ५ ॥

ते इति । नः । गृणाने इति । महिनी इति । महि । श्रवः । स्रचं । द्यावापृथिवी इति ।

धासथः । बृहत् ।

येन । अभि । कृष्टीः । ततनाम । विश्वहा । पनाय्यं । ओजः । अस्मे इति । सं । इन्वतं ॥ ५ ॥

ते प्रसिद्धे हे यावापृथिवी यावापृथिव्यौ गृणाने अस्माभिः स्तूयमाने सखी ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ महि
महदतिप्रभूतं श्रवः सर्वत्र प्रसिद्धमन्नं सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिं वा नोऽस्मभ्यं धासथः । धत्तं ॥ दधातेर्लेख्यडा-
गमः । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ तथा बृहदतिप्रभूतं स्रचं बलं धासथः । तदेव विशिष्यते । येनान्नबलेन विश्वहा
सर्वेष्वप्यहःसु कृष्टीः पुत्रादिरूपाः प्रजा अभि ततनाम अभितो विस्तारयाम ॥ तनोतेर्लोडि च्हांदसो विकर-
णस्य सुः । आनुत्तमस्तेत्याडागमः । तस्य च्छंदसुभयथेत्यार्धधातुकत्वाद्भस्वायुदात्तत्वाभावे धातुस्वरः ॥
कृष्टय इति मनुष्यनाम कृष्टयस्वर्षण्य इति तन्नामसु पाठात् । किंच पनाय्यं स्तूयमोजः शरीरबलमस्ते अस्मासु
सम्यगिन्वतं । व्याप्तं । प्रवर्धयतमित्यर्थः । इन्वतिर्व्याप्तिवचनः इन्वति ननचेति तन्नामसु पाठात् ॥ ३ ॥

किमु श्रेष्ठ इति चतुर्दशवं पंचमं सूक्तं दीर्घतमसमार्भवं । अंत्या चिष्टुप शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्य ।
अनुक्रांतं च । किमु श्रेष्ठः षट्कृणार्भवं चिष्टुवंतमिति ॥ व्युद्धे दशराचे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवं निविद्धानं

द्विप्रतीकं । तत्र किमु श्रेष्ठ इत्येतदंत्ववर्जं प्रतीकं । व्यूहश्चेदिति खंडे सूचितं । किमु श्रेष्ठ उप नो वाजा इति चयोदशार्भवं चतस्रश्च । आ० ८. ८. इति ॥

किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्किमीयते दूत्यं कद्यदूचिम ।

न निदिम चमसं यो महाकुलोऽग्ने भ्रातर्दुण इन्नूतिमूदिम ॥ १ ॥

किं। ऊं इति। श्रेष्ठः। किं। यविष्ठः। नः। आ। अजगन्। किं। ईयते। दूत्यं। कत्। यत्। ऊचिम।
न। निदिम। चमसं। यः। महाऽकुलः। अग्ने। भ्रातः। दुणः। इत्। भूतिं। ऊदिम ॥ १ ॥

ऋभवो नाम सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुर्विभवा वाज इति । ते च मनुष्याः संतः सुकर्मणा देवत्वं प्राप्य कदाचित्कर्मकाले सोमपानाय प्रवृत्ताः । तान्प्रति देवैः प्रेरितोऽग्निः परस्परसमानरूपाम्बुद्वा स्वयमपि तदाकारं धृत्वा तेषु मध्ये स्वयं चतुर्थः सन् पातुं प्रवृत्तः । ते च ऋभव आगतं तं समानरूपमवलोक्य विवेक्तमसमर्थाः परस्परमेवं संदिहते । अयं किमु श्रेष्ठः किं नु खल्वस्मत्तोऽयं प्रशस्यतमो वयसा श्रेष्ठः सोऽस्मानाजगन् । आगमत् । प्राप्तः ॥ गमेर्लङि च्छांदसः शपः सुः । हल्ङ्यादिलोपे मो नो धातोरिति नत्वं । अजगन्निति गतिकर्मा अजगन्निति तन्नामसु पाठात् ॥ किं यविष्ठः किं वास्माकं युवतमोऽस्मत्तः कनोयानाजगन् । प्राप्तः । किं वा दूत्यं दूतकर्म देवसंबंधीयति । गच्छति । देवैः प्रेरितो दूतोऽस्मानागतो वा ॥ दूतस्य भागकर्मणी इति यत् ॥ यदूचिम यदेतद्ब्रूमः तत्कत् । कथं निश्चेतव्यमित्यर्थः । वयं तावन्नय एवेदानीं चत्वारः समानरूपा वर्तमानहे तस्मादयमधिकः किमु श्रेष्ठ इति विचिकित्सा । एवं संदिह्य कथंचित्स्वतोऽन्यं निश्चित्य तं प्रत्यापरोक्षेण ब्रुवते । हे अग्ने भ्रातर्भातुवज्जागार्हं । भ्राता यथा बलात्स्वकीयभागं स्वीकरोति तद्वत् समानरूपमाश्रित्य बलाच्चमसपानाय प्रवृत्त इति भातरित्युक्तं । हे तादृशमे चमसं न निदिम । अधिकः समागत इति पानमकृत्वा चमसं न दूषयामः ॥ णिदि कृत्सायां । छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः ॥ अदूष्यत्वे कारणमाह । यश्चमसो महाकुलः महाकुलोत्पन्नः स्वप्रा निर्मितत्वात् । वक्ष्यति च स्वष्टा प्राखंतव्यो नज इति । अतः कारणात् दूणः । विकारि प्रकृतिशब्दः । ततश्च तस्ये तच्छब्दः । इच्छब्दोऽवधारणे । दाहविकारचमसस्य भूतिं प्राप्तिमूदिम । ब्रूमः ॥ विदेच्छांदसे लिटि वचिस्वपीति संप्रसारणं । क्रादिनियमादित् ॥

एकं चमसं चतुरः कृणोतन तद्वो देवा अब्रुवन्तश्च आगमं ।

सौधन्वना यद्येवा करिष्यथ साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ ॥ २ ॥

एकं। चमसं। चतुरः। कृणोतन। तत्। वः। देवाः। अब्रुवन्। तत्। वः। आ। अगमं।

सौधन्वनाः। यदि। एव। करिष्यथ। साकं। देवैः। यज्ञियासः। भविष्यथ ॥ २ ॥

एवं पृष्ठोऽग्निस्तान्प्रत्युवाच । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः यूयमेकं चमसं स्वप्रा संपादितं पूर्वमेकमेव संतं चमसं चतुरः कृणोतन । चतुःसंख्याकाम्बुदत्त ॥ चतुरः शसीत्वंतोदात्तत्वं । पूर्ववत्तनप् ॥ यथोपरितने ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेतीत्युपक्रम्य कनिष्ठ आह चतुरस्करेतीति चतुष्कं निर्धारितं । अ० ४. ३३. ५. । न केवलमहमेव ब्रवीमि किंतु वो युष्मान्प्रति तदुक्तं चतुर्धाकरणरूपं कर्मोत्तरं च वक्ष्यमाणमश्वरथादिकरणरूपं च कर्म देवा इंद्रादयोऽब्रुवन् । देवत्वप्राप्त्युपायत्वेन तत्तादृशं कर्म वो युष्माकं वक्तुमहमागमं । प्राप्तोऽस्मि । यस्मादेवं तस्माद्युयं यद्येवा करिष्यथ यद्येवं मनुक्तप्रकारेण कर्तुं शक्नुथ तथा चेद्देवैः साकं सह यज्ञियासो भविष्यथ । इति तैश्क्तमित्यर्थः ॥

अग्निं दूतं प्रति यद्ब्रवीतनाश्वः कर्त्वा रथ उतेह कर्त्वः ।

धेनुः कर्त्वा युवशा कर्त्वा द्वा तानि भ्रातरनु वः कृत्येमसि ॥ ३ ॥

अग्निं । दूतं । प्रति । यत् । अब्रवीतन । अश्वः । कर्त्तव्यः । रथः । उत । इह । कर्त्तव्यः ।
धेनुः । कर्त्वा । युवशा । कर्त्वा । वा । तानि । भ्रातृः । अनु । वः । कृत्वा । आ । इमसि ॥३॥

हे आगत देव अग्निमंगनादिगुणविशिष्टं दूतं दूतकर्म प्राप्तवन्तं त्वां प्रति यत् चत्कार्यमब्रवीतन । अनुवन् ॥
व्यत्येन मध्यमः । पूर्ववत्तनप ॥ किमिति अश्वः कर्त्तव्यः । एकस्मादश्वाद्दन्तारं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अश्वाद्दशमतश्-
तेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ कृत्यार्थं तवैकेनिति लम्पत्ययः ॥ उतापि च रथः कर्त्तव्यः कर्त्तव्यः । धेनुः कर्त्वा । चर्मर-
हिता मृता गौर्नित्यदोग्धी पुनर्भूतना कार्या । तदुत्तरत्र निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।
तथा वा द्वी पितरौ जीर्णौ संतो पुनर्युवशा युवानौ श्यानी प्रकृष्टयौवनोपेतौ कर्त्वा कर्त्तव्यौ । हे भ्रातरपि
युष्माकं देवानां तैश्क्तानि कर्माणि कृतवानु पञ्चात्कृत्वा कृत्या कर्मणिसि । एमः । अभिसुखेन प्राप्तुमः ॥
इण गती । इदंते मसिः ॥ यद्वा । अषेरिदं वाक्यं । हे ऋभवः यूयमागतमपि दूतं प्रति यदब्रवीतन
यत्कार्यं वक्ष्यमाणरूपं कर्त्तव्यत्वेन वदथ अंगीकुरुथ तानि सर्वाणि संपाद्य हे भ्रातरपि कृत्या कर्मणिसीति
ब्रूथेत्युचिराह ॥

चक्रवांसं ऋभवस्तदपृच्छत् क्रोदभूद्यः स्य दूतो न आजगन् ।
यदावाख्यं चमसाञ्चतुरः कृतानादित्त्वष्टा मास्वन्त्यानजे ॥ ४ ॥
चक्रुऽवांसः । ऋभवः । तत् । अपृच्छत् । क्रो । इत् । अभूत् । यः । स्यः । दूतः । नः । आ । अजगन् ।
यदा । अवाऽख्यं । चमसान् । चतुरः । कृतान् । आत् । इत् । त्वष्टा । मासु । अन्तः ।
नि । आनजे ॥ ४ ॥

हे ऋभवः तत्कार्यं यथा चक्रवांसः कृतवन्तो यूयमपृच्छत् । प्रश्नं कुरुत ॥ करोतेर्लिटः क्रमुः ॥ अत्र
यद्यप्यभूरिति चयाणां मध्य एकस्य नाम तथापि तस्य प्राथम्याच्छ्रित्तिणो गच्छन्तीतिवत्सर्वेऽप्यभव उच्यन्ते ।
किमिति । स्यः स दूतः क्रोदभूत् । कुच गतः । स इत्युक्तं क इत्याह । यः यो दूतो नोऽस्मानाजगन् आगमत्
प्राप्तः । एवंभूते सति यदायं त्वष्टा चतुरः कृताञ्चमसानवाख्यत् अभिपश्यति ॥ ख्यातेर्लुञ्जस्यतिवक्तिख्यातीति
त्रैरङ्गादेशः ॥ आदिदन्तरमेव त्वष्टा तस्य चमसस्योत्पादक एतन्नामको देवो मासु स्त्रीषु । मेना मा इति
स्त्रीणामिति निरुक्तं । ३. २१. अन्तर्मध्ये न्यानजे । न्यक्तोऽभूत् । स्त्रियमात्मानममन्यतेत्यर्थः ॥ अंजेर्लिटि
तस्मान्नुद्बिहल इति नृद् । क्वांसोऽनुनासिकलोपः ॥

हनान्मिनाँ इति त्वष्टा यदब्रवीच्चमसं ये देवपानमनिँदिषुः ।
अन्या नामानि कृण्वते सुते सचाँ अन्यैरेनान्कन्याँ नामभिः स्परत् ॥ ५ ॥
हनान् । एनान् । इति । त्वष्टा । यत् । अब्रवीत् । चमसं । ये । देवऽपानं । अनिँदिषुः ।
अन्या । नामानि । कृण्वते । सुते । सचाँ । अन्यैः । एनान् । कन्याँ । नामऽभिः । स्परत् ॥ ५ ॥

एनान्कन्याणान् हनान्मिति यदब्रवीत्त्वष्टा । पूजार्थं बद्धवचनं । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वाद्ब्रूणां
प्रकृतत्वात् तेषां हननप्रसक्तिं दर्शयति । ये देवपानं देवैः पातव्यं चमसं य ऋभवोऽनिँदिषुः निँदामकुर्वन् ।
देवयोग्यं स्वाप्त्रचमसं मनुष्या ऋभवः स्वीकृत्य चतुर्धा व्यभजन् तान् हनान्मिति यदाब्रवीदित्यर्थः । तदाप्रभृति
मनुष्याः सुतेऽभिषुते सोमे पानाय प्रसुते सति सचाँ सह परस्परमन्या नामान्यन्यानि होबध्वर्यूनावादीनि
कृण्वते । कुर्वन्ति । पूर्वनाम प्रच्छाद्योपहवकालेऽध्वर्यं उपह्वयस्य होतृपह्वयस्त्विवमन्यैरेव नामभिरात्मानं
त्वष्टृवधभीत्या प्रच्छापयन्तीत्यर्थः । पूर्वमन्यानि कथं प्रसक्तानीत्यत आह । एनान्नरान् कन्या स्तोत्रादधिषी
मातात्यैरेव नामभिः स्परत् । प्रीणयति । स्य प्रीतिबलघोः । शिव्यडागमः ॥ ४ ॥

इंद्रो हरीं युयुजे अश्विना रथं बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ।
 ऋभुर्विभ्वा वाजो देवाँ अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ॥ ६ ॥
 इंद्रः । हरी इति । युयुजे । अश्विना । रथं । बृहस्पतिः । विश्वरूपां । उप । आजत ।
 ऋभुः । विभ्वा । वाजः । देवान् । अगच्छत । सुऽअपसः । यज्ञियं । भागं । ऐतन ॥ ६ ॥

पूर्वं षष्ठानां क्रमेण विनियोगमाह । इंद्रो हरी युयुजे । एतन्नामानावश्वी रथे योजितवान् । तथाश्वि-
 नाश्विनी रथं योजितवन्ती । तथा बृहस्पतिर्वृहतो मन्त्रस्य पालयितैतन्नामको देवो विश्वरूपां नानारूपीपितां
 गामुपाजत । उपागमत् । स्वीकृतवानित्यर्थः । यद्यप्यत्र भौरिति विशेषो न श्रुतः तथापि पूर्वं धेनुः कल्पेत्सु-
 त्वात् पुरस्ताच्च ये धेनुं विश्वजुवं विश्वरूपां ॥ ऋ० ४. ३३. ८. ॥ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च विश्वरूपा गौरित्येवाध्यव-
 सीयते । अत एव विश्वरूपामित्यस्याश्च पंक्तिरिति केचन व्याचक्षते तदसत् । युष्मत्संपादितानि रथादीनीं-
 द्रादयः स्वभागत्वेनाकल्पयन् । तस्माद्ऋभुर्विभ्वा वाजश्च यूयं देवानिंद्रादीनगच्छत । गत्वा च हे स्वपसः
 शोभनाश्वरथादिकर्मवन्तो यूयं यज्ञियं यज्ञार्हं यज्ञसंबन्धिनां भागं सोमरूपं देवत्वं प्राप्तिः शिवनीयमैतन ।
 प्राप्तुत । कर्मसामर्थ्येन हविर्भुजो भवतेत्यर्थः । इत्येवमुपिराह ॥

निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्या जरंता युवशा ताकृणोतन ।
 सौधन्वना अश्वत्तमत्सत युक्ता रथमुप देवाँ अयातन ॥ ७ ॥
 निः । चर्मणः । गां । अरिणीत । धीतिऽभिः । या । जरंता । युवशा । ता । अकृणोतन ।
 सौधन्वनाः । अश्वत् । अश्वं । अतस्तत । युक्ता । रथं । उप । देवान् । अयातन ॥ ७ ॥

हे सौधन्वनाः यूयं निश्चर्मणो मृताया गोः सकाशादुत्कृत्ताश्चर्मणो गां नूतनां निररिणीत । निरगमयत ।
 उत्पादितवन्त इत्यर्थः । तेनैव चर्मणा संवीतां तत्सदृशीमन्यां धेनुं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमेवाश्वत्तादीनां
 विनियोग उक्तः तथापि तेषामत्यंतदुःखसंपादत्वज्ञापनाय पुनराह । न केवलं गोकरणमेव अपि च या
 जरंता यी जीर्णीं पितरी ता ती युवशा युवानावकृणोतन । अकुरुत । किंचाश्वत्तमत्सत विद्यमानेनाश्वना-
 श्वान्तरमतत्तत । प्रयत्नेन संपादितवन्तः । यस्मादेवं कृतवन्तस्तस्माद्रथं युष्मदीयं युक्ताश्चैर्योजयित्वा देवानिंद्रा-
 दीनुपायातन । देवसमीपं प्राप्तुत ॥

इदमुदकं पिबतेत्यब्रवीतनेदं वा घा पिबता मुंजनेजनं ।
 सौधन्वना यदि तन्नेव हर्यथ तृतीये घा सर्वने मादयाध्वै ॥ ८ ॥
 इदं । उदकं । पिबत । इति । अब्रवीतन । इदं । वा । घ । पिबत । मुंजऽनेजनं ।
 सौधन्वनाः । यदि । तत् । नऽइव । हर्यथ । तृतीये । घ । सर्वने । मादयाध्वै ॥ ८ ॥

इदानीमृषिर्देवैरुक्तमर्थं तान्संबोध्य यूयमृभूनेवमुक्तवन्तः स्वेत्यनुवाचयति । हे सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
 यूयमिदमुदकं सोमलक्षणं पिबतेत्यब्रवीतन । इत्युक्तवन्तः ॥ ब्रवीतेर्लङ्ङि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनवादेशे
 पित्वाद्बुव ईट् । पा० ७. ३. ९३ ॥ एतत्प्रातःसवनिकाभिप्रायं । वाथवा । घेत्यनर्थकः प्रसिद्धर्थो वा । इदं
 मुंजनेजनं । मुंजवान्नाम पर्वतः सोमोत्पत्तिस्थानं । तत आहूतत्वान्नेन मुंजतुष्णिगेन शोषितं । अपगततृणमित्यर्थः ।
 इदं सोमरसरूपमुदकं पिबतेत्यब्रवीतन । एतन्नाथ्यं दिनसवनाभिप्रायं । हे ऋभवः यूयं तदुभयसवनसंबन्धि
 सोमपानकार्यं नैव हर्यथ । नैव कामयथ । हर्यतिः कांतिकर्मा । हर्यत्युश्रिगिति तत्कर्मसु पाठात् । तृतीये
 सवने तु मादयाध्वै । अत्यर्थं तुष्ठा भवथ । ऋभवो देवाः सोमस्य मत्सन्निति तृतीयसवने तेषां सोमपानसङ्गा-
 वात् । एवं यूयमृभूनुक्तवन्तः । अथवा ऋभून्प्रति तस्त्रिविदं वाक्यं । हे सौधन्वनाः यूयं देवत्वं प्राप्य देवयजनं

उ॒द्यत् ऽसु॑ । अ॒स्मै । अ॒कृ॒णो॒त॒न॒ । नृ॒ण॑ । नि॒वत् ऽसु॑ । अ॒पः । सु॒ऽअ॒प॒स्य॒या॑ । न॒रः ।
अ॒गो॒ह्य॒स्य॑ । यत् । अ॒संस्त॑न । गृ॒हे । तत् । अ॒द्य॑ । इ॒दं । ऋ॒भ॒वः । न । अ॒नु॑ । ग॒च्छ॒थ॑ ॥ ११ ॥

पुराणप्रसिद्धान्मुधन्वनः पुषाव कर्मणा देवत्वं प्राप्तवत ऋभून् सुत्वा वेदप्रसिद्धा सूर्यरश्मिरूपानुभूनि-
दानीं सौति । तथा च यास्को निरुक्ते पुराणप्रक्रियासिद्धानुभून्वञ्जधा निरुक्थ तदुदाहरणत्वेन विद्मि
शमीत्येतामुदाहृत्यादित्यररमयोऽप्युभव उच्यत इत्युक्ता तस्मिन्नर्थ एतामृचमुदाजहार । नि० ११, १६ । हे
ऋभव उच प्रभूतं भासमानाः ऋतेनादित्येव भासमाना वा ऋतेनोदकेनोदकार्थमुत्पन्ना वा । रश्मीनामुप-
भासमानत्वं प्रसिद्धं । तथादित्यादुत्पत्तिरपि । उदकार्थं भवनमपि रश्मीनां घर्मकाले भूमिगतं सारमादाय
पुनर्वर्षकाले प्रवर्षतीति प्रसिद्धं । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति शास्त्रात् । तथाविधा नरः प्रकाशवृष्ट्युदकादेर्भे-
तारः यूयमुदत्तुन्नतेषु प्रदेशेषु मेर्वादिषु तृणं व्रीहिसवादिरूपमस्ती प्राणिजाताय तदुपकारार्थमङ्गपोतन ।
कृतवन्तः स्त्र ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थ इति वतिः ॥ तथा निवत्सु प्रवयदेशेष्वस्मा एवाप उदकान्यङ्गपोतन ।
अकुरुत । किं स्वभोगार्थं नेत्याह । स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । शोभनं कर्मभिः कृतमिति यथा यजमानाः
सुवन्ति तदिच्छेत्त्वर्थः । किंच यूयमगोह्यस्यायाह्यस्यादित्यस्य गृहे मंडले यथावत्काषमसप्तन सुप्तवन्तः स्त्र
राची निर्व्यापारास्तिष्ठथ ॥ षस स्वप्ने । अस्माकञ्चि पूर्ववत्तस्य तनवादेशः । अदादित्याच्छपो लुक् ॥ तत्तावन्तं
कालमयाहनीदमिदानीं नानु गच्छथ । अनुस्यथ न गच्छथ । यावन्तं कालं राची सूर्ये निगूढा वर्तन्ते तावन्तमेव
कालमहन्यपि यागुगच्छेत्त्वर्थः । यद्वा । अगोपनीयस्य तस्य गृहेऽंतरिक्षे यथावन्तं कालमसप्तन वृष्टिमदत्त्वा
स्वापमकुरुत तत्तावन्तं कालमयेदानीं वर्षसमय इदं सस्याभिवर्धनवृष्टिप्रवाहकूपं कर्म नानु गच्छथ । अनुस्यथ
न प्राप्नुथ । यावन्तं कालं विवर्षथ तावन्तमेव कालं प्रवर्षथेत्त्वर्थः ॥

सं॒मी॒त्य॒ यद्भु॒व॒ना॒ पर्य॑सर्पत॒ कं॒ स्वित्ता॒त्या॒ पित॑रा॒ व आ॒सतुः॑ ।

अ॒श॒पत॒ यः क॒र॒स्त्रं॑ व आ॒द॒दे॒ यः प्रा॒ब्र॒वी॒त्प्रो॒ तस्मा॑ अ॒ब्र॒वी॒त॒न ॥ १२ ॥

सं॒ऽमी॒त्यं॑ । यत् । भु॒व॒ना॒ । प॒रि॒ऽअ॒स॒र्प॒त॒ । कं॒ । स्वित् । ता॒त्या॒ । पि॒तरा॑ । वः । आ॒स॒तुः॑ ।

अ॒श॒प॒त॒ । यः । क॒र॒स्त्रं॑ । वः । आ॒ऽद॒दे॒ । यः । प्र॒ । अ॒ब्र॒वी॒त् । प्रो॒ इति॑ । तस्मै॑ ।

अ॒ब्र॒वी॒त॒न॒ ॥ १२ ॥

हे ऋभवो रश्मयः सूर्यं यद्यदा भुवना भूतजातानि संमील्य संमीलनं कृत्वा जलधरपटलैराच्छाव
पर्यसर्पत परितः सर्पणं कुरुथ । वर्षथेत्त्वर्थः । तात्या तातौ ताचमाने वृष्ट्युदके । यद्वा । तात्या तासु वर्षासु ॥
छांदसस्त्यप्रत्ययो दकारस्यात्वं च ॥ अथवा पितृविशिषणं । तात्या तत्कालीनी पितरा जगतः पालकौ सूर्या-
चंद्रमसौ क्व स्वित्तासतुः । कुच खलु तिष्ठतः ॥ अस्तेर्लिटि व्यत्ययेन भूमावाभावः । यद्वा । असतेर्गत्वर्थस्य
लिव्येतद्रूपं ॥ अहोरात्रविभागेन प्रवर्षयथेत्त्वर्थः । किंचिदृशान्वो युष्मान् यः कोऽपि वृष्टिप्रतिबंधकारी
राक्षसादिः करस्त्रं । बाहुनामैतत् करस्त्री बाहू इत्युक्तत्वात् अत्र स्वकारांतं । युष्मदीयं हस्तमाददे गृह्णाति
प्रतिरोधं करोति तमशपत । नाशयथ । यश्च प्राब्रवीत् प्रकर्षेण वाचा निरुद्धे तस्मै प्रो प्रैवाब्रवीतन । प्रकर्षेण
भर्त्सनादिशब्दं कुरुथ । यद्वा । यो नूनं सौति तं प्रकर्षेण सुतेत्त्वर्थः ॥

सु॒षु॒प्त्वांसं॑ ऋ॒भ॒व॒स्त॒द॒पृ॒च्छ॒ता॒गो॒ह्य॒ क इ॒दं॑ नो॒ अ॒ब्रू॒वु॒धत् ।

श्वानं॑ व॒स्तो॒ बो॒ध॒यि॒तारं॑ म॒ब्र॒वी॒त्सं॒वत्स॑र इ॒द॒म॒द्या॒ व्य॑ख्यत ॥ १३ ॥

सु॒षु॒प्त्वांसं॑ । ऋ॒भ॒वः॑ । तत् । अ॒पृ॒च्छ॒त॒ । अ॒गो॒ह्य॑ । कः । इ॒दं॑ । नः॑ । अ॒ब्रू॒वु॒धत् ।

श्वानं॑ । व॒स्तः॑ । बो॒ध॒यि॒तारं॑ । अ॒ब्र॒वी॒त् । सं॒वत्स॑रे । इ॒दं॑ । अ॒द्य॑ । वि॒ । व्य॑ख्यत ॥ १३ ॥

हे ऋभवो ररम्यात्मनाः सूर्यं सुसुप्तांस आदित्यमंडले स्वपतो वर्षणाय ॥ स्वपेक्षितः क्वसुः ॥ तमादित्यं तदाक्यमपुच्छत । प्रस्रं कुषथ । किं तदिति चेत उच्यते । हे अगोह्य केनचिद्गोपनीयादित्य स्वामिन् नोऽस्मदीयमिदं कर्म वर्षणरूपं कोऽबुबुधत् । बोधयति । प्रेरयति । साहाय्यं करोति ॥ बुधेर्षंतास्तुडि चडि रूपं ॥ बसः सर्वस्व वासयितादित्यः ॥ वसेरौणादिकस्तप्रत्ययः । बवयोरभेदाद्वत्त्वं ॥ बोधयितारं प्रेरयितारं श्यामप्रवतीत् । अंतरिचे अस्तं वायुं प्राप्तादीत् । असी युष्मान्प्रेरयतीति । अथ वायुसहायेन वर्षतो सूर्यं संवत्सरे पूर्णोऽवेदानीमिदं जगद्व्यख्यत । विविधं प्रकाशितवंतः । पूर्वं सूर्याचंद्रमसौ यथा न वृश्तेति तथा वर्षित्वेदानीं वर्षकालेऽतीति विश्वं जगद्व्यक्तं कुषथेत्यर्थः ॥ ख्यातेर्बुध्यास्तित्वत्तिख्यातीत्यङ् ॥

द्विवा यांति मरुतो भूम्याग्निरयं वातो अंतरिक्षेण याति ।

अद्भिरीयति वरुणः समुद्रैर्युष्मां इच्छंतः शवसो नपातः ॥ १४ ॥

द्विवा । यांति । मरुतः । भूम्या । अग्निः । अयं । वातः । अंतरिक्षेण । याति ।

अत्ऽभिः । याति । वरुणः । समुद्रैः । युष्मान् । इच्छंतः । शवसः । नपातः ॥ १४ ॥

हे शवसो वृष्टिकार्यस्य बलस्य नपातो नपातयितार ऋभवः युष्मानिच्छंतो वृथ्यनुकूलचिकीर्षया युष्माने वेच्छंतः सर्वे देवा आयाति । कस्मादिति तदुच्यते । मरुतो वृथ्यनुकूला देवा दिवा बुषोकायाति । आगच्छति ॥ सावेकाच इति तृतीयाविभक्तेरदात्तत्वं ॥ भूम्या भूमेः सक्ताशादभिर्याति । आगच्छति । अयं वातः सर्वदा संचारी वायुरंतरिक्षेण याति । अंतरिक्षादायाति । तथा वरुण आवरको जलाभिमानी देवः समुद्रैः समुन्दनस्वभावैरद्भिः ताभ्य आयाति । यद्वा । पूर्वं वृष्टिसाहाय्यायागता एते देवाः कृतकार्याः संतः पुनर्युष्मान्कामयमानाः स्वस्वदेशं प्रति यांतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मा नो मित्र इति द्वाविंशत्युचं षष्ठं सूक्तं दैर्घतमसं । तृतीयाषष्ठी जगत्वी । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अथस्य सूयमानत्वाद्या तिनोच्यते सा देवतेति न्यायेनाश्वो देवता । अचानुक्रमणिका । मा नो द्वाधिकाश्वसुतिसु तृतीयाषष्ठी जगत्वाविति ॥ अथमेधस्य मध्येऽहन्यध्रिगुप्रिधेऽध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वक्रय इत्यस्मात्पुरस्ताद्धेतत्सूक्तमावपेत । त्रीणि सुत्यानि भवन्तीति खंडे सूचितं । अध्रिगो शमीध्वमिति शिष्टा षड्विंशतिरस्य वक्रय इति वा मा नो मित्र इत्यावपेत । आ० १०. ८. इति ॥

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिंद्रं ऋभुक्षा मरुतः परि ख्यन् ।

यद्वाजिनां देवजातस्य सप्तैः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि ॥ १ ॥

मा । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इंद्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । परि । ख्यन् ।

यत् । वाजिनः । देवऽजातस्य । सप्तैः । प्रऽवक्ष्यामः । विदथे । वीर्याणि ॥ १ ॥

नोऽस्मानश्च स्तोतुं प्रवृत्तास्त्रिचादयो देवा मा परि ख्यन् । परिख्यानं मा कुर्वतु । परिख्यानं नाम निंदा । महानुभावं देवजातमश्च तुच्छा नराः सुवंतीति मा कुर्वतु ॥ ख्यातिर्माडि लुञ्जस्तितवक्तीत्यादिना ज्ञेयः ॥ अहरभिमानी देवो मित्रो रात्र्यभिमानी वरुणः । अर्यमा तयोर्तरालाभिमान्यादित्यः । आयुः सततगता वायुः ॥ वकारलोपो वा ॥ इंद्रः प्रसिद्धः । ऋभुक्षा देवानां निवासभूतः प्रजापतिः । यद्वा । एतन्महत्तमैर्द्रविशेषणं ऋभुक्षा उच्येति तन्नामसु पाठात् । निंदायाः प्रसक्तिं दर्शयति । यद्यस्माद्वाजिनो वेजनवतो वृद्धनवतो वा देवजातस्य बह्वदेवतास्वरूपेणोत्पन्नस्य । उपआदीनामस्य शिरआयवयवत्वादिति भावः । उषा वा अथस्य मेधस्य शिर इत्यादिस्युतेः । यद्वा । देवेभ्यो जातस्य गंधर्वकुल उत्पन्नत्वात् । सप्तैः सर्पणशीलस्य । अथनामेतत् । एवंविधस्याथस्य महानुभावस्य वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विदथे वेदनसाधने यज्ञे प्रवक्ष्यामः प्रकर्षेण ब्रूमः । अतो मा परि ख्यन् प्रत्युतानुगुह्यत्वित्यर्थः ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयंति ।

सुप्राङ्जो मेम्यन्विश्वरूप इन्द्रापूर्णाः प्रियमप्येति पार्थः ॥ २ ॥

यत् । निःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिं । गृभीतां । मुखतः । नयंति ।

सुऽप्राङ् । अजः । मेम्यन् । विश्वरूपः । इन्द्रापूर्णाः । प्रियं । अपि । एति । पार्थः ॥ २ ॥

यद्यस्मान्निर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । निर्णिग्विभिरिति रेक्णो रिक्थमिति च तन्नामसूक्तत्वात् ॥ उभयच मत्वर्थो लुप्यते ॥ रूपवता हिरण्यवताभरणेन प्रावृतस्य सर्वतो वेष्टितस्याश्वस्य मुखतः पुरस्ताद्गृभीतां गृहीतां रातिं दातव्यां दातव्यत्वेन गृहीतामजां नयंत्युत्तिजः । स तादृशो ऽजः सुप्राङ् सुष्ठु प्रशस्यागमनो मेम्यन्व्यमानः ॥ मीन् हिंसायां । अस्माद्यङ्गुलुगतात्कर्मणि व्यत्ययेन शतु ॥ यद्वा । तस्य शब्दानुकरणं मेमेशब्दं कुर्वन् । विश्वरूपो बज्रवर्णोपेतः कृष्णधीवः कृष्णललामो वा । नैकवर्ण इत्यर्थः । एवंरूपोऽयमिन्द्रापूर्णाः । इन्द्रः प्रसिद्धः । पूषा पोषको देवोऽपिः । तयोः प्रियं । आप्येयः कृष्णधीव इत्युक्तत्वाद्भ्येः प्रियत्वं । सर्वेऽपीन्द्रस्वतीन्द्रप्रियत्वं । एवंरूपं पार्थोऽन्नमप्येति । प्राप्नोतु ॥

एष ह्यगः पुरो अश्वेन वाजिना पूर्णा भगो नीयते विश्वदेव्यः ।

अभिप्रियं यत्पुरोऽशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ ३ ॥

एषः । ह्यगः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूर्णाः । भगः । नीयते । विश्वदेव्यः ।

अभिऽप्रियं । यत् । पुरोऽशं । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनं । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥ ३ ॥

एष ह्यगः शृंगरहितोऽजोऽश्वेन वाजिना शीघ्रव्यापकेनाश्वेन सह पूर्णाः पोषकस्यापिर्भागो भजनीयो विश्वदेव्यः सर्वदेवार्हः । अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् तदर्हत्वेन सर्वदेवप्रियत्वं । एवंविधोऽजः पुरः पुरस्तादनीयते । प्राप्यते । यद्यस्मादेवं क्रियते तस्मात्प्रियं प्रीणयितारं पुरोडाशं पुरस्तादातव्यमेनमजं त्वष्टा सर्वस्योत्पादको देवः । त्वष्टा रूपाणि विकरोतीति श्रुतिः । तूर्णव्यापकोऽपिर्वा । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् अहोरात्रे इति वारणी इति वेति यास्केनारणी बिभ्यतुरित्युक्तत्वात् । नि० ८. १५ । अरणिसंबंधोऽप्येरेवेति गम्यते । अर्वता-रणवताश्वेन सह सौश्रवसाय देवानां शोभनान्ननिमित्तमभि जिन्वति । प्रीतिहेतुकं करोति ॥

यद्द्विष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति ।

अत्रा पूर्णाः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् अजः ॥ ४ ॥

यत् । द्विष्यं । ऋतुऽशः । देवऽयानं । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वं । नयंति ।

अत्रं । पूर्णाः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञं । देवेभ्यः । प्रतिऽवेदयन् । अजः ॥ ४ ॥

द्विष्यं द्विष्योर्ग्यं देवयानं देवानां प्रापणीयमश्वं यद्यदा मानुषा ऋत्विज ऋतुश ऋतावृती काले काले त्रिः परि णयंति । पर्यमि कुर्वतीत्यर्थः । अत्रास्मिन्समये ॥ ऋत्वि तुनुचेति दीर्घः ॥ पूर्णाः पोषकस्यापिर्भागोऽजः प्रथम एति । पुरोगामी सन् गच्छति । किं कुर्वन् । यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन् प्रख्यापयन् ॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिंधो यावयाभ उत शंस्ता सुविप्रः ।

तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आ पृणध्वं ॥ ५ ॥

होता । अध्वर्युः । आऽवयाः । अग्निऽइंधः । यावऽयाभः । उत । शंस्ता । सुऽविप्रः ।

तेन । यज्ञेन । सुऽअरंकृतेन । सुऽइष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वं ॥ ५ ॥

होता देवानामाहूतितन्नामक ऋत्विक् अध्वर्युरध्वर्युरध्वरस्य मेता सोऽप्यावया अभिसुखेन हविषां
जमयिता । अध्वर्योर्विशेषणमेतत् ॥ आहुपूर्वद्वितेरमुन् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ यद्वा । अभिसुखेनावयष्टा
प्रतिप्रस्थातीत्येते ॥ अवे यजः । पा० ३. २. ७२. इति खिन् । अवाप्योरुपसर्गयोरित्यङ्गोपः ॥ अग्निमिधोऽपीत् ॥
भाङ्गाग्न्योरिधि । पा० ६. ३. ७०. ६. इति मुम् ॥ यावयामः । यावणः स्तुत्या गृह्णातीति यावसुत् ॥ कर्मस्थण ॥
उतापि च शंसा प्रशस्ता । सुविप्र इति मेधाविनाम । शोभनमेधोपेतो ब्रह्मोच्यते । ब्रह्मा लो वदति जात-
विद्यामित्यत्र ब्रह्मिको जाते जाते विद्यां वदति ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति । नि० १. ८. इत्युक्तत्वाद्ब्रह्मिव
सुविप्रशब्देनाभिधेयः । स चानुक्तलिङ्गुपलक्षकः । एते सर्वे तेन प्रसिद्धेन स्वरंरुतेन सुध्वरणीयं रुतेन स्वर्णरुतेन
वीक्षारसौष्ठवादिना सुधु संपादितेन स्विष्टेन सुध्विष्टेन यज्ञेन वचना अभितो घृतकुन्दादीन् प्रवहणस्वभावाः
प्रसिद्धा नदीर्वा पृण्ण्म् । सर्वतः पूरयत । यज्ञं सम्यपिर्वर्त्य फलं साधयतित्यर्थः ॥ ७ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ।

ये चार्वेते पचनं संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपऽव्रस्काः । उत । ये । यूपऽवाहाः । चषालं । ये । अश्वऽयूपाय । तक्षति ।

ये । च । अर्वेते । पचनं । संऽभरन्ति । उतो इति । तेषां । अभिऽगूर्तिः । नः । इन्वतु ॥ ६ ॥

यूपव्रस्का यूपार्हवृषस्य ब्रश्चनकर्तारश्चेत्तारः । उत ये च यूपवाहाश्चिन्नस्य वोढारः । ये च चषालं ।
यूपस्योपरिस्थाप्यं यूपायभागं चषालमाहुः । तयोऽश्वयूपायाश्चबंधनयूपाय तक्षति ॥ तक्षतीति वचनव्यत्ययः ॥
साधु संपादयति । ये चार्वेतेऽरणवतेऽश्वाय पचनं पाकसाधनं काष्ठभांडादिकं संभरन्ति । उतो अपि च
नोऽस्मत्संबंधिनां तेषामृत्विजामभिगूर्तिः संकल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिरिन्वतु । व्याप्तोतु ॥ इन्वतिर्थाग्नि-
वचनः इन्वति ननक्षेति तद्वचनेषु पाठान् ॥ यद्वा । तेषामभिगूर्तिर्नोऽस्मानिन्वतु । यागं साधुपारं प्राप्य
फलेन योजयत्वित्यर्थः ॥

उप प्रागात्सुमन्मैऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः ।

अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबंधुं ॥ ७ ॥

उपं । प्र । अगात् । सुऽमत् । मे । अधायि । मन्म । देवानां । आशाः । उपं । वीतऽपृष्ठः ।

अनुं । एनं । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानां । पुष्टे । चकृम । सुऽबंधुं ॥ ७ ॥

मन्म मननीयं फलं सुमदुप प्रागात् । उपप्रेतु । सुमत्स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. इति यास्कः । यद्वा ।
स्वयमेव मादयितुमे मन्मधायि । धीयते । फलभूतोऽश्व आगतः स च मया धृत इत्यर्थः । किमर्थं । वीतपृष्ठः
साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः कांतपृष्ठो वा । अत्यंतं दृप्त इत्यर्थः । तादृशोऽयं देवानामाशाः पूरयितुमुप
गच्छतु । यागार्थमागतमेनं सुबंधुं शोभनबंधनमश्वं देवानामाशास्वमानानां पुष्टे पोषणाय चक्रम । कुर्मः । तं
च विप्रा मेधाविन ऋत्विज ऋषयोऽतीन्द्रियद्रष्टारोऽन्वे वा विप्रा ऋषयश्चानु मदन्ति । अनुमोदन्तां । सम्यक्
कृतमिति परितुष्यंतु ॥

यद्वाजिनो दामं संदानमर्वतो या शीर्षय्या रशना रज्जुरस्य ।

यद्वा घास्य प्रभृतमास्येऽं नृणं सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ८ ॥

यत् । वाजिनः । दामं । संदानं । अर्वतः । या । शीर्षय्या । रशना । रज्जुः । अस्य ।

यत् । वा । घ । अस्य । प्रऽभृतं । आस्ये । नृणं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ८ ॥

वाजिनो गमनवतोऽश्वस्य यद्दाम वीषाकृष्ण रज्जुः । यच्च संदानं सम्यगवच्छेदकं बंधकं पादबंधनं दामास्ति । या चास्य शीर्षस्था शिरसि बद्धा खलीनरज्जुरस्ति ॥ शिरःशब्दः श्वेदं कंदसीति यत् । ये च तद्धिते । पा० ६. १. ६१. इति शीर्षश्वाकः । तिस्वरितः ॥ यद्वा घास्त्राश्वस्यास्ते मुखे प्रभृतं प्रहृतं प्रशिप्तं तुणमस्ति । अश्वस्यो हार्थे स च प्रसिद्धार्थः । सर्वा सर्वाणि ता तानि सर्वाण्यपि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वसु । संतु । देवेषु मध्ये भवंतु । देवत्वं प्राप्नुवंतु वा ॥ वचनव्यत्ययः ॥ अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वं किल अश्वस्य तत्प्राप्तिर्नाश्नासनीया ॥

यदश्वस्य ऋविषो मक्षिकाश्च यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्प्रमस्ति ।

यद्वस्तयोः शमितुर्यन्त्रखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ९ ॥

यत् । अश्वस्य । ऋविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वऽधितौ । रिप्प्रं । अस्ति ।

यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ ९ ॥

अश्वस्य तदवयवभूतस्य ऋविष आममांसस्य यत् यदंगं मक्षिकाश्च अमचयत् ॥ अश मोजने ॥ यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अश्वस्य यन्मांसं मचयति । वायवा स्वरौ पञ्चजनकाले यद्रिप्प्रं लिप्प्रमस्ति । स्वख्या पशुमनक्तीति श्रुतेः । अथवा स्वधितौ केदनकाले चावदानकाले यद्रिप्प्रमस्ति शमितुर्हस्तयोर्लिप्प्रमस्ति । विशसनकाले यच्च नखेषु लिप्प्रं । ता सर्वा तानि सर्वाणि हे अश्व ते तव संबन्धीनि देवेष्वसु । देवेषु संतोषार्थाय भवंतु ॥

यदूर्वध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य ऋविषो गंधो अस्ति ।

सुकृता तच्छमितारः कृण्वंतु मेधं शृतपाकं पचंतु ॥ १० ॥

यत् । ऊर्वध्यं । उदरस्य । अपऽवाति । यः । आमस्य । ऋविषः । गंधः । अस्ति ।

सुऽकृता । तत् । शमितारः । कृण्वंतु । उत । मेधं । शृतऽपाकं । पचंतु ॥ १० ॥

उदरस्य संबन्धि यदूर्वध्यमीषज्जीर्णं तुणं पुरीषमपवाति अपगच्छति । यश्चामस्यापक्वस्य ऋविषो मांसस्य गंधोऽस्ति लेशोऽस्ति । पाकस्य समये यत्किंचिदूर्वध्यमपक्वस्य च लेशोऽस्ति आमगंधोऽस्ति । तत्सर्वं शमितारो विशसनकर्तारः सुकृता कृण्वंतु । सुकृतमुक्तदोषरहितं कुर्वंतु । उतापि च मेधं मेध्यं यद्वाहं पश्ववयवं शृतपाकं देवयोग्यपाकोपेतं यथा भवति तथा पचंतु । पितृमनुष्यादियोग्यमतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

यत्ने गाचाद्गिना पच्यमानाद्भि शूलं निहतस्यावधावति ।

मा तद्भूम्यामा श्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशन्नो रातमस्तु ॥ ११ ॥

यत् । ते । गाचात् । अग्निना । पच्यमानात् । अग्नि । शूलं । निऽहतस्य । अवऽधावति ।

मा । तत् । भूम्यां । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशत्ऽभ्यः । रातं । अस्तु ॥ ११ ॥

हे अश्व ते तवाग्निना पच्यमानान्नाचाद्यदूर्ध्वरूपं रसो वा यत्किंचिदवधावति । तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य तव यदंगं रसरूपं शूलमभिलक्ष्यावधावति निर्गच्छति । तत् तदंगं भूम्यां मा श्रिषत् । आशिष्टं मा भूत् ॥ श्रिषेः पुषादित्वाद्ङ् ॥ पाकसमये तथा मा तृणेषु विशसनसमये दर्भेषु मापगच्छतु । तर्हि तत्पतितं कुत्र गच्छत्विति चेत् उच्यते । तत्तादृशमुशन्नः कृत्स्नं हविः कामयमानेभ्यो देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु ॥

ये वाजिनं परिपश्यति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निहरेति ।

ये चार्वतो मांसभिश्चामुपासत उतो तेषामभिर्गूर्तिर्न इन्वतु ॥ १२ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्कं ये ईं आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ।
ये च अर्वतः । मांसभिष्ठां उपऽआसते । उतो इति । तेषां अभिऽगूर्तिः ।
नः । इन्वतु ॥ १२ ॥

ये पक्कं वाजिनमश्वमश्वमयवं परिपश्यन्ति परितः पावनबुद्धिचते । य ईं ये चैनं सुरभिः शोभनगंधोऽतो निर्हर किंचिदप्यस्मभ्यं देहीत्याहुः । यद्वा । निःशेषेण देवेभ्यो हरित्याहुः । यतः सुरभिः अतो देवयोग्यमिति । किंच ये चार्वतो मांसभिष्ठासुपासते ये नरा अस्वार्वतोऽश्वस्य ऊतशिश्टमांसयाक्षनासुपासते कांक्षन्ति । उतो अपि च तेषामुक्तविधानामभिगूर्तिरमित उद्यमनं गोऽस्मानिन्वतु । आप्नोतु । यथास्माभिरस्य उपास्य एवं सृष्टयन्ति तथा षडो निर्वाहयत्वित्यर्थः ॥ यद्वा । मंचो देवपरो व्याख्येयः । ये देवा वाजिनं पक्कं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति विलंबं दृष्ट्वा ये च सुरभिरमीमं निर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः ये चार्वतोऽश्वस्य मांसभिष्ठासुपासते तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु । तेषामुद्यमः सफलो भवत्वित्यर्थः ॥

यन्नीक्ष्यं माँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि ।
ऊष्मण्यापिधानां चरूणामंकाः सूनाः परि भूषन्त्यर्धं ॥ १३ ॥
यत् । निऽईक्ष्यं । माँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आऽसेचनानि ।
ऊष्मण्यां अपिऽधानां । चरूणां । अंकाः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अर्धं ॥ १३ ॥

माँस्पचन्या मांसपचन्याः ॥ पचतेरधिकरणे ल्युट् । मांसस्य पचि युद्धघञोः । का० ६. १. १४४. । इत्यंतलोपः ॥ उखायाः स्थाव्या नीक्षणं पाकपरीक्षासाधनं काष्ठं तथा या यानि पात्राणि यूष्णो रसस्य क्लृप्तितस्त्रासेचनान्यासेचनसाधनानि तथोष्णोष्णनिकारणाह्नीणि पात्राणि तथा चरूणां पात्राणां मांसपूर्णाणामपिधानापिधानानि तत्साधनानि तथांका हृदयाद्यवयवांकनसाधना वेतसशाखाः सूना अश्वदानसाधनाः स्वधित्यादय एतमश्वमश्वमयवं परि भूषन्ति । परितो भूषयन्ति । स्वस्व्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः ॥ भूष अलंकारि । भौवादिकः ॥

निक्रमणं निषदंनं विवर्तनं यच्च पड्डीशमर्वतः ।
यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ १४ ॥
निऽक्रमणं । निऽसदंनं । विऽवर्तनं । यत् । च । पड्डीशं । अर्वतः ।
यत् । च । पपौ । यत् । च । घासिं । जघासं । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥ १४ ॥

यन्निक्रमणं । नितरां क्रमते यच्च तन्निक्रमणं स्नानं । नितरां सीदत्यचेति निषदंनं । विवर्तनं विविधवर्तनमित्यतो कुण्डनं यच्च तत् ॥ सर्वत्राधिकरणे ल्युट् ॥ यस्वार्वतोऽश्वस्य पड्डीशं पादबंधनं । यद्वा । बंधनं पट्टतद्वान्प्रदेशः । अत्र सर्वत्र देवार्थस्वाश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वाभावाच्च तस्नानमपि स्वीक्रियते । यद्वा । क्रियापरावगंतव्यः । आलंभसमये नियहेण या निक्रमणादयश्चेष्टाः संति ता इत्यर्थः । यच्च पपौ यदुदकमपिवत् । यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास अभक्षयत् । हे अश्व ते तव ता तानि सर्वाणि निक्रमणादीनि देवेष्वस्तु । संतु । देवेषु आप्नोतु । तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्यर्थः ॥

मा त्वग्निर्ध्वनयीङ्मगंधिमोखा भ्राजंत्यभि विंक्तु जग्निः ।
इष्टं वीतमभिगूर्तिं वर्षदृतं तं देवासः प्रति गृभ्णन्त्यर्धं ॥ १५ ॥

मा । त्वा । अग्निः । ध्वनयीत् । धूमऽगंधिः । मा । उखा । भ्राजंती । अग्निः । विक्तः । जग्निः ।
इष्टं । वीतं । अग्निऽगूर्तं । वषट् ऽकृतं । तं । देवासः । प्रति । गृभ्णांति । अर्थः ॥ १५ ॥

हे अश्व त्वा त्वां धूमगंधिर्धुमेन व्याप्तोऽग्निर्मा ध्वनयीत् । मा ध्वनयत् । धूमं दृष्ट्वा शब्दं मा कुर्वित्यर्थः । अश्वस्य शब्दने प्रायश्चित्तविधानात् । यद्वा । हे पच्यमानाश्चावयव त्वा त्वां धूमगंधिरग्निर्मा ध्वनयीत् । ध्वनी सति भांडभंगः स्यात् ॥ नोनयतीत्यादिना चक्रप्रतिषेधः । पा० ३. १. ५१. । इयंतश्चेति वृद्धभावः ॥ किंच भ्राजंत्यत्वंतापिसंयोगेन दीप्तोखा स्थाली माग्निं विक्तः । अग्निर्मा चीचलत् । तापातिशयेन मा नीनशदित्यर्थः ॥ श्रीविजी भयचलनयोः । इदं सो विकरणस्य लुक् । लुङि वा झलो झलीति सलोपः ॥ स्थाली विशिष्यते । अग्निर्जिघ्रती तापेन ॥ घ्रा गंधोपादाने । आदृगमहनेति किन्प्रत्ययः ॥ तं तादृशमश्वमिष्टं हीतुमिषितं वीतं होमायानीतमभिगूर्तं माग्निमुत्खेन प्रदानायोच्यतं । यद्वा । इष्टं प्रयाजैराग्रीतं वीतं पर्यपिक्तमभिगूर्तं धे यजामह इत्यागूर्तुक्तं । वषट्कृतं वषट्कारेण देवसंस्कृतं एवंभूतं तं देवासो देवाः प्रति गृभ्णांति । प्रति गृह्णांति ॥ ॥ ९ ॥

यदश्वाय वासं उपसृण्वन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै ।

संदानमर्वतं पड्वीशं प्रिया देवेष्वा यामयन्ति ॥ १६ ॥

यत् । अश्वाय । वासः । उपऽसृण्वन्ति । अधीवासं । या । हिरण्यानि । अस्मै ।

संऽदानं । अर्वतं । पड्वीशं । प्रिया । देवेषु । आ । यमयन्ति ॥ १६ ॥

अश्वाय संक्षयमानायाधीवासमुपर्याच्छादनयोग्यं यद्वास उपसृण्वन्ति सर्वत आच्छादयन्ति ॥ सूत्र आच्छादने क्रियादिकः ॥ तथास्मा अश्वाय या यानि हिरण्यानि सौवर्णराजतकांस्तानि कल्पयन्ति । तथार्वतं ॥ पथ्यर्थे द्वितीया ॥ अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबंधनं पड्वीशं पादेषु प्रविष्टं पादबंधनं । एतानि प्रिया देवानां प्रियतराणि चात्वाले बद्धा स्थापितानि देवेष्वा यामयन्ति । प्रापयन्ति ॥

यत्ने सादे महसा श्रुकृतस्य पाष्यर्षी वा कशया वा तुतोद ।

सुचेव ता हविषो अध्वरेषु सर्वा ता ते ब्रह्मणा सूदयामि ॥ १७ ॥

यत् । ते । सादे । महसा । श्रुकृतस्य । पाष्यर्षी । वा । कशया । वा । तुतोद ।

सुचाऽइव । ता । हविषः । अध्वरेषु । सर्वा । ता । ते । ब्रह्मणा । सूदयामि ॥ १७ ॥

महसा बलेन श्रुकृतस्य । शब्दानुकरणमेतत् । श्रुत्कारं कुर्वतस्ते तव सादे सद्नेऽगमने निमित्तभूते सति । सदेर्भावे घञ् । कर्षत्वत् इत्यंतीदात्तत्वं ॥ अर्थतो गमनं कुर्वन्श्रुत्कारं कुर्वतस्ते त्वां पाष्यर्षी वा कशया वा तुतोद व्यथयति यद्यस्मात् तस्मात्ते तव ता तानि सर्वा सर्वाण्यध्वरेषु यागेषु ब्रह्मणा मंत्रेण सूदयामि । षरामि । आज्जित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु यागेषु हविषो हविराज्यादिकं सुचेव सुचा यथा सूदयन्ति तद्वत् ॥

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंकीरश्वस्य स्वधितिः समेति ।

अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुनुघुष्या वि शस्त ॥ १८ ॥

चतुऽत्रिंशत् । वाजिनः । देवऽबंधोः । वंकीः । अश्वस्य । स्वऽधितिः । सं । एति ।

अच्छिद्रा । गात्रा । वयुना । कृणोत । परुऽपरुः । अनुऽघुष्य । वि । शस्त ॥ १८ ॥

वाजिनोऽश्वस्य देवबंधोर्देवानां प्रियस्य षतुस्त्रिंशदंकीरितत्संख्यान्युभयपार्श्वीणी स्वधितिश्छेदनसा-
धनोऽसिः समेति । सम्यग्गच्छति छेदनाय । इतरेषामजादीनां षड्त्रिंशतिरेव षड्त्रिंशतिरस्य वंक्रयः । ऐ० ब्रा०
२. ६. । इति प्रेषात् । हे विशसनस्य कर्तारः अस्याश्वस्य गात्राणि शरीरावयवान्छिद्राच्छिद्राणि यथा
भवन्ति तथा वयुना वयुनानि प्रज्ञानानि । वयुनमिति प्रज्ञानाम वयुनमभिख्येति तन्नाममूर्त्तत्वात् । कृणोत ।
कृणत ॥ तप्तनप्तनथनाश्चेति तवादेशः ॥ हृदयजिह्वावचःप्रभृतीनि प्रज्ञाय मध्ये छिन्नानि मा कुरुतेत्यर्थः ।
तदर्थं परुःपरुः प्रतिपर्व प्रतिहृदयावयवमगुण्येदमवयवमिति संशब्दीव वि शस्त । विशसनं कुरुत ॥ शस्
हिंसायां । छांदसः शपो लुक् ॥ गात्रगात्रमस्थानूनं कृणुतात् । ऐ० ब्रा० २. ६. । इति प्रेषात् ॥

एकस्वष्टुरश्वस्या विशस्ता द्वा यंतारा भवतस्तथ ऋतुः ।

या ते गात्राणामृतुथा कृणोमि ताता पिंडानां प्र जुहोम्यग्नौ ॥ १९ ॥

एकः । त्वष्टुः । अश्वस्य । विऽशस्ता । द्वा । यंतारा । भवतः । तथा । ऋतुः ।

या । ते । गात्राणां । ऋतुऽथा । कृणोमि । ताऽता । पिंडानां । प्र । जुहोमि । अग्नौ ॥ १९ ॥

त्वष्टुरस्य दीप्तस्याश्वस्य विशस्ता विशसनस्य कर्तैकः । एक एव । स कः । ऋतुरेतदुपलक्षितः कालात्मा
तस्यैव सर्वेषामपि पर्यवसित्वात् । यद्वा । ऋतुर्निःशंकविशसनाय गता शमिता । तथा द्वा यंतारा नियम-
यितारावहोरात्रे देवौ बावापुष्यिथौ वा ऋत्विषु भवतः ॥ तथ ऋतुरित्यत्र ऋत्यक इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं
च ॥ हे अश्व ते तव गात्राणां मध्ये या यानि हृदयावयवान्यृतुथा काले कृणोमि छिन्नानि संपादयामि
पिंडानां मध्ये ता ता तानि तानि प्रज्ञानानुरोधेनापी प्र जुहोमि । प्रकर्षेण ऊतं करोमि ॥

मा त्वा तपन्प्रिय आत्मापियंतं मा स्वधितिस्तन्व १ आ तिष्ठिपत्ते ।

मा ते गृध्रविशस्तातिहाय छिद्रा गात्राण्यसिना मिथुं कः ॥ २० ॥

मा । त्वा । तपत् । प्रियः । आत्मा । अपिऽयंतं । मा । स्वऽधितिः । तन्वः । आ । तिष्ठिपत्ते ।

मा । ते । गृध्रुः । अविऽशस्ता । अतिऽहायं । छिद्रा । गात्राणि । असिना । मिथुं ।

करिति कः ॥ २० ॥

हे अश्व त्वा त्वापियंतं देवान्प्रति गच्छंतं प्रिय आत्मा भोगायतनत्वात्तव प्रियतरो देहो मा तपत् । तप्तं
मा कार्षीत् । वियोगजनितं व्यथा मा भूदित्यर्थः । स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वस्तनूरंगानि मा तिष्ठिपत् ।
त्वयि चिरमास्थितानि मा कार्षीत् ॥ स्थापयतेर्बुद्धि तिष्ठतिरित् । पा० ७. ४. ५. । इतीत्वं ॥ तथा ते तव गात्राणि
गृध्रुः केवलमांसग्रहणेप्पुरविशस्ता विशसनेऽकुशलः शमितातिहाय न्यूनातिरेकभावेन तत्तदंगमतिक्रम्य मध्ये
मिथु मिथ्या व्यर्थमसिना छिद्रा छिद्राणि तिर्यक्छिन्नानि मा कः । मा कार्षीत् ॥ करोतेर्बुद्धि मंत्रे घसेति
त्रैर्बुक् । गुणः । हृत्पुत्र्याभ्य इति तलोपः ॥

न वा उ एतन्मिप्रियसे न रिष्यसि देवाँ इदेषि पृथिभिः सुगेभिः ।

हरीं ते युंजा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासंभस्य ॥ २१ ॥

न । वै । ऊं इति । एतत् । मिप्रियसे । न । रिष्यसि । देवान् । इत् । एषि । पृथिऽभिः । सुऽगेभिः ।

हरी इति । ते । युंजा । पृषती इति । अभूतां । उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासंभस्य ॥ २१ ॥

न वा उ नैव खल्वेतन्मिप्रियसे । वैशब्द एवकारार्थः । उ इत्यवधारणे । नैवेदानीमितराश्ववन्मृतो भवसि
देवत्वप्रतिर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव न रिष्यसि । न हिंस्यसे । व्यर्थहिंसाया अभावात् । ननु प्रत्यक्षतो मृतिर-

वयवनाशश्च दृश्यते कथमेवमुच्यते इति उच्यते । सुगेभिः पथिभिः शोभनगमनसाधनेर्मर्गैर्देवयानलक्षणेर्देवा-
निदेधि । देवानेव प्राप्नोषि । अतो युक्तेषोक्तिः । कैः साधनैरिति तच्चाह । ते त्वां वोढुं हरी एतन्नामानाविद्र-
स्याश्चौ ते तव युञ्जा रथे युक्तावभूतां । भविष्यतः । आशंसारूपत्वाद्भूतार्थनिर्देशः । हरी इन्द्रस्येति निरुक्तं ।
तथा पृषती पृषत्यौ मरुतां वाहनभूती युञ्जाभूतां । युक्ती भविष्यतः । पृषत्यो मरुतामिति च निरुक्तं ॥
युजेर्ष्विगित्यादिना क्तिन् । युजेरसमासे । पा० ७. १. ७१. इति नुम् । सुपां सुगुगित्याकारः ॥ तथा रासभ-
स्याश्विवाहनस्यैतन्नामकस्याश्वस्य धुरि स्थाने वर्तमानः कश्चिद्वाज्युपास्यात् । उपस्थास्यति । वहतीत्यर्थः । यद्वा ।
रासभस्य भानोर्धुरि वर्त्मनि युक्ते वाज्यश्च उपस्थास्यति । देवत्वं गच्छतस्तव गमनार्थिन्द्रादयः स्वस्ववाहनानि
प्रेषयन्तीत्यर्थः । यद्वा । तत्तद्देवभावमापन्नं त्वां तानि तानि वाहनानि वहति ॥

उपाकरणकालेऽवघ्राणावर्तने यद्यश्चो न कुर्यात् तदैषा नैमित्तिकी यजमानवाचनार्था भवति । तथा च
सूचितं । सुगव्यं नो वाजी स्वश्रमिति यजमानं वाचयेत् । आ० १०. ८. इति ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्रमं पुंसः पुत्रां उत विश्वापुषं रयिं ।

अनागास्वं नो अदितिः कृणोतु स्रचं नो अश्रौ वनतां हविष्मान् ॥२२॥

सुऽगव्यं । नः । वाजी । सुऽअश्रमं । पुंसः । पुत्रान् । उत । विश्वऽपुषं । रयिं ।

अनागाऽस्वं । नः । अदितिः । कृणोतु । स्रचं । नः । अश्रुः । वनतां । हविष्मान् ॥२२॥

वाज्यश्च आलभ्यमानो नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनेन गोसमूहेन युक्तं विश्वापुषं रयिं विश्वस्य पोषकं धनं
कृणोतु । करोतु ॥ खलगोरघात् । पा० ४. २. ५०. । इति समूहार्थं यत् । छांदसमुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
सामूहिकस्याणः प्रसंगे सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंग इति यत् । का० ४. ३. १६०. । तदंतस्याद्युदात्तं द्यच्छंदसी-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ तथा स्वश्रमं शोभनाश्वसमूहयुक्तं । तथा पुंसः पुत्रान् । पुत्रशब्दः स्त्रीपुमपत्यसाधारणः ।
अतः पुमपत्यानीत्यर्थः । यद्वा । पुंसो वध्वादीन् पुत्रान् पुषरचकानात्त्वजान् । स्वपत्यानि पुमपत्यानि चेत्यर्थः ।
उतापि च विश्वापुषं रयिं विश्वपोषणसमर्थं धनं । किंच नोऽस्मानदितिरदीनोऽश्रौऽनागास्वं कृणोतु ।
सर्वतो निष्पापत्वं करोतु । उक्तानां फलानां न्यूनातिरेकजनितपापघनाभावेऽसंभवाद्पापत्वं प्रार्थ्यते । किंच
हविष्मान् हविर्भूतावयवोपेतोऽश्रौ नोऽस्माकं स्रचं बलं चाचं तेजो वनतां । संभजतां । कुरुतां ॥ १० ॥

यदक्रंद इति त्रयोदशचं सप्तमं सूक्तं दैर्घ्यतमसं त्रैष्टुभं । अश्वस्य सूयमानत्वात्तद्देवत्वं । यदक्रंदः सप्तोनेत्य-
नुक्रमणिका ॥ आश्रमेधिके मध्यमेऽहन्युपाकरणायावस्थितमश्वमाव्याभिरिकादशभिः स्तौति । तथा च त्रीणि
सुत्यानीति खंडे सूचितं । तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रंद इत्यिकादशभिः स्तौत्यप्रणवन् । आ० १०. ८. इति ॥

यदक्रंदः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महिं जातं ते अर्वन् ॥१॥

यत् । अक्रंदः । प्रथमं । जायमानः । उतऽयन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहू इति । उपऽस्तुत्यं । महिं । जातं । ते । अर्वन् ॥१॥

हे अर्वन्नरणकुशलाश्च ते तव जातं जन्म जगनमुपस्तुत्यं । उपेत्य सर्वैः स्रोतव्यं ॥ स्तौतिरेतिसुशास्विति
कथं । ततस्तुक् ॥ कथं सुत्यत्वमिति उच्यते । यद्यस्मात्समुद्रात् । अंतरिक्षनामैतत् । उदकसमुंदनापादानाय-
चगंधर्वादिंसंमोदनाधिकरणाद्वांतरिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान उत्पन्नः । यद्वा । समुद्र आदित्यः समुंदनादृष्या ।
तस्माद्वा जायमानः । सुरादश्च वसवो निरतष्ठेति वक्ष्यमाणत्वात् । उत वाचवा पुरीषात् सर्वकामाणां पूरका-
दुदकात्प्रथममुद्यजायमानः । स तादृशस्त्वं यद्यस्मादक्रंदः महाशब्दमकरोर्यजमानमनुयहीतुं । किंच ते
पक्षा पतनसाधनी पक्षी श्येनस्य पक्षाविव । तौ यथा शीघ्रपतनसाधनी तादृशावित्यर्थः । तव बाहू हरिणस्य
बाहू इव । तौ यथा वेगवन्तौ तादृशावित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म सुत्यमित्यर्थः ॥

यमेन दत्तं चित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अर्धतिष्ठत् ।
 गंधर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ २ ॥
 यमेन । दत्तं । चितः । एनं । अयुनक् । इंद्रः । एनं । प्रथमः । अर्धं । अतिष्ठत् ।
 गंधर्वः । अस्य । रशनां । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वं । वसवः । निः । अतष्ट ॥ २ ॥

यमेन नियामकेनाभिना दत्तमेनमश्च चितः पृथिव्यादिषु चिषु स्थानेषु वर्तमानः स्तीर्णतमो वा वायुर-
 युनक् । रथे योजितवान् । किंचेनमश्चमिन्द्रः प्रथमः प्रतमः प्रकृततमः । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धतिष्ठत् ।
 अर्धतिष्ठवान् । अस्य गंधर्वः सोमः । सोमेन समया विपुक्त इति वक्ष्यमाणत्वात् । स चास्याश्वस्य रशनां
 नियमनरञ्जुमगृभ्णात् । अग्रहीत् । इंद्रशोऽश्वः कृतः समुत्पन्न इति चेत् उच्यते । हे वसवो रश्मयः यूयं
 सूरादादित्यादश्वमेवंमहानुभावं निरतष्ट । निःशेषेण साधु संपादितवंतः । यद्वा । वसुशब्देनोक्ता एव यमादयः
 परामुञ्चन्ति । हे वसवः स्वस्वव्यापारेण सर्वस्वाच्छादयितारः यूयं सूरादादित्यादश्वमेवं निरतष्ट । अतश्चत ।
 निरतिष्ठेय समित्थितस्य स्थाने । तश्चतिः करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचनः । अर्धतिष्ठत्वाद्वाचरे वर्तते ।
 सम्यग्धारितवंत इत्यर्थः ॥ तर्चेर्लङि क्कांसः शपो लुक् । स्तोः संयोगादोरिति क्लोपः ॥

असि यमो अस्यादित्यो अर्वन्नसि चितो गुह्येन व्रतेन ।
 असि सोमेन समया विपृक्त आहुस्ते चीणिं दिवि बंधनानि ॥ ३ ॥
 असि । यमः । असि । आदित्यः । अर्वन् । असि । चितः । गुह्येन । व्रतेन ।
 असि । सोमेन । समया । विऽपृक्तः । आहुः । ते । चीणिं । दिवि । बंधनानि ॥ ३ ॥

हे अर्वन् त्वं यमोऽसि । नियमिताभिरसि । तेन दत्तत्वात्तच्छब्दव्यपदेशः । तथादित्योऽसि । सूराभिर-
 तष्टेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन दुर्निरूपेण वा कर्मणा । सर्वत्रव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । तेन चितस्त्रिषु
 स्थानेषु तायमानो वायुरसि । चित एनमायुनगित्युक्तत्वात्तद्रूपत्वं । अथवा गुह्येन व्रतेन गोपनीयेन कर्मणा
 योगादिसाधनरूपेण चित एतन्नामकं च्छिरसि । किंच हे अश्व त्वं सोमेन समया सह विपृक्तः । वीत्येष
 समित्थितस्त्रिभूयैः । संपृक्तोऽसि तेन गृहीतत्वात् । हे अश्वैर्वृत्तं ते तव दिवि बुलोक आदित्ये वा वर्तमानस्य
 चीणिं बंधनान्युत्पत्तिकारणान्याहुः पुराविदः । वसव आदित्यो बुख्यानं चेति चीणिं ॥

चीणिं त आहुर्दिवि बंधनानि चीण्यप्सु चीण्यंतः समुद्रे ।
 उतेवं मे वरुणं छंत्स्यर्वन्नचा त आहुः परमं जनिचं ॥ ४ ॥
 चीणिं । ते । आहुः । दिवि । बंधनानि । चीणिं । अप्ऽसु । चीणिं । अंतरिति । समुद्रे ।
 उतऽइव । मे । वरुणः । छंत्सि । अर्वन् । यचं । ते । आहुः । परमं । जनिचं ॥ ४ ॥

पूर्वं दिवि चीणिं बंधनानीत्युक्तं । रदानीं स्थानत्रयेष्वपि चीणिं बंधनानीत्याह । हे अर्वन् ते तव दिवि
 संबंधनानि चीण्याहुः । तानि पूर्वमुक्तानि । अप्सु । अबुपजीवितत्वाद्बुल्लोकोऽप्यशब्देनाभिधीयते । पृथिव्यां
 चीणिं बंधनान्याहुः । अन्नं स्थानं बीजमिति चीणिं । तथा समुद्रेऽतः समुद्रमध्ये । समुद्रवणादपादानात्स-
 मुद्रमंतरिचं । तस्मिंस्त्रीणि वृथ्व्युत्पत्तिनिमित्तानि भेद्यो विद्युत् स्तनितमिति । उतेव । इवशब्दश्चार्थे । अपि च
 हे अर्वन्तश्च वरुणः पापस्य वारकः फलस्त्वावर्जयिता वा त्वं मे मह्यं कंत्सि । कथयसि । किं कथयसीति चेत्
 उच्यते । ते तव परमं जनिचं निरतिष्ठयं जन्म ॥ जनेरीणादिक इत्प्रत्ययः ॥ यचं येषु चिपूक्तेषु स्थानेष्व्याहुः
 कथयन्ति । यद्वा । यचं यस्मिन्नादित्ये परमं जनिचमाहुः सूरादश्वं वसवो निरतष्टेत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्त्रं
 जन्म यज्ञसाधनमवेन कथयसीत्यर्थः ॥

इ॒मा ते॒ वाजि॑न्न॒व॒मार्जे॑नानी॒मा श॒फाना॑ं स॒नितु॑र्नि॒धाना॑ ।

अ॒त्रा ते॒ भ॒द्रा र॑श॒ना अ॒पश्य॑मृतस्य॒ या अ॒भिर॑क्षंति गो॒पाः ॥ ५ ॥

इ॒मा । ते । वा॒जिन् । अ॒वऽमार्जे॑नानि । इ॒मा । श॒फाना॑ं । स॒नितुः । निऽधाना॑ ।

अ॒त्र । ते । भ॒द्राः । र॑श॒नाः । अ॒पश्यं॑ । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भिऽर॑क्षंति । गो॒पाः ॥ ५ ॥

हे वाजिन्नस्य ते संबन्धीन्वमार्जनान्यंगसंशोधकानि स्थानानीमेमान्युक्तानि युक्तोकादीनि किंच सनितु-
र्यागसंभक्तुस्त्वमेमानि शफानां निधानानि स्थानानि । संचारप्रदेशा इत्यर्थः । किंचात्रैव ते तव भद्रा
भंदनीयाः कव्याणा रशना ग्रीवादिषु संयुक्ता रज्जूरत्रापञ्च । एषुक्तेषु स्थानेष्वपञ्च । रशना विशिष्यते । या
गोपा गोपयिष्यो रशना ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञसाधनस्य वास्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऋतमभिरक्षंति अभितः
पालयंति ता अपञ्च । दृष्टवानस्मि । यद्वा । इमा ते तवावमार्जनान्यंगप्रचालनसाधनान्युदकानि । इमानि
सनितुस्तत्र शफानां निधानानि देवयजनभूमयः संचारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने या रशना
गोपास्तव पालयितारो राजपुरुषा ऋत्विजो वा ऋतस्य संबन्धिन्योऽभिरक्षंति ता अपञ्च ॥ ११ ॥

आ॒त्मानं॑ ते॒ मन॑सा॒राद॑जानाम॒वो दि॒वा प॒तय॑तं प॒तंगं॑ ।

शि॒रो अ॒पश्यं॑ प॒थिभिः॑ सु॒गेभि॑ररे॒णुभि॑र्जेह॒मानं॑ प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

आ॒त्मानं॑ । ते । मन॑सा । आ॒रात् । अ॒जाना॑ं । अ॒वः । दि॒वा । प॒तय॑तं । प॒तंगं॑ ।

शि॒रः । अ॒पश्यं॑ । प॒थिऽभिः॑ । सु॒ऽगेभिः॑ । अ॒रेणु॑ऽभिः । जेह॒मानं॑ । प॒तत्रि॑ ॥ ६ ॥

हे अथ ते तवात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रकृष्टगमनवता चेतसारादतिदूरे स्थितमजानां । जानामि ।
अतिव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । कथं । अत्रोऽवस्तात् । सामर्थ्याद्भूमिः । भूमिमारभ्य दिवांतरिक्षेण मार्गेण
पतंगमादित्यं पतयंतं गच्छंतं व्याप्नुवंतं । यद्वा । यतो दिवांतरिक्षेण मार्गेण दिवि वा पतयंतं गच्छंतं पतंगमा-
दित्यमवः आवः व्याप्नोषि अतो व्याप्तं जानामि । किंच शिरोऽपञ्च । तव शिर एवं पश्चामि । कथं । सुगेभिः
शीभनगमनसाधनैरेणुभिरपापिः पथिभिर्मार्गैः । आदित्यमंडलादप्युपरिभूतैः सत्यलोकमार्गैरित्यर्थः । तत्र
प्रतिबंधाभावात्प्राणाणामुक्तरूपत्वं । तथाविधैस्तेजोहमानमुपर्युपरि व्याप्नुवत् पतत्रि पतनवाच्छिरोऽपञ्च ।
भावयामि । एवं लोकत्रयव्याप्तं भावयामीत्यर्थः । यद्वा । त आत्मानमेवं भावयामि मनसा दिवा द्योतना-
त्मकेनांतरिक्षमार्गेण दिवः सकाशाद्वावोऽवस्ताद्वाद्भुवत् पतयंतं यागदेशं प्रति व्याप्नुवत् अत एव पतंगं
पतनशीलमधःपतदादित्यसदृशं वा । एवं तव शिरो भावयामीत्यर्थः । शिरश्चैवमपञ्च । उक्तरूपैर्देवयजनमा-
र्गैर्जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नुवत् पतत्रि शीघ्रगामि शिरः पश्चामि । यद्यप्यात्मशब्देन सशिरस्कं शरीरमुक्तं
तथापि देहात्पूर्वं शिरसो दृश्यमानत्वात् पृथगभिधीयते ॥

अ॒त्रा ते॒ रू॒पमु॑त्त॒मम॑पश्यं॒ जिगी॑षमाणमि॒ष आ॒ प॒दे गोः॑ ।

य॒दा ते॒ मर्तो॑ अ॒नु भो॒गमा॑न॒क्लादि॑न्नसि॒ष्ट ओष॑धीरजी॒गः ॥ ७ ॥

अ॒त्र । ते । रू॒पं । उ॒त्त॑मं । अ॒पश्यं॑ । जिगी॑षमाणं । इ॒षः । आ॒ । प॒दे । गोः॑ ।

य॒दा । ते । मर्त॑ः । अ॒नु । भो॒गं । आ॒न॑त् । आ॒त् । इ॒त् । य॒सि॑ष्टः । ओष॑धीः । अ॒जी॒ग॒रि॑त्ति ॥ ७ ॥

एवं गमनानंतरं हे अथ ते तवोत्तममुक्तरूपेणोत्कृष्टतमं रूपमवास्मिन्यागदेशेऽपञ्च । पश्चामि । कीदृशं ।
गोर्भूम्याः पदे स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे आजिधावनस्थाने वेषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ इषमिष्यमाणमन्नम-
ज्ञानि वा आ सर्वतो जिगीषमाणं गंतुमिच्छंतं । हे अथ ते तव यदा मर्तो मनुष्यो भोगं भोक्तव्यमन्नमन्वानट् ॥
नशतिर्गतिकर्मा ॥ अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदिदन्तरं तदानीमेव तदनुग्रहाद्विष्वक्मकृत्वा यसिष्ठो

महातृष्णथेव यसितृतमो भक्षयितृतमः सन्नोषधीरन्नान्यजीगः । गिरसि । भक्षयसि । महानुभावोऽपि त्वं
लौकिकाश्ववत्तुच्छेन पुष्पेण दीयमानं स्वल्पं भक्ष्यमनुग्रहात्स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनां ।

अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ ८ ॥

अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनां ।

अनु । व्रातासः । तव । सख्यं । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यं । ते ॥ ८ ॥

इदानीं कृत्स्नस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अर्वन् गमनशीलाश्च त्वा त्वामन्वनुष्यत्य रथो
गच्छति । ततः पुरतोऽश्वस्य गमनात् । तथा मर्यो मर्त्यस्त्वा त्वामनु ॥ जात्येकवचनं ॥ अनु गावः । गावोऽपि
त्वामनुगच्छन्ति । तथा कनीनां कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं कीदृश्यं त्वद्गमनु । तथा व्रातासो व्राताः
संघातका अन्येऽश्वसमूहा वखादिदेवगणा वा त्वामन्वनुष्यत्य तव सख्यमीयुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा
च्छत्विजो ब्योतमाना देवा वा त्वामनुष्यत्य ते वीर्यं वीरकर्म ममिरे । सुत्या मांति । अतः सर्वोऽपि त्वामनु-
सरः त्वं तु सर्वस्य श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥

हिरण्यशृंगोऽयो अस्य पादा मनोजवा अवर इंद्र आसीत् ।

देवा इद्रस्य हविरद्यमायन्यो अर्वतं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ॥ ९ ॥

हिरण्यऽशृंगः । अयः । अस्य । पादाः । मनःऽजवाः । अवरः । इंद्रः । आसीत् ।

देवाः । इत् । अस्य । हविःऽअद्यं । आयन् । यः । अर्वतं । प्रथमः । अधिऽअतिष्ठत् ॥ ९ ॥

अयमश्वो हिरण्यशृंगो हितरमणीयशृंगो वा उन्नतशिरस्को हृदयरमणशृंगस्थानीयशिरोरहो वा । अय
पादा अयोऽयोमयाः । अयःपिंडसदृशा इत्यर्थः । तथा मनोजवा मनोवेगाः । अथवैतदिंद्रविशेषणं । ईदृश-
स्याश्वस्य सामर्थ्यं प्रति मनोवेग इंद्रोऽप्यवरो निष्ठत् आसीत् । किंचास्याश्वस्य हविरयं हविषोऽदनं भक्ष्यं ॥
स्वार्थिको यत् ॥ अदनयोग्यं हविर्वपिच्छ देवा इत् सर्वेऽपि देवा आयन् । प्राप्ताः । य इंद्रोऽर्वतं प्रथमः
प्रथमभावी सन्नधतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । सहविष्टेन स्वकीयत्वेन वाश्रितवानित्यर्थः । इंद्र एणं प्रथमो अध्यति-
ष्ठदिति ह्युक्तं ॥

ईर्मातासः सिलिकमध्यमासः सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः ।

हंसा इव श्रेणिशो यतंते यदाक्षिषुदिव्यमज्ममश्वाः ॥ १० ॥

ईर्मऽअंतासः । सिलिकऽमध्यमासः । सं । शूरणासः । दिव्यासः । अत्याः ।

हंसाऽइव । श्रेणिऽशः । यतंते । यत् । आक्षिषुः । दिव्यं । अज्मं । अश्वाः ॥ १० ॥

अत्राश्वसमूहसुतिद्वारेणायं सूयते । ईर्मातास ईरिताः प्रेरिता अंता चेपां ते तथोक्ताः । विरलांता
इत्यर्थः । सिलिकमध्यमासः संघताः संगता मध्यप्रदेशा चेपां ते तथोक्ताः । मध्ये निविडा इत्यर्थः । अथवा
शरीरस्त्रैते विशेषणे । ईर्म ईरितः । पुरतो गुह्य इत्यर्थः । तादृशः पृथुरतो जघनप्रदेशो चेपां ते तादृशाः ।
तथा सिलिकमध्यमासः । संघतः संगतः संलपो मध्यभागो चेपां ते तादृशाः । पुष्टत्वात्प्रीठपुष्टाः संलपमध्या-
स्येत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेच्य सिलिकमध्यमा इत्युक्तं । समित्ययमुपसर्गो यतंत इत्याख्यातेन संबंधयितव्यः ।
शूरणासो विक्रमशीला दिव्यासो दिवि भवा अत्या अतनशीलाः । यद्यप्ययमश्वनाम तथाप्यश्वशब्दस्य वक्ष्य-
माणत्वाद्यं यौगिकोऽवगंतव्यः । ईदृशा अश्वाः श्रेणिशः । एकव्यापाराणां बहूनां समूहः श्रेणिरित्युच्यते ।
शीघ्रधावनाय श्रेणिशः पंक्तीभूय सं यतंते । सम्यग्यत्नं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टांतः । हंसा इव । ते यथा श्रेणीभूता

ईर्मीतास इत्याद्युक्तरूपाः संतोऽंतरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । उच्यते । यद्यदाश्वा दिव्यमज्मं गमनं गंतव्यं वा मार्गमाक्षिपुः व्याभ्रुवन्ति तदा ॥ अयं मन्त्रो यास्केनेवं व्याख्यातः । ईर्मीताः समीरितांताः पुष्टता वा सिलिकमध्यमाः संखतमध्यमाः शीर्षमध्यमा वा । अपि वा शिर आदित्यो भवति यद्गुणैः सर्वाणि भूतानि मध्ये चेषां तिष्ठति । इदमपीतरच्छिर एतस्मादेव समाश्रितान्येतद्दिद्रियाणि भवन्ति । सं शूरणासो दिव्यासो अत्याः । शूरः श्रवतेर्गतिकर्मणो दिव्या दिविजा अत्या अतनाः । हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते । हंसा इतिर्घ्नत्वध्वानं । श्रेणिश्च इति श्रेणिः अयतेः समाश्रिता भवन्ति । यदाक्षिपर्यदापुर्दिव्यमज्ममज्मिमाजिमन्त्राः । नि० ४. १३. इति ॥ ॥ १२ ॥

तव शरीरं पतयिष्वर्ष्वन्तव चिन्तं वात इव ध्रुजीमान् ।

तव शृंगाणि विष्ठिता पुरुचारण्येषु जर्भुराणा चरन्ति ॥ ११ ॥

तव । शरीरं । पतयिषु । अर्ष्वन् । तव । चिन्तं । वातः । इव । ध्रुजीमान् ।

तव । शृंगाणि । विऽस्थिता । पुरुऽचा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥ ११ ॥

हे अर्ष्वन् तव शरीरं पतयिषु पतनशीलं । व्याप्तमित्यर्थः । तथा तव चिन्तं मनो वात इव ध्रुजीमान् शीघ्रगमनवायुरिव । तद्वच्छीघ्रगमनानुकूलमित्यर्थः । किंच तव शृंगाणि शिरसो निर्गताः शृंगस्थानीयाः केशाः पुरुचा पुरुषु बभ्रुषु प्रदेशेषु विष्ठिता विष्ठितानि विविधं स्थिताः । किंच त एवारण्येषु जर्भुराणा मनोहराणि पूर्यमाणानि वा एवंभूताः केशाश्चरन्ति । यद्वा । अचाश्चस्य शृंगाभावात् तद्वदुन्नतानि तेजांसि परिगृह्यन्ते ॥

आश्वमेधिके मध्यमेऽहन्यध्रिगुग्रैषे मा नो मिच इति सूक्तानंतरमुप प्रागाच्छसनमिति द्वे अचौ शंसनीये । सूचितं च । उप प्रागाच्छसनमिति द्वे । आ० १०. ८. इति ॥

उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा देवद्रीचा मनसा दीर्घानः ।

अजः पुरो नीयते नाभिरस्यानु पश्चात्कवयो यन्ति रेभाः ॥ १२ ॥

उप । प्र । अगात् । शसनं । वाजी । अर्वा । देवद्रीचा । मनसा । दीर्घानः ।

अजः । पुरः । नीयते । नाभिः । अस्य । अनु । पश्चात् । कवयः । यन्ति । रेभाः ॥ १२ ॥

अयमर्वाणकुशलो वाज्यश्चः शसनं विशसनस्थानमुप प्रागात् । उपप्रेति । किं कुर्वन् । देवद्रीचा मनसा देवान्गच्छता मनसा दीर्घानो ध्यायन् । कदा देवानस्यदवयवेनार्चामि देवत्वं प्राप्नोमीति वा मनसि ध्यायन् । किंचास्य पुरः पुरस्तात्ताभिर्नहनं । बंधुभूत इत्यर्थः । यद्वा । अस्य बंधनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः पुरो नीयते । पुरतः प्राप्यते । अन्वगुह्य पश्चादनंतरं । अत्र यद्यप्युभयोः पर्यवसितोऽर्थ एव तथाप्यजाश्वोभयानंतर्यत्वप्रकटनाय पदद्वयं । यद्वा । अन्विति क्रियया संबध्यते । कवयोऽनुचाना रेभाः स्रोतार अस्त्रिजो यन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनुचानास्ते कवय इति श्रुतेः । यद्वा । कवय इति मेधाविनाम कविर्मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । रेभ इति स्रोतुनाम रेभो अरितेति तत्र पाठात् ॥

उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमर्वा अच्छा पितरं मातरं च ।

अद्या देवाञ्जुष्टतमो हि गम्या अथा शास्ते दाशुषे वार्याणि ॥ १३ ॥

उप । प्र । अगात् । परमं । यत् । सधऽस्थं । अर्वा । अच्छ । पितरं । मातरं । च ।

अद्य । देवान् । जुष्टऽतमः । हि । गम्याः । अथ । आ । शास्ते । दाशुषे । वार्याणि ॥ १३ ॥

अर्वाणरकुशलोऽयमश्च उप प्रागात् । उपगच्छति । किं । यत्परममुत्कृष्टं सधस्थं सहस्थानं सुकृतिमिरिक्-

अग्निवासयोस्य स्वर्गाख्यं यदस्ति तत् । किमर्थं । पितरं मातरं चाच्छामिमुख्येन प्राप्तुं । हे अथ अथास्मिन्काशि
जुष्टतमः प्रीततमः । स्वर्गं प्राप्नोमीति हर्षयुक्त इत्यर्थः । एवंभूतो देवान् गम्याः । गच्छेद्वान् । हिशब्दो यच्च
उपयुक्तस्य पशोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भोऽनु सखा सयुध्यः । तै० सं० १. २. ४. २. । इत्यादिमंत्रांतरप्रसिद्धिद्योतनार्थः ।
अथानंतरं यजमान आ शास्ते । कस्मै । दाशुषे हविर्दत्तवते स्वस्मै । कानि । वार्याणि वरणीयानि धनानि ।
यद्वा ॥ पुष्यस्य व्यत्ययः ॥ आ शास्ते प्रार्थये यजमानार्थं ॥ १३ ॥

अस्य वामस्तेति द्विपंचाशद्वचमष्टमं सूक्तं दीर्घतमसं । अचेयमनुक्रमणिका । अस्य द्विपंचाशदल्पस्त्वत् स्वेतत्सं-
श्रयोत्यापनप्रश्नप्रतिवाक्यान्यत्र प्रायेण ज्ञानमोषाक्षरप्रशंसा च पंचपादं साकंजानां यन्नायत्रेऽयं स शिंक्ते
सप्तार्धगर्भा गौरीरिति जगत्स्यः । एतदंतं तु वैश्वदेवं तस्याः समुद्रा इति वाचः समुद्रा आपोऽक्षरं सा
प्रस्तारपंक्तिः शकमयमिति शकधूम उचाणं पुत्रिमिति सोमस्त्रयः कोशिन इत्यपिः सूर्यो वायुश्च कोशिनश्चत्वारि
वाग्वाच इंद्रं मित्रं सौरीयो द्वादशेति संवत्सरसंस्थं कालचक्रवर्णनं यस्ते सरस्वत्यै यज्ञेन साध्येभ्यः परानुष्टुप्पीरी
पर्जन्यापिदेवता वांत्वा सरस्वते सूर्याय वेति । अत्र सुत्याबहुत्वेन स्तुतिभागस्याल्पीयस्त्वादिदं सूक्तमल्पसावनं ।
न सूक्तांतरवद्बहुत्वात् । इदमेव वैलक्षण्यं तुशब्देन व्योत्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेण संश्रयोत्यापनादयो बहुवोऽर्थाः
प्रतिपाद्यते । अचिकित्वास्त्रिकितुष इत्यनया संशय उत्थाप्यते । पुच्छामि लेख्यत्र प्रश्नः प्रतीयते । इयं वेदिरित्यत्र
प्रतिवचनं । य ईं चकारेत्यादिना ज्ञानप्रशंसा प्रतिपाद्यते । अपश्चं गोपामित्यादिना ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्य
प्रशंसा । न चरतीत्यक्षरं ब्रह्म । द्वा सुपर्णेत्यादिना तस्य प्रशंसा । पंचपादं पितरं साकंजानां सप्तयं यन्नायत्रे
अधि अयं स शिंक्ते सप्तार्धगर्भा गौरीर्ममायेति षड्जगत्स्यः । समानमेतदित्यनुष्टुप । तस्याः समुद्रा इति प्रस्तार-
पंक्तिः । तल्लक्षणं कंदोयंथे सूचितं । प्रस्तारपंक्तिः पुरतः । पिं० ३. ४०. इति । पुरतः पूर्वार्धे द्वादशाक्षरौ जागतौ
पादौ ततो द्वावष्टाक्षरौ गायत्री सा प्रस्तारपंक्तिरिति सूचार्थः । अनुक्रमणामप्युक्तं । आर्या चेत्यस्तारपंक्तिः
। अनु० ८. ६. इति । शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । गौरीर्ममायेत्येतदंतानां विश्वे देवा देवता । तस्याः
समुद्रा इत्यस्याः पूर्वार्धस्य वाग्देवता । उत्तरार्धस्यापः । शकमयमित्यस्याः पूर्वार्धस्य शकधूमः । उचाणं
पुत्रिमित्युच्चारार्धस्य सोमो देवता । त्रयः कोशिन इत्यस्या अपिसूर्यवायवः । चत्वारि वागित्येषा वाग्देवताका ।
इंद्रं मित्रं वरुणं ऋषणं नियानमित्येते सूर्यदेवत्ये । द्वादश प्रधय इत्यस्याः संवत्सरात्मा कालो देवता । यस्ते
स्तन इत्यस्याः सरस्वती । यज्ञेनेत्यस्याः साध्या देवता । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा देवता ।
दिव्यं सुपर्णमित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता ॥ छत्ससूक्तस्य विनियोगं शौनक आह । स्तयं छत्वा द्विजो
मोहात्त्रिराचोपोषितः शुचिः । सूक्तं अप्त्वास्ववामीयं चिप्रं मुच्येत किल्विषादिति । ऋग्वि० १. २६. ॥ महाव्रते
वैश्वदेवशस्ते वैश्वदेवं निविद्वानं द्विप्रतीकं । तत्रास्य वामस्तेत्यादिकमेकचत्वारिंशद्वचं प्रथमं प्रतीकं । पंचमा-
रण्यके सूचितं । अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति सलिलस्य दीर्घतमस एकचत्वारिंशतं । ऐ० आ० ५. ३. २. इति ॥

अस्य वामस्य पलितस्य होतुस्तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्वः ।

तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्याचापशयं विशपतिं सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अस्य । वामस्य । पलितस्य । होतुः । तस्य । भ्राता । मध्यमः । अस्ति । अश्वः ।

तृतीयः । भ्राता । घृतपृष्ठः । अस्य । अश्वः । अपशयं । विशपतिं । सप्तपुत्रं ॥ १ ॥

अत्र द्वितीयपादे तच्छब्दश्रुतेः प्रथमपादे प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थसंबन्धो यच्छब्दोऽध्याहार्यः । योऽयं
दिवि द्योतते तस्यास्य वामस्य वननीयस्य संभजनीयस्यारोग्यार्थभिः सर्वैः सेवनीयस्य पलितस्य पालयितुः
प्रकाशवृद्धादिप्रदानेन पालकस्य तथा योऽयं दिवि द्योतते तस्यास्य होतुर्ज्ञातव्यस्याङ्गानार्हस्यादित्यस्य
मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये भवो वायुश्च्यते । आदित्यापी अपेक्ष्यास्य मध्यमत्वं । स चाश्वः सर्वत्र व्याप्तः ।
न हि वायुरहितः कश्चित्देशोऽस्ति । तादृशो भ्रातास्ति । भानुस्थानीयो भवति । यथा लोके भ्राता पितृ-
धनस्य भागं हरति तद्वत् । मध्यस्थानमंतरिक्षलोके हरतीति वा । वृध्यर्थं रश्मिभिराहताणां भीमानां रसानां
हरणाद्वा भानेत्युच्यते । पित्र्येण धनेन स्वाजितेन वा भर्तव्यो भवतीति भ्राता । मध्यमो वायुरपि वृध्यर्थं
रसेर्भक्तव्यो भवति । किंच घृतपृष्ठः घृतमाङ्गतिलक्षणं पृष्ठे यस्य तादृशो भ्राता तस्य तृतीयोऽस्ति । भवति ।

त्रयाणां पूरणसृतीयः । उक्तोभयापेक्षया तृतीयत्वं । धातुत्वं प्रतिपादितप्रकारिणात्रापि द्रष्टव्यं । राज्ञी सवितुस्त्रीभोगस्य हरणात् । दिवा स्वकीयतेजसो भागस्य तदर्थमेव भक्तव्यत्वाद्वा धातुत्वं । ऋषिषु धातुषु मध्ये पुरोदेशे वा विरपतिं विशां प्रजानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पणरश्मिपुत्रोपेतं । ऐतिहासिकपक्षेऽदितिः पुत्रकामेति प्रसृति मित्रवरुणादिष्वदितिपुत्रेष्वस्यादित्यस्य सप्तमपुत्रत्वं । ईदृशं महानुभावमादित्यमपञ्चं । अद्राचं । भावनयात्मत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति श्रुतिः ॥ एवं वा । अस्य वामस्य विश्वस्योन्नरितुः । स्रष्टुरित्यर्थः । पलितस्य पालयितुः स्वसृष्टजगत्पालनशीलस्य होतुरादातुः । स्वस्मिन्संहर्तुरित्यर्थः । परमेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रुतिस्रुतिपुराणादिषु प्रसिद्धं । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य धाता तद्भागहारी तदंशभूतः सूत्रात्मा मध्यमः सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । जगद्भारकत्वेन वर्तते । स चाज्ञो व्यापनशीलः । वायुना वै गीतम सूत्रेणायं च लोकः परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि संरब्धानि । ऋ० उ० ३. ७. २. इति श्रुतिः । वक्ष्यमाणविराडपेक्षया वा मध्यमत्वं । किंचास्य परमेश्वरस्य तृतीयो घृतपृष्ठः । घृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पृशकं वा यस्य स तादृशः । पृष्ठं स्युश्तेरिति निरुक्तं । ४. ३. । यद्वा । प्रदीप्तपृष्ठः । पृष्ठशब्दः छत्स्वशरीरोपलक्षकः । प्रकाशितशरीराभिमानोऽर्थः । न त्वयं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूत्रात्मवत्स्पृशं नाविषयो भवति । ऋषिषु मध्ये विरपतिं विशां प्रजानां पतिं । उपलक्षणमेतत् । सर्वस्य पतिमित्यर्थः । सर्वस्य पतिः सर्वस्वेशान इति श्रुतिः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा यस्य तादृशं । स्वमायया सृष्टसर्वलोकमित्यर्थः । अपञ्चं । पञ्चयं । साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ अयमर्थः । स्वाधीनमायाजगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत् उत्पन्नौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनी द्वौ विराट्सूत्रात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षभावात् सृष्ट्यादिकारणं परमेश्वरं ज्ञेयत्वेन प्रसिद्धं श्रवणमननादिसाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः ॥ एवमुत्तरत्राप्यध्यात्मपरतया योजयितुं शक्यं । तथापि स्वरसत्त्वाभावाद्ब्रह्मविस्तरभयाच्च न लिख्यते । यच्च द्वा सुपर्णेत्यादौ स्फुटमाध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते तत्र तत्र प्रतिपादयामः । अयं मंत्रो यास्तेन व्याख्यातः । अस्य वामस्य वननीयस्य पलितस्य पालयितुरित्यादिना । नि० ४. २६. । तच्च व्याख्यानमत्रानुसंधेयं ॥

सप्त युंजति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा ।

चिनाभिं चक्रमजरंमनुर्वं यचेमा विश्वा भुवनाधि तस्युः ॥ २ ॥

सप्त । युंजति । रथं । एकंऽचक्रं । एकः । अश्वः । वहति । सप्तऽनामा ।

चिनाभिं । चक्रं । अजरं । अनुर्वं । यच्च । इमा । विश्वा । भुवना । अधि । तस्युः ॥ २ ॥

एकचक्रमेकरथांगोपेतं । यद्यपि चीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमित्युच्यते । रथं रहणस्वभावं सूर्यस्य संबन्धिनं सप्तैतत्संख्याका अश्वो युंजति । अनुबध्ति । वहत्यहोरात्रनिर्वाहाय । किं वस्तुतः सप्तनेत्याह । एकोऽश्वः सप्तनामिक एव सप्ताभिधानः सप्तधा नमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्तरूपं धृत्वा वहतीत्यर्थः । वाय्वधीनत्वादेतरिचसंचारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत आह । चिनाभि वलयत्रयमध्यस्थितनाभिस्थानीयच्छिद्रत्रयोपेतं अजरमरणधर्मकं अनर्धमशिथिलं । पुनस्तदेव विशिष्यते । यच्च यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि प्रसिद्धानि सर्वाणि भूतजातान्यध्याश्रित्य तस्युः । तिष्ठति । यद्वा । एकचक्रमेकचारिणमसाहाय्येन संचरंतं रथमादित्यमंडलं सप्त युंजति । सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा रश्मयः सप्तप्रकारकार्यो असाधारणाः परस्परविलक्षणाः षडृतवः । एकः साधारण इत्येवं । अथवा मासद्वयात्मकाः षट् अपरोऽधिकमासात्मक इत्येवं सप्तर्तवो युंजति । एतस्य कार्यं निर्वहतीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽश्वो व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्त रसानां संनमयितारो रश्मयो यस्य तादृशः सप्तर्षिभिः सूत्रमानो वादित्यो वहति । धारयति । भ्रमयतीत्यर्थः । किं । चिनाभि चक्रं । तिस्रो नाभिस्थानीयाः संध्याः संबद्धा वा त्रय अतवो यस्य तत्तादृशं । के ते । ग्रीष्मवर्षाहिमंताख्याः । यद्वा । भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालास्त्रिनाभयः । तद्विशिष्टं चक्रं चक्रवत्पुनःपुनः परिभ्रममाणं संवत्सराख्यं चक्रमजरं मरणरहितं । न हि कदाचिदपि कालो म्रियते । अनादिनिधनः काल इति स्मृतेः । अनर्धमप्रतिहतं । ईदृशं संवत्सराख्यं चक्रं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनरावर्तयति । संवत्सरादर्वाचीनानां तत्रैवांतर्भावात् ततो युगादीनां तदापुनिसाध्यत्वात्संवत्सरस्य चक्रत्वेन

निरूपणं। पुनः कीदृशं तत्। यत्र यस्मिंश्चक्र इमा विश्वा भुवनेमानि सर्वाणि भूतान्यधि तस्युः आश्रित्य तिष्ठन्ति काकाधीनत्वात्सर्वस्य स्थितिः। ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिहानेन मोक्षसद्भावात् ज्ञानमोक्षाच्च-
रप्रशंसा चैतन्मुक्तमख्यामुक्तं। अयमपि मंत्रो यास्केय सप्त युञ्जति रथमेकचक्रमेकधारिणमित्यादिना व्या-
ख्यातः। नि० ४. २७.। तदन्वयानुसंधेयं ॥

इमं रथमधि ये सप्त तस्युः सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्याः।

सप्त स्वसारो अभि सं नवन्ते यत्र गवां निहिता सप्त नाम ॥३॥

इमं। रथं। अधि। ये। सप्त। तस्युः। सप्तऽचक्रं। सप्त। वहन्ति। अश्याः।

सप्त। स्वसारः। अभि। सं। नवन्ते। यत्र। गवां। निऽहिता। सप्त। नाम ॥३॥

इममुक्तस्वरूपमादित्यमंडलाख्यं संवत्सराख्यं वा रथं ये सप्त रथमयोऽधि तस्युः अधिष्ठिताः। संवत्सरपथे
ऽयनर्तुमासपक्षदिवसराचिमुहूर्ताख्याः सप्तावयवा अधितिष्ठन्ति। कीदृशं रथं। सप्तचक्रं। चक्रनाम्नरणात्
क्रमशादा चक्राणि रथमयः। ते सप्त यस्य रथस्य तादृशसुभयविधं रथं पूर्वोक्ता अधिष्ठिता अश्या व्यापन-
शीलाः सप्त वहन्ति। निर्वहन्ति च। तादृशं रथं सप्त स्वसारः स्वयंसरणाः। स्वरादित्यः। तेन सारिताः
परस्परं स्वस्वभूता वा सप्तसंख्याका रथमय अतवश्याभि सं नवन्ते। आभिमुख्येन संगच्छन्ति। असाधारणाः
परस्परविलक्षणकार्याः षड्रतवः सर्वसाधारण एक इति सप्तत्वं। यदा। उक्तरूपा मासद्वयात्मकाः षट्
त्रयोदशमासात्मकः सप्तम इति सप्तत्वं। कीदृशो रथ इति तदुच्यते। यत्र यस्मिन्त्रय उभयविधे गवां वाचां
सुतिरूपाणां सप्त सप्तविधानि नाम नमनानि सप्तस्वरूपाणि निहितानि। सप्तस्वरोपेतैः सामभिः सुत्यं
रथमित्यर्थः। यदा। गवामुदकानां सप्त सर्पणस्वभावानि नाम नमनानि यत्र यामु स्वस्वेषु निहिता स्वसारः
परस्परस्वभूता देवनवोऽभि सं नवन्ते ॥

को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वतं यदन्स्था विभर्ति।

भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्वित्को विद्वांसमुप गात्प्रष्टुमेतत् ॥ ४ ॥

कः। ददर्श। प्रथमं। जायमानं। अस्थन्ऽवतं। यत्। अन्स्था। विभर्ति।

भूम्याः। असुः। असृक्। आत्मा। क्व। स्वित्। कः। विद्वांसं। उप। गात्। प्रष्टुं। एतत् ॥४॥

एवं प्रपंचस्य कालायत्ततां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविषयत्वमाह। को ददर्श। को द्रष्टुं
शक्नुयात्। कदा। प्रथमं। खण्डेः पूर्वं। अव्याकृतावस्थायामित्यर्थः। किं। जायमानं। प्रथमभावविकारमापन्नं।
उत्पद्यमानं प्रपंचमित्यर्थः। दुर्ज्ञेयत्वे हेतुमाह। यद्यस्मादस्थन्वतमस्थिमंतं सशरीरं। उपलक्षणमेतत्। कार्यभा-
वमापन्नमित्यर्थः। अन्स्थास्त्रिरहिताशरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिर्विदांतप्रसिद्धेश्वरायत्ता माया विभर्ति गर्भ-
वदंतर्धारयति। अव्याकृतावस्थायामनस्थोऽशरीरः परमेश्वरो विभर्ति। यदा केवलः परमेश्वरो मायाशब-
लितः सन्निरं अगन्निर्मितवानुत्पत्तिसमये देहादिसहितस्य कस्यचिदभावात्को ददर्श। तदानीं मनो नित्यमात्मा
च नित्यः तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानानीति चेत् सोऽपि न संभवतीत्यत आह। भूम्याः संबन्धि पार्थिवं
स्थूलशरीरं असुः प्राणः तदुपलक्षितं सूक्ष्मशरीरं अस्वक् शोणितं। एतत्सप्तधातूपलक्षकं। यद्यपि शरीरं
पंचभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्यक्षत्वात्तदपेक्षयोक्तं। आत्मा तेः संबन्धितः क्व स्वित्। कुचाक्षी। न कश्चिद-
क्षीत्यर्थः। नाव्यक्तिकं च न मिषत्। ऐ० आ० २. ४. १. इति श्रुतिः। विद्वांसं अगत्कारणविषयज्ञानवन्तमन्वं गुर्वादि-
कमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽस्यमतिरूप गात्। उपगच्छति। तादृशो देहेन्द्रियसंघातरूप आत्मा तस्मिन्समये
कुचाक्षी। प्रष्टा प्रतिवक्ता बोधावपि नाक्षीत्यर्थः। न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽव्यभिक्तं यत्प्रश्नदिति श्रुतिः।
यदा। प्रथमं प्रथमभाविनं अगतः कारणभूतं को ददर्श। कः साक्षात्करोति। जायमानमस्थन्वतं मनुष्यमन-
श्चिकः परमेश्वरः सशरीरमशरीरो यद्यस्माद्विभर्ति। द्रष्टुरपि तत्कार्यत्वादिति भावः। शिष्टं समानं ॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन्देवानामेना निहिता पदानि ।

वत्से बष्कयेऽधि सप्त तंतून्वि तन्नरे क्वय्य ओतवा उं ॥ ५ ॥

पाकः । पृच्छामि । मनसा । अविऽजानन् । देवानां । एना । निऽहिता । पदानि ।

वत्से । बष्कये । अधि । सप्त । तंतून् । वि । तन्नरे । क्वय्यः । ओतवै । उं इति ॥ ५ ॥

पाकः पक्तव्योऽपक्रमतिरहं मनसा संस्कृतिगाविजानन्नतिगहनं तत्त्वं विशेषेण ज्ञातुमशक्नुवन् पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । अज्ञाने कारणमाह । एनेनानि पदानि संदेहास्यदानि तत्त्वानि देवानां निहितानि । देवानामपि गूढानीत्यर्थः । यद्वा । देवानां पदानि तत्त्वानि निधिवन्नोपधित्वा स्थापितानि । अतः पृच्छामि तत्त्वज्ञानोपयोगायेति शेषः । तानि कानीति उच्यते । वत्से सर्वस्य निवासभूते बष्कये । बडिति सत्यनाम । तत्कषतीति बष्कय आदित्यः । यद्वा । बष्कयो नामैकहायनो वत्सः । पुनरपि वत्सशब्दस्य पुथपिदेशाद्बष्कयशब्देन तत्कालमात्रं लक्ष्यते । तस्मिन्नादित्येऽध्यधिकं सप्त तंतून्सायमानान् सप्त सोमसंस्थाष्कवयो मेधाविनो यजमाना ओतवै जगद्रूपतिर्यक्ततून्वेतुं वि तन्नरे । वितन्वति । यद्वा । सप्त तंतवः सप्त च्छंदांसि । तानि वितन्वति । किमर्थं । ओतवै सप्तसोमसंस्थारूपतिर्यक्ततुसंतानाय । यच्चनिर्माणाथेत्यर्थः । यज्ञानां स्थितेः सूर्याधीनत्वादिति भावः । ईदृशं तत्त्वं पृच्छामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।

वि यस्तस्तंभ षठ्ठिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वित्देकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् । चिकितुषः । चित् । अत्र । कवीन् । पृच्छामि । विद्मने । न । विद्वान् ।

वि । यः । तस्तंभ । षट् । इमा । रजांसि । अजस्य । रूपे । किं । अपि । स्वित् । एकं ॥ ६ ॥

अचिकित्वान् देवतातत्त्वमजानन्नहं चिकितुषो विशेषेण तत्त्वं जानतः कवीन् क्रांतदर्शिनोऽधिगतपरमार्थानचास्मिंस्तत्त्वविषये पृच्छामि । किमर्थं । विद्मने वेदनाय परमार्थज्ञानाय । किं जानन्नैव पराम्भावर्यं जेत्याह । विद्वान् पृच्छामि अपि त्वज्ञानादेव । यः परमेश्वरस्तंभ संमितवान् नियमितवान् । अथ य आत्मा स सेतुर्विधुतिरेषां लोकानामसंभेदाय । छां० उ० ८. ४. १. इति श्रुतेः । किं । इमेमानि षड्जांसि लोकान्त्रजनात्मकान् । लोका रजांस्युच्यन्त इति निश्चयः । यद्यपि लोकाः सप्त तथापि सत्यलोकस्य कर्मिणां सर्वेषां साधारणत्वाभावात् षडित्युक्तं । ननु षडेवोक्ताः सप्तमः किमिति न निर्दिष्ट इति उच्यते । अजस्य जननादिरहितस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो रूपे स्वरूप एकं सत्यलोकाख्यं पुनरावृत्तिरहितं स्थानं किमपि स्वित् । किंस्वित् । तत्र केनाप्यधिगतं शक्यमित्यर्थः । कैश्चिदेवोपासकैरर्चिरादिमार्गेण गंतव्यत्वादिति भावः । यद्वा । षड्जांसि विलक्षणाः षडृतवः । तान्यस्तंभयत्तत्त्वं । अजस्य गमनशीलस्य जम्बरहितस्य वादित्यस्य रूपे रूप्यमाणे दृश्यमाने मंडले एकमद्वितीयं किमपि स्वित् । यत्किंचिद्वाङ्मनसगम्यं तत्त्वमस्ति तत्पृच्छामि । अथ य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते । मै० उ० ६. १. इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितं तत्त्वमित्यर्थः । अथवा षड्भिर्मानि रजांसि चिविधाभूलोकांश्च यस्तंभ । तिस्रो भूसीधरयत्कीरुत ब्रून् । ऋ० २. २७. ८. इति निगमः । तस्याजस्य परब्रह्मणो रूपे नानाविकारभाजि जगति किमपि स्वित्देकमेकात्मकमस्तीति प्रश्नः । अविशेषमस्तिनाममात्रमेकरूपमस्तीत्युत्तरविवक्षया प्रश्नः । अस्तीत्येवोपलब्धमित्युक्तेः ॥

इह ब्रवीतु य ईमंग वेदास्य वामस्य निहितं पदं वेः ।

शीर्ष्णः क्षीरं दुहते गावो अस्य वृद्धिं वसाना उदकं पदापुः ॥ ७ ॥

इह । ब्रवीतु । यः । ई । अंग । वेदं । अस्य । वामस्य । निऽहितं । पदं । वेरिति वेः ।

शीर्ष्णः । क्षीरं । दुहते । गावः । अस्य । वृद्धिं । वसानाः । उदकं । पदा । अपुः ॥ ७ ॥

इहेदानीमीमितद्वयमाणं तत्त्वमंग चिप्रमविचारेण ब्रवीतु । कः । यो वेद सः । कीदृशं तत् । अस्य पुरतो दृक्षमानस्य वामस्य वननीयस्य वेगैतुरादित्यस्य पदं सर्वैर्गतव्यं स्वरूपं निहितं गूढं वर्तते । किंचास्यादित्यस्य शीर्षाः शिरोवदुद्धतस्य सर्वेषामुत्कृष्टस्य वा गावः केचन वर्षकालीना रश्मयः शीरमुदकं द्रुहते । चरन्ति । वृत्रिं । रूपनामितत् । रूपं वसना आच्छादयन्तीतिविस्तरेण तेजसा तपंतः केचनास्य गावो रश्मय उदकं स्वच्छं पदा छष्टेभैव मार्गेणापुः । पिबन्ति । भूमिं निरुदकां कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्य स्वरूपं ब्रवीत्वित्यन्वयः ॥

माता पितरंभूत आ बभाज धीत्यये मनसा सं हि जग्मे ।

सा बीभत्सुर्गर्भरसा निविद्धा नमस्वंत इदुपवाकमीयुः ॥ ८ ॥

माता । पितरं । ज्ञूते । आ । बभाज । धीती । अये । मनसा । सं । हि । जग्मे ।

सा । बीभत्सुः । गर्भरसा । निऽविद्धा । नमस्वंतः । इत् । उपऽवाकं । ईयुः ॥ ८ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी पितरं पालकं दुलोकं तत्स्थं । दुलोकस्यमादित्यमित्यर्थः । तमा बभाज । आमजते । किमर्थं । अत उदके यज्ञे वा निमित्तभूते सति । केन दारेण । धीती धीत्या कर्मणा यागादि-
रूपेण । स्वकीयेनाज्यसोमादिहविषा तर्पयतीत्यर्थः । अये ततः पूर्वं पिता च मनसास्यामभिप्रायवता चेतसा सं जग्मे हि । संसिष्टो वर्तते खलु । वृष्टिमकरोदित्यर्थः । अनंतरं सा माता बीभत्सुर्गर्भबंधनेच्छावती गर्भरसा गर्भरसेन गर्भोत्पत्तिनिमित्तेन रसेन निविद्धा नितरां विद्यासीत् । यद्वा । गर्भे रस ओषध्याद्युत्पादनसमर्थमु-
दकं यस्याः सा तादृशुदकेनायंतं क्षिप्त्वा निविद्धा ऋषीवलेहंस्वस्विन नितरां विदारिता भवति बीजावापार्थं । अत्रायं समाधिः । या काचन योषिदपत्न्यार्थं स्वपतिं युवानं यौति स च तस्यामनुरागयुक्तः संगतो भवति सा चांतर्वती सती पुत्राञ्जनयतीति तद्वद्वापि । अनंतरं नमस्वंत इत्यावित्रीहिप्रियंभाष्यतवंत एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्यगभिवृद्धानि सस्यानीति वचनमीयुः । प्राप्तुवन्ति । यद्वा । हविल्लक्षणात्तवंत उपेत्य वचनं प्रेषादिरूपमीयुः । वृष्टी सत्यां सस्यादिद्वारा यागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥

युक्ता मातासीद्भुरि दक्षिणाया अतिष्ठन्नर्भो वृजनीष्वंतः ।

अमीमेह्वत्सो अन्नु गामपश्यद्विश्वरूप्यं चिषु योजनेषु ॥ ९ ॥

युक्ता । माता । आसीत् । धुरि । दक्षिणायाः । अतिष्ठत् । गर्भः । वृजनीषु । अंतरिति ।

अमीमेत् । वत्सः । अन्नु । गां । अपश्यत् । विश्वरूप्यं । चिषु । योजनेषु ॥ ९ ॥

माता । निर्मीयन्तेऽस्मिन्भूतानीति माता यौः । दक्षिणाया अभिमतपुरणसमर्थायाः पृथिव्या धुरि निर्वहणे युक्तासीत् । वर्षणाय समर्थोभूदित्यर्थः । कथमिति तदुच्यते । गर्भो गर्भस्थानीय उदकसंघो वृजनीषुदकवत्सु मेघपंक्तिष्वंतर्मध्येऽतिष्ठत् । तिष्ठति । अनंतरं वत्सः पुत्रस्थानीय उदकसंघस्त्रिषु योजनेषु मेघरश्मिवायुषु संयुक्तेषु सत्स्वसोमेत् । वर्षणसमये शब्दयति । अनंतरं विश्वरूप्यं विश्वरूपवतीं गामन्वपश्यत् । अनुक्रमेण पश्यति । वर्षतीत्यर्थः । यद्वा । चिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वर्षणाय गां भूमिं प्रत्यमीमेत् । अनंतरं सर्वो जनोऽनुक्रमेण विश्वरूप्यं सस्यादिभिर्नानारूपवतीं भूमिमपश्यत् । पश्यति ॥

तिस्रो मातृस्त्रीन्पितृन्विभ्रदेकं ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवं ग्लापयन्ति ।

मंचयन्ति दिवो अमुष्यं पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्द्रां ॥ १० ॥

तिस्रः । मातृः । चीन् । पितृन् । विभ्रत् । एकः । ऊर्ध्वः । तस्थौ । न । ई । अवं । ग्लपयन्ति ।

मंचयन्ति । दिवः । अमुष्यं । पृष्ठे । विश्वविदं । वाचं । अविश्वमिन्द्रां ॥ १० ॥

एकः प्रधानभूतोऽसहायो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः संवत्सराख्यः काशो वा तिस्रो मातृः सख्यपृष्ठा-
युत्पादयित्रीः । चित्वादिश्लोकत्रयमित्यर्थः । तथा भीष्पितृभ्रमतां पालयितृश्लोकत्रयाभिमानिनोऽपिवायु-
सूर्याख्यान्विभ्रत सन्तुर्ध्वस्तस्थी । उन्नतोऽत्यंतदीर्घस्तिष्ठति भूतभविष्यदाद्यात्मना । सूर्यपक्षे सर्वेभ्य उन्नतः । ईमेन
नाव ग्लपयति । ग्लानिं नैव कुर्वति । न हि काल आदित्यो वान्येन पराभूयते । दिवः पृष्ठे युक्तो कस्योपर्यंत-
रिच्छे मन्त्रयति । गुप्तं परस्परं भाषति देवाः । किं । विश्वविदं विश्ववेदनसमर्थो विश्वेर्वेदनीयां वाविश्वमिन्वाम-
सर्वव्यापिनीं वाचं गर्जितलक्षणां । अमुष्यादित्यस्य संबन्धिनीं मन्त्रयंत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

द्वादशारं नहि तज्जरायु वर्वति चक्रं परि द्यामृतस्य ।

आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्त शतानि विंशतिश्च तस्युः ॥ ११ ॥

द्वादशऽअरं । नहि । तत् । जरायु । वर्वति । चक्रं । परि । द्यां । ऋतस्य ।

आ । पुत्राः । अग्ने । मिथुनासः । अत्र । सप्त । शतानि । विंशतिः । च । तस्युः ॥ ११ ॥

ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनःक्रमणशीलं मंडलाख्यं रथचक्रं वा वर्वति । पुनः-
पुनर्वर्तते । संचरति । कुत्र । द्यां परि युक्तो कस्यांतरिक्षस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारं द्वादशसंख्याकमेषा-
द्विराशात्मकैर्भासात्मकैर्वरे रथांगावयवैर्युक्तं । किंच तच्चक्रं नहि जरायु नैव खलु जरायु भवति । हे अग्ने
सर्वदागमनयुक्तादित्य । यद्वा । अग्नेरेव स्थानत्रये तत्तदात्मना वर्तमानत्वादसावप्यपिरित्युच्यते । अत्रास्मिंस्त्व-
दीये चक्रे मिथुनासः स्त्रीपुंसरूपेण परस्परं मिथुनभूताः सप्त शतानि विंशतिश्च विंशत्युत्तरसप्तशतसंख्याकाः
पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राणिनां दुःखान्तातारो वाहोरात्ररूपास्तस्युः । तिष्ठति । नियन्ति । षड्यधिकशतत्र-
यसंख्याकान्यहानि तावत्य एव रात्रय इत्येवं तद्विभागः । सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सराख्याहोरात्राः स
एषोऽहःसंमासः । ऐ० आ० ३. २. १. इत्यारण्यकं ॥

पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्थे पुरीषिणं ।

अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षठर आहुरर्पितं ॥ १२ ॥

पंचऽपादं । पितरं । द्वादशऽआकृतिं । दिवः । आहुः । परे । अर्थे । पुरीषिणं ।

अर्थ । इमे । अन्ये । उपरे । विऽचक्षणं । सप्तऽचक्रे । षटऽअरे । आहुः । अर्पितं ॥ १२ ॥

पंचपादं पंचसंख्याकर्त्वात्मकपादोपेतं । एतद्वैमंतशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायं । पितरं सर्वस्य प्रीणयितारं
द्वादशाकृतिं द्वादश मासा एवाकृतयो यस्य तादृशं पुरीषिणं वृथ्युदकेन तद्वतं प्रीणयितारं वा । पुरीषमित्यु-
दकनाम । उक्तलक्षणं संवत्सरचक्रं दिवो युक्तो कस्य परेऽर्थे । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । परस्मिन्नर्थेऽंतरिक्षलक्षणे
ऽवस्थित आदित्य इत्यर्थः । तस्मिन्नर्पितमाहुः । एतदुत्तरत्र स्थितमत्राप्यनुषज्यते । यद्यत्रार्पितं तत्तदधीनं अतः
संवत्सरं सूर्यायत्तमाहुः इत्यर्थः । अथेमेऽपि चान्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमंते
ऽस्मिन् उपरताः प्राणिनोऽचेति वोपरः संवत्सरः । तस्मिन्कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्यरश्मयस्तद्गुरेण चक्र-
स्थानीया यस्य स तथोक्तः । यद्वा । अयनर्तुमासपक्षाहोरात्रिमुहूर्तानि सप्त सप्त चक्राणि पुनःपुनःक्रममाणानि
यस्य तादृशे । षठरे षडृतव एवारा नामौ प्रलृताः संबद्धा यस्य तथोक्तलक्षणे संवत्सरे रथे विचक्षणं विवि-
धदर्शनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तररूपमिन्नगतेस्त्रीत्रमंदादिभावस्य च
कालाधीनत्वात्तदधीनमाहुः । अन्ये तु संवत्सराद्यात्मकस्य कालस्य सूर्यगमनागमनसाध्यत्वात्तदायत्तत्वा-
त्तादृशेति ॥

पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्ना तस्युर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाशस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥ १३ ॥

पंचऽश्वरे । चक्रे । परिऽवर्तमाने । तस्मिन् । आ । तस्युः । भुवनानि । विश्वा ।
तस्य । न । अर्षः । तप्यते । भूरिऽभारः । सनात् । एव । न । शीर्यते । सऽनाभिः ॥ १३ ॥

पंचारे पंचर्तुपरैर्युक्ते चक्रे संवत्सरात्मके परिवर्तमाने संवत्सरपरिवत्सरादिरूपेण पुनःपुनरावर्तमाने सति तस्मिन्कालचक्रे विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्त इत्यर्थः । किंच तस्य चक्रस्य मध्ये वर्तमानो ऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न तप्यते । न पीड्यते । किंच सनादेव सनातन एव सनाभिः समाननाभिकः सर्वदैकरूपनाभिरसी न शीर्यते । न भिद्यते । यथा लौकिकरथाद्यो भारेण भयो भवति अश्वादिभ्यो च नाभिर्विवृता भवति तद्वदत्रापि नास्तीत्यर्थः ॥

सनेमि चक्रमजरं वि वावृत उक्तानायां दश युक्ता वहन्ति ।

सूर्यस्य चक्षु रजसैत्यावृतं तस्मिन्नापिता भुवनानि विश्वा ॥ १४ ॥

सऽनेमि । चक्रं । अजरं । वि । ववृते । उक्तानायां । दश । युक्ताः । वहन्ति ।

सूर्यस्य । चक्षुः । रजसा । एति । आऽवृतं । तस्मिन् । आपिता । भुवनानि । विश्वा ॥ १४ ॥

सनेमि समाननेम्येकप्रकारवह्निर्वलयमन्त्रीणेमि चक्रं संवत्सराख्यमजरं सदातनमपि जरारहितं वि ववृते । पुनःपुनर्विशेषेण वर्तते । उक्तानायामूर्ध्वतनायामीषायामुपरिविस्तृतभूम्यां वा दशैन्द्रादयः पंच लोकपाला निषादपंचमाश्वत्वारो ब्राह्मणादयो वर्णा मिलित्वा दशसंख्याका युक्ताः स्वस्वव्यापारयुक्ता वहन्ति । निर्वहन्ति । कृत्स्नं जगन्निर्वहन्तीत्यर्थः । तन्निर्वाहार्थत्वात्कालस्य । किंच सूर्यस्यादित्यस्य चक्षुः ख्यानस्वभावं सर्वस्य चक्षुःस्थानोयं वा मंडलं । चक्षुः ख्यातिर्वा चष्टेवेति निश्चयं । ४. ३. । रजसा वृष्युदकेनावृतं व्याप्तमिति । गच्छति । उदकं रज उच्यत इति यास्तः । नि० ४. १९. । तादृशे मंडले विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातान्नापिता । अपितानि । तदधीनत्वान्निषां ॥

साकंजानां सप्रथमाहुरेकजं षष्ठिद्यमा ऋषयो देवजा इति ।

तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यान्ने रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥ १५ ॥

साकंऽजानां । सप्रथं । आहुः । एकऽजं । षट् । इत् । यमाः । ऋषयः । देवऽजाः । इति ।

तेषां । इष्टानि । विऽहितानि । धामऽशः । स्यान्ने । रेजन्ते । विऽकृतानि । रूपऽशः ॥ १५ ॥

साकंजानामेकस्मादादित्यात्सहोत्पन्नानां सप्तानामृतूनां मध्ये सप्रथं सप्तममृतुं ॥ षट् च च्छंदसि । पा० ५. २. ५०. । इति षट् ॥ एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः । चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकनेन वसंतायाः षड्वर्तव्यो भवति । अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः । न च तादृशो मास एव नास्तीति मंतव्यं । अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । तै० सं० ६. ५. ३. ४. । इति श्रुतेः । तदेवोच्यते । षष्ठिद्यमाः । इच्छब्द एवकार्थः । षड्वर्तव्यो मासद्वयरूपा ऋषयो गंतारः । ते च देवजा देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः । निःसूर्योऽधिकमासो मंडलं तपते रवेरित्यादिस्मृतेः । तस्मात् षड्वर्तव्य देवजाः अदेवज एकः । तेषामृतूनां स्वरूपाणीष्टानि सर्वलोकामिमतानि धामशस्तत्स्थानि विहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपशो रूपभेदेन विकृतानि विविधाकृतियुक्तानि । स च रूपभेदसूत्रिरीशैरास्नातः । स रसमह वसंताय प्रायच्छयवं ग्रीष्माद्येत्यादि । तै० सं० ७. २. १०. १. । स्यान्नेऽधिष्ठात्रे तदर्थाय रेजन्ते । चक्षन्ति । जगद्भवहाराय पुनःपुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षखान् वि चैतदंधः ।

कविर्यः पुत्रः स इमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितृष्पितासत् ॥ १६ ॥

स्त्रियः । सतीः । तान् । ऊं इति । मे । पुंसः । आहुः । पश्यत् । अक्षण् ऽवान् । न ।
 वि । चेतत् । अंधः ।
 कविः । यः । पुत्रः । सः । ईं । आ । चिकेत । यः । ता । वि ऽजानात् । सः । पितुः ।
 पिता । असत् ॥ १६ ॥

मे मदीया या दीधितयः स्त्रियः संस्तानवत्यो योषितः सतीः सत्यः । योषिद्वदुदकरूपगर्भधारणा-
 त्स्त्रीत्वं । एषां ररमीनामाविष्टलिंगत्वात्स्त्रीलिंगता । तानु तान्नरमीनेव पुंस आहुः । प्रभूतवृथ्युदकसेतुन्पु-
 षानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुँल्लिंगता । अमुमर्थमत्यंतनिगूढमक्षणान् ज्ञानवृथ्युपितः कश्चिन्महान्यस्यत् । जा-
 नाति । अंधोऽतथा रूपः खूलदृष्टिर्मे वि चेतत् । न विचेतयति । न जानाति । किंच यः कविः क्रांतदर्शी पुत्रः
 स्त्रीपुरुषरूपाणां ररमीनां पुत्रस्थानीयः पुरु जगतां जाता वृथ्युदकलक्षणोऽस्ति स ईं स एव पुत्रः । यद्वा ।
 ईमेनमर्थं । स्त्रीणां सतीनां पश्चात्पुरुषभावमा चिकेत सर्वतो जानाति । पित्रोः स्थितिं पुत्र एव जानाति
 नान्यः । यः कश्चित्ता तानि विजानात् स्त्रीपुरुषपुत्ररूपाणि जानीयात् स पितुः पितासत् । पिता वृथ्या
 जगत्यालको ररिमसमूहः । तस्यापि पितादित्यः स भवति । आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा । लौकिकोक्ति-
 रियं । यस्तानि जानाति स एवं भवति । स्वयं पितुः पुत्रः सन्नपि स्वपुत्रापेक्षया पिता च भवति । पुत्रपीचादि-
 सहितश्चिरकालं जीवी भवति । इत्यधिदैवतं ॥ अथाध्यात्मं । या इदानीं स्त्रियः सतोः स्त्रीत्वं प्राप्ता आहुर्लौ-
 किकाः तानु तानेव मे मह्यं पुंसः पुरुषानाहुः । प्रतिपादयति तत्त्वज्ञाः । कथमन्यस्थान्यभावः उच्यते । एकस्मिन्
 निरक्षसमस्तोपाधिककस्यात्मनस्तद्देहावस्थानमात्रेण तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः । श्रूयते हि । त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं
 कुमार उत वा कुमारी । श्वे० उ० ४. ३. इत्यादि । स्त्रीत्वं पुंस्त्वं चोभयमपि वस्तुतो नास्तीत्युक्तं भवति ।
 श्रुतिरपि तदभावं बोधयति । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स चोद्यते
 । श्वे० उ० ५. १०. इति । द्वितीयः पादः पूर्ववत् । किंच पुत्रो वयसात्योऽपि यः कविः क्रांतप्रज्ञो ज्ञानी स्यात्
 ररिममर्थं स विचिकेत । जानाति । एवमुक्तलक्षणस्य परमात्मनस्ता तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानात्
 स्त्रीपाधिकानि जानीयात् स पितुः स्तोत्रादकस्यापि ज्ञानरहितस्य पितासत् । पितृवत्पूज्यो भवति । उक्तमर्थ-
 मभिप्रेत्य तांडकब्राह्मणं । शिशुर्वा आंगिरसो मंचकृतां मंचकृदासीत् स पितृन् पुत्रका इत्यामंत्रयतेत्युपक्रम्य ते
 देवानपुच्छंत ते देवा अन्नवन्नेष वाव पिता यो मंचकृदिति । तां १३. ३. २४. मंचकृदुरेव किल पितृत्वं
 तत्त्ववित् पितुः पितासदिति किमाश्चर्यमित्यभिप्रायः ॥

अवः परेण पर एनावरेण पदा वत्सं विभ्रती गौरुदंस्थ्यात् ।

सा कद्रीची कं स्वित् परागात्कं स्वित्सूते नहि यूथे अंतः ॥ १७ ॥

अवः । परेण । परः । एना । अवरेण । पदा । वत्सं । विभ्रती । गौः । उत् । अस्थ्यात् ।

सा । कद्रीची । कं । स्वित् । अर्धं । परा । अगात् । कं । स्वित् । सूते । नहि । यूथे ।

अंतरिति ॥ १७ ॥

अत्रापि ऋयमानाहुतिर्गोरूपेण सूयते । गीर्गोरूपा गमनशीलैषाहुतिसंधेन पोथं वत्सं वत्सस्थानीयम-
 पिमवोऽवस्तादधोदेशे परेण पदा पादद्वयेन स्वावयवेनाकथ्य विभ्रती धारयती तथा परः परस्तादुपरिदेश
 एनानेनावरेण च पदा पादद्वयेनाकथ्य तमेव वत्सं विभ्रत्युदस्थात् । सूर्यं प्रत्युत्तिष्ठति । अपी प्रास्ताहुतिः
 सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । मनु० ३. ७६. इति स्मृतिः । अथैवं कृतवती साहुतिः कद्रीची क्क गतित्वनिश्चयगमना ।
 आदित्यं प्राप्तवतीत्यर्थः । कं स्वित् कं फलभाजं पुरुषं प्रत्यर्धमर्धमार्गमागत्य । यद्वा । अर्धमृद्धं । परागात् ।
 परागच्छति । आगत्य च क्क स्वित्सूते । कुच प्रदेशे फलमुत्पादयति । नहीतरगोवदियं यूथेऽंतः सजातीयगोमध्ये
 सूते । साधारण्येन यत्रकचिन्न सूते अपि तु कश्चिद्विदनुष्ठातरि । अतः स महान् को नु खल्विति । यद्वा ।

आदित्यरश्मिसमूह एव गोरूपेण स्तूयते । गौरुक्तलक्षणा रश्मिरूपा गौरवत्सं वत्सवद्रक्षणीयं यजमानमुक्त-
क्रमेण बिभ्रत्युदस्थात् । अथ तथा कृत्वा सा कद्रोश्चदृश्यगमना सती कं स्विदर्धमुद्यमर्धस्नानभाजं वा कं स्वि-
त्युद्यमर्धमादित्यं परागात् । अप्रतिनिवृत्ता गता । तं नयन्तीताः सूर्यस्य रश्मयो यच्च देवानां पतिरिहोऽधि-
वासः । मुं० उ० १. २. ५. इति श्रुतेः । तथा कृत्वा च क्व स्वित्सूते । कश्चिन्निद्रादिलोके जनयति । न सर्वत्र ।
शिष्टं समानं ॥

अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेदं पर एनावरेण ।

कवीयमानः क इह प्र वोचहेवं मनः कुतो अधि प्रजातं ॥ १८ ॥

अवः । परेण । पितरं । यः । अस्य । अनुऽवेदं । परः । एना । अवरेण ।

कविऽयमानः । कः । इह । प्र । वोचत् । देवं । मनः । कुतः । अधि । प्रजातं ॥ १८ ॥

अवोऽवस्तात्स्थितमस्य पितरमेतन्नोकपालकर्मिणं परेणादित्येन सह योऽनुवेदं अनुक्रमेण जानाति तथा
परः परस्तात्स्थितमादित्यमस्य पितरं पालकं । सोऽपीममेव लोकं वृथ्यादिना पालयति । तादृशमादित्यमेना-
नेनावरेणापिना सह योऽनुवेदं अन्यादित्यौ व्यतिहरिणोपास्ते । यद्वा । अभिभूतरजसमस्कापुद्गुजसन्वी अत
एव स्वाधीनमायावितविकलेन वाधिगच्छति । स तादृशः पुष्यः कवीयमानः कविचदाचरणं क्रांतदग्निस्वमा-
त्मनः स्वापयन् क इहास्मिन्लोके प्र वोचत् । प्रव्रवीति । किंच देवं योतमानं देवविषयमलौकिकं वा मनः कुतः
कस्माददृष्टविशेषादध्याधिक्येन प्रजातं । उत्पन्नं । उभयमपि दुर्लभमित्यर्थः ॥

ये अर्वाचस्तां उ पराच आहुर्ये पराचस्तां उ अर्वाच आहुः ।

इंद्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥ १९ ॥

ये। अर्वाचः। तान्। ऊं इति। पराचः। आहुः। ये। पराचः। तान्। ऊं इति। अर्वाचः। आहुः।

इंद्रः। च। या। चक्रथुः। सोम। तानि। धुरा। न। युक्ताः। रजसः। वहन्ति ॥ १९ ॥

ये सूर्यसोमयोश्चके वर्तमाना रश्मयो ग्रहादयश्च तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽर्वागंचना अधोमुखाः संति
तां उ तानेव पराच आहुः । पराङ्मुखांचनानूर्ध्वानाहुः कालविदः । तथा प्रथमं ये पराचः परागंचनाः तां
उ तानेवार्वाच आहुः । हे सोम त्वमिन्द्रः परमेश्वर इरां भूमिं वृथ्या धारक आदित्यः । यद्वा । द्वादशादि-
त्यानां मध्य इंद्रोऽधिकः । विवस्वदिन्द्रयुता इत्युक्तत्वादयमपीन्द्रः । स च युवां या यानि मंडलपरिभ्रमणानि
चक्रथुः कृतवन्ती तानि रजसो रंजनात्मकस्य लोकस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ लोकं वहन्ति । निर्वहन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
धुरा शकटादी धुरि युक्ताः संबद्धा अन्त्यादयो यथा धुरं वहन्ति तद्वत् । यद्वा । एतत्पूर्वाधिं दृष्टान्तितं । धुरा
युक्ताः । धुरि स्थितं चक्रमपि धुरशब्देनोच्यते । तत्र युक्ताः समर्पिताः पुष्पास्तत्परिभ्रमणवशेनार्वाचोऽपि
पराचः पराचोऽप्यर्वाचो भवन्ति तद्वत् ॥

द्वा सुपर्णा सुयुजा सखाया समानं वृक्षं परि षस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वच्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति ॥ २० ॥

द्वा । सुऽपर्णा । सुऽयुजा । सखाया । समानं । वृक्षं । परि । सुऽस्वजाते इति ।

तयोः । अन्यः । पिप्पलं । स्वादु । अन्नं । अन्नं । अन्यः । अभि । चाकशीति ॥ २० ॥

अत्र लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मनौ कूथेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ
सुयुजा समानयोगौ सखाया समानखानी समानं वृक्षं परि षस्वजाते एकमेव वृक्षं परि षस्वजाते आश्रयतः

तथोरन्व एकः पिप्पलं पङ्कं स्वादुतरमन्ति अपरोऽनञ्जमि चाकशीति अभिपश्यति तद्वत् द्वी सुपर्णस्थानीयो
 चित्रपरमात्मानो सयुजा समानयोगी । योगो नाम संबन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः
 स्वरूपं यस्य परमात्मन स तदात्मा । एवमन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एवमे-
 कस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिनाम्नो जीवात्मा परमात्मनो नान्यः स च परमात्मा
 जीवादन्यो नानाजीवाश्रयणादिति मतं निरस्यं भवति । ननु संबन्धो द्विष्टः स च पक्षिणोरेव भेदमपेक्षति अतः
 कथमेकात्म्यमिति न । श्रीपाधिकभेदं वास्तवभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानस्थानी नाम्-
 स्थानी । नन्वेकस्य यादृशं स्थानं तादृशमेवान्यस्त्विति व्युत्पत्त्या भेदः स्फुटं प्रतिभाति कथं तादात्म्यमुच्यत इति
 न वक्तव्यं । नात्र परस्परं दृष्टान्तदाष्टांतिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं स्थानं स्फुरणं परमात्मनः तदेव
 स्थानमितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्नमेकात्म्यं । अनेन
 वास्तवभेदोऽपि निरस्यः । समानं वृक्षं परि ष्वज्जाति इत्यत्र यथाश्रयांतराभावादुभयोरैकाश्रयत्वमभ्युपगंतव्यं
 तद्वत्सयुजा सखायैरुभयत्राप्येकयोगस्थाने आश्रयणीये । वृक्ष्यत इति वृक्षो देहः । स चोभयोः समान एक
 एव । जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना दृष्टिर्महाभूतैरारब्धत्वात्तस्योपलब्धिस्थानत्वाच्चोभयोरपि समानः ।
 तादृशं समानं वृक्षं परि ष्वज्जाति । परिष्वजतः । आश्रयतः । न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरस्यै कथं जीवसुद्ध्या
 संसारशोकाविति वाच्यं तयोर्मोहकृतत्वात् । तथा चाथर्वणिका अनुमंत्रमात्मायास्य संदेहनिवर्तकमुत्तरं
 मंत्रमेवमामन्ति । समाने वृक्षे पुष्पो निमयोऽनीशया शोचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
 महिमानमिति वीतशोकः । मुं० उ० ३. १. २. इति । अस्यायमर्थः । एक एव शरीरे पूर्णः पुष्पः परमात्मा
 निमयो निगूढः सन् स्वयमपीश्वरोऽप्यनीशत्वसुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सञ्ज्ञोचति । संसारेऽहं कर्ता सुखी
 दुःखीति जननमरणे अनुभवति । यदा तु जुष्टं नित्यनुपमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वान-
 न्यतया साक्षात्करोति । तदा वीतशोको देहाद्व्यतिरिक्तः स्वस्वरूपसाक्षात्कारिण गततापत्रयः सन्नस्य महिमा-
 नमिति । निरस्यसमस्तौपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वार्थ्यसर्वज्ञत्वादिमहिमानमिति । एति । प्राप्नोति ।
 न च तस्मान्नाप्राप्नोति तन्महिमा प्राप्यते । अतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । तस्माद्वस्तुत एक एव । भेदस्तु मोहकृत इति
 प्रसिद्धं । अनुभवदशायां लौकिकसुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते । तथोरन्वो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमन्ति ।
 भुंक्ते । यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति । अन्यः परमात्मानञ्जनाप्तकामत्वेनाभुंजानः सृष्ट्याया अभावात् ।
 आप्तकामस्य का सृष्टेति स्मृतेः । तस्मादवास्तवभेदमुपजीव्य तथोरन्व इत्युक्तं । वस्तुतस्त्वनीशया शोचति
 मुह्यमान इत्युक्तत्वाद्भेद एव । तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्वंसं जगत्साक्षित्वेनेचेति । अत्र द्वी द्वी प्रतिघर्षिता
 सुकृती धर्मकर्तारोवित्यादि निरुक्ते गतमस्य मंत्रस्य व्याख्यानमनुसंधेयं । नि० १४. ३०. ॥ ॥ १७ ॥

यच्चा सुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदधाभिस्वरंति ।

इन्नो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः स मा धीरः पाकमत्रा विवेश ॥ २१ ॥

यच्च । सुपर्णाः । अमृतस्य । भागं । अन्निऽमेषं । विदधा । अभिऽस्वरंति ।

इन् । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः । सः । मा । धीरः । पाकं । अत्रा । आ । विवेश ॥ २१ ॥

यच्चादित्यमंडले सुपर्णाः सुपतनाः श्रीभनगमना ररमयोऽमृतस्योदकस्य भागं भजनीयमंशमादायानि-
 मेषमनवरतं विदधा वेदनेन ज्ञानिनास्माभिरिवं कर्तव्यमिति बुद्ध्याभिस्वरंति अभिप्रापयंति । यस्य विश्वस्य
 भुवनस्य भूतजातस्त्रेणः स्वामी तथा तस्मैव गोपा गोपायिता रक्षिता । अयमादित्यः स परमेश्वरो धीरो
 धीमान् प्राण्यनुग्रहबुद्धियुक्तः सन् मा मां पाकं पक्तव्यमपक्कप्रक्षमचास्मिन्स्वकीयमंडले आ विवेश । प्रवेशयति ।
 अचास्मादीये देहे वा नियामकतया प्रविष्ट इत्यधिदैवतपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यच्च यस्मिन्नात्मनि सुपर्णाः
 श्रीभनपतनानि स्वस्वविषयग्रहणाय गमनकुशलानीन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यमृतस्य भागं । अत्र विषयावच्छिन्न-
 चैतन्यममृतमित्युच्यते । तस्य भागं भजनीयं स्वस्वांशमनिमेषं निमेषरहितमनारतं विदधा वेदनेन वृत्त्यवच्छि-
 न्नचैतन्यनावबुद्धान्यभिस्वरंति अभिप्रापयंति आवरणापगमनेन स्फोरयंति । किंच यस्त्रिणः स्वाम्यस्य देहस्य
 विश्वस्य भुवनस्य गोपा गोपायिता रक्षिता । यद्वा । विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य स्वाम्यस्य देहस्य गोपाः ।

अनेन तत्त्वपदार्थयोरिकत्वं प्रतिपादितं भवति । स परमेश्वरो धीरः समाधिनिष्ठः सर्वदाविक्रियो मा मां पाकं परिपक्वमनस्कं यागदानादिनापगतं रजसमस्कत्वेन दर्पणवदतिनिर्मलसत्त्वोद्भूतमनस्कं मामा विवेश् । उक्तरूपे चित्ते तादृशं वस्तु स्फुरतीत्यर्थः । यद्वा । अपरिपक्वमना अहं पूर्वमज्ञानदशायां मदन्व ईश्वरोऽस्तीत्यविद्वान् ततः परमस्ति कश्चित्सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यज्ञानादिलक्षण इति निश्चित्य पश्चान्नुपशास्त्राभ्यां स एवाहमस्मीति मत्वा एवं पारंपर्येणावगत्यासंभावनाविपरीतभावेन व्युदस्य भावमया साक्षात्कृत्य परिपूर्णाः परमात्माभूवमित्यर्थः । अयमेव स मा धीरः पाकमत्रा विवेशेत्यनेनोच्यते । नन्वनवच्छिन्नस्य परमात्मनः सर्वत्र व्याप्तत्वात्प्राप्तिरेव नोपपद्यते संप्रत्यत्र प्राप्तिर्द्विविधा प्राप्तिप्राप्तिरप्राप्तिप्राप्तिश्चेति । प्राप्तिस्थापि कंठे चामीकरन्यायेनावरणाज्ञानहानद्वारेण प्राप्तिरूपपद्यते । अस्य मंत्रस्य यन्निर्दत्तं यत्र सुपर्णाः सुपतना आदि-त्वररमय इत्यादिकं तदत्र द्रष्टव्यं । नि० ३. १२. ॥

यस्मिन्वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवन्ते चाधि विश्वे ।

तस्येदाहुः पिप्पलं स्वादु अये तन्नोन्नशत्तः पितरं न वेद ॥ २२ ॥

यस्मिन् । वृक्षे । मधुऽअदः । सुऽपर्णाः । निऽविशन्ते । सुवन्ते । च । अधि । विश्वे ।

तस्य । इत् । आहुः । पिप्पलं । स्वादु । अये । तत् । न । उत् । नशत् । यः । पितरं ।

न । वेद ॥ २२ ॥

अत्र वृक्षस्वरूपकल्पना । अधिदैवमादित्यमध्यात्ममात्मानं च प्रशंसति । यस्मिन्नादित्ये वृक्षे वृक्षवत्सर्वफलान्प्रयभूते मध्वदः । मध्वित्युदकनाम । तददतीति मध्वद उदकस्यात्तारः सुपर्णाः सुपतना ररमयो निविशन्ते प्रविशन्ति रात्री सुवन्ते च पुनरुदयकाले प्रकाशं जनयन्ति च यस्मादादित्यात् । कुत्र । अधि विश्वे विश्वस्योपरि । तस्यादित्यवृक्षस्य पिप्पलं पालकं फलं स्वादु रसवदय उपर्युपासनांतरमाहुः । कथयन्ति तत्त्वविदः । यद्वा । सर्वस्याध्यपरि वर्तमानमाहुः । ईदृशं पितरं जगतः पालयितारं यो नरो न वेद नोपासे स तन्नोन्नशत् । नशतिर्गतिकर्मा । तत्फलं न प्राप्नोति । वेदितुस्त्वये पिप्पलमाहुः रित्यर्थः । इत्यधिदैवपक्षे ॥ अथाध्यात्मपक्षे । यस्मिन्परमात्मनि वृक्षे वृक्षवन्नमनादिरहितेऽविक्रिये सुपर्णाः शोभनगमनानीन्द्रियाणि मध्वदो मधुनो ज्ञानस्यात्तृणि । तच्छानेन ज्ञानभांजीत्यर्थः । निविशन्ति स्वापकाले स्वस्वविषयेभ्यः प्रतिनिवृत्तान्यात्मनिवृत्त्या लीयन्ते पुनः प्रबोधकालेऽधि विश्वे विश्वस्योपरि सुवन्ते च उच्यन्ति । स्वस्वविषयाहंभंत इत्यर्थः । तस्य परमात्मनः पिप्पलं पालकं संसारत उच्चारकं स्वादास्वादनीयममृतत्वलक्षणं ज्ञानं । यत्फलास्वादाने पुनः क्षुत्तृणाशोकमोहजराभरणदयो न भवन्ति तच्च स्वादुतमं । इतरस्वर्गादिफलानि पुनर्जननाद्यापादकत्वादापातस्वादूनि । तत्फलमये स्वरूपज्ञानोत्तरकालमाहुः । यः पुमान् पितरं पालकं ज्ञानफलं तत्फलाधारमान्नानं वा न वेद न जानाति गुरुशास्त्रात् स तत्फलं नोन्नशत् । न प्राप्नोति । अत आत्मानं यो वेद स एव तन्नोन्नशत् प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । चर्मवदाकाशं । श्वे० उ० ६. २०. । इत्यादिश्रुतेर्ज्ञानादन्योपायस्यामृतत्वप्राप्तिं निवारयति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिकानुज्ञाप्राप्तिमाह । तस्मादीदृशं परमेश्वरं विदित्वा मुक्तो भूयासमित्यर्थः ॥

यन्नायचे अधि गायत्रमाहितं चैष्टुभाद्वा चैष्टुभं निरतंशत ।

यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत्तद्विदुस्ते अमृतत्वमान्शुः ॥ २३ ॥

यत् । गायचे । अधि । गायत्रं । आऽहितं । चैष्टुभात् । वा । चैष्टुभं । निऽअतंशत ।

यत् । वा । जगत् । जगति । आऽहितं । पदं । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । अमृतऽत्वं ।

आनऽशुः ॥ २३ ॥

गायत्रे अधि गायत्रमाहितं । प्राथम्यात्सर्वैः सुखत्वाच्च गायत्री मूः । तदीयं स्थानं गायत्रं । अधुपरि तत्र गायत्रमापेयं पदमाहितं । प्रथमदृष्टत्वात् गायति चायते चेति व्युत्पत्त्या च प्रजापतेर्मुखाद्गायत्र्या सहोत्पन्नत्वाद्गायत्र्यापिरपि गायत्रः । गायत्रोऽपिः । ति० सं० २. २. ५. ५. । इति श्रुतेः । भूम्यामपिः स्थापित इति यदस्ति । तथा त्रैष्टुभाङ्घ्रितोयत्वाद्दृष्टिपर्जन्यविद्युद्गुणविद्युत्सोभयुक्तादंतरिक्षात् त्रैष्टुभं स्तोभयुक्तमूर्ध्वाधस्तिर्यग्लक्षणास्तोभत्रयोपेतं वायुं निरतक्षत साधु संपादितवंतो देवा इति यदस्ति । वायवा जगति सर्वैर्गंतव्य उद्गततमे वा तृतीयभूते दुर्लभे जगद्गमनशीलमादित्याख्यं पदमाहितमिति यदस्ति । तदिदं त्रिषु स्थानेषु त्रयाणामग्न्यादीनां पदाधानं य इव एव नरा विदुः जानंति त एवामृतत्वमानशुः । अमरणरूपं पदमाभुवंति । इत्यधिलोकं ॥ अथाधियज्ञं । गायत्रे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रं छंदः पदमाहितमिति यत् । तथा त्रैष्टुभाङ्घ्रिदिनात्सवनात्त्रैष्टुभं छंदो निरतक्षत तत्र आहितमिति यत् । वा किंचेत्यर्थः । जगति तृतीयसवने जगज्जागतं पदमाहितमिति यत् । तत्तादृशं सवनत्रयेषु छंदस्त्रयसंस्थानं ये नरा विदुः यजमाना विदुः जानंति तेऽमृतत्वं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण मोक्षमानशुः । आप्नुवंति । अथवा गायत्रे प्रातःसवने । त्रिषु सवनेषु छंदस्त्रयपरिमाणात् सवनान्यपि तत्तच्छंदःशब्देनोच्यंते । गायत्रं प्रातःसवनं त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं जागतं तृतीयसवनमिति श्रुतेः । ति० सं० २. २. ९. ५-६. । तादृशे प्रातःसवनेऽधुपरि गायत्रमष्टाक्षरात्मकमाहावप्रतिगररूपं गायत्रं पदमाहितं । तद्यथा होता शींसावोमिति त्र्यक्षरेण तथा शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । तच्चाष्टाक्षरं गायत्रीसदृशं तस्या अपि पादस्याष्टाक्षरत्वात् । इदमेकं प्रातःसवनरूपे गायत्रपदप्रतिष्ठापनं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुकथं वाचोति चतुरक्षरमाह । ओमुकथशा इति चतुरक्षरमध्वर्युः । तदष्टाक्षरं संपद्यते । एतदेकं परं गायत्रे गायत्रस्थापनं । तथा त्रैष्टुभाङ्घ्रिदिनसवनान्त्रैष्टुभमाहावप्रतिगररूपं पदं निरतक्षत ऋत्विजः । तद्यथा माध्यंदिनसवने होताध्वर्यो शींसावोमित्याहुयते षडक्षरेण अध्वर्युश्च शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । इदमेकं माध्यंदिनसवनान्त्रैष्टुभे त्रैष्टुभाधानं । तथा सवनांतेऽपि शंसनानंतरमुकथं वाचि इंद्रायिति सप्ताक्षरमाह । अध्वर्युश्चोमुकथशा इति चतुरक्षरेण प्रतिगृणाति । तन्मिलित्वाष्टाक्षरं संपद्यते । इदमपरं त्रैष्टुभे त्रैष्टुभस्थापनं । तथा तृतीयसवने होताध्वर्यो शींशींसावोमिति सप्ताक्षरेणाहुयते शंसामोदिवोमिति पंचाक्षरेणाध्वर्युः प्रतिगृणाति । द्वादशाक्षरं भवति । तदिदं प्रथमं जागते जागतोत्पादनं । तथा पश्चादपि शंसनानंतरमाह उकथं वाचि इंद्राय देवेभ्य इति । एतदेवैकादशाक्षरं भवति । अध्वर्युश्चोमितिकाक्षरेण प्रतिगृणाति । तदुभयं मिलित्वा द्वादशाक्षरं भवति । तदिदमपरं जागते जागतपदस्थापनं । एवं त्रिषु छंदःसु त्रिषु गायत्र्यादिसवनेषु गायत्रादिच्छंदस्त्रयपदप्रतिष्ठापनं । एतत्सर्वमैतरेयब्राह्मणे देवविशः कल्पयितव्या इति खंडे विस्पष्टमान्नातं । १. ९. । तत्तादृशं छंदसि छंदःस्थापनं य इत्तद्विदुः य एव जानंति त एवामृतत्वमानशुः । प्राप्नुवंत्यनुष्ठानद्वारा । एवमजानंतोऽनुष्ठानेनापि फलं न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तस्य साकल्याभावादिति भावः ॥

गायत्रेण प्रति मिमीते अर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकं ।

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण । प्रति । मिमीते । अर्के । अर्केण । साम । त्रैष्टुभेन । वाकं ।

वाकेन । वाकं । द्विऽपदा । चतुःऽपदा । अक्षरेण । मिमते । सप्त । वाणीः ॥ २४ ॥

गायत्रेण गायत्रच्छंदसार्कमर्चनसाधनं मंत्रं प्रति मिमीते । प्रत्येकं परिच्छिनत्ति । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चतीति निरुक्तं । ५. ४. । प्रतिमंत्रं गायत्रेण छंदसोपनिबद्धं करोति । उपलक्षणमेतदन्वेषां छंदसां । यद्वा । इतरेषां छंदसामस्यैव चतुश्चतुरक्षराधिक्येन तत्तच्छंदोभिः प्रतिमिमीत इत्यर्थः । यद्वा । प्रतिशब्दः समित्येतन्निर्णयैः । छंदोभिर्मंत्राण संमितं करोतीत्यर्थः । अर्केण साम । उक्तलक्षणं मंत्रेण साम गायत्ररथंतरसंज्ञकं साम प्रति मिमीते । नन्वेकं साम तृचे क्रियत इति तिरुष्विकं साम विहितं अतोऽर्केः समिति वक्तव्यं कथमुच्यतेऽर्केणेति न । वस्तुत एव सामैकस्यामृत्वाच्छंदं । पश्चादन्वेषां तदुत्तरयोर्गायत्रीत्यतिदेशतः प्राप्तं तिरुषु गानं । अत एकवचनमविवृद्धं । त्रैष्टुभेन वाकं । अत्र त्रैष्टुषुपादानमितरच्छंदःप्रदर्शनार्थं । अथवा

अनादेशे सर्वत्र चिष्टुभो ग्रहणात्प्राचुर्याभिप्रायेणोद्भूतं । चिष्टुभेन द्विवारचिवारावृत्तेन वृत्तवृत्तं वाकं
वृत्तवृत्तमेकैकं कंदः प्रति मिमीति । अथवा वाकं सूक्तमेतावन्नस्त्रिष्टुभिर्बृत्तवृत्तमिदं सूक्तमिति । तादृशेन
वाक्येन वाकं वर्गमनुवाकं वा मिमीति । कीदृशेन वाक्येनेति स विशेष्यते । द्विपदा चतुष्पदा । पादद्वयवृत्तविरा-
डादिच्छंदोनिबद्धमंत्ररूपेण चतुष्पदा प्रादचतुष्टयोपेतानुष्टुपादिमंत्ररूपेणेति । इयतीभिर्द्विपदाभिर्वर्गः इय-
तीभिश्चतुष्पदाभिर्बृत्तो वर्गः । इयद्विपदरूपैर्वाकैः इयश्चतुष्पदरूपैर्वाकैश्च परिमितोऽनुवाक इति । सूक्तपत्र
एतावन्निः सूक्तरयमनुवाक इति । किंचाचरेणाचरेणैव सप्त वाणीर्वागधिष्ठितानि सप्त च्छंदांसि मिमते ।
निर्माणं कुर्वति । अष्टाचरा गायत्री एकादशाचरा चिष्टुप द्वादशाचरा जगतीति । अचरैः पादाः परिमीयते ।
परिमितैः पादैश्छंदांसि । ततः पादानां कंदसामचरं मूलमिति । तथा अष्टवर्गसूक्तानुवाकादीनां चाचरं
मूलमित्यचरप्रशंसा ॥

जगता सिंधुं दिव्यस्तभायद्रथंतरे सूर्यं पर्यपश्यत् ।

गायत्रस्य समिधस्त्रिस्र आहुस्ततो महा प्र रिरिचे महित्वा ॥ २५ ॥

जगता । सिंधुं । दिवि । अस्तभायत् । रथंऽतरे । सूर्यं । परि । अपश्यत् ।

गायत्रस्य । संऽइधः । तिस्रः । आहुः । ततः । महा । प्र । रिरिचे । महिऽत्वा ॥ २५ ॥

जगतीच्छंदस्कायामृच्युत्पन्नं साम जगत् । तेन ब्रह्मा षष्टिकाले सिंधुं खंदनशीलमुदकस्य खंदकं वादित्यं
दिवि बुलुकेऽस्तभायत् । संमितवान् । जागतो वा एष य एष तपतीति श्रुतिः । रथंतर एतन्नामके साम्नि
संमितं सूर्यं पर्यपश्यत् । परिदृष्टवान्मजापतिः । तदाधारभूतायामृचि । अ० ७. ३२. २२. । स्वर्दृशमिति
सूर्यप्रतिपादकशब्ददर्शनात् । असौ वाव स्वर्दृगिति हि श्रुतिः । अत एव तत्र सूर्यदर्शनं विधीयते । रथंतरे
प्रसूयमाने संमीलयते स्वर्दृशं प्रति वीचेनेति सामब्राह्मणेन । तां ७. ७. १५. । गायत्रस्य गायत्र्यामुत्पन्नस्य
साम्नः समिधः समिधनास्त्रिस्रो विभक्तीराहुः । पादत्रयमाहुरित्यर्थः । अथवा तिस्र ऋच आहुः । ततो
हेतोर्महा बलेन महित्वा महत्त्वेन प्र रिरिचे । प्ररिच्यते । अन्यानि सामानि पृथक्पृथक्प्रिमितवान् । यद्वा ।
गायत्रशब्दच्छंदोवाची । तस्य तिस्रो मूर्तीराहुः क्रमेणाष्टाचरैकादशाचरद्वादशाचरैर्गायत्रीचिष्टुष्वाख्यात्त्रि-
काः । यस्मादेवं ततस्सास्त्रायत्री छंदसां कनिष्ठा सती महा बलेन महत्त्वेन प्र रिरिचे । सर्वाणि च्छंदांस्यति-
क्रामति । येनैव बलेन सोममाहृतवती तादृशैर्नैवं भवति ॥ १८ ॥

प्रवर्ग्यं घर्मधुगाहानकाल उप इय इत्यादिके द्वे ऋचौ । उप इये सुदुघां धेनुमेतामिति द्वे । आ० ४. ७. ।
इति सूचितत्वात् ॥

उप इये सुदुघां धेनुमेतां सुहस्तो गोधुगुत दोहदेनां ।

श्रेष्ठं सवं सविता साविषन्नोऽभीष्टो घर्मस्तदु षु प्र वोचं ॥ २६ ॥

उप । इये । सुऽदुघां । धेनुं । एतां । सुऽहस्तः । गोऽधुक् । उत । दोहत् । एनां ।

श्रेष्ठं । सवं । सविता । साविषत् । नः । अभिऽइष्टः । घर्मः । तत् । ऊं इति । सु ।

प्र । वोचं ॥ २६ ॥

अहं होतोप इये । उपेत्याह्वयामि । किं । एतां धेनुमागच्छतीं चीरेण प्रीणयिषीं गां प्रवर्ग्याथी । पुनः
कीदृशीं । सुदुघां सुधु दोग्धीं । उतापि चैनामुक्तलक्षणां गां सुहस्तः शोभनहस्तो दोहनकुशलो गोधुगोदो-
ग्धाध्वर्युर्दोहत् । दोग्धि । यस्मादेवं तस्मादुप इय इत्यर्थः । तदर्थं सविता सर्वस्वानुष्वाता परमेष्ठरो नोऽस्म-
दीयं श्रेष्ठं प्रशस्तं सवं सोमयागं चीरं वा साविषत् । अनुजानानु । कथमेवं । तच्छब्दश्रुतिर्यच्छब्दाध्याहारः ।
यवस्माहर्मः प्रवर्ग्यः । यद्वा इत्यपतत्तहर्मस्य घर्मस्त्वमिति तैत्तिरीयकं । तै० आ० ५. १. ५. । तत्तादृशोऽभीष्टो

ऽभिदीप्तः । तदुशब्द एवकारार्थः । तस्मादेव कारणात्सु प्र वोचं । सुष्ठु ब्रवीमि । उपहृद्य इति । यद्वा । एतां पुरतो दृश्यमानां धेनुं वृथ्या प्रीणयित्रीं मेघलक्षणां धेनुमुप हृद्ये । आह्वयामि वर्षदोहाय । किंचिनां धेनुं सुहस्तः शोभनदोहनकुशलहस्तोपितो गोधुग्गोदोग्धादित्यो वा वायुर्वा दोहत् । दोग्धि । तदधीनत्वाद्वर्षणस्य । किंच तदर्थं सविता प्रेरकः परमेश्वरोऽस्मदर्थमस्मदुपभोगादृष्टमपेक्ष्य साविषत् । अनुजानातु । प्रतिबंधं मा करोत्वित्यर्थः । किमितीदमुच्यत इति उच्यते । घर्मो ग्रीष्मोऽवर्षणजनितः सख्यशोषोऽभीष्टः प्रवृद्धः । तदु पु प्र वोचं । तस्मादेव कारणाद्ब्रवीमि ॥ ब्रवीतिर्बुद्धि वच्चादेशेऽस्यतिवक्त्राद्यादिना ष्टिरच् । छांदसो ऽडभावः ॥

हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनां वत्समिच्छंती मनसाभ्यागात् ।

दुहामश्विभ्यां पयो अघ्न्येयं सा वर्धतां महते सौभगाय ॥ २७ ॥

हिङ्ऽकृण्वती । वसुऽपत्नी । वसूनां । वत्सं । इच्छंती । मनसा । अभि । आ । अगात् ।

दुहां । अश्विऽभ्यां । पयः । अघ्न्या । इयं । सा । वर्धतां । महते । सौभगाय ॥ २७ ॥

यथाहता गौर्हिङ्कण्वती वत्सं प्रति हिंकारं कुर्वती वसूनां वसुपत्नी क्षीरदध्याज्यादिवङ्गधनानां सर्वदा पालयित्री । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसुनः पालयितृत्वं । तस्मिन्वाधिक्यं च प्रतिपाद्यते । पुनः कीदृशी । मनसा वत्समिच्छंती । ईदृशी साभ्यागात् । अभ्यागमत् । इयमागताध्या । गोनामैतत् । अहननीया गौरश्विभ्यां ताभ्यामर्थाय पयः क्षीरं दुहां । दुग्धां । सा तादृशी महते सौभगाय प्रवृद्धाय सौभाग्याय वर्धतां । प्रवृद्धा भवतु । यद्वा । अक्षौ सौभगाय क्षीरं वर्धयतां ॥ अत्रापि वृष्टिपरत्वेन यथायोगं योग्यं । हिङ्कण्वती वर्षणाय शब्दयंती वसूनां गोसखादिधनानां बहूनां वसुपत्नी तेषामेव पालयित्री वत्सं लोकं वत्सवत्पोषणीयं मनसेच्छंती प्रीणयितुमभ्यागात् । अभिगच्छति मेघरूपा । सा चाध्याहंतव्या । प्रस्तुत्यर्थः । पय उदकमश्विभ्यां व्याप्राभ्यां स्थावरजंगमाभ्यामर्थाय । यद्वा । अश्विनी वाच्यदित्यौ । ताभ्यां सकाशात् । दुहां । दुग्धां । तौ हि वृष्टेर्मौचयितारी । शिष्टमविशिष्टं ॥

प्रवर्षेऽभिष्टवे दोहनसमये वत्से मातुः सकाशादपनीयमाने गौरमीमेदित्तिषा । सूचितं च । गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं नमसेदुप सीदत । आ० ४. ७. इति ॥

गौरमीमेदनु वत्सं मिषतं मूर्धानं हिङ्कृणोन्मातवा उ ।

सृक्काणं घर्ममभि वावशाना मिमाति मायुं पयते पयोभिः ॥ २८ ॥

गौः । अमीमेत् । अनु । वत्सं । मिषतं । मूर्धानं । हिङ् । अकृणोत् । मातवै । ऊं इति ।

सृक्काणं । घर्मं । अभि । वावशाना । मिमाति । मायुं । पयते । पयःऽभिः ॥ २८ ॥

गौर्धेनुर्मिषतं निमीलिताचं वत्समनु प्राप्यामीमेत् । शब्दं करोति । मीमयतिः शब्दकर्मा । यद्वा । उक्तं वत्समन्वात्मानं प्रबिपति । किंच तस्य वत्सस्य मूर्धानं मातवै मातुं निर्मातुं लिहनेन शोधयितुं । उशब्दोऽवधारणे । हिङ्कृणोत् । हिंकारमकरोत् । करोति । किंच सृक्काणं वत्सस्य शब्दवदनप्रातं फेनस्य स्रष्टारं घर्मं क्षीरस्य चरणशीलं वत्समभ्यभिलक्ष्य वावशाना भृशं कामयमाना मायुं शब्दं मिमाति । निर्माति । करोति । तादृशी सती पयोभिः प्रभृतेः क्षीरेः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति वत्सं ॥ अत्रापि मेघपरतया योजनीयं । एवमाहता मेघरूपा गौर्धेनुर्मिषतं वृष्टिरूपक्षीराभावेन निमीलिताचं लोकाख्यं पुचमन्वगुह्यत्वामीमेत् । गर्जनशब्दं वर्षणश्चिह्नरूपं करोति । मूर्धस्थानीयां भूमिं मातवा उ निर्मातुमेव सखादियुक्तां कर्तुं हिङ्कृणोत् । हिंकाररूपं शब्दमकरोत् । प्रतिपादनभेदादपुनश्क्तिः । किंच सृक्काणं फलस्य स्रष्टारं घर्मं दीप्तं पुचमभि वावशानामिमुख्येन कामयमाना पयोभिर्बुद्धेः पयते । प्यायते । आप्यायनं करोति ॥

अयं स शिंक्ते येन गौरभीवृता मिमाति मायुं ध्वसनावधि श्रिता ।
 सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यं विद्युद्भवती प्रति वत्रिमौहत ॥ २९ ॥
 अयं सः । शिंक्ते । येन । गौः । अभिऽवृता । मिमाति । मायुं । ध्वसनी । अधि । श्रिता ।
 सा । चित्तिऽभिः । नि । हि । चकार । मर्त्यं । विऽद्युत् । भवती । प्रति । वत्रिं । औहत ॥ २९ ॥

सोऽयं वत्सः शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन वत्सेन गौर्माताभीवृता आगत्याभितो वेष्टिता भवति । किंच सा गौर्मायुं शब्दं मिमाति । निर्मिमाति । कुच स्थिता । ध्वसनावधि श्रिता ध्वसनस्थाने गवां निवासा-
 श्रयेऽधिष्ठिता । सा तादृशी चित्तिभिर्ज्ञानैसात्पूर्वकैः कर्मभिर्वा मर्त्यं नि चकार हि । नीचैः करोति । ज्ञानवि-
 शिष्टा मनुष्या यथा बालकस्यादनसनपानादिस्लेहं कुर्वति ततोऽप्यतिशयमियं करोतीत्यर्थः । किंच विद्युद्भ-
 वती बज्रघोरतया विद्योतमाना वत्रिं स्वकीयं रूपं । वत्रिरिति रूपनाम । रूपं प्रत्यौहत । प्रकाशयति । यदा ।
 वत्सस्नेहातिशयस्वरूपं विद्युद्भवती विद्युदिव शीघ्रदर्शनीहृत । अयमेकोऽर्थः ॥ अर्थोत्तरं च । शाकपूणिनाम
 निरुक्ताचार्यः सकलमंत्रदेवता जानामीत्यभिमानितवान् । बुद्धयस्य तत्त्वस्य स्वरूपमसौ जानाति किलिं
 यामोहयामीति मनसि कृत्वा संदिग्धोभयलिंगा देवता प्रादुरासीदथ तस्य पुरतः । स च तां न बुबुधि ।
 बुभुत्सया च तां स्वरूपं प्रदर्शयेति पप्रच्छ । सा चायं स शिंक्ते इत्येषा महेवता तत्र प्रतीयमानं मत्स्वरूपमि-
 त्युपदिदेश । नि० २. ८. । कथमनोभयलिंगत्वं वस्तुत उभयलिंगत्वे कथं देवतैक्यमिति उच्यते । अत्रोभयलिंगत्व-
 मुभयथा संभवति स्त्रीपुंल्लिङ्गद्वयेन मध्यमोत्तमलिंगद्वयेन च । तत्कथं । अयं स येनेति पुंल्लिङ्गवाचिना शब्द-
 येण मेघः प्रतीयते । अधि श्रिता सेत्यादिना स्त्रीलिंगवाचकेन माध्यमिका वाक् । अत उभयलिंगत्वं । तथा
 विद्युद्भवतीत्यंतं मध्यमलिंगं तत्र मेघस्तानितयोर्माध्यमिकयोः प्रतीतिः । तथा सति वत्रिमौहतेत्यत्र चर्षेण
 पृथिवीं प्रच्छाद्य तस्या रसं प्रत्यादत्त इत्ययमर्थो विवक्षितः । स चादित्यव्यापार इत्युत्तमलिंगत्वं । तर्हि वस्तुत
 उभयलिंगत्वप्रतीतिरुभे अपि देवते यल्लिङ्गं सा देवता । अनु० अ० १. १३९. । इति न्यायात् अतः कथमेकदेवता-
 सिद्धिरिति अयं स येनेत्येतेषां व्यत्ययाश्रयणेन सर्वदेवतानामधिष्ठात्रिकाया एकत्वाश्रयणेन वा सर्वफलदात्रा-
 त्वान एकत्वाश्रयणेन वा देवतैक्योपपत्तेः । अनेन मध्यमोत्तमभेदेनोभयलिंगत्वपक्षेऽपि देवतैक्यमुक्तं भवति ।
 अत एकैव वा महानात्मा देवतेत्युक्तत्वादस्तुतो देवतैक्यं अधिष्ठात्रधिष्ठानभेदेन भेदश्च न विरुध्यते ॥ अयं स
 शिंक्ते । इयं सा माध्यमिकाया वाचोऽधिष्ठात्री देवता शिंक्ते । अव्यक्तध्वनिं करोति । येन गौरभीवृता ।
 गौरिति वाङ्माम । माध्यमिका वाग्ययाभिवृता अभितो व्याप्ता । अधिष्ठितेत्यर्थः । सेयं शिंक्ते । अथवा । अयं
 स शिंक्ते इति नैव माध्यमिका वाग्निर्दिश्यते अपि तु मेघः । तस्यां वाचि शिंजानायां स एव शिंक्ते इत्युपचर्यते
 मंचाः क्रोशंतीतिवत् । अयं स मेघः शब्दं करोति येन माध्यमिका वाग्निव्याप्ता । शब्दने प्रकार एवोच्यते ।
 मिमाति मायुं । स्नानिलक्षणं शब्दं करोति । अथवायं । लुप्तोपमा । मिनोति स्वतेजः सर्वत्र प्रक्षिपतीति
 मायुरादित्यः । तमिवातिदोषं करोतीत्यर्थः । अथवा सामर्थ्यादात्मानमादित्यसदृशं निर्मिमीते । कुच स्थिता ।
 ध्वसनावधि श्रिता । ध्वसने मेघेऽधिष्ठिता । सेदृशो चित्तिभिः । कर्मनामितत् । स्वकर्मभिवृष्टिरूपैर्मर्त्यं मरण-
 धर्माणं स्थावरजंगमरूपं कृत्स्नं जगत्त्रि हि चकार । नीचैः करोति । मनुष्यान्मृणताम्करोति । औषध्यादिकं
 फलेनावनतं करोति । अथवा चित्तिभिर्व्योतनलक्षणेः कर्मभिः । विद्युति विद्योतमापद्यमाना प्रति वत्रिमौहत ।
 वत्रिरिति रूपनाम । ऊहतिरत्र सामर्थ्यादुपसंहारवाची । प्रत्युपसंहरति । उदकलक्षणं रूपं पुनरादत्ते ।
 रश्मिद्वारा वृष्टमुदकं पुनर्धर्मकाल आदत्ते । एकस्यैव ज्योतिषस्त्रिधाकरणाद्विद्युतः सूर्यरश्मिभाव उपपद्यते
 तसू अङ्गवन्नेधा भुवे कं । अ० १०. ८८. १०. । इति वक्ष्यमाणत्वात् । स्नानितस्य विद्युद्भावो मेघविद्युत्स्नानिता-
 नामभेदाभिप्रायेण ॥

इदं शरीरं जीवावस्थायां । अनेन देहस्यासारता जीवस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्यते ॥

अनच्छये तुरगात् जीवमेजङ्गुवं मध्यं आ पस्त्यानां ।
 जीवो मृतस्य चरति स्वधाभिरमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ॥ ३० ॥

अनत् । श्ये । तुरऽगात् । जीवं । एजत् । ध्रुवं । मध्ये । आ । पस्त्यानां ।
जीवः । मृतस्य । चरति । स्वधाभिः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ॥३०॥

अनत् प्राणं कुर्वन्जीवं जीवनवचुरगात् स्वधापाराय तूर्णगमनं सदेजत्तच्छये । श्रुते । वर्तते । पश्चात्पा-
णापगमनानंतरमुक्तविलक्षणं सद्रुवमविचलितं सत् पस्त्यानां गृहाणां मध्य आश्रिते च । स्थाणुवन्तिष्ठति ।
आकारः पूरणो वा । जीवस्य वैखण्यमाह । मृतस्य शरीरस्य संबन्धी जीवो मर्त्येन मरणधर्मकेण शरीरेण
सयोनिः पूर्वं समानोत्पत्तिस्थानः । यद्यपि जीवस्य न जन्मास्ति तथापि वपुषस्तत्सङ्गावात्तत्संबन्धनोपचर्यते ।
तदेवाह । अमर्त्योऽमरणस्वभावः । जीवपितं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते । छां० उ० ६.
११. ३. इति श्रुतेः । उक्तस्वभावो जीवः स्वधाभिश्चरति । पुषकृतेः स्वधाकारपूर्वकदत्तैरन्नेश्चरति । वर्तत
इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥

प्रवर्येऽभिष्टवेऽपञ्चं गोपामित्येका विनियुक्ता । सूचितं च । अपञ्चं गोपामनिपद्यमानं सञ्जे द्रप्सस्य । आ०
४. ६. इति ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परां च पथिभिश्चरंतं ।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान् आ वरीवर्ति भुवनेष्वंतः ॥ ३१ ॥

अपश्यं । गोपां । अन्निऽपद्यमानं । आ । च । परां । च । पथिऽभिः । चरंतं ।

सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अंतरिति ॥ ३१ ॥

अहं गोपां सर्वस्य लोकस्य वृष्टिप्रकाशादिना गोपायितारमनिपद्यमानं कदाचिदप्यविषणं तथा पथि-
भिर्विचित्रैर्मैरंतरिचरूपैरा चरंतं च परा चरंतं च उदयप्रभृत्या मध्याह्नमागच्छंतं मध्याह्नप्रभृत्या सायं
पराशुखं गच्छंतं एवमहानुभावमादित्यमपञ्चं । याथात्म्येन पञ्चयं । किञ्च स आदित्यः सध्रीचीः सहांचंतीर्विषू-
चीर्विष्वगंचंती रात्रावपि चंद्रभौमादित्यानां प्रकाशयित्रीस्त्वयो वसान आच्छादयन् भुवनेषु भुवनेकदेशेषु
लंकादिप्रदेशेष्वंतर्मध्य आ वरीवर्ति । उदयास्तमयं कुर्वन् पुनःपुनरावर्तते । तमपञ्चमित्यर्थः । एष वै गोपा एष
हीदं सर्वं गोपायतीत्यावस्रद्वाह्यं । अपञ्चं गोपामित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपा-
यतीत्यादि तैत्तिरीयकं च द्रष्टव्यं । तै० आ० ५. ६. ४. ॥

य ई चकार न सो अस्य वेद य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।

स मातुर्योनां परिवीतो अंतर्बहुप्रजा निःसृतिमा विवेश ॥ ३२ ॥

यः । ई । चकार । न । सः । अस्य । वेद । यः । ई । ददर्श । हिरुक् । इत् । नु । तस्मात् ।

सः । मातुः । योनां । परिऽवीतः । अंतः । बहुऽप्रजाः । निःसृतिं । आ । विवेश ॥ ३२ ॥

अत्र गर्भवासक्षेपपूर्वकजननप्रतिपादनेन तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्यर्थात्प्रतिपाद्यते । यः पुमान्
पुचार्थीमेनं गर्भं चकार करोति विचिपति वा तत्कारणभूतस्य विक्षेपद्वारेण न स पुमानस्य तत्त्वं वेद ॥
कर्मणि षष्ठी वा ॥ एनं गर्भं न जानाति । कथंभूतः कथं वा केन प्रयोजनेनेति सर्वात्मना न जानातीत्यर्थः ।
यस्य मातुश्चदरस्थं ददर्श उदरवृद्धन्यथानुत्पत्त्यानुमानेन वा दर्शयति तस्माद्बहुः सकाशात्स हिरुगिन्नु । हिरु-
गित्वंतर्हितनाम । इच्छब्द एवकारार्थः । नु निश्चये । अत्यंतमंतर्हित एव खलु । यद्वा । यः संसारावस्थाया-
मीमेनं कृषिवाणिज्यवेदाध्ययनादिकं चकार सोऽस्तीतस्य वेद लोकांतरे जन्मांतरे वा । तथा च ईमेनं ददर्श
गिरिनदीसमुद्रबंधादिकं ददर्श जीवनसमये तस्माद्बहुगिन्नु पृथगेव । अत्रानुभूतं सर्वं न जन्मांतरे
लोकांतरे वानुभवतीत्यर्थः । स तादृशो मातुर्जनन्या योना योनावंतः परिवीत उल्लजरायुष्मां परितो वेष्टितः
सन् बह्वप्रजा बह्वजन्मभाक् । अथवा । उत्पन्नः सन् स्वयमप्यपत्योत्पादनेन बह्वप्रजाः । एवं गर्भदुःखमनुभ-

वन्निरुद्धमभिधानं प्रदुःखमनुभवति यावत् स्वरूपभूतात्मज्ञानं । अतस्तत्परिहारायात्मा ज्ञातव्य इत्युक्तं भवति । एषमात्मविदामभिप्रेतोऽर्थः ॥ नैरुक्तानां तु मते य ईं चकार मध्यस्थानो वायुर्मेघो वैतदुद्बुद्धकं करोति सोऽस्य । तत्त्वमिति शेषः । अथवा एतत्कर्म । न जानाति । तयोरचेतनत्वादिति भावः । यस्वीमेतद्दर्शं पश्यति तस्मादपि हिङ्गंतर्हितः । प्राणिकर्मवशेन काले वर्षिता परमेश्वर आदित्यात्मनि गूढ इत्यर्थः । य ईं हिङ्गंतर्हितमीमेतद्दर्शं पश्यति स वृष्टिलक्षणाः पुत्रो मातुर्निर्मातुरंतरिक्षस्थ योनी योनिवदुत्पत्त्याधारभूति ऽंतरिक्षे । उभयोरप्यंतरिक्षनामत्वात्सामान्यविशेषभावो द्रष्टव्यः । अंतरिक्षैकदेशे योन्यामंतर्मध्ये ब्रह्मप्रजा ब्रह्मप्रजाताप्तो ब्रह्मप्राण्युपकारो । अथवा । जनिरचांतर्भाषितव्यर्थः । ब्रह्मणां धाराणां सख्यनिष्पादनद्वारेण प्राणिनां वा प्रजनयिता सन् । निरुद्धं निरमणसाधनां भूमिमा विवेश । प्रविशति । प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्वौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बंधुर्मे माता पृथिवी महीयं ।

उज्ञानयोश्चम्बोऽयान्निरंतरचा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥

द्वौः । मे । पिता । जनिता । नाभिः । अत्र । बंधुः । मे । माता । पृथिवी । मही । इयं ।

उज्ञानयोः । चम्बोः । योनिः । अंतः । अत्र । पिता । दुहितुः । गर्भं । आ । अधात् ॥ ३३ ॥

दीर्घतमा ब्रवीति । मे मम यौर्बुलोकः पिता पालकः । न केवलं पालकत्वमात्रं अपि तु जनिता जनयित्वात्प्रादयिता । तत्रोपपत्तिमाह । नाभिरत्र नाभिभूतो भीमो रसोऽत्र तिष्ठतीति शेषः । ततश्चाहं जायते अन्नद्वितः रेतसो मनुष्य इत्येवं पारंपर्येण जननसंबन्धिनो हेतो रसस्यात्र सज्ञावात् । अनेनैवाभिप्रायेण जनि-तेत्युच्यते । अत एव बंधुर्वंधिका तथेयं मही महती पृथिवी मे माता मातृस्थानीया स्वोद्भूतीषधादिनिर्मात्री-त्यर्थः । किंचोत्तानयोर्बुध्वंतनयोश्चम्बोः सर्वस्यात्स्योर्भोगसाधनयोर्बावापृथिव्योरंतरमध्ये योनिः सर्वभूतनिर्मा-णाश्रयमंतरिक्षं वर्तते इति शेषः । अत्रास्मिन्नंतरिक्षे पिता बुलोकः । अधिष्ठात्रधिष्ठानयोरभेदेनादित्यो वीरुच्यते । स्वरश्मिभिः । अथवा इंद्रः पर्जन्यो वा । दुहितुर्दूरे निहिताया भूम्या गर्भं सर्वोत्पादनसमर्थं वृष्ट्युदकलक्षणमाधात् । सर्वतः करोति ॥

आश्रमेधिके मध्यमेऽहनि ब्रह्मोवि होत्रादयः पृच्छामि त्वेत्यनया यजमानं पृच्छेयुः । तथा च सूचितं । एकैकशो यजमानं पृच्छंति पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः । आ० १०. ९. इति ॥

पृच्छामि त्वा परमंतं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः ।

पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ३४ ॥

पृच्छामि । त्वा । परं । अंतं । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ।

पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमं । विऽव्योम ॥ ३४ ॥

हे यजमान त्वा त्वां पृच्छामि । प्रश्नं करोमि । किं । पृथिव्याः परमंतमुत्कृष्टां काष्ठां । यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते तत्पृच्छामि । तथा त्वामन्यत्पृच्छामि । किं तदिति उच्यते । यत्र भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संज्ञाहो बंधनं । यत्र सर्वं संलक्षं भवति तमित्यर्थः । किंच त्वा त्वां वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य व्याप्तस्यादित्यस्य । असी वा आदित्यो वृषाश्च इति तैत्तिरीयकं । तस्य रेतो रेतोवत्कारणं तत्किमिति पृच्छामि । तथा वाचः सर्वस्य वा-ग्जातस्य परमं निरतिशयं व्योम स्थानं सर्वस्य वचसः कारणं । एतत्प्रश्नचतुष्टयं पृच्छामि ॥

अथैवं पृष्टो यजमान इयं वेदिरित्यनया प्रतिब्रूयात् । इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या इति प्रत्याह । आ० १०. ९. इति सूचितत्वात् ॥

इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः ।

अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ३५ ॥

इयं। वेदिः। परः। अंतः। पृथिव्याः। अयं। यज्ञः। भुवनस्य। नाभिः।

अयं। सोमः। वृष्णः। अश्वस्य। रेतः। ब्रह्मा। अयं। वाचः। परमं। विऽश्रौम ॥ ३५ ॥

पृथिव्याः प्रथमवत्त्वा भूम्याः परो अंतः परमंतं पर्यवसानमियं वेदिः। न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति। एतावती वै पृथिवी यावती वेदिरिति श्रुतेः। तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः संगहनं। तत्रैव वृष्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बंधकत्वात्। अथ वृष्णो वर्षकस्यादित्यस्य रेतोऽयं सोमो रसात्मकः। अपी ऊतः सोमरस आदित्यं प्राप्य वृष्यादिफलं जनयति। अयं ब्रह्मा प्रजापतिरेव वाचो मंत्रादिरूपायाः परमं योम। उत्कृष्टं रक्षकं स्थानं। तत्रैवोत्पत्तेस्तत्रैव पर्यवसानाच्च ॥ २० ॥

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि।

ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त अर्धऽगर्भाः। भुवनस्य। रेतः। विष्णोः। तिष्ठन्ति। प्रदिशा। विधर्मणि।

ते। धीतिऽभिः। मनसा। ते। विपऽचितः। परिभुवः। परि। भवन्ति। विश्वतः ॥ ३६ ॥

सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्या वा ररमयोऽर्धगर्भाः संवत्सरस्वार्धं गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं धारयमाणाः। यद्वा। ब्रह्मांडस्वार्धं मध्येऽंतरिक्षे गर्भवद्वर्तमानाः। भुवनस्य लोकस्य रेतः सारं वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः तादृशा ररमयो विष्णोर्ब्यापकस्यादित्यस्य विधर्मणि जगद्धारणव्यापारे प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति। वर्तन्ते। किंच ते धीतिभिः प्रज्ञाभिर्मनसा जगदुपकारः कर्तव्य इति बुद्ध्या च विश्वतः सर्वतः ॥ द्वितीयार्थे तसिः ॥ विश्वं परि भवन्ति। परितो भावयन्ति। कृत्स्नं जगद्भ्यामुपवर्तन्तीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्ते त एव विपश्चितो बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वत्र व्याप्ताश्च ॥ यद्वा। सप्तार्धगर्भाः। सप्त महदहंकारौ पंच तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसंख्यानि तत्त्वानि। अर्धगर्भा अविच्छित्तिरूपाः। विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः प्रकृतिविच्छित्तेरुदासीनस्यात्मनस्योत्पन्नत्वादर्धगर्भेण प्रपंचाकारेण परिणामादर्धगर्भाः। पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः। अत एव तेषां प्रकृतिविच्छित्त्वं। यस्मादेवं तस्मान्भुवनस्य रेतः कारणं। कारणभूतानि तान्येव विष्णोर्ब्यापस्य पुरुषस्य विधर्मणि प्रदिशा प्रदेशेन तिष्ठन्ति। इतरत्समानं ॥

न वि जानामि यदिवेदमस्मि निगयः संनद्धो मनसा चरामि।

यदा मार्गन्प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्रुवे भागमस्याः ॥ ३७ ॥

न। वि। जानामि। यत्ऽइव। इदं। अस्मि। निगयः। संऽनद्धः। मनसा। चरामि।

यदा। मा। आ। अगन्। प्रथमऽजाः। ऋतस्य। आत्। इत्। वाचः। अश्रुवे।

भागं। अस्याः ॥ ३७ ॥

अहं यदिवेदं यदपीदं विश्वमस्मि। कृत्स्नः प्रपंचोऽप्यहमेवास्मि। नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वत्रानुगतोऽस्मि। योऽयं सच्चिदानंदाकारोऽस्ति सोऽहमस्मीति न वि जानामि। विविच्य नाच्चासिधं। परं शास्त्रजनितमिदमहमस्मीति ज्ञानं जातं। अविवेक्यहमित्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदात्। कृत्स्नप्रपंचस्यापि ब्रह्मान्यत्वेन ब्रह्मैकत्वावगमे प्रपंचजातमपि स्वस्वरूपमेव भवति। इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मेवेदं सर्वं स ईक्षत अङ्गं स्यां प्रजापेयेत्यादिश्रुतिभ्य एकविज्ञानिन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्। तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः। वेदां० २. १. १४. इत्याद्युपपत्तिभिस्य प्रपंचस्य ब्रह्मानन्यत्वं सिद्धं। यद्वा। इवशब्द उपमार्थः। यदिव यत्परोक्षज्ञानं सर्वैकात्म्यरूपमानुभाविकमस्ति तदिव तद्वदेवाहमस्मि। इदं सर्वमहमस्मीति ज्ञानं मे जातं। अपि खेतहाष्टी-तिकभूतं। आनुभविकं सार्वीक्यं यदस्ति तन्न वि जानामि। न प्राप्तोऽस्मि। शास्त्रजनितं सार्वीक्यं जातं न

स्वानुभाविकमित्यर्थः । तत्र कारणमाह । यतोऽहं निष्कः । अंतर्हितनामितत् । अंतर्हितो मूढचित्तः । चित्तप्रत्य-
कप्रवणताभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । संग्रहोऽविद्याकामकर्मभिः सम्यग्बुद्धौ वेष्टितः अत एव
मनसा युक्तो भावनासहिष्णुना वहिर्मुखेन विचित्रेण चेतसा युक्तः संचरामि संसारे । अथवा मनसा संग्रहस-
रामि । इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखमनुभवामि । न सार्वार्थ्यं जानामीति परिदेवते । यास्तोऽपीमं
परिदेवनाथंलेनोदाजहार । अथापि परिदेवना कस्माच्चिन्नावात् न वि जानामि यदिवेदमस्मि । नि० ७. ३. ।
इति । वहिर्मुखचेतसः स्वरूपापरिज्ञानजनितं दुःखमन्यत्र श्रूयते । परांचि खाणि व्यतृणत्स्वयंभूसाक्षात्पराह
पश्नति नांतरात्मन् । क० उ० ४. १. इति । तर्हि कदैतद्भवतीति आह । यदा मागन् आगमिष्यति तदा । किं
तदिति उच्यते । अतस्तस्य परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः प्रथमोक्षेयः प्रथमोत्पन्नश्चित्तप्रत्यकप्रवणजनितो
ऽनुभावः । स यदा मा मां प्राप्नोति आदिदगंतरमेवाव्यवधानिनास्या वाच ऐकात्म्यप्रतिपादिकाया उपनिष-
द्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा भागं भजनीयं शब्दब्रह्मणा व्याप्त्यं परं ब्रह्मपदमनुवे । प्राप्नोमि । चित्तस्य
वह्निर्मुखतां परित्यज्यांतर्मुखित्वाद्दुःसंपादा । सा यदा स्यात् तदानीमेव स्वरूपं द्रष्टुं सुशकं भवति । पश्चाद्विष्ण-
वाभावात् यथा गिरिशिखरात्यतन् पाषाणोऽविलंबेन पतति तद्वत् । चित्तप्रत्यक्षुल्लस्य दुःशकत्वमपि तथैव
श्रूयते । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमेच्छदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छति ॥

अपाङ् प्राङ् इति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।

ता शश्वता विषूचीना वियंता न्ययं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यं ॥ ३६ ॥

अपाङ् । प्राङ् । एति । स्वधया । गृभीतः । अमर्त्यः । मर्त्येन । सऽयोनिः ।

ता । शश्वता । विषूचीना । विऽयंता । नि । अन्यं । चिक्युः । न । नि । चिक्युः । अन्यं ॥ ३६ ॥

अमर्त्योऽमरणधर्मायमात्मा मर्त्येन मरणधर्मणा भूतात्मना देहेन सयोनिः समानस्थानः । यत्र परिच्छे-
दको देहोऽस्ति तत्र सर्वत्र सोऽयमपि तिष्ठन्नित्यर्थः । यद्वा । समानोत्पत्तिः । सहवासेन स्वस्मिन्नप्युत्पत्तिरु-
पचर्यते । एवंभूतः सन् स्वधयान्नोपलक्षिततद्भोगेन गृभीतः । यद्वा । स्वधाशब्देनात्ममयं शरीरं लक्ष्यते । तेन
गृहीतः सन्नपाडिति । अशुक्तं कर्म कृत्वाधो गच्छति । प्राडिति । ऊर्ध्वं स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति । परमात्मेव
सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन्नागाविधकर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण संबद्धो लोकांतरेषु
संचरति । स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति । तथा च श्रूयते । गुणान्वयो
यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्मिन् स चोपभोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः
। श्वे० उ० ५. ७. इति । इदानीमुभयप्राधान्येनाह । ता तौ भूतात्मकर्त्तात्मानौ शश्वता विभागेन सर्वदेा वर्तमानौ ।
यद्वा । सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सहवास उपपद्यते । स्थूलशरीरपक्षेऽपि सात्त्विकजातेः । तत्कारणानां भूतसूक्षा-
णां सन्नावात्तत्र शरीरसंबंध उपपद्यते । विषूचीनेह लोके सर्वत्रगमनी वियंता तत्तत्फलोपभोगाय सर्वत्र
लोकांतरेषु गच्छंती वर्तते । तत्र नरा अन्यं भूतात्मानं नि चिक्युः । नितरां विशेषेण पश्नति जानंति । अन्यमपरं
देहवच्छायातिरिक्तं न नि चिक्युः । न जानंति । केचन पामरा देहव्यतिरिक्तं न जानंति । केचन विवेकिनः
कर्तृत्वभोक्तृत्वोपेतौ देहातिरिक्तः कश्चिदस्तीत्यनुमिति । न केऽपि देहत्रयव्यतिरिक्तमात्मानं जानंति । अतो
दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः ॥

अचो अक्षरं परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।

यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति य इत्तद्भिदुस्त इमे समासते ॥ ३७ ॥

अचः । अक्षरं । परमे । विऽओमन् । यस्मिन् । देवाः । अधि । विश्वे । निऽसेदुः ।

यः । तत् । न । वेदं । किं । अचः । करिष्यति । ये । इत् । तत् । विदुः । ते । इमे । सं । आसते ॥ ३७ ॥

पूर्वमंचे देहात्मजीवात्मानानुक्ता । तयोरन्यस्य जीवात्मनः पारमार्थिकं रूपमस्ति तदनुच्यते । अचो

अक्षरे । अक्षरशब्देन अक्षरप्रधानभूताः सांगापरविद्यात्मकाश्चत्वारो वेदा उच्यन्ते । अगादीनामपरविद्यात्वं मुंडके श्रूयते । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति प्रतिज्ञाय तत्रापरं अग्निदी यजुर्वेदः सामवेदः । मुं० उ० १. १. ५. । इत्यादिना । तस्याः संबन्धिन्यक्षरेऽदृश्यादिगुणके चरणरहितेऽनक्षरे गित्ये सर्वत्र व्याप्ते ब्रह्मणि । अक्षरशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वं एतद्वे तदक्षरस्य प्रशासने गार्गि । बृ० उ० ३. ८. । यथा तदक्षरमधिगम्यते । मुं० उ० १. १. ५. । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं । मुं० उ० १. २. १३. । इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धं । अक्षरचरयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः । सर्वैर्वेदैः खलु ब्रह्माधिगम्यते तं त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामि । शत० १४. ६. ९. २८. । इत्यादिश्रुतेः । नमोपनिषद्भागानां तथासु । इतरेषां तु कथं ब्रह्मविषयत्वमिति उच्यते । यद्यपीतरभागानां यागादिविषयत्वं तथापि बुद्धिः श्रुत्युत्पादनद्वारा वेदनसाधनत्वेन ब्रह्मविषया भविष्यति वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिष्यति । बृ० उ० ४. ४. २२. । इत्यादिश्रुतेः । तदेव विशिष्यते । परम उत्कृष्टे निरतिशये व्योमन् व्योमनि व्योमसदृशे । अलेपलनीरूपत्व्यापित्वादिसादृशेन व्योमेत्युक्तं । यद्वा । विशेषेण सर्वस्य रचके । निरधिष्ठा न कस्यचिदसि स्वाध्यस्तस्य सर्वस्थाधिष्ठानत्वेन रचकत्वात् । तादृशे तत्त्वे सर्वमध्यस्तमित्यर्थः । पुनस्तदेव विशिष्यते । यस्मिन्परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मिन् । यद्वा । उत्कृष्टलक्षणे वसुन्वृगुपलक्षिताः सर्वे सांगा वेदाः पर्यवसिता इत्यर्थः । यः यो मर्त्यस्तत्तादृशं देवादीनां स्वरूपलाभास्यदं कृत्स्नवेदेसात्पर्यं प्रतिपाद्यं यदसु न वेद न जानाति स मर्त्यं अत्रा पूर्वीकैर्नादिशब्दजालेन किं करिष्यति । वेदनसाधनेन वेदेन वेद्यमविदित्वा किं साधयतीत्यर्थः । प्रयोजनाभावात्सर्वस्यापि वेदस्य नैऋत्यादिति भावः । अथवा योऽक्षरमविदित्वा कर्मणां कर्ता भवति यागादीननुतिष्ठति तेन किञ्चिदपि कर्म कृतं न भवतीत्यर्थः । य इय एव तत्तत्त्वं विदुः जानन्ति त इमे समासते । त एवमे ज्ञातारः समासते । सम्यक् तिष्ठन्ति । अपुनरावृत्त्या स्वरूपेऽवस्थानं समासनं । यद्वा । ये विदुरित्ये जानन्त्येव नानुतिष्ठन्ति । इच्छन्तोऽवधारणे । त इमे त एव समासते । गवामयनादिसहस्रसंवत्सरसत्त्वपर्यन्तानि सहोपयन्ति । सहार्थे संशब्दः । सत्त्वादधिकानां यागानामभावात् तेषामपि फलमेतज्ज्ञानेनैव प्राप्तं भवतीत्यर्थः । कर्तृणां ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मवचननिर्देशः ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । अक्षरः । अक्षरचर्चनीयमादित्यमंडलमृगादिमयं वा । अक्षरिभः पूर्वाह्ने दिवि देव आदित्यो वा एष एतन्मंडलं तपति तत्र ता अक्षर इत्यादिश्रुतेः । तस्य संबन्धिन्यक्षरे परमे व्योमन्निर्गुणलक्षणे ब्रह्मणि य एषोऽंतरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते इत्यादिश्रुत्युक्तस्वरूपे यस्मिन् सर्वे देवा योतमाना रश्मयो निषेदुः वर्तन्ते । य एतन्न वेद स केवल्यर्चा किं करिष्यति । ये जानन्ति भावयन्ति त एव विद्वांसः समासते । भूम्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः संतश्चिरकालं जीवन्ति ॥ अपरे प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । अक्षरोऽक्षर अक्षरगुणलक्षितसर्ववेदसंबन्धिन्यक्षरे प्रणवरूप ओंकारेऽविनाशिनि सर्ववेदेषु व्याप्ति वा । प्रणवस्य सर्ववेदसारत्वं ब्राह्मणे श्रूयते । तान्वेदानभ्यतपन्नेभ्योऽभितपन्नेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायताकार उकारो मकार इति तानिकधा समभरत् तदेतदोमिति । ऐ० ब्रा० ५. ३२. इति । परमे निरतिशये । न हि प्रणवाद्दधिकं किञ्चिन्मंत्रजातमस्ति त्रिकालातीतस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वात् । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदर्थोकार एव ओमिति ब्रह्म । तै० आ० ७. ८. । इत्यादिश्रुतेः । वेदानां प्रणवस्य स्थानप्रतिनिधिभावः संबन्धो य अक्षरोऽधीत इत्याद्युपक्रम्य यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वे यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येधा वागितत्परममक्षरं । तै० आ० २. ११. ४. । इत्यादिश्रुतेः । यस्मिन्विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः । प्रणवस्य सर्वमंत्रात्मकत्वात् मंत्रेषु सर्वदेवतानां निवासात् सर्वदेवनिवासत्वं । ब्रह्माधिष्ठानत्वाद्वा ब्रह्मणि सर्वदेवानां निवासात् । शिष्टमविशिष्टं ॥ अयं मंचो निरुक्ते व्याख्यातः । नि० १३. १०. ॥ अपरे त्वपरथा वर्णयन्ति । अक्षरः । अक्षरचर्चनीयो जीवः । तस्य संबन्धिन्यक्षरेऽविनाशि व्याप्ति वा परमात्मनीत्यर्थः । अत एव जीवापिचया परम उत्कृष्टे निरुपाधिके व्योमन् विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रचके व्योमसदृशे वा । यस्मिन्परमात्मनि देवा गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेद्वियसंज्ञका विश्वे सर्वेऽप्यधि निषेदुः निषीदन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । यस्तन्न वेद न जानाति उपाध्यंशपरित्यागे तदेव स्वरूपमिति न पश्यति स्थूलो जनः किमुचा करिष्यति । केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति । जननमरणादिक्लेशस्यात्यागादिति भावः । ये तत्तत्त्वं विदुस्त इत्यादि सिद्धं ॥

अपिहोचार्था धिगुर्यदि कुत्सितं शब्दं कुर्यात्तदानीं सूयवसादित्यनया यवसादिकं प्रयच्छेत् । तथा च सूचितं । वाञ्छमानायै यवसं प्रयच्छेत् सूयवसाङ्गवती हि भूयाः । आ० ३. ११. । इति ॥ प्रवर्त्येऽभिष्टव एवैव परिधानीया । सूचितं च । सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात् । आ० ४. ७. । इति ॥

तस्मा उक्ताया गोः सक्ताशात्समुद्रा वृष्युदकससुन्दनाधिकरणभूता मेघा अधधिकं प्रभूतमुदकं वि चरंति । विविधं चरंति । तेनोदकेन प्रदिशस्यतस्रः । प्रशब्दो वीत्यर्थः । विदिशस्यतस्रो दिशस्र । अथवा प्रकृष्टा दिशो सुख्यास्यतस्रः । तत्स्थेषु ताच्छब्दं । तत्स्थाः पुषया जीवन्ति । ततः पश्चात्तद्वरमुदकं चरति । सखादिकमुत्पादयतीत्यर्थः । तत् सखादिकं विश्वं जगदुप जीवति । अयमपि यास्केन व्याख्यातः । तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति वर्षन्ति मेघास्केन जीवन्ति दिगाश्रयाणि भूतानि ततः चरत्यचरमुदकं तत्सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति । नि० ११. ४१. इति ॥

शकमयं धूममारादपश्यं विषुवता पर एनावरेण ।

उक्षाणं पृश्निमपचंत वीरास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥४३॥

शकऽमयं । धूमं । आरात् । अपश्यं । विषुऽवता । परः । एना । अवरेण ।

उक्षाणं । पृश्निं । अपचंत । वीराः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ॥४३॥

शकमयं शकमयं शुष्कगोमयसंभूतं धूममारात्तातिदूरं अपश्यं । दृष्टवानस्मि । दिवा धूमस्य दूरे दृश्यमानत्वात् एव दर्शनविषयतयोक्तः । विषुवता व्याप्तिमतेनानेनावरेण निरुद्धेन धुमेन परः परस्मात्तत्कारणभूतमग्निमपश्यं । अहं यजमान इत्यर्थः । किंचोषाणं फलस्य सेक्तारं पृश्निं मुक्तवर्णं । प्राप्नुते तेन फलमिति स्वयं प्राप्नुत इति वा पृश्निर्वक्त्रोरूपः सोमः । तं वीरा विविधरणकुशला अत्विजोऽपचंत । अत्र धात्वर्थानादरेण तिङ्प्रत्ययः करोत्यर्थः । स च क्रियासामान्यवचनोऽचीचित्वाद्भिषवेण संपादितवन्त इत्यर्थः । तानि तत्साधनानि धर्माण्यगुणानि प्रथमानि प्रतमानि प्रकृष्टानि फलपर्यवसानीयान्यासन् । संपादितान्यभवन् । यद्वा । सोम उच्चाभवत् पूर्वं तं देवाः शकतापचन्यन्त्यर्थे तन्नवो धूमो मेघ आसीत् तदुच्यते । तत्परत्वेन वा मंचो व्याख्येयो विचक्षणीः ॥

चयः केशिनं ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषां ।

विश्वमेको अभि चष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपं ॥४४॥

चयः । केशिनः । ऋतुऽथा । वि । चक्षते । संवत्सरे । वपते । एकः । एषां ।

विश्वं । एकः । अभि । चष्टे । शचीभिः । ध्राजिः । एकस्य । ददृशे । न । रूपं ॥४४॥

केशस्थानीयप्रकृष्टरश्मियुक्तास्त्रयोऽग्न्यादित्यवायवः । ते चर्तुथा काले काले वि चक्षते । विविधलक्षणां भूमिं पश्यन्ति । तेषां पृथक्पृथक्कार्यमाह । एषां मध्य एकोऽग्निः संवत्सरेऽतीते सति संवत्सरं वपते । दाहेन केशस्थानीयीषधिवनस्यत्वादिके ह्येदनं नापितकार्यं करोति । एक अन्य आदित्यो विश्वं सर्वं जगच्छचीभिः स्वकीयैः प्रकाशवृष्ट्यादिकर्मभिरभि चष्टे । सर्वतः पश्यति । एकस्य वायोध्राजिर्गतिर्ददृशे । दृश्यते सर्वैः । न रूपं । अप्रत्यक्षत्वात् स्पर्शशब्दधृतिकंपलिर्गिर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति । अयमपि मंचो यास्केनैव व्याख्यातः । चयः केशिनं ऋतुथा विचक्षते काले कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषामित्यपिः पृथिवीं ददृशे सर्वमेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य । नि० १२. २७. इति ॥

वाग्देवत्ये पशौ चत्वारि वागिति हविषोऽगुवाक्त्वा । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥

चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्भास्त्रणा ये मनीषिणः ।

गुहा चीणि निहिता नेंगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥४५॥

चत्वारि । वाक् । परिऽमिता । पदानि । तानि । विदुः । ब्राह्मणाः । ये । मनीषिणः ।
गुहा । चीणि । निऽहिता । न । इंग्रयन्ति । तुरीयं । वाचः । मनुष्याः । वदन्ति ॥ ४५ ॥

वाग्वाचः कृत्वायाः पदानि चत्वारि परिमिता परिमितानि । लोके या वागस्ति सा चतुर्विधा विभ-
क्तित्यर्थः । तानि पदानि ब्राह्मणा वेदविदो मनीषिणो मनस ईषिणो मेधाविनो विदुः । जानन्ति । तेषां
मध्ये चीणि गुहा गुहायां निहिता स्थापितानि भंगयन्ति । न चेष्टते । न प्रकाशन्त इत्यर्थः । वाचसुरीयं पदं
मनुष्या अज्ञानाज्ञानं वदन्ति । व्यक्तमुच्चारयन्ति । व्यवहरन्ति । कानि तानि चत्वारित्यत्र बहवः स्वल्पमतानु-
रोधेन बहुधा वर्णयन्ति । सर्ववैदिकवाग्जालस्य संग्रहरूपा भूरादयस्त्रिस्रो व्याहृतयः प्रणव एक इति
वेदत्रयसारत्वात्सां व्याहृतोनामेव सारसंग्रहभूतत्वात्काराव्यात्मकस्य प्रणवस्येति सप्रणवामु व्याहृतिषु
सर्वा वाक् परिमितेति केचन वेदवादिनो वदन्ति ॥ अपरे व्याकरणमतानुसारिणो नामाख्यातोपसर्गनिपात-
भेदेन । क्रियाप्रधानमाख्यातं । द्रव्यप्रधानं नाम । प्रागुपसृज्यत आख्यातपदस्येत्युपसर्गः प्रादिः । उच्चावचेष्वा-
र्थेषु निपतन्निपातोऽपि तु चेत्यादिः । एतेष्वेव सर्वा वाक् परिमितित्यखंडायाः कृत्वाया वाचसतुर्धा व्याकृत-
त्वात् । वाग्नि पराच्यव्याकृतावदत् तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरोत्तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते । तै० सं० ६.
४. ७. ३. इति श्रुतेः ॥ अन्ये तु याज्ञिका मंत्राः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी लौकिकीति । याज्ञिकैः समाख्यातोऽनु-
ष्ठयार्थप्रकाशको वेदभागो मंत्राः । मंत्रविधानप्रतिपादको वेदभाग इति मंत्राः कल्पोऽत ऊर्ध्वं । तै० आ० १.
३१. २. इत्यादिगोक्तः कल्पः । मंत्रतात्पर्यार्थप्रकाशको वेदभागो ब्राह्मणं । भोगविषया गामानयेत्यादिरूपा
व्यावहारिकी । एष्वेव सर्वा वाङ्मयमितेति याज्ञिकाः ॥ अथ यजुःसामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति वैश्वानराः ॥
सर्पाणां वाग्वयसां बुद्धसरीरूपस्य च चतुर्थी व्यावहारिकीतिहासिकाः ॥ पशुषु तूणेषु मृगेष्वाम्नि
चेत्यात्मवादिनः ॥ अपरे मानुकाः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्ति । परा पञ्चती मध्यमा वैखरीति चत्वारोति ।
एकैव नादात्मिका वाग्मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च सूक्ष्मेण बुद्धिरूपत्वात् सैव हृदयग-
मिनी पञ्चतीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्य
उदीयमानत्वान्मध्यमायाः । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता तात्त्वोष्ठादिव्यापारेण वह्निर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्यु-
च्यते । एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि । मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा
रवाख्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगंतारो योगिनः परादिचत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये चीणि
परादीनि गुहा निहितानि हृदयांतर्वर्तित्वात् । तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति ॥ व्याकरणप्र-
सिद्धानामाख्यातादिपक्षे मनीषिणो ब्राह्मणाः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागज्ञा वाग्योगविदस्तानि पदानि जानन्ति ।
अवाग्योगविदः पामरा वाचो वाङ्मयस्य तुरीयं चतुर्थं भागं वदन्ति । व्यवहरन्ति । अर्थप्रकाशनाय प्रयुजन्ते ॥
अयं मंत्रो निरुक्ते व्याख्यातः । सोऽचायनुसंधेयः । नि० १३. ९. ॥ अथापि ब्राह्मणं भवति । सा वै वाक् कृष्टा
चतुर्धा व्यभवदेष्टेव लोकेषु चीणि पशुषु तुरीयं । या पृथिव्यां साप्री सा रथंतरे । यांतरिचे सा वायी सा
वामदेष्टे । या दिवि सादित्ते सा ब्रह्मि सा स्तनयित्तावथ पशुषु ततो या वागत्परिच्यत तां ब्राह्मणेष्वाधुः ।
तस्माद्ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति या च देवानां या च मनुष्याणामिति ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सञ्चिप्रां बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ ४६ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । आहुः । अथो इति । दिव्यः । सः । सुऽपर्णः । गरुत्मान् ।

एकं । सत् । विप्राः । बहुधा । वदन्ति । अग्निं । यमं । मातरिश्वानं । आहुः ॥ ४६ ॥

अमुमादित्यभिर्यविशिष्टमिन्द्रमाहुः । तथा मित्रं प्रभीतेर्भरणात्तारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं
तमाहुः । वरुणं पापस्य निवारकं राज्यभिमानिनं देवमाहुः । तथापिमंगनादिगुणविशिष्टमेतन्नामकमाहुः ।
अथो अग्निं चायमेव दिव्यो दिवि भवः सुपर्णः सुपतनो गरुत्मान् गरुणवान् पञ्चवान् । एतन्नामको यः
पञ्चसि सोऽप्ययमेव । कथमेकस्य नामात्वमिति उच्यते । अमुमेवादित्यमेकमेव वसुतः संतं विप्रा मेधाविनो

देवतातत्त्वविदो ब्रह्मधा वदन्ति । तत्तत्कार्यकारणेनेन्द्राद्यात्मानं वदन्ति । एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्य इत्याचक्षत इत्युक्तत्वात् । किंच तमेव वृथादिकारणं वैशुतापिं यमं नियन्तारं मातरिश्चानमंतरिषे असेतं वायुमाहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यस्विन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अथ ये केचिदपिः सर्वा देवताः । ऐ० ब्रा० २. ३. । इत्यादिश्रुतितोऽयमेवापि चत्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वापिरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मंत्र इति वदन्ति । तत्पक्षे प्रथमोऽपिशब्द उद्देशः । तमपिमुद्दिशेन्द्राद्यात्मात्मकत्वकथनं । अयं मंत्रो निरुक्त एव व्याख्यातः । इममेवापिं महातमात्मानमेकमात्मानं ब्रह्मधा मेधाविनो वदन्ति इन्द्रं मित्रं वरुणमपिं दिव्यं च गच्छन्तं । दिव्यो दिविजो गच्छन्तान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा । नि० ७. १८. । इति ॥ ॥ २२ ॥

वर्षकामेध्यां तिस्रः पिंडो होतव्याः । तत्र कृष्णं नियाममिति तृतीयस्यानुवाक्या । कृष्णं नियामं हरयः सुपर्णा नियुक्तं तो ग्रामजितो यथा नरः । आ० २. १३. । इति ॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पंतति ।

त आववृचन्सदनादृतस्यादिहृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं निऽयानं । हरयः । सुऽपर्णाः । अपः । वसानाः । दिवं । उत् । पतन्ति ।

ते । आ । आववृचन् । सदनात् । अतस्य । आत् । इत् । घृतेन । पृथिवी । वि । उद्यते ॥ ४७ ॥

कृष्णं कृष्णवर्णं नियामं नियमेन गच्छन्तं मेघं हरय उदकस्य हतारः सुपर्णाः शोभनपतना रश्मयोऽपो वसना उदकानि वासयन्तो मेघेषु । अग्निमेघान्यूरयन्त इत्यर्थः ॥ अंतर्भावितव्यर्थार्हिकर्मकत्वं ॥ यदा । कृष्णं नियामं नियमनं रात्रिः । देवानां हि रात्रिर्दक्षिणायनं । तत्प्रति । तस्मिन्वर्षकाल इत्यर्थः । एवं कुर्वन्तो दिवं युक्तीकं तदाश्रितमादित्यं बोद्धिज्ञोत्पतन्ति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति । ते रश्मय अतस्य सदनादुदकस्य स्थानादादित्य-मंडलादाववृचन् । आवर्तन्ते । अर्वाच आगच्छन्ति । आदिदन्तरमेव यदावीरगच्छन्ति तदानीमेव घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते । विविधं क्लिष्यते । कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मय इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ७. २४. ॥

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं चीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।

तस्मिन्साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादश । प्रऽधयः । चक्रं । एकं । चीणि । नभ्यानि । कः । उं इति । तत् । चिकेत ।

तस्मिन् । साकं । त्रिऽशताः । न । शंकवः । अर्पिताः । षष्टिः । न । चलाचलासः ॥ ४८ ॥

द्वादशैतत्संख्याकाः प्रधयः परिधयः प्रहिता वर्तन्ते । तस्यानीया द्वादश मासा एकमद्वितीयं चक्रं क्रम-णस्वभावं संवत्सराख्यं चक्रमाश्रिताः । तथा चीणि त्रिसंख्याकानि नभ्यानि नाभ्याश्रयाणि फलकानि तस्या-नीयानि ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यान्याश्रितानि । यथा सूर्यरथचक्रस्य द्वादश परिधयो नाभ्यर्हाणि चीणि फलकानि संति तद्वत्कालचक्रस्यापि । क उक्तोऽपि महान्साक्षकं चिकेत । जानाति । तस्मिंश्चके साकं सह शंकवो न शंकव इव । अथ पुरस्तादुपचारोऽपि नशब्दः सामर्थ्यादुपमार्थीयः । तस्मिन्नपि संवत्सरचक्रे त्रिशता एतत्संख्याकाः षष्टिर्न । नशब्दस्यार्थः । षष्टिसारा अरस्थानीयान्यहान्यर्पिताः । अर्पितानि । कीदृशानि तानि । चलाचलासः । एकस्यलशब्दो द्विभावप्राप्तः । चलाः । चलनस्वभावानीत्यर्थः ॥ चरिचलिपतिवदीनामध्याक्ताभ्यासस्य । पा० ६. १. १२. ६. । इति द्विर्वचनमागागमस्य । ततोऽमुक् ॥ षष्टिस ह वै चीणि च शतानि संवत्सरस्याहानीति ब्राह्मणं । शत० ९. १. ४३. । द्वादश प्रधयश्चक्रमेकमिति मासानां मासा मानादित्यादि निरुक्तं । ४. २७. ॥

प्रवर्गेऽभिष्टवे यस्ते स्तन इत्येका । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्गीरमीमेद्गु वत्सं मिषतं । आ० ४. ७. । इति ॥ एषैव सारस्वते पशौ हविषो याज्या । सूचितं च । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्त्सं सोम प्र चिकितो मनीषिति द्वे । आ० ३. ७. । इति ॥

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूर्येन विश्वा पुष्यसि वार्योणि ।
 यो रत्नधा वसुविद्यः सुदचः सरस्वति तमिह धातवे कः ॥४९॥
 यः । ते । स्तनः । शशयः । यः । मयःऽभूः । येन । विश्वा । पुष्यसि । वार्योणि ।
 यः । रत्नऽधाः । वसुऽवित् । यः । सुऽदचः । सरस्वति । तं । इह । धातवे । करिति कः ॥४९॥

हे सरस्वति ते तव संबन्धी यः स्तनः स्तनवच्छिद्युस्थानीयानां प्राणिनामाध्यायनकारी लौकिकवैदिकसु-
 शब्दरूपः स्तनः शशयः शयानस्तव देहे वर्तमानः । यश्च स्तनो मयोभू रसास्वादिनां मुखस्य भावयिता । येन
 स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्योणि वरणीयान्यभिमतरूपाणि धनानि पुष्यसि भोक्तव्यः । यश्च स्तनो रत्नधा
 ब्रह्मविधरमणीयरसानां धारयिता वसुविद्यसूनां वासयितृणां धनानां वेत्ता लब्धा वेदयिता वा । किंच यः
 स्तनः सुदचः शोभनदानः । सुदचः कल्याणदान इति निरुक्तं । ६. १४. । अत्रासक्तयच्छब्दश्रवणं स्तनस्यातिप्रश-
 स्तलज्ञापनार्थं । हे देवि तं तादृशं सर्वप्राण्युपकारकं सूक्तमयं स्तनमिहास्मिन्कर्मणीदानीं वा धातवेऽस्मा-
 भिर्धातुं पातुं पानाय कः । कुरु ॥

अप्रिमंथने यज्ञेन यज्ञमित्येषा परिधानीया । यज्ञेन यज्ञमयजंत देवा इति परिदध्यात् । आ० २. १६. ।
 इति सूचितत्वात् ॥

यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकं महिमानः सचंत यत्र पूर्वं साध्याः संति देवाः ॥५०॥
 यज्ञेन । यज्ञं । अयजंत । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् ।
 ते । ह । नाकं । महिमानः । सचंत । यत्र । पूर्वं । साध्याः । संति । देवाः ॥५०॥

देवा व्यवहर्तारो यजमाना यज्ञेन निर्मथ्यापिना यज्ञं होमसाधनमाहवनीयमयजंत । पूजितवंतः । अनु-
 ष्ठानाय संयोजितवंत इत्यर्थः । अपिं मथित्वा प्रहरति तेनैवाप्रय आतिथ्यं क्रियत इति हि तैत्तिरीयकं । तानि
 धर्माण्यपिसाधनानि कर्माणि प्रथमानि । प्रथम इति मुख्यनाम । प्रथमानि प्रकृतमान्यासन् । फलप्रसवसम-
 र्थान्यभवन्नित्यर्थः । ते ह ते च यजमाना नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः स्वर्गः । तं महिमामो माहात्म्ययुक्ताः
 सचंत । संगताः । कीदृशं नाकं । यत्र यस्मिन्नकिं पूर्वं पूर्वतनाः साध्याः साधना यज्ञादिसाधनवंतः । कर्मदेवा
 इत्यर्थः । ते संति निवसन्ति तं सचंत । तस्मादिदानीमपि मनुष्यैरेवं कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा । देवा इदानीं देवभा-
 गमापन्नाः पूर्वं यज्ञेनापिना पशुभूतेन यज्ञं यष्टव्यमपिमयजंत । पूजितवंतः । अपरेव मूर्तिभेदेन देवत्वं च
 पशुत्वं च द्रष्टव्यं । अपिः पशुरासीत्तमालभंत तेनायजतेति श्रुतेः । शिष्टं पूर्ववत् । यत्र यस्मिन् स्वर्गे निमित्तभूते
 सति पूर्वं पूर्वतनाः साध्या देवाः साधनाच्छब्दोऽभिमानिनः । आदित्या अंगिरसश्च साध्या देवा उच्यंते ।
 कंदांसि वै साध्या देवास्तेऽपिनापिमयजंत ते स्वर्गे लोकमायन्नादित्याश्चिदेहासन्नंगिरसश्च तेऽपिनापि-
 मयजंत ते स्वर्गे लोकमायन् । ऐ० ब्रा० १. १६. । इति ब्राह्मणं । एते देवाः स्वर्गे संति । भवन्ति । स्वर्गप्राप्ता
 इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञेन ज्ञानादियज्ञेन यज्ञं विष्णुमयजंत । पूजयंति । ते नाकं विष्णुलोकं महानुभावाः
 सचंत । संगच्छंते । यत्र पूर्वं साध्यादयो देवाः संति तत्स्थानं । अपिनापिमयजंत देवा इत्यादि निरुक्तमनु-
 संधेयं । नि० १२. ४१. ॥

समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः । भूमिं पर्जन्या जिन्वति दिवं जिन्वत्यग्मयः ॥५१॥
 समानं । एतत् । उदकं । उत् । च । एति । अवं । च । अहंऽभिः । भूमिं । पर्जन्याः ।
 जिन्वति । दिवं । जिन्वति । अग्मयः ॥५१॥

एतत्प्रसिद्धमुदकं समानं । एकरूपमित्यर्थः । अह्निः कैश्चिद्दहोभिर्योष्मकालीनिवृद्धति । ऊर्ध्वं गच्छति । तथाहभिर्वर्षकालीनिरेव तदुदकमव चैति । अवाङ्मुखं च गच्छति ॥ अवायोगे प्रथमेति प्रथमा विभक्तिर्न निह्न्यते ॥ रश्मिनाडीव भूमिं प्राप्नोति । तदेवोच्यते । पर्जन्याः प्रीणयितारो मेघा भूमिं जिन्वति । उदकसंस्थायेन सखायुत्पादनद्वारा भूमिष्ठान्प्रीणयति । तथापय आहवनीयाद्याः स्वे ऊत आज्जत्वा दिवं युष्मोक्खान्देवाज्जिन्वति । प्रीणयति ॥

सरस्वहेवताके पशौ दिव्यं सुपर्णमिति वपायाज्या । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतं स वावृधे नयो योषणासु । आ० ३. ८. इति सूचितत्वात् ॥ अन्वारंभणीयायां सरस्वत्याग एषेव याज्या । सूचितं च । दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमा सवं सवितुर्यथा । आ० २. ८. इति ॥

दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहंतमपां गर्भं दर्शतमोषधीनां ।

अभीपतो वृष्टिभिस्सर्पयंतं सरस्वंतमवसे जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं । सुऽपर्णं । वायसं । बृहंतं । अपां । गर्भं । दर्शतं । ओषधीनां ।

अभीपतः । वृष्टिऽभिः । तर्पयंतं । सरस्वंतं । अवसे । जोहवीमि ॥ ५२ ॥

दिव्यं दिवि भवं सुपर्णं शोभनगमनं वायसं गमनशीलं बृहंतं महांतमपां गर्भं वृष्ट्युदकानां गर्भवदुत्पादकं । ओषधीनामोषधीर्दर्शतं दर्शनाय । दर्शयंतमित्यर्थः । यद्वा । ओषधीनां गर्भं दर्शतमिति पृथग्विशेषणं । किंचाभीपत आनुकूल्येन वृष्टिभिस्सर्पयंतं जगत्प्रीणयंतं । यद्वा । अभीपतोऽभिगमनवतः सखिलाधारांस्तटाकादींस्तर्पयंतं । अथवाभिगताहं । सरस्वंतमुदकवंतं । सर इत्युदकनाम । देवं सूर्यं वावसे रक्षणाय जोहवीमि । पुनःपुनराह्वामि ॥ २३ ॥ २२ ॥

चयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र कथा शुभेति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वैष्टुभं । अचानुकमणिका । कथा पंचोना संवाद्दत्तुतीयाद्युजो मरुतां वाक्यमंत्यस्तुचोऽगस्थस्य शिष्टा इंद्रस्यैकादशी च मरुत्वांस्त्विंद्रो देवतेति । अत्रेन्द्रागस्थमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते । तत्र तृतीयापंचमीसप्तमीनवमीनां मरुत्वाक्यरूपत्वात् एवर्षयः । यस्य वाक्यं स ऋषिः । अनु० २. ४. इति न्यायात् । अंत्यनुचस्यागस्थवाक्यत्वात् एवर्षिः । शिष्टा युज आवा चैकादशी चंद्रस्य वाक्यं । अतः स एवर्षिः । अच या तेनोच्यते सा देवता । अनु० २. ५. इति सामान्यापवादेन ऋत्विक्स्य मरुत्वनृणक इंद्रो देवता ॥ संवचातुर्विंशकयोर्मरुत्वतीयशस्त्रे निविदानीयात्पूर्वमेतत्सूक्तं । यदि पर्यायात्मरुत्वतीय इति खंडयोः सूचितं । कथा शुभेति च मरुत्वतीये पुरस्तात्सूक्तस्य शंसेत् । आ० ६. ६. ७. ३. इति ॥ आभिन्नविके पंचमेऽह्नि मरुत्वतीय एतदेव सूक्तं । पंचमस्य कथा शुभा यस्तिरसशृंग इति मध्यंदिनः । आ० ७. ७. इति सूचितत्वात् ॥ महाव्रते मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । पंचमारण्यके कथा शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वा इंद्र वृषभो रणाय । ऐ० आ० ५. १. १. इत्युक्तत्वात् ॥ विषुवति मरुत्वतोय एतदेव निविदानीयं । त्वं सु मेघं कथा शुभेति च मरुत्वतीयं । आ० ८. ६. इति सूचितत्वात् ॥ अस्य विनियोगं शौनक आह । ज्ञातिपुत्रसुहृन्निचैर्यस्य राज्यं चिकीर्षति । नित्यं स नियतो भूत्वा सूक्तं तु मनसा जपेत् । कथा शुभेति पैशुन्यं कृत्वाचार्यगृपद्विजैः । श्रुत्वा पररहस्यं तु गुरोरप्याह शौनकः । ऋत्वि० १. २६. इति ॥

कथा शुभा सवयसः सनीळाः समान्या मरुतः सं मिमिक्षुः ।

कथा मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति शुष्मं वृषणो वसूया ॥ १ ॥

कथा । शुभा । सऽवयसः । सऽनीळाः । समान्या । मरुतः । सं । मिमिक्षुः ।

कथा । मती । कुतः । आऽइतासः । एते । अर्चन्ति । शुष्मं । वृषणः । वसूया ॥ १ ॥

इंद्रवाक्यं । सवयसः समानवयस्काः सनीळाः समानस्थाना एते मरुतः कथा शुभा कैरपि दुर्ज्ञेयया

शोभया समान्या सर्वेषामेकरूपया महत्या युक्ताः । यद्वा । शुभित्युदकनाम । उक्तरूपया शुभोदकेन । सं
मिमिषुः । लोकं सम्यक् सिंचति ॥ मिहिसमानार्थो मिमिषतिधातुः ॥ यद्वा । मां युष्मादिषु प्रवर्तमानं सं
मिमिषुः । तदर्धमेते मरुतः कयानिश्चयया मती मत्वा कुतो देशादेतासः । आगताः । आगत्य चैति वृषणो
वर्धितारो वसूया वसूयया ॥ सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ धनेच्छया । यद्वा । वसवो वासयितारो वा ॥
तेनैव जसो याजादेशः ॥ शुष्मं बलं वृष्टिप्रदानजनितं लोकेऽर्चति । पूजयति । जगति कुर्वति । यद्वा । मम
बलं वर्धयंत्यर्थः । मरुतो ह्येनं गाजङ्गः । ऐ० ब्रा० ३. २०. इति श्रुतेः । अर्चेत्रमरुतसंवाद् रूपे सर्वेषु प्राणजी-
वात्मपरतयापि योजनीयं । अचापीद्रो ब्रूते ॥

कस्य ब्रह्माणि जुजुषुर्युवानः को अर्धरे मरुत आ ववर्त ।

श्येनौ इव ध्रजतो अंतरिक्षे केन महा मनसा रीरमाम ॥ २ ॥

कस्य । ब्रह्माणि । जुजुषुः । युवानः । कः । अर्धरे । मरुतः । आ । ववर्त ।

श्येनान् इव । ध्रजतः । अंतरिक्षे । केन । महा । मनसा । रीरमाम् ॥ २ ॥

युवानो गित्यतश्च महाशुभावा मरुतः कस्य महाभागस्य ब्रह्माणि परिपुढानि हवीषि जुजुषुः । सेवते ।
कस्य महानर्धरे स्वकीचे यागे मरुत एताना ववर्त । यागांतरेभ्यो निवर्तयति । दुर्भिर्यहले वृष्टांतमाह ।
अंतरिक्षे ध्रजतो गच्छतः श्लेनाञ्छंसनीयगमनानेतन्नामकान्यषिण इव । केन तस्मीतिसाधनेन महा महता
मनसा मननवता स्तोत्रेण रीरमाम् । रमेमहि ॥

अथ मरुत इंद्रेणोक्तास्तृतीययानया प्रतिब्रुवते ॥

कुतस्त्वमिंद्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्या ।

सं पृच्छसे समराणः शुभानैर्वाचेस्तन्नो हरिवो यज्ञे अस्मे ॥ ३ ॥

कुतः । त्वं । इंद्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्पते । किं । ते । इत्या ।

सं । पृच्छसे । सं । अराणः । शुभानैः । वाचेः । तत् । नः । हरिः । इवः । यत् । ते । अस्मे इति ॥ ३ ॥

हे इंद्र सत्पते सतां पालक त्वं माहिनो महीयः पूजनीयः । अगुचररनुगंतव्य इत्यर्थः । तथाभूतः सन्नधि-
कोऽसहायः सन् कुतो यासि । कुतः कारणायासि । यद्वा । कुच यासि । ते तवेत्येत्यं किं । किं त्वमेवमेव । किं
न कोऽप्यनुचरोऽस्ति । किंच त्वं समराणोऽस्माभिः संगच्छमानः सं पृच्छसे । समीचीनं पृच्छसि । हे हरिवो
हरिभ्यां तद्वसिंद्र ते तवास्ते अस्मासु यद्वक्तुमिष्टतममस्ति तन्नोऽस्मभ्यं शुभानैः शोभमानैर्वचनैर्वोचैः । ब्रूहि ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शं सुतासः शुष्मं इयति प्रभृतो मे अर्द्रिः ।

आ शासते प्रति हर्येत्युक्थेमा हरीं वहतस्ता नो अर्च्छ ॥ ४ ॥

ब्रह्माणि । मे । मतयः । शं । सुतासः । शुष्मः । इयति । प्रभृतः । मे । अर्द्रिः ।

आ । शासते । प्रति । हर्यति । उक्थेमा । इमा । हरी इति । वहतः । ता । नः । अर्च्छ ॥ ४ ॥

अथैवं तैः पृष्टोऽनया चतुर्थेन्द्रः प्रत्याह । हे मरुतः ब्रह्माणि सर्वाणि कर्माणि हवीषि वा मे मम स्वभू-
तानि । तथा मतयश्च मननयुक्ताः स्तुतयश्च मे मम शं सुखकार्याः । यद्वा । मे मतयो बुद्धयसेष्वेव वर्तंत इति
शेषः । तथा सुतासोऽभिषुताः सोमा मे मदीया मदर्या एव । अतो यज्ञं प्रति गंतव्यमित्यर्थः । किंच मध्ये
राषसादिबाधपरिहाराय शुष्मो बलवाक्मे मदीयोऽर्द्रिः शत्रूणां भषको वज्रः प्रभृतः सन्नियति । गच्छत्येव
लक्ष्यं प्रति न च निवर्तते । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वमेव अपि तु यजमाना आ शासते । मामेव

प्रार्थयन्ते । किञ्चोक्थोक्थानि शस्त्राणि मां प्रति हर्षयन्ति । कामयन्ति । मामेव शंसन्तीत्यर्थः । किञ्च नोऽस्मादीया-
पिमा हरी इमावन्थी ता तानि गन्तव्यानि हविरादीन्वच्छामिप्राप्तुं मां वहतः । अभिमतदेशं प्रापयतः । अत
एव शीघ्रं गच्छामि । युष्माभिरपि तन्नाप्तुं गन्तव्यमित्यर्थः । अतोऽसहाय इति गन्तव्यमिति भावः ॥

अतो वयमंतमेभिर्युजानाः स्वस्त्रेभिस्तन्व १ः शुभमानाः ।

महोभिरेता उप युज्महे न्विद्रं स्वधामनु हि नो बभूथ ॥ ५ ॥

अतः । वयं । अंतमेभिः । युजानाः । स्वऽस्त्रेभिः । तन्वः । शुभमानाः ।

महःऽभिः । एतान् । उप । युज्महे । नु । इंद्रं । स्वधां । अन्नु । हि । नः । बभूथ ॥ ५ ॥

एवमुक्ता मरुतसमेव ब्रुवते । हे इंद्र त्वं यस्मादेवं करोषि अतः कारणाद्वयमप्यंतमेभिरंतिकतमैरश्वैर्युजाना
युक्ताः संतः । कीदृशीः । स्वस्त्रेभिः स्वायत्तबलीः । किञ्च महोभिस्त्रेजोभिस्तन्व आत्मशरीराणि शुभमाना
दीपयन्तः । हर्षं प्राप्तवाना इत्यर्थः । यद्वा । महोभिः स्वमहत्त्वेन युक्ता वयमेताभ्यां तून् चिप्रमुप युज्महे । तव
साकं हविरादि स्वीकुर्महे इत्यर्थः । हे इंद्र त्वमपि नोऽस्मात्संबन्धि स्वधामुदकं बलं वागु बभूथ हि । अस्मत्सृष्टो-
दकञ्च हविरनुभवसि खलु । हिशब्दः परस्परौपकार्यौपकारिभावप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ॥ २४ ॥

क्र १ स्या वो मरुतः स्वधासीद्यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये ।

अहं ह्यु १ यस्तविषस्तुविष्मान्विश्वस्य शचोरनमं वधत्सैः ॥ ६ ॥

क्र । स्या । वः । मरुतः । स्वधा । आसीत् । यत् । मां । एकं । संऽअधत्त । अहिऽहत्ये ।

अहं । हि । उयः । तविषः । तुविष्मान् । विश्वस्य । शचोः । अन्नमं । वधऽत्सैः ॥ ६ ॥

स्या सा स्वधा तदुदकं बलं वा वो युष्माकं संबन्धि क्वासीत् । नैवासीदित्यर्थः । अस्माकमुदकं त्वमनुभव-
सीति ब्रूथ । यथा स्वधेकमसहायं मामहिहत्ये वृथार्थं मेघहृणनकर्मणि वृचवधे वा समधत्त सहितमभूत् ।
समासीदिति संबन्धः । असहायस्य कथमिति मतं सेत्यतीति अत आह । अहं ह्यहं खलुय उन्नूर्णबलसविषो
बलवांसुविष्मात्सहत्वेपितोऽस्मि । यस्मादतिबलोऽहं तस्माद्विश्वस्य क्रतुस्य शचोर्मेघस्य । शचुरेवायं ॥ कर्मणि
षष्ठी ॥ सर्वं शत्रुसंघं वधस्त्रैर्वधरूपैः शोधनीः । वधकौशलेरित्यर्थः । यद्वा । वध इति वज्रनाम । वधस्त्रैर्वज्रस्या-
सनेः क्षेपणप्रकारैः । अन्नमं । अन्नमयं । अंतर्भावितव्यर्थोऽयं ॥ वशीकरोमीत्यर्थः ॥

भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिवृषभ पौंस्येभिः ।

भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेद्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम ॥ ७ ॥

भूरि । चकर्थ । युज्येभिः । अस्मे इति । समानेभिः । वृषभ । पौंस्येभिः ।

भूरीणि । हि । कृणवाम । शविष्ठ । इंद्रं । क्रत्वा । मरुतः । यत् । वशाम ॥ ७ ॥

अथैवमुक्ता इंद्रं पुनराहुः । हे इंद्र वृषभ वर्धितः त्वं भूरि चकर्थ । प्रभूतं क्रतवानसि । सत्यमेव । तथाप्यस्ते
अस्माकं समानेभिः समानैर्युज्येभिरस्माभिर्युक्तिः पौंस्येभिः पुंसः कर्मभिः सामर्थ्यैरेव चकर्थ । न त्वेक एवेत्यर्थः ।
हे शविष्ठ । शव इति बलनाम । हे इंद्र बलवत्तम वयं भूरीणि हि त्वत्कृतादपि प्रभूतानि कर्मणि कृणवाम ।
क्रतवन्तः स्म । हे इंद्र क्रत्वा क्रतुना कर्मणा यद्यद्वृथ्यादिकं वशाम कामयामहे । तानि त्वत्तोऽप्यधिकानीत्यर्थः ।
यतो वयं मरुतः ॥ छांदसमनुदात्तत्वं ॥ एतेन स्वमहत्त्वं स्थापितं भवति । स्वरो व्यस्तः । अथवा इंद्रस्त्रेदं
वाक्यं । हे मरुतः यद्यस्त्रैव तप्तस्त्रैव भवतु । तर्ह्यहं च यूयं च सहैव क्रत्वा कर्मणा यद्वशाम यद्वृष्टिकर्म काम-
यामहे । तस्मादुदकं समानमेवेत्यर्थः । एवं मरुत इति निघातस्वरस्य व्याख्यानं ॥

वधीं वृचं मरुत इन्द्रियेण स्वेन भामेन तविषो बभूवान् ।
 अहमेता मनवे विश्वचंद्राः सुगा अपश्चकर वज्रबाहुः ॥ ८ ॥
 वधीं । वृचं । मरुतः । इन्द्रियेण । स्वेन । भामेन । तविषः । बभूवान् ।
 अहं । एताः । मनवे । विश्वऽचंद्राः । सुऽगाः । अपः । चकर । वज्रऽबाहुः ॥ ८ ॥

इदानीमिंद्र आह । हे मरुतः अहमिंद्र इन्द्रियेण स्वेन भामेन कोपेन तविषो बलवान् बभूवान् । भूतः । संपन्नः । कस्य कमिति तदुच्यते । मनवे मनोरर्थायिता विश्वचंद्राः सर्वाह्लादकाः सुगाः सुगमनाः सर्वत्र नवादिषु गमनशीला अपो वृश्चुदकानि चकर । चकार । कृतवानस्मि । यतोऽहं वज्रबाहुः । अनेन सहाय-
 भिरपेक्षसुक्तं भवति ॥

अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्नु न त्वावाँ अस्ति देवता विदानः ।
 न जायमानो नशते न जातो यानि करिष्या कृणुहि प्रवृद्ध ॥ ९ ॥
 अनुत्तं । आ । ते । मघऽवन् । नकिः । नु । न । त्वाऽवान् । अस्ति । देवता । विदानः ।
 न । जायमानः । नशते । न । जातः । यानि । करिष्या । कृणुहि । प्रऽवृद्ध ॥ ९ ॥

इदानीं ते मरुतो हर्षेण प्रत्याहुः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो पथमिदानीं हे मघवन् ते स्वयानुत्तमप्रे-
 रितं नकिर्नु । नैवास्ति । नु निश्चये । स्वया यदुक्तं तत्सत्यमित्यर्थः । हे देव त्वावाँस्वत्सदृशो विदानो विद्वान् ॥
 व्यत्ययेन शानच् ॥ त्रयोपायवेदिता देवता देवो नास्ति । किंच हे प्रवृद्धातिबल जायमानो जातो वा
 कश्चिद्देवो मर्त्यो वा त्वं यानि वृचवधादीनि करिष्या कर्तव्यानि कृणुहि कुर्वथे तानि न नशते । न व्याप्नोति ।
 नशतिव्याप्तिकर्मा । नान्यस्वसृष्टितानुकार्येवेत्यर्थः ॥

एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोजो या नु दधृष्वान्कृणुवै मनीषा ।
 अहं ह्युयो मरुतो विदानो यानि च्यवमिंद्र इदीश एषां ॥ १० ॥
 एकस्य । चित् । मे । विऽभु । अस्तु । ओजः । या । नु । दधृष्वान् । कृणुवै । मनीषा ।
 अहं । हि । उयः । मरुतः । विदानः । यानि । च्यवै । इंद्रः । इत् । ईशे । एषां ॥ १० ॥

इदानीमिंद्र आह । मे मनीष्य चिदेकस्य विभु सर्वत्रगमनशीलमोजो बलमसु । यद्वा । बलमेकस्य-
 वास्तु । किमर्थमिति चेत् उच्यते । या यानि कर्माणि मनीषा मनीषया मनस ईषया दधृष्वान् धर्षितवानहं
 नु चिप्रं कृणुवै कर्तुं शक्तवानि । हे मरुतः अहं ह्यहं खलूय उन्नूर्णबलो विदानो वेदनावान् । यानि यानि
 वसूनि च्यवं अयगच्छामि एषामहमेवंद्र इदीश्वर एव सन्तीशे । ईश्वरो भवामि । अथवा विदानोऽहं यानि
 च्यवं यान्युद्दिश गच्छेयं एषामीशे । यतोऽहमिंद्रः अतः शक्त इत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

अमंदन्मा मरुतः स्तोमो अच यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्मं चक्र ।
 इंद्राय वृष्णे सुमखाय मह्यं सख्ये सखायस्तन्वै तनूभिः ॥ ११ ॥
 अमंदत् । मा । मरुतः । स्तोमः । अच । यत् । मे । नरः । श्रुत्यं । ब्रह्मं । चक्र ।
 इंद्राय । वृष्णे । सुऽमखाय । मह्यं । सख्ये । सखायः । तन्वै । तनूभिः ॥ ११ ॥

इदमपींद्रवाक्यं । हे मरुतः मा मामचास्मिमुदकोत्यादनविषये स्तोमः स्तोत्रममंदत् । मादयति मोदयति

वा । हे नरः सखायः यूयं मे मम यच्छुभं सर्वैः श्रोतव्यं ब्रह्म परिवृद्धमेघधारणादिरूपं चक्रे कृतवन्तः । स्वप्रभूतं खोचं वानुत्तमा त इत्यादिकं । इन्द्राय परमेश्वर्यगुणकाय वृष्णेऽभिमतवर्षिणे सुमखाय शोभनया-
गाय सख्ये युष्माभिः समानख्यानाय तनूभिरनेकशरीरैरुपेताय मह्यं मम तन्वे मदीयशरीरपोषाय भवतु ।
यद्वा । तनूभिरस्रच्छरीरभूतैर्युष्माभिः कृतं मह्यमेवास्त्वित्यर्थः ॥

एवेदेते प्रति मा रोचमाना अनेद्यः श्रव एषो दधानाः ।

संचक्ष्या मरुतश्चंद्रवर्णा अर्च्छांत मे हृदयाथा च नूनं ॥१२॥

एव । इत् । एते । प्रति । मा । रोचमानाः । अनेद्यः । श्रवः । आ । इषः । दधानाः ।

संऽचक्ष्य । मरुतः । चंद्रऽवर्णाः । अर्च्छांत । मे । हृदयाथ । च । नूनं ॥१२॥

हे मरुतः एवेदेवमेवेति यूयं मा मां प्रति रोचमाना मद्दिषये संप्रीयमाणा मां ख्यापयंतो वानेषोऽनंति-
कस्यं श्रवः कीर्तिमिषस्य दधानाः । आ इति चार्थे । यद्वा । अनेद्य इति प्रशस्त्रनाम । प्रशस्त्रं यशोऽस्यत्तो
दधाना अस्माभिर्वा धारयमाणाः । चंद्रवर्णाः । चंद्रमिति हिरण्यनाम । सुवर्णवर्णा यूयं मे मां संचक्ष्य
सम्यक्प्रकाश नूनं निश्चयमर्च्छांत यशोभिराच्छादितवन्तश्च हृदयाथ । आच्छादयथ च । मां प्रति सर्वदा
रोचमाना मध्येव कीर्तिमस्यं च दधाना मत्कृतेः कर्मभिर्मामेव स्तुतित्यर्थः ॥

को न्वचं मरुतो मामहे वः प्र यातन् सखीरच्छा सखायः ।

मन्मानि चिचा अपिवातयंत एषां भूत नवेदा म ऋतानां ॥१३॥

कः । नु । अचं । मरुतः । ममहे । वः । प्र । यातन् । सखीन् । अर्च्छ । सखायः ।

मन्मानि । चिचाः । अपिऽवातयंतः । एषां । भूत । नवेदाः । मे । ऋतानां ॥१३॥

हे मरुतः युष्मानच लोके को नु खलु मर्त्यो ममहे । पूजयति । हे सखायः सर्वस्य सखिवत्प्रियकारिणः
संतः सखीन् हविप्रदानेन सखिभूतान्यजमानानच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं प्र यातन् । गच्छत । हे चिचास्त्रायनीयाः
यूयं मन्मानि मननीयानि धनान्यपिवातयंतः संपूर्णं प्रापयंतो भूत । भवत । किंच मे मदीयानामेषामृतानाम-
वितथानां नवेदा भूत । ज्ञातारो भवत ॥

आ यहुवस्याहुवसे न कारुस्माच्चक्रे मान्यस्य मेधा ।

ओ धु वर्त्तं मरुतो विप्रमच्छेमा ब्रह्माणि जरिता वो अर्चन्त ॥१४॥

आ । यत् । दुवस्यात् । दुवसे । न । कारुः । अस्मान् । चक्रे । मान्यस्य । मेधा ।

ओ इति । सु । वर्त्तं । मरुतः । विप्रं । अर्च्छ । इमा । ब्रह्माणि । जरिता । वः । अर्चन्त ॥१४॥

हे मरुतः दुवस्यायुष्मत्परिचरणाहोत्सोचात् तेन स्तोत्रेण दुवसे परिचरणाय पर्याप्ता कारुः कर्त्तुं
स्तुतिकृशला मान्यस्य माननीयस्य विदुषो मेधा बुद्धिरस्मान् । नेति संप्रत्यर्थे । इदानींतनाना चक्रे । आभि-
मुख्येन करोति । प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा । षष्ठीबहुवचन इदं रूपं । दुवस्यानां परिचरणाहोत्सां दुवसे परिचर-
णाद्येत्यर्थः । अतो हे मरुतः यूयं विप्रं मेधाविनं यजमानं मामगस्त्यमच्छाभिमुख्येन प्राप्तुं सु सुष्ठो वर्त्तं । ओ
इति निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः । आङित्याभिमुख्येन । उकारोऽवधारणे । आवर्तध्वमेव । किमर्थ-
मेवमिति उच्यते । इमा ब्रह्माणीमानि परिपुढानि कर्माण्युद्दिश्य जरिता स्तोता वो युष्मानर्चन्त । अर्चन्ति ।
यस्यादेवं तस्मादावर्तध्वमित्यर्थः ॥

अथ पंचदशां सूक्तोपक्रममारभ्य कृतां स्तुतिं मरुतो निवेद्याभिमतमाश्रासे ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्यामेधं । इधं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

हे मरुतः एष स्तोम इदानीं क्रियमाणप्रकारं स्तोत्रं वो युष्मदर्थं । युष्मत्प्रीणाय भवस्वित्त्वर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्मदर्थाय । यथादेवं तस्मात्प्रांदायस्व स्तुतिविशेषमंदयितुः स्तुतिभिर्मदस्व प्रेरयितुं वा मान्यस्य वरप्रदानादिना माननीयस्य कारोः स्तोत्रुरिच्छेया यासीष्ट । आगच्छत । किमर्थं । तन्वे शरीराय । तत्पोषायेत्यर्थः । वयां वयमपीषमन्नं वृजनं बलं जीरदानुं जयशीलदानमेतत्सर्वं विद्यामेधं । युष्मत्स्वागतेषु यज्ञसंपूर्णैश्चादिद्वारा कृतेमहि ॥ २६ ॥

वेदार्यस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेश्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं द्वितीयाष्टकसृतीयोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पुरुषार्थप्रदर्शकः ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । कया शुभेत्यस्मिंस्त्रयोविंशेऽनुवाके पंचदश सूक्तानि । तत्र तद्विद्येतद्वितीयं सूक्तं पंचदशर्चं । अत्रानुक्रमणिका । तद्वगस्त्यो मारुतं हि द्वित्रिष्टुबंतं मित्रावरुणयोर्दीक्षितयोर्दर्वशीमश्वरसं दृष्ट्वा वासतीवरे कुंभे रेतोऽपतन्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति । सूक्तसंख्यानुवर्तते आन्यस्याः सूक्तसंख्यायाः । अनु० १२. १. इति परिभाषितत्वात्पंचदशर्चं । उक्तलक्षणेनागस्त्येन दृष्टत्वात्तस्यार्थं । मारुतं हीत्युक्तत्वात्तु-
ह्यादिपरिभाषयेदमादिसूक्तत्रयं मरुद्वेषताकं । अन्ते द्वे त्रिष्टुभी शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्त्वः ॥ विनि-
योगो वैगिकः ॥

तन्नु वोचाम रभसाय जन्मने पूर्वं महित्वं वृषभस्य केतवे ।

ऐधेव यामन्मरुतस्तुविष्वणो युधेव शक्रास्तविषाणि कर्तन ॥ १ ॥

तत् । नु । वोचाम । रभसाय । जन्मने । पूर्वं । महिऽत्वं । वृषभस्य । केतवे ।

ऐधाऽइव । यामन् । मरुतः । तुविऽस्वनः । युधाऽइव । शक्राः । तविषाणि । कर्तन ॥ १ ॥

हे मरुतः वयं युष्मदीयं तत्तादृशं प्रसिद्धं पूर्वं पूरकं पूर्वतनं वा महित्वं माहात्म्यं नु शिप्रं वोचाम । क्रमः । किमर्थं । रभसाय रामस्ययुक्ताय जन्मने वेद्यां प्रादुर्भावाय । वेद्यां संग्रहानायित्वर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह । वृषभस्य फलस्य वर्षितुर्थस्य केतवे प्रदानाय । वायुप्रेरणेन मेघागमनं प्रसिद्धं । हे तुविष्वणो गमनसं-
रंभेण प्रभूतध्वनियुक्ता हे शक्राः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः यूयं यामन्यामनि यागगमने प्रसुते सतीधिविधान्धिः-
संबन्धीनि तेषांसीव प्रायेण महस्त्वेन तविषाणि बलानि सामर्थ्यानि कर्तन । कुरुत । तत्सुम इत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः । युधेव युधेन तत्तदुद्यमिमित्तं यथा तविषाणि कुरुषु तद्वत् ॥

नित्यं न सूनुं मधु बिभ्रत उप क्रीळंति क्रीळा विदथेषु घृष्वयः ।
 नक्षंति रुद्रा अर्वसा नमस्विनं न मर्धति स्वतवसो हविष्कृतं ॥२॥
 नित्यं । न । सूनुं । मधु । बिभ्रतः । उप । क्रीळंति । क्रीळाः । विदथेषु । घृष्वयः ।
 नक्षंति । रुद्राः । अर्वसा । नमस्विनं । न । मर्धति । स्वतवसः । हविःकृतं ॥२॥

नित्यं न सूनुमीरसं प्रियं पुत्रमिव मधु मधुरं हविर्बिभ्रतो धारयंतो मरुतो विदथेषु यागेषु घृष्वयो रक्षःप्रभृतीनां धर्षकाः संतः क्रीळाः क्रीडनशीला उपोपेत्य क्रीळंति । विहरंति । किंच रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतोऽपि रुद्रा उच्यते जन्यजनकयोरभेदात् । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं पुराणेषु तपसा तुष्टी पार्वतीपरमेश्वरी मरुतः पुत्रत्वेन स्वीचक्रतुरिति प्रसिद्धं । नमस्विनं नमस्कारोपलक्षितसोचोपेतं हविष्कृतं हविषः कर्तारं प्रदातारं यजमानमवसा रक्षणेन तर्पणेन वा निमित्तभूतेन नक्षंति । व्याभ्रवंति । किंच स्वतवसः स्वायत्तवसा मरुतो यजमानं न मर्धति । न संयामयंति । न क्लेशयंतीत्यर्थः ॥

यस्मा ऊमासो अमृता अरासत रायस्योषं च हविषा ददाशुषे ।
 उक्षंत्यस्मै मरुतो हिता इव पुरु रजांसि पयसा मयोभुवः ॥३॥
 यस्मै । ऊमासः । अमृताः । अरासत । रायः । पोषं । च । हविषा । ददाशुषे ।
 उक्षंति । अस्मै । मरुतः । हिताःऽइव । पुरु । रजांसि । पयसा । मयःऽभुवः ॥३॥

यस्मै यजमानाय हविषा ददाशुषे सोमादिहविर्दत्तवते हविषा प्रीता ऊमासोऽवितारोऽमृता अमरण-धर्माणां मरुतो रायस्योषं धनस्य पुष्टिं । चशब्दात्पश्चादिपुष्टिं । अरासत प्रायच्छन् । रासतिर्दानार्थः । अस्मै यजमानाय हिता इव हिताचरणाः सखाय इव संतो मयोभुवः सुखस्य भावयितारो मरुतो रजांसि लोकान् पुरु प्रभूतं यथा भवति तथा पयसोदकेन सखायुत्पत्त्यर्थमुच्यंति । सिंचंति ॥

आ ये रजांसि तविषीभिरव्यंत प्र व एवासः स्वयंतासो अध्रजन् ।
 भयंते विश्वा भुवनानि हर्म्या चिचो वो यामः प्रयंतास्वृष्टिषु ॥४॥
 आ । ये । रजांसि । तविषीभिः । अव्यंत । प्र । वः । एवासः । स्वयंतासः । अध्रजन् ।
 भयंते । विश्वा । भुवनानि । हर्म्या । चिचः । वः । यामः । प्रयंतासु । स्वृष्टिषु ॥४॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनो य एवास एवा अश्वविषासविषीभिः स्वकीयेर्बलैर्वृष्टिप्रदानादिरूपे रजांसि लोकानाव्यत सर्वत आवृण्वंति ते वो युष्माकमेवासोऽश्वाः स्वयंतासः स्वयमेव सारथिना विनेव युक्ताः प्राध्रजन् । प्रकर्षेण गच्छंति । व्याभ्रवंति । किंच युष्मदागमनाद्विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि विश्वा हर्म्या सर्वाणि हर्म्याणि च भयंते । विभ्यति पतनात् । यस्मादेवं तस्माद्दो यामश्चिचश्चायनीयः । आश्वर्यभूत इत्यर्थः । भीतिः कारणमाह । स्वृष्टिषु युद्धस्थानेषु हेतिषु प्रयतासु प्रकर्षेणोद्यतासु सतीषु । अथवा भीती दृष्टान्तः । स्वृष्टिषु प्रयतासु सतीषु । लुप्तोपमेयं । आयुधेषुयतेषु यथा जना विभ्यति तद्वयुष्मदागमनाद्विभ्यतीत्यर्थः ॥

यस्त्रेषयामा न्दयंत पर्वतान्दिवो वा पृष्ठं नर्या अचुच्यवुः ।
 विश्वो वो अज्मन्भयते वनस्पती रथीयंतीव प्र जिहीत ओषधिः ॥५॥
 यत् । त्रेषऽयामाः । न्दयंत । पर्वतान् । दिवः । वा । पृष्ठं । नर्याः । अचुच्यवुः ।
 विश्वः । वः । अज्मन् । भयते । वनस्पतिः । रथीयंतीऽइव । प्र । जिहीते । ओषधिः ॥५॥

मदतस्विषयामाः प्रदोषगमना यथादा पर्वतान् पर्ववतो गिरेर्गङ्गराणि पूरकान्नेधान्वा नदयंत मादयंति वाथवा दिवो विद्योतनात्मकस्यांतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिभागं नद्यो नरिभ्यो हिता अचुच्युः गच्छति तदा वो युष्मत्संबन्धिन्मन् गमने निमित्तभूते सति विश्वो वनस्थतिर्वनस्य पालयिता वृषसमूहो भयते । बिभेति । तथीषधिः प्रियंगुमीह्यादिः प्र जिहीते । प्रकर्षेण गच्छति । स्वस्थानादितस्ततश्चलतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । रथी-यंतीव रथमात्मन इच्छंती स्त्री । रथारूढेत्यर्थः । तादृशी स्त्रीव । सा यथा चलति तद्वत् ॥ ११ ॥

यूयं न उया मरुतः सुचेतुनारिष्टयामाः सुमतिं पिपर्तेन ।

यच्चा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणति पश्वः सुधितेव बर्हणा ॥ ६ ॥

यूयं नः । उयाः । मरुतः । सुचेतुना । अरिष्टयामाः । सुमतिं । पिपर्तेन ।

यच्चा वः । दिद्युत् । रदति । क्रिविः । दती । रिणति । पश्वः । सुधिता । इव । बर्हणा ॥ ६ ॥

हे उया उन्नूर्णवला मरुतः यूयं सुचेतुना शोभनचेतसारिष्टयामा अहिंसितसंघाः संतो नोऽस्माकं सुमतिं शोभनबुद्धिं पिपर्तेन । पूरयत । कस्मिन्काल इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्काले वो युष्मत्संबन्धिनी क्रिविर्दती विश्वेषणशीलदती दिद्युद्धेती रदति लिखति मेघसंस्थायं पश्वः पशून् रिणति रेवति हिनस्ति । वायी वाति सति पशवः शीर्यंत इति प्रसिद्धं । हिंसायां दृष्टांतः । सुधिता सुहिता सुष्ठु प्रेरिता बर्हणा इतिस्तत्साधना हेतिर्वा यथा रिणति तद्वत् ॥

प्र स्कंभदेष्टणा अनवभ्रराधसोऽलानृणासौ विदथेषु सुष्टुताः ।

अर्चंत्यर्के मंदिरस्य पीतये विदुर्वीरस्य प्रथमानि पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र । स्कंभदेष्टणाः । अनवभ्रराधसः । अलानृणासः । विदथेषु । सुस्तुताः ।

अर्चंति । अर्के । मंदिरस्य । पीतये । विदुः । वीरस्य । प्रथमानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

प्र स्कंभदेष्टणाः प्रकर्षेण संमितदानाः । अविरतदाना इत्यर्थः । अनवभ्रराधसोऽभ्रष्टहविरादिधनाः । राध इति धननाम । अलानृणासः ॥ नकारस्य स्थाने लकारः ॥ अलानृणास आतर्दनरहिताः । अथवा । अलं पर्याप्तमातर्दनाः शत्रूणां । यद्वा । अलमत्यर्थं दातारः फलानां । एवंरूपा मरुतो विदथेषु यागेष्वर्कमर्चनी-यमिन्द्र स्वसखीभूतमर्चंति । पूजयंति । सुत्यादिना संभावयंतीत्यर्थः । किमर्थं मंदिरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य पीतये पानाय । तस्मिन्महत्त्वं कथं जानंतीत्यत आह । ते मरुतो वीरस्य विविधं शत्रूणामीरकस्मिन् प्रथमानि प्रतमानि मुख्यानि पौंस्या पुंस्त्वानि वृचवधादिरूपाणि विदुः । जानंति ॥

शतभुजिभिस्तमभिर्हृतेरघात्पूर्भी रक्षता मरुतो यमावत ।

जनं यमुयास्तवसो विरप्शिनः पाथना शंसात्तनयस्य पुष्टिषु ॥ ८ ॥

शतभुजिभिः । तं । अभिः । हृतेः । अघात् । पूः । भिः । रक्षत । मरुतः । यं । आवत ।

जनं । यं । उयाः । तवसः । विरप्शिनः । पाथनं । शंसात् । तनयस्य । पुष्टिषु ॥ ८ ॥

हे मरुतः यूयं शतभुजिभिः । शतमित्यपरिमितनाम । असंख्यातभोगवद्भिः पूर्वभिः पालनीर्जितैः शत्रूणां नगरेषु तं रक्षत । पालयत । तमित्युक्ते । कमित्याह । यं जनमभिर्हृतेरभिभवकारणात्कुटिलस्वभावाद्घात्या-पादावत अरक्षत । किंच हे उया उन्नूर्णतिजसो हे तवसो बलवंतो वेगवंतो वा हे विरप्शिनः । महामेतत् । महांतः । रपणीयाः शब्दा रपाः । ते येषां ते रप्शिनः । विविधा रप्शिनः स्तोतारो येषां ते तथोक्ता हे तादृशाः यूयं यं च जनं पाथन पाथ रक्षत । कस्मान्निमित्तादिति उच्यते । तनयस्य । उपलक्षणमेतत् । पुषा-

दोनां पुष्टिषु पोषेषु निमित्तभूतेषु शंसादभिर्शंसगात् । यमेवं कुष्यत तं रक्षतेति शेषः । पापक्षयाद्यनिष्ठपरिहारेण पुत्रादिपोषक्येष्टप्राप्त्या च रक्षथेत्यर्थः ॥

विश्वानि भद्रा मरुतो रथेषु वो मिथस्पृध्वेव तविषाण्याहिता ।

अंसेष्वा वः प्रपथेषु खादयोऽक्षो वश्चक्रा समया वि वावृते ॥९॥

विश्वानि । भद्रा । मरुतः । रथेषु । वः । मिथस्पृध्वाऽइव । तविषाणि । आऽहिता ।

अंसेषु । आ । वः । प्रऽपथेषु । खादयः । अक्षः । वः । चक्रा । समया । वि । वावृते ॥९॥

हे मरुतः वो रथेषु युष्मत्संबन्धिरथेषु रंहणसाधनेषु विश्वानि भद्रा सर्वाणि कल्याणानि भोगयोग्यानि द्रव्याण्यस्त्रभ्रं प्रदेयानि फलानि वाहितानि । तथा वोऽंसेष्वा तदुपलक्षितभुजिष्वपि । आकारोऽर्थ्ये । मिथस्पृध्वेव बलाधिक्यात्परस्परस्पर्धाविषयाणि तविषाणि बलानि अंसेषूक्तलक्षणाभ्यायुधानि वाहितानि । किंच वः प्रपथेषु । प्रगताः पंथानो येषु विश्रामस्थानेषु तानि प्रपथानि । तेषु खादयः खाद्यानि भक्ष्याख्याहितानि । यद्वा । प्रगतः पंथा ऐक्षेषु पादायेषु खादयः स्थिरा आभरणविशेषा आहिताः । किंचाक्षो वो युष्मत्संबन्धी रथोऽचक्षक्रा तत्रोपनिबद्धानि चक्राणि समया समोपे तेषां परिसरे वि ववृते । विशेषेण वर्तते । न कदाचिदपि चक्रेषु संलयो भवतीत्यर्थः । यस्मादेवं देवयजनगमनसाधनानि संति तस्माच्छीघ्रमागच्छध्वमित्यभिप्रायः ॥

भूरीणि भद्रा नर्येषु बाहुषु वक्षःसु रुक्मा रभसासो अंजयः ।

अंसेष्वेताः पविषु स्युरा अधि वयो न पक्षान्यनु श्रियो धिरे ॥१०॥

भूरीणि । भद्रा । नर्येषु । बाहुषु । वक्षःऽसु । रुक्माः । रभसासः । अंजयः ।

अंसेषु । एताः । पविषु । स्युराः । अधि । वयः । न । पक्षान् । वि । अंनु । श्रियः । धिरे ॥१०॥

ते मरुतो नर्येषु नरेभ्यो हितेषु बाहुषु भुजेषु भूरीणि प्रभूतानि भद्रा भद्राणि कल्याणानि धनानि स्तोत्रभ्यो दातुं धिरे । दधिरे । धारयंति । तथा वक्षःसुरःस्थलेषु रुक्माः सुवर्णरत्नादिनिर्मितान्याभरणानि धारयंति । क्रीदृशानि । रभसासो रामस्वयुक्तानि कांतिमंति वा तेषांजयो व्यक्तानि । अंसेषु भुजमूलेष्वेताः युक्तवर्णा मालाः । पविषु वज्रसदृशेष्वायुधेषु स्युराः सुरधाराः । अधि सप्रम्यर्थानुवादी । एवमेते मरुतः सर्वाणेषु श्रियो लक्ष्मीरनुक्रमेण वि धिरे । विविधं धारयंति । तत्र वृष्टांतः । वयो न पक्षान् पक्षिणः पक्षानिव ॥ ॥२॥

महांतो म्हा विभ्वोऽ विभूतयो दूरेदृशो ये दिव्या इव स्तुभिः ।

मंद्राः सुजिह्वाः स्वरितार आसभिः संमिष्टा इंद्रे मरुतः परिष्टुभः ॥११॥

महांतः । म्हा । विऽभ्वः । विऽभूतयः । दूरेऽदृशः । ये । दिव्याऽइव । स्तुऽभिः ।

मंद्राः । सुऽजिह्वाः । स्वरितारः । आऽसभिः । संऽमिष्टाः । इंद्रे । मरुतः ।

परिऽस्तुभः ॥११॥

ये मरुतो महांतो महात्योपिताः । केन । म्हा महत्त्वेन प्रभावातिशयेन । तथा विभ्वो विभवो व्याप्राः तथा विभूतयो विविधैश्वर्यवंतः दूरेदृशो दूरे वृक्षमानाः प्रकाशमानाः । दूरदर्शने वृष्टांतः । दिव्याः स्तुभिरिव । स्तु इति नक्षत्रनाम ऋचाः स्तुभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. इति निरुक्तत्वात् । दिवि भवा देवाः स्तुभिः स्वपुष्पकभूतैस्तेजःपुंजैर्नक्षत्रैर्यथा दूरे वृक्षमाना भवन्ति तद्वत् । किंच मंद्रा मादनाः सुजिह्वाः शोभनजिह्वाः आसभिरासैः स्वरितारः शब्दयितारः । प्रियवचना इत्यर्थः । अत एव सुजिह्वा इत्युक्तं । किंच इंद्रे

संमिह्याः सम्यग्मिथ्यातारः । इंद्रसहायिन इत्यर्थः । मरुतो ह्येनं नाञ्जरिति श्रुतेः । तथा परिष्टुभः परिको-
भयुक्ताः क्षुतिभिर्युक्ताः । एवं महाभागा ये मरुतः संति तेऽस्त्रयज्ञमागच्छंतीति शेषः ॥

तद्धः सुजाता मरुतो महित्वं दीर्घं वो दाचमदितेरिव व्रतं ।
इंद्रश्च न त्यजसा वि हुणाति तज्जनाय यस्मै सुकृते अराध्वं ॥१२॥
तत् । वः । सुऽजाताः । मरुतः । महिऽत्वं । दीर्घं । वः । दाचं । अदितेऽइव । व्रतं ।
इंद्रः । च । न । त्यजसा । वि । हुणाति । तत् । जनाय । यस्मै । सुऽकृते । अराध्वं ॥१२॥

हे सुजाताः शोभनजनना हे मरुतः वो युष्मदीयं महित्वं महत्त्वं तत् तावृक् खलु । तदित्युक्तं किमि-
त्याह । वो युष्माकं दाचं दानं वृथादिरूपं दीर्घमत्यायतमविच्छिन्नं । प्रकृष्टोपकारीत्यर्थः । दीर्घत्वे वृष्टांतः ।
अदितिर्व्रतमिव । अदीनाया देवमातुर्भूम्या वा । व्रतमिति कर्मनाम । तद्यथा दीर्घमतिविक्षुतं तद्वत् । अदि-
तिर्वीरदितिरंतरिखं ॥ अ० १. ८९. १०. । इत्यादिमंचवर्णात् । किंच हे मरुतः यूयं यस्मै सुकृते शोभनयागा-
दिकर्त्रे यजमानाय यदभिमत्तं धनमराध्वं तदिंद्रसेंद्रोऽपि त्यजसा त्यगेन न वि हुणाति । न विहरति ।
कौटिखं न करोति ॥ चनेत्ययं यद्यपि निपातद्वयसमुदायरूप एको निपातः तथाप्यवयवविभागेन चशब्दः
समुच्चये नशब्दो निषेधेऽधिगत्यः ॥ युष्मद्नादित्यागमिंद्रत्यागोऽपि नातिक्रामतीत्यर्थः । यद्वा । यस्मै
तद्वनमराध्वं तमिंद्रोऽपि न कुटलयति । न निषेधयति किंत्वगुमोदयतीत्यर्थः ॥

तद्वो जामित्वं मरुतः परे युगे पुरु यच्छंसममृतास आवंत ।
अया धिया मनवे श्रुष्टिमाव्या साकं नरो दंसनैरा चिकिचिरे ॥१३॥
तत् । वः । जामिऽत्वं । मरुतः । परे । युगे । पुरु । यत् । शंसं । अमृतासः । आवंत ।
अया । धिया । मनवे । श्रुष्टिं । आव्यं । साकं । नरः । दंसनैः । आ । चिकिचिरे ॥१३॥

हे मरुतः वो जामित्वं बंधुत्वमस्त्रद्विषयप्रेमाधिक्यं तत् खलु प्रसिद्धमित्यर्थः । कियत्पर्यंतमिति तदुच्यते ।
परे युगे । युगशब्दः कालोपलक्षकः । उत्कृष्टे महति कालेऽतीतेऽपि वर्तत इति शेषः । तत्कथमधिगतमित्यत
आह । अमृतासोऽमरणधर्माणो हे मरुतः यूयं यद्यस्माच्छंसमस्त्राभिः क्रियमाणां स्मृतिं पुरु प्रभूतं यथा
भवति तथावत रक्षथ । तस्माद्युष्मत्कृतं जामित्वमविनाशीत्यर्थः । किंच यूयमया धियानयागुयहात्मिकया
बुद्ध्या मनवे मनुष्याय स्तोत्रे यष्ट्रे वास्मदादये श्रुष्टिमाव्य कीर्तिं स्मृतिं वा रक्षित्वा साकं संभूय नरो नेतारः
संतो दंसनैः कर्मभिरित्यंभूता आ चिकिचिरे । सर्वतो जानीथ ॥

येन दीर्घं मरुतः शूश्वाम युष्माकेन परीणसा तुरासः ।
आ यत्ततनन्वृजने जनास एभिर्यज्ञेभिस्तद्भीष्टिमश्यां ॥१४॥
येन । दीर्घं । मरुतः । शूश्वाम । युष्माकेन । परीणसा । तुरासः ।
आ । यत् । ततननं । वृजने । जनासः । एभिः । यज्ञेभिः । तत् । अभि । इष्टिं । अश्यां ॥१४॥

हे तुरासो वेगवंतो मरुतः युष्माकेन युष्मत्संबंधिना येन परीणसा । यद्यथेतद्वृजनामसु पठितं तथापि यद्वृज
तत्कष्टदपि भवतीत्यत्र महदित्यर्थं गृह्यते । महता युष्मदभिगमनेनेषणेन वा दीर्घमायतं सत्त्वादिरूपं कर्म
शूश्वाम प्रवर्धयामः । किंच यथेन चाभिगमनेनेषणेन वा जनासो जना अस्त्रदीया वृजने संयाम आ ततननं
सर्वतो विस्तारयति । स्वसामर्थ्यैः संयामं जयंतीत्यर्थः । तदिष्टिमेषणं गमनमेभिर्यज्ञेभिरिदायीं क्रियमाणीः
स्तोत्रादिरूपैः पूजनैरभ्याभिमुख्येनास्त्रां । व्याभ्यां ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीर्मादार्यस्य मान्यस्य कारोः ।

एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १५ ॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मादार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।

आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ १५ ॥

अयं मंत्रस्मृतीयाध्यायान्ति व्याख्यातः । सूक्तोपक्रमप्रभृति क्रियमाणां स्तुतिं मरुद्भ्यः समर्थं स्वाभीष्टमाशासि । हे मरुतः एष स्तोम इदानीं कृतं स्तोत्रं वो युष्माकं । युष्मदर्थमित्यर्थः । तथेयं गीः स्तुतिरूपा वागपि वो युष्माकं । कस्य संबन्धीदमिति तदुच्यते । मादार्यस्य ॥ मन्दतेरीयतेश्च मादार्यः ॥ स्तुतिं प्रेरयतो मान्यस्य मान-
नार्हस्य कारोः । स्तोत्रनामैतत् । स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । एतत्पदत्रयमुत्तरत्र संबध्यते । उक्तलक्षणस्तोत्रिषे-
च्छ्या कामनया तन्वे युष्मच्छरीरपुच्छी । सुत्या हि शरीरं वर्धते । आ यासीष्ट । अभिगच्छतु स्तुतिः । वयां
वयं चेषमन्नं वृजनं वलं जीरदानुं चिरकालजीवनं च विद्याम । लभेमहि ॥ ॥ ३ ॥

सहस्रं त इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तमागस्थं त्रैष्टुभं । आथिंद्री शिष्टा मरुद्देवताकाः पूर्वत्र हिशब्दात् ।
सहस्रमेकादशर्चिंद्रीत्यनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

सहस्रं त इन्द्रोतयो नः सहस्रमिषो हरिवो गूर्ततमाः ।

सहस्रं रायो मादयथ्यै सहस्रिण उप नो यंतु वाजाः ॥ १ ॥

सहस्रं । ते । इन्द्र । ऊतयः । नः । सहस्रं । इषः । हरिऽवः । गूर्तऽतमाः ।

सहस्रं । रायः । मादयथ्यै । सहस्रिणः । उप । नः । यंतु । वाजाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तवोतयो रक्षाप्रकाराः सहस्रं । अपरिमिता इत्यर्थः । नोऽस्मभ्यमुप यंत्विति सर्वत्र योज्यं ।
तथा हे हरिवः । हरी इन्द्रस्याथी । ताभ्यां तद्वन्नन्द्र गूर्ततमा अत्यंतं गूर्णीनीष एषणीया अन्नानि सहस्रं
बहूनि त्वदीयानि । तथा सहस्रं रायोऽपरिमितानि धनानि मणिमुक्तादीनि मादयथा अस्मान्मादयितुं
यानि संति तान्यस्मानुप यंतु । तथा सहस्रिणो वाजा गमनवंतश्चतुष्पादूपाः पशवोऽपि नोऽस्मानुप यंतु ।
समीपं प्राप्तुवंतु ॥

आ नोऽवोभिर्मरुतो यांत्वच्छा ज्येष्ठेभिर्वा बृहद्विदैः सुमायाः ।

अध यदेषां नियुतः परमाः समुद्रस्य चिद्धनयंत पारे ॥ २ ॥

आ । नः । अवःऽभिः । मरुतः । यांतु । अच्छ । ज्येष्ठेभिः । वा । बृहत्ऽद्विदैः । सुऽमायाः ।

अध । यत् । एषां । निऽयुतः । परमाः । समुद्रस्य । चित् । धनयंत । पारे ॥ २ ॥

ते मरुतोऽवोमी रक्षणीः सहिता नोऽस्मान्च्छाभिमुख्येना यांतु । आगच्छंतु । सुमायाः । मायेति प्रज्ञा-
नाम । शोभनप्रज्ञा एव मरुतो ज्येष्ठेभिर्बृहद्विदैर्वा ज्येष्ठैः प्रशस्यतमेर्मणिसुक्तादिधनैश्च सहिता आ यांतु ।
वाशब्दः समुच्चये । आगमने कथमेषां सामर्थ्यमिति अत आह । अधाथेषां मरुतां यद्यस्मान्नियुत एतन्नामकाः
परमा उत्कृष्टा अन्वाः समुद्रस्य चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । समुद्रस्यापि पारे परस्त्रिंसीरे धनयंत धनधारणं
वहनं कुर्वन्ति । तस्माद्रक्षणीर्धनेत्यायांत्वित्यर्थः ॥

मिम्यश्च येषु सुधिता घृताची हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः ।

गुहा चरंती मनुषो न योषा सभावती विदथ्यैव सं वाक् ॥ ३ ॥

मिम्यक्ष । येषु । सुऽधिता । घृताची । हिरण्यऽनिर्निक् । उपरा । न । ऋष्टिः ।
गुहा । चरंती । मनुषः । न । योषा । सभाऽवती । विदुष्याऽइव । सं । वाक् ॥ ३ ॥

सुधिता सुष्ठु निहिता सुष्ठु हिता वा लोके घृताची घृतं चरणशीलमुदकमंचती हिरण्यनिर्णिगृहतरमणी-
यरूपा । निर्णिगिति रूपनाम । एवरूपा ऋष्टिविद्युदाख्यायुधविशेषो वा उपरा न मेघमालिव येषु मरुत्सु
सं मिम्यक्ष । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । संगताभूत् । मेघपंक्तिवियुताविभे अपि संगते इत्यर्थः । मेघपंक्तिवियुद्धोमे
दृष्टान्तेन विशेषिते । गुहा निगूढा गुहायां वांतरिचे चरंती । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो न योषा मनुष्यस्य परिवृ
ढादेर्महिषोवत् । सा यथा सुवेषांतःपुर एव मध्ये चरति तद्वत् । किं सर्वदैवमिति नेत्याह । सभावती । सभा
जनसंघः । तद्वती । वर्षकाल आविर्भवंतोत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । विदुष्या वागिव । विदथो यज्ञः । तदर्हंतोति
विदुष्या प्रेषलोत्रादिरूपा वाक् । सा यथा यज्ञसभां प्राथ्याविभवति तद्वत् । यद्वा । विदुष्या वेदनाहं विव-
दमानयोषाक् । सा यथा सभावती तद्वत् । सैवरूपा येषु मिम्यक्ष ते मरुतो देवयजनमागच्छंत्वित्यर्थः ॥

परां शुभ्रा अयासो यव्या साधारण्येव मरुतो मिमिक्षुः ।

न रोदसी अप नुदंत घोरा जुषंत वृधं सख्याय देवाः ॥ ४ ॥

परां शुभ्राः । अयासः । यव्या । साधारण्याऽइव । मरुतः । मिमिक्षुः ।

न । रोदसी इति । अप । नुदंत । घोराः । जुषंत । वृधं । सख्याय । देवाः ॥ ४ ॥

शुभ्राः शोभनालंकारा अयासोऽभिंगंतारो मरुतो यव्या मिश्रणशीलया वियुता परा मिमिक्षुः । प्रकर्षेण
सिंचंत्युदकसंस्त्यायं । साधारण्येव । यथा लोके साधारण्या स्त्रिया संगता युवानो रेतो मुंचति तद्वत् । एवं
कुर्वतो घोरा अतिवृष्टिप्रदानेन भयंकरास्ते रोदसी यावापृथिव्यां नाप नुदंत । अपनोदनं वर्षणरूपं तिरस्कारं
न कुर्वति । यावापृथिवीवचनो रोदसीशब्दः सर्वत्रायुदात्तः । अत्र तु व्यत्येनांतोदात्तत्वमिति द्रष्टव्यं । यद्वा ।
रोदसा शब्देन रोदनस्वभावो रुद्रः । तस्य स्त्री रोदसीति केचिदाहुः । अपरे तु मरुतां स्त्रियो रोदसीति
नामधेयमित्याहुः । अयमेव पत्नो युक्त उत्तरत्रैवं व्यवहारात् । तत्पक्षे रोदसी रोदस्यां ॥ डीघंतात्प्रप्त्या
ईकारो लुप्त्वा । ईदूती च सप्तम्यर्थे इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ तस्यां प्रियं धनं मुंचति । किंतु देवा मोदयितारो
मादयितारो वा मरुतः सख्याय वृधं वृद्धिं जुषंत । सेवते । यावापृथिवीपक्षे सख्याय जगतां सखिभावाय
तयोर्वृद्धिं कुर्वंतीत्यर्थः ॥

जोषद्यदीमसुर्या सचथ्ये विषितस्तुका रोदसी नृमणाः ।

आ सूर्येव विधतो रथं गाञ्छेषप्रतीका नभसो नेत्या ॥ ५ ॥

जोषत् । यत् । ई । असुर्या । सचथ्ये । विषितऽस्तुका । रोदसी । नृऽमनाः ।

आ । सूर्याऽइव । विधतः । रथं । गात् । त्वेषऽप्रतीका । नभसः । न । इत्या ॥ ५ ॥

रोदसी मरुत्पत्नी वियुद्धा एतन्नामिकेयमपीमेनं मरुत्संघं जोषत् । सेवते ॥ जुषेलेव्यडागमः ॥ किमर्थं ।
सचथ्ये संगमनार्थं । कीदृशी सा । असुर्या । असुराः क्षेप्रारो मरुतः । तेषां स्वभूता विषितस्तुका विशष्टकेशसंघा
विप्रकोर्णकेशसंघा वा संभोगवशेन तथा नृमणा नृषु नेतृषु मरुत्सु मननवती मनुष्येषु वा वृष्टिप्रदानमनोयुक्ता
त्वेषप्रतीका दीप्तोपक्रमा दीप्तावयवा । ईदृशी देवी विधतः परिचरतो मरुत्संघस्य रथमा गात् । आगच्छति ।
व्याप्नोति । यागदेशं गंतुं रथमारुह्य वा यज्ञमागच्छति । केव । विधतः सूर्यस्य रथं त्वेषप्रतीका सूर्येव सूर्य-
पत्नीव । यद्वा । सूर्यस्य दुहितृश्विनो रथमिव सा यथारोहति तद्वत् । आगमने दृष्टान्तः । नभस इत्या न ।
अंतरिक्षादित्ययोः साधारणोऽयं नमःशब्दः नभ इति षट् साधारणानि । नै० १. ४. इत्युक्तत्वात् । अत्रादित्य-
वचनः । तस्य गतिरिव । सा यथा शीघ्रा तद्वत् ॥ ४ ॥

आस्थापयंत युवतिं युवानः शुभे निमिष्ठां विदथेषु पजां ।
 अर्को यज्ञो मरुतो हविष्मान्गायत्रायं सुतसोमो दुवस्यन् ॥ ६ ॥
 आ । अस्थापयंत । युवतिं । युवानः । शुभे । निमिष्ठां । विदथेषु । पजां ।
 अर्कः । यत् । वः । मरुतः । हविष्मान् । गायत्रं । गाथं । सुतसोमः । दुवस्यन् ॥ ६ ॥

युवानो मिश्रयंतो नित्यतरुणा वा मरुतो युवतिं मिश्रयंतीं नित्यतरुणीं वा विबुद्धपां रोदसां स्त्रिय-
 मास्थापयंत । आस्थापयति । देवतास्त्रिय रथे धारयति । कीदृशीं तां । निमिष्ठां नियमेन मिश्रयंतीं पजां ।
 पजो बलं । तद्वतीं । शुभे । शोभते दीप्यत इति शुबुदकं । वृधुदकार्थं । शुभे रथ इति वा योज्यं । किंनिमित्तं ।
 विदथेषु यगिषु निमित्तभूतेषु । कदा । यद्यदा हे मरुतः वो युष्मानर्कः ॥ मत्सथो लुप्यते ॥ अर्चनसाधनमंचोपितः
 सोता वा हविष्मान् प्रदेयाज्यादिहविर्युक्तः सुतसोमो होमायाभिषुतसोमोऽयं यजमानो दुवस्यन् परिचरन्
 गाथं गातव्यं सोचं गायत् गायति । तदेत्यर्थः ॥

प्र तं विवक्ति वकम्यो य एषां मरुतां महिमा सत्यो अस्ति ।
 सचा यदीं वृषमणा अहंयुः स्थिरा चिज्जनीर्वहते सुभागाः ॥ ७ ॥
 प्र । तं । विवक्ति । वकम्यः । यः । एषां । मरुतां । महिमा । सत्यः । अस्ति ।
 सचा । यत् । ईं । वृषमनाः । अहंयुः । स्थिरा । चित् । जनीः । वहते । सुभागाः ॥ ७ ॥

एषां मरुतां यो महिमा महत्त्वातिशयो वकम्यः सर्वैः सुखः सत्योऽवाधोऽमोघोऽस्ति तं प्र विवक्ति ।
 प्रवचि । वर्णयामि । कथमेषां महिमा प्राप्त इति उच्यते । यद्यस्मादीमेषां संबंधिनी रोदसी वृषमणा
 वृथादिवर्षणमनस्कारहंयुरहंकारवती । जगदुपकारकर्त्री न कदाचिदस्तीत्यहंकारः । स्थिरा चित् । चिदिति
 पूजायां । अत्यंतमविनश्यरा ईदृशी देवी सुभागाः शोभनभायोपेता जनीर्जननशीलाः प्रजा वृधुत्पत्तीर्वा वहते
 धारयति । वृष्टी सत्यां सर्वे प्राणिन उत्पद्यंते । यस्मादेवं तस्मान्महिमास्ति । तं महिमानं स्त्रीमीत्यर्थः ॥

पांति मित्रावरुणाववृद्धाच्चयंत ईमर्यमो अप्रशस्तान् ।
 उत च्यवंते अच्युता ध्रुवाणि वावृध ईं मरुतो दातिवारः ॥ ८ ॥
 पांति । मित्रावरुणौ । अवृद्धात् । चयंते । ईं । अर्यमो इति । अप्रशस्तान् ।
 उत । च्यवंते । अच्युता । ध्रुवाणि । ववृधे । ईं । मरुतः । दातिवारः ॥ ८ ॥

हे मरुतः युष्मत्संबन्धिनी देवा मित्रावरुणावहोरात्र्यभिमानिदेवावर्यमो । अर्यमा उ इति निपातसमुदा-
 यात्मकमेकं पदं । उशब्दोऽपिशब्दार्थे । अर्यमापि । एते त्रयोऽपीमसुं लोकं यज्ञं वावद्यान्नाद्याद्यथानुष्ठानात्
 जगत्पक्षे व्यवहारप्रतिबंधरूपात् पांति । रचंति । तथेतिषामप्रशस्तान् शीलानपि पदार्थाश्चयते । चातयंति ।
 नाशयंति । उतापि चैतिः प्रेरितान्यच्युताच्युतान्यस्त्रावीणि अत एव ध्रुवाण्यविचलानि मेघस्थोदकानि च्यवंते ।
 च्यावयंति वैते । अहोरात्रे वै मित्रावरुणावहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो वर्षतीति श्रुतेः । यद्वा । अच्युतानि
 ध्रुवाणि धनानि च्यवंते । कदेति उच्यते । हे मरुतः युष्मदीय ईमयं कालो दातिवारः प्रदेशजलः खंडितमेघो
 वा यदा ववृधे वर्धते । तदा मित्रादयो देवा युष्मदनुकूलव्यापारेण जगद्रचंतीत्यर्थः । यद्वा । दातिवारो
 दत्तवरुणीयहविलक्षणधनो यजमानो हे मरुतः ईमेनान्युष्मान्ववृधे वर्धयति यदा तदेत्यर्थः ॥

नही नु वो मरुतो अंत्यस्मे आरात्ताच्चिच्छर्वसो अंतमापुः ।
 ते धृष्णुना शर्वसा श्रुष्वांसोऽर्णो न द्वेषो धृषता परि ह्युः ॥ ९ ॥

न॒हि॒ नु॒ वः॒ । म॒रुतः॒ । अ॒न्ति॒ । अ॒स्मे इति॑ । आ॒रा॒ज्ञात् । चि॒त् । श॒वसः॑ । अ॒न्तं । आ॒पुः ।
ते । धृ॒ष्णु॒ना । श॒वसा॑ । शृ॒ष्णु॒ऽवांसः॑ । अ॒र्णैः । न । श्वे॒षः । धृ॒ष॒ता । परि॑ । स्युः ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शवसो युष्माकं संबन्धिनी बलस्यांतमवसानमन्त्यंतिक आराज्ञाच्चिहूरादपि यद्वा । चिदिति कुत्सायां । अत्यंतदूरात् । अस्मे अस्मासु मध्य एकेऽपि नु चिप्रं नह्यापुः । नैव खलु प्राप्नुवति । संनिधावसंनिधी च न प्राप्नुवंतीत्यर्थः । अथ परीक्षे प्राप्तबलत्वमाह । ते खलु मरुतो धृष्णुना धर्षकेण शवसा बलेन शृष्णुवांसो वर्धमानाः अत एव धृषता पराभिभावकेन सामर्थ्येन द्वेषो द्वेष्यपरिष्ठुः । परिभवति । वशीकुर्वति । तत्र दृष्टांतः । अर्णो नोदकमिव । यथोदकं स्वविरोधि रजआदिकमभिभवति तद्वत् । यस्मादेवं तस्माच्छवसोऽन्तं जापुः ॥

वयमथैखितां दशमीमस्तमित आदित्ति जपत् । तथा च सूत्रं । वयमथेन्द्रस्य प्रेष्ठा इत्यसं यात्वादित्ति । आ० गृ० २. ६. १४. इति ॥

व॒यम॒द्ये॒न्द्रस्य॑ प्रेष्ठा व॒यं श्वो॑ वो॒चेम॒हि॒ सम॒र्ये॑ ।

व॒यं पुरा॑ म॒हिं च॒ नो॒ अ॒नु॒ द्यून्त॑ च॒ ऋ॒भु॒क्षा न॒राम॑नु॒ ध्यात् ॥ १० ॥

व॒यं । अ॒द्य । इ॒न्द्रस्य॑ । प्रेष्ठाः॑ । व॒यं । श्वः॑ । वो॒चेम॒हि॒ । स॒ऽम॒र्ये॑ ।

व॒यं । पुरा॑ । म॒हिं । च॒ । नः॑ । अ॒नु॒ । द्यून् । तत् । नः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । न॒रां । अ॒नु॒ । स्यात् ॥ १० ॥

अथास्मिन्दिने वयं यष्टार इन्द्रस्य देवस्य प्रेष्ठाः प्रियतमा भवेम । यद्वा । प्रियतमा वयमिन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । स्तोत्रं समर्था भूयास्य । किंच वयं श्वः परस्मिन्नपि दिने समर्ये । सह मर्था मर्था ऋत्विजो यस्मिन् स समर्यो यज्ञः । तस्मिन् । संग्रामे वा । इन्द्रस्य महत्त्वं वोचेमहि । किंच वयं पुरा पूर्वस्मिन्नतीतेऽपि काले महि महत्त्वं नोऽस्मदर्थं वोचेमहि । तथा द्यून्दिषसाननु । प्रतिदिवसमित्यर्थः । अतीत आगामिनि च दिवसे सर्वदा वोचेमहि । तत्तस्माद्ऋभुक्षाः । महत्तामेतत् ऋभुक्षा उषा इति तन्नामसु पाठात् । महानिन्द्रो नरां मनुष्याणां मध्ये नोऽस्माननु स्यात् । अनु भवतु । अनुकूलमभिमतप्रदो वा भवतु ॥

ए॒ष वः॑ स्तो॒मो॑ म॒रुत॑ इ॒यं गी॒र्मा॒दा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः ।

एषा॑ या॒सीष्ट॑ त॒न्वे॒ वयां॑ वि॒द्यामे॒षं वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुं ॥ ११ ॥

ए॒षः । वः॑ । स्तो॒मः॑ । म॒रुतः॑ । इ॒यं । गीः॑ । मां॒दा॒र्यस्य॑ । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः ।

आ । इ॒षा । या॒सीष्ट॑ । त॒न्वे॒ । वयां॑ । वि॒द्यामे॒ । इ॒षं । वृ॒जनं॑ । जी॒र॒ऽदा॑नुं ॥ ११ ॥

एष इत्येकादशी व्याख्याता ॥ ॥ ५ ॥

यज्ञायज्ञेति दशर्षं चतुर्थं सूक्तमागस्थं मारुतं । अत्यास्तिस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः सप्त त्रिष्टुवंतपरिभाषया जगत्स्यः । यज्ञायज्ञा दश त्रिष्टुवंतमित्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लैंगिकः ॥

य॒ज्ञाय॑ज्ञा वः स॒मना॑ तु॒तुर्व॑णि॒धियं॑ धियं॒ वो दे॒व्या उ॑ दधि॒ध्वे ।

आ वो॒ऽर्वा॑चः॒ सु॒वि॒ताय॑ रो॒दस्यो॑र्म॒हे व॑वृ॒त्याम॑वसे सुवृ॒क्तिभिः॑ ॥ १ ॥

य॒ज्ञा॒ऽय॒ज्ञा । वः॑ । स॒मना॑ । तु॒तुर्व॑णिः । धि॒यं॑ऽधि॒यं । वः॑ । दे॒व॒ऽयाः॑ । ऊं॒ इति॑ । दधि॒ध्वे ।

आ । वः॑ । अ॒र्वा॑चः । सु॒वि॒ताय॑ । रो॒दस्योः॑ । म॒हे । व॑वृ॒त्यां । अ॒वसे॑ । सुवृ॒क्तिऽभिः॑ ॥ १ ॥

हे मरुतः वः समना समीकृतिर्न्यूनाधिकामावलक्षणा यज्ञा यज्ञा सर्वेष्वपि यज्ञेषु तुर्वणिस्तूर्णवनिस्वर-

माणा संभजमाना भवति । तुर्वणिसूर्गवन्निरिति यास्तः । नि० ६. १४. । तत्तद्यागावसर आगत्य हविः स्वीकृत्य वैकल्पपरिहारेण समं कुरुथेत्यर्थः । किंच वो यूयं धियं धियं युष्मत्संबंधिवृष्टिप्रदानादिरूपं सर्वं कर्म देवया देवान्प्रापयितार एव संतो दधिधे । धारयथ धारयधे वा । देवार्थहविराद्युत्पादनाय वृष्टिं कुरुथेत्यर्थः । यस्मादेवं कुरुथ तस्माद्दो युष्मानर्वाचोऽस्मदभिमुखाना ववृत्वां । आवर्तयामि । किमर्थं । रोदस्योर्वावापृथि-
व्योर्महे महतेऽवसे रक्षणाय प्रीणनाय वा । तदपि किमर्थमिति । सुविताय सुष्ठु व्याप्नाय । कैः साधनैः । सुवृक्तिभिः शोभनावर्जनैः स्तोत्रैः ॥

वव्रासो न ये स्वजाः स्वतवस इषं स्वरभिजायंत धृतयः ।

सहस्रियासो अपां नोर्मय आसा गावो वंद्यासो नोक्षणः ॥ २ ॥

वव्रासः । न । ये । स्वऽजाः । स्वऽतवसः । इषं । स्वः । अभिऽजायंत । धृतयः ।

सहस्रियासः । अपां । न । ऊर्मयः । आसा । गावः । वंद्यासः । न । उक्षणः ॥ २ ॥

ये मरुतो वव्रासो न । वन्निरिति रूपनाम । रूपवंत इव । ते यथा प्रकृष्टा लक्ष्यंते तद्वत् । यदा । अरूपा अपि सरूपा इव । स्वजाः स्वयमेव स्वस्माद्वा जायमानाः । अनन्यहेतुका इत्यर्थः । धृतयः कंपनशीलाः संति त इषमन्नं हविलक्षणमन्नसाधनं सखादिकं वा स्वः स्वर्गं चाभिजायत । अभिलक्ष्य प्रादुर्भवति । ते दृष्टान्तमुखेन श्रूयंते । अपां नोर्मय उदकानामूर्मय इव सहस्रियासः सहस्रसंमिताः । तथा वंद्यासो बज्रबीरादिप्रदत्तेन सुत्या गावो न गाव इवासा समीप एवोन्नयो वृथुदकस्य सेत्तारः । तादृशा मरुतः प्रादुर्भवंतोत्यन्वयः ॥

सोमासो न ये सुतास्तृप्तांशवो हत्सु पीतासो दुवसो नासते ।

एषामंसेषु रंभिणीव रारभे हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च सं दधे ॥ ३ ॥

सोमासः । न । ये । सुताः । तृप्तांशवः । हत्सु । पीतासः । दुवसः । न । आसते ।

आ । एषां । अंसेषु । रंभिणीऽइव । रारभे । हस्तेषु । खादिः । च । कृतिः । च । सं । दधे ॥ ३ ॥

ये मरुतः सुता अभिपुतास्तृप्तांशवस्तर्पितावयवाः सोमासो न सोमा इव यथा वल्लीरूपाः सोमा अभिष-
वात्पूर्वमाष्यायनेन तृप्तावयवाः संतः पश्चात्सुता अभिपुता रसभृताः पीतासः पीताः संतो हत्सु पातृणां हृदयेषु दुवसो नासते परिचरंत इवासते तद्वत् ये मरुतो यन्न आहृतास्तृप्तावयवा भवंति ध्यायमानाः संतो हत्सु हृदयेषु दुवसो न परिचरंत इवासते । यदा । प्राणादिरूपेण शरीरे स्थिता दुवसः परिचरंत इव गमनादि-
चेष्टाः कुर्वंत आसते । एषामंसेषु रंभिणीव युवतमांसालंबिनी योषिदिवा रारभे । आरभे । आश्लिष्यति । अवलंबने सामर्थ्याच्छ्रद्धाख्यायुधविशेषो भुजलक्ष्मीर्षा । किंच हस्तेषु खादिर्हस्तचरणकश्च कृतिः कर्तनी च खड्गलताष्टिश्च सं दधे । संधोयते । सम्यग्धृता भवति । परस्परसमुच्चयार्थाश्चकाराः । ये मरुत उक्तरूपास्त आविर्भवंतोत्यर्थः ॥

अव स्वयुक्ता दिव आ वृथा ययुरमर्त्याः कशया चोदत त्मना ।

अरेणवस्तुविजाता अचुच्यवुर्दृहानि चिन्मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ ४ ॥

अव । स्वऽयुक्ताः । दिवः । आ । वृथा । ययुः । अमर्त्याः । कशया । चोदत । त्मना ।

अरेणवः । तुविऽजाताः । अचुच्यवुः । दृहानि । चित् । मरुतः । भ्राजत्ऽचृष्टयः ॥ ४ ॥

एते मरुतः स्वयुक्ताः स्वीरुक्ताः परस्परं संयुक्ताः स्वेन धनेन वा युक्ताः संतो दिवो बुल्लोकाद्वृथानायसि-
नावा ययुः । अवाङ्मुखमागच्छंति । हे अमर्त्या मरुतः यूयं त्वनात्मना स्वयमेव कशया । वाङ्गमितत् । वाचा

सुतिरूपया चोदत । प्रेरयत । स्तोत्रमिति शेषः । ते च मरुतोऽरेणवोऽपापास्तुविजाता बह्वयज्ञेषु प्रादुर्भूता
भाजदृष्टयो दीप्ता एवंभूताः संतो दृष्टानि चिद्ब्रह्मान्यपि पर्वतान्युच्युः । च्यावयंति । चालयंति ॥

को वोऽंतर्मरुत ऋष्टिविद्युतो रेजति त्मना हन्वेव जिह्वया ।

धन्वच्युत इषां न यामनि पुरुषैषा अहन्योऽ नैतशः ॥ ५ ॥

कः । वः । अंतः । मरुतः । ऋष्टिऽविद्युतः । रेजति । त्मना । हन्वाऽइव । जिह्वया ।

धन्वऽच्युतः । इषां । न । यामनि । पुरुऽपैषाः । अहन्यः । न । एतशः ॥ ५ ॥

हे मरुतो हे ऋष्टिविद्युतो मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः युष्माकमंतर्युष्मासु मध्ये स्थित्वा कः
पुमान्नेजति । चालयति । प्रेरयति । तर्हि कथं चालनमिति उच्यते । त्मनात्मनैव । चालने दृष्टांतः । जिह्वया
हन्वेव ॥ द्विवचनस्वाकारः ॥ हनू इव । तौ यथा रसनया चाब्धेते तद्वत् । यद्यप्येवं तथापीषामज्ञानां तत्साध-
नानां सखानां यामनि प्राप्तौ समुच्चयं धन्वच्युतो न । धन्वच्छब्दोऽंतरिक्षस्य वचनः । तेन तत्स्थमुदकं
लच्यते । उदकस्त्राविणो मेघा इव । ते यथाकांच्यंते तथा युष्मानन्नादिप्राप्तये पुरुषैषा बह्वविधं फलमिच्छन्
यजमानः स्तोत्रैर्बह्वप्रकारमाकारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । अहन्योऽहि भव एतशो नाश्च इव । स यथा
शिचकेण नानाप्रकारं प्राप्यते तद्वत् ॥ ६ ॥

क्व स्वित्स्य रजसो महस्परं क्वावरं मरुतो यस्मिन्नायय ।

यच्यावयथ विथुरेव संहितं व्यद्रिणा पतथ त्वेषमर्णवं ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । अस्य । रजसः । महः । परं । क्व । अवरं । मरुतः । यस्मिन् । आऽयय ।

यत् । च्यवयथ । विथुराऽइव । संऽहितं । वि । व्यद्रिणा । पतथ । त्वेषं । अर्णवं ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं यस्मिन्मुदकनिमित्तभूते सत्यायय आगच्छत अस्य रजसो वृष्युदकस्य लोकस्य वा महो
महतः परं पारमंतं क्व स्वित् । कुत्रासीति । नासीत्यर्थः । तथावरमवाङ्गाग आदिस्य क्व स्वित् । कुत्रासि ।
आद्यंतं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । यद्यदा यूयं विथुरेव विथुराणि शिथिलानि तृणानीव संहितमेकभूतमुदकं
च्यावयथ स्वस्थानाञ्चालयथ तदाद्रिणा बज्रेण त्वेषं दीप्तमर्णवमुदकवंतं मेघं वि पतथ । विशीर्णं पातयथ ॥

सातिर्न वोऽमवती स्वर्वती त्वेषा विपाका मरुतः पिपिष्वती ।

भद्रा वो रातिः पूणतो न दक्षिणा पृथुजयी असुर्यैव जंजती ॥ ७ ॥

सातिः । न । वः । अमऽवती । स्वःऽवती । त्वेषा । विऽपाका । मरुतः । पिपिष्वती ।

भद्रा । वः । रातिः । पूणतः । न । दक्षिणा । पृथुऽजयी । असुर्याऽइव । जंजती ॥ ७ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं संबन्धिनी सातिर्न संभक्तिरिव युष्मत्संभजनं यथा प्रशस्तगुणं तद्वदो रातिर्वृथादि-
विषयामवत्वमात्यवतीन्द्रादिसहायवती । यथा राजिवामवान् । अ० ४. ४. १. । इत्यत्रामशब्दोऽमात्यवचनः
तद्वत् । यद्वा । वः सातिः संभक्तिर्नामवती । रोगवती न भवति । किंतु स्वर्वती सुखवती त्वेषा दीप्ता
विपाका परिपक्वफला पिपिष्वती पेषणवती कृपीवलीः कर्षणवती । वृष्टौ सत्यां कर्षतीति प्रसिद्धं । स्वविरोधि-
पेषणवती वा । भद्रा मंदनोया सुत्या । किंच पूणतो दातुर्धनिकस्य दक्षिणा न दक्षिणैव तद्वत्समुदकरी
पृथुजयी पृथुजवा शीघ्रगामिनी । किंचासुर्यैवामुरस्य स्वभूता जंजती सर्वाभिमवती शक्तिरिव । सा यथा-
न्वोऽपहृत्त्वान्यक्ते दातुं समर्था तद्वदियमपि मेघस्यमुदकमपहृत्य जगतो दातुं शक्तित्वर्थः । ईदृशी रातिर-
स्यभ्यमस्त्विति भावः ॥

प्रति ष्टोभन्ति सिंधवः पविभ्यो यद्भियां वाचमुदीरयन्ति ।
 अत्र स्मयन्त विद्युतः पृथिव्यां यदी घृतं मरुतः प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥
 प्रति । स्तोभन्ति । सिंधवः । पविऽभ्यः । यत् । अभ्रियां । वाचं । उत्ऽईरयन्ति ।
 अत्र । स्मयन्त । विऽद्युतः । पृथिव्यां । यदि । घृतं । मरुतः । प्रुष्णुवन्ति ॥ ८ ॥

पविभ्यो मरुत्संबन्धिवन्नेभ्यः सिंधवः खंदनशीला आपः प्रति ष्टोभन्ति । प्रतिचलन्ति । कदा । यद्यदाधियामभ्रभवां वाचं शब्दं स्तनितलक्षणमुदीरयन्ति उच्चारयन्ति वज्राणि । किंच विद्युतो विद्योतमानास्तडितः पृथिव्यामन्तरिक्षे । पृथिवीत्वंतरिक्षनाम पृथिवी भूरिति तन्नामसूक्तत्वात् । तत्रापि स्मयन्त । स्मयन्ते । अत्रापि प्रुष्णुवन्ति । पृथिव्यामित्येतदुक्तरच वा योज्यं । यदि यदा पृथिव्यां भूम्यां घृतं चरदुदकं मरुतः प्रुष्णुवन्ति प्रुष्णन्ति सिन्धन्ति ॥ प्रुषेः क्रियादिकस्य व्यत्ययेन ऋः ॥ यदेवं तदेत्यर्थः ॥

असूतु पृथ्विर्महते रणाय त्वेषमयासां मरुतामनीकं ।
 ते सप्सरासोऽजनयन्ताभ्वमादिस्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ॥ ९ ॥
 असूत । पृथ्विः । महते । रणाय । त्वेषं । अयासां । मरुतां । अनीकं ।
 ते । सप्सरासः । अजनयन्त । अभ्वं । आत् । इत् । स्वधां । इषिरां । परि । अपश्यन् ॥ ९ ॥

पृथ्विर्महन्माता नानावर्णा । पृथ्विष्ये वै पयसो मरुतो जाताः । तै० सं० २. २. ११. ४. । पृथ्वेः पुत्रा उपमासः । ऋ० ५. ५८. ५. । इत्यादिभ्युतेः । तामेवांतरिक्षदेवतां केचिदाहुः । सा देवी त्वेषं दीप्तमयासां गंतूणां मरुतामनीकं समूहमेकोनपंचाशत्संख्याकमसूत । उत्पादितवती । किमर्थं । महते रणाय संयामाय । मेघजयायेत्यर्थः । ते च मरुतः सप्सरासः समानरूपा हिंसका वा मेघानामभ्वं मेघं जनयन्ति । उत्पादितवन्तः । आदिदन्तरमेवेषिरां सर्वैरेष्टवां स्वधामन्नं सस्यादिसमृद्धिलक्षणं पर्यपश्यन् । परिपश्यन्ति सर्वे जनाः ॥

एष वः स्तोमो मरुत इयं गीमोदार्यस्य मान्यस्य कारोः ।
 एषा यासीष्ट तन्वे वयां विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥
 एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । इयं । गीः । मांदार्यस्य । मान्यस्य । कारोः ।
 आ । इषा । यासीष्ट । तन्वे । वयां । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

एष व इति दशमी व्याख्याता ॥ ७ ॥

महश्चित्त्वमित्यष्टर्चं पंचमं सूक्तमिन्द्रमागस्थं वैशुमं । द्वितीया चतुष्पदा विराट् अथ चतुष्पदा विराड्भुक्केरित्युक्तत्वात् विराजो दिशः । पिं० ३. ५. । इति पिंगलनागेन सूचितत्वाच्च । महोऽष्टौ द्वितीया विराडित्यनुक्रमणिका ॥ समूहे दशरात्रे द्वितीये वंदोमे मरुत्वतीय इदं विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । द्वितीयस्य शंसा महान् महश्चित्त्वमिन्द्र । आ० ८. ७. । इति ॥

महश्चित्त्वमिन्द्र यत् एतान्महश्चिदसि त्यजसो वरुता ।
 स नो वेधो मरुतां चिकित्वान्सुम्ना वनुष्व तव हि प्रेष्ठा ॥ १ ॥
 महः । चित् । त्वं । इन्द्र । यत् । एतान् । महः । चित् । असि । त्यजसः । वरुता ।
 सः । नः । वेधः । मरुतां । चिकित्वान् । सुम्ना । वनुष्व । तव । हि । प्रेष्ठा ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं यतः कारणादेतामरतो महश्चिक्वहतोऽपि सामर्थातिशयवत्त्वात्वं निरपेक्षेणापि क्षेत्रात् त्वजसीति शेषः । अतः कारणात् महश्चिदसि । चिदिति पादपूरणः । महतोऽपि त्वजसस्त्वागात् । यद्वा । एतत्क्रो-
धनाम । क्रोधादा । वरुता वरिता रचितासि । भवसि । यद्वा । महतोऽपि त्वागावृद्ध्यादिविषयाद्वारयितासि ।
यस्मादेवं तस्मात् हे महतां वेधो विधातः स तावृशस्त्वं चिकित्वांश्चितनावानस्माद्गुह्यविषयज्ञानोपेतः सप्तो
ऽसभं सुम्ना सुखानि महदायन्तानि वृद्ध्यादिरूपाणि वगुष्व् । देहि । तानि सुम्नानि तव हि प्रेष्टा । तव खलु
प्रियतमानि । हिशब्दः अयमिंद्रो महत्सखा । अ० ८. ७६. २. इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धार्थः ॥

अयुञ्जन् इंद्र विश्वकृष्टीर्विदानासो निष्पिधो मर्त्यचा ।

मरुतां पृत्सुतिर्हासमाना स्वमीळ्हस्य प्रधनस्य सातौ ॥ २ ॥

अयुञ्जन् । ते । इंद्र । विश्वऽकृष्टीः । विदानासः । निऽसिधः । मर्त्यऽचा ।

मरुतां । पृत्सुतिः । हासमाना । स्वऽमीळ्हस्य । प्रऽधनस्य । सातौ ॥ २ ॥

पूर्वमंत्रे महतामिंद्रसाहाय्यमुक्तं । अचेंद्रस्व महत्साहाय्यमुच्यते । हे इंद्र ते महतोऽयुञ्जन् । युञ्जति । त्वया
युक्ता भवतीत्यर्थः । क्रीडशास्त्रे । विश्वकृष्टीर्विश्वकृष्टयो राज्यत्वेन सर्वजनवतः किंच मर्त्यचा मर्त्येषु मर्त्याथं
निष्पिधो निःशेषिणोदकस्य सेतुन्निघान्विदानासो जानानाः । किंच येषां महतां पृत्सुतिः सेना स्वमीळ्हस्य
प्रधनस्य सुखसेक्तुः प्रकृष्टधनवतो वृत्तादिसंयामस्य सातौ जामि जये निमित्तभूते सति सेना हासमाना हासं
कुर्वती हर्षयुक्ता भवति । यद्वा । सुखेन मिह्यति जलं यस्मिन् तावृशस्य प्रधनस्य प्रकृष्टोदकाख्यधनसाधनस्य
संयामस्य सातौ । मेघभेदनायेति यावत् । येषामीवृशी सेनासि ते महतोऽयुञ्जन्निति संबंधः ॥

अम्यक्सा तं इंद्र ऋष्टिरस्मे सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति ।

अग्निश्चिद्धिष्मातसे शुशुक्नानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि ॥ ३ ॥

अम्यक् । सा । ते । इंद्र । ऋष्टिः । अस्मे इति । सनेमि । अभ्वं । मरुतः । जुनन्ति ।

अग्निः । चित् । हि । स्म । अतसे । शुशुक्नान् । आपः । न । द्वीपं । दधति । प्रयांसि ॥ ३ ॥

हे इंद्र ते तव सा प्रसिद्धा ऋष्टिर्वज्राख्यायुधविशेषोऽस्त्री अस्मद्व्यर्थमम्यक् । प्राप्नोति मेघसमीपे । एवं च
सति महतोऽपि सनेमि । अहायेति षट् पुराणनामानोत्पुक्तत्वात्सनेमीति पुराणनाम । पुराणं चिरकालं
संगृहीतमभवमुदकं जुनन्ति । चिपति । वर्षतीत्यर्थः । वृद्ध्या सखादिसमृद्धौ सत्यामपिचिद्धिष्म । हि स्त्रेति
पुराणे । अपिरप्यतसे संतते कर्मणि निमित्तभूते सति शुशुक्नान्दीप्यमानो वर्तते । पञ्चात्प्रयांसि चरपुरोडाशा-
दिहवीषि दधति । धारयति ददति वा यजमानाः । किमिव । आपो न द्वीपं । द्विपार्श्वोदकवान्पर्वतादि-
द्वीपः । तं यथापो धारयति तद्वत् । यद्वा । आयुधमेवोच्यते । वज्राख्यायुधविशेषोऽतसे काष्ठसमूहे शुशुक्ना-
न्दीपयन्नपिचिद्धि । चिच्छब्द उपमार्थे दधि चिदित्युपमार्थे । नि० १. ४. इति यास्किनोपमार्थस्त्रोक्तत्वात् । काष्ठे
जलमपिरिव तद्वहीप्तो वर्तते । एतदेव दीपत्वमपिच्य सेत्युक्तं । एवं च सत्यापो द्वीपमिव वृष्ट्युदकानि प्रयांसि
सखायज्ञानि दधति । धारयति । एतत्सर्वं महानुभावस्त्रेन्द्रस्त्रेष्टैः सामर्थ्यमितोद्भूतस्त्वितिः ॥

त्वं तू न इंद्र तं रयिं दा ओजिष्ठया दक्षिणयेव रातिं ।

स्तुतश्च यास्ते चकनंत वायोः स्तनं न मध्वः पीपयंत वाजैः ॥ ४ ॥

त्वं । तू । नः । इंद्र । तं । रयिं । दाः । ओजिष्ठया । दक्षिणयाऽइव । रातिं ।

स्तुतः । च । याः । ते । चकनंत । वायोः । स्तनं । न । मध्वः । पीपयंत । वाजैः ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं तु । तुरवधारणे । त्वमेव तं रयिं स्वहानयोग्यं गवादिधनं दाः । देहि । यस्मादितरेभ्योऽपि त्वमेव ब्रह्मप्रदः अतोऽतिमहद्वनं देहीत्वर्थः । वयं खोजिष्ठयीवस्वित्तमया परिक्रमणाईया दक्षिणया समृद्धिसाधनया गवादिजघण्ययत्विजमिव रातिं दातारं त्वां प्रीणयाम इति शेषः । यद्वा । दक्षिणाशब्दो देयद्रव्यसामान्यवचनः । रातिशब्दो बंधुवचनः । हिरण्यादिसारवह्व्यप्रदानेन बंधुं यथा वशीकुर्वति तद्वत्त्वां वशीकुर्म इत्यर्थः । किंच वायोधीतयुवेषिष्ठस्य शीघ्रवरप्रदस्य ते ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वायुं त्वां सुतो येऽस्यदीयाः स्तोतारश्चकान्त कामयन्ते असवन् । याः सुतयस्त्वामेवाकामयन्तेति वा योजना ॥ कनतेर्ध्वंताञ्जुक्ति षष्ठी रूपं । चञ्चन्यतरस्यामिति चकः पूर्वमचरमुदात्तं ॥ त्वां होचादयो वाजिर्हविर्लक्ष्मणैरन्निः पीपयंत । आप्याययन्ति । तत्र वृष्टांतः । मध्वो मधुरस्य सान्यस्य लाभाय वाजिः सारवन्निरन्नविशेषैः सनं न । तं यथाप्याययन्ति तद्वद्वयं त्वां ब्रह्मप्रदानाय सुत्या हविषाप्याययामः । त्वं तु दातव्यत्वेन प्रसिद्धं धनं सर्वदा देहीत्वर्थः ॥

त्वे रायं इंद्र तोशतमाः प्रणेतारः कस्य चिदृतायोः ।

ते षु णो मरुतो मृळयंतु ये स्मा पुरा गातुयंतीव देवाः ॥ ५ ॥

त्वे इति । रायः । इंद्र । तोशऽतमाः । प्रऽनेतारः । कस्य । चित् । ऋतऽयोः ।

ते । सु । नः । मरुतः । मृळयंतु । ये । स्म । पुरा । गातुयन्तिऽइव । देवाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वे तव रायो धनविशेषास्तोशतमाः । अतिशयेन प्रीणयितारः ॥ तुष्यतिस्तोषः । क्वांसं श्रत्वं ॥ यद्वा । ते रायो रातयो बंधवो बंधुभूताः सखिभूता मरुतस्तोशतमाः । तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निबर्हयतीति तन्नामसु पाठात् । तोशतमा हिंसितृता अवर्षकाणां मेघानां । कस्य चिदृतायोः । अतमिति यज्ञनाम । कस्यापि यज्ञेच्छीर्यजमानस्य प्रणेतारः प्रकर्षेण निर्वोढारः । ते मरुतो नोऽस्मान् सुष्ठु मृळयंतु । के ते । ये स्ये खलु देवा द्योतनशीला मरुतः पुरा पूर्वं गातुयंतीव । यज्ञगमनमिच्छंतीव । त आगत्य मृळयंतु ॥ ॥ ८ ॥

प्रति प्र याहींद्र मीळुषो नृन्महः पार्थिवे सदने यतस्व ।

अध यदेषां पृथुबुधास एतास्तीर्थे नार्यः पौंस्यानि तस्युः ॥ ६ ॥

प्रति । प्र । याहि । इंद्र । मीळुषः । नृन् । महः । पार्थिवे । सदने । यतस्व ।

अध । यत् । एषां । पृथुऽबुधासः । एताः । तीर्थे । न । अर्यः । पौंस्यानि । तस्युः ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं मीळुष उदकसेतुङ्गजनेतृन्नराकारान्वा महो महतो मेघान्प्रति प्र याहि । अभिगच्छ । मेघानां वृत्ररूपेण नराकारत्वं युक्तं । गत्वा च पार्थिवे सदने । पृथिवीत्वंतरिचनानाम् । तत्संबन्धिनि स्थाने यतस्व । प्रयत्नं कुरु । तेः सह युध्यस्वैत्यर्थः । यद्वा । हविष्प्रदातुन् कर्मनिर्वाहकात्महतो यजमानान्प्रति गच्छ । गत्वा च पार्थिवे सदने देवयज्ञे यतस्व । यत्नं कुरु हविर्भोजनाय । अधापि यद्यदेषां त्वत्साहाय्यकारिणां मरुतां संबन्धिनः पृथुबुधासो विस्तीर्णमूला एताः पृषद्वर्णा गंतारो वाचा अर्योऽरिः शत्रोः पौंस्यानि तीर्थे न युद्धमार्ग इव तस्युः तिष्ठति मेघानाक्रमन्ति । यद्वा । एषां मरुतां पृथुबुधासो बृहन्मूला एताः कृष्णवर्णा मेघास्तिष्ठति । तत्र वृष्टांतः । अर्योऽरणीयस्य स्वामिनः पौंस्यानि बलानि तीर्थे न राजवीथ्यां यथा तिष्ठति तद्वत् ॥

प्रति घोराणांमेतानामयासां मरुतां ऋष्वे आयतामुपष्टिः ।

ये मर्त्यं पृतनायंतमूमैर्ऋणावानं न पतयंत सर्गैः ॥ ७ ॥

प्रति । घोराणां । एतानां । अयासां । मरुतां । ऋष्वे । आऽयतां । उपष्टिः ।

ये । मर्त्यं । पृतनाऽयंतं । उमैः । ऋणाऽवानं । न । पतयंत । सर्गैः ॥ ७ ॥

हे इंद्र ते संबंधिणां घोराणां मयागन्तव्यानां शब्दाभिमानाणां वैतानामेतर्षणां नामयासामथमानाणां गमनशीलानां मरुतामायतामांगतृणां मरुतामुपब्धिः । उप गुर्वादिस्मीपि गम्यते ज्ञायत उपपद्यत इति षोपब्धिर्वाक् । श्रूयते । श्रूयते ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ त एव विशिष्यति । धे मरुतो मरुत् मरुत्प्रत्ययः । स्वर्षणीर्षदकनिगमनसाधनेषां पृतनायंतं पृतनामात्मन इच्छंतं वैरिणं मेघं वा समैः षष्टिः स्वकीयप्रहार-विशेषः पतयंत । पातयति । तेषामेव ध्वनिः श्रूयत इत्यर्थः । पातने वृष्टांतः । सर्गैर्ष्यवानं न ॥ छंदसीवनिपा-दिति वनिप् ॥ अणवंतमधमवैरिणमिव । तं यथा पीडयित्वा तदीयं धनमपहरति तद्वत् । एषमहानुभावा मरुतस्यवानुगा इतींद्रस्य क्षुतिः ॥

त्वं मानेभ्य इंद्र विश्वजन्त्या रदां मरुद्भिः श्रुद्धो गोञ्जयाः ।

स्तवानेभिः स्तवसे देव देवैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

त्वं । मानेभ्यः । इंद्र । विश्वजन्त्या । रदां । मरुत्भिः । श्रुद्धः । गोऽञ्जयाः ।

स्तवानेभिः । स्तवसे । देव । देवैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वं मानेभ्यो मानार्थं । चित्तेनेत्यर्थः ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ विश्वजन्त्या विश्वजन्यः ॥ सोराकारः ॥ विश्वे प्राणिण उत्पादनीया यस्य तादृशस्त्वं सर्वजनहितशक्त्या वा मरुद्भिः सह शुद्धः शोकस्य रोधयित्रीः शोषिका गोभ्रया गर्जितमुदकं वाये पुरतो यासां ता मेघपंक्ती रदा । विलिख । विदारय । हे देव शोतमान त्वं स्तवनेभिः स्तवमानैर्देवैरन्यैर्मरुदादिभिर्द्वैतविभिर्वा स्तवसे । स्तवसे ॥ उभयत्र कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ विद्या-मेत्यर्थं व्याख्यातः ॥ ॥ ९ ॥

न नूनमस्तीति पंचमं षष्ठं सूक्तभागस्थमैन्द्रं । अचानुकमणिका । न नूनं पंचागस्थमैन्द्रे इविषि मरुतामुद्यत इंद्रागस्थयोः संवाद ऐन्द्रस्यवाचा तुतीया चेंद्रवाक्यं चतुर्थी चादीं वृहती तिस्रोऽनुष्टुभ इति । सूक्तस्येंद्राग-स्थसंवादरूपत्वादाया तुतीया चतुर्थी चेंद्रवाक्यं । अतस्तासां यस्यवाक्यन्यायिन स ऋषिः । शिष्टे अगस्थ-वाक्ये । अतस्तयोः स एवर्षिः । आद्या च वृहती ततस्तिस्रोऽनुष्टुभः । अंत्याविशेषान्निष्टुप् ॥ विशेषविनियोगो लेगिकः ॥ अत्र यास्तः । अगस्थ इंद्राय इविर्निर्णय मरुद्भिः संप्रदित्सां चकार स इंद्र एव परिदेवयां षक्ते । नि० १. ५. । इति ॥

न नूनमस्ति नो श्वः कस्तश्चेद् यदङ्गुतं ।

अन्यस्य चिन्तमभि संचरेण्यमुताधीतं वि नश्यति ॥ १ ॥

न । नूनं । अस्ति । नो इति । श्वः । कः । तत् । वेद् । यत् । अङ्गुतं ।

अन्यस्य । चिन्तं । अभि । संऽचरेण्यं । उत । आऽधीतं । वि । नश्यति ॥ १ ॥

परिदेवनप्रकारः प्रतिपाद्यते । इंद्र आह । अद्यतनं यदस्ति तन्नूनमय नास्ति । नूनमच विचिकित्सायं । अथावेति यद्यपि नास्ति तथाप्युत्तरवाक्ये अ इति दर्शनादच्चेति गम्यते । तथा सोऽपि नूनं गो । उग्रब्दी ऽवधारणे । अस्तनमपि नैव नास्ति । अथ यथास्मदर्थनिर्ह्रमसम्भं नास्ति किल श्वः कथं लप्स्यत इति भावः । यदङ्गुतमन्यस्ये निरूप्यान्स्ये दत्तमिति यदस्ति वैपरीत्यं तत्को वेद् । यद्वा । यदङ्गुतं भावि कार्यं यदस्ति तत्को वेद् । अथ श्वो वा लभ्यत इत्याशा न कार्येत्युक्तं भवति । तदेवाह । अभि संचरेण्यं सर्वतः संचार्यन्यस्य चिन्तं मानसं जानातीति शेषः । उतापि चाधीतमाध्यातं चिन्तितमपि न दृश्यं किमु सङ्गत्सूतं वि नश्यतीति ॥

किं न इंद्र जिघांससि भ्रातरो मरुतस्त्वव ।

तेभिः कल्पस्व साधुया मा नः समरणे वधीः ॥ २ ॥

किं । नः । इंद्र । जिघांससि । भ्रातरः । मरुतः । तव ।

तेभिः । कल्पस्व । साधुऽया । मा । नः । संऽअरण्ये । वधीः ॥ २ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे इंद्र नोऽस्मान्मपराधिगः किं जिघांससि । इतुमिच्छसि । कथमवध्वत्समिति अत आह । मरुतस्व भ्रातरः । स्वया भोगप्रदानेन भरणीया इत्यर्थः । अतो वयमवध्या इत्युक्तं भवति । मरुता-
मिन्द्रभ्रातृत्वमेकस्मिन्निवादिगर्भं उत्पन्नत्वात् । सा चोत्पत्तिः पुराणेषु प्रसिद्धा । संतु भ्रातरस्तस्य किमिति
अत आह । तेभिसीर्मेदग्निः सह साधुया साधु त्वं कल्पस्व । कल्पय हविर्भागं तैः सह युद्धं वा । नोऽस्मान्
समरणे संयामि मा वधीः । मा हिंसोः । यद्वा । कुतो वृष्टांतः । संयामि यथा विरोधिगं हंसि न तथा-
स्मानिति ॥

किं नो भ्रातरगस्त्य सखा सन्नतिं मन्यसे ।

विद्महि ते यथा मनोऽस्मभ्यमिन्न दित्ससि ॥ ३ ॥

किं । नः । भ्रातः । अगस्त्य । सखा । सन् । अति । मन्यसे ।

विद्महि । हि । ते । यथा । मनः । अस्मभ्यं । इत् । न । दित्ससि ॥ ३ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । हे भ्रातः हे अगस्त्य । हविर्प्रदानवरप्रदानाभ्यां परस्पररोपकारत्वाद्भ्रातृत्वं । तावृशस्त्वं
सखा सन्नसन्नितकार्यपि सन्नोऽस्मात्किमिति मन्यसे । कस्मादपराधादतिक्रम्य मनुषे । अपस्तपसि । नायमपलापः
किंतु तद्यमेवेति चेत् उच्यते । गंतव्यं ते तव मनो मानसं यथा यथावसु विद्महि । जानीमः । कथं जानीथिति
उच्यते । अस्मभ्यमिन्न दित्ससि । अस्मदर्थं निरुप्रमस्मभ्यं दातुं नेच्छसि । इदेवार्थे ॥

अरं कृण्वंतु वेदिं समग्निमिंधतां पुरः ।

तचामृतस्य चेतनं यज्ञं ते तनवावहे ॥ ४ ॥

अरं । कृण्वंतु । वेदिं । सं । अग्निं । इंधतां । पुरः ।

तच । अमृतस्य । चेतनं । यज्ञं । ते । तनवावहे ॥ ४ ॥

इदमिन्द्रवाक्यं । अपरेऽगस्त्यवाक्यमाहुः । हे अस्त्वितो यूयं अगस्त्योऽगीकृतवान् तस्माद्विदिमरं कृण्वंतु ।
संमार्जनपर्युषणादिना परिचरंतु । तथा पुरः पुरस्तादपिमाहवनीयादिकं समिंधतां । इध्मप्रक्षेपेण प्रज्वालयंतु ।
तचामृतस्य चेतनं प्रज्ञापकं यज्ञं हे अगस्त्य ते स्वदीयं त्वं चाहं च तनवावहे ॥
अगस्त्यवाक्यपक्षे शिष्टमविशिष्टं । तच वेद्याममृतस्य तत्साधनस्य हविषो वा चेतनं प्रज्ञापनमासादनं कुरुत ।
आवां पत्नीयजमानी अर्धयुयजमानी वा हे इंद्र ते स्वदर्थं यज्ञं तनवावहे ॥

त्वमीशिषे वसुपते वसूनां त्वं मिचाणां मिचपते धेष्टः ।

इंद्र त्वं मरुद्भिः सं वदस्वाध प्राशानं ऋतुया हवीषि ॥ ५ ॥

त्वं । इशिषे । वसुऽपते । वसूनां । त्वं । मिचाणां । मिचऽपते । धेष्टः ।

इंद्र । त्वं । मरुतऽभिः । सं । वदस्व । अध । प्र । अशानं । ऋतुऽया । हवीषि ॥ ५ ॥

इदमगस्त्यवाक्यं । हे वसूनां वसुपतेऽतिप्रभूतानां पुरोडाशाज्यादिधनानां स्वामिन् हे इंद्र त्वमीशिषे ।
ईश्वरो भवसि । सर्वस्य वृष्यवृत्तिभ्यां वज्रत्वं नित्यं संबंधश्च प्रतिपद्यते । यद्वा । हे वसुपते वसूनामीशिष इति
योजना । द्वितीयो वसुशब्दोऽनुवादी वा । तथा हे मिचाणां मिचपतेऽस्मदादिमिचस्य नित्यं पाषण्डं त्वं

धेष्टः । सर्वस्वातिशयेन धारकोऽसि । हे इंद्र स्वमुक्तमहिमस्त्वं मरुद्भिः सं वदस्व । तेः साकं सम्यक्कृतमिति वदस्व । अथापि च स्वमुत्तुषा अतावुती । उपलक्षणमेतत्कालस्य । तत्तथागकाले हवीष्याज्यचर्वादीनि प्राशान् । प्रकर्षेण संत्स ॥ १० ॥

प्रति व इति षडृचं सप्तमं सूक्तमागस्त्यं चैष्टुभं मावतं । आथे द्वे केवलमावते । शिष्टाश्चतस्रो मरुत्वर्दिन्द्रदेवताकाः । प्रति वः षण्मावतं तु चतस्रोऽत्या मरुत्वतीया इत्युक्तमपिक्का ॥ विश्वविनियोगो केनिकः ॥

प्रति व एना नमसाहमेमि सूक्तेन भिक्षे सुमतिं तुराणां ।

रराणता मरुतो वेद्याभिर्नि हेळो धत्त वि मुचध्वमश्वान् ॥१॥

प्रति वः । एना । नमसा । अहं । एमि । सुऽउक्तेन । भिक्षे । सुऽमतिं । तुराणां ।

रराणता । मरुतः । वेद्याभिः । नि । हेळः । धत्त । वि । मुचध्वं । अश्वान् ॥१॥

हे मरुतः वो युष्मानहं प्रथमि । अभिगच्छामि । केन साधनेन । नमसा नमस्कारेण हविषा वा । नम इत्यन्ननाम । तथा सूक्तेन शोभनवचनेन स्तुतिरूपेण । तुराणां स्वरमाणाणां शत्रूणां हिंसकाणां वा युष्माकं सुमतिं शोभनमतिमनुग्रहबुद्धिं भिक्षे । याचे । इंद्रस्त्वैव पुनर्हविष्प्रदानादिदं याच्यते । किंच हे मरुतः यूयं वेद्याभिर्वेदितव्याभिः स्तुतिभी रराणता रममाणेन मनसेत्यभूताः संतो हेळः । क्रोधनामितत् । क्रोधं युष्मदभिक्रमजनितं नि धत्त । निच्छष्टं धारयत । त्वजतेत्यर्थः । तथाश्वान्वि मुचध्वं । रथेभ्यो वियोजयत । क्रोधात्पुनर्गमनं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥

एष वः स्तोमो मरुतो नमस्वान्हृदा तष्टो मनसा धायि देवाः ।

उपेमा यात् मनसा जुषाणा यूयं हि ष्टा नमस इवृधासः ॥२॥

एषः । वः । स्तोमः । मरुतः । नमस्वान् । हृदा । तष्टः । मनसा । धायि । देवाः ।

उपं । ईं । आ । यात् । मनसा । जुषाणाः । यूयं । हि । ष्ट । नमसः । इत् । वृधासः ॥२॥

हे मरुतः एष वः स्तोम इदानींक्रियमाणप्रकारो वो युष्माकं । युष्मदर्थ इत्यर्थः । कीदृशोऽयं । नमस्वान् । नम इत्यन्ननाम । हविर्लक्षणात्प्रवाण । न केवलं स्तुतिमात्रं भक्षणाय हविरपि युष्माकमित्यर्थः । किंच हृदा तष्टो युष्मन्निवेदनबुद्ध्या संपादितः । तादृशः स्तोमो हे देवा देवनशीलाः मनसास्मदनुग्रहवता चित्तेन धायि । धार्यतां । तदर्थं मनसादरया बुद्ध्या जुषाणा ईमेनां स्तुतिं तद्विषयं सेवमाना उपा यात । उपागच्छतेव । मा विलंबं कुर्वत । यूयं नमसोऽन्नस्य हवीरूपस्य वृधासः स्व ह । वर्धयितारो भवथ खलु । अतो गंतव्यमेव । इत्यूरणः ॥

स्तुतासो नो मरुतो मृळयंतु स्तुतो मघवा शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा नः संतु कोम्या वनान्यहानि विश्वा मरुतो जिगीषा ॥३॥

स्तुतासः । नः । मरुतः । मृळयंतु । उत । स्तुतः । मघवा । शंभविष्टः ।

ऊर्ध्वा । नः । संतु । कोम्या । वनानि । अहानि । विश्वा । मरुतः । जिगीषा ॥३॥

ते मरुतः स्तुतासः स्तुताः संतो नोऽस्मान्मृळयंतु । सुखयंतु । उतापि च मघवा । मघमिति धननाम । अस्माहातव्यवृद्धनेन तद्वाग्द्रः स्तुतः शंभविष्टः सुखस्य भावयितुतमः सन्नस्मान्मृळयतु । किंच हे मरुतः नोऽस्माकं जिगीषा ॥ जिगीर्गतिकर्मणो जिगीषा ॥ जिगीषितव्यानि प्राप्तव्यान्युत्तरागुभूयमानानि विश्वा सर्वास्त्रहानि दिवसान्यूर्ध्वोन्नतान्युपर्युपरि त्रिधा यज्ञसा वोल्कृष्टानि कोम्या काम्यानि सृहणीयानि वनानि

सर्वैः संभवनीयानि संतु । विगीषा जेतुमिष्टानि जेतव्यानि च संत्विति वा योष्यं । एवं कृत्वा मरुत इन्द्रश्च सुखयंत्वित्यर्थः ॥

अस्माद्दहं तविषादीषमाण इन्द्राङ्गिया मरुतो रेजमानः ।

युष्मभ्यं हृष्या निशितान्यासन्तान्यारे चकृमा मृळता नः ॥ ४ ॥

अस्मात् । अहं । तविषात् । ईषमाणः । इन्द्रात् । भिया । मरुतः । रेजमानः ।

युष्मभ्यं । हृष्या । निऽशितानि । आसन् । तानि । आरे । चकृम । मृळत । नः ॥ ४ ॥

हे मरुतः शृणुत । अहमस्मात्प्रसिद्धान्तविषाद्वलवत इन्द्रात्सत्सकाशाङ्गिया भीक्षिषमाणः पलायमानः पुरतः स्थातुमशक्तः तथा रेजमानो वेपमानश्चाभवं । ततश्च किमायातमिति अत आह । यानि युष्मभ्यं हृष्या हृषीषि निशितानि संस्कृतान्यासन् तानि तान्येवारे चकम । दूरे कृतवन्तो वयमिन्द्रमयात् । अतो नोऽस्मान्नपराधिगो मृळत । मृळयत । सुखयत ॥

येन मानासश्चितयंत उसा व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनां ।

स नो मरुङ्गिर्वृषभ श्रवो धा उय उयेभिः स्थविरः सहोदाः ॥ ५ ॥

येन । मानासः । चितयंते । उसाः । विऽउष्टिषु । शवसा । शश्वतीनां ।

सः । नः । मरुत्ऽभिः । वृषभ । श्रवः । धाः । उयः । उयेभिः । स्थविरः । सहऽदाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र येन शवसा बलभूतेन लयानुगृहीता मानासो मान्यास्त्वयामिमानिता वोसा ररमयः शश्वतीनां नित्यानां बद्धीनामुषसां व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु चितयंते चेतयंते प्राणिनां स्वस्वव्यवहाराय प्रज्ञापयंति । ऐंश्रां दिशि तेनेवानुगृहीता उषसो ररमय उन्नच्छंतीति प्रसिद्धं । हे वृषभ वर्षितरिन्द्र स तादृशस्त्वं मरुङ्गिः सहितः श्रवो धाः । सर्वत्र श्रूयमाणममं धेहि । स्थापय । देहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वं । उय उन्नूर्णबलः सहोदाः । पराभिभवसामर्थ्यं बलं सहः । तस्य दाता स्थविरः पुरातनः । कीदृशीर्मरुङ्गिः । उयेभिः क्रूरबलैः । एवमहानुभावोऽमं देहि ॥

त्वं पाहीन्द्र सहीयसो नृभवा मरुङ्गिरवयातहेळाः ।

सुप्रकेतेभिः सासहिर्दधानो विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

त्वं । पाहि । इन्द्र । सहीयसः । नृन् । भव । मरुत्ऽभिः । अवयातऽहेळाः ।

सुऽप्रकेतेभिः । सासहिः । दधानः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं पाहि । रष । कान् । सहीयसो नृन् सहस्वितमांस्त्वदनुग्रहेणातिप्रवृद्धबलान्नेतृन्मनुष्यान्स्मान् मरुतो वा । किंच मरुङ्गिः साकमस्मास्त्वयातहेळा भव । अपगतमन्युर्भव । मरुत्सु वा तथा भव । किंच सुप्रकेतेभिः शोभनप्रज्ञानैर्मरुङ्गिः सह सासहिः शशूणामभिभविता सन्दधानोऽस्मद्भिमत्स्य धारयिता भवेति शेषः । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ ११ ॥

चित्रो व इति तुचात्मकमष्टमं सूक्तमागस्थं मारुतं गायत्रं । चित्रसृचं गायत्रमित्यनुक्रमणिका ॥ शैगिको विशेषविनियोगः ॥

चित्रो वोऽस्तु यामश्चित्रं जती सुदानवः । मरुतो अहिभानवः ॥ १ ॥

चित्रः । वः । अस्तु । यामः । चित्रः । जती । सुऽदानवः । मरुतः । अहिऽभानवः ॥ १ ॥

हे मरुतः वो युष्माकं यामोऽस्य घ्रागमश्चिषसायनीयः पूष्य आश्रयभूतो वासु । भवतु । न केवलमागम-
नमेव चिषं किंतु हे सुदानवः शोभनदाना हे अहिभानवोऽहीयमानप्रकाशाः युष्माकं संबंधी चिषः स आगम
अत्यूषि रषयाथेष्टतर्पणाय वा युक्तश्च भवतु । तदागमनं शीघ्रमसु अभिमतप्रदं चास्त्वित्यर्थः ॥

आरे सा वः सुदानवो मरुतं ऋजुती शरुः । आरे अशमा यमस्यथ ॥ २ ॥

आरे । सा । वः । सुदानवः । मरुतः । ऋजुती । शरुः । आरे । अशमा । यं । अमस्यथ ॥ २ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः वो युष्माकं संबन्धिन्ऋजुती प्रसाधयंती स्वतेजसा स्वात्मानमलं कुर्वती
प्रसिद्धिं प्राप्नुवाना वा सा प्रसिद्धा शर्षहिंसका अष्टिरारे दूरे भवतु । तथा यमस्यथ चिषथ सोऽरमा
व्यापक आयुधविशेष आरे । दूरनामितत् । दूरे भवतु । मां न प्राप्नोतु । यद्वा । आरेशब्द आराच्छब्दपर्यायः ।
स च दूरे समीपे च वर्तते । अथ समीपवचनः । यमस्यतोऽन्यमस्यथ तं वैरिणमस्माकमुपलोपमः कठिन
आयुधविशेष आरे समीपं प्राप्नोतु ॥

तृणस्कंदस्य नु विशः परि वृक्त सुदानवः । ऊर्ध्वान्नः कर्त जीवसे ॥ ३ ॥

तृणऽस्कंदस्य । नु । विशः । परि । वृक्त । सुदानवः । ऊर्ध्वान् । नः । कर्त । जीवसे ॥ ३ ॥

हे मरुतः सुदानवः शोभनदानाः यूयं तृणस्कंदस्य तृणवस्त्रलनस्वभावस्य शुष्यमाणस्य वा मम विशः
पुत्रभृत्यादिरूपाः प्रजा नु चिषं परि वृक्त । परिवर्जयत । बाधापरिहरिण रषत । यद्वा । उक्तलक्षणकालस्या-
सुरविशेषस्य वा प्रजाः परिवर्जयत । किंच नोऽस्मानूर्ध्वान् कर्त । कुरुत । जीवसे चिरजीवनाय ॥ ॥ १२ ॥

गायत्सामेति चयोदशर्चं नवमं सूक्तमागस्थं वैष्टुभमिंद्रं । गायत्सामोनेत्यनुक्रांतं ॥ समूहे दशराचे तृतीये
हं दोमे मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽपि नर इति खंडे सूचितं । तृतीयखंडः स्वाहा गायत्साम
। आ० ८. ७. इति ॥

गायत्सामं नभन्यं यथा वेरचीम तद्वावृधानं स्वर्वत् ।

गावो धेनवो बर्हिष्यदब्धा आ यत्सज्ञानं दिव्यं विवासान् ॥ १ ॥

गायत् । सामं । नभन्यं । यथा । वेः । अर्चीम । तत् । ववृधानं । स्वःऽवत् ।

गावः । धेनवः । बर्हिषि । अदब्धाः । आ । यत् । सज्ञानं । दिव्यं । विवासान् ॥ १ ॥

हे इंद्र नभन्यं नभस्यं नभसि भवं नभोव्यापिनं हिंसकं वा राषसादिकस्य । नभतिर्वधकर्मा नभत्यर्दतीति
वधकर्मसु गणनात् । तादृशं साम हे इंद्र यथा वेः धेन प्रकारेण वेत्सि तथा गायत् । गायत्युन्नाता । तत्तस्या-
यतः स्तीति ततः कारणाद्वृधानं वर्धमानं स्वर्वत् फलभूतेन स्वर्गेण तद्वच्छस्त्रं यथा वेः तथार्चाम । पूजयाम ।
शंसामेत्यर्थः । सुतमनुशंसतीति न्यायात् । यद्वा । तदुक्तलक्षणं साम ववृधानं सर्वत्र यथा भवति तथार्चाम ।
किंच धेनवो दोगध्रोऽदब्धा अहिंसिता गावो यद्बर्हिषि सज्ञानं सीदंतं दिव्यं दिवि भवमिंद्रं स्वामा विवा-
सान् । विवासतिः परिचरणकर्मा । आगत्य परिचरंति चीरं दुहंति तथार्चाम ॥

अर्चवृषा वृषभिः स्वेदुहव्यैर्मृगो नाम्नो अति यज्जुगुर्यात् ।

प्र मंद्युर्मनां गूर्तं होता भरते मर्यो मिथुना यज्जः ॥ २ ॥

अर्चत् । वृषा । वृषऽभिः । स्वऽइदुहव्यैः । मृगः । न । अर्धः । अति । यत् । जुगुर्यात् ।

प्र । मंद्युः । मनां । गूर्तं । होता । भरते । मर्यः । मिथुना । यज्जः ॥ २ ॥

वृषा इविषां वर्षितायं यजमानः स्वेदुहव्यैः स्वायत्तेइहव्यैः । यद्वा । स्वयंप्राप्तिधकं हव्यं येषां तादृशीः ।

वृषभिर्वर्षकैर्हविर्भदानुभिरध्वर्यादिभिर्विशिष्टः सन्नर्षत् । अर्षयतींद्रं । यद्वा । वृषां फलस्य वर्षितायमिंद्रं
उत्तमेषणीरध्वर्यादिभिरर्षति । यद्यथादन्नो व्यापकः पानावर्षं धावन्मृगो न हरिणादिरिवायमिंद्रोऽन्नो
ऽग्रजशीलः सन्नति जुगुर्यात् । अत्यर्थमुद्युक्ते हविर्भरणाय । यथा मृगः शुत्पिपासादितः शीघ्रमुद्युक्ते तथाय-
मिंद्रोऽपि । यथादेवं तस्मादर्षति । यद्वा । अयमिंद्रो यद्यथाज्ञो मृग इवाति जुगुर्यात् भष्येत् तथार्चतो-
त्यर्थः । किंच हे गूतोद्गुणैर्द्र मनां मननं स्तोत्रमिच्छतां देवानां मंद्युः सुतियुक्तो मयो होता मानुष एतन्नामक
ऋत्विग्यजत्रो यागनिष्पादकः सन्निधुना मिधुनानि युग्मरूपाणि याज्यापुरोनुवाक्यादीनि मिधुनो वा
जायापतिरूपः सन् प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तस्मादर्षतीत्यर्थः ॥

नक्षत्रोता परि सन्न मिता यन्भरन्नर्भमा शरदः पृथिव्याः ।

क्रंददश्वो नयमानो रुवन्नौरंतर्दूतो न रोदसी चरद्वाक् ॥३॥

नक्षत् । होता । परि । सन्न । मिता । यन् । भरत् । गर्भं । अ । शरदः । पृथिव्याः ।

क्रंदत् । अश्वः । नयमानः । रुवत् । गौः । अंतः । दूतः । न । रोदसी इति । चरत् । वाक् ॥३॥

होता होमनिष्पादकोऽयमभिर्मिता परिमिता सन्न सदृशानि गार्हपत्यादिस्थानानि परि यन् परितो
गच्छन्नर्षत् । व्याप्नोति । व्याप्य च शरदः संवत्सरसंबन्धिनं पृथिव्या भूम्याश्च संबन्धिनं गर्भं गर्भस्थानीयमन्नं
हविर्षषणमा भरत् । आहरति । स्वीकरोति । संभरति वा । संवत्सरपर्यंतं वर्धितं भूम्यामुत्पन्नमित्यर्थः ।
यद्वा । संवत्सरसंबन्धिनं वसंतादिकाले ज्योतिष्टोमादिषु दीयमानं पार्थिवं हविर्भरत् । वसते वसंते ज्योतिषा
यजेति श्रुतेः । तथा कृत्वा क्रंददश्वः । सुप्तोपममेतत् । अश्व इव क्रंदति हर्षातिशयात् । किं कुर्वन् । नयमानो
नयदिंद्राय हविर्भरं । किंच गीर्गंतोवृत्तो वृष इव इवत् । रीति । शब्दायते । किं कुर्वन् । दूतो न वार्त्ताहरो
दूत इव रोदसी रोदस्त्रोर्थावापृथिव्योरंतर्मध्ये रोदस्त्रोरंतरा वाक् सूयमानः सुवन् वा देवाञ्चरत् । चरति ।
गच्छति । हविःस्वीकाराय पृथिवीं तत्रापणाय बुल्लोकं च परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ वक्तेः कर्तरि कर्मणि वा क्लिष्ट-
चीत्यादिना क्लिष्टीर्षो संप्रसारणाभावश्च ॥

ता कर्माषतरास्मै प्र च्यौत्नानि देवयंतो भरते ।

जुजोषदिंद्रो दुस्मवर्चा नासत्येव सुगम्यो रथेष्टाः ॥४॥

ता । कर्म । अर्षऽतरा । अस्मै । प्र । च्यौत्नानि । देवऽयंतः । भरते ।

जुजोषत् । इंद्रः । दुस्मऽवर्चाः । नासत्याऽइव । सुगम्यः । रथेऽस्थाः ॥४॥

ता तान्यषतरार्षतराणि व्याप्ततराणि वा हवींष्यसा इंद्राय तदर्थं कर्म । कुर्मः । संपादयामः ॥ कृज-
ःकांदसे वर्तमानार्थं लुङि मंचे घसेति चुर्लुक् । कंदस्युभयथेत्यार्धधातुक्त्वेन क्लिप्त्वाभावान्नृणः ॥ च्यौत्नानि
प्रायश्चित्तीणि वृढानि स्तोत्राणि कर्माणि स्वकीयानि सामर्थ्यानि वा देवयंतो देवानात्मन इच्छंतो यज-
मानाः प्र भरते । प्रकर्षेण संपादयति । तद्वद्वयमपि संपादयाम इत्यर्थः । दुस्मवर्चा दर्शनीयतेजाः शत्रूपषयण-
बल्लो वा नासत्येव नासत्याविवाश्विनाविव । तौ हि यावापृथिव्यात्मानौ । ताविव सुगम्यः सुगम्यः सुखेन गंतुं
शक्यो रथेष्टा रथे वर्तमान एवभूतः सज्जुजोषत् । अस्मत्कृतं स्तोत्रादि कर्म सेवतां ॥

तमु हुहींद्रं यो ह सत्वा यः शूरो मघवा यो रथेष्टाः ।

प्रतीचश्चिद्योधीयान्वृषणान्ववृषश्चिन्नमसो विहंता ॥५॥

तं । ऊं इति । स्तुहि । इंद्रं । यः । ह । सत्वा । यः । शूरः । मघऽवा । यः । रथेऽस्थाः ।

प्रतीचः । चित् । योधीयान् । वृषणऽवान् । ववृषः । चित् । तमसः । विऽहंता ॥५॥

तसु तमेवेन्द्रं सुहि । हे होतः सुतिं जुह । किमस्याधिक्यमिति उच्यते । यो ह यः खलु सत्वातिप्रभूतवक्त्रः । यद्वा । सत्वा सादकः शत्रूणां । यश्च शूरः श्रीयोपेतो मघवा बलवानल्लवान्वा । यश्च रथेष्ठा रथे वर्तमानः । किञ्च प्रतीचक्षित् प्रत्यभिसुखं योद्गुरपि योधीयान् योद्धतमः ॥ प्रतिपूर्वाद्दत्ततेः क्लिप्तानुत्तमकाराच्छसि अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अचेस्कंदस्सर्वनामस्थानमिति विभक्तिरुदात्ता । वृषण्वान् । वृषाणो वरिषतारो वज्रादयः । तद्वाग् । वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथः । अ० २. १६. ६. इति हि निगमः । तथा वववृषश्चित्तमस आवरकस्त्रापि तमसो मेघादेर्विहंता विशेषेण घातकः । यस्मादेवंमहानुभावः तस्मात्सुहि ॥ १३ ॥

प्र यदित्थ्या महिना नृभ्यो अस्त्यरं रोदसी कस्येऽ नास्मै ।

सं विव्ये इंद्रो वृजनं न भूमा भर्ति स्वधावाँ ओपशमिव द्यां ॥ ६ ॥

प्रायत् । इत्थ्या । महिना । नृऽभ्यः । अस्ति । अरं । रोदसी इति । कस्येऽ इति । न । अस्मै ।

सं । विव्ये । इंद्रः । वृजनं । न । भूम । भर्ति । स्वधाऽवान् । ओपशंऽइव । द्यां ॥ ६ ॥

यद्य इंद्रो महिना महत्त्वेन स्वीचर्येण नृभ्यो नेतृभ्यः कर्मनिर्वाहकेभ्यो यजमानेभ्यः प्राप्ति प्रभवति ईंष्टे स्वर्गादिप्रदाने रक्षितुं अक्षी रचकारिंद्राय रोदसी द्यावापृथिवी कस्ये कस्ययते सती संचाराय नारं नारं । न पर्यप्ति । अगतोऽधीशस्त्रिंश्रस्त्र संचारायात्पत्वाद्यावापृथिवी न पर्यप्ति इत्यर्थः । ष्टादपि स्रष्टुर्महिच्छोऽधिकत्वादिति भावः । अयमिंद्रो वृजनं न भूम भूमिं भूतानि वा वृजनं न वृजनमिव ॥ वृजेः कर्तनार्थस्त्रिंश्रं रूपं । तद्विद्य तद्यथावृणोति तथायमपि स्वतेजसा सं विव्ये । सम्यगावृणोति लोकत्रयं । किंचायं स्वधावानल्लवान् वृष्टिलक्षणेदकवान्वा द्यां दिवं भर्ति । विभर्ति । धारणे दृष्टातः । ओपशमिव । ईषदुपशेत इत्योपशं शृंगं । तद्वृषभ इव । यद्वा । परस्परं समीपे वर्तमानं चित्वंतरिचाख्यं लोकत्रयमोपशं । तद्विद्य द्यां विभर्ति । लोकत्रयमपि विभर्तीत्यर्थः ॥ भृजो लटि च्छादसः शपो लृक् ॥

समत्सु त्वा शूर सतामुराणं प्रपथितं परितंसयथ्यै ।

सजोषस इंद्रं मदे क्षोणीः सूरिं चिद्ये अनुमदंति वाजैः ॥ ७ ॥

समत्सु । त्वा । शूर । सतां । उराणं । प्रपथिन्ऽतमं । परिऽतंसयथ्यै ।

सऽजोषसः । इंद्रं । मदे । क्षोणीः । सूरिं । चित् । ये । अनुऽमदंति । वाजैः ॥ ७ ॥

हे शूर श्रीयोपेतंद्र समत्सु संग्रामेषु सतां स्वामेवाश्रित्य वर्तमानानां प्राणिनामुराणमुच्छ्रितप्रभूतानि वलादीनि कुर्वाणं प्रपथितं प्रकृष्टमार्गतमं मुकृतिनामुत्तममार्गभूतमिंद्रं शत्रूणां दारकं त्वा त्वां परितंसयथा अयतंसीकर्तुं भूषणीकर्तुं । भूषयितुं वा निमित्तेऽर्थे । मदे तव मदार्यं च सजोषसः सह सेवमानाः समानप्रीतयो वा क्षोणीः क्षोण्यो विशः परिजना मरुतः प्रयतंते । कीदृशास्ति । ये वाजैर्वलैरनुमदंति अनुकूलं मादयंति संग्रामे मरुतस्त्वमेव स्वामिनं कृत्वा मादयंति । हर्षयंतीत्यर्थः । यद्वा । ये यजमाना वाजैर्हविर्भिमोदयंति ते समानप्रीतियुक्तास्तव मनुष्यभूता ऋत्विजो यजमानभूताः प्रजाः समत्सु सहमादनस्थानेषु यागिपूक्तलक्षणविशिष्टं स्वामेव पूजयितुं तव मादाय च प्रयतंते ॥

एवा हि ते शं सर्वना समुद्र आपो यत्त आसु मदंति देवीः ।

विश्व्वा ते अनु जोषा भूतः सूरिंश्चिद्यदि धिषा वेषि जनान् ॥ ८ ॥

एव । हि । ते । शं । सर्वना । समुद्रे । आपः । यत् । ते । आसु । मदंति । देवीः ।

विश्व्वा । ते । अनु । जोषा । भूत् । गौः । सूरिन् । चित् । यदि । धिषा । वेषि । जनान् ॥ ८ ॥

हे इंद्र एवा ह्येवं हि सति ते तव संबन्धीनि सवनानि । सूयते सोमोऽचेति सवनानि सोमयागाः । ते शं सुखकरा भवन्ति । कथं सति । यद्यदि देवीर्देव्यो द्योतमाना आपः समुद्र उदकसमुद्रवणापादानभूते ऽतरिष आसु प्रजासु निमित्तभूतासु ते त्वां मदति मादयन्ति ॥ अंतर्भावितस्थैऽयं ॥ यदा प्राण्युपकारार्थं वर्षणाय त्वां प्रेरयन्ति वृष्युदकानि तदा खलु तव सोमयागाः सुखकरा भवन्ति । यज्ञसाधनवृष्टिप्रदानेन यागान्निर्वर्तयेत्यर्थः । किंच हे इंद्र विश्वा गीः सर्वापि स्तोत्रशस्त्ररूपा वाक्ते त्वामनुक्रमेण जोष्या जोषणाही प्रोणयिषी भूत् । भवति । कदा । यदि सूर्योऽस्मिन् स्तोत्रादिप्रेरयितृन् स्तोत्रजनानपि धिषा धिषणया प्रज्ञया वृष्टिप्रदानरूपेण कर्मणा वा वेषि कामयसे तदा सर्वापि स्तुतिस्त्वदर्थं भवति ॥

असाम् यथा सुखाय एन स्वभिष्टयो नरां न शंसैः ।

असद्यथा न इंद्रो वंदनेष्ठास्तुरो न कर्म नयमान उक्था ॥ ९ ॥

असाम् । यथा । सुऽसुखायः । एन । सुऽअभिष्टयः । नरां । न । शंसैः ।

असत् । यथा । नः । इंद्रः । वंदनेऽस्थाः । तुरः । न । कर्म । नयमानः । उक्था ॥ ९ ॥

हे एनेनेश्च इंद्र यथा सुखायः शोभनत्वद्रूपसहायवतोऽसाम भूयास किंच स्वभिष्टयः शोभनाभ्येषणाः शोभनाभीष्टाश्चासाम् । किमिव । नरां न शंसैः । नराणां राजादीनां शंसैः शंसैरिव । स्तुतिभिर्यथा मनुष्याः शोभनाभीष्टा भवन्ति तद्वत् । इदानीं परोक्षेणाह । नोऽस्मभ्यमिंद्रो वंदनेष्ठा अस्मत्स्तुती वर्तमानः संस्तुरो न त्वरमाण इव नोऽस्माकं कर्मोक्त्योक्तैः शस्त्रैर्नयमानः फलं प्रापयन् स्तुत्या तुष्टः सन्नद्धादीनेन कर्मणा फलप्रापयिता यथासत् भवेत् । हे अस्त्विजः तथा जुहतेति शेषः ॥

विष्वर्धसो नरां न शंसैस्माकासिंद्रो वज्रहस्तः ।

मिचायुवो न पूर्पतिं सुशिष्टौ मध्यायुव उप शिष्टान्ति यज्ञैः ॥ १० ॥

विऽस्पर्धसः । नरां । न । शंसैः । अस्माकं । असत् । इंद्रः । वज्रऽहस्तः ।

मिचऽयुवः । न । पूऽपतिं । सुऽशिष्टौ । मध्यऽयुवः । उप । शिष्टान्ति । यज्ञैः ॥ १० ॥

नरां नेतृणां मध्ये सस्यर्धान्नरान्यथा विस्पर्धसः कुर्वन्ति सखिभूताः तद्वद्वयमपींद्रं शंसैः स्तुतिभिः सखायो वयं तं तथा कुर्मः । स च वज्रहस्तो विरोधिशिष्टणाय सर्वदा वज्रधारींद्रोऽस्माकमसत् । विस्पर्धमनुकूलो भवतु । किंच मिचायुवो न मिचेच्छवो हितैषिण इव सुशिष्टौ सुशासने वर्तमानं पूर्पतिं पुरः स्वामिनं यथाभिमतदानेन पूजयन्ति तथा मध्यायुवोऽस्माकं श्रियां यशसां च मध्येऽवस्थितिं कामयमाना अध्वर्वाद्यो यज्ञैर्यज्ञसाधनेर्हविःस्तोत्रादिभिरप शिष्टान्ति । उपेत्य यजते । शिष्टतिर्दानकर्म ॥ ॥ १४ ॥

यज्ञो हि षेदं कश्चिदृधञ्जुहुराणश्चिन्मनसा परियन् ।

तीर्थे नाच्छां तातृषाणमोको दीर्घो न सिध्रमा कृणोत्यर्धा ॥ ११ ॥

यज्ञः । हि । स्म । इंद्रं । कः । चित् । अंध्रन् । जुहुराणः । चित् । मनसा । परिऽयन् ।

तीर्थे । न । अच्छं । तातृषाणं । ओकः । दीर्घः । न । सिध्रं । आ । कृणोति । अर्धा ॥ ११ ॥

कश्चिद्यज्ञो यज्ञवान् यज्ञानुष्ठायधन् वर्धयन्भवति । इंद्रं यज्ञेन वर्धयतीत्यर्थः । जुहुराणश्चित् कुटिलगतिस्तु कश्चिन्नमसा केवलेन परियन् परितो गच्छन् शौकिकविषयादिकं ध्यायन्वर्तते । यदा । परि वर्जनार्थः । वर्जयित्वा गच्छेदं प्राप्नोति । तत्र वृष्टान्तः । तीर्थे प्रसिद्धे मार्गेऽच्छामिसुखेन समीपे वर्तमानमोकः पानीयादिकं सदनं तातृषाणं पिपासायुक्तं यथाविलंबेन प्रीणाति । स यथा तत्सदनमागच्छतीत्यर्थः । तद्वद्यज्ञेन

कश्चित्पुमानिन्द्रमभिगच्छतीति । कुटिलस्य वृष्टांतः । दीर्घो न वक्रलेनातिदूरोऽध्वा मार्ग इव । स यथा सिध्नं फलं पानीयादिरूपं फलार्थनं वा पुष्यमा कृणोति अर्वाकरोति नीषिः करोति । वर्जयतीत्यर्थः । तस्मात्पुष्यमार्गमजानानो वक्रो दूरे परिभ्रमति नेद्रं तर्पयति । तद्विलक्षणसु वर्जयत्येव ॥

मो षू ण इन्द्राचं पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः ।

महश्चिद्यस्य मीळुधो यव्या हविष्मतो मरुतो वंदन्ते गीः ॥ १२ ॥

मो इति । सु । नः । इन्द्र । अचं । पृत्सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवाऽयाः ।

महः । चित् । यस्य । मीळुधुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वंदन्ते । गीः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अत्र पुत्सुपस्थितेषु संयामेषु वृष्यर्थं मेघजयेषु देवैर्मरुदादिभिः सह नोऽस्मान् मो षु मीव त्याचीरिति शेषः । मरुत्सहितो युध्यस्त्वर्थः । हे शुष्मिन् बलवन्निद्र अस्ति हि अ त्ते । अस्ति हि अ तव खलु । तव किमस्तीति उच्यते । अवया अवयजनं अवयुज्य पृथक्कृत्य यजनं हविर्भागोऽस्ति । मरुजः पृथगप्यस्ति हविर्भागः । केवलं मरुज एव दीयते नास्मभ्यं अतः कथं योत्यामीति न मंतव्यमित्यर्थः । यद्वा । अवयाः शत्रूणां वर्जनाय गता वज्रोऽस्ति ते । किंच हविष्मतः प्रदेयहविर्बुक्तस्य मीळुधो हविष्प्रदानुः । यद्वा । एतत्पदद्वयं मरुतां विशेषणं । यस्य मम यव्या फलेनेद्रण वा सह मिश्रयंती गीः स्तुतिशस्त्रादिरूपा वाष्पहृत्स्वित्वाहतोऽपि मीळुधुषः सेक्तृन् हविष्मतो दत्तहविषा तद्वतो मरुतो वंदन्ते सतीति ॥

अथ त्रयोदश्या सूक्तादिमारभ्य कृतां स्तुतिं निगमथ्य फलं प्रार्थयति ॥

एष स्तोमं इन्द्र तुभ्यमस्मे एतेन गातुं हरिचो विदो नः ।

आ नो ववृत्याः सुविताय देव विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ १३ ॥

एषः । स्तोमः । इन्द्र । तुभ्यं । अस्मे इति । एतेन । गातुं । हरिऽवः । विदः । नः ।

आ । नः । ववृत्याः । सुविताय । देव । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र एष स्तोम इदानींकारितप्रकारः स्तोत्रविशेषसुभ्यं त्वदर्थं । हे हरिचो हरिभ्यां तद्वन्निद्र एतेन स्तोत्रेण गमनेन वा नोऽस्मादीयं गातुं देवयजनमार्गं विदः । विदस्व । विदित्वा च हे देव सुविताय सुहिताय शोभनगमनाय वा नोऽस्माना ववृत्याः । आवर्तस्व । अस्मद्यां प्रत्यागच्छ । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ १५ ॥

त्वं राजिति दशर्षं दशमं सूक्तमागस्त्यमिन्द्रं वैशुभं । त्वं राजा दशैत्यनुक्रांतं । पृष्ये षळ्हे स्तोमवृद्धी स्तोमा-
तिशंसनार्थं होचकैरितच्छब्दं । ऐन्द्राणि वैशुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूत्रं ॥

त्वं राजेन्द्र ये च देवा रक्षा नृन्पाह्यसुर त्वमस्मान् ।

त्वं सत्पतिर्मघवा नृस्तरुचस्त्वं सत्यो वसवानः सहोदाः ॥ १ ॥

त्वं । राजा । इन्द्र । ये । च । देवाः । रक्ष । नृन् । पाहि । असुर । त्वं । अस्मान् ।

त्वं । सत्पतिः । मघवा । नः । तरुचः । त्वं । सत्यः । वसवानः । सहोदाः ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं राजाधिपतिः सर्वस्य जगतः । किंच ये देवा मरुदादयः संति तेषामपि विशेषणं । अतो हे असुर शत्रूणां निरसितः त्वं नृनस्मान् कर्मनेतृन्व्यजमानान् । पालय । विशेषतोऽस्मानपि रक्ष । त्वं च सत्पतिः सतां सतः कर्मफलस्य वा पाता मघवा धनवानोऽस्माकं तद्वत्सारथिता पापात् किंच त्वं सत्यो ऽबाध्यः सत्यफलो वा वसवानः स्वतेजसा सर्वं कादयन् वसूनि वा कुर्वन् स्रोतुभ्यः सहोदाः सहसो बलस्य दाता भवेति शेषः ॥

दनो विशं इंद्रं मृध्रवाचः सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दत् ।
 ऋणोरपो अनवद्याणी यूने वृचं पुरुकुत्साय रंधीः ॥ २ ॥

दनः । विशः । इंद्रः । मृध्रऽवाचः । सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दत् ।
 ऋणोः । अपः । अनवद्यः । अणीः । यूने । वृचं । पुरुऽकुत्साय । रंधीः ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वं वृचसंबन्धमुराणां पुरभेदनसमये मृध्रवाचो मर्षणवचना विशस्तदीयाः प्रजाः शर्म सुखं यथा भवति तथा दनः । अदमयः ॥ दमेरिदं रूपं ॥ यद्वा ॥ वर्णव्यत्ययः ॥ गदः । अनदः । अशब्दयोऽसुरप्रजाः । अतिभयंकरशब्दमकरोः । कदेति आह । यद्यदा शारदीः प्रत्ययाः । यद्वा । एतत्संवत्सरलक्षकः । संवत्सरपर्यंतं वृद्धीकृता अपि । सप्त पुर एतत्संख्याकाः पुरीर्दत् अदारयः ॥ पुरुषव्यत्ययः । वृणातेर्लौकिकं च्छांदसो विकरणस्य लुक् । रात्सख्य । पा० ८. २. २४. इति नियमात् तस्योपाभावः ॥ तथा कृत्वा हे अनवद्य कातरत्वानिंदावन हे इंद्र अणी अरणशीला अपस्तदीयदुर्गस्थानान्युदकाश्रयाणि तटाकादीन्युणोः । अगमयः प्रावर्तयः । भयान्यकरोः । एवमुपद्रुत्य पुरुकुत्सायितन्नाम्ने राचे यूने नित्यतरणाय तदर्थं वृचमेतन्नामकमसुरं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमेतिहासिकपक्षः ॥ निरुक्तकृत्वा तु हे इंद्र मृध्रवाचो विशो मर्षणध्वनियुक्ता वृष्टिरूपाः प्रजा दनः । अदमयः । अशब्दयो वा । अवर्षय इत्यर्थः । कदा । यद्यदा सप्त पुरः शारदीर्दत् सर्पणस्वभावान्प्रत्ययान् वृथा जगत्पूरकान्निघानदारयः तदेत्यर्थः । तथा कृत्वा हे अनवद्य अणी अरणस्वभावा अप ऋणोः । अगमयः । प्रावर्तयः कुञ्चादिरूपेण । अनंतरं यूने पुरुकुत्साय वृचं मुखं मेघं रंधीः । असाधयः । अहनः । अयमर्थः त्वं ह त्वदिंद्रं सप्त युध्यन् । ऋ० १. ६३. ७. इत्यादिमंत्रान्तरेषु प्रसिद्धः । यास्कस्त्वैवं व्याख्यात् । दनो दानमनसो नो मनुष्यानिंद्रं मृध्रवाचः कुर । नि० ६. ३१. इति ॥

अजा वृतं इंद्रं शूरपत्नीं च येभिः पुरुहूत नूनं ।

रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणं सिंहो न दमे अपांसि वस्तोः ॥ ३ ॥

अजं । वृतः । इंद्रः । शूरऽपत्नीः । द्यां । च । येभिः । पुरुऽहूत । नूनं ।

रक्षो इति । अग्निं । अशुषं । तूर्वयाणं । सिंहः । न । दमे । अपांसि । वस्तोः ॥ ३ ॥

हे इंद्र शूरपत्नीः शूरे रक्षोभिः पालिता वृतः । वर्तते आस्विति वृतोऽसुरपुरीः । यद्वा । शूरा यजमानाः । तैः पालिता वृतो वेदिभूमिः । अजं । गच्छ जेतुं । तथा कृत्वा द्यां च नूनमवश्यमजं । किं त्वमेक एव न । हे पुरुहूत बह्वभिर्बहुधा वाहतेंद्र येभिर्मरुदादिभिरनुगतोऽसि तैः सहितः सन् । तथा कृत्वाशुषमाशोषयितारमशांतं वा तूर्वयाणं तूर्णगमनमग्निं वैयुतं होमाधारं वापिं रक्षो । रक्षस्त्वैव । किमर्थं रक्षणमिति उच्यते । दमे गृहेऽपांसि कर्माणि कुर्वन् वस्तोर्वसुं । यद्वा । वासयितुं स्थापयितुं । कारयितुमित्यर्थः । यच्चद्विदसु हतेष्वपी सुस्थिरे सति यागाद्यनुष्ठानपरः स्थास्थामीत्यर्थः । रक्षणे वृष्टांतः । सिंह इव । स यथा स्वाश्रयभूतं वनं गजाद्युपद्रवपरिहारेण रक्षति तद्वत् । असुरपुरभंगगमने वा वृष्टांतः । सिंहो यथा निर्भयो विरोधिमुगान् हंतुं धावति तद्वत् ॥

शेषन्तु त इंद्रं सस्मिन्योनौ प्रशस्तये पवीरवस्य मृहा ।

सृजदणोस्यव यद्युधा गास्तिष्ठद्दरी धृषता मृष्ट वाजान् ॥ ४ ॥

शेषन् । नु । ते । इंद्रः । सस्मिन् । योनौ । प्रऽशस्तये । पवीरवस्य । मृहा ।

सृजत् । अणींसि । अव । यत् । युधा । गाः । तिष्ठत् । हरी इति । धृषता । मृष्ट । वाजान् ॥ ४ ॥

हे इंद्र ते शेषवः सस्मिन् सर्वस्मिन् समाने वा योनौ स्वकीये स्थानेऽंतरिक्षे वा । योनिरंतरिक्षं । नु क्षिप्रं

शेषन् । शेरतां ॥ शीङ्को खेव्यङ्गागमः । व्यत्ययेन परस्त्रीपदं । सिद्धञ्जलमिति सिप् ॥ किमर्थं । प्रशस्तये प्रशंसनाय
त्वत्सुतये । स्वन्महिमज्ञापनायेत्यर्थः । किं सेवनादिसाधनेनेति आह । पवीरवस्व कुलिशस्य कुलिशशब्दस्य वा
मद्वा महिम्ना । त्वद्गुणप्रहरिण हता मेघाः शूचवो वा तथैव शेरते निपातेन पलायंत इत्यर्थः । किंच यद्यदा
युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन युजेन वा गाः गच्छसि तदायीस्युदकान्यव खञत् । अवाकञः । अवाक्कुखम-
पातयः ॥ पुष्पव्यत्ययः ॥ तदर्थं हरी अश्वौ तिष्ठत् । अश्वतिष्ठः ॥ अत्रापि पुष्पव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदा हरी
अधितिष्ठसि तदावाकञः । अश्वेवं कृत्वा वाजानन्नाणि सस्यादिलक्षणानि धृषता धर्षकेण सामर्थ्येन मृष्ट ।
शोधय । प्रवर्धयेत्यर्थः ॥

वह् कुत्समिन्द्र यस्मिञ्चाकन्स्यूमन्यू ऋजा वातस्याश्वा ।

प्र सूरश्चक्रं वृहतादभीकेऽभि स्पृधो यासिष्वज्रबाहुः ॥ ५ ॥

वह् । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । स्यूमन्यू इति । ऋजा । वातस्य । अश्वा ।

प्र । सूरः । चक्रं । वृहतात् । अभीके । अभि । स्पृधः । यासिषत् । वज्रऽबाहुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामानमृषिं प्राप्तं स्यूमन्यू । स्यूमकमिति सुखनाम । तदिच्छंती सततगामिनी वा अश्वा
अञ्जुगामिनी वातस्य वायोः समानवेगावश्वा तदीयावन्वी वह् । प्रस्थापय । यस्मिन् हविषि निमित्तभूते सति
कुत्सं चाकन् कामयसे तर्पयसे वा हविरादिकं । तदर्थं सूरः प्रेरकः सूर्यचक्रं स्वमंडलं स्वरथचक्रं वाभीक
आसन्ने देशे वृहतात् । ऊर्ध्वं गमयतु । प्रकाशयतु । अथ परोक्षेणाह । वज्रबाहुरयमिन्द्रः स्पृधः संयामं कुर्वतः
शत्रून्भि यासिषत् । अभियातु ॥ ॥ १६ ॥

जघन्वाँ इन्द्र मिचेरूञ्चोदप्रवृद्धो हरिवो अदाभून् ।

प्र ये पश्यन्नर्यमणं सचायोस्त्वया श्रुता वहमाना अपत्यं ॥ ६ ॥

जघन्वान् । इन्द्र । मिचेरून् । चोदऽप्रवृद्धः । हरिऽवः । अदाभून् ।

प्र । ये । पश्यन् । अर्यमणं । सचा । आयोः । त्वया । श्रुताः । वहमानाः । अपत्यं ॥ ६ ॥

हे इन्द्र हरिवः हरिभ्यां तद्वन् त्वं चोदप्रवृद्धोदनेः स्रोत्रैः प्रवृद्धः सन्नदाभून्दातून् मिचेरून्मिच्छाणां
यजमानानामीरयितृन्बाधकान् तद्विरिणां मित्रत्वं गच्छतो वा जघन्वान् । हतवानसि । किंच येऽर्यमणं दातारं
त्वां प्र पश्यन् पश्यति ते नरा आयोर्मनुष्यस्याध्वर्ष्यादेर्हविलक्षणान्नस्य वा सचा सह श्रुताः चिप्रा हविष्प्रदानेन
त्वयापत्यं कुलस्थापातयितारं पुत्रं वहमाना ये संति ते प्र पश्यन् । यद्वा । येऽर्यमणं त्वां पश्यति त एवं भवति ।
यद्वा । ये नरा अर्यमणं यं कंचिहातारं पश्यन् पश्यंतस्त्वामयजंत आयोर्मनुष्यस्य सचा सहायभूतास्त्वया श्रुताः
चिप्रा वर्जिता अपत्यं पुत्रं वहमाना ये संति ताजघन्वान्भवेत्यर्थः ॥

रपन्क्विरिद्रार्कसातौ छां दासायोपबर्हणीं कः ।

करन्त्सिस्त्री मघवा दानुचिचा नि दुर्योणे कुर्यवाचं मृधि श्रेत् ॥ ७ ॥

रपन् । कविः । इन्द्र । अर्कऽसातौ । छां । दासाय । उपऽबर्हणीं । करिति कः ।

करन् । तिस्रः । मघऽवा । दानुऽचिचाः । नि । दुर्योणे । कुर्यवाचं । मृधि । श्रेत् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वां कविः क्रांतदर्शनुचानो वा होतार्कसातावर्चनीयस्यान्नस्य लाभे निमित्तभूते सति रपत् ।
क्रीति । यद्वा । एतन्नामर्षी रपत् अस्तीत् अन्नार्थं । तस्यातिप्रभूतमन्नं प्रादा इत्यर्थः । तथा च दासाय प्राशु-
पक्षपचिचेऽसुराय चां भूमिमुपबर्हणीं शस्यां कः । अकरोः । हत्वा भूमावपातय इत्यर्थः ॥ करोतिर्मुक्ति मंचे

घसेति त्रैलोक्ये ॥ अथ परोक्षतः । मघवा धनवानयमिन्द्रस्त्रिस्रो भूमीः । दार्शिकपाशुकसीमिकरूपा भूमीः
षित्यंतरिष्यरूपा वा भूमीर्दानुचिवा दानेन देयैर्धनेर्वा चायनीयाः करत् । करोति । यद्वा । तिस्रोऽयोर-
जतहिरस्यमयाः पुरीर्दानुचिवाः खंडनेन चिवा अकरोत् । तथा दुर्योणे कुष्टयोनी स्थाने एतन्नामकस्य राक्षः
प्रोत्थर्थे वा कुचवाचं कुत्सितं शब्दायंतमेतन्नामानमसुरं मृधि संग्रामे नि श्रेत् । हिंसितवान् ॥

सना ता तं इंद्र नव्या आगुः सहो नभोऽविरणाय पूर्वीः ।

भिन्तपुरो न भिदो अदेवीर्ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ८ ॥

सना । ता । ते । इंद्र । नव्याः । आ । आगुः । सहः । नभः । अविऽरणाय । पूर्वीः ।

भिन्त् । पुरः । न । भिदः । अदेवीः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ८ ॥

हे इंद्र ते तव संबन्धीनि सना सदातनानि नित्यानि तानि शीर्याणि नव्या नवतरा इदानीतना ऋषय
आगुः । आगच्छति । सुतिव्याजेन प्राप्तुवंतीत्यर्थः । कानि तानीति उच्यते । पूर्वीर्बह्वीर्नभो हिंसाः ॥ नभेर्हिंसा-
र्थात्किम् । तदंतस्त्रिं रूपं ॥ ता हिंसा अविरणायविगतरणाय संग्रामनाशनाय सहः । अभ्यभवः । तदर्थं
भिदो भेत्तुर्घातिका अदेवीरासुरीः पुरो न पुरीरपि भिन्त । विदारितवानसि ॥ पुरुषव्यत्ययः । नशब्दस्यार्थः ॥
तथादेवस्यासुत्यस्य पीयोर्हिंसकस्यासुरस्य वधर्वञ्च ननमः । अनमयः । अनुकूलमकरोः ॥ यद्वा । हे इंद्र सना
नित्यं तत्तत्काले ते तव संबन्धिन्यस्ता तानि ॥ लिंगव्यत्ययः ॥ ताः पूर्वीः पुरातन्य आपो नव्या नूत्नाः सुत्याः
सत्य आगुः । आगच्छति । किमर्थं । अविरणायविगतरणाय प्राणिनामविनाशाय । तदर्थं नभो हिंसकाब्ध-
कान्वा मेघान् सहः । मर्षणमकरोः । किंचादेवीः पुरोऽवर्षणेनादेवनशीलानुदकपुटबंधान् भिन्त । भिन्ना-
नकरोः । तथादेवस्यादेवनशीलस्य पीयोः प्रतिकूलस्य वृचस्य वधर्वञ्च ननमः । अनमयः ॥

त्वं धुनिर्इन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवंतीः ।

प्र यत्समुद्रमतिं शूर पर्थिं पारयां तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ ९ ॥

त्वं । धुनिः । इंद्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवंतीः ।

प्र । यत् । समुद्रं । अतिं । शूर । पर्थिं । पारयं । तुर्वशं । यदुं । स्वस्ति ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं धुनिः कंपयिता शत्रूणामसि । अतो धुनिमतीः कंपनोपेततरंगवतीः । अथवा । धुनिर्नाम
जलप्रतिरोधकार्यसुरः । स एव प्रतिबंधकतया यासां तादृशीः । अप ऋणोः । अगमयः । भूमावपातयः ।
तत्र दृष्टान्तः । स्रवंतीः प्रवहतीः सीरा न । नदीनामैतत् । सरणवतीर्नदीरिव । तद्वत्संतता इत्यर्थः । एवं कृत्वा
हे शूर यद्यदा समुद्रमतिं पर्थिं अतिक्रम्य पूरयस्युदकं तदानीं तुर्वशं यदुमुभावपि राजर्षी स्वस्वविनाशं पारय ।
अपालयः संपूर्णजलवर्षणेन । तथा च मंचांतरं । त्वमपो यद्वे तुर्वशायारमयः । ऋ० ५. ३९. ८. इति ॥

त्वमस्माकमिन्द्र विश्वधं स्या अवृकतमो नरां नृपाता ।

स नो विश्वासां स्पृधां सहोदा विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ १० ॥

त्वं । अस्माकं । इंद्र । विश्वधं । स्याः । अवृकऽतमः । नरां । नृऽपाता ।

सः । नः । विश्वासां । स्पृधां । सहःऽदाः । विद्यामं । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वमस्माकं विश्वध विश्वस्त्रिपि काले विश्वप्रकारिर्वावृकतमः । यद्वा । दातृतम इत्यर्थः । स्याः ।
भव । तथा नरां नृपातास्त्रदीयानां पुत्रभृत्यादिरूपाणां बहूनां मनुष्याणां सर्वदा रक्षकी भव । अपरो

नृशब्दोऽनुवादः । किंच स त्वं विश्वासां सृधां सर्वासां स्वर्धानिमित्तानामस्वस्तिनानां सहोदासासामर्थाय बलस्य दाता भव । विद्यामिति गतं ॥ १७७ ॥

मत्स्यपाथीति षड्वचमेकादशं सूक्तमागस्थमैन्द्रं । आथा स्कंधोधीवी बृहती द्वितीयपादस्य द्वादशाक्षर-
त्वादितरेषां त्रयाणामष्टाक्षरत्वाच्च । द्वितीयश्लोकसारिण्युरोबृहती वा स्कंधोधीवी वा । ऋगु० ७. ३. । इत्यु-
क्तलक्षणसङ्गावात् । अथा चिष्टुप । शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषाया आनुष्टुभं त्विति विशेषवचनेनापोदितत्वाद-
नुष्टुभः । मत्सि षठ्ठानुष्टुभं तु त्रिष्टुबंतं त्वाया स्कंधोधीवीत्यनुक्तांतं ॥ द्वितीये स्वरसान्ध्यायस्तुचः सोचियः ।
अभिजिह्वहृत्पृष्ठ इति खंडे सूचितं । मत्स्यपाथि ते मह एमेनं प्रत्येतन । आ० ८. ५. । इति ॥

मत्स्यपाथि ते महः पाचस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

वृषा ते वृष्ण इंदुवाजी सहस्रसातमः ॥ १ ॥

मत्सि । अपायि । ते । महः । पाचस्यऽइव । हरिऽवः । मत्सरः । मदः ।

वृषा । ते । वृष्णे । इंदुः । वाजी । सहस्रऽसातमः ॥ १ ॥

हे हरिवो हरिभ्यां तद्वज्रिन्द्र महो महान् पूज्योऽयं सोमः पाचस्येव तत्पत्रिणिव सोमपात्रेण यथा धार्यते
सोमस्तत्सदृशेन ते त्वया । तृतीयार्थे षष्ठी । यद्वा । पाचस्येव ते तव स्वभूतो महो महान् सोम इति वा
योजना । अपायि । पीयते ॥ आशंसाया विवक्षितत्वाद्भूतवत्प्रयोगः ॥ यतः पिबसि अतो मत्सि । मायसि
मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते तथात्वधिकं पिब पीत्वा च मादयस्वैत्यर्थः । किंच वृष्णे तेऽभिमत्त-
र्विचे तुभ्यं । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मत्सरो मदसाधनो मदस्पर्षयिता वृषा वर्षितेन्दुः क्लेदयिता । आह्लादका-
रीत्यर्थः । वाज्यव्रवान् । अन्नवार्थतुप्तिस्त्रयाद्ब्रवानित्युच्यते । सहस्रसातमोऽपरिमितदानुत्तमः सहस्रपुत्र-
संभजनपर्याप्तशक्त्यतिशयो वा एवंमहानुभावः सोमः संपादितः । तं पिबेत्यर्थः ॥

आ नस्ते गंतु मत्सरो वृषा मदी वरेण्यः ।

सहावाँ इंद्र सानसिः पृतनाषाठमर्त्यः ॥ २ ॥

आ । नः । ते । गंतु । मत्सरः । वृषा । मदः । वरेण्यः ।

सहऽवान् । इंद्र । सानसिः । पृतनाषाट् । अमर्त्यः ॥ २ ॥

हे इंद्र ते त्वां नोऽस्मदीयो मत्सरो मर्षणसाधनः सोम आ गंतु । आगच्छतु । कीदृशोऽयं । वृषा वर्षकः
मदस्पर्षयिता वरेण्यो वरणीयः सहावान् सहायवान् सहसा बलेन तद्वान्वा सानसिः संभजनीयः पृतनाषाट्
शत्रुसेनाया अभिविता अमर्त्योऽविनाशी । ईदृशः सोमस्त्वामागच्छतु । यद्वा । उत्तरार्धे इंद्रपरतया व्याख्येयः ।
हे इंद्र सहावागसहस्रसोमसहायवान् बलवान्वा सानसिरस्माभिः संभजनीयः पृतनाषाट्मर्त्यश्च भवसि ॥

त्वं हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथं ।

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पाचं न शोचिषा ॥ ३ ॥

त्वं । हि । शूरः । सनिता । चोदयः । मनुषः । रथं ।

सहऽवान् । दस्युं । अव्रतं । ओषः । पाचं । न । शोचिषा ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं खलु शूरः शीघ्रोपेतः सनिता दातासि । अतो मनुषो मानुष्यस्य मे रथं रंहणं संदंनं मनोरथं
वा स्वर्गमनसाधनं यज्ञाख्यं रथं वा चोदयः । प्रेरय । किंच त्वं सहावान् सोमसहायवान् बलवान्वा भूत्वा
दस्युमुपपन्नपयितारमव्रतमकर्माणमनुष्ठायिनमोषः । दह । किमिव । शोचिषा दीप्या ज्वालयापिः पाचं न
स्वाधारं पाचविशेषमिव । यागाधिकारी सन्त्यो न यजते तं दहेत्यर्थः ॥

मुषाय सूर्यं कवे चक्रमीशान् ओजसा । वह् शुष्णाय वधं कुत्सं वातस्याश्वैः ॥४॥
मुषाय । सूर्यं । कवे । चक्रं । ईशानः । ओजसा । वह् । शुष्णाय । वधं । कुत्सं । वातस्य ।
अश्वैः ॥४॥

हे कवे क्रांतदर्शित्रिंद्र ईशानः समर्थः सन् सूर्यं सूर्यस्य ॥ सुपां सुपो भवतीति षष्ठ्येकवचनस्य द्वितीयैकव-
चनादेशः ॥ तत्संबन्धि चक्रमेकमीजसा बलिन सामर्थ्यातिशयेन मुषाय । अमुष्णाः ॥ छंदसि शायजपीति
शायजादेशः ॥ पूर्वं सूर्यरथस्य चक्रद्वयमस्ति एकमिंद्रो मुमुष इतीतिहासः । तथा च मंचांतरं । प्रान्यञ्चक्रमवृहः
सूर्यस्य कुत्सायान्यत् । ऋ० ५. २९. १०. । इति । किंच शुष्णाद्यैतन्नामकायामुराय तद्वधार्थं । द्वितीयार्थं वा
चतुर्थी । शुष्णं हंतुमित्यर्थः । कुत्सं कर्तनसाधनं वधं वञ्चं वातस्य वायोरश्वैर्वायुवेगैर्वाश्वैर्युक्तः सन् वह् । अवहः ।
शुष्णं हंतुं वञ्चमधारयः । यद्वा । शुष्णवधाय वञ्चमवहः । तं च हत्वा तदीयैर्वायुवेगैरश्वैस्तदुपलक्षितैसादी-
धैर्धनेः कुत्सं महर्षिमगमः । शुष्णामुरधनं कुत्सायादा इत्यर्थः । तथा चान्यत्र त्वं कुत्सं शुष्णहृत्वेष्वाविथ । ऋ०
१. ५१. ६. । कुत्साय शुष्णमशुषं । ऋ० ४. १६. १२. । इत्यादीति ॥

शुष्मिंतमो हि ते मदो द्युष्मिंतम उत क्रतुः ।
वृचघ्ना वरिवोविदा मंसीष्ठा अश्वसातमः ॥५॥
शुष्मिन्ऽतमः । हि । ते । मदः । द्युष्मिन्ऽतमः । उत । क्रतुः ।
वृचऽघ्ना । वरिवऽविदा । मंसीष्ठाः । अश्वऽसातमः ॥५॥

हे इंद्र ते तव मदः सोमपानजनितः शुष्मिंतमो बलवन्तमः । उतापि च ते क्रतुः कर्म व्यापारोऽस्मदर्थो
द्युष्मिंतमोऽतिशयेनाज्ञवान् यज्ञोवान्वा ॥ उभयत्रायस्मयादीनि छंदसीति भसंज्ञाया बाधितत्वान्न लोपः ॥
हे इंद्र अश्वसातमोऽश्वोपलक्षितवङ्गधनदास्त्वं वृचघ्ना वृचघातिनी वरिवोविदा धनस्य परिचरणस्य वा
वेदधितारौ लंभयितारौ तव मदक्रतु मंसीष्ठाः । अनुज्ञातवानसि । शत्रुघातिनी धनदातारौ च स्यातामि-
त्यनुग्रहमकरोरित्यर्थः ॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितुभ्य इंद्र मय इवापो न तृष्यते बभूथ ।
तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
यथा । पूर्वेभ्यः । जरितुऽभ्यः । इंद्र । मयःऽइव । आपः । न । तृष्यते । बभूथ ।
तां । अणुं । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

हे इंद्र पूर्वेभ्यो जरितुभ्यः पुरातनेभ्यो गरितुभ्यः स्रोतुभ्यो मय इव बभूथ । मयः सुखं । सुखस्वरूपमि-
वाभवः । तद्वत् स्रोतुभ्योऽस्मभ्यं सुखो भव । तत्र दृष्टान्तः । तृष्यत आपो न तृषार्तस्योदकानि यथा सुखकरा-
णीति तद्वत् । तस्मात्तां निविदं त्वत्प्रीतिकरीं प्रसिद्धां सुतिं त्वा तुभ्यमनु जोहवीमि । पुनःपुनः करोमि ।
यद्वा । तां निविदमनु ॥ तृतीयार्थं । पा० १. ४. ८५. । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं ॥ तथा सुत्वा त्वां जोहवीमि ।
पुनःपुनराह्वयामि । विद्यामिति व्याख्यातं ॥ ॥१८॥

मत्सि न इति षड्वचं द्वादशं सुक्तमागस्त्यभेन्द्रमानुष्टुभं । पूर्वत्र तुशब्दात् त्रिष्टुबन्तं त्वित्युक्तत्वादांत्वा चिष्टुप ।
मत्सि न इत्यनुक्रांतं ॥ विशेषविनियोगो लिंगिकः ॥

मत्सि नो वस्यइष्टय इंद्रमिदो वृषा विश ।
अघायमाण इन्वसि शत्रुमन्ति न विंदसि ॥१॥

मत्सि । नः । वस्यःऽऽष्टये । इंद्रं । इंद्रो इति । वृषा । आ । विश् ।

अनुघायमाणः । इन्वसि । शनुं । अन्ति । न । विन्दसि ॥१॥

हे इंद्रो क्लेदयितः सोम त्वं नो वस्त्ररुष्टये वसीयसो धनस्य प्राप्तय उक्तलक्षणाय यागाय वेद्रं मत्सि । मादयस्व । तदर्थं त्वमेवेन्द्रं वृषा कामानां वर्षिता आ विश् । अथ तथा पीतः समुघायमाणः शत्रुन् हिंसयन्नि-
न्वसि । आप्रोषि । अतोऽत्यंतिके शत्रुं न विन्दसि । न लभसे । यतः शत्रवस्वत्सामर्थेन पलायिताः अतो न
विन्दसि । यद्वा । उत्तरार्धे इंद्रपरतया व्याख्येयः । हे इंद्र त्वं तं सोमं पीत्वर्घायमाणः समिन्वसि । अंतिके
शत्रुं न विन्दसि ॥

तस्मिन्ना वैश्या गिरो य एकं वर्षणीनां । अनुं स्वधा यमुष्यते यवं न चर्कृष्वृषा ॥२॥

तस्मिन् । आ । वैश्य । गिरः । यः । एकः । चर्षणीनां । अनुं । स्वधा । यं । उष्यते ।

यवं । न । चर्कृषत् । वृषा ॥२॥

हे अंतरात्मन् होतवी तस्मिन्सिद्ध इंद्रे गिरः स्तुतिरूपा वाच आ वैश्य । स्थापय । तं सुहृत्वर्यः । य
इन्द्रचर्षणीनां ज्ञानवतां मनुष्याणामेक एक एव स्थानीयः । यमनु यमेवेन्द्रमनु स्वधा हविर्लक्षणमनुष्यते ।
दीयत इत्यर्थः । स चंद्रो वृषा वर्षकः सन्यवं न यवमिव पक्वं यवं यथा चर्कृषत् क्रमेणाददते कर्षकाः
तद्वदादते । यद्वा । अनु स्वधानसाधनं व्रीह्यादिकमुष्यते भूमौ । यस्मिन्स्य वृष्टिरूपमनुष्यहमपेक्षोप्यत इत्यर्थः ।
स च वृषा वृष्टिवर्षिता स इंद्रो यवं न यवमिव सर्वबीजमपि चर्कृषत् । पुनःपुनः करोति । अंकुरयति । हविः-
साधनत्वप्राशस्त्यमपेक्ष्य यवशब्दः प्रयुक्तः । एवमहानुभाव इंद्रे गिर आ वैश्येति ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोः पंच क्षितीनां वसु ।

स्पाशयस्व यो अस्मद्भुग्दिव्येवाशनिर्जहि ॥३॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । पंच । क्षितीनां । वसु ।

स्पाशयस्व । यः । अस्मद्भुक् । दिव्याऽइव । अशनिः । जहि ॥३॥

यस्मिन्स्य हस्तयोः पंच चितोनां । चियंति निवसंति गच्छंति वा चितयो मनुष्याः । पंचानां मनुष्याणां
प्रीणयितृणि विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धृतानि भवंति । देवा मनुष्याः पितरः पशवः पक्षिणश्चेति पंच
जनाः । चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः पंच जना इत्यन्ये । स तादृशेन्द्र त्वं स्पाशयस्व । बाधस्व । योऽस्मद्भुक्
अस्मभ्यं द्रुह्यति तं । केन प्रकरिष्येति स उच्यते । दिव्या दिवि भवाशनिरिवाशनिर्भूत्वास्मद्भुग्द्विजहि ॥

अमुन्वंतं समं जहि दूणाशं यो न ते मयः ।

अस्मभ्यमस्य वेदनं दृद्धि सूरिश्चिदोहते ॥४॥

अमुन्वंतं । समं । जहि । दुःऽनशं । यः । न । ते । मयः ।

अस्मभ्यं । अस्य । वेदनं । दृद्धि । सूरिः । चित् । ओहते ॥४॥

हे इंद्र अमुन्वंतं सोमाभिषवमकुर्वीणं । स्वामयजंतमित्यर्थः । दूणाशं दुःखेन नाशनीयं समं । अयं
सर्वानुदात्तः सर्वशब्दपर्यायः । अयदृष्टं सर्वान् । यद्वा । सममेकोदोगिनाविशेषण वा जहि । तेन किमपराह-
मिति अत आह । यस्ते तव मयः । मय इति सुखनाम । तव सुखहेतुर्न भवति । यो होमेन स्तुत्या वा न
प्रीणाति तं जहि । किंचास्य वेदनं धनमस्मभ्यं दृद्धि । देहि ॥ दद दान इत्यस्माद्वाक्येन परस्त्रीपदं । कांसः
शपो शुक् ॥ सूरिश्चिदोहते । चिदेवार्थे । सूरिस्त्वव स्तोतृर्वाहते । वहति । प्राप्नोति धनं ॥

आवो यस्य द्विर्हंसोऽर्केषु सानुषगसत् । आजाविंद्रस्येदो प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥५॥
 आवः । यस्य । द्विऽर्हंसः । अर्केषु । सानुषक् । असत् । आजौ । इंद्रस्य । इंद्रो इति ।
 प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥५॥

हे इंद्रो सोम तव यस्य द्विर्हंसः स्तोत्रहवीरूपद्विविधपरिवृढकर्मवतो यजमानस्त्राकेषु मंत्रेषु सानुषक् सानुषगः सातत्यमसत् भवेत् तमावः । तं यजमानं रक्षसि तर्पयसि वा । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ यं इयोः स्थानयोः परिवृढं यमिंद्रं हे इंद्रो यदार्केषु सानुषगसत् भवेः तदावः । अरक्षः । अतर्पयो वा । तस्मिंश्च स्त्राजौ संग्रामे हे सोम वाजिनं तथान्नवंतं तमिंद्रं वाजेषु बलेष्वन्नेषु वा निमित्तभूतेषु प्रावः । प्रकर्षणारक्षयः । पानसमये तर्पयित्वा संग्रामसमये बलवर्धनेन जयप्राप्तशत्रुधनतर्पणेन वारक्ष इत्यर्थः ॥

यथा पूर्वेभ्यो जरितृभ्य इंद्र मयं इवापो न तृथ्यते बभूथ ।
 तामनु त्वा निविदं जोहवीमि विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥६॥
 यथा । पूर्वेभ्यः । जरितृभ्यः । इंद्र । मयःऽइव । आपः । न । तृथ्यते । बभूथ ।
 तां । अनुं । त्वा । निऽविदं । जोहवीमि । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥६॥

यथा पूर्वेभ्य इति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥१९॥

आ चर्षणिप्रा इति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तमागस्त्यमिंद्रं वैष्टुभं । आ चर्षणिप्राः पंचेत्यनुक्रमणिका ॥ ह्रीचक-
 शस्त्रेषु स्तोमवृद्धावस्य विशेषविनियोगः । ऐंद्राणि वैष्टुभान्यमरुच्छब्दान्यावपेरन् । आ० ७. १२. इति सूचितत्वात् ॥

आ चर्षणिप्रा वृषभो जनानां राजा कृष्टीनां पुरुहूत इंद्रः ।
 स्तुतः श्रवस्यन्नवसोप मद्रिग्युक्ता हरी वृषणा यास्यर्वाङ् ॥१॥
 आ । चर्षणिऽप्राः । वृषभः । जनानां । राजा । कृष्टीनां । पुरुऽहूतः । इंद्रः ।
 स्तुतः । श्रवस्यन् । अवसा । उप । मद्रिक् । युक्ता । हरी इति । वृषणा । आ । याहि ।
 अर्वाङ् ॥१॥

अयमिंद्र चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्याः । तेषां धनादिना प्रीणयिता । जनानां सर्वेषां वृषभः कामानां वर्धिता । तथा कृष्टीनां । मनुष्यनामेतत् । मनुष्याणां राजा स्वामी पुरुहूतो बज्रभिरारहतः । ईदृश इंद्रोऽस्मानाजानात्वागच्छतु वा । उत्तरार्धः परोक्षवादः । हे इंद्र सुतोऽस्माभिः श्रवस्यन् हविर्लक्षणात्प्रमिच्छन्नवसास्य-
 द्रक्षणेन तर्पणेन वा युक्तः सम्मद्रिग्युद्धमिमुखमंचन् वृषणा वर्षकी युवानौ हरी अश्वी युक्ता रथे योजयित्वा-
 र्वाङ्मदमिमुखमा याहि । आगच्छ ॥

ये ते वृषणो वृषभास इंद्र ब्रह्मयुजो वृषरथासो अत्याः ।
 ताँ आ तिष्ठ तेभिरा यास्यर्वाङ् हवामहे त्वा सुत इंद्र सोमे ॥२॥
 ये । ते । वृषणः । वृषभासः । इंद्र । ब्रह्मऽयुजः । वृषऽरथासः । अत्याः ।
 तान् । आ । तिष्ठ । तेभिः । आ । याहि । अर्वाङ् । हवामहे । त्वा । सुते । इंद्र । सोमे ॥२॥

हे इंद्र ते तव संबन्धिनी वृषणो वर्षका युवानो वर्षणवंतो वा वृषभासः श्रेष्ठा ब्रह्मयुजः परिवृढेन मंत्रेण

युज्यमाना वृषरथासो वर्षणरथवतः । तत्र नियुक्ता इत्यर्थः । ईदृशा अथा अथा ये संति तासा तिष्ठ ।
आश्रय । आरोह । तेभिस्तीरवीरुक्त्वादिभिमुखमा याहि । आगच्छ । वयं च हे इंद्र सोमे सुते सति त्वा त्वां
हवामहे । आह्वयामः ॥

आ तिष्ठ रथं वृषणं वृषां ते सुतः सोमः परिषिक्त्वा मधूनि ।

युक्त्वा वृषभ्यां वृषभ सिन्धतीनां हरिभ्यां याहि प्रवतोपं मद्रिक् ॥३॥

आ तिष्ठ । रथं । वृषणं । वृषां । ते । सुतः । सोमः । परिऽसिक्त्वा । मधूनि ।

युक्त्वा । वृषऽभ्यां । वृषभ । सिन्धतीनां । हरिऽभ्यां । याहि । प्रऽवता । उपं । मद्रिक् ॥३॥

हे इंद्र त्वं रथमा तिष्ठ । आश्रय यज्ञगमनार्थं । कीदृशं रथं । वृषणं वर्षकं कामानां । किमर्थमिति चेत्
उच्यते । ते त्वदर्थं वृषा वर्षकः सोमः सुतः । अभिषुतः । तथा मधूनि मधुराणि घृतशोरादीनि परिषिक्त्वा ।
परितः सिक्तानि संपादितानि । यद्वा । मधूनि मधुराः सोमरसाश्चमसेषु पूरिताः । आगमनप्रकार उच्यते ।
हे वृषभ वर्षकेन्द्र वृषभ्यां वर्षकाभ्यां हरिभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा सिन्धतीनां कर्मसु निवसतां यजमाना-
नामस्वाकमनुग्रहाय । सिन्धतीनां वृषभेति वा योज्यं । प्रवता वेगवता रथेन मद्रिक्त्वादिभिमुखमंचामदाभि-
मुखेनोप याहि ॥

अयं यज्ञो देवया अयं मिथेध इमा ब्रह्माण्यमिन्द्र सोमः ।

स्तीर्णे बहिर्हा तु शक्र प्र याहि पिब निषद्य वि मुचा हरी इह ॥४॥

अयं । यज्ञः । देवऽयाः । अयं । मिथेधः । इमा । ब्रह्माणि । अयं । इंद्र । सोमः ।

स्तीर्णे । बहिः । आ । तु । शक्र । प्र । याहि । पिब । निऽसद्य । वि । मुच । हरी इति । इह ॥४॥

अहर्गणेषु मध्येष्वहःसु हारियोजनग्रहस्य याज्या । अपिष्टोमोऽत्यपिष्टोम इति खंडे सूचितं । अयं यज्ञो
देवया अयं मिथेध इतीतरेषु । आ० ६. ११. इति ॥ हे इंद्र अयं यज्ञो देवया देवाण्यच्छम्भवति । तथायं
यज्ञो मिथेधः । मेधः पशुः । पशुर्वै मेध इति हि श्रुतिः । इमेमानि ब्रह्माणि मंत्राः । अयं सुतः सोमः । स्तीर्णे
बहिः । आसनायास्तुता दर्भाः । एते पदार्थास्त्वदुचिता एवं संपादिताः । हे शक्रेन्द्र तु पुनः किमित्युक्ते आ प्र
याहि । प्रकर्षेण शीघ्रमागच्छ । आगत्य च निषद्य बहिःशुपविश्य पिब सोमं । तदर्थमिहास्मिन्देवयजने हरी
अश्वी वि मुच । विद्योजय ॥ छांदसो नुमभावः ॥

ओ सुष्टुत इंद्र याह्यर्वाङ्गुप ब्रह्माणि मान्यस्य कारोः ।

विद्याम वस्तोरवसा गृणंतो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥५॥

ओ इति । सुऽस्तुतः । इंद्र । याहि । अर्वाङ् । उपं । ब्रह्माणि । मान्यस्य । कारोः ।

विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणंतः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे इंद्र सुष्टुतोऽस्माभिः सम्यक्स्तुतः सप्तर्षीरुक्त्वादिभिमुखमा याहि । आगच्छेव । मा विलंबय । किमुद्दिश्य ।
मान्यस्य माननीयस्य कारोः स्तोत्रहोतुः कर्तुर्यजमानस्य वा ब्रह्माणि मंत्रानुपीपलक्ष्य । गृणंतः स्तुवतोऽभिमतं
शब्दयंतो वा वयमवसा त्वद्रथेण रचिताः संतो वस्तोर्वसुं मुखेन संख्यातुमहनि वा सर्वेष्वहःस्वप्नादिकं
विद्याम । लभेमहि । विद्यामेत्यादि व्याख्यातं ॥ २० ॥

यद्वा स्तेति पंचर्षं चतुर्दशं सूक्तमागस्त्वमिन्द्रैष्टुभं । यद्वा स्तेत्वनुक्रमणिका ॥ विशेषविनियोगः पूर्ववत् ॥

यद्वा स्या तं इंद्र श्रुष्टिरस्ति यया बभूथ जरितृभ्यं जती ।

मा नः कामं महयंतमा धग्विश्वा ते अश्यां पर्याप आयोः ॥१॥

यत् । ह । स्या । ते । इंद्र । श्रुष्टिः । अस्ति । यया । बभूथ । जरितुभ्यः । ऊती ।
मा । नः । काम । महयंतं । आ । धक् । विश्वा । ते । अश्या । परि । आपः । आयोः ॥ १ ॥

हे इंद्र यथा खासी प्रसिद्धा श्रुष्टिः सर्वत्र श्रयमाणा समृद्धिस्तथास्ति यया जरितुभ्यः स्तोतृभ्य ऊत्यूति रक्षणाय बभूथ समर्थो भवसि नोऽस्माकं महयंतमस्मान्महतः कुर्वाणं काममभीष्टं मा धक् । मा धाषीः । ते तव संबन्धीनि विश्वा सर्वाणि भोगजातान्याप आप्तव्यानि । यदा । विश्वा सर्वा आप आप्ताः श्रुतय आयोर्मनुष्यस्त्रोचिताः । पर्यश्यां । परितो व्याश्रुयां ॥

न घा राजेन्द्र आ दभन्तो या नु स्वसारा कृण्वंत योनौ ।

आपश्चिदस्मै सुतुका अवेषन्गमन् इंद्रः सख्या वयश्च ॥ २ ॥

न । घ । राजा । इंद्रः । आ । दभत् । नः । या । नु । स्वसारा । कृण्वंत । योनौ ।

आपः । चित् । अस्मै । सुतुकाः । अवेषन् । गमन् । नः । इंद्रः । सख्या । वयः । च ॥ २ ॥

अयं राजा राजमान ईश्वरो वेन्द्रो नोऽस्मादीयानि कर्माणि ना दभत् । सर्वतो न हिंस्यात् । कानीति उच्यते । या यानि कर्माणि वृथादिरूपाणि स्वसारा परस्परं स्वस्वभूते स्वयंसरणभूते अहोरात्रि । शु पूरणः । योनौ स्वकीये स्थाने कृण्वंत ॥ द्विवचनस्थाने बहुवचनं ॥ कुरुतः ॥ क्वि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विष्णव्योरस्ये-त्युप्रत्ययः । बहुलग्रहणाच्छप् ॥ तानीन्द्रोऽयनुजानात्वित्यर्थः । स्वस्वभूतावध्वर्युयजमानौ वा कुरुतः । यदा । स्वसारोऽंगुलयो योनौ फलोत्पादनस्थाने यज्ञे यानि कृतवंतस्तानीति योज्यं । किंचास्मा इंद्राय सुतुकाः शोभनबलहेतून्वापोऽप्यकार्याणि हवीष्यवेषन् । व्याश्रुवन्ति । नोऽस्मभ्यमिन्द्रः सख्या सख्यानि वयश्च प्रभूतमन्नं च गमत् । गमयतु ॥

जेता नृभिरिन्द्रः पृत्सु शूरः श्रोता हवं नाधमानस्य कारोः ।

प्रभर्ता रथं दाशुषं उपाक उद्यंता गिरो यदि च त्मना भूत् ॥ ३ ॥

जेता । नृऽभिः । इंद्रः । पृत्ऽसु । शूरः । श्रोता । हवं । नाधमानस्य । कारोः ।

प्रऽभर्ता । रथं । दाशुषः । उपाके । उत्ऽद्यंता । गिरः । यदि । च । त्मना । भूत् ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रः शूरो विक्रांतः सप्तभिः संयामनेतृभिर्मरुद्भिः सहितः सन्पृत्सु संयामेषु जेता जयशीलः शत्रूणां तथा नाधमानस्य त्वदनुग्रहं याचमानस्य कारोः स्तोतृर्हवमाङ्गानं श्रोता भवति । किंच यदि च यदा च त्मनात्मनानन्धप्रेरित एव गिरः स्तुतिरूपाणि वचांसि स्तोतृन्वीर्यतोच्छ्रयिता भूत भवेत् तदा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्योपाके । समीपनामितत् । समीप एव यागदेशे रथं प्रभर्ता । सम्यक्प्रभरन्भवति ॥ जितेत्यादिषु तुमतेषु न लोकाव्ययेत्यादिना कर्माणि षष्ठीप्रतिषेधः ॥ यदा स्तुतिं श्रोतुमिच्छति तदा स्वयमेव शीघ्रं रथं धावयित्वा यागं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

एवा नृभिरिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः पृक्षो अभि मिचिणो भूत् ।

समर्ये इषः स्तवते विवाचि सचाकरो यजमानस्य शंसः ॥ ४ ॥

एव । नृऽभिः । इंद्रः । सुऽश्रवस्या । प्रऽखादः । पृक्षः । अभि । मिचिणः । भूत् ।

सऽमर्ये । इषः । स्तवते । विऽवाचि । सचाऽकरः । यजमानस्य । शंसः ॥ ४ ॥

अयमिन्द्रो नृभिः कर्मनिर्वाहैर्यजमानैर्दत्तं पुषो हविर्लक्षणमन्नं सुश्रवस्या शोभनान्नेच्छयान्नेच्छुर्वा प्रखादः प्रकर्षेण खादिता एवैव एवमेव पूर्वं यथा तथैव मिचिणः सहायवतोऽपि यजमानस्य शत्रून्भि भूत् । अभिम-

वति । यदा । शुभिवृष्टिनेतुभिर्मन्त्रिः सहितोऽयमिन्द्रः सुश्रवस्या प्रखादः सन्नेषमेव मिचिण ऋत्विषूपमिषवतो यजमानस्यार्थे तदभिमतायाभि भूत । अभोत्वनर्थकः । भवति । आभिमुख्येन वा भवति । तस्य हविः स्वीकृत्य तदभिमताय भवतीत्यर्थः । अथ तथाभूः सन् विवाचि विविधपरस्यराज्ञानध्वनियुक्ते समर्थे संपामे विविध-स्रोत्रशस्त्रध्वनियुक्ते समर्थे मर्त्ययुक्ते यज्ञे वा तन्निमित्तं यजमानस्य शंसः शंसकः सन् सचाकरः फलानां सत्यकार्ययमिन्द्र इषो हविर्लक्षणमज्ञं सवते । स्तीति ॥

त्वया वयं मघवन्निद्रं शचूनभि ष्याम महतो मन्यमानान् ।

त्वं चाता त्वमु नो वृधे भूर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥५॥

त्वया । वयं । मघऽवन् । इन्द्र । शचून । अभि । स्याम । महतः । मन्यमानान् ।

त्वं । चाता । त्वं । कुं इति । नः । वृधे । भूः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥५॥

हे मघवन्धनवन्निद्रं त्वया सहायेन वयं यजमाना महतो मन्यमानानतिबलानवध्यामन्यमानाऽऽचूनभि ष्याम । अभिमवितारो भवेम । हे इन्द्र त्वं चाता त्वमेवास्माकं रक्षकः । अतस्त्वमु त्वमेव नोऽस्माकं वृधे धनादिवर्धनाय भूः । भव । विद्यामेत्यादि गतं ॥ २१ ॥

पूर्वीरहमिति षड्वचं पंचदशं सूक्तं वैष्टुभं । उपांत्या बृहती । अत्र त्रयाणां वृचानां लोपामुद्रागस्थतच्छि-
ष्यैर्दृष्टत्वात् एवर्षयः । सूक्तप्रतिपाद्योऽर्थो रतिर्देवता । अत्रानुक्रमणिका । पूर्वीः षड्वायापत्योर्लोपामुद्राया
अगस्थस्य च वृचाभ्यां रत्वर्थे संवादं श्रुत्वातिवासी ब्रह्मचार्येण बृहत्यादी अपस्त्रदिति ॥ विशेषविनियोगो
लैंगिकः ॥

लोपामुद्राह ॥

पूर्वीरहं शरदः शश्रमाणा दोषा वस्तोरुषसो जरयंतीः ।

मिनाति श्रियं जरिमा तनूनामप्यु नु पत्नीर्वृषणो जगम्युः ॥१॥

पूर्वीः । अहं । शरदः । शश्रमाणा । दोषाः । वस्तोः । उषसः । जरयंतीः ।

मिनाति । श्रियं । जरिमा । तनूनां । अपि । कुं इति । नु । पत्नीः । वृषणः । जगम्युः ॥१॥

हे अगस्थ अहं लोपामुद्रा पूर्वीः शरदः पुरातनानसंख्यातान्संवत्सरान् दोषा रात्रीर्वस्तोरहानि तथा
देहं जरयंतीरुषस उषःकालाश्च ॥ सर्वचात्यंतकालसंयोगे द्वितीया ॥ अद्यतनकालपर्यंतं बह्वसंवत्सरं कात्स्न्येन
त्वच्छुश्रूषया शश्रमाणा आंताभुवं । इदानीं तु जरिमा जरा तनूनामंगानां श्रियं सीदर्यं मिनाति । हिनासि ।
एवमपि नानुगृह्णासीत्यर्थः । अप्यु नु । अपिः संभावनायां । उ इत्यवधारणे । न्विति वितर्के । इदानीमपि किं
संभावनीयं । लोके हि पत्नीः स्त्रियो वृषणः सेक्ताः पुरुषा जगम्युः । गच्छेयुः । संभोगं कुर्युः । अतो मां
किमित्यवमन्यसे । इदानीमपि वा संभावयेत्यर्थः ॥

सा तमेवाह ॥

ये चिद्धि पूर्वं ऋतसाप आसन्साकं देवेभिरवदन्नुतानि ।

ते चिद्वासुर्नह्यंतमापुः समू नु पत्नीर्वृषभिर्जगम्युः ॥२॥

ये । चित् । हि । पूर्वे । ऋतऽसापः । आसन् । साकं । देवेभिः । अवदन् । ऋतानि ।

ते । चित् । अवं । असुः । नहि । अंतं । आपुः । सं । कुं इति । नु । पत्नीः । वृषऽभिः ।

जगम्युः ॥२॥

हे पतेऽगस्त्य ये चिद्वि येऽपि तु पूर्वे पुरातना अतसापः सत्यस्थापयितारो व्याप्नुवाना महर्षय आसन् ते देवेभिर्देवेः साकं सहर्तानि सत्यवाक्यान्यवदन् । वदन्ति । ये महत्तपो यज्ञं वागुतिष्ठन्ति ये च देववाक्यानि देवस्मृतिरूपाणि वदन्ति ते चित् । चिद्व्यर्थे । ते चिदवासुः । अवशिपन्ति रेतः ॥ स्वतिरूपदृष्टो विमोचने वर्तते ॥ ते नह्यन्तमापुः । नहि ब्रह्मचर्यादेरन्तं प्राप्नुवन् । ब्रह्मचर्यमनिषिद्धर्तुकालगमनमपि कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा पत्नीः पत्न्यश्च तपस्यमाना वृषभिर्भोगवर्षकैः पतिभिः सह समू नु जगस्युः । उ न्विति पूरणी । संगच्छेरन् । अतस्त्वं कथं मां नानुभवसीत्यर्थः ॥

अगस्त्यस्वामाह ॥

न मृषां आन्तं यद्वन्ति देवा विश्वा इत्स्पृधो अभ्यश्नवाव ।

जयावेदचं शतनीथमाजिं यत्सम्यंचा मिथुनावभ्यजाव ॥३॥

न । मृषां । आन्तं । यत् । अद्वन्ति । देवाः । विश्वाः । इत् । स्पृधः । अभि । अभ्यश्नवाव ।

जयाव । इत् । अचं । शतनीथं । आजिं । यत् । सम्यंचा । मिथुनौ । अभि । अजाव ॥३॥

भोः पत्नि त्वया मया न मृषा आन्तं । व्यर्थं नैव खिन्नमावाभ्यां । यद्यस्माद्देवा अद्वन्ति रक्षन्ति तपोभिः प्रीता देवाः । विश्वाः सर्वाः स्पृधोऽभ्यश्नवाव । अभितो व्याप्नुयाव । अत्रास्मिन्संसारे शतनीथमपरिमितभोगप्राप्तिसाधनमाजिं प्राप्तिं परस्परं जयाव । जयलक्षणं सुरतसंयामं वा जयाव । यद्यस्मात्सम्यंचा सम्यक्परस्परं गच्छन्ती प्रजयन्ती वा मिथुना मिथुनी स्त्रीपुरुषरूपी संतावभ्यजाव । त्वं चाहमपि परस्परमभिजयावत्वैवं तयोक्तं संभोगं संभावयामास ॥

अथ चतुर्थीप्यगस्त्य आह ॥

नदस्य मा रुधतः काम आगन्ति अजातो अमुतः कुतश्चित् ।

लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तं ॥४॥

नदस्य । मा । रुधतः । कामः । आ । अगन् । इतः । आऽजातः । अमुतः । कुतः । चित् ।

लोपामुद्रा । वृषणं । निः । रिणाति । धीरं । अधीरा । धयति । श्वसन्तं ॥४॥

हे जाये नदस्य नदनस्य जपशब्दयितुर्जपाध्ययनकर्तुं रुधतो रेतो निरोदुर्ब्रह्मचर्यमास्थितस्य ॥ उभे कर्मणि षष्ठी ॥ उक्तलक्षणं मां काम आगन् । आगमत् । नदनस्य मा रुधतः काम आगमदिति निरुक्तं । ५. २. कस्य हेतोरिति उच्यते । इतस्त्वत्संगमनिमित्तात् तथासुतो वसन्तादिकालात् कुतश्चित्कारणादाजातः सर्वत उत्पन्नः । यद्वा । इत एतल्लोकजनितादमुतो लोकांतरजनिताद्वा कुतश्चिन्निमित्तात्कामात् । कथमिति उच्यते । इयं लोपामुद्रा वृषणं रेतसः प्रवर्तकं मां नी रिणाति । नितरां गच्छतु । किंच धीरं धीमन्तं नियमाद्विचालिनं श्वसन्तं महाप्राणं महाबलमधीरा कातरैषा योषिद्वयति । उपभुङ्क्तां ॥

अथानयोर्दंपत्योः संभोगसंलापं श्रुत्वा तत्प्रायश्चित्तं चिकीर्षुर्दत्तराभ्यामाह । अनयोर्विनियोगः शौनकेनोक्तेः । इमं नु सोममित्वेते द्वे अचौ प्रयतो जपन् । सर्वान्कामानवाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । ऋग्वि० १. २६. इति ॥

इमं नु सोममन्तितो हत्सु पीतमुपं ब्रुवे ।

यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः ॥५॥

इमं । नु । सोमं । अन्तितः । हत्सु । पीतं । उपं । ब्रुवे ।

यत् । सीं । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळतु । पुलुऽकामः । हि । मर्त्यः ॥५॥

--- उपेत्य मनसा प्राप्य प्रार्थयते । किं ब्रवीति उच्यते । यदागो गुर्वोः कामप्रलापश्रवणविषयं पापं
षष्ठम कृतवन्तो वयं तत्तस्मादागसः स सोमः सु सन्ध्यामृच्छतु । सुखयतु । पापजनितदुःखं मा करोत्वित्यर्थः ।
महत्यापमनुभुञ्जमानं प्रार्थनया कथं लुप्यत इति अत आह । हि यस्मान्मर्त्यो मनुष्यः पुलुकामो बह्वकाम-
नावान् । अल्पेनैव कर्मणा बह्वकामानाकालयति । यस्मादेवं तस्मात्परिहरेत्यर्थः । यद्वा । अयमपवर्जनीयतया
प्राप्यत इवेत्याह । पुरुकामो हि खलु मर्त्यः कामहतः सन् कामेन निरुद्ध एव वर्तते । अतस्तयोषत्सेकोऽयुक्तः ।
तच्छब्दश्रवणदोषोऽपि प्रामादिकोऽस्माकं प्राप्तेन सोमेन परिहर्तव्य इत्यर्थः । यद्वा । अयं मन्त्रश्चद्रूपरो
व्याख्येयो मनसोऽभिमानित्वाच्च तस्य पापस्यापि मनस्यैव संभावितत्वात् । अस्मिन्पक्षे ह्यतु पीतं हृदयस्थित-
मित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥

अथ विनियुक्तयोर्मध्ये द्वितीयया सूक्ते षष्ठातिवास्याह ॥

अग्रस्त्यः खनमानः खनिचैः प्रजामपत्यं बलमिच्छमानः ।

उभौ वर्णावृषिस्यः पुपोष सत्या देवेष्वशिषो जगाम ॥ ६ ॥

अग्रस्त्यः । खनमानः । खनिचैः । प्रजामपत्यं । बलं । इच्छमानः ।

उभौ । वर्णौ । ऋषिः । उयः । पुपोष । सत्याः । देवेषु । आऽशिषः । जगाम ॥ ६ ॥

अयमगस्त्यो मनुष्यः खनिचैः फलस्थोत्पादनसाधनैर्यज्ञस्तोत्रादिभिः खनमानः फलमभिमतमुत्पादयन्
प्रजां प्रकर्षेण पुनःपुनर्जायमानमपत्यं कुलस्यापतनसाधनं पुत्रादिकं बलं चेच्छमानः सन् । यद्वा । प्रजां
भुत्वादिरूपां चेच्छन् । ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा महानुभाव उय उन्नयः संसरि संचरन्नप्यपापः सन्नभौ वर्णौ वर्णनी-
यावाकारौ कामं च तपश्च पुपोष । सत्या आशिषो देवेषु देवेषु जगाम । प्राप्तवान् । यतोऽयं महानुभाव-
स्तस्मादस्मान्पातीत्यर्थः ॥ ॥२२॥ ॥२३॥

अथ चतुर्विंशोऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र युवो रजांसितीति दशचं प्रथमं सूक्तमागस्त्यं वैष्टुभं । तुह्यादि-
परिभाषयेदमादिसूक्तपंचकमाश्विनं । युवोर्दशाश्विनं वा इत्यनुक्रमणिका ॥ एतदादीनि तृतीयवर्जितानि पंच
सूक्तानि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे कंदसि विनियुक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । युवो रजांसितीति
पंचानां तृतीयमुद्धरेत् । आ० ४. १५. इति ॥

युवो रजांसि सुयमांसो अश्वा रथो यद्वां पर्यणींसि दीयत् ।

हिरण्यया वां पवयः प्रुषायन्मध्वः पिबंता उषसः सचेथे ॥ १ ॥

युवोः । रजांसि । सुऽयमांसः । अश्वाः । रथः । यत् । वां । परि । अर्णींसि । दीयत् ।

हिरण्ययाः । वां । पवयः । प्रुषायन् । मध्वः । पिबंतौ । उषसः । सचेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विभौ युवोर्युवयोरश्वा रथबोढारो रजांसि रंजकाङ्गीकान् सुयमांसः शोभननियमनाः । लोकत्र-
यसंचारिण इत्यर्थः । कदेति आह । यद्यदा वां रथोऽशीस्वरणीयानभिमतदेशान् परि दीयत् परिगच्छत्
परितो गच्छति वा । तदेत्यर्थः । दीयतिर्गतिकर्मा दीयति तक्तीति तत्कर्मसु पाठात् । किंच रथागमनकाले
वां युवयोः पवयो वज्रा रथनेमयो वा हिरण्यया हिरण्ययाः प्रुषायन् । प्रुष्णंत्यभिमतं । यद्वा । हिरण्ययानि
पवयो मधुपात्राणि वां युवाभ्यामर्थाय । यस्मादेवं तस्माद्युवां मध्वो मधुनो मधुसदृशस्य सोमरसस्य ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सोमरसं पिबंतावास्वादयंतावुषस उषःसंबंधिणि काले सचेथे । यद्वा संगच्छे । अत्र क्रमो न
विवक्षितः । उषःकाल एवागत्य मधुरं सोमरसं पिबतमित्यर्थः ॥

युवमत्यस्याव नक्षथो यद्विपत्नो नर्यस्य प्रयज्योः ।

स्वसा यद्वां विश्वगूर्ती भराति वाजायेट्टे मधुपाविषे च ॥ २ ॥

युवं । अत्यस्य । अवं । नृक्षथः । यत् । विऽपत्मनः । नर्यस्य । प्रऽयज्योः ।
स्वसा । यत् । वां । विश्वगूर्ती इति विश्वऽगूर्ती । भराति । वाजाय । ईष्टे । मधुऽपी ।
इषे । च ॥ २ ॥

हे अश्विनी युवं युवां यदत्यस्यातनशीलस्य सततसंचारिणो विपत्तनो विविधगमनस्य विश्वगमनस्य वा नर्यस्य मनुष्याणां हितस्य प्रयज्योः प्रकर्षेण पूज्यस्य ॥ एतानि कर्मणि षष्ठांशानि ॥ उक्तं रूपं रथमवावसा-
त्तदुदयात्पूर्वं नक्षयः व्याप्तयो देवयजनं गंतुं । किंच यद्यदा हे विश्वगूर्ती सर्वसुखी सर्वदोषहर्त्री वा वां
युवयोः स्वसा स्वस्वस्थानीया स्वयंसारिणी वीषा भराति पीषति स्वदागमनाय प्रभातं करोति । यदा हे
मधुपी मधुरस्य सोमरसस्य पातारौ युवां यजमानो वाजाय बलाय गमनाय वेधे प्रभूतात्नायेद्रे स्तौति ।
तदा रथं प्राप्तुं इत्यर्थः ॥

युवं पय उस्त्रियायामधत्तं पक्कमायामव पूर्यं गोः ।
अंतर्त्यन्ननिनो वामृतप्सू ह्यारो न शुचिर्यजते हविष्मान् ॥ ३ ॥
युवं । पयः । उस्त्रियायां । अधत्तं । पक्कं । आमायां । अवं । पूर्यं । गोः ।
अंतः । यत् । वनिनः । वां । अतप्सू इत्यृतऽप्सू । ह्यारः । न । शुचिः । यजते ।
हविष्मान् ॥ ३ ॥

हे अश्विनी युवं युवामुस्त्रियायां । गोनामितत् । भोगोत्साविष्यां गवि पयोऽधत्तं । आधारयत् । स्थापि-
तवन्ती । तथामायामपक्कायां पक्कं परिपक्कं भोगयोग्यं गोसंबन्धि दुग्धं पूर्यं पूर्यभवं तत्रैवोत्पन्नमवावसादधा-
रयत् । गवि क्षीरसुत्याद्य पुनर्भोगाय पृथक्कृतवन्तावित्यर्थः । यद्यस्मात् हे अतप्सू सत्यस्वरूपी यश्चियहविर्भ-
क्षयितारौ वा हे अश्विनी वां वनिन उदकवत् उदकोपलक्षितहविष्मतो यज्ञस्यांतर्मध्ये हविष्मान् प्रदेयह-
विषा तद्वान् शुचिः शुद्धो यजमानो यजते पूजयति युवां तस्मादेवमकुर्वत् । यदा । यदैवं यजमानः करोति
तदेत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । वनिनो वनसंबन्धिवृषसमूहस्यांतर्मध्ये ह्यारो न चोर इव । स यथा जागरूको वर्तते
तथा यजमानोऽपीत्यर्थः ॥

युवं हं घर्मं मधुमंतमचयेऽपो न क्षोदोऽवृणीतमेधे ।
तव्हां नरावश्विना पश्वइष्टि रथ्येव चक्रा प्रति यंति मध्वः ॥ ४ ॥
युवं । हं । घर्मं । मधुऽमंतं । अचये । अपः । न । क्षोदः । अवृणीतं । एधे ।
तत् । वां । नरौ । अश्विना । पश्वःऽइष्टिः । रथ्याऽइव । चक्रा । प्रति । यंति । मध्वः ॥ ४ ॥

अत्रेतिहासमाहुः । प्रवर्ग्येण प्रचरंतमपिं राक्षसास्तत्र घर्मोऽपातयन् । स च तप्यमानोऽश्विनी तुष्टाव ।
तौ च सुख्या हृष्टमनसावरचतामिति । अपरेऽपी क्षिप्रमपालयतामित्याहुः । हे अश्विनी युवं युवां
मधुमंतं पयोघृतरूपाभ्यां मधुभ्यां तद्वंतं घर्मं दीप्तं प्रवर्ग्येभ्ये सौख्यमिच्छतेऽचय एतन्नाम्ने महर्षेभ्ये क्षोदः
क्षोदांसि खोद्यमानान्यपो नोदकानीवावृणीतं । अवारयत् । श्रीष्ट्यं शैत्यमुखं कृतवन्ती । तप्तघर्मसकाशाशान्नि-
तवानित्यर्थः । यदा । अचये क्षोदः । उदकनामितत् । तत्स्थं शैत्यं लक्ष्यते । अपः क्षोदो न । अप इति षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । उदकानां शैत्यं यथा भवति तद्वत् । पश्चांतरे तु घर्मं दीप्तमपिं मधुमंतं कृत्वावृणीतं । सुखयतमि-
त्यर्थः । तथा च मंत्रांतरं । तप्तं घर्ममोम्यावंतमचये । अ० १. ११२. ७. इति । तत्तस्मात् यस्मादेवं तस्मात् हे
नरी नेतारी नराकारौ वाश्विनाश्विनी वां युवाभ्यां पश्वइष्टिः । पशुरित्यभिर्नाम । अपिः पशुरासीदित्या-
दिश्रुतेः । तै० सं० ५. ७. २६. । यदा । पशुप्रियत्वात्पशुरित्युच्यते । तस्मादेरिष्टिर्भवति । अपौ यागः सर्वो युष्मदर्थं

प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा । पशुसाधो यागो युवाभ्यां प्रवर्तत इति शेषः । आश्विनं ध्रुवखलाममा लभेत यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत् । तै० सं० २. १. १०. १. । इत्यादिनाप्यश्विभ्यां पशुर्विहितः । तथा मध्वो मधुसदृशः सोमरसा अपि युवाभ्यां प्रति यंति । अमिगच्छंति । तत्र वृष्टांतः । रथेव चक्रा रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राणीव । तानि यथा प्रवणदेशमभिगच्छंति तद्वत् ॥

आ वां दानाय ववृतीय दस्ना गीरोहेण तौग्यो न जित्रिः ।

अपः क्षोणी संचते माहिना वां जूर्णां वामस्युरंहसो यजत्रा ॥ ५ ॥

आ । वां । दानाय । ववृतीय । दस्ना । गोः । ओहेन । तौग्यः । न । जित्रिः ।

अपः । क्षोणी इति । संचते । माहिना । वां । जूर्णः । वां । अस्युः । अंहसः । यजत्रा ॥ ५ ॥

हे दस्ना शत्रुणासुपषपयितारावश्विनी वां युवयोर्दानायास्सदभिमताय युवाभ्यां वाहयितुमा ववृतीय । आवर्तयामि यागदेशं ॥ वृतेरतर्भावितर्ष्यर्थस्येदं ॥ केन साधनेनेति तदुच्यते । गोः स्तुतिरूपाया वाच ओहेन वहनेन साधनेन । यद्वा । आवर्तनकाल उच्यते । गोर्मेत्या उपसो वहनेन । जित्रिर्जीर्णो जयशीलो वा तौग्यो न तुयाख्यस्य राक्षः पुत्रो भुञ्जुरिव । स यथा शत्रुभिः संताड्य समुद्रे पातितो युवां परितोष्य स्वोद्धाराय स्वसमीपमानयत तद्वदित्यर्थः । इयमाख्यायिका तुयो ह । ऋ० १. ११६. ३. । भुञ्जुमंहसः पिपृथः । ऋ० १०. ६५. १२. । नासत्या भुञ्जुं । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिषु प्रसिद्धा च । किमाश्वर्यमहमावर्तयामीति । किंत्वपः क्षोणी । अप इत्यंतरिक्षनाम । क्षोणीति पृथिवीनाम । यावापृथिव्यावपि वां युवयोर्माहिना माहात्म्येन युवयोः प्रसादेन सर्वोपकारिण्याविति ख्यातिं सर्वप्रदेशव्यापित्वं वा संचते । सेवते प्रत्येकं । यद्वा । वां माहिना यजमानो यावापृथिव्यौ संचते । किंच हे यजत्रा यष्ट्व्यौ प्रसादाद्यमृषिजूर्णौ जरया जीर्णागः ससंहसः पापाञ्जरालक्षणात्ममुच्यानुश्चिरकालव्याप्तो दीर्घजीवी भूयात् । यद्वा । हे यजत्रा वां प्रसादाञ्जूर्णौ जीर्णौ यजमानोऽंहसो दुरितस्य हंचीरप उक्तलक्षणांनि सोमरसरूपास्युदकानि क्षोणी क्षोण्यां ॥ सप्रम्यर्थे प्रगृह्यं ॥ भूम्यां चिरकालमनुव्याप्तः सन् माहिना माहात्म्येन संचते । द्वितीयो वामित्ययमादरार्थः ॥ ॥ २३ ॥

नि यद्युवेथे नियुतः सुदानू उप स्वधाभिः सृजथः पुरंधिं ।

प्रेषद्वेषद्वतो न सूरिरा महे ददे सुव्रतो न वाजं ॥ ६ ॥

नि । यत् । युवेथे इति । निऽयुतः । सुदानू इति सुऽदानू । उप । स्वधाभिः । सृजथः । पुरंधिं ।

प्रेषत् । वेषत् । वातः । न । सूरिः । आ । महे । ददे । सुऽव्रतः । न । वाजं ॥ ६ ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनी यद्यदा नियुतोऽश्वात्नि युवेथे नियुजाथे नियोजयथः ताभिरस्वद्वयस्यगमनाय संयुक्तौ भवथः तदा स्वधाभिरस्वत्कारणैरुदकैर्वा पुरंधिं बहूनां धान्नीं पृथिवीमुप सृजथः । एवं च सति सूरिः स्तोतायं यजमानो वातो न वायुरिव तद्वत् क्षिप्रं युवां प्रेषत् । तर्पयतु । वेषत् । व्याप्तोतु । कामयतां वा ॥ प्रीणतिर्वन्तेषु लेटि रूपे ॥ अनंतरं सुव्रतो नातिप्रशस्तोष्मादिकर्मवानिव वाजमन्नं महे महत्त्वायायं यजमान आ ददे । आदत्ते । स्वीकरोति ॥ आडो दोऽनास्वविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । यद्वा । ह्रांसे लिटि रूपं ॥ स्वीकृत्य स्वमहत्त्वाय युवामेव तर्पयत्वित्यर्थः ॥

वयं चिद्धि वां जरितारः सत्या विपन्यामहे वि पणिहितावान् ।

अथा चिद्धि अश्विनावनिंद्या पाथो हि अषा वृषणावन्तिदेवं ॥ ७ ॥

वयं । चित् । हि । वां । जरितारः । सत्याः । विपन्यामहे । वि । पणिः । हितऽवान् ।

अथ । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनिंद्या । पाथः । हि । स्म । वृषणौ । अन्तिऽदेवं ॥ ७ ॥

वयं चिद्धि वयमपि जरितारस्तव स्रोतारः सत्याः सत्यफलाः संतो विपन्यामहे । विविधं सुमः । पणिः पणाधारो द्रोणकलशो वि हितवान् । स्थापितरसवानासीत् । यद्वा । पणिविण्णुब्धकोऽयष्टा हितवान्नि-
यतधनो धनाढ्योऽप्ययष्टा वि । विद्युज्यतां ॥ उपसर्गश्रुतेयोम्यक्रियाधाहारः ॥ अथापि च चिद्धि ष्म । एते
त्रयः पूरणाः । हे अश्विनावनिवा । प्रशस्वनामितत् । हे प्रशस्वी वृषणी हे कामानां वर्षितारौ युवामन्तिदेवं
देवानामन्तिके पाथः । सोमं पिबथः । यद्वा । अन्तिके वर्तमानं देवान्प्राप्नुवानं सोममिति योज्यं ॥

युवां चिद्धि ष्माश्विनावनु द्यून्विरुद्रस्य प्रस्रवणस्य सातौ ।

अगस्त्यो नरां नृषु प्रशस्तः काराधुनीव चितयत्सहस्रैः ॥८॥

युवां । चित् । हि । स्म । अश्विनौ । अनु । द्यून् । विरुद्रस्य । प्रस्रवणस्य । सातौ ।

अगस्त्यः । नरां । नृषु । प्रशस्तः । काराधुनीऽइव । चितयत् । सहस्रैः ॥८॥

हे अश्विनौ युवां । चिद्धि ष्मेति त्रयः पूरणाः । अनु द्यून् प्रतिदिनं विरुद्रस्य विशिष्टोष्णरूपदुःखद्रावणस्य
विविधरोक्ष्यमाणद्रवणवतो वा प्रस्रवणस्य वृथ्युदकसंस्थास्य सातौ लाभे निमित्तभूति सत्यगस्त्य एतन्नामा
महर्षिर्नरां नेतृणां कर्मनिर्वाहकानां मनुष्याणां नृषु येषु तादृशा मनुष्याः संति तेषु प्रशस्तः प्रशस्ततरोऽयं
सहस्रैरपरिमितैः स्रोत्रैश्चितयत् । चेतयति । स्तुत्या प्रबोधयति । तत्र दृष्टान्तः । काराधुनीव । कारा शब्दः ।
तस्य धूनयितोत्पादयिता शंखादिः स इव । यद्वा । एतदप्यगस्त्यविशेषणं । कारः शब्दयिता होत्रादिः । तस्य
धुनिः कंपयिता प्रेरक इव । इवेति संप्रत्यर्थे । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग इति निरुक्तं । ७. ३१. ॥

प्र यद्द्वेधे महिना रथस्य प्र स्यद्रा याथो मनुषो न होता ।

धत्तं सूरिभ्य उत वा स्वश्व्यं नासत्या रयिषाचः स्याम ॥९॥

प्र । यत् । वहैधे इति । महिना । रथस्य । प्र । स्यद्रा । याथः । मनुषः । न । होता ।

धत्तं । सूरिऽभ्यः । उत । वा । सुऽश्व्यं । नासत्या । रयिऽसाचः । स्याम ॥९॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य गमनसाधनस्य महिना महत्त्वेन यद्यस्मात्प्र वहैधे धारयथो यत्तं । यद्वा ।
रथस्य स्वर्गगमनसाधनस्य यागस्य धुरं वहतः । तथा हे स्यद्रा स्यंदनशीली युवां याथः । गच्छथः । स्वस्थानं
यत्प्रारंभ आगच्छथः यत्प्रसमाप्ती पुनर्गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । मनुषो होता मनुष्यस्य यजमानस्य होता यथा
यत्प्रारंभ आगच्छति कर्मणि निर्वृत्ते पुनरपगच्छति तद्वत् । आगमनसमये सूरिभ्यः स्रोत्रुभ्यो धत्तं । धारयतं
फलं । उत वा स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं धत्तं । नासत्या । सत्सु भवी सत्यी । न असत्यी नासत्यी । हे तादृशी
त्वदनुयहाद्रयिसाचो धनसमवायिनः स्याम । भवेम ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम स्तोमैरश्विना सुविताय नथ्यं ।

अरिष्टनेमिं परि द्यामियानं विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥१०॥

तं । वां । रथं । वयं । अद्य । हुवेम । स्तोमैः । अश्विना । सुविताय । नथ्यं ।

अरिष्टऽनेमिं । परि । द्यां । द्यानां । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥१०॥

हे अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधिनं शीघ्रगमनेन स्तुत्यं रथं वयमगस्त्या अद्यास्मिन्सुखेऽहनि
ऊवेम । आहुयेम । केन साधनेनेति उच्यते । स्तोमैः स्तोत्रैः । किमर्थं । सुविताय सुप्तु प्राप्तये । कीदृशं । नथं
स्तुत्यं नूतनं वा तथारिष्टनेमिमहिंसितचक्रवलयं यां परीयानं बुलोकस्य परितो गच्छंतं । विद्यामेत्यादि
गतं ॥ ॥२४॥

म० १. अ० २४. सू० १८१.]

॥ द्वितीयोऽष्टकः ॥

७६३

कदु प्रेषाविति नवर्षं द्वितीयं सूक्तमागच्छं वैष्टुभमाश्रिनं । कदु नवित्त्वमुक्तांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्रिनश्शस्त्रयो-
र्विनियोगः पूर्वसूक्त एवोक्तः ॥

कदु प्रेषाविषां रयीणामध्वर्यता यदुन्निनीथो अपां ।

अयं वां यज्ञो अकृत प्रशस्तिं वसुधितिं अवितारा जनानां ॥ १ ॥

कत् । ऊं इति । प्रेषौ । इषां । रयीणां । अध्वर्यता । यत् । उन्ऽनिनीथः । अपां ।

अयं । वां । यज्ञः । अकृत । प्रऽशस्तिं । वसुधितिं इति वसुऽधिति । अवितारा ।
जनानां ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रेषौ प्रियतमौ वां युवां कदु कदा भविष्यति इषामिष्यमाणानामन्नानां रयीणां धनानां ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नानि धनानि चोन्ननीथः ऊर्ध्वं प्रापयथः अध्वर्यताध्वरं पारयितुमिच्छंती युवामपां
वृष्युदकानां वृष्युदकानि चोन्ननीथः उत्कृष्टमधः प्रापयथ इति यत्तत्कदा । कस्मादेवमुच्यत इति उच्यते ।
अयं यज्ञोऽस्माभिरनुष्ठीयमानो वां युवयोरिव प्रशस्तिं प्रशंसां स्तुतिमकृत । करोति । यज्ञे शंसनीयानि
शस्त्राणि युवामेव प्रशंसंतीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् हे वसुधिति वसुनो धनस्य धातारी वसव्यकर्माणी तथा
हे जनानामवितारापुक्तालक्षणी युवां कदाज्ञानां धनानां च दातारी भवथ इति ॥

आ वामश्वासः शुचयः पयस्या वातरंहसो दिव्यासो अत्याः ।

मनोजुवो वृषणो वीतपृष्ठा एह स्वराजो अश्विना वहंतु ॥ २ ॥

आ । वां । अश्वासः । शुचयः । पयऽपाः । वातऽरंहसः । दिव्यासः । अत्याः ।

मनऽजुवः । वृषणः । वीतऽपृष्ठाः । आ । इह । स्वऽराजः । अश्विना । वहंतु ॥ २ ॥

अश्विनौ शोभनाश्वयुक्ती वां युवामश्वासो युष्मदीया इहास्मिन्यन्न आ वहंतु । प्रापयंतु । अश्विष्टान्यश्च-
विशेषणानि । कीदृशास्ते । शुचयः शुद्धा दीप्ता वा पयस्या वृष्युदकस्य पातारः वातरंहसो वायुवेगाः दिव्या
दिविभवाः अत्या अतनशीलाः मनोजुवाः मनोजवाः वृषणो वर्षकाः । युवान इत्यर्थः । वीतपृष्ठाः क्रांतपृष्ठाः ।
वपुष्मंत इत्यर्थः । स्वराजः स्वयमेव राजमानाः । ईदृशा भवंतु ॥

आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान्सृप्रवंधुरः सुविताय गम्याः ।

वृष्णः स्यातारा मनसो जवीयानहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥ ३ ॥

आ । वां । रथः । अवनिः । न । प्रवत्वान् । सृप्रऽवंधुरः । सुविताय । गम्याः ।

वृष्णः । स्यातारा । मनसः । जवीयान् । अहंऽपूर्वः । यजतः । धिष्ण्या । यः ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रेऽश्व्याजेनाश्विनोरागमनमुक्तं । अनेन रथव्याजेनोच्यते । हे धिष्णोन्नतस्थानार्ही स्यातारा स्वर-
थाधिष्ठानी वां युवयोर्यो रथोऽस्ति स सुविताय शोभनफलाया गम्याः । अस्मद्यज्ञमागच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥
कीदृशो रथ इति स विशेष्यते । अवनिर्न प्रवत्वान् भूमिरिवात्वंतविक्षारवान् सृप्रवंधुरो विस्तीर्णपुरोभागः
वृष्णो वर्षकस्याश्वस्य मनसोऽपि जवीयान् । मनोवेगवानित्यर्थः । अहंपूर्वोऽहंकारपूर्वो मनस्वी वात्युदारः
यजतो यष्टव्यः । ईदृशो रथ आगच्छतु ॥

इहेह जाता समवावशीतामरेपसा तन्वाऽ नामभिः स्वैः ।

जिष्णुर्वामन्यः सुमस्तस्य सूरिर्दिवो अन्यः सुभगः पुत्र ऊहे ॥ ४ ॥

इहऽइह । जा॒ता । सं । अ॒वा॒व॒शी॒तां । अ॒रे॒प॒सा । त॒न्वा । ना॒मऽभिः । स्वैः ।

जिष्णुः । वां । अ॒न्यः । सुऽम॒ख॒स्य । सू॒रिः । दि॒वः । अ॒न्यः । सुऽभ॒गः । पु॒त्रः । ऊ॒हे ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां समवावशीतां । सह सम्यक्त्वा पुनःपुनः स्तूयेथे कामयेथां वा यज्ञं ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ कोदृशी युवां । इहेह जाता । उभाभ्यामिहशब्दाभ्यां मध्यमोक्तमस्थाने उच्यते । तयोः संभूती । चंद्रसूर्येणेति यावत् । सूर्याचंद्रमसावित्येके । नि० १२. १. इति निरुक्तं । अरेपसापापी । आथर्वणस्य गुरोः शिरस्क्रेदनादिना पापलेपरहिताविति भावः । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽस्थं शिरः प्रत्येरयत् । ऋ० १. ११७. २२. इत्यादिमंत्रवर्णात् । केन हेतुनेति उच्यते । तन्वा शरीरेण शरीरसीदयेण निमित्तेन स्वैर्नामभिः स्वीचैर्माहात्म्यविशिष्टैराश्विनौ नासत्यावित्यादिभिरपि । रमणीयशरीरवत्त्वात्प्रहिमोपेतनामवत्त्वाच्च हेतोः संस्तूयेथे इत्यर्थः । यद्वा । अरेपसा तन्वेति योज्यं । उक्तप्रकारेण गुणशिरस्क्रेदादप्यपि शीर्षेण तादृक्प्रवृत्तव्यपनेनेति यावत् । किंच वां युवयोरन्य एको मध्यमस्थांतरिचस्य पुत्रस्थानीयः सोमो जिष्णुर्जयशीलः सुमखस्य शोभनयज्ञस्य सूरिः प्रेरयिता सन्नूहे । वहति । विश्वं जगद्धारयति । चंद्रात्मनस्तस्योदये सति ह्योषधिवनस्यत्यादयो वर्धन्ते । अन्योऽपर उन्नतस्थानो दिवो बुलोकस्य पुत्रः पुत्रस्थानीय आदित्यः सुभगः शोभनररिमरूपधन ऊहे । वहति । कृत्स्नमेवं पुथग्जगन्निर्वाहकौ महानुभावौ युवां सह स्तूयेथे । अत्र निरुक्तं । इहेह जाती संस्तूयेथे पापिनालिप्यमानया तन्वा नामभिश्च स्वैर्जिष्णुर्धामन्यः सुमहतो बलस्त्वेरयिता मध्यमो दिवोऽन्यः सुभगः पुत्र उद्यत आदित्यः । नि० १२. ३. इति ॥

प्र वाँ नि॒चे॒रुः क॒कुहो व॒शाँ अ॒नु पि॒शंग॑रूपः स॒दनानि॑ ग॒म्याः ।

ह॒री अ॒न्यस्य॑ पी॒पय॑त॒ वाजै॑र्म॒थ्ना रजा॑स्यश्वि॒ना वि॒ घोषैः ॥ ५ ॥

प्र । वां । नि॒चे॒रुः । क॒कुहः । व॒शान् । अ॒नु । पि॒शंग॑रूपः । स॒दनानि॑ । ग॒म्याः ।

ह॒री इति॑ । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त । वाजैः । म॒थ्ना । रजा॑सि । अ॒श्वि॒ना । वि॒ घोषैः ॥ ५ ॥

हे अश्विनाश्विनौ वां युवयोर्मध्येऽन्यस्यैकस्य ककुहः श्रेष्ठः पिशंगरूपो हिरण्यरूपः पीतवर्णो वा बज्रभिरचायवयवैर्निरूप्यमाणो वा रथो वशाननु कामाननुलस्य यथाकामं । अस्वयज्ञागमनेच्छेत्यर्थः । यद्वा । वशान् स्वाधीनाः ककुहो दिशो दिगंतरालानुक्रमेण नीचेऽक्षैश्चरन् स्वस्थानाद्देवयजनमुखं गच्छन् । सदनान्यस्मयागृहाणि प्र गम्याः । प्रकर्षेण गच्छतु ॥ पुरुषव्यत्ययः ॥ अत्र यथाप्यन्यसेति नोक्तं तथाप्युत्तरवाक्ये तथोक्तत्वाद्वापि लभ्यते । अन्यस्य युवयोरन्यतमस्य हरी अथौ रजांसि लोकाः । अत्र लोकशब्दो जनवाचकः । ते यजमानरूपा जना इत्यर्थः । ते च मथ्ना प्रमथनेनालोडनेन निष्पादितैर्वाजैरज्ञैरामिषादिरूपैर्घोषैः स्तुतिभिश्चाङ्गानादिशब्दविशिष्टैर्वा पीपयंत । आप्याययति ॥ ॥ २५ ॥

प्र वाँ श॒र॒त्वा॒न्वृष॑भो न नि॒ष्वाट् पूर्वी॑रिषश्चरति॒ मध्वं॑ इ॒णान् ।

ए॒वैर॑न्यस्य॑ पी॒पय॑त॒ वाजै॑र्वे॒षंती॑रु॒ध्वा न॒द्यौ न॒ आगुः॑ ॥ ६ ॥

प्र । वां । श॒र॒त्वा॒न् । वृष॑भः । न । नि॒ष्वाट् । पूर्वीः । इ॒षः । च॒रति॑ । मध्वः । इ॒णान् ।

ए॒वैः । अ॒न्यस्य॑ । पी॒पय॑त । वाजैः । वे॒षंतीः । ऊ॒र्ध्वाः । न॒द्यौः । नः । आ । अ॒गुः ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवयोरन्यतमो मध्यमस्थानः शरत्वाञ्छरणवान् मेघवृषपर्णादीनां विशरत्तावान् । अथवा बज्रसंवत्सरः पूर्वतनो नित्य इत्यर्थः । वृषभो न । वर्षतिवेन्द्रः । स इव शत्रूणां निष्वास्त्रिःसारयिता सन् पूर्वीर्बद्धीः पुरातनीर्वेषोऽज्ञानि सस्यादीन्युद्दिश्य प्र चरति । प्रकर्षेण गच्छति । मध्यमस्थानश्चंद्र इति पक्षे शरत्वाञ्छरत्काश्वान् । तस्मिन्नूतौ हि चंद्रः संगद्यो भवति । तेन च तृणगुष्मीषध्यादीनि वर्धति । स किमर्थमेवं

करोतीति उच्यते । मध्व इष्णुः मधुसो मधुसदृशस्य हविषः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ हविरिच्छन् । तदर्धमेवं करोति ।
तथान्यस्योत्तमादित्यस्त्रैवैः कामिर्गमनेर्वा निमित्तभूतेः पीपयंत । आप्याययति हविर्भिर्यजमानाः । तुष्टेन तेन
प्रेरिता वेधंतीर्थःपयंतीरुध्वा उन्नता उत्तीरा नद्यो न गदनशीला यथा नोऽस्मदर्थमागुः आगच्छति ॥

असर्जि वां स्थविरा वेधसा गीर्वाञ्छे अश्विना चेधा क्षरंती ।

उपस्तुताववतं नाधमानं यामन्नयामञ्छृणुतं हवै मे ॥ ७ ॥

असर्जि । वां । स्थविरा । वेधसा । गीः । वाञ्छे । अश्विना । चेधा । क्षरंती ।

उपऽस्तुतौ । अवतं । नाधमानं । यामन्न । अयामन्न । शृणुतं । हवै । मे ॥ ७ ॥

हे वेधसा विधातारावश्विनी वां युवयोर्वाञ्छे वृद्धे स्त्रिये निमित्तभूते सति गीः स्तुतिरूपा वागसर्जि ।
क्षयति । कीदृशी सा । स्थविरात्यंतं स्थिरा नित्या वेदमयी चेधा मंचादिभेदेन चिप्रकारा क्षरंती युवां
गच्छंती । ईदृशी स्तुतिः कृतेत्यर्थः । तथोपस्तुतौ संती नाधमानमभिमतफलं याचमानमवतं । रक्षतं तर्पयतं
वा । किंच यामन्मनेऽयामन्नमने च हवमाह्वानं शृणुतं ॥

उत स्या वां रुशंतो वप्ससो गीस्त्रिर्बर्हिषि सदसि पिन्वते नृन् ।

वृषा वां मेघो वृषणा पीपाय गोर्न सेके मनुषो दशस्यन् ॥ ८ ॥

उत । स्या । वां । रुशंतः । वप्ससः । गीः । त्रिऽबर्हिषि । सदसि । पिन्वते । नृन् ।

वृषा । वां । मेघः । वृषणा । पीपाय । गोः । न । सेके । मनुषः । दशस्यन् ॥ ८ ॥

हे अश्विनी वां युवयो रुशंतो दीप्तस्य वप्ससो रूपस्त्रिव वपुषो वा ख्यापयित्री गीः स्तुतिवाक् चिर्बर्हिषि
त्रिधात्वास्तीर्णबर्हिषि सदसि यागसदने नृन् कर्मनेतृन्स्नान्पिन्वते । आप्याययति आप्याययतु वोचितप्रदाना-
दिना । केन प्रकारेण उच्यते । हे वृषणा वर्षितारौ कामानां वां युवयोः स्वभूतो मेघः सेक्ता जलदः प्रदान-
विशेषो वा वृषा वर्षकः सन् मनुषो मनुष्यान् प्रति दशस्यन् प्रयच्छन् पीपाय । आप्याययति । आप्यायने
दृष्टांतः । गोर्न सेके उदकसेक इव श्रांतनात्सेक उदकस्त्रिव । तद्यथाप्याययति तद्वदित्यर्थः । यद्वा । नेति संप्रत्यर्थे ।
गोददकस्य सेके निमित्तभूते सति पीपायति संबंधः ॥

युवां पूषेवाश्विना पुरंधिरग्निमुषां न जरते हविष्मान् ।

हुवे यद्वा वरिवस्या गृणानो विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ९ ॥

युवां । पूषाऽइव । अश्विना । पुरंधिः । अग्निं । उषां । न । जरते । हविष्मान् ।

हुवे । यत् । वां । वरिवस्या । गृणानः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी युवां पुरंधिर्वज्रप्रभः पूषेव पोषक इव हविष्मान् हविर्युक्तो जरते । स्तौति । यद्वा । पुरंधि-
र्वज्रनां धारयित्री पूषेव पृथिवीव ॥ द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ तां यथा स्तौति तद्वत् । किमिव । अग्निमुषां न ।
अग्निमुषसं च यथा तथा युवामपि । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विनक्रतुवदापियोषस्ययोरपि सन्नावादिति
भावः । कर्देति आह । यद्यदा वरिवस्या वरिवस्यया परिचर्यया युक्तो गृणानः स्तोता स्तौति तदा यजमानो
ऽपि जरत इत्यर्थः । विद्यामेत्यादि गतं ॥ २६ ॥

अभूदिदमित्यष्टर्चं तृतीयं भूक्तमाश्विनं जागतं । अवविहमिति षष्ठी तद्वां नरा नासत्यावित्यष्टमी चोभे
त्रिष्टुभौ । अभूदिदमष्टौ षष्ठ्यं चिष्टुभावित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छंदस्यस्य विनि-
योगः । तथा च सूचितं । अभूदिदं यो वां परिज्जेति त्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥

अभूदिदं वयुनमो षु भूषता रथो वृषण्वान्मदता मनीषिणः ।
 धियंजिन्वा धिष्यां विशपलावसू दिवो नपाता सुकृते शुचिं व्रता ॥ १ ॥
 अभूत् । इदं । वयुनं । ओ इति । सु । भूषत । रथः । वृषण् ऽवान् । मदत । मनीषिणः ।
 धियं ऽजिन्वा । धिष्यां । विशपलावसू इति । दिवः । नपाता । सुकृते ।
 शुचिं ऽव्रता ॥ १ ॥

हे मनीषिणो मनस्विणो मेधाविन ऋत्विजः अस्माकमिदं वयुनं प्रज्ञानमभूत् । उत्पन्नं । कीदृशं तदिति उच्यते । वृषण्वानमिमतवर्षणवान्नथोऽश्विनोः संबन्धी गमनसाधनो रथ आगत इति शेषः । तस्त्वावश्विनावो षु भूषत । ओ इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सुष्वाभूषत । अभिसुखा भवत स्तोतुं । तादृशी महानुभाववश्विनौ मदत ॥ अंतर्भावितर्षण्योऽयं ॥ मदयत । संभावयत । अश्विनौ विशेथि । सुकृते सुष्ठु कृतवन्ते मह्यं धियंजिन्वा कर्मणो बुद्धेर्वा प्रीणयितारी धिष्या धिषणाहीं सुखी विशपलावसू विशां प्रजानामस्माकं पालयितृधनी विशपलाख्यायाऽऽङ्गजंघाया हिरण्यजंघाप्रदानेन तथाभूतौ । सद्यो जंघामायसीं विशपलाये । ऋ० १. ११६. १५ । इत्यादिनिगमः । दिव आदित्यस्य नपाता नपारौ नपातयितारौ वा शुचि-व्रता दीप्तकर्माणी । ईदृशावश्विनौ मदत ॥

इंद्रतमा हि धिष्यां मरुत्तमा दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा ।
 पूर्णं रथं वहेथे मध्व आचिंतं तेन दाश्वंसमुप याथो अश्विना ॥ २ ॥
 इंद्रऽतमा । हि । धिष्यां । मरुत्ऽतमा । दस्रा । दंसिष्ठा । रथ्या । रथिऽतमा ।
 पूर्णं । रथं । वहेथे इति । मध्वः । आऽचिंतं । तेन । दाश्वंसं । उप । याथः । अश्विना ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवामिंद्रतमा हीश्वरतमौ खलु । एवं प्रतिविशेषणं हिः संबन्धः । तथा धिष्या सुख्यहीं मरुत्तमा मरुद्देशगामिनी मितरागिणी मितराविणी वा दस्रोपक्षपयितारी शत्रूणां दंसिष्ठातिशयक-माणी रथ्या रथाहीं रथवंती रथितमा । रथिनो नेतारः । तेषां श्रेष्ठी । रथीरध्वराणां । ऋ० ८. ११. २ । इति नेतृपरतया व्याख्यातत्वात् । ईदृशी युवां मध्वो मधुसदृशस्त्रोदकस्यामृतस्य वा पूर्णं पूरितमाचितं सर्वतः संनद्धं रथं वहेथे । नयथः । तेनोक्तगुणविशिष्टेन रथेन हे अश्विनाश्विनौ उक्तगुणविशिष्टौ संतावुप याथः । यज्ञमभिप्राप्तुथः ॥

किमच दस्रा कृणुथः किमासाथे जनो यः कश्चिदहविर्महीयते ।
 अति क्रमिष्टं जुरतं पणेरसुं ज्योतिर्विप्राय कृणुतं वचस्यवे ॥ ३ ॥
 किं । अचं । दस्रा । कृणुथः । किं । आसाथे इति । जनः । यः । कः । चित् । अहविः । महीयते ।
 अति । क्रमिष्टं । जुरतं । पणेः । असुं । ज्योतिः । विप्राय । कृणुतं । वचस्यवे ॥ ३ ॥

हे दस्रोपक्षपयितारौ युवामचास्मिन्नगुथे किं कृणुथः । कुरुथः । हविषोऽभावादिति भावः । तत्रैव किमासाथे । किं तिष्ठथः । अचेत्युक्तं कुचेत्याह । यः कश्चिज्जनो जन्मवानहविर्यज्ञार्थहवीरहितो महीयते पूज्यते स्वयं न युष्मान् पूजयति । तं जनमति क्रमिष्टं । पराभूय तिष्ठतं । न केवलमतिक्रममाचं किंतु पणैर्वणिग्भूतस्य लुब्धकस्यायशुस्तस्मान् प्राणं जुरतं । अहंसिष्टं । अनीनशतं । विप्राय मेधाविने वचस्यवे वचसः स्तोत्ररूपस्य युवाभ्यामिच्छते मह्यं ज्योतिः कृणुतं । युष्मद्यजनविषयज्ञानं कुरुतं ॥

जंभयंतमभितो रायंतः श्रुनो हंतं मृधो विदधुस्तान्यश्विना ।
 वाचंवाचं जरितू रत्निनीं कृतमुभा शंसं नासत्यावतं मम ॥४॥
 जंभयंतं । अश्वितः । रायंतः । श्रुनः । हंतं । मृधः । विदधुः । तानि । अश्विना ।
 वाचंऽवाचं । जरितुः । रत्निनीं । कृतं । उभा । शंसं । नासत्या । अश्वितं । मम ॥४॥

हे अश्विनी रायतो निदितं शब्दयतोऽस्माहंतुमागच्छतो वा श्रुनः श्वसहृशानभितो जंभयंतं । नाशयंतं । तथा मृधक्षिपां संग्रामान् संग्रामं कुर्वतो वा हंतं । मारयंतं । तानि हननोपायान्विदधुः । जानीथः । किंच जरितुषुष्मान् खीतुर्वाचं वाचं तां तां स्तुतिलक्षणां वाचं रत्निनीं कृतं । सर्वात्मपि स्तुतिं रमणीयफलवतीं कुर्वतं । हे नासत्या सत्यभूती युवामुभोमी मम मदीयां शंसं स्तुतिमवतं । रक्षतं ॥

युवमेतं चक्रयुः सिंधुषु भ्रवमात्मन्वंतं पक्षिणं तौग्याय कं ।
 येन देवत्रा मनसा निरूहयुः सपन्ननी पेतयुः क्षोदसो महः ॥५॥
 युवं । एतं । चक्रयुः । सिंधुषु । भ्रवं । आत्मन्ऽवंतं । पक्षिणं । तौग्याय । कं ।
 येन । देवऽत्रा । मनसा । निःऽऊहयुः । सुऽपन्ननि । पेतयुः । क्षोदसः । महः ॥५॥

हे अश्विनी युवं युवां सिंधुषु समुद्रोदकेष्वेतं भ्रवं प्रसिद्धं स्तुतिसाधनं भ्रवं नावमात्मन्वंतं दाढीवंतं पक्षिणं पक्षवन्नतिसाधनरथवंतं तौग्याय तुयनाम्नो राज्ञः पुत्राय भुञ्जुनाम्ने राज्ञे कं सुखकरं चक्रयुः । तौग्यो भुञ्जु राजा समुद्रवर्ती ससेनः परचक्रं प्रमथितुं प्रस्थितः । तं प्रतीपबलान्यागत्यापातयन् । स च प्रसादफलकराश्विनीं स्तुत्वा स्वात्मानं ररचेत्ययमितिहासो ब्रह्मधा पूर्वं प्रपंचितः । यद्वा । कमिति पूरणः । तस्य जलसंचारिरथस्य सहायमुताःषड्भ्रत्रथादीनकुर्वतमित्यर्थः । अयमर्थसु तमूहयुर्नोभिः । ऋ० १. ११६. ३. । घतसो नावः । ऋ० १. १२२. ६. । चिमी रथैः । ऋ० १. ११६. ४. । इत्यादिमंचांतरेषु प्रसिद्धः । येन युष्महृत्तेन भ्रवेण देवत्रा देवेषु मध्ये मनसानुयहयुक्तया बुद्ध्या । येन मनसेति वा योज्यं । निरूहयुः निर्गमनं कुर्वयः । तथा सुपन्ननि शोभनपतनं यथा भवति सुपतनी वा युवां महो महतः क्षोदसः । उदकनामितत् । उदकाप्येतयुः । तद्धः पतथ उत्तरीतुं ॥ ॥२७॥

अवविद्धं तौग्यमप्स्वपंतरनारंभणे तमसि प्रविद्धं ।
 चतस्रो नावो जठलस्य जुष्टा उदश्विभ्यामिषिताः पारयन्ति ॥६॥
 अवऽविद्धं । तौग्यं । अपऽसु । अंतः । अनारंभणे । तमसि । प्रऽविद्धं ।
 चतस्रः । नावः । जठलस्य । जुष्टाः । उत् । अश्विऽभ्यां । इषिताः । पारयन्ति ॥६॥

अप्स्वतमध्येऽवविद्धमवसाच्छत्रुभिः पातितमनारंभणेऽनालंबन आलंबनरहिते तमसि । तमोवत्तमः । वृष्टिश्चासादिप्रतिबंधके जलमध्ये प्रविद्धं प्रकर्षेण पीडितं तौग्यं भुञ्जुं जठलस्य जठरवदुदकधारकस्य मध्ये जुष्टाः सेविताः । यद्वा ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ जठरं प्राप्ता अंतर्जलं प्रविष्टाः । अश्विभ्यामिषिताश्चतस्रो नाव उत्पारयन्ति । उत्तारयन्ति । प्रापयन्ति ॥

कः स्विबृष्टो निष्ठितो मध्ये अर्णसो यं तौग्यो नाधितः पर्येषस्वजत् ।
 पर्णो मृगस्य पतरौरिवारभ उदश्विना ऊहयुः श्रोमताय कं ॥७॥

कः।स्वित्।वृक्षः।निःऽस्थितः।मध्ये।अर्णैः।यं।तौग्यः।नाधिः।परिऽअसंस्वजत्।
पर्णा।मृगस्य।पतरोऽइव।आऽरभे।उत्।अश्विनौ।ऊह्युः।श्रोमताय।कं॥७॥

कः स्वित् कश्चिदनुयाहको वृक्षो वृषविकारो रथः । विकारि प्रकृतिशब्दः । यद्वा । संस्वाभिप्रायमेतत् ।
सोचाख्यो वृष इत्यर्थः । कीदृशो रथः । निष्ठितो निश्चलं वर्तमानः । कुचेति उच्यते । अर्णस उदकस्य मध्ये ।
यं वृषं तौग्यसुग्यपुत्रो भुज्युर्नाधितो याचमानः पर्यषस्वजत् परिष्वक्तमकरोत् । आलंबने दृष्टांतः । पतरोः
पतनशीलस्य मृगस्य मार्जयितुः शोधयितुर्हिंसादेरारभ आलंबनाय पर्णानीव । तानि यथालंबनाय प्रभवन्ति
तद्वत् । हे अश्विनौ श्रोमताय कीर्तिमन्तायोदूह्युः । ऊर्ध्वं प्रापयथः । क्षुतिपक्षे सोचाख्यं वृषमाश्रितवंतं
तमूह्युरित्यर्थः ॥

तद्धां नरा नासत्यावन्नु थाद्यद्वां मानास उचयमवोचन् ।

अस्माद्द्य सदसः सोम्यादा विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥८॥

तत् । वां । नरा । नासत्या । अन्नु । स्यात् । यत् । वां । मानासः । उचयं । अवोचन् ।

अस्मात् । अद्य । सदसः । सोम्यात् । आ । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥८॥

हे नरा नेतारी कर्मणो नराकारी वा हे नासत्यावसत्यरहितौ सत्यफली वा वां युवां तत्तादृशं सोचमनु
स्यात् । अनुकूलं भवतु । अनुभवतु वा वां । तदित्युक्तं यदित्याह । वां प्रति मानासः पूजावंतोऽस्मदीया
होत्रादयो यदुचयं सोचमवोचन् अकुर्वन् तद्वामनु घ्यात् । हे अश्विनौ अद्यास्मिन्प्रधानयागदिनेऽस्मादस्माभिः
क्रियमाणात्सदसः संबन्धिनः सोम्यात् सोमयागसंपादकात् । आ इत्यप्यर्थे । अस्माभिर्यजमानैरव क्रियमाणा-
दपि सोत्रात् प्रीणयतमिति । विद्यामिति गतं ॥ २८ ॥

तं युंजाथामिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं वैशुभभागस्थमाश्विनं ॥

तं युंजाथां मनसो यो जवीयान् चिवंधुरो वृषणा यस्त्रिचक्रः ।

येनोपयाथः सुकृतो दुरोणं चिधातुना पतथो विर्न पर्णैः ॥९॥

तं । युंजाथां । मनसः । यः । जवीयान् । चिऽवंधुरः । वृषणा । यः । चिऽचक्रः ।

येन । उऽपयाथः । सुऽकृतः । दुरोणं । चिऽधातुना । पतथः । विः । न । पर्णैः ॥९॥

हे वृषणा वर्षकौ कामानां युवां तं वक्ष्यमाणगुणविशिष्टं रथं युंजाथां । योजयतं । तमित्युक्तं कमित्याह ।
यो रथस्त्रिवंधुरः त्रिप्रकारसारथिस्थानः । वंधुरं रथिनः स्थानमित्याहुः । आ याह्यर्वाहुप वंधुरेष्ठाः । अ०
३. ४३. १. इत्यादिमंत्रांतरात् । यस्य त्रिचक्रः चक्रचितयोपेतः । पुनः स एव विशेष्यते । येन रथेनोपयाथः
उपगच्छथः । किं । सुकृतः शोभनसोमाख्यकर्मवतो यजमानस्य दुरोणं । गृहनामैतत् । यागगृहं । येनेत्युक्तं
केनेत्याह । चिधातुना त्रिप्रकारस्थानोपेतेन सुवर्णरजतताम्रधातुचयोपेतेन वा रथेन । गमने दृष्टांतः । विर्न
पर्णैः पक्षी पक्षैर्यथा शीघ्रमप्रयत्नेन गच्छति तद्वदुक्तलक्षणेन रथेन पतथः । गच्छथः ॥

सुवृद्रथो वर्तते यन्मि ह्यां यत्तिष्ठथः क्रतुमंतानुं पृक्षे ।

वपुर्वपुथा संचतामियं गीर्द्वो दुहिचोषसा सचेथे ॥२॥

सुऽवृत् । रथः । वर्तते । यन् । अमि । ह्यां । यत् । तिष्ठथः । क्रतुऽमंता । अन्नु । पृक्षे ।

वपुः । वपुथा । संचतां । इयं । गीः । दिवः । दुहिचा । उषसा । सचेथे इति ॥२॥

हे अश्विनी युवयो रथः सुवृद्धोभनवर्तनः शोभनचक्रपरिधमणो यन् गच्छन् वामभि वर्तते । देवयजन-
भूमिं प्रति गच्छति । यद्यं रथं क्रतुमंता संकल्पवती कर्मवती वा पुषे । अन्ननामितत् । हविषि निमित्तभूति
सति । अन्वधीत्यर्थे । अधि तिष्ठथः आश्रयथः । तादृशो रथो देवयजनं प्रत्यागत इत्यर्थः । अनंतरं वपुष्या
युष्मदपुषि हिता शरीरवर्धनीयं गीरिदानोक्रियमाणप्रकारा स्तुतिरूपा वाक्पुः सचतां । युवां च दिवो
बुलोकस्थादित्यस्य वा दुहिचा दुहितुस्थानीययोषसोषोदेवतया सचेथे । यद्यं संगच्छेथे । उषस्याश्विनयोः
समानकालत्वादिति भावः ॥

आ तिष्ठतं सुवृतं यो रथो वामनु व्रतानि वर्तते हविष्मान् ।

येन नरा नासत्येषयथै वर्तियाथस्तनयाय त्मने च ॥३॥

आ । तिष्ठतं । सुऽवृतं । यः । रथः । वां । अन्नु । व्रतानि । वर्तते । हविष्मान् ।

येन । नरा । नासत्या । इषयथै । वर्तिः । याथः । तनयाय । त्मने । च ॥३॥

हे अश्विनी वां युवां सुवृतं शोभनवर्तनं रथमा तिष्ठतं । आश्रयतं । यो रथो हविष्मान् । षड्यर्थे प्रथमा ।
हविष्मतो यजमानस्य व्रतानि कर्माण्यनु वर्तते । यद्वा । यजमानाय दत्तहविषा तद्वान् । येन च रथेन
हे नरा नेतारी वा हे नासत्यासत्यरहितौ युवामिषयथै । यद्यं प्राप्तुमिच्छतमिति शेषः । तेन रथेन वर्तिः ।
गृहनामितत् । यजमानस्य यद्यगृहं तनयाय पुत्रलाभाय त्वन आत्वन आत्वाहिताय च याथः ॥

मा वां वृको मा वृकीरा दधर्षीन्मा परि वर्क्तमुत माति धक्तं ।

अयं वां भागो निहित इयं गीर्दसाविमे वां निधयो मधूनां ॥४॥

मा । वां । वृकः । मा । वृकीः । आ । दधर्षीत् । मा । परि । वर्क्तं । उत । मा । अति । धक्तं ।

अयं । वां । भागः । निऽहितः । इयं । गीः । दसा । इमे । वां । निऽधयः । मधूनां ॥४॥

हे दक्षी शत्रूणामुपक्षपयितारवश्विनी वां युवयोरनुग्रहादिति शेषः । वृको हिंसकोऽरण्यश्वादिर्मा
दधर्षीत् । तथा वृकोवृको हिंसिका अन्या अपि मा दधर्षीत् ॥ वचनव्यत्ययः ॥ धर्षणं मा कार्षुः । युवामिव
वा मा दधर्षीदिति योज्यं । तथा युवां मा परि वर्क्तं । परितो मा वर्जयतं मां । उतापि च माति धक्तं ।
अस्मानतिक्रम्यान्वक्षी मा दत्तं । किमर्थमेवमिति उच्यते । वां युवयोरर्थायायं भागो भजनीयो हविरंशो
निहितः । तथेयं च गीः स्तुतिरूपा वागपि निहितेति शेषः । हे दसावश्विनी वां युवाभ्यामिम इमानि मधूनां
सोमरसानां निधयो निधानानि स्थापितानि ॥

युवां गोतमः पुरुमीहो अचिर्दसा हवतेऽवसे हविष्मान् ।

दिशं न दिष्टामृजूयेव यंता मे हवं नासत्योप यातं ॥५॥

युवां । गोतमः । पुरुऽमीहः । अचिः । दसा । हवते । अवसे । हविष्मान् ।

दिशं । न । दिष्टां । अजूयाऽइव । यंता । आ । मे । हवं । नासत्या । उप । यातं ॥५॥

हे दक्षा दसावश्विनी युवां गोतमश्च पुरुमीहश्चात्रिश्च महर्षयश्च एतैस्त्रैको हविष्मान् सन्नवसे रक्षणाय
युष्मत्परिणाय वा हवते । आह्वयति । एवमहमयाह्वयामि । फलसाधनाह्वाने वृष्टांतः । यंतोपगंतोपगंतुकाम
अजूयेव ॥ द्वितीयाया आकारः ॥ अजूगामिनं मार्गं च दिष्टां दिशं न गंतव्यामभिमतां दिशं प्रति यथा तथा
वामपि । यथाध्वगामी स्वगतव्यस्य शीघ्रगमनाय मार्गं अजूगामिनमाह्वयति तद्वत् । यद्वा । अजूयेव । इवशब्द
एवार्थे । गंता अजूनेव मार्गं दिशमिव तथा युष्मत्प्रीणनेन मार्गं स्वाभिमतं फलं प्राप्नोति । हे नासत्या-
वश्विनी मे मम हवसाह्वानमालच्छोप यातं । उपगच्छतं ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमो अश्विनावधायि ।
 एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥
 अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनी । अधायि ।
 आ । इह । यातं । पथिभिः । देवयानैः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥ ६ ॥

हे अश्विनी युवयोः प्रसादादस्य तमसस्तमनहेतोः श्रेयःप्रतिबंधरूपस्य दुःखस्य पारं पर्यंतभूमिमतारिष्म ।
 उत्तीर्णाः सः । हे अश्विनी वां प्रति स्तोमः स्तोत्रमधायि । अकारोत्यर्थः । युवां देवयानैर्देवगंतैर्मैरिहा-
 स्यवन्न आ यातं । आगच्छतं । शिष्टो व्याख्यातः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण
 विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
 द्वितीयाष्टकमध्यस्थचतुर्थोऽध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणाचार्येण पंचमो व्याकरिष्यते ॥

तत्र ता वामितीदं प्रथममंडलस्य चतुर्विंशेऽनुवाके पंचमं सूक्तं । पूर्वसुक्ते षडित्युक्तत्वात् सूक्तसंख्यानुवर्तत
 इति परिभाषितत्वात् षड्बुधं । अषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयागस्त्यं । तथाश्विनं वा इत्युक्तत्वानुह्यादिपरि-
 भाषयेदमप्याश्विनं । अनादेशपरिभाषया चैष्टुभं । ता वामित्यनुक्रांतं ॥ युवो रजांसीत्यादीनां पंच सूक्तानां
 तृतीयवर्जितानां प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः । तत्रेदं पंचमं ॥

ता वामिद्य तावपरं हुवेमोच्छंत्यामुषसि वहिर्कथैः ।
 नासंत्या कुहं चित्संतावर्यो दिवो नपाता सुदास्तराय ॥ १ ॥
 ता । वां । अद्य । तौ । अपरं । हुवेम । उच्छंत्यां । उषसि । वहिः । उकथैः ।
 नासंत्या । कुहं । चित् । संतौ । अर्यः । दिवः । नपाता । सुदाःऽतराय ॥ १ ॥

ता तौ रश्मकलेन प्रसिद्धौ वां युवामव्यास्मिन्यागदिने ऊवेम । आह्वयाम इत्याशीः । तथापरमपरस्मिन्नपि
 दिने तौ युवां ऊवेम । अपरमित्येतदपरस्मिन्नित्यर्थे समभिव्याहारात् अथा च नो मृच्छयतापरं च । अ० २-
 २९-२ । इत्यादिमंत्रांतरे तथा दर्शनाच्च । अपरयागं प्रत्यपीति वा । कस्मिन्काले । उषस्युषोदेवतायामुच्छंत्यां
 तमो विवासयंत्यां सत्यां । उषःकाले हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे प्रयुज्येते । उक्तं काले हे नासत्यासत्यरहितौ
 दिवो नपाता बुधोक्तस्य नपातयितारौ नमृस्थानीयी वा कुहं चित्संतौ कुचचिद्देशे वर्तमानौ युवां वहिः
 सुतेर्वोढार्यं ईरयिता सुतेरीश्वरो वा ईदृशोऽहं होता सुदास्तरायात्यर्थं शोभनहृदिर्द्वि यजमानाय तदर्थं
 तौ युवामुकथैः शस्त्रैर्ऊवेमेति संबंधः । अत्राख्यातं पदमेकवचनतया जेतव्यं । वहिर्यशब्दौ वा बहुवचनत्वेन
 जेतव्यौ । अथवा वाक्यद्वयं । यस्माद्द्विर्यौ होतोक्तगुणकौ युवां शंसति तस्माद्द्वयं यजमानाकौ युवामाह्व-
 याम इति ॥

अस्मे जं षु वृषणा मादयेथा मुत्पणीहेतमूर्म्या मदंता ।

श्रुतं मे अञ्छोक्तिभिर्मतीनामेष्टा नरा निचेतारा च कर्णेः ॥२॥

अस्मे इति । जं इति । सु । वृषणा । मादयेथा । उत् । पणीन् । हतं । जूर्म्या । मदंता ।

श्रुतं । मे । अञ्छोक्तिऽभिः । मतीनां । एष्टा । नरा । निऽचेतारा । च । कर्णेः ॥२॥

हे वृषणा कामानां वर्षकावश्विनौ युवामस्मै उ अस्मास्विव सु मादयेथा । सुषु तुष्यतं । अस्मभ्यं तर्पयतम-
भिमत् । तथा पणीन्वणिजो लुब्धकानयष्टुनुदुस्त्व हतं । नाशयतं । कीदृशी युवां । जूर्म्या । रात्रिनामितत् ।
रात्रौ मदंता माद्यंती । यद्वा । जर्मिरिति सोमनाम । जर्मिर्यस्ते पविच आ । अ० ९. ६४. ११. । इत्यादिषु
तथा प्रयोगात् । अस्मदीयेन सोमेन मदंती । तादृशी युवां मे ममाञ्छोक्तिभिराभिसुख्यकरिर्मन्मन्वेद्वाकी
रचिता मतीनां ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ मन्मसाधनाः स्तुतीः कर्णेराकार्गनसाधनैः श्रोत्रैः श्रुतं । शृणुतं । हे नरा
नेतारौ युवां खल्लेष्टान्नेष्टारावस्त्वस्तुतीनां तथा निचेतारा लब्धानां तासां संचयकर्तारौ । निरित्येष समि-
त्येतस्य स्थाने । यस्मादेवंविधौ तस्माच्छृणुतमिति ॥

श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या वहतुं सूर्यायाः ।

वच्यंते वां ककुहा अप्सु जाता युगा जूर्णेव वरुणस्य भूरः ॥३॥

श्रिये । पूषन् । इषुकृताऽइव । देवा । नासत्या । वहतुं । सूर्यायाः ।

वच्यंते । वां । ककुहाः । अप्सुऽसु । जाताः । युगा । जूर्णाऽइव । वरुणस्य । भूरः ॥३॥

सविता सूर्यो दुहितरं सूर्यास्यां प्रदातुमना देवानाह्वय सामर्थ्यसमीक्षणायाजिं परिकल्प्य य इमं
जेष्यति स एषां कन्यकामृक्सहस्रकूपं स्तोत्रं च लभत इत्यकल्पयत् । तमपिः प्रथममजयत् तमन्वश्रिणावपि
जित्वापि प्रधुष्यत्सहस्रं कन्यकां चालभेतां । तत इन्द्र उपास्राजयतां । ती च तैरग्न्यादिभिः प्रार्थितौ स्वशस्त्रस्य
कंचित्कंचिद्भग्नं तेभ्यः परिकल्प्य सूर्यां स्वरथेऽधारयतामिति । अयमितिहासो ब्राह्मणे प्रजापतिर्वै सोमाय
राज्ञे । ऐ० ब्रा० ४. ७. । इत्यत्रास्मातोऽस्माभिः प्रथमाष्टमे आ वां पतित्वं सख्याय । अ० १. ११९. ५. । इत्यत्र
प्रपंचितः । अत्राह । हे पूषन् पोषक सूर्य । एतच्चंद्रस्याप्युपलक्षणं सूर्याचंद्रमसोरैवाश्रित्वात् । सूर्याचंद्रमसा-
वित्के । नि० १२. १. । इति यास्केनोक्तत्वात् । अतः पूषन्नित्युक्ते हे पोषकावश्रिणावित्युक्तं भवति । हे पोषकौ हे
नासत्यासत्वरहितौ देवा देवी युवां श्रिये श्रेयसे । शस्त्रस्य कन्यायाश्च लाभायेत्यर्थः । इषुकृतेव । इवशब्द
एवार्थे । आजिधावनायेषुवच्छीघ्रमृजुगामिनी कृतावेव संती सूर्याया एतन्नामिकायाः सवितुः पुत्र्याः ॥
कर्मणि षष्ठी ॥ सूर्या वहतुं रथे धारयितुं । आजिमृदजयतामित्यर्थः । यस्मादेवं तस्मादप्सु जाताः कर्मसु
संपादिताः ककुहाः शस्त्ररूपाः स्तुतयो भूरैरविच्छिन्नप्रवाहस्य वरुणस्य फलप्रतिबंधकपापनिवारकस्य यागस्य
सिद्धार्थं तत्संबन्धिन्यो वां प्रति वच्यंते होत्रादिभिः । युवामेव शस्त्रगतमंत्रियोगकाले च सुवंतीत्यर्थः । युगा
जूर्णेव जीर्णानि युगानीव । इवशब्दः संप्रत्यर्थः । पुरातना यागकाला यथा तद्वदद्यतना अपीत्यर्थः । पूर्वकाले
यथा युवामेव सुवंति तद्वदिदानीमपीति तात्पर्यं ॥

अस्मे सा वां माधी रातिरस्तु स्तोमं हिनोतं मान्यस्य कारोः ।

अनु यद्वां श्रवस्या सुदानू सुवीर्याय चर्षणयो मदंति ॥४॥

अस्मे इति । सा । वां । माधी इति । रातिः । अस्तु । स्तोमं । हिनोतं । मान्यस्य । कारोः ।

अनु । यत् । वां । श्रवस्या । सुदानू इति सुऽदानू । सुऽवीर्याय । चर्षणयः । मदंति ॥४॥

हे माधी मधुपूर्णपात्रयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबन्धिनी सा प्रसिद्धा रातिर्दानमस्मै अस्माकमसु ।

भवतु । तदर्थं मान्यस्य मन्गीयस्य कारोः सौतुरगस्यस्य सौमं क्षुतिं हिनोतं । प्रीणयतं । हे सुदानू शोभनफ-
लदानौ वां युवां अयस्या कीर्तिरन्नस्य वेच्छया यद्यस्यात्सुवीर्याय यजमानाय शोभनवकाय वा चर्षकायो
मनुष्या ऋत्वियूपा ऋनु मदंति । अनुक्रमेण मांति युवाभ्यां सह स्वयं वा ॥

एष वां स्तोमौ अश्विनावकारि मानेभिर्मघवाना सुवृक्ति ।

यातं वर्तिस्तनयाय त्मने चागस्त्ये नासत्या मदंता ॥ ५ ॥

एषः । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अकारि । मानेभिः । मघऽवाना । सुऽवृक्ति ।

यातं । वर्तिः । तनयाय । त्मने । च । अगस्त्ये । नासत्या । मदंता ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ हे मघवाना हविलेक्षणात्तवंती वां युवाभ्यामेष सौमः सौचं सुवृक्ति सुपु पापवर्जनं यथा
भवति तथा यद्वा सुसमाप्यकारि । कृतः । कोदृशोऽयं । मानेभिर्मनेर्हविप्रदानरूपेः सहितः । हे नासत्यास-
त्यरहितौ युवामगस्थ एतन्नान्नि महर्षौ मयि मदंता मांति संती वर्तिर्गृहं यच्चसंबन्धि यातं । प्राप्तं ।
किमर्थं । तनयाय पुत्रादिलाभाय त्वम आत्मने च हिताय ॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति वां स्तोमौ अश्विनावधायि ।

एह यातं पथिभिर्देवयानैर्विद्यामेष वृजनं जीरदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । प्रति । वां । स्तोमः । अश्विनौ । अधायि ।

आ । इह । यातं । पथिऽभिः । देवऽयानैः । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ६ ॥

अतारिष्मिति षष्ठी व्याख्याता ॥ ॥ १ ॥

कतरा पूर्वैकादशर्चं षष्ठं सूक्तमागस्थं त्रैपुभं । कतरेकादश बावापृथिवीयमित्यनुक्रांतं ॥ अभिज्ञविके
षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे बावापृथिव्यनिविद्वानमिदं । तुतीयस्येति खंडे सूचितं । कतरा पूर्वोषासान्नेति वैश्वदेवं
। आ० ७. ७. इति ॥ महाव्रतेऽपि वैश्वदेवशस्त्र इदमेव बावापृथिव्यनिविद्वानं । उक्तमादाभिज्ञविकात्तृतीय-
सवनं । ए० आ० ५. ३. २. इत्यतिदेशात् ॥

कतरा पूर्वा कतरापरायोः कथा जाते कवयः को वि वेद ।

विश्वं त्मना बिभृतो यच्च नाम वि वर्तेते अहनी चक्रियेव ॥ १ ॥

कतरा । पूर्वा । कतरा । अपरा । अयोः । कथा । जाते इति । कवयः । कः । वि । वेद् ।

विश्वं । त्मना । बिभृतः । यत् । ह । नाम । वि । वर्तेते इति । अहनी इति ।

चक्रियाऽइव ॥ १ ॥

अथोरिनयोर्बावापृथिव्योर्मध्ये कतरा पूर्वा पूर्वमुत्पन्ना । कतरा वापरा पद्याङ्गाविनी । एवं पीर्वापर्यप्रश्नः ।
उभयोरविनाभावेन सहेव वर्तमानत्वादिति भावः । तथा कथा केन हेतुना जाते । किमनयोऽत्पाद्गमित्यर्थः ।
हे कवयः क्रांतदृशिर्नोऽतीन्द्रियज्ञाः यूयं वदत को वि वेद् । पीर्वापर्यं कारणं च विशेषेण विविच्य वा जा-
नाति । न केनापि ज्ञायत इत्यर्थः । अज्ञाने कारणमाह । यच्च यस्मात्खलु हेतोर्नाम प्रसिद्धं विश्वं कृत्स्नमपि
जगद्विशेषेण त्वमात्मनैवान्यनैरपेक्षणीव बिभृतः धारयतः । यद्वा । यच्च नाम यत्किंचित्यदार्थजातमस्ति विश्वं
तत्सर्वमात्मना बिभृतः । अनेन यत्कारणं ब्रूमसदप्याभ्यामेव धियत इति कारणाभावः प्रतिपादितः । उत्तरेण
पीर्वापर्याभाव उच्यते । अहनी एते बावापृथिव्यौ चक्रियेव चक्रयुक्ते इव वि वर्तेते । अत्र कतरा पूर्वा कतरा-
परेनयोरित्यादि निश्चयं द्रष्टव्यं । नि० ३. २२. ॥

भूरिं द्वे अचरंती चरंतं पद्वंतं गर्भमपदी दधाते ।

नित्यं न सूनुं पिचोरुपस्थे द्यावा रक्षंतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥२॥

भूरिं। द्वे इति। अचरंती इति। चरंतं। पत्ऽवतं। गर्भं। अपदी इति। दधाते इति।

नित्यं। न। सूनुं। पिचोः। उपऽस्थे। द्यावा। रक्षंतं। पृथिवी इति। नः। अभ्वात् ॥२॥

अचरंती अविचले द्वे एवैते द्यावापृथिव्यौ भूरिं बह्वतरं चरंतं पद्वंतं पादयुक्तं गर्भं गर्भवदाश्रितं कृत्स्नं प्राणिजातमपदी स्वयं पादरहिते दधाते । धारयतः । अनयोर्मध्ये खलु सर्वं जगत्क्षेमेण वर्तते । धारणे वृष्टांतः । पिचोर्मातापिचोरुपस्थ उत्संगे वर्तमानं नित्यं ध्रुवमात्मजं सूनुं न पुत्रमिव यथा क्षेहेन वर्धयंती धारयंती मातापितरौ तद्वत् । अथ प्रत्यक्षेणाह । हे द्यावा पृथिवी द्यावापृथिव्यौ । इतरेतरपिचया द्विसु-
मुभयोः । नोऽस्नानभ्वात्सहो भयहेतोः पापाद्भतं । पालयतं । यद्वा । अभ्वादभ्यं महत् । अत्यर्थमित्यर्थः । अभ्वेति महत्नाम ॥ द्वंद्वे कृतवावादेशस्य द्यावापृथिवीशब्दस्य मध्ये रक्षितमिति पदप्रयोगम्ह्यंदासः । आमं-
त्रितस्त्वाविव्यमानत्वेन निघाताभावः ॥

अनेहो दाचमदितेरनर्वे हुवे स्वर्वदवधं नमस्वत् ।

तद्रोदसी जनयतं जरिचे द्यावा रक्षंतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥३॥

अनेहः । दाचं । अदितेः । अनर्वे । हुवे । स्वःऽवत् । अवधं । नमस्वत् ।

तत् । रोदसी इति । जनयतं । जरिचे । द्यावा । रक्षंतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥३॥

अदितेः । एतदंतरिचस्याप्युपलक्षणं । अखंडनीयायाः पृथिव्यास्तादृशस्यांतरिचस्य च संबंधि दाचं धनं ऊचे । आह्वयामि । सुहृदामीत्यर्थः । कीदृशं तद्वनं । अनेहोऽपापं दुःखरहितं सुखात्मकं अनर्वमनरणं । अची-
णमित्यर्थः । स्वर्वत् सर्वतः फलभूतेन स्वर्गेण तद्वत् अवधमहिंसितं नमस्वदत्तवत् । ईदृशं धनं ऊचे । तदस्माभिः
काञ्चित्तमुक्तलक्षणं धनं हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ जरिचे स्तोत्रे यजमानाय जनयतं । उत्पादयतं । यावे-
त्यादि व्याख्यातं ॥

अतप्यमाने अवसावती अनु स्याम रोदसी देवपुत्रे ।

उभे देवानामुभयेभिरहं द्यावा रक्षंतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥४॥

अतप्यमाने इति । अवसा । अवती इति । अनु । स्याम । रोदसी इति । देवपुत्रे

इति देवऽपुत्रे ।

उभे इति । देवानां । उभयेभिः । अहं । द्यावा । रक्षंतं । पृथिवी इति । नः । अभ्वात् ॥४॥

अवसा स्वतोऽधिकेन केनचित्कृतेनावनेन समुद्धातप्यमाने अनीश्वरे ॥ तप ऐश्वर्यकर्मण इदं रूपं ॥ अतप्य-
माने अश्विरपीड्यमाने । अवसात्तेनावती तर्पयंती देवपुत्रे देवा व्यवहृतारो मनुष्याः पुत्रस्थानीया ययोस्ता-
दृशौ । लोकद्वयस्था मनुष्याश्च देवाश्च तदुपजीव्यत्वात्पुत्रा इत्युच्यते । ईदृशानुभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ देवा-
नामहं । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । द्योतमानानामहं रात्रीणां च संबंधिभिर्दभयविधिः शीतोष्णादिरूपैर्विषल-
शीर्धनेर्निमित्तभूतेः । तेषां लाभार्थेति । तदर्थं युवामनु स्याम । अनुभवेम । शिष्टो व्याख्यातः ॥

संगच्छमाने युवती भमंते स्वसारा जामी पिचोरुपस्थे ।

अभिजिग्रंती भुवनस्य नाभिं द्यावा रक्षंतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥५॥

संगच्छमाने इति संऽगच्छमाने । युवती इति । समंते इति संऽअंते । स्वसारा ।
जामी इति । पित्रोः । उपऽस्यै ।
अभिजिघ्रंती इत्यभिऽजिघ्रंती । भुवनस्य । नाभिं । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति ।
नः । अर्वात् ॥ ५ ॥

संगच्छमाने परस्परमुपकारित्वेन सह युज्यमाने । वृष्टिहविषोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावः । यदा ।
पूर्वं संछे एव सती पश्चाद्वियुज्य वृष्टिहविषो अकुर्वन्ती पश्चान्मनुष्यैः प्रार्थितेर्देवैर्विवाहिते सती संगते
अभूतामित्याहुः । अयमर्थो द्यावापृथिवी सहासां । तै० ब्रा० १. १. ३. २. । इत्यादिब्राह्मणे समाह्वानः । युवती
नित्यतरुणी मिश्रयन्ती वा सर्वेषु भावेषु समंते समानांतिके समानपर्यंते वा स्वसारा परस्परं स्वच्छभूते
वामी बंधुभूते । प्रजापतेः सकाशात्सहोत्पन्नत्वात्परस्परं आमिल्वं । तथा च निगमौ द्विवं च पृथिवीं चांतरि-
चमथो स्वः । ऋ० १०. १००. ३. । यतो द्यावापृथिवी निष्ठतनुः । ऋ० १०. ३१. ७. । इति । पित्रोः सर्वस्य
पितृस्थानीययोः पालकयोस्तयोर्पत्न्य उत्संगे स्थितं भुवनस्य भूतजातस्य नाभिं बंधकमुदकमभिजिघ्रंती
अभिघ्राणं कुर्वन्ती सृशन्ती । समानमेतदुदकं । ऋ० १. १६४. ५१. । इत्यादिमंत्रवर्णाकुभयोर्दकप्रदत्वं प्रसिद्धं ।
ईदृशी नो रक्षतं ॥ २ ॥

उर्वी सन्ननी बृहती ऋतेन हुवे देवानामवसा जनित्री ।
दधाते ये अमृतं सुप्रतीके द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अर्वात् ॥ ६ ॥
उर्वी इति । सन्ननी इति । बृहती इति । ऋतेन । हुवे । देवानां । अवसा । जनित्री इति ।
दधाते इति । ये इति । अमृतं । सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी
इति । नः । अर्वात् ॥ ६ ॥

उर्वी विस्तोर्णे सन्ननी सद्नाधारभूते बृहती महती महानुभावे देवानां । उपलक्षणमेतत् । देवमनुष्या-
दीनामवसा प्रीत्या निमित्तेन जनित्री वृष्टिसखयोर्जनित्री । वृष्ट्यादेर्देवानामवसा तर्पणेन निमित्तेन ऋतेन
यज्ञेन च निमित्तभूतेन हुवे । आहुयामि । देवानां हविरर्थमस्यद्यज्ञायैत्यर्थः । ये सुप्रतीके शोभनरूपे
अमृतमुदकं दधाते धारयतः ते युवामाहुयामि । शिष्टं खष्टं ॥

उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेऽंते उप ब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् ।
दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अर्वात् ॥ ७ ॥
उर्वी इति । पृथ्वी इति । बहुले इति । दूरेऽंते इति दूरेऽअंते । उप । ब्रुवे । नमसा ।
यज्ञे । अस्मिन् ।
दधाते इति । ये इति । सुभगे इति सुऽभगे । सुप्रतूर्ती इति सुऽप्रतूर्ती । द्यावा ।
रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अर्वात् ॥ ७ ॥

उर्वी उर्वी महती पृथ्वी पृथिवी बहूले अनेकप्रकारेण प्रथमाने बहुकारि दूरेऽंते विप्रकृष्टांतदेशे ।
अपारे इत्यर्थः । ईदृशी युवामस्मिन्यज्ञे नमसा नमःसाधनेन सोत्रेणोप ब्रुवे । उपेत्य ब्रवीमि । स्त्रीमीत्यर्थः ।
पुनः कीदृशी । ये सुभगे शोभनभागे सुप्रतूर्ती सुप्रतरणे शोभनदाने दधाते विश्वं जगत् ते युवामुप ब्रुवे ।
स्त्रीमि ॥

देवान्वा यच्चकृमा कच्चिदागः सखायं वा सद्मिज्जास्पतिं वा ।

इयं धीर्भूया अवयानमेषां द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अश्वात् ॥ ८ ॥

देवान् । वा । यत् । चकृम । कात् । चित् । आर्गः । सखायं । वा । सद् । इत् । जाःपतिं । वा ।

इयं । धीः । भूयाः । अवऽयानं । एषां । द्यावा । रक्षतं । पृथिवी इति । नः । अश्वात् ॥ ८ ॥

हे द्यावापृथिवी वयं देवान् देवान्प्रति यत्कच्चिदागोऽपराधं तत्तथागकाले तेषां तेषामयागलक्षणं सद्मित्सर्वदेव चक्रम कृतवन्तो वयं । सखायं वा प्रियं मित्रं वा प्रति यच्चक्रम । जास्पतिं । जाः पुत्र्यः । तासां पतिं जामातरं वा जायापतिं प्रति दोषारोपणकलहोत्पादनादिरूपं यत्सर्वदेव चक्रम । एषामुक्तारूपाणां पापानामपगमं कर्तुमियं धीर्युष्मत्स्फुतिरूपमिदं कर्म भूयाः । भूयात् । भवतु । यावेत्यादि गतं । अत्र सर्वत्र प्रकारान्तरेण मन्त्रमन्तरेण रक्षतं रक्षतमिति प्रार्थनं तयोरश्विन्यादिबहुमननासंभवादुचितमेव । तस्मात्स्वस्थान एव स्थिते अनुकूले भवतमित्येवं प्रार्थ्यते ॥

उभा शंसा नर्या मामविष्टामुभे मामृती अवंसा सचेतां ।

भूरि चिदर्यः सुदास्तरायेषा मदंत इषयेम देवाः ॥ ९ ॥

उभा । शंसा । नर्या । मां । अविष्टां । उभे इति । मां । जती इति । अवंसा । सचेतां ।

भूरि । चित् । अर्यः । सुदाःऽतराय । इषा । मदंतः । इषयेम । देवाः ॥ ९ ॥

उभा शंसा द्यावापृथिव्योरुभयोर्विषयावुभावपि शंसी नर्या नरेभ्यो हितावीदृश्यावुभयाश्रये स्तुती मामविष्टां । रक्षतां । यद्वा । द्यावापृथिव्यभिमानिदेवयोरेव शंसशब्देनाभिधानात्पुंल्लिंगता । तथोभे जती रक्षिके द्यावापृथिव्यौ मामवसा रक्षणेन सचेतां । यद्वा । प्राणिभ्यो हितकरावुभावैहिकामुष्मिकविषयी शंसी मामविष्टां । प्राप्ततां । तथोभे अप्यूती तयोः संबन्धिन्योरभिमानिदेवतयोरवसासक्तपणेन निमित्तेन सचेतां । हे देवा द्यावापृथिव्योरंतर्भूताः सर्वेऽपि देवाः अर्यः सोतारो वयं सुदास्तरायातिशयेन शोभनदानुत्वा-
येषाम्नेन सोमलक्षणेन मदंतो मादयंतः संतो भूरि चित् । चित् पूजायां । अभिपूजितं धनमिषयेम । इच्छेम । यद्वा । अर्य इति षष्ठा रूपं । ईश्वराद्राजादेरपि सुदास्तरायेत्यर्थः । शिष्टं समानं ॥

ऋतं दिव इति द्वे द्यावापृथिवीये पशौ पुरोडाशहविषोरनुवाक्ये । अपीषोमाविति खंडे सूचितं । ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या इति द्वे । आ० ३. ८. इति ॥

ऋतं दिवे तद्वोचं पृथिव्या अभिश्रावाय प्रथमं सुमेधाः ।

पातामवद्याहुरितादभीकै पिता माता च रक्षतामवोभिः ॥ १० ॥

ऋतं । दिवे । तत् । अवोचं । पृथिव्यै । अभिऽश्रावाय । प्रथमं । सुऽमेधाः ।

पातां । अवद्यात् । दुःऽइतात् । अभीकै । पिता । माता । च । रक्षतां । अवऽभिः ॥ १० ॥

सुमेधाः शोभनप्रज्ञोऽहं दिवे बुदेवताये पृथिव्यै पृथिवीदेवताये तत्तत्प्रीतिकरमुतं स्तोत्रं प्रथमं । सुख्यनामैतत् । प्रथमं प्रकृतममवोचं । ब्रवीमि । किमर्थं । अभिश्रावायाभितः सर्वतः श्रवणाय । किंच पिता पालको बुल्लोको माता सखादेनिमीची पृथिवी चोभे अवद्यान्निदिताहुःखप्रापकादंहसः सकाशात्पातां । रक्षतां । तथाभीकै । अतिक्रानामैतत् । समीप एवावोभिरभिमत्तर्पणी रक्षतां । पालयतां ॥

इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितृमातर्यदिहोपब्रुवे वां ।

भूतं देवानामवमे अवोभिर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥ ११ ॥

इदं। द्यावापृथिवी इति। सत्यं। अस्तु। पितः। मातः। यत्। इह। उपऽब्रुवे। वां।
भूतं। देवानां। अवमे इति। अवऽभिः। विद्यामं। इषं। वृजनं। जीरऽदानुं ॥११॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी इदमस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं सत्यमस्तु। अतितथं भवतु। फलवद्भव-
त्वित्यर्थः। इदमित्युक्तं किं तदित्याह। हे पितर्योः हे मातः पृथिवि वां युवां प्रतीहास्मिन्यज्ञे यत्स्तोत्रमुपब्रुवे
उपेत्य ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु। देवानां स्तोत्रणामस्माकमवमे। अतिक्रानामैतत्। नित्यसंनिहिते युवामवोभिस्त-
पैरीर्युक्ते भूतं। भवतं। अवशिष्टं गतं ॥ ३ ॥

आ न इळाभिरिति सप्तमं सूक्तमेकादशर्षभागस्थं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं। आ नो वैश्वदेवमित्यनुक्रांतं ॥ विनि-
योगो खंगिकः ॥

आ न इळाभिर्विदथे सुशस्ति विश्वानरः सविता देव एतु।
अपि यथा युवानो मत्सथा नो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ॥१॥
आ। नः। इळाभिः। विदथे। सुऽशस्ति। विश्वानरः। सविता। देवः। एतु।
अपि। यथा। युवानः। मत्सथ। नः। विश्वं। जगत्। अभिऽपित्वे। मनीषा ॥१॥

नो विदथेऽस्मदीये यज्ञे सुशस्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुशस्तिभिः शोभनशंसनैः स्तुतिभिः प्रदेये रत्नैः सह।
यद्वा। इळाभिः। तदाश्रितेषु ताच्छब्दं। भूमिस्थानाभिर्देवताभिः सह। विश्वानरः सर्वप्राणिहितकार्यधिः
सविता प्रेरक आदित्यश्च देव एतु। आगच्छतु। हे युवानो नित्यतद्गुणा यज्ञस्य मिश्रयितारो वा यूयं नो
ऽस्मानभिपित्वेऽभिपतनीयेऽस्मद्यज्ञे मनीषा मनीषया मनस ईशितुस्त्वेन। स्वेच्छयेत्यर्थः। अपिः संभावनायां।
अप्यस्मान्मत्सथ। मादयथ। यथा विश्वं जगत्। एतत्स्वावरस्वाप्युपलक्षणं। यद्वा। छत्रं प्रपंचं मत्सथ तथा-
स्मानपि। यद्वा। जगच्छब्दो यजमानरूपमनुष्यवाची। सर्वानपि यजमानान्यथा मत्सथ तथेत्यर्थः ॥

वैश्वदेवे पशावा नो विश्व इत्येषा हविषः पुरोनुवाक्या। आ नो देवानामुपवेतु शंस आ नो विश्व आस्क्रा
गमंतु देवाः। आ० ३. ७. इति ॥

आ नो विश्व आस्क्रा गमंतु देवा मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः।
भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्त्सुषाहा विथुरं न शवं ॥२॥
आ। नः। विश्वे। आस्क्राः। गमंतु। देवाः। मित्रः। अर्यमा। वरुणः। सऽजोषाः।
भुवन्। यथा। नः। विश्वे। वृधासः। करन्। सुऽसहा। विथुरं। न। शवं ॥२॥

नोऽस्माकं यज्ञं विश्वे सर्वे देवा आस्क्राः शत्रूणामास्कंदयितार आक्रमितारो वा आ गमंतु। आगच्छंतु।
के ते। मित्रोऽर्यमा वरुणश्च त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः संत आगच्छंतु। किंतु विश्वे देवा नोऽस्माकं
वृधासो वर्धयितारो यथा भुवन् भवेयुः तथा सुषाहा सुष्ठु शत्रूणामभिभवेन नोऽस्मदीयं शवोऽन्नं विथुरं
हीनं यथा न करन् न कुरुः तथागच्छंतु ॥

प्रेष्टं वो अतिथिं गृणीषेऽमिं शस्तिभिस्तुर्वणिः सजोषाः।
असद्यथा नो वरुणः सुकीर्तिरिषश्च पर्षदरिगूर्तः सूरिः ॥३॥
प्रेष्टं। वः। अतिथिं। गृणीषे। अमिं। शस्तिऽभिः। तुर्वणिः। सऽजोषाः।
असत्। यथा। नः। वरुणः। सुऽकीर्तिः। इषः। च। पर्षत्। अरिऽगूर्तः। सूरिः ॥३॥

हे देवाः वो युष्माकं प्रेष्ठं प्रियतमं । सर्वेषामाद्भ्रातृत्वाद्भविर्वहनाच्चापिदेवानां प्रियतमः । तमतिथिं गृणीषि । गृणे । स्तौमि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ केन साधनेन । शक्तिभिः शंसनेः स्तुतिभिः । कीदृशोऽहं । तुर्वणि-सूर्णवनिः शीघ्रं संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः । यद्वा । एते अपि विशेषणे । यस्तुर्वणिः शीघ्रं यच्चस्य संभक्ता सजोषा युष्माभिः सह प्रीयमाणः तमपिं गृणीषि । यथा येन प्रकारेण नोऽस्माकं वरुण एतन्नामको देवः सुकीर्तिः शोभनकीर्तिमानसत् । सुकीर्तिं भिचे वरुणस्य भूरेः । ऋ० २. २८. १. इत्यादिमं-वर्षेषु वरुणात्सुकीर्तिरेवैषणीया । अरिगूर्तोऽरिष्वदातुषु सदा शब्दितः अरीणां हननाययुक्तो वा सूरिः प्रेरयितायं वरुण इषयात्मानि पर्वत । पुरयेत् । तथा तमपि सुम इत्यर्थः ॥

उप व एषे नमसा जिगीषोषासानक्ता सुदुर्धेव धेनुः ।

समाने अहन्विमिमानो अर्के विषुरूपे पर्यसि सस्मिन्नूधन् ॥४॥

उप । वः । आ । ईषे । नमसा । जिगीषा । उपसानक्ता । सुदुर्धाऽइव । धेनुः ।

समाने । अहन् । विऽमिमानः । अर्के । विषुऽरूपे । पर्यसि । सस्मिन् । ऊधन् ॥४॥

हे देवाः वो युष्माकं नमसा हविषा नमस्कारेण वोपोपेत्य जिगीषा पापानां जिगीषयेषे । इच्छामि ॥ इष गतावित्यस्य वेपतेषां गत्याद्यर्थस्य लिव्युत्तमेकवचन इदं रूपं ॥ भजामि । कस्मिन्काले । उपासानक्ताहनि रात्रौ च । यद्वा । अहोरात्रदेवते अयमिगच्छामि । गतौ वृष्टांतः । सुदुर्धा धेनुरिव सुदोग्धी धेनुर्यथा दोग्धाय दोग्धुर्गुहमागच्छति तद्वत् । किं कुर्वन् । सस्मिन् समान ऊधन्नुधस्यत्यन्ने विषुरूपे नानारूपे पर्यसि शीरघृतादिकेऽर्कमर्चनीयमन्नं चरुपुरोडाशादिकं विमिमानो विविधं मिमानः । कस्मिन्काले । समानेऽहन् षष्ठेऽहनि । एकस्मिन्नेवाहनि सर्वदेव वेत्यर्थः । एकस्मिन्नेवाहनि समान ऊधस्यत्यन्ने नानारूपे पर्यसि स्वदर्थं हविर्मिमान उपगच्छामोत्यर्थः । यद्वा । सस्मिन् सर्वस्मिन्नूधसि फलाख्यशीरोत्पादके यन्ने निमित्तभूते सति विषुरूपे पर्यसि नानारूपे सोमलचणोदकेऽर्कमन्नसाधनं सौत्रं विमिमानोऽहं युष्मानमिगच्छामि ॥

उत नोऽर्हिर्बुध्नोऽ मयस्कः शिशुं न पिप्युषीव वेत्ति सिंधुः ।

येन नपातमपां जुनाम मनोजुवो वृषणो यं वहति ॥५॥

उत । नः । अर्हिः । बुध्नः । मयः । करिति कः । शिशुं । न । पिप्युषीऽइव । वेत्ति । सिंधुः ।

येन । नपातं । अपां । जुनाम । मनःऽजुवः । वृषणः । यं । वहति ॥५॥

उतापि च नोऽस्माकमहिरंतरिचगाम्यहंता वाहीनो वाहन्यमानो वेतन्नामको देवः स एव बुध्नः । बुध्नं बंधकमंतरिचं । तदहंतीति बुध्नोऽंतरिचचार्येतन्नामको देवो मयः सुखं कः । करोतु ॥ करोतिर्बुद्धि रूपं ॥ किंच पिप्युषी । इवशब्द एवार्थः पूरणो वा । अस्मात्प्रसेनाप्याययंती सिन्धुर्नाम नदी वेतु । आगच्छतु । तत्र वृष्टांतः । शिशुं न यथा शिशुं प्याययंती गीर्गच्छति तद्वत् । अपां नपातमुदकानामपातयितारं वर्षकमेतन्नामकं यद्वोदकानां नप्तरं तृतीयं पुत्रं । अन्न औषधिवनस्पतयः तेभ्योऽपिरिति नमृत्वं । तादृशमपि जुनाम । स्तुतिभिः संगच्छेम ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गोत्यर्थः ॥ यं देवं मनोजुवो मनोविगा वृषणो वर्षका मेघा अथा वहति स सुखं करोतु ॥ ॥४॥

उत न ई त्वष्टा गंतच्छा स्मत्सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः ।

आ वृत्रहेन्द्रश्चर्षणिप्रास्तुविष्टमो नरां न इह गम्याः ॥६॥

उत । नः । ई । त्वष्टा । आ । गंतु । अच्छ । स्मत् । सूरिऽभिः । अभिऽपित्वे । सजोषाः ।

आ । वृत्रऽहा । इंद्रः । चर्षणिऽप्राः । तुविऽतमः । नरां । नः । इह । गम्याः ॥६॥

स्वष्टा देवोऽपि नोऽस्मान्च्छाभिप्राप्तुमीमिदानीमिमं यज्ञं वा गंतु । आगत्य च । स्रत्सहार्थं प्राशस्त्ये वा वर्तते । अत्र प्रशंसायां । प्रशस्तं यथा तथाभिप्लिविऽभिगंतव्ये यज्ञे निमित्तभूते सति सूरिभिः स्तोत्रभिर्ह्वत्विभिः सजोषाः समानप्रीतिर्भवत्विति शेषः । तथा वृषहा वृषघाती चर्षणिप्राः । चर्षणयो मनुष्या यजमानाः । कामीक्षेषां पूरकलुविष्टमो ब्रूतमो महत्तम इहास्मिन्कर्मणि नरां नृणां नोऽस्माकमुक्तगुणोपेतः सन्ना गम्याः । आगच्छतु ॥

उत न ईं मतयोऽश्वयोगाः शिशुं न गावस्तरुणं रिहंति ।

तमीं गिरो जनयो न पत्नीः सुरभिष्टमं नरां नसंत ॥ ७ ॥

उत । नः । ईं । मतयः । अश्वयोगाः । शिशुं । न । गावः । तरुणं । रिहंति ।

तं । ईं । गिरः । जनयः । न । पत्नीः । सुरभिः । ष्टमं । नरां । नसंत ॥ ७ ॥

उतापि चेमेनं तद्वणं नित्ययुवानमिंद्रं मतयोऽस्मद्बुद्धयोऽश्वयोगा अश्वसमानप्राप्तयो रिहंति । आस्वाद-
यंति । सुवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टांतः । गावो दोग्धो धेनवः शिशुं न शिशुमिव वत्समिव तं यथा लिहंति तद्वत् ।
तदेवाह । तमीं तमेवैनं नरां नराणां यजमानानां सुरभिष्टममतिशयेन सुरभिं जनयः फलस्योत्पादयिष्यो
गिरः स्तुतयो नसंत । व्याप्नुवन्ति । नसतिर्थाप्तिकर्मा । तत्र दृष्टांतः । जनयो नोत्पादयिष्यः पत्नीः पत्यः
पतिमिव ॥

उत न ईं मरुतो वृद्धसेनाः स्मद्रोदसी समनसः सदंतु ।

पृषदश्वासोऽवनयो न रथा रिशादसो मित्रयुजो न देवाः ॥ ८ ॥

उत । नः । ईं । मरुतः । वृद्धसेनाः । स्मत् । रोदसी इति । सऽमनसः । सदंतु ।

पृषत् ऽश्वासः । अवनयः । न । रथाः । रिशादसः । मित्रयुजः । न । देवाः ॥ ८ ॥

उतापि च नोऽस्मदीयमीमिदानीमेनं यागं वा मरुतः स्रत् सहापि सदंतु । गच्छंतु । कुतो देशात् ।
रोदसी रोदस्त्रोर्बीवापुथिव्योः सकाशात् । यद्वा । रोदस्त्रावपि गच्छतां । कीदृशास्त्रे मरुतः । वृद्धसेनाः
प्रवृद्धबलाः समनसः समानमनस्काः पृषदश्वासः पृषद्वर्णाश्वाः । पृषत्वो मरुतामिति यास्तः । अवनयो न
यथैव नमनस्वभावा रथा रंहणस्वभावा रथवंतो वा ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ यद्वा । अवनयो रचका रथा इव
स्थिताः । रिशादसः । रिशाः शत्रवः । तेषामन्तारो मित्रयुजो देवा न मैत्रीयुक्ता व्यवहर्तार ऋत्विज इव ।
यद्वा । मैत्रीयुक्ता अन्ये देवा यथा गच्छंति तद्वत् ॥

प्र नु यदेषां महिना चिकिचे प्र युंजते प्रयुजस्ते सुवृक्ति ।

अध यदेषां सुदिने न शरुर्विश्वमेरिणं प्रुषायंत सेनाः ॥ ९ ॥

प्र । नु । यत् । एषां । महिना । चिकिचे । प्र । युंजते । प्रऽयुजः । ते । सुऽवृक्ति ।

अध । यत् । एषां । सुऽदिने । न । शरुः । विश्वं । आ । इरिणं । प्रुषायंत । सेनाः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां महिना महिमा वृष्टिलक्षणा यद्यस्मात्प्र चिकिचे प्रज्ञायते । यद्वा । एषां महत्त्वेन युक्ता
नराश्चिकिचे जानंत्यनुष्ठेयं । न्विति पूरणः । ततस्त्रे ज्ञातारः सुवृक्ति ॥ सुपो लुक् ॥ सुष्टुतीनां प्रयुजः प्रयोगान्प्र
युंजते । अधाय प्रयोगानंतरं यद्यस्मादेषां सेना वृध्युत्पादका विश्वं सर्वं भुवनमिरिणमूषरप्रदेशं यथा तथा
सर्वतः प्रुषायंत उत्पादयंति । तत्र दृष्टांतः । सुदिने मेघावरणादिरहिते दिने शरुं धकारहिंसकः प्रकाश इव । स
यथा सर्वमावृणोति तथा मरुत्सेना वृष्या सर्वमूषरं करोति । यद्वा । मरुत्समहिमा वृष्टिर्भवति । तदा सखादिसमृद्धौ
सत्यां प्रयोगं कुर्वति । यद्वा यजंति तदा मरुत्सेनाः सर्वा महीसुदंतीत्येवं महानुभावा मरुत इति तेषां स्तुतिः ॥

प्रो अश्विनाववसे कृणुध्वं प्र पूषणं स्वतवसो हि संति ।
 अश्वेषो विष्णुर्वातं ऋभुक्षा अच्छा सुम्नाय ववृतीय देवान् ॥१०॥
 प्रो इति । अश्विनौ । अवसे । कृणुध्वं । प्र । पूषणं । स्वऽतवसः । हि । संति ।
 अश्वेषः । विष्णुः । वातः । ऋभुक्षाः । अच्छ । सुम्नाय । ववृतीय । देवान् ॥१०॥

हे अश्विजः अश्विनावेतन्नामकौ देवानुद्दिश्यावसेऽस्मद्रक्षणाय प्रो कृणुध्वं । स्तुतिं प्रकर्षेण कृणुध्वं । पूषणं पोषकमेतन्नामकं देवमप्यवसे प्रकर्षेण स्तुतिं कृणुध्वं । किं च ये स्वतवसः स्वायत्तबलाः संति तानपि प्र कृणुध्वं । के ते । अश्वेषो द्वेषरहितो विष्णुर्वात एतन्नामकौ देवः । प्रथममनाहृतोऽपि न कृष्यतीति वक्तुमदेष इत्युक्तं । तथा वातः सर्वत्र संचारी वायुर्ऋभुक्षाः पतिरिन्द्रश्च । एतानपि प्र कृणुध्वं । अतोऽहं स्वायत्तबलान् सर्वानपि देवान् सुम्नाय सुखायाच्छाभिमुखेन ववृतीय । स्तोत्रैरभिवर्तयेयं ॥

इयं सा वो अस्मे दीधितिर्यजचा अपिप्राणी च सदनी च भूयाः ।
 नि या देवेषु यतते वसूयुर्विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥११॥
 इयं सा । वः । अस्मे इति । दीधितिः । यजचाः । अपिऽप्राणी । च । सदनी । च । भूयाः ।
 नि । या । देवेषु । यतते । वसुऽयुः । विद्यामं । इषं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥११॥

हे यजचा यष्ट्या देवाः वो युष्मत्संबन्धिनी सेयं प्रसिद्धा दीधितिर्दीप्तिरस्मि अस्माकमपिप्राणी सर्वदा चेष्टयित्री सदनी च निवासवती च भूयाः । भूयात् । भवतु । या दीधितिर्वसूयुर्वसुमती देवेषु नि यतते नियमेन प्रयत्नं करोति । तानपि प्रकाशितुं सैव भूयात् । विद्यामेति गतः ॥ ५॥

पितुं न्वित्येकादशर्चमष्टमं सूक्तमागस्त्यमन्नदेवताकं गायत्रं । आद्यानुष्टुब्गर्भोष्णिक् । आद्यः पंचकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा । अनु० प. ७. । इत्युक्तत्वात् । तृतीया पंचमी षष्ठी सप्तम्येकादशी चेति पंचानुष्टुभः । तथा चानुक्रमणिका । पितुं न्वन्नस्तुतिर्गायत्रं त्वाद्यानुष्टुब्गर्भा तृतीयांश्च पंचम्याद्याश्च तिस्रोऽनुष्टुभ इति ॥ विनिगोमं शौनक आह । पितुं न्वित्युपतिष्ठेत् नित्यमन्नमुपस्थितं । पूजयेदशनं नित्यं भुंजीत ह्यविकृत्सयत् ॥ नास्य स्यादन्नजो व्याधिर्विषमप्यमृतं भवेत् । विषं च पीत्वैतत्सूक्तं जपेद्विषविनाशनं ॥ नावाग्यतसु भुंजीत नाशुचिर्न जुगुप्सितं । दद्याच्च पूजयेच्चैव जुहुयाच्च हवित्त्वादा । जुह्वयं नास्य किंचित्स्यान्नान्नजं व्याधिमाप्नुयात् । अग्नि० १. २७. । इति ॥

पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीं । यस्य चितो व्योजसा वृचं विपर्वमर्दयत् ॥१॥
 पितुं । नु । स्तोषं । महः । धर्माणं । तविषीं । यस्य । चितः । वि । व्योजसा । वृचं ।
 विऽपर्वं । अर्दयत् ॥१॥

अहमगस्त्यो नु चिप्रं पितुं पालकमन्नं स्तोषं । स्तोमि । महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकं तविषीं बलात्प्रकं । यद्वा । महतो लोकास्य धारकं । यस्यान्नस्त्रीजसा बलेन सामर्थ्येन चितो विसीर्णतमः प्रख्यातकीर्तिस्त्रिषु चित्वादिस्थानेषु तायमानोऽपीन्द्रो वृचं विपर्वं विच्छिन्नसंधिकं यथा तथार्दयत् हिंसितवान् ॥

स्वादो पितो मधो पितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव ॥२॥
 स्वादो इति । पितो इति । मधो इति । पितो इति । वयं । त्वा । ववृमहे । अस्माकं ।
 अविता । भव ॥२॥

हे स्वादो आस्वादनीय पितो पालक मधो माधुर्योपेत पितो हे पानसाधनाय वयं त्वा त्वां वपुमहे ।
सेवामहे ॥ अत्र सर्वाननुदात्तानां पूर्वस्यासामान्यवचनत्वेनानिघातत्वं । अनुदात्तानां तु विशेषवचनत्वान्नि-
घातत्वं ॥ असकृत्पितुशब्दश्रवणं तस्य प्राशस्त्यज्ञापनार्थं । हे पितो अस्माकमविता तर्पयिता भव ॥

उपं नः पित॒वा च॑र शि॒वः शि॒वाभि॑रु॒तिभिः ।

म॒यो॒भुर॑द्विषे॒ण्यः सखा॑ सु॒शेवो॑ अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

उपं । नः । पि॒तो इति॑ । आ । च॒र । शि॒वः । शि॒वाभिः । ऊ॒तिऽभिः ।

म॒यःऽभुः । अ॒द्विषे॒ण्यः । सखा॑ । सु॒ऽशेवः । अ॒द्वयाः ॥ ३ ॥

हे पितो यतस्त्वं शिवो मंगलः अतः शिवाभिर्मंगलयुक्ताभिरुतिभि रक्षणीर्नोऽस्माना चर । आगच्छ ।
आगत्य च मयोभुः सुखस्य भावयिताद्विषेण्योऽद्वेष्यरसः । प्रियरस इत्यर्थः । सखा सखिवत्प्रियकारी सुशेवोऽत
एव सुष्ठु सुखकरोऽद्वया द्वयरहित उक्तगुण एव न तु तद्विपरीतो भवेत्यर्थः । अथवा वृष्टांतवादोऽयं । सुशेवो
ऽद्वया मनःकर्मविसंवाद्दरहितः सखा यथा मयोभुरद्वेष्य भवति तद्वत्त्वमपि भवेत्यर्थः ॥

तव॒ त्ये पि॒तो रसा॑ रजांस्यनु॒ विष्टि॑ताः । दि॒वि वाता॑ इव श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । रसाः । रजांसि॑ । अनु॒ । विऽस्थि॑ताः । दि॒वि । वाताःऽइव॑ ।

श्रि॒ताः ॥ ४ ॥

हे पितो तव स्वत्संबन्धिनस्त्ये ते स्वाद्वस्त्रादिषु रसा रजांसि लोकाङ्गीकस्थानार्थानन्वानुकूल्येन विष्टिताः ।
विविधं स्थिताः । विविधस्थितौ वृष्टांतः । दिवि दुर्लोकैर्ऽंतरिक्षे श्रिता वाता वायवः ते यथा व्याप्तान्स्वदत् ॥

तव॒ त्ये पि॒तो द॑दत॒स्तव॑ स्वादि॒ष्ट ते पि॒तो ।

प्र स्वा॒ज्ञानो॑ रसानां तुवि॒यीवा॑ इवे॒रते ॥ ५ ॥

तव॑ । त्ये । पि॒तो इति॑ । द॑दतः । तव॑ । स्वा॒दि॒ष्ट । ते । पि॒तो इति॑ ।

प्र । स्वा॒ज्ञानः । रसानां॑ । तुवि॒यीवाःऽइव॑ । इ॒रते ॥ ५ ॥

हे पितो पालकान्न त्वे ते स्वदर्थिनो नरास्व भोक्तारो भवन्तीति शेषः । के ते नराः । हे स्वादिष्ट स्वादुतम
पितो पालक तव स्वदनुग्रहान्ते त्वां ददतः प्रयच्छन्तो भवन्ति । यद्वा । ते पितो इत्यादरार्थं । अभ्यासे हि भूयां-
समर्थं मन्यन्ते । किंच तव रसानां स्वाद्वस्त्रादीनां षष्ठां स्वाज्ञानः स्वादयितारो भक्षयितार एव तुवियीवा इव ।
तुवीति बङ्गनाम । प्रवृत्तयीवा एव प्रेरते । प्रकर्षेण गच्छति । संचरति । इवशब्द एवकारार्थः पूरणो वा ।
भूलोकेऽत्तार एव वृष्टांगा भवन्तीति प्रसिद्धं । अन्नशने हि ग्रीवा अधो खन्ते । यद्वा । तव रसानामत्तारो
ऽसंख्यातयीवा इव भवन्ति रसानां बाङ्ग्यादिति भावः । एवं बङ्गरसोपेतमन्नमिति तस्य स्तुतिः ॥ ॥ ६ ॥

त्वे पि॒तो म॒हानां॑ दे॒वानां॑ मनो॒ हितं॑ । अ॒कारि॑ चारु॒ केतु॑ना॒ तवाहि॑मवसावधीत् ॥ ६ ॥

त्वे इति॑ । पि॒तो इति॑ । म॒हानां॑ । दे॒वानां॑ । मनः॑ । हितं॑ । अ॒कारि॑ । चारु॑ । के॒तुना॑ ।

तव॑ । अहि॑ । अव॒सा । अव॒धीत् ॥ ६ ॥

हे पितो महानां पुण्यानां महतां वा देवानामिन्द्रादीनां मनस्वि स्वयि हितं निहितमकारि । कृतं । अमृ-
तमपि विहाय स्वस्वैव वर्तेते । हे पितो तव चारु समीचीनेन केतुना स्वकृतेन प्रज्ञानसचयीनावसा रक्षयेनाहिं

मेघं वृषं वावधीत् । हतवानिन्द्रः । अन्नमयं हि सोम्य मनः । छां० उ० ६. ५. ४. । इति श्रुतेः । अथवा त्वत्किमुना
अगद्रक्षणेन निमित्तेनेति योज्यं । अगद्रक्षणार्थं हीद्रेणाहिर्भियते ॥

यद्दो पितो अजगन्विवस्व पर्वतानां ।

अचा चिन्नो मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः ॥ ७ ॥

यत् । अदः । पितो इति । अजगन् । विवस्व । पर्वतानां ।

अच । चित् । नः । मधो इति । पितो इति । अरं । भक्षाय । गम्याः ॥ ७ ॥

हे पितो अन्न त्वां यद्यदा विवस्व ॥ सुपो लुक् । अंत्यलोपस्कांदसः ॥ विवासनवतां विषुद्रूपप्रकाशनवतां ।
विषो धनमुदकलक्षणं । धनवतां वा पर्वतानां मेघानां संबन्धदः प्रसिद्धं तदुदकमजगन् अगमत् गच्छत् अच
चिदस्मिन्काले नोऽस्मान् हे मधो हे पितो माधुर्योपेतान्न त्वं नोऽस्मानरमलं संपूर्णं भक्षाय भक्षणाय गम्याः ।
गच्छ । संनिहितो भव ॥

यदपामोषधीनां परिंशमारिशामहे । वातापि पीव इङ्गव ॥ ८ ॥

यत् । अपां । ओषधीनां । परिंशं । आऽरिशामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ८ ॥

यथेनापामोषधीनां संबन्धि परिंशं परिलेशं परितः सुखकरमन्नमारिशामहे आस्वादयामः भक्षयामः
तेनाज्ञोदकसारिण हे वातापि । वातेन प्राणेनाप्नोति स्वनिर्वाहमिति वातेनाप्यायत इति वा वातापि शरीरं ।
हे शरीर त्वं पीव इदाप्यायित एव भव । अज्ञोदकाभ्यां शरीरवृद्धिः प्रसिद्धा । यदा । यद्यप्यपामोषधीनां
परिंशं लेशमास्वादयामः तथापि हे वातापि वातवत्सर्वव्यापकं पितो त्वमल्पमपि पीवः पीवानेव भव ॥

यत्ने सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे । वातापि पीव इङ्गव ॥ ९ ॥

यत् । ते । सोम । गोऽन्नाशिरः । यवऽन्नाशिरः । भजामहे । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ ९ ॥

पूर्वमन्नसामान्येन सुखेदानीं सोमलक्षणमन्नं स्वीति । हे सोम ते तव यद्यमंशं गवाशिरो गोविकारशी-
रावाश्रयणद्रव्यं यवाशिरो यवदिकाराश्रयणद्रव्यं भजामहे सेवामहे तेन हे वातापि शरीर पीवो भव ॥

करंभ ओषधे भव पीवो वृक्क उदारथिः । वातापि पीव इङ्गव ॥ १० ॥

करंभः । ओषधे । भव । पीवः । वृक्कः । उदारथिः । वातापि । पीवः । इत् । भव ॥ १० ॥

करंभो यः करंभादिरूपः सक्लुपिंडोऽस्ति तदात्मक हे ओषधे त्वं पीवः स्वीन्नवान् वृक्को व्याधिर्वर्जयिता
भव । उदारथिरूर्ध्वगम इन्द्रियाणामुद्दीपयिता भव । शिष्टो गतः ॥

तं त्वा वयं पितो वचोभिर्गावो न हव्या सुषूदिम ।

देवेभ्यस्त्वा सधमादंस्मभ्यं त्वा सधमादं ॥ ११ ॥

तं । त्वा । वयं । पितो इति । वचःऽभिः । गावः । न । हव्या । सुसूदिम् ।

देवेभ्यः । त्वा । सधऽमादं । अस्मभ्यं । त्वा । सधऽमादं ॥ ११ ॥

हे पितो अन्न सोमरूपं तं तावृशं स्तुतं त्वा त्वां महानुभावं वचोभिः स्तुतिवाग्निर्बर्धयं सुषूदिम् । चारयामो
रसान् । तच्च दृष्टान्तः । गावो न हव्या गाव इव हवीश्रुत्यादयति तथा त्वत्सकाशात्सोमं सुषूदिम् । किमर्थं
कोवृशं चेति चेत् उच्यते । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यस्तदर्थं सधमादं तेषां सह मादयितारं । न केवलं देवेभ्य एव किंतु
सधमादमस्माभिः सह मादयितारं ऋतशेषरूपं त्वा त्वामस्मभ्यमस्मदर्थमपि ॥ ७ ॥

समिद्धो अथैतिकादशर्षं नवमं सूक्तमागस्थं सर्वं गायत्रं । समिद्धापितनूनपादादय एकादश प्रथुषं देवता यास्तेन किंदेवताः प्रयाजा इत्युपक्रम्यापियाः प्रयाजा ऋतुदेवताः ऋदोदेवताः पशुदेवताः प्राणदेवता आत्म- देवता इत्यादिना बह्वन्पद्यानुपन्यस्य ब्राह्मणानि च प्रदक्ष्णापिया एवेति सिद्धांतितं । नि० ८. २२. समिद्ध आप्रिय इत्यनुक्रांतं ॥ पशावगस्थानामेकादशप्रयाजरूपमिदमाग्नीसूक्तं ॥

समिद्धो अद्य राजसि देवो देवैः सहस्रजित् । दूतो ह्य्या क्विर्वह ॥ १ ॥

संऽइङ्ङः । अद्य । राजसि । देवः । देवैः । सहस्रऽजित् । दूतः । ह्य्या । क्विः । वह् ॥ १ ॥

हे अपि देवैर्व्यवहर्तुमिच्छंस्त्विग्भिः समिद्धः सम्यग्दीपितो देवोऽत एव दीप्यमानः समिद्धैर्वा देवैः सहितः समिद्धः सन्नयास्मिन्याग्दिने राजसि । ईशिषे । हे सहस्रजित् सहस्रस्य धनस्तीतसंख्याकाणां शत्रूणां वा जितः ततो दूतो देवानां दूतसत्यज्ञादिवाक्ताहर आह्वाता वा । अपिर्देवानां दूत आसीदिति श्रुतेः । क्विः क्रांतदर्शी ईदृशस्त्वं ह्य्यास्मदीयानि हवींषि वह । देवैभ्यः प्रापय ॥

तनूनपादृतं यते मध्वा यज्ञः समज्यते । दधत्सहस्रिणीरिषः ॥ २ ॥

तनूऽनपात् । ऋतं । यते । मध्वा । यज्ञः । सं । अज्यते । दधत् । सहस्रिणीः । इषः ॥ २ ॥

तनूनपाद्यज्ञशरीरस्य नपातयिता । यद्वा । आपोऽत्र तन्व उच्यंत इत्युक्तत्वाद्वापां नपातयिता तासां नप्ता वा । अद्य औषधयः औषधीभ्योऽपिरिति नप्तृत्वं । यज्ञः पूज्यः । यज्ञनिर्वाहकत्वाद्वा यज्ञः । ईदृशोऽपिच्छंतं यज्ञं यते । गच्छते । अनुतिष्ठते । यजमानाय तदभिमतार्थं । मध्वा मधुरेणाज्यसोमादिद्रव्येण समज्यते । किं कुर्वन्नयं । सहस्रिणीरितसंख्याकानीषोऽन्नानि दधत्यजमानेभ्यो धारयन् ॥

आजुह्वानो न ईङ्ङो देवाँ आ वक्षि यज्ञियान् । अग्नेँ सहस्रसा असि ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । नः । ईङ्ङः । देवान् । आ । वक्षि । यज्ञियान् । अग्नेँ । सहस्रऽसाः । असि ॥ ३ ॥

हे अपि आजुह्वानोऽस्माभिराह्यमानः सन्नीडोऽस्माभिः सुख इयनामकस्त्वं नोऽस्मदर्थं यज्ञियान् यज्ञ- भाजो देवाना वक्षि । आवह । हे अपि त्वं सहस्रसा असि । अपरिमितधनस्य दातासि ॥

प्राचीनं बर्हिरोजसा सहस्रवीरमस्तृणन् । यत्रादित्या विराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं । बर्हिः । ओजसा । सहस्रऽवीरं । अस्तृणन् । यत्र । आदित्याः । विऽराजथ ॥ ४ ॥

प्राचीनं प्रागयं सहस्रवीरं सहस्रसंख्याका वीराः शत्रूणां विशेषेणरयितारो देवा यस्य तत्तादृक् । यद्वा । अपरिमितवीराः पुत्रादयो येन तादृक् । बर्हिरोजसा मंचलक्षणबलेनोपेता ऋत्विजोऽस्तृणन् । आच्छादयन् । यत्र यस्मिन्बर्हिष्यादित्या अदितेः पुत्राः यूयं विराजथ विविधं राजध्वे तद्बर्हिरस्तृणन् ॥

विराट् सम्राड्भिः प्रभ्वीर्बह्वीश्च भूयसीश्च याः । दुरो घृतान्यक्षरन् ॥ ५ ॥

विऽराट् । संऽराट् । विऽभ्वीः । प्रऽभ्वीः । बह्वीः । च । भूयसीः । च । याः । दुरः ।

घृतानि । अक्षरन् ॥ ५ ॥

विराट् ॥ विशेषेण राजंत इति व्यत्ययेनैकवचनं ॥ सम्राट् सम्यगिति पूज्यतरं राजमानाः ॥ अत्रापि व्यत्ययेनैकवचनं ॥ विभ्वीर्बिभ्वो विविधं भविष्यः प्रभ्वीः प्रभ्व्यः प्रकषेण भविष्यो बह्वीर्बह्वो भूयसीर्लोकप्र- सिद्धसंख्याभिश्च भूयस्यश्च या दुरो यज्ञगृहद्वारः संति ता घृतान्युदकानि प्राख्युपकारार्थमक्षरन् । चरति । यद्वा । बह्वीर्भूयसीरित्वेति संख्यावचने । शिष्टानि तासां नामधेयानि ॥ ८ ॥

सुरुक्ने हि सुपेशसाधिं श्रिया विराजतः । उषासावेह सीदतां ॥ ६ ॥
 सुरुक्ने इति सुऽरुक्ने । हि । सुऽपेशसा । अधि । श्रिया । विऽराजतः । उषसौ ।
 आ । इह । सीदतां ॥ ६ ॥

सुरुक्ने शोभनदीप्राभरणे प्रसिद्धे सुपेशसा शोभनरूपे ईदृशावहोरात्रदेवते अर्धधिकं श्रिया सीदर्येण विराजतः । विशेषेण दीयते ॥ हियोगादनिघातः ॥ तादृशावुषसौ । एतद्रात्रेरप्युपलक्षणं । उषःशब्दो दिवस-
 स्तोपलक्षकः । रात्रिरुषाशोभे इहास्मिन्दिन आ सीदतां । आगत्य तिष्ठतां । आगच्छतां वा ॥

प्रथमा हि सुवाचसा होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यस्ततामिमं ॥ ७ ॥
 प्रथमा । हि । सुऽवाचसा । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यस्ततां । इमं ॥ ७ ॥

प्रथमा । मुख्यनामैतत् । प्रतमी प्रकृतमी । हिः प्रसिद्धी । सुवाचसा प्रियवचनी दैव्या देवाही होतारा
 देवानामाहुतारी होमनिष्पादकी वा कवी मेधाविनावेती नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यचतां । यजतां ।
 गच्छतां वा ॥

भारतीके सरस्वति या वः सर्वा उपब्रुवे । ता नश्चोदयत श्रिये ॥ ८ ॥
 भारति । इके । सरस्वति । याः । वः । सर्वाः । उपऽब्रुवे । ताः । नः । चोदयत । श्रिये ॥ ८ ॥

हे भारति । भरत आदित्यः । तस्य संबन्धिनी भारती । तादृशि युलोकदेवते हे इके भूदेवि हे सरस्वति ।
 सरो वागुदकं वा । तद्व्यंतरिचदेवते तादृशि देवि । एताः चित्वादिदेवताः । एतास्त्रिन् आदित्यप्रभावविशे-
 षरूपा इत्याहुः । यास्त्रिः सर्वा वो युष्मानुपब्रुवे उपेत्य स्तौमि ता यूयं नोऽस्माञ्छ्रिये संपदे चोदयत ।
 प्रेरयत ॥

त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः पशून्विश्वान्समानजे । तेषां नः स्फातिमा यज ॥ ९ ॥
 त्वष्टा । रूपाणि । हि । प्रऽभुः । पशून् । विश्वान् । संऽआनजे । तेषां । नः । स्फातिं ।
 आ । यज ॥ ९ ॥

त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानि देवो रूपाणि योनीं सृष्टानि रेतसि रूपाणि कर्तुं प्रभुर्हि । हिशब्दः
 श्रुत्यंतरप्रसिद्धिबोधितार्थः । यावच्छो वै रेतसः सित्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति । तै० सं० १. ५. ९. १. इति
 श्रुतिः । स देवो विश्वान् सर्वानपि पशून्स्रदीयान् गवादिकान् समानजे । सम्यगनक्ति । व्यक्तीकरोति ॥ संपु-
 र्वादनक्तेर्लिटि तस्मान्नुजिति नुट् ॥ अथ प्रत्ययः । तेषामक्तानां पशूनां स्फातिं वृद्धिं नोऽस्मदर्थमा यज । सर्वतः
 पूजय । कृषित्वर्थः ॥

उप त्मन्या वनस्पते पाथो देवेभ्यः सृज । अग्निर्हव्यानि सिष्वदत् ॥ १० ॥
 उप । त्मन्या । वनस्पते । पाथः । देवेभ्यः । सृज । अग्निः । हव्यानि । सिस्वदत् ॥ १० ॥

हे वनस्पते यूपाभिमानि देव त्मन्यात्मनैव देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यः पाथः पशुरूपमन्नमुप सृज । उत्पादय ।
 यूपाभावे पशुनियोजनाभावेन हविषोऽभावात् । त्वष्ट्येवं कृतवति सत्यग्निर्हव्यानि हवीषि सिस्वदत् । स्वदयतु ।
 स्वादूकरोतु ॥

पुरोगा अग्निर्देवानां गायत्रेण समंज्यते । स्वाहाकृतीषु रोचते ॥ ११ ॥
 पुरऽगाः । अग्निः । देवानां । गायत्रेण । सं । अज्यते । स्वाहाऽकृतीषु । रोचते ॥ ११ ॥

अयमभिर्देवानां पुरोगा असुरयुद्धं प्रति पुरोगामी । यदा । देवानां मध्ये यज्ञं प्रत्यभिरेव पुरोगामी । अत एवायणीत्वादेवाभिश्चन्दो निष्पन्नः । अपिः कस्मादयणीर्भवतीति निश्चलं । ७. १४. । तादृशोऽयं गाय-
त्रेणैतदुपलक्षितेन मंत्रेण समज्यते । सम्यगलक्ष्यते । स्वाहाकृतीषु स्वाहाकारेषु सत्सु हविःषु दीयमानेषु रोचते ।
अत्यर्थं दीप्यते । एताः प्रयाजदेवता यज्ञावयवाभिमानिन्यः । तद्वारा यज्ञ एव सूयत इति केषांचिन्मतं ।
अपिरेव नामांतरमित्यन्ये ॥ ॥ ९ ॥

अपि नयेति दशमं सूक्तमष्टर्चमागस्त्वं त्रैष्टुभमापेयं । अपि नयाष्टावापेयमित्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाका-
न्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभच्छन्दसि विनियोगः । अथैतस्या इत्यत्रापि नयापे नृहन्नित्यष्टानामुत्तमादुत्तमास्त्रिंश उच्यते
। आ० ४. १३. । इति सूचितत्वात् ॥ अत्र शौनकः । उत्पथप्रतिपत्नो यो भ्रष्टो वापि पथः क्वचित् । पंथानं प्रति-
पथेत हत्वा वा कर्म गर्हितं ॥ अपि नयेति सूक्तेन प्रत्युचं जुहुयादृतं । अपेक्ष प्रयतो नित्यमुपतिष्ठत वानसं
। अश्वि० १. २७. । इति ॥ आद्याश्चतस्रः श्रवणाकर्मणि विनियुक्ताः । श्रवण्यां पीर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । अपि
नय सुपथा राये अस्मानिति चतस्रभिः प्रत्युचं जुह्वा । आ० गृ० २. १. ४. । इति ॥ आपेये पशौ वपापुरोडाश-
योरराये द्वे अनुवाक्ये । तथा च सूचितं । अपि नय सुपथा राये अस्मान् पाहि नो अपि पायुभिरजस्रैः
। आ० ३. ७. । इति ॥ आद्या प्रायणीधेष्टावापेयस्यानुवाक्या । सेवोदयनीये याज्या । तदहः प्रायणीधेष्टरित्यत्र
सूचितं । अपि नय सुपथा राये अस्माना देवानामपि पंथामगन् ॥ आ० ४. ३. । इति । विपरीताश्च याज्यानु-
वाक्या इति च ॥

अपे नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूर्यिष्टां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

अपे । नय । सुपथा । राये । अस्मान् । विश्वानि । देव । वयुनानि । विद्वान् ।

युयोधि । अस्मत् । जुहुराणं । एनः । भूर्यिष्टां । ते । नमःऽउक्तिं । विधेम ॥ १ ॥

हे अपेऽगनादिगुणविशिष्ट देव द्योतमान विश्वानि वयुनानि सर्वाणि प्रज्ञानानि । अनेनैतदनुष्ठितमिदं
प्रायणीयमिति यदेतच्छानमसि तद्विद्वानित्यर्थः । यतो विद्वान् अतस्त्वमस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण राये
गंतव्याय स्वर्गादिधनाय । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । प्रायणीयं रथिं प्रति नय । तदर्थं जुहुराणं कृटिलकार्येणः
पापं फलप्रतिबंधरूपमस्मदस्मात्तो युयोधि । पृथक्कुर । ते तव वयं भूर्यिष्टामतिप्रवृद्धां नमउक्तिं नमस्तारोक्तिं
स्मृतिं विधेम । परिचरेम । कुर्मः ॥

आयुष्कामेध्यामपे त्वं पारयेति द्वे स्विष्टकृतो याज्ये पाहि न इति चतुर्थ्यनुवाक्या । पाहि नो अपि पायु-
भिरजस्रैरपे त्वं पारया नव्यो अस्मानिति संयाज्ये । आ० २. १०. । इति सूचितं ॥ एते एव स्वस्थयन्यामपि
संयाज्ये इति सूचितत्वात् ॥

अपे त्वं पारया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।

पूश्च पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा तोकाय तनयाय शं योः ॥ २ ॥

अपे । त्वं । पारय । नव्यः । अस्मान् । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा ।

पूः । च । पृथ्वी । बहुला । नः । उर्वी । भव । तोकाय । तनयाय । शं । योः ॥ २ ॥

हे अपे त्वं नव्यो नवतरः सुख्यो वा त्वमस्मान्यागानुष्ठानृणति पारय । कर्म समापञ्चातिपारय । अति-
क्रामय । केन साधनेन । स्वस्तिभिः । अस्तिरमिपूजितः । सुशब्दः शोभनवचनः । अत्यंतं पूजितैर्यज्ञादिसाधनेः ।
कानि । दुर्गाणि दुर्गमनानि पापानि । अनतिक्रमणीयानि दुरिताख्यान्यतिपारय । किंच नोऽस्माकं पृथ्वी
पृथुतरा पूश्च पर्यपि भवत्विति शेषः । चशब्दो वक्ष्यमाणेन सह समुच्चयार्थः । पूरिति जात्येकवचनं । पुरास्त्वपि

मर्षित्वर्थः । तथा नोऽस्मान्कमुनीं पृथ्व्यपि ब्रह्मतरा भवतु । त्वं तु तोकायापत्वाय तनयाय पुत्राय । तोक-
शब्दोऽपत्त्वसामान्यवचनः । तनयशब्दः पुत्रवचनः । शं सुखं योर्मिअचिता भव । यद्वा । रोगाणां शमनं
भयानां यावत् न भव । कुर्वित्वर्थः ॥

अग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवां अनग्निचा अभ्यमंत कृष्टीः ।

पुनरस्मभ्यं सुविताय देव स्नां विश्वेभिरमृतेभिर्यजत्र ॥३॥

अग्ने । त्वं । अस्मत् । युयोधि । अमीवाः । अनग्निऽचाः । अभि । अमंत । कृष्टीः ।

पुनः । अस्मभ्यं । सुविताय । देव । स्नां । विश्वेभिः । अमृतेभिः । यजत्र ॥३॥

हे अग्ने त्वममीवा रोगानस्मदस्मत्तो युयोधि । व्यावर्तय । या अनग्निचा अग्निनापालिताः कृष्टीः प्रजा अभ्य-
मंत अभिममतेऽस्मान् ॥ यच्छ्रद्धाध्याहारादग्निघातः ॥ ता युयोधि । यद्वा । ता अनग्निचाः पापिन्यः कृष्टयः प्रजा
अभ्यमंत । त्वयाभ्यमितुमभितो रोगैः प्रापयितुमर्हति । वयं तु न तादृशाः । अतोऽस्मत्तो वियोजयेत्यर्थः । न
केवलं वियोगमात्रं अपि तु पुनःपुनरिदं कर्तव्यं । अस्मभ्यमस्मदर्थं सुविताय शोभनफलाय हे यजत्र यष्टव्य देव यो-
तमानामे विश्वेभिरमृतेभिः सर्वैरमरणधर्मभिरन्यैर्यष्ट्यैर्देवैः सह चां पृथिवीं देवयजनलक्षणांमागच्छेति शेषः ॥

पाहि न इत्यस्या विनियोगद्वयमपे त्वं पारयेत्यन्तोक्तं ॥ तथापेयपशवेपैव हविषोऽनुवाक्या । तथा च
सूचितं । पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैः प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं । आ० ३. ७. इति ॥

पाहि नो अग्ने पायुभिरजसैरुत प्रिये सदेन आ शुशुक्लान् ।

मा ते भयं जरितारं यविष्ठ नूनं विदन्मापरं सहस्वः ॥४॥

पाहि । नः । अग्ने । पायुऽभिः । अजसैः । उत । प्रिये । सदेने । आ । शुशुक्लान् ।

मा । ते । भयं । जरितारं । यविष्ठ । नूनं । विदत् । मा । अपरं । सहस्वः ॥४॥

हे अग्ने नोऽस्मानजसैरनवरतैरविच्छिन्नैः पायुभिः पालनप्रकारैः पाहि । पालय । उतापि च प्रिये सदेने
तव प्रियभूते यागगृह आ सर्वतः शुशुक्लान् दीप्यमानो भवेति शेषः । किंच हे यविष्ठ युवतम ते तव जरितारं
गरितारं स्रोतारं मां नूनमभयं मा विदत् । मा लभतां । माप्रोतु । हे सहस्वो बलवन्मपे अपरमपरस्मि-
न्काले भयं मा विदत् । अपरं मदन्वं वा मा विदत् ॥

अच्युताय भौमाथैककपालपुरोडाशहोमे मा नो अप इत्यनयाशयमभिजुहोति । तथा च सूचितं । मा
नो अग्नेऽव सृजो अघायेत्यनमाशयेनाभिजुहोति । आ० गृ० २. १. ६. इति ॥

मा नो अग्नेऽव सृजो अघायाविष्यवे रिपवे दुच्छुनायै ।

मा दत्वते दशते मादते नो मा रीषते सहसावन्परा दाः ॥५॥

मा । नः । अग्ने । अव । सृजः । अघायं । अविष्यवे । रिपवे । दुच्छुनायै ।

मा । दत्वते । दशते । मा । अदते । नः । मा । रिषते । सहसाऽवन् । परा । दाः ॥५॥

हे अग्ने नोऽस्मानघाय हिंसकायाविष्यवे । अविष्यतिरत्तिकर्मा । अग्नेच्छवे दुच्छुनायै । शुभं सुखं । दुष्टसु-
खकारिणे । दःखकारिणे इत्यर्थः । तस्यै रिपवे माव सृजः । मा त्यासीः । तदधीनं मा कुर्वित्वर्थः । तथा
नोऽस्मान्दत्वते दंतवते दशते खादते सर्पादये माव सृजः । तथा नोऽस्मानदतेऽदंतकाय शुंगादिभिर्घातानि
माव सृजः । तथा रिषते हिंसकाय तस्करराचसादये हे सहसावन् सहस्विन् मा परा दाः । पराभूतं मा
देहि । सर्वथा न देहीत्यर्थः ॥ ॥१०॥

वि घ त्वावाँ ऋतजात यंसद्गृणानो अग्ने तन्वेऽ वरूथं ।
 विश्वाद्रिरिक्षोरुत वा निनित्सोरभिहुतामसि हि देव विष्पद् ॥६॥
 वि । घ । त्वाऽवान् । ऋतऽजात । यंसत् । गृणानः । अग्ने । तन्वे । वरूथं ।
 विश्वात् । रिरिक्षोः । उत । वा । निनित्सोः । अभिऽहुतां । असि । हि । देव । विष्पद् ॥६॥

हे ऋतजात यन्नाथसुत्यन्नामे वरूथं वरणीयं त्वां तन्वे शरीरपोषाय गुणानः सुवंस्त्वावांस्त्वया देवतया तद्वाङ्मनो वि घ यंसत् । विसृञ्चति खल्वात्मानं । कक्षात्सकाशात् । रिरिक्षोर्हिंसितुमिच्छोसोरादेः सकाशात् । उत वाथवा निनित्सोर्निदितुमिच्छतः । हे देव अभिहुतामामिसुखेन कुटिलं कुर्वतां द्विषां विष्पद्भिश्चेष्टा बाधकोऽसि हि । अतस्त्वदनुग्रहादयं जनो वि यंसत् ॥

त्वं ताँ अग्र उभयान्वि विद्वान्वेषि प्रपित्वे मनुषो यजच ।
 अभिपित्वे मनवे शास्यो भूर्मर्मृजेन्य उशिग्भिर्नाक्रः ॥७॥
 त्वं । तान् । अग्ने । उभयान् । वि । विद्वान् । वेषि । प्रऽपित्वे । मनुषः । यजच ।
 अभिऽपित्वे । मनवे । शास्यः । भूः । मर्मृजेन्यः । उशिक्ऽभिः । न । अक्रः ॥७॥

हे यजच यष्टव्यामे त्वं तान्वष्टृनयष्टुंभयान्मनुषो मनुष्यान्विविच्य विद्वान्जानन् प्रपित्वे संनिहित एव काले वेषि । कामयसे यष्टुन् । तथा कुर्वन्नक्र आक्रमिता त्वं मनवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मनुष्यस्य यजमानस्याभिपित्वेऽभिप्राप्तकालेऽभिगमनवति यज्ञे वा शास्यो भूः । शिक्षणीयो भव । इदं कुर्वदं कुर्वति विधेयो भव । मर्मृजेन्यः शोधयिता यजमान उशिग्भिः कामयमानैर्ऋत्विग्भिरिव ॥

अवोचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य सूनुः सहसाने अग्रौ ।
 वयं सहस्रमृषिभिः सनेम विद्यामेषं वृजनं जीरदानुं ॥८॥
 अवोचाम । निऽवचनानि । अस्मिन् । मानस्य । सूनुः । सहसाने । अग्रौ ।
 वयं । सहस्रं । ऋषिऽभिः । सनेम । विद्याम । इषं । वृजनं । जीरदानुं ॥८॥

वयमस्मिन्नप्री निवचनानि नियमपूर्वकाणि वचांसि स्तोत्ररूपाण्यवोचाम । ब्रूमः । अपिर्विशेष्यते । मानस्य सूनुः । भीयत इति मानो मंचः । तस्य सूनुरपिः मंचेणोत्पद्यमानत्वात् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । मानस्य सूनी सहसाने शत्रूणामभिवितर्धभाववोचाम । वयमेभिर्ऋषिभिरतीन्द्रियार्थप्रकाशकैर्मंचैः साधनैः सहस्रमपरिमितं धनं सनेम । संभजेमहि । विद्यामेति गतं ॥ १११ ॥

अनर्वाणमित्यष्टर्चमेकादशं सूक्तमागस्थं बार्हस्पत्यं वैष्टुभं । अनर्वाणं बार्हस्पत्यमित्यनुक्रांतं ॥ श्रीतविनि-
 योगो लैंगिकः ॥ अत्र शौनकः । स्नात्वा अपेदनर्वाणं नमस्कृत्य बृहस्पतिं । वीरान्धनं च प्राप्नोति सोऽहोक्त्वं च नियच्छति । ऋत्वि० १. २७. । इति ॥

अनर्वाणं वृषभं मद्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नथ्यमर्कैः ।
 गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा अपृण्वन्ति नवमानस्य मर्ताः ॥१॥
 अनर्वाणं । वृषभं । मद्रऽजिह्वं । बृहस्पतिं । वर्धय । नथ्यं । अर्कैः ।
 गाथान्यः । सुरुचः । यस्य । देवाः । अपृण्वन्ति । नवमानस्य । मर्ताः ॥१॥

हे होतः नव्यं नवतरं सुखं वा तमनर्वाणमगंतारं । स्तोत्ररधीनमित्यर्थः । वृषभमपां फलानां वर्षितारं मंद्रजिह्वं मादकवाचं बृहस्पतिं मंचस्य पालयितारमेतन्नामकं देवमर्कैरर्चनसाधनैर्मंचैर्वर्धय । प्रवृजं जुष । सुषचः शोभनदीप्तिर्नवमानस्य सूयमानस्य ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ यस्य बृहस्पतेः ॥ कर्मणि षष्थः ॥ रोषमानं सूयमानं गाथान्वः । गाथेति वाङ्माम । स्तुतिवचसो नेतारो देवा व्यवहर्तारो मर्ता मनुष्या होषादयः । यद्वा । नवमानस्य स्तुवानस्य यजमानस्य संबन्धिनसे । आशुष्वन्ति आश्रावयन्ति पुरा तं बृहस्पतिं वर्धय । अत्रानर्वाणमप्रत्युतमन्यस्मिन्नित्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यं । नि० ६. २३. ॥

बाह्वस्यत्वे पशो तमृत्वित्येषा वपायाज्या । सूचितं च । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हान्तमृत्विया उप वाचः सचते । आ० ३. ७. इति ॥

तमृत्विया उप वाचः सचते सर्गो न यो देवयतामसर्जि ।

बृहस्पतिः स अंजो वरांसि विभ्वाभवत्समृते मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं । ऋत्वियाः । उप । वाचः । सचते । सर्गः । न । यः । देवऽयतां । असर्जि ।

बृहस्पतिः । सः । हि । अंजः । वरांसि । विऽभ्वा । अभवत् । सं । ऋते । मातरिश्वा ॥ २ ॥

तं बृहस्पतिमृत्विया वर्षर्तुसंबन्धिन्यो वाचो माध्यमिका उप सचते । समीपे सेवते । यः सर्गो नोदकस्य स्रष्टापि । नशब्दोऽप्यर्थः । देवयतां देवानिच्छतां यजमानानामसर्जि फलं । यद्वा । देवं तमिच्छतां मनुष्याणामसर्जि स्रष्टवान्बुधुदकं । यद्वा । अत्वियाः प्राप्नकास्त्रीना वाचो होषादिप्रेरिता वाच उप सचते तं यः सर्गो नोदकस्रष्टिरिव । सः स एव बृहस्पतिरंजो हि व्यंजकः खलु । तस्मिन्वर्षति सर्वे भवन्ति । अत एव विभ्वा विभुर्वाप्नो मातरिश्वा वृष्टिनिर्मातर्यंतरिश्चे चिष्टमानो वायुसदृशो वा वरांसि वरणीयानि वृथ्यादिफलानि संपादयन्त उदके निमित्तभूते सति समभवत् । संभूतः । अथवा । अंजो यज्ञियानां व्यंजको मातरिश्वा फलस्य निर्मातरि यज्ञे अस्मिता वर्तमानः स बृहस्पतिर्चन्ते यज्ञे निमित्तभूते सति वरांसि वरणीयानि हवींषीच्छन् विभ्वा विभुः समभवत् ॥

उपस्तुतिं नमस उद्यतिं च श्लोकं यंसत्सवितेव प्र बाहू ।

अस्य क्रत्वाहन्योऽ यो अस्ति मृगो न भीमो अरक्षसस्तुविष्मान् ॥ ३ ॥

उपऽस्तुतिं । नमसः । उत्ऽयतिं । च । श्लोकं । यंसत् । सविताऽइव । प्र । बाहू इति ।

अस्य । क्रत्वा । अहन्यः । यः । अस्ति । मृगः । न । भीमः । अरक्षसः । तुविष्मान् ॥ ३ ॥

अयं बृहस्पतिरुपस्तुतिं यजमानेनोपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं नमसो हविलक्षणस्याप्तस्योद्यतिमुद्धारं च श्लोकमन्यो यो मंचविशेषोऽस्ति तं च प्र यंसत् । प्रकर्षेण यतते स्वीकर्तुं । यजमानो वा तत्सर्वं प्रयच्छत्यस्मै । तत्र दृष्टान्तः । सवितेव सूर्य इव स यथा स्तोत्रादिकं स्वीकरोति तद्वत् । यजमानप्रदानपक्षे सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्य इव । स यथा बाङ्मथः प्रकाशादि प्रयच्छति तद्वद्वाङ्म बाङ्मभां यजमानोऽपीत्यर्थः । तस्य महत्त्वमाह । अरक्षसः स्वविरोधिरचोरहितस्यास्य बृहस्पतेः क्रत्वा कर्मणा सामर्थ्येनाहन्योऽङ्घ्रि साधुर्यः सूर्योऽस्ति स भीमो न मृग इव भयजनकः सिंहादिरिव भीमो भयहेतुस्तुविष्मान् बलवान् परिभ्रमतीति शेषः । अस्य माहात्म्येन मंचाभिमानिनो बृहस्पतेः सामर्थ्यात्तदेहायसुराञ्जित्वातितेजसी भवति तादृशो महानुभावो यजमानदत्तं हविरादिकं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥

अस्य श्लोको दिवीयते पृथिव्यामन्यो न यंसद्यस्तुभृच्चैताः ।

मृगाणां न हेतयो यतिं चेमा बृहस्पतेरहिमायां अभि द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य । श्लोकः । दिवि । इयते । पृथिव्यां । अत्यः । न । यंसत् । यस्तुऽभृत् । विऽचेताः ।
मृगाणां । न । हेतयः । यति । च । इमाः । बृहस्पतेः । अहिऽमायान् । अभि । द्यून् ॥ ४ ॥

अस्य बृहस्पतेः श्लोकः सुत्यात्मिका कीर्तिर्गर्जितवाग्वा दिवि द्योतमानि बुलोके पृथिव्यां चेतते । गच्छति ।
व्याप्नोति । यो बृहस्पतिरत्यो नातनशील आदित्य इव यत्तु पूजितं हविरादिकं दधानो विचेता विविधं
चेतयिता प्राणिनां विशिष्टप्रज्ञायुक्तो वा यंसत् नियच्छति फलं । किंच मृगाणां हंतुमन्विष्यतां हेतयो नायु-
धानीवास्तु बृहस्पतेरिमा हेतयो हिंसाख्यायुधानि यति । गच्छति च ॥ चवायोगे प्रथमेति न निघातः ॥
अहिमायानागत्य हंत्र्योऽतरिचचारिण्यो वा माया येषां वृक्षादीनां तानसुरान् द्यून् दिवसान् ॥ कालाध्वजोः
। पा० २. ३. ५. इति द्वितीया ॥ तान्यायुधान्यभि लक्षयति च ॥ उपसर्गश्रुतेर्द्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

ये त्वा देवोऽसिक्कं मन्यमानाः पापा भद्रमुपजीवन्ति पज्जाः ।
न दूढ्येऽनु ददासि वामं बृहस्पते चयस इत्पियारं ॥ ५ ॥
ये । त्वा । देव । उऽसिक्कं । मन्यमानाः । पापाः । भद्रं । उपऽजीवन्ति । पज्जाः ।
न । दुःऽध्ये । अनु । ददासि । वामं । बृहस्पते । चयसे । इत् । पियारं ॥ ५ ॥

हे देव बृहस्पते ये पापाः पापबुद्धयोऽत्याः पज्जा हविलक्षणात्प्रवन्तः पापेन जीर्णा वा नरा भद्रं कल्याणं
त्वा त्वामसिक्कं । उऽसिक्कं गोनाम । कुत्सितामल्पक्षीरोत्स्राविणीं गां जीर्णमनङ्गाहं वा मन्यमाना उपजीवन्ति
उपेत्य प्राणन्ति । अत्यं याचन्त इत्यर्थः । दूढ्ये दुर्धये ॥ वचनव्यत्ययः ॥ दुर्बुद्धिभ्रस्त्रिभ्यो वामं वननीयं धनं नानु
ददासि । अनुकूलं न वितरसि । हे बृहस्पते देव पियारं सोमपानशीलं सोमेन यष्टारं महाफलरिप्सुं तु चयस
इत् । गच्छस्वैवानुग्रहीतुं ॥ चय गतावित्यस्येदं रूपं ॥ यद्वा । हे बृहस्पते पियारं हिंसकं ॥ पीयतेर्हिंसाकर्मण
इदं रूपं ॥ तं प्राणिहिंसकं चयस इत् । हंस्वैव । बृहस्पते यज्ञातयसि देवपीयुमिति निरुक्तं । ४. २५. ॥ ॥ १२ ॥

सुप्रैतुः सुयवसो न पंथा दुर्नियंतुः परिप्रीतो न मित्रः ।
अनर्वाणो अभि ये चक्षते नोऽपीवृता अपोर्णुवंतो अस्थुः ॥ ६ ॥
सुऽप्रैतुः । सुऽयवसः । न । पंथाः । दुःऽनियंतुः । परिऽप्रीतः । न । मित्रः ।
अनर्वाणः । अभि । ये । चक्षते । नः । अपिऽवृताः । अपऽऊर्णुवंतः । अस्थुः ॥ ६ ॥

हे बृहस्पते त्वं सुप्रैतुः सुष्ठु गंतुर्मनुष्यस्य सुयवसः शोभनात्तस्य पंथा न मार्ग इव सुष्ठु यज्ञमार्गगामिनो
सुयवसः पंथा इव । सुखकारी भवेत्यर्थः । किंच दुर्नियंतुर्दुःखिन नियमितू राज्ञः परिप्रीतः सर्वप्रकारेण संतुष्टो
द्वेषादिरहितो मित्रो न सुहृन्मित्रिव । स यथा दुर्नयान्निवर्तयति तद्वत् स्वमपि तथास्वभ्यं कुर्वित्यर्थः । सखिवद्-
मार्गान्निवर्त्य मार्गे यज्ञादिरूपे योजयित्वा तत्रापि फलप्रदो भवेत्यर्थः । किंचानर्वाणोऽपापा ये नरा नो
ऽस्नानभ्यामिसुखेन चक्षते बोधयन्ति तेऽपीवृता अज्ञानेनावृता अप्यपोर्णुवंतोऽपगतावरणवंतो ज्ञानवंतोऽस्थुः ।
तिष्ठन्तु । यद्वा । अनर्वाणस्त्वामप्रामुवंतो येऽस्मद्विरोधिणो नोऽस्नानभि चक्षते अभिवदन्ति निन्दन्ति तेऽपीवृता
आच्छादिता रक्षिता अप्यपोर्णुवंतोऽपगतरक्षणा भवन्ति ॥

सं यं सुभो इत्येषा बार्हस्पत्ये पशौ पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च । सं यं सुभोऽवनयो न यंत्वेवा पित्रे
। आ० ३. ७. इति ॥

सं यं सुभोऽवनयो न यंति समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः ।
स विद्वाँ उभयं चष्टे अंतर्बृहस्पतिस्तर आपश्च गृध्रः ॥ ७ ॥

सं । यं । स्तुभः । अवनयः । न । यंति । समुद्रं । न । स्रवतः । रोधंऽचक्राः ।

सः । विद्वान् । उभयं । चष्टे । अंतः । बृहस्पतिः । तरः । आपः । च । गृध्रः ॥ ७ ॥

यं बृहस्पतिं स्तुभः स्तोत्राख्यवनयो न सर्वा अवनयो भूमयो मनुष्या यथा स्वामिनं कर्म प्रति वा सं यंति संगच्छन्ति तद्वत् तथा समुद्रं रोधचक्राः । नदीनामैतत् । रोधनशीलानि चक्राणि यासु तास्तादृशः कूलं क्रममाणा वा स्रवतः स्रवत्यो नद्यो यथा यंति तद्वत् सर्वा अपि स्तुतयो यमेव प्राप्नुवन्ति गृध्रो गर्धनशीलो वृष्टिमाकांक्षमाणः स बृहस्पतिर्विद्वान् वक्ष्यमाणाभिन्नस्तरस्तरणं जलाभिवृद्धिमाप उदकानि चोभयमंतर्मध्ये स्थित्वा चष्टे । पश्यति । करोतीत्यर्थः ॥

एवा महस्तुविजातस्तुविष्मान्बृहस्पतिर्वृषभो धायि देवः ।

स नः स्तुतो वीरवञ्जातु गोमद्विद्यामेधं वृजनं जीरदानुं ॥ ८ ॥

एव । महः । तुविऽजातः । तुविष्मान् । बृहस्पतिः । वृषभः । धायि । देवः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । विद्याम् । इधं । वृजनं । जीरऽदानुं ॥ ८ ॥

महो महान्तुविजातो बह्वर्थमुत्पन्नस्तुविष्मान् बलवान् वृषभोऽपां वर्धिता देवो बृहस्पतिरिवैवं स्तुतिप्रकरणे धायि । धीयते । स्तूयत इत्यर्थः । स स्तुतो देवो नोऽस्माकं वीरवत्पुत्राबुपेतं गोमन्नोभिर्युक्तं फलं धातु । करोत्वित्यर्थः । विद्यामेति गतं ॥ १३ ॥

कंकत इति षोडशर्चं द्वादशं सूक्तं । अघिरगस्थः । अप्रणसूर्यास्त्रयो देवताः । त्रिष्टुप् कंदः । सूर्ये विषमि-
त्याद्यास्तिस्रो महापंक्तयः । अष्टको सप्तकः षट्को दशको नवकश्च । अनु० १०. ३. । इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । नवा-
नामित्येषा त्रयोदशी महाबृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती । अनु० ९. ९. । इति ह्युक्तं । अत्र
यद्यप्यक्षराणि न्यूनानि तथापि बृहन्न पुरणोयानि । अत्रानुक्रमणिका । कंकतः षोडशोपनिषदानुष्ठुभमपृणसीर्यं
विषशंकावानगस्थः प्रात्रवीद्दशम्याद्याश्च तिस्रो महापंक्तयो महाबृहती चेति । उपनिषदिति रहस्यमित्यर्थः ।
विषशंकायुक्तोऽगस्थस्तत्परिहाराद्येदमुक्तवान् ॥ अतीत्य विषेषविनियोगो जिंगिकः ॥ अत्र शीमकः । कंकतो
नेति सूक्तं तु विषार्तः प्रयतो जपेत् । विधं न क्रमते चाख्य सपौहृष्टविषादपि ॥ यत्कीटलूतासु विधं दंप्रिवृश्चि-
कतश्च यत् । मूलं च छत्रिमं चैव जपन्सर्वमपोहति । अम्बि० १. २८. । इति ॥

कंकतो न कंकतोऽथो सतीनकंकतः । द्वाविति सुधी इति न्यर्दृष्टा अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतः । न । कंकतः । अथो इति । सतीनऽकंकतः । द्वौ । इति । सुधी इति । इति ।

नि । अर्दृष्टाः । अलिप्तत ॥ १ ॥

कंकतोऽल्पविषः कश्चित् न कंकतस्तद्विपरीतोऽनल्पविषो महोरगादिः ॥ तकतेर्गत्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कंकत
इति सरन् भवति ॥ अथो अपि च सतीनकंकतः । सतीनमित्युदकनाम सतीनं गहनमिति तन्नामसु पाठात् ।
उदकचार्थल्पविषवान् कश्चिद्बुद्धिमादिः । एवं द्वाविति । अल्पविषमहाविषभेदेन जलस्थानभेदेन वा द्विप्रकारा-
विति । सुधी इति श्लोषणाविति । प्रकारद्वैविध्यदाहकत्वयोः प्रतिपादनाद्येति कारद्वयं । तथादृष्टा अदृश्यमान-
रूपा एतत्संज्ञकाश्च केचिद्विषधरा एवमुक्तप्रकारा ये संति ते नूनं मां न्यलिप्तत । विशेषेण बिंपति । सर्वाख्य-
गानि लिषमावृणोति । केनैवं छत्रमिति ज्ञायत इति भावः ॥

अर्दृष्टान्हंत्यायत्यथो हंति परायती । अथो अवगती हंत्यथो पिनष्टि पिंघती ॥ २ ॥

अर्दृष्टान् । हंति । आऽयती । अथो इति । हंति । पराऽयती । अथो इति । अवऽगती ।

हंति । अथो इति । पिनष्टि । पिंघती ॥ २ ॥

अनेन विषद्योषधिः सूयते । आयती विषदृष्टस्य सकाशमागच्छंती विषनिर्हरणसाधनौषधिरदृष्टानदृश-
मानान्विषधरान्भूति । द्विगन्ति । अथो अपि च परायती परागच्छंती संमार्जनसमयेऽवाकप्रवृत्ता हति ।
नाशयति जलचरविषधरान् । अथो अपि चावघ्नती ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ अवहन्यमानौषधिः स्वगंधेन हति
बहुविषान् । यद्वा । काचिदोषधिर्दंशकान्मारयत्येव । अथो अपि च पिंपती पेपणकर्त्री दृषत्पिष्यमाणा
षीषधिः पिणष्टि । घूर्णीकरोत्यल्पविषान् । अथवा सर्वेषु वाक्येष्वविशेषेण सर्वविषकारिणां नाश उक्तः ॥

श॒रासः कुश॑रासो द॒र्भासः सै॒र्या उ॒त ।

मौ॒जा अ॒दृष्टा वैरि॑णाः सर्वे सा॒कं न्यलि॑प्सत ॥३॥

श॒रासः । कुश॑रासः । द॒र्भासः । सै॒र्याः । उ॒त ।

मौ॒जाः । अ॒दृष्टाः । वैरि॑णाः । सर्वे । सा॒कं । नि । अ॒लि॒प्सत ॥ ३ ॥

अन्यांश्च विषहेतूनाह । शरासः शरा वेणुदंडसदृशा अंतस्त्रिद्वारासृणविशेषाः । कुशरासः कुत्सितशरा
अंतस्त्रिद्वारः शरसदृशासृणविशेषाः । दर्भासो दर्भाः कुशाः । सैर्यासटाकादिप्रांतीज्जवासृणविशेषा अश्ववाला
इति प्रसिद्धाः । मौजा मुंजाः प्रसिद्धाः । वैरिणा वीरणप्रकाराः । एतेषु वर्तमाना अदृष्टा उक्तरूपाः सर्वे
विषधराः साकं मिलित्वा न्यलिप्सत । निलिंपति स ॥

नि गावो गो॒ष्ठे अस॑दन्नि मृगासो अवि॒क्षत ।

नि के॒तवो जना॑नां न्य॒दृष्टा अलि॑प्सत ॥४॥

नि । गावः । गो॒ऽस्थे । अस॑दन् । नि । मृगासः । अवि॒क्षत ।

नि । के॒तवः । जना॑नां । नि । अ॒दृष्टाः । अलि॑प्सत ॥ ४ ॥

गावो गोष्ठे न्यसदन् । निषीदंति । मृगासो मृगा न्यविक्षत । निविष्टाः । स्वस्वस्थान उपरताः । जनानां
प्राणिनां केतवः प्रज्ञानानि नि ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ नीचान्यभवन् । एतेऽस्मिन्समयेऽदृष्टा
अदृश्यमानरूपाः संतो न्यलिप्सत । निलिंपति विशेषेण ॥

ए॒त उ॒ न्ये प्रत्य॑दृश्नप्रदोषं तस्करा इव । अ॒दृष्टा विश्व॑दृष्टाः प्रति॑बुद्धा अभू॒तन ॥५॥

ए॒ते । ऊं इति॑ । न्ये । प्रति॑ । अ॒दृश्न॒ । प्र॒ऽदोषं । तस्कराःऽइव । अ॒दृष्टाः । विश्व॑ऽदृष्टाः ।

प्रति॑ऽबुद्धाः । अभू॒तन ॥ ५ ॥

त्ये त एते सर्पाः प्रत्यदृश्नन् । प्रतिदृश्यन्ते रात्रौ श्वासादिलिङ्गेन । यद्वा । ते रात्रौ हंतारो द्विवेते प्रति-
दृश्यन्ते । तत्र दृष्टान्तः । प्रदोषं । रात्रिर्दोषा । रात्रिं प्रति तमसाभिभूतासु रात्रिषु तस्करा इव हिंसकाश्चौरा
दृश्यन्ते यथा तद्वत् । कीदृशास्ते । अदृष्टा अपरिदृश्यमाना विश्वदृष्टा विश्वं दृष्टं शिखे तादृशाः प्रतिदृश्यन्ते । अतो
हे नराः प्रतिबुद्धा अभूतन । भवत ॥ ॥ १४ ॥

द्यौर्वैः पि॒ता पृ॒थि॒वी मा॒ता सोमो॑ भ्रा॒तादि॑तिः स्वसा ।

अ॒दृष्टा विश्व॑दृष्टास्तिष्ठते॒ऽऽयता॑ सु कं ॥६॥

द्यौः । वः । पि॒ता । पृ॒थि॒वी । मा॒ता । सोमः॑ । भ्रा॒ता । अ॒दि॑तिः । स्वसा ।

अ॒दृष्टाः । विश्व॑ऽदृष्टाः । तिष्ठ॑त । इ॒ऽऽय॑त । सु । कं ॥ ६ ॥

अतः परं विषविचिकित्सा । तत्र तावत् हे सर्पाः वो युष्माकं बीः पिता । पृथिवी माता । सोमो धाता । अदितिर्देवमाता स्वसा । एवंमहानुभावा महोरगाः अदृष्टा अनैरदृशमानरूपाः स्वयं तु विश्वदृष्टाः सर्वस्य द्रष्टारो यूयं तिष्ठत स्वस्वस्थानि । मां प्रति मा गच्छत । सु सुतरां कं सुखं यथा तथेळ्यत । ईरयत । गच्छत । सोमशब्देन सोमाधारो बुलोक उच्यते । पृथिव्यंतरिचबुस्थानस्थाः सर्पाः स्वस्वस्थानं प्राप्नुतास्मद्वाधं मा कुर्वतेत्यर्थः ॥

ये अस्या ये अंग्याः सूचीका ये प्रकंकताः ।

अदृष्टाः किं चनेह वः सर्वे साकं नि जस्यत ॥७॥

ये । अस्याः । ये । अंग्याः । सूचीकाः । ये । प्रकंकताः ।

अदृष्टाः । किं । चन । इह । वः । सर्वे । साकं । नि । जस्यत ॥७॥

येऽस्या अंसाह्वा अंसगा अंसे भवा अंसाभ्यां खादंतो वा । तथा येऽंग्या अंगगा अंगेन शरीरेण हंतारो वा लूतिकादयः । सूचीकाः सूचीसदृशपुच्छरोमाणो वृश्चिकायाः । ये च प्रकंकताः प्रकण्टविषाः प्रकण्टगामिनो वा महोरगा अदृष्टा अदृशमानाः किं चन यत्किंचित्सर्पजातमस्ति । इहास्मिन् समीपे वो युष्माकं किमस्ति । अतो यूयं सर्वे साकं सह नितरां जस्यत । मुंचतास्मान् ॥ जमु मोक्षणे देवादिकः ॥

उत्पुरस्तात्सूर्य एति विश्वदृष्टो अदृष्टहा । अदृष्टान्तसर्वीजं भयन्तसर्वीश्व यातुधान्यः ॥८॥

उत् । पुरस्तात् । सूर्यः । एति । विश्वदृष्टः । अदृष्टहा । अदृष्टान् । सर्वान् । जंभयन् ।

सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥८॥

असौ सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्थां दिशुदेति । कीदृशः सः । विश्वदृष्टः । विश्वे द्रष्टव्या यस्य स तादृशः । अदृष्टहा । अदृष्टा विषविशेषा विषधरविशेषा वा । तेषां हंता । यद्वा । अदृष्टमदर्शनमज्ञानमंधकारः । तस्य हंता । सूर्य उदिते सति सर्वे विषधरा विषाणि वा पलायन्ते । किं कुर्वन्सुदेतीति चेत् उच्यते । सर्वानदृष्टानद्रष्टव्यान्विषराक्षसादीजंभयन् हिंसयन् । तथा सर्वा यातुधान्यः । यातवो यातनास्तीव्रवेदनाः । तासां धात्रीरत्यादयिचोर्महोरगी राक्षसीषी जंभयन् पुरस्तादुदेति । अतोऽस्मत्तो नि जस्यतेति संबंधः ॥

उदपप्रत्सौ सूर्यः पुरु विश्वानि जूर्वेन् । आदित्यः पर्वतेभ्यो विश्वदृष्टो अदृष्टहा ॥९॥

उत् । अपप्रत् । असौ । सूर्यः । पुरु । विश्वानि । जूर्वेन् । आदित्यः । पर्वतेभ्यः । विश्वदृष्टः ।

अदृष्टहा ॥९॥

असौ पुरस्तादृशमानः सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्य उदपप्रत् । ऊर्ध्वं गच्छति ॥ पततेर्मुक्ति पुमागमे रूपं ॥ किं जूर्वेन् । विश्वानि बहूनि विषाणि पुरु प्रभूतं जूर्वेन् हिंसन् । कीदृशोऽसौ । पर्वतेभ्यः पर्ववज्राः प्राणिभ्यस्तेषामुपकारायादित्यो विषोदकादीनामदनशीलः विश्वदृष्टो विश्वं दृष्टं येन तादृशः अदृष्टहादृष्टानां विषविशेषाणां हंता । एवंमहानुभावः सूर्य ऊर्ध्वमारोहति । अतो विषशंका न कार्या ॥

सूर्ये विषमा संजामि दृतिं सुरावतो गृहे ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला

चकार ॥१०॥

सूर्ये । विषं । आ । सजामि । दृतिं । सुराऽवतः । गृहे ।

सः । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १० ॥

आदित्यमंडले चतुर्थेनांगुलिना विषमादाय मधुकृत्य योजयित्वा निर्विषो भवेदिति यदेतद्विषविषयाया-
मुक्तं तदिदमत्रोच्यते । अहं विषावृतोऽगस्त्यः सूर्ये सर्वस्य प्रेरयितरि मधुविदारूपे सूर्यमंडले विषमावृत्य
वर्तमानं सूर्यं आ सजामि । आसक्तं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । सुरावृतो गृहे सुरानिर्मातृसदने दृतिमिव चर्ममयं
सुरापात्रमिव । यथा तत्कर्तुर्न दोषाय भवति तद्विषमादित्यस्य न बाधकमित्यर्थः । सो चित् स । चित्
पुत्रायां । उः प्रसिद्धौ । पूज्यः स सूर्यः खलु न मराति । न म्रियते । नो वयं मराम् । तदनुग्रहात्तत्रैव विषस्य
योजितत्वाद्ययमपि न म्रियामहे । उभयोरमरणे कारणमाह । हरिष्ठाः । हरयोऽश्वाः । तेषु स्थित आदित्य
आरे दूरेऽस्य विषस्य योजनं प्रापणं चकार । तदेवोच्यते । हे विष त्वा त्वां मधुमृतं चकार । विषस्य विष-
भावं दूरेऽपनोद्यामृतीचकारिति । एषैव मधुला मधुदात्री निर्विषीकरी मधुविद्या । यदेतदादित्यस्य विष-
योजनं तेन चामृतीकरणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥ १५ ॥

इयत्तिका शकुंतिका सका जघास ते विषं ।

सो चिन्नु न मराति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । शकुंतिका । सका । जघास । ते । विषं ।

सो इति । चित् । नु । न । मराति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ ११ ॥

इयत्तिका । इयत्तां कुर्वणेयत्तावती वा । बालित्यर्थः । शकुंतिका । शकुंतः शकुनः । तस्य स्त्री । तां
कपिञ्जलीमाङ्गः । सका सा ते तव विषं जघास । भक्षितवती । सा विषहर्त्रीति प्रसिद्धा । सो चित् ॥ सा उ
इति निपातसमुदाय एकं पदं ॥ सापि शकुंतिका न म्रियते नित्यप्रतिपत्तत्वाद्द्विषस्य । शिष्टं व्याख्यातचरं । अनेन
विषयायां यद्देहावृतं विषं तस्य शकुनेभ्य आदित्याय च प्रदानमस्तीत्युक्तं भवति ॥

चिः सप्त विष्पुलिंगका विषस्य पुष्यमक्षन् ।

ताश्चिन्नु न मरंति नो वयं मरामारे अस्य योजनं हरिष्ठा मधु त्वा मधुला
चकार ॥ १२ ॥

चिः । सप्त । विष्पुलिंगकाः । विषस्य । पुष्यं । अक्षन् ।

ताः । चित् । नु । न । मरंति । नो इति । वयं । मराम् । आरे । अस्य । योजनं ।

हरिऽस्थाः । मधु । त्वा । मधुला । चकार ॥ १२ ॥

चिः सप्त चिगुणिताः सप्तसंख्याका विष्पुलिंगका विविधाः विष्पुलिंगकाः । सप्तसु जिह्वासु लोहितशुक्ल-
कृष्णभेदेनैकविंशतिर्यासां ताः । यद्वा । चिः सप्तैकविंशतिभेदा विष्पुलिंगकाः सूक्ष्मचटकिका विषप्रतिपत्तभूताः ।
विषस्वात्मदावरकस्य पुष्यं पोषमक्षन् । अदंतु । नाशयंतु । तास्य न मरंति न वयमपि । शिष्टमविशिष्टं ॥

न॒वानां न॒वतीनां वि॒षस्य॒ रोपु॒षीणां ।

स॒र्वासा॒मय॒मं नामा॒रे अस्य॒ योज॒नं हरि॒ष्ठा मधु॒ त्वा मधु॒ला च॒कार ॥ १३ ॥

न॒वानां । न॒वतीनां । वि॒षस्य॒ । रोपु॒षीणां ।

स॒र्वासां । अ॒य॒मं । नाम । आ॒रे । अ॒स्य॒ । योज॒नं । हरि॒ऽस्थाः । मधु॒ । त्वा । म॒धु॒ला ।

च॒कार ॥ १३ ॥

नवानां नवतीनां नवाधिकानां नवतिसंख्याकानां नदीनां । पुनः कीदृशीनां । विषस्यास्यपक्षे सर्वस्य विषस्य रोपुषीणां लोपयित्रीणां केचनीणां । सर्वासामुक्ताणां गंगादिनदीनां नामायमं । गृह्णामि । संकीर्तयामि ॥ गृहेच्छांसे लुकि च्छांदसेषुक् । इयहोर्मः ॥ अस्य योजनमित्यादि गतं ॥

चिः स॒प्त म॒यूर्यैः स॒प्त स्व॒सारो अ॒युवः ।

तास्ते॑ वि॒षं वि ज॒भिर उ॒दकं कुं॒भिनी॒रिव ॥ १४ ॥

चिः । स॒प्त । म॒यूर्यैः । स॒प्त । स्व॒सारः । अ॒युवः ।

ताः । ते । वि॒षं । वि । ज॒भिरे । उ॒दकं । कुं॒भिनीःऽइव ॥ १४ ॥

चिः सप्तैकविंशतिसंख्याका मयूर्यो मयूरस्त्रियः । ता विषकारिसर्पद्वेषिण्य इति प्रसिद्धा नागद्वेषिगण्डपचादुत्पन्नत्वात् । तथा सप्तैकसंख्याकाः सर्पणस्वभावाः स्वसारः स्वयमेव सरणा अयुवः । नदीनामैतत् । मुरगंगायाः प्रसिद्धाः सप्त नद्यः संति । तास्ते हे देह तव विषं वि जभिरि । विशेषेण हरंतु । तत्र दृष्टान्तः । उदकं कुंभिनीः कुंभिन्यः कुंभवत्यः कुंभेन जलहारिण्य इव । ता यथा तद्वरंति तद्वन्नद्यो मयूर्यश्चातिप्रभूतं हरंतु ॥

इ॒यत्त॒कः कु॒षुंभ॒कस्त॒कं भि॒न॒द्भ्यश्म॒ना । ततो॑ वि॒षं प्र वा॒वृते॒ परा॒चीर॒नु सं॒वतः ॥ १५ ॥

इ॒यत्त॒कः । कु॒षुंभ॒कः । त॒कं । भि॒न॒द्भिः । अ॒श्म॒ना । ततो॑ । वि॒षं । प्र । व॒वृ॒ते । परा॒चीः ।

अ॒नु । सं॒वतः ॥ १५ ॥

इयत्तकः कृत्स्नितेयतः । अल्पप्रमाण इत्यर्थः । कुषुंभकः कुं पृथ्वीं मुंभति विलिखतीति सर्पाणां कृत्स्नितं मुंभयिता नियहोता कुषुंभको नकुलः । स ते विषं हरत्विति शेषः । यदि न तथा स करोति तत्कं कृत्स्नितं तं नकुलमश्मना भिनद्भिः । विदारयामि । विषनिर्हरणप्रयोगे यावद्विषापगमं तं पाषाणानुघातमनुतिष्ठति तद्विदः । तद्विदमचोक्तं । तत एव प्रयोगे सति विषं प्र वावृते । विषावृताद्दिहाद्विषं प्रवर्तते । निर्गच्छतु । काः प्रति । उच्यते । पराचीः परागंचनवतीरतिदूरगाः संवतः संविभागवतो दिशोऽनु लक्षीकृत्य । दिगंतं प्रति गच्छतु न मां प्रति गच्छत्वित्यर्थः ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः कुषुंभकसादित्यंत्वा विनियुक्ता । दधिसक्तुजुहोतीत्युपक्रम्य कुषुंभकसादप्रवीत । आ० गृ० ३. ५. ५. इति सूचितत्वात् ॥

कु॒षुंभ॒कस्त॒द॒ब्रवी॒द्भिरेः॑ प्र॒वर्त॑मान॒कः । वृ॒श्चिक॑स्यार॒सं वि॒षम॑र॒सं वृ॒श्चिक॑ते वि॒षं ॥ १६ ॥

कु॒षुंभ॒कः । तत् । अ॒ब्र॒वीत् । गि॒रेः । प्र॒व॒र्त॑मान॒कः । वृ॒श्चिक॑स्य । अ॒र॒सं । वि॒षं ।

अ॒र॒सं । वृ॒श्चिक॑ । ते । वि॒षं ॥ १६ ॥

एवं महानुभावेनागस्त्यमहर्षिणोच्यमाने सति गिरेः सकाशात्प्रवर्तमानकः प्रवर्तमानोऽतिशीघ्रमभिगच्छन्
 कुपुंभको नकुलस्तदब्रवीत् । तद्वाक्यमाचख्यौ । किं तदिति उच्यते । वृश्चिकस्त्रैतद्विषमरसमसारं । बाधकं न
 भवतीत्यर्थः । तथा लोकेऽपि सर्पदष्टमपि क्रिम्यादिदंशनमेव अतो न बाध इति हि वदंति । एवमभि-
 वचनेन सोऽपि निर्विषोऽभवत् । अथ तं वृश्चिकं प्रति नकुल आह । हे वृश्चिक ते विषमरसं । अतस्तमृषिं
 किं करिष्यति । तस्मात्परिहरेति । यदैवमवादीत् तदाप्रभृति वृश्चिकविषमसारमभवत् । एषा विषनिर्हृ-
 त्स्वपनिषत् ॥ ॥ १६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाष्टके प्रथमे मंडले चतुर्विंशोऽनुवाकः
 प्रथमं मंडलं च ॥

ABBREVIATIONS USED IN THE REFERENCES.

- अथ० Atharva-veda Samhitâ.
 अगु० Sarvânukramanî Paribhâshâ.
 अगु० अ० Sarvânukramanî on Rig-veda, Man-
 dala . . , Sûkta . . .
 अम० Amarakosha.
 आ० Âsvalâyana's Srâuta-sûtra.
 आ० गु० Âsvalâyana's Grihya-sûtra.
 आप० प० Âpastamba's Paribhâshâsûtrâni, M. M.
 in Zeitschrift der Deutschen Morgenl.
 Gesellschaft, vol. ix. pp. xliii seqq.
 आप० Âpastambîya Srâuta-sûtra.
 आप० गु० Âpastambîya Grihya-sûtra.
 आर्य० The Âryabhaṭṭîya, edited by Dr. H.
 Kern. Leiden, 1874.
 उ० Unâdi-sûtras, ed. Aufrecht. Bonn, 1859.
 अ० and अ० रि० Rig-veda.
 अ० रि० Rigvidhâna, ed. R. Meyer. Berlin,
 1878.
 ऐ० आ० Aitareya Âranyaka.
 ऐ० ब्रा० Aitareya Brâhmana.
 क० उ० Katha Upanishad.
 का० Kâsikâ¹.
 कौ० उ० Kaushîtaki-Brâhmana Upanishad.
 छा० उ० Khândogya Upanishad.
 जै० न्या० Gaiminîya Nyâya-mâlâ-vistara, ed.
 Goldstûcker. London, 1878.
 तां० Tândya Mahâ-Brâhmana.
 तै० आ० Taittirîya Âranyaka.
 तै० प्रा० Taittirîya Prâtisâkhyâ.
 तै० ब्रा० Taittirîya Brâhmana.
 तै० सं० Taittirîya Samhitâ.
 धा० Dhâtupâṭha, ed. Westergaard.
 नि० Yâska's Nirukta, ed. Roth.
 नृ० ता० Nrisimha Tâpanîya Upanishad.
 ने० Naighantuka, ed. Roth.
 परा० Parâsara Dharmasâstra.
 परि० Nâgogibhatta's Paribhâshendusekhara,
 ed. Kielhorn. Bombay, 1868¹.
 पा० Pânini¹.
 पिं० Piṅgala's Khandaḥ-sûtra, ed. Weber, In-
 dische Studien, vol. viii.
 पू० मी० Gaimini's Mîmâmsâ-darsana.
 फि० Sântanava's Phit-sûtra, ed. Kielhorn.
 Leipzig, 1866.
 बृ० Brihad-devatâ (Adhyâya and Sloka), MS.
 बृ० उ० Brihad Âranyaka Upanishad.
 म० Mahâbhâshya, ed. Kielhorn¹.
 मगु० Manu Smṛiti.
 मुं० उ० Mundaka Upanishad.
 मै० उ० Maitri Upanishad.
 वा० सं० Vâgasaneyi Samhitâ.
 वेदां० Bâdarâyana's Vedânta-sûtras.
 शत० (ब्रा०) Satapatha Brâhmana.
 शि० Pâninîya Sikshâ for Rig-veda (Sloka),
 Indische Studien, vol. iv. pp. 360 seqq.
 श्वे० उ० Svetâsvatara Upanishad.

¹ Vârttikas have been referred to by पा० with four figures, giving the Sûtra in Pânini and the number of the Vârttika in Kielhorn's edition of the Mahâbhâshya. म० has been used instead of पा० when Sâyana does not quote the Vârttika itself, but Patañjali's note on it. When a Vârttika does not occur in the Mahâbhâshya, but in the Kâsikâ only, it has been referred to by का० with four figures. This does not mean that Sâyana had just this or that book in his mind, but is only meant to facilitate the finding of a quotation. When references are given to the Paribhâshendusekhara, this does not mean that Sâyana knew this book, but that the passage referred to will help to explain Sâyana's meaning. A few grammatical quotations have not been found either in the Mahâbhâshya or in the Kâsikâ. In those cases the Sûtra of Pânini has been given with an * after it. They will be found in the Siddhânta Kaumudî or in the Ganapâṭha, etc.

